DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13697

Białystok Memorial Book

Der Byalistoḳer yizker bukh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Der Byalistoker yizker bukh / [redaktsye-kolegye, Y. Shmuleṿitsh, Isak Ribalovski, Shemu'el A. Ḳronik ; Y. Shmulevitsh, redaktor].
IMPRINT	880-02 Nyu York : Aroysgegebn fun dem Byalistoker Tsenter, 1982.
DESCRIPT	xi, 396, 205, x p. : ill., ports. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Białystok.
	Białystok (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Białystok.
ADD'L NAME	Shmulevitsh, Y. (Yitshak), 1911-
	Ribalovski, Isak.
ADD'L TITLE	Bialystoker memorial book.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

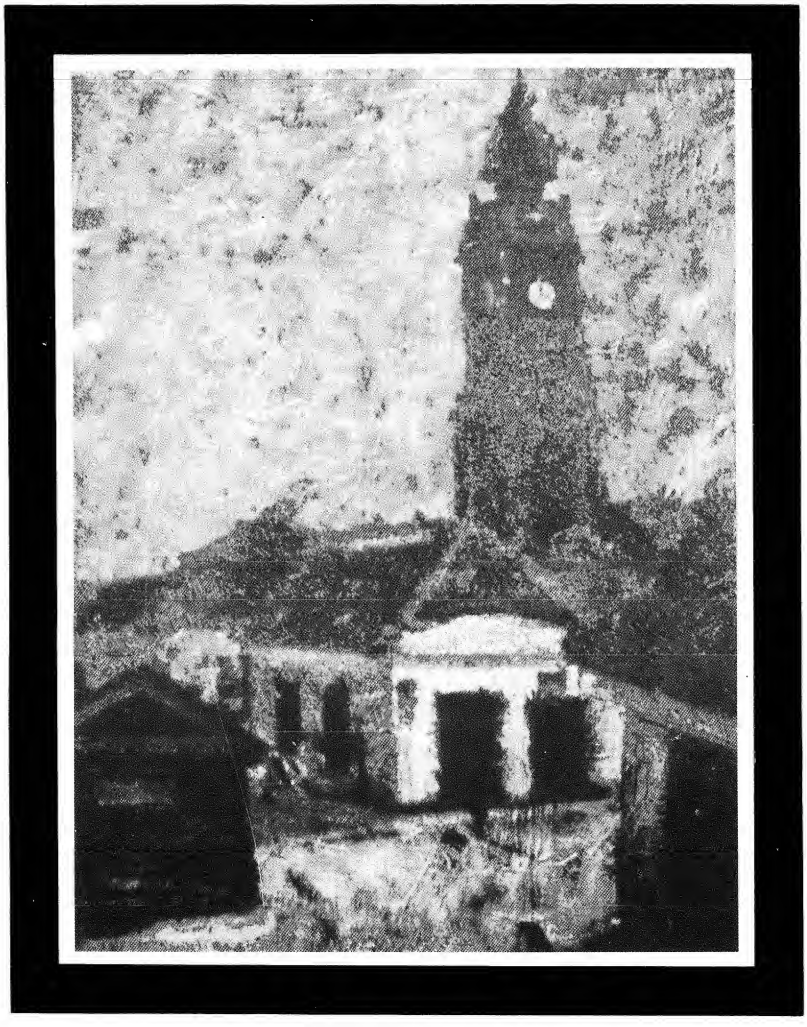
THE
BIALYSTOKER
MEMORIAL BOOK

THE BIALYSTOKER MEMORIAL-BOOK

Copyright 1982 by
The Bialystoker Center
New York, N.Y.

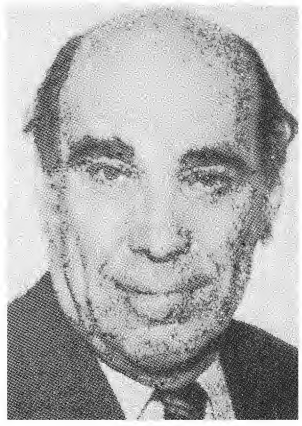
אויפן שער־בלאַט איז דאָס בילד
פון שטאָט־זייגער אין ביאַליסטאָק,
געמאָלן פון דעם באַרימטן
קינסטלער־לאַנדסמאַן **בען**.

דער
ביאַליסטאָקער
יזכור בוך

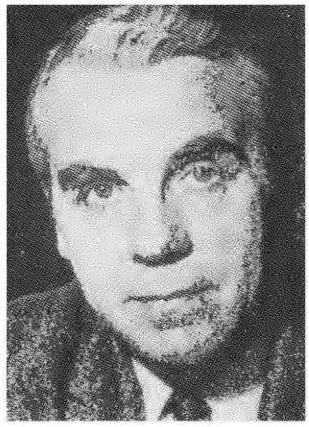

אַרויסגעגעבן פון דעם
ביאַליסטאָקער צענטער
אין ניו יאָרק

תשמ״ב 1982

מאַקס ראַטנער

י. שמולעוויטש

איסאַק ריבאַלאָווסקי

סעם סאָלאַזש

רעדאַקציע — קאָלעגיע:

י. שמולעוויטש, איסאַק ריבאַלאָווסקי, הרב שמואל א. קראָניק

י. שמולעוויטש
רעדאַקטאָר

בוך־קאָמיטעט פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק:

מאַקס ראַטנער	סעם סאָלאַזש	איסאַק ריבאַלאָווסקי
ערן־פאָרזיצער	פּרעזידענט	גענעראַל־סעקרעטאַר

סעם סאָלאַזש, רובין בינדלער, אברהם מינץ, פּאָל שוחט, הערשל טאַלין, דינה מעדוועדעוו, טשאַרלס שוועכער, ידידיה האַמבורג, סאָל קרים, מייק קרעמער, יעקב בערען, דבורה מינץ, מאָריס מאָלאָזאָווסקי, הערשל מאָראָו, ראַיאַ זאַק, יהושע שעכטער, הרב שמואל א. קראָניק.

דער ביאַליסטאָקער יזכור־בוך איז
אויסגעזעצט און געדרוקט געוואָרן
אין **"עמפּאַיער פּרעסס"**
550 עמפּאַיער בולוואַרד
ברוקלין, נ.י. 11225

צו די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט און פריינט

ענדלעך, נאָך לאַנגע דערוואַרטונגען און באַמיאונגען, האָבן מיר דערגרייכט אונזער הייליקן ציל. מיט שטאָלץ ברענגען מיר צו די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט און פריינט דעם גרויסן ספר, וואָס פאַראייביקט די אַמאָליקע לעבעדיקע און שפּרודלדיקע אידישע ביאַליסטאָק, ווי אויך די ליידן און חורבן, אומקום און וויידערשטאַנד בעת די גרויזאַמע היטלער־יאָרן. דאָס דערגרייכן אַרויסצוגעבן דעם איצטיקן ביאַליסטאָקער יזכור־בוך, איז אַ רעזולטאַט פון גרויסע אָנשטרענגונגען אין פאַרלויף פון בלויז אַ קורצער צייט.

צוליב פאַרשיידענע סיבות, איז דאָס אַרויסגעבן אַ ביאַליסטאָקער יזכור־בוך ניט פאַרווירקלעכט גאָרנישט פריער, ווי דאָס איז געווען פּלאַניורט. נאָך ביים ערשטן וועלט־צוזאַמענפאַר פון ביאַליסטאָקער אידן, וואָס איז פאָרגעקומען אין מדינת ישראל אין 1970, איז באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצוגעבן וואָס גיכער אַ „ספר ביאַליסטאָק". אין פאַרלויף פון אַן ערך זיבן יאָר האָבן מיר כסדר געפירט שמועסן, פאַראַנדלונגען און קאָרעספאָנדענץ מיט אונזערע לאַנדסלייט אין ישראל, וועגן אַרויסגעבן געמיינזאַם דעם ספר. ליידער, האָט דאָס אַלץ ניט געבראַכט די נויטיקע רעזולטאַטן.

דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, האָט אָבער ניט געוואָלט אויפגעבן דעם אָנגעצייכנטן פּלאַן וועגן אַרויסגעבן אַ פּאָסיקן יזכור־בוך וואָס זאָל אַריננעמען די אידישע פּאָרגאָנענהייט אין אונזער אַמאָליקער היים־שטאָט, וועגן דעם חורבן און וויידערשטאַנד ביי די נאָצים, ווי אויך וועגן איצטיקן לעבן פון לאַנדסלייט אין דער וועלט. דעריבער האָבן מיר אויף זיך גענומען די שווערע אויפגאָבע צו פאַרווירקלעכן די הייליקע שליחות. מיר האָבן דאָס געטאָן מיט גרויס אחריות, כאָטש מיר האָבן פון פאַראויס גוט געוואוסט וועגן די שוועריקייטן וואָס וועלן זיין.

דער ביאַליסטאָקער יזכור־בוך דערשיינט אין אַ צייט פון נייעם אויפגעוואָכטן נאָצי־נאַציזם, אַנטיסעמיטיזם, פאַרביסענע שנאה צו אידן און צו מדינת ישראל. עס איז אַ צייט ווען די שונאים פון אונזער פאָלק, פון רעכטס און פון לינקס, פאַרמעסטן זיך כסדר שלעכטס צו טאָן אידן און דעם אידישן היימלאַנד. מיר זעען ווי אין אונזער צייט, און אַזוי וועט מסתמא אויך זיין ווייטער, קומען אַרויס פעלשער און „עקספּערטן", כלומרשטע געלערנטע און פאַרשערס, וועלכע באַמיען זיך מיט אַלע מיטלען צו פאַרמינערן און אָפּצולייקענען די אידישע ליידן, דעם חורבן און אומקום בייַ היטלער'ן. עס איז דעריבער גוט וואָס אויך מיר, ביאַליסטאָקער אידן און דורך דעם ספר, גיבן אונזער צושטייער וועגן יענער מוראַ'דיקער צייט, וואָס קיינער און קיינמאָל וועט דאָס ניט זיין אימשטאַנד אָפּצולייקענען.

וועגן דער אַמאָליקער אַלט פאַרוואָרצלטער און בליענדיקער אידישער קהילה אין ביאַליסטאָק, ווי אויך וועגן דעם חורבן און וויידערשטאַנד בייַ די נאָצים, איז שוין ביז איצט געשריבן און דערציילט געוואָרן. די וויכטיקייט פון אַרויסגעבן דעם גרויסן ביאַליסטאָקער יזכור־בוך באַשטייט אין דעם, וואָס די דאָזיקע אויסגאָבע פאַראיינהייטלעכט און האָט באָמיט אין זיך אַריינצונעמען פיל פון יענע אַלע צעזייטע מאַטעריאַלן, אין איין גרויסער גאַנצקייט. מיר ווילן אונטערשטרייכן, אַז אויפ'ן וועג צו דערגרייכן דעם הייליקן ציל פון אַרויסגעבן דעם מאָנומענטאַלן ספר, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף פיל שטערונגען און שוועריקייטן. מיר זיינען אָבער צופריידן פעסטצושטעלן, אַז עס איז געלונגען צו באַזייטיקן די שוועריקייטן, ווייל מיר האָבן גוט געוואוסט אַז מיט דעם דערפילן מיר אַ גרויסן נאָציאָנאַלן חוב לגבי דער אַמאָליקער וואונדערלעכער, אידישער לעבעדיקער ביאַליסטאָק, סאַי אויך לגבי די מאַרטירער און קדושים.

דער ביאַליסטאָקער יזכור־בוך וואָס מיר גיבן איצט איבער צו אונזערע לאַנדסלייט און פריינט, איז און וועט אויף שטענדיק אויך זיין אַ ווירדיקע מצבה נאָך דער אַמאָליקער וואונדערלעכער גרויסער קהילה, מיט די דאָרטיקע פאַרצווייגטע טעטיקייטן אויף אַלע געביטן. דער ספר נעמט אַריין אַ גרויסן טייל וועגן די ליידן פון אידן בעת דער מלחמה, ווי אויך וועגן דעם העלדישן וויידערשטאַנד. ווייטער וועט אויך דערציילט וועגן דעם פרואוו וויידראויפצובויען אַ אידיש לעבן אין ביאַליסטאָק נאָך דער מלחמה, וואָס איז ניט געלונגען, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען אין אַנדערע ערטער אין פוילן.

עס דאַרף אָנגעוויזן ווערן, אַז ווייל דער ספר איז אַרויסגעגעבן געוואָרן מיט אַ פאַרשפּעטיקונג, זיינען אויך די שוועריקייטן דאָס צו דערגרייכן געווען פיל מערער. עס איז אין אַ גרויסער מאָס דערפאַר, ווייל פיל לאַנדסלייט וואָס וואָלטן אין דעם איצט געקענט מיטהעלפן זיינען שוין, ליידער, ניט מיט אונז. די גאַנצע אויפגאַבע פון

צוגויפשטעלן און אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך איז דעריבער געפֿאַלן אויף געציילטע יחידים, וואָס האָבן די הייליקע אויפגאַבע דורכגעפירט מיט גרויס אחריות.

מיר ווילן דורך דעם וועג אויסדריקן אַ דאַנק און אַנערקענונג צו אַלע אונזערע לאַנדסלייט און פריינט, וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן אין דערפירן צו דער אויסגאַבע פון דעם גרויסן ביאַליסטאָקער יזכור־בוך. אויף דער וועג־נדונג און רוף פון אונזער בוך־קאמיטעט ביי דער באַארד אָוו גאַווערנאָרס פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער, האָבן מיר געהאַט גוטע רעזולטאַטן. טאָקע אַ דאַנק דעם, אַ דאַנק דער טריישאַפט פון אונזערע לאַנדסלייט און פריינט, איז מעגלעך געווען צו דערגרייכן דעם הייליקן ציל. אַ באַזונדערן דאַנק און גרויס אַנערקענונג קומט אַ צאָל יחידים, וואָס אָן זיי וואָלט ניט מעגלעך געווען אַרויסצוגעבן דעם ספר. איינער פון די הויפט איניציאַטאָרן אַרויסצוגעבן דעם יזכור־בוך, ממש די טרייב־קראַפט פאַר דעם, איז געווען אונזער חשוב׳ער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן, דער פֿראָמינענטער אינדוסטריעלער און באַוואוסטער כלל־טוער, מאָקס ראָטנער פון קליוולענד. פיל צייט, ענערגיע און באַמיאונגען ביים העלפן צוגרייטן אַרויסצוגעבן דעם בוך, האָט אַרויסגעוויזן דער שטענדיק דינאַמישער איסאַק ריבאַלאָווסקי, געווערקל־סעקרעטאַר פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער, היים און שפיטאָל פאַר עלטערע מענטשן. גרויס אַנערקענונג ווילן מיר דורך דעם וועג אויסדריקן צו דעם באַקאַנטן אידישן שרייבער, דער כסדר׳דיקער מאַנער און וועקער ניט צו פאַרגעסן דעם אידישן חורבן, דער רעדאַקטאָר פון דעם גרויסן ביאַליסטאָקער יזכור־בוך י. שמולעוויטש. פיל אַרבעט און אַנשטרענגונגען ביים העלפן דערפירן אַרויסצוגעבן דעם ספר קומט הרב שמואל א. קראַניק, דער טשאַפֿלעין פון אונזער צענטער, וועלכער האָט איבערגעזעצט דעם אידישן מאַנוסקריפט אויף ענגליש און איז רעדאַקטאָר פון דער ענגלישער אַפּטיילונג. מיר שאַצן אויך ווי געהעריק אָפּ די איבערגעגעבנקייט און פאַכמענישקייט פון ר׳ צבי הירש גאַנזבורג, און ר׳ מרדכי חן, די אייגנטימער פון דער „עמפּאַיער פרעס", וואו דער יזכור־בוך איז געדרוקט געוואָרן, פאַר זייַנע באַמיאונגען, אַז דער ספר זאָל אַרויסקומען אויף אַ געהעריקן אופן. אַ גרויסן דאַנק ווילן מיר אויסדריקן דעם באַקאַנטן דרוקער־ספּעציאַליסט און דערפאַרענעם קענער פון אידישן דרוק־וועזן, לואיס עוואַנס, פאַר קאָרעגירן דעם יזכור־בוך מיט גרויס איבערגעגעבנקייט און דערביי אָפּגעהיטן, אַז דאָס זאָל געטאָן ווערן מיט געהעריקער קענטעניש. עס קומט אויך גרויס אַנערקענונג דזשינדזשער בראַמסאָן, וועלכע האָט געמאַכט סטיליסטישע אויסבעסערונגען אין דער ענגלישער איבערזעצונג.

מיר ווילן דורך דעם וועג אויך אויסדריקן אַנערקענונג די פירער און טוער פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפטן אין אַרגענטינע, מדינת ישראל, אויסטראַליע און אַנדערע ערטער, פאַר זייער קאָאָפּעראַציע און מיטהילף ביים אַרויסגעבן דעם ספר. די לאַנדסלייט אין אַרגענטינע האָבן באַשלאָסן איבערצוזעצן אַ טייל פון דעם יזכור־בוך אין שפּאַניש — אַזוי ווי דאָס איז אין ענגליש — כדי אויך די קינדער פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין די לענדער פון לאַטיין־אַמעריקע זאָלן זיך באַקענען מיט זייער אָפּשטאַם.

אין פאַרלויף פון הונדערטער יאָרן האָבן אידן אין ביאַליסטאָק געצויגן אַ לאַנגן און דערהויבענעם יחוס. די אַלטע פאַרוואַרצלטע קהילה האָט אַריינגעשריבן אַ וואונדערלעכן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דעם אַמאַליקן באַרימטן פוילישן אידנטום, און ביי אידן אין מזרח־אייראָפּע בכלל. אידן אין ביאַליסטאָק האָבן אין אַלע צייטן געפירט אַ פאַרצווייגטע און שפּעריש אידיש לעבן, וואָס האָט שטענדיק אַרויסגערופן באַוואונדערונג ביי אַלעמען. ביאַליסטאָקער אידן האָבן שטענדיק — אַזוי איז דאָס אויך איצט — געהאַלפן שטאַרקן, פאַרפעסטיקן און אָפּהיטן אַ אידיש לעבן אויף אַלע געביטן אומעטום, וואו מען איז אַריינגעקומען, אין אַלע טיילן וועלט, וואו מען האָט אויפגעבויט די נייע היימען.

די אידישע ביאַליסטאָק האָט שטענדיק אַרויסגעגעבן פראַמינענטע און באַרימטע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געהאָלפן באַרייכערן דאָס אידישע און אַלגעמיינע לעבן. מיט׳ן אַרויסגעבן דעם איצטיקן גרויסן ביאַליסטאָקער יזכור־בוך האָבן מיר אַלע דערפילט אַ הייליקע אויפגאַבע. זאָל דער נייער ווירדיקער ספר, וואָס מיר גיבן איבער צו אונזערע לאַנדסלייט און פריינט אין אַמעריקע און אין אַלע טיילן וועלט, זיין אַ דער־מאָנונג וועגן דער גרויסקייט פון דער אַמאַליקער אידישער ביאַליסטאָק. זאָל דאָס זיין אַן אייביקע מצבה פאַר דער אַזוי גרויזאַם פאַרשניטענער קהילה ביי די נאַצים און זייערע אַרויסהעלפערס. און זאָל דער ספר אויף שטענדיק אויך זיין אַ ווירדיקע מצבה פאַר אונזערע אַלעמענס נאָענטע אומגעבראַכטע, פאַר די קדושים און מאַרטירער, וועמענס פאַרפיניקטע און פאַרשניטענע לעבנס זיינען אַן קברים און אַן מצבות.

ניו יאָרק, דעצעמבער 1981 — דער בוך־קאָמיטעט

מיר ווילן דורך דעם וועג אויך אויסדריקן אַ דאַנק און אָנערקענונג צו אַ צאָל לאָנדסלייט, וועלכע האָבן צוגעטראָגן ספּעציעלע גרעסערע ביישטייערונגען — אין אָנדענק פון זייערע נאָענטע — וואָס האָט דערמעגלעכט אַרויסצוגעבן דעם היסטאָרישן יזכור־בוך, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע קאָסטן. דאָס זיינען:

מאַקס און בעטי ראַטנער

אין אָנדענק פון די עלטערן
משה און פּעשע ראַטאָווצער

מאַקסוועל דעין און פרוי

אין אָנדענק פון די עלטערן
אברהם און סאָפיע דעין

הערמאַן און דזשעין אייבעלסאָן
מאָריס און לאָרעין אייבערהעם

אין אָנדענק פון פאָטער
דניאל אייבעלסאָן

יוסף און נעשקע דאָברימאַן

אין אָנדענק פון די עלטערן
שאָיע און פרידא דאָברימאַן
אברהם און יהודה גאָלדבערג

פעלישיא דרעזנער און קאַרל שאַברי

אין אָנדענק פון
לאַזאַר שאַברי (שאַבּרינסקי)

דינה מעדוועדעוו און שרה אייבלסאָן

אין אָנדענק פון אונזער ליבער באָבע
אָן אמת׳ר אשת חיל
גאָלדע כץ

אידיט, שעלדן און נאָרמאַן גערינג

אין אָנדענק פון דעם מאָן און פאָטער
דזשאָרדזש גערינג

מאיקל סאַפירשטיין

אין אָנדענק פון די באָבע און זיידע
לואיס און מערי דעיוויס

הירש און סטעלאַ פייגין

אין אָנדענק פון די עלטערן
ביינוש און פרומע־לאה פייגין
שמעון און מרים קנישינסקי.

מאַקס און טיבי פּאָדעל

אין אָנדענק פון די עלטערן
אברהם און מיני פּאָדאָלסקי

ראָוז און סעם סאָלאָזש

אין אָנדענק פון די עלטערן
שמאי און אסתר סאָלאָזש

מאַלי און איסאַק ריבאַלאָווסקי

אין אָנדענק פון די עלטערן
שיינע גיטל און חיים גאָלדבערג
דבורה און מאיר ריבאַלאָווסקי

אייב און דבורה מינץ־זילבערשטיין

אין אייביקן אָנדענק פון מיינע
אומגעבראַכטער ברידער
שלמה און יאַנקל זילבערשטיין
מיט זייערע פאַמיליעס

פאָרוואָרט

ביים לייענען די בלעטער פון דאָזיקן הייליקן יזכור־בוך, בין איך מיטאַמאָל ווי איבער־געטראָגן געוואָרן צו דער צייט פון מיין קינדהייט און אָפשטאָם. איך דערמאָן זיך, אַז צווישן מיינע טייערע אָפגעהיטענע זאַכן פון מיט פיל יאָרן צוריק איז אַ נאָטיץ־ביכל פון מיין פערטן קלאַס אין דעם בית הספר העמי העברי הראשון אין ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען איינע פון די אָנגעזעענסטע לערן־אינסטיטוציעס, וואו איך האָב אין יענער צייט גע׳לערנט. אויף דער ערשטער זייט פון דאָזיקן נאָטיץ־ביכל איז, אין העברעאיש, אַ ליד מיט׳ן נאָמען „דער צוזאָג". און אויף דעם נעקסטן זייטל איז די „התקוה", האָפענונג. די דאָזיקע צוויי נעמען שליסן איין דעם טייערסטן פאַר מיר אינ־האַלט אין דעם קליינעם ביכל.

נאָך לאַנג צוריק האָב איך געמאַכט דעם צוזאָג צו האַלטן לעבעדיק די דערינערונגען פון דעם לעבן אין פוילן, אויך צו רעדן וועגן דעם און צו דערציילן פאַר מיינע קינדער מיט דער האָפע־נונג, אַז אויך זיי וועלן דאָס איבערגעבן צו זייערע קינדער, וואָס וועט אויך איבערגיין צו די ווייטער־דיקע דורות. צוליב דעם, ווייל מיט יעדן יאָר וואָס פאַרגייט וועלט אַלץ ווינציקער צווישן אונז ביאַלי־סטאָקער אידן, וועט דורך דעם אויך פאַרשווינדן וועלן מיט דער צייט דאָס איבערגעבן און דער־ציילן וועגן דעם אמאָליקן אידישן לעבן אין אונ־זער אַלעמענס געוועזענער היים־שטאָט. איך בין דעריבער צופרידן פון דעם, אַז די געשיכטע פון דער אידישער ביאַליסטאָק ווערט איצט אויף אַ ווירדיקן אופן איינגעשלאָסן אין דעם היסטאָרישן בוך, און דורך דעם וועט די דערהויבענע גע־שיכטע פון דער אידישער ביאַליסטאָק, דאָס מיינט דאָס לעבן פון אונזערע עלטערן און עלטערנס עלטערן ווי אויך פון פיל פאַרגאַנגענע דורות, ניט ווערן פאַרגעסן.

איך האָב באַזוכט אידישע בית־עלמינס אין פיל לענדער איבער דער וועלט, איך האָב געזען צייכנס פון כמעט אַלע צייטן פון אונזער צע־שפרייטקייט. צייטנווייז זעט עמיץ אַן אַלטע שוהל אָדער געוויסע חורבות. אַנדערע געפינען באַ־שרייבונגען און באַריכטן פון היסטאָריקער, רעגי־רונגס־שרייבער און ענלעכע, וואָס באַמיען זיך צונויפצינדן איבערבלייבעניש פון געשיכטע צו־זאַמען אין כראַנאָלאָגיע. אָפטמאָל דאַרף מען זיך משער זיין, אַזאַ מאַטעריאל איז צייטנווייז צווי־דייטיק און טעאָרעטיש, אָבער ניט פאַקטיש. דאָס איז ביי מיר געוואָרן נאָך מער קלאָר ווען איך בין, אויף מיין רייזע קיין מדינת ישראל אין יאָר 1967, אַריינגעפאָרן אויך קיין ביאַליסטאָק, די שטאָט פון מיין אָפשטאָם.

איך האָב פיל געלייענט וועגן דעם אידישן חורבן ביי היטלער׳ן, איך האָב געזען פילמען וועגן דאָזיקן ערדישן גיהנום, איך האָב אויך געערעדט מיט על פּי נס געראַטעוועטע אידן פון די נאַציס. אָבער ווען איך האָב געזען די אומבאַשרייבלעכע ענדערונגען אין דער שטאָט פון מיין געבורט און קינדהייט, האָט דאָס מיך אויפגעטרייסלט אויף דעם העכסטן אופן.

* * *

אידן האָבן געלעבט אין דעם לאַנד פון פּוילן, אידער עס איז נאָך געווען אַ פּוילן. אין פאַרלויף פון טויזנט יאָר האָבן אידן דאָרט געשאַפן אַ פּרעכ־טיקע ציווויליזאַציע באַגלייט מיט אַ טיפן גלויבן פון ערלעכקייט, טריישאַפט, מיט רייכע קולטורעלע דערגרייכונגען און דערהויבענע אינטעלעק־טועלע רעזולטאַטן. מיטאַמאָל אָבער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט דער נאַצישער מבול פון חורבן און פאַרוויסטונג, און אין פאַרלויף פון פינף יאָר זיינען אומגעבראַכט געוואָרן העכער דריי מיליאָן אידישע מענער, פרויען און קינדער אין פּוילן. די נאַצישע רוצחים האָבן צעשטערט און פאַרניכטעט דאָס אַלץ, וואָס אידן האָבן געשאַפן אין פאַרלויף פון טויזנט יאָר.

אין יאָר 1900 איז ביאַליסטאָק געווען די דריטע גרעסטע אינדוסטריע שטאָט אין מזרח־רוסלאַנד. אויף דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 65 טויזנט אין יענער צייט, זיינען 64 פּראָ־צענט געווען אידן. אין יאָר 1913 ווען די אַלגע־מיינע באַפעלקערונג אין ביאַליסטאָק איז געווען 91 טויזנט, זיינען דאָרט געווען 60 טויזנט אידן. העכער 350 טויזנט אידן האָבן געלעבט אין ביאַלי־סטאָק און אין דער אַרומיקער פּראָווינץ. ניט גע־קוקט אויף די גזירות און שווערקייטן מצד די דאָמאַלסדיקע צאַרישע הערשערס, האָבן אידן דאָך געבויט זייער אייגענעם שיינעם און גייסטיק־רייכן לעבן. אידן האָבן געטאָן אַלץ, כדי ניט צו ווערן אַסימילירט און פאַרשלונגען פון דעם אָרום, מען

איז ניט געבליבן אויף איין אָרט. ביים אָנהויב פון דער השכלה־באַוועגונג האָבן אידן אין ביאַלי־סטאָק געקענט לערנען און אויך געלערנט תורה, אָבער אין דער זעלבער צייט איז מען געווען אויך אָקטיוו ביים העלפן אָנטוויקלען און אויס־בריטערן אַ אידיש־נאַציאָנאַלן און וועלטלעכן לעבן. די אידן האָבן געקעמפט פאַר זייערע רעכט, זיי האָבן געשאַפן פאַרשיידענע אינסטיטוציעס פון קולטורעלער, סאָציאַלער, עקאָנאָמישער וויכטי־קייט, כדי צו פאַרפעסטיקן און גייסטיק צו באַ־רייכערן זייער לעבן.

די געמיינזאַמע צוזאַמענארבעט, באַגלייט מיט אחריות, האָט געגעבן די אידן כוח אָנצוגיין מיט אַ לעבן, וואָס איז געווען באַגלייט מיט שטאָלץ און כבוד. דאָס האָט מעגלעך געמאַכט, אַז אין דער באַרימטער אינדוסטריע־שטאָט זאָל אויסוואַקסן אַ נעץ פון אידישע דערציאונגס־אינסטיטוציעס, צייטונגען, טעאַטער, קולטור־קלובן, פאַראיינען, מושב זקנימס, ציוניסטישע און אַרבעטער אָרגאַני־זאַציעס, אַ בריטער אידיש־רעליגיעזער לעבן און אָנדערע. עס איז געווען אַ קהילה פון וויכטיקע דערגרייכונגען און כסדר׳דיקן וואוקס. די אידישע ביאַליסטאָק האָט אַרויסגעגעבן פאַרשיידענע באַ־רימטע פּערזענלעכקייטן, צווישן זיי געלערנטע, מעדיצינער, פאַרשערס, היסטאָריקער, פראָמי־נענטע פּעדאַגאָגן, רבנים און אָנדערע, וואָס זיינען שפּעטער אויך געווען גוט באַקאַנט אין דער גאַנ־צער אידישער וועלט.

די אידישע ביאַליסטאָק איז געווען אָקטיוו ביי דער באַנייאונג און אויפבוי פון דעם אידישן היימ־לאַנד, נאָך איידער דר. הערצל האָט אָפיציעל גע־שאַפן דעם ציוניזם אין יאָר 1897. שוין אין אָנהויב פון די 80 יאָרן, וועלן עס איז געשאַפן געווארן אין רוסלאַנד די ערשטע ערב ציוניסטישע אויס־שפּראַנגען גרופּע „בי״ל״ו״ (בית יעקב לכו ונלכה), איז זייער ביורא איינגעשטעלט געווארן אין ביאַליסטאָק. די ערשטע פון זיי זיינען אַוועק פון ביאַליסטאָק קיין ארץ ישראל אין יאָר 1882 און זיי האָבן געגרינדעט ראשון לציון, מיט דער הילף פון די ראָטשילדס. מיינע עלטערן האָבן חתונה געהאַט אין 1889. זיי האָבן זיך געגרייט אָנצו־שליסן אין דער צווייטער גרופּע. זיי האָבן אָבער ניט באַקומען אַ דערלויבעניש פון דער צאַרישער מאַכט צו עמיגרירן. אין די וויטערדיקע יאָרן איז געווען אַ כסדר׳דיקער שטראָם פון ביאַליסטאָקער אידן קיין ארץ ישראל. פון מיין קלאַס אין דער שולע אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1920, האָבן 14 פון 29 תלמידים אויסגעוואַנדערט קיין ישראל ביז אָרום דעם יאָר 1935.

ביי מיר אין זכרון זיינען נאָך פריש דערינע־רונגען פון מיין ערשטן טאָג אין דער שולע, אין 1910, אין עלטער פון דריי יאָר; פון די ערשטע עלעקטרישע וועב־שטולן אין יאָר 1911 וואָס האָט אויך אַריינגעבראַכט עלעקטרישן שטראָם אין מיין היים אויף טשיסטע גאַס; פון דעם דריי הונדערט יאָריקן יוביליי־פאַראַד לכבוד דעם קעניגרייך פון פּיטער דעם גרויסן, וועלן צאָר ניקאָלאַי דער צוויי־טער האָט באַזוכט ביאַליסטאָק, אין יאָר 1913. איך געדענק אויך דעם אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914, וועלן דריי הונדערט קינדער זיינען דער׳הרג׳עט געוואָרן אויף זייער וועג אין דער שולע, פון אַראָפּגעוואָרפענע דייטשע באָמבעס. און איך געדענק וועלן מיין מאַמע האָט, אין 1917 ביי אַ פייערונג פון דער באַלפור דעקלאַראַציע, אַוועקגעגעבן אירע גאָלדענע אויערינגלעך פאַר׳ן צוועק צו העלפן בויען דאָס אידישע היימלאַנד.

איך האָב לעבעדיקע דערינערונגען פון מיין לערנען אין דער ערשטער שולע מיט העברעאיש אַלס הויפּט־שפּראַך, וואָס האָט זיך געעפנט אין יאָר 1918, איין טאָג נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע וועלן פוילן איז געווארן אַן אומאָפּהענגיקע מדינה. איך געדענק מיין ערשטע מיטגלידערשאַפט אין אַ ציוניסטישן קלוב אין אונזער שולע. איך היט אויך אַפּ די נאָטיץ־העפטן פון מיינע געשיכטע און גע־גראָפּיע קורסן ווי אויך אַ געזאַנג־בוך אין העב־רעאיש, וועלן די באַוואוסטע לערערס, לייב פּאַיאַנס און משה לעווין, האָבן איבערזעצט רוסישע ביכער אויף העברעאיש, ווייל עס זיינען ניט געווען לערן־ביכער אויף העברעאיש. אין מיינע שפּעטערדיקע יאָרן, אין די 60ער און 70ער, וועלן איך האָב באַ־זוכט מדינת ישראל, האָב איך זיך דאָרט באַגעגנט מיט אַ צאָל געווען תלמידים פון מיין אַמאַ־ליקער קלאַס, וועלכע האָבן עמיגרירט קיין ישראל.

איך וויל אויסדריקן אַ וואונטש און רוף צו די איצטיקע ענגליש־רעדנדיקע און לייענדיקע, דער צווייטער דור קינדער פון ביאַליסטאָקער עלטערן, וועלכע זיינען אונזער פאַרבינדונג מיט דער צוקונפט. מיר האָבן געמאַכט פיל אַנשטרענ־גונגען, אַוועקגעגעבן צייט און ענערגיע, כדי מעג־לעך צו מאַכן אויך פאַר אייך אַז איר זאָלט לייענען און וויסן וועגן אונזער אַמאָליקער טייערער היים, וועגן דער גרויסקייט פון דאָרטיקן אידישן לעבן. מיר האָבן מעגלעך געמאַכט, אַז איר זאָלט דאָס אויך קאָנען לייענען אין אייער שפּראַך.

די וויטערדיקע בלעטער פון דעם בוך טראָגן אין זיך אַן אינהאַלט, וואָס דאַרף און וועט אייך

אינספּיריִרן, און דאָס וועט געווינס אויך האָבן אַן איינפלוס אויף אייער ווייטערדיקן לעבן. איר וועט דורך דעם דערפֿאָרן אַ בעסערן באַוואוסטזיין און העכערער אָפּשאַצונג וועגן אייער אָפּשטאַם און אידענטיטעט. עס איז צו האָפֿן, אַז איר וועט אַ דאַנק דעם אויך האָבן אַ קלאָרערן בליק אויף דעם ווייטערדיקן וועג פון אייער לעבן, וועו איר גייט אַנטקעגן דעם 21טן יאָרהונדערט.

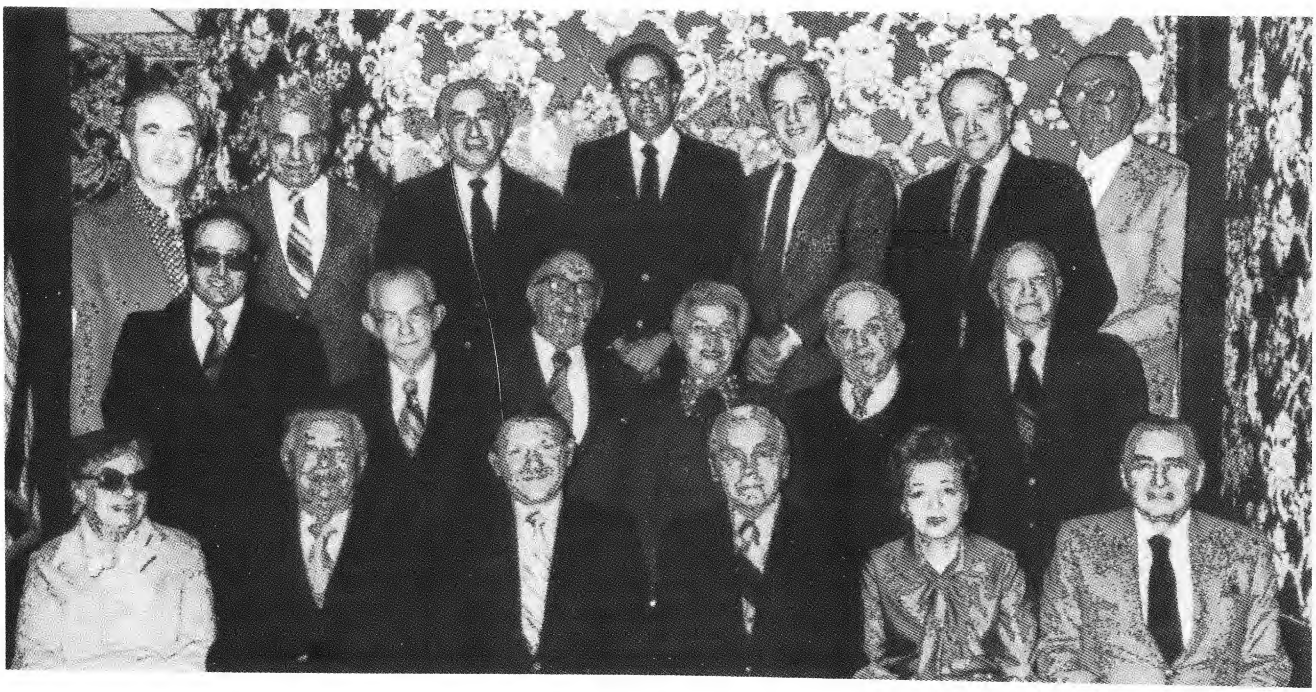
איך אָפּעליר צו אייך, אַז איר זאָלט אויך דינען ווי אַ פֿאַרבינדונגס־מיטל פֿאַר אייערע עלטערנ׳ס אומשטאַרבלעכקייט. פֿאַראַן אַ סך אין אונזערע דערפֿאַרונגען און דערגרייכונגען, ספּעציעל טאָקע אַלס ביאַליסטאָקער, וואָס וועט האָבן אַ געהעריקע באַדייטונג אויך פֿאַר אייך. דערלאַזט ניט דעריבער צו פֿאַסיווקייט און גלייכגילטיקייט, וואָס איז מסוגל מיטצוהעלפן פֿאַרווירקלעכן היטלער׳ס פּלאַן אָפּצוווישן די געשיכטע און קולטור־רייכקייטן פון דעם אידישן פֿאָלק. זאָל די אידישע ביאַליסטאָק און אַלץ וואָס איז אונז טייער, וווייטער לעבן דורך אייך און אייערע נאָכפֿאָלגער.

ביאַליסטאָק האָט איצט 268 טויזנט איינ־וואוינער, מיט בלויז זיבן אידן. די גרויסע היסטאָ־רישע באַדייטונג פון דעם אַמאָליקן דאָרטיקן אידישן לעבן, איז געקומען צו אַ טראָגישן סוף. דאָס איז די טרויעריקע ווירקלעכקייט, דער וואונדערלעכער אַמאָל איז איצט בלויז נאָך אַ קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון אונזער פֿאָלק.

איר וועט באַגעגענען ביאַליסטאָקער אידן אין יעדן טייל פון דער וועלט, וועלכע ציען אויך ווייטער איצט דעם גרויסן יחוס פון זייער אָפּ־שטאַם, פון דער אַמאָליקער באַרימטער היים־שטאָט. דער דאָזיקער יזכור־בוך איז אויך אַ וויכטיקער טייל פון מיין צוזאָג און האָפֿענונג פאַר וווייטערדיקע דורות, וואָס וועט העלפן אין דעם באַוואוסטזיין וועגן זייער גרויסן פֿאָלקס־פֿאַר־לוסט און גלייכצייטיק צו זיין שטאָלץ מיט זייער גייסטיקער ירושה.

מאָקס ראָטנער

קליוולענד, אָהאָיאָ

יזכור בוך קאָמיטעט פון ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק.

ערשטע רייע (ל. צו ר.): דינה מעדוועדעוו, רובין בינדלער, סעם סאָלאַזש, י. שמולעוויטש, ראַיאַ זאַק, ידידיה ל. האַמבורג. צווייטע רייע: יהושע שעכטער, משה מאָלאָזאָווסקי, פּאָול שאָכעט, דבורה און אברהם מינץ, איסאַק ריבאַלאָווסקי. דריטע רייע: סאַל קרים, מיישל קרעמער, טשאַרלס שוועכער, הרב שמואל א. קראָניק, דזשוליקאָב בערען, הערשאָלד טאַלין, הערשאָלד מאָראָוו.

אין אַלט

ניו יאָרק

י. שמולעוויטש

פון אַ טייכל ביז אַ וועלט־שטאָט

דער אַנהויב פון דעם אידישן ישוב אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט געצויגן אַ לאַנגן און דערהויבענעם יחוס אויף אַלע געביטן, גייט צוריק צו יענע ווייטע צייטן און קורץ נאָכדעם, וועו עס איז געגרינדעט געוואָרן די שפּעטער באַרימטע שטאָט. די געשיכטע פון דער אידישער ביאַליסטאָק איז אַן אינטערעסאַנטע און אויך זייער אייגנאַרטיקע. ביז דער גרויזאַמער צווייטער וועלט־מלחמה איז די אידישע ביאַליסטאָק געווען באַרימט מיט דער גרויסער ראָלע אין דעם אינדוסטריעלן און האַנדלס לעבן פון רוסלאַנד, פּוילן און אויך אַנדערע לענדער, ווי אויך אַלס אַ אידישער צענטער פון תורה און צדקה, אַ בריידע נעמט פון אידישער קולטור און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן, אַ צענטער פון אידישער ארבעט, שאָפונג און אונטערנעמונגס־גייסט.

אַנגעהויבן האָט זיך די אידישע געשיכטע אין ביאַליסטאָק פון יענער ווייטער צייט, וועו געווען איז דאָרט נאָך אַ דערפל אָרום דעם טייך „ביאַלע", וואָס האָט געהערט צום גראָף בראָניצקי. אָט דער גראָף, יאָן קלעמענס בראָניצקי, וועלכער האָט דעם דאָרף געירש׳נט פון זיין פאָטער, איז געווען אַ פריינט פון אידן. די געשיכטע דערציילט אונז, אַז דער גראָף בראָניצקי, וועלכער האָט גענלעבט פון יאָר 1689 ביז 1771, האָט איינגעלאָדן די אידן פון די אָרומיקע דערפער און שטעטלער צו קומען זיך באַזעצן אין זיין דאָרף און דאָרט העלפן בויען די שטאָט. דער גראָף האָט אויך די אידן געהאָלפן מיט לאַנד, האָלץ און מיט פאַרשיידענע אַנדערע מיטלען וואָס האָט דערמעגלעכט די אידן צו גרייכן זייער ציל. די אידן האָבן טאָקע אויפגעבויט דאָס שטעטל ביאַליסטאָק — „דער ווייסער טייך" — וואָס איז מיט דער צייט שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ גרויסע שטאָט, מיט פאַרצווייגטע אינדוסטריעס און האַנדל וואָס האָט זיך נאָכדעם אויסגעשפּרייט אין דער וועלט.

אין יאָר 1742 האָט דער גראָף יאָן קלעמענס בראָניצקי דערהויבן ביאַליסטאָק צו אַ שטאָט. באַלד טאָקע נאָכדעם, אין יאָר 1749, האָבן זיך דאָרט באַזעצט אידן, וועלכע האָבן אַנגעהויבן בויען אַ לעבן פאַר זיך און אויך פאַר דער אָרומיקער סביבה. אין יאָר 1765 זיינען שוין דאָרט געווען 765 אידן. פונקט ווי די שטאָט האָט זיך געמוען בויען אין אַלגעמיין מיט אַ שנעלקייט, אַזוי אויך איז דאָרט געוואָקסן די צאָל אידן. אין יאָר 1800 איז שוין אויפגעשטעלט געווארן דער באָקאַנטער „נייער בית המדרש" אויפֿן שול־הויף. אין יענער צייט איז ביאַליסטאָק געווען אַ קרייז־שטאָט וואָס האָט אויך אָרומגענומען די שטעטלער: כאָראָשטש, האָראָדאָק, יאַנאָווע, יאָשינאָווקע, קנישין, אַדעלסק, סאָקאָלע, זאָבלודאָווע און וואָשילקאָווע. קורץ נאָכדעם, אין 1804, איז אין ביאַליסטאָק געפונט געוואָרן די ערשטע דרוקעריי דורך ר׳ אהרן הלוי הורוויץ. אין דריי יאָר שפּעטער (1807) האָט ביאַליסטאָק שוין פאָרמאַגט זעקס טויזנט איינוואוינער, און צווישן זיי זיינען געווען פיר טויזנט אידן. אין יאָר 1808 איז ביאַליסטאָק דערקלערט געוואָרן אַלס אַ הויפּט־שטאָט. אין יאָר 1897 האָבן אין ביאַליסטאָק שוין געלעבט 42 טויזנט אידן, וואָס איז אין יענער צייט געווען 64 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באָפעלקערונג.

אַזוי כסדר, פון דער אַנטשטייאונג פון ביאַליסטאָק ביז׳ן אונטערגאַנג אין דער גרויזאַמער היטלער־צייט, האָבן אידן דאָרט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. די אידן אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז דאָרט געווען מיט אַנדערע, האָבן געהאַט פאָרשיידענע צייטן. דאָס מיינט גוטע צייטן, וועו אידן האָבן געהאַט בריידע פרנסה און געפירט אַ גוטן לעבן, אָבער אויך שוועָרע עקאָנאָמישע קריזיסן און פּאָליטישע אויפטרייס־לונגען וואָס האָבן אויך שוועָר געטראָפן דאָס דאָרטיקע אידישע לעבן. צוליב אַזעלכע סיבות זיינען פיל אידן געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן ביאַליסטאָק, מען האָט אויסגעוואַנדערט אין פאַרשיידענע טיילן וועלט. געווען איז דאָס אין די אָכציקער און נייַנציקער יאָרן פון דעם פאָריקן יאָרהונדערט, וועו ביאַליסטאָקער אידן האָבן עמיגרירט אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אָמעריקע, קיין אַרגענטינע, ארץ־ישראל און אין אַנדערע ערטער. און אומעטום, וואוהין ביאַליסטאָקער אידן האָבן אייַנגעוואַנדערט, אין אַלע טיילן וועלט, האָבן זיי מיט זיך אַריינגעבראָכט דעם גרויסן יחוס פון זייער היים־שטאָט, דעם דערהויבענעם אידישן יחוס, וואָס מען האָט אויך מיט ליבע אייַנגעפלאָנצט אין די נייַע היים־ערטער וואָס וועלט אויך מיט טריישאַפט אַפּגעהיט ביז איצט.

דער כוח פון אידישן שאָפונגס־גייסט

פאַר׳ן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין סעפּטעמבער 1939, האָט די אַלגעמיינע באָפעלקערונג אין ביאַליסטאָק געציילט אַרום הונדערט טויזנט נפשות. עס האָבן דאָרט געלעבט אידן, פּאָליאַקן, רוסן, ווייס־רוסן, דייטשן און ליטווינער. איבער זעכציק פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באָפעלקערונג, זיינען געווען אידן. עס דאָרף דערמאָנט ווערן, אַז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, האָט די אידישע באָפעלקערונג אין ביאַליסטאָק באַטראָפן 80 פּראָצענט. דאָס גאָנצע עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטלעכע לעבן איז דאָמאָלט געווען באַהערשט פון אידן. יאָ, געווען איז דאָרט אַ וואונדערלעכער פאַרצווייגטער אידישער לעבן. אָפשטאָמיקע אידן פון ביאַליסטאָק געדענקען גוט, אומעטום, וואו זיי זיינען איצט אין זייער נייעם לעבן, פאַרגעסט מען ניט, מען געדענקט...

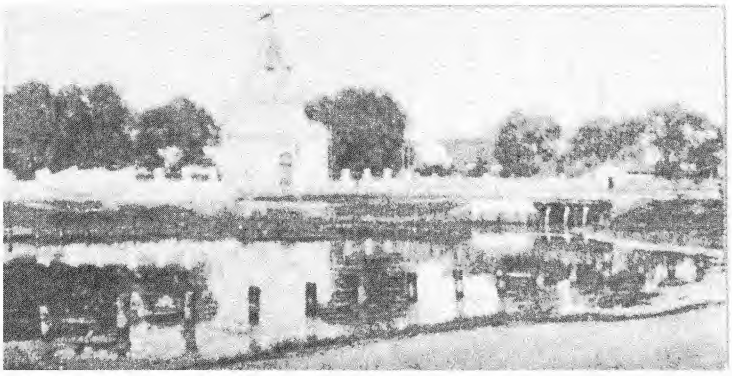
די ביאַליסטאָקער גאָסן און פּלעצער, וועו קען דאָס פאַרגעסן? נאָוואָליפּיע און באזארנע מיט׳ן שטאָט־זייגער און אַלץ אָרום, וואָס גראָף בראָניצקי האָט אויסגעבויט מיט העכער צוויי הונדערט יאָר צוריק. וואָשילקאָווער גאָס, נייַשטאָט און די אלייען פון אָרום דער טורמע וואו די יוגנט פלעגט שפּאַצירן און האָפן אויף גוטע צייטן. דער „גאָראָדסקאַי סאָד" און דער „גרינער וועג" אין וואַלד, וואו אידישע סטודענטן, גימנאַזיסטן, אַרבעטנדיקע יוגנט, האַנדלס־אַנגע־

שטעלטע, פֿאַרקויפֿער און סתם יוגנט האָבן געשטיפּט, געלאָכט, אויסגעדריקט פֿרייד און געזונגען פֿרייהייטס־לידער און ווען ליבע און אַ שיינע וועלט. און דאָ דערמאָנען מיר זיך די נעמען פֿון אַזעלכע גאָסן — וואָס איז אונז נאָך איצט גוט באַקאַנט — ווי: סוראַזער, פּיאַסקעס און כאַניאיקעס, דער שול־הויף און די גרויסע שטאָט־שול (וואָס די נאַציס האָבן אין יאָר 1941 פֿאַרברענט צוזאַמען מיט קנאַפּע צוויי טויזנט אידן), און אָלע אַרומיקע געסלעך דאָרט, ווו די אידישע פֿאָלקס־מענטשן האָבן געוואוינט, געאַרבעט, געפירט אַ שיינעם און ערלעכן לעבן און אומאויפֿהערלעך אויך געפירט אַ קאַמף פֿאַר עקזיסטענץ. מען האָט געאַרבעט שווער, אָבער שטענדיק געלערנט, געפירט אַ קולטורעלן לעבן, געווען אַריינגעטאָן אין דערהויבענער גייסטיקייט, וואָס האָט געהאָלפֿן שענער און גייסטיק־רייכער מאַכן דאָס לעבן פֿון די אידישע מאַסן.

ביי די אידן אין ביאַליסטאָק האָט אויך שטענדיק, אין די אָלטע צייטן, געברויזט מיט קאַמף און רעוואָלוציאָנערע שטימונגען. די אידישע ביאַליסטאָק האָט אין די צייטן פֿון אָלטן צאַרישן רוסלאַנד געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אידישער אַרבעטער באַוועגונג און אין אויפֿשטייג פֿון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. אויך אין דעם אומאָפֿהענגיקן פֿוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז ביאַליסטאָק געווען אָן פֿאַרבליבן אַ באַדייטנדיקער אַרבעטער צענטער. אידישע אונטערנעמער, אַרבעטער, סוחרים, פֿאַרקויפֿער, וואָאַזשאַרן און אַנדערע, זיינען געווען אַ גרויסער טייל פֿון דער באָפּעלקערונג. אין דער געשיכטע פֿון דער אידישער ביאַליסטאָק פֿאַרנעמען אַ וויכטיקן פּלאַץ די אָמאָליקע אַרבעטער־בירזשעס אויף סוראַזער גאָס און אויף ראָג גומיענער, ווו עס האָט אָלע־מאָל געוויגט מיט דיסקוסיעס, דעבאַטעס און וויכוחים צווישן בונדיסטן, פֿועלי־ציוניסטן, אָנאַרכיסטן, עס־ערן, עס־עס־ניקעס, און אַנדערע. מען האָט געשטרעבט צו אַ נייער שיינער וועלט פֿון יושר און גערעכטיקייט, וואָס איז ליידער ניט געקומען.

ביאַליסטאָק איז געווען די דריטע גרעסטע שטאָט פֿון טעקסטיל־אינדוסטריע, נאָך מאָסקווע און לאָדזש. אין די לעצטע יאָרן האָט ביאַליסטאָק אפֿילו אויך באַווייזן איבערצוגיין שטייגן לאָדזש מיט איר פֿראָדוקציע פֿון געוואָנט און ספּעציעלע טוך און דעקן, מיט וועלכע ביאַליסטאָק האָט זיך דערוואָרבן אַ גרויסן פֿאַרקויף־מאַרק איבער דער גאַנצער וועלט. מען דאַרף דערמאָנען, אַז די ערשטע אידישע טוך־פֿאַבריקן אין ביאַליסטאָק זיינען שוין געווען מיט אַן ערך 130 יאָר צוריק. דאָס זיינען געווען קליינע פֿאַבריקלעך און האַנט־שטולן, אויף וועלכע אידישע וועבער האָבן געטאָן שווערע אַרבעט פֿאַר הונגער־לוין. אין יענער צייט, פֿון אַרום 1850, האָבן די דאָמאָלטיקע אידישע פֿאַבריקאַנטן, נחום מינץ און סענדער בלאָך, די ערשטע גענומען איינפּירן דאָמף־שטולן און אַזוי ביסלעכווייז, אין משך פֿון יאָרן, איז כמעט די גאַנצע ביאַליסטאָקער טוך־אינדוסטריע אַריבער צו עלעקטרישע (מעכאַנישע) וועב־שטולן. חוץ דעם, האָבן אידן דאָרט כסדר אַנטוויקלט אויך אַנדערע אינדוסטריעס.

א דאַנק די פֿאַרשיידענע אינדוסטריעס — וועבעריי, שניידעריי, גארבעריי, קירזשנעריי, מולעריי, שוסטעריי, טאַבאַק־פֿאַבריקן און אַנדערע — וואָס אידן האָבן אַנטוויקלט אין ביאַליסטאָק, איז דאָרט אויך אויסגעוואַקסן אַ

דער "סטאַוו" ביים טייך "ביאַלי" אויידער מען האָט אים פֿאַרשאָטן אין 1897 און אויף זיין אָרט פֿאַרפלאַנצט דעם שטאָטישן גאָרטן.

גרויסע אַרגאַניזירטע אַרבעטער־באַוועגונג. עס זיינען אַנטשטאַנען אַלערליי פֿאָליטישע פֿאַרטייען, פֿראָפעסיאָנעלע פֿאַראיינען און אַנדערע גרופּן, וועלכע האָבן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דעם פֿאָליטיש־עקאָנאָמישן, געזעלשאַפֿטלעכן און קולטורעלן לעבן פֿון דער שטאָט. ביאַליסטאָק האָט אין יענע יאָרן איבערגעלעבט פֿיל שטורמישע דעמאָנסטראַציעס, סטרייקס, פֿאָליטישע אומרוען און אפֿילו אויך באַוואָפֿנטע אָנפֿאַלן אויף פֿאַרהאַסטע צאַרישע פֿאָליציי־לייט. די צאַרישע מאַכט האָט זיך געמוזט רעכענען מיט דעם גרויסן כוח פֿון דער אידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט אַרויסגעוויזן מוט און ווירדע פֿאַר די געראַנטע פֿאַדערונגען. אויך אין דעם אומאָפֿהענגיקן פֿוילן האָט די אידישע און אַלגעמיינע אַרבעטער־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דעם אַלגעמיינעם לעבן פֿון דער שטאָט. ביאַליסטאָקער אידן געדענקען גוט די טרויעריקע צייט פֿון די יאָרן 1905 און 1906 ווען די צאַרישע פֿאָליציי־לייט און מיליטער האָבן דורכגעפֿירט בלוטיקע פֿאַגראָמען איבער דאָרטיקע אידן, וואָס האָבן מיט זיך געבראַכט פֿיל קרבנות.

אַ פֿאַרוואָרצלטע קהילה מיט אַ גרויסן פֿאַרנעם

די אידישע ביאַליסטאָק איז שטענדיק געווען גוט באַקאַנט איבער גאַנץ רוסלאַנד, ליטע, פֿוילן און אַנדערע ערטער, אַלס אַ שטאָט פֿון אידישער קולטור, געזעלשאַפֿטלעכע אַקטיוויטעטן אויף אַלע געביטן, צדקה און ענלעכעס. אין דער געשיכטע פֿון דעם אייראָפּעאישן אידנטום איז גוט באַקאַנט, אַז די אידישע ביאַליסטאָק איז יעדעס מאָל געווען פֿון די ערשטע, וואָס האָט זיך אָפּגערופֿן מיט וואַרעמקייט און מיט אַ בריייטער האַנט אויף אַלע אידישע נויטן. מען דאַרף געדענקען, אַז אין ביאַליסטאָק איז געווען דאָס וויגעלע פֿון דער „חובבי ציון" באַוועגונג. אידן פֿון ביאַליסטאָק האָבן אויך געגרינדעט די אָלטע באַרימטע קאָלאָניע פּתח תקוה אין ארץ־ישראל, אין יאָר 1882, און שפּעטער אויך אויפֿגעבויט פֿיל וויכטיקע אונטערנעמונגען, וואוינונגס־הייזער און קולטור און געזעלשאַפֿטלעכע צענטערס אין דעם אידישן היימלאַנד.

די באַרימטע אידישע קאָלאָניע „מאָזעסווייל" אין אַרגענטינע, ווי אויך דער דאָרטיקער אינדוסטרועלער צענטער „וויזשאָ לינטש" און אַנדערע, איז אויפֿגעבויט געווארן אַ דאַנק דער איניציאַטיוו, אַנשטרענגונגען און אויך געלט־מיטלען פֿון ביאַליסטאָקער אידן. די ביאַליסטאָקער

אין אַרגענטינע, מעקסיקאָ און אין אַנדערע לענדער, און באַזונדערס טאָקע אויך אין ניו יאָרק און אַנדערע ערטער אין אַמעריקע, האָבן אומעטום אויסגעבויט וויכטיקע אינדוסטריעלע און אַנדערע אונטערנעמונגען וואָס איז פון גרויסער באַדייטונג. אין אַלע וועלט־טיילן פאַרנעמען אָפּשטאַמיקע אידן פון ביאַליסטאָק אַ וויכטיקן פּלאַץ, אַ דאַנק זייער איניציאַטיוו פון שאָפן און בויען, ווי אויך אַ דאַנק זייער גרויסן צושטייער צו דער ווייסנשאַפט, מעדיצין, קולטורעלן לעבן און אויף אַנדערע געביטן.

עס איז קלאָר, אַז ביאַליסטאָקער אידן האָבן אויך ניט פאַרנאָכלעסיקט דאָס בויען און פאַרפעסטיקן דאָס אייגענע לעבן, אין דער אייגענער קהילה אין זייער היים־שטאָט. דערפאַר טאָקע האָבן די אידן אין ביאַליסטאָק אין אַלע צייטן געשאָפן און אויפגעהאַלטן פיל וויכטיקע אַלערליי אינסטיטוציעס, וואָס איז שטענדיק געווען אויך אַ גוטער ביישפיל פאַר אַנדערע. ביאַליסטאָק האָט, למשל, געהאַט אַ גרויסע נעץ פון אידישע און העברעאישע פאַלקס־שולן, גימנאַזיעס, ביבליאָטעקן, טעאַטער, מוזיק, ספּאָרט־גרופּן, קולטור־אַרגאַניזאַציעס און אַנדערע. די אידישע ביאַליסטאָק האָט אויך געגעבן אַ גאַר וויכטיקן גרויסן צושטייער צו דער אַנטוויקלונג און דעם וואוקס פון דעם אידיש־העברעאישן טעאַטער וועזן. דער באַרימטער קינסטלער נחום צמח, דער גרינדער פון דער „הבימה" איז געווען אַ ביאַליסטאָקער. און טאָקע אין ביאַליסטאָק איז געווען דער אַנהויב פון דער דאָזיקער זעלטענער העברעאישער טעאַטער־טרופּע.

די אידישע ביאַליסטאָק האָט שטענדיק געהאַט אַ פיינע אינטעליגענץ, וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד דער דאָזיקער פאַרוואַרצלטער אידישער קהילה. געווען זיינען דאָס אידישע שריפטשטעלער, וויסנשאַפטלער, קינסטלער, מוזיקער, מאָלער, קולטור־טוער, דערציער, פירער פון פּאָליטישע פּאַרטייען און אַנדערע. די אידישע ביאַליסטאָק איז אויך געווען באַרימט מיט אירע רבנים, גאונים און גרויסע אידן, וועלכע האָבן מיט זייער לעבן און פירונג פאַרשאַפט פיל כבוד דער גאַנצער קהילה. אומעטום, וואו עס לעבן און שאַפן איצט אידן, ווייסט מען גוט וועגן באַרימטע אידישע מענטשן, אָפשטאַמיקע פון ביאַליסטאָק, וועלכע האָבן געמאַכט אַ וויכטיקן צושטייער אויף פאַרשיידענע געביטן פאַר'ן אַרטיקן לעבן.

אין ביאַליסטאָק איז אויך געווען אַ גרויסער און וויכטיקער טייל, פון דער דאָרטיקער אידישער באַפעלקערונג, פאַרבונדן מיט'ן רעליגיעזן לעבן. אין דער שטאָט זיינען געווען איבער הונדערט שולן און בתי מדרשים, וואו אידן האָבן געדאַוונט און געלערנט. עס זיינען געווען פיל ישיבות און תלמוד־תורות, וואו די נייע דורות זיינען דערציגן געוואָרן אין רעליגיעזן גייסט. אין ביאַליסטאָק פלעגן אויך קומען פיל בחורים פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועמען די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן געגעבן אַ מעגלעכקייט צו לערנען אין די דאָרטיקע ישיבות, און וועלכע זיינען אויך אויסגעהאַלטן געוואָרן מיט עסן און אַנדערע נויטיקע זאַכן. לאָמיר דערמאָנען, אַז די אידישע ביאַליסטאָק איז שטענדיק אויך געווען ווי אַ טרייע מאָמע צו די אידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועמען מען פלעגט ביי יעדער געלעגנהייט העלפן מיט אַלעם מעגלעכן.

ביאַליסטאָקער אידן זיינען אויך געווען בריייטהאַרציק מיט פילאַנטראָפּיע, מיט העלפן די נויטבאַדערפטיקע אין דער שטאָט. אין פאַרלויף פון צענדליקער יאָרן איז ביי די אידן אין ביאַליסטאָק געווען טעטיק מיט אַ בריייטן פאַרנעם דער דאָרטיקער אידישער שפּיטאָל, דער לינת הצדק, מושב זקנים, די יתומים־הייזער, פאַרשיידענע הילפס־אינסטיטוציעס, ליי־קאָסעס און נאָך פיל אַנדערע אינסטיטוציעס. דאָס אַלץ האָט געטראָגן הילף אויף פאַרשיידענע אופנים פאַר ביאַליסטאָקער אידן, אויף אַ בריייטהאַרציקן אָבער גלייכצייטיק אויך שיינעם וועג. עס דערמאָנט זיך ווי אין שטאָט זיינען געווען צענדליקער צדקה־קלייבערס און צדקה־קלייבערינס, וועלכע פלעגן צוזאַמענענעמען נדבות ביי באַלעבאָטים און באַלעבאָסטעס און דאָס פאַרטיילן וועמען מען האָט געדאַרפט. און געהאַלפן האָט מען מיט דעם נויט־באַדערפטיקע זיך איינשאַפן אַ ביסל האַלץ און קוילן אויףווינטער, שפּייז אויף יום־טוב, צאָלן דירה־געלט, און אויך אַ נדן פאַר אַן אָרעם אידיש כלה־מיידל. דאָס אַלץ איז אָבער געטאָן געוואָרן אין דער שטיל, וווייניק זייטיקע מענטשן האָבן געוואוסט וועגן דעם וועמען מען העלפט. דאָס איז געטאָן געוואָרן אויף אַ שטילן און באַשיידענעם אופן, מיט אידיש האָרץ און טריישאַפט, ווי דאָס איז געווען דער שטייגער ביי ביאַליסטאָקער אידן.

די אידן אין ביאַליסטאָק, פון סאָמע אַנהויב און אַזוי אין פאַרלויף פון לאַנגע דורות, האָבן שטענדיק אַריינגעשריבן — און לאַזן איבער פאַר דער צוקונפט — וואונדערלעכע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון זייער אייגענער פאַרוואָרצלטער קהילה, ווי אויך אין די גייסטיק־רייכע בלעטער פון דעם מזרח־איראָפּאַישן אידנטום בכלל. דער טראַגישער גורל פון דער גרויזאַמער היטלער־צייט, וואָס האָט געטראָפן דאָס אַמאָליקע וואונדערלעכע אידנטום אין מזרח־אייראָפּע, האָט אויך ניט אויסגעמיטן דעם אָלטן, פאַרוואָרצלטן און שעפּעריש אידישן ישוב אין ביאַליסטאָק. עס איז אונטערגעגאַנגען, אָפּגעווישט און פולשטענדיק פאַרניכטעט געוואָרן, פון די נאַצישע רוצחים און זייערע אַרויסהעלפערס, אָן אַלטע טייערע דערהויבענע קהילה, וואָס טאָר קיינמאָל ניט פאַרגעסן ווערן. שטענדיק און אומעטום וועלן ביאַליסטאָקער אידן, ווי אויך זייערע קינדער און קינדס־קינדער, געדענקען און טרויערן נאָך דער אידישער ביאַליסטאָק.

אָט דאָס ווערט אויך אויף אַ ריזנדן אופן אַרויסגעבראַכט אין דער פאַעמע וואָס מיר גיבן דאָ ווייטער, געשריבן פון אַ ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן דעם אומפאַרגעסלעכן דיכטער ז. סעגאַלאָוויטש, וועלכער האָט די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן געוואוינט אין ניו יאָרק, וואו ער איז דאָ געשטאָרבן אין יאָר 1949.

היט אָפּ דעם יחוס
פון דער
אידישער ביאַליסטאָק

ז. סעגאַלאַוויטש

מיין ביאַליסטאָק

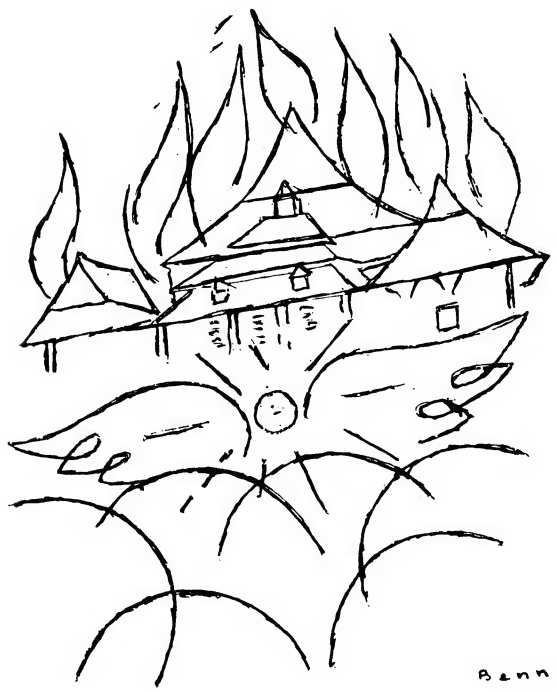
מיין ביאַליסטאָק, די שטאָט פון מיינע נאָענטע...
אָט ווי אַ בוך, וואָס פאַלט אַריין אין פלאַם,
די נעמען פון די קרובים די דערמאָנטע
און אַלע, אַלע צווייגן פון מיין שטאַם.

די זיידעס אונזערע, די עלטער־זיידעס,
די ערשטע וועבער־לייט פון דעם אָרום,
געזאַמלט זיך, געשאָפן גאָנצע עדה׳ס
מיט פלייס געאַרבעט און געוועזן פרום.
געקויפט ביים גראָף בראָניצקי פוסטע פלעצער
פון ביידע זייטן ביי דעם ביאַלע־טייך,
געשלעפט אַליין פון וואַלד די שווערע קלעצער
און אויסגעבויט אַ שטאָט מיט לייטן גלייך.
פאַבריקן אויפגעשטעלט... געוועבט, געשפונען
מיט שמאָטעס פון עק וועלט געפלאָנט, געשפאָרט,
געזוכט, גערייזט און שטענדיק אויסגעפונען
אַ נייעם מאַרק פאַר ביאַליסטאָקער קאָרט.
דער בחור רעדט און אין דיין וועלטער
פון שרעק און אונטערגאַנג ביז גאָר, ביז גאָר...
דערמאָנען זיך די אַלע אַלטע ערטער
און ווייַ איז מיר? וואו איז מיין שטאָט? מיין דור?
וואו איז אַ פריינט? אַ מומע, צי אַ פעטער
וואו איז מיין גאָנצער „פריער" אין דער וועלט?
דעם פוסטן „איצט" וועט ירשענען דער שפעטער
מיט אש אַביסל אויף אַ פרעמדן פעלד...
די געטאָ־גאַסן וועלן פלוצלונג וואַך...
געוועזן איז אַ פאַרטאָג, אַ פינף באַגינען,
דעם ערשטן בראָך פון אונזער אַלטער שטאָט:
מיט כוח פול, מיט די געוועזענע־מאַשינען,
מיט האָס, מיט דייטש און מיט זיין גראָבער שפראָך.
אַראָפגעריסן פרויען פון געלעגער
און אַלטע לייט געשליידערט צו דער שוועל...
אַ באַנדע אויסדרעסירטע מענטשן־יעגער,
וואָס אַרבעטן מעטאָדיש און אויף שנעל.
געוועזן איז דאָס די ערשטע גרויסע גרופע
אַרויסגעיאָגט אין פראָסט פון שבט, אין ווינט,
דער טויט האָט דאָן געשטעלט זיין שוואַרצע חופה
מיט צוועלף טויזנט... מאָן און פרוי און קינד...
מיין שטאָט פון העלדן, רעוואָלוציאָנערן,
וואָס האָבן אויסגעקעמפט דעם פינפטן יאָר,
די שטאָט פון וועבערס פיל, פון אַרבעט שווערע,
געהאָדעוועט אזוי פון דור צו דור.
אין אונזער דור איז מען געווען מיט גלויבן
דערוואַרטונג איז געווען... און שטאָלץ און מוט.
די צוקונפט וועט אונז אַלעמען דערהויבן
און ווי־ניט־ווי... דער מענטש וועט ווערן גוט.
מען האָט געזוכט, גענישטערט זיך אין אמת,
פאַרענטפערט פיל, געׂספּקט און געפרעגט,
אַ בוך אזא מיט אַ געוואָגטן רמז
האָט ביאַליסטאָק צעטומלט און געוועקט.
נישט זייער רייך מיין שטאָט און נישט קיין גרויסע,
נאָר שטענדיק רייך מיט קאָמף און ווידערשטאַנד:
אין רוסלאַנד האָט עס דאָן מיט רעכט געהייסן,
אַז ביאַליסטאָק, דאָס איז אַ פלאַם אין לאַנד...
מען האָט געשיקט די קינדער מער זיך בילדן
קיין פעטערבורג, קיין היידעלבורג, קיין ליעזש,
מיין ביאַליסטאָק פאַרזוימט מיט וועלדער ווילדע,
וואָס גייען ווייט אַוועק... ביז ביאַלאָוויעזש.
די לידער נאָך ביז היינט אין האָרץ פאַרבאָקן
די מיטינגען אין וואַלד... חברים, פריינט...
און די נאָהייקע־קלעפ פון די קאָזאַקן —
סימנים זיינען נאָך פאַראַן ביז היינט.

יתגדל ויתקדש

וויפל זיינען שוין נישטאָ...
זאָל געהיליקט זיין די שעה!
מיר באַווייַנען זיי אַן רעש —
יתגדל ויתקדש...

וואָס פאַרבליבן איז אונז מער?
חוץ די דורכגעגליטע טרער...
אויף די קברים, אויף דעם אש —
יתגדל ויתקדש!...

די אַלטע היסטאָריש שוהל אין זאַבלודאָוו גייט אַרויף
אין פלאַמען, הויך אין דער אייביקייט...

(צייכענונג פון בען)

אליעזר פייגין

אין דער אַלטער ביאַליסטאָק

אין די אומגעדענקבאַרע צייטן איז ביאַליסטאָקער געגנט געווען באַזעצט דורך אַ ווילדן שבט מאַטוואַגן, איינער פון די באַלטיש-לעטישע שבטים, וואָס זיינען באַקאַנט אין דער רוסישער געשיכטע נאָר אין 10טן יאָר־הונדערט. וולאַדימיר דער הייליקער אין יאָר 983 אין יאראסלאוו, אין די יאָרן 1038־1044 האָבן פאָרטריבן די יאטוואגן פון די רוסישע געגנטן און פאָרשטויסן זיי אַזש צום נאָרעוו.

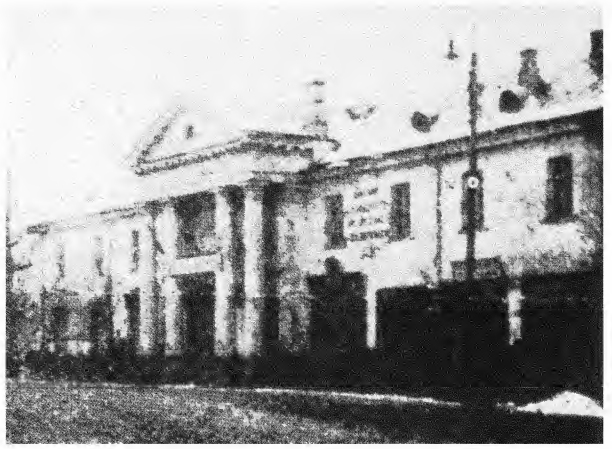
אין יאָר 1279 האָבן זיי געשיקט שלוחים אין דער שטאָט לודמיר מיט דער בקשה צו ראָטעווען זיי פון הונגער־נויט און פאַרקויפן זיי ברויט. דערפאַר לייגן זיי פאָר צו געבן וואָקס, פיינע פעלכלאָך אָדער זילבער. ביסלעכווייז גייען זיי איבער צום קריסטנטום און מישן זיך צונויף מיט דער באַפעלקערונג, וואָס אָרום ניעמאַן און אין פרייסן. אַ סך געאָגראָפישע נעמען אין אָט די געגנטן זיינען נאָך עד היום פאַרבליבן פון יענע צייטן. אין יאָר 1320 האָט הערימין פאָר־טריבן די אַלטוויגן פון אונזער געגנט און געגרינדעט דעם מושב ביאַליסטאָק. אין 1426 האָט וויטאלד הערימינ׳ס אייניקל אַוועקגעשענקט זיין נחלה ביאַליסטאָק דעם טראָקער און סמאלענסקער וואיוואדע מאַטעאוש גאשטאלט, פאָר גרויסע מיליטעריש אויסצייכנונגען. די משפחה גאשטאלט האָט לערך 100 יאָר געהערשט איבער ביאַליסטאָק, האָבנדיק די וואיוואדשאפט אין טיקטין. אין 1542 איז דער לעצטער פון די גאשטאלטס — סטאניסלאוו, געשטאָרבן אָן קינדער און זיין אלמנה וואַרווארע האָט חתונה געהאַט מיט׳ן פוילישן קעניג זיגמונט אויגוסט. דורך דער דאָזיקער חתונה איז ביאַליסטאָק אַריבער פאָר אַ פריוואַט אייגנטום פון מלך זיגמונט.

פון אַלטע יאָרן איז אין ביאַליסטאָק געשטאַנען אַ הילצערנער קאָסטשיאָל. אין סוף 16טן יאָרהונדערט האָט זיך איבער ליטע און פוילן פאַרשפרייט די אָפּיקורסישע סעקטע אריאנער, וואָס האָבן ניט געגלויבט אין אַ טייל קאַטוילישע דאָגמעס. אין ביאַליסטאָק האָבן די אריאנער פאַרכאַפט דעם קלויסטער און אים „מטמא געווען". דער טיקטינער סטאראָסטא, וועסלאָווסקי, האָט די אריאנער פאַרטריבן פון דעם פאַרשוועכטן טעמפל — פאַרברענט און געבויט אַ נייעם טעמפל פון געברענטע ציגל. פאָר׳ן דאָזיקן קאָס־טשיאָל האָט מלך זיגמונט מנדב געווען 16 וויליק ערד. דער איבערבוי פונם קאָסטשיאָל האָט געדויערט 37 יאָר פון 1580 ביז 1617. די גרויסע מעשים פון סטאראָסטא וועסלאָווסקי זיינען פאַרצייכנט לזכרון עולם אויף צוויי טאָוולען, וועלכע געפינען זיך נאָך היינט אין אַלטן קאָסטשיאָל. איין טאָוול הענגט דאָרט פון אַלטע צייטן, ביים אַרייגאַנג רעכטס, און די אַנדערע האָט מען פאָר עטלעכע און דרייסיק יאָר ביים בויען דעם נייעם גרויסן קאָסטשיאָל געפונען אונטער׳ן אַלטן אַלטאָר. דאָס איז אַ פאַרשאַוועטע זילבענער פלאַטע, איינגעוויקלט אין קארע. ביידע טאָוולען האָבן אין לאַטיין כמעט דעם זעלבן נוסח: „לכבוד דעם אלערהעכסטן, א.אַ.וו., האָט דעמדאָזיקן טעמפל, פריער געבויט פון האָלץ, איצט אויפגעשטעלט פון פונדאַמענט פון געברענטע ציגל דער מארשאלעק פון גרויסן ליטווישן פירשטנטום, סטאראָסטא פון קאַוונע, טיקטין און רומבורג, פּעטער וועסלאָווסקי, אין יאָר 1617".

פּעטער וועסלאָווסקי, וועלכער האָט געהאַט אין זיין באַזיץ דעם מושב ביאַליסטאָק אין סוף 16טן און אין אַנהויב 17טן יאָרהונדערט האָט אין יאָר 1634 פאַראייניקט זיין ביאַליסטאָקער גוט מיט דער טיקטינער סטאראָסטווא. ווי עס זעט אויס, האָט דער מלך זיגמונט אַוועקגעשענקט ביאַלי־סטאָק זיין פאַרדינסטפולן סטאראָסטא וועסלאָווסקי און זי איז אַריבער אין זיין אייגנטום. דורך אַ צופאַל זיינען צו מיר אַריינגעפאַלן 11 היסטאָרישע דאָקומענטן, וואָס פאַרנעמען 39 זייטן. געשריבן טיילווייז אין לאַטיין, און די לעצטע שוין אויף פוילי׳ש. די אומגעהויער וויכטיקע דאָקומענטן זיינען פאַרזען מיט׳ן העטמאן־שטעמפל, באַשטעטיקט מיט׳ן קעניג־לעכן גרויסן שטעמפל זיינען אויך באַשטעטיקט אין יאָר 1810 דורכ׳ן רוסישן געריכט, אַזוי, אַז זייער היסטאָרישע ריכטיקייט איז אַן שום ספק. די דאָקומענטן נעמען אַרום אַ צייט פון 1638 אַזש ביז׳ן אָנהויב 19טן יאָרהונדערט. אין די דאָזיקע דאָקומענטן דערוויסן מיר זיך פרטים וועגן פאָר־שיידענע פאַזעס, וואָס ביאַליסטאָק האָט דורכגעמאַכט.

אין יאָר 1638 האָט דער גרויסער מארשאלעק און העטמאן קריסטאָפאָר וועסלאָווסקי, (דער צווייטער נאָך פּעטער וועסלאָווסקי׳ן), אָפּגעזאָגט די הכנסות פון ביאַלי־סטאָק לטובת דעם טיקטינער שלאָס, אַן ערשט־קלאַסיקע פעסטונג. פון די דאָקומענטן איז אויך צו זען, אַז וועסע־לאָווסקי׳ס יורשים האָבן געפירט אַ לאָנגן פּראָצעס מיט׳ן טיקטינער סטאראָסטא אסטראָנסקי, וועלכער האָט פאָר־כאַפט ביאַליסטאָק פאָר זיך. שפּעטער איז ביאַליסטאָק שוין געווען פאַררעכנט צו די מלוכה־גיטער און יאָן קאַזמיר האָט אין יאָר 1659 איר אַוועקגעשענקט דעם העטמאן סטעפאן טשארנעצקי אויף לעבנסלענגלעכע צייטן. אין 1661 האָט דער וואַרשעווער סעים באַשטעטיקט פאָר טשארנעצקי׳ן די גאַנצע טיקטינער סטאראָסטווא, אויך ביאַליסטאָק, אויף אייביק. דער דאָזיקער גרויסער העלד, סטעפאן טשאַר־נעצקי, וועמעס דענקמאָל שטייט אין טיקטין, (איצט וויסן מיר ניט צי ער איז נאָך דאָ אָדער ניט) האָט אין די אנאלען פון דער אידישער געשיכטע איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ טרויעריקן זכר: אין דער מלחמה מיט די שוועדן האָט ער מיט די אידן אין קאזמיז זיך באַגאַנגען רוצחיש. אין גרויס פוילן האָט ער אָפּגעטאָן אַזוינע מעשים, ווי כמעלניצקי אין אוקראינע. שפּעטער, ווען ער איז געווארן לעמבערגער וואַיוואָדע, האָט ער מיט אידן זיך צונויפגעלעבט און זיי ניט גע׳רודפ׳ט.

סטעפאן טשארנעצקי איז געשטאָרבן, ניט איבער־לאָזנדיק קיין זון. זיין נחלה ביאַליסטאָק האָט ער איבער־געלאָזט זיין טאָכטער אַלעקסאַנדרע יעקאטערינע, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט יאָן קלעמענס בראניצקי. זייער זון, סטעפאן, פאַדליאסער וואיוואדע און בריאנסקער

דעם גביר׳ס פאַלאַץ (ראָג וואַשליקאָוור און באַזאַרנע גאַס).

סטאראַסטא האָט דעם דאַרף ביאַליסטאָק פאַרוואַנדלט אין אַ שטעטל און זיך באַזעצט אין פאַלאַץ, וועלכן ער האָט אַליין אויסגעמויערט. סטעפאַנ׳ס זון, פאַן קלעמענס בראַניצקי, האָט פאַר ביאַליסטאָק אויסגע׳פועל׳ט ביי קעניג אויגוסט דעם צווייטן די מאַנדעמבורגער רעכט אין יאָר 1723. אין יאָר 1745 האָט ער אויסגעמויערט דאָס ראָטהויז מיט׳ן טורעם, וואו מ׳פלעגט איינזעצן פאַרברעכערס ביז׳ן אָפשיקן זיי אין תפיסה. אונטערן טורעם האָט ער אויסגעבויט 80 קראָמען און פאַנאַנדערגעטיילט זיי צו אידישע באַלעבאָטים אויף קינדס־קינדער ביז היינטיקן טאָג. לויט דער לעגענדע, האָט ער דערביי איטלעכן געגעבן אַן אינדיק, פאַר וועלכן מ׳האָט געדאַרפט איינצאָלן צו 3 גילדן.

אין יאָר 1717 האָט אַ געוויסע טערעזא ווידזשינסקא אויסגעבאָרגט דער אידישער שול 1,000 גילדן מיט׳ן תנאי, אַז פאַר די פראָצענט פון דער הלוואה זאָל מען ברענען אַ נר תמיד אין קאָשטשאָל. דער דאָזיקער אויסטערלישער פאַקט איז פאַרצייכנט אויף אַ טאפל, וואָס הענגט נאָך היינט אין אָלטן קאָשטשאָל, לינקס פון אַריינגאַנג. אָט די טערעזע ווידזשינסקאַ ליגט באַגראָבן טאָקע אין קאָשטשאָל אונטערן טאָוול, אין שכנות מיט איזאבעלא בראַניצקאַ, די שוועסטער פון לעצטן פוילישן קעניג פאַניאַטאווסקי און די צווייטע פרוי פון ביאַליסטאָקער דופס יאָן קלעמענס בראַניצקי, וועמענס הארץ ס׳ליגט באַגראָבן אין אַ קעסטל אין זעלביקן קאָשטשאָל לעבן דער דוכסה.

ווי ווייט דער דופס בראַניצקי האָט געשטרעבט צו פאַרבויען זיין שטעטל ביאַליסטאָק, קען דינען פאַר אילוסטראַציע אויך דער עפיזאָד, וואָס דער פאַרשטאַרבענער יולי זאבלודאָווסקי האָט איבערגעגעבן אין נאָמען פון זיין זיידן דעם גביר, יצחק זאבלודאָווסקי.

מיט 200 יאָר צוריק האָט דער דופס בראַניצקי פאַרקויפט פאַר 30 גילדן דעם ליידיקן פלאַץ, וואָס נעמט איצט ארום ראָג קאָשטשוסקי, סענקעוויטש, זאָמענהאָף, ביז די יאָטקעס אַנטקעגן „לינת חולים״. דער קונה, אַ געוויסער איד, חיים, האָט אייגנצאָלט 2 גילדן האָנט־געלט, שפּעטער אָבער האָט ער חוזר געווען, און דער דופס האָט אַרויס־געגעבן אַ באָפעל, מ׳זאָל כאָפן דעם איד אין דער גאַנצער וואָיוואָדעשאפט און שמייסן מיט ריטער. אין יאָר 1771, איז לויט דער צוואה פון דופס בראַניצקי, ביאַליסטאָק איבער־געגעבן געוואָרן צו זיין ווייב, די דערמאָנטע דוכסה איזאבעלען, און נאָך איר טויט, אין יאָר 1805, האָט ביאַלי־סטאָק מיט׳ן פאַלאַץ געדאַרפט אַריבער צו דער פריצטע׳ס פלימעניקעס פעליקס און יאָן פאָטאָצקי און צו זייער שוועסטער מאריע מאָסטאָווסקא. אָבער צוליב די פאָליטישע קאָטאָקליזמען, צוליב דער אַזוי גערופענער „צעטיילונג״ פון פוילן, איז דער ביאַליסטאָקער געגנט שוין דאָמאָלס געווען אין די קלעטשעס פון פרייסישן זעלנער און מיט דריי יאָר פאַר׳ן טויט, אין יאָר 1802, האָט די דוכסה, צוזאָמען מיט די יורשים, פאַרקויפט ביאַליסטאָק דעם פרייסישן קעניג פאַר 270,290 דאָלער מיט׳ן תנאי, אַז די אלמנה בראניצקא בלייבט די באָלעבאָסטע פון ביאַליסטאָק ווי לאָנג זי וועט לעבן. נאָכ׳ן טילזיטער שלום האָט דער רוסישער צאַר אלעק־סאַנדער דער ערשטער אָפּגעקויפט ביאַליסטאָק ביים פרייסישן קעניג. אָזוי איז ביאַליסטאָק פאַרבליבן אין רוסישע הענט איבער הונדערט יאָר ביז זי איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צוריק אַריבער אין רשות פון דער אויפגע־בליטער פוילישער רעפובליק.

אידן האָבן אין ביאַליסטאָק געוואוינט שוין פון לאָנג, אַ סך פריער, איידער ס׳איז געבויט געוואָרן דער טורעם. דער אידישער ישוב איז געווען קאָנצענטרירט אויפ׳ן שול־הויף. קיין אייגענעם בית־עולם האָט ביאַליסטאָק ניט געהאָט. פאַר דער צייט פון לעצטן דופס יאָן קלעמענס בראַניצקי, האָט די אידישע ביאַליסטאָק דורכ׳ן אויפבוי פון טורעם מיט די קרעמלאָך, זיך אַנגעהויבן אַרויסשפרייטן מחוץ די גרענעצן פון אָלטן ישוב. דער הויף האָט זיך געוויטיקט אין גאַלט, האָט מען כסדר אויך דערלויבט אויסלענדישע אידן זיך באַזעצן אין ביאַליסטאָק. וועגן ביאַליסטאָק איז אַריינגעפאַלן אונטער דער פרייסישער הערשאפט, האָבן אידן דער־שפּירט דעם עול־מלכות.

פאַר אונז ליגט אַ שוץ־בריף, אַרויסגעגעבן אין יאָר 1799 דורכ׳ן פרייסישן קעניג דעם אידן לייב נתן און זיין ווייב קיילע, אַז זיי מעגן וואוינען אין ביאַליסטאָק און פאַר־נעמען זיך מיט שענקעריי. אין דאָזיקן אָלטן דאָקומענט ווערט דערמאָנט, אַז דער איד מוז זיך פירן לויט די פאַר־שריפטן פון גענעראַלן־רעגלאָמענט פון יאָר 1797. ביים צוריקגאַנג פון נאַפּאָלעאָנ׳ס ארמיי זיינען עטלעכע זאקסן פון דער ארמיי פאַרבליבן און דאָ פאַרלייגט די האָנט־ווערבער־אינדוסטריע. באָלד נאָכדעם האָבן אויך אידן אָנגע־הויבן דאָ אַרבעטן פלאַשטשינקע קאָרט און טוך־סחורות. פון צווישן די ערשטע זיינען געווען סענדער און מלכה רייזל בלאָך, נחום מינץ, יואל באַראַש, אליעזר האַלבערשטאָם און האַלפערן.

לאָמיר צוזאָמען ווייטער ציען דעם המשך פון דער חרוב געוואָרענער אידישער ביאַליסטאָק

אברהם שמואל הערשבערג

מיט הונדערט יאָר צוריק

וועגן דעם לעבן בייַ די אידן אין ביאַליסטאָק מיט הונדערט יאָר צוריק, האָט אונז איבערגעלאָזט אַן אינטערעסאַנטע שילדערונג פון זיינע פֿערזונלעכע באַאַבאַכטונגען דער באַוואוסטער געלערנטער, פֿאַרשער, שרייבער און באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער טוער אין דער אַמאַליקער ביאַליסטאָק, אברהם שמואל הערשבערג, וועלכער איז אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַצישׂ. זיינע דערינערונגען וועגן די אידן אין ביאַליסטאָק מיט הונדערט יאָר צוריק, האָט הערש־בערג פֿאַראייביקט ביים סוף פון דעם צווייטן באַנד פון זיין „פנקס ביאַליסטאָק", אין אַ ספּעציעלער באַשרייבונג אונטערן נאָמען „צוריקבליק און איבערבליק", וואָס וועט דאָ וווייטער געדרוקט מיט קירצונגען:

בעת איך בין געקומען קיין ביאַליסטאָק אין 1880, אין אדר תר״מ, איז עס געווען נאָכ׳ן טערקישן קריג. די טעקסטיל־פֿאַבריקאַציע האָט געהאַלטן אין אָנהויב פון איר גרויסן אויפֿשוואונג. די דייטשע פֿאַבריקאַציע איז שוין דעמאָלט געווען אין אַ בליענדיקן צושטאַנד. דער אידישער אָנטייל אין דער אינדוסטריע האָט זיך שטאַרק אָנטוויקלט. אין ביאַליסטאָק האָבן זיך שוין געפונען גרויסע אידישע גבירים. דער אַלגעמיינער צושטאַנד פון דער אידישער באַפעלקערונג איז געווען אַ באַפרידנדיקער. עס איז געווען די צייט פון אָן עקאָנאָמישן באַרג־אַרויף.

אָבער דאָך האָט נאָך ביאַליסטאָק געהאָט דעם פּרצוף־פנים פון אַ קליין שטעטל. דער אויסער־שולהויף איז נאָך אויך געווען האַלב־קליינשטעטלדיק. גרויסע געמויערטע הייזער זיינען געווען נאָר געציילטע. אויף גאַנץ ניקאָלאַיע־וער (שפּעטער סענקעוויטשע), וואָס איז די גרעסטע גאַס אין ביאַליסטאָק, האָבן זיך געפונען נאָר דריי גרויסע מויערן: דוד זאַבלודאָווסקי׳ס, אין ראָג גאַס מיט׳ן גרויסן זאַל פֿאַר׳ן אָפּיצירן־קלוב; דאָס הויז אָנטקעגן — יאָנקל קרינקער׳ס פון פריערדיקן „גראַנד האָטעל", און אליעזר האַלבערשטאַם׳ס גרויסער מויער. אויף ליפֿאָווע גאַס (שפּעטער פּילסודסקיגאַ) האָבן זיך געפונען אויך ניט מער ווי עטלעכע געציילטע גרויסע מויערן. אָנהויב דייטשער גאַס (שפּעטער קילינסקי) איז געשטאַנען איינס פון די עלטסטע גרויסע פּריוואַטע הייזער — פון ר׳ דוד־אברהם קעמפּנער (שפּעטער — זיסל גאָלדבערג׳ס); זיין שווער, קאָפּל הייליפֿערין, האָט דאָס הויז אָפּגעקויפט אין 1808 פון אַ ליציטאַציע, וועו עס איז נאָך ניט געווען פֿאַרענדיקט, און האָט דאָרטן איינגעאָרדנט אַ בית־מדרש׳ל. אין דעם פּא־דערשטן מויער איז געווען פון אָנהויב איינגעאָרדנט אַ גרויסער זאַל, אַ טעאַטער, וואָס זיינע פענצטער האָבן זיך אַרויסגעזען אין דער לינקער זייט מויער. מען דערציילט, אַז דאָס האָבן איינגעאָרדנט די דעמאָלטדיקע פּריי־מאַסאָנען, וואָס זיינען געווען פֿאַרבאַטן פון דער צאַרישער מאַכט און האָבן אָזוי אָרום זיך געשאַפֿן אַן אָרט זיך צונויפּקומען. דער עלטסטער פּריוואַטער מויער איז געווען דער מויער פון „פֿאַלאַס־טעאַטער", אויפגעשטעלט נאָך אין 1740.

די גאַנצע שטאָט איז באַשטאַנען פון קליינע הילצערנע אָדער געמויערטע הייזלער. די גאַסן זיינען געווען פול מיט פֿאַרקאַנעס, וואָס האָבן זיך געצויגן צווישן די הייזער. עטלעכע שפּעטערדיקע פֿאַראָדנע גאַסן זיינען נאָך אין גאַנצן ניט געווען. די נייוועלט־גאַס איז געגרינדעט געוואָרן פֿאַר מיין קומען דורך לייב ווינרייך, אָבער די פֿאַלעוואַיע (פֿאַלנע) — ערשט אין מיין צייט דורך מאָזור, און מען האָט טאָקע די גאַס געפונען פון אָנהויב — מאָזור׳ס גאַס. אויפ׳ן אָרט פון וועראַלסקאָ (אָנגערס גאַס) מיט אַלע זייטיקע געסלעך זיינען געווען פעלדער און אָזא בלאָטע, אַז מען האָט דורך איר אין וואָלד ניט געקענט צוקומען.

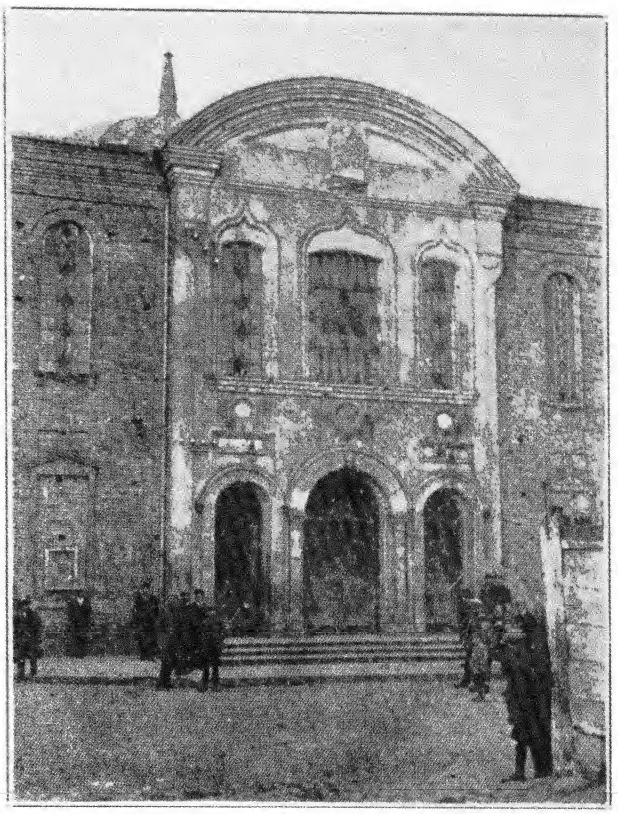
עס איז נאָך ניט געווען קיין וואָסער־לייטונג. מען איז געווען אָנגעוויזן אויף אידישע וואָסער־פּירערס. קיין עלעקטרישע באַלייכטונג איז אָוודאי ניט געווען. קיין טעאַטער־הויז איז ניט געווען. עס איז אפילו ניט געווען קיין איינציקער גרויסער זאָל אויף חתונות, קאָנצערטן, רעפּע־ראַטן. דער איינציקער אָרטיסט וואָס האָט פּריילעך געמאַכט דעם עולם אויף חתונות איז געווען סאָניע דער בדחן, (סאָניע זאַדרונסקי).

אויף דער פֿאַרשוואונדענער בראָניצקישער תקופה האָט אָנגעוויזן דער הויכער קאָלאָנטשע־טורעם מיט׳ן ציגל־וואָלף, די ריי קראָמען אָרום אים און דער באָרימטער פֿאָלאָץ, וואו עס איז געווען אַ שולע פֿאַר אָדעליקע מיידלעך. און אָנטקעגן דעם פֿאָלאָץ — דער סטאָוו, די אויסשפּרייטונג פון דער זומפּיקער ביאָלע.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געווען כמעט אין גאַנצן פֿאַרבונדן מיט׳ן רעליגיעזן. עס האָט זיך קאָנצענ־טרירט אין די בתי־מדרשים. די גרעסערע צווישן די פיל־צאָליקע בתי־מדרשים האָבן געשפּילט די הויפּטראָלע: דער בית־המדרש הגבוה (פּולקאָוואיער), יחיאל נעכעס, די צוויי „גרינע" בתי־מדרשים און נאָך עטלעכע. דאָרטן האָט מען פֿאַרבראַכט דעם גרעסטן טייל צייט; דאָרטן האָט מען געדאָונט, געלערנט, געשמועסט וועגן שטאָטישע ענינים און סתם אויך געבטל׳ט די צייט. אין די בתי־מדרשים האָט געשפּילט די ראָלע דער עיקר דער למדן, אויך דער באמת פרומער איד און דער גביר דער נדבן.

די השכלה האָט פון לאַנג שוין געהאָט זיך אַריין־געכאַפּט קיין ביאַליסטאָק. אָבער דאָך האָבן משכילים קיין גרויסע ראָלע ניט געשפּילט. זיי זיינען פֿאַקטיש געווען אַ פֿאַרשטויסענע מינדערהייט. דעריבער האָבן זיי געגרינדעט פֿאַר זיך אַ באַזונדערע כאַר־שול. ביסלעכווייז האָט געמוען אַריינדרינגען די הצפירה, ביז זי האָט זיך דערשלאָגן צו אַן ערך 400 אַבאָנענטן. קיין צייטונג־פֿאַרקויפערס זיינען נאָך דעמאָלט ניט געווען אין ביאַליסטאָק. דער עלטערער דור האָט נאָך קיין רוסיש ניט געקענט. האָט מען זיך באַנוגנט מיט די נייעסן וואָס עס האָבן דערציילט די יונגעלייט, די לייענערס פון די רוסישע צייטונגען.

דער עם־הארץ האָט גאָר קיין ווערט ניט געהאָט. נאָר אַזא בעל־מלאכה וואָס האָט אויך געקענט לערנען האָט געהאָט אַן אָנזען. פּשוט׳ע אידן, האַרעפּאַשניקעס, האָבן געלערנט עין יעקב, געהערט אַ מגיד אָדער געזאָגט תהילים.

די נייע שטאָט־שול וואָס מען האָט אָנגעהויבן בויען אין 1909 און פאַרענדיקט אין 1913.

אויך פאַר זיי איז דער געזעלשאַפטלעכער צענטער געווען דער בית־המדרש.

יעדער איינער האָט געוואוסט וואָס עס קאָכט זיך ביים צווייטן אין טעפל. פֿליאָטקעס האָבן קיין מאָל ניט געפעלט. אָבער די הויפּט־שמועסן זיינען געווען געזעלשאַפטלעכע. די צענטראָלע געשטאַלט וואָס האָט אַרויסגערופן מער פון אַלץ רייד איז געווען יחיאל־בער וואַלקאָוויסקי, דער הויפּט־אָנפירער פון די שטאָטישע און די אידישע אָנגעלעגנהייטן. איבער שטאָטישע און קהל'שע ענינים פלעגן אַרויסקומען מחלוקת'ן אין די בתי־מדרשים. די פאַסיקסטע צייט פאַר זיי זיינען געווען די יום־טובים, וועו אידן האָבן ניט די טעג־לעכע דאגות פרנסה. יעטווידער בית־המדרש האָט זיך געהאָט זיינע ראַשי־המדברים און זיינע עזות־פנימ'ער.

יום־טובים איז געווען דער גרעסטער פאַרגעניגן צו גיין הערן אין דער שטאָט־שול דאָוענען דעם חזן משה באַס מיט זיין קאָפּעליע. אַוודאי האָט ביאַליסטאָק געהאָט אָ סך אָנדערע חזנים. איך דערמאָן דאָ נאָר דעם חזן, וואָס איז געווען זייער פאָפולער, וועו איך בין אָנגעקומען אין ביאַליסטאָק.

די גרויסע פאַבריקאָנטן זיינען געווען די דייטשן. אידן זיינען געווען די קליינע פאַבריקאָנטלעך. ביאַליסטאָק האָט דעמאָלט געהאָט אָ גרויסע צאָל אידן־שענקערס, דאָס רוב מיט מאָגערע פרנסות. עס זיינען נאָר געווען געוג אידן, וואָס די פרנסה זייערע איז געווען אָפהענגיק פון דעם אָרומיקן דאָרפישן פויער. אָט די אידן זיינען דורכגעקומען נאָר מיט מי און מאָטערניש און זיינען שטענדיק געווען פאַריאָגט. אין אָזאָ צושטאָנד האָפט מען שטענדיק אויפגע־ריכט צו ווערן דורך אָ נס, אָ גליקלעכן צופאָל. איז דעריבער ניט קיין חידוש וואָס דעמאָלט האָט אין שטאָט זיך שטאַרק פאַרבריטערט דער מסחר מיט לאָטעריי־צעטלען, וואָס איז געווען פאַרשפרייט צווישן אידן פון ליטע און פוילן. אָבער ביאַליסטאָק איז גאָר געווען פאַרכאָפּט פון אָט דעם יצר־הרע. אידן האָבן געליעבט גענלט אויף משכנות, כדי צו קויפן די צעטלען. אָנדערע זיינען בדיל־דל געוואָרן דערפון. כאָטש אויסלענדישע לאָטעריי־צעטלען זיינען פאַרבאָטן געוואָרן פון דער צאַרישער רעגירונג, האָט מען דאָך געקויפט אין ביאַליסטאָק די בערלינער, האַמבורגער, זאָקסישע, ברוינשווייגישע און אָנדערע לאָטעריי־צעטלען. עס האָבן געאַרבעט קאָלעקטאָרן מכל המינים: גרויסע, מיטעלע און קליינע. מען האָט פאַרקויפט גאָנצע בילעטן, העלפטלעך, פערטלעך, אַכטלעך און אפילו גאָנץ קליינע טיילן „לאָסן". אויך אָלע רוסישע באַאַמטע האָבן געקויפט אויסלענדישע צעטלען. אָרעמע מענטשן פלעגן דאָס רוב נעמען צעטלען אויף אויסצאָלן, אויך אויף שותפות.

אָ לאָנגע צייט האָט ביאַליסטאָק קיין גליקן פון די לאָטעריייען ניט געהאָט. עס פלעגן אַריינפאָלן נאָר קליינע געווינסן. אָבער פון דער צווייטער זייט קענען מיר זען פון דער תקנה פון ביקור־חולים — צו נעמען פון יעטווידן געווינס איין פּראָצענט פאַר'ן ביקור־חולים, אַז די הכנסה פון די געווינסן האָט זיך גערעכנט וויי אָ סטאָבילע זאָך. איין מאָל, אין 1870, האָט ביאַליסטאָק געוואונען אָ גרויסע סומע. ערב שבת תשובה תר"ל איז צום קאָלעקטאָר יוסף־משה ישעיה'ס אָנגעקומען אָ טעלעגראַפישע ידיעה אַז אָ זאָקסישער צעטל האָט ביי אים געוואונען דאָס גרויסע געווינס פון 450,000 מאַרק. דאָס איז דעמאָלט געווען 150,000 רובל. דאָס דאָזיקע גרויסע געווינס, וואָס איז אַריין צו אָ צאָל אָרעמע פאַמיליעס, האָט אָנגעמאַכט אַן אמת'ע מהומה אין שטאָט. עס זיינען אָנטשטאָנען אָ סך סכסוכים. מען האָט פאַרפירט דין־תורות. די אויפגעקומענע גבירים האָבן געטאָן מיוחס'דיקע שידוכים. לאָנגע יאָרן נאָך דער געשעעניש האָט די שטאָט געהאָט צו רייַדן וועגן גרויסן געווינס. וועו איך בין געקומען קיין ביאַליסטאָק צען יאָר נאָך דער פאַסירונג, האָט מען נאָך אָלץ ניט אויפגעהערט צו רעדן וועגן דעם גרויסן גליק.

וועו איך בין אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, האָב איך געפונען אָלע רעליגיעזע, פילאָנטראָפישע און דער־ציאונגס־אָנשטאָלטן פון דער קהילה אין זייער אָ נידעריקן, אָפגעשטאָנענעם, קליינשטעטלדיקן צושטאָנד. אָלץ איז אַזוי ווי פאַרגליווערט געווען נאָך פון די צייטן פון די בראָ־ניצקים. די אָלע אָנשטאָלטן פון דער קהילה זיינען ניט געווען צוגעפאַסט צו אָ שטאָט, וואו עס הויבן זיך אָן צו פילן אָ אינדוסטריעלע אָנטוויקלונג. זיי אָלע זיינען, חוץ דעם אידישן שפּיטאָל, געווען קאָנצענטרירט אין קוואַרטאָל פון שול־הויף, אין דער אָמאָליקער געטאָ. און דער שול־הויף קוואַרטאָל איז געווען דער שמוציקסטער אין דער גאָנצער שטאָט.

די הויפּטשול, אין צענטער פון שול־הויף־קוואַרטאָל, איז געווען אָ פאַרהאָלטנismäßig קליינער בנין, אויפגע־שטעלט פאַר אָ קליינער צאָל איינוואוינערס. אינעווייניק איז די שול געווען אָפּגעלאָזן און שמוציק. דאָס „הייליקע" שפּינוועבס האָט מען ניט געטאָרט אָראָפּנעמען פון די וועגט. וועו דער דרייסטער כלל־טוער אברהם־פייוול בלומענפעלד איז געוואָרן דער גבאי פון דער שול, האָט ער

געלאָזן אָפרוימען דאָס שפּינוועבס. האָבן אַלטע פרומע לייט אויף אים שטאַרק מתרעם געווען, שיער ניט ווי אויף אַ מחלל קודש. אַרום דער שול האָבן זיך געפונען עטלעכע בתי־מדרשים מיט'ן אַלטן בית־המדרש בראָש, אַ קליין הילצערן הייזל — בית הרב, מיט אַ קליין שמוציק בית־דין־שטיבל.

די תלמוד־תורה און די ישיבה האָבן זיך געפונען אין פיר הילצערנע הייזער וואָס זיינען אויפגעבויט געווארן נאָך אין אָנהויב פון דער רוסישער ממשלה און זיינען געווען שטאַרק אָפגעלאָזן און שמוציק. דאָרטן האָבן צונויפגעדריקטערהייט געלערנט 450 תלמידים, 275 שטאָטישע און 175 פון דער סביבה. די גבאים זיינען דאָרט געווען: הרב ר׳ שמואל ליפשיץ, ברוך פריידנבערג, לייב פּערלמאַן, יוסף רענדל, שמואל ראָזנטאָל, אייזיק מעדאָוניק און יעקב שמואל זאַבלודאָווסקי.

אין הקדש זיינען געלעגן אומהיילבאַרע קראַנקע, בעלי־מומים, קריפּלס, אַלערליי אידיאָטן און פסיכאָפאַטן. וועג מען פלעגט אַריינקומען אַהין, האָט מען געזען עפּעס אָפּשטויסנדיקס, שרעקלעכס, עקלדיקס. די חולאים זיינען ממש פאַרפוילט געווארן אין זייער שמוץ און זיך געשטיקט אין ענגשאַפט. עס כאָפּט מיך נאָך איצטער אָן אַ שוידער, וועג איך דערמאָן זיך דאָס שרעקלעכע בילד, וואָס איך האָב דאָרטן דערזען בייַ מיין ערשטן באָזוך.

וועג איך פאַרגלייך דעם צושטאַנד פון די קהל׳שע אַנשטאַלטן אין 1880 מיט דעם גאַנצן פונאַנדערוואָקסן זיך פון פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועט מיר בולט דער געזעלשאַפטלעכער אויפטו פון דעם לעצטן האַלבן יאָרהונדערט און דער גיכער וואוקס פון ביאַליסטאָק.

אַ דאַנק דער איניציאַטיוו און דער אונטערנעמעריש־קייט פון איר אידישער באָפעלקערונג איז ביאַליסטאָק גיך זיך פונאַנדערגעוואָקסן נאָך 1880 און געווארן מאָדערנער. דער דאָזיקער גיכער פּראָצעס פון וואָקסן איז געווען באַזונדער קאַנטיק אין די לעצטע צוואַנציק יאָר פון פאַר־גאַנגענעם יאָרהונדערט.

אידן־סוחרים און אידן־פאַבריקאַנטן זיינען געקומען אין באַרירונג מיט דער גרויסער וועלט. האָט מען שוין ניט געקענט זיך אינלעבן אין די קליינשטעטלדיקע ראָמען. מען האָט שוין ניט געקענט זיך באַנוגענען מיט די קליינע און אומבאַקוועמע דירות אין הילצערנע און פאַרצייטיק־געמויערטע הייזלעך. ווי נאָר עס האָבן זיך געשאַפן די ערשטע מעגלעכקייטן, און אַמאָל אפילו אַן אַ פעסטן מאָטע־ריעלן יסוד, האָט מען מיט אימפּעט זיך אַ נעם געטאָן צו מויערן דריי־און פיר־שטאָקיקע הייזער מיט אַלע נויטיקע באַקוועמלעכקייטן.

מאָדערנע הייזער האָבן אגב געבראָכט גוטע און זיכערע הכנסה, הגם דער פּראָצענט פון קאַפּיטאַל וואָס מען האָט אַריינגעלייגט אין בויען הייזער איז אַלע מאָל געווען קלענער פון דעם פאַרדינסט וואָס מען האָט פון געשעפּט־אונטערנעמונגען. דעריבער האָבן נאָר גרעסערע קאַפּיטא־ליסטן פון אָנהויב זיך געקענט דערלויבן אויפצושטעלן מויערן מיט אַ צאָל דירות צו פאַרדינגען. די גאַנצע לאָגע האָט זיך געביטן, וועג די טולער און די ווילנער „זעמעלני״ באַנק האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן הלוואות אויף נייַ־געמויערטע הייזער. די בענק האָבן זיך געשטיצט אויפ׳ן אַלגעמיינעם עקאָנאָמישן מצב פון דער שטאָט, אויף די אויסזיכטן אַז די ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע וועט כסדר וואַקסן. האָבן זיי אויף הייזער געגעבן הלוואות ביז 60־70 פּראָצענט פון זייער ווערט. דער צינזפוס איז געווען אַ נידעריקער — 5 פּראָצענט צוזאַמען מיט דער אַמאָרטי־זאַציע. מען האָט געגעבן הלוואות אויף 38 יאָר. אָזאַ גינסטיקע סיטואַציע אויף צו בויען איז געווען אַ גרויס געווינס פאַר ביאַליסטאָק.

האָט מיט אַמאָל אָנגעהויבן זיך צו פאַרגרעסערן די צאָל נייַע געמויערטע הייזער. מען האָט געבויט אי פאַר זיך, אי אויף צו פאַרדינגען. שפּעטער האָט מען פון די בענק געקאָנט קריגן הלוואות אויף הייזער אין זייער פולן ווערט, און אויב מען האָט צוגעפּוצט די ציפערן — אפילו איבער זייער ווערט, די בוי־אונטערנעמערס האָבן געקענט קריגן טיילווייזע הלוואות נאָך איידער די מויערן וועלן פאַר־ענדיקט. אָזעלכע באַדינגונגען האָבן ממש געטריבן צו אַ נייער ספּעקולאַציע; אָפּקויפן ליידיקע פּלעצער, אויפ־שטעלן אויף זיי גרויסע געמויערטע הייזער און אָפּנעמען אין די בענק די אַלע הוצאות וואָס מען האָט דערבייַ געהאָט, און קען זיין אפילו מיט אַן עודף.

אין משך פון עטלעכע צענדליק יאָר האָט די שטאָט זיך אויסגעפילט אינעווייניק, ניט איבערלאָזנדיק קיין ליידיקע פּלעצער. עס האָבן זיך שוין מער ניט געצויגן קיין פאַרקאַנעס צווישן איין הויז און אַ צווייטס. די שטאָט האָט זיך צעשפּרייט אין דער לענג און אין דער ברייט. מען האָט געעפנט נייַע גאַסן. עס זיינען אויפגעקומען נייַע קוואַר־טאַלן, ווי אַרגענטינע א״א. הכלל, די שטאָט האָט אין איילעניש, ממש אין פיבער, זיך אויסגעבויט און איז גיך דערגאַנגען צו אַ גרויסן פאַרנעם. אין דער גאַנצער בוי־טעטיקייט האָבן זיך באַטייליקט אויסשליסלעך אידן, וועלכע האָבן אַזוי אַרום אויסגעבויט ביאַליסטאָק. אידן האָבן זיך פון אַ דערפל געמאַכט אַ שטעטל און פון אַ שטעטל זי דער־פירט צו דער מדרגה פון אַ שטאָט, און דערנאָך — צו אַ האַלב־גרויסער שטאָט. זאָל דאָ ווערן אונטערגעשטראָכן: די בוי־אונטערנעמערס, די בוימייסטערס, די ליפּעראַנטן, די האַלב־ליפּעראַנטן, די מוליאַרעס, די טשעסליאַרעס, די בלעכערס און די שלאָסערס — דאָס זיינען אַלץ געווען אידן. אידישע ענערגיע, אידישע אונטערנעמערישקייט און אידישע אַרבעט האָבן זיך צונויפגענומען אינאיינעם כדי אויפצושטעלן ביאַליסטאָק.

וועג דער דאָזיקער פיבערדיקער צושטאַנד פון בויען וואָלט לענגער אָנגעהאַלטן, וואָלט ביאַליסטאָק דורך אידישער איניציאַטיוו און אַרבעט אויסגעוואָקסן צו דער מדרגה פון אַ באמת גרויסער שטאָט. אָבער דער פּראָצעס פון בויען האָט זיך איבערגעריסן. עס איז געקומען דער גרויסער אינדוסטריעלער קריזיס פון 1900. די בוי־טעטיקייט האָט זיך געשטיצט אויף גרינגן און ביליקן קרעדיט, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען פון דער פאַלשער הנחה פון אַ כסדר׳דיקן וואַוילזיין אין דער טעקסטיל־אינ־דוסטריע, פון אַ שטענדיקן בארג־אַרויף. דאָס אַלץ האָט זיך ממש מיט איין מאָל געביטן.

אַ גרויסער טייל הייזער זיינען געבליבן בייַ די בענק, וואָרים די באַזיצערס האָבן ניט געקאָנט צאָלן זייערע ראָטעס. מען האָט די הייזער פאַרקויפט צו קלענערע פרייזן, זיי זיינען אַריבער אין אַנדערע הענט. דער עקאָנאָמישער קריזיס האָט געשאַפן אַן עמיגראַציע־שטימונג, הן אין ביאַליסטאָק גופא, הן אין דער גאַנצער סביבה. די הייזער

האָבן מער ניט געגעבן די פריערדיקע הכנסות, ווייל דירה־געלט איז שטאַרק געפאַלן. די „זעמעלני" בענק האָבן זיך גוט אָפּגעבריט און האָבן אין גאַנצן אויפגעהערט צו געבן הלוואות אויף הייזער. ממילא האָט זיך אָפּגעשטעלט דאָס בויען נייע הייזער. אין דער זעלביקער צייט האָבן אַ סך הייזער, דערהויפּט אונטערן שטאָט אויף דער אַרגענטינע, אָפּגעברענט.

פון דעמאָלט אָן האָט די שטאָט זיך מער ניט פאַר־גרעסערט. זי איז געבליבן מער־ווייניק אין די ראָמען פון 1900, אפילו ווען דער עקאָנאָמישער קריזיס איז פאַרבייַ און ווען די באָפעלקערונג האָט זיך פאַרמערט. עס זיינען ניט געווען מער קיין ליידיקע הייזער, פאַרקערט — עס איז געווען אַ דוחק אין דירות, עס איז געשטיגן דירה־געלט. אָבער דאָך האָט מען קיין סך נייע הייזער ניט אויפגע־מויערט. אָזוי האָט זיך עס געצויגן ביז צו דער (ערשטער) וועלט־מלחמה.

נאָך 1918, ווען אַ גרויסער טייל פון די אָנטלאָפענע זיינען צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק, איז געווארן אַ גרויסער נאָכפרעג אויף דירות. מען האָט געצאָלט גרויסע פרייזן אויך פאַר ניט־באָקוועמע דירות. מען האָט געגעבן די בעלי־בתים פרעמיעס, אָבי זיי זאָלן אַריינלאָזן אין אַ דירה. אָזאַ צושטאַנד וואָלט אייגנטלעך געזאָלט פירן צו אַ נייעם אויפשוואונג אין בויען הייזער. אָבער ווי פאַראַדאָקסאַל דאָס זאָל ניט זיין — קיין נייע הייזער האָט מען ניט געבויט. עס זיינען געווען שווערע איבערגאָנגס־יאָרן, ווי מען ווייסט עס פון דעם פריער דערציילטן. מען האָט נאָר אַ צאָל חרוב געוואָרענע פאַבריקן איבערגעבויט אין וואוינהייזער. מען האָט אויך אַ היפּש צאָל גרעסערע דירות געטיילט אויף קלענערע.

ביזן יאָר 1777, איז די אידישע קהילה אין ביאַליסטאָק ניט געווען אַ זעלבסטשטענדיקע, נאָר איז געווען אָפּ־הענגיק פון טיקטינער גליל־קהילה. פאַר זיך, אַ באמת זעלב־שטענדיקער קהילה־אָרגאַניזאַציע, האָט ביאַליסטאָק געהאַט נאָר פון 1777 ביז 1795, דאָס הייסט ניט מער ווי 18 יאָר. דאָס איז ניט גענוג צייט, כדי עס זאָלן זיך איינשטעלן טראַדיציעס אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן. נאָך 1795 האָט פריער די פּרייסישע און דערנאָך די רוסישע רעגירונג צוגענומען דאָס רעכט פון אַ זעלבסטשטענדיקע קהילה־לעבן. עס איז געבליבן ניט מער ווי אַ רעליגיעזע קהילה, און אויך ניט גענוג קלאָר אָרגאַניזירט. מיט דעם דערקלערט זיך די אָפּגעשטאַנענקייט פון די קהל׳שע מוסדות.

ביאַליסטאָק גופא האָט שטענדיק געהאַט פאַר־שטענדניש פאַר די באַדערפענישן און נויטן פון אַנדערע קהילות. די גרייטקייט פון ביאַליסטאָק זיך אָפּצורופן אין אַן עת צרה פון אַן אַנדער קהילה איז באמת צו באַוואונדערן. עס איז גענוג צו דערמאָנען די גרויסע הילף וואָס ביאַלי־סטאָק האָט געגעבן ביי די גרויסע שרפות אין בריסק, קאָברין, גראָדנע, וואַלקאָוויסק, וואַשליקאָווע א״א. ווען מען האָט געדאַרפט, האָבן חשוב׳ע בעלי־בתים און פּשוט׳ע האַרציקע פאַלקס־מענטשן זיך תיכף איינגעשפּאַנט צו קלייבן און צו מאַנען בייַם עולם די נויטיקע הילף. און דער ביאַליסטאָקער עולם האָט געוויינטלעך זיך אָפּגערופן מיט אַ בריייקייט און פרייגעביקייט וואָס קען זיין אַ שטאָלץ פאַר די ביאַליסטאָקער, וואו זיי זאָלן זיך ניט געפינען. ביאַלי־סטאָק האָט אויך געפילט די גרויסמוטיקייט פון אַנדערע קהילות און פון וויטע אַנשטאָלטן און יחידים, וועו אונזער שטאָט איז געווען אין נויט, נאָך דעם שרעקלעכן פאַגראָם.

ביאַליסטאָק איז שטענדיק געווען אַ פולקאָם־אידישע שטאָט. עס האָט זיך נאָר געביטן צום גרויסן טייל דער כאַראַקטער פון דער אידישקייט און דער אויסדריקער פון אידיש־אייגנארטיקן לעבן. אין דער פאַרצייטיקער קהילה איז דער טאָן־גענבער געווען דער היימישער אידישער אינטעלי־גענט, דער תלמיד־חכם, וואָס ביי אים האָבן זיך צונויפ־געפאַרט אינאיינעם טיפע קענטניש פון דער תלמוד׳ישער אידישקייט מיט אַ מאַראַלישן לעבנס־פיר. די פרייַ צייט האָט דער תלמיד־חכם פאַרבראַכט אין לערנען. ער איז געווען ווייט פון דער פרעמדער טעכנישער קולטור פון איראָפּע. זיין אייגענע אויסבילדונג איז געווען נאָר לשמה. פון תלמיד־חכם, ניט פון גביר, האָט זיך געצויגן דער אידישער יחוס. ניט מאַטעריעלע מאַכט און קראַפט האָבן געשאַפן דעם אידישן אַדל, ווי דאָס איז ביי די אומות העולם, נאָר די אינטעליגענץ, דאָס וויסן און דאָס ריינע לעבן מיט דער תורה און לויט דער תורה. ביסלעכווייז האָט דאָס אָרט פון תלמיד־חכם אין דער קהילה פאַרנומען דער נייער אינטעליגענט און דער פאַרטיי־פירער. דערצו האָט מען ניט נויטיק געהאַט קיין סך אידיש וויסן. דאָס קענען רעדן פאָר אַן עולם איז געווען וויכטיק. די ווירקונג וואָס מען האָט געהאַט צווישן די אייגענע מיטגלידער פון דער גרופּע אַדער פאַרטיי און די אַלגעמיינע אייגנשאַפט פון אָרויס־שטופן זיך, אַדער פון פּירערשאַפט. פריער האָט געשפּילט אַ גרעסערע ראָלע דער יחיד, זיין קענען, זיינע מידות. דערנאָך האָט אים געגומען פאַרבייטן די גרופּע מיט איר פּלאַטפאָרם, מיט איר שיטה. דאָס איז אַן אַלגעמיינע דער־שיינונג, אָבער אין ביאַליסטאָק איז זי געווען באַזונדער קאָנטיק. אַמאָליקע יאָרן האָט ביאַליסטאָק געשאַפן מעשיות וועגן גרויסע פערזענלעכקייטן. אין די לעצטע יאָרן רעדט מען וועגן פאַרטייען און גרופּעס און וועגן זייערע אויפטוען.

וויל ביאַליסטאָק איז געווען אָזאַ וויכטיקער אינדוסטריעלער צענטער, האָט דאָ די טעטיקייט פון די ערשטע אָרגאַניזאַטאָרן פון דער אָרבעטער־באַוועגונג געשפּילט אין לעבן פון דער קהילה אַ גרעסערע ראָלע ווי אַנדערשוואו. שפּעטער איז געקומען די פרייהייטס־באַוועגונג פון 1903־1906 וואָס האָט אָרויפגעלייגט איר שטעמפּל אויפֿן אידישן לעבן אין רוסלאַנד אין פוילן. אָבער באַזונדער שטאַרק איז געווען אָט דער שטעמפּל פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אויף ביאַליסטאָק. אין דעם פריער שטילן שטראָם פון לעבן האָט זיך אָריינגעריסן אַ גרויסע פאַרפלייצונג מיט שטורמישע כוואָליעס. ווען דער שטאָרקער שטראָם האָט געגומען אָפּטרעטן, האָט זיך אָרויס־געווויזן די איבערקרעניש וואָס ער האָט אָנגעמאַכט. ער האָט איבערגעלאָזן אַ געוויסע שפּאָלטונג צווישן דער מאַסע און די אָנדערע שיכטן. דאָס האָט זיך געגומען פילן ביי אַלע געזעלשאַפטלעכע אָרבעטן, ביי אַלע אַלגעמיינע פאָר־זאַמלונגען פון וועלכן עס איז גרעסערן קהל׳שן אָנשטאָלט.

פון איין זייט די אָרבעטער־באַוועגונג, ווי אַלע אָנדערע מאָדערנע באַוועגונגען, פון דער צווייטער זייט די שטודירנ־דיקע יוגנט האָבן אָריינגעבראַכט שינויים אין דעם גאַנצן שטייגער לעבן פון דער שטאָט. דורך די קינדער, וואָס האָבן זיך געלערנט אין פרעמדשפּראַכיקע שולן איז אָריינ־געקומען אַ פרייער און פרעמדער גייסט אין דעם רוב אידישע פאַמיליעס, אפילו אין די פרימסטע. די גאַנצע קהילה האָט אָנגעהויבן צו באַקומען אַ נייַ פּיזיאָנאָמיע.

אפילו וועז די אַלטע לעבנס־פֿאַרמעז זיינען נאָך פֿאַרבליבן פון דרויסן, איז אינעווייניק שוין געווען אַ נייער גייסט. אין דעם גרעסטן טייל בתי־מדרשים איז אין מיט'ן וואָך קוים געווען אַ מנין צום דאַוונען, און ווער רעדט שוין וועגן מענטשן צום לערנען! פון פרומקייט איז ביי די באַלע־באַטישע שיכטן געבליבן מער דרויסנדיקער שטאַט ווי פריערדיקע אמונה. און אויב עס זיינען אין די לעצטע יאָרן אויפגעקומען נייע און שיינע אַנשטאַלטן פון אידישער דער־ציאונג, האָט עס אויך ניט געביטן דעם אַלגעמיינעם כאַראַק־טער פון דעם נייעם לעבן־שטייגער. אויף ווי ווייט דאָס טראַדיציאָנעל־אידישע איז געזונקען, איז ביז גאָר קאָנטיק אין דער יריד פון ביאַליסטאָקער רבנות. בשעת דער ביאַליסטאָקער בית־דין איז געווען בתוקפו, זיינען זיינע מורי־הוראות געווען גדולי תורה. און דער בית־דין איז באַשטאַנען פון 3־4 מורי־הוראות מיט אַ רב. אויפגענומען אַ מורה הוראה האָט מען נאָר דעמאָלט, וועז עס איז געווען אַ נויטיקייט, און אויפגענומען האָט דער רב מיט דער באַטיי־ליקונג פון לומדים און חשובים. די לעצטע עטלעכע צענדליקער יאָרן נעמט מען אַן מורי־הוראות ניט ווייל מען נויטיקט זיך אין זיי, נאָר ווייל זיי ווערן פֿראָטעזשירט פון בעלי־בתים תקיפים.

ביי אינטעליגענטערע און פֿאַרמעגלעכערע קרייזן איז געווארן מאָדערן צו זיין אַנטי־רעליגיעז. אויך די יונגע אַרבעטערשאַפט איז באַוואוסטזיניק אַנטי־רעליגיעז. מען אַרבעט אויך שבת און יום־טוב. מען פירט ניט קיין כשר'ן טיש. מען קלערט ניט וועגן לערנען די קינדער דאָוונען.

סוף פֿאַרגאַנגענעם און אַנהויב איצטיקן יאָרהונדערט האָט מען נאָך אין ביאַליסטאָק ניט געקענט גפֿינען קיין עפּנטלעכע מחללי שבת, אַזעלכע וואָס האַלטן אָפן אַ קראָם אָדער וואָס רויכערן בפרהסיא. אין 1905 איז עס שוין געווארן אַנדערש. מען האָט שוין געזען ווי פריזירערס אַרבעטן הינטער האַלב־צוגעמאַכטע טירן. מען האָט געזען ווי מען שפּאַצירט זיך מיט אַ פּאַפּיראָס אין מויל. די מלחמה האָט געפּירט ווייטער אויף אָט דעם וועג. ביאַליסטאָק איז אויך נאָך דער מלחמה פֿאַרבליבן פון דרויסן אַ אידישע שטאָט, און מען מערקט געניג קאָנטיק דעם שבת אָדער דעם יום־טוב. אָבער עס איז גיכער פֿאַרעם ווי אינהאַלט. דער גייסט פון אַמאָליקן שבת און אַמאָליקן יום־טוב איז אַוודאי פֿאַרשוואונדן.

די זעלבע ענדערונגען, וואָס זיינען פֿאַרגעקומען אומעטום אין די אידישע שטעט און שטעטלער, האָבן זיך אין ביאַליסטאָק אַרויסגעוויזן מיט אַ גרעסערן שוואונג און מיט אַ האַסטיקערן אימפּעט, ווייל ביאַליסטאָק האָט דורכ־געמאַכט זייער גיך און זייער רוישיק דאָס אַריבערגיין פון אַן אַלטן עקאָנאָמישן מצב צום לעבן פון אַן אינדוסטריעלער שטאָט. און ביאַליסטאָקער אינדוסטריע, דערהויפּט איר טעקסטיל־פֿאַבריקאַציע, האָט דורכגעמאַכט באַרג־אַרויפן און באַרג־אַראָפֿן, און יעטווידער בייט האָט אויפגעטרייסלט די גאַנצע שטאָט. עקאָנאָמישע קריזיסן, יאָרן פון גיכן אָנט־ווילקלען זיך, רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, פֿאַגראָם, מלחמה, נייע מאַכט, נייע אויפּטרייסלונגען — דאָס אַלץ האָט געהאַלטן דעם ביאַליסטאָקער אין איין יאָגן, אין איין אונטערייאָגן, אין איין בייטן פֿאַר אים די לעבנס־באַדינ־גונגען, צו וועלכע מען האָט געמוזט כסדר זיך צופּאַסן פון דאָס נייַ. איז דער ביאַליסטאָקער געווארן אפשר נאָך אומ־רואיקער ווי אַנדערשוואו, און אפשר אויך ענערגישער. די גאָס האָט שטענדיק געקאָכט. עס איז שטענדיק געווען לעבן און דראַנג און אונטערנעמערישקייט. די לעצטע צענדלי־קער יאָרן איז ביאַליסטאָק געווען אַ שטאָט וואָס זידט און ברויזט. עס האָט געיוירט מיט ענערגיע, הן אויף עקא־נאָמישן גביט, הן אויף קולטורעלן. ניט אַלעמאָל איז אַרויסגעקומען פון דער קאָכעניש, אָבער עס האָבן ניט אויסגעפעלט אונטערנעמערישקייט און דער בטחון פון כסדר'דיקן פֿרוואונן.

דער גאַנצער טעמפּאָ פון לעבן איז געווארן אַן אַנדערער פֿאַר מיינע אויגן. וועז איך בין אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק זיינען נאָך געווען צום טייל פּאַדאַלע לעבנס־באַדינגונגען און פּרימיטיווע אופנים פון שפּייזן זיך, פון פֿאַרדינען אויף צו לעבן. אַן אכסניא, אַ שענק, אַ וויינהויז, אַן אַרענדע, אַ גאַזשעלניע, אַ ברויערייַ, אַדער אויפקויפֿעריי, הויזירעריי, קליינהאַנדל מיט תבואה, וואָל, בהמות אאַז"וו, און פֿאַרשטייט זיך אויך: קרעמעריי, מעקלעריי, מלאכה האָבן דערנערט דעם אידן. קיין באַזונדערע קענטנישן האָט מען צו אַזעלכע עקאָנאָמישע טעטיקייטן ניט געדאַרפט. מען האָט נאָר געדאַרפט ווי ניט איז זיך צונויפֿריידן מיטן פּויער. אפילו גרויסע סוחרים וואָס האָבן געשפּילט אַ ראָלע אין דער געשעפּט־וועלט, און אפילו כלל־טוערס און שתדלנים, האָבן ניט געקענט ריידן ווי עס באַדאַרף צו זיין רוסיש אָדער פּויליש. אין איינע צוואַנציק יאָר, פון 1880 ביז 1900, האָט זיך דאָס אַלץ געביטן. עס זיינען אויפגעקומען די פֿאַר־שייד נסטע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען און פֿאַר־שייד ענע געשעפּטן וואָס האָבן זיך געשטיצט אויף זיי. עס זיינען אויפגעקומען נייע באַדערפענישן אין בילדונג, אין פֿראָקטישן וויסן. אינאיינעם מיט די נייע באַדערפענישן און מעגלעכקייטן האָבן אויפגעשפּראָצט די אַלע פֿאַרמען פון עקאָנאָמישן לעבן וואָס מיר האָבן דערציילט באריכות. גלייכצייטיק האָט ביאַליסטאָק געהאַט כוחות צו שאָפן אויפֿן גזעזלשאַפטלעכן און אויפֿן קולטורעלן געביט.

אין דעם דאָזיקן גיכן וואָקסן זיינען אויך געווען אַזעלכע שטריכן, וואָס עס קומט אויס זיי אַנצווווייזן אַן אַ באַזונדערן נחת־רוח. ליידער איז ניט אַלץ געגאַנגען באַרג־אַרויף. אין ניינצטן יאָרהונדערט האָט ביאַליסטאָק, לויט מיין אַפּשאַצונג, געשאָפן אויפן גייסטיקן געביט ווערטפולע און דויערנדיקערע זאַכן ווי אין דער שפּעטערדיקער עפּאָכע. און אויך דעמאָלט האָט די שאָפונג אויפֿן תלמוד'ישן געביט איבערגעשטיגן אין אינהאַלט און אין ווערט די שאָפונג אויפֿן השכלה־געביט. די שאָפונג אויף העברעאיש האָבן אין דער לעצטער עפּאָכע אַפּגעטראָטן אינגאַנצן פֿאַר שאָפונגען אין אידיש; דער העברעאישער ספר און זיין מחבר זיינען כמעט אינגאַנצן פֿאַרשוואונדן פון ביאַליסטאָק. דער צוריק־טריט אויף אַ טייל פון גייסט דאַרף דערקלערט ווערן מיט דעם וואָס האַנדל און אינדוסטריע האָבן פֿאַרשלונגען אַ סך שאָפונגס־ענערגיע און שאָפונגס־אינטערעס. אין ביאַלי־סטאָק איז אפילו ניט פֿאַראַן קיין בוכהאַנדלונג וואָס זאָל פֿאַרקויפן העברעאישע ספרים. די איינציקע העברעאישע ספרים וואָס פֿאַרקויפט זיך יאָ — זיינען לערן־ביכער פֿאַר די העברעאישע שולן. אין דער צייט וועז עס איז פֿאַראַן אַן אויסגעצייכנטע שלום־עליכם־ביבליאָטעק מיט אַ סך אידישע ביכער, אין דער צייט וועז דער פּויליש־לייענער האָט געוואָג מעגלעכקייטן צו קריגן אַ בוך אויף פּויליש, האָבן ניט די ערנסטע העברעאיש־לייענערס קיין ביבליאָטעק. די שטודיר־ביבליאָטעק ביי דער קהילה איז נאָך אַ יונגע

אינסטיטוציע און קען נאָך לעת עתה ניט אויספילן די באַדערפענישן אין דעם העברעאישן בוך.

דער באַלעבאַטישער מיטלקלאַס, וואָס האָט פון זיינע רייען געשטיצט חיבת ציון און חובבי שפת עבר און דעם ציוניזם און וואָס שטיצט די העברעאישע שול־באַוועגונג, דער מיטלקלאַס, וואָס האָט פאַקטיש געשאַפן און געשטיצט אַלע אַרטיקע אידישע רעליגיעזע און פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, מאַכט דורך שווערע צייטן. און אויב ער שטרענגט זיך אַן פאַר דער דערציאונג פון זיינע קינדער, האָט ער אפשר ניט גענוג כוחות זיך אַנצושטרענגען אויפצוהאַלטן זיך אַליין, זיינע דערוואַקסענע מיטגלידער אויף דער געהעריקער גייסטיקער הויך.

דערפאַר אַבער וואָקסט און אַנטוויקלט זיך אַ נייע נאַציאַנאַל־געשטימטע און העברעאיש־דערציאונגע יוגנט, וואָס רייסט זיך דורכצופירן אין לעבן אירע נאַציאַנאַלע אידעאַלן, אַ יוגנט וואָס איז ניט ווייניקער ענערגיש ווי די יוגנט פון די אַרבעטער־קרייזן, וואָס שעפט איר וויסן און איר באַגייסטערונג דורך אידיש און די שאָפונגען אויף אידיש.

פאַר מיינע אויגן האָט זיך געביטן די פאַרם פון אַרגאַניזירטן לעבן. פריער איז דער צענטער געווען דער בית־המדרש און דערנאָך דער קולטור־קרייז, די גרופּע פאַר השכלה, פאַר חיבת ציון אאז״וו. די לעצטע עטלעכע צענדליקער יאָרן טרעט דער קולטור־קרייז אַפּ זיין אַרט, און אַנשטאָט אים קומט די פאָליטישע גרופירונג, די פאַרטיי. ווי אין אַלע אידישע שטעט, פאַרנעמט אויך ביאַליסטאָק דעם אויבנאָן די פאַרטייאישע גרופירונג. ביאַליסטאָק פאַרמאָגט אַלע שאַטירונגען פון דעם פאַרטייאישן לעבן, פון עקסטרעם־רעכט ביז עקסטרעם־לינק.

* * *

אומקום פון אברהם שמואל הערשבערג

אין צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט אברהם שמואל הערשבערג געטיילט דעם זעלבן טראָגישן גורל אַזוי ווי די אַנדערע אידן אין ביאַליסטאָק. ער איז שוין דאָמאָלט געווען אַלט און קראַנק. דעם 10טן מאי 1940 האָט די „איטא״ (אידישע טעלעגראַפן אַגענטור) געמאָלדן, אַז הערשבערג איז געשטאָרבן אין ביאַליסטאָק. די דאָזיקע נייעס האָט זיך אַבער אַרויסגעוויזן אַלס אַ ניט פינקטלעכע. אין צייט פון דער גרויזאָמער מלחמה איז אין דער דרויסנדיקער וועלט געווען אומבאַקאַנט דער גורל פון הערש־בערג׳ן, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען מיט אַנדערע פאַרבליבענע ביאַליסטאָקער אידן אין היטלער׳ס גיהנום.

נאָך דער מלחמה האָט די משפחה פון אברהם שמואל הערשבערג, אין ניו יאָרק, באַקומען אַ בריוו פון דעם באַוואוסטן אידישן געלערנטן און שרייבער, בערל מאַרק, וועלכער איז דאָמאָלט געווען פאַרזיצער פון דעם ניי־אָנטשטאָנענעם אידישן ליטעראַטן פאַראיין אין וואַרשע. אין זיין בריוו צו דער משפחה, וועגן דעם גורל פון א.ש. הערש־בערג, האָט בערל מאַרק געשריבן:

„אויף אייער אָנפראָגע וועגן דעם גורל און טויט פון באַקאַנטן אידישן היסטאָריקער און שריפטשטעלער פון ביאַליסטאָק קאָן איך אייך מיטטיילן, אַז ער איז אומגעקומען בשעת דער צווייטער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער געטא, אין אויגוסט 1943, דעם 17טן אָדער דעם 18טן. ער איז אַרויסגעפירט געוואָרן דורך אידישער פאָליציי צוזאַמען מיט זיין טאָכטער און דעם סעקרעטאַר פון דער אידישער קהילה, באכראך. ער האָט זיך אויפגעהאַלטן זייער ווירדיק און שארף געענטפערט אַ דייטשן כוליגאַן, וואָס האָט אים געוואָלט שלאָגן. אין מיטן גאָס איז ער (אברהם שמואל הערשבערג) אַוועקגעפאַלן. מען האָט אים אונטער־געהאַלטן און געפירט ווייטער צו דעם טויט־וואָגן. אין געטא האָט ער געוואוינט אין זיין אַלטער דירה אויף גומיענער. זיינע ריזיקע כתבים און כתב־יד׳ן, זיינען, ליידער, ניטא״.

דער היסטאָרישער שטאָט־זייגער אין ביאַליסטאָק

וועגן

אויפבוי פון דעם גרויסן שטאָט־זייגער אין ביאַליסטאָק, פלעגט מען דערציילן, אַז...

אין יענער צייט האָט די פאָליציי זיך געפונען אויף יאָטקע גאָס, אין אלי מלכ׳ס הויז. דער פאָליציי־מייסטער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו זיינע פאָליציסטן, אַז זיי זאָלן אויפכאַפן אַלע הינט, קעץ, חזירים, קאָזעס, בהימות און אַנדערע ענלעכע באַשעפענישן, וואָס וואַלגערן זיך אַרום אין די גאָסן און נאָכדעם נעמען פאַר יעדן שטיק שטראָף־געלט צען קאָפּיקעס. דאָס געלט האָט דער פאָליציי־מייס־טער געקליבן אין אַ באַזונדערער פושקע. צום סוף, ווען עס האָט זיך אַנגעזאַמלט הונדערט מיט פופציק רובל, האָט ער פאַר דעם געלט אויפגעבויט דעם גרויסן שטאָט־זייגער.

מען פלעגט אין ביאַליסטאָק אויך דערציילן, אַז גע־מאָכט דעם זייגער האָט משה טראָפּ, אַ זון פון באַרימטן ר׳ אברהם טראָפּ. ער פלעגט אויך דעם זייגער זיין גאָנצן לעבן קאָנטראָלירן און רעגולירן. צום סוף, ווען די באַלשעוויקעס האָבן איבערגענומען ביאַליסטאָק, האָבן זיי דעם שטאָט־זייגער אַרונטערגעריסן. אויף דעם פלאַץ איז אויפגעבויט געוואָרן אַ פּאַרק.

מיט'ן אויפקום פון ציוניזם

די אידישע ביאַליסטאָק האָט געשפילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דעם אויפקום און וואוקס פון דער חובבי־ציון באַוועגונג, דאָרט איז געווען איינער פון די גרעסטע צענטערס פון ציוניזם מיט אַן אויסשפראָצונג פון אַלערליי גרופירונגען. דער ציל פון די ערשטע חובבי־ציון אָנהענגער אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז געווען שפּעטער פון דעם אָפּיציעלן ציוניזם, איז געווען צו העלפן באַזעצן אידן אין ארץ־ישראל, צו גרינדן אידישע קאָלאָניעס אין דעם אידישן היימלאַנד און ענלעכעס. די חובבי־ציון און די ציוניסטן האָבן גלייך פון אָנהויב געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף די אָרטיקע אידן, באַזונדערס איז דאָס געווען מיט דעם פאָרמעגלעכן שיכט. אויך דאָס אויסשפרייטן די העברע־אישע שפראָך, ביים לערנען דאָס און אויך ביים באַנוצן, איז געווען אָנזעעוודיק. אַ צאָל העברעאישע לערער, וועלכע זיינען דאָמאָלט געווען אין ביאַליסטאָק, האָבן זיך פיין דערנערט פון לערנען אָנדערע העברעאיש. די באַוואוסטע העברעאישע צייטונג „הצפירה", האָט דאָמאָלט אין ביאַליסטאָק געהאַט פון דריי הונדערט ביז פיר הונדערט אָבאָנענטן.

די גרינדער פון דער חובבי־ציון באַוועגונג אין ביאַליסטאָק, וואָס איז פאָרגעקומען מוצאי שבועות תרמ"ב (1882), זיינען געווען: יוסף בנימין קרינסקי, צבי הירש ליבערמאַן, דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש, יעקב אלתר סאָפּירשטיין, פּסח וויטענבערג, יהושע העשל קלעמענטינאָווסקי, קלמן פיקוס, שבתי רודקאָווסקי, חיים מאָרגאָליס, יהודה יוסף יעלין, יחיאל גאָלדשטיין, אברהם לייבאָוויטש, מנחם מענדל קרעטשמער, יצחק יאפע, ישראל חיים שטימער, בן־ציון ליפשיץ, דן לעווין, ליפּא קאָגאַנאָוויטש, צבי יהודה ברייַנסקי, שמחה בונים הלוי איש הורוויץ. די ערשטע אסיפה פון דער גרופּע חובבי־ציון איז פאָרגעקומען אין הויז פון יעקב סאָפּירשטיין, אויפ'ן שול־הויף. דער צווייטער צוזאַמענקונפט פון דער גרופּע, וואָס איז שוין געווען פיל גרעסער, איז פאָרגעקומען אין הויז ביי דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש. עס זיינען דאָרט אויך אויסגעקליבן געוואָרן די גבאים: דר. כאַזאַנאָוויטש, ראָבינער מאיר מאָרקוס, יעקב וואָלף, ברוך פריידענבערג, אהרן יהושע שאָפּיראָ, ניאָניע גאָלדשטיין, און בן־ציון ליפשיץ, די חברה חובבי־ציון איז שנעל געוואָקסן און אין אַ קורצער צייט אָרום, נאָך דער גרינדונג, האָבן זיי שוין געהאַט עטלעכע הונדערט מיט־גלידער, הויפּטזעכלעך וועבערס, מיט שמואל שטורמאַן בראש.

די חובבי־ציון באַוועגונג אין ביאַליסטאָק איז אין יענער צייט געוואָרן כסדר גרעסער, זיי האָבן אויך באַקומען אַן איינפלוס אין דעם לעבן פון קהל. זייער השפּעה איז אין משך פון אַ קורצער צייט אַזוי געוואָקסן, אַז ר' שמואל מאָהליווער איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ רב אין ביאַליסטאָק נאָר אַ דאָנק די חובבי־ציון. ר' שמואל מאָהליווער איז טאָקע אויך שפּעטער, נאָך זיין אָנקומען קיין ביאַליסטאָק, געוואָרן די הויפּט־פיגור פון דער חובבי־ציון באַוועגונג. דער איינפלוס פון דער גרופּע איבער'ן אידישן געזעלשאַפטלעכן און אויך קהל'שן לעבן, האָט זיך כסדר פאַרגרעסערט.

אונטער'ן איינפלוס פון ביאַליסטאָק, זיינען גרופּעס פון חובבי־ציון אויך געגרינדעט געוואָרן אין אַנדערע ערטער. אין יענער צייט איז אין דרוסקעניק פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינער צוזאַמענפאָר פון די חובבי־ציון גרופּעס פון פאַרשיידענע ערטער. דאָרט איז באַשטימט געוואָרן, אַז אַדעס זאָל זיין דער צענטער פון דער באַוועגונג. פאַרזיצער פון דער צענטראַלע איז געוואָרן דר. לעאָן פינסקער, און גענעראַל־סעקרעטאַר משה לייב לילינבלום. אין יאָר 1890 איז די חובבי־ציון אָרגאַניזאַציע לעגאַליזירט געוואָרן אין רוסלאַנד אונטערן נאָמען „חברה צו שטיצן אידישע ערד־אַרבעטער אין סיריע און פּאַלעסטינע", מיט דעם צענטראַלן זיץ־אָרט אין אַדעס. אויף דעם ערשטן צענטראַלן צוזאַמענקונפט אין אַדעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין 1890, זיינען פון ביאַליסטאָק געווען די דעלעגאַטן ר' שמואל מאָהליווער, דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש, און יצחק אייזיק בן־טובים. נאָך דער קאָנפערענץ אין אַדעס זיינען זיי אָפּגע־פאָרן קיין ארץ־ישראל, כדי צו זען דאָרט און באַקענען זיך מיט דער אַרבעט פון די ערשטע אידישע קאָלאָניעס.

אין זיינע אַקטיוויטעטן פאָר און אָרום דער חובבי־ציון, האָט ר' שמואל מאָהליווער כסדר געצילט צו דעם, אַז עס זאָל געשאַפן ווערן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין רוסלאַנד. פאַר דעם צוועק איז צונויפגערופן געוואָרן, אין האַרבסט 1897, אין ביאַליסטאָק די ערשטע פאַרזאַמלונג. עס זיינען אָנוועזנד געווען ביי פופציק פערזאָן, מערסטע באַקאַנטע חובבי־ציון. ביי דער דאָזיקער צוזאַמענקונפט איז געלייגט געוואָרן די באַזע פאַר דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין רוסלאַנד, וואָס האָט שפּעטער געשפילט אַ זייער גרויסע ראָלע אין דער אַלגעמיינער ציוניסטישער באַוועגונג. די באַפולמעכטיקטע פאַר רוסלאַנד האָבן צווישן זיך איינגעטיילט די אַקטיוויטעטן־אָרבעט אויף פאָלגנדן אופן: ביאַליסטאָק — דער גייסטיקער צענטער; קיעוו — דער פינאַנץ צענטער; קישינעוו — דער „פאָסט" צענטער; און וואָרשע — דער ליטעראַרישער צענטער (פּראָפּאַגאַנדע, אויפקלערונג). קורץ נאָכדעם, אין מאַי 1898 (י"ט סיון תרנ"ח) איז ר' שמואל מאָהליווער נפטר געוואָרן.

נאָך דער פּטירה פון ר' שמואל מאָהליווער האָט זיך אין ביאַליסטאָק אָנגעהויבן די איבערגאַנגס־צייט פון חיבת ציון צום פאָליטישן ציוניזם, צו דעם ציוניזם וואָס עס האָט באַשאַפן און געפּריידיקט דר. הערצל. אין די ציוניסטישע קרייזן האָבן זיך באַוויזן נייע פירער, איבערגעגעבענע טוער, וועלכע האָבן אויף אַ ברייטן פאָרנעם אָנגעהויבן פאָר־שפּרייטן דעם ציוניזם אויף דער אידישער גאַס. די באַ־וועגונג האָט אויך צוגעצויגן פיל יונגע אידישע מענטשן, וועלכע האָבן מיט זייער איניציאַטיוו און אַקטיוויטעטן אַריינגעבראַכט נייע אידעאישע ריכטונגען, מיט אַ נייעם פאָרנעם אָרום דער ציוניסטישער באַוועגונג. אין רעזולטאַט פון דעם האָבן אין ביאַליסטאָק אין יענער צייט זיך אָנגע־הויבן גרינדן פאַרשיידענע ציוניסטישע פאַראיינען, גרופּי־רונגען מיט אַ נייעם פאָרנעם פון אַקטיוויטעטן. אין זייערע אַקטיוויטעטן, ביים פאַרשפּרייטן די ציוניסטישע אידייע און דאָס רופן צו פאָרן זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל, האָבן די נייע ציוניסטישע גרופּן אין יענער צייט זיך באַנוצט מיט

אידיש, העברעאיש און אויך רוסיש. עס זיינען אין שטאָט פאָרגעקומען פיל מיטינגען, פאָרזאַמלונגען און דיסקוסיע־אָונטן. יעדע פון די באַזונדערע גרופּן האָט אַגיטירט פאַר אירע אַנשויאונגען. אַזוי אַרום זיינען גרויסע טיילן פון דער אידישער באָפעלקערונג אין ביאַליסטאָק באיינפלוסט געוואָרן פון דעם ציוניסטישן געדאַנק.

פון גלייך ביים אָנהויב, וועו אין ביאַליסטאָק האָט זיך אויסגעשפרייט די ציוניסטישע אידייע מיט די פאַרשיידענע אָקטיוויטעטן, זיינען אויך אַ צאָל אידן געפאָרן זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל. אַזוי איז אויך געווען אין די שפּעטערדיקע יאָרן. עס איז אַ באַקאַנטע זאַך, אַז ביאַליסטאָקער אידן פון פאַרשיידענע קרייזן, וואָס זיינען געפאָרן בויען זייער נייעם לעבן אין דעם אידישן היימלאַנד, זיינען אויך געווען פון די ערשטע און וויכטיקע פּיאָנערן ביים העלפן אָנטוויקלען ארץ־ישראל. ביאַליסטאָקער אידן האָבן אויך אין ישראל אָנטוויקלט פאַרשיידענע וויכטיקע אינדוסטריעס, זיי האָבן געהאָלפן אויסקעמפן און בויען די מדינה. ביאַליסטאָקער אידן פאַרנעמען אויך די גאָנצע צייט וויכטיקע פּאָזיציעס אין דער רעגירונג פון מדינת ישראל, זיי צייכענען זיך אויך אויס ביים אָפּהיטן און פאַרטיידיקן דאָס לאַנד. ביז'ן אויס־ברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אין ביאַליסטאָק געווען טעטיק אַ פאַרצוייגטע ציוניסטישע באָוועגונג, מיט פאַרשיידענע גרופּירונגען, יעדע לויט אירע אידייאישע איינשטעלונג. אָזוי איז אויך געווען ביז עס איז געקומען היטלער'ס מבול, מיט אָנדערע אידישע פאָליטישע ריכטונגען אין ביאַליסטאָק.

דר. אַנאַטאָל לעשטשינסקי

די אַמאָליקע אידן אין ביאַליסטאָקער געגנט

די ערשטע אידן אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק, זיינען געווען אין יאָר 1487 אין ביעלסק. נאָכדעם זיינען גע־וואָרן: אין 1522 טיקאָצין; אין 1525 סוראָזש; 1560 גאָרווי; 1577 אויגוסטאָוו און באָטשקא; 1580 קלעשטעל; 1587 ראיגראָדש. די ערשטע אידן אין ביאַליסטאָק, אָרלי, יאָשניאָווצע און קנישין, אין 1605; און די ערשטע אידן אין בריאָנסק זיינען געווען אין יאָר 1753.

די עלטסטע קהילות ביי אידן זיינען געווען: אין טיקאָצין (1522); אין ביעלסק און ביאַליסטאָק (1542); אין אָרלי (1616); באָטשקי (1648); אויגוסטאָוו (1674); קנישין (1705); ראיגראָדזש (1719); יאָשיאָנאָווקע (1731); און אין גאָניאָנדז (1764). עס דאָרף באָמערקט ווערן, אַז אין דער צווייטער העלפט פון דעם 18טן יאָרהונדערט, איז ליקווי־דירט געוואָרן די קהילה אין ביעלסק. אין דעם זעלבן 18טן יאָרהונדערט, האָבן די מערסטע אידן אין יענער געגנט גע־וואוינט אין ביאַליסטאָק און טיקאָצין. עס איז צו גלויבן, אַז אַרום אַ העלפט פון אַלע אידן אין דער ביאַליסטאָקער געגנט, האָבן אין יענער צייט געלעבט אין דערפער.

אין דער ביאַליסטאָקער געגנט, האָבן פון אָנהויב גע־לעבט אידן פון דער ליטע. נאָכדעם זיינען אַהינצו געקומען אידישע פליכטלינגען פון דייטשלאַנד, ווי אויך אָנטלאָפענע אידן פון די אָנקומענדע כמילניצקי'ס חיילות, וואָס איז גע־וואָרן אין מיטן דעם 17טן יאָרהונדערט. די הויפּט פּרנסות ביי אידן אין יענער צייט דאָרט, איז געווען האַנטווערקערייַ, קרעטשמעס, הויז־האַנדל אין די שטעט און דערפער, באָרגן געלט, פאַרדינגען אָרענדעס א.ד.ג. די אידישע באַל־מלאָכעס אין יענער געגנט, האָבן זיך דאָמאָלט באַ־שעפטיקט מיט 39 פאַכן. די פאָפולערסטע צווישן זיי זיינען געווען: שנייַדערייַ, קצבים, בעקערס, ברויערייַ, פוטער־וואָרג, באָגילדערס, באָלעגאָלעס און ענלעכע.

אין פאַרבינדונג מיט'ן אויסלענדישן האַנדל, זיינען אין יענער געגנט געווען זייער אַקטיוו די אידן פון טיקאָצין און ביאַליסטאָק. זיי האָבן געהאַט האַנדלס־פאַרבינדונגען מיט דער ווייטער קעניגסבערג, פראַנקפורט, אָדערע, לייפּציג, וואָרשאָווי און אויך מיט'ן צאָרישן רוסלאַנד. מיט קעניגס־בערג האָבן אויך געפירט מסחר די אידן פון קנישין און אָרלי. די אידישע סוחרים אין דער ביאַליסטאָקער געגנט האָבן אָרויסגעפירט אָרטיקע אויסגעאָרבעטע פּראָדוקטן, און זיי האָבן צוריקגעבראַכט הערינג, טעקסטיל־אויס־אָרבעטונגען, מעטאַל און אויסאָרבעטונגען פון מעטאַל, מינעראַלן, כעמישע אויסאָרבעטונגען און שפּייז־פּראָדוקטן. דאָס ברענגען דורך די אידן פאַרשיידענע סחורה פון אויס־לאַנד, האָט געהאָלפן אַ גרויסן איינפלוס אויף דער אָנט־וויקלונג פון אָרטיקע אויסאָרבעטונגען. דאָס האָט אויך באַ־רייכערט יענע געגנט וואָס איז געווען אָרעם אין אייגענער תבואה און לאַנדווירטשאַפט אָנטוויקלונגען.

אין דעם אָרטיקן האַנדל אין לאַנד גופא, זיינען אָמערסטנס געווען אָקטיוו די אידן פון טיקאָצין, ביאַלי־סטאָק, אָרלי און באָטשעק. זיי האָבן געהאַנדלט מיט סוחרים פון גראָדנע, וואַרשע, טאָרנע און גדאָנסק. מען האָט גע־בראָכט און אַוועקגעפירט פאַרשיידענע סחורה אויף גרויסע וואָגענס, וואָס זיינען געווען איינגעשפּאַנט אין צווויי און פיר פערד. אין אַלגעמיין האָבן אידישע סוחרים אין יענער צייט, אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק, זיך פאַרנומען מיט האַנדלען סחורה פון 160 פאַרשיידענע מינים.

די עלטסטע באַשעפטיקונג פון אידן אין יענער געגנט, איז געווען דאָס פאַרדינגען מילן, קרעטשמעס, אָפּצאָל פון אויסאָרבעטן בראַנפן, איינקונפט פון טייכן א.ד.ג. אין מיין שטודיר־אָרבעט האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז די ווירט־שאַפטלעכע אָקטיוויטעטן פון די אידן אין יענער צייט און אין יענער געגנט, האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דער עקא־נאָמישער אָנטוויקלונג פון יענע שטעט, וואו עס זיינען גע־וווען אידישע קהילות.

היט אָפּ דעם יחוס
פון דער
אידישער ביאַליסטאָק

דר. שאול רפאל לאַנדוי

די צייט־פון הרב שמואל מאָהליווער

דעם ארטיקל שרייב איך ניט אַלס ציוניסט אַדער אידי־שער שריפטשטעלער, נאָר אַלס הייסער אַנהע־גער פון הרב שמואל מאָהליווער, וואָס האָט יאָרן לאַנג פאַרנומען דעם כסא הרבנות אין ביאַליסטאָק.

נאָך מיין מיינונג איז די באַרימטע פּערזענלעכקייט פון דעם גרינדער פון דער חובבי־ציון באַוועגונג ניט געהעריק אָפּגעשאַצט געוואָרן סאי אַלס גרויסע פּערזענלעכקייט און

הרב ר׳ שמואל מאָהליווער זצ״ל.

סאי אַלס איינער פון די פאַרגענגער פון דער ציוניסטישער אידייע. די פאַר טעג וואָס איך, דער שרייבער פון דעם ארטיקל, האָב געהאַט די געלעגנהייט צו פאַרברענגען מיט אים, דאָס איז שוין געווען די לעצטע טעג פאַר זיין טויט, געהערן צו די שענסטע זכרונות פון מיין לעבן וואָס האָבן זיך אָזוי איינגעקריצט אין מיין זכרון. אָבער צוערשט וועגן דער פּערזענלעכקייט פון הרב שמואל מאָהליווער.

הרב שמואל מאָהליווער איז געבוירן געוואָרן אין גלובאָקע ביי ווילנע. צוערשט איז ער געווען אַ רב אין סואוואלק, שפּעטער אין ראַדאָם, וואו ער האָט אָנגעהויבן באַקאַנט צו ווערן בכל תפוצות ישראל. עס זיינען אין יענער צייט פאַרגעקומען די טרויעריק־באַרימטע רוסישע פּאָגראָמען. לעאָ פּינסקער האָט דאָן נאָר וואָס אָנגעשריבן זיין באַרימטע בראָשורע „אויטאָאָנסעפּאַציע״ (זעלבסט־באַפרייאונג), פאַרשטייט זיך אונטער דעם איינפלוס און צער פון די פּאָגראָמען. דער רוף האָט דאָן דערגרייכט אין אָלע אידישע קיבוצים, און הרב שמואל מאָהליווער, שוין דאָן אָכט און פופציק יאָר אַלט, אַן עלטער, וואו אָנדערע ציען זיך שוין צוריק פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, האָט זיך אַריינגעוואַרפן מיט׳ן גאַנצן ברען פון זיין יונגער נשמה, ניט קוקנדיק אויף די יאָרן פון דער אַרבעט פון שיבת ציון. ער גרינדעט דאָן דעם ערשטן חובבי־ציון פאַראיין אין וואַרשע. אַ יאָר שפּעטער וועלט ער איינגעלאָדן פון דער קהלה אין ביאַליסטאָק אַלס איר „מורה דרך״ און גייסטיקער פירער. ביאַליסטאָק, וואָס איז שוין דאָן געווען אַן עיר ואם בישראל מיט איר אידישן באַוואוסטזיין, בני תורה און אידישע אינטעליגענץ געפּעלט דער פרומער רב, וואָס האָט דאָן זיך עפּנטלעך דערקלערט פאַר אַ אידישן היימלאַנד אין ארץ ישראל וואָס איז אין יענער צייט געווען דער גרעסטער שריט פון אַ פרומען איד און נאָך אַ רב דערצו. פרומע אידן האָבן דאָן געהאַלטן דעם ציוניזם און דעם געדאַנק פון אַליין צוריקקערן קיין ארץ ישראל פאַר אַ זינד, און דער קאַמף צווישן די פאַנאַטיקער און דאָס האָבן געוואָלט אַריינ־ברענגען אַ נייע אידי״ע אין אידישן לעבן איז געווען זייער שארף. ביאַליסטאָקער אידן וואָס האָבן שוין דאָן געפירט גרויסע מסחרים אין מרחקים און געווען גוט באַקאַנט מיט דער גרויסער וועלט, האָט אַזאַ רב גראַד געפּעלן און זיי האָבן אים מיט גרויס כבוד געבראַכט קיין ביאַליסטאָק.

אַלס ניי־געווויילטער ביאַליסטאָקער רב פאַרט ער קיין פאַריז, כדי צו זען זיך מיט באַראָן ראַטשילד און אים צו געווינען פאַר אַ ברייטער אידישער קאָלאָניזאַציע אין ארץ ישראל. דער רב הכולל פון פראַנקרייך, צדוק הכהן, העלפט אים אין זיין מיסיע און אים געלינגט מיט דער פינאַנ־ציעלער מיטהילף פון באַראָן ראַטשילד צו גרינדן די ערשטע אידישע קאָלאָניעס אין ארץ ישראל. עס הויבט זיך דאָן אָן פאַקטיש די חיבת־ציון באַוועגונג, דער ערשטער גרונדשטיין איז געלעגט געוואָרן.

אין יאָר 1884 זעען מיר הרב שמואל מאָהליווער שוין בראש פון דער דאָן באַרימטער קאַטאָוויצער ציון קאָנפּע־רענץ. דאָס איז געווען דרייצן יאָר פאַר׳ן ערשטן ציוניס־טישן קאָנגרעס. צוזאַמען מיט אים אויף דער דערמאָנטער ציון־קאָנפערענץ זיינען דאָן געווען באַרימטע אידישע פערזענלעכקייטן פון פאַרשיידענע לענדער, וועלכע האָבן שפּעטער אַ גרויסע ראָלע געשפּילט אויף דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל. חוץ הרב שמואל מאָהלי־ווער איז אויף דער קאַטאָוויצער קאָנפערענץ געווען נאָך אַ ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַן, דאָס איז דר. כאַזאַנאָוויטש, דער גרינדער פון דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין ירושלים, וואָס איז ביז׳ן היינטיקן טאָג אַ צירונג פאַר׳ן ישוב. הרב שמואל מאָהליווער וועלט דאָן אויסגעוויילט אַלס ערן־

פרעזידענט פון דער קאָטאָוויצער קאָנפערענץ און דר. לעאָ פינסקער אַלס פרעזידענט.

אָזוי ווי די קאָנפערענץ איז דאָן גאָר אויסגעפאַלן פונקט ווען עס איז געווארן הונדערט יאָר פון געבורטסטאָג פון באָרימטן אידישן נדיב, משה מאָנטיפיאָרע, וועמעס הונדערט יעריקער אָנדענקונג איז דאָן געפייערט געווארן אין אידישע קיבוצים, איז באָשלאָסן געווארן צו גרינדן אַ צענטראַל פאָראיין וואָס זאָל האָבן דעם צווועק צו קאָלאָניזירן אידן אין ארץ ישראל מיט׳ן נאָמען „מאָנטיפיאָרע פאָרבאָנד". דער פאָרבאָנד האָט זיך שנעל צעוואַקסן איבער אַלע גרויסע און קליינע קהילות מיט אַריבער זעכציק גרופּעס, אַריבער צען טויזנט מיטגלידער, און הרב שמואל מאָהליווער איז אויסגעווײלט געווארן אַלס פרעזידענט פון דעם פאָראיין.

הרב שמואל מאָהליווער׳ס פאָפולאַריטעט הויבט דאָן אָן וואָקסן אויך אין אָנדערע לענדער ווייט אַוועק פון רוסלאַנד. דער דאָן אין וויען עקזיסטירענדער סטודענטן פאָראיין „קדימה", פון וועלכן עס זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען באָרימטע אידישע נאַציאָנאַלע פירער און ציון טוער, באָשליסט דאָן, אין יאָר 1885, צו מאַכן פאָר ערץ־מיטגלידער באָראָן עדמונד ראָטששילד, דעם באָרימטן רוסיש־אידישן טיי־מאגנאט וויסאָצקי, און הרב שמואל מאָהליווער.

אויף זיינער אָ רייזע קיין רייכענהאל, באָזוכט ער וויען, כדי צו זעהן זיך מיט דעם ווינער באָראָן ראָטשילד און דעם אָנדערן אידישן באָראָן קעניגסוואָטע, כדי זיי ביידע פאָר־אינטערעסירן אין דער ארץ ישראל אַרבעט. אָבער אָ ניט געלונגענער צופאַל האָט געשטערט ער זאָל זיך מיט זיי צוזאַמענרעכן. ער האָט דאָן געבעטן דר. לעאָ פינסקער, יענער זאָל זיך זען מיט די צוויי אידישע מיליאָנערן און זיי צוציען צו דער אַרבעט פאָר שיבת־ציון.

אין יאָר 1891 פאָרט ער קיין פּאַריז, כדי דאָרט צו זען דעם באָרימטן באָראָן הירש און אים פאָראינטערעסירן אין אידישער קאָלאָניזאַציע אויך אין ארץ ישראל. פונקט ווי ער איז דאָן געווען פאָראינטערעסירט אין אידישע קאָלאָניזאַציע אין אַרגענטינע. אָבער דאָס איז אים ליידער ניט געלונגען. ער מאַכט שפּעטער אָ פּרואוו ווידער צו קומען קיין וויען, כדי זיך ווידער צו זען מיט אָנדערע אידישע מיליאָנערן און זיי פאָראינטערעסירן אין אידישער קאָלאָניזאַציע אין ארץ ישראל. אָ טייל פון זיי איז אים געלונגען און אָ טייל פון זיי ניט.

די אָנגעשטרענגטע אַרבעט זיינע און די ווייטע רייזעס האָבן אויף אים געווירקט און אונטערגראָבן זיין געזונט, און ווען עס איז אין באַזעל פאָרגעקומען דער ערשטער ציון קאָנגרעס, האָט ער צוליב זיין געזונט ניט געקענט קומען. ער שיקט דאָן זיין אייניקל דר. יוסף מאָהליווער קיין באַזעל און גיט אים מיט אָ וועכונג פאָר׳ן קאָנגרעס. איינער פון זיינע פאָרשלאָגן אין דער דערמאָנטער וועכונג איז געווען דאָס שאָפן פון „קרן קימת לישראל", דער אַזוי געפּופענער אידישער נאַציאָנאַל פאָנד. איך האַלט פאָר מיין חוב אונטערצושטרייכן די באָדייטונג פון הרב שמואל מאָהלי־ווער פון דעם קרן קימת, וועלכן איך האַלט ער איז געווען דער פאָקטישער גרינדער פון דעם פאָנד. און מערק־ווירדיק, וועז מען רעדט וועגן קרן קימת וועלט תמיד דער־מאָנט בלויז דער נאָמען פון פּראָפעסאָר הערמאָן שאָפּירא. דער קרן קימת איז דאָן טאַקע געגרינדעט געווארן אויפ׳ן באַזעלער ערשטן קאָנגרעס און מען קען די פאָרדינסטן פון פּראָפעסאָר הערמאָן שאָפּירא פאָר דעם פאָנד ניט פאָר־קלענערן, אָבער מען מוז אויך דערמאָנען די פּערזאָן פון הרב מאָהליווער, וועלכן איך האַלט פאָר׳ן פאָקטישן גרינדער.

איך וועל דאָ דערמאָנען פון זיין באָמערקונג וועגן „קרן קימת": „די ציוניסטן זאָלן קויפן באָדן אין ארץ ישראל — האָט ער געזאָגט — בויען הייזער, וואָס איז דער וויכטיקסטער געבאָט פון אונזער תורה". ער האָט זיך אויך באָמיט, אַז די יק״א פון פּאריז זאָל געבן אָ טייל פון אירע פאָנדן פאָר ארץ ישראל. דער נאַציאָנאַל פאָנד האָט אים דעם ערשטן אַלס אָנערקענונג פאָר זיין אָרבעט אייגע־שריבן אין גאַלדענעם בוך וואָס וועט בלייבן לדורות.

אין יאָר 1897, בין איך, דער שרייבער פון דעם אַרטיקל, געפאָרן אויף אָ שטודיום־רייזע איבער אידישע שטעט אין פוילן און גאַליציע. דאָן האָב איך געהאָט די געלעגנהייט זיך צו באָקענען פערזענלעך מיט הרב שמואל מאָהליווער, וועלכער איז אין יענער צייט געווען אָ וועלט־באָרימטע פערזענלעכקייט.

איך בין אָריין אין אָ באַשיידענער וואוינונג אויף איינעם פון די שטילע ביאַליסטאָקער גאַסן, דאָס איז געווען די גומעיענער גאַס. אָ זקן מיט זיין הדרת פּנים האָט מיך באָגעגנט מיט אָ שלום־עליכם און מיך דערמאָנט אין מיין זיידן, דער קראָקעווער רב הרב ר׳ רפאל שאול לאָנדוי, ז״ל, מיט זיין וויס־זילבערנע באָרד. קענטיג אַז ער איז געווען קראָנק אויף זיינע פיס. ער האָט מיך געבעטן זעצן און מיר צוגערוקט אָ שטול, און אויך ער, דער אַלטער זקן אָנגעטאָן אין שוואָרץ־זיידענעם כאַלאָט האָט זיך אַוועקגעזעצט. אונזער שמועס האָט זיך אָנגעהויבן וועגן אידישער קאָלאָני־זאַציע, ציוניזם און וועגן דער אידישער קאָלאָניאַל באַנק, וואָס איז דאָן אַזוי אַקטועל געווען. איך האָב ניט אַראָפ־גענומען מיינע בליקן פון דער הערלעכער געשטאַלט פון הרב שמואל מאָהליווער. איך האָב פלוצים צו מיין דערשטוינען דערזען, אַז דאָס מידע פּנים פון אַלטן רב איז ווי אויפגעלויכטן וועז ער האָט געערעדט וועגן אידישער קאָלאָניזאַציע. די קלוגע אויגן, וואָס זיינען געווען פּריער מיד, האָבן איצט געלויכטן מיט אָ יונגן פייער. אָ שמייכל האָט געשוועבט אויף זיינע ליפּן, וועז ער האָט כסדר געערעדט וועגן די האָפנונגען און חלומות פון די׳, וואָס וועלן איצט פאָרזעצן די אָרבעט וואָס ער האָט אָנגעהויבן. ער האָט אין משך פון אונזער שמועס קיין איין וואָרט ניט געערעדט וועגן זיך אַליין. ער האָט געערעדט וועגן דער יוגנט, וועגן די וואָס זיינען די צוקונפט פון אונזער פאָלק. ביי מיינער אָ געוויסער באָמערקונג האָט ער מיר געענטפערט, „איך גלויב אין אָ זיג פון דער ציון אידייע אַלס פאָלקסטימלעכע אידישע באַוועגונג".

פאָר׳ן אָוועקגיין האָט ער אויפגעהויבן די אויגן צום הימל מיט דער באָמערקונג וואָס איך האָב גאָנץ דייטלעך געהערט: „איך בין גרייט מיין לעבן מקריב צו זיין". די וועלטער זיינען אַרויסגעזאָגט געווארן אין מאָמענט פון גרענעצלאָזער באַגייסטערונג, וועז איך האָב געמאָכט אָ באָמערקונג וועגן געוויסע שוועריקייטן אין וועלכער דער ציוניסטישער געדאַנק האָט זיך שוין דאָן אָנגעשטויסן.

האָב איך זיך דאָן, נאָך דעם שמועס מיט דעם באָרימטן רב שמואל מאָהליווער, געזעגנט. ערשט שפּעטער וועז איך בין געווען אין גאָס און געהאָט די געלעגנהייט צו רעדן מיט די פאָרשיידענע קלאָסן אידן, אָרבעטער, סוחרים און גלאָט

בעלי בתים פון ביאַליסטאָק, האָב איך ערשט דערזען ווי ליב און געאַכטעט דער זקן איז געווען אין שטאָט ביי אַלע קלאַסן אידן. אַלע האָבן וועגן אים דערציילט וואונדער ווי פון אַ „וואונדער רבי". אַלע האָבן עס גוט געוואוסט, אַז קומענדיק קיין ביאַליסטאָק האָט ער מיטגעבראַכט פערציק טויזנט רובל, וואָס איז דאָן געווען אַ פאַרמעגן, און האָט עס אינגאַנצן פאַרטיילט פאַר צדקה, ער האָט בלויז געלעבט פון די שכירות, וואָס די קהלה האָט אים געגעבן.

ניינצן טעג אין סיון, פון יאָר 1898, האָט זיך דאָס האַרץ פון דעם באָרימטן געניאַלן מענטש אָפּגעשטעלט און ער איז געשטאָרבן. דרייסיק שעה נאָך פאַר זיין טויט האָט ער אין קרייז פון אייגענע פריינט און נאָענטע אונטערגעשריבן אַ פראָקלאַמאַציע אין העברעאיש וואָס איז שפּעטער פאַר־שפרייט געוואָרן בכל תפוצות ישראל און הויבט זיך אָן מיט די וועלטער: „אחים יקרים ונכבדים". דער גאַנצער טעקסט פון דער מערקווירדיקער פראָקלאַמאַציע געפינט זיך אין מיין בוך אין העברעאיש און אין דייטש. די פראָקלאַמאַציע ענדיקט זיך מיט די וועלטער וואָס איז ווי אַ צוואה: „לאָזט אונז אַלע אַרבעטן מיט אַלע אונזערע כוחות פאַר אונזער פאָלק, וד' הבוחר בציון וועט אונז העלפן". אונטער־געשריבן האָט ער זיך „מזרחי". דאָס איז געווען זיין אונטער־שריפט, מיט וועלכער ער פלעגט זיך אָפט אונטערשרייבן.

מרדכי פּאָגאָרעלסקי

אָנהויב פון דער אידישער אַרבעטער באַוועגונג

נאָך אַזוי פרי, ווי אין 1882, זיינען שוין אין ביאַליסטאָק אַרויס אין סטרייק 70 אידישע וועבער קעגן דעם פאַבריקאַנט אהרן סוראזקי (אַ קאָצקער חסיד), מיט דער פאָדערונג פון העכערע שכירות. דער גרעסטער טייל וועבער־סטרייקער זיינען געווען חסידים פון דעם זעלביקן חסידים־שטיבל, וואו ס'האָט געדאָוונט זייער באַלעבאָס. זינט דעם סטרייק איז שוין געווארן אַ געווויינלעכע דערשיינונג צו סטרייקן פאַר העכערע שכירות, ווי נאָר ס'איז געווארן אַן אויפשוואונג אין דער טוך־אינדוסטריע.

אַ סטרייק פון גאָר אַ גרויסן פאַרנעם, וואָס האָט אַרום־געכאַפט די גאַנצע טעקסטיל־אינדוסטריע אין 1894 — צומיינסטן נישט־אידן — איז פאַרגעקומען צוליב דעם, וואָס די צאָרישע רעגירונג האָט געוואָלט איינפירן פאַבריק־אינ־ספּעקציע דורך פאַבריק־ביכלעך פאַר יעדן ארבעטער. אָלס פראָטעסט קעגן דער גזירה האָבן אָלע פאָכן פון דער טוך־אינדוסטריע פאַרלאָזט די פאַבריקן. דער סטרייק האָט געדויערט מער ווי דריי וואָכן. די ארבעטער האָבן זיך צוריקגעקערט צו דער ארבעט, נאָך דעם ווי דער פּאָליצ־מייסטער און דער פאַבריק־אינספּעקטאָר האָבן דערקלערט צו די פאַרזאַמלטע סטרייקער אויף אַ ליידיקן פּלאַץ אויף אָלט־באָאַרע, אַז צוליב די ביכלעך וועט דער פאַבריקאַנט נישט קענען אָפּזאָגן פון דער ארבעט אָן אַ סיבה און וועט דאַרפן צאָלן די שכירות וועכנטלעך. דאָס האָט געווירקט. אין דעם סטרייק האָבן אָנטייל גענומען צען טויזנט ארבעטער. אין זעלבן יאָר איז פאַרגעקומען די ערשטע סטרייק־דעמאָנסטראַציע פון אידישע וועבער, וועלכע האָבן נישט נאָר ארומגערינגלט די פאַבריק, נאָר אויך אַריין אינע־וויניג און אַרויסגעטריבן די סטרייק־ברעכער.

אין די 90ער יאָרן זיינען אין ביאַליסטאָק פאַרגעקומען אַ רייע סטרייקן נישט קעגן די פאַבריקאַנטן, נאָר קעגן די „לוינקעטניקעס" (קאָנטראַקטאָרס), ביי וועלכע די ארבעטער האָבן געארבעט פאַר אַ נידעריקערן לוין ווי ביי די פאַבריקאַנטן זאָלן אַריינגענעמען אָלע וועבער אין זייערע פאַבריקן, כדי פּטור צו ווערן פון די „לוינקעטניקעס", די פאַרמיטלער. דאָס האָט זיך נישט אינגעגעבן, אָבער אַ קאָפּיקע אויף אַ „מאָטעק" — אַ מאָס גאָרן אויף אַ שפּול — איז געוואונען געוואָרן. אין יאָר 1900 איז די צאָל אידישע ארבעטער אין אָלע פאָכן, אַריינגערעכענדיק די וועבער, געווען איבער 5,000.

די ארבעטער אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע האָבן סוף 18טן יאָרהונדערט אויסגעקעמפט אַ 12 שעה'דיקן ארבעטס־טאָג. דער דורכשניטלעכער וועכנטלעכער פאַרדינסט פון אַ וועבער אין די ראַיעלע פאַבריקן איז געווען 6־7 רובל אַ וואָך. ביי די „לוינקעטניקעס" פון 3 ביז 5 רובל אַ וואָך; שערערקעס און שנעלערקעס פון 3 ביז 4 רובל אַ וואָך; נופערקעס 2 ביז 3 רובל, און איינס און אַ האַלב ביז 2 רובל אַ וואָך איז געווען דער פאַרדינסט פון די שפּוליאַרקעס. די וועבער זיינען געווען באַשעפטיקט אין 70 ראַיעלע פאַ־בריקן און ביי 200 „לוינקעטניקעס". די גרעסטע צאָל וועב־שטולן ביי אַ פאַבריקאַנט איז געווען 67, די קלענסטע — 5. ביי די לוינקעטניקעס איז די גרעסטע צאָל וועב־שטולן געווען 28, די קלענסטע — 3. דער לוינקעטניק נעמט דעם מאַטעריאַל — גאָרן — פון פאַבריקאַנט און ברענגט צוריק געווּבעטע סחורה.

מיט'ן אָנקומען פון גרויסן עקאָנאָמישן קריזיס אין ביאַליסטאָק, אין 1900, איז די צאָל באַשעפטיקטע וועבער שטאַרק געפאַלן. דריי פערטל פון די פאַבריקן זיינען געשלאָסן געוואָרן. די צאָל ארבעטסלאָזע איז געווען זייער גרויס; זייער נויט אומגעהויער. די וועבער מיט זיערע פרויען האָבן „מעכב הקריאה" געווען, נישט געלאָזט לייענען שבת די תורה. די קהילה איז געווען געצוואונגען צו עפענען גאָרקיכן פאַר די ארבעטסלאָזע, גערעכנט 4 קאָפּיקעס פאַר אַ זופּ מיט ברויט. די אָרימקייט איז געווען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבן אָפּילו די 4 קאָפּיקעס נישט געהאַט. די פירער פון די קיכן זיינען געווען געצוואונגען צו געבן אומזיסט מיטיקן צו אַ גרויסן טייל פון די ארבעטסלאָזע.

פון אָנהויב 1900 ביז מאַי פון זעלבן יאָר האָט מען אַרויסגעגעבן 150 בחינמ'דיקע „מיטיקן" צו די ארבעטס־לאָזע. איך געדענק, ווי מען האָט געטיילט ראָזאָווע לעבלעך ברויט אויף אַ קוויטל פון דער קהילה. ברויט איז דעמאָלט געווען צוויי קאָפּיקעס אַ פונט.

אָט דער קריזיס האָט אַ סך געהאָלפן צו פאַרברייטערן

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער פּאָליטישע פּאַרשיקטע אין סיביר, אויפֿן וועג קיין יאַקוטסק, אין 1897.

און באָפעסטיקן די בונדישע באַוועגונג אין ביאַליסטאָק. פון 200 אַרגאַניזירטע בונדיסטן אין ביאַליסטאָק אין 1898, איז אין 1901 געווען אַן ערך 700. זיי זיינען געווען באַוואוסט אונטערן נאָמען „באַקאַנטע".

דער „בונד" איז געווען דער, וואָס האָט צעאַקערט דעם באָדן אויף דער אידישער גאַס; האָט געווירקט אַז די אידישע מאַסן זאָלן אַוועקווארפן די שונדישע ראָמאַנען. אין יענע יאָרן זיינען געווען שטאַרק פאַרשפרייט די ביליקע ראָמאַנען. דער „בונד" האָט פאַרשפרייט פאָפולערע, וויסנ־שאַפטלעכע ביכלער, ווי אויך די קולטור־געשיכטע פון פיליפ קראַנץ, די „פיר בריידער" וכדומה. אויך ביכער און זשורנאַלן פון אונזערע קלאַסיקער: מענדעלע, י.ל. פרץ, שלום עליכם, אברהם רייזען א.א. גאָר אַ גרויסע ראָל האָבן געשפּילט די „יום־טוב־בלעטלעך" פון י.ל. פרץ. זיי פלעגט מען נישט נאָר לייענען אויף די „סכאָדקעס", נאָר מען פלעגט זיי אויך לערנען און דיסקוטירן דעם אינהאַלט פון די דערציילונגען און לידער, טייטשן, אַריינטייטשן און אויס־טייטשן. אויף דעם זעלבן וועג פלעגט מען שטודירן די אומ־לעגאַלע בראָשורן און ארטיקלען פון „די צוקונפט" און „אידישן אַרבעטער". די אומלעגאַלע ביכלער און בראָשורן זיינען אַזוי פיל מאָל געגאַנגען פון האַנט צו האַנט, אַז זיי פלעגן זיך צעפאַלן. איז מען געפאַלן אויף אַ פּלאַן, זיי איינצובינדן אין שווארצע, צעראַטענע טאָוולען.

סוף פון דעם לעצטן צענדליק פון 18טן יאָרהונדערט — צווישן 1887־1898 — זיינען אויפגעקומען צוויי אידישע ביבליאָטעקן. זיי זיינען אָפיציעל געווען פריוואַט, אָבער פאַקטיש — געזעלשאַפטלעכע. איינע — אַ העברעאישע, אויף גומיענער גאַס, אין הויז פון באַוואוסטן מזרחי־פירער דער רב פון ביאַליסטאָק ר׳ שמואל מאָהליווער. דאָרט האָט זיך געפונען כמעט די גאַנצע העברעאישע ליטעראַטור פון יענער צייט. באַלעבאָטישע בחורים און יונגעלייט, דער גרעסטער טייל ציוניסטיש־געשטימטע, זיינען געווען דער הויפּט־עלעמענט, וואָס האָבן ארויסגענומען ביכער פון דער העברעאישער ביבליאָטעק.

אברהם קאָטיק׳ס ביבליאָטעק אויף פּאוועטשיזנע גאַס, נישט ווייט פון נאַוואַליפּיע גאַס, האָט פאַרמאָגט רוסישע, דייטשישע און אידישע ביכער. הונדערטער אַבאָנענטן האָבן בייטאָג און אין אַוונט ארויסגענומען פון דאָרט ביכער. קאָטיק׳ס ביבליאָטעק איז געווען ווייט און ברייט באַוואוסט צו דער אידישער יוגנט אין אַלגעמיין און צו די אידישע אַרבעטער בפרט. דאָרט האָט זיך געפונען אויסער די רוסישע און דייטשע קלאַסיקער, אויך ראָדיקאַלע און סאָציאַליסטישע ביכער, וואָס זיינען געווען לעגאַל אין רוסלאַנד.

די צוויי ביבליאָטעקן האָבן געשפּילט גאָר אַ גרויסע ראָל, געהאָט אַ געוואַלדיקע באַדייטונג פאָר דער אָנט־וויקלונג פון סאָציאַל־ און נאַציאָנאַל־אידישן באַוואוסטזיין און געווען דער רעזערוואואר פון וואָנען צו שעפּן אַלגע־מיינעם וויסן. זיי האָבן אָנטוויקלט דעם סאָציאַלן געדאַנק און דאָס נאַציאָנאַל־אידישע געפיל.

אין יענער צייט האָט זיך באַוויזן אויף דער אידישער גאַס דער האַלב־אינטעליגענט, וואָס מען האָט אירָאָניש גערופן — „חצי־אינטעליגענט". טייל פון זיי זיינען געקומען פון די אָרגאַניזירטע אַרבעטער־שיכטן, דערצויגן דורך דער בונדישער אינטעליגענץ; אָנדערע פון די ישיבות. דאָס זיינען געווען די, וואָס האָבן שוין געקענט רוסיש און דייטש, געלייענט זייערע ליטעראָטורן, געלערנט פאָליטישע עקאָנאָמיע, קולטור־געשיכטע און די אָנטוויקלונג פון די מערב־אייראָפּעאישע אַרבעטער־באַוועגונגען. צו די רעווא־לוציאָנערע באַוועגונגען זיינען אויך צוגעשטאָנען די אידישע סטודענטישע יוגנט פון די גימנאַזיעס און אָנדערע מיטל־שולן. אָט די עלעמענטן זיינען געווארן די לערער און אויפקלערער, געפירט די אָגיטאַציע און פראָפּאַגאַנדע פאָר׳ן „בונד". זיי האָבן געשפּילט די הויפּט־ראָל קולטורעל צו אָנטוויקלען די אידישע מאַסן.

אַז ביאַליסטאָק איז געווען איינע פון די הויפּט־פעסטונגען פון „בונד", באַווייזט דער פאַקט, וואָס פון 1900 ביז 1902 האָט דער צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" געהאָט זיין זיץ־אָרט דאָרטן. חוץ די פראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער בונדישער אָרגאָניזאַציע און מיט דער פּראָפעסיאָנעלער פאָך־באַוועגונג אונטער דעם איינפלוס פון „בונד", האָבן זיך אין ביאַליסטאָק געפונען דריי פירער פון דער פּאַרטיי: נח פּאָרטנאָי, דר. פאָוועל ראָזענטאָל (אנמאן), זיין פרוי אָנא ראָזענטאָל. אין ביאַלי־סטאָק איז אויך פאָרגעקומען דער דריטער צוזאַמענפאָר פון „בונד" און די פערטע קאָנפערענץ.

די בונדישע באַוועגונג איז געווארן שטאַרקער פון יאָר צו יאָר. חוץ די „בונדישע שטימע", אָרגאָן פון צענטראָל־קאָמיטעט פון בונד, זיינען פון צייט צו צייט דערשינען פלוג־בלעטלעך, ווי אויך אַ צייטונג „די ביאַליסטאָקער שטימע", ספּעציעל וועגן אַרטיקע אַרבעטער־אינטערעסן.

מיט׳ן עקאָנאָמישן אויפבלי פון דער טעקסטיל־אינ־דוסטריע, אין 1902, איז די צאָל אידישע אַרבעטער אין די פאַבריקן און „מייסטערסקייעס" (וואַרשטאָטן) פאַרטאָפּלט געווארן. אין יענעם פעריאָד, אין 1897, איז אויך אויפגע־קומען די אידיש־נאַציאָנאַלע באַוועגונג, דער ציוניזם.

די ציוניסטישע באַוועגונג האָט באַלד נאָכ׳ן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט, מיט אַזעלכע וויכטיקע פערזענלעכקייטן, ווי דער ביאַלי־סטאָקער רב ר׳ שמואל מאָהליווער, דר. כאַזאַנאָוויטש, ליטמאַן ראָזענטאָל און שפּעטער אינזשיניער פאָפערין. די

לעצטע צוויי — באַגאַבטע אַראַטאָרן פון הויכן קאַליבער. די שוהלן, וואו די דעלעגאַטן פון די ציוניסטישע קאָנגרעסן פלעגן אָפּגעבן זייערע באריכטן, פלעגן זיין איבערגעפאָקט, אַזש די וועגט פלעגן שוויצן. אין דער שוהל „עדת ישורון", אויף נאָוואַליפּיע גאַס, פלעגן יעדן שבת נאָכ־מיטיק, פון יאָר 1900 ביז 1904, אָפּגעהאַלטן ווערן ציוניס־טישע פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע דער לערער גדליה בובליק — שפּעטער אין אַמעריקע רעדאַקטאָר פון זשורנאַל „יידישעס טאָגעבלאַט" און מזרחי־פירער — און אַנדערע העברעאישע לערער, פלעגן רעדן וועגן געוויסע עפּאָכן פון דער אידישער געשיכטע, כדי אויפצוועקן דעם אידיש־נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין. די העברעאישע ביבליאָטעק אויף גומיענער גאַס אין דער דירה פון ר׳ שמואל מאַהליוווער, האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל צו אַנטוויקלען דעם נאַציאָ־נאַלן באַוואוסטזיין. אין יענער צייט, סוף 1902, איז געבוירן געוואָרן די ערשטע גרופּע „פועלי ציון" אין ביאַליסטאָק.

טעוול בלאָך

זכרונות פון ווייטער פאַרגאַנגענהייט

דאָס איז געווען אין די סוף 80קער יאָרן. אין יענעם יאָר־הונדערט האָט א.ב. גאטלאבער געוואוינט אין ביאַליסטאָק ביי זיינער אַ טאָכטער. איר פאַמיליע נאָמען געדענק איך נישט. איר מאַן איז געווען אַן אַדוואָקאַט. איר נאָמען איז געווען סאָפיע. א זון האָט זי געהאַט האָט מען אים גערופן יאָשע. ער איז געווען מיינער אַ חבר. איך פלעג אַריינקומען צו זיי כמעט אַלע טאָג. גאטלאבער׳ס טאָכטער איז געווען זייער אַ געבילדעטע פרוי און זי פלעגט אונטער־ריכטן אין דייטש און פראַנצויזיש ביי זיך אין הויז. דאָרטן פלעגן אַריינקומען אַ סך געבילדעטע יונגע בחורים. מען פלעגט דאָרטן דיספוטירן וועגן פאַרשיידענע זאַכן. דער אַלטער גאטלאבער איז געווען בלינד, און די יונגע מענטשן, וואָס פלעגן דאָרט אַריינקומען, פלעגן אים פאַרלייענען יעדן טאָג די צייטונג „הצפירה" און אַנדערע העברעאישע ביכער. נאָר איינער איז געווען וואָס האָט געמוזט קומען יעדן טאָג אים פאַרלייענען, די פאַמיליע געדענק איך ניט. זיין פאָטער האָט געהאַט אַ מויער אויפ׳ן ראָג וואָשליקאָווער גאַס און קאַרשול געסל, דאָרט איז געווען אַ האָטעל. מיר שיינט וואָרשאָווסקי גאָסטיניצאַ.

איך קען באָשטעטיקן, אַז אויף דער עלטער איז גאטלאבער געווען אַ פרומער איד. איך פלעג אַליין זען ווי ער פלעגט דאָונען מנחה און מעריב. שבת צו־נאָכטס נאָך מעריב פלעגט ער מאַכן הבדלה, און דאָן פאַררויכערן אַ פאַפּיראָס, ווייל ער פלעגט שבת נישט רויכערן.

די דייטשע בלעטער און דייטשע ביכער פלעגט ער גיין לייענען צו ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם. ער האָט געוואוינט קעגנאיבער האַלבערשטאַמ׳ען אויף וואָשליקאָווער גאַס נעבן טייך, קעגנאיבער וואָשליקאָווער בהמ״ד. האַלבערשטאַם איז אויך געווען בלינד אויף דער עלטער. אַבער צו אים האָט מען געהאַלטן אַ דייטשקע וואָס זי פלעגט אים פאַרלייענען ביכער און צייטונגען און גיין מיט אים שפּאַצירן אַלע טאָג. ער פלעגט דאָרט קומען און צוזאַמען פלעגן זיי פאַר־ברענגען. האַלבערשטאַם איז געווען זיינער אַ חבר נאָך פון די יונגע יאָרן, האַלבערשטאַם איז אויך געווען אַ פּאָעט, ער איז געווען אַן איידעם פון ר׳ יצחק זאָבלודאָווסקי.

ווער ר׳ יצחק זאָבלודאָווסקי איז געווען אין ביאַלי־סטאָק, ווייסן אַלע ביאַליסטאָקער. מען האָט אים געפון ר׳ איצעלע דער גביר. זאָבלודאָווסקי האָט אַראָפּגעבראַכט קיין ביאַליסטאָק אַלס לערער פאַר זיינע קינדער זאָמענהאַפ׳ן. ער האָט געלערנט מיט זיי דייטש און פראַנצויזיש. פון וואַנען ער האָט אים אַראָפּגעבראַכט וויסן איך נישט. ס׳איז מיר באַקאַנט אַז ער האָט געלערנט מיט דער גאַנצער משפּחה, מיט די אייניקלעך און אוראייניקלעך זיינע. מיין פאָטער׳ס א שוועסטער האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ חיים פּינס ע״ה א שוועסטער פון ראָזשענאַי און אַזוי ווי ער האָט געדאַרפט לערנען מיט אים, און דאָס פּאַרפאַלק איז אַוועקגעפאָרן נאָך ראָזשענאַי עסן קעסט, איז מיט זיי מיטגעפאָרן זאָמענהאַף כדי דאָרט מיט זיי צו לערנען. גלייכצייטיק האָט ער שוין דאָרט געלערנט מיט די ראָזשענאַיער ישיבה בחורים פון דער ראָזשענאַיער פּינס׳עס ישיבה. ביי די בחורים פון דער ישיבה איז געווען א גרויסע פראַגע צי זאָמענהאַף דאָוונט אַלע טאָג. איז געבליבן ביי זיי אַז זיי וועלן אים פרעגן דעם פסוק פון תהלים וואָס מען זאָגט איידער מען גייט אויס שמונה עשרה. צי זיי האָבן געפרעגט צי ניין וויסן איך ניט. שפּעטער איז זאָמענהאַף צוריקגעקומען נאָך ביאַליסטאָק און דערנאָך איז ער אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע. אין וואַרשע איז ער געווען א לערער פון דייטש און פראַנצויזיש אין א רוסישער גימנאַזיע. ער איז אויך אין וואַרשע געווען דער צענזאָר פון די העברעאישע און אידישע ביכער.

צום סוף פון די 80קער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט בין איך צום ערשטן מאָל געווען אין וואַרשע א צייט לאַנג. געוואוינט האָב איך ביי לעווין־עפשטיין. איך בין דאָן נאָך געווען א יונגער בחור, און די לעווין־עפשטיין זיינען געווען מיינע שוועסטער־קינדער פון דער מוטער׳ס צד. די לעווין־עפשטיין האָבן געהאַט א ספרים געשעפט אין וואַרשע. זיי האָבן באַדאַרפט עפּעס צענזורירן און אַזוי ארום געדאַרפט שיקן דאָס צו זאָמענהאַפ׳ן. איך האָב געוואָלט קענען זאָמענהאַפ׳ן האָב איך זיי געבעטן אַז זיי זאָלן מיך שיקן צו זאָמענהאַפ׳ן מיטן בוך צענזורירן. די צענזור איז געווען אויף מעדאַוווע גאַס. בין איך געגאַנגען צום צענזאָר. איך בין אַריינגעקומען צום צענזאָר און אים איבערגעגעבן דאָס בוך. ביים אַוועקגיין האָב איך אים געזאָגט, אַז איך בין א ביאַלי־סטאָקער. ער האָט געפרעגט מיין פאַמיליע, האָב איך אים געענטפערט: בלאָך. ער האָט מיך געפרעגט, וועלכער בלאָך? האָב איך אים געזאָגט פייוווע בלאָכ׳ס א זון. האָט ער צו מיר געזאָגט, פייוווע מלכה רייזלס? האָב איך אים געזאָגט אַז יא. האָט ער מיר געזאָגט אַז מיין פאָטער ע״ה האָט ביי אים געלערנט, אויך האָבן ביי אים געלערנט מיינע עלטערע

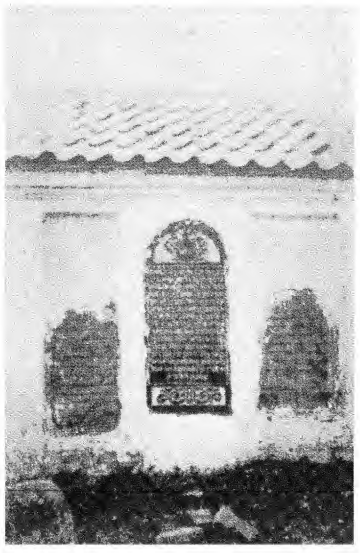
שוועסטער און מיין עלטערער ברודער. איך האָב מיט אים אַ צייט לאַנג פאַרבראַכט. אָפּנעמען דעם צענזורירטן בוך בין איך אויך שוין געגאַנגען און ווידער מיט אים אַ צייט פאַר־ברענגט. אַנגעטאָן איז ער געגאַנגען יעדן טאָג אין אַ שווארצן רעק מיט אַ סטאָן געשפּיליעט אויף בייד זייטן און אַ צילינדער־הוט. ער האָט געהאַט צוויי זין: איינער איז געווען אַן אָפּטייקער און איינער אַן אויגן־דאָקטאָר. די קינדער זיינען געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק אויף יאָטקע־גאַס, און דעריבער האָט מען אַ נאָמען געגעבן די יאָטקע־גאַס זאָמענהאָפער גאַס.

ר׳ ליפּעלע

ר׳ ליפּעלע איז אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק אַלס רב דוכט מיר אין יאָר תרי״ט. אין אַ קורצער צייט נאָך זיין אַנקומען האָט ער צוליב אַ געוויסער אורזאַך געקראָגן קעגנערס, און זיי האָבן אים געמ׳מסר׳ט, אַז ער קלייבט געלט אויף ארץ ישראל, און דעריבער איז מען אים געקומען איינ־זעצן. ער איז געזעסן אין גראָדנע 8 טעג. מיין שוועסטער איז געווען דאָן ווען עס איז געקומען אַ ביאַליסטאָקער קוואַרטאַלניק. זי האָט מיר דערציילט אַז דער קוואַרטאַלניק איז אַריינגעקומען און האָט געזאָגט „דאָוואי נאזשניצי״. גיב די שערל, ער האָט אים אָפּגעשאָרן די פּאות, און אַוועק־געפירט קיין גראָדנע. אין 5 טעג אַרום איז ער געקומען אַ פרייער. זאָגן האָט מען געזאָגט, אַז די אַלע דריי וואָס האָבן אים גע׳מסר׳ט האָבן געהאָט מיאוסע פּסק׳ן. איינעם איז דער טראָמווי, אין פּעטערבורג, איבערגעפאָרן ביידע פיס, איינער איז דערוואָרגן געוואָרן מיט אַ שטיקל קעז, און ביים דריטן איז אָפּגעברענט געוואָרן די פּאַבריק ניט זייענדיק פאַרזיכערט.

אין יענער צייט זיינען געווען אין ביאַליסטאָק צוויי וואָיענע אידישע דאָקטוירים. איינעם האָט מען גערופן זילבערבערג און ער איז געווען אין טשין פון גענעראַל, ער איז געווען „אויעזדנע ווראָטש״ אויך. אויך ער איז געזעסן דער 2טער איז געווען דר. לעוו. ער איז געווען אַ האָר־באַטער און אַ גרויסער שאָך־שפּילער. ער האָט געהאַט דעם טשין פון פאָלקאָוויניק, זייער אַן אַרנטלעכער מענטש, נאָר פאַר זיין שטאַרבן האָט ער זיך באַנאַרישט. ער האָט זיך 5 מינוט פאַר זיין טויט געשמד׳ט. ד.ה. די ווייב האָט אים אָפּגעשמד׳ט, כדי זי זאָל קריגן נאָך זיין טויט פון דער מלוכה דאָס געהאָלט. ער איז געווען אַ מחותן מיט בערנ־שטיינ׳ען וואָס האָט געשריבן די דייטשע ווי׳סנשאַפטלעכע וועלט. דאָס איז געווען אין יאָר תרל״ה. די ווייב מיט דער טאָכטער זיינען געבליבן אידישע.

אַזוי ווי ר׳ ליפּעלע איז געווען אַ שוואָכער, פלעגט ער זומער אַרויספאָרן אויף אַ דאָטשע. דאָן איז מען נאָך נישט אַרויסגעפאָרן אין וואָלד. פלעגט ער אַרויספאָרן אין וויעטראָק אַדער אין ביאַלאָסטאָצק. איינמאָל איז ער אַרויס־געפאָרן אין וויעטראָק נעבן פאַליעסער באָן. די באָן איז נאָך דאָן נישט געווען. נאָטירלעך פלעגט ער האָבן אַ מנין צום דאָונען אויף דער דאָטשע. שבת פלעגן אַרויסקומען אַ סך מענטשן צו מנחה צו אים. איך מיט מיין פאָטער און מוטער ע״ה פלעגן אויך אַרויסקומען אַ סך מאָל. ער איז דאָך געווען מיין מוטער׳ס אַ שוועסטער־קינד. נאָטירלעך פלעגן זיינע קינדער אויך קומען. אויך פלעגט קומען ר׳ חיים הערץ מיט דער פאָמיליע. ר׳ חיים הערץ איז געקומען מיט זיין זון ר׳

דער „אוהל״ פון רב און גאון ר׳ ליפּעלע, אויפ׳ן אַלטן בית־עולם.

ישראל. דאָס איז געווען זיין עלטערער זון. דאָס איז דער ישראל האַלפערן, וואָס האָט געהאָט אין ביאַליסטאָק אויף וואשליקאווער גאס אַ קאָנטאָר. ער איז געווען עלטער פון מיר מיט אַ פאָר יאָר, אָבער ער איז געווען מיינער אַ חבר. לעבן דער דאָטשע איז געשטאָנען אַ הוידע און מיר ביידע האָבן זיך געהוידעט אויף איר. אַ איד איז אָנגעקומען פון שטאָט. איז ער צוגעגאָנגען צו אונז און האָט אונז געזאָגט, אַז אום שבת טאָר מען זיך נישט הוידען. האָבן מיר באַשלאָסן אַז מיר וועלן גיין פרעגן דעם רב. זיינען מיר צוגעגאָנגען צו ר׳ ליפּעל׳ען און ישראל האָט אים געפרעגט:

— זיידע, מעג מען זיך הוידען אום שבת? האָט ער אים געענטפערט, אז מען באַדאַרף זיך ניט הוידען. האָט ער אים נאָכאָמאָל געפרעגט:

— זיידע מען טאָר זיך נישט הוידען אום שבת? האָט ער ווידער געזאָגט:

— מע דאַרף זיך נישט הוידען.

האָבן מיר אים שוין בייד נאָכאָמאָל געפרעגט צי מען טאָר זיך נישט הוידען אום שבת, האָט ער ווידער געענט־פערט אַז מען דאַרף זיך נישט הוידען. האָט אים דאָן ישראל געזאָגט:

— זיידע, אָבער מעגן מעג מען זיך הוידען אום שבת? האָט ער אים אַ גלעט געטאָן פאַר׳ן בעקל און האָט אים געזאָגט: — דו וועסט קענען לערנען. ער האָט אָבער מאָל געזאָגט, נישט מען טאָר נישט, נאָר מען באַדאַרף זיך נישט הוידען. דאָס האָט מיר דערמאָנט ישראל האַלפערן אין די דרייסיקער יאָרן שוין, וועו ער איז געקומען צוריק פון רוסלאַנד נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג.

אויך פלעגט ר׳ ליפּעלע פאָרן נאָך קראָנץ לעבן קעניגסבערג, זיך באָדן אין באַלטישן ים. און אָזוי ווי ער פלעגט אָנפירן מיט דער גאָנצער שטאָט, האָט ער איינמאָל פאָר זיין אָוועקפאָרן געמאַכט אַ פאַרזאַמלונג פון אָלע שטאָט־פירערס, כדי זיי איבערצוגעבן אָלע ענינים פון דער שטאָט אין דער צייט וואָס ער וועט נישט זיין. דאָן איז וואָל־קאָווסקי געווען דער הויפּט־פירער פון שמאָט, איז ער אויך געווען אויף דער פאַרזאַמלונג. פאַר׳ן אָוועקגיין האָט ער געזאָגט צו ר׳ ליפּעל׳ען:

— רבי, גיט מיר אייערן אַ ציגאַר. ר׳ ליפּעלע פלעגט רויכערן ציגאַרן. ר׳ ליפּעלע האָט אים געגעבן זיין פושקע מיט ציגאַרן, ער זאָל זיך נעמען אַ ציגאַר. שפּעטער וועט זיי זיינען אַוועקגעגאַנגען און ר׳ ליפּעלע האָט געעפנט די פושקע זיינע האָט ער געזען אַז אין דער פּושקע ליגן 100 רובל. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז וואַלקאָווסקי האָט עס אַריינ־ געלייגט. ער איז אַנטוישט געוואָרן, נאָר פאַרפאַלן, וואָס זאָל ער טאָן.

אויף איבער אַ יאָר פאָר זיין אַוועקפאָרן האָט ער שוין נישט געדופן קיין פאַרזאַמלונג און האָט שוין נישט איבער־ געגעבן אַלע זאַכן פון שטאָט. ביי וואַלקאָווסקי'ן איז געווען אַ בוכהאַלטער האָט ער געהייסן בבלי. אָט דער בבלי איז געווען אַ איד אַ למדן און איז געווען נאָענט צו ר׳ ליפּעלע'ן. די גאַנצע צייט וואָס ר׳ ליפּעלע איז נישט געווען פלעגט אים וואַלקאָווסקי אויפוואַרפן:

אייער ר׳ ליפּעלע איז אַוועקגעפאָרן פון שטאָט און האָט קיין שום זאַך נישט איבערגעגעבן. האָט איבערגעלאָזן אַ שטאָט אויף הפקר. אָט דער ר׳ בבלי איז אַרומגעגאַנגען ווי אַ צעמישטער און האָט נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פאָר. ער האָט קוים דערלעבט, אַז ר׳ ליפּעלע זאָל קומען צופאָרן צוריק פון קראַנץ. ווי נאָר ר׳ ליפּעלע איז געקומען, איז גלייך בבלי אַוועק צו אים און האָט אים געפרעגט:

— רבי, פאַרוואָס זענט איר אַוועקגעפאָרן און האָט איבערגעלאָזן די שטאָט אַליין. וואַלקאָווסקי זאָגט אַז מען האָט גאָרניט געוואוסט וואָס מען האָט צו טאָן אין שטאָט. האָט אים ר׳ ליפּעלע געענטפערט:

— זאָגט וואַלקאָווסקי'ן, אַז מיך קויפט מען נישט אונטער.

אין ר׳ ליפּעלע'ס צייטן איז נישט געווען קיין וואדאפ־ ראוואד אין ביאַליסטאָק, מען פלעגט פירן וואָסער אין פעסלער אָדער טראָגן אויף שעלקעס אין די הייזער אַריין. די ברונעמער זיינען געווען אויף פיאסקעס. שפּעטערדיקע יאָרן האָט באקע געגראָבן ברונעמער אויף יוראוועצקע גאָס און פלעגט פאַרקויפן וואָסער די וואסערפירערס. איינמאָל, דעם 1טן טאָג פּסח, איז געקומען אַ איד אַ וואָסער־פירער צו ר׳ ליפּעלע און האָט אים געוויזן אַז ער האָט געפונען אין וואָסער אַ שטיקל ברויט. איז אויסגעקומען אַז מען דאַרף טריף מאַכן ביי אַלעמען די כלים וואו דער איד האָט אַריינ־ געטראָגן דאָס וואָסער. דאָס איז דאָך אַ גרויסער שאָדן, איז דער רב געווארן זייער שלעכט. איז אים איינגעפאַלן עפּעס צו מאַכן כשר די כלים. ער האָט געשיקט רופן צוויי בעלי־ בתים מלוים, און האָט צו זיי געזאָגט אַז דער איד איז אַן אָרעמער וואָסער־פירער, ס׳איז ביי אים געפאַלן דאָס פערד וועט אפשר איינער פון זיי באָרגן דעם אידן געלט אויף צו קויפן אַן אָנדער פערד. האָבן זיי געזאָגט: ניין! זיי טרויען אים נישט. נו אויב אַזוי האָט ר׳ ליפּעלע געפּסק׳נט: טרוי איך אים אויך ניט! און האָט כשר געמאַכט די כלים.

דר. זילבערבערג איז געווען ר׳ ליפּעלע׳ס אַ ידיד. אויסער דעם וואָס ער איז געווען זיין הויז־דאָקטאָר, פלעגט ער אַריינקומען צו ר׳ ליפּעלע׳ן און פאַרברענגען מיט אים. איינמאָל איז ער געזעסן ביי ר׳ ליפּעלע׳ן אין שטוב און אַ אידענע איז געקומען מיט אַ שאלה. האָט ר׳ ליפּעלע געזאָגט, אַז עס איז כשר, נאָר גלייכער איז אַז מען זאָל די הון ניט עסן. האָט אים דער דאָקטאָר געפרעגט, פאַרוואָס? האָט אים ר׳ ליפּעלע געזאָגט, אַז די הון איז געווען אַ געזונטע, נאָר אין דער שטוב וואו די הון איז געווען, האָט געוואוינט אַ מענטש מיט אַ לונגען־פעלער. דער קראַנקער האָט אויסגע־ שפּיגן און די הון האָט דאָס אויסגעטרונקען. געפליגל האָבן אַזאַ נאָטור, איז דעריבער גלייכער מען זאָל די הון ניט עסן. דער דאָקטאָר האָט באַטראַכט די הון און ער האָט אויף איר ניט געזען קיין זאַך. ער האָט געבעטן דעם רב, ער זאָל אים געבן די הון און ער האָט זי אַוועקגעשיקט קיין פּעטערבורג אין אַ לאַבאָראַטאָריע, כדי מען זאָל דאָס אונטערזוכן. אין אַ צייט אַרום איז געקומען אַן ענטפער און עס איז געווען ווי ר׳ ליפּעלע האָט געזאָגט.

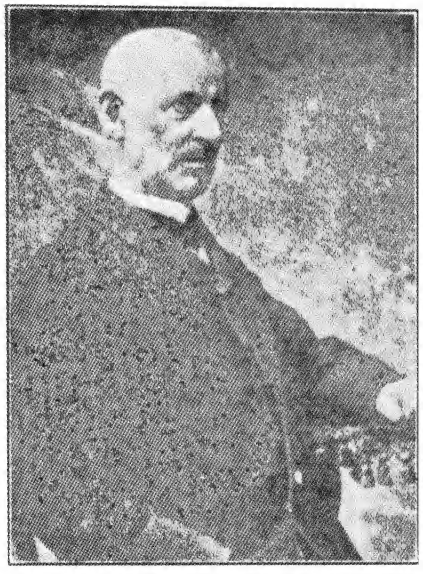
אַמאָל אין ר׳ ליפּעלע׳ס צייטן איז געווען אַ יקרות האָט ער מתיר געמאַכט פּסח אַרבעס און בעבלער. פרייטיק, פּסח, איז אַריינגעלאָפן אַ אידענע צו ר׳ ליפּעלע׳ן און האָט געהאַלטן אַ טאָפּ אין האַנט מיט אַ געשריי, קיינער וויל ביי מיר דעם טשאָלנט נישט צונעמען, ווייל איך שטעל אַרבעס אין טשאָלנט. איך מוז באַמערקן, אַז ר׳ ליפּעלע פלעגט עסן מצה שמורה און דעריבער פלעגט ער רוקן ביי זיך אַליין טשאָלנט, כדי זיך נישט צו מישן מיט אַנדערע. האָט ער געזומען די אידענע מיטן טשאָלנט און איז מיט איר אַריינגעגאַנגען אין זיין קיך, און געזאָגט צו דער קעכין זיינער אַז זי זאָל צונעמען ביי דער אידענע דעם טשאָלנט און אַריינשטעלן אין זיין אויוון נעבן זיין טשאָלנט, גלייכ־ צייטיק האָט ער איר אָנגעזאָגט, אַז וויר עס וועט ברענגען אַ טשאָלנט זאָל זי צונעמען גאָר נישט פרעגנדיק.

מיין פאָטער ע״ה איז געשטאָרבן דעם 27טן טבת תרל״ט און ר׳ ליפּעלע איז געשטאָרבן דעם 6טן שבט תרל״ט, מיט ניין טעג שפּעטער. מיין פאָטער איז אַלט געווען 47 יאָר און ר׳ ליפּעלע 63 יאָר. אין דעם זעלבן יאָר, ענדע זומער איז קראַנק געוואָרן דר. זילבערבערג. ער איז שוין געווען אַלט. וועו ער האָט גזעזען אַז ער האָלט ביים שטאָרבן, האָט ער שטאַרק געציטערט אַז זיין וויב זאָל אים אַפּ׳שמד׳ן אַזוי ווי דר. לעוו׳ס וויב האָט אַפּגע׳שמד׳ט איר מאַן פאַר׳ן טויט, כדי זי זאָל דערנאָך קריגן די זשאלאוואניע. און אַזוי ווי ה׳ ר׳ ליפּעלע איז שוין געווען טויט האָט ער געשיקט צו הרב חיים הערץ און אים געבעטן ער זאָל אַוועקזעצן אַ מענטשן לעבן זיין בעט ביז זיין טויט, כדי זיין וויב זאָל אים ניט אַפּ׳שמד׳ן. ר׳ חיים הערץ האָט אַזוי געטאָן, און ער איז געשטאָרבן אַ איד און איז געקומען צו קבר ישראל. דר. זילבערבערג האָט געהאַט 3 טעכטער מיט 2 זין. דר. זילבערבערג האָט געהאַט אַן אייגענע בריטשקע, אין וועלכער ער פלעגט פאָרן צו די קראַנקע. נאָטירלעך האָט ער געהאַט אַ קוטשער. איינמאָל שבת, וועו זיינע ביידע זין זיינען געקומען פון פּעטערס־ בורג אויף קאניקולעס־זומער, האָבן זיי געהייסן דעם קוטשער איינשפּאַנען די בריטשקע און זיך דורכפאָרן שפּאַצירן. וועו ער האָט דערזען, אַז דער קוטשער שפּאַנט די בריטשקע, איז ער אַרויסגעגאַנגען און אים געפרעגט, פאַר וועמען ער טוט עס. האָט אים דער קוטשער געזאָגט, אַז זיינע זין האָבן אים געהייסן שפּאַנען, ווייל זיי ווילן זיך דורכפאָרן שפּאַצירן. ער האָט אים געהייסן אויסשפּאַנען און געזאָגט צו זיינע קינדער, אַז זיי וועלן נאָך צייט האָבן צו פאָרן אום שבת. וועו איר וועט זיין דאָקטוירים, וועט איר פאָרן אום שבת. פאַר מיר פאַסט נישט, אַז איר זאָלט פאָרן אין ביאַליסטאָק אום שבת. ער פלעגט יום־כפור גאָנץ פרי גיין אין כאַר־שול דאָוונען און פלעגט זיצן אַ גאַנצן טאָג ביז נאָך מעריב. ער פלעגט זאָגן אַז פאַר אַ מענטשן איז זייער גוט איינמאָל אין יאָר צו פאַסטן. דער מאָגן באַדאַרף זיך אַמאָל אויך אויסרוען.

ליטמאַן ראָזענטאַל

מיט דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש

דאָס איז געווען אין 1898, פאַר דעם צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל. איך האָב מיין באַגייסטערונג פון ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס דערציילט צו דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש, באַזונדערס מיין באַגייסטערונג איבער דר. הערצל. מיט דר. כאַזאַנאָוויטש'ן אָבער איז געווען אומ־מעגלעך רואיק צו שמועסן. ער איז געווען די גאַנצע צייט זייער אויפגערעגט. ער פלעגט טענה'ן מיט זיין אייגן־אַרטיקער אויפגערעגטקייט: „ליבע לייטע, אַנטשולדיקן זי" (אַזוי ווי אונזערע ליבע, אַלטע ביאַליסטאָקער געדענקען,

דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש

פלעגן דאָס זיין זיינע געווייגלעכע אויסגעשרייען: „דו קענסט ניט די אידעלעך!") און אַז איך פלעג מיט אים אַנ־הויבן צו רעדן ווי פאַלגט: „ליבער דאָקטאָר, מיר לעבן דאָך איבער אַזאַ אומגעווייגלעכע צייט אין אונזער היסטאָריע, איך פיל אַז יעצט קומט פאַר אַ ראַדיקאַלע וועגדונג אין דעם לעבן און אין דער געשיכטע פון אונזער פאָלק". פלעגט ער אויף מיר שרייען אין זיין אייגנארטיקן כעס, און מיט דער כאַראָקטעריסטישער כאַזאַנאָוויטש־שפּראַך: „ענטשולדיקן זי, ליבע לייטע, דאָס איז דאָך אַלץ... אידעלעך, אידעלעך... אַלטע הויזן פאַרקויפער, פאַרשטייסט... פאַר־שטייסט"... (אַזוי פלעגט ער געווייגלעך שרייען) און פלעגט אַנהויבן אַרומצולויפן אין צימער ביי זיך, און זיין אויפרעקונג איז געווען אומענדלעך. איך, וואָס בין אַזוי נאָענט געווען צו דעם הייליקן אידן, האָב שוין פאַרשטאַנען זיין אויפרעקונג. וואַרשיינליך האָט ער שוין אַ זייער שווערן קראַנקן און אַרימען בעל מלאכה דערצו. אונזער הייליקער כאַזאַנאָוויטש איז דאָן דער אומגליקליכסטער מענטש געווען, וועז דער דאָזיקער קראַנקער האָט דורכ־געמאַכט אַ שווערע נאָכט. איך וויל כאַזאַנאָוויטש'ן באַרואיקן, אָבער עס העלפט נישט.

אין דער זעלבער מינוט לויפט אַריין אַ אידענע, אַן אָפּגעריסענע, מיט אַ געוואַלדיקן געשריי: „ראָטעוועט, דאָקטאָר, מיין טאָכטער איז פון שרעק פלוצים שטום געוואָרן". מיט דער זעלבער אידענע איז אויך געקומען אירער אַ זון, און אויך געבעטן דעם דאָקטאָר פאַרן העלפן זיין שטום־געוואָרענע שוועסטער. כאַזאַנאָוויטש האָט באַלד געכאַפט זיין אויבערראָק און זיין שטאָק און נאָך אַ פרעג געטאָן: „ווער איז דאָס שטום געוואָרן? אייער רבקה?" (כאַזאַנאָוויטש האָט אַלע קינדער פון זיינע אַרעמע פּאַציענטן געקענט מיט זייערע נעמען). דערווייל האָט אים דער יונגערמאַן די האַנט געגעבן. די ערשטע זאַך האָט אים דר. כאַזאַנאָוויטש מיט זיין שטעקן אָפּגעשטופּט (ווי בא־וואוסט פלעגט דר. כאַזאַנאָוויטש כמעט קיינעם די האַנט נישט געבן). ער האָט באַלד ווייטער זיך געוועדעט צו דער צעטראָגענער, פאַראַרימטער אידענע מיט זיין האַסטיקער פראַגע: „אַבער הערן, הערט אייער שטום־געוואָרענע מיידל?" און ווען די אידענע האָט אים געענטפערט אויף זיין פראַגע „י", זע איך ווי כאַזאַנאָוויטש לויפט צו צו זיין שרייבטיש, עפנט אויף דעם שופלאָד, שלעפט פון דאָרט אַרויס אַ מעסערל, עפנט אים אויף, טוט אַריין די האַנט מיטן מעסערל אין קעשענע און שלעפט שוין די אידענע מיט מיר אין גאַס אַרויס און שרייט צום איזוואָזטשיק: „חיים, חיים! (חיים איז געווען זיין שטענדיקער איזוואָזטשיק) פאַר אין ישיבה געסל". כאַזאַנאָוויטש האָט קיינמאָל ניט געדאַרפט פרעגן וואו זיי וואוינען, ער האָט שטענדיק געוואוסט די וואוינונגען פון זיינע אַרעמע פּאַציענטן.

און אַזוי ניט־וויילנדיק בין איך מיט דר. כאַזאַנאָוויטש'ן און מיט דער אידענע געזעסן אויף דער דראָזשקע. פאַרנדיק אַזוי, באַמערק איך ווי דר. כאַזאַנאָוויטש קוקט אַריין אין אַ קאָטאַלאָג, וואָס ער האָט פון אויסלאַנד געקראָגן און מאַכט נאָטיצן מיט זיין רויטן בליישטיפט, און שרייט צו מיר שוין: „ענטשולדיקן זי, ליבע לייטע, פאַרשטייסט, פאַרשטייסט... דאָס איז אידעלעך... אידעלעך... פון זיי ווען גאָר ניט אַרויסקומען". און אין דער זעלבער צייט קוקט ער אויף דער טרויעריקער, בלאַסער אידענע, וואָס פאָרט מיט אונז אַ פאַרזאָרגטע. פאַרבייסט ער אַזוי ווי גזלנ"ש זיינע ליפן און שרייט צו איר: „איך זע, אַז איר נעמט שוין מער ניט די פראָשקעס צו שטאַרקן אייער קראַנק בלוט! אך, אידעלעך, אויך מיר אַ פאָלק..." — קלאָגט ער שוין אַזוי ביז מיר זיינען צוגעפאָרן צו דער שטוב, וואו די שטום געוואָרענע מיידל האָט זיך געפונען.

דר. כאַזאַנאָוויטש רעדט שוין מיט קיינעם נישט, לויפט גלייך צו דער שטום־געוואָרענער מיידל, האַלט איר שוין פאַר איר שיינע מאַרדקע און שרייט צו איר „גיכער שטעק אַרויס דיין צונג, רבקה, גיכער!".

די מיידל, אַ צוטומלטע, שטעקט אַרויס געהאַרכזאַם איר צינגל. איך באַמערק, ווי כאַזאַנאָוויטש נעמט פון זיין קעשענע זיין אָפענעם מעסערל, וואָס ער האָט דאָרט געהאַלטן די גאַנצע צייט אַנגעגרייט, האַלט שוין מיט דער אַנדערער האַנט איר צונג און שרייט: „איך וועל אָפשניידן דיין צונג...!" די מיידעלע, אַ בלאַסע, אַ האַלב טויטע, שרייט: גוואַלד, גוואַלד, ראַטעוועט מיך!" אָלע וואָס שטייען אַרום, זעענדיק דעם גרויסן וואונדער אין דער מיידל'ס שרייען, קוקן מיט ליבע צום טייערן דר. כאַזאַנאָוויטש, און זיי שרייען: „דאָקטאָר, מיר וועלן פאַר אייך אָלע גאָט בעטן"...

כאַזאַנאָוויטש שרייט: „גיכער באַצאָלט מיר די 50 קאָפּיקעס!" איך זע ווי כאַזאַנאָוויטש פאַר׳גנבט זיך אַן אַ זייט... גיט אַ לייג באַהאַלטענערהייט עטלעכע רובל אויף דער אידענע׳ס קאָמאָדע, און שלעפּנדיק מיך פאַרן האַנט, זיץ איך שוין מיט אים אויף חיימ׳ס דראַשקע. און ווען איך פאַר מיט אים, שושקעט ער מיר שוין אויפן אויער: „דו ווייסט, ליטמאַן, אין קאַטאַלאָג וואָס איך האָב היינט געקראָגן, האָב איך געפונען אַ ספר, וואָס איז שוין אָלט 450 יאָר און איך וועל דאָס קויפן פאַר ירושלים, דו פאַרשטייסט? אַזאַ אוצר, אַזאַ טייערער, אָלטער בוך, פאַר אונזער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין אונזער הייליקער שטאָט ירושלים!"

איינמאָל קומענדיק אין זיין שטוב ביי אים, האָב איך געטראָפן אַ פאַר יונגע ציוניסטן, און איינער האָט זיך געווענדעט מיט אַ דאָקומענט, אַ מין מאַנדאַט, און געזאָגט: „אין נאָמען פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע מעלדע איך אייך, אַז איר זייט איינשטימיק אויסגעוויילט פאַר אַ דעלעגאַט צום צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל". כאַזאַנאָוויטש האָט שטיל, נאָר אין הארצן מיט גרויס אויפּרעקונג, די מיטטיילונג פון די יונגע ציוניסטן אויסגעהערט, ער האָט געענטפערט נאָר מיט איין וואָרט, אָבער שטאַרק צעטומלט: „גוט".

ווען כאַזאַנאָוויטש איז שוין מיט מיר אַליין געבליבן, גיט ער אויף מיר מיט זיינע קינדער־אויגן אַ קוק, זאָגט מיט אַ מאָדנע, ציטערנדיקע שטימע: „ליטמאַן, לאָז מיר... איך בין זייער צערודערט... איך גיי אין שלאָפצימער... דו פאָר־שטייסט, איך בין יעצט אַ אידישער פאָלקס־פאָר־טרעטער..." און ווען ער האָט געזעדט, האָב איך געהערט דאָס שטאַרקע קלאַפן פון זיין אייגענעם הארץ.

עס זיינען נאָך געבליבן אַ פאָר טאָג פאָרן אָפּפאָרן צום קאָנגרעס. ביי כאַזאַנאָוויטש׳ן איז אַ גוואַלדיקע ענדערונג פאָרגעקומען, ער האָט שוין אויף קיינעם נישט געשריען. ער איז געוואָרן אַזוי רואיק, ווי אַ יונג, ליב קינד. עפּעס אַ קליניקייט, ער פאָרט דאָך צום קאָנגרעס!

מיך אָבער האָט ער שוין נישט געלאָזן רוען. ער האָט מיך אָלץ געבעטן איך זאָל צו אים מיין באַקאַנטע מיידל, פריילין חיה רחל האָראַדישץ (וואָס איז שפּעטער געוואָרן מיין פרוי) שיקן, זי זאָל אַרומזען זיינע בגדים, איינייען דאָרט קנעפּלעך, וואָס עס פעלט, פאַרריכטן דאָרט וואו עס איז צעריסן. עפּעס אַ קליניקייט, ער פאָרט דאָך צום קאָנגרעס, דאַרף ער דאָך זיין אַנשטענדיק אָנגעטאָן. עס איז געקומען דער טאָג פון אונזער אָפּפאָרן צום קאָנגרעס אין באַזעל. דעם טאָג איז ער געווען צעטראָגן. די וויכטיקסטע שמועסן האָט ער געהאַט מיט זיין איזוואָטשיק. פאַר מיטיק איז ער געפאָרן צו רבי שמואל מאָהליווער׳ס קבר, אַ פאָר־גאָסענער מיט טרערן, איז ער געקומען פון רבי שמואל׳ס קבר. און מיר זיינען אויף חיים׳ס דראַשקע אַוועקגעפאָרן צום באָן. אַ גוואַלדיקן איינדרוק האָט אויף מיר געמאַכט ווען איך האָב געזען, ווי דר. כאַזאַנאָוויטש האָט פאַר דעם דריטן „זוואָנאַק", זיין איזוואָטשיק חיים, שטאַרק ארומגענומען און הערצלעך זיך מיט אים צעקושט.

די גאַנצע צייט, וואָס מיר זיינען געפאָרן נאָך באַזעל, איז ער ביי מיר ווי אַ שטיל גוט קינד געווען. ער האָט אָלץ געטאָן, וואָס איך האָב אים נאָר געהייסן. ווען מיר זיינען געקומען קיין באַזעל, זיינען מיר אין דעם ציוניסטישן באַקאַנטן האָטעל „דריי קעניגע" אַריינגעפאָרן, ווייל אין דעם דאָזיקן האָטעל האָט געדאַרפט דר. הערצל וואוינען.

און ווען מיר זיינען שפּעטער שוין געזעסן אין אונזער שיינעם צימער, האָב איך אים אָנגעווויזן דורכ׳ן פענצטער אויפ׳ן שיינעם טייך „רהיין", און איך זאָג צו אים: „זעט, דאָקטאָר, ווי שיין דער „רהיין" איז!" הויבט ער אָן צו מיר שרייען: „וואָס, דער „רהיין" איז ניט אונזער טייך, דער „רהיין" איז ניט דער ירדן! ענטשולדיקן זי ליבע לייטע" — און טרערן האָבן זיך געגאָסן פון די אויגן פון הייליקן אידן...

נאָכער, ווען מיר זיינען שוין אַרויסגעגאַנגען אין די באַזעלער גאַסן, און ער האָט עפּעס גאָר קיין אידן ניט געזען, האָט ער זיך שוין צעלאָזן מיט זיין כאַזאַנאָוויטש־שפּראַך: „וואָס איז באַזעל פאַר אַן אָרט פאַר ציוניסטישע קאָנגרעסן, באַזעל איז דאָך אַ גוי׳אישע שטאָט... אונזער קאָנגרעס דאַרף זיין אין איישישאָק אָדער אין פילווישאָק, אין אַ שטאָט פון פיורע אידן".

כאַזאַנאָוויטש האָט נישט אויפגעהערט צו קערן וועלטן, ביז איך האָב אים צוגעפירט צו דער „שטאָט קאָסינאָ", וואו ס׳האָט געדאַרפט אין פינף טעג אָרום זיך עפענען דער ציוניסטישער קאָנגרעס. ווען מיר זיינען געקומען צו דעם דאָזיקן שיינעם פּאָלאָץ, און מיר האָבן דערזען ווי עס פלאָטערן איבערן פּאָלאָץ די גרויסע ווייס־בלויע ציוניסטישע פאָנען (דעמאָלט איז דאָך דאָס אַ נייעס געווען פאָר אונז אָלעמען), האָב איך באַמערקט, אַז כאַזאַנאָוויטש׳ס געזיכט ווערט טויט־בלאַס. איך האָב אויפגערעקט מיין הוט אָרונטערגענומען. אין דעם זעלבן מאָמענט קריג איך אַ שטויס פון אים, און ער שרייט צו מיר: „טו אָן דיין היטל! פאָר אַ אידישע פאָן שטייט מען מיט אַ פּאַרדעקטן קאָפּ!" און מיר זיינען אָריין אין קאָסינאָ. איך זאָג צו דר. כאַזאַנאָוויטש׳ן: „דאָקטאָר, היינט וועט איר זען אין הערצל׳ען אַ גרויסן אידן", האָט ער אָנגעהויבן צו מיר צו שרייען: „ליטמאַן, דו ווערסט צו גיך נתפּעל, הערצל איז אַזאַ איד ווי אָלע אידן, ענטשולדיקן זי". איך האָב שוין מער ניט געריידט. איז צווישנצייט האָבן מיר געטראָפן אַ סך גרויסע מענטשן ווי פראָפעסאָר מאַנדעלשטאַם, זאַנגוויל, מאַקס נאָרדוי. אָלע האָבן אים מיט גרויס פרייד באַגריסט, ווייל אָלע האָבן זיין נאָמען שוין לאָנג געקענט.

ער איז אָבער פון קיינעם ניט נתפּעל געוואָרן. אַזוי זיינען מיר ביסלעכווייז צופּוס צוגעגאָנגען צום באַזעלער וואָקזאָל, אָפּוואָרטן הערצל׳ען. כאַזאַנאָוויטש האָט די גאַנצע צייט געטענה׳ט, „וואָס וועל איך זען אין הערצל׳ען? וואָס שלעפּסטו מיך, איך בין דאָך אַ שוואָכער מענטש!" אַזוי זיינען מיר שוין געקומען צום באַזעלער וואָקזאָל.

דאָרטן האָבן מיר שוין געפונען אַ גרויסן ציוניסטישן עולם. כאַזאַנאָוויטש איז אָלץ געווען אין אַ שלעכטער שטימונג און האָט געשריגן צו מיר: „וואָס וועל איך זען,

דאָס איז אַ אידל ווי אַלע אידעלעך... ענטשולדיקן זי... איך ווייל אַהיים".

די באַן איז אַנגעקומען. פלוצים האָבן מיר דערזען דר. הערצל גייט פון באַן אַרונטער און דערנענטערט זיך צו אונז. איך פיל, אַז כאַזאַנאָוויטש דריקט ביז ווייטיק מיין האַנט. איך קוק אויף כאַזאַנאָוויטש'ן, זיין קערפּער ציטערט קאַנוואולסיוו און מיט אַ ציטערנדיקער שטימע שרייט ער צו מיר:

„ליטמאַן! ליטמאַן! דאָס איז ער!... אויף אים וואַרט איך שוין מיין גאַנצן לעבן... דאָס איז ער, גאָט'ס אויסדערוויילטער... מיין גאַנצן לעבן האָב איך פון אים געחלומט... דאָס איז ער, ער איז שוין דאָ!"...

שרעקלעך איז דאָן געווען כאַזאַנאָוויטשע'ס צושטאַנד, אַזא מינוט וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן. די מינוט איז אַ הייליקע געווען.

* * *

מיר זיינען געגאַנגען עסן מיטיק אין אַ אידישן, כשר'ן רעסטאָראַן, וואָס האָט געהייסן „האָטעל ברוינשווייג". וועז כאַזאַנאָוויטש האָט דערזען די אָפּגעריבענע שמוציקע טרעפּ פון רעסטאָראַן, האָט ער מיט באַגייסטערונג אויסגערופן: „דאָס איז דאָך אַן עכט אידישער מקום!"

צו דער צייט האָבן זיך אויפגעזאַמלט אַ גרויסע גרופּע יונגע ציוניסטן און אַלע האָבן מיט מאַדנע נייגעריקייט אויף אים געקוקט. פלוצלונג הער איך, ווי איינער פון די יונגע לייט זאָגט צום צווייטן: „מיר דאָכט זיך, אַז דאָס איז דער גרויסער דר. כאַזאַנאָוויטש". דעמאָלט איז עפּעס מערקווירדיקס געשען: אין איין מינוט איז שוין כאַזאַנאָוויטש אין זייערע הענט געווען. אַ גוואַלדיקער, דונערנדיקער הידד האָט אויף דער גאַנצער גאַס געקלונגען. אַלע האָבן געשריגן: „עס לעבע אונזער טייערער דאָקטאָר כאַזאַנאָוויטש!" כאַזאַנאָוויטש האָט פון זייערע הענט זיך געריסן און געשריגן: „אידעלעך, פאַרמאַכט אייערע מיילער!... גיט בעסער ספרים און מיטלען פאַר מיין, אונזער, נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק!".

מיט אַ מאַדנער ליבע און צערטלעכקייט האָט די באַגייסטערטע יוגנט אים געטראָגן אויף די הענט און אים ניט אָפּגעלאָזן. און געהאַלטן אין איין שרייען: „עס לעבע אונזער כאַזאַנאָוויטש!"

אין דעם מאָמענט עפנט זיך די טיר פון רעסטאָראַן און דר. הערצל קומט גאַנץ אומדערוואַרט אַריין. אַלע בלייבן שטיין פאַרגאַפּט מיט אַ מאַדנעם יראת הכבוד. דר. הערצל באַטראַכט די אַרומיקע מיט אַ שאַרפן בליק, באַמערקנדיק דר. כאַזאַנאָוויטש, טרעט ער צו אים האַסטיק צו:

— „ווי גייט עס, מיין ליבער דר. כאַזאַנאָוויטש?"

דר. כאַזאַנאָוויטש, אַ בלאַסער, מיט אַ ליידנשאַפטלעכן בליק, שטרעקט אים אויס ציטערנדיק זיינע הענט און לאָזט זיך אַ פאַר'חלש'טער אַרונטער אויף אַ שטול.

הערצל האָט אים אַרומגענומען און געקושט פאַטערלעך זיין קאָפּ.

דאָס איז געווען אַ הייליקע מינוט...

דר. מ. סודאַרסקי

דר. לודוויק זאַמענהאָף — באַשאַפער פון עספּעראַנטאָ

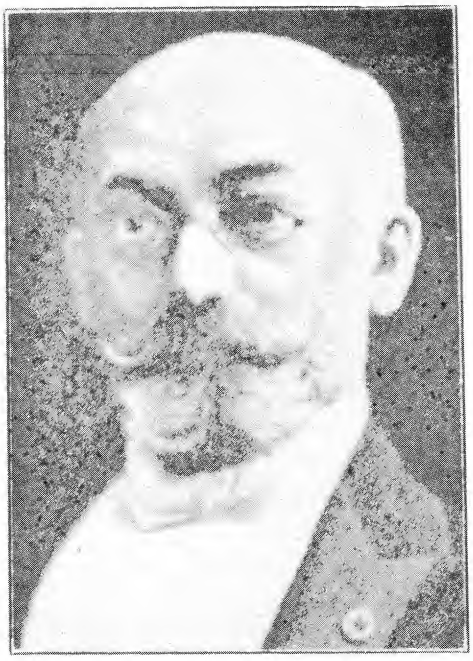
די פון אַלעמען געאַכטעטע געווען פרעזידענטין, עלעאַנאָרע רוזוועלט, איז געהאַט אַרויסגעטראָטן אין דער עפנטלעכקייט מיט אַ פאַרשלאָג צו שאַפן און איינצופירן אין לעבן איין אינטערנאַציאָנאַלע שפּראַך, וואָס דאַרף און זאָל, לויט איר מיינונג, העלפן באַפעסטיקן אַ דויערהאַפטיקן שלום צווישן פעלקער. געוויס איז דער געדאַנק געווען אַ ריכטיקער און אַ באַגליקנדיקער, אָבער שוין ניט קיין נייער. עס איז אַנצונעמען, אַז מרס. רוזוועלט האָט געוואוסט זיכער, אַז אַזאַ געוואונטשענע שפּראַך איז שוין פאַראַן און איז געשאַפן געווארן ניט דורך קיין אַנדערן, ווי דורך דעם ביאַליסטאָקער איד, דר. לאַזאַרוס (לודוויק) זאַמענהאָף, אין יאָר 1887.

זיין קינסטלעך-געשאַפענע שפּראַך „עספּעראַנטאָ" (אַנגערופן לויט זאַמענהאָף'ס פסעודאָנים „דר. עספּעראַנטאָ"), וועלכע איז פאַרעכנט צו זיין די בעסטע ביז איצט הילפס-שפּראַך פאַר אַ צווישן-פעלקערלעכן געברויך, האָט זיך בערך שנעל אָנגענומען און גאָר גיך האָבן זיך אין אַלע טיילן פון דער וועלט געגומען בילדן גרופּנווייז עספּעראַנטיסטן, וועמענס אויפריכטיקע כוונה איז געווען איינצופירן אומעטום איין שפּראַך פאַר אַלעמען. זיי האָבן אויך תמימות'דיק און באמונה שלימה געגלויבט, אַז די דאָזיקע שפּראַך וועט פאַרבינדן אַלע מענטשן פון אַלע פעלקער און זיי וועלן זיך מער ניט דאַרפן אָנקוקן ווי ברוגז'ע הענער, וועז זיי וועלן זיך באַגעגענען. און גלייך ווי מרס. רוזוועלט, האָבן זיי געהאַט דעם טיפן גלויבן, אַז דורכדעם וועט אפשר געמאַכט ווערן נאָך אַ שריט פאַראויס צום אָזוי געגאַרטן פעלקער-שלום, וואָס איז אַ געבאָט פון דער שעה.

מעגלעך, אַז די גאַנצע צרה פון אונזער פיין און לייד ליגט טאַקע אפשר אין דעם, וואָס די פעלקער זיינען צעריסן צווישן זיך דורך פאַרשיידענע שפּראַכן, וואָס איין פאַלק פאַרשטייט ניט דעם אַנדערן. אָבער וועז זיי וועלן אַ רעד טאָן אויף איין לשון, פּה אל פּה, אַן דער הילף פון די דיפּלאָמאַטן — „די וועלט-פאַרזאַרגער", וועלכע רעדן אין גוטן מוט אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און אָפּט נאָך דורך דאָלמעטשער, וועלן זיי געוויס זיך קענען גיכער צוזאַמענרעדן, זיך דערנענטערן, בעסער פאַרשטיין איינער דעם אַנדערן און וועלן זיכער זיך ניט נויטיקן מער אין כלערליי „וועראַלער, יאָלטער און פאַטסדאַמער טראַקטאָטן", כדי צו לעבן בשלום.

איז עס טאַקע כדאי צו וויסן, באַזונדערס אין דער איצטיקער קריטישער צייט, ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען אָט די וואונדערבאַרע שפּראַך עספּעראַנטאָ, ווי אַזוי זי האָט זיך אַנטוויקלט צו אַן אינטערנאַציאָנאַלע הילפס-שפּראַך און ווער איז געווען דער דערפינדער און באַשאַפער פון נייעם לשון, וואָס געהערט צו קיין פאַלק ניט און איז און דאַרף ווערן אַלעמענס.

און עס איז אפשר קיין וואונדער און אויך קיין צופאל, וואס דער אנטדעקער פון „עספעראנטא" איז געווען א איד און א איד פון ביאליסטאק, וואו דער איד איז געווען אויסגעמישט צווישן צוויי פעלקער, וועלכע רעדן אויף פארשיידענע שפראכן, ווי פויליש, רוסיש, דייטש, ליטוויש און ווייס־רוסיש. אט די בונטקייט פון לשונות, וואס איז אן און פאר זיך אפשר א גאנץ שיינע און אינטערעסאנטע דער־שיינונג, איז דאך א גוואלדיקער שטער פאר געמיינזאמער פארשטענדיקונג און ניט זעלטן פארשארפט זי די באציי־אונגען און פארשאפט דורך דעם בייז בלוט. דערצו איז דאך

דר. לודוויק זאמענהאף

דער איד א שטענדיקער נע־ונדניק, וואס איז געצווואונגען צו וואנדערן און זיך צוצופאסן תמיד צו נייע באדינגונגען צווישן גאר פרעמדע פעלקער, מיט וועלכע מיר האבן א שטענדיקע מגע ומשא, כדי צו קענען עקזיסטירן.

אט דאס אלץ האט שוין גאר אין דער פריער יוגנט געווענקט און גערייצט די געדאנקען פון דעם צארטן און געפילפולן אינגל לודוויק זאמענהאף, וואס איז געבארן געווארן אין ביאליסטאק אין 1859, ביי אידישע ארעמע עלטערן. שוין אויף דער שול־באנק האט זיך זאמענהאף אינטערעסירט און באשעפטיקט מיט דעם פראבלעם פון פעלקער־דערנענטערונג און איז געפאלן אויף דער אידייע צו שאפן א נייטראלע שפראך, וואס זאל זיין פאר־שטענדלעך פאר אלעמען און זאל קיין פאלק ניט געבן בכורה איבער דעם אנדערן.

דער יונגער גימנאזיסט זאמענהאף, וואס האט שוין אין דעם צווייטן קלאס גימנאזיע זיך געגריבלט אין דעם דאזיקן געדאנקען־גאנג, האט נאטירלעך קיין פארשטעלונג ניט געהאט פון די אלע פארזוכן און פרואווען, וואס זיינען פריער געמאכט געווארן אויף דעם דאזיקן געביט פון אנדערע גרויסע פארשער און דענקער, ווי לייבניץ, וואלאפוק און אנדערע. גאנץ זעלבסטשטענדיק און ן וועלכע עס איז קענטענישן איבער די פרואוון פון זייער פארגייער, איז ער צוגעטראטן צום געוואגטן עקספערימענט — צו שאפן א נייע וועלט־שפראך, וואס זאל זיין אי א הילף און אי א געגנזונג פאר אלע פעלקער גלייך.

עספעראנטא פארמאגט נאך די מעלה, וואס איר גראמאטיק און סינטאקסיס זיינען איינפאך, פריי און די ארדענונג פון די ווערטער איז ניט קיין ארויפגע־צוואונגענע. זייער אויסשפראך איז א שטרענג פאנעטישע — יעדער אות האט שטענדיק דעם זעלביקן קלאנג און די ווערטער ווערן אויסגערעדט, ווי זיי ווערן געשריבן.

און אזוי האט זאמענהאף אלס 19־יאריקער גימנאזיסט (אין 1878) זיצנדיק אין צימערל ביי זיין פאטער דעם דאקטאר אויף יאטקע גאס אין ביאליסטאק, שוין געשאפן די ערשטע וועלט־שפראך, וועלכע ער האט צוערשט אנגע־רופן די „אומעטומיקע שפראך".

די דאזיקע שפראך, פון וועלכער עס האבן געווואוסט נאר אייניקע זיינע באקאנטע אין ווארשע, וואו ער האט דאן געלערנט, איז געווען דער יסוד פון עספעראנטא, וועלכע איז מיט אייניקע יאר שפעטער אנטשטאנען אלס פועל יוצא פון אומדערמידלעכע און אויסשעפנדיקע שפראך־שטודיעס.

זאמענהאף האט נאכ'ן ענדיקן גימנאזיע זיך אפגעגעבן דעם שטודום פון מעדיצין און אין 1887 איז ער שוין געווען דר. מעדיצין. אין דעם זעלביקן יאר האט ער פאר־עפנטלעכט זיין ערשטן לערבוך פון דער קינסטלעך־קאנסטרואירטער וועלט־שפראך אונטער דעם פסעודאנים „דר. עספעראנטא", פון וואנען עס שטאמט דער נאמען „עספעראנטא" (האפענוגספול).

דר. זאמענהאף, וואס האט אינצווישן געארבעט אלס אויגן־דאקטאר אין ווארשע, האט זיך ניט צופריד־געשטעלט מיט זיין ערשטן דערפאלג. ער האט ווייטער געארבעט אומדערמידלעך איבער דער פארפולקאמונג פון דער נייער אינטערנאציאנאלער הילפס־שפראך „עספע־ראנטא", וואס האט פון יאר צו יאר אלץ געווואונען מער אנהענגער, נאך א הפסקה כמעט פון צען יאר פארשווייגן דעם גאנצן ענין „עספעראנטא".

אבער דער דערפינדער פון דער וועלט־שפראך האט זיך, ווי דער שטייגער איז, געווויינלעך פון אידן אנטדעקער, געלעבט גאר ניט פויגלדיק. וואס מער כבוד ער האט גענאסן, ווי א שפראך־דערפינדער, אלץ וווייניקער פא־ציענטן פלעגט מען קענען זען אין זיין שפרעכצימער, וואס האבן געזאלט קומען צו אים נאך אן עצה טובה פאר זייערע אויגן־ליידן.

עס זיינען געווען צייטן, און גאר ניט זעלטן, וועו ער האט מאטעריעל זייער שטארק געליטן.

ערשט אין 1900טן יאר האט זיך אנגעהויבן צו בעסערן אביסל זיין מאטעריעלער מצב. מיט פינף יאר שפעטער האט ער צום ערשטן מאל זיך געקענט פארגינען א לענגערן אורלויב און האט אנטייל געגומען אין דעם ערשטן וועלט־קאנגרעס פון די עספעראנטיסטן, וואס איז פארגעקומען אין בעלגיע, אין יאר 1905.

זינט דאן איז יעדן יאר פארגעקומען א וועלט־קאנגרעס, יעדעס מאל אין אן אנדער שטאט. אין 1910 איז דער קאנגרעס געווען אין וואשינגטאן און אין דעם זעלביקן יאר האט דער שטאט מערילאנד אנגענומען עספעראנטא, ווי איינעם פון די פונדאמענטאלע לימודים אין שטאט. אויך אין איינצלנע אנדערע טיילן פון אמעריקע האט מען איינגע־פירט עספעראנטא אלס לימוד.

אין 1914 האבן זיך ביי א 5,000 דעלעגאטן זיך צונויפ־

געקליבן אין פּאַריז אויף אַ קאָנגרעס פון עספּעראַנטיסטן, אין וועלכן עס האָבן אָנטייל גענומען פאַרטרעטער פון אַלע פעלקער פון דער וועלט.

אין 1917 איז דר. זאַמענהאָף געשטאָרבן אין וואַרשע, גראָד אין דעם יאָר, וועו עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע ערא אויף דער וועלט און ס׳האָט זיך געדאַכט, אַז מיר קומען אַ שריט נענטער צו דר. זאַמענהאָפ׳ס אידעאַל — צו אַ ברידערלעכן צוזאַמענלעבן פון דער גרויסער פעלקער־משפּחה.

אין זיין געבורטסשטאָט ביאַליסטאָק איז עספּעראַנטאַ געווארן אַלס אַ נויטיקער לימוד אין דער מערהייט פון די שולן. אָבער ניט נאָר אין זיין שטאָט, נאָר אויך אין דער גאַנצער וועלט וועט זיין לעבנס־וועלק ניט פאַרגעסן וועלן. וועגן דעם וועלן שוין זאָרגן די גרופּנווייז צעשפּרייטע איבער גאָר דער וועלט זיינע אַנהענגער און פריינט — די עספּעראַנטיסטן.

מיט אַ ריזיקער שנעלקייט האָבן געזומען וואַקסן איבער גאָר דער וועלט די פאַרזייטע קערענדלעך פון די עספּעראַנטיסטן. אין 1910 האָבן שוין עקזיסטירט און געווירקט ביי 1,700 עספּעראַנטן־גרופּן און געזעלשאַפטן. פיל וועלק זיינען געדרוקט געוואָרן אין עספּעראַנטאַ, איינשליסנדיק וועלק פון שעקספּיר, האָמער („איליאַ״) און אַנדערע.

אַ ספּעציעל געשאַפענע קאָמיסיע האָט אונטערנומען אַ סיסטעמאַטישע איבערזעצונג פון דער ביבל און דר. זאַמענהאָף אַליין האָט שוין געהאָט פאַרעפנטליכט אַן איבערזעצונג פון אייניקע ביכער פון אַלטן טעסטאַמענט.

אַן אַ שיעור זשורנאַלן און צייטשריפטן האָבן זיך פאַרנומען מיט דער פּראַפּאַגאַנדע פון עספּעראַנטאַ, אָבער וועו פעלקער זיינען געווען פאַרטאָן אין אויסראָטן און פאַרניכטן איינס דעם אַנדערן, איז אוממעגלעך און אפילו לעכערלעך צו רעדן וועגן איין געמיינזאַמען לשון, וועגן פאַרשטענדיקונג און צוועקמעסיקייט.

דעריבער איז מער ווי וועו עס איז נויטיק גראָד איצט אַזאַ מין צווישן־פעלקערלעכע שפראַך, וואָס זאָל צום בעסטן און צום שטאַרקסטן דינען דער אַזוי נויטיקער און געגאַרטער פעלקער־דערנענטערונג און דעם פעלקער־שלום.

און צום שאַרפסטן פון אַלעמען האָט דערשפּירט און באַגריפן די וויכטיקייט פון אַזא אינסטרומענט דער איד זאַמענהאָף, און ער האָט דעם דאָזיקן אינסטרומענט אויסגעשמידט פאַר אַלע מענטשן און פאַר אַלע צייטן.

דוד סאָהן

דער גרויסער פּאָגראָם אין ביאַליסטאָק

גאַנצע דריי טעג, פון 1טן ביז׳ן 3טן יוני, 1906, האָבן געבושעוועט די פינצטערע צאַרישע מערדער איבער די לעבנס און פאַרמעגנס פון דער אומבאַשיצטער אידישער באַפעלקערונג.

ניט גאָר אומגעריכט פאַר דער אידישער באַפעלקערונג איז געקומען יענער טרויעריקער „גרין דאָנערש־טיק״ (פון 1טן יוני 1906), וועו די שחיטה אויף אידן האָט זיך אָנגעהויבן. אין שטאָט האָט מען זיך געריכט אויף אַ פּאָגראָם שוין פון אַ לענגערער צייט. זינט דער דערשיסונג פון פּאָליציימייסטער דערקאָטשעוו (דורך אַ פּראָוואָקאַטאָר), האָט מען שוין אָבער געזומען באַמערקן סימנים אַז די פּאָליצייאישע מאַכט, צוזאַמען מיט די באַאַמטע פון מילי־טערישן גארניזאָן אין ביאַליסטאָק, גרייטן צו אַ בלוט־באָד פאַר אידן. דער דערמאָרדעטער פּאָליציימייסטער דערקאָטשעוו, איז דווקא געווען אַ ליבעראַלער מענטש, וועלכער איז געווען באַליבט ביי דער גאַנצער שטאָט. די דעמאָלטיקע רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען אין ביאַליסטאָק האָבן ניט געהאָט קיין גרונט צו זיין אויף אים אויפגעריצט. ס׳איז באַוואוסט דער פאַקט, אַז איינמאָל אין אַ געוויסן זונטיק, וועו רוסישע סאָלדאָטן האָבן זיך אויפ׳ן מאַרק צעיושעט און שוין געוואָלט אָנהויבן „אַ שטיף טאָן״, האָט דערקאָטשעוו געשיקט פּאָליציי און איינגעשטילט דעם טומל. דערביי האָט ער אַרויסגעזאָגט זיין היסטאָרישע פּראָזע: „כל זמן איך וועל לעבן, וועט אין ביאַליסטאָק קיין פּאָגראָם ניט זיין״.

ס׳איז אויך באַקאַנט, אַז דער דעמאָלסדיקער פּריסטאַוו שערעמעטיעוו (שפּעטער פאַרקריפּלט געוואָרן דורך אַ רעוואָלווער־שאָס פון אַ ביאַליסטאָקער אידישער טאָכטער אין פּעטערבורג), איז געווען אַ גוואָלדיקער שונא ישראל און ער האָט געפּירט אַ שטאַרקע אינטריגע קעגן דער־קאָטשעוו׳ן פאַר זיין ליבעראַליזם. אָט דער דאָזיקער שערע־מעטיעוו איז דאָס געווען איינער פון די הויפּט אַרגאַני־זאַטאָרן פון פּאָגראָם אין ביאַליסטאָק. ווי מען האָט זיך שפּעטער דערוואוסט, זיינען אָלע צוגרייטונגען געמאַכט געוואָרן פאַר יענעם „גרין דאָנערשטיק״, אַ קריסטליכער יום־טוב־טאָג, וועו אין שטאָט קומען זיך צוזאַמען אַ סך גויים און ס׳קומט פאַר אַ רעליגיעזע פּראָצעסיע איבער די הויפּט גאַסן. יענעם „גרין דאָנערשטיק״ זיינען פאַרגעקומען 2 אָזעלכע פּראָצעסיעס: אַ קאַטוילישע, וואָס האָט זיך אָנגע־הויבן פון פויליש קאַסטשאָל און אַ פּראָוואָסלאוונע פון דער רוסישער צערקווע. וועו די רוסישע פּראָצעסיע האָט דער־גרייכט אויף ניי־שטאָט (אָלעקסאַנדראָווסקאַ גאַס), האָט אימיצער פון דער פּראָצעסיע פלוצלונג אויסגעשאָסן, ווי אַ סיגנאָל פאַר׳ן פּאָגראָם, און די שחיטה אויף אידן האָט זיך אָנגעהויבן. הונדערטער כוליגאַנעס באַוואָפנט מיט ברעכ־אייזנס, מעסערס און העק, האָבן זיך פאַרשפּרייט איבער׳ן צענטער פון שטאָט, באַגלייט פון פּאָליציי און סאָלדאָטן, געבראָכן טירן און פענצטער פון וואוינונגען און קראָמען און פון דאָרט צעראָבירט אָלץ וואָס ס׳איז געווען. די אומבא־וואָפנטע אידישע באַפעלקערונג איז אין טויט־שרעק געלאָפן

זיך באַהאַלטן אין קעלערן און אויף בוידעמער, און אין אַנדערע באַהעלטענישן, וואו מען איז געלעגן פֿאַרשטיקט די גאַנצע 3 טעג, הונגעריקע און פֿאַרשמאַכטע און מיט אַ שרעקלעכער טויט־דערוואַרטונג פֿאַר די אויגן.

איבער'ן שטאָט האָט זיך געהערט אַ מורא'דיקע שיסעריי און בראזגעריי, דאָס האָבן באַוואָפנטע סאָלדאָטן און פֿאָליצייַ געשאָסן אין די גאַסן און אין די הייזער און די כוליגאַנעס האָבן דערווייל אויפגעריסן די קראָמען און אויסגערויבט די סחורות. אין די נעכט פון דאָנערשטיק און פרייטיק האָבן די שיסעריי־ען זיך נאָך מער פֿאַרשטאַרקט, די שטאָט איז געווען ווי אויסגעשטאָרבן. אַז מען האָט געהערט טריט פון מענטשן אויפֿ'ן טראָטואר, האָט מען געוואוסט אַז דאָס גייען די מערדער און די בלוט איז ביי אַלעמען איינגעפֿאַלן, טאָמער כאָפּן זיי זיך אַריין אין שטוב. אין ינע נעכט האָבן טאָקע סאָלדאָטן און פֿאָליציאַנטן צוזאַמען מיט ציווילע כוליגאַנעס זיך אַריינגעריסן אין אַ סך אידישע הייזער, וואו זיי האָבן דורכגעפירט מורא'דיקע שחיטות. זיי פלעגן שיסן אויפֿ'ן אָרט, אָדער אַרויספירן אַ גאַנצע גרופּע אויפֿ'ן הויף און דאָרט דערשיסן. אַם גרויל־עכסטן איז געווען די שחיטה אין טאָרטאָק „אונטער'ן טורעם", וואו עס זיינען דער־מאָרדעט געוואָרן די פֿאַמיליע קאַץ און אַנדערע שכנים — צוזאַמען 15 נפשות, און די הריגה פון דער פֿאַמיליע איינ־שטיין, אַ אידישער לערער, וועלכער איז אומגעקומען מיט זיין פרוי און 3 קינדער. ביי איינשטיינ'ען און זיין פרוי האָבן די מערדער אַריינגעשלאָגן טשוועקעס אין די אויגן און אַנגעשטאָפּט די אויסגעשניטענע בייכער מיט פעדערן. אַזעלכע קרבנות זיינען געווען אויך אַנדערע. געווען אפילו קליינע קינדער מיט צעשמעטערטע קעפּלאַך און אַפּגעריסענע אברים. ביי אַ טייל קרבנות האָט מען זיך אַזוי איזדיעקעווען שוין נאָכ'ן טויט אַז ס'איז שפּעטער שווער געווען זיי צו דערקענען.

ווי דער פֿאַרשטאַרבענער דר. עפשטיין האָט דערנאָך דערציילט, האָט ער זיך ווי דורך אַ נס געראַטעוועט פון טויט פון די כוליגאַנעס, וועלכע האָבן אים געזוכט אומצו־ברענגען בעת ער איז געגאַנגען געבן הילף צו אַ קריסטין, וועלכע איז פֿאַרוואונדעט געוואָרן פון די פֿראַוואַקא־טאָרישע שאָסן ביי דער פֿראַצעסיע. אַ פֿאַר שטאָטישע כולי־גאַנעס האָבן אים דערקענט און געפונען כלומרשט ער זאָל גיין מיט זיי העלפן אַ צווייטן פֿאַרוואונדעטן, מיט דער כוונה אים אויפֿ'ן וועג צו דערמאָרדן. דר. עפשטיין האָט אָבער פֿאַרשטאַנען די סכנה און אומישנע לאַנג פֿאַרצויגן די „אָפּע־ראַציע" איבער דער פֿאַרוואונדערטער קריסטין ביז ס'האָט זיך פלוצלונג באַוויזן אַ באַקאַנטער אָפּיציר, וועלכער האָט מיט אים צוזאַמען געדינט אין דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה און דער אָפּיציר האָט אים אַרויסגעראַטעוועט. דער־פֿאַר האָט דר. עפשטיין געמוזט זיין דער צושויער פון זייער אַ טרויעריק־שרעקלעכער סצענע, וואָס האָט זיך אָפּגעטאָן אין הויף, וואו זיין שומר דער אָפּיציר האָט אים אריינ־געפירט. דאָס איז געווען אין דער וואוינונג פון דער פֿאַמיליע לאָפּידוס, וואו מען האָט פֿאַר די אויגן פון זייערע עלטערן דערמאָרדעט דריי דערוואַקסענע קינדער, 2 זין מיט אַ טאָכטער, אהרן, מרדכי און בלומע.

די אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך ביי די רוצחים געבעטן, אַז מען זאָל זיי ניט צווינגען די שוידערהאַפּטע סצענע צוצוקוקן, ס'איז אָבער קיין פּעולה ניט געווען. די פֿאַרשאָלטענע חיות האָבן די עלטערן פון זייער וואוינונג אַראָפּגעשלעפּט מיט געוואָלד אויפֿ'ן הויף און פֿאַר זיי אין די אויגן די 3 קינדער דערשאָסן.

אַ גאָר גרויל־האַפּט בילד האָט זיך אויך אָפּגעשפּילט אויפֿ'ן ביאַליסטאָקער וואָקזאַל, וואו כוליגאַנעס, צוזאַמען מיט די באַן־זשאַנדאַרן, האָבן געהאַט אַ פרייַ האַנט צו מאָרדן די אידישע פּאַסאַזשירן, וועלכע זיינען מיט'ן באַן אַנגעקומען קיין ביאַליסטאָק. די מערדער האָבן דאָרט דער־הרג'עט מיט קאַלטן געוואָר 10 אידן. דערביי איז געשטאַנען דער סטאַנציע־נאַטשאַלניק און האָט טייוולאַניש געלאַכט (דער דאָזיקער סטאַנציע־נאַטשאַלניק איז מיט אַ פֿאַר מאַנאַטן שפּעטער געפאַלן פון אַ רעוואָלוציאַנערע קויל אַלס נקמה פֿאַר זיין מערדערישן אַקט).

עטלעכע אידישע כלל טוערס, דאָקטאָר רייגראדסקי, דאָקטאָר ציטרין און אַנדערע האָבן איינגעשטעלט זייערע לעבנס און זיינען אַרויס אויפֿ'ן גאַס, זיי האָבן זיך מיט מסירת נפש דערשלאָגן צו די מאַכט־האָבערס, צום פֿאַליציי־מייסטער, צום געניראַל פון מיליטערישן גארניזאן, באגאיעווסקי. מען האָט געווייגט, געבעטן אָפּשטעלן די הריגות און רויבעריַיען. עס האָט אָבער קיין זאָך ניט געהאָלפן. דר. רייגראַדסקי'ן האָט זיך אָבער איינגעגעבן אַרויסצורייסן זיך פון ביאַליסטאָק און אין סאָקאָלקע האָט ער טעלעגראַפּירט צו די דעפוטאַטן אין דער גאָסודאַרסטוועגע דומא אין פעטערבורג. די טעלע־גראַפּישע ידיעה וועגן ביאַליסטאָקער פּאָגראָם האָט אַרויס־גערופן אַ גוואַלדיקן פּראָטעסט־שטורם אין דער דומא, פון וואָנען מען האָט באַלד אַרויסגעשיקט אַ דעלעגאַציע פון 3 דעפוטאַטן, פּראָפעסאָר שטשעפקין, פּאָלקאָווניק אַרקאַנצעוו און אַדוואָקאַט יאָקאָבסאָן. די דעלעגאַציע איז אָנגעקומען אין ביאַליסטאָק שבת, דעם 3טן יוני, אויפֿ'ן דריטן טאָג פון פּאָגראָם. מיט'ן אָנקומען פון די דעפוטאַטן האָט זיך דער פּאָגראָם באַלד אָפּגעשטעלט, און די פֿאָליציי האָט זיך אין געאייל גענומען צום אָפּווישן די בלוטיקע סימנים פון דער שחיטה, אָבער דאָס האָט זיך איר ניט איינגעגעבן. די דעפו־טאַטן האָבן געזען פֿאַר זיך דעם גרויסן חורבן אין שטאָט און די גרויסע צאָל קרבנות וואָס מען האָט צוזאַמענגעקליבן פון די גאַסן און פון די הייזער און געבראַכט אויפֿ'ן הויף פון אידישן שפּיטאָל, וואו מען האָט זיי אויסגעלייגט אין לאַנגע שורות. זיי האָבן אויך געזען די קאָלוזשעס בלוט, מענטשלעך ווארעם בלוט, וואָס האָבן זיך געצויגן פון די גאַסן ביז'ן שפּיטאָל, בלוט פון ג'ע'הרג'עטע און פֿאַר־וואונדעטע אידן.

80 טויטע קערפערס זיינען געלעגן אויפֿ'ן שפּיטאָל־הויף און איבער 200 פֿאַרוואונדעטע אינעוויניק אין די שפּיטאָל־פֿאַלאַטעס פון וועלכע נאָך 19 זיינען שפּעטער געשטאָרבן פון זייערע שווערע וואונדן.

זייער אַ וויכטיקע רעטונגס־ראָלע אין די פּאָגראָם־טעג, האָט געשפּילט דער אידישער זעלבסט־שוץ, וואָס איז אַרגאַניזירט געוואָרן דורך די אַרבעטער פֿאַרטייען. דער זעלבסט־שוץ האָט גערעטעוועט טויזנטער אידישע נפשות און אַ סך פון אידישן פֿאַרמעגן. אַ דאַנק דעם זעלבסט־שוץ זיינען פֿאַרהיט געוואָרן פון שחיטות די אידישע אַרבעטער־קוואַרטאַלן: כאַאיקעס, פּיאַסקעס, אַרגענטינא, פּאָוו־טשיזנע, ווי אויך דער גאַנצער קוואַרטאַל פון ניי־וועלט און די אַרומיקע געסלאָך.

באַלד ווי דער פּאָגראָם האָט זיך אָנגעהויבן, אַזייגער צוועלף, האָט אַן אָפּטיילונג דראָגונער אויף פערד זיך

געלאָזט מיט אַן אימפּעט צו דער אַלבער שטאָט פון כאַאיקעס און פּיאַסקעס, אַבער ביים אַנהויב פון סוראַזער גאַס האָט אַן אַנארכיסט געוואַרפן אַ באָמבע, וועלכע האָט אויפגעריסן מיט אַ געוואַלדיקער קראַפט און צעבראָכן אַ סך שויבן אין די אַרומיקע הייזער. די פערד האָבן זיך דער־שראָקן, די רייטערס זיינען זיך צעלאָפן און פון דאָמאָלס אַן האָט זיך ניט דערוואָגט קיינער פון די סאַלדאָטן און פּאָלי־ציאַנטן צו דערנענטערן זיך צו דער דאָזיקער גאַס. דורך דעם איז זיי אָפּגעשניטן געוואָרן דער הויפּט־אַריינגאַנג אינ׳ם אַרימען טייל פון שטאָט.

ביי יעדן געסל אַרום דער אַרימער האַלבער שטאָט זיינען געשטאַנען פּאָטרולן פון זעלבסט־שוץ, מיט רעוואָל־ווערן און באָמבעס, אָלע אונטער איין אָנפירער, און מ׳האָט געהיט, שיסנדיק אין דער לופטן. אַז אַ גוי פלעגט פאָר־בייגיין מיט אַן אָנגערויבטן פּעקל זאָכן, פלעגט מען אים אָפּ־שרעקן מיט אַ שאָס ביז ער האָט אַוועקגעוואָרפן דעם פּעקל און איז אָנטלאָפן. די זאָכן האָט מען צונויפגעקליבן און שפּעטער אָפּגעטראָגן אין אָלגעמיינעם זאַמלפונקט. אַזוי האָט געאַרבעט דער זעלבסט־שוץ פון „בונד".

אין אַן אַנדערווינקל האָט געאַרבעט דער זעלבסט־שוץ פון פועלי־ציון און ס״ס (ציוניסטן סאָציאָליסטן). זיי האָבן געגומען אויף זיך אָפּצוהיטן אַ צווייטע העלפט שטאָט קעגן אַ דאָרף פויערים, וואָס האָבן געוואָלט אַריינדרינגען און אויסשעכטן אָלע אידן.

דער זאַמלפונקט פונ׳ם דאָזיקן טייל זעלבסט־שוץ איז געווען אין קאָפּל זאלקינד׳ס הויז אויף ביאָלאָסטאָטשאַנער גאַס, עק שטאָט. אַנטקעגנאיבער דער הויך אָנגעשאָטענער באַן־ליניע, לעבן דאָרף ביאָלאָסטאָטשעק זיינען געשטאַנען אַ פּאָר הונדערט פויערים מיט די ווייבער, גרייט אַריינצולאָזן זיך אין שטאָט צו ראָבעווען. זיי זיינען שוין געהאָט געווען אויבן אויף דער ליניע, נאָר דערזעענדיק אויף אַ דאָך אידישע יונגען מיט רעוואָלווערן, וועלכע האָבן שוין געשאָסן, האָבן די גוים זיך דערשראָקן און אָנטלאָפן צוריק.

אָזוי האָט דער זעלבסט־שוץ געאַרבעט אין פּאָר־שיידענע טיילן פון שטאָט און פּאָרהיט פון נאָך מער שחיטות אויף אידן.

אן אויפרוף צו די אידן אין ביאליסטאק וועגן א טאג פון תענית און תפילות, נאכ׳ן פאגראם אין חודש יוני 1906.

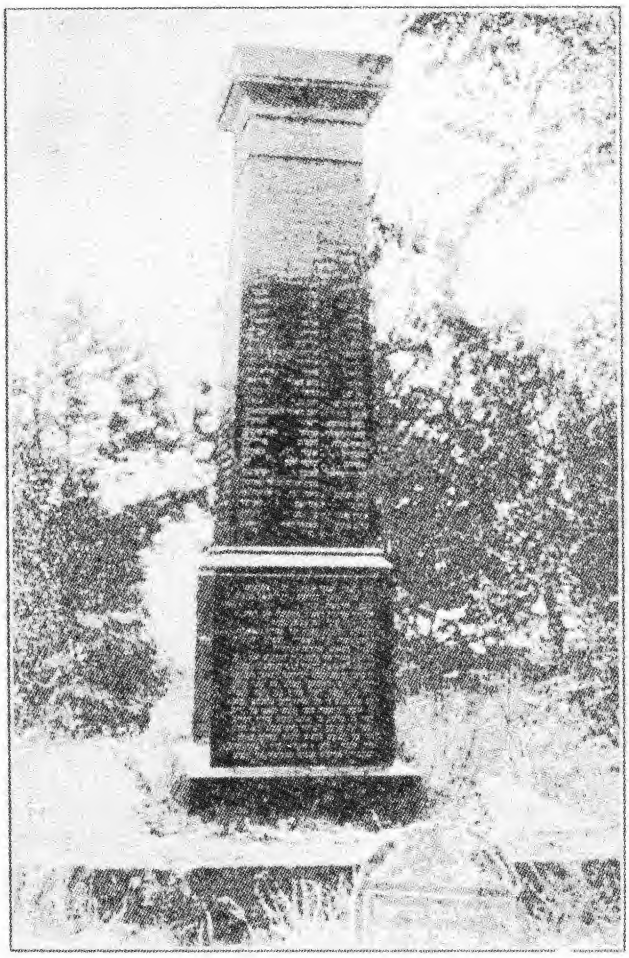
אבל־עם!!!

יעדער איד פילט און באקלאגט מיט בלוטיגע טרערין דעם שרעקליכן מוראדיגין אומגליק פון דיא לעצטע פאגראמען. יעדער איד וואס אין זיינע אדערן פליסט נאר יודישעס בלוט נעמט געווים דען גרעסטין אנטייל אין דעם גרויזאמען אומגליק פון גאנצין כלל ישראל. נאר יעדער טרויערט אין זיין ווינקיל, יעדער קרעכצט באזונדער, עס איז אבער נייטיג דאס דער קרעכצן פון גאנצין כלל ישראל זאל זיך צונייפגיססען אין איין מעכטיקן געשרייא. אללע טרערין זאללען זיך צונייפקלייבין צו איין יאמערליכין הימלשרייענדען ים של דמעות. עס איז וויכטיג צו ווייזין דאס דער אידישער קער־פער לעבט און פילט דען שמערץ פון יעדער גליד, דארום אום צו ווייזין השתתפות בצער האומה, איז געבליבן בהסכם בד״צ דפה ובדעת אסיפה גדולה אז מארגין מאנטאג ו׳ כסליו זאל זיין א תענית ציבור, אין אללע בתי מדרשים ועט מען זאגין סליחות של כ׳ סיון, און מאכין איין אזכרה דיא אללע הרוגים פון דיא לעצטע פאגראמען, אונ צו מנחה זאל מען לייענען ויחל אויסער דעם ועט זיין א אזכרה בבהמ״ד הגבוה ברחוב וואשליקאוור ברוב עם בשעה 11½ בבוקר, דיא קראמען דארפין זיין גישלאסין ביז זייגער 1 נאך מיטטאג.

דער וואס קען ניט פאסטן דארף געבען פדיון לטובת אחינו השדודים און ארויסטראגען אין קאמיטעט, ובזכות השתתפותנו בצער אומתנו ישמרנו ד׳ מכל שד ושבר ולא ישמע עוד כל פרץ וצווחה ברחובותינו.

טרויער־זייל

שטיי שטאַרק און פעסט, דו טרויער־זייל, און זיי ווי מירמלשטיין,
ניט שמעלץ אין בלוט פון הייליקע הרוגים אונטער דיר,
אין טרערן־גוס, וואָס איבער דיר, אויך זאָלסטו ניט צעגיין.
אין ענדער פון די לענדער־פעלקער פון דיין אָרט ניט ריר!
רייס אויף די אויגן פון פאַרבראכערס, רייס און שטעך,
אין נעכט זיי שרעק און הויער איבער זיי ווי קללה פון פאַרברעך.
און גרויזאָם קאָלט אַן עדות זיי, פאַרצייל וואָס איז געשען
פאַר קינדער, וואָס נאָך אונז דאָ קומען וועלן ווען.
מ׳האָט כבוד, בלוט פון פאָלק פאַרשוועכט, און זומער־הימלען האָבן ניט פאַרשטעלט,
די זון געשיינט האָט אומפאַרשעמט, און ניט געוועזן בלינד איז וועלט.
געפאָלן זיינען מענטשן טויט, געקנאָלט די ביקסן, רויך האָט זיך געטאָן אַ טראָג,
האָט פאָלק געקלאָגט און זיך געשפילט, געשלומט מיט דער אָלטער פלאָג.
זיי אויך פאַר אונז אַ ווי־געשריי צו גאָט, וואָס האָט זיין פאָלק די אייביקייט געשענקט
און אויך געגעבן אים דעם טויט, אַ טויט פון קרבן אין זיין בלוט פאַרשוועמט.
אַן אָפּגעפּרעמדטן זון, וואָס וועט פון אים פאַרבלאָנדזשען
און ווייטיקפול צווישן פרעמדע וויילן,
פון ווייטן וויגן און רוף, ער זאָל צוריק באָלד קומען, טאָפּן
דיינע קאָלטע ציילן,
דיין גלאַנץ דעם שווארצן זאָל ער זאָפּן און פאַרשטיין, פאַר
וואָס ער איז געקוועלט,
און וואָס אזוינס איז וועלט אַרום, וואָס האָט אָט די מצבות
אויפגעשטעלט.
שטיי שטאַרק און פעסט דו, טרויער־זייל, און זיי ווי מירמלשטיין
אין ענדער פון די לענדער־פעלקער — זאָלסט פון אָרט ניט גיין!

די אַלגעמיינע מצבה אויפן ברודער־קבר פון די פּאָגראָם־קרבנות אויפן בית־עלמין אין באַגניאָווקע.

אַלע קרבנות פון דעם פּאָגראָם זיינען באַערדיקט געוואָרן אין אייַן גרויסן ברודער־קבר, אויף אַ בכבוד׳יקן פּלאַץ אויפ׳ן אַלטן אידישן בית־עולם. אויף דעם מאַסן־קבר איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ גרויסע מאַסיווע מצבה, אויף וועלכער עס איז אויסגעקריצט געוואָרן אַ ספּעציעלע עפּיטאַפּיע, אין העברעאיש, פון דעם באַרימטן דיכטער זלמן שניאור. דאָס איז אויך איבערזעצט געוואָרן אין אידיש, פון א.ל. פּאיאנס. דער אויפשריפט אויפ׳ן גרויסן שוואַרצן מאַרמאַרענעם מאָנומענט, אין העברעאיש און אידיש, איז געווען:

עמוד אבל

חזק ועמוד, עמוד אבל, היה כחלמיש,
אל תמג בדמי ההרוגים הקדושים תחתיך
ובנסך דמעות עליך.
ובהמיר מדינות ועמים ממקומך אל תמוש,
הבהילם בלילה ורבץ על גביהם כמארה.
והיית עד קרי ואכזרי וספרת הקורות
לבנים הבאים אחרינו לדורות,
כי חלל כבוד עמי ודמו, וקיץ ושחקים זאת ראו
והשמש לא בושה להאיר, ועיני העולם לא כהו,
כי כרעו חללים הרעימו קני־רובה התאבד העשן
ויקנן וישתחק וישלם עם נגעו הישן.
היה לנו שועה לאל אשר נתן הנצח לעמו
וגם את המות לו נתן — מות קרבן מתבוסס בדמו.
בן אובד כי יתע ממנו וגשש וכאב בין זרים,
רמז לו מרחק כי ישוב וגשש טוריך הקרים
וספג את ברקך השחור וידע מדוע הוא חולה,
ומה כל העולם אשר מסביב היוצר מצבות כאלה.
חזק ועמוד ציון אבל, היה כחלמיש,
ובהמיר מדינות ממקומך אל תמוש.

דער גרויסער מאָנומענט אויפ׳ן מאַסן־קבר פון די פּאָ־גראָם־הרוגים, איז אין פּאַרלויף פון פיל יאָרן געשטאַנען אויפ׳ן אידישן בית־עולם אין באַגניאָווקע. עס האָט דער־ציילט און דערמאָנט וועגן די דריי שרעקלעכע טעג פּאָר די אידן אין ביאַליסטאָק, אין אָנהויב יוני 1906. אָבער אין די לעצטע יאָרן ערשט האָבן די פּאָליאָקן צעשטערט און צע־בראָכן די ווירדיקע מצבה. די וואָנדאָלן האָבן צוגערויבט די טייערע מאַרמאָרענע שטיינער...

די נעמען פון די קדושים

יצחק געבעל, 56 יאָר
חיים געבעל, 30 יאָר
יונה קאָהן, 26 יאָר
פייוועל ריבאַלאָווסקי, 23 יאָר
נתן־נטע באכראך, 21 יאָר
מנחם מאנעס הורוויץ, 19 יאָר
יצחק סאפיר, 18 יאָר
אריה ליב זאקהיים, 10 יאָר
משה ליבערמאן, 3 יאָר
ברוך אליהו פריידקין, 62 יאָר
שמואל צאלעוויץ, 59 יאָר
אברהם קאץ, 49 יאָר
מענדעל מאקעל, 43 יאָר
מרדכי לעווין, 38 יאָר
יצחק געווירצמאן, 35 יאָר

פאלק כמעלניק, 28 יאָר
מרדכי לאפידות, 21 יאָר
אהרן משה לאפידות 19 יאָר
בלומע לאפידות, 20 יאָר
אברהם אריה סעגאל, 58 יאָר
חיה פעשע סעגאל, 50 יאָר
זלמן גרינבערג, 43 יאָר
פּעשע אטלאס, 42 יאָר
צבי אריה ווייניצימער, 48 יאָר
אברהם שמעון עפשטיין, 35 יאָר
יצחק שוואַרץ, 24 יאָר
משה קוסטין, 22 יאָר
זרח פאנדע, 18 יאָר
צבי הירש טאשמאן, 63 יאָר
יהודה טייטצמאן, 51 יאָר

אברהם יצחק קערשענשטיין, 47 יאָר
אברהם גרינהויז, 26 יאָר
פּנחס אש, 20 יאָר
לייב חיים שמיד, 28 יאָר
אברהם מאכאי, 24 יאָר
שלמה פורמאן, 22 יאָר
זלמן משה לאמצעוויצקי, 20 יאָר
ראובן שושאן, 18 יאָר
משה אווץ, 18 יאָר
ישראל קוסטין, 3 יאָר
יוסף בורלע, 3 יאָר
מרדכי קרוגליאנסקי, 60 יאָר
חיים שאָפּיראָ, 43 יאָר
לייזער איינשטיין, 40 יאָר
שיינע איינשטיין, 40 יאָר

ירחמיאל איינשטיין, 21 יאָר
סאָניע איינשטיין, 20 יאָר
שמואל איינשטיין, 19 יאָר
יעקב סוראָוויץ, 35 יאָר
שלמה ישראל סושיצקי, 36 יאָר
יואל טוואַרקאָווסקי, 29 יאָר
נחום יעקב גראָבאָווסקי, 27 יאָר
אברהם הערש נייפעלד, 71 יאָר
יעקב לעווין, 50 יאָר
שלמה פרוזשאנסקי, 43 יאָר
שואל וואָלף נאָוויאָזסקי, 41 יאָר
שלום אהרן נאָוויק, 28 יאָר

אייזיק באכראך, 24 יאָר
זומל צוקערמאַן, 22 יאָר
מרדכי שמוקלער, 18 יאָר
יצחק לייב ראוויצקי, 16 יאָר
צבי הירש העפנער, 63 יאָר
יוסף מענדעל גילעוויץ, 48 יאָר
משה שמחה בראַנסקי, 45 יאָר
דוד יצחק טצעמניק, 32 יאָר
שמחה וואַלערשטיין, 25
מרדכי באַסין, 19 יאָר
אברהם יצחק לעווארטאָווסקי, 18 יאָר
משה בערל פאַט, 16 יאָר

אריה לייב מאזור, 14 יאָר
חנה רובינאָווסקי, 19 יאָר
זלאטע פייגעל שלאכטער, 50 יאָר
חיים וועלוועל שלאכטער, 16 יאָר
דוד כוואראָווסקי, 15 יאָר
טויבע כץ, 71 יאָר
רחל קליינבארד, 48 יאָר
שרה יעווירי‌אָווסקי, 20 יאָר
חנה בלומע גינזבורג, 20 יאָר
צביה גוטקין, 10 יאָר

אַסיף דימאָוו

אונזער אומפאַרגעסלעכע אַלטע היים

איך בין געבאָרן געוואָרן אין ביאַליסטאָק, די קליינע קרוין פון ליטע, ווייל די גרעסערע קרוין איז דאָך געווען ווילנע. אין דער צייט, ווען עס האָט זיך אַנגעהויבן מיין לעבן, דאָס הייסט ביים סוף פון די זיבעציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט, איז ביאַליסטאָק געווען צעטיילט אין צוויי ניט־גלייכע טיילן — אין צענטער פון דער שטאָט, אויף דער אַלעקסאַנדראָווסקי, ניקאָלאַיעווסקי און ליפאָווער גאַסן, האָבן געוואוינט די „געקליבענע", די אינטעליגענץ; אָרום זיי, אויף דער גומיאַנער גאַס, אויף די פּיאַסקעס, אויף דער יאַטקע־גאַס, האָט געוואוינט דאָס פּאָלק, די אמת'ע אידישע ביאַליסטאָק.

די אינטעליגענץ האָט געריידט דייטש, ווייל די דייטשע גרענץ איז געווען נאָענט, און רוסיש, ווייל דער רוסישער טשינאָוויק איז געווען נאָך נענטער. אָבוץ דעם, האָבן זיי געהאַלטן אין שטוב דינסטמיידלעך, ניאניעס און אָמעס, וועלכע האָבן גערעדט פויליש. דאָס פּאָלק האָט גערעדט אידיש און געקענט העברעאיש, — אויב ניט אַ סך, איז פאָרט מער ווי די אינטעליגענץ.

הינטער דער שטאָט זיך געצויגן דער וואָלד, וואָס מען האָט גערופן „זווערינעץ", און נאָך וויטער — דער סאָסנאָווער וואָלד. ווען אַ ווינטל האָט געבלאָזן, אַדער אַ שטורעם האָט אויסגעבראָכן, האָבן די וועלדער גערעדט אויף זייער אוניווערסאַלער שפּראַך, וואָס איז איינע־און־דיזעלבע אויף דער גאַנצער וועלט.

ביאַליסטאָק איז אַלט. אַ פינף־הונדערט־יעריקער הימל הענגט איבער דער שטאָט און אירע וועלדער. די היסטאָריע האָט גהאָט געוואָלט צייט און פלאַץ וואו צו צוהולדיגן זיך, — אָט האָט זי גערעדט ליטוויש, אָט פויליש, דערנאָך מאָלאָראַסיש; און אויף יעדער שפּראַך און אין יעדער עפּאָכע האָט מען פאַרפאָלגט און געטריבן די זיידעס און עלטער־זיידעס פון די אידן, וואָס זיינען אין מיין צייט געווען די איינ־וואוינער פון די „יאַטקעס" און די „פּיאַסקעס".

שיין איז געווען דער „זווערינעץ"־וואָלד, דער געהיימניספולער פריינט פון מיין יוגנט. ער האָט גערעדט צו מיר מיט דעם שארך פון זיינע בוימער, מיט דעם סווישטשען פון זיינע פויגל. ער האָט באַגריסט מיך מיט זיין גרינקייט, מיט די קאָלירן און פאַרבן פון זיינע באַשיידענע בלומען; מיט דעם העל־בלויען הימל, וואָס האָט געקוקט אויף מיר דורך די צווייגן פון די הונדערט־יאָריקע בוימער זיינע. שיין איז געווען דער „זווערינעץ" אויך שפּעטער, אין דער צייט פון די פאַרבאָטענע „מאיאָנטקעס", ווען מיר, די גימנאַזיסטן, האָבן געפּייערט דעם ערשטן מאי צוזאַמען מיט די פאַבריק־אַרבעטער, מיט די וועבערס פון נאָוויק, בעקער און בראָוניק'ס וואָל־פאַבריקן.

אָבער פריער, אין די צייטן פון העטמאַן בראניצקי, איז עס געווען אַנדערש. די פאַנעס האָבן געקאַמאַנדעוועט איבער ביאַליסטאָק, ברענגענדיק שרעק און אומגליק אויף אידן. דער וואָלד „זווערינעץ", ווי דער נאַמען ווייזט עס אָן, איז דאָן געווען פול מיט ווילדע חיות („זווער" מיינט אין רוסיש „חיה"). דאָ זיינען די פאַנעס געגאַנגען אויף יאגד, געשאָסן בערן, וועלף, פוקסן און „זוברעס", אַ מין חיה, וואָס איז ענלעך צו דעם אַמעריקאַנישן באַפאַלאָ. אויף דעם „סטאָוו", וואָס האָט זיך געפונען אַמאָל אינמיטן שטאָט, זיינען די פאַנעס אַרומגעפאָרן אין קלייניע שיפלאָך, געזונגען, געפירט ליבעס, געצונדן פייערווערק פון פאַרגע־ניגן־וועגן. פון פאַרגעניגן־וועגן האָבן די פאַנעס אויך געצונדן אידישע הייזער און כאַטקעס.

אונזערע אור־אור־עלטערן זיינען אָפטמאָל געווען געצווונגען צו באַהאַלטן זיך אין די וועלדער, טאָקע אין דעם זעלבן „זווערינעץ", און אַליין ווערן ווי חיות, ווי פוקסן, אַדער זוברעס, נאָר וועלכע מען האָט זיך געיאָגט. דערפאַר, ווען מען הערט זיך גוט אייַן אין דער גרינער שפּראַך, אויף וועלכער עס ריידן די וועלדער אָרום ביאַליסטאָק, קען מען, דוכט זיך, דערהערן וויטע האַלב־פאַרשוואונדענע קרעכצן, אידיש געווויין, אַ ווייטן פאַרשטיקטן אויסגעשריי, — אַן אָפּקלאַנג פון פאַרשוואונדענע תפילות, דאָס וויידערקול פון אַ האַרצרייסענדן „שמע ישראל!" אָרויסגעשטויסן פון האַרצן אין אַ מאַמענט פון פאַרצווייפלונג. די אַלטע ליטווישע וועלדער, פונקט אַזוי ווי די פוילישע, שמעקן מיט אידיש בלוט.

פאַרשוואונדן זיינען די אַלטע צייטן. פון העטמאַן בראניצקי, דעם אַמאָליקן הערשער פון ביאַליסטאָק, איז איבערגעבליבן בלויז זיין שיינער פּאַלאַץ, וואָס אידישע הענט האָבן געהאַלפן בויען. דער פּאַלאַץ איז פאַרוואַנדלט

געווארן אין אן אינסטיטוט, וואו עס האבן זיך געלערנט קריסטלעכע מיידלאך פון די „בעסערע" פאמיליעס, אן „אינסטיטוט דליא בלאגראדניך דעוויץ".

די העטמאנס און די פאנסטוואָ זיינען אוועק אזוי ווי זיי וואלטן קיינמאל אויף דער וועלט נישט געווען. אידן זיינען געבליבן. זיי האבן ווייטער געבויט ביאליסטאק, שריט ביי שריט, שטיין ביי שטיין... אזוי איז אויסגעוואקסן מיין מוטער־שטאט, די קליינע קרוין פון ליטע, דאס ארט, וואו איך האב געעפנט מיינע נייגעריקע אויגן.

דאס פאלק זאגט אז דאס קינד, וואס ווערט געבוירן אין דעם יאר־טאג פון זיינע עלטערנס חתונה, איז א מזל'דיק קינד. מיין געבורטסטאג איז דעם פערטן פעברואר, פונקט אין דעם טאג פון טאטע־מאמעס חתונה. מאלע־וואס דאס פאלק זאגט! און דאך בין איך פארט געווען מזל'דיק. ניט איינמאל בין איך געווען נאענט צום טויט, און בין גערעטע־וועט געווארן ווי דורך א נס. פיר מאל האט מען אויף מיר געשאסן פון א שטרעקע פון דריי שפאנ. דער מאן האט געצילט אין מיין קאפ. די קויל איז פארבייגעפלויגן לעבן מיין אויער. נאך א קויל איז געווען געצילט אין מיין הארץ; דער שיסער האט גוט געצילט, אבער געטראפן האט ער פונקט אינ'ם קליינעם בלעכל פון מיינע שלעיקעס. דאס קליינע בלעכל האט מיר געדינט ווי א פאנצער. אין צייט פון א פייער האב איך זיך ארונטערגעקייקלט פון א הויכן דאך אין פעטערבורג. איך בין ארייגעפאלן אין א ווייכן שליטן, זיך ארויסגעקייקלט אויף א בארג שניי, און — זיך צעלאכט.

איך בין צוויי מאל געלעגן אויף דער גאס צעקלאפט פון אן אויטאמאביל — איינמאל אין בערלין, א צווייט מאל אין לאנדאן. א גרויזאמע קראנקהייט — אסטמא — וואס איז כמעט ניט צו אויסקורירן, האט מיך אפגעלאזט מער ווי אויף 26 יאר. אויסערגעווינלעך מזל'דיק בין איך געווען אין געווינען פאר זיך גוטע אמת'ע פריינט צווישן די פיינסטע מענטשן פון דער וועלט — אידן און קריסטן, מענער און פרויען.

דאס געסל, אין וועלכן איך בין געבארן געווארן, האט ניט געהאט קיין אפיציעלן נאמען — ס'איז געווען גלאט א זייטיק געסעלע, א „פערעאולאק". אין ביאליסטאק זיינען געווען א סך אזעלכע געסלעך אן נעמען, ווייל א יעדער איינער האט דאך סיי־ווי־סיי געוואוסט וואוהין צו גיין. אבער א צו־נאמען האט אונזער געסעלע יא געהאט. מ'האט עס גערופן: „שניאור גוטמאנ'ס געסעלע", ווייל שניאור גוטמאן האט דארט פארמאגט א הויז מיט א הויף, און מיט א גארטן. און טאקע אין דעם גוטמאנ'ס הויז האב איך צום ערשטן מאל טריאומפירנדיק אויסגעשריגן: „אידן פון ביאליסטאק, איך בין דא!" דאס הייסט, איך האב אפשר געוואלט, אזוי אויסשרייען. אין דער אמת'ן אבער איז דאס געווים געווען דאס געווינלעכע שרייענדיקע געוויין פון א ניי־געבארן מענטשעלע — וואס איידער וואס־ווען האט עס שוין חרטה וואס ס'איז געקומען אויף דער וועלט.

גוטמאנ'ס געסעלע איז געווען נאענט צום צענטער פון דער שטאט. מיט איין עק האט עס געקוקט צו דער יאטקע־גאס; מיט דעם אנדערן — צו דער ניקאלאיעווסקע אדער וואסילקאווער גאס, ווי מ'האט זי אויך גערופן. אין דער יאטקע־גאס האבן געוואוינט פשוט'ע באשיידענע אידן, באלמעלאכעס, קליינע קרעמער, גלאט ארימעלייט — דאס פאלק, דאס אמתע ביאליסטאק. אויף „ניקאלאיעווסקע" האט געוואוינט די אינטעליגענץ, דער מער אדער ווייניקער געבילדעטער קלאס. דארט האט מען גערעדט די רוסישע און די דייטשע שפראך, און אמאל — כאטש זעלטן — אויך די פראנצויזישע.

דארט און ווייטער ארום דער „ניקאלאיעווסקע" זיינען געווען די רייכע קראמען, אידישע און ניט־אידישע, ווילבושעוויטש'ע אפטייק, מוראוויאוו'ס מאגאזין, דער קלוב („בלאגראדניע סאבראניע"). דארט האבן געוואוינט די דאקטוירים — דאקטאר באמאש, וואס איז, נעבאך, געווען א הינקעדיקער; דאקטאר כאזאנאוויטש, דער אידישער טרוימער, דער מאן וואס איז געווען א ציוניסט נאך איידער ציוניזם איז געווארן א באוועגונג.

גוטמאנ'ס געסעלע איז, אזוי צו זאגן, געלעגן צווישן צוויי וועלטן: פון איין זייט איז געווען דאס היימישע מאמע־לשונ'דיקע ביאליסטאק, און פון דער אנדער זייט — די „אויפגעקלערטע", די איראפעאישע שטאט, וואס מ'האט ערופן אויף רוסיש „ביעלאסטאק". אונזער געסעלע האט צעטיילט און אין דערזעלבער צייט פארבונדן די צוויי וועלטן.

און טאקע דארט, צווישן „ביאליסטאק" און „ביעלאס־טאק", בין איך געבארן געווארן. א צופאל, פארשטייט זיך, אבער דער פאקט האט געהאט אן איינפלוס און זיך אפגע־שפיגלט אין מיין נאטור און אין מיין לעבן. איך בין געווען א טייל פון דעם געזונטן, פעסטן קערן פון דער יאטקע־גאס, אנגעפילט מיט אירע אלטע אמת־אידישע טראדיציעס און אין דער זעלבער צייט האט עס מיך געצויגן צו דער „ניקאלאיעווסקאיא אוליצא", צו נאשן פון דער וועלט־לעכער בילדונג, צו לערנען רוסיש, דייטש, פראנצויזיש; צו זען, צו הערן, צו קענען, צו וויסן — ארויס פון דער ענגער היים אין דער ברייטער פרעמדער וועלט.

דאס איז געווען ניט נאר מיין פערזענלעכער וועג. איך בין ניט געווען קיין אויסנאם. איך האב דורכגעמאכט דאס זעלבע, וואס עס האבן איבערגעלעבט און דורכגעמאכט א סך אידישע יונגעלייט פון מיין דור. איך בין ניט געווען אריגינעל. מיך האט געטראגן אויף זיינע פליגלען דער ווינט פון דער צייט. אבער —

— אבער אזוי איז געווען בלויז די ערשטע העלפט פון מיין אומרואיקן לעבן. די צווייטע העלפט איז געווען דער וועג צוריק: פון רוסלאנד, פון דער ציוויליזירטער אייראפע, מיט איר גאנצן גלאנץ — אפטמאל פאלשן און אנטוישנדן גלאנץ — צוריק אהיים, צו דעם אידישן ביאליסטאק, צו דעם פשוט'ן באדן אונטער די פיס, צו דעם אור־אלטן אידישן לעבן, וואס ווערט וואס ווייטער אלץ אינגער...

איך האב דאס צוריק געפונען ניט נאר אין דער ביאלי־סטאקער יאטקע־גאס, נאר אויך אין וויען אויף דער געווע־זענער טאבאר־שטראסע; אין בערלין אויף דער אידיש־לעכער אראניענבאום שטראסע; אויף די איסט סאידער גאסן פון ניו־יארק; אין לאנדאנער ווייטשעפל און גאלדער'ס גרין — אומעטום האב איך נאכאמאל און ווידעראמאל געפונען שניאור גוטמאנ'ס געסעלע, „וואו מיין וויגעלע איז געשטאנען".

איך בין דורכגעגאנגען דאס געסעלע צוויי מאל — אהין און צוריק. און כאטש דאס געסעלע איז געווען זייער קליין, האט עס מיך גענומען כמעט גאנצע זעכציק יאר און איך בין נאך אלץ דערמיט ניט פארטיק. איך האלט נאך אין גיין...

די שוהלן, בתי־מדרשים און מנינים

די שוהלן, פֿאַרשיידענע בתי־מדרשים און מנינים, ווי אויך רעליגיעזע דערציאונג, האָבן פֿאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין לעבן פון די אידן אין ביאַליסטאָק. די גרויסע ביאַליסטאָקער שוהל, וואָס איז אויפגעבויט געווארן נאָך פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געווען דער צענטער פון דעם פֿאַרצווייגטן לעבן. אַרום דאָרט אין אַלע זייטן, זיינען אויך געווען פֿאַלגענדע בתי־מדרשים:

דער אַלטער בית־המדרש, דער נייער בית־המדרש, יחיאל נעכע׳ס בית־המדרש, דעם גביר׳ס בית־המדרש (איטשע זאָבלודאָווסקי), צלאל אַגע׳ס בית־מדרש, מענדל גראָווע׳ס בית־מדרש, טיפערמאַנ׳ס בית־מדרש, קאָפּל היילפּערנ׳ס בית־מדרש, שמואל בולקאָווישטיינ׳ס בית־מדרש, בית־מדרש גמילות חסדים, דער פּולקאָווער בית־מדרש, בית־מדרש נאָווהאָליפּיע, דער (נייער) גרינער בית־מדרש, פּוזשע׳ס בית־מדרש, וואָלקאָוויסקי׳ס בית־מדרש, דוד דייכעס בית־מדרש, בישקע זאָבלודאָווסקי׳ס בית־מדרש.

די בתי־מדרשים פון די שולהויף־קוואַרטאָלן, פון זינט דעם יאָר 1800, זיינען געווען: דער בית־מדרש חברה ש״ס, בית־מדרש אורח חיים, דער בית־המדרש חיי־אדם. די בתי־מדרשים אין שולהויף־ראַיאָן, צו דרום־זייט, זיינען געווען: סענדער׳ס בית־מדרש, בית־מדרש תורת חסד, קראָכמאַלניק׳ס בית־מדרש, דער בית־מדרש לומדי ש״ס, דער אָפּיצירסקער בית־מדרש. די בית־מדרשים אין דעם סוראזער ראַיאָן זיינען געווען: משה מיילעכ׳ס בית־מדרש, דער שוסטעריישער בית־מדרש, בית־המדרש תורת חיים. די בתי־מדרשים אין דעם פּיאַסקאָווער ראַיאָן זיינען געווען: דער געמויערטער בית־מדרש, דער הילצערנער בית־מדרש, אַרגענטינער בית־מדרש, חברה תהילים בית־מדרש, ביאַלאָסטאָצקי׳ס בית־מדרש. די בתי־מדרשים אין כאנייקער ראַיאָן זיינען געווען: דער גרויסער כאנייקער בית־מדרש, ליבע רחל׳ס בית־מדרש, דער בעקערשער בית־מדרש, בית־מדרש תהילים, אלי מיילעכ׳ס בית־מדרש.

צווישן די נייַע בתי־מדרשים זיינען געווען: דער נייוועלט בית־מדרש, בית־מדרש משמור, נייַמארק׳ס בית־מדרש, באצער׳ס בית־מדרש, דער קצבישער בית־מדרש, בית־מדרש בית־שמואל, בית־מדרש תחכמוני, בית־מדרש משכנות יעקב. ביי די אידישע פילאַנטראָפּישע אַנשטאַלטן זיינען געווען פֿאַלגענדע בתי־מדרשים: בית־מדרש לינת חולים אויף זאַמענהאָף־גאַס, בית־מדרש לינת הצדק אויף ראַשאַנער גאַס, בית־מדרש מושב זקנים אויף קופּיעצקא גאַס, און בית־מדרש הקדש. חסידישע שטיבלעך זיינען געווען פֿאַלגענדע: בית־מדרש חסידי קאָצק אויף טשעמנע גאַסל, בית־מדרש חסידי גער אויף סוראַזער גאַס, און בית־מדרש חסידי סלאָנים אויף זאלעווני גאַס.

חוץ דעם זיינען אין ביאַליסטאָק געווען צענדליקער באַזונדערע מנינים, וואו אידן פלעגן דאָוונען פֿאַר זיך אין קליינע גרופּן. געווען אויך עטלעכע ספּעציעלע מנינים, וואָס האָבן זיך גערעכנט פֿאַר בתי־מדרשים. דאָס זיינען געווען: בית־מדרש הרב ר׳ חיים הערץ אויפֿן שולהויף, נאָוויק׳ס בית־מדרש אויף מיצקעוויטשא, קאָפּל זאַלקינד׳ס בית־מדרש אויף ביאַליאָסטאָטשאנסקע און שווארצ׳ס בית־מדרש אויף פּאַלנע גאַס. אַ וויכטיקע ראָלע אין לעבן פון די אידן אין ביאַליסטאָק האָט געשפּילט די כאָר־שוהל, פּריער די אַלטע פון מיט איבער הונדערט יאָר צוריק, און שפּעטער די ניי כאָר־שוהל, אויף ליפּאָווע (פּילסודסקי) גאַס.

אין פֿאַרשיידענע ערטער אין ביאַליסטאָק, זיינען אויך געווען אַלערלייַ קליינע און פּריוואָטע מנינים אין פֿאַלגענדן באַשטאַנד:

א) אגודת אחים (נייוועלט); ב) מנין איגלע (סאָסנאָווע); ג) מנין איזוואָטשיקעס מעגלי צדק, צוויי מנינים — אין אַדעסקי און קיעווער גאַסן; ד) בונימ׳ס מנין (סאָסנאָווע); ה) בריסקער בעקער (יוראָווצער, 21); ו) מנין באָטאַניטשני (באָטאַניטשני גאַס); ז) בית יעקב (טשעמנע גאַס); ח) בית ישראל (זשעלאַזני, 262); ט) מנין ביאַלער (סאָביעסקי, 14); י)

די ישיבה בחורים מיט זייערע לערער
פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה אין 1939.

מנין גוטמאַן (סענקעוויטשא); יא) בערל גראָסמאַן (מאַרק־גאַס); יב) דאָראָטינסקי (יוראָווצער, 13); יג) וויינשל מלכה (פּאַלנע גאַס); יד) מנין זבאר (סקאָרופּ); טו) חיי אדם משניות (סטאָלאַרסקי, 7); טז) מנין חן־טוב שפּינמאַן (יידן־גאַס); יז) חברה תורה (מלינאָווע, 12); יח) מנין ליובאָווסקי (קראָשעסטעג, 14); יט) זאָוויקער (מלינאָווע, 7); כ) מנין סאָקאָל (סקאָרופּ); כא) פורמאַנ׳ס מגיד (פּיענקי, 4); כב) מנין פּאַט (סענקעוויטשא, 52); כג) מנין קרופּיצקי (קילינסקי, 25); כד) קאַנטאָראָווסקי (סוכא, 23); כה) שומרים לבוקר (רופּאישע אָדער דר. כאָזאַנאָוויטש׳ס געסל); כו) פּייערלעשער מנין (ביי באַיאַרסקי); כז) סאָלדאַטסקער מנין (ישיבה־גאַס).

מנינים חסידים־שטיבלעך: כח) קאָברינער שטיבל (ביי הרב ר׳ מאיר שלאכעטסקי); כט) ראָדזינער (אַנגערס גאַס); ל) קאָרלינער (ישיבה־גאַס); לא) טשעכאַנאָווער (קופּיעצקי, 19); לב) טריסקער (גלוכא, 7); לג) מינסק חדש.

אָט די אַלע הייליקע פלעצער פֿאַר אידן, וואו אידישע דורות האָבן שטענדיק געטאָן תפילה צום אַלמעכטיקן און וואָס דאָס איז געווען טייער ביי די אידן אין ביאַליסטאָק, זיינען אָפּגעווישט און פֿאַרניכטעט געווארן בעת דער גרויזאַמער צווייטער וועלט־מלחמה, פון די נאַצישע רוצחים. פון די אויבנדערמאַנטע גרויסע צאָל שוהלן, בתי־מדרשים און מנינים איז צו זען ווי אַזוי די אידן אין ביאַליסטאָק זיינען שטענדיק געווען — צוגלייך מיט׳ן אידיש־נאַציאָנאַלן און וועלטלעכן לעבן — אויך באַגלייט מיט צוגעבונדנקייט צו אידישע רעליגיעזע ווערטן.

די נייע צייט

אונזער ליכטיקע פאַרגאַנגענהייט

ביאַליסטאָק! ס׳איז נישט בלויז דער געפיל פון לאָקאַל פּאַטריאָטיזם, וואָס צעגיסט זיך מיט וואַרעמקייט אין האַרצן פון איטלעכן היימישן מענטשן, וועו ער רעדט וועגן זיין היים־שטאָט. ביאַליסטאָק פאַרמאָגט באמת א באַזונדער כאַראָקטער־שטריך: אומגע־ווינלעכע געשפּאַנטקייט פון מענטשלעכער ענערגיע. שוין דער אויסזען פון דער שטאָט זאָגט עדות דערפון.

די אַלע דריי־שטאָקיקע הייזער פון די הויפּט־גאַסן, וואָס זיינען אין די סך צענדליקער געבויט געווארן אין משך פון אַנדערהאַלבן צענדליק יאָר, צום סוף פונ׳ם פאַר־גאַנגענעם יאָרהונדערט, זיינען אויך דעמאָלס נישט אַרויס־געפרופן געווארן דורך דער אוממיטלבארער נויט צוליב א פלוצלינגער פאַרגרעסערונג פון דער שטאָטישער באַפעל־קערונג, נאָר דורך אַן איבערגעשפּאַנטן דראַנג צו עקספּאַנסיע. די פאַנאַנדערוואַרפונג אין דער בריים, אין „אַרגענטינע״ און אַנדערע עקן פון שטאָט, איז וויניקער אַנזעעוודיק, אַבער דער ריסן זיך צום הימל אין צענטער־שטאָט וואַרפט זיך אין די אויגן. מ׳האָט אומעטום געבויט אַן געלט, אַן אויסזיכטן אויף געהעריקער אוטילאַציע. געלט וועלן געבן די בענק און שכנים וועלן שוין קומען. האָט טאָקע די באַוועגונג געפּלאַצט, א גרויסער טייל הייזער זיינען אַריבער צו די בענק, אַדער צו אַנדערע בעלי־בתים — אַבער די שטאָט האָט זיך אויפגעהויבן, די „הימל־קראַצערס״ זיינען געבליבן עדות פון דער ביאַליסטאָקער ענערגיע.

אין און אַרום דער שטאָט סטארטשען אַרויס, איבער די הייזער, הויכע קיילעכדיקע פאַבריק־קוימענס. וויפל די היסטאָרישע פאַרשערס זאָלן זיך נישט באמיען צו דער־קלערן עס מיט פאַליטישע סיבות, צי ווייל דער אמאָליקער דייטשער אָקופאַנט, פאַר 130 יאָר, האָט אַנדערש נישט אַריינגעלאָזן א אידן קיין ביאַליסטאָק, סיידן ער האָט זיך פאַרנומען מיט פאַבריקאַציע, צי ווייל דער שפּעטערדיקער רוסישער אָקופאַנט, פאַר 100 יאָר, האָט געוואָלט דורך דער אַנטוויקלונג פון ביאַליסטאָקער פאַבריקאַציע פאַראַליזירן די לאָדזשער אינדוסטריע און געבן דערמיט פוילן א קלאַפ, — דער פאַקט קען נישט פאַרלייקנט ווערן, אַז די אידישע איבערגעשפּאַנטע ענערגיע האָט די פאַבריקן־נעץ פאַר־שפרייט אין אומגעהויערער מאַס. די זעלביקע ענערגיע האָט אויך פיאַנעריש אויסגעטראָטן א וועג פאַר די טעקסטיל אויסאַרבעטונגען ביז אין טיף רוסלאַנד אַריין, און נאָך ווייטער אַזש קיין כינע. די אינדוסטריע האָט געפלאַצט, אַבער די קוימענס שטייען נאָך, ווי שטומע עדות פון דער ביאַליסטאָקער אידישער גוואַלדיקער ענערגיע.

און אויך אינ׳ם לעבן־שטייגער פונ׳ם פרט און פונ׳ם כלל איז ביאַליסטאָק ריר־עוודיקער ווי אַנדערע שטעט. די השגות פון לעבן, פון גענישן, פון אויסברענגען, אויך אויף צדקה, זיינען אין ביאַליסטאָק א סך ברייטער ווי אַנדערש־וואו. דער שאָפונגס־דראַנג, וואָס ברויזט אין דער נשמה פונ׳ם ביאַליסטאָקער אידן, לאָזט אים קיינמאָל נישט רוען, טרייבט אים צו מעשים, וואָס זיינען אָפט אבער זיינע כוחות. כמעט אַלע ביאַליסטאָקער געזעלשאַפטלעכע אינסטי־טוציעס זיינען געבוירן געווארן דורך אָט דעם פראַצעס פון איבערמענקיקן שאָפונג דראַנג. מען האָט דובלירט אינסטי־טוציעס, עשאָפן איבעריקע, אָבער גרויסע בנינים זיינען געבויט געווארן, — ס׳רוב אפילו אויף זאָמד, — זיינען געווארן באַפוצט און באַזאָרגט מיט כלערליי מכשירים און זיינען אויסגעהאַלטן געווארן. זיי ראַנגלען זיך אין יסורי־מות פאַר זייער קיום, אָבער איטלעכס ווינקעלע אין די דאָזיקע צענדליקער הייזער דערציילט וועגן דער ריזיקער ענערגיע, וואָס האָט געזידט אין דעם בלוט פון די בויערס און פירערס.

אויך אין איר אַרימקייט איז נאָך ביאַליסטאָק די פרינ־צעסין צווישן אַנדערע שטעט. אין איר אונטערגאַנג שיינט זי מיט׳ן פוץ פון אירע טעכטער, מיט דער לעבהאַפטיקייט פון איר יוגנט, אפילו מיט דער מיניעאַנדיקער פילפאַכיקייט פון אירע ליכט־רעקלאַמעס.

און די ענערגיע־איבערפולקייט פון דער גרויסער באַפעלקערונג האָט באַזונדער אינטענסיוו געווירקט אויף איינצלנע פערזענלעכקייטן, וואָס הויבן זיך ווי גיגאַנטן איבער דער מאַסע און דינען אין דער ברייטער וועלט ווי ליכט־טורעמס פון דער ביאַליסטאָקער אייגנאַרטיקייט. יעדע שטאָט פאַרמאָגט אירע אייגענע גדולים, אָבער אַזאַ חידוש־דיקע פערזענלעכקייט, ווי דר. כאַזאַנאָוויטש, למשל, וואָס האָט אין זיין אַרימקייט, מיט זיינע צען פינגער, אַוועק־געלייגט אַן אייביקן יסוד פאַר א ביכער־הויז אין ארץ־ישראל, אויפשטורעמענדיק און אויפפלאַקערנדיק די אידישע וועלט מיט זיין איבערמענטשלעכער ענערגיע, פאַרמאָגט קיין שטאָט נישט.

אין די ביאַליסטאָקער געסלעך איז געבוירן און געהאַדוועט געווארן דער הויכער גייסט, דר. לודוויק זאַמענהאָף, וואָס האָט מיט א נביא׳ישן בליק עקסקט איבער פעלקער און מדינות, געטראַכט וועגן די צייטן פון „באחרית הימים״ און געשאפן דער גאַנצער מענטשהייט איין שפראַך, עספּעראַנטאָ, וועלכע האָט מיט א רעוואָלוציאָנערן שטורעם דורכגעבראכן אלע וועלט־קאַרדאַנען און דערוואָרבן אַנהענגערס אין די הויפן פון מלכים און אין די שטיבלעך פון האַרעפאשנע אַרבעטערס.

דאָס וויגעלע פון דער ציון־באַוועגונג פאַר׳ן מזרח־אידנטום איז א לאַנגע צייט געשטאַנען אין ביאַליסטאָק, און דאָס הויז פון ר׳ שמואל מאָהליווער, יענעם גרויסן גאון, וואָס האָט זיך דערשלאָגן צום גרויסן אידישן מאַגנאַט, באַראָן ראָטשילד, געוואונען אים פאַר׳ן גרויסן אידעאַל און געשאפן א באַדן פון אַרבעט פאַר טויזנטער פיאַנערן אין דעם לאַנד פון אידישע האָפענונגען און שטרעבונגען.

און וועו די ערשטע אונטערערדישע דונערס פון דער רוסלענדישער רעוואָלוציע האָבן די וועלט אויפגע־טרייסלט, איז אין ביאַליסטאָק געשטאַנען די קאַוואַדלע, אויף וועלכער ס׳איז געשמידט געווארן, פון פאַלקס צער און צארן, יענער מעכטיקער כוח, וועלכער האָט שפּעטער די גרויסע אימפּעריע פון אַבסאָלוטיזם צעשמעטערט אין אש

און שטויב. מיט 130 אידישע לעבנס האָט ביאַליסטאָק, אין צוויי מיליטעריש פֿאַראָמטן, באַצאָלט פֿאַר דער דאָזיקער זכיה. אָבער אין די אָנאָלן פון דער געשיכטע פון דער פריי־הייט־באַוועגונג. פֿאַר דער מענטשהייט איז ביאַליסטאָק געבליבן פֿאַרשריבן מיט גאָלדענע אותיות.

איך וויל זיך דאָ נישט אַריינלאָזן אין אַ פּאָלעמיק פֿאַר דער ביאַליסטאָקער גדלות. ס׳קען זיין אַז אויך אין נעגאַטיוון זינען, למשל, אין פּרט פון פֿאַברעכערישקייט, אָדער שווינדלערישע געשעפטן, האָט ביאַליסטאָק צו פֿאַר־צייכענען אויסטערלישע אייגנאַרטיקייטן, וואָס שטייען אין דירעקטער שייכות מיט איר גייסטיקן פּרצוף. אָבער אַז ביאַליסטאָק האָט אין זיך אַ געוויסע אָנדערשקייט לגבי די פֿאַרשיידענע שטעט אין פוילן, דאָס פילט יעדער ביאַלי־סטאָקער בירגער און דאָס וויסן אַלע, וואָס זיינען וועג ס׳איז געקומען אין באַרירונג מיט אונזער שטאָט.

אויך אין די פּרעמדע מרחקים זעט זיך און שפּירט זיך די ביאַליסטאָקער אָנדערשקייט. אין ניו־יאָרק, למשל, זיינען פֿאַראַן הונדערטער אַרגאַניזירטע אידישע לאָנדסמאַנ־שאַפטן, אָבער קיין איינציקע פון זיי האָט נישט אָזא טיפּ־פֿאַרצווייגטע אַרגאַניזאַציע, ווי דער ביאַליסטאָקער צענטער. דאָס זעלביקע איז אויך אין שיקאָגאָ — אָבער אין דער גאַנצער וועלט, אין קאַוונע, אורוגוויי, טשילע, אויס־טראַליע, ארץ ישראל, וואו נאָר עס ווערן פֿאַרוואַרפן עטלעכע ביאַליסטאָקער, מעג זיין זייער צאָל ווי קליין, שאָפן זיי באַלד אַ פֿאַריין, אַ פֿאַרבאַנד, פֿאַרבינדן זיך מיט דער אַלטער היים דורך דער צייטונג, דורך זאָרגן פֿאַר די אינסטיטוציעס און שאָפן אַ ביאַליסטאָקער קאַלאָניע, פֿאַר־בונדן מיט צענדליקער פעדעם מיט דער מעטראָפּאָליע.

דער כוח פון ביאַליסטאָק באַשטייט, פֿאַרשטייט זיך, נישט אין די אויסטערלישקייטן, נאָר גראד אין אירע נאָרמאַלע דערשיינונגען. די 50 טויזנט אידן אין ביאַליסטאָק לעבן בכלל, סיי מאַטעריעל, און סיי גייסטיק, אַזוי ווי ס׳לעבן אַלע איבעריקע אידן אין פוילן. און דאָך האָט ביאַליסטאָק די ערשטע און די איינציקע, ביים סוף פון דער דייטשער אָקופּאַציע (ערשטע וועלט־מלחמה), אויף אַ רעוואָלוציאָנערן שטייגער, פֿאַרטריבן דעם אויטאָקראַטישן ועד־הקהל און געשאַפן אַ מוסטערהאַפטע דעמאָקראַטישע קהלה, וואָס וועט פֿאַרבלייבן אין דער געשיכטע אויף דורות. אין דער זעלביקער צייט האָט ביאַליסטאָק, ווידער אויף אַ רעוואָלוציאָנערן אופן, פֿשוט דורך פיזישן כוח אַריינ־גענומען די מעטריקאַציע פֿאַר אַ קנין פונ׳ם אידישן צבור.

די העברעאיסטישע באַוועגונג איז אין ביאַליסטאָק בלויז אַ טייל פון דער תרבות־באַוועגונג אין גאַנץ פוילן. אָבער אַז ביאַליסטאָק האָט געגרינדעט אַ העברעאישע גימנאַזיע, האָבן גראד באַלעבאָטישע אידן, נישט קיין ראַדיקאַלע העברעאיסטן, נאָר מענטשן מיט אויסער־געווייגלעכער ענערגיע, איר אַווענקגעשטעלט אַזוי הויך און פעסט, אַז זי רופט אַרויס די גרעסטע באַוואונדערונג ביי היימישע און ביי גאַסט פון נאָענט און וויט מיט איר פֿרעכטיקן בנין, גלענצנדיקן מעמד און דער עיקר מיט אירע 700 תלמידים!

די אידיש־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק איז אויך בלויז אַ טייל פון דער באַוועגונג אין פוילן און אין דער גאַנצער וועלט. אָבער — נישט רעכענענדיק ווילנע, וואָס האָט גאַנץ אַנדערע סיבות פֿאַר איר הויכער אַנטוויקלונג פון אידיש — האָט קיין שום אַנדער שטאָט חוץ ביאַליסטאָק נישט באַוויזן צו דערהאַלטן ביי די קאַטאַסטראָפֿאַלע אומשטענדן אַ פֿאַר־צווייגטע אידישע שול־נעץ און נאָך מיט אַ גימנאַזיע דערצו!

די יתומים־פֿראַבלעם איז נאָך דער (ערשטער) מלחמה געווארן איינע פון די וויכטיקסטע צווייגן פון סאָציאַלער פֿאַרזאָרגונג ביי אידן. אָבער קיין שום אַנדער שטאָט פֿאַר־מאָגט נישט אַזאַ פרוי ראַבינאָוויטש, וואָס איז אינגאַנצן אַ קעסל פון קאָכעדיקער ענערגיע און האָט אויפגעבויט אַ גרויסע נעץ פון יתומים־אינסטיטוציעס, וועלכע ווערן אויסגעהאַלטן ממש מיט נסים. און אַז דער חלף איז שוין געלעגן אויפ׳ן האַלז, איז זי, די איינציקע לאָקאַלע טוערין פון גאַנץ פוילן, געפֿאָרן קיין אַמעריקע און געבראַכט פון דאָרטן הילף.

מען וואָלט געקאָנט אָנצייכענען נאָך צענדליקער און צענדליקער פֿאַקטן פון געזעלשאַפטלעכער און פֿריוואַטע ענערגיע אין ביאַליסטאָק, וואָס כאַראַקטעריזירן בולט די ספּעציפיש היימישע אַטמאָספער, וועלכע איז ממש אָנגע־שטאָפּט מיט מיאזמען פון מענטשלעכער ענערגיע. איינער פון אָנדערן ווערן אָנגעשטעקט, איינער פון אָנדערן וויל נאָכמאַכן, איבעריאָגן, און ס׳ווערן געשאַפן גרויסע מעשים. איך וויל זיך אָבער אין צופיל פּרטים נישט אַריינלאָזן, ווייל איך וועל דעם ענין סיי ווי נישט אויסשעפן.

אינטערפֿאַרטייאישע קולטור־קאָנפערענץ אין ביאַליסטאָק 1915.

אברהם רייזען

אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט

אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, ווען איך בין אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק, ווי דער געהילפס־רעדאַקטאָר, אַדער ריכטיקער ווי דער סעקרעטאָר פון פאַרלאַג „בילדונג", וואָס איז געווען געגרינדעט פון אברהם קאַטיק, האָט שוין ביאַליסטאָק געהאַט געזאָגט איר ווארט, אמת אומלעגאַל, אין דער אַרבעטער־באַוועגונג, וואָס די צווייפערליי באַוועגונגען האָבן דעמאָלט געהאַט אַ נאַענטע שייכות. הגם צווישן די קעמפער פאַר פרייהייט האָבן זיך דעמאָלט געפונען אויך מאַנכע אַרבעטסגעבער, אונטער־נעמער און אפילו פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן געבענקט נאָך פרייהייט און ברידערלעכקייט. ביאַליסטאָק, לויט מיין איינ־דרוק אין יענער צייט, האָט פאַרמאָגט בערך אַ היבש צאָל ליבעראַלן, וואָס זיינען צוליב זייער פרייהייטס־קאַמף בכלל, געווען נאַענטע פריינט פון די סאָציאַליסטן. אין דעם פרט האָט מען אויך אברהם קאַטיק'ן געקענט אַריינרעכענען צו די סאָציאַליסטן, און ווי אַ קעמפער פאַר אידיש און אידישער ליטעראַטור, פאַר וויסנשאַפט אויף אידיש — איז ער געווען טאָקע נוטה צום „בונד", וואָס ער, דער בונד, האָט דעמאָלט אין ביאַליסטאָק, אַ דריי, פיר יאָר נאָך זיין גרינדונג אין ווילנע, געשפילט שוין אַ גרויסע ראָלע, ניט געקוקט וואָס ער האָט געאַרבעט אומלעגאַל, און אפשר טיילווייז אויך דערפאַר טאָקע, ווייל אומלעגאַל...

אברהם קאַטיק, וואָס איז אַ דיפלאָמאַטירטער פּראָוויזאָר — אַ געווען אַפּטייקער־פאַרמאַצעפט אין ווארשע, מיט העכערער בילדונג, האָט אין ביאַליסטאָק געגעבן לעקציעס אין די מער רייכערע הייזער אָלס רעפּעטיטאָר פאַר יענע פון דער אידישער יוגנט, וואָס האָבן זיך געגרייט צו די העכערע קלאַסן פון „רעאַלנע" גימנאַזיע און אפילו צום אוניווערסיטעט. די באַשעפטיקונג זיינע ווי אַ לערער, כאָטש אויך אידעאַליסטיש, איז געווען צוליב זיין דעמאָלט נאָך קליינער פאָמיליע, צוליב זיין הויך־געבילדעטער און באַגאַבטער פרוי פון דער געהויבענער ביאַליסטאָקער לאָפּידוס פאָמיליע.

די הויפּט צייט האָט אברהם קאַטיק אַוועקגעגעבן אין דער אידישער לייען־ביבליאָטעק, וואָס ער האָט געגרינדעט אין ביאַליסטאָק פאַר די אידישע אַרבעטער מאָסן. אָבער צוליב דער גרויסער צאָל ביכער, וואָס זי האָט פאַרמאָגט, און מסתם אויך רוסישע, האָט די ביבליאָטעק צוגעצויגן אַ גרויסע צאָל פון דער מער ראַדיקאַלער און ליבעראַלער אינטעליגענץ.

דערנאָך, ווי דער פירער און פאַרוואַלטער פון פאַר־לאָג „בילדונג", וואָס איז אויך געגרינדעט געוואָרן מיט אַן אידעאַליסטישן בליק, האָט די ניט באַזונדערס גרויסע וואוינונג פון די קאַטיקס צוגעצויגן אַ היבשע צאָל פון דער העכסטער אינטעליגענץ און פון „בונד", ווי די יונגע אַנאַ ראָזענטאָל, איר מאַן דר. ראָזענטאָל־אַנמאַן, שוין באַרימט געווען ביי די אַרבעטער מאָסן מיט זיינער אַ בראָשור אין אידיש וועגן סאָציאַליזם.

צווישן די אַלע באַזוכער ביי די קאַטיקס אין הויז, איז אויך געווען דער סאָלידער־בונדיסט, ראָפאַלאָוויסקי, וואָס אין יענער צייט, אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט ער „געקערט וועלטן", און נאָטירלעך „כדי צו בויען". אָבער אויך דעמאָלט איז זיין אַרבעט אין „בונד" געווען אַ ברכה פאַר די אַרבעטער, די עקספּלואָטירטע. אפילו אין אַזאַ ליבער אידישער שטאָט ביאַליסטאָק, וואָס אין גוטסקייט פון נאָטור, און גוטהאַרציקייט, איז זי געווען די צווייטע שטאָט צו ווילנע, כאָטש קיין ווילנער גאון האָט זי ניט געהאַט. אָבער זי האָט פאַרמאָגט אַזוינע גרויסע פערזענלעכקייטן ווי די זאָבלודאָווסקיס, ווי אַ ר' דוד סוכאָוואַלסקי, אַ דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש ז"ל — אַ מערקווירדיקע פערזענלעכקייט בכלל, וואָס ווערט אים ווערט עד היום צווישן די ביאַלי־סטאָקער — דערציילט און פאַרשריבן אַלערליי לעגענדעס.

וואָס אָבאַלאָנגע ראָפאַלאָווסקי, איז זיין מוט ווי אַ יונגער בחור'ל דעמאָלט געווען אפשר לעגענדאַריש, אָבער זיין טעטיקייט איז געווען אַ פאַקטישע. זיין אָנטייל און זיין ערשטע אָגיטאַציע פאַר אַ שטרייק אין אַ פאַבריק, צי אפילו ביי די בעקער, צי ביי אָנדערע קלענערע אָדער גרעסערע פאָכן, האָט דער יונגער ראָפאַלאָווסקי זיך פאַרוואָנדלט אין אַ פאַרקעמפער... און אַז ער פלעגט אין יענע טעג פון באַזונדער גרויסע קאַמפן אַריינקומען צו קאַטיק'ן אין וואוינונג, איז דאָס געווען שיר ניט ווי אַ זכיה פאַר די קאַטיקס און די גאַסט, ווער רעדט פאַר דעם שרייבער פון די שורות איז דאָס געווען אַ פריידיקער טאָג. ער זעט הייסט עס ממש מיט די אויגן, אָט דעם יונגן אַרבעטער־העלד...

מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז דער שרייבער פון די שורות איז שוין דעמאָלט געווען „שיר ניט" אַ מחבר פון אַן ערשטן ביכעלע לידער. דער „שיר ניט" איז דערפאַר, ווייל כאָטש דאָס ביכעלע איז שוין אין אַן איינציקן עקזעמפּליאַר דערשינען, און דער מחבר האָט עס מיטגענומען לזכר קיין ביאַליסטאָק, זיינען אָבער די איבעריקע צוויי טויזנט ביכער געלעגן פאַר'משכנ'ט אין דער דרוקעריי אין וואַרשע ביי ר' יחיאל מאיר האָלטער, נאָלעווקי 11... באשר דער ערשטער פאַרלעגער ז"ינער, אברהם גאָסלניק פון ווילנע, וואָס האָט זיי געזאָלט אַרויסגעבן — און זיין פאַרלאָג, וואָס האָט געדינט און געזאָלט דינען דעם אידישן אַרבעטער קלאַס, האָט שוין מער ניט געהאַט קיין געלט־מיטלען... אין אַ יאָר שפּעטער האָט אַן אמת'ער פאַרלעגער, יעקב לידסקי, אויסגעלייזט די ביכער און עס אַרויסגעגעבן אונטער'ן טיטל „צייט־לידער".

ראָפאַלאָווסקי האָט שוין דעמאָלט געוואוסט פון דעם שרייבער'ס ערשטן זאָמל־בוך „דאָס צוואַנציקסטע יאָר־הונדערט", וואָס איז רעדאַקטירט געוואָרן פון דעם שרייבער פון די שורות און איז דערשינען טאָקע ביים שועל פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, זאָל ער זיך שוין פאַרזעצן בכדי טוב, טאָקע מיט אַ באַפרייטער מענטשהייט.

דאָס זאָמלבוך האָט זיך שוין געפונען אין קאַטיק'ס אידישן לייען ביבליאָטעק פאַר אַ העכערן קלאַס לייענער, זיינען דאָס טאָקע מערסטנס די אידישע אַרבעטער. ווער רעדט נאָך אין ביאַליסטאָק, ווואו דער גרעסטער טייל פון דער אידישער אינטעליגענץ האָט זיך גייסטיק אויסגעלעבט

אין העברעאיש און אין רוסיש... אָבער ראָפאַלאָווסקי האָט שוין דאָס זאָמל־בוך דורכגעשטודירט פון טאָוול ביז טאָוול און מסתם אויך אָגיטירט צווישן די אַרבעטער־ברידער, אַז זיי זאָלן עס אויך לייענען. דאָס זאָמל־בוך האָט שיר ניט זוכה געווען צו זיין אַ לעגאַלער וועג־וויייזער פאַר די אַרבעטער, ווי פריער אין דעם צווייטן העלפט פון נייַנצענטן י.ה. פרצ׳ס „יום־טוב בלעטלעך", „ליטעראַטור און לעבן" און אפילו דאָס העברעאישע זאָמלבוך „החץ", די פייל. האָב איך שוין טאָקע צוליב מיין זכות געהאָט די זכיה צו האָבן אַ גאָסט אין קאָטיק׳ס וואוינונג, וואו איך האָב געהאָט מיין ווינקעלע, ווי דער סעקרעטאַר פון דעם פאַרלאָג „בילדונג" — דעם באַרימטן, דעמאָלט נאָך יונגן נח, קעמפער פון בונד. אמת, באַקענט האָב איך זיך מיט נח׳ן, שוין אין וואַרשע צוליב מיין ליד „די וואַנט", נאָכדעם ווי איך האָב אין יענעם יאָר 1900 מיטגעמאַרשירט מיט די גרויסע אַרבעטער מאַסן לכבוד דעם ערשטן מאַי דורך די שענסטע וואַרשעווער גאַסן ביז אַלעקסאַנדראָווסקי פלאַץ, וואו עס האָבן זיך באַוויזן קאָזאַקן און זשאַנדאַרן מיט קנוטן און בלויזע שוורדן, געשלאָגן, געיאָגט און געטריבן די מוטיק־האַלטן־דיקע הונדערט טויזנט קעפיקע מאַסע.

אין ביאַליסטאָק, וואו נח האָט געאַרבעט זייער קאָנס־פיראַטיוו, געוואוינט „ערגעץ אין שטאָט", האָט ער ביי מיר געפאָדערט אַ ליד פאַרן נומער „יידישער אַרבעטער". איך האָב ליידער קיין שארפס דעמאָלט ניט געהאַט, האָב איך צוגעזאָגט עפעס אָנצושרייבן ספּעציעל פאַרן „יידישן אַרבעטער", וואָס דאָס האָט ביי מיר געהייסן ספּעציעל פאַר נח׳ן... אָזוי פאַרערט האָב איך אים און אָזוי ליב איז ער מיר געווען... און דער גאָט וואָס שיקט צו דעם טרינקער זיין וויין, דעם שפּינער זיין פלאָקס, האָט מיר דער אַרבעטער פריינט צוגעשיקט אַ מאָטיוו אויך אין ביאַליסטאָק, בפרט אַ שטאָט פון אידישע אַרבעטער און אידישע אונטער־נעמונגען.

אַ צווייט ליד „שטימען" איז שוין געווען אַ מאָטיוו פון וואַרשעווער „פאַוויאָק". האָב איך דאָס ליד באַאַרבעט, ווי ווייט עס האָט זיך געלאָזט. נאָטירלעך איז עס ניט געווען אָזוי גראָטן ווי „די וואַנט", „קירכן־גלאָקן"! „א, צי זיך, צי זיך אַרבעטס־פאָלק" וואָס זיי האָט נח געזען פריער, איידער ביאַליסטאָק. אָבער ער האָט אויך די ביאַליסטאָקער לידער ניט פאַראַקירט. אַדרבא, מיט אַ שטראַלנדיקן פנים און מיט שיינעדיקע אויגן (נח׳ס ליכטיקע אויגן בכלל) האָט ער מיר פאַר זיי, לויט רעוואָלוציאָנערע־קאָנספּיראַטיוון פרומען נוסח באַדאָנקט און מיר באַגלייט פון זיין געהיימניספולן צימער, ווי מיר האָט עס דעמאָלט אויסגעזען. דאָס הויז, די גאָס און דער צימער זיינען מיר געבליבן אין זכרון.

אין יענער צייט האָט זיך אויך געפונען נאָך אַ גרויסער אורח אין ביאַליסטאָק אַ רעוואָלוציאָנער פון אַן אַנדער מין, דאָס איז געווען יוסף חיים ברענער ז״ל, דער גרויסער העברעאישער שרייבער.

מיר זיינען אין ביאַליסטאָק געוואָר געוואָרן איינע פון די אַנדערע. באַקענט האָבן מיר זיך נאָך אין וואַרשע אין פאַרלאָג „תושיה" וועו ער איז נאָך געווען אַן אַנפאַנגער און זיין ערשטע זאָמלונג דערציילונגען האָבן זיך נאָך געדרוקט.

אַ שטאַרקן איינדרוק האָט אויף מיר אין ביאַליסטאָק געמאַכט דער פּריוואָטער רעסטאָראַן, אין וועלכן איך האָב יעדן טאָג געגעסן אַ מיטיק, שיר ניט ווי אַ ישיבה־בחור... הגם די מיטיקן האָט פאַר מיר באַשטעלט א. קאָטיק אויפ׳ן סמך פון מיין זייער קליינעם געהאַלט, וואָס איז געווען סיי־ווי־סיי צופיל פאַר מיין ניט באַזונדער פלייסיקייט אין איבערזעצן אַ באַנד געשיכטע פון עגיפטן פון אַ ראַדיקאַלן רוסישן היסטאָריקער און דער סטיל איז געווען אַ שווער־לעכער. אגב פאַרענדיקט האָט די דאָזיקע איבערזעצונג יוסף חיים ברענער, עס האָט אים דעם ליכטיקן ברענער שפּעטער זיכער הנאה געטאָן.

אין רעסטאָראַן, וואו איך האָב יעדן טאָג געגעסן דעם פיינעם, ניט באַזונדער רייכן, אָבער שטאַרק באַ׳טעמ׳טן מיטיק פון גאַנצע דריי געריכטן, ווי די מאַמע מיינע ע״ה וואָלט עס געקאָכט, און וואו איך פלעג קומען נאָך מיטיק, זיינען קיין אַנדערע געסט ניט געווען, בין איך געווען דער איינציקער, וואָס איז געזעסן ביי אַ לאַנגן טיש, און געפּראַ־ווען די סעודה. איז טאָקע אויסגעקומען ביים אַרויסגיין ניט באַצאָלנדיק נאָכ׳ן עסן און ניט קיין טרינק געלט, ווייל די באַלעבאָסטע, אַ פריינטלעכע מיט אַ מוטערלעכער מינע פלעגט מיר אַליין די געריכטן דערלאַנגען, גאָר ניט רעדנדיק דערביי, ווי איך עס דאָ ביי דער ליבער אידישער פאַמיליע „אַ טאָג".

איבערהויפט האָב איך אין ביאַליסטאָק געלעבט שיר ניט ווי אין אַ קאָמונע, אַן אַ גראָשן מזומן. א. קאָטיק האָט מיך אויסגעהאַלטן מיט אַלעם גוטן, ווי עס הייסט ביי אידן, אפילו מיט פאַפּיראָסן, וועגן פרישטיק און וועטשערעס — רעדט מען שוין ניט. אָמאָל פלעגט ער מיר אויך געבן קליין־געלט אויפ׳ן חשבון פון מיין געהאַלט, ווי מיר געדענקט זיך, האָב איך ניט באַקומען... פאַר די מזומענע קליינגעלט פלעג איך אָמאָל אַריין אין איינער פון די שענסטע קאָפע הייזער, וואו עס זיינען אויך געווען רוסישע און אפילו פוילישע צייטונגען און זשורנאַלן און ביי אַ גלאָז קאָווע מיט אַ „טשאַסטע" געפּראָווען די מצוה פון זיצן אין אַ קאָפע־הויז, דאָס רוב איינער אַליין.

ערשט אַז איך האָב זיך באַקענט מיט דעם יונגן יוסף מעלניק — שפּעטער געשריבן אַן עסיי אין טעגלעכן „פריינד", וואָס איז שוין דערשינען, ווי באַקאַנט — אין פּעטערבורג, און מיט דער צייט איז ער געוואָרן אַ דייטשער שריפטשטעלער, געוואוינט אין בערלין און מיטגעאַרבעט אין בערלינער טאָגע־בלאַט, די רייכסטע און ליבעראַלסטע צייטונג אין דעמאָלסדיקן דייטשלאַנד. — אגב אויך אין בערלין, וואו איך בין געווען שוין פיל שפּעטער אין 1907 — אויף מיין ערשטע רייזע קיין אַמעריקע האָב איך יוסף מעלניק׳ן געטראָפן. ער האָט זיך מיט מיר שטאַרק דער־פרייט. אַ באַערער פון העכסטן קינסטלעריש גראָד, שיין געקליידט, און אַ יונגער מאַן טאָקע מיט אַ חוש פאַר הומאָר און בכלל מיט גרויס חן, האָב איך ליב געהאַט מיט אים צו שמועסן. ער האָט אגב מיט בענקשאַפט געריידט מיט מיר וועגן יענער צייט וועגן ביאַליסטאָק. ער האָט מיך אגב געפרעגט, אין אַ וויץ נאָטירלעך, ווי זיין שטייגער איז געווען — צי גדעדענק איך נאָך, דאָס שיינע בלאָנדע פריילין, פון די גבירישע עלטערן אין וועמענס הויז ער האָט מיר אַמאָל מיטגענומען, און דאָס פריילין האָט לכבוד מיר — געשפּילט אויף דער פּיאַנע, אין רייכן זאָל...

די פראָגע פאַרוואָס איך האָב ניט געמאַכט קיין באַקאַנטשאַפט מיט אַנדערע פאַמיליעס אין דער גאָסט־פריינטלעכער ביאַליסטאָק, קען איך ניט פאַרענטפערן. עס איז אָפּנים שולדיק געווען מיין צוריקגעהאַלטנקייט, בפרט אין יענער צייט.

עמנואל נאָוואָגרודסקי

דער "בונד" אין ביאַליסטאָק

דער „בונד" האָט פֿאַרמאָגט אין פּוילן אַ פֿאָר הונדערט אַרגאַניזאַציעס. ס׳איז כמעט נישט געווען קיין אידישער ישוב אין פּוילן, וואו ס׳זאָל נישט זיין קיין „בונד". די אַלע אַרגאַניזאַציעס האָבן געהאָט איין פּראָגראַם, איין ציל, איין אידייע. די דיסציפּלין אין „בונד" איז געווען אַ שם דבר אין לאַנד און אין אויסלאַנד. פּונדעסטוועגן האָט יעדע גרעסערע בונדישע אַרגאַניזאַציע פֿאַרמאָגט אַן אייגענעם פּנים, אַן אייגענעם אַראָמאָט, אַן אייגנאַרטיקייט. ס׳איז געווען עפּעס אייגענעס אין דער בונדישער אַרגאַניזאַציע פון ווילנע, פון גראָדנע, פון ביאַליסטאָק, אַדער פון וואַרשע, פון לאָדזש, פון טשענסטאָכאָוו, וואָס איר פלעגט נישט געפּינען אין אַן אַנדער שטאָט. אפילו בנוגע מענטשן־יחידים איז נישט ריכטיק דער כלל, אַז אַלע יוּנים האָבן אייַן פּנים. באַזונדערס פֿאַלש איז ער אָבער געווען לגבי די בונדישע שטאָטישע קאַלעקטיוון. יעדער אַזאַ קאַלעקטיוו האָט נישט נאָר פֿאַרמאָגט זיין אייגן לעבן, נאָר אויך זיין אייגן קאָליר, זיין אייגן ריח, זיין אייגן געשטאַלט. אַלע צוזאַמען האָבן זיי געשאַפֿן דעם גרויסן און קאָלירפולן גאַרטן — דעם אַלגעמיינעם אידישן אַרבעטער־„בונד" אין פּוילן.

דער ביאַליסטאָקער „בונד" איז געווען אַן אַלטער, אַן אייגענפונדעווטער, מיט שטאַרקע און טיפע וואָרצלען אין דער אידישער באָפעלקערונג. די אַרגאַניזאַציע האָט פֿאַרמאָגט אַן אַלטן און גרויסן יחוס־בריוו. אַמאָל, גאָר אַמאָל, וועו פּוילן האָט נאָך געהערט צו דער רוסישער אימפּעריע פון צאָר ניקאָלאַי דעם צווייטן, איז ביאַליסטאָק אפילו אַ געוויסע צייט געווען דער זיץ־אָרט פון צענטראַל־קאָמיטעט פון אומלעגאַלן „בונד". אין יענע לעגענדאַרע יאָרן איז אין ביאַליסטאָק אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ צוזאַמענפאָר פון „בונד" מיט דעלעגאַטן פון גאַנץ רוסלאַנד. אין ביאַליסטאָק איז פֿאַרגעקומען דער ערשטער גרויסער אַרעסט פון בונדיסטן, דורכגעפּירט דורך דער צאָרישער אָכראַנע און זשאַנדאָר־מעריע, און אין ביאַליסטאָק זענען אויסגעבראָכן די ערשטע גרויסע מאַסן־שטרייקן פון די אידישע וועבער־אַרבעטער, אַנגעפּירט פון דעם „בונד". אויף די וועלט פון דער ביאַליסטאָקער טורמע זענען געווען אויפּשריפטן פון אַ פֿאָר דורות בונדיסטן און אויף די מויערן און בתי־מדרשים פון ביאַליסטאָק זענען נאָך געווען סימנים פון די ערשטע בונדישע פּראָקלאַמאַציעס, וואָס זענען אין די קאַלטע באָגינענס געקלעפּט געוואָרן דורך מאַזאַליסטע העלט פון אַ אידישן אַרבעטער אין וועמענס ברוסט ס׳האָט געקלאָפּט אַ הייס האַרץ פון אַ בונדיסט, פון אַ רעוואָלוציאָנער.

דער רעוואָלוציאָנערער יאָר 1905, דער יאָר פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, האָט זיך ווי אַ שטורם אַרײַנגעריסן אין די קרומע, שטילע געסלעך פון אידישן ביאַליסטאָק, אויף כאַייקעס, פּיאַסקעס, אויף סוראָדזשער גאַס און אויף דעם פיש־מאַרק. נישט איין באַלעבאָטיש קינד האָט דער דאָזיקער שטורם אָפּגעריסן פון זיין אַלטן גביר׳־אישן שטאָם און אים געשטעלט אין די רייען פון דער פרייהייט־מחנה, וואָס האָט געשטורעמט די פֿאַלאַצן פון די צאָרן פון רוסלאַנד.

נישט ווייט פון שטאָט־זייגער, ביים אַרײַנגאַנג אין סוראַדזשער גאַס מיט אירע קראָמען פון אַלטן און נייַעם אייַזן, איז נאָך געשטאַנען די הויז פון וואַנען אַן אָפּטיילונג פון אידישן אַרבעטער־זעלבסטשוץ מיט באָמבעס און געווער אין די הענט, האָט אין יאָר 1906 דערפֿאַלגרייך באַשיצט די אידישע באָפעלקערונג קעגן צאָרישע שוואַרץ־מאה׳ניקעס, וואָס האָבן מיט דער הילף פון מיליטער און פֿאַליציי באַשלאָסן דורכפירן אַ פּאָגראָם קעגן אידן, אַלס שטראָף פֿאָר זייער אַנטייל אין דער רעוואָלוציאָנערער באָפרייאונגס־באַוועגונג. אונטער׳ן שטאָט איז געווען דער וואַלד, וועלכן מ׳האָט געהרופן דער „זוערינעץ". דער דאָזיקער וואַלד איז געווען דער טראַדיציאָנעלער אָרט פון אומלעגאַלע פֿאַרזאַמלונגען פון „בונד" אין ביאַליסטאָק נישט נאָר אין די רוסישע צייטן, נאָר אויך שפּעטער אין די יאָרן פון דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע. אין די „טשאַינעס" און „בירהאַלס" פון ביאַליסטאָק, דאָרט וואו ס׳פלעגט אַריינ־קומען דער רוסישער וועבער, דער גאַרבער אַדער דער טרעגער נאָך אַ שווערן טאָג פון האַרוואַניע, כדי צו כאַפּן אַ שנעפּסל און אַמאָל אויך אַ פערטל ענזנס — פלעגט מען זיך איינער דעם אַנדערן דערציילן מעשיות וועגן די בונדישע פֿאַרשטייער, זייערע מעלות און שוואַכקייטן, זייער פיזישער גבורה אין זייער כח הדיבור. דאָרט, אין די דאָזיקע נאַטירלעכע קלובן, אין די פּאַבריקן גופּא בעת אַרבעט־הפסקות, זענען געפּירט געוואָרן פֿאַליטישע דיסקוסיעס צווישן די בונדיסטן און זייערע אָפּאָנענטן די אַנאַרכיסטן, די עס־עסאָווצעס, די פּועלי ציון. דער שטאָלצער אידישער אַרבעטער אין ביאַליסטאָק, וואָס זיין זיידע און עלטער־זיידע זענען שוין געווען וועבער, וואָס איז געווען טיף און פעסט איינגעוואָרצלט אין דער היימישער ערד, האָט וויניק וואָס געהאַלטן פון די דאָזיקע קעגנער פון „בונד". ער האָט פון זיי חוזק געמאַכט אויף אַ גוטמוטיקן, ביאַליסטאָקער אופן. אין דער שטאָט האָט מען געוואוסט: אַן אַרבעטער איז אַ בונדיסט. אַ באַלעבאָטישער יונגערמאַן איז אַן עסעראָווץ אָדער אַ. פּ. ציון.

* * *

די יאָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה פון 1915 ביז 1918 און די שפּעטערדיקע יאָרן פון דער פּויליש־רוסישער מלחמה במשך פון וועלכער ביאַליסטאָק האָט אַ פּאָר מאָל געביטן איר מלוכה־אַנגעהעריקייט, און ענדליך געבליבן אַ טייל פון פּוילן, האָבן וויניק וואָס געענדערט דעם אויסערלעכן פּנים פון דער שטאָט. אין דער שיף איז אָבער פֿאַרגעקומען אַ גרויסע ענדערונג אין לעבן פון דער באָפעלקערונג בכלל און אין אידישן לעבן פון ביאַליסטאָק בפרט. אויך דער „בונד" אין ביאַליסטאָק האָט זיך ראַדיקאַל געענדערט.

די גרויסע טעקסטיל־פאַבריקן פון ביאַליסטאָק האָבן פֿאַרלאָרן זייערע וויייטע רוסישע מערק. די ביאַליסטאָקער פאַבריקאַנטן האָבן אַנגעהויבן צו זוכן נייַע אָפּזאַץ־ערטער פֿאָר זייערע געוואָרענטן. אַ כראַנישע אַרבעטלאָזיקייט איז

דערווייל אויסגעבראַכן צווישן די ביאַליסטאָקער וועבער און אַנדערע טעקסטיל־אַרבעטער פון די גרויסע פאַבריקן. דער קריזיס אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע האָט שווער געטראָפן דעם גאַנצן ווירטשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט. ביאַליסטאָק איז דאָך געווען און פאַרבליבן א טיפישער טעקסטיל־צענטער.

בעת די רוסיש־פוילישע מלחמה פון 1920־1921 איז געהאַלטן ביים פאַרענדיקט ווערן, זיינען די ערשטע שלוחים פון צענטראַל־קאָמיטעט פון פוילישן „בונד" געקומען קיין ביאַליסטאָק, כדי אָנצובינדן אויפסניי א קאָנטאַקט מיט דער דאָזיקער אָפּאָליקער בונדישער פעסטונג. זיי האָבן אָבער דאָרט אָנגעטראָפן אויף אַן אמת'ן חורבן. די פּריצישע חוצפּה און דער אָנטיסעמיטיזם פון דער נייער פוילישער מאַכט האָט נאָך מער פאַרשאַרפט און פאַרערגערט די לאָגע. די שטאָט האָט געווירבלט פון א סך צענדליקער קאָמוניסטישע עמיסאַרן און אָגענטן, וועלכע האָבן געפירט א סיסטעמאַטישע אָגיטאַציע קעגן אָנגעהעריקייט צו פוילן. די דאָזיקע אָגיטאַציע און פּראָפּאָגאַנדע איז געפאָלן אויף א זייער גינסטיקן באָדן. דער אָלטער בונדישער אָקטיוו איז נישט געווען אין שטאָט. די בונדישע יוגנט איז געווען שטאַרק קאָמוניסטיש באַפאַרבט. זיך אָנשליסן אין פּוילישן „בונד", אָנערקענען די אָנפירונג פון זיין וואַרשעווער צענטראַל־קאָמיטעט איז דורך א סך פון זיי באַטראַכט געווארן ווי קייטן, וואָס וועט זיי צושמידן פעסטער צו פוילן, ווי אַן אַרגאַניזאַציאָנעלער אָקט, וואָס איז קעגן זייער לינקער, רעוואָלוציאָנערער אָריענטאַציע. נאָר אייניקע, געצייטלטע אידישע אַרבעטער פון דעם אָלט־בונדישן חדר, זענען געבליבן טריי זייער דעמאָקראַטישער איבערצייגונג און נישט אָנגעשטעקט געווארן מיט דעם קאָמוניסטישן פיבער.

איך געדענק מיין ערשטן דעמאָלסדיקן באַזוך אין ביאַליסטאָק אָלס שליח פון צענטראַל־קאָמיטעט פון פּוילישן „בונד". איינער פון די געצייטלטע חברים, מיט וועלכע איך האָב זיך געקענט צוזאַמענרעדן ווי א בונדיסט מיט א בונדיסט, איז געווען דער וועבער אַרבעטער יוסף זאַכאַריטש. וועז איך האָב אים געטראָפן אין ביאַליסטאָק האָט ער געוואוינט אין א אַרעמער דירה אויף ליפּאָווע גאַס. זיין פרוי ריווע איז געווען א שניידערין און ער יוסף זאַכאַריטש איז געווען דער פאַרוואַלטער פון אַרבעטער־קיך אויף ליפּאָווער 19 אין א.ג. קאָלעקטי״ס הויז. יוסף יודא זאַכאַריטש האָט געהערט צו די יחוס׳דיקע אידישע וועבער, וועלכער איז נאָך ווי א אינגל אַריינגעצויגן געווארן אין דער בונדישער באַוועגונג. דער „בונד" איז אין בוכשטעבלעכן זין פון וואַרט געווען זיין שול און זיין אוניווערסיטעט. פון דער נאַטור איז ער געווען באַשאַנקען דורך א לאָגישן שכל. ער איז פאַרבליבן נישט אָנגעשטעקט דורך דער קאָמוניסטישער פּראָפּאָגאַנדע און געמאַכט אויף מיר אָן אייניקן דרוק פון א פעסטן איינזאַמען פעלץ אין א קאָמוניסטישער אַרומרינגלונג. יוסף יודא זאַכאַריטש האָט זיך אונטערגענומען מיר צו העלפן אַריינצופירן די ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציע פון „בונד" אין דער משפּחה פון פּוילישן „בונד". ער האָט מיך באַקאַנט מיט די רעשטלעך איבערגעבליבענע בונדישע טוער.

אין יענער ערשטער צייט אין ביאַליסטאָק׳ס אָנגעהעריקייט צו פוילן, איז דער לאָקאַל פון „בונד" געווען אויף ליפּאָווע 23. אמאָל איז אין די צימערן געווען א אידישער בית מדרש — עדת ישורין. ס׳איז געווען אָן אַרעמער און קליינער פאַרטיי־לאָקאַל. ווייניק ווער האָט אים אין די אָוונטן באַזוכט. די השפּעה פון די אידישע טרעיד־יוניאָנס פון ביאַליסטאָק איז געלעגן פעסט אין די הענט פון די אידישע קאָמוניסטן. דער קליינער גרופּע בונדישע טוער אין ביאַליסטאָק, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען שאול גאָלדמאַן, לייזער שאָפּיש, יחצקל אָנאַכאָווטש, בנימין פלוימענבוים — אָלע אומגעבראַכטע דורך די סאָוועטן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה — יעקב וואַקס, בנימין טאַבאַטשינסקי, איז אויסגעקומען אָנצוהויבן בויען א בונדישע באַוועגונג ממש פון אָנהויב אָן. די דאָזיקע שווערע, שווערע, אויפבוי־אַרבעט פון א „בונד" אין א פּוילישן ביאַליסטאָק איז כסדר געשטערט געוואָרן דורך די קאָמוניסטן, וואָס פלעגן זיך נישט אָפּשטעלן פאַר די מיאוס׳טע רכילות, פאַר די שענדלעכסטע מיטלען, כדי אַראָפּרייסן דעם „בונד" אין די אויגן פון דער ביאַליסטאָקער אידישער אַרבעטערשאַפט. די קליינע גרופּע בונדישע אַקטיוויסטן האָבן געגומען אויף זייערע פלייצעס די שווערע לאָסט, א ריזיקע אויפגאַבע, וויסנדיק אויסגעצייכנט, אַז זיי ריזיקירן נישט נאָר באַשמוצט און באַשפּיגן צו ווערן דורך די אידישע קאָמוניסטן, נאָר אַז זיי ריזיקירן ממש מיט זייערע לעבנס און געזונט, ווייל די מאַכט פון א ריזיקער מלוכה, אירע מיטלען און רעסורסן שטייען צום דינסט די קאָמוניסטן אין זייער קאַמף קעגן „בונד". זיי האָבן זיך אַבער נישט אָפּגעשראָקן און יעדערער אויף זיין פּאָסטן דערפילט זיין בונדישע שליחות. אין ביאַליסטאָק במשך דעם פערטל יאָרהונדערט צווישן ביידע וועלט־מלחמות זענען געשאָפן געוואָרן די סאָמע גינסטיקע באַדינגונגען פאַר דער השפּעה פון די אידישע קאָמוניסטן און די סאָמע אומגינסטיקע פאַר דעם פּוילישן „בונד".

אויב נישט געקוקט אויף אַלצדינג איז דעם „בונד" פאַרט געלונגען, אונטער אַזעלכע שווערע אומשטענדן, אויפצובויען אין ביאַליסטאָק א מעכטיקע אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט באַקומען די גרויסע צאָל שטימען פון דער אידישער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג בעת שטאָטישע און קהלה־וואַלן, מיט א ברייט פאַרצווייגטן שול־וועזן און קולטור־אָנשטאַלטן, וואָס האָבן געהאַט א שם אין גאַנץ פוילן — מיט בונדישע מערהייטן אין די טרעיד־יוניאָנס, איז דאָס דער בעסטער באַוויז, אַז די נאַטירלעכע, היסטאָרישע פאַרטיי פון אידישן אַרבעטער־קלאַס איז געווען און איז פאַרבליבן דער אָלגעמיינער אידישער אַרבעטער־„בונד".

* * *

ביאַליסטאָק איז געווען נישט סתם א אידישע שטאָט. ביאַליסטאָקער אידן זענען געווען אמת׳ע אידישיסטן. זיי האָבן ליב געהאַט זייער מאַמע־לשון אידיש און געווען שטאָלץ מיט זייער שפּראַך און קולטור. דער „בונד" אין ביאַליסטאָק האָט שטאָלצירט מיט זיין בריייטער און פאַר־צווייגטער אידישער קולטור אין דערציאונג־אַרבעט. די פיר גרויסע טאָג־שולן פון „בונד" מיט א סך הונדערטער תלמידים זענען אָלע געווען אין די געדיכטע אידישע אַרבעטער קוואַרטאָלן פון ביאַליסטאָק. אפילו מיט זייערע נעמען אַליין האָבן זיי אָנגעזאָגט דעם גאַנצן אָרום, אַז זיי זענען נישט סתם אידישע פאָלקס־שולן, נאָר טאָקע אידיש־סאָציאַליסטישע, בונדישע. די אַמאָליקע שול פון יוגנט־פאַריין אויף בראניצקא גאַס, האָט געהייסן י. כמורנער־שול.

די שול אויף ראָבינסקאָ 18 האָט געטראָגן דעם נאָמען — בראָניסלאָוו גראָסער שול און די שול אויף כאָנייקעס האָט געהייסן — ביינוש מיכאַלעוויטש־שול. די פערטע, אויף קאָשטשעלנע 6 איז געווען אויפן נאָמען פון זיידן פון דער אידישער מאָדערנער ליטעראָטור און געהייסן — מענדעלע שול.

אָבער דער אמת׳ער שטאָלץ פון אידיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין ביאַליסטאָק איז געווען די מיטל־שול, אָדער די גימנאַזיע מיט אידיש אַלס אונטעריכט־שפּראַך!

די אידישע מיטל־שול אין ביאַליסטאָק האָט אָפּגעשיינט אויף גאָנץ אידיש פּוילן. א נעץ פון פּראָשייִדענע קינדער־קלובן, עלטערן־אויידיטאָריעס, לעזער־קרייזן און פּעדאַגאָגישע קורסן האָט באַדינט די דאָזיקע שולן און געהאָלפן צו דערציען די תלמידים אין סאָציאַליסטיש־בונדישן גייסט. דער סעקרעטאָר פון דעם דאָזיקן גרויסן און פּראָטוויגטן דערציאונג־בנין, וואָס איז אויפגעבליט געוואָרן דורך דעם ביאַליסטאָקער „בונד", איז געווען א שטילער און געטרייער חבר — פישל קאָצענעלענבויגן. אַליין א קראָנקער אויף שווינדזוכט האָט ער אָלע זיינע כוחות און פּעאיקייטן, זיין גאָנצן טעמפּעראָמענט אָפּגעגעבן אויסשליסלעך דער שול־אַרבעט. פישל קאָצענעלענבויגן איז אין פּרט געווען מער גליקלעך ווי אַנדערע שול־טוער פון „בונד" אין ביאַליסטאָק. ער איז נישט אומגעבראָכט געוואָרן דורך די היטלעריסטן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווייל ער איז מיט עטלעכע יאָר פריער אַליין געשטאָרבן.

ס׳איז באמת געווען א מערקווירדיקע גרופּע בונדיסטן, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דעם אידיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין ביאַליסטאָק. חוץ כסדר׳דיקע גזרות מצד דער מלוכה און מצד די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען, חוץ דעם כסדר׳דיקן מאָנגל אין פינאַנסן און חוץ אין דער אייביקער דראָוונג, אַז די שול וועט אָרויסגעוואָרפן ווערן פון איר לאָקאָל, ווייל ס׳איז נישטא מיט וואָס צו באַצאָלן דירה־געלט, איז נאָך דער דאָזיקער גרופּע איבערגעבליבענע שול־טוער און בויער פון דער אידישער וועלטלעכער קולטור אויסגעקומען גאָנץ אָפּט צו לייַדן פון אייגענע, פון אָנפאָלן אויף איר מצד די לערער פון די שולן, וואָס האָבן לאָנגע מאָנאָטן נישט באַקומען זייער מאָגערן געהאָלט און דורך דעם אָרויסגעפירט געוואָרן פון געדולד. עס דאָרף דערביי דערמאָנט ווערן, אַז די אידישע קאָמוניסטן האָבן אָלץ געטאָן, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט, כדי אויפצוהעצן די לערערשאַפט און דעם טעכנישן פּערסאָנאָל פון דעם אידיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין ביאַליסטאָק, כדי פּאַרצושטעלן פּאַר דער עפּנטלעכקייט די חברים שול־טוער ווי א באַנדע בלוט־זויגערס, וואָס קימערן זיך נישט איבער דעם גורל פון דעם פּעדאַגאָגישן און טעכנישן פּערסאָנאָל.

מ׳האָט ווירקלעך געדאַרפט פּאַרמאָגן אַן אומדערשעפּלכן ענטוזיאַזם, א טיפן גלויבן אין די שעפּערישע כוחות פון די אידישע מאַסן, אמת בונדישע מסירות נפש און טריישאַפט, כדי ביי אַזעלכע באַדינגונגען צו שטיין בראש פון דעם בונדישן שול־וועזן אין ביאַליסטאָק. זאָלן דאָ דער־מאָנט ווערן די נעמען פון יענע שול־טוער, וואָס זענען אַריין אין דער פּאַרוואָלטונג פון די בונדישע שולן און זענען אויף זייערע פּאָסטנס אומגעבראָכט געוואָרן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה דורך די היטלעריסטן: ה. פסאָכיע — גאַרבער־אַרבעטער, הערצקע לובעל — א וועבער, רובין כאַיאָט, טעמסטילאָווע, זיידל נאָווינסקיוואָלקער, שמאי בענקער — האַנדלס־אייגנטימער, דוד ראָדין — בוכ־האַלטער, עלע דאָמאַראָצקי, די ח״ח ב. טאָבאָטשינסקי, דער לאָנג־יאָריקער פאָרזיצער פון דעם ביאַליסטאָקער שול־וועזן, ח׳ יעקב וואָקס, אַן וועמענס עצה קיין שום גרעסערע זאָך איז נישט אָנגענומען געוואָרן. איך וויל אויך דערמאָנען דעם אומפאַרגעסלעכן חבר שאָול גאָלדמאַן — די נשמה פון „בונד" אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט געהאָט אַזעלכע אויסער־געווויינלעכע פאָרדינסטן פאַר דעם אידישן שול־וועזן אין ביאַליסטאָק.

מ׳וואָלט געקענט א בוך אָנשרייבן וועגן דעם אידיש וועלטלעכן שול־און דערציאונג־וועזן אין ביאַליסטאָק, וועגן זיינע קאָמפּן און דערגרייכונגען, וועגן זיינע טוער, לערער און תלמידים. אָבער איך שרייב בלויז א קורץ אַרטיקל. איך וועל זיך דעריבער באַנוגענען מיט צוגעבן א פּאָר שורות וועגן דער שלום־עליכם ביבליאָטעק אין ביאַליסטאָק. זי איז געווען באָרימט אין גאָנץ פּוילן ווי די גרעסטע אידישע ביבליאָטעק, וואָס פּאַרמאָגט די גרעסטע צאָל אידישע ביכער. ס׳איז נישט געווען אַזא אידישע אויסגאָבע, וואָס זאָל זיך נישט געפינען אין דער שלום־עליכם ביבליאָטעק אין ביאַליסטאָק.

דער דאָזיקער אמת׳ער אוצר איז אויפגעזאַמלט געוואָרן במשך פון די יאָרן. דער גרינדער און בויער פון דער ביבליאָטעק, איינער פון די, וואָס האָט איר אָפּגעגעבן זיין גאָנצע פרייע צייט, זיין אומגעווייניקלעכן וויסן און הייסן טעמפּעראָמענט איז געווען דער בונדיסט יצחק ריווקין. גאָנץ ביאַליסטאָק האָט געוואוסט, אַז ער איז נישט סתם דער פּאַרוואָלטער פון דער שלום־עליכם ביבליאָטעק, אַז ער איז איר נשמה און איר קאָפּ. יצחק ריווקין האָט באַקומען פון זיין פּאָטער בירושה א פּאַרבן־געשעפט און געווען א פּאַר־מעגלעכער איד. אָבער ער האָט זיין געשעפט פּאַרנאַכ־לעסיקט. אים זענען די פּאַרבן אין קאָפּ נישט געקאָכן. וואָס זענען אים, דעם בונדיסט יצחק ריווקין אָנגעגאָנגען פּאַרבן, קאָלירטע קרייט און ענלעכע סחורה? אידישע ביכער, זעלטענע אידישע מאָנוסקריפּטן, כסדר זען צו פּאַר־גרעסערן די זאָמלונג פון דער שלום־עליכם ביבליאָטעק איז געווען די אויפגאָבע פון זיין לעבן.

ער איז אָפּט געקומען קיין ווארשע קויפן נייע ביכער פּאַר זיין באַליבט קינד — די שלום־עליכם ביבליאָטעק. ער פלעגט זיך מיט אַלעמען ארומרייסן און נישט געקענט פּאַר־שטיין ווי אַזוי מענטשן קענען זיין באַשעפּטיקט מיט אָנדערע ענינים און נישט זיך ווידמען דער ביבליאָטעק... ער איז אומגעבראָכט געוואָרן דורך די היטלעריסטן, צוזאַמען מיט ז׳ן חבר חיים לעווינסקי, א טוער פון דעם יוגנט־בונד „צוקונפט", וואָס האָט געארבעט אין דער ביבליאָטעק ביים אָרויסגעבן די ביכער און ביים פירן די קאָטאַלאָגן פון זיי.

* * *

שאָול גאָלדמאַן איז געווען די נשמה פון ביאַלי־סטאָקער „בונד", אָבער ער איז נישט געווען אַליין. אַלעמאָל, ווען איך טראָכט וועגן אים זע איך פּאַר מיינע אויגן די מיט־גלידער פון קאָמיטעט פון „בונד" אין ביאַליסטאָק. זיי זענען געווען א טרייַע און איבערגעגעבענע גרופּע בונדישע טוער. צוזאַמען מיט שאָול׳ן האָבן זיי דערהויבן דעם „בונד" אין ביאַליסטאָק, אָרויסגעריסן די אידישע טרעיד־יוניאָנס פון קאָמוניסטישן קאָנטראָל און זיי צוריק געשטעלט אונטער דער השפּעה פון אידישן סאָציאַליזם אונטער דער פּאָן פון

רעפערענטן־שולע בײם יוגנט־בונד "צוקונפט" אין בײאַליסטאָק, אין 1931.

„בונד", דערצו, אַז סיי אין בײאַליסטאָקער שטאָט־ראַט און סיי אין דער אידישער קהילה פון בײאַליסטאָק איז דער בונד צוריק געווען דער וואָרטזאָגער פון די אידישע אַרבעטנ־דיקע מאַסן און זייער אומבאַשטרייטנדער וועג־ווייזער.

די שטאָלצע און מוטיקע אַרויסטרעטונגען אין שטאָט־ראַט פון בונדיסט יעקב וואַקס קעגן דעם ענדעקישן און סאַנאַטאָרישן אַנטיסעמיטיזם, אַדער די פלאַמיקע רעדעס פון בונדיסט בנימין טאַבאַטשינסקי אין דער אידישער קהלה קעגן דעם קלעריקאַליזם און רעליגיעזן פאַנאַטיזם אויף דער אידישער גאַס, פאַר דער אידישער וועלטלעכער מאַסן־קולטור, האָט בלי־ספק אַ סך בייגעטראָגן דערצו, אַז בעת וואָלן זאָל דער בײאַליסטאָקער „בונד" זיך אַרויסווייזן פאַר דער שטאָרקסטער און איינדרוקספולער פאַרטיי צווישן דער אידישער באַפעלקערונג פון בײאַליסטאָק, אויף עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען פון „בונד" אין גרעסטן שטאָטישן זאָל — פאַלאָס־טעאַטער אויף דייטשע גאַס, וואָס פלעגט אַריין־נעמען 1,500 מענטשן, זאָלן זיין איבערפולט. אָבער איך טראַכט דעריבער נישט בלויז וועגן זיי, נאָר וועגן דער גרעסטער מערהייט פון בײאַליסטאָקער קאַמיטעט פון „בונד", וואָס איז אומגעקומען בעת די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. צווישן זיי האָבן זיך אויסגעטיילט מיט זייער באַגאַבטקייט און מיט זייער גרענעצלאָזער איבערגעבנקייט די ח"ח לייזער שאָפּפיש, יחזקל אַנאַ־כאָוויטש, פיניע פייגין, בנימין פלוימענבוים, הערש לעוו, ה. קימכע, גוטע יאָוואַראָווסקי און אַנדערע.

ס'איז געווען אַן אמת'ער נחת רוח מיט זיי צוזאַמען צו אַרבעטן. הגם זיי זענען אַלע געווען אַרבעטער און האַנדלס־אַנגעשטעלטע אַן ספּעציעלער בילדונג, פלעגן מיר זיך פאַרשטיין אויסגעצייכנט. די שווערסטע און פאַרפלאָנ־טערסטע פראָבלעמען פלעגן זיי גלייך באַנעמען. זיי האָבן אַלע געהערט צו דער אַזוי גערופענער אַרבעטער־אינטע־ליגענץ, וואָס דער „בונד" האָט אַרויסגעכישופ'ט פון דער גאַרער אידישער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג. דערצויגן אין די טראַדיציעס פון „בונד", האָבן זיי פאַרשטאַנען ווי אַזוי אַרגאַניש צו פאַרבינדן פראַקטישקייט, אַ רעאַליסטישן צוגאַנג צו די נויטן פון דעם מאַמענט, מיט אַ וויטן קוק אין דער צוקונפט, מיט אַ ראַמאַנטישער צוגעבונדנקייט און פאַרליבטקייט אין דעם סאָציאַליסטישן אידעאַל. מיט אַזאַ פאַרטיי־קאַמיטעט און מיט אַ באַגייסטערטע חברה „צוקונפ־טיסטן" — יוגנט־טוער פון בעסטן שניט — ווי דער סטאַלאַר־אַרבעטער הערש לעוו, די טעקסטיל־אַרבעטערינס ריווקע אינטערמאַן און אסתר, די שניידערן — גיטקע יאָוואַראָווסקי, דער תמיד דורשטיקער נאָך וויסן — חיים לעווינסקי און פיל, פיל אַנדערע, איז דעם „בונד" אין בײאַליסטאָק געלונגען נישט נאָר זיך אַנטקעגנשטעלן מיט דערפאַלג דער קאָמוניסטישער פאַרווילדונג אויף דער אידישער אַרבעטער־גאַס, נישט בלויז אַפּשלאָגן דעם קאָמו־ניסטישן אַנגריף צוריק צו דערראָבערן איין פאָזיציע נאָך דער צווייטער אין אידישן אַרבעטער לעבן און אין אידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן בכלל.

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, וואָס האָט אַ תל געמאַכט פון אידישן בײאַליסטאָק — אין 1939, איז דער „בונד" צוריק געווען דער אַנערקענטער פירער פון דער אידישער אַרבעטערשאַפט אין בײאַליסטאָק. איר וויט גרעסטע מערהייט האָט זיך צוריק געשטעלט אונטער די פענער פון „בונד". די טרעיד־יוניאָנס פון די אידישע אַרבעטער אין בײאַליסטאָק האָבן זיך געפונען אונטער דער פאָליטישער השפּעה פון „בונד", וועלכער האָט

פֿאַרמאַגט מערהייטן פון זיינע אָנהענגער אין די פֿאַר־וואַלטונגען. דער פֿאַרזיצער פון אידישן טרעגער־פֿאַראיין איז געווען דער בונדיסט זלמן ביאַליסטאָקי. דער פֿאַר־זיצער און לאַנג־יאָריקער פירער פון גאַרבער־פֿאַריין איז געווען ה. פּסאַכיע, דער אָנדלס־אָנגעשטעלטער־פֿאַריין איז געפֿירט געוואָרן דורך אָזעלכע בונדיסטן ווי לייזער שאַפּפיש, ה. קימכע און א. רייַע אָנדערע. די גרעסטע און וויכטיקסטע טרעיד־יוניאָן פון אידישע אַרבעטער אין ביאַליסטאָק — דער טעקסטיל־פֿאַריין — צו וועלכן ס׳האָבן געהערט די וועבער אַרבעטער פון די גרויסע טוך־פֿאַבריקן, איז אַרויסגעריסן געוואָרן פון די קאָמוניסטן און אַריבער צוריק צום „בונד״. אין דער פֿאַרוואַלטונג פון דעם פֿאַריין זענען אויסגעוויילט געוואָרן אָזעלכע בונדיסטן ווי פּיניע פייגין, הערצקע לובעל, רובין כאַיאַט און א סך אַנדערע. בלויז א פֿאַר קליינע, נישט באַדייטנדיקע אידישע טרעיד־יוניאָנס זענען נאָך געבליבן באַהערשט דורך די קאָמוניסטן.

ס׳איז אָבער קיין ספק נישט, אַז אויך זיי וואָלטן סוף־כל־סוף באַזייטיקט זייערע קאָמוניסטישע באַהערשער. דער „בונד״ האָט בעת די לעצטע וואָלן צום ביאַליסטאָקער שטאָט־ראָט אין יאָר 1938 דורכגעפירט 8 ראָט מענער — מער ווי אַלע אַנדערע אידישע פֿארטייען צוזאַמענגענומען. דעם 10טן מאי 1939 בעת דער „בונד״ האָט צום לעצטן מאָל אַרויסגעפירט אין גאַס אויף א טראַדיציאָנעלע מאי־דעמאָנסטראַציע זיינע אָנהענגער, זענען אין שפּיץ פון בונדישן צוג געגאַנגען די בונדישע שטאָט־טאַטעס, די אויסגעוויילטע ראָטמענער: יעקב וואַקס, שאול גאָלדמאַן, ב. טאַבאַטשינסקי, בנימין פלוימענבוים, לייזער שאַפּפיש, ב. מעלאָדאָוויטש, ה. קימכע און יחזקל אָנאָכאָוויטש.

דער זאָמל־פונקט פון דער פרעכטיקער מאי־דעמאָנסטראַציע פון ביאַליסטאָקער „בונד״ אין דעם לעצטן יאָר פון פוילנ׳ס עקזיסטענץ ווי א זעלבסשטענדיקע רעפּובליק, אין יאָר 1939, — איז געווען דער אָפּענער פּלאַץ פון הויף אויף שענקעוויטשא — וואו ס׳האָט זיך געפונען די שלום־עליכם־ביבליאָטעק. פון דאָרט איז דער בונדישער מאי־צוג, וואָס איז געוואָרן אַלץ גרעסער און געדיכטער, אַוועק מאַרשירט דורך די גאַסן שענקעוויטשא, וואַרשאַווסקי, מאַרק־גאַס, דייטשע גאַס ביז צום פּאַלאַס־טעאַטער, וואו ס׳איז אָפּגע־האַלטן געוואָרן דער ערשטער מאי־מיטינג.

די פרויען־אַרגאַניזאַציע „יאָף״, די סאָציאַליסטישע קינדער אַרגאַניזאַציע „סקיף״ און די באַגייסטערטע, יונגע גוואַרדיע פון דער בונדישער „צוקונפט״ — זענען געווען פרעכטיק רעפּרעזענטירט אין מאי־צוג. צענדליקער שטאָלצע שטורם־פענער האָבן אַרומגערינגלט און באַגלייט די אָלטע, אין אַזוי פיל קאָמפּן אויסגעפּרואווטע רויטע פאָן פון ביאַליסטאָקער „בונד״. קיינער פון די טויזנטער, אידישע אַרבעטער־מענטשן, וואָס האָבן אָנטיילגענומען אין דעם ערשטן מאי־צוג פון „בונד״ אין יאָר 1939, האָט נישט געווואוסט, אַז אין די געהיימע חדרים פון דעם מאָסקווער קרעמל ווערט שוין געגרייט דער שענדלעכער היטלער־סטאַלין־פּאַקט, וואָס וועט אין עטלעכע מאָנאַטן אַרום פאָנאַנדערבינדן די צווייטע וועלט־מלחמה, יענע שרעק־לעכע קאַטאַסטראָפע, וואָס האָט א תל געמאַכט צו דעם טויזנט יאָר אָלטן אידישן לעבן אין פוילן.

דוד קלעמענטינאָווסקי

אָנטשטייאונג פון פועלי־ציון

פונקט אַזוי ווי אין אָלע אָנדערע שטעט און שטעטלעך פון רוסלאַנד און פוילן, אַזוי האָבן זיך אויך אין ביאַליסטאָק, די „פועלי־ציון״, די אָנהענגער פון אָרבעטער־ציוניזם, אַרויסגעבילדעט פון די אַלגעמיין־ציוניסטישע, אָדער ווי מ׳האָט זיי דענסטמאָל גערופן, בירגערלעך־ציוניסטישע רייען.

יונגוואַרג פון חסיד׳ישע אָדער מתנגד׳ישע משפחות, כמעט אָלע אויפגעהאָדעוועט אין חדר, וואו זיי האָבן באַקומען פון זייערע רביים א נאָציאָנאָלע אידישע דער־ציאונג, וואָס זייערע טאַטעס זיינען געווען אין א קלענערער אָדער גרעסערער מאָס פאַרבונדן מיט דער „חובבי־ציון״ — אָדער ציוניסטישער באַוועגונג, האָבן זיך שוין קליינערהייט גרופּירט אין קרייזלעך, וואו זיי האָבן געאַרבעט פאַרן נאָציאָנאָל־פאָנד, אַרגאַניזירט פאַר ראש־השנה אָן אייגענע אידישע „פאַטשט״ אויף צו טראָגן איבער׳ן שטאָט שנה־טובה קאַרטעס און בריוו מיט אַרויפגעקלעפּטע מאַרקעס פון נאָציאָנאָל־פאָנד, און מיטגעהאָלפן דער באַוועגונג פאַר אידישער „אויטא־עמאַניספּאַציע״. אָט די יונגוואַרג — ווועברס, גאַרבערס, פּריקאָזטשיקעס, גימנאַזיסטן, סטודענטן — איז דאָס געווען דער אָוואַנגאַרד פון די „פועלי־ציון״ אומעטום און אויך ביי אונז אין ביאַליסטאָק.

די בונדיסטן, וואָס האָבן אין ביאַליסטאָק באַוויזן מיט עטלעכע יאָר פריער זיך צו אַרגאַניזירן און געקראָגן די השפּעה אויף די אידישע אַרבעטער־מאַסן, האָבן אונז אין פריוואָטע שמועסן און אין עפענטלעכע דיסקוסיעס ניט איינמאָל פאַרגעוואַרפן, אַז מיר זיינען אַליין קליינ־בירגערלעך און דערפאַר ביי יעדער געלעגנהייט אויך אונזער באַוועגונג אָפּגע׳פטר׳ט מיט דעם בטול־וואַרט „קליינבירגערלעכע פאַרטיי״. מיר האָבן דענסטמאָל ניט ווייניק עגמת־נפש געהאַט פון דעם און עס אויפגענומען ווי א שטאַרקע באַליידיקונג און זיך באַמיט אַריינצוציען אין דער אַרגאַניזאַציע וואָס מער חברים מיט פאַרמאָ־זאַליוועטע הענט און מיט רוסן־בלוזן. מיר האָבן דענסטמאָל עס ניט אַזוי קלאָר פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געווען א נאַטירלעכע דערשיינונג, אַט די אָפּשטאַמונג פון א קליין־בירגערלעכער סביבה. מיר האָבן געהאַט דעם אינע־ווייניקסטן חוש און די לאָגישע איבערלעבונג, אַז די אין אונז פאַרוואַרצלטע נאָציאָנאָלע געפילן אָלס איד, די שנאה צו די פּאָליטישע און עקאָנאָמישע אונטערדריקער, דעם הערשענדן צאַרישן רעזשים, צו די פאַרשפּרייטער פון אָנטיסעמיטיזם און כוליגאַניזם, און אונזער פאַר־שטענדניש פאַר די באַזונדערע קלאַסן־אינטערעסן פון

אַרבעטער און בעלי־בתים, אַז אַט די פאַקטאָרן מוזן אויף וועלכן עס איז אופן זיך צוזאַמענשמעלצן, קאַרדינירט און פאַראייניקט ווערן.

ווי דאָס צו פאַרבינדן, צו פאַראייניקן, צו געפינען דעם סינטעז פון איד און פראָלעטאַריער, פון ציוניזם און סאָציאָליזם, פון נאַציאָנאַלע און אינטערנאַציאָנאַלע מאָמענטן אין קלאַסן־קאַמף, האָט געמאַטערט די מוחות פון די אידישע אינטעליגענטן אין יענע יאָרן און מען האָט טאָקע פון 1901 ביז 1906 געטאָפט אַ וואָנט. צענדליקע שיטות זיינען אָנטשטאָנען. אין יעדער געגנט אַן אָנדער שיטה, אין יעדער גרעסערער שטאָט אַן אָנדער פראָגראָם. אָרום יעדן „אינטעליגענט" אַן אָנדער קלייזל.

די טעריטאָריאָלע לייזונג פון אידן־פראָבלעם, די אַרבעטער־פראָבלעמען, וואָס שווימען אָרויף אין טאָג־טעגלעכן לעבן, דער רעוואָלוציאָנערער פאָליטישער קאַמף קעגן דער רעגירונג, וואָס שפילט זיך אַפ אויף דער גאַס, פון וועלכן יעדער פון אונז איז געווארן פארכאפט, רופט אָרויס אַ זוכעניש נאָך אַ פעסטע פראָגראָם און די זוכעניש האָט אָנגענומען אָפטמאָל פארמען פון היציקן ברודער־קאַמף. אַ קאַמף צווישן די פארשיידענע גרופעס פון די „פועלי־ציון" צווישן זיך, וואָס האָט זיך פארשפרייט צווישן יעקאָטע־רינאָסלאוו און ווילנע, אָחוץ דעם איז אָנגעגאַנגען דער גרויסער געמיינזאַמער קאַמף קעגן „בונד".

מיר אין ביאָליסטאָק, האָבן אין אונזערע מוחות אויך געמוזט אויספלאַנטערן דעם פלאַנטער, און אויף אונזער אַרבעטער־בירזשע האָט זיך טאָג־איין טאָג־אויס אָפגעשפילט דער קאַמף, אָפטמאָל זייער אַ פארביסענער, קעגן „בונד", קעגן די „מינסקער", וואָס האָט געהאַט ביי אונז אַ היבש ביסל אָנהענגער, קעגן אידישע „פ.פ.ס־ניקעס" און קעגן אָנארכיסטן.

נאָכדעם ווי עס האָט זיך שוין מער אָדער ווייניקער אויסקריסטאַליזירט דער פראָלעטאַרישער ציוניזם, דער סינטעז צווישן רעוואָלוציאָנערן סאָציאָליזם און פראָקטישן פאָלעסטיניזם, האָבן מיר אין ביאָליסטאָק באָקומען די ערשטע פראָקלאַמאַציע פון דעם קאָמיטעט פאַר דרום־רוסלאַנד פון דער אידישער סאָציאָל־דעמאָקראָטישער אַרבעטער פאַרטיי („פועלי־ציון"). די פראָקלאַמאַציע איז געווארן אַרויסגעגעבן אין יאָנואַר 1905 און האָט באָהאַנדלט די געשעענישן פון 9־טן יאָנואַר. צום ערשטן מאָל האָבן מיר דאָרט עפענטלעך און אָפיציעל דערקלערט, אַז „אין אונזערע אלגעמיינע פאָדערונגען שטייען מיר צו אינגאַנצן צו דער רוסלענדישער סאָציאָל־דעמאָקראָטישער פאַרטיי". אונזער ביאָליסטאָקער גרופע האָט מיט באָגייסטערונג אויפגענומען אָט דעם פאָליטישן אני־מאמין און וועג מיר האָבן אפילו געווואוסט, אַז ניט אַזוי שנעל וועט די ר.ס.ד.א.פ. (איסקרא) אקצעפטירן אונזער שותפות און אונז געבן די אָפיציעלע אָנערקענונג, האָבן מיר דאָך איצט געהאַט פאַר אונז אַליין דעם קלאַרן וועג און די ריכטונג ווי און וואו צו גיין. אין אונזערע פאָליטישע פאָדערונגען זיינען מיר דיזעלבע יחסנים ווי דער „בונד" און האָבן נאָך אויסער־דעם אונזערע אייגענע נאָציאָנאַלע פאָדערונגען. לגבי די „מינסקער" און די „ס.ס." זיינען מיר פאַר'ן אקטיוון אָנטייל אין פאָליטישן קלאַסן־קאַמף, בעת זיי אָנערקענען נאָר דעם פאָסיוון אָנטייל אין קאַמף, און אין אונזער נאָציאָנאַלער פראָגראָם האָבן מיר אין דעם קאָנקרעטן „פראָקטישן פאָלעסטיניזם".

דער ערשטער ראַיאָנער קאָמיטעט פון פועלי ציון אין 1906.

מיר האָבן דענסטמאָל אָנגעהויבן אַ זייער אינטענסיוון פראָפאַגאַנדע אַרבעט צווישן דער אידישער יוגנט. אויף „עפענטלעכע פאַרזאַמלונגען" אין פאַרשיידענע בתי־מדרשים פלעגט מייסטענס אויפטרעטן דער פירער פון אונזער גרופע, יאָנקל יאָנאָווסקי, אַ פיינער רעדנער מיט אַ שאַרפן קאָפ, אַ קליינער אין וואוקס, אָבער זייער ענער־גישער בחור.

אין ענגערע קרייזלעך פלעגן מיר לערנען מיט בחורים און מיידלעך קולטור־געשיכטע, פאָליטישע עקאָנאָמיע, באָהאַנדלען פראָגן וואָס מען פלעגט דיסקוטירן אויף די „בירזשעס"; פאָלעסטיניזם, טעריטאָריאָליזם, באָציאָנג צו דער ציוניסטישער אָרגאָניזאַציע, צום ציוניסטישן קאָנגרעס, פראָגעס פון עקאָנאָמישע שטרייקן און פאָליטישן קאַמף. אויף דעם געביט זיינען געווען אַקטיוו די חברים: ליפע סוקעניק, יוסף אָנטאָקאָלסקי, חייקל אָלדאָק, מאָקס כמעלניק, דוד קלעמענטינאָווסקי, אָנא אָלפערין, חאַשקע פיינסאַד און אברהם ליבערמאַן.

מיר אַליין, די לעקטאָרן, פלעגן שעפן גייסטיקע יניקה פון אונזערע „גדולים", וואָס פלעגן אָפט אָראָפקומען צו אונז: אָלעקסאַנדער כאשין (באָרוכסאָן), זרובבל און טאָקע ער אַליין, בער באָראָכאָוו, דער טעאָרעטיקער און באָגרינ־דער פון „אונזער פלאַטפאָרם". זיי פלעגן קומען אָפט צו אונז, וויייל ביאָליסטאָק איז געווען דער דורכפאָר־פונקט פון וואָרשע קיין ווילנע, אַט דער וועג אויף וועלכן מען האָט זיך אין יענעם יאָר געיאָגט נאָך די „סיימיסטן", וואָס האָבן זיך אַריינגעריסן אין די פועלי־ציוניסטישע רייען און פאַרראָטן די יונגע באָוועגונג. מען האָט זיי אָנגעגריפן אין גראָדנע און בריסק, אין יעקאָטערינאָסלאָוו און וויטעבסק. מען האָט אָפגעשלאָגן דערפאָלגרייך אַ שטאָרקע אָטאָקע פון זייער זייט אויף ביאָליסטאָק גופא. מיר האָבן דערביי אָסך געלערנט, פראָפּיטירט און געהאָט שטאָף אויף צו לערנען אָנדערע און אָזוי אָרום אויספילן אונזער מיסיע.

אין דער שפּיץ פון דער אָרגאָניזאַציאָנעלער אַרבעט איז געשטאָנען אַ זייער ענערגישער און איבערגעגעבענער חבר משה'קה דער דרוקער (קריינדעלס). ער איז געווען אַ פשוטער אַרבעטער, אָן באָזונדער בילדונג, אָבער מיט זיין אידעאָליזם, מיט זיין רעוואָלוציאָנערן גייסט איז ער געווען די נשמה פון דער אָרגאָניזאַציע. מיט זיין קאָנספקטיווענטן, לאָגישן אופן פון פירן דיסקוסיעס, פירן איינצל־פראָפּא־

גאַנדע, האָט ער געהאַט ניט נאָר אַן השפעה אויף אַרבעטער, נאָר אויך אויף האַלב־אינטעליגענטן, רעאַליסטן, גימנאַזיסטקעס. ער האָט אָנגעפירט מיט דער פּראָקטישער אַרבעט, מיט פּאַרהאַנדלונגען ביי סכסוכים צווישן אַרבעטער און בעלי־בתים, מיט איינקויפן און פּאַרטיילן געווער פּאַר „זעלבסטשוץ", פּאַרטיילן פון ליטעראַטור, מיט אַרגאַניזירן קאָנספיראַטיווע „סכאַדקעס". ער איז געשטאַרבן אין ביאַליסטאָק אָנהויב 1906 פֿלוצלונג פון אַ פּאַרקילונג. די לויה איז געווען אַ „פּועלי־ציוניסטישע דעמאָנסטראַציע". מיר האָבן אַלע געפּילט, אַז מיר האָבן אין אים פּאַרלאָרן ניט נאָר אַ חבר, נאָר אַ צוקונפטיקן אַרבעטער־פירער.

צווישן די אָקטיווע חברים, וועלכע זיינען מיר פּאָר־בליבן אין זכרון זיינען נאָך געווען: זעלדע קאָגאַן, אַ מיידל אַ ברען, מיכלע פרידמאַן און איר ברודער הירשל, אַ גאַרבער, בצלאל מאַראַנטץ, אַ וועבער, נאָסקע פּאָם, אַ דרוקער, יקותיאל דזיוואק, אברהם קאָגאַן, לייבל ליבער־מאַן, און איינער פון די בריידער לוריע, אַ צווילינג, פון וועלכע איינער איז געווען ביי אונז און דער צווייטער ביי די „מינסקער" און מען פלעגט זיי זייער אָפט פּאַרבייטן, וואָס איז געווען פון אינעוויניקסטער קאָנספיראַציע־שטאַנד־פונקט, זייער אומבאַקוועם.

מיר זיינען געווען אין צאָל אַ סך קלענער ווי דער „בונד" און אפילו אויך קלענער ווי די מינסקער און ס.ס., אָבער מיר האָבן אַנטוויקלט אַ רירעוודיקע טעטיקייט. מיר האָבן זיך באַטייליקט אין געמיינזאַמע ערשטע־מאַי דעמאָנסטראַציעס און אין אַרבעטער מאַסאָווקעס אין וואַלד, וואו אין אָקטאָבער 1904 איז פּאַרגעקומען דער ערשטער גרעסערער צוזאַמענשטויס מיט דער פּאָליציי. אונזערע חברים האָבן געמיינזאָם מאַרשירט דעם 18טן אָקטאָבער, 1905, צו דער טורמע, וועו די ביאַליסטאָקער אַרבעטער־שאָפט האָט געשטורמט דעם טויער, כדי צו באַפרייען די פּאָליטישע אַרעסטירטע. ביי דער שיסעריי פון דער פּאָליציי און מיליטער, פון וועלכע צענדליקער אידישע אַרבעטער זענען געפֿ׳רע׳עט און פּאַרוואונדעט געוואָרן, איז אויך אונזער חבר לייבל ליבערמאַן (דער זון פון לערער צבי הירש ליבערמאַן) שווער פּאַרוואונדעט געוואָרן. מיר האָבן דורכגעפירט זעלבסטשטענדיק עטלעכע קלענערע שטרייקס, דורכגעפירט אַ פּאָר מאָל געוואָגטע עקספּראָ־פריאַציע־איבערפאָלן אויף פּאָסט־פורן, צווישן די קליינע שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק, מיט דעם צוועק צו קריגן די בלוטיקע צאַרישע געלט פּאָר פּאַרטיי־צוועקן. מיר האָבן אַרויסגעלאָזט אונזערע אייגענע פּראָקלאַמאַציעס, געזאַרגט פּאָר קריגן געווער פּאָר דער זעלבסטשוץ־גרופּע. אין איינער אַזאַ רייזע קיין גראָדנע האָב איך זיך אויך באַטייליקט. מיר האָבן דאָרט אין אַ קאָנספיראַטיוורע קוואַרטיר פון אונזערע אַ גראָדנער חבר'טע „ברייניע־משה", וועגן דעם ענין געהאַט אַ וויכטיקע באַראַטונג פון עטלעכע פועלי־ציוניסטישע גרופּעס פון דעם ראַיאָן. „ברייניע־משה" האָט די חבר'טע געהייסן דערפּאָר, וואָס זי איז געווען גרויס און שטאַרק און האָט אויסגעזען מער ווי אַ מאָן און זי איז טאַקע געווען די „נאַטשאַלניצע" פון אַלע אונזערע זעלבסטשוץ־גרופּעס אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן.

אין 1906 האָט די ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציע אַנגע־נומען אַ פעסטערע אַרגאַניזאַציאַנעלע פּאָרם. דאָס איז געווען נאָכדעם, ווי עס זיינען פּאַרגעקומען אין דעצעמ־בער 1905 די פּאָלטאַווער ראַיאָן־קאָנפערענץ און אין פעב־רואַר 1906, אויך אין פּאָלטאַווע, דער ערשטער גרינדונג־צוזאַמענפּאָר, פון דער י.ס.ד.א.פ. (פּועלי־ציון). אויף דעם צוזאַמענפּאָר, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט עטלעכע און צוואַנציק דעלעגאַטן, איז דער דרום ליטווישער ראַיאָן מיט ביאַליסטאָק אין דער שפּיץ געווען פּאַרטראַטן דורך אונזער חבר יאַנקל יאַנאָווסקי.

באַלד נאָך דעם צוזאַמענפּאָר, וועלכער האָט פעסט־געלייגט די טעאָרעטישע גרונט־פּרינציפּן פון אונזער פּאַרטיי־פּראָגראַם, איז דערשינען דער ערשטער אַרגאַן אין רוסיש, די „יעוורעייסקאַיא ראַבאָטשאַיא כראַניקא" מיט דעם הויפּט־אַרטיקל „נאַשאַ פּלאַטפאָרמא" (אונזער פּלאַטפאָרם) פון באָראָכאָוו, וועלכער האָט זיך אונטערגעשריבן מיט'ן פסעוודאָנים, „פּאָסטאַיאַני" (שטענדיקער). דאָס אָנקומען פון „יעוורעייסקאַיא ראַבאָטשאַיא כראַניקא" אין ביאַליסטאָק איז געווען ממש אַ יום טוב, באַזונדערס פּאָר די אינטעלי־גענטערע חברים, פּאָר די, וואָס האָבן געדאַרפט לערנען אַנדערע און פירן די פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט. פּאָר די איבעריקע חברים זיינען די אַרטיקלען פון באָראָכאָוו געווען צו שטרענג וויסנשאַפטלעך ניט פאָלקסטימלעך. מיר האָבן עס געדאַרפט די חברים ניט נאָר איבערזעצן אין אידיש, נאָר אויך פּאָפּאָלאַריזירן, דערקלערן, אויף יעדן זאַץ מאָכן פירושים, לערנען מיט זיי ווי מען לערנט אַ בלאַט גמרא. ניט קוקנדיק אויף דעם, איז דער זשורנאַל אַליין געווען זייער פּאָפּולער און געוואָרן גלייַנט ניט נאָר פון אונזערע פריינט און סימפּאַטיקער, נאָר אויך פון אַ סך פּאַרטיי־קעגנער, מינסקער, ס.ס. בונדיסטן און אפילו בירגערלעכע ציוניסטן. דאָס האָט געהויבן דעם פרעסטיזש פון אונזער אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָק. אונז גופא האָט עס צוגעגעבן מוט און די פּראָקטישע אַרגאַניזאַציאַנעלע אַרבעט איז געוואָרן שטאַרקער און אינטענסיווער.

אין אַפּריל 1906 איז אין ביאַליסטאָק פּאַרגעקומען אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט גראָדנע, בריסק, גראַיעווע, וואַלקאָוויסק, האָראָדאָק און אַנדערע שטעטלעך. איך געדענק ניט צי די גאַנצע קאָנפע־רענץ, נאָר זיכער אַ טייל איז פּאַרגעקומען ביי ליטמאַן ראָזענטאָל אין הויז. ליטמאַן ראָזענטאָל אַליין איז געווען אַ בירגערלעכער ציוניסט, אַליין געווען ווייט פון „פּועלי־ציוניזם" און מיר זיינען געווען נאָך ווייטער פון אים. ער איז פּאָר אונז דענסטמאָל געווען דער פאַבריקאַנט־עקספּלוא־טאַטאָר, אָבער ער האָט געהערט צו די ציוניסטן־אידעא־ליסטן, וואָס האָבן פּאַרשטאַנען, אַז דער ציוניזם מוז ווערן אַ פאָלקס באַוועגונג און געוואָלט, אַז דער ציוניסטישער קאָנגרעס זאָל ווערן דער אידישער פּאַרלאָמענט, וואו די אידישע אַרבעטער זאָלן זיך באַטייליקן און אויך זאָגן אַ דעה. מיר האָבן אויסגענוצט די דאָזיקע סימפּאַטיעס פּאָר אונזער קאָנספיראַטיוורע אַרבעט, און די הויז פון ליטמאַן ראָזענ־טאָל איז פּאָר אונז געווען דער זיכערסטער פּלאַץ קעגן אַן איבערפאָל פון דער פּאָליציי. אונזער ליטעראַטור, פּראָקלא־מאַציעס און זשורנאָלן האָבן מיר געהאָלטן אין אַ צווייטן זיכערן אָרט אין לאָקאָל פון לינת־הצדק אויף ראָזשאָנסקי גאָס, וואו דער פּאַרוואָלטער איז יאָרן־לאַנג געווען מיין פּאָטער יהושע העשל קלעמענטינאָווסקי. איך האָב צו יעדער צייט דאָרט געהאַט אַ צוטריט און געווען אַ שטיקל בעל־הבית.

די ביאַליסטאָקער קאָנפערענץ פון 1906 האָט באַ־פעסטיקט די אַרגאַניזאַציעס אין שטאָט גופא און אין די

אַרומיקע שטעטלעך און האָט אויסגעקליבן אַ ראַיאָן־קאָמיטעט אין וועלכן עס זיינען אַריינגעגאַנגען די חברים: יענקל יאַנאָווסקי (געווען סאַלדאַט און זיך דענסטמאָל דערטרונקען — צופעליק צי מוטוויליק איז ניט באַקאַנט); יוסף אַנטאַקאַלסקי, חייקל אַלדאַק, פייוול דער וועבער, שרייבמאָן און אַיך. קיין אריכת ימים האָט דער קאָמיטעט ניט געהאַט. זיין אַרבעט איז געשטערט געוואָרן דורך דעם גרויסן פּאָגראָם, וואָס איז פּאַרגעקומען אין ביאַליסטאָק פון 1טן ביז 3טן יוני, 1906. דער פּאָגראָם האָט די אַלגעמיינע סיטואַציע אין שטאָט אַזוי פאַרענדערט, אַז די פּאַרטיי־אַרבעט אין אַלגעמיין האָט געמוזט אַנגענעמען אַן אַנדער פּאַרם. מען האָט פּאַר זיך געזען בולט דעם געמיינזאַמען שונא, און מען האָט אויף אַ געוויסער צייט געמוזט אַוועקלייגן אַן אַ זייט אַלע אַרבעטן און פירן דעם פּאַרטייִדיקונגס קאַמף פון איין זייט. פון דער צווייטער זייט, זיך באַטייליקן אין דער הילפס־אַרבעט פּאַר די געליטענע, צווישן וועלכע כמעט יעדע פּאַרטיי־גרופּע האָט געהאַט איר חלק.

אין יולי 1906, נאָכדעם ווי מען האָט צעטריבן די ערשטע־דומע און די רעאַקציע האָט אַנגעהויבן בושעווען נאָך שטאַרקער איבער־ן לאַנד, האָבן מיר אין ביאַליסטאָק באַקומען די ידיעה, אַז אונזער צענטראַל־קאָמיטעט איז אין פּאַלטאַווע אַרעסטירט געוואָרן. אויף אונז, וועלכע האָבן באַקומען די קאָנספיראַטיווע ידיעה, האָט עס געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם. מיר האָבן זיך אין דעם מאָמענט באַטראַכט ווי יתומים, ווי אַ שיף אָן אַ רודער. עס האָט זיך אַבער באַלד אַרויסגעוויזן, אַז נאָר באַראַכאַוו איז אַרעסטירט געוואָרן, זרבבל האָט זיך געראַטעוועט. ער איז גראָד די נאַכט ניט געשלאָפן אין שטוב, און וועז די פּאָליציי האָט אים געזוכט האָט די מאַמע דערקלערט, אַז זי האָט גאָר קיינמאָל ניט געהאַט קיין זון וואָס הייסט זרבבל. זרבבל איז דענסטמאָל אָפּגעפּאָרן קיין ווילנע דורך ביאַליסטאָק, וואו ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ באַשטימטער צייט. אין ווילנע האָט ער אַרגאַניזירט אַ נייעם סעקרעטאַריאָט, צוגעצויגן צו דער אַרבעט חבר זלמן רובאַשאָוו, וועלכער האָט זיך געמוזט איבערזעצן „נאַשאַ פּלאַטפאָרם" אין אידיש, צוגרייטן אַן אַרגאַן אין אידיש, און קודם־כל צוגרייטן אַ נייעם פּאַרטיי־צוזאַמענפאָר.

זרבבל'ס זיין אין ביאַליסטאָק האָבן מיר דערווייל אויסגענוצט און צוגעגרייט אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ. די קאָנפערענץ האָבן מיר אָבער שוין פּאַררופן קיין גראָדנע, ווייל ביאַליסטאָק איז נאָך געשטאַנען אונטער דעם איינדרוק פון פּאָגראָם און די פּאָליטישע סיטואַציע איז דאָרט געווען אַ זייער אומזיכערע און אויסער דעם איז גראָדנע געלעגן נענטער צו ווילנע, וואו עס האָט זיך קאָנצענטרירט די פּאַרטיי־אַרבעט. אויף דער קאָנפערענץ, וואָס איז פּאַרגעקומען סוף אָקטאָבער, איז ביאַליסטאָק געווען פּאַרטרעטן דורך יאַנאָווסקי.

אין 1908 איז די אַרבעט אין ביאַליסטאָק שטאַרק אָפּגעשוואַכט געוואָרן, ווי די גאַנצע סאָציאַליסטישע באַוועגונג אין רוסלאַנד. אַ סך פון אונזערע חברים זיינען זיך צעפּאָרן קיין אויסלאַנד. די אַרבעט פון די ביאַליסטאָקער „פּועלי־ציון" איז דענסטמאָל הויפּטזעכלעך באַשטאַנען אין שטיצן פינאַנציעל די פּאַרטיי פּאַרלאַגס־אַרבעט, וואָס איז אַנגעפירט געוואָרן פון זרבבל. שפּעטער הויבט די ביאַליסטאָקער גרופּע אָן אַרויסצוואוויזן אַ גרעסערע אַקטיווי־טעט. ביאַליסטאָק איז ווידער געוואָרן אַ ראַיאָנער צענטער. אָבער אויך דער פּעריאָד דויערט ניט לאַנג. עס קומט פּאַר אַ גרויסער דורכפּאַל און כמעט אַלע אַקטיוויע טויער פון דער אַרגאַניזאַציע ווערן אַרעסטירט. די אַרבעט איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן. ערשט שפּעטער, פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט די פּועלי־ציון געפירט וויכטיקע טעטיקייטן אין ביאַליסטאָק.

אַסיף דימאָוו

דער יחוס מיט "הבימה"

מיין זכרון מאָלט מיר אָזאַ בילד:

אַ הייסער שיינער טאָג אין ביאַליסטאָק. איך אַ סטודענט פון פּעטערבורגער לייסנאַי אינסטיטוט בין געקומען אויף וואַקאַציע צו זען זיך מיט מיין מאַמען, ברידער, שוועסטער און פריינט. כאָטש אַ סטודענט און נאָך גאָנץ יונג, בין איך שוין דער מחבר פון אַ דראַמע „שמע ישראל"... איך שפּאַציר אויף דער שיינער לייפֿאַוע אוליצאַ — אַ יונגערמאַן מיט שיינע קלוגע אויגן און שוואַרצע וואַנצעלעך מיט אַ שפּיץ האָלט מיך אָפּ. איך קאָן אים ניט, איך האָב אים קיינמאָל פריער ניט געזען, אָבער אַ פּנים ער קאָן מיך:

— „דערלויבט מיר איבערצוזעצן אייער דראַמע אויף העברעאיש", זאָגט ער צו מיר.

איך קוק אים אָן פאַרוואונדערט און אינערלעך גאָנץ צופרידן.

— „מיט'ן גרעסטן פאַרגעניגן", ענטפער איך — ווער זענט איר?

— נחום צמח, זאָגט דער יונגערמאַן: — און וואָס ווילט איר פּאַר אייער דערלויבנישׂ? וואָס וועט עס קאָסטן?

— אויב אויף העברעאיש — גאָרניט, — רוף איך זיך אָפּ אָבּיסל פאַרשעמט.

ער דריקט מיר פעסט די הענט און פאַרשווינדט. צמח האָט אַרגאַניזירט אַ דראַמאַטישע טרופּע און געשפּילט מיין דראַמע. אָבער די צאַרישע רעגירונג האָט אים אַ סך געשטערט און אַ גרויסן דערפּאָלג האָט ער נאָטירלעך ניט געקאָנט האָבן.

מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָבן מיר זיך ווידער געטראָפן אין ווין, אין דער צייט פון דער זיצונג פון דעם ציוניסטישן קאָנגרעס. אין זיין רעפּערטואַר איז אויך געווען מיין פּיעסע — גוט איינשטודירט און שיין־קלוג אויפגעפּירט. אָבער עס איז נאָך ניט געווען „הבימה'יש". עס איז בלויז געווען געמאַכט דער אָנפאַנג, דער ערשטער שריט.

די הבימה־פאַרשטעלונג אין פולן פּראַכט און גלאַנץ האָב איך דערזען ניט פריער ווען צמח מיט זיין טרופּע איז אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק. אָבער נאָך איידער די טרופּע איז אָנגעקומען האָב איך געהאַט אַ גרוס פון „הבימה", און דוקא פון אַ מאָן, וואָס האָט מיט אידישקייט געהאַט זייער וויניק צו טאָן. דאָס איז געווען דער באַוואוסטער זינגער פיאָדאָר

שאַליאַפין. דאָס איז געווען אין דער צייט, וועו דער בירגער־קריג האָט געבושעוועט אין רוסלאַנד. שאַליאַפין איז נאָר וואָס געקומען קיין אַמעריקע און מיר האָבן זיך דער־זען אין האַלב־טונקעלן טעאַטער אין מיט'ן פון דער פאָר־שטעלונג פון אַנאַ פּאַוולאָווא. דאָס ערשטע וואָרט וואָס דער גרויסער קינסטלער האָט אויסגערעדט צו מיר איז געווען:

— „הבימה איז אין נויט, מען מוז עפּעס טאָן פאַר איר...״

און שפּעטער וועו איך האָב בייגעוואוינט די הבימה־פאַרשטעלונגען, גענזען — נייו: איינגאַטעמט דעם „דיבוק״, האָב איך פאַרשטאַנען פאַרוואָס א „פרעמדער״ און פאַרט אַזא קינסטלערישע נשמה ווי שאַליאַפין האָט זיך געזאָרגט פאַר צמח'ס קינד — הבימה ...

דאָ אין אַמעריקע האָבן זיך באַלד באַוויזן די שטע־רונגען, וועלכע האָבן שפּעטער געפירט דערצו, אַז די טרופּע — די וואונדערלעך צעמענטירטע אַדער בעסער געזאָגט „צמח'טירטע״ — טרופּע האָט זיך צעפאַלן, דער שיינער קאַלעקטיוו איז צעשטערט געוואָרן. צמח האָט זיך באַזייטיקט — אַדער מען האָט אים באַזייטיקט.

— ניט געדאַרפט פאַרן קיין אַמעריקע — האָט ער מיר געזאָגט איין מאָל און נאָכאַמאָל.

און באַלד זיך גענומען צו נייַע פלענער, וועלכע זיינען געבליבן ניט אויסגעפירט.

— איך וויל שאָפן א מין רעוויו, וואָס זאָל הייסן „מלכה שבה״ און טראָגן א כאַראַקטער פאַסנדיק צו דעם נאָמען. עס זאָל זיין געזאָנג, טענץ און קלייַנע איינאַקטערס, סקעטשעס. קאָנט איר מיר אַנשרייבן א פאָר אַזעלכע סקעטשעס? פאַר־זוכט, איך בעט אייך.

קאָן מען אָפּזאָגן צמח'ן? איך האָב אַנגעשריבן א פאָר איינאַקטערס, האָב זיי פאַרגעלייענט פאָר אים און זיינע קינסטלער. גאָרנישט איז פון דעם אַרויסגעקומען. „מלכה שבה״ איז פאַרבליבן א חלום. וווייניק מענטשן וווייסן אפילו אַז צמח האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט אזא געדאַנק.

אַנשטאָט „מלכה שבה״ איז צמח אַריין אין דער וואָכע־דיקייט פון אַמעריקאַנער לעבן. נו, מען מוז דאָך לעבן, גע־וען אין קאַליפאָרניע, געאָרבעט פאַר דעם ענגלישן טעאַטער, געאָרבעט אין די פילמס... איך בין אין דער צייט געווען אין דייטשלאַנד. וועו איך האָב זיך צוריקגעקערט קיין אַמעריקע האָבן מיר זיך געטראָפן.

— איר מוזט פאָרן קיין ארץ־ישראל — האָט ער מיר געזאָגט אין א טאָן וואָס איז מער א פריינטלעכער באַפעל אוו ניט נאָר קיין עצה. דאָרט וועט איר אַנשרייבן פאַר אונז די אמת'ע דראַמע.

מסתמא האָט ער דאָס געזאָגט צו אַנדערע שרייבער אויך, וויל „הבימה״ האָט זיך געוויטיקט אין א נייַעם רעפּערטואָר.

— וועו א פערד פאַלט אום דאָרט אין פעלד — איז עס א דראַמע, א טראַגעדיע — נאָר וואָס? מען דאַרף דאָס קינסטלעריש אַרויסברענגען.

אין צמח'ן האָט שטענדיק געריעדט דער קינסטלער, דער שאַפער, דער בויער.

ווי א פלאַמענדיקער וויכאַר האָט „הבימה״ אַרום־געכאַפט די וועלט. איבעראַל אין יעדער גרויסער שטאָט פון דער וועלט האָבן די פאַרשטעלונגען אַרויסגערופן א כוואָליע פון באַגייסטערונגען. שוין לאַנג איז די קינסט־לערישע וועלט ניט געווען אזוי אויפגערודערט. רוסן,

„הבימה״ אין יאָר 1912 ביים אויפפירן ״שמע ישראל״

דייטשן, פראַנצויזן, ענגלענדער, אַמעריקאַנער — קריסטן און אידן האָבן געזונגען די זעלבע לויב־געזאַנגען — און אויב איך האָב קיין טעות ניט — קריסטן מער. נאָר א קליינער פראַצענט פון הבימה'ס צושויער און באַוואונ־דערער האָט פאַרשטאַנען די שפּראַך — און פאַרט פאַר־שטאַנען דאָס שיינע, דאָס גרויסע וואָרט, וואָס צמח און זיינע קינסטלער האָבן גערעדט, געזונגען, געטאַנצט, גע־מאַלט צו דער וועלט. דער פאַקט וואָס די שפּראַך איז געווען אַן אומבאַקאַנטע, א „טויטע״ — ווי מען פלעגט עס זאָגן — האָט קיינעם ניט געשטערט. — פאַרקערט, עס האָט אפשר געהאָלפן. די שיינע אור־אַלטע קלאַנגען זיינען גע־וען ניי און פריש פאַר דעם אויער. די „טויטע״ שפּראַך האָט אויפגעלעבט און געווען מער לעבעדיק ווי אַלע מאָדערנע און לעבעדיקע שפּראַכן. די שפּראַך פון „הבימה״ און „דיבוק״ איז פלוצים געוואָרן א מין וועלט־שפּראַך — וואָס יעדער איינציקער האָט פאַרשטאַנען — א מין עספּעראַנטא, אַן אינטערנאַציאָנאַלער מיטל צו פאַראייניקן מענטשן און פעלקער אין קונסט, אין גייסט.

ווידעראַמאָל איז אין אונזער ביאָליסטאָק באַשאָפן גע־וואָרן אַן עספּעראַנטא. צום ערשטן מאָל האָט דאָס געמאַכט דר. זאַמענהאָף — צום צווייטן מאָל נחום צמח... עס קלינגט ווי א וואונדער — אָבער עס איז אַזוי — עס איז א פאַקט, א רעאַליטעט, א ווירקלעכקייט — און שיינע, אַן ערהאַבענע אויך...

דורות וועלן קומען און גיין און מען וועט זיך וואונ־דערן: ווי אַזוי האָט דאָס געקאָנט פאַסירן? ווי אַזוי האָט „הבימה״ גקאָנט געבוירן וועלן, עקזיסטירן און באַזיגן די וועלט. דער נאָמען צמח וועט אויפקלינגען מיט א נייַעם קלאַנג און אויפשיינען אין א נייַ ליכט. מען וועט זאָגן:

— א טאָג פאַר דעם ווי די שוואַרצע גרויזאַמע פאַשיס־טישע האַנט האָט זיך אַרונטערגעלאָזט אויף דעם אידנטום, איז געשאַפן געוואָרן „הבימה״, זיינען פאַרגעקומען די פאַר־שטעלונגען פון אַנסקי'ס „דיבוק״. זיי האָבן געוויזן דער וועלט — סיי אין אייראָפּע, סיי אין אַמעריקע, די קולטו־רעלע שיינקייט וואָס דאָס פאַלק, וועלכעס איז אומגע־רעכטיקט פאַרפאַלגט, האָט אין זיך. שווער איז אָבער שפּע־טער געווען צמח'ס לעבן. א פאַרגעסענער און אַנטוישטער, אַן איינזאַמער און צוריקגעהאַלטענער איז ער, פרייטיק דעם 8טן סעפּטעמבער, 1939, געשטאָרבן אין עלטער פון 52 יאָר.

מ. בַּאַביטש

די ערשטע בילדער־אויסשטעלונג

די ערשטע אידישע בילדער־אויסשטעלונג אין ביאַליסטאָק איז פאָרגעקומען אין 1919, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. פוילן איז געווען זעלבסט־שטענדיק, און די אידישע באַפעלקערונג, איבערהויפט די יוגנט, איז דאָן באַהערשט געווארן מיט נאַציאָנאַלער אויפוואַכונג.

עס האָט זיך דאָן צעבליט דער אידישער שול־וועזן און אַ צאָל העברעאישע שולן. עס האָט זיך שטאַרק צעוואַקסן די שלום־עליכם ביבליאָטעק. עס האָבן זיך דאָן געגרינדעט פאַרשיידענע קונסט־גרופּן, און עס האָבן זיך אָנטוויקלט אַ צאָל באַגאַבטע אַרטיסטן און זינגער. אויף די גאַסן פון ביאַליסטאָק האָבן אידן, פון אַלע שיכטן, געריעדט אַ זאַפטיקן אידיש. די אידישע פאַרטייען פון סאַמע לינקס ביז גאָר רעכטס, זיינען געווען שטאַרק טעטיק און קאָנקורירט פאַר אַקטיוויטעטן. דאָס אידישע לעבן איז געווען איבערפילט מיט גלויבן און האָפענונג — אַ נייַ, אידיש לעבן.

אין ביאַליסטאָק האָט דעמאָלט עקזיסטירט די אידישע קולטור־ליגע, וואָס איז געווען פאַרטראָטן פון פאַרשטייער פון אַרבעטער פאַרטייען און אידישיסטן. די עקזעקוטיווע איז דאָן באַשטאָנען פון יעקב פּאָט (ס.ס.), ב. טאָבאָטשינסקי און קאָצענעלענבויגן (בונד), ש. גאָלדמאַן (יוגנט־פאַראייַן), און דער שרייבער פון די שורות (פאָלקס־פאַרטיי).

די קולטור־ליגע האָט געהאָט די אויפגאָבע פון פאָפולאַריזירן אידישע קולטור און קונסט אין אַלע פאַרמען אין דער אידישער ביאַליסטאָק. איז ביי די טויער פון דער קולטור־ליגע אָנטוויקלט געווארן דער געדאַנק פון איינאַרדנען די ערשטע בילדער־אויסשטעלונג אין ביאַליסטאָק.

אָבער דאָס איז דאָן געווען זייער אַריגינעל און גאָר וואָגט אין ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען אַ שטאָט פון פאָברי־קאַציע, האַנדל און פראַקטישקייט. יונגע לייט, פון בירגער־לעכע שיכטן, האָבן געהאָט אַמביציעס זיך לערנען פאַר אינטעליגענטע פראָפעסיעס, זיך דערשלאָגן צו אַ פאַר אייגענע טוך־לאָגער, אָדער אַרויפארבעטן צו אַ פאַר אייגענע וועב־שטולן. אָבער דאָס רוב יוגנט, פון די אַרעמע שיכטן, און אַ קליינער טייל פון דער אינטעליגענץ, האָבן, פונקט דעם היפוך, געקעמפט פאַר סאָציאַלער גערעכטיקייט. דער־פאַר האָבן מיר געהאָט אַזאַ שטאַרקן קאָנטראָסט און אַזעלכע צאָלרייכע קעמפערישע אַרבעטער פאַרטייען אין יענע יאָרן.

אָבער פאַר סתם בעל־חלומות און קינסטלער איז די אָטמאָספערע אין ביאַליסטאָק ניט געווען אַזאַ גראָטענע. מאָלער, פאָטען און ליטעראָטן האָבן ניט געקאָנט איינזיצן אין ביאַליסטאָק, און זיינען אַוועק נאָך פעטערבורג, וואַרשע, ווילנע און אין דער גרויסער וועלט.

קיין אייגענע מאָלער האָט ביאַליסטאָק כמעט ניט געהאָט. עס האָט דאָן געוואוינט אין שטאָט דער מאָלער ראָזענצקי, וועלכער פלעגט אַרומשפּאַצירן איבער די ביאַליסטאָקער גאַסן אָנגעטאָן אין אַ יוניפאָרם מיט לאָנגע האָר. ער האָט פון מאָלעריי זיכער קיין לעבן ניט געמאַכט און געצויגן זיין פרנסה פון געבן לעקציעס אין מאָלעריי אין עטלעכע שולן. דער זעלבער ראָזענצקי פאַרדינט דעם קרעדיט פון לערנען און דערמוטיקן דעם איצט באַגאַבטן מאָלער בען, וועלכער לעבט אין פּאַריז און איז זייער פאָפולער.

האָט די ביאַליסטאָקער קולטור־ליגע זיך געוועדט צו די מאָלער פון וואַרשע און לאָדז, איינצואַרדנען אין ביאַליסטאָק אַ בילדער־אויסשטעלונג. די דאָרטיקע קינסטלער האָבן מיט פרייד די איינלאָדונג אָנגענומען. עס איז באַשלאָסן געווארן אַריבערצובערענגען דאָס רוב קאָלעקציעס פון די דאָמאָלסט באַגאַבטע אידישע מאָלער. און כדי פאָפולער מאַכן די בילדער אויסשטעלונג, האָט די קולטור־ליגע איינגעלאָדן צו דער דערעפענונג די דאָמאָלסט פאָפולערסטע מאָלער מינקאָווסקי און בערלעווי פון וואַרשע, און אָדלער פון לאָדז.

עס איז שוין אַריבער פיל יאָרן זינט די יום־טוב'דיקע בילדער־אויסשטעלונג איז פאָרגעקומען. אָבער פונקט ווי היינט געדענק איך די באַגייסטערונג פון די קולטור־טוער אָרום אָט דער אָריגינעלער אונטערנעמונג. ביי מיר פּערזענלעך איז עס געווען אַ גאָר וויכטיקע פאָסירונג. יעדן מאָל, פריער, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו באַזוכן וואַרשע, פלעג איך אָפשפּאָרן צייט, כדי באַזוכן דעם דאָרטיקן מוזיי און אָנקוועלן פון פאַרשיידענע קונסט־ווערק. האָב איך פשוט געוואָרט מיט אומגעדולד אויף אונזער אייגענער, אידישער בילדער־אויסשטעלונג אין ביאַליסטאָק.

מיר האָבן אויסגעקליבן דעם פאָסיקסטן פלאַץ פאַר דער אויסשטעלונג, אין סאָמע מיטן שטאָט, אין פאָסאָזש וואָרענגאָלק, וואָס האָט באַלאָנגט צו אַ דייטש מיט'ן זעלבן נאָמען. קיין גרויסע גליקן האָט ער ניט געמאַכט מיט די אינעווייניקסטע קראָמען, וועלכע האָבן דאָס רוב געפּוסטעווען. מיר האָבן פאַר דער אויסשטעלונג אויסגעקליבן דעם אויבערשטן עטאַזש, וועלכער איז באַשטאָנען פון אַ גרויסן זאָל.

ענדלעך זיינען אָנגעקומען די געסט: מינקאָווסקי, בערלעווי און אדלער און מיטגעבראַכט אַ סך קאָסטנס מיט פאַרשיידענע קונסט־ווערק. מיט וואָס פאַר אַ פרייד מיר האָבן די קאָסטנס אויפגעפּאַקט, ווי טייערע אוצרות עס באַטראַכט און פאַרזיכטיק עס באָצירט איבער די וועגט, דעקאָרירט און באָפוצט אַז עס זאָל אויסזען אָנציענד. די צאָל קונסט־ווערק איז געווען זייער גרויס, ממש אַן אמת'ער מוזיי.

יעקב פּאָט איז איבערפולט געווען מיט באַגייסטערונג. בנימין טאבאטשינסקי האָט אַזוי פיל מי אָפּגעגעבן, כדי וואָס שענער מאַכן די אויסשטעלונג. דער ערנסטער און גוט־מוטיקער ש. גאָלדמאָן האָט שטאַרק מקרב געווען די קינסט־לער און מיטגעהאָלפן, וואָס היימישער זיי זאָלן זיך פילן אין אונזער שטאָט. דער באַשיידענער קאָצענעלענבויגן, האָט אָן אויפהער געזאָרגט אַז די אויסשטעלונג זאָל זיין ניט נאָר אַ מאָמענטישער, נאָר אויך אַ מאָטעריעלער דערפאָלג פאַר די קינסטלער, כדי זיי דערמוטיקן אין די וויטערדיקע שאַפונגען.

די אויסשטעלונג איז אָפיציעל דערעפנט געווארן דעם 20טן סעפטעמבער, 1919, און עס האָט אָנגעהאָלטן 10 טעג. אויף דער אויסשטעלונג האָבן זיך געפונען בילדער פון אַצאָל אידישע מאָלער פון „וואַרשעווער אידישן קינסטלער־קרייז" און לאָדזער „יונג־אידיש".

הונדערטער באַזוכער, פון אַלע שיכטן פון דער אידישער באַפעלקערונג, זיינען געקומען צו דער בילדער־אויסשטעלונג. עס זיינען געקומען גאַנצע אידישע פאַלקס־שולן מיט די לערערס בראש. עס האָבן באַזוכט פאַר־שיידענע גרופּעס פון פּאַראָפּעסיאָנעלע פּאַראייען און אַרגאַניזאַציעס. עס זיינען אפילו געקומען געסט פון די נאַענטע שטעטלעך, כדי זיך משמח זיין מיט דער ערשטער בילדער־אויסשטעלונג אין ביאַליסטאָק.

די גרעסטע אָפּטיילונג בילדער האָט געהאַט מינקאָווסקי. אַ קליין געוואקסענער, מיט פינקלדיקע בלויע אויגן, מיט בלאָנדע וואָנצלעך, האָט ער אויסגעזען ווי אַ פּאַ־ליאָק. מינקאָווסקי איז געווען זייער אַ באַוועגלעכער און האָט מיט זיינע הענט אויפגעטאָן וואונדער מיט מאָלן זיינע בילדער און פּאַרטרעטן. ער האָט פּאַרמאָגט אַ גרויסע צאָל שאָפונגען. זיינע סוושעטן זיינען געווען זייער אידישלעך, גאָר דער היפוך פון זיין אויסזען. ער האָט געמאָלן אידישע פרויען, ווי זיי בענטשן ליכט, גייען אין שוהל, טאַנצן אויף חתונות, ווי זיי זעען אויס אין דער וואָכן און ווי זיי קוקן אויס שבת׳דיקע. ער האָט געשאַפן אַ צאָל פּאַרטרעטן פון אידישע קינדער. ספּעציעל איז געווען איינדרוקספול זיין בילד „קינדערהיים", וואו אַ גרופּע היימלאָזע קינדער זיינען פון אים געמאלן געוואָרן, יעדעס קינד אַ וועלט פאַר זיך. אידישע ליידן, היימלאָזיקייט האָט אַראָפּגעקוקט פון יעדן קינד׳ס פּנימ׳ל. מינקאָווסקי איז אויך געווען אַ קינסטלער אויף מאָלן מענטשלעכע אויגן. הפנים דאָס האָט געהאַט צו טאָן מיט זיין טויב־שטומקייט. אויב אויף יעדן בילד האָבן די מענטשלעכע אויגן אויסגעזען ווי לעבעדיקע, איז אָבער ביי אים אַרויסגעקומען שוואָכער דאָס מאָלן מענטשלעכע ליפּן, וואָס האָבן אויסגעקוקט שטייף און געשלאָסן. זייער איינ־דרוקספול איז געווען זיין בילד „די וואַנדערער", וואו אַ גרופּע אידן פאַרלאָזן דאָס שטעטל און לאָזן זיך אין וועג אַריין.

מינקאָווסקי איז אויך געווען אַ פיינער מייסטער אַרויסצוברענגען די איידלסטע קאָליר קאָמבינאַציעס. מינ־קאָווסקי פלעגט זיך שטענדיק געפינען נאָענט פון זיינע שאָפונגען, און מיט וואָס פאַר אַ ליבע און איבערגעבנהייט ער פלעגט אויפקלערן אויף זיין שטומען שטייגער. זייענדיק אין ביאַליסטאָק האָט ער געמאָלן אַ צאָל פּאַרטרעטן פון בא־וואוסטע ביאַליסטאָקער אידן.

די צווייטע וויכטיקע אָפּטיילונג האָט געהערט צום מאָלער בערלעווי. ער איז געווען אַ דינער און בלאָסער יונגערמאַן, מיט פּאַרחלומ׳טע אויגן. ער האָט ווייניק געארבעט. אָבער אַז מ׳האָט אויסגעפונען פּאַרשטענדעניש אין זיינע שאָפונגען, איז ער געוואָרן זייער באַרעדוודיק און אינטים. ער האָט פּאַרמאָגט אַ גרויסע צאָל צייכענונגען, שוואַרץ און ווייס, פּאַרשיידענע סוזשעטן פון אידיש לעבן און אידישע טיפּן. ער האָט געצייכנט זייער רעאָליסטיש, אַזוי אַז ס׳איז געווען קלאָר פאַרשטענדלעך פאַר די צוקוקער. בערלעווי האָט מיט עטלעכע שטריכן געקענט אַרויס־ברענגען אַ פולן געשטאַלט מיט אַלע ניואנסן און שטריכן.

אָבער ניט אַזוי לייכט און פאַרשטענדלעך איז געווען דער דריטער גאָסט אדלער, מיט זיינע בילדער, פוטורים־טישע קונסט. אדלער האָט אויסגעזען ווי אַ טיפּיטשנער מאָלער. אַ בחור מיט אַ שוואַרצן קאָפּ האָר, לאַנגע באַקן־באָרדן, אַ פּאָר פינקלדיקע אויגן און שטענדיק אַ שמייכלענ־דיקער. ער איז געווען זייער לייכט פאַר נייע באַקאַנט־שאַפטן. אין מיין חבר׳ן זיך מיט די דריי מאָלער איז אַדלער שטענדיק געווען, ווי קוועקזילבער. אָבער וויפל כ׳האָב אים פּערזענלעך ליב געהאַט, מוז איך היינט, נאָך פיל יאָרן, זאָגן, אַז כ׳בין ניט פאַרליבט געווען אין זיין פוטוריסטישער קונסט.

אַדלער האָט געהאַלטן אַזאַ לעקציע פאַר אַלע נייגע־ריקע, כדי אויפצוקלערן וועגן זיין פוטוריסטישער קונסט. ער האָט דערקלערט, אַז בלויז אין אַ טונקעלער אָטמאָס־פערע וועט ער בעסער קענען אַרויסברענגען אָט די אַלע געהיימע ניואנסן וועגן פוטוריזם. ער האָט געזעדט און געזעדט, און ניט דאָמאָלסט און אפילו ניט היינט־צו־טאָג, פאַרשטיי איך ניט דעם „פוטוריזם". אָבער אַדלער איז געווען אַ פּעאיקער מאָלער און אַ האַרציקער פריינט.

עס זיינען אויך געווען אַ צאָל בילדער פון זיידע־בייטל, לינדענפעלד און אַנדערע. יעדער איינער האָט געמאָלן בילדער פון אידישן אינהאַלט. די בילדער אויס־שטעלונג האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ פולשטענדיקן בילד פון אידיש לעבן. עס האָט אָבער געפעלט בילדער פון לאַנד־שאפטן, פון ים, פון נאַטור בכלל. אָבער די מאָלער זיינען דאָך געווען קינדער פון מזרח־איראָפּעאישע אידן, וועמען אָט די זאָכן זיינען געווען פרעמד און האָבן געמאָלן דאָס, וואָס זייער אויג האָט געזען און געמיט האָט געפילט — דאָס אידישע לעבן אין פוילן.

ווי געזאָגט איז די אויסשטעלונג געווען אַ גרויסער מאַראַלישער דערפאָלג, אָבער זייער ווייט פון אַ מאָטע־ריעלן דערפאָלג. די גרויסע אידישע ביאַליסטאָק, מיט אַזוי פיל רייכ אידן, אַזוי פיל פאַרמעגלעכע אינטעליגענטן, האָט געקויפט ביי דער אויסשטעלונג בלויז 24 בילדער. דאָס רוב פון די פאַרקויפטע שאָפונגען — פון קלענערן און צוגענג־לעכן פרייז. פון בערלעווי — 10, פון זיידענבייטל — 6, לידענפעלד — 3, אַדלער — 3, און מינקאָווסקי — 2.

היינט, מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער, טראַכט איך וועגן אָט דער בילדער־אויסשטעלונג אין ביאַליסטאָק, וועגן די פריידן און ליידן פון אונזער אומגעקומענער היים־שטאָט, פון איר געטרייער און איבערגעגעבענער יוגנט, וואָס האָט ג׳חלומ׳ט פון אַ שענערן און בעסערן אידישן לעבן, און איז אַזוי טראַגיש אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע מאָטע־ריעלע און גייסטיקע ווערטן...

דערציילט די נייע דורות

וועגן דעם אידישן חורבן

און ווידערשטאַנד

אין דער היטלער־צייט

מ. סיראָטאַ

תּורה־אַנשטאַלטן און שיינע אידן

מיר געדענקען גוט דאָס פרומע ווערטל: „תורה איז די בעסטע סחורה". ביאַליסטאָק איז טאַקע ניט אָפּגע־שטאַנען פון אַנדערע אידישע שטעט מיט׳ן דאָזיקן טייערן אַרטיקל און האָט פון תמיד געגאָלטן אַלס מקום־תורה. ביאַליסטאָק איז געווען רייך אין בתי־מדרשים. ס׳איז כמעט ניט געווען קיין גאָס וואָס האָט ניט געהאַט איר בית־מדרש.

געווען געסלעך, ווי, למשל, דאָס גרינע געסל, וואו ס׳האָבן זיך געפונען גאַנצע דריי בתי־תפילה: דער „אַלטער" גרינער, דער „נייער" און גמילות־חסדים בית־המדרש.

אויפ׳ן שוהל־הויף האָבן, חוץ דער גרויסער שוהל, זיך געפונען עטלעכע בתי־מדרשים און קלויזן. אויך חסידות איז געווען שטאַרק פאַרשפרייט אין אונזער שטאָט. אין ביאַלי־סטאָק האָט געפירט אַ טיש דער קאָברינער רבי, ר׳ נחומ׳קע, און שפּעטער זיין איידעם, ר׳ מאיר׳ל. ס׳איז אויך געווען אַ גרויסע עדה פון סלאָנימער חסידים, און אַ געוויסע צייט האָט דאָ געוואוינט דער סלאָנימער רבי. חוץ דעם זיינען גע־ווען חסידים פון ווייטערדיקע הויפן, ווי: גערער, קאָצקער (דאָס פאַראייניקטע שטיבל פון סאָקאָלאָווער, לוקאָווער און פולאָווער), ראָדזינער, ראָדזימינער, קאָרלינער, סטריקא־ווער און אַנדערע. ס׳איז אפילו געווען אַ שטיבל פון די ליובאָוויטשער. אָט־די אַלע בית־מדרש־און שטיבל־אידן זיינען געווען דער רוח־החיים פון די מרביצי־תורה. אין גרעסטן טייל בתי־מדרשים האָבן זיך תמיד געפונען אידן וואָס האָבן מעיין געווען אין אַ ספר. אין די אָוונטן, בין־מנחה־למעריב, זיינען געזעסן אידן בייַ טישן און האָבן גע־לערנט. וואו ס׳איז געווען אַ חברה ש״ס; וואו אַ חברה־משניות. פאַר עמך האָט מען געלערנט דעם „חיי־אדם" אָדער „עין־יעקב". אידן אין שפּאָקולן און גוט־זעעוודיקע זיינען געווען ערנסט אַריינגעטאָן אין די ספרים און גע־שלונגען יעדן וואָרט פון דעם פאַרלערנער. ס׳האָבן אומעטום אַרויסגעגלאָנצט די באַגילדעטע אייַנבונדן פון די ספרים־פאַליצעס און שאָפעס די ש״סן, משניותן, רמב״ם, „פני יהושע", זוהרס אד״ג. חוץ די אומצייליקע חיבורים פון גאונים און רבנים מיט פּירושים — אויך מפרשים, ספּע־ציעלע ספרים מיט דרשות צו יעדן יום־טוב און יומא דפגרא, און אַ גרויסע צאָל מוסר־ספרים.

רייכע רבנישע ליטעראָטורן האָבן פאַרמאָגט דער גרויסער פולקאָוואָיער בית־מדרש, דער יחיאל־נעכע׳ס בית־מדרש; און נאָך מער צאָלרייכער מיט ספרים אי׳ז געווען פאַרזען דער יחסנ׳ישער בולקאָווישטיינ׳ס בית־מדרש. דאָרט איז געווען ספעציעל אָפּגעטיילט אַ צימער, אַ מין סאָרט ביבליאָטעק, וואו מ׳האָט געקענט אַריינקוקן אין חיבורים און אפילו אויס׳חזר׳ן אַ שיעור, ניט וועדניק פון קיינעם גע־שטערט.

צו אַ באָונדער הויכער מדרגה האָט זוכה געווען אַ בית־מדרש׳ל, וואָס זיין שעפער און גרינדער איז געווען ניט קיין גרויסער למדן און ניט קיין שטאַרק־פרומער מיט׳ן נאָמען מאיר פיש. דער דאָזיקער מקום־תפילה האָט זיך געפונען אויף אַן אויבער־גאָרן און ראָזשאָנסקי־געסל. דער בעל־הבית פונ׳ם הויז, ר׳ מאיר פיש, איז געווען באָוואוסט אין שטאָט אַלס גביר־אדיר. ער פלעגט לייַען געלט אויף פראָצענט און האָט געהאַט אַן אָדעליקע קליענטעלע, ווי רוסישע אָפיצירן, טשינאָווניקעס, פּויליש׳ע שליאַכטשיצן — אַלץ אַזוינע קליענטן בייַ וועלכע מ׳קען קיין געלט ניט פאַר־לירן... ניט קוקנדיק דערויף, האָט ער פאַר זיך און זיין פרוי געזשאַלעווט אויסגעבן אַן איבעריקן גראָשן. אויף שבת פלעגט מען קויפן די ביליקסטע פליישן און ניט גאָנץ טייער׳ע פיש... אינדערוואָכן, לויט עדי־ראיה, איז די פאָמיליע אָפּגעקומען מיט אַלט־געבאַקן ברויט, קאָרטאָפל מיט שאָלעכץ און אַ הערינג. ער האָט אויך קיין סך ניט צע־טרענצלט אויף מלבושים. זייער רייכער חתונה־אויס־שטייער האָט זיי געקלעקט. זיי פלעגן בלויז צוקויפן אַ מלבוש, וועלן דער אַלטער האָט זיך שוין מער ניט געהאָלטן.

קיין דאגות פון גידול־בנים האָט ער ניט געהאָט; קיין קינדער האָט אים זיין ווייב ניט געשאָנקען; און דאָס האָט אפשר געלייגט אַ חותם אויף זיין אָרט פּירונג.

קיין קינד, קיין רינד האָט טאַקע ר׳ מאיר פיש ניט פאַר־מאָגט, דערפאַר האָבן אים ניט געפעלט קיין אָרימע קרובים, וואָס זיינען אָפט געקומען אויסגיסן פאַר אים זייער ביטער האָרץ. כדי אָפשניידן קורץ זייער קרעכצן און זייערע וויזיטן, האָט ער באָשטימט פאַר זיי אַ קליינע יערלעכע פענסיע מיט׳ן תנאי זיי זאָלן אים וואָס ווייניקער דאָקוטשען.

דער איינציקער לעבנס־אינהאַלט איז בייַ אים געווען זיין בית־מדרש׳ל.

בייַ זיין לעבן האָט ער אַכטונג געגעבן, אַז מ׳זאָל דאָרט דאָוונען יעדן טאָג. אויף די עלטערע יאָרן, וועלן ער האָט אָנגעהויבן פילן אַז ס׳איז „דער סוף", האָט ער געשריבן אַ צוואה, וואו ער האָט אַ געוויסע סומע באָשטימט פאַר פאָמיליע, פאַר וואוילטעטיקע צוועקן און צולעצט אַ געהע־ריקע סומע פאַר דער אויסהאַלטונג פון זיין בית־מדרש, וואו מ׳זאָל לערנען טאָג און נאַכט און זיך באָמיען איינשאָפן די נויטיקע ספרים. זיין לעצטער וואונטש איז דערפילט גע־ווָארן אויף הונדערט פראָצענט.

ס׳איז געשאָפן געווָארן אַ רייכע רבנישע ליטעראָטור. „זיידענע יונגעלייט", וואָס האָבן זיך געשניטן אויף רבנות, און גלאָט לערנערס פלעגן דאָרט פאַרברענגען גאַנצע טעג אויף אַריינקוקן אין גמרות. ס׳זיינען אויך איינגעשטעלט געווָארן נאָכט־משמורים; אידן למדנים, ווי אויך בחורים פון ישיבות, שפּעטער אויך פון די מוסר׳ניקעס, פלעגן אויס־קלייבן אַ נאָכט צום לערנען. אויך איך האָב אַ ריי יאָרן געהאָט מיין משמור: דאָנערשטיק ביינאָכט, יעדע וואָך. ס׳איז געווען דער איינציקער אָרט, וואו מ׳האָט געלערנט יומם ולילה.

כדי די לערנערס זאָלן ניט נכשל ווערן אין אַ דרימל, האָט מען יעדן משמור׳ניק מכבד געווען צוויי מאָל דורך דער נאָכט מיט הייסע טיי און צוקער, ווי אויך צו עטלעכע פאָפּיראָסן פאַר רויכערער. דאָרט איז אויך געווען אַ חברה ש״ס.

דער בית־מדרש האָט אויך געהאָט דעם כבוד צו האָבן פאַר מתפללים און לערנערס דעם קאָברינער חסיד׳ישן

רבין, ר׳ נחומ׳קע, ביז זיין פּטירה, און זיין ממלא־מקום, דעם איידם ר׳ מאיר׳ל שצעדראָוויצקי, ווועלכער איז, חוץ זיין רביסטווא, געקרוינט געוואָרן מיט׳ן טיטל מורה־הוראה און איז געוואָרן אַ מיטגליד פון ראָבינאַט.

אַ סיום פון אַ גמרא איז געווען אַ שטיקל יום־טוב. ר׳ מאיר׳ל פלעגט דאָן זאָגן דעם הדרן, און מ׳האָט געמאַכט אַ כוסה. אַ סיום־הש״ס איז שוין געווען אַ הילולא. באַקאַנטע רבנים פון נאָענטע שטעט פלעגן ספּעציעל קומען אַנטייל־נעמען אין דער חגיגה, זאָגן די הדרנס און דער עולם איז געשטאַנען מיט „אָפּענע מיילער״ און אַנגעקוואָלן פון זייער חריפות. פּאַרשטייט זיך, אַז חוץ רוחניות איז אויך געווען גשמיות. מ׳האָט צוגעגרייט אַ פיינעם לעקאָך און בראָנפן און מ׳האָט געכאַפּט אַ „קיי״...

* * *

די פּרומע ביאַליסטאָק איז געווען שטאָלץ ניט בלויז מיט די גרויסאַרטיקע בתי־מדרשים, די צאָלרייכע חסידים־שטיבלעך און מנינים; זי האָט זיך אויך געגרויסט מיט איר תלמוד־תורה און ישיבה.

געווען אַ צייט ווען אַ ישיבה האָט זיך געפונען ערגעץ אין עק שטאָט, אין שכנות מיט די ווינט־מילן... דער ראש־ישיבה איז דאָן געווען אַ באַוואוסטער למדן, ר׳ פּנחס. זי האָט געהאַט פּאָר אַ משגיח ר׳ זלמן (דוכט מיר, ר׳ זלמן מגיד). איך האָב זיך מיט׳ן לעצטן באַקענט שוין נאָכדעם ווי די ישיבה האָט שוין ניט עקזיסטירט. ר׳ זלמן, אַ הויכער מיט אַ בלאַסן פּנים און אַ פּאָטריאַרכאַלער ווייסער באָרד, האָט נאָך ווייטער געצויגן אַ דין פּעדימל פון דער אונטער־געגאַנגענער ישיבה און האָט נאָך עטלעכע יאָר געזאָגט אַ שיעור פּאָר אַ צענדליק פּראָווינצער יונגעלייט. צו אים פלעגט אָפט קומען זיין גוטער פריינט, דער מורה־הוראה ר׳ העניך, וואָס האָט אויך אימפּאָנירט מיט זיין רבנישן אויס־זען. ער פלעגט אָפט כאָפּן אַ שמועס מיט די תלמידים, סתם אַזוי, ניט ווועלנדיק אַרויסווייזן אַז ער מיינט פּשוט צו פּאָר־הערן אין לערנען.

נאָך ר׳ זלמנ׳ס פּטירה איז אויף תמיד פּאַרשוואָנדן דער בענקענדיקער גמרא־ניגון פון אַרימען אַרגענטינער בית־מדרש. ר׳ זלמן איז געווען דער לעצטער מאָהיקאַן, וואָס האָט געלאָזט הערן אַ קול תורה אין סאָמע אָפּגע־שטאָנענסטןווינקל אין ביאַליסטאָק.

אין דער לעצטער צייט האָט שוין אין ביאַליסטאָק ג׳שמ׳ט די תלמוד־תורה און ישיבה אויף די ברייטע פּיאָסקעס.

אויף אַ רחבות׳דיקן הויף, אין צוויי געמויערטע בנינים, אין גערוימע צימערן זיינען איינגעשטעלט געוואָרן 12 קלאַסן (די אַזוי־גערופענע כיתות) פאָר תלמוד־תורה׳ניקעס און 4 קלאַסן פאָר דער ישיבה. יעדער קלאַס האָט געהאַט פון 20־30 תלמידים.

די ערשטע קלאַסן זיינען געווען באַשטימט פאָר די תינוקות של בית רבן — פון אלף־בית ביז חומש מיט רש״י. אין 11טן און 12טן קלאַס האָט מען שוין געלערנט גמרא. די לעצטע קלאַסן זיינען געווען אַ פּרווזדור אַרייַנצוטרעטן אין דער ישיבה.

אין די דאָזיקער תורה־אָנשטאַלטן איז קיין שכר־לימוד ניט געווען פאָרפליכטנד. בלויז די בעל־הבתישע קינדער פלעגן פּרייוויליק צאָלן אַ געווּיסע סומע יעדן חודש.

לערנענדיק אין דער ישיבה, פלעג איך אָפט אַרייַנקוקן פון דער ווייטן אין די חדרים פון עלפטן און צוועלפטן קלאַס. אין עלפטן קלאַס האָט רעגירט „ביד חזקה״ דער אָדעלסקער — אַ הויכער, דיקער איד מיט אַ געלער באָרד. ער האָט געהאָט אַן אויסזען — איידל געריידט — פון אַזאַטן בעל־גוף... די תלמידים האָבן ביי אים קיין האָניק ניט געלעקט... געזאָגט האָט מען: ער איז אַ גוטער בעל־מסביר.

אין דער צוועלפטער כיתה, ביים קאָלניער, איז געווען פונקט פאַרקערט: דער מלמד איז געווען אַ איד אַ חלוש, אַ ברוסט־ליידנדער, אַן אויסגעצערטער, קוים וואָס די נשמה האָט זיך אין אים געהאַלטן. ער האָט אויף זיינע תלמידים קיינמאָל ניט געלייגט אַ פינגער, אָדער געזאָגט אַ שלעכט וואָרט. ער איז פון זיינע „אונטערגעאָרדנטע״ געווען זייער באָליבט. די קינדער האָבן זיך באָמיט וואָס ווייניקער אַנ־מאָכן טומל און דעם רבי׳ן ניט מצער זיין.

אַ גאָנץ נישטיקע צאָל פון די העכערע תלמוד־תורה קלאַסן האָבן פאָרגעזעצט אַ העכערן תלמוד־שטודיום אין דער ישיבה. פאָרשטענדלעך, אַז די מערסטע תלמוד־תורה־ניקעס זיינען געווען היגע קינדער פון אַרימסטן קלאַס. געווען אַ סך יתומים, און פאָר זיי האָט קיין צוועק ניט געהאַט צו „קנייטשן״ וווייטער די באַנק און ניט עסן צו דער זעט. זיי האָט בעסער געלוינט זיך אויסלערנען אַ מלאכה, פאָרדינען אַ גראָשן מיגיעת־כפּיים. איז ווי נאָר איינער האָט געקענט אַ „שייטל״ עברי — וועט רעדט נאָך אויב ער האָט שוין געקענט אַריינקוקן אין אַ גמרא — האָט ער געהאַלטן אַז ער האָט שוין געוונג, איבערגענוג...

דערפּאָר האָט די ישיבה געהאַט אַ צוציאונגס־כוח פאָר אַרימע קינדער אויף דער פּראָווינץ. ראשית, איז מען מקיים „הוי גולה למקום תורה״; שנית, האָבן זיי געגלויבט, אַז ביאַליסטאָקער אידן וועלן זיי ניט לאָזן הונגערן; און, שלישית, מ׳וועט גלאַט אַביסל בייטן די לופט און זען אַ גרויסע שטאָט...

די בחורימ׳לער האָבן טאָקע קיין טעות ניט געהאַט. ביאַליסטאָקער אידן האָבן גערן געגעבן אַ „טאָג״ אַ לערנער. אפילו ניט גאָנץ פאָרמעגלעכע פאָמיליעס האָבן געהאַלטן פאָר זייער חוב צו האָבן ביי זייער טיש, אַ געוויסן טאָג אין וואָך, אַן אָרימען ישיבה־בחור.

ס׳איז אויך ניט שווער אָנגעקומען די פּראָווינצער צו געפינען אַ „ווינקל״ וואו צו שלאָפן. אידן זיינען רחמנים בני רחמנים און מ׳וועט ניט לאָזן אַן אָרים קינד נעכטיקן אין דרויסן.

געווען אַזוינע בריהס, וואָס פלעגן געפינען אַ פלאָץ צום שלאָפן און נאָך דערבי פּאָרדינען עטלעכע גילדן. אַזוי, למשל, פלעגן אייגענטימער פון גאָרבאָרניעס און פון טוך־סקלאָדן געבן אַן אָרט אַ ישיבה־בחור צום שלאָפן אין זייערע אונטערנעמונגען און נאָך צאָלן עטלעכע גילדן אַ חודש, כדי צו זיין פאָרזיכערט פון גנבים. פאָרשטייט זיך, אַז אין די דאָזיקע ערטער איז ווינטער ניט געווען וואָרעם, אָבער אַז מ׳איז יונג קען מען עס לייכט פאָרטראָגן.

איז טאָקע די ישיבה באַשטאַנען, מער ווי 80 פּראָצענט (אַן גוזמא), פון אַנגעפּאָרענע בחורימ׳לער פון דער פּרא־ווינץ און אפילו פון וואָרשע. און פונקט ווי די תלמידים, זיינען אויך די מלמדים געווען פון אַנדערע שטעט. דער מלמד פון ערשטן קלאַס ישיבה האָט מען געפונפן „דער סעמיאַטישער״. געעדט האָט ער פאָרצויגן אויפ׳ן פּוילישן אופן. פון 12טן קלאַס איז דער מלמד געווען אַ וואַשי־לישקער, ניט ווייט פון ווילנע. ער האָט געעדט מיט׳ן „סין״.

פון דריטן קלאס איז געווען „דער ארלער". דעם איינציקן וואס מ'האט געדופן מיט זיין ריכטיקן נאמען איז געווען ר' שמעון־זעליג, דער ראש־ישיבה און משגיח, הגם אויך ער איז ניט געווען קיין היגער. די חשיבות פון יעדן מלמד האט מען געקענט דערקענען אין דער הלבשה. דער סעמיא־טיטשער, פון דער קלענסטער כיתה, האט געטראגן א קליין שוואַרץ־טוכענע היטל און א „געהאקטע" קאפאטע. דער וואשילישקער האט געטראגן א האַרטן קאפעליוש, בנוסח ווילנע, און א מלבוש וואס איז שווער געווען צו טרעפן די פאַרב. דער ארלער, וואס איז שוין געווען דער צווייטער פון ראש־ישיבה, האט באדעקט זיין קאפ מיט א צעקנייטשטן און אפגעקראכענעם רבנישן הוט, און א מלבוש וואס איז געווען האלב־זשאקעט, האלב־קאפאטע...

ר' שמעון־זעליג, דער הויפט פון דער ישיבה, האט, פארשטייט זיך, געטראגן א רבנישן הוט וואס האט געמיגלט פון רייגקייט און זויבערקייט. זיין ליוסטרינערער מלבוש האט געלויכטן. ר' שמעון־זעליג האט בכלל געהאט א סימפאטישן אויסזען: א יונגן, פריש, איידל פנים, מיט טונקל־ברוינע אויגן, א שוואַרצע, שיין־פארקעמטע בארד, מיטלוואוקסיק, תמיד מיט א ליבלעכן שמייכל. פארשטייט זיך, אז דא רעדט זיך פון די יארן וועו איך האב דאַרט גע־לערנט. צו דעם אלעמען איז ער געווען א פיינער לעקטאר: זיין טעגלעכער שיעור איז געווען קלאר און פארשטענד־לעך. אפילו א „שוואכערער" קאפ האט געקענט אויפכאפן. ער האט געקענט דעם מהות פון יעדן איינציקן פון די ישיבה־תלמידים, ניט דווקא פון זיין כיתה.

כ'דערמאן זיך אפילו וואס בדידי הוה עובדה.

וועו כ'בין אריינגעטראטן אין דער ישיבה, אין דער כיתה פונ'ם ארלער, בין איך געווארן דרייצן יאר אלט. צו מיין בר־מצוה האט מיר מיין פאטער געוואלט אנטאן פאר־געניגן. ער איז מיט מיר אווען אין הוט־געשעפט פון ה' שטערן (שפעטער עמיגרירט קיין אמעריקע) און ער האט מיר געקויפט א שוואַרצן קאפעליוש פון דער פירמע סיעראטשעק פאר דריי רובל מיט 50 קאפיקעס. איך האב בעסער געוואלט א שיין אידיש היטל, אבער כ'האב צום ערשטן מאל זיך באויזן אין דער ישיבה מיט'ן קאפעליוש, איז געווארן א גאנצע חוכא וטלולא. קינדער האבן געמוען זינגען: „גייט א יאלד אין א קאפעליוש!"... אנדערע האבן געמומען טאפן מיין הוט און זאגן מבינות... ס'האט מיר אזש פארקלעמט ביים הארצן. קומענדיק אהיים, האב איך געזאגט מיין פאטער: כ'וועל מער דעם קאפעליוש ניט טראגן. מיין פאטער האט מיר דערקלערט, אז דאס אפלאכן קומט פון קינדערשער קנאה. כ'האב קיין ברירה ניט געהאט און ווייטער אנגעגאנגען מיט מיין הוט.

מאכט זיך איינמאל אז מיין רבי, דער ארלער, איז גע־ווען אפוועזנד, און עטלעכע קינדער האבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און געמאכט א שטיקל טומל. היות אונזער חדר האט זיך געפונען בשכנות צו סעמיאטיטשער, איז דער רבי פון דאַרט אריינגעלאפן מיט קולות אויף זיין אידיש־פוילי־שער אויסשפראך. עטלעכע אומדערצויגענע אינגלעך האבן אים גענומען איבערקרימען ווי ער רעדט. איז ער אוועק־געלאפן צו ר' שמעון־זעליג'ן, וועלכער איז תיכף געקומען, צוזאמען מיט'ן סעמיאטיטשער, דערגיין וואס ס'איז געשען. דער סעמיאטיטשער האט אויף א הויכן קול דערציילט ווי אזוי מ'האט אים מבייש געווען, און אנווייזנדיק אויף מיר, האט ער געזאגט: אט דער מיט'ן „קאפעליטש" האט עס אויפגעבונטעווען... גראד בין איך געווען פון די איינציקע וואס האט זיך אנגענומען פאר'ן כבוד פון סעמיאטיטשער.

ר' שמעון־זעליג האט געווארפן א בליק אויף מיר און נאכדעם אויף מיין מקטרג, און נאך א קורצן ישוב־הדעת געזאגט: סעמיאטיטשער, איר האט זיך געוויס טועה געווען... דער תלמיד איז ניט פעאיק אויף אזוינע מיאוסע שטיק... באטראכט זיך גוט... איר ווייסט וואס עס באדייט: מוציא שם רע...

דער סעמיאטיטשער האט שוין אנגעהויבן צו שטאמלען און איז שוין מער ניט באשטאנען, אז איך בין דאס דער סורר ומורה. איך האב זיך דערפאר נוקם געווען אין מיין קאפע־ליוש און האב אים מער ניט געוואלט אנטאן. א גאנצן זומער האב איך געטראגן מיין ווינטערדיקע קאראקולענע היטל...

ר' שמעון פלעגט זאגן זיין טעגלעכן שיעור אין בית־המדרש, וואו זיין כיתה האט געהאט דעם זיץ־ארט.

יעדן שבת ראש־חודש פלעגן אין דאזיקן בית־מדרש קומען דאוועגען די גבאים פון דער תלמוד־תורה און ישיבה, ווי משה־מרדכי מאנאסעוויטש, אייזיק האראדישטש, א. גאלדבערג, פיילעט מאקאווסקי און אנדערע. יעדן שבת פלעגט ר' שמעון־זעליג זאגן פאר די תלמידים פרקים פון „מסילת ישרים". אין ר' שמעון־זעליג'ס כיתה האבן זיך גע־פונען צוויי אינטערעסאנטע טיפן: ביידע האט מען גערופן חיים. דער ערשטער איז געווען אן אויסערגעווייניגלעכער מתמיד און אויפריכטיק פרום. ער פלעגט ציילן די ווערטער ביים דאוועגען מיט אזא כוונה, אז ער פלעגט אנשטעקן אנדערע תלמידים נאכגיין זיין דרך... ער איז געווען א מזג־טוב און אלע האבן אים ליב געהאט און געשעצט. מ'פלעגט תמיד ווארטן ביז ער פלעגט אויסשטיין שמונה־עשרה. ער איז אגב געווען דער בעסטער תלמיד, פאר מיין צייט. אים האט מען ניט געקענט רופן פשוט: חיים, נאר צוגעבן א „קע", חיימ'קע. קיין חריף איז ער ניט געווען, גאנץ מיטלע פעאיקייטן. ער האט אבער שווער געארבעט — פון גאנץ פרי ביז שפעט אין דער נאכט. ער איז געווים געווארן ערגעץ א מרא דאתרא און איז אוודאי באליבט געווען ביי קהל...

פון א גאנץ אנדער שניט געווען דער צווייטער חיים. אים האט מען אין דער ישיבה צוגעגעבן א צונאמען, כדי מ'זאל ויסן וועגן וועלכן חיים עס רעדט זיך... ער איז געווען ניט פרום און ניט קיין מתמיד: קיין עוקר הרים אויך ניט. ער האט בלויז ליב געהאט זיך צו פילפולן און א באזונ־דער שוואכקייט צו רעדן פאר אן עולם.

אפטמאל, ביי א געלעגנהייט, וועו ר' שמעון־זעליג פלעגט אוועקגיין פרישטיקן, פלעגט ער ארויפגיין אויף דער בימה און האלטן א דרוש. אמאל האט עס געהאט א שטיקל טעם: אן אנדערש מאל האט זיך ניט געקלעפט א וואַרט צו א וואַרט, א מין סארט „פורים־מגידות". עס פלעגט זיך אבער לאזן הערן. צי ער איז געווארן ערגעץ א מטיף איז מיר ניט באקאנט.

א שטיקל צייט איז ער, חיים הורוויץ, געווען א מיט־ארבעטער פון „דאס נייע לעבן", וואו ער האט געשריבן פובליציסטיק. ער איז שפעטער עוקר געווען קיין אמעריקע און כ'האב פון אים מער ניט געהערט.

יעדן סוף זמן, ערב פסח און ערב ימים נוראים, פלעגן פארקומען עקזאמענס פון די בעסטע תלמידים פונ'ם ארלער און פון ר' שמעון־זעליג'ס תלמידים. די ערשטע צוויי פון

יעדער כיתה, וואס האָבן זיך אויסגעצייכנט, פלעגן באַקומען זילבערנע זייגערס פון דער באַוואוסטער אין יענער צייט פירמע „שליטל". עקזאַמענירט האָבן, צווישן אַנדערע, הרב פאַיאַנס, הרב ר' יואל און גאָלדבערג.

צוזאַמען מיט מיר האָט ביים אַרלער אויך געלערנט שיעלע ראַפאַפאָרט, דער איצט־באַרימטער עסייאיסט און ליטעראַטור־קריטיקער, יהושע ראַפאַפאָרט. ער האָט שוין דעמאָלט געלייענט מער ספרי־חוץ, ווי די גמרא, און במילא איז ער פון די ערשטע ניט געווען. פון אים, דעם איינציקן, האָט דער אַרלער געהאַט צער. ס'טייטש, א בחור געקאָנטן פון יחוס: פון פאַטער'ס צד — דער באַוואוסטער למדן ר' משה ראַפאַפאָרט; פון דער מוטער'ס — דער באַקאַנטער מורה־הוראה ר' יונתן. א בחורל מיט א גוטן קאָפ און גרויסע פעאיקייטן זאָל ניט זיין פון די ערשטע?...

איז שיעלע קיין רב טאָקע ניט געווארן, אָבער באַרימט אין דער אידישער וועלט איז ער ניט וויניקער ווי א גרויסער רב.

אין דער ישיבה פלעגט מען פייערן דעם איינציקן יום־טוב — פורים. אין אָוונט פלעגן זיך צונויפקומען די ישיבה־בחורים, בראש מיט ר' שמעון־זעליג'ן. מ'פלעגט לייענען די מגילה, גוט אָנקלאָפן המנ'ען און נאָכדעם זינגען א ריי גאַנצע מענינע דיומא, ווי „שושנת יעקב", „אשר הגיא עצת גויים" און... פאַרבייסן מיט לעקעך און בראָנפן. מ'פלעגט אַזוי פאַרברענגען ביז שפעט אין אָוונט.

א וואָך פאַר פסח און א וואָך פאַר די ימים־נוראים פלעגט די ישיבה אויסגעלייַדיקט ווערן פון אירע לערנערס. א טייל איז אָוועקגעפאָרן אין די שטעטלעך מיט בוידז; אַנדערע האָבן גענומען די „קאָליע" — זיך געלייגט אונטער די בענק. אויב מ'פלעגט איינעם כאָפן, האָט מען אים, חלילה, קיין שלעכטס ניט געטאָן. דער קאָנטראָליער האָט געזען מיט וועמען ער האָט צו טאָן... פלעגט מען אַזוינעם אַראָפפירן אויף דער נאָענטסטער סטאַנציע און באַסטאָ... דאָס פלעגט קיינעם ניט אָפשרעקן, און דער פאַרער אויף „גאָפע" פלעגט וואַרטן א שטיקל צייט ביז ס'איז אַנגעקומען אַן אַנדער צוג און... ווידער אונטער'ן באַנק. אויף אַזא אופן פלעגן זיי זיך דערשלעפן אַהיים.

גלייך נאָך די ימים־טובים פלעגט ווידער הערשן דער הו־האָ פון די אַנקומענדיקע אַלטע און פרישע תלמידים מיט זייער אַרימען געפעק. די ניי־געקומענע פלעגן זיך שואל־עצה זיין ביי די „אַלטע" מכח „טעג" צו עסן און פלעצער צום שלאָפן.

די „בעלי־הפראַקטיקע" פלעגן זיי אַרויסהעלפן מיט ראָט און טאָט און ס'איז אַלץ דורך בשלום: קיין בחור'ל האָט ניט געהונגערט און קיינער האָט אויפ'ן גאָס ניט גענכטיקט. נישקשה, מ'האָט זיך געקענט פאַרלאָזן אויף אונזערע פרומע פאַרזאָרגערס. מ'וועט א אידישן לערנער ניט לאָזן פאַלן!

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו ווידמען עטלעכע שורות דאָס פאַרפאַלק וואָס האָט געהאַלטן א בודקעלע ביים אַריינגאַנג אין תלמוד־תורה און ישיבה־הויף.

זייער סחורה איז באַשטאַנען פון ביליקע נאַש־אַרטיקלען, ווי: לאַנדרין־צוקערקעס, איריסין, פעניצער לעקער, יאַדרעס, סטאַשקעס, געקאָכטע אַרבעס און גרעטשענע קוגעלעך. דאָס גאַנצע קרעמל האָט מען געקענט אָפקויפן פאַר 5 רובל און מען וואָלט נאָך געקראָגן רעשטע...

קען מען שוין פאַרשטיין וואָסערע גבירים זיי זיינען געווען.

ניט קוקנדיק דערויף האָבן זיי געהאַט איינזען מיט אַרימע יתומים און גלאַט אומגליקלעכע קינדער, שטיקלעך קאָליקעס. זיי האָבן אַלע קינדער גוט געקענט. אויב א פאַרשטויסן קינד איז געקומען „באַרגן" א שטיקל לעקער, א גרעטשענעם קוגעלע, פלעגט מען אים ניט אָפזאָגן, הגם וויסנדיק פאַראויס אז מ'וועט שוין דעם גראָשן ניט צוריקקריגן. אָפטמאָל פלעגט די פרוי אַליין צורופן אַן אַרימען דערשלאָגענעם אינגל און אים מכבד זיין מיט עפעס פון איר קרעמל.

עס זיינען אַוועק יארן, די תלמוד־תורה און ישיבה האָבן איבערגעלעבט די רוסישע הערשאַפט, דייטשע אָקופאַציע און צולעצט דעם פוילישן ווייסן אַדלער.

ניט קוקנדיק אויף אַלע מיכשולים, האָבן זיך די תורה־אַנשטאַלטן אויף די ברייטע פיאַסקעס פעסט געהאַלטן.

בעת דער פוילישער הערשאַפט, אין די לעצטע יארן פון מיין זיין אין ביאַליסטאָק, האָט זיך די ישיבה נאָך מער צעוואַקסן. עס איז דאָרט, לויט א פאַראַדענונג פון דער פוילישער מאַכט, אינגעפירט געווארן א פאַר שעה אין טאָג לימודי־חוץ, כדי צו פאַרפולקאָמען זיך אין דער מלוכה־שפראָך — פויליש.

מיין לעצטער באַזוך אין ישיבה איז פאַרגעקומען, דוכט מיר, אין 1924 אָדער 1925. כ'געדענק שוין אויך ניט לכבוד וועלכער געשעעניש ס'איז דאָרט איינגעאָרדנט געווארן א חגיגה, מיט דער באַטייליקונג פון הרב מאיר ראַפאַפאָרט (דער ביאַליסטאָקער שטאָט־מגיד, געשטאָרבן שפעטער אין ניו־יאָרק) און אַנדערע נכבדי־העיר.

הרב ראַפאַפאָרט האָט געהאַלטן, ווי זיין שטייגער, א געלונגענעם דרוש מענינא דיומא; ס'האָבן אויך געהאַלטן רעדעס אַנדערע פאַרשטייער פון דער אַרטאָדאָקסיע, און מ'האָט זיך עטלעכע שעה משמח געווען ביי געדעקטע טישן אויפ'ן ישיבה־הויף.

כ'האָב געהאַט דעם פאַרגעניגן צו שמועסן מיט'ן ליבן און ענערגישן ר' שמעון־זעליג, וועלכער האָט מיר באַקאַנט געמאַכט, אז צוליב דער אויסברייטערונג פון דער תלמוד־תורה און ישיבה, אַרבעט ער שוין מער ניט אויף „צויי פראַנטן". איצט איז ער בלויז משגיח, וואָס דאָס אַליין גיט אים גענוג אַרבעט.

כ'האָב זיך באַקענט מיט'ן נייעם ראש־ישיבה, הרב יוכט, א יונגערמאַן א מלא וגדוש, געשמ'ט פאַר אַן עילוי. כ'האָב אים מגלה געווען, אז איך בין אַמאָל געווען א תלמיד אין דער ישיבה, האָט ער מיר שוין ניט אָפגעלאָזן און האָט מיר פאַרגעשטעלט פאַר די בחורים פון די גרעסערע כיתות. עטלעכע בחורים האָבן זיך ניט געפוילט און מיר געגומען אויפ'ן צימבל. זיי האָבן גראָד געלערנט מסכתא שבת, וואָס כ'האָב גוט געדענקט, און בין ארויס בכבוד פון גמרא־געראַנגל.

די אַלע תורה־אַנשטאַלטן און שיינע אידן, ווי דעם כלל ביאַליסטאָק, האָבן די נאַצי־מערדער פאַרניכטעט און אומ־געבראַכט בכל המיתות משונות.

אידן פון אַ גאַנץ יאָר

(מ. סירָאָטאַ)

בימי „צאָר ניקאָלאַי ווטאָראָי" זיינען ביאַליסטאָקער אידן געווען גאַנץ גלייכגילטיק צו ספּאָרט, וואָס איז בכלל דעמאָלט געווען וויניק אָנטוויקלט און מ׳האָט באַזונדער קרום געקוקט אויף אַזוינע יונגאַטשעס, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט אַטלעטיזם. ס׳שטייט דאָך בפירוש געשריבן: „הקול קול יעקב והידים ידי עשיו", איז דאָך דער טייטש: אידן דאַרפן לאָזן הערן אַ קול תורה. די גראָבע ידים איז אַן ענין פאַר עשיו׳ן.

האָבן זיך געפונען אידישע בחורים, וואָס זיינען געווען שוואַך אויף דער עברי, האָבן קיין חומש נישט געלערנט און האָבן במילא זיך ניט פאַרשטאַנען אויף דער טיפקייט פון פסוק...

אַזוי אַרום איז באַשערט געווען ביאַליסטאָק צו האָבן אין אירע רייען אידישע גיבורים.

דער ערשטער אין דער ריי, ה. אַסינסקי, אַ ברונעט פון מיטל־וואוקס, מיט אַ וואַזשנעם קאָרק, איז אָנגעגאַנגען אין שטאַט פאַר אַ צווייטן שמשון הגיבור. ער פלעגט אויפהויבן שטאַנגען פון 40־50 קילאָ מיט אַ לייכטקייט, ווי ס׳וואָלט געווען ניט פון אייזן, נאָר פון האָלץ...

יאָטען פלעגן זיך שושקען: דער מענטש האָט אַ רייף אויפ׳ן בויך און דעריבער איז ער אַזוי שטאַרק...

זיין הויפט־ליידנשאַפט איז געווען זיך צו בארעמ מיט פעסטע חברה־לייט און אפילו מיט פראָפעסיאָנעלע אַטלעטן.

אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו, האָט זיך געבילדעט אַ גרעסערע גרופּע פון געזונטע יונגען, זיך צו פאַרפולקאָמען אין הלכות באַקס און דאָס גלייכן.

ער האָט זיי געלערנט ווי אַזוי זיך צו שטייערן מיט אַטלעטן מומחים; וואָסער טייל קערפער מ׳מעג באַשעדיקן און צו וועלכן טייל מ׳טאָר זיך ניט צורירן... דערהויפט פלעגט ער באַטאָנען, דאַרף מען וויסן, וען צו געבן דעם ריכטיקן קלאַפ און קודם־כל אָפּצוהיטן דעם קאָפּ, וויל אָן אים איז מען אַ פאַרפאַלענער...

די חברה פלעגט זיך אויפמערקזאָם צוהערן צו די אַנווייזונגען פון זייער מדריך און גוט אָפּגעהיט די נויטיקע כללים.

קיין עפּנטלעכע אַרויסטריטן האָבן זיי ניט איינגע־אַרדנט, אָבער פריוואָט האָבן זיי אַרגאַניזירט פאַרשיידענע אַטלעטישע פאַרמעסטן.

אַסינסקי גופא פלעגט זיך אָפט באַטיילן עפּנטלעך אין רינג־קאַמפן מיט פראָפעסיאָנעלע אַטלעטן און האָט באַ־ווען, פון צייט צו צייט, אַוועקצולייגן אויף די „לאָפאַטקעס" אַ באַוואוסטן טשעמפיאָן. דאָס האָט, אמת, געטראָפן ניט גאַנץ אָפט, אָבער ער האָט אַלעמאָל געגעבן צו פאַרזוכן זיין קעגנער פון זיינע שטאַרקע פוסטן. ער איז געווען „פאַני־בראָ" מיט אַלע אינטערנאַציאָנאַלע טשעמפיאָנען, וועלכע האָבן אים באַטראַכט ווי אַן אייגענעם מענטשן. מ׳קען דרייסט באַהויפטן, אַז ער איז געווען דער פּיאָנער פון אידישן אַטלעטיזם אין ביאַליסטאָק.

אַ צווייטער מיט אַ רעפוטאַציע פון אַ גיבור איז געווען דער בלאָנדער, מיט ראָזע בעקלעך, מאָטל אָסטרינסקי. ער האָט אויך געקענט אויפהויבן שווערע געוויכטן און אַז ער האָט אַ גוטן ברודער געדריקט די האָנט, פלעגט יענער אַזש שפּרינגען פאַר ווייטיק. אָבער דאָס איז געווען אַגב׳דיק. זיין הויפט־ספּעציאַליטעט איז באַשטאָנען: קעמפן קעגן שריפות.

ער איז געווען אַ וויכטיקער מיטגליד אין אַ פריי־וויליקער פייערלעשער־קאָמאַנדע — „פּערווי לאָדאָט־שניק". און הגם ער האָט ניט דערגרייכט צו דער קאָריערע פון זיין ברודער, ליטמאַן, וועלכער איז געווען אַ חשוב׳ער נאָטשאַלניק, איז ער פונדעסטוועגן אין שטאָט ניט געווען וויניקער פאָפולער ווי זיין ברודער, דער באַפעל־געבער.

ער האָט, בעת שרפות, זיך אַלע מאָל געפונען אויף די געפערלעכסטע פאָזיציעס און האָט אַרויסגעוויזן מסירות־נפש ביים ראַטעווען מענטשן פון פייער און האָט אַ סך מיטגעהאָלפן אויסצומיידן די פאַרשפּרייטונג פון אַ שרפה.

מ׳דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז צו יענער צייט זיינען די פייערלעשער־מכשירים ניט געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך ווי איצט און מ׳האָט אָפטמאָל געמוזט קלעטערן אויף גלייכע וועגן, ניט האָבנדיק די געהעריקע לייטערס. אין אַזוינע פאַלן איז מ. אָסטרינסקי געווען דער ריכטיקער מענטש אויפ׳ן ריכטיקן אָרט.

ער האָט געהאָט צו פאַרצייכענען אויף זיין אַקטיוו אַ גאַנצע ריי אויסצייכענונגען און מעדאַלן פאַר זיין אַרבעט און האָט פאַרנומען אַ בכבוד׳יקן אָרט אויפ׳ן ערן־טאָפל פון דער פרייוויליקער פייערלעשער־געזעלשאַפט. מ. אָסט־רינסקי האָט פונקט ווי אָסינסקי, זיין עלטערער חבר, געהאָט אַ שוואַכקייט צו אַטלעטיזם. בעת ס׳פלעגן אַראָפקומען אויף גאָסטראָלן אין צירק אינטערנאַציאָנאַלע טשעמפּיאָנען און דער דירעקטאָר פלעגט אויסרופן: ווער פון אַמאָטאָרן וויל אַרויס אין אַ פאַרמעסט מיט איינעם פון די טשעמפּיאָנען, פלעגט מ. אָסטרינסקי זיך גלייך פאַרשרייבן.

וויפל טשעמפּיאָנען ער האָט אַוועקגעלייגט „נאָוקאָוט" האָב איך ניט געציילט... אָבער שוין דער איינשטעלן זיך אין אַ פאַרמעסט מיט אַ גראָבן, אָנגעפרעסענעם טשעמ־פּיאָן, איז אַליין געווען אַ גבורה.

ער איז אין זיין רעכטער גלאַנץ־עפּאָכע אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע, אָבער ער פלעגט זיך אָפט פאַרבענקען אַהיים זיך צו זען מיט זיין פאַמיליע און מיט זיינע אומצאָליקע קאָמאָראָדן פון דער פייערלעשער־קאָמאַנדע. איז ער אָפט געקומען אויף וואַקאַציע קיין ביאַליסטאָק.

איינער פון זיינע לעצטע באַזוכן, וואָס איך געדענק, איז אויסגעפאַלן אין אַן אויסטערלישער, דראַמאַטישער ג־שעניש.

ס׳איז געווען אין אַ טריבן פרימאָרגן, אין שפּעטן זומער. כ׳דערמאָן זיך ניט אויף קלאָר צי אין 1923 אָדער אין 1924. נאָר עטלעכע טעג אומאויפהערלעכע רעגנס האָט זיך אונזער שטילער טייכל ביאַלע פלוצים געמומען הויבן אין דער הויך און אין דער ברייט און האָט אַזוי אין משך פון אַ פאָר שעה פאַרפלייצט אַ ריי גאַסן, וואו ער האָט געהאָט זיין

דורכפלוס, ווי ביאַלאַסטאַשאַנער, גומיענער, יאַטקע־גאַס, א. א.

אַן איינדרוקספול בילד האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט די ניקאָלאַיעווסקע, וועלכע איז געווען פֿאַרגאַסן פון איין זייט ביז מעצ׳ס קאַנדיטעריי און פון דער אַנדערער זייט ביז דער אַלטער טורמע.

באַזונדער האָט שלעכט אָפּגעשניטן די שמאָלע נאַד־רעטשנע, אָדער ווי מ׳האָט זי געוויפן סעוואַסטאָפּאָליער, וועלכע איז געווען אינגאַנצן פֿאַרטרונקען.

ס׳האָט זיך תיכף אַרגאַניזירט א רעטונגס־אַקציע — אַרויסצופירן די מענטשן און הויז־חיות פון די באַדראָטע הייזער, ראָטעווען אידישע האָב־און־גוטס פון די פֿאַר־גאַסענע קעלערן און אויפצונעמען פֿאַרשיידענע מטלטלים, וואָס זיינען צעשוואומען אויף גאַט׳ס בארעט.

מאָטל אָסטרינסקי האָט דעמאָלט באַוויזן, אַז ער טויג זיך אויס ניט בלויז אויפן פייער, נאָר ער איז אויך א גרוי־סער בריה אויף וואַסער. ער האָט אויף גיך צונויפגעשלאָגן פון ברעטער א שווים־אָפּאַראָט און מיט א פֿאָר פלעקער אַלס „וויאַסלעס", איז ער אַרומגעשוואומען אין אַלע צוימייסטנס־סכנה׳דיקע ערטער און געבראַכט נויטיקע הילף.

אַביסל שפּעטער האָבן זיך שוין געיאָווען „לאַדקעס", אויף וועלכע אַנדערע דרייסטע מענטשן האָבן געטיילט הילף, וואו ס׳איז נויטיק געווען און אָפּגעראָטעווען אידישע פֿראָצע, וואָס האָט געהאָט זיך צעשוואומען אין דער גוי׳שער זייט.

ערשט פֿאַרנאַכט־צייט האָט זיך באַוויזן די זון און דער ביאַלע־טייך האָט זיך ביסלעכווייז צוריקגעצויגן אין זיין נאַרמאַלן „גלעגער".

אידן האָבן געהאָט אויף וואָכן צו דערציילן פון דער דאָזיקער געשעניש, וואָס האָט זיך געקענט אויסלאָזן גאַנץ טראָגיש, וועו ניט די רעטונגס־אַקציע פון ענערגישע מענטשן ביי דער אָקטיווסטער באָטיילונג פון מ. אָס־טרינסקי.

פון דעמאָלט אָן האָט מען שוין מער ניט געקוקט מיט ביטול אויף דעם ביאַלע. דאָס וועלט „היט זיך פֿאָר א שטילן וואַסערל", האָט באַקומען זיין ריכטיקן זין.

פֿאָר א גיבור האָט מען אויך געהאַלטן דעם „גאַזעטש־טשיק" פון רוסישע צייטונגען אין ביאַליסטאָק, שעליעפּסקי. א בריי־פּלייציקער העלער שאָטין, האָט ער געהאָט זיין פּלאַץ לעבן „שיסל" אין סאָמע־צענטער, עק ליפּאָוע, וואָס האָט אַרויסגעקוקט צו ניקאָלאַיעווסקע.

דאָרט האָט אויך געהאָט זיין „רעזידענץ" דער פֿאַר־האַסטער „גאַראַדאַוואַי" וו. א. רעשוטא, פֿאַר וועמען איידן האָבן געציטערט אימת־מות. פון זיינעם א דונערדיקן „ראַזאידיטעס". פלעגט מען זיך צעלויפן וואו פעפער וואָקסט.

דעם איינציקן איידן, וועלכע ער האָט טאָלערירט, איז געווען שעליעפּסקי. ער פלעגט זיך צו אים פריינטלעך באַ־נעמען און אים אָפּילו מכבד זיין מיט א מאַכאָרקע־פּאָפּי־ראָס...

פונקט ווי רעשוטא, האָט אויך דער גאַזעטשטשיק פֿאַר־מאַגט א גראָבע, באַסאָווע שטימע און בעת ער פלעגט אויס־שרייען: „רוס", „רעטש", „נאַוואָסטי", „בירזשעוויע וויעדא־מאָסטי", „רוסקאָיא מיסיל" (פּעטערבורגער און מאָסקווער צייטונגען, וואָס פלעגן אָנקומען אין ביאַליסטאָק), פלעגט עס אָפּקלינגען אַזש אין „גאַראַדסקי סאַד"...

רעשוטא האָט תמיד מורא געהאַט, אַז צוליב שעליעפּסקי׳ס דונערדיקן אויסשרייען זיין סחורה, וועט מען אַמאָל ניט דערהערן זיינעם א „ראַזאידיטעס", פלעגט ער זיך ביי אים בעטן: „גאָלובטשיק, פּא טישע..."

מ׳האָט מיר דערציילט, אַז רעשוטא, צעשמועסנדיק זיך איינמאָל מיט זיין „שכן" שעליעפּסקי, האָט געפּרואווט אים צורעדן ער זאָל זיך אָפּשמד׳ן. פּאָלג מיך — האָט ער אים געזאָגט — דו זעסט אויס ווי א ריכטיקער קאַצאַפּ, פֿאַר־קויפּסט רוסישע „סחורה", עסט רוסישן ברויט, א „גרא־מאַטנער" און „בלאַגאַנאַדיאַזשער" ביזטו; אין סינאַגאָג גייסטו ניט אפילו אום שבת, טא צו וואָס איז דיר נויטיק צו בלייבן א „סטאַראַזאַקאַניק"? וועו דו ווערסט אַן אונזע־ריקער, א פּראַוואָסלאַוונער, קענסטו דערגרייכן א סאָלידע פֿאָליצייאישע קאַריערע, קענסט אפילו ווערן א „סטאַרשי סטראָשניק"...

דערויף זאָל אים שעליעפּסקי האָבן געענטפערט אין א פּערפעקטן רוסיש: הער צו, וואָסיל איוואַנאָוויטש. וואָס לוינט דיר טאָג־איין, טאָג־אויס אויסשרייען די קישקע מיט שריינען: „ראַזאידיטעס", האָבן צו טאָן מיט קראָמאָלניקעס? ווער א איד, וועסטו ניט ווערן פֿאַרלוירן. עס איז גראָד איצט ליידיק דער פּאָסטן פון א היטער אויף באָגנאָווקער בית־עולם, קענסטו באָקומען דעם פּלאָץ; וועסטו האָבן פרנסה און זיין זיכער מיט׳ן לעבן...

איך גראָנטיר ניט פֿאַר דער אויטענטישקייט פון דיאָלאָג. איך גיב איבער וואָס מ׳האָט מיר דערציילט, וואָס איז אָן און פֿאַר זיך כאָראַקטעריסטיש...

שעליעפּסקי האָט קיין אויסזען פון א אידן ניט געהאַט, אָבער א אידישע האַרץ האָט ער פֿאַרמאָגט. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו פֿאַרשפּרייטן די אַנטיסעמיטישע „נאַוואָיע וורעמיע", הגם זי האָט אים צוגעזאָגט א פרעמיע.

ער פלעגט זיין אָן אָפּטער גאָסט אויף אידישע אונטער־נעמונגען אין זאָל „גאַרמאָניע".

אָבער צום מיינסטן האָבן אים געלאָקט רינג־קאָמפּן אין צירק, וואו ער איז געווען א בן־בית. ער פלעגט אויך אַרויסרוף פון אָן אָטלעט זיך צו שטרייטן מיט אים, אָן וואָק־לעניש אַרויפגיין אויפ׳ן קאָמף־פּלאַץ און באַווייזן זיין ענגיט־קייט אין כוח. ניט גאָנץ אָפּט פלעגט אָן אָטלעט באַווייזן אים צו באַזיגן.

איינמאָל האָט געטראָפֿן, אַז ס׳איז אַראָפּגעקומען אויף גאָסטראָלן א גרופּע פון בארימטע אינטערנאַציאָנאָלע פּרויען־אָטלעטינס בראש מיט דער 110 קילאָדיקער פּר׳ פאָדלובני. צווישן די אָטלעטינס האָט זיך אויך געפונען א דייטשע טשעמפּיאָנקע ראָזענבערג, וואָס האָט זיך געראָבנט צווישן די שוואַכסטע.

אויף איינעם אָן אָוונט, בעת א פול־געפּאָקטער צירק, האָט די אָטלעטין ראָזענבערג זיך געוועגדעט צום עולם, אויב ס׳געפינט זיך אימיצער וואָס וויל זיך מיט איר פֿאַר־מעסטן, וועט ער באַקומען א פּרעמיע אויב ער וועט זי באַזיגן.

האָט זיך אויפגעהויבן שעליעפּסקי און זיך געמאָלדן. נאָר א קנאַפּן צען־מינוטיקן קאָמף האָט ראָזענבערג אָווק־געלייגט שעליעפּסקין „אויף די לאָפּאָטקעס", ביי אָן אַלגע־מיינעם געלעכטער פון עולם. פון דעמאָלט אָן האָט זיך שעליעפּסקי מער ניט געזוכט צו שטרייטן מיט פרויען־אָט־לעטינס...

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו די רוסישע

חיילות זיינען אפֿגעטראַטן פון ביאַליסטאָק, איז פֿאַר־שוואונדן פון ביאַליסטאָקער האַריזאָנט דער גאַזטשטשיק שעליעפסקי. אויב ס׳איז אויס מיט רוסישע צייטונגען — האָט ער געהאַלטן — האָט ער דאָ מער ניט וואָס צו טאָן. ער וועט דאָך ניט גיין שרייבן קיין מזוזות און תפילין...

א פֿאָר וועכטער וועגן ביאַליסטאָקער צירק: געוני די דאָטע וועט דער צירק איז אויפגעבויט געוואָרן, געדענק איך ניט. איך ווייס בלויז, אַז ער איז אויפגעשטעלט געוואָרן פון אַלטן האַלץ און האָט געדינט ניט בלויז אַלץ צירק, נאָר אויך אַלס טעאַטער, וואו באַוואוסטע טרופּעס, רוסישע און אוקראַינישע, פלעגן זייבן זייערע פֿאַרשטעלונגען. דער צירק איז אין א שיינעם פֿאַרנאַכט אָפּגעברענט געוואָרן, כ׳געדענק אָבער ניט סיי די דאָטע און סיי די סיבה פון דער שריפה.

* * *

אויב די „טראַיקע״ — אַסינסקי, אַסטרינסקי און שעליעפסקי — און די אַנדערע זיינען געווען אַנערקענטע גיבורים, האָט ביאַליסטאָק פֿאַרמאָגט ניט ווייניק שטאַרקע און קרעפּטיקע מאַנסלייט, אַזוי צו זאָגן: „גרויע העלדן״, אַן שליפעס. זיי האָבן זיך מיט קיין אַטלעטן קיין מאָל ניט פֿאַר־מאַסטן; שוועכע משאות האָבן זיי דווקא יאָ געהויבן, אָבער נישט לשם ספֿאָרט, נאָר ווייל דאָס האָט געפּאַדערט זייער פֿאַך. זיי זיינען געווען טרעגערס, אַדער ווי מ׳האָט זיי גערופן פֿאַקירער.

זיי האָבן זייערע ביינערדיקע, פעסטע הענט, מיט א צולייג פון זייערע פלייצעס, באַנוצט כדי צו פֿאַרדינען אויף חיונה. שוועכער און טרויעריק איז געווען דער לעבנס־וועג פון אידישן טרעגער פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די נויט און דחקות האָט זיך געפּילט ביי זיי אין אַלע ווינקלעך. האָט א קליינער טייל פון זיי געזוכט א טרייסט אין ביטערן טראָפן.

דאָס פלעגט אָפּט אילוסטרירן דער אַלטער בעל־עגלה בענדעט, וואַלגערנדיק זיך אין א רינשטאָק. מ׳מוז פֿאַר־טרייבן די צרות, האָט ער זיך אַלע מאָל פֿאַרענטפערט, ווייל אויב ניט קען מען פֿלאָצן...

איז ער אַזוי לאַנג געלעגן ביז ער איז אַנטשלאָפן גע־ווארן. זיינע קאַלעגן האָבן אים געבראַכט אהיים...

זומער אין די גרעסטע היצן, ווינטער אין זאַוערוכעס, שנייען און פרעסט, האָט מען די אידישע טרעגערס געקענט זען מיט אַן ארומגעדרייטן שטריק אויף די לענדן, וואַרטן־דיק אויף א קליענט.

מ׳האָט אָפּט געקענט טרעפן אַן עלטערן טרעגער מיט א 30־40־קילאָדיקן פּאַק אויף דער פלייצע, וואָס פלעגט זיך שיעור איינברעכן אונטער דער משא, ביז ער האָט עס דער־טראָגן אויפֿ'ן געהעריקן אָדרעס.

ביטער איז געווען דער גורל פון אידישן טרעגער אין דער צייט פון דער צאַרישער הערשאַפט; נאָך ערגער איז געווארן, וען ביאַליסטאָק איז אַקופּירט געוואָרן פון וויל־העלמ׳ס חיילות.

מ׳האָט זיך דעמאָלט ווייניק געגויטיקט אין טרעגערס, ס׳איז פשוט כמעט ניט געווען וואָס צו טראָגן. אַלע סחורות זיינען געווען באַשלאָגן און אויף אַלץ איז געווען בעל־הבית דער „אַבערבאַפעלסטהאָבער פון אָסטן״.

בלית ברירה האָט זיך דער גרעסטער טייל פֿאַקירער זיך פֿאַרדונגען צום דייטש פֿאַרן פֿרייז פון 2 אָסט־מאַרקן פֿאַר א 12־שעה׳דיקן אַרבעט־טאָג.

פֿאַר׳ן דאָזיקן נישטיקן לוין האָט מען זיי איינגעשפּאַנט צו לאָדן סחורות, שלעפּן געהילץ, וואָס די נייע מושלים האָבן רעקוויזירט, קאַנפיסקירט, אַדער גלאַט אַנגעראַבע־וועט.

צום גליק — איז אַלץ וואָס הויבט זיך אָן מוז זיך ענדיקן, איז אויך געקומען א סוף צו ווילהעלמ׳ס ממשלה אין ביאַליסטאָק.

מיט „יעקע׳ס״ מפלה האָט זיך, צווישן אַנדערן, גע־הויבן די מערכה פון אידישן טרעגער. ס׳האָט זיך אַרגא־ניזירט א „פֿאַראיין פון טראַנספֿאַרט־אַרבעטער״, וואָס האָט ארומגענומען, חוץ די טרעגערס, אויך פורמאַנעס און איזוואַשטשיקעס. יעדער צווייג האָט געהאַט זיין אויפגאַבע און זיינע פונקציעס. אַזוי, למשל, האָט א פורמאַן אַדער איזוואַשטשיק ניט געטאָרט אַראָפּטראָגן א וואָסער ס׳איז משא. דאָס האָט געהערט צום טרעגער. מ׳האָט שטרענג אכטונג געגעבן אויף השגת גבול.

די „טראַנספֿאַרט־אַרבעטער״ האָבן געהאַט גוטע „וועג־וייזער״ אין די פֿאַרשטייערס פון די פֿאַליטישע אַרבעטער־פֿאַרטייען, באַזונדערס פון „בונד״, וואָס האָבן מיט זיי גע־קנעלט וועגן די אויפגאַבעס פון סאָציאַליזם, וועגן קלאַסן־קאַמף און וועגן עקספּלואַטאַציע.

די טרעגערס פלעגן אויסהערן מיט גרויס אויפמערק־זאַמקייט די רעדעס און פלעגן כאָפּן התפּעלות שוין דער־פון, וואָס אַרבעטער־פֿאַרשטייערס פֿאַרמאָגן אַזויפיל וויסן און אַזא פליסיקע שפּראַך...

ס׳איז געווען אין דער צייט וואָס מ׳האָט זיך געגרייט צו די וואַלן פון א דעמאָקראַטישער קהילה. אַלע פֿאַליטישע פֿאַרטייען האָבן געזוכט צו געווינען אויף זייער זייט וואָס מער שטימען, האָט מען קיין אַגיטאַציע ניט געזשאַלע־וועט...

די פֿאַקירערס, וואָס האָבן אויסגעטראָגן אויף זייערע פלייצעס אַזויפיל לאָסט, זיינען געווען א גוטער מאַטעריאַל פֿאַר דער פֿאָלקערסטער אַרבעטער־פֿאַרטיי, דער „בונד״. די עלטערע האָבן גוט אויפגענומען די ווערטער פון א גע־וויסן רעדנער, אַז משה רבינו איז געווען א רעוואָ־לוציאָנער: ער איז געווען א קעגנער פון די קאַפּיטאַליסטן און אַלע בלוט־זויגערס. נו, אַז משה רבינו בכבודו ובעצמו האָט געפרעזיגט אַזוינע אידייען, מעג דאָך אַן ערלעכער איד אַוודאי גיין אין זיינע דרכים...

די אינגערע טרעגערס האָבן זיך פֿאַסמאַקעווועט מיט׳ן גרעסטן פון אַן אַנדער אַגיטאַטאָר, אַז די רעליגיע פֿאַר־שלעפּערט און איז א שטערונג צום פֿראָגרעס. האָבן זיי קודם־כל אַראָפּגעווארפן פון זיך דעם עול מלכות שמים און פֿאַרשליידערט די תפילין צוזאַמען מיטן סידור...

ווי געזאָגט, האָבן צו די „טראַנספֿאַרט־אַרבעטער״ אויך געהערט פורמאַנען און איזוואַשטשיקעס. בעת דער צאַרי־שער הערשאַפט זיינען זיי געווען פריווילעגירט לגבי די טרעגערס. זיי האָבן זיך ניט געדאַרפט צופיל אַנשטרענגען, פֿאַר זיי האָבן געאַרבעט די פערד... דערפֿאַר האָט זיך דער גורל אין זיי נוקם געווען „בימי היעקע״ (בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה), ווייל וואָס, מ׳שטיינס געזאָגט, האָט מען געקאָנט רעקוויזירן ביי א טרעגער, אַז אָחוץ דלות האָט ער גאָרניט פֿאַרמאָגט... דאָקעגן האָט מען ביי די פורמאַנעס און איזוואַשטשיקעס רעקוויזירט זייערע שפּייזערס — די פערד. מ׳האָט זיי איבערגעלאָזט בלויז אַלטע פגירות.

א קליינער טייל, וואָס איז געבליבן ביי א „שטיקעלע

פערד", איז ווי עס איז ווייטער אַנגעגאַנגען מיט זיין פרנסה. דער גרעסטער טייל איז אַבער געווען געצוואונגען זיך צו פאַרשרייבן אויף אַרבעט ביים דייטש, האָבן געמוזט שלעפן רעלסן און אַנדערע שווערע משאות מיט די אייגענע הענט...

נאָר „יעקע׳ס" מפּלה, מיט דער אַנטשטייאונג פון דער בראָנזשע „טראַנספאָרט־אַרבעטער", זיינען זיי אויך אויפגעריכט געוואָרן. די דעלעגאַטן פון אַמעריקע פון דזשאינט און רעליף, בראש מיטן סעקרעטאַר פון דער ביאַליסטאָקער רעליף, דוד סאָהן, האָבן אַריינגעבראַכט קאָלאָסאַלע געלט־סומעס פון קרובים און גלאַט הילף. אַזוי אַרום האָבן זיי באַוויזן אינצושאָפן אויפסנייַ, ווער אַ פערד און וואָגן און ווער אַ פיינעם געשפּאַן, און זיינען אַרויף „צוריק אויפ׳ן פערד"...

אין קעגנזאַץ צו די טרעגערס, האָט זיך צו די בעלי־עגלות ווייניק צוגעקלעפט די תורה פון סאָציאַליזם, וואָס מ׳האָט פאָר זיי געפּריידיקט.

זיי האָבן איבערהויפט ניט פאַרשטאַנען קלאָר אַזוינע משונה׳דיקע ווערטער ווי „קלאַסן־קאַמף" און „עקספּלואַטאַציע"... לויט זיי קומט אויס, אַז אַ בעל־עגלה דאַרף קעמפן קעגן קליענט, וואָס גיט אים צו פאַרדינען עטלעכע גילדן. נאָך שווערער איז זיי געווען צו צעקייען אַזאַ מאַדנעם וואָרט, וואָס ס׳איז אפילו שווער אַרויסצוריידן: „עקספּלואַטאַציע", וואָס אימיצער האָט זיי פאַרטייטשט: „אויסקוועטשן דעם סאָק פון אַ לעבעדיקן וועזן". מיינען זיי דאָך אויך די פערד, וואָס מיר „עקספּלואַטירן". אויב אַזוי איז דאָך עק וועלט...

גיי גיב זיי צו פאַרשטיין, אַז ביי אַ בעל־עגלה איז דער פערד אַזוי טייער ווי די ווייב און אפשר נאָך מער... ער וועט פריער ניט גיין עסן, איידער דער „קאַשטאַן" האָט ניט באַקומען זיין פאַרציע. טאָ וואָס דרייען זיי אַ ספּאַדק מיט אַזוינע אומגעלומפּערטע ווערטער?...

די איזוואַשטשיקעס, אין גרעסערן טייל, האָבן זיך בכלל וויניק אינטערעסירט מיט סאָציאַלע און געזעלשאַפטלעכע ענינים. זיי האָבן זיך געדאַרפט מטפל זיין מיט׳ן פערד און האָלטן אין אַ געהעריקן צושטאַנד די דראָזשקע און שליטן, וואָס מ׳האָט געמוזט אָפט וואָשן און פוצן, אַז ס׳זאָל בלישטשען...

טאָ ווער האָט עס צייט פאַר אַזעלכע ענינים?...

זייענדיק תמיד אויף פרישער לופט, האָבן זיי געהאָט אַ גוטן אָפעטיט און שטאַרק געהאָלטן פון ווערטל: אכילה איז די בעסטע תפילה... אַ געבראָטן גענזל איז ניט געווען צופיל פאַר אַזאַ איינעם. ער האָט נאָך געקענט פאַרבייסן מיט אַ געפילטער קישקע און פאַרזופן מיט אַ טוץ כוסות.

זייטיקע מענטשן, וואָס האָבן עס צוגעזאָגט, האָבן עס געפונען ווי גאָנץ נאָטירליך. מ׳האָט געוואוסט, אַז די דאָזיקע אויסגעפאַשעטע, געזונטע יונגען, צוזאַמען מיט די פור־מאַנעס און טרעגערס, זיינען אַ גוטע שוץ־וואָנט קעגן אַלע אידישע שונאים. אין זייער קוואַרטאַל אויף די כאַאַיקעס און אין די אַרומיקע גאַסן האָבן כוליגאַנעס קיינמאָל ניט געפּרוּבירט מאַכען אַ פאַרזוך צו אַטאַקירן אידן. סיי בעת׳ן פאָגראָם אין 1906 און סיי בעת די פאָליאַקן האָבן צוריק דעראָבערט ביאַליסטאָק אין 1920, וועו זיי האָבן איבעראַל געראָבירט און געכאַפט אידן אויף אַרבעט. אין דעם אָפשניט, האָבן זיי געוואוסט, לוינט זיך ניט צו ריזיריקן, ווייל זיי קענען באַקומען אַזוינע כמאַליעס, אַז זיי וועלן גענקען אויף זייער גאָנצן לעבן.

בעת מיין זשורנאַליסטישער טעטיקייט אין ביאַליסטאָק בין איך אָפט אַרומגעפאָרן אויף אַ דראָזשקע אַדער אַ שליטן וואָרפן אַ בליק וואָס עס טוט זיך אין שטאָט. איך האָב געוואוסט, אַז די איזוואַשטשיקעס ווייסן פון פּיקאַנטע געשיכטעס, וואָס כ׳וואָלט געקענט אויסנוצן פאָר מיין צייטונג. האָב איך עטלעכע מאָל געפרואווט עפּעס „אויסקווטשן" ביי זיי. אַ נעכטיקער טאָג! מיר ווייסן פון גאָרניט — איז אַלעמאָל געווען זייער ענטפער...

איינער, אַ מער באַוואוסטזיניקער, האָט מיר איינמאָל דערקלערט „פילאָזאָפיש": וועו מיין דראָזשקע מיט די גומענע רעדער וואָלט געקענט רעדן, אַדער וועו מיין שליטן מיט די גלעקלעך וואָלט באַקומען לשון, וואָלטן זיי אייך געהאָט אַ סך צו דערציילן. איר וואָלט געהאָט מאַטעריאַל פאָר אַ גאַנצער „גאָזעטע"... מיר זיינען אַבער פונקט ווי אונזערע פערד. מיר האָבן אויגן וואָס זעען, אויערן וואָס הערן, אָבער מיר מוזן האָלטן ס׳מויל אויף קליעשטשעס... ס׳איז אַ פראָפעסיאָנעלער סוד. — — —

אַ גאַנץ קיילעכדיק יאָר האָבן די איזוואַשטשיקעס, ווי זייערע קאָלעגן די פורמאַנעס, וויניק אַריינגעטראַכט „פון יענער וועלט", האָבן צוגעזינדיקט אויף ניט וויניק „על חטא׳ס". דער כביכול האָט דאָך איינגעטיילט אַ מענטשן אויך אַ יצר־הרע, פון וועלכן ס׳איז שווער זיך אָפצוטשעפען, נו, באַגייט מען, ניט־וויילדיק אַן עבירה׳לע: ס׳כאָפן זיך פון מויל אַרויס מיאוסע זידל־וועטער, קללות און אַמאָל צע־קאַכט זיך דאָס בלוט און ס׳דערגייט צו אַ מתנת־יד, פון וואָס מ׳גיט זיך ניט אָפ קיין חשבון...

אָבער דערפאָר, אַז ס׳האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים — פון די שוהלן און קלויזן הויבט מען אָן דער־הערן דעם קול שופר — איז פון זיי די גאַנצע הויט אַראָפ־געפאַלן, ווי זיי וואָלטן זיך פלוצים אויסגעניכטערט. די העלדישע יונגען ווערן ווי די לעמלער, הויבן אָן אַריינצו־קומען אין זייערע בתי־מדרשים און צוזאַמען מיט די טאַטעס זאָגן זיי מיט כוונה די תפילות, פאַרפעלן ניט אַריינצוואוואַרפן אָן איבעריקע קאָפּיקע אין די פושקעס פון „ר׳ מאיר בעל הנס", תלמוד־תורה און אַנדערע.

דער קולמינאַציע־פונקט איז געווען ערב יום־כיפור, וועו בעלי־עגלות זיינען זיך געגאַנגען איבערבעטן, וועו שטיל, וועו מיט אַ געוויין, האָבן זיי געבעטן מחילה איינער ביים אַנדערן און זיך צוגעוואונטשן: מ׳זאָל דערלעבן איבער אַ יאָר מיט ווייב און קינדער, און דער פערד זאָל געזונט זיין און עס זאָל זיין פרנסה...

דער ביאַליסטאָקער יזכור־בוך

שעפטעל זאַק

אידישער טעאַטער צווישן בוידע מלחמות

ביאַליסטאָק האָט געהערט צו די געציילטע פּראָווינץ־שטעט ווואו אַ אידישע טרופּע האָט, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, געקענט האָבן אַ מקום מנוחה אויף עטלעכע וואָכן. דאָ האָט מען אָבער געמוזט בייקומען פּאַרשיידענע שווערישקייטן. קודם, כדי אַריינצופּאַרן אין דעם אַזוי־גערופענעם „אָבער־אָסט געביט", האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש, וואָס איז ניט אָנגעקומען אַזוי גרינג ווי אין דער עסטרייכישער אָקופּאַציע־זאָנע; והשנית, די פּראָבלעמען צו באַקומען אַ טעאַטער־בנין.

אין דעם איינציקן „פּאַלאַס טעאַטער", וואָס האָט געהערט צו די אידישע דירעקטאָרן געמאַן און גורוויטש, זיינען דעמאָלט אויפגעטראָטן פּאַרשיידענע טרופּעס: רוסישע, פּוילישע און דער „דייטשער טעאַטער פּאַרן מזרח־פראָנט". אין „פּאַלאַס" פלעגן אויך פּאַרקומען פּאַרשיידענע פייערונגען, פּאַרזאַמלונגען און קאָנצערטן. פּונדעסטוועגן, האָבן זיך אידישע אַקטיאָרן געגעבן אַן עצה אויך מיט די דאָזיקע פּראָבלעמען און וואָכן־לאַנג געהאַט די מעגלעכקייט צו שפּילן אין ביאַליסטאָק.

די עקאָנאָמישע לאָגע איז דאָרט דעמאָלט געווען זייער אַ שווערע. די דייטשן האָבן רעקווייזירט די גרויסע ביאַליסטאָקער מאַנופאַקטור־פאַבריקן, און די אַרבעטער זיינען עקספּלואָטירט געוואָרן אויף אַ מוראָדיקן אופן. אין די קלענערע פאַבריקלעך האָבן אויסגעפּעלט רוישטאָפן און זיי האָבן זיך אָפט אָפּגעשטעלט. דער רוב פון דער אידישער באָפעלקערונג האָט געליטן הונגער און דחקות.

די אידישע ביאַליסטאָק האָט זיך אָבער ניט אונטער־געגעבן דעם דרוק פון דער צייט, ניט אַריינגעפאַלן אין קיין אָפאַטיע, און געפונען אַ באַפרידיקונג אין דער פאַר־שטאַרקטער און אַקטיוואָר אידישער קולטור־טעטיקייט, וואָס מיט איר האָט אָנגעפירט דער פּאַראיין „אידישע קונסט".

אָט דער פּאַראיין האָט געהאָט דריי סעקציעס: אַ דראַמאַטישע, אַ מוזיקאַלישע און אַ ליטעראַרישע. די מוזיקאַליש־וואָקאַלישע סעקציע האָט אויך געהאָט אַ כאָר פון 70 מענטשן. דער דיריגענט איז געווען פּסח קאָפּלאַן — דער שפּעטערדיקער רעדאַקטאָר און טעאַטער־קריטיקער פון דער ביאַליסטאָקער טעגלעכער צייטונג „אונזער לעבן". מיט דער דראַמאַטישער סעקציע האָט אָנגעפירט דער שריפטשטעלער און לערער — יעקב פּאָט. ביידע סעקציעס האָבן אָפט איינגעאָרדנט אין „פּאַלאַס־טעאַטער" עפּנטלעכע אָרויסטריטן, וואָס פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם.

אין לאָקאַל פון דער „אידישער קונסט" פלעגן אין די אָוונטן פּאַרקומען דיסקוסיעס אויף פּאַרשיידענע טעמעס, אָדער רעפעראַטן פון אַרטיקע שרייבערס, און אויך געסט פון וואַרשע.

עס איז אויך געווען טעטיק אַ צווייטע קולטור־געזעלשאַפט, „הזמיר": מיט דעם האָבן אָנגעפירט ל. טרייוויש און א. אַלבעק. דער „הזמיר" האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט זיין גרויסן און גוטן אָרקעסטער.

די דאָזיקע אידיש־שפּעריש אָטמאָספער האָט געשאַפן אַ גינציקע קאָנקוראַנץ פּאַרן אידישן טעאַטער, אפילו אין יענער שווערער צייט.

אויפֿן אידישן טעאַטער־האָריזאָנט האָט זיך דעמאָלט באַווייזן די „ווילנער טרופּע", וואָס האָט זיך אַרויסגעלאָזט אויף אַ טורנע נאָך איבער אַ יאָר צוגרייטונגס־אַרבעט אין ווילנע. זייערע ערשטע גאַסטראָלן האָבן די „ווילנער" געגעבן אין גראָדנע און אין ביאַליסטאָק, שפּעטער ערשט — אין וואַרשע און אָנדערע שטעט פון קאָנגרעס־פּוילן.

איבער אַ חודש צייט האָט די קאָמינסקא־טרופּע געשפּילט אין ביאַליסטאָק מיט אַ היפּשן דערפאָלג און זיך דאָרטן פּאַרשאָפט אַ סך נייע פריינט און פּאַרערערס.

אַ רשימה פון די טרופּעס, וואָס האָבן געשפּילט אין ביאַליסטאָק אין די מלחמה־יאָרן און אין דער איבערגאַנגס־צייט, איז דער בעסטער גבית־עדות אויף דער וויכטיקייט פון דער פאַזיציע, וואָס דער אידישער טעאַטער האָט דעמאָלט געהאַט אין אָט דער שטאָט, ניט געקוקט אויף כלערליי שוועריקייטן און שטערונגען. חוץ די „ווילנער" און דער קאָמינסקאַ טרופּע, האָבן אין דער אָקופּירטער און דערנאָך באַפרייטער ביאַליסטאָק געשפּילט:

די „וואַרשעווער אידישע אָפּערעטן־טרופּע", אונטער דער אָנפירונג פון אבא קאָמפּאַניעיץ; דער „וואַרשעווער טעאַטער פון קאָמעדיעס און פּאַרסן", אונטער דער דירעקציע פון דוד צעלמייסטער, מיט די אַרטיסטן: הערשל יעדוואָב, אידאַ ערוועסט, פּסח׳קע בורשטיין, און די טענצערס — ליאַלא גרעשאָוו און סלאָווינסקי.

אַן אטראַקציע זיינען געווען די מאַנאַלאָגן אויף אַקטועלע טעמעס, וואָס מיט זיי איז אויפגעטראָטן הערשל יעדוואָב. אָט די מאַנאַלאָגן, געשריבן ספּעציעל פאַר יעדוואָב'ן, האָבן תמיד געטראָפן אין סאָמע פּינטל אַריין. זייער מחבר איז געווען יוסף שמעון גאָלדשטיין.

דער „וואַרשעווער צענטראַל־טעאַטער" מיט אַן אָפּערעטן־רעפּערטואָר, אונטער דער רעזשי פון ש. לאָנדוי: „די ערשטע פּאַראיניקטע אָפּערעטן־טרופּע, בראש מיט דער סובערטין בעטי קעניג און אַדאָלף בערמאַן. אָנהויב יאָר 1918 איז געקומען קיין ביאַליסטאָק די טרופּע פון „לאַדזשער גרויסן טעאַטער", אונטער דער דירעקציע פון יוליוס אָדלער (אַ ביאַליסטאָקער בן־עיר), און הערמאַן סיראַדזקי. דער אָנסאַמבל באַשטייט פון אַ ריי אָנגעזעענע אַקטיאָרן פון יענער צייט. מיט׳ן אַרקעסטער פירט אַן — דוד בייגלמאַן. זיי שפּילן אין ביאַליסטאָק אַ לענגערע צייט מיט גרויס דערפאָלג און פירן אויף אַ געמישטן רעפּערטואָר: „אוריאל אַקאָסטאַ" פון קאַרל גוצקאָוו און „די סקויט מיידל" פון יוליוס אָדלער; „אַלמאַ וואו וואוינסטו", „ישיבה בחור", „תלמיד חכם" און „די רויז פון סטאַמבול" פון לעאָ פּאָל, אין י. אָדלער׳ס איבערזעצונג.

אין פעברואַר 1919, איז געקומען אַ סוף צו דער דייטשער אַקופּאַציע פון ביאַליסטאָק. די שטאָט איז אַריבער אין רשות פון דער פּוילישער מאַכט.

די ערשטע „האָניק־וואָכן" פון דער פּוילישער הער־

שאפט, זיינען באגלייט געווארן פון ווילדע אנטיסעמיטישע העצעס, פיזישע אנפאלן און ווייסטע בלבולים אויף אידן. וועגן שפילן אידיש טעאטער, האט ניט געקענט זיין קיין רייד. אבער ווי נאר די פאליטישע און עקאנאמישע לאגע האט זיך אנגעהויבן ביסלעכווייז נארמאליזירן, האבן אין די גאסן זיך שוין באוויזן אפישן פון אידישע טרופעס, כאטש קיין אידישן אות האט מען אויף די אפישן ניט געזען. די נייע מושלים האבן עס שטרענג פארוועהרט. ערשט מיט חדשים שפעטער, איז די גזרה געוואָרן אפגעשריען.

אין „פאלאס טעאטער" גאסטראלירן ווידער די „ווילנער", שוין מיט א געענדערטן צוזאמענשטעל. און הגם דער אינטערעס צו זייערע אויפטריטן איז אויך איצט גרויס, דאך איז דער דערפאלג ווייט ניט דער זעלביקער ווי בעת זייערע ערשטע גאסטראלן.

אויך די אדלער־סיראדזקי טרופע קומט ווידער קיין ביאליסטאק, און זייער נייער רעפערטואר ברענגט אויך איצט אן עולם אין טעאטער. זיי שפילן אלעקסאנדער דימאס „קין", גילבערט'ס „שושנה די צנועה", לאטיינער'ס „דאס אידישע הארץ" און די מעלאדראמע וואס איז דעמאלט געווען זייער פאפולער — „געלט, ליבע און שאנדע".

אויף ליפאוע גאס, נומער 18, אין א לאקאל וואס האט געהייסן „לוקס", האט זיך געעפנט, אין דער זעלביקער צייט, א אידישער מיניאטור־טעאטער, מיט וואַרשעווער און לא־דזשער אקטיארן: שלמה קוטנער, פסח'קע בורשטיין, אידא ערוועסט, קרויזע־מילער און א טאנץ־גרופע, און הגם די דירעקציע האט צוגעזאגט אין אירע ערשטע אנאנסן אז: „זי נעמט אן מיטלען אוועקצושטעלן דעם טעאטער לויטן מוס־טער פון די בעסטע אייראפעאישע מיניאטורן", האט דער רעפערטואר אבער באוויזן, אז דער צוזאג איז געבליבן א פוסטע פראזע. מען האט געשפילט פארשיידענע שונד־איי־אקטערס, ס'רוב געשריבן פון קוטנער'ן; און די קופלעטן און לידער זיינען געווען פון ניט קיין בעסערער קוואליטעט. אבער דער עולם איז געבליבן זען דעם וואונדער־לעכן כאראקטער־אקטיאר, שלמה קוטנער און דעם זינגענ־דיקן און טאנצנדיקן — פסח'קע בורשטיין, וואס איז גיך געוואָרן דער „ליובימיץ פובליקי". דער מיניאטור־טעאטער האט געשפילט אין ביאליסטאק א לענגערע צייט.

זומער 1919, האט דער בארימטער אקטיאר פון דער רוסישער בינע, ל. סניעגאוו, דעביוטירט אין ביאליסטאק צום ערשטן מאל אויף אידיש. זיינע גאסטראלן האבן ארויס־גערופן אין שטאט ממש א סענסאציע. די ביאליסטאקער טעגלעכע צייטונג „דאס נייע לעבן", האט אפגעשאצט סניעגאוו'ס גאסטראלן אויף אידיש ווי א גרויס געשעעניש, און געשריבן: „די ,ווילנער' האבן פאר'ן אידישן טעאטער א טיר אין ,אייראפע' אויסגעהאקט און דורך איר זיינען צו אונז אריינגעקומען אזעלכע ארטיסטן ווי ל. סניעגאוו און נעמי".

די ביאליסטאקער ארטיסטן, וואס פלעגן גאנץ אפט אויפטרעטן מיט פארשטעלונגען פון לייכטן זשאנער אין ביאליסטאק גופא און אויך אויף דער פראווינץ, האבן צו יענער צייט זיך ארגאניזירט אין א שטענדיקן אנסאמבל, אונטער'ן נאמען: „ארטיסטיש ווינקעלע". „דאס נייע לעבן" האט באגריסט די איניציאטיוו פון די „באוואוסטזיניקערע ביאליסטאקער שוישפילער": יהודה גרינהויז, ליפשיץ, הערשבערג, מאיר שוואַרץ, שלום שוואַרץ, דארינא א"א. פאר זייער שאפן אן אייגן „קינסטלעריש ווינקל". „דאס פוסטע קרעטשמע" און „א פארוואַרפן ווינקל" — וואס אונ־זערע ביאליסטאקער האבן לעצטנס געשפילט, האבן באוויזן, אז זיי זיינען שטארק באווירקט געוואָרן פון די ערנסטע אידישע טרופעס, וואס מיר האבן דא געזען און באזונדערס — פון די ,ווילנער'".

צום ווינטער־סעזאן, 1919, הויבן אן צו שפילן אין ביאליסטאק צוויי אידישע טרופעס: אין „פאלאס־טעאטער" — די „אידישע קינסטלערישע דראמע", אונטער דער אנפי־רונג פון א. אזראַ און ל. סניעגאוו. אין אנסאמבל — די שוין גוט־באקאנטע ארטיסטן: סאניע עלמית, לייזער זשעלאזא, לאה נעמי, ארזשעווסקא און אנדערע, מיט'ן רעפערטואר: „דער פאטער", „די פוסטע קרעטשמע", „די נבלה", „מירעלע אפרת", „די הארבסט־פידלען" און „די טעג פון אונזער לעבן".

אין זאל „מאזאאיקא" האט געשפילט א וואדעוויל־טעאטער, אונטער דער אנפירונג פון סאלאמאן קוסטין, מיט דער באטייליקונג פון די אקטיארן: ריטא גריי, דזשאפע, מאניע שיין, רעגינא בוימאן, מ. שוואַרץ און פסח'קע בורשטיין. זייער רעפערטואר: „וועג עסן ווייבער", „א מאן א שמאטע", „די בארימטע קאמעדיע", „מענדל בייליס". צו די „קאמעדיעס און פארסן" ווערט נאך געווייַנטלעך צוגעגעבן א קאנצערט פון לידער און קופלעטן.

„דאס נייע לעבן" האט געגומען א שארפע שטעלונג קעגן אט די וואדעוויל־פארשטעלונגען, „וואס ווערן צוזאמענגעקלאפט אין א טאג אדער צוויי". די צייטונג ווייזט אן, אז „די פארשטעלונגען פון די ,ווילנער' און פון די אנדערע בעסטע טרופעס, האבן קלאר באווּיזן, אז דער עולם בענקט נאך עפעס בעסערס און שענערס".

און פונדעסטוועגן, האט ביאליסטאק אויך פאר דעם וואדעוויל־טעאטער געהאט אן עולם, והראיה: מען האט געשפילט צוויי סעאנסן יעדן אוונט.

אט די גינציקע אידישע טעאטער־קאניוקטור האט ארויסגערופן צער און צארן ביי די פוילישע שטאט־טאטעס, וואס האבן נאר־וואס געהאט איבערגענומען די מאכט.

עס זיינען אויפגעקומען גרויסע שווּעריקייטן ביים ארויסבאקומען א דערלויבעניש אויף שפילן אידיש טעאטער: מען האט ארויפגעלייגט גרויסע שטייערן אויף די טעאטער־בילעטן, און די פוילישע צייטונג „דזשיעננ־יק ביאלאסטאצקי", האט געהאלטן אין איין העצן קעגן די אידישע אפישן.

אין דער טרויעריק־באקאנטער, וואַרשעווער אנטיסע־מיטישער צייטונג, „דוואַ גראשע" (צוויי גראשן), האט זיך באווּיזן א קארעספאדענץ פון ביאליסטאק, מיט די ווייטער־דיקע כאראקטעריסטישע שורות: „...בעת די פוילישע געזעלשאפט קעמפט מיט מסירת נפש פאר אירע פאטריא־טישע אויפגאבעס, פארברענגען זיך אידן קייזערלער אין זייערע טעאטערן. אויף אידישע אפישן איז פון יוצא וועגן פארן א קליינער טייל אין פוילישן, און דאס איבעריקע איז אין ,זשארגאן' מיט ריזיקע אידישע אותיות"...

ביאליסטאקער אידן האבן זיך קנאפ־וואס איבער־געגומען מיט די וויסטע העצעס און מסירות, וואס זייער איינציקער מאטיוו איז געווען קנאה. ווי קיינמאל נארניט, האט מען ווייטער געפירט א קאמף פאר פאליטישע רעכט, פאר פארלייכטערן די עקאנאמישע שווּעריקייטן און פאר באפריידיקן די קולטורעלע נויטן פון דער אידישער באפעל־קערונג.

אידישע טעאטער־מודעות זיינען פון די ביאליסטאקער

גאַסן ניט פאַרשוואונדן. דער אידישער טעאַטער, דאָס לעבעדיקע אידישע וואָרט האָבן סטימולירט צו דעם, אַז דער ברייטער אידישער עולם האָט אפילו אויף אַן ארגאַני־זירטן אופן, געפאָדערט פון די קינאָ־באַלעבאַטים — אַז די אויפשריפטן אויף די אויסלענדישע פילמען זאָלן זיין אויך אין אידיש.

ביאַליסטאָק האָט אַרויסגעגעבן פון זיך אַ צאָל וויכטיקע אידישע שוישפילער, ווי: דער באַליבטער אַקטיאָר אוּן זינגער יהודה גרינהויז, דער באַוואוסטער אַנגעזעענער אַקטיאָר אוּן רעזישיסער פון דער „הבימה" ישראל בעקער, וואָס האָט אויך פראָדוצירט מיט דערפאָלג עטלעכע פילמען: דער האַרציקער זינגער אוּן שוישפילער יעקב סוזאַנאָוויטש, דער גוט באַקאַנטער אַקטיאָר־רעזישיסער אוּן לאַנגיאַריקער דירעקטאָר פון אַן אייגענער טרופע זלמן קאַלעשניקאָוו, די טאַלאַנטירטע אַרטיסטן רעניע גליקמאַן, די באַקאַנטע אוּן באַליבטע שוישפילער אסתר זעווקינא אוּן ישראל בירנבוים, וועלכע האָבן אין פאַרלויף פון פיל יאָרן אַנגעפירט מיט׳ן אידישן טעאַטער אין פאַריז; דער טאַלאַנ־טירטער פיינער זינגער אוּן שוישפילער שמעון אַסאָוויצקי, יצחק געלטשינסקי, נינא סיבירצאָווא א. אַנ.

אַנסאַמבל פון רעווי־טעאַטער „גילאָרינא" ביים „לינת הצדק", אין 1930.

אין סוף פון די צוואַנציקער יאָרן איז אין ביאַליסטאָק אויפגעקומען אַ קליינקונסט־טעאַטער אונטער׳ן נאָמען „גילאָרינאַ" (גילה רינה), וואָס האָט זיך געשטיצט אויף געזעלשאַפטלעכע כוחות. די איניציאַטאָרן און גרינדער פון אָט דעם טעאַטער זיינען געווען די צוויי יונגעלייט וויקטאָר בוּבריק און טעפּיצער. די פינאַנציעלע באַזע איז געקומען דער עיקר פון דעם ביאַליסטאָקער „לינת הצדק". די ערשטע פּראָגראַם איז באַשטאַנען פון רוסישן הומאָריסטישן מאָטע־ריאַל, וואָס איז איבערגעזעצט געווארן אין אידיש פון די שרייבערס: פסח קאַפלאַן, מענדל גאָלדמאַן, שטיינסאַפיר און אַנדערע. דער מוזיקאַלישער אַנפירער איז געווען מ. בערמאַן. דער קונסט־מאָלער, איז געווען ראָזאניעצקי. „גילאָרינאַ" האָט געשפילט מיט דערפאָלג און אַנשטאָט זיך צו באַנוצן מיט איבערזעצונגען, איז מען אַריבערגעגאַנגען צום פאָלקס־רעפּערטואָר און צו נומערן אויף אַקטואלע טעמעס.

די אַרטיסטן יהודה גרינהויז, שעפּטל זאַק און הערש פלוים האָבן אַרגאַניזירט אַ סטאַבילע קאַאָפּעראַטיווע טרופע אין ביאַליסטאָק, אין טעאַטער „פּאַלאַס", און סיסטעמאַטיש פאַרבעטן גאַסטראָליאָרן. איבער 5 יאָר האָט די טרופע געשפילט אין ביאַליסטאָק און האָט אויך באַדינט אַ צווויי צענדליק שטעט און שטעטלעך פון דער אַרומיקער פּרא־ווינץ.

דער ערשטער סעזאָן 32־1931 איז אַדורך זייער געלונגען. עס האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט פון „פריינד פון אידישן טעאַטער", בראש מיטן רעדאַקטאָר פסח קאַפלאַן, אינזשיניער באַראַש — דירעקטאָר פון דער קהילה, בנימין טאַבאַטשינסקי און אַנדערע. ב. טאַבאַטשינסקי, ווי אַ לאַנג־יאָריקער מיטגליד פון ביאַליסטאָקער שטאָטראָט, האָט אויסגעקעמפט פאַר דער טרופע עטלעכע סובסידיעס פון מאַגיסטראָט און אויך אַ רעדוקציע פון די שטאָטישע שטייערן. דאָס האָט אין אַ היפשער מאָס געשטאַרקט דעם פינאַנציעלן מצב פון דער קאַאָפּעראַטיווער טרופע.

צום צווייטן סעזאָן איז ווי דער אַדמיניסטראַטיווער אַנ־פירער צוגעצויגן געוואָרן דער לאַנגיאַריקער טעאַטער־טוער, יוסף ווייסהאַף. זיין פרוי, די אַרטיסטין בערטא ליטווינאַ, האָט זיך אויך אַנגעשלאָסן אין דער טרופע.

די סיסטעם פון גאַסטראַליאָרן, וואָס איז בדרך כלל ניט איבעריק געזונט פאַר דער אַנטוויקלונג פון אַ טעאַטער, האָט אָבער אין דעם פאַל געהאָט די מעלה, וואָס דער גאַסט־שפילער, אַפהענגיק, פאַרשטייט זיך, פון זיין קינסט־לערישער קוואַליטעט און פאָפּאַלאַריטעט, האָט אַרויס־געפונען אַ ספּעציעלן אינטערעס ביים עולם און ער האָט אויך געלייזט די פראָגע פון רעפּערטואָר וואָס איז אַזוי וויכטיק פאַר אַ ניט צו גרויסער שטאָט, וואו מען דאַרף זייער אָפט געבן נייע פּיעסן. האָט טאָקע די אידישע ביאַליסטאָק געהאָט דאָמאַלט אַ געלעגנהייט צו זען די אַנגעזעענסטע אידישע קינסטלער, אין אַ צאָל אינטערעסאַנטע און מאָדערנע ספּעקטאַקלען. עס האָבן גאַסטראַלירט: אייזיק סאָמבערג, זיגמונט טורקאָוו, אידאָ קאָמינסקא, יאָאָס טורקאָוו און דיאָנא בלומענפעלד, צילי אָדלער, קורט קאָטש, דינה האַלפּערן און סעם בראָנעצקי, מאָריס לאָמפּע און ראָזז שושנה, שמחה נאָטאָן, מאָריס שוואַרץ מיט זיין טרופע, דוד זיידערמאָן און חנה לערנער, ס. גאָלדבערג, שלמה פריזאַ־מענט און גיזי הייזען, וויערא קאָניעווסקא און פאול ברייט־מאָן, רעגינאַ צוקער און קאַרל צימבאַליסט, דזשעני לאָוויטש און חיים לעווין, בן־ציון וויטלער, דזשעק רעכטצייט, אויר־ווינג דזשעיקאָבסאָן, פּסח׳קע בורשטיין, אַלעקסאַנדער גראָנאך, אַנגא און הייַמי יאקובאָוויטש א. אַנ.

די ביאַליסטאָקער פּרעסע און דער ברייטער עולם האָבן וואָרעם אָפּגעשאַצט דעם אויפטו פון דעם סטאָבילן אַנסאַמבל, וואָס האָט פאַרשאָפט גייסטיקן געגנוס אויך די אידן פון די שטעט און שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק.

ווען ביאַליסטאָק איז געווען אָקופּירט פון די סאָוועטן, בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אַרגאַניזירט גע־וואָרן אין „פּאַלאַס" טעאַטער אַ קינסטלערישער אידישער מלוכה־טעאַטער, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ גאַר הויכן ניוואָ. אין יוני 1941 איז דער טעאַטער אַרויסגעפאָרן אויף זיינע זומער־גאַסטראַלן, וואָס האָבן זיך אַנגעהויבן אין מאָהליעוו ביים דניעפּר. דאָרט איז דער טעאַטער פאַרכאַפּט געוואָרן פון דער נייער מלחמה, ווען היטלער איז אַנגע־פאַלן אויף סאָוועט־רוסלאַנד.

פנחס גינזבורג

די ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס ביי אידן

אין יאָר 1918, האָט זיך אַרגאַניזירט אַ גרופּע אויפֿן נאַמען „מכבי", וועלכע האָט געאיבט אין לאַקאַל פון לינת־הצדק. (קיין אָפּיציעלע דערלויבענישן פון דער פּוילישער מאַכט איז ניט געווען). אין אַ צייט אַרום איז פֿאַרגרעסערט קומען אַ שפּאַלטונג און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ צווייטע גרופּע, דער „רעקאָרד", וועלכער האָט געהאַט זיין לאָקאַל אויפֿן מאַרק — קאַשטשושקאַ.

אין יאָר 1920, לויט דער פֿאַראַרדענונג פון דער מאַכט, האָט זיך די טעטיקייט געמוזט אָפּשטעלן. דאָן האָבן די חברים, שמחה לעווין און פּנחס גינזבורג זיך באַמיט צו באַקומען פון דער מאַכט, אַן אָפּיציעלע לעגאַליזאַציע, אויפֿן נאַמען „מכבי". אַרום 8־6 מאָל זיינען אַנגעגעבן געוואָרן ביטעס, מיט אונטערשריפטן פון 10 אַנגעזעענסטע, פֿאַראַנטוואַרטלעכע פּערזאָנען. יעדעס מאָל פלעגט די מאַכט פּסל׳ען די אָדער אַן אַנדער אונטערשריפט. נאָר דעם ווי אַלע אונטערשריפטן זיינען שוין געווען כשר, האָט די מאַכט געפונען נאָך אַ תירוץ, אַז זי וועט ניט דערלויבן אויפֿן נאַמען „מכבי". די לעצטע ביטע איז אַנגעגעבן געוואָרן אויפֿן נאַמען: „אידישער ספּאָרט־קלוב אין ביאַליסטאָק (איסק)". צו באַקומען די אָפּיציעלע דערלויבענישן, האָט זיך פֿאַרצויגן איבער 2 יאָר. אין די יאָרן 1922־1921, אויף דער פֿאַראַנטוואַרטלעכקייט און גאַראַנטיע פון יעקב בעקער (באַוואוסטער לעדער פֿאַבריקאַנט), און שמעון סאַקאַלסקי, האָט מען דאָן גענדונגען אַ פּלאַץ, אויף נאַדרעטשנאַ־גאַס. עס זיינען גלייך אַרגאַניזירט געוואָרן די גימנאַסטישע, פוטבאָל, לייכט־אַטלעטישע און ציקליסטן־סעקציעס. מען האָט דורכגעפירט אַ ריי עפנטלעכע פוטבאָל מעטשן מיט די שפּילער דוד פּלאָווסקי, סאַמולקע האַלפּערן, רעפּעלסקי, דוד גאָטליב, מישאַ וואַרגאַפּטיק אָן דער שפּיץ, אויף אַ ריזיקן אויספּלוג פון עטלעכע הונדערט ציקליסטן איבער די הויפּט גאַסן פון שטאָט, אונטער די אָנפּירונג פון לייזער פּלאָווסקי׳ן.

אין יאָר 1922, לויט דער פֿאַראַרדענונג פון דער מאַכט, איז מען געווען געצוואונגען אויפצוגעבן דעם פּלאָן און אָפּשטעלן די טעטיקייט. שמעון סאַקאַלסקי האָט דאָן אָפּגעגעבן עטלעכע צימערן ביי אים אין מויער, וואו עס האָט זיך געפונען די קאַפּע „לוקס". דאָרטן איז געווען די צוזאַמענקונפט פון אַלע מיטגלידער און עס פלעגן אָפּגעהאַלטן ווערן אַלע געהיימע באַראַטונגען.

אין יוני 1923, איז ענדלעך לעגאַליזירט געוואָרן דער „איסק". יעקב בעקער איז געוואָרן — פֿאַרזיצער, און שמעון סאַקאַלסקי — וויצע־פֿאַרזיצער. מען האָט גלייך געדונגען אויף בראַניצקי גאַס, נעבן יאָפּע׳ס שולע אַ פּלאַץ. אַ דאָנק דער פּריוויליקער און קאַלאָסאַלער אַנשטרענגונג פון אַ גרופּע אַקטיווע מיטגלידער, איז אין אַ קורצער צייט געשאַפן געוואָרן אַן אויסגעצייכנטער ספּאָרט־פּלאַץ פֿאַר גימנאַסטיק, לייכט־אַטלעטיק, פוטבאָל און טענים. די חברים ש. לעווין, פ. גינזבורג ווי אויך פּסח פֿאַמעראַנץ (וועלכער האָט זיך דאָן אומגעקערט פון קאַוונע), האָבן זיך באַמיט מיט דער הילף פון י. בעקער און ש. סאַקאַלסקי אַרײַנצוציען אין די רייען פון „איסק" רייכע פּערזענליכקייטן, ווי נאַוויק, טרילינג, יאַנאָווסקי און אַנדערע מיט׳ן צווועק (פֿאַנטאַזיע) אַוועקצושטעלן דעם קלוב אויף גאָר אַ גרויסן פֿאַרנעם.

עס זיינען דאָן זייער אָפּט איינגעאָרדנט געוואָרן עפּנטלעכע אַרויסטרעטונגען אויף אַלע געביטן פון ספּאָרט. כמעט די גאַנצע אידישע באָפעלקערונג איז שטאַרק פֿאַראינטערעסירט געוואָרן און אַריינגעצויגן געוואָרן אין די רייען פון קלוב. אויסער דער פֿאַרוואַלטונג איז געשאַפן געוואָרן אַ גרויסער טעכנישער ראָט פון אַ 30־20 פּערזאָן, מיט די בריידער מעלער (בוי אונטערנעמערס), בריידער פּלאָווסקי, בריידער קרינסקי (פֿאַרב־געשעפט), בריידער פּריידקין (טוך־פֿאַבריק) און הענאָך סלאָן אָן דער שפּיץ.

די ערשטע צייט האָבן די גרויסע אינדוסטריעלער גאַנץ אָפּט באַזוכט די זיצונגען פון דער פֿאַרוואַלטונג און עס איז זאָגאָר געשאַפן געוואָרן אַ גרעסערע סומע געלט. דאָס האָט אָבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. די גדולים האָבן אָנגעהויבן זיך ווייניקער צו אינטערעסירן און אויפגעהערט צו באַזוכן די פֿאַרוואַלטונג זיצונגען און פלעגן זיך אינגאַנצן ניט ווייזן אויפֿן ספּאָרט פּלאַץ.

די חברים פ. פֿאַמעראַנץ און פ. גינזבורג האָבן זיך שוין דאָן אַרומגעטראָגן מיט פּלענער, אַרויסצושטויסן די גדולים און שאַפן אַ נייע פֿאַרוואַלטונג פון די אַקטיוסטע מיטגלידער. ש. לעווין האָט מיט אַלע קרעפטן זיך באַמיט צו איבערצייגן און ווירקן, אַז מען זאָל דאָס נישט טאָן, האָפּנדיק, אַז זיי וועלן דאָך נאָך אַרבעטן און שאַפן פֿאַר׳ן קלוב.

אין 1924 איז נאָך דורכגעפירט געוואָרן אַ ריזיקע אונטערנעמונג מיט׳ן אַראָפּברענגען דעם וועלט־באַרימטן וויענער „הכוח". עס איז ווערט צו דערמאָנען, אַז שוין 3 פֿאַרטאָג, איז די גאַנצע באָפעלקערונג געווען אויף די פּיס, שטראָמענדיק צום וואָקזאַל. דער גאַנצער קלוב, מיט דער פֿאַרוואַלטונג אין דער שפּיץ, האָט אין זיין יוניפֿאָרם און מיט׳ן קלוב־פּאָן, אונטער די קלאַנגען פון אַן אָרקעסטער מוזיק, אַרויסמאַרשירט פון זיין פּלאַץ צו באַגעגענען און אויפנעמען די חשוב׳ע גאַסט אויפֿן באָן־הויף. פון 2 בייטאָג ביז איבער דעם מעטש איז די שטאָט געווען פּוסט און מען האָט אפילו נישט געקענט קריגן דאָן אַ דראָשקע. און אין 1925 איז ווידער איינגעלאָדן געוואָרן דער וויענער „הכוח", דער בריינער און פֿאַלעסטינער „מכבי".

אין יאָר 1926 איז אין דער וואוינונג פון פ. גינזבורג פֿאַרגעקומען אַ געהיימע פֿאַרזאַמלונג פון די אַקטיוסטע מיטגלידער פון קלוב. עס איז באַשלאָסן געוואָרן, צו רופן אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג און עס איז אויפגעשטעלט גאַנץ וואָרן אַ ליסטע פון אַ נייער פֿאַרוואַלטונג. ש. סאַקאַלסקי איז געוואָרן פּרעזעס. דער „איסק" איז ווידער צוגעטראָטן אינטענסיוו צו דער אַרבעט און אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקע טעטיקייט. לויט דער איניציאַטיוו פון פ. גינזבורג, סעקרעטאַר פון דער פֿאַרוואַלטונג און לייטער פון דער פוטבאָל־סעקציע, איז דאָן אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער פוטבאָל־סעקציע די באַוואוסטע אין שטאָט, די יונגע פוטבאָל־

דער ווינער "הכח" אין ביאַליסטאָק אין 1923.

קאַמאַנדע, אויפ'ן נאָמען פון גרשון ליאַך, וועלכער איז געווען דער קאָפּיטאַן. אין אַ קורצער צייט אַרום, אַ דאַנק זייער גלענצנדיקער שפּיל, האָבן זיי אַרויסגעשטויסן אַלע עלטערע שפּילער. דאָס איז געווען אַן אויסגעצייכנטער עקספּערימענט.

אין יאָר 1927, צוליב'ן אָפּפאָר פון ש. סאָקאָלסקי, איז אויסגעקליבן געווארן אַלס פאָרזיצער אברהם קניאַזוו (פאַרוואַלטער פון אידישן שפּיטאָל) און הענריך זעבין, דירעקטאָר פון פאַבריקאַנטן פאַראיין, אַלס וויצע־פאָרזיצער. א. קניאַזוו איז געווען דער בעסטער און טיכטיקסטער פרעזעס פאַר דער גאַנצער צייט פון דער עקזיסטענץ פון אידישן ספּארט־קלוב.

אין יאָר 1928 איז געפּייערט געווארן די אָפּיציעלע 5 יאָריקע עקזיסטענץ פון „איסק" (1928־1923) און 10 יאָריקע עקזיסטענץ פון דער אידישער ספּארט באַוועגונג. עס איז געשאַפן געווארן אַ יובילייי־קאָמיטעט פון די פערזאָנען: דר. רייגראָדסקי, רעד. פּסח קאָפּלאַן, דר. וואָלף, דר. שאַצקי, אינזשינער מרדכי זאַבלודאָווסקי, אינזשינער ראצקי, ווידער און אַנדערע. ערב שבועות איז פאַרגעקומען אַ פראַכט־פּולער פאָלקלאָזש מיט אַן אַרקעסטער מוזיק. עס האָבן אָנטייל גענומען אַרום 500 מיטגלידער און סימפּאַטיקער. דעם ערשטן טאָג שבועות אין דער פרי איז דער גאַנצער קלוב, סעקציע נאָך סעקציע, געווען אויסגעשטעלט ביי זיך אויפ'ן פּלאַץ אין אַ „ח": אין מיטן האָט זיך געפונען דער יובל־קאָמיטעט און די פאַרוואַלטונג פון קלוב. עס זיינען געקומען אַלטן געווארן רעדעס און פאַרטיילט געווארן זשעטאָנען, פאַר די אַקטיוסטע טוער און בעסטע ספּארטלער. די חברים ש. לעווין, פ. פאַמאַראָנץ און פ. גינזבורג זיינען געווען די איניציקע, וועלכע זיינען באַשאַנקען געווארן מיט גאָלדענע זשעטאָנען. ביידע טעג שבועות זיינען פאַרגעקומען פאַרמעסטונגען מיט'ן „מכבי", פון גראָדנע — אין פוטבאָל און אין לייכט־אַטלעטיק, אויפ'ן נייעם שטאָטישן סטאַדיום אין וואָלד „זווערינעץ".

ביז'ן יאָר 1929 האָט דער „איסק" געהאָט עטלעכע לאָקאָלן, ווי אין סוחרים־פאַראיין, ביי מויעס'ן אין מויער, אויף שוו. ראָך ביי פיסער'ן אין זאָל און אַנדערע. אין 1929 האָט דער „איסק" געהאָט אַ פראַכטפולן לאָקאָל ביי גובינסקי, עק ניי־וועלט און לינת־הצדק גאָס. דער לאָקאָל איז יעדן אָוונט געווען שטאַרק באַזוכט פון די מיטגלידער און געסט. יעדן אָוונט פלעגן איבן אַ 4־3 גרופּן (פרויען און מענער). עס האָט זיך געפונען אַ לעזע־זאַל, מיט אַלע אידישע און פוילישע צייטונגען פון לאַנד. עס איז געווען טעטיק אַ שאַך־סעקציע. עס האָבן זיך אויך געפונען עטלעכע פינג־פאָנג טישן, פון וועלכע דער קלוב האָט געהאָט אַ גרויסן איינקונפט.

עס איז אויך געווען ביים ספּארט־קלוב „איסק" אַן אייגענער אַרקעסטער אונטער דער לייטונג פון גרינדער גרשון לאַזאָווסקי (לאַזאָוו).

אין די יאָרן 1933־1928 האָט דער „איסק" אַרויסגעוויזן זיין שטאַרקסטע טעטיקייט. אַלע סעקציעס זיינען דערהויבן געווארן ביז דער העכסטער מדרגה. דער קלוב האָט זיך דאָן געפונען אין זיין פולסטן פראַכט און גלאַנץ. די פוטבאָל־סעקציע, אונטער דער לייטונג פון פ. גינזבורג, איז געווען זייער פאָפולער און באַרימט אין גאַנץ פוילן מיט די סטאַרס: ליאַך, פראַפּטיקער, גאָלדפּאַרב, ברידער פוכאַטשעווסקי, פרידמאַן, גאָלד, פאַקטאַר, הענאַך יאָטשמעניק, בולגאַר און בערעלע זאַוואַדסקי אין דער שפּיץ. די סעקציע איז געווען איינע פון די שטאַרקסטע אין גאַנצן מזרח געגנט. די גימנאַסטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון ש. לעווין איז געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ און איז געווען די בעסטע אין שטאָט. עס זיינען איינגעאָרדנט געווארן עפּנטלעכע טורן־פעסטן און 2 מאָל זיינען איינגעלאָדן געווארן די באַרימטע און בעסטע אין גאַנצן לאַנד — די מוסטער גרופּע פון וואַרשעווער „מכבי", וואָס האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן איינדרוק אין ביאַליסטאָק. אויך די לייכט־אַטלעטישע סעקציע, אונטער דער לייטונג פון פ. פאַמאַראָנץ, די באַקס־סעקציע, אונטער דער לייטונג פון באַרימטן ספּארטסמאַן, מישאַ וואַרגאַפּטיק, ווי אויך די טענים און פינג־פאָנג סעקציעס — זיינען געווען די בעסטע און שטאַרקסטע אין שטאָט. עס איז ווערט צו דערמאָנען דעם באָקסער ח. קושנער, וועלכער איז געווען דער בעסטער אידישער קעמפער אין גאַנץ פוילן, און איינער פון די שטאַרקסטע אין גאַנצן לאַנד. אין 1935, אויף די מייסטערשאַפטן פון פוילן, וואָס איז פאַרגעקומען אין דער אַנטיסעמיטישער שטאָט, פויזן, האָבן די ריכטער אים צוגע׳פסק׳נט דעם 2טן פלאַץ. עס איז אים געקומען דעם ערשטן פּלאַץ און דער טיטל־מייסטער. די גאַנצע פוילישע פרעסע איז געווען מיט דער מיינונג. פיל שטאָלץ האָט פאַרשאַפט דעם „איסק" און אַ געוואַלדיקן איינדרוק האָט געמאַכט אין גאַנצן לאַנד די דרייסטע רייזע איבער גאַנץ איראָפּע פון די ציקליסטן זלמן אַליאַנסקי און סאַשע יוטקאָווסקי (אַ צאָן טעכניקער פון קריניק), וועלכע האָבן געמאַכט די רייזע מיט ביסיקלער איבער גאַנץ אייראָפּע אַנהויבנדיק פון פוילן, דייטשלאַנד, פראַנקרייך, בעלגיע, שווייצאַריע, האָלאַנד, יוגאָסלאַוויע, דענעמאַרק און נאָך אַנדערע לענדער. די רייזע האָט געדויערט 6 מאָנאַטן. עס איז ווערט צוצוגעבן, דאָס די ביסיקלער האָט פאַר זיי געמאַכט ספּעציעל דער באַוואוסטער אין ביאַליסטאָק מעכאַניק־שלאָסער, מיישקע חעמיאָוויטש, וועלכער האָט געהאָט זיין שלאָסעריי אין חיי־אדם גאַסל, אין קעלער. דאָס איז דאָס גאַסל, וואָס מען פלעגט גיין אין שוהל.

עס איז אויך געווען אַ מאָטאָציקליסטן און ציקליסטן־

סעקציע אונטער דער לייטונג פון איבערגעגעבענעם חבר נחמן סוכאָוואָלסקי. מיט דער מי און ענערגיע פון חבר סוכאָוואָלסקי, זיינען די מאַטאַציקליסטן און ציקליסטן סעקציעס געווען די שטאַרקסטע אין אונזער געגנט.

אויך אויפ'ן קולטורעלן געביט, איז דער „איסק" געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך. די פאַרוואָלטונג פלעגט אָפט איינאַרדנען חברים שמועסן ביי סערווירטע טישן, רעפעראַטן און מוזיקאַלישע פאַרווויילונגס־אָוונטן. זייער וויכטיק און אינטערעסאַנט איז געווען דער עפנט־לעכער משפט איבער'ן פוטבאָל, וועלכער איז איינגעאָרדנט געוואָרן דורכ'ן „איסק", אין גרויסן זאָל פון לינת הצדק. עס זיינען דאָ צוגעצויגן געוואָרן די פראַמינענטסטע פערזענ־לעכקייטן פון שטאָט, אָלס ריכטערס, פּראָקוראָרן, פאַר־טיידיקער און עדות פאַר און קעגן. דער אורטייל איז גע־ווען — אַז מען מעג יאָ שפילן — פוטבאָל.

אין יאָר 1933, צום 10 יאָריקן יובל פון „איסק" און 15 יאָר ספאָרט־באָוועגונג אין ביאַליסטאָק, איז ווידער דורכ־געפירט געוואָרן א גרויסער יום־טוב — א פאָלק־צוג, פאַר־מעסטונגען מיט'ן ווילנער „מכבי" און פאַרטיילונג פון דיפלאָמען און זשעטאָנען פאַר די אַקטיוווסטע טוער און בעסטע ספאָרטלער. די חברים ש. לעווין, פ. פאַמעראַנץ און פ. גינזבורג זיינען געווען די אייניציקע, ווועלכע זיינען דעקאָרירט געוואָרן מיט גאָלדענע מעדאַלן.

אין ביאַליסטאָק האָבן זיך דאָן געפונען 6 אידישע ספאָרט אָרגאַניזאַציעס. דער „איסק" איז געווען דער אייניצי־קער אומפאָרטייאישער קלוב. די קאָנקורענץ צווישן די אידישע קלובן איז געוואָרן זייער שטאַרק. ביאַליסטאָק איז נישט געווען אימשטאַנד אויסצוהאַלטן אַלע קלובן. די פינאַנציעלע לאָגע פון די קלובן איז פון טאָג צו טאָג גע־ווארן קריטישער. דער „איסק" איז געווען געצווואונגען אויפצוגעבן זיין ספאָרט־פלאַץ, וואָס האָט שטאַרק גע־וירקט אויף דער ווייטערדיקער טעטיקייט פון קלוב.

אין יאָר 1935 האָבן זיך פאַרשטייער פון „מכבי" גע־וועלדעט צו פ. גינזבורג, מיט א פאַרשלאָג זיך צו פאַר־אייניקן אונטער'ן נאָמען „איסק־מכבי", מיט'ן ציל צו טרייבן א ריינעם ספאָרט און קיין פאַרטיי־פּאָליטיק. איינער פון די פאַרשטייער פון „מכבי", צאָלע פרענקל, זעענדיק, אַז עס איז ניט פאַראַן קיין אויסוועג, האָט פ. גינזבורג, וועמען די ספאָרט־באָוועגונג איז געווען טייער און ליב — זיך פאַר־שטענדיקט מיט די חברים פון „איסק" לעווין, אינ־זשינער ר. ראָצקי, איסאַק ריבאַלאָווסקי און י. פראפיטקער. עס זיינען דאָן אָפגעהאַלטן געוואָרן עטלעכע געהיימע פאַר־זאַמלונגען פון מיטגלידער, ווועלכע זיינען געווען אָנ־הענגער פון דעם געדאַנק. אָנהויב 1936 איז אין „איסק" ווי אויך אין „מכבי" פאַרגעקומען שטורמישע אָלגעמיינע פאַר־זאַמלונגען, וואו עס זיינען געוואָרפן געוואָרן די לאָזונגען ווועגן דער פאַראייניקונג. די חברים ש. לעווין, פ. פאַמעראַנץ, נחמן סוכאָוואָלסקי און אָנדערע האָבן גע־קעמפט ווי די לייבן קעגן דעם און האָבן גאָרניט געקענט אויפטאָן.

די ערשטע זיצונג פון דער נייער פאַרוואָלטונג פון „איסק", ווועלכע האָט באַדאַרפט אונטערהאַנדלען און אָפּיציעל דורכפירן די פאַראייניקונג, איז פאַרגעקומען אין הויז פון פ. גינזבורג. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן א קאָמיסיע פון די פערזאָנען איסאַק לעווין, יעקב פראָפיט־קער און פנחס גינזבורג, ווועלכע האָבן ענדגילטיק אָפּיציעל דורכגעפירט די היסטאָרישע פאַראייניקונג אונטער'ן נאָמען: „איסק־מכבי".

מען האָט דאָן איינגעלאָדן אברהם סאקאל (דעם גרויסן אינדוסטריעלער), אָלס פאָרזיצער, און דעם באַוואוסטן און באַליבטן כלל־טוער פון לינת־הצדק, זיידל פריד אָלס ווּיצע־פאָרזיצער. פ. גינזבורג איז אויסגעקליבן געוואָרן אָלס סעקרעטאַר פון דער פאַרוואָלטונג און אָלס לייטער פון דער פאָפולערסטער און שטאַרקסטער פאַראייניקטער פוטבאָל סעקציע.

מען האָט דאָן געדונגען א ריזיקן לאָקאָל און אין די יאָרן 1936־1937 זיינען אָרגאַניזירט געוואָרן פאַר־מעסטונגען אין פוטבאָל און אין לייכט־אַטלעטיק, מיט'ן אָנטייל פון אָלע אידישע קלובן פון פוילן. ביאַליסטאָק האָט ביז דאָן נאָך ניט געהאַט אזעלכע אונטערנעמונגען אין אזא גרויסן מאַסשטאַב. מען האָט דאָס דאָן אָנגערופן די „קליינע אָלימפּיאָדע". די גאַנצע באַפעלקערונג איז געווען באַ־גייסטערט און דאָס האָט געמאַכט א קאָלאָסאָלן איינדרוק. אין יאָר 1938 איז געפייערט געוואָרן די 20 יעריקע עקזיס־טענץ פון דער אידישער ספאָרט־באַוועגונג אין ביאַלי־סטאָק. דער יום־טוב איז געפייערט געוואָרן אויף א אימפּא־זאַנטן אופן, מיט'ן אָנטייל פון אויסער־שטאָטישע קלובן. עס איז אויך דורכגעפירט געוואָרן א פאָקל־צוג און עס זיינען פאַרטיילט געוואָרן דיפלאָמען און זשעטאָנען. פ. גינזבורג איז געווען דער אייניציקער, ווועלכער איז באַשאָנקען גע־ווארן דאָן מיט א גאָלדענעם זשעטאָן.

אין דעם זעלבן יאָר האָט דער צענטראָלער פוילישער פוטבאָל פאַרבאַנד, אין וואַרשע, אין שייכות מיט זיין 20 יאָריקער עקזיסטענץ־טעטיקייט, פאַנאַנדערגעטיילט פאַר די אַקטיוווסטע טוערס אויף דעם געביט, ספאָרט אָפּצייי־כענונגען. נאָר 2 אידן פון גאַנץ פוילן האָבן געהאָט דעם כבוד צו באַקומען אזעלכע זשעטאָנען. פ. גינזבורג איז גע־ווען איינער פון די צוויי.

אין יולי 1939 בין איך אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע און זיך געמוזט שיידן מיט מיין ליבלינג־שאָפונג, דעם „איסק־מכבי". די פאַרוואָלטונג, מיינע נאָענסטע חברים און פריינט, האָבן איינגעאָרדנט פאַר מיר און מיין פאַמיליע א געזעגענונגס באַנקעט. עס זיינען געהאַלטן געוואָרן א ריי רעדעס און דער פּרעזעס פון קלוב ה' דר. טרייוויש, האָט אָלס אָנער־קענונג פאַר מיינע לייסטונגען מיר געשאָנקען א זילבער־נעם פאַרטסיגאַר, ווינשנדיק מיר און מיין פאַמיליע א גליק־לעכן עתיד אין מיין נייער היים.

* * *

פריינט איסאַק ריבאַלאָווסקי, וועלכער איז געווען אָן אַקטיוואָר טוער אין דעם „איסק"־קלוב, און ער איז איצט גענעראַל־סעקרעטאַר פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, גיט צו פאָלגנדע אינטערעסאַנטע פאַקטן:

אין יאָר 1939, וועו די סאָוועטישע אַרמיי האָט פאַר־נומען אונזער שטאָט און אָלץ האָט זיך נאָרמאַליזירט, האָט מען זיך גענומען צו שאַפן ספאָרט־קלובן אויפ'ן סאָוועטישן שטייגער. יעדע גרויסע אונטערנעמונג, „קאָמבינאַט" אָדער „טרעסט" (אַזוי האָבן גהייסן די גרויסע אונטערנעמונגען) האָבן געשאַפן ספאָרט קלובן מיט די נעמען „דינאַמאָ", „ספאָרטאַק", „זשעסטיאַניק", „פישטשעוויק" און אַנדערע. דאָס זיינען די נעמען פון די קלובן, מיט ווועלכע אָלע

ספאַרט אַרגאַניזאַציעס אין סאָוועט־לאַנד האָבן זיך געפרוּפן. אַנדערע נעמען האָט מען ניט געטאָרט געבן.

אונזערע באָוואוסטע ספאָרטלער האָבן זיך פאַנאַנדער־געטיילט אין די אַלע אויסגערעכנטע ספאָרט קלובן. אוּן יעדער האָט געמוזט שפילן אין די קלובן, וואו מען אַרבעט.

אַ דאַנק אונזערע גוטע ספאָרט שפילער, וועלכע האָבן שטענדיק פאַרנומען די ערשטע ערטער אין אַלע אונטער־נעמונגען, האָט ביאַליסטאָק פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אין די דורך די סאָוועטן אָקופירטע געגנטן.

דאָס איז אָזוי אָנגעגאַנגען ביז'ן יאָר 1941, ווען עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה מיט די דייטשן. פון יענעם טאָג אָן זיינען אומגעקומען אונזערע בעסטע און פיינסטע ספאָרט־לער, וועלכע האָבן פאַרשאַפט פיל כבוד דעם ביאַלי־סטאָקער אידישן ספאָרט וועזן.

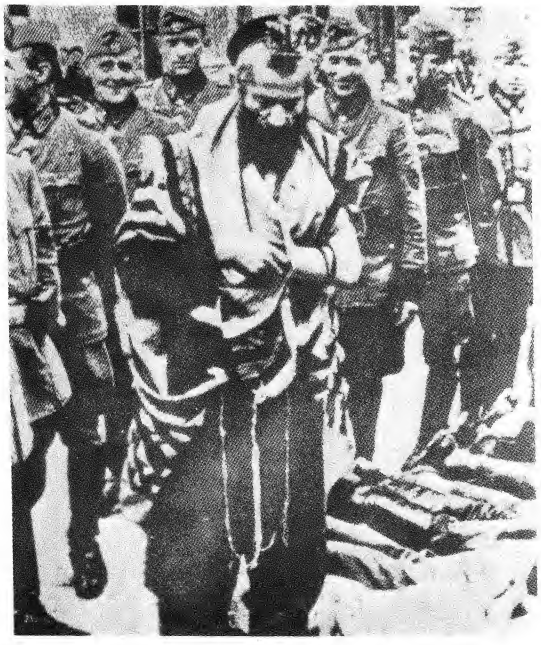
די דייטשע מערדער האָבן צוגענומען אונזערע ספאָרט־לער נאָך פריער, אידער זיי האָבן געמאַכט די געטאָ, אוּן כמעט אַלע זיינען געווען פון די „דאָנערשטיקע" אָדער פון „שבת'דיקע". עס איז צווישן דער גרופּע אויך געווען דער גוט־באַקאַנטער אויפּ'ן געביט פון אידישן ספאָרט, ליאָווקע גרינבערג (ער איז געווען מיינער אַ חבר פון די קינדער־יאָרן), וועלכער איז געווען פאָרטראָטן פון די אידישע ספאָרט־קלובן אין דער צענטראַלע פון פוילישע פאַראיינען אוּן פלעגט שטענדיק מוזן קעמפן פאַר'ן אידישן ספאָרט וועזן. זיינער אַ שוואָגער געפינט זיך איצט אין אויסט־ראַליע. דאָס איז ה' א. זבאר, וועלכער גיט אַפּ פיל צייט אוּן ענערגיע פאַר אונזערע גראַטוועטע בריידער אוּן שוועסטער פון די נאַציס.

אָזוי איז אומגעקומען די גרויסע אוּן שיינע אידישע ספאָרט באָוועגונג אין ביאַליסטאָק.

די ספאָרטלער־קדושים

אין זיינעם אַן אַרטיקל וועגן די אידישע ספאָרטלער („ביאַליסטאָקער שטימע", סעפטעמבער 1974) האָט דר. שמעון דאנער אָנגעגעבן פאָלגענדע נעמען פון קדושים־ספאָרטלער, וועלכע זיינען אומגעקומען בעת דער ענטגיל־טיקער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער געטאָ, אין אויגוסט 1943. די נעמען זיינען לויטן א"ב:

1. אַסאָוויצקי שלמה, פוטבאָליסט, געטאָ־קעמפער אוּן אויפשטענדלער.
2. אַרקין, לייכט־אַטלעטין.
3. בזשעזינסקי יצחק, באַקסער.
4. גאָלאָנד, פוטבאָליסט, גאָל־קיפער, געטאָ־קעמפער, מיטגליד פון דער יהודית נאַוואָגרודזקי („יודיטע") אַרגאַני־זאַציע. ער איז אומגעקומען העלדיש אין 1943 אַריין־פאָלנדיק אין די לאָפּעס פון געסטאַפּאָ נאָך אַ ניט געלונ־גענעם פּרואוו אייַנצוקויפן געווער פאַר זיין אַרגאַניזאַציע. מען האָט אים שרעקלעך געפיניקט, אָבער ער האָט קיינעם ניט אַרויסגעגעבן.
5. געשוני, אינזשיניער־עלעקטריקער, אומגעקומען אין יולי 1941, נאָך דעם ווי פוילישע פאַשיסטן האָבן אים געמ'מסר'ט צו די דייטשן אָלס קאָמוניסט.
6. גרינבערג לאָווקע, ספאָרט־טוער, פון די „דאָנערש־טיקע" אָדער „שבת'דיקע".
7. וויגאָדסקי בצלאל („צאָלעל"), לייכט־אַטלעט.
8. זאָבלודאָווסקי אהרן, זון פון חיים צבי, שאַך־מייסטער, פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט אין דער גרויסער שוהל דעם 27טן יוני 1941.
9. כץ ליובע, לייכט־אַטלעטין, אומגעקומען צוזאַמען מיט'ן מאַן (זלמן לעווין) אוּן קינד.
10. ליאַך יצחק, פוטבאָליסט, פאַרברענט לעבעדיקער־הייט אין דער גרויסער שוהל דעם 27טן יוני 1941.
11. מאַכאַי נחום (נאָם), קוישבאָל־שפילער.
12. סאַלמאַל משה, סעקרעטאַר פון „מכבי", ספאָרט־רעדאַקטאָר פון „דאָס נייע לעבן".
13. סובאָטניק ליובע, לייכט־אַטלעטין; חתונה־געהאַט עטלעכע חדשים פאַר'ן חורבן מיט'ן געטאָ־קעמפער אפרים אַלכין, וואָס איז געפאַלן אינ'ם אויפשטאַנד דעם 16טן אויגוסט 1943.
14. ספּעקטאָר, טענניסיסט, אומגעקומען מיט פרוי אוּן קינד אין דער „ערשטער אָקציע".
15. פאָמעראַנץ פּסח, ספאָרט־טוער אוּן ספאָרט־לערער.
16. פאָסטריגאָטש שאול (שאָעל), באָקסער, אַ „שבת־דיקער".
17. פרענקעל בצלאל (צאָלקע), טענניסיסט, ספאָרט־טוער, אַ „דאָנערשטיקער".
18. פרענקעל סאָרטשיק, זיין ברודער, טענניסיסט אוּן ספאָרט־טוער.
19. קאָגאַן ברוך, קוישבאָל־שפילער, אומגעקומען אין יולי 1941.
20. קאָמיינעצקי בנימין (בעניע), סעקרעטאַר פון „מכבי" אוּן סעקרעטאַר פון דער קהילה.
21. קושניר כאָצקל, באָקסער.
22. ראָבעל אַנדזיע, לייכט־אַטלעטין, אומגעקומען דעם 2טן נאָוועמבער אין קרינקי.
23. רובין אהרן, וועלאָסיפעדיסט, פאַרכאָפּט בעת דער „ערשטער אָקציע" צוזאַמען מיט זיין פרוי; געמאַטערט זיך אין אויש־ווייץ אָלס שלאָסער, ער האָט פיל געהאָלפן זיינע אחים לצרה.

נאַציס מאַכן חוזק פון אידן.

מרדכי פאָגאַרעלסקי

די אַמאָליקע פּאָגראָמען

זכרונות פון דער קינדהייט פֿאַרבלייבן זייער שאַרף אין זכרון. אַזוי געדענקט זיך מיר ווי מיין מאַמע ע״ה, האָט מיר דערציילט, — ווען איך בין אַ קליינער אינגל געווען — וואָס די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן איבער־געלעבט אין פרילינג פון יאָר 1882. דאָס איז געווען אין דער צייט ווען אַ כוואַליע פון אידישע פֿאַראָמען, האָט ווי אַ ווילדער פייער אַרומגעכאַפט אַ סך שטעט און שטעטלעך אין טיף רוסלאַנד, ווי קיוו, יעקאַטערינאָסלאַוו און אַנדערע שטעט. די שטימונג צווישן אידן איז געווען זייער אַ גע־דריקטע. קלאַנגען אַז די קריסטן גרייטן זיך צו פֿאַראָמירן אידן אין ביאַליסטאָק האָט נאָך מער דערדריקט די שווערע געמיטער. אין די שיינקען, און אויפֿן מאַרק, האָבן פויערים און קריסטליכע אַרבעטער געראַדט צווישן זיך, אַז דער קייסער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל: אַז מען מעג ראָבירן אידיש האָב און גוטס.

אין פרילינג 1882 — אַ זונטיק — האָבן פויערים פון די אַרומיקע דערפער, — און ווי די מאַמע האָט מיר דער־ציילט וואָס זי האָט געזען — ווי פויערים אויף וועגלער און פוס־גייער מיט זעקלער אונטער די פאַכווערק און דובינעס אין די הענט, האָבן זיך געלאָזן מאָסנווייז אין שטאָט אריין צו רויבן אידישע קראָמען. אָבער זיי האָבן שלעכט אָפּגע־שניטן!

עס איז באַלד באַוואוסט געוואָרן איבער׳ן שטאָט, אַז די קריסטן גרייטן זיך צו פֿראָגראָמירן אידן. די אידישע קצבים פון יאָטקע־גאַס, האָבן גלייך פֿארמאַכט די יאָטקעס, מיט־נעמענדיק מיט זיך מעסערס און העק און זיך אַוועקגעלאָזן צום מאַרק. די דראַגאָווע פורמאַנעס און איזוואַשטשיקעס, וואָס געפינען זיך אויפֿן מאַרק־פּלאַץ, האָבן זיך אויך גע־גרייט מיט דרענגער און שטעקנס צו באַגעגענען די פֿאַראָמשטשיקעס.

נאָך אַ האַלבן טאָג, האָבן זיך שיכור׳ע פויערים ענומען טשעפּען צו אידן, און גרופּעס כוליגאַנעס האָבן זיך גע־נומען פֿאַנאַנדערווארפן די סחורות פון די בודעס. דאָס איז געווען אַ סיגנאַל פֿאַר די קצבים און פורמאַנעס. עס האָט ניט געדויערט קיין שעה צייט, ווי דער מאַרק איז אָפּגע־ליידיקט געוואָרן פון די פויערים.

די קצבים האָבן געלאָזן אין גאַנג זייערע מעסערס און העק, די פורמאַנעס זייערע דרענגער און די איזוואַש־טשיקעס האָבן אויסגעשפּאַנט זייערע פערד און רייטנדיק אויף זיי, געטריבן די פויערים פון מאַרק.

דער רעזולטאַט איז געווען אַז די פויערים זיינען גע־לאָפן צוריק צו זייערע דערפער, ניט נאָר מיט ליידיקע זעקלער, נאָר אויך צעשניטענע פון מעסערס און צע׳הרג׳עטע פון דרענגער און שטעקנס, אַזוי איז אַ דאַנק די קצבים, פורמאַנעס און איזוואַשטשיקעס, אויסגעמיטן גע־וואָרן אַ פּאָגראָם אין 1882.

שבת נחמו, 1905, איז אין ביאַליסטאָק געווען אַ מילי־טעריש־פּאָגראָם אויף אידן.

יענעם שבת נאָכמיטאָג האָט אַ ראָטע סאָלדאָטן זיך באַוויזן אויפֿן מאַרק־פּלאַץ און סאָראָשער גאָס, און אַנגע־פאַנגען צו שיסן אויף אַלע זייטן. דער שפּאַצירנדער עולם אידן האָט ענומען לויפן אין נאָענטסטע טויערן.

די סאָלדאָטן האָבן זיך צעשאָטן אין גרופּן איבער די אַרומיקע געסלער, און געשאָסן אויף צופעליקע פאַרבייי־גייער און אין אידישע הייזער.

אַזוי האָט דאָס אַנגעהאַלטן ביז שפּעט בײַנאַכט. דער רעזולטאַט איז געווען: זונטיק אינדערפרי איז אין דעם אידישן שפּיטאָל געלעגן עטלעכע צענדליק פֿאַר־וואונדעטע, און אויפֿן שפּיטאָל־הויף 2 שורות טויטע, קרבנות פון סאָלדאָטסקע קוילן.

• • •

שפּעטער האָבן די אידן אין ביאַליסטאָק איבערגעלעבט נאָך אַ גרויסן פּאָגראָם, דעם טרויעריק־בארימטן פּאָגראָם פון 1906, וואָס האָט געדויערט דריי שרעקלעכע טעג, פון 1טן ביזן 3טן יוני יענעם יאָר. ווידער איז פֿאַרגאָסן געוואָרן פיל אידיש בלוט, ווידער זיינען אומגעקומען פיל אידישע קרבנות . . .

מאַני לייב

גדליה פון ביאַליסטאָק

— גדליה, געדאַלקע, פון וואַנען שטאַמסטו,
וואָס דו קלינגסט און קלינגסט אין פרייהייטס־גלאָק?
— איך רוף מיט׳ן גלאָק אַז די פרייהייט זאָל קומען,
און שטאַמען שטאָם איך פון ביאַליסטאָק.

— גדליה, געדאַלקע, דו העלדישער בחור,
ווי האָסטו זיך פון פרייהייט דערוואוסט?
— איך האָב די פרייהייט מיט דער מילך געזויגן,
מיט דער זיסער מילך פון מיין מאַמע ברוסט.

— גדליה, געדאַלקע מיט די בלויע אויגן,
האָט ביאַליסטאָק העלדן אַ סך ווי דו?
— געווען דאָרטן העלדן, ליכטיקע העלדן,
ליגן זיי איצטער אין אייביקער רוה.

— גדליה, געדאַלקע, העלד פון העלדן,
ווי קומען אין ביאַליסטאָק העלדן זיין?
— זיי קומען פון בעקער, פון גאַרבער און וועבער,
זיי קומען פון אַרבעטער נויט און פיין.

— גדליה, געדאַלקע, און דו ביזט אַנטלאָפן
פון ביאַליסטאָק און אין דער וועלט אַוועק?
— דאָס בין איך געלאָפן דורך שטעט און לענדער,
אויף שונאים פון פרייהייט פאָרשפרייטן שרעק.

— גדליה, געדאַלקע, און וואו ביזטו איצטער? —
וואָס אין פרייהייט גלאָק קלינגסטו ניט מער?
— איך בין געפאַלן פאַר דער הייליקער פרייהייט,
ווייל אַן דער פרייהייט איז מיר לעבן שווער.

— גדליה, געדאַלקע, איז רו אין דיי קבר
מיט אַלע העלדן אין דער אייביקער רו:
און אין פרייהייטס־גלאָק וועלן אַנדערע העלדן
קלינגען און קלינגען אַזוי וויי דו!

אדוו. צבי קלעמענטינאָווסקי

די לעצטע קהילה אין ביאַליסטאָק

אונזער חשוב׳ער לאָנדסמאַן צבי (גרישא) קלעמענטינאָווסקי, וועלכער וואוינט אין מדינת ישראל וואו ער איז אַ פּראָמינענטער אַדוואָקאַט, איז גוט באַקאַנט אַלס ציוניסטישער און אַלגעמיינער אידישער פירער, ביי אידן אומעטום. גאָר באַזונדערס איז ער באַוואוסט ביי די ביאַליסטאָקער אידן. איינער פון די אומדערמידלעכע פירער פון דער „ארגון יוצאי ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל, איז געווען פֿאַרזיצער פון דער לעצטער אידישער קהילה אין ביאַליסטאָק, ביז׳ן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. ער איז אויך געווארן אויסגעווײלט אַלס ראָטמאַן פון דעם לעצטן ביאַליסטאָקער שטאָט־ראַט, קורץ פֿאַר דער מלחמה. וועגן די סאָוועטן האָבן ביים אויסברוך פון דער מלחמה אָקופּירט ביאַליסטאָק, איז פרײַנט קלעמענטינאָווסקי אַנטלאָפן קיין ליטע. שפּעטער איז אים געלונגען, נאָך פֿאַרשיידענע וואַגלענישן און וואַנדערונגען, זיך צו דערשלאָגן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1941.

וועגן פּוילן האָט איבערגענומען די מאַכט אין ביאַליסטאָק, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די רעגירונג איינגעפירט דעם געזעץ וואָס האָט געגעבן דער אידישער קהילה רעליגיעזע אויטאָנאָמיע. די אידישע קהילה איז אָזוי אַרום געווארן דער איינציקער רעפּרעזענטאַנט פון דעם אידישן צבור אין ביאַליסטאָק און אומגעגנט. דאָס האָט געמיינט, אַז די פֿאַרוואַלטונג פון דער קהילה האָט געהאַט דאָס רעכט פון זעלבסטפֿאַרוואַלטונג אין רעליגיעזע ענינים. אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם האָט די קהילה־פֿאַרוואַלטונג געהאַט דאָס רעכט אויך אַרויפּצולייגן שטייערן אויף דער אידישער באַפֿעלקערונג.

כאָטש די אידישע קהילה האָט געדאַרפט זיין, לויט׳ן געזעץ, בלויז אַ רעליגיעזע קערפּערשאַפט, וואָס האָט זיך געדאַרפט פֿאַרנעמען מיט רעליגיעזע אַנגעלעגנהייטן פון די אידן, האָט די קהילה־פֿאַרוואַלטונג אָבער אויסגעבריטערט דעם באַגריף „רעליגיעזע זעלבסטפֿאַרוואַלטונג" און האָט זיך אויך פֿאַרנומען מיט אַלע געזעלשאַפטלעכע און פילאַנטראָפּישע ענינים פון דער אידישער באַפֿעלקערונג. נאָטירלעך האָט די קהילה זיך אויך פֿאַרנומען מיט די קולטור־געזעלשאַפטלעכע ענינים פון דער אידישער באַפֿעלקערונג. פֿאַקטיש, האָט די קהילה זיך אויך פֿאַרוואַנדלט אין אַ וויכטיקן פֿאַליטישן אָרגאַן. דאָס מיינט, אַז וועגן עס איז געווען אַ פֿאַליטישער ענין, וואָס איז געווען נוגע די אידן אין ביאַליסטאָק, האָט די קהילה פֿאַרשטייערשאַפט זיך פֿאַרנומען אויך מיט דעם.

אין אַ גרויסער מאָס האָט אין דעם אַלעם מיטגעווירקט דער פֿאַקט, וואָס די וואַלן צו דער קהילה זיינען געווען דעמאָקראַטישע, דאָס מיינט, אַלגעמיינע, דירעקטע און געהיימע. לאָמיר דערמאָנען, אַז בעת וואַלן פלעגט זיך אַפּשפּיגלען אַ שטאַרקער קאָמף צווישן די פֿאַרשיידענע פֿאַרטייען, וועלכע האָבן רעפּרעזענטירט אַלע פֿאַליטישע שאַטירונגען אויף דער אידישער גאָס. ביי די ציצונגען פון דעם קהילה־ראָט זיינען געקומען אויך צום אויסדרוק אַלע פֿאַליטישע פֿראַבלעמען, וואָס זיינען אין יענער צייט געווען אַקטועל אין דער אידישער עפֿנטלעכקייט.

אויסער די פֿאַרשיידענע רעליגיעזע ענינים האָט אונזער קהילה־פֿאַרוואַלטונג זיך אויך פֿאַרנומען מיט די אידישע דערציאונגס־אינסטיטוציעס, מיט די ביבליאָטעקן, מיט׳ן אידישן שפּיטאָל, מיט די פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס און מיט אַנדערע ענלעכע זאַכן. און וועגן עס איז אויפגעקומען אַ פּראָגע וועגן די רעכט פון די אידן — וואָס אין יענער צייט האָט דאָס ניט געפעלט — אַדער פון דער זיכערקייט פון די אידן, האָט די קהילה־פֿאַרוואַלטונג זיך אויך מיט דעם אַלעם באַשעפטיקט. וועגן עס איז געווען נויטיק, האָט די קהילה געשיקט אַ דעלעגאַציע צום וואַיִ־וואַדע און אפילו אויך צו די מאַכט־אַרגאַנען אין וואַרשע. די קהילה האָט אויך געזאָרגט פאַר די אינטערעסן פון דעם אידישן סוחר, קליינהענדלער און בעל מלאכה אין שטאָט.

די דערעפענונג פון דער שטודיר־ביבליאָטעק ביי דער ביאַליסטאָקער קהילה דעם 15־טען יאַנואַר 1933.

ווי געזאָגט, זיינען די וואַלן צו דער קהילה געווען לויט׳ן פּרינציפּ פון דעמאָקראַטיע, מיט איין באַגרעניצונג, אַז שטים־רעכט האָט געהאַט יעדער וואָס האָט געצאָלט אַ שטייער דער קהילה. אָבער שטייערן האָבן דאָך געצאָלט כמעט אַלע אידן, און אין דער ווירקלעכקייט האָט מען געגעבן אַלע אידן דאָס רעכט צו שטימען. צו די קהילה־וואַלן פלעגט גיין קודם־כל די פֿאַליטישע אידישע פֿאַרטייען, ד. ה. די ציוניסטישע, סאָציאַליסטישע און רעליגיעזע. דאָך פלעגן זיין ליסטעס פון סוחרים און פון אַנדערע אידיש־עקאָנאָמישע אַרגאַניזאַציעס. דער קאָמף בעת די וואַלן איז געווען זייער אַקטיוו און באַגלייט מיט פֿאַרזאַמלונגען און מיטינגען אין זאַלן, בתי־מדרשים און אין דער עפֿנטלעכקייט, ווי אויך מיט דעבאַטעס אין די אידישע צייטונגען. די וואַלן צו דער לעצטער אידישער קהילה אין ביאַליסטאָק, זיינען פֿאַרגעקומען אין יאָר 1938. איך געדענק נאָך איצט די דיסקוסיעס וואָס איך האָב געהאַט אין יענער צייט אין דער פּרעסע און אויף פֿאַרזאַמלונגען, דער עיקר מיט דער ליסטע פון „בונד".

איך בין דאָן אויסגעווײלט געווארן צום קהילה־ראָט, און באַלד האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאָמף פֿאַר׳ן פּלאַץ פון פֿאַרזיצער פון דער קהילה־ראָט. מיך האָבן אונטערשטיצט

די ציוניסטישע פאַרשטייער, די פאַרשטייער פון די עקא־נאָמישע אַרגאַניזאַציעס ווי אויך פון דער פועלי־ציון. איך בין דאָמאָלט אויסגעוויילט געווארן אלס פאַרזיצער פון קהילה־ראַט פון דער ביאַליסטאָקער אידישער־קהילה. דאָס האָט אויף מיר אַרויפגעלייגט אַ גרויסע פאַראַנטוואַרט־לעכקייט. איך האָב געדאַרפט כסדר אינטערוועניר־ן אין פאַרשיידענע ענינים ביי די פאַרשטייער פון דער פוילישער מאַכט, קעמפן פאַר די רעכט פון אידן, אָפשריין גזירות קעגן אידן, מאַנען און פאַדערן גערעכטיקייט פאַר אידישע אינטערעסן און נויטן, ווי דאָס איז געווען מיט יעדן אידישן פירער אין דער פאַר מלחמה׳דיקן פוילן.

אין יענער צייט, וועו איך בין אויסגעוויילט געווארן אין דעם קהילה־ראַט פון דער קהילה אין ביאַליסטאָק — אלס פאַרשטייער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע — און אלס פאַרזיצער פון דעם קהילה־ראַט, בין איך אויך געווען פאַרזיצער פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אַרגאַני־זאַציע. דעם לעצטן ווינטער פון דער עקזיסטענץ פון דער אידישער קהילה (39־1938), זיינען אויך פאַרגעקומען וואַלן צום לעצטן שטאָט־ראַט פון ביאַליסטאָק. דאָס איז געווען שוין אין פרילינג 1939. אויך דאָן בין איך אויסגעוויילט גע־ווארן צוזאַמען מיט׳ן חבר ראובן נאכומאָווסקי ע״ה, אלס מיטגלידער פון דעם שטאָט־ראַט. אויך דאַרט האָבן מיר גע־דאַרפט פירן און מיר האָבן געפירט אַ קאַמף פאַר די רעכט פון די אידן. אין שטאָט־ראַט זיינען געווען צוויי אידישע פראַקציעס, די ציוניסטישע און דער „בונד״. דעם „בונד״ האָט רעפרעזענטירט אין דער קהילה און אין שטאָט־ראַט דער לערער בנימין פלוימענבוים. דער צווייטער פאַר־טרעטער פון „בונד״ איז געווען יעקב וואַקס, וועלכער האָט שפעטער עמיגרירט קיין אויסטראַליע און דאַרט גע־שטאַרבן.

די לעצטע קהילה ביי די אידן אין ביאַליסטאָק האָט זיך קאַנסטואירט און מיר זיינען צוגעטראָטן צו אַ ברייטער אַרבעט מיט פאַרצווייגטע אַקטיוויטעטן, לטובת די אידן אין ביאַליסטאָק און אומגעגנט. קיינער האָט זיך דאָן ניט פאַרגע־שטעלט, אַז עס רוקט זיך באַלד אַן דער מורא׳דיקער היטלער־מבול, דער מבול פון בלוט, טרערן און פאַר־ניכטונג, וואָס האָט געבראַכט אַזאַ גרויזאַמען חורבן פאַר אונזער פאַלק. די עקזיסטענץ פון אונזער קהילה, האָט לייַדער ניט לאַנג געדויערט. עס איז אויסגעבראַכן די צווייטע וועלט־מלחמה מיט אַלע שוידערלעכקייטן, וואָס האָט אַלץ פאַרניכטעט. גרויסע שוועריקייטן האָב איך גע־האָט, אלס פאַרשטייער פון דער אידישער קהילה, ווען עס האָט זיך אַנגעהויבן די מלחמה. באַזונדערס ביטערע צרות האָב איך געהאַט וועו די רויטע אַרמיי איז אַריין קיין ביאַליסטאָק, אין סעפטעמבער 1939. אַבער וועגן דעם דאַרף איך שוין שרייבן באַזונדער.

אַ שריפה אין דעם געראַר שטיבל

דעם 23טן אויגוסט אין דערפרי, איין וואַך פאַר׳ן אויס־ברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין 1939, האָט זיך אין דער שטאָט פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז ביינאַכט האָט אָפגעברענט דאָס גערער שטיבל און אָכט ספר תורות זיינען אומגעקומען אין פייַער. באַלד האָבן מאָסן מענטשן געשטראָמט צום אָרט פון דער שריפה.

אויף סוראַזער גאַס, גייענדיק מיט׳ן לינקן טראָטואַר, פאַרנעמט מען זיך אין אַ דורכגאַנג, וואָס הייסט ביי אידן תנחום פישערס הויף. נאָר אויפ׳ן וואַנט פון דער ווינקל־הויז הענגט אַ פלעטל „אַרדינאַצקא גאַס״. דער דאָזיקער דורכ־גאַנג־הויף, אַדער געסל, פירט צו סענדערס גאַס (לעגעיא־נאַוע) און שטעלט פאַר מיט זיך איין לאַנגע געדיכטע קייט פון הייזער, הילצערנע און געמויערטע.

איין איינשטאָקיגער מויער, אויף אַ הויכן פונדאַמענט, ווייס געטינקעווטע, מיט גרויסע פענצטערס, האָט אַ פּנים פון אַ בית־מדרש. דאָס איז טאַקע די גערער שטיבל.

ביאַליסטאָק פאַרמאַגט עטלעכע שטיבלאַך, אַ קאַצקער, אַ סלאָנימער און נאָך אַנדערע. כמעט אלע זענען אַלטע הילצערנע פאַרוואַרלאָזטע הייזער, נאָר דידאָזיקע איינע איז אַ הויכער ווייסער ליכטיקער מויער און האָט נאָך אויף זיך אלע סימנים פון יוגנטלעכער פרישקייט.

פאַרבייגייענדיק וואַלט מען גאָרניט דערקענט אויך איצט, אַז דער פייער האָט דאָ אַקאַרשט געהאָט אַ שליטה, ווייל די פראָנט־וואָנט איז גאָרניט געריכט, בלויז אַ טייל שויבן זיינען אויסגעבראַכן. אַבער מענטשן האָבן זיך דאָ אַרומגקליבן, געריסן זיך אינעווייניק און בייַם טויער גע־מוזט זיך פאַרהאַלטן, ווייל אַ פאַליציאַנט האָט ווייטער ניט געלאָזט גיין.

וואָס ס׳איז ביינאַכט געשען, האָט קיינער ניט גע־וואוסט. קיינער שלאָפט ניט אין שטיבל, וועלכע איז נאָך מעריב געשלאָסן געווארן און פונוואַנען די שריפה איז גע־קומען איז ניט פאַרשטענדלעך.

חסידישע מתפללים האָבן פראָטעסטירט קעגן דער השערה אין אַ נעכטיקער מיטאָג־בלעטל, אַז דאָס איז גע־קומען פון אַ יאַרצייט־ליכט. ווי די מתפללים פאַרזיכערן, האָט דאָרט גאָר קיין ליכט ניט געברענט. זיי רעכענען דערי־בער אַז ס׳איז געווען עפעס אַ קורצשלוס פון עלעקטרישע שטראָמען.

אין שטיבל איז קיין סך מעבל ניט געווען, בלויז עטלעכע בענק, טישן און סטענדערס. איז עס אלץ פאַר־ברענט געווארן, דער עיקר אַבער האָט דער פייער זיך גע־שפייזט פונ׳ם ארון־קודש, וואו ער האָט אויפגעפרעסן אָכט ספר־תורהס און ס׳איז פון די יריעות געבליבן שטיקלאַך פאַרקוילטע בלעטער. מענטשן, וואָס האָבן עס געזען, האָבן די הענט געבראָכן, אַנדערע האָבן געווויינט.

זקנים האָבן גערעדט, אַז זינט ביאַליסטאָק שטייט איז נאָך קיין פאַל ניט געווען, ספר־תורהס זאָלן פאַרברענט ווערן. און איצט האָט עס געטראָפן גראַד די גערער חסידים!...

ערשט נאָכדעם, ווי ס׳איז געקומען אַן אויספאַרש־קאַ־מיסיע און צוניפגעשטעלט אַ פראָטאָקאָל, איז דער פאַליציי־שומר אַראָפגענומען געווארן, און חסידים מיט סתם־נייגעריקע האָבן זיך אַריינגעלאָזט אינעווייניק, וואו דער פייער האָט אלץ אויסגעלעקט, געלאָזט בלויז די 4 פוסטע וועגן.

(„ביאַליסטאָקער לעבן״, סעפטעמבער 1939)

ערב חורבן

י. ח. קאַנציפּאָלסקי

אונטער פּוילישער הערשאַפט 1919־1939

נאָך די גרויסע מפלות וואָס די דייטשע אַרמייען האָבן געליטן אין פראַנקרייך ביים סוף פון 1918, האָט ענדלעך אין דייטשלאַנד אויסגעבראָכן אַ רעוואָלוציע, דער דייטשער קייזער ווילהעלם איז אַנטלאָפן קיין האָלאַנד, און עס איז געשלאָסן געוואָרן אַ וואָפנשטילשטאַנד בייַ די קעמפענדע צדדים.

ביאַליסטאָק, וואָס איז דאַן געווען אַ שליסל־פונקט פון באַנען און ווייט פון פראָנט, האָט געדינט פאַר די דייטשן אַלס אַ פלאַץ פון אָפּלייגן און אויפהאַלטן געווער, אמוניציע, שפּייז און קליידער פאַר דער דייטשער אַרמיי. און ווי נאָר עס האָט אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע, האָט זיך דער ביאַליסטאָקער דייטשער קאָמענדאַנט, אַ באַרימטער גענעראַל, דערשאָסן, ניט קענענדיק איבערטראָגן די חרפה פון דער מפלה.

די פּאָליאַקן, וואָס זיינען געווען ביז דאַנען מער ווי הונדערט יאָר צעריסן אויף דריי טיילן צווישן דייטשלאַנד, עסטרייך און רוסלאַנד, געווען פערשקלאָפט און אונטער־דריקט, האָבן ווי דורך אַ סיגנאַל גלייך ווי אויפגעהויבן און אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די קייטן און אַנטקעגנגעשטעלט זיך זייערע אונטערדריקער.

אין ביאַליסטאָק האָבן זיי גלייך אונטערגעצונדן די ווערהייזער און צעראָבירט די ביקסן און מאַשינען, קליידער און שפּייז. יונגע פּוילישע שקצים האָבן אָנגעטאָן די ביקסן און זיך אָרגאַניזירט אין לעגיאָנען צו אָרויסטרייבן די דייטשע אָקופאַנטן. און וואו זיי האָבן נאָר געטראָפן אַ דייטשן סאָלדאָט האָבן זיי אים אָנטוואָפנט, אָראָפּגעצויגן בייַ אָנדערע די שיך און מאַנטלען און געטריבן אַהיים קיין דייטשלאַנד.

ווי אַ טייך, וואָס איז אַ גאַנצןווינטער געלעגן שטיל פאַרפרוירן און פלוצלינג אין פרילינג פון רעגן און זון, ברויזן פאַנאַנדער די באַהאַלטענע כוחות און צעברעכן דעם אייז און צעשטורעמט זיך, פאָרגיסט לאַנד און שטעט, אַזוי האָט זיך אומעטום אויפגעהויבן דאָס פּוילישע פאָלק און זיך נוקם געווען אָן זיינע היסטאָרישע שונאים.

אָבער געליטן האָבן סוף כל סוף זייער אַ סך אונזערע אידן. עטלעכע מאַנאַטן נאָכאַנאַנד איז געווען די באַן־סטאַנציע לאָפּי, וועלכע ליגט צווישן וואַרשע און ביאַלי־סטאָק, אַן אמת׳ער אינקוויזיציע־פלאַץ. מען האָט אָרויס־געשלעפּט אידן פון באַן און דאָרטן רעווידירט כלומרשט. אָבער מ׳האָט זיי געשלאָגן מכות רצח, געשמיסן, געשוירן די בערד, צעראָבירט געלט און סחורות א. ד. גל. פיל ביאַלי־סטאָקער אידן האָבן דאַן זייער געליטן. שפּעטער האָט זיך אָביסל באַרואיקט. ביאַליסטאָק האָט אָנגעהויבן צו אָרבעטן פאַר דער ניי־געקליידעטער פּוילישער אָרמיי מונדירן און קאָלדרעס. פּוילן האָט דאַן צוויי יאָר נאָכאַנאַנד געפירט מלחמות מיט רוסלאַנד, און ביאַליסטאָק האָט געהאָט גענוג אָרבעט. ענדלעך, נאָך שליסן שלום אין 1920, זיינען צוריק געקומען פון רוסלאַנד קיין ביאַליסטאָק די סוחרים און פאַבריקאַנטן, וועלכע האָבן איר פאַרלאָזן אין 1915, בעת׳ן אָפּטרעטן פון די רוסישע צאָרישע אָרמייען.

די פאָבריקן און מאַשינערי איז שוין געווען זייער אָפּגעלאָזן. מ׳האָט אַלעס פאַרריכט און איינגעאָרדנט און דריי יאָר איז די פאָבריקאַנטן געגאַנגען זייער גוט, ווייל עס האָט געפעלט אין פּוילן סחורה פאַר דער באָפעלקערונג, וועלכע האָט אין די 5־6 יאָר מלחמה ניט פראָדוצירט. אגב איז דאָן קיין פעסטע מטבע אין פּוילן ניט געווען. די דייטשע און פּוילישע מאַרקן וואָס האָבן דאָן קורסירט ביי דער באָפעלקערונג, האָבן פאַרלוירן זייער ווערט. עס האָט שוין דערגרייכט אין 1924 צו כמעט נול (זעראָ) דער גאַנצער מאַרק, און פאַר איין אָמעריקאַנער דאָלער האָט מען געצאָלט 13 מיליאָן מאַרק. זעלבסט פאַרשטענדליך, אַז יעדער האָט געהאָלטן און געקויפט בעסערע סחורה. אַזוי אַרום האָט ביאַליסטאָק זיך דורכגעדרייט די עטלעכע יאָר ביז 1924, מיט׳ן איינשטעלן דורך דער פּוילישער רעגירונג אַ פעסטע וואלוטע, אַ פּוילישע זלאָטע אַלס ווערט פון 19 אָמעריקאַנער סענט, זיינען אַריין די געשעפטן אין פּוילן אויף אַ נאָרמאַלן וועג. עס האָט זיך אַלעס סטאַביליזירט. ביאַליסטאָק האָט געגומען פילן זייער שטאַרק דאָס פעלן פונ׳ם מאַרק פאַר ביאַליסטאָקער סחורות. קיין רוסלאַנד האָט מען שוין ניט געקענט שיקן, פאַר פּוילן איז געווען געגנוג אַז ביאַליסטאָק זאָל פאַבריצירן 3 מאָנאַטן אין יאָר ווערט סטייען פאַר אַ גאַנצן יאָר סחורות. פלעגן טאָקע די פאָבריקן שטיין לייַדיק אַ 7־8 חדשים אין יאָר. די רעגירונג האָט די ציט פון לייַדיק גיין געצאָלט די אַרבעטער מאָנאָטלעכע שטיצע. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ אידישע עמיגראַציע פון די סוחרים, פאָבריקאַנטן ווי אויך אַרבעטער. פילע פאָבריקן האָט מען איבערגעפירט קיין רומעניע און יוגאָסלאַוויע, אפילו אויך קיין אויסטראַליע. זיי האָבן זיך דאָרטן גוט איינגעאָרדנט, אָבער דער גרעסטער טייל האָט עמיגרירט קיין ארץ ישראל און די אָמעריקעס.

צוליב די כראָנישע קריזיסן פון דער ביאַליסטאָקער אינדוסטריע איז געפאָרן אַ דעלעגאַציע פון פאָבריקאַנטן צום האָנדלס מיניסטער גראבסקי. מען האָט אים געבעטן ער זאָל האָבן איינזעענישׂ מיט ביאַליסטאָק, ער זאָל אָזוינע הויכע שטייערן ניט אַרויפלייגן אויף די אידישע סוחרים און פאָבריקאַנטן, ער זאָל זען אַז זיי זאָלן קריגן אָרדערס פון דער פּוילישער אָרמיי, וואָס וועט געבן אַ פּאָר מאָנאָטן אין יאָר אָרבעט אין ביאַליסטאָק. אָבער ער האָט געענטפערט, אַז דער פּוילישער רעגירונג אָרט ניט אַז דער ביאַליסטאָקער פאָבריקאָט וועט אונטערגיין אין גאַנצן, פּוילן קאָן לעבן אָן ביאַליסטאָק. און וועגן שטייערן, קענען איידן זיך אָן עצה געבן, זיי האָבן רייכע קרובים אין אָמעריקע, וועלן זיי ניט פאַרלאָזן.

אָזוי האָט זיך ביאַליסטאָק עקאָנאָמיש געמאָטערט פאַר דער גאַנצער צייט. אָן אויסנאָם איז געווען אַ 3־4 יאָר שפּעטער, אין יאָר 1931־35, ווען ביאַליסטאָק האָט געקראָגן נייע אָפּזאַץ מערק. עסקפּאָרטערס האָבן געשיקט סחורה קיין אינדיע, כינע און שפּאַניע, וואו מ׳האָט דאָס פאַר־צוקערט. אָבער מיט די מלחמות וואָס די אויבן דערמאָנטע פעלקער האָבן אָנגעהויבן פירן, האָבן אויפגעהערט גיין

אהינצו סחורה. ווייטער האָבן זיך אָנגעפאָנגען קריזיסן אין דער טוך אינדוסטריע, און אַזוי שוין זיך געמאַטערט ביז דער מלחמה פון 1939.

* * *

מיט דער אַרגאַניזירונג פון דער נייער פוילן, איז אויך אינגעשטעלט געוואָרן אַ נייע אָרדנונג אין דער ביאַליסטאָקער שטאָט פאַרוואָלטונג. דער רעאַקציאָנערער פוילישער סיים האָט דורכגעפירט אַזאַ וואָל־אָרדינאַציע פאַר די שטעט, כדי די שטעט זאָלן קריגן אַ פוילישע צורה ווי ווייט מעגלער, אַז אידן זאָלן פאַרלירן זייער קאָנטראָל איבער דער שטאָטישער ווירטשאַפט. די מאַכטהאָבער האָבן צוגעטשעפעט צו ביאַליסטאָק אַרומיקע דערפער, נאָענטע ווי ווייטע, און במילא זיינען אידן אין דער גרויס־ביאַליסטאָק געוואָרן אַ מינדערהייט, פון 55 פּראָצענט פריער ביז 47 פּראָצענט שפעטער. די אויפרופן צו די שטאָט־וואָלן ווי אויך די ערקלערונגען און ליסטעס, זיינען געדרוקט געוואָרן נאָר אין פויליש, וואָס דער גרעסטער טייל אידן האָבן נאָך אין 1924 ניט פאַרשטאַנען. האָבן אידן דאָן באַשלאָסן און באַיקאָטירט די וואָלן, אַזוי אַז דער גאַנצער מאגיסטראַט דערווייַלטע זיינען געוואָרן אויסשליסלעך פאַליאָקן. זיי האָבן נאָך געהאַט די חוצפּה און דערקלערט, אַז עס איז אַ גרויסער האַנאַר פאַר די פאַליאָקן וואָס די אידן האָבן אינגאַנצן אויף זיי אַנגעטרויט צו אַכטונג געבן אויף דער ווירטשאַפט פון דער בארימטער שטאָט ביאַליסטאָק.

עס איז אַבער אַוועק אַ שטיקל צייט און דאָ איז געוואָרן די ריכטיקע חתונה. דער מאַגיסטראַט איז באַשטאַנען פון אַזוינע פאַנעס ווי מלונטשיק, דער באַוואוסטער שוסטער פון נאָוואַליפּע גאַס און זאוואדסקי, דער שניידער. און גאַנץ אָפט פלעגט קומען צו קריגעריין און זידלערייַן. מלונטשיק פלעגט מען אָפטער אויפוואַרפן „פאַן יעסטעש שעווצעם" — דו פאַן ביזט דאָך גאָר אַ שוסטער. ער פלעגט ענטפערן צוריק, און עס איז געווען חוכא וטלולא געווג.

די פאַליאָקן האָבן זיך ענדלעך ארומגעזען אַז אַן די אידן קענען זיי גאָר ניט מאַכן. די שטאָט ווירטשאַפט איז געגאַנגען צום גרונט. מ׳האָט פאַנאַנדערגעלאָזן דעם מאגיסטראַט און שטאָט־פאַרוואַלטונג און געמאַכט נייע וואָלן, אָבער די דאָרפישע גוים זיינען ניט געגאַנגען צו די וואָלן, טענהנ׳דיק אַז מ׳וויל זיי אַריינכאַפן אין אַ פאַסטקע. אידן זיינען דעם מאָל שוין יאָ געגאַנגען צו די וואָלן. דער סך הכל איז געווען, אַז כאָטש אידן זיינען געווען כלומרשט אַ מינדערהייט, האָבן זיי געזיגט אין די וואָלן און געווען אַ מערהייט אין שטאָט פאַרוואַלטונג. דאָך, כדי נישט צו רייצן די פאַליאָקן, האָבן אידן איינגעשטימט פאַר אַ פוילישן שטאָט פרעזידענט, און דעם איד ה׳ וואָלף עפנער אַלס ווייס־פרעזידענט.

אידן האָבן פון 1927 שוין איבערגענומען די פאַראַנטוואָלקייט פאַר דער שטאָטישער ווירטשאַפט. זיי האָבן איינגאַרדנט אַ פעסטע אָרדנונג אין די שטייַערן, הוצאה און הכנסה. די פאַרשיידענע אידישע אינסטיטוציעס ווי אידישער האָספיטאל, מושב זקנימס, בתי יתומים, האַנדווערקער שולע און אַלע פאַרשיידענע אידישע לערנאַנשטאַלטן פאַר קינדער, ווי למשל: די תלמוד תורה, חדרים, יסודי התורה, תחמוני, תרבות שולן, פאַלקס־שולן — האָבן געקראָגן היפשע סובסידיעס פון דער שטאָט־רעגירונג.

ביאַליסטאָק האָט אויך אייניקע מאָל דערווייַלט צום פוילישן סיים (פאַרלאַמענט) אין וואַרשע ווי אויך צום סענאָט, אידישע דעפוטאַטן און סענאַטאָרן. ביאַליסטאָק האָט זיך פיל פאַרשענערט אין אויסזען פון די גאַסן אין די יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. די עלעקטרישע קייבלס האָט מען דורכגעצויגן אונטער דער ערד, די גאַסן זיינען געוואָרן גראַמער, פיל אלייען זיינען געוואָרן געפלאַנצט אין שטאָט, אַ גרויסן טייל פון שטאָט קאַנאַליזירט פאַר די אומריינע וואַסערן. פון שטאָטישן פאַרק ביזן וואַלד, זיינען געוואָרן אויפגעבויט גרויסע אַפּאַרטמענט הייזער אַדער 4 פאַמיליע הייזער, אויסשליסלעך פאַר פוילישע באַאַמטע פון דער וואיעוואודסטווע.

דער ביאַליסטאָקער וואַיעוואדע מיט זיינע אָפיסעס האָבן זיך איינגעאָרדנט אין בראניצקי׳ס פאַלאַץ. בדרך כלל האָבן אידן אין דער צייט קיין גרויס נחת ניט געהאַט.

די געוועזענע טוך־פאַבריקאַנטן

אין דער וויטערדיקער באַשרייבונג, וואָס ווערט דאָ געבראַכט מיט קירצונגען, האָט י. ח. קאַנציפאַלסקי געשילדערט די אַמאָליקע טוך־פאַבריקאַנטן בייַ די אידן אין ביאַליסטאָק.

דער קאַפּיטל ביאַליסטאָק און איר וועלט־באַרימטע טוך־אינדוסטריע, געהערט שוין אין אונזער גרויסן צער און וויטיק צו דער געשיכטע. דאָס איז שוין ניטאָ מער. כאָטש ניט קיין ריזיק־גרויסע שטאָט, איז אָבער ביאַליסטאָק געווען אַ לעבעדיקער, קאָכיקער וועלט האַנדלס־צענטער. וואָרום ניט נאָר טעקסטיל און טוך, נאָר אויך לעדער, אייזן און אַנדערע סחורות האָט ביאַליסטאָק אויסגעאַרבעט. דאָרט האָבן געלעבט און געשאַפן אונזערע ליבע און טייערע קרובים און באַקאַנטע, וועלכע דער ווילדער שונא האָט דורך בלוט, פייער און רויך פאַרניכטעט און מיר ווייסן אפילו ניט ווו זייערע קברים געפינען זיך.

עס איז כדאי אויפצוועקן אין אונזערע זכרונות די נאָענטע פאַרגאַנגענהייט פון אונזער ליבער, אָבער חרוב׳ער שטאָט, לאַזן אַ טרער אויף דער עיר רבתי עם שרתי במדינות.

* * *

די טוך־פאַבריקאַציע אין ביאַליסטאָק האָט זיך אַנגעהויבן מיט 120 יאָר צוריק. די דייטשע רעגירונג, וועלכע האָט צוגענומען פון רוסלאַנד מיט אַ 150 יאָר צוריק ביאַליסטאָק און אומגעגנט און האָט איר געהאַלטן אַ קורצע צייט, האָט אַריינגעשיקט הונדערטער פאַמיליעס פון איר איבער־באַפעלקערטער מדינה, צווישן וועלכע עס זיינען געווען פיל וועבער און גוטע בעלי־מלאכות. אָט די דייטשן האָבן געגרינדעט און אַנטוויקלט ביסלעכווייז די טוך־פאַבריקאַציע.

אידן אַלס גוטע תלמידים האָבן איבערגעשטיגן זייערע רביים און האָבן געמאַכט פון ביאַליסטאָק דאָס וואָס זי איז שפּעטער געוואָרן: דער גרעסטער פאַבריקאַציע־צענטער אין צפון־מערב ראַיאָן פון רוסלאַנד. מיר ווילן דאָ געבן פאַקטן און ציפערן לויט אונזערע זכרונות, נאָענט צו דער לאָגע ווי זי איז געווען אין אונזערע צייטן אין וועלכער מיר האָבן געלעבט און געהאַנדלט און אַליין אויך גענומען אָן אַנטייל אין דער ביאַליסטאָקער פאַבריקאַציע אין דער תקופה פון נאָכ'ן יאָר 1900.

* * *

מיר וועלן איינטיילן ביאַליסטאָקער פאַבריקאַט אין 4 פעריאָדן. דער ערשטער פּעריאָד פון 1840 ביז 1880. דאָן האָבן די ערשטע געעפנט פאַבריקן אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן מאָעס אין כאָאַשטש, בוכהאָלץ אין סופראַסלע, און דער־נאָך די דעק־פאַבריקן פון קאַמיכאָ אין ביאַליסטאָק. שפּעטער צו האָבן פילע געעפנט פאַבריקן אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן און ניט אין ביאַליסטאָק גופא, צוליב דעם פעלן פון אָ טייך אין ביאַליסטאָק. ווייל קאַמפּלעטע פאַבריקן מיט פאַרבעריייען און אָפּערעטורן מוזן האָבן קלאָרע, גוטע וואַסער. אָבער ביסלעכווייז האָבן אידן זיך גענומען צו פאַבריקאַציע. סענדער בלאָך, דער איידים פון איטשע זאַבלודאָווסקי (איטשקע דער גביר), איז געווען דער ערשטער פאַבריקאַנט. ער איז אגב געשטאָרבן יונג, און זיין פאַבריק האָט איבערגענומען זיין ווייב, די ענערגישע מלכה־ריזל. דאָן האָט אויך אַנגעהויבן צו פאַבריצירן נחום מינץ, אליעזר האַלבערשטאַם, דאָדיע זאַבלודאָווסקי, נח־דוד בלאָך, דוד־אברהם קעמפנער, יעקב שלמה באָראָש, בערל פאַליאָק, לייזער בער פרייסמאַן, פייוול בלאָך, ישעיה ווייסאַצקי, בצלאל נאָוויק און אַנדערע.

די ערשטע פערציק יאָר איז די אידישע פאַבריקאַציע געווען פרימיטיוו, די וועב־שטולן זיינען געווען באַטריבן בייַ האַנט און די פאַבריקאַנטן, ניט האָבנדיק צופיל טעכנישע ידיעות, האָבן לאַנג ניט עקזיסטירט. די מערסטע האָבן פאַבריצירט דיקע פּאַלטאָ־שטאָף און אויך וואַלענע און פּלושענע דעקן.

פון דעם פעריאָד, זיינען אויפגעקומען אַנדערע פאַבריקאַנטן ווי אהרן סוראָזקי, טביה סלאָנימסקי, אליעזר אַברא־מאָווסקי, בנימין אמדורסקי, יודל קראָענבערג, וואָס האָבן געהאָט מער הצלחה, און זייערע פאַבריקן האָבן לענגער עקזיסטירט. אידן האָבן געהאָט אויסצושטיין קאַנקורענץ פון די דייטשע פאַבריקאַנטן, אָבער אידישע פאַבריקאַנטן מיט זייער פלייס און געשיקטקייט האָבן פאַרשפּרייט זייערע סחורות אויף די ווייטע רוסישע מערק דורך רייזענדע־פאַר־קויפער. אין יאָר 1880 איז שוין געווען קענטיק דער אידי־שער אַנטייל אין ביאַליסטאָקער פאַבריקאַציע.

אין די אַכציקער יאָרן האָט אויסגעבראָכן דער ערשטער סטרייק אין ביאַליסטאָק אין דער פאַבריק פון אהרן סוראָזקי. ס'איז אגב כאָאַקטעריסטיש דער צוגאַנג פון סטרייק — דער ערשטער אין דער געשיכטע פון ביאַליסטאָק. אהרן סוראָזקי איז געווען אָ קאַצקער חסיד. זיין דרך איז געווען גיין אין דער פרי אין קאַצקער שטיבל אויפ'ן שוהל־הויף דאָוונען, לערנען אָ פּרק משניות, נעמען אַביסל בראָנפן בחברותא, עסן דערנאָך אין הויז פרישטיק און אַוועקפאָרן מיט זיין קאָטש צו דער פאַבריק אין דער „נאָווע". איינמאָל, קומענדיק 10 אַזייגער אין פאַבריק, האָט ער געזען ווי וועבערס זיצן אַלע אויפ'ן הויף פון פאַבריק אויפ'ן גראָז. „וואָס זיצט איר דאָ און אַרבעט ניט?" איז דאָן אַרויס חיים לייזער יאַשינאַווקער, אָ וועבער, אויך אָ חסיד פון די קאָצ־קער, און האָט אָנגעהויבן אָ דרשה פאָר סוראָזקי'ן בזה הלשון: „הער־צו, אהרקע, די תורה זאָגט ,וחי אחיך עמך', דיין ברודער זאָל לעבן גלייך ווי דו; ,כי ימוך אחיך והחזקת בו', אַז דיין ברודער איז פאַראַרעמט, זאָלסטו אים אויפ־שטעלן, אים שטיצן. זאָלסטו וויסן, אהרקע, אַז מיר אַרבעטן בייַ דיר און אונזערע וויבער און קינדער שטאַרבן פון הונגער! לכן, וועלן מיר ניט גיין צוריק אין פאַבריק ביז דו וועסט אונז ניט נאָכגעבן אָ געוויסע הוספה, מיר זאָלן קענען דערנערן אונזערע פאַמיליעס". איז אהרן סוראָזקי געוואָרן אָ צעקאָכטער: „וואָס איז דאָס, חיים־לייזער, וואָס רופסטו מיר דאָ אהרקע? וואָס מיינסטו זיך — דאָ איז אָ קאַצקער שטיבל? דאָ בין איך סוראָזקי דער פאַבריקאַנט! איך קען ניט נאָכגעבן, און רעד ניט צו מיר מיט אַזאָ חוצפּה!" דער סוף איז געווען, אַז נאָך אָ שטיקל צייט סטרייקן האָט ער זיי נאָכ־געגעבן טיילווייז (דאָס האָב איך געהערט פון אַן אָנטייל־נעמער אין יענעם סטרייק).

פון די אַכציקער יאָרן האָבן זיך אָנגעהויבן אויסבע־סערונגען אין די אידישע פאַבריקן. ביסלעכווייז זיינען די פאַבריקן אַריבער פון האַנט־אַרבעט אויף דאַמף־קראָפט, מ'האָט אָנגעהויבן אַרייַנפירן מעכאַנישע שטולן, און אַנ־שטאָט האַנט־מאַשינען אין די שפּינעריייען האָט מען אָנגע־הויבן אַריינשטעלן די שנעלע, גרויסע סעלפאקטאָרן. פאַר־דינט דערפון האָבן נאָר די קריסטלעכע פּוילישע, דייטשע און רוסישע אַרבעטער, ווייל זיי האָבן געהאַלטן די מעכא־נישע אַרבעט אויסשליסלעך אַלס זייער מאָנאָפּאָל, און אידן האָבן זיך באָנוגנט מיט האַנט־אַרבעט אויף די וועב־שטולן.

אין יענע צייטן האָבן אידישע פאַבריקאַנטן פאַבריצירט „דראַפּ" אָדער „דערבע", „שטיקפּאַרביקע" און דימיען, „עסקימא" און אַנדערע שעויאָט־טוך. מערסטע פון די „דראַפּענע" האָבן פאַבריצירט די לונסקיס, אַמדורסקיס אין האַראַדאָק און אין נעזבאַדקע־מיכאַלאָווע. עס איז געווען אין יענער צייט דער אויפשטייג צוליב דער רוסיש־טערקישער מלחמה, און ס'איז אָ כלל, אַז אין אָ מלחמה פאַרקויפט מען גיכער סחורה מיט העכערע פרייזן. פאַבריקאַנטן האָבן דאָן געמאַכט געלט און אויסגעבעסערט און פאַרגרעסערט די פאַבריקן.

צוזאַמען מיט פראַספעריטי פלעגן פעריאָדיש קומען אָפּטע קריזיסן: פאַבריקן פלעגן זיך אָפּשטעלן צוליב דוחק אין פּדיון; אַרבעטער פלעגן אַרומגיין ליידיק, און די אָכט טויזנט ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אַרבעטער זיינען געווען אויף גרויסע צרות. קיין פאַראיינען זיינען ניט געווען, די רעגירונג האָט ניט געשטיצט, און קיין אָפּגעשפּאַרט געלט האָבן דאָן די אַרבעטער ניט געהאַט. האָט מען טאָקע געליטן הונגער און נויט, און דער רעזולטאַט — באַנקראָטן, און סוחרים און פאַבריקאַנטן פלעגן אַרויספאָלן פון דער בראַנזשע.

אָ באַזונדער גרויסער קריזיס איז געווען אין ביאַלי־סטאָק אין 1899. עס איז געווען אין רוסלאַנד אָ גרויסער הונגער. עמך האָט ניט געקויפט קיין בגדים, ס'איז אויף קיין ברויט ניט געווען, און די אַלע סוחרים וואָס האָבן געקויפט סחורות אין ביאַליסטאָק אויף באַרג, זיינען געבליבן מיט די פעקלעך סחורה און אָ גרויסער טייל האָט ניט געצאָלט. האָבן דעריבער ביאַליסטאָקער פאַבריקאַנטן געשלאָסן די

פֿאַבריקן. און אַז ניט קיין געלט און ניט קיין סחורה — האָט ביאַליסטאָק זיך געזונמעז טרייסלען. פירמע נאָך פירמע איז געפֿאַלן. יעדן טאָג באַנקראָטן, סוחרים מאַכן פּליטה. ערשט צום סוף יאָר האָט זיך געזונמעז בעסערן און ס׳איז געוואָרן צוריק אַ וועלט.

מיט׳ן אָנפֿאַנג פון 20טן יאָרהונדערט איז ביאַליסטאָק אַרויף אויף אַ ברייטן שליאָך. ס׳זיינען צוגעקומען נייע פֿאַבריקאַנטן און די שוואָכע זיינען זיך צעפֿאַלן פון פּריער־דיקן קריזיס. געבליבן זיינען די שטאַרקע. און אַזוי זיינען צוגעקומען די פֿאַרעצקי־גאָוועגסקיס מיט נייע אַרטיקלען פֿאַר ביאַליסטאָק, ווי בורקע, שעוויאט אויף אָנצוג־שטאָף, פון בויער טוך און וואָלענע דעקן, אויך „קאָסטאָר״ פֿאַר גאַרניטור־שטאָף. ביאַליסטאָק האָט אָנגעהויבן ענערגיש אויסברייטערן און מעכאַניזירן די מאַשינען, אָנגעהויבן אַרויסשיקן ענערגישע רייזענדע און פֿאַרפּליצט רוסלאַנד מיט אירע אַרטיקלען. די פֿאַבריקאַנטן האָבן זיך אַרומגעזען, אַז קאָנקורירן מיט לאָדזש, טאַמאַשאָוו און מיט די דייטשע פֿאַבריקאַנטן אין ביאַליסטאָק גופֿא, וועלכע פלעגן מאַכן טייערע סחורות, קענען זיי ניט, האָבן זיי אָנגעהויבן מאַכן סחורות פֿאַרן טאָנדעט־שנייידער, און דעם זעלבן אַרטיקל וואָס אַן אָנדער פֿאַבריקאַנט האָט געמאַכט פֿאַר 4 רובל אַן אַרשין, האָבן דאָס די אידישע פֿאַבריקאַנטן געמאַכט פֿאַר 2 רובל, נאָר פֿראָסטע מאַטעריאַלן. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ביאַליסטאָק האָט שוין געמאַכט אַזוינע ביליקע סחורות אויף אויבערמאַנטלען פֿאַר 70 קאָפּיקעס אַן אַרשין, און אַ פֿאַרטיקן מאַנטל האָט מען פֿאַרקויפט פֿאַר 6־5 רובל. נאָטירליך, דער גוי האָט אים געטראָגן בלויז אין צערקווע אום זונטיק, און צום צווייטן יאָר איז ער שוין געווען צעריסן און האָט באַדאַרפט אַ נייעם.

אויך ביאַליסטאָקער דעקן זיינען פֿאַרשפּרייט געוואָרן ווייט און ברייט. ס׳איז געווען באַרימט טרילינג׳ס „מאַנטאַניאַך״־דעקן, אויך אליעזר אַבראַמאָוסקי איז געווען אַ גרויסער דעקן־פֿאַבריקאַנט. ער האָט געשיקט אַ שיף מיט דעקן קיין כינע און מאַנדזשוריע אין 1903, האָט יאָפֿאַן אין דער דעמאַלטיגער מלחמה מיט רוסלאַנד פֿאַרכאָפּט די שיף. ער האָט זיך געמשפט מיט דער רוסישער רעגירונג און ער האָט דערנאָך אויפגעמאַנט. דוד דובינסקי איז דאָן אויך געווען אַ גרויסער דעקן־פֿאַבריקאַנט, און נאָך. סטרייקן זיינען אין יענער צייט געוואָרן אַן אָפּטע דערשיינונג. מיט דעם האָט זיך פֿאַרנומען דער „בונד״, וועלכער האָט זיך געגרינדעט אין 1897, און האָט באַהערשט דעם ביאַליסטאָקער אַרבעטער־קלאַס אונטער זיינע פֿליגלען. אויך די פּוילישע רעוואָלוציאָנערע אַרגאַניזאַציע פּ. פּ. ס. האָט געפירט אַ גרויסע טעטיקייט צווישן די פּוילישע אַרבעטער. אויך די רוסישע ס. ד. און אַנאַרכיסטן־קאָמוניסטן האָבן געאַרבעט צווישן אַ טייל אַרבעטער. אין יאָר 1901 האָט מען דער׳הרג׳עט דעם אידישן פֿאַבריקאַנט ישראל מאריין. שפּעטער האָט מען אויך דערשאָסן דעם פֿאַבריקאַנט אליעזר הענדלער, און נאָך פריער האָט מען געשטאָכן דעם לוינקעטניק מענדל קאָלנער. עס איז געווען אַ זייער אומרויקע צייט, און ביאַליסטאָקער אַרבעטער האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער רוסישער רעוואָלוציע. אין ביאַליסטאָק זיינען געפֿאַלן פיל פֿאָליציי־באַאַמטע, פּריסטאָווס, אַ פֿאָליציימייסטער און פֿראָסטע פֿאָליציאַנטן. די רעגירונג האָט זיך אָפּגערעכנט מיט ביאַליסטאָקער אידן און האָט אַרגאַניזירט אַ שיסעריי אויף סוראָזער גאַס אין אַ שבת נחמו, 1905, און עס זיינען געפֿאַלן אַ סך קרבנות. שפּעטער מיט אַ יאָר, 1906, האָט די רוסישע רעגירונג אַרגאַניזירט דעם פֿאַמ־ראָם אין ביאַליסטאָק. עס זיינען דאָן דער׳הרג׳עט געוואָרן ביי 100 אידן און נאָך אַ גרעסערע צאָל פֿאַרוואונדעטע.

אין 1907 האָט זיך אָנגעהויבן זייער אַ גוטע צייט פֿאַר ביאַליסטאָקער טוך־פֿראָדוקציע און מאַסנווייז האָט מען אָנגעהויבן איבערגיין אויף מעכאַנישע וועב־שטולן. אידישע פֿאַבריקאַנטן האָבן אָנגעהויבן אָנצושטעלן אויף די נייע מאַשינען אידישע אַרבעטער צוליב נאַציאָנאַלע מאָטיוון, אָבער די קריסטלעכע פלעגן קומען און אוועקטרייבן די אידישע, מיט דער טענה, אַז זיי האָבן אַ חזקה אויף מעכאַנישע מאַשינען פון לאָנג. דערביי פלעגט עס קומען צו פיל געשלעגן, ביז עס האָט זיך אַריינגעמישט דער דעמאָלסדיקער ביאַליסטאָקער גענעראַל־גובערנאָטאָר באַגאיעווסקי (האָט געהאָט אַ אידישע ווייב) און ער האָט אָפּגעמאַכט מיט די פֿאַבריקאַנטן און אַרבעטער, אַז אויף נייע מאַשינען דאַרף מען אָנגעמען אַ העלפּט אידן און אַ העלפּט קריסטן. אויסער ביי לוינקעטניקעס — זיי זיינען אויסגעשלאָסן דערפון און קענען נעמען וועמען זיי ווילן.

* * *

די לעצטע גרויסע שטופּע פון אויפֿשטייג פון דער טוך־פֿראָדוקציע איז געקומען מיט דער עלעקטריפיצירונג פון ביאַליסטאָק. אין 1909 האָט אַ בעלגישע פירמע געקראָגן אַ קאָנצעסיע און האָט אויפגעבויט אַן עלעקטרישע סטאַנציע אין ביאַליסטאָק. דורך דעם האָט זיך די פֿראָדוקציע פֿאַרגרעסערט אין די נעקסטע 5 יאָר צוויי־און דרייפֿאַכיק ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

צוליב דער מעגלעכקייט פון ביליקע קראָפט און די מעגלעכקייט אַז יעדער זאָל ביי זיך אין הויז קענען אַריינשטעלן אַ וועב־שטול, האָבן אַרבעטער און פֿאַבריקאַנטן געזונמען איבערגיין אויף די עלעקטרישע־מעכאַנישע וועב־שטולן. מ׳האָט געקענט דורך דעם ביאַליסטאָקער אָפענט אויסשרייבן שטולן אויף אויסצואַלן וויפל מ׳האָט נאָר געוואָלט. מ׳האָט אויסגעשריבן אויסלענדישע שטולן אויף אַ פֿאָר יאָר אויסצואַלן. די ערשטע 300 רובל האָט געליען צום וועבער די ביאַליסטאָקער „פֿאַיען״־באַנק, צו געבן אַ טייל מזומן דעם אָפענט. אָזוי האָט די אידישע באַנק געהאָט אַ גרויסן חלק אין ביאַליסטאָקער אויפֿשטייג פון פֿאַבריקאַציע. אין יענער צייט ביז 1914 האָבן זיך געפונען אין ביאַליסטאָק לויט מיין אָפּשאַצונג בערך 1,500 מעכאַנישע שטולן אין די פֿאַבריקן און בערך 1,500 שטולן ביי די לוינקעטניקעס. די האַנט־שטולן זיינען כמעט אונטער־געגאַנגען און געבליבן זיינען אפשר עטלעכע צענדליק. מ׳האָט זאָגאָר געאַרבעט אויף די דאַמף־שטולן צוויי שיכטן. לויט מיין מיינונג איז דער מספּר פון סחורה אַ יאָר אין 1912־1911 געווען בערך 150 מיליאָן רובל. עס האָבן געלעבט אַרום די פֿאַבריקן אין יענער צייט בערך 25 טויזנט מענטשן, סוחרים און אַרבעטער. עס איז שוין געווען אין יענער צייט אַ פּלאַן צו עלעקטריפיצירן דעם טראַמווייַ אין ביאַליסטאָק און די ליניע זאָל גיין ביז וואַשליקאָווע. מיט דעם אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה איז אַלץ בטל געוואָרן. געהאַלפן פֿאַרמיטלען אין דער טוך־פֿאַבריקאַציע אין יענער צייט האָבן אַזעלכע טיכטיקע קאָמיסיאָנערן ווי שוואַרצבאַרט, אהרן יהושע שאַפּיראַ, אַרקע זילבערשטאַם, אַטלאַס, ראסקיעס און י. ב. עפּשטיין.

שוואַרצבאַרט האָט געהאַט גרויסע סוחרים, די מאַסקווער אַרשינאָוו און מיטראָפאנאָוו, וועלכע פלעגן איינקויפן צו פערטל מיליאָן רובל סחורה און פלעגן צאָלן דערהויפט מיט מזומן. זיי פלעגן קומען פסח־צייט, וועו די פאַבריקאַנטן זיינען געווען הונגעריק נאָך פדיון און פלעגן דאָן קויפן מציאות. אַרום שבועות־צייט פלעגט קומען אין ביאַליסטאָק די מאַסקווער סוחר׳טע מאַדאָם גאָך מיט אירע זין. זי איז געווען די אלמנה פון א ניקאָלאַיעווסקען סאָלדאָט, זי פלעגט קויפן פאַר א פאָר הונדערט טויזנט רובל סחורה. אָן זי פלעגט אָפליגן די סחורה, פלעגט מען איר גלייך מאַכן דעם חשבון, אַראָפרעכענען פאַר מזומן און זי פלעגט אַוועקגיין אין א ווינקל און אַרויסשלעפן פון די זאַקן פעקלאָך מיט „קאַטערינעס״ און „פעטראָווקעס״ (100 און 500 רובלדיקע אַסיגנאַציעס) און גלייך באַצאָלן. אַנדערע סוחרים פלעגן הייסן קומען צו זייערע האָטעלן דאָרטן זיך אָפצורעכענען און אַריינשטופן וועקסלען, פיל מאָל אויף א יאָר צייט שפּעטער צו צאָלן. אין שטאָט האָט מען דאָס געהרופן „נא גד גדוד יגודנו״. פיל מאָל פלעגן קומען שבועות און זומער צייט די טאַנדעטנע, די „גאָטאָווע פלאַטיע״ סוחרים. זיי האָט מען געהרופן „גאָטאָווע־פליטה״ — פארטיק אויף פליטה — באַנקראָטשיקעס. ס׳זיינען געקומען איין מאָל פריקאַזטשיקעס פון א באָוואוסטער פירמע אין בערדיטשעוו קויפן פאַר זיך סחורה — זיי זיינען אַריין אין געשעפט פאַר זיך. האָט זיי א פאַבריקאַנט געענטפערט: אייך טאָר מען אויף קרעדיט ניט געבן, מיט א ממה־נפשך. ווי באָוואוסט קען מען געבן אויף בארג נאָר איינעם, וועלכער האָט אייגן געלט און איז אַן אַרנטלעכער מאַן. איז ממה־נפשך — זענט איר געווען אַנגעשטעלטע ביי יענעם און געווען אַרנטלעך, ניט ג׳ענב׳עט — קענט איר דאָך קיין געלט ניט האָבן; האָט איר, פאַרקערט, געלט — זענט איר דאָך ניט קיין אַרנטלעכע לייט, קען מען אייך דעריבער ניט בארגן...

אַזוי האָט ביאַליסטאָק פיל געליטן פון די אָפּטע פליטה׳ס. אַנדערע פלעגן שיקן סחורה אויף רוסישע יאָרידן און מערק און פלעגן דאָרט פאָרן פארקויפן. די גרויסע יאָרידן פלעגן זיין אין ניזשני נאָווגאָראָד, קיעוו, יאַרמאָלינעץ. דער פאַבריקאַנט בנימין אַמדורסקי איז אַמאָל געקומען פון ניזשני נאָווגאָראָד, האָט מען אים געפרעגט וואָס עס הערט זיך דאָרטן. האָט ער געענטפערט: סחורה איז דאָרט דא ווי בלאָטע, סוחרים ווי הינט, און איך האָב זיי, די אַנזעצערס, געזאָגט דעם צווייטן פסוק פון שיר־השירים...

עס זיינען געווען א קאַטעגאָריע פאַבריקאַנטן, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט די שוואַכע קונדן, און אָז עס פלעגט אַוועקגיין א פאָר יאָר גוט, זיינען זיי רייך געוואָרן, פאַרקערט — זיינען זיי אַמאָל בדיל־הדל געווארן.

„דער דאָרף״ — אַזוי האָט מען געהרופן יודל קראָנענבערג מיט זיינע זין: סענדער, חיים, לייב און הערשל און זיין ברודער בנימין אַמדורסקי, פלעגן מערסטנס האַנדלען מיט די שוואַכערע קונדן. זייערע פאַבריקן זיינען געווען אין האָראָדאָק און פעסטשאַניק. עס זיינען געווען פיל פאַבריקאַנטן, וועלכע האָבן קיין מאַשינען אינגאַנצן ניט געהאַט. זיי פלעגן געבן שפּינען גאָרן און געבן אָלץ אויף פרעמדע מאַשינען צו וועבן און אפרעטורן צו וועלטערן, משה קרינסקין און נאָך. א יונגערמאַן נאָך דער חתונה האָט געקלערט וואָס צו טאָן, האָט ער זיך געמומען צו פאַבריצירן מאַכן קייקלעך (סחורה). איז אַפּגעגאַנגען דער סעזאָן גוט, פאַרדינט, האָט ער וויטער געארבעט, און אויב ניט — האָט ער פאַרשניטן די סחורה און אויס! פאַבריקאַנטן פלעגן אויסזוכן נייע אַרטיקלען צו יעדן סעזאָן. און אָז עס פלעגט זיי אָפּגליקן, האָבן זיי געמאַכט געלט כל־זמן עס איז ניט אַריין אין גאַס. גרויסע וואָל־סוחרים זיינען דאָן געווען ראָזנבלום, ירוחם מאָוושאָוויץ. טשעכאַנאָווצער סוחרים פלעגן פארקויפן ביאַליסטאָק גרויסע קוואַנטומס וואָל און א גרויסן טייל וואָל פלעגן פאַבריקאַנטן קויפן אויפ׳ן ווארשע־ווער וואָל־יריד. דאָרטן פלעגט מען ברענגען פון גאַנץ פוילן די וואָל וואָס פוילישע פריצים פלעגן פראָדוצירן פון מארינאס שעפסן. אויך פלעגט ביאַליסטאָק קויפן וואָל פון דייטשלאַנד, וואָס פלעגט דאָרטן ווערן געשווייסט און געוואַשן פון די אויסטראַליער שעפסן.

אין יאָר 1911 איז אַרויס א ניי אַרטיקל „דובליי״. די דערפינדערס זיינען געווען די פאַבריקאַנטן פסאַכין און פריידקין. זיי זיינען שטאַרק רייך געוואָרן דערפון וויל אין אַנפאַנג האָט קיינער ניט געוואוסט ווי נאָכצומאַכן זיי. די פאַבריקאַנטן פינק און פיינסאַד האָבן זיך אַרויפגעארבעט דורך א פאַטענט, וואָס זיי האָבן אַרויפגעטאָן א צעטל אויף זייערע סחורות „פריי פון שעטנז״ און האָבן פיל גלעזייט פון פוילישער קונדשאפט. ביאַליסטאָק איז בכלל געווען א פרנסה־שטאָט. אין גאַנצן אומגעגנט האָט ביאַליסטאָק געגאָלטן ווי א צווייטע אַמעריקע. זי פלעגט זיך פון יאָר צו יאָר אויסברייטערן, פאַרבויען און פארגרעסערן. פון סוחרים־קלאַס האָט קיינער ניט געקלערט וועגן פארן קיין אַמעריקע. ס׳פלעגן פאָרן אַדער אַנטלויפן איינער, וועלכער האָט ניט געוואָלט דינען פאָניען, אַדער אַן אַנזעצער, אַדער א פאָליטיש ניט כשר׳ער. אַזוי האָט זיך געצויגן ביז 1914.

אין ערשטן יאָר פון דער מלחמה האָבן די פאַבריקן געקראָגן גרויסע באַשטעלונגען פון דער רוסישער רעגירונג. אָבער מיט דער דערנענטערונג פון די דייטשע אַרמייען אין פוילן, האָבן די פאַבריקאַנטן אַרויסגעשיקט באַנען מיט סחורה אין טיף רוסלאַנד. עס האָבן דאָרט פארקויפט זייער סחורה און געעפנט פאַבריקן ירוחם בריל אין קלינצי, פאַרעצקי־גאווענסקי אַרום קיעוו, טרילינג לעבן מאָסקווע. און א סך האָבן געהאַט ביז צו ענדע פון דער מלחמה זייערע סחורות. אָבער דאָן זיינען שוין אַריין אין דער מלוכה די באַלשעוויקעס און האָבן די סחורות רעקוויזירט. די פאַבריקאַנטן זיינען געקומען צוריק שוין אין דער פוילישער מלוכה צו זייערע פאַבריקן אָן קאַפּיטאַל, אַרים און דערשלאָגן.

די פאַבריקן ביים נייעם פוילן

מיט דער צוריק־אויפשטעלונג פון דער נייער פוילן און נאָך דעם שלום־אָפמאַך מיט רוסלאַנד אין 1919, איז געקומען א שטילשטאַנד אין דער מעכטיקער פוילישער אינדוסטריע. לאַדזש מיט אירע באַוועל און וויגאניע אויס־ארבעטונגען: ביאַליסטאָק מיט אירע טוך און דעקן: טאַמאָשאָוו, זגערזש מיט זייערע גוטע טוך־אויסארבעטונגען, זיינען געבליבן אָן א מארק וואו צו פארקויפן זייערע סחורות. דאָס זעלבע וואַרשע מיט אירע גאַלאַנטעריי־סחורות. פאָר פוילן אַליין מיט אירע 30 מיליאָן איינוואוינער האָט געקלעקט נאָר פאָר 2 מאַנאַטן פאַבריצירן סחורה אין די שטארקע מאַדערנע פאַבריקן פון דער־מאַנטע שטעט. דערצו איז צוגעקומען נאָך א טעקסטיל־צענטער — דאָס איז די שטאָט ביעליץ פון נידער־שלעזיע,

וואָס פרעזידענט ווילסאָן האָט אָפּגעריסן פון עסטרייך און צוגעטיילט צו פוילן. ביעליץ האָט אויך אויסגעאַרבעט טוך־סחורות און וואָלענע דעקן. די דאָזיקע אָלע שטעט זיינען מיט זייערע מאַשינען און אינדוסטריע געווען צוגעפאַסט צום רוסישן מאַרק פון 160 מיליאָן מענטשן.

בעת דער אָקופּאַציע פון די דייטשן (אין דער ערשטער וועלט־מלחמה), האָט ביאַליסטאָק צוביסלעך געאָרבעט פאַר דער דייטשער אַרמיי. ס׳זיינען דעמאָלט אויפגעשטאַנען אייניקע נייע פאַבריקאַנטן, צווישן זיי סאָקאָל־זילבערפעניג און נאָך. זיי האָבן אויסגעקויפט אָ סך דאַמף־שטולן און מאַשינעריע, ווי שפינערייַ־זאַצן, אפּרעטורן, פון לאָדזש. בכלל האָט לאָדזש זייער געליטן, ווייל די דייטשן האָבן צוגענומען די פּראָבקעס און צעבראָכן די מאַשינען, ווייל זיי האָבן געדענקט אַז לאָדזש וועט שוין פאָרבלייבן ביי דייטשלאַנד, האָבן זיי געוואָלט פאַרניכטן אויף אָ לאַנגער צייט די לאָדזשער הויכע פאַבריקאַציע. אָבער פאַר ביאַליסטאָק האָבן זיי קיין מורא ניט געהאַט, ווייל ביאַליסטאָק האָט דאָך אויסגעאַרבעט ביליקע, גראָבע אַרטיקלען וואָס דייטשלאַנד האָט דאָס ניט פאַבריצירט. האָבן זיי ביאַליסטאָק געשוינט. איז ביאַליסטאָק אַרויס מיט אירע פאַבריקן גאַנץ, אָבער די דייטשע פאַבריקאַנטן פון ביאַליסטאָק און ראַיאָן זיינען אַרונטער פון דער סצענע. אפילו דער גרויסער מאָעס פון כאַראָשטש (זיין פאַבריק איז געווארן פאַרברענט פון די רוסן), קאַמיכאָוו פון ביאַליסטאָק, איזענבעק א. א. — אָלע זיינען אַרונטערגעשוועקט געוואָרן און זייערע פאַבריקן זיינען אַריבער צו אידן. אָבער וואָס טוט מען מיט פאַבריקן, אַז קיין מערק זיינען ניטאָ פאַר סחורה? מען האָט געאַרבעט אין סעזאָן 2־3 מאָנאַטן, פאַרקויפט די ביסל סחורה און דערנאָך ווידער שטילשטאַנד. מען האָט צייטנווייז געקראָגן באַשטעלונגען פאַר טוך־סחורה אויף מונדירן פאַר דער פּוילישער אַרמיי, אויך דעקן פאַר זיי, אָבער מיט ווייניק פּרנסה און אויף אָ קורצער צייט. די פּוילישע רעגירונג פון פּאדערעווסקי און גראָבסקי האָבן געקוקט קרום אויף ביאַליסטאָק, ווייל די גאַנצע פאַבריקאַציע איז געלעגן אין אידישע הענט, און זיי זיינען ניט געווען זיכער אויב ביאַליסטאָק וועט בכלל בלייבן ביי פוילן.

און ווען אָ אידישע פאַבריקאַנטן־דעלעגאַציע איז געקומען אין פּוילישן מלחמה־מיניסטעריום, און געבעטן ביים פינאַנץ־מיניסטער גראבסקי באַשטעלונגען פון דער אַרמיי פאַר ביאַליסטאָק, האָט ער געענטפערט, אַז פוילן האָט ניט קיין אינטערעס, אַז ביאַליסטאָק זאָל זיין אָ פאַבריקאַציע־שטאָט. זאָלן זיי, די אַרבעטער, בעסער זיך זייען קאַרטאָפל, דערפון מאַכן אָ לעבן און די פאַבריקן מעגן זיין צוגעמאַכט. פון צייט צו צייט פלעגט מען דאָך אַרויסרייסן ביי דער רעגירונג באַשטעלונגען אויף מונדיר־טוך און דעקן און ס׳פלעגט קלעקן אויף אָ חיי שעה. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרגאַניזירן די פאַבריקאַנטן. די ערשטע זיינען געווען דער „וועלקי פּשעמיסל". אין דעם פאַראיין זיינען אַריין גאָר די גרויסע: נאַוויק, פּארעצקי־גאַוועַנסקי, טרילינג, שמואל ציטרין און איסאָק פינעס. אָ צווייטער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן פון מיטגלע און אָ טייל גרויסע, ווי סאָקאָל און זילבערפעניג, איסר שאַפּיראָ, חנה מאריין, עמיאל קוליקאָווסקי, איטשע מאיר סאָקאָל און זון און אָנדערע. עס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן פאַראיינען פון נאָך קלענערע פאַבריקאַנטן און אָ לויניקעטניקעס פאַראיין. די אַלע פאַראיינען זיינען געווען אַקטיוו אין נעמען באַשטע־לונגען פאַר זייערע מיטגלידער פון דער מלוכה, צו פאַר־האַנדלען מיט די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען בעת אָ שטרייק און צו קויפן אַמאָל רויע שטאָפן פון אויסלאַנד. פאַקטיש האָבן זיי קאָנקורירט אייניע מיט די אָנדערע ביים בעטן פון דער רעגירונג באַשטעלונגען, און אַמאָל פלעגט מען אויך צולייגן געלט צו די באַשטעלונגען.

ביאַליסטאָק האָט פּרובירט זוכן מערק אין דער גרויסער וועלט און אָ שטיקל צייט האָט זי פאַרקויפט סחורה אין כינע, אינדיע און אפילו קיין ענגלאַנד. אָבער צוליב די מלחמות און בירגער־קריג אין כינע האָט דאָס אויפגע־הערט.

פאַבריקן און פאַבריקאַנטן האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן פון ביאַליסטאָק. אָנדערע, ווי די ברידער פּאַרעצקי און נאָך, האָבן איבערגעפירט זייערע פאַבריקן קיין רומעניע. ביז דער לעצטער מלחמה האָבן זיי דאָרטן געמאַכט גאַנץ גוט. אָנפאָנג מלחמה זיינען זיי געקומען קיין ארץ־ישראל. אָנדערע פאַבריקאַנטן האָבן אַריבערגעפירט זייערע פאַב־ריקן קיין יוגאָסלאַוויע, אָרגענטינע, אויסטראַליע, און אָזוי איז ביאַליסטאָק געוואָרן בלוט־אָרימער, מוטלאָז. די נאַוויקס האָבן אויספאַרקויפט צוביסלאָך זייער פאַבריק און געבליבן נאָר ביי דער הוט־פאַבריק. פּאַרעצקי־גאַווינסקי האָבן אוך אויספאַרקויפט די פאַבריק און געבליבן נאָר ביי דער אָפּרעטור אין וואָשלקאָווע. די איבעריקע פאַבריקאַנטן זיינען געבליבן אין ביאַליסטאָק אָ דאָנק דער אידישער עקשנות און זיך געמאַטערט ביז דעם אויסברוך פון וועלט־פייער, די צווייטע מלחמה, וואָס האָט פאַרניכטעט דאָס ביאַליסטאָקער 60 טויזנט־קעפּיקן אידנטום — גאונים אין גייסט און אין פּראָדוקציע.

ניטאָ מער די ליבע, באַרימטע, שיינע ביאַליסטאָק!

דריי פאַבריק־חבר׳טעס, שפּוליאַרקעס, אין יאָר 1904.

דוד קלעמענטינאָווסקי

דאָס אידישע לעבן פאַר דער מלחמה

דער אַלגעמיינער מצב

בעת דער צווייטער פוילישער פאַלקס־ציילונג, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 19טן דעצעמבער, 1932, האָט ביאַליסטאָק פאַרמאָגט אַ באַפעלקערונג פון 91,325 נפשות, דערפון 39,165 אידן. די דריטע אָפיציעלע פאַלקס־ציילונג, וואָס האָט געדאַרפט פאָרקומען אין 1941, איז שוין צוליב דער מלחמה ניט דורכגעפירט געוואָרן.

לויט אַ פריוואַטער פאַלקס־ציילונג פון 1טן אַפּריל, 1936, איז די אַלגעמיינע באַפעלקערונג געווען 99,722, דערפון 42,880 אידן, ד. ה. 43 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

אין יולי, 1939, האָט מען געשאַצט די צאָל אידן אויף 50,000. די אַלגעמיינע באַפעלקערונג איז, לויט דער סטאַטיסטישער ביורא פון מאָגיסטראַט, געווען 108,063.

אין אָקטאָבער, 1939, ווען די שטאָט איז געווען אָקופּירט פון דער רויטער אַרמיי, האָט מען געשאַצט די אַלגעמיינע באַפעלקערונג אויף קרוב צו 200,000 נפשות. בערך אַ העלפט פון זיי זיינען געווען פּליטים, וואָס זיינען געקומען פון די דורך די נאַציס אָקופּירטע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. די אידישע באַפעלקערונג איז דעמאָלט געווען אַרום 70 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, ד. ה. אַרום 140,000 אידישע נפשות, ווייל די פּליטים זיינען געווען בעיקר אידן.

דאָס יאָר 1939 איז פאַר אַ סך געזעלשאַפטלעכע און קולטור־אינסטיטוציעס געווען אַדער געדאַרפט זיין אַ יובל־יאָר. זיי האָבן געפּייערט אַדער זיך געקליבן צו פּייערן 20 יאָר פון זייער עקזיסטענץ און זייערע אָקטיוויטעטן.

סוף 1918, נאָך אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און באַזונדערס נאָכן 19טן פעברואַר, 1919, ווען די שטאָט איז איינגעגליידערט געוואָרן אין דער פוילישער רעפובליק, איז די אידישע ביאַליסטאָק אַריין אין אַ נייער תקופה פון פראָדוקטיוויזירונג, אין קייט אויף אַלע געביטן.

פוילן, וועלכע איז איבער הונדערט יאָר געלעגן אונטער רוסישן יאָך, געווען גע׳רודפ׳ט און פאַליטיש און קולטורעל אונטערדריקט, איז דאָמאָלט געוואָרן אַ פריי פאָלק. מיט דער דערגרייכונג פון איר זעלבסטשטענדיקייט און פרייהייט האָט אויפגעפלאַקערט דער פוילישער נאַציאָנאַליזם, וועלכער איז באַלד אַריבער אין אַ נאַציאָנאַליסטישן שאָוויניזם. דער אַנטיסעמיטיזם איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. די ניט לאַנג צוריק אַליין אונטערדריקטע האָבן באַלד אָנגעהויבן צו אונטערדריקן די אידן, ספּעציעל אויפֿן עקאָנאָמישן געביט. מען האָט סיסטעמאַטיש אַרויסגעשטופט אידן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. אידישע אַרבעט האָט מען באיקאָטירט. אידישע קאָנקורענץ האָט מען באַשלאָסן מנצח צו זיין דורך אַרויפצווינגען אַלערליי שטייער־לאָסטן. אידן האָבן אָנגעהויבן שטעלן אָן אָרגאַניזירטן וויידערשטאַנד. מען האָט זיך אָרגאַניזירט אין פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, געגרינדעט קאָאָפּעראַטיוון און קרעדיט־געזעלשאַפטן, געשאַפן קולטור־און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס פאַר זעלבסטהילף און סאָציאַלער פאַרזאָרגונג, אַ גוטע אידישע פרעסע און אויסגעבויט אַ סאָליդן און שטאַרקן שול־וועזן.

אָדאָנק דער גרויסער פינאַנציעלער אונטערשטיצונג מצד די אַמעריקאַנער אידישע אָרגאַניזאַציעס (דזשאָינט, ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט און יחידים־מעצענאַטן) האָט דאָס אידישע לעבן אָנגעהויבן קומען צו זיך. די נייע דעמאָקראַטישע קהילה האָט אויסגעליכן אירע דעפיציטן, פאַרזאָרגט די עקזיסטירנדיקע אינסטיטוציעס און זיך געמוטמעט צו נייע אַקטיוויטעטן און עס זיינען געגרינדעט געוואָרן נייע געזעלשאַפטן. די דינאַמישע אידישע ביאַליסטאָק האָט אויפגעבויט אַ מאָדערן קולטור־לעבן אויף אַ גרעסערן און בריטערן פאָרנעם.

דאָס יאָר 1939 איז אָזוי־אָרום געוואָרן אַ יום־טוב־יאָר, וואו די יובילאָרן און מיט זיי דאָס גאַנצע ביאַליסטאָקער אידנטום האָט אונטערגעצויגן אַ סך־הכל פון דעם, וואָס איז אָפּגעטאָן און דערגרייכט געוואָרן אין משך פון די לעצטע 20 יאָר. מען האָט זיך צוגעוואונטשן נאָך גרעסערע דערגרייכונגען אין די קומענדיקע יאָרן און מען האָט אויסגעדריקט די האָפענונג אויף נאָך בעסערע צייטן און בריטערע פערספעקטיוון. כאָטש עס האָט זיך שוין אין דער לופט גע׳פּילט אַ שווערער שטורעם, וואָס רוקט זיך אָן. די אידישע ביאַליסטאָק האָט אין משך פון די 300 יאָר, וואָס זי האָט עקזיסטירט אַלס אידישער ישוב, דורכגעלעבט אַזוי פיל פאַליטישע קריזיסן, מלחמות, רעוואָלוציעס, פאָגראָמען, אינוואַזיעס פון פאַרשיידענע ארמייען, שטורעם־און דראַנג־פעריאָדעס און זי האָט גהאָפט אויך איצט ווי עס איז איבערצולעבן די קריטישע שוועריע צייטן. מען האָט גע־אַרבעט, געשאַפן ביז צו דער לעצטער מינוט און קיינער האָט זיך ניט געריכט, אַז נאָך אין דעם יובל־יאָר וועט היטלער, ימח שמו, מאַכן זיין סך־הכל און וועט דורכפירן דעם בלוטיקן שטריך דורכ׳ן אידישן לעבן אין גאַנץ מזרח־אייראָפּע און אויך מאַכן אַ סוף צו דעם ברויזנדיקן, שטאַרק־פולסירנדיקן לעבן פון אידישן ביאַליסטאָק.

די קהילה

די אידישע געזאָלשאַפטלעכקייט אין ביאַליסטאָק האָט אין משך פון די לעצטע 100 יאָר דורכגעמאַכט 4 עטאַפּן.

דער ערשטער עטאַפּ איז געווען די ממשלה פון תקיף יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין די זעכציקער יאָרן פון ניינצנטן יאָרהונדערט. דאָס אידישע לעבן האָט זיך אָנטוויקלט און פראָגרעסירט סאַי אויפֿן ווירטשאַפטלעכן, סאַי אויפֿן קולטורעלן געביט, אָבער קיין דעה האָט, אָחוץ דעם תקיף אַליין, קיינער ניט געהאָט. וואָלקאָוויסקי איז געווען דער אַלייניקערשער. ער האָט געהאָט די פירונג פון די אידישע ענינים אין זיין האָנט כמעט אַ האַלבן יאָרהונדערט.

אין אָנהויב פון צוואָנציקסטן יאָרהונדערט האָט זיך אונטער דעם איינפלוס פון די יונגע נאַציאָנאַלע פּאַליטישע

פֿאַרטייען, וועלכע האָבן זיך אין יענער צייט אַנגעהויבן צו קאָנסאָלידירן, געשאָפֿן אַ שאַרפע אָפּאָזיציע קעגן דעם רעאַקציאָנערן „תקיפֿ'ישן" רעזשים. עס איז געקומען די „קאָלעקטי־עפֿאָכע". די פירונג איז געווארן פֿראָגרעסיוור, מאָדערנער און כלומרשט דעמאָקראָטיש. אָבער אויך דער נייער פירער, יודל קאָלעקטי, האָט די קהילה־ענינים געפירט מיט אַ שטאַרקער האַנט און האָט אין אַ סך הינזיכטן אפילו אַרויסגעווייזן תקיפות. אָזוי איז דאָס געגאַנגען ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע.

דער צווייטער עטאַפּ איז געווען די אָזוי־גערופענע רעליגיעזע קהילה, געבויט אויף דער צוגעהעריקייט צו בתי־

פֿאַרוואַלטונג פון „מרפא" אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1932. — די דאָזיקע געזעלשאַפֿט האָט געהאָלפֿן קראַנקע טובערקולאָזע מענטשן און געראַטעוועט אַ סך יונגע לעבענס פון אַ פריצייטיקן טויט.

מדרשים. אין דער רעליגיעזער קהילה האָבן די וועלטלעכע אָרגאַניזאַציעס און פֿאַרטייען קיין שום איינפלוס ניט געהאַט. אין 1918, נאָך דער מלחמה, האָבן די ברייטע מאַסן, דער־פילנדיק די מאַכט אין זייער האַנט און אַז זייער צייט איז געקומען, אויסנוצנדיק די רעוואָלוציאָנערע שטימונג סאָי אין דייטשלאַנד, סאָי אין מזרח־אייראָפּע, פֿאַנאַנדערגעיאָגט דעם אָריסטאָקראַטישן וועד־הקהל, וועלכער האָט אָנגע־פירט מיט דער רעליגיעזער קהילה. עס איז דאָמאָלט געשאָפֿן געווארן די דעמאָקראַטישע קהילה, געבויט אויפן יסוד פון פֿראָפֿאָרציאָנעלע וואָל־רעכט פון אָלע גרופּי־רונגען.

דער ביאָליסטאָקער רעליף און אַנדערע אָרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע און קרובים פון אויסלאַנד האָבן געשיקט אונטערשטיצונגען פאַר דער קהילה, פאַר אירע אינסטי־טוציעס און אין אַ גאַר גרויסער מאָס פאַר יחידים. די קהילה האָט דערפילט, אַז זי איז אַ מלוכה פאַר זיך און האָט אָנגע־הויבן אויסצוהאָדעווען יונגע מאַדערנע אינסטיטוציעס, פֿאַרשיידענע טיפּן פון שולן, אַ האַנד־ווערקער־שולע פאַר אינגלעך און מיידלעך, זאָרגן פאַרן געזונט פון דער אידישער באָפעלקערונג, פאַר יתומים, פאַר אינוואַלידן און אַנדערע. שפּעטער ווען דער דאָלאָר־רעגן האָט אויפגע־הערט, האָט די קהילה אויפגעהערט זאָרגן פאַר זיי, און אָלע אינסטיטוציעס האָבן געמוזט קעמפן פאַר זייער ווייטער־

דיקער עקזיסטענץ, געפינען מיטלען, ווי זיך צו האַלטן מיט אייגענע כוחות. דער ועד־הקהל האָט פאַרלאָרן זיין באַטייט און די סאָציאַל־קולטורעלע אַרבעט איז געווארן דעצענטראַליזירט.

אין 1928 איז פאַרעפנטלעכט געווארן דער פילסודסקי־דעקרעט וועגן רעליגיעזע קהילות. אין דעם יאָר איז געקליבן געווארן די ערשטע קהילה פון דעם טיפּ. דער „בונד" און די „פועלי־ציון" האָבן פאַרנומען דעם לינקן פליגל. אין צענטער זיינען געווען די אָלגעמיינע ציוניסטן, האַנטווערקער און עטלעכע אַנדערע ווירטשאַפטלעכע גרופּעס. דעם רעכטן פליגל האָבן פאַרנומען די „מזרחי" און „אגודה".

אין 1933 איז די קהילה געקליבן געווארן צום צווייטן מאָל אויף דיזעלבע יסודות. דער „בונד" האָט זיך ביי די וואַלן ניט באַטיילט.

דעם 30טן נאָוועמבער 1937 זיינען פאַרגעקומען נייע וואַלן צו דער קהילה־פאַרוואַלטונג און צום קהילה־ראַט (דריטע קאָדענץ).

דעם 27טן פעברואַר, 1938, איז אויף אַ זיצונג פון קהילה־ראַט אויסגעקליבן געווארן ש. גאָלדמאַן אָלס פאַר־זיצער און מ. וויסאָצקי אָלס וויצע־פאַרזיצער.

אין אָקטאָבער, 1938, איז אָנגעקומען אַ מעלדונג פון מיניסטעריום, אַז ש. גאָלדמאַן וועלט ניט באַשטעטיקט אָלס קהילה־פֿרעזעס, און דעם 23טן אָקטאָבער איז אויף אַ זיצונג פון קהילה־ראַט אויסגעקליבן געווארן אָלס פרעזעס אַדוואָ־קאַט צבי קלעמענטינאָווסקי.

היות די וואָלן פון קהילה־ראַט האָבן געדאַרפט ענד־גילטיק באַשטעטיקט ווערן פון דער מאַכט, איז פאַקטיש דער פריערדיקער קהילה־ראַט געווען אין אָמט ביז יולי, 1939, און מיר גיבן דאָ פּרטים וועגן דעם באַשטאַנד פון דער קהילה און אירע באָאַמטע:

פאַרזיצער פון קהילה־ראַט: י. ליפשיץ. פאַרזיצער פון דער פאַרוואַלטונג: צבי כהן. וויצע־פרעזעס און פאַרזיצער פון דער בודזשעט־קאָמיסיע: ב. שמיד. מיטגלידער: ב. סובאָטניק, ח. אָלדאָק, ש. פונינאָסקי, י. אינדיצקי, ח. סטאָליאַר, מ. ח. הערשקאָוויטש, ב. פישער, א. גאָלדבערג, א. ח. יאָשפּע, ל. א. לעווין, פ. מעלניצקי, ה. שוועץ, י. פּעצי־נער, מ. קוויאַטאָוויטש, און פ. ציטראָן.

דירעקטאָר: אינזשינער א. באַראָש. סעקרעטאָר ש. ראָוועט פירט די מעטריקאָציע־אָפּטיילונג. הרב דר. ג. ראָזענמאָן איז דער הויפּט־רב אָבער ער מישט זיך ניט אין ראָבינאָט־ענינים.

די ווירטשאַפט־אָפּטיילונג ווערט געפירט פון די באָ־אַטמע סוקאָצקי און שיניאק. קאָסע־און בוכהאַלטעריע־אָפּ־טיילונג: גראָסמאַן און קאָמענצקי. יורי־קאָנסולאַנט פון דער קהילה איז אַדוואָקאַט וואַרשאָווסקי.

די פאַרוואַלטונג געפינט זיך אויף סאָסנאָוועג גאָס 7. אין זעלבן בנין געפינט זיך אויך די שטודיר־ביבליאָטעק. ביבליאָטעקאָר איז ירוחם באָכראָך.

דעם 4טן יולי, 1939, האָט די קהילה דערהאַלטן אַ מעל־דונג פון סטאַראָסטווא, אַז לויט דעם רעסקריפּט פון מיניס־טעריום פון 20טן יוני, 1938, זיינען באַשטעטיקט געווארן:

פאַרזיצער פון קהילה־ראַט: צבי קלעמענטינאָווסקי.
וויצע־פאַרזיצער: מ. וויסאָצקי.
פאַרזיצער פון דער פאַרוואַלטונג: ח. אָלדאָק.
וויצע־פאַרזיצער: ב. סובאָטניק.

דעם 6טן יולי, 1939, איז אָפּיציעל פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן דער צונויפשטעל פון דער נייער קהילה.

די פֿאַרוואַלטונג: ח. אָלדאָק, י. גאָלדבערג (ציוניסטן); י. וואָקס, ב. פלוימענבוים, דאָמעראָצקי, פּ. פּייגין („בונד"); ב. פֿאַרבשטיין (אגודה); פּ. מעלניצקי (האָנטווערקער), י. רובינשטיין (סוחרים); פּעצינער, שוועץ (פּועלי־ציון); ב. סובאָטניק (מזרחי).

דער ראָט: ש. גאָלדמאַן, שאָבפּיש, לעוו, נאָווא־דוואָרסקי, מעלאָמדאָוויטש, פּסאָכיע, קימכע און מ. רובינשטיין („בונד"); צבי כהן, ב. שמיד (נאָך זיין רעזיגנאַציע קומט אַריין ה. גראד) און צבי קלעמענטינאָווסקי (ציוניסטן); הרב ב. האַלפּערן (שפּעטער געווארן קהילה־באָאמטער און אויך זיין אָרט קומט אַריין ח. באָגאַן (מזרחי); דר. גראָספעלד, שוסטער און בעקנשטיין (פּועלי־ציון); מ. וויסאָצקי (קליינהענדלער); גאָלדבערג, מ. י. לייזעראָוויטש און ספּעקטאָר (האָנטווערקער); פּ. ווייגבערג, מ. מאָוושאָווסקי (אגודה); אַטלאַסאָוויטש (רעוויזיאָניסטן); א. טיקטין (נאָך זיין רעזיגנאַציע קומט אַריין י. ליפשיץ) און מ. קוריאַנסקי (סוחרים).

דעם 11טן יולי איז געווען די ערשטע זיצונג פון דער קהילה־פֿאַרוואַלטונג אונטער'ן פֿאָרזיץ פון ח. אָלדאָק, וואו עס זיינען אויסגעקליבן געווארן סאָציאַלע, עטאט און רעווידיר־קאָמיסיעס.

דעם 14טן יולי איז פֿאַרגעקומען די ערשטע זיצונג פון ראָט אונטער'ן פֿאָרזיץ פון צבי קלעמענטינאָווסקי.

א סך אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס, סאָציאַלע און קולטורעלע זיינען אָפּיציעל געווען פֿאַרשריבן ווי אייגנטום פון דער קהילה. אָבער פּאַקטיש זיינען זיי געווען פּולשטענדיק אויטאָנאָם.

דער ראָבינאָט

דער ביאָליסטאָקער ראָבינאָט איז געווען אויף נייוועלט 10. ער באָשטייט פון די 10 רבנים: מאיר שצעדראָוויצקי, נחמן בישקאָוויץ, ארי שאָפּירא (חתן ר' חיים־הערץ, בן הרב ר' רפאל מוואָלאָזשין), שמחה מאַלין, משה מאַלין, פּנחס אייזנשטאָט, ברוך־אלי קאָפּלאָן, קרופּינסקי און נאָך צוויי מורא־הוראהס.

די קהל'שע באָד איז געווען אויף נאָדרעטשנא גאַס, אין הויז, וואָס איז איבערגעגעבן געווארן דער קהילה לויט דער צוואה פון מ. מאָנאָסעוויטש, איז געווען די איינציקע עפּנטלעכע באָד אין שטאָט פֿאַר אידן און ניט־אידן.

די שחיטה פון עופות געפּינט זיך אין רשות פון דער קהילה. עס האָט פֿאַרנומען 2 לאָקאָלן. איינע פון זיי איז געווען אויף פּענקנא גאַס.

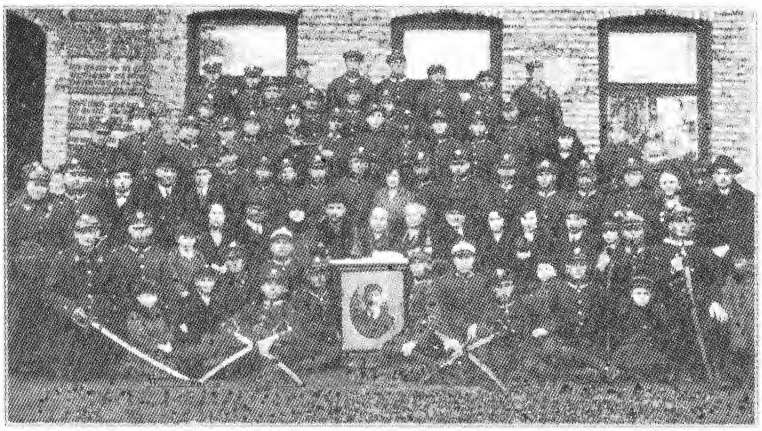
די חברה קדישא געפּינט זיך אויף נייוועלט. די אָלטע חברה קדישא האָט עקזיסטירט נאָך אייִדער עס איז געווען דער אָלטער בית־עולם. די נייע חברה מיט תקנות, וואָס זיינען געווארן באָשטעטיקט פון דער מאַכט, איז געגרינדעט געווארן אין 1855.

הילפס־קאָמיטעט און פּליטים־קאָמיטעט

גלייך נאָכ'ן פֿאַגראָם אין פּשיטיק (אין 1937) האָט זיך ביי דער קהילה, אויף דער איניציאַטיוו פון דער רעדאַקציע „אונדזער לעבן", אַרגאַניזירט א הילפס־קאָמיטעט וועלכער האָט זיך אין 1936, בעת די פֿאַגראָמען אין דער געגנט פון מינסק־מאַזאָוועצק און שפּעטער טשיזעוו, נאָך פֿאַרגרעסערט און קאָנסאָלידירט.

עס האָט זיך געבילדעט א גרויסער קאָמיטעט, וועלכער האָט פון זיך אויסגעקליבן א פּרעזידיום, פון: הרב דר. ראָזענמאַן, פֿאַרזיצער; דר. רייגראָדסקי און ב. סובאָטניק, וויצע־פֿאַרזיצערס; רעדאַקטאָר פּ. קאָפּלאָן און יעקב ליפשיץ. די אָנדערע מיטגלידער פון קאָמיטעט זיינען געווען: י. פּעלניצער, פּ. מעלניצקי, ח. אָלדאָק, אַדוואָקאַט וואַרשאָווסקי, אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי און אָגושעוויטש — סעקרעטאַר.

ווען דער גרויסער שטראָם פּליטים האָט זיך א לאָז געטאָן דורך זבאָנשין, איז בייַ דער קהילה געשאָפּן געוואָרן דער קאָמיטעט פאַר פּליטים פון דייטשלאַנד אונטער

דער קאָמיטעט פון "מאַכל כשר", וואָס פלעגט באַזאָרגן כשר עסן די אידישע סאָלדאַטן און אידישע אַרעסטאַנטן אין דער תפיסה.

דער אָנפּירונג פון די צוויי גרויס־אינדוסטריעלער, י. זילבערפּעניק און ל. פּאָליאַק, און אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי.

אין די טעג פון סעפּטעמבער 1939 איז דער קאָמיטעט פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין „אַלגעמיינעם קאָמיטעט" פאַר פּליטים, וועלכע קומען אָן פון די גרענעץ־שטעטלעך. עס איז דורכגעפּירט געוואָרן אָן אַרבעט פון א גרויסן פֿאַרנעם, אָבער זיין גאָנצע אַקטיוויטעט האָט נאָר געהאָט א לעבנס־דויער פון א פּאָר וואָכן.

דער אידישער שפּיטאָל

דער אידישער שפּיטאָל אין ביאָליסטאָק האָט זיך געקליבן אין יאָר 1944 צו פייערן זיין 100־יאָריקן יובל.

דעם ערשטן שפּיטאָל האָט סענדער בלאָך געגרינדעט אין 1840 אין א געדונגענער הויז אויף שפּיטאָלנע גאַס, אויפ'ן שוהל־הויף (חיי־אדם גאַס). 23 יאָר שפּעטער האָט זיין שוויגער, איטשע זאָבלודאָווסקי, צוויי יאָר פּאַר זיין טויט, אָפּגעגעבן א הויף מיט א פּראָנטאָוון מויערל מיט א גאָרטן אויף אָלט־באָיארע גאַס, שפּעטער וואַרשעווער 15 פּאָר'ן צווועק צום אויפשטעלן דאָרט א אידישן שפּיטאָל. ער האָט נאָך איבערגעלאָזן 3,000 רובל אויף אויסצומויערן א צווייטן בנין און 5,000 רובל, וואָס די צינזן פון דעם זאָלן גיין פאַר הוצאות פון שפּיטאָל. אין יאָר 1872 איז אויסגעבויט געוואָרן דער מויער אויפ'ן הויף און אין 1893 איז צוגעבויט געוואָרן אויפ'ן צווייטן הויף א צווייטער צווייישטאָקיקער בנין.

דער אידישער שפיטאל איז אין די לעצטע יאָרן געווען אַ באַרימטע אינסטיטוציע ניט נאָר אין ביאַליסטאָק נאָר אויך אין דעם אומגעגנט. ער האָט געהאַט אַ גוטע רעפוטאַציע אין אַלע קרייזן פון דער באַפעלקערונג, אויך דער ניט־אידישער. אויף אַ באַזונדערס גלענצענדיקן אופן זיינען געווען אַוועקגעשטעלט די מעדיצינישע און כירורגישע אַפּטיילונגען מיט אַ רענטגען־אַפּאַראַט אא"וו. דער שפּיטאָל האָט אויך געדינט ווי אַן אוניווערזיטעט־קליניק פאַר יונגע דאָקטוירים, ווו זיי האָבן באַקומען די מעגלעכ־קייטן אויסצובערייטערן און פאַרפולקאָמען זייער פּראַקטיש און טעאָרעטיש־מעדיציניש וויסן.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דעם חורבן איז דער הויפּט־דירעקטאָר פון שפּיטאָל געווען דר. קאַפּלאַן. אין דער כירורגישער אַפּטיילונג האָט געאַרבעט דר. ראָזנטאָל. דער אַרדינאַטאָר פון מעדיצינישן דעפּאַרטמענט איז געווען דר. פּרישמאַן. מיט אים צוזאַמען האָבן געאַרבעט דר. לוקאַטשעווסקי, פּרוי דר. איינהאָרן און דר. טרייוואוש. אין דער אַפּטיילונג פאַר אויערן, האַלדז און אויגן האָבן אַנגעפּירט די אַרבעט דר. שאַצקי און דר. גאווזע. די אַפּטיילונג פאַר הויט־קראַנקייטן איז אַנגעפּירט געווען פון דר. קרינסקי.

די אינגערע דאָקטוירים זיינען געווען: דר. י. סאָקאָל, דר. וואַסילקאָווסקי, דר. סאָלאָווייטשיק, דר. קוטמאַן (פּרוי), דר. קרופּניק, דר. אייזנשטיין, דר. פישער, דר. קראמאזש, דר. לעווי, דר. נאָוואָגרודסקי און דר. נאָאום קלעמענטי־נאָווסקי.

אין איינער פון די לעצטע זיצונגען פון דער נייער קהילה־פאַרוואַלטונג איז אויסגעקליבן געווארן דער נייער אויפזיכט־ראַט פאַר"ן אידישן שפּיטאָל: דר. רייגראָדסקי, דר. סאָקאָל, דאָמעראַצקי, אינזש. לונסקי, דר. גראָספעלד, ווידער און לייזער קאנע.

דער מושב־זקנים

דער מושב־זקנים (באַגאַדעלניע) האָט זיך געפונען אויף גומיענער גאַס אין דעם בנין, וואָס איז אויסגעבויט געווארן אין יאָר 1882. די גרינדערס זיינען געווען: יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, יעקב־שלמה באַראַש און לייב יעוניע. אונטער דער פירערשאַפט פון גבאי פייוול ציטראָן און שפּעטער פון בנימין ציטראָן איז די אינסטיטוציע מאָדערניזירט געווארן מיט אַ ספּעציעלן מעדיצינישן קאָבינעט, וואָס איז געווארן אַנגעפּירט פון דר. נאָאום קלעמענטינאָווסקי.

די אַקטיווסטע עסקנים אין די לעצטע יאָרן זיינען געווען: מ. ד. פרידמאַן און י. ביראַכאָוויטש.

אין דער זיצונג פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג, וואָס איז פאַרגעקומען דעם 3טן אויגוסט, 1939, זיינען אויסגעקליבן געווארן אין דער פאַרוואַלטונג פון מושב־זקנים: כעמיאָוויטש, קאָנעל, ווייַנשטיין, גראד און גאָלדבערג.

אַ וויכטיקע ראָלע איז זאָרגן פאַר דער אינסטיטוציע האָט געשפּילט דער פרויען־קאָמיטעט, וואָס איז באַשטאָנען פון די פרויען: שווארצמאַן, פּינטעל, כעמיאָוויטש, וויי־קסמאַן, סאָפער, וואַלדמאַן און פרוי כינקע גרינהויז אַלס פאַרזיצערין.

אין מושב זקנים האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין משך פון 1939 150 זקנים און זקנות.

דער הקדש

ביים אַלטן בית־עולם אויף סוראָזער גאַס, וואָס איז געעפנט געווארן אין 1777 און האָט שוין אויפגעהערט צו פונקציאָנירן אין 1860, האָט זיך אין אַן אַלטן אַפּגעלאָזענעם בנין געפונען דער הקדש. אין 1886 האָבן זיך געפונען 15 אינוואַלידן.

אין 1909 האָבן די כלל־טוער אייזיק האַראַדישטש, מאָקס באַראַש, מערלינסקי און טרעשטשאַנסקי צוגעבויט אַ בנין, וואו עס האָבן זיך דאָמאָלט געפונען 50 אינוואַלידן.

אין 1913 האָט מען אויסגעבויט אַ ניי צווייַ־שטאָקיקע הויז און אַרויפגעבויט אַ צווייטן שטאָק אויפ'ן אַלטן בנין, איינגעפירט עלעקטרישע באַלויכטונג און אַ באַד־אַנשטאַלט מיט וואַנעס.

אין 1939 האָבן זיך דאָרט געפונען ביי 140 פּענסיאָ־נערן־אינוואַלידן.

דער פרויען־קאָמיטעט, וואָס האָט געזאָרגט פאַר'ן מושב־זקנים, האָט אויך זיך פאַרנומען מיט'ן הקדש.

אין דער נייער פאַרוואַלטונג זיינען דעם 3טן אויגוסט, 1939, אויסגעקליבן געווארן: ביראַכאָוויטש, באַיאַרסקי, פּסאָכיע, מ. מאָוושאָווסקי און וויידענבוים.

די „צדקה גדולה"

דער קאָמיטעט איז געגרינדעט געווארן אין 1869 דורך דעם ראָבינער מאיר מאַרקוס, א. פּ. בלומענפעלד, מאיר ווייַנרייך, משה רובינשטיין און אַנד. אין 1878 האָט דער קאָמיטעט געגרינדעט אַ פרויען־געזעלשאַפט „סומך נופלים". אין 1879 איז דער קאָמיטעט באַנייט געווארן אויף פעסטערע יסודות. עס זיינען געגרינדעט געווארן אַפּטיי־לונגען: יד חרוצים, חברה יולדות, הכנסת אורחים. די גבאים פון „קאָמיטעט" האָבן זיך פאָקטיש געראָטן מיט די הויפּט־גבאים פון דער קהילה און דער קאָמיטעט האָט כמעט אויסגעפירט די פונקציעס פון דער קהילה, וואָס איז דאָמאָלט נאָך ניט געווען לעגאַליזירט פון דער מאַכט. די טעטיקייט פון „קאָמיטעט" איז געווארן פון יאָר צו יאָר באַגרענעצטער און דער אינטערעס צו דער אינסטיטוציע איז ביי דער באַפעלקערונג געווארן קלענער און קלענער.

נאָכדעם ווי די קהילה איז לעגאַליזירט געווארן פון דער מאַכט און געווארן אַ מלוכה פאַר זיך, האָט דער „קאָמיטעט" פאַרלאָרן זיין איינפלוס און כמעט אויפ־גהערט צו עקזיסטירן.

אין 1921 איז דורך אַ גרופּע פון כלל־טוער ווידער געגרינדעט געווארן די „צדקה גדולה" (מתן בסתר) מיט'ן צווועק צו קאָנצענטרירן די רעליגיעז־פילאַנטראָפּישע טעטי־קייטן. די פירונג איז געלעגן אין די הענט פון: מרדכי זילבערבלאָט, פאַרזיצער; א. קאנטאָראָוויטש, וויצע־פאַר־זיצער, און מ. וויידנבוים.

אידן אין שטאָט־ראַט

אין פרילינג, 1939, האָבן די אידן אין ביאַליסטאָק געפירט אַ זייער פאַרביסענעם וואָל־קאַמף פאַר דער באַטיי־ליקונג אין שטאָט־ראַט. עס זיינען געווען 3 ליסטעס — די בונדישע, פון דעמאָקראַטישן בלאָק (ציוניסטן) און אַלגע־מיינער בלאָק.

דעם 21טן מאי זיינען אָפּיציעל געמאָלדן געווארן די פאָלגנדיקע וואָל־רעזולטאַטן:

פון די 48 ראַטמענער האָבן באַקומען:

אַזאַן — 21 מאַנדאַטן, ענדעקעס — 5 מאַנדאַטן, פּ. פּ. ס. — 6 מאַנדאַטן, אַלגעמיינער אידישער בלאָק — 3

מאַנדאַטן, דער אידישער דעמאָקראַטישער בלאָק — 3 מאַנדאַטן און דער „בונד" — 10 מאַנדאַטן.

אַלס ראַטמענער זיינען דערוויילט געוואָרן:

פון „בונד": יעקב וואַקס, אַדוואָקאַט יוסף פין, בנימין פלוימענבוים, שואל גאַלדמאַן, לייזער שאַבפיש, שמואל פייגין, משה מעלאַמדאַוויטש, רבקה קוסטין, אליהו דאַמע־ראַצקי, י. קריין.

אידיש־דעמאָקראַטישער בלאָק: אַדוואָקאַט הירש (צבי) קלעמענטינאַווסקי, אַדוואָקאַט ראובן נאכימאָווסקי (ציוניסטן) און דר. יעקב גראָספעלד (פועלי־ציון).

אַלגעמיינער אידישער בלאָק: דר. אַלעקסאַנדער ריי־גראַדסקי, יעקב ליפשיץ און בונים פאַרבשטיין.

אַלס לאַוויניק אין מאַגיסטראַט איז אויסגעקליבן גע־וואָרן דער פאַרטרעטער פון דער גרעסטער אידישער גרופּע אין שטאַט־ראַט, ב. פלוימענבוים („בונד").

צוליב דעם, וואָס ב. פלוימענבוים איז געוואָרן א מיט־גליד פון מאַגיסטראַט, האָט הערש לעוו („בונד") פאַרנומען זיין פלאַץ אין שטאַטראַט.

קולטור־אינסטיטוציעס

די שטודיר־ביבליאָטעק

די שטודיר־ביבליאָטעק איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער קהילה דעם 15טן יאַנואַר, 1933. דער איניציאַטאָר פון דעם וויכטיקן אויפטו אויפ'ן קולטורעלן געביט איז געווען פסח קאַפלאַן, וועלכער איז אויך געשטאַנען 6 יאָר אין דער שפיץ פון דער ביבליאָטעק. פאַר דער קורצער צייט פון איר עקזיסטענץ האָט די שטודיר־ביבליאָטעק דערוואָרבן די פולע אַכטונג און אַנערקענונג פון דער אידיש־קולטור־רעלער ביאַליסטאָק. זי האָט באַערכטיקט די אידייע און דעם צווועק צוליב וועלכע זי איז געגרינדעט געוואָרן. וויסנ־שאַפטלער, פּעדאַגאָגן, שרייבער, רעדנער, פאַרשער, סטו־דענטן האָבן געשעפט פון דעם אוצר אידיש וויסן, וואָס איז געווען קאָנצענטרירט אין דער ביבליאָטעק.

די ביבליאָטעק האָט פאַרמאָגט אין 1939 אָן ערך 14,000 בענדער אויף די געביטן פון געשיכטע, פילאָזאָפיע, טעא־לאָגיע, סאָציאָלע וויסנשאַפט, ליטעראַטור־קריטיק, געא־גראָפיע, יודאַאיק און אידיש קלאַסיקער אין העברעאיש און אידיש. א באַדייטנדיקער אָרט איז געווען אָפּגעגעבן דער ארץ־ישראל ליטעראַטור. עס זיינען געווען א סך זעלטנ־הייטן, ערשטע דרוקן און א גאַר וויכטיקע אָפּטיילונג, די רעגיאָנאַל־אָפּטיילונג, מיט אַלץ וואָס האָט א שייכות מיט דער געשיכטע פון ביאַליסטאָק און אומגעגנט. א צענדליק אַלטע פּנקסים פון 17טן יאָרהונדערט און וויכטיקע דאָקו־מענטן. די דאָזיקע רעגיאָנאַל־אָפּטיילונג זאָל לויט א באַ־שלוס פון דער ביבליאָטעק־פאַרוואַלטונג טראָגן דעם נאָמען פון פאַרשטאַרבענעם מיטגרינדער און געווען ערשטן וויצע־פאַרזיצער דר. ש. גוטמאַן.

די ביבליאָטעק־פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון: פסח קאַפלאַן, פאַרזיצער; חייקל־אַלדאָק, וויצע־פאַרזיצער; י. אינדיציקי, סעקרעטאַר; אָפּט' נייַדוס, אָפּט' קוריצקי, ב. עפשטיין און א. מ. שיינמאַן — מיטגלידער.

ביבליאָטעקאַר: ירוחם באַכראַך.

די ביבליאָטעק איז אויסגעהאַלטן געוואָרן פון דער קהילה און אָנגערופן אויפן נאָמען פון דר. יוסף כאַזאַ־נאָוויטש, דער גרינדער פון דער נאָציאָנאַלער ביבליאָטעק אין ירושלים.

שלום־עליכם ביבליאָטעק

די שלום־עליכם ביבליאָטעק אויף סיענקעוויטשא 36 איז געווען איינע פון די יובילאַרן, וואָס פייערן דעם צוואַנ־ציקסטן יאָר פון זייער עקזיסטענץ. זי איז געגרינדעט גע־וואָרן דעם 13טן מאַי, 1919, צום דריטן יאָרצייט פון שלום־עליכם, ביים „יוגנט־פאַריין", וואָס האָט שוין עקזיסטירט זינט 1916. דער „יוגנט־פאַריין" האָט דעמאָלט שוין אָנגע־הויבן צו זאַמלען ביכער און דערמיט געלייגט דעם יסוד פאַר דער שלום־עליכם ביבליאָטעק.

אין דעם יובל־יאָר 1939 באַזיצט די ביבליאָטעק 50,000 ביכער אין 8 שפראַכן. זי ציילט 3,500 אַקטיווע לייענער פון די פאַרשיידנסטע שיכטן. העכער 10 פראָצענט זענען ניט־אידן. דער שטודיר־צימער פאַר די, וואָס ווילן וויסן שאַפטלעך אַרבעטן, האָט א רייכן אויסוואָל פון ענציקלאָ־פעדיעס, ווערטער־ביכער און פעריאָדישע אויסגאַבן.

געדרוקטע בולעטינען דערשיינען עטלעכע מאָל אין יאָר. אין זיי ווערט דער לייענער אינפאָרמירט וועגן נייַ־אַריינגעקומענע ביכער, וועגן ליטעראַרישע געשעענישן, יובילייען און יאָרצייטן פון גרויסע שרייבערס. אין קולטור־לעבן פון די אידן אין ביאַליסטאָק שפילט די ביבליאָטעק א וויכטיקע ראָלע. זי איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע פאַקטאָרן פון פּראָגרעס און גייסטיקער אַנטוויקלונג אויף דער אידישער גאַס.

דער פאַרזיצער איז געווען י. ריווקינד, ביבליאָטעקאַר איז חיים לעווינסקי. אין מאַי, 1939, האָט די פאַרוואַלטונג פון דער שלום־עליכם ביבליאָטעק אָנגענומען א באַשלוס אַרויסצוגעבן א יובל־בוך צום צוואַנציק־יאָריקן יובל. דער באַשלוס האָט שוין ניט געקאָנט רעאַליזירט ווערן.

יהואָש לייען־זאָל

דער יהואָש לייען־זאָל ביים אידישן ליטעראַטן־און זשורנאַליסטן־קרייז אויף קופיעצקא 36 איז געגרינדעט ג־וואָרן דעם 2טן דעצעמבער, 1927, אויפ'ן נאָמען פון דיכטער יהואָש, וועלכער איז געשטאָרבן גראָד דעם יאָר אין אָמעריקע. דער לייען־זאָל האָט פאַרמאָגט, אויסער דער אידישער אינלענדישער פרעסע, כמעט אַלע אידישע אויס־לענדישע צייטונגען, בסך־הכל אָן ערך פון 150 אויס־גאָבעס.

זאַמענהאָף עספּעראַנטא־געזעלשאַפט

די עספּעראַנטא־געזעלשאַפט אין ביאַליסטאָק האָט גע־טראָגן דעם נאָמען פון דערפינדער דר. לודוויק זאַמענהאָף, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק אין 1859 (גע־שטאָרבן אין וואַרשע דעם 17טן אַפּריל, 1919). די געזעל־שאַפט איז געגרינדעט געוואָרן אין 1920 און האָט זיך אויך געגרייט צו פייערן דעם צוואַנציקסטן יובל פון איר עקזיס־טענץ.

אויפ'ן ווירטשאַפטלעבן געביט

דער ווירטשאַפטס־ראַט

אין אַלגעמיין איז די צייט געווען זייער אַ שווערע. די עקאָנאָמישע דעפּרעסיע האָט אַרויסגעראָפן אַ גרויסע אַרבעטלאָזיקייט. באַזונדערס האָט אין די אידישע קרייזן געהערשט פאַרצווייפלונג און רעזיגנאַציע. פון איין זייט, די שווערע מלוכה'שע שטייערן פון הכנסה און אומזאָץ, פון פאַרמעגן און פּאַטענטן און פאַרשיידענע קאָמונאַלע שטייערן. פון דער צווייטער זייט, דער אַנטיסעמיטישער פראָנט, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו פאַרניכטן קודם־כל דעם אידישן סוחר, דעם אידישן קליינהענדלער, האָט פאַראַליזירט דאָס אידיש־ווירטשאַפטלעבן.

די אידישע ביאַליסטאָק האָט אַבער מיט איר שטענדיקער גוואַלטיקער דינאָמישקייט, מיט איר אומגעהויערער ענערגיע און ווילנקראָפט אויך אין די דאָזיקע שווערע צייטן ניט פאַרלאָרן דעם מוט, און אין ווירטשאַפטלעבן גראָבגל געזוכט און געפונען וועגן און מיטלען, ווי אַזוי זיך צו העלפן. די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן געביט נייע אינסטיטוציעס, געגרינדעט נייע אַרגאַניזאַציעס און געזעלשאַפטן פאַר קעגנזייטיקער הילף, און אין 1937 האָבן זיי געשאַפן אַ ראָט פון אַלע ווירטשאַפטלעבן אַרגאַניזאַציעס. דערמיט האָבן זיי ניט נאָר אָפּגעשטעלט דעם פאַרביטערטן קאָנקורענץ־קאַמף צווישן זיך, נאָר אויך קאָנסאָלידירט די ווירטשאַפטלעבן כוחות. דער ראָט האָט אויסגעגליכן עקאָנאָמישע שטרייט־פראָגן: דורכגעפירט אַ פּאַטענט־אַקציע; אויסגע'פּועל'ט ביי דער קהילה פאַרשיידענע סובסידיעס פאַר געליטענע פון דער דעפּרעסיע.

אין דעם ווירטשאַפטס־ראָט זיינען געווען באַטייליקט 1,700 האַנטווערקערס, 800 קליינהענדלער און 600 סוחרים. דער ראָט האָט אינסטרואירט זיינע פאַרשטייערס אין די פאַרשיידענע פינאַנץ־אינסטיטוציעס, קאָנטראָלירט זייער טעטיקייט און איז געווארן אַן עקאָנאָמישער כוח אין אידישן געזעלשאַפטלעבן לעבן אין שטאָט.

די טעקסטיל־אינדוסטריע

ניט געקוקט אויף דער אַלגעמיינער עקאָנאָמישער דעפּרעסיע, האָט די פּראָספּעריטי אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן אין יאָר 1926, געדויערט ביז 1939. די טוך־פאַבריקן האָבן געאַרבעט אין פולן טעמפּאָ. באַשטעלונגען פאַר סחורה זיינען געווען אַ סך.

מען האָט פאַבריצירט אַזעלכע אַרטיקלען, וואָס האָבן געקאָנט קאָנקורירן מיט לאָדזשער און בעליצער פאַבריקאַנט. מען האָט באַקומען באַשטעלונגען פון דער פּוילישער מלוכה. מ'האָט עקספּאַרטירט ביאַליסטאָקער סחורה קיין אַפריקע, אויסטראַליע, כינע, אינדיע און פאַרשיידענע ענגלישע קאָלאָניעס. מ'האָט אפילו אַנגעהויבן באַקומען באַשטעלונגען פון ראָטן־פאַרבאַנד.

אין יאָר 1939 זיינען אין ביאַליסטאָק געווען 110 פאַבריקאַנטן: 60 גרעסערע מיט אייגענע מאַשינעס און 50 קלענערע. צוזאַמען 120 זאַץ־מאַשינעס. די פּראָדוקציע האָט באַטראָפן אַן ערך 40 מיליאָן זלאָטע אַ יאָר, 6,500 טאָן אין וואָג. דערפון גייט מער ווי 20 פּראָצענט אויף עקספּאָרט אין 25 פאַרשיידענע לענדער. דאָס איבעריקע איז געווען פאַר'ן אינלענדישן פאַרברויך. די טעקסטיל־פאַבריקן האָבן באַשעפטיקט אַריבער 7,000 אַרבעטער — קריסטן און אידן.

אינדוסטריעלער פאַרבאַנד

די ביאַליסטאָקער פאַבריקאַנטן זיינען געווען אַרגאַניזירט אין אַ פאַראייניקונג מיט'ן נאָמען „אינדוסטריעלער פאַרבאַנד", סענקעוויטשע 38, וועלכער האָט אַרומגענומען די אינדוסטריע פון דער גאַנצער וואיוואָדשאפט. ער האָט געהאַט פאַרשטייער אין דער ווילנער־ביאַליסטאָקער האַנדלס־קאַמער. ער איז געווען אַ מיטגליד פון אַלפּוילישן אינדוסטריעלן פאַרבאַנד און פון דער „טעקסטיל־פאַראייניקונג" אין לאָדזש.

דער פאַרבאַנד האָט געהאַט סעקציעס: פאַר שטייער־ענינים, סאָציאַלע פאַרזיכערונג, יורידישע הילף, אינטער־וועגן.

טעקסטיל־מייסטער־פאַראיין

דער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן דעם 8טן דעצעמבער, 1918, און האָט אין ווינטער, 1939, געפּייערט זיין 20יאָריקן יובל. ער איז געגרינדעט געוואָרן ווען די ביאַליסטאָקער אינדוסטריע איז געווען אין די שאַרפע קריזיס־יאָרן און די הויפּט־אויפגאַבע פון פאַראיין איז געווען צו שטיצן די אינטערעסן פון די מייסטערס, וואָס זיינען צוריקגעקומען פון רוסלאַנד און דייטשלאַנד.

דער טעקסטיל־מייסטער־פאַראיין איז געווען די ערשטע פּראָפעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציע, וואָס איז לעגאַלי־זירט געוואָרן דורכ'ן אַרבעט־אינספּעקטאָר.

דער פאַראיין האָט גענומען אַ שטענדיקן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע עקאָנאָמישע אַקציעס פון דער ביאַליסטאָקער אַרבעטערשאַפט און האָט אויך געפירט אַ קולטורעלע אַרבעט צווישן זיינע מיטגלידער.

אין 1928 האָט דער פאַראיין אַרויסגעגעבן אַ זשורנאַל. דאָס איז געווען דער ערשטער פאַך־זשורנאַל אַרויסגעגעבן פון אידישע טעקסטיל־מייסטערס אין אידיש.

אין 1939 האָט דער פאַראיין געציילט איבער 60 מיט־גלידער און האָט אַרומגענומען די פאַכן: שפּינמייסטערס, וועבערמייסטערס, אָפּעראַטור און פאַרבמייסטערס. אויך ניט־אידישע מייסטערס געהערן צום פאַראיין.

דער סוחרים־פאַראיין

פריער איז עס געווען אַ קלוב פאַר סוחרים און פאַבריקאַנטן. ווען די פאָליטישע לאָגע האָט זיך סטאַביליזירט, האָט דער קלוב אָנגעהויבן אַרבעטן ווי אַ פאַך־אַרגאַניזאַציע און האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט, אין די לעצטע יאָרן, אַ שטאַרקע סאָלידע ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציע, וואָס האָט פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון סוחרים און קלענערע אינדוסטריעלער דורך אינטערוועניצן אין שטייער־ענינים, דורך שאָפן ביליקע קרעדיטן.

די צענטראָלע איז געווען אין וואַרשע, סענאַטאָרסקא 22. אין ביאַליסטאָק איז די ביורא געווען אויף מאַרשאָל פילסודסקיעגאַ 6.

דער פאַראיין האָט זיך שטאַרק באַטייליקט אין דער הילף פאַר די געליטענע אידישע סוחרים אין די אַרומיקע שטעטלעך, באַזונדערס אין דער בריסקער הילפס־אַקציע.

ער האָט געאַרבעט דורך דער אינדוסטריע און האַנדל־באַנק און דער קאָאָפּעראַטיוו־באַנק.

אין 1938 האָט דער פאַראיין געגרינדעט אַן „אַנפראַנצענטיקע ליי־קאַסע", וועלכע האָט זיך אין משך פון ערשטן יאָר שוין זייער שטאַרק אַנטוויקלט.

דער קליינהענדלער־פאַראיין

דער קליינהענדלער־פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן אויף דער איניציאַטיוו פון משה וויסאָצקי, סוף 1927. עס האָבן זיך גלייך אין ערשטן יאָר אָנגעשלאָסן ביי 150 מיטגלידער. שפּעטער, וועו די צאָל מיטגלידער איז 700, גייט דער פאַראיין אַריבער אין אַ גרעסערן לאָקאַל אויף קופּיעצקאַ 27. עס ווערט געשאַפן אַ שידס־געריכט און נעמט אָרום, אין יאָר 1932, 19 פאַרשיידענע בראַנזשעס. די שפּייז־קאָאָפּעראַנזשע, וואָס האָט די גרעסטע צאָל מיטגלידער, ווערט אָנגעפירט פון יעקב כהן, דעם וויצע־פאָרזיצער פון פאַראיין אין דעם יאָר (פאָרזיצער איז געווען מ. קוויאַטאָוויטש, און דער צווייטער פאָרזיצער י. ברוינראָט).

אין 1939 דערגרייכט די מיטגלידער־צאָל ביי 1,100 און דער פאַראיין אָנטוויקלט אַן אינטענסיוו טעטיקייט. מ. קוויאַטאָוויטש, וועלכער איז געווען פאָרזיצער פון פאַראיין ביז 1938, ווערט דער דירעקטאָר.

האָנטווערקער־פאַראיין

דער אידישער האָנטווערקער־פאַראיין, אָדער ווי ער איז אָפּיציעל לעגאַליזירט געוואָרן אונטער'ן נאָמען: „אידישע האָנטווערקער־געזעלשאַפט אין ביאַליסטאָק", איז געגרינדעט געוואָרן דעם 23טן פעברואַר, 1918, אויף דער איניציאַטיוו פון צבי ווידער. אין יאָר 1923 איז די צאָל מיטגלידער געווען אָרום 400; אין 1926 אָרום 600; אין 1928 אַריבער 1,400. ניט קוקנדיק אויף דעם שטענדיקן וואוקס, האָט דער פאַראיין געליטן פון פּערמאַנענטן קריזיס. דער אינדוסטריע־געזעץ פון 1927 האָט אַוועקגעשטעלט דעם האָנטווערקער־פאַראיין פאַר אירע הויפּט־קאָנסטרוקטיווע אויפגאָבעס: די מאָסן־אָקציע איינצושאָפן האָנטווערקער־קאָרטן פאַר האָנטווערקערס און ווערן אַ פעדעראַטיוויער פאַרבאַנד פון זעלבסטשטענדיקע צעכן און פאַך־סעקציעס, אויך די גרינדונג פון אַ „האָנטווערקער־באַנק".

דער האָנטווערקער־פאַראיין האָט זיך געפונען אויף קילינסקיגאַ 21. דער פאָרזיצער איז אין משך פון לאָנגע יאָרן געווען צבי ווידער; פּסח מעלניצקי און י. פּלאָנסקי, וויצע־פאָרזיצערס.

עס זיינען געווען פאָלגנדע צעכן און פאַך־סעקציעס: נאָדל־צעך, בעקער־צעך, מעטאַל־צעך, האָלץ־צעך, לעדער־צעך, פריזירער, פליישער, און די לוין־וועבער סעקציע. די לעצטע סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן שטאַמען פון אַן אָנקעטע דורכגעפירט פון דזשאָינט אין יאָר 1921. אין די דרייסיקער יאָרן זיינען לויט האָלב־אָפּיציעלע און פריוואַטע ידיעות אין ביאַליסטאָק געווען ביי 2,000 אידישע האָנטווערקער־וואָרשטאָטן מיט 2,600 לוין־אַרבעטער.

אין 1933 האָט די צאָל אָנגעשלאָסענע מיטגלידער אין האָנטווערקער־פאַראיין דערגרייכט 1,653.

דער פליישער־פאַראיין

דער פליישער־פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן דעם 25טן פעברואַר, 1924, דורך פליישערס גופא, נאָכדעם ווי סיי דער סוחרים־פאַראיין, סיי דער האָנטווערקער־פאַראיין האָבן זיך אָפּגעזאָגט זיי אויפצונעמען אָלס סעקציע. די ערשטע צייט, ווען דער פאַראיין האָט געהאַט זייער וויניק מיטגלידער, האָבן זיי זיך איינגעאָרדנט אין אַ פּריוואָטער דירה. שפּעטער איז די צאָל פון זייערע מיטגלידער געוואַקסן און זיך איינגעאָרדנט אין אַן אייגענעם לאָקאָל אויף זאַמענהאָף (יאַטקע)־גאַס.

נאָכדעם ווי דער אינדוסטריע־געזעץ איז דערשינען, האָבן אָלע אָרגאַניזירטע פליישערס אין לאָנד געמאַכט אָנשטרענגונגען, אַז פליישהעקערייַ זאָל ווערן אָנערקענט פאַר אַ מלאכה. דער פאַראיין איז דעמאָלסט רעאָרגאַניזירט געוואָרן אין אַ פליישער־צעך.

זינט 1936, ווען די מאַדאַם פּריסטאָר האָט געפירט אַ געוואָלדיקע פּראָפּאַגאַנדע דורכצופירן אַ גענעראַל קעגן כשר'ער שחיטה אין פוילן, געפינען זיך די מיטגלידער פון פליישער־צעך אין שטענדיקער מורא פאַר'ן מאָרגן און פירן אַ שטאַרקן קאַמף קעגן דעם גענעראַל־פּראָיעקט.

די לעדער־אינדוסטריע

די לעדער־און גאָרביריי־אינדוסטרי האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין ביאַליסטאָק, באַזונדערס פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין די אָכציקער יאָרן האָט זיך די לעדער־אינדוסטריע שטאַרק אָנטוויקלט אין ביאַליסטאָק און אין קריניק. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען געווען אין גראָדנער גובערניע אָרום 200 לעדער־פאַבריקאָנטן מיט אַן ערך 6,000 אַרבעטער.

דער צענטער פון דער לעדער־אינדוסטריע איז געווען ביאַליסטאָק. די שטאָט האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אָנטוויקלונג פון דער פוילישער לעדער־אינדוסטריע. אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוועדשאַפט זיינען געווען:

אין זאָבלודאָוו 5 לעדער־פאַבריקן;
אין סאָקאָלקע 4 לעדער־פאַבריקן;
אין קרינקי 42 לעדער־פאַבריקן.

האָלץ און בוי־אינדוסטריע

סיי דער האָלץ־האַנדל, סיי די בוי־אינדוסטריע האָבן איבערגעלעבט אין די נאָך־מלחמה־יאָרן אַ שטאַרקן קריזיס. פאַרשיידענע סיבות זיינען געווען, ווי: די רעגירונגס־געזעצן, די עקספּאָרט־באַשרענקונג, דער קלירינג־סיסטעם. דער האָלץ־האַנדל, וועלכער האָט שטאַרק געליטן צוליב דעם פאַרקלענערטן עקספּאָרט, האָט אויך ניט געקענט רעקאָמפּענסירט ווערן דורך אַ גרעסערן געבריך אויפן אינווייניקסטן מאַרק. די אויסזיכטן אויף אַ שטאַרקערער בוי־טעטיקייט האָט זיך ניט באַווויזן.

אין לעצטן יאָר 1938 און אין יאָר 1939 ווייזן זיך ליכטיקערע אויסזיכטן אויף ביידע געביטן.

כדי צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון האָלץ־האַנדל אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן, איז אין יאָר 1937, לויט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע האָלץ־אינדוסטריעלער, געגרינדעט געוואָרן אַ האָלץ־סעקציע ביים ביאַליסטאָקער גרויס־אינדוסטריעלן פאַראיין.

קרעדיט־אינסטיטוציעס

די פּאָיען־באַנק, גילדאָווא 5, איז געווען די עלטסטע

אידישע קרעדיט־געזעלשאפט. זי איז געגרינדעט געווארן אין 1901 און האט א קורצע צייט געוואונען דעם צוטרוי פון דער אידישער באפעלקערונג און דערווארבן א גרויסע קליענטור, מיט א מיליאן רובל דעפאזיטן. דער הויפט־צוועק איז געווען צו געבן די מיטגלידער קלענערע הלוואות. אין משך פון דער ערשטער מלחמה איז איר טעטיקייט איבער־געריסן געווארן אין ווידער אנגעהויבן עקזיסטירן ביי דער ערשטער דייטשער אקופאציע. די צייט איז אבער געווען א זייער קריטישע. ערשט אין 1924, וען די פוילישע וואליוטע איז סטאביליזירט געווארן, האט די באנק אנגעהויבן צו פירן א נארמאלע טעטיקייט און פון דעמסטמאל זיך שטארק אנט־וויקלט פון יאר צו יאר. אין 1931 האבן די דעפאזיטן דער־גרייכט איבער 3 מיליאן זלאטע. אין אנהויב 1931 האט די באנק געציילט ביי 2,800 מיטגלידער.

שטאטישע קרעדיט געזעלשאפט, איז געגרינדעט גע־ווארן אין 1907 און האט אנטוויקלט א וויכטיקע טעטיקייט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. דעם 1טן יאנואר 1921, האט די געזעלשאפט ווידער אנגעהויבן צו ארבעטן. די באנק האט זיך געפונען אויף קאשטשישקא 17.

האנדל און אינדוסטריע־באנק, וואס איז געווען אויף קאשטשישקא 13, איז געגרינדעט געווארן אין 1910. זיי האבן איבערגעריסן די טעטיקייט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און באנייט ווידער אין 1922. אין די לעצטע יארן איז זי געווען צווישן די סאלידסטע קאפעראטיוע בענק אין פוילן.

די בעלי־בתים באנק, אויף רינעק קאשטשישקא 17, איז געגרינדעט געווארן אין 1928.

די קאלאניאל־באנק, אדער קאלאניאל סוחרים באנק, וואס איז געווען אויף פילסודסקיגא 1, איז געגרינדעט ge־ווארן פון מיטגלידער פון דעם סוחרים־פארײַן. שפעטער איז די באנק פארוואנדלט געווארן אין א זעלבסטשטענדי־קער פינאנס־אינסטיטוציע.

די קאפעראטיוע פאלקס־באנק, איז געווען אויף שיענקעוויטשא 5. אין אויגוסט 1939, איז דער דירעקטאר פון דער באנק געווארן ב. פלוימענבוים.

אנפראצענטיקע הילפס ליי־קאסע ביים קרייז סוחרים־פאראיין, איז געגרינדעט געווארן דעם 1טן יולי 1926, אלס רעטונגס־קאמיטעט פאר דעקלאסירטע אידישע מענטשן. די ערשטע 300 דאלאר האט געגעבן דער „דזשאינט". דעם 1טן יאנואר 1928 איז דער רעטונגס־קאמיטעט לעגאליזירט ge־ווארן אונטער'ן נאמען „אידישע אנפראצענטיקע ליי־קאסע".

דאס קולטור־געזעלשאפטלעכן לעבן

אין זיינער א ווייטערדיקער וויכטיקער ארבעט, האט דוד קלעמענטינאווסקי געשריבן וועגן דעם קולטור־געזעלשאפטלעכן לעבן ביי די אידן אין ביאליסטאק. דער ארטיקל ווערט דא ווייטער געבראכט מיט געוויסע קירצונגען.

די פרעסע

אין משך פון די 20 יאר „דאס נייע לעבן" — „אונזער לעבן" האט די אידישע ביאליסטאקער געהאט ארויסגע־געבן נאך א ריי פון צייטונגען און צייטשריפטן:

„פאלקסבלאט" — א טאג־צייטונג, דערשינען אין זומער 1919, ארויסגעגעבן פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אונטער דער רעדאקציע פון מ. שטוטשינסקי. דער הויפט־מיטארבעטער איז געווען י. שטיינסאפיר. די צייטונג איז ארויסגעגאנגען נאר 2 חדשים.

„ביאליסטאקער שטימע" — א וואכנבלאט, דערשינען אין 1924. ארויסגעגעבן פון די מיטארבעטער: משה וויסאצקי, י. נ. שטיינסאפיר און מ. סיראטע. די צייטונג האט עקזיסטירט נאר אנדערטהאלבן יאר.

„ביאליסטאקער אידישער קוריער". דערשינען טעג־לעך, נאכדעם וועכנטלעך. ארויסגעבער איז געווען י. נ. שטיינסאפיר. אויך די צייטונג האט ניט געהאט קיין לאנגן קיום.

„ביאליסטאקער טעלעגראף", ארויסגעגעבן אין 1927 טעגלעך דורך מ. וויסאצקי. איז דערשינען נאר עטלעכע חדשים.

„נייע ביאליסטאקער שטימע" — א וואכנבלאט גע־גרינדעט אין 1929. ארויסגעבער מ. וויסאצקי (מיט דער מיטהילף און נאענטער מיטארבעט פון דוד סאהן, פון ניו־יארק). דערשינען איבער 200 נומערן און זיך אפגעשטעלט.

„ביאליסטאקער האנדלסצייטונג", דערשינען יעדן פרייטיק.

„אונזער שפיגל" — א וועכנטלעכער פאמיליע־זשורנאל.

„ביאליסטאקער עקספרעס".

„אונזער צייטונג".

„דער וועקער" — וועכנטלעכע אויסגאבע פון דער בונדישער ארגאניזאציע אין ביאליסטאק. אין אויגוסט, 1939, איז דערשינען א ספעציעלער נומער אונטער דער רעדאקציע פון מרדכי לעוו.

„אונזער וועג" — א וועכנטלעכע אויסגאבע פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין ביאליסטאק.

די צוויי פארטיי־צייטונגען זיינען דערשינען ניט רעגל־מעסיק.

„דאס ווארט" — א מיסיאנערישע צייטשריפט. א „מאנאט־שריפט פאר אנטוויקלונג פון רעליגיעזן לעבן", דערשינען זינט 1927 ביז 1934. רעדאקטאר איז געווען רעוו. פ. גראדישטש.

די אייניקע טעגלעכע צייטונג, וואס האט איבער־געוועלטיקט אלע שוועריקייטן און אין משך פון 20 יאר טאג אייז, טאג־אויס געדינט דער גייסטיקער אנטוויקלונג פון דער אידישער ביאליסטאק איז געווען „אונזער לעבן" און דאס א דאנק דעם הויפט־רעדאקטאר פסח קאפלאן, דעם פובליציסט, זשורנאליסט און ענערגישן כלל־טוער און זיינע אויסגעצייכנטע מיטארבעטער.

די רעדאקציע פון „אונזער לעבן" און פארוואלטונג פון פארלאג „פרעסע" איז אין 1939 באשטאנען פון:

פסח קאפלאן — שעף־רעדאקטאר. א. בערעזינסקי, י. רובינליכט און מ. גאלדמאן — מיטרעדאקטארן און פאר־וואלטונג־מיטגלידער. י. ל. שאצקי — רעדאקציע־מיט־ארבעטער. ב. גוטמאן — פארזיצער פון פארלאג „פרעסע". ב. רובין — אדמיניסטראטאר. ר. רייסנער, ח. מאטינקא און

וו. רייסער — פֿאַרוואַלטונג־מיטגלידער. וו. סולקעס — קאָרעקטאָר.

אין גורל׳דיקן יאָר 1939, איז דערשינען דער לעצטער זאַמלבוך „אונזער יובל 1939 — צוואַנציק יאָר", מיט אַ צייכנונג פון קינסטלער י. ראַזאַניעצקי — אַ טורם־בנין, מיט דער אויפשריפט „דאָס נייע לעבן", אויפֿן ערשטן שטאָק אין „אונזער לעבן", אויפֿן פינפטן שטאָק. דער טורם־בנין איז ביים פינפטן שטאָק ניט פֿאַרענדיקט, אַ סימן אַז זיי האָבן זיך געקליבן צו בויען ווייטער און ווייטער, העכער און העכער... דאָס יובל־בוך איז געווען דער לעצטער גרויסער אויפטו פון פֿאַרלאָג.

דער פֿאַרלאָג „פֿרעסע" האָט אַרויסגעגעבן דעם „ביאָליסטאָקער לעקסיקאָן" אין יאָר 1935, אונטער דער רעדאַקציע פון פּסח קאַפּלאָן, י. שאַצקי, מ. גאָלדמאָן, א. זבאַר און א. ברעזינסקי. עס אַנטהאַלט ביאָגראַפֿיעס פון ביאָליסטאָקער אידישע פֿרעזענלעכקייטן, כאָטש אַ סך פעלן דאָרט.

דער פֿאַרלאָג האָט אויך אַרויסגעגעבן ווייטערדיקע אויסגאָבעס פון פּסח קאַפּלאָנ׳ס „קרילאָוו׳ס משלים" אין אידישער איבערזעצונג. די פּריערדיקע אויסגאָבן זיינען געווען אַרויסגעגעבן דורך דער ביאָליסטאָקער „קולטור־ליגע" אין 1917 און דורכ׳ן פֿאַרלאָג „אלבעק" אין די יאָרן 1921־1922. וועג מיר דערמאָנען שוין די „קולטור־ליגע", ווילן מיר פֿאַרצייכענען אַ וויכטיקן היסטאָרישן פֿאַקט, אַז זי האָט אין 1918 געשאַפֿן אַ קאָמיטעט אויסצוארבעטן אויס־לייג־כללים פֿאַר אידיש. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון פּסח קאַפּלאָן, יעקב פֿאַט און מרדכי כמעלניק. די דאָזיקע כללים זיינען געווען דער באַזיס פֿאַר דער אָרטאָגראַפֿיע פון „אונדזער לעבן" און די פֿאַרלאָגן „אלבעק" און „פֿרעסע". אין דער אידישער קולטור־וועלט זיינען די כללים פֿאַר־צייכנט אַלס „ביאָליסטאָקער אויסלייג".

אין 1939 האָט דער פֿאַרלאָג „פֿרעסע" אויך אַרויס־געגעבן „די ביבלישע געזאַנגען" פון פּסח קאַפּלאָן אין 3 ביכער, כמעט דעם גאַנצן תנ״ך, די 5 מגילות אין אידיש אין דיכטערישער פֿאָרם. עס איז אין דעם פֿאַרלאָג נאָך דער־שינען „דער רמב״ם" פון פּסח קאַפּלאָן און א. ברעזינסקי׳ס „די חרוב׳ע היים".

אין יאָר 1939 איז אויך דערשינען „פּראַקטישע אַריפ־מעטיק" פון מרדכי זאַבלודאָווסקי.

אידישער ליטעראַטן־און זשורנאַליסטן־קרייז

דער אידישער ליטעראַטן־און זשורנאַליסטן־קרייז איז געגרינדעט געוואָרן דעם 17טן אָקטאָבער, 1921, אויף דער איניציאַטיוו פון: נ. זאַבלודאָווסקי, פ. קאַפּלאָן, א. קאַטיק, א. אַלבעק, י. ל. שאַצקי, מ. גאָלדמאָן, ד. סאָפיר און נ. גלאָ־גאָווסקי. דעם 7טן יולי, 1926, איז דער קרייז לעגאַליזירט געוואָרן. דעם 2טן דעצעמבער, 1927, האָט דער קרייז געעפנט אַ יהואָש־לייען־זאַל, וועלכער האָט נאָך עקזיס־טירט אין 1939.

אין יאָר 1927 האָט דער ליטעראַטן־קרייז איינגעאָרדנט אַ קונסט־אויסשטעלונג פון דעם נאָך יונגן קינסטלער בן־ציון ראַבינאָוויטש (בען), וועלכער איז שפּעטער אַוועק קיין פֿאַריז און איז היינט איינער פון די בעסטע קינסטלער אין פֿראַנקרייך.

לויט דער מיטגלידער־רשימה פון דעם ליטעראַטן־און זשורנאַליסטן־קרייז פון יאָר 1933 איז די ליטעראַריש־זשורנאַליסטישע משפּחה פון ביאָליסטאָק באַשטאַנען פון: א. אַלבעק, א. ברעזינסקי, מ. מ. בערך, מ. גאָלדמאָן, י. וואַר־שאָווסקי, צ. ווידער, ח. וויסאָצקי, מ. וויסאָצקי, נ. זאַבלו־דאָווסקי, מרדכי זאַבלודאָווסקי, א. זבאַר, א. טריזשאַ־נאָוויטש, ל. טרעשטשאַנסקי, ב. טאַבאַטשינסקי, ש. לאַמפּערט, י. ליס, דר. י. לוקאַטשעווסקי, ש. לעוו, ד. סאָפיר, א״ש עמיאל, ל. פּאַיאַנס, י. פּוריע, א. פּייגין, פּ. קאַפּלאָן, ל. ראַזנטאָל, י. רובינליכט, י. רוזשאַנסקי, י. ל. שאַצקי, י. נ. שטיינסאָפיר, י. שאָפּיראָ און נ. שיינבערון.

אין 1939 איז פֿאַרזיצער געווען מ. וואַדיאס.

אידישע בוכהאַנדלונגען

דער ערשטער פּיאָנער אויפֿן געביט פון בוכהאַנדל איז אין ביאָליסטאָק געווען דער מוכר־ספרים עדלשטיין (דער קאָלנער). די בוכהאַנדלונג האָט עקזיסטירט דריי דורות. זיין אייניקל, אלי׳ טיקאָצינסקי, האָט אַריינגענומען אין זיין גע־שעפט אויך די העברעאישע און מאָדערנע אידישע ליטע־ראָטור. די בוכהאַנדלונג האָט זיך פֿאַרמאָכט אין יאָר 1938. עס האָט אויך עקזיסטירט אין דערזעלבער צייט אַ בוכ־האַנדלונג פון משה גליק, און אַ בוכהאַנדלונג פון אייזיק פּעשעס.

די ערשטע מאָדערנע בוכהאַנדלונג איז געווען פון טיקאָצקי אין די „ברעמלעך". זי איז שפּעטער אַריבער צו זיין איידעם יוסף קאַגאַן און נאָכדעם צו זיין זון לעאָן קאַגאַן, וועלכער האָט אַריבערגעפירט דאָס געשעפט אויף ניקאָ־לאַיעווער (סענקעוויטשע) גאָס און בייַ דער בוכהאַנדלונג איינגעאָרדנט אַ ליי־ביבליאָטעק. די ערשטע ליי־ביבליאָטעק האָט געהאַט כתריאל קאַפּלאָן, אַ פּעטער פון פּסח קאַפּלאָן.

אַן עכט־אייראָפּעאישן אויסזען האָט געהאַט די בוכ־האַנדלונג פון ה. קויפמאָן. די משכילים און חובבי־ציון האָט זיך גרופּירט אַרום דער ביבליאָטעק פון דן ליפשיץ, וועלכע איז שפּעטער איבערגענומען געוואָרן פון זיין ברודער שמואל ליפשיץ. זי האָט עקזיסטירט ביז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין די אידישע אַרבעטער־קרייזן איז געווען זייער פּאָפּולער די ביבליאָטעק פון אברהם קאָטיק, וועלכער האָט אין אָנהויב צוואַנציקסטן יאָרהונדערט געגרינדעט זיין פֿאַר־לאָג „קולטור", וואו עס האָט געאַרבעט אַ געוויסע צייט אברהם רייזען. אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט אויך עקזיסטירט אַ בוכהאַנדלונג פון קאָטשקאָוויטש.

אינדיצקי׳ס בוכהאַנדלונג אויף גילדאָוע גאָס און ליפֿאָוע איז געווען פֿאַרבונדן מיט אַן אָגענטור פון אידישע צייטונגען. דאָס געשעפט האָט שפּעטער געפירט זיין זון.

אין 1939 האָבן אויך עקזיסטירט די בוכהאַנדלונגען ב. גליק, א. קויפמאָן און ל. קאָגאַן.

סצענישע קונסט

איינע פון די אינטערעסאַנטע קולטור־אינסטיטוציעס אין ביאָליסטאָק איז, בלי־ספק, געווען דער דראַמאַטיש־מוזי־קאָליש־ליטעראַרישער פֿאַראיין „אידישע קונסט", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין 1906, און האָט אין זיין שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפֿן קולטורעלן און אפילו אויפֿן פֿאָליטישן לעבן פון אידישן ביאָליסטאָק.

דאָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ קרייז פון ליב־האָבער ווי: יעקב טאָפּיצער, אַנאַ האָראָדישטש, י. א. באַצער,

י. גאָלדשמידט, סאָפירשטיין, אַנא מירקין, דאָרא מאָוושאָוויטש און סאָלאָוויטשיק. אין 1907, ווען זיי האָבן באָקומען די דערלויבעניש פון דער מאָכט, האָט זיך געעפנט די דראָמאָטישע סעקציע מיט דער אויפפירונג פון דער פּיעסע „ליידן און שאָפן" פון יעקב פּאָט אין טעאָטער „האַרמאָניא". אין 1908 האָט די רעגירונג באָשטעטיקט די סטאָטוטן פון פאַריין. פאָרזיצער איז געווען דר. הורוויץ.

דעם 29טן יולי, 1909, האָט דער העברעאישער לערער נחום צמח אויפגעפירט מיט אַ גרופּע אַמאָטאָרן פון דער „אידישער קונסט" די ערשטע פאָרשטעלונג „מוסר נער הרע". דאָס איז געווען דער ערשטער פּרוואו, וואָס האָט שפּעטער געפירט צו דער שאָפונג פון „הבימה". דעם 26טן מאי, 1912, איז אויפגעפירט געוואָרן „שמע ישראל" פון אָסיפּ דימאָוו, אידיש איבערזעצט פון פּסח קאָפלאָן.

ביים פאָראיין האָט זיך אויך אַרגאַניזירט אַ כאָר, מיט וועלכן פּסח קאָפלאָן און זיין אָסיסטענט הירש גראָאָווסקי האָבן דיריגירט. נאָך פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה און בעת דער מלחמה האָט דער פאָראיין אָפּגעשטעלט זיינע אַקטיוויטעטן. נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן אָקופירט די שטאָט האָט דער פאָראיין, אין 1915, ווידער אויפגעלעבט. ער איז געוואָרן רעאָרגאַניזירט דורך פּסח קאָפלאָן און יעקב פּאָט.

ביים סוף פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט דער קרייז אָרום דער „אידישער קונסט" זיך אָנגעהויבן שטאַרק אינטערעסירן מיט אידישער פּאָליטיק און האָט געשאָפן די אידישע פאָלקס־פּאַרטיי, וועלכע האָט געגרינדעט די ביאָליסטאָקער „קולטור־ליגע" און געלייגט דעם יסוד פאַר דער טעגלעכער צייטונג „דאָס נייע לעבן".

די פּיאָנערן פון אידישן טעאָטער און קינאָ זיינען געווען אין ביאָליסטאָק יאָסל בערמאַן און חיים גורוויטש, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט'ן טעאָטער „האַרמאָניע" און שפּעטער אויך מיט „ראָסקאָש". אין 1908 האָבן זיי אויף ליפּאָוע אויסגעבויט דעם קינאָ „מאָדערן". שפּעטער האָבן זיי אויך איבערגענומען דעם „אילוזיאָן" און „וועס מיר".

אין 1912 האָבן זיי איבערגעבויט די אָפּגעברענטע טוך־פאַבריק פון ליטערער און געמאַכט דעם טעאָטער „פּאָלאָס", וואו די „אידישע קונסט" האָט בעת דער דייטשער אָקופּאַציע איינגעאָרדנט די פאָרשטעלונגען פון איר דראָמאָטישער סעקציע און שפּעטער האָט דאָרט געשפּילט אַ שטענדיקע אידישע טרופּע אין משך פון 4 יאָר.

אין 1939 ווערט דער „פּאָלאָס"־טעאָטער אָנגעפירט דורך די זין פון די גרינדערס. עס איז ווידער געוואָרן אַן אָרט פאַר אידישע ליטעראָרישע, מוזיקאָלישע און קולטור־אונטערנעמונגען.

אין 1915 האָט זיך אויך געגרינדעט דער „הזמיר", אַ ציוניסטישער כאָר מיט אַן אָרקעסטער פון 40 מאַן, אָבער סוף 1916 איז ער אָריבער צו דער „אידישער קונסט".

אין 1926 איז אויף דער איניציאַטיוו פון י. טאָפּיצער און וו. בובריק געשאַפן געוואָרן אַ אידישער רעווי־טעאָטער „גילאָרינאָ" (גילה־רינה). מיטן ליטעראָרישן טייל האָבן זיך פאָרנומען: פּ. קאָפלאָן, גאָלדמאַן, מ. כמעלניק און מאַנדל־ברויט. דער מוזיקאָלישער לייטער איז געווען צ. בערמאַן און די קינסטלערישע דעקאָראַטיוע אָרבעט איז געלעגן אין די הענט פון י. ראָזאָניעצקי און ב. ראָבינאָוויטש. עטלעכע יאָר שפּעטער האָט דאָס טעאָטער אויפגעהערט צו עקזיסטירן. דער אידישער טעאָטער „יונג־סטודיע" איז אָנגעפירט געוואָרן פון ש. קאָזאָק. אין מאי, 1939, איז אין טעאָטער „פּאָלאָס" נאָך אויפגעפירט געוואָרן אַ רעווי פאָרשטעלונג פון דער דראָמאָטישער סעקציע ביים קיבוץ „עמל". עס האָט אויך געשפּילט דער אידישער טעאָטער „עמך".

פּלאָסטישע קונסט

די פּלאָסטישע קונסט פון ביאָליסטאָקער אידישע קינסטלער, האָט זינט 1924 פאַרנומען אַ וויכטיקן און אין אַ געוויסער צייט אפילו דעם ערשטן פּלאַץ צווישן דער אידישער קונסט אין פוילן.

דער פאָפולערסטער קינסטלער־מאָלער אין ביאָליסטאָק איז געווען בן־ציון ראָבינאָוויטש, אַ זון פון שלמה־יעקב ראָבינאָוויטש, וואָס האָט אָנגעהויבן זיינע קינסטלערישע אַרבעטן אויפ'ן בוידעם־שטיבל פון זיין פאָטער. זיינע אויסשטעלונגען אין ביאָליסטאָק, וואַרשע, ווילנע אין די יאָרן פון 1927 ביז 1930 האָבן אים געבראַכט איין דערפאָלג נאָכ'ן אַנדערן. אין 1930 האָט ער פאָרלאָזן ביאָליסטאָק און איז אָפּגעפאָרן קיין פּאַריז אָלס סטיפּענדיאָנט פון ביאָליסטאָקער מאָגיסטראָט. זיינע ערשטע בילדער, אונטערגעשריבן מיט זיין אָפּגעקירצטן נאָמען „בעז", האָבן אים שוין אַוועקגעשטעלט אין די ערשטע רייען פון די פאַריזער קינסטלער.

די אויסגעשטעלטע פּייזאָזשן פון מ. דוניעץ, אין 1930 אין וואַרשע, האָבן אים געבראַכט אַ גרויסן דערפאָלג. ער האָט שפּעטער אָריבערגעטראָגן זיין קינסטלעריש שאָפן אין ווילנע.

י. ראָזאָניעצקי איז אויך אָריבערגעפאָרן קיין פּאַריז מיט אַ סטיפּענדיע פון ביאָליסטאָקער מאָגיסטראָט. נאָכדעם ווי ער האָט דאָרט פאָרבראַכט אַ יאָר איז ער געקומען צוריק קיין ביאָליסטאָק. אין 1939, אַ חודש פאָר'ן חורבן, איז דער־שינען אַ רעפּראָדוקציע פון זיין בילד „זאָמענהאָפ'ס געבורט־הויז". י. טינאָוויצקי איז געפאָרן קיין דייטשלאַנד און דאָרט שטודירט אין קעניגסבערג און אָפּנבאַך. ער איז צוריקגעקומען קיין ביאָליסטאָק אָלס ערשט־קלאָסיקער גראָפיקער. הענאך פּרעס האָט זיך אָפּגעגעבן אַ לענגערע צייט מיט פּעדאַגאָגישער טעטיקייט אין די ביאָליסטאָקער שולעס אָלס צייכן־לערער. שפּעטער האָט ער אויסגע־שטעלט זיינע בילדער אין וואַרשע מיט דערפאָלג.

נאָטע קאָזלאָווסקי איז געווען אַ קונסט־לערער אין די ביאָליסטאָקער צישאָ־שולן. ער איז שפּעטער געווען איינער פון די באָדייטנדסטע אידישע מאָלער־קינסטלער אין אָמעריקע. אין 1938 האָט ער, נאָך אַ לענגערער רייזע קיין ישראל, אַרויסגעגעבן אַן אָלבום מיט אויל־בילדער פון דאָר־טיקע לאַנדשאַפטן און טיפּן.

ספּאָרט־קולטור

די אידישע ספּאָרט־באָוועגונג אין ביאָליסטאָק האָט זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן נאָך אין יאָר 1918, מיט דער גרינדונג פון ספּאָרט־קלוב „מכבי". היות דער קלוב האָט פונקציאָנירט אַן דער אָפּיציעלער דערלויבעניש פון דער מאָכט, איז זיין טעטיקייט אָפּגעשטעלט געוואָרן. אין 1920 האָבן פנחס גינזבורג און שמחה לעווין געגומען די אינציאַ־טיוו צו באָקומען די אָפּיציעלע לעגאָליזאַציע, וועלכע איז ערשט אין 1923 געגעבן געוואָרן, אָבער ניט אויפ'ן נאָמען „מכבי", אַ סימבאָל פון אידישער העלדישקייט, נאָר אויפ'ן נאָמען „אידישער ספּאָרט־קלוב" (איסק). פאָרזיצער איז גע־וואָרן יעקב בעקער; וויצע־פאָרזיצער, שמעון סאָקאָלסקי.

עס זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן סעקציעס פאַר גימנאַסטיק, לייכט־אַטלעטיק, פוטבאָל און טענים.

אין 1932 האָט ביאַליסטאָק געהאַט 5 ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס: אידישער ספּאָרט־קלוב, „מכבי", „שטראָל", „מאָרגנשטערן" און „הפּועל". די לעצטע דריי זיינען געווען אַרבעטער־גרופּעס.

אין 1939 האָבן עקזיסטירט נאָר 3 ספּאָרט־קלובן: „איסק־מכבי", „הפּועל", און „נורדיה". דער פאָרזיצער פון „איסק־מכבי" איז געווען דר. פינעס.

שאַך־קלוב

אין ביאַליסטאָק זיינען שטענדיק געווען זייער גוטע שאַך־שפּילער. דער שאַך־טשעמפּיאָן עקיבא רובינשטיין איז געווען אַ ביאַליסטאָקער. אָבער ערשט אין 1922 האָט זיך געבילדעט אַ יוגנט־גרופּע פון שאַך־שפּילער, וועלכע האָט ניט זייער אַקטיוו און ניט רעגלמעסיק פונקציאָנירט.

אין יאָר 1924, וועו עס האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע עלטערע שאַך־שפּילערס, האָבן זיך די ביידע גרופּעס פאַריניקט און באַקומען די לעגאַליזאַציע פון דער מאָכט. אין 1925 האָט דער קלוב שוין אויך געהאַט אַן אייגענעם לאָקאַל. אין יאָר 1926 איז פאָרגעקומען דער ערשטער שאַך־טורניר. אהרן זאַבלודאָווסקי איז דאָן געוואָרן דער שאַכמייסטער פון ביאַליסטאָק.

געזעלשאַפטלעכע און הילפס אינסטיטוציעס

די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן אין די יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, געהאַט פאַרשיידענע וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע און הילפס־אינסטיטוציעס. דאָס איז געווען פון גרויסער באַדייטונג פאַר גרויסע טיילן פון דאָרטיקן ישוב. צווישן די דאָזיקע אינסטיטוציעס זיינען געווען: „אָרט", וועמענס פאַך־שולן האָבן געלערנט נוצלעכע פאַכן דער אידישער יוגנט, אויך דערוואָקסענע; „אָזע" — „טאָז", וואָס האָט געהאַט די מעדיצינישע השגחה איבער אידישע קינדער און אָפּגעהיט דאָס געזונט און היגיענע פון אָזעלכע: „לינת הצדק", די מיטגלידער פון דער חברה פלעגן נעכטיקן ביי קראַנקע אידן און אַרויסגעוויזן אַנדערע הילף; „לינת חולים", האָט געהאָלפן שטיצן אָרימע קראַנקע אידישע משפּחות, וואָס האָבן זיך געוויטיקט אין הילף; „צענטאָס", די אינסטיטוציע האָט זיך פאַרנומען מיט זאָרגן און פאַרזאָרגן אידישע יתומים; „ברויען שוץ־פאַראיין", האָט זיך פאַרנומען מיט געבן הילף און אויך סאָציאַלע שוץ געפאַלענע אידישע פרויען, געשאָפן אַרבעט פאַר עלענדע פרויען און מיידלעך, געגרינדעט קורסן פאַר שטוב־אַרבעט, געפירט אַ קאָמף קעגן פרויען־האַנדל א. ד. ג.; „מרפּא", די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט זיך באַשעפטיקט מיט באַקעמפן טובערקולאָז־קראַנקהייטן, געשיקט קראַנקע אין ספּעציעלע סאַנאַטאָריעס; „אידישע אינוואַלידן", דער פאַראיין פון אידישע מלחמה־אינוואַלידן האָט זיך פאַרנומען מיט העלפן און באַשיצן די רעכט פון אידישע מלחמה־אינוואַלידן, אויך מעדיצינישע הילף פאַר די אינוואַלידן און פאַר זייערע פרויען און קינדער; „גמילות־חסדים", די אינסטיטוציע האָט געהאָלפן נויטבאַדערפטיקע אידן מיט הלוואות אָן פּראָצענט, וואָס איז געווען אַ גרויסע פאַרלייכטערונג פאַר אָזעלכע אידן; „מכלכשר", די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט אויף אַ סיסטעמאַטישן וועג פאַרזאָרגט מיט כשר עסן אידישע זעלנערס ווי אויך אידישע אַרעסטאַנטן אין די טורמעס.

דר. יעקב סאָקאָל

זכרונות פון אידישן שפּיטאָל

דורכבלעטערנדיק

נומערן פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע", האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף אַ בילד פון דעם ביאַליסטאָקער אידישן שפּיטאָל. און וואָס מער איך האָב געקוקט אויף דעם בילד, אַלץ נאָענטער האָבן מיך מיינע זכרונות אַריבערגעטראָגן צו דער צייט, ווען איך האָב אין אָט דער באַרימטער אידישער אינסטיטוציע פאַרפולקאָמט מיין פּראָקטיש וויסן. דער ביאַליסטאָקער אידישער שפּיטאָל איז דאָך עפּעס אַ שם־דבר, ס׳איז דאָך אַ גלאַרייכע בלאָט אידישע געשיכטע, אַ שטיק געשיכטע פון אַ פּלוצלונג איינגעזונקענעם אידישן לעבן, וואָס האָט פאַרמאָגט אַזוי פיל פיינע קאָלירן, און וואָס איז אַזוי אומ׳רחמנות׳דיק אָפּגעווישט געוואָרן.

אָט די באַרימטע אינסטיטוציע וואָלט איצט געפייערט דעם 120 יאָריקן יובילי. אירע אַרכיוון וואָלטן געקענט דערציילן וועגן וואונדערבאַרע זאַכן, וואָס האָבן ניט בלויז אַ שייכות צום אידישן ישוב פון ביאַליסטאָק, נאָר וועגן אַ הומאַניטאַרער טעטיקייט, וואָס האָט ג׳שמ׳ט ווייט, ווייט מחוץ ביאַליסטאָק און ניט נאָר צווישן אידן.

דער אידישער שפּיטאָל האָט זיך פאַרדינט אַזאַ הויכע רעפוטאַציע ביי אַלע קרייזן פון דער באָפעלקערונג, אַז די העכסטע רעגירונגס באַאַמטע, און אפילו ביטערע שונאים פון דעם אידישן פאָלק זיינען אָנגעקומען צו זיין הילף אין פאַל פון אַן ערנסטער און קאָמפליצירטער קראַנקהייט. באַזונדערס זיינען אויף אַ גלענצענדן אופן אַוועקגעשטעלט געוואָרן זיינע מעדיצינישע און כירורגישע אָפּטיילונגען. הונדערטער און הונדערטער חולאים פלעגן טאָג־טעגלעך באָנוצן די אַמבולאַטאָריע פון דעם שפּיטאָל און לרוב באַאַנדלט ווערן גאָנץ אומזיסט פון דאָקטוירים, גרויסע ספּעציאָליסטן, אויף אַלערליי געביטן פון מעדיצינישער וויסנשאַפט.

די דאָזיקע אינסטיטוציע איז געווען מער ווי אַ הייל־אַנשטאַלט; פאַר דעם יונגן אידישן דאָקטאָר איז זי געווען אַ המשך פון דעם אוניווערסיטעט, ווייל ער האָט באַקומען די מעגלעכקייט אויסבערייטערן זיין וויסן סיי פראָקטיש, סיי טעאָרעטיש.

ביים שפּיטאָל פלעגן יעדע וואָך געהאַלטן ווערן פאַרטראָגן, וואָס זיינען אַראָנזשירט געוואָרן פון דער מעדיצינישער געזעלשאַפט, און אַזוי אַרום איז ער אויך געווען אַ טעמפּל פון מעדיצינישן וויסן, וואו מען האָט געלערנט און שטודירט מיט התמדה. אויך פראָקטישע קלינישע לעקציעס פלעגן דאָרט אָפט איינגעאָרדנט ווערן. דערפאַר טאָקע האָבן זיך אַרום שפּיטאָל גרופּירט אַ סך יונגע דאָקטוירים און סטודענטן פון מעדיצין.

די לעצטע יאָרן פאַר דער מורא׳דיקער קאַטאַסטראָפע איז דער הויפּט דירעקטאָר פון דעם שפּיטאָל, וואָס האָט פאַרנומען אַ גאָנצן גרויסן שטח אויף דער וואַרשעווער גאָס (אַמאָליקע אָלעקסאַנדראָווסקע), געווען דער אויסגעצייכנטער אינטערניסט דר. קאָפּלאָן. אין דער כירורגישער אָפּטיילונג האָט מען נאָך אָלץ געטראָפן דעם אָלטן, שטאָלצן דר. ס. ראָזענטאָל; און אָלס אָרדענאַטאָר פון דעם מעדיצינישן דעפּאַרטמענט איז געווען דר. פרישמאָן, אַן איידעם פון

דעם לעדער־פאַבריקאַנט בעקער. דר. פרישמאַן האָט מערערע יאָרן פאַרבראַכט אין באַרימטע אויסלענדישע קליניקס און האָט פאַרמאַגט אַ סך וויסן און דערפאַרונג. אגב, איז די מעדיצינישע אָפּטיילונג געשטאַנען אויף אַזאַ הויכער מדרגה, אַז מען פלעגט צו איר אַריבערשיקן אַלע קאַמפליצירטע פאַלן פון דער גאַנצער וואיעוואדשאפט.

אַן אינטערעסאַנטער טיפּ, וואָס האָט אין זיך פאַרקערפערט דעם אידישן תלמיד־חכם, דעם געבילדעטן אייראָפּייער און דעם גרויסן מעדיצינער, איז געווען דר. לוקאַטשעווסקי. אַן אמת'ע האראפאַשניצע און אַ געטרייער פריינט פון די קראַנקע איז געווען פרוי דר. איינהאָרן.

מיט דער אָפּטיילונג פאַר אויערן, האַלדז און אויגן־קראַנקהייטן, האָבן אָנגעפירט די דאָקטוירים שאַצקי און גאָווזע. דר. שאַצקי (מאַניע דער אָקושאַרקע'ס אַ זון) איז געווען אַ נאַציאָנאַלער איד, געמוטן אַן אָקטיוון אָנטייל אין אַלגעמיינעם אידישן לעבן און האָט כסדר נאָענט געמוטן צום אַרצן אידיש ווייטיק און צער. אין דער כירורגישער אָפּטיילונג איז געווען אויך טעטיק דער ארבעטזאַמער און ערנסטער דר. טרייוואוש, אַ זון פון דעם באָקאַנטן אידישן כלל־טוער און אַדוואָקאַט טרייוואוש. דער קאַנסולטאַנט פון

אַ גרופּע דאָקטוירים פון אידישן שפּיטאָל

דער אָפּטיילונג פון הויט־קראַנקע איז געווען דער באַוואוסטער ספּעציאַליסט דר. קרינסקי.

און אָט דערמאָן איך זיך אין אַ גרופּע יונגע דאָקטוירים, מיט וועלכע ס'איז מיר אויסגעקומען צו אַרבעטן צוזאַמען אין די יאָרן 1936־1937. דאָס זיינען אַלץ געווען יונגע מענטשן, וועלכע האָבן גערעדט דורכגיין אַ זייער שווערן וועג, איידער זיי האָבן באַקומען די מעגלעכקייט זיך פּראַקטיש אויסבילדן אין אָט דעם באַרימטן שפּיטאָל.

שווער, זייער שווער איז אָנגעקומען אין יענע יאָרן דער אידישער יוגנט אַריינצוקומען אין די פּוילישע אוניווער־סיטעטן און פאַרזעצן זייער בילדונג. אַ טייל פון זיי, וועלכע האָבן נאָר געהאָט וועלכע עס איז ניט מעגליכקייט, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן קיין אויסלאַנד, קיין מערב איראָפּע. אָבער גאָר אַ סך האָבן ליידער געמוזט אויפגעבן זייערע חלומות וועגן הויכער בילדונג, און אַ טייל זיינען געווען געצוואונגען איבערצוריסן זייערע לימודים צוליב מאַטעריעלע זאָרגן.

און ווען מען איז שוין געווען גרייט מיט דעם שטודיום האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּרישע סדרה צרות, מ'האָט דאָך גע־דאַרפט אַריינקומען אין שפּיטאָל דורכמאַכן אַ יאָר פּראַקטישע ארבעט, וואָס הייסט דאָ אינטערנשיפ, און דאָס איז געווען ניט פון די גרינגע זאַכן. דער אָנטיסעמיטיזם אין פוילן האָט געבושעוועט, אַריינצוקומען אין אַן אָלגעמיינעם שפּיטאָל איז געווען כמעט אוממעגלעך, אפשר נאָר פאַר יחידי סגולה. האָבן אָבער אַלע געזוכט אַן אָרט אין אַ אידישן שפּי־טאָל; און פון אונזער גרופּע האָט נאָר אַ קליינער טייל זיך צוזאַמענגעטראָפן אין ביאָליסטאָקער אידישן שפּיטאָל.

אָט די גרופּע איז באַשטאַנען פון דר. וואַסילקאָווסקי, דר. סאָלאָווייטשיק; דר. גוטמאַן, די טאָכטער פון דעם באַ־קאַנטן ציוניסט דר. גוטמאַן, דר. קרופניק, דר. אייזנשטיין, דר. פישער, דר. קראַמאַזש (געשטאַמט פון גאָליציע), דר. לעווי און דעם שרייבער פון די שורות. איך וויל נאָר דער־מאָנען דעם דעמאָלדיקן סטודענט פון מעדיצין פּערל־מוטער, וועלכער איז געווען זייער אַ פּאַיקער יונגערמאַן.

אין דער זעלבער צייט האָבן מיר שוין פאַרמאָגט אין אונזערע רייען די ערשטע ביאָליסטאָקער טאָלאָנטן פון דעם יונגן מעדיצינישן דור: דר. קלעמענטינאָווסקי און דר. נאָווגרודסקי, וועלכע האָבן שוין פּראָקטיצירט און זיך באַליבט געמאַכט צווישן דער אידישער באָפעלקערונג.

די דאָזיקע יונגע דאָקטוירים זיינען, צוזאַמען מיט זייערע עלטערע קאָלעגן, ביז צו דער לעצטער מינוט גע־שטאַנען אויף זייער פּאָסטן און דערהאָלטן דאָס לעבן פון די פאַר־חלש־טע און פאַרמאָטערטע מאַרטירער פון דעם ביאָליסטאָקער אידישן קיבוץ.

דערמאָנען וויל איך נאָך דעם אַדמיניסטראַטיוון פאַר־וואָלטער פון אָט דעם רעטונגס אַנשטאַלט, א. קניאַזעוו, אַן ענערגישער און קלוגער מאַן; און דעם סעקרעטאַר פּאָזנאַנסקי, וועלכער איז געווען זייער באַליבט ביי אַלע־מען. א סך שווערע צייטן האָט דער שפּיטאָל איבער־געלעבט אין די לעצטע עטלעכע צענדליק יאָר: די ערשטע וועלט־מלחמה, די דייטשע אָקופּאַציע, שפּעטער די באָלשע־ויסטישע אינוואַזיע, די נייע פּוילישע מלוכה און ווידער אַ וועלט־מלחמה, מיט אַ נאָכישער אָקופּאַציע און פולשטענ־דיקן חורבן.

צווישן די בילדער וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געווארן אין דער „ביאָליסטאָקער שטימע", האָט דעם שווערסטן אייַנדרוק אויף מיר געמאַכט אוו מיך זייער צעבראָכן דאָס בילד, וואָס ווייזט, ווי מ'פירט אַוועק דעם פּערסונאַל פון דעם אידישן שפּיטאָל אויף דעם וועג קיין טרעבלינקע. זיי אַלעמען, מיינע חברים און מיטאַרבעטער די ערלעכע האָרעפאָשניקעס אויף דעם געביט פון מעדיצינישער הילף, וויל איך מיט מיינע באַשיידענע שורות מזכיר נשמות זיין.

ניט איך באַזיץ די נויטיקע מאַטעריאַלן, ניט איך בין באַרופן דערצו צו שרייבן אַן אויספירלעכע ארבעט וועגן דעם אידישן שפּיטאָל אין ביאָליסטאָק. דערמיט דאַרף זיך פאַרנעמען אַן ערנסטער פאַרשער און היסטאָריקער. פון מיין זייט, האָב איך געוואָלט צוטראָגן בלויז מיין ביסל זכרו־נות און אויסדריקן דעם יראת הכבוד פאַר אַ גרויסער אידי־שער רעטונגס־אינסטיטוציע, פאַר אַ לערן־אַנשטאַלט, וואו איך האָב פאַרפולקאָמט מיין בילדונג אַלס דאָקטאָר, פאַר אַ גרויסן מעדיצינישן צענטער, וואו עס האָבן אַמאָל גע־ווירקט אַזעלכע באָרימטע דאָקטוירים ווי: דר. רייגאַ־ראָזקי, דר. טרילינג, דר. פאַרשטערטער, דר. עפשטיין, דר. איסערסאָן, דר. זימאָן, דר. יאָקאָבסאָן, דר. קאָגאָן, דר. וואָלף, דר. פייגין און אַ סך אַנדערע. דער רוב פון זיי זיינען אומגעקומען מיט זייערע פאַציענטן, וועמען זיי האָבן כמעט אַ האַלבן יאָרהונדערט געטריי געדינט. כבוד זייער אַלע־מענס אַנדענק!

ב. טאַבאַטשינסקי

די גרויסקייט פון אַמאָליקן שול־וועזן

צו שרייבן וועגן ביאַליסטאָקער שול־וועזן, מיינט זיך טובלען אין שטרעבונגען, האָפענונגען און קאָמפן פון אַ דור, וואָס האָט פֿאַרמאָגט רעוואָלוציאָנערן מוט, שוואונג, גרויסע אידייען און גאולה־אידעאַלן; אַ דור וואָס האָט אַרום דעם אידעאַל פון גאולה־אידעאַלן, אַ דור וואָס האָט אַרום דעם אידעאַל פון סאָציאַליזם, מאַביליזירט מאַסן.

דאָס ביאַליסטאָקער שול־וועזן איז געווען אַן אויסדרוק ניט נאָר פון דער דינאַמישקייט פון דער שטאָט ביאַליסטאָק, נאָר אויך פון דער ברויזנדיקער שפּערישקייט אין לעבן פון מזרח־אייראָפּעאישן אידנטום. ביאַליסטאָק, די שטאָט פון „בונד", די שטאָט פון וועבער און גאַרבער, די שטאָט פון דעם היסטאָרישן באַגינען, אין וועלכן עס זיינען אייניגע וועבט געווארן די וואונדערלעכע טרוימען נאָך אַ געריכטער וועלט פאַר אַלעמען, די האָפענונגען פון מענטשלעכער אויסלייזונג.

ביאַליסטאָק האָט די ערשטע דורכגעפירט דעם גרויסן קאַמף פאַר רעכט אויף אַרבעט, די רעכט פון העלפט אויף העלפט מיט די פּוילישע אַרבעטער אין די טעקסטיל־פאַבריקן. זי איז געווען די שטאָט, וואָס האָט געבויגענע אין דרייען, מענטשן פון מורא און הכנעה, פאַרוואַנדלט אין קעמפער. די שטאָט פון דעם לעגענדאַרן זעלבטשוץ אין צייטן פון די פּאָגראָמען, וואָס האָט פאַרטיידיקט די גאַסן פון אַרימקייט, די הייזער פון נויט, — די דאָזיקע שטאָט האָט אויך געשריבן איינעם פון די שענסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון דער אידישער קולטור, פון דעם אידישן שול־וועזן.

שוין ביים אָנפאַנג האָבן די לערערס און שול־טוערס פון ביאַליסטאָק, מיט זייער ענערגיע און אונטערנעמונגס־גייסט, אָנגעשטעקט די שטעט און שטעטלעך וואָס זיינען געלעגן ביי די טייכן ביאַלע, בוג, ניעמאַן. צוזאַמען האָט מען געפּירט דעם גרויסן קאַמף פאַר נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייאונג, ביי וועלכע די אידישע שול איז געווען אַרויסגערוקט אויף דער פאָדערשטער פּאָזיציע: גראָדנע, וואַלקאָוויסק, פרוזשענע, ביעלסק, וויסאָקע־ליטאָווסק, סווישלאָטש, וואַשליקאָוו, סאָקאָלקי, קרינקי, זאָבלודאָוו, יאַשינאָווקע און נאָך שטעט און שטעטלעך אָרום, מיט עקשנות און גרענעצלאָזן אידעאַליזם איז דאָרט געבויט געווארן די שענסטע פּאָזיציע פון אידישן אָרבעטס־מענטש.

יעדער שטיין ביים בויען די שול איז געווען געוואָרן אין קדושה. יעדער טריט איז געווען אַ מאַרש פון דערוואָקטע מחנות, פון יחידים, פול מיט אידעאַליזם, וואָס האָבן אין האַרצן געטראָגן ליבשאפט, איבערגעבנקייט צו דעם אידישן קינד, צום נייעם דור וואָס האָט געדאַרפט איבערנעמען די ירושה פון נעכטן און געשטרעבט אַרייַנצוטראָגן אַ נייעם נוסח אין דער דאָזיקער גרויסער ירושה. ביאַליסטאָק האָט אין די שווערסטע יסורים־טעג פון די נאַצי־גענאָסאָנטפלעקט די מסירת נפש פון ווידערשטאַנד, די הערא־אישקייט פון אַ קאָלעקטיוו, אין וועמעס הערצער עס איז געווען אַזוי פיל קדושה געבונדן מיט גבורה. ביאַליסטאָק האָט אויף איר אייגענעם אופן זיך געראַנגלט מיט די דייטשע בעסטיעס, לענגער ווי אַנדערע שטעט. זעקס וואָכן האָט די דאָזיקע נישט־גלייכע שלאַכט געדויערט, אַ שלאַכט, אין וועלכער עס האָבן צווישן קדושים און טהורים אויך אָנטייל גענומען די קינדער פון אונזערע שולעס.

אין דער אומענדלעכער מגילה פון צער און צאָרן פון די לעצטע פאַר־מלחמה יאָרן, האָט ביאַליסטאָק געשריבן אירע אייגענע זייטלעך פון הערואיזם. זי האָט עס געקענט אַרויס׳כישופ׳ן אין אַ גרויסער מאָס אויך דערפאַר, ווייל עס האָבן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ אַרויסגעשטראָלט די אידישע לערערס, די תלמידים פון די שולן, דער אידישער קולטור־טוער. אין די נסיון־טעג זיינען זיי אַלע פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין העלדן.

די געשיכטע פון ביאַליסטאָקער שול־וועזן איז אין אַ גרויסער מאָס די געשיכטע פון די ביאַליסטאָקער אַרבעטער און פאַלקס־מענטשן. ביאַליסטאָקער שול־וועזן איז אין דעם זין געווען אַן אויסנאַם, זיינע טרעגער זיינען געווען אידישע אַרבעטער הויפּטזעכלעך, בונדיסטן און מיט זיי אַ דינער שיכט פון אידישער פאַלק־אינטעליגענץ. אַנגעהויבן האָט זיך די שול־באַוועגונג אין די גאַסן פון נויט, אין די הייזער פון פיין. אויף כאַנייקעס, דאָרט, וואו עס האָט געלעבט די אידישע אָרימקייט, וואו עס איז אַמאָל געשטאַנען אלימלכ׳ס ישיבה, אַ פּוסטע, אַ ליידיקע, איז אין 1912 געגרינדעט געוואָרן די ערשטע קינדער־הייַם, וועלכע האָט געטראָגן דעם נאָמען „גן־ילדים". עס איז געווען אַ קאָמפּראָמיס מיט די דאָמאָלטדיקע מפיצי־השכלה־טוער, וועלכע האָבן געוואָלט גראד דאָרטן פאָראַנקערן אַ העברע־אישן נאָמען. אידיש איז געווען נישט נאָר דאָס לשון פון די מענטשן פון די דאָזיקע גאַסן, נאָר זייער אינטימסטע פאַר־בינדונג מיט דער וועלט, מיט דעם אידישן פאָלק־לעבן.

אין אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו עס זיינען אַ ביסל פּרייער געוואָרן די פּאָליטישע פּענטס, וואָס האָבן געבונדן דעם אידישן אָרבעט־מענטש, וועו מען האָט געקענט פונאַנדערוויקלען די זעלבסטשטענדיקייט געבונדן מיט שפּערישקייט, איז די דאָמאָלטדיקע הונגעריקע מאָסע אויף דעם רוף פון „בונד", ס. ס. און פּועלי־ציון, צוזאַמען מיט דער ראַדיקאַל־נאַציאָנאַלער יוגנט, אַרויסגעקומען מיט לעבעדיקע אינסטיטוציעס, מיט דער „יוגנט־פאָראיין" שול, מיט דער „פּרץ־שול", מיט דער „גראָסער־שול", און פון זיי איז אויסגעוואקסן אַ גאַנצע קייט פון שולן און קולטור־בנינים, וועלכע האָבן מיט זייער גייסט אַרומגענומען אַלע טיילן פון שטאָט. אין די דאָזיקע שולן איז דאָס אידישע ליד אַרויסגעזונגען געוואָרן פון אַן ערך צוויי טויזנט אידישע קינדער מיט צעשטראָלטע פּנימ׳ער, גלאַנצנדיקע אויגן. קינדער, וועלכע האָבן געשלונגען יעדער ניי וואָרט אויף אידיש.

צענדליקער לערערס האָבן ביי דעם וואַרשטאָט פון דער שול זיך געלערנט לערעריי. ביי די שולן איז גלייך געגרינדעט געוואָרן אַ קורץ־טערמיניקער סעמינאַר פאַר לערער, וואו מען האָט זיך אין דער אַרבעט פאַרטיפט, זוכנדיק צו געפינען נייע טערמינען, נייע וועגן, ווי אַזוי

צוצוקומען צו דער נשמה, האָרץ און מוח פון אידישן פאָלק־קינד. פון דער ערשטער מינוט אָן איז דער ביאָליסטאָקער שול־וועזן געטראָגן געוואָרן דורך אַ כוואָליע פון נאָציאָנאַלער דערוואַכונג און פאָליטישער אַקטיווקייט פון פּיאָנערן לערערס און שול־טוערס, וועלכע זיינען צוזאַמען מיט די עלטערן פאָרוואַנדלט געוואָרן אין בויערס פונ׳ם שול־וועזן.

וועגן יעדן איינעם פון זיי וואָלט מען געקאָנט שרייבן בלעטער פון מסירת נפש, דערציילן ווי אַזוי מען האָט דעם לעצטן גראָשן אַוועקגעגעבן פאַר דער שול, ווי אַזוי וועבערס האָבן אין מיטן טאָג אָפּגעשטעלט די אַרבעט אין די פאָבריקן און עס איז געמאַכט געוואָרן אַ געלט־זאַמלונג, כדי צו געבן אַ מעגלעכקייט צו באָהייצן די שול, נישט צו דערלאָזן, אַז מען זאָל אַ שול צוליב דירה־געלט אַרויסוואַרפן אויף דער גאַס.

מעדעם־קרייז בייס "סקיף", 1930. דריטע פון רעכטס, צירל (בערקאָוויטש) שטיינגאַרט, איצט אין ניו יאָרק.

אין צענטער פון די געדיכטע אידישע פאָלקס־מאַסן האָט געלעבט און געווירקט די גראָסער שול. אין סאַמע מיטן פון שטאָט, אויף קאָסטשעלני גאַס, דאָרט, וואו עס איז אַמאָל געווען די געבוידע פון רוסישן העכערן געריכט, איז געשטאַנען די מענדעלע־שול. אויף וואַרשעווער גאַס — די פּרץ שול. אין דער סאַמע יחסנ׳דיקער גאַס, אויף בראַניצקע, וואו עס איז אַמאָל געווען די מלוכה׳שע קאָזיאָנע שול, איז געווען די יוגנט־פאַראיין־שול. די גן־ילדים שול איז פאַרוואַנדלט געוואָרן לעצטנס אין דער מיכאָלעוויטש־שול, די יוגנט־פאַראיין שול האָט באַקומען דעם נאַמען פון דעם פאַרזיצער פון דער צענטראָלער שול־אַרגאַניזאַציע, י. כמורנער.

אַרום די שולן האָט זיך געפירט אַ גרויסער קאַמף פאַר זייערע רעכט, פאַר זייער עקזיסטענץ. פעטיציעס פון צענדליקער טויזנטער אידישע פאָלק־מענטשן, אין וועלכע עס איז געפאָדערט געוואָרן רעכט פאַר אידיש און פאַר דער אידישער שול, מאַסן־מיטינגען, קינדער־צוגן איבער די גאַסן פון אונזער שטאָט, באַגלייט מיט מוזיק פון אַרקעסטערס. 12 הונדערט קינדער, צוזאַמען מיט עלטערן, לערערס און שול־טוערס האָבן מאַרשירט מיט אויפשריפטן „מיר פאָדערן רעכט פאַר אונזער שול! מיר פאָדערן סובסידיעס פאַר אונזערע שולן!״ דער ביאָליסטאָקער שול־וועזן האָט געזוכט אַרײַנצוציען אין דאָזיקן קאַמף אויך די פּוילישע אַרבעטער און די אידישע אינטעליגענץ.

עס זיינען פאַרגעקומען גרויסע און שווערע קאַמפן אין דער קהילה, אין די שטאָט־ראָטן, וואו די בונדישע פאַרשטייערס האָבן געקעמפט פאַר דער רעכט פון אידיש און פאַר אַנטשפרעכנדיקע סובסידיעס פון דער שטאָט־קאַסע אויף אויסצוהאַלטן די שולן. אַרויסגעוואָקסן פון אַ קינדער־היים, איז דער שול־וועזן געוואָקסן אין דער הויך ביי דער גימנאַזיע, וועלכע האָט זיך געפונען אויף פאַבריטשנע גאַס, אַ גימנאַזיע, געבויט אויף די זעלבע אופנים ווי די אידישע שולן.

אין דעם בראשית פון דער שול, וועז די קהילה האָט אין אַ גרויסער מאַס סובסידירט די שולן, איז דער שול־וועזן פון ביאָליסטאָק געווען פראָפאָרציאָנעל דער גרעסטער אין לאַנד. דאָמאָלט זיינען געווען צוויי שלום־עליכם־שולן, אַ דינעזאָן־שול, אַן אַנסקי־שול און אַ נעץ פון אַוונט־קורסן. אַ טייל פון די דאָזיקע שולן האָבן געמוזט שפּעטער צונויפגעגאַסן ווערן, כדי צו פאַרזיכערן זייער עקזיסטענץ. כאָראַקטעריסטיש, יעדן מאָל ווען עס איז אין אונזער ליטעראַטור אויסגעלאָשן געוואָרן די נשמה פון אַ שרייבער, איז גלייך אויף זיין נאָמען אויפגעאַנגען אַ בנין פון אַ אידישער שול. ווי אַ ליכטיקער טורעם אין די פינצטערע טעג פון גראָאַנגל פאַר ברויט און אַרבעט, פאַר רעכט און פרייהייט, איז די אידישע שול דאָמאָלט אַרויסגעוואָקסן ווי אַן אַנזאַג אויף אַ נייער בעסערער צוקונפט.

אין אירע קולטור־דערציערישע אַמביציעס האָט די שטאָט ביאָליסטאָק געוואָלט קאָנקורירן מיט וואַרשע און אַנדערע ווילנע. די ימים־טובים פון דער שול זיינען דאָ געווען אַ קוואַל פון פרייד פאַר טויזנטער אידישע פאָלק־מענטשן. אַ פאַרשטעלונג פון אידישע קינדער, איז איבערגע׳חזר׳ט געוואָרן אין גרעסטן טעאַטער פון שטאָט צו דריי און פיר מאָל. די כאָר־געזאָנגען, די ליטעראַרישע פאַרשטעלונגען, די פלאָסטישע טענץ, די דעקלאַמאַציעס האָבן אַרויסגערופן אַ יראת־הכבוד און ליבשאַפט פון דער מאַסע, און אירע אַנשטרענגונגען זיינען נאָכדעם געווען נאָך שטאַרקער. עס האָט אַמאָל אַ שול־טוער, אַן אַלטער אידישער וועבער, בעת איינעם פון אונזערע ימים־טובים, מיט געוויין אַרויסגעשריען: „איך האָב אויף דעם געוואָרט מיין גאַנץ לעבן״.

און דערפאַר האָט דער ביאָליסטאָקער שול־וועזן געקענט אויסהאַלטן די שווערסטע שטורעמס. עס איז נישט שווער געווען פאַר אַ אידישן וועבער, פאַר אַ אידישן גאַרבער און שניידער, אַפילו אין די צייטן פון אַרבעטאָזיקייט, צו ברענגען דעם שכר־לימוד פאַר דער שול, כדי איר אונטערצוהאַלטן, כדי צו פאַרזיכערן איר עקזיסטענץ. אַ דאַנק דעם דאָזיקן עקשנות׳דיקן ווילן, איז טאָקע די מיכאָלעוויטש־שול אויף כאַנייקעס גאַס געבויט געוואָרן דורך אַן אָפּצאָל פון יעדן אידישן אַרבעטער אין שטאָט, כדי דער בנין זאָל אין די גאַסן פון אַרימקייט אַרויסלייכטן צו די אידישע מענטשן און אויך אַנזאָגן די קריסטלעכע שכנים וועגן דער גרייטקייט ווייטער פאַרצוזעצן אונזער קאַמף פאַר רעכט און פאַר אונזער לעבן.

קרוב צו פופציק לערערס האָבן פאַרמאָגט די אידישע שולן אין ביאָליסטאָק. פופציק לערערס פון פאַרשיידענע טיילן פון לאַנד, געקומענע פון רוסלאַנד, ליטע און פוילן, אַ טייל ביאָליסטאָקער תושבים, מענטשן מיט פאַרשיידענע דיאָלעקטן, האָבן זיי פאַרוואַנדלט דעם אידישן לשון, דורך

זייער אַרבעט, אין אין האַרמאָנישער גאַנצקייט. פון פאַר־
שיידענע קלאַנגען האָבן זיי געשאַפן איין סימפאָניע, זיי
האָבן אויסגעגראָבן אַ לויטערן קוואַל, פון וועלכן עס האָבן
געשעפט אונזערע קינדער, די עלטערן און דער גאַנצער
אַרום.

די וואַלינער לערערס אַלפערסאָן, בראָדסקי, אַבעל־
מאָן, פישער, נעמאָיאַ, די פלוימענבוימס, די לערערס פון
פוילישן אין דער אידישער שול, די ביאַליסטאָקער לערערס
מרדכי רובינשטיין, א. פאָט־רובינשטיין, מ. זאַבלודאָווסקי,
ש. בראָטמאַכער, דאָמאַראָצקי, די פוילישע לערערס מיט
דער וויייקסיקייט פון פוילישן דיאַלעקט, די וואַלינער מיט
זייער מעלאָדישקייט, די ביאַליסטאָקער מיט זייער רוסיש־
פוילישן נוסח און דינאָמישקייט — אָבער צוזאַמען, בא־
פליגלט מיט אַ גרויסן וועלט־אויסלייזערישן אידעאַל פון
סאָציאַליזם, האָבן געבילדעט איין גרויסע משפחה, געטרייע
דינער אין דעם היכל פון דער אידישער שול. צו זיי, ביי דער
זייט און אַרום דער שול, זיינען געשטאַנען די שול־טוערס,
וואָס פון די טיפענישן פון אונזער לעבן זיינען זיי געקומען
אויסגעבענקטע נאָך אַ שול, וואָס זאָל האָבן אַן אידייע, אַן
אידאָאַל, געבונדן מיט טיפער הומאַניטעט, פרייהייט,
מענטשלעכקייט און אידישקייט אין איינעם.

אין דער פאַרוואָלטונג פון דער אידישער שול־אַרגאַני־
זאַציע, אין וועלכער איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין דער
פאָרזיצער די גאַנצע צייט פון איר עקזיסטענץ, זיינען
געזעסן צוזאַמען דער פּוצער פון אַ טעקסטיל־פאַבריק
ראובן חאַיאַט, די וועבער פּיניע פייגין און זיידל נאָוויסקי,
דער וועטעראַן פון אונזער שול־וועזן, דער גאַרבער פּתחיה,
דער אינזשיניער מרדכי זאַבלודאָווסקי, די באָרימטע פּעדא־
גאָגין ליובע קאַנעל, דער טרעגער זלמן, דער בוכהאַלטער
פון דער קראַנקן־קאַסע, ראוויז, א. דאמאראצקי, די נשמה
פון דער שול־אַרגאַניזאַציע, איר סעקרעטאַר פישל
קאַצענעלבויגן. זיי האָבן דאָס געבילדעט די אַנפירונג פון
דער שול, אַרום וועלכער עס איז געווען אַ מיטגלידער־
שאַפט פון הונדערטער און הונדערטער אידישע פאַלק־
מענטשן — דעם קעמפנדיקן אַקטיוו פון דער דאָזיקער
באָועגונג. אַרום דער שול איז אויך געווען אַקטיוו אַן
עלטערן־מאָסע, וואָס האָט מיט דער שול געלעבט. עס זיינען
געווען עלטערן־ראָטן, עלטערן־אוידיטאָריעס. די שול האָט
אויך פאַרמאָגט אַ ספּעציעלע צענטראַלע קינדער־ביבליא־
טעק, וועלכע איז געווען אַ טייל פון דער גרעסטער אידי־
שער ביבליאָטעק, דער שלום עליכם־ביבליאָטעק, מיט
60,000 ביכער אין אידיש און אַנדערע שפּראַכן.

מיט וואָס אַן ערנסטקייט און געטריישאַפט די פאַר־
האַרעוועטע טוערס האָבן באָטראַכט צוזאַמען מיט די
לערערס אַלע שול־ענינים! א גלענצענדער קאַפּיטל אין דער
גרויסער געשיכטע, איז געווען דאָס אַרגאַניזירן די אָפּרו־
קאַלאָניעס פאַר די שוואַכע קינדער, וואו די קינדער פון נויט
האָבן געהאָט א מעגלעכקייט אַ פאַר זומער־מאָנאָטן צו פאַר־
ברענגען, אונטער היגיענישער אויסשטאָטונג און דערצי־
עריש־ער אויפזיכט.

א כאַראַקטעריסטישער שטריך פון ביאַליסטאָקער שול־
וועזן איז געווען דער פאַרמעסט, דער ווילן צו זיכערן די
שולן מיט אייגענע בנינים.

שווער צו שרייבן וועגן יעדן איינעם פון די לערערס
און טוערס באָזונדער. דאָס איז אַ שורה פון קדושים,
הייליקע און ריינע, וועלכע האָבן אין די שווערסטע טעג פון
געראָנגל מיט דעם אכזריות׳דיקן שונא אַרויסגעוויזן
פערזענלעכע העלדישקייט און צוזאַמען־העלדישקייט פון אַ
קאָלעקטיוו. עס האָבן אין די אויפשטאַנדן, וועלכע האָבן זיך
עטלעכע מאָל איבערגע׳חזר׳ט אין ביאַליסטאָקער גענטא,
אַנטייל גענומען די לערערס מיט די תלמידים צוזאַמען, מיט
זיי — דער שול־טוער און די מענטשן פון דער הערא־
אישער מאַסע.

פינף לערערס זיינען געבליבן אין דער גאַנצער
פלעיאַדע, מיט וועלכער דער ביאַליסטאָקער שול־וועזן האָט
אַזוי שטאַלצירט. אַלע איבעריקע זיינען אומגעקומען אין די
שחיטה־טעג. די לערערס שאול גאָלדמאַן און בנימין
פלוימענבוים זיינען געפאַלן דורך די הענט פון די קאָמו־
ניסטישע „באָפרייער".

איצט זיינען זיי נישטאָ. וועלכער פאַר אונזער צער
זיינען אויך נישטאָ. א וועלט איז פאַרשניטן געוואָרן. עס איז
שווער זיך צוצורירן צו דעם שאַרפן וווייטיק.

דניאל טשאַרני

עס פעלן וועלכע

אַמאָל — אַמאָל פלעג איך באַזינגען אַדלערס, נאַכטיגאלן,
שוואַנען
און טעכטער אידישע פון ווילנע, ביאַליסטאָק אין קיעוו.
נאָר איצטער שפּאַלטן זיך די הימלען פון די באָמבערס־
עראָפלאַנען
און יעדן טאָג באָקום איך בשורות ערגערע, ווי איוב.

איצט ווערן אַלע מיינע וועלטער בלאָס און טויט־
דערשראָקן,
ווען כ׳רוף זיי אויף צו ווערן עדות פון מיין קיינעמס־לעבן.

די תוכחה אַליין זיצט שבעה אין צעפליקטע זאָקן,
און איבער אַלע מיינע היימען שוואַרצע ראָבן שוועבן.
יע, איצטער וואַלטן אויך אפילו די נביאים ניט געקאָנט
געפינען
די וועלטער פּאַסיקע צו טרייסטן, מוסרן און שטראָפן.

עס זיינען פעלקער גאַנצענע אַראָפּ פון זינען
און גאָט אַליין איז פון די הימלען ערגעץ־וואו אַנטלאָפן.

מיט אים אינאיינעם זיינען אויך די אבות אונזערע
פאַרשוואונדן
די אבות זיצן, ווי עגונות, אויף די פריזבעס פון גן־עדן.
מען זאָגט, אַז גאָט אַליין האָט זיך אַ געלע לאָטע אָנגעבונדן
און ער מאַכט דורך מיט אונז אינאיינעם אַלע פּיין און ליידן.

מען זאָגט אַז גאָט וויל אומברענגען זיין ווילד־געוואָרענע
יצירה,
און אַז אין חורבן גופא איז א נייער מעשי בראשית־זין
פאַראַנען.
וועט מיין געלייטערט פאָלק באַלד ווידער אָנהייבן צו זינגען
שירה,
און איך וועל ווידער קאָנען זינגען פון אַדלערס,
נאַכטיגאַלן, שוואָנען...

נעמען פון די לערער און לערערינס פון די אידיש־וועלטלעכע שולן אין ביאַליסטאָק און אומגעגענט, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַציס

אילוויצקי
ניונאַ אַלפערזאָן
פייגל בזשעזינסקי
ב. ביאַלאָסטאָצקי
יוכבד ביאַלאָסטאָצקי
בלאָך
שלום בעלאָגורסקי
שמעון בראָטמאַכער
חיים ברוידע
גאָלדע גאָלדמאַן
שואל גאָלדמאַן
גאָרבולסקאַ
חוה גלאָזער
מאיר גליאָט
יאָסל גלעזער
געלרוט
דר. גראָספעלד
משה גרינבערג
ציליע דאָמעראָצקי
דלוגאָטש
לאה האַלפערן
טאָניע וואָלפסאָן
וואַרגאפטיק
איטקע וועריניק
מרדכי זאַבלאָדאָוסקי

געניע זאַבלאָדאָווסקי
סאָניע זאַבלאָדאָווסקי
בנימין זאַק
חנה זאַקהיים
בעטיע זאַקין
לייב זאַקין
קריינדל טאַבאַטשינסקי
טיקאָטשינסקי
מ. טייכמאַן
חנה טייכמאַן־לעוויטאַן־לעווינאַן
שיינקע יעלין
צילע ליבערמאַן
דבורה ליפשיץ
זונדל מאַנדעלברויט
דבורה מאַסטאַלאַנסקאַ
בלומע מאַרקוס
לאהקע מאַשעוויצקי
י. מאַשקאָווסקי
מערלינסקאַ־שאַפּיראַ
סאָניע ניעמאַיאַ
גאָלדע סגעאָלאָוויטש־קאַץ
רבקה פאַט
אסתר צביה פאַט־רובינשטיין
ביילע פאַט־הערמאַן
שיינע פאַט־ליווין

לאה פאַטאָצקי
פסח פאָמעראָנץ
פערל פערלזאָן
רבקה פראָפּיטקער
פישמאַן
בנימין פלאָמענבוים
רחל פלאָמענבוים
פּעסיע פרענקל
לייבל ציגאָן
רבקה קאָפלאָן
רייזל קאָן־ראָבינאָוויטש
קאָזשינסקאַ
טשיזשע קורלאַנסקי
מאָשקע קירפּיטש־קאָהאַנאָוויטש
לייבוש קלאָטניצקי
חיים ראָזענבלאַט
ראָזקעס
מאָטל רובינשטיין
שלמה רייכענטאָל
זאָוול ריינאָוויטש
חנה שטורמאַקעוויטש
פאָניע שקלאָווער
יצחק שערער

די גראַדואירונג פון די אידישע פּאָלקס־שולן אין 1929. די פינפטע אין דער צווייטער רייע פון רעכטס, איז פרוי דבורה מינץ (זילבערשטיין) איצט אין ניו יאָרק.

די אידישע פרעסע פאַרן חורבן

אין סאַמע אַנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן, האָט זיך אין ביאַליסטאָק געגרינדעט אַ אידישער זשורנאַליסטן־און ליטעראַטן־פאַראיין. אַ קורצע צייט נאָכן גרינדן פון ליטע־ראַטן־פאַראיין האָט ער געזומען זיך שטאַרק פונאַנדער־וואַקסן. אין אַנהויב פון די דרייסיקער יאָרן, האָט ער זיך אַזוי צעבליט (שוין באַזיצנדיק דעמאָלט אַ ריזיקן לייען־זאַל — איינעם פון די גרעסטע אין פוילן), אַז ניט איינמאָל פלעגן די ביאַליסטאָקער שרייבער זיך גרויסן דערמיט, וואָס נאָך ווארשע אוןווילנע איז ביאַליסטאָק געווען די איינציקע פון די איבעריקע שטעט אין פוילן, וואו די אידישע שרייבער האָבן באַווירן צו שאַפן זיך אַן אייגןווינקל וואָס האָט עקזיס־טירט אַ רויי מיט יאָרן אַזש ביז׳ן סאַמע אויסברוך פון דער מלחמה.

אָט דער פאַקט גופא, וואָס אין אַזאַ פאַרהעלטניש־מעסיק קליינעם אידישן קולטור־צענטער האָט אַ אידישע ליטעראַרישע קאַפּעראַציע זיך געקענט האַלטן אַ רויי מיט יאָרן באַווייזט, אַז אין ביאַליסטאָק האָט געלעבט און גע־ווירקט אַ גרופּע ערנסטע אידישע פּען־מענטשן, וואָס האָט געזוכט זיך אויסצולעבן אינטעלעקטועל, מעג עס זיין אפילו אין די ענגע ראַמען פון דער שטאָט ביאַליסטאָק. אָבער וואָסערע געוואַלדיקע שוועריקייטן זיינען דערמיט געווען פאַרבונדן: זיינען דאָך אין ביאַליסטאָק גופא געווען זייער ווייניק וואַרשטאַטן פון ליטעראַרישער ארבעט — קוים אַנדערטהאַלבן טעגלעכע צייטונגען (די האַלבע איז געווען דער „עקספרעס" — אַ צודרוק צו אַ וואַרשעווער צייטונג) און איין וואָכנבלאַט. שרייבער און קינסטלער פון פאַר־שיידענעם זשאַנער, האָבן אין ביאַליסטאָק גראָד ניט גע־פעלט. זיי האָבן זיך אָבער אָפטמאָל פשוט ניט געקענט אויס־לעבן אין זייער קונסט צוליב׳ן מאַנגל אין פינאַנסן צו שאַפן די נויטיקע וואַרשטאַטן פאַר ארבעט, וואו דער ליטעראַט, זשורנאַליסט אָדער קינסטלער זאָל קענען פונאַנדער־שפרייטן זיינע פליגלען.

דער הויפּט־אָנשפאַר זייערער איז געווען די פאַפּו־לערע טעגלעכע צייטונג „אונזער לעבן", אונטער דער רעדאַקציע פון פּסח קאַפּלאַן, וועלכער האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט ווי עס איז זיך אויסצולעבן אין זייער שרייב־רישער פּראָפעסיע. אָט לאָמיר, ווי וויט מעגלעך, די דאָזיקע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן דאָ דערמאָנען.

משה וויסאָצקי — אַ ראַפּינירטער זשורנאַליסט, פובלי־ציסט, לעקטאָר — אַ שרייבער, וואָס האָט פאַרמאָגט ניט־וויניק שרייבעריש קולטור, און אגב איינער פון די מיט־גרינדער פון דער טעגלעכער צייטונג „דאָס נייַ לעבן" (שפּעטער געענדערט דעם נאָמען אויף „אונזער לעבן"). ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ רויי ווערטפולע פובליציסטישע ארטיקלען, וועלכע פלעגן שטאַרק אויסנעמען ניט נאָר ביים ברייטן עולם, נאָר ביי די גאָר גרויסע שרייבער־מבינים.

דער פיינפילנדיקער א״ש עמיאל, (געשטאָרבן אין ישראל) האָט זיכער געהאָט וואָס צו זאָגן אין זיינע גלענצ־דיקע עסייען.

דער צאַרטער, סובטעלער ליריקער מענדל גאַלדמאַן פלעגט חוץ זיינע פאַעטישע שאַפונגען, זיך אויך פאַרנעמען מיט זשורנאַליסטישער ארבעט פאַרן „אונזער לעבן".

דער קערנדיקער, בעלעטריסטישער טאַלאַנט און פּליסיקע פעדער — י. ל. שאַצקי האָט אין „אונזער לעבן" פאַרגעזעצט זיין אַנגעהויבענעם וועג פון אַ קרעפּטיקן דער־ציילער.

לייבל פּאַיאַנס (שפּעטער מיטגליד פון דער אַקאַדעמיע פאַר דער העברעאישער שפּראַך אין ישראל), איינער פון די סאַמע פיינסטע אידישע סטיליסטן,

פּורים און יהודה ליס, ביידע אויף זייער שטייגער שטאַרק־טאַלאַנטירטע פאַעטן, פלעגן באַשיינען מיט זייערע דיכטונגען די וואַך־איין און וואַך־אויס ליטעראַרישע אַפּטי־לונגען פון „אונזער לעבן".

דוד סאַפּיר — דער אייגנאַרטיקער מענטש מיט׳ן אייגן־ארטיקן סטיל האָט געשריבן פון צייט צו צייט נאָוועלן און סקיצן פון אַ סובטעלן ליטעראַרישן כאַראַקטער. אויך אַנגע־שריבן אַ געלונגענעם ראָמאַן פון דריי טיילן א. נ. „דער דור פון די שוואַכע", אַרויסגעגעבן אין בוך־פאָרם און אויך גע־דרוקט אין סעריעס אין „אונזער לעבן".

אַדער דער שרייבער־סקולפּטאָר ש. לאַמפּערט, וואָס האָט געלעבט אין קאַריצין (אַ קליין שטעטל ניט וויט פון ביאַליסטאָק), וואָס האָט זיך יאָרן־לאַנג געפּאַרעט אַרום זיין טרילאָגיע, האָט סוף כל סוף זי אַרויסגעגעבן אין בוך־פאָרם און אַ רויי קאַפּיטלען דערפון פאַרעפנטלעכט אין דער ביאַליסטאָקער טאָג־צייטונג.

חיים וויסאָצקי — אַ מייסטער פון דער קורצער נאָוועלע אויף דער טעמע פון ליבע, און אהרן ברעזינסקי, דער באַהאַרצטער ליטעראַרישער רעסטאָוראַטאָר פון די טיפּן און סיטואַציעס פון דעם כמורנעם, געפּאַלענעם ליטווויש־פּוילישן שטעטל — האָבן מיטגעאַרבעט מיט פּסח קאַפּלאַנ׳ען אין „אונזער לעבן" און פלעגן דרוקן זייערע זאַכן אין „פאַרווערטס".

י. ג. שטיינסאַפיר, וועלכער האָט פאַרמאָגט אַ שפּרודל־דיקן געזונטן הומאָר, האָט זיך ניט באַפּריידיקט מיט דער טעגלעכער צייטונג און זיך געשאַפן אַ קליינע, זעלבסט־שטענדיקע וועכנטלעכע צייטונג, וואו ער האָט אויסגענוצט זיין געלונגענעם פעליעטאָניסטישן זשאַנער.

צווישן דעם צענדליק פּאַיקע רעפּאַרטערן, וואָס די ליטעראַרישע גרופּע האָט פאַרמאָגט, האָבן זיך באַזונדערס אויסגעטיילט צוויי מאָדימס אויפ׳ן געביט פון רעפּאַרטאַזש — אשר טשאַנאָוויטש און יוסף רובינליכט. דער ערשטער אויך איינער פון קאַלעקטיוו פון וואַרשעווער „עקספרעס", און דער צווייטער — ניט אַן אַ ניצוץ פון פאַלקסטימלעכן הומאָר.

נו, און די אַזוי־גערופענע אמאַטאָרן, אַדער געלעגן־הייטס־שרייבער, ווי למשל, צבי ווידער, און יעקב וואַקס — דער זייל פון דער ביאַליסטאָקער ארבעטער־באַוועגונג — האָבן אין „אונזער לעבן" געפונען דעם געהעריקן שטענ־דער.

און אינזשיניער מרדכי זאַבלודאָווסקי און דר. צבי לוקאַטשעווסקי, אַט די צוויי ספּעציאַליסטן אויף די געביטן פון אינזשיניריע און מעדיצין, האָבן געהאָט זייער פֿלאַץ אין דער ספּעציעלער פרייטיקדיקער אויסגאַבע.

ווי עס איז צו זען פון אויבנגעזאָגטן, האָבן די אַלע אויסגעוועכנטע שרייבער זיך געטוליעט אַרום דער אַזוי פאָפולערער און דורכאויס־ערנסטער צייטונג „אונזער לעבן".

אונטער'ן שטרענגן טייטל פון שעף־רעדאַקטאָר, פּסח קאַפּלאַן, האָבן זיי זיך ניט נאָר געלערנט סטיליסטיק, נאָר אויך גוט אידיש שרייבן.

אין ביאַליסטאָק האָבן, צווישן אַנדערע, אויך געלעבט און האָבן געווירקט דריי גאָר גרויסע, ליטעראַרישע קאַפּאַציטעטן: דער אַלטער נח זאַבלודאָווסקי, דער גרויסער מתמיד מיטן יוגנטלעכן ברען צום געדרוקטן וואָרט, די ליטעראַרישע ענציקלאָפּעדיע פון צוויי דורות, דער גרויסער שריפטשטעלער, פּאָרשער און דענקער. א. ש. הערשבערג און אברהם טיקטין — וויסנשאַפטלער, פּובליציסט און דענקער, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פּאָר קאַטעדרע־מענטשן (און זיי זיינען עס אויך געווען) און האָבן זיך ניט געוואָלט „אַראָפּלאָזן" צו דעם דעמאָלטיקן היימישן פּאַרנאַס, — פלעגן דאָך מוזן פון צייט צו צייט זיך באָווייזן אויף די שפּאַלטן פון „אונזער לעבן" מיט זייערע אַרטיקלען, אָדער מיט קאָפּיטלען פון זייערע דערשינענע ביכער.

ס'איז כדאי אויך צו באָמערקן, אַז די צייטונג „אונזער לעבן" האָט אויך ניט וויניק מיטגעווירקט דער אַנטוויקלונג אין דעם געזעלשאַפטלעכן באָטייט פון די הונדערטער אידישע אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן עקזיסטירט אין ביאַליסטאָק.

האָט דאָך דער אידישער כלל־טוער, וואָס האָט פּאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה, געהאָט וואָס צו זאָגן, נאָר צוליב מאַנגל אין אַ צייטשריפט געווען געצווואונגען צו פּאַרבלייבן אַ שטומע צונג — געהאָט די גלעגנהייט, אַדאָנק דער צייטונג, פונאַנדערצובינדן זיין צונג פּאָר דער ברייטער עפנטלעכקייט.

דאָס אַליין איז שוין אַ געוואָג גרויסע קולטור־היסטאָרישער פּאַרדינסט פּאָר דער צייטונג און פּאָר איר גייסטיקן פירער — פּסח קאַפּלאַן.

איך בין געווען איינער פון די נאָענטסטע פריינט פון פּסח קאַפּלאַן, מיטגעאַרבעט די גאַנצע צייט אין „אונזער לעבן" און גלייכצייטיק אַרויסגעגעבן, צוזאַמען מיט אים די ביאַליסטאָקער יאָר־ביכער, דעם „אַלמאַנאַך", דעם „לעקסיקאָן" און אַנד. זייענדיק גאַנצע צען יאָר ערן־סעקרעטאָר פון ליטעראַטן־פּאַראיין אונטער זיין פּאָרזיץ, און דער עיקר, אַלס מיטגלידער פון קאַפּלאַנ'ס צייטונג, וויל איך זיך באַמיען אין קורצע שטריכן איבערגעבן וועגן איר אַנטשטייגונג, און וועגן איר שאָפּער און פירער — דעם הויפּט־רעדאַקטאָר — פּסח קאַפּלאַן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1918, וועו ס'האָט זיך אַנגעהויבן פּאָרמירן אַ ניי לעבן אויף די חורבות פון דער נאָר־וואָס פּאָרענדיקטער ערשטער וועלט־מלחמה און וואָס האָט אויך מיטגעריסן די אידישע געזעלשאַפט.

אין יענעם אויפוואַכנדיקן פּעריאָד איז בייַ אַ גרופּע ביאַליסטאָקער אידישע אינטעליגענטן, בראש מיטן שריפּט־שטעלער פּסח קאַפּלאַן, אַנטשטאַנען דער געדאַנק וועגן אַ טעגלעכער ביאַליסטאָקער אידישער צייטונג. די שווערי־קייטן, וואָס זיינען געלעגן אויפן וועג פון שאַפן אַ טעגלעכע צייטונג, זיינען ממש ניט צו באַשרייבן.

ניט נאָר די פּראַגע פון דער גייסטיקער פּיזיאַנאָמיע פון דער צייטונג און אפילו ניט די מאַטעריעלע זייט, נאָר די טעכנישע זייט איז געווען דער גרעסטער אַפּהאַלט, ווייל די דעמאָלדיקע ביאַליסטאָק, וואָס האָט זיך קיינמאָל ניט פּאָר־נומען מיט פּאַרלעגרישער אַרבעט, (ערשט שפּעטער, אין אַנהויב פון די דרייסיקער יאָרן, האָט זיך געגרינדעט אַ אידישער פּאַרלאַג „דאָס בוך" אונטער דער אַנפּירונג פון בנימין טאַבאַטשינסקי און דעם שרייבער פון די שורות), זיינען שוין במילא אויך די דרוקקרייַען ניט געווען צוגעפּאַסט צום אידישן צייטונגס־וועזן. איז דעריבער ניט קיין וואונדער, וואָס די פּאַרשיידענע עקספּערימענטן פון אַרויס־לאָזן אַן אַריגינעלע טעגלעכע צייטונג אין ביאַליסטאָק, סיי אַ אידישע און סיי אַ פּוילישע, האָבן אַלע געקראַכט.

סיבות זיינען געווען פּאַרשיידענע. אין דער ערשטער ריי איז דאָס געווען צוליב דעם, וואָס עס איז פּריער ניט געווען אַזאַ פאַכמעניש־ליטעראַרישער כוח, ווי די פּערזאָן פון פּסח קאַפּלאַן, וועלכער האָט שטענדיק געשטרעבט צו זיין אומאָפּהענגיק פון אַנדערע אויסגאַבעס און געוואָלט אַרויסגעבן אַן אייגענע צייטונג און טראָגן די פּולע אחריות פּאָר אַלץ, וואָס אין דער צייטונג געפּינט זיך.

לאָמיר זיך דאָ אַביסל אָפּשטעלן אויף דער פּערזאָן — פּסח קאַפּלאַן — דער סעניאָר פון די ביאַליסטאָקער שרייבער, דעם פילזייטיקן, גאָט־געבענטשטן קינסטלער, וועלכער האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיין פּאָר־שייַדנאַרטיקייט ניט נאָר אויפ'ן ביאַליסטאָקער באָדן, נאָר אין גאַנץ פוילן און אפילו אין אויסלאַנד.

בלויז 17 יאָר איז פּסח קאַפּלאַן אַלט געווען, וועו ער האָט איבערגעטראָגן די שוועל פון ביאַליסטאָק (אַליין אַ געבוירענער אין סטאָוויסק, בייַ זיין פּאָטער חזן־שוחט). אָבער ער איז שוין דעמאָלט ניט געווען קיין „גרינער", ווייל ער האָט נאָך פּאָר דעם באָוויזן צו לערנען אין צווויי ישיבות — אין קאָרסון (נעבן קיעוו) און אין ראָשענוי, און גלייכצייטיק שטודירט פּריוואָט און געלערנט שפּראַכן.

זיין קאָריערע אין ביאַליסטאָק האָט ער אָנגעהויבן אַלס לערער, שפּעטער געוענדיקט דעם גראָדנער לערער־סעמינאַר און באַקומען פון דער צאַרישער מאַכט אַ דער־לויבעניש צו עפענען אַ קאָנצעסיאָנירטע שול פּאָר רוסיש און העברעאיש. עס האָט אָבער ניט לאָנג געדויערט און פּסח קאַפּלאַן שווימט אַרויס אויף דער ליטעראַרישער ערענע מיט זיינע ערנסטע אַרטיקלען, רעצענזיעס, דערציילונגען און לידער אין „המליץ", „הצפירה", „הצופה" און אָנדערע העברעאישע צייטשריפטן. קורץ פּאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה גיט ער אַרויס אַ כרעסטאָמאַטיע „מקרא ולמוד", מיט וועלכער ס'האָבן זיך שפּעטער באָנוצט אַלע שולן אין פוילן. מיט זיין בוך וועגן נייַעם פּאָנעטישן אויסלייג — אַרויסגעגעבן דורך דער „קולטור־ליגע", האָבן זיך באָנוצט אַ סך אָנגעזעענע אידישע זשורנאַליסטן. מיט דער גרעסטער באַגייסטערונג האָט זיך די ליטעראַרישע וועלט אָפּגערופן אויף זיין ריזיק ווערק ביבלישע דיכטונגען (ליריק און עפּיק). ער איז אויך געווען אַן ערשטקלאַסיקער איבערזעצער. צווישן אָנדערע ווערק האָט ער איבערזעצט דעם ראָמאַן פון היינריך מאַן „די אַרעמע", קאַראָלענקאָ'ס „אַן לשון" און קרילאָוו'ס „משלים". (אָט די אַלע דריי ביכער זענען אַרויס־

געגעבן געוואָרן טאַקע דורך דעם דערמאָנטן ביאַליסטאָקער פאַרלאָג: „דאָס בוך").

בכלל איז ער געווען אַ מושלים אויף אַ סך געביטן: ער איז געווען אַ גרויסער מוזיקער און אַרויסגעגעבן אַ בוך: „געזאַנג־אוצר" און 120 קינדער־לידער מיטן נאָטן געשריבן דורך אים. ער האָט אַרגאַניזירט אין ביאַליסטאָק דעם ערשטן אידישן מענער־כאָר אויף דער וועלט און ער פלעגט אַליין דיריגירן מיט זיין הונדערט־קעפיקן כאָר.

סוף צוואַנציקער יאָרן, האָט פּסח קאָפּלאָן באַזוכט אַמעריקע, וואו ער האָט פאַרבראַכט דריי חדשים. ער האָט אַ סך געשריבן פאַר אַמעריקאַנער צייטונגען און זשורנאַלן, באַזונדערס פאַר׳ן „פאָרווערטס", געווען גוט באַפריינדט מיט׳ן הויפּט־רעדאַקטאָר אב. קאַהאַן. ער האָט אים פאַרגעלייגט אַ הויכן פּאָסטן אין זיין צייטונג און קאָפּלאָן מיט זיין פרוי זאָלן זיך באַזעצן אין ניו־יאָרק, פאַרזיכערנדיק אים אַז גאָר גרויסן געהאַלט, וואָס האָט דריי־פּאָכיק איבער־געשטיגן קאָפּלאָנ׳ס פאַרדינסטן אין ביאַליסטאָק. איז דאָך אָבער קאָפּלאָן געווען ווייט פון אַ מאַטעריאַליסט. האָט ער זיך אָפּגעזאָגט דערפון, ווייל זיין האַרץ האָט אים ניט געלאָזן איבערלאָזן זיין צייטונג און געזעגענען זיך מיט די צענדליקער חברים־זשורנאַליסטן, וועלכער ער האָט אין משך פון יאָרן אויסגעשולט מיט אַזוי פיל ליבע און געטריישאָפט, ניט סתם ווי אַ רבי זייערער, נאָר ממש ווי אַן אייגענער טאַטע.

אַלס שרייבער איז ער איבערהויפט געווען אַ פענאָמען: ער האָט געקענט באַווייזן אין משך פון איין אַרבעטס־טאָג אַנצושרייבן זיין טאָג־טעגלעכן לייט־אַרטיקל, אַ פעליע־טאָן אויף אַקטועלע ענינים, וואָס האָט געאָטעמט מיט שפּרודלדיקן געזונטן הומאָר און אַמאָל נאָך אַ טעאַטער־אָדער אַ פילם־רעצענזיע. און וועו ער האָט נאָר געהאָט אַ פרייַע מינוט, פלעגט ער נאָך אַריינכאַפּן און אַנשרייבן אַן אַרטיקל וועגן דער געשיכטע פון ביאַליסטאָק, אָדער בכלל וועגן דער געשיכטע פון מזרח־אייראָפּעישן אידנטום, וואָס איז געווען זיין ליבסטע טעמע. וועו מענטשן פלעגן זיך וואונדערן, ווי קען דאָס דער שוואָכער, דאָרינקער, שטענדיק־הוסטנדיקער פּסח קאָפּלאָן דאָס אַלץ באַווייזן, פלעגן לצים־שרייבער דאָס פאַרענטפערן אויף אַזאַ מין אופן: „אויף פּסח קאָפּלאָנ׳ען זאָלט איר ניט פרעגן קיין שאלות; ביי אים קען אַלץ געמאָלט זיין: מיט דער רעכטער האַנט קען ער שרייבן זיין לייט־אַרטיקל און מיט דער לינקער אַ פעליעטאָן"...

וועו ביאַליסטאָק און די גאָנצע אידישע ליטעראַרישע משפּחה אין פוילן האָט זיך געקליבן צו פייערן פּסח קאָפּלאָנ׳ס 70־יאָריקן געבוירן־טאָג איז פלוצים אויסגעבראָכן די מלחמה. אין מלחמה־צייט האָט ער געלעבט אין געטאָ, דאָרט געשטאַרבן און אויך דאָרט געבראָכט געוואָרן צו קבר ישראל. אידן, וואָס האָבן זיך גערעטעוועט פון ביאַליסטאָקער געטאָ דערציילן, אַז אַ טאָג פאַר זיין טויט האָבן זיינע ליפּן אויסגעשעפּטשעט: „אידן, פאַרגעסט ניט אונזער חורבן! נעמט נקמה ווי ווייט איר קענט!"

איבער דרייסיק יאָר זיינען אַוועק זינט פּסח קאָפּלאָן האָט אויסגעהויכט זיין נשמה, איבערלאָזנדיק אַ געטאָ־ליד אויף זיין שרייב־טישל, וואָס ער האָט קורץ פאַר זיין טויט אָנגעשריבן און וואָס מ׳האָט שפּעטער געזונגען אויך אין אָנדערע געטאָס און אפילו אַ לאָנגע צייט נאָך דער באַפרייאונג. — „רבקה׳לע די שבת׳דיקע".

איסאַק ריבאַלאָווסקי און הערשל קאָזאַק

אידישער דרוקער־פאַראיין

פאַר דער מלחמה האָבן זיך אין ביאַליסטאָק געפונען ביי 10 אידישע דרוקעריַען. עס זיינען אין דעם געווען באַשעפטיקט ביי הונדערט דרוקער־אַרבעטער, אַרגאַניזירטע אין אַ פאַראיין אַלס אָפּטיילונג פון וואַרשעווער דרוקער־פאַראיין. ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז אַ געוויסע צייט פאַר דעם, זיינען מיר געווען צוזאַמען מיט אונזערע קריסטלעכע חברים אין איין פאַראיין. צוליב די אָפּטע פאַלי־טישע רייבונגען, צוליב די שטימונגען אין יענער צייט אין פוילן, זיינען מיר געווען געצוואונגען זיך פאָנאַנדער־צעטיילן אין צווויי באַזונדערע פאַראיינען. מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין אידישן דרוקער־פאַראיין, אָלס אַן אָפּטיי־לונג פון וואַרשע און אַלס אַזעלכע זיינען מיר געווען ביז 1939.

פאַר דער צייט האָט דער אידישער דרוקער־פאַראיין געפירט אַ נאַרמאַלע טעטיקייט, אויסצובעסערן די לעבנס־באַדינגונגען פון די מיטגלידער סיי עקאָנאָמיש און סיי מאָראַליש. עס איז אונז נישט איינמאָל אויסגעקומען צו פירן שטרייקן, וואָס האָבן זיך כמעט שטענדיק געענדיקט מיט אַ נצחון פאַר אונז, אָדאָנק דער אויסגעהאָלטנקייט און גוטער פירערשאַפט פון אונזער פאַרוואָלטונג און דיסציפּלי־נירטקייט פון די פאַראיינס־חברים. עס פלעגן אויך אייַנגע־אָרדנט ווערן פאַרשיידענע פאַרווייַלונגען און רעפעראַטן, כדי צו הויבן דעם קולטור־ניוואָ ביי אונזערע חברים. עס האָט אויך עקזיסטירט אַ יוגנט־סעקציע, אויף וועלכער די פאַרוואָלטונג האָט געלייגט פיל אַכט. עס איז אויך געזאָרגט געוואָרן וועגן דער פאָך־קענטעניש פון די יונגע חברים. פון צייט־צו־צייט זיינען פאַר זיי איינגעאָרדנט געוואָרן פאָך־קורסן.

די הויפּט־באַזע פון די ביאַליסטאָקער דרוקער־אַרבעטער איז לעצטנס געווען דער צייטונגס־וועזן. אַזוי, למשל, זיינען אין ביאַליסטאָק דערשינען צוויי טעגלעכע לאָקאַלע צייטונגען „אונזער לעבן" און „גוט־מאָרגן", אַרויס־געגעבן דורכ׳ן פאַרלאָג „אונזער לעבן". רעדאַקטאָר איז געווען דער באַוואוסטער זשורנאַליסט פּסח קאָפּלאָן און „גוט־מאָרגן" איז געווען אַרויסגעגעבן דורכ׳ן פאַרלאָג מיט פאַרשיידענע זיך־רעדאַקטאָרן, וועלכע פלעגן זיך אָפּט בייטן.

ס׳איז אויך דערשינען אַ טעגלעכע אידישע צייטונג „ביאַליסטאָקער עקספּרעס". רעדאַקטאָר איז געווען אשר טרזשאַנאָוויטש. אויסער דעם זיינען נאָך דערשינען אייניקע וואָכן־צייטונגען, ווי למשל די בונדישע וואָכן־צייטונג „דער וועקער" אין דרוקעריי פון מישאָנדזניק, אונטער דער רעדאַקציע פון כאַצקל אנאכאוויטש, אַ ציוניסטישע צייטונג אין פרוושאָנסקי׳ס דרוקעריי, אַרויסגעגעבן דורך דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע און אויך אַ וואָכן־צייטונג, אַרויסגעגעבן דורך י. ג. שטיינסאָפיר. אויסער דעם זיינען אויך אַ קלענערע צאָל חברים געווען באַשעפטיקט אין פאַר־שיידענע קלענערע פּריוואָטע דרוקעריַען.

דער רוב מנין פון פאַראיין איז באַשטאָנען פון די צייטונג־אַרבעטער און זיי זיינען אויך געווען פאַרטרָאָטן אין אַלע אָנפּירנדיקע אַרגאָנען פון פאַראיין.

אין 1939, נאָך דער אָקופּאַציע פון מערב־ווייס־רוסלאַנד דורך דער סאָוועטישער אַרמיי, זיינען אַלע פּריוואָטע דרוקעריייען, אידישע און פּויליש, נאַציאָנאַליזירט געוואָרן און זיינען אַריבער צו דער רעגירונג, וואָס האָט צונויפגעגאָסן אַלע 18 דרוקעריייען אין ביאַליסטאָק אין איין גרויסער מלוכה־דרוקעריי. צו דעם צוועק איז ספּעציעל אויסגעבויט געוואָרן אַ בנין אויף לעגיאָנאָוע און דאָרט איז איינגעאָרדנט געוואָרן די באָוואוסטע דרוקעריי „ביעלאָסטאָק־פּיעטשאָט", וואו עס זיינען געווען באַשעפטיקט ביי 300 אַרבעטער. צו יענער צייט האָבן אויך געפונען אַ פלאַץ צווישן אונז די פּליטים־דרוקער־אַרבעטער פון פּוילן, פון די פאַרנומענע געביטן פון היטלער'ן, ווי פון וואַרשע און אַנדערע ערטער.

דאָס איז אַלץ געווען ביז'ן 22טן יוני 1941, ווען די דייטשן זיינען באַפאַלן דעם ראָטנפאַרבאַנד. גלייך ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען ביאַליסטאָק — דעם 27טן יוני 1941 — האָבן זיי אַנגעהויבן זייער רציחה'דיקע אַרבעט. דער גרעסטער אידישער קוואַרטאַל איז אונטערגעצונדן געוואָרן. איבער 2 טויזנט אידן זיינען פאַרברענט געוואָרן אין דער שול. צווישן זיי האָבן זיך געפונען אַ געוויסע צאָל דרוקער־אַרבעטער. דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די רעגירונג־דרוקעריי „ביעלאָסטאָק־פּיעטשאָט". נאָכדעם זיינען ווידער געווען טרויעריקע טעג, וואָס האָבן זיך גערופן די „דאָנערשטיקע" און די „שבת'דיקע". דאָס זיינען געווען די טעג, וואָס מען האָט צונויפגעכאַפּט אידישע יונגעלייט, אַרויסגעפירט הינטער'ן שטאָט און דערמאָרדעט. זייער צאָל איז געווען 5 טויזנט. אויך צווישן זיי האָט זיך געפונען אַ באַדייטנדיקע צאָל דרוקער, ווי, למשל: יוסף זעליגזאָן, ראובן סקליוט, ישראל בערנאָצקי, מאָטל פרידמאָן, י. כאַסקעל, נפתלי פעלדמאָן, ברידער סאָקאָלסקי, זיידל, פאַרטנאָי און נאָך אַנדערע. דעם 22טן יוני זיינען אַ טייל חברים אַוועק מיט דער סאָוועטישער אַרמיי־דרוקעריי. דאָס זיינען געווען: איסאַק ריבאַלאָווסקי, אפרים פאַרטנאָי, יאַנקל זאַלצמאָן, טיימאָן און נאָך אַנדערע.

די איבערגעבליבענע חברים דרוקער־אַרבעטער האָבן זיך געפונען אין געטאָ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן דעם 1טן אויגוסט 1941. אַ טייל חברים האָבן באַקומען אַן אויפּפאַדערונג און אויך באַשיניקונגען, אַז זיי דאַרפן קומען אַרבעטן אין דער דייטשער דרוקעריי פון „שטורמפאַרלאָג" אויף קופּיעצקאָ 1, פאַראייניקט צוזאַמען מיט דער דרוקעריי פון פרוזשאַנסקי. דאָרט האָבן געאַרבעט די ח"ח: הערשל קאָזאַק, חיים מאָטינקע, בנימין גוטמאָן, יצחק זאַקשעווסקי, נחום זאַקשעווסקי, מאיר קרוגלעוויצקי, משה קאָזאַק. דעם 3טן פעברואַר 1943 האָט מען אָפּגענומען די באַשיניקונגען און מ'האָט מער קיין אידישע אַרבעטער פון געטאָ נישט אַרויסגעלאָזן.

אין צווישנצייט זיינען פאַרגעקומען עטלעכע אַקציעס, עס זיינען אומגעקומען עטלעכע צענדליק טויזנט אידן. צווישן זיי האָבן זיך געפונען די דרוקער: אברהם בראָן, שלמה קאָזאַק, שלמה דייטש, מאיר קרוגלעוויצקי, משה גאָלד, וועלוול יוכנאָוועצקי, ירחמיאל ריבאַלאָווסקי, משה קאָפּלאָן, הערשל נאָשקאָ, מרדכי פאַרבער, העשל דלוגאָטש, י. טרונקאָווסקי, שלמה זילבערשטיין, מוניע זעליגזאָן, וועלוול רייסער און נאָך אַ סך אַנדערע חברים.

עטלעכע חדשים פאַר דער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער געטאָ, זיינען לויט אַ פאַראַרדענונג פון דער געשטאַפּאָ אַרויסגענומען געוואָרן פון געטאָ 4 ביאַליסטאָקער דרוקער־אַרבעטער און איבערגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער אין דייטשלאַנד, אין אַ געהיים־דרוקעריי, וואו מ'האָט געפעלשט געלט. צווישן די דרוקער זיינען דאָרט אויך געווען די לאַדזשער דרוקער: טוביה ראָפאָפּאָרט, יאָבלאָנטשיק, נחום עדעלס־בורג און נאָך אַ פּאָר גראָווירער.

די איבעריקע אַלע חברים זיינען אומגעקומען ביי דער לעצטער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער געטאָ, דעם 16טן אויגוסט 1943.

מיר קענען נאָך צוגעבן אַ קליינע רשימה פון די ווייניק־לעבנגעבליבענע חברים פון אונזער ביאַליסטאָקער דרוקער־משפּחה, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט ליידן און פיין ביי די נאַציס. דאָס זיינען: הערשל קאָזאַק, משה קאָזאַק, רפאל רייזנער, יחיאל פלאָץ און אַ צאָל אַנדערע, ווי אויך עטלעכע וואָס זיינען צוריקגעקומען פון סאָוועט־רוסלאַנד. אָט דאָס איז אַלץ, דער טרויעריקער סך־הכל וואָס איז פאַרבליבן פון דער אַמאָליקער גרויסער אידישער דרוקער־משפּחה אין ביאַליסטאָק.

אברהם שבח

בײַם טאַטנ׳ס טיש

דעם טאַטנ׳ס שבת־יום־טוב׳דיקער טיש —
ווער קען אָזא שיינקייט פאַרגעסן?
די פרומע בענטשליכט און דער מאַמע׳ס פיש...
דער ניגון דעם טאַטנ׳ס ביים עסן...

דער ווייסער טישטוך, קלאָר ווי פרישער שניי,
פון זילבערנע כלים דער שימער,
דער ריח פון מאכלים אַלערליי
פאַרשמעקט האָט אין שטוב יעדן צימער.

אָט קומט דער טאַטע אַן מיט פרייד פון שוהל,
דער אָפשיין פון ליכט אים אַנטקעגן,
מיט ברכות יעדער ווינקעלע ווערט פול,
אַ ברכה אויף אַלץ איז געלעגן.

אָט מאַכט דער טאַטע קידוש אויפ'ן קול,
די מאַמע צעלויכטן פון פרייד איז.
פון פרייד אַ טרער ביי איר כ'זע מיטאַמאָל —
די טרער פאַר די אויגן מיר שטייט איצט.

איך זע דעם שבת־יום־טוב'דיקן טיש,
פון חכמה און תורה דעם זאָטן,
די פרומע בענטשליכט און דער מאַמעס פיש...
איך הער אויך דעם ניגון דעם טאַטנ׳ס.

צוגויפגעשטעלט פון דוד קלעמענטינאָווסקי

דער היסטאָרישער קאַלענדאַר פון ישוב

אָנהויבנדיק פון דעם יאָר 1320 ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה

1320 — דער דאַרף ביאַליסטאָק ווערט געגרינדעט דורך דעם ליטווישן פירשט געדימין.

1542 — ביאַליסטאָק ווערט פריוואַט אייגנטום פון פוילישן קעניג זיגמונד.

1658 — זיינען שוין דאָ אידן אין ביאַליסטאָק (לויט'ן טיק־טינער פּנקס).

1659 — דער ביאַליסטאָקער ישוב ווערט אָ טייל פון דער טיקטינער קהילה און איז אָפּהענגיק פון איר.

1661 — די טיקטינער גליל־קהילה גיט אָפּ ביאַליסטאָק און די דערפער זוואָדי פון פּראדי אין אַרענדע צו ר' יעקב בר' משה סגל און צו ר' יצחק בר' משה פּאַר 100 גילדן.

1696 — עלילת־דם־בלבול אין דאַרף זוויערסקי ביי ביאַליסטאָק.

1703 — בראַניצקי בויט אויס זיין הילצערנעם פּאַלאַץ אין ביאַליסטאָק.

1718 — אויסגעבויט דער „אַלטער בית־מדרש" אויפ'ן שוהל־הויף און גיגרינדעט די חברה „נר תמיד" אויף אויסצוהאַלטן דעם בית־המדרש.

1742 — ביאַליסטאָק ווערט דערהויבן צו אָ „שטאָט" דורך יאָן קלעמענס בראַניצקי, דער צווייטער.

1745 — אידן אין ביאַליסטאָק ווערן גלייכגעשטעלט אין זייערע רעכט צו די אַנדערע בירגער.

— ווערט אויסגעמויערט דער טורעם מיט קראָמען, וואָס ווערן פאַרטיילט צו אידן.

1749 — ביאַליסטאָק באַקומט די „מאַגדעבורגער רעכט".

1750 — אָ גרויסע שריפה. עס ברענט אָפּ כמעט די גאַנצע שטאָט. שפּעטער ווערן אויסגעבויט שטיינערנע און ציגעלנע הייזער.

— רבי יהושע שאַפּירא ווערט רב אין ביאַליסטאָק, בשותפות מיט כאַראָשטש.

1759 — אין ביאַליסטאָק אַרגאַניזירט זיך דער ערשטער צעך, וואו אידן בעלי־מלאכות קענען ווערן מיט־גלידער.

1763 — ווערט אויסגעבויט דער שטאָט־טורעם מיט'ן שטאָט־זייגער און די ברעמלער.

1765 — אין ביאַליסטאָק זיינען דאָ 761 אידן.

1771 — איינגעאָרדנט די „פּאַטשט".

— די טיקטינער גליל־קהילה גיט איבער דער ביאַליסטאָקער קהילה דאָס רעכט צו פאָר־האַנדלען פינאַנציעל מיט כאַראָשטש, האַראַדאָק און אַנדערע 57 ישובים אין זייער סביבה.

1772 — אויסגעמויערט די „אַלטע שוהל".

1777 — ביאַליסטאָקער קהילה ווערט זעלבסטשטענדיק און אומאָפּהענגיק פון דער טיקטינער קהילה.

1783 — געשטאַרבן הרב ר' יהודה לייב מהורדישק, וואָס איז געווען רב אין ביאַליסטאָק נאָך הרב שאַפּירא.

1789 — געשטאַרבן הרב הגאון ר' קלונימוס קלמן ליכטנשטיין (ליכטשטיין לויט ש. ל. ראַבינאָוויטש), וואָס איז דער דריטער ביאַליסטאָקער רב, אָבער דער ערשטער אין דער זעלבסטשטענדיקער קהילה.

— געוואָרן רב ר' שלמה זלמן בהרב ר' חיים.

1797 — טיקטין הערט אויף צו זיין די גליל־קהילה. ביאַליסטאָקער קהילה ווערט זעלבסטשטענדיק אין אַלע הינזיכטן.

— ביאַליסטאָק גייט אַריבער צו פּרייסן, אונטער ווועמעס ממשלה זי בלייבט ביז 1805.

1800 — אויפגעשטעלט דער „נייער בית־מדרש" אויפ'ן שוהל־הויף.

— ביאַליסטאָק ווערט אָ קרייז־שטאָט. נעמט אַרום צען שטעטלעך: כאַראַשטש, האַראַדאָק, יאַנאָווע, יאַשינאָווקע, קנישין, אַדעלסק, סאָקאָלע, זאַבלו־דאָוע און וואַשליקאָווע.

1804 — די ערשטע אידישע דרוקערייי אין ביאַליסטאָק געפנט דורך ר' אהרן הלוי הורוויץ.

1807 — נאָך אָ קורצער צייט, וואָס ביאַליסטאָק ווערט פאַרנומען פון נאַפּאָלעאָנ'ס מיליטער, גייט זי אַריבער צו רוסלאַנד, לויט'ן טילזיטער אָפּמאַך פון 7טן יולי.

— ביאַליסטאָק פאַרמאָגט 6,000 איינוואוינער, דערפון 4,000 אידן.

1808 — ביאַליסטאָק ווערט דערקלערט אַלס הויפּט־שטאָט.

1810 — 31טן מערץ — חיים זעליג סלאָנימסקי ווערט געבוירן אין ביאַליסטאָק. משכיל און באַרימטער מאַטעמאַטיקער, אייניקל פון יחיאל נעכע'ס. געשטאַרבן 1904, אין וואַרשע.

1812 — ביאַליסטאָק אונטער פראַנצויזישער הערשאַפט.

— ר' אברהם צבי אייזנשטאָט, למדן און חכם, געבוירן אין ביאַליסטאָק. געשטאַרבן 1865, אין קעניגסבערג.

1814 — געשטאַרבן הרב ר' שלמה זלמן, רב אין ביאַליסטאָק 25 יאָר.

1815 — געוואָרן רב ר' אריה לייב. געשטאַרבן אין 1820, אין ביאַליסטאָק.

— ביאַליסטאָק גייט אַרונטער אונטער רוסישער הערשאַפט לויט'ן ווינער טראַקטאָט.

1816 — געבוירן אין ביאַליסטאָק הרב הגאון און כלל־טוער פון וועלט־פאַרנעם, ר' שמואל סאַלאַנט; אין 1851 זיך באַזעצט אין ירושלים; אין 1878 געוואָרן דאָרט רב־הכולל פון אַשכנזים; געשטאַרבן אין 1898.

1821 — געגרינדעט די חברה קדישא.

1824 — ר' יעקב באַכראַך געבוירן אין ביאַליסטאָק. משכיל און ווייסנשאַפטלער. געשטאַרבן דאָרט 1899.

— געוואָרן רב הרב הגאון משה זאב מרגליות (ר' וועלוועלע). געשטאַרבן 1830.

1826 — 16טן דעצעמבער — געגרינדעט דער „ביקור חולים". אָ דאַנק דער איניציאַטיוו פון ר' וועל־וועלע.

1828 — געגרינדעט דער „גמילות חסדים", וואס איז שפּע־
טער אַריבער צום „לינת הצדק".
1830 — אויסגעבראַכן די כאַלעריע־עפּידעמיע און ס׳איז
געעפּנט געווארן דער כאַלעריע בית־עולם.
— געגרינדעט דער הקדש.
1833 — אליעזר האַלבערשטאַם, משכיל און דיכטער, זיך
באַזעצט אין ביאַליסטאַק אַלס איידם פון גביר ר׳
איטשע זאַבלודאַווסקי. געשטאַרבן 1899. פּיאַנער
פון דער השכלה אין ביאַליסטאַק.
1837 — געווארן רב אין ביאַליסטאַק רבי אליקום געצל
מאיר פּאַדראַבינעק. געשטאַרבן 1850.
1840 — געגרינדעט דער אידישער שפּיטאַל דורך סענדער
בלאַך.
1845 — די ערשטע געוואַנט־פּאַבריקן באַווייזן זיך אַרום
ביאַליסטאַק.
1850 — נחום מינץ און סענדער בלאַך גרינדן אין ביאַלי־
סטאַק די ערשטע טוך־פּאַבריקן.
1854 — געשטאַרבן יהושע העשל האַלפּערן (העשל
מעדאַלטשיק), 74 יאָר אַלט.
1855 — געגרינדעט די ערשטע אידיש־רוסישע פּאַלקס־
שולן פון כתריאל קאַפּלאַן און געווירץ.
1858 — יהושע שטיינבערג, העברעאישער שרייבער, גע־
וואַרן ראַבינער אין ביאַליסטאַק.
1859 — דר. לודוויג (לייזער) זאַמענהאַף געבוירן אין
ביאַליסטאַק. דער דערפינדער פון עספּעראַנטאַ.
געשטאַרבן אין וואַרשע, 1917.
— אויסגעבויט די ערשטע באַן־ליניע ביי ביאַלי־
סטאַק.
— הרב הגאון ר׳ יום־טוב ליפּמאַן הייליפּערן (ר׳
ליפּעלע) געווארן רב אין ביאַליסטאַק. געשטאַרבן
1879.
1860 — עס גרינדן זיך אין ביאַליסטאַק די פּאַבריקן פון
זילבערבלאַט, סוראַזקי, נאַוויק, פּרייסמאַן און
וויסאַצקי.
1861 — אַלעקסאַנדער דער צווייטער באַזוכט ביאַליסטאַק;
ער נעמט אויף דעפּוטאַציע פון יחיאל בער וואַל־
קאַוויסקי, אליעזר האַלבערשטאַם, דוד זאַבלו־
דאַווסקי, מרדכי זאַבלודאַווסקי און ראַבינער
יהושע שטיינבערג.
1862 — חנוכת הבית פון פולקאַוואיען בית־מדרש.
— לעאָ ווינער געבוירן אין ביאַליסטאַק. פילאָלאָג און
ליטעראַטור־היסטאָריקער. שפּעטער אויסגעוואַנ־
דערט קיין אַמעריקע, דאָרט געווארן פּראָפעסאָר
פון סלאַווישע שפּראַכן; געשטאַרבן 1939.
1862 — קאַזיאַנער ראַבינער געווארן ר׳ שלמה זלמן
בענדעט. געשטאַרבן 1886.
1863 — 16טן דעצעמבער — דער שפּיטאַל גייט אַריבער
אין בנין פון איטשע זאַבלודאַווסקי.
— געגרינדעט די טוך־ און דעקן־פּאַבריק פון
טרילינג.
1865 — געשטאַרבן איטשע זאַבלודאַווסקי (דער גביר).
1867 — 1טן סעפּטעמבער — חנוכת־הבית פון כאַר־שוהל.
1869 — דר. מאיר מאַרקוס ווערט ראַבינער. געשטאַרבן
1901.
— געגרינדעט די ביאַליסטאַקער „צדקה גדולה" (דער
קאַמיטעט).
1870 — געגרינדעט „יד חרוצים", דורך ווייניריך.
1873 — די כאַר־שוהל גייט אַריבער אין איטשע זאַבלו־
דאַווסקי׳ס בית־מדרש אין קאַרשוהל־געסל.
1876 — געבוירן אין ביאַליסטאַק מאיר וואַלאַך, שפּעטער
מאַקסים ליטווינאָוו, סאָוויעט־רוסישער דיפּלא־
מאַט און פּאָלקס־קאָמיסאַר.
— סטרייק פון איזוואַשטשיקעס (אַלע אידן) קעגן נייע
פּאַליציי־פּאַראַדענונגען.
— דער ערשטער לוינקעטניק, אברהמ׳ל דער שוואַר־
צער, פירט איין אַ האַנט־שטול און הויבט אָן
אַרבעטן פּאַר סוראַזקי.
1878 — געשטאַרבן מלכה רייזל בלאַך, די פרוי פון
סענדער בלאַך, אָן אשת־חיל. איטשע זאַבלו־
דאַווסקי׳ס טאַכטער.
— 17טן פעברואַר — אַסיף דימאָוו (יוסף פערלמאַן)
געבוירן אין ביאַליסטאַק.
— געבוירן אין ביאַליסטאַק ר׳ חיים העלער, זון פון
„פינסקער עילוי". געווען רב אין לאָמזשע. 1922,
געגרינדעט דעם בית־מדרש העליון אין בערלין,
פון דאָרט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.
1880 — יאַקאָב לעווי („דער אַמעריקאַנער") שטעלט דעם
ערשטן רייסוואַלף צו פּאַבריצירן קונסטוואַל
(שאַדע).
1881 — עס ווערט געלייגט דער גרונטשטיין צום בנין פון
מושב זקנים אין ביאַליסטאַק.
1882 — דער ערשטער וועבער־סטרייק ביי סוראַזקי.
— פּאַגראָם־שרעק איבערגעלעבט. אידישע קצבים,
פורמאַנעס און איזוואַשטשיקעס צעשלאָגן און
פּאַריאַגן די כוליגאַנעס.
— מוצאי שבועות געגרינדעט די חברה „חובבי ציון"
אין ביאַליסטאַק, וואָס איז שפּעטער געווארן דער
צענטער פון דער באַווענונג. די איניציאַטאָרן
זיינען געווען יעקב סאַפּירשטיין און יהושע העשל
קלעמענטינאָווסקי.
— געעפּנט דער מושב זקנים. די גרינדער זיינען
יחיאל בער וואַלקאָוויסקי, יעקב באָראָש און לייב
יעווינין.
1883 — געווארן רב ר׳ שמואל מאַהילעווער.
— געגרינדעט „מאכל כשר" פּאַר אידישע סאַלדאַטן.
די גרינדער זיינען געווען אַשר טאַפּאַלסקי און
שמואל ראַפּאַפּאָרט.
1885 — געגרינדעט דער „לינת הצדק".
— געבוירן זוסמאַן סעגאַלאָוויטש באַרימטער דיכטער
און שריפטשטעלער. געשטאַרבן אין ניו יאָרק,
1948.
1886 — געשטאַרבן יחיאל נעכעס (יחיאל הערשקאָוויטש),
גרינדער פון באָוואוסטן בית־מדרש וואָס האָט גע־
טראָגן זיין נאָמען.
1887 — פּסח קאַפּלאַן זיך באַזעצט אין ביאַליסטאַק, ביי זיין
פעטער, דער משכיל כתריאל קאַפּלאַן.
— יצחק ניסענבוים געווארן סעקרעטאַר פון ר׳
שמואל מאַהילעווער.
1888 — פּוילישער דר. גראַנאָווסקי האָט אויסגעברענט
אויפ׳ן פּנים פון אַ אידיש אינגל די ווערטער „איד,
גנב", פּאַר גנב׳ענען עפּל אין זיין גאָרטן. דר. גרא־
נאָווסקי איז זינט דעמאָלט באַיקאַטירט געווארן

פון אידן. פאר דעם באיקאט זיינען דר. כאזא־נאוויטש און ראבינער מארקוס דורך דער רעגי־רונג פארשיקט געווארן פון ביאליסטאק אויף דריי יאר.

— געגרינדעט די געזעלשאפט פאר קעגנזייטיקער הילף פאר האנדלס־אנגעשטעלטע (אבש־טשעסטווא פריקאזטשיקאוו).

— געגרינדעט דער ערשטער ציוניסטישער כאר דורך פסח קאפלאן.

1890 — אראפגעבראכט די ערשטע דאמף־שטול אין ביאליסטאק.

1891 — ציין־דאקטאר שמעון ציטרין זיך באזעצט אין ביאליסטאק, גרינדער פון צענטראל־קאנסום פאר־איין. געשטארבן 28טן אויגוסט, 1937.

1893 — געגרינדעט דער „משמרת חולים", שפעטער „לינת חולים".

— געגרינדעט די דרוקעררייען פרוזשאנסקי און וואלאברינסקי.

1895 — געשטארבן אין ביאליסטאק אליעזר בער ליבער־מאן, לערער, שריפטשטעלער און משכיל, פאטער פון בארימטן אהרן ליבערמאן, איינער פון די גרינ־דער פונ׳ם סאציאליזם ביי אידן.

— גרויסע שריפה אין וואשליקאווע.

— 20טן אויגוסט — א ניט־ארגאניזירטער מאסן־סטרייק פון וועבער אויסגעבראכן אין ביאלי־סטאק.

1896 — 30טן יוני — א גרויסע שריפה אין ביאליסטאק. אפגעברענט א גרויסער טייל פון נייוועלט.

— אנגעהויבן גיין די „קאנקע" אין ביאליסטאק.

1897 — ביאליסטאק פארמאגט 41,905 אידן (אלגעמיינע באפעלקערונג 67,000 מענטשן). דער מאטעריע־לער מצב אין שטאט איז א בליענדער.

— צוליב דעם באזוך פון צאר ניקאלאי דעם לעצטן ווערט דער אלטער סטאוו פארשאטן און דער שטאט־גארטן פארפלאנצט.

— דר. יוסף רובינשטיין, פאפולערער פרויען־דאקטאר, באזעצט זיך אין ביאליסטאק. לאנג־יאריקער פארזיצער פון „לינת הצדק".

— געגרינדעט די גרופע „דער בונד" אין ביאלי־סטאק.

— דר. כאזאנאוויטש, ליטמאן ראזנטאל, דוד סוכא־וואלסקי, דר. יוסף מאהילעווער פאלן אלס ביאליסטאקער דעלעגאטן צום ערשטן ציוניס־טישן קאנגרעס אין באזעל.

1898 — הרב ר׳ שמואל מאהילעווער געשטארבן. זיין לויה איז געווען די אימפאזאנטסטע וואס ביאליסטאק האט אמאל געזען. ער איז געווען רב אין ביאלי־סטאק 15 יאר. דער כסא הרבנות איז נאך אים ניט מער פארנומען געווארן. ר׳ חיים הערץ היילפערן, דער זון פון גרויסן טאטן ר׳ ליפעלע, איז געווארן ראב״ד.

— געגרינדעט די ערשטע „סטרייק־קאסע" דורך דעם בונד.

1899 — געגרינדעט די „פרייוויליקע פייערלעשער געזעל־שאפט", וואס איז באשטאנען 90 פראצענט פון אידן.

— ר׳ ישראל העלער, דער פינסקער עילוי, גע־שטארבן. פאטער פון הרב ר׳ חיים העלער, גע־שטארבן אין ניו־יארק, 1960.

— אברהם בער גאטלאבער, דער העברעאישער דיכטער און שריפטשטעלער, געשטארבן. אין 1925 האט דער ליטעראטן־ און זשורנאליסטן־קרייז גע־שטעלט א מצבה נאך אים.

— דר. ל. פינעס, דער בארימטער אויגן־דאקטאר, געבוירן 1865 אין ראזשינאי, באזעצט זיך אין ביאליסטאק.

— דערשינען די אומלעגאלע בונדישע צייטשריפט „דער ביאליסטאקער ארבעטער".

— געגרינדעט די אידיש־רוסישע פאלקסשולן פון באביצקי און מענאכאווסקי און די אידיש־רוסישע אנפאנגס־שולע פון יאפע.

1900 — 1טן יאנואר עפנט זיך די קאמערץ־שולע אויף איניציאטיוו פון פאלק קעמפנער. אידן ווערן אנגענומען אן פראצענט־נארמע.

1901 — דר. יוסף מאהילעווער, אייניקל פון ר׳ שמואל מאהילעווער, ווערט ראבינער. די שטעלע פאר־נעמט ער ביז 1915. ער פארט שפעטער אפ קיין אדעס, פון דארט קיין ארץ־ישראל, וואו ער איז געשטארבן.

— אלי׳ מיללאך, דער באנקיר, געשטארבן.

— עס עפנט זיך די ליי־ און שפאר־קאסע (די בענקל).

— קומט פאר אין ביאליסטאק דער פערטער צוזאמענפאר פון „בונד".

1902 — ווערט אויסגעבויט דער בית־מדרש „בית שמואל", אויפ׳ן נאמען פון ר׳ שמואל מאהילעווער, לעבן שטאט־גארטן.

1903 — 20טן יאנואר — יחיאל בער וואלקאוויסקי גע־שטארבן אין עלטער פון 84 יאר. 50 יאר געווען דער פירער אין שטאט. נאך זיין טויט הויבט זיך אן די קהילה צו „דעמאקראטיזירן".

— „לינת הצדק" גייט אריין אין אן אייגענעם בנין, א נדבה פון די יורשים פון פישל באראש.

— עס בילדן זיך די גרופן פון „פועלי־ציון פאלעס־טינצעס" אונטער דער פירונג פון בארוכאוו.

— לעא פאפערין גרינדעט א גרופע פון טעריטא־ריאליסטן און גיט ארויס דעם ארגאן „יעוורעיסקי גאלאס".

1904 — „לינת חולים" גייט אריין אין אייגענעם בנין. דעם פלאץ האט מנדב געווען פרוי צינע פיינבערג.

— 11טן אקטאבער — ווערט געעפנט די „ביליקע קיך" אויף איניציאטיוו פון דר. ציטראן.

— געשטארבן אליעזר אטלאס, העברעאישער שריפטשטעלער און רעדאקטאר פון „הכרם".

1905 — יאנואר — געשאפן א פארייניקטער פראנט פון אלע פאליטישע פארטייען אין ביאליסטאק, צו פירן דעם קאמף קעגן דער צארישער רעגירונג. די קאנפערענץ איז פארגעקומען ביי אינזשעניר קאלעצקי. דער געשאפענער קאמיטעט האט דער־קלערט אן אלגעמיינעם סטרייק.

— יולי — דער טרויעריקער שבת נחמו. א מילי־טערישער פאגראם אויף סוראזער גאס. 36 אידן דערמארדעט.

— 11טן אָקטאָבער — עס עפנט זיך די קאָמערץ־שולע פאַר מיידלעך.
— 18טן אָקטאָבער — די ביאַליסטאָקער אַרבעטער־שאָפט און רעוואָלוציאָנערע יוגנט דעמאָנסטרירט און שטורעמט די טורמע כדי צו באַפרייען די פּאָליטישע געפאַנגענע. פּאָליציי און סאָלדאָטן שיסן. אייניקע טויטע און אַ סך פאַרוואונדעטע.
— עס עפנט זיך די האַנטווערקער־שולע און מאַדערנע תלמוד־תורה אויף איניציאַטיוו פון יודל קאָלעצקי.
— געגרינדעט די „אידישע קונסט" דורך פּסח קאָפּלאַן, נח זאַבלודאָווסקי, א. א.
— דער „בונד" אַרגאַניזירט פראָפעסיאָנעלע פאַר־איינען פון גאַרבער, וועבער, שניידער, שוסטער, שטעפער, פריקאָטשיקעס און טאַבאַק־אַרבעטער.
— געשטאַרבן קאָפּל זאָלקינד, דער פּיאָנער פון דער לעדער־אינדוסטריע אין ביאַליסטאָק.
1906 — 1טן־3טן יוני — דער מיליטעריסישער פאַראָאָם אין ביאַליסטאָק, צוגעגרייט און אַרויסגערופן דורך די משרתים פון דער צאַרישער רעגירונג. 110 דער־מאָרדעטע אידן. די אידישע זעלבסטשוץ אַרגאַניזירט פון בונד, פּועלי־ציון, אַנאַרכיסטן און אַנדערע פאַרטייען שטעלט אַ ווידערשטאַנד.
— עס ווערן אויסגעקליבן אַלס „וויבאַרשטשיקעס" צו דער „גאָסודאַרסטוועניאַ דומא": אברהם טיקטין, דר. ציטרין, דר. מאַהילעווער, פּאָלק קעמפּנער, דר. פּערלשטיין און דר. רייגראָדסקי.
1907 — עפנט זיך די „געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעק".
1908 — די נייע שטאָט־שוהל אויסגעבויט.
1909 — הויבט אָן דערשיינען די צייטונג „גאָלאָס ביעלאָס־טאָקאָ", אונטער דער רעדאַקציע פון יוסף זעליג־מאָן.
1910 — געשטאַרבן דר. פאַרשטעטער. אויף זיין אָרט ווערט דר. עפשטיין הויפט־דאָקטאָר פון שפּיטאָל.
1912 — געעפנט דער ערשטער „קינדער־גאָרטן" דורך „מפיצי־השכלה". 1914 ווערט עס פאַרוואַנדלט אין אַ קינדער־היים.
— אברהם כהן (אַברהמל פּאַריזער), פון „לינת חולים" געשטאַרבן.
1913 — די „הבימה" ווערט געעפנט דורך נחום צמח מיט דער פּיעסע „שמע ישראל" פון אָסיפּ דימאָוו, איבערזעצט אין אידיש פון פּסח קאָפּלאָן.
— עס דערשיינט די ערשטע טעגלעכע צייטונג „ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט", אונטער רעדאַקציע פון א. ש. הערשבערג, וואו דוד סאָהן קאָרעספּאָנדירט פון אַמעריקע.
1914 — אויגוסט — אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ביאַליסטאָק אין באַלאָגערונג־צושטאַנד.
— ביאַליסטאָק וועגדט זיך נאָך הילף צו די לאָנדס־לייט אין אַמעריקע דורך אַ קייבל צו דוד סאָהן.
— געשטאַרבן כתריאל קאָפּלאָן, משכיל און לערער, געבוירן 1838.
— אהרן יעקב קלעמענטינאָווסקי, העברעאיסט און מאָטעמאָטיקער, געשטאַרבן אין עלטער פון 84 יאָר. ער האָט פאַרפאַסט די אַריפמעטיק אין העברעאיש „שאלות החשבון" און „מעשה החשבון", וואָס זיינען באַנוצט געוואָרן אַלס לערן־ביכער אין די העברעאישע שולן.
1915 — 7טן אַפּריל — די שטאָט ווערט באַמבאַרדירט פון די דייטשן.
— 20טן יוני — אויף אַן אויסערגעווינלעכער אסיפה פון דער קהילה מיט ר' ראַבינאָט ווערט געגרינדעט דער ועד הקהל.
1916 — ווערט געגרינדעט די ביבליאָטעק און לייען־זאַל דורכן „יוגנט־פאַראיין". אין 1919 ווערט עס פאַר־וואַנדלט אין „שלום־עליכם־ביבליאָטעק".
— געגרינדעט די פּרץ־קינדערהיים און די פּרץ־שולע.
1917 — אייזיק האַראַדיטש, ביאַליסטאָקער כלל־טוער, חובב־ציון און גרויסער בעל־צדקה, געשטאַרבן אין באַברויסק.
1918 — ווערט געגרינדעט די קולטור־ליגע.
— געגרינדעט „השחר", אידישער ספּאָרט־קלוב, דורך פּסח פּאָמעראַנץ.
— דעצעמבער — די שטאָט ווערט פאַרנומען פון די פּאָליאָקן.
— דעצעמבער — ענדערונג אין ועד הקהל. עס ווערט געגרינדעט די „דעמאָקראַטישע" קהילה.
1919 — מנחם מענדל דאָוויזאָן, באַוואוסטער לערער און העברעאישער דיכטער, געשטאַרבן אין עלטער פון 92 יאָר.
— דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש, דער פּאָפולערסטער ביאַליסטאָקער דאָקטאָר און גרויסער אידעאָליסט, געשטאַרבן אין יעקאַטערינאָסלאָוו.
— געשטאַרבן דער „קאָבריגער רבי" נחומקע קאָברינער. ער האָט זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק אין 1895 צוזאַמען מיט זיין איידים, הרב ר' מאיר שצעדראָוויצקי.
— 19טן פעברואַר — הויבט אָן דערשיינען „דאָס נייע לעבן", אָן אומפּאַרטייאישע דעמאָקראַטישע צייטונג, אונטער דער רעדאַקציע פון פּסח קאָפּלאָן. זינט 1931 דערשינען אונטער דעם נאָמען „אונזער לעבן".
— 13טן מאַי — די „שלום־עליכם־ביבליאָטעק" ווערט געעפנט צום דריטן יאָרצייט פון שלום־עליכם.
— ר' חיים הערץ היילפּערין געשטאַרבן. ער איז געווען מורה הוראה אין שטאָט פופּציק יאָר. נאָכן טויט פון ר' שמואל מאָהילעווער איז ער געווען פאַררעכנט פאַר ביאַליסטאָקער רב.
— ביאַליסטאָקער קהילה באַקומט די ערשטע הילפס־געלטער פון ביאַליסטאָקער רעליף אין ניו־יאָרק.
1920 — דר. גדליהו ראַזנמאַן ווערט ראַבינער.
— עס קומען די ערשטע דעלעגאַטן פון ביאַלי־סטאָקער רעליף־קאַמיטעט אין ניו־יאָרק: לייבל קאָהן, הרב בראַדסקי, נייטן אַלעקסאַנדער, און ברענגען גרויסע פינאַנציעלע הילף פאַרן ישוב.
— עס ברעכט אויס די פּויליש־רוסישע מלחמה.
— 20טן יולי — די רוסן פאַרנעמען די שטאָט.
— 22טן אויגוסט — די שטאָט ווערט ווידער פאַר־נומען פון די פּאָליאָקן.
— דוד סאָהן קומט־אָן אין ביאַליסטאָק בעת דער באַלשעוויסטישער אינוואַזיע און ברענגט 140

טויזנט דאָלאָר פון ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט.
— בן־ציון שייקעוויטש, איינער פון די עלטסטע ליניסטן פון „לינת הצדק", געשטאָרבן.
1921 — ערשטע פוילישע פאָלקציילונג. די שטאָט פאָר־מאָגט 76,792 איינוואוינער, דערפון 39,603 אידן.
— עס ווערן געגרינדעט אָפּטיילונגען פון „אָרט" און „אָזע".
— געגרינדעט דער אידישער ליטעראַטן־ און זשורנאָליסטן־פאַראיין.
— דר. זלמן פליאָטע, 59 יאָר אַלט, געשטאָרבן.
1922 — קומט־פאָר אין ביאַליסטאָק דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון פאָרשטייער פון אַלע אידישע פּראָפעסיאָנעלע שולן אין פוילן.
1923 — נחום סאָקאָלאָוו, פּרעזידענט פון דער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע, באַזוכט ביאַליסטאָק. ראַבי־נער דר. ראָזענמאַן טראָגט אים צו אַ ספר־תורה אָלס מתנה.
1924 — געגרינדעט די אידישע שול־אָרגאַניזאַציע.
— געגרינדעט דער שאָך־קלוב.
1925 — הויבט אָן צו גיין דער ערשטער אויטאָבוס.
1926 — געגרינדעט דער קליינקוסט־טעאַטער „גילאָרינאָ" (גילה־רינה).
1928 — געגרינדעט די „גיכע הילף" ביים „לינת הצדק".
1929 — יודל קאָלעצקי, דער כלל־טוער און גרינדער פון דער האַנטווערקער־שולע, געשטאָרבן.
— געגרינדעט אין ביאַליסטאָק די וואַכנבלאַט „נייע ביאַליסטאָקער שטימע", אונטער דער רעדאַקציע פון משה ווייסאָצקי, מיט דער הילף און נאָענטער מיטאַרבעטער פון דוד סאָהן, פון ניו־יאָרק.
— עפנט זיך די סאַנאַטאָריע פאָר „טובערקולאָזע קינדער" אין הויז וואָס פאָניע טרילינג האָט אַוועקגעשענקט דער „אָזע" („טאָז") אין 1925.
— עפנט זיך דער פאָלקס־אוניווערזיטעט.
1931 — געגרינדעט די „שטודיר־ביבליאָטעק" ביי דער קהילה דורך פּסח קאָפּלאָן.
1932 — 19טן דעצעמבער — די צווייטע פּוילישע פאָלקס־ציילונג. די שטאָט האָט 91,000 איינוואוינער, דער־פון 39,000 אידן.
— יעקב בערמאָן דיריגענט פון כאָר־שוהל און קאָמפּאָזיטאָר, געשטאָרבן.
1933 — געגרינדעט דער אַנטי־היטלעריישער באַיקאָט־קאָמיטעט, מיט א. טיקטין בראש. דער באַיקאָט ווערט געפירט מיט אייזערנער דיסציפּלין.
1935 — הרב ר' דוד פּאַינס, ראש־בית־דין אין ביאַלי־סטאָק (איידם פון הרב ר' חיים הערץ היילפּערן זצ"ל), געשטאָרבן ג' אדר ב' תרצ"ה.
1937 — דר. משה פערלשטיין, כעמיקער, כלל־טוער, זון פון אברהם קוואָסניק, געשטאָרבן.
— וואָלף העפנער, זון פון העשל העפנער, גע־שטאָרבן. געווען פאָרזיצער פון דער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע און הויפּט־גבאי פון דער כאָר־שוהל.
1939 — סעפּטעמבער — די צווייטע וועלט־מלחמה ברעכט אויס. די דייטשן אָקופירן די שטאָט פאָר א קורצער צייט. שפּעטער אונטער סאָוועט־רוסישער אָקופּאַציע.

בנימין אַבעלסקי

אין די פוס־טריט פון די אבות

מיר גייען אין די פוס־טריט פון אונזערע אבות,
מיט דער תורה אין ראַמען, פון הייליקע צוואות.
באַגלייט מיט שחיטות, דורות צעשטערט;
אונזער בלוט פאַרוואָשט יעדן שפּור פון ערד.

מיר בלאָנדזשען אויף וועגן פון גליענדע קוילן,
אין פינצטערניש געפּרעסט, אין אָפּגרונט פון גרוילן.
שרעקט מיך דער גורל פאָר די קומענדע דורות;
עס עגבערן מיינע אויערן שרעקלעכע סודות...

מען טיילט כסדר אויף מיר מיט פינגער,
און שפּייען ווי שלאָנגען מיט גיפטיקע צינגער.
כ'לעב ווי א צווייג פון א קראָנקן שטאָם,
מיין פּיין איז גרויס, מיין האָריזאָנט ווי א שפּאָן.

מיינע וואונדן ווערן גרעסער, מיין וויטאָג דויערט...
מיין וויי־געשריי, אין האָרץ טיף פאַרמויערט.
פאָר א נס מיר וואָרטן נעכט און טעג;
אונזער געדולד אויסגעלאָדן מיט האָפענונג אַוועק.

עס רופט און רייסט, עס לאָזט מיר ניט שלאָפן,
דאָס אַלטע לידל פון גלויבן און האָפן.
געשפּייזט מיט תפילות פון אַלטע ספרים,
פאַרשפּרייט די ערד מיט אידישע קברים...

ליבער בורא! שוין אויסגעשעפּט אַלע קוואָלן טרערן,
זאָלן אַנדערע פעלקער די אויסדערווייטע ווערן.
נעם זיך אַווק, אין אונזער וועג זיי שטייען!
שוין צייט פאַר אונז אַביסל פרייד צו זייען...

שטענדיק געשאָפן, געבויט א לעבן,
ליכט און וויסן צו די פעלקער געגעבן.
מיר ווערן באַלוינט מיט שנאה און האָס,
פאַר דער וועלט מיר זיינען א בלוטיקער שפּאָס.

מיר זיינען ווי אָפּגעשלאָסן פון דער וועלט,
ווי א וואַנט וואָלט אונזער רעכט פאַרשטעלט;
אונזערע גייסטיקע גבורות האָנט ביי האָנט,
קענען נישט ברעכן די געזעצן פון האָס און שאָנד.

דאָך שטראָמט פון אונז א מוטיקער פאַרשטאָנד!
וואו איז דער אויסלייזער מיט זיין מעכטיקער האָנט?
אונז פירן, ווי משה מיט חכמה און וויסן,
אין ריכטיקן וועג, אָן אידיש בלוט צו פאַרגיסן...

אין טרוים איז מיר בעסער, לייכטער מיין לעבן,
כ'זע ווי ס'קומען אַרויס צו מיין פאָלק אָנטקעגן,
ליכטיקע זונען־שטראָלן באַלייכטן אונזער וועג,
די שוואַרצע כמאַרעס פאָר שרעק רוקן זיך אַוועק...

דער לאַנדסמאַן מאַקסים ליטווינאָוו

מאַנטיק, דעם 31טן דעצעמבער 1951, איז אין עלטער פון 76 יאָר געשטאָרבן אין מאָסקווע אונזער לאַנדסמאַן, דער וועלט באָרימטער סאָוועטישער שטאַטסמאַן און דיפּלאָמאַט, געוועזענער אויסערן קאָמיסאַר און שפּעטער רוסישער אַמבאַסאַדאָר אין וואַשינגטאָן, מאַקסים מאַקסימאָוויטש ליטווינאָוו.

ליטווינאָוו, באַקאַנט אין דער אַלטער היים און אין די אידישע קרייזן אַלס מאיר וואַלאַך, איז געבאָרן געווארן אין ביאַליסטאָק בייַ אַ פיינער משפּחה פון קאָצקער חסידים. זיין זיידע, ר׳ שבתי וואַלאַך, אַ גרויסער צדיק און גאון, איז געווען רב אין דעם קליינעם שטעטל ראָשינאַי, בייַ סלאָנים. זיין פאָטער, ר׳ משה וואַלאַך, אויך אַ למדן, אָבער שוין אַ שטיקל משכיל דערצו, איז געווען קאָסירער אין אלי מיללאַך׳ס באַנק געשעפט אין ביאַליסטאָק. זיין פעטער, אברהם יעקב, איז געווען אַ באַקאַנטער טעקסטיל־פאַבריקאַנט אין לאָדזש.

אינגלווייז האָט מאיר וואַלאַך געלערנט אין זלמן כהנא׳ס חדר. ער האָט געהאַט אַ גוטן קאָפּ, אָבער איז ניט געווען קיין מתמיד אין לערנען, און האָט שוין אונטער דער גמרא און שטענדער אַריינגעקוקט אין די טריף־פסול׳ע רעוואָלוציאָנערע ביכלעך. וועז דער טאַטע האָט געזען, אַז עס וועט שוין פון אים קיין תלמיד חכם און לייט ניט זיין, האָט ער אים געשיקט צו זיין ברודער, אברהם יעקב, וועלכער האָט אים איינגעאָרדנט אין אַ געשעפט בייַ איינעם פון זיינע באַקאַנטע סוחרים.

אין דער אַלטער היים האָט מען זיך געזאָרגט וועגן „פריזיוו״ פאַר די זין, און כדי מאיר זאָל ניט אַוועקגעשיקט ווערן דינען ערגעץ־ווייט אין טיף רוסלאַנד, נאָר פאַרבלייבן אין שטאָט, קענען טראָגן אַ שענערן אוניפאָרם און זיין אָפט בייַ טאַטע־מאַמע אין הויז, האָט אים ר׳ משה וואָלאַך אַוועקגעגעבן צו אַ רוסישן לערער, ער זאָל זיך אויסלערנען שפּראַך און וועלטלעכע בילדונג און קענען אַנקומען אין מיליטער אַלס „וואָלנאָ־אָפּרעדעלאַיעשטשי״ מיט די אַלע אויבן־דערמאָנטע פריווילעגיעס. אַזוי איז טאַקע געווען; מאיר האָט זיך זייער גערן צוגעכאָפּט צו וועלטלעכער בילדונג און זיך טאַקע אויסגעצייכנט אין רוסיש און אין אַנדערע שפּראַכן.

מאיר וואַלאַך האָט דורכגעמאַכט אַ זייער שטורמישע רעוואָלוציאָנערע יוגנט. ער איז אָפט אַריינגעפאַלן אין טורמע פאַר בונט און קאָנספּיראַציע קעגן צאַר, פאַרזוכט „אומזיסטע קעסט״ הינטער די שטאָכעטן פון אַ סך „אָסטראָגן״ און דער טאַטע האָט געמוזט שיטן מיט געלט אויף אַלע זייטן, כדי זיין הפקר׳דיקן זונדל אויסלייזן פון גוי׳ישע הענט. עס האָט אָבער נישט געהאָלפן, מאיר איז וויטער אַנגעגאַנגען מיט זיין רעוואָלוציאָנערער ארבעט.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער געווען אַ גאָר נאָענטער חבר מיט סטאַלין, לענין און טראָצקי און פלעגט זיך באַטייליקן אין שאָנטאָזש־אָקטן צו באַזאָרגן געלט פאַר דער רעוואָלוציאָנערער באָוועגונג.

אין זיינע שטענדיקע וואַנדערונגען איבער דער וועלט, צו פאַרמיידן פאַרפאָלגונגען און זיך אויסצודרייען פון די צאַרישע הענט, איז ער אויך געווען אין לאָנדאָן, וואו ער האָט חתונה געהאַט מיט פריילין אייווי לאָוו, אַ טאַכטער פון איינער פון די אָנגעזעענסטע אידיש־ענגלישע אימיליראַטע פאַמיליעס.

אין די יאָרן 1921־1939 איז ער געווען אויסערן מיניסטער פון ראָטן־פאַרבאַנד, פון אָנפאָנג אַלס וויצע־קאָמיסאַר צו אויסערן מיניסטער טשיטשעריז, און דערנאָך זעלבסטשטענדיק אין דעם אָמט. ער האָט עס אונטער־געשריבן דעם דיפּלאָמאַטישן אָפּמאַך פאַר רוסלאַנד מיט וואָלטער ראָטענוי, דעמאָלטיקן אויסערן־מיניסטער פון דייטשלאַנד, און ער האָט אויך פאַרטראָטן די סאָוועטן אין דער „ליג אָוו נעישאָנס״ און אין אַ ריי אינטערנאַציאָנאַלע דיפּלאָמאַטישע קאָנפערענצן. אין יאָר 1939 ביז 1941 האָט מאָלאָטאָוו פאַרנומען זיין פּלאַץ אַלס אויסערן־מיניסטער, אָבער אין יאָר 1941 ביז 1943 איז ליטווינאָוו געשיקט געוואָרן אַלס רוסישער אַמבאַסאַדאָר קיין וואַשינגטאָן. שפּעטער האָט מען פון אים ניט געהערט ביז דער טרויעריקער ידיעה וועגן זיין טויט.

פאַר אונז, ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, איז באַזונדער אינטערעסאַנט אַ כאַראַקטעריסטישער אינצידענט. וועז מאַקסים ליטווינאָוו איז דאָ געווען אַמבאַסאַדאָר אין וואַשינגטאָן אין די יאָרן 1933־1932, האָט אונזער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק פאַר אים צוגעגרייט אַ קבלת פּנים. אָבער צוליב אַ פלוצלונגער דיפּלאָמאַטישער מיסיע, האָט ליטווינאָוו נישט געקענט זיין אונזער ערן־גאָסט. ער האָט אונז צוגעשיקט אַ טעלעגראַמע, אַז ער מוז אָוועקפאָרן פון דאָנען. אַ קאָמיטע אין צוזאַמענשטעל פון קאָונסעלאָר פילייפּ נאָווויק, מר. סעמועל קאָסעל און דוד סאָהז, האָט אים באַזוכט ערב זיין אָפּפאָר אויף דער שיף. ליטווינאָוו האָט זייער האַרציק פאַרבראַכט מיט זיינע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, זיך נאָכגעפרעגט אויף פיל יוגנט חברים און באַזונדערס אויף איינעם פון זיינע רביים, וואָלף רובין, וועלכער האָט זיך דאָמאָלט געפונען אין ניו יאָרק. אין שמועס מיט דער דעלעגאַציע, האָט ליטווינאָוו אָפט אַריינגעוואָרפן אַ אידיש וועדטל.

די דעלעגאַציע האָט פאַר דעם סאָוועטישן אַמבאַסאַדאָר פאַרגעבראַכט אַ ביטע, אַז רוסלאַנד זאָל מאַכן באַשטעלונגען אין אונזער היימשטאָט ביאַליסטאָק, וועלכע האָט דאָן געליטן פון אַ גרויסן קריזיס אין פאַבריק־ווען. ליטווינאָוו האָט צוגעזאָגט צו באַטראַכטן די ביטע. צומאַרגנס איז אין אונזער צענטער אַנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון דער שיף מיט ליטווינאָוו׳ס דאַנק פאַר דעם כבוד, וואָס די דעלעגאַציע האָט אים צוגעטיילט. און אין אַ קורצער צייט שפּעטער האָט טאַקע רוסלאַנד געמאַכט אַ וויכטיקע מיליטעריש באַשטעלונג אין ביאַליסטאָק און אַלע פאַבריקן, וועלכע זיינען אַ צייט געשטאַנען שטיל, האָבן אַ שטורעם געטאָן מיט מאַסן־פּראָדוקציע און די שטאָט האָט געהאָט חיונה אַ לאַנגע צייט.

יחיאל בער וואָלקאָוויסקי
גרויסער סוחר, גביר און בעל־צדקה. איבער 50 יאָר געווען דער הויפּט־פּירער פון שטאָט. געשטאָרבן אין 1903.

מאַקסים ליטווינאָוו

עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז ליטווינאָוו׳ס עלטער זיידע, דוד בן נפתלי הירש וואַלאַך (וואַליך) איז געווען אַ העברעאישער צענזאָר אין צאָרישן רוסלאַנד, אין וואַרשע, אין די יאָרן 1806־1815. דער זון פון דוד וואַלאַכ׳ן, יעקב וואַלאַך, דער זיידע פון דעם סאָוועטישן אויסערן־מיניס־טער מאַקסים ליטווינאָוו, איז געווען אַ חשוב׳ער פרומער איד אין ביאַליסטאָק. ער האָט געצאָלט אַ ספּעציעלן אָפּצאָל פאַר דער רעכט צו טראָגן טיפּישע אידישע קליידער, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן. דעם יעקב וואַלאַכ׳ס זון ר׳ שבתל וואַלאַך, איז געווען אַ תלמוד׳ישער גאון און לאָנג־יאָריקער רב אין ראָזשינאַי. דער צווייטער זון, משה וואַלאַך, איז געווען ליטווינאָוו׳ס פאָטער.

ווער איז געווען ליטווינאָוו׳ס פּרוי?

צווישן די ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט — און ביי אידן בכלל — פלעגט זיין אַ מיינונג, אַז אייווי ליטווינאָוו, די פּרוי פון דעם באָרימטן ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַן און שנור פון דעם ביאַליסטאָקער חסיד׳ישן איד משה וואַלאַך, איז אַ קריסטין. דאָס איז אָבער ניט געווען ריכטיק. אייווי (חוה) ליטווינאָוו איז געווען אַ אידישע טאָכטער. איר פאָמיליען־נאָמען פון דער היים איז געווען לאָו, זי איז געבוירן גע־וואָרן אין ענגלאַנד. זי האָט געשטאָמט פון אַ משפּחה וואָס האָט אַרויסגעגעבן באָרימטע זשורנאַליסטן און שרייבער.

אין יאָר 1848, בעת דעם יאָר פון רעוואָלוציעס אין אייראָפּע, איז אויך פאָרגעקומען אַ ניט גלענצנע רעוואָ־לוציע אין אונגאָרן. אין דעם האָבן זיך אויך באָטייליקט פיל אידן. א. יעלינעק, וועלכער איז געווען אַ ברודער פון דר. יעלינעק, דער ראָבינער פון ווין, איז דאָמאָלט געהאָנגען גע־וואָרן. פיל אידן איז דאָמאָלט געלונגען צו אָנטלויפן קיין אָמעריקע. דער אָלטער לאָו, וואָס איז געווען דער זיידע פון אייווי לאָו, איז אָווק קיין ענגלאַנד. ער האָט אין דער אָלטער היים איבערגעלאָזט דריי זין און דריי טעכטער, וועלכע זיינען שפּעטער געווארן באָוואוסט מיט זייערע ליטעראַרישע שאַפונגען. דער אינגסטער פון די דריי זין, האָט געהייסן וואָלטער לאָו. דאָס איז געווען דער פאָטער פון אייווי ליטווינאָוו. ער איז געשטאָרבן אין לאָנדאָן, אין 1895, אויפן אייגענעם דריי קליינע מיידלעך. איינע איז גע־וואָרן די שפּעטערדיקע פרוי פון מאַקסים ליטווינאָוו.

וואָלטער לאָו, אייווי׳ס פאָטער, איז געווען אַ יוגנט פריינט פון דעם באָרימטן ענגלישן שרייבער אוון דענקער, ה. ג. וועלס. ביידע האָבן געזוכט אוון אויך געפונען — יעדער אויף זיין שטייגער — זייערע קאָריערעס אין דער ליטעראָטור. וועלס פלעגט רעדן מיט וואָרעמקייט אוון דרך־ארץ וועגן זיין יוגנט פריינט, וואָלטער לאָו. וועלס האָט אָפט געהאָט שמועסן מיט וואָלטער׳ן אויך וועגן אידישע פראָגן. וואָלטער לאָו פלעגט דערביי דעבאָטירן פונ׳ם אידישן שטאָנדפונקט, און וועלס פון דעם קאָסמאָפּאָליטישן שטאַנד־פונקט. לויט וועלס׳עס רייד, איז וואָלטער לאָו געווען אַ נאָציאָנאַלער איד.

אייווי ליטווינאָוו, ווי אַלע אין איר משפּחה, האָט זיך פיל אָפּגעגעבן מיט ליטעראָטור און פּעדאָגאָגיע. איידער זי האָט חתונה געהאַט מיט ליטווינאָוו׳ן האָט זי אָנגעשריבן אַ צאָל ליטעראָרישע שאָפונגען, וואָס האָט אָרויסגערופן אויפמערקזאָמקייט ביי די קריטיקער.

דערציילט די נייע דורות
וועגן דעם אידישן חורבן
און ווידערשטאַנד
אין דער היטלער־צייט

אַ שמועס מיט ליטווינאָוו׳ס ברודער אין ביאַליסטאָק

אין סוף 1938, וועו מאָקסים ליטווינאָוו איז געווען אויף גאָר הויכע שטאָפלען אַלס איינער פון די וויכטיקסטע מענטשן אין דער סאָוועטישער רעגירונג און אויסערן־מיניסטער פון יענער מדינה, האָט אַ זשורנאַליסט פון אַ פּוילישער צייטונג אין וואַרשע געהאָט אַן אינטערוויו מיט ליטווינאָוו׳ס עלטסטן ברודער, הרב יעקב וואלאך. וויייטער דאָ זיינען אויסצוגן פון דאָזיקן אינטערוויו, וואָס איז אין יענער צייט געווען געדרוקט אין אַ פּוילישער צייטונג, אין וואַרשע.

דער מיטאַרבעטער פון דער צייטונג איז געקומען צו פֿאַרן קיין ביאַליסטאָק, אויסצוגעפֿינען ליטווינאָוו׳ס קרובים. אויף ווילטשע גאָס איז געווען אַן אָפּטייק, וואָס האָט געהערט צו די וואָלאָכס. אַהין איז ער טאַקע אַריין און געהאָט אַ שמועס מיט ליטווינאָוו׳ס מומע און ברודער, וועלכער האָט געוואוינט אין לאָדזש.

אָט וואָס דער זשורנאַליסט, פון דער פּוילישער צייטונג, האָט דערציילט אין זיין באַשרייבונג:

דעם הרב וואָלאָך טרעפן מיר אין דער באַשיידענער דירה פון זיין ביאַליסטאָקער משפּחה אין אַ שווארצן כאַלאָט, מיט אַ ווייסער, פֿאַטריאַרכאַלישער בארד, אין אַ פּוקסענעם שטריימל אויפֿן קאָפּ.

מיר פרעגן:

— צי זענט איר דער ברודער פון סאָוועטישן אויסערן־קאָמיסאַר ליטווינאָוו?

— איך בין עס, צום באַדויערן.

— פֿאַרוואָס צום באַדויערן?

— ווייל ער איז דאָך דער קאָמיסאַר פון אַ גאָט־לעסטערנדיקער רעגירונג — ענטפֿערט דער אַלטער איד.

— צי וועט איר וועלן עפּעס דערציילן אונז וועגן זיך און אייער ברודער?

— בלויז אין דעם פֿאַל, אויב עס וועט ניט זיין פֿאַר אים קיין קריוודע, ווייל איך האָב אים נאָך ליב.

איך פרעג אים, צי דער ברודער העלפּט אים אַמאָל?

— ניין, אינגאַנצן ניט! איינמאָל, וועו כ׳בין געווען זייער קראַנק — זאָגט דער אַלטער — און כ׳האָב אים אָנגעשריבן, אַז ער זאָל מיר שיקן געלט, האָט געענטפֿערט זיין סעקרעטאַר, אַז דער רוסישער געזעץ דערלויבט ניט אַרויסצושיקן געלט קיין אויסלאַנד און אַז דער אויסערן־קאָמיסאַר ליטווינאָוו האָט ניט בדעה אַרויסצוטרעטן קעגן געזעץ.

— און וועו האָט איר צום לעצטן מאָל געזען אייער ברודער?

— ס׳איז געווען מיט עטלעכע יאָר צוריק. כ׳בין געווען אין ביאַליסטאָק און געהערט, אַז דער עקספּרעס־צוג פֿאָרט אַדורך מיט מיין ברודער קיין זשענעווע. בין איך דעריבער געשטאַנען אויפֿן פּראָג, און געוואָלט אים זען. אָבער די פּאָליציי און זיין לייב־גוואַרדיע האָבן מיך ניט געוואָלט אַריינלאָזן אין וואַגאָן. איך האָב געמוען שרייען „מאיר, מאירי!״

דער ברודער האָט אַרויסגעקוקט דורכֿן פענצטער פון סאָלאָן־וואַגאָן, ער האָט מיך דערקענט און איז אַרויס אויפֿן פּראָג. עטלעכע מינוט האָבן מיר געדעדט. ער האָט מיר געגעבן אַ גוטן ציגאָר און מיר דערציילט אָביסל וועגן זיין לעבן. אָבער וועו איך האָב אים געמוען מאָכן פֿאַרוואורפן, אַז ער האָט פֿאַרגעסן אין גאָט, האָט ער מיר געזאָגט: „דו פֿאַרשטייסט גאָרנישט״ און איז צוריק אַריין אין וואַגאָן.

— דערציילט מיר עפּעס פון ליטווינאָוו׳ס לעבן.

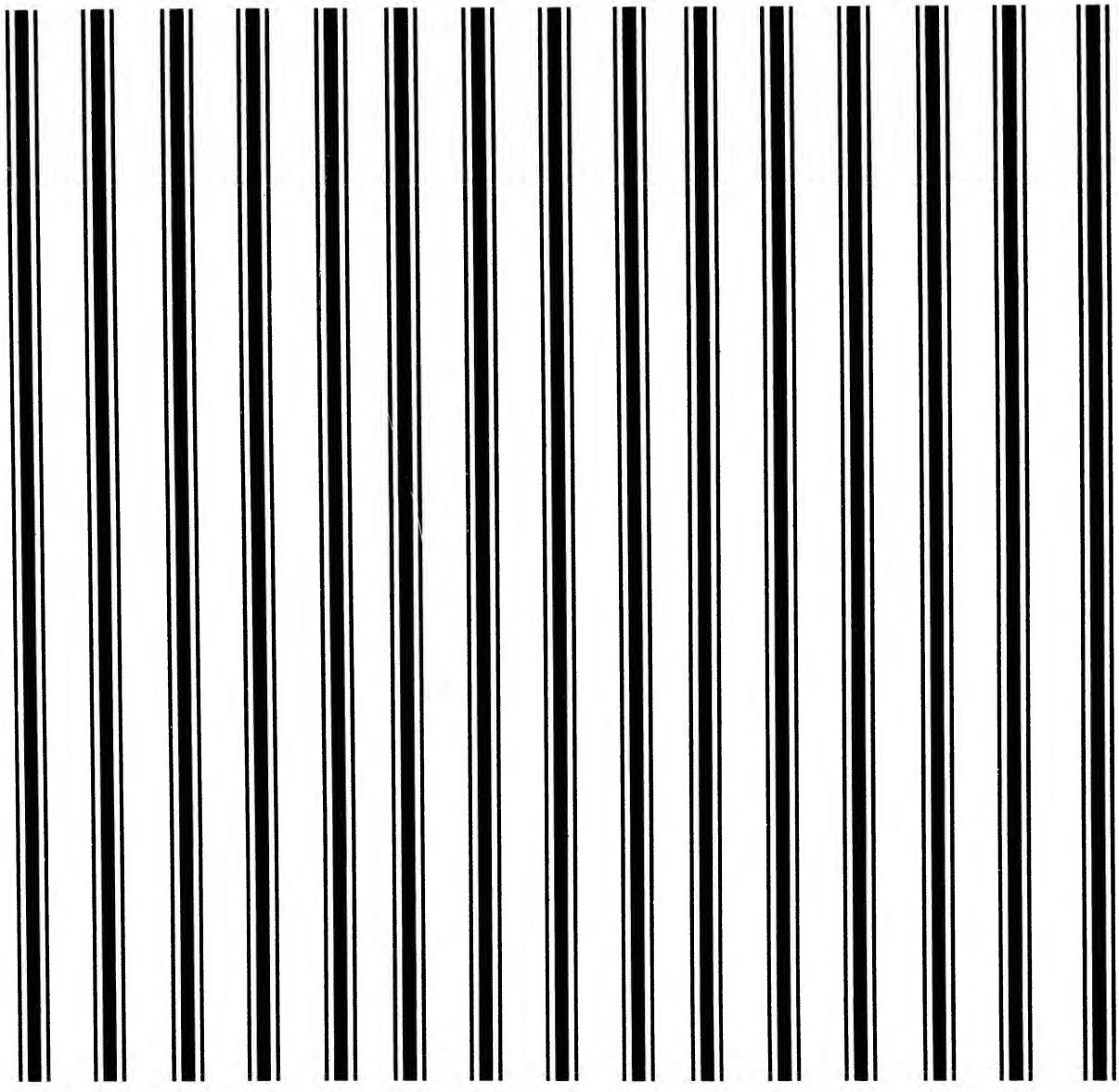
— איך קען אייך דערציילן די טראָגישע געשיכטע, ווי פון אַ גוטן פרומען אינגל איז געוואָרן אַ באָלשעוויק. וועו מ׳האָט דער־הרג׳עט דעם צאָר אַלעקסאַנדער, איז פון פּעטערבורג געקומען קיין ביאַליסטאָק אַ דעפּעשע, אַז מ׳זאָל אַרעסטירן עפּעס אַ וואָלאָך. אונזער פֿאָטער, זייער אַ פרומער איד, האָט געהאָט אַזויפיל צו טאָן מיט׳ן סאָציאַליזם, ווי איך. די פֿאָליציי האָט אָבער געהאָנדלט גיך און אַרעסטירט מיין פֿאָטער. דאָס איז געווען אַ טעות. אויפֿן קליינעם מאיר האָט עס אָבער זייער געווירקט. ער האָט געהערט, אַז דער פֿאָטער איז אַרעסטירט פֿאַר סאָציאַליזם, ער האָט כסדר געפרעגט וואָס איז דאָס אַזוינס. דערנאָך וועו דער פֿאָטער איז אַ געוויסער צייט אַרום געקומען צוריק אַהיים פון תפיסה, האָט ער דעם קליינעם מאיר אָפּגעגעבן אין אַ רוסישער שול. דאָרטן האָט ער מיט די קאָלעגן געלייענט די פֿאַרשאָלטענע ביכער וועגן סאָציאַליזם. ער איז נאָך דאָמאָלס געווען זייער פרום, פלעגט גיין אין קלויז און דאָוונען אָלע טאָג. דערנאָך האָט מען אים געמומען אין מיליטער. מ׳האָט אים אָוועקגעשיקט אין די קאָוואָזער בערג, וואו ער האָט געדינט אין אַ דאָרטיקן פֿאָלק, וואָס טראָגט איצט דעם נאָמען פון „חבר ליטווינאָוו״. דערנאָך איז ער געקומען קיין קיעוו און געאַרבעט אין אַ פאַבריק. דער קומען אין באַרירונג מיט די אַרבעטער האָט נאָך שטאַרקער געוועגדט זיין וועג צום סאָציאַליזם.

צום ערשטן מאָל איז מיין ברודער געווען אַרעסטירט, דערציילט דער אַלטער, און געזעסן אין תפיסה צוזאַמען מיט קאָמעניעוו׳ן און זינאָוויעוו׳ן. די דאָזיקע משוגעים האָבן אים אינגאַנצן קאָליע געמאַכט.

וועו ער איז אַרויס פון תפיסה, האָט מיין ברודער, מאיר, געקראָגן זייער אַ גוטע שטעלע ביים באַראָן גינזבורג(?) אין קיעוו. ער האָט געקראָגן 10 טויזנט רובל אַ יאָר. און מיר האָבן דאָמאָלס געטראַכט, אַז ער איז, גאָט צו דאַנקען, פֿאַרלוירן געגאַנגען פֿאַר׳ן סאָציאַליזם. ער פלעגט אָבער די געלט ווייטער אָפּגעבן אויף פֿאַרטייאישע צוועקן. און וועו מ׳האָט געפֿאָקט די פֿאַרטייאישע קאָסע, האָט מען אַרעסטירט מיין ברודער צום צווייטן מאָל. דאָמאָלס איז אַ גרופּע סאָציאַליסטן באָפאָלן די תפיסה אין קיעוו און באַפּרייט מיין ברודער.

ער האָט זיך נאָכדעם איבערגעטראָגן אין שווייצאַריע. דאָרטן האָט ער געטראָפן לענינ׳ען און טראָצקי׳ן, וועלכע האָבן אים אַרויסגעשיקט מיט אַ פּאָלשן פּאַס קיין פעטערבורג. ער האָט דאָמאָלס זיך צוגעקליבן דעם נאָמען ליטווינאָוו און אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַן אומלעגאַלע צייטונג „נאַשא זשיזן״. די פֿאָליציי איז אָבער געפֿאָלן אויף די שפּורן פון דער רעדאַקציע און ליטווינאָוו איז אין לעצטן מאָמענט אַנטלאָפן קיין אָזיע. אַנטלאָפן זיינען 50 מאָן, 49 פון זיי האָט מען געכאַפט אויף דער גרענעץ. מאיר האָט אָבער אַלע מאָל גהאָט מזל. אים האָט זיך איינגעגעבן אַריינצוקריגן קיין ענגלאַנד, וואו ער איז שוין פֿאַרבליבן און חתונה געהאָט מיט אַ ניט־אידישער פרוי. וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע האָט מען אים געמאָכט פֿאַר אַן אַמבאַסאַדאָר און דערנאָך ווייסט איר שוין...

דער טראַגישער אָנהויב

אברהם שבח

יאָרציט ליכט

אויסגעגאַנגען איז דאָס יאָרציט-ליכט
דאָס אימהדיקע
נאָכן אָפּפלעמדען אַ קיילעכדיק מעת-לעת
און אָפּגעשטעלט אַ בענקשאַפט אַזאַ קלעמענדיקע,
אַן אויפטויכונג און דערמאָנונג פאַרן מת.

אין זעלבן טאָג פון יאָר דעם קומענדיקן
אָנצינדן וועט וויידער וועד דאָס ליכט
אין אַלייַן זיך אויסהויכן מיט אַ סוף אין אומעטיקן —
אַ מענטש האָט אָפּגעטון זיין פליכט.

ביבערן אין מיר אַלע מיינע גוף-מיילן
אין אָנגענאָמען וועלט מיט וויי מיין בליק;
וויר וועט וויסן, וועָן אַ יאָרציט-ליכט אַוועקשטעלן
נאָך די קדושים, ווילכע איצט אין קריג.

ייער וועט וויסן, וואו דאָס אָרט אַמאָל זיך אויסווויינען
אין אַ שטייַן אין אותיותדיקן שטעלן צום געדענק?
וועד וועט קענען דורות-לאַנג שוין אויפשוינען
אין וועמענס האַרץ וועט קענען אויפהאַלטן
פון בענק?

שטיי איך בייַ דער יאָרציים-שיין דער פלעמלדיקער
אין דאָס צאַנקענדיקע רויכל פאַלט אויף
מיין געמיט —
אין קאָפּ אַ שמאַרער כלום-צייכן אַ שטרעמלדיקער
שלענגלט זיך אין אייגעם מיט מיין לויד.

אין דער שעה וועז עס ברענען גרענעצן

דעם ארטיקל האָט דער מחבר אָנגעשריבן אין ניו יאָרק, אין טאָג, וועז עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה, דעם 1טן סעפּטעמבער, 1939.

איך געוואָלט שרייבן וועגן אונזער ביאַליסטאָק אין דער לעצטער צייט, געוואָלט דערציילן וועגן דער ברעוקייט און מוטיקייט פון די פּשוטע ביאַליסטאָקער אידן אין די שוערע חדשים פון קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם. איך האָב געוואָלט דערציילן וועגן די אידישע אַרבעטער פון ביאַליסטאָק, וועגן אונזערע וועבער און שניידער, אונזערע האַרע־פּאַשנע באַלמעלאָכעס, וואָס בויען זייערע וואונדערבאַרע פאַלקס־אינסטיטוציעס. איך האָב געוואָלט דערציילן, ווי אַזוי עס ווערט געטאָן הילפּס־אַרבעט אין אונזער ביאַליסטאָק — אָבער איך מוז דאָס אַלץ אָפּלייגן אַן אַ זייט. איך שרייב די ווערטער אין דער שעה, וועז עס ברענען שוין די גרע־ניצן פון פּוילן, וועז היטלער׳ס באַמבעס פאַלן שוין אין וואַרשע אוןווילנע, אין קאַטאָוויץ און קראָקע, אין טשענס־טאָכאָוו און לאָדזש.

אַ ווילדע, וויסטע האַרדע פון מיליאָנען קאַניבאַלן זיינען באַפאַלן פּוילן. היינט האָט דער גיפּט־מישער, דער שוידערליכער וועלט־אונטערצינדער, היטלער, געשריען אין זיין שקלאַפן־הויז, וואָס הייסט „רייכסטאָג״:

— „איך וויל שאַנעווען פרויען און קינדער, אָבער אויב זיי וועלן ניט שאַנעווען, וועלן מיר זיי באַווייזן!״

דאָס מיינט: די שחיטה איז פאַרטיק צוגעגרייט. היטלער גייט פאַרוואַנדלען פּוילן אין אַן אימה׳דיקער בלוט־באָד.

דו שוידערסט אויף, עס ווערט פינצטער אין די אויגן, פאַרשטשירעסט די ציין און די פינגער וויקלען זיך צונויף אין פויסטן.

אָט דער בלוט־הונט, וואָס האָט פאַראַרן אין דער פינצטערער סעפּטעמבער־נאַכט געיאָגט זעכצן טויזנט אידן צו דער פּוילישער גרעניץ, אָט דער, וואָס האָט געמאַרדעט און געשענדעט אין די גאַסן פון האַנאָווער און דיסלדאָרף, פון בערלין און ברעמען, די אידן פון דייטשלאַנד, אָט דער לאָזט זיך איצט מיט פייער און שווערד אויף די אידישע שטעט אין פּוילן.

צו אונז דערגייט אָצינד, איבער׳ן ים, דער גרויל און שוידער, דער האַס און צאָרן, וואָס פלאָקערט איצט אין פּוילן, וואָס פלאָקערט אין אַלע פּוילישע שטעט, וואָס פלאָקערט אין אונזער האַרציקער ביאַליסטאָק.

איצט, וועז איך שרייב די ווערטער, איז נאָך די ערשטע שעה פון דער קאַטאַסטראָפע. עס איז נאָך שווער רואיק צו טראַכטן און רואיק צו שרייבן, אָבער דאָס צו טאָן, — רואיק זען די לאָגע, מיט אַ קאָלטן קאָפּ באַטראַכטן, וואָס מיר האָבן צו טאָן — דאָס איז אונזער פליכט.

מיר קענען און מוזן טאָן איינס — הילף... העלפן, העלפן און העלפן. מיר ווילן איצט דאַרפן אין אַ פיל פאַר־גרעסערטער מאָס צושטעלן מאַראַלישע און מאַטעריעלע הילף.

לאָמיר נעמען אונזער ביאַליסטאָק.

אין דער דאָזיקער שעה דאַרפן וויסן די פופציק טויזנט אידן פון ביאַליסטאָק, אַז די טויזנטער ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע זיינען געווען מיט זיי ברודערלעכע שותפים.

עס דאַרפן איצט וויסן די ביאַליסטאָקער אידן, אַז זיי זיינען ניט אַליין, אַז זיי זיינען ניט איבערגעלאָזן געווארן אויף הפקר צווישן די קאַנאַנען, אַליין אונטער די מלחמה־באַמבעס. אַז דאָ, אויף דער זייט ים, זיצן ברידער, זיצן שוועסטער און זייערע הערצער קלאָפן אין זעלבן טאָקט, און זייערע געפילן זיינען גלייך.

קודם כל — די מאַראַלישע אונטערשטיצונג. אָט דער באַוואוסטזיין, אַז מען איז נישט אַליין. דאָס דאַרף מען לאָזן וויסן אויף יענער זייט ים אַזוי קלאָר, אַזוי פעסט, ווי עס איז נאָר מעגלעך.

און גלייך מיט דעם — די מאַטעריעלע אונטער־שטיצונג. איך מיין ניט אַזוי די מאַטעריעלע אונטער־שטיצונג פון מענטש צו מענטש, — דאָס איז דער ענין פון יעדן יחיד — פון פריינט צו פריינט, ווי די אונטערשטיצונג פאַר די וויכטיקסטע אינסטיטוציעס.

אויב באַמבעס וועלן זיי ניט פאַרניכטן, אויב שוערדן וועלן זיי ניט אונטערשנייַדן, זאָלן זיי ניט אומקומען צוליב נויט, צוליב מאַנגל אין מיטלען.

די געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס זיינען אין איצ־טיקן מאָמענט אויך טרענטשעס אין דער מלחמה פאַר קיום, זיינען פאַנצערס פאַר׳ן כלל, פאַר׳ן פאַלקס־קאַלעקטיוו.

לאָמיר נעמען אונזער ביאַליסטאָק, לאָמיר נעמען די אינסטיטוציעס פאַר די קינדער און יתומים, לאָמיר נעמען די שולן און די קינדער־היימען, לאָמיר נעמען די קיכן — זיי זיינען איצט זאַמל־פונקטן פון פאַלקס־ענערגיע, פאַר מאַסן־טרייסט, פון נחמה.

ביז איצט זיינען די אַלע אינסטיטוציעס אויסגעהאַלטן געווארן דורך דער אַפּפערוויליקייט פון דער ביאַלי־סטאָקער באַפעלקערונג, דורך דער איבערגעבנקייט פון פאַלק, דורך אַרימע, זויבערע גראָשנס פון דער מאַסע. אַ גאַנץ קליינעם פּלאַץ האָט פאַרנומען די הילף פון אויסלאַנד — פון די „דזשאָינטן״ פון אַלערליי מינים. אין גרעסטן און וויכטיקסטן טייל האָבן זיי זיך אויסגעהאַלטן אין ביאַלי־סטאָק דורך די ביאַליסטאָקער אידן. ביאַליסטאָקער ווענער האָבן ביסנס ברויט אָפּגעריסן פון מויל פון זייערע אייגענע האַלב־הונגעריקע קינדער, און מיט דעם געצאָלט פריי־ווילקן שטייער פאַר די פאַלקס־אינסטיטוציעס. איצט ווערט דאָס אוממעגלעך. און דאָס איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, איצט וועט דאַרפן די אַמעריקאַנער ביאַליסטאָק זאָגן איר וואָרט, טאָן איר טאָט.

עס וועלן זיך געוויס באַלד באַווייזן, ווי ביי יעדער פאַלקס־קאַטאַסטראָפע, נישט געבעטענע בעלי־טובות, שאַרלאַטן־שמשים, אויסנוצער פון פאַלקס־צרות, גבאים, פרעזידענטן, קאַמיטעטן...

מוז מען האַלטן אויג, מען מוז זען אויסמיידן אָט די אַלע פּלאַגענישן און פאַרשלעפּטע קרענק.

דאָס איז אַ קלאָרע, אַ זעלבסט־פאַרשטענדלעכע זאַך. אָבער דער עיקר איז אין איצטיקן מאָמענט, אויף דער

הייסער שעה, אַז עס זאָל ביי אַלעמען אויפגעוועקט ווערן דאָס געוויסן, אויפגעעפנט ווערן דאָס האַרץ. יעדער איינער מוז טיף איבערצייגט ווערן, אַז ער איז מיט לייב און לעבן מיט־פאַראַנטוואָרטלעך פאַר׳ן לעבן און עקזיסטענץ פון די, וואָס זיינען אויף יענער זייט ים — אין פוילן.

עס איז אַ שעה פון טראָגישן שיקזאָל, עס איז אַ מאָמענט, וואָס פאַדערט פון אונז אויסערגעווייניגלעכע אַנשטרענגונגען. היום הרת עולם. עס איז אַ היסטאָרישער נס, וואָס אויף דער זייט ים, דאָ אין אַמעריקע, געפינען זיך איצט פינף מיליאָן איד — אונזער פאָלקס־פאָרזיכערונג־באָסיין. עס איז אַ נס, וואָס אַ צווייטע ביאַליסטאָק געפינט זיך דאָ, אויף דער זייט אַטלאַנטיק. עס איז אַ געשיכטלעכער וואונ־דער, וואָס די אַמעריקאַנער ביאַליסטאָק קאָן איצט רופן צו דער פולישער ביאַליסטאָק: — ברידער, מיר זיינען מיט אייך! אַזוי ווי דאָס קאָן טאָן ווילנע, אַזוי ווי דאָס קאָן טאָן ליבאַן, אַזוי ווי עס קאָנען עס טאָן אַלע אַנדערע שטעט.

די ביאַליסטאָקער, אַזוי ווי איך האָב זיי געזען אין פאָר־שיידענע שטעט פון אַמעריקע, צייכענען זיך אויס מיט אַ באָונדער ברידערלעכקייט און וואָרימקייט, מיט אַ באָ־זונדער ריר־עוודיקייט און פלייסיקייט, זיי דאָרפן עס איצט אַרויסווייזן אין אַ נאָך גרעסערער מאָס.

איצט, וועו עס ברענען די גרעניצן פון פוילן, איצט, וועו ביאַליסטאָק גראָבט שוין אירע טרענטשעס.

ניו יאָרק, 1טן סעפטעמבער, 1939

יצחק האַבער

אין אַן אומרואיקער צייט

די שרעקלעכע ליידן און פיין פאָר די ביאַליסטאָקער אידן אונטער דער גרויזאָמער היטלער־הערשאַפט איז ניט געקומען אומגעריכט, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען פאָר די אידן אין גאַנץ פוילן. כאָטש עס איז געקומען ביסלעכווייז, פאָמעלעך, האָט מען געפילט, אַז עס דערנענטערט זיך אַ שרעקלעכע צייט פאָר אידן. קיינער האָט זיך דאָך אָבער ניט פאַרגעשטעלט, אַז די אידישע ליידן און פיין, דער אומקום און חורבן, וועט זיין מיט אַזאַ גרויזאָמען פאַרנעם וווי דאָס איז געווען שפּעטער די טראַגישע ווירקלעכקייט. די אומ־רואיקע שטימונגען ביי די אידן אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען אין אַנדערע ערטער ביי אידן אין פוילן, איז געווען באַזונדערס מיט טיפע זאָרגן אין סוף זומער 1939. מען האָט געפילט קלאָר, ממש אַנצוטאָפן דאָס אין דער לופט, אַז עס דערנענטערט זיך עפּעס אַן אומגעווייניגלעכע צייט, דער הימל איז געווען פאַרצויגן מיט שווערע שוואַרצע וואָלקנס, וואָס זאָגט אַן ניט קיין גוטס...

גלייך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די דאָזיקע אומ־רואיקייט איז אַ פולשטענדיקע באַרעכטיקטע. אין דער זעל־בער צייט ווען די פוילישע רעגירונג האָט מאָביליזירט די אַרמיי און אין לאַנד האָט זיך געפילט אַ ניט זיכערקייט און אומרואיקייט, וואָס האָט אַנגעהאַלטן מיט שפּאַנונג אַן איבערייס, איז אומגעריכט געקומען אַ נייעס וואָס האָט אויפגערודערט אַלעמען. די ראַדיאָ האָט מיטאַמאָל גע־בראַכט די ממש אומגלויבלעכע נייעס, אַז היטלער־דייטש־לאַנד מיט סאָוועט־רוסלאַנד האָבן געשלאָסן אַ פריינט־שאַפט־אָפּמאַך. דאָמאָלט איז פאָר קיינעם שוין ניט געווען קיין ספק, אַז אָט־אָט און עס וועט אַנקומען אַ מוראַ׳דיקער שטורם. באַזונדערס האָבן זיך פאָר דעם געשראָקן אידן. מען האָט גוט פאָראויסגעפילט אַז עס רוקט זיך אָן אַ טראַגישע צייט ספּעציעל פאָר אידן, וויל היטלער האָט דאָך די גאַנצע צייט געפּריידיקט און פאָראויסגעזאָגט די ספּעציעלע מלחמה, וואָס ער גרייט קעגן דעם אידישן פאָלק, גאָר באַזונדערס אין אייראָפּע וואָס איז פאָר אים געווען נאָענט.

פרייטיק, דעם 1טן סעפטעמבער 1939, גאָר פאָרטאָגס און איידער מען האָט נאָך אָפּיציעל געוואוסט וועגן היטלער׳ס אומגעריכטן אָנפאַל אויף פוילן, זיינען היטלע־ריסטישע עראָפּלאַנען שוין געפלויגן איבער פוילישע שטעט און אַראָפּגעוואָרפן באָמבעס. ביאַליסטאָק, וואָס האָט ביז דער מלחמה זיך געפונען אין ראַיאָן פון מזרח־פרייסן, האָט פון אָנהויב ניט געליטן פון זייַ דאָזיקע באָמבאַרדירונגען. דאָס איז געווען דערפאָר, וויל זיין „בליץ־קריג״ האָט היטלער הויפּטזאַכלעך אָנגעהויבן מיט אַ הויפּט־אָנגריף קעגן די מערב־געביטן פון פוילן. אין פאָרלויף פון די ערשטע צוויי וואָכן פון דער מלחמה, וועו די היטלע־ריסטישע אַרמייען האָבן זיך אַריינגעריסן אין פאָרשיידענע געגנטן פון פוילן, האָט אויך ביאַליסטאָק דאָן פיל געליטן פון די באָמבאַרדירונגען. די היטלעריסטן האָבן הויפּט־זאַכלעך באָמבאַרדירט אין יענער געגנט באַן־ליניעס, וואָק־זאָלן, וויכטיקע מיליטעריישע און אינדוסטריעלע פונקטן און ענלעכע. פון דעם האָט אויך, פאָרשטייט זיך, געליטן די ציווילע באָפעלקערונג.

פון פאָרשיידענע ערטער אין פוילן, האָבן אין יענער צייט אָנגעהויבן אָנקומען קיין ביאַליסטאָק מאָסן אידישע פליטים. אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס געווען דערפאָר, וויל מען האָט געהאַט אין זינען צו קענען זיך אַריבערבאָקומען, פון און דורך ביאַליסטאָק, אויף די געביטן איבער דער גרענעץ, ווי־אָס איז געווען ביי דער סאָוועטישער מאַכט. אַ צווייטע סיבה פאָראָוואָס פיל אידישע פליטים זיינען דאָן גע־קומען, פון פאָרשיידענע ערטער אין פוילן קיין ביאַליס־טאָק, איז אויך געווען דערפאָר וויל עס זיינען געווען קלאָנגען, כאָטש אָפּיציעל האָט מען נאָך ניט געוואוסט, אַז די סאָוועטישע אַרמיי וועט אַריינמאַרשירן קיין ביאַליסטאָק און אָקופּירן די גאַנצע געגנט, וואָס וועט שוין מסתמא אויך פאָרבלייבן אַלס טייל פון דער סאָוועטישער מאַכט לויט דעם אָפּמאָך צווישן היטלער־דייטשלאַנד און מאָסקווע. דערווייל זיינען די געשעענישן געלאָפן מיט אַ שנעלקייט, כאָטש קיינער האָט ניט געוואוסט וואָס עס דערווארט די אידן — און אויך אָנדערע — אין ביאַליסטאָק און אין יענער גאַנ־צער געגנט. צוויי וואָכן צייט, פון זינט עס האָט זיך אָנגע־הויבן די מלחמה, איז ביאַליסטאָק געווען כמעט אויף הפקר אַן שום רעגירונגס־פירערשאַפט. עס האָט אָבער ניט לאַנג געדויערט אין מיטאָמאָל איז געקומען דאָס אומדער־וואַרטע, וואָס האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק און אומרואיקייט די גאַנצע צייט, עס איז געקומען דער טראָגישער אָנהויב.

געווען איז דאָס פרייטיק, דעם צווייטן טאָג ראש השנה, וואָס איז דאָמאָלט געווען דעם 15טן סעפטעמבער, 1939. ביי די מערסטע אידן אין דער שטאָט, וועלכע זיינען דאָמאָלט געווען ביים דאָווענען אין די שוהלן, אין גאַס, אין די היימען און אין אָנדערע פאָרשיידענע ערטער, האָט זיך פֿלוצלינג פאָרשפרייט די נייעס, אַז טיילן פון די היטלעריסטישער אָרמיי זיינען שוין ביי די טויערן פון ביאַליסטאָק. עס איז אויך גלייך אויסגעבראָכן אַ מהומה, אידן זיינען געלאָפן אין פאָרשיידענע ערטער זיך אויסצובאַהאַלטן פאַר די אָנקומענדע רוצחים. אין מיטן טאָג, האָבן זיך שוין באָוויזן די ערשטע גרופּן היטלעריסטישע סאָלדאָטן ביים אָנקומען קיין ביאַליסטאָק. זיי זיינען אָריינגעקומען אין שטאָט דורך די גאַסן מאזאָוועצער און דאָמבראָווסקעגאַ. באַלד נאָכדעם, וועו די גאַסן פון דער שטאָט זיינען געווען כמעט אויסגעלייידיקט פון מענטשן, האָבן זיך אומעטום אויסגעשפרייט די היטלעריסטישע מיליטער־לייט מיט זייערע קריגס־מאַשינען. ניט אָנטרעפנדיק אויף די גאַסן פאָרבייגייער, האָבן די היטלעריסטן געמומען שיסן פון זייערע קוילנוואָפֿערס אין די פענצטער פון הייזער. אָט דאָס איז געווען דער בלוטיקער אָנהויב, אַ מין אָריינפיר צו די שפּעטערדיקע גרוילן. פון דער שיסעריי פון די היטלעריסטישע סאָלדאָטן דורך פענצטער אין הייזער צו די איינוואוינער, זיינען גלייך געווען אַ גרויסע צאָל קרבנות. די מערסטע צווישן זיי זיינען געווען אידן. גלייכצייטיק האָבן די נייע היטלעריסטישע מאַכטהאָבער דערקלערט אויסנאַם־צושטאַנד אין ביאַליסטאָק, מענטשן האָבן געמעגט אָרויס אין די גאַסן בלויז פון פינף פאָרטאָגס ביז אָכט אָוונט. באַלד האָט זיך אויך אָנגעהויבן, מצד די נאַצים אין שטאָט, רויבעריין אין אידישע הייזער. אַ צאָל אידישע פרויען זיינען דערביי אויך דערשאָסן געוואָרן פאַר ניט לאָזן פון זייערע הענט אָראָפנעמען פינגערלעך. די היטלעריסטישע מערדער האָבן בכלל געשלאָגן און אויך געשאָסן אויף יעדן איינעם, וואָס האָט זיך ניט געלאָזט באָרויבן. אין דער שטאָט האָט מען געזען וויניק אידן, אפילו אין די שעה'ן וועו עס איז געווען דערלויבט צו גיין. מען האָט מורא געהאַט פאַר די רוצחים.

ביי דעם אָלעם איז געווען אַ קלאָנג ביי די אידן אין ביאַליסטאָק אין יענער צייט, אַז די היטלעריסטישע רוצחים וועלן ניט לאָנג בלייבן אין שטאָט. זיי אָליין, זעלנער פון דער וועלטמאַכט, האָבן זייענדיק עטלעכע טעג אין שטאָט פאָרשפרייט אַ קלאָנג אַז די היטלעריסטישע אָרמיי וועט באַלד אָוועק, אַז אויף זייער אָרט וועלן קומען די סאָוועטן, וועלכע וועלן איבערנעמען די הערשאַפט איבער ביאַליסטאָק. אפילו העכערע אָפיצירן פון דער היטלעריסטישער אָרמיי האָבן וועגן דעם גערעדט אָפֿן. דער דאָזיקער קלאָנג איז געוואָרן אָלץ שטאַרקער צווישן אידן. מען האָט אויך געוואוסט שוין די נייעס וואָס איז געקומען פון אָפיציעלער סאָוועטישער ראַדיאָ, אַז דעם 17טן סעפטעמבער וועט די סאָוועטישע אָרמיי באַזעצן די אָלע געביטן פון דעם געוועזענעם פוילן וואָס זיינען אין די געגנטן פון מערב־אוקראַינע און מערב־ווייסרוסלאַנד. עס איז קלאָר, אַז פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק און אין יענער געגנט בכלל איז די דאָזיקע נייעס געווען אַ גרויסע דערלייכטערונג. כאָטש מען האָט ניט געוואוסט נאָך אין יענער צייט וואָס עס דערוואַרט ביי דער סאָוועטישער מאַכט, האָט מען אָבער יאָ געוואוסט, אַז עס וועט זיין גוט פּטור צו ווערן פון די היטלעריסטישע רוצחים, וועלכע האָבן גלייך פון אָנהויב אָרויסגעוויזן זייער ברוטאַליטעט. עס האָט ניט לאָנג געדויערט און די פאָרשפרייטע נייעס וועגן די ענדערונגען, איז געוואָרן ווירקלעכקייט.

דאָנערשטיק, דעם 21טן סעפטעמבער בייטאָג, זיינען איבער ביאַליסטאָק אָנגעפלויגן דריי סאָוועטישע עראָפלאָנען און אָראָפגעוואָרפן פלוג־בלעטלעך אין דער ווייסרוסישער שפּראַך. אין דעם איז אָנגעזאָגט געוואָרן די נייעס, אַז די סאָוועטן קומען טאָקע אין קורצן. איבערנעמען די מאַכט. צומאָרגנס, פרייטיק, וואָס איז דאָמאָלט געווען ערב יום כיפור, האָט מען געזען ווי די היטלעריסטישע מיליטעריש אָפּטיילונגען פאָרפאָקן זייערע זאָכן און ציען אין דער ריכטונג, וואָס פירט קיין ווארשע. פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק איז דאָס געווען אַ גרויסע פאַרלייכטערונג. מען האָט געפילט, אַז עס קומט אָן אַ נייע צייט, וואָס וועט אפשר זיין פיל בעסער ווי ביז איצט.

אין דער זעלבער צייט וועו די היטלעריסטן זיינען אָפּגעטראָטן פון ביאַליסטאָק, האָט זיך אין דער שטאָט אויף דער גיך געשאַפן אַ סעפּציעלער קאָמיטעט פון אידן און ניט־אידן, וואָס האָט געמומען גרייטן פייערונגען ווי אָזוי אויפצונעמען די אָנקומענדע סאָוועטישע אָרמיי. וועגן דעם האָט דער אָרגאַניזיר־קאָמיטעט זיך אויך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט די סאָוועטישע מיליטער־טיילן וואָס האָבן מאָרשירט אויף ביאַליסטאָק. נאָכדעם ווי דער קאָמיטעט האָט באַקומען אַלע נויטיקע איינצלהייטן איז געמאָלדן געוואָרן דער באַפעלקערונג, אַז דעם זעלבן טאָג נאָכמיטיק, דאָס מיינט פרייטיק ערב יום כיפור, וועט די סאָוועטן־אָרמיי אָנקומען אין שטאָט. אין די מערסטע אָרגאַניזאַציעס זיינען אויף דער גיך געמאַכט געוואָרן פיבערהאַפטע צוגרייטונגען, מיט פענער און בלומען, פאַסיקע אויפשריפטן און ענלעכעס, כדי ווי פאַסיק אויפצונעמען די רויט־אָרמייער. דאָס אַלץ איז געווען פאָרשטענדלעך, ווייל די קורצע צייט פון דער אָנוועזנהייט פון די נאַצישע סאָלדאָטן אין ביאַליסטאָק האָט באַווייזן זייער פּרצוף. מען האָט קלאָר אָרויסגעפילט וואָס עס קאָן קומען שפּעטער, אויב זיי וועלן פאָרבלייבן אויפֿן אָרט. עס איז אין יענער צייט באַרעכנט געוואָרן, אַז די איינע וואָך פון די היטלעריסטן אין ביאַליסטאָק און אין דער אָרומיקער געגנט, האָט מיט זיך אויך געבראַכט עטלעכע הונדערט אידישע קרבנות. גלייכצייטיק האָבן די נאַצישע מערדער אין דער קורצער צייט אויך געהאַט באַווייזן צו רויבן און צונעמען האָב און גוטס פון הונדערטער אידישע געשעפטן און הייזער, ווי אויך סתם אַזוי ביי מענטשן וועמען זיי האָבן אָנגעטראָפן. כאָטש די היטלעריסטן זיינען דאָסמאָל געווען בלויז אַ קורצע צייט אין ביאַליסטאָק, האָבן די דאָרטיקע אידן דאָס אָבער גוט געפילט און געדענקט.

פאָרגעסט ניט אָפּצוהיטן דעם אָנדענק פון אונזערע קדושים

אונטער סאָוועטישער הערשאַפט

ערב יום כיפור פאַרנאַכט, נאָכדעם ווי די היטלע־ריסטישע סאָלדאַטן זיינען פאַרשוואונדן פון ביאַליסטאָק, זיינען גלייך נאָכדעם אַריינגעקומען די ערשטע סאָוועטישע סאָלדאַטן. מענטשן וואָס זיינען דאָן געווען אויף די גאַסן, האָבן מיט גרויס ווארעמקייט אויפגענומען די אַריינקומענדע רויט־אַרמייער. די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און פאָליטישע אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט, זיינען אַרויס אין גאַס מיט רויטע פענער און בלומען. די באָגעגעניש איז געווען אַ האַרציקע און פריינטלעכע. די אידישע יוגנט, וואָס איז דאָן שוין ניט געגאַנגען צו כל נדרי אין די שוהלן אין בתי־מדרשים, האָבן זיך אַרומגעכאַפט מיט די רויטע אַרמייער וואָס האָבן אויך אַרויסגעוויזן גרויס פריינטשאַפט. די סאָוועטישע סאָלדאַטן ווידער האָבן גלייך דערציילט ווען דעם לעבנס־שטייגער אין זייער פאָטערלאַנד און דערביי אונטערגעשטראָכן, אַז נאָר אין ראָטן־פאַרבאַנד קאָנען אַלע זיך אויסלעבן ווי פרייע מענטשן.

אָט אַזוי שילדערט דעם אַריינקום פון די סאָוועטישער אַרמיי קיין ביאַליסטאָק, פרייטיק דעם 22טן סעפטעמבער 1939, רפאל רייזנער, אין אָנהויב פון זיין בוך „דער אומקום פון ביאַליסטאָקער אידנטום 1939־1945". וועגן אָנהויב פון דער סאָוועטישער הערשאַפט אין ביאַליסטאָק ווי אויך וועגן דעם וואָס איז געווען אָביסל שפעטער, וועלן מיר זיך אויסלעבן אין פרייע מענטשן.

אָט אַזוי שילדערט דעם אַריינקום פון די סאָוועטישער אַרמיי קיין ביאַליסטאָק, פרייטיק דעם 22טן סעפטעמבער 1939, רפאל רייזנער, אין אָנהויב פון זיין בוך „דער אומקום פון ביאַליסטאָקער אידנטום 1939־1945". וועגן אָנהויב פון דער סאָוועטישער הערשאַפט אין ביאַליסטאָק ווי אויך וועגן דעם וואָס איז געווען אָביסל שפעטער, וועלן מיר זיך אויסלעבן אין פרייע מענטשן.

באַלד צומאָרגנס, נאָכ'ן אַריינקומען פון דער רויטער אַרמיי קיין ביאַליסטאָק, האָט דער אַרטיקער סאָוועטישער קאָמענדאַנט אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג אָפּצושאָפן דעם אויסנאָם־צושטאַנד וואָס איז געווען די גאַנצע צייט פון זינט דעם אָנהויב פון דער מלחמה. אַ דאַנק דעם איז די שטאָט ווידער באַלויכטן געווארן, נאָר אַרום דריי וואָכן פינצטער־ניש. די באָוועגונג פון מענטשן אין שטאָט איז געווארן נאָר־מאַל, אויך די ביאַליסטאָקער אידן האָבן צוליב דעם אָלעם פריי אָפּגעאָטעמט. מיט'ן אַריינקומען פון די נייע סאָוועטישע הערשערס קיין ביאַליסטאָק האָט זיך אויך, ווי דאָס איז געווען אין יענער צייט, איינגעשטעלט אַ נייע ווירט־שאַפטלעכע און סאָציאַלע אַרדענונג, אינגאַנצן אַנדערש ווי דאָס איז געווען פריער. אָט די ענדערונגען האָבן אויך גע־מאַכט שווערער דאָס לעבן פון די איינוואוינער. אַזוי, למשל, איז גלייך פון אָנהויב געווען שווער צו באַקומען כמעט פראָדוקטן פון ערשטן געברויך. אין יענער צייט, ווען עס איז גראָד געווען אַ שווערער ווינטער, פלעגט מען מוזן אויפשטיין פרי פאַרטאָגס און זיך שטעלן אין די ריייען, כדי צו באַקומען ברויט און אַנדערע נויטיקע לעבנס־מיטלען. גאַנץ אָפט איז אויסגעקומען צו שטיין אין די ריייען אַ גאַנצן מעת־לעת, ביי דער גרויסער קעלט ווען דער פראָסט האָט געברענט פון אַלע זייטן. צום סוף, ווען מען פלעגט שוין ענדלעך זיך דערשלאָגן צו דער טיר פון אַזאַ קראָם, האָט דער פאַרקויפער געמאָלדן אַז אַלץ איז שוין אויספאַרקויפט, ניטאָ מער, עס פעלט אויס. מען פלעגט צוריק אַוועקגיין פון אַזעלכע קראָמען דערפרוירענע, אויסגעהונגערטע און אויך פאַרביטערטע צוליב דעם וואָס דאָס לעבן איז געווארן שווערער, ווי דאָס פלעגט זיין פריער, פאַר דער מלחמה.

אין פאַרבינדונג מיט דעם וואָס דאָס לעבן אין דער שטאָט איז מיטאָמאָל געוואָרן אויף נייע ווירט־שאַפטלעכע יסודות, האָט זיך אין די ערשטע חדשים פון דער סאָוועטישער הערשאַפט אויך געשאַפן אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט. מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען אָן באַשעפטיקונג, דאָס לעבן איז געווארן שווערער פון טאָג צו טאָג. שפעטער אָבער, ביים סוף ווינטער פון יאָר 1939 ביז אָנהויב 1940, זיינען שוין געווען ווינציקער אַרבעטסלאָזע. דאָס לעבן האָט זיך אויך ביסלעכווייז געמומען איינשטעלן און ביים סוף פון דערמאָנטן ווינטער, איז שוין אויך גע־ווארן לייכטער מיט באַקומען לעבנס־מיטל פראָדוקטן. דער עולם האָט זיך אויך אָנגעהויבן צוגעוואוינען צו דעם נייעם לעבנס־שטייגער, און מען האָט געהאָפט אויף בעסערע צייטן.

יענעם ווינטער, ביים אָנהויב פון דער נייער סאָוועטישער הערשאַפט, זיינען אויך געווען פיל אָנדערע שווערי־קייטן. איינע פון די דאָזיקע שוועריקייטן, איז געווען דער גרויסער מאַנגל אין וואוינונגען. דאָס איז מיטאָמאָל גע־קומען דאָן אין ביאַליסטאָק צוליב פאַרשיידענע סיבות. באַלד ביים אָנהויב, זיינען אַ גרויסער צאָל וואוינונגען פאַר־וואָנדלט געווארן אין נייע פאַבריקן, אַרבעטס־אַרטעלן, קאָאָפעראַטיוון אונטערנעמונגען און ענלעכעס. גלייך־צייטיק מיט דעם זיינען אויך טויזנטער מענטשן פון רוס־לאַנד — סאָוועטישע באָאַמטע, מיליטער־לייט, קאָמיסארן און פיל אַנדערע — געקומען קיין ביאַליסטאָק. די מערסטע זיינען געקומען מיט זייערע פרויען און קינדער, גאַנצע פא־מיליעס, וועלכע האָבן באַזעצט אַ גרויסע צאָל וואוינונגען. אין יענער צייט זיינען קיין ביאַליסטאָק אויך אָנגעקומען פיל צענדליקער טויזנטער אידישע מלחמה־פליטים פון פאַר־שיידענע טיילן פוילן. עס איז אַ באַקאַנטע זאַך, אַז די מערסטע פון די דאָזיקע אידישע פליטים, מענער, פרויען און קינדער, האָבן געוואָגלט און געוואַנדערט ווייטע וועגן צופוס ביים אָנטלויפן פון די היטלעריסטן. מען האָט באַ־טראַכט פאַר אַ גליק צו קענען אָנטלויפן פון נאַצישן גיהנום און זיך דערשלאָגן אויף די געביטן, וואָס זיינען שוין געווען אָקופירט פון די סאָוועטן. ביז דער מלחמה, האָט ביאַלי־סטאָק געציילט בלויז אַן ערך הונדערט טויזנט איינ־וואוינער. אָבער מיטאָמאָל, אין די ערשטע חדשים פון דער סאָוועטישער אָקופאַציע, זיינען אין ביאַליסטאָק, צוליב די אויבנדערמאָנטע סיבות, געווען קנאַפּע צוויי הונדערט טויזנט מענטשן. די ענגשאַפט אין די וואוינונגען איז דערי־בער אומעטום געווען זייער גרויס.

גלייך פון אָנהויב, וועלן דאָס לעבן אונטער דער סאָוועט־טישער הערשאַפט האָט זיך אָביסל נאָרמאַליזירט, האָבן די נייע מאַכטהאָבער אויך געמומען דורכפירן אַ „רייניקונג" צווישן דער אָרטיקער באָפעלקערונג, צווישן זיי אויך פיל אידן. אין דער זעלבער צייט וועלן עס זיינען אָרויסגעשיקט געווארן אידישע פליטים פאַר ניט וועלן אָננעמען די סאָוועט־טישע בירגערשאַפט (וועגן די אידישע פליטים וועלן דער־ציילט ווייטער), זיינען אויך אָרעסטירט און אָרויסגעשיקט געווארן, קיין סיביר, עטלעכע טויזנט ביאַליסטאָקער אידן און ניט־אידן. דער תירוץ פון די סאָוועטישע הערשערס איז געווען, אַז די דאָזיקע טאָרן ניט וואוינען אין ביאַליסטאָק

ווייל דאָרט איז צו נאָענט צו דער גרענעץ, דאָס זיינען „שעדלעכע עלעמענטן", וואָס טאָרן ניט זיין לעבן אַ גרענעץ. צווישן די אַרויסגעשיקטע קיין סיביר זיינען געווען געווען פאַבריקאַנטן און סוחרים, פירער פון די פאַר־שיידענע פּאָליטישע פּאַרטייען, פירער און טוער פון אידישע אינסטיטוציעס פאַר דער מלחמה, גייסטלעכע פון אַלע גלויבנס, געווען פּוילישע בעאַמטע און סתם אַזוי מענטשן, וועמען די מאַכטהאָבער האָבן באַטראַכט אַלס ניט „זיכערע". יענע גרויסע „רייניקונגען", וועו עס זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן פיל אידישע איינוואוינער פון ביאַליסטאָק, ווי אויך פון צווישן די געקומענע פּליטים, האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַ שווערן אייndרוק. מען האָט אַ לענגערער צייט אפילו ניט געוואוסט וואו די אַרויס־געשיקטע זיינען אַהינגעקומען. ערשט אין חדשים שפּעטער איז פון פיל פון די אַרויסגעשיקטע אָנגעקומען בריוו צו זייערע קרובים און פריינט. יענע האָבן געשריבן, אַז זיי גייען פּשוט אויס פון הונגער, זיי נויטיקן זיך אין באַלדיקער הילף. מען האָט אָנגענומען געהעריקע מיטלען צו העלפן די פאַר־שיקטע, מען האָט זיי געשיקט שפּייז־פּעקלער אַ דאַנק וואָס זייער לאַגע איז געוואָרן בעסער.

דאָס נייע לעבן פון די אידן

מיט'ן לויף פון דער צייט, אַזוי ווי דאָס איז שטענדיק און ביי אַלע באַדינגונגען, האָט דאָס לעבן אין ביאַליסטאָק אָנגענומען ביסלעכווייז אַ נאָרמאַלן כאַראַקטער. עס האָבן דאָן געאַרבעט אַלע פאַבריקן אין דער שטאָט אויף דער פולער פאָרץ, און עס זיינען אויך אויפגעשטעלט געוואָרן נייע אונטערנעמונגען. אַלץ איז געווען, פאַרשטייט זיך, דאָס אייגנטום און אונטער דער אויפזיכט פון דער סאָוועטישער מאַכט. אויך די צאָל מלוכה'שע קראַמען איז געוואָרן מערער פון טאָג צו טאָג, מען האָט אויך לייכטער געקענט באַקומען צו קויפן נויטיקע זאַכן. אָרטיקע אידן זיינען באַשעפטיקט געוואָרן אויף פאַרשיידענע שטעלעס, מען האָט געאַרבעט, מענטשן זיינען מיטאַמאָל איבערגעשיכטעט געוואָרן צו אַנדערע פאַכן, באַשעפטיקונגען, אין ביוראָען, ביים איינ־קויפן און פאַרקויפן א. ד. ג.

אויך די סאָציאַלע אינסטיטוציעס אין דעם אידישן לעבן זיינען גלייך רעאָרגאַניזירט געוואָרן און איינגעשטעלט גע־וואָרן לויט אַ נייעם סדר. די עלטערע אידישע מענטשן, וואָס זיינען געווען אין הקדש, זיינען באַזאָרגט געוואָרן אויף אַ גוטן אופן. אַ געוויסע צייט האָבן די זקנים נאָך באַקומען צו עסן פון אַ כשר'ער קיך. שפּעטער אָבער זיינען די אַלטע לייט איינגעאָרדנט געוואָרן אין אַ שיינעם, ריינעם פלאַץ אין סופראסל, וואו זיי זיינען פאַראייניקט געוואָרן מיט די דאָרטיקע עלטערע קריסטלעכע איינוואוינער. די מערסטע אידישע זקנים זיינען אָבער פון דעם ניט געווען צופרידן. זיי האָבן גוט געוואוסט, אַז אויסער דעם וואָס די סביבה וועט פאַר זיי ניט זיין אַן אייגענע און היימישע, וועלן זיי מוזן עסן ניט־כשר. די מערסטע אַלטע לייט, וואָס זיינען געווען רעליגיעז געשטימט, זיינען טאַקע פון דאָרט אַוועק. זייי האָבן זיך ווי עס איז געמוזט איינאָרדענען ביי נאָענטע, פריינט און אויף אַן אָנדערן ענלעכן אופן.

אויך מיט די אידישע יתומים־הייזער זיינען פאַרגע־קומען ענדערונגען. די דריי באַקאַנטע יתומים־הייזער, וואָס זיינען געווען אויף יוראָוויצער 7, טשענסטאָכאָווער 7 און פּאָלנע 13, זיינען פאַראייניקט געוואָרן אין איין גרויסן יתומים־אַנשטאַלט. דאָס אַלץ איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין איין שיינער געביידע אויף וועסאָלא גאַס. די אָרטיקע סאָוועטישע מאַכט האָט באַשטימט אַלס דירעקטאָר איבער דעם נייעם גרויסן יתומים־אַנשטאַלט, שמעון ברוידע, וועלכער איז פריער געווען סעקרעטאָר פון דער געזעל־שאַפט פאַר יתומים־פאַרזאָרגונג. אונטער דער טיכטיקער אָנפירונג פון ברוידע, איז געזאָרגט געוואָרן פאַר דעם, אַז די יתומים זאָלן באַזאָרגט ווערן מיט אַלעם נויטיקן.

אויך אויפ'ן געביט פון דערציאונג און קולטור, זיינען פאַרגעקומען גרויסע ענדערונגען. אין די טעטיקע שולן אין דער שטאָט האָט מען, צוליב דער גרויסער צאָל שילער, געמוזט לערנען אין צוויי און אין געוויסע אויך אין דריי שיכטן. עס זיינען אויך געעפנט געוואָרן אַ צאָל נייע שולן. עס האָבן אויך אָנגעהויבן דערשיינען נייע אידישע צייטונגען, וואָס איז מעגלעך געווען מיט דער הילף פון געקומענע אידישע שרייבער־פּליטים פון וואַרשע, לאָדזש און פון אַנדערע ערטער אין פּוילן. גלייכצייטיק איז אויך געשאפן געוואָרן אַ אידישער מלוכה'שער דראַמאַטישער טעאַטער, אונטער דער אָנפירונג פון דעם באַרימטן קינסט־לער אברהם מאַרעווסקי. אין דער זעלבער צייט איז אויך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ פיינער אידישער קליינקונסט־טעאַטער, מיט'ן אָנטייל פון דעם באַוואוסטן אַרטיסטן פּאָרל דזשיגאַן־שומאַכער, וואָס איז געווען אונטער דער קינסט־לערישער לייטונג פון דעם באַוואוסטן דיכטער און טעאַטראל, משה בראַדערזאָן. אין די צוויי טעאַטערס זיינען אָרויסגעטראָטן אַ צאָל פון די בעסטע אידישע אָרטיסטן פון פּוילן, וועלכע זיינען דאָמאָלט אַלס פליטים געווען אין ביאַליסטאָק. אָחוץ דעם, פלעגן אין יענער צייט אין ביאַלי־סטאָק אויך גאַסטראָלירן געקומענע אידישע, ווי אויך אָנדערע, טעאַטער־אָנסאַמבלען און קאָנצערט־גרופן פון סאָוועט־רוסלאַנד. אין ביאַליסטאָק איז דאָמאָלט אויך געשאפן געוואָרן אַ פיינער כאָר, מיט וועלכן עס האָט אָנגע־פירט דער באַוואוסטער כאָר־דיריגענט פון וואַרשע, מ. שניאור. אין ביאַליסטאָק איז אויך דאָמאָלט געווען דער הויפּט־צענטער פון עדי ראָזנער'ס וואַרשעווער דזשאָז־אָרקעסטער, וואָס פלעגט אָרומפאָרן אויף גאַסטראָלן. עס זיינען אויך אָנגעגאַנגען אַקטיוויטעטן אָרום קונסט־שאַפונגען און אויסשטעלונגען, געזאַנג און מוזיק־קאָנ־צערטן, עס האָבן געשפילט די קינא־הייזער און עס זיינען געווען טעטיק אַנדערע פאַרוויילונגס־פלעצער. אומעטום איז געווען פול מיט מענטשן.

ביי די גרויסע ענדערונגען וואָס איז פאַרגעקומען אין ביאַליסטאָק אונטער דער נייער סאָוועטישער הערשאַפט, האָבן זיך אויך די אידיש־רעליגיעזע קרייזן צעמוזט צופאַסן — אויף וויפל דאָס איז געווען מעגלעך — צו די נייע באַדינגונגען. צוליב דעם וואָס כמעט די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג דערוואַקסענע און אָרבעטס פעאיקע זיינען געווען באַשעפטיקט אין די פאַבריקן, אָדער אין פאַר־שיידענע רעגירונגס־אונטערנעמונגען, וואו מען האָט גע־מוזט אָרבעטן אויך שבת און די אָרבעט פלעגט זיך איינ־שטעלן וועו אין דרויסן איז נאָך געווען פינצטער, האָבן די פרומע אידן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו גיין דאָוונען אין די פרימאַרגנס אין די בתי־מדרשים. און היות ווי אַזעלכע געבעט־הייזער זיינען געבליבן אַן מתפּללים און אין דער זעלבער צייט איז דער מאַנגל אין דירות געווען גרויס, האָט די אָרטיקע סאָוועטישע מאַכט אויסגענוצט אַזעלכע

בתי־מדרשים אויף פֿאַרשיידענע פֿאַר זיי נויטיקע צוועקן. אין דעם געמויערטן פּיאסקאַוון בית־מדרש, למשל, איז איינגעאַרדנט געוואָרן אַ נייער ספֿאַרט קלוב. אין פּולקאַ־וואָיע און אין בית־שמואל בתי־מדרשים וויידער זיינען איינ־קוואַרטירט געוואָרן שטאַבן פון מיליטער. אַנדערע בתי־מדרשים זיינען פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין שפּייכלערס און ענלעכעס.

די מתפּללים פון דער גרויסער שוהל ווידער האָבן אין יענער צייט געדאַרפט צאָלן דער (סאָוועטישער) מלוכה דעם העכסטן פֿרייז פֿאַר דירה־געלט. דער אָפּצאָל איז דאָרט געווען פינף רובל פֿאַר אַ קוואַדראַט־מעטער, וואָס האָט באַ־טראָפֿן פיר טויזנט רובל אַ חודש. אָזוי איז אויך געווען אין אַנדערע ערטער. די רעליגיעזע אַנשטאַלטן האָבן אויך גע־דאַרפט צאָלן דעם העכסטן פֿרייז פֿאַר עלעקטריע. אין דער צייט ווען דער נאַרמאַלער פֿרייז פֿאַר אָלע אַנדערע איז געווען 35 קאָפּיקעס פֿאַר אַ קילאָוואָט, האָבן די אידישע רעליגיעזע אינסטיטוציעס געמוזט צאָלן גאַנצע פינף רובל פֿאַר אַ קילאָוואָט עלעקטריע. די עטלעכע געציילטע בתי־מדרשים און שוהלן זיינען דורך דעם אָלעם געווען גע־צוואונגען צו זיין זייער שפּאַרזאַם מיט באַנוצן דעם עלעקט־רישן ליכט, און אין אַזעלכע ערטער איז טאַקע געווען פינצ־טער. בלויז בעת יום־טוב האָט מען זיך דערלויבט צו באַנוצן אַ ביסל מער עלעקטריע. אפילו מיט דעם האָבן אַזעלכע הייליקע אידישע פֿלעצער געהאַט אַן אויסזען באַגלייט מיט אומעט.

ביי יענע נייע און שווערע באַדינגונגען אונטער די נייע מאַכטהאָבער, איז דאָך געלונגען צו שאַפֿן אַ ספּעציעלן אידישן סטאָליאַר־קאָאָפּעראַטיוו, וואו מען האָט ניט גע־אַרבעט שבת און בעת אידישע ימים־טובים. אַרום דאָזיקן קאָאָפּעראַטיוו האָבן זיך גרופּירט מערסטנס זייער רעלי־גיעזע אידן, וועלכע האָבן אויך געגעסן אויסשליסלעך כשר פלייש און פון זייער אייגענער שחיטה. די דאָזיקע גרופּע אידן זיינען אויך געוואָרן די הויפּט־פֿאַרזאָרגערס פון אָלע רעליגיעזע באַדערפענישן פֿאַר די יעניקע ביאָליסטאָקער אידן, וועלכע האָבן אויך געוואָלט אָפּהיטן רעליגיעזע אידישקייט אפילו אונטער דער נייער סאָוועטישער הער־שאַפט.

גלייך ווי עס האָט זיך איינגעשטעלט די נייע אָרדענונג איז אויך די גרויסע שטאָטישע באַד אין ביאָליסטאָק אַריבער אָלס אייגנטום פון דער מלוכה. מיט דעם איז אויך ליקווי־דירט געוואָרן די מקווה, וואָס איז געווען אין דער שטאָט־שער באַד. היות ווי עס איז שוין ניט געווען קיין פֿאַסיקער אָרט פֿאַר די רעליגיעזע אידן און פרומע אידישע פרויען וואו צו טובלען זיך, זיינען דאָן אין דעם געקומען צו הילף אויך די מיטגלידער פון דעם רעליגיעזן סטאָליאַר־קאָאָפּע־ראַטיוו. די דאָזיקע אידן האָבן צווישן זיך צונויפגעזאַמלט אַ געהעריקער סומע געלט און זיי האָבן, אין דער וואוינונג פון זייערס אַ מיטגליד, אויסגעבויט אַ נויטיקע מקווה. דער פֿלאָץ איז טאַקע שפּעטער באַזוכט געוואָרן ניט בלויז פון פיל פרומע אידן אין ביאָליסטאָק, נאָר אויך פון דער אָרומי־קער און ווייטער פֿראָווינץ.

עס דאָרף דערמאָנט ווערן, אַז ניט געקוקט אויף די גרויסע ענדערונגען אין ביאָליסטאָק מיט דער נייער סאָוע־טישער הערשאַפט, האָבן אָבער רעליגיעזע אידן געטאָן אָלץ, כדי אייַנצוהאַלטן זייערע פּירונגען, טראַדיציעס, אָפּהיטן דינים און רעליגיעזע אידישקייט. די פרומע אידן, למשל, פלעגן ניט אַנענעמען קיין שום שטעלע, אפילו מיט נישקשה־דיקע באַדינגונגען, וואו מען האָט געמוזט אַרבעטן שבת. ניט געקוקט אויף דעם וואָס אויף אַזעלכע שטעלעס האָט מען געקענט פֿאַרדינען עטלעכע הונדערט רובל אַ חודש, האָבן די פרומע אידן בעסער אַנגענומען קלענערע אומוויכטיקע שטעלעס, וואו זיי פלעגן פֿאַרדינען בלויז אַרום הונדערט רובל אַ חודש אָדער עפּעס מער. אַזעלכע אידן פלעגן באַזונ־דערס אַננעמען שטעלעס אַלס וועכטערס אין מלוכה׳שע קראָמען. וועג מען פלעגט אין די פרימאַרגן שעה׳ן פֿאַר־בייגיין פֿאַרשלאָסענע קראָמען, וואו די וועכטערס זיינען געווען פרומע אידן, האָט מען געזען ווי די „וועכטער״ שטייען אינעווייניק איינגעהילט אין טלית און תפילין און דאָוונען מיט טיפער אידישער האַרציקייט.

„דעקלאַסירטע״ אידן ביי די נייע מאַכטהאָבער

דער באַקאַנטער פֿאַרלעגער, שרייבער און איבער־זעצער פון ווּאַרשע, מאַרק ראַקאָווסקי, איז ביים אַנהויב פון דער מלחמה אויך געווען אַ פּליט אין ביאָליסטאָק. האָט ער, אין זיינס אַ בריוו צו דער „ביאָליסטאָקער שטימע״ אין ניו יאָרק (אַפּריל 1941) אָזוי געשריבן וועגן רעליגיעזע אידן אין ביאָליסטאָק, אונטער דער סאָוועטישער הערשאַפט:

איך וואָלט אייך געוואָלט געבן בילדלעך, ווי אָזוי ישיבה־בחורים און פרומע אידן בכלל האָבן דאָ אָפּגעלעבט ביי דער סאָוועטן־מאַכט, ווי אָזוי זיי פילן זיך דאָ ווי ביים טאָטן אין ווייַנגאָרטן. שוין לאַנג האָט ביאָליסטאָק ניט אַנ־געזען, פֿאַר די פֿאָליאָקן, אָזוי פראָנק און פריי אַרומגיין איבער די גאַסן, אידן אין לאַנגע פֿאות און קליינע היטעלעך. די דאָזיקע לייט האָבן זיך שוין ניט געקאָנט באַווייזן אין די גאַסן, נישט ריזיקירנדיק אַרומגעפֿליקט צו ווערן פון עפּעס אַ כוליגאַן, אָדער צו כאַפּן מיט אַ שטיין אין קאָפּ. אָזעלכע פֿאָלן זיינען געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג אין פּוילן. איצט קאָנט איר טרעפֿן סצענקעס, ווי אַ ישיבה־בחור שטייט אויף דער גאַס און שמועסט געמיטלעך מיט אַ רויט־אַרמייער וועלכער ווערט ניט נתפּעל פון זיין משונה׳דיקן הילוך.

אָדער אָט פֿאָקט, וואָס האָט פֿאַסירט אין ביאָליסטאָק און וועגן וואָס אָלע ביאָליסטאָקער בתי־מדרשים האָבן ניט אויפגעהערט צו ריידן. איר ווייסט דאָך דעם בית־עלמין, וואָס געפינט זיך עטלעכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט. ס׳איז דערגאַנגען אָזוי ווייט ביי די פֿאָליאָקן, אַז אַ אידישע לויה האָט געדאַרפט אויסשטיין די גרעסטע ריזיקעס. ס׳איז דערגאַנגען אָזוי ווייט, אַז מען האָט געהאָט מורא, ריזי־קירנדיק מיט׳ן לעבן, צו גיין באַגלייטן אַ מת. כוליגאַנעס, וואָס וואוינען הינטער דער שטאָט, האָבן באַוואָרפן מיט שטיינער די אידישע לויות און נישט איין מענטש גע־שפֿאָלטן דעם קאָפּ.

האָבן די כוליגאַנעס, נאָכ׳ן אָנקומען פון דער רויטער אַרמיי, פֿרובירט פֿאַרצוזעצן זייער אַרבעט. איז אַ אידן פון בית־עלמין איינגעפֿאַלן אויפ׳ן געדאַנק אָנצוקלינגען אין דער מיליץ. פֿאַרשטייט זיך, אַז תיכף איז אַראָפּגעקומען אַן אָפּטיילונג מיליץ מיט אַן אויטאָ און געפֿאָקט אָכט כולי־גאַנעס. מען האָט זיי אין עטלעכע טעג אַרום געשטעלט צו אַ געריכט און אַריינגעפֿאָקט זיי פון פינף ביז צען יאָר תפיסה. קינד און קייט האָט דערפון געריעדט...

פֿאַרשטייט זיך, אַז די קוואָלן פון הכנסה פון געוויסע

עלעמענטן ווערן אויסגעשעפט, ווייל האַנדל איז איצט ניט קיין ענין, מען דאַרף אַרבעטן. אָבער אַ סך אידן זיינען אָנגע־קומען אויף שטעלעס און אַרבעטן.

ס׳איז צוגעקומען אַ נייע פרנסה פאַר אַזעלכע אידן, וואָס קענען מער ניט לערנען קיין מלאכה. טויזנטער אַלטע אידן באַקומען באַשעפטיקונג אָלס נאַכט־וועכטער. אין ווינטער־נעכט האָט איר זיי געקענט באַגעגענען איינגע־הילט אין וואַרעמע פעלצן און וואַלינקעס, מיט אַ שטעקן אין דער האַנט. די פעלצן און די וואַלינקעס דאַרפן זיי נישט קויפן, מען גיט זיי פריי, די דאָזיקע „ספּעץ־באַקלייד־ונג", ווי דאָס הייסט אין די פאַבריקן. עלטערע רבנים, וואָס האָבן געזאָגט „פּשוט נבלה בחוץ ואל תצטרך לבריות", האָבן אָנגעגורט די לענדן, אָנגעטאָן אַ פּעלץ און אַרומגע־שפּאַנירט אַרום אַ געשעפט. „הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל", האָט איינער אַמאָל צו מיר געזאָגט.

איין מאָל, פאַרבייגייענדיק פאַרטאָג צו דער באַן, האָב איך דערהערט פונדערווייטנס אַ געזאַנג. צוקומענדיק נענטער האָב איך געזען, ווי אין אַ געשעפט, וואָס בויט זיך, גייט צווישן די ברעטער אַרום אַ נאַכט־שומר מיט אַ טלית און דאַוונט אויפֿן קול. עס גייט אים גאַרנישט אָן, וואָס פאַרבייגייער שווימלען אויפֿן טראָטואַר. ער פילט זיך ווי אַ מלוכה־שומר, אַ פרייער מענטש, פריי אויך מיט זיין דאַוונען.

טויזנטער פאָלן, פאַקטן און מעשיות קען מען דאָ איבערגעבן וועגן אָט־די דעקלאַסירטע אידן, וועלכע האָבן געפונען פרנסה אין ביאַליסטאָק.

די אידישע מלחמה־פליטים

גלייך נאָכדעם ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכן, אין אָנהויב סעפּטעמבער 1939, האָבן פיל אידישע פליטים פון פאַרשיידענע טיילן אין פוילן אָנגעהויבן אָנ־קומען קיין ביאַליסטאָק. אין יענער ציט זיינען אידישע מלחמה־פליטים אויך געקומען אין אָנדערע טיילן פון יענע געגנטן וואָס איז געווען נאָענט צו דער גרענעץ מיט סאָוועט־רוסלאַנד. עס איז שוין דאָמאָלט געווען קלאָר, אַז אָט די געגנטן וועלן אָקופּירט ווערן — לויט דעם סטאַלין־היטלער אָפּמאַך — פון דער סאָוועטישער מאַכט. אַ גרויסער שטראָם אידישע פליטים איז אָבער גאָר באַ־זונדערס אין יענער צייט געגאַנגען קיין ביאַליסטאָק. עס זיינען פאַר דעם געווען אַ צאָל אָביעקטיווע סיבות.

אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס געווען דערפאַר, ווייל צו גרייכן ביאַליסטאָק דורך שמוגלען זיך, וואָס די מערסטע פליטים האָבן דאַן דורכגעמאַכט, איז געווען אַ ביסל לייכטער ווי אין אָנדערע ערטער. הויפּטזעכלעך זיינען די מערסטע אידישע פליטים פון פוילן אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק דורך מאָלקין. שטענדיק און אויפהערלעך זיינען דאָרט אָנגעקומען פיל פליטים, וועמענס אייניקע שטרע־בונג איז געווען זיך אָריבערצובאַקומען אויף דער צווייטער זייט, קיין זאָרעמבי קאָשטשעלנע, וואָס איז געווען דאָס ערשטע סאָוועטישע שטעטל אויף דער צווייטער זייט. די פּויערים פון יענער געגנט אָרום דער גרענעץ, האָבן גע־מאַכט גוטע געשעפטן ביים העלפן דערפירן די כסדר׳דיקע אָנקומענדע פליטים צו דער גרענעץ און זיי אויך אָריבער־פירן אויף דער צווייטער זייט. פון אָנהויב, די ערשטע טעג פון דער מלחמה, איז געווען לייכט אָריבערצוגיין די גרענעץ און דערשלאָגן זיך קיין ביאַליסטאָק. שפּעטער איז שוין געווארן שווער, ווייל די סאָוועטישע גרענעץ־וועכ־טער האָבן צוריקגעוואָרפן די פליטים צו יענער זייט פוילן, וואָס איז געווען אונטער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. דערביי איז געווען פיל פאַלן ווען אידישע פליטים זיינען צוריק אָנגעקומען אויף דער פוילישער זייט, זיינען אַזעלכע אידישע מענער און פרויען, ווי אויך קינדער, צעשלאָגן גע־ווארן פון די היטלעריסטן.

ווען ביאַליסטאָק איז פולשטענדיק אָקופּירט געווארן פון דער סאָוועטישער מאַכט, דעם 17טן סעפּטעמבער 1939, איז דער שטראָם פליטים פון פוילן געווארן נאָך גרעסער. אידן זיינען אַוועק פון די היטלעריסטישע רוצחים, וועלכע האָבן גלייך אָנגעהויבן אָנטאָן צרות אידן. מען איז אויך גע־לאָפן קיין ביאַליסטאָק דערפאַר, ווייל מען האָט געוואוסט אַז פון דאָרט קען מען גרייכן ווייטער צו דער גרויסער פרייער וועלט. אין אַ גרויסער מאָס זיינען פיל אידן פון פוילן גע־לאָפן קיין ביאַליסטאָק אויך דערפאַר, ווייל אין פוילן האָט מען צווישן אידן — ביים סוף 1939 — געוואוסט צו דער־ציילן, אַז אין ביאַליסטאָק, וואָס איז ביז׳ן אויסברוך פון דער מלחמה, געווען אַ וויכטיקער אידישער צענטער, האָט זיך איינגעשטעלט אַ נייער אידישער לעבן מיט פאַרשיידענע פאַרצווייגטע אָקטיוויטעטן, כאָטש עס זיינען שוין דאָרט געווען די נייע סאָוועטישע באַדינגונגען. מיט דעם דער־קלערט זיך אויך וואָס פיל פון די אידישע שרייבער פון פוילן, אָקטיאָרן, קינסטלער, מוזיקער און ענלעכע, ווען זיי זיינען אָנטלאָפן פון די היטלעריסטן אין פוילן האָבן זיך גע־וואָלט דערשלאָגן דווקא קיין ביאַליסטאָק. ביאַליסטאָק איז טאָקע אין יענער צייט געווארן אַ צענטער פון פיל אידישע שרייבער און אָקטיאָרן. אָהינצו זיינען דאָמאָלט אויך גע־קומען, אויף באַזוכן און אָרויסטריטן, באַוואוסטע אידישע שרייבער און אָקטיאָרן ווי אויך אָנדערע קולטור־שעפּע־רישע מענטשן, פון סאָוועט־רוסלאַנד.

היות ווי די לאָגע מיט וואוינונגען און עסן פאַר די פליטים איז געווען אין יענער צייט אַ שווערע, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען פאַר די אָרטיקע איינוואוינער, האָבן פיל פליטים זיך פאַרשריבן צו פאָרן קיין טיף רוסלאַנד אויף אָרבעט. נאָך אַ קורצער צייט אָבער, זיינען אַ צאָל פון אַזעלכע צוריקגעקומען אָנטוישטע און פאַרביטערטע. זיי האָבן דערציילט וועגן דעם שווערן לעבן אין סאָוועטן־רוסלאַנד און דאָס האָט אָנטמוטיקט און אָפּגעהאַלטן אָנדערע צו פאָרן קיין רוסלאַנד. אין יענער צייט האָבן אויך געקומענע אידן, פון וואַרשע קיין ביאַליסטאָק, דערציילט וועגן די ליידן און פיין וואָס אידן האָבן אויסצושטיין ביי די היטלעריסטן. ניט געקוקט אָבער אויף דעם זיינען געווען אַ צאָל אידישע מענער און פרויען פון צווישן די פליטים, וועלכע האָבן ווידעראָמאָל, און ניט געקוקט אויף דעם שווערן ווינטער, זיך געשמוגלט די גרענעץ, כדי זיך צו

קענען צוריק דערשלאָגן קיין פוילן. עס איז דאָמאָלט ביז גאָר טראָגיש געווען צו זען ביי דעם גרענעץ־פונקט אין מאלקין ווי אַזוי אידן ווילן פאָר יעדן פרייז זיך אַריבער־באָקומען, פון דער פוילישער זייט קיין ביאַליסטאָק, און אין דער זעלבער צייט ציען אידישע פליטים פון ביאַליסטאָק, צוריק קיין פוילן, וואו היטלער האָט אויסגעשפרייט זיינע פאַרברעכנס קעגן אידן.

צום סוף האָבן די סאָוועטישע מאָכטהאָבער אַרויס־געגעבן אַ פאַראָרדענונג אין ביאַליסטאָק — אַזוי איז אויך געווען אין אַנדערע דורך די סאָוועטן אָקופירטע ערטער — אַז אַלע פליטים מוזן אַרויסנעמען סאָוועטישע פאַספאָרטן, זיי מוזן ווערן בירגער פון דעם סאָוועטן־לאַנד. די יעניקע, וואָס האָבן אויסגעפירט דעם באַשלוס, זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן און אָפּגעפאָרן קיין טיף־רוסלאַנד. די אַנדערע אָבער, וועלכע האָבן זיך ניט געוואָלט אונטערוואַרפן די גזירה, זיינען אַרעסטירט און אַרויסגעפירט געוואָרן קיין סיביר. פאַרלאָך פון צווישן די אידישע פליטים, זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין געוויסע ספעציעלע ערטער („פאַשיאַלקעס"), פאָר אַזעלכע פאַרלאָר ווי אויך גאַנצע פאַמיליעס. אייניצעלנע מענטשן ווידער צווישן די פליטים, זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין לאָגערן אין פאַרשיידענע ערטער אין ווייטן סאָוועטישן צפון, וואו עס זיינען אויך געווען מאָסן פאַרשיקטע פון צווישן דער סאָוועטישער באָפעלקערונג. די פליטים האָבן אין אַ גרויסער מאָס ניט געוואָלט אַננעמען די סאָוועטישע בירגערשאַפט און די פאָר זיי פאַרגעשלאָגענע פאַספאָרטן, ווייל מיט אַזעלכע פאַספאָרטן איז ניט געווען דערלויבט צו וואוינען נאָענט ביי דער גרענעץ. און ביאַליסטאָק איז געווען, לויט דער סאָוועטישער איינשטעלונג, נאָענט צו דער גרענעץ.

געווען איז דאָס ביים סוף אַפּריל 1940, כמעט אין איין נאַכט, ווען סאָוועטישע געהיים פּאָליציי האָט אַרומגערינגלט אַלע פלעצער, וואו עס האָבן זיך אויפגעהאַלטן די פליטים. צווישן דעם זיינען אויך געווען די בתי־מדרשים און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. כמעט אַלע פליטים זיינען דאָן אַרעסטירט געוואָרן, מען האָט זיי אָפּגעפירט צום וואָקזאַל, וואו עס זיינען פון פריער שוין געווען צוגעגרייט גרויסע לאָסט־וואָגענען. מען האָט זיי אַלע דאָן אַרויסגעפירט אין וויטע סיבירער און אַנדערע קאָלטע געגנטן פון סאָוועט־רוסלאַנד. אין דער זעלבער נאַכט זיינען אויך אַרעסטירט געוואָרן פיל טויזנטער ביאַליסטאָקער אידן, ווי אויך ניט־אידן, וועלכע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן. אויך אויף די דאָזיקע, כאָטש זיי האָבן געהאָט סאָוועטישע פאַספאָרטן און שוין געווען בירגער, איז געווען חל דער גרענעץ פון ניט טאָרן וואוינען ביי דער גרענעץ.

אין ביאַליסטאָק זיינען אויך וויטער פאַרבליבן אַ גרויסע צאָל פליטים, נאָכ'ן אַרויספירן אַזעלכע קיין טיף־רוסלאַנד. אַ טייל פון זיי האָבן די גאַנצע צייט דאָרט געלעבט ממש אומלעגאַל. אָבער אויך צו דעם איז געקומען אַ סוף. געווען איז דאָס שוין גאָר נאָענט צו היטלער'ס אָנפאָל אויף סאָוועט־רוסלאַנד, וואָס די אַרטיקע רעגירונגס־פירער אין ביאַליסטאָק האָבן מסתמא שוין אַרויסגעפילט. וועלנדיק, ווייזט אויס, זיך פאַרזיכערן, אַז אין ביאַליסטאָק זאָלן מער ניט זיין אַזוי גערופענע „אומזיכערע עלעמענטן", האָט די סאָוועטישע געהיים־פּאָליציי דורכגעפירט אין דער נאַכט פון דאָנערשטיק, דעם 19טן יוני 1941, אַ שנעלע אָבלאָוע אויף אידן און ניט־אידן. די מערסטע פון די דאָזיקע אַרעס־טירטע זיינען געווען נאָך פאַרבליבענע פירער און טוער פון פאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס פון ציוניסטן, בונדיסטן, רעוויזיאָניסטן, פועלי־ציון, פון דער פּ. פּ. ס., גייסטלעכע, געוועזענע גבירים, פאַבריקאַנטן, הויז־אייגנטימער, פריצים, פאַרמעגלעכע פויערים און פיל אַנדערע, אויף וועמען די סאָוועטישע מאַכטהאָבער האָבן געהאָט אַ פאַרדאַכט. די מערסטע מענער פון די אַרעסטירטע, זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין דער טורמע. זייערע פרויען און קינדער זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן צום וואָקזאַל פון וואַנען זיי זיינען, אין פראַכט־וואַגענען, אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טיף־רוסלאַנד. די מערסטע פאַרשפאַרטע מענער אין דער טורמע זיינען שפעטער, ווען די נאָצים זיינען שוין געווען אין ביאַליסטאָק, באַפרייט געוואָרן. שפעטער זיינען זיי אומגעבראַכט געוואָרן פון די רוצחים, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַנדערע אידן אין ביאַליסטאָק.

אַ צייטווייליקע היים פאַר אידישע שרייבער און אַרטיסטן

מיט דעם גרויסן שטראָם אידישע פליטים פון פוילן זיינען קיין ביאַליסטאָק אויך אָנגעקומען — קורץ נאָכ'ן אויסברוך פון דער מלחמה — אַ גרויסע צאָל אידישע שרייבער, אַקטיאָרן, מוזיקער, קינסטלער און אַנדערע. די שרייבער־פליטים האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין דעם ספּעציעלן שרייבער־הויז, אויף שיענקעוויטשא גאָס. אַ צאָל פון זיי זיינען פון אָנהויב געווען באַשעפטיקט אין דער נייער צייטונג „ביאַליסטאָקער שטערן", וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון ספּעציעלע אַריינגעשיקטע אידיש־סאָוועטישע שרייבער, פון סאָוועט־רוסלאַנד אָדער אַרטיקע קאָמוניסטיש־אַריענטירטע שרייבער. שפעטער אָבער זיינען די יעניקע שרייבער־פליטים פון פוילן, וועלכע זיינען פריער אין וואַרשע און לאָדזש געווען פאַרבונדן מיט ציוניסטישע, בונדישע און ענלעכע קרייזן, באַזייטיקט געוואָרן פון זייערע שטעלעס. די אַרטיסטן־פליטים האָבן אָפּגעשניטן אָביסל בעסער. אַ צאָל פון זיי, דער דזשיגאַן־שומאָכער טעאַטער און אַנדערע — זיינען מערסטנס אַרומגעפאָרן אויף גאַסטראָלן אין רוסלאַנד גופא. פיל אידישע אַקטיאָרן זיינען אויך גלייך פון אָנהויב אָווק קיין רוסלאַנד. די געקומענע אידישע שרייבער און פאַרטיי־טוער פון סאָוועט־רוסלאַנד קיין ביאַליסטאָק, האָבן כסדר געטענ'ט צו די געקומענע שרייבער פון פוילן, אַז זיי דאַרפן זיך צופאַסן צו דער סאָוועטישער „ווירקלעכקייט". ערשט דאָן, האָט מען מיט זיי געלערנט, וועלן זיי קענען זיין פולבאַרעכטיקטע שעפער פאַר'ן לעבן אין סאָוועט־רוסלאַנד. כאָטש די מערסטע איינוואוינער אין ביאַליסטאָק זיינען געווען אידן, זיינען דאָרט אָבער דערשינען טעגלעכע צייטונגען אין ווייסרוסיש, רוסיש און שפעטער אויך אין פוליש. דער אידישער „ביאַליסטאָקער שטערן" איז דערשינען בלויז דריי מאָל אין וואָך.

צוליב דעם וואָס די מערסטע געקומענע אידישע שרייבער־פליטים פון פוילן האָבן כסדר געלעבט אין שרעק אַרעסטירט צו ווערן פאַר זייערע געווענענע ציוניסטישע, בונדישע און רעליגיעזע איינטשעלונגען, און היות ווי מען האָט זיי ניט צוגעלאָזט צו פאַסיקער אַרבעט, האָבן די דאָזיקע פון זיי צום סוף זיך פאַרשריבן צו פאַרן קיין טיף־רוסלאַנד. אַ צאָל פון די דאָזיקע איז דאָן אויך געלונגען צו

פֿאַרן פון ביאַליסטאָק קיין ווילנע, פון וואַנען זיי זיינען נאָכ־דעם אַרויס אין דער פרייַער וועלט.

ביי די אידן אין ביאַליסטאָק, באַזונדערס ביי דער גרויסער צאָל געקומענע פֿליטים פון פוילן, וואו עס האָבן געבושעוועט די נאַצישע רוצחים, האָט אַרויסגערופן גרויס פֿאַרביטערונג דער פֿאַקט וואָס אין דעם „ביאַליסטאָקער שטערן" ווערט אין יענער צייט מיט גאַרניט אָפּגעשפּיגלט די ליידן און צרות פון די אידן אין פוילן. אין ביאַליסטאָק האָבן אידן צווישן זיך געריידט, אין דער שטיל בלויז, וועגן דער שרעקלעכער צייט וואָס אידן לעבן איבער אין פוילן. פון געקומענע פֿליטים, ווי אויך פון דירעקטע און אומדירעקטע גרוסן, האָט מען גוט געווואוסט, אַז די היטלעריסטישע רוצחים אין פוילן שלאָגן, פיניקן, ראַבירן, דערנידעריקן און טרייבן דאַרטיקע אידן. אָבער אין ביאַליסטאָק האָט מען וועגן דעם אַלעם ניט געטאָרט רעדן אין דער הויך, מען האָט דאָס פֿאַרשוויגן און מורא געהאַט צו ברענגען פֿאַר׳ן מויל. געווען איז דאָס דערפֿאַר, פֿאַרשטייט זיך, ווייל אין יענער צייט איז צווישן סאָוועט־רוסלאַנד מיט היטלער־דייטשלאַנד געווען דער „פריינטשאפֿט"־אָפּמאַך. וועגן דעם האָט מיט גאַרניט אויך קיינמאָל ניט דערמאָנט דער „ביאַליסטאָקער שטערן". דאָס אַלץ איז געווען אַ רעזולטאַט — האָבן די אידן אין ביאַליסטאָק דאָמאָלט געווואוסט — פון דעם פֿאַר אַלע־מען אומבאַגרייפלעכן אָפּמאַך צווישן די צווויי קעגנזעצלעכע מלוכות, וואָס האָט מיט זיך אויך געבראַכט די גרויזאָמע צווייטע וועלט־מלחמה. זיינען דאָך די נאַציס אין יענער צייט געווען זייער נאָענטע פֿאַרבינדעטע מיט די סאָוועטן, מען האָט אויך געהאַט אייַן געמיינזאָמען ציל אין דער מלחמה. טאַ ווי אַזוי האָט מען געמעגט רעדן און שרייבן, אין דער דורך די אָקופּירטע ביאַליסטאָק פון די סאָוועטן, וועגן די גרויזאָמע פֿאַרברעכנס פון גוטן שותף? האָט מען טאָקע אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז אין יענער צייט אויך געווען אין אָנדערע ערטער, געמוזט שווייגן און ניט רעדן, מען האָט אפילו ניט געוואָגט דערמאָנען און שרייבן וועגן די היטלעריסטישע פֿאַרברעכנס, וואָס זיינען אין יענער צייט שוין אָנגעגאָנגען אין פוילן. דער באַרימטער אידישער שרייבער, דיכטער און טעאָטער־שעפֿער משה בראָדערזאָן, פון לאָדזש, וועלכער איז אין יענער צייט אויך געווען אַ פּליט אין ביאַליסטאָק, האָט דאָן מיט פֿאַרביטערונג געזאָגט: „אָט גייט אַרויס אַ צייטונג אין אַ אידישער שטאָט, עטלעכע צענדליק קילאָמעטער פון דייטשן מאָרד־גיהנום. אָבער מיט קיין איין שורה און מיט קיין איין וואָרט ווערט ניט דערמאָנט וועגן די גרויליקע איבער־לעבונגען פון די אידן אויף יענער זייט גרענעץ, אין יענעם טייל פוילן, וואו עס גיסט זיך שטראָמענווייז אידיש בלוט".

די געקומענע אידישע פֿליטים־שרייבער פון וואַרשע, לאָדזש און פון אַנדערע ערטער קיין ביאַליסטאָק, האָבן גלייך פֿאַר זיך דערזען די ווירקלעכקייט פון דעם סאָוועטישן לעבן. זיי האָבן אָבער וועגן דעם ניט געטאָרט רעדן און שרייבן אין יענער צייט. אַזוי איז אויך געווען שפּעטער, וען די מערסטע פון זיי זיינען געווען אין מאָסקווע און אין אַנדערע ערטער אין סאָוועט־רוסלאַנד. זיי האָבן די גאַנצע צייט דאָס געמוזט דערשטיקן אין זיך, ווייל אומעטום דאָרט האָבן „די וועלט אויערן". ערשט נאָך מלחמה, וען די שרייבער זיינען אַרויסגעקומען אין דער פרייַער וועלט, האָבן זיי אין זייערע שאָפונגען אַנטפּלעקט פיל זאָכן וועגן דעם, וואָס זיי זיינען געווען געצוואונגען צו פֿאַרשווייגן זייענדיק אין סאָוועט־רוסלאַנד.

וועגן דער צייט פון אַנהויב דער מלחמה אין ביאַליסטאָק און ווי אַזוי דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן האָט דאָמאָלט אויסגעזען, באַזונדערס אויך וועגן דעם לעבן פון די אידישע שרייבער־פֿליטים, אַקטיאָרן, קינסטלער און אַנדערע פון פוילן, האָבן אידישע שרייבער־פֿליטים און קינסטלער פיל געשריבן און דערציילט נאָך דער מלחמה. עס זיינען וועגן דעם אַלעם דאָ אומצאָליקע ביכער ווי אויך הונדערטער באַשרייבונגען און שילדערונגען געדרוקטע אין פֿאַרשיידענע אידישע צייטונגען, זשורנאַלן און אַנדערע אויסגאָבן. וועגן דעם האָט אויך געשאַפֿן אַ קרעפּטיקע פֿאָעמע דער באַוואוסטער דיכטער יוסף רובינשטיין. די דאָזיקע ספּעציעלע פֿאָעמע וועגן ביאַליסטאָק אין די ערשטע וואָכן און חדשים נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווי אויך זיינע פֿערזענלעכע שטימונגען אַלס מלחמה־פֿליט אין ביאַליסטאָק, האָט רובינשטיין שפּעטער פֿאַרעפנטלעכט אין זיין גרויס ווערק „מגילת רוסלאַנד", אין אַ ספּעציעלער אָפּטיילונג אונטער׳ן נאָמען „ביאַליסטאָק". מיר ברענגען דאָ וויטער אַן אויסצוג פון אָנהויב פון דער דאָזיקער פֿאָעמע.

יוסף רובינשטיין

ביאַליסטאָק

איך זע דיך אַלץ נאָך, ביאַליסטאָק, אין יענע טעג פון שטורע,
אין יענע טעג, ווען איך, אַ פּליט, בין געווען דיין גאַסט.
איך זע נאָך אַלץ דעם שטאָט־זייגער פון פייערלעשער־טורעם,
ער גייט שוין לויט דער מאָסקווער צייט און זאָגט אַן שטום
דער גאַס:

נישט דו ביסט מער דער באַלעבאָס! אין דיינע קראָמען, הייזער,
אַ פרעמדער זיצט, וואָס טענהט גאָר אַז ער האָט דיך באַפֿרייט.
דו שווייגסט מיט טירן צוגעמאַכט, נאָר איבער דיר די ווייזערס,
פֿאַראויסגערוקט אַ שעה — זיי טייטלען: ס׳קומט אַ נייע צייט!

די „נייע צייט" געשטעלט האָט זיך מיט רייַן ביי די קראָמען,
זי האָט מאַרשירט מיט שטרענג טראָט אין רויטאַרמייער־ליד,
וואָס האָט פֿאַרהילכט די גאַס אַרום: „אויב מאָרגן איז מלחמה"
און האָט געלויערט אין די נעכט מיט פרעמדע פּחד־טריט...

און כאָטש די גאַס געפֿרואווט האָט אָנגיין לויט דעם אַלטן שטייגער,
און זיך געמאַכט נישט וויסנדיק, להכעיס אָט דעם בייט,
נאָר מיט אַ שעה פֿאַראויסגערוקט פון טורעם־הייך דער זייגער
געטייטלט מיט די ווייזערס האָט: עס איז אַ נייע צייט!

אין יענע טעג בין איך צו דיר אַ שטויביקער געקומען,
מיט אומרו־וועגן ווינטיקע, פון היטלער־דייטשלאַנד געיאָגט.
דו האָסט מיך דאָמאָלט, ביאַליסטאָק, מיט טריישאָפט אויפֿגענומען,
געטיילט זיך אין דיין שווערער שעה מיט אַלץ וואָס האָסט
פֿאַרמאָגט.

חיים לייב פוקס

ווי מען האָט אויפגענומען די פּליטים

דער באָוואוסטער שריפטשטעלער חיים לייב פוקס, וועלכער שטאָמט פון לאָדזש, איז אויך געווען איינער פון דעם גרויסן שטראָם אידישע פּליטים, וועלכע זיינען פון אָנהויב דער מלחמה אַנטלאָפן פון די היטלעריסטן אין פוילן. פוקס, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט פיל אַנדערע, האָט זיך צום סוף דערשלאָגן קיין ביאַליסטאָק, וואו אין יענער צייט ביים אָנהויב פון דער מלחמה זיינען געווען פיל פּליטים־אידן פון פּאָלשיידענע טיילן פוילן. באָשרייבנדיק וועגן זיינע וואָגלענישן און וואַנדערונגען איבער פּאָלשיידענע וועגן („ביאַליסטאָקער שטימע", סעפּטעמבער 1955) שילדערט חיים לייב פוקס ווייטער אין זיין אַרטיקל ווי אַזוי די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן אויפגענומען און געהאָלפן די געקומענע אָהינצו פּליטים.

* * *

ח. ל. פוקס האָט אין דערמאָנטן אַרטיקל געשריבן:

האָט אָבער ביאַליסטאָק געקענט אויפנעמען אַזא גרויסן שטראָם פון הונדערטער טויזנטער אידן? מיר ווייסן, אַז ביאַליסטאָקער אידן האָבן נישט געהאַט קיין גרויסע דירות און האָבן נישט פאַרמאָגט קיין גענוג עפּנטלעכע ערטער אַריינצולאָזן די גרויסע צאָלן, וואָס האָבן מיט יעדן טאָג אַלץ מער און מער פאַרפּלייצט די ביאַליסטאָקער גאַסן.

און דאָך, ווען מיר קוקן צוריק צו דעם טרויעריקן קאַפּיטל, מוזן מיר מיט אַ גרויסן יראת הכבוד דערמאָנען די אַלע, וואָס האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שווערישקייטן, נאָר אַלץ געטאָן צו לינדערן די נויט.

קודם דאָרף דערמאָנט ווערן די גרויסע הילף פון דער ביאַליסטאָקער אידישער קהילה, וואָס האָט חוץ די צענדליקער געפּנטע פּאָלקס־קיכן, וואָס האָבן בחינם אַרויסגעגעבן מיטיקן פאַר אַלע פּליטים און אַ ספּעציעלע הילף פאַר קליינע קינדער, האָט אויך אַלע לאָקאַלן (אפילו דעם גרויסן לאָקאַל פון דער קהילה אַליין), אָפּגעגעבן אויף ביינאַכט צו אַן אָרט פאַר שלאָפן פון הונדערטער אידן... עס מוזן אויך ספּעציעל דערמאָנט ווערן די אַלע שוהלן און בתי־מדרשים, וואָס האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון צו זיין געבעטהייזער, נאָר געשטעלט זייערע ערטער פאַר שלאָף־פלעצער פאַר די פּליטים, וואָס האָבן אַדאָנק דעם, זיך דערהאַלטן ביים לעבן. עס איז אויך זייער אַ סך געטאָן געווארן פון אידישע פאַבריקאַנטן און האַנטווערקער, וואָס האָבן אפילו אַן דער דערלויבעניש פון דער רוסישער מאַכט, וואָס האָט געהייסן רעגיסטרירן אַלע פאַבריקן און אָרבעטס־פלעצער, האָבן דאָך אַ טייל טראָץ דער ריזיקע פון שטראָף — געשטעלט זייערע פאַבריקן און אַנדערע פלעצער צו דער הילף פון די פּליטים.

אַ באָזונדער קאַפּיטל איז די אידישע אָרימקייט, וואָס האָט זיך ממש מיט׳ן לעצטן לעפל עסן און מיט די בעטן און אָפילו מיט אַ ברעט און אַ שטיקל צודעק, געטיילט מיט די אומגליקלעכע מענטשן.

ווען איך דערמאָן זיך וועגן די הילף פון די אָרימע געסלער פון די „כאנייקעס", „פּיאַסקעס", פון סוראזער און אַנדערע, נעמט מיך אָרום אַ שטאָלץ, וואָס דערהויבט מיך. און נישט בחינם האָבן טאָקע די אידן געקענט נעמען אויף זיך צו שטעלן אַ באָוואָפנטן ווידערשטאַנד, וואָס איז געווען דער אויסדרוק אין באַקאַנטן געטא־אויפשטאַנד פון די ביאַליסטאָקער אידן...

אויך אידישע סוחרים וואָס האָבן אונטער׳ן דרוק פון דער סאָוועטישער מאַכט, געדאָרפט אָפּגעבן זייערע געוועלבער, האָבן זיך מיט אַלע מיטלען געפּרואווט אָרויסדרייען דערפון און ליבער געשטעלט זייערע געוועלבער אין רשות פון די פּליטים, כאָטש עס האָט זיי געקענט קאָסטן סיי די סחורות און סיי עפּעס מער... די פרייהייט, וואָס האָט טאָקע געקאָסט פיל ביאַליסטאָקער אידן, וואָס זענען אָרעס־טירט געוואָרן און פאַרשיקט אין סיבירער וועלדער פאַר נישט אויספירן די באָפעלן פון דער מאַכט, וואָס איז אין אמת׳ן געווען נאָר אַן אויסרייד: צוצונעמען די דירות פאַר די „ענקאָוועדע"־לייט.

אַ גאָר גרויסע הילף האָט אָרויסגעוויזן די ביאַליסטאָקער אידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט אַליין גאָר געלעבט אין שווערע באָדינגונגען, צוליב זייער פאַליטישע נישטכשרות: די אידישע אינטעליגענץ פון ביאַליסטאָק, וואָס איז ביז דעם חורבן געווען אַ מוסטער פון אידישער נאָציאָנאַלער און קולטורעלער זעלבסטשטענדיקייט; די אידישע לערער, שרייבער און כלל־טוער, האָבן זיך נישט אָפּגעשראָקן פאַר׳ן קאָמוניסטישן טעראָר, וואָס האָט דעמאָלט באַהערשט די שטאָט און האָבן אויסבאַהאַלטן די מיינסטן געזוכטע, ווי ציוניסטן און בונדיסטן, וואָס האָבן געזוכט די וועגן וויטער, קיין ווילנע. אַ טייל האָבן אפילו מיט דער גאָפּאָר פון זייער פערזענלעך גליק, זיך פאַר׳חבר׳ט מיט די אומגליקלעכע קולטור־טוער און שרייבער פון זייער שטאָנד און טייל האָבן אפילו דערפאַר באַצאָלט מיט זייער לעבן (דער טיערער חבר, דער שרייבער, אהרן ברעזינסקי, וואָס האָט באַצאָלט מיט זיין פרייהייט, וואָס האָט אים געקאָסט זיין לעבן), פּסח קאָפּלאָן, דער רעדאַקטאָר פון „אונזער לעבן", וואָס האָט אַריינגענומען און ממש מיט אַ פּאָטער־לעכער גוטסקייט אָנגעווארימט די אידישע שרייבער, וואָס האָבן נישט נושא־חן געווען ביי די אידישע קאָמוניסטן. דער האַרציקער טרוזשאַנאָוויטש, דער רעדאַקטאָר פון „ביאַליסטאָקער עקספּרעס", וואָס האָט געמוזט זיך אָפּזאָגן צו אַרבעטן אין אַ צייטונג אפילו צו שרייבן רעפּאָרטאַזשן און געמוזט טאָן די אַרבעט פון אַן „אופּראָוודאָם" וואָס האָט אָבער אין זיינע באַשיידענע מעגלעכקייטן געהאָלפן טייל אידישע שרייבער און לערער מיט אַלעם וואָס אַ האָט נאָר געקענט...

איך זע ווי לעבעדיק דעם אַלטן אידישן שרייבער שאַצקי׳ן, וואָס די אידישע קאָמוניסטן האָבן אים דערניידעריקט מיט מאַכן פאַר אַ „קאַנדידאַט", וואָס האָט געהייסן, נישט צו האָבן די מעגלעכקייט צו קענען פאַרדינען אויף אַ פּיצל ברויט...

איך וויל נאָך דערמאָנען דעם דיכטער זישא באגיש, וואָס איז אין דער ערשטער צייט פון דער סאָוועטישער אָקו־

פֿאַציע פון ביאַליסטאָק, געווען דער סעקרעטאַר פון אידישן שרייבער־פֿאַראיין און האָט זיך אַזוי שווער אָנטוישט, אַז ער האָט נישט נאָר איבערגעריסן מיט די קאָמוניסטן, נאָר גע־וואָרן פרום און אַ נאַציאָנאַלער איד און אַזוי איז ער אומגע־קומען ווי אַ קדוש...

דאָס אַלץ איז געווען אין די ערשטע צוויי חדשים נאָך דעם ווי די סאָוועטישע אַרמיי האָט באַזעצט די שטאָט. שפּעטער, האָט זיך ביסלעכווייז איינגעשטעלט אַ „נאָרמאַל" לעבן. עס זיינען געפֿעפנט געווָארן אָרטעלן און דער גרויסער עולם, וואָס האָט געקענט, איז אַוועק אַרבעטן: דער גרעס־טער טייל אָבער, האָט זיך פֿאַרשריבן אויף אַרבעט אין די רוסישע פֿאַבריקן, וואָס ספּעציעלע ווערבירונגס־ביוראָס האָבן צוגעזאָגט כל הגליקן. אַ טייל פון זיי האָבן זיך גערא־טעוועט פון דייטשן אומקום.

עס איז דעריבער קלאָר, אַז ווען נישט די הילף פון די ביאַליסטאָקער אידן אין יענע ערשטע חדשים, וואָלטן טויזנ־טער, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן זיכער נישט געווען דערלעבט צו די איצטיקע טעג.

און דאָס איז דאָס גרעסטע קאַפּיטל פון הילף, וואָס די ביאַליסטאָקער אידן האָבן געקענט און געטאָן, איידער דער פּינצטערער גורל, האָט אָפּגעמעקט זייער לעבן און זייער טייערע אידישע שטאָט. זאָלן זייערע נשמות לייכטן אין גן־עדן. אמן.

חנה בושעל־סאָלאָוו

מיר וועלן ניט פֿאַרגעסן!

עס פֿאַלט צו די נאַכט,
די וועבער, זיי קומען,
פון גריבער, פון טיפּע,
מיט וויי־געשריי שטומען.

זיי קלאַפֿן אין טירן,
פון די פֿאַבריקן,
וואו זיי פלעגן וועבן
געוואַנט, אַנטיקן.

און מחנות פרויען,
זיי קומען אַצינדער,
ביי די הענטלעך זיי פירן
די יונגינקע קינדער.

זיי קלאַפֿן אין פענצטער,
און אין די שויבן,
אָט די צאַרטינקע,
אידישע טויבן.

אין יעדער היים,
און אין יעדן געצעלט,
זיי מאָנען און וועקן
דאָס געוויסן פון דער וועלט.

מרדכי פּאָגאָרעלסקי

אונזער יוראָוצער גאָס

(אַ פּראָגמענט)

יוראָוצער גאָס געדענק איך זינט 1887, ווען די שכנ׳ישע סטראָקאָווסקי געסל איז נאָך ניט געווען ברוקירט. כ׳האָב דאָרט זומער־צייט געשפּילט מיט זאָמד מיט מיין קוזינע, מיין מומע כאָנטשע׳ס עלט־סטער טאָכטער שרה׳לע. דער גרעסטער טייל פון די הייזער אויף יוראָוצער גאָס זיינען געווען הילצערנע, אַזוי אויך די טראָטוָארן און לאָמטערנעס. אַ טיפּיטשנע גאָס פון 19טן יאָרהונדערט.

יוראָוצער גאָס איז געווען ניט קיין ברייטע אָבער זייער אַ לאַנגע, זיך געצויגן פון דער אריסטאָקראָטישער וואַשלי־קאָוער ביז דעם הויכן ספּעציעל־אַנגעשאָטענעם וואָל־בּאַרג פֿאַר דער באַן־ליניע, מיט אַ געמויערטן טויער וואָס האָט געפּירט צו דעם דאָרף ביאַליסטאָטשעק, אויפֿן וועג צום דאָרף יוראָוצע. אויף דער באַן־ליניע איז געלאָפֿן דער פֿאַליסער באָן צום ביאַליסטאָקער־וואַרשעווער וואָקזאַל. ערשט אָנהויב די 90ער יאָרן איז אויף יוראָוצער גאָס פֿאַרגעקומען אַן איבערקערעניש, זי האָט זיך געמוסן פֿאַר־וואַנדלען אין אַ מאָדערנער גאָס פון 20סטן יאָרהונדערט.

אויף ביידע זייטן פון אונזער הילצערנעם הויז, אָנט־קעגן סטרוקאָווסקי געסל, זיינען די פּרוכט־בּיימער פון „פּיאָטשעס" סאָד אַרויסגעריסן געוואָרן און אויף זייער אָרט איז אַ גרויסער, 2־עטאָזשנער מויער, מיט גרויסע דירות אויפגעבויט געוואָרן. פון דער אָנדערער זייט גאָס האָט דער פֿאַבריקאַנט ליכטנשטיין אויפגעבויט אַ נאָך גרעסערן מויער מיט אַ וואוינונג און קראָמען און מיט אַ וועבערי אויפֿן צווייטן שטאָק. אויפֿן ראָג סטראָקאָווסקי און יוראָוצער גאָס האָט לאָפֿידוס אַרויפגעשטעלט אַ דריי־עטאָזשנעם מויער, מיט קראָמען און גרויסע דירות. העכער אַ צענדליק אָזעלכע מויערן זיינען אויפגעבויט געוואָרן אין יענער צייט אויף יוראָוצער גאָס.

אין דער זעלבער צייט זיינען אויך געבויט געוואָרן צוויי און דריי־עטאָזשנע פֿאַבריקן פֿאַר שפּינערייען, מעכאַניש וועב־שטולן, „רייסערייען" און אָפּרעטורן, וואָס אַ דאַנק די דאָרמף־קעסלען („פֿאַראָווקעס") האָבן זיי דורך „טראַנס־מיסעס" באָוועגט די שפּינעריי־מאָשינען, די וועב־שטולן און אָפּרעטורן. הונדערטער אַרבעטער, דער גרעסטער טייל קריסטלעכע, האָבן געאַרבעט אין די פֿאַבריקן. 6:30 אינ־דערפרי האָבן זיך די מעכאַנישע טרובעס צעפּייפט מיט אַ געוואָלד־געשריי: „שוין צייט צו קומען צו דער אַרבעט!" אויפֿן גאָס האָבן זיך באָוויזן האָלב־פֿאַרשלאָפענע, אין שמאָטעדיקע, פון אויל פֿאַרפּעצטע בגדים, מענער און פרויען, אייליק צו דער אַרבעט, מיט אַ קענדל ציקאָריע־וואַסער, מיט עטלעכע שטיקלעך ברויט אייגעוויקלט אין אַ פּעקל 12 בייטאָג און 4 פֿאַרנאַכט איז די אַרבעט אָפּגע־שטעלט געוואָרן אויף אַ האָלבער שעה פֿאַר אַן איבערבייס. אָזוי זעקס טעג אין וואָך, צוועלף שעה אַ טאָג.

די אידישע וועבער האָבן געאַרבעט אויף האָנט־שטולן אין הילצערנע הייזער, וואָס מען האָט באַצייכנט מיט׳ן נאָמען „בודעס". די גרעסטע צאָל פֿאַבריקלעך האָבן גע־הערט צו „לוינקעטניקעס" (קאָנטראָקטאָרס). אַ טייל פון דער פֿאַבריק איז געווען אָפּגעצוימט, פֿאַר דירות פֿאַר די בעלי־בתים פון די וועבערייען.

אינטערן יאָר בון די נאַצים

אויפ׳ן וועג צום חורבן

פֿאַר די אידן אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז געווען פֿאַר אַנדערע אומעטום, איז דער אומגעריכטער אַנפאַל פון היטלער׳ן אויף סאָוועט־רוסלאַנד, זונטיק פֿאַר־טאָגס דעם 22טן יוני 1941, געקומען ווי אַ שרעקלעכער שטורעם פון אַ קלאָרן הימל. אין יענער נאַכט, פון שבת אויף זונטיק, זיינען אידן אין ביאַליסטאָק געשלאָפן רואיק, מען האָט זיך דאָן ניט געריכט אויף אויסטערלישע זאַכן. אַרום פיר אַזייגער אין דערפרי יענעם זונטיק, האָט מען פּלוצלינג דערהערט אַ רוישן פון עראָפּלאַנען. פון אַנהויב, האָט מען געמיינט אַז דאָס איז פון איבונגען פון דעם סאָוועטישן לופט־פלאָט. פּלוצלינג אָבער האָט מען געהערט אויפֿרייסן, עס האָבן געקנאַקט באָמבעס און עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די גאַנצע שטאָט ווערט באָמבאַרדירט. ווען מען האָט זיך צוגעקוקט וואָס עס קומט פֿאַר אויפ׳ן הימל, האָט מען קלאָר געזען, אַז עס גייט אָן אַ קאַמף צווישן סאָוועטישע און היטלעריסטישע קאַמפֿ־עראָפּלאַנען. אייניקע באָמבעס זיינען געפֿאַלן אויף דער סאָוועטישער מיליטערישער באַזע, אויף דער וואיסקאָוער גאָס, אַ צאָל באָמבעס זיינען אויך אַראָפּגעפֿאַלן אין גאַסן פון דער אידישער געגנט. פון דעם זיינען אויך געווען טויטע און פֿאַרוואונדעטע. ווען מען האָט אַנגעשטעלט די ראַדיאָ און זיך צוגעהערט צו די נייַעס פון בערלין איז גלייך געוואָרן קלאָר דער טרויעריקער אמת — עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן היטלער־דייטש־לאַנד און סאָוועט־רוסלאַנד, צוליב וואָס מען האָט זיך די גאַנצע צייט אין דער שטיל געשראָקן. צווישן די ערשטע קרבנות, אומגעקומענע פון די אַראָפּגעוואָרפענע היטלעריסטישע באָמבעס, זיינען געווען דער לאַנגיאָריקער קאָסירער פון מאַגיסטראַט זלמן ווייניַיך מיט זיין אייניציקער טאָכטער, דער בעקער גאָלדבערג און פיל אַנדערע. פון די באָמבעס איז אויך שווער פֿאַרוואונדעט געוואָרן דער געווײַזענער צייטונגס־אָגענט און בוכהאַנדלער י. י. אינדיצקי, וועלכער איז שפּעטער געשטאָרבן פון די וואונדן. זיין פרוי איז געטויט געוואָרן אויפ׳ן אָרט.

כאָטש פֿאַר אַלעמען איז שוין געווען קלאָר, אַז עס איז אויסגעבראָכן די גרויזאָמע מלחמה צווישן די צוויי געוויזענע גוטע פריינט, וואָס האָבן דאָס באַשטעטיקט דורך אַן אָפּמאַך וואָס האָט בכלל געפּירט צו דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן סאָוועטישע אָפּיצירן אין ביאַליסטאָק געזאָגט, אַז דאָס זיינען בלויז איבונגען. עס איז געווען קלאָר צו זען, אַז פֿאַר די סאָוועטישע מיליטער־לייט און אַנדערע פון סאָוועט־רוסלאַנד איז דאָס געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ. אַבֿיסל שפּעטער, וועו פֿאַר די סאָוועטישע מיליטעריש פּירער איז געוואָרן קלאָר וואָס עס קומט פֿאַר אין דער וויִרקלעכקייט, איז בײַ זיי מיטאַמאָל געוואָרן אַ גרויסער כאָאָס. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַן אָנטלויפן, כדי צו זיין וואָס ווייטער פון שונא. די סאָוועטישע אָפּיצירן און אַנדערע מיליטער־לייט האָבן אויף דער גיך אַנגעפֿאַקט זייערע מילי־טעריש אויטאָ מיט די פרויען און קינדער, ווי אויך מיט פֿאַרשיידענע זאַכן וואָס איז געווען אַ שאַד אויבער־צולאָזן, און מען האָט זיך געלאָזן אין וועג אַריין. אין דער זעלבער צייט, אין די שפּעטע פרימאָרגן שעה׳ן, איז באַקאַנט געוואָרן מאָלאָטאָוו׳ס טרויעריק־באָרימטע היסטאָרישע רעדע. עס איז קלאָר געוואָרן, אַז היטלער האָט אָפּגע־נאָרט סטאַלינ׳ען, אַז עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ שרעקלעכע נייַע מלחמה וואָס וועט מיט זיך ברענגען גרויזאַמע פֿאַלגען. אין אידישן לעבן האָט מען געפּילט, אַז מען גייט אַנטקעגן שוועריע און טראַגישע צייטן פֿאַר אונזער פֿאָלק.

שרעק און פאַרצווייפלונג

די אידן אין ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז אין יענער צייט געווען אויך אין אַנדערע ערטער, זיינען גלייך איינגע־הילט געוואָרן אין שרעק און פאַרצווייפלונג. עס איז גע־וואָרן אַ בהלה־שטימונג און מען האָט ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. מען איז געלאָפן צו משפּחה־מענטשן און פריינט, איינער ביים צווייטן האָט געפרעגט עצות, עס איז געוואָרן אַ בהלה. זעענדיק אַז די סאָוועטישע מיליטעריש איינהייטן פֿאַרלאָזן ביאַליסטאָק און יענע גאַנצע געגנט, איז די שרעק ביי די אידן געוואָרן נאָך גרעסער. מען האָט געפּילט, אַז מען בלייבט אויף הפקר, אַז אָט־אָט וועלן באַלד אַריינקומען די נאַצישע רוצחים, וואָס דאָס האָט געמיינט ליידן און פיין, רויב און אומקום, וויַיל מען האָט שוין פון פריער געוואוסט וואָס די היטלעריסטישע רוצחים טאָן צו אידן אין פוילן. פיל אידן אין ביאַליסטאָק, הויפּטזעכלעך יונגע מענטשן, האָבן געגומען אַנטלויפן אין בהלה פון דער שטאָט. די שאַייען, וואָס פירן אַרויס פון ביאַליסטאָק, זיינען באַלד געוואָרן איבערפולט מיט לויפנדע, נייַע פּליטים פון צווישן דער אידישער באַפעלקערונג. מען האָט געציגן צו גרייכן וואָס גיכער טיף רוסלאַנד, כדי צו זיין וואָס ווייטער פון די היטלעריסטישע אַנגריַיפער. אויף די שאַייען, וואו עס זיינען געלאָפן די מיט שרעק־באַגליטע אידן, האָבן אויך גע־צויגן גרויסע ריַיען מיט אויטאָס, טאַנקן, סאָוועטישע מילי־טער־לייט, גאַנצע מחנות וואָס זיינען ווי אַנטלאָפן פון אַ שרעקלעכער מגיפה. עס איז ממש געווען אוממעגלעך זיך צו באָועגן אין דער געדיכטער מאַסע מענטשן, אָבער די שרעק פאַר דעם וואָס ווערט באַלד קומען, איז געווען גרעסער און האָט מנצח געווען אַלע שטערונגען אויפ׳ן וועג. יענעם גאַנצן טאָג פון זונטיק, איז ביאַליסטאָק געווען ווי אַן אומרויִקער שטורעמדיקער וואולקאַן. עס האָט גע־רודערט און געקאָכט פון אַלע זייטן, ווי ערב אַ שרעקלעכן אויפריַיס. אויך אַ גאַנצע נאַכט יענעם זונטיק, פון ערשטן טאָג פון דער מלחמה צווישן היטלער־דייטשלאַנד און סאָוועט־רוסלאַנד, איז קיינער ניט געשלאָפן. מען איז געווען וואַך און אויף דער וואַך, אין דערוואַרטונג פון דעם אַנקו־מענדן, אין דערוואַרטונג באַגלייט מיט פֿאַרצווייפלונג.

מאַנטיק פרי, דעם 23טן יוני, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די וועכטער זיינען אַוועק פון דער גרויסער טורמע. די העכער צווויי טויזנט אַרעסטאַנטן, וואָס זיינען געווען אין די קאַמערן, וועמען די סאָוועטן האָבן פריער דאַרט פאַר־שפֿאַרט, זיינען אַרויס אויף דער פריי. באַלד נאָכדעם איז די טורמע אויך אונטערגעצונדן געוואָרן. וועו די טורמע איז געשטאַנען אין פלאַמען, וואָס מען האָט געזען פון נאַענט און ווייט, זיינען גרופּן פון די באַפרייטע אַרעסטאַנטן געלאָפן איבער די גאַסן און זיי האָבן ראַבירט פון די געשעפטן, סקלאַדעס און אַנדערע ערטער, וואו נאָר עס האָט זיך גע־

לאָז. מען האָט געזען אַרעסטאַנטן טראָגן און שלעפּן פּעק מיט פּראָדוקטן, קליידונג, הויז־ווירטשאפט, שטיקער מעבל און אַנדערעס. די סאָוועטישע וואַך־פּאָסטנס, וואָס זיינען נאָך פאַרבליבן אויף גוויסע ארטער, האָבן פּרובירט אָפּ־שטעלן דעם רויב פון די באָפרייטע אַרעסטאַנטן, מען האָט באָנוצט פאַר דעם צווק געווער און עס זיינען אפילו פון דעם אויך געוווען קרבנות.

צווישן די געוועזענע אַרעסטירטע אידן ביי די סאָוועטן, וועלכע זיינען באָפרייט געוואָרן ביים עפענען די טורמע, זיינען — לויט ווי רפאל רייזנער האָט איבערגעגעבן אין זיין בוך — אויך געווען דער ציוניסטישער טוער יעקב גאָלד־בערג, דער פירער פון דער ביאַליסטאָקער אגודת ישראל: בונם פאַרבשטיין, דער טוער פון לינקע פועלי־ציון: מיכאל קאָנצעפּאָלסקי, דער טוער ביי די רעכטע: הערש שווּץ: די געוועזענע מיטאַרבעטער און מיטגלידער פון קאָאָפּ־ראָטיוו „אונזער לעבן" אהרן ברעזינסקי, יוסף רובינליכט און אַנדערע. זיי אַלע זיינען אַרעסטירט און אָפּגעפירט געוואָרן אין טורמע, דאָנערשטיק, דעם 19טן יוני 1941, אַלס פּאָלי־טישע ניט־כשר'ע עלעמענטן. דער טוער פון די רעכטע פועלי־ציון, מרדכי כמעלניק, איז שפּעטער אויך געקומען פון בריסק, וואו ער איז געווען פאַרשפּאַרט העכער אַ יאָר צייט אין דער דאָרטיקער טורמע. אויך ער איז באָפרייט גע־וואָרן אויפֿן זעלבן אופן ווי די געוועזענע אַרעסטירטע אין ביאַליסטאָק. אויך פון דער מינסקער טורמע זיינען צוריקגע־קומען אַ פּאָר צענדליק ביאַליסטאָקער, וועמען די סאָוו־טישע מאַכט האָט פריער געהאָט אַרעסטירט און פאַרשיקט אַהינצו. צווישן די דאָזיקע איז אויך געווען דער געווע־זענער טעקסטיל־פאַבריקאַנט שמואל פינקל, מיט אַ זון און ציבולקין, דער געוועזענער לאַנגיאָריקער פאָרזיצער פון דער פּייען־באַנק. פינקל איז אין אַ קורצער צייט אַרום נאָך זיין צוריקקומען פון מינסק געשטאָרבן. דער אינגסטער זון פון באָוואוסטן ביאַליסטאָקער טעקסטיל־פאַבריקאַנט, אס־וואָלד טרילינג, וועמען די סאָוועטן האָבן אויך געהאָט אַרעסטירט און פאַרשיקט, איז געשטאָרבן אין דער מינסק־קער טורמע.

אומעטום אויף די וועגן און שאָסייען דורך וואָנען ביאַליסטאָקער אידן זיינען געלאָפן אין דער ריכטונג קיין טיף רוסלאַנד, זיינען זיי באַגעגנט געוואָרן פון נאָכצוש יעגער־ערשאַלאָנען. די מערדערס האָבן אַראָפּגעוואָרפן צינד־באָמבעס און באָשאָסן די אַנטלויפנדע פון מאָשין־געווער. עס זיינען פון דעם געווען פיל קרבנות. אַ צאָל מענטשן, וואָס זיינען צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק, האָבן דערציילט וועגן דעם וואָס עס קומט פאָר אויף די וועגן. מען האָט געוואוסט איבערצוגעבן, אַז אויף די וועגן זיינען דאָ טויטע און פאַרוואונדעטע אידן, צווישן די קרבנות זיינען אויך סאָוועטישע זעלנער. מען זעט אויך צעשטערטע און איבערגעקערטע טאַנקן און אויטאָס. מען האָט געוואָרנט, אַז עס איז אַ געפאָר צו לאָזן זיך אין וועג אַריין. ניט געקוקט אָבער אויף דעם אַלעם, זיינען ביאַליסטאָקער אידן — מערסטנס יונגע מענטשן — וויטער געלאָפן. מען האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פאָר קיין שום געפאָר, כדי וואָס גיכער און וואָס ווייטער צו זיין פון דער גרויסער נאָצישער סכנה וואָס דערנענטערט זיך אַריינצוקומען קיין ביאַליסטאָק. די מערסטע אידן אין ביאַליסטאָק, זיינען אָבער פאָרבליבן אויפֿן אָרט, מען איז ניט אַוועק. פון איין זייט, האָט טאָקע אַנגעוואָרפן אַ שרעק די נייַעס וועגן דעם וואָס עס קומען פאָר אויף די וועגן ביים וועלן גרייכן טיף רוסלאַנד. גלייכ־צייטיק זיינען נאָך אַלץ געווען שטימונגען ביי געוויסע אידן אַז אפשר, אפֿשר וועט די סאָוועטן געלונגען אָפּצושלאָגן דעם ברוטאַלן אַנפאַל פון היטלער'ן. ליידער אָבער האָט דאָס געבראַכט אַ ביטערע אַנטוישונג. די לאָגע ביי די אידן אין ביאַליסטאָק איז געווען אַ פאַרצווייפלטע. די מער ניכטערע מענטשן האָבן אָבער גוט געוואוסט און געפילט וואָס עס דערנענטערט זיך. מען האָט געוואוסט, אַז באַלד וועלן אַריינקומען די נאַציס, עס דערוואַרט אַ שרעקלעכע צייט, וואָס מען ווייסט אפילו ניט וואָס דאָס וועט מיט זיך ברענ־גען.

די געדריקטע שטימונג ביי די אידן אין ביאַליסטאָק איז געוואָרן נאָך שווערער צוליב דעם, ווייל מען האָט געזען וויי די לעצטע סאָוועטישע מיליטעריש גרופּן, ווי אויך ציווילע מלוכה־לייט, פאַרלאָזן אויף דער גיך די שטאָט. אַזוי איז אויך געווען אין די אַרומיקע שטעטלעך, וואו עס זיינען נאָך גע־וען אידן. מען האָט קלאָר געזען, אַז אויך דאָס ביסל פאָר־בליבענע סאָוועטישע מיליטער־לייט ווייסט ניט וואָס צו טאָן, עס איז ביי זיי אַ צעמישענש און כאַאָס. עס איז ניט געווען אַ סוד, אַז אויך די לעצטע פאַרבליבענע גרופּן סאָוועטישע מיליטער־לייט זוכן אַ וועג ווי אַזוי וואָס גיכער זיך צוריקציען, אַנטלויפן פון ביאַליסטאָק וואו עס האָט זיי געדראָט, ביים אַריינקומען פון די נאַציס, זיכערער אומקום. דעם לעצטן דאָנערשטיק אָוונט, איין טאָג פאַר'ן אַריינ־קומען פון די היטלעריסטן, דעם 26טן יוני, האָט מען אויף די ביאַליסטאָקער גאַסן שוין ניט געזען קיין סאָוועטישע סאָל־דאָטן. מען האָט גוט געוואוסט, אַז אויך זיי זיינען אויף דער גיך אָווק איידער עס ווערט צו שפּעט. פרייטיק פאָרטאָגס איז אין ביאַליסטאָק געווען שטיל, אַ מאָדנע שטילקייט, וואָס איז געווייַנלעך פאַר אַ גרויסן שטורעם. אידן האָבן פאַר־שטאַנען, וואָס דאָס אַלץ באָדייט אין יענער טרויעריקער צייט.

דער אָנקום פון די רוצחים

פרייטיק פרי, דעם 27טן יוני 1941, מיט'ן אַריינקומען פון די נאַצישע רוצחים קיין ביאַליסטאָק, הויבט זיך אָן דער גיהנום־לעבן פאַר די דאָרטיקע אידן. אַריינגעקומען זיינען די היטלעריסטישע מערדערס דורך דער מאָזאָוויעצקא גאָס. באַלד האָבן זיי זיך אויך דערנענטערט צו די געדיכט־באָ־וואוינטע אידישע גאַסן, ווי ברייטע און שמאָלע פּיאסקעס, סענדערס, סוראָזער, סוכע, פיש־מאַרק און אַנדערע. אַ צאָל פון די היטלעריסטישע מערדערס האָבן גלייך אויך אַריינגע־וואָרפן אין אידישע הייזער צינד־באָמבעס און אויפרייס־מאַטעריאַל. פון דעם זיינען, פאַרשטייט זיך, געווען אויך באַלד קרבנות. אַנדערע נאָציס האָבן מיט סאָדיסטישער ברוטאַליטעט אַרויסגעשלעפּט אידישע מענער פון די הייזער, וועמען מען האָט באַגלייט פון שלאָגן און קלעפ אַריינגעטריבן אין דער גרויסער שוהל. ווען די שוהל איז געווען שוין פול געפאַקט מיט אידן, איז דאָס הייליקע געבעט־הויז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט נאַצישע וואַנ־דאָלן. באָוואָפנטע פון קאָפּ ביז פיס, האָבן די היטלעריסטן אַריינגעוואָרפן צינד־באָמבעס אין דער שוהל וואָס איז באַלד אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון העלישע פלאַמען. די גרויסע שוהל, וואו עס זיינען געווען פאַרשפּאַרט צוויי טויזנט אידן, האָט געברענט אַרום 24 שעה, ביז שבת פרי. ערשט דאָן איז געקומען אַ באַפעל צו לעשן דאָס פייער. דערביי האָבן די

נאַציס געכאַפט אידן, זיי געשלאָגן און געטריבן פון די הייזער, מען האָט זיי געצוואונגען צו לעשן דאָס פייער.

בעת דער גיהנום־שריפה אין דער גרויסער שוהל — האָט שפּעטער פאַרשריבן רפאל רייזנער — האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּיגלט האַרצרייסנדע טראַגעדיעס. ניט קענענדיק מער איבערטראָגן דעם שטיקנדן גאַז און רויך האָט א זון, אויפ'ן פאַרלאָנג פון זיין פאָטער, אים אויפגעהאָנגען מיט זיין הויזן־פּאָסעק אויף א מנורה. עס זיינען געווען פיל פאַלן ווען איינער דעם אָנדערן האָט אויך איבערגעשניטן די אָדערן און אויף אַזא אופן פאַרקירצט דעם סוף פון די אומדערטרעגלעכע ליידן. א דרייסטער יונגערמאַן, וועל־כער איז נאָך ניט געווען שטאַרק פאַרגאַזט, איז אַרויפ־געקראָכן אויף א פענצטער, האָט אויסגעהאָקט עטלעכע שויבן און געהאָלטן א שאַרפע רעדע קעגן די נאַצישע רוצחים. די היטלעריסטן האָבן געשאָסן אויף דעם יונגנמאַן, וועלכער איז גלייך אַרונטערגעפאַלן. צוליב דעם שטאַרקן פייער און רויך וואָס איז געקומען פון דער גרויסער שוהל, האָבן די נאַציס אויך געמוזט זיך אַביסל אָפּרוקן פון זייערע פאַזיציעס. אין דעם מאָמענט איז אונטערגעשפּרונגען דער פּוילישער שוהל־וועכטער, בארטאָשקאָ, וועלכער האָט איינ־שטעלנדיק דערביי זיין לעבן, געעפנט א זייטיקן טירל פון דער שוהל. גלייך זיינען פון דער שוהל אויפ'ן זייטיקן וועג אַנטלאָפן עטלעכע אידן, צווישן וועמען עס איז אויך געווען דער יונגערמאַן וואָס האָט פריער געהאָלטן די רעדע. אין דער זעלבער צייט וועז די שוהל איז געווען אין פלאַמען און אינעווייניק זיינען אומגעקומען די אידן, זיינען די היטלע־ריסטישע מערדערס אַרומגעגאַנגען איבער די הויפן אין די אידישע געגענטן. די מערדערס האָבן פון דאָרט אַרויס־געשלעפּט די מענער און זיי דערשאָסן פאַר די אויגן פון זייערע פרויען און קינדער.

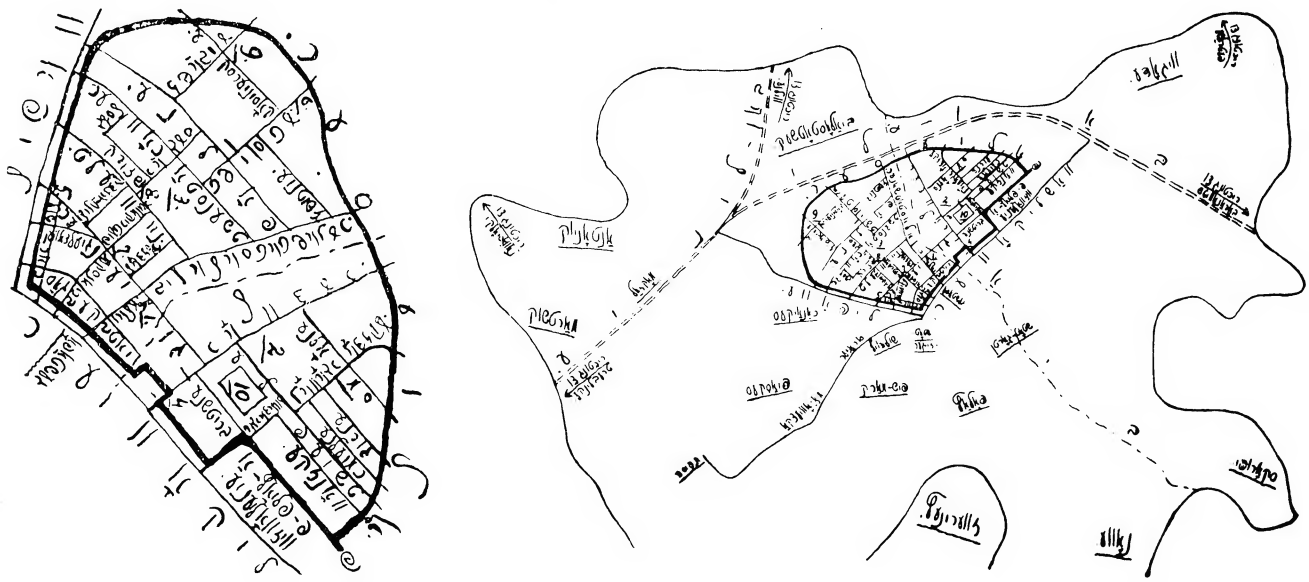
צווישן די שוהל־קדושים זיינען אויך געווען: דאָקטאָר קראָצאָווסקי, נטע יאָקובסאָן (בוכהאַלטער), קאָפּלאָן (מאָנו־פאַקטור־סוחר פון קופּיעצקע גאַס), דער באָוואוסטער ביאַליסטאָקער שאָכמאַטיסט אהרן זאַבלודאָווסקי (זון פון חיים־צבי), פאַליאָק (באַלעבאָס פון דער אַפּטייק אויף עק רבינס גאַס), דער באַליבטער ביאַליסטאָקער בדחן אַלטער שטיינבערג (אַלטער כאַלעלע), יצחק ברענער, ראַזינאָווער (אייגנטימער פון רעסטאָראַן „אָקווּאַריום"), קאָרקעס־פאַברי־קאַנט יאָמניק, דער פאָפּולערער מיכל גראַדזענסקי מיט'ן איידים און זון, קאָפּלאָן (רעסטאָראַן־אייגנטימער), ביס־קופּיצקי (סוחר), פוקסמאָן (זון פון געוועזענעם גרויסן מעבל־פאַבריקאַנט), דער באָוואוסטער פוטבאָליסט יצחק ליאָר, אברהם ספּעקטאָר מיט זיינע צוויי זין און דוד וויסאָצקי.

צווישן די דערשאָסענע אויף די גאַסן האָט מען גע־פונען אַרומגענומען די אלמנה און טאָכטער פון פועלי־ציון־טוער בערל יאָשינאָווסקי. אויף ליפאָווע גאַס האָבן זיך געווואָלגערט אין א מיסטקאַסטן אַדוואָקאַט טעפּפאָיץ (שוואַ־גער פונ'ם באָוואוסטן ביאַליסטאָקער הויז־באַזיצער ברוך גווין) און אַדוואָקאַט גאָטליב (איידעם פון אָפּטייק־אינ־האָבער קוריצקי).

אין דעם יתומים־אַנשטאַלט אויף וועסאָלע גאַס (געוו. פּלאָקערס) האָבן זיך דעמאָלט געפונען זעכציק אידישע קינדערלעך. נישט געקוקט אויף דער גרויסער סכנה, וואָס איז שוין אין יענע טעג געווען פאַר א איד זיך צו באָווייזן אויף די קריסטלעכע גאַסן, האָט די לאַנג־יעריקע יתומים־דערציערין, פרוי גיטל כייקאָווסקי־פּלאַץ, מיט מסירת־נפש זיך דורכגעריסן צום אַנשטאַלט.

ווען די נאַצי־רוצחים האָבן געצונדן די שכנות'דיקע אידישע הייזער, פאַרברענט לעבעדיקערהייט און גע־

מאַפּע (לאַנד־קאַרטע) פון דער שטאָט ביאַליסטאָק. דער אַרומגערינגעלטער שטח איז די געטא

1) אידן־דאָס־געטנער; 2) אידן־דאָס־גערטנער; 3) געטא־מארק; 4) געטא־טויער אויף יורא־ציצער גאַס; 5) געטא־טויער אויף נומיענער גאַס; 6) געטא־טויער אויף טשיסטע גאַס; 7) העלדישער טויט פון י. מאָלמער; 8) מאַסען־עקזעקוציע נאָך י. מאָלמער'ס טאָט; 9) געטא־בית־עולם; 10) קלייניע געטא.

מאַרדעט טויזנטער אידן, איז פרוי כייקאָווסקי נישט אָפגע־
טראָטן פון די קינדער און געווען צוזאַמען מיט זיי אין די
שעה׳ן פון טויט־שרעק. וועו זי האָט זיך דערוואוסט, אַז דער
וועכטער פונ׳ם אַנשטאַלט, אַ פּאָליאַק, איז אַוועקגעלאָפן
מסר׳ן די נאַצי־רוצחים, אַז אין יתומים־אַנשטאַלט געפינען
זיך קינדער פון קאָמוניסטן, האָט די איבערגעבענע
מוטער פון די זעכציק אידישע קינדערלעך זיי באַהאַלטן אין
אַ קעלער ביז׳ן האָלז אין וואַסער און געראַטעוועט זיי פון אַ
זיכערן טויט.

פרוי גיטל כייקאָווסקי־פּלאַץ איז אין די סכנות׳דיקע
טעג נישט אָפגעטראָטן פון די יתומים. איר מסירת־נפש־
דיקע איבערגעבנקייט דאַרף פאַרהייליקט ווערן צווישן די
שענסטע טאָטן פון מענטשלעכער אחריות.

די ערשטע צוויי טעג נאַצי־הערשאַפט

די גיהנום־שריפה אינ׳ם אידישן שטאָט־טייל האָט גע־
דויערט ביז אויף מאָרגן שבת בייטאָג. אין דער שריפה זיינען
אומגעקומען ביי צוויי טויזנט אידן און אַריבער דרייסיק
גאַסן, — וואַס האָבן אויסגעמאַכט אומגעפער אַ דריטל פון
די אידישע וואוינונגען אין ביאַליסטאָק, — זיינען אויסגע־
גליכן געוואָרן מיט דער ערד.

פאָלגנדיקע גאַסן זיינען אַרומגעכאַפט געוואָרן פון די
בעסטיאַלישע אונטערצינדונגען: סוראַזער, רינעק קאַש־
טשושקי ביז נאָך ברוך גווינ׳ס מויער, סענדערס ביז כמעט
פאָר׳ן קאַשטשאָל, דער גאַנצער שוהל־הויף מיט זיינע אָרו־
מיקע גאַסן און בייגעסלעך און דער פיש־מאַרק־ראַיאָן ביז
כמעט האָרט פאָר׳ן וואָלד, — אַזוי אַז שטייענדיק נאָך דער
שריפה אויפ׳ן פּלאַץ פונ׳ם אַמאָליקן שטאָט־זייגער, האָט מען
געקאָנט זען דעם וואָלד.

נישט געקוקט דערויף, וואָס די ברענענדיקע הייזער
זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט געדיכטע קאָרדאָנען
שטאַרק באַוואָפנטע נאַצי־גזלנים, איז אַ סך אידן געלונגען
דורכצורייסן זיך און זיך ראַטעווען.

צוליב׳ן וויידערשטאַנד, וואָס אַ גרופּע רויט־אַרמייער
האָט געשטעלט אויף נאַדזשעטשנע גאַס, האָבן די נאַצי־
רוצחים באַוואָרפן אַלע הייזער אין דער גאַס מיט צינד־באַמ־
בעס. אין אַ פאָר שעה אַרום איז פון דער געסל צוזאַמען
מיט׳ן פולקאָוואָיעם בית־מדרש און דער געווען מאַנישעוויטש׳ס באָד געווען אַ באַרג אַש. פון דער ריזיקער
שריפה זיינען אַרומגעכאַפט געוואָרן די פאַסט און די געווע־
זענע רעאַל־גימנאַזיע.

אַזוי האָט אויסגעזען דער טרויעריקער סך־הכל פון די
ערשטע צוויי טעג נאַצי־הערשאַפט אין ביאַליסטאָק. דאָס איז
געווען דער ביאַליסטאָקער אַנהויב פון שווערע אומגליקן,
וואָס האָבן כסדר באַגלייט די אידן אין ביאַליסטאָק אין פאָר־
לויף פון די וויטערדיקע שרעקלעכע יאָרן אונטער דער
גרויזאַמער נאַצי־הערשאַפט.

אידן־ראַט און אָנהויב פון די ליידן

זונטיק דעם 29טן יוני 1941, צוויי טעג נאָכדעם ווי די היטלעריסטן זיינען אַריינגעקומען קיין ביאַליסטאָק, האָט זייער קאָמענדאַנט צו זיך אַרויסגערופן דעם ראַבינער הרב דר. גדליה ראָזענמאַן און דעם געווען־
טירעקטאָר פון דער קהילה, אינזשעניר רפאל באַראָש. דער היטלעריסטישער קאָמענדאַנט האָט פאַראַדנט אַז זיי זאָלן שאָפן אַ אידן־ראַט, דורך וועמען די אַרטיקע נאַצישע מאַכט זאָל זיך קענען וועגדן און געבן פאַראַדנונגען וועגן אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט די אַרטיקע אידן. הרב ראָזענמאַן און אינזשעניר באַראָש האָבן די דאָזיקע נייע גזירה באַלד איבערגעגעבן פאַר אָנדערע אָנגעזעענע אידישע כלל־טוער. עס איז גלייך צונויפגערופן געוואָרן אַ גרעסערע צוזאַמענ־
קונפט ביי וועלכער עס איז אויך אויסגעקליבן געוואָרן דער געפאָדערטער, דורך די היטלעריסטישע רוצחים, אידן־ראַט. אין דעם אידן־ראַט זיינען אַריין 24 פערזאָן, צווישן זיי אויך צוויי פרויען, צווישן וועמען עס זיינען אויך געווען פאַל־
געגנדע באַקאַנטע אידישע געזעלשאַפטלעכע, פאָליטישע און קולטור־טוער: ראַבינער הרב. גדליה ראָזענמאַן, אינזשעניר אפרים באַראָש, דוד סובאָטניק, מענדל קאָפלאָן, הרב. מ. קאַצענעלסאָן, יעקב גאָלדבערג, אַ געווויסער לימאָן פון סלאָנים, ה. גליקסאָן, דער געווועזענער רעדאַקטאָר פון „אונזער לעבן״ פסח קאָפלאָן, מרדכי כמעלניק, שמואל פוני־
אנסקי, הרב ברוך־אליהו האָלפערן, הרב פיניע אייזנשטאָט, יעקב ליפשיץ, אבא פורמאָן, משה שוויך, איסאַק מאַרקוס, אברהם טיקטין, צבי ווידער, פסח כמעלניצקי און שמואל פאָלאָנסקי. דער אידן־ראַט האָט פון זיך אויסגעקליבן אַ הויפט אָנפירערשאַפט פון פאָלגענדע פינף פערזאָן: הרב דר. גדליה ראָזענמאָן, אינזשעניר אפרים באַראָש, דוד סובאָטניק, לימאָן און יעקב גאָלדבערג. אָלס סעקרעטאָר פון דער קערפערשאַפט איז באַשטימט געוואָרן רפאל גוטמאָן. דער אָפיציעלער פאָרזיצער פון דעם אידן־ראַט איז געווען הרב דר. ראָזענמאָן. אָבער דער פאַקטישער פירער פון דעם ראַט אין פאַרליף פון דער גאַנצער צייט, איז געווען אינ־
זשעניר באַראָש.

איידער נאָך דער אידן־ראַט האָט זיך איינגעשטעלט און אָנגעהויבן זיין טעטיקייט האָבן די נאַצישע פירער שוין גע־
פאָדערט, אַז מען זאָל צושטעלן טויזנטער אידישע מענער און פרויען אויף צוואַנגס־אַרבעט. די אידן האָבן געמוזט אַרבעטן ביי זייער שווערע באַדינגונגען, וואו מען איז גע־
שלאָגן און געפיניקט געוואָרן. גלייכצייטיק מיט דעם, האָבן אידן אויך געמוזט צושטעלן צו די נאַציס צירונג, פוטער־
וואָרג, לעדער, זיידענע קאָלדערעס, פוכענע קישנס און ענלעכעס. יעדע פאָדערונג פון די נאַצישע הערשער האָט פון די אידן געמוזט אויסגעפירט ווערן פינקטלעך, אין פאָר־
לויף פון 48 שעה, אונטער דער דראָוונג פון שווערע סאַנקציעס. אָחוץ די פאָדערונגען צו דעם אידן־ראַט וועגן צושטעלן אידן צו דער אַרבעט און די קאָנטריבוציעס, פלעגן די געשטאָפּאָ־לייט כסדר אויך אַליין כאָפן אידן אין די גאַסן. עס האָט געהייסן, אַז די אידן וועלן געשיקט ווערן אויף אַרבעט. אין דער אמת׳ן אָבער זיינען אַזעלכע אידן פאָר־
פיניקט געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדערס. די נאַציס פלעגן אויך ראַבירן אידישע הייזער, זיי האָבן צוגע־

נומען אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ ווערט. די היטלעריסטישע מערדערס פלעגן פֿאַרצוימען גאַנצע גאַסן, וואו עס זיינען געווען גרויסע לאַסט־אויטאָס, אין די געגנטן וואו עס האָבן געוואוינט אידן, און פון דאָרט אַרויספירן דאָס אידישע האָב און גוטס, אידישע דערגרייכונגען און אָפשפּאָרונגען פון לאַנגע יאָרן האַרעוואַניע.

ביי אַ גרויסן טייל פון דער אידישער באַפעלקערונג אין ביאַליסטאָק, באַזונדערס ביי די אומפּאַרמעגלעכע שיכטן און ביי די יעניקע, ביי ווען עס איז פאַרברענט און פאַרניכטעט געוואָרן זייערע זאָכן בעת די אונטערצינדונגען און רויבעריי פון די נאַצים, האָט זיך אַנגעהויבן פילן דער הונגער און אַרימקייט. עס איז געווען ממש שווער איבערצו־

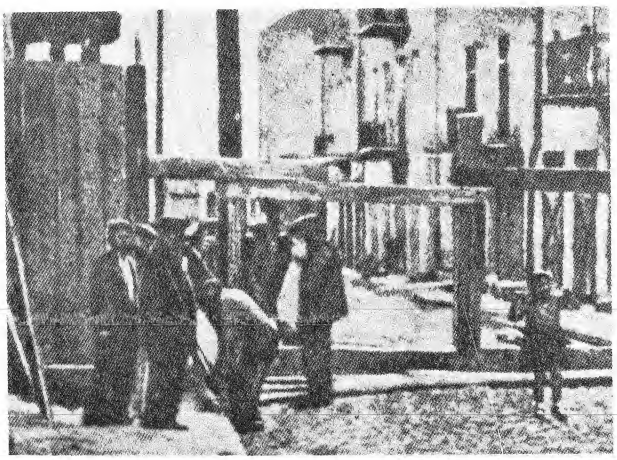
מען רעגיסטרירט אַלע איינגעשפּאַרטע אין דער געטאָ.

קומען מיט'ן טאָג. מען האָט געזוכט פאַרשיידענע מיטלען ווי אַזוי אויפצוהאַלטן דאָס לעבן ביז עס וועט קומען אַ בעסערע צייט, אויף וואָס יעדער האָט געהאָפט. דאָס אַלץ האָט דער־פירט צו דעם, אַז ניט געקוקט אויף דעם, וואָס מען האָט גע־וואוסט וועגן די שווערע פייניקונגען און צרות וואָס אידן האָבן ביי דער פאַרשיידענער אַרבעט אויף וועלכער עס שיקן אַרויס די נאַצים, זיינען העכער צוויי טויזנט אידישע מענער און פרויען דאָמאָלט אַוועק אַלס פרייוויליקע אויף אַרבעט צו די נאַצים. אויף אַזאַ אופן האָבן די אומגליקלעכע און פאַרצווייפלטע מענטשן געהאָט אַ מעגלעכקייט דורכצו־לעבן דעם טאָג, כאָטש אַביסל איבערצוקומען די שווערע צייט, באַקומענדיק פאַר דער אַרבעט עפּעס אָפּצועסן. פון צייט צו צייט איז אויך געלונגען זיך איינצושאָפן אַ ביסל שפּייז, וואָס איז פאַרבליבן פון די געוועזענע סאָוועטישע שפּייז־סקלאַדעס, וואָס מען האָט געגומען מיט זיך אַהיים. אין שטיינ'ס סקלאַדעס, למשל, וואו עס האָבן געאַרבעט עטלעכע הונדערט אידן וואָס האָבן פאַר זייער אַרבעט באַ־קומען באַצאָלט מיט לעבנס־מיטל, איז באַשלאָסן געוואָרן אַז אַלע אַרבעטער דאָרט זאָלן אַראָפּגעבן פון יעדער וואָך אַרבעט איין טאָג שפּייז פאַר די הונדערטער הונגעריקע אידישע יתומים. אויף אַזאַ אופן זיינען די איינזאַמע אומגליקלעכע קינדער אויסגעהאָלטן געוואָרן אַ לענגערע צייט. מען דאַרף געדענקען, אַז אין יענער צייט ביי די שרעקלעכע באַדינגונגען, איז דאָס אָפּגעבן דעם ביסן פון אייגענעם מויל און דערצו נאָך ביי שווערער שקלאַפן־אַרבעט, געווען ממש מקריב זיין דאָס אייגענע לעבן.

די „דאָנערשטיקע" קרבנות

די ערשטע גרויסע שחיטה איבער אידן אין ביאַלי־סטאָק, וואָס עס האָבן דורכגעפירט די נאַצישע רוצחים, איז געווען דאָנערשטיק, דעם 3טן יולי 1941. אין דער כראָנא־לאָגיע פון אידישן חורבן אין ביאַליסטאָק, ווערן יענע קרבנות באַצייכנט אַלס די „דאָנערשטיקע". דר. שמעון דאַטנער, באַוואוסטער געלערנטער און היסטאָריקער, וועל־כער איז געווען אַן עדות פון די נאַצישע פאַרברעכנס אין ביאַליסטאָק און שפּעטער זיך אויך באַטייליקט אין ווידער־שטאַנד, דערציילט וועגן דער דאָזיקער שחיטה („ביאַלי־סטאָקער שטימע", נאָוועמבער־דעצעמבער 1946) פאַל־גענדעס:

דאָנערשטיק, דעם 3טן יולי 1941, אַזייגער פיר בייטאָג, זיינען אָפּגעשלאָסן געוואָרן די גאַסן: פּושקינאזד, גרא־כאָווע, קראַקאָווסקא, דאָמבראָווסקי, קופּיעצקא, זאַמענ־האָף, ביאַליסטאָטשאַנסקא, רוזשאַנסקי, זשידאָווסקע, בראַנסקע, געלדאָווע און ליפּאָווא. פון די הייזער אין די גאַסן האָבן די נאַצים אַרויסגעשלעפּט מענער אין עלטער פון 16 ביז 60 יאָר. אַ סך אידן האָבן זיך אַריינטירט וואָס עס קומט פאָר, און אַזעלכע האָבן נאָך באַוויזן זיך אויסצו־באַהאַלטן. אַן ערך טויזנט פון די געכאַפּטע מענער זיינען געפירט געוואָרן דורכ'ן רינעק און קאַשטשושקע ביז וואָר־שאָווסקא גאַס נומער 60. דאָרט איז פאַרגעקומען אַ מין סעלעקציע. די אַרבעטער און האַנטווערקער זיינען, נאָכ'ן פעסטשטעלן אַז זיי האָבן מאַזאַלעס אויף זייערע הענט,

דער געטאָ־טויער. — אידן ביים אויפשטעלן די פאַרקאַנעס, דורך וועלכע די געטאָ איז געוואָרן אָפּגעשלאָסן, דעם 1־טן אויגוסט, 1941.

אַפּגעטיילט געוואָרן באַזונדער און באַפרייט געוואָרן. די אַנדערע, אינטליגענץ און סוחרים ווי אויך ענלעכע, האָט מען פאַרהאַלטן. זיי זיינען געפּיניקט געוואָרן אַ גאַנצע נאַכט און אויך צומאָרגנס בייטאָג. צום סוף זיינען זיי, אַ צאָל פון אַ צוויי הונדערט, אַרויסגעפירט געוואָרן אין לאַסט־אויטאָס אין דער ריכטונג פון דעם וואַלקאָווויסקער שאָסיי. פון דעם מאָמענט איז פאַרשוואונדן יעדער שפּור פון די דאָזיקע אידן.

עס איז שפּעטער איבערגעגעבן געוואָרן, אַז די דאָזיקע העכער צוויי הונדערט אידן זיינען דערשאָסן געוואָרן פון די נאַצים אויף פּיעטראַשע, וואָס איז געווען אַן ערך צוויי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט אין דער ריכטונג אויף

וואשילקאָוו. צווישן אַנדערע זיינען דאָמאָלט אומגע־
בראַכט געוואָרן: דר. יעקב רייפער, דער לערער פון דרוס־
קינ׳ס גימנאַזיע וויינשעל, דער געוועזענער לערער און אַנ־
פירער פון אַרבים אהרן מורקעס, לערער פון דער זעליג־
מאַן גימנאַזיע; דער סוחר ראָטשטיין מיט זיין זון, אַן אביטו־
ריענט פון דער העברעאישער גימנאַזיע; בערל זאָבלו־
דאָווסקי, זון פון נח זאָבלודאָווסקי; הערשל מאזע, אייגנ־
טימער פון אַ מילך־קראָם; בצלאל פרענקל, אַ ספאָרטלער
פון „מכבי״; אַרלאָווסקי, אַ לערער פון דרוסקינ׳ס גימנאַזיע;
לאָנצבערג און אַנדערע. בעת יענער טראָגישער שחיטה
זיינען פאָרשניטן געוואָרן די לעבנס פון אַ גרויסער צאָל פון
דער אידישער אינטעליגענץ אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט גע־
מאַכט אַ פיינלעכן און דערדריקנדן איינדרוק אויף די
אַרטיקע אידן.

דער „שוואַרצער שבת״

אַן ערך אַ וואָך שפּעטער, שבת, דעם 12טן יולי 1941,
איז געקומען אַ צווייטע נאָך גרעסערע שחיטה איבער אידן
אין ביאַליסטאָק. די אויסגעמאַרדעטע אידן יענעם טאָג,
וועמענס צאָל איז געווען עטלעכע טויזנט, זיינען באַצייכנט
געוואָרן מיט דעם טרויעריקן נאָמען „די שבת׳דיקע״.

יענעם שבת האָבן אַ כאַפּטע צעווילדעוועטע
געשטאַפּע־לייט, היטלעריסטישע זשאַנדארמען און סתם
נאַצישע רוצחים, זיך אַ לאָז געטאָן אין די גאַסן פון דעם
אידישן געגנט. זיי האָבן אין אַלע זייטן געכאַפּט אידן,
וועמען מען האָט געטריבן, פון זיי חוזק געמאַכט און גע־
הייסן לויפן שנעל. אַ טיילי פון די אידן זיינען צום סוף
אַרויפגעזעצט געוואָרן אויף פון פריער צוגעגרייטע לאַסט־
אויטאָס און מען האָט זיי געפירט אין אַן אומבאַקאַנטער
ריכטונג. אַנדערע אידן זיינען געטריבן געוואָרן אונטער׳ן
האָגל פון נאַצישע קלעפּ. צווישן די אידן זיינען אויך געווען
אַ צאָל צעשלאָגענע, וועלכע זיינען פריער צונויפגעבראַכט
געוואָרן אויפ׳ן ספּאָרט־פּלאַץ „זוויעזשיניץ״. פּאָליאַקן
האָבן שפּעטער דערציילט, אַז זיי האָבן אויף די וועגן געזען
פירן, יאָגן און טרייבן די אומגליקלעכע אידן. די אידן זיינען
געווען דערשראָקענע און בלאַס, זיי זיינען געטריבן גע־
וואָרן אין דער ריכטונג פון וואַשילקאָוער שאָסיי. די צאָל
אַרויסגעפירטע און געטריבענע אידן, געשלאָגענע און גע־
פּיניקטע פון די נאַציס, איז דאָן געווען צווישן פיר און פינף
טויזנט. די היטלעריסטן האָבן דאָן געזאָגט, אַז די אידן זיינען
אַרויסגעפירט געוואָרן אויף אַרבעט. אָבער זיי זיינען מער
ניט צוריקגעקומען.

דאָס האָט אַרויסגערופן אַן אומבאַשרייבלעכע פּאַניק
און אומרואיקייט ביי די פרויען און קינדער פון די אַרויס־
געפירטע און פאָרשוואונדענע אידן. קורץ נאָכ׳ן דורכפירן
דעם פאַרבראָכן איבער די טויזנטער אידישע מענער, האָט
דער קאָמאַנדאַנט פון דער אַרטיקער היטלעריסטישער
מאַכט געמאָלדן די אַנפירער פון דעם אידן־ראָט, אַז די
פאָרהאַלטענע און אַרויסגעפירטע אידן אויף „אַרבעט״
קענען באַפרייט און צוריקגעבראַכט ווערן נאָכדעם ווי די
אידן אין ביאַליסטאָק, דורך דעם אידן־ראָט, וועלן צושטעלן
אויף דער גיך אַ קאָנטריבוציע פון פינף קילאָגראַם גאָלד,
צוויי מיליאָן סאָוועטישע רובל, הונדערט קילאָגראַם זילבער
און נאָך ענלעכע זאָכן. דער אידן־ראָט האָט גלייך צונויפ־
געפונען אַ דרינגענדע זיצונג ביי וועלכער עס איז, באַגלייט
מיט גרויס וווייטיק און זאָרג, באַהאַנדלט געוואָרן דער גאַנ־
צער ענין. ווי דער שטייגער איז געווען אין יענער צייט, איז
אַרום דעם אַלעם ניט געפירט געוואָרן קיין גרויסע דיס־
קוסיעס, עס איז ניט געווען וואָס צו דעבאַטירן, עס איז
געווען נאָר איין אויסוועג. עס איז נעמלעך באַשלאָסן גע־
וואָרן גלייך צוטרעטן זאַמלען און וואָס גיכער צונויפ־
שטעלן די געפאָדערטע פון די היטלעריסטן קאָנטריבוציע
מיט דער האָפענונג, אַז די עטלעכע טויזנט אַרויסגעפירטע
אידן וועלן טאַקע צוריקקומען. געווען איז דאָס אַבער, ווי
אויך ביי אַנדערע פאַלן, נאָך איין נאַציש׳ער שווינדל ביים
אָפּנאָרן די אומגליקלעכע אידן.

ביים זאַמלען די געפאָדערטע זאַכן פאָר דער קאָנטרי־
בוציע, האָבן אַ באַזונדערן גרויסן אַנטייל געגומען די
פרויען, מוטערס און קינדער פון די געכאַפּטע און אַרויס־
געפירטע אידן. די דאָזיקע האָבן אַוועקגעגעבן זייער גאַנץ
צירונג, גרעסערע סומעס געלט און אַלץ וואָס זיי האָבן
פאָרמאַגט, כדי צו העלפן באָפרייען און אַרויסראַטעווען
זייערע נאָענטסטע פון די נאַצישע הענט. עס זיינען דורכ׳ן
אידן־ראָט באַשטימט געוואָרן ספּעציעלע זאַמל־פאָרלעך,
וואָס זיינען אַרומגעגאַנגען צווישן די ביאַליסטאָקער אידן
אומאויפהערלעך אין פאַרלויף פון דריי טעג. יעדער איינער
האָט געגעבן וואָס און וויפל מען האָט נאָר געקענט, מען
האָט דערביי אַרויסגעוויזן גרויס וואַרעמקייט און האַרץ ווי
ביים ראַטעווען אייגענע נאָענטע. וועגן די נויטיקע זאַכן פאָר
דער קאָנטריבוציע זיינען צונויפגעשטעלט געוואָרן, זיינען אַ
צאָל פאַרשטייער פון דעם אידן־ראָט, מיט׳ן אינזשעניר
באַראָש בראש, אַוועק צו דעם היטלעריסטישן קאָמאַנדאַנט.
דער רוצח האָט זיי באַלד אָבער ניט געוואָלט אויפנעמען, ער
האָט באָפוילן אַז מען זאָל זיי אַ לענגערער צייט האַלטן אין
קאַרידאָר. צום סוף, וועגן די אידן־ראָט דעלעגאַציע איז שוין
צוגעלאָזט געוואָרן צו דעם קאָמאַנדאַנט האָט ער, מיט אַ
קאַלטן צינישן שמייכל אויף זיין פנים, דערקלערט, אַז די
פאָרהאַלטענע אידן קענען ניט און וועלן ניט באַפרייט ווערן,
זיי זיינען שוין ניטאָ, זיי זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויף
אַרבעט קיין דייטשלאַנד.

די עטלעכע פאָרטרעטער פון דעם אידן־ראָט, הערנ־
דיק די קאָלטבלוטיקע רייד פון דעם היטלעריסטישן קאָמאַנ־
דאַנט, זיינען אַוועק שווייגנדיק און מיט פאָרקלעמטע
הערצער, איינער צום צווייטן האָט אפילו ניט געקענט
אַרויסברענגען ווערטער פון מויל. ווי נאָר זיי זיינען
צוריקגעקומען אין דעם לאָקאַל פון דעם אידן־ראָט, וואָס
איז געווען אין הויז וואו עס איז פריער געווען דער מושב־
זקנים, אויף קופיעצקא־גאַס 32, איז צונויפגערופן געוואָרן אַ
פלענום פון דעם גאַנצן ראָט. וועגן די מיטגלידער פון דעם
אידן־ראָט האָבן געהערט דעם אויספירלעכן באַריכט וועגן
דעם באַזוך ביים היטלעריסטישן קאָמאַנדאַנט און וואָס ער
האָט געזאָגט, האָט דאָס אויף אַלע אַנווועזנדע געמאַכט אַ
פיינלעכן איינדרוק. עס איז געווען אַ שטילשווייגן, קיינער
האָט ניט אויסגערעדט קיין וואָרט. פון אַנהויב האָט מען ניט
געווואוסט וואָס צו טאָן. באַלד אָבער האָט זיך וועגן דעם
אַנגעהויבן אַ לעבהאַפּטע דעבאַטע. די אַנווועזנדע האָבן
אַרויסגעזאָגט זייערע פאַרשיידענע מיינונגען. צום סוף איז
באַשלאָסן געוואָרן, אַז מען זאָל דעם ענטפער פון דעם
היטלעריסטישן אַנפירער ניט אַרויסברענגען פאָר דער
עפענטלעכקייט, נאָר מען זאָל וויטער אַנהאַלטן די פאָר־
שפּרייטע מיינונגען, אַז די פאָרהאַלטענע אידן וועלן אין
גיכן באַפרייט ווערן און צוריקקומען צו זייערע נאָענטע.

די פאַרצווייפלטע פרויען

אַזעלכע זאַכן איז אין יענער צייט אַבער געווען שווער אויסצובאַהאַלטן אַ לענגערע צייט. געווען שוין אַזעלכע, אפילו פון צווישן די מענטשן פון דעם אידן־ראַט, וועלכע האָבן דאָס יאָ אַרויסגעבראַכט שטילערהייט פאַר די ארו־מיקע אידן. איז דאָס אויך דערגאַנגען צו די פרויען און מאַמעס פון די פאַרשוואונדענע עטלעכע טויזנט אידן. חוץ דעם האָבן אויך די דאָזיקע פאַרצווייפלטע פרויען געפילט, אַז פון דעם אידן־ראַט וועלן פאַר זיי ניט אַרויסגעבראַכט דער אמת, אַז עפּעס וועלן פון זיי אויסבאַהאַלטן. האָבן די פרויען און מאַמעס פון די אַרויסגעפירטע אידן כמעט יעדן טאָג געמאַכט הילכיקע דעמאָנסטראַציעס און פאַדערונגען בייַ דער געביידע פון דעם אידן־ראַט. פון אויפרעגונג און פאַרביטערונג און זעענדיק אַז מען נאַרט זיי אָפּ, האָבן געוויסע פון די דערמאָנטע פרויען זיך אויך געוואָרפן אויף מיטגלידער פון דעם אידן־ראַט און זיי געשלאָגן. די טענה פון די פאַרביטערטע פרויען איז געווען, אַז אויסער דעם וואָס דער אידן־ראַט האָט זיי אָפּגענאַרט מיט זאָגן אַז די מענער און זין זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויף אַרבעט און זיי וועלן באַלד צוריקקומען, האָט מען אויך בייַ זיי — בייַ די דאָזיקע פרויען און מאַמעס פון די פאַרשוואונדענע אידן — צוגענומען אָלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט.

אין אַ געוויסער צייט אַרום נאָכדעם ווי די פרויען און מאַמעס פון די „שבת׳דיקע״ האָבן איינגעזען, אַז די ענטפערס פון דעם אידן־ראַט איז בלויז אָפּצושלעפּן די צייט און דאָס ברענגט ניט נויטיקע רעזולטאַטן, האָבן זיי גע־גרינדעט אַ ספּעציעלן קאָמיטעט פאַר דעם צוועק, וועמענס פאַרזיצער עס איז געווארן דער באַקאַנטער געזעלשאַפט־לעכער טוער משה קוריאַנסקי. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט אויף פאַרשיידענע אופנים צונויפגעזאַמלט אַ גרעסערע סומע געלט, כדי דורך פאַרשיידענע וועגן און מיט אַלערליי מיטלען צו קענען צוריקברענגען די פאַרשוואונדענע. ליידער אָבער האָבן אַלע באַמיאונגען און אַנשטרענגונגען וואָס איז געמאַכט געווארן איבער די כוחות, ניט געבראַכט די דערוואַרטעטע רעזולטאַטן. אַזוי איז דאָן געווען די מוראַ׳דיקע צייט פאַר אידן, ווען אָלע אילוזיעס און דער־וואַרטונגען אויף עפּעס גוטס איז צערונען געוואָרן ווי שניי אין אַ וואַרעמען טאָג. נאָך אַ געוויסער צייט ווען עס האָט ניט געבראַכט די נויטיקע רעזולטאַטן, האָט דער דער־מאָנטער קאָמיטעט זיך אויפגעלייזט. מען האָט אויך צוריק־געגעבן דאָס געזאַמלטע געלט צו די מנדבים. דאָס אָלץ האָט דאָמאָלט, וואָס עס איז געווען בלויז דער אָנהויב אונטער דעם נאָמישן יאָך, געמאַכט אַ שווערן איינדרוק אויף די אידן אין ביאַליסטאָק. מען האָט אויך דורך דעם שוין אָביסל אַרויסגעפילט וואָס עס דערוואַרט, וואָס עס וועט קומען ווייטער מיט דער צייט.

קיינער פון די אידן אין ביאַליסטאָק האָט שוין קיינמאָל מער ניט געזען די אָזוי־גערופענע „שבת׳דיקע״, וועלכע זיינען פולשטענדיק פאַרשוואונדן. אין פאַרבינדונג מיט דער דאָזיקער שרעקלעכער דורכגעפירטער שחיטה פון די נאָכיש רוצחים איבער די עטלעכע טויזנט קרבנות, האָט דער באַוואוסטער שרייבער, קולטור־טוער און צום סוף כראָניקער פון דער ביאַליסטאָקער געטא, פסח קאָפלאָן, אָנגעשריבן דאָס האַרצרייסנדע ליד „רבקה׳לה די שבת־דיקע״. דאָס טרויעריקע ליד איז שפּעטער אומאויפהערלעך געזונגען געוואָרן אין דער ביאַליסטאָקער געטא. דאָס טראַ־גישע ליד וועגן „שוואַרצן שבת״ וועלט אויך וועלן וועלן געזונגען אומעטום ביי ביאַליסטאָקער אידן. דאָס טראַגישע ליד איז ווי אַ סימבאָלישער קדיש נאָך די אויסגעמאָרדעטע טויזנטער אידן, פון די נאָכישע בעסטיעס, אויפ׳ן וועג און אין פּיעטראשע, וואו די ערד איז דאָרט אויף אייביק דורכ־געווייקט מיט אידיש בלוט.

צווישן די „שבת׳דיקע״ קרבנות, זיינען דאָמאָלט געווען אויך פאָלגענדע גוט־באַקאַנטע אידן אין ביאַליסטאָק: דר. דוד קאָגאַן, דער קינדער־דאָקטאָר און זיין עלטערער זון לאלא; משה זאָבלודאָווסקי, באַקאַנטער עסקן און לערער פון דער העברעאישער גימנאַזיע; פּנחס ווייניריי׳ך, לעווין ירחמיאל, א. שליאסער מיט׳ן זון; מאיר איינשטיין, אַביטו־ריענט פון דער העברעאישער גימנאַזיע, זון פון באַקאַנטן „תרבות״ טוער; דוד קריוויאַטיצקי, אַ 16 יאָריקער אינגל; מ. אָקון, אַביטוריענט פון דער העברעאישער גימנאַזיע; דניאל פראַנק פון קאָוונע, הורט־מסחר פון ציגאָרן; ראָזנבערג, פעלד־מסחר פון ביעלסק; ראָזנטאָל, אַ טאָטע מיט צוויי זין און צוויי איידימס (פון סטאָליאַרסקע גאָס): די פיר ברידער קאָשיצער: אברהם, בערל, יאָסל און אַרטשיק פון ביאַלא גאָס; פאַרבער משה אַ וועבער פון קאָלושינסקע גאָס; מאַקאָווסקי מאָטל, געהאָט סמיכות אויף רבנות; קראָמער משה, אַ קופּערשמידט פון קאָלושינסקע 1; קאָפּוסטין, אַ לערער פון זאָבלודאָווע; ווילענסקי נחום, פון סוראזסקע גאָס נומער 8; קאָהן איטשע, געאַרבעט אין דיקטן פאַבריק פון מאַליניאַק, געוואוינט קאָלושינסקא 1; גרישא האָלפערן, אַ 16 יאָריקער זון פון אַ פעלדשער; גוטמאַן מיט צוויי זין, ביידע שילער פון דער העברעאישער גימנאַזיע, געוואוינט ביאַלא גאָס 16; איזע דעמאַראַצקי, בוכבינדער, פון קרא־קאָווסקע גאָס; יעקב גאלאמבאָוויטש, סטאָליאַר, געקומען אין 1938 צוריק פון ארץ ישראל; חיים באַביטש, אַ גאַרבער, ניכטפינסטער, אַ בערשטנבינדער; קאָגאַן, אַ ראש־ישיבה, מיט׳ן זון און אייניקל; מרדכי סאַצילער, אַ מנהל פון „שלמי אמוני״ שוהל און זיין זון; יענקעל פאַסטאָט, סטאָליאַר פון לעגיאָנאָוע גאָס 9; שלמה אַקראַנאָוויטש, שנייידער, און זיין קוזין אברעמל אַקראַנאָוויש, סוביעקט; יודל טאַנקוס; אייזנ־בערג פון לונינעץ (יודל נאַכימאָווסקי׳ס אַן איידים); לייב יאָבקא, אַ בלעכער פון קאָלושינסקע 9; שלמה מאָטילסקי, אַ בעקער פון זאָמענהאָף גאָס מיט זיין זון יאָנקל; משה פאָקטאָר, קאָלאָניאַל־סוחר, כאָזאָנאָוויטשע גאָס 18; דר. באַריס פינעט, אָקוליסט; דר. וועליאָן, יוסף; דר. יערענבורג דענטיסט; נחום שמוש, אונטערנעמער פון בעטאָן־רערן; מינע (יאנע) שמוש, נאָפּט־קרעמער פון רינעק קאָסטושקע; מאַרקוזע אַ 18 יאָריקער (זיין מוטער האָט געהייסן חנה); בעז, אַ וועבער, 17 יעריקער פון לוצקי 2 (אַ זון ברוך׳ס); די ברידער גרינצווייג לייזער און איטשע, וועבערס פון נייי־וועלט־גאָס; די ברידער קנישינסקי, חיים און מאָטל אַ שטעפער, דער אַנדערער אַ סוביעקט; נחום מאַרקמאַן, וואָסער אינסטאַליאַטאָר; שמולקע שטורמאַקעוויטש, וועבער־מייסטער; דיאדיע לעוו, אַ זון פון פישל; מאָטל גראָסמאַן, אַ דרוקער; לעווין אַ ספּאַרטלער, אַ סטאָליאר (דער מאַן פון קאַץ די לייכט־אָטלעטין); מרדכי נאָכי־מאָווסקי, אינזש; דאָקטאָר ווילענסקי, דר. גערשוני, דר. פישער; העמין דעם פעלדשערס אַ פּאָטער, אַ 80 יאָריקער זקן; אברהם פישער, אַביטוריענט פון דער העברעאישער גימנאַזיע; ליאָווא גרינבערג, ספּאָרט־זשורנאַליסט; פימע פרידמאַן, באַקאַנטער פוטבאָליסט, און טויזנטער אַנדערע.

פסח קאַפּלאַן

רבקה׳לע די שבת׳דיקע

רבקה׳לע די שבת׳דיקע
אַרבעט אין פאַבריק.
דרייט צונויף אַ פּאָדים
פלעכט צונויף אַ שטריק.
אוי, די געטאָ פינצטערע,
דויערט שוין צו לאַנג
און דאָס האַרץ אַזוי פאַרקלעמט
טוט מיר אַזוי באַנג.

איר געטרייער הערשעלע
איז אַוועק, ניטאָ...
זינט פון יענעם שבת אַן
זינט פון יענער שעה.
איז פאַרטרויערט רבקה׳לע
יאָמערט טאָג און נאַכט,
און אַצינד ביים רעדעלע
זיצט זי און זי טראַכט.

וואו איז ער מיין ליבינקער,
לעבט ער נאָך כאָטש וואו?
אפשר אין אַ קאַנצענטראַציע לאַגער
אַרבעט שווער אַן רו.
אוי, וויי פינצטער איז אים דאָרט
ביטער איז איר דאָ,
זינט פון יענעם שבת אַן
זינט פון יענער שעה...

די גזירה פון געלע לאַטעס

איין טאָג פאַר דעם „שוואַרצן שבת", פרייטיק דעם 11טן יולי 1941, איז געקומען אַ נייע גזירה פון די נאַצישע הערשערס אין ביאַליסטאָק. די געשטאַפּאָ האָט איבערגעגעבן אַ פּאָדערונג צום אידן־ראַט, אין וועלכן עס האָט זיך געזאָגט, אַז אַלע אידן אָן אויסנאַם, אין עלטער פון צען יאָר און וויטער, מוזן גלייך אַנטאָן געלע לאַטעס אויף זייערע קליידער. דאָס איז געווען חל אויף אַלע, מענער און פרויען, יונגטלעכע און דערוואַקסענע קינדער. לויט דער פאַראַרדענונג פון די געשטאַפּאָ־לייט האָבן די געלע לאַטעס געדאַרפט זיין אין פאָרם פון אַ מגן־דוד און אַלע אידן האָבן דאָס געמוזט טראָגן אויף זייערע קליידער, פון פראָנט אויף דער לינקער זייט קערפּער און פון הינטן אויף דער פּלייצע. די אידן האָבן, פאַרשטייט זיך, געמוזט גלייך איינפירן די נייע גזירה, וואָס האָט אַרויסגערופן דערנידערונג און פאַרשמונג, וואָס עס האָבן געבראַכט אויף די אידן די מערדער־זין פון דעם דייטשן פאָלק.

איידער נאָך אַלע אידישע מענטשן אין ביאַליסטאָק האָבן באַוויזן אויף זיך אָנצוטאָן דעם שאַנד־צייכן, וואָס עס האָבן באַשאָפן די היטלעריסטישע רוצחים, האָט זיך פאַרשפרייט אַ נייער אומרואיקער קלאַנג. מען האָט נעמלעך געשמועסט, אַז לויט אַ געזעץ פון די דייטשע מערדערס וועלן אַלע אידן זיך מוזן אַריינציען אין אַ אָפּגעצוימטער געטאָ. דאָס מיינט, אַז די אַלע אידן וועלן אַרויסגעטריבן ווערן פון זייערע וואוינונגס־ערטער, זיי וועלן אָפּגעזונדערט און איזאָלירט ווערן פון אַלע אַנדערע אַרומיקע. כאָטש מען האָט וועגן דעם גערעדט גאַנץ אָפן און ווי מיט אַ זיכערקייט, האָבן פיל פון צווישן די אידן דאָך ניט געוואָלט גלויבן, אַז עס וועט צו דעם טאָקע קומען. עס האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט, בלויז אַ קורצע צייט נאָכדעם ווי די ביטערע נייעס האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשפרייטן, און די קלאַנגען וועגן דעם זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין טרויעריקער ווירקלעכקייט.

דאָס לעבן און געראַנגל אין געטאָ

בלויז עטלעכע וואָכן נאָכדעם ווי די נאַציס זיינען אַריין קיין ביאַליסטאָק, דעם 1טן אויגוסט 1941 (פרייטיק, ח׳ אב, תש״א), איז געשאַפן געוואָרן די געטאָ פאַר די דאָרטיקע אידן. אָזוי איז אויך אין יענער צייט געווען אין אַנדערע, קלענערע ערטער, אַרום ביאַליסטאָק. אין פיל פון די דאָזיקע קליינע ערטער אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק איז ניט געשאַפן געוואָרן געטאָס דערפאַר, ווייל דאָרט זיינען שוין ניט געווען קיין אידן. פיל פון די אָרטיקע אידן איז באַצייטנס געלונגען צו אַנטלויפן אין גרעסערע ערטער, אַדער מיט דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי, אַנדערע אידן ווידער זיינען אויסגעמאַרדעט געוואָרן פון די נאַצישע רוצחים גלייך נאָכדעם ווי זיי זיינען אַריין אין יענע ערטער. געווען איז דאָס באַלד נאָכן אַנפאַל פון היטלער׳ן אויף סאָוועט־רוסלאַנד, דעם 22טן יוני 1941.

יעדן טאָג, פון זינט דעם טרויעריקן פרייטיק, דעם 27טן יוני 1941, ווען די היטלעריסטישע אַרמיי האָט באַזעצט ביאַליסטאָק, האָבן די דאָרטיקע אידן געהאַט אויסצושטיין פאַרשיידענע צרות. מען האָט זיך איינציקווייז געהאַט צוגעוואוינט צו די ליידן מיט דער אָפּענונג, אַז אפשר וועט מען דאָך איבערלעבן די שווערע צייט און עס וועט קומען אַ בעסערער טאָג. ליידער, אָבער, איז די דאָזיקע אָפּענונג כסדר צעריסן געוואָרן. יעדן טאָג האָבן די אידן געהערט וועגן נייע גזירות, יעדעס מאָל זיינען געקומען פון די נאַצי־הערשערס אַנדערע פאַראָרדענונגען, וואָס האָט באַגלייט דאָס טרויעריקע לעבן. פלוצלינג, גאָר אומגעריכט איז געקומען אַ נייעס, וואָס איז פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק געווען ווי אַ דונער באַגלייט מיט שרעקלעכן שטורם און בליצן פון העלן הימל. דאָס מאָל איז די ביטערע נייעס געווען, אַז עס וועט געשאַפן פאַר די אידן אַ געטאָ, דאָס מיינט אַן אָפּגעצוימטע געגנט אין דער שטאָט, וואו עס וועלן פאַרשפאַרט ווערן די אידן. די דאָזיקע טרויעריקע נייעס, אַז די אידן אין ביאַליסטאָק וועלן מוזן לעבן אין אַן אָפּגע־

צוימטן תהום, אַריינגעקוועטשט אין ענגשאפט, האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן אַ שרעק. פיל אידן האָבן ניט גע־וואָלט גלויבן אין דעם, מען האָט צווישן זיך אפילו גע־שמועסט, אַז דאָס איז בלויז אַ קלאַנג, אַזוי ווי עס איז אויך געווען אין יענער צייט מיט אַנדערע ידיעות. לייַדער אָבער איז דאָס געווען אמת, אַ ביטערער אמת, וואָס איז גלייך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין טרויעריקער ווירקלעכקייט.

פון אַנהויב האָבן די היטלעריסטן געוואָלט אָפּגעבן פאַר דער גרעסטער פאַר די אידן בלויז דעם געגנט פון די פּיאַסקעס, כאַאיקעס און אַלע אַנדערע אַרומיקע געסלעך פון דעם אַמאָליקן אידישן געדיכטן פאָלקס־לעבן, וואָס איז אָפּגע־ברענט געוואָרן גלייך ביים אָנהויב, ווען די נאַציס זיינען אַריינגעקומען אין דער שטאָט און זיי האָבן אונטערגעצונדן יענעם געגנט, ווי אויך געמאָרדעט און גערויבט ביי אידן. אָבער נאָכדעם ווי עס איז געווען אָן אינטערוועניץ פון דעם

לויט אַ באַפעל פון די נאַצים, קלייבט מען זיך אַריבער פון אַלע טיילן שטאָט אין דער געטאָ אַריין.

אידן־ראָט, און מען האָט אויך דערלאַנגט די היטלע־ריסטישע פירער אַ געהעריקע אידישע קאָנטריבוציע, געלט, צירונג און אַנדערע ווערט־זאַכן, האָבן די נאַציס אָפּגעגעבן פאַר דער געטאָ דעם קוואָרטאָל וואָס האָט אַרומגענומען די גאַסן טשענסטאָכאָווסקא, פּאַלנע, קופּיעצקא, ליפּאָווע, טשעפּלא, יוראָוויעצקא, פּאבריטשנא, ביאַליסטאָטשאנסקא, נייע־וועלט און די אַלע אַרומיקע געסלעך. אויף אַריבער־צוציען זיך אין געטאָ, האָבן די אידן באַקומען דריי טעג צייט. דאָס האָט ווידער אַרויסגערופן אַ פאַניק, ווייל די אידן האָבן פשוט ניט געהאָט מיט וואָס זיך אַריבערצוציען פון זייערע וואוינונגען אין דער געגנט וואו עס איז געווען די געטאָ.

עס איז אין יענער צייט געווען אַ טראַגיש בילד צו זען ווי אַזוי די אידן, צווישן זיי אויך עלטערע מענטשן, פרויען און אויך קינדער, שלעפּן זייערע זאַכן אַדער פירן דאָס אויף ווענעלעך, באַגלייט מיט מאָטערניש און דערשפּונג. וועגן דעם האָבן זיך באַלד אויך דערוואוסט די פויערים פון די אַרומיקע דערפער, וועלכע האָבן אין דעם גלייך דער־שמעקט אַ גוטן קוואַל פון פּרנסה. די פויערים זיינען גלייך געקומען אין שטאָט מיט זייערע וואָגנס און פערד און זיי האָבן געהאָלפן איבערפירן די אידן זייערע זאַכן פון די גע־וועזענע וואוינונגען אין דער נייער געטאָ. דערביי האָבן די פויערים ניט געוואָלט נעמען ביי די אידן געלט, וואָס זיי האָבן דאָס געהאָלטן פאַר ווערטלאָז אין יענער צייט. די פויערים האָבן פאַר דעם געפאָדערט ביי די אידן — און די פויערים האָבן אַזעלכעס אויך באַקומען — קלייַדער, מעבל, הויז־ווירטשאפט, צירונג און ענלעכע זאַכן. אַזוי אַרום איז פיל אידישע גוטס און האַרוואָניע פון לאַנגע יאָרן, איבערגעגאַנגען אין די הענט פון די פויערים. מען דאַרף דערמאָנען, אַז מיט דעם איבערציען זיך פון די וואוינונגען אין געטאָ און דאָס אויף דער גיך, האָבן זיך מערסטנס פאַר־נומען די אידישע פרויען מיט קינדער. דאָס איז געווען דער־פאַר, ווייל די מערסטע מענער־אידן, דער עיקר די אינגערע און פּעאיקע, פלעגן כסדר דאָן געפירט ווערן פון די נאַציס אויף פאַרשייַדענע שוועריקייטן.

„די דאָזיקע דריי טעג אין ביאַליסטאָק — האָט איינער שפּעטער איבערגעגעבן — ווען די אידן זיינען אַריבער פון זייערע געווועזענע וואוינונגען אין דער נייער געטאָ, איז געווען אן אמת׳ע פעלקער־וואַנדערונג. עס איז פשוט געווען שווער דורכצוגיין די גאַסן, וואו מען האָט זיך אומ־טום געמוזט דורכשטופן מיט כוח. אויף די גאַסן איז געווען שוואַרץ פון מענטשן...״

די דאָזיקע שווערע לאַגע פון די אידן, איז אויך אויסגע־נוצט געוואָרן פון פאַרשייַדענע אויסוואורפן, ניט־אידישע כוליגאַנעס. אַזעלכע זיינען אָנגעפאַלן אויף די פאַר־צווייפלטע אידן, מען האָט די אידן געשלאָגן און ראַבירט. דערביי זיינען געשטאַנען היטלעריסטישע רוצחים און זיי האָבן געלאָכט און חזק געמאַכט פון די אידן. די מערדערס פון דעם „העררן־פאָלק״ האָבן דערביי אויך געמאַכט פאַטאַ־גראַפיעס פון די טראַגישע סצענעס, כדי דאָס אָפּצושיקן צו זייערע פאַמיליעס און פריינט אין דייטשלאַנד און דורך דעם באַווייזן דעם גרויסן „זיג״ אידישן פאָלק. לויט אַ באַפעל פון די היטלעריסטישע הערשערס, האָט די געטאָ פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק געדאַרפט פולשטענדיק אָפּגע־שלאָסן ווערן לויט דער באַשטימטער דאָטע, דאָס הייסט פרייטיק, דעם 13טן אויגוסט 1941. די אידן האָבן אויך אַליין געמוזט איינשאָפן דעם נויטיקן מאַטעריאל און אלע אַנדערע זאַכן, כדי אויפצובויען (אויך אַליין) דעם פאַרקאַן אַרום דער געטאָ. האָט מען טאָקע אין יענעם געגנט געזען ווי אידן גראָבן, האָקן, זיגן האָלץ און נאָך אַזעלכע זאַכן וואָס איז אויף דער גיך אויפגעבויט געוואָרן. עס איז געווען טרויעריק און פינצטער צוזוזען אָט די טראַגישע סצענעס ווי אַזוי אידן אין ביאַליסטאָק, די שטאָט, וואו עס איז פאַר דער מלחמה געווען אַ וואונדערלעכער טיף־פאַרוואָרצלטער ישוב, אַז די דאָרטיקע אידן זיינען געצוואונגען אויף דער גיך פאַר זיך אויפצובויען ווי אַן אייגענע טורמע. די געטאָ איז טאָקע, וואוהין עס זיינען פאַרטריבן געוואָרן קנאַפּע זעכציק טויזנט אידן, גלייך פאַרוואַנדלט געוואָרן ווי אין איין גרויסע טורמע.

די געטאָ אין ביאַליסטאָק, אַנהויבנדיק פון פרייטיק, דעם 13טן אויגוסט 1941, האָט געהאָט דריי באַזונדערע טויערן. דער הויפּט־טויער, איז געווען אויף דער יורא־וויעצקא גאַס ביים סוף פון דער שיענקעוויטשא, אַ צוויי־טער טויער איז געווען אויף קופּיעצקא־גאַס ביים סוף פון מאַרק־פּלאַץ. און דער דריטער טויער איז געווען אויף טשיסטע. פון דרויסן, איז די געטאָ גלייך באַוואַכט געוואָרן פון היטלעריסטישע זשאַנדאַרמען און זייערע אַרויס־העלפערס. פון אינעווייניק זיינען די טויערן באַוואַכט גע־וואָרן פון דער אידישער פאָליציי, וואָס איז אויך געווען באַ־

קאַנט אַלס „אַרדענונגס־דינסט". די אידישע פאַליציי־לייט האָבן קיין באַזונדערע אוניפאָרמען ניט געטראָגן. אויף די קעפ האָבן זיי געטראָגן אַ קיילעכדיק היטל מיט אַן אויפ־שריפט, אין דייטש, וואָס האָט אָנגעזאָגט, אַז דאָס זיינען „אידישע אָרדענונגס־דינסט". די אידישע פאַליציי־לייט האָבן געטראָגן אַ ספּעציעלן שטעקן אָדער אַ גומענע פאַלקע.

„די ערשטע שעה'ן נאָכדעם — האָט מען שפּעטער איבערגעגעבן — ווי די געטאָ איז אַרומגעצוימט געוואָרן מיט'ן פּאַרקאָן, און אַלץ פון דרויסן איז אָפּגעשלאָסן גע־ווארן פאַר די אידן, זיינען געווען מוראַ'דיקע. די אידן אין געטאָ האָבן זיך דערפילט אַזוי דערשלאָגן און אַזוי דערנידעריקט און באַליידיקט, אַז מען האָט זיך פשוט גע־שעמט צו ווייזן דאָס פנים איינער פאַר'ן אַנדערן. עס איז געווען אַ געפיל ווי מען וואָלט זיך פלוצלינג באַגעגנט אין א טורמע, יעדער איינער פאַר עפעס אַ שווערן פאַרברעכן וואָס מען איז באַאָנגעזן, און איינער שעמט זיך פאַר'ן אַנדערן".

פיל פרויען אין געטאָ האָבן גלייך אָנגעהויבן ווייזן און ספּאָזמירט. באַזונדערס רירענד איז געווען דאָס געוויין פון די קינדער. מען האָט אויך געזען טרערן אין די אויגן ביי געווסע זקנים, וואָס האָבן אין זייערע הערצער מיט ווייטיק באַקלאָגט דעם שווערן גורל וואָס עס האָט געטראָפן די אידן. און, ווי דער שטייגער איז ליידער ביי אַזאַ צושטאַנד, האָבן די מענטשן זיך אָנגעהויבן באַרואיקן. מען האָט זיך ביסלעכווייז צוגעוואוינט צו די צרות כאָטש דאָס איז אָנגע־קומען מיט שווערער מי און מיט האַרץ־קלעמניש. יעדער ביי זיך, און אויך איינער מיט'ן אַנדערן צווישן זיך, האָט זיך אָנגעהויבן טרייסטן און אויך טרייסטן אַנדערע. אפילו אין יענער שווערער צייט האָט מען ניט פאַרלוירן דעם אייביקן אידישן בטחון, מען האָט געהאָפט אַז עס וועט דאָך אַריבער די טראַגישע צייט, עס וועט קומען א טאָג פון א רואיקן און צופרידענעם לעבן. די אידן האָבן געגלויבט, אפילו זעענדיק די רציחות פון די נאַצישע מערדערס, אַז עס וועט ניט דויערן לאַנג און עס וועט קומען היטלער'ס מפלה...

פון אָנהויב, וועו די ביאַליסטאָקער אידן זיינען שוין געווען אַרומגעצוימט אין געטאָ, האָבן זיך דאָרט אָפּגע־שפּיגלט האָרריסנדע סצענעס. פיל פאַמיליעס האָבן זיך פשוט געוואָלגערט אין גאָס, נישט האָבנדיק זיך וואו אייגצו־אַרדענען. ניט געווען וואו זיך אָפּצוואַשן, וואו אָוועקצו־לייגן דעם קאָפּ צום שלאָף און אָפּעסן צו דער זאָט. נאָכ־דעם ווי אַזעלכע פאַמיליעס האָבן עטלעכע טעג זיך געוואָל־גערט אונטער'ן פריייען הימל, זיינען זיי איינגעאַרדנט גע־ווארן אין עטלעכע שוהלן ווי אויך אין עטלעכע ליידיקע פאַבריקס־לאָקאַלן. אין ענגשאפט זיינען דאָרט געווען צוזאַ־מען א גרעסערע צאָל פאַמיליעס. דאָס אַלץ האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט א שרעקלעך בילד. עס איז אויך געווען א ווייטיק צו זען ווי געווען רייכע אידישע פאַמיליעס, פאַרמעגלעכע מענטשן, וואָס האָבן געפירט א רואיקן לעבן, זיינען פלוצלינג דערפירט געווארן צו אַזאַ לאַגע.

„עס איז שווער זיך פאַרצושטעלן — האָט וועגן דעם שפּעטער דערציילט רפאל רייזנער — דעם געצוואונגענעם צוזאַמענלעבן אין די ערטער. קולות, געשריייען און קריגע־רייען איז שטענדיק געווען אין דער לופט. צוליב קליניי־קייטן זיינען אויך אויסגעבראָכן געשלאגן. קיין קאָך־פליטעס האָבן זיך אין די געמיינזאַמע דירות ניט געפונען. זיינען די איינוואוינער געווען געצוואונגען אָפּצוקאָכן דאָס ביסל שיטערע זופ אויפ'ן גאָס. וועו מען פלעגט פאַרבייגיין די „קאָלכאָזן", ווי די געטאָ האָט זיי שפּעטער געפרופן, האָט דאָס בילד מיט די צענדליקער אויפגעלייגטע פייערן, דער שמוץ וואָס איז אַרום געלעגן און די געשרייען וואָס האָבן זיך פון דאָרט געטראָגן, איבערגעלאָזט זייער א שווערן און פיינלעכן רושם. אין ערשטן האָלבן יאָר זיינען די „קאָל־כאָזן" געווען די ערשטע אַריבערצוטראָגן די שווערע גזירות, וואָס האָבן זיך געשאָטן אויף דער געטאָ".

שפּעטער, צום סוף פון דעם ערשטן יאָר אין געטאָ, איז אין די „קאָלכאָזן" שוין כמעט קיינער ניט געווען. די איינ־וואוינער פון די דאָזיקע ערטער זיינען געווען פון די ערשטע אַרויסגעפירט צו ווערן פון געטאָ און געשיקט צו ווערן אויף דער טראַגישער „עוואַקואַציע" קיין פרוזשענע. בלויז א קליינער טייל פון די „קאָלכאָזן" איז געלונגען זיך אַריינצובאַקומען אין בעסערע דירות אין געטאָ. באַלד אין די ערשטע טעג אין געטאָ, איז אָפּגעטיילט געווארן א ספּע־ציעלער פלאַץ פאַר א בית־עולם. מען האָט דאָס אָרט גע־רופן „זשאָביער בית־עולם", וואָס איז געווען אויף דער פאַלנע גאָס, הינטער קאַטאַק'ס מיל.

יעדן פרימאָרגן זיינען טויזנטער אידן, מענער און פרויען און אויך יוגנטלעכע, אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ אויף אַרבעט אין פאַרשיידענע אונטערנעמונגען אין דער שטאָט, ווי אויך אויף אַרבעטס־פלעצער פון דער היטלעריסטישער אַרמיי. אין דערפרי, ביים אַרויסגיין פון געטאָ, ווי אויך ביינאַכט, ווען די אידן זיינען אַרויסגע־גאַנגען און צוריקגעקומען פון געטאָ אויף אַרבעט, זיינען זיי אַלע שטרענג אונטערזוכט געוואָרן פון היטלעריסטישע וועכטער ביי דעם געטאָ־טויער, אויב זיי טראָגן ניט אַרויס עפעס אָדער ברענגען צוריק אריין אין געטאָ מיט זיך. די היטלעריסטישע רוצחים האָבן ספּעציעל אָפּגעהיט, אַז די צוריקקומענדע אידן פון זייער שקלאַפן־אַרבעט זאָלן מיט זיך ניט אַריינברענגען שפּייז צום עסן. דאָך אָבער האָבן אידן זיך אַן עצה געגעבן מיט אַריינשמוגלען שפּייז אין געטאָ, כאָטש דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויס געפאָר, כדי צו קענען איבערלעבן די שווערע צייט. דאָס אַריינשמוגלען שפּייז אין געטאָ פון ביאַליסטאָק, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען אין אַנדערע געטאָס, איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע מיטלען וואָס האָט אין יענער צייט אויפגע־האַלטן פיל געליטענע אידן ביים לעבן.

פאַרגעסט ניט אָפּצוהיטן

דעם אָנדענק

פון אונזערע קדושים

ר' נירן פאר סך

פאַרצווייפלונג און האָפענונג

פון אַנהויב, ווען די ביאַליסטאָקער אידן זיינען פאַר־טריבן און אָפגעשלאָסן געוואָרן אין געטאָ, איז ביי אַלעמען געווען פאַרצווייפלונג. מען האָט ניט געוואוסט וואָס עס וועט ברענגען דער מאָרגן, איינער האָט גע־טרייסט דעם אַנדערן. דאָך אָבער האָט מען אויך ניט אויפגעגעבן די האָפענונג, מען האָט זיך ביסלעכווייז גע־נומען איינלעבן אין דער טרויעריקער ווירקלעכקייט. מיט דער האָפענונג, אַז עס וועט קומען די באַפרייאונג פון דעם שווערן לעבן, האָט מען זיך אַנגעהויבן איינאַרדענען, צוגע־פאַסט צו די שווערע געטאָ־באַדינגונגען. מען האָט געלעבט אין ענגשאַפט, באַגלייט מיט גאָר נייע אומגעריכטע שווערי־קייטן. דער עולם האָט פאַר זיך אויך באַצייטנס אַנגעגרייט שפּייז צום עסן אויף אַ געוויסער צייט אַבי איבערצוקומען דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן. דאָס איז מעגלעך געווען זיך צו פאַרזאָרגן דורך דעם, ווייל ווען די פויערים האָבן זיך דער־וואוסט אַז די אידן ציען זיך אַריבער אין דער געטאָ און זיי צאָלן מיט צירונג, קליידער און אַנדערע ענלעכע זאַכן, האָבן זיי, די פויערים, אַנגעהויבן ברענגען אַלערליי פראָדוקטן אין דער שטאָט אַריין. אידן האָבן טאָקע פון זיך אָפגעגעבן דאָס לעצטע, ביים איינשאָפן זיך נויטיקע פראָדוקטן אויף דער ערשטער צייט אינ׳ם נייעם לעבן אין געטאָ. דערבי האָט אויך איינער געהאַלפן דעם אַנדערן, מען האָט זיך געפּירט ווי ביי אַ טייערער אידישער נאָענטער משפּחה.

דאָך אָבער איז ביי פיל אידן אין געטאָ געווען אַ הונגער. געווען זיינען דאָס אומפאַרמעגלעכע מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאַט מיט וואָס און פאַרוואָס צו קויפן באַצייטנס ביי די פויערים פראָדוקטן. צוליב דער נויט ביי פיל אידן, האָט דער אידן־ראָט געפּענט צווויי קיכן אין געטאָ. איין קיך, וואָס איז באַצייכנט געוואָרן אַלס פאַלקס־קיך, האָט אַרויסגעגעבן פאַר אַ גאָר קליינעם אָפּצאָל אַ מין זופּ, וואָס איז געווען בלויז וואַסער. די צווייטע, איז געווען אַזוי גע־רופענע אינטעליגענטן־קיך, ווואו דאָס ביסל עסן איז אויך געווען זייער נעבעכדיק. עס איז אָבער פאַרשטאַנען גע־וואָרן, אַז דער אידן־ראָט האָט דאָמאָלט ניט געהאָט גע־הריקע מעגלעכקייטן אויף עפּעס בעסערס. די דאָזיקע קיכן פלעגן אַרויסגעבן עטלעכע טויזנט מיטיקן יעדן טאָג. דער אידן־ראָט האָט אויך אויסגענוצט אַ צאָל פרייע פלע־צער אין געטאָ, ווואו מען האָט איינגעאָרדנט קליינע געטע־לער, וואָס האָט געבראַכט אָבּיסל גרינוואָרג. דאָס איז בא־נוצט געוואָרן פאַר דער קיך ווי אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן צו אַ טייל פון דער געטאָ־באָפעלקערונג. אין געטאָ איז אויך געווען אַ מושב־זקנים, אַ יתומים־הויז, אַ שולע ווי אויך ענלעכע, דער עיקר ניט־אָפּיציעלע, אינסטיטוציעס. לויט אַ פאַראַרדענונג פון די היטלעריסטן האָבן אַלע אינסטי־טוציעס פון פאַר דער מלחמה געמוזט אויפהערן צו עקזיס־טירן. אַזוי איז אויך געווען מיט דער האָנטווערקער־שולע און מיט די גוט באַקאַנטע קורסן פון „אָרט״. אָבער אַ צאָל טוער פון דעם „אָרט״ האָבן אויך, ביי די נייע באַדינגונגען אין געטאָ, פאַרגעזעצט די פאָך־אויסבילדונג פון דער יוגנט.

אַ וויכטיקן פלאָץ אין יענער צייט בי די אידן אין געטאָ האָט פאַרנומען דער קיבוץ „תל־חי״. דער דאָזיקער קיבוץ, וואָס האָט עקזיסטירט אויך פון פריער, איז בעת דער מלחמה פאַרגרעסערט און פאַרשטאַרקט געוואָרן דורכ׳ן אַנ־קומען אַהינצו פון אַ צאָל חברים־פליטים פון אַנדערע ערטער. דער קיבוץ, וואָס איז באַשטאַנען פון יוגנטלעכע פון דער אַרגאַניזאַציע „דרור״ און „השומר הצעיר״, איז גע־שטיצט געוואָרן פון דעם פאַרטיי־אַנפירער פון פועלי־ציון, מ. כמיעלניק, וועלכער איז געווען דער פאַרוואָלטער פון דער סאָציאַלער הילף ביים אידן־ראָט. די חברים פון דעם קיבוץ האָבן אויך באַקומען צו זייער דיספאָזיציע אַ גאַנצע גרויסע שטוב אין פאַרוואָרלאָזטן פלאָץ, אויף סמאָלנא־גאָס 8. מען פלעגט דעם קיבוץ צוליב דעם אויך רופן „די כאטע״. דער קיבוץ איז מיט דער צייט זיך צעוואָקסן, זיי האָבן אויך געהאַט אַן אייגענע קיך, די אַזוי־גערופענע „געטנעריי־קיך״. די יוגנטלעכע פון קיבוץ פלעגן פאַרזיינען מיט גרינ־צייג פאַרלאָזטע און פאַרמיסטיקע פלעצער, וואָס פלעגט ברענגען גוטע רעזולטאַטן. אין קיבוץ איז אויך געווען אַ הכשרה־פונקט אויפ׳ן שטייגער ווי דאָס איז געווען פאַר דער מלחמה, מיט געהעריקע צוגרייטונגען דאָס שפּעטער אויסצונוצן אין ארץ־ישראל, וואוהין די דאָזיקע יוגנטלעכע האָבן געשטרעבט דערגרייכן. אין דעם קיבוץ זיינען אויך אַנגעפירט געוואָרן סעמינאַרן און אויפקלערונגס־שמועסן, ווי דאָס פלעגט זיין אין ענלעכע קיבוצים פאַר דער מלחמה אין פוילן.

„דער קיבוץ ,תל־חי׳ איז זיך צעוואָקסן מיט אַ שיינעם חלוצ׳ישן לעבן — האָט וועגן דעם געשריבן צ. בירמאַן — און אין דער פאַרמאַכטער געטאָ איז דאָס געווען אַ ליכטיק ווינקעלע. מען זינגט אין אוונט, מען מאַכט אַמאָל אַ מסיבה, מען פאַרגעסט אַביסל אין די צרות״.

די הויפּט טרייב־קראַפט פון דעם קיבוץ „תל־חי״, וועלכער איז שפּעטער אויך געווען דער העלד פון אויפ־שטאַנד קעגן די נאַציס אין ביאַליסטאָק, איז געווען מרדכי טענענבוים־טאמאראָף. ער איז געקומען אין צייט פון דער מלחמה קיין ביאַליסטאָק פון ווילנע, וואָרשע און פון אַנדערע ערטער, ווואו ער איז געווען זייער אַקטיוו אין אַרגאַניזירן און אַנפירן דעם וויידערשטאַנד קעגן די נאַציס. אויסער מרדכי טענענבוים־טאמאראָף, זיינען אין דער אַנפירערשאַפּט פון דעם קיבוץ „תל־חי״, וואָס איז שפּעטער געווען אַ וויכטיקער צענטער פאַר׳ן ביאַליסטאָקער אויפ־שטאַנד, אויך געווען פאַלגענדע יוגנטלעכע: צבי־הערש מערסיק, וועלכער האָט געשטאָמט פון מעלניצע, ביי קאָוועל: הערשל־צבי ראָזענטאַל, וועלכער האָט געשטאָמט פון יאַשינאָווקע, לעבן ביאַליסטאָק: ראובן ראָזענבערג, וועלכער האָט געשטאָמט פון סוכאָוואָליע, ביאַליסטאָקער קרייז; חנוך זשעלאָזנאָגורא, וועלכער האָט געשטאָמט פון שעדלעץ: יוכבד וויינשטיין, וועלכע האָט געשטאָמט פון קנישין: גדליה פעטליוק, אויך פון קנישין: צפורה בירמאַן, וועלכע האָט געשטאָמט פון ראָזשישטשע, וואַלין: ישראל מאַרגולים, וועלכער האָט געשטאָמט פון דעם שטעטל ווישאָגרודעק: טעמא שנייערמאַן, פון וואָרשע און אַנדערע. דער קיבוץ האָט דאָמאָלט געהאָט עטלעכע צענדליק מיטגלידער, טרייע יונגע אידעאַליסטן פאַר ארץ־

ישׂראל, וועלכע האָבן אויך אַרויסגעוויזן גרויס מוט און העלדישקייט אין קאָמף קעגן די נאַצישע רוצחים.

אויך יוגנטלעכע פון אַנדערע פּאָליטישע גרופּירונגען ביי די אידן אין ביאַליסטאָק, האָבן זייענדיק אין געטאָ אַרויסגעוויזן גרויס מוט און אידישן שטאָלץ. עס איז געווען צו באַוואונדערן די שווער־געטראָפענע אידישע יוגנט, אונטער׳ן נאַצישן יאָך, ווי זיי האָבן זיך ניט איינגעבראָכן. יעדער אויף זיין שטייגער און ביי די נייע שווערע באַדינגונגען, אין די קריזיס ביי דער יוגנט אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען ביי די דערוואַקסענע, האָט זיך באַמיט מיט ווירדע דורכצוטראָגן די שווערע צייט. מען האָט אויך ווייטער געלערנט, געשעפט וויסן פון די אייביק אידיש־גייסטיקע קוואַלן, עס איז די נאַציס ניט געלונגען צו דערנידעריקן און פאַרווישן — מיט קליינע אומבאַדייטנדע אויסנאַמען — דעם אידישן כבוד. דאָס גייסטיקע לעבן ביי די אידן אין געטאָ, אַזוי ווי דאָס איז געווען אויך מיט׳ן פיזישן, איז געווען באַגלייט מיט אַ פיינלעכן דערנער־וועג.

אַ קולטורעלע אַרבעט אין אַ גרעסערן פאַרנעם — האָט שפּעטער געשריבן ד. קלעמענטינאָווסקי — האָט מען אין געטאָ ניט געקענט דורכפירן. די פאַרזאַמלונגען פון דער חלוצישער, סאָציאַליסטישער און קאָמוניסטישער יוגנט זיינען געווען אונטערערדיש און האָבן געטראָגן דעם כאַראַקטער פון ווידערשטאַנד דעם שונא. דאָרט איז צוגעגרייט געווארן דער אויפשטאַנד, דאָרט זיינען אַרגאַניזירט געווארן די פאַרבינדונגען צווישן די ווידערשטאַנדס־גרופּן אין די געטאָס פון ווילנע, ביאַליסטאָק, וואַרשע און דאָרט איז דערצויגן און אויסגעבילדעט געווארן דער אידישער פאַרטיזאַן. קולטור־אַרבעט איז אָבער געמאַכט געווארן דורך יחידים. איינצעלנע פערזאָנען האָבן אין דער שטיל, יעדער פאַר זיך אונטערערדיש, אין זיין ענג שטיבל, יעדער אויף זיין אופן האָט געווענדט און געשפּינען אידישע געשיכטע, געשריבן בלעטלעך צו דער טרויעריקער געשיכטע פון דער קעגנוואָרט, פאַרצייכנט די טאָג־טעגלעכע בלוטיקע געשעענישן. דער אַלטער רעדאַקטאָר פּסח קאַפּלאַן, דער אַלטער היסטאָריקער הערשבערג, דער אַלטער געזעלשאַפטלעכער טוער, דער גרינדער פון לינת הצדק און וועטעראַן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ביאַליסטאָק, יהושע העשל קלעמענטינאָווסקי — האָבן פאַרצייכנט זייערע איבער־לעבענישן, זעענדיק און איבערלעבנדיק וואָס עס ווערט מיט דער קהילה און מיט דער סביבה, וואו זיי האָבן אָפּגעלעבט זייער שווערן, פּראָדוקטיוו־געזעלשאַפטלעכן לעבן. „די אַלטע משכילים זיינען אין געטאָ געשטאָרבן. מיט זיי זיינען פאַרשוואונדן אויך זייערע כתב־ידן. דער אינגערער דור איז שפּעטער אומגעקומען, און אויך פון זיינע אַרבעטן איז כמעט ווי גאָרנישט פאַרבליבן".

די טעג, וואָכן און חדשים פאַר די העכער פּופּציק טויזנט אידן — פּרויען, קינדער, מענער, יוגנטלעכע און זקנים — אין דער אָפּגעשלאָסענער ביאַליסטאָקער געטאָ, האָבן זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. עס איז געווען אַ טרויעריקע אייביקייט צו וואָס עס האָט זיך גאָרניט געזען קיין סוף. טויזנטער אידן, צווישן זיי אויך פיל פּרויען, זיינען אַוועק אַרבעטן ביי שווערע און אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען צו די נאַציס, כדי פאַר דעם צו קענען דורכלעבן די צייט. כאָטש מען האָט גוט געוואוסט וועגן די דאָזיקע שווערע באַדינגונגען, איז אָבער ניט געווען קיין אַנדערע ברירה. ביי דעם אַלעם זיינען אַנגעקומען טרויעריקע נייעס באַגלייט מיט שוידערלעכע פאַקטן וועגן די ליידן און אומקום פון אידן אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך פון ביאַליסטאָק, ווי: אין סלאָנים, לאָמזשע, טיקטין, ביעלסק, גראַיעווע און אין אַנדערע ערטער. די דאָזיקע נייעס איז געבראַכט געווארן פון אַנטלאָפענע אידן פון יענע ערטער, וועלכע האָבן זיך דערשלאָגן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ. פיל ביאַליסטאָקער אידן האָבן געהאַט נאָענטע אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, האָבן די טרויעריקע נייעס וועגן די נאַצישע רציחות דאָרט אַרויסגערופן אויך דאָ, אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ, טרויער און פאַרצווייפלונג.

אברהם זאַק

אין טאָג פון יזכור

אויב נישט אין וואָר — איז אין מיין חלום
איך זע זיי אין די נעכט.
זיי קומען פון די אַשן, שטויבן
זיי מאָנען זייער רעכט.

זיי קומען, מיינע אַלע נאָענטע,
ווי שאָטנס, גאָר אָן גוף.
און אין דער פינצטערניש פאַרנעם איך
מיט ציטער זייער רוף.

און ס׳ווילט זיך בעטן זיי מחילה
וואָס כ׳בין נישט צווישן זיי;
וואָס מיר באַשערט איז נאָך צו טראָגן
דעם אומגעשטילטן וויי.

אַז כ׳קוק מיט חשד צום וווייטן הימל,
צום שמייכל׳דיקן בלוי.
מיר דוכט אַלץ: ס׳בלאָנדזשען הויך נאָך רייכן
פון אוישוויץ־בירקענוי...

זיי מאָנען די צעפליקטע לעבנס,
די נישט־דערלעבטע יאָר...—
ווען די תליונים נישט אין חלום,
נאָר לעבן אין דער וואָר.

זיי לעבן נאָך. אין מענטשן־מאָסקעס,
באַוועגן זיי זיך פריי.
זיי טרוימען נאָך פון נייע תליות,
פון מאָסן־טויט אויפסניי...

די פרעמדע וועלט פאַרגעסט, איז מוחל,
ס׳איז גרינג איר מוחל זיין.
נאָר מיר — מיר טראָגן אונזער יזכור
אין אייביקייט אַריין — — —

פּסח קאַפּלאַנ׳ס טאָג־בּוך פון געטאָ

פּסח קאַפּלאָן, דער באַוואוסטער אידישער שרייבער, געלערנטער, איבערזעצער און לאַנגיאָריקער רעדאַקטאָר פון דער ביאָליסטאָקער טעגלעכער צייטונג „אונזער לעבן", איז געווען גוט באַקאַנט אין אונזער אַמאָליקער היים־שטאָט. קאַפּלאָן האָט געלעבט און געשאפן אין ביאָליסטאָק קנאַפּע זעכציק יאָר, און מיט זיין איבערגעבנקייט און טריישאפט האָט ער פיל בייגעטראָגן צו דער קולטורעלער און געזעלשאפטלעכער אַנטוויקלונג פון די אידן אין ביאָליסטאָק. אויף אַן אַנדערן אָרט אין דעם יזכור־בוך, ווערט אין באַזונדערע באַשרייבונגען געשילדערט דאָס לעבן און אומקום, אין דער ביאָליסטאָקער געטאָ, פון פּסח קאַפּלאָן.

אין די טראָגישע יאָרן פון דער היטלער־הערשאפט, איז קאַפּלאָן געווען דער אָפיציעלער אַרכיוויסט אין דער ביאָליסטאָקער געטאָ. ער האָט געהאַט אַ געלעגנהייט צו אַבסערווירן און אויך פאַרצייכענען, באַגלייט מיט גרויסע שוועריקייטן אין יענער צייט, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין לעבן פון די אידן. אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט זייענדיק אין געטאָ, האָט פּסח קאַפּלאָן געפירט אַ טאָג־בוך וועגן דער אַנטשטייאונג און פירונג פון דעם אידן־ראַט אין געטאָ. ער שילדערט אין דעם די סטרוקטור און טעטיקייטן פון דעם אידן־ראַט, כּמעט אויף אַלע געביטן. זייענדיק אין געטאָ האָט קאַפּלאָן אויך פאַרצייכנט אַנדערע וויכטיקע פאַקטן, טעטיקייטן און פּאָסירונגען אין געטאָ. אין זיין כראָניק וועגן דער גרויסער שרעקלעכער פעברואַר־אַקציע, וואָס ער האָט פאַרשריבן אין זיין „חורבן ביאָליסטאָק", האָט קאַפּלאָן ווי מיט בלוט אויסגעקלאָגט די ווערטער: „ווי נעמט מען די איכה קלאָגעגן אויפֿן חורבן ביאָליסטאָק? איך קען בלויז פאַרצייכענען טרוקענע פאַקטן, ווי זיי זיינען געבליבן איינגעקריצט אין מיין באַוואוסטזיין, אין זכרון פון די אָקאַרשט פאַרגאַנגענע, פינצטערע, בלוטיקע טעג".

דאָ ווייטער ברענגען מיר פּסח קאַפּלאַנ׳ס טאָג־בוך פון געטאָ, וואָס מען האָט געפונען נאָך דער מלחמה אויף די חורבות אין דער געטאָ, צוזאַמען מיט אַנדערע מאַטעריאַלן פון דעם געוועזענעם אידן־ראַט. דעם טאָג־בוך האָט קאַפּלאָן געשריבן, ווי געזאָגט, די גאַנצע צייט אויך נאָך דער גרויסער „אַקציע" אין אַנהויב פעברואַר. קורץ נאָכן פאַרענדיקן דעם טאָג־בוך, אין מערץ 1943, איז דער צאַרטער ליבהאַרציקער פּסח קאַפּלאָן אַוועק פון דער וועלט, ניט קענענדיק מער איבערטראָגן די פיין און יסורים פון יענער צייט.

די אַנטשטייאונג פון אידן־ראַט און זיין כאַראַקטער

בּאָלד דעם ערשטן טאָג ווען די דייטשן זיינען אַריין קיין ביאָליסטאָק, האָט דער קאַמאַנדיר, אַ געניע־ראָל, געשיקט רופן דעם ראַבינער, הרב דר. גדליה ראָזענמאַן, אויפגענומען אים אין זיין ביורא, אין לאָקאַל פון דער געוועזענער מלוכה־באַנק און אים געמאַלדן, אַז ער וועט באַשטימט אלס „אָבמאַן" (פאַרזיצער) פון די ביאָליסטאָקער אידן און דאַרף ביז מאָרגן צונויפשטעלן אַ 12־קעפּיקן „אידן־ראַט" און אים צושטעלן די רשימה.

אָפּזאָגן האָט מען, פאַרשטייט זיך, ניט געקענט. די שטאָט איז געווען ווי אַ מדבר. אידן זיינען זיך צעלאָפן, די פאַרבליבענע זיינען געזעסן פאַרשפאַרט אין די הייזער. דורכצוגיין די גאַס האָט דער ראַבינער געמוזט נעמען אַ שיינוואָרפער.

האָט ער אַרויסגעשיקט זיין שמש, מרדכי מאוושאוויטש, צו די באַקאַנטע כלל־טוערס, זיינע מיטאַרבעטערס אין דער קהילה. די ערנסטע, באַוואוסטזיניקע אידן, פילנדיק דעם געבאָט פון דער שעה האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט און געמוטמעט אויף זיך די אַחריות׳פולע ריזיקאַלישע מיסיע. די ערשטע צוגעקומענע זיינען געווען: געוועזענער קהילה־דירעקטאָר אינזשעניר אפרים באַראַש; דער נאָציאָנאַלער, יונגער כלל־טוער, יעקב גאָלדבערג; פּרנס שמואל פוניאָנסקי, געווע־זענער וויצע־פאָרזיצער; יעקב ליפשיץ און אָנדערע. עס זיינען אויך פאַרבעטן געוואָרן אָ סך מענטשן ניט פון די פאָטענטירטע כלל־טוערס, נאָר וואָס מ׳האָט געוכט, אַז גראָד אין דער איצטיקער שעה, קענען זיי נוציק זיין, צוליב זייערע געווייסע פאַרבינדונגען.

צו דער באַשטימטער צייט איז צוגעשטעלט געוואָרן דער צעטל פון די 12, וועלכער איז אין אַ פאָר וואָכן אָרום לויט דער פאַראָרדענונג פון דער מאַכט פאַרגרעסערט געוואָרן ביז פיר־און־צוואַנציק.

און הגם די „קאַרפֿן־קעפּ" פון אידן־ראַט האָבן ניט איינמאָל אין זייערע עפנטלעכע רעלאַציעס דערקלערט, אַז זיי זיינען ניט קיין געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע, נאָר אַן אויספיר־אָרגאַן פון דער דייטשער מאַכט, צו דערפילן זיינע פאַראָרדענונגען, פונדעסטוועגן איז דער צונויפשטעל פון אידן־ראַט כמעט 100 פראָצ. פון אָנערקענטע כלל־טוערס און ממילא איז די אינסטיטוציע אוועקגעשטעלט אויף אַ הויכער, געזעלשאפטלעכער ניוואָ, כאָטש מען קען אויך גלייכצייטיק ניט לייקענען, אַז צוליב די אומשטענדן פון דער טעטיקייט, האָט מען ניט געקענט אויסמיידן קיין דער־שיינונג און אויטאָקראַטיע.

פון ערשטן טאָג אָן זיינען די פונקציעס פון אידן־ראַט באַשטאָנען אין פאַרבינדונגען מיט דער מאַכט. דער „אָבמאָן" דר. ראָזענמאָן און זיין פאַרטרעטער אינזש. בראַש, פלעגן אָלע אינדערפרי אַוועקגיין צום פאַרשטייער פון דער מאַכט, אויסהערן זייער באַפעלן, קומען צוריק און געבן פאַראָרדענונגען, תיכף מיט דער מעגלעכסטער פינקטלעכקייט, זיי צו דערפילן. איינמאָל, פאַר פאַר־שפּעטיקן 5 מינוט, האָבן זיי פאַרזוכט די נאַהייקע אויף דער פלייצע. אָ צווייטן מאָל, פאַר עפּעס אַ קלייניע ניט־פּינקט־לעכקייט, האָט מען זיי געהייסן אַ האָלבע שעה מיט די הוילע הענט, וואָשן אָן אויטאָמאָביל. כמעט יעדער באַפעל, מעג ער זיין ווי קליינלעך און נישטיק, איז באַגלייט געוואָרן מיט דער וואָרנונג „אם לאו" וועט מען שיסן.

אינגיכן האָט דער ראַבינער, צוליב זיין עלטער און שוואַכן געזונט, געמוזט רעזיגנירן פון זיינע פראַקטישע פונקציעס, און די גאַנצע אַרבעט איז קאַנצענטרירט גע־וואָרן ביים אינזש. בראַש, וועלכער איז נאָמינעל געבליבן פאַרטרעטער, ביז היינטיקן טאָג (מערץ 1943). פאַקטיש אַבער איז ער דער אָבמאָן און באמת דער אינציקער פאַר־שטייער פון דער אידישער באַפעלקערונג אין ביאָליסטאָק.

צוליב דעם וואָס די זעאונגען מיט דער מאַכט פלעגן מוזן פאַרקומען עטלעכע מאָל אַ טאָג, האָט בראַש בא־קומען די דערלויבעניש צו פאָרן אין אַ דראַשקע. אין אַ צווייטער דראַשקע פאָרט אַרויס דער אפראַוויזאָר פון אידן־ראַט יעקב גאָלדבערג. דער ראַבינער, וואָס אויף דער טיר פון זיין ביורא הענגט נאָך דער שילד „אָבמאָן", האָט אינגאַנצן זיך אויפגעהערט מישן אין פאַרבינדונגען מיט דער

מאַכט און פירט אויס בלויז אינעווייניקסטע געוויסע געזעל־שאַפטלעכע ענינים, דער עיקר פילאַנטראָפּיע.

דער אָנפירער פון אויספיר־אַרגאַן פון אידן־ראַט איז דער פרעזידיום, וואָס באַשטייט פון:

הרב דר. ראָזענמאַן — אָפּיציעלער פאַרזיצער; אינזש. א. באַראַש — פאַקטישער הויפּט־פירער; ב. סובאַטניק — פינאַנסן; י. גאָלדבערג — אָפּראָוויזאַציע און אין געוויסע צייטן אויך לימאַן — פראַקטישער אויספירער אויף פאַר־שיידענע געביטן.

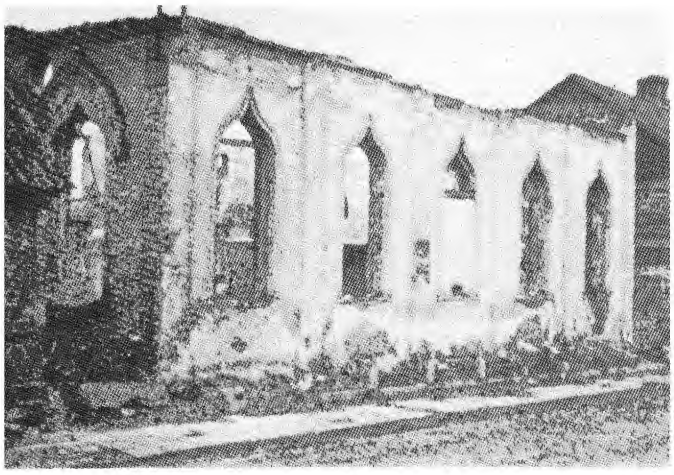
אינזש. בראַש ווערט דורכ'ן ברייטן פובליקום גע־האַלטן, פאַר'ן דיקטאַטאָר פון געטא. ער איז פאַקטיש דער איינציקער, וואָס האַלט כסדר די האַנט אויפ'ן דופק און פירט אומאויפהערלעך דעם קאַמף אויף ביידע פראָנטן. סיי מיט די דייטשן צו באַזייטיקן אָדער פאַרקלענערן, אָדער אָפּ־רוקן שוועכערע גזירות, און מיט אידן צו באַזייטיקן חסרונות און עוולות, פאַר אונזער אייגענער טובה. זיין הויפּט־מעלה איז די געוואַלדיקע ענערגיע, גראַדליניקייט, עקשנות, אומגעהייערע פינקטלעכקייט, און דער עיקר נקי־כפּיים. מיט אויפגעהויבענעם קאָפּ, מיט שטאָלץ פון אייגענער גערעכטיקייט, קוקט ער אַלעמען אין די אויגן און פאַדערט אומברחמנות'דיק דאָס זעלבע אויך פון זיינע מיטאַרבעטער.

ער צייכנט זיך אויך אויס מיט אַ גיכער אָריענטאַציע, אומגעווײנלעכן שכל־הישר און לאָגישקייט פון טראַכטן און רעדן. אויך זיינע רעדעס זיינען שטאַטמענישע, קורצע, זאַכלעך, אָן איבעריקע ווערטער, מיט אַ וואונדערבאַרער געבונדנקייט און קלאָרקייט. די דיקטאַטאָרישקייט שטימט אפשר מיט זיין כאַראַקטער, אָבער ניט מיט זיינע פאַליטישע איבערצייגונגען. דעריבער איז ער ביי יעדן פאַראַנטוואָרט־לעכן שריט זיך מיישב מיט'ן פרעזידיום, אפילו עטלעכע מאָל אַ טאָג. פון צייט צו צייט קומען אויך פאַר זיצונגען פון ראַט, מיט געוויע פראַקטאָקאָלן (געשריבן דורך ר. גוטמאַן) און ביי גאַר ערנסטע מאַמענטן, וועו עס שוועבט אַ סכנה פאַר דער גאַנצער אונ מען דאַרף פאַר עפּעס וואָרענען, ווערן צונויפגערופן גרויסע, עפּנטלעכע פאַרזאַמלונגען אין „לינת־הצדק", וואו די הויפּט־ראָלע שפּילט די רעדע פון אינזש. בראַש, וועלכע פלעגט אין גאַנצן געטייטשט ווערן און גע־פשט'לט, ווי די ווערטער פון „אורים ותומים".

די דייטשן און דער אידן־ראַט

די באַציאונגען מיט דער מאַכט זיינען געווען באַ־שוועדט צוליב'ן כאַאָטישן צושטאַנד פון דער הערארכיע אין די מאַכט־אַרגאַנען גופא. עס איז אין דער דייטשער מילי־טעריזשער, ציווילער און פּאָליציייאישער אַדמיניסטראַציע פאַראַן ניט איין מאַכט נאָר אַ גאַנצער קאַנגלאָמעראַט פון פאַרשיידענע מאַכט־אַרגאַנען, וואָס יעדערער פון זיי גיט זיך אָן פאָר דאָס אויבערשטע אין שטאַפּל און שטעלט דיקטא־טאָרישע, דראַקאָנישע פאַדערונגען. גאַנץ אָפט זיינען די פאַדערונגען פון איינעם סותר דעם אַנדערנס, און מען ווייסט ניט וועמען צו פאָלגן; דערביי אָבער שפּילט מען מיט'ן לעבן, ווייל ניט זעלטן ווערט געסטראָשעט מיט אויס־שיסן אַ האַלבן אידן־ראַט, דעם גאַנצן אידן־ראַט אָדער סתם הונדערט אידן צי דריי הונדערט. פאַראָן אפילו אַ שריפט־לעכער דאָקומענט, וואו עס ווערט געפאַדערט צוויי שרייב־מאַשינקעס צוצושטעלן אין משך פון איין טאָג, און אויב עס וועט ניט ווערן צוגעשטעלט צו דער געוויסער שעה און מינוט, וועט מען דערשיסן צוויי מיטגלידער פון אידן־ראַט.

פאַרמעל האָט געזאָלט גרינגער ווערן, בשעת עס איז געשאַפן געוואָרן די דייטשע ציווילע געטאָ־פאַרוואַלטונג, דער איינציקער אַרגאָן, מיט וועלכן מען האָט געדאַרפט אָפּיציעל קומען אין באַרירונג. כדי אויסצומיידן מיספאַר־שטענדנישן, האָט די פאַרוואַלטונג אַרויסגעגעבן דעם אידן־ראַט אָן „אייזערנעם בריוו", מיט'ן דייטשן מלוכה־שטעמפּל, אָן קיין מאַכט האָט ניט קיין רעכט צו רעקווויזירן דאָ עפּעס, אָדער פאַדערן, אָחוץ דער געטאָ־פאַרוואַלטונג. דער בריוו ליגט אויסגעשפרייט אונטער אַ גלאָז אויפ'ן שרייב־טיש אין דער ביורא פון אָבמאָן באַראַש. דאָס האָט טיילווייז פאַרקלענערט די אַנאַרכיע. דאָך איז אומגעהיַיער

דער נייַ־וועלט בית־מדרש, אויפגעבויט אין 1893. די פאָדערשטע וואַנט נאָכן חורבן.

גרויס די צאָל פון די באַפעל־געבערס און געביטערס, וואָס פאַדערן און פאַרלאַנגען, און מען מוז זיי באַפרידיקן.

די פאַדערונגען פאַרנעמען אַן אומגעוויינלעך גרויסע סקאַלע. ווי מ'זאָגט: אַלץ, וואָס הויבט זיך אָן מיט אַן „אלף" מוז מען צושטעלן. עס איז ניטאָ קיין איין זאַך אין דער ווירטשאַפט, וואָס זאָל ניט נויטיק זיין און וואָס מ'דאַרף, פאַדערט מען תיכף ביים אידן־ראַט.

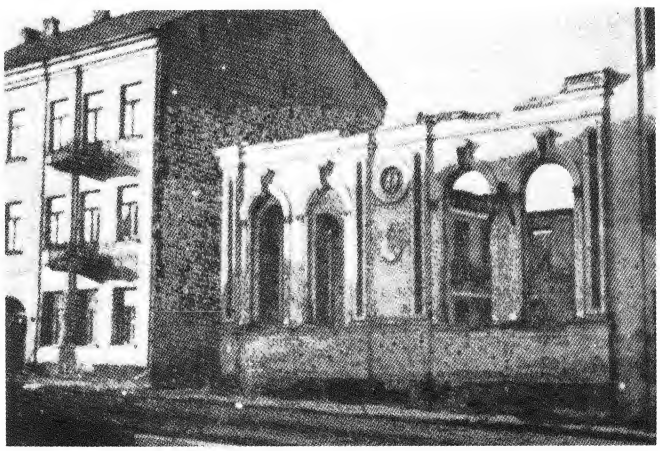
ס'איז געווען אַ פאַל, אַז איינעם אַ סאַטראַפּ האָט זיך פאַרגלוסט צוגרייטן פאַר זיינע הויכע געסט אַ מאָלצייט מיט ראָעקס. האָט מען אַריינגעשיקט אין אידן־ראַט אַ פאַדע־רונג, אַז אין משך פון עטלעכע שעה, זאָל מען צושטעלן עטלעכע הונדערט ראָעקס, און אין קעגנפאַל וועט מען שיסן. וואו נעמט מען ראָעקס? אַז אין גאַנץ שטאַט זיינען זיי נישטאָ! האָבן זיך געפונען אידן, וואָס האָבן געוואוסט פון וועלכע יעזיערעס מען ברענגט די ראָעקס. האָט מען אַוועק־געשיקט אַ שליח מיוחד מיט אַ שליטן. דאָ האָט מען אויס־געפירט אַ פראַאָנגאַציע, און אויף מאָרגן אינדערפרי האָט מען צוגעשטעלט די געפאַדערטע צאָל ראָעקס.

גרויס איז די פאַדערונג פון טיש־געשיר. אָפּט פלעגט מען פאַרלאַנגען צענדליקער סערוויזן, דערביי אָנגעווויזן ענעוי די פאָרם פון יעטווידער לעפל, מעסער, טעלער, טעצעלע, אָפילו די פאָרב זייערע. האָט דער אידן־ראַט אַרויסגעשיקט זיינע שליחים, צו די וואָס האָבן, און מען האָט צונויפגעקליבן און צוגעשטעלט. אַזוינס איז אָבער פאַרגע־קומען ניט איינמאָל און ניט צען מאָל, נאָר צענדליקער מאָל, כמעט פערמאָנעט, ווייל אָפּט בייט זיך די מאַכט. אַ גרופּע

גייט אַוועק און אַן אַנדערע קומט. די פריערדיקע כלים זיינען ערגעץ פֿאַרשוואונדן, און מען מוז צושטעלן פרישע אַן שום טענות.

באַזונדערס גרויס איז די פֿאַדערונג אין בעט־צייג, מאַטראַצן, מעבל פֿאַר ביוראַען. צוליב דעם וואָס דער אידן־ראַט האָט געמוזט איינאַרדענען אַ כסדר׳דיקע, פרייוויליקע, אַדער אפילו געצוואונגענע רעקווייזיציע פון די דאָזיקע אַלע זאַכן און אויך פון קילימעס, וואָס מען קלייבט צונויף בײַ דער רייכערער באַפעלקערונג, צי אומזיסט, צי פֿאַר געלט. און מ׳האָלט אין איין פֿאַרפוצן מיט זיי די דייטשע צימערן. גאָר גרויס איז דער פֿאַרלאַנג אויף קליידער און שוכוואַרג, וואָס מען מוז צושטעלן אַנגראַ און אין דעטאַיל. דאָס רופט אַרויס ביים אידן־ראַט אַן אומגעהייערע אַנשטרענגונג, פיזיש און פינאַנציעל, און עס ווערט אַלץ צוגעשטעלט.

אָבער דאָס אַלץ איז אַ קליינער טייל פון די באַצאָונגען צווישן אידן־ראַט און דער מאַכט. דער עיקר זיינען די גזירות, די קליינע און די גרויסע און גאָר שרעקלעכע, וואָס שיטן זיך אויף אידישע קעפ טאָג־טעגלעך, אַמאָל אַפילו יעדע שעה, און דער אידן־ראַט מוז שטיין אויף דער וואַך, אַפּצוואוועגדן זיי, מאַכן זיי גרינגער. אַמאָל מוז מען דעם גיפטיקן פיל אַראָפּשלינגען און זען, מען זאָל פון אים נישט פֿאַר׳סמ׳ט ווערן און אומקומען. די ערשטע גרויסע גזירה איז געווען די פֿאַדערונג פון קאָנטריבוציע, וואָס האָט געזאָלט באַטרעפן פינף מיליאָן רובל, פינף קילאָ גאָלד און דריי הונדערט קילאָ זילבער. דער אידן־ראַט האָט תיכף אייַנגעשפּאַנט זיין גאַנצע ריזיקע ענערגיע, אַרבעטנדיק אויף

דער קצב׳ישער בית־מדרש אויף זאַמענהאָף (יאַטקע) גאַס, אויסגעמוועט אין 1899. די פֿאַדערשטע וואַנט נאָכ׳ן חורבן.

צוויי פראַנטן: פון איין זייט זיך משתדל געווען צונויפצושלאָגן, פון דער אַנדערער זייט זיך באַמיט אַרויסצובאַקומען ביי דער באַפעלקערונג די העכסטע מעגלעכע סומע. אין קאָן זיינען געשטאַנען די לעבנס ניט נאָר פון אידן־ראַט, נאָר פון אַנדערע הונדערטער איז׳ן. ס׳איז אַרויס־געלאָזט געווארן אַ חרם פון ראַבינאַט, און אין שטאָט איז תיכף געשאַפן געווארן אַ שטימונג פון צוטרוי צום אידן־ראַט. מענטשן האָבן געטראָגן צו עטלעכע הונדערט רובל, אַנדערע האָבן אָפּגעגעבן דאָס לעצטע. צען קאַמיסיעס האָבן געאַרבעט אין פֿאַרשיידענע צימערן און אומעטום זיינען גע־שטאַנען רייען פון מענטשן, וואָס האָבן געטראָגן געלט, גאָלד און זילבער. אַז עס האָט זיך איינגעגעבן איינצאָלן פינקטלעך די ערשטע ראַטע פון דער קאָנטריבוציע, האָט מען דערמיט נושא־חן געווען ביי דער מאַכט, און שוין געקענט אָנהויבן בעטן מכוח פֿאַרמינערונג פון דער סומע געלט און פון דער וואָג גאָלד. אַז מען האָט געבראַכט די צווייטע און דריטע ראַטע, האָט מען לסוף אַראָפּגעדונגען צווויי מיליאָן רובל און דער אידן־ראַט האָט זיין אויפגאַבע אויסגעפירט בשלמות.

די דאָזיקע פינקטלעכקייט האָט דעם אידן־ראַט געדינט און אַרויסגעהאָלפן אין פֿאַרשיידענע שפּעטערדיקע פאָלן. געשאָפן אפילו אַ געוויסן דרך־ארץ פֿאַר זיינע פֿאַר־שטייערס, דערהויפּט פֿאַר׳ן פאָקטישן אָבמאָן באַראָשׁ, וועלכן זיי האָבן אָנערקענט פֿאַר אַ פּעאיקן, ענערגישן און פינקטלעכן טוער, אויף וועמען מען קען זיך פֿאַרלאָזן.

אַ צווייטע שווערע גזירה איז געווען דער אַריבער־קלייבן זיך אין געטאָ. מען קען זיך פֿאַרשטעלן וואָסער שוידערלעך דערדריקנדיקן רושם די דאָזיקע מיטלאָל־טערלעכע גזירה האָט אַרויסגערופן בײַ אידן. דער אידן־ראַט האָט ניט געטאָרט פֿאַרלירן דעם קאָפּ, כדי זיך צו קענען האַלטן. אַלע פֿאַראַדענונגען האָבן געמוזט געענוי און פינקטלעך אויסגעפירט ווערן, כדי זיך צו קענען משתדל זיין וועגן געווּיסע טובות און חסדים. און עס איז באמת אַ סך דערגרייכט געוואָרן. מיר האָבן באַקומען אַ בעסערן שטאָט־טייל, אַ גרעסערע צאָל גאַסן, אַ סך גרויסע און וויכטיקע פראַנטהייזער אויפֿ׳ן גרענעץ פון געטאָ. דער טערמין פון איבערקלייבן זיך איז אויף עטלעכע טעג פֿאַר־לענגערט געוואָרן און לסוף איז געשענקט געוואָרן די געפאָדערטע צען מיליאָן קאָנטריבוציע פאַר ניט אפריניקן וויי געהעריק די פֿאַרלאָזענע וואוינונגען. גלייכצייטיק האָט מען, פאַרשטייט זיך, מיט דער גרעסטער שטרענגקייט געמוזט פאָדערן בײַ די אידן רואיקייט און אַרדענונג ביים איבערקלייבן זיך, און טאָקע ניט לאָזן דעמאָלירן די אַלטע דירות, ווי אַנדערע האָבן זיך פֿאַרנומען.

אָבער דאָס געהערט שוין צו דער אומגעהויער־ריזיקער אַרבעט פונ׳ם אידן־ראַט אויף אינעווייניק.

די אידישע פּאָליציי (אָרדנונג־דינסט)

די מאַכט האָט דערקלערט, אַז די געטאָ איז אַ מין מלוכה אין אַ מלוכה, אַז דער אידן־ראַט האָט אויפֿ׳ן דאָזיקן געביט אומבאַגרענעצטע פולמאַכטן, אויב נאָר ער דער־פילט די פֿאָדערונגען פון דער מאַכט. פון דער אַנדערער זייט האָט עס געהייסן, אַז די דייטשע מאַכט האָט ניט קיין אינטערעס צו אינגעלירן אין די געטאָ־ענינים, איבער־לאָזנדיק עס אינגאַנצן אויף די פֿלייצעס פון אידן־ראַט.

צו דעם צווועק האָט דער אידן־ראַט געשאַפן קודם אַן אייגענע פּאָליציי (אָרדנונג־דינסט) אונטער דער קאָמאַנדע פון געווּעזענעם פייערלעשער קאָמענדאַנט איזאַק מאַרקוס. די פּאָליציאַנטן, אריבער 200 אין צאָל, כמעט אַלע יונגע, געזונטע מענטשן, האָבן באַקומען ספּעציעלע קאָמפּאָסן אויף די היטלען, בינדעס אויף די הענט, די געטאָ איז צעטיילט געוואָרן אויף פיר רעווירן מיט אַ הויפּט־קאָמאַנדע. פאַר׳ן נאָענטסטן מיטאַרבעטער פון קאָמענדאַנט איז שפּעטער באַ־שטימט געוואָרן דער אַלגעמיין באַליבטער משה בערמאַן (באַקאַנטער ביאַליסטאָקער קאָמפּאָניסט). עס איז זייער שווער אַנגעקומען דעם אידן־ראַט צו האַלטן די ניט באַ־צאָלטע פּאָליציי אויף דער הויך פון איר אויפגאַבע און נישט שטענדיק האָט עס זיך טאָקע איינגעגעבן, אָבער אין אַלגע־

מיין האָט די מאַשין גוט געקלאַפּט און אויב די געטאָ ווערט ניט דערטרונקען אין שמוץ און די באַפעלקערונג שלאָגט זיך ניט אַפ די זייטן גייענדיק אין די גאַסן, דער שטויב עסט נישט אויף די אויגן, דער אייז איז געראַמט וכדומה, איז עס פאַרט צו פאַרדאַנקען דער ארבעט פון דער פאַליציי.

לויט'ן באַפעל פון דער דייטשער מאַכט איז די אידישע פאַליציי געשאַפן געוואָרן דורכ'ן אידן־ראַט באַלד אין די ערשטע טעג, נאָך פאר'ן אַרייַנפאַרן אין געטאָ.

די הויפט־קאַמאַנדע פונ'ם אַרדענונג־דינסט האָט זיך באַזעצט אין „פאַלאַץ" (בנין פון אידן־ראַט אויף קופיעצקע 32) באַלד ביים אַריינגאַנג אין א ריי צימערן רעכטס און לינקס; דאָ געפינט זיך אויך דער קרימינאַל־אַפטייל, ערשטער רעוויר און אַנדערע.

וועגן דער טעטיקייט פון דער פאַליציי אין געטאָ וואָלט מען געדאַרפט אַנשרייבן א גרויס ווערק. דאָ וועלן אַבער אויפגענומען ווערן בלויז אַלגעמיינע שטריכן וואָס זיינען באַקאַנט יעדן זייטיקן אַבסערוואַטאָר.

די אויפגאַבע פון דער פאַליציי איז קודם היטן די אַרדענונג אין גאַס, היטן גיין רעכטס אין דער הויפט־גאַס (קופיעצקע גאַס), שטיין ביי די ראָגעס פון די געסלעך און טאַמווען די באַוועגונג וועז דייטשן זיינען אין געטאָ, כדי מען זאָל זיך זיי ניט ווארפן צופיל אין די אויגן. בכלל שפילט די רעגולאַציע פון גאַסן־באַוועגונג א היפשע ראָלע אין דער ארבעט פון דער פאַליציי, און נעמט ביי איר א סך ענערגיע.

די ריינקייט פון די גאַסן און הויפן ווערט קאָנטראָלירט דורך דער פאַליציי, וועלכע מאַכט אויך פראַטאָקאָלן פאַר ניט פאַלגן די פאַרשריפטן. פאַליציי דאַרף אויך רעגולירן דעם האַנדל, צעטרייבן דעם המון אויפ'ן מאַרק, ניט דער־לאַזן קיין האַנדל מיט שמוגל; ווען מ'הייסט זיי, אויך העלפן דעם דייטשן פאַטראָל השגחה געבן ביים טויער (די צוויי געטאָ־טויערן), מ'זאָל ניט אַריינשמוגלען וואָס מ'דאַרף ניט. פאַליציי צעטראָגט אויך איינלאַדונגען אויף צוואַנגס־ארבעט אַדער אויף עקוואַקואַציע.

זי דאַרף אַוודאי אָפּהיטן פון גנבות און אַרעסטירן גנבים. דערצו איז פאַראַן אַן אַרעסט־קעלער אין בנין פון אידן־ראַט גופא, און אַן אמת'ע תפיסה, מיט איינצל־קאַמערן, גוט־געבויטע אויף זאַמענאָף־גאַס. אַמאָל ווען מען הייסט, פירן אָפּ אידישע פאַליציאַנטן א אידישן אַרעסטאַנט אויסער דער געטאָ און גיבן אים איבער אין רשות פון געשטאַפּא, וואו ער שמעקט שוין נישט קיין האַניק. אויף רעגולירן די באַציאונגען צווישן דער באַפעלקערונג און פאַליציי האָט דער אידן־ראַט געמוזט אַנוועגדן אומגעהייער שווערע אַנשטרענגונגען. די מעשה איז, וואָס אידן אין געטאָ, וואָלטן מיט די גזעצעלעכע 10 דעקאָ ברויט א טאָג, גאָנץ גיך געמוזט אויסציען די פיס. און אפילו מיט די דרייסיק דעקאָ פון אידן־ראַט, צוגעבנדיק אויך די זוף פון קיך, קען מען נאָך ניט לעבן. מ'מוז דערצו האַנדלען, שמוג־לען, ספעקולירן, זוכן פרנסה. דער פאַליציאַנט האָט די מעגלעכקייט און דאָ קענען פאַרקומען מיסבריכנס פון אַלע זייטן. דער פאַליציאַנט קען פאַדערן אין האַנט אַריין, און די באַפעלקערונג באַלייַדיקט אָפט דעם פאַליציאַנט. דורכדעם ווערט פאַרשפרייט דעמאָראַליזאַציע, ביז אַנארכיע. זייער אָפט האָט דערפון געשוועבט די סכנה פאַר דער גאַנצער געטאָ. ס'איז אפילו דערגאַנגען צו ריזיקע מיסבריכנס מצד צוויי העכערע פאַליציי־באַאַמטע (פעניגשטיין און זעלי־קאָוויטש), נאָענטסטע מיטאַרבעטערס פון קאָמענדאַנט, און איינער פון זיי האָט אָפילו פאַרפירט אַן אָפענעם קאַמף ביי דער דייטשער מאַכט קעגן דעם אידן־ראַט, צו קאָמפּראָ־מיטירן אים. דער אידן־ראַט האָט זייער אַנגריף אָפּגע־קלאַפט, און דער אויספיר איז געווען, אַז די ביידע זיינען אַרעסטירט געוואָרן אויסער דער געטאָ און דאַרט שוין פאַר־בליבן ביז'ן היינטיקן טאָג.

גלייכצייטיק האָט דער אידן־ראַט אַליין דורכגעפירט ריניקונגען אין דער פאַליציי, באַזייטיקט די אומגע־וואונטשענע עלעמענטן, אַנדערע אפילו פאַרשיקט אין לאַגער אויף צוואַנג־אַרבעט (דער ערגסטער איז געווען קירכהאפס־אַרבעט־לאַגער אויף באראנאוויטשער שאָסיי) און אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך, דורך פלאַקאָטן און אויף פאַרזאַמלונגען, אויפגעפאַדערט דער באַפעלקערונג אומבאַדינגט צו פאַלגן דעם פאַליציאַנט און אונטערוואַרפן זיך אַלע זיינע פאַראַרדענונגען, אויך באַציען זיך צו אים מיט דרך־ארץ.

דער אידן־ראַט האָט נאָך א געוויסע דורכגעפירטע ריניקונג אין דער פאַליציי (נאָכ'ן בונט פון די פאַליציאַנטן בשעת דער ערשטער אַקציע) אויסגעזוכט א קאָדער ערלעכע, געזעלשאַפטלעכע יונגעלייט, און זיי, כמעט מיט צוואַנג, אַריינגעצויגן אין דער פאַליציי. דער אידן־ראַט האָט באמת געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט געקענט, צו שאַפן א גוטע פאַליציי און דערציען דאָס פובליקום אין גייסט פון פאַלג־זאַמקייט, און אין א געוויסער מאָס האָט זיך אים אויך איינגעגעבן. אין פראָצעס פון געזונט מאַכן די באַציאונגען, האָט דער אידן־ראַט באַשטימט פאַר וויצע־קאַמענדאַנט דעם פאַלקסטימלעכן, אינטעליגענטן, סימפאַטישן און ערלעכן משה בערמאַן, וועלכער האָט אין די לעצטע חדשים געשפילט אַן אַקטיוול און זייער פאַזיטיוול ראָל אין דער פאַליציי.

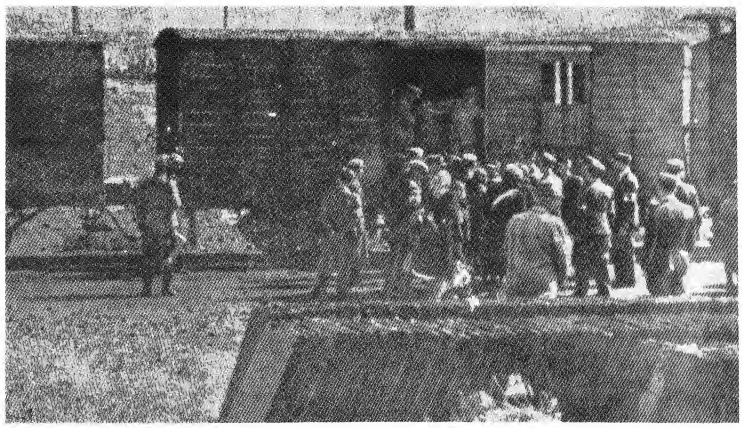
אין די ראָמען פון מעגלעכקייט האָט דער אידן־ראַט אַרגאַניזירט ביי זיך אויך די יוסטיץ, דורך פראָפעסיאָנעלע, פאַטענטירטע יוריסטן אין פאַרשיידענע סעקציעס, וואו ס'ווערן דורכגעפירט פראָצעסן אין פולער, מלוכה'שער אַרדענונג, נאָר די שטראָפן, פאַרשטייט זיך, ווערן באַ־שטימט און אויסגעפירט לויט די געטאָ־באַדינגונגען. (ביי יעדן פאַליציי־רעוויר איז געווען א גערעכט.)

די פינאַנס־אָפּטיילונג פון אידן־ראַט

פינאַנס־מיניסטער איז געווארן בערל סובאטניק, דער זעלביקער וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דער פשטות פון זיין בלאָט גמרא אין יחיאל־נעכע'ס בית־המדרש. מיט דער זעלביקער לאָגישער פשטות העלפט ער איצט לייזן די סאַמע פאַרפלאָנטערטע פינאַנציעלע פראָגעס. געלט האָט מען באַלד פון אַנהויב געדאַרפט, צו קענען באַפרידיקן די דייטשע פאַדערונגען. שפעטער אַבער האָט מען אויך געמוזט האָבן א גרויסן אייגענעם בודזשעט. האָט מען קודם דורך א ספעציעלער קאַמיסיע באַשטימט א דירעקטן שטייער, וועלכן מען האָט געמען פון די פאַרמעגלעכע, גלייכצייטיק האָט מען געמומען פראָצענטער פון הכנסה פאַר עלעקטריק און וואַסער, שפעטער האָט די אינדוסטריע און די ארבעט אויסער דער געטאָ אַריינגעבראַכט געוויסע סומעס.

אַזוי אַרום האָט זיך אַנטוויקלט אין אידן־ראַט א פינאַנס־אָפּטייל מיט א ריזיקן באַאַמטן פערסאָנאַל, וואָס פאַרנעמט עטלעכע צימערן, מיט א ספעציעלער קאַסע ווי אין א

מלוכה־באַנק אונטער דער אָנפירונג פון לייטער סובאָטניק, וועלכער זיצט אין צימער נומער 10 און שרייבט אונטער די אָרדערס, בעת הינטער'ן טיר שטייען לאַנגע רייען מיט פּעטענטן און וואַרטן רואיק, מיט דרך ארץ, מ'זאָל זיי אַריינ־לאָזן. אָפּט ווערט דאָס האַרץ צעפּלאַצט, זעענדיק ווי געוועזענע גרויסע גבירים מוזן דאָ הינטערן טיר, שעה'ן לאַנג אָפּשטיין די פיס, ביז מ'לאָזט זיי אַריין. זיי מוזן נאָכ־אַמאָל אויסהערן דעם נערוועזן געשריי פון דעם לייטער אויפ'ן שומר הסף, הלמאי ער לאָזט אַריין צופיל פאַר אַמאָל. אָבער עס העלפט ניט, אָרדענונג מוז געהיט ווערן. דער־פאַר אָבער האָט די פינאַנס פאָליטיק פונ'ם אידן־ראַט פאַר גאַנצע 20־19 חדשים ניט געליטן קיין דורכפאַל און ווערט

מען לאָדט אָן אידן אין די וואַגאָנען ביי דער פּאָליעסער באַן־סטאַנציע.

געפירט טאָקע ווי אין אַ קליינינקער מלוכה'לע. ער באַלאַנ־סירט מיט גרויסע הונדערטער טויזנטער, אפשר מיליאָנען מאַרקן, און עס קלעקט די חלה אויף דער „המוציא". הגם ער האָט צו פאַרטיילן אַ היפּשע צאָל „המוציאס", ווי מיר ווילן עס נאָך שפּעטער זען.

אומגעהויער שווער איז געווען צו געפינען דעם מאָדוס פון ריכטיקער און גערעכטיקער באַשטייערונג פון דער באַפעלקערונג. דער אידן־ראַט האָט געוואוסט, אַז דער גערעכטער שטייער איז דער דירעקטער, וואָס ווערט גע־נומען ביי די רייכערע און בעלי פרנסה. איז אָבער אין געטאָ ווי צעמישענישׂ פון די שטאָנד, נישטאָ קיין סטאַביל גבירים און איינגעפונדעוועטע פרנסה־לייט. די גרעסטע פאַר־דינערס זיינען שמוקליאַרעס, ספּעקולאַטן און אַנדערע מינים לופט־מענטשן, נעכטיקע קבצנים, אפילו אונטער־וועלטניקעס. און דאָס איז אויך נישט סטאַביל, נאָר ספּא־ראַדיש און צופעליק. גרויסע פאַרדינערס זיינען פורמאַנעס און... אינגלעך, פאַפּיראָסן פאַרקויפערס. עס האָבן זיך אין געטאָ פאַרמערט רעסטאָראַנען, קראָמען גרויסע און קליינע און אַנדערע ווינקלען פון האַנדל וועלכע האָבן, ווי מ'האָט געזאָגט, גאָר גראָב פאַרדינט. האָט דער אידן־ראַט געשאָפן אַ קאָמיסיע צו דערגיין אָט די פאַרדינערס און ציען ביי זיי די שטייערן. ביי די רעסטאָראַנען און ביי די קרעמלעך האָט מען געפאַדערט פּאָטענטן און געלאָזט זיך דערפאַר בא־צאָלן לויט יענעמס מעמד. איז עס קודם ניט געווען אויסגע־האַלטן אין דער בוך־פירונג, ווייל עס איז פשוט אוממעגליך געווען אַרויסצוגעפינען אַלעמען און אָפּשאַצן ווי געהעריק. און נאָך ערגער איז געווען, וואָס אָט די אַלע פאַרדינסטן זיינען געווען ניט קיין כשר'ע, וועלכע דער אידן־ראַט האָט זייער ענערגיש באַקעמפט. און גלייכצייטיק איז אויס־געקומען, אַז ער אַליין איז דערצו אַ שותף און מיט־שולדיקער. געווען פאַלן, ווען דער אידן־ראַט האָט זיך שיעור ניט אויסגעגליטשט, נאָר אַ דאַנק זיין טאַקטישער און פאַרזיכטיקער האַנדלונג, זיך געראַטעוועט און אָפּגע־שאָקלט. (עס איז געווען שטרענג פאַרווערט קריגס־צייט יעדער פרייער האַנדל).

דער איינציקער שיכט פון סטאַבילע, גרויסע פאַר־דינערס איז געווען אַ גרופּע באַקאַנטע דאָקטוירים, ביי וועמען מען האָט טאָקע שטאַרק געריסן שטייערן און קאַנטריבוציעס, און זיי האָבן געמוזט געבן. אָבער „אין הקמץ משביע"... האָט מען געמוזט אַנקומען צו אומ־דירעקטע שטייערן: צוצאָלן צו ברויט, צו עלעקטרי, צו וואַסער, צו דירה־שטייער וכדומה. דאָס האָט געגעבן אַ נאַרמאַלע, היפּשע הכנסה. ס'איז אָבער ווי געווינליך, אַ הכבדה, באַזונדערס פאַר דעם אַרימאַן, און מען האָט גאָרניט געקענט העלפן. בפרט אַז מען האָט שפּעטער געמוזט די רעסטאָראַנען און די קרעמלעך שליסן, דעם מאַרק צע־טרייבן, די פאַטענטן בטל מאַכן, און די לאַגע פון דער קאַסע איז אַלעמאָל געווארן שווערער. אָבער, ווי אויבן געזאָגט, צו קיין קאַטאַסטראָפע איז ניט דערגאַנגען.

אַפּראָוויזאַציע

די אַפּראָויזאַציע־אַרבעט פון אידן־ראַט האָט זיך אַנגע־הויבן מיט אַ קלייניקייט: מ'פלעגט באַקומען ביים מאַגי־סטראַט עטלעכע צענדליק קילא קאַרענע מעל אַלע טאָג און דערפון אויסבאַקן ברויט צו פאַרטיילן די 24 מיטגלידער פון אידן־ראַט, צו אַ האַלבן קילא אַ טאָג פאַר איטלעכן. אַנגע־פירט מיט דעם האָט דער ראַט מיטגליד מ. שוויף. אָבער גאָר אינגיכן האָט זיך דעם אידן־ראַט איינגעגעבן צו ווערן דער גאַנצער שפּייזער פון געטאָ און גאָר באַזונדערס פון דער גרויסער אַרמיי אַרבעטנדיקע אין — און אויסער דער געטאָ און זיינע אייגענע באַאַמטע. און דער אַפּראָויזאַציע־אַפּטייל ביים אידן־ראַט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מיניאַטור מיניסטעריום, מיט אַ גאַנץ גרויסן אַפּאַראַט, אונטער דער לייטונג פון יעקב גאַלדבערג, דעם געווען פאַרזיצער פון דער „תרבות" אַרגאַניזאַציע.

דער אידן־ראַט באַקומט אַ געוויסן קוואָנטום קאָרן פון דער מאַכט. ער גיט עס די בעקערס באַקן און ער פאַר־טיילט עס דער 35 טויזנט־קעפּיקער באַפּעלקערונג (די ציפער איז פיל צו נידעריק) די טעגלעכע ברויט פאַרציע, באַשטימענדיק דערויף אַ פרייז לויט זיין אָנזען. אַ חוץ דעם באַקומען אָלע אַרבעטנדיקע סיי אויסער דער געטאָ און סיי אין די פאַבריקן פון געטאָ, ווי אויך די באַאַמטע און מיט־אַרבעטערס פון אידן־ראַט גופא, טעגלעכע ברויט פאַרציעס, וועלכע זיינען צוערשט באַשטאָנען צי האַלבע קילא, שפּעטער צי 37 דעקאָ און איצט 30 דעקאָ אַ טאָג. די גאַנצע ריזיקע אפּעראַציע ווי אויך די השגחה איבער די בעקע־ריען, פירט דורך די אַפּראָויזאַציע אַפּטייל דורך אַ גאַנצן לעגיאָן קאַנטראָליאָרן און אַנדערע באַאַמטע. דעם אידן־ראַט האָט זיך אויך איינגעגעבן צו באַקומען ביי דער מאַכט געוויסע קוואָנטומס פון פאַרשיידענע קאַשעס, אַמאָל אויך בעסערע מעל, אויך צוקער, אויל און אַנדערע שפּייזן, זייף סאַדע וכדומה. דאָס געפינט זיך אַלץ אין אַ באַזע (מאַגאַזין). אין רשות פון אַפּראָויזאַציע אַפּטייל, וועלכער טיילט עס

פֿאַנאַנדער צווישן די אינסטיטוציעס און אויך אינדיווידועל, אין דער מאַס פון נויטוועניקייט.

די הייך־קאַמפּאַניע ווערט דורכגעפירט דורך דעם אַפֿאַוויזאַציע אַפּטייל, וועלכער טיילט פֿאַנאַנדער האַלץ און קוילן צווישן די אינסטיטוציעס און באַאַמטע. די דאַזיקע אויפגאַבע האָט ער אין ערשטן געטאָ־ווינטער אויסגעפירט גוט. דעם צווייטן וינטער שוין ערגער, מחמת ער האָט באַ־קומען אַ גאַנץ קליינעם קוואַנטום הייץ־מאַטעריאַל. און היות די געזעלשאַפטלעכע לאָקאַלן קען מען ניט לאַזן אין קעלט, באַקומען די באַאַמטע זייער קאַרג און אין אַ סך הייזער ווערט פשוט ניט געהייצט. אַ מערכה דער וינטער איז ביז איצט (אַנהויב פעברואַר 1943) געווען אַ לינדער.

אויך די קאַרטאָפל־קאַמפּאַניע ווערט דורכגעפירט דורכ'ן אַפֿאַוויזאַציע אַפּטייל, וועלכער האָט היי־יאָר באַ־קומען אַ ריזיקן קוואַנטום. און דאָס באַאַמטנטום האָט נישט געהונגערט. פֿאַרשטייט זיך, אַז אַנזעטיקן די באַפעלקערונג פון די דייטשע גאָבן, ווען עס איז נישטאָ אַ פרייער צופיר איז אוממעגלעך. און שטענדיק מוזן בלייבן מער אומבאַ־פרידיקטע און ניט צופרידענע. דעריבער געפינט זיך דער לייטער פון דעם אַפֿאַוויזאַציע־אַפּטייל אין אַ שווערן קלעם, קענענדיק צופרידנשטלן בלויז אַ קליינע צאָל פון די פּעטענטן. די דייטשע מאַכט האָט אַראָפּגענומען די האָנט פון האַרצן און איז אונז מזכה אויך מיט פלייש. אָבער וואָסערע? ס׳רוב איז עס קעפּ, פיס פון רינדער, קישקעס מיט׳ן גאַנצן שמוץ, לונגען, מילצן, לעבער אַביסל, אַמאָל אויך צוגעלעגענע איבערגעקאָכטע חזיר־פלייש מיט אַ נאָכ־טעם, אַלץ אַזוינס, וואָס דאָס הערן־פאַלק וועט שוין ניט עסן.

דער אויסגעהונגערטער געטאָ־איד וואַרפט זיך דערויף מיט גרויס חשק. און די יאָטקע פון אידן־ראַט ווערט ממש באַלאַגערט מיט מענטשן. אַ געוויסע צייט האָט מען אונז אויך מכבד געווען מיט פערדן־פלייש, פון וואָס מען פלעגט לכתחילה זיך אָפּטרייסלען, שפּעטער איז מען אָבער צוגע־וואוינט געוואָרן דערצו און מען האָט עס פון די הענט גע־ריסן. אין רשות פון דער אַפֿאַוויזאַציע געפינט זיך אויך די מאַרמעלאַדע, וואָס ווערט אויסגעאַרבעט אין אַ ספּע־ציעלער פאַבריקל פון אידן־ראַט.

אָט די אַלע פליישן ווערן פון צייט צו צייט געטיילט אויף אַרדערס. די באַאַמטע פון די אָפּטיילן און די פאַבריק אַרבעטער. אַזוי ווי עס איז אָבער פאַראַן זייער ווייניק און אַפּנעמערס אַ סך, באַקומט מען עס זייער זעלטן און יעדן מאָל ווערט עס אויפגענומען ווי אַ יום־טוב.

דער הויפּט־אויפמערק פון אַפֿאַוויזאַציע אָפּטייל איז צו באַזאָרגן די סאַציאַלע אינסטיטוציעס, וועלכע פאַדערן קאַלאָסאַלע קוואַנטומס שפּייזן. און דאָס איז אַ גאַנץ באַזונ־דערער אויפּטו פון אידן־ראַט, ווי עס וועט נאָך ווייטער דערציילט ווערן.

דעם לייטער פון אַפֿאַוויזאַציע אָפּטייל קומט אַוואַדאי אויס צו קעמפן מיט איין גרויסער שווערקייט. דאָס איז די באַקאַנטע „לא תחמוד". אַרום יעדן איינציקן אַפֿאַוויזאַציע־טייל אַרבעט אַ היבשע צאָל באַאַמטע, וועלכע זיינען אַליין הונגעריק, ווייל זיי באַקומען דאָך ניט מער ווי 30 דעקאַ ברויט. ווי־זשע קען מען זיך פֿארשטעלן, אַז זיי זאָלן ניט מעשר׳ן פֿאַר זיך נאָך איידער עס קומט אַן צום בעל דבר? און ווי קען מען אַזוינס באַקעמפן? ווי קען מען, למשל, באַוואָרענען אין דער פלייש־באַזע, אַז די אַלע פּירערס און העקערס און וועגערס און טיילערס מיט די קאַנטראַליאָרן צוזאַמען זאָלן פֿאַר זיך אַליין ניט אָפּנעמען דווקא די בעסטע חלקים און נאָך אַ חוץ דעם אויך טאָן זייטיקע „טובות" אויף אַנדערע געביטן? דאָס קען אָבער דערפירן צו אַן אַנארכיע און אונטערגראָבן די יסודות פון דער אָפּראַוויזאַציע גופא. דערמיט איז אָבער נאָך ניט געענדיקט. אַז די פלייש קומט אַן אין אַ שפּיטאָל, אין אַ קינדער־היים, אין אַ פאַלקס־קיך, וואו עס זיינען ווידער פֿאַראַן לעגיאָנען באַאַמטע וואָס זיינען הונגעריק און זשעדנע, ווי קענען זיי גובר זיין דעם יצר־הרע, ניט אָפּצונעמען פֿאַר זיך און פֿאַר נאָענטע, בעסערע, גרעסערע חלקים? און וואָס בלייבט שוין פֿאַר פּענסיאָנערן און קליענטן?

ביי די ספּעציפישע באַדינגונגען פון דער געטאָ אָרימ־קייט און שפּייז קנאַפּקייט איז דאָס איינע פון די סאַמע ערנסטע פראָבלעמען, וואָס פלעגט אַרויסרופן מורמלענישן ביי דער באַפעלקערונג. מען האָט געוואוסט, אַז דעם אידן־ראַט איז דאָס ניט לרצון, און אַז דער לייטער באַקעמפט עס. מ׳האָט אָבער ניט געהאָט די זיכערהייט, אַז עס גיט זיך אים איין, צו היילן אָט די וואונד.

אַ קאָאַסאַלער אויפטו איז געווען די שאָפונג פון גערטנערייַ אין געטאָ אין יאָר 1942. אין געטאָ האָבן זיך געפונען עטלעכע גרעסערע גערטנער, וואָס האָבן געפוסטעוועט, ווייל די קריסטלעכע אייגנטימער זיינען ניט געווען און די אידן האָבן דאָרט געוואָרפן בלויז שמוץ און מיסט; אַזוי פֿראַגע׳ס גאָרטן הינטער ניי־וועלט, באַלע׳ס גאָרטן הינטער יוראָוצער גאַס, אַ חוץ דעם נאָך פאַר־שיידענע, גרעסערע און קלענערע מיסט־פלעצער, וואָס האָבן קיינמאָל ניט פֿארזוכט דעם טעם פון וואַקסנטום. האָט דער אידן־ראַט די אַלע ניט פֿאַרבויטע שטחים, ווי גרויס אַדער קליין זיי זאָלן ניט זיין, פֿאַראַקערט און פֿארזייט מיט גרינס. ס׳איז באַשטעלט געוואָרן אַ גרויסער שטאָב מיט וועכטערס, צו היטן די פלעצער טאָג און נאַכט, אונטער דער אַנפירונג פון אינזש. סאַליט. און דער רעזולטאַט איז געווען אַ געוואַלדיקער: הונדערטער טויזנטער קילאָ כל המינים גרינס. אוגערקעס, בוראַקעס, מערן, ברוקווע, פֿאַמידאָרן, קרויט, וואָס האָבן געקלעקט צו שפּייזן ניט בלויז די אינסטי־טוציעס כמעט ביז זעטיקייט, נאָר האָבן אויך נאָכמאַליזירט די פרייזן פון גרינס אויפ׳ן פּריוואַטן מאַרק. קורץ: די גערט־נעריי האָט פשוט געהאָלפן אַרויסראַטעווען די געטאָ באַפעלקערונג פון די נעגל פון הונגער־טויט. זאָל עס גע־שטעלט ווערן אויפ׳ן זכיות־קאָנטאָ פון אידן־ראַט.

דער אידן־ראַט האָט אויך רעגולירט, הגם בצמצום, די מילך פראָגע, וועלכע איז געווען פאַר דער געטאָ איינע פון די שוואָכסטע פונקטן. עטלעכע צענדליק קי־באַזיצער זיינען געווען אין געטאָ און מען פלעגט באַקומען אַ גלעזל מילך פאַר ווילד אָנגעשרויפּטע ספּעקולאַציע פרייזן. האָט די דייטשע מאַכט פלוצים פֿאַרנומען און רעקוויזירט עטלעכע און פערציק קי פון געטאָ, איבערלאָזנדיק בלויז 4 קי, און די מילך איז פון געטאָ פֿארשוואונדן געוואָרן. אידן האָבן זיך אַ נעם געטאָן צו שמוגל און ביסלעכווייז האָבן זיך ווידער באַ־וויזן קי אין געטאָ. אָבער דער יקרות אויף מילך איז געווען ממש אומדערטרעגליך, דער אידן־ראַט האָט אָבער פאַר־פירט אַן אייגענע האדוולע פון קי, און די מילך האָט גע־קלעקט פאַר די אינסטיטוציעס, און אויך פאַר אַ טייל אינדי־ווידועלע קראַנקע. דאָס האָט שוין ממילא אויך רעגולירט טיילווייז דעם פּריוואָטן מילך־מאַרק.

פֿאַרשטייט זיך, אַז סיי די גרינס־פֿראַדוקציע, סיי די מילכעריי ווערן אַנגעפירט דורכ'ן אַפּראָוויזאַציע אַפּטייל.

אַרבעט־אָפּטייל

איינער פון די שוערסטע טיילן פון דער אַרבעט אין אידן־ראַט איז געווען דער אַרבעט אָפּטייל, וואָס זיין אויפֿגאַבע איז געווען צוצושטעלן אַרבעט־כוחות דער דייטשער מאַכט.

די פֿאַדערונגען אינ׳ם דאָזיקן פֿרט זיינען פון ערשטן טאָג אָן געווען זייער גרויס און אומגעווײנלעך קאָפּריזנע. כמעט גאָר ניט אויספֿירבאַר. די פֿאַדערונג ווערט גע־שטעלט פֿלוצים מיט אַ קורצן טערמין פון אַ פֿאָר שעה צייט און עס ווערט פֿאַרלאַנגט אַזאַ צאָל אַרבעטער, וואָס איז אונטער'ן האַנט נישטאָ און מען קען איר ניט שאַפֿן. אָחוץ דעם פלעגן די באַדינגונגען פון אַרבעט זיין אָפּט זייער שוער, ממש אומדערטרעגלעך: פֿאָר דער מינדסטער קלייניקייט, אָן אַ שום סיבה, קריגט מען מערדערלעך גע־שלאָגן. אַמאָל געצוואונגען אַרבעטן איבער־שעה'ן, אַמאָל פֿאַרשלעפט אויף אַרבעט ערגעץ ווייט, אַמאָל געגעבן שלעפּן אַזעלכע משאות, וואָס זיינען איבער מענטשלעכע כוחות. און עס האָט ניט געטאָרט זיין קיין שום אָפּזאָג, קיין שום פֿאַרענטפֿערונג, פֿאָר דער קלענסטער אומפּינקט־לעכקייט, געסטראָשעט מיט שיסן מיטגלידער פון אידן־ראַט. שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן שמייסן די אַרבעטער פֿאָר ניט שטעלן זיך פּינקטלעך צו דער אַרבעט, אָדער פֿאָר אַנדערע קליינע פֿאַרברעכנס.

דער אידן־ראַט האָט זיך געשטיקט מיט אָט דעם פֿראָב־לעם. געוואָרפן זיך ווי אַ פיש אונטער'ן אייז. גרויסע פֿאַר־דינסטן אויף דעם געביט האָט דער ראַט־מיטגליד לימאַן, וועלכער האָט אַ סך מאָל געראַטעוועט פון גרויסע צרות און אומאָנגענעמלעכקייטן. ער איז אָבער פֿאַרמאַטערט געוואָרן און געוואָרפן די לייטונג. עס האָבן זיך געביטן פֿאַר־שיידענע לייטער און קיינער האָט ניט געקענט באַהערשן די לאַגע אינגאַנצן.

זייער אָפּט האָט די פֿאַרשאַרפּטע אַרבעט־פֿראָגע געפּירט צו אַן ערנסטער סכנה פֿאָר דער גאַנצער געטאָ. ניט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה, האָט דער אידן־ראַט געמוזט ווערבירן אויף צוואַנגס־אַרבעט, צווישן זיינע אייגענע באַ־אַמטע און אינדוסטריע־אַרבעטער. עס זיינען פֿאַרגעקומען קאַנפּערענצן פון די לייטער, וועלכע האָבן באַשלאָסן ביי יעדן פאַל פון אַ פאַדערונג, אָפּגעבן אַ געוויסן פּראָצענט פון זייערע מיטאַרבעטער. דאָס איז געווען זייער פיינלעך, באַ־זונדערס דערפֿאָר, ווייל מען האָט געוואוסט אַ סך ספּעקו־לאַנטן און אונטערווערלטניקעס, דרייען זיך אויס פון אַלע מינים אַרבעט, סיי פּרייוויליקע, סיי געצוואונגענע. וועג מען שיקט אויפֿרוף־קאַרטלען אויף אַרבעט געפּינט מען זיי קיינ־מאָל ניט אין דער היים, און אויף זייער אַרט מוזן גיין אַרנט־לעכע האַראָפּאַשניקעס, מענטשן מיט אַרבעטס־שיינען, וואָס דערפילן זייער חוב בשלימות. ס׳האָט אָבער גאָרניט גע־האָלפן מ׳האָט געבויגן די קעפּ און אויסגעפירט די פאַדע־רונג פון דער מאַכט, ווי ווייט מ׳איז געווען בכוח.

דער אידן־ראַט האָט אַרגאַניזירט אַ רעזערוו בריגאַדע פון מענטשן, וואָס פלעגן באַקומען זייער ברויט פֿאַרציע פֿאָר גאָרניט טאָן, נאָר זיצן אין לאַקאָל און וואָרטן אויף אַן אויפרוף. דאָס האָט טיילווייז געלייזט די פֿראָבלעם, ווייל אַז מ׳פלעגט אַ קלאַפּ טאָן פלוצים אַ פאַדערונג, איז גראד אין דער רגע די צאָל רעזערוויסטן ניט געווען גענוג צו באַפֿרי־דיקן.

און איינמאָל ווען עס איז אומגעריכט געקומען, מיט אַ קורצן טערמין און גרויסע סטראָשונקעס, אַ פאַדערונג אויף 130 מיידלעך אויף צוואַנגס־אַרבעט ביי וואַלקאָוויסק, האָט דער אידן־ראַט געמוזט אַנוועגדן אַ דראַמאַטישן מיטל: דורך אייגענער אידישער פּאָליציי באַלאַגערט דעם לאָקאָל פון די פֿאַך־קורסן, דאָרט צונויפגעקליבן די געפּאַדערטע צאָל מיידלעך, צווישן די שילערינס און אַרבעטערינס, און אָפּגע־שיקט זיי קיין וואַלקאָוויסק, וואו די אַרבעט־באַדינגונגען זיינען גראד געווען גאָנץ מילדע, נאָר שפּעטער בעת דער מאַרד־אַקציע אויף דער פֿראָווינץ, (דעם 11טן פעברואַר, 1942) זיינען זייערע לעבנס געווען אין גרויס סכנה, און עס האָט געקאָסט דעם אידן־ראַט זייער אַ סך אַנשטרענגונגען, זיי צו באַפֿרייען און ברענגען צוריק אין זיערע היימען.

זייער פיינלעך און גרויזאָם איז אויך פֿאָר דעם אידן־ראַט, צו מוזן אַרויסלאָזן פון צייט צו צייט וואַרנונג־מעל־דונגען, אַז די און יענע אידן זיינען, פֿאָר אויסדרייען זיך פון אַרבעט, ניט שטעלן זיך פּינקטלעך צום פלאַץ וכדומה „פֿאָר־ברעכנס", דורך דער דייטשער מאַכט ג׳משפּט געוואָרן מיט שמיץ. די דאָזיקע פֿאַלן האָבן זיך איבערגע׳חזר׳ט צו אָפּט און האָבן אַוודאי געהאָט זייער ווירקונג, אָבער דאָך איז די פֿראָבלעם ניט געלייזט געוואָרן, און אויך איצט, אין מערץ 1943, האָבן ביידע לייטער פון אַרבעט־אָפּטייל, הער איש און הער פֿאלאנסקי, געמוזט דעמיסיאָנירן צוליב ניט קענען פירן ווי געהעריק זייערע פונקציעס.

די צדקה־אָפּטיילונג

זייער גרויס איז די אַרבעט פון אידן־ראַט אויפֿן געביט פון הילף פֿאָר דעם אַרימאַן און אומפֿאַרמעגלעכן, אָדער ווי מען רופט עס, סאָציאַל פֿאַרזאָרגונג, פֿאָר וועלכער עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ באַזונדערער אָפּטייל, בראש מיט׳ן לייטער, דער ראַט־מיטגליד, הער פּעצינער, און אַ ספּע־ציעלע קאָמיסיע, וואָס באַשטייט פון זיינע געוועזענע פֿאַרטיי חברים פון פּועלי־ציון, מ. כמעלניק, שוועץ און דער מיטגליד פון ראַט מ. רובינשטיין.

ווי נאָר דער אידן־ראַט האָט אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן זיינע פינאַנסן, איז מען צוגעטראָטן צו שאַפֿן אַ ריי אינסטי־טוציעס. ס׳איז געפּענט געוואָרן אַ „מושב זקנים" פֿאָר אַן ערך 200 אַלטע און אינוואַלידן, היימישע און אַריינ־געשיקטע פון פֿראָווינץ: אָנגעפירט מיט דער אינסטיטוציע האָט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע מיט אַ גאַנצן שטאָב באַאַמטע. די זקנים פלעגן באַקומען אַ פֿאַרציע ברויט אַ טאָג, ווי די קהלה באַאַמטע, דערצו אינדערפרי און אין אָוונט זיסע קאָווע און בייטאָג אַ זופּ. אָלץ אַרויסגעגעבן פון אָפּרא־וויזאַציע אָפּטייל. קיין גרויסע זעטיקייט איז עס ניט, און די שטערבלעכקייט ביי די זקנים איז טאָקע געווען ניט קליין. אָבער די באַשפייזונג אין די גאַנצע אָנדערטהאַלבן יאָר איז געגעבן געוואָרן רעגולער, ניט קלאַפּנדיק אין פּושקע, ווי פֿאָר דער מלחמה, ביז... די אינסטיטוציע איז אין דער לעצטער מאַרד־אַקציע ליקווידירט געוואָרן. (5טן פעברואַר 1943. די זקנים זיינען געווען צווישן די ערשטע צום טויט פֿאַרכאָפּטע).

אין געטאָ פונקציאָנירן אויך צווויי קינדער־היימען. איינע, די אָלטע, אויף טשענסטאָכאָווער גאַס, וואָס איז גע־

בליבן כמעט אין איר פריערדיקן צושטאַנד, אפילו מיט די געווּעזענע אַנפירערקעס, בלויז די קינדער זיינען היפש אויסגעוואַקסן, קענען זיך שוין אַליין באַדינען און אַנדערע זיינען אויך אַרײַנגעצויגן אין דער אַרבעט. א צווייטע קינדער־היים אויף פאַבריק־גאַס, באַשטייט פון קליינע עופה׳לעך, זויג־קינדער און אַביסל עלטערע, היימישע, צונויפגעקליבענע, און אַרײַנגעשיקטע פון די חרובֿ׳ע פּראָווינץ שטעטלעך. ביידע אינסטיטוציעס ווערן בערך גוט געשפּייזט דורכ׳ן אַפּראָוויזאַציע אַפּטייל, אפילו מיט דעם נויטיקן פעטס און צוקער, ניט רעדנדיק שוין נועגן קאַשעס, מעל, קאַרטאָפל וכדומה. און אַמאָל אויך פלייש און פליישקס. אויך די באַדינגונגען און די מעדיצינישע השגחה איז א גוטע און די קליינינקע עופעלעך, האָבן נאָך ביז איצט כמעט ניט דערשפּירט דעם טעם פון געטאָ, סיידן אין איינ־צעלנע מאַמענטן פון ספּעציעלן דוחק אויף געווּיסע אַרטיקלען אין דער באַזע פון אידן־ראַט.

דער אידן־ראַט האָט אויך געזאָרגט צו באַזאָרגן אומפאַרמעגלעכע מיט אַביסל ווּאָרימס. אויף איינער פון די זיצונגען איז באַשלאָסן געווּאָרן עפענען א קיך פאַר אינטעליגענטן אונטער׳ן נאָמען „פּי״ (אויף פּוילישּ: פּאַמאָץ אינדיווידוּאַלנאָ, אינדיווידועלע הילף). די דאָזיקע אינסטי־טוציע האָט געזאָלט זיין א פּריוואָטע אונטערנעמונג, בלויז געשטיצט דורך דעם אידן־ראַט. עס איז געשאַפן געווּאָרן א ספּעציעלע קאָמיסיע פאַר אָט דער אָזוי גערופענער „אינטעליגענטן־קיך״, אונטער דער אָנפירונג פון די ראַט־מיטגלידער דר. סעגאַל און ציין־דאָקטאָר קאָפּעלמאַן. מען איז צוגעטראָטן צו באַשטייערן די פאַרמעגלעכערע געזעל־שאַפט לטובת די היימלאָזע אינטעליגענטן, וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט, צו באַזאָרגן זיך אַליין מיט מיטיק. ביסלעכווייז איז דער מאָדוס פון אינטעליגענטן אָפּגע־ווּאָרפן געווּאָרן און עס איז אָפּגעשאַפט געווּאָרן יעדע באַ־גרענעצונג. הגם היינט טוליעט זיך נאָך די אינטעליגענץ אָרום אָט דער קיך. אויך פון די פּריוואָטע נדבות האָט זיך אויסגעלאָזט א פּוסטער קוימען און די קיך ווערט אינגאַנצן אויסגעהאַלטן דורך דעם אידן־ראַט, וועלכער נעמט פאַר א מיטיק א מינימאַלן אָפּצאָל פון 10 פעניג. דער מיטיק אַליין איז די ערשטע צייט באַשטאַנען פון צווויי געריכטן, א זופ און פלייש. אָדער אַנשטאָט פלייש א געדיכטע געמיזע וכדומה. די דאָזיקע רחבות האָט אָבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן, און אינגיכן איז מען אַריבער אויף איין געריכט, א זופ, וועלכע איז נישט שטענדיק געווג געדיכט, און דאָך איז עס א גרויסע הילף פאַר איבער טויזנט מענטשן, וואָס דער־ווּאַרעמען זיך מיט דער „זופקע״.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן די נויטוועניקייט צו עפענען א צווייטע קיך מיט איבער טויזנט מיטיקן פאַר אַרבעטנדיקע און אַרימע מענטשן. א דריטע קיך איז גע־עפנט געווּאָרן ספּעציעל פאַר פּאָליציאַנטן, פייערלעשער און זייערע פאַמיליעס. אויך אַריבער טויזנט פּאָרציעס.

אָט די דאָזיקע באַשפּייזונג פון דער געטאָ באַפּעל־קערונג ווערט אינגאַנצן פּראָוויאַנטירט דורכ׳ן אַפּרא־וויזאַציע אַפּטייל בײַם אידן־ראַט.

די דאָזיקע טעטיקייט פון אידן־ראַט האָט געגעבן א שטויס צו פּריוואָטער איניציאַטיוו פון אַרטאַדאָקסישע אידן, וועלכע עסן נאָר כשר. האָבן זיי געשאפן א באַזונדערע קיך פאַר איבער טויזנט מיטיקן, וועלכע זיינען באַשטאַנען פון צווויי געריכטן מיט ברויט, פאַר א העכערן פּרייז. שפּעטער איז אויך די דאָזיקע קיך געבליבן ביי איין זופ, מיט א העכערן פּרייז.

געזונטהייט־און סאַניטאַרער־אָפּטייל

די קראַנקן באַזאָרגונג איז דורך דעם אידן־ראַט אַרגא־ניזירט געווּאָרן אויפ׳ן מלכה׳שן שטייגער אין מיניאַטור. וועג די גע׳טא איז געשאַפן געווּאָרן, איז דער אידישער שפּיטאָל פון וואַרשעווער גאַס אַריבערגעטראַגן געווּאָרן אויף פאַבריק גאַס, אין צוגעפּאַסטן לאָקאַל פון „טאַז״, אונטער דער אַרדינאַציע פון דעם זעלבן דר. קאָפּלאַן עובדיה, מיטגליד פון אידן־ראַט.

דער שפּיטאָל האָט זיך שפּעטער צעוואַקסן, האָט פאַר־נומען נאָך א לאָקאָל אַנטקעגן איבער, ספּעציעל פאַר קינדער. „טראָפּן־מילך״ פאַר זויג־קינדער. אויסגעהאַלטן אָלץ דורך דעם ספּעציעלן אַפּראָוויזאַציע אָפּטייל בײַם אידן־ראַט. (דאָס הויז אויף פאַבריק גאַס נומער 10, עס איז דאָרט געווען אויך א קימפּעטאַרין שפּיטאָל).

א צווייטער שפּיטאָל פאַר אינפּעקציע קראַנקע, איז גע־שאַפן געווּאָרן אויף יוראָווצער גאַס נומער 7, אין געווע־זענעם לאָקאָל פון יתומים־הויז. און אין זעלביקן הויז געפינט זיך אויך דער סאַניטאַרער אָפּטייל פון אידן־ראַט, אונטער דער אָנפירונג פון יונגן ראַט־מיטגליד, דר. האָלענדערסקי, מיט א שטאָב באַאַמטע, דאָקטוירים און סאַניטאַרן.

אין לאָקאָל פון „לינת הצדק״ אויף ראָזשאַנער גאַס, געפּנט זיך די צענטראָלע אַמבולאַטאָריע, פאַר אַלע מינים קראַנקהייטן, וואו עס אַמטירן א גרויסע צאָל געטאָ־דאָק־טוירים. איטליכער אין זיין שעה. דער וואַרטע־זאַל איז דאָ כמעט שטענדיק פול, די פרעקווענץ זייער שטאַרק. אין לאָקאָל פון „לינת־חולים״ אויף זאַמענהאָף גאַס, האָט זיך גע־פונען די דענטיסטישע אַמבולאַטאָריע און אויך דער עלעקטראָ־טעראַפּישער קאַבינעט. לעצטנס, איז זאַמענהאָף גאַס אַרויסגענומען געווּאָרן פון געטאָ, (נאָך דער בהלה אין נאָוועמבער 1942), זיינען די אַמבולאַטאָריעס פון „לינת־חולים״ אַריבערגעטראָגן געווּאָרן אין „לינת־הצדק״, אין ספּעציעלע צימערן. אין א באַזונדערן לאָקאָל איז איינגע־אָרדנט געווּאָרן א קימפּעטאָרין־היים, וועלכע ווערט גאַנץ גוט באַזוכט.

די פאַבריקן האָבן אָלע באַזונדערע דאָקטוירים און קראַנקן שוועסטער, וועלכע גיבן מעדיצינישע הילף אויפ׳ן אָרט.

מיט׳ן גאַנצן מעדיצינישן וועזן פירט אָן דער געזונט־הייט־אָפּטייל אונטער דער לייטונג פון דעם ענערגישן, גראדליניקן דר. משה קאַצענעלסאָן.

מיט דער פראָגע פון רייניקייט פאַרנעמט זיך דער סאַניטאַר־אָפּטייל בײַם אידן־ראַט, אונטער וועמענס השגחה עס פונקציאָנירן אין געטאָ צווויי בעדער פאַר שוויץ און וואָנעס. אין עפּנטלעכע אָנזאַמלונגען פון מענטשן, און אויך אין געדיכטע וואוינונגען ווערן דורכגעפירט סאַניטאַר־היגיענישע קאָנטראָלן אין די אונטערוועש, און וועג עס איז נויטיק שיקט מען אין צוואָנג־באַד.

די זעלביקע מאַכט וואָס האָט אונז אַריינגעקוועטשט אין חזיר׳שע באַדינגונגען פון לעבן, פאַדערט פון אונז אַבסא־לוטע רייניקייט, ווייל פון שמוציקע געטאָס, — בלבול׳ן זיי — ווערן פאַרשפרייט קלעפּיקע קראַנקהייטן אויך צווישן דער הויכער דייטשער ראַסע. ביאַליסטאָק האָט באַלד אין די ערשטע חדשים זיך ריינגעוואָשן פון דאָזיקן בלבול. אין

אינפעקציע שפיטאל איז קיין פלעק־טיפוס אינגאנצן ניט געווען. און אויב עס איז יאָ געשען אַ פאַל, אַריינגעשלעפט פון און אויסער דער געטאָ, איז דורכגעפירט געוואָרן אַ שטרענג איזאָליאַציע פון גאַנצע הויפן, ביז דער שפעטער־דיקער דעזינפעקציע און אַנטלויזונג. די ארגאַנען פון אידן־ראַט זיינען אויף אַט דעם געביט געווען קאַנסעקווענט.

וויכטיק אינ׳ם דאָזיקן פּרט איז אויך די פראַגע פון אַסעניזאַציע (דאָס אַרויספירן פון אומריינקייטן), וואָס איז לכתחילה דורכגעפירט געוואָרן דורך די זעלביקע פּריוואָטע אונטערנעמער פון פריערדיקע צייטן. האָט עס גע־קאָסט אומגעהויער טייער, ממש איבער די כוחות. עס זיינען אויך נישט געווען געניג טראַנספּאָרט מיטלען, זיינען די אונטערנעמער שטענדיק געווען אונטערשטעליק מיט דער אַרבעט. די באַפעלקערונג איז אויך געוואָרן אָפּגעלאָזט, און דער פּועל־יוצא איז געווען פולע גריבער, אָנגעפאָקטע קלאָזעטן, שמוץ, עיפוש אויף די הויפן און רינשטאָקן אויף די גאַסן. און די סכנה פאַר דער געטאָ איז געוואָרן שרעקלעך גרויס. אַז דער דאָזיקער דראָענדיקער צושטאַנד האָט שוין אָנגעהויבן צו שטאַרק שטעכן אין די אויגן, האָט דער אידן־ראַט איבערגענומען דעם פּראָבלעם אין זיינע הענט. געשאָפן ביי זיך אַן אַסעניזאַציע סעקציע, אונטער דער לייטונג פון א. פורמאַן, וועלכער האָט דעם ענין אַרויס־גענומען פון פריוואָטן רשות און באַשטימט אַ קליינע הוספה אויף די ברויט־קאָרטן. די ריניקונג ווערט דורכגעפירט שוין אינגאַנצן אָן געלט. עס איז באַקומען געוואָרן די דערלוי־בעניש, אַרויסצופירן די פעסלעך אויסער דער געטאָ. די אַרבעט ווערט דורכגעפירט גיך און גרינטלעך. אויך די סמעטניקעס ווערן געוויזשט דורך די פורעס פון אידן־ראַט, וועלכע לייַדיקן זיך שוין אויס אין געטאָ, ערגעץ ביים גרעניץ. אַזוי אַרום איז די פראַגע פון ריינלעכקייט, אין גרונט, געלייזט געוואָרן. עס איז געבליבן נאָך די ריניקונג פון די ברוקן, טראָטוּאַרן, רינשטאָקן, הויפן און טרעפ. דאָס ווערט שוין דורכגעפירט דורך פריוואָט געדונגענע אידישע סטרוזשעס און פאַראַנטוואָרטלעך דערפאַר זיינען די הויז קאָמיטעטן און הויז־פאַרוואַלטער.

דורך דעם איז דער סאַניטאַרער צושטאַנד אין געטאָ אויסערלעך באַפרידיקנדיק. פאַרשטייט זיך, אַז עס איז שווער אַריינצודרינגען אין די בעטגעוואָנט און אונטער־וועש פון די שרעקלעך ענגע דירות. די שארפסטע אויגן פון אידן־ראַט אפּאראט קענען אהינצו ניט אַריינבליקן. דער סאַניטאַרער אַפּטייל פון אידן־ראַט פאַרפלייצט ממש די גאַסן מיט זיינע פלאַקאַטן וועגן ריינקייט און וואַרנונגען קעגן דער סכנה פון לייז. אָבער פראָפאַגאַנדע איז דער שוואַכסטער מיטל אין קאַמף מיט אַ סכנה, אויף וויפל זי ווערט ניט באַגלייט מיט צוואַנג. דערפאַר איז די שטערבלעכקייט אין געטאָ אַ גאַנץ היפשע, מער ווי טאָפּלט לגבי דער נארמאלער צייט, און דער בית־עולם אויף זשאַביע־גאַס איז שוין כמעט פול. פאַרשטייט זיך, אַז די גרעסטע ראָלע דערביי שפּילט די אונטערדערנערונג פון דער באַפעלקערונג, וואָס לעבט אין בעסטן פאַל, אויף ברויט מיט מאַרמאַלאַד, מיט נישט געשמאַלצענע, שיטערע קאַשע, צוגעבראַקט מיט אַ קאַרטאָפל.

אָבער די מורא פאַר דער ענגשאַפט אויפ׳ן בית־עלמין באַאומרואיקט אונז גראד ניט. עס זעט אויס, אַז סיי ווי וועט שוין דאָס דאָזיקע פעלד ניט לאַנג דאַרפן אויפנעמען אידישע מתים. (עס איז ווייזט אויס אַן אילוזיע, אַז נאָך סטאַלינגראַד קומט אַ גיכע מפלה פון דייטש, און אַן אויס־לייזונג פאַר די אידן).

אין געטאָ פונקציאָנירן דריי אַפּטייקן. נאַציאָנאַליזירטע דורך דעם אידן־ראַט, וואָס באַדינען דאָס פובליקום דורך אַלע אַפּטייקערס און פראָוויזאָרן, וועלכע באַקומען דער־פאַר די געווײַנלעכע ברויט־פאַרציע, אַלצאַיינס ווי פאַבריק־אַרבעטער. די פרייזן פאַר רעצעפּטן זיינען זייער הויכע, אָבער אומפאַרמעגלעכע פאַציענטן באַקומען הנחות דורך אַ ספּעציעלער סעקציע פון דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג, וואו ס׳האָט פריער אַמטירט בערמאַן און איצט אַרבעט דאָרט אגושעוויטש — ביידע זייער סימפּאַטישע באַאַמטע מיט גרויס פאַרשטענדעניש פאַר די נויטן פון די מאַסן.

די וואוינונג־אָפּטיילונג

אַ באַזונדער וואוינונג־אָפּטייל ביים אידן־ראַט, אונטער דער לייטונג פון ראַט־מיטגליד מ. שוויף, פאַרנעמט זיך מיט דער דירות פראָגע אין געטאָ. אַלע הייזער זיינען נאַציאָנא־ליזירט און געפינט זיך אין רשות פון אידן־ראַט. די געטאָ איז אויסגערעכנט צו 3 קוואַדראַט מעטער שטח פאַר יעדן באַוואוינער, דאָס איז ניט קיין סך מער ווי אויף דערשטיקט צו ווערן. אָט די מעטערס פאַרטיילט דאָס דער וואוינונג אָפּטייל, וועלכער פירט אַן די עווידענץ פון גאַנצן שטח און גיט אַרדערס אויף צימערן. אַן אַן אַרדער פון׳ם וואוינונג־אָפּטייל טאָר קיינער קיין דירה ניט פאַרנעמען, און ווער עס פאַרנעמט אייגנמעכטיק ווערט דורך דער פאַליצייַ אַרויסגע־וואָרפן.

די דאָזיקע אויפגאַבע איז פאַרבונדן מיט אומגעהויער שווערע פלאַנטערס (דאָס צונויפרופן פון שכנים), אין הגם די באַאַמטע וואַרפן ניט אַן קיין שכנים אַן דער קעגנ־זייטיקער הסכמה, פונדעסטוועגן איז דער דאָזיקער אָפּטייל אַ שטענדיקער „עמק הבכא" און „סלע המחלוקת".

אַ צווייטע סעקציע פון וואוינונג־אָפּטייל פאַרנעמט זיך מיט האַלטן אַרדענונג אין די הייזער און דירות. דערצו איז באַשטימט געוואָרן אַ גרויסער שטאַב פון (190) הויז־פאַר־וואַלטער, וואָס קומען אין נאַענטן קאָנטאַקט מיט אַלע שכנים, קענען איטליכן פערזענליך, גיבן איבער יעדערן זיין ברויט־קאָרטע, מאַנען אויף שטייערן, דערמאָנט וועגן אַלע התחייבותן און טראָגן זייער גרויסע אחריות פאַר׳ן אידן־ראַט. (זייער דעליקאַט איז געווען די פראָגע פון איינמעלדן און אויסמעלדן פון פרעמדע). מיט דער אינסטיטוציע פון די הויז־פאַרוואַלטערס פירן אַן 4 אינספּעקטאָרן ביים וואוינונג־אָפּטייל.

פון איטלעך מעטער פאַרנומענעם שטח צאָלט מען דעם פינאַנץ־אָפּטייל דירה־געלט און אַחוץ דעם אויך אַ ספּעציעלן שטייער דער דייטשער מאַכט, וועלכער ווערט אויך אויפגעמאָנט דורך די הויז־פאַרוואַלטער.

דער ווירטשאַפט־אָפּטייל

אַ היפש אָרט אין דער טעטיקייט פון׳ם אידן־ראַט פאַר־נעמט דער ווירטשאַפּטס־אָפּטייל, אונטער דער לייטונג פון דעם ענערגישן, רירעוודיקן ראַט־מיטגליד אבא פורמאַן. דאָ איז קאַנצענטרירט די ווירטשאַפט פון אידן־ראַט, אָבער דער עיקר דינט עס ווידער קודם־כל דער נויטיקער „מנחה לעשו" (דאָס איז: שוחד פאַר די דייטשן) אַלע מעטאַל־טיילן און ווערט־זאַכן, וואָס געפינען זיך אין געטאָ, שטייען

לכתחילה צו דער דיספאזיציע פונ׳ם אידן־ראַט, אפצוגעבן עס דעם דייטש. און דער ווירטשאפט־אפטייל מאכט שטענדיק זאמלונגען, צי מיט גוטן, צי מיט בייזן. האָט ער פארשיידענע מעבל־שטיק און ווייכע זאכן, כל־ערליי סחורות, קיך־געשיר, שטוב־כלים, אלץ וואס קאן נאר צונוץ קומען אין דער באלעבאטישקייט: און אויף דער פאדערונג פונ׳ם דייטש ווערט עס תיכף צוגעשטעלט. גלייכצייטיק באדינט דער ווירטשאפטס־אפטייל אויך דער סאציאלער באזארגונג, און גיט ארויס מלבושים, בעטגעוואנט און פאר־שיידענע אנדערע זאכן פאר נויטבאדערפטיקע היימלאזע, וואס קומען אראפ אפט הויל־נאקעט.

דער ווירטשאפט־אפטייל האט אויך אן אייגענע ווערשטעי, וואו מען ארבעט אמאל פאר דער דייטשער מאכט, אבער אויך פאר אידישע אייגענע אינסטי־טוציעס. פאראן אויך א נייטערי, וואו זאכן ווערן איבער־גענייט, צוגעפוצט און אויסגעפארטיקט צום געברויך. הונדערטער, אפשר טויזנטער מענטשן אין גטאָ זיינען באנייט און באקליידט דורך דעם ווירטשאפט־אפטייל ביים אידן־ראַט.

די בוי־אָפטיילונג

אין גטאָ בכלל בויט מען ניט. און דאך האט דער בוי־אפטייל פון אידן־ראַט, אונטער דער אנפירונג פון גרויסן בוי־אונטערנעמער, נחמן גאלדפארב (א ראַט מיטגליד), אויסצופירן וויכטיקע פונקציעס. די קהלה׳שע בנינים, די פאבריקן, פארשיידענע לאקאלן פון די אינסטיטוציעס, דער אידן־ראַט גופא אין זיין אייגענעם „פאלאץ", האבן גע־פאדערט זייער א סך ארבעט ביים בויען, איבערבויען, צובויען און פאנאנדערבויען. ניט וויניק ארבעט איז אויך פארן ארום די פארקאנעס ארום גטאָ, וועלכע ווערן אלע־מאל איבערגעשטעלט, אין שייכות מיט פארקלענערן און איבערזוקן די גטאָ. בוי־מאטעריאלן באקומט מען פון דייטש, א קליינעם טייל פון די אידישע הייזער אויסער דער גטאָ, וואס ער האלט אין איין צווואנפן, אין זיין פלאנ־מעסיקער אקציע פון חרוב מאכן די אלטע ביאליסטאק, כדי צו בויען שפעטער אויף איר ארט א נייע, עכט דייטשע ביאליסטאק. אט מיט די צוגעפוילטע, פארפרוכנעוואטע, דורכגעפלאכטענע מיט טשוועקעס ברעטער און באלקעס, ווערן עס דורכגעפירט די בוי־ארבעטן אין גטאָ. מיט עטלעכע חדשים צוריק, ווען עס איז אנגעקומען די פינצטערע, בלוטיקע כמארע אין ביאליסטאקער געגנט (נאוועמבער 1942), האט די דייטשע מאכט געהייסן אויס־בויען עטלעכע צענדליק באראקן צוליב א צווק, וואס איז אין דער עפנטלעכקייט געבליבן אומבאקאנט.

דאס פירט דורך אונזער בוי־אפטייל, אין ראַיאן צווישן טשעפלע, פאלעסקע, פאבריטשנע.

צוליב דער ענגשאפט אין גטאָ, צעפיצלונג פון די דירות און פון די צימערן, האט דער בוי־אפטייל גרויסע ארבעטן, פון צוימען, איבערבויען, און פלאנירונג אויך פאר פריוואט. עס איז אויך אין גטאָ איינגעפירט, אז אנשטאט צו באנוצן די גרויסע אויוונס, וואס באדינען צו צוויי, דריי און פיר צימערן, בויט מען זיך אויס א קליינעם אויוועלע אינ־מיטן צימער, מיט א פליטקעלע פון אויבן. אזעלכע אויוועלעך זיינען געשטעלט געווארן אין די טויזנטער, טייל דורכן בוי־אפטייל און טייל, אלענפאלס מיט זיין דערלוי־בעניש.

דער קולטור־אָפטייל

איינע פון די שענסטע בלעטלעך פון דער טעטיקייט פון אידן־ראַט איז געווען די שאפונג פון שול־וועזן דורך דעם קולטור אפטייל אונטער דער לייטונג פון דעם געווועזענעם לערער פסח קאפלאן. מיט דער ווערבאלער דערלויבענעניש, וואס איז דורך דער דייטשער מאכט געגעבן געווארן די פארשטייער פונ׳ם אידן־ראַט באלד אין די ערשטע „האניק וואכן" פון גטאָ, האט דער דאזיקער אפטייל פון אידן־ראַט געמאלדן די ארגאניזירונג פון אייגענע שולן, צוויי אין צאל. איינע א וועלטלעכע, סינטעטיש פאר אידיש און העברעאיש, און די צווייטע אן ארטאדאקסישע. די ערשטע שול, א קאדוקאציאנעלע, אויף פאבריק גאס 30, האט צונויפ־געקליבן אן ערך 1,600 קינדער, פון קלאסן 1־6, וואס האבן געלערנט אין דריי שיכטן, צוזאמען מיט 39 קלאסן. די צווייטע שול אויף נייי־וועלט 24, האט באדינט אן ערך 500 קינדער אין צווי שיכטן. אינגלאך באזונדער און מיידלאך באזונדער. די שולן האבן ארויסגעטראגן אביסל ליכטיקייט אין גטאָ, ניט געלאזט די קינדער פארווילדעווען ווערן און טאקע דערצויגן זיי אין גייסט פון אידישקייט.

אין נאוועמבער 1942, ווען עס האט זיך אנגעהויבן די בלוטיקע „אקציע" אין ביאליסטאקער פראווינץ און גלייך־צייטיק איז די ביאליסטאקער גטאָ פארקלענערט געווארן, זיינען די שולן געשלאסן געווארן און שוין ניט געעפנט גע־ווארן.

דער זעלביקער קולטור אפטייל האט נאך פריער געשאפן ביי זיך פאך־קורסן צו לערנען אידישע קינדער מלאכות, צוגלייך מיט אלגעמיינע לימודים. עס זיינען געווען קורסן פאר שניידערי, שלאסערי, שוסטערי, זאטלעריי, עלעקטרא־טעכנישע און נאך אנדערע. נאך אן עקזיסטענץ פון עטלעכע חדשים זיינען די פאך־קורסן ארויס אין אייגענעם רשות, האבן זיך אלץ פארברייטערט און פאר־גרעסערט, ביז זיי זיינען פארוואנדלט געווארן אין פאב־ריקן, לויטן מוסטער פון די אנדערע. דער עיקר איז געווען מלאכה, די אלגעמיינע לימודים זיינען כלל אינגאנצן אפגע־שאפן.

עווידענץ־אָפטייל און סטאַטיסטיק

אין א צימערל, אויפן דריטן שטאק פונ׳ם אידן־ראַט בנין, געפינט זיך די עווידענץ, אונטער דער לייטונג פון דר. מ. בערגמאן, וואו די באפעלקערונג ווערט איינגעמאלדן און אויסגעמאלדן, אויף צו באקומען ברויט־קארטן. דארט ווערן צונויפגעשטעלט, לויט דער פאדערונג פון דער מאכט, פאר־שיידענע ליסטעס וועגן דער באפעלקערונג.

אין צווייטן צימער ווערט געפירט, אונטער דער לייטונג פון באקאנטן סטאטיסטיקער, דר. פילעצקי, די סטאטיסטיק פון גטאָ.

אין זעלביקן צימער געפינט זיך אויך די מעטריקאציע פון גטאָ אונטער׳ן אנפיר פון ש. ראווטע.

אינדוסטריע־אָפטיילונג

דער גרעסטער און חשוב׳סטער טייל פון אידן־ראַט איז די אינדוסטריע, וועלכע ווערט אנגעפירט דער רעטונג אנקער פון דער גטאָ, אדער דער צווייג, אויף וועלכן מיר אלע זיצן. אין זכות פון דער ארבעט פאר דער מאכט, לאזט מען אונז לעבן, — זאגן די מאסגיביקע פאקטארן — און

דעריבער מוז די אינדוסטריע אַרגאַניזירט ווערן אויף וואָס אַ בריטערן מאַסשטאָב, כדי מיר זאָלן זיך קענען שיצן אין איר שאָטן. צום דאָזיקן צוועק האָט דער אידן־ראָט געשאַפן אַ גאַנצע ריי פאַבריקן, גרויסע און קלענערע. אַ שוסטעריי, אַ שנייידעריי, טריקאָטאָזש, פילץ, רימעריי, סטאַלעריי, בעדנעריי, סטעלמאַכעריי. אויך אַ גאַנצע ריי פאַך־קורסן: עלעקטראָ־טעכניקער, בערשט־מאַכעריי, קאַרטאָנאַזש; אַ פאַבריק פון שנאַפס, מאַרמעלאַד, קראָכמאַל. דער עיקר אָבער, זיינען די גרויסע פאַבריקן, וואָס אַרבעטן פאַר דער מיליטער־מאַכט און באַשעפטיקן צוזאַמען טויזנטער פון דער געטאָ באַפעלקערונג.

מ׳האָט צוערשט אַרגאַניזירט די אינדוסטריע מיט אויסערגעווײנלעך פרימיטיוו מיטלען: צונויפגעשטעלט פאַרשיידענע האַנט־וועב־שטולן פון ברעטלעך, אַריינ־געשטעלט שפּין־רעדלעך, ווי די אַלטע פויערטעס, געדרייט שטריק מיט הוילע הענט. גלייכצייטיק אָבער האָט מען צונויפגעשטעלט אין געטאָ פאַרשיידענע אַלטע מאַשינען און טיילן פון זיי. אַזעלכע האָט אויך די מאַכט צוגעשיקט פון אויסער דער געטאָ, אַפילו פון נאַענטע שטעטלעך, וועלכע מען האָט חרוב געמאַכט און די אידישע באַפעלקערונג דאַרט אַפגעווישט. מ׳האָט אויך דורך פאַרשיידענע אופנים, אַריינגעצויגן אין דער אינדוסטריע כמעט אַלע מאַשינען, פראַפעסיאָנעלע און פריוואָטע, און עס איז אַוועק אַ היבשע פראַדוקציע מיט גאַנץ ערנסטע באַשטעלונגען פון דער מיליטער־מאַכט.

די אַנפירונג מיט דער אינדוסטריע איז צוערשט איבער־געגעבן געוואָרן דעם יונגן ראָט־מיטגליד, געוועזענעם האַנטווערקער טויער, פּסח מעלניצקי, וועלכער האָט ביי דער אַרגאַניזירונג און לייטונג אַרויסגעוויזן אַ סך שעפּע־רישע איניציאָטיוו, איינפאַל און ענערגיע. אין דער זעלבער צייט איז אין געטאָ אַנגעקומען דער באַפרייטער פון דער סאָוועטישער תפיסה יונגער פאַבריקאַנט פינקל, וועמען עס האָט זיך איינגעגעבן אין משך פון אַ קורצער צייט אַרויס־רוקן זיך פאַראויס דער אַרגאַניזאַציע און שאַפן דעם געהע־ריקן קאַנטאָקט מיט די דייטשע פאַקטאָרן. וועג ער איז אינ־גיכן אַריבער צו אַרגאַניזירן די פריוואָטע דייטשע אינ־דוסטריע פון סטעפן (דער נאָמען פון דייטשן אייגנטימער) אין געטאָ, איז די לייטונג פון דער אידן־ראָט אינדוסטריע ווידער אַריבער צו פ. מעלניצקי. אָבער וואָס מער די אינ־דוסטריע האָט זיך צעוואַקסן, אַלץ גרעסער איז געוואָרן די אחריות און אַלץ שוועראָר די אַנפירונג. און לויט׳ן באַשלוס פון פלענום פון אידן־ראָט, איז אַלס לייטער באַשטימט גע־וואָרן דער אַבמאַן אינזשיניער א. באַראַש, וועלכער האָט זיין אַרבעט אַוועקגעשטעלט אויף אַ בריטן און פעסטן יסוד. יעדע פאַבריק האָט איר דירעקטאָר, גרעסערע פאַבריקן האָבן אויך וויצע־דירעקטאָרן, און דער לייטער אינזש. באַראַש, האָלט אַפּ מיט זיי אַלע פרימאַגן אוידינצן, וועגן דער פראַגראַם פון ווייטערדיקער אַרבעט.

די אידן־ראָט אינדוסטריע פאַרנעמט אַ גאַנצע ריי בנינים. גרויסע און קלענערע, באַזונדערס די שנייידערי, שוסטעריי, טריקאָטאָזש, רימעריי, פילץ און פאַך־קורסן, וואָס באַשעפטיקן צוזאַמען טויזנטער אידישע אַרבעטער און רופן אַרויס אַ גרויסע פאַראינטערעסירונג אין די מילי־טערישע קרייזן, מיט זייער פראַדוקציע. זייער אָפּט פילט זיך, אַז דאָס איז אַ צענטראַלער נערוו פונ׳ם עפנטלעכן לעבן אין געטאָ. עס פונקציאָנירן אויך אין געטאָ די אויבן־דער־מאַנטע סטעפן פאַבריקן, וואָס באַשעפטיקן אַן ערך צוויי טויזנט אידישע אַרבעטער, דערהויפט ביי סטאָלעריי, שניי־דעריי און שוסטעריי. ווי אויך אַ קאָנפעקציע פאַבריק פון לינדע מיט אַ קליינער צאָל אַרבעטער (אויף ראָג יוראָוצער און סעינקעוויטשע גאָסן).

עס זיינען אויך טעטיק צוויי פאַרבליבענע פון די סאָוועטן קאָמבינאַטן, אָדער קאָמפּלעט פאַבריקן, וועלכע שטייען ביים ראַנד פון געטאָ. לויט זייער אָלטער טראַדיציע נאָך פון פאַר דער מלחמה, אַרבעטן דאָרט פוילישע און אידישע אַרבעטער צוזאַמען. די פאָליאָקן קומען דורכ׳ן גאַנג פון אויסער דער געטאָ און די אידן — דורך דער טיר פון געטאָ. און דאָ טרעפט מען זיך אויף אַ „נייטראָלער״ זאָנע. אויך דאָ זיינען באַשעפטיקט אַ פאָר הונדערט אידן (דאָס איז דער ערשטער קאָמבינאַט, ראָג יוראָוצער און פּאָלעסיע גאָס, און 27טע פאַבריק אויף פּאָלנע גאָס). אָבער די הויפט קראָפט פון דעם צענטראָלן פונקט איז אָלץ די אינדוסטריע פון אידן־ראָט, וועלכע דאָמינירט מיט איר מאָסן־כאָראָק־טער און רייכער פראָדוקציע. אַ ריזיקע אויפגאָבע פירט אויס דערביי דער אָפּראָוויזאַציע אָפּטייל ביים אידן־ראָט, וועלכער גיט די פאַרציע 30 דעקאַ ברויט אַ טאָג אָלע פאַבריק־אַרבעטער, ווי אויך די טויזנטער אידן, מענער און פרויען, וואָס פלעגן ניין (אַרבעטן) אויסער דער געטאָ.

אין די פינצטערע בהלה־טעג פון פעברואַר (1943) האָבן די פאַבריקן דערפילט אַ גינסטיקן דינסט, ווייל די צעיושעטע מאַרד־באַנדעס, וואָס האָבן געשניטן מענטשלעכע לעבנס, ווי מען קאָסעט היי, זיינען אַהינצו נישט געקומען, און ווער עס האָט זיך דאָרט געשיצט איז געראָטוועט געוואָרן. דער אידן־ראָט האָט שוין לאָנג פאַר־טראַכט אַ פּלאַן, צו באַשעפטיקן ביי דער אינדוסטריע אַזוי פיל אידן, אַז צוליב זייער זכות זאָל די גאַנצע געטאָ געראָטוועט ווערן.

עס פונקציאָנירט ביי דעם אינדוסטריע־אָפּטייל אַ פערסאָנאַל־אַמט אונטער דעם אָנפיר פון לייטער ליווראָנט, מיט אַ גאַנצער ביורא מיטאַרבעטער, אויף אויפצונעמען אַרבעטער אין די פאַבריקן. ליווראָנט רעפע־רירט אָלע פרימאַרגן פאַר דעם הויפט לייטער אינזש. באַראַש זיינע פאַרשלאָגן און אַן דער באַשטעטיקונג פון הער באַראַש קען קיין אַרבעטער ניט אָנגענומען ווערן. אויך די אַרבעטס־שיינען זיינען אונטערגעשריבן נאָר דורך באַראַש׳ן, אָנדערש זיינען זיי נישט גילטיק. דעם אויפנאַם פון אַרבעטער איז אָפהענגיק פון קוואָנטום באַשטעלונגען, וועלכע זיינען ניט געווען גענוג, כדי דורכצופירן דעם גרויסן פּלאַן. דער אידן־ראָט האָט געפירט פּלאַנמעסיקע, אָנגעשטרענגטע קאָמפּן אויף אָט דעם געביט. האָט אָבער אין דער אָנטשיידענער מינוט (פעברואַר 1943) ניט געקענט ראָטעווען די געטאָ פון דער שרעקליכער מגפה. נאָך דער בלוטיקער שחיטה, איז דער קאָמף באַנייט געוואָרן, און קענטיק מיט דערפאָלג. עס איז אין די לעצטע פאָר וואָכן דורכגעפירט געוואָרן אַ פרישע ריזיקע רעגיסטראַציע פון אַרבעטער אין די פאַבריקן און די צאָל איז שוין דערגרייכט געוואָרן ביז אריבער 17 טויזנט. אַ צאָל, וואָס קען שוין קלעקן אויף צו שיצן די גאַנצע 27 טויזנט קעפּיקע געטאָ (די צאָל איז געשאָצט צו נידעריק).

אָבער די פינצטערע כוחות פון שנאה און מאָרד פירן זייער קאָמף קעגן אונז, און ווער עס ווערט געווינען איז אַ פראָגע פון נאָענטן עתיד.

די געטאָ־אויסשטעלונג

דער קוואַל פון דער געטאָ אינדוסטריע איז געווען די באמת אויסטערלישע געטאָ אויסשטעלונג, אַרגאַניזירט אויסער דער געטאָ דורך דער ציווילער געטאָ פאַרוואַלטונג אין אַ הינטערשטן טייל פון איר אייגענעם לאַקאַל, אויף וואַרשעווער גאַס 3. אין דריי באַשיידענע, פיינע צימערן זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן כל־ערליי אַרבעטן פון דער געטאָ אינדוסטריע. דאָרט האָט מען געזען אַ פּרעכטיק אויסגאַרבעטן כאַמוט, אַ זאָטל, אַ פּאָר שטיוול פּאָר אַ קאַוואַלעריסט, אַ פּאָר וואַליאַקעס, עלעגאַנטע ווייבערישע שיכלעך, כל־ערליי בערשטלעך פּאָר שיך, נעגל, האָר און אַנדערע, זעלטענע, קאָליררייכע, טריקאָטאַזש אויסאַרבע־טונגען. זאַקן, העמשקעס, טיכער, היטלעך, פּודעלעך פון קאָרטאָן, סלויקעס מאַרמעלאַדע, שטריק דיקע און דינע, טאַקעריי און סטאָלעריי־אַרבעטן. לייוועלטענע כאַלאַטן פּאָר סאָלדאָטן אין ווינטער־שלאָכטפעלד (כדי ניט אַרויס־דערקענען זיי אינמיטן שניי), פאַרשיידענע רעקלעך, הויזן פּאָר מיליטער און ציווייל; בכלל אַ רייכער און פאַרשידן־אַרטיקער (בילד) פון באַלעבאָטישקייט און מלחמה מכשירים. אַלץ פאַנאַנדערגעלייגט און אויסגעהאַנגען מיט גרויס קינסטלעריש געשמאַק, דורך דער וואַרשעווער פּלאָסטישער קינסטלערין צענטנערשוואַר, וואָס לעבט אין געטאָ. צוויי אידישע מיידלעך, וואָס רעדן שיין דייטש, האָבן גאַנצע טעג דזשוירירט אין דער אויסשטעלונג, פלעגן אויפ־נעמען די דייטשע באַזוכער, געבן זיי אויפקלערונגען און מאַכן אַ חשק צו וויזיטירן די פאַבריקן גופא, וואו די דאָזיקע אַלע וואונדער ווערן געשאפן.

די דאָזיקע געטאָ אויסשטעלונג, וועלכע איז געווען דער שטאָלץ און צירונג פון דער (דייטשער) געטאָ־פאַר־וואַלטונג, איז געשאפן געוואָרן, פאַרשטייט זיך, לויט אינ־ציאַטיוו און מיטהילף פון אידן־ראַט. האָט עקזיסטירט בערך אַ יאָר צייט און האָט שטאַרק אויפגעהויבן דעם פּרעסטיזש פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ און פון אידן־ראַט, ביז עס איז געקומען דער פינצטערער נאָוועמבער 1942. די פאַר־וואַלטונג איבער דער געטאָ איז אַריבער פון דער ציווייל־מאַכט צו דער געשטאַפּאָ. און זי האָט די אויסשטעלונג גע־שלאָסן. זי איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן ערגעץ אין אַ צימער אין געטאָ, אָבער מער הערט מען פון איר ניט.

דער סעקרעטאַריאַט

אונטן אין צימער 3 פון אידן־ראַט בנין געפינט זיך די קאַנצעלאַריע. אָדער דער סעקרעטאַריאַט פון אידן־ראַט. שעף פון סעקרעטאַריאַט איז געווען די פיל־געבילדעטע פרייליין דר. האָראָוויץ פראַנקע (לעצטערין פון דער העברע־אישער גימנאַזיע, געשטאַמט פון סטאַניסלאָוואָו), וועמענס הויפּט אַרבעט עס איז באַשטאַנען אין שרייבן כל־ערליי דייטשע אויפזאַצן, בריוו און אַנדערע דאָקומענטן פאַר דער מאַכט און פאַר דער עפּנטלעכקייט. דאָ פלעגן אויך ווערן אויסגעאַרבעט פאַסיר־שיינען אויסער דער געטאָ און אויך אין אַנדערע שטעט ווען מען האָט געקענט (ביז נאָוועמבער 1942). דאָ זיינען געהיט געוואָרן די שטעמפלען פון אידן־ראַט, דערהויפּט דער קיילעכדיקער מיטן „מגן־דוד", וואָס באַצירט אַלע דאָקומענטן פון געטאָ. דאָ נעמט מען אויך אַן בקשות, וועגדונגען און רעקלאַמאַציעס צום פרעזידיום פון אידן־ראַט. דאָ ווערן אויך צוגעגרייט די עפּנטלעכע מעל־דונגען אין אידיש. אַרום וועלכע ס׳אַרבעט אַ גרופּע פון דריי אידיש־קענער. געשריבן אַדער רעדאַגירט ווערן די מעל־דונגען דורך פּסח קאַפּלאַן, אונטערגעשריבן אין אַ פראַכט כתב דורך דעם באַקאַנטן וואַרשעווער גראַפיקער און דיכטער ח. גאַלדבערג. אַן אַנטייל אין אָט דער אַרבעט נעמט אויך דער באַקאַנטער וואַרשעווער שול־טוער, פּעדאַגאָג, מחבר פון ספרים, רפאל גוטמאַן. אין רעזולטאַט איז די ריין־קייט פון אידיש אין די מעלדונגען געהיט געוואָרן.

דאָ וועט אויך צונויפגעשטעלט און אָפּגעהיט דער אַרכיוו פון אַלע מעלדונגען און אַנדערע דאָקומענטן פון געטאָ. אַנטקעגן אין צימער נומער 2 זיצט פריילין שפּרונג, וועלכע האָט דעם טעלעפאָן און פירט אויס אויך סעקרע־טאַריאַטישע אַרבעט ביים אָבמאַן אינזשינער באַראַש.

נאָך דער מהומה פון פעברואַר (1943) איז פון סעקרע־טאַריאַט געוואָרן אַ תל: די לייטערין האָראָוויץ האָט זיך גע־נומען דאָס לעבן און ליגט שוין אויפ׳ן בית־עולם. דער קלעפּער פון די מעלדונגען, דער באַקאַנטער גאַזעטשיק, בישקע, איז דערשאָסן געוואָרן מיט זיין ווייב. קיין פאַסיר־שיינען ווערן ניט אַרויסגעגעבן. דער סעקרעטאַר גוטמאַן אַרבעט אַלס שוסטער אין אַ פאַבריק, פאַרשיידענע אַרבעטן זיינען ווי אויסגערונען און אויפ׳ן גרויסן ליכטיקן צימער איז אויסגעגאָסן ווי אַ פאַרשטיינערטער אומעט...

קאָנטראָל־קאָמיסיע

פאַראַן ביים אידן־ראַט אַ קאָנטראָל קאָמיסיע, אונטער דער לייטונג פון ר׳אַט־מיטגליד, דעם באַקאַנטן, פּראָק־טיצירטן און ערלעכן כלל־טוער, יעקב ליפשיץ. די דאָזיקע קאָמיסיע מיט אַ קליינעם שטאָב באַאַמטע, פאַרנעמט זיך מיטן קאָנטראָלירן די טעטיקייט פון די אידן־ראַט־אַרגאַנען. אויף וויפל די באַשלוסן און פאַדערונגען ווערן געזעצ־מעסיק אויסגעפירט (עס קלינגט ווי אַן איראָניע. בכלל פאַר־מאָגט דער גאַנצער אויפזאַץ אַ מיסטעריעזע אילוזיע). די קאָמיסיע פאַרשט, קאָנטראָלירט, שרייבט פּראָטאָקאָלן און דערלאַנגט זיי וואו מען דאַרף. אין דער עפּענטלעכקייט זיינען אירע אויפטוען נישט באַקאַנט.

די פּייערלעשער

די פּייערלעשער קאָמאַנדע, אונטער דעם אָנפּיר פון וויקטאָר בובריק, האָט באַקומען די גרויסע לעש־מאַשין און אַנדערע נויטיקע מכשירים און היט אַפּ די געטאָ פון אַ שרפה. און מסתמא איז עס אויך איר פאַרדינסט, וואָס אין דער געטאָ איז פאַר דער גאַנצער צייט קיין ערנסטע שרפה, אַ חוץ קליניקייטן, נישט געווען. בעת אויסער דער געטאָ איז איינמאָל פאַרגעקומען אַ שרפה אין אַ פאַבריק, מיט עטלעכע און צוואַנציק קרבנות — פאַליאַקן. אַ גרויסע אַרבעט האָט די פּייער־קאָמאַנדע געהאַט, וועו די סאָוועטן האָבן איינמאָל אין מיטן נאַכט, געמאַכט אַן אָנגריף אויף ביאַליסטאָק. געטראָפן גראד אין געטאָ און מיט צוויי באַמבעס צעשטערט אַ הויז אויף קופיעצקע 35 און דער־הרג׳עט 28 אידישע נפשות.

די עלעקטרי אין געטאָ

צווישן די זאַכן פון ערשטער נויטוועניקייט פאַר דעם קולטור־מענטשן ווערן געריכטע אויך: עלעקטרי, וואַסער, זייף, און סאָדע. בפרט נאָך אין דער ענגשאַפט און שמוצי־קייט פון אונזער געטאָ־שטייג, וואו מען לעבט צונויפ־

געקוועטשט קאָפֿ אויף קאָפֿ און קיין נאָפּט און ליכט איז ניט בנמצא, סיידן פֿאַר לעגענדאַרע פֿרייזן. וועג מיר זיינען אַריין אין געטאָ, איז דער פֿרייז פֿאַר עלעקטרי געווען, נאָך פון דער סאָוועטישער צייט 20 קאָפּיקעס אַ קילאָוואָט און פון וואָסער 70 קאָפּיקעס אַ פּעס־מעטער. האָט אָבער די דייטשע מאַכט באַלד אַראָפּגעזעצט דעם רובל ביז איין צענטל פון דייטשן מאַרק, און אַ חוץ דעם באַשטימט נייע פֿרייזן. אַזוי אַז עס איז שוין געווארן דער פֿרייז פֿאַר עלעקטרי 9 רובל (5 מאָל טייערער) און וואָסער 5 רובל. דאָס איז געווען פֿאַר דער געטאָ אַ קאַטאַסטראָפֿע. און געווען איז עס פֿאַר אידן אַ ספּעציעלע קאָנטריבוציע, ווייל אויסער דער געטאָ, פֿאַר פּאָליאַקן, איז דער פֿרייז געווען אַ העלפט.

זייער שווער און לאַנגע קאַמפֿן האָט עס געקאָסט דעם אידן־ראַט, ביז אים האָט זיך איינגעגעבן, צו רעדוצירן די פֿרייזן אויף דער העלפט, ווי אויסער דער געטאָ. און דערביי איז מען געבליבן. נאָר ביני־לביני האָט דער לעבן מיט זיין אייזערנעם כוח, געוואָרפן דעם מאָרק אין „שאול תחתית" אַריין (דער רובל איז שוין געווען פֿאַרשוואונדן) און איצט קאָסט עלעקטרי 50 פּעניג און וואָסער אויך גראָשנס. און מיר קענען עס נוצן מיט דער בריטיש האָנט און עס באַ־שווערט לחלוטין נישט אונזער בודזשעט. אָבער סיי ווי האָט דער אידן־ראַט דערביי אַ גרויסע הכבדה, ווייל די דייטשע מאַכט האָט נישט צו טאָן מיט איינצלנע געברויכער. זי שיקט אַריין דעם אידן־ראַט דאָס פּעקל רעכענונגען און ער מוז אין משך פון אַ קורצן טערמין, בלויז אַ פֿאַר טעג, איינצאָלן אַ סך טויזנטער מאַרקן, אויפמאַנענדיק ביי דער געטאָ באַפעלקערונג מיט גרויס שווריקייט, גראָשנס. דער אידן־ראַט דערפילט די דאָזיקע אויפגאָבע בשלימות און העכערט דערפאַר אַ פּראָצענט אינקאָסט. דער עולם צאָלט און איז צופֿרידן.

די פּראָגע פון זייף איז אין געטאָ זייער קאָמפּליצירט. ווייל דער דאָזיקער אַרטיקל פּעלט, כידוע, ביי די דייטשן גופא. אָבער אַ געוויסן ערזאַץ־זייף, וואָס מאַכט אַ מידלינג, באַקומט דער אידן־ראַט אַ היפּש מאָס און נאָך מער באַ־קומט מען אַ דייטשן וואַש־פולוועך. ווערט עס פֿאַרטיילט צווישן די באַאַמטע און אויך די באַפעלקערונג באַקומט עס.

אָט דאָס איז אין קורצן די כאַראַקטעריסטיק פון אידן־ראַט אין ביאַליסטאָקער געטאָ, געשריבן פון באָבאַכטער בלויז אויפֿן יסוד פון איינדרוקן, אָן שום דאָקומענטלעכע פֿאַרשונגען.

דער טויט פון פּסח קאַפּלאַן

אין אַ בריוו וואָס רפאל רייזנער האָט צוגעשיקט צו דער „ביאַליסטאָקער שטימע" (מאַי־יוני 1946), האָט ער איבערגעגעבן פֿאַלגענדע פּרטים וועגן דעם טויט פון פּסח קאַפּלאַן:

וועג ס'איז אויסגעבראָכן די „אקציע" פון 5טן פעברואר 1943, האָט זיך פּסח קאַפּלאַן געפונען בא זיך אין אַ באַהעל־טעניש, נאָר די לופט איז דאָרטן געווען ממש דערשטיקט צו ווערן. האָט ער זיך באַנאָכט געפּרואווט אַרויסכאָפּן שעפּן אָביסל פּרישע לופט, האָט ער זיך באַלד פֿאַרקילט. אויפֿן דריטן טאָג פון דער שחיטה האָט ער באַקומען די מעגלעכ־קייט צו געפינען זיך אין דער פֿאַבריק, וואו זיין עלטסטע טאָכטער, סאַניע, האָט געהאָט אַ פֿראָנטוואָרטלעכן אָמט. אין די געטאָ־פֿאַבריקן האָבן זיך געמעגט געפינען די אַרבע־טער וואָס האָבן אין זיי געארבעט פֿאַר דער שחיטה און זיי האָבן דאָרט געהאָט שוץ, ניט אַרויסגעפירט צו ווערן קיין טרעבלינקע. אויף אַזאַ אופן האָט פּסח קאַפּלאַן, דורך זיין טאָכטער געפֿאָסן פונ'ם זעלביקן שוץ, וואָס אַלע אַרבעטער. אויך איך מיט מיין פֿאַמיליע האָבן זיך געפונען אין דער זעלביקער פאַבריק. אָבער פּסח קאַפּלאַן, וואָס איז געווען קראַנק און אַרומגעגאַנגען מיט היץ, איז געלאָפֿן פון פענצטער צו פענצטער, פֿאַרוואָס ס'האָט געקומט אַ קויל אין קאָפֿ, צו זען ווי אַזוי ס'זעט אויס די טויטע גאַסן, און ווי אַזוי ס'ווערן געפירט די צום טויט־פֿאָר'משפט'ע אידן. די בילדער זיינען געווען שרעקלעכע. גרופּעסווייז האָט מען געפירט 30 אַדער 40 און ניט זעלטן אפילו 100, אין גרעסטן טייל פרויען, קינדער און אַלטע לייט. איינער האָט דעם אַנדערן געהאָלטן אונטער'ן אָרעם, קוים וואָס זיי האָבן געשטעלט אַ טראָט, אויסגעמוטשעט און האַלב־טויטע פון די עטלעכע טעג ליגן אין די באַהעלטענישן. און טאָמער האָט איינער פון די אומגליקלעכע ניט געקענט מיטמאַכן דעם וועג, איז ער באַלד אַרויסגעפירט געווארן פון דער ריי און ער ליגט שוין אַ דערשאָסענער. אַזוי האָבן די נאַצי־גזלנים אין פֿאַרלויף פון דער וואָך, וואָס האָט געדויערט די שחיטה, איבער־געלאָזט דערשאָסענע אידן אויף די ביאַליסטאָקער גאַסן העכער טויזנט. פּסח קאַפּלאַן האָט עס געזען מיט די אויגן, האָט ער זיך קיין אָרט ניט געקענט געפינען און געהאָלטן אין איין רעדן צו זיינע פריינט און באַקאַנטע, אַז ער וועט עס ניט אויסהאַלטן. — „געדענקט", האָט ער גערעדט צו זיי — „אַז וועג ס'וועט קומען די שעה פון נקמה, זאָלט איר זיי באַצאָלן ווי זיי האָבן פֿאַרדינט".

נאָך דער גרויזאַמער שחיטה איז שוין פּסח קאַפּלאַן געלעגן אין בעט, געוואָרן אויף אַ פֿאָר וואָכן בעסער, זיך ווידער געלייגט אין בעט און דעם מאָל זיך שוין ניט געקענט אויפהויבן. ער איז געשטאָרבן מיט אַ קללה אין זיין מויל אויף היטלער'ס דייטשלאַנד.

ס'איז פֿאַר'ן חשובֿ'ן נפטר איינגעאָרדנט געווארן אויפֿ'ן חשבון פון אידן־ראַט זייער אַ גרויסע לוויה, וואָס די געטאָ האָט נאָך ביז דאָמאָלס ניט געזען. מ'האָט אים געווואָלט מספּיד זיין, אָבער די ס.ס. וואָך, וועלכע האָט זיך געדרייט אַרום בית־עולם־פֿאַרקאָן, האָט געשטערט. דער פיל־טויזנט־קעפּיקער עולם, וואָס איז געגאַנגען אַפּגעבן דעם לעצטן כבוד איר חשובֿ'ן נפטר, איז אַוועקגעגאַנגען מיט צע־בראָכענע הערצער, וואָס זי האָט פֿאַרלוירן אַזאַ פערזאָן, וואָס האָט געקענט שפּעטער פֿאַראייביקן דאָס שרעק־לעכסטע, וואָס איז ביז אַהער אין דער אידישער געשיכטע געשען. קיין צווייטער פּסח קאַפּלאַן איז ניטאָ. ערע זיין אַנדענק!

טרויעריקע דאַטעס פון חורבן און פאַרניכטונג פון ביאַליסטאָקער אידנטום און דעם ישוב

פרייטאָג, ד' תמוז, תש"א, דעם 27־טען יוני, 1941

די נאַצישע וואַנדאַלען זיינען אַריינגעקומען אין ביאַליסטאָק און נאָך דעם זעלבען טאָג צוזאַמענגעשלעפט 2000 אידען אין דער גרויסער שוהל און זיי דאָרט לעבעדיגערהייט פאַרברענט צוזאַמען מיט דעם מקום קדוש אין שטאָט.

אין דער כראָניק פון חורבן ביאַליסטאָק זיינען די קרבנות פון יענעם טרויעריגען טאָג באַוואוסט אַלס די „פרייטאָגדיגע".

דאָנערשטאָג, ח' תמוז, תש"א, דעם 3־טען יולי, 1941

האָבען די מערדער דערשאָסען 300 אידען, די שטאָטישע אינטעליגענץ, אין דאָרף פּעטראַשע, בייַ ביאַליסטאָק.

יענע קדושים זיינען באַוואוסט אַלס די „דאָנערשטאָגדיגע".

שבת, י"ז תמוז, תש"א, דעם 12־טען יולי, 1941

יענעם „שוואַרצען שבת" האָבען די דייטשע רוצחים פאַרשלעפט 5000 ביאַליסטאָקער אידען אין אַ פאַרניכטונגס־לאַגער אויסער דער שטאָט, און זיי דאָרט אומגעבראַכט.

די קרבנות פון אָט דער שוידערליכער עקזעקוציע זיינען באַוואוסט אַלס די „שבת'דיגע".

פרייטאָג, ח' אָב, תש"א, דעם 1־טען אויגוסט, 1941

האָבען די ווילדע נאַציס אויפגעשטעלט די ביאַליסטאָקער געטא, וואוהין זיי האָבען אַריינ־געשפּאַרט 60,000 אידען.

תשרי, תש"א — סעפּטעמבער־אָקטאָבער, 1941

האָבען די דייטשע הענקער פאַרשיקט 6,000 ביאַליסטאָקער אידען קיין פּרוזשאַנע אויף צוואַנגס־אַרבעט, וואו זיי זיינען שטאַרק געפּייניגט געוואָרען.

כסלו, תש"ג — נאָוועמבער, 1942

דאַן זיינען דורכגעפירט געוואָרען די מאַסען־עקזעקוציעס פון די אידען פון די אַרומיגע שטעט און שטעטלאָך, און עס איז אָפּגעווויסט געוואָרען די שיינע אידישע ביאַליסטאָקער פּראָווינץ מיט אירע 200 טויזענט אידען.

ל' שבט, תש"ג — דעם 5־טען פעברואַר, 1943

האָט זיך אָנגעהויבען די ערשטע ליקווידאַציע פון דער ביאַליסטאָקער געטא, ווען 12,000 אידען זיינען פאַרשיקט געוואָרען קיין טרעבלינקע.

ט"ו אָב, תש"ג — פון 16־טען ביז דעם 23־טען אויגוסט, 1943

איז פאַרגעקומען די ענדגילטיגע ליקווידאַציע פון דער געטא, וואו עס איז אויך אָנגעגאַנגען דער העלדישער ווידערשטאַנד פון די אידען אין דער ביאַליסטאָקער געטא געגען די רוצחישע באַדריקער, און אין אָט דער טרויעריגער, אָבער אינגאַנצען אָפּגעווויסט גע־וואָרען די געטא פון דער אויבערפלאַך פון דער ערד. דער ווידערשטאַנד איז דערשטיקט געוואָרען אין דעם מאָרך און בלוט פון די פאַרבליבענע 40,000 קדושים, און אידיש ביאַליסטאָק איז פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין איין גרויסער חורבה פון אַש און שטויב.

אָט דאָס איז דער טרויעריגער סך־הכל פון אַ בליהענדער שטאָט און אירע אידען, וועלכע איז געווען אין פאַרשוואונדען אין אָפּגרונט פון דער גרעסטער רשעות און פאַרברעכען אין דער געשיכטע פון דעם מענטש־ליכען מין. בלויז אַ קאַלטער שטיין איבער אַ מאַסען־קבר וויים צו דערציילען אין שטום־לשון וועגען דער גרויסער, שרעקליכער טראַגעדיע.

ניט אָפּגעמאַכט איז אָבער דער אָנדענק פון אונזער ליבער ביאַליסטאָק און אירע הייליגע קדושים אין אונזער זכרון און אין אונזערע הערצער. אייביג וועלען מיר זיי דערמאָנען מיט שטאָלץ און יראת הכבוד.

זאָל דערייבער אָט די בילדער־גאַלעריי זיין אונזער מצבה פאַר דעם גרויסן און געדעכטניש פון אונזער חיימשטאָט און לאָנדסלייט, וועלכע האָבען אונז — אין הורבן און טויט — אָנפאַרטרויט די ירושה פון **לעבן**, די צוואה — וויטער צו ציהען די גאָלדענע קייט פון ביאַליסטאָק אין אַלע ישובים איבער דער גרויסער, גאָרער וועלט.

כבוד זייער נאָמען, עהרע זייער אָנדענק!

עס קומט דער טראַגישער סוף

פון אַנהויב, ווען דאָס לעבן אין געטאָ האָט זיך „נאָרמאַליזירט", האָט עס אויסגעזען אַז די שווערע צייט וועט אַדורך אפשר אָן באַזונדערע גזירות פאַר די אידן. מען האָט זיך איינגערעדט, אַז צוליב דעם וואָס די נאַציס דאַרפן האָבן די פראָדוקציע, וואָס אידן האָבן מיט צוואַנג אויסגעאַרבעט אין און אויסער דער געטאָ, וועט מען אויך די אידן לאָזן צורו, אויפ'ן אָרט. אין יענער צייט זיינען שוין אָנגעקומען גרוסן פון אָרום ביאַליסטאָק, טרויעריקע גרוסן פון אַנטלאָפענע אידן, אין וועלכע עס איז איבערגעגבן געוואָרן ניט בלויז וועגן שווערע גזירות פאַר אידן אומעטום אָרום דער געגנט, נאָר אויך וועגן דעם, אַז אידן פון די קלענערע ערטער וועלן אַרויסגעפירט. עס איז אמת, אַז פון אָנהויב האָט מען ניט געוואוסט וואוהין די נאַציס פירן אַרויס און טרייבן די אידן פון די אָרומיקע שטעט און שטעטלעך. דאָך אָבער האָט מען געוואוסט צו דערציילן, צווישן זיך אין דער שטיל, אַז דער וועג פון אָזעלכע אַרויסגעפירטע אידן פירט צום אומקום. די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן דאָך שוין אויך געהאַט דערפאַרונג פון פריער, וועו עס זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן טויזנטער אידן, וועמען מען האָט שוין קיינמאָל ניט אָנגעזען.

דאָך אָבער, ווי געזאָגט, האָבן די אידן פון אָנהויב אין געטאָ ניט געוואָלט גלויבן, אַז אויך מיט זיי, דאָס הייסט די אידן אין ביאַליסטאָק, וועט פאַסירן ענלעכעס. עס דאַרף געזאָגט ווערן, אַז אויך דער אידן־ראַט, וואָס איז געשאָפן געוואָרן מיט דריי וואָכן פריער פאַר'ן גרינדן די געטאָ, האָט געמאַכט באַמיאונגען אָפצושרייען פאַרשיידענע גזירות. ווי עס האָט זיך שפעטער אַרויסגעוויזן האָבן די פירער פון דעם אידן־ראַט, אָלענפאַלס א טייל פון זיי, געוואוסט אַז די נאַציס גרייטן אַרויסצופירן אידן אויף דעפאָרטאַציע. די פירער פון דעם אידן־ראַט האָבן אפילו דורך פאַרשיידענע וועגן, פון אָנהויב, אָזעלכעס אָפגעשלעפט. דאָס אָלץ האָט אָבער ניט געהאָלפן צעשטערן די נאַצישע פלענער ווי דאָס איז אָנגעצייכנט געוואָרן פון היטלער'ן, דער טייוולאָנישער פלאָן פון פאַרניכטן די אידן אפילו אויך יענע, פון וועמען עס איז ביז צום סוף אַרויסגעפרעסט געוואָרן זייער כוח און געזונט, וואָס האָט געאַרבעט פאַר דער היטלעריסטישער קריגס־מאַשין און וואָס האָבן אויך געבראַכט גרויסע נוצן דער באַפעלקערונג אין היטלער־דייטשלאַנד.

מיטאָמאָל האָבן זיך פאַרשפרייט קלאָנגען, אַז די נאַצים גרייטן זיך אַרויסצופירן א געוויסע צאָל אידן פון דער ביאַליסטאָקער געטא אין אָן אומבאַקאַנטער ריכטונג. מען האָט צו דעם צוגעגעבן, אַז די היטלעריסטן גרייטן זיך דאָס צו טאָן מיט'ן אויסרייד, ווייל אין געטאָ איז אָן ענגשאַפט, עס זיינען דאָרט צונויפגעפרעסט צו פיל מענטשן, וואָס קען מיט זיך ברענגען קראַנקהייטן און עפּידעמיעס. קורץ נאָכדעם ווי עס האָבן זיך פאַרשפרייט די קלאָנגען, איז דאָס טאָקע אויך געוואָרן א טרויעריקע ווירקלעכקייט. פאַר ראש השנה אין יאָר 1941, האָט דער אידן־ראַט באַקומען אָן אָנווייזונג פון דער געשטאַפּאָ, אַז אָרום צוועלף טויזנט אידן וועלן מוזן פאַרלאָזן די געטאָ. עס האָט געהייסן, אַז די דאָזיקע אידן וועלן אַרויסגעפירט ווערן מיט אויטאָבוסן און פאַר דעם וועט נאָר דאַרפן באַצאָלן דער אידן־ראַט. עס איז דערביי צוגעגעבן געוואָרן, אַז די אַרויסגעפירטע וועלן מיט זיך קענען מיטנעמען זייערע זאַכן.

וועגן דער דאָזיקער פרישער שווערער גזירה — האָט שפּעטער דערציילט רפאל רייזנער אין זיין בוך „דער אומקום פון דעם ביאַליסטאָקער אידנטום" — איז גלייך צונויפגערופן געוואָרן א ספּעציעלע זיצונג פון דעם אידן־ראַט. די זיצונג איז געווען א לאַנגע און פיינלעכע, ווייל מען האָט געדאַרפט באַשליסן ווער עס זאָל אַריינגענומען ווערן אין די צוועלף טויזנט אידן, וואָס מוזן פאַרלאָזן די געטאָ. דער אידן־ראַט און זיינע באַאַמטע, איז דערביי אָנגעוויזן געוואָרן, זיינען ניט אַרונטערגעפאַלן אונטער דער פאָדערונג. אויך די יעניקע אידן וואָס האָבן געאַרבעט אויסער דער געטאָ, זיינען ניט געווען צווישן די, וועלכע האָבן געדאַרפט דאָמאָלט פאַרלאָזן ביאַליסטאָק. עס זיינען געקומען אין באַטראַכט ביי דעם פלאָן בלויז די אידן אין געטאָ, וואָס אַרבעטן ניט. עס איז פאַר די פירער פון דעם אידן־ראַט געווען ניט לייכט צו לייזן דאָס דאָזיקע פראָבלעם פון אויסקלויבן די ערשטע צוועלף טויזנט אידן, וועמען די נאַציס האָבן געגרייט אַרויסצופירן פון ביאַליסטאָק. האָבן די אידן־ראַט פירער צום סוף געפונען א לייזונג, אַז צווישן די ערשטע, וואָס דאַרפן אַרויסגעשיקט ווערן צווישן די צוועלף טויזנט אידן, זאָלן זיין די אַרעמע מענטשן. נאָכדעם ווידער, זאָלן קומען די יעניקע אין געטאָ וואָס וואוינען אין די אַלגעמיינע וואוינונגען צוזאַמען, וואָס איז באַקאַנט געווען אַלס „קאָלכאָזן". און פאַר די איבעריקע, וואָס וועט נאָך פעלן צו דער צאָל פון צוועלף טויזנט, וועט מען צונויפשטעלן ליסטעס לויט'ן אלף־בית.

ווי נאָר דער דאָזיקער באַשלוס איז דערגאַנגען צו דער עפּנטלעכקייט, האָט ווייטער פאַרשריבן רייזנער, האָבן די ניט אַרבעטנדיקע אָנגעהויבן זוכן וועגן און מיטלען ווי אַזוי זיך אַרייַנצובאַקומען צווישן די יעניקע, דאָס מיינט אויך אַרבעטנדיקע, וועלכע ווערן ניט געגרייט אַרויסגעשיקט צו ווערן. געווויסע אידישע אָנפירער פון די אַרבעטער גרופּעס וואָס האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקומען אַרבעטס־באַשטעטיקונגען פון אויסער דער געטאָ פאַר קליינע סומעס געלט, ביי זייערע דייטשע מייסטערס, אפילו אויך אינגאַנצן אָן אָפּצאָל, האָבן פאַר אָזעלכע „שיינען" געגומען גרויסע סומעס געלט אפילו ביי די אַרעמע אידן. פאַר אָזא שיין פּלענן די דאָזיקע פאָדערן פון צען ביז 25 דאָלאַר, וואָס אין יענער צייט איז דאָס פאַר די אַרעמע געווען א גרויסער פאַרמעגן. געווען אויך איינצלנע און ניט פאַראַנטוואַרטלעכע באַאַמטע פון דעם אידן־ראַט, וועלכע האָבן פאַרקויפט באַשטעטיקונגען פון דעם אידן־ראַט און פאַר דעם אויך געגומען גרויסע סומעס געלט. ניט אָלע, די מערסטע טאָקע אַרעמע מענטשן אין געטאָ, האָבן געוואוסט ווי אָזוי, צו וועמען און ביי וועמען, מען קען דערגרייכן אָזעלכע באַשטעטיקונגען. און דער עיקר, אָזעלכע מענטשן האָבן אויך ניט געהאַט דאָס נויטיקע געלט צו באַצאָלן. „מען דאַרף געדענקען, אַז דרייסיק פראָצענט פון די ביאַליסטאָקער אידן זיינען צוליב דער ריזיקער שריפה ביים אַריינמאַרש פון די נאַציס, געבליבן אפילו אָן א העמד אויפ'ן לייב. טא פון וואַנען האָבן זיי געקענט האָבן א מעגלעכקייט

צו שאַפן 25 דאָלאַר? זיינען טאָקע אַט די אומגליקלעכע געווען זייער פאַרביטערט אויף די יעניקע אידן, וועלכע האָבן געוואָלט רייך ווערן אויפֿן חשבון פון צווייטנס אומגליק. עס האָט אָבער קיין זאַך ניט געהאָלפן און די מערסטע פון זיי זיינען טאָקע געווען די קרבנות פון ערשטן גירוש ביאַליסטאָק. אויך די פרויען און קינדער פון די „שבת־דיקע", וואָס זיינען געווען אומבאַהאָלפן און אין גרויס נויט, האָבן פאַרנומען אַ זייער גרויסן אָרט צווישן די אַרויסגעשיקטע".

אין טאָג פון ערב ראש השנה, אין יאָר 1941, האָבן אַ גרויסע צאָל אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ באַקומען אויפפאָדערונגען פון דעם אידן־ראָט, אַז צומאָרגנס, אַזייגער אַכט פרי, דאַרפן זיי זיך צושטעלן מיט זייערע פּעקלעך אין די הענט אויפֿן וויזוואָלעניע־פּלאַץ, דאָרט וואו עס איז געווען די רוסישע צערקווע, פון וואַנען מען וועט אָפּגעשיקט ווערן קיין פּרוזשענע. מען האָט ניט געגלויבט, אַז די נאַציס וועלן דערפירן די אידן לעבעדיקע. און אויב וועלן די אידן יאָ אָנקומען אויפֿן פּלאַץ, האָט מען פאַראויסגעפילט, זיינען זיי פאַראורטיילט אויף אַ הונגער־טויט. די אָרויס־געפופענע אידן האָבן זיך צוגעשטעלט אויף דעם אָנגע־וויזענעם אָרט און אין דער באַשטימטער צייט, מיט אָביסל אָרעמקייט אין זייערע הענט. דער טרויער ביי די יעניקע אידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן דאָמאָלט דערהאָלטן די דערמאָנטע אויפפאָדערונגען פון דעם אידן־ראָט, וואָס איז צו יעדן געבראַכט געוואָרן פון דער אָרדענונגס־דינסט, אָט דער טרויער איז געווען גרויס. די נייעס וועגן די אָרויסגע־רופענע אידן, האָט זיך אויך גלייך פאַרשפרייט אין דער גאַנצער געטאָ. דאָס האָט געמאַכט אַ שרעקלעכן איינדרוק, עס האָט אָנגעוואָרפן שרעק און אָ פּאָניק ביי יונג און אַלט.

מען האָט מיטאָמאָל דערפילט, אַז עס איז דער אָנהויב פון דעם סוף.

דער אָפּקלאַנג אין ארץ־ישראל

אין סוף חודש אָקטאָבער 1942, וועלן די אידן אין ביאַליסטאָק זיינען געווען פאַרשפּאָרט אין דער דאָרטיקער געטאָ און געווען אָרומגערינגלט פון ליידן און פיין, האָט פאָסירט אַן אומגעווײנלעכע זאַך. עס איז געלונגען אַ אידישער פרוי זיך אָרויסצורייסן פון געטאָ, וועלכע האָט זיך נאָך וואָגלענישן דערשלאָגן קיין ארץ־ישראל. ביים אָנקומען קיין תל־אביב איז די דאָזיקע אָהינצו אָנגעקומענע פרוי באַ־לאָגערט געוואָרן פון דאָרטיקע ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע האָבן געוואָלט הערן אַ לעבעדיקן גרוס פון זייער היים־שטאָט. זיי האָבן געוואָלט וויסן וואָס עס איז מיט זייערע נאָענטע און מיט אָנדערע פאַרשפּאָרטע אידן אין געטאָ. וועו די פרוי האָט זיך אָביסל באַרואיקט נאָך איר אומגע־ווײנלעכער רייזע און נאָכדעם ווי מען האָט איר געהאָלפן זיך איינאָרדענען אין תל־אביב, האָט זי אָנגעהויבן דער־ציילן. די פרוי האָט איבערגעגעבן אַ לעבעדיקן, טראָגישן גרוס פון די אידן אין ביאַליסטאָק, וועלכע זיינען דאָן געווען אונטער'ן יאָך פון די היטלעריסטישע מערדערס.

וועגן דעם אָלעם, וואָס די דאָזיקע פרוי האָט דער־ציילט, האָט דאָמאָלט דער קאָרעספּאָנדענט פון „פאָר־ווערטס", אין פּאָלעסטינע (ארץ־ישראל), מנחם טרייסטער, באַשריבן אין זיינעם אַן אָרטיקל. דאָס אַלץ איז איבער־געדרוקט געוואָרן, אין סאָמע ברען פון דער מלחמה, אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע" (נומער 219, פעברואַר 1943), אין ניו יאָרק. דאָס איז געווען צום ערשטן מאָל וועו די אידישע וועלט האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם גורל און ליידן פון די אידן אין ביאַליסטאָק. אין דער דערמאָנטער באַשרייבונג, וואָס די „ביאַליסטאָקער שטימע" האָט דאָן אָפּגעדרוקט אונטער'ן קאָפּ „צווישן לעבן און טויט ביי די נאַציס אין ביאַליסטאָקער געטאָ", איז צווישן אַנדערעס דער־ציילט געוואָרן:

ביסלעכווייז אָנטפּלעקט זיך דאָס בילד פון ביאַלי־סטאָק. ניטאָ מער דער יעניקער אינדוסטריעלער צענטער, וואו אידן, אָרבעטער און פאַבריקאַנטן, האָבן געפירט אַ לעבן פון ווירדיקע און פּרייַ מענטשן. נישטאָ מער דאָס אידישע ביאַליסטאָק מיט אירע אינסטיטוציעס, פּראָפּע־סיאָנעלע אָרגאַניזאַציעס, ביביליאָטעקן און שולן. דאָס אידישע ביאַליסטאָק אָרבעט אַפּנים מער וויי פאַר דעם קריג, אין דריי שיכטן, אָן אויפהער, מיט דער גרעסטער פּאָרע, מיט'ן לעצטן אָטעם. אָבער דאָס איז די אָרבעט פון פערציק טויזנט אידישע קנעכט, וועלכע האָבן געבראַכט אין באַ־וועגונג אַלע וועב־שטולן און אַלע מאַשינען פאַר דעם פּרייז פון אַ ביסן ברויט, אַ טעלער זופּ און דאָס רעכט נאָך צו דערהאַלטן זיך ביים אָרימען פינצטערן לעבן. אָבי צו לעבן!... און וואָס דאָס לעבן איז שווערער, און וואָס די פאַרפאַלגונגען זיינען שטאַרקער, איז דער ווילן צו דער־האַלטן זיך ביים לעבן גרעסער... און דאָס געשפּענסט פון גירוש טרעט דערווייל ניט אָפּ, און די שקלאַפן פון היטלער'ן אָרבעטן און שטיקן אין זיך די שרעק פאַר דעם שוידער־לעכן מאָרגן.

וועגן דער פאַרברענטער גרויסער שוהל, דעם 27טן יוני 1941, וואָס די נאַציס האָבן דורכגעפירט גלייך ביי זייער אָריינקומען אין ביאַליסטאָק און וואו עס זיינען אומגע־קומען אָרום צוויי טויזנט אידן, האָט די געקומענע פרוי קיין ארץ־ישראל דערציילט, אַז וועו די הייזער האָבן געברענט האָבן אידן אָרום דעם „שוהל־הויף" אָנגעהויבן לויפן פון די הייזער, כדי זיך צו ראַטעווען. אָבער זיי האָבן זיך אָנגע־טראָפן אויף היטלעריסטישע סאַלדאַטן, וועלכע האָבן די אידן אָפּגעשלאָסן אין די אָרומיקע קליינע געסלעך. מען האָט געוואָרט מיט טויט־שרעק צו זען וואָס עס וועט זיין. דאָן האָבן די היטלעריסטן אָריינגעטריבן די אידן אין שוהל אָריין. די מערדערס האָבן דערביי געזאָגט צו די אידן: „דאָס האָבן די באַלשעוויקעס אונטערגעצונדן אייערע הייזער, אָבער מיר וועלן אייך ראַטעווען. גייט אָריין אין דער גרויס־סער שוהל, דאָרט דאָנקט גאָט פאַר דעם גרויסן נס".

ווי באַקאַנט, זיינען די אַן ערך צוויי טויזנט אידן אומגע־קומען אין די פלאַמען, וואָס האָבן געבושעוועט אין דער שוהל. אויך דאָס גרויסע געבעט־הויז איז געוואָרן חרוב.

איבערגעבנדיק וועגן דעם לעבן פון די אידן אין געטאָ,

האָט די געקומענע פרוי פון ביאַליסטאָק קיין תל־אביב, דערציילט פאַלגענדעס:

אַ קרימינאַליסט אַלס אויפזיצער פון דער אָרדנונג

איינער פון די ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע איז נאָך פאַר די פּוילישע צייטן געווארן פאַר׳משפט פאַר קרימינעלע פאַרברעכנס צו עטלעכע יאָר טורמע, אַ געוויסער ז., איז געווארן אַ גאַנצער קנאַקער בייַ דער געשטאַפּאָ, וועלכע האָט אים דווקא, נאָמינירט אַלס אינטענדאַנט פון דער אידישער געטא. ער האָט זיך דאָס פאַרברודערט מיט דעם פירער פון ביאַליסטאָקער געשטאַפּאָ, שימאַנסקי. דער דער־מאָנטער איד האָט געקענט אָפּוועגדן די ערגסטע גזירות. ער האָט באַקומען אַ נאָמען פון אַ מענטשן, וועלכער האָט אָפענע טירן און וועגן צו די דייטשן. דער דאָזיקער „מליץ יושר" האָט געזויגן פון די אידן דאָס געלט און דאָס געזונט. אָבער אַז מען דאַרף דעם גנב, שניידט מען אים פון דער תליה... ער האָט דאָס גענאָסן פון רעכט נישט צו טראָגן דעם געטא־צייכן. ער פלעגט אַרומפאָרן מיט אַ טעקסי. דאָס זיינען אַלץ פריווילעגיעס, וועלכע קיין אַנדערער האָט נישט געקאָנט האָבן. די גרעסטע סענסאַציע איז געווען, וואָס דער דאָזיקער איד האָט באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאָרן קיין שווייץ אויף ערהאָלונג... ער האָט פאַרשטאַנען אויסצונוצן די געלעגנהייט און אַרויסגעצויגן בייַ די אידן זייערע בריליאַנטן, גאָלד און אַנדערע טייערע חפצים, וועלכע ער האָט באַגראָבן אין דער ערד אין זיינעם אַ ספּעציעלן לאָגער. די דאָזיקע „גאָלד־גרוב" איז אָבער אויסגערונען... פאַרגעקומען איז דאָס צוליב אַ צופאַל. אַ געוויסער קצב האָט באַקומען פון געשטאַפּאָ פירער שימאַנסקי דאָס רעכט אַריינצופירן אין געטא אַ קו צום שעכטן. קיינער האָט ניט געוואוסט, אויף וועלכן אופן דער האָט דאָס דערליידיקט. אָבער דער אינטענדאַנט האָט אויך געפאָדערט פון דעם קצב אַן „אָפּצאָל". דער קצב האָט זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן. דאָן האָט דער אינטענדאַנט דעם קצב אָפּגעמ׳סר׳ט אין געשטאַפּאָ. שימאַנסקי׳ן האָט דאָס פאַרדראָסן און האָט אַרעסטירט דעם אינטענדאַנט. מען האָט אים אין געשטאַפּאָ גוט צעשלאָגן און אַלס צוגאָב־שטראָף געפּירט איבער די אידישע גאַסן און געהייסן אים שרייַען הויך: „איך בין דער גרעסטער פאַרברעכער..."

נאָכדעם האָט מען אַרעסטירט דעם אינטענדאַנט און זיין גאַנצע משפּחה. בעת דער רעוויזיע אין זיין וואוינונג האָט מען געפונען איינגעמויערט אין די וועגן און אונטער דער פאָדלאָגע, ווי אויך אין זיינעם אַ לאָגער, פיל גאָלדענע חפצים, בריליאַנטן און אַנדערע קאָסטבארע זאכן, וועלכע ער האָט אַנגערויבט בייַ די אומגליקלעכע אידן. ער איז אָפּגעזעסן דריי חדשים אין דער געשטאַפּאָ תפיסה און נאָכער האָט מען אים אָפּגעשיקט אין געטא אַריין, באַזייטיקט פון יעדן אָמט און איינפלוס... אָבער די ביאַליסטאָקער אידן האָבן אָפּגאָטעמט... אויף זיין פלאַץ האָט מען באַשטימט דעם הער מאַרקוס.

וועג אַ דייטש שטאַרבט פון אַ האַרץ־שלאָג

דאַרף טרעפן אַ פאָל, אַז אין אַ אידישן רעסטאָראַן זאָל אַריינגיין אַ היטלעריסט און זיך הייסן געבן אַ ביסל בראַנפן, און ווי נאָר ער מאָכט אַ כוסה, פאַלט ער אויף דער ערד און הויבט זיך מער נישט אויף. מען האָט אים פּרובירט ראַטעווען, אָבער ער איז געשטאַרבן פון אַ האַרץ שלאָג. וואָס טוט מען? אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַ פאַניק ניט צו באַשרייבן. מען האָט אַלאַרמירט אין אידן־ראַט וועגן דעם פאָל, און מען האָט זאָפאָרט געגעבן צו וויסן דער דייטשער מאָכט. די גאַנצע געשטאַפּאָ איז געשטעלט געוואָרן אויף די פּיס. די געטא איז אַרומגערינגלט געוואָרן און עס איז געפאַלן אַן אימה אויף אַלע אידן. מען האָט זאָפאָרט געמוען צען אידישע משכנות און צווישן זיי זיינען געווען די אַנגעזעענסטע מענטשן פון געטאָ, ווי דעם פירער פון דער טעקסטיל אינדוסטריע מיכלניק, דעם פירער פון דער סאָציאַלער הילף, לאווסקי און אַנדערע. די אויספּאָרשונג האָט זיך פאָרצויגן. אידן האָבן אויף זייערע קאָסטן אַראָפּגעבראַכט צוויי פראָפעסאָרן, דייטשן פון קעניגסבערג, וועלכע האָבן פעסטגעשטעלט, אַז דער געשטאָפאָוויץ איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־שלאָג און נישט מיט קיין אומנאַטירלעכן טויט. נאָכמער, די פרוי פון דעם נאָצי, וועלכע האָט מיט אים צוזאַמען געוואוינט אין ביאַליסטאָק, האָט עדות געזאָגט, אַז איר מאַן איז שטענדיק געווען אַ האַרץ־לייַדנדער און אַז זי רעזיגנירט פון יעטווידער ענטשטייקונג... זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די אידן האָט עס געקאָסט אַן אוצר... אָבער עס איז געשען דער גרויסער נס: עס איז פאַרשוואונדן די געפאָר פון דייטשער נקמה... אַלץ צוליב דעם טויט פון אַ געשטאָפאָוויץ. און עס איז געווען אין געטאָ אַ ריכטיקער נס, פורים צי חנוכה, און אידן האָבן אַביסל אָפּגעאָטעמט...

די שקלאָפן פון 14 ביז 60 יאָר

צו היינטיקן טאָג זיינען שוין ניטאָ קיין אידישע רעסטאָראַנען אין דער געטאָ און נישט קיין פאַרווייַלונגס אָדער קולטורעלע אַנשטאַלטן. אַלע אידן אין עלטער פון 14 ביז 60 יאָר זיינען געווארן שקלאָפן בייַ די דייטשן, און דאָס ווערט נאָך באַטראַכט אַלס גרויס גליק, אַ דאַנק וועלכן מען האָט אָפּגעשטופט דעם טערמין פון דעם גירוש. אַ דאַנק דער טעקסטיל אינדוסטריע, וועלכע אַרבעט אין דריי שיפטס, 24 שטונדן אין מעת־לעת. עס האָבן דאָרט געפונען באַשעפטיקונג עטלעכע טויזנט אידן.

דער אַרבעטס־לוין 1 מאַרק מיט 20 פעניג אַ טאָג

ווי געזאָגט, אַרבעטן די אידן אין דער געטאָ און אויך אויסער דער שטאָט. אַ טייל פון זיי האָבן געאַרבעט אין די שטעט לאָפּי, סטאַראָסיעלצי און אין וואַלקאָוויסק. זיי פלעגן באַקומען בילעטן אויף צו פאָרן מיט די באַנען. אין די וועיטערדיקע שטעטלעך האָט מען באַשעפטיקט אידישע מיידלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אויפ׳ן פעלד. אַן אַרבעטער אין אַ פאַבריק האָט באַקומען אַ טאָג געצאָלט אַ מארק מיט צוואַנציק פעניג, אויסער אָביסל קוילן און שפייז לויט פאַרשיידענע קאָטעגאָריעס. אָבער טראָץ דער שרעקלעכער עקספלואַטאַציע און דער קנאַפּער באַשפייזונג, פון וועלכע עס זיינען אויסגעאָנגען די כוחות, זיינען דאָך די אידן געווען צופרידן, ווייל עס האָבן אַמווייניגסטן אויפגעהערט די פאַרפאָלגונגען, ווי כאָפן אידן אין די גאַסן, שלאָגן, רויבן. מען דאַרף דערביי געדענקען, אַז דאָס מענטשלעכע לעבן האָט זיך באַגרעניצט נאָר צום נידעריקסטן סאָרט זאָרג: ווי צו באַקומען אָביסל שפייז און ווי דורכצוקומען דעם טאָג, נאָר אָפּצואָטעמען, כדי איבערצוקומען דאָס שרעקלעכסטע... קיין האָנדל האָט דאָך שוין אין גאַנצן נישט עקזיסטירט אין דעם זין, ווי מיר שטעלן זיך דאָס פאָר.

מען האָט נאָר אויספֿאַרקויפט פון זיך, כדי צו קענען קויפן נאָך אַ שטיקל ברויט... דער האַנדל איז געווען שמוגל, זאָק־האַנדל. די איינציקע געווינסטלעכע זאַך, וואָס עקזיסטירט נאָך, געהערן צו דעם אידן־ראַט, וואו עס ווערט אַלץ פֿאַרקויפט קעגן שפּייז־קאַרטן. דאָס איבעריקע ווערט אַפֿגעטאָן אויף דעם אַזוי גערופענעם „שוואַרצן מאַרק". פֿאַרשטענדלעך, אַז די פֿרייזן־אונטערשיידן זיינען געוואַלדיקע צווישן די אַרטיקלען פֿאַר די שפּייז־קאַרטן און די אַרטיקלען אויף דעם שוואַרצן מאַרק. פֿאַר קאַרטן קאָסט ברויט 30 פעניג אַ קילאָ, אַן קאַרטן — 2.75 אַ קילאָ. פלייש, פֿאַר קאַרטן 1 מאַרק, אויפֿן שוואַרצן מאַרק — 16 מאַרק אַ קילאָ. מען דאַרף צו דעם צוגעבן, אַז עס זיינען דאָ אַ ריי אַרטיקלען, וועלכע מען קען באַקומען נאָר אויף דעם שוואַרצן מאַרק, ווי מילך 3.50 אַ קוואַרט, פּוטער 4 מאַרק. אַן איי אַ מאַרק מיט צען פעניג. צוקער 440 מאַרק אַ קילאָ. אַן אָנצוג 700 מאַרק. אַ פּאָר שיך 200 מאַרק. איצט מאַכט אַ רעכנונג, וועט איר זען, אַז אַן אַרבעטער דאַרף אַרבעטן דריי יאָר, כדי צו קענען מאַכן אַן אָנצוג מיט אַ פּאָר שיך. אין די דאָזיקע אומשטענדן איז ניט קיין וואונדער, ווען מען ליידט אין ביאַליסטאָק הונגער, נויט. מען גייט אָפֿגעריסן און אָפֿגעשליסן. מען פֿאַלט קרבנות פון קראַנקהייט און מגפות. דאָס קלאַפּן פון הילצערנע זוילן איבער די גאַסן פון דער אידישער געטאָ, הילכט אָפּ. אָלע זיינען אויסגעדאַרט און בלאַס. מען האַלט אין איין אויספֿאַרקויפן פון זיך, וואָס עס לאָזט זיך. דאָס איז די לעצטע רעטונגס־ברעט פֿאַר דעם הונגער־טויט.

טראָץ די אָלע צרות און פיין איז דאָך דער לעבנס־וויל פון די ביאַליסטאָקער אידן נישט געבראָכן געווארן. מען האָט זייער זעלטן געהערט פון אַ זעלבסטמאָרד פֿאַל. אין קעגנטייל, דער לעבנס־וויל איז געווען אַזוי גרויס, אַז אידן האָבן נאָך חתונה געמאַכט קינדער, און עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין געבורטן. דער אידן־ראַט האָט אויך געזאָרגט דערפֿאַר, אַז מען זאָל איינאַרדענען אַן אָלעע, וואו די מוטערס מיט זייערע זויג־קינדער האָבן געשעפט פרישע לופט. פרויען פון די דייטשע אָפּיצירן אָדער העכערע באַאַמטע, האָבן אפילו באַשטעלט קליידער ביי דער באָקאַנטער אידישער מאָדיסטין.

די ענגשאַפט אין געטאָ און די עפּידעמיעס

זינט דאָס איינפירן פון דער געטאָ אין ביאַליסטאָק, איז די ענגשאַפט געווען אַזוי גרויס, אַז אָפּיציעל האָט מען דערלויבט די אידן צו באַוואוינען נאָר דריי מעטער אויף אַ פּערזאָן. אין דער אמת'ן אָבער, האָט איין מענטש ניט פֿאַרנומען מער פון 2 קוואַדראַט מעטער. עס איז געווען צו דערמאָנען, אַז 40 טויזנט אידן האָבן זיך געמוזט צונויפשטופּן נאָר אין איין שטאָט־קוואַרטאָל. און פון צייט צו צייט זיינען צוגעקומען פליכטלינגע פון דער אומגעגנט, האָבן זיך טאָקע געמוסן פֿאַרשפּרייטן מגפות, ווי דיזענטעריע, טיפוס און אַנדערע קרענק, וועלכע האָבן ספּעציעל געטראָפן די קינדער. אָלע אידן מוזן צאָלן דירה־געלט, אפילו די הויז־אייגנטימער. אָלע האָבן געצאָלט אין דער קאָסע פון דער אידישער געמיינדע 20 פעניג פֿאַר יעדן באַוואוינטן מעטער, מיט אַ צוגאָב פון 20 פּראָצענט דירה שטייער.

די אידישע הילפס־פֿאָליציי האָט געציילט 300 מאָן. לעצטנס איז אָן דער שפּיץ פון דער פֿאָליציי געשטאַנען מאַרקוס, וועלכער איז שוין אויבן דערמאָנט געווארן. די אויפגאָבע פון דער פֿאָליציי איז אַכטונג צו געבן, אַז אין דער שטאָט זאָל הערשן רייַנקייט, אָרדנונג, און דער עיקר, עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן די טויערן פון דער געטאָ. זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אַז די געשטאָפּאָ האָט געהאַט שטענדיק דאָס לעצטע וואָרט אין אַלע פּראָגן און איר באַפעל איז געווען ווי אַ געזעץ. די אידישע געווער איז באַשטאַנען פון אַ שטעקן... אויך האָט גוט פונקציאָנירט די פייערלעשער אָפּטיילונג. די אידישע פייערלעשער פלעגן אויך געפרופן ווערן צו דינסט אויסער דער געטאָ.

די אידישע אינסטיטוציעס

ווי מיר האָבן שוין באַצייכנט פון אָנפֿאַנג, זיינען ליקווידירט געווארן כמעט אַלע אידישע געזעלשאַפטלעכע, פּראָפעסיאָנעלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס, וועלכע זיינען אויסגעבויט געווארן מיט דער גרעסטער מי. טעטיק זיינען: דער גרויסער שפּיטאָל, וואָס איז איבערגעפֿירט געווארן פון זיין געביידע אויף וואַרשאַווסקע גאָס אין דער געביידע פון „טאָז" צוזאַמען מיט דער אויסמעבלירונג און אויסשטאַטונג. אַ חוץ דעם עקזיסטירט אַ צווייטער שפּיטאָל פֿאַר אַנשטענדיקע קרענק אין דער געביידע פון „עזרת יתומים" אויף דער יוראָוויעצקא גאָס. דאָס יתומים־הויז איז ליקווידירט געווארן. דער מושב זקנים האָט איבערגעגעבן זיין הויז דעם אידן־ראַט, וועלכער האָט דאָרט איינגעאָרדנט זיינע גרויסע ביוראָס און דעם גאַנצן אַפּאַראַט, וועלכער ציילט אַרום 6,000 אַנגעשטעלטע. דער מושב זקנים געפינט זיך אין אַ פּריוואָט הויז אויף יוראָוויעצקא גאָס נומער 25. די דריי עקזיסטירענדע אידישע אַפּטייקן געהערן אויך צום אידן־ראַט.

דאָס גאַנצע שול־וועזן איז באַגרענעצט געווארן צו צוויי אידישע פאַלקס־שולן, וואו די אונטערריכטס שפּראַכן זיינען געווען אידיש און העברעאיש. דייטש איז געווען פֿאַרבאָטן צו לערנען. אין די דאָזיקע שולן ווערט געלערנט אין דריי ציכטן, ווי להבדיל אין די פֿאַבריקן: פון 8 אין דער פרי ביז 12 נאָכמיטאָג, פון 12 ביז 2 בייטאָג, און פון 2 ביז 6 אין אָוונט. די אידישע גימנאַזיעס, די גרויסע נעץ פון אידישע פאַלקס שולן, די צוויי אידישע עפּנטלעכע ביבליאָטעקן, ווי די שלום עליכם ביבליאָטעק מיט אירע 40 טויזנט ביכער, איינע פון די גרעסטע אין פוילן, און די צווייטע וויסנשאַפטלעכע ביבליאָטעק אויפֿן נאָמען פון יהואש ביי דער קהלה — דאָס אָלץ עקזיסטירט ניט מער. די געשטאָפּאָ האָט דאָס ליקווידירט. די פרעסע איז פֿאַרשוואונדן און אפילו די דייטשע אָפּיציעלע צייטונגען, זיינען שפּעטער פֿאַרבאָטן געווארן אין דער געטאָ. עס זיינען ניט געווען קיין טעאָטער, קיין מוזויס, קיין קלובן, קיין יוגנט־אַרגאַניזאַציעס — פון דעם אָלעמען איז קיין זכר ניט געבליבן. אויך איז אָפּגעמעקט געווארן פון דער אויבערפלאַך די גרויס־פֿאַרצווייגטע פראָפעסיאָנעלע באַוועגונג פון „בונד" און פון די אַנדערע פֿאַרטייען. דאָ איז נישט דער פּלאַץ אויפצוקלערן, וואָס עס טוען די יעניקע, וועלכע זיינען געווען פֿאַרבונדן מיט די דאָזיקע באַוועגונגען, און צי זיי זיינען איבערהויפט געבליבן אין דער געטאָ פון ביאַליסטאָק. ביאַליסטאָק איז אָפּגעשניטן פון יעדן קולטורעלן לעבן. אָבער עס וואָלט געווען אַ טעות צו גלויבן, אַז אידן האָבן זיך נישט אַן עצה געגעבן. עס זיינען נישט אָנגעקומען קיין צייטונגען? האָט זיך געפונען אַ איד אַ ריזיקאָנט, וועלכער האָט איינגעאָרדנט ביי זיך אין קעלער אַ פונקט, וואו מען האָט געקענט הערן די לאָנדאָנער ראַדיאָ און זיך דערוויסן

וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט. מען האָט נאָר געדאַרפט ריזיקירן מיט׳ן לעבן און באַצאָלן דערפאַר 10 מאַרק איינ־טריט געלט. דאָס געשעפט האָט גלעצנד פֿראָספּעריט, ביז די געשטאַפּא האָט דאָס אָנטדעקט. דער ראַדיא אַפּאַראָט איז קאָנפּיסקירט געוואָרן, און דער איד האָט זיך אויסגעקויפט פון זיכערן טויט פאַר דעם פּרייז פון אַ האַלבן מיליאָן מאַרק.

און אויב עס פעלן אויס לער־ביכער, ווייל אַלע זיינען קאָנפּיסקירט געוואָרן, האָט מען אַוועקגעזעצט עטלעכע לערער, וועלכע האָבן איבערגעשריבן פון זכרון לערן־ביכער... פון אַזעלכע לערן־ביכער האָט מען געלערנט. זיי זיינען איבערגעגאַנגען פון האָנט צו האָנט.

אויסער דאָס פאַרברענען די גרויסע שוהל האָבן די נאַציס שפּעטער אויך פאַרניכטעט אַלע בתי תפילה, אונטער פאַרשיידענע אויסריידן. די היטלעריסטישע וואַנדאַלן האָבן אפילו ניט פאַרגעסן צו פאַרברענען די שמות, כדי אידן זאָלן ניט האָבן פון וואָס צו לערנען און דאַוונען. אַלע בתי־מדרשים זיינען געוואָרן צעשטערט און עס איז געווען פאַר־באָטן זיי צו פאַרריכטן. אָבער אידן האָבן זיך אַן עצה גע־געבן און מען האָט איינגעאָרדנט געהיימע מנינים, אויך אויף בוידעמס און אין קעלערן. וועו די היטלעריסטן האָבן פאַרברענט די גרויסע שוהל אין ביאַליסטאָק און די נייַע וועגן דעם איז געמאַלדן געוואָרן אויף דער ראַדיא אין לאַ־דאָן, איז באַלד נאָכדעם געקומען אַ געשטאַפּאָוויץ צו הרב דר. ראָזענמאַן, דער פאָרזיצער פון דעם אידן־ראָט. דער רב איז אָפּגעפּירט געוואָרן אין הויפּט־קוואָרטיר פון דער גע־שטאַפּא וואו עס זיינען געווען נאָך אַנדערע מיטגלידער פון דעם אידן־ראָט. זיי אַלע זיינען געצוואונגען געוואָרן פון די נאַציס און זיי האָבן געמוזט אונטערשרייבן אַ פּראָטאָקאָל, אַז דאָס האָבן די סאָוועטן אונטערגעצונדן די שוהל פאַר זייער פאַרלאָזן ביאַליסטאָק.

דער תענית אין געטאָ

ניט געקוקט אויף אַלע פיניקונגען און ליידן פון די אידן אין געטאָ, האָט דאָס אַלץ זיי ניט דערפירט צו פאַר־צווייפלונג. מען האָט געהונגערט — האָט ווייטער דער־ציילט די געקומענע פרוי קיין ארץ־ישראל — אָבער מען האָט געהאָפט, אַז מען וועט דאָס אַלץ איבערלעבן און מען וועט אויך איבערלעבן היטלער׳ן. וועו אין חודש סעפּ־טעמבער (1942) זיינען פאַרשפּרייט געוואָרן קלאָנגען וועגן אַ גירוש פון דער געטאָ, האָבן פרומע אידן גוזר תענית געווען, זיי האָבן פראָקלאָמירט אַ טאָג פון פאַסטן. מען האָט דאָמאָלט געוואוסט צו דערציילן, אַז דער „שוואָרצער קאַרפוס" (אַזוי האָט מען גערופן די נאַציש פאַרניכטונגס־בריגאָדע) האָט געשיקט זיינע פאַרשטייער קיין ביאַליסטאָק, כדי אויך דאָרט דורכצופירן דעם היטלעריסטישן טייוו־לאָנישן פלאָן פון פאַרניכטן די אידן. ווי עס איז געווען גע־מאָלדן האָט די היטלעריסטישע מיליטעריש מאַכט פאַר־אָרדנט אָפּצוליגן דעם פלאָן פון דורכפירן די פאַרניכטונג פון די אידן אין ביאַליסטאָק ביז דעם 1טן יאַנואַר 1943, ווייל די דאָרטיקע אידן זיינען געווען נויטיק אויסצופירן די מילי־טעריש באַשטעלונגען אין דער דאָרטיקער אינדוסטריע, וואו עס זיינען געווען באַשעפטיקט ביי שקלאַפן־אַרבעט די אידן. די אָרומיקע פּאָליאַקן האָבן געוואוסט צו דערציילן, אַז אין טיקטין, בריסק און אין אָנדערע ערטער, האָבן די נאַציס שוין געמאַכט אַ סוף צו די אידן. די איינצלהייטן וועגן דעם וואָס מען האָט געהערט, זיינען געווען שרעקלעכע.

„אין ביאַליסטאָק לעבן אידן אין טויט־שרעק — האָט די געקומענע פרוי קיין ארץ־ישראל פאַרענדיקט — דאָס איז אַ צאַפּלעניש צווישן לעבן און טויט. די מיטגלידער פון דעם אידן־ראָט באַראַיקן כסדר די אויפגערעגטע און אום־רואיקע אידן, אַז אַ דאַנק דער אָרבעט וועט געלונגען צו פאַרלענגערן וווייטער דעם פאַרניכטונגס־אורטייל, וואָס הענגט איבער אַלעמען. וועו די אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ האָבן זיך דערוואוסט, אַז איינער פון זיי פאַרט אַפּ קיין ארץ־ישראל איז געוואָרן אַזאַ געלויף צו אים, אַז די פּאָליציי האָט געמוזט היטן די אָרדענונג. לויט דער ריי זיינען די אידן אַריין איבערגעבן גרוסן צו זייערע קרובים און נאָענסטע, אין פּאָלעסטינע. פון אַלעמענס מיילער און הערצער האָט זיך געהערט דער זעלבער פאַרלאָנג: „דער־צייל דער גרויסער וועלט, וועגן אונזער טרויעריקן גורל און פינצטערן לעבן!"

* * *

די מערקווירדיקע רייזע פון דער אידישער פרוי

ווי עס גיט איבער די כראָניק פון יענער צייט, איז די פרוי וועגן וועלכער עס איז דערציילט געוואָרן אין דער אויבנדערמאָנטער באַשרייבונג, געווען יענטע לייזערסאָן. די דאָזיקע פרוי, וועלכע האָט געוואוינט אויף קופּיעצקא 27, האָט געהאָט איר מאָן אין ארץ־ישראל נאָך פון פאַר דער מלחמה. דאָס דערלויבן דער פרוי לייזערסאָן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל מיט געהעריקע פּאַפּירן פון דער געשטאַפּא, איז געווען אַ רעזולטאַט פון אַן אויסטויש פון קריגס־געפאַנגענע און אויך ציווילע מענטשן, צווישן היטלער־דייטשלאַנד און ענגלאַנד.

לויט אַ פאַראַדענונג פון דער געשטאַפּא אין ביאַלי־סטאָק צום אידן־ראָט, איז פרוי יענטע לייזערסאָן — מיט אירע קינדער — אָנגעטאָן געוואָרן אין די בעסטע קליידער, פאַר׳ן פאַרלאָזן די ביאַליסטאָקער געטאָ. זיי זיינען אָפּגע־פאָרן מיט דער באָן קיין ווין, דאָרט זיינען זיי אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַ ספּעציעלן זאַמל־לאָגער, וואו עס זיינען אויך געווען אָנדערע ענלעכע אידישע מענטשן, פון פאַר־שיידענע שטעט אין פוילן. די גאַנצע גרופּע אויסגעטוישטע אידן זיינען אין עטלעכע טעג שפּעטער אָפּגעפאָרן פון ווין קיין טערקיי. אויפ׳ן גאָנצן וועג זיינען זיי אויך באַגלייט ג־ע־וואָרן פון אַ היטלעריסטישן אָפּיציר וווי אויך צוויי קראָנקן־שוועסטערס. פון טערקיי (אינסטאַמבול) זיינען די גרופּע אידן געפאָרן קיין סיריע און פון דאָרט ווידער זיינען זיי, אין מיט׳ן חודש נאָוועמבער 1942, אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. ביז׳ן סוף פון געטאָ אין ביאַליסטאָק און פון דער מלחמה בכלל, האָבן די דאָרטיקע אידן ניט געוואוסט אויף קיין אויב די פרוי מיט אירע קינדער האָבן טאָקע דערגרייכט ארץ־ישראל.

נאָך דער מלחמה האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז דער דאָזי־קער אומגעווינלעכער פאַל מיט פרוי יענטע לייזערסאָן, איז געווען דער אינציקער פון דעם מין אין ביאַליסטאָקער געטאָ ווי אויך אין יענער גאַנצער געגנט, אַז די געשטאַפּא זאָל וועמען עס איז אָנדערן האָבן דערלויבט אָרויסצופאָרן אין אַזאַ אויסטויש. עס איז דערביבער ניט קיין וואונדער, אַז דאָס אָנקומען פון פרוי לייזערסאָן קיין ארץ־ישראל, דערצו נאָך אויף אַ לעגאַלן אופן מיט אַ דערלויבעניש אָפּיציעל פון דער געשטאַפּא, האָט דאָרט אָרויסגערופן אַ גאָר גרויסע סענסאַציע.

דר. שמעון דאַטנער

חורבן ביאַליסטאָק און אומגעגנט

דר. שמעון דאטנער, וועלכער איז אַן אַנגעזעענער געלערנטער, פּאָרשער און היסטאָריקער, מחבר פון אַ צאָל וויכטיקע ווערק וועגן דעם אידישן חורבן בייַ היטלער׳ן, איז אויך אַלע יאָרן נאָך דער מלחמה דער כראַניקער פון די ליידן און אומקום פון די אידן אין ביאַליסטאָק. דר. דאַטנער, וועלכער איז געווען דער ערשטער ביאַליסטאָקער איד זיך אומצוקערן אין דער חרובֿער היים־שטאָט באַלד נאָך דער מלחמה, ווי אויך דער פאָרזיצער פון דעם ערשטן אידישן וואַיוואָדישן קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק, האָט גרויסע פּאַרדינסטן בייַם פּאָרשן, שרייבן און פאָראייביקן די ליידן און חורבן פון דעם ביאַליסטאָקער אידנטום. דר. שמעון דאַטנער האָט אַנגעשריבן און געדרוקט אַ גרעסערע צאָל אַרטיקלען, אין דער ניו יאָרקער „ביאַליסטאָקער שטימע", וועגן יענער טרויעריקער צייט. אין סוף 1979 האָט דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק אויך אַראָפגעבראכט ספעציעל דר. דאַטנער פון וואַרשע, וואו עס איז זיין היים, כדי דאָ צו דערגענצן און באַארבעטן זיינע שילדערונגען וועגן דעם אידישן חורבן אין ביאַליסטאָק.

דאָ וווייטער, אין דער אָפּטיילונג, ברענגען מיר אַ צאָל פון דר. דאַטנערס פּאַרשעריש און שריפטלעכע אַרבעטן — מיט קירצונגען — וועגן די אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, זייערע ליידן, אומקום און וויידערשטאַנד.

די עוואַקואַציע קיין פּרוזשענע

דער חודש אויגוסט 1941 איז אין געטאָ אַדורך כּמעט אינגאַנצן רואיק. עס איז אָבער די אידן אָט די רואיקייט אויף לאַנג ניט באַשערט געווען. אין אָקטאָבער הויבט זיך אָן אין ביאַליסטאָקער געטאָ די בהלה אין צוזאַמענהאַנג מיט דער עוואַקואַציע קיין פּרוזשענע. עס פאַלן אַריין אין מיטן פון דער בהלה די שרעקלעכע ידיעות וועגן דער גרויזאַמער שחיטה אין סלאָנים, דעם 14טן נאָוועמבער 1941, בייַ וועלכער עס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן טויזנט נפשות. עס קומען די ערשטע פּליטים פון ווילנע און ברענגען די דערשיטערנדע ידיעות וועגן די אומגלויבלעכע שחיטות אויסגעפירט אין פּאָנאָר דורך די דייטשן צוזאַמען מיט זייערע ליטווישע שותפים. די בהלה אין ביאַליסטאָק וועקט אומבאַשרייבלעך. אַ סך זיינען איבערצייגט אַז דאָס איז שוין דער סוף, און כאָטש די אָפּיציעלע דערקלערונגען פון אידן־ראַט לויטן, אַז די דייטשן פאָדערן אַרויסשיקן פון ביאַליסטאָק קיין פּרוזשענע נאָר פאַמיליעס, וואו קיינער אַרבעט ניט, כדי צו פאַרגרינגערן די געטאָ אין הינזיכט פון באַשפייזונג, דאָך האָבן די מערסטע אידן ניט צוטרוי און טענהן אַז עוואַקואַציע מיינט אומקום.

האָט דער אידן־ראַט אָנגעהויבן קעמפן און שתדל׳ן, מיט די מיטלען, וואָס ער האָט געהאַט אין זיין רשות (די אויסגעפּרואווטע מיטלען פון געבן שוחד). אין דער זעלבער צייט האָט ער געפאַלגט דעם באַפעל, געלאָזט צונויפּשטעלן, דורך אַ גרויסן שטאָב באַאַמטע אונטער׳ן אָנפיר פון שטרענגן י. גאָלדבערג, די ליסטעס פון די משפחות, וועלכע זיינען פריי פון עקוואַקואַציע. (דאָס הייסט די יעניקע משפחות, אין וועלכע עס אַרבעט כאָטש איינער ערגעץ וואו).

די באַאַמטע פון אידן־ראַט האָבן געהאָט אַ פּריווילעגיע, וואָס זייערע פאַמיליעס זיינען אין די ליסטעס אינגאַנצן ניט אָנגעגעבן געוואָרן.

די עוואַקואַציע איז דורך דער דייטשער מאַכט דורכגעפירט געוואָרן מיט אַן אומברחמנות׳דיקער אַרטקייט. די אַרויסגערופענע משפחות האָבן אינמיטן נאַכט, אין גרעסטן פראָסט, זיך געשטעלט מיט זייער ביסל בעבעכעס צום ספּציעלן טויער אויף פאָבריק־גאַס, וואו זיי זיינען אַריינגעצט געוואָרן אין משא־אויטאָס און אָפּגעשיקט געוואָרן קיין פּרוזשענע.

אַזוי פלעגן אַרויסגעשיקט ווערן אַן ערך טויזנט נפשות אַ טאָג, אַמאָל עטלעכע הונדערט, אַמאָל איבער טויזנט. אונטער׳ן טעראָר פון דער מאַכט זיינען די אַרויסגערופענע דורך דער אידישער פאָליצייַ, ס׳רוב אַליין געקומען. אַנדערע האָבן זיך באַהאַלטן, האָט מען אויף זייער אָרט גענומען אַנדערע לויט׳ן אַלפאָבעט. די פאַניק אין שטאָט איז געווען אין לשער. צוערשט האָט מען געזאָגט, אַז די גאַנצע מעשה איז אַ ליגן, נאָר די אַרויסגעפירטע פירט מען ערגעץ וואו. שפּעטער איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז די עוואַקואירטע קומען אַן „בשלום" קיין פּרוזשענע, וואו די אידישע באַפעלקערונג נעמט זיי אויף. נישט מער, פאָר׳ן אַריינפאָר אין שטאָט, באַזוכט מען זיי און מען נעמט צו געלט, גאָלד, ווערט־זאַכן, וואַלוטע, און דערביי זשאַלעווועט מען אויך ניט קיין קלעפּ. דער אידן־ראַט האָט ניט אויפגעהערט זיין קאַמף און ביסלעכווייז האָט די גרויזאַמע אַקציע זיך אָנגעהויבן צו שטעלן. אָט זיינען ניטאָ קיין טראַנספּאָרט־מיטלען, אָט זיינען געווען ימים־טובים. (די אַקציע האָט געדויערט דריי וואָכן; ס׳איז געווען אַרום דער צייט פון ימים־נוראים און סוכות) אָט אַנדערע סיבות. דער סוף איז געווען אַז דורכנישטערענדיק דעם גאַנצן אָלפאָבעט פון די ליסטעס האָט מען קוים באַקומען צו דער עוואַקואַציע אַן ערך 5,000 פערזאָן און דערביי זיך אָפּגעשטעלט. אויסגעפירט הייסט עס האָבן די אָפּטימיסטן, מיטן כוח פון אידן־ראַט, מיט יעקב־אָבינו׳ס מיטלען...

כאַראַקטעריסטיש זיינען געווען די נאָכווייַענישן פון פּרוזשענער עוואַקואַציע. אינגיכן איז אַראָפּגעקומען אַ דעלעגאַציע פון פּרוזשענער אידן־ראַט מיט אַ פאָדערונג אַז ביאַליסטאָק זאָל שטיצן איר קאָלאָניע אין פּרוזשענע, וואָס לעבן אין גרויס אַרעמקייט און דחקות. דער אידן־ראַט האָט באַשטימט פון זיין קאַסע אַן איינמאָליקע סומע פון 100,000 רובל און חודשלעך צו 50,000 רובל, אָדער 5 טויזנט מאַרק. פון דעמאָלט אָן פלעגט דער מיטגליד פון פּרוזשענער אידן־ראַט, שוין אַלע חודש קומען, זיצן אין ביאַליסטאָק אַ פּאָר וואָכן, איינקאַסירן די געלט פון אידן־ראַט, און דערביי אויך איבערמיטלען בריוו אַהין און צוריק און אויך פּריוואָטע געלט פון דאָנען צו קרובים.

אַזוי איז ער שוין, דער פּרוזשענער דעלעגאַט, געקומען יעדן חודש, ביז ס׳איז אָנגעפאָלן די פּינצטערע נאָוועמבער־כּמאַרע, סוף 1942, ווען ער האָט אויפגעהערט קומען. בעת דער טרויעריק־בלוטיקער אַקציע אין דער פּראָווינץ, אָנהויבנדיק פון נאָוועמבער, האָט מען דאָ געזאָגט אַז פּרוזשענע איז געבליבן ניט גערירט, אַזוי ווי ביאַליסטאָק. אָלע אַנדערע קלאָנגען פלעגן אָפּגעלייקנט ווערן.

לעצטנס אָבער, נאָך דער מהומה אין ביאַליסטאָק גופא (פעברואַר 1943) זאָגט מען, אַז אויך איבער פרוזשענע איז שוין דער שטורעם אַדורך (פרוזשענע איז אָפּגעמעקט געוואָרן סוף יאַנואַר) און אַ סברה, אַז די דאָרטיקע אידישע געטאָ איז שוין אינגאַנצן אָפּגעמעקט געוואָרן.

זייער טראָגיש איז געווען די איבערלעבונג פון אַנדערע נאָכווייניגישן נאָך דער פרוזשענער עוואַקואַציע. די וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און נישט געשטעלט זיך צום טראַנספּאָרט, זיינען אויסגעמעקט געוואָרן פון דער עווידענץ, האָבן קיין ברויט ניט באַקומען, האָבן אַ לאַנגע צייט זיך אַרומגעשלעפּט ווי טויטע שאָטנס, אָן אַ דירה, אָן אַרבעט, זיך צוטוליענדיק ווי ס׳איז צו קרובים און באַקאַנטע, פון רחמנות וועגן. זייער איינציקער שטיץ־פונקט איז געווען, וואָס זיי האָבן געקענט באַקומען אַרבעט אויסער דער געטאָ, וואו מען האָט קיין פערזענלעכע דאָקומענטן ניט געפּאָדערט. האָבן אַ טייל פון זיי זיך איבערגעוואָרפן אין דער אַרבעט און זיך אויך פאַרנומען מיט שמוגל און האַנדל, לעבנדיק אומלעגאַל. זייער צאָל איז געווען ניט קליין.

און אָן עס איז געקומען פרילינג־צייט 1942, האָבן עטלעכע פרוזשאַנער עוואַקואירטע געפֿרואווט פאַרן צוריק קיין ביאַליסטאָק, אַ מערכה, דורכ׳ן טויער האָט מען אַריינגעלאָזט זייער גרינג, און אויף די וועגן איז בכלל ניט געווען קיין קאָנטראָל. שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן אָן עוואַקואַציע (אייגנטלעך אַ רע־עוואַקואַציע). ס׳רוב פלעגט מען אין פרוזשענע אַרויסנעמען אַ פּאָסיר־שיין אין אַ שטעטל ביי ביאַליסטאָק, למשל, קיין מיכאָלאָווע, און פון דאָנען זיך אַריינגאָפּן אין ביאַליסטאָק איז שוין אַ קליניקייט.

אָז די ביאַליסטאָקער דייטשע מאָכט איז דערפון געוואויר געוואָרן, האָט זי אָנגעהויבן סטראָשען און וואָרענען דעם אידן־ראָט, אַז זי באָטראָכט עס פאַר מלחמה־סאַבאָטאַזש און אַז די שטראָף דערפאַר וועט זיין אומגעהויער גרויזאַם, ביז דערשיסן די געקומענע, און מען וועט זיך אויך אָפּרעכענען מיט דער גאַנצער געטאָ.

דער אידן־ראָט האָט עטלעכע מאָל עפּנטלעך געוואָרנט, מען זאָל זיך אָפּהאַלטן פון פאָרן צוריק קיין ביאַליסטאָק, ווייל די רעזולטאַטן וועלן זיין שרעקלעכע. די וואָרענונג האָט טיילווייז געווירקט און דער צוריקפאָר איז אָביסל פאַרהאַלטן געוואָרן. אָבער דאָך איז מען משער, אַז אָן ערך 1,500 פרוזשענער זיינען צוריקגעקומען. זייער לאָגע איז צוערשט געווען זייער אַ שווערע. זיי זיינען געווען אויסגעשטעלט יעדע רגע אויף סכנת־נפשות. שפּעטער אָבער האָט די מאָכט, אָפּנים אויך ניט אָן דער השתדלות פון אידן־ראָט, געביטן איר קוק אויפ׳ן ענין. די פרוזשענער האָבן זיך אָנגעהויבן איינלעבן אין ביאַליסטאָק. און וועז די גרויסע, שווערע נאָוועמבער כמאַרע איז געקומען, האָט זי מיט איר געדיכטער פינצטערקייט אַלץ פאַרכלאָפּעט און ס׳איז שוין פאַרריבן געוואָרן דער אונטערשייד צווישן היגע פרוזשענער, אָדער אָנדערע פראַווינציאַנאַלע אָנגעקומענע. פינף טויזנט ביאַליסטאָקער זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייער היימאָט־שטאָט און איבערגעוואָרפן געוואָרן אין אַ פרעמד אָרט. די אידן האָט מען קיין פרוזשענע געפירט אין אָפענע לאָסט־אויטאָס, דער הארבסט 1941 איז געווען זייער אַ קאַלטער, און די אידן זיינען געקומען האַלב־פאַרפראָרענע; אַ קילאָמעטער פאַר פרוזשענע וועט דער גאַנצער טראַנספּאָרט אָפּגעשטעלט און ס׳וועט דורכגעפרעגט אַ גרינדלעכע פערזענלעכע רעוויזיע. מ׳זוכט גאָלד, געלט און ווערט־זאַכן; מענער, פרויען און קינדער ווערן אויסגעטאָן הויל־נאַקעט און עס וועט געזוכט מיט דייטשער גרינדלעכקייט גאַנצע שעה׳ן. עס אָרט זיי ניט דעם באַלייִדיק־בושה־געפּיל פון די מענטשן, און אויך ניט די יסורים פון פרירנדיקע מענטשן. וויי איז דעם מענטשן ביי וועלכן מ׳גיפינט עפּעס אַ וועדט־זאַך, וועלכע ער האָט אַליין ניט אָפּגעגעבן. ער וועדט מערדערלעך געשלאָגן און פאַרפייניקט ביז ער פאַלט אין חלשות. ענדלעך קומט אַ סוף צו די מאַראַלישע און פיזישע יסורים און די אידן, גליקלעך, אַז זיי זיינען אַרויס מיט׳ן לעבן, קומען אָן קיין פרוזשענע, וואו עס וואָרטן שוין אויף זיי די מאַביליזירטע אידישע דאָקטוירים, וועלכע גיבן די צעבלוטיקטע און באַשעדיקטע די ערשטע הילף. די אידן־ראָט־מענטשן באַזאָרגן זיי מיט אַ וואַרים עסן און דאָן פירט מען זיי אין די ליידיקע דירות.

דער סיסטעמאַטישער און פלאַנמעסיקער דייטש האָט אַרויסגעטריבן די וועיסרוסן פון פרוזשענע קיין דייטשלאַנד און זיי דאָרט פאַרקנעכט מיט שלקאַפּישער אַרבעט, זייערע הייזער האָט ער באַשטימט פאַר די אַרויסגעטריבענע ביאַליסטאָקער אידן. וויי גרויס עס זאָל ניט זיין די זאָרגזאַמקייט און בריידערלעכקייט פון די פרוזשענער אידן פאַר זייערע שוועער־געפּראוועטע ביאַליסטאָקער, דאָך זיינען די לעבנס באַדינגונגען פאַר די ניי־אָנגעקומענע גאָנץ שווערע און די בענקשאַפט נאָך דער אַלטער היים אַ גרויסע. ביי דער ערשטער געלעגנהייט, וועז עס וועט אָביסל וואַרעמער, רייסן זיך אַרויס אונטערנעמונגס־לוסטיקע ביאַליסטאָקער צוריק אין זייער געבורטס־שטאָט, ריזיקירנדיק דערביי דאָס לעבן! דאָך בלייבט די גרויסע מערהייט אין פרוזשענע און מאָכט דורך צוזאַמען מיט׳ן דאָרטיקן אידישן ישוב דעם לעצטן דאָרן־וועג.

פרוזשענער עוואַקואַציע, וועלכע איז פאַר די אַרויסגעשיקטע אידן פון ביאַליסטאָק געווען אַ זייער פיינלעכע איבערלעבונג, האָט אָבער פאַר דער גרויסער מערהייט ניט באַדייט אַ טראָגעדיע. וועז נאָך אַ פאַר טעג אומזיכערקייט, נאָכ׳ן אָנהויב פון דער עוואַקואַציע זיינען קיין ביאַליסטאָק אָנגעקומען די ידיעות, אַז די עוואַקואירטע זיינען טאָקע באָמת אַוועקגעפירט געוואָרן אין פרוזשענער געטאָ, האָבן אַלע לייכטער אָפּגעאָטעמט. מילא, מען האָט די עוואַקואירטע באַרויבט פון זייער אייגנטום, מען האָט זיי געשלאָגן און געפּייניקט. יאָ דאָס איז טרויעריק, אָבער דאָס וויכטיקסטע איז, אַז זיי לעבן, דער דייטש האָט זיין וואָרט געהאַלטן. צו שלעג און צו אַרעמקייט האָט מען זיך שוין צוגעוואויגט און אָבי געלאָזן לעבן, וועט מען שוין ווי עס איז איבערלעבן. און די בענקשאָפט און דער ווילן צו לעבן האָט באַהערשט שוין דעמאָלט די גאַנצע נשמה פונ׳ם געטאָ־אידן, און אַלץ אָנדערע אָוועקגעזרוקט אויפ׳ן צווייטן פלאַן. האָט מען זיך געקלאַמערט קראַמפהאַפט אָן יעדן סימן, וואָס האָט די אמונה אין איבערלעבן געפעסטיקט, און מען האָט פון דעם געשעפט כוח איבערצולעבן די אומבאַשרייבלעך שווערע לעבנס־באַדינגונגען און נשמה־טרייסלענישן.

פאַרשקלאַפונג פאַר׳ן אומקום

איינע פון די סיבות, וועלכע האָט אויך שטאַרק מיטגעווירקט אויף ביאַליסטאָקער אידן זיך אַ נעם צו טאָן זוכן אַרבעט אין די פאַבריקן אין געטאָ, אָדער זוכן באַשעפטיקונג אויסער דער געטאָ, איז געווען די גזרה פון פרושענער עוואַקואַציע אין מיטן די ימים נוראים־טעג פון

אוונעט׳ס געסל.

סעפטעמבער 1941. די עוואקואציע האָט אין אָנהויב גע־זאָלט זיין אַ טאָטאָלע, שפּעטער איז זי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין עוואקואציע פון ניט־אַרבעטנדיקע. אין דער צייט פון די דריי וואָכן פון דער עוואקואַציע האָבן אידן פיבערהאַפט געזוכט צו באַקומען אַרבעטס־פּלעצער אין און אויסער דער געטאָ. האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג נאָך שיינען און פּראָפּי־טירט האָבן דערביי פּריוואָטע דייטשן, וועלכע האָבן פון ראָנגל מיט שיינען געמאַכט ריזן־געשעפטן. אונז אָבער אינטערעסירט אין דעם מאָמענט דער פּאַקט, אַז טויזנטער אידן האָבן זיך דעמאָלט איינגעאָרדנט אויף נייע אַרבעטס־פּלעצער. און דער פּראָצעס — וועלן אויך אין אַ פּאָר־קלענערן טעמפּאָ — האָט געדויערט אויך ווייטער נאָכ׳ן אָפּשטעלן פון דער עוואקואציע־גזרה.

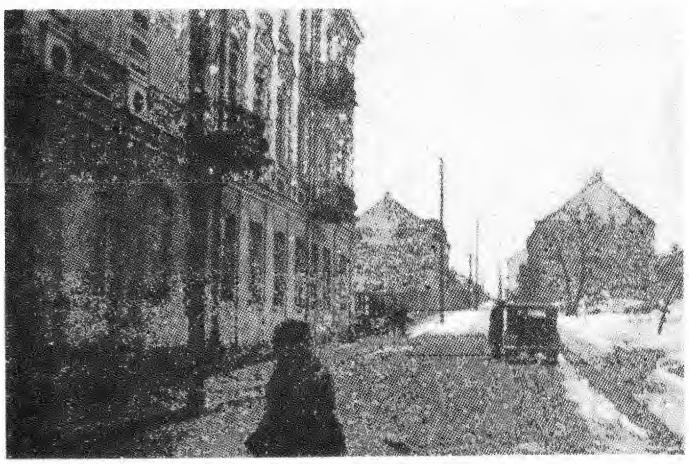
נאָך פּאָר׳ן ערשטן אויגוסט 1941, ד.ה. פּאָר׳ן איינ־שפּאַרן די אידן אין געטאָ, האָבן ווילדע דייטשע געיעגן אין די גאַסן פון דער שטאָט נאָך אידן אויף צוואַנג־אַרבעט, גורם געווען, אַז די אידן האָבן אָנגעהויבן זוכן סטאָבילע שטעלעס און באַשעפטיקונג, כדי אַזוי אַרום זיך פאַרהיטן פון דעם גרויזאָמען שפּיל. עס איז געפּאַרן אַ דייטש אָדער צוויי אין אַ לאָסט־אויטאָ, באַמערקנדיק אַ אידן אויפ׳ן גאַס, אָפּגע־שטעלט דעם אויטאָ, דעם אידן געהייסן אַרויפּגיין און אַזוי זיך געבאָלעבאָטעוועט איבער די גאַסן ביז ער האָט געהאָט אַ פּולע מאָשין. דאָן האָט ער זיי געפּירט צו די אַרבעטער־

די איינציקע הויז וואָס איז געבליבן אויף מינסקא־גאַס.

שטעלן, על פּי רוב אויפּרוימונגס־אַרבעטן און נאָך אַ טאָג אַרבעט באַפּרייט. געשלאָגענע און אויסגעהונגערטע (קיין עסן האָט מען זיי ניט געגעבן) פלעגן שוין אַזעלכע אידן אויסמיידן דאָס אַרומדרייען זיך בייטאָג איבער די גאַסן. איך האָב אויך איינמאָל דורכגעמאַכט אַזאַ כאַפּעריי, און ס׳איז שווער זיך צו באַפּרייען פון קאָשמאַר פון יענעם מאָמענט. פּאָר די דייטשן איז עס געווען אַ ספּאָרט, אָט דער געיעג נאָך די אידן אין גאַסן. באַראָש האָט אמת געזוכט, אין לאָנגע קאָנפערענצן מיט די דייטשן און דורך ווערטפּולע מתנות, צו בייטן די לאָגע אין דער ריכטונג, אַז דער אידן־ראָט אַליין וועט צושטעלן די געפּאָדערטע מענער־כוחות, אַבי דאָס געיעג זאָל אויפהערן. טיילווייז האָט ער עס באַ־וויזן. רואיק איז אָבער געוואָרן ערשט דעמאָלט ווען מען האָט די אידן פּאַרשפּאָרט אין געטאָ, און די פּאָרקאָנעס פון דער געטאָ־טורמע האָבן געשיצט פון אַרויסטרעטונגען פון איינצלנע דייטשן.

אַ וויכטיקער פאַקטאָר איז אויך געווען די הונגער־געפאָר, וועלכע האָט גענויט טויזנטער ביאַליסטאָקער אידן זוכן אַן אויסגאַנג דורך אַרבעט צי ביי די דייטשן, צי אין די

טשעפּלע גאַס, וואו דער אויפּשטאַנד אין געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן דעם 16־טן אויגוסט, 1943.

אידן־ראָט־אונטערנעמונגען. איינע פון די צילן פון שאָפן אַ געטאָ — אין דער ערשטער צייט — איז געווען, אָחוץ באַ־רויבן זיי פון פּערזענלעכער פרייהייט און איזאָלירן פון דער אַרומיקער וועלט, אויך דאָס שטרעבן פאַרניכטן זיי פּיזיש דורך „וויל־דע" מיטלען. דאָס הייסט דורך הונגער־נויט אַזוי זיי אַפּשוואַכן, אַז זייער פאַרגרעסערטע שטערבלעכקייט זאָל ברענגען צו אַן אומקום פון גאַנצן פאָלק. אמת, די שטערב־לעכקייט איז גרעסער געוואָרן, אָבער אין ביאַליסטאָק איז צו קיין מאָס הונגער־אומקום ניט געקומען. און מיט דער צייט האָט אויך די דייטשע אָנפּירערשאַפט פעסטגעשטעלט, אַז מיט אָט דעם וועג וועט מען צו לאָנג דאָרפן וואַרטן אויפ׳ן ציל און מען האָט זיך גענומען צו פּשוט׳ערע און ווירק־זאַמערע מיטלען...

די אַלע פאַקטאָרן און סיבות האָבן גורם געווען, אַז מיט דער צייט איז די מערהייט פון דער אידישער באַפעל־קערונג געווען באַשעפטיקט נאָך איידער עס זיינען אַרויס דייטשע פאַראָרדנונגען, וועלכע זיינען געווען אַ מין טאָטאָלע מאָביליזאַציע פון אַלע אַרבעטס־קרעפטן. דערי־בער האָבן די מאָביליזאַציע־פאַראָרדנונגען קיין גרויסע

שינויים אין דער פאקטישער לאגע ניט געבראכט און זיינען אויך ניט אויפגענומען געווארן ווי ספעציעלע גזרות. אזא ערשטע פארארדנונג ברענגען מיר דא אין אריגינאל:

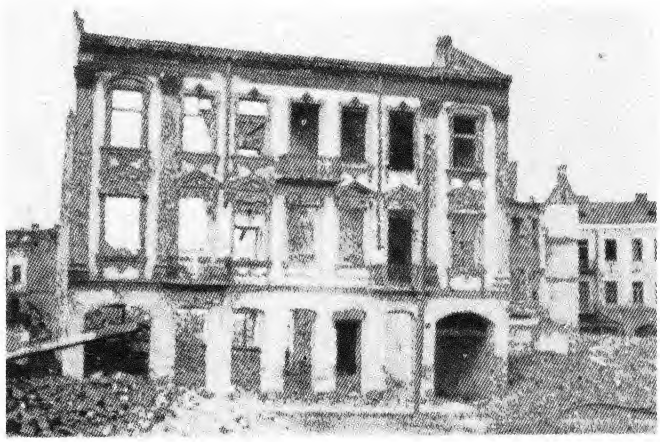
מעלדונג נומער 126

לויט דער פארארדנונג פון דער דייטשער מאכט, מוזן אלע מענער פון געטא, פון 18 ביז 55 יאר זיין באשעפטיקט מיט ארבעט. מיר פאדערן אויף אלע מענער, אן אויסנאם פון 18 ביז 55 יאר, וועלכע זיינען ביז היינט נישט באשעפטיקט, זיי זאלן מארגן דעם 16טן אקטאבער, 6 אזייגער אין דער פרי, זיך שטעלן אין הויף פון אידן־ראט. מיר ווארענען, אז אויב מען וועט זיך אפהאלטן פון מעלדן זיך, קענען קומען זייער שווערע רעזולטאטן, און די ניט באשעפטיקטע, וואס וועלן זיך ניט צושטעלן, וועלן באקומען הארבע שטראפן, ביז עוואקואירט ווערן פון ביאליסטאק.

דער אידן־ראט

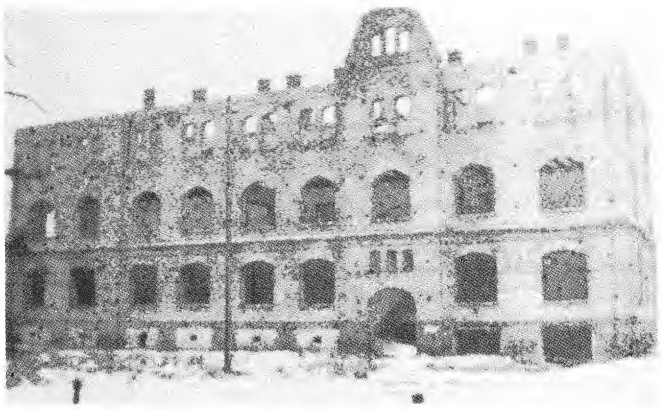
ביאליסטאק, דעם 15טן אקטאבער 1941.

מיט׳ן פארציען פון דער מלחמה, ווערן וואס מער

די צעשטערטע פאיען־באנק אויף גילדאווע 7 (געגרינדעט 1901).

גרעסערע קאנטיגענטן פון דייטשע ארבעטער אועק־געשיקט אויפ׳ן פראנט, און אויף זייערע ערטער קומען די אלע פארשקלאפטע פעלקער פון אייראפע, וועלכע די דייטשע קריגס־פירונג שפאנט איין — קיין פארפליכטנדן אינטערנאציאנאלן געזעץ — אין דעם גרויסן וואגן פון דעם אקופאנט. דעם ערשטן אפריל 1942 ווערט אין ביאליסטאקער געטא פארעפנטלעכט די פארארדנונג פון אויבערפרעזידענט פון „ביאליסטאקער קרייז" קאך, וועגן איינפירן דעם אלגעמיינעם חוב אויף ארבעט (ד.ה. אויך אויף פרויען) אויף אלע איינוואוינער פון ביאליסטאקער קרייז אין עלטער פון 15 ביז 60 יאר. די פארארדנונג, וועלכע איז געווען גילטיק אויף דער גאנצער באפעלקערונג און ניט נאר אויף אידן, און האט פארויסגעזען הארבע שטראפן, ביז טויט־שטראף אין פאל פון עובר זיין אויף דער פארארדנונג, האט אין געטא קיין באזונדערן רושם ניט געמאכט. פרויען אין געטא האבן זיך איינגעשפאנט צו דער ארבעט שוין א סך פריער. וועגן קינדער־ארבעט האבן מיר שוין פריער דערציילט. מענטשן אין העכערן עלטער, ווי 60־יעריקע, זיינען געטריבן דורך נויט און צוואנג, געשטאנען ביי די וואר־שטאטן.

פון דער גרויסער האנטווערקער שולע איז געבליבן שטיין נאר די פאדערשטע וואנט.

די פארארדנונג אויף אידישע ארבעטער איז געווען אן אומגעהויער גרויסע. דאס געזעץ איז געזעץ, אבער זייענדיק אויף דער פריי און ביי זיך אין שטוב, האט זיך דער פוילי־שער און ווייסרוסישער פויער און שטאט־בירגער מאסן־האפט פון דעם ארבעט צוואנג אויסגעדרייט. דא אבער, פארשפארט אין געטא־טורמע, זיינען געזעסן צענדליקער טויזנטער אידישע שקלאפן, וועמענס פרייהייט באווען איז געווען געבונדן און וועלכע זיי זיינען געווען פרעמד און ווי הינט באטראכט, אפילו פון די שכנים צווישן וועלכע זיי זיינען געזעסן הונדערטער יארן. זיי האבן זיך פון ארבעטס־פליכט ניט געקאנט אויסדרייען, ווייל שקלאפן זיינען זיי געווען און אנגעפירט דורך שקלאפן, וועלכע האבן פאר זיי קיין וועג פון דערלייזונג דורך קאמף אדער אנטלויפן ניט געהאט.

מילא, האט זיך געהאנדלט וועגן צושטעלן פון ניט־קוואליפיצירטע ארבעטער, האט מען זיך אן עצה געגעבן. אבער וואס טוט מען ווען די אנפראגע איז יעדעס מאל וואס גרעסער געווארן אויך אויף הויך־קוואליפיצירטע ארבעטער־ספעציאליסטן?

מיט זיין שטענדיק גרויסער ענערגיע און ארגאניזא־טארישע פעאיקייטן האט באראש געלייזט דעם פראבלעם. דער אידן־ראט איז צוגעטראטן צו ארגאניזירן מאסן־אויס־בילדונג. קורסן פון כל מיני פאכן, וואו עלטערע דער־פארענע מייסטערס אדער ארבעטער האבן אין משך פון א

די חרוב׳ע סוראזער גאס.

קורצער צייט אויסגעבילדעט צענדליקער און הונדערטער קוואַליפיצירטע אַרבעטער.

דער צענטער פון דער פּאַך אויסבילדונג־שולע, האָט זיך געפונען צוערשט אין דער ערשטע געטאָ פּאָלקס־שולע אויף פּאַריצנע 39. שפּעטער האָט זיך אָבער די טעטיקייט אַזוי פֿאַרצווייגט, אַז מען האָט דעם צענטער איבער־געטראָגן אויף קופּיעצקע 49, אין בנין פון דער געוועזענער געזעלשאַפֿטלעכער גימנאַזיע און די פֿאַרשיידענע וואַר־שטאַטן זיינען צעזייט און צעשפּרייט געווען איבער׳ן שטח פון דער גאַנצער געטאָ. א סך פון די לערן־וואַרשטאַטן זיינען מיט דער צייט פֿאַרוואַנדלט געווארן אין זעלבסט־שטענדיקע פֿאַבריקן, וועלכע האָבן זייער פּראָדוקציע אָפּגע־געבן פֿאַר די דייטשן. מאַנכעס מאָל האָט אָבער אויך די געטאָ באַפֿעלקערונג „געקראָגן א לעק" פון דעם איבער־פלוס.

דער אידן־ראַט האָט אַרגאַניזירט פֿאַלגענדע לערן־קורסן פֿאַר: מאַליאַרעס, מוליאַרעס, זאָטלער, רימער, צעשליאַרעס, מענער און דאַמען שניידערס, שוסטערס, עלעקטראָ־מאַנטיאָרן, סטאָליאַרעס, פוטער־קירזשנערס, גאַרבערס, טריקאָזש א.א.וו. מיר זעען ווי זייער פֿאַר־צווייגט איז געווען די פּראָדוקטיוויזאַציע־טעטיקייט פון אידן־ראַט.

די אידישע אַרבעטער אין ביאַליסטאָק קענען איינגע־טיילט ווערן אין צוויי גרויסע גרופּן: באַשעפטיקטע אין די אונטערנעמונגען פון אידן־ראַט אויפֿן שטח פון געטאָ, און די אויסער־געטאָ אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין דייטשע אַרבעטס־פלעצער (מיליטעריש און ציווילע). אויפֿן געביט פון געטאָ זיינען אָבער אויך געווען דריי גרויסע טעקסטיל־קאָמבינאַטן, (אויף יוראָווצער גאַס, פּאלנע און ביאַלאַסטא־טשאַנסקא), וועלכע האָבן געהערט צו א דייטשן טרעסט אונטער מלוכה׳שער קאָנטראָל און א ריי פֿריוואַטע דייטשע אונטערנעמונגען ווי סטעפּענע׳ס שניידעריי און מעכאַנישע סטאָלעריי אויף קופּיעצע גאַס און לינדער׳ס פּאַבריק אויף יוראָווצער גאַס. די צאָל אידישע באַשעפטיקטע אויסער דער געטאָ האָט דערגרייכט זיבן טויזנט מענער און פרויען. ביז נאָוועמבער 1942 פלעגן זיי אַרויסגיין „פריי" אויף אינדיווי־דועלע שיינען פון יענער צייט אונטער א שמירה אין רייען. דער פֿאַרדינסט פון אן אויסער־געטאָ אַרבעטער איז געווען פֿאַר 12־11 שעה אַרבעט א טאָג 1 מאַרק ביז 1 מאַרק 20 פעניג. א אידישער אַרבעטער האָט באַקומען א העלפט (און וויניקער) פון שכירות פון א פוילישן אַרבעטער, און א פוילישער אַרבעטער האָט באַקומען 70 פּראָצ. פון לוין פון א דייטשן אַרבעטער. לשם אַריענטאַציע זאָל באַמערקט ווערן, אַז דער „לוין" פון אידישן אַרבעטער האָט געקלעקט אויף צו קויפן א האַלבן קילא ברויט.

יעדן פרימאַרגן האָט מען געזען אָט די אַרבעטער אין אַרימע אָפּגענוצטע קליידער ווי זיי גייען צום געטאָ־טויער, מאָגערע געשטאַלטן, אויסגעדאַרטע, בלאַסע פנימער מיט א טאַרבע צוגעטראטשעט צו דער זייט, אויף צו כאָפן עפּעס א מציאה, ד.ה. א שטיקל ברויט, א פּאָר אַרבעס א.א.וו.

אָט די 7,000 אויסער־געטאָ אַרבעטער זיינען געווען די הויפּט־באַשפייזער פון געטאָ. ניט געקוקט אויף שטרענגע אָפּיציעלע פֿאַרבאָטן און מערערע וואַרנונגען ניט צו קויפן קיין פּראָדוקטן אויסער דער געטאָ, און דעם פֿאַרבאָט זיי ניט אַריינטראָגן דורך די געטאָ־טויערן, איז דאָך דאָס לעבן און די סכנה פון הונגער־נויט דאָך געווען שטאַרקער. יעדן אָוונט האָבן געשטראָמט דורך די געטאָ־טויערן טויזנטער אַרבעטער מיט זעק קאַרטאָפֿל אָדער האָלץ אויף די פּליי־צעס, מיט איידעלערע „פּגרים" אין קעשענעס, אָדער וואו אַנדערש גוט באַהאַלטן. א „פּגר" האָט מען אין ביאַלי־סטאָקער געטאָ אָנגערופן א לעבנס־פֿראָדוקט אָדער סתם סחורה, וועלכע מען האָט דורכ׳ן טויער געשמוגלט פון אָדער אין געטאָ. אָט די „פּגרים" אַריינגעבראַכטע אין געטאָ, האָבן ניט דערלאָזט צו קיין איבערטריבענעם יקרות אויף לעבנס־פֿראָדוקטן, און דערמיט אויך צו קיין הונגער־קאַטאַסטראָפע. און די דייטשע וואָכן ביים טויער, וועלכע האָבן געהאַט א באַפעל צו קאָנפיסקירן אָלע לעבנס־פֿרא־דוקטן אַריינגעפּירטע אין געטאָ, האָבן זיך אָפט מאָל בא־צויגן גאָנץ ליבעראָל צו די צוריקקערנדע פון אַרבעט מענטשן און די פּראָדוקטן ניט צוגענומען. מען האָט שוין אין געטאָ גוט געווואוסט וועלכע וואָכן זיינען „גוטע" און וועלכע „שלעכטע". טאָמער איז געווען א „שלעכטע" פלעגט מען אָנלייגן וועג און אָפט איז די סיבה פון דער ליבעראַלישקייט פון דער דייטשער וואָך ניט געווען קיין ריין מענטשלעכע מיטלייד. די דייטשן זיינען כמעט אַן אויס־נאַם געווען גרויסע בעלי־תאַווה׳ניקעס אויף גאָלט און אפילו אויף גראָשנס. פלעגט מען זיך ביי זיי אָפקויפן, געבן א כאַבאַר און דאַן איז מען אַריין אומגעשטערט. פּרא־פעסיאָנעלע שמוגלערס, אידישע פורמאַנעס פון געטאָ פלעגן פירן א שמוגל אין גרויסן מאַסשטאָב אויף פורן, און די איבערגעקויפטע דייטשן פלעגן צומאָכן די אויגן און עפענען די טויערן פאַר גאַנצע קאָלאָנען פון פורן. אָלס קוריאָז קען דינען דער פאַקט אַז זייער אָפּט זיינען אָט די פורן געווען פעסער, אין וועלכע מען פלעגט אַרויספירן אומריניקייט פון געטאָ, און דער לייענער קען זיך פאַר־שטעלן אין וואָס פאַר א סאַניטאַרע באַדינגונגען האָט מען שפּייז־אַרטיקלען אַריינגעשמוגלט. און אַז עס איז קיין טיפוס־עפּידעמיע ניט געווען אין געטאָ איז געווען א נס מן השמים. עס איז קלאָר, אַז ביי דעם מאָסן־שמוגל האָט קיין הונגער אין געטאָ ניט געהערשט.

עס האָט אָבער אויך ניט געפעלט ביים געטאָ־טויער נאָצישע סאַדיסטן, וועלכע האָבן מיט א אכזריות אַן גלייכן קאָנפיסקירט יעדן קלענסטן קוואָנטום פון שפּייז, אָביסל קאַרטאָפל און אפילו א פּענעץ ברויט, און דערביי נאָך מערדערלעך שלאָגן דעם געכאָפּטן „פאַרברעכער". סא־דיסטן, וועלכע האָבן אויך ביי פרויען דורכגעפירט ברוטאַלע פערזענלעכע רעוויזיעס און באַליידיקט מיאוס זייער ווירדע. אָט די דייטשן, ווי ס׳האָט זיך ליידער ביים סוף אַרויסגעוויזן, זיינען דאָס געווען די ריכטיקע רעפּרעזענ־טאַנטן פון נאָצישן רעזשים, וועלכע האָט אין דער ערשטער סטאַדיע פון זיין חיה׳שער אַטאַקע אויף אידן זיי געוואָלט אומברענגען דורך הונגער און, ניט באַווייזנדיק דאָס, אומגעבראַכט מיט מער עפעקטיווע מעטאָדן. ליידער האָט מען גענומען דעם קורס אויף „גוטע" דייטשן און ניט פאַר־שטאַנען די וואַרנונג.

אָבער ניט נאָר דירעקטע באַשפּייזער פון געטאָ זיינען געווען די אויסער־געטאָ אַרבעטער. זיי זיינען אויך געווען פאַרמיטלער־פֿאַרקויפער פון אידישן האָב צו פֿאַליאָקן און דייטשן. די געטאָ, וועלנדיק דערהאַלטן א מינימאַל ניוואָ פון באַשפּייזונג, האָט זיך מאַסנווייז אויספֿאַרקויפט פון בגדים, וועדט־זאַכן און סתם זאַכן. דער פאַרמיטלער איז געווען דער אויסער געטאָ אַרבעטער, וועלכער האָט באַקומען א

פֿראָוויזיע פון דער קניה־סומע, און אין געטאָ זיינען אַריין אָדער געלט אָדער לעבנס־פֿראָדוקטן. דען על פּי רוב זיינען די געשעפטן געווען טויש־געשעפטן; די געטאָ האָט געלעבן סחורה (זאָכן) און די אויסער־געטאָ על פּי רוב לעבנס־פֿראָדוקטן. אָזוי געטוישט־געהאַנדלט האָט כמעט די גאַנצע געטאָ; מען האָט טאָקע צוליב דעם ניט געהונגערט, אָבער מען האָט מיט אָזאָ ברען זיך געווארפן אין דעם מסחר וואָס האָט פֿאַרזיכערט חיי שעה (אין געוויסע מאָסן האָט עס פֿאַסיאָנירט ווי אַ מין ספּאָרט), אָז מען האָט פֿאַרגעסן וואו מען האָלט און אָז דאָס קאָן ניט זיין דער תכלית.

עס איז געווען אויך אַ קליינע צאָל אונטערנעמערישע אויסער דער־געטאָ באָשעפטיקטע און בפרט פֿראָפּעסיאָנעלע שמוגלערס, וועלכע האָבן פון עסק געמאַכט אַ גאַנץ גוט לעבן. די גרויסע מערהייט האָט פון אירע „פֿאַרדינסטן" פון אָזעלכע „סחורות" ווי קאַרטאָפֿל און האָלץ קוים געהאָט כדי בדוחק דורכצולעבן. די קאָנפֿיסקאַטן ביים טויער האָבן אָפט צונישט געמאַכט די דאָזיקע „פֿאַרדינסטן". די וואָג פון די אין געהיים געקויפטע פּראָדוקטן איז אָפט ניט געווען קיין ראָיעלע. אַ פּוד קאַרטאָפֿל וועלכער האָט געדאַרפט האָבן 16 קילאָגראַם, האָט אָפט געהאַט נאָר 12־11. די דייטשע שפּן פלעגן אַרויפלייגן אָפט אויף זייערע אידישע אַרבעטער פּריוואָטע קאָנטריבוציע; פֿאַר דעם פּריזן האָבן זיי צוגעמאַכט אַן אויג אויף די פֿאַרבאָטענע געשעפטן פון זייערע אידישע אַרבעטער. ס׳דאַרף נאָך דערמאָנט ווערן, אז אָחוץ זיין באָלוינונג 1.20־1 מאָרק פלעגט דער אויסער־געטאָ אַרבעטער באָקומען פון אידן־ראַט 23 דעקא ברויט אַ טאָג צום פּריז פון 45 פעניג אַ קילאָ.

אָחוץ סטאָבילע אַרבעטס־פלעצער אויסער דער געטאָ, זיינען געווען פלוצלונגע פֿאָדערונגען אויף קורץ־טער־מיניקע אָדער איינמאָליקע אַרבעטן, און קיין אָפּזאָג האָט ניט געקענט זיין, קיין תירוץ אז קיין מענטשן איז ניטאָ אז אָלע זיינען באָשעפטיקט. דאָס ניט צושטעלן די געהעריקע צאָל אַרבעטער האָט שטענדיק געדראָט מיט סכנות פאַר׳ן אידן־ראַט אין געטאָ. האָט דער אַרבעטס־אָפּטייל ביים אידן־ראַט געלייזט דעם פּראָבלעם, אַרגאַניזירנדיק אַ געצאָלטע אַרבעטס־בריגאָדע „כדי צו רעגולירן די דרינגנדע פֿאָדערונגען אויף אַרבעט פֿאַר דער דייטשער מאַכט" (אידן־ראַט־מעלדונג נומער 159 פון 20.11.1941) וועלכע איז געווען אַ רעזערוו־בריגאָדע צו דער דיספּאָזיציע פון אידן־ראַט. אין דער בריגאָדע האָט מען אָנגענומען מענער פון 45־17 יאָר און זיי ספּעציעל באָלוינט. אין טאָג פון אַרבעט האָבן זיי באַקומען אַ קילאָ ברויט, וואָס איז געווען אין די געטאָ־באָדינגונגען זייער פיל. צען חדשים שפּעטער האָט מען אויך געשאָפן אַ פרויען רעזערוו־בריגאָדע און אָט איז די מעלדונג אין אַריגינאַל:

מעלדונג נומער 328

עס ווערט געשאָפן אַ רעזערוו־בריגאָדע פון הונדערט פרויען אויף פֿאַלגענדע באָדינגונגען: די פרויען, וועלכע עס וועט אויסקומען דעם טאָג צו אַרבעטן, וועלן באָקומען אַ האָלבן קילאָ ברויט טעגלעך און געצאָלט אין מזומן לויט די סטאַווקעס. די פרויען וועמען עס וועט ניט אויסקומען צו אַרבעטן און זיי וועלן בלייבן אין רעזערוו, באָקומען 38 דעקא אַ טאָג.

ביאַליסטאָק, 10טן סעפּטעמבער, 1942

עס איז אויך אין אויגוסט 1942 געשאָפן געווארן אַ ספּעציעלע „זונטיק־בריגאָדע" אויף אויסצולאָדן אין די זונטיקדיקע טעג וואָגאָנען אויפ׳ן באָן־הויף. די וועלכע האָבן זונטיק געאַרבעט, האָבן באָקומען דריי מאָרק אַ טאָג און אַ פּאָרציע ברויט און די וועלכע זיינען געווען אין רעזערוו — 1.50 מאָרק. ביים דערנערטערונג פון ווינטער זיינען געשאָפן געווארן ספּעציעלע שניי־בריגאָדעס פון מענער און פרויען אויף אַרויסצוראָמען דעם שניי אויסער דער געטאָ. אָפט פלעגן מצד די דייטשן קומען גאָר גרויסע פּאָדערונגען פֿלוצלונג, און דאָן פלעגט דאָס אידישע ביאַליסטאָק זיין עדות פון אָזעלכע מעלדונגען, אין אַריגינאַל, ווי:

מעלדונג נומער 187

לויט דער פֿאַראָרדנונג פון דייטשן אַרבעטס־אָמט מוזן זיך צושטעלן דעם 27טן דעצעמבער 7:30 פרי 200 פרויען מיט עמערס, שמאָטעס, בעזימער אָדער בערשט, אויף אויפ־ראָמונג־אַרבעט אין לאָקאַלן, וואָס וועט דויערן פינף טעג. מיר פֿאָדערן אויף פרויען אין עלטער פון 55־17 יאָר זיך צו־שטעלן שבת אין דער פרי 7 אַזייגער אין אַרבעט־אָפּטייל ביים אידן־ראָט. די פרויען, וועלכע זיינען באָשעפטיקט ביי די ציגלען, זיינען באָפרייט פון דער אויבנדערמאָנטער אַרבעט. מען קען זיך באַצייטנס רעגיסטרירן אין אַרבעטס־אָפּטייל (אין טויער לינקס) צווישן 4־1 בייטאָג.

אַרבעטס־אָפּטייל ביים אידן־ראָט

ביאַליסטאָק 24טן דעצעמבער 1941

די אויבן־דערמאָנטע פרויען באָשעפטיקטע ביי די „ציגל" זיינען געווען אידישע פרויען, וועלכע זיינען געווען באָשעפטיקט אַ לענגערע צייט ביי דערווייטערן און אָפּראָמען די ציגל פון די חורבות פון די אָפּגעברענטע הייזער פון שוהל־הויף און נאָדרזשעצנע גאָס פון דעם טרויעריקן „רויטן פרייטיק" (27.6.41).

עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז קיין גרויסן נחת האָבן די אויסער־געטאָ אַרבעטער סיי אויף זייערע אַרבעט פלעצער און סיי ביים גיין און צוריקגיין פון דער אַרבעט ניט געהאַט. דאָס גיין אין מיטן ברוק, געשטעמפלט מיט דער גלעלער לאָטע, דער שטענדיקער מורא פאַר אַ מונדירטן דייטש, די ניט פריינטלעכע בליקן פון דורכגייער, האָבן גורם געווען, אַז אַ סך אידן אין געטאָ האָבן רעזיגנירט פון די „גאָלדענע" מעגלעכקייטן פון דער אויסער־געטאָ אַרבעטן און זיך געוואָלט בעסער אָרימער, אָבער רואיקער, אַרבעטן אין געטאָ. טויזנטער אידן זיינען קיין מאָל ניט אַרויס פון געטאָ ביז׳ן טאָג ווען מ׳האָט זיי געפּירט צום טויט. ווי דערנידעריקט איז געווען דער איד אויסער דער געטאָ און ווי ניט פאַרליידט האָט אים געקאָסט דאָס אויג פון „הערנפאָלק" באָווייזט פאָל־געגנדע מעלדונג (אין אָריגינאַל):

מעלדונג נומער 302

די מאַכט וואָרנט, אַז די אידן וואָס אַרבעטן אויסער דער געטאָ זאָלן זיך ניט באָנוצן צופיל מיט די הויפּט־גאָסן, באָזונדערס בשעת זיי גייען פון דער אַרבעט מיט די זעק, האָלץ און אַנדערע פּעק. מיר פֿאָדערן אויף די אַרבעטער אויסצומיידן די הויפּט־גאָסן און באָנוצן זיך ניט מיט וואָרשעווער גאָס, נאָר מיט סטאָראָבאַיאָרסקער, ניט מיט וואָשליקאָווער נאָר מיט קאָשצעלז, איבערהויפּט דאָרף מען זיך באָנוצן מערער מיט׳ן טויער אויף טשיסטע גאָס און אויסמיידן דעם טויער אויף יוראָווצער גאָס.

אידן־ראָט. ביאַליסטאָק 13טער יולי 1942.

דאָס אַרבעטן אויף געוויסע אַרבעט־פלעצער אויסער דער געטאָ איז געווען איין לאַנגע קייט פון עינויים, פיזישע און מאָראַלישע יסורים און ניט איינמאָל עבודת־פרך ממש. ניט קיין וואונדער אַז אידן האָבן אָפט אויסגעמיטן צו קומען אין אַזעלכע פלעצער און באָמיט זיך צו בייטן אַרבעטס־שטעלן. איז אָבער געקומען די אומ׳ברחמנות׳דיקע דייטשע אַרגאַניזאַציע מאַשין און דורכ׳ן אידן־ראָט געלייגט איר חיה׳שע וועטאָ אין עכט דייטשן מאַניאר. אָלס אילו־סטראַציע — א אידן־ראָט־מעלדונג (אין אָריגינאַל):

מעלדונג נומער 235

דער דייטשער אַרבעטס־אָמט איז מודיע: ס׳איז פעסט־געשטעלט געוואָרן, אַז די אַרבעטס־דיסציפלין ביי די אידישע אַרבעטער איז זייער שוואַך. דעריבער זיינען אין אַלע אונטערנעמונגען איינגעפירט געוואָרן געוויע וואָכנט־לעכע רשימות וויפיל אַרבעטס־שעה׳ן די אידן גיבן דאָרט יעדן טאָג. עס ווייזט זיך אָרויס, אַז אין פאַרשיידענע טעג קומען א טייל אידן אין גאַנצן ניט צו דער אַרבעט, אָדער אַרבעטן קנאַפּע שעה׳ן אין טאָג. קיין געוויע סיבות פאָר אָט די פאַרברעכנס איז נישטאָ. דער אַרבעטס־אָמט האָט שוין אין א סך פאַלן די דאָזיקע אָרומשלעפערישע אידן געלאָזט דורכפירן שטראָפן דורך דער געשטאַפּאָ. אויף ווייטער וועלן אָלע, וועלכע דערפילן ניט בשלימות זייער אַרבעטס־חוב, אויפ׳ן גרונט פון דער באָקומענער רשימה, ווערן איבערגעגעבן דער געשטאַפּאָ צו באָשטראָפן זייער שטרענג.

דער אידן־ראָט, ביאַליסטאָק דעם 14טן מערץ 1942

איבערגעבן דער געשטאַפּאָ, דאָס האָט געהייסן פיניקונגען און מערדערלעך שלאָגן אין די קעלערן פון אָסטראוסקי׳ס מויער אויף וואשליקאווער 15 (סענקעוויץ־גאָס) און דאָס איינשפּאָרן אויף א קורצער אָדער לענגערער צייט אין די גרויזאָמע געשטאַפּאָ אַרבעטס־לאָגערן. און דאָס זיינען קיין פּוסטע דראָנגען ניט געווען. פון דער שטויב פון אידן־ראָט אַרכיוו הויבן זיך אויף פאַרפיניקטע מענטשלעכע געשטאַלטן, וועלכע זיינען שוין היינט אין שטויב פאַרוואַנדלט און דערציילן און באָשולדיקן (דאָקומענטן אָריגינעלע):

וואָרענונג

מעלדונג נומער 157

דער אידן־ראָט וואָרנט! מעלדעט זיך פינקטלעך צו דער אַרבעט! פאַרלאָזט ניט אליין די אַרבעטס־פלעצער! פאַר פאַרלאָזן אָן דערלויבעניש דעם אַרבעטס־פלאַץ און ניט פאָלגן דער מאַכט האָבן באָקומען האַרבע קערפערלעכע שטראָפן: נאָוואָקאָלסקי משה, לעוו יוסף, ראָצקי יעקב, סטופניק משה, ליפניק בן־ציון, טאָלינסקי חיים, האָלפערן בנימין, גלאָס חייקל. די דירעקטע סכנה פון טויט־שטראָף דראָט יעדן, וואָס וועט עובר זיין אויף די אויבן־אָנגע־וויזענע פאַראַדנונגען. מיר וואָרענען!

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק 18טן נאָוועמבער 1941.

היט אייער לעבן!

מעלדונג נומער 166

ווידער האָבן באָקומען שווערע קערפערלעכע שטראָפן פאַר אויסדרייען זיך פון צוואַנג־אַרבעט: קאָגאָן ישראל, סאָפירשטיין משה, קראָוויץ, גראָאָוסקי הירש, פעדער שיע, מעלאָמעד יצחק, נאָוויק נחום, שוועכער שמעון. מיר וואָרענען דערמיט נאָך אָמאָל! היט אייער לעבן! קומט פינקטלעך צו דער אַרבעט! פאַרלאָזט ניט אויף בייט ניט דעם אַרבעט־פלאַץ.

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק, דעם 25טן נאָוועמבער 1941.

מעלדונג נומער 173

פאַר ניט צושטעלן זיך פינקטלעך צו דער אַרבעט און דורכלאָזן אַרבעטס־טעג אָן געוגנדע סיבות, זיינען שוועכ באָשטראָפט געוואָרן צו שטראָף־אַרבעט פאָלגנדיקע פער־זאָנען: קאָרן יוסף, גאָלאָנט מרדכי, רידאָק משה, בערנ־שטיין אהרן, גאָלאָנט לייב, בערעזאָווסקי הירש, פורמאָן הלל, ווינשטיין לייב, ווינשטיין פייוול. מיר וואָרנען! היט דעם חוב פון אַרבעט! פאַרלאָזט ניט די אַרבעטס־פלעצער! מיידט אויס שווערע שטראָפן!

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק, דעם 3טן דעצעמבער 1941.

וואָרענונג

מעלדונג נומער 225

פאַר ניט צושטעלן זיך פינקטלעך צו דער אַרבעט האָבן באָקומען קערפערלעכע שטראָפן און זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אין די שטראָף בריגאַדעס: גניאָזדע מאָטעס, סאָ־קאָלסקי לייזער, קאָפלאָן אָנשל, בערעסלאָווסקי דוד, קליינ־שטיין גדליה, רודעלער הלל, מאָכער לייזער. דער אידן־ראָט וואָרנט: מעלדעט זיך פינקטלעך צו דער אַרבעט! פאַר־לאָזט ניט אַליין די אַרבעט־פלעצער! היט אייער לעבן!

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק, דעם 21טן פעברואַר 1942.

צו אַלע אַרבעטער אויסער דער געטאָ!

מעלדונג נומער 383

דער אַרבעטס־אָמט טיילט מיט, אַז דורך דער מאָכט זיינע געשמיסן געוואָרן פאַר פאַרלעצן די דריי פאָלגנדיקע גזעזצן: א) פאַרן אַרויסגיין פון געטאָ אָן פערזענלעכע שיינען: נאָטע יצחק, כמעלנע 10; ניסענבוים מרדכי, סמאלנע 12. ב) פאַר ניט קומען אויף צוואַנג־אַרבעט: נא־שעלסקי ישראל, פאלנע 19, בעקער. ג) פאַר ניט גיין אויף דער אַרבעט אויף די באָשטימטע פלעצער: דינערשטיין מלך, ניי־וועלט 12, נייבוי־אַרבעט; ניסענבוים הירש, פאַבריצנע 39 (זעלאנע); פאלאנסקי אברהם, ביאַלאָסצאנער 1, רייכבאן; ציטראָענבערג לודוויק, פאַבריצנע 13 (שווערענט); קאָנטראָוויץ גרשון כמעלנע 19 (נייבוי־אָמט); קדיש יצחק, קופיעצקע 22, (נוי־בוי־אָמט: ראָזענבערג פישל געדאווע (זעלאָנע). פאַר ווייטערדיקן אַרויסגין פון געטאָ, אָן שיינען, אָדער ניט גיין צום באָשטימטן אַרבעטס־פלאַץ, דראָט א באַדייטנדע האַרבע שטראָף. מיר וואָרענען, אַז צוליב אַזעלכע פאַרברעכנס קענען אָנגענומען ווערן סאַנקציעס לגבי דער גאַנצער געטאָ.

אַרבעטס־אָפּטייל ביים אידן־ראָט,

ביאַליסטאָק, דעם 18טן יאַנואַר 1943.

עס ריידן די דאָקומענטן מיט א קלאָרן מענטשלעכן לשון: איך זע זיי, די מענטשן, די „פאַרברעכערס", איך דער־קען א סך. א סך זיינען דאָך געווען מיינע שילערס פון דער העברעאישער גימנאַזיע. און אפשר וועט זיך דער לעזער אָנשטויסן אויף א נאָמען א באַקאַנטן, פריינט, א קרוב און זיך

געבן אַ טרייסל, פֿאַרביילן די פויסטן און זיך אַ טראַכט געבן און אפשר נאָך עפּעס מער ווי אַ טראַכט.

די אַרבעטער אין געטאָ

די צאָל־באַאַמטע פון אידן־ראַט (איינגערעכנט די פֿאַליצייַ, הויז פֿאַרוואַלטערס א.א.וו.) האָט אין יולי 1942 באַטראָפֿן 2,200 פערזאָן; קרוב 9,000 אַרבעטער זיינען געווען באַשעפֿטיקט אין דער געטאָ־אינדוסטריע און אַנדערע געטאָ־אונטערנעמונגען. די גרויסע צאָל באַשעפֿטיקטע דירעקט דורכ'ן אידן־ראַט באַשטימט אויך זייַן וויכטיקע ראָלע אין דער עקאָנאָמיע פון געטאָ אַלס אַרבעט־געבער און ברויט־געבער. דער גרונט־לוין פֿאַר אַלע באַאַמטע און אַרבעטער אין די אידן־ראַט אונטערנעמונגען איז געווען אַ האַלבער קילאָ ברויט טעגלעך. אין די זומער־חדשים פון 1942 איז די ברויט־ראַציע געקירצט געוואָרן אויף 37 דעקא. דירעקטאָרן און באַאַמטע אויף פֿאַר־אַנטוואָרטלעכע שטעלעס האָבן באַקומען אַ טאָפּלטע פֿאַרציע ברויט. אין די שוועריע נאָוועמבער־טעג פון יאָר 1942 האָט מען אָפּגעשאָפט די טאָפּלטע פֿאַרציעס און געקירצט די ראַציע צו 30 דעקא ברויט אַ טאָג. אין פרילינג 1943 איז ווידער די ראַציע ברויט געהעכערט געוואָרן אויף 2 און אַ האַלב קילאָ אַ וואָך. חוץ דעם ברויט פלעגן אַלע אידן־ראַט באַאַמטע און אַרבעטער באַקומען אומרעגל־מעסיק אַנדערע לעבנס־פֿראָדוקטן פֿאַר ביליקע פרייזן: מאַרמעלאַד, ברוקווע, זעלטענער, מאָגנס, וואורשט אָדער קאָפּ־פלייש און פּיסלעך, קאַשע, גרויפּן, זייַף־ערזאַץ (ריף) און אָפּט וואַש־סאָדע. פון צייט צו צייט האָט מען אויך געטיילט קאַרטאָפֿל אין גרעסערע קוואַנטומס. אויף ווינטער אַ האַלבן מעטער האָלץ און 100־150 קילאָ קוילן. געלט־לוין אין פרינציפּ האָט ניט עקזיסטירט.

פון דעם אויבנדערמאָנטן קען מען זיך מאַכן אַ בילד פון דעם נידעריקן שטייגער־לעבן, וועלכער עס האָט געפירט דער דורכשניטלעכער געטאָ־ביאַליסטאָקער. ער האָט געהאַט צו וויניק כדי צו לעבן און צופיל כדי צו שטאַרבן: עס האָט געהערשט אַ צושטאַנד פון ניט דערעסן, פיזישער אָפּגעשוואַכקייט. מען האָט אַ דיקן מענטשן זייער זעלטן געזען אין געטאָ, און טאַמער יע, האָט ער געהערט צו די „ניי־אויפגעקומענע". על־פּי רוב זיינען דאָס געווען מענטשן ריזיקאָנטן פון די אַמאָל קולטורעל און פיל נידעריקסטע שיכטן. פורמאַנעס, טרעגערס און מיסט־פירער האָבן, ריזי־קירנדיק די געפּאָרן פון שמוגל, גראָב פֿאַרדינט, געמאַכט גרויסע געשעפטן און געמאַכט אַ לעבן. זיי האָבן דערביי געהאָט אויך פֿאַרדינסטן פֿאַר דער געטאָ מיט דעם וואָס זיי האָבן געבראַכן די הונגער־בלאָקאָדע פון די דייטשן.

אַ חוץ די ראַציעס־ברויט באַקומענע פֿאַר אַרבעט האָט די גאַנצע געטאָ־באַפֿעלקערונג ד.ה. אויך די ניט אַרבעטנדיקע זקנים און קליינע קינדער באַקומען ברויט אויף קאַרטן. אין אַנהויב צו 20 דעקאָ ברויט אַ טאָג, דאָן צו 10 דעקאָ און אין סוף 7 אָון אַ האַלב דעקאָ ברויט אַ טאָג! וואָלטן קינדער און זקנים, וועלכע האָבן אָפּיציעל קיין אַנדערע צוטיילונגען ניט באַקומען געדאַרפט פון דעם לעבן, וואָלטן זיי פון לאַנג פון הונגער אויסגעגאַנגען. צי דאָס וואָלט געווען בעסער ווי צו פֿאַרשלעפּט ווערן אין די גאַז־קאַמערן, דאָס קען אַ פשוט'ער מענטש ניט נעמען אויף זיך צו ענטפֿערן...

אויפֿן שוועל פון דעם יאָר 1942

עס האָט זיך דערנענטערט דער סוף פון יאָר 1941. דאָס לעבן פון די פֿאַרשקלאַפּטע אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ־טורמע האָט זיך „נאָרמאַליזירט". ניט אין ביאַליסטאָק, ניט אין דעם ביאַליסטאָקער דיסטריקט, זיינען מער ניט פֿאַרגעקומען די בלוטיקע, אַנטי־אידישע „אקציעס". אידישע מענער, פרויען און קינדער, מיט געלע לאַטעס צוגענייט צום בגד אויף דער לינקער ברוסט און רעכטע פלייצעס, זיינען זיך אַרומגעגאַנגען רואיק און דורך קיינעם ניט באַלעסטיקט, איבער די געטאָ־גאַסן. עס האָט געאַרבעט פלייסיק דער אידן־ראַט. גוט האָט געקלאַפּט זיין גאַנצע מאַשינעריע אין די פילע דעפּאַרטמענטן־אָפּטייַלונגען, אַנגעפירט דורכ'ן ענערגישן נקי־כפּיים און ערשט־קלאַסיקן אַרגאַניזאַטאָר — אינזשיניער אפרים בראָש. עס האָט זיך געמערקט די צאָל פֿאַבריקן אין געטאָ. גרעסער מיט יעדן חודש איז געווען די צאָל אַרבעטנדיקע אויסער דער געטאָ אין די דייטשע און מיליטעריש און אין ציווילע אינסטיטוציעס. פֿאַמעלאַך האָט זיך דאָס גאַנצע אידישע ביאַליסטאָק פֿאַרוואַנדלט אין אַ גרויסע פֿאַבריק און די געווען סוחרים, פֿאַבריקאַנטן און אינטעליגענטן — אין אַ גרויסע אַרמיי פון אַרבעטער.

ביאַליסטאָקער גאַסן, אין דער צייט וועו די פֿאַבריקס־שיכטן האָבן פֿאַרענדיקט זייער אַרבעט (אַרום מיטיק, אַוונט־צייט, און דאַרט, וואו ס'איז געווען נאָכט־אַרבעט און אויך אינדערפרי) זיינען געווען שוואַרץ פון אידן — יונגע און אַלטע מענער און פרויען, אָנגעטאָן אין אַרבעטס־קאָמיזאַנען אָדער אָפּגענוצטע קליידער. די רייכע שטאָט, מיט אירע עלעגאַנטע, אַמאָל אידישע באַפעלקערונג, האָט געמאַכט דעמאָלט דעם איינדרוק פון אַן אָרימען פאַבריק־סעטלמענט מיט אָרימע איינוואוינער־אַרבעטער. פֿאַרשוואונדן זיינען די דאָמען־ און מענער־קאָפּאָליושן. די פרויען אין טיכלעך אויף די קעפּ און די מענער אין אַרבעטס־היטלען, האָבן זיך מיט זייער אויסערלעכן אויסזען שנעל צוגעפּאָסט צו דעם נייַעם סטיל פון זייער עבדות־לעבן.

אידישע מיליציאָנערן זיינען געשטאַנען אין די ראָגען און רעגולירט די באַוועגונג פון דורכגייער און געהייסן האַלטן רעכטס. קליינע קינדער זיינען געגאַנגען אינ־דערפרי און נאָכמיטיק אין די צוויי שולן, וועלכע זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן דורכ'ן אידן־ראַט.

פֿאַר'ן בנין פון אידן־ראַט, אויף קופיעצקאָ 32, האָבן זיך געזאַמלט מענטשן וועלכע האָבן געזוכט אַרבעט. זיי האָבן געלייענט די מעלדונגען פון אידן־ראַט, און מעלדונגען זיינען געווען כמעט יעדן טאָג נייַע.

די מלחמה האָט זיך אין הונדערטער קילאָמעטער וווייט

איבערגעקומען קיין מזרח. צייטונגען זיינען אין געטאָ אפּי־ציעל ניט צוגעלאָזט געוואָרן. אַרבעטער פון אויסער דער געטאָ זיינען אָבער געווען אַ רייכער קוואָל פון אינפאָר־מאַציעס. ס׳איז געקומען דער הערבסט און נאָכדעם דער ערשטער חודש פון שווערן ווינטער פון 1941־סטן יאָר און ס׳האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט די ידיעה, אַז דער דייטש איז אָפּגעשטויסן פון מאָסקווע. וועלכע איז געווען אַ זיכערקייט, אַז דער בלוט־שונא פון דער מענטשהייט און דעם אידנטום — דער דייטשער פאַשיסט — האָט דעם קריג פאַרשפילט. ביאַליסטאָקער אידן אָבער, איז די שמחה פאַר־כמאַרעטן הימל פון ביאַליסטאָקער געטאָ. מיט יעדן טאָג האָט זיך פאַרשפרייט די האָפענונג, וועלכע איז געוואָרן אַ זיכערקייט, אַז דער בלוט־שונא פון דער מענטשהייט און דעם אידנטום — דער דייטשער פאַשיסט — האָט דעם קריג פאַרשפילט. ביאַליסטאָקער אידן אָבער, איז די שמחה פאַר־שטערט געוואָרן, דורכ׳ן זעענדיקן בליק פון זייער אומ־מענטשלעכער גערטאַ־ווירקלעכקייט און מיט זייער אייבי־קער פראַגע: „אָבער וואָס וועט זיין מיט אונז איידער די מפּלה פון המן־היטלער וועט קומען?״

אין יענע ווינטער חדשים האָבן מיר נאָך ניט געוואוסט, קיינער, אין זיינע פעסימיסטישע פראַגנאָזן, האָט זיך ניט גע־קענט פאַרשטעלן, אַז די חיה אין מענטשן, קאָן זיין נאָך פיל מאָל מער בלוטדורשטיק און ניט וועלן איבערלאָזן אפילו אַ זכר פון אַ פאַלק.

דעם 31טן דעצעמבער, 1941, אין דעם לעצטן טאָג פון דעם ערשטן טרויער־יאָר, האָבן אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ געלייענט צוויי מעלדונגען אויפגעקלעפּט אויפ׳ן בנין פון אידן־ראַט אויף קופּיעצקאַ 32.

און אָט זיינען די צוויי מעלדונגען אין אַריגינאַל:

מעלדונג נומער 194

ס׳ווערן געעפנט פינפטע און זעקסטע קלאַסן אין דער שולע נומער 1, אויף פאַבריטשנע 39. אַריינשרייבונגען פון שילער צו די דאָזיקע קלאַסן קומען פאָר יעדן טאָג, פון 9 פרי ביז 5 פאַרנאַכט. ס׳ווערן נאָך אַנגענומען שילער אויף פרייע ערטער פון די ערשטע, דריטע און פערטע קלאַסן אין דער שולע, אויף פאַבריק־גאַס 39.

קולטור־אַפּטיילונג ביים אידן־ראַט
ביאַליסטאָק, דעם 31טן דעצעמבער, 1941.

מעלדונג נומער 195

וועגן רעגולירן דעם דעוויזן־געזעץ אין באַציר ביאַליסטאָק (אויסצוג).

די מענטשן, וואָס וואוינען אין באַצירק ביאַליסטאָק, דאַרפן די ווינטער־שטייענדיקע וועטערן, ביז׳ן 15טן פעברואַר, 1942, פאַרשטעלן אַן אַרטיקע מלוכה׳שע קרעדיט־קאַסע אַדער מלוכה־באַנק און אויף פאַרלאַנג, זיי פאַרקויפן אַדער איבערטראַגן:

1) אויסלענדישע צאָלונג־מיטלען.
2) פאַדערונגען אין אויסלענדישער וואָלוטע.
3) וועקסלען און טשעקן אין היימישער וואָלוטע, וואָס זיינען אויסגעשטעלט אויף אויסלאַנד.
4) גאָלדענע מטבעות ווי אויך פיינגאָלד און געמישטע גאָלד (רויע אַדער האַלב מאַטעריאַל).
5) אויסלענדישע ווערט־פאַפּירן.
6) דעפּאָזיטן בייַ קרעדיט־אינסטיטוציעס, פאַסט־טשעק־אמטן, וואָס געפינען זיך אינ׳ם מלוכה־געביט. וועז דער מענטש האָט זיך די דאָזיקע וועגן איינגעשאָפן פאָר׳ן 1טן סעפּטעמבער, 1941, און פאָר׳ן דאָזיקן טערמין האָט ער, לויט די דייטשע דעוויזן־פאַרשריפטן, געקענט זיי באַנוצן נאָר מיט אַ באַזונדערער דערלויבענישׂ.

די התחייבות׳ן, וואָס ליגן אויפ׳ן באַזיצער פון קעגנ־שטאַנד, וואָס מוז פאַרקויפט אָדער פאַרגעשטעלט ווערן, דאַרפן אויסגעפירט ווערן אויפ׳ן זעלביקן אופן. סיי דורך דעם, וואָס איז זייער פאַקטישער באַזיצער, סיי דורך זיין אָנגעטרויטן. אויך פאָר פרויען עובר זיין, ווערט מען באַ־שטראָפט. וועז עמיץ באַגייט דעם פאַרברעך דורך אָפּגע־לאָזנקייט, באַקומט ער אַ געלט־שטראָף, און אויב ער קען ניט באַצאָלן — געפענגעניש. די דאָזיקע פאַראָרדענונג איז גילטיק פון 1טן יאָנואַר, 1942.

אידן־ראַט, ביאַליסטאָק,
דעם 31טן דעצעמבער, 1941.

ניט זייענדיק אָפילו אַן אָנהענגער פון מיסטיק, איז עס שווער ניט צו זען דעם שרייענדן קאָנטראַסט פון די צוויי מעלדונגען, צופעליק צי ניט צופעליק, אַרויסגעגעבן דעם זעלבן טאָג. צוויי מעלדונגען — צוויי סימבאָלן, צוויי פּראַ־גראַמען אויפ׳ן יאָר 1942. דער אידישער צד האָט אָנגע־זאָגט, אַז ער וויל זיינע קינדער לערנען תורה און וויסנ־שאַפט, אָנפאַרטרויען זיי די דערגרייכונגען פון מענטש־לעכן גייסט און שכל. דער דייטשער צד האָט אָנטפּלעקט אַ טייל פון זיין אויספּלינדערונגס־פּלאַן פון די פאַרשקלאַפּטע פעלקער, וועלכע זיינען אויפ׳ן אידישן סעקטאָר געפּירט גע־וואָרן מיט אַ באַראַרישקייט אַן גלייכן, מיט דייטשישער סיסטע־מאַטישקייט און קאָנספּעקטוענץ, לויט׳ן כלל: צוערשט אויס־זויגן די לעבנס־כוחות פון דעם קרבן און דאַן אים פאָר־ניכטן.

עטלעכע פאַקטן־אילוסטראַציעס:

שוין עטלעכע וואָכן נאָכדעם, ווי מען האָט ביאַלי־סטאָקער אידן פאַרשפּאַרט אין געטאָ, איז מען צוגעטראָטן אַרגאַניזירן אידישע שולן. דעם 29טן אויגוסט, 1941, ווערט פאַרעפנטלעכט אַ מעלדונג (נומער 40) פון אידן־ראַט, אין וועלכער עס איז געוואָרן אָנגעזאָגט דאָס אַרגאַניזירן שולן פאָר אידישע קינדער. די רעגיסטראַציע פון קינדער אין שול־עלטער איז פאַרגעקומען אינ׳ם בנין פון דער געווע־זענער האַנדלס־שול, אויף פראַביטשנע 39 און אין דעם זעלבן בנין זיינען אויך אָנגעפּירט געוואָרן די לימודים. אין דער שפּיץ פון דער שול איז געשטאַנען דער לאָנג־יאָרי־קער לערער פון העברעאישער גימנאַזיע, אַראָנאָוויטש. גע־אַרבעט האָבן דאָרט די לערער פון דער העברעאישער גימנאַזיע, כאַזאָנאָוויטש, גוטקע גוטמאַן, פּרוי רובין־סאלמאן און נאָך אָנדערע לערער פון אידישע און העברעאישע שולן. די אונטערריכט־שפּראַך איז געווען סיי העברעאיש, סיי אידיש. אַ טייל קלאַסן זיינען געפּירט געוואָרן אין עברית און אַ טייל אין אידיש. אין דעם אָנבליק פון די בלוטיקע געשעע־נישן פון חודש יולי 1941 אין ביאַליסטאָק, אין דער טרויע־ריקער געטאָ־ווירקלעכקייט און פילנדיק די וויטערדיקע סכנות, האָט דער אָלטער שטרייט צווישן אידישיסטן און העברעאיסטן געפונען אין געטאָ ביאַליסטאָק זיין לייזונג: די גלייכבאַרעכטיקונג פון ביידע שפּראַכן, דאָס אָנערקענען פון עברית און אידיש אָלס צוויי נאַציאָנאַלע שפּראַכן פון דעם גלות־איד.

די אידן־ראַט מעלדונג, נומער 195, וועלכע שטעלט

מיט זיך פאר א פראגמענט פון א רויב־פראגראם, שטייט ניט פאראיינצלט אין דער געטא־געשיכטע. רויב איז געווען שטענדיק צוזאמען מיט מארד — איינער פון די צילן און מעטאדן פון דייטשער קריגס־פירונג. צי באדייט דען ניט דאס דייטשע ווארט „קריג" — נעמען, רויבן, קריגן. יעדע שטאט און שטעטל אין דורך דייטשן באזעצטע געביטן האט באלד די ערשטע טעג דורכגעלויכט דעם שוידער פון מאסן־עקזעקוציעס, וועלכע האבן געדארפט אנווארפן פחד און פארשליזירן יעדן פרואוו פון ווידערשטאנד. און צוזאמען דערמיט איז אומעטום געגאנגען דאס ארויפלייגן פון ריזיקע קאנטריבוציעס, באגלייט מיט דער דראוונג, אז דאס ניט איינצאלן אין צייט, וועט גורם זיין די וויטערדיקע מאסן־עקזעקוציעס, אדער דאס דערשיסן פון די אנגעזעענע בירגער, אדער אידן־ראט מיטגלידער, וועלכע מען האט ארעסטירט אלס ערוב'ניקעס. ביאליסטאק האט דעם גורל פון קאנטריבוציעס עטלעכע מאל איבערגעלעבט אין דעם ערשטן חודש פון דער אקופאציע. ווי ערנסט עס איז געווען די געפאר, באווייזט דער פאקט, אז דער שטאטישער רב, דער ראבינער ראזענמאן, האט אין יולי 1941, בשעת א ריזן־קאנטריבוציע איז ארויפגעלייגט געווארן אויף ביאלי־סטאקער אידן (נאר אויף אידן), זיך געווענדעט מיט א הייסן אפיל, זיך אפצורופן וואריים ווען די קלייבערס מיט דעם אידן־ראט וועלן צו זיי קומען. ער האט אבער אויך גע־דראט, אריינלייגן אין חרם די אלע, וועלכע וועלן ניט בייי־שטייערן לויט זייער מעגלעכקייט, אפצוראטעווען די סכנה פון אומקום, וועלכע האט אין אזא פאל געדראט דעם גאנצן ישוב. קיינער איז אין חרם ניט ארויסגעלייגט געווארן: אלע פארמעגלעכע און ניט־פארמעגלעכע האבן זיך אפגערופן, אפצואוועגדן די סכנה.

ווי געזאגט, איז דער דאקומענט נומער 195, פון 31טן דעצעמבער 1941, געווען נאר איינער פון די פילע באווייזן פון דייטשן רויב און מארד פון די אידן. עס זיינען פארא־אנדערע ניצול־גלווארענע דאקומענטן, וועלכע אילוסטרירן אמבעסטן די לאגע און די צדדים. און אט איז איינער פון זיי:

אידן־ראט מעלדונג נומער 92,
פון אויגוסט־סעפטעמבער, 1941

דער אידן־ראט האט באקומען פון דער דייטשער ציוויל פארוואלטונג די פאלגנדיקע פארארדנונג:

ביאליסטאק, דעם 9טן סעפטעמבער, 1941
דער אויבער־פרעזידענט
ציוויל פארוואלטונג פארן
באצירק ביאליסטאק,
דער ציוויל־קאמיסאר.

איר ווערט דערמיט אויפגעפאדערט, צוצושטעלן פאר דער רעגירונג קאסינא פאלגנדיקע זאכן: ביז מיטוואך, דעם 10טן סעפטעמבער, 1941, זעקס אזייגער פארנאכט (אונטער־געשטראכן דורך די דייטשן): 30 טישטוכער אין גלייכער פארם און גלייכער גרויס, 20 גוטע גארדינען מיט קארניזן און שטארן, 10 גרויסע טעפיכער, 10 לויפערס, 10 זשיראל־דאלן, 10 וואנט־בילדער, 100 פלאכע טעלער, 100 טיפע טעלער (אויף זופ), 100 קליינע טעלער, 100 פליזשאנקעס, 100 טעצלער, 100 ביר־גלעזער פשוטע, 100 ביר גלעזער געשליפענע, 100 קאמפאט טעצלער, 100 וויין גלעזער, 100 ליקער גלעזער, 50 שאמפאן גלעזער, 50 קאווע קאנען, 15 צוקער־פושקעס, 15 מילך־קריגלער, 20 אשן־בעכערס, 100 לעפל, 100 גאפל, 100 מעסערס, 100 גאפל־מעסערס צו פיש, 50 טיי־גלעזער, 5 סאמאוארן, 15 פלייש פאלומעסן, 15 טארט־טעלער, 14 סאוס־שיסעלער.

ביז מאנטאג, דעם 9טן נאוועמבער, 10 פרי:

15 טישן פאר פיר פערזאנען יעדע, 60 שטולן, 3 בופעטן.

ביז דאנערשטאג, 6 פארנאכט:

איין קלאוויר, איין ביליארד (מיט מכשירים), איין טיש און טיש־טענים, איין שאך־טיש מיט פיגורן, 3 זיכער טישן.

ביז פרייטאג, 12 בייטאג:

12 שטולן מיט לעדער־געבעטן, איין גרויסער, קיילעכ־דיקער אדער אוואלער טיש, 12 גרויסע פאטעלן, 12 ווייכע שטולן אדער שטולן אן פארענטשעס.

ביז פרייטאג, 5 פארנאכט:

2 ביכער־שאפעס, 2 ביכער־פאליצעס, 3 קיך־שאפעס אויף כלים, 3 קיך־טישן צום וואשן כלים. 20 האנטוכער, 20 שטשירקעס, 5 בעזימער, 5 עמערס, 5 שייער־בערשט מיט הענטלאך, 20 שייער־שמאטעס, 19 וויש־טיכער.

„די אלע זאכן דארפן זיין פון בעסטן מאטעריאל. די טישן, ווי אויך די טישטוכער און שטולן, מוזן זיין פון גלייכן סארט און גרויס. יעדע ניט־טויגבארע זאך וועט תיכף פאר־ניכטעט ווערן און מוז פארביטן ווערן אויף אן אנדערער. פאר יעדער זאך וואס וועט פעלן, וועט ארויפגעלייגט ווערן א שטראף".

די אלע געגעבענע זאכן וועלן אין אידן־ראט געשאצט ווערן און די סומע וועט יעדן אפגערעכנט ווערן פון זיין שטייער, אדער דירה־געלט. אן קוויטונגען מיט קיילעכדיקן שטעמפל פון אידן־ראט זאל מען קיין זאך ניט געבן. דער אידן־ראט ווארנט: אויב די געפאדערטע זאכן וועלן ניט צוגעשטעלט ווערן צו דער צייט, נעמט אראפ דער אידן־ראט די אחריות פאר די שווערע קאנסעקווענצן וואס קענען דערפון קומען דער גאנצער אידישער באפעלקערונג פון געטא.

אידן־ראט, ביאליסטאק,
דעם 10טן סעפטעמבער, 1941.

אזעלכע פאדערונגען, שריפטלעכע אדער מינדלעכע (קאמוניקירט דורכ'ן אידן־ראט טעלעפאן — דער איינצי־קער אפאראט אין געטא) האבן ממש פארפלייצט דעם אידן־ראט. קיינעם האט מען ניט געטארט אפזאגן. שאדן טאן האט דאך יעדער געקענט. דער אידן־ראט האט מאבילизירט א ספעציעלן שטאב מענטשן, וואס האט געזאמלט, אפגע־קויפט, אדער פשוט קאנפיסקירט דאס שענסטע אין מאטע־ריעלע ווערטן וואס די געטא — דאס אמאל רייכע ביאלי־סטאק — האט פארמאגט. עס איז שטארק געזארגט ge־ווארן, דורך בארעש פערזענלעך, אז די אידן־ראט מאגא־זינען זאלן שטענדיק זיין פול, כדי צו קענען נאכקומען א פלוצלונגע פאדערונג. אזוי האט זיך דאס אידישע ביאלי־סטאק אויסגעליידיקט פון מעבל, מלבושים, ביכער, גאלד, חפצים, א.א.וו., אויף וואס גאנצע דורות ביאליסטאקער האבן געארבעט און געזאמלט.

פאר דעם פרייז, האבן בארעש און פיל אנדערע ge־גלויבט, אז מען וועט לעבן בלייבן. האט מען געגעבן און געזיפצט: אבי דורכלעבן. גאלד — דאס אלטע אידישע גלות־געווער — האט געזאלט ראטעווען... ס'האט זיך

אויסגעוויזן אַ „משענת קנה רצוץ", — אַן אַנשפּאַר אויף אַ צעבראָכענעם שטעקן.

אַנהויבנדיק פון אויגוסט 1941, האָט מען פון יעדער דירה געדאַרפט צאָלן חודש׳לעך 20 רובל (2 מאַרק) דירה־שטייער. אין חודש אָקטאָבער 1941, האָבן די דייטשן אַרויפּ־געלייגט אויף יעדער אידן אַן אַזוי־גערופענעם קאָפּ־שטייער אין דער סומע פון 60 רובל פאַר יעדן קאָפּ, און אַזוי אַרום באַנייט דעם מיטלאַלטערלעכן מנהג. אַז עס האָט זיך דאָ גע־האַנדלט וועגן ריזיקע סומעס, באַווייזט אַ מעלדונג פון אידן־ראַט (נומער 146), פון 2טן אָקטאָבער, 1941, אין וועלכער עס ווערט געשאַצט דער סכום פון קאָפּ־שטייער, צוזאַמען מיט׳ן וואוינונג־שטייער (פאַר אויגוסט־אָקטאָבער) אויף קנאַפּע פינף מיליאָן רובל, וועלכע די דייטשן האָבן באַ־פוילן אויסצאָלן אין קורץ־טערמיניקע ראַטעס (און עס איז אויך אויסגעצאָלט געוואָרן) צווישן דעם 6טן און 21טן סעפּטעמבער. באַמערקונגס־ווערט פאַר דייטשער פּסיכיק איז דער פּאַקט, אַז דעם קאָפּ־שטייער האָבן ביאַליסטאָקער אידן געמוזט צאָלן אויך פאַר די, וועלכע האָבן ביאַליסטאָק „פאַר־לאָזן". אונטער דעם אומשולדיקן און אָפּיציעלן וואָרט, פאַלן אַריין די טויזנטער אויסגעמאַרדעטע ביאַליסטאָקער („רויטער פרייטיק", „דאַנערשטיקע" און „שבת׳דיקע", א.אַ.וו.), ווי אויך די טויזנטער מיט צוואַנג עוואַקואירטע קיין פרוזשאַנע. און אָט אַזוי לויטעט דער פראַגמענט פון דער מעלדונג נומער 146:

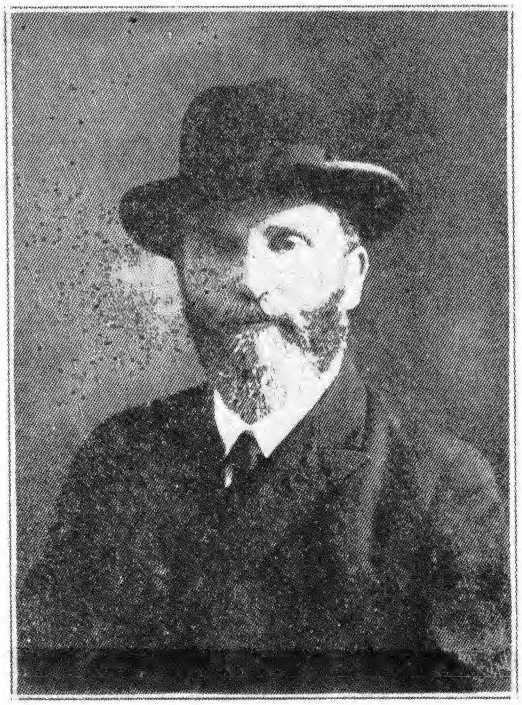
„די שטייערן זיינען דורך דער דייטשער מאַכט באַ־רעכנט געוואָרן אויף 40,000 איינוואוינער, דאָס הייסט, אויך פאַר יענע, וואָס האָבן פאַרלאָזן ביאַליסטאָק. די באַפעל־קערונג מוז דעריבער איינצאָלן, תיכף אָן שום פאַר־שפעטיקונג, די גאַנצע שטייער־סומע, וואָס יעדער איז שולדיק לויט׳ן אויבן־געבראַכטן חשבון, און די פאַר־מעגלעכערע מוזן צאָלן אויך אַ באַזונדער שטייער פאַר די טויזנטער אָפּוועזנדיקע איינוואוינער. אויך די אידן, וואָס אַרבעטן אויסער דער געטאָ, מוזן צאָלן די שטייערן, וויייל דער אידן־ראַט האָט זייער לוין פון דער מאַכט ניט באַ־קומען און קען פאַר זיי ניט צאָלן. דאָס ניט אָפּהיטן איינצו־צאָלן געוני די ראַטעס שטעלט אין סכנה די לעבנס פון אידן אין געטאָ. דער אידן־ראַט וועט צושטעלן דער מאַכט די ליסט פון די ניט־צאָלערס און קעגן זיי וועלן אָנגענומען ווערן די אומ׳ברחמנות׳דיקסטע מיטלען. די מאַכט האָט די זאַכן איבערגעגעבן דער געשטאַפּאָ".

קורץ און שאַרף, קלאָר און אום׳ברחמנות׳דיק עכט דייטש! דער אידן־ראַט אין דער ראָל פון פאַרמיטלער און אויספיר־אַרגאַן. מיט דעם מעטאָד האָט דער ביאַליסטאָקער אידן־ראַט און אָלע אַנדערע געגלויבט, אַז זיי דינען אַמ־בעסטן די אינטערעסן פון פאָלק.

און וועגן איינעם פון די מיטלען פון דעם דייטשן „קולטור־טרעגער", וועלכע איז געווען גערויסצו־רופן דרך־ארץ פאַר זיינע פאַראַרדענונגען, זאָגט עדות פאָלגנדיקע מעלדונג:

מעלדונג 140

דער ציוויל־קאָמיסאַר האָט באָפוילן, אַז די אידן וואָס ווילן ניט צאָלן די מלוכה־שטייערן אין באַשטימטן טערמין, וועלן עפּנטלעך באַשטראָפט ווערן מיט שמיץ. דעריבער ווערן אָלע שטרענג אויפגעפאַדערט, תיכף אַריינטראָגן אין קאַסע פון אידן־ראַט שטייערן (וואוינונג שטייער — 2

ראַבינער גדליה ראָזענמאַן
דער הויפּט פון אידן־ראַט אין ביאַליסטאָקער געטאָ.

מאַרק, קאָפּ־שטייער — 6 מאַרק פאַר וואַסער און עלעקטריע).

אידן־ראַט, ביאַליסטאָק,
דעם 25טן אָקטאָבער, 1941.

אויף וויפל איך געדענק, איז קיין עפּנטלעכע שמייס־עקזעקוציע אין געטאָ ניט פאַרגעקומען. די איידעלע שטיקל אַרבעט איז אָבער אָפּט אויסגעפירט געוואָרן אין גע־שטאָפּ־בנין (סיענקעוויטשאָ 15) און אין בנין פון דער קרימינאַל־פּאָליציי (די אַזוי־גערופענע „קריפּא") אויף וואַר־שאָווסקע גאַס נומער 50.

דערבלוטיקט און דערנידעריקט, לעבנדיק אונטער אַ שטענדיקער שרעק פון פיין און טויט, דעקלאַרירנדיק אָבער די גרייטקייט פון זיינע קינדער אויפ׳ן וועג פון מענטש־לעכקייט און תורה, אַזוי האָט דער ביאַליסטאָקער אידנטום איבערגעטראָטן דעם שוועל פון יאָר 1942.

די דייטשע נאַציע, וועלכע האָט פון שטענדיק אַן פּרעטענדירט דעם פירנדיקן אָרט צווישן ציוויליזירטע פעלקער, האָט מיט אַ לייכט האַרץ אַראָפגעוואָרפן פון זיך דאָס דינע קלייד פון קולטור און אַזוי זיך אויסגעטאָן פון מענטשלעכקייט ווי פון אַן איבעריקער לאָסט.

די חיה האָט אַראָפגעוואָרפן די מאַסקע. זי איז געווען זיכער אין זיג.

די חיה איז באַזיגט געוואָרן פאַר אַ הויכן פרייז. אידן האָבן אָבער באַצאָלט דעם העכסטן פרייז.

איינע פון די בלוטיקסטע פרייזן זיינען געווען 50,000 ביאַליסטאָקער אידן.

אַ טראַגישע פייערונג אין דער געטאָ

דעם 29טן יוני, 1942, אַ יאָר נאָכדעם ווי די נאַציס זיינען אַריין קיין ביאַליסטאָק, איז געפונען געוואָרן אַ פייער־לעכע פאַרזאַמלונג אויף וועלכער עס זיינען פאַרבעטן געוואָרן אַ חוץ די אידן־ראַט־מיטגלידער, אויך די דירעקטאָרן פון די געטאָ־אינסטיטוציעס, באַטריבן, פאַבריקן און אַ צאָל חשוב׳ע, פריערדיקע און איצטיקע עסקנים. מענטשן, וואָס האָבן זיך געפילט בארעכטיקט אַנטייל צו נעמען אין דער חגיגה, און האָבן קיין איינלאַדונג נישט באַקומען, האָבן זיך געפילט באַליידיקט און ג׳ברוג׳זט.

ביי באַשיידן סערווירטע טישן האָבן זיך אַוועקגעזעצט די „חשובי הגיטו״ און די פאַראַנטוואַרטלעכסטע צווישן זיי האָבן זיך געטיילט מיט די אַנוועזנדיקע מיט זייערע געפילן און געדאַנקען מכח דעם עבר און עתיד. פאַרשטענדלעך, אַז אין צענטרום פון דער אַלגעמיינער פאַראינטערעסירונג איז געשטאַנען די פערזאָן פון בארא״ש ן און זיין „עקספאָזע״.

לויט׳ן אַנגענומענעם שטייגער, האָט די חגיגה געפונט דער אָפיציעלער פאַרזיצער פונ׳ם אידן־ראַט, הרב ראָזענ־מאָן, געבנדיק אַ קורצן איבערבליק איבער דער אַנשטייאונג פונ׳ם אידן־ראַט און אויפהויבנדיק די פאַרדינסטן פון די באַ־זונדערע פערזענלעכקייטן, און דערהויפט פון בארא״ש׳ן. די וויכטיקייט פון דער געטאָ־אינדוסטריע געפינט אַן אויס־דרוק, לויט זיינע ווערטער, אינ׳ם פאַקט, וואָס דער אידן־ראַט האָט אַנפאַרטרויט זיין אַנפירונג דעם אינזשיניער באַראַש פערזענלעך. „און דאָס האָט אונז געבראַכט חשיבות און אַנערקענונג ביי דער מאַכט״. ער פאַרענדיקט זיין אַריי־פיר־ווארט:

„היינט, ווען ס׳איז אַריבער אַ יאָר פון שווערער, אָבער ברכה־פולער אַרבעט, און עס הויבט זיך אָן אַ ניי־יאָר, אין דעם ראש־השנה בעטן מיר: זכרנו לחיים! השי״ת זאָל אונז ווייטער נישט פאַרלאָזן, מיר זאָלן קענען דערפילן אונזערע אויפגאַבעס צום נוצן און גליק פון דער גאַנצער באַפעל־קערונג״.

עס רעדט נאָך אים בארא״ש און קלערט אויף פארוואָס מען האָט נישט געקענט שווייגנדיק אַריבערגיין איבער דער דאַטע פון יאָרצייט און זיך געמוזט דורכריידן כאָטש מיט די נאָענטסטע מענטשן. „עס איז נישטאָ קיין שילדערונג־קראָפט, קיין קינסטלער, קיין שרייבער אָדער מאָלער, וואָס זאָל זיין בכח איבערגעבן, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט אין די 365 טעג. עס גלויבט זיך אונז אַליין נישט, און קיינער וועט אונז, דוכט זיך, אין דער צוקונפט נישט גלויבן, וואָס מיט אונז האָט אין דער צייט פאַסירט. אַ גליק, וואָס מען קען נישט פאַראויסזען די צוקונפט, וואָרים מיר וואָלטן דאָס בילד אַליין נישט איבערגעלעבט. וועו איך וואָלט געבן אַ רשימה פון די צרות, אָנרופן זיי בלויז, נישט שילדערן, וואָלט עס לאַנג, זייער לאַנג דויערן״. און ער גיט טאָקע אַ רשימה פון 20 אַזעלכע צרות, „די טרויעריקסטע, אומדער־וואַרטעטע״. און עס זיינען דאָך געווען נאָך אַ המון קלענערע. מיט איין וואָרט, עס „איז נישט געווען קיין איין רואיקער טאָג, וואָס זאָל נישט שמעקן מיט געפאָר״. און ער שטרייכט אונטער, אַז די גזרות זיינען בטל געוואָרן אַ דאַנק דער האָנדלונג פון אידן־ראַט, וואָס האָט אויף זיין קאָנטאָ אַ סך פאַזיטיווע דערגרייכונגען. בארא״ש רעכנט זיי אויס:

„1) אונזערע פאַבריקן, וואָס האָבן זייער אָפט גע־שאָפן אַ „יש מאין״, האָבן אַרויסגערופן פאַרוואונדערונג ביי די שונאים.

2) די אויסשטעלונג אויסער דער געטאָ באַווייזט כסדר אונזערע לייסטונגען און לייסטונג־פעאיקייטן.

3) דערביי האָבן מיר געשאַפן אַ שול־וועזן און פאַך־שולן.

4) אונזער סאָציאַלע הילף, „פי״, שפיטעלער, א.א.וו., גייען פילפאַך איבער אין זייער מאָס אונזערע ענלעכע אינסטיטוציעס פון פאַר׳ן קריג.

5) אונזער געטנעריי און אַנדערע אַרבעט באַווייזט, אַז אידן זיינען אַ זייער נוצלעכער עלעמענט״. א.א.וו.

אַז אין ביאַליסטאָקער געטאָ־באַפעלקערונג איז געווען אַן אָפאָיציע נישט קיין קליינע און נישט קיין אומוויכטיקע, וואָס האָט זיך קריטיש באַצויגן צו דער פאָליטיק פון אידן־ראַט, דאָס באַווייזט דער שלוס־טייל פון בארא״ס רעדע, געווידמעט דער פאַלעמיק מיט די דאָזיקע אָפאָיציאַנערן, וואָס האָבן זיך באַשטימט ניט געפונען צווישן די אַנווענ־דיקע. עס רעדט אַרויס פון די דאָזיקע ווערטער די ריכטיקע אָפשאַצונג פון דער לאָגע און די אומריכטיקע טעראָפּיע פון דער מחלה.

„עס זיינען דאָ פאַרשיידענע מיינונגען וועגן דער טעטיקייט פון אונזער אידן־ראַט. מען דאַרף אָבער נעמען אין אַכט די לאָגע פון אידן־ראַט. מיר זיינען דאָך די זאָקלאָדניקעס, ערב׳ניקעס פאַר אַלץ, וואָס עס פאַסירט אין געטאָ. און וואָס דאָס באַדייט, ווייסט איר דאָך פון אַנדערע שטעט. די מיטגלידער פון פרעזידיום זיינען דאָך פאַר דער צייט גרוי געוואָרן. די מסירת נפש׳דיקע אַרבעט פון פרעזידיום איז דאָך מיט ווערטער נישט איבערצוגעבן. אויב מ׳וועט לעבן, וועט מען וועגן דעם גאַנצע ביכער דאַרפן שרייבן.

„שפעטער איז פאַרגעקומען אַ קאַרדינאַלער איבער־ברוך אין אונזער לאָגע, וואָס אונטערשיידט אונז פון אַלע פאַרנומענע געביטן און געטאָס. עס איז נישט קיין נייעס, וועו שוואָכע מענטשן מאַכן קאָמפּלימענטן דעם שטאַרקן, דאָס איז די באַקאַנטע חניפה. אָבער מיר, די שוואָכסטע, ווערן קאָמפּלימענטירט פון די שטאַרקסטע, פון די מאַכט־האָבער. דער איבערברוך איז געקומען צוליב אונזער פאָזי־טיוער אַרבעט.

„איך באַוואונדער די פעסטע האַרמאָניע צווישן די מיט־גלידער פון אידן־ראַט. עס קומען גאַרנישט פאָר קיין פאַלן פון קעגנגעזעצטע מיינונגען. אַלע אונזערע באַשלוסן און מעשים זיינען איינשטימיק.

אמת, ס׳איז נישטאָ קיין אָרט פאָר אָפּטימיזם אין געטאָ, אָבער קוקנדיק אויפ׳ן וועג, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט און אויף אונזער באַגאַזש, בין איך זיכער, אַז מיר וועלן די ביאַליסטאָקער געטאָ דערפירן צו אַ גליקלעכן סוף״.

דער פראָטאָקאָלאַנט פאַרצייכנט אין דעם אָרט:

„גרויסער בייפאַל״

נאָך בארא״ש רעדט דער פרעזידיום־מיטגליד סובאָ־ניק. אינטערעסאַנט אין זיין רעדע איז דער פונקט, וואָס האָט אַ שייכות מיט דער אַנטשטייאונג פון אידן־ראַט:

„קיינער פון אונז, האָט נישט געוואָלט אָננעמען דעם אָמט אין אידן־ראַט. איך האָב אָ פּאָר טעג זיך אָפּגעהאַלטן ביז מען האָט מיר איבערצייגט, אַז מען מוז מוותר זיין אויף זיך צוליב טובת הכלל, וואו עס גייט אין לעבן פון אַזאַ עדה אידן. היינט, וועו דער מצב איז שוין אויפגעקלערט, געפינען זיך חכמים, וואָס עס וואָלט זיך זיי אפשר גלוסטן גיין אין אידן־ראַט". פון זיינע ווייטערדיקע ווערטער ווערט קלאָר, אַז דאָס איז געווען באַראַש, וואָס „האָט אונז איינגערעדט צו נעמען אויף זיך די גרויסע און שווערע פליכטן, וויל ער האָט פאַרשטאַנען די פליכטן פון דער מינוט". ער רעכנט אויך אויס די אַלע צרות און סכנות פון געטאָ־לעבן און זינגט אַ הלל דעם „חשובֿן אינזשיניער באַראַש", וואָס איז אונזער „רעגירונג" פרעמיער, אינערן־מיניסטער, אינ־דוסטריע־מיניסטער, וואָס אַ דאַנק אים ווערט „אַלץ דער־ליידיקט על צד היותר טוב". ער מאַכט אַ גאַנץ ספק׳דיקן קאַמפּלימענט דעם „אָפיציעלן אָבמאַן", ראָבינער דר. ראָזענ־מאַן, אַז „דער גרעסטער פאַרדינסט זיינער איז, וואָס ער האָט נאָמינירט דעם חשובֿן אינזשיניער באַראַש, וויל עס

אַלעקסאַנדער באַראַש

געוועזענער דירעקטאָר פון דער קהילה אין ביאַליסטאָק, און איינער פון די הויפּט־פירער פון אידן־ראַט בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע.

איז נישט געווען לויט די כוחות פון ראָבינער דורכצופירן דאָס אַלץ, וואָס עס איז געווען נויטיק". ער דערמאָנט אַז אין די אַמאָליקע קהילות האָט געגאָלטן דער פּרינציפּ פון גיין אויף פשרות. אין דער היינטיקער געטאָ־ווירקלעכקייט מוז מען רעגירן ביד חזקה „אויב מיר ווילן בלייבן לעבן". און דער מיטל דערצו איז: „די געטאָ מוז מיט זיך פאַרשטעלן אַ נוצלעכן עלעמענט".

און ער איז ממשיך:

„פון די אַלע חיימס פון אונזערע תפילות, ווי חיים של טובה, של פרנסה, שאין בהם בושה וכלימה, א.א.ו., באַ־נוגענען מיר זיך היינט מיט בלויז „חיים", און טאָקע בזכות „רב", ראשי תיבות פון ראָזענמאַן־באַראַש. מיר העלפן נאָר, און זיי, באַזונדער, ה. אינזש. באַראַש, טוען פאַר אונז".

אין שלוס פון זיין רעדע דערהערט זיך דער טראַגישער אָקאָרד פונ׳ם נאָענטן עבר און פון דער אַרומיקער ווירקלעכקייט: „מיר געדענקען די ביאַליסטאָקער קרבנות, מיר געדענקען די קהילות, וואָס זיינען אויסגעראַטן גע־וואָרן, מ׳האָט געדאַרפט ליינען „איכה"... אָבער נעמענדיק אין אָכט, אַז דעם אידן־ראַט איז געלונגען צו ראַטעוועו די 35 טויזנט איינוואוינער... איז געווען דער פאַרשלאָג פון חשוב׳ן אינזש. באַראַש, מען זאָל זיך דערמאָנען אין דער פאַרגאַנגענער צייט און אָפּגעבן אַ דין וחשבון פון אַלץ, וואָס עס איז געשען". ער ענדיקט מיט אַ וואונטש, מ׳זאָל גיין ווייטער אין דער זעלביקער ריכטונג ווי ביז איצט, באַראַש׳ן ווינטשט ער „זיין ענערגיע זאָל נישט אויפהערן" און „הלואי זאָלן מיר קענען לייענען דעם פראַטאָקאָל פון דער היינטי־קער פייערונג, און זיך פריין, וואָס מיר האָבן שוין איבער־געלעבט".

אַזוי ווי ביי באַראַש באַצייכנט דער פראַטאָקאָלאַנט, אַז די דאָזיקע ווערטער זיינען אויפגענומען געוואָרן מיט אַ גרויסן בייפאל.

דער פרעזידיום־מיטגליד יעקב גאָלדבערג אונטער־שטרייכט, אַז מען לעבט אין אַ תקופה, וואו ס׳איז נישט פאַראַן קיין אָרט פאַר פערזענלעכע אינטערעסן. ס׳איז פאַראַן נאָר איין ציל: איבערלעבן און ראַטעווען דעם כלל. ער וואָרנט אָבער, אַז ס׳זיינען פאַראַן מענטשן, וואָס ווילן אויסנוצן די טראַגישע געטאָ־ווירקלעכקייט פאַר זייערע פריוואַטע אינטערעסן „און זיי ווילן אַלע תענוגי העולם הזה". „אונזער פליכט: היטן, אַז אין אונזערע ריינען זאָל הערשן ערלעכקייט און פּינקטלעכקייט", און דעמאָלט „וועלן מיר האָפענטלעך דערלעבן בעסערע צייטן".

פּסח מעלניצקי דערמאָנט די טעראָר־אַקטן פון דער „ערשטער צייט" און ווי מען האָט אָנגעהויבן בויען די געטאָ־אינדוסטריע אַן מאַשינען, אַן רוישטאָף, ווי אָבער „אונזערע מענטשן האָבן גובר געווען אַלע מניעות".

דאָס האָט דער שעפער פון דער געטאָ־אינדוסטריע, וועלכער איז דורך באַראַש׳ן אָוועקגעשאָרט געוואָרן אין דער זייט, דערמאָנט אויף אַזאַ אופן זיינע אייגענע פאַר־דינסטן, פאַר דער געטאָ.

עס רעדט נאָך אים דער אידן־ראַט־מיטגליד יעקב ליפשיץ (די „געטאָ זאָל זיין דורכגעדרינגען מיט׳ן באָוואוסטזיין, אַז אַלע אידן דאַרפן לייסטן"). מישע בערמאַן פון אַרדענונג־דינסט רעציטירט אַ הומאָרעסקע וועגן אידן־ראַט.

עס האָלט נאָך אַ קורצע רעדע, דער פרעזידיום־מיט־גליד לימאַן:

„מיר האָבן איבערגעלעבט אַ שווערן יאָר פון נגישות, רויבעריייען, בעסטיאַלישע מאַסן־מאָרדן אין אַלע אידישע קבוצים. אויך אין ביאַליסטאָק האָבן מיר געהאַט אַ יאָר פון שרפות, דאָנערשטיקדיקע, שבת׳דיקע, געטאָ, עוואָקואַציע, א.א.ו.ו. מיר האָבן געטאָן אַלץ, וואָס אין אונז וועגדט זיך. אַ דאַנק דעם האָבן מיר אָפּגעווענדעט פון ביאַליסטאָק אָסך גזירות און צרות. לאָמיר האָפן, אַז אַ דאַנק דער טאָקטיק פון אידן־ראַט תכלה שנה וקללותיה, ותחלה שנה וברכותיה און מיר אַלע וועלן בלייבן אויף דער אויבערפלאַך". (בייפאַל)

דער דאָזיקער אויסגעגראָבענער פון אונטער דער (ביאַליסטאָקער) ערד דאָקומענט וועגן דער ערשטער חגיגה פאַרענדיקט זיך:

„דער ראָבינער דר. ראָזענמאָן שליסט די זיצונג מיט אַ ברכה פאַר ביאַליסטאָק און פאַרן כלל ישראל".

די ברכה איז נישט מקוים געוואָרן. דאָס נייע (צווייטע) יאָר פונ׳ם קיום פונ׳ם אידן־ראַט האָט מיט זיך קיין ברכות נישט געבראַכט. דעם 29טן יוני, 1943 האָט מען זיך נאָך גע־טראָפן צוזאַמען — אַזוי ווי דאָס האָט זיך געוואונטשן יעקב גאָלדבערג אין זיין רעדע. אָבער זעקס וואָכן שפּעטער איז שוין געווען נאָך אַלעמען.

בעת דעם חורבן פון דער פּראָווינץ

ווען די ביאַליסטאָקער אידישע פּראָווינץ איז אין טרויעריק־בּאַרימטן טאָג פון 2טן נאָוועמבער 1942 אָפּגעווישט געוואָרן, ווען די אַרומיקע שטעט און שטעט־לעך, וועלכע האָבן געשפּרודלט מיט אידיש לעבן, זיינען געוואָרן „אידן־ריין", איז ביאַליסטאָק גופא בלויז אָפּגע־קומען מיט שרעק. עס זיינען נאָך אָבער אויסער דעם אויך געווען אַנדערע טרויעריקע רעזולטאַטן. מען האָט פון דער ביאַליסטאָקער געטא צוגענומען די גאַסן: זאַמענהאַף, זשידאָווסקא, א טייל ביאַלע און פּאָלנע, און שפּעטער אויך דעם „פּשעיאַזד". די וואוינונג־פּראָבלעם איז געוואָרן זייער שאַרף, ווייל די וואוין־שטרעקע איז פאַרקלענערט געוואָרן מיט 25 טויזנט קוואַדראַט מעטער. אידן האָבן געוואַנדערט, מיט זייערע בעבעכעס אויף די פלייצעס. אַרויסגעיאָגט פון די פאַרנומענע גאַסן, האָבן אָט די היימלאָזע מענער, פרויען און קינדער, געזוכט אַווינקל ביי באַקאַנטע, אַ פּיצל אָרט כאָטש אַ בעט אַוועקצושטעלן. עס איז אין דער לאָגע אויך אַנטקעגנגעקומען מיט הילף דער וואוין־אָפּטייל פון אידן־ראָט, וועלכער האָט זיך באַמיט צו באַזאָרגן וואוינונגען פאַר היימלאָזע.

א ווייטערדיקע ענדערונג צום שלעכטן איז געווען דער שטרענגער אָפּשלוס פון די טויערן פון געטא, וואָס איז פאַרגעקומען דעם 2טן נאָוועמבער. באַוואָפנטע פּאָטרולן זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך און נאָענט צו 8 טויזנט אויסער־געטא אָרבעטער זיינען מער ניט צוגעלאָזט גע־וואָרן צו זייערע אָרבעטס־פּלעצער. אָט די גזירה איז גע־מאָלדן געוואָרן דורך דעם אידן־ראָט אויף דעם באָפּעל פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט און האָט זיך גלייַענט פאָלגענד:

„שטרענגע וואָרנונג!

לויט דער פאָראַרדענונג פון דער מאַכט איז פאַרוואַרט צו פאַרלאָזן די געטא פון היינט אָן, מאָנטיק, דעם 2טן נאָוועמבער, ביז דער פאַרבאָט וועט צוריקגערופן ווערן. פאַר אָרויסגיין פון געטא דראָט טויט־שטראָף".

איידן־ראָט, ביאַליסטאָק, דעם 2טן נאָוועמבער 1942.

דער פּאָקט, וואָס די טויערן פון געטא זיינען פאַר־ריגלט געוואָרן, האָט געבראַכט ניט בלויז פיינלעכע פּסיכא־לאָגישע און פּאָליטישע רעזולטאַטן, נאָר אויך זייער ביטערע עקאָנאָמישע פּאָלגן. צום גרויסן אַלגעמיינעם אומגליק, איז דאָס ספּעציעלע גליק און מזל פון ביאַליסטאָק באַשטאַנען דערין, וואָס די אידישע אויסער־געטא אָרבעטער פלעגן נאָך קענען אַריינשמוגלען פון דרויסן גרויסע זאַפּאָסן שפּייז, וועלכע זיי פלעגן קויפן ביי דער פּוילישער באָפּעלקערונג אָדער אויסבייטן פאַר קליידער און אַנדערע ווערטפּולע אָרטיקלען. דאָס האָט געלינדערט דעם הונגער אין דער געטא.

צוליב דער שליסונג פון די געטא־טויערן פאַר די אידישע אָרבעטער, האָט זיך שוין גלייכצייטיק אָפּגעשטעלט די רעטונגס־הילף פון די „שפּייז־אימפּאָרטערס", און עס האָט זיך באָלד דערפּילט א געוואָלדיקער מאַנגל אין לעבנס־מיטל, א דוחק אין ברויט, אויל און קאָרטאָפל, וואָס זיינען געווען די הויפּט שפּייז־פּראָדוקטן אין דער געטא.

דער אידן־ראָט האָט אָנגענומען מיטלען צו געבן די באַזייטיקטע אויסער־געטא אָרבעטער א באַשעפּטיקונג אינערהאַלב דער געטא, אין די אינדוסטריעלע אונטער־נעמונגען פון דעם אידן־ראָט. מען האָט געלאָזן אין גאַנג 3 שיכטן אָרבעטער. אין דער ערשטער ריי האָט מען, ווי גע־ווינלעך, געזוכט נאָר פאַכלייט, און שוין צומאָרגנס, נאָכ'ן שליסן די טויערן פון געטא, דעם 3טן נאָוועמבער, האָט זיך באָוויזן א מעלדונג פון אידן־ראָט, אין וועלכער מען האָט געפּאָדערט סטאַליאָרעס, שמידן און מוליאָרעס, וועלכע זיינען ביז איצט געווען באַשעפּטיקט אויסער דער געטא. איבערהויפּט האָט מען געפּלאָנט צו פאַרגרעסערן די שניידעריי־ען פון דעם אידן־ראָט, וועלכע האָבן געאָרבעט פאַר דער וועהרמאַכט.

דעם 11טן נאָוועמבער 1942, האָט זיך באָוויזן א מעלדונג פון אידן־ראָט, וועלכע פאַרלאַנגט פון דער באַפּעלקערונג צוצושטעלן ניי־מאַשינען, און עס ווערט צוגעזאָגט די אַלע, וועלכע וועלן פרייוויליק צושטעלן די מאַשינען, אַז זיי וועלן באַשעפּטיקט ווערן לויט דער אָרבעטס־נאָרמע פון „צוויי פּערזאָן אויף א ניי־מאַשין".

די לאָזונג פון אידן־ראָט, אַז „נאָר אָרבעט קען אונז ראָטעוון", האָט — איז אָנבליק פון דער פאַרניכטונג פון דער פּראָווינץ — געפונען א ברייטן אָפּקלאַנג צווישן די אַלע, וואָס האָבן נישט געאָרבעט. מען האָט געזוכט צו באַ־קומען דעם „אָרבעטס־שיין", וואָס איז אויך געווען דער „לעבנס־שיין". מען האָט דערצו אויסגענוצט די באַקאַנט־שאַפטן צווישן די אידן־ראָט מיטגלידער און דירעקטאָרן פון די אונטערנעמונגען: מען האָט געזוכט פּראָטעקציע. דערביי האָבן זיך אין דער שטאָט פאַרשפּרייט ידיעות, אַז די דייטשע מערדער באַנוגענען זיך ניט מיט דער פאַרניכטונג פון דער פּראָווינץ, אַז זיי פאָדערן אַרויסצוגעבן די ניט־אָרבעטנ־דיקע עלעמענטן פון ביאַליסטאָק. מען האָט דערביי גע־שמועסט וועגן 12 טויזנט מענטשן.

דעם 8טן נאָוועמבער באָוויזט זיך א „לעצטע, שטרענגע וואָרנונג" פון אידן־ראָט, אין וועלכער עס ווערט געזאָגט, אַז „אַלע, וועלכע וועלן זיך ניט שטעלן צו דער אָרבעט אויף דער פאָדערונג פון אָרבעטס־אָמט, וועלן עווא־קואירט ווערן פון ביאַליסטאָק מיט זייערע משפּחות". אין דעם זעלבן נוסח איז מיט 2 טעג שפּעטער פאַרפאַסט גע־וואָרן אַן אידן־ראָטישע מעלדונג (נום. 360) אונטער דעם קעפּל: „שטרענגע וואָרנונג", וועלכע האָט זיך גלייַענט פאָלגענד: „ווער עס וועט געכאַפּט ווערן ביים פאַר־נאָנדערנעמען און גנב'ענען ברעטער און געהילץ־פאַר־קאָנעס, קלאָזעטן, מיטסט־קאָסטנס א.א.וו. וועט עוואַקו־אירט ווערן צוזאַמען מיט זיין משפּחה". ביאַליסטאָק האָט שוין דאָמאָלסט געוואוסט דעם אמת וועגן טרעבלינקע, וואָס עס מיינט „עוואַקואַציע" און האָט געטרויערט נאָך די אָקאָרשט „עוואַקואירטע" פּראָווינצער אידן. אמת, עס איז ניט באַוואוסט קיין פאָל, אַז דער אידן־ראָט זאָל האָבן דאָן ווען עס איז אַרויסגעגעבן אין די דייטשע הענט פאַר „עוואַקואַציע", אָבער די שטימונג אין געטא איז געווען א גענדריקטע.

אין אַלגעמיין אָבער טראַכט ניט דער בריטער עולם וועגן מאָרגן. מען איז באַזאָרגט ווי דורכצולעבן דעם

„היינטיקן" טאָג. די היימלאָזע פון די פאַרכאַפּטע געטאָ־גאַסן זוכן דירות. די מאַמעס און טאַטעס פון די 350 ביאַלי־סטאָקער אידישע מיידלער, וועלכע זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין וואַלקאָוויסק אויף אַרבעט און זיינען אין דער צווישנצייט אַרײַנגעפאַלן אין דער פּראָווינץ מאַרד־אַקציע, וויינען און קלאָגן אויף דעם שיקזאָל פון זייערע קינדער. זיי שלאָגן אָפּ די טירן פון אידן־ראַט, קערן וועלטן, אָן מען זאָל זייערע קינדער אַרויסרײַסן פון די נעגל פון טויט.

דער אידן־ראַט האָט טאָקע צו פאַרצייכענען א דערפאַלג אין דעם ענין פון די „וואַלקאָוויסקער מיידלער". סוף נאָוועמבער קומען זיי צוריק אין ביאַליסטאָק, אויסגע־דאַרטע, אויסגעהונגערטע, אָבער דאָך לעבעדיקע, אַרויסגע־ריסן פון די נעגל פון טויט אין די וואַלקאָוויסקער קאַזע־מאַטן. דער פּרעסטיזש פון אידן־ראַט ווערט נאָך גע־שטאַרקט, ווען דער אידן־ראַט נעמט זיך אָן פאַר דעם פאַלקס־צאָרן קעגן די שענדלעכע געוואָלדטאַטן פון דער „בריגאַדירשע" פון די „וואַלקאָוויסקער מיידלער", וועלכע האָט אין סאַמע מיטן פון דעם ים פון צרות געשלאָגן קאַפּיטאָל פון אידישן אומגליק. דעם 19טן נאָוועמבער באַ־ווייזט זיך א מעלדונג פון אידן־ראַט, נום. 368, אין וועלכער עס ווערט געזאָגט, אָז „אַלע פרויען, וואָס האָבן אין וואַל־קאָוויסק געגעבן גאָלט אָדער ווערט־זאַכן צו דער ברי־גאַדירשע, ריטע קנישינסקי, דאַרפן וועגן דעם מעלדן דעם אידן־ראַט. זיי וועלן דאָס געלט צוריק באַקומען".

דריי וואָכן נאָכ'ן שליסן די געטאָ, זיינען ענדלעך די טויערן ווידער געעפנט געוואָרן. דעם 18טן נאָוועמבער איז אַרויסגעגאַנגען א מעלדונג פון אידן־ראַט, וועלכע פאַדערט אויף אַלע אידישע אַרבעטער־באַשעפטיקטע אין דער באַן־אינדוסטריע (באַן באַטריב אַמט) צו שטעלן זיך צו זייער אַלטער אַרבעט. שוין דעם צווייטן טאָג באַלד נאָכ־דעם האָבן צוריקגעשטראָמט די אידישע אַרבעטער צו די דייטשע פירמעס: „מאַריץ צידאַרן", „ונגבלוט", „מאדריקער", „טשעבינסקי", „גאלין", צו זייערע אויסער־געטאָ אַרבעטס־פּלעצער. די צאָל פון די דייטשע אונטער־נעמונגען, וואָס נעמען אויף צוריק זייערע געטאָ־אַרבעטער, פאַרגרעסערט זיך פון טאָג צו טאָג. עס באַווייזט זיך ווידער שפּייז אין געטאָ; עס פאַלן די פּרייזן אויף ברויט און אידן קענען ווידער אַפּאַטעמען אַביסל פרייער.

אמת, די געטאָ ווערט אויפגעטרייסלט פון דער דריי־פאַכיקער תליה אין סילוועסטער־טאָג (31.12.1942) פאַר דעם בנין פון דעם אידן־ראַט: פון דער ליקווידאַציע פון די לעצטע אידישע ישובים אין יאַשינאָווקע, און דער פאַר־דאַכט, אָז דאָס זעלבע וועט געשען מיט די פרוזשאַנער אידן. אין אַלגעמיין, אָבער, הערשט ביז די לעצטע טעג פון יאָנואַר 1943 אָן אַנטשפּאַנונג פון די נערוון. מען האָט דאָס געפיל פון דער לויערנדיקער געפאַר, אָבער דער עולם האַלט, אָז „פון אונז איז עס נאָך פאַרלויפיק גאָנץ ווייט"...

די דעפּאַטע אין אידן־ראַט

שוין דעם 2טן נאָוועמבער, 1942, אין סאַמע ערשטן טאָג פון אומקום פון דער פּראָווינץ, ווערט צונויפגערופן א מאַסן־פאַרזאַמלונג פון אַלע אידן־ראַט באַאַמטע צוזאַמען מיט דעם אידן־ראַט אין זאָל פון „לינת הצדק". די דייטשן פאַרלאַנגען 5 מיליאָן רובל, ניט קיין „קאָנטריבוציע", ניט קיין אויסקויף־געלט אויסצומיידן דעם שיקזאָל פון דער פּראָווינץ, נאָר א „קאַפּ־שטייער", אָדער „וואוינונגס־שטייער", אָן „אויסערגעווײנלעכער שטייער". די באַאַמטע דאַרפן דאָס וויסן און טאָן אין באַאיינפלוסן דעם עולם, אָז ער זאָל צאָלן פריוויליק, בפרט אָז די „דייטשע פריינט" זיינען אָזוי העפלעך און לאָזן עס אויסצאָלן אין ראַטעס, אָלע דריי טעג צו 700 טויזנט — 800 טויזנט רובל. וויסן דאַרף מען אָבער, אָז אויב מען וועט דורכלאָזן די טערמינען, וועט מען האָבן צו טאָן מיט די „שטרענגע מיטלען פון דער גע־שטאַפּאָ". באַראָש, וועלכער רעפּעריט וועגן דעם ענין, קען גוט די ווירקונג פון דעם סאַמע קלאָנג פון וואָרט „גע־שטאַפּאָ", וואָס עס מאַכט אויפ'ן עולם, בפרט אין אָזא טרויעריקן טאָג, ווי דעם 2טן נאָוועמבער 1942.

מערקווידיק, אָז קיינער דערמאָנט ניט וועגן דער ליקווידאַציע פון דער פּראָווינץ, וואָס איז פאַרגעקומען דעם זעלבן טאָג: קיינער איז ניט מספּיד די 150 טויזנט אומגע־בראַכטע אידן. עס וואָלט דאָך געווען „גרויל־פראַפּא־גאַנדע", און עמיצער וואָלט דאָך געקענט שטעלן די פראַגע: וואו זיינען די גאַראַנטיעס, אָז די גזירה פון לאָמזשע, גראָדנע, ביעלסק, וועמען מען האָט דאָך אויך צוגעזאָגט ניט צו „טשעפּען" און דאָך זיי אומגעבראַכט, — וואו איז די זיכערהייט, אָז די זעלבע גזירה וועט אויך ניט דורכגעפירט ווערן אויף די ביאַליסטאָקער אידן?

ראַבינער ראָזענמאַן דערמאָנט בלויז אין א וואונק: „עת צרה לישראל וממנה יושע", אָז עס איז אַן אומגליק אויף אידן און מען דאַרף זיך ראַטעווען. באַראַש האַלט, אָז די קאָנטריבוציע איז א רעטונג, וויל „אויב מיר וועלן באַ־קומען די פאַדערונגען פון אַרבעט און שטייערן, וועלן מיר זיין זיכער מיט'ן לעבן פון דער געטאָ, אויב ניט — נעמען מיר אַראָפּ די פאַראַנטוואָרטלעכקייט". וווייטער גיט ער צו „הלוואי זאָלן מיר דאָס צווייטע מאָל זיך אָלע טרעפן און קיינער זאָל פון אונז ניט פעלן".

די דאָזיקע לעצטע וועגן זיינען סאַי אַן „אויפ־מונטערונג", מען זאָל פריוויליק ברענגען דאָס גלט; זיי זיינען אָבער אויך אַן אָפּשפּיגלונג פון דער לאָגע פון יענער צייט, וועגן די אונטערהאַנדלונגען וועגן דעם שיקזאָל פון געטאָ זיינען נאָך ניט פאַרענדיקט געוואָרן. דער אידן־ראַט מיטגליד, כמיעלניק, רעזיגנירט „צוליב דער געשאַפענער לאָגע". אַן אַנוואונק אויף דער דראַענדיקער געפאַר געפינט זיך אין די שלוס־וועגן פון הרב ראָזענמאַן, אין וועלכער ער אָפּעלירט (אין שייכות מיט דער קאָנטריבוציע) צו די אידישע פרויען, „וועלכע האָבן שוין ניט איינמאָל בשעת א געפאַר געראַטעוועט דאָס אידיש פּאָלק".

כאַראַקטעריסטיש זיינען אויך די ווערטער פון דעם אַלטן פאַר'מלחמה'דיקן עסקן, יעקב ליפשיץ:

„ביז איצט איז מיר אויסגעקומען, אין פאַרלויף פון 20 יאָר, צו פאַרטיידיקן דאָס אידישע פאַרמעגן. איצט מוז מען פאַרטיידיקן דאָס אידישע לעבן. עס מוז נעמען אָן עק צו דעם איבעריקן האָב און גוטס. דאָס גאַנצע געלט מוז מען אַוועקגעבן. פון דער מלחמה איז געניג צו ראַטעווען דאָס לעבן. מיר מוזן זיך פון אַלץ אַנטזאָגן, אַבי דאָס לעבן צו ראַטעווען".

בערל סובאָטניק פאָדערט די שטרענגסטע סאַנקציעס, אַרעסט און חרם קעגן די, וואָס ווילן ניט צאָלן קיין שטייערן.

יאַנקל גאָלדבערג אונטערשטרייכט, אָז אויפ'ן ערשטן אַפּיל (צו צאָלן) „האָבן זיך אָפּגערופן בלויז אָרימע לייט". אין זיינע ווערטער שפּיגלען זיך אָפּ די קלאָסן ווידער־

שפּרוכן, וואָס עקזיסטירן אין דער געטאָ, און די באַקאַנטע שטרעבונג פון די רייכע — אפילו אין אַ צייט פון אַלגע־מיינעם אומגליק — איבערצוואוואַרפן די לאָסט אויף די פּלייצעס פון די אַרימערע.

די אומזיכערע לאָגע פון דער געטאָ, דער גערַאַנגל וואָס איז פאָרגעקומען במשך די ערשטע 10 טעג פון נאָוועמבער אַרום דעם וווייטערדיקן שיקזאָל פון דער געטאָ, קומט צו אַ קלאָרן אויסדרוק ביי דער אידן־ראַט זיצונג פון 8טן נאָוועמבער.

„לאָמיר האָפן, אַז די לעצטע דריי קאָשמאַר־טעג וועלן זיך ניט מער איבער׳חזר׳ן. דאָס זיינען געווען די ערגסטע דריי טעג פון געטאָ־פּעריאָד... עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ סך אידישע לעבנס אין ביאַליסטאָק" (באַראָש).

גאָר פּעסימיסטיש קלינגט די אָפּשאַצונג פון דער הערשנדיקער לאָגע און די אויסזיכטן אויף דער צוקונפט אין די שלוס־וועךטער פון בערל סובאָטניק, באַראָש׳עס רעכטע האַנט און פינאַנציעלער דירעקטאָר פון געטאָ. ער מוסר׳ט די ביאַליסטאָקער, וואָס מיינען, אַז זיי געהערן צו די „אתה בחרתנו׳ניקעס", וועלכע זיינען פאַרזיכערט קעגן די אומ־גליקן, וואָס האָבן אַרומגעכאַפּט דאָס גאַנץ לאַנד... ניט בלויז, וואָס זיי קומען ניט צו דער אַרבעט אויף דער אויפ־פאַדערונג פון אַרבעטס־אַמט, נאָר זיי קומען גאָר מיט פאַדערונגען צו דעם אידן־ראַט". ער פאַרענדיקט מיט די אַלאַרמירנדיקע ווערטער: „צייט צו פאַרשטיין, אַז די „אַקציע" גייט און מיר זיינען נאָך ניט דערשוואומען צום ברעג".

בשעת דער דאָזיקער זיצונג איז שוין אויך געווארן געווארן דאָס ליכט אויף די אורזאַכן, וועלכע האָבן דער־פירט צו פאַרשמעלערן די געטאָ דורך אַוועקנעמען עטלעכע גאַסן. ביי דעם בריטן עולם האָט געהערשט די מיינונג, אַז דאָס איז געווען איינער פון די פּרייזן, וואָס די דייטשן האָבן זיך געהייסן צאָלן פאַר ניט „טשעפּען" די געטאָ אין יענע שרעקלעכע נאַוועמבער־טעג. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן עפּעס אַנדערש.

באַראָש האָט עס אויסגעטייטשט אויף דעם פאָלגנדיקן אופן:

די דייטשן האָבן ניט געוואָלט האָלטן זייער צוזאָג, אַז זיי וועלן ניט רירן די ביאַליסטאָקער געטאָ. זיי האָבן דווקא געוואָלט צונעמען „אַ סך אידישע לעבנס". עס איז אַרויפ־געשוואומען אַן אַנגעלעגנהייט פון 5 טויזנט „אריער", וואָס מען וויל באַזעצן אין ביאַליסטאָק. מען דאַרף פאַר זיי האָבן פלאָץ. וואו נעמט מען פלאָץ? געווויס אין געטאָ. מען וועט ליקווידירן אידן, וועט זיין פלאָץ פאַר אריער.

אַרויסגייענדיק פון דעם שטאַנדפונקט, אַז עס איז „בעסער צו פאַרלירן גאָסן, איידער פאַרלירן מענטשן", איז געקומען אַ „קעגן־פאַרשלאָג" פון דעם אידן־ראַט, אַז „מיר וועלן געבן פלאָץ".

כדי נאָך מער צו באַגרינדן די ריכטיקייט פון זיין האַנד־לונג אין דער הינזיכט פון אַוועקגעבן גאָסן, פירט באַראָש דורך אַ פאַרגלייך צווישן דעם (גוטן) צושטאַנד אין דער פאַרקלענערטער געטאָ, און דעם (שרעקלעכן) צושטאַנד אין דעם זאָמל־לאָגער פון 10טן פּאָלק אין ביאַליסטאָק, וואו טויזנטער אַרויסגעפירטע פראָווינצער אידן האָבן פאָר־בראַכט זייערע לעצטע טעג, וואַרטנדיק אין אוממענטש־לעכע באַדינגונגען אויף זייער טראַנספאָרט צו טרעבלינקע.

„ווער עס וואָלט געזען דעם „לאָגער", וואָלט ערשט פאַרשטאַנען, ווי ריכטיק עס איז אונזער אָקציע, אַז מיר בלייבן דאָ, אין אַ פאַרקלענערטער געטאָ".

געוויס קען קיינער ניט פאַראורטיילן באַראָש׳ן פאַר זיין האַנדלונג פון „אַוועקגעבן" גאָסן. עס איז נאָר באַדויערנס־ווערט, וואָס ער אַליין איז אויך געווען קורצזיכטיק און ניט פאַרשטאַנען, אַז אויך די טעג פון ביאַליסטאָקער געטאָ זיינען געציילטע, אַז אויך די געטאָ וועט האָבן זייער אַ קורצע עקזיסטענץ...

די געטאָ פאַרפלייצט מיט פּראָווינצער אידן

די צווייטע און דריטע העלפט פון נאָוועמבער 1942 שטייען אונטער׳ן צייכן פון סטאַבאַליזאַציע פונ׳ם מצב: עס טרעט אַריין אַ „מישטיינס־געזאָגט נאָרמאַליזאַציע", וואָס דריקט זיך אויס אין דעם, אַז עס איז נישט פאָראַן קיין די־רעקטע באַדראָונג פונ׳ם לעבן. די וויכטיקטסע געשעע־נישן פון דער דאָזיקער צייט, זיינען דאָס שטופנווייז צוריק־קערן זיך פון אויסער געטאָ־אַרבעטער צו זייערע אַרבעטס־פלעצער און די באַמיאונגען פונ׳ם אידן־ראַט צו ראַטעווען די „וואַלקאַווייסקער מיידלעך", באַמיאונגען וואָס זיינען סוף חודש געקרוינט געווארן מיט דערפאָלג.

אונטער׳ן צייכן פון דער דאָזיקער נאָרמאַליזאַציע און די דאָזיקע דערפאָלגן, קומט פאָר דעם 29טן נאָוועמבער די זיצונג פונ׳ם אידן־ראַט. אין צענטער פון די דעבאַטן שטייט אַן ענין, וואָס איז אַן אָפּקלאַנג פון דעם נישט לאַנג דורכ־געלעבטן קריזיס, אַן ענין, וואָס דערמאָנט די אַנווועזנדיקע, אַז דער טראָגישער פראָצעס פון פאַרניכטונג פון די פּראָ־ווינצער אידן איז אין פולן גאַנג. די זיצונג פונ׳ם ביאַלי־סטאָקער אידן־ראַט קומט פאָר אין דער צייט, ווען פון די דורכגאַנגס־לאָגערן אין קעלבאַשין, זאָמבראָוו, 10טער פּולק, וואָלקאָוויסק און באָגושע, גייען אָפּ טאָג־טעגליך טראַנס־פּאָרטן מיט אידן, און עס הערשט שוין כמעט אַ זיכערקייט, אַז זיי גייען צום טויט. עס געלינגט איינצלנע זיך אַרויסצו־רייסן פון די טויט־זאָמל־לאָגערן. עס זיינען פאָראַן איינ־צעלנע — לייַדער — דרייסטע מענטשן, וואָס שפּרינגען פון די טויט־צוגן. עס זיינען פאָראַן הונדערטער, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן דעם 2טן נאָוועמבער און אויסגעמיטן זייער „עוואַקואַציע" אין די זאָמל־לאָגערן, און בלאָנקנדיק זיך אין רעגן, פראָסט און הונגער, שטרעבן זיי צו אַ מקום מנוחה. דעם דאָזיקן „מקום מנוחה" זעען זיי, לייַדער, נאָר אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ (טיילווייז אויך אין יאָשינאָווקער און פרוזשאַנער), וואָס איז אַרויס בשלום פון דער נאָוועמבער־קאַטאַסטראָפע. הונגער און פראָסט באָוועגט די מערהייט צו זוכן באַלדיקע לייזונגען פון זייער טראָגישן מצב. זיי שטרעבן אין זייער מערהייט זיך אַריינצושמוגלען אין ביאַלי־סטאָקער געטאָ. צו זייער איבערראַשונג געלינגט עס אַן גרויסע שווערקייטן. די וואָך ביי דער געטאָ איז אין דעם פּרט ליבעראַל געשטימט, און אויך דער פערטער פּאָליציי־רעוויר (דער דייטשער), וואָס האָט די אויפזיכט איבער דער געטאָ, מאַכט נישט קיין שווערקייטן; אַזוי אויך די גע־שטאָפּ, דער נייער בעל־בית איבער דער געטאָ. מען לאָזט אידן אַריין אין דער... טורמע, העכסטנס איז יוצא אַזאַ אַריינשמוגלער מיט אַ פּאָר קלעפּ. דאָס איז אָבער נוגע אידן, וואָס האָבן שוין באַוויזן זיך אַריינצוכאַפּן אין דער שטאָט ביאַליסטאָק און ווערן אָנטדעקט פאָר די טויערן פון געטאָ. עטלעכע קילאָמעטער וווייטער גילט דער כלל פאָר אַ גע־

כאָפטן אידן: „אחת דתו להמית". מען שיסט אויפ'ן אָרט אָן לאַנגע אויספאָרשונגען און אורטיילן.

אין ביאַליסטאָקער געטאָ דערוועקט דערפאַר דער דאָזיקער ליבעראַליזם גרויס שטוינונג, און ביי דעם אידן־ראָט גרויס זאָרג, בפֿרט פֿאַר דער פֿאַר־גרעסערונג פון דער גענאָ. ער האָט מורא אָז די דייטשן זאָלן דאָס פֿאַרגרעסערן פון דער גענאָ נישט אויסטייטשן אַלס סאַבאָטאַזש.

מיר ברענגען דאָ אָן אויסצוג פון פֿראָטאָקאָל בנוגע דעם ענין:

„בפֿרט רעפֿערירט דעם ענין פון די נישט־היגע אייַנוואוינער, וואָס צוליב דעם דראָענדיקן מצב אין זייערע שטעט, קומען זיי קיין ביאַליסטאָק, אַדער שטרעבן אַהער צו קומען. עס איז אָ סכנה פֿאַר ביאַליסטאָק, וועט די מאַכט, וואָס וויל פֿאַרקלענערן די אידישע באַפֿעלקערונג דאָ, וועט אויפמערקזאם ווערן אויף דער באַדייטנדיקער פֿאַר־גרעסערונג פון דער באַפֿעלקערונג. הער אינדזש. בפֿרש לייגט פֿאָר, אַז דער ראָט זאָל זיך אַרויסזאָגן וועגן דער שטימונג פון אידן־ראָט צו דעם ענין.

„הרב ראָזענמאַן זאָגט, אַז פון אידישן, פון מאַראַלישן שטאַנדפונקט, קען גאָר וועגן דער פראָגע קיין רייד נישט זיין. אָזא צייט איז דאָך נאָך אין דער היסטאָריע נישט געווען. דער ראַבינער האָלט, אַז עס איז בכלל נישט שרעק־לעך, אויב אפילו עס זאָלן צוקומען אָ פֿאָר טויזנט מענטשן. אפילו די דייטשן רעכענען זיך מיט דער צייט און האַלטן אָפּ אפילו פרייוויליקע עמיגראַציע פון ביאַליסטאָק. טאָ ווי אַזוי וואָלטן מיר קענען נישט אַריינלאָזן קיין ביאַליסטאָק די אומ־גליקלעכע פליכטלינגען? מיר האָבן אויך קיין עצה נישט צו שטערן דער נייער עמיגראַציע. מיר זיינען אויך פֿאַראַנט־וואָרטלעך פֿאַר דער היסטאָריע".

„פּעציאַר: מיר זאָלן באַשליסן צי מיר פֿארמאַכן די טויערן פון גענאָ. אידן ווערן פֿאַרניכטעט און מיר פֿאַר־מאַכן פֿאַר זיי די טויערן. אונזער לעבן איז בכלל גאָרנישט ווערט, מיר מעגן אַלזאָ דעם פריי צאָלן פֿאַר ראָטעווען אידן. מיר דאַרפן טאָן אַזוי ווי אידן האָבן אין אַלע צייטן גע־האַנדלט.

„נאָך אָ לענגערן מיינונגס־אויסטויש פון די ה"ה ליפשיץ, לימאָן, שווערץ, פוניאַנסקי דערקלערט ה' סובאָטניק, אַז דער פרעזידיום איז טאָקע אין דער מיינונג, אַז מען קען נישט שטערן אידן צו ראָטעווען זיך. נאָר אַזוי ווי די אימיג־ראַציע איז פֿארבונדן מיט אָ סכנה פֿאַר דער גאַנצער באַפֿעלקערונג, דאַרף וועגן דעם ווסן דער גאַנצער ראָט, און באַוואוסטזיניק נעמען אויף זיך די אחריות".

אויף דער זעלביקער זיצונג זיינען אויך באַטראַכט גע־ווארן אָ ריי אַנדערע, קלענערע ענינים. אויב אויף אַנדערע זיצונגען הערט מען כמעט ווי אָ לייטמאָטיוו די טענות צו דער גענאָ־באַפֿעלקערונג, אַז זיי פילן נישט אויס ווי געהעריק זייערע פליכטן אַנטקעגן דער דייטשער מאַכט, און דערהויפט אינ'ם פרט פון נישט גיין אויף צוואַנגס־ארבעט, דאָס אָפּטע פֿאַרשפּעטיקן זיך צו דער ארבעט, דאָס אָפּטע נישט קומען צו דער ארבעט אין דייטשע אונטערנעמונגען א.א.וו. קלאָגט דאָס מאָל באַראָש אויף די אומפּינקט־לעכקייטן אין דער ארבעט פון פֿארשיידענע אידן־ראָט־אָפּטיילונגען גופא, וואָס פירן נישט אויס ווי געהעריק די באַשטעלונגען פֿאַר די דייטשן: „מיר בויען אָ לאָסט־אויטאָ־מאָביל, האָט ער נישט קיין ליכט, קיין ברעמזעס, קיין רעדער און דער אָבער־אינספּעקטאָר, וועלכן מען האָט באַ־שטימט 10 אַזייגער אָפּצונעמען דעם אויטאָ, האָט גענומזט וואָרטן ביז 11 אַזייגער. די ווירטשאַפט־אָפּטיילונג האָט צוגעשטעלט דער מאַכט דריי שלאָף־צימערן, כמעט איין מאַטראַץ נישט צו די בעטן..."

פונ'ם פֿראָטאָקאָל איז צו זען, אַז דער אידן־ראָט מאַכט באַמיאונגען, אַז עס זאָל דערלויבט ווערן צו עפענען אָ פֿאָסט־אָפּטייל אין דער גענאָ, און עס דאַרף וועגן דעם באַ־שליסן אין די נאָענטע טעג „דער שלאָס". ווי באַוואוסט אָבער האָט די ביאַליסטאָקער גענאָ נישט געהאָט די זכיה ביז'ן סוף פון איר קיום צו האָבן אַן אייגענעם פֿאָסט־אָפּטייל, בשעת אָזא שטעטל ווי פרוזשאַנע האָט עס יאָ פֿארמאַגט.

פון באַראָש'ס באריכט ווערן מיר אויך געוואויר, אַז „אונזער אויסזען ביים שטאָט־קאָמיסאַר האָט זיך אַזוי פיל געענדערט צום גוטן, אַז דער קאָמיסאַר האָט ביי זיך אין קאַבינעט אויסגעשטעלט אונטער'ן גלאָז די אויס־ארבעטונגען פון גענאָ..." שווער צו זאָגן אויפ'ן יסוד פון דעם לאַקאַנישן באריכט, צי אויף די דאָזיקע ענדערונגען האָט משפּיע געווען דאָס פינקטלעכע באַצאָלן די קאָנטרי־בוציע, צי עס איז פֿארגעקומען אָן אינערלעכער איבער־ברוך אין דער באַציאונג פונ'ם שטאָט־קאָמיסאַר צו אידן, וועגן וואָס מען האָט אָ סך געערעדט אין ביאַליסטאָקער גענאָ.

אויף דער זעלביקער זיצונג ווערן נאָך באַטראַכט אָ ריי קלענערע ענינים. מיר ציטירן לויטן פראָטאָקאָל איינעם אָ כארַאקטעריסטישן: „גאָלדבערג לייענט דעם בריוו פון ח' קאָוואַלעווסקי צו אַלע מיטגלידער פון ראָט, אַז מען זאָל נאָכאָמאָל באַטראַכטן דעם ענין פון אָפּזאָגן אים פון דעם פאָסטן צוליב מיסברויכן. ער שרייבט אַז מען האָט אים זאָגאָר נישט אַרויסגערופן אויף אָ פֿארהער טראָץ זיין פֿאַדערונג. נאָך אָ לענגערער דיסקוסיע ווערט אָנגענומען פֿאַלגענדיקע רעזאָלוציע, פֿארגעלייגט דורך ה' ליפשיץ: שטיצנדיק זיך אויפ'ן באַשלוס פון ראָט, אַז די לעצטע אינס־טאַנץ איז דער פרעזידיום, באַשליסט דער ראָט, אַז דער פסק פון פרעזידיום איז אָן אָפּעלאַציע. פ. קאָפּלאָן באַמערקט, אַז דער פרעזידיום דאַרף נישט דעצידירן אין ענינים, וואו ער איז דער באַשולדיקער: „דער פראָקוראָר קאָן נישט זיין דער שופט".

מיט דער דאָזיקער כארַאקטעריסטישער באַמערקונג פונ'ם גרויסן ביאַליסטאָקער איד פֿארענדיקט זיך דער ענין. דאָס זיינען די לעצטע ארויסזאָגן פון פ. קאָפּלאָן בשעת אָ אידן־ראָט־זיצונג, וואָס האָט זיך אָפּגעהיט ביז אונזער צייט. דער ענין מיט קאָוואַלעווסקי באַווייזט אונז אָבער נאָך איין וויכטיקע זאַך: עס אַנטפּלעקט פֿאַר אונז די פראָמינענטע און דעצידירנדיקע פאָזיציע, וואָס עס פֿארנעמט אינ'ם לעבן פון גענאָ דאָס פרעזידיום פונ'ם ראָט. זיי האָבן די הויפּט־פֿאַר־דינסטן אין די „נצחונות" פון אָפּשלעפּן פון אומקום און פֿארקלענערן די יסורים פונ'ם טאָג־טעגלעכן גענאָ־לעבן, זיי טראָגן אָבער אויך די הויפּט־לאָסט פון אחריות פֿאַר'ן גורל פון גענאָ

די פרויען־"אַקציע" קיין וואָלקאָוויסק

אַ דאנק דער שתדלנות פון בארעש"ן און זיינע גוטע באַציִונגען מיט דער אַרטיקער דייטשער מאַכט, האָט ביאַליסטאָק געהאַט די „זכיה" (אין קעגנזאַץ צו אַ סך פּראָווינץ שטעט), אַז די געטאָ איינוואוינער זיינען געווען באַשעפטיקט אויפֿן אַרט, דאָס הייסט, אַדער אין געטאָ גופא, אַדער אין שטאָט אויסער דער געטאָ. עס זיינען געווען גע־ציילטע אויסנאַמען. אַזוי האָט געאַרבעט א מענער און א פרויען־בריגאַדע צוזאַמען א 400 מאַן אין סטאַראָסעלץ (א שטעטל 3 קילאָמעטער פון ביאַליסטאָק), אין די ווארשטאַטן און ביים אויסלאָדן און אַנלאָדן וואָגאָנען. א צווייטע אַרבעטס־שטעלע איז געווען אויפֿן באַראַנאָוויטשער שאָסעי, א קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, אין דער דייטשער פירמע „קירכאף" (שאָסיי־בויען), וועלכע האָט זיך געריכט פאַר די ערגסטע שטעלעס אין ביאַליסטאָק און וואו מענטשן זיינען געגאַנגען נאָר מיט צוואָג און גרויס מורא. דען די אַרבעט איז געווען א קאַטאָרזשנע, און די דייטשע צייווילע אויפזעער זיינען געווען פשוט'ע סאַדיסטן און מערדערלעך די אַרבעטער געשלאָגן. די דריטע שטעלע אויסער דער שטאָט איז געווען ביי די טאָרטאָקן אין זעליאָנע (אַנדערהאַלבן קילאָמעטער פון שטאָט), וואו די אַרבעט איז אויך געווען א שווערע, און וואו מענטשן האָט מען געשיקט מיט ספּעציעלע אויפּפאַדערונגען אַלס צוואָנג־אַרבעט. אויך האָבן אידן געאַרבעט ביי מיליטעריש־ע אינסטיטוציעס אין די קאַזאַרמעס פון געווען 10טן אולאָנער פּאָלק (איג־נאַטקער שאָסיי), און אין די קאַזאַרמעס פון 42טן פּיע־כאָטנעם פּאָלק, (וואַסילקאָוער שאָסיי). אַבער צוליב דער נאַענטקייט קאָן מען זיי פאַררעכענען צו די שטאָטישע אַרבעט שטעלן. א פאַר חדשים פאַר'ן חורבן ביאַליסטאָק, איז אויך געשאָפן געוואָרן א נייע אויסער דער שטאָטישער אַרבעט־שטעלע (א לאַנדווירטשאַפטלעכע) אין מאַר־קאָוויזינע, 17 קילאָמעטער פון ביאַליסטאָק. מען האָט דאָרט מענטשן געשיקט אויף צוואָנג־אַרבעט, וועלכע האָט זיך פאַררעכנט צו די שווערסטע.

מיר זעען, אַז נאָר עטלעכע געציילטע אַרבעטס שטעלן זיינען געווען אויסער דער שטאָט. אידן אין ביאַליסטאָק זיינען מיט דעם צושטאַנד געווען צופרידן (לייִדער!) מען האָט זיך געפילט היימישער, נאַענטער צו די אייגענע. צוגע־וואוינט האָט זיך דער ביאַליסטאָקער געטא־איד צו א מער־ווייניק רואיקן אַרבעטן אין געטא אַדער אין שטאָט און דאָ פלוצלונג, נאָך א כמעט אַנדערטהאַלב־יעריקער צוגע־וואוינטקייט — א באַמבע! אין חודש אָקטאָבער 1942, האָבן צעמישטע און צערודערטע ביאַליסטאָקער אידן געלייענט פאָלגענדע מעלדונג פון אידן־ראָט:

מעלדונג נומער 344

אין שייכות מיט'ן אויסגראָבן קאַרטאָפל אויף די פעל־דער, פאַדערט דער דייטשער אַרבעטס־אָמט צוצושטעלן פרויען צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז ניט קיין אָנגע־שטרענגטע און קומט פאַר אין ביאַליסטאָק, אַדער אין נאַענטער אומגעגנט. אין דעם גאַנצן לאַנד ווערן אַריינ־געצויגן צו דער קאַרטאָפל־אַרבעט, אָן אויסנאָם אַלע פרויען, און די ביאַליסטאָקער געטא טאָר נישט בלייבן הינטערשטעליק. זאָלן די פרויען מאַסנווייז זיך איינשרייבן אין דער רעזערוו־בריגאַדע. נאָר אויף אָזאָ אופן וועלן מיר אויסמיידן רעפּרעסיעס מצד דער מאַכט. די רעגיסטראַציע קומט פאַר אין די רעווירן פון אַרדנונגס דינסט א גאַנצן טאָג.

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק דעם 10טן אָקטאָבער 1942.

דוכט זיך אויס אָן אומשולדיקע מעלדונג, מען דאַרף פרויען אויף אַרבעט, טא וואָס?! איז אָבער די שטאָט גע־גאַנגען אויף רעדלעך און די צערודערונג איז געווען א גרויסע. כדי צו פאַרשטיין די אומרואיקייט, דאַרף מען וויסן די אומשטענדן פון דער צייט. דאָס איז געווען אין דער צייט, וועו מען האָט זיך דערוואוסט, אַז אין וואַרשע, וועלכע מען האָט געהאַלטן פאַר'ן זיכערסטן מקום מקלט פאַר אידן, האָבן זיך אָנגעהויבן עוואָקואַציעס פון דער געטא־באַפעל־קערונג אין א מאָסן־מאַסשטאָב. א לאָנגע צייט האָט מען נישט געווּאוסט וואו זיי קומען אַוועק, די עוואָקואירטע. און אָט ווי א דונער איז געפאַלן דער נאָמען טרעבלינקע. אויפגעדעקט פאַר דער ביאַליסטאָקער געטא דורך א פלוג־בלעטל פון א געהיימער פּוילישער אַרגאַניזאַציע. אויך איז דער גאַנצער חודש אָקטאָבער געווען פאַר דער ביאַלי־סטאָקער געטא אָן אומרואיקער. ערגעץ פון וואָנען האָט זיך פאַרשפרייט די ידיעה, אַז די שוואַרצע כמאַרעס פון איבער וואַרשע, רוקן זיך אויך אָן אויף ביאַליסטאָק. ליידער, ווי באַרעכטיקט האָט זיך דאָס אַרויסגעוויזן אין ערשטן טאָג פון נאָוועמבער, 1942, וועו די גאַנצע ביאַליסטאָקער פּראָווינץ איז געפאַלן א קרבן פון היטלעריסטישן מולך. און נאָך עפעס. עס איז געווען חשוד"ק: מען האָט זיך צו שטאַרק לעצטנס געמומען צו די פרויען. מיר ווייסן שוין, אַז עס איז איינגעפירט אָן אלגעמיינע אַרבעטס־פליכט, וועלכע האָט אַרומגענומען אויך פרויען. מיט דריי וואָכן פאַר דער קאַר־טאָפל־גזירה, האָבן ביאַליסטאָקער אידן געלייענט פאָלגנדע מעלדונג:

מעלדונג נומער 336

פאַר אויסבאַהאַלטן זייערע טעכטער פון שטעלן זיך צו אַרבעט, זיינען די אונטן־אויסגערעכנטע עלטערן באַ־שטראָפט געוואָרן מיט איינשפּאָרן אין שטראָף־לאָגער אויף א לענגערער צייט: 1) צאַלעוויטש פייגע — פאַבריטשנע 33, 2) אַנטמאַן מירע — פאַבריטשנע 9, 3) קוכאַרעווסקי רחל — ביאַלא 16, 4) ליפּאָווסקי איטקע — קופּיעצקע 21, 5) אַגורעק אריה־לייב — פאלנע 5, 6) עפּלבוים שמואל — נייי־וועלט 11, 7) סיבירסקי פּעשע — פאלנע 33. — מיר וואָרענען, אַז אַלע עלטערן אָן אויסנאָם, ביי וועמען די טעכטער וועלן זיך אויסבאַהאַלטן, טראָגן די פולע פאַראַנט־וואָרטלעכקייט און וועלן איינגעשפּאָרט ווערן אין שטראָף־לאָגער.

אידן־ראָט, ביאַליסטאָק דעם 20טן סעפּטעמבער 1942.

ניט באַרואיקט די געמיטער פון די אומגליקליכע „פאַר־ברעכערישע" עלטערן, איז געווען א מעלדונג אַרויס־געגעבן מיט זעקס טעג שפּעטער: (אין אָריגינאַל).

מעלדונג נומער 338

די מאַכט פֿאַראַרדנט דעם אידן־ראַט צו מעלדן דער באַפעלקערונג אין געטאָ פֿאַלגנדיק: מענער אין אַרבעטס־עלטער פון 16 ביז 60 יאָר און פרויען פון 16 ביז 50 יאָר, וועלכע באַהאַלטן זיך אויס פון אַרבעטן אויף דער פֿאַדע־רונג פון דער מאַכט וועלן דערשאַסן ווערן.

אידן־ראַט, ביאַליסטאָק, דעם 26טן סעפּטעמבער, 1942.

נישט קיין חידוש, אַז די אַלע אומשטענדן האָבן אָנגע־וואַרפן אַ פּחד און מיסטרויען צווישן דער ביאַליסטאָקער באַפעלקערונג. מוטערס און טאַטעס האָבן זיך נישט גע־איילט צו שיקן זייערע טעכטער ערגעץ אין דער „אומ־געבונג פון ביאַליסטאָק", אינסטינקטיוו וועלנדיק זיין צו־זאַמען אין גוטן און אין שלעכטן. דאָס מיסטרויען און דער אומווילן זיך צו שיידן, האָט גורם געווען, אַז די פריי־וויליקע אַקציע פון מעלדן זיך פון פרויען האָט געגעבן שוואַכע רעזולטאַטן. די מערהייט אַרבעטס־פעאיקע פרויען זיינען אויך סיי ווי געווען שוין באַשעפטיקט. מוטערס האָבן נישט געקאָנט פֿאַרלאָזן ביאַליסטאָק, ווען זיי וואָלטן אפילו געוואָלט, ווייל געבונדן האָבן זיי די פליכטן פון אַ משפּחה פֿאַרזאָרגערין. זיינען געקומען בלויז אין באַטראַכט יונגע מיידלעך, וועלכע מען האָט נישט געוואָלט שיקן אין דער פרעמד. דאָס רוב מיידלעך זיינען אגב געווען אויך באַשעפ־טיקט אין די פאַבריקן, אַדער געלערנט אין די פֿאַרשיידענע פאַכמענישע קורסן אויף קופּיעצקע 49. אויך האָבן זיך אַ סך פרויען אָנגעכאַפּט אין דער מעלדונג, וועלכע איז פאַר־עפנטלעכט געוואָרן דריי טעג נאָך דער „קאָרטאָפּל" מעלדונג, אין וועלכער עס ווערן געפֿאַדערט צוויי הונדערט פרויען צו אַרבעט אין דער טאַבאַק פאַבריק (אויסער דער געטאָ). די ליסטע איז נאָך דעם זעלבן טאָג געשלאָסן גע־ווארן.

די ליסטע אַבער פון די פרויען, וועלכע האָבן זיך געמאָלדן צו דער קאָרטאָפּל אויסגראָבונג איז געווען אַ שיטערע. עס האָבן געמוזט זיין דראָונגען און ווארנונגען מצד די דייטשן. עס האָבן זיך שוין זיכער דעמאָלט געפירט די טראָגיש־באַרימטע פֿאַרהאַנדלונגען פון באַראָש מיט די דייטשן, וועגן לאָזן ביאַליסטאָק און אַנדערע גרעסערע שטעט לעבן בלייבן (לעת־עתה) און עוואַקואירן נאָר די קליינע פּראָווינץ ישובים. באַראָש האָט געוואָלט שטאַרקן די „גוטע דייטשן" (פאַר גראָבע געלט און שיינע מתנות) אין זייער געראָנגל מיט די נאַרמאָלע דייטשן, און באַווייזן, אַז ביאַליסטאָק איז פאַר די דייטשן נויטיק; אַז עס איז אַ גרויסער פּראָדוקציע צענטער און צושטעלער פון ביליקע אַרבעטס־קראָפט, ער האָט דאָך נישט געוואָלט האָבן קיין סכסוכים מיט מעכטיקן דייטשן אַרבעטס־אַמט. דאָס אַלץ איז זיכער אַזוי געווען. ווי עס זאָל נישט זיין איז אין די טעג (גענויע דאַטע פעלט, וואַרשיינליך דעם 24־25 סעפּטעמ־בער), פאַרגעקומען אין געטאָ אַ שאַנדטאַט, וועלכע איז געווען אַ דירעקטע קאָנסעקווענץ פון באַראָש „קאָנסע־קווענץ־אייזן"־פֿאַליטיק. דער אידישער אָרדענונגס־דינסט האָט אין אַ שיינעם מאָרגן אַרומגערינגלט די שולע אויף קופּיעצקע 49 און אַרויסגעשלעפּט יונגע מיידלעך פון הינטער דעם לערן־וואַרשטאַט. נאָך פריער האָט מען דורכ־געפירט אין די נעכט מאָסן־רעוויזיעס, זוכנדיק זיך אויסבא־האַלטנדיקע פרויען. עס איז געווארן אַ יאָמער און געוויין. עס האָט אַבער נישט געהאָלפן. מען האָט די געכאַפּטע און פרייוויליקע, אין אַ צאָל אַריבער דריי הונדערט מיידלעך, אַריינגעזעצט אין די וואַגאָנעס און אַריינגעשיקט אויף קאַר־טאָפל גראָבן קיין וואַלקאָוויסק, (וועלכע איז זייער ווייט פון ביאַליסטאָקער אומגעבונג). די חרפה פון כאַפן אידישע מיידלעך דורך אידישע פֿאַליצייַ באַשוועדט זייער דעם קאָנטאָ פון אידן־ראַט און עס איז געווען אַן אַריינפיר צו ווייטערדיקע „קאָנסעקווענטע" טריט: די צוזאַמענארבעט פון אידישער מיליץ מיט די דייטשן אין כאַפן טויזנטער אידן אויף טויט בשעת דער „ערשטער אַקציע" אין ביאַליסטאָק. (5־12 פעברואַר, 1943).

קוים זיינען די „וואַלקאָוויסקער מיידלעך" (אַזוי פלעגט מען רופן די פרויען אַפּגעשיקטע קיין וואַלקאָוויסק אויף קאַרטאָפל גראָבן, מייסטנס זיינען דאָס געווען יונגע מיידלעך) אָפּגעפֿאָרן און קוים זיינען אָפּגעווישט געוואָרן די טרערן פון די יאָמערנדע עלטערן, און אַ שוועכע שוואַרצע כמאַרע האָט באַדעקט דעם ביאַליסטאָקער הימל. מ'האָט זיך דערוואוסט, אַז עס קומט פאָר אַ געראַנגל וועגן אַ פסק פון טויט, וועלכער איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אויף אַלע אידן אין ביאַליסטאָקער דיסטריקט. דעם פרייטיק, 30טן אָק־טאָבער 1942, (אַ „שוואַרצער פרייטיק") וועגן די אומ־זיכערקייט האָט דערגרייכט איר העכסטן פונקט און אַזוי אויך דער יאוש פון די מענטשן, האָבן הונדערטער מאַמעס, וועלכע האָבן געהאָט וועלכע עס איז באַציאונגען מיט אויסער דער געטאָ, אַרויסגעפירט זייערע קינדער צו די באַ־קאַנטע קריסטן. עס האָט זיך נעמלעך פאַרשפּרייט אַ ידיעה, אַז די דייטשן פאַדערן אַרויסגעבן זיי דעם „אומפּראָדוק־טיוון" עלעמענט פון געטאָ (דאָס הייסט די ניט־אַרבעטע־דיקע זקנים און קליינע קינדער). שבת, דעם 31טן אָק־טאָבער ביינאַכט, האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט די ידיעה, אַז ביאַליסטאָק מיט נאָך עטלעכע גרעסערע שטעט (גראָדנע, לאָמזשע, וואַלקאָוויסק, זאַמבראָוו, קרינקי, יאַשי־נאָווקי און פרוזשאַנע) זענען „גראַטעווועט", דערפאַר אַבער „גייט" די פֿראָווינץ.

מאָנטיק, דעם 2טן נאָוועמבער 1942, האָט זיך באָוויזן אין ביאַליסטאָק די דראַמאַטישע מעלדונג:

מעלדונג נומער 357

לויט דער פֿאַראַרדענונג פון דער מאַכט איז פֿאַרווערט צו פֿאַרלאָזן די געטאָ פון היינט אָן, מאָנטיק, דעם צווייטן נאָוועמבער, ביז'ן אָפּרופן. פֿאַר'ן אַרויסגיין פון געטאָ דראָט טויט־שטראָף!

אידן־ראַט, ביאַליסטאָק, דעם 2טן נאָוועמבער, 1942.

צוזאַמען מיט דער מעלדונג האָט אָן אומבאַקאַנטער אַרכיוויסט, וועלכער האָט געטאָן זיין אַרבעט אין געהיים (וואַרשיינליך פּסח קאַפּלאָן) אַריינגעלייגט אין דעם געהיימען אַרכיוו אַ צושריפט: (מיר ציטירן אין אַריגינאַל) „צושריפט פון קאָנסערוואַטאָר פון די דאָקומענטן: צוויי־טער נאָוועמבער — אָנהויב פון דער „אַקציע" אין גאַנצן באַצירק".

פון דער פּראָווינץ האָבן אָנגעהויבן קומען איוב־ידיעות וועגן גאַנצע ישובים, איינער נאָך דעם אָנדערן אַרויס־געפירט אין געציילטע שעה'ן אין באַשטימטע זאַמלפונקטן, און דאָן אַרויסגעפירט „אויף אַרבעט" אין אָן אומבאַקאַנטער ריכטונג. מען האָט געוואוסט, אַז דאָס איז טרעבלינקע. ביאַליסטאָק האָט אויך זוכה געווען צו ווערן אַ זאַמל־פונקט

פאר 10־12 טויזנט אידן פון די ארומיקע ישובים. ביאליסטאק, וועלכע מען האט נישט געירט, איז דערשיטערט געווארן פון דער ידיעה, אז אויך אין די אויבן־דערמאנטע שטעט, וועלכע מען האט צוגעזאגט צו פארשוינען, קומען דאך אויך פאר די אקציעס, (א חוץ יאשינאווקע און פרוזשאנע). הייסט עס, קען עס קומען א ליאדע טאג אויך אויף ביאליסטאק. וועלן די ביאליסטאקער האבן זיך דערוואוסט, אז אויך וואלקאוויסק איז אריינגעפאלן אין אקציע, און אז אויך די ביאליסטאקער מיידלעך, וואס זיינען אהין ארויסגעשיקט געווארן זיינען פארכאפט צום טויט, האט זיך א קאך געטאן. שטורמישע דעמאנסטראציעס אין געביידע פון אידן־ראט פון די אומגליקלעכע עלטערן פאדערן פון באראש'ן: „גיב צוריק אונזערע טעכטער". אומזיסט פארזיכערט באראש די דעמאנסטראנטן, אז ער טוט אלץ כדי זיי צו ראטעוונען. אומזיסט באווייזט זיך אן אפיציעלע שריפטלעכע מעלדונג (אין אריגינאל):

מעלדונג נומער 364

דער אידן־ראט נעמט אן אלע שריט צו ברענגען צו די עלטערן די קינדער, וואס זיינען געשיקט געווארן קיין וואלקאוויסק אויף ארבעט. די עלטערן דארפן רואיק און דיסציפלינירט אפווארטן די רעזולטאטן.

אידן־ראט, ביאליסטאק, דעם 14טן נאוועמבער, 1942.

די דעמאנסטראציעס, יעדעס מאל געוואלדיקער און שטורמישער, הערן נישט אויף. עס האבן זיך דערמאנט די סצענעס בשעת עס האבן געשטורעמט די „שבת'דיקע" פרויען.

ענדלעך זיינען באראשע'ס באמיאונגען געקרוינט גע־ווארן מיט א דערפאלג!

מעלדונג נומער 367

דער אידן־ראט איז מודיע די עלטערן און קרובים, אז אלע ארויסגעשיקטע פרויען קיין וואלקאוויסק ווערן די נאענסטע טעג צוריקגעבראכט קיין ביאליסטאק. —

אידן־ראט, ביאליסטאק, דעם 26טן נאוועמבער, 1942.

און אזוי איז עס געווען. א טאג אדער צווי נאך דער מעלדונג זיינען די „וואלקאוויסקער מיידלעך" אויסגע־דארטע, אויסגעהונגערטע און צעשראקענע אנגעקומען אין ביאליסטאקער געטא. זיי זיינען ארויסגעריסן געווארן פון מיטן די מחנות פון טויזנטער פארשפארטע אין אוממענטש־לעכע באדינגונגען אין די ערד־וואוינונגען (זעמליאנקעס) אין וואלקאוויסק, פון וועלכע מען האט טאג־טעגלעך געשיקט גרויסע טראנספארטן אין די טויט־אויוונס פון טרעבלינקע. זיי זיינען דאס מאל ניצול געווארן, די „גליק־לעכע" ביאליסטאקער מיידלעך.

די דריי תליות

עס זיינען געווען „נאר" דריי קרבנות, און דאך האט דער מארד אויפגעטרייסלט בשעתו די גאנצע געטא. ס'איז געווען אן אנשוילעכע לעקציע, פארוואס אידן קענען אויף א „לעגאלן" אופן פארלירן דאס לעבן. עס האט אויפגע־טרייסלט אפשר אזוי שטארק צוליב דעם, ווייל דער מארד איז נישט פארגעקומען ערגעץ ווייט, נאר אין סאמען הארץ פון געטא, לעבן בנין פונ'ם אידן־ראט און מען האט גע־הייסן גיין אהיים".

כאראקטעריסטיש איז דער אפקלאנג פון דעם דאזיקן הייסן דעם עולם קוקן אויף דער עקזעקוציע: די דריי תליות האט מען אוועקגעשטעלט דעם 31טן דעצעמבער 1942. אונטער א שלעכטן מזל האט זיך אנגעהויבן דאס יאר 1943. לויט דעם בארכט פון דעם נאצי־מערדער פרידל, האט זיך דער טראגישער פארפאל פארגעשטעלט פאלגנדיק:

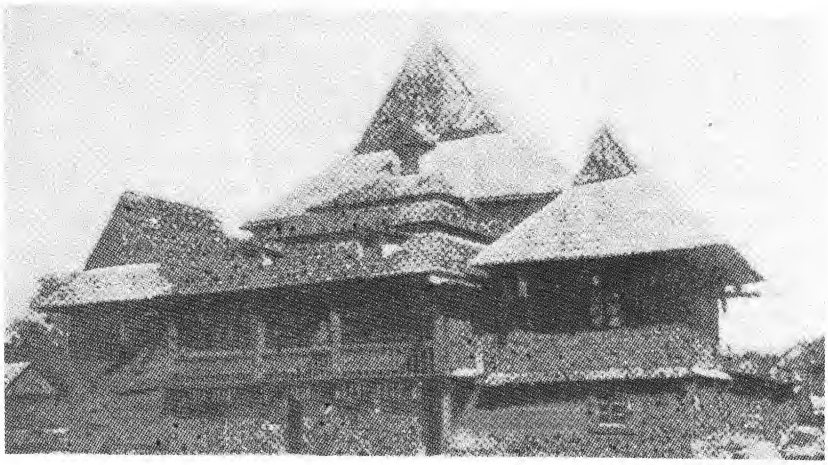
אין דער איל־פאבריק אויסער דער געטא, וואו עס האבן געארבעט זייער פיל אידן, זיינען לויט די מעלדונגען פונ'ם שעף פון דער פאבריק, פארגעקומען אפטע גנבות. די דייטשע וואך ביים ארויסגאנג צו דער געטא האט באקומען א באפעל צו פארשארפן די אויפזיכט איבער די אידישע ארבעטער, וואס קומען צוריק פון דער ארבעט אויסער דער געטא. די וואך האט פעסטגעשטעלט, אז א סך אידן טראגן אריין „סיעמאטשקעס". היימבאך, דער שעף פון ביאליס־טאקער געשטאפא, האט באפוילן באראש'ן, ער זאל וואר־נען די אידן פאר די געפערלעכע רעזולטאטן פון די דאזיקע גנבות. ביים נאענסטן פאל, וועלן מען האט ביי א גרופע אידן געפונען „סיעמאטשקעס", האט מען דריי פון זיי, ביי וועלכע מען האט געפונען א גרעסערן באטרעף, פארהאלטן און איבערגעגעבן באראש'ן צו פארשפארן זיי אין דער געטא־תפיסה. אינ'ם בנין פון געשטאפא איז פארגעקומען א שטאנד־גריכט אונטער'ן פארזיץ פון דר. אלטענלא אין אפוועזנהייט פון די ג'משפט'ע. דאס גריכט האט ג'־פסק'נט: טויט דורך אויפהענגען. דעם אורטייל האט מען דורכגעפירט אויף אן עפנטלעכן פלאץ, אונטער דער אנפי־רערשאפט פון אלטענלא. עס זיינען בייגעווען: פרידל, ריבוס, א געוויסער פלאומאן און אנדערע. א אידישער פאליציאנט האט אנגעשמירט די שטריק מיט זייף, א סגולה פאר די געהאנגענע זיי זאלן זיך לאנג נישט מאטערן. מען האט זיי אוועקגעשטעלט אלע דריי אויף א בענקל און פארוואנדרפן א פעטלע ארום דעם האלז. אלטענלא האט געהאלטן צו זיי א קורצע רעדע: צוליב דעם, וואס הגם געווארנט, האבן זיי נאכאמאל באגאנגען די גנבה — ווערן זיי פאר'משפט צום טויט פאר סאבאטאזש. דאן איז דער פסק אויסגעפירט ג־ווארן. לויט די מעלדונגען פון פרידל'ען האבן די קאנפיס־קירטע סיעמאטשקעס באטראפן 25 פונט.

* * *

און אט ווי עס שטעלט זיך פאר דער פאל לויט דער שילדערונג, וואס איז פאראן אינ'ם רעפארטאזש „דער חורבן ביאליסטאק (אין פעברואר 1943)", וואנשיינלעך געשריבן דורך פסח קאפלאן און אויסגעגראבן נאכ'ן קריג צוזאמען מיט'ן געטא־ארכיוו:

„איינמאל בייטאג האט מען פון געשטאפא אנגע־קלונגען אין אידן־ראט, מען זאל צוגרייטן א תליה אנטקעגן אידן־ראט פאר אן עקזעקוציע, וואס וועט באלד דורכ־געפירט ווערן, אין א האלבער שעה ארום.

מען האט, פארשטייט זיך, דעם באפעל אויסגעפירט און צוגעגרייט א תליה לעבן בריק פון דער ביאלע. עס זיינען ארופגעקומען דייטשן און געבראכט אין א קארעטקע 10 אידן באשולדיקטע אין גנב'ענען יאנדרעס אין איל־פאבריק, וואו זיי האבן געארבעט. דריי פון די 10 האט, לויט א בא־פעל, א אידישער פאליציאנט אויפגעהאנגען. די איבעריקע 7 זיינען געשטאנען, געקוקט, געווארט אויף זייער ריי, נאר דער פירער פון דער עקזעקוציע האט זיי באפרייט און גע־הייסן גיין אהיים".

צווישן די אידישע אַלטערטימליכע אוצרות אין פּוילן איז געווען פֿאַררעכנט די זאַבלודאָווער שול, וואָס איז לויט דער מסורה אַלט געווען אַרום 600 יאָר. דאָס איז געווען אַ וואונדער־שיינער בנין מיט פּילפֿאַרביקע מאָלעריייען און תפילות אויף די וועגט. די שול איז געווען אינגאַנצן געמאַכט פון האָלץ, טיילן קינסטלעריש אויסגעשניצט און אויסגעשנידן, און איז געווען פון די אינטערעסאַנטסטע דערשיינונגען אין דער געשיכטע פון דער אידישער אַרכיטעקטור. די בימה און דער ארון קודש זיינען פֿאַררעכענט געווען פון די שענסטע קונסט־ווערק אין גאַנץ פּוילן. זאַבלודאָווע, צוויי מייל פון בּיאַליסטאָק, האָט געציילט אַרום דריי טויזנט אידן, וואָס זיינען אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער.

„לעגאַלן" מאָרד אויף די געטאָ־אידן. אין דער שילדערונג פון דעם מחבר לייענען מיר:

„די דאָזיקע עקזעקוציע האָט אַרויסגערופן ביי אידן אַ שוידערלעכן רושם, ווייל זי האָט באַוויזן ווי ביליק עס איז דער אידישער לעבן — דריי תליות פאַר אַביסל יאָנדרעס, און אויב נישט קיין תליה, איז גאָר אינגאַנצן פריי. אידן האָבן דאָס אָנגענומען פאַר אַ שלעכטן סימן אויף ווייטער".

דער המון אידן, וואָס מען האָט צונויפגעיאָגט פון שכנות'דיקע גאַסן און געצוואונגען זיך צוקוקן צו דער עקזעקוציע לשם „פּעדאַגאָגישע טעמים", האָט דורכגעלעבט איין ליכטיקן מאָמענט בשעת דער דאָזיקער מאָקאַבריישער סצענע: איינער פון די פֿאַראורטיילטע האָט פאַר'ן טויט געבעטן, מען זאָל אים דערלויבן רעדן. די רוצחים האָבן עס באַווילליקט. „איר, מענטשן־פרעסער, דייטשן, אַ קולטורעל פֿאָלק, איר זייט רויבֿער, חיות אין מענטשלעכן געשטאַלט. איר וועט באָצאָלן פאַר אייערע פֿאַרברעכנס, איר וועט די מלחמה פאַרלירן". און דער איד האָט אַ שפּיי־געטאָן אין דער ריכטונג פון די מערדער. די אויפגעבראַכטע רוצחים האָבן געהייסן די אידישע פֿאָלקס־ציאָנטן שלאָגן מיט פֿאָלקעס די פֿאַראורטיילטע, און דאָן האָסטיק דורכגעפירט די עקזעקוציע.

מיט דער עקזעקוציע האָט אָנגעפירט דער מערדער פרידל. ער איז אויך — לויט אַ טייל עדות — געווען דער, וואָס האָט אַרויסגעשטופט דאָס בענקל פון אונטער די פיס פון די אומגליקלעכע קרבנות. אַ קורצע צייט פאַר דער עקזעקוציע האָט דער אידן־ראָט באַקומען אַ טעלעפאָנישן באַפעל פון געשטאַפּאָ, אויפצושטעלן אַ תליה. דער אידן־ראָט האָט איבערגעגעבן דעם ענין דעם בוי־אָפּטייל, אין שפּיץ פון וועלכן עס איז געשטאַנען דער אינזשיניער מיכל זאָבלודאָווסקי, אינזשיניער פאפּע און נ. גאָלדפֿאַרב. די בריגאָדע בוי־אַרבעטער, אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען זלמן קאלעשניק, איז — דערוויסנדיק זיך וואָס פאַר אַ שטיקל אַרבעט מען הייסט זיי צוגרייטן — זיך צעלאָפן, נישט ווילנדיק זיין קיין שותפים אינ'ם מאָרד איבער אומשולדיקע אידן. קוים מיט צרות איז געלונגען צוגרייטן די תליה צו דער באַשטימטער צייט.

די אמת'ע סיבה פון דער דראַמע פון סילוועסטער־טאָג 1942 איז געווען גוט באַקאַנט אין דער געטאָ. דאָס האָט מען געדאַרפט 3 אומשולדיקע קרבנות, כדי צו פאַרווישן די שפּורן פון פרעמדע חטאים. די צאָלרייכע אידישע אַרבעטער פון דער איל־פאַבריק האָבן איבערגעגעבן וועגן קאָלאָסאַלע מיסברויכן, וואָס עס באַגייען די דייטשע אָנ־פירער פון דער פאַבריק. ווען עס האָט זיך דערנענטערט סוף יאָר און מען האָט אַ ליאַדע טאָג דערוואַרט אַ קאָנט־ראָל, איז מען געפאַלן אויף דעם טייוולאָנישן געדאַנק, איבערצואוואַרפן די שולד אויף אידן. מען האָט אויסגענוצט דעם פאַקט, וואָס הונגעריקע שקלאַפן האָבן זיך צוגענומען עטלעכע פונט יאָנדרעס, כדי צו פאַרדעקן די אייגענע גנבות, וואָס זיינען געגאַנגען אין די וואָגאָנס. דער וויליקער שותף — די געשטאַפּאָ — האָט געגעבן דעם שטעמפּל פון לעגאַליטעט דער גאַנצער אַפּערע, און די תליות האָבן גע־שאָפן אַ געהעריקע „אַליבאַי" פאַר די אמת'ע פאַרברעכער.

צומאַרגנס נאָך דער עקזעקוציע באַווייזט זיך אַ דייטש־אינספּירירטע מעלדונג פונ'ם אידן־ראָט:

מעלדונג נומער 375

לויט אַ פאַראַרדענונג פון דער מאַכט זיינען נעכטן אויפגעהאָנגען געוואָרן אין געטאָ פאַר גנב'ענען פון דער אייל־פאַבריק (אַלעיאַרניע) פאָלגנדיקע פּערזאָנען: ליפּע שטשעדראָווסקי, אלי דוואָרסקי, יעקב יאָבלאָנסקי. די זעלבע שטראָף דערוואָרט יעדן איינעם, וואָס וועט גנב'ענען סיי אויסער דער געטאָ, סיי אין דער באַטריבן פון דער ווערמאַכט אין געטאָ.

דער אידן־ראָט, ביאַליסטאָק, דעם 1טן יאָנואַר, 1943.

* * *

סילוועסטער ביינאַכט האָבן די דייטשן מקבל פּנים געווען דאָס ניי־יאָר לויט זייער שטייגער, דורך שיכור'ן און אַ געדיכטע שיסעריי פון פּיסטאָלעטן און ביקסן. מיט טרויער אין האַרצן האָט איבערגעטראָטן דאָס ביאַלי־סטאָקער געטאָ־אידנטום די שוועל פונ'ם יאָר 1943, דעם לעצטן יאָר פון זיין עקזיסטענץ.

אָפּקלאַנגען פון וואַרשעווער געטאָ

דער ערשטער חודש פונ׳ם יאָר 1943, איז אויך געווען דער לעצטער לעבנס־חודש פאַר די פּראָווינצער אידן. עס ליידיקן זיך אויס די דורכגאַנגס־לאַגערן; עס פאַרן אָפּ טראַנספּאָרט נאָך טראַנספּאָרט די טויט־צוגן קיין טרעב־לינקע. סוף חודש ווערן בטל די דאָזיקע לאַגערן. די גרויזאַמע אַקציע, מיט וועלכער עס פירט אָן דער שעף פונ׳ם אידן־ראַט ביי דער געשטאַפּאָ, דער מערדער פריץ פרידל, איז פאַרענדיקט. סוף חודש ווערן אויך ליקווידירט די לעצטע צוויי פּראָווינצער ישובים, יאַשינאָווקע און פרוזשאַנע. עס בלייבן נאָך אויף עטלעכע וואָכן אָ פּאָר טויזנט אידן אין גראָדנע. ביאַליסטאָקער באַצירק איז געווארן „יודען־ריין״. אויף אָ טראָגישן, אוממענטשלעכן אופן האָט זיך געביטן די עטנאָגראָפּישע סטרוקטור פון דער ביאַליסטאָקער ערד. הונדערטער יאָרן אַלטע אידישע ישובים זיינען אָפּגעמעקט געווארן פון דער ערד־אויבערפלאַך.

עס שטעלט זיך כמעט יעדער ביאַליסטאָקער די פראָגע: ווי לאַנג נאָך? ווי לאַנג נאָך וועט דער פאַראיינזאַמטער ביאַליסטאָקער אינזל אָנהאַלטן זיין קיום? דער פּאָקט, אַז אַרום און אַרום זיינען שוין מער קיין אידן נישטאָ, שטעלט אַרויס ביאַליסטאָק אַלס דעם נאָענטסטן ציל־פונקט פאַר׳ן גרויסן אומגליק. דאָס פילט יעדער איינער. מען איז נאָר נישט אייניק בנוגע דעם טערמין. עס ווייסן וועגן דעם די בעסטע פונ׳ם פאַלק און גרייטן צו זייער באָואָפנטן ענטפער צו די דייטשע קינדער־מערדער. עס גיט זיך אָפּ פון דעם אָ דין־וחשבון דער אידן־ראַט. ער געווואונט צו פאַמעלאָך דעם עולם צו דעם געדאַנק, אַז די געטאָ איז צו גרויס, און דאָס איז אָ סכנה. און דער עולם פאַרשטייט שוין, אַז אויב אָ סכנה איז צו גרויס, וועט שוין נישט זיין קיין חידוש טאָמער וועט מען באַזייטיקן די סכנה דורך פאַרקלענערן די געטאָ. „פאַרקלענערן״ הייסט טרעבלינקע, און אַז טרעבלינקע איז טויט, וויסט מען שוין זינט יאָנואַר 1943 אין ביאַליסטאָקער געטאָ. אַזוי פאַרשלעפּערט מען דעם עולם. אַזוי ציט זיך צוריק דער אידן־ראַט פון איין פאָזיציע אויף דער אַנדערער, ביז צו די לעצטע, וואָס שפּאַרט זיך אַן אויפֿן תהום פון אומקום.

דער אידן־ראַט, געטריי זיין קאָנספּעקווענטער פאָליטיק פון „ארבעט ראַטעווט״, פאַרגרעסערט וויייטער די רייען פון אַרבעטנדיקע אין געטאָ. אין דער ערשטער ריי גייען זיינע באַמיאונגען אין דער ריכטונג פון איינגלידערן אין אַרבעטס־פראָצעס די דאָזיקע פאַכלייט פון צווישן די אויסער־גענטאָ־אַרבעטער, וואָס האָבן נאָך נאָוועמבער 1942 פאַרלוירן זייערע אַרבעטס־פלעצער.

דער אידן־ראַט פאָדערט אויף גאַרבער־אַרבעטער זיך רעגיסטרירן אויף אַרבעט אין דער גענטאָ־גאַרבעריי אויף יוראוועצער נומער 23. דאָס זעלביקע באַציט זיך אויך אויף נאָך נישט באַשעפּטיקטע שלאָסערס, סטאָליאַרעס, עלעקטראָ־טעכניקער און וואולקאַניזאַטאָרן. די געוועלכער־שטאָט־וואַרשטאָטן ביים אינדוסטריע־אָפּטייל פונ׳ם אידן־ראַט אַרגאַניזירן פאַך־קורסן פאַר יוגנטלעכע: טשעשלעריי, מאָלעריי, מויעריי, סטאָליעריי און שניידעריי. די יוגנט־לעכע שילער מוזן האָבן זייערע אייגענע געצייג און מוזן אויך צושטעלן אָ באַשטעטיקונג פון אידישן אַרבעט־אָפּטייל, אַז זיי זיינען אין דער צייט פון קורס באַפרייט פון אַרבעט־פליכט. כאַראַקטעריסטיש פאַר די דעמאָלטיקע אידישע באַשעפּטיקונגען איז דאָס אַרגאַניזירן דורכ׳ן אידישן אַרבעט־אָפּטייל אָ גרופּע פון 60 פרויען, וואָס ווערן אַרויס־געשיקט אויסער דער געטאָ, כדי דאָרט צו רייניקן די גאַסן פון שניי און בלאָטע. פאַר דער דאָזיקער אַרבעט באַקומען זיי 15 פעניג אָ שעה און 380 גראַם ברויט אָ טאָג. די פאָדע־רונג מצד דער דייטשער מאַכט אויף אומזיסטע, אָדער כמעט אומזיסטע, שקלאַפּישע אידישע אַרבעט איז תמיד גרויס. ס׳האָנדלט זיך סיי ווען ספּעציאַליסטן, סיי ווען שוואַרצע אַרבעטער. די באַדינגונגען און דאָס באַהאַנדלען אידישע אַרבעטער אין אָ סך דייטשע אַרבעטס־פלעצער אויסער דער געטאָ, און דערהויפּט אויף דער אָזוי גערופּענער צוואַנגס־אַרבעט, איז אָפּט אַן אוממענטשלעכע. מען פיניקיט און מען שלאָגט. די טרויעריקסטע רעפוטאַציע האָט צווישן די דאָזיקע אַרבעטס־פלעצער די פירמע „קירכאָף״, וואָס בויט שאַסייען און ווען. נישט קיין וואונדער, אַז אידן גייען אויף „צוואַנג״ זייער אומגערן. די רייכערע קויפן זיך אָפּט אויס און באַדינען זיך מיט דעם ניי־אַנשטאַנענעם געטאָ־איינפאָל און „אינסטיטוציע״, וואָס רופט זיך „מלאכים״. אָ „מלאך״ איז אָ מענטש, וואָס פאָר אָ געוויסע סומע געלט (אָן ערך 4 מאַרק אָ טאָג) פאַרטרעט ער דעם געפרופענעם אויף צוואַנג־אַרבעט. ער פאַרקויפט זיין אַרבעט אויפֿן אָרט פונ׳ם אָנדערן. אָ „מלאך״ קאָסירט איין די פאָר מאַרק, די קלעפּ און דעם בזיון מצד די דייטשע „אַרבעט־געבער״. אידישע אַרבעטער קומען נישט וויליק אויף שלעכטע אַרבעטס־פלעצער, פאַרשפּעטיקן; זייער אַרבעט איז אין די שקלאָפערישע באַדינגונגען נישט קיין אויס־גיביקע. די דייטשן בייזערן זיך, דראָען באַראָש׳ן, דראָען די אַרבעטער, און נישט נאָר דראָען. די פאַשיסטישע „געזעץ־געבער״ דערלויבט אָנוועגן קערפּערלעכע שטראָף. שלאָגן קומט פאָר אין צוויי אופנים: אומאָפּיציעל און אָפּיציעל. אומאָפּיציעל שלאָגט אָ מייסטער, אָ פּוילישער אויפזעער, אָמאָל אויך אָ אידישער פאָרמאָן. די פאָפּולערסטע פאָרם פונ׳ם אומאָפּיציעלן שלאָגן זיינען „געווינלעכע״ פעטש, אָדער מיט אָ פּאָלקע איבער׳ן קאָפּ, פלייצעס, אָ קאָפּ אינ׳ם הינטן. אָפּיציעל באַקומט מען קלעפּ ביי ערנסטערע עבירות קעגן דייטשן קאָדעקס פון אַרבעט־דיסציפּלין, ביי גנבות א.א.וו. דעמאָלט גייט אָ מעלדונג צו דער דייטשער זיכער־הייטס־פאָליציי און דער אידישער „פאַרבערעכער״ פאָלט אַריין אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ אויף שענקעוויטשע גאַס נומער 15, אָדער אין די הענט פון קריפּאָ (קרימינאַל־פאָליציי) אויף וואַרשאַווסקע־גאַס נומער 50. אידישע „מבינים״ פון ביאַליסטאָק זיינען נישט געווען צווישן זיך אייניק, וואו עס איז ערגער אַרײַנצופאַלן, צי אין געשטאַפּאָ, צי אין קריפּאָ. אין די ערשטע חדשים פון דער אָקופּאַציע איז באַשטימט געווען די אויבערהאַנט ביי דעם „פופצענטל״, וואו עס האָט געווילדעוועט און זיך איזדעקעוועט איבער די אַרעסטאַנטן אָ פּוילישער פאַרברעכער און דייטשער דינער, פראָקאָפאָויטש. דער צד השוה צווישן ביידע אינסטי־טוציעס איז געווען, וואָס מ׳האָט דאָרט געשלאָגן „לעגאַל״, דאָס הייסט, די צאָל קלעפּ איז געווארן פעסטגעשטעלט

לכתחילה דורך אַ פּאָליצייַ־באַאַמטן. און געשלאָגן האָט מען נישט מיט אַ ירגזון, נאָר מיט אַ קאַלטער, אויסגערעכנטער אכזריות. צו באַקומען שמיץ איז נישט געווען קיין אידישע פּריווילעגיע. מען האָט געשלאָגן נישט מיט קלענערער אכזריות פּולישע און ווייסרוסישע אַרבעטער. פון צייט צו צייט, לשם „פּעדאַגאָגישע טעמים", האָט מען פּאַר־עפנטלעכט די נעמען פון די געשמיסענע אידן און דעם מין פון זייער „פּאַרברעכן". אין יאַנואַר 1943 האָט דער אידן־ראַט פּאַרעפנטלעכט איינעם אַזאַ דייטשן קאָמוניקאַט וועגן שמייסן אידן:

מעלדונג נומער 383

צו אַלע אַרבעטער אויסער דער גענאַ!

דער אַרבעטס־אַמט טיילט מיט, אַז דורך דער מאַכט זיינען געשמיסן געוואָרן: 1. פאַרן אַרויסגייַן פון גענאַ אַן פערזענלעכע דאָקומענטן: א) נאָטע יצחק, כמעלנע 10; ב) נוסבוים מרדכי, סמאָלנע 12. 2. פאַר נישט קומען אויף צוואַנגס־אַרבעט: ג) נאַשעלסקי ישראל, פּאָלנע 19, אַ בעקער. 3. פאַר נישט גיין אויף אַרבעט אויף באַשטימטע פּלעצער: ד) דינערשטיין מלך, נייַ־וועלט 12 (נוי־באַו־אַמט); ה) ניסנבוים הירש, פאַבריטשנע 39 (זשעלאָנע); ו) פּאָלאָנסקי אברהם, ביאַלאָסטאָשאַנער 16 (רייכס־באַן); ז) ציטראָנע־בערג לודוויג, פאַבריטשנע 13 (שוועריגט); ח) קאָנטאָ־ראָוויטש גרשון, כמעלנע 19 (נוי־באַו־אַמט); ט) קדיש יצחק, קופּיעצקע 22 (נוי־באַו־אַמט); י) ראָזנבערג פישל, געלדאָווע 11 (זשעלאָנע). פאַר ווייטערדיקן אַרויסגיין פון גענאַ אַן דאָקומענטן, אָדער נישט גיין צום באַשטימטן אַרבעטס־פּלאַץ דראָט אַ באַדייטנדיק האָרבערע שטראָף. מיר וואָרענען, אַז צוליב אַזעלכע פאַרברעכנס קענען אַנגע־נומען ווערן סאַנקציעס לגבי דער גאַנצער גענאַ.

אַרבעט־אַפּטייל ביים אידן־ראַט
ביאַליסטאָק, דעם 28טן יאַנואַר, 1943.

ידיעות וועגן מאָרד־אַקציעס, וועגן פאַרניכטונג פון גאַנצע ישובים האָבן נישט אויפגעהערט אויפצורודערן די געמיטער. ווי אַ דונער האָט געטראָפן די איוב־בשורה וועגן חורבן יאַשינאָווקע און דערהויפּט חורבן פרוזשאַנע, וואו עס האָבן געלעבט די פיר און אַ האַלב טויזנט ביאַליסטאָקער, זינט דעם גירוש אין האַרבסט 1941. אין גראַדנע האָבן די „אַקציעס" אַזוי גוט ווי נישט אויפגעהערט. דאָס זיינען געווען די אידישע ישובים אינ'ם באַצירק ביאַליסטאָק, וואָס די דייטשן האָבן „גאַראַנטירט" באַראָש'ן זייער אומבאַ־רירלעכקייט בשעת די גורל'דיקע טעג פון סוף אָקטאָבער 1942. נעפּלדיקע שמועות'ן האָבן קורסירט וועגן שחיטות אין באַראַנאָוויטש און אַנדערע ווייטערע געגנטן.

אין יאַנואַר 1943 ווירקן שוין אין ביאַליסטאָקער געטאָ אַרגאַניזירטע גרופּן, קלענערע און גרעסערע. אָבער אויך דער ברייטער עולם פון — מערסטנס — יוגנטלעכע פאַבריק־אַרבעטער, צו וועלכע די אַרגאַניזאַציס זיינען נאָך נישט דערגאַנגען, ברויזן מיט'ן ווילן „נישט גיין ווי די קעלבער צו דער שחיטה". דאָס איז די לאָזונג, מיט וועל־כער עס גרייט זיך ביאַליסטאָק, וואָס גלויבט נישט באַראָש'ן, צו באַגעגענען די אַנקומענדיקע געפאָר.

דעם 3טן פעברואַר 1943 פאַרצייכנט אַן אומבאַקאַנטער מחבר, אַ מיטאַרבעטער פון מערסיק'ן, אַז עטלעכע פער־

מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף

זאָגען האָבן אים דערציילט וועגן אַ פּוילישן אויפרוף, וואָס זיי האָבן געלייענט און אין וועלכן עס ווערט געשילדערט די העלדישקייט פון אידישן זעלבסטשוץ אין וואַרשע, וואָס האָט דעם 19טן יאַנואַר 1943 פאַרפירט „אַ קאַמף מיט די דייטשע זשאַנדאַרן". בשעת דער שלאָכט האָבן די אידן „אַרויסגעוויזן אַ זעלטענע העלדישקייט און מסירת נפש" און דערמיט „אָפּגעוואָשן זייער פלעק פון פּחדנות". דער אויפרוף פאַרענדיקט זיך מיט פאָלגענדע ווערטער: „די וואונדערלעכע העלדישקייט פון וואַרשעווער אידן דאַרף דינען פאַר אונז, פאָליאָקן, אָלס ביישפּיל". דער מחבר פון דער נאָטיץ באַמערקט, אַז לויט אינפאָרמאַציעס וועלכע ער האָט געקליבן, האָט דעם דאָזיקן אידישן באַוואָפנטן ווידער־שטאַנד אַרויסגערופן אַ נייַע עוואָקואַציע פון עטלעכע טויזנט אידישע אַרבעטער, און אַז „דער אָפּקלאַנג פון די דאָזיקע קאַמפן האָט געמאַכט אַ שטאַרקן אייַנדרוק אין ביאַליסטאָק, וועלכע לעבט איצט איבער גרויליקע טעג פון פאַגראָם־מורא".

די שטימונג און געפילן אין געטאָ פאַר דער גרוילע־דיקער מאָרד־אַקציע גיט איבער דער לעצטער פאַראָגראָף פון דער נאָטיץ: „דער ווייטיק פון אומבאַהאַלפנקייט און דער קרעמפּירנדיקער אחריות־געפיל פאַר מעגלעכע קאַטאַסטראָפאַלע פאַלגן פון אַן ארגאַניזירטן ווידערשטאַנד, פרעסן אויף אומגעהויער דעם געמיט און פאַרשאַרפן נאָך מער דאָס געפיל פון פאַרצווייפלונג, אונזערע יסורים אַלס פאַראורטיילטע".

מען דאַרף באַמערקן אויפ'ן ראַנד פון דעם דאָזיקן דאָקומענט: די באַוואָפנטע אידישע אַרויסטרעטונג אין וואַרשע, אין יאַנואַר 1943, וואָס האָט געשאַפן גינסטיקע פסיכאָלאָגישע באַדינגונגען צום גרויסן, הערואישן קאַמף פון דער וואַרשעווער געטאָ פון 19טן אַפּריל 1943, האָט דערמוטיקט די ווידערשטאַנד־אַקטן פון דער ביאַלי־סטאָקער געטאָ אין פעברואַר 1943; האָט אומדירעקט אויסגעווירקט זיך אויך אויפ'ן ביאַליסטאָקער געטאָ־אויפ־שטאַנד און ביאַליסטאָקער אידישע פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג.

געטאָ־אַרכיוו פון טענענבוים־טאַמאַראָף

אויב אין וואַרשע זיינען געווען עטלעכע פאַרטייאישע, אָדער געזעלשאַפטלעכע געהיימע געטאָ־אַרכיוון, איז אונז ניט באַקאַנט פון ביאַליסטאָק (מינדעסטענס ביז איצט) קיין אַנדערער ווי נאָר מערסקי׳ס אַרכיוו, וואָס איז געשאַפן געוואָרן לויט דער איניציאַטיוו און אַקטיוויטעט פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף (ער איז געווען איינער פון די הויפט־אַרגאַניזאַטאָרן און אָנפירער פון דעם אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטאָ).

דער דאָזיקער אַרכיוו איז אַן אומשעצבאַרער און איז דער איינציקער מקור׳דיקער קוואַל צו ביאַליסטאָקער געטאָ־געשיכטע. סיי די אויטענטישקייט, סיי די וואָגיקייט פון זיינע דאָקומענטן, אונטערליגט ניט קיין ספק. מיט־אַרבעטער פונ׳ם אַרכיוו, אַ חוץ מ. טענענבוים, הערש (צבי) מערסיק, זיינען געווען נאָך אָנדערע (וואַרשיינלעך אויך פּסח קאַפּלאַן און רפאל גוטמאַן). די דאָקומענטן זיינען געשריבן אין פאַרשיידענע שפּראַכן (אידיש, העברעאיש, פויליש און דייטש). די וויכטיקסטע צווישן זיי זיינען, בלי ספק, די טאָג־ביכער און מאַטעריאַלן פון מ. טענענבוים, די פּראָטאָקאָלן פון ביאַליסטאָקער אידן־ראַט, מעלדונגען פון אידן־ראַט און די מאַטעריאַלן וועגן טרעבלינקע.

די מאַטעריאַלן באַגרענעצן זיך נישט צו ביאַליסטאָקער געטאָ. זיי האָבן אויך אַ שייכות צו געטאָ־וואַרשע, צו פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך אין ביאַליסטאָקער באַצירק. זיי פאַרמאָגן אויך מאַטעריאַלן פונ׳ם פּוילישן אונטערגרונט („גלאָס־וואַרשאַווי", אַרגאַן פון פ.פּ.ר.) און אויך אַרויסגע־גנב׳עטע געהיימע דאָקומענטן פון ביאַליסטאָקער גע־שטאַפּא. די דאָקומענטן זיינען געשריבן און געזאַמלט גע־וואָרן דערהויפּט נאָכ׳ן חורבן פון ביאַליסטאָקער פראָווינץ (נאָוועמבער, 1942), די לעצטע שטאַמען פון אַפּריל, 1943. עס זיינען אָבער פאַראַן אויך פּריערדיקע דאָקומענטן. פאַראַן נאָך פיל אומקלאָרקייטן בנוגע די נעמען פון מחברים פון געוויסע דאָקומענטן, און אויך דעם טערמין און אָרט פון באַגראָבן דעם אַרכיוו.

צוויי טעג פאַר דער פעברואַר־מאַרד־אַקציע אין ביאַליסטאָק, אין 1943, נישט האָבנדיק קיין זיכערקייט, צי ער און זיינע נאָענטע חברים, וואָס האָבן געקענט דעם סוד פונ׳ם קאָנספּיראַטיוון אַרכיוו, וועלן דורכלעבן, פלאַנירט טאַמאַראָף דאָס אַריבערפירן דעם אַרכיוו אויסער דער געטאָ און איבערגעבן דאָרט די מאַטעריאַלן בראנקא וויניצקא. צי דער דאָזיקער פלאַן איז רעאַליזירט געוואָרן נאָך פאַר דער ערשטער מאַרד־אַקציע, ווייסן מיר נישט. לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן איז דער אַרכיוו נאָך דעמאָלט פאַרבליבן אין געטאָ. בראנקא וויניצקא איז געווען טאמאראפ׳ס פאַר־בינדלערין אויסער דער געטאָ און פון טאמאראָפ׳ס נאָטיצן דרינגט אַרויס, אַז איר אויפגאָבע איז געווען צו פאַרזיכערן דעם אַרכיוו.

ווי געזאָגט, האָט די הויפּט־לאָסט פון זאַמלען היסטאָ־רישע מאַטעריאַלן (דאָקומענטן און עדות־פאַרהער) געטראָגן אויף זיינע פלייצעס צבי מערסיק. דער דאָזיקער 26־יאָריקער בחור געפינט זיך צוזאַמען מיט מרדכי טענענבוים אינ׳ם מאַמענט פון אויסברוך פונ׳ם קריג צווישן דייטש־לאַנד און ראָטנפאַרבאַנד אין ווילנע. לויט טענענבוימ׳ס מיינונג האָט די דאָזיקע שטאָט געהאָט די טרויעריקע זכיה צו זיין דער ערשטער אָרט אין איראָפּע, וואו די דייטשן האָבן צוזאַמען מיט ליטווישע פאַשיסטן דורכגעפירט זייערע מאַסן־מאָרדן איבער דער אידישער באַפעלקערונג. פון דאָרטן האָט זיך פאַרשפּרייט איבער די אידישע ישובים אין צענטראַל און מזרח־איראָפּע דער דייטשער באַגריף „אַקציע", פאַרמאַסקירטער נאָמען פאַר מאַסן־פאַרברעכן איבער אידן אין מלוכה׳שן מאָסשטאָב, לויט אַ מלוכה׳שן פּלאַן און אויסגעפירט דורך מלוכה׳שע פאַקטאָרן.

סיי מערסיק, סיי טענענבוים זיינען אַריינגעפאַלן אין די „אַקציעס", וואָס האָבן זיך געפירט כמעט אַן איבעררייס. צפורה בירמאַן, וואָס האָט מיט זיי צוזאַמען דורכגעמאַכט דעם ווילנער גיהנום, ווייסט צו דערציילן, אַז מערסיק איז דריי מאָל געפירט געוואָרן צום טויט. יעדעס מאָל האָט ער זיך אַרויסגערישן, „מ׳האָט אים נאָכגעשאָסן, געכאַפּט, אָבער דער כוח פון וועלן בלייבן לעבן, האָט איבערגעשטיגן און ער האָט זיך אַרויסגעריסן". און וואָס שייך טאַמאַראָף, איז ער „איבער דעכער געלאָפן און זיך אַרויסגעריסן".

מיט דער הילף פון אַ דייטשן סאַלדאָט, אַ געוויסן אַנטאָן שמידט, איז געלונגען טאַמאַראָף, מערסיק און די רעשטלאָך פון זיערע לעבן־געבליבענע חברים זיך אַרויס־רייסן פון ווילנע אינ׳ם פאַרלויפיק־רואיקן ביאַליסטאָק. פרילינג־צייט, 1942, פאָרט אַף טאַמאַראָף קיין וואַרשע. מערסיק טרעט אַרויס מיט דער איניציאַטיוו פון שאָפן לאַנד־ווירטשאַפטלעכע אַרבעט פאַר דער יוגנט. דער ביאַלי־סטאָקער אידן־ראַט נעמט אַן דעם פאַרשלאָג. אַלע לייידיקע פלעצער אין געטאָ ווערן פאַרזיצט. עס אַרבעט דערבי אַ סך פרייוויליקע יוגנט. מערסיק וועט „סעקרעטאַר און פראָק־טישער וואַרט־זאָגער ביי דער אונטערנעמונג". ער פאַר־נעמט זיך אויך מיט אידייאישער אַרבעט און איז דער אַנ־פירער פונ׳ם „סניף" (אָפּטייל) אין ביאַליסטאָק. צי האָט ער זיך פאַרנומען שוין דעמאָלט מיט קלייבן היסטאָרישע מאַטעריאַלן, איז אומבאַוואוסט. אַ געוויסער שטעל אין בירמאַנ׳ס נאָטיצן לאָזט דרינגען, אַז ער האָט אַנגעהויבן צו זאַמלען היסטאָרישע מאַטעריאַלן ערשט אין דער צייט פונ׳ם חורבן פון ביאַליסטאָקער פּראָווינץ. אַן אומדירעקטע באַ־שטעטיקונג פון דער דאָזיקער השערה געפינען מיר אויך אין טאַמאַראָפּ׳ס נאָטיצן. דערמאָנענדיק דעם פריצייטיקן און אומדערוואַרטעטן טויט פון מערסיק, שרייבט ער:

„...היה עליו להפגש ולעמוד בקשר עם הפליטים מהעירות שבסביבה — היה אוסף חומר היסטורי על חסול הקהילות שבמחוז — מאחת הפגישות הביא אתו את הטיפוס — וכעבור שבוע עזב אותנו".

בכן קאָנען מיר מיט אַ גרויסער מאָס פון וואַר־שיינלעכקייטן פעסטשטעלן, אַז דער מערסיק־טאַמאַראָף־אַרכיוו איז געגרינדעט געוואָרן אין חודש נאָוועמבער־דעצעמבער, 1942, נאָכ׳ן צוריקקער פון טאַמאַראָף פון וואַרשע. חורבן־וואַרשע, דער חורבן פון ביאַליסטאָקער פראָווינץ, די דראָענדיקע קאָטאַסטראָפע פאַר דער ביאַלי־סטאָקער געטאָ, פערזענלעכע שוועריקייטן פון טאַמאַראָף, דער געפיל פון אומזיכערקייט, צי עס וועט עמיצער אַרויס בשלום פון דער קאָטאַסטראָפע און דער־

לעבן די באַפרייאונג און דערציילן דער וועלט וועגן די גרויזאַמע דייטשע פאַשיסטישע פאַרברעכנס — דאָס אלץ האָט באַוואויגן טאַמאַראָפּ'ן צו שאַפן א זאַמלונג פון דאָקומענטן, וואָס זאָלן פאַר די קומענדיקע דורות דערציילן, באַשולדיקן און מאַנען.

טאַמאַראָף האָלט די דאָזיקע ארבעט פאַר אזוי וויכטיק, אז ער בעט ביי באַראַשׂ'ן א באַזונדערן צימער פאַר מערסיק'ן, כדי אים דערמעגלעכן א רואיקע ארבעט. באַראַש האָט צוגעזאָגט צו דערפילן די בקשה.

אינמיטן דער ארבעט פון קלייבן מאַטעריאַלן וועגן דעם חורבן פון אידישע ישובים אין דיסטריקט ביאַליסטאָק, שטעקט זיך מערסיק אַן מיט פלעק־טיפוס. קיין עפּידעמיעס פון טיפוס האָט ביאַליסטאָקער געטאָ נישט געהאַט. די ענערגישע מאַסמיטלען פונ'ם געזונטהייטס־אָפּטייל פונ'ם אידן־ראַט (לייטער דר. משה קאַצענעלסאָן) און פונ'ם סאַניטאַרן אָפּטייל (לייטער דר. האַלענדערסקי) האָט געווירקט, אַז ביאַליסטאָק זאָל אויסמיידן די דאָזיקע עפּידעמיעס, וואָס האָבן פאַרניכטעט אַנדערע געטאָס (לאָדזש, ווארשע, א.א.וו.). עס האָט געהערשט אַן אַלגעמיינער גלויבן אין געטאָ — מען האָט געריידט וועגן אָפּענע דייטשע דראָאונגען — אז טאָמער פאָסירט א פלעק־טיפוס־עפּידעמיע, וועט דאָס פירן צו דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ.

פאַלן פון פלעק־טיפוס האָבן פאָסירט אין געטאָ, אָבער נאָר איינצלנע, און שטענדיק האָט עס זיך געהאַנדלט וועגן אידן פון אַנדערע שטעט, וואָס האָבן אים פאַרשלעפּט, אַנטלויפּנדיק פון זייערע חרובֿע שטעט און זוכנדיק א שוץ־ווינקל אין ביאַליסטאָק. גרויסע טיפוס־עפּידעמיעס האָבן אין יענער צייט געהערשט אין די שרעקלעכע זאַמל־לאָגערן פון וואַלקאָוויסק, קעלבאַשין, זאַמבראָוו, א.א.וו. פּליטים פון די דאָזיקע לאָגערן האָבן אים פאַרשלעפּט קיין ביאַליסטאָק.

פון איינעם פון די דאָזיקע פּליטים־אינפאַרמאַטאָרן האָט זיך אַנגעשטעקט מערסיק. עטלעכע טעג האָבן די דאָקטוירים נישט געקענט שטעלן קיין ריכטיקן דיאַגנאָז, און נאָכדעם איז שוין געווען צו שפּעט. טאַמאַראָף באַצייכנט זיין קרענק אַלס א קאַטאַסטראָפע, און זאָרגט, צווישן אַנדערן, וואָס וועט זיין מיט'ן קלייבן פון די היסטאָרישע מאַטעריאַלן. מערסיק, ווי פילנדיק, אז ער וועט מער נישט צוריק־קומען פון שפּיטאָל, גיט איבער טאַמאַראָפ'ן אַלע ענינים פּינקטלעך, ער פאַרפעלט גאָרנישט. און נאָך צוויי וואָכן קרענקן איז ער געשטאָרבן. טאַמאַראָף פאַרצייכנט געוויס די דאַטע: „28 יאָנואַר, 1943, 12 בלילה מת מרסיק" (דער 28טער יאָנואַר, 1943, 12 אַזייגער ביינאַכט, איז מערסיק געשטאָרבן). דריי טעג שפּעטער, דעם 31טן יאָנואַר, איז פאַרגעקומען זיין לוויה, אין וועלכער עס האָבן אָנטייל־גענומען ריזיקע מאַסן מענטשן. דער ליטווישער פאָס פון מערסיק'ן און זיין „שיין", אַרויסגעגעבן דורכ'ן ביאַליסטאָקער אידן־ראַט, זיינען בייגעלייגט געווארן צו דעם געטאָ־ארכיוו, וואָס ער האָט געגרינדעט. אויף דעם פאָס האָט — וואַרשיינלעך — טאַמאַראָף אָנגעשריבן א קורצן הספּד, איבערגעבנדיק מערסיק'ס לעצטע וועגן, וואָס ער האָט געשעפּטשעט אין אָגאָניע. טאַמאַראָף פאַרענדיקט: „יא, ווייניק אַזעלכע געווען און וועלן זיין, יא יאָ!" פונ'ם געטאָ־שיין, אָנגעשריבן אין דייטש, דערוויסן מיר זיך, אז מערסיק האָט געוואוינט אויף „פאָסט־שטראָסע 3" און איז געווען באַשעפּטיקט אַלס געטנער אין דעם פאַרפלעגונגס־אָפּטייל. רירנדיק האָט זיך פון אים צעשיידט זיין חבר'טע צפורה בירמאַן. נאָך דעם 3טן פעברואַר, כמעט ערב דער גרויזאַמער שחיטה, ווידמעט טאַמאַראָף, וואָס געפינט זיך דעמאָלט אינ'ם שפּיץ פון פאַרצווייפלונג און אויפ'ן ראַנד פון פסיכישן צוזאַמענברוך, זיינע געדאַנקען דעם פאַרשטאַרבענעם. חבר טאַמאַראָף, וואָס באַווייזט זיינע וואַרשעווער חברים, וואָס איז דערשיטערט פון מערסיק'ס טויט און מיט די אַלע שוידערלעכע איבערלעבונגען, וואָס ער האָט הינטער זיך און פאַר זיך, פאַרלירט אָבער נישט דעם באַוואוסטזיין וועגן דער גרויסער אחריות, וואָס לאָסטעט אויף זיינע פלייצעס. ער באַשליסט צו פאַרענדיקן אַלע צוגרייטונגען צום ווידערשטאַנד. דאָן אָבער האָלט ער זיך פאַר באַראַכטיקט אַוועקצוגיין (פון לעבן). טראַגיש קלינגען זיינע ווערטער: „...ואני אלך, לא רוצה לחכות. לא יכול. ציאנקאלי, מהר ופשוט. מחר בבוקר אתיץ על כך עם מרסיק. את מרסיק החי לא שתפתי, לא יכולתי לשתף במכאובי אלה. מרסיק המת אתי הוא. גם לחיים. כן. — השאלה הנצחית, המות הנצחי". To be or not to be

עס דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן דער פּערזענלעכער אַנטייל פון טענענבוים־טאַמאַראָף ביים קלייבן די היסטאָרישע מאַטעריאַלן נאָך אין דער צייט ווען מערסיק האָט געלעבט, און בפרט נאָך זיין טויט. ער האָט אונטערגעהאַנדלט מיט פאַרשיידענע פּראָמינענטע פערזענלעכקייטן אין געטאָ מכוח באַארבעטן און צושטעלן מאַטעריאַלן. ער טרעפט זיך מיט פּליטים פון ביאַליסטאָקער באַזירק און באַווען זיי צו שרייבן וועגן אומקום פון זיערע ישובים. זיינע נאָטיצן (טאָג־בוך) זאָגן עדות וועגן זיין פערזענלעכן אינטערעס, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן צו דעם דאָזיקן ענין. אַזוי וועגט ער זיך צו זיין פאַרטיי־חבר כמ. ער זאָל אַנשרייבן זכרונות פונ'ם קריג און דערהויפּט באַשרייבן די געשיכטע פון דער באַווען. עס שטעלט דערביי כמ. א פּראָגע, צי דאָס אַרט, וואו דער אַרכיוו וועט ווערן באַהאַלטן, איז א געזיכערטער? אויף דעם באַקומט ער פון טאַמאַראָפ'ן אַן ענטפער: „אנו לא נשאר בחיים — שוב הכתבים האלה שהננו מאספים נבטיחם ונצפינם מחוץ לגיטו". ער פועל'ט אויך ביי באַראַש'ן, ער זאָל הייסן איבערדרוקן אויף א שרייב־מאַשין און איבערגעבן דעם געהיימען ארכיוו (דאָקומענטן) און מעלדונגען פונ'ם אידן־ראַט. מיט גראָדנער פּליטים פירט ער דורך א שמועס וועגן באַשרייבן דעם פאַרלויף פון דער ליקווידאַציע פון דער דאָזיקער קהילה. ער רעדט אַרום מיט זיינע אינפאַרמאַטאָרן דעם אופן פונ'ם סעלעקציאָנירן פונ'ם מאַטעריאַל און די מעטאָדיק.

פון טאַמאַראָפ'ס נאָטיצן איז צו דרינגן, אז נאָך מערסיק'ס טויט האָט די ענינים פונ'ם ארכיוו איבערגענומען א פערזאָן, וועלכן טאַמאַראָף באַצייכנט מיט די איניציאַלן „פ" און א צווייטן מאָל „פעק" און מיט וועלכן ער רעדט אַרום די אַנגעלעגנהייטן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט'ן קלייבן היסטאָרישע מאַטעריאַלן.

ווי עס איז צו זען, אַנטוויקלט טאַמאַראָף, דערהויפּט אין יאָנואַר, 1943, אין אַנבליק פון דער פאַרשטייענדיקער אומקום־געפאָר, א פיבערהאַפטע טעטיקייט, כדי צו זאַמלען און פאַרצייכענען פאַר די „צוקונפטיקע דורות דאָקומענטן און מאַטעריאַלן וועגן היטלעריסטישן פאַרברעכן און וועגן אידישן אומקום". אָבער אויך נאָך דער פעברואַר מאָרד־אַקציע ליפערט אונז זיין טאָג־בוך באַווייזן, אז זיין פאָר־אינטערעסירונג אין דער דאָזיקער הינזיכט האָט זיך נישט פאַרמינערט. עס האָט זיך נאָר פאַרמינערט דער שטאָב פון

זיינע אַרכיוו־מיטאַרבעטער, וואָס זיינען געפאַלן אויפֿן אָרט, אַדער זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע. זייער כאַראַקטעריסטיש איז אַן אינצידענט, וואָס איז פאַרגעקומען מיטן דיכטער א. טאַמאַראָף האָט אים געבעטן, ער זאָל אים איבערגעבן פאַרן אַרכיוו עטלעכע פון זיינע לידער און רשימות. דער דיכטער האָט צוערשט נישט געוואָלט דערפילן דעם דאָזיקן וואונטש. ער האָט גע'טענה'ט:

„אינני רוצה שאיזה סטיפן ווייז או יהודי אחר ישפוך אחרי דמעות תנין: אינני רוצה לתת לו חומר להרצאות ודקלומים. („איך וויל נישט, אַז סטיפן ווייז, אַדער אַן אַנדערער איד זאָל נאָך מיר פאַרגיסן קראָקאָדילן־טרערן: איך וויל אים נישט געבן קיין מאַטעריאַל פאַר פאַרטראָגן און דעקלאַמאַציעס"). נאָך לאַנגע טענות ומענות האָט ער יא באַוויליקט צו געבן אַ טייל פון זיינע ווערק.

די דאָזיקע לאָקאַנישע ווערטער פונ'ם אומבאָקאַנטן ביאַליסטאָקער דיכטער שפּיגלען אָפּ דאָס, וואָס עס האָט געפילט די גאַנצע געטאָ פאַר און נאָך דער מורא'דיקער פעברואַר־שחיטה: דעם פּראָטעסט און צאָרן קעגן די אַלע וואָס האָבן צייט, וואָס פירן אַ חוזק־מלחמה און שאָפן נישט קיין צוויטע פראַנט, וואָס פאַר זייער אָפּשלעפּונג־סטראָטעגיע וועלן באַצאָלן ביאַליסטאָקער אידן מיט זייערע לעבנס, אַזוי ווי עס האָבן שוין ביז איצט באַצאָלט דעם פרייז מיליאָנען אידן פון גאַנץ אייראָפּע, וואָס טוען גאָרנישט, כדי צו ראַטעוון די רעשטלאָך פון די נאָך־לעבעדיקע אידן, פאַר וועלכע דער חורבן און אומקום פון מיליאָנען וועט זיין אַמאָל (העכסטנס) אַן אורזאַך און גרונט פאַר אַ קרעכץ, אַ רעפעראַט, אַ דעקלאַמאַציע.

עס באַשרייבט די דאָזיקע געפילן טענעבוים־טאַמאַראָף, וועלכע איז אַ מאָל אַ פּאָפּולערע שרייבערין אין ייִדיש, וועלכע האָט אין יענע יאָרן אַרויסגעגעבן עטלעכע בענדער פּאָעזיע. אין אַ ברוי פון איר, וואָס איז אַרויס אין 1940, שרייבט זי:

„אַ מאָל האָב איך געמיינט, אַז מיין ייִדישקייט איז אַ שטיין, אַ שטיין, וואָס קיין וואַסער קען אים נישט אָפּוואַשן, קיין פייער קען אים נישט פאַרברענען. אַ שטיין, וואָס קיין וועלט קען אים נישט אָפּנעמען. אַ שטיין, וואָס איך האָב אים אַליין אַרויסגעהויבן פון דער ערד, אַרויסגעהויבן מיט אַלע וואָרצלען, וואָס האָבן אים פעסט פאַרבונדן מיט דער ערד

(סוף יולי 1944), מאביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי, געווען אויפֿן פראָנט און דערבייַ באַגאַנגען די אומ־פּאַרזיכטיקייט צו האַלטן בייַ זיך דעם פּלאַן אין פּאַרלויף פון דער גאַנצער דאָזיקער צייט. נאָך דער פּאַרענדיקטער מלחמה האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין ביאַליסטאָק און אויסגעגראָבן דעם אַרכיוו.

דאָס אַרט, וואו דער אַרכיוו איז געווען באַגראָבן, האָט זיך געפונען אויסער דער געטאָ, אויף פּיאַסטא־גאַס נומער 29, אין אַ שטאָל, וואָס האָט געהערט צו אַ פּאָליאַק, אַ באַ־קאַנטער פון ישראל בלומענטאָל, מיטֿן נאָמען פּילי־פֿאָווסקי, וועלכער איז פּאַרטרויט געוואָרן מיט דער געהיי־מעניש און האָט געהאָלפן באַגראָבן דעם אַרכיוו.

בראַניע וויניצקאַ האָט, ווייזט אויס, יאָ געוואוסט אין וואָס פאַראַ גאָס און אין וועלכן הויף דער אַרכיוו איז באַ־גראָבן געוואָרן. לויט די אָנגאָבן פון דר. בלומענטאָל האָט מען נאָך פאָר אים געגראָבן אַרום דעם ברונעם אויף פּיאַסטא־גאַס (און לויט יעדע וואַרשיינלעכקייט איז דאָס געווען ב. וויניצקאַ), אָבער עס איז איר נישט אייַנגעפאַלן צו גראָבן אינ׳ם שטאָל.

צום סוף נאָך צוויי באַמערקונגען: 1) אין די יאָרן אַרום 1950 האָב איך געזען אַ טייל פון די אויסגעגראָבענע דאָקו־מענטן פון׳ם אַרכיוו פון טענענבוים אין דעם אידישן היסטאָ־רישן אינסטיטוט אין וואַרשע. איך אונטערשטרייך: אַ טייל, ווייל אויפֿן גרונד פון די דערקלערונגען פון דר. בלומענ־טאָל, איז נישט אַלץ געווען אינ׳ם אַרכיוו פון אידישן היסטאָ־רישן אינסטיטוט פון דעם, וואָס עס האָט זיך געפונען אינ׳ם אויסגעגראָבענעם אוצר: עס האָבן געפעלט פאָטאָגראָפיעס פון דער אָקופּאַציע־צייט מיט אידישער טעמאַטיק, אויס־שניטן פון דייטשע צייטונגען פון דער מלחמה־צייט, ליטע־ראָרישע שאָפונגען (פּאָעזיע אין אידיש), אַ היסטאָרישע אַרבעט פון יאָר 1905, און עס קען זיין, אַז די דאָזיקע ליסטע איז נאָך נישט קיין פולע. עס איז געווען נאָר אַ בלויז: אינ׳ם אַרכיוו פונ׳ם אידישן אינסטיטוט האָט געפעלט אַ באַ־דייטנדיקער טייל פון די אַריגינאַלן פון די דאָקומענטן. געווען נאָך קאָפּיעס, וואָס זיינען נאָכ׳ן קריג געמאַכט גע־וואָרן דורך דער היסטאָרישער קאָמיסיע אין ביאַליסטאָק. אָזוי ווי די קאָפּיעס זיינען אָפט פול מיט גרייזן (טיילמאָל פעלן אויס ווערטער, טיילמאָל זיינען די ווערטער איבער־געדרייט), איז עס געווען אָפט שווער פעסטצושטעלן, וואָס איז געטריי (צוזאַמען מיט די פעלערן) קאָפּירט געוואָרן און וואָס דאָרף מען פאַררעכענען אויפֿן חשבון פון אַ שלעכ־טער קאָפּיע.

דר. בלומענטאָל האָט מיר נישט געקענט ענטפערן אויף דער פראָגע, וואו זיינען די דאָזיקע אָריגינאָלן.

טראַגישע צוואה פון די לעצטע אידן

איך האָב זיך צוריקגעקערט אין מיין חרובֿער ביאַלי־סטאָקער היים אין די ערשטע טעג פון אויגוסט, 1944. צוריקגעקערט האָב איך זיך פון עטלעכע טעג (אַ טיפוס — וואַרשיינלעך), געהיילט אין אַ סאַוועטישן מיליטעריש־לאַזאַרעט. שנעל זיך געזונט צו דער אַרבעט און צווישן אַנדערן געווען אַ מיטגליד פונ׳ם וואַיעוואָדישן נאַציאָנאַל־ראַט. עס זענען פאָרבייַ די ערשטע וואָכן פון אינטענסיווער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט סיי אויפֿן פּוילישן וויי אויף דעם אידישן סעקטאָר.

אַ געוויסן טאָג, דאָס איז געווען וואַרשיינלעך סעפ־טעמבער אָדער אָקטאָבער 1944, האָבן זיך פאַרשפּרייט אין שטאָט קלאַנגען, אַז אין דער גרויסער ביאַליסטאָקער תפיסה, וואָס האָט נאָך דעמאָלט געפוסטעווען, האָט מען אַנטדעקט אין עטלעכע קאָמערן אויפֿשריפטן אויף די וועגן, סיי אין פּויליש, סיי אין אידיש, איבערגעלאָזן דורך די לעצטע אסירים, וואָס זענען דאָרט געזעסן אין דער נאַצי־צייט. אָזוי ווי די דאָזיקע אויפֿשריפטן האָבן געקענט מיט זיך פאָרשטעלן אַ געוויסע היסטאָרישע וויכטיקייט, האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט דעלעגירט אַ גרופּע זיינע מיטגלידער, ובתוכם גם מיך, אויסצופֿאָרשן דעם ענין.

דער גרויסער פּוסטער בנין האָט געמאַכט אַן אומ־היימלעכן רושם. מיר האָבן געפונען די אויפֿשריפטן, נאָך פּרישע, גוט לעזבאַרע. אידישע אויפֿשריפטן זענען געווען אין די טויט־קאָמערן אויפֿן פאָרטער. דאָס זענען געווען די דריי קאָמערן נומערן 80, 81 און 88. איך בין געווען דער אייניציקער איד צווישן די באַזוכער. מיר איז צוגעפאַלן דער חוב צו פאָרנאָטירן די אידישע טעקסטן.

* * *

אין דער טויט־קאַמער נומער 81 זיינען געווען דריי וואַנט־אויפֿשריפטן אין אידיש.

עס האָט זיך אונטערגעשריבן אַלס די אייניציקע פרוי אַ מיידל: פּערלשטיין לייע (לאה), דריי מאָל האָט זי זיך אונטערגעשריבן גרייזיק (פאָגעטיש). די צווייטע אונטער־שריפט איז געווען סיי אין אידיש און אין פּויליש „יחזק גורוויטש פאַלט אַ קרבן, 23.1.1944, וויל ער איז אַ איד״.

איך קאָן נישט אויפֿקלערן די סתירות אין דער דאָזיקער צי אַזוי האָב איך עס איבערגעשריבן פון דער וואַנט־אויפֿ־שריפט ווי ס׳איז געווען, צי איז עס מיינס אַ פעלער בייַם איבערשרייבן. די דריטע אויפֿשריפט איז פון אַ גאַנצער משפּחה: ענד/ע/ר.

* * *

אין דער טויט־קאַמער נומער 80 האָב איך געלייענט 5 אויפֿשריפטן, צוויי פון זיי אין פּוילישׁ:

„זינגער שאָלעם (שלום); ברידער קאַטשקאָווסקי ז.ל.; לעוו אברהם און סאָקאָלי, פּורים תש״ד;

Tellman Dawid, Zgierz
1 czerwca (—) 14. VII. 1944
Goldfarb Zalman, Slonim
6. VII. 1944 (Sz.D.)

* * *

דעם גרעסטן רושם האָט אַבער געמאַכט די טויט־קאַמער נומער 88. שטום זענען מיר געשטאַנען פאָר די וועגט און זיך אַריינגעקוקט אין אירע אידישע אויפֿשריפטן. אָלע האָבן געטראָגן איין דאָטע, דעם 15טן יולי, 1944.

געוויסע אויפשריפטן זענען געווען מיט גרייזן, מיר האַלטן נישט פֿאַר נויטיק זיי צו פֿאַרריכטן. כמעט אַלע האָבן געהאַט אַ מגן דוד לעבן נאָמען:

„יצחק קולקין אומגעקומען אין ביאַליסטאָקער תפיסה דעם 15טן דעם 7טן חודש 1944, פֿאַר'ן אידנטום, נעמט נקמה".

* * *

„געבאָרן אין ביעלסק פּאָדלאָסקי, 1921. די גאַנצע פֿאַמיליע אומגעקומען. איך בין געווען אין טורמע דער לעצטער איד. גאָפֿמאַן ענאָך".

„גייט צום טויט מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ. איך גריס מיינע חאַווריִרים (חברים) ברידער אָקון און פּאָזאָנסקי. נעמט פֿאַר מיר ניקאָמע (נקמה). מען האָט מיר געמאַטערט, איך האָב ניט אַרויסגעגעבן. נעמט ניקאָמע (נקמה)."

* * *

„מיר גייען צום טויט זייער רואיק, מיר האָבן זיך ניט ווי צו ווערן. נעמט פֿאַר אונז נקמה. ביאַליסטאָקער אברמל באַצקאָווסקי. נעמט פֿאַר אונז נקמה. גראָדנער: קירשנבוים, קולקין, די ברידער ליפּצעס, פּרוסאָק מאיר. נעמט פֿאַר אונז נקמה".

„עס זאָל זיין גרויזאָמער ווי זיי האָבן געמאַכט מיט אונז, אידן. דער לעצטער טאָג פון אונזער לעבן, 15.7.44".

* * *

„נעמט פֿאַר אונז נקמה"!
געשריבן האָט דאָס חיים בערל קירשנבוים,
פון גראָדנע.

* * *

„דאָ לעבן איבער די לעצטע נאַכט
אידן איבערגעבליבן פון ביאַליסטאָק און גראָדנע.
מיר לעבן די לעצטע מינוטן, מיר ווארטן אויפֿן טויט.
היינט איז דער 7.15 מאַנאַט 15.7.44".

* * *

עד כאן די אויפשריפטן פון די לעצטע ביאַליסטאָקער אין ביאַליסטאָק, ווָאס האָט זיך געפונען נאָך געצייטלט טעג, אונטער דער הערשאַפט פון די נאַציס. דעם 27טן יולי, 1944, זענען אַריין קיין ביאַליסטאָק די ערשטע אָפּטיילן פון דער רויטער אַרמיי, צוזאַמען מיט פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילן, צווישן זיי אויך ניט וויניק אידן. 5 מינוט פֿאַר זייער סוף (אין ביאַליסטאָק) האָבן די רוצחים נאָך באַווייזן אויסצוקווילן די לעצטע אידן, ווָאס האָבן זיך געפונען אונטער זייער שמירה. אָבער די צוואות פון די קרבנות זענען פֿאַרבליבן. שטום און אומבאַוועגלעך זענען מיר געשטאַנען פֿאַר די הייליקע אותיות פֿאַראייביקט אויף די וועגט פון דער תפיסה.

שטיל און נאָכקלערנדיק קוק איך זיך אַריין היינט, נאָך פיל יאָרן, אין די שוואַרצע אותיות אין מיין שוואַרצן העפט, וואו איך האָב זיי דעמאָלט איבערגעשריבן, „נעמט פֿאַר אונז נקמה!" — קלינגט היינט ווי דעמאָלט אין מיינע אויערן. ווי נעמט מען נקמה פֿאַר די 15 טויזנט ביאַליסטאָקער שלמה־לערָ, משהלערָ, לאהלערָ, שלומיתלערָ, פֿאַר די 80־90 טויזנט אידישע קינדערלערָ פונ'ם „ביאַליסטאָקער באַצירק", ווָאס די נאַצישע מערדער האָבן אויסגעשאָטן? צי האָבן מיר מקיים געווען זייער הייליקע צוואה? ספּקות און אומזיכערקייט! און אפֿשר איז די איינציקע נקמה, ווָאס מיר זענען דאָ, ווָאס מיר זענען נישט פֿאַרשוואונדן, ווָאס מיר גלויבן און ווילן אַז נצח ישראל לא ישקר?

איך באַגריס די לעבעדיקע ביאַליסטאָקער!
פֿאַרגעסט נישט די קדושים, די נפטרים!

די צאָל זעלבסטמאָרדן אין געטאָ

דאָס סאָמע ווערטפּולסטע און טייערסטע אינ'ם לעבן — איז דאָס לעבן גופֿא. דער, ווָאס פֿאַרמעסט זיך אויף דעם דאָזיקן אומשעצבאַרן ווערט, איז פון תמיד אַן געשטאַפּלט געווָארן מיט פֿאַראַכטונג אַלס מערדער, רוצח. „שפּיכת דמים" איז ביי אידן זינט טויזנטער יאָרן באַטראַכט געווָארן אַלס די גרעסטע עבֿירה, דער סאָמע דנא פון געפֿאַלנקייט.

און ווי איז דער דין מיט זעלבסטמאָרד? מיר אידן האָבן עס פֿאַראורטיילט אַמשאַרפּסטן, כמעט ווי אַ מאָרד. אַ זעלבסטמערדער אין אַ משפּחה איז געווען ניט נאָר אַ טראַגעדיע נאָר אויך אַ פֿגם פֿאַר דער גאַנצער משפּחה אויף לאַנגע, לאַנגע יאָרן. זיינען טאָקע פֿאַלן פון זעלבסטמאָרד פֿאַרגעקומען גאָר, גאָר זעלטן ביי די אידישע מאָסן, ווָאס זיינען דערצויגן געווָארן לויט'ן אידישן שטייגער, אין גייסט פון אידישער טראַדיציע. אַזוי איז געווען אויך דער דין אין אידישן ביאַליסטאָק.

די הרת־עולם תקופה

ס'איז געקומען די שרעקלעכסטע צייט אין דער אידישער געשיכטע בכלל און בתוכם אויך אין אידישער ביאַליסטאָקער געשיכטע. איין שרעקלעכע צרה נאָך דער אַנדערער: טויזנטער אידן פֿאַרברענט אין דער גרויסער שוהל און געשאָסן אין די גאַסן, די „דאָנערשטיקדיקע", „שבת'דיקע" זונטיקדיקע" וכו', געטאָ, געלע לאַטעס, שרעק־לעכע איזד'עקעווען זיך, אַרעמקייט, עבודת פּרך, שרעק און אומזיכערקייט, טויזנטער מענטשלעכע קרבנות, אַ סך טויזנ־טער פלוצלונג פֿאַר'תומ'טע, פֿאַרצווייפלטע. דאָס אַלץ האָט געשאַפֿן אַ געהעריקן באָדן פֿאַר פּסיכישער נידער־געשלאָגנקייט פון אַ מאָסן כאַראַקטער, בכן אַ גינסטיקער באָדן פֿאַר פֿאַרצווייפלטע שריט ובתוכם זעלבסטמאָרדן. צי זיינען אַזעלכע פֿאַלן פֿאַרגעקומען? איך גלויב, אַז גאָנץ באַ־שטימט יאָ, הגם זיי האָבן קיין מאָסן־כאַראַקטער ניט אָנגע־נומען, און אין דעמאָלטיקן תוהו ובוהו פון די ערשטע שרעקלעכע צרות (חודש יוני־יולי 1941) האָט זיי קיין קרַא־ניקער ניט פֿאַרצייכנט. אויך נאָכער האָט מען זיי אויך נישט דערמאָנט. וואָלטן אַזעלכע פֿאַלן פֿאַרגעקומען מאָסנווייז, וואָלטן זיי באַשטימט באַמערקט געווָארן און פֿאַרצייכנט גע־ווָארן אין די דאָקומענטן פונ'ם אונטערערדישן ביאַלי־סטאָקער געטאָ־אַרכיוו. אויך איך, דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, וואָלט עפּעס דערפון פֿאַרגעדענקט.

עס איז אַריבער איבער אַ יאָר צייט פון געטאָ לעבן. טאָג־טעגלעכע דייטשע נגישות, זאָרג פאַר'ן טאָג־טעגלעכן ברויט האָבן גורם געווען אַז פאַמעלעך האָט מען אַנגעהויבן צו פאַרגעסן די שרעק פון די יוני־יולי 1941 טעג, און עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז גערעכט זיינען געווען די, וואָס האָבן גערעדט וועגן ספּאַראַדישע שחיטות פון צעוויל־דעווועטע פּראָנט־סאָלדאָטן, אַז דייטשלאַנד איז פאַרט אַ קולטור־פאָלק וכו' וכו'.

ביז... ס'זיינען געקומען די פינצטערע אָקטאָבער 1942 טעג, וועו מען האָט אַלגעמיין אַנגעהויבן רעדן אין געטאָ, וועגן עפּעס אַ מורא'דיקער אַלגעמיינער שחיטה פון אַלע אידן. מען האָט געגלויבט, אַנדערע האָבן נישט געגלויבט. אין שטאָט האָט זיך געטאָן חושך, די שטימונג איז געווען אַ שרעקלעכע. אָבער איך דערמאָן זיך נישט, אַז אין דער דאָזיקער צייט פון פאַרצווייפלונג, זאָל זיך עמיצער נעמען דאָס לעבן. איך געדענק, ווי פילנדיק זיך אַליין אומבאַהאָלפן און ווערטלאָז, און ניט געפינענדיק דעמאָלט קיין עצה ווי צו אָפּוועגדן דעם געשפּענסט פון אומקום פון'ם כלל, פון מיין משפּחה און פון זיך אַליין, בין איך אַרומגעגאַנגען אין די האַלב־פוסטע געטאָ־גאַסן, כדי צו וואַרפן אַ בליק אויף די דורכגייער, די שווייגנדיקע, מיט פאַרכמורעטע, קאָנצענטרירטע אין זיך פנימער פון מענטשן. צענדליקער טויזנטער מענטשן, וואָס ווי מ'האָט געזאָגט, זיינען זיי אַלע געווען פאַר'משפט אויף אומקום, אויף אַ גיכער מיתה משונה, נאָר דערפאַר ווייל זיי זיינען אידן. אָבסערווירן דאָס אומגלויבלעכע, ביז'ן סוף, ביז'ן סאָמע סוף...

ביאַליסטאָק איז דעמאָלט פאַרשפּאַרט געווארן. עס זיינען פאַרגעקומען פאַלן, וואָס מענטשן זיינען זיך געפאַלן אין די אַרעמס, מ'וועט לעבן! אין דער זעלביקער צייט זיינען 130 טויזנט פּראָווינצער אידן, געאָנגען זייער לעצטן וועג אין די טויט־לאָגערן...

דער חורבן פון דער פּראָווינץ (צווייטן נאָוועמבער 1942) האָט אויפגעציטערט די גאַנצע געטאָ. ביאַליסטאָק — און אויף עטלעכע וואָכן אַך אַ פאָר אַנדערע ישובים, ווי סאָקאָלקע, פּרוזשענע, יאַשינאָווקע, טיילווייז גראָדנע — איז נאָך געבליבן לעבן. אויף ווי לאָנג? ווי אַ שרעקלעכע משא האָט זיך געלייגט אויף די הערצער און געמיטער די מאָנ־סטריעזע וויזיע פון טויט־לאָגערן פאָר אידן, פאָר אַלע אידן אַן אונטערשייד פון עלטער און געשלעכט. דער נאָמען טרעמבלינקע, — אַזוי האָט מען, אַנשטאָט טרעבלינקע, אין ביאַליסטאָקער געטאָ אַרויסגערעדט דעם נאָמען פון דער טויט־פאָבריק — איז געווען אויף אַלעמענס ליפּן. די אומ־זיכערע קלאָנגען, וואָס האָבן זינט וואָכן קורסירט וועגן „טרעמבלינקע" זיינען געווארן אַ יש און אַ ממש. אידישע אַרבעטער האָבן אויפ'ן וואָקזאַל אויסגעלאָדן גאַנצע וואָגאָנס מיט געוצטע מלבושים, און אין די קעשענעס געפונען דאָקומענטן אויפ'ן נאָמען פון באָקאַנטע אידן פון דער פּראָ־ווינץ, וואָס מען האָט זיי אָקאַרשט אַרויסגעפירט צו זייערע היימען. אַ פּוילישׂ פּלוג־בלעטל דורכגעשמוגלט פון וואַרשע אין געטאָ האָט דערציילט דעם אמת וועגן טרעבלינקע.

און דאָ קומען מיר צום עצם ענין. דאָס, אין וואָס מען האָט ניט געוואָלט גלויבן, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אמת. דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אונטער דייטשער הערשאַפט איז פאַראורטיילט צום טויט. און דער דאָזיקער אמת און זיכער־קייט האָט גורם געווען אַז פאַרצווייפלטע מענטשן האָבן זיך דעצידירט: בעסער אומקומען פון אייגענער האַנט, ווי אין דייטשן טויט־לאָגער. געווען עטלעכע אידישע זעלבסט־מאָרדן אין געטאָ. זיי האָבן ניט געוואָלט אומקומען פון די היטלעריסטישע הענט, זיי האָבן געוואָלט זיין אַליין די באַלעבאָטים איבער זייערע לעבנס. געוויסע האָבן אויך איבערגעלאָזט אַ צוואה, אַז זיי פילן זיך שוין נישט בכוח צו קעמפן, גענוג מיט'ן לעבן...

אָט די פאָלן זיינען פאַרגעקומען ערב דער גרויסער שחיטה ד.א.ג. „ערשטע אַקציע" פון 5־12 פעברואַר 1943. עס קאָן זיין, אַז עס זיינען געווען דעמאָלט נאָך עטלעכע אַזעלכע פאָלן. אָבער אַ סך גרעסערן פאַרנעם האָט אַנגע־נומען די דאָזיקע דערשיינונג בעת דער מורא'דיקער אַקציע גופא. דער וועג צום טויט האָט געפירט אַדער דורך נעמען סם (ס'רוב ציאַנגאַלי), אַדער דורך אויפהענגען זיך. אַזוי האָבן זיך געגנומען ס'לעבן: קאָגאָן, דער פרוכטהענדלער, ער האָט געהאַט אַ קראָם אויף ליפאָווע־גאַס; חיים גרינשטיין, אַ מוליאַר, וואָס האָט געוואוינט אויף סופראַסעלסקע־גאַס; שלמה יאַנקעלעוו, דער שערער; דר. פראַנקע האַראָוויץ, די לערערין פון דער גימנסיה עברית. אַ קאָלעקטיוון זעלבסט־מאָרד זיינען באַגאַנגען דריי קינדער, יתומים, אינ'ם יתומים־הויז אויף טשענסטאָכאָווסקי־גאַס. די דאָזיקע בלוטיקע רשימה איז באַשטימט ניט קיין פולשטענדיקע.

איבער צען טויזנט מענטשלעכע קרבנות האָט אָפּגע־געבן דעם נאָצישן מולך דאָס אידישע ביאַליסטאָק בעת דער ערשטער „אַקציע". אומבאַשרייבלעך איז געווען דער צער און ווייטיק פון די אַרום 35 טויזנט ביים לעבן איבער־געבליבענע אידן. אָבער דאָס לעבן איז געגאַנגען פאַראויס, די טויטע האָט מען מקבר געווען אויף זשאַביע, נייע טאָג־טעגלעכע דאגות האָט פאַמעלעך אָפּגעשוואַכט דעם צער נאָך די אַרויסגעפירטע. עס איז נישט געבליבן אין מיין זכרון אָפּילו נאָר איין פאָל וועגן אַ זעלבסטמאָרד צוליב די אַרויס־געפירטע נאָענטסטע און טייערסטע. הגם ס'קאָן זיין אַז אַזאַ פאָל האָט אפשר יאָ פאַסירט. איך געדענק מיין באַגעגעניש מיט דער געווענזער סעקרעטאַרשע פון דער העברע־אישער גימנאַזיע, פּופקאַ, פון שטוב רודאַווסקי, באַלד נאָך דער „אַקציע". זי איז געווען אויפגעטרייסלט; די רוצחים האָבן אַרויסגעפירט איר מאַמע. די נשמות האָבן זיך גע־קייקלט אין יסורים. אָבער די מענטשן האָבן געוואָלט לעבן און געלעבט. עס קאָן זייער זיין, אַז געווירקט האָט דאָ דאָס באַוואוסטזיין, אַז וואָס עס האָט נעכטן פאַסירט מיט די, וועמענס לעבן דער רוצח האָט צוגערויבט, וועט מאָרגן פאָ־סירן מיט אונז אַלע. באַראַס'ס ווערטל, אַז „מיר אַלע זיינען מתים אויף אורלויב", איז געווען אַלגעמיין באַקאַנט און, — זינט „טרעבלינקע" איז געוואָרן אַ ממש — אויך אַלגעמיין אַנגענומען.

און עס איז געקומען דער יום הדין, אויגוסט 1943, דער סוף פונ'ם קיום פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ. נאָכ'ן דער־שטיקן דעם אויפשטאַנד, נאָכ'ן געראַנגל, לעבט אויף ווידער אַ סדרה פון זעלבסטמאָרדן, פון די וואָס האָבן זיך אויף דעם דעצידירט: פאָלן פון אייגענער האַנט ביי זיך אין ביאַלי־סטאָק, אַבי נישט מיטמאָכן דעם וועג צו דייטשע טויט־פאַ־בריקן.

עס נעמען זיך צוזאַמען דאָס לעבן די צוויי אָנפירער פונ'ם געטאָ־אויפשטאַנד, דער ציוניסט און חלוץ מרדכי טענענבוים („טאָמאַראָף") און דער קאָמוניסט, דניאל מאַש־קאָוויטש. ביים לעבן האָט זיי כמעט אַלץ אונטערשיידט; עס האָט זיי פאַראיניקט דער אידישער גורל, דער קאָמף מיט

דעם שונא פון אידנטום און... דער טויט. זיי האָבן זיך נאָך געקאָנט ראַטעוון אין לעצטער מינוט אינ׳ם חלוצים־בונקער, אויף כמעלנע (די שטוב פונ׳ם אויפשטענדלער־שטאָב, פון וואַנען זיי האָבן אָנגעפירט מיט׳ן אויפשטאַנד האָט זיך געפונען אין דער שכנות׳דיקער גאָס אויף טשעפלע) צוזאַמען מיט די 70 אויפשטענדלער. אָבער זיי האָבן ליבערשט אויסגעקליבן דעם טויט. אָגב, ווי באַ־וואוסט, זיינען די 70 גיבורים סיי־ווי אומגעקומען אין דער זעלבער צייט.

עס האָט זיך דאָן גע׳סמ׳ט דער באַקאַנטער און פאַר־דינסטפולער פּעדאַגאָג און מחבר פון לערנביכער, רפאל גוטמאַן פון וואַרשע. אין ביאַליסטאָקער געטאָ איז ער געווען באַראַש׳ס סעקרעטאַר. ער איז געשטאַרבן אויף די הענט פון זיין פרוי. אין כירורגישן אָפּטייל פונ׳ם אידישן שפּיטאָל, אויף פאַבריטשנע גאָס. אין מיטן דער וואָקכאַנאַליע פון אַרויספירן די חולאים אויף צו דערשאָסן וועלן, נעמט זיך דאָס לעבן די גוטהאַרציקע קראַנקן־שוועסטער, פּאַליע דלוגאַטש (אָפּשטאַמיק פון לאָדזש). אין יענער הרת־עולם צייט, אין די טעג צווישן דעם 16טן און 24טן אויגוסט 1943, זיינען דאָס געווען באַשטימט ניט די איינציקע זעלבסט־מאָרד־פאַלן אין ביאַליסטאָק.

גרויזאָם איז געווען א קאַלעקטיוור מאָסן־זעלבסט־מאָרד פון אידישע ביאַליסטאָקער פרויען, דורכגעפירט אין א וואָגאָן פון א לויפנדיקן צוג ניט ווייט פון טרעבלינקע. דאָס איז געווען איינער פון די ערשטע טראַנספּאָרטן, וואָס איז אַוועק פון ביאַליסטאָק נאָך דעם 16טן(?) אויגוסט. דער וואָגאָן איז געווען איבערפולט מיט לויטער פרויען. וועו דער צוג איז אָנגעקומען קיין מאַלקין — ניט ווייט פון טרעבלינקע — האָט די פרויען אַרומגעכאַפט א פּאַניק־שטימונג. מיט געווייון און יללות האָבן זיי אָנגעהויבן בעטן די עטלעכע דאָקטאָרשעס אין וואָגאָן, זיי זאָלן, למען ה׳, פאַרשפּאָרן זיי די יסורים אין די גאַז־קאַמערן פון טרעב־לינקע און א סוף מאַכן צו זייער לעבן. די דאָקטאָרשע טשאַרנאַלעסקאַ, וועלכע האָט געשטאַמט פון לאָדזש, איז איינגעגאַנגען אויף די דאָזיקע בקשות און אָנגעהויבן איבערשנייַדן די בלוט־אָדערן מיט א זשילעטקע־מעסערל. אינגיכן האָבן אָנדערע דעצידירטע פרויען נאָכגעטאָן דעם דאָזיקן ביישפּיל, און איבערגעשניטן די אָדערן זיך און אויך זייערע ליידנס־חבר׳טעס. באַלד האָבן זיך אַלע געבאָדן אין א ים פון בלוט. דער צוג איז אָבער ניט אַוועק קיין טרעב־לינקע נאָר אין ריכטונג מאַידאָנעק, קיין לובלין. אין לובלין איז דער צוג געבליבן שטיין, און באַלד האָט מען באַמערקט און געעפנט דעם וואָגאָן פון וועלכן עס האָט גערונען בלוט. פאַר די אויגן פון די עס־עס רוצחים און די אידישע אסירים־אַרבעטער, האָט זיך אָנטפּלעקט א שרעקלעך בילד.

צונויפגעפּלאָנטערטע טויטע גופים, און צווישן זיי נאָך עטלעכע צאַפּלענדיקע מיט סימנים פון לעבן. דער רושם איז געווען אַן אומגעהוירער, ס׳האָט זיך עפּעס א ריר געטאָן אָפּילו אין די חיה׳שע געמיטער פון די עס־עס־רוצחים. זיי האָבן געהייסן באַלד אויסלאָדן דעם וואָגאָן און ניט גע־שטערט, וועו אידישע אסירים אויפ׳ן וואָקזאַל האָבן געגעבן הילף די עטלעכע נאָך לעבנדיקע פרויען. צווישן די וואָס האָבן איבערגעלעבט די שחיטה און די מלחמה איז געווען די ביאַליסטאָקערין בערטא סאָקאָלסקאַ. זי האָט עס דערציילט אין לאַגער בליזשין דעם דר. טוביה ציטראָן, און ער האָט עס מיר איבערגעגעבן אין אַפּריל 1946, בעת ער האָט געווייילט אין ביאַליסטאָק. איך, דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, האָב עס פאַרצייכנט דעם 13טן אַפּריל 1946 און גיב עס איבער אונזערע ביאַליסטאָקער עמך ישראל.

א גרופּע רעליגיעזע אידן בײַ די נאַציס, אויפ׳ן וועג צום אומקום.

אומקום
און
ווידערשטאַנד

סוף פאַר די אידן פון דער פראָווינץ

דאָס לעבן פון די אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ, איז געווען כסדר באַגלייט מיט גרויסע שווערי־קייטן. אפילו די יעניקע, וואָס האָבן געאַרבעט, האָבן ניט גע־האַט צו עסן צו דער זאַט. עס איז אויך געווען קאַלט, ניט געווען מיט וואָס צו באַהייצן. דאָס לעבן איז געווען אומע־טיק און באַגלייט מיט אומאויפהערלעכע זאָרגן ווי אַזוי דורכצוקומען יעדע שעה פון טאָג. דערביי האָט ביי יעדן אין מוח כסדר געעגבערט דער געדאַנק: וואָס וועט זיין? וואָס וועט מיט זיך ברענגען דער מאָרגן? מען האָט פאַראויס־געפילט, אַז עס רוקט זיך אַן אַ שרעקלעכער סוף. דאָך אָבער, האָט מען ניט געוואָלט צולאָזן דעם געדאַנק; אַז עס וועט זיך פאַרענדיקן אויף אַזאַ טראַגיש־שרעקלעכן אופן, ווי דאָס האָט פאַסירט טאָקע שפעטער. מען האָט דאָך אפילו אין דער ערגסטער צייט ניט געוואָלט אויפגעבן די האָפענונג פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

וויפל אָבער מען האָט זיך ניט געוואָלט טרייסטן, ווי אויך ברענגען טרייסט צו אַנדערע, האָט יעדער טאָג מיט זיך געבראַכט אַזעלכע נייעסן, וואָס האָבן פאַרביטערט דאָס לעבן. אַזוי האָט אין האַרבסט 1942 זיך אָנגעהויבן פאַר־שפרייטן קלאָנגען, אַז די נאַציס גרייטן זיך צו ליקווידירן די אידן פון דער גאַנצער געגנט אַרום ביאַליסטאָק, דאָס מיינט פון דער אַרומיקער גאַנצער וואיוואָדסטווע, וואָס איז געווען באַקאַנט אַלס „באַצירק ביאַליסטאָק". דעם דאָזיקן „באַצירק ביאַליסטאָק" האָט די היטלער־מאַכט איינגעטיילט, אַזוי ווי זיי האָבן דאָס אויך געטאָן מיט דיסטריקטן אין צענטראַל־פוילן, אין פאָלגענדע קרייזן: ביאַליסטאָק, ביעלסק, גראָדנע, גראיעווע, וואָלקאָוויסק, וויסאָקע־מאַזאָ־וויעצק, יאָעסטאָוו, לאָמזשע, סאָקאָלקע און פרוזשענע. דער דאָזיקער „באַצירק" אַרום ביאַליסטאָק האָט אַרומגע־נומען צענדליקער שטעט און שטעטלעך, וואו עס האָבן געלעבט אַרום צוויי הונדערט טויזנט אידן. צוזאַמען מיט די קלאָנגען וועגן דעם, אַז די נאַציס גרייטן זיך צו ליקווידירן די אידן פון דער ביאַליסטאָקער וואיוואָדסטוע, איז אויך נאָכגעקומען די נייעס, אַז נאָך דער פראָווינץ וועט קומען דאָס ליקווידירן פון די אידן אין ביאַליסטאָק גופא אויך.

עס איז קלאָר, אַז די דאָזיקע אומהיימלעכע נייעסן האָבן אַרויסגערופן אַ פיינלעכע שטימונג און אויך פאָניק ביי די אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, ווי אויך אויסער דער געטאָ. אידן האָבן אויף דער גיך געזוכט בויען באַהעלטענישן, וואָס איז געטאָן געווארן מיט גרויסע שוועריקייטן. ניט אַלע אָבער האָבן זיך געקענט פאַרגינען איינצושאָפן אַזאַ „פאַר־מעגן". מען האָט אויך אָנגעקלאָפט די טירן ביי די פירער פון דעם אידן־ראַט, מען האָט אומאויפהערלעך געפרעגט און געוואָלט וויסן, וואָס וועט זיין? יעדעס מאָל, וועו אַ אידן־ראָטלער האָט זיך באַוויזן צווישן דעם עולם אין געטאָ, איז ער באַוואָרפן געווארן מיט פראָגן. אָבער אויך זיי האָבן ניט געהאַט וואָס צו ענטפערן.

מיטאָמאָל זיינען אָפגעווישט געווארן און פאַרשוואונדן אַלטע פאַרוואָרצלטע קהילות, אין די שטעט און שטעטלער אין דער ביאַליסטאָקער געגנט, וואו אידן האָבן אין פאַר־לויף פון צענדליקער יאָר געבויט, געשאַפן און דערצויגן אַ פאַרצווייגטן לעבן מיט אַ דערהויבענעם יחוס. עס איז דאָרט פלוצלינג, אונטער דער באַרבאַרישער היטלעריסטישער הערשאַפט, אונטערגעגאַנגען אַ וואונדערלעכע אידישע וועלט. די אידן פון דער פראָווינץ, וועלכע זיינען אַרויס־געפירט געווארן קיין טרעבלינקע האָבן, פאַרשטייט זיך, ניט גהאַט קיין אַנונג וואוהין די נאַצישע מערדערס טרייבן זיי. אויך פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק, איז דאָס געווען אַ פאַר־הוילענע זאַך. ערשט אַ קורצע צייט נאָכדעם, איז אַרויס־געקומען דער טראַגישער סוד.

דער „באַצירק ביאַליסטאָק" אונטער נאַצישער אָקופאַציע

וועו די היטלער־מאַכט איז אָנגעפאַלן אויף סאָוועט־רוסלאַנד, אין יוני 1941, האָבן די נאַצישע הערשער אייגעשטעלט אַ נייע אַדמיניסטראַטיווע צעטיילונג פון די אָקופּירטע געביטן וואָס זיינען פריער געווען אַ טייל פון פוילן. אויך די געגענט פון ביאַליסטאָק איז אייגעטיילט געווארן אין אַ באַזונדערע געביט, אונטערן נאָמען "באַצירק ביאַליסטאָק". ווי עס איז צו זען פון דער מאַפּע האָט דער "באַצירק ביאַליסטאָק" אַרומגענומען פאָלגענדע קרייזן: ביאַליסטאָק, ביעלסק, אויגוסטאָוו, גראיעווע, לאָמזשע, וואָלקאָוויסק, סאָקאָלקע, וויסאָקע־מאזאָוויעצק, פרוזשענע און גראָדנע.

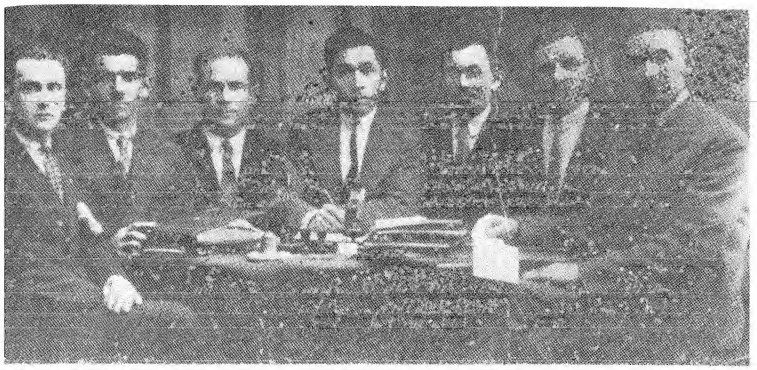
דער גרויל פון טרעבלינקע

אין יענער צייט, ביים סוף 1942, ווען די נאַציס האָבן אַרויסגעפירט די אידן פון דער פּראָווינץ אויף פאַרניכטונג, איז קיין ביאַליסטאָק אָנגעקומען אַ העלדישער אומדער־שראָקענער יונגערמאַן, וועלכער האָט שפּעטער געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע ביים העלפן צוגרייטן, אַרגאַניזירן און אָנ־פירן מיט דעם אידישן ווידערשטאַנד קעגן די נאַציס. ער האָט אויך אָנגעפירט אין ביאַליסטאָק און אין דער געגנט וויכטיקע אָקטיוויטעטן צווישן דער יוגנט פון דער ציוניס־טישער אַרבעטער באַוועגונג. אָט דער בחור, מרדכי טענע־בוים־טאַמאַראָף, איז געווען אַן אָנפירנדיקער מיטגליד אין דער אַרגאַניזאַציע „דרור", וואָס איז דער יוגנט־פאַרבאַנד פון דער פּועלי־ציון־פּ. ס., געקומען איז ער דאָן קיין ביאַלי־סטאָק פון וואַרשע, ווילנע און גראָדנע, וואו ער האָט אויך דאָרט אָנגעפירט וויכטיקע אָקטיוויטעטן אין פאַרבינדונג מיטן ווידערשטאַנד קעגן די היטלעריסטן.

מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף איז אין ביאַליסטאָק אויך געווען אין נאָענטער פאַרבינדונג מיט געוויסע פירער פונ׳ם אידן־ראַט, באַזונדערס מיט אפרים בראַש. פון צייט צו צייט פלעגט בראַש אויך איבערגעבן טענענבוים׳ען געוויסע דאָקומענטן. איינמאָל, האָט טענענבוים באָקומען פון בראַש׳ן אַ פעקל מיט גאָר אויסטערלישע דאָקומענטן און פאָטאָגראָפיעס. דאָס איז געפונען געוואָרן אין קליידער פון אַרויסגעפירטע אידן פון דער פּראָווינץ. די דאָזיקע קליידער זיינען, נאָך אַ געהעריקער דיזענפעקציע, צוריקגעשיקט גע־וואָרן קיין ביאַליסטאָק ווי רוישטאָף פאַר פאַבריקאַציע אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע. בעת׳ן סאָרטירן פון אָט־די צוריקגעקומענע קליידער פון די אַרויסגעפירטע אידן, האָבן די אַרבעטער זיך אָנגעטראָפן אויף עטלעכע פערזענלעכע דאָקומענטן פון אָזעלכע אידן. די אויפשריפטן אויף דעם איז געווען „טרעבלינקע". און דורך דעם איז אָנטפלעקט גע־וואָרן דער שרעקלעכער סוד וואָס עס האָבן אויסבאַהאַלטן די נאַציס, וועגן די דעפּאָרטירטע אידן פון דער ביאַלי־סטאָקער פּראָווינץ, אין סוף 1942.

ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, לויט די דאָמאָלסטיקע פאַרצייכענונגען פון טענענבוים־טאַמאַראָף אין זיין טאָג־בוך, זיינען אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, דורך מאַלקין, זיבן וואָגאָנען מיט קליידער וואָס זיינען געווען סאָרטירט און אין באַזונדערע פּעקלעך. אויף דעם איז געווען דער אויפ־שריפט „טרעבלינקע". כאָטש די נאַציס האָבן געוואָרנט און געדראָט מיט שטראָף, די אידן וואָס זיינען געווען ביי דעם באַשעפטיקט, אַז זיי זאָלן גאָרניט נעמען פון די פּעקלעך, האָבן די באַשעפטיקטע אידן זיך ניט געריכט מיט דעם אָנ־זאָג. וועגן זיי האָבן געזוכט האָבן זיי געפונען, און טיילווייז אויך צוגענומען, פאַרשיידענע דאָקומענטן און פאָטאָ־גראָפיעס. געלט און צירונג וויי אויך ענלעכע זאַכן, וואָס איז געפונען געוואָרן אין די קליידער פון די אַרויסגעפירטע אידן, האָבן צעביסלעך צוגענומען קריסטלעכע אַרבעטער, וואָס זיינען אויך געווען דאָרט באַשעפטיקט. כאָטש די נאַצי־יעגערס פלעגן מאָכן געניוע רעוויזיעס, איז דאָס אָבער פאַרבליבן ביי די אידן און אויך אָנדערע.

ווען טענענבוים האָט באָקומען דאָס פּעקל מיט די דאָקומענטן און פאָטאָגראָפיעס פון בראַש׳ן, האָט דאָס אים אויפגעשוידערט. ער האָט זיך מיט דעם ניט געקענט צע־שייַדן. עס האָט זיך אים געדוכט — האָט ער פאַרשריבן —

פאַרוואַלטונג פון גמילות חסדים קאַסע אין סאָקאָלקע.

אַז זיין קעשענע מיט די דאָקומענטן ברענט, עס ברענט שרעקלעך און שוידערלעך. טענענבוים האָט ווען דעם פאַרשריבן אין זיין טאָג־בוך דעם 29טן יאַנואַר, 1943.

די נייַע ווען דעם, אַז די אידן פון דער ביאַלי־סטאָקער פּראָווינץ זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין טרעב־לינקע, וואָס עס האָט געמיינט אומקום אין די דאָרטיקע גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, האָט געמאַכט אַ שוידערלעכן רושם אויף אַלעמען. עס איז געווען אומעגלעך אויסצו־באַהאַלטן דעם טראַגישן סוד, „טרעבלינקע", וואָס האָט אויך אָנגעווארפן אַ שרעקלעכע פּאַניק ביי די אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטא. עס האָט טאָקע ניט געדויערט לאַנג, בלויז אַ קורצע צייט, און עס האָט זיך אויך אָנגעהויבן דער־נענטערן דער סוף פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק. אין יענער צייט, האָט טענענבוים־טאַמאַראָף אויך פאַרצייכנט אין זיין טאָג־בוך בלעטלעך פון העלדישקייט און מוט, אויסדויער און אידישן שטאָלץ, וואָס עס האָבן אַרויסגעוויזן די אידן פון דער פּראָווינץ, ביים אַרויספירן זיי קיין טרעבלינקע און אויך אין אָנדערע פאַרניכטונגס־ערטער. די העלדישקייט פון די דאָזיקע און אָנדערע מאַרטירער, וועט אויף שטענדיק אַרויסלויכטן מיט דערהויבנקייט פון דער אידישער גע־שיכטע.

* * *

דער אומדערשראָקענער מרדכי טענענבוים־טאַמא־ראָף, האָט אין יענער צייט אויך אַרויסבאָקומען פון בראַש׳ן נאָך אַ גאָר וויכטיקע זאַך. אינזש. אפרים בראַש, אין וועמענס הענט עס זיינען געווען אַלע פאַרבינדונגען פון און וועגן דעם אידן־ראַט, האָט איינגעשטימט אויף טענע־בוים׳ס פאַרלאָנג צוצושטעלן קאָפּיעס פון דעם אידן־ראַט אַרכיוו, פאַר דער אָנפירערשאַפט פון דער אידישער ווידער־שטאַנד אַרגאַניזאַציע אין דער ביאַליסטאָקער געטא. מיט דעם זיינען אויך געווען פאַרבונדן אָנדערע צווויי וויכטיקע טוער פון דעם אונטערגרונט, מערסיק און פּעטליוק. אָט דער אַרכיוו האָט אויך אָנטהאַלטן פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען פון דעם אידן־ראַט און פאַרשיידענע מעלדונגען צו די אידן אין ביאַליסטאָקער געטא. נאָך דער מלחמה איז דאָס אַלץ, ווי שוין דערמאָנט, גפעונען געוואָרן און עס איז אויך פאַרעפּנטלעכט געוואָרן אין פאַרשיידענע אויסגאָבעס. אויך דער „יד ושם" אין ירושלים, וואו עס איז דער צענטער פון איינזאַמלען מאַטעריאַלן און דאָקומענטן וועגן דעם אידישן חורבן און ווידערשטאַנד אין דער היטלער־צייט, האָט אַרויסגעגעבן אין דרוק־פאָרם אַ גרויסן טייל פון דעם געפונענעם אַרכיוו פון דער ביאַליסטאָקער געטא.

יצחק צעסלער

די געפונענע פּראָטאָקאָלן און מעלדונגען פון אידן־ראַט אַרויסגעגעבן פון "יד ושם" אין ירושלים

אין די דאָקומענטן פון די אַרכיוון פון „יד ושם", אַרויס־געגעבן אין ירושלים אין יאָר 1962, איז דער באַנד נומ. 4, וועלכער טראָגט דעם נאָמען: „דרכו של היודן־ראט", אינגאַנצן געווידמעט וועגן „די געפונענע פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען און מעלדונגען צו דער אידישער באַפעלקערונג פון דעם אידן־ראַט פון ביאַליסטאָקער געטאָ".

דער מחבר, נחמן בלומענטאַל, וויזט קודם־כל אָן, אז אין דער אמת'ן זיינען מיר זייער אַרעם אין דאָקומענטן אַדער פֿאַרבליבענע פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען פון די גע־שאַפענע אידן־ראַט אין די געטאָס דורך דער נאַצי־הער־שאַפט אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. צום מערסטן זיינען די־אַלע דאָקומענטן פֿאַרניכטעט געוואָרן צו־זאַמען מיט די אידישע נפשות, אינסטיטוציעס און זייער פֿאַרמעגן.

פון די הונדערטער אידישע געטאָס אין מזרח אייראָפּע, זיינען נאָר פון געציילטע איבערגעבליבן, איבערגעגעבן אַדער געפונען געוואָרן, שוין נאָך דער קאַטאַסטראָפע דורך פּראַשיידענע צופאַלן, דאָקומענטן אַדער פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען פון די אידישע מנהיגים, וועלכע דעקן אויף פֿאַר אונז, די גרויסע גרויזאַמע טראַגעדיע פון יענער אומגליק־לעכער צייט, וועלכע אונזערע בריידער אידן האָבן דורכ־געלעבט.

אַזוי אַרום געפינען זיך אין „יד ושם", אַ רייכער אוצר פון אַזעלכע דאָקומענטן, פון לאַדזשער געטאָ, (כאָטש נישט אינגאַנצן, — גרייכן זיי אויך ביז 450), די פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען פון אידן־ראַט פון לובלין און דאָקומענטן פון דאָרטיקן סעקרעטאַריאַט; און אין אַ קלענערער צאָל פֿאַר־צייכנט הודעות פונ׳ם אידן־ראַט פון לעמבערג.

פון וואַרשעווער געטאָ, למשל, וועלכע איז געווען די גרעסטע אין יענער צייט, זיינען פֿאַרבליבן נאָר געציילטע, ווייל די מערסטע זיינען דאָרט באַלד געשריבן געוואָרן מיט אַ כיוון צו באַהאַלטן עס, פֿאַר די קומענדיקע דורות און זיינען נאָך ביז איצט נישט געפונען געוואָרן. אַ סך פון אַזעלכע דאָקומענטן, זיינען אַנטדעקט און געפונען געוואָרן אין די דייטשע מיניסטעריומס, וועלכע זיי האָבן נישט באַ־וויזן צו פֿאַרניכטן נאָכ׳ן קריג, בעת זייער ריקצוג. אין די דאָזיקע דאָקומענטן זיינען געפונען־געוואָרן אַ גענוגע־דיקער מאַטעריאַל וואָס נוגע אידישע ענינים, אַדער גאָר אַזעלכע בריוו און וועגדונגען פון אידן יחידים, צו די דייטשע מאַכט־אָנשטאַלטן, ווי אויך דורכשרייב־בריוו צווישן אידן־ראַט מיט די נאַצי־מאַכטהאָבערס און געשטאַפּאָ, וועלכע האָט געהערשט איבער זיי.

ווי עס איז באַוואוסט, האָט ניט נאָר דער אידן־ראַט אַליין זיך באַמיט צו באַהאַלטן די דאָקומענטן פון יענער צייט — אַדער וויניקסטנס, די באַפעלן פון דער מאַכט, כדי זיי זאָלן בלייבן ווי אַ גבית־עדות פֿאַר דער צוקונפט, וועז דאָס וועט נויטיק זיין, קעגן די יעניקע, וועלכע וועלן זיך וועלן אָפּטרייסלען פון די פֿאַרברעכנס, נאָר דאָס האָבן אויך געטאָן מענטשן, ספּעציעל־באַשטימטע דערצו, וועלכע זיינען געווען פון די אַזוי גערופענע שוץ־עדות און פון ווידערשטאַנד, וועלכע האָבן גלייכצייטיק אין יענער צייט מיטגעאַרבעט אין אידן־ראַט. אָבער פון די אַלע דאָקומענטן איז כמעט ווי גאָרניט פֿאַרבליבן, ווייל אין לעצטן מאָמענט האָבן זיי ניט באַווייזן צו באַהאַלטן דעם דאָזיקן מאַטעריאַל, ווייל זיי זיינען דער־הרג׳עט געוואָרן, אומגעקומען און פֿאַר־ברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די בנינים, וועז ס׳איז פֿאַרגע־קומען די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון די געטאָס.

צווישן אָט־די אַלע געטאָ־דאָקומענטן פֿאַרנעמט גאָר אַ בכבוד׳יקן פּלאַץ, די פּראָטאָקאָלן און מעלדונגען פון ביאַלי־סטאָקער אידן־ראַט, וועלכע זיינען אין זיינער צייט, אַריבערגעפירט געוואָרן אויף דער אַרישער זייט, כדי זיי אויסצובאַהאַלטן, און אַזוי אַרום זיינען זיי אָפּגעהיט און אָפּגעראַטעוועט געוואָרן.

ווי אַזוי „די פּראָטאָקאָלן און מעלדונגען פון ביאַלי־סטאָקער אידן־ראַט", זיינען אָנגעקומען צום „יד ושם", איז באַוואוסט, אַז אומגעפער אין סוף פון 1945, האָט אַ מיט־אַרבעטערין פון „אידישן היסטאָרישן צענטראַל קאָמיטעט" דאָן אין לאָדזש, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון אַ גע־וויסער שליחות, צו וויסן געגעבן, אַז אין אַ שטעטל (ווי ס׳ווייזט אויס — „ניסקא"), נעבן ריישא, געפינט זיך אַ אידי־שער דאָקטאָר פון דער פּוילישער אַרמיי, ביי וועלכן עס געפינט זיך אַ גאַנצע וואַליזקע מיט דאָקומענטן און ער איז גרייט עס אָפּצוגעבן פאַר אַ געוויסער קאָמפּענסאַציע. אָט־די שליחה, איז דאָס טאָקע געווען די־יעניקע, וואָס איז דורכ־געקומען מיט׳ן דאָקטאָר פאַר אַ געוויסן פרייז און האָט די וואַליזקע געבראַכט קיין לאָדזש.

דער אויבנדערמאַנטער דאָקטאָר האָט נישט צו וויסן געגעבן אין וועלכער צייט און ווי אַזוי ער האָט זיי באַ־קומען, אָבער פון לעבנגעבליבענע עדות און פון פֿאַר־צייכנונגען פון קאָמענדאַנט פון געטאָ־אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָק — מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף — וועלכע גע־פינען זיך אין די אַרכיוון פון „יד ושם" אין ירושלים, — וועלט קלאָר, אַז אויף דער אַנווייזונג פון אינזשיניער באַראָש, פֿאַרזיצער פון ביאַליסטאָקער אידן־ראַט, איז דער מאַטעריאַל איבערגעגעבן געוואָרן טענענבוים־טאַמאַראָף, כדי ער זאָל עס באַזאָרגן אויף דער אַרישער זייט, מיט וועלכער ער האָט געהאַט פֿאַרבינדונגען, עס זאָל דאַרטן פֿאַרבאַהאַלטן ווערן, ווייל ער האָט פֿאַראויסגעזען, אַז די געטאָס וועלן חרוב ווערן... ווי ס׳ווייזט אויס, זיינען זיי אַרויסגעפירט געוואָרן אויף דער אַרישער זייט נאָכ׳ן 1טן אַפּריל 1943, ווייל נאָך דער דאָזיקער דאָטע זיינען אין די דאָקומענטן נישטאָ מער קיין שום פֿאַרצייכענונגען. (מעגלעך אַז די פּראָטאָקאָלן זיינען נאָך געשריבן געוואָרן

אויך נאָכדעם, ביז׳ן לעצטן מאָמענט פון דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ, אָבער זיי זיינען שוין ניט געפונען געווארן).

פון די ביאַליסטאָקער געטאָ־פראַקטיקאַנטן און מעל־דונגען ווייסן מיר, אז א דאַנק דעם דערמאָנטן אידישן דאָקטאָר, וועלכער האָט געהאָט פאַרבינדונגען מיט דער אַרישער זייט צוליב׳ן זכות פון זיין פולישער פרוי און זיינעם א פריינט דר. פיליפאָווסקי, זיינען זיי אויסבאַהאַלטן געווארן. דער געוויסער אידישער דאָקטאָר, וועלכער האָט געראַטעוועט זיין לעבן אויף דער אַרישער זייט, איז אים נאָך דער מלחמה, אומגעקערט געווארן דער אויסבאַהאַלטענער מאַטעריאַל, דורכ׳ן דערמאָנטן דר. פיליפאָווסקי.

עס איז אויך באַקאַנט, אז א חוץ אַט־די איבער־געגעבענע פראַקטיקאַלן, האָט א געוויסע פוילישע פרוי אין 1946, איבערגעגעבן אין „ביאַליסטאָקער אידישן קאָמיטעט" א סך מאַטעריאַלן, וועלכע זיינען פאַרבאַהאַלטן געווארן ביי איר אין הויז. צווישן זיי, האָבן זיך געפונען פאַרצייכענונגען פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף, ארבעטן פון פסח קאָפלאָן, פאַרשיידענע עדות דערקלערונגען אא״וו.

די אָפּגעראַטעוועטע 52 פּראַקטאָקאַלן פון די זיצונגען פון ביאַליסטאָקער אידן־ראַט און די 435 מעלדונגען צו די ביאַליסטאָקער אידן פון געטאָ, נעמען ארום די תקופה פון 8טן יולי 1941 ביז׳ן 1טן אָפּריל 1943. (די פּראַטאָקאָלן דאָטירן פון 2טן אויגוסט 1941 ביז׳ן 1טן אָפּריל 1943). זיי דערציילן אונז וועגן דער שוידערלעכער און שרעקלעכער צייט וואָס די ביאַליסטאָקער אידן האָבן דורכגעלעבט אין געטאָ, ביז׳ן טאָג פון אויפשטאַנד, דעם 16טן אויגוסט 1943, — דער אומקום פון רעשטל אידן פון איר זעכציק טויזנט אידישער באַפעלקערונג.

דער פּראַטאָקאָל נום. 1, פון דער זיצונג פון 2טן אויגוסט 1941, זאָגט, אז דאָס איז א פּראַטאָקאָל פון „ניי־גע־ווייטן" אידן־ראַט. א סברה, אז אַזעלכער, האָט שוין פון פריער עקזיסטירט, גלייך ווי די נאָציס האָבן אָקופּירט ביאַליסטאָק, דעם 27טן יוני 1941, און די מיליטעריש מאַכט האָט גלייך אַזא געשאַפן.

אין „ניי־געוויילטן" אידן־ראַט זיינען אויסגעקליבן געווארן פאָלגנדע פערזאָנען: י. ראָבינער, דר. ראָזענמאָן, אינזש. באַראָש. י. ליפשיץ, ג. גאָלדפּאַרב, ש. ליפשיץ, ש. פוניאַנסקי, פ. מעלניצקי, י. מאַרקוס, ש. פעצינער, דר. קאָפלאָן, דר. קערשמאָן, דר. סעגאָל, דר. האלענדערסקי, מ. רובינשטיין, דר. האָראָוויץ, ש. פּאלאנסקי, י. גאָלדבערג, אינזש. שמיגעלסקי, מ. שוויף, י. נאוויק, א. פורמאָן און דר. קאָפלאָן. אויף די וויטערדיקע זיצונגען באַגעגענען מיר אויך די נעמען פון פסח קאָפלאָן (רעדאַקטאָר פון ביאַליסטאָקער טעגלעכער צייטונג „אונדזער לעבן"), דוב סובאָטניק און נאָך אייניקע.

די פּראַטאָקאָלן זיינען געשריבן אין א ריינעם אידיש און ס׳איז מער ווי זיכער, אז זיי זיינען רעדאַקטירט געווארן פון פסח קאָפלאָן און געשריבן מיט א שיינער האַנטשריפט פון איינעם א וואַרשעווער גראַפיקער, א געוויסער גאָלדבערג.

די מעלדונגען צו דער באַפעלקערונג פלעגן ארויס־גאָנגען ווערן ביים אַריינגאַנג צו דער געביידע פון אידן־ראַט אויף קופיעצקא נום. 32. א סך פון זיי פלעגן אויס־געקלעפט ווערן אין פאַרשיידענע פלעצער פון געטאָ, וואו אידן פלעגן דאַרט קענען צוקומען און לייענען. ס׳איז באַ־וואוסט, אז דער „קלעפער" איז געווען „בישקע", דער באַ־קאַנטער ביאַליסטאָקער צייטונגס־פאַרקויפער, וועלכער איז אגב דערמאָרדעט געווארן צוזאַמען מיט זיין פרוי, אין דער אַקציע פון 5טן פעברואַר 1943.

מיר ווילן דאָ ניט אַנאַליזירן אַדער משפט׳ן די אַקטן פונ׳ם אידן־ראַט לגבי דער אידישער באַפעלקערונג. אַבער לייענענדיק די אַקטן און מעלדונגען, ווערט אַנטפלעקט פאַר אונז דער גאַנצער שוידער פון די באַדינגונגען, פון די ביאַליסטאָקער אידן אונטער דער גרויזאַמער נאַצי־מאַכט, מיט די טאָג־טעגלעכע גזירות, צו וועלכע עס איז גאָר קיין אויסוועג ניט געווען זיי בטול־צו־מאַכן אַדער כאָטש לינ־דערן די פיין און נויט עטוואָס פון דער אידישער באַפעל־קערונג, וועלכע דער אידן־ראַט האָט געזוכט מיט אַלע מיטלען צו העלפן דער צונויפגעשטיקטער אידישער מאַסע אין די ענגע גאַסן פון געטאָ, און די אָנגעלאָפענע פון די ארומיקע שטעטלעך. די כסדר׳דיקע גזירות אויף די אידן אין געטאָ און פאַדערונגען מצד דער העכערער מאַכט, דורכ׳ן אידן־ראַט צו זייער דערפילונג, האָט ממש דערפירט צו א לאָגע וואָס איז געווארן האָפנונגסלאָז און אומדער־טרעגלעך.

כאָטש מיר האָבן שוין א רייכע ביבליאָגראַפיע פון א גרויסער צאָל לעבנגעבליבענע, וועלכע שילדערן אין זייערע ווערק יענע שוידערלעכע תקופה, ווי פון: חייקה גראָסמאַן, סראַלקע קאָט, בראניע קליבאַנסקי, דר. שמעון דאָטנער, בער מאַרק, רפאל רייזנער, ד. קלעמענטינאָווסקי און אַנדערע, איז אינטערעסאַנט צו פאַרצייכענען אייניקע דאָטן וואָס מיר נעמען ארויס פון די געפונענע פּראָ־טאָקאָלן. ווי, צום ביישפיל: „אויף אַן אלגעמיינע פאַר־זאַמלונג אין „לינת הצדק", דעם 9טן נאָוועמבער 1941, — מעלדעט דער ראָבינער דר. ראָזענמאָן, וועגן דער גרויסער סכנה, וואָס שטייט פאַר דער געטאָ, פאַר זיך ניט צושטעלן צו דער ארבעט". און אינזש. באַראָש לייענט פאַר א בריוו פון דער נאָצי־מאַכט, אז: „עס זעט זיך פאַר א שטראָף פון שמיץ און אפילו טויט־שטראָף!..."

אויף א ספּעציעלער פאַרזאַמלונג אין זאָל פון „לינת הצדק", דעם 11טן אָקטאָבער 1942 (פּראָטאָקאָל נום. 50), אויף וועלכער ס׳זיינען געווען פאַרזאַמלט די מיטגלידער פון אידן־ראָט, דירעקטאָרן פון אונטערנעמונגען, הויז־פאַר־וואָלטערס, פייערלעכע אַרדענונגס דינסט, און אַנדערע. ביי א פול־געפאָקטן זאָל, עפנט אויף דר. ראָזענמאָן די פאַר־זאַמלונג און אין א דראַסטישער וועגדונג, זאָגט ער: „אַן אמת׳ע וואקאנאליע האָט זיך צעבושעוועט אין געטאָ"... „מען פאָלגט ניט אויס די פאַדערונגען"... און „מען באַ־האַלט זיך אויס פון קומען צו דער ארבעט"... אא״וו. „דאָס וועט דאָך ברענגען צום פשוט׳ן אומקום!"... דאָס וואָרט באַקומט דאָן, אינזש. באַראָש, וועלכער אין עכט דראַ־מאַטישע ווערטער, זאָגט צו די אַנווועזנדע אַזוי: „מיט א פאַר וואָכן צוריק האָט דער דייטשער ארבעטס־אָמט געפאַדערט 200 פרויען אויף ארבעט, האָט מען צווישן די 6 טויזנט ניט געקענט געפינען די נויטיקע צווי הונדערט. ערשט אונטער דער דראָאונג פון דער שוץ־פאָליציי אַז: „מען וועט אַלע ארבעטלאָזע אויסשטעלן אויף איין פלאַץ..." האָט די געטאָ געגעבן די 200 פרויען... מענטשן האָבן די געפאַדערטע באַהאַלטן... עפּעס ווי ס׳וואָלט זיך געפירט א קאָמף צווישן דעם אידן־ראָט און דער באַפעלקערונג...

און ווען מען האָט די פרויען געפירט, איז מען זיי נאָכ־געלאָפן נאָכ׳ן וואָגן און געשריען „שמע ישראל"... הלוואי

זאָל מען מיט דעם פאַלשן „שמע ישראל", נישט דער־נענטערן דעם טאָג, ווען מען וועט שרייען דעם אמת'ן „שמע ישראל"!...

אינטערעסאַנט אויך צו באַמערקן, אַז אין די אַלע פרא־טאָקאָלן און מעלדונגען, האָט דער אידן־ראַט אויסגעמיטן צו פאַרצייכענען, אַנצוגעבן אָדער דערציילן, וועגן די דורכגעפירטע אָקציעס פון דער מערדערישער דייטשער מאַכט, ווי וועגן די טראַנספאַרטן קיין טרעבלינקע אא"וו (געווויס אויס מורא פאַר קאַנסעקווענצן פון דער מאַכט).

ס'וועלט נאָר אַנגעדייט אַממערסטן וועגן: „די איבער־געלעבטע לעצטע שווערע טעג"... (פראַטאָקאָל נום. 32 — 11.11.1942), כאָטש אין איין פראַטאָקאָל (נום. 24), צום יאָר עקזיסטענץ פון אידן־ראַט, וועלט דורך ה. לימאַן אַרויס־געזאָגט פאַלגענדעס: „מיר האָבן איבערגעלעבט אַ שווער יאָר פון נגישות, רויבעריייַן, בעסטיאַלישע מאַסן־מאָרדן אין אַלע אידישע קיבוצים. אויך אין ביאַליסטאָק האָבן מיר געהאַט אַ יאָר פון שרפות. „פרייטיקדיקע"... „דאַנערשטיק־דיקע"... „שבת'דיקע"..., עוואַקואַציעס אא"וו. (געווויס געמיינט די צוויי טויזנט אידן לעבעדיק־פאַרברענטע אין דער ביאַליסטאָקער שוהל; און די קדושים אין די אָקציעס פון 27טן יוני, 3טן יולי, און שבת דעם 12טן יולי 1941, וועלכע זיינען נאָכער באַצייכנט געוואָרן מיט אָט־די נעמען; און די „עוואַקואַציעס" (געמיינט די טראַנספאַרטן קיין טרעבלינקע און צו אַנדערע אויסראָטונגס־לאָגערן).

אין דער מעלדונג נום. 1, צו דער באַפעלקערונג, ווערן אויפגעפאַדערט קינדער פון 14 יאָר, זאָלן טראָגן אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד און די עלטערע — „די געלע לאָטע" פון פראַנט און פון הינטן, מיט אַ ווארענונג: שטרענג באַשטראָפט צו ווערן, אויב די פאַראַדענונג וועט נישט דערפילט ווערן...

די גרויסע אָקציע פון 5טן פעברואַר 1943, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער „מאלמעד־טראַנספּעדיע" און ס'זיינען דאָן גענומען געוואָרן 100 ערוב'ניקעס, וועלכע זיינען נאָכער אַלצאַיינס ברוטאַל דערשאָסן געוואָרן, כאָטש דער באַ־וואוסטער העלד יצחק מאלמעד האָט זיך אַליין צוגע־שטעלט און איז דורך די נאַציס אויפגעהאַנגען געוואָרן אויף גומיענער גאָס, וועלכע אין די פראַטאָקאָלן און אין די מעל־דונגען גאָרנישט דערמאָנט... עס געפינט זיך נאָר אַ צו־שריפט... און אין „צושריפט" זאָגט זיך אָזוי: „1943־2־5 ביז 1943־2־12, אָקציע אין ביאַליסטאָק... טרעבלינקע, אַרויס־געפירט 10,000 אידן... אויפ'ן אָרט דערשאָסן 900 אידן"...

אין די מעלדונגען נום. 376 און 388 פון 1טן יאָנואַר 1943 און 12טן פעברואַר פון 1943 ווערן אויסגערעכנט די נעמען פון 5 פערזאָן, וועלכע זיינען אויפגעהאַנגען גע־ווארן אין געטא, אונטער דער באַשולדיקונג פון גנב'נען פראַדוקטן!...

אין דער מעלדונג נום. 383 פון 28סטן יאָנואַר 1943, ווערן אויסגערעכנט 10 פערזאָן, וועלכע זיינען געשמיסן געוואָרן פון דער מאַכט, פאַר'ן אַרויסגיין פון געטא אָן פער־זענלעכע שיינען אָדער פאַר זיך ניט צושטעלן צו דער אַרבעט.

אין אַ מעלדונג וואָס טראָגט דעם נומער 396, דאַטירט פון 1943־2־12, ווערן אויסגערעכנט אַ רשימה פון 35 פערזאָן, וועלכע ווערן געשטעלט צום שאַנד־סלופ דער־פאַר וואָס „זיי האָבן אין די טרויעריקע טעג באַראַבוועט די וואוינונגען פון די עוואקויירטע".

אין די לעצטע מעלדונגען נום. 432־435 פון דעם 28טן מערץ, 1943 און פון 1טן אַפּריל 1943, ווערט שטרענג גע־וואָרנט די באַפעלקערונג אַז „פאַר נישט פאַרטונקעלן אין די הייזער די ליכט אין די אָוונטן, וועלכע דאַרף זיין אַ פול־שטענדיקע, ווען אַריינגעשאָסן ווערן אין די הייזער!..."

בכלל, קענען מיר זאָגן, אַז דאָס ווערק וועגן „די גע־פונענע פּראָטאָקאָלן און מעלדונגען פון ביאַליסטאָקער אידן־ראַט פון געטא", אַרויסגעגעבן פון „יד ושם" אין ירושלים, איז פון די וויכטיקסטע דאָקומענטאַלע אויס־גאָבעס, וואָס דערגאַנצט און דעקט אויף פאַר אונז, אַ סך נישט באַקאַנטע געשעענישן און דעטאַלן, פון די בלוטיקע רציחות פון דעם נאַציזם. דאָס גיט אונז אַ טרויעריק בילד פון דער שרעקלעכער תקופה, וואָס די ביאַליסטאָקער אידן און פון אומגעגנט, קאַנצענטרירט אין ביאַליסטאָקער געטא, האָבן אין די פאַר יאָר געליטן און געוואָרן אויסגעמוטשעט, ביז ס'האָט דערפירט אונזערע ברידער און שוועסטער, די איבערגעבליבענע רעשטלעך, צו קולמינאַציע־מאַמענט, — נאָכצוטאָן דעם ביישפיל פון וואַרשע. דאָס מיינט דורכפירן דעם אויפשטאַנד קעגן בלוטיקן שונא, דער היטלעריס־טישער פעסט, וואָס עס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 16טן אויגוסט 1943 און זיך פאַרצויגן אַ חודש צייט, שטעלנדיק א ווירדיקן און באַוואָפנטן וויידערשטאַנד די בעסטיאַלישע נאַצי־רוצחים, גייענדיק מיט'ן גאַנצן באַוואוסטזיין צו אַ זיכערן טויט און שטאַרבן אויף קידוש־השם און קידוש־העם, פאַר'ן כבוד פון מענטש און אידן!

* * *

עס זיינען פאַרבליבן בלויז געציילטע חדשים נאָכדעם, ווען די היטלעריסטן האָבן אַרויסגעפירט אַרום צוויי הונדערט טויזנט אידישע פרויען, קינדער, מענער און זקנים פון דער פראַווינץ, קיין טרעבלינקע און אין אָנדערע ערטער, וואו עס זיינען פאַרשניטן געוואָרן די טייערע אידישע לעבנס. כאָטש עס איז שוין מער ניט געווען קיין סוד פאַר די אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטא, וואָס עס איז געוואָרן מיט די פראַווינצער אידן, האָט מען דאָך גע־טרייסט זיך מיט האָפענונג. מען האָט ניט געוואָלט און ניט געקענט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז אַזעלכעס אָדער ענלעכעס וועט אויך טרעפן די אידן אין ביאַליסטאָק. מענטשן האָבן זיך נאָך אַלץ איינגערעדט, אַזוי ווי דאָס איז געווען די גאָנצע צייט, אַז די אידן אין ביאַליסטאָק וועלן ניט גע־טשעפּעט ווערן. מען האָט דאָס געוואָלט דערקלערן מיט דעם, אַז די לעצטע צוויי פאַרבליבענע גרויסע געטאָס אין יענער צייט — ביאַליסטאָק און לאָדזש — וועלן די נאָציס ניט פאַרניכטן. די יעניקע, וואָס האָבן זיך דאָמאָלט מיט דעם געטרייסט און דאָס אויך געוואָלט איינרעדן אָנדערע, האָבן אַזא טרייסט באַגלייט מיט דער מיינונג, אַז די היטלע־ריסטישע קריגס־מאשין דאַרף כסדר האָבן פאַרשיידענע אינדוסטריע־אויסאַרבעטונגען, באַזונדערס די טעקסטיל זאָכן, וואָס עס אַרבעטן אויס די אידן אין ביאַליסטאָקער געטא, ווי אויך אויסער דער געטא. מען האָט זיך און אָנדערע געוואָלט איינרעדן, אַז אפשר וועט דער מורא־דיקער שטורם אַריבער, אפשר וועלן די נאָציס פריער לייַדן אַ מפלה איידער זיי וועלן פאַרניכטן די אידן פון ביאַלי־סטאָק. די טראַגישע ווירקלעכקייט, איז אָבער געווען גאָר אָנדערש. עס האָט זיך מיטאָמאָל אָנגעהויבן אַז די אידן אין ביאַליסטאָקער געטא וועלן די שרעקלעכע „פעברואַר־אָקציע".

רפאל רייזנער

די "אַקציע" אין פעברואַר 1943

סוף יאַנואַר, 1943, האָבן זיך אַנגעהויבן פֿאַרשפּרייטן קלאָנגען, אַז דער פֿאַרזיצער פון אידן־ראַט, אינזש. בראַש, האָט באַקומען פון דער געשטאַפּאָ אַן אויפֿפֿאָדערונג, ער זאָל צוזאַמענשטעלן אַ ליסטע פון צוועלף טויזנט אידן, וואָס וועלן אַרויסגעשיקט ווערן אויף אַרבעט.

די דאָזיקע טרויעריקע קלאָנגען האָבן נאָך מער פֿאַרשטאַרקט די געדריקטע שטימונג פון די ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע האָבן שוין קלאָר געזען, אַז זיי דערנענטערן זיך מיט ריזן־שריט צו דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע.

די יונגע זעלבסטשוץ־אַרגאַניזאַציע, וואָס איז נאָך דאָן געווען קליין אין צאָל, האָט זיך פיבערהאַפט געמוען גרייטן צו דער אַרבעט. אין אירע ריען זיינען אַריינגעצויגן געווארן נייע מענטשן. עס זיינען אויך אַרויסגעשיקט געווארן אויסער דער געטאָ פֿאַרטרוילעכע חברים, כדי צום גיכסטן איינשאַפֿן וואָס מער געווער. אַ גרעסערער קוואַנטום זויער שטאָף איז פֿאַרטיילט געווארן צווישן דרייסטע אידישע פרויען. אין מאַמענט, וועו די נאַצי־גזלנים וועלן זיך צו זיי דערנענטערן, זאָלן זיי מיט זויער־שטאָף אָפּגיסן די מערדע־רישע פנימ׳ער. קיין סך האָט מען שוין אָבער ניט געקענט אויפטאָן. ס׳איז געבליבן צו־ווייניק צייט.

וויידער האָבן ס׳רוב אידן זיך געמוען צום אלטן מיטל — פֿאַרגרייטן זיך מיט באַהעלטענישן. די, וואָס האָבן נאָך קיין באַהעלטענישן ניט געהאַט, בויען אין געהיים טאָג און נאַכט. און די, וואָס האָבן זיי שוין יאָ געהאַט, באַמיען זיך זיי אויסצובעסערן. אַנדערע האָבן אפילו אין זיי אַריינגעפירט וואַסער און עלעקטרי. ס׳זיינען אויך געווען אַזעלכע באַהעלטענישן, וואָס זייערע אַרויסגענג האָבן געפירט אויסער דער געטאָ און זיינען געווען איינגעאַרדנט פאַר 100 פערזאָן.

בליץ־שנעל האָט זיך איבער דער געטאָ דורכגעטראָגן די ידיעה, אַז דער אידן־ראַט האָט שוין די ליסטעס פון די געפאַדערטע אידן. ווי די ערשטע גייען די אלטע, קראַנקע און משוגעים: נאָכדעם די וואָס אַרבעטן ניט. פון וועמען עס באַשטייט די דריטע גרופּע, האָט קיינער ניט געווואוסט, חוץ עטלעכע באַאמטע, וועלכע האָבן צוזאַמענגעשטעלט די ליסטעס — זיי האָבן אָבער דעם סוד געהיט.

די שטימונג איז געווען געשפּאַנט אויפ׳ן העכסטן גראַד. דער שרעקלעכער אומגליק איז געשטאַנען בייַ דער טיר.

מיט׳ן מאַמענט, וועו ס׳איז באַקאַנט געווארן, אַז דער אידן־ראַט האָט שוין די ליסטעס פון די צוועלף טויזנט קרבנות, וועלכע ער גרייט איבערצוגעבן צו די נאַצי־גזלנים, האָט דער באַוואוסטער, לאַנגיאַריקער האַנטווערקער־טוער און מיטגליד פון אידן־ראַט, צבי ווידער, באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף צו זיין לעבן און, נאָכ׳ן אַנשרייבן בריוו צום אידן־ראַט און צו זיין פרוי, זיך אויפגעהאַנגען אין זיין אייגענער וואוינונג. מ׳האָט וועגן זיין טאָט געוועדט מיט׳ן גרעסטן דרך־ארץ און מען האָט געהאַלטן, אַז ער האָט געהאַנדלט ווי אַ העלד.

דער זעלבסטמאָרד פון צבי ווידער האָט נאָך מער פֿאַרשטאַרקט די יאוש־שטימונג.

דעם 3טן פעברואַר, 1943 איז אַראָפּגעקומען אַ גע־שטאַפּאָ־קאָמיסיע און האָט זייער אויפמערקזאם באַטראַכט דעם געטאָ־פֿאַרקאָן און די מויערן.

דעם 4טן פעברואַר זיינען צוגענומען געווארן אַלע אַרויסגאַנג־שיינען ביי די אידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויסער דער געטאָ. אין זעלבן טאָג האָט די געשטאַפּאָ צוגע־נומען די צוזאַמענגעשטעלטע ליסטעס פון די צוועלף טויזנט אידן און די גאַנצע עווידענץ פון אידן־ראַט.

ס׳זיינען אָבער אויך געווען איינצלנע פאַלן, וועו פירנ־דיקע היטלעריסטישע פֿאַרטיי־מיטגלידער, דירעקטאָרן פון פאַבריקן פון אויסער דער געטאָ, האָבן פֿאַרטרוילעך דער־ציילט זייערע אידישע קנעכט וועגן דעם, וואָס עס גרייט זיך אויף זיי. אַנדערע האָבן אַפילו פֿאַרגעלייגט, אַז זיי זאָלן בלייבן אין די פאַבריקן אַזוי לאַנג ווי די שחיטה וועט דויערן. ס׳רוב אידן האָבן זיך פון דעם אָפּגעזאָגט, ווייל זיי האָבן ניט געווואָלט און ניט געקענט אין אַזאַ שרעקלעכער צייט איבערלאָזן אויף הפקר זייערע פאַמיליעס אין געטאָ. נאָר איינצלנע האָבן אַנגענומען די הילף און זיינען טאַקע אויף דעם אופן ניצול געווארן פון דער פעברואַר־שחיטה.

נאָך די אַלע טרויעריקע ידיעות איז שוין קלאָר גע־ווארן, אַז דער שרעקלעכער אומגליק קען אַ ליאָדע שעה אַנקומען.

אין דער נאַכט פון דעם 4טן אויפ׳ן 5טן פעברואַר, 1943 האָט אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג זיך ניט געלייגט שלאָפן אָפּוואַרטנדיק, מיט שרעק, די גרויזאַמע קאַטאַסטראָפע.

דער אָנהייב פון דער פעברואַר־שחיטה

דאָנערשטיק, 2 אַזייגער, אין דער נאַכט פון 4טן אויפ׳ן 5טן פעברואַר, 1943, איז אַריינגעפֿאַרן אין געטאָ אַ גרעסערע צאָל אויטאָס מיט נאַצי־באַנדיטן, מיט׳ן גע־שטאַפּאָ־אָפיציר פרידל בראש, און זיך אָפּגעשטעלט ביים אידן־ראַט. זיי האָבן באַפוילן דער אידישער אָרדענונגס־דינסט תיכף צו ברענגען דעם אידן־ראַט־פֿאַרזיצער, אינזש. בראַש, כדי אים צו צווינגען בייַזוזיין זייער פֿאַר־ברעכעריישער אַרבעט.

די נאַצי־רוצחים זיינען טאָקע אין דער אָנווועזנהייט פון באַראַש׳ן תיכף צוגעטראָטן צו דער טייוולאָנישער אַקציע. אין פֿאַרלויף פון מינוטן האָבן זיי אַרומגערינגלט פֿאַלגנ־דיקע גאַסן: ניי־וועלט, פּאָלנע, ביעלאָסטאָטשאַנער און אַלע נעבן־ליגנדיקע געסלעך און איבער זיי געעפנט אַ פייער פון מאַשין־ביקסן. דאָס איז געווען דער אריינפיר צו דער בלוט־באָד.

מיט די ליסטעס אין די הענט, וואַרפן זיי זיך אַריין אין די הייזער פון דערמאָנטן ראַיאָן. אָבער די אידן, וואָס זיינען געווען אָנגעגעבן אין די ליסטעס, האָבן זיך וועגן דעם באַ־צייטנס דערוואוסט און זיינען פֿאַרשוואונדן געווארן. וועו די נאַצי־רוצחים האָבן דערזען, אַז זיי געפינען ניט קיינעם פון די ליסטעס, האָבן זיי מיט שרעקלעכער רציחה אָנגעהויבן דורכפירן די שחיטה אויף זייער אייגענער האָנט. באַ־

פאַלנדיק, הויז נאָך הויז, פלעגן זיי אַרויסשלעפּן פון דאָרטן וועמען זיי האָבן געטראָפן. די אידן, וואָס האָבן ניט גע־קענט, אָדער ניט געוואָלט מיטגיין, זיינען דערשאָסן גע־וואָרן אויפֿן אָרט.

ניט געקוקט אויף די שפּעטע נאַכט־שעה'ן, איז די ידיעה, אַז די שחיטה האָט זיך אָנגעהויבן, איז ווי אַ בליץ אַדורך איבער דער געטאָ און אין מינוטן זיינען די איבער פופציק טויזנט אידן פאַרשוואונדן געוואָרן אין די באַהעלטענישן.

דער אויבערשטער שיכט פון דער גרוב, וואו די געפאַלענע קרבנות זיינען אַריינגעוואָרפן געוואָרן.

צוליב'ן געוואָלדיקן געיעג ביים אַראָפלאָזן זיך אין די באַהעלטענישן, האָט כמעט קיינער קיין זאָך ניט געקענט מיטנעמען, אפילו ניט קיין טראָפן וואַסער. אַלץ איז איבער־געלאָזן געוואָרן אויף הפקר און איז געוואָרן אַ גוטער רויב פאַר די נאַצי־רוצחים.

פיר אַזייגער פאַרטאָג, ווען די שחיטה איז געווען אין פולן ברען, וואָרפן זיך אַ טייל רוצחים אַריבער מיט זייער גזלנ"ישער אַרבעט אויף קופיעצקאָ גאַס.

יצחק מאַלמעד גיסט־אָפּ אַ נאַצי־רוצח מיט זאַלץ־זויער

ווען די נאַצי־גזלנים זיינען באָפאַלן דעם הויף אויף קופיעצקאָ 29, און אַלע איינוואוינער זיינען צונויפגעזאַמלט געוואָרן אויפֿן זעלביקן הויף, האָט דער דרייסטער יונגער־מאַן, יצחק מאַלמעד, אַרויסגעכאַפט פון קעשענע אַ פלאַש מיט זאַלץ־זויער און אָפּגעגאָסן אַ נאַצי־רוצח דעם פּנים, פון וואָס יענער איז באַלד בלינד געוואָרן. די אָפּגעגאָסענע נאַצי־בעסטיע פּרואווט זיך נאָך ווערן, כאָפּט אַרויס אַ רע־וואַלווער און גיט־אָפּ עטלעכע שאָסן. די קוילן טרעפן אַ צווייטן נאַצי־גזלן, וועלכער פאַלט באַלד טויט. מאַלמעד נוצט־אויס דעם אָנטשטאָנענעם טומל און ווערט נעלם.

דער פירער פון דער באַנדיטן־באַנדע, פרידל, פאַר־אַרדנט אַרויסצונעמען פון הויף, וואו ס'איז פאַרגעקומען דער אָנפאַל פון מאַלמעד'ן, 100 מענער, פרויען און קינדער. זיי ווערן געטריבן צו פראָגע'ס גאַרטן, ווערן אויסגע־שטעלט נעבן דער וואָנט פון ניי־וועלט־בית־מדרש און אויסגעשאָסן מיט מאַשין־ביקסן.

דערנאָך האָבן די נאַצי־רוצחים אויך צוזאַמענגעטריבן אויף פראָגע'ס גאַרטן אַ גרופּע אידן און זיי געצוואונגען אויסצוגראָבן אַ גרויסע גרוב, אין וועלכער די קדושים זיינען אַריינגעוואָרפן געוואָרן. אַ היפּש צאָל פון זיי האָט נאָך גע־לעבט און דער דינער שיכט ערד, מיט וועלכן זיי זיינען אין אייליניש צוגעדעקט געוואָרן, האָט זיך אַ לענגערע ווייל געהויבן איבער זיי.

צווישן די הונדערט קדושים האָבן זיך געפונען: מאַלמעד'ס פרוי מיט'ן קינד, די באַוואוסטע דאָמען־שניי־דערין מילער־זאָבלודאָווסקי, דער דרוקער־אַרבעטער נפתלי פעלדמאַן מיט זיין פרוי און דער פאָפולערער לאַנג־יאָריקער צייטונגס־פאַרשפּרייטער בישקע זאָבלודאָווסקי.

דעם דערשאָסענעם נאַצי־רוצח האָבן זיינע „קאָמע־ראָדן" דערווייל אַוועקגעטראָגן אין אידן־ראָט־לאָקאָל, אים אַוועקגעלייגט אויף באַראָס'ס שרייבטיש און געזאָגט צום אָנוועזנדיקן באַראָס'ן: „זע וואָס דיינע פאַרברעכערישע אידן האָבן געמאַכט!" דערביי האָבן זיי צינים צוגעגעבן:

דער ברודער־קבר פון די 72 געפאַלענע געטאָ־קעמפער אין אויפשטאַנד פון 16־טן אויגוסט, 1943.

„איצט לאָזן מיר זיך אַרויס נקמה־נעמען און איר וועט זען וואָס מיר קענען".

נאָכ'ן דורכפירן דעם שוידערלעכן פאַרברעכן פאַר־אַרדנט דער פירער פון דער באַנדיטן־באַנדע, פרידל, צו ברענגען באַראָס'ן, וועמען ער גיט איבער וועגן די „שיינע מעשים פון זיינע ניט־דאָנקבאַרע אידן". ער פאָדערט אים אויף, אַז אין משך פון 24 שעה מוז דער „פאַרברעכער"

צוגעשטעלט ווערן, אין קעגנפאַל קען ער ניט האַלטן דעם צוזאַג אַרויסצופירן פון ביאַליסטאָק „נאַר" 12 טויזנט אידן — די גאַנצע געטאָ וועט דעמאָלט אומגעבראַכט ווערן.

אינזש. בראַש האָט גאָנץ גוט געוואוסט, אַז אויף אויס־מאַרדן די גאַנצע ביאַליסטאָקער אידישע עדה וועלן זיי געוויס האַלטן וואַרט און ער גיט וועגן דער פּאַסירונג צו וויסן די באַהאַלטענע אידן. ער בעט אויך איבערגעבן מאַל־מעד'ן, וואו ער געפינט זיך, אַז ער זאָל נאָכאַמאָל אַרויס־ווייזן גרויסמוטיקייט און ניט דערפירן דערצו, אַז צענד־ליקער טויזנטער אידישע לעבנס זאָלן צוליב אים אומגע־ברַאַכט ווערן.

ווי מאַלמעד האָט זיך נאָר דערוואוסט וועגן דער גרוי־סער סכנה, וואָס עס שטייט פֿאַר די ביאַליסטאָקער אידן צוליב זיין טאָט, ווייזט ער צום צווייטן מאָל אַרויס זיין העלדישקייט און גיט זיך איבער צו די נאַצי־רוצחים.

דער העלד, יצחק מאַלמעד, איז אויף מאָרגן אויפגע־האָנגען געוואָרן אויפֿ'ן טויער פון הויף, וואו ער האָט דורכ־געפירט זיין הערָאישן טאָט. ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ער איז שוין געווען אַ האַלב־טויטער פון די טאָרטורן, וואָס די נאַצי־בעסטיעס האָבן איבער אים דורכגעפירט, האַלט ער נאָך פֿאַר'ן הענגען אַ שארפע רעדע קעגן די מערדער. נאָך עטלעכע מינוט הענגען אויף דער תליה האָט זיך פֿלוצים איבערגעריסן די שטריק. דער אַראָפּגעפאַלענער קערפּער ווערט מאַמענטאַל דורכגעזיפט מיט קוילן. שוין אַ טויטער ווערט מאַלמעד ווידער אויפגעהָאָנגען און ער פֿאַרבלייבט אויף דער תליה צוויי מעת־לעת.

אידן שטעלן אַ ווידערשטאַנד

ווען די נאַצי־גזלנים זיינען אַריין אויף קופיעצקאַ 10 (וואַראָס הויז), האָבן די איינוואוינער פונ'ם דערמאָנטן הויז זיי געשטעלט אַ הערָאישן ווידערשטאַנד. זיי האָבן זיך געשלאָגן מיט העק, מעסערס און אייזנס. די העלדישע פרוי פון מענדל קוריאַנסקי גיסט־אָפּ די רוצחים מיט זאָלץ־זויער און גרייט זיך אונטערצוצינדן דאָס הויז. די נאַצי־רוצחים הויבן זיך אָן צוריקציען, זיי קריגן אַבער פֿאַרשטאַרקונגען, זיי כאַפּן די פרוי קוריאַנסקי און ווַארפן זי אַראָפּ פון צווייטן שטאָק. גלייך נאָכדעם ווַארפט מען אַראָפּ איר קינד. די העלדין פֿרואוט זיך נאָך אויפהויבן און אַנטלויפן. זי ווערט אַבער דורכגעלעכערט פון קוילן־שאָסן און אַ פֿאַר־בלוטיקטע פאָלט זי אויפֿ'ן טויטן קערפּער פון איר קינד.

ווען דער הויפּט־אָטאָמאַן פון דער באַנדיטן־באַנדע, פרידל, האָט זיך דערוואוסט פון דער פרישער אידישער חוצפּה, איז ער געקומען צו לויפן, ווי אַ ווילדער טיגער און, דערזעענדיק אויפֿ'ן הויף די אויפגעזאַמלטע העלדישע אידן, לויפט ער צו נעמטער און שיסט איינעם נאָכ'ן אַנדערן אין די קעפּ. אין פֿאַרלויף פון אַ קורצער ווייל איז שוין אויפֿ'ן הויף פון קופיעצקאַ 10 געלעגן אַ בארג מיט קדושים.

8 אַזייגער אינדערפרי איז די שחיטה איבערגעריסן געוואָרן. די גזלנים זיינען אַרויסגעפאָרן פרעסן פרישטיק.

10 אַזייגער זיינען ווידער אַריינגעפאָרן גרעסערע אָפּטיילונגען נאַצי־גזלנים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך שוין געפונען אוקראַינער און וויסרוסן, און זיינען מיט חיה'שן ברען צוגעטראָטן צו דער מענטשן־פרעסעריישער בלוטיקער אַרבעט. זיי האָבן אויך מיט גוואָלד מיטגעשלעפּט מיט זיך די אידישע אַרדענונגס־דינסט און די געטאָ־פייערלעשער מיט זייערע מאַשינען און מכשירים.

די נאַציס האָבן געשיקט די אַרדענונגס־דינסט זוכן אידן אין די ערטער, וואו די רוצחים האָבן מורא געהאַט, אַז פון דער באַהעלטעניש זאָל זיי ניט פליען קיין קויל אין קאָפּ. הגם די אַרדענונגס־דינסט האָט זיך אין אַ סך פאַלן אַנגע־שטויסן אויף באַהאַלטענע אידן, האָבן זיי, ריזיקירנדיק זייער אייגענעם לעבן, געמאַלדן די נאַצי־רוצחים, אַז ס'איז קיינער ניטאָ. זאָל דאָס זיין צו זייער שבח!

אין זייער ווייניק פאַלן האָבן פֿאַרבעכערישע אַרדע־נונגס־דינסטלער איבערגעגעבן פֿאַרבאַהאַלטענע אידן אין די געשטאַפּאָ הענט.

די אידישע פייערלעשער זיינען געצוואונגען געווען צו קריכן אויף די דעכער זוכן פֿאַרבאַהאַלטענע אידן און האָבן מיט העק און לאָמען געמוזט רייסן די פֿאַרמאַסקירטע בוידעמער און טאָפּלטע ווענט. קיינער אין געטאָ האָט זיי אָבער נישט באַשולדיקט, אַז זיי האָבן פֿאַרראַטן אידן.

די שחיטה האָט געדויערט דעם גאַנצן טאָג. אין דעם לאַנגן פרייטיקדיקן טאָג, וואָס האָט זיך געצויגן פון 2 פֿאַר־טאָג ביז 5 פֿאַרנאַכט, איז די נאַצי־גזלנים געלונגען צו אַנט־דעקן קנאַפּע דריי טויזנט אידן, וואָס זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן צום בנין פון אידן־ראַט, וואו ס'האָט זיך געפונען דער אָנפירנדיקער שטאָב פון דער שחיטה־אַקציע. פון אידן־ראַט זיינען די אומגליקלעכע אין גרעסערע גרופּעס אָפּגע־פירט געוואָרן צו דער באַן, וואו מ'האָט זיי אַריינגעטריבן אין וואַגאָנעס, פֿאַרהאַקט די טירן מיט בערטער און נאָך אין זעלביקן טאָג פֿאַרשלעפּט קיין טרעבלינקע און אַשוויענ־טשים.

צענדליקער טויזנטער אין די באַהאַלטענישן

אין אַ באַהעלטעניש, וואו ס'האָבן געקענט אַריינגיין פון 20 ביז 25 מענטשן, זיינען אָנגעלאָפן 75 צוליב וואָס די ענג־שאפט איז דאָרט געווען אַ שרעקלעכע, ממש דערשטיקט צו ווערן. דער פועל־יוצא פון דעם זיינען געווען כסדר'דיקע קריגעריין. ניט זעלטן האָט פֿאַסירט, אַז צוליב די שטאַרקע קולות פלעגט מען אפילו נישט הערן די שוועכע טריט פון די נאַצי־גזלנים, וועו זיי פלעגן זיך דערנענטערן צו דער באַהעלטעניש. דערהערנדיק אַ געוויש, האָבן די נאַצי־מערדער זיך אַרויפגעוואַרפן אויף דעם הויז און אַלץ איבערגעקערט מיט'ן דעק אַרויף. אין גרעסטן טייל פלעגן אַלע אָנטדעקט ווערן.

אַ צווייטער שווערער פראָבלעם פאַר די באַהעל־טענישן זיינען געווען די אומשולדיקע קינדערלעך. הגם ס'רוב מוטערס האָבן פאַר זיי צוגעגרייט שלאָף־גע־טראַנקען, האָט אָבער ניט איינמאָל געטראָפן, אַז אין די מינוטן וועו די נאַצי־רוצחים האָבן זיך געפונען אויבן אין וואוינונג, פלעגט זיך פלוצים אויפכאָפן אַ קינד מיט אַ געוויין. אויך אַזאַ צופאַל פלעגט פירן צו דער אָנטדעקונג פון דער באַהעלטעניש.

עס זיינען געווען ניט וויניק פאַלן, וועו מוטערס, נישט־וועלנדיק ברענגען קיין צענדליקער קרבנות צוליב זייערע קינדער, פלעגן ביים ערשטן שטילסטן געוויין אַרויפוואַרפן אויפֿ'ן קינד אַ קישן, פון וואָס דאָס קינד פלעגט מאָמענטאַל דערשטיקט ווערן...

מיט די הוסטערס איז אויך געווען זייער ביטער. קיינער האָט ניט געוואָלט זיין מיט זיי אין איין באַהעלטעניש, ווייל דער שטילסטער הוסט האָט געקענט ברענגען אַן אומגליק אויף צענדליקער אידן. די הוסטערס פלעגן אָבער אָפּנאַרן,

זאָגנדיק, אַז זיי הוסטן ניט. דאָרט, וואו מ׳האָט זיי ניט געוואָלט אַרײַנלאָזן מיט גוטן, פלעגן אַנדערע דראָען, אַז זיי וועלן אַלעמען אָפּ׳מסר׳ן. איין שווערן הוסטער האָט מען אַרויסגעוואָרפן פון אַ באַהעלטעניש. אין גרויס אויפרעקונג האָט ער זיי געמסר׳ט. זעכציק אידן זיינען צוליב דעם פאַרשלעפט געוואָרן קיין טרעבלינקע...

צוליב דער אויסערגעווײנלעכער ענגשאַפט אין די באַהעלטנישן, האָט אין זיי געהערשט אַזאַ אַנגעצויגענע אַטמאָספער, אַז צוליב דער קלענסטער נויטיקער אַדער אומנויטיקער באַוועגונג, איז איינער דעם אַנדערן גרײַט געווען צו דערשטיקן.

ביאַליסטאָקער מיידלעך געטריבן צו די וואַגאָנען אויף זייער וועג קיין אוישוויץ.

אין אַזעלכע שרעקלעכע באַדינגונגען האָבן צענדליקער טויזנטער אידן מיט זייערע פרויען און קינדער געמוזט לעבן העכער אַ וואַך צייט.

זייער ווויניק אידן האָבן געוואוסט, באַלד ביים אַנהייב פון דער שחיטה, אַז די אַרבעטער פון די געטאָ־פאַבריקן מעגן זיך געפינען אויף זייערע אַרבעט־פלעצער, וואו עס דראָט זיי ניט קיין שום סכנה. אויך אַ סך אידן־ראָט פאַרשטייער האָבן וועגן דעם ניט געוואוסט. די געשטאַפּאָ־פירער האָבן אין יענעם טאָג געמאָלדן באַראָש׳ן, אַז אַלע וואָס אַרבעטן אין די געטאָ־פאַבריקן קענען דאָרט בלייבן און אַז אין די שעה׳ן וועט די „אַקציע״ ווערט געפירט, טאָר קיינער פון די אַרבעטנדיקע זיך ניט באַווייזן אויף דער גאַס.

ווי נאָר די ידיעה איז דערגאַנגען אין די באַהעלטענישן, האָבן די אַרבעטער פון די געטאָ־פאַבריקן מיטגענומען זייערע פרויען מיט די קינדער און זיך אַוועקגעלאָזן צו זייערע אַרבעט־פלעצער. דאָרט זיינען געשטאַנען הונדערטער אידן, וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען און זיך גערעכן צו די פאַבריק־טירן. די וועכטער און די אַרדענונג־דינסטלער האָבן אָבער אַהין אַרײַנגעלאָזן נאָר די, וואָס אַרבעטן דאָרטן, די פרויען און קינדער האָבן געמוזט צוריק־גיין.

פאַר די פאַבריק־לאָקאָלן פלעגן זיך אָפשפּיגלען האָרץ־רייסנדיקע סצענעס. די פרויען מיט די קינדער האָבן ניט געוואָלט אָפּטרעטן, זאָגנדיק אַז דאָ אַרבעטן זייערע מענער, מעגן זיי דעריבער זיין מיט זיי צוזאַמען. ס׳איז אָבער נישט געווען דער שלעכטער ווילן פון די פאַבריק־דירעקטאָרן אָדער פון די וועכטערס — אָזוי איז געווען די פאַראַרדענונג פון דער געשטאַפּאָ.

דער צווייטער שחיטה־טאָג

שבת, דעם 6טן פעברואַר, 7 פרי, מיט דייטשער פּינקטלעכקייט, האָבן די נאַצי־מערדערס אָנגעהויבן דעם צווייטן טאָג פון דער גרויזאַמער שחיטה, לויט׳ן פלאַן און מיט די זעלביקע מעטאָדן און מיטלען ווי נעכטן. אין צווייטן טאָג איז זיי אָבער אָנגעקומען פיל שווערער צו געפינען באַהאַלטענע אידן, ווי אין ערשטן, ווייל מ׳האָט זיך געלערנט אויף די נעכטיקע פעלערן.

די נאַצי־גזלנים זיינען געווען זייער אויפגערעגט אויף די „חוצפה׳דיקע״ אידן, וועלכע לאָזן זיך ניט אָזוי לייכט כאַפּן, און האָבן געפירט זייער ווילדן מענטשן־געיעג פאַר־ביטערט. ניט געקוקט אָבער אויף זיערע פילפאָכע אָנשטרענגונגען, האָבן זיי דעם שבת׳דיקן טאָג געכאַפּט אַ העלפט קרבנות ווי פרייטיק.

די גרויזאָמע שחיטה פלעגט געפירט ווערן מיט אַ סדר: פונקט 12 אַזייגער איז געווען מיטיק־הפסקה און פינקטלעך 5 פאַרנאַכט פלעגט די שחיטה איבערגעריסן ווערן; האָלב נאָך פינף זיינען שוין די נאַצי־גזלנים אין געטאָ ניט געווען.

אין צווייטן שחיטה־טאָג ווייסן שוין אַ סך מער אידן, אַז אין די געטאָ־פאַבריקן איז דאָס לעבן געזיכערט. מאָסן אידן האָבן מיט קלומיקעס אויף די פלייצעס ביז שפּעט אין דער נאַכט זיך געצויגן צו די פריש־אויפגעקומענע רעטונג־ערטער.

פונקט ווי דעם ערשטן טאָג, זיינען אויך דעם צווייטן טאָג געשטאַנען אַ סך מענטשן פאַר די פאַבריקן־אַריינגענג. ס׳זיינען אָבער אַריינגעלאָזן געווארן נאָר די, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. די קולות מיט די געוואָלדן זיינען געווען נאָך גרעסער ווי נעכטן. דער המון איז געווען זייער אויפגעריגט פאַרוואָס מ׳לאָזט ניט אַריין די פרויען מיט די קינדער און עלטערן פון די אַרבעטנדיקע.

אינזש. באַראַש האָט געהאָלטן אין איין אינטערוועניר־ביי דער געשטאַפּאָ, אַז די פרויען און קינדער פון די געטאָ־אַרבעטער זאָלן זיך מעגן געפינען צוזאַמען מיט זייערע מענער. די געשטאַפּאָ־פירער האָבן געהאָלטן אין איין צוזאָגן, אַז היינט־מאָרגן וועלן זיי די בקשה באַפרידיקן.

זונטיק, דעם 7טן פעברואַר, 1943, ס׳איז שוין גוט ליכטיק. ס׳גייט אַ שעה, אַ צווייטע פון דער באַשטימטער צייט, ווען די שחיטה פלעגט זיך געווײַנלעך אָנהויבן. ס׳איז שטיל, ס׳הערט זיך נישט, ניט קיין גערוש פון אויטאָס, ניט די שוועכע טריט פון די בעסטיעס, ניט די אַלאַרם־סיגנאַלן פון דער פייערלעשער־מאַשין און ניט קיין שיסעריי־ען. הויבן אָן די דרייסטערע אַרויסצוקריכן פון זייערע לעכער, זאָמען זיך אַ קורצע וויילע, קומען צוריק און גיבן איבער, אַז אין געטאָ איז רואיק. די נאַצי־רוצחים זיינען היינט אין געטאָ ניט געקומען.

נאָר האַלבן טאָג האָט מען שוין געזען מער אידן, מיט בלאַסע, צעשראָקענע פנימ׳ער, אַרומקריכנדיק איבער די געטאָ־גאַסן און הויפן. זיי זיינען געגאַנגען געוואויר ווערן, וואָס מ׳הערט ביי זייערע נאָענטסטע. אויך איינצלנע פרויען

זיינען אַרויסגעקראָכן פון די באַהעלטענישן, כדי אָפּצוקאָכן אַביסל עסן פאַר זייערע פֿאַרשמאַכטע קינדערלעך, וועלכע האָבן שוין דריי טעג ניט געהאַט אין זייערע מיילעכלעך קיין לעפל געקאָכטע וואַסער.

דער דריטער שחיטה־טאָג

מאָנטיק, דעם 8טן פעברואַר, פונקט 7 פרי, האָט זיך די שחיטה ווידער אָנגעהויבן. אָלע גאַסן זיינען געווען אָרום־געצינגלט און מיט׳ן זעלביקן ברען, ווי פריער, האָט זיך אָנגעהויבן דער טיוולאָנישער מאַרש איבער די אידישע הייזער. מ׳האָט געבראָכן וועטן, געריסן פּאָדלאָגעס, אַראָפּ־געריסן דעכער, איבערגעטרייסלט די שטאָלן, געגראָבן די ערד אויף די הויפן און געטנער — אין רעזולטאַט האָבן די נאַצי־רוצחים אין דעם טאָג אָרויסגעריסן פיל ווינטיקער קרבנות ווי אין די ערשטע צוויי טעג.

די פרויען האָבן זיך דערוואוסט, אַז היינט איז באַראָש׳ן געלונגען אויסצופֿול׳ן ביי דער געשטאַפּאָ, אַז אין די פאַבריקן מעגן זיך שוין געפינען די פרויען מיט די קינדער פון די אַרבעטנדיקע.

ביז האַלבע נאַכט האָט מען זיך געצויגן צו די פאַבריק־בנינים, ביי וועלכע ס׳איז פאַרגעקומען אַ שרעקלעכער גע־דראַנג. איינער מיט׳ן צווייטן האָט זיך געקריגט און גע־שלאָגן, כדי פריער אַריינצובאַקומען זיך. די פאַבריקן זיינען געווואָרן פול געפאַקט, ממש אַ שפילקע ניט אַריינצוא־וואַרפן.

וואָס האָט זיך געטאָן אין די פאַבריקן גופא? דאָרטן, וואו עס זיינען געווען באַשעפטיקט טויזנט אַרבעטער אין דריי שיכטן און ס׳איז געווען פֿלאַץ נאָר פאַר 350 פּערזאָנען, זיינען איצט, צוזאַמען מיט די פרויען און קינדער, געווען צונויפגעפאַקט פולע צוויי טויזנט נפשות, — קען מען זיך שוין פאָרשטעלן וואָס פאַר אַן ענגשאַפט ס׳איז געווען. חוץ דעם האָט מען זיך באַמיט איינצוארדענען אויף יעדער פּאַבריק עטלעכע צימערן פאַר קליינע קינדער, פאַר וועלכע עס איז, לויט די מעגלעכקייטן פון יענע שוידערלעכע טעג, מער געזאָרגט געווארן.

פון געשטאַפּאָ־שוץ האָט אויך גענאָמען דער אידן־ראָט בנין, וואו ס׳האָבן זיך געפונען געציילטע אידן־ראָט מיט־גלידער און די אָרדענונגס־דינסט. ס׳רוב אידן־ראָט מיט־גלידער האָבן באַקומען אַרבעט־שיינען פון פאַרשיידענע פאַבריקן, וואו זיי האָבן זיך געפונען פון מאָנטיק אָן.

שיינען אָלס פאַבריק־אַרבעטער האָבן אויך באַקומען פון באַראָש׳ן איינצלנע אידן־ראָט באַאמטע — משה וויסאָצקי, אשר טרושאַנאָוויטש, דער לייטער פון דער מעטריקאָציע־אָפּטיילונג, ש. ראָווּעט, און ח. גאָלדבערג (געוו. אייגנטימער פון צינקאָגראָפישן אָנשטאָלט „גראָ־פיקאָ״ אין וואַרשע), וואָס האָט פאַרנומען אין אידן־ראָט אַ וויכטיקן פּאָסטן און גלייכצייטיק פאַרשריבן די טאָג־טעג־לעכע געטאָ־געשעענישן.

פון געשטאַפּאָ־שוץ האָבן אויך גענאָמען די פיר לאָקאָלן, וואו ס׳זיינען געווען די קאָמיסאַריאַטן פון דער אַרדענונגס־דינסט, — דאָרט האָבן זיך געפונען זייערע פרויען און קינדער.

אין פייערלעשער־גאַראַזש האָבן געפונען שוץ די פרויען און קינדער פון די פייערלעשער.

רעדאַקטאָר פּסח קאָפּלאָן האָט זיך געפונען אין דער שנייידער־פאַבריק פון דירעקטאָר שלאָסער אויף קופיעצקאָ גאַס, אין לאָקאָל פון דער געוועזענער געזעלשאַפטלעכער גימנאַזיע אויפֿן דריטן שטאָק, פון וואָנען מ׳האָט געקענט ענוי אַלץ אָבסערווירן. אויך דער שרייבער פון די שורות איז צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע געווען אין דער דער־מאָנטער פאַבריק.

פּסח קאָפּלאָן איז געקומען אין דער פאַבריק אַ שטאַרק־צוגעקילטער פון די פֿאָר טעג ליגן אין אַן ענגער באַהעל־טענישן. ער איז מער געלעגן ווי אַרומגעאָנגען, און כאָטש ער האָט זיך געפילט זייער שוואַך, האָט אים דער אימפּעט און די שטאַרקע דערנעווירונג געהויבן פון געלעגער. יעדע פֿאָר מינוט איז ער געלאָפן צו די פענצטער (דאָס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן, און נישט איינער האָט פאַר אַזאָ נייגע־ריקייט געקראָגן אַ קויל אין קאָפּ). ער האָט זיך נישט גע־קענט באַהערשן און האָט מיט זיינע אָמאָל שאַרפע, אָבער איצט שוין כמעט אויסגעלאָשענע אויגן אַליין געוואָלט זען די אויסגעשטאָרבענע געטא־גאַסלעך, דורך וועלכע מ׳האָט כמעט יעדע פערטל שעה געפירט צום זאַמלפונקט די גע־כאָפּטע קרבנות.

די טראָגישע בילדער האָבן אויף פּסח קאָפּלאָן געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם. ער איז אָרומגעלאָפן הין און צוריק איבער׳ן לאַנגן פאַבריק־זאַל מיט געביילטע פויסטן און גע־רעדט ווי צו זיך אַליין: „אידן, נקמה! נקמה! כ׳וועל עס נישט אויסהאַלטן! מיין סוף איז נאָענט!״

פּסח קאָפּלאָן איז שוין מער צו די פענצטער און אויפֿן בוידעם ניט געלאָפן. ער האָט זיך געפילט זייער שוואַך און איז פון געלעגער כמעט ווי ניט אַראָפגעגאַנגען. זיין עלטסטע טאָכטער, סאָניע, וואָס האָט פאָרנומען אַ פאָראַנט־וואָרטלעכן פּאָסטן אין דער פאַבריק, און זיין פרוי, רבקה, האָבן געטאָן פאַר אים אַלץ, וואָס עס איז געווען אין זייערע מעגלעכקייטן. זיי זיינען פון אים ניט אָפּגעטראָגן, האָבן זיך באַמיט אים צו באַרואיקן און טרייסטן, ביים פאָרלאָזן די פאַבריק נאָך דער שחיטה איז פּסח קאָפּלאָן געווען אַ חולה מסוכן.

אין די פול־געפּאָקטע פאַבריקן פלעגט זיך אויך פלוצים אַריינכאָפן דער באַנדיטן־אָטאָמאָן, פרידל, כדי צו קאָנט־ראָלירן צי דאָרט זיינען נישט פאָראָן קיין אידן, וואָס גהערן ניט צו דער פאַבריק. פאָרשטייט זיך, אַז אָזעלכע האָבן ניט געפעלט. די, וועלכע אים פלעגט געלינגען צו אָנטדעקן, פלעגט ער אָראָפּפירן און אויפֿן אָרט דערשיסן. אין בעסטן פאַל פלעגט ער זיי אָפּשיקן צום טראָנספּאָרט קיין טרעבלינקע.

דער פערטער שחיטה־טאָג

וועגן די נאַצי־רוצחים האָבן אויסגעפונען, אַז דער מאָנטיקדיקער טאָג האָט זיי ניט געבראַכט די געהעריקע צאָל קרבנות, האָבן זיי דינסטיק, דעם 9טן פעברואַר, אין פערטן שחיטה־טאָג, אָנגעהויבן אָנוועגדן אַ נייעם טייוו־לאָנישן מיטל. ביים אָנטדעקן אַ באַהעלטענישׂ, וואו די צאָל קרבנות איז געווען אַ קליינע, פלעגן זיי די געכאָפּטע, צום טויט־דערשראָקענע אידן, פאָרלייגן, אַז אויב זיי ווילן באַ־פרייט ווערן, זאָלן זיי אָנווייזן וואו ס׳ליגן באַהאַלטענע אידן. דער ווילן צו ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן האָט ביי איינצלנע פאַרטונקלט דאָס מענטשלעכע געפיל. האָפנדיק אויף אַזאָ נידערטרעכטיקן אופן צו ראַטעווען דעם אייגענעם לעבן, פלעגן זיי אָנווייזן וואו די באַהאַלטענע זיינען. ס׳רוב פון די פאַררעטער האָבן די נאָציס אָפּגעלאָזן. ס׳האָט אָבער

אויך געטראָפן, אַז נאָכ'ן אָפנעמען ביי די מוסרים די נויטיקע אינפאָרמאַציעס, פלעגן זיי דורך די נאַצי־רוצחים דערשאָסן ווערן מיט'ן אויסגעשריי: „דו שטאַרבסט ווי אַ אידן־פאַר־רעטער".

אויף טשעפלע גאָס איז אַנטדעקט געוואָרן אַ באָהעל־טעניש מיט אידן, צוויישן וועלכע ס'איז געווען אַ פרוי מיט אַ קינד אויף דער האַנט. פון גרויס דענערווירונג האָט די פרוי אַריינגעוואָרפן דאָס קינד אינ'ם טיפן ברונעם, וואָס איז געווען אויפ'ן הויף. איינער פון די געשטאָפּ־באַדיטן, וועלכער האָט די שרעקלעכע סצענע צוגעזען (ער האָט נאָך, ווייזט אויס, געהאָט אַ שטיקל מענטשלעך האַרץ), האָט מיט טרערן אין די אויגן באָפוילן די דריי אַנוועזנדיקע אָרדענונג־דינסטלער צו ראָטעווען דאָס קינד. איינער פון זיי האָט זיך אַראָפגעלאָזט אויף אַ קייט אין דעם זייער טיפן ברונעם. ס'האָט קיין סך ניט געפעלט, אַז ער אַליין זאָל דער־טרונקען ווערן, אָבער נאָך אויסערגעווינלעכע אַנשטרענ־גונגען פון זיינע חברים מיט'ן געשטאָפּוויעץ געלינגט זיי אַרויסצושלעפּן אים צוזאַמען מיט'ן האַלב־טויטן קינד. דער „ווייכהאַרציקער" געשטאָפּוויעץ האָט דערנאָך אַנגע־וועגדט אָלע מיטלען אָפּצוראָטעווען דאָס קינד.

וועג אָלע פיר זיינען געווען שטאַרק באָשעפטיקט ביים ראָטעווען דאָס קינד, איז פלוצים אַרויסגעקראָכן פון אַ באָהעלטעניש אַן עלטערע פרוי, וועלכע דער געשטא־פּאָויעץ האָט באָמערקט און געוואָלט פאַרהאַלטן. די אַרדע־נונגס־דינסטלער האָבן אים אָבער אויפגעקלערט, אַז די מוטער פון קינד איז נאָר וואָס צוגענומען געוואָרן קיין טרעבלינקע, זאָל דערָריבער די אַלטיטשקע ווערן אַ מוטער צום קינד. דער געשטאָפּוויעץ האָט מסכים געווען מיט'ן באַדינג, אַז די פרוי זאָל דאָס קינד תיכף אַוועקטראָגן אין שפּיטאָל.

אַבראָמטשיק, אַ יתום פון יתומים־הויז אויף טשענס־טאָכאָוער 7, האָט אָגיטירט די יתומים פון אַנשטאָלט, זיי זאָלן אַליין מאַכן אַ סוף צו זייערע לעבנס, ווייל סיי־ווי־סיי דערוואָרט זיי דער מיאוס'ער טויט פון פאַרגאָזונג. גע־פאָלגט האָבן אים נאָר צוויי יתומים, וועלכע האָבן זיך צו־זאַמען מיט אים אויפגעהאָנגען ביים אַריינגאָנג פון יתומים־הויז. מיט זייער טויט האָבן זיי אָבער אָפגעראָטעוועט אָלע איבעריקע קינדער.

ניט געקוקט דערויף, וואָס אויפ'ן יתומים־אַנשטאָלט איז געווען אַ רויטער־קרייץ־צייכן, האָט עס ניט געשטערט די באַנדעס נאַצי־רוצחים עטלעכע מאָל אין טאָג אַריינצורייסן זיך אָהין. דערזעענדיק אָבער דאָס שרעקלעכע בילד, ווי עס הענגען דריי קינדער, פלעגן זייערע בלוטדורשטיקע הערצער אויף אַ מינוט ווייכער ווערן און מיט אַראָפּ־געלאָזטע קעפּ פלעגן זיי פאַרלאָזן דעם לאָקאָל.

אויף אָזאַ אופן האָט דער טראָגישער זעלבסטמאָרד פון אָבאָרמטשיקן מיט זיינע חברים דאָן גערָאטעוועט דאָס לעבן פון 100 יתומים, וועלכע האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אין יתומים־אַנשטאָלט.

צוליב'ן ניי־אַנגעוועדעטן מיטל פון צווינגען גע־כאָפּטע אידן צו ווערן פאַררעטער פון זייערע ברידער, זיינען דינסטיק, דעם פערטן שחיטה־טאָג, געווען אַ סך מער קרבנות ווי מאָנטיק.

ווי אין די פריערדיקע טעג, איז אויך אין דעם טאָג פונקט 5 פאַרנאָכט די שחיטה איבערגעריסן געוואָרן.

וועג ס'איז שוין גוט פינצטער, קריכט מען ווידער אַרויס פון די באָהעלטענישן און מ'לויפט זוכן רעטונג אין די פאָבריקן, ווייל ס'זיינען דערגאָנגען ידיעות, אַז באַראַש'ן איז געלונגען אויסצו'פועל'ן ביי דער געשטאָפּאָ, אַז אויך די עלטערן פון די אַרבעטנדיקע זאָלן זיך מעגן געפינען אין די פאָבריקן.

דינסטיק פאַרנאָכט האָט באַראַש באָקומען אַן אויפ־פאָדערונג פון דער געשטאָפּאָ אויפצורוימען די הונדער־טער דערשאָסענע, וואָס וואָלגערן זיך איבער די גאָסן. נאָך אין זעלביקן אָוונט האָט באַראַש מודיע געווען דער חברה־קדישא, אַז זי זאָל אַרייננעמען אין אירע רייען אַ גרעסערע צאָל אידן. שפּעט ביינאָכט זיינען טאָקע געשטאָנען ביים לאָקאָל פון דער חברה־קדישא הונדערטער אידן, וואָס האָבן געוואָלט אַרייטערטן אין דער דערמאָנטער געזעלשאַפט, כדי אויף אָזאַ אופן צו קענען זיך ראָטעווען פון דראָענדיקן טויט, פון וועלכן די חברה־קדישא־אידן זיינען געווען גע־שיצט.

כמעט יעדן טאָג האָט באַראַש אינטערוועניירט ביי דער געשטאָפּאָ וועגן באָפרייען אָנגעזעענע, חשוב'ע אידן, וועלכע זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן פון באָהעלטעניש; זייער זעלטן איז אים אָבער געלונגען אויף דעם געביט עפּעס צו דערגרייכן. באָזונדערס פיל מי האָט ער אָנגע־וועדעט אַרויסצונעמען פון די מערדעריש'ע הענט דעם אָלטיטשקן שריפטשטעלער און היסטאָריקער א. ש. הערש־בערג און דעם געוועזענעם ראש־הקהל אברהם טיקטין, ווי אויך זיין שכן דר. ביילין. זיינע גרויסע באָמיאונגען האָבן אָבער ניט געהאָט קיין דערפאָלג און אָלע דריי זיינען פאַר־שלעפּט געוואָרן צו די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע און אוישוויץ.

דער פינפטער שחיטה־טאָג

מיטוואָך, דעם 10טן פעברואַר, איז די גרויזאַמע שחיטה ווייטער געפירט געוואָרן.

ביינאָכט, וועג די נאַצי־רוצחים זיינען שוין אין געטא ניטאָ און די באָהאָלטענע אידן הויבן אָן אַרויסקריכן פון די לעכער, הויבט מען זיך אָן אַרומקוקן, וואָס די גזלנים האָבן אָפּגעטאָן אין די פינף שרעקלעכע שחיטה־טעג און עס כאָפּט אָן אַ שוידער.

אין מיטוואָכדיקן טאָג זיינען אויך געווען פאָלן, וועג די אָנטדעקטע אידן האָבן אָליין געמאַכט אַ סוף צו זייערע לעבנס. אויף פאָבריק־גאָס 26 האָט אַ פאָטער איבער־געשניטן די אָדערן זיינע צוויי טעכטער, זיין פרוי און זיך; דער אייגיקער זון, וועלכער איז געווען מיט זיי צוזאַמען, האָט זיך ניט געלאָזן און ס'איז אים געלונגען אַרויסצו־דריין זיך פון די נאַצי־רוצח'ישע הענט. ער איז אָבער פונ'ם דורכגעלעבטן שפּעטער משוגע געוואָרן.

נאָכדעם ווי אַן ערך זעקס טויזנט אידן האָבן געפונען שוץ אין די פאָבריקן, איז אין די באָהעלטענישן געוואָרן באַ־דייטנדיק גערוימער און גרינגער. בייטאָג האָט מען שוין אפילו דאָרט געקענט כאָפּן אַ דרימל. די פרויען זיינען ge־וואָרן באָוועגלעכער און ווי נאָר ס'איז געוואָרן גוט טונקל, פלעגן זיי אַרויסקריכן פון די באָהעלטענישן, כדי עפּעס אָפּצוקאָכן פאַר זייערע קליינע קינדערלער.

דער זעקסטער שחיטה־טאָג

דאָנערשטיק, דעם 11טן פעברואַר, וועג די געשטאָפּאָ־באַנדיטן האָבן איינגעזען, אַז דאָס אַרויספירן די באַ־

שטימטע צאָל אידן גייט־צו זייער לאַנגזאַם און זיי וועלן צום אַנגעצייכנטן טערמין ניט פאַרטיק ווערן, האָבן זיי אַנגעהויבן אַנווענדן אין אַן אויסערגעווייניקלעך־ברייטן פאַרנעם דאָס צווינגען די אַנטדעקטע אידישע קרבנות צו מסר׳ן זייערע בריידער. צו אונזער גרויסן אומגליק האָט זיך זיי איינגעגעבן די צאָל מוסרים צו פאַרגרעסערן.

מיט דער הילף פון אַט־די בוגדים האָבן די נאַצי־בעסטיעס אַנטדעקט אין דעם טאָג ביז צוויי טויזנט אידן.

פרייטיק, דעם 12טן פעברואַר, אין לעצטן שחיטה־טאָג, איז די צאָל אידן, וואָס די נאַצי־גזלנים האָבן אַרויס־געשלעפט פון די באַהעלטענישן, געווען זייער אַ קליינע. ווייזט אויס, אַז צו דער באַשטימטער צאָל קרבנות האָט זיי שוין קיין סך ניט געפעלט און אפילו פון די, וואָס זיינען אַנטדעקט געוואָרן, איז מערערע געלונגען צו אַנטלויפן.

די אָרדענונג־דינסטלער, וואָס פלעגן באַגלייטן די נאַצי־גזלנים אין זייער טייוולאַנישער אַרבעט, האָבן שוין געפילט, אַז דער היינטיקער שחיטה־טאָג זעט אויס צו זיין דער לעצטער.

שרעקלעכער סך־הכל פון די זיבן שחיטה־טעג

אין זיבעטן טאָג פון די שוידערלעכע איבערלעבונגען זיינען די נערוון ביי אַלעמען שוין געווען איבערגעשפאַנט. ס׳איז שוין פשוט אוממעגלעך געווען צו זיצן אין די באַהעלטענישן, וואו טויטע זיינען געלעגן ביי דער זייט פון די לעבעדיקע, וואָס זיינען שוין אַליין אויך געווען האַלב־טויט. וועז די גרויזאַמע שחיטה וואָלט נאָך געדויערט לענגער, וואָלטן זייער פיל אידן מער ניט אויסגעהאַלטן. אַ גאַנץ היפש צאָל האָט שוין אפילו געהאט בדעה אַרויסצוקריכן פון די באַהעלטענישן און איבערגעבן זיך צו די נאַצי־רוצחים.

אין זעלביקן טאָג האָט די אָרדענונג־דינסט געגעבן צו וויסן אין די באַהעלטענישן, אַז היינט איז דער לעצטער טאָג פון דער שחיטה. כמעט קיינער האָט אַבער ניט געוואָלט גלויבן אין דער ריכטיקייט פון דער ידיעה, ווייל מיטוואָך און דאָנערשטיק האָבן זיך אויך פאַרשפרייט אַזעלכע ידיעות. אַזייגער 7 אַוונט האָט די אָרדענונג־דינסט פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז זיי זיינען הונדערט פראָצענט זיכער, אַז די „אַקציע״ איז פאַרענדיקט, ווייל אויף מאָרגן, שבת, זיינען זיי ניט אויפגעפאַדערט געוואָרן, ווי ביז איצט, צו קומען אין בנין פון אידן־ראַט, פון וואַנען זיי פלעגן מוזן מיטגיין מיטצוהעלפן די רוצחים אין זייער אַרבעט.

אָלע ווילן גלויבן, אַז די איצטיקע ידיעה איז אַ ריכטיקע. די האָפענונג דורכצולעבן הויבט ווידער אָן אויפצושטיין תחית־המתים ביי יעדן איינעם. די נאַכט פון פרייטיק אויף שבת קען מען שוין ניט איינשלאָפן און מען דערוואַרט מיט אומגעדולד דעם מאָרגנדיקן טאָג.

שבת, דעם 13טן פעברואַר, 7 פרי, ווען ס׳פלעגט זיך געווינלעך אָנהויבן די שחיטה מיט׳ן געוויש פון די אַריין־געפאַרענע אויטאָס, שיסעריי׳ען און די שוועָרע טריט פון די נאַצי־בעסטיעס, זיינען אָלעמענס אויערן געווען געשפאַנט אויף דער העכסטער מדרגה. מ׳הערט אָבער ניט קיין שאַרך פון קיין לעבעדיקן נפש. דורך די שפאַרונעס פון די באַהעלטענישן באַמערקט מען, ווי עס שלייכן זיך דורך שאָטנס פון מענטשן; מ׳זעט אויך, ווי עס שאַרן זיך ביי די זייטן פון גאָס צוויי קליינע מיידעלעך, אַרויסגעשיקט, ווייזט אויס, פון ערגעץ אַ באַהעלטענישׂ, ווי פון נח׳ס תיבה נאָכ׳ן מבול. די מער דרייסטערע האָבן זיך אָנגענומען מיט מוט און זיינען אויך אַרויסגעקראָכן, האָבן זיך געזאָמט אַ קורצע וויילע און צוריקגעקומען מיט דער בשורה, אַז די נאַצי־גזלנים זיינען אין געטאָ ניטאָ. ס׳איז אָבער גלייכער די באַהעלטענישׂ פאַר־לויפיק ניט צו פאַרלאָזן...

אַ גרעסערע גרופּע מענער קריכן אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן, עס דויערט אַ שעה און זיי ברענגען די פרייַ־לעכע בשורה, אַז זיי זיינען געווען אויפ׳ן הויף פון אידן־ראַט, וואו פאַראַנטוואָרטלעכע אידן־ראַט פאַרשטייער האָבן דערקלערט, אַז די שחיטה איז געענדיקט... די שמחה, וואָס די בשורה האָט אַרויסגערופן, איז ניט צו באַשרייבן. מ׳האָט זיך געקושט און מ׳האָט געווויינט.

דער אויסזען פון די גאַסן האָט געמאַכט אַ שוידער־לעכן איינדרוק. די וואוינונגען — צעראַבירט; אין מערערע הייזער זיינען וועטן צעריסן, דעכער — פאַנאַנדער־געמומען; אין הונדערטער אידישע משפחות איז ניט פאַר־בליבן קיין איין לעבעדיקער עדות פון דער שרעקלעכער טראַגעדיע. אויף אַ סך פלעצער ליגן טויטע. אין אַ היפשער צאָל וואוינונגען געפינט מען פאַר׳סמ׳טע. אין אַנדערע הייזער טרעפט מען הענגנדיקע אידן און דאָ און דאָרט וואָלגערן זיך טויטע קינדער, וואָס זיינען ס׳רוב דערשטיקט געוואָרן פון זייערע אייגענע טאָטע־מאַמע. די געוויינען זיינען געווען האַרצרייסנדיקע. אייניר האָט דעם אַנדערן אין פּנים ניט געקענט קוקן, אָלע האָבן זיך געפילט שולדיק. מיט שוים אויף די ליפּן האָט מען געריידט וועגן די נייַ־אויפגעשוואומענע מוסרים, צוליב וועלכע אַזויפיל טייערע אידישע נשמות זיינען אומגעקומען.

נקמה אין די מוסרים

די אָרדענונג־דינסט, וואָס האָט געוואוסט ווער ס׳זיינען געווען די מוסרים, האָט נאָך אין פאַרלויף פונ׳ם שבת׳דיקן טאָג פאַרהאַלטן דריי פון זיי, באַשולדיקטע אין כלומרשטן רויבן אין די שחיטה־טעג, פאַרוואָאָס עס קומט טויט־שטראָף. נאָכדעם ווי מ׳האָט זיי גוט צע׳הרג׳עט האָט מען זיי אויפגע־האָנגען אויפ׳ן ליידיקן פלאַץ נעבן בריק אויף קופיעצקאַ גאַס, האָרט ביי דער ביאַלע.

די נידערטרעכטיקע פאַרריעטערס זיינען געהאָנגען דריי טעג און כמעט אַלע אידן זיינען געגאַנגען זיי אָנקוקן. ס׳איז געווען אַ חרפה און אַ וויטיק צוצוזען דאָס בילד פון אייגענעם אומגליק. מ׳האָט אָבער געטראַכט, אַז מ׳קען דעם אייגענעם לעבן ניט ראַטעוועז אויפ׳ן חשבון פון הונדער־טער אָנדערע אידישע קרבנות.

אַזוי איז אַריבער דער ערשטער שבת נאָכ׳ן גרויסן זיבן־טאָגיקן חורבן.

דעם זונטיק נאָך דער שחיטה האָט זיך באַוויזן אין דער אָרטיקער נאַצי־צייטונג „ביאַליסטאָקער צייטונג״ פאָל־גענדיקע צינישע נאָטיץ: „צען טויזנט אידן זיינען אַרויס־געפירט געוואָרן פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד; צוויי טויזנט, וואָס האָבן ניט געוואָלט אַרויספאָרן און געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, זיינען דער־שאָסן געוואָרן אין געטאָ״.

דעם גאַנצן זונטיקדיקן טאָג זיינען מענער, פרויען און קינדער אַרומגעלאָפן ווי משוגעים איבער די גאַסן און גע־זוכט זייערע נאָענטסטע. גרעסערע מענטשן־מאַסן זיינען באַלד פון פרימאָרגן געלאָפן אויפ׳ן געטאָ־בית־עולם, וואו עס זיינען נאָך געלעגן אָנגעוואָרפן ווי בערגער מיט

הונדערטער קדושים. א סך האבן דערקענט צווישן זיי זייערע ליבסטע און טייערסטע, עס פלעגן זיך דערביי אפ־שפילן הארצרייסנדיקע סצענעס. זייערע געווייגענען און גע־שרייען האבן אפילו געקענט שטיינער רירן.

די הונדערט קדושים, וועלכע די נאצי־רוצחים האבן דערשאסן אין פראגע׳ס גארטן און צוגעדעקט מיט א דינעם שיכט ערד, אז עס האט זיך ממש ארויסגעזען זייערע הענט און פיס, האט די חברה־קדישא, מיט דער הילף פון נאך אידן, אויסגעגראבן און איבערגעפירט אויפ׳ן זשאביער בית־עולם, וואו מ׳האט זיי מקבר געווען צוזאמען מיט די אומגע־קומענע אין געטא אין דריי גרויסע ברידער־קברים; מענער, פרויען און קינדער.

חזן חודין (געוו. חזן פון ניי־וועלט בית־מדרש), וועלכער איז אין די לעצטע יארן געווען כמעט דער איינצי־קער אזכרה־מאכער אויפ׳ן באגנאווקער בית־עולם און פלעגט זאגן פאר באקאנטע אין א סך האבן־שפאסיקן טאן, אז ער וויל אויפ׳ן באגנאווקער בית־עולם ניט רוען, איז גע־שטארבן אין די שחיטה־טעג פון א הארץ־אטאק און גע־בראכט צו קבורה אויפ׳ן געטא־בית־עולם.

דער טרויעריקער סך־הכל פון דער פעברואר־שחיטה איז געווען: ארום צווי טויזנט אידן זיינען דערשאסן גע־ווארן אין געטא, זעקס טראנספארט־צוגן מיט זעקס טויזנט קרבנות זיינען פארשלעפט געווארן קיין טרעבלינקא, און פיר טראנספארט־צוגן מיט פיר טויזנט נפשות האט מען אפ־געפירט קיין אושוויץ.

פון די, וואס זיינען אוועקגעשלעפט געווארן קיין טרעבלינקא איז כמעט קיינער ניט געבליבן. פון די אויש־וויצער איז עטלעכע צענדליק געלונגען דורכצוגיין אלע גיהנומס און זיי געפינען זיך היינט צווישן די לעבעדיקע.

דער געטא־מארטירער יצחק מאלמעד

אין זיין טאג־בוך וועגן פארלויף פון דער „פעברואר־אקציע" ווי אויך וועגן דעם מוטיקן אידישן ווידער־שטאנד, האט טענענבוים־טאמאראף געווידמעט א ספע־ציעלן קאפיטל. וועגן מאלמעד׳ס העלדישקייט איז איבער־געגעבן געווארן א צאל אינטערעסאנטע פרטים:

באלד ביים אנהויב פון דער אקציע האט אויפגעבליצט מיט א גרויסער גבורה יצחק מאלמעד. ביז׳ן מלחמה־אויס־ברוך איז ער געווען אן אנגעשטעלטער אין א פארבן־געשעפט אין ביאליסטאק, שפעטער, אין אנפאנג פון קריג, פארוואגלט קיין סלאנים, האט ער דארט איבערגעלעבט די שוידערלעכע שחיטות. אין ביאליסטאקער געטא האט ער געארבעט אין פאבריק און געווואוינט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער אויף קופיעצקע 29.

פאר דער אקציע האט זיך זיין משפחה באהאלטן אין א סכראן. אויך ער האט זיך געגרייט אראפצוגיין, ווען עס זיינען אנגעקומען די דייטשן.

הגם מאלמעד האט נישט געהערט צו קיין שום פאלי־טישער ריכטונג, האט ער, אנגערעגט דורך ווידערשטאנד־עלעמענטן און לאזונגען, אזוי ווי א סך אנדערע אידן, זיך באזארגט מיט א פלאש וויטריאל פאר דער אייגענער פארטיידיקונג. וועו די ס.ס.־לייט זיינען ארייז אין מאל־מעד׳ס הויז און געווואלט אים פארנעמען, האט ער באגאסן דעם אנגרייפער מיט וויטריאל, אויסברענדיק אים די אויגן. בלינד פון וויטיק און רציחה, האט דער דייטש אויסגעשאסן און געטראפן זיין באגלייטער, וואס איז אויפ׳ן ארט געפאלן א טויטער.

אין דער מהומה, וואס איז אנטשטאנען, איז מאלמעד אנטלאפן און זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער. דער טויטער דייטש איז געבראכט געווארן אין אידן־ראט, כדי פעסצו־שטעלן דעם אפשטאם פון דער קויל און די עקספערטיזע האט ארויסגעוויזן, אז זי קומט נישט פון א דייטשער ביקס... דערווייל זיינען אלס שטראף פארכאפט און דער־שאסן געווארן 120 צופעליקע אידן, געמומענע ווי ערוב־ניקעס, ס׳רוב פון מאלמעד׳ס הויז. די געשטאפע האט גע־פאדערט פונ׳ם אידן־ראט איבערצוגעבן דעם אטענטאטאר אין איר רשות און אויך דורך דער „פעברואר־אקציע" ווי אויך וועגן דעם מוטיקן אידישן ווידער־שטאנד, האט טענענבוים־טאמאראף געווידמעט א ספע־ציעלן קאפיטל. וועגן מאלמעד׳ס העלדישקייט איז איבער־געגעבן געווארן א צאל אינטערעסאנטע פרטים:

באלד ביים אנהויב פון דער אקציע האט אויפגעבליצט מיט א גרויסער גבורה יצחק מאלמעד. ביז׳ן מלחמה־אויס־ברוך איז ער געווען אן אנגעשטעלטער אין א פארבן־געשעפט אין ביאליסטאק, שפעטער, אין אנפאנג פון קריג, פארוואגלט קיין סלאנים, האט ער דארט איבערגעלעבט די שוידערלעכע שחיטות. אין ביאליסטאקער געטא האט ער געארבעט אין פאבריק און געווואוינט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער אויף קופיעצקע 29.

פאר דער אקציע האט זיך זיין משפחה באהאלטן אין א סכראן. אויך ער האט זיך געגרייט אראפצוגיין, ווען עס זיינען אנגעקומען די דייטשן.

הגם מאלמעד האט נישט געהערט צו קיין שום פאלי־טישער ריכטונג, האט ער, אנגערעגט דורך ווידערשטאנד־עלעמענטן און לאזונגען, אזוי ווי א סך אנדערע אידן, זיך באזארגט מיט א פלאש וויטריאל פאר דער אייגענער פארטיידיקונג. וועו די ס.ס.־לייט זיינען ארייז אין מאל־מעד׳ס הויז און געווואלט אים פארנעמען, האט ער באגאסן דעם אנגרייפער מיט וויטריאל, אויסברענדיק אים די אויגן. בלינד פון וויטיק און רציחה, האט דער דייטש אויסגעשאסן און געטראפן זיין באגלייטער, וואס איז אויפ׳ן ארט געפאלן א טויטער.

אין דער מהומה, וואס איז אנטשטאנען, איז מאלמעד אנטלאפן און זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער. דער טויטער דייטש איז געבראכט געווארן אין אידן־ראט, כדי פעסצו־שטעלן דעם אפשטאם פון דער קויל און די עקספערטיזע האט ארויסגעוויזן, אז זי קומט נישט פון א דייטשער ביקס... דערווייל זיינען אלס שטראף פארכאפט און דער־שאסן געווארן 120 צופעליקע אידן, געמומענע ווי ערוב־ניקעס, ס׳רוב פון מאלמעד׳ס הויז. די געשטאפע האט גע־פאדערט פונ׳ם אידן־ראט איבערצוגעבן דעם אטענטאטאר פאלגט זאגן פאר באקאנטע אין א האלב־שפאסיקן טאן, אז ער וויל אויפ׳ן באגנאווקער בית־עולם ניט רוען, איז גע־שטארבן אין די שחיטה־טעג פון א הארץ־אטאק און גע־בראכט צו קבורה אויפ׳ן געטא־בית־עולם.

דער טרויעריקער סך־הכל פון דער פעברואר־שחיטה איז געווען: ארום צווי טויזנט אידן זיינען דערשאסן גע־ווארן אין געטא, זעקס טראנספארט־צוגן מיט זעקס טויזנט קרבנות זיינען פארשלעפט געווארן קיין טרעבלינקא, און פיר טראנספארט־צוגן מיט פיר טויזנט נפשות האט מען אפ־געפירט קיין אושוויץ.

פון די, וואס זיינען אוועקגעשלעפט געווארן קיין טרעבלינקא איז כמעט קיינער ניט געבליבן. פון די אויש־וויצער איז עטלעכע צענדליק געלונגען דורכצוגיין אלע גיהנומס און זיי געפינען זיך היינט צווישן די לעבעדיקע.

הענגען, איז מאַלמעד געגאַנגען מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ צו דער תליה, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן באַלד אין דער פרי מיט גרויס פּאַראַד אַקעגן זיין וואוינונג. דעם דייטש, וואָס האָט אים געפירט, האָט ער אַ שפּיי געטאָן אין פּנים און געזאָגט: — „אייער סוף איז אויך נאָענט". הונדער־טער גדולים פון פּאַרשיידענע פּאַרמאָציעס מיט פרידל בראש זיינען געקומען בייצוזיין דעם „צערמאָניאל" פון דער עקזעקוציע. אַ האַלבע שעה איז מאַלמעד געשטאַנען אויפֿן עשאָפאָט — מ׳האָט געווארט אויף אַ נאָכישן דיגניטאַר. די הענקערס האָבן אַ גאַנצע צייט זיך איזדיקעוועט איבער אים און געשלאָגן, בעת ער האָט זיך אויסגעפרעגט וועגן דעם געהרגטן דייטש. לויט דער דייטשער וועדסיע, האָט היימבאַך, אין הסכם מיט דער פּאַרמעלער פּראָצעדור, פּאַרגעלייענט מאַלמעדן דעם אורטייל און געפרעגט, וואָס איז זיין לעצטערווילן. דער פּאַראורטיילטער האָט פּאַר־לאָגט מען זאָל אים דערלויבן אַרויפצוגיין אויפֿן דאַך פון אַ הויז און זיך פון דאָרט אַראָפּווארפן. היימבאַך האָט עס אים אָפּגעזאָגט.

מאַלמעד האָט זיך געהאַלטן ווירדיק ביזן סוף, גאָר־נישט געבעטן, בלויז איין מאָל אַ טרונק וואַסער און אויך דאָס האָבן אים די תלינים אָפּגעזאָגט. פּאַראַן פּאַרשיידענע וועדסיעס, וואָס גיבן איבער, אַז פּאַר דער סאָמע עקזע־קוציע האָט ער אויסגעשריען אַ פּלאָמיקע באָשולדיקונג קעגן די הענקערס, זיי אָנגעזאָגט אַ נקמה און אַ גיכן סוף. — „ער האָט זיך געהאַלטן העלדיש און האָט אָפּילו גע־שליידערט זיינע מערדערס שארפע וועדטער אין פּנים אַריין" — האָט פּ. קאָפּלאָן פּאַרצייכנט אין זיין חורבן־כראָניק.

— „ער איז געשטאָרבן מיט כבוד... רואיק, 48 שעה איז ער געהאָנגען אויף דער תליה און וועז דער שטריק האָט זיך אָפּגערישן, איז ער געבליבן שטיין ווי אַ לעבעדיקער, גלייך, צוגעבונדן, ער זאָל נישט אומפּאָלן" — האָט טענע־בוים געשילדערט זיין אויפּפירונג און דעם טיפן רושם אויף די אידן. מאַלמעד׳ס הערַאישער טויט האָט אויפגערודערט די גאַנצע געטאָ, בפרט די אַקטיוועריע עלעמענטן און גע־רופן צו וויידערשטאַנד מעשים.

דער אונטערגרונט האָט באַערט זיין אָנדענק מיט אַוועקשטעלן אויפֿן געטאָ בית־עולם אַ הילצערנע מצבה מיט זיין בילד און מיט דער אויפשריפט: „דעם העלד — כבוד". נאָך אַ צייט וועז די דייטשן האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט, איז דער דענקמאָל באַזייטיקט געוואָרן.

דער ווייטיק נאָך דער שחיטה

באַלד צומאָרגנס נאָך דער שרעקלעכער „פעברואַר־אַקציע", וועז די אידן האָבן אָנגעהויבן אַרויסקומען פון די באַהעלטענישן, וועז מען איז געווען איינגעהילט אוז באַ־גלייט מיט צער און ווייטיק, האָט מען מיט שרעק אָנגע־הויבן צו ביסלעך קומען צו זיך. מרדכי טענענבוים האָט דאָמאָלט וועגן דעם אָלעם פּאַרצייכנט אין זיין טאָג־בוך פּאָלגענדע אימה׳דיקע שורות:

„ערשט איצט זעט מען די גאַנצע גרויזאָמקייט: צענדלי־קער משוגע־געוואָרענע מענטשן לויפן איבער דער שטאָט אוז רופן זייערע נאָענטע. לויפן אוז פּאָלן, לויפן אוז פּאָלן. מען שלעפּט אַרויס פון די באַהעלטענישן דערשטיקטע קינדער — זיי האָבן אָנגעהויבן צו ווייגען בעת דער זוכעניש — האָט מען זיי דערשטיקט. אָלע שלעפּן זיך מיט די

אָנדענק־טאָוול פאַר יצחק מאַלמעד אין ביאַליסטאָק.

פּעקלעך. אומעטום ווייזט מען. פּאָליצייַ גייט אַרום איבער די קעלערס, בוידעמער און אָלע לעכער און קלייבט צוזאַמען מתים. די וואוינונגען פון די אַרויסגעפירטע ווערן פּאַר־חתמעט. אויפֿן בית־עולם ריזיקע קופּעס מתים, מען איז זיי קובר אין ברידער־קברים. איין גרויסער געוויין". און ווייטער אַ ביסל, צו מאָרגנס, גיט טענענבוים־טאַמאָראָף צו: — „ס׳איז געפּאָלן אַ שניי — צוגעדעקט די בלוט־פלעקן. פון אונטער דער שניי־וויסקייט — אַ גלאַנציקע רויטקייט. נאָכמיטיק — אַ רעגן. אָפּגעוואַשן אָלץ".

אויף אַ באַזונדער אָרט, ווי אין אַ ספּעציעלן באַשולדי־קונגס־אָקט, האָט טענענבוים אָנגעוויזן אויף נאָך אַ פּאָר־ברעכן פון די נאָצים, וואָס איז קעגן אָלע אינטער־נאַציאָנאָלע קאָנוווענצן: דאָס באַנוצן די „דום־דום"־קוילן. דער פּאָקט איז פעסטגעשטעלט געוואָרן דורך מעדיצינישע אונטערזוכונגען. ער ברענגט אַרויס די מאָקאָבּרישע פּאָלגן: „נישטאָ קיין פּאַרוואונדעטע, יעדע קויל — אַ טויט, ריזיקע וואונדן. אַ קויל אין קאָפּ — אַ שאָרבן־דערעפענונג פּלוס אַ מאָרך־אויסגוס, צעריסענע פנימער כמעט אוממעגלעך צו דערקענען די פון פּאַרנט דערשאָסענע".

אויך פּסח קאָפּלאָן האָט זיך באַצויגן אין זיין כראָניק צו דעם שוידערלעכן אויסזען פון די געהרגעטע: — „מורא־דיק איז געווען — שרייבט ער — דאָס בילד פון די אַראָפּ־הענגענדיקע הענט און פיס אויף הינטן פּאַרוואָרפענע קעפּ. פּאַרבלוטיקטע, צעשפּאָלטענע, צעריסענע ווי געשאָכטענע קעלבער".

דער העלדישער אַרויסטריט און מוטיקע האַלטונג פון די אידן בעת דער שרעקלעכער פעברואַר־„אַקציע", האָט געהאָט אַ גרויסן אָפּקלאַנג אויך ביי ניט אידן. עס האָבן וועגן דעם באַריכטעט און געשריבן די אונטערערדישע, ווי אויך די לעגאַלע פּוילישע צייטונגען. וועגן דעם האָט אויך באַריכטעט די היטלעריסטישע פּרעסע.

דאָס לעצטע קאַפּיטל פון דער אַלטער קהילה

רפאל רייזנער, וועלכער איז געווען פארשפארט אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ ביז'ן סוף, האָט באַלד נאָך דער מלחמה פאר־שריבן אלץ וועגן זיינע איבערלעבענישן אין יענער צייט, ווי אויך פריער און שפעטער ביי די אידן אין ביאַליסטאָק. מיר גיבן דאָ, מיט געוויסע קירצונגען, רייזנער'ס שילדערונגען וועגן דער ליקווי־דאַציע פון דער געטאָ אין ביאַליסטאָק ווי אויך דאָס אַרויספירן אידן אויף פאַרניכטונג. דאָס איז געזומען פון רפאל רייזנער'ס בוך „דער אומקום פון ביאַליסטאָקער אידנטום 1939־1945" וואָס איז אַרויס־געגעבן געווארן אין יאָר 1948, פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע.

צווישן לעבן און טויט

„אין מיטן יולי 1943 — האָט דערציילט רייזנער — איז פאַרשפרייט געווארן אַ קלאַנג, אַז עס דאַרף קומען אַ זייער וויכטיקע קאַמיסיע, וועלכע איז דערוואַרט געווארן מיט דער גרעסטער אומרואיקייט. אין דעם טאָג האָט כמעט קיינער זיך ניט באַוויזן אויף דער גאַס. עס זיינען אויך אַרום־געגאַנגען שטאַרקע קלאַנגען, אַז די איצטיקע קאַמיסיע זאָל שוין זיין די לעצטע, וועמענס וואָרט עס וועט דעצידירן לחיים אַדער למוות. גלייכצייטיק איז באַוואוסט געווארן, אַז עס האָבן דלט זיך וועגן די צוויי נאָך צו יענער צייט עקזיס־טירנדיקע גרעסערע געטאָס: לאַדזש מיט אירע אַריבער 80 טויזנט אידן, און ביאַליסטאָק מיט אירע 40 טויזנט, אַז איינע פון די ביידע גייען די נאַצי־גזלנים ליקווידירן, איז כמעט פאַר אַלעמען קלאָר געווען. נאָכ'ן באַזוך פון דער (נאַצי־שער) קאַמיסיע האָט אינזש. בארש איבערגעגעבן פאַר־טרוילעך פאַר זיינע נאָענטע מיטאַרבעטער, אַז פונ'ם לעצטן באַזוך איז ער נ'ט אָפטימיסטיש געשטימט. פון דעם איז שוין קלאָר געווארן, אַז לאַדזש בלייבט און ביאַליסטאָק שטייט אויף דער ריי ליקווידירט צו ווערן. די אידן־ראַט אָפּטי־מיסטן האָבן נאָך געהאָפט, אַז עס וועט אפשר געלינגען אָפּצושטופן דעם אומגליק".

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דערנענטערונג פון דער קאַטאַסטראָפע, האָט די ווידערשטאַנד־אַרגאַניזאַציע גע־מאַכט די לעצטע צוגרייטונגען און נאָכאַמאָל איבער־גע'חזר'ט די פריערדיקע פאַראַרדענונגען, אַז די פאַבריק־„באַיוואוקעס" מוזן צוזאַמען מיט די אַרטיקע אַרבעטער פירן אַ פאַרביטערטן קאַמף פאַר נישט לאָזן די נאַצי־גזלנים צו די פאַבריקן, און ווען דער קאַמף וועט שוין ווערן האָפענונג־לאָז, אונטערצינדן זיי און פירן ווייטער דעם קאַמף אויף דער גאַס.

דאָס זיינען געווען די פלענער, וועלכע די מסירת־נפש־דיקע הערשאַפט אידישע יוגנט האָט ביי די געגעבענע בא־דינגונגען אָנגענומען אין דערוואַרטונג פונ'ם שרעקלעכן טאָג, וואָס איז שוין געווען זייער נאָענט.

פון דעם טאָג אָן זינט עס האָט זיך פאַרשפרייט די דאָזיקע אומהיימלעכע נייעס איז דאָס לעבן ביי די אידן אין געטאָ געווען זייער געשפאַנט. מען איז געווען באַגלייט מיט שרעק, נערוועזיטעט און פאַניק. עס איז דאָן געווען אַ זייער אומהיימלעכע צייט, עס איז געווען אַ לעבן באַגלייט מיט פאַרצווייפלונג. אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן אַרום פיר וואָכן צייט, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. ענדלעך זיינען די קלאַנגען פאַרוואַנדלט געווארן אין טרויעריקער ווירק־לעכקייט.

שבת, דעם 14טן אויגוסט, 1943, איז אַראָפּגעקומען אַ געשטאַפּל־קאַמיסיע באַטראַכטן דעם פאַרקאַן און די טויערן פון געטאָ.

די אַרבעטער, וועלכע זיינען פאַרנאַכט געקומען פון אויסער דער געטאָ, האָבן איבערגעגעבן, אַז אויף דער באַן־סטאַנציע זיינען אָנגעקומען זייער פיל ליידיקע וואַגאָנעס און אין שטאָט דרייען זיך אַרום איינצלנע ניי־אָנגעקומענע אוקראַינישע געשטאַפּל־גזלנים. כדי מ'זאָל זיך וועגן זייער אָנקום נישט דערוויסן, זיינען זיי פאַרשטעקט אין מערערע הויפן פון שטאָט.

ס'זענען אויך געווען איינצלנע פאַלן, וועו דייטשן האָבן

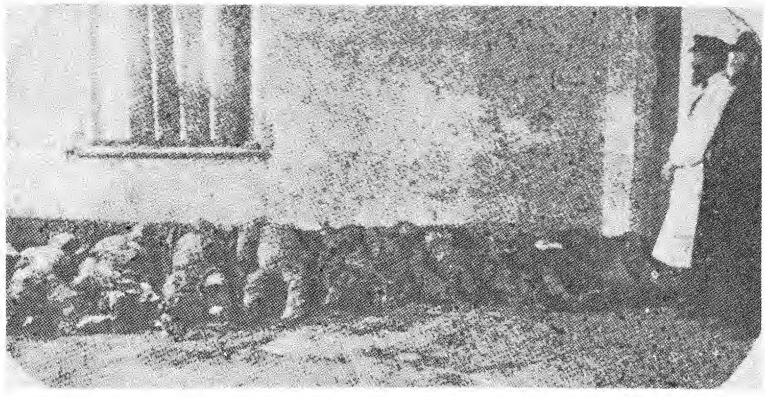

אַ פאַמיליע־קאַפּעליע אין אַמאָליקן ביאַליסטאָק.

אָפּגענומען זייערע זייגערלעך אין געטאָ, איידער מ'האָט זיי פאַרריכט, מאַטיווירנדיק דערביי, אַז זיי דאַרפן גלייך אָפּ־פאַרן. די ביאַליסטאָקער אידן האָבן שוין אָבער גאָנץ גוט געוואוסט, וואָס דאָס באַטייט, ווייל אויך פאַר דער פינפטער פעברואַר־שחיטה האָבן די דייטשן פונקט אַזוי געהאַנדלט.

פירנדיקע פערזענלעכקייטן פון אידן־ראַט האָבן גע־פרואווט איבערצייגן די צעשראָקענע און דענערווירטע ביאַליסטאָקער אידן, אַז אין די נאָענטסטע חדשים וועט נישט געשען קיין שום אומגליק, אַז די ווערמאַכט האָט גראָד אין די לעצטע וואָכן געמאַכט זייער אַ סך באַשטעלונגען, וואָס אויף אויסצופּאַרטיקן זיי דאַרף מען האָבן שיינע עטלעכע חדשים.

די אָפּיצירן פון דער ווערמאַכט, וועלכע האָבן געהאט צו טאָן מיט די באַשטעלונגען, האָבן פאַרזיכערט די דירעק־טאָרן פון די פאַבריקן, מיט וועלכע זיי זיינען כלומרשט געווען אין פריינטלעכע באַציאונגען, אַז די ביאַליסטאָקער

צונויפגעקליבענע אידישע הרוגים, קרבנות פון פּוילישע צעוישעטע סאָלדאַטן אין אויגוסט, 1920, נאָך דעם באָלשעוויסטישן צוריקצוג פון ביאַליסטאָק.

אידן שטייט אין איצטיקן מאָמענט נישט פאַר קיין שום סכנה און די אַלע באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען האָבן נישט קיין שום גרונט.

מיט די דאָזיקע שלעכטע און אַביסל באַרואיקנדיקע ידיעות האָט זיך פאַרענדיקט דער שטאַרק־נערוועזער שבת פון 14טן אויפ'ן 15טן אויגוסט 1943. מיט שרעק האָט מען אָפגעוואַרט דעם קומענדיקן טאָג.

זונטיק, דעם 15טן אויגוסט, איז אין געטאָ גענוען רואיק און ס'האָט זיך צוביסלעך געמומען אַריינ'גנב'ענען אַ פונק פון גלויבן, אַז אפשר וועלן דאָס מאָל די ווערמאַכט־אָפיצירן זיין געראטעט. מען באַמיט זיך איינרעדן איינער דעם צווייטן, אַז די מורא איז אין איצטיקן מאָמענט אַביסל איבערטריבן.

די מענטשן־מאַסן, וועלכע זיינען געווען אין די געטאָ־געסלעך ביז שפּעט אין דער נאַכט, האָבן זיך אַנגעהויבן פאַנאַנדערגיין. מען איז געגאַנגען שלאָפן מיט דער האָפנונג, אַז דאָס גרויזאַמע וועט נאָך איצט נישט געשען.

אָבער — — —

די אידן, וועלכע האָבן געוואוינט ביים געטאָ־פּאַרקאַן, האָבן זונטיק, 2 פאַרטאָג, פון 15טן אויפ'ן 16טן אויגוסט, פּלוצים דערהערט פאַרדעכטיקטע גערוישן. וואָס אַ מינוט שפּעטער האָט מען אַלץ דייטלעכער געהערט די שווערע טריט פון די נאָצישע באָטשוועקלטע שטיוול. פאַר די אידן איז געווארן קלאָר, אַז דאָס האָבן זיך גרעסערע גרופּעס נאַצי־רוצחים דערנענטערט צום געטאָ־פּאַרקאַן. ס'איז אַנטשטאַנען אַ געוואַלדיקע מהומה. מ'האָט געגומען אויפוועקן די שלאָפנדיקע אידישע באָפעלקערונג און אַנגעזאָגט די שרעקלעכע בשורה.

די ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע האָבן נאָך אין יענע טעג גענייגט קנאַפּע 40 טויזנט נפשות, האָבן זיך אין גע־ציילטע מינוטן געפונען אויפ'ן גאַס און זענען אַרומגעלאָפן הין און צוריק אין דער פינצטערניש, ווי צעמישטע. איינער האָט געפרעגט דעם צווייטן: שוין געענדיקט? נישטאָ קיין האָפנונג? צי ווערט איצט ליקווידירט די גאַנצע געטאָ אָדער נאָר אַ טייל? קיינער האָט אויף דעם קיין תשובה נישט גע־קענט געבן.

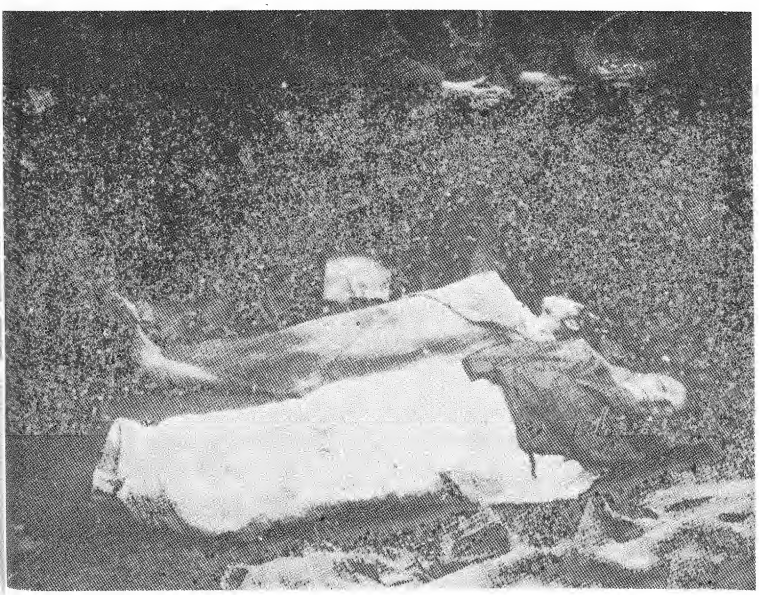
אונטער'ן אָנפיר פון לובלינער לאָגער־קאָמענדאַנט, אָבערשטורמפירער טומאַן, און ביי דער מיטהילף פון ביאַלי־סטאָקער געשטאַפּאָ באַנדיט, פרידל, זיינען 3 אָזייגער באַגינען אַריינגעפאָרן אין געטאָ עטלעכע הונדערט פול־בא־וואָפנטע נאַצי־רוצחים, וועלכע האָבן תיכף באַזעצט אָלע געטאָ־פאָבריקן און דעם אידן־ראָט־בנין.

פינף פאָרטאָג איז באַקאַנט געוואָרן אין דער גאַנצער געטאָ, אַז די נאַצי־רוצחים האָבן געמאָלדן באַראַש'ן, אַז די אידן אין ביאַליסטאָק, צוזאַמען מיט די מאַשינעס פון די פאָבריקן, וועלן אַרויסגעפירט קיין לובלין, וואו זיי וועלן ווייטער אַרבעטן. אין באָפעל איז אויך געווען, אַז היינט, מאָנטיק, ביז 9 פרי, מוזן די אידן, וועלכע וואוינען אויף פּאָלנע, ניי־וועלט, טשענסטאָכאָווער, ביאָלאָסטאָטשאַנער, אָקראָנלע געסל, שליאַכעצקע, לינת־הצדק־גאַס, טשיסטע, זשיטניע, זאָמענהאָף־גאַס, קופּיעצקע, געלדאָווע און די ביילינגדיקע געסלעך זיך צונויפזאַמלען אויף יוראָווצער, פאָבריק־גאַס, טשעפּלע, נאָוואָגרודזקע, כמיעלנע און אין אידן־ראָט־גאָרטן, פון וואַנען זיי וועלן אָפּגעשיקט ווערן צו דער באָן. די, וואָס וועלן דעם באָפעל נישט אויספירן און מ'וועט זיי געפינען אינ'ם ראַיאָן, וואו מ'וועט שוין נישט טאָרן זיין, וועלן אויפ'ן אָרט דערשאָסן ווערן.

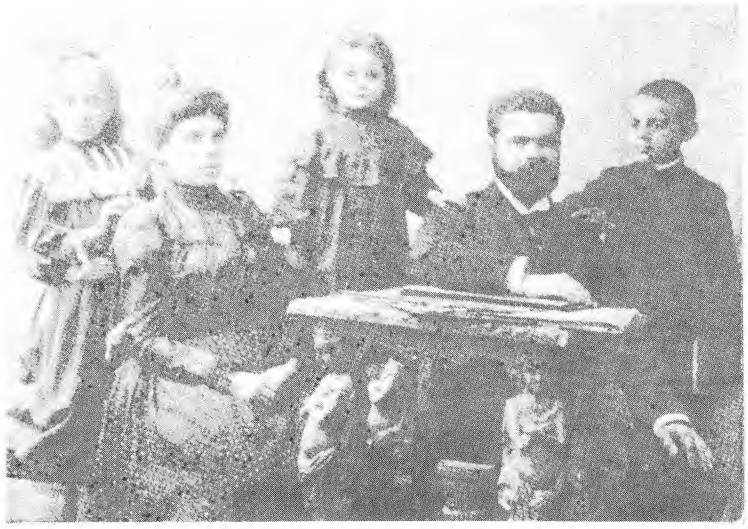
נאָר דער דאָזיקער ידיעה איז שוין פאָר אַלעמען געווען קלאָר, אַז ס'גייט וועגן דער ליקווידירונג פון דער גאַנצער געטאָ.

די אידן פון יענער טייל שטאָט, מענער, פרויען און קינדער מיט זייער נעבעכדיקן באַגאַזש אויף די פלייצעס, האָבן שוואַרץ געמאַכט די געציילטע גאַסן, וואו זיי האָבן זיך געדאַרפט געפינען. 7 אין דער פרי האָט מען שוין די גאַסן נישט געקענט דורכגיין.

דער ראַשיקער איבערפאַל פון די נאַצי־רוצחים האָט געטראָפן דער זעלבסטשוץ נאָך נישט ווי געהעריק צוגע־גרייט. חוץ דעם, דורכ'ן באַזעצן די געטאָ־פאָבריקן איז געקרייצט געוואָרן דער פלאָן פון פירן דעם קאַמף אין די פאָב־ריקן און נאָכדעם זיי אונטערצינדן. די אָנפירנדיקע זעלבסט־שוץ־חברים האָבן נאָך אַ באַראַטונג באַשלאָסן נישט ווארטן ביז 9 פרי, ווען די נאַצי־רוצחים וועלן אָנהויבן די שחיטה, נאָר שוין אויפקלערן דער אידישער באָפעלקערונג, אַז מען

קרבנות פון טרויעריקן שבת נחמו (30־טן יולי, 1905), ווען אויפגערייצטע רוסישע סאָלדאַטן האָבן דערשאָסן 25 אידן אויף סוראַזער גאַס.

הערשל ראצקי, דער לערער פון קאַליגראַפיע, מיט זיין משפּחה, אין 1900.

פירט זיי נישט קיין לובלין אויף אַרבעט, נאָר קיין טרעבלינקע צום פאַרגאַזן.

אין מערערע ערטער זיינען די זעלבסטשוץ־חברים אַרויסגעטראָטן מיט אויפקלערונג־רעדעס. אויף כמיעלנע 3 האָט אַ זעלבסטשוץ־חבר, פאַר אַ גרויסן פאַרזאַמלטן עולם, געזאָגט צווישן אַנדערן: זייט וויסן, אַז מ׳פירט אייך קיין טרעבלינקע צו פאַרגאַזונג און מיר וועלן, צו אונזער גרויסן אומגליק, טיילן דעם ביטערן גורל פון דעם גאַנצן אידישן פאָלק אין אייראָפּע. דער אייניציקער אויסוועג פון דער האָפענונגסלאָזער לאַגע איז אונטערצינדן אונזערע הייזער מיט׳ן האָב און גוטס, כדי אונזער טויט־שונא זאָל פון דעם קיין נוצן נישט האָבן. נעמט געווער אין די הענט, וואָס איז דאָ געניג, און לאָמיר פרובירן אַלע צוזאַמען דורכרייסן זיך צו די וועלדער, וואו עס געפינען זיך אונזערע בריידער־פאַרטיזאַנער.

ווען ער האָט פאַרענדיקט זיין רעדע, האָט די יוגנט, אַנגעצונדן דורך זיינע רייד, זיך געכאַפּט צום געווער.

די זעלבסטשוץ האָט אויך באַשלאָסן, אַז כדי דער געטאָ־פאַרקאָן זאָל אָפּברענען, דאַרף מען אונטערצינדן אַלע הייזער, וואָס שטייען האָרט לעבן אים. אויף אַזאַ אופן וועט אפשר געלינגען אַ קליינעם טייל אידן אַרויסצורייסן זיך פון געטאָ.

פאַרגעסט ניט אָפּצוהיטן

דעם אָנדענק

פון אונזערע קדושים

אויפרוף

דער דאָזיקער אויפרוף פון דער אידישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָק, איז אַרויסגעגעבן געווארן דעם 15טן אויגוסט, 1943, בעת די נאַצישע רוצחים האָבן ליקווידירט די ביאַליסטאָקער געטאָ.

ברידער אידן!

שרעקלעכע טעג זיינען אויף אונז געקומען, נישט נאָר געטאָ און געלע לאָטע, האָס און שנאה, באַלייידיקונג און דערנידערונג — דער טויט שטייט פאַר אונז! פאַר אונזערע אויגן ווערן אַרויסגעפירט צום אומקום אונזערע פרויען און קינדער, טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער, טויזנטער זיינען שוין אַוועק, צענדליקער טויזנטער וועלן נאָך אַוועקגעפירט ווערן.

אין די דאָזיקע שוידערלעכע שעה׳ן, וועלכע דעצידירן וועגן אונזער זיין און נישט זיין, וועלן מיר זיך צו אייך מיט די פאָלגנדיקע ווערטער:

זייט וויסן — פינף מיליאָן אידן פון אייראָפּע זיינען שוין דורך היטלער׳ן און זיינע תלינים געטויט געוואָרן. פון פּוילישן אידנטום איז דערווייל פאַרבליבן נישט מער ווי 10 פּראָצ. אין כעלמנא און אין בעלזשעץ, אין אָשוויענצים און אין טרעבלינקע, אין סאָביבאר און אין אַנדערע טויט־לאָגערן זיינען פאַרפיניקט געוואָרן דורך פאַרשיידענע מיתות משונות איבער דריי מיליאָן פּוילישע אידן:

זייט וויסן — אַלע אַרויסגעפירטע ווערן געפירט צום טויט! גלויבט ניט דער פּראָווקאַטאָרישער געשטאַפּע־פּראָפּאַגאַנדע וועגן כלומרשטע בריוו פון די אַרויסגעשיקטע. **דאָס איז אַ צינישער ליגן!** דער וועג פון די אַרויסגעפירטע פירט צו ריזיקע קרעמאַטאָריעס און מאַסן־קברים אין די גענדיכטענישן פון פּוילישע וועלדער. יעדער איינער פון אונז איז אַ טויט־פאַר׳משפט׳ער. מיר האָבן שוין גאָרנישט צו פאַרלירן!

גלויבט נישט אַז די אַרבעט וועט אייך ראַטעוון, נאָך דער ערשטער אַקציע וועט זיין אַ צווייטע און אַ דריטע — **ביז׳ן לעצטן אידן!**

די צעטיילונג פון געטאָ אויף פאַרשיידענע קאַטעגאָריעס איז אַ ראַפינירטער געשטאַפּע־מיטל כדי אונז צו באַשווינדלען און דורך פאַר־שיידענע אילוזיעס פאַרלייכטערן זיך די אַרבעט.

אידן, מען פירט אונז קיין טרעבלינקע! ווי קרעציקע חיות וועט מען אונז פאַר׳סמ׳ען מיט גאַז און שפּעטער קרעמאַטאָריש פאַרברענען.

לאָמיר נישט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה! אויב מיר זיינען צו שוואַך צו פאַרטיידיקן אונזער לעבן, זיינען מיר אָבער געוואָג שטאַרק צו פאַרטיידיקן אונזער אידישן כבוד און מענטשלעכער ווירדע און וויייזן דער וועלט —

המשך ←

אַז מיר זיינען געבונדן אָבער נישט געפאַלן, גייט נישט פרייוויליק צום טויט!

ביז'ן לעצטן אָטעם־צוג ראַנגלט זיך פאַר'ן לעבן! מיט ציין און נעגל, מיט האַק און מעסער, מיט וויטריאָל און אייזן נעמט אויף די תלינים. **זאָל דער שונא באַצאָלן מיט בלוט פאַר בלוט! מיט טויט פאַר טויט!**

וועט איר זיך באַהאַלטן אין מייזלעכער בעת אייערע נאַענטסטע ווערן געשלעפט צו שענדונג און צום טויט?

וועט איר פאַר נאַך אַ פאַר וואַכן קנעכ־טישן לעבן פאַרקויפן אייער פרוי און קינדער, אייערע עלטערן, אייער נשמה?

לאָמיר פון לויער באַפאַלן דעם שונא, דער'הרג'ענען זיי, אַנטוואָפענען, שטעלן אַ ווידערשטאַנד די רוצחים און אויב עס וועט נויטיק זיין — **פאַלן ווי אַ העלד און שטאַרבן־דיק — ניט שטאַרבן!**

אָחוץ אונזער כבוד — **האָבן מיר שוין גאָרניט צו פאַרלירן!**

פאַרקויפט נישט ביליק אייער לעבן!

נעמט נקמה פאַר די פאַרטיליקטע קהילות און אויסגעוואָרצלטע ישובים! פאַרלאָזנדיק **אייער** שטוב — **צינדט אונטער די ווירט־שאַפט, צינדט אונטער און דעמאָלירט די פאַב־ריקן!**

זאָלן די תלינים ניט נעמען נאָך אונז קיין ירושה!

אידישע יוגנט! נעם אַ ביישפּיל פון דורות אידישע קעמפער און מאַרטירער, פון טרוימער און בויער, פון פּיאָנערן און פאַרווירקלעכער — גיי אַרויס אין קאַמף!

היטלער וועט די מלחמה פאַרשפּילן. די אַקס פון קנעכטשאַפט און מענטשן־פרעסעריי וועט אָפגעווישט ווערן פון דער ערד. אויסגע־רייניקט און געלייטערט וועט ווערן די וועלט. צוליב דער דאָזיקער זוניקער צוקונפט פון דער מענטשהייט — **טאָרסטו נישט שטאַרבן מיט אַ הינטישן טויט!** אַרויס אין וואַלד, צו די פאַרטי־זאַנער!

אַנטלויף נישט פון געטאָ — אַן געווער וועסטו אומקומען — נאָכ'ן דערפילן דיין נאַציאָנאַלע פליכט, באַוואָפנט גיי אין וואַלד. געווער קענסטו באַקומען ביי יעדן דייטש אין געטאָ.

זיי שטאַרק!

די געטאָ אין פלאַמען

„אַכט אין דערפרי — האָט רפאל רייזנער וווייטער פאַר־שריבן — זיינען שוין געשטאַנען אין די פלאַמען די גאַסן: טשעפּלע, פאַבריק־גאַס, נאָוואָגרודזקע, כמעלנע, גורנע ווי אויך די גרויסע סטויגן מיט היי אין אידן־ראַט געריטנער. אין די דערמאָנטע גאַסן האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן די אידן וואָס זיינען געווען אין דער צווייטער טייל געטאָ. אָבער צוליב דער ריזיקער שריפה, האָבן זיי ניט געקענט געפינען אַן אָרט וואו זיך אַהינצוטאָן. זיינען די אידן געלאָפן אין די אידן־ראַט געריטנער, עס האָבן זיך דאָרט באַלד צונויפ־געקליבן אַ צוואַנציק טויזנט אידן. דאָ אָבער האָט זיי גע־טראָפן אַן אַנדער אומגליק. ווי נאָר די נאַצי־רוצחים האָבן געזען, אַז עס זיינען אויסגעבראָכן פלוצים שריפות אין אַלע זייטן געטאָ, האָבן זיי אַנשטאָט 9 אַזייגער, ווען זיי האָבן גע־זאָלט אַנהויבן די שחיטה, דאָס אַנגעהויבן גלייך. די רוצחים האָבן געשאָסן מיט מאַשין־געווער פון די באַלקאָנען און פענצטער, פון יענער זייט געטאָ".

פון דער שיסעריי איז באַלד אַנטשטאַנען אַ שרעק־לעכע מהומה. איינער איז געלאָפן אויפ'ן צווייטן. מאַמע־טאָל זיינען שוין געלעגן הונדערטער דערשאָסענע און דער־שטיקטע. די געדיכטע מענטשן־מאַסן האָבן נישט געהאָט ממש וואו אַהינצוטאָן זיך, ווייל פון ביידע זייטן געריטנער האָבן געבראַנט די הייזער, און אין די געריטנער גופא די סטויגן היי, — האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף דער ערד. זייערע קולות און יללות האָט מען געקענט הערן אויף קילא־מעטערס ווייט, און די שרעקלעכע סצענעס, וואָס האָבן זיך דאָרטן אָפגעשפּיגלט, איז קיין שום מענטשלעכע פעדער נישט בכוח צו באַשרייבן.

אויך אויפ'ן הויף פון געוועזענעם „טאַז"־בנין, וואו ס'איז געווען דער אידישער שפּיטאָל, האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן קנאַפּע טויזנט אידן, וועלכע האָבן געמיינט, אַז פונקט ווי אין דער פינפטער פעברואַר־שחיטה, וועט אויך דאָס מאָל דער אידישער שפּיטאָל געשוינט ווערן. די נאַצי־בעסטיעס האָבן אָבער אויף דער פאַרזאַמלטער מאַסע געעפנט אַ פייער פון אַלע זייטן און ס'רוב פון עולם איז דאָרט אומגעקומען.

צווישן די, וועלכע זיינען אויפ'ן דערמאָנטן הויף דער־מאָרדעט געווארן, האָט זיך געפונען די באַוואוסטע קינדער־דאָקטאָרין, פרוי סעגאָל.

אין דער זעלביקער צייט, ווען ס'איז געעפנט געווארן דער געדיכטער מאַשין־געווער פייער פון יענער זייט געטאָ, האָבן פּרישע, פול־באַוואָפנטע אוקראַינישע און וויס־רוסישע נאַציס אָנגעהויבן אַריינמאַרשירן אין געטאָ דורכ'ן טויער אויף יוראָוצער גאַס. אין דעם מאָמענט, ווען די טאַנקען האָבן זיך געזומען אַריינשאַרן, האָבן פון אַלע זייטן אָנגעהויבן אויף זיי פליען האַנט־גראַנאַטן, געשליידערט פון דער העראָישער אידישער יוגנט. פון שטאַרקן ענטפער־פייער איז באַלד געפאַלן טויט דער אָנפירער פון דער זעלבסטשוץ־גרופּע, טאָדעק (פסעוודאָנים). פאַר זיין אומ־קום איז אים אָבער געלונגען מיט זיינע טרעפלעכע שאָסן אַוועקצושיקן אויף יענער וועלט אַ פאָר נאַצי־בעסטיעס.

די העלדישע 16־יאָריקע חוה כאַלעף (שוועסטער פון

חיים כאַלעף, באַוואוסטער ביאַליסטאָקער שניצער־קינסט־לער, וואָס האָט העלדיש געקעמפט אַלס פּאַרטיזאַן), איז, ביים ווערפן דעם ערשטן האַנט־גראַנאַט, אין זעלביקן אויגנ־בליק געפאַלן מיט אַ העלדן־טויט פון אַ האָגל נאַצי־קוילן.

די בלוטיקע שחיטה איבער די ביאַליסטאָקער אידן איז געפירט געוואָרן פונקט ווי אויף אַן אמת'ן שלאַכט־פעלד. אין אידן־ראַט בנין האָט זיך געפונען דער אַנפירנדיקער נאַצי־שטאַב, אויף די גאַסן זיינען אַרומגעפלויגן קוריערן אויף מאָטאָציקלען מיט מאַשין־ביקסן און האַנט־גראַנאַטן אין די הענט. ס'זיינען אויך פאַרצויגן געוואָרן ספּעציעלע טעלעפאָן־דראָטן מיט אַפּאַראָטן, ביי וועלכע ס'האָבן אַן איבערריס דיזשוירירט נאַצי־רוצחים, וועלכע זיינען געשטאַנען אין אַ כסדר'דיקן קאָנטאַקט מיט דער גזלנים־צענטראַלע פון אידן־ראַט בנין.

אויפ'ן אידן־ראַט הויף איז געשטאַנען אַ נאַצי־אַרמיי פון 700 מאַן, וועלכע האָט געמאַכט אירע לעצטע צוגרייטונגען צו די מענטשן־פרעסערישע פאַרברעכנס. חוץ זיי, האָבן העכער טויזנט וועיסרוסישע און אוקראַינישע נאַצי־בעסטיעס אַרומגערינגלט דעם געטא־פאַרקאַן. עטלעכע הונדערט מאַן האָבן באַזעצט די געטא־פאַבריקן און געוויע טויזנט גזלנים זיינען געשטאַנען גרייט אָפּצופירן די קרבנות צו זייערע אומקום־פּלעצער, אַזוי אַז אין דער ענדגילטיקער ליקווי־דירונג פון די ביאַליסטאָקער אידן האָבן אַנטיילגענומען פולע 3,000 ביז די ציין באַוואָפנטע גזלנים.

דער מערדערישער פייער פון אויסער דער געטא איז פלוצים אָפּגעשטעלט געוואָרן און אין דעם זעלבן אויגנ־בליק האָבן אַנגעהויבן אַרויסצושאַרן זיך די 700 נאַצי־רוצחים, וועלכע האָבן זיך געפונען אויפ'ן אידן־ראַט הויף, עפענענדיק אַ געדיכטן פייער אויף די גאַסן און אויף די הייזער. נישט געקוקט אַבער אויפ'ן קוילן־האָגל, האָבן זיך דאָך פון אַ סך פענצטערס און בוידעמער געשאָטן ביקסן־קוילן אויף די ביי די וועגן זיך שאַרנדיק נאַצי־בעסטיעס. ס'האָט אַבער לאַנג נישט געדויערט, ווי זיי האָבן דער־גרייכט, דורך יוראָוצער גאַס, די אידן־ראַט געטענער, וואו עס זיינען נאָך געווען העכער 15 טויזנט אידן. טויזנטער טויטע און פאַרוואונדעטע זיינען שוין געלעגן אויפ'ן פּלאַץ. ווען די נאַציס זיינען אַנגעקומען, האָט די זעלבסטשוץ־גרופּע אויפגענומען דעם קאַמף מיט די ביז צו די ציין באַ־וואָפנטע נאַצי־גזלנים.

די העלדישע אידישע יוגנט

די הויפּטישע אידישע יוגנט האָט געקעמפט אויף לעבן און טויט. אויפ'ן אָרט פון איין געפאַלענעם שפּרינגען באַלד אונטער צוויי פּרישע קעמפער. אונזערע מסירת־נפש'דיקע אידישע טעכטער טראָגן פאַר די קעמפער האַנט־גראַנאַטן און קוילן. נישט איינע פון זיי פאַלט נאָך אַיידער זי דער־גרייכט איר ציל. דאָס האַלט אַבער נישט אָפּ אַנדערע פון אונזערע העלדינס צו העלפן פירן וווייטער דעם קאַמף.

אַבראָשע גאָלטער (זון פון שפּינמייסטער גאָלטער), איינער פון די אָקטיוווסטע געטא־קעמפער, האָט אין אידן־ראַט גאָרטן דערזען, ווי זיין שווסטער מאָטערט זיך אין שווערע יסורים פון אַ נאַצי־קויל, וואָס זי האָט געקראָגן ביים צוטראָגן אָמוניציע פאַר די געטא־קעמפער; נישט קענענ־דיק צוזען אירע ליידן און נישט וועלנדיק, אַז זי זאָל אַריינ־פאַלן אַ לעבעדיקע אין די גזלנ'ישע הענט, האָט ער איר אַריינגעלאָזן אַ קויל אין קאָפּ און פאַרענדיקט איר הויפּט־אישן לעבן.

אַבראָשע גאָלטער'ן איז שפּעטער געלונגען אַרויסצו־רייסן זיך פון געטאָ און זיך פאַראייניקן מיט די פּאַרטי־זאַנער, וואו ער האָט וווייטער העלדיש געקעמפט. אַבער ביי אַ שווערן איבערפאַל פון אַ גרעסערער גרופּע נאַצי־גזלנים אויף אַ קליינער פּאַרטיזאַנער־אַפּטיילונג, איז אַבראָשע גע־פאַלן מיט אַ העלדן־טויט.

דער הויפּטישער ווידערשטאַנד אין די אידן־ראַט געטענער האָט געדויערט אַ קנאַפּן אַ האַלבן טאָג און האָט געקאָסט די נאַצי־בעסטיעס עטלעכע צענדליק טויטע און קנאַפּע פופציק פאַרוואונדעטע. אַ גרויסער טייל פון די געטאָ־קעמפער איז אומגעקומען אין דעם דאָזיקן איבער־מענטשלעכן, נישט גלייכן קאַמף, וואָס עס איז זיי אויסגע־קומען צו פירן מיט די פּרימיטיווסטע מיטלען קעגן אַזאַ ריזיק־באַוואָפנטער מיליטעריישער מאַכט.

אַ גרויסע צאָל פון די געטאָ־קעמפער איז שפּעטער געלונגען צו אַנטלויפן און זיי האָבן געקעמפט אויף פאַר־שיידענע ערטער.

אַרום 4 בייטאָג איז דער קאַמף אין די אידן־ראַט געט־נער געוואָרן פאַרענדיקט.

די אַריבער 15 טויזנט מענער, פרויען און קינדער, וועלכע האָבן נאָך דער שחיטה זיך געפונען אין די געט־נער, זיינען דורך די נאַצי־בעסטיעס אַרומגערינגלט גע־וואָרן און מיט קאָלבעס איבער די קעפּ זיינען זיי געטריבן געוואָרן דורך יוראָוצער גאַס צום פּעטראָשער פּלעד, וואָס איז ספּעציעל באַשטימט געוואָרן פאַר אַ פיניקונגס־אָרט פאַר אידן, ווייל אויפ'ן אויבנדערמאָנטן פּלעד האָבן זיי צו־זאַמען מיט אַלע ביאַליסטאָקער בירגער אַנטיילגענומען אין די אָקטאָבער־פייערונגען, וועלכע זיינען דאָרט דורך דער סאָוועטן־מאַכט דורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1939.

נאָכדעם ווי אין די אידן־ראַט געטענער זיינען שוין קיין לעבעדיקע אידן כמעט ווי נישט געווען, האָב איך פון אונזער בוידעם, וועלכער האָט זיך געפונען אויף כמיעלנע 1, האָרט נעבן די געטענער, אַבסערווירט אַ לענגערע וויילע דעם גאַנצן אָרום, וועלכער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ שוידערלעך בילד. ס'איז ממש נישט געווען קיין שטיקל אָרט, וואו ס'זאָלן נישט ליגן קיין דערשאָסענע אָדער האַלב־טויטע מענער, פרויען און קינדער, וועמענס שוואָכע קולות און קרעכצן עס פלעגן דערגיין צו מיינע אויערן. די, וועלכע האָבן זיך נאָך געמאָטערט, האָבן געבעטן אַביסל וואַסער, אַנדערע האָבן געשריגן מיט דעם לעצטע כוחות: „ראַטע־וועט!" אייניקע האָבן זיך געבעטן: „שיסט מיר אַריין אַ קויל אין קאָפּ, ווייל כ'קען שוין נישט איבערטראָגן די שרעק־לעכע יסורים".

צווישן די טויזנטער הרוגים, וואָס זיינען געלעגן צע־וואָרפן אין די געטענער, האָבן זיך אויך געוואָלגערט דאָס געפּעק פון די געוויע 20 טויזנט אידן, וועלכע האָבן זיך נאָך מיט עטלעכע שעה צוריק דאָ געפונען. אַלץ צוזאַמען האָט געשאָפן אַזאַ בילד, אַז דאָס האָרץ איז ממש צעריסן גע־וואָרן אויף שטיקער. איך וויים נישט, צי נאָך די גרויסע שלאַכטן אין די לעצטע וועלט־מלחמות, האָבן די שלאַכט־פעלדער אויסגעזען שוידערלעכער ווי די אידן־ראַט געט־נער.

צווישן די הויפּטישע אומגעקומענע קעמפער אין די אידן־ראַט געטענער האָט זיך געפונען וועלוול וואָל־

קאָוויסקי (פֿאַרבינדלער פון די פֿאַרטיזאַנער מיט די געטאָ־קעמפֿער, אין וועמענס וואוינונג אויף טשעפֿלע 13 ס׳איז געווען דער טרעף־אָרט פון די זעלבסטשוץ־חברים).

אין דער זעלביקער צייט, וועו ס׳איז געגאַנגען דער קאַמף אין די אידן־ראַט געטנער, האָט אַ גרופּע נאַצי־רוצחים אָנגעהויבן אַריינשאַרן זיך אויף טשעפֿלע גאָס אוו האָרט נאָך זיי איז געפֿאָרן אַ פייערלעשער־מאַשין, מיט וועלכער זיי האָבן געוואָלט פֿאַרלעשן די ברענעדיקע הייזער ביים געטאָ־פֿאַרקאַן. די זעלבסטשוץ־מיטגלידער האָבן אָבער פון די פענצטער אוו בוידעמער תיכף געעפּנט אַ פייער, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע צעמישונג אין די נאַצישע רייען.

די צוויי דרייסטע פופצן־יעריקע חברים: שמואל רייזנער (זון פון שרייבער פון די שורות) אוו נחום קאַזאַק (זון פון הערשל קאַזאַק), האָבן זיך דעמאָלט געפונען אויפֿן בוידעם פון טשעפֿלע 12. פון דאָרטן האָבן זיי מיט עטלעכע טרעפֿלעכע שאָסן דער׳הרג׳עט צוויי נאַצי־גזלנים, וועלכע זיינען געשטאַנען אַרום דער פייערלעשער־מאַשין.

אין אַ קורצער ווייל שפּעטער האָבן זיי שוין געקעמפֿט אויף אָנדערע פלעצער.

ווי ס׳איז נאָר געוואָרן פינצטער, בין איך אַרויס־געקראָכן פון דער באַהעלטעניש אוו נישט קוקנדיק אויף דער טויט־סכנה, בין איך, שאַרנדיק זיך אויפֿן בויך, אַריין־געקראָכן אין די שכנות׳דיקע הייזער. געזוכט, גענישטערט, גערופן — קיינער רופט זיך נישט אָפּ. נישטאָ קיין לעבעדיקער נפש. איך רעזיגניר אָבער נישט אוו איך שאָר זיך אַרויס צו די געטנער, וואו עס פליען אַרום קוילן ווי אַ געדיכטער רעגן. איך קריך איבער טויטע אוו האַלב־טויטע, וועלכע קרעכצן מיט די לעצטע כוחות. נעבן עטלעכע טויטע מאַמעס טרעף איך לעבעדיקע קינדער, וועלכע זיינען, ווייזט אויס, דורך די נאַצי־רוצחים נישט באַמערקט געוואָרן. דער שטילער כליפֿען פון די קינדער איז אַזוי טראַגיש, אַז מ׳קען דאָס פֿשוט נישט איבערטראָגן.

אין עטלעכע ערטער האָבן זיך אויך אָפּגערופן עלטערע, וועלכע האָבן מיך געפרעגט, וואו ס׳זיינען דאָ אויף די נאָענטסטע גאָסן באַהעלטענישן. כ׳זאָג זיי אין וועלכע הייזער אוו צוויי אידן גייען שוין מיט מיר.

פלוצים הויבט אָן רעגענען. די ריזיקע שריפּה אוו דער אָפּשיין פון די פייערן וועלכע קלענער אוו ס׳הויבט אָן פינצטער צו ווערן. דער רעגן פֿאַרשטאַרקט זיך — אָן אמת׳ער מבול. אין יענעם טאָג איז אפילו די נאָטור אויך געווען קעגן אונז.

אין אָפּשיין פון די זיך אויסלעשנדיקע פייערן האָט דער אויסזען פון די אידן־ראַט געטנער, וואו ס׳זיינען געלעגן טויזנטער דערשאָסענע אוו פֿאַרוואונדעטע, וואָס זייערע קרעכצן האָבן געקענט שטיינער רירן, אוו דער ים פון רענצלעך אוו פּעקלעך, אויף וועלכע ס׳האָט זיך געהאָט אַראָפּגעלאָזן אַ מבול פון הימל, האָט געמאָכט אַ שוידער־לעכן איינדרוק. מיין האַרץ האָט געמוזט זיין שטאַרקער פון אייזן, אַז עס האָט דאָס אַלץ געקענט איבערטראָגן...

עס זיינען געווען פֿאַלן, וועו אָנטלאָפּענע אידן זיינען געכאָפּט געוואָרן דורך פּולישע כוליגאָנעס, וועלכע האָבן זיי אָפּגעפירט צו די נאַצי־רוצחים. די געכאָפּטע זיינען אויפֿן אָרט דערשאָסן געוואָרן אין קעגנוואָרט פון די פֿאַליאַקן, וועלכע זיינען צעשמאָלצן געוואָרן פון שמחה, צוזעענדיק ווי די אידן וועלן אויסגעמאָרדעט.

צוליב דעם, וואָס ס׳רוב פון די געבליבענע אידן האָבן געהאָפּט צו קענען זיך אויפהאַלטן אין די באַהעלטענישן אַ לענגערע צייט אוו צו דעם צוועק מוז מען דאָך האָבן גרעסערע שפּייז־זאָפּאָסן, זיינען זיי, נישט געקוקט אויף דער שרעקלעכער שיסעריי, אַרויס פון די באַהעלטענישן צו זוכן שפּייז אין די פֿאַרלאָזענע וואוינונגען. אוו מערסטנס פלעגן זיי אין דער פינצטערניש אַרויפטרעטן אויף קערפּערס, צעריסענע דורך אַריינגעוואַרפענע האַנט־גראַנאַטן. אפֿ־זוכנדיק אַזוי אין טויט־שרעק אַ לענגערע ווייל, פלעגט מען צוריקקריכן אין די באַהעלטענישן מיט אַביסל גע־פונענע שפּייז.

די שחיטה אויף פּעטראַשע פעלד

די אַרום 25 טויזנט אידישע מענער, פרויען, קינדער אוו זקנים — איז ווייטער פֿאַרצייכנט אין רייזנער׳ס איבער־לעבענישן — זיינען אַריינגעקוועטשט געוואָרן אין אַן ענגען וווינקל. פון דער ענגשאַפט אוו היץ וואָס איז געווען, האָט מען דאָרט געקענט דערשטיקט ווערן. אַרומגערינגלט זיינען זיי געווען מיט דריי קאָרדאָנען ביז צו די ציין באַוואָפנטע נאַצי־גזלנים. דירעקט פֿאַר די אידן זיינען געשטאַנען די אוקראַינער, הינטער זיי לעטן אוו ווייסרוסן. דער דריטער קאָרדאָן איז באַשטאַנען פון עכטע נאַצי־גזלנים, וועלכע האָבן מיט אַ גרויסער צאָל מאַשין־געווער אַרומגערינגלט אויף אַ ברייטן שטח דאָס פעלד אוו דעם שאָסיי, וואָס פירט קיין ביאַליסטאָק אוו וואַשילקאָווע, ווי אויך אַלע אַרומיקע זייטיקע וועגן.

די נאַצי־בעסטיעס האָבן די צוזאַמענגעטריבענע אידישע מאַסן געיאָגט הין אוו צוריק. איינער איז געפֿאַלן אויפֿן צווייטן. די גענפֿאַלענע זיינען צעטראָטן געוואָרן דורך הונדערטער אַנדערע. וועו די אינקוויזיציע פלעגט אויף אַ ווייל איבערגריסן ווערן, פלעגן די נאַצי־רוצחים תיכף אַנהויבן אַ שיסעריי אין דער מאַסע. אויך דער שרעקלעכער דורשט האָט געבראַכט הונדערטער קרבנות. אין די רואיקע מינוטן פלעגט מען די גזלנים אָפּגעבן פאַר אַביסל וואָסער אַלץ, וואָס מ׳האָט פֿאַרמאָגט, אוו אפילו נאָכדעם פלעגן זיי אויך דאָס ביסל וואָסער נישט ברענגען, אוו וועו איינער האָט שוין יאָ געבראַכט, איז דער געדראַנג צווישן די דורש־טיקע מאַסע געווען אַזוי שטאַרק, אַז דאָס וואָסער פלעגט אויסגעגאָסן ווערן.

די אוקראַיניש נאַצי־רוצחים, וועלכע זיינען ג־שטאַנען דירעקט לעבן די אידן, האָבן געשלאָגן מיט שטעקנס אוו געריסן די פינגערלעך פון די פרויען־הענט צו־זאַמען מיט די פינגער. אַלס אַ צולאָג צו דעם גיהנום, האָט דער שלאָקס־רעגן, וואָס איז פלוצים אַראָפּגעפאַלן, אַזוי צע־ווייקט די צעבראַכענע מענטשן, אַז זיי זיינען אין די הונדערטער געבליבן ליגן אויפֿן פעלד, נישט קומענדיק מער צו די כוחות.

פון דער ווייטנס האָט מען געזען, ווי די גרויסע שריפּה אין געטאָ ווערט אַלץ קלענער אוו האָלט שוין ביים פאַר־לאָשן ווערן. אָט אַזוי האָבן זיך אויך אָנגעהויבן אויסלעשן די לעבנס פון די, וועלכע זיינען צונויפגעיאָגט געוואָרן אויפֿן פּעטראַשער אינקוויזיציע־פעלד.

די קליינע גרופּע געטאָ־קעמפער, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען, איז אויך דורך די נאַצי־רוצחים אויף אַ בעסטיאַ־לישן אופן דערמאָרדעט געוואָרן.

דינסטיק, אין צווייטן שחיטה־טאָג, זיינען צוואַנציק

מינוט פאר 7 אין דער פרי, ארײנגעפאלן אין געטא העכער 800 נאצי־רוצחים און, אונטער דער זעלביקער אנפירונג ווי נעכטן, איינגעארדנט זייער שטאב אין אידן־ראט־בנין. אין אן אייליקן טעמפּאָ זיינען אויף פרישע ערטער פארלייגט גע־ווארן טעלעפאן־דראטן און פונקט 7 האבן די נאצי־גזלנים זיך ארויסגעשארט פון אידן־ראט־הויף און, איינטיילנדיק זיך אין צענטלער מיט אן עלטסטן, האבן זיי ווי ווילדע חיות זיך געמומען גרייטן צום טיגער־שפרונג אויף די נאך אין געטא פארבליבענע אידן. היינט איז שוין אבער קיינער נישט געווען אויף די גאסן, אלע זיינען געלעגן פארשטעקט אין די באהעלטענישן.

צו יעדן עק גאס מארשירן אפ א באשטימטע צאל צענטלער, זיי קריגן זייערע באפעלן פון די עלטסטע, וועלכע זיצן ביי די פעלד־טעלעפאנען. דער מענטשן־פרעסערישער געיאג האט זיך ווידער אנגעהויבן.

א קלענערע הויז פלעגט באמאלן ווערן פון איין צענטל און א גרעסערע — פון צוויי. איבערקערנדיק די וואוי־נונגען מיט'ן דעק ארויף, נעמען זיי קודם־כל צו אלע ווערט־פולע זאכן צו זיך אין די קעשענעס. וועז זיי פארדעכטיקן אין דעם באמאלענעם הויז א באהעלטענישׂ, הויבן זיי אן שרייען, מ'זאל ארויסגיין, אויב נישט — וועלן זיי תיכף אויפרייסן דאס הויז. קיינער רופט זיך נישט אפ. די באהאל־טענע אידן ווייסן שוין צו גוט, וואס עס דערווארט זיי, — זאלן די בעסטיעס טאן וואס זיי ווילן. נישט ווארטנדיק אויף קיין תשובה, ווארפן די בעסטיעס האנט־גראנאטן און שוין פליען שטיקער קערפערס פון די באהאלטענע אידישע קדושים.

אין פארלויף פון טאג איז יעדעס הויז באמאלן געווארן מינדעסטנס צען מאל און יעדעס מאל דורך אן אנדער גרופע.

דאס גיהנום לעבן אין די באהאלטענישן

ווי ס'האבן זיך געפילט די צען טויזנט אידן, וועלכע זיינען נאך געלעגן אין די באהעלטענישן, וועז כמעט יעדע שעה זיינען זייערע הייזער באמאלן געווארן דורך די נאצי־רוצחים, וועלכע האבן געלויערט אויף זייערע לעבנס, קאן דערציילן נאר דער, וואס האט עס אליין דורכגעמאכט.

אין א באהעלטענישׂ, וואו ס'האט געקענט זיין ארט פאר צוואנציק מענטשן, געפינען זיך זעכציק. מען ווערט ממש דערשטיקט פון ענגשאפט. אין אזעלכע אומשטענדן הויבט מען זיך אן צו קריגן און דאס דערפירט צו דער אויפ־דעקונג פון דער באהעלטענישׂ.

אין א היפשער צאל באהעלטענישן האבן זיך געפונען קליינע קינדער, וועלכע האבן נישט געווואוסט און נישט פארשטאנען אין וואס פאר א שרעקלעכער לאגע מען גע־פינט זיך. ווי קינדער, פלעגן זיי נישט זעלטן צעווייענען זיך, דעמאלט זיינען שוין דאס ביסל אידן, וואס האבן זיך גע־פונען אין דער באהעלטענישׂ, געפאלן קרבנות. די נערוון זיינען ביי אלעמען געווען געשפאנט אויף דער העכסטער מדרגה און וואס פאר אן אייזערנע כוחות די באהאלטענע אידן האבן עס געדארפט פארמאגן, כדי דאס אלץ צו קענען איבערטראגן! א סך האבן טאקע נישט געקענט אויסהאלטן און אליין געמאכט א סוף צו זייער לעבן.

דער טרויריקער סך־הכל פון דעם צווייטן שחיטה־טאג איז געווען אזא: מיט דער הילף פון פארשיידענע טעכ־נישע מיטלען, ווי אונטערהער־אפפאראטן, שפיר־הינט א.א., האבן די נאצי־גזלנים ארויסגעשלעפט פון די באהעל־טענישן צוויי טויזנט אידן. א טייל פון זיי האבן מען באלד אויפ'ן ארט דערשאסן און די איבעריקע אפגעפירט אין „לינת־הצדק", וואו ס'איז געווען דער זאמל־פונקט פאר די דורכ'ן טאג אנטדעקטע קרבנות. פון דארט זיינען זיי פאר־נאכט־צייט אפגעפירט געווארן קיין פעטראשע.

אין דעם טאג איז דורך דער געשטאפּ דערשאסן גע־ווארן יעקב גאלדבערג, דער אפראויזאציע־לייטער פון געטא.

אינ'ם זעלביקן טאג זיינען די ארבעטער, וואס האבן גע־פונען צייטווייליקן שוץ אין דער קארטאנאזש־פאבריק, פאר־שלעפט געווארן קיין גראדנע, און פון דארטן האט מען זיי אין די הערמעטיש־פארמאכטע אויטאס געבראכט אין דער לאמזשער תפיסה. אויפ'ן וועג זיינען עטלעכע דערשטיקט געווארן. א קורצע צייט שפעטער איז די גרופע פארשלעפט געווארן אין דעם שטוטהאפער קאנצענטראציע־לאגער.

א דאנק דעם, וואס צווישן זיי האבן זיך געפונען א היפשע צאל שנייידערס, וועלכע האבן געהאט א מעג־לעכקייט צו ארבעטן ביי זייער פאך, אין פארמאכטע וואראמע לאקאלן, באקומענדיק א בעסערע באשפייזונג, איז קרוב צוואנציק מאן, פון דער גרופע פון זיבעציק, געלונגען זיך צו ראטעווען.

די קליינע גרופע אידן, וועלכע האבן נאך אין דער געטא געארבעט פאר די נאצי־רוצחים, האבן אין צווייטן שחיטה־טאג באקומען א באפעל, אז מארגן, מיטוואך, זאל איין טייל פון זיי צוטרעטן פארריכטן די אפגעברענטע טיילן פונ'ם געטא־פארקאן און די איבעריקע זאלן מיט די אידישע פורמאנעס, וואס נאר א קליינער טייל פון זיי איז נאך פאר־בליבן, צוטרעטן צונויפזאמלען און מקבר זיין די טויזנטער הרוגים, וועלכע האבן זיך געווואלגערט איבער די גאסן און גערטנער.

מיט דעם האט זיך פארענדיקט דער צווייטער שחיטה־טאג.

אזוי ווי אין ערשטן טאג, האבן די נאצי־רוצחים 6 פאר־נאכט פארלאזן די געטא און ס'האט זיך אנגעהויבן די מורא־דיקע שיסעריי. וועז ס'איז געווארן גוט פינצטער, האבן שאטנס אנגעהויבן ארויסקריכן פון זייערע באהעלטענישן און שארנדיק זיך אויפ'ן בויך צו די פארלאזענע שכנות־דיקע הייזער, געזוכט עסנווארג, נאפט, ליכט און שוועבע־לער.

וועז מ'איז אין דער פינצטער געווען פארטאן ביים זוכן, פלעגן זיך פלוצים ארויסארן נאך עטלעכע אידן און מיט זייער ארייגקום אנווארפן טויט־שרעק אויף די אידן, וואס האבן זיך דארט געפונען. וועז מ'האט זיך שפעטער פאנאנדערגעשמועסט, האט מען זיך דערוואוסט איינער פון צווייטן, אז די נאצי־גזלנים האבן אין פארגאנגענעם טאג אויפגעדעקט זייער א סך באהעלטענישן, האבן אראפ־גענומען די עלעקטרישע זייגערס און אפגעשטעלט דאס וואסער פון די הייזער, כדי די באהאלטענע אידן זאלן זיין געצוואונגען צו מאכן פייער אויף די פליטעס און שלעפן וואסער פון ווייט ברונעמס, כדי נאך די סימנים, וואס זיי וועלן לאזן נאך זיך, זאל גרינגער זיין די אידן צו אנטדעקן.

נאך דער דאזיקער פעסשטעלונג הויבט מען אן איבער־געבן איינער דעם צווייטן, אז פארגרייטן זיך מיט וואסער זאל מען נאר אין די נעכט. די, וועלכע קענען זיך באגיין, זאלן פארלויפיק נישט קאכן, און די, וואס מוזן, זאלן עס טאן

אין אַ פאַרלאַזענער וואוינונג און נישט צו נאַענט פון וועל־כער ס׳איז באַהעלטענישּ.

די איבערגעבליבענע גרופּע זעלבסטשוץ־חברים אין געטאָ האָט אויך אין דער צווייטער נאַכט געמאַכט עטלעכע פּרואוון אַרויסצורייסן זיך פון געטאָ. יעדעס מאָל האָט זי אַבער איבערגעלאָזן עטלעכע קרבנות און מיט פּאַר־ביטערונג געמוזט צוריקציען זיך. ס׳זיינען אויך געמאַכט גע־וואָרן פּרואוון אונטערצוגראָבן זיך אונטער׳ן פּאַרקאָן, אַבער אויך דאָס איז דורכגעפּאַלן.

צוויי אַזייגער בייטאָג זיינען אויפ׳ן פּעטראַשער פעלד אַנגעקומען עטלעכע ס.ס. גדולים מיט׳ן מענטשן־פּרעסער, פּרידל בראש, און באַפּוילן, אַז אַלע זאָלן זיך גלייך איינ־שטעלן. קיינער האָט אַבער נישט געוואָלט זיין אין די ערשטע רייען און ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ געוואָלדיקער גע־דראַנג און שטאַרקער טומל. פּלוצים האָט געמומען האָגלען מיט קוילן, פון וואָס די פּאַניק איז געוואָרן נאָך גרעסער. איינער פון די באַנדיטן־פּירער האָט באַפּוילן איבערצורייסן די שיסעריי און אויפגעפּאַדערט די אידן צו באַרואיקן זיך און איינשטעלן זיך ווי געהעריק, אין קעגנפּאַל וועלן אַלע דאָ אומגעבראַכט ווערן. זיינע רייד האָט געווירקט און אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָט שוין צווישן דער צום טויט פּאַר־משפּט׳ער, פּאַרפּייניקטער מאַסע געהערשט רו.

פּאַר די אויסגעשטעלטע רייען גייט דורך די גזלנים־קאָמיסיע. אין די הענט האָבן זיי געהאַלטן שטעקלעך מיט פּאַרבויגענע הענטלעך, וואָס זיי פּאַרוואַרפן אויף די העל־זער פון די קרעפּטיקערע און אינגערע, שלעפּן זיי אַרויס פון די רייען, וויייל זיי ווילן נאָך דורך וויטערדיקער שקלאָפן־אַרבעט אַרויסקוועטשן דעם לעצטן ביסל כוח פון זייערע ביינער. די, וואָס ווילן זיך נישט שיידן מיט זייערע פּרויען און קינדער, קריגן עטלעכע מאָל מיט׳ן זעלביקן שטעקן איבערן קאָפּ און פּאַרשוואַלענע מוזן זיי פּאַרלאָזן זייערע ליבסטע און טייערסטע.

ביז 6 פּאַרנאַכט זיינען אויף אַזאַ אופן אַרויסגעשלעפּט געוואָרן דריי טויזנט פּערזאָן, צווישן זיי ביי אַ פּאָר הונדערט יונגע פּרויען, וועלכע זיינען אַפּגעפּירט געוואָרן אויף א צווייטער זייט פון פּעטראַשער פעלד.

אין דער זעלביקער צייט, ווען איין קאָמיסיע האָט גע־זוכט אויסצוקלייבן די קרעפּטיקערע, האָט אַ צווייטע אַרויס־געשלעפּט די עלטערע און שוואַכע, וועלכע מ׳האָט אַרויפ־געטריבן אויף די צוגעגרייטע פורן און אַפּגעפּירט אויפ׳ן געטאָ־בית־עולם. דאָרט האָבן די אידישע פּייערלעשער, אויפ׳ן באַפעל פון פּרידל׳ען, שוין פון פּריער געהאָט אויסגעגראָבן אַ גרעסערע צאָל גריבער פון 10 מעטער די לענג, 2 מעטער די בריים און 3 מעטער די טיף.

וועו אויפ׳ן בית־עולם פלעגן געבראַכט ווערן אַ פּאָר הונדערט אידן, איז באַלד דאָרט געקומען צו פליען אין אַן אויטאָ דער מענטשן־פּרעסער, פּרידל, און תיכף באַפּוילן יאָגן די אידן צו די גריבער. וועו די אויסגעמוטשעטע קרבנות זיינען געשטאַנען ביי זייערע אָפּענע קברים, איז גע־פאַלן דער ערשטער שאָס פון פּרידל׳ען. נאָך אים האָט זיך פון דער גרופּע נאַצי־גזלנים אַ שאָס געטאָן אַ קוילן־האָגל. די שטערבלעך־געטראָפּענע פאַלן אַריין אין גרוב. צו די, וואָס האַלטן זיך נאָך, לויפן צו די גזלנים, וואַרפן זיי אַריין אין די גריבער, וועלכער ווערן מאַמענטאַל פּאַרשאָטן.

אויפ׳ן פּעטראַשער פעלד האָבן זיך אויך געפונען הרב ד״ר ראָזענמאַן מיט זיין פּרוי און ביידע טעכטער. זיי האָבן זיך תיכף אַריענטירט צו וואָס די עלטערע מענטשן ווערן געפּירט אין געטאָ און גלייך אָפּגעשאָרן זייער פּאָטער די באָרד.

עטלעכע שעה שפּעטער איז אין באַגלייטונג פון אַ געשטאַפּ־רוצח געקומען אויפ׳ן פּעטראַשער פעלד קאָמענ־דאַנט מאַרקוס, וועלכער האָט נאָך געהאָט אַ פינגערוט מאַכט, און האָט אויסגע׳פּועל׳ט, אַז הרב דר. ראָזענמאַן מיט זיין פאַמיליע זאָלן מעגן פאַרלאָזן דאָס פּעטראַשער פעלד. פון די נאַענט־שטייענדיקע מענטשן האָט זיך אַנגעהויבן טראָגן קולות און געווייענען: „פּאַניע קאָמענדאַנטשע, פּאַניע מאַרקוס, נעמט אונז אויך מיט, ראַטעווט אונז״. מאַרקוס האָט מיט טרערן אין די אויגן זיי אָפּגעענטפערט, אַז אַלע־מען קען ער דאָך נישט ראַטעווען. ער האָט אַבער דאָך נאָך עטלעכע אַרויסגענומען פון די רייען און האָט זיי מיטגע־נומען מיט זיך אין אידן־ראַט לאָקאַל, וואו עס האָבן זיך שוין געפונען העכער פופציק אידן, וועלכע זיינען צום מאָמענט נאָך נויטיק געווען די רוצחים.

די געראַטעוועטע קינדער

די זעלביקע נאַצי־קאָמיסיע, וועלכע האָט אויסגעקליבן די יונגע און קרעפּטיקע אויף אַרבעט און די עלטערע און שוואַכע געפּירט אין געטאָ צום דערשיסן, האָבן געמאַלדן, אַז קינדער ביז 10 יאָר זאָל מען אַרויספירן פון דער מאַסע, ווייל זיי וועלן געשיקט ווערן אויף אַנדערע פלעצער, וואו ס׳וועט זיך זיי לעבן גוט. די עלטערן פון די קינדער האָבן זיך געקוועטשלט און נישט געהאָט קיין שום צוטרוי צו די ראַפּינירטע גזלנ׳ישע צוזאָגן. צוליב דעם אָבער, וואָס עס איז דאָך שוין סיי ווי סיי נישט געווען וואָס צו פאַרלירן, האָבן אַ גרויסע צאָל עלטערן האַרצרייסנדיק זיך געזעגנט מיט זייערע קינדערלעך, וועלכע זיי האָבן איבערגעגעבן אין די מערדערישע הענט.

1,200 קינדער זיינען צוריק אַריינגעפּירט געוואָרן אין געטאָ. זיי האָבן זיך געפונען אין בנין אויף פאַבריטשנע גאַס אַנטקעגן „טאַז״־שפּיטאָל און ס׳איז פאַר זיי, ביי יענע אומ־שטענדן, זייער פיל געזאָרגט געוואָרן.

צוזאַמען מיט די קינדער זיינען אויך מיטגעאַנגען עטלעכע צענדליק פּרויען, וועלכע האָבן זיך אונטער־גענומען האַלטן די קינדער אין אַרדענונג און טאָן אַלץ, כדי זיי זאָל קיין זאַך נישט פעלן. אַזוי איז געווען דער ווילן פון די נאַצי־רוצחים.

דאָס הייפל אידן, וואָס האָט זיך נאָך געפונען אין געטאָ און געאַסן פון געשטאַפּ־שוץ, האָבן אויך געזאָרגט דער־פאַר, אַז די קינדער זאָל קיין זאַך נישט פעלן.

אין באַגלייטונג פון געשטאַפּוויץ, איז אין דעם זעלביקן טאָג אויך געקומען אויפ׳ן פּעטראַשער פעלד דער דירעקטאָר פון דער שיך־פאַבריק, ליבערמאַן, וועלכער האָט געדאַרפט האָבן עטלעכע צענדליק שוסטערס אויף העלפן פאַרפּאַקן די מאַשינעס און די סחורות פון דער פאַבריק. הונדערטער הענט האָבן זיך געריסן צו אים, ער זאָל זיי אַרויסנעמען פון גיהנום. דער געשטאַפּוויץ האָט אָבער מער נישט דערלויבט צו נעמען ווי 30 מאָן.

אין משך פון טאָג זיינען די אַזוי געראָפּענע נישט אַרבעט־פּעאיקע פון פּעטראַשער פעלד אָפּגעפּירט געוואָרן צום וואָקזאַל, דאָרטן זיינען זיי אַריינגעטריבן געוואָרן אין פאַרמאַכטע פראַכט־וואַגענעס, וואָס זיינען פאַרהאָקט ג־וואָרן מיט ברעטער. אויפ׳ן צווייטן טאָג זיינען זיי שוין ג־

ווען אין טרעבלינקע, וואו זיי זיינען פאַרגאַזט און פאַר־ברענט געוואָרן.

פונקט ווי אַ טאָג פריער, זיינען די צענדליקער טויזנטער מענער, פרויען און קינדער וויידער געטריבן געוואָרן הין און צוריק אין ענגן ווינקל. נאָך יעדן מאָל לויפן הין און צוריק בלייבן ליגן הונדערטער צעטראָטענע. ווען די יאָגעניש הערט אַ ווייַלע אויף, שיסן די רוצחים אין דער מענטשן־מאַסע. די היצן זיינען דעמאָלט געווען גרויסע, הונדערטער מענטשן האָבן געשריגן, אַז צוליב'ן אַפּשנייַדן די עלעקטרי און פאַרמאַכן דאָס וואַסער, וועלן זיי סיי ווי סיי שוין נישט קענען מער אויסהאַלטן. און אַזוי האָבן אין דעם טאָג ביי 300 אידן פרייוויליק זיך איבערגעגעבן אין די נאַצי־מערדערישע הענט.

די 800־קעפיקע באַנדיטן־באַנדע האָט אין דריטן שחיטה־טאָג מיטגעבראַכט מיט זיך העק, לאָמען און זעגן, מיט וועלכע זיי פלעגן רייסן די הייזער, וואו זיי האָבן געהאָט אַ פאַרדאַכט, אַז דאָרט לעבן באַהאַלטענע אידן. זיי פלעגן עמיצן כאַפּן, פלעגן די רוצחים מיט אַ גזלנ'ישער קאַלטקייט דער'הרג'ענען זייערע קרבנות מיט די העק און לאָמען.

אין דעם טאָג האָבן אידן אַנגעהויבן אַרויסקריכן פון זייערע באַהעלטענישן. זיי האָבן אייַנגעזען, אַז צוליב'ן אַפּשנייַדן די עלעקטרי און פאַרמאַכן דאָס וואַסער, וועלן זיי סיי ווי סיי שוין נישט קענען מער אויסהאַלטן. און אַזוי האָבן אין דעם טאָג ביי 300 אידן פרייוויליק זיך איבערגעגעבן אין די נאַצי־מערדערישע הענט.

דער העלדישער ווידערשטאַנד

רפאל רייזנער, דער קרבן און עדות פון יענע טראַגישע טעג פאַר די אידן אין ביאַליסטאָק, האָט אויך מיט אַ געוויר פינקטלעכקייט פאַרשריבן וועגן דער העראַישער און ממש איבערמענטשלעכער העלדישקייט פון דער אידישער יוגנט, קעגן די נאַציס. אַזוי איז אויך געווען אין געטאָ צווישן די פאַרצווייפלטע אידן, וועו די נאַצישע רוצחים האָבן דאָרט דורכגעפירט זייער ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון דער געטאָ און דאָס אַרויסשיקן די אידן אויף אומקום.

אויף יוראָוצער גאַס, נישט ווייט פון פאַרקאַן, זיינען געווען אין אַהעלטעניש אַן אַכציק־קעפיקע גרופּע פון דער זעלבסטשוץ, וועלכע האָבן געגרייט מאַכן אַ פּרואוו מיט געווער אין די הענט אַרויסצורייסן זיך פון געטאָ; זיי זיינען אַבער דורך עמיצן באַמערקט געוואָרן, ווייל אַזייגער 2 בייטאָג זיינען זיי פלוצים אַרומגערינגלט געוואָרן פון העכער 100 באַנדיטן. ס'האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאַמף אויף לעבן און טויט. די העראַישע אידישע יוגנט האָט געקעמפט ווי לייבן און נישט איין נאַצי־רוצח איז געפאַלן פון זייערע קוילן. נאָך אַ דריי־שעה'דיקן פאַרביטערטן קאַמף, וועו פון די אַכציק העלדן זיינען זיבעציק געווען טויט, איז עטלעכע נאַצי־גזלנים געלונגען צו דערנענטערן זיך צו דער באַהעלטעניש. דאָס הייפל לעבן געבליבענע שטעלט נאָך אַ פאַרביטערטן ווידערשטאַנד, זיי וועלן אַבער פאַרשאַטן מיט האַנט־גראַנאַטן און קוילן. וועו די נאַצי־גזלנים האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן אין באַהעלטעניש, האָבן זיי מיט זייערע העק און לאָמען צעפערטלט די טויטע גופים פון די הערשאישע קעמפער.

דער טרויעריקער סך־הכל פון דריטן שחיטה־טאָג איז געווען אַזאַ: ביי טויזנט אידן זיינען אין דעם טאָג אַנטדעקט געוואָרן. אַ קליינער טייל איז דערמאַרדעט געוואָרן אויפן אָרט און די איבעריקע — קיין טרעבלינקע.

לויט דער נעכטיקער געשטאַפּאַ־פאַראַדנונג, האָבן מיטוואָך, אין דריטן שחיטה־טאָג, אַ היפּשע צאָל אידן פורמאַנעס זיך געמוזט פאַרנעמען מיט'ן צונויפזאַמלען און אַפּפירן די קדושים אויפן געטאָ־בית־עולם. די זעלביקע פורמאַנעס האָבן אויך געפירט די קרבנות פון פעטראַשער פעלד. די נאַצי־אוקראַינער האָבן אַרויפגעוואָרפן אויף די וועגענער אויך אַלע פאַר'חלש'טע, וועלכע זיי האָבן געהייסן מקבר זיין צוזאַמען מיט די טויטע. עטלעכע פאַר'חלש'טע זיינען אויפן וועג געקומען צום באַוואוסטזיין און אַנגעהויבן בעטן זיך ביי די פורמאַנעס, זיי זאָלן זיי אַראָפּלאָזן פון פור. די פורמאַנעס האָבן אַבער גאָרנישט געקענט העלפן, ווייל זיי זיינען באַגלייט געוואָרן פון אוקראַינישע נאַצי־באַנדיטן, וועלכע האָבן זיי געצוואונגען אַריינצוואַרפן אין די אויסגעגראָבענע גריבער די לעבעדיקע אידן צוזאַמען מיט די טויטע.

אויפן באַפעל פון פרידל'ען, איז אויפן געטאָ־בית־עולם פאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל קברים־גרעבער. די גריבער האָבן אַבער געמוזט געמאַכט ווערן סימעטריש און פינקטלעך, ווייל יעדע עטלעכע שעה פלעגט פרידל קומען צו לויפן אַ קוק טאָן, צי ס'ווערט ראַיעל געאַרבעט. וועו ס'האָט זיך אים איינמאָל אויסגעדוכט, אַז איינער פון די גרעבער אַרבעט נישט אַזוי פינקטלעך, האָט ער אים אויפן אָרט דערשאָסן, זאָגנדיק דערביי צו די איבעריקע, אַז אויב זיי וועלן נישט אַרבעטן ראַיעל, וועלן זיי האָבן דעם זעלביקן סוף.

צוליב דעם, וואָס די געשטאַפּאַ האָט געוואָלט אין אַ וואָס קירצערן טערמין אַרויספירן די מאַשינעס און די סחורות פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ, האָבן זיי פאַרגרעסערט די צאָל אַרבעטער. היות די אַרבעטער האָבן זיך נישט געטאָרט געפינען אין זייערע פריערדיקע וואוינונגען, פון וואָנען זיי וואָלטן פאַרשלעפט געוואָרן צוזאַמען מיט אַנדערע אַנטדעקטע אידן און די געשטאַפּאַ האָט זיך נאָך גענויטיקט אין זייערע אַרבעטס־הענט, האָט זי דעריבער פאַראַרדנט, אַז צומאָרגנס, דאָנערשטיק, זאָלן אַ געוויסע צאָל אַרבעטער צוטרעטן מאַכן אַ פּאַרקאָן אַרום דעם „טאָז"־בנין, מיט זיינע דערבייאיקע הייזער, און דאָס וועט זיין אַ צייטווייליקע קליינע געטאָ פאַר די אידן, וועלכע געפינען זיך נאָך אין געטאָ און העלפן די נאַצי־רוצחים אין אַרויספירן אַלץ פון די פאַבריקן.

אַזוי ווי אין די פריערדיקע טעג, האָט פונקט 6 פאַרנאַכט זיך וויידער אַנגעהויבן די שיסעריי אויף דער געטאָ און וויידער זיינען אין דער פינצטער אידן אַרויסגעקראַכן פון

זייערע באהעלטענישן, כדי אנצוגרייטן זיך אביסל שפייז און וואסער. וועז ס׳פלעגן זיך ערגעץ צוזאמענטרעפן עטלעכע אידן, האט מען געריכט וועגן די געשעענישן פון טאג און וועגן העלדישן אומקום פון די אכציק זעלבסטשוץ־חברים. מען דערמאנט אויך די, מיט וועלכע מ׳איז נאך נעכטן געווען צוזאמען און וועלכע זיינען שוין היינט נישטא צווישן די לעבעדיקע.

די לאגע אין די באהעלטענישן ווערט וואס א טאג אלץ פארצווייפלטער. יעדער איינער פילט, אז היינט אדער מארגן קען ער אויפגעדעקט ווערן. אין אנבליק פון דער שרעקלעכער, קאטאסטראפאלער און אויסזיכטלאזער לאגע, האבן אידן אין די נעכט געזומען גראבן פרישע באהעל־טענישן, וואוהין זיי זאלן קענען אנטלויפן, אויב די ביז־איצטיקע וועלן אויפגעדעקט ווערן. א ים מיט שווייס און בלוט איז אריינגעלייגט געווארן אין דער דאזיקער שווערער, סכנות׳פולער ארבעט.

אין דער דריטער שחיטה־נאכט איז אויסגעבראכן א שריפה אויף קופיעצקע גאס, נישט ווייט פון אידן־ראט הויז. ס׳איז אפגעברענט געווארן דאס צווייטשטאקיקע הויז, וואס האט זיך געפונען הארט ביי דער ביאלע. דארט זיינען אין די באהעלטענישן פארברענט געווארן 26 אידישע נפשות.

אלע באמיאונגען צו דערגיין די סיבה פון דער שריפה האבן קיין דערפאלג נישט געהאט; האט עס טאקע ארויפ־געווארפן א שרעק אויף די עטלעכע טויזנט אידן פון די באהעלטענישן. מען האט געריכט, אז די נאצי־גזלנים ווילן אויף אזא אופן ליקווידירן די באהאלטענע אידן פון געטא.

מיטוואך, דעם 18טן אויגוסט, 1943, האט זיך אנגע־הויבן און כמעט ווי פארענדיקט דאס ארויספירן די ביאלי־סטאקער אידן פון פעטראשער פעלד. ס׳רוב פון זיי זיינען אפגעפירט געווארן קיין טרעבלינקע; צוזאמען מיט די שפעטערדיקע טראנספארטן, זיינען ביי צען טויזנט ביאלי־סטאקער אידן פארשלעפט געווארן קיין לובלין, פאניאטאוו און מאידאנעק.

אויפ׳ן וועג צו פארניכטונג

פאר׳ן ארויספירן די אומגליקלעכע איז, אין דער באַ־גלייטונג פון עטלעכע געשטאפּא־אפיצירן, באלד פון פרי־מארגן, געקומען אויפ׳ן פעטראשער פעלד דער ס.ס.־גענע־ראל פון מארקאוטשיזנע און אויסגעקליבן פון די דריי טויזנט ארבעטס־פעאיקע העכער הונדערט פאכלייט, וואס זיינען אפגעפירט געווארן אין דער ביאליסטאקער תפיסה, פון וואנען זיי פלעגן יעדן טאג ארויסגענומען ווערן צו דער ארבעט אין מארקאווטשיזנע.

אזייגער 12 בייטאג זיינען די אזוי גערופענע נישט־ארבעטס־פעאיקע איינגעשטעלט געווארן צו פינף מאן אין א ריי און מען האט זיי געטריבן צום וואקזאל. נאך זיי זיינען אין זעלביקן סדר נאכגעגאנגען די ארבעט־פעאיקע. אויפ׳ן וואקזאל זיינען זיי איינגעיאגט געווארן אין די ערשטע צוואנציק וואגענעס און גלייך זיינען די טירן פארהאקט און פארשלאסן געווארן.

פארטיק געווארן מיט דער ארבעט־פעאיקער גרופע, זיינען די נישט־ארבעט־פעאיקע איינגעטריבן געווארן אין די הינטערשטע 20 וואגענעס. אויך זיי האט מען תיכף פאר־האקט און פארשלאסן. אויף יעדן וואגאן־דאך איז ארויפ־געקראכן א נאצי־אוקראינער מיט א מאשין־געווער.

ביים אייניאגן די צום טויט פאר׳משפט׳ע אידן אין די וואגענעס, האבן א היפש צאל פון זיי זיך געפרואווט אנט־קענגשטעלן און ס׳איז אנדערע אפילו געלונגען ארויסצו־כאפן ביי א פאר גזלנים דאס געווער. די בעסטיעס האבן אבער באלד געעפנט א מורא׳דיקן פייער, פון וועלכן ס׳זיינען תיכף געפאלן צענדליקער דערשאסענע און פאר־וואונדעטע. אונטער א האגל פון שרעקלעכע קלעפ איז די גאנצע מאסע מאמענטאל אריינגעטריבן געווארן אין די וואג־גאנעס. באלד דערנאך איז דער צוג אוועק אין דער וואר־שעווער ריכטונג.

פון דער געוואלדיקער ענגשאפט און היץ זיינען א היפשע צאל אומגליקלעכע באלד דערשטיקט געווארן. איינער האט געטראטן אויפ׳ן צווייטן. די קולות זיינען געווען עד לב השמים. די נאצי־בעסטיעס, וואס זיינען געזעסן אויף די דעכער, האבן געהאלטן אין איין אריינשיסן אינעווייניק. די יללות און קרעכצעריין פלעגן דעמאלט ווערן נאך גרעסער. פון יעדן מאל שיסן זיינען געווען עטלעכע טויטע און מערערע פארוואונדעטע. אויף די דרייסטע, וועמען ס׳פלעגט זיך איינגעבן צו שפרינגען פון לויפנדיקן צוג, פלעגט באלד פון דאך געעפנט ווערן א פייער. וועז מען פלעגט זיך ארויסדרייען א לעבעדיקער פון די קוילן, איז נאך אלץ געווען ווייט פון א ישועה. אויף דער גאנצער לענג פון באן־וועג ביאליסטאק־טרעבלינקע, זיינען געווען אויסגעשטעלט באוואפנטע נאצי־רוצחים, פון וועמענס הענט די ארויסשפריגנדיקע אידן זיינען ס׳רוב קיין לעבעדיקע נישט ארויס.

ביי דער מאלקינער באן־סטאנציע פלעגט זיך דער צוג אפשטעלן, ווייל פון דארטן איז אפגעגאנגען די ספעציעל אויסגעבויטע באן־ליניע קיין טרעבלינקע. די לעצטע צוואנ־ציק וואגאנעס מיט די אזוי גערופענע נישט־ארבעט־פעאיקע ווערן אפגעטשעפּט. תיכף קומט אן א צווייטער לאקא־מאטיוו, פאראייניקט זיך מיט די 20 וואגאנעס און הויבט זיי אן פירן צו דער טרעבלינקער ריכטונג. אין טרעבלינקער צוג זיינען באלד אויסגעבראכן שרעקלעכע געשרייען און יללות, וואס מ׳האט דערהערט אין די אנדערע צוואנציק וואגאנעס, צווישן וועלכע ס׳האט זיך אנגעהויבן א יאמער־לעכער געווייז. מיט יעדער מינוט ווערן די יללות פון טרעבלינקער צוג שוואכער און שוואכער און אזוי איז ער פארשוואונדן געווארן אין געדיכטן וואלד.

נאכ׳ן פארטיק ווערן מיט׳ן טרעבלינקער צוג, זיינען די נאצי־רוצחים געגאנגען נאכזען די צוואנציק וואגאנעס, וואס דארפן נאך געפירט ווערן ווייטער. אין עטלעכע וואגאנעס האבן זיי געטראפן ארויסגעשניטענע שטיקער וועגט, שלעפן זיי ארויס פון די דארטיקע וואגאנעס צו צען אידן און דער־שיסן זיי פאר אלעמען אין די אויגן און ווארענען דערביי, אז אויב זיי וועלן ווייטער טרעפן צעשניטענע וועגט, וועלן אלע דערשאסן ווערן.

די וואגאנעס זיינען ווידער פעסט פארקלאפט געווארן. די וואך איז נאך מער פארשטארקט געווארן און ערשט דאן האט זיך אנגעהויבן דער ווייטערדיקער גיהנום־וועג, וואס האט זיך געצויגן העכער צוויי מעת־לעת.

פאר דער דערמאנטער צייט זיינען אין יעדן וואגאן דערשאסן און דערשטיקט געווארן א היפשע צאל אידן, אויף וועלכע מ׳איז געקראכן און געזעסן. מ׳איז אויך געצוואונגען געווען אין די פארהאקטע וואגאנעס אויסצופירן אלע מענטשלעכע באדערפענישן, פון וואס די לופט איז געווען ממש דערשטיקט צו ווערן.

וועז די קנאַפּע דריי טויזנט ביאַליסטאָקער אידן האָבן זיך שוין קוים מיט'ן לעבן דערשלעפט קיין לובלין־פּאָניאַטאָוו, זיינען זיי אויף גיך אַרויפגעטריבן געוואָרן אויפ'ן אָפּעל־פּלאַץ, וואו דער לאָגער־קאָמענדאַנט טומאָן, — דער זעלבער מערדער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער שחיטה איבער די ביאַליסטאָקער אידן, — האָט, רייטנדיק אויף אַ וויייסן פערד, דורכגעפירט אַן אינספעקציע איבער זיינע שקלאַפן און באַלד אויפ'ן אָרט פיל פון זיי דערשאָסן.

אין פערטן שחיטה־טאָג זיינען די נאַצי־רוצחים צוגעטראָטן אָנצואוועזנדן אַ נייעם מיטל, ווי אַזוי אויסצוגעפינען די באַהאַלטענע אידן.

אין די באָפאַלענע הייזער פלעגן זיי נישטערן און זוכן אַ האַלבע שעה און נישט זעלטן אפילו אַ שעה. נאָכדעם פלעגן כמעט אַלע מיט פעסטע טריט פּאַרלאָזן דאָס הויז. די פּאָר רוצחים, וואָס האָבן זיך אָפּגעשטעלט, האָבן זיך אויפגעהאַלטן אַזוי שטיל, אַז קיינער פון די אידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין באַהאלטענish, האָט נישט געהערט דעם מינדסטן שאָרך.

די באַהאַלטענע אידן, וועלכע האָבן זיך קוים דערוואָרט אויפ'ן מאָמענט, די נאַצי־גזלנים זאָלן פּאַרלאָזן דאָס הויז, פלעגן פרייער אָפּאָטעמען, אין דער באַהעלטענish פלעגט ווערן אַ באָוועגונג, אַנדערע פלעגן זיך אויסהוסטן. איינער פון די צוויי נאַצי־גזלנים, וועלכע האָבן דאָס אלץ צוגעהערט, פלעגט אין דער שטיל מאָמענטאַל אַוועקלויפן ברענגען אַ גרעסערע גרופּע נאַצי־בעסטיעס, וועלכע פלעגן באַלד באָפאַלן דאָס הויז פון אַלע זייטן, שרייענדיק צו די באַהאַלטענע אידן, זיי זאָלן גלייך אַרויסקריכן, אויב נישט וועלן אַלע אומגעבראַכט ווערן.

דער פלוצימדיקער איבערראַשנדיקער איבערפאַל פלעגט צעמישן די אידן פון דער באַהעלטענish און זיי פלעגן אפילו קיין אָכט נישט לייגן אויף די געשרייען, ווייל זיי האָבן גאָנץ גוט געוואוסט — צי זיי וועלן יאָ אַרויסגיין אָדער נישט, זיינען זיי שוין פאַרלוירענע.

די נאַצי־גזלנים וואָרפן עטלעכע האָנט־גראַנאַטן אין פאַרשיידענע ערטער אין הויז און עס גלינגט זיי צו אָנט־דעקן דעם אַריינגאַנג צו דער באַהעלטענish, דאָרטן וואָרפן זיי ווידער אַריין עטלעכע האָנט־גראַנאַטן. צווישן די באַהאַלטענע אידן ווערט אַ שרעקלעכע פּאָניק. אין סע־קונדן איז די גאַנצע באַהעלטענish אויפגעריסן. אינעווייניק ליגן שוין אַ היפּשע צאָל צעריסענע מענער, פרויען און קינדער. די לעבן־געבליבענע ווערן אַרויסגעשלעפּט און מערדערלער געשלאָגן, מיט דער טענה, פאַרוואָס זיינען זיי בייַ דער ערשטער אויפפּאָדערונג נישט אַרויסגעקראָכן פון באַהעלטענish.

נאָכ'ן דורכפירן בייַ די קרבנות אַ גרינטלעכע רעוויזיע, בעת וועלכער די בעסטיעס פלעגן צונעמען דאָס גאָלט און צירונג, ווערן זיי געטריבן אין „לינת־הצדק", פון וואָנען מען פירט זיי שוין נישט קיין פּעטראַשע, נאָר דירעקט צום וואָק־זאָל און פון דאָרט ווערן זיי נאָך אין זעלביקן אָוונט פאַר־שלעפּט קיין טרעבלינקע.

דורך דעם טייוואָלאָנישן מיטל זיינען אין פערטן שחיטה־טאָג אויפגעדעקט געוואָרן אין די באַהעלטענישן העכער צוויי טויזנט אידן, צווישן זיי אַ היפּשע צאָל זעלבסטשוץ־מיטגלידער, וואָס זיינען פונקט ווי אַלע אַנדערע אַזוי איבערראַשנדיק באַפאַלן געוואָרן, אַז זיי האָבן נישט געהאָט קיין שום מעגלעכקייט צו שטעלן אפילו דעם קלענסטן ווידערשטאַנד.

ווידער זיינען פאַרגעקומען איבערגרופּירונגען צווישן די שוין גאָנץ קליינע צאָל זעלבסטשוץ־חברים, וועלכע זיינען פאַרצווייפלט און זיצן נישט קיין שום אויסוועג פון דער שרעקלעכער קאָטאַסטראָפאַלער לאָגע. איינצלנע פון זיי פּרואוון אין דער פינצטערער נאָכט צושאָרן זיך צום פאַרקאָן און זיך אונטערגראָבן, אָבער בלויז איינעם אָדער צוויי געלינגט אויף אַזאַ אופן אַרויסצורייסן זיך פון געטאָ. ס'רוב זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן ביים אָנהויב פון זייער ריזיקאַלישער אַרבעט.

די דערשאָסענע העלדן אויף כמיעלנע

אין דעם דערמאָנטן טאָג זיינען אויך אויפגעדעקט און דערשאָסן געוואָרן די גרופּע זעלבסטשוץ־חברים, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער באַהעלטענish אויף כמיעלנע.

דאָס איז געווען אַרום 12 בייטאָג. פון דער ווייטנס הערט מען די שוועכע טריט פון באַטשוועקלטע שטיוול. אין עטלעכע סעקונדן שפּעטער זעט מען שוין דורך אַ שפּאָ־רונע פון דער באַהעלטענish, וועלכע האָט זיך געפונען אויף כמיעלנע 1, ווי עס לויפן אויסגעשפּרייט, פונקט ווי אויף אַ שלאָכט־פעלד, אַ גרעסערע צאָל נאַצי־גזלנים מיט אויסגע־שטרעקטע ביקסן און האָנט־גראַנאַטן בייַ די זייטן, ווי זיי וואָלטן גרייט געווען דורכצופירן אַ שטורעם־אָנפאָל אויף אַ נאָענטן שונא. נאָך די גזלנים איז געפאָרן אַן אויטאָ מיט שווערע מאַשין־געווער און אַ ספּעציעלער אויטאָ מיט'ן אָנ־פירנדיקן אָפּיציר.

דער גאָנצער געלויף מאָכט אַ שרעקלעכן איינדרוק. דאָס האָרץ איז שיעור נישט געבליבן שטיין פאָר שרעק און איידער מען קוקט זיך אַרום, הערט זיך שוין אַ שטאַרקע שיסעריי און באַלד נאָכדעם אויפרייסן פון האָנט־גראַנאַטן, אויסגעמישט מיט שטאַרקע קולות פון אַ גרעסערע צאָל מענטשן. עס דויערט נישט לאָנג און מען דערהערט ווידער די שוועכע טריט פון די גזלנים, וועלכע פירן מיט די הענט אין דער הויך אַ גרעסערע גרופּע אידישע בחורים און מיידלעך, וועלכע האָבן אויסגעזען בלייך ווי קרייד. אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָט מען שוין פון דער ווייטנס געהערט דאָס געזאָנג פון רעוואָלוציאָנערע לידער.

ווי אַזוי איז אָנטדעקט געוואָרן די באַהעלטענish, אין וועלכער ס'האָט זיך געפונען אַ היפּשע צאָל געווער און איז געווען זייער גוט פאָרמאָסקירט (ווייל איר אַריינגאָנג האָט געפירט דורך אַ ברונעם), איז פאָר די, וואָס האָבן נאָך צו יענער צייט זיך געפונען אין געטאָ, געבליבן אַ גרויסע רעטענish.

עס זיינען אַרומגעגאַנגען צוויי ווערסיעס: איינע, אַז די נאַצי־רוצחים האָבן באַמערקט ווי עס זעצט פון ברונעם אַ פּאָרע און אָנגעהויבן שטאַרק זוכן אָרום דאָרטן אָרט, ביז זיי איז געלונגען פעסטצושטעלן, אַז דורכ'ן ברונעם פירט אַן אַריינגאָנג צו אַ באַהעלטענish; די צווייטע ווערסיע איז געווען, אַז דאָס האָט אַן אינעווייניקסטער פאַרעטער גע־מסר'ט די באַהעלטענish, ווייל פאָר קיין שום באַהעלטענish איז נישט קאָנצענטרירט געווען אַזאַ גרויסע צאָל שטאַרק באָוואָפנטע גזלנים, ווי פאָר דער דאָזיקער; מסתמא האָט מען זיי געגעבן צו וויסן, אַז דאָרט געפינט זיך אַ גרעסערע גרופּע באָוואָפנטע זעלבסטשוץ־חברים.

דער פלוצימדיקער אָנפאָל אויף דער אויבנ־

דערמאַנטער באַהעלטעניש איז פאַר די דאָרט ליגנדיקע זעלבסטשוץ־חברים געקומען אַזוי איבערראַשנדיק, אַז זיי האָבן נישט באַוויזן צו שטעלן קיין שום ווידערשטאַנד און זיינען דעריבער אַלע אַריינגעפאַלן לעבעדיקע אין די מערדערישע הענט.

אַן ס.ס.־מאַן האָט אַרויסגעשלעפט פיר זעלבסטשוץ־חברים און זיי געהייסן גיין. די פיר געטאָ־קעמפער האָבן אַנגעהויבן מאַכן אַנטי־היטלעריסטישע אויסרופן. גלייך האָט זיך אויף זיי אַ שאָט געטאָן אַ קוילן־האַגל. אין דעם מאָמענט האָט די גאַנצע גרופּע געמומען זיך פאַנאַנדערלויפן. פונקט אַנטקעגן זיי איז אַבער געשטאַנען אויף אַ טיש אַ קוילן־וואַרפער פון וועלכן די מערדערס האָבן געעפנט אַ שרעק־לעכן פייער. אין די סעקונדן איז די גאַנצע גרופּע שוין געווען דורכגעזיפט פון די נאַצישע קוילן.

ביים אַרויפלייגן אויף די פורן די העלדיש אומגע־קומענע, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער 17־יעריקער קוכא־רעווסקי (ברודער פון אומגעקומענעם ביים אויפרייס אין דעם געווער־פאַבריקל, סיאַמקע קוכאַרעווסקי), איז על פי נס לעבן געבליבן. ער בעט זיך ביי די גזלנים: ער איז יונג און וויל נאָך לעבן. די בעסטיעס האָבן אים אַבער אויף דעם געענטפערט מיט עטלעכע קוילן אין קאָפּ. אַ טויטן ווארפט מען אים אַרויף אויף דער פור, צוזאַמען מיט זיינע איבע־ריקע חברים.

די אידישע פרייווויליקע פייערלעשער, וועלכע האָבן אַן איבערראַשונג געגראָבן די ברידער־קברים אויפֿן געטאָ בית־עולם, האָבן זיך דאָרט אַנגעשטויסן אויף אַ זייער גוט מאָס־קירטער באַהעלטעניש, ווו ס׳זיינען געלעגן עטלעכע צענדליק אידן. די פייערלעשער האָבן די באַהעלטעניש נאָך בעסער פאַרמאַסקירט און די גאַנצע צייט, וואָס זיי האָבן דאָרטן געאַרבעט, געהאַלפן די דאָרט ליגנדיקע אידן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט.

אין דעם פערטן שחיטה־טאָג זיינען אָפּגעפירט געוואָרן צו דער באַן די נאָך פאַרבליבענע אידן פון פּעט־ראַשער פעלד. אונטער די זעלביקע שרעקלעכע אומ־שטענדן, ווי זייערע ברידער און שוועסטער, זיינען זיי פאַר־שלעפּט געוואָרן צו די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע.

אויפֿן פּעטראַשער פעלד האָבן זיך נאָך אַבער גע־וואַלגערט הונדערטער דערשאָסענע און דערשטיקטע, וועלכע זיינען דורך די אידישע פורמאַנעס אָפּגעפירט גע־וואָרן אויפֿן געטאָ בית־עולם. נישט זעלטן האָט געטראָפן, אַז ביים אַרויפלייגן די קדושים אויף די פורן האָבן אייניקע פורמאַנעס דערקענט צווישן די טויטע זייערע טאַטע־מאַמע אַדער קינדער, פלעגן זיך דערביי אָפּשפילן האַרצרייסנ־דיקע סצענעס. נישט אייניער פון זיי איז פון גרויס דער־שיטערונג באַלד באַגאַנגען זלעבסטמאָרד.

די אויפרייסן פון די געוואָרפענע גראָנאַטן אויף די באַהעלטענע אידן פון די אַנטדעקטע באַהעלטענישן, און די יללות זייערע האָבן אַנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די גע־בליבענע אידן פון געטאָ. ווען ס׳איז שוין געווען גוט פינצטער, האָבן אפילו די סאַמע דרייסטע שטאַרק זיך גע־שראָקן אַרויסצוקריכן, כדי צו זען, וואָס עס איז דעם טאָג געשען און גלייכצייטיק צוגרייטן דאָס סאַמע נויטיקסטע אויפֿן מאַרגנדיקן טאָג. ערשט אַרום 12 ביינאַכט הויבן זיך אַן אַרויסשאַרן פון די באַהעלטענישן עטלעכע דרייסטע יונגעלייט. ווען עס האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן אַ גרופּע אידן פון פאַרשיידענע גאַסן, האָט זיך איינער פון צווייטן דערוואוסט, וואָס פאַר אַ חורבן די נאַצי־רוצחים האָבן אַנגע־מאַכט יענעם טאָג אין געטאָ. אַ סך פון די, מיט וועמען מ׳האָט נאָך נעכטן גערעדט, זיינען שוין היינט אין געטאָ נישט געווען.

לויט׳ן חשבון, וואָס מ׳האָט געמאַכט צווישן זיך, האָט די צאָל באַהאַלטענע אידן, נאָכ׳ן פערטן שחיטה־טאָג, שוין מער נישט באַטראָפן ווי אַרום צוויי טויזנט פערזאָן. נאָך דער דאָזיקער פעסטשטעלונג איז זייער טרויעריק געווארן אויפֿן האַרצן און אַלעמען האָט באַהערשט אַ שרעקלעכע יאוש־שטימונג.

צווישן די אויסבאַהאַלטענע אידן

דער הויפּט־טרעף־אָרט פון די אידן, וואָס פלעגן בייַ־נאַכט אַרויסקריכן פון די באַהעלטענישן, איז געווען דער גאָרטן פון אידן־ראַט, וועלכער האָט זיך געפונען צווישן נאַוואָגרודזקע און יוראָווצער גאַסן. דאָרטן פלעגט מען זיך וועגן אַלץ דערוויסן און גלייכצייטיק אָפּרעדן צווישן זיך, וואָס פאַר אַ פאַרזיכטס־מיטלען מ׳דאַרף אַננעמען אויף ווייטער.

די הונגעריקע אידן פון די באַהעלטענישן פלעגן אין די פינצטערע נעכט רייסן אין די אידן־ראַט געריטנער פאַמי־דאָרן, אוגערקעס און אַנדערע גרינסן. וואָלטן די נאַצי־בעסטיעס נישט אַרויסגעשלעפט פון דאָרטן פולע אויטאָס מיט גרינוואָרג, וואָלטן די געריטנער נאָך אַ שיין שטיקל צייט געקאָנט דערנערן הונדערטער אידן.

נאָכדעם ווי מ׳האָט אין די שמועסן פעסטגעשטעלט די מעטאָדן, וועלכע די נאַצי־רוצחים האָבן דורכגעפירט אין פערטן טאָג פון דער גרויזאַמער שחיטה, האָט מען צווישן זיך אָפּגערעדט, אַז בייטאָג זאָלן אַלע שלאָפן, אויסער עטלעכע, וואָס דאָרפן שטיין אויף דער וואַך, און קאָכן און עסן זאָל מען נאָר ביינאַכט. אויף אַזאַ אופן, האָט מען גע־האָפט, וועט גרינגער זיין אויסצוהיטן זיך פון די פאַר־שיידענע שפּיצלעך פון די גזלנים.

דער דאָזיקער איינפאַל האָט טאָקע אַ סך געשטערט די נאַצי־גזלנים אין זייער טייוולאַנישער ארבעט ביים אָנט־דעקן די באַהאַלטענע אידן.

אַזייגער צוויי ביינאַכט זיינען ווידער אויסגעבראָכן צוויי שריפות אין געטאָ. היות מען האָט נישט געקענט דער־גיין די סיבות, האָט עס אַרויפגעוואָרפן אַ שרעק אויף די פאַר טויזנט באַהאַלטענע אידן, וועלכע האָבן געערכנט, אַז די נאַצי־גזלנים צינדן אונטער די הייזער. אין וועלכע זיי פאַרדעכטיקן, אַז דאָרטן געפינען זיך באַהאַלטענע אידן.

פרייטיק, דעם 20טן אויגוסט, אין פינפטן שחיטה־טאָג, האָבן די נאַצי־רוצחים ליקווידירט די העכער 200 חולאים מיט די דאָקטוירים און שוועסטער פון אידישן שפּיטאָל.

די שווער־קראַנקע זיינען דורך די נאַצי־בעסטיעס אַרויפגעוואָרפן געוואָרן אויף צוויי־רעדערדיקע מיליטער־וועגענער, וואָס זיינען געווען אויסגעשטעלט אין צוויי רייען. די קראַנקע, וואָס האָבן נאָך געקענט שטעלן אַ טריט, זיינען אַריינגעטריבן געוואָרן אין מיטן פון די וועגענער. ביי אַ שטאַרקער וואָך, און אונטער׳ן אָנפיר פון פרידל׳ען, זיינען זיי געטריבן געוואָרן צום זשאַביער בית־עולם.

כמעט אַלע קראַנקע האָבן געווואוסט, אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג. זייערע געוויינען און קולות זיינען געגאַנגען עד לב השמים. ווען זיי האָבן זיך שוין געפונען אויפֿן בית־עולם, איז געפאַלן דער באַפעל פון דער בלוט־דורשטיקער

פרידל־בעסטיע, אַז אַלע זאָלן זיך אויסשטעלן ביי די גריבער. ער אַליין איז צוגעלאָפן צו אַ מאַשין־געווער און געעפנט דעם ערשטן פייער. נאָר אים האָבן אויף די חולאים געגנומען שיסן פון עטלעכע מאַשין־ביקסן די אוקראַיניש נאַצי־גזלנים. אין פאַרלויף פון צען מינוט זיינען די העכער 200 קדושים שוין געווען אין די גריבער.

נאָכ'ן אָפּפאַרטיקן זיך מיט'ן שפיטאָל, האָבן די נאַצי־רוצחים געמאַכט אַ היפּש הפסקה און נאָכדעם ווידער זיך צעווארפן איבער דער געטאָ, אין צענטלעך, פונקט ווי אַ טאָג פריער, זיינען זיי געזעסן לאָנג אין די וואוינונגען און נאָכדעם מיט שטאַרקע טריט זיי פאַרלאָזן, איבערלאָזנדיק צוויי גזלנים אין הויז. אין דעם טאָג איז זיי געלונגען צו אַנטדעקן בלויז קנאַפּע 200 קרבנות, ווייל די אידן האָבן זיך געלערנט פון די נעכטיקע פעלערן.

די געכאַפּטע אידן זיינען געבראַכט געוואָרן אויפ'ן געטאָ בית־עולם, וואו ס'רוב פון זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן דורך פרידל'ען.

צווישן די 200 קדושים האָבן זיך געפונען עטלעכע זעלבסטשוץ־חברים. איינער פון זיי האָט געפּרואווט זיך וואַרפן אויף פרידל'ען. ער איז אָבער באַלד באשאָטן געוואָרן מיט אַ קוילן־האָגל, און די פרידל־בעסטיע האָט ווייטער געמאַרדעט.

דער פינפטער שחיטה־טאָג האָט געבראַכט קנאַפּע 400 קרבנות — 200 פון שפיטאָל און 200 פון די באַהעלטענישן.

דער פאַרקאַן, וואָס עטלעכע צענדליק אידן האָבן אַנגעהויבן בויען אַרום דער קליינער געטאָ, איז אין פינפטן שחיטה־טאָג שוין געווען פאַרענדיקט. די אידן, וועלכע זענען פון געשטאַפּאַ־שוץ, פירן דאַרטן אַריין די שפּייז־זאַפּאָסן פון אידן־ראַט. אויפ'ן שטח פון דער קליינער געטאָ געפינען זיי אויך אַ טעטיקע בעקעריי. זיי האָבן געהאַפט, די „גליקלעכע", צו קענען זיך דאָרט אויפהאַלטן אַ לענגערע צייט און דורכלעבן. די דאָזיקע האָפנונגען זיינען גאָר גיך אויסגערונען געוואָרן.

די 1,200 קינדער, וועלכע זיינען אַראָפּגענומען געוואָרן פון פּעטראַשע, זיינען איינגעאַרדנט געוואָרן אין עטלעכע הייזער אויף פאַבריטשנע־גאַס און דאָרט געלעבט אין נישט קיין שלעכטע באַדינגונגען. עסן האָבן זיי געהאַט גענוג פון די אידן־ראַט סקלאַדעס. אַ גרעסערע צאָל פרויען זיינען אַרומגעגאַנגען אַרום זיי און זיי זיינען באַהאַנדלט געוואָרן פון עטלעכע דאָקטוירים.

שפּעט אין אָוונט, וען מ'האָט זיך צוזאַמענגעטראָפן אין די אידן־ראַט געטנער, האָט מען זיך דערוואוסט וועגן אָלץ, וואָס האָט אין פאַרלויף פון טאָג פאַסירט און מען האָט פעסטגעשטעלט, אַז אַ דאַנק די אַנגענומענע פאַרזיכט־מיטלען פון שלאָפן בייטאָג און ענלעכעס, האָבן די גזלנים דעם היינטיקן טאָג אָנטדעקט זייער ווייניק אידן.

מיט שרעק רעדט מען אָבער וועגן דער פרישער צרה. ביינאַכט כאַפּן זיך אַריין אין געטאָ ציווילע פּוילישע כולי־גאַנעס, וועלכע קריכן איבער די הייזער ראָבירן אידיש האָב און גוטס. ס'האָט שוין געטראָפן, אַז וען מען געפינט זיך אין אַ הויז, זוכנדיק עפּעס צום עסן, שאָרט זיך פלוצים אַריין אַזאַ איינער, וואָס האָט זיך שוין דערוואוסט דעם אָפּגערעדטן פאַראָל. ערשט וען ער רעדט אויס אַ פאָר ווערטער, זעט מען זיך אַרום, אַז ס'איז נישט קיין איד. באַלד ווערט אָפּגענומען דאָס לשון און עס פלאַצט שיער נישט דאָס האַרץ פאָר שרעק. מען ווייסט נישט, צי דער נאַכט־רויבער איז געקומען בלויז ראָבווען, צי ער איז נישט אָמאָל אונטערגעשיקט פון די נאַצי־רוצחים, כדי פעסטצושטעלן וואו עס ליגן באַהאַלטן די אידן. אין ס'רוב פאַלן האָבן זיך אַזעלכע באַגעגענישן געענדיקט בשלום.

צו דער פרישער צרה איז געווען זייער שווער צו געפינען אָן עצה. די לאָגע פון די העכער טויזנט אידן, וואָס ליגן נאָך אין די באַהעלטענישן, ווערט פון טאָג צו טאָג קריטישער.

שבת, דעם 21טן אויגוסט, אין זעקסטן טאָג פון דער גרויזאַמער שחיטה, איז דורך די נאַצי־גזלנים אָנטדעקט געוואָרן אַ קליינע צאָל אידן. דאָס האָט זיי אַריינגעבראַכט אין אַ שרעקלעכער אויפרעקונג. ווי נאָר זיי האָבן געהאָט דעם מינדסטן פאַרדאַכט, אַז אין אַ הויז דאַרפן ליגן אידן, פלעגן זיי די שטוב ממש צענעמען אויף שטיקלעך. ווען דאָס האָט אויך נישט געהאָלפן, פלעגן זיי זוכן און גראָבן אויף די הויפן און גערטנער. אויך דאָרטן האָבן זיי אָבער קיינעם נישט געטראָפן.

לויט זייער חשבון האָבן זיך נאָך אין געטאָ געדאָרפט געפינען אַ היפּש צאָל אידן (זיי האָבן משמעות פאַרגעסן צו רעכענען די קרוב פינף טויזנט קדושים, וואָס זיינען געפאַלן אין געטאָ). דער אמת'ער חשבון איז אָבער געווען, אַז אין געטאָ האָבן זיך צו יענעם טאָג געפונען קנאַפּע טויזנט אידן, מיט שטאַרקע נערוון און זייער אויסגעהאַלטענע. קיין קינדער זיינען שוין צווישן זיי כמעט נישט געווען, איז דעריבער די נאַצי־רוצחים שוין אָנגעקומען גאָנץ שוועך צו אַנטדעקן אַ באַהעלטעניש. אינ'ם דערמאָנטן טאָג האָבן 700 אידן, וואָס האָבן געהאַלפן ליקווידירן די געטאָ־פאַבריקן, געקראָגן ספּעציעלע שיינען און זיך באַזעצט אין דער קליינער געטאָ. די עטלעכע צענדליק אידן, וואָס זיינען אין זעקסטן שחיטה־טאָג אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייערע באַהעלטענישן, זיינען גלייך אויפ'ן אָרט דערשאָסן געוואָרן. שבת, צוויי אָזייגער בייטאָג, האָבן די נאַצי־גזלנים פאַרלאָזן די געטאָ.

נישט געקוקט דערויף, וואָס די נאַצי־רוצחים האָבן שבת פאַרלאָזן די געטאָ מיט פיר שעה פריער, איז דאָך קיינער נישט אַרויסגעקראָכן פון די באַהעלטענישן איידער ס'איז געוואָרן גוט פינצטער. ביים צוזאַמענטרעפן זיך דערוויסט מען זיך, אַז אין דער קליינער געטאָ וואוינען שוין אידן. נעמען טאָקע די דרייסטע זיך שאָרן אָהינצו. באַמערקנדיק, אַז דער פאַרקאַן פון דער קליינער געטאָ איז כמעט ווי נישט באַוואַכט, כאַפּן זיי זיך אַריין אינעווייניק און קריגן פון די דאָרטיקע אידן אַ היפּש צאָל לעבלעך ברויט, וואָס דאָס איז פאַר זיי געווען זייער אַ גרויסע זאַך, ווייל ס'רוב אידן פון די באַהעלטענישן האָבן זיך דעמאָלט דערנערט בלויז מיט די גרינסן פון די גערטנער.

די גאַנץ קליינע צאָל פאַרבליבענע זעלבסטשוץ־מיטגלידער האָבן זיך אין דער זעקסטער שחיטה־נאַכט שוין געפילט דערשלאָגן און רעזיגנירט; אייניקע פון זיי זיינען באַאַנגען זעלבסטמאָרד; נאָר אַ קליינע גרופּע האָט זיך נאָך געראַנגלט און געמאַכט עטלעכע נישט־איינגעבענע פּרואוון אַרויסצורייסן זיך פון געטאָ.

ווי אין דער פינפטער פעברואַר־שחיטה, האָבן די נאַצי־גזלנים אויך דעם זונטיק „גערוט". די שרעק איז אָבער דאָס מאָל געווען אַזוי גרויס, אַז קיינער האָט נישט געוואָגט בייטאָג אַרויסצוקריכן פון די באַהעלטענישן.

די צווייטע וואָך פון דער שחיטה

מאַנטיק דעם 23טן אויגוסט, 1943, ווען עס איז גע־ווען די צווייטע וואָך פון דער גרויליקער נאַצישער שחיטה איבער די אידן אין ביאַליסטאָק, — גיט ווייטער איבער רייזנער אין זיינע עדות־פאַרצייכענונגען — זיינען אין געטאָ אַריינגעפאַרן 400 היטלעריסטישע מער־דערס. איינטיילנדיק זיך צו פינף מאָן אין אַ גרופּע האָבן זיי זיך אויסגעשפרייט איבער דער גאַנצער געטאָ.

צוליב דעם, וואָס אין די לעצטע צווויי טעג האָבן די נאַצי־גזלנים אַנטדעקט זייער ווייניק באַהאַלטענע אידן, האָבן זיי אַנגעהויבן אַנווענדן נייע מעטאָדן: געזוכט אין די מיסט־קאַסטנס, צי איז דאָרט נישטאָ קיין פריש שמוץ; נאַכגעקוקט גרינטלעך אין די פליטעס, צי איז אין זיי נישט געמאַכט געוואָרן קיין פייער; אין אַ סך הייזער האָבן זיי גע־מאַכט סימנים אויף דער פליטע און אויף אַנדערע פלעצער.

דעם ערשטן טאָג האָבן זיי אויף אַזאַ אופן אַנטדעקט הונדערט אידן. אויף מאָרגן האָט מען זיך אָבער דערוואוסט וועגן די נאַצישע שפּיצלעך, און די, וואָס האָבן געמוזט קאָכן, האָבן עס געטאָן אין די הייזער, וואו ס׳איז שוין נישט געווען קיין זכר פון קיין לעבעדיקן איד, און אפילו דאָרטן האָט מען זיך געמוזט שטאַרק היטן מיט׳ן רויך און מיט׳ן פייער. דורך פאַרשיידענע מיטלען האָט מען זיך געקליגט אַפּצופירן דעם רויך פון די פליטעס. אַלץ האָט געמוזט גע־מאַכט ווערן אין דער פינצטערניש. ערשטנס, כדי די נאַצי־וואָך ביים געטאָ־פאַרקאַן זאָל נישט באַמערקן, און צווייטנס, האָט מען דאָך נישט געהאַט קיין הונדערט־פראָצענטיקע זיכערקייט, צי עס דרייען זיך נישט אַרום ביינאַכט אין געטאָ איינצלנע נאַצי־בעסטיעס.

ביים איינפאַקן די מאַשינעס און סחורות פון די פאַב־ריקן, האָבן חוץ די 700 אַרבעטער, וואָס האָבן באַקומען שיינען אַריינצוגיין אין דער קליינער געטאָ, געאַרבעט נאָך אַ גרעסערע צאָל אידן. האָט זיך אָבער פרידל אַרומגעזען, אַז ער נויטיקט זיך שוין מער נישט אין זיי, ווייל אַלץ איז גע־ווען פאַרפאַקט, און האָט באַפוילן, אַז זיי זאָלן פאַרלאָזן די פאַבריק און צונויפזאַמלען זיך אויף קופּיעצקע־גאַס. די נאַצי־רוצחים האָבן גלייכצייטיק דאָרט צונויפגעטריבן די עטלעכע הונדערט אידן, וועלכע האָבן געהאָט צייטווייליקן שוץ אין פייערלעשער־גאַראַזש, וואָס האָט זיך געפונען אויף פאַלנע־גאַס.

די ביידע גרופּן, אין אַ צאָל פון קנאַפּע צווויי טויזנט אידן, זיינען פון קופּיעצקע אַריינגעטריבן געוואָרן אין דער קליינער געטאָ, וואו זיי האָבן זיך געוואָלגערט דעם גאַנצן מאַנטיקדיקן טאָג און די נאַכט פון מאַנטיק אויף דינסטיק.

דינסטיק, אַזייגער 12 בייטאָג, זיינען זיי אַפּגעפירט גע־ווארן צו דער באַן, וואו מ׳האָט זיי איינגעטיילט אין צווויי גרופּן: פרויען, קינדער און עלטערע שוואַכע מענער אין איין זייט, און די קרעפּטיקע מענער אין דער צווייטער זייט. די ביידע גרופּעס האָט מען אַריינגעטריבן אין וואַגאָנעס: די קרעפּטיקערע מענער — אין די פאַדערשטע און די איבע־ריקע — אין די לעצטע וואַגאָנעס. די וואַגאָנעס זיינען באַלד פאַרשלאָסן און פאַרהאָקט געוואָרן און אונטער אַ שטאַר־קער וואַך האָט מען זיי אַפּגעפירט אין דער ריכטונג צו וואַרשע.

ביי דער סטאַנציע מאַלקין האָט זיך דער צוג אַפּגע־שטעלט און ס׳האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט די פראַצעדור פון די ערשטע עשאַלאָנען. וועו די לעצטע וואַגאָנעס זיינען אַפּגע־טשעפּעט געוואָרן, האָבן זיך וויידער איבערגע׳חזר׳ט די זעל־ביקע האַרצרייסנדיקע געווייגען און געשרייען פון די פרויען מיט די קינדער, וועלכע האָבן שוין געוואוסט, אַז דאָס איז דער וועג קיין טרעבלינקע.

וועו דער טרעבלינקער צוג איז אין אַ האַסטיקן טעמפּ פאַרשוואונדן, האָבן די איבערגעבליבענע אין די פּאַ־דערשטע וואַגאָנעס נאָך אַ היפּשע ווייל געהערט די שרעקלעכע קולות און יללות פון זייערע פרויען און קינדער.

געקומען קיין טרעבלינקע, ווערן זיי אַרויסגעיאָגט פון די וואַגאָנעס. אויפ׳ן פלאַץ ווערן זיי באַפאַלן און געשלאָגן פון אַ גאַנצער באַנדע ציווויל־אַרבעטער פון דאָרטיקן לאָגער. פונ׳ם האַסטיקן, איבערראַשנדיקן אַנפאַל ווערן די הילפלאָזע קרבנות צעמישט און אייַדער זיי באַווייזן זיך אומצוקוקן, זיינען שוין אַלע אין „באַד־אַנשטאַלט", פון וואַנען מען גייט שוין נישט צוריק.

נאָר אין דער זעלביקער שעה זיינען די וואַגאָנעס מיט די „אַרבעט־פּעאיקע" אַפּגעפאַרן פון דער מאַלקינער באַן־סטאַנציע און נאָכ׳ן שלעפּן זיך עטלעכע טעג אין די פאַר־האַקטע וואַגאָנעס, אין וועלכע ס׳האָבן נישט געפעלט קיין דערשאַסענע און דערשטיקטע, זיינען זיי געבראַכט גע־וואָרן קיין לובלין־פאַניאַטאָוו.

די שניידער, שוסטער און אַנדערע פאַכלייט, אין אַ צאָל פון העכער טויזנט מאָן, זיינען אין עטלעכע טעג אַרום אַוועקגעפירט געוואָרן קיין בליזשין, וואו ס׳איז געווען אַן אַרבעט־לאָגער. דאָס לעבן אינ׳ם דערמאַנטן לאָגער איז אָבער געווען באַדייטנדיק שווערער, ווי אין אַ קאַנצענט־ראַציע־לאָגער. אין פאַרלויף פונ׳ם ערשטן ווינטער זיינען הונדערטער פון זיי אויסגעשטאַרבן פון הונגער און פאַר־שייַדענע קראַנקהייטן.

אויך דינסטיק, אין אַכטן שחיטה־טאָג, האָבן די נאַצי־רוצחים אַנגעוועדט די נייַע מעטאָדן פון זוכן פאַרבאַהאַל־טענע אידן, — זיי האָבן אָבער קיינעם נישט אַנטדעקט.

נישט געקוקט אויף דער גרויסער צאָל פורמאַנעס, וואָס זיינען שוין עטלעכע טעג געווען באַשעפּטיקט ביים אַראָפּ־פירן פון די גאַסן און ברענגען צו קבורה די טויזנטער קדושים, האָבן זיך נאָך אומעטום געוואַלגערט הרוגים, ווייל יעדן טאָג פלעגן צוקומען פרישע קרבנות.

אין דער קליינער געטאָ

אין דער קליינער געטאָ האָבן די אידן געלעבט אַ נער־וועזן, צעטראַגענעם און צעמישטן לעבן. יעדע עטלעכע שעה ווערן דורכגעפירט קאַנטראַלעס, צי ס׳זיינען דאָרטן נישטאָ קיין אידן אָן שיינען, און נאָך יעדער קאַנטראָל וואָרנען די נאַצי־רוצחים באַראַש׳ן, אַז אין פאַל וועו זיי וועלן געפינען איינעם אָן אַ שיין, וועלן אַלע 700 אידן אַרויסגעפירט און דערשאָסן ווערן.

נישט געקוקט אויף דער שטרענגקייט, האָבן זיך אין די נעכט אַנגעהויבן אַריינ׳גנב׳ענען אין דער קליינער געטאָ

אידן פון די באַהעלטעניש, וואו דאָס לעבן איז געווארן וואָס אַ טאָג ווייטער אַלץ שווערער.

די פורמאַנעס, וועלכע פירן ארויס פון געטאָ די מאַשינעס מיט די רוי־מאַטעריאַלן, גיבן איבער, אַז זיי פאָרלאָדן עס אין וואַגאַנעס אויף וועלכע עס שטייט אויפגעשריבן: לובלין־פאַניאַטאָוו, און דאָס האָט מען געוואוסט, אַז דאָרטן איז אַן ארבעטס־לאָגער. די אידן האָבן געהאָפט, אַז פון דער קליינער געטאָ וועלן אַלע ארויסגעפירט ווערן קיין פאַניאַטאָוו און דאָרטן וועט אפשר פאָרט געלינגען צו דערציען ביז דער צייט, וועו דער לאַנג דערוואַרטעטער נס וועט קומען. כמעט אַלע האָבן אין יענע פינצטערע, האָפנונגסלאָזע טעג געהאַלטן, אַז וועו מ׳לאָזט די געטאָ עקזיסטירן לכל הפּחות נאָך עטלעכע חדשים, וואָלטן די ביאַליסטאָקער אידן געראַטעוועט געווארן. די דאָזיקע השערה איז געבויט געווען אויפ׳ן פאקט, וואָס דער ראָטן־פאָרבאַנד האָט צווישן 5טן און 10טן יולי, 1943, אָנגעהויבן א ריזיקע אָפּענסיווע בייַ אַריאַל און האָט שוין ביז יענער צייט דערגרייכט גרויסע דערפאָלגן, פאָרנעמענדיק אַריאַל, בעלגאַראַד, כארקאָוו און בריאַנסק. פון די אַלע השערות און האָפנונגען האָט זיך, ליידער, אויסגעלאָזן א טייך. די קליינע געטאָ איז גאָר גיך ליקווידירט געווארן, אָבער וועו זי וואָלט זיך אפילו געהאַלטן די עטלעכע חדשים, וואָלט עס אויך גארנישט געהאָלפן. די ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע זיינען געבראַכט געווארן קיין פאַניאַטאָוו, זיינען דאָרטן אין א גאַנץ קורצער צייט אומגעבראַכט געווארן.

אין דער קליינער געטאָ האָבן זיך נאָך צו יענער צייט, צווישן אַנדערע געפונען: ראַבינער דר. ראָזענמאַן מיט זיין פרוי און ביידע טעכטער, באַראַש מיט זיין פרוי און זון, איסאַק מאַרקוס מיט זיין פרוי און קינדער, לימאַן מיט זיין פרוי און זון, דוב סובאָטניק און כמעט אַלע פאַבריק־דירעקטאָרן מיט זייערע פאַרטרעטערס, ווי אויך א היפּשע צאָל מייסטערס מיט זייערע נאַענטסטע.

מיטוואָך, דעם 25טן אויגוסט, איז די צאָל נאָכגעבליבענע פאָר דער געטאָ ווידער פאַרקלענערט געווארן. אַנשטאָט 400 זיינען אַריינגעשיקט געווארן נישט מער ווי 200, אָבער אויך די דאָזיקע ציפער איז שוין געווען צופיל. לויט ווי די געבליבענע האָבן געשאָצט, האָבן זיך נאָך געפונען אין די באַהאַלטענישן בסך־הכל פון פינף ביז זעקס הונדערט אידן. די רוצחים האָבן וואַרשיינלעך געהאַלטן, אַז עס דאַרפן זיין פיל מער, האָבן זיי דעריבער יעדן פרישן טאָג אויסגעפונען נייע מעטאָדן און מיטלען, ווי אַזוי צו אָנטדעקן די באַהאַלטענע אידן. זיי האָבן געמאַסטן די בוידעמער פון אינעווייניק און פאַרגליכן עס מיט דער לענג פון די הייזער, צי איז נישט דער בוידעם קירצער ווי די שטוב, געמאַסטן די שטיבער פון אינעווייניק און פון אויסנווייניק, צי ס׳זיינען נישט געמאַכט געווארן קיין טאָפּלע וועגט. ס׳האָט זיי אָבער וווייניק וואָס געהאָלפן. פאַרנאַכט פלעגן זיי פאַרלאָזן די געטאָ, האָבנדיק אָנטדעקט בלויז עטלעכע צענדליק אידן. אין ס׳רוב פאַלן זיינען די געכאָפּטע באַלד אויפ׳ן ארט דערשאָסן געווארן.

דורך דעם פאַרקלענערן די צאָל נאָכגעבליבענע אין דער געטאָ איז נישט אַריינגעטראָטן קיין שום פאַרלייכטערונג פאָר די אידן וואָס זיינען נאָך געלעגן אין די באַהאַלטענישן. די נאָכגעבליבענע, וועמען ס׳איז שוין מיאוס געווארן דאָס זוכן, פלעגן אַריינגיין אין א הויז און אָפּזיצן דאָרט פון דריי ביז פיר שעה. ס׳זיינען אויך געווען פאַלן, וועו זיי פלעגן אַריינגיין אין אַזאַ וואוינונג, וואו אונטן זיינען געלעגן אין א באַהאַלטענישן עטלעכע צענדליק אידן. וואָס די מענטשן האָבן אין אַזעלכע שעה׳ן איבערגעלעבט, איז זייער שווער איבערצוגעבן. ס׳האָט אויך געטראָפן, אַז איין ברי־גאַדע פלעגט פאַרלאָזן דאָס הויז און אין א קורצער ווייַלע אַרום איז אַנגעקומען א צווייטע, וואָס האָט זיך אויך פאַרהאַלטן עטלעכע שעה. נאָכ׳ן דורכמאַכן אַזאַ טאָג אין באַהעלטענישן, איז מען שוין געווען מער טויט ווי לעבעדיק.

די קינדער אויף זייער לעצטן וועג

אונטער א שטאַרקער ס.ס. וואַך, באַגלייט פון דר. קאַצענעלסאָן און עטלעכע צענדליק אידישע פרויען, צווישן זיי די פרוי פון אידן־ראָט עלטסטן אינזש. בארַאש און די פרוי פון דאָקטאָר ביילין, זיינען די לעצטע 1,200 געטאָ־קינדער אַרויסגעפירט געווארן פון ביאַליסטאָק אין די לעצטע טעג פון חודש אויגוסט. אין פאַרשלאָסענע וואַגאָנעס זיינען זיי געבראַכט געווארן קיין טערעזינשטאָט (טשעכיע), וואו זיי זיינען איזאָלירט געווארן אין באַזונדערע באַראַקן. די איבעריקע לאַגער־אַרעסטאַנטן האָבן מיט זיי נישט געקענט קומען אין קיין שום באַרירונג, ווייל ס׳האָט דערפאַר געדראָט טויט־שטראָף.

די אידישע פרוי פאָולינאַ פאַביאַן, פון טשעכיע, האָט נאָך דער באַפרייאונג איבערגעגעבן, אַז וועו מ׳האָט די קינדער געבראַכט אין לאַגער, האָט זי צווישן זיי געפֿאַרבעט אַלס היגיענישטקע. א גרויסער טייל פון זיי זיינען געווען שטאַרק פאַרלייזיקט און מען האָט דעריבער געמוזט אַלע־מען אָפּשערן די האָר. די קינדער האָבן זיך בשום אופן נישט געלאָזט שערן, טענה׳נדיק צו איר, אַז זי איז דאָך אויך א אידישע, ווייסט זי דאָך, אַז נאָכ׳ן אָפּשערן פירט מען אין גאַז־קאַמער. די פרוי פאַביאַן, וואָס האָט זיך שוין פון א לענגערער צייט געפונען אין טערעזינשטאָטער קאָנצענטראַציע־לאַגער, האָט בכלל קיין אַנונג נישט געהאָט פון קיין גאַז־קאַמערן, האָט זי דעריבער די קינדער נישט פאַרשטאַנען און זיי געזאָגט, אַז זיי שרעקן זיך אומזיסט. אַביסל שפּעטער האָט זי זיך אָבער איבערצייגט, אַז אַלץ, וואָס די ביאַליסטאָקער קינדער האָבן געוואוסט וועגן די גאַז־קאַמערן, איז געווען ריכטיק און זיי האָבן טאָקע געמעגט פאָר זיי מורא האָבן.

צי די קינדער האָבן יאָ געוואָלט זיך שערן אָדער נישט — מען האָט עס דורכגעפירט מיט געוואָלט. אין טערעזינשטאָט האָבן זיך די קינדער געפונען קנאַפּע 3 חדשים. אין פאַרגלייך מיט אַנדערע אידן אין לאַגער, זיינען זיי געהאַלטן געווארן אין זייער גוטע באַדינגונגען. אין לאַגער האָט מען געריעדט, אַז מ׳וועט זיי אומבייטן אויף דייטשע ציווויל־געפאַנגענע. פון דעם האָט זיך אָבער גארנישט אויסגעלאָזט. פלוצים האָט מען זיך ארומגעזען, אַז אין די באַראַקן, וואו די קינדער האָבן זיך געפונען, באמערקט מען נישט קיין שום באַוועגונג. כאָטש די געשטאַפּע האָט דעמאָלט ארויסגעלאָזט א קלאַנג, אַז זיי זיינען אַוועקגעשיקט געווארן קיין אויסלאַנד, האָט מען אָבער די קינדער מיט׳ן אידישן פערסאָנאַל, וואָס איז ארום זיי ארומגעגאַנגען, געבראַכט קיין אוישוויץ. אַראָפּגייענדיק פון צוג, ווערן זיי איינגעשטעלט צו פינף אין א ריי און מיט׳ן גרעסטן טייל פון פערסאָנאַל זיינען זיי אַריינגעטריבן געווארן אין די גאַז־קאַמערן.

אַ גרופּע יונגע מעבל־אַרבעטער ביי אָוונט־קורסן ביי דעם יוגנט־בונד אין 1926.

ביים פֿאַרברענען די קינדער האָט פֿאַסירט אַן אויסטערלישער, טראַגישער פֿאַל. וועז איינער פון די אידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים פֿאַרברענען, האָט געוואָלט אַרויפּנעמען אויפן גאַפּל, אויף וועלכן מען זעצט אַריין אין אויוון די טויטע קערפּערס פון די פֿאַרגאַזטע, אַ קערפּער פון אַ פֿאַרגאַזט מיידעלע, האָט דאָס צען־יאָריקע קינד זיך ענדומען בעטן, ער זאָל איר נישט פֿאַרברענען, ווייל זי לעבט דאָך נאָך. דער איד האָט אירע געבעטן נישט דערהערט און אַ לעבעדיקע זי אַריינגעוואָרפֿן אין אויוון. אַ פֿאָר טעג שפּעטער האָט וועגן דעם געוועדט דער גאַנצער לאַגער. דער איד, וועלכער האָט אויסגעפֿירט דעם פֿאַרברעכערישן טאָט, איז גלייך נאָכדעם משוגע געוואָרן און איז דורך די ס.ס.־גזלנים דערשאָסן און פֿאַרברענט געוואָרן. אין שייכות מיט'ן דערמאָנטן טראַגישן פֿאַל, איז כדאי צו באַמערקן, אַז ס'זיינען געווען פֿאַלן, וועז קינדער זיינען פֿאַרגאַזט געוואָרן צוזאַמען מיט עלטערע און אין דער צייט וועז די עלטערע זיינען שוין געווען פֿולשטענדיק טויט, האָבן די קינדער נאָך אַרויסגעוויזן שוואָכע סימנים פון לעבן.

אין די לעצטע טעג פון דער וואָך זיינען קיין סך אידן פון די באַהעלטענישן נישט אָנטדעקט געוואָרן. נישט גקוקט אָבער אויף דעם, איז די שטימונג געוואָרן אָלץ גדריקטער. ס'האָט זיך געשאָפֿן דער איינדרוק, אַז די נאַצי־באַנדיטן וועלן פון געטאָ נישט אָפּטרעטן, ביז זיי וועלן פון איר נישט אַרויסשלעפּן דעם לעצטן איד.

אויך די דערנערונגס־פראָגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שווערער. כאָטש מעל האָט מען זיך דורך די נעכט אָנגעגרייט, איז אָבער זייער שווער געווען מיט'ן באַקן ברויט. ס'זיינען געווען איינצלנע אידן, וואָס פלעגן ריזיריקן און ביינאַכט אַריינכאַפּן זיך אין אַ פֿאַרלאָזענער אידישער בעקערייַ, וואו זיי פלעגן אָפּבאַקן אַ געבעקס ברויט. גאַנץ אָפט פלעגן זיי שוין אויף מאָרגן באַצאָלן דערפֿאַר מיט זייערע לעבנס. די נאַצי־רוצחים פלעגן דערשמעקן, אַז ס'איז אין דער בעקעריי געבאַקן געוואָרן ברויט און זיי האָבן נישט געוואָלט ביז זיי פלעגן געפּינען די אידן, וועלכע האָבן דאָס ברויט געבאַקן.

פֿאַר די צוויי וואָכן וואָלגערן זיך אין די באַהעלטענישן, איז מען געוואָרן אויסגעמאַטערט, נידערגעשלאָגן ביז דער לעצטער גרענעץ. פונ'ם גרויסן שמוץ, אין וועלכן ס'איז אויסגעקומען צו וואָלגערן זיך, איז מען געוואָרן פֿאַרלייזיקט און נישט איינער איז קראַנק געוואָרן.

צוליב די אַלע סיבות האָבן טאָקע אַ היפּשע צאָל אידן פון די באַהעלטענישן זיך וויידער אָנגעהויבן אַריינ'גנב'ענען אין דער קליינער געטאָ, וואו מ'האָט נאָך דערווייל געלעבט אין בעסערע באַדינגונגען ווי אין די באַהעלטענישן. צום סוף פון דער צווייטער שחיטה־וואָך, האָט מען געשאָצט די צאָל אידן אין די באַהעלטענישן אויף נישט מער ווי 500.

אין די ערשטע טעג פון דער דריטער שחיטה־וואָך האָט מען אָנגעהויבן רעדן, אַז די קליינע געטאָ וועט היינט־מאָרגן ליקווידירט ווערן, ווייל די דאָרטיקע אידן זיינען שוין אויך „איבעריק". אַלע מאָשינעס מיט די רוי־מאַטעריאַלן זיינען שוין פון געטאָ אַרויסגעפירט געוואָרן, די הרוגים זיינען שוין אויפגערוימט געוואָרן און די אידן פון דער קליינער געטאָ האָבן שוין מער נישט וואָס צו טאָן.

ליקווידאַציע פון דער קליינער געטאָ

סוף וואָך איז טאָקע געקומען דער באַפֿעל, אַז אַלע אידן, וואָס געפינען זיך אין דער קליינער געטאָ אין דער צאָל פון העכער 1,200 מאַן, (צווישן זיי 700 מיט שיינען און העכער 500, וועלכע האָבן זיך אַריינגעכאַפּט פון די באַהעלטענישן), ווערן אָפּגעפירט קיין לובלין־פּאָניאַטאָוו.

די דאָזיקע גרופּע אידן איז געפירט געוואָרן אין נישט בעסערע באַדינגונגען, ווי מ'האָט פריער געפירט די צענדליקער טויזנטער ביאַליסטאָקער אידן. און וועז זיי זיינען אָנגעקומען קיין פּאָניאַטאָוו, האָבן זיי באַקומען אַרבעט אין די דאָרטיקע פֿאַבריקן. די שטיקל צייט, וועלכע זיי איז דאָרט אויסגעקומען צו זיין, האָבן זיי געלעבט אין בעסערע באַדינגונגען, ווי מ'האָט געלעבט אין אָנדערע לאָגערן.

דעם 3טן נאָוועמבער, 1943, זיינען אַלע אידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין לאָגער פון פּאָניאַטאָוו, אין אַ צאָל פון 22 טויזנט מאַן (צווישן זיי ביי 9 טויזנט ביאַליסטאָקער), אַרויסגעפירט געוואָרן אויף אַ גרויסן פּלאַץ, וואו זיי זיינען אַלע, אויפ'ן באַפעל און אונטער'ן פערזענלעכן אָנפיר פון לאָגער־קאָמאָנדאַנט, אָבערשטורעמפירער טומאַן, דער־שאָסן געוואָרן. אין דער גאַנצער צייט פון דער שוידערלעכער שחיטה האָט, לויט דער פֿאַראַרדנונג פון זעלביקן

אַרבעטער דעמאָנסטראַציע אין ביאַליסטאָק אין 1930.

טומאַן, דער לאַגער־אָרקעסטער געשפילט שטראוס׳עס וואַלסן. אין דער דערמאָנטער גרויזאַמער שחיטה זיינען אומגעקומען כמעט אַלע פירנדיקע פערזענלעכקייטן פון׳ם ביאַליסטאָקער אידישן קיבוץ, סיי פון פאַר דער מלחמה, סיי פון די פינצטערע געטא־יאָרן.

די פערטע שחיטה־וואָך — און דאָס זוכן די עטלעכע הונדערט באָהאַלטענע אידן אין געטא האָט נאָך אַלץ נישט אויפגעהערט. די שטימונג ביי די אידן פון די באָהעל־טענישן איז אַ פאַרצווייפלטע און רעזיגנירטע. די ליקווי־דאַציע פון דער קליינער געטא האָט אויף זיי געמאַכט אַ שוועָרן רושם. ערשטנס, פלעגט מען דאָך ביי די דאָרטיקע אידן יעדע נאַכט קריגן אַביסל ברויט צו שטילן דעם הונגער, און צווייטנס, ווען דאָס לעבן אין די באָהעלטענישן פלעגט שוין ווערן זייער שווער — פלעגט אַ היפשע צאָל אידן זיך אַרייננאַפן אין דער קליינער געטא. ס׳איז נאָך געווען אַ שטיקל „האָפנונג", אַבער איצט, נאָך דער ליקווידאַציע, זיינען זיי געוואָרן אַזוי אָפאַטיש און אָפהענטיק, אַז גרויסע טיילן פון זיי האָט שוין אפילו נישט געאָרט, די נאַצי־רוצחים זאָלן זיי אַנטדעקן. מ׳האָט שוין געוואָלט וואָס גיכער פטור ווערן פון דער פאַרצווייפלטער, אויסזיכטלאָזער לאָגע.

די, וואָס האָבן באָשלאָסן וווייטער צו פירן דעם קאַמף פאַר׳ן לעבן, האָבן איינע די אַנדערע געמוטיקט און גע־שטאַרקט. אין די נעכט האָט מען מיט פרישער ענערגיע זיך אַ נעם געטאָן זאַמלען שפייז. מ׳האָט באָשלאָסן צוגרייטן עסנוואָרג אויף אַ לענגערע צייט און אויסהאַלטן.

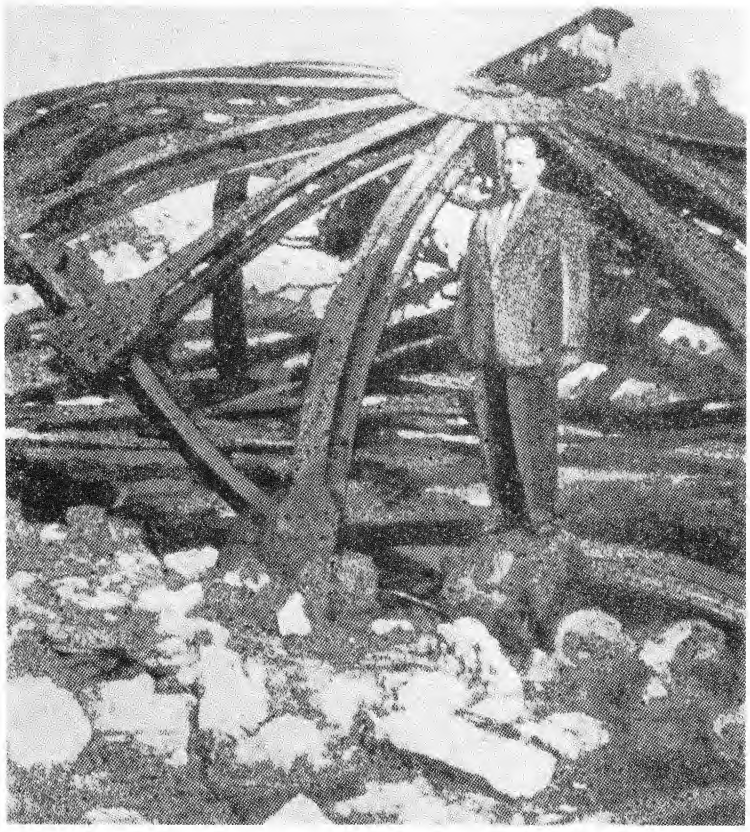
די דערמאָנטע אידן זיינען אויך צוגעטראָטן צו בויען פליטעס אין די באָהעלטענישן. די פליטעס האָבן געמוזט געמאַכט ווערן אַזוי, אַז דער רויך זאָל אַרויסגיין אין אַזאַ אָרט, וואו ער זאָל נישט אַזוי גרינג קענען באָמערקט ווערן. דאָס איז אָנגעקומען זייער שווער דורכצופירן. דער ווילן צום לעבן האָט אָבער גובר געווען אַלע שוועריקייטן און די פליטעס זיינען אויסגעבויט געוואָרן. מ׳האָט שוין געהאָט די מעגלעכקייט אין די נעכט צו באָקן פלעצלעך אָדער אָפ־קאָכן עפעס און אויף אַזאַ אופן דערנערן זיך מיט דער פּאָ־מיליע.

דער גרויזאָמער סוף

פונקט צום חודש, דעם 16טן סעפטעמבער, 1943, איז אָפגעשטעלט געוואָרן די „אַקציע" און גלייכצייטיק זיינען איבערגעריסן געוואָרן די נאַכט־שיסעריייען אויף דער געטא. אין זעלביקן טאָג האָט אַ גרופּע פון פערציק עלטערע נאַצי־גזלנים איבערגענומען די שמירה איבער דער גאַנצער געטא.

די דערמאָנטע נאַציס האָבן זיך איינגעקוואָטירט אינ׳ם לאַקאַל פון געוועזענעם אידישן אַרבעטס־אָמט, באָלד ביים אַנהויב יוראָווצער גאַס, פון וואַנען זיי פלעגן אין פאַטרולן צו צוויי צעשיקט ווערן איבער דער געטא. וועגן זיי פלעגן ערגעץ וואו אין אַ שטוב דערהערן אַ גערוש, פלעגט איינער פון די נאַציס אַוועקלויפן ברענגען נאָך עטלעכע רוצחים און אַלע צוזאַמען פלעגן זיך נעמען זוכן די באָהאַלטענע אידן, וועלכע זיי פלעגן אין ס׳רוב פאַלן אָנטדעקן. אַ סך פלעגט געלינגען צו אָנטלויפן, ווייל ווי שוין פריער דערמאָנט, איז די וואָך באָשטאַנען פון אַלטע לייט און אינוואָלידן, פון וועמענס העכט ס׳איז געווען גרינגער אַרויסצודרייען זיך, ווי פון די יונגע גזלנים.
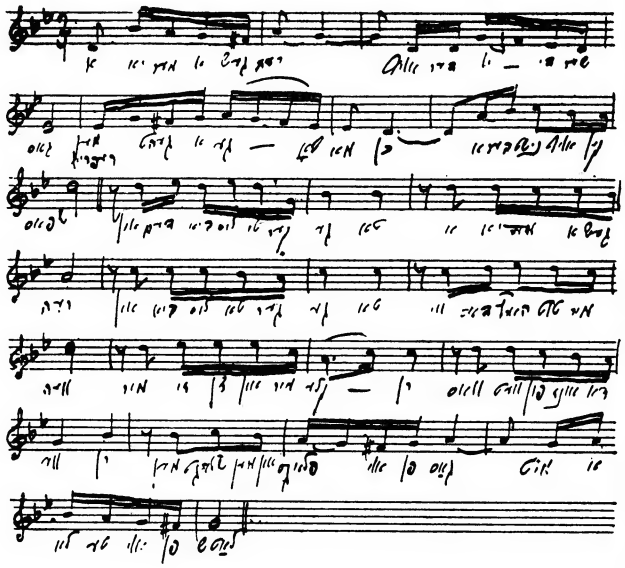
* * *

באַלד נאָך דער מלחמה אין ביאַליסטאָק

די איבערגעבליבענע חורבות פון דער גרויסער שול וואָס איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט צוויי טויזנט אידן, פון די היטלעריסטישע רוצחים. רעכטס שטייט איסאַק ריבאַלאָווסקי, איצטיקער געזעראַל־סעקרעטאַר פון ביאַליסטאָקער צענטער, היים און שפּיטאָל פאַר עלטערע מענטשן, וועלכער איז נאָך דער מלחמה געווען אין ביאַליסטאָק.

אין זיינע וווייטערדיקע וויכטיקע עדות־פאַרצייכ־נונגען ברענגט רייזנער אַרויס וועגן די וויניק פאַר־בליבענע אידן אין אָרום דער געטא, וועמען עס איז גע־לונגען אויף אַ געוויסער צייט זיך נאָך אויסצובאָהאַלטן; וועגן אַרעסטירטע אידן וואָס זיינען פאַרשפאַרט און גע־פיניקט ווי אויך אויסגע׳הרג׳עט געוואָרן אין די טורמעס; און וועגן די רעשטלעך אידן וועמען די נאַציס האָבן אַרויס־געפירט אין פאַרשיידענע פאַרניכטונגס־לאָגערן, וואו די דאָזיקע אידן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויף אַ שרעק־לעכן אופן. בלויז אַ קליין הייפל ביאַליסטאָקער אידן, וואָס האָבן דורכגעמאַכט די שרעקלעכע איבערלעבענישן בעת דער ליקווידאַציע פון געטא, אַנהויבנדיק פון אויגוסט 1943, איז געלונגען אויסצומיידן דעם אומקום ביים נאַצישן מלאך המוות. אַזעלכע וויניק ניצול־געוואָרענע אידן פון ביאַלי־סטאָק און פון דער אַרומיקער געגנט, זיינען איצט צווישן אונז אין פאַרשיידענע לענדער. זיי דערציילן כסדר וועגן יענער טרויעריקער צייט. זיי דערמאָנען און מאָנען ניט צו פאַרגעסן וועגן דעם חורבן, אומקום און אויך וויידער־שטאַנד, פון דעם אַמאָליקן וואונדערלעכן אידנטום אין ביאַליסטאָק, וועמענס גרויסן דערהויבענעם יחוס מיר, די וויניק פאַרבליבענע פון אונזער היים־שטאָט, דאַרפן שטענ־דיק אָפהיטן מיט שטאָלץ און כבוד.

אין ביאַליסטאָקער געטאָ

מוזיק אויפגענומען און אַראַנזשירט פון א. הירשין

א יאָמער א געשריי אויף דער אידישער גאַס,
מען גייט א געטאָ מאַכן, אָבער נישט אויף קיין שפּאַס.

ר ע פ ר ע י ן :

אין ביאַליסטאָקער געטאָ א יאָמער א געשריי,
אין ביאַליסטאָקער געטאָ ווי דאָס האַרץ טוט מיר וויי,
מיר זיצן און מיר קלערן וואָס וועט פון אונז דאָ ווערן,
מען שלאָגט און מען פּלאָגט אויפן גאַס
מיט א לאַטע אויפן לאַץ.

מען שיקט אונז צו דער ארבעט גיין און מיר קריגן גלייך א שיין,
און טאָמער ווילן מיר נישט גיין, קריגן מיר געשמיסן גאַנץ פיין.

רעפריין : אין ביאַליסטאָקער געטאָ, א. א. וו.

מענטשן גייען פון דער ארבעט און פרעגן זיך, וואָס איז
דאָס פאר א וואַך,
עס ציטערט אויף זיי די הויט, אַריינצוטראָגן א זאַך.

רעפריין : אין ביאַליסטאָקער געטאָ, א. א. וו.

מענטשן גייען אין גאַס שפּאַצירן, שרייט אויף זיי דער פּאָליציאַנט
ער ווייזט זיי מיטן פינגער, אז עס גייט דער שטאַט קאָמענדאַנט.

רעפריין : אין ביאַליסטאָקער געטאָ, א. א. וו.

אין געטאָ מאַרק איז א גן-עדן, מען קריגט אַלעס אויף דער וועלט
פון די בעסטע מאכלים, נאָר וואו נעמט מען די געלד.

רעפריין : אין ביאַליסטאָקער געטאָ, א. א. וו.

ווען וועט שוין א סוף נעמען, צו אונזערע צרות און פיין,
און ווען וועלן מיר שוין דערלעבן, ווייטער גליקליך צו זיין.

ר ע פ ר י י ן :

אָן א ביאַליסטאָקער געטאָ, וועלן מיר גליקליך זיין,
אָן א ביאַליסטאָקער געטאָ, ווי דערלעבט מען שוין צו זיין.
מיר זיצן און מיר קלערן, ווי פון אים פּטור צו ווערן,
מען שלאָגט און מען פּלאָגט אין גאַס
מיט א לאַטע אויפן לאַץ.

דאָס ליד איז געשאַפן געוואָרן אין ביאַליסטאָקער געטאָ אין 1942-1943. דער מחבר פון ליד איז נישט באַקאַנט.

געזונגן דורך שמואל ליטווין צום שרייבן די נאָטן, נאָכן איבערלעבן אַסוויענטשים.

שמעון עמיאל

בלעטלעך פון אַ טראַגישן טאָג־בוך

עס איז געווען ביינאַכט, דעם 16טן אויגוסט 1943. גע־דיכטע שאַטנס האָבן זיך צעשפרייט, ווי שווארצע קראָען, איבער דער ביאַליסטאָקער געטאָ מיט די 40,000 גע־פאַנגענע און פאַרשפאַרטע אידן. זיי האָבן אין זייערע שוואַרצע פליגלען געטראָגן דעם פאַרזיגלטן גורל פון חורבן און טויט, פאַר דער באַרימטער אידישער שטאָט מיט איר גרויסער אידישער קהילה.

מיר האָבן קוים מיט אַן אויג צוגעמאַכט, ווען די שוואַרצע בשורה האָט אונז אַלעמען אויפגעוועקט און גע־שטעלט אויף די פיס. די געטאָ איז געווען באַזעצט דורך מיליטער און פאָליצייַ, דייטשן צוזאַמען מיט אוקראַינער און ווייס־רוסן. צעטומלט פון דער פלוצלונגער באַוואַכונג, גע־פילדער פון די חיות רעות און קלאָנג פון געווער, זיינען מיר אַרומגעלאָפן, ווי פאַר׳סמ׳טע, ניט וויסנדיק געוויס, וואָס עס קומט פאַר. אַבער די פלאָקאָטן אויף די ווענט, וועלכע מיר האָבן באַגינען באַמערקט, האָבן אונז שוין קלאָר גע־מאַכט דעם גאַנצן מאַנעוור, די אויסגעקלעפטע מעלדונגען, אונטערגעשריבן פון אידן־ראַט, האָבן מיט זייער שטומען לשון געשריען, געצופט שטיקער האָרץ: „ביאַליסטאָק ווערט יודען־ריין".

מיר האָבן שוין פאַר זיך געזען דעם אַנהויב פון סוף און באַשלאָסן צו שטעלן דעם לאַנג געפלאַנטן ווידערשטאַנד, קעמפנדיק ווירדיק און פאַלנדיק ווי העלדן, אויב באַשערט, ניט ווי שאָף בייַ דער שחיטה. 6 אַזייגער פרי האָט שוין אונזער יוגנט פון עקסטרעם־רעכט ביז עקסטרעם־לינק זיך געזומען זאַמלען אין געהיים צום קאַמף. אַ הייפל אין פאַר־גלייך מיט דער אויבערמאַכט פון די טויזנטער דייטשן, אוק־ראַינער און ווייס־רוסן מיט זייער מאַשין־געווער און אַפילו טאַנקען.

9 אַזייגער פרי האָט זיך דער דראַמאַטישער ווידער־שטאַנד אַנגעהויבן. מיר האָבן געהאָט 300 ביקסן און אַביסל מאַשין־געווער און גראַנאַטן. אַבער אונזער סטראַטעגישע פאָזיציע איז געווען זייער ניט קיין גינסטיקע, אין היל־צערנעם קוואַרטאַל צווישן פאַבריטשנע און יוראָוצער גאַסן. דייטשן האָבן אויף אונז גלייך געוואָרפן צינד גרא־נאַטן און אין אַ קורצער ווייַלע איז שוין דער גאַנצער קוואַר־טאַל געשטאַנען אין פלאַמען. מיר האָבן געקעמפט ווי לייבן, אַבער נאָך 6 שעה זיינען שוין פון אונז געפאַלן בייַ 1000 קרבנות און דער ווידערשטאַנד איז געווען כמעט אייַ־געבראָכן. מיר האָבן זיך שוין געפונען דירעקט צווישן די ציין און נעגל פון די פאַרצוקעריש חיות אין מענטשלעכן געשטאַלט, אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן פון טויזנטער דייטשן, אוקראַינער און ווייס־רוסן.

דער טויטן־מאַרש

אונטער אַ האָגל פון קויל האָט זיך אַנגעהויבן אונזער טויטן־מאַרש פון געטאָ צו ביאַליסטאָקער אויף די פעלדער פון פעטראַשעש. מען האָט בייַ אונז צוגענומען דאָס לעצטע, וואָס מיר האָבן נאָך פאַרמאָגט און אַריינגעדרענגט אונז אַלעמען אויף איין פלאַץ, שטויסנדיק אונז איינע אויף די אַנדערע, אַז הונדערטער זיינען צעטראָטן געוואָרן אַדער דערשטיקט געוואָרן אין דער אומדערטרעגלעכער ענג־שאַפט. פיל זיינען פון זיינען אַראָפ, אַנדערע האָבן זיך פאַר־סמ׳ט, אַלטע לייט און קינדער זיינען געפאַלן ווי די פליגן.

אויף דעם צווייטן טאָג האָט זיך אַנגעפאַנגען אַ „מענטשלעכע יאָגד". די מערדער האָבן אַנגעפאַנגען צו כאַפן קינדער פון 6 ביז 10 יאָר אונטער דעם אויסרייד, אַז מען וועט זיי געבן עסן, אַבער שפּעטער האָט מען זיך דער־וואוסט, אַז מען האָט זיי אַוועקגעפירט קיין אוישוויץ און פאַרגאַזט. מען האָט דאָן אַוועקגענומען 1,200 אידישע קינדערלעך. איך בין דאָן געווען צוזאַמען מיט מיין פרוי ליזע. פון דער היים גליק (אַן אייניקל פון דעם מוכר ספרים משה גליק פון ביאַליסטאָק) מיט אונזער ליכטיקער טעכטערל מירעלע, דאָן 7 יאָר אַלט. דאָס קינד האָט זיך ביי מיר געבעטן איך זאָל איר ראַטעווען. איך האָב זי געמען אויפ׳ן האַנט, אויסבאַהאַלטנדיק אין דער מענטשן־מאַסע פון דאָס בייז אויג פון רוצח. מיר האָבן זיך אַלע געלאָזן אין אַ מתים־גאַנג צו די וואַגאָנעס, וועלכע זיינען פאַר אונז געווען צוגעגרייט. מיר זיינען געווען הונגעריק און דורשטיק, 4 טעג אָן וואַסער און מען האָט די קינדער געמוזט נעצן די פאַרשמאַכטע ליפן מיט מענטשלעכע אורין.

ביי די וואַגאָנען זיינען געשטאַנען אוקראַינער, וועלכע האָבן מיט גוואַלד צעשיידט די מענער פון זייערע פרויען און קינדער און דאָן האָט מען אויך מיך אַוועקגעריסן פון מיינע ליבסטע און בעסטע. איך האָב איבערגענעכטיקט אין פעלד צוזאַמען מיט נאָך 800 אידן. צומאַרגנס האָט די ס. ס. זונכנדיק אַרבעטער, אַפּגעקליבן 80 מענטשן, 70 מענער און 10 פרויען, צווישן וועלכע איך האָב זיך אויך געפונען. מען האָט אונז אַוועקגענומען פון דעם פלאַץ און איינגעזעצט אין ביאַליסטאָקער תפיסה.

אין דער ביאַליסטאָקער תפיסה

נאָך דעם ערשטן גיהנום־עטאַפּ אונטער דעם פרייַען הימל, האָט זיך פאַר אונז אַנגעפאַנגען דער צווייטער עטאַפּ אונטער די פאַרריגלטע תפיסה־גראָטעס. מען האָט אונז איינגעזעצט אין 4 צעלעס, מענער און פרויען באַזונדער. אונזער שפּייַז איז באַשטאַנען פון 150 גראַם ברויט אין דער פרי, געמישט מיט קאַרטאָפל, בוריקעס און אַנדערן ערזאַץ־שטאָף, מיטיק־צייט אַ פאַרציץ זויערע קרויט, און אין אָוונט אַביסל קאַרן־מעל, פאַרקאַכט מיט וואַסער. מיר האָבן אויך באַקומען אַביסל וואַסער צו טרינקען, אַבער די קלעפּ פון די פוילישע טורמע וועכטער און די קאַטאַרזשנע אַרבעט זיינען געווען אומדערטרעגלעך.

אויף דעם פינפטן טאָג האָט מען אונז אויף לאַסט־אויטאָמאָבילן אַרויסגעפירט 12 קילאָמעטער הינטער דער שטאָט אין אַ פאַרם, וואָס האָט געהייסן מאַרקאָוושטשיזנע און וועלכע האָט באַדאַרפט געהערן צו דעם פאָליצייַ שעף פון דער ס. ס. פון ביאַליסטאָק. דער אָנטרייבער, אַ פויזנער פאָליאַק, אַלנעצקי, אַ ווילדער סאַדיסט, האָט אונז געשלאָגן מיט שטעקנס, ברעטער און אַלץ וואָס איז אים געקומען צום האַנט. די זשאַנדאַרן פלעגן איבער אונז חוזק מאַכן,

שימפען און שלאָגן. זיי האָבן זיך, מעשה „ספּאָרט", לוסטיק געמאַכט איבער אונז דורך שטעכן אין ווייכ־פלייש און אַזוי אַרום האָבן זיי צע׳מזיקט א יונגן ביאַליסטאָקער אינגל קאָזאַק, וועמעס פאָטער, א ביאַליסטאָקער דרוקער, איז פאַרנומען געווארן מיט נאָך דרוקערס און פּאַרשיקט געווארן אין א לאָגער אין דייטשלאַנד. דאָס שווערסטע איז געווען אָנצולאָדן אייזערנע טיילן פון בריקן, וואו עס האָט זיך געפּאַדערט איבערמענטשלעכער כוח. אגב, האָבן פיל פון אונז ביי דער אַרבעט באַקומען פאַרגיפטונגען, ווי טעוועלע וורובעל, וועלכער איז 4 וואָכן געווען קראַנק, באַטשקאָווסקי א שלאָסער און אויך א דזשעז־שפּילער אין די יאָרן 1939־1941, און זילבערבלאָט, וועלכער האָט געהאָט א מויער נעבן דרוסקינ׳ס גימנאַזיע. א טייל פון אונז האָבן געארבעט אין ספּעציעלע ווארשטאַטן ביי שניידערי, שלאָסעריי, שוסטעריי און אָנדערע פאַכן, וועלכע דער ס. ס. געגנערַאל האָט געפּענט אויף וואַרשעווער גאָס נומער 27. מען האָט צו אונז אין טורמע אויך פון צייט צו צייט געברַאכט נאָך אידן, וועלכע האָבן זיך געהאָט אויסבאַהאַלטן אין בונקערס, אויף די בוידעמס און קעלערן אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון דער געטא, און וואָס זיינען דערנאָך אָנטדעקט געוואָרן דורך די נאַציס. די אומפּאיקע צו דער ארבעט פלעגט מען דערשיסן און די ארבעטס־פּאיקע פלעגן בלייבן מיט אונז. אויף אַזא אופן האָט זיך אויך גערא־טעוועט דער יונגער שוסטער אַרבעטער בערל שאַצמאַן.

מיר אָנטלויפן פון געפענגעניש

עס איז אונז געווארן ערגער פון טאָג צו טאָג. דאָס לעבן אונטער די גראָטעס איז אונז נמאס געוואָרן. דער מאָרגן איז נאָך געווען נעפּלדיקער, ווי דער היינט, אָלץ שוואַרץ און פינצטער, מיר האָבן באַשלאָסן זוכן אָן אויסוועג, זיך אַרויסרייסן פון דעם מענטשלעכן שטייג, אפילו, אויב דאָס זאָל מיינען לעבנס־געפאָר, ווייל מיר האָבן שוין ניט וואָס צו פאַרלירן. דער פלאָן איז געווען — אָנטלויפן און זיך אָנשליסן אָן די פּאַרטיזאָנער.

אונזער ניי־צוגעקומענער חבר שאַצמאַן און אויך אונזער לאָנדסמאַן, הענאָך לופע, האָבן ערקלערט, אָז זיי קענען אָנקניפּען א קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאָנער דורך א באַקאָנטן קריסט יוזשעק, אין שטאָט. דעם 1טן נאָוועמבער 1943, האָבן מיר גליקלעכערווייזע זיך אַרויסגעשמוגלט פון אונזער אַרבעטס־פלאַץ אויף וואַרשעווער 27. אונטער דעם שלייער פון אָוונט, זיינען מיר אָנטלאָפן צו די פּיאַסקעס און קיאָוסקא גאָס, ביז מיר האָבן זיך שלייכנדיק אויף אַלע פיר דערשלעפּט צו דעם קריסט. מיר זיינען געווען 8 חברים: דער שרייבער פון די שורות, שמעון עמיאל, בערל שאַצמאַן, משה גראָטקאָוויטש, וועלכער האָט געהאָט א שלאָסעריי־וואַרשטאָט אויף נאָוואָליפּיע געסל; טראָצקי, א זון פון געשעפּטס־פירער אין „קינא מאָדערן" און אָן איידים פון עלבוימ׳ס אינגסטער טאָכטער פון וואַרשעווער גאָס; מאיר בעז; א וועבער פון האָראָדאָק; הענאָך לופע, דזשאָקאָנסקי, און איצעלע, א לאָדזשער ראָזירער. ביי דעם קריסט, האָט אונז געטראָפן אָן אָנטוישונג; ער האָט אונז געזאָגט, אָז דער פּאַרטיזאָנער, וואָס האָט געדאַרפט קומען אונז מיטנעמען, איז דערשאָסן געוואָרן, און ער אַליין קען פאַר אונז גאָר־נישט טאָן. ער קען אונז אפילו נישט אויסבאַהאַלטן. פאַר א פאַר שטונדן האָט ער אונז אַריינגעלאָזט אין א חזיר־שטאַל, אָבער שפּעטער האָט ער אונז פון דאָרט אַרויסגעיאָגט, דער־קלערנדיק, אָז ער וויל זיין לעבן פאַר אונז נישט איינ־שטעלן. ער האָט אונז געזאָגט, אָז מען יאָגט אונז זיכער נאָך פון אַלע זייטן, און דאָס האָט זיך גראָד געלייגט אויפ׳ן שכל, ווייל די פאַרשווינדונג פון 8 אידן וועט זיכער שטעלן די גאַנצע פאָליציי אויף די פיס. פון קעלט, הונגער, שרעק און דענערווירונג האָט אונזער חבר דזשאָקאָנסקי באַקומען א פאַרפאַלגונגס־מאַניע און געהאַלטן אין איין זאָגן, אָז מיר זיינען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן. מיר האָבן אים נישט געקענט באַרואיקן.

עס איז צוגעפאַלן א פראָסטיקע נאַכט. עס האָט אונז געקלאַפּט א צאָן אָן א צאָן, הונגעריק, אָפּגערישן, עלענט, איבעריק אויף גאָטס וועלט, געיאָגט דורך מענטשלעכע חיות רעות און אָנגעווייזן אויף דער רחמנות פון א קאַלטבלוטיקן פּויער, זיינען מיר צוגעפאַלן יוזשעק׳ען צו די פיס, זיך געבעטן אונז צו רַאטעוונען. ער איז ווייזט אויס דאָן גערירט געוואָרן פון אונזער געבעט, וואָס האָט טאָקע געקענט רירן א שטיין, און האָט אונז צוגעזאָגט אָוועקצופירן אין וואַלד צו די פּאַרטיזאָנער. ער האָט אונז איבערגעגעבן סימנים, אָז מיר דאַרפן דורכגיין א וואַלד אין דער לענג, א וואַלד אין דער בריט און דאָן געפינען צווישן די בוימער א צעבראָכענעם טאָנק, וואו עס גייען געווייַנלעך פּאַרבייַ פּאַרטיזאָנער; דערזעענדיק די פּאַרטיזאָנער, זאָלן מיר אויס־רעדן בלויז די צוויי וועטער: מאָרילקע האָט געשיקט (דאָס האָט באַדייט א נאָמען פון א אידיש מיידל, רודיצקאָ), וועלכע פלעגט פאַרבינדן דעם וואַלד מיט דער שטאָט און רעקאָמענדירן נייע פּאַרטיזאָנער). אויף אונזער צודרינג־לעכן פאַרלאָנג, האָט דער קריסט באַווילליקט אונז צו ווייזן דעם וועג ביז צום וואַלד.

אין שטאָק חושך פון דער נאַכט, ביי דעם קאַרגן שיין פון יוזשעק׳ס עלעקטרישן לעמפּל, האָבן מיר זיך אַרויס־געשמוגלט פון שטאָט, גרופּנווייז, אָפּגעטיילט 100 מעטער איינע פון די אַנדערע, מיט אונזער וועג־וויזער גייענדיק פאַראויס. אונטערוועגס האָבן מיר פאַרלאָרן איינע די אַנדערע און נאָך א לאָנגער בלאָנדזשעניש האָבן מיר זיך קוים אָפּגעפונען אויפ׳ן וועג פון באַראָנאָוויטשער שאָסיי; 5 פון אונזערע חברים, מיר צוזאַמען האָבן זיך צוזאַמענ־געטראָפן, אָבער די איבעריקע דריי האָבן געפעלט. יוזשעק האָט אונז איבערגעלאָזן ביים ראַנד פון וואַלד און איז פאַר־שוואונדן. מיר זיינען געבליבן הפקר אין קאַלטן, פראָסטיקן דרויסן אין מיטן דער נאַכט אָן אָנונג, וואו גענוי זיך צו קערן און וועגן. ניט האָבנדיק קיין אָנדער ברירה זיינען מיר אַריין אין וואַלד, און דאָ האָט זיך פאַר אונז אָנגעפאָנגען דער דריטער עטאַפּ פון גיהנום. פון „תפיסה אידן" זיינען מיר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין „וואַלד אידן".

מיר ווערן „וואַלד־אידן"

געהיימניספול און פאַרדעכטיק האָט גערוישט דער אָלטער וואַלד מיט זיינע אייזיקע קרוינען, צעווייגט פון בייזן, קאַלטן ווינט. אָט דער אוראָלטער שויס פון דער נאַטור, וואָס דינט געווייַנלעך אַלס באַהעלטעניש פאַר חיות פון א בייז, מענטשלעך אויג, האָט עס געדאַרפט איצט געבן שוץ צו 5 עלנטע, פאַרוואָגלטע אידן, וועלכע זיינען אָנט־רונען פון ווילדע מענטשלעכע חיות רעות. די פראָגע איז אָבער געווען, אויב מיר וועלן דערגרייכן אונזער ציל, זיך טרעפן מיט די פּאַרטיזאָנער און ראַטעווען דאָס נאָקעטע לעבן, און אפשר איז דער וואַלד גופא אויך א פאַסטקע?

פינצטערע ספיקות האָבן זיך געמישט אין אונזער פאַר־ווירטן מוח.

מיר האָבן אויסגעפאַלגט דעם גוי׳ס אָנווייזונגען. הונ־געריק, דורכגעפרוירן און פאַרמאַטערט האָבן מיר גע־שפרייזט אין דער טיפענישׂ פון וואַלד. די פיס און דער גאַנצער קערפער זיינען געשוואָלן געוואָרן פון דאַרנדיקן גאַנג און עס האָבן זיך אויף אונז אויסגעשלאָגן פּענסערס, וועלכע האָבן געאייטערט מיט בלוט. די הויט צוזאַמען מיט די נעגל איז פון אונז אַראָפּגעקראָכן. מיר זיינען געגאַנגען 3 טעג און 2 נעכט אָן אויפהער, און מיר האָבן דעם צע־בראָכענעם טאָנק און דעם שפּור צו די פּאַרטיזאַנער נישט געפונען. מיר האָבן אָנגעטראָפן 20 פּויערים אין וואַלד, וועלכע האָבן זיך אויך אויסבאַהאַלטן פון די דייטשן. אָבער זיי האָבן דאָ געטריבן בראַנפן „סאַמאָגאָנקע", און מיר האָבן מורא געהאַט זיך צו פאַרהאַלטן נעבן זיי. עס פלעגן טרעפן פאַלן, אָז אפילו אַ דאַרפישער גוי פלעגט הרג׳ענען אָ אידן פאַר אַ פאַר שטיוול, און מיר האָבן נישט געוואָלט איינ־שטעלן אונזער לעבן אין קאָן. אָזוי האָבן מיר געבלאָנ־דזשעט אָן אַ ציל און אָן אָן אויסוועג. איך בין שוין געפאַלן פון די פיס, אויסגעמאַטערט פון שווערן וועג, קעלט און הונגער. איך האָב באַקומען האַלוצינאַציעס, שרעקלעכע פאַרשטעלונגען פון פאַרצוקנדע ווילדע באַשעפענישן, וועלכע רינגלען מיך אַרום און ווילן מיך פאַרטיליקן. מיינע כוחות האָבן מיך פאַרלאָזן און איך האָב געוואָלט כאַטש דאָס לעצטע מאָל אין לעבן נאָך זאָט זיין. טראָץ דעם, וואָס דאָס האָט געמיינט די גרעסטע געפאָר, האָב איך זיך אָוועק־געשלעפּט צו אַ דערבייאיקן דאָרף צו בעטלען אָבּיסל שפּייז. אָבער די פּויערים האָבן מיך פון אומעטום אַרויסגעטריבן, איך בין געקומען צוריק אין וואַלד נאָך מער אָפּגעשוואַכט און מיט ליידיקע הענט. מאיר בעז האָט געראָטן מיר זאָלן זיך דערשלעפּן ביז האַראָפּאָק, אָבער איך האָב באַשלאָסן צו גיין צוריק אין ביאַליסטאָק מיט אָן אויסזיכט, אָז איינער פון מיינע באַקאַנטע קריסטן וועט מיך פילייכט אַריינלאָזן, אויסבאַהאַלטן און דערהאַלטן די נשמה. איך האָב איבער־געלאָזן מיינע חברים און מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך אָוועקגעשלעפּט אין שטאָט, געגאַנגען פון 8 פרי ביז 6 אָוונט און אָנגעקומען בשלום אין ביאַליסטאָק צום באַקאַנטן קריסט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן דער פערטער עטאַפּ פון מיין גיהנום אונטער די דייטשן, די וואָגלעניש איבער בוידימס, קעלערן און חזיר־שטאַלן; פון איין גוי צום אַנדערן, ווי אַ געיאָגטע חיה אין אָן אָנגעשטעלטער פאַסטקע.

מיין באַקאַנטער קריסט האָט זיך פאַר מיר דערשראָקן, געטראַכט אַז איך בין עפּעס אָ נישט־גוטער פון יענער וועלט, ווייל ער האָט גאַרנישט געקענט גלויבן, אַז עס איז נאָך פאַראַן אַ לעבן־געבליבענער איד. ער האָט מיר געגעבן אָפּצועסן, וואָסער צו וואָשן די פיס, געלאָזט איבערנעכטיקן אַ נאַכט. אָבער צומאַרגנס 5 אזייגער באַגינען, האָט ער מיך שוין אויפגעוועקט און געהייסן פאַרלאָזן די שטוב, ווייל ער האָט מורא פאַר נקמה פון די נאַציס: איך האָב קיין ברירה נישט געהאַט און געמוזט אָווטק. איך בין דאָן אַריינ־געגאַנגען צו אַ פאַר אָנדערע קריסטן, אָבער זיי אַלע האָבן מיך אַרויסגעטריבן. איינע אַ יונגע קריסטין האָט מיך בייטאָג יאָ אַריינגעלאָזן אין קעלער אויף אַ פאַר שעה, אָבער בייַ־נאַכט האָט זי מיך אָוועקגעשיקט אויס מורא פאַר איר מאַן, וועלכער איז געקומען אַהיים שכור׳ערהייט. זי האָט מיר אָנגעוויזן אַ חזיר־שטאַל אויסצובאַהאַלטן זיך אַ האַלבע שעה, אָבער דער פראָסט האָט געקנאַקט. איך האָב געפילט אַז איך וואָר פאַרפרוירן און מאַכטלאָז, דערשלאָגן, אויסגעפיניקט, האָב איך זיך אַרויסגעלאָזן פריי און פראָנק אין דרויסן אין סאַמע פייער פון סכנה אויף דעם בראָט פון גורל. איך האָב שוין במילא מער נישט געקענט אויסהאַלטן דעם גע־גנב׳עטן לעבן אין באַהעלטעניש, וואו געטאָגט ניט גע־נעכטיקט.

צוריק הינטער די אייזערנע גראָטעס

עס האָט לאַנג נישט גענומען, ביז די זשאַנדאַרמען האָבן מיר געכאַפּט און אין אַ קורצער וויילע האָב איך זיך שוין געפונען צוריק אין ביאַליסטאָקער תפיסה, פון וואַנען איך בין פריער אַנטלאָפן. די רוצחים האָבן מיר מערדער־לעך צעשלאָגן און אָנגעזאָגט, אַז מען וועט מיך מאָרגן הענגען. מען האָט ביי מיר צוגענומען דעם פאַסעק פון די הויזן, די שטריקלעך פון די שיך און אַלעס, מיט וואָס איך וואָלט אַליין געקענט באַגיין זעלבסטמאָרד, כדי זיי זאָלן ניט האָבן דעם פאַרגעניגן אויסצופירן אויף מיר דעם טויט־אורטייל. איך האָב אפילו געהאָט אין קעשענע אַ ראַזיר מעסערל, און עס האָט אין מיר פאַר אַ ווייַלע דורכגעבליצט אַ גדאַנק: פילייכט זיך איבערשנייַדן די אָדערן און אַליין מאַכן אַ סוף צו מיין הפקר׳דיק לעבן. אָבער גראָד אין דער מינוט האָט אַ פינקל געטאָן אַ האָפנונג: אפשר, אפשר איז נאָך דאָ אַ געלעגנהייט, מען קען קיינמאָל נישט וויסן, וואָס די לעצטע מינוט קען ברענגען. אַ מינוט אין מענטשנ׳ס לעבן מיינט אמאָל דאָס גאַנצע לעבן. אגב, האָב איך געטראַכט, אַז עס וועט מעגלעך נאָך עמיצער בלייבן פון מיין משפּחה און וועט פאַראורטיילן אָלס אייביקן שאָנדפלעק מיין האָנדלונג, די טאַט פון שוואָכלינג, וועלכער האָט ניט געקענט אויס־האַלטן ביז צום סוף און אַליין זיך דאָס לעבן געגומען, אַ קרוב אַ זלעבסטמערדער, וועלכער האָט פאַרלאָרן ביידע וועלטן. אָזוי האָב איך פאַרבראַכט אין פינצטערן קאַרצער (תפיסה־קעלער) גאַנצע 72 שעה. עס איז ממש אַ וואונדער, אַז איך בין דאָן פון זינען ניט אַראָפּ, נאָר אַ מענטש איז אַמאָל שטאַרקער פון אייזן.

שפּעטער־צו האָט מען מיך אַריינגעפירט אין אַ בא־זונדער צימערל מיט דער אויפשריפט: „שטאַרק איזאַלירט". דאָרט האָט מען זיך ניט געקענט זעצן און אויך ניט לייגן. מען האָט געמוזט שטיין די גאַנצע צייט, אָזוי ענג איז עס געווען, און איך האָב אָזוי געמוזט אויסהאַלטן אַ גאַנצע נאַכט. צומאַרגנס האָט מען מיך האָלב־נאַקעט אין שנייַדען־דיקן ווינט און פראָסט אַרויסגעטריבן אויפֿן תפיסה־הויף. איך האָב געמיינט, אַז דאָס איז שוין מיין סוף, אָבער איך האָב באַמערקט נאָך 40 אידן, וואָס מען האָט צוזאַמען־געשלעפּט פון די קעלערס, בוידימער און לעכער. הפנים, אַז מען האָט נאָך אונז געהאַלטן פאַר אַרבעטס־פּאַיק און מען האָט אונז אָלעמען ווידער אַריינגעוואָרפן אין תפיסה. עס זיינען דאָרט אויך געווען 20 קינדער, און איך געדענק נאָך יעצט אייניקע: אַ אינגעלע פון 6 יאָר, אברהם ניימאַנ׳ס אַ קינד, נחום קאַרפּ׳ס אַ אינגל פון 10 יאָר, איינער אָדער צוויי קינדער פון די בריידער ליפּיץ פון גראָדנע. די קינדערלעך האָט מען געהאַלטן אייניקע טעג און דערנאָך דערשאָסן. און מיר, די 40 אַרבעטס־פּאַיקע אידן, זיינען נאָך געבליבן לעבן.

פאָלגענדע זיינען די נעמען פון די 40 אידן, וואָס זיינען

מיט מיר צוזאַמען געווען אין תפיסה: 1) זלמן עדלמאַן, אַ ביאַליסטאָקער; 2) מאַניעק רייזנער; 3) יודל לעוו, (זיין פּאַטער איז געווען אַ טראַנספּאָרט אַרבעטער פון די „יאל־קעס" אין ביאַליסטאָק); 4) בערעשצאַנסקי, (זיין פּאַטער האָט געהייסן שלמה באַלשעוויק, אויך אַ טראַנספּאָרט אַרבע־טער); 5) וועלוול שיף פון יאַשינאָווקע; 6) אָווסעיעוויץ פון ווילנע; 7) פּרוסאַק פון גראַדנע, אַ מעבל סוחר; 8) יוסף לעוו, (זיין פּאַטער איז געווען אַ פּוטער סוחר); 9) אַראַנ־טשיק זובאָווסקי; 10) שלמה ראַזנבלום, פון סאַנאָק; 11) ניסל, פון חרוביעשאָוו; 12) אַבראַמאָוויץ, פון סלאָנים, זיי האָבן געהאָט אַ טאַבאַק געשעפט; 13) דוד ראַק, פון גראַדנע; 14, 15 און 16) דריי ברידער ליפּיץ פון גראַדנע; 17) ישעי׳ ליפּיץ, פון גראַדנע; 18) לאַיקעס, פון גראַדנע; 19) גראַד־ניצקי, פון גראַדנע (זיין פּאַטער איז געווען אַ שניידער); 20) חיים בעריל, אַ גראַדנער; 21) שלמה געלבאַרד, אַ מאָלער (געשטאַרבן אין תפיסה); 22) סלאָבאָדאָוויץ, פון לאָפּע, נעבן ביאַליסטאָק; 23) זבינאָוויץ, פון האָראָדאָק; 24) משה׳ל גרשוני, געבליבן לעבן; 25) טעוועלע ווורובל, געבליבן לעבן; 26) יונה ליס, געבליבן לעבן; 27) כאַצקל פּענדזאַק, גע־בליבן לעבן; 28) שיעלע אָפּערשטיין; 29, 30) ברידער באַטשקאָווסקי, איינער האָט געהייסן אַברהמ׳ל; 31) אַברהמל קאַראַסיק, געבליבן לעבן; 32) סאַמאַיל, אַ סטאָליער; 33) קולקין, אַ גראַדנער טאַפּעציערער; 34) ראובקע פּערלשטיין; 35) יודל גאָלדנפּעניק, אַ גלעזער; 36) לעוויטאַנסקי, אַ שלאָ־סער; 37) פורמאַנסקי, אַ ווארשעווער מאָלער; 38) קאָפּלאָן, אַ סטאָליער פון פּאָלנא גאָס; און 40) איך, דער שרייבער פון די שורות, שמעון עמיאל.

ערב פּסח צום סדר, אין 1944, האָט מען צו אונז גע־בראַכט נאָך אַ טראַנספּאָרט פון 10 אידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון אויגוסט 1943 ביז אַפּריל 1944: 1 און 2) צוויי ברידער ראַצקאָווסקי, פון סאָקאָלע; 3) יאַנקל דאָ־ווינסקי, אַ ווערבער; 4 און 5) מעזבאָווסקי, פּאָטער און זון; 6) עלסאָן, אַ זון פון ביאַליסטאָקער לערער, עלסאָן, 7) אַנא־טאָל ראָבינאָוויץ, פון לאָדזש; 8) באָרער, אַ גראַדנער, 9) דער זון פון אידישן ביאַליסטאָקער שלייפער (זיין נאָמען גע־דענק איך ניט), ער האָט אין פּאַרלויף פון 2 וואָכן באַקומען טובערקולאָז אין האַלדז און איז געשטאָרבן, און 10) סלוצקי פון קיעוו, אַ מוזיקאַנט פון דער קיעווער אָפּעראַ. צוזאַמען זיינען מיר שוין דאָן געווען 50 מענער.

אַ טרויעריקער פאַל דערמאָנט זיך מיר, וועז מען האָט צו אונז אַריינגעפּירט דעם אין ביאַליסטאָק באַוואוסטן יודזיק, אַ זון פון אַמאָליקן פּליישׂ־פּאָדריאַטשיק פון פּאָלנאַ גאָס, ראָג ביאַליסטאָצאָנער, אים מיט זיין פרוי, די טאָכטער פון שלומיאל, וועלכער האָט געוואוינט אויף ראָבינסקאַ גאָס, מיט אירן אַ ברודער. ער איז געווען פון די לעצטע ביאַלי־סטאָקער אידן, וועלכע האָבן באַוויזן זיך אויסצובאָהאַלטן ביז אָנפאָנג מאַי 1944, און איז געווען פאַרשטעקט אין אַ לאָך אין אַמאָליקער אַוונעט׳ס בעקעריי אויף גומיענער גאָס. ער האָט אויסגעזען ניט צום דערקענען, אינגאַנצן באַוואַקסן, מיט אַ פּאָר ווילד אויסגעשטאָרצטע, צעשראָקענע אויגן. דערזעענדיק אונז, האָט ער, דער אמאָליקער גבור, דער פעסט־געבויטער יונג, זיך צעווויינט אויפ׳ן קול, ווי אַ קליין קינד און דערציילט וועגן זיינע אומגלויבלעכע איבער־לעבענישן אין באָהעלטענישׂ.

אונזער לאָגע אין תפיסה איז געווען פאַרצווייפלט. מען האָט אונז געגעבן זייער קאַרגע שפּייז פאַרציעס און גע־שלאָגן מכות רצח. אונזערע אוקראַינער אַנטרייבער האָבן אונז געצוואונגען אויסצוריניקן מענטשלעכע שטולגאַנג מיט דער צונג. די יסורים און דערנידעריקונגען זיינען געווען אויסערגעווויינלעך. מיר האָבן שוין אויף זיך געבעטן דעם טויט, געוואָרט אויף אים ווי אויף אַן אויסגעגאָרטן אויסלייזער.

אין די אווגוסטאוועד וועלדער

און אָט איז ווידער געקומען אַ טאָג, אַ פיל פינצטערער ווי די אַלע פריערדיקע. מ׳האָט אונז אַלע אַריינגעפּירט אין דעם ספּעציעלן קאָסטן, אין וועלכן מ׳פלעגט פירן צום שיסן, און אונטער אַ שטאַרקער וואַך פון זשאַנדאַרן מיט מאַשין־געווער אַוועקגעפּירט אין אַ פּרייען פעלד ביי די אַווגוס־טאָווער וועלדער. מען האָט אונז מיטגעגעבן רידלען און אייזערנע האָקעס, אויף וועלכע מען הענגט געווינלעך אָקסן אין שלאַכט־הויז. מיר האָבן ניט געוואוסט, צו וואָס מען וועט עס דאַרפן נוצן, אָבער מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס גרויזאַמעס שטייט אונז פאָר. דאָס פעלד, וואו מען האָט אונז אַראָפּגעלאָזן, איז געווען פאַרצאַמט מיט שטעכיק דראָט און אָרום זיינען געשטאַנען די זשאַנדאַרמען מיט אָנגעשטעלטע מאַשין ביקסן, כדי אונז אָפּשרעקן פון אָנט־לויפן.

מען האָט אונז געהייסן גראָבן טיפע גריבער. פון אָנ־פאָנג האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס גרייטן מיר שוין קברים פאָר זיך אַליין, אָבער גראָבנדיק טיף אין דער ערד, האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף מאַסן־קברים מיט טויטע קער־פּערס. דאָס זיינען געווען די ביאַליסטאָקער אידן פון דער ליקווידירטער געטא. מען האָט אונז באָפוילן מיט די אייזערנע האָקעס אָרויסשלעפּן די הרוגים, אָרויפלייגן זיי אויף שייטערהויפנס קלאָפּטעראָווייז, באָגיסן מיט פּעך און אונטערצינדן. איין גרופּע האָט געגראָבן, די אָנדערע האָט געשלעפּט די אומגליקלעכע קרבנות און די דריטע האָט פון לאָנקע קלעצער פון אונטערגעשניטענע בוימער געמאַכט די שייטערהויפנס, און דערויף אָוועקגעלייגט און אונטער־געצונדן די מתים. דאָס איז געווען די עקלהאַפּסטע אַרבעט, וואָס מיר האָבן ביז דאָן געטאָן. איך בין געווען צווישן די אָרבעטער ביים שייטערהויפן, און אָט איז געקומען מיין פינפטער עטאַפּ פון גיהנום אונטער די נאָצים, די ביטערסטע איראָניע, וואָס בלויז דער טייוול אַליין האָט געקענט פאָר־טראַכטן צו זיין דער צינדער פון מיין אייגן פאָלק. פאָר־ווייטיק ביז דער זיבעטער ריפּ, אַז מיט מיין מיאוס־גערוך רענעם לעבן דאַרף איך נאָך זינדיקן קעגן די טויטע, קעגן מיין אייגן בלוט און פלייש, און דורכפירן די באַרבאָרישע לעסטערונג פון בזיון המת, ניט לאָזן זיי צו רו אַפּילו נאָכ־דעם, ווי זיי האָבן שוין אין מאָרטירערטום אויסגעהויכט זייער לעצטן אָטעם על קידוש־השם, — האָב איך געטאָן די גרויליהאַפּטע אַרבעט. איך האָב זיך פאַרשאָלטן יעדע מינוט פון מיינע קנעכטישע טעג אונטער דער פייערדיקער נאָצי־רוט. איך האָב געהאָפּט, אַז גאָט און מיין פאָלק וועלן מיר פאַרגעבן, וואָס אַנשטאָט ברענגען מיינע ברידער צו קבר ישראל, האָב איך געמוזט פאַרברענען זייער הייליק געבייַן אויף אַש און שטויב, ווייל איך האָב דאָך קיין ברירה נישט געהאַט.

אַזוי האָבן מיר צוויי וואָכן געאַרבעט אין די אַווגוסטאָ־ווער וועלדער. נאָכדעם ווי די קדושים זיינען שוין פאָר־ברענט געוואָרן, האָט מען אונז געהייסן דורכזיפּן די אַש און

קאָנפערענץ פון דער אַרבעטער־פּאַרטיי פּועלי־ציון („באָראָכאָווצעס")
אין ביאַליסטאָק אין 1916.

זוכן גאָלדענע פינגערלעך, זייגערלעך, ציינער און אַנדערע ווערטפולע חפצים, וועלכע זיינען נאָך ניט צעשמאָלצן גע־ווארן אין פייער, און איבערגעבן עס צו אונזערע אַנ־טרייבער. דעם אש גופא האָט מען אויך באַגראָבן אין א טיפער גרוב, און דערויף פאַרזעצט בוימער, כדי אינגאַנצן אָפצוואוישן יעדער שפור פון דעם נאַצישן וואַנדאַליזם.

די זון האָט געשיינט, דער שוחט האָט געשאָכטן, דער פייער האָט געברענט, די ערד האָט ענגאָגט דעם חיות פון די אומגעבראַכטע זעקס מיליאָן, און די וועלט האָט גע־שוויגן...

אונזער אומגעלונגענע פאַרשווערונג

דעם 6טן יוני 1944, האָב איך צופעליק געפונען א שטיקל צייטונג און זיך דערוואוסט, אז דער קאַמף אין איראָפע האָט זיך שוין אַנגעפאַנגען. מען האָט שוין גע־קענט זען, אז די נאַציס ברעכן האַלז און נאָקען און אז די בייזע, בלוטיקע שפיל איז שוין צו ענדע. מיר האָבן דאָס אויך געפילט אין באַצוג צו אונז. די דייטשן זיינען געווארן נאָך בעסטיאַלישער, מען האָט אונז צוריקגעפירט אין ביאַלי־סטאָקער תפיסה. די וואָך אַרום אונז האָט מען פאַר־גרעסערט, מען האָט אונז אינגאַנצן איזאָלירט פון דער אַרומיקער וועלט, און אונז אגב אַנגעזאָגט, אז מיר זאָלן ניט וואָגן צו דערציילן, ביי וואָס מיר האָבן געַארבעט אין די אַווגוסטאָווער וועלדער. און ווער עס וועט זיך אַרויסרעדן מיט א וואַרט, וועט דערשאָסן ווערן גלייך אויפ'ן אָרט.

צוויי טעג שפעטער, האָט מען אונז איינקווארטירט אויף באַיאַרע, נומער 7 קראַשעווסקעגא, אין א באַראַק. מען פלעגט אונז אַרויספירן יעדן פרימאָרגן פריער נעבן נאַוואַסיאָלקע, און נאָכדעם אויף זיעלאָנער וועג קיין גראבאווקע, אויף אַרבעט. דאָרטן זיינען דערשאָסן געווארן טויזנטער אידן בעת דער ליקווידאַציע פון דער ביאַלי־סטאָקער געטא. און נישטערנדיק צווישן די גריבער, האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף 2 דאָקומענטן, איינער פון אונזערן א ווייטן קוזין, זלמן עמיאל, א זון פון א געווען פאַברי־קאַנט יאַנקל עמיאל־קוליקאָווסקי, און דער צווייטער — פון פינקעלשטיין, פון דער אייזן־קראַם אויף קופיעצקא, ראַג ראַשאַנסקי. דער לעצטער האָט געהאַט א פאַטער און א ברודער אין די פאַראייניקטע שטאַטן. מיר האָבן לעבן אים אין גרוב געפונען א צעטל פון אַמעריקע: וואַרשיינלעך, האָט ער געהאָפט זיך פאַרשטענדיקן מיט זיינע קרובים און זיך ראַטעוון אין אַמעריקע, אָבער דער טויט איז אים פאַר־לאָפן דעם וועג.

ביי דער וואָך פלעגן מיר גנב'ענען צייטונגען, פון וועלכע מיר האָבן זיך דערוואוסט, אז די רוסן האָבן דורכ־געריסן דעם צענטראַלן פראָנט און דערנענטערן זיך צו אונז. איך האָב פאַרשטאַנען, אז די נאַצישע בעסטיעס וועלן שוין לאַנג אין ביאַליסטאָק נישט זיין, און צוזאַמען מיט נאָך 5 חברים האָבן מיר באַשלאָסן ביינאַכט צו טויטן די פאַר וועכ־טער לעבן אונזער צעלע און אַנטלויפן. אָבער דער פלאָן איז נישט געלונגען. דאָס האָט געדאַרפט געשען אין דער צייט, ווען מען פלעגט אונז שטענדיק אויפרייסן פון שלאָף פאַר אַן אָפעל. אָבער די נאַכט האָט מען אונז גראָד נישט געוועקט אין דער באַשטימטער צייט און מיר האָבן גאָרנישט געקאָנט אויפטאָן.

ביי דער אייגענער גרוב

דעם 13טן יולי 1944, אין א דאָנערשטיק, האָבן מיר באַ־מערקט אַן אויסטערלישע ענדערונג. מען האָט אונז אַריינ־געפאָקט אין דעם בלעכענעם קאָסטן און אונז אַוועק־געפירט אויפ'ן פעלד אין גראָבאָווקע. מען האָט אונז פאַר־אַרדנט צו פאַרשטיין אָלע אָפענע גריבער מיט די מתים, און מיר פאַרשטייען שוין, אז אונזער אַרבעט איז געענדיקט. לעבן יעדן איינעם פון אונז שטעלט זיך א זשאַנדאַר מיט אַן אויטאָמאַטישן ביקס. איינער פון די זשאַנדאַרן וועגדעט זיך צו מיר מיט דער פראָגע: „וואָס מאַכסטו פון אונז, וועז וויר דען קריג פאַרלירן"? איך האָב געשוויגן. אָבער ער אַליין האָט זיך צינים אַנגערופן: „די פרויען מיט די קינדער נעמען זי צו ביי אונז, ווי ווייר ביי איהנען, אונד מיט אונז ווירדען זי אַרבעטן, ווי ווי מיט איהנען, אָבער... קיינע אַנגסט, ביז די רוסישע באַנדיטן קאָמען, וועלן זי דאָ אַלע אומגעלעגט זיין". איך האָב פאַרשטאַנען, אז דאָ איז אונזער סוף שוין, בלויז א פראָגע פון געציילטע שעה'ן. מען האָט אונז ערקלערט, אז 12 אַזייגער וועט קומען דער הויפטשטורם־פירער נאָכאָל און באַפעלן וואָס צו טאָן. די צייט האָט זיך געצויגן ווי פון פּעך, יעדע מינוט — ממש אַן אייביקייט. און אָט איז שוין די גורל שעה, 12 אַזייגער, הפנים, אז דער הויפט־שטורם פירער, דער שעף־רוצח איז אַנגעקומען.

פון אָלע גריבער איז איינע געבליבן אָפן, און דאָס איז אונז אַלעמען גלייך געווארן אויפפאַלענד. מען האָט ביי אונז צוגענומען די רידלען און אָלע געצייג און עס אַריינ־געווארפן אין פייער. צוגענומען ביי אונז די מאַרינאַרקעס און העמדער און געהייסן זיך אַרומשטעלן אין א האַלב־קרייז ביי דער אָפענער גרוב, און די 60 זשאַנדאַרמען אַנט־קעגן אונז מיט אַנגעשטעלטע ביקסן. דא קומט א באָפעל: אין דער גרוב מאַרש נידערזעצן.

דאָס אַנטלויפן אונטער א האָגל פון קוילן

אונזער לעצטע מינוט האָט געשלאָגן. דער מוח איז פאַרווירט, דאָס בלוט גליווערט אין די אַדערן, פאַר די אויגן דרייען זיך פייערדיקע רעדער. אָבער קוקנדיק דעם מלאך המות אין פנים אַריין, האָבן מיר זיך דאָך אַריינטירט, וואָס צו טאָן. איך האָב קוים באַוויזן אַרויסצושרייען: חברה, אַנט־לויפן, און האָב דער ערשטער אַנגעפאַנגען צו לויפן דורכ־רייסנדיק די קייט פון די זשאַנדאַרמען. דאָס איז געשען אַזוי

בליץ שנעל, אַז ביז זיי האָבן זיך געכאַפט, זיינען מיר שוין אַפגעלאָפן אַ היפשע שטרעקע. איך ווייס ביז היינטיקן טאָג נישט, ווי האָבן מיר עס געקאָנט טאָן, פֿשוט רוחות האָבן אונז געטראָגן און דער אימפּעט און לעבנס־לוסט האָט אונז געיאָגט.

איבער אונזערע קעפּ האָט זיך גלייך אַ שאָט געטאָן אַ האָגל פון קוילן און זיך אויסגעמישט מיט דעם ווייַ־געשריי פון די פֿאַרוואונדעטע. מיר זיינען געווען אַכציק אין תּפיסה, אָבער 30 האָט מען פּריער אומגעבראַכט, צען זיינען שפּעטער אומגעקומען, און מיר די לעצטע פערציק, האָבן זיך עס צווישן לעבן און טויט געריסן פון די נאָצישער פֿאַסטקע. פון אָט די פערציק זיינען פיל געפֿאַלן אונטער דעם האָגל פון די קוילן. פּריש אידיש בלוט האָט באַשפּריצט דאָס דורכגעווייקטע בלוטיקע גראָבאָווקע.

איך מיט נאָך 5 חברים, לייכט פֿאַרוואונדעט, זיינען דערלאָפן ביז דעם שאָסיי. דאָס איז געווען דער זעקסטער גיהנום עטאַפּ אין מיין לעבן, אַ געלויף אונטער אַ מבול פון קוילן, נאָכגעיאָגט דורך די דייטשע מערדער. קומענדיק צום שאָסיי זיינען מיר ווירקלעך פֿאַרכאַפּט געוואָרן אין אַ פֿאַסטקע. עס זיינען אונז אַנגעלאָפן אַנטקעגן ווי מלאכי חבלה, געפֿאַנצערטע אויטאָס, און ערשט אויפֿגעפּענט אויף אונז אַ פּריש פייער. מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן, אָבער פון הינטן האָבן אונז נאָכגעשאָסן די 60 זשאַנדאַרמען, ווי יעגער, וועלכע לויפן נאָך זייער רויב. מיר האָבן געזען אויפֿן פעלד צעזייט און צעשפּרייט פיל נייַ בלוטיקע קרבנות. מיר האָבן געהערט ווי אונזער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן, יוסף לעוו, האָט זיך געבעטן ביי דעם זשאַנדאַר מאָרינפעלד, ער זאָל אים שענקען דאָס לעבן. אָבער דער נאָצישער אכזר האָט געשריען: „ביזט אַ איד, האָסט קיין רעכט צו לעבן, מאָרש אין גרוב". מיר האָבן אויך געזען, ווי די זשאַנדאַרן האָבן געשלעפּט די שווער־פֿאַרוואונדעטע אין גרוב אַריין.

עס איז צוגעפאַלן דער אָוונט, אויף אַלע פיר האָבן מיר זיך אַריינגעשלייכט אין אַ קוסט און דאָרט איבערגעלעגן די נאָכט. צומאָרגנס האָבן מיר זיך ווידער געזונט, גע־קראָכן אויפֿן בויך, ביז מיר האָבן זיך דערשלעפּט צו אַ זומפּ און דאָרטן אַריינגעפאַלן ביז איבערן האַלז אין בלאָטע. אַ נס, וואָס מיר זיינען ניט דערטרונקען געוואָרן.

אַזוי זיינען מיר דריי טעג און דריי נעכט געלעגן אין פּראָסטיקן דרויסן נאָקעט און הונגעריק, אָן שפּייז און וואַסער. אונטער געווייַנלעכע אומשטענדן וואָלט מען עס גאָרנישט געקענט אויסהאַלטן. נאָר דאָס האָבן זיך עפּעס אין אונז צעפּראָלט זאָפאָסן פון איבערמענטשלעכע כוחות. אויף דעם דריטן טאָג האָבן מיר פּרובירט אַריין אין אַ שכנות־דיקער פויליישער קאָלאָניע. אָבער מען האָט אונז פון דאָרט פֿאַרטריבן, וואָרענדיק, אַז מען וועט אויף אונז אָנרייצן די דייטשן. מיר זיינען קוים מיט דעם לעבן אָנטלאָפן.

אויף דעם פערטן טאָג האָבן מיר, אַ דאַנק אונזער חבר, ישראל פעלדער, געפונען אין וואַלד אויף נאָפֿאַלאָנער טראָקט אַ זיעמליאָנקאַ. ער האָט געקענט די געגנד, וועו ער איז נאָך געווען אַ פֿאַרטיזאַן. מיר האָבן זיך אין דער הייל אויסבאָהאַלטן 14 טעג, דערפון 10 פולשטענדיק אָן וואַסער. די נשמה האָבן מיר דערהאַלטן בלויז מיט די ביסל רויע אַרבעס, וועלכע מיר פלעגן איין מאָל אין דריי טעג אַרויס־גיין קלייבן אין פעלד.

דעם 26טן יולי האָבן מיר געפֿרואווט גיין נאָך אונזער שפּייז. אָבער מיר האָבן זיך געמוזט צוריקקערן, ווייל דער וואַלד איז געווען שטאַרק באַלאַגערט. מיר האָבן ניט גע־וואוסט, אויב דאָס זיינען דייטשן אָדער רוסן. און אָט איז אויף מיר אָנגעקומען דער זיבעטער עטאַפּ, הונגעריק, נאָקעט, היימלאָז, באַלאַגערט אין טיפן וואַלד פון אַן אומבאַ־קאַנטן שונא.

עס קומט ענדלעך די ישועה

דעם 27טן יולי 1944, האָבן מיר דערהערט סאָוועטישע לידער און מיר האָבן שוין געוואוסט, אַז אונזערע באַ־פרייַער זיינען דאָ. מיר זיינען אַרויס פון וואַלד און חברׂיש אויפגענומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמייער, וועלכע האָבן אונז באַקליידט, באַשפּייזט און אָפּגעפירט קיין ביאַלי־סטאָק. נאָך די שבעה מדורי גיהנום אונטער די נאַציס, האָב איך ערשט דעם ערשטן מאָל פריי אָפּגעאָטעמט און פאַר־זוכט דעם טעם פון לעבן. מיר זיינען געווען זאָלבעפּינפט: 1) טעוועלע ווורובל, 2) ישראל פעלדער, 3) אברהם יצחק לעוו, 4) וואָלף שיף, און 5) איך, שמעון עמיאל, דער שרייבער פון די שורות. אין שטאָט האָבן זיך דערוואוסט, אַז עס זיינען אויך לעבן געבליבן: 6) משהל גרשוני, 7) אַנאַטאָל ראָבי־נאָוויץ, און 8) זלמן עדעלמאַן. עס האָט נאָך אויך דאָן גע־לעבט שיימע ליפשיץ, אָבער ער איז שפּעטער ערגעץ־וואו אַוועקגעשלעפּט געוואָרן אין אַ שטראָף קאָמפּאַניע און דאָרט וואַרשיינלעך אומגעקומען. מיט 6 מאָנאַטן שפּעטער, האָבן מיר אויך געהערט, אַז אונזער לאָנדסמאַן, אברהם קא־ראָסיק, איז געפונען געוואָרן אַ פֿאַרוואונדעטער און לעבט אין רוסלאַנד. מען האָט דערציילט, אַז ער איז נאָכדעם גע־קומען אין ביאַליסטאָק.

דאָס איז געווען דער עפּילאָג פון דער שרעקלעכער טראָגעדיע, חורבן ביאַליסטאָק, שוין נאָכדעם, ווי עס איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן דער טראָגישער קאַפּיטל: ליקווי־דאציע פון ביאַליסטאָקער גטאָ. מיר, די אָכט לעצטע מאָהי־קאָנער, זיינען געבליבן צו באַווויינען דעם חורבן, וואָס מיר אליין האָבן געזען און צו עדות זאָגן פאַר דער וועלט און פאַר אונזער פאָלק אויף דעם גרעסטן פֿאַרברעכן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, דעם מאַסן־מאָרד פון אונזערע בריידער.

זאָלן ביאַליסטאָקער עס וויסן, זאָלן אונזערע לאָנדס־לייט געדענקען צו באַרדיקן די קדושים פון גראָבאָווקע, וועלכע זיינען צו קבר ישראל נישט געקומען, און צו שטעלן פאַר זיי אַ מצבה לדורות און היטן דעם יאָרצייט.

זאָלן דורות געדענקען:

„זכור, אשר עשה לך עמלק"!

פאַרגעסט ניט אָפּצוהיטן

דעם אָנדענק

פון אונזערע קדושים

דער גרויסער אָפּקלאַנג פון העלדישן ווידערשטאַנד

דער העלדישער ווידערשטאַנד און די פּאַרטיידיקונג פון די אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ, האָט אַרויסגערופן גרויס באַוואונדערונג און אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג. דאָס איז אין יענער צייט אויך דערגאַנגען קיין אויסלאַנד. אין אַ ראָפּאָרט פון דעם אידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט, פון דעם 15טן נאָוועמבער 1943, צו דר. יצחק שוואַרצבאַרד (אין לאָנדאָן), וואָס איז געווען אונטערגעשריבן פון דר. א. בערמאַן, יצחק צוקערמאַן, און דר. ד. כפתור-דניאל גוזשיק, איז איבערגעגעבן געוואָרן:

„מיר ווילן, אַז דאָס אידישע פּאָלק און די גאַנצע וועלט זאָלן וויסן, אַז אונזער יוגנט האָט מוטיק געקעמפט פאַר'ן לעבן און פאַר דער ערע פון איר פּאָלק. נאָך דער הראָישער עפּאָפּעע פון ווארשעווער געטאָ האָבן מיר אין די לעצטע חדשים איבערגעלעבט דעם שיינעם, הערלעכן קאַמף פון די ביאַליסטאָקער אידן... דעם 17טן אויגוסט האָט זיך אָנגעהויבן אין ביאַליסטאָק די ליקווידירונג... שווערע קאַמפן זיינען פאָרגעקומען אין עטלעכע גאַסן. די דייטשן האָבן געבראַכט אַרום טויזנט זשאַנדאַרמען און ס.ס.-לייט און אַ סך אָפּטיילונגען אוקראַינער. די אידן האָבן דער עיקר זיך באַנוצט מיט האַנט-גראַנאַטן און צינד-באָמבעס, זיי האָבן אויך געהאַט עטלעכע מאַשין-געווער, זיי האָבן געקעמפט מיט אויסערגעווייַנלעכער אַנטשלאָסנקייט... אין די קאַמפן זיינען דער'הרג'עט און פאַרוואונדעט געוואָרן עטלעכע הונדערט דייטשן און אוקראַניער... די פאַרביסענע קאַמפן האָבן זיך געצויגן 8 טעג, אַרויסטרעטונגען פון באַוואָפנטן ווידערשטאַנד מצד די אידן האָבן געדויערט כמעט אַ חודש צייט, ביז דער העלפט סעפּטעמבער (1943). דער העלדישער קאַמף אין ביאַליסטאָק, וועט אַריבערגיין אין דער געשיכטע אַזוי ווי די פּאַרטיידיקונג פון וואַרשעווער געטאָ."

(פון דעם בוך „מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָף, דער העלד פון די געטאָס" באַנד צוויי, פון נינא טענענבוים-בעקער)

פריץ גוסטאוו פרידל — דער הויפּט מערדער

קליינע, שטענדיק לויפנדע באַנדיטישע אויגעלעך, דער שרעק פון ביאַליסטאָקער געטאָ. פרידל פאַרט! די אידישע פּאָליציאַנטן צעיאָגן שוין פון די גאַסן, מען טאָר אין גאָס ניט שטיין ווען דער באַנדיט פאָרט. די חברים האָבן שוין אייניקע מאָל באַשטימט דעם מערדער אָפּצוראַמען פון וועג, נאָר די מער מעסיקע טענה'ן, ניין! מען טאָר עס ניט טאָן, עס קען ברענגען צו אַ גרויסן חורבן אין געטאָ. און אַזוי לעבט דער באַנדיט ווייטער.

דעם 16טן אויגוסט 1943, פרי, די אויטאָס מיט די באַנדיטן הויבן אָן אַריינצופאָרן אין געטאָ. דער הינטישער ס.ס. שטאָב צעלייגט זיך אין די גערוימע צימערן פון אידן-ראָט. דער לעצטער קומט אָן פרידל מיט די העכערע אָפּיצערן. אָבער ער באַווייזט זיך ניט, ער גיט נאָר פאַראַרדנונגען פון הויף. און ווען דאָס העלדישע אידישע ביאַליסטאָק הויבט אָן איר קאַמף, דאָן באַמערקט מען דעם מערדער מיט זיין וואָך זיך איבערהויפּט אַרויסצושלייכן פון געטאָ.

עס רייסט אויף, ניט ווייט פון אים, די געוואָרפענע פעטארדע. אָבער צו זיין טריפה'נעם מזל גייט ער דורך בשלום. נאָכ'ן באַקעמפן דעם פּלאַץ דורך דער גרויסער רעגולערער דייטשער אַרמיי, זעט מען וויידער פרידל מיט זיין סאַראָסטישן שמייכל. יעצט איז דער „העלד" וויידער טעטיק איבער די אומבאַהאַלפענע אידישע קינדערלעך.

ער קלייבט צעניוף די קליינינקע קינדערלער מיט די דערשראָקענע אויגעלעך. ער רייסט זיי אָפּ פון די ווייַנענדיקע מוטערס, וועמען ער פאַרזיכערט אַז די קינדער פאָרן „אַרבעטן". אויף יוראָוועצקי גאָס שטעלט ער זיי אויס אין גרופּן, ער באַטראַכט זיי מיט אַ סאַדיסטישן באַנדיטישן שמייכל. ער נעמט אַליין די מאַשינען-געווער אין האַנט און פלוצלונג דערהערט זיך דאָס געשריי פון די אומשולדיקע עופה'לעך, צונויפגעמישט מיט'ן ווילדן לאָכן פון דייטשן אָפּיצער פרידל. ער גייט נאָכדעם דורך די רייען זען זיין גרויסן אויפטו. אָט ברענגט מען ווידער א פאַרטיע יונגע מיידלעך, וועלכע זיינען געפאַנגען געוואָרן בעת דעם אויפשטאַנד, ער נעמט זיי דורך מיט זיין בליק. די יונגע מיידלעך קוקן אָבער אויף אים מיט פאַראַכטונג. ער הייסט זיי זינגען, אָבער קיינע טוט אים ניט צוליב. ער גיט ווייטער אַ באַפעל זינגען... קיין איינע רירט זיך ניט. דער „העלד" צילט אָן דאָס מאַשינען-געווער, די קינדער שווייגן. ס'הערט זיך אַ זאלפּ, און אונזערע יונגע העלדינס זיינען געפאַלן. אָבער דער באַנדיט הערט אַלץ נישט אויף צו שיסן פון רוגזה, כאָטש אַלע זיינען שוין טויט.

דער משפט און די פאַרדינטע שטראָף

דער פּראָצעס איבער דעם נאַצי־פאַרברעכער גוסטאוו פּרידל, איז פאַרגעקומען אין דעם ביאַליסטאָקער אַפּעלאַציע־געריכט אין סוף אָקטאָבער 1949. ביי דעם פּראָצעס, וואָס האָט געדויערט עטלעכע טעג, זיינען אַרויס־געטראָטן אַרום 20 עדות, געליטענע אידן ביי די נאַציס און אַנדערע, וועלכע האָבן פאַר׳ן געריכט געשילדערט די גרויזאַמע פאַרברעכנס פון גוסטאוו פּרידל. צווישן די עדות זיינען געווען: כאַצקל פּענדזשוך, אברהם אָסטראָבורסקי, דוד קאָלעשניק, שלמה בלאָס, חיים ווורובעל, ישראל בראָמסאָן, מירא קניאזעוו, אפרים קיסלער, פאניא ליפּינסקאַ, דר. טאָביאש ציטראָן, רחל זאַכאַריאש, בערטאַ קניאזעוו און אַנדערע. אַלס עקספּערט מצד דער באַשולדיקונג איז אַרויסגעטראָטן דער באַוואוסטער היסטאָריקער, געלערנטער און ביאַליסטאָקער חורבן־פאָרשער דר. שמעון דאָטנער. דער פּראָקוראָר ביים פּראָצעס איז געווען טרעמבעצקי, פּרידל׳ס פאַרטיידיקער איז געווען אַדוואָקאַט בוראַק.

אין אַ ספּעציעלער קאָרעספּאָנדענץ פון י. ביאַליסטאָקי, פון ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען געדרוקט אין דער ניו יאָרקער „ביאַליסטאָקער שטימע" (יאַנואַר־פּעברואַר 1950), וועלכע דער פּראָצעס קעגן פּרידל, צווישן אַנדערע געשילדערט אַזוי:

צו דער באַשטימטער צייט איז דער זאַל איבערפולט. אין זאַל הערשט אַ שטילקייט, מען רעדט שעפשטשענדיק, פּונקט ווי עס וואַלט נאָך באַלד געדאַרפט אַריינגיין דער אַמאָליקער האַר פון לעבן און טויט פון די צענדליקער טויזנטער אידן פון ביאַליסטאָקער געטאָ און הונדערטער טויזנטער פון דער ביאַליסטאָקער פּראָווינץ (באַצירק) מיט זיין גאַנצער מאַכט, און ניט דער פּרידל, וועלכער גייט היינט אין די תּפיסה־קליידער אין באַגלייטונג פון 4 מיליציאַנטן, וועלכער וועט ערשט איצט דאָ אָפּגעבן אַ דין־וחשבון פאַר זיין מאַרד־טעטיקייטן אויפֿן ביאַליסטאָקער געביט. אָבער דער עולם לעבט איבער אויפסניי יענע טעג פון גרעסטן חורבן פון ביאַליסטאָקער אידנטום. עס שוועבן דורך די קאָשמאַר־טעג, עס דערמאָנען זיך צענדליקער און הונדערטער דעטאַלן פון פאַרברעכן, וועלכע די דייטשע מערדער, אונטער דער אָנפירונג פון דעם אויבער־באַנדיט פּרידל, זיינען באַאָנגעגן קעגן די אידן אין ביאַליסטאָק און ראַיאָן. דעריבער זיצט מען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און מען וואַרט אויפֿן אַריינפירן פון פּרידל׳ען. וואו ניט וואו אין זאַל, וועט געפּירט אַ שטילער געשפּרעך וועגן יענע טעג, טעג אין וועלכע דער באַשולדיקטער האָט דעצידירט וועגן לעבן און טויט פון די נאָענטסטע און טייערסטע, פאָטער און מוטער, ברידער און שוועסטער, קינדערלעך און זקנים, וועלכע זיינען שוין לאָנג נישטאָ צווישן די לעבעדיקע. פּרידל איז דער סימבאָל פון טויט. פון טויט פון די אַלע, פון אַ פערטל מיליאָן אידן פון ביאַליסטאָק און פּראָווינץ.

די דערוואַרטונג וועט איבערגעריסן דורך קלאָפן פון פעסטע טריט. עס וועט דורך 4 מיליציאַנטן אַריינגעפירט דער באַשולדיקטער אין זאַל. די אידישע פּנימ׳ער וועלן בלאָס, מ׳הערט שוין שטימען — אָט דאָס איז ער, איך דערקען אים, איך אויך, ער איז בלויז דאַרער געוואָרן. איינס קען אָבער דער פאַרזאַמלטער עולם נישט פאַרשטיין: אין אַ מענטשן זאָל זיך געפינען אזויפיל חיה׳שעס און ווי האָט ער געקאָנט באַגיין אַזוי פיל פאַרברעכענס.

פונקט 9:30 פרי פאַרנעמען די ריכטער זייערע פלעצער. די פאַרהאַנדלונגען הויבן זיך אָן מיט׳ן אָפּנעמען די שבועה ביי די עדות, וועלכע דאַרפן אָפּגעבן זייערע דערקלערונגען אין ערשטן טאָג פון פּראָצעס.

אין באַשולדיקונגס־אָקט וועט דעם באַשולדיקטן פאַרגעוואָרפן, אַז זייענדיק אַ פונקציאָנער פון דער „געשטאַפּאָ" אין ביאַליסטאָק איז ער אין דער צייט פון נאָוועמבער 1942 ביז 1945 באַאָנגעגן פיל פאַרברעכנס, דער רעזולטאַט פון וועלכע עס זיינען געווען טויזנטער גע׳הרג׳עטע מענטשן. אַלס לייטער פון רעפעראַט פאַר אידן־ענינים איז ער פאַראַנטוואָרטלעך פאַר׳ן ליקווידירן די אידן פון זאַבלודאָווע 13,000 מאָן, דערמאָרדונג פון 2,000 אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, פון וועלכע אַ גרויסע טייל האָט ער אליין געשאָסן, אַרויספירן 13,000 אידן פון ביאַליסטאָקער געטאָ און לסוף ליקווידירן די ביאַליסטאָקער געטאָ (50,000 אידן) און אַרויספירן זיי אין די לאָגערן. ער האָט אַליין אַרויסגעגעבן באַפעלן צום הענגען, שיסן און מאָרדן פון וואָס עטלעכע טויזנט מאָן האָבן פאַרלוירן זייער לעבן. אים ווערט פאַרגעוואָרפן: אַז אין נאָוועמבער 1942 האָט ער, נאָך דעם ווי ס׳זיינען געבראַכט געוואָרן אין ביאַליסטאָק, אין די קאָזאַרמעס פון 10טן פולק אידן פון זאַבלודאָווע און די אַרומיקע שטעטלעך, האָט פּרידל באַפוילן פאַרקלענערן די דערנערונג און האָט אַליינהענטיק דערשאָסן 13 מאָן פון זאַבלודאָווער אידן־ראָט. אין דעצעמבער 1942 האָט ער אַ אידן, וועלכן מ׳האָט געבראַכט צו אים אין געשטאַפּאָ אַרויס־געוואָרפן פון פענצטער פון 2טן שטאָק. אין נאָוועמבער 1942 דערשיסט ער 2 פאַרטיזאַנער. ווינטער 42־1943 הענגט ער 3 אידן, דעם פאָטער און זון רובינשטיין און שטשעדראָוויצקי׳ן, פאַר׳ן כלומרשטן גנב׳ענען אויל־קערנער פון דער אויל־פאַבריק. אין פעברואַר 1943 בעת דער ערשטער אַקציע דערשיסט ער אין גאָס אָן 80 יעריקע פרוי אַלס אַזעלכע, וואָס טויג שוין נישט צום טראַנספּאָרט. ער פירט אָן מיט דער עקזעקוציע און נעמט אָנטייל אין שיסן די 100 זאַקלאַדניקעס פאַר׳ן מאָלמעד־טאָט. דערשיסט יצחק מאָלמעד׳ן נאָכ׳ן אָפּרייסן זיך פון תּליה־שטריק. דעם 4טן מאַי 1943 דערמאָרדעט ער אַ גרופּע קצבים, אין מאַי 1943 דערשיסט ער 150 מאָן געכאַפּטע בעת דער אָבלאָווע אויף באַאָרע, אין 20טן אויגוסט 1943 ליקווידירט ער דעם געטאָ־שפּיטאָל און דערשיסט אַליינהענטיק 300 קראַנקע נעבן די פון פּריער צוגעגרייטע גריבער אויף זשאָביע גאָס. אין 1943 יאָר דערמאָרדעט ער די אידן משה קוניצא, סאָלאָמאָן וואָר־האָפטיג, קאָפּלאָן און פינקל. אויפֿן הויף פון געשטאָפּאָ, אויף עריך־קאָך שטראָסע 15 (סיענקעוויטשאַ) דערשיסט ער אַליין 3 פאַרטיזאַנער דערפאָר, וואָס זיי ווילן נישט שטיין מיט אויפגעהויבענע הענט. אין אויגוסט 1943 דערמאָרדעט ער אַ גרופּע אידן. אין אויגוסט 1943 נעמט ער צו ביי די עלטערן אין טורמע אַ גרופּע פון 60 קינדער און דערמאָרדעט זיי. אין יאַנואַר 1944 דערמאָרדעט ער אַ גרופּע אידן מיט בערקאָוויטש׳ן א. א. וו. אין 1944 יאָר דערשיסט ער

די "אידישע שוץ" אין 1946. ווען די ערשטע ביסל לעבן־געבליבענע אידן זיינען צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק.

אַ גרופּע אַדוואָקאַטן אין וועלכע ס׳איז געווען אַדוו. טילע־מאַן, גוטמאַן א. אַ. אין טורמע פירט ער דורך יעדע וואָך 2 סעלעקציעס, וועלכע ענדיקן זיך יעדעס מאָל מיט׳ן טויט פון צענדליקער מענטשן. ער דערשיסט בעת אַ באַזוך אין גראַד־נער טורמע 25 אידן. ער האָט טעראָריזירט די אידן און רא־בירט זייער פאַרמעגן.

וועגן דער ערשטער אקציע אין געטאָ וועלט אים פאַרגעווארפן, אַז ניט געקוקט אויף דעם, וואָס דער פירער פון אידן־ראַט אינזש. באַראַש איז מסכים געווען אויסצו־ליפערן צום טראַנספאָרט 6,000 אידן און האָט צוגעגרייט די ליסטעס פון די וואָס דארפן אויסגעליפערט ווערן, פירט פרידל דורך די אקציע אויף אזא אופן, אַז 2,000 אידן פאַר־לירן זייער לעבן און 13,000 ווערן אויסגעליפערט צו די טראַנספאָרטן אין די טויט־לאָגערן.

נאָכ׳ן לייענען דעם באַשולדיקונגס־אקט גיט אַפּ דער־קלערונגען דער אַנגעקלאָגטער: ער אונטערשטרייכט אין אַנ־הויב, אַז ער וויל זאָגן בלויז דעם אמת, ווייל ער האָט ניט קיין גרונט דעם אמת צו פאַרבאַהאַלטן. ער איז זיך אַבער צו קיין זאַך נישט מודה. ער זאָגט, אַז די אקציעס קעגן געטאָ האָבן דורכגעפירט ספעציעלע שליחים פון בערלין. די ערשטע אקציע האָט דורכגעפירט גינטער, די ליקווידאַציע פון געטאָ האָט דורכגעפירט דער ס. ס. טרופן־פירער גלאָ־באַניק מיט ספעציעל געבראַכטן צו דעם מיליטער.

„אַ פאַר צענדליק עדות — לייענען מיר ווייטער אין דער באַשרייבונג — וועלכע האָבן פאַרלאָזט פוילן, אַדער צוליב אַנדערע סיבות ניט געקענט קומען צום גריכט, האָבן אַפגעגעבן שריפטלעכע דערקלערונגען. דער גריכט באַשליסט די דערקלערונגען ניט לייענען און צוגעבן צו די אקטן, ווייל די שולד פון באַשולדיקטן איז דורך די עדות פעסטגעשטעלט געווארן.

פאַר׳ן גריכט זיינען אין פאַרלויף פון די 2 טעג אויסגעהערט געווארן 16 עדות, וועלכע האָבן פעסט־געשטעלט צענדליקער פאקטן פון איינצעל און מאַסן־מאָרדן, וועלכע דער באַשולדיקטער האָט אַליינהענטיק אויסגעפירט. דער עדות־פאַרהער האָט אויך דערוויזן, אַז אונטער דער אַנפירונג און באַפעל פון באַשולדיקטן זיינען דערמאָרדעט געווארן טויזנטער מענטשן. ס׳איז ניט געווען קיין אין אקציע אין געטאָ, אַז אין איר זאָל דער באַשול־דיקטער ניט אַנטיילנעמען און אַליין ניט מאָרדן. פרידל׳ען האָט די געטאָ געקענט אַלס תלין, מיט אים צוזאַמען פלעגט דער געטאָ־טויער איבערטרעטן דער מלאך־המות. קינד און קייט פלעגן זיך באַהאַלטן אין די באַהעלטענישן ביז ער פלעגט פון געטאָ אַרויסגיין. זיך טרעפן מיט׳ן באַשולדיקטן אין גאַס האָט באַדייט, אין בעסטן פאַל, צעשלאָגן ווערן אַדער טויט.

אין די פילצאָליקע קאַנפראַנטאַציעס פון די עדות מיט׳ן באַשולדיקטן, זיינען אים דערמאָנט געווארן, אין דער דייטשער שפּראַך, פיל פאַראַדענונגען און באַפעלן, וועלכע ער האָט געגעבן. ער לייקנט אָבער אַלץ אַפּ און איז זיך צו גאָרנישט מודה ווילנדיק אויף דעם אופן ראַטעווען דאָס לעבן".

נאָך די שלוס־רעדעס פון דעם פראָקוראָר גרעמבעצקי און פון דעם פאַרטיידיקער בוראַק, האָט דאָס גריכט אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל. י. ביאַליסטאָקי האָט פאַר־ענדיקט זיין קאַרעספאָנדענץ, וועגן דעם משפט איבער׳ן מערדער פון די ביאַליסטאָקער אידן, מיט די פאָלגענדע וועדטער:

„פונקט 2:15 הויבט זיך אָן די 6טע און לעצטע זיצונג פון גריכט. דער זאָל איז איבערפולט מיט צושויער, וועלכע זיינען געקומען אויסהערן דעם אורטייל. עס קומט אַריין דאָס גריכט. דער עולם שטעלט זיך אויף און דער פאַר־זיצער לייענט דעם אורטייל, וועלכער — פאַר׳משפט דעם באַשולדיקטן פריץ גוסטאָוו פרידל צום טויט.

אין די מאָטיוון פון אורטייל ווערט געזאָגט: אַז דער באַשולדיקטער איז אַנגעקלאָגט פאַר שולדיק אין די פאַרברעכנס לויט די באַזונדערע פונקטן פון באַשול־דיקונגס־אַקט, אויסגעכנטע אין אורטייל. זיין שולד איז פולשטענדיק דערוויזן געווארן דורך די קנאַפּע 20 עדות, וועלכע זיינען אויסגעהערט געווארן דורכ׳ן גריכט. — דער אורטייל — ווערט געזאָגט אין סוף פון די מאָטיוון — איז ניט נאַר קעגן דעם מערדער פרידל, נאַר אויך קעגן רעזשים, וואָס האָט געשאַפן אַזעלכע פרידלס. און זאָל דאָס זיין אַ וואַרנונג פאַר די, וואָס ווילן גיין אין זיינע וועגן. דער אורטייל איז דורך דער גאַנצער געזעלשאַפט אויפגענומען געווארן מיט אַנערקענונג".

דער תלין פון ביאַליסטאָק, פריץ גוסטאָוו פרידל, וועלכן מען האָט געבאַפט און געבראַכט צו גערעכטיגקייט.

אויפשטאַנד פון די אידן אין געטאָ

ביאַליסטאָק איז די צווייטע שטאָט נאָך ווארשע, וועלכע האָט זיך פאַרשריבן מיט אַ רומפולן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון הראַיזם אין דער צייט פון דער שרעקלעכער מארטיראַלאָגיע פון איראָפּעאישן אידנטום. די אידישע יוגנט פון ביאַליסטאָק, האָט באשלאָסן שטעלן אַ באוואָפנטן ווידערשטאַנד דעם מעכטיקן שונא.

עס איז זייער שווער, אַפילו אין געדאַנק זיך איבערצוטראָגן צו יענע פינצטערע טעג און באַנעמען דעם ריזיקן פאַרנעם פון דער טראַגעדיע, וועלכע האָט נישט איר גלייכן אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט — נישט אין איר פאַרנעם, נישט אין דער צאָל קרבנות, אין די מעטאָדן פון דער פאַרניכטונג און מבול פון בלוט, וועלכן מיר האָבן געגעבן אויפ'ן מזבח פון רשעות.

אין דער אויסזיכטלאָזיקייט און אומפאַרמיידלעכן אומקום, אין דער שרעקלעכער איינזאַמקייט און פאַרלאָזנקייט פון גאָט און פון מענטש. פאַרשפּאַרט אין די אייגענע געטאָס, אין ענגשאפט, שמוץ און הונגער — האָט די אידישע יוגנט זיך געגרייט צום קאַמף.

נאָך דעם אָפּשניט פון דרייסיק יאָר און נאָכ'ן באַקענען זיך מיט אַלע היסטאָרישע פאַקטן — קענען מיר פעסטשטעלן, אַז קיין איין פאַלק פון די, וועלכע האָבן געשמאַכט אונטער היטלער'ס יאָך — קיין איינע פון זיי האָט נישט איינגעשריבן אַזעלכע גבורה־בלעטער ווי אונזער פאַלק. כאָטש קיינער פון זיי איז נישט געווען פאַראורטיילט צו פולשטענדיקער פארניכטונג און קיינע פון זיי האָט נישט געהאט אַזעלכע שוידערלעכע באַדינגונגען. אַלע האָבן זיי געהאט אַ הינטער־לאַנד, אַן אנשפאַר אין ארומיקער באַפעל־קערונג אין זייער אונטערגרונט־באַוועגונג קעגן דעם נאַציזם. אין קיין פאַל אין דער גאַנצער מענטשלעכער געשיכטע איז נאָך אַ פאַלק נישט געווען אַזוי אייזאַם, אַזוי פאַרלאָזן און אַזוי אַנגעוויזן אויף די אייגענע אַרעמע כוחות — ווי דאָס אידישע פאַלק אין דער תקופה פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין די באַדינגונגען צום ארגאַניזירן אַ באוואָפנטן ווידערשטאַנד — איז געווען מערער ווי מענטשלעכע גבורה. דאָס איז געווען דער טרוים פון פאַר'משפט'ע צום טויט, נישט פאַר זייער רעטונג — נאָר פאַר דעם כבוד פון אידישן פאַלק.

יעדער ווייסט היינט ווי שווער עס איז געווען צו באַקומען געווער אין יענע צייטן. אַפילו די פּאַרטיזאַנער־איינהייט אידישע און נישט־אידישע, זיינען געווען זייער אַרעם אין געווער־אויסשטאַטונג. אין ביאַליסטאָקער געטאָ האָט דער אינזשעניער פאַרבער, געקאָכט דינאָמיט אויף אַ בלעכענעם אייוועלע, אין וועלכן עס האָט געברענט האַלץ און זיין רער איז אַרויס אין דרויסן דורכ'ן פענצטער. פשוט'ע פלעשער אַנגעפילטע מיט בענדזין, זיינען געווען די „מאָלאָוו"־באַמבעס פון די אידישע קעמפערס.

דעם 16טן אויגוסט 1943, זיינען די דייטשע מילי־טערישע און ס.ס.־אייניהייטן, וועלכע זיינען אַריין־געדרונגען אין געטאָ, כדי איר צו פאַרניכטן, באַגעגנט גע־וואָרן מיט אַ העפטיקן פייער. די אידישע קאַמף־אַרגא־ניזאַציע האָט באַשלאָסן טייער צו פאַרקויפן איר לעבן און פרייהייט. ווי אַ פייערדיקער פאַראַל האָט אַפּגעהילכט איבער די ענגע־געטאָ גאַסן: „לאָזט אייך נישט פאַרניכטן", „גייט נישט ווערטלאָז צום טויט". ליידער זיינען נאָר וויניקע געווען באַוואָפנט, צוליב מאַנגל אין וועלכע עס איז געווער. העק און אייזנס זיינען אויך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין געווער־איינהייטן און מיט דעם האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף דער ביז די ציין־באַוואָפנטער דייטשער בעסטיע.

דער קאַמף איז געפירט געוואָרן ביי די גרענעצן פון געטאָ. קיין אַנדער ברירה איז נישט געווען. די דייטשן האָבן שוין געלערנט פון דעם אויפשטאַנד אין געטאָ ווארשע. זיי האָבן קאַנצענטרירט די אידן אין דער געגנט אין וועלכער עס איז נישט מעגלעך געווען קיין קאַמף פון הויז צו הויז, פון פאַזיציע צו פאַזיציע. דאָס איז געווען די געגנט פון פוסטע פלעצער און גערטנער און הילצערנע הייזער, וועלכע קענען נישט דינען אַלץ שוץ אין דעם קאַמף.

איבער דער גאַנצער לענג פון יוראַוויעצקאַ־גאַס, האָט זיך געצויגן די געדיכטע קייט פון ס.ס.־לייט. זיי האָבן אָפּגעשניטן דעם שטאָטישן טייל פון געטאָ. קיין ווע צוריק. דער קאַמף מוז אויסגעשפילט ווערן ביי די דראָטן. דאָרט מוז געעפנט ווערן דער ווע, וועלכער זאָל געבן די מאַסן די מעגלעכקייט צו אַנטלויפן פון דער ארומגערינגלטער געטאָ.

דער צייכן פון אויפשטאַנד איז געגעבן געוואָרן. אַ פלאַם פון אויפרייס האָט זיך דערהויבן צום הימל און אין זעלבן מאָמענט, האָבן די ווידערשטענדלער פון אַלע זייערע פאַזיציעס געעפנט אַ פייער אויף די דייטשן ביי די געטאָ־דראָטן.

אין דער זעלבער צייט, האָבן די אַנדערע מיטגלידער פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אונטערגעצונדן פאַב־ריקן אין אַלע טיילן פון געטאָ. פון פאַבריטשנע הערן זיך שטאַרקע אויפרייסן און פלאַמען קנוילן זיך מיט געדיכטן רויך. די ערשטע געטראָפענע דייטשע מערדער, רופן נאָך הילף. זיי ציען זיך צוריק הינטער דעם געטאָ־צוים. זיי שיסן מיט שווערן געווער. דער קאַמף נעמט ארום דעם גאַנצן טייל פון געטאָ.

— פאַרויס! פאַרויס! הערן זיך די געשרייען פון די אויפשטענדלערס און פון דער מאַסע, וועלכע איז געווען אין דער אומגעבונג — מיר האָבן נישט וואָס צו פאַר־לירן...

די הילצערנע הייזלעך, האָבן אַנגעהויבן ברענען, דער געדיכטער רויך שטיקט און פאַרשטעלט דאָס ליכט. דאָס געווער ווערט קנאַפּער און קנאַפּער — אַבער דער קאַמף גייט אָן.

דער געטאָ־טויער פון פאַבריטשנע־גאַס, וועלכער איז שטענדיק געווען פאַרמאַכט, האָט זיך אויפגעעפנט און אַ טאַנק איז דורך אים אַריין און כמעט דערגאַנגען ביז טשעפלא־גאַס. ער איז פלוצים געבליבן שטיין, אַ געטראַ־פענער פון אַ בענדזין־פלאַש. אַן אראַפלאָן האָט אַנגעהויבן

פליען איבער די קעפ פון די אויפשטענדלערס. ער לאָזט זיך אַראָפּ און שיסט אויף די קעמפערס.

די געדיכטע קייט פון די שוואַרצע ס.ס.־לייט, האָט פולשטענדיק אָפּגעשניטן דעם המון פון דער געגנט, אין וועלכער עס איז אָנגעגאַנגען דער קאַמף. די אויפשטענד־לער זיינען אין גאַנצן איזאָלירט געוואָרן פון דער מאַסע.

די געגנט איז אייגנעוויקלט אין געדיכטן רויך. צענד־ליקער דייטשן זיינען אַוועקגעשלעפט געוואָרן פון קאַמפס־פלאַץ. טויטע און פאַרוואונדעטע „אויבערמענטשן", האָבן זיך געוואָלגערט אין דעם געטאָ־שטויב. די שיסעריי־ען ווערן שיטערער — דאָס געווער פון די געטאָ־קעמפערס גייט אויס. דער אויפשטאַנד הויבט אויס זיין אָטעם — צוזאַמען מיט די קעמפערס.

די געטאָ האָט געברענט נאָך עטלעכע טעג נאָך דעם ווי מיר זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויף דעם גרויסן פּלאַץ אויסער דער געטאָ. דאָס האָבן איינצלנע קעמפערס, אויסבאַהאַלטענע אין די געטאָ־קעלערן פאַרניכטעט אַלץ, וואָס האָט נאָר געקענט ברענגען וועלכן עס איז נוצן דעם דייטש.

די ווייט־גרעסטע צאָל פון די געטאָ־קעמפערס איז אומגעקומען אין דעם אומגלייכן קאַמף. די אַלע, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דעם אַרומגערינגלטן שטח, האָבן גע־קעמפט ביז דער לעצטער קויל. די ווייניקע, וועלכע זיינען נישט געפאַלן אין דעם אומגלייכן קאַמף, האָבן זיך צוריק־געצויגן אין דעם פון פריער צוגעגרייטן און גוט פאַרמאַס־קירטן בונקער, וועלכער האָט זיך געפונען אויפֿ גרונט פון אַן אַלטן ברונעם. אין דריי טעג אַרום, נאָך דעם ווי אַלע ביאַליסטאָקער אידן זיינען שוין אָפּגעפירט געוואָרן אין די טויטן־לאָגערן — האָט מען אָנטדעקט זייער בונקער. פיר־פיסיקע און צוויי־פיסיקע הינט, האָבן אָנטדעקט זייערע שפורן און זיי געפירט צום טויט. אויף יוראָוויעצקאַ־גאַס, בייַ אַ חרובֿ־דיקער געטאָ־וואָנט, זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס.

נאָך דער באָפרייאונג פון דער שטאָט ביאַליסטאָק, האָבן מיר געפונען זייער ברודער־קבר. זיי זיינען באַגראָבן גע־וואָרן אין אַ מיסט־גרוב לעבן געטאָ בית־עלמין. מיר האָבן דורכגעפירט די עקסהומאַציע פון זייערע הייליקע רעשט־לער און זיי געבראַכט צו קבר־ישראל. מיר האָבן זיי גע־פונען מיט פאַרבייל־טע פויסטן, מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל, מיט צוועגלעך איבערצוביי־סן די געטאָ־דראָטן אין זייערע טאַשן. זיין און טעכטער פון אונזער פּאָלק — געפאַלן פאַר אונזער כבוד.

און ביי דעם מיסט־גרוב, אין וועלכן מיר האָבן גע־פונען די 70 געטאָ־העלדן, האָבן מיר געפונען אַ צווייטע גרוב און דאָרט זיינען געווען די רעשטלעך פון 55 פרויען און זויג־קינדער, וועלכע די דייטשן האָבן אַרויסגענומען פון שפיטאָל און זיי דערמאָרדעט. איין פרוי איז דערמאָרדעט געוואָרן בעת דעם געבורט. איין העלפט פון דאָס קינד איז שוין געווען אין דרויסן און דאָס צווייטע העלפט האָט נאָך געשטעקט אין איר לייב. די מעדיצינישע עקספּערטיזע, וועלכע עס האָט דורכגעפירט די פּוילישע דאָקטוירים, האָט פעסטגעשטעלט, אַז אַ טייל פון די פרויען און קינדער זיינען באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט.

מיר האָבן זיי געבראַכט צו קבורה אין איין גרויסן ברו־דער־קבר, צוזאַמען מיט די געטאָ־העלדן. אויפגעשטעלט אויף זייער קבר אַ גרויסן מאָנומענט, וועלכער דערציילט וועגן דעם, אַז קדושה און גבורה זיינען געווען גענוג און אַזוי וועלן זיי פאַרבלייבן אויף דור־דורות.

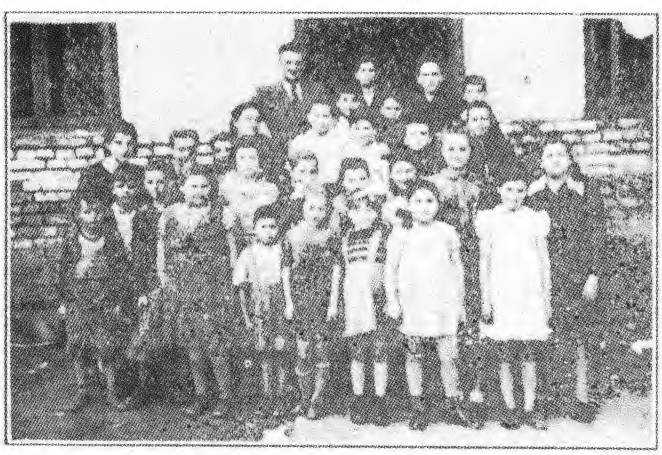
פאַראייניגטע איז געבליבן זייער ברודער־קבר און דער מאָנומענט. נישטאָ קיין איד אין אונזער ביאַליסטאָק.

און צוזאַמען מיט דעם איז פאַראייניגטע געבליבן דער ווייסער מאַרמאָר־טאָוול, מיט דער גאָלדענער מנורה, וועלכן איך האָב אָנטהילט אין דעם בנין פון דעם אידישן קאָמיטעט. געווען איז דאָרט געשריבן:

„די זעכציק טויזנטדיקע אידישע ביאַליסטאָק, די צוויי הונדערט טויזנט פון דער ביאַליסטאָקער וואַיע־וואָדשאַפט, די נאָציאָנאַלע שטאָט, די עיר ואם בישראל, די פעסטונג פון אידישער קולטור, די שטאָט וואָס האָט גע־שמ׳ט מיט אירע אינסטיטוציעס פון נאָציאָנאַלן, רעליגיעזן, סאָציאַלן און ווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער און געזונט־הייטס־שוץ, די שטאָט מיט איר בריי־ט־פאַרצווייגטער שול־וועזן פון אידישע, העברעאישע פּאָלקס־ און מיטל־שולן, תלמוד־תורות און ישיבות, פון שלום עליכם און שטודיר־ביבליאָטעק, אידישע פרעסע און טעאַטער, די שטאָט פון רומרייכע נאָציאָנאַלע טוערס, קעמפנדיקן אידישן פּראָלע־טאַריאָט, באַוואוסטע שרייבערס, וויסנשאַפטלערס און קינסטלערס. ביאַליסטאָק, וועלכע האָט מיט איר הערואישן געטאָ־אויפשטאַנד קעגן דעם היטלער־מערדער, נאַכגע־פאָלגט די גבורה פון אידישן פּאָלק און זיינע אור־אַלטע טראַדיציעס. דאָס אידישע ביאַליסטאָק, וועלכע איז שוידער־לעך אומגעקומען אין ליידן און פיין מיט דעם הייליקן מאָר־טירער־טויט דורך די מערדערישע הענט פון די דייטשע נאָצים, זאָלן די גרויל־רציחות זיין דער קין־צייכן פאַר׳ן דייטשן פאָלק און דער הייליקער אָנדענק פון די קדושים — דער לייכט־טורעם פאַר אונז און פאַר די קומענדיקע דורות. מיר, די ביאַליסטאָקער שארית־הפליטה, וועלן אייביק היטן זייער אָנדענק און פאָרזעצן די רומפולע געשיכטע פון אומגעקומענעם ביאַליסטאָק".

דער עכאָ פון קאַמף אין ביאַליסטאָקער געטאָ האָט זיך צו די בערג פון ישראל דערטראָגן און איבער דער וועלט זיך צעשטורעמט:

עס וועט מער קיין מאָרד איבער אונזער פּאָלק נישט זיין! מיר וועלן צו די הימלען אין רויך נישט אַרויפגיין!

אַ גרופּע שול־קינדער מיט זייער לערער אין ביאַליסטאָק, 1946.

אַבראַשאַ גרשוני

די באַהעלטעניש אויף אַ בוידעם

פעברואַר 3, 1943. געדיכטע וואַלקנס פון אַ פינצטערן גורל האָבן זיך אַנגערוקט אויף אונזער ביאַליסטאָקער געטאָ. פון די וויסטע אַנצוהערענישן פון די נאַצישע אויפזעער ביי דער צוואַנגס־אַרבעט האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן, אַז דער גורל פון אַ בליענדער אידישער קהלה פון 60,000 אידן איז שוין פאַרזיגלט, דער טראַגישער סוף איז נאָענט. אין אונז, יוגנווּאַרג, איז געוואָקסן דער געפיל פון זעלבסטווירדע און דער ווילן פון קאָמף, ניט לאָזן זיך קוילענען ווי שאָף אין שלאַכט־הויז, נאָר ענטפערן מיט פייער אויף פייער, מיט בלוט אויף בלוט. דער אָמאַליקער ביבלישער מאָטיוו, געלערנט און איינגעקריצט אין זכרון פון די חדר יאָרן, די טאַקטיק פון שמשון הגבור צו שטאַרבן צוזאַמען מיט די פלשתים, האָט אונז איצט אָנגעראגט צו קעמפן מיט די איצטיקע חיות רעות, די פלשתים פון דריטן רייך, און אויב באַשערט, צו פאַלן מיט זיי צוזאַמען איבער זייערע טויטע קערפערס.

אַ שרעקלעכע נאַכט, פון דאַנערשטיק אויף פרייטיק, שוואַרץ ווי דער אָפגרונט, פינצטערער ווי אונזער טרויעריקער געמיט, האָט זיך אַראָפגעלאָזן אויף דער געטאָ. קינד און קייט האָבן אָטעם איינגעהאַלטן, כדי זיך אַליין ניט פאַרראַטן, זיך אַליין ניט מסר׳ן צום שונא. עס איז געווען שטיל, ווי אויף אַ בית־הקברות, אַ שטאָט אידן האָט געוואַרט אויפ׳ן ביטערן, אומפאַרמיידלעכן סוף.

ביי אונז אין הויז אויף כמיעלנע, האָט אָבער געהערשט אַ באַוועגונג. מיט דער גרעסטער פאַרזיכט האָבן מיר אַריינגעבראַכט דאָס געווער, זוירס, ווּיטריאָל, גיפטן, בענדזין, לויג און אייזנס, וואָס מיר האָבן ביסלעכווייז אָנגעזאַמלט. עס זיינען דאָ אַרויסגעגעבן געוואָרן באָפעלן און אינסטרוקציעס צו אונזער ראיאָן וועכטער. אין דרויסן זיינען אויך אונזערע חברה געשטאַנען און געהיט פאַר אייגענע אידישע פאַרראטער, פאָליסלייט און נאָכשלעפער ביי די דייטשן, ווי אויך פאַר די דייטשע מערדער אַליין.

מיר האָבן אַ גאַנצע נאַכט מיט קיין אויג ניט צוגעמאַכט. מיר האָבן גוט אַרומגעקוקט די געטאָ פאַרקענס, אין פאַל אויב עס וועט נויטיק זיין צעברעכן אַדער אונטערצינדן דעם צוים. די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע. עס האָט אונז געפעלט אָמוניציע, די הייפל אונזערע איז געווען קליין און נישטיק אין פאַרגלייך מיט דעם טויט־באַטאַליאָן פון די רוצחים, באַוואָפנטע פון קאָפּ ביז די פיס, וועלכע האָבן זיך צעשפרייט איבער דער שטאָט, ווי אַ מחנה שוואַרצע רויב־פויגל, צו זעטיקן זייערע אָפעטיטן מיט אידיש האָב, גוטס און בלוט.

4 פאַרטאָג. עס האָט געגרויט אַ טריבער באַגינען אין געטאָ, די נאַצישע מערדער מיט זייערע ליטווישע און ukrainische העלפער האָבן זיך ווי אַ בייזער געוויטער אַלע אויף געטאָ אויף אונזער גאַס.

בליץ־שנעל האָבן מיר זיך פאַרבאַריקאַדירט אויפ׳ן בוידעם. געווען זיינען מיר: ליאָלעק מינץ, זאָליע דווּאָרעצקי, סראָלקע שטערנפעלד, חיים דער וועבער (ווי עס האָט מיר ערקלערט דער פאַרטיזאַנער בערל שאַצמאַן אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1946, איז חיים דער וועבער׳ס פאָמיליע־נאָמען געווען: גליאזער), שייקע און יאַנקל דראָגאַטשינסקי מיט זייער מוטער, מאָטל מיט אַ קראָנקער האָנט, רחל ראָזנשטיין, סאָניע רוזשאָווסקי, רבקה כאטילא, רחל, קאראָליע, מאָניעלע, סאָרע און פרידע (די לעצטע פינף וואָרשעווער און לאָדזשער מיידלעך און פרויען), און איך, דער שרייבער פון די זכרונות. צוזאַמען אַ גרופּע פון 17 פערזאָן. אַ גרויסער טייל פון אונז האָט לעצטנס געאַרבעט אין די געטאָ פאַבריקן, ווי פּילץ־פאַבריק, זאָטל־פאַבריק, און רעזיגנירט פון גיין אַהין אין דער צייט פון דער אַקציע אין געטאָ, כאָטש פון אידן־ראָט קרייזן האָבן מיר געוואוסט, אַז די פאַבריק אַרבעטער אונטערליגן ניט די אַזוי גערופענע „עוואַקואַציע". מיר האָבן ניט געוואָלט דעזערטירן פון אונזערע געפיניקטע ברידער און שוועסטער, נאָר צוזאַמען טיילן דעם שווערן גורל.

די שיסעריין אין געטאָ זיינען געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. מיר אָבסערווירן דורך אַ לאָך אין מויער די באַוועגונג אין געטאָ. דאָ שלעפט מען אידן פון באַהעלטענישן „סכראָן", דאָרט הערן זיך האַרצרייסנדע געווינען פון פרויען און קליינע קינדער. אין מאָמענט, וועו די דייטשן האָבן באַלאָגערט אונזער גאַס, זיינען צו אונז אויף די טרעפ אַרויפגעלאָפן די צוויי ברידער און אַ שוועסטער גאזשאלטשאני מיט אַן אויסגעשריי: „אידן ראַטעווועט, וואָס עס וועט זיין מיט אייך, וועט זיין אויך מיט אונז, אָבער האָט רחמנות, לאָזט אונז אַריין, ראַטעווועט!". עס איז פאַרשטענדלעך געווען אַ גרויסע ריזיקע, ווייל דאָס וואָלט געקענט ברענגען די נאַציס אויף די שפורן פון אונזער הויז, אָבער ווי האָט מען אַ הארץ ניט העלפן אידן אין אומגליק, האָבן מיר זיי אויפגענומען.

די באַנדיטן זיינען אַרויף צו אונז אין הויף, געזוכט, גענישטערט, ווי שפּיר הינט, גאַרנישט געפונען און אַוועק מיט רציחה. דער פרייטיקדיקער טאָג איז אַריבער בשלום, בלויז אַפּגעקומען מיט שרעק. פון פרייטיק אויף שבת. אַ ליל שמורים, די נאַכט איז געווען אויף, וואָכעדיק. אויף אונזער שלימזל האָבן זיך די באַנדיטן צוריקגעקערט אין אונזער הויף און ווייטער גענומען זוכן. יעדע מינוט האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט, און מיר האָבן אין זיך שיעור דעם אייגענעם אָטעם נישט דערשטיקט.

אַ זשאַנדאַרם האָט זיך אָפּגערופן: „ווייר וואַרען שוין געסטערן הייר", אָבער אַ אידישער פּאָליציאַנט, האָט אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז אין דעם הויז איז מען אָבער ניט געווען.

די גזלנים זיינען אַריין אין הויז, דורכגענישטערט אַלע ווינקעלעך, און מיר, אויפ׳ן בוידעם, האָבן שוין געהאַלטן פעסט אונזער געצייג, גרייט צום ווידערשטאַנד. אין הויז האָבן זיי קיינעם ניט געפונען, אָבער דאָ איז זיי געפאַלן אַ פאַרדאַכט אויף דער טירל אין בוידעם, וועלכע האָט געמסר׳ט אונזער באַהעלטעניש.

די רוצחים האָבן זיך דערנענטערט צום טירל, און זייערע באַדינער זיינען צוהילף געקומען מיט העק און

דער בעקער־קאָאָפעראַטיוו, 1946.

לאָמען און געגומען רייסן דעם אַריינגאַנג צום אויבער־שטיבל. דאָן איז געקומען אונזער ערשטער ענטפער. מיר האָבן אויף זיי אַ פליץ געטאָן מיט וויטריאָל, אַ שמעק „פער־פיום" אויפ'ן געזיכט פון איינעם פון די הענקער.

דער נאָצי מיט די בראַנד־וואונדן פון גיפט אויף זיין געזיכט האָט אַ רעווע געטאָן ווי אַ פאַרוואונדעטע חיה, און די איבעריקע האָבן זיך נאָך ווילדער צושריען: „פער־פלוכטע יודען שלאָגן אונזערע קאָמאַראַדן, צום דאָננער וועטער נאָך איין מאָל". זיי האָבן זיך אַלע מיט וויסטן כעס אַ וואַרף געטאָן אויפ'ן בוידעם, און אַנגעפאַנגען אַ שיסעריי, ווי אויך געריסן די טירל און דעם באַלקען מיט זייערע העק און לאָמען. דער קאָמף האָט זיך אַנגעפאַנגען.

מיר האָבן געענטפערט מיט אַלץ, וואָס איז נאָר אונז געקומען צום האַנט. דער בוידעם איז דורכגעלעכערט גע־וואָרן ווי אַ זיפ און אונזער רינג איז געוואָרן אַלץ ענגער צוזאַמענגעדריקט. אונזער שלאָכטפעלד האָט זיך וואָס אַ מאָל פאַרשמעלערט. אַ חבר אונזערער האָט געוואָרפן איינעם פון די באַנדיטן אַ האַק אין קאָפ. די אַנגרייפער זיינען געוואָרן נאָך מער צעווילדעוועט.

די לאָגע איז געוואָרן ערנסטער. דאָס וואָפן איז ביי אונז אויסגעגאַנגען. די באַנדיטן האָבן זיך אַרויפגעריסן אויפ'ן בוידעם און אונז פון דאָרט אַראָפגעשלעפט. מיר האָבן זיך שוין מער נישט געקענט פאַרטיידיקן.

אונטער אַ באַוואָפנטער וואַך האָט מען אונז אויסגע־שטעלט אין אַ רייע ביים וואַנט פון מויער, און עס האָט זיך אַנגעפאַנגען אַ ביטערער פאַרהער. ווער איז געווען דער יעניקער, וואָס האָט געגאָסן גיפט און געוואָרפן די האַק?

מיר האָבן פאַרבייסן די ליפן און געשוויגן. דער פירער פון די באַנדיטן האָט זיך דאָן געוועלדעט צו חיים דעם וועבער מיט אָט דער פיינלעכער פראַגע. ער איז געבליבן שטום. אַ שאָס האָט דורכגעריסן די לופט, און חיים איז שוין געלעגן אין אַ שטראָם בלוט. דאָס איז געווען אונזער ערשטער קרבן.

דער צווייטער, וועמען עס איז געשטעלט געוואָרן די זעלבע פראַגע, איז געווען סראַלקע דער „לאָמער", אַ ברא־ווער, איבערגעבענער יונג. ער האָט אויך געענטפערט מיט אַ פאַרגליווערטן שטילשווייגן, און אַ צווייטער שאָס האָט איבערגעריסן דעם פאָדעם פון זיין יונג לעבן.

דאָן איז געקומען די רייע פון ניסן גאָזשאַלטשאַני. אויף דעם הענקער׳ס פראַגע איז אים אין אויגנבליק איינגעפאַלן אַנצואווייזן אויף דעם טויטן קערפער פון סראַלקען. די מערדער האָבן דאָן אָפגעשטעלט זייער טיוולאָנישע אויס־פאַרשונג, און אונז אַוועקגעפירט צום זאַמלפונקט אויף פאַב־ריטשנע גאַס.

דאָן האָבן זיך אַנגעפאַנגען מיינע וואַגלענישן און שבעה מדורי גיהנום אין די לאַגערן פון אוישוויץ, גראָסראָזען, בוכנוואַלד און דאָכאו, פון וועלכע איך בין גליקלעכערווייז אַרויס מיט'ן לעבן. פאַרבליבן זיינען מיר פיינליכע זכרונות און אַן אייביקער קנעטיקער צייכן אויפ'ן לייב, נומער 100764 פון אוישוויצער פאַרניכטונגס לאַגער. שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז פון אונזער גרופּע זיינען אויך לעבן געבליבן: פאַניע רוזשאַווסקי, אַ לאַדזשערין; קאַראַליע, אַ לאַדזשערין, אוישווינטשימער לאַגער נומער 34824 אַדער 34832 און ניסל גאָזשאַלטשאַני.

וועז חייקע גראָסמאַן איז געווען אַקטיוו, אין נאָמען פון „השומר הצעיר", אַלס שליח פון דער אונטערערדישער ווידערשטאַנד באַ־וועגונג, האָט זי זיך עטלעכע מאָל אויך באַ־געגנט מיט דעם אידן־ראָט פירער, אפּרים באַראָש. רעדנדיק איינמאָל מיט באַראָש'ן וועגן ווידערשטאַנד, האָט חייקע גראָסמאַן אים דער־ציילט וועגן דער שרעקלעכער שחיטה וואָס די נאַצים האָבן דורכגעפירט אין פּאָנאַר. אויף דעם האָט באַראָש געענטפערט: „איך גלויב נישט, אַז דאָס וואָס האָט פּאַסירט אין ווילנע וועט אויך זיין אין ביאַליסטאָק. איך קאָן די דייטשן, זיי וועלן נישט וואָגן זיך אויפצופירן אויך דאָ אויף אַזאַ וועג. זיי טוען בלויז דאָס, וואָס מען פאָר־אַרדנט זיי פון בערלין... און אויב זיי וועלן קריגן אַזעלכע באַפעלן, וועלן זיי מיר וועגן דעם לאָזן וויסן. זיי וועלן ניט אַנוועגדן די וויל־נער מעטאָדן אויך דאָ, זיי דאַרפן אונז. יעדנ־פאַלס, דערווייל קענען מיר לעבן רואיק. איך האָב מורא, אַז די יוגנט וועט טאָן עפּעס נאַריש. וועט איר וואָגן נעמען אַזאַ פאַראַנטוואָרט־לעכקייט? איך וועל שטענדיק וויסן פון פאָר־אויס אויב עפּעס וועט דאַרפן פאַרקומען".

באַראָש האָט ביי פאַרשיידענע געלעגנ־הייטן געוואָרנט, אַז מען זאָל ניט אַרגאַניזירן און דורכפירן ווידערשטאַנד קעגן די היטלעריסטן, ווייל דאָס קען באַדראָען דאָס לעבן ניט בלויז פון די ווידערשטענדלער, נאָר אויך באַדראָען דאָס לעבן פון צענדליקער טויזנטער אידן אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ. ניט געקוקט אויף אַלעם, האָט באַראָש אַבער גלייכצייטיק אויך גע־האַלפן די ווידערשטאַנד־גרופּן אין זייערע אַקטיוויטעטן, ווי דאָס ווערט דערציילט אין פאַרשיידענע דאָקומענטן וואָס זיינען פאָר־בליבן פון יענער צייט פון ביאַליסטאָקער געטאָ.

(„אידישער ווידערשטאַנד בעת'ן חורבן", (אין ענגליש), יד ושם, ירושלים, 1971.)

אַן עדות דערציילט וועגן אויפשטאַנד

די ווייטערדיקע שילדערונג איז איבערגעגעבן געווארן פון דר. ש. ציטראָן, וועלכער איז געווען אין ביאַליסטאק אַסיסטענט פון דעם כירורגישן און פון דעם אידישן שפּיטאָל. דר. ציטראָן האָט דורכגעמאַכט ליידן און פּיין אין א צאָל היטלעריסטישע פיניקונגס און פאַרניכטונגס־לאָגערן.

דער עיקר־ציל פון׳ם אויפשטאַנד איז געווען צו באַהערשן דעם טייל געטא, צווישן פאַבריטשנע, נאַוואַגרודזקע און סמאָלנע; דורכרייסן די אַרומרינגלונג פון די דייטשן און זען ווי ווייט מעגלעך אַרויסצופירן א גרעסערע טייל יוגנט אויסער די טויערן פון דער געטא און זיי פאַראייניקן מיט די פּאַרטיזאַנער.

שוועריקייטן האָבן זיך אַרויסגעוויזן באַלד אין אָנהויב פון׳ם אויפשטאַנד, ווייל די דייטשן האָבן באַשטימט דעם זאַמלפּלאַץ פון אַלע אידן אויף יוראַוועצקע און פאַבריטשנע — אין דעם טייל, וואו די אויפשטענדלער האָבן אויסגעקליבן פאַר דעם פאַסיקסטן אָרט פאַר זייערע אָקציעס.

צווייטנס, האָבן זיי געהאַט ווייניק געווער און נאָר וויניקער אַמוניציע; דריטנס, דאָס שלעכטע פאַרמאַסקירן דאָס אָרט, אַזוי אַז די דייטשן האָבן תיכף אָנטדעקט דאָס אָרט, וואו די אויפשטענדלער האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט.

די עטלעכע הונדערט יונגעלייט, מענער און פרויען, האָבן אָפּפערווויליק, מיט גרויס באַגייסטערונג און מיט נאָר גרעסערן מוט אויסגעשטעלט זייערע בלויזע אומבאַשיצטע ברוסטן קעגן די דייטשע באַנדיטן.

דער אויפשטאַנד האָט זיך אָנגעהויבן אָרום 10 אינדערפרי, מיט׳ן אונטערצינדן פאַרשיידענע אָביקטן, ווי א פּריוואָטע פאַבריק אויף פאַבריטשנע; די טעכנישע וואַרשטאָטן; עטלעכע הייזער אויף טשעפּלע, וואָנזקע, סמאָלנע א. א. דערביי האָט זיך אויך אָנגעצונדן א הויז, אין וועלכן ס׳האָט זיך געפונען א „סכראָן״ און עס זיינען דערביי פאַרברענט געווארן די 120 אידן. וועז די דאָזיקע טייל געטא האָט אָנגעהויבן ברענען, האָבן זיך די ס. ס. צוריקגעצויגן אויף קופיעצקע, אין אידן־ראָט, און האָבן אַרויסגערופן פאַרשטאַרקונג. אין געציילטע מינוטן אָרום האָבן זיך באַוויזן טאַנקן. וועז דער ערשטער טאַנק איז צוגעקומען צום ראָג קופיעציקע און יוראַוועצקע, האָט עקספלאָדירט א מינע אין דעם קאָנאַליזאַציע־ברונעם. דעם טאַנק האָט דער אויפּרייס אָפילו נישט געשאַדט, אָבער די איבעריקע טאַנקן האָבן זיך צוריקגעצויגן. די מענטשן־מאַסע, וואָס האָט זיך אין דעם מאָמענט געפונען אין גאָס, האָט זיך באַהאַלטן אין די הויפן און אין די אָרומיקע גאָסן. גלייך ווי די טאַנקען זיינען אַוועק, האָבן זיך תיכף באַוויזן עראָפלאַנען, וועלכע האָבן אָנגעהויבן באַשיסן דעם עולם. די ערשטע פאַרוואונדעטע האָט מען גלייך געבראַכט אין שפּיטאָל, און פון זיי טאָקע האָט זיך דער עדות דערוואוסט וואָס ס׳קומט פאַר אין גאָס.

די דייטשן האָבן באַלד אויפגעבראַכן אַלע פאַרקאַנעס פון די גאָסן: סמאָלנע, יוראַוועצקע, כמיעלנע און האָבן אָנגעהויבן זיך אָרייניריסן אין געטא. די אויפשטענדלער האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אין די גערטנער פון אידן־ראָט און אין די אָרומיקע פלעצער; דעם גרעסטן שטורעם האָט געהאַט אויסצושטיין די גרופּע, וואָס האָט זיך געפונען אינ׳ם גאָרטן פונ׳ם אידן־ראָט, נענטער צו יוראַוועצקע: אויף דער גרופּע האָט זיך געווארפן מיט שטורעם אַן ס. ס. אָפּטיילונג פון דער זייט פון פּאַלעסקע, און די צווייטע אָפּטיילונג — פון יוראַוועצקע און טשעפּלע. די אויפשטענדלער האָבן זיך העלדיש פאַרטיידיקט אַזוי לאַנג ווי זיי האָבן געהאַט גענוג אַמוניציע, און האָבן אָפּילו אָפּגעשלאָגן עטלעכע אָנגריפן פון די ס. ס. אינ׳ם דאָזיקן קאַמף זיינען די אויפשטענדלער געשטיצט געווארן פון די איבעריקע גרופּעס, וועלכע האָבן זיך געפונען אין שכנות מיט זיי. די דייטשן, וועלכע האָבן געשטורעמט די ערשטע גרופּע, זיינען אַרונטערגעפאַלן אונטער א קרייץ־פייער פון די שכנות׳דיקע גרופּעס, און האָבן דערביי געהאַט עטלעכע טויטע און פאַרוואונדעטע. מען האָט זיי גלייך אָפּגעפירט אויף סאַניטאַרע אויטאָס אין שפּיטאָל אַריין. נאָר א דריי־שעה׳דיקן קאַמף האָבן די דייטשן אַרויסגעשלעפּט די אויפשטענדלער פון זייער באַהעלטעניש און זיי דערשאָסן, אויסער די וואָס זיינען אַליין באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. דאָס זיינען געווען צוזאַמען 72 העלדישע זין און טעכטער.

נאָכ׳ן ליקווידירן די ערשטע גרופּע, איז אַריינגעטראָטן א געוויסער שטילשטאַנד אין קאַמף ביז 5 פאַרנאַכט. די ס. ס. איז נישט געווען בכוח געצילעך צו באַהערשן די געטא, האָבן זיי איר נאָר אַרומגערינגלט. אינמיטן נאַכט, אַרום האַלב דריי פאַרטאָג, האָבן זיך צוויי אויפשטענדלער דערשלאָגן דורך פאַרשיידענע אומוועגן צום שפּיטאָל. איינער פון זיי איז געווען פאַרוואונדעט אין האַנט. פון זיי האָב איך זיך דערוואוסט דעם גאַנצן פאַרלויף פון די געשעענישן. נאָכ׳ן באַקומען די נויטיקע מעדיצינישע הילף, האָבן זיך ביידע אויפשטענדלער צוריקגעקערט צו זייערע חברים.

דער צווייטער טאָג פונ׳ם אויפשטאַנד, דעם 17טן אויגוסט, איז אַריבער כמעט רואיק. עס זיינען בלויז פאַרגעקומען עטלעכע אומבאַדייטנדיקע צוזאַמענשטויסן מיט די דייטשן. דערביי האָבן די אויפשטענדלער זיך פאַרטיידיקט אויף א סיסטעמאַטישן אופן, איינשפאַרנדיק אַמוניציע.

דעם 18טן — דעם דריטן טאָג פון אויפשטאַנד — איז צו אונזער עדות אַריינגעפאַלן די דייטשע „ביאַליסטאָקער צייטונג״ וואו עס האָט זיך געפונען א ידיעה, אַז „באַנדיטן זיינען באַפאַלן די געטא און דאָס דייטשע מיליטער מוז זיך שיצן קעגן זיי, עוואַקואירנדיק די באַפעלקערונג פון געטא אין א מער־זיכערן אָרט״... אין דער זעלביקער נאַכט האָט זיך ווידער באַוויזן אַן אויפשטענדלער אין שפּיטאָל, וועל־כער האָט איבערגעגעבן, אַז ער איז געקומען זיך דערוויסן וואָס עס הערט זיך אין שטאָט און איבערגעגעבן, אַז די גאַנצע אָנשטרענגונג ווערט געמאַכט ווי אַזוי זיך אַרויסצו־קירגן פון דער געטא. זיי האָבן שוין אָפּילו געפּראָווט אָטאָ־קירן די צוים־וואָג, אָבער ס׳האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. אַז די וואָג איז זייער שטאַרק, האָט זיך דער עדות אַליין גע־קענט איבערצייגן: זייענדיק אין דער גינעקאָלאָגישער אָפּ־טיילונג, פון וואָנען עס האָט זיך געשאָפּן אַן אויסזיכט אויפ׳ן גאַנצן אָרום פון געטא, האָט מען געקענט דייטלעך זען, אַז די וואָג איז באַשאָנען פון דריי רייען. די ערשטע רייע איז געווען באַוואָפנט מיט אויטאָמאָטישע ביקסן; די צווייטע —

מיט שוועך מאַשין־געווער; און די דריטע — מיט לייכטע אַרטילעריע, אָבער שוין נישט אין אַזעלכע געדיכטע רייען ווי די ערשטע צוויי.

דעם 19טן אויגוסט, איז שוין די גאַנצע געטאָ־באַפעל־קערונג געווען עוואַקואירט. געבליבן זיינען נאָר קליינע גרופעס אין די פאַבריקן; די קראַנקע אין שפּיטאָל און עטלעכע דאַקטוירים. צווישן די לעצטע איז אויך געווען דער עדות. חוץ דעם איז אויך געבליבן אין געטאָ א טייל פון די פּייערלעשער און אויך א טייל פון דער געטא־פאַליציי. די פּייערלעשער האָבן זיך פאַרנומען מיט באַערדיקן די דער־שאָסענע; די פאַליציי האָט אָנגעהויבן די הכנות צו שאָפן די קליינע געטא. די געגנט פון טשעפּלע און נאַוואַגרודזקע איז נאָך אַלץ געווען אין רשות פון די אויפשטענדלער. אין דער נאָכט איז געמאַכט געוואָרן א פּרישער פּרואוו פון עטלעכע הונדערט אויפשטענדלער זיך אַרויסצורייסן פון געטא. זיי זיינען אָבער צוריקגעשטויסן געוואָרן מיט גרעסערע פאַר־לוסטן.

אין דער נאָכט פון 20טן אויפ׳ן 21טן איז אין שפּיטאָל אַריינגעקומען ה. ראַזשאַנסקי (וועמענס ביידע שוועסטער עס זיינען געווען דאָרט קראַנקנשוועסטער), כדי זיך צו דערוויסן וואָס עס איז געוואָרן מיט זיינע שוועסטער. זיי זיינען שוין געהאַט געווען עוואַקואירט. ער האָט דער־ציילט, אַז די אויפשטענדלער זיינען צוגעטראָטן צו גראָבן א קאַנאַל, כדי דורך אים זיך אַרויסצוקריגן פון דער געטא.

דעם 21טן אויגוסט האָבן שוין די דייטשן געהאַט אויפגעריסן א סך „סכראָנען". די אידן וואָס זיי האָבן דאָרט געפונען האָבן זיי צונויפגעזאַמלט אויף פאַבריטשנע גאַס, אויפ׳ן פלאַץ אַנטקעגן דער אידישער גימנאַזיע. די דייטשן האָבן אויך געוואָלט אָנהויבן אויפצורייסן די „סכראָנעס" אויף טשעפּלע, נאַוואַגרודזקע און סמאָלנע. אָבער זיי ווערן צוריקגעהאַלטן פון די אויפשטענדלער.

דעם 22טן איז אויך דער עדות מיט׳ן איבעריקן פּער־סאָנאַל פון שפּיטאָל געבראַכט געוואָרן אויפ׳ן זאַמלפּלאַץ, און זייענדיק אונטער א שטרענגער וואַך פון די ס. ס. מיט די וויסרוסן, האָט ער פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט. דער עדות ווייסט נאָר, אַז אין דער נאָכט פון 22טן אויפ׳ן 23טן אויגוסט איז פאַרגעקומען א שטאַרקע שיסעריי, וועלכע האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט אויך דעם 23טן בייטאָג. די וואָס זיינען נאָכדעם געקומען אויפ׳ן זאַמלפּלאַץ האָבן דערציילט, אַז די געטנער פונ׳ם אידן־ראָט זיינען אַרומגעריגלט מיט שטאַרקע ס. ס. אָפּטיי־לונגען, אָבער די אויפשטענדלער האָלטן זיך נאָך פעסט.

דעם 24טן אינדערפרי איז דער עדות פאַרלאָדן גע־וואָרן אין א וואַגאָן, צוזאַמען מיט אַנדערע קרבנות, און אָפּגעפירט געוואָרן קיין מיידאַנעק.

דעם 10טן סעפּטעמבער, 1945, האָט זיך דער עדות גע־טראָפן מיט׳ן חבר „יאנישׂ", איינער פון די אויפשטענדלער פון דער ביאַליסטאָקער געטא. ער האָט דערציילט אַז די לעצטע אויפשטענדלער, אין דער צאָל פון 30 פערזאָן, האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין געטא ביז דער קאַנאַל איז פאַרשיט געוואָרן. דער דאָזיקער קאַנאַל האָט געפירט ביז צו א הויז אויף סמאָלנע גאַס, וואָס האָט זיך געפונען אויסער דער געטא. די אויפשטענדלער זענען אַרויסגעקראָכן דורך דעם דאָזיקן קאַנאַל אין דער נאָכט פון 26טן אויפ׳ן 27טן אויגוסט, ווייל דער אַרויסגאַנג איז אויסגעקומען אינ׳ם רוקן פון דער דייטשער וואַך. זיי האָבן זיך דערשלאָגן ביז אונטער די באַן־שינעס און פון דאָרט זיינען זיי אַוועק דורכ׳ן שאַסיי וואָס פירט קיין סופראַסל. ביים דאָרף טשיליטשאנקא, הינטער סופראַסל, האָבן זיי געהאַט א צוזאַמענשטויס מיט דייטשן. בעת דעם דאָזיקן צוזאַמענשטויס זיינען געפאַלן עטלעכע אויפשטענדלער, מיט דער חבר׳טע סאָניע שמיד בראש; זי איז געווען די נשמה פון דער דאָזיקער גרופּע אויפשטענד־לער. די איבעריקע זיינען נעלם געוואָרן אין די אַרומיקע געדיכטע וועלדער. ס׳איז אויך כדאי צו דערמאָנען, אַז דער ערשטער צוג, געלאָדן מיט „טיגער"־טאַנקן, וואָס איז ג־שיקט געוואָרן אויפ׳ן מזרח־פראָנט, איז אויפגעריסן ג־וואָרן דורך די ביאַליסטאָקער אויפשטענדלער. אומגעפער 50 פראָצענט פון די, וואָס האָבן זיך געפונען אין די וועל־דער, זיינען אומגעקומען אין אומגלייכן קאַמף מיט די דייטשע בעסטיעס. די וואָס זיינען געבליבן לעבן האָבן ג־קראָגן דעם אָרדן פון „רויטן שטערן" און דעם מעדאַל פונ׳ם „פאַטערלענדישן קריג", און כמעט אַלע זיינען דעקאָרירט געוואָרן מיט׳ן „פאַרטיזאַנער מעדאַל".

ה. סאַלמאַן

קאַצעט . . .

כ׳בין אין חלום אין קאַצעט געווען
כ׳האָב געשפּענסט פון די קדושים געזען...
אוי, וויי,
אויגן אַלערליי,
אוי, וויי מיר,
אויגן, אויגן אָן א שיער.
בריים געעפנטע, פאַרשמאַכטע,
אויסגערונענע, פאַרמאַכטע...
בייכער — הויכע, אָנגעבלאָזן,
אויף גופים טרוקענע ווי גראָזן...
הענט און פיס ווי שטעקלעך דאָרע,
שוועך באַוועגלעך און אויך שטאַרע...
בערג פאַרגאַזטע גופים קאַלטע,
סיי פון יונגע, סיי פון אַלטע,
אָנגעוואָרפענע צוזאַמען —
וואַרטן אויף די אויוון־פלאַמען — — —

אומגעקומענע העלדן ביים אויפשטאַנד

איבערגעגעבן דורך פישל פיינפעלד, אין ביאַליסטאָק. ער האָט דאָרט געלעבט ביז דער מלחמה, און בעת דער דייטשער אָקופּאַציע — אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ ביז דער ליקווידאַציע — איבערגעלעבט אין די קאַנצענטראַציע־לאָגערן „בליזשין" בייַ ראַדאָם און אין אוישוויץ.

די ביאַליסטאָקער געטאָ האָט זיך די גאַנצע צייט פון איר עקזיסטענץ געגרייט צום אויפשטאַנד, וואָס האָט געדאַרפט געמאַכט ווערן אין פאַל ווען די דייטשן וועלן אַרויסווייזן סימנים פון וועלן די געטאָ ליקווידירן. צו דעם צוועק זיינען געשאַפן געוואָרן אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן אַריינגעצויגן אין זייערע רייען אַ גרויסן טייל פון דער ביאַליסטאָקער אָפּפּערווילקער און מוטיקער אידישער יוגנט. די חברים פון די אָרגאַניזאַציעס זיינען אָלע באַזאָרגט געוואָרן מיט געווער דורך די דרייסטע מענער און פרויען, ווי די לעווינסקאַ און אַנדערע, וועלכע האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן פאַר'ן הייליקן ציל. די אָרגאַניזאַציעס זיינען געשטאַנען אין קאַנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנען־גרופּן אויסער דער געטאָ.

אָרום 8טן אויגוסט 1943, האָבן פאַרשטייער פון די דייטשע מאַכט־אָרגאַנען אַנגעהויבן מאַכן אָפּטע וויזיטן אין דער געטאָ. מיט זייערע לענגערע שפּאַצירן אין און אָרום דעם צוים פון געטאָ האָבן זיי ווי אַנגעזאָגט די דערנעענערנדיקע געפאַר; די געטאָ האָט זיך געזומען גרייטן. מען האָט געזומען בויען „סכראַנען"; ביי יעדן הויז האָט מען אַוועקגעשטעלט וועכטערס, וועלכע האָבן אין פאַל פון אַ געפאַר געדאַרפט אויפוועקן די גאַנצע איינוואוינערשאַפט צום אומפאַראויסגעזעענעם קאַמף. אין פאַל פון אַן „אַקציע" האָבן די אָרגאַניזאַציעס זיך געשטעלט פאַר זייער הויפּט־ציל צו פאַרניכטן די פאַבריקן. אין יעדער פאַבריק זיינען שוין געווען צוגעגרייט עטלעכע פאַרטרויאונגס־חברים, וואָס האָבן נאָר געוואָרט אויף אַפּגערעדטן „פאַראָל", בכדי אַנצוהויבן די פאַראַרדנטע צעשטערונג. ליידער האָט זיך דער פלאַן ניט איינגעגעבן, ווייל דעם 16טן אויגוסט, 1943, אין דער נאַכט פון זונטיק אויף מאַנטיק, זיינען די דייטשן אַריין אין געטאָ מיט שווערע מאַשין־געווער, און זייער ערשטע עבודה איז געווען צו באַזעצן די פאַבריקן מיט גוט־באַוואָפנטע ס. ס. לייט.

אין געטאָ איז תיכף געוואָרן אַ מורא'דיקע פאַניק; יעדער איינער האָט געזומען זוכן וועגן ווי זיך צו ראַטעווען פון דער זיך־זינקנדיקער שיף. באַלד איז געקומען אַ באַפעל, אַז אָלע אידן פון די גאַסן: פּאָלנע, ניי־וועלט, קופּיעצקע, ביאַלאַסטאָטשאַנסקע א. א. מוזן זיך אַריבער־קלייבן אין דער צווייטער טייל פון דער געטאָ, אין די גאַסן טשעפּלע, גורנע, פאַבריטשנע א. א. טויזנטער פאַר־צווייפלטע און צעמישטע מענטשן פון פאַניק האָבן זיך געשטופט און געדרענגט איינער אויפ'ן אַנדערן; מ'האָט ניט געשאַנעוועט קיין זקנים, פרויען און אָפילו קליינע, ווייניגע־דיקע קינדער, מיט דער האָפענונג, אַז אויב מ'וועט אויס־פירן דעם באַפעל, וועט מען זיין געראַטעוועט. די אָרגאַניזאַציע האָט באָפוילן, מ'זאָל מיט געווער אין די הענט שטורעמען די געטאָ־וועגט און זיך אַרויסרייסן פון דער געטאָ־פאַסטקע. די אָרגאַניזאַציע־מיטגלידער האָבן תיכף אַנגעהויבן אויספירן דעם באַפעל, אונטערצינדנדיק די גאַסן: פאַבריטשנע, טשעפּלע, גורנע א. א. די פאַניק איז נאָך גרעסער געוואָרן. די אידן זיינען געלאָפן הין־און־צוריק, וועלנדיק זיך ראַטעווען פונ'ם ברענדיקן גיהנום. ס'איז באַלד דורכגעבראַכן געוואָרן דער געטאָ־צוים אויף גורנע, לעבן דער קאַכל־פאַבריק. אָבער אינגאַנצן אָנטלויפן פון געטאָ איז געווען אוממעגלעך, ווייל די דייטשן זיינען גע־ווען שטאַרקער באַוואָפנט. די גאַנצע געטאָ און די אָרומיקע גאַסן זיינען געווען באַוואַכט פון ס. ס.־לייט, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווער, וואָס האָבן געשאָטן מיט פייער אויף דעם קלענסטן פרואוו צו פאַרלאָזן די געטאָ. ניט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה, האָט זיך אַ גרויסער טייל פון דער אידישער יוגנט אַרגאַניזירט אינ'ם גאָרטן פון אידן־ראַט, אויף נאָווא־גרודזקע, וואו זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו פאַרטיידיקן מיט אָלע מיטלען. זיי האָבן דאָס ערשטע אונטערגעצונדן די גרויסע הויפנס שטרוי, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען אָנגע־זאַמלט, כדי אָרויסצורופן אַ גרעסערע פאַניק, און גלייך־צייטיק מיטצוטיילן די פאַרטיזאַנער אויסער דער געטאָ וועגן זייער אויפשטאַנד. די דייטשן האָבן זיך באָלד אָריענ־טירט וואָס די כוונה איז געווען, און האָבן תיכף געעפנט אַ שטאַרקע שיסעריי אין זייער ריכטונג. זעענדיק אָבער די עקשנות'דיקע און מוטיקע קאַמפּסלוסטיקייט פון די אויפ־שטענדלער, האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו ליקווידירן מיט איינמאָל די נעסט פונ'ם אויפשטאַנד: זיי זיינען אָריינ־געפאָרן מיט אַ טאַנק איו דער געטאָ און אין אַ קורצער וויילע האָבן זיי אָרויסגעפירט פון דאָרט אַ גרעסערע גרופּע אויפשטענדלער.

די דאָזיקע גרופּע האָט מען אַוועקגעזעצט לעבן דער פּריערדיקער. אָנטקעגן זיי האָבן די דייטשן אָוועק־געשטעלט אַ טיש און אויף אים — מאַשין־געווער. נאָך די הכנות האָבן די ס. ס. אָרויסגענומען פון זייערע ריינען פיר פּערזאָן און זיי אַוועקגעפירט אַראָפּ יוראָוועקע. צוריק־קומענדיק האָבן זיי געוואָלט אָרויספירן נאָך אַזאַ גרופּע פון פיר. די אָנדערע האָבן זיך אָבער מוטיק אַוועקגעשטעלט און מיט שטאָלץ־אויפגעהויבענע קעפ האָבן זיי אויף אַ קול אויסגעשריגן: „נידער מיט די פאַרשאָלטענע דייטשן, נידער מיט'ן פאַשיזם, נידער מיט היטלער'ן, נידער מיט די דייטשע באַנדיטן!" זיי זיינען תיכף אויפ'ן אָרט דערשאָסן געוואָרן. די דייטשן האָבן, ניט קוקנדיק אויף דעם געשענעם, ווידער געוואָלט אָרויספירן אַ נייע גרופּע פון פיר — דאָ האָט זיך די גאַנצע גרופּע אויפגעשטעלט און אָלע ווי איינער האָבן אָנגעהויבן לויפן. עס האָט זיך באַלד געעפנט אין זייער ריכ־טונג אַ געדיכטער ביקסן־שיסעריי פון דייטשע און אוקראַי־נישע וואָכלייט, וואָס זיינען געשטאָנען אָרום. וועו דאָס פייער האָט זיך אָבסיל איינגעשטילט, האָט מען דערזען פאַר זיך אַ גרויליק בילד: די צוויי און זיבעציק אויפשטענדלער זיינען געלעגן אין אַ טייך בלוט!

באַלד האָט זיך אַ געשטאָפּ־אָפּיציר דערנענטערט צו דער גרופּע וואָס איז געבליבן זיצן אויפ'ן ברוק און זיי גע־מאָלדן, אַז אין פאָל פון אַ פרואוו צו אָנטלויפן דערוואָרט זיי אויך דער זעלביקער סוף.

טיילווייזע רשימה פון די געפאַלענע קעמפער

דאָס איז אַ רשימה פון די פירער, אַקטיוויסטן און בכלל אַנטיילנעמער פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין ביאַליסטאָקער געטאָ. די רשימה איז צונויפגעשטעלט גע־ווארן אויפֿן סמך פון צענדליקער גביות עדות, זיינצייטיקע זכרונות, נאָטיצן און נאָך־מלחמה׳דיקע פובליקאַציעס. די רשימה איז, פֿאַרשטייט זיך, נישט קיין פולע, ווייל וועגן אַ סך אומגעקומענע קעמפער זיינען נישטאָ קיין ידיעות, אָדער מען ווייסט וועגן זיי, אָבער מען קען נישט די נעמען. אין דער דאָזיקער פֿראַוויזאָרישער רשימה ווערט אויך אין אַ געוויסער מאָס געזומען אין אָכט די פֿאַרטיזאַנישע באַ־וועגונג, וואָס איז אַרויס פון געטאָ, ד. ה. — די אָפּטיילונג „פֿאַראויס".

אַביעדזשינסקי, עזרא
אבעלעוויטש, נחום
אבעלעוויטש, פּסח
אבראמאָוויטש, הערש
אהרקע דער טרעגער
אָזדער, דר.
איגלעוויטש, זעליג
אייזנשטיין, אניעלא
אייזנשטיין, עדזשאַ
אלטערוויין, יוסף
אַלשטיין, אַדעלאַ
אַלשטיין, חיים
אַסאָוויצקי, שאול
אַסטראָוו
אַסיאש רוזשקע
אַסקאַלא, אהרן (אַרטור)
אפרת, חנן
אָקאָן, מרדכי
אַראָנטשיק, קלמן

באַביקער
באַנק, יאַנקל
באַס, אברהם
באַק, פישל
באַראָן
באַראָוויק, יודל
באַראָוויק, שעפּסל
באַראַקס, אליהו (עדעק)
באַשע
באַשעפקין, ברוך
באַשעפקין, לייב
באַשעפקין, שמואל
בוימאַץ, שמחה
בולגאַר, חיים
בוראַק, איטקע
בורשטין, לייב
בורשטיין, שלמה
ביאַלע, חיה
ביבער, טאַניע
ביטענסקא, עטל
בירמאָן, צפורה
בירנצווייג (בירנבוים), וואַצעק
בלום, חוה
בלומענצווייג, נעמי
בערלין, דר.

בערמאָן, חיים־ישראל
בערסטאָוויצקי, קלמן
בערקמאָן, סיאָמע
בראַדזקי, ניוניע
ברוידע

גאַלאַדן
גאַלדבערג, יצחק
גאַלדבערג, משה (מישאַ)
גאַלדבערג, סיאָמע
גאַלדבערג, עליע
גאַלדמאָן, יעקב
גאַלדפֿאַרב
גאַלדשטיין, אַרנאַלד
גאַלדשטיין, העניעק
גאַלדשטיין, נתן
גאלטער, אברהם
גאלטער (אַ מיידל)
גארבער, אברהם
גאַרדאָן, דזשעק (יעקב)
גוטמאָן, איידל
גוטמאָן, חיים
גוטקאָווסקאַ, מאַניע
גורניצקי, חיים
גורניצקאַ, סימע
גוראָוויטש, דר.
גזשעכיען, אַלעק
גלאָן, חיים
גלאַטשטיין, יחזקאל
גליקסמאָן, רחל
גאַלטשינסקי, רחל
געפֿאָן, וולאדיסלאָוו
געראָשוני, שלמה
געראשטענקאָרן, לעאָן
גראיעווער, יאַנקל
גראָסמאָן, אינזש.
גרובליאַק, צפורה

דאָווידאָוויטש, דאָרע
דאטנער, מיקא
דאַטנער, ראָזע
דאָראָגאי, פייטשע
דאָרקע
דוד דער ווילנער
דוואָרעצקי, זאליע

דלוגאַטש, סאַניע
דלוגאַטש, פּאַלע
דעוועלטאָוו, שרה
דערעטשינסקאַ, שרה
דרייער, יוסף

האַלענדערסקי, דר.
האַלפּערן, משה
האַלפּערן, סיאָמע
האַלפּערן, פּאַניע
הערץ, אַדעלאַ

וואַלאָוטשיק, יאַנקל
וואַלקאָוויסקי, וואַלף
וואנענגעשיקט, יוסף
וואנאגינסקי, יוסף
וואַרשאָווסקאַ, ריווע
וויד־ערמאָן, אברהם
וויינבערג, אברהם
וויינשטיין, יוכבד
וויינשטיין, לייב
וויינשטיין, קאָפּל
וויס, מאיר
וויסענבערג, העניעק
וויצמאָן, יוכבד
ווילטשינסקאַ, גיטל
וויערניק, רעניאַ
וויסאָצקי, לייב
וולאָשטשאָווסקי
ווראָנע (ווראָנעק), דוד

זאַנשיין, רחל
זאַפּאָטשקאָווסקאַ, טאַניע
זאָקס, דר.
זייפמאָן, יחיאל
זילבערבערג־זיסקינד, זרח
זילבערשטיין, העלא
זיסמאָן, מאַניע
זעלוויאנסקי, לייב
זשעלאָזאַ, סיאָמע
זשעלאָנאָגורא, חנוך
זשעלעניעצקא

טאָוב, יוכבד
טאַניע
טאַרטאָצקי, מאָטל

טייבל, א פלעגערין פון ווילנע
טענענבוים (טאַמאַראָף), מרדכי
טרעגער, ליאָלע
טשאָפניק, גרישע
טשאָפקע

יאָוואָראָווסקי, משה
יאנדזשא
יאָנקעלע, פורמאַן
יאָסעלע דער גרינער (דער גרויער)
יאָסעם — ערשטער ברודער
יאָסעם — צווייטער ברודער
יאָסקאָוויטש, זאָשע
יאָפע
יאָקובאָוויטש, שלמה־לאָזער (מיעטעק)
יאָקובאָוויטש, יולעק
יאָשקע
יהודית
יורקאָווסקי (פון קרינעק)
יעדלינאַ, שרה
ישראל דער סטאָליער

כאָווע, אברהם
כאָזאַן, אברהם
כאָלאַף, חנה
כאָראָשוך, לייזער
כאָצקל

לאָבזאָווסקי
לאפטשינסקי, חיים
לאָקס, בלומע
לונסקי, גרישע
ליאָניע די שוואַרצע
ליאָנטשע
לייוונט, נחמה
ליכטנשטיין, יוסף
ליכטנשטיין, מנשה
ליכטנשטיין, פייגע
ליפשיץ
לעביעד, יעקב (יענדזשעי)
לעוו, כאַנע
לעווין, אברהם
לעווין, חנה (כאַנקע)
לעווין, ראובן
לעווין־פאַט, שיינע
לעוויטאַן, ליזע
לעווינסאַן, האנקע
לעווינסקאַ
ח. לעווינסקי, דער ביבליאָטעקאַר
לענינגראַדץ, אַליאָשאַ
לערמאַן, ליאָליע
לערנער, יעקב

מאַדייסקער, ריווע
מאַטוס
מיאָדאָוניק, יידל
מאַליניאַק, ישראל
מאַלמעד, יצחק
מאלער, פתחיה (טאדעק)
מאלארעוויטש, לילקע
מאַנדעל, הערש
מאַנדעלבליט, לייב
מאַנעלא, העלא
מאַרגאָליס, בראָניע
מאַרגאָליס, יוסף (יוזשעק)
מאַרגאָליס, ישראל
מארדעצקי
מאַרמאַרוועג
מאַשקאָוויטש, דניאל
מוטשניק, מאיר
מוליע, „קעטשעמאַך"
מוראָוויץ, אַניעלא
מייזלער, אברהם
מינץ, ליאָלעק
מלמד, יעקב
מענדעלסאָן, חוה
מערסיק, צבי
מערסיק, באַשע
משה, „טאַטע"

נאָוואָגרודזקא, יהודית („יודיטא")
נאָוואָדוואָרסקי, משה
ניימאָן, אברהם
ניימאָן, רחל
נירענבערג, העלענאַ

סאָבאָל, עטל
סאָוויצקי, בערל
מעלמאָן, איזש.
סאנע
סאָקאָלאָוויטש
סארעוויטש
סוכאָדניצקי, אליעזר
סוכאָטשעווסקאַ, פאַניע
סוכאָטשעווסקי, יונה (סאָשע)
סוראָסקי, הערש
סטריקאָווסקאַ הינדע
סטריקאָווסקי, חיים
סטריקאָווסקי, מישאַ
סטרעבלאָנסקי, יצחק
סיוואָוויטש, העניע
סיוואָוויטש, יענטל
סיטש, פאַניע
סיראָטקין, הערש
סכראָניס, איזש.
סלאפאק, משה (מאַקסים)
סעגאָל, דר.
סעגאָל, טאַניע
סעגאָל רויזע

עדעלמאָן (א מיידל)
עדעלשטיין
עטינגאָלד, דאָבע
עטינגאָלד, שלמה
עטל
עלסנער (עלסטער), האַנקע
עפשטיין, וואָלף

פאָגאָרעלסקי, תנחום (טאָלעק) פאָנאָסקי
פאָט, אמנון
פאָטאָצקי, אהרן
פאָליאָק, רחל
פאָמעראָנץ, עובדיה
פאָפאָרץ (פראָפאָרץ), שלום
פאָצאָנאָווסקאַ
פאָראָאָווסקי
פלאָסקאָווסקאַ, מנוחה
פעטליוק, גדליה
פעלץ, העניעק
פערעלשטיין, משה
פערעצקאַ
פנינה
פאָגעלמאָן, אברהם (קאָליא)
פאניע
פאָרבער, הענאָך (קאָוואָדלע)
פיירקין, אינזש.
פייערמאָן, משה
פייערשטיין, סטעלאַ
פישער, איזש.
פלוימענבוים, הערש
פליישער
פעל, פרידע
פעלדער, זלמן
פראָדל
פראָנעק
פרידמאָן, גינע
פרידמאָן, חיים
פרידע
פרענקל, פראָנקע

צביה
ציבולסקי, שמעון
צעלניקער, פנחס

קאווע, יוסף (יאָשקע)
קאָזאַק, נחום
קאָט, בייבע
קאטשאָלסקאַ, באָסיע
קאָטשאָלסקאַ, בינע
קאָטשאָלסקאַ, הינדע
קאָטשוואָרסקי, משה
קאָליע פון קרינעק
קאָלטון, הערש
קאָן, חיים
קאָן, נערא
קאָפלאָן, זשעניע
קאָפלאָן, מרים
קאָפלאָן, מישאַ
קאָפלאָנסקי
קאָץ, אפרים

קאַריאַנסקאַ, אַסנע
קאַריאַנסקאַ, דבורה
קאַריאַנסקאַ, רבקה
קוואַרט, יונה
קוואַרץ
קויפמאַן, בעלאַ
קוכאַרעווסקי, סאַשאַ
קוכאַרעווסקי (סאַשע'ס ברודער)
קוסטין
קוסעוויצקי, סאווקע
קוראזא, אסתר
קורטע, אברהם
קושניר, סיאַמע
קיסלער, יואל
קירזשנער, בנימין
קלארפעלד, בעלאַ
קעניגסבערג, חנה
קנאפינסקאַ, שרה
קראַמאַזש, מאַניעק
קראַמאַזש, ראובן
קרינסקי, יודל
קראַצאַווסקאַ, חוה

ראַזאַזשינסקי, קובא
ראַזען, מילא
ראַזנבלאַט, שרה
ראַזנבלום, פעלעק
ראַזנבלום, פרומע
ראַזנבערג, ראובן
ראַזנטאַל, הערש
ראַזנפעלד, שרה
ראַזנשיין, רחל
ראַטבאַרד, משה
ראטקער, ראַזע
ראַטשילד, הערש
ראַטשיצקי, שאַלקע
ראַצלאַוו, בנימין
רובין, אברהם
רובין, לייזער
רובינאַוויטש, זאַוול
רובינשטיין, אהרן
רובינשטיין, בובע
רוזשקע
רוסקא, מוטע
ריאַל, שיינע
ריבא אברהם־נחמן
ריבאַלאַווסקי, פרידע
ריבאַק, חיה
ריבקא, יוסף
רייזנער, לייזער
רייזנער, שמואל
רעזניק, שלמה
רעמבישעווסקי, הערש

שוואַרץ, חיה
שוסטער, חיים
שוריק, בירא
שוריק, העלא
שטיפעלד
שטעפער, נחמן
שטערן
שטערנפעלד, ישראל
שטרויסבערג, כייטשע
שטשעפיאצקי
שייקע דער טשעכאַוועצער
שלומיאל, ליפע
שלייפער, בנימין
שלמה
שלענגער, מאַרעק
שמידט, סאַניע
שניידער, אריה
שעדלער, הערש

דעם 16טן אויגוסט, 1943, האָבן די דייטשן אַנגעהויבן די „ליקווידאַציע" פון דער איינ־ציקער גרויסער געטאָ אין מזרח פון פוילן — ביאַליסטאָק — מיט אַ באַפעלקערונג פון אַרום 40 טויזנט אידן. דעם זעלבן טאָג, איז די געטאָ אַרויס אין ווידערשטאַנד. די גרויסע קאַמפן האָבן אַנגעהאַלטן ביז דעם 20טן אויגוסט, ווען אַנפירערס פון אויפשטאַנד זיינען באַאַנגעזען זעלבסטמאָרד אין זייערע הויפט־ערטער. אָבער קאַמפן צווישן אידן און דייטשן האָבן זיך גע־צויגן ביז'ן 16טן סעפטעמבער, 1943.

די באַדינגונגען אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ, זיינען געווען אַנדערש ווי אין וואַר־שעווער געטאָ. די ביאַליסטאָקער געטאָ איז ניט געווען אַרומגעצוימט מיט אַ מויער, נאָר מיט הילצערנע וועטלעך. די הייזער דאָ זיינען גע־ווען קליינע און געבויט פון האַלץ. דאָס האָט אויך באַשוועדט די פאַזיציעס פון די אידישע קעמפערס. די הייזער זיינען ניט געווען קיין באַשיצונג פון די קוילן, דאָך זיינען די קאַמפן נאָך אַנגעגאַנגען פיל טעג. אויפ'ן פערטן טאָג פון די קאַמפן זיינען דייטשע געפאַנצערטע אויטאָס און פעלד אַרטילעריע אַריין אין געטאָ. דאָס איז באַגלייט געווארן פון אַרום 1,000 עס־עס סאָלדאַטן מיט אוקראַינישע גרופן. די אידן, ווידער, האָבן צוריקגעשלאָגן הויפטזעכלעך מיט גראַנאַטן און מיט צינד־באָמבעס, זיי האָבן אויך געהאַט עטלעכע מאַשין־ביקסן. עטלעכע הונ־דערט דייטשן און אוקראַינער זיינען געטויט גע־ווארן. די אידישע קעמפערס זיינען געכאַפט און דעפאַרטירט געווארן קיין טרעבלינקע, מאַי־דאַנעק און אוישוויץ. אַ קליינע גרופע איז גע־לונגען צו גרייכן די וועלדער און זיי האָבן זיך אַנגעשלאָסן מיט די פאַרטיזאַנער.

(אברהם פוקסמאַן, „דזשואיש קאָמבאַטאנס אָוו וואַירלד וואַר טו", נומער 1, ניו יאָרק, פרילינג 1980).

אידן ווערן געטריבן אין געטאָ אַריין.

אין די טעג פון ווידערשטאַנד

די קעמפער אין ביאַליסטאָקער געטאָ האָבן געקראָגן געווער פון פֿאַרשיידענע קוואָלן, מיט גרויסע שווערי־קייטן. אָבער דער הויפּט מקור איז געווען די „אַרישע" זייט, פון וואָנען מען האָט דאָס געוואָר אַריינגעשמוגלט דורך פֿאַרשיידענע וועגן. די הויפּט־שמוגלערס און ענערגישע פֿאַרבינדלערינס זיינען געווען ח. ביעליצקא, ח. גראָסמאַן, ב. וויניצקא, ל. טשאָפּניק, א. רוד, מ. רוזשיצקא און אַנדערע. זיי פלעגן קויפן געווער בייַ פּאָליאָקן, אפילו אויך בייַ דייטשן און בייַ פּויערס, וואָס פלעגן דאָס פֿאַרקויפן פֿאַר כסדר שטייגנדיקע פּרייזן.

* * *

מיט גרויס געפֿאַר איז געווען באַגלייט דער וועג פון איינשאָפן זיך געווער פֿאַר די קעמפֿער, דורך אַריינברעכן זיך אין היטלעריסטישע געווער־אַרסענאָלן, ווי אויך פֿאַר־ליצי־סטאַנציעס. צו די אומדערמידלעכע און גלייכצייטיק באַשיידענע שמוגלערינס פון געווער, האָט אין יענער צייט געהערט יוכבד וויינשטיין. זי פלעגט אויף איר אייגענעם קערפּער, אונטער׳ן קליידל, אַריינשמוגלען אין געטאָ קוילן, און אַנדערע טויט־מכשירים. זי האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט גרויס טרייהייט ביים צוגרייטן אויפרייס־מאַטעריאָלן.

* * *

די ווידערשטאַנד־כוחות פון די אידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, האָט געציילט אַרום פינף הונדערט העלדישע מוטיקע מיטגלידער. צווישן זיי, אָזוי ווי דאָס איז אויך געווען אין דער הויפּט־אָנפּירערשאַפט פונ׳ם ווידערשטאַנד, זיינען געווען מיטגלידער און אָנהענגער פון „החלוץ", „השומר הצעיר", פון „דרור", „בונד", „הנוער הציוני", „ביתר" און פון די אידישע קאָמוניסטן. די פֿאַרטרעטער אין דער הויפּט־אָנפּירערשאַפט פון די פֿאַרשיידענע ריכטונגען, פלעגן זיך אויך טוישן. אָבער אין אַלגעמיין איז דער צוזאַמענשטעל פון דער אָנפּירערשאַפט געווען דער זעלבער. די צוזאַמענארבעט פון אַלע ריכטונגען, אין קאַמף קעגן דעם נאַצישן שונא און בייַם אויפֿהאַלטן און שטאַרקן דעם מוט בייַ די אידן אין געטאָ, איז געווען אָ חבר׳ישע.

* * *

אין די ווידערשטאַנדס טעטיקייטן האָט די אידישע קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע אויך געפּירט אָ ברייטע אויפֿקלערונגס־אַרבעט. דאָס האָט געהאָלפן שטאַרקן דעם מוט בייַ די אידן אין געטאָ, עס האָט דערהויבן דעם גייסט. דאָס האָט אויך באַווירקט און געהאָלפן שאַפן בייַ דער יוגנט און דערוואַקסענע זיך ניט איינבראָכן אין אָנבליק פון די נאַצישע פֿאַרברעכנס, ווי אויך דערמוטיקן צום קאַמף קעגן די נאַצישע רוצחים. אָ וויכטיקער פראָפּאַגאַנדע־מיטל פון דעם קאַמפֿס־שטאַב איז געווען דער ראַדיאָ־ביולעטין. דאָס איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן צוויי מאָל אין דער וואָך, אין אידיש און פּויליש. צוליב דער קאַנספּיראַציע איז דער דאָזיקער ביולעטין שטענדיק פֿאַרגעלייענט געוואָרן פון דעם זעלבן חבר און פֿאַר דער זעלבער גרופּע. די נייַעסן פון דעם ראַדיאָ־ביולעטין זיינען איבערגעגאַנגען פון מויל צו מויל, און דאָס איז געווען אָ גרויסער קוואָל פון טרייסט און האָפענונג.

* * *

דער מוטיקער אויפֿרוף פון דער אידישער קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָק, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דעם 15טן אויגוסט, 1943, ווען די היטלעריסטישע מערדער האָבן ליקווידירט די געטאָ, איז נאָך מיט חדשים צוריק צוגעגרייט געוואָרן. עס איז איבערגעגעבן געוואָרן, אַז דאָס איז אָנגעשריבן געוואָרן פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף. דאָס פונאַנדערטיילן און אויסקלעפּן דעם אויפֿרוף איז אויך דורכגעפירט געוואָרן פון יונגע מיידלעך, ממש קינדער, וועלכע האָבן דורך דעם געוואָלט מיט עפּעס געבן זייער צושטייער צום אידישן ווידערשטאַנדס־קאַמף קעגן די דייטשע מערדערס.
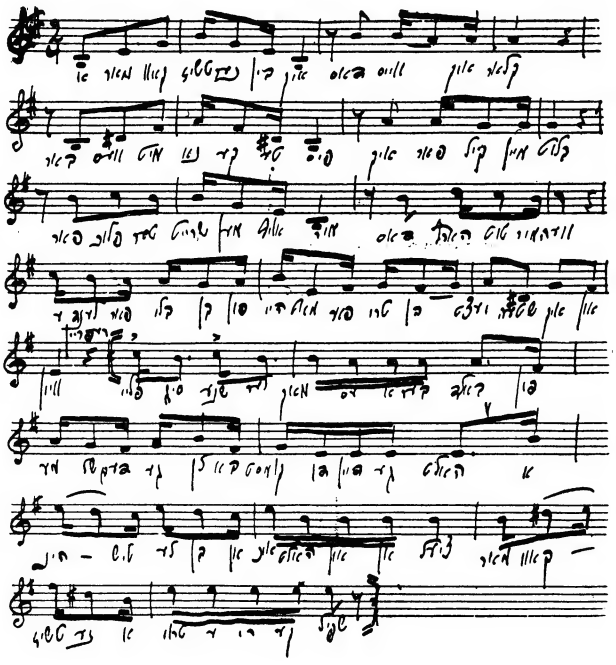
* * *

גלייך פון אָנהויב איז געווען אַן ענגע פֿאַרבינדונג און צוזאַמענארבעט צווישן דער קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָקער געטאָ מיט די פֿאַרטיזאַנער אין וואַלד. די אַרגאַניזאַציע אין געטאָ האָט אָפּילו אויך צוגעשטעלט געווער פאַר די חברים־פֿאַרטיזאַנער, און אָזוי אויך פֿאַרקערט. מען האָט זיך אויף אַ קעגנזייטיקן וועג אויך געטיילט מיט וויכטיקע אינפֿאַרמאַציע, זיך געטיילט מיט שפּייז אויף וויפל דאָס איז געווען מעגלעך, מיט קליידונג, מעדיקאַמענטן און ענלעכעס. די פעדים צווישן געטאָ מיט׳ן וואַלד, דורך דער ענגער פֿאַרבינדונג פון די טרייַע ווידערשטענדלער, האָט פיל מיטגעהאָלפן אין יענער צייט אין די געמיינזאַמע אויפֿגאַבן. פון צייט צו צייט האָבן חברים זיך אַרויסגעריסן פון געטאָ, זיי זיינען אַוועק אין וואַלד זיך פֿאַראייניקן מיט די פֿאַרטיזאַנער. שפּעטער, בעת עס איז ליקווידירט געוואָרן די געטאָ, האָבן די חברים־פֿאַרטיזאַנער אין וואַלד געמאַכט גרויסע אַנשטרענגונגען, כדי צו העלפן אַרויסראַטעווען אידן פון דער אונטערגייַענדיקער געטאָ. ספּעציעלע מענטשן פון די פֿאַרטיזאַנער אין וואַלד זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן הינטער ביאַליסטאָק. זיי זיינען געווען בייַ די רעלסן פון די באַנען, וואָס האָבן געפּירט אידן קיין טרעבלינקע. אַזעלכע פֿאַרטיזאַנער פלעגן דאָמאָלט העלפן אויפקלויבן אַנטלאָפענע און פֿאַרוואונדעטע אידן פון די טראַנספֿאַרטן און זיי ברענגען אין וואַלד אַריין.

* * *

די צענדליקער טויזנטער אידן פון ביאַליסטאָקער געטאָ זיינען אַרויסגעפּירט געוואָרן, בייַם ליקווידירן די געטאָ אין זומער 1943, קיין טרעבלינקע, אוישוויץ און מאַידאַנעק, וואו זיי זיינען פֿאַרניכטעט געוואָרן. אָנדערע אידן פון געטאָ זיינען אַרויסגעפּירט געוואָרן, געפֿייניקט און פֿאַרפֿייניקט געוואָרן אין פּאָניאַטאָוו, בּליזשין און אין אָנדערע ענלעכע ערטער. אָזוי אַרום איז פֿאַרענדיקט געוואָרן דער פיל הונדערט יאָריקער קאַפּיטל פון דעם אַלטן אידישן ישוב אין ביאַליסטאָק. אָ צאָל פון די אָנטרינענע פון ביאַליסטאָקער געטאָ, וועמען עס איז אין יענער צייט געלונגען אויסצומיידן דעם שרעקלעכן אומקום בייַ די נאַציס, האָבן אויף אָ העלדישן אופן זיך באַטייליקט אין די קאַמפן פון די פֿאַרטיזאַנער קעגן דעם בלוטיקן שונא.

מאַרקאָווטשיזנע

מוזיק אויפגענומען און אַראַנזשירט פון א. הירשין

מאַרקאָווטשיזנע איז א דאָרף 10 קילאָמעטער פון ביאַליסטאָק וואו מ׳פלעגט בריינגען די ביאַליסטאָקער יידן אויף צוואַנג־אַרבעט.

דעם ליד „מאַרקאָווטשיזנע" האָט דער מחבר ה. גאָלדשטיין געשריבן דעם 15־טן אָקטאָבער, 1943, לויגדזיק אין קעלער אין צעלע 82 אין ביאַליסטאָקער טורמע. דער מחבר איז אומגעקומען אויפן וועג פון ביאַליסטאָקער טורמע קיין אסווענטשים.

איבערגעגעבן און געזונגען צו די נאָטן דורכן ביאַליסטאָקער ניצול־געווארענער פון אוישוויצער לאַגער, ליטווין שמואל.

באַמערקונג: „מעשל" איז געווען א פויזנער דייטש, אַלעצקי, מ׳האָט אים גערופן מעשענע קאָפּ, פאַרקירצט „מעשל".

דער „געלער" איז געווען א דייטשער ס. ס.־זשאַנדאַר אין מאַרקאָווטשיזנע, דעם נאָמען האָבן אים די יידן געגעבן.

א מאַרקאָווטשיזנער בין איך דאָס פיל איך גוט
נאָקעט און באָרווועסע פיס, איך פערקיל מיר מיין בלוט.
פאַרפלוכטער שרייט מען אויף מיר, און דאָס הארץ טוט מיר ווייַ
געיאָגט מיר געטריבן, ביי גאָרניט געבליבן נאָר ביי קלעפּ
און נעשריי.

ר ע פ ר י י ן :

ארבייט פליסיג, אָבער שנעלער, מאַך עס באַלד.
פון „מעשל" און דעם „גענן" באַקומסטו דיין געהאַלט,
א הינטיש לעבן אָן אינהאַלט אָן ציל
מאַרקאָווטשיזנע א טרויעריקע שפיל.

חנהלע טייערע כ׳האָב געזען ווי דו ווייַנסט
האָסט מיר געוויזן די קינדער, כ׳האָב פארשטאַנען וואָס דו מיינסט
כ׳האָב געוואָלט זיין מיט אייך צוזאַמען
און שטאַרבן גלייך מיט אייך
וואָס איז מיר יעצט מיין לעבן, מיין לעבן אָן אייך.

רעפרין : ארבייט פליסיג א. א. וו.

געהאַט א פרוי וויַ א מוטער נעטריי
און קינדערלעך צוויי בריליאַנטן דערביי,
נעבליבן בין איך אליין עלנד וויַ א שטיין
יעצט איז דער קאצעט, דער קאצעט איז מיין היים.

רעפרין : ארבייט פליסיג א. א. וו.

מיין פאַטער און מוטער איז אויפן זאמל־פלאַץ דערשטיקט,
די ברידער און שוועסטער אויף יענער וועלט געשיקט,
יעצט שטיי איך ביי דער ארבעט ביי ציגל און ליים
איך שטיי און קריץ, און קריץ מיט די ציין.

רעפרין : ארבייט פליסיג א. א. וו.

די תפיסה איז מיין היים, מיין טרויעריקע נעסט
קלעפּ און געשריי און חזרישע קעסט,
נאָנץ פרי צו דער ארבעט און שפּעט צוריק אהיים,
היינט, פרעגט איינער דעם צווייטן,
וואָס וועט מיט אונז געשען.

רעפרין : ארבייט פליסיג, א. א. וו.

מיר זענען מאַרקאָווטשיזנער דאָס וויסן מיר דאָך קלאָר
אין דער געשיכטע וועלן מיר אריין,
מאַרקאָווטשיזנע וואוהין פירט דיין וועג,
צו וועט אונדזער שיפל דערשווימען צו א ברעג.

ר ע פ ר י י ן :

ארבייט פליסיג, אָבער שנעלער, מאַך עס באַלד,
פון „מעשל" און דעם „גענן" באַקומסטו דיין געהאַלט,
א הינטיש לעבן אָן אינהאַלט, אָן ציל,
מאַרקאָווטשיזנע א טרויעריקע שפיל.

נאָך דעם באַפרייאונג

אין שטאָט פון חורבן און פאַרוויסטונג

דעם 27טן יולי 1944, נאָך העפטיקע קאַמפן אין יענער געגנט צווישן די סאָוועטישע כוחות מיט די היטלעריסטישע מערדערס, האָט די רויטע אַרמיי באַפרייט ביאַליסטאָק. חורבן און פאַרוויסטונג, טרויער און אומעט, האָט אַרויסגעקוקט פון אומעטום.

אין אָלע ערטער דאָרט, וואו עס איז אמאָל געווען אַ פאַרצווייגטער בליענדער אידישער לעבן, איז איצט געווען ווי איין גרויסער חרובֿער בית־עולם. אַרבעט, מי, אַנשטרענגונגען און שאַפונגען פון פיל אידישע דורות, איז פאַרשוואונדן ווי נאָר אַ שרעקלעכן שטורם.

אין די אידישע געגנטן, גאָסן און הייזער, וואָס אמאָל איז דאָרט אומעטום געווען פול מיט לעבן, איז אלץ מיט־אמאָל געווען איינגעהילט אין אַ שרעקלעכן טרויער. אלץ איז אָפּגעווישט געוואָרן, פאַרניכטעט און צעשטערט פון די נאַצישע רוצחים. עס איז געווען ממש אומגלויבלעך, אז דאָס האָט געקענט פאַסירן אין אזא קורצער צייט.

די אמאָליקע טייערע, האַרציקע, צענדליקער טויזנטער אידן פון ביאַליסטאָק — פרויען, קינדער, מענער און זקנים — זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין אוישוויץ, טרעבלינקע און אין אַנדערע היטלעריסטישע פאַרניכטונגס ערטער. אַ גאַנצע וואונדערלעכע אידישע וועלט, ווייל ביאַליסטאָק איז דאָך געווען ווי אַ וועלט, איז אָפּגעווישט געוואָרן ווי אזעלכעס וואָלט גאָר קיינמאָל ניט געווען.

זיינען אויף די חורבות פון דער אידישער ביאַליסטאָק, באַלד נאָך דער באַפרייאונג, צוריקגעקומען איינצלנע אידן, מענער און פרויען, וועלכע זיינען דורך ניסים געראַטעוועט געוואָרן פון דעם היטלער־גיהנום. איינצלנע, ווי אָפּגע־בראַכענע צווייגן פון אַ מעכטיקן בוים, האָבן זיי זיך אַרום־געדרייט אין ביאַליסטאָק מיט פאַרקלעמטע הערצער, טרערן זיינען געפלאָסן פון זייערע אויגן.

אָבער מען טאָר ניט פאַרצווייפלען! פון דעם אמאָליקן בליענדן ישוב פון זעכציק טויזנט אידן אין ביאַליסטאָק, זיינען נאָך דער באַפרייאונג געווען דאָרט אַרום דריי הונ־דערט. גלייך פון אָנהויב, זיינען געווען געציילטע, בלויז איינצלנע. צוביסלעך זיינען געקומען נאָך און נאָך, די ניסים־אידן פון פאַרשיידענע ערטער. מען האָט זיך געזאַמלט און געטוליעט איינער צום אַנדערן, ווי אבלים אין אַ טרייער משפּחה.

אָט די ווייניקע אַרויסגעקומענע פון דעם נאַצישן גיהנום, די געראַטעוועטע פון היטלער׳ס פאַרניכטונגס־ערטער, פון די פאַרטיזאַנער וועלדער, פון די באַהעל־טענישן, פון וואָגלענישן און וואַנדערונגען; די על־פּי־נס געראַטעוועטע, וואָס זיינען נאָך געווען איינגעהילט אין די ליידן און פיין פון די שווערע איבערלעבענישן בייַ היטלער׳ן, האָבן באַשלאָסן אָנצוהויבן פונדאָסניי. לאָמיר פרובירן, אפשר וועט געלונגען.

באַלד זיינען זיי טאָקע צוגעטראָטן, די קליינע צאָל צוריקגעקומענע קיין ביאַליסטאָק, די געראַטעוועטע פון גיהנום, צו בויען אַ שטיקל נייעם לעבן. און מעגלעך געווען איז דאָס אין יענער צייט אַ דאַנק דער בריידערלעכער און באַלדיקער נויטיקער הילף פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין דער וועלט. אין דעם איז אויך געווען, ווי דאָס איז דער שטייגער, אַ גרויסער חלק בריטע הילף פון דעם גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער אין אַמעריקע, וואָס איז אויף דער אַלטער איסט סאַיד אין ניו יאָרק.

די צוריקגעקומענע רעשטלעך קיין ביאַליסטאָק, די אויסגעפיניקטע און שוואַר געליטענע אידן נאָכ׳ן שרעק־לעכן אידישן חורבן בייַ די נאַצים, האָבן אויך אין זייער געוועזענער היים־שטאָט אויף אַ ווירדיקן אופן גלייך פאַר־אייביקט דעם אַנדענק פון די מאַרטירער, די צענדליקער טויזנטער אומגעבראַכטע קדושים בייַ די היטלעריסטישע רוצחים; ווי אויך דעם אַנדענק פון די העלדישע זין און טעכטער פון דער אידישער ביאַליסטאָק, וועלכע האָבן אָפּגעגעבן זייערע יונגע לעבנס אין קאַמף מיט׳ן שונא, זיי האָבן אָפּגעגעבן זייערע טייערע לעבנס בייַם פאַרטיידיקן און אויפהאַלטן דעם אידישן שטאָלץ און כבוד.

אברהם שבח

ביאַליסטאָקער געסעלעך

ביאַליסטאָקער געסעלעך —
נישטאָ שוין מער זענט איר,
ביאַליסטאָקער געסעלעך —
איר וועט אייביק זיין אין מיר.

די שטיבעלעך, ווי זיבעלעך,
די מויערן — געציילטע:
די יאָטעלעך, אין שמאָטעלעך,
די קינדער־אויסדערוויילטע.

די נעכטעלעך, געלעכטערלעך,
פון פאַרעלעך פאַרליבטע:
ניגונימ׳לעך — תחנונימ׳לעך,
און פנימער באַטריבטע...

ביאַליסטאָקער געסעלעך —
נישטאָ שוין מער זענט איר,
ביאַליסטאָקער געסעלעך —
איר וועט אייביק זיין אין מיר.

ביאַליסטאָקער געסעלעך,
פון פרייד אמאָל געקוועלט:
געבליבן פון די געסעלעך, —
איז נאָר אַן אָבל־פּעלד.

נישטאָ שוין דאָרט די שיבעלעך,
נישטאָ שוין דאָרטן קיינער,
נאָר בערגעלעך און גריבעלעך,
מיט שטעכלקעס און שטיינער. — — —

עס לויפן שוין ניט אידעלעך,
אין מאַרק אַריין, דאָרט האַנדלען;
און ס׳הערט זיך מער קיין לידעלעך,
פון ראַזשינקעס מיט מאַנדלען.

ביאַליסטאָקער געסעלעך,
קיין שפּור פון אייך נישטאָ:
כ׳זועל מאָנען פאַר אייך געסעלעך,
ביז מיין לעצטער שעה.

יצחק באָרנשטיין

טרויער אין אָנדענק פון די מאַרטירער

דאָס איז אַ רירנדע שילדערונג וועגן דעם ווי אַזוי די ווייניק פאַרבליבענע אידן באַלד נאָך דער מלחמה אין ביאַליסטאָק, האָבן מיט גרויס ווירדע באַערט דעם אָנדענק פון די העלדישע אומגעקומענע ווידערשטענדלער קעגן די נאַציס.

פון דעם 16טן ביזן 24טן אויגוסט, 1944, אין דער וואָך צום ערשטן יאָרצייט זינט די מערדערישע היטלעריסטן האָבן דורכגעפירט דעם לעצטן אָקט פון פאַרטילגונג פון די ביאַליסטאָקער אידן, איז דורך דעם קליינעם, אָבער זייער ענערגישן הייפל ביאַליסטאָקער אידן, פֿאַרקלאָמירט געוואָרן אַלס אַ גאַנצע וואָך פון טרויער, מיט׳ן צווועק צו פאַרהיילקן דעם אָנדענק פון דער אָמאָליקער „עיר ואם בישראל״ — ביאַליסטאָק. די דאָזיקע טרויערפאַרזאַמלונגען האָבן אונז געוויזן, אַז אמת, דער שונא האָט געמאַכט ביי אונז אַ חורבן, אַ שרעקלעכן חורבן, אָבער אונז צו פאַרטיליקן איז אים נישט געלונגען. דער ביאַליסטאָקער ישוב, וועלכער ציילט איצט בס״ה 500 אידן, האָט פונדעסטוועגן, אין משך פון דער קורצער צייט, ביי דער מיטהילף פון אונזערע ברידער אין אויסלאַנד, באַוויזן צו שאַפן אַ ריי אידישע אינסטיטוציעס, סיי קולטורעלע און סיי ווירטשאַפטלעכע, און דאָס איז דער בעסטער סימן, אַז ביאַליסטאָקער אידן לעבן און שאַפן.

* * *

אינ׳ם וואָגאָן פון אונזער צוג, וועלכער האָט אונז געפירט פון וואַרשע, איז געפאָרן אַ גרופּע יונגעלייט, פאַרטזאָנער. דאָס זיינען ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע זיינען צעשפרייט איבער פאַרשיידענע שטעט אין פוילן. „ינע טעג״, פון 16טן ביזן 24טן אויגוסט 1943, האָבן זיי דורכגעמאַכט אין ביאַליסטאָק. זיי דערמאָנען איינער דעם אַנדערן פאָקטן, פון וועלכן די האָר שטעלן זיך קאָפויער. לייב פודלאָווסקי פאַרט איצט צוזאַמען מיט זיין שוואָגער קאָן. ער פאַרט קיין ביאַליסטאָק אָנקוקן דעם קבר פון זיינע חברים.

וועז דער צוג רירט אַרויס פון לאָפּי, אַ סטאַנציע פאַר ביאַליסטאָק, שפּרינגט ער צו צום פענצטער. פודלאָווסקי ווייזט אַן דאָס אָרט נעבן נאָרעוו, פונוואָנען ער איז דעמאָלט פון וואָגאָן געשפרונגען. דער צוג איז דעמאָלט געגאַנגען קיין טרעבלינקע. אויף דעם אָרט נעבן נאָרעוו איז דער באָדן אַ ווייכער און אַ זאַמדיקער. אויף דעם אָרט זיינען געשפרונגען איינער נאָכ׳ן אַנדערן 25 אידן. ס׳איז געשפרונגען אויך זיין שוואָגער, וועלכער פאָרט איצט מיט צוזאַמען קיין ביאַליסטאָק. ס׳איז געשפרונגען אויך זיין שוועסטער. זי האָט זיך אַנגעקלאַפּט מיט׳ן קאָפּ אין אַ טעלעגראָפּישן סלופ און איז, פאַר זיינע אויגן, אַפּגעגאַנגען אין בלוט.

פון יענע 25 אידן לעבן איצט בלויז 3. די ס. ס.־לייט און אוקראַינער האָבן געעפנט אַ פייער אויף די אַלע, וואָס זיינען געשפרונגען, און אין ראָוו נעבן די שינעס האָט ער געזען אַ סך געשאָסענע אידן.

אַ שטאָט פון חורבות

דער טאָג איז אַ שיינער און זוניקער. פון באָן גייען מיר דורך דער הויפּט־גאַס, די אַמאָליקע, זייער־באַלעבטע, ליפאָוועג גאַס. איצט זיינען דאָרט געבליבן בלויז אַ 2־3 הייזער. וועז די גאַס ענדיקט זיך, זעען מיר פון רעכטס אַ בריייטן, וויסטן פלאַץ, באַוואַקסן מיט ווילד גראָז. דאָרט זיינען געווען אַ סך אידישע גאַסן: כאַזאַנאָוויטש, סוראָסקא, שקאָלנא, דעמבאָווא א. א. אָט די דאָזיקע גאַסן, צוזאַמען מיט דער גרויסער שטאָטישער שוהל און בתי־מדרשים, זיינען אונטערגעצונדן געוואָרן דורך די דייטשן גלייך אין ערשטן טאָג, וועז זיי זיינען אַריין אין שטאָט. דאָס איז געווען פרייטיק, דעם 27טן יוני 1941. אין יענעם טאָג האָט מען געכאַפּט אידן אויף די גאַסן, זיי פאַרשפּאַרט אין שוהל און אונטערגעצונדן. 1,600 אידן האָבן דעמאָלט געפונען אַ שרעקלעכן טויט אין די פלאַמען. וועז מען טוט אַ קוק אויף דעם וויסטן פלאַץ, ווילט זיך גארנישט גלויבן, אַז אַמאָל זיינען דאָ געשטאַנען הייזער, אַז דאָ האָבן געוואוינט און געלעבט טויזנטער אידן. דער דאָזיקער טייל ביאַליסטאָק דערמאָנט אינגאַנצן אין דעם חורבן פון די נאָלעווקעס און פראַנציסקאַנער . . .

לינקס פון דער ליפאָוועג פאַרקערעווען מיר אין אַ שמאָלער גאַס, וועלכע איז איין גרויסע חורבה. די דאָזיקע גאַס האָט אַמאָל געהייסן קופיעצקא, אַ גאַס פון לויטער אידישע הייזער און קראָמען. איצט הייסט זי: „די גאַס פון יצחק מאלמעד״. דאָס איז דער נאָמען פון אַ בריסקער יונגערמאַן, וועלכער האָט געארבעט אין וויינבערג׳ס פאַרבן־געשעפט אין ביאַליסטאָק. יצחק מאלמעד האָט אין טאָג פון 5טן פעברואַר 1943, בשעת די היטלעריסטן האָבן דורכגעפירט די ערשטע „אַקציע״ אין ביאַליסטאָקער געטאָ, זיך געוואָרפן אויף דעם היטלעריסט, וועלכער איז אים געקומען נעמען. מאלמעד האָט אים באַגאָסן מיט אַ פלאָש וויטריאָל און אים אויסגעברענט די אויגן.

דריי טעג איז מאלמעד געהאָנגען פאַר׳ן טויער אויף קופיעצקע 29. איצט האָט מען אויף יענעם אָרט אויפגעהאָנגען אַ טאָוול מיט בלומען און די גאַס טראָגט דעם נאָמען פון דאָזיקן אידישן העלד. אידן פאַרהאַלטן זיך אויף יענעם אָרט און באַטראַכטן די וואָנט, פאָליאָקן נעמען אַראָפּ די היט.

אָביסל וועיטער געפינט זיך דאָס הויז, וואו עס איז בשעת דער אָקופּאַציע געווען דער אידן־ראָט. איצט געפינט זיך דאָרט דער אידישער קאָמיטעט מיט אַ טייל פון זיינע אינסטיטוציעס, ווי: היסטאָרישע קאָמיסיע, „טאָז״ א. א.

די הזכרה אין שוהל

די שטאָט ביאַליסטאָק האָט פאַרלוירן 60 טויזנט אידן, און צוזאַמען מיט די שטעט פון דער וואָיוואָדשאַפט זיינען דורך די היטלעריסטן אומגעבראַכט געוואָרן 200 טויזנט אידן.

דאָס גאַנצע רעשטל לעבנגעבליבענע אידן האָט זיך שבת, דעם 23טן אויגוסט, פֿאַרזאַמלט, אין שוהל, וואו ס׳איז פֿאַרגעקומען אַ פייערלעכע תפילה און הזכרה לכבוד דעם אַנדענק פון די קדושים. אַזאַ דאָוונען האָבן די די ביאַלי־סטאָקער אידן שוין לאַנג נישט געהערט. ס׳איז אַראָפּ־געקומען קיין ביאַליסטאָק דער אויבער־קאנטאָר פון נאַזשיק׳ס שוהל אין ווארשע, דער שיינער טענאָר משה סערענסאַן. בשעת ער האָט געמאַכט דעם „אל מלא רחמים", איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכער געווײַן.

דער לייטער פון דער קולטור־אָפּטיילונג ביים ביאַלי־סטאָקער קאָמיטעט, יעקב כהן, האָט פֿאַר קריאת התורה דערמאָנט אין די גרויסע ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע זיינען אומגעקומען בשעת דער ליקווידאַציע.

צום געטאָ בית־עלמין

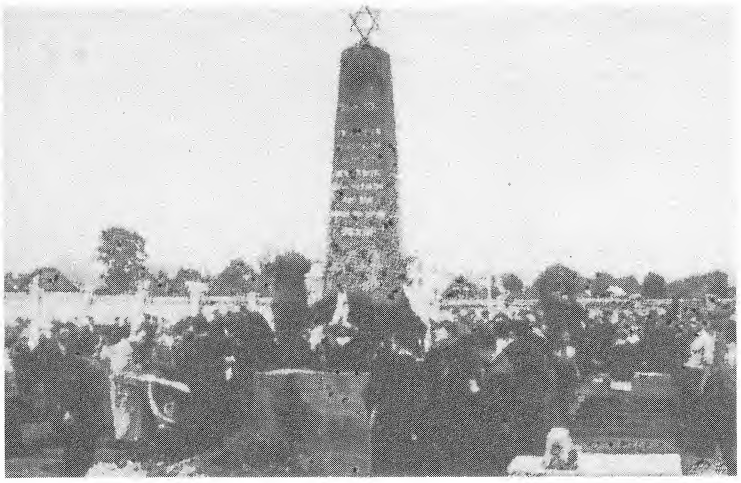
זונטיק, דעם 24טן אויגוסט, האָבן זיך פון גאַנץ פרי גע־נומען פֿאַרזאַמלען פֿאַר׳ן בנין פון קאָמיטעט די ביאַלי־סטאָקער אידן. דאָ האָט זיך פֿאַרמירט אַ צוג מיט פענער און בלומען־קרענץ צום געטאָ בית־עלמין. יאָ, ביאַליסטאָק איז אין משך פון דער אָקופּאַציע „באַרייכערט" געווארן מיט אַ בית־עלמין, וועלכער געפינט זיך ביי דער זשאָביע און טשיסטע גאָס. דער בית־עלמין איז קוים אַלט עטלעכע יאָר. ער איז אָבער אַזוי געדיכט „באַוואוינט", ווי ער וואָלט שוין געשטאַנען צענדליקער יאָר . . .

צווישן די, וואָס זאַמלען זיך פֿאַר׳ן קאָמיטעט, טרעף איך אויך פרעמדע אידן. אידן פון אַזעלכע שטעט, וועלכע קיינער דערמאָנט זיי נישט. שטעלט אייך פֿאָר אַזאַ שטאָט ווי לאָמזשע. 50 פּראָצענט פון דער באָפעלקערונג איז געווען אַ אידישע. כ׳גדענק, אַז ביז׳ן 39טן יאָר איז דאָרט געווען דער דרייסיקסטער פּיעכאָטע־פולק. האָט מען אים געדרופן „משה רבינו׳ס פולק". מער ווי אַ העלפט סאָלדאַטן זיינען דאָרט געווען אידן פון וואַרשע, ראָדאָם, קעלץ, קוטנאָ און וולאָצ־לאָווטש. אַז ס׳פלעגט קומען אַ שבת אָדער אַ יום־טוב, זיינען אַלע שוהלן און בתי־מדרשים פול געווען מיט די דאָרטיקע אידישע זעלנער, וועלכע פלעגן נאָכ׳ן דאָוונען אַרום־שפּאַצירן אויסגעפּוצטע אַזוי ווי „אָפּיצירן", איבער די לאָמ־זשער גאָסן. לאָמזשע האָט אויך פֿאַרמאָגט אַ גרויסע ישיבה מיט אַ טייערן רב. איצט איז דאָרט קיין איד נישטאָ.

איך טרעף דאָ געציילטע אידן פון בריאַנסק און סעמיא־טיטש. אויך אין די דאָזיקע שטעט איז איצט קיין איין איד נישטאָ. פֿאַראָן דאָ אַ אידישע פֿאָמיליע פון קנישין. אַ פּא־מיליע קאָפּלאָן: טאָטע־מאָמע מיט אַ טאָכטער. אָלע דריי האָט אויסגאָהאָלטן אַ פויער אויפן דאָרף ביז די היטלע־ריסטישע בעסטיע איז פֿאַרטריבן געווארן.

פֿאַראָן, פונדעסטוועגן, אַ פּאָר שטעט אָרום ביאַלי־סטאָק, וואו עס וואוינען נאָך היינט אידן און עס לעבט זיך זיי נישקשה. דאָס איז ביעלסק־פּאָדלאָסקי (די שטאָט פון ש. י. סטופּניצקי ז״ל). 60 אידן וואוינען אין דער דאָזיקער שטאָט און האָבן דאָ אָהערגעשיקט אַ דעלעגאַציע מיט אַ בלומען־קראַנץ צו די טרויער־פייערלעכקייטן. אין דער דאָזיקער דעלעגאַציע איז אויך געווען דער פאָטאָגראַף יוסף לעוו. ס׳וואוינען אויך אַ דרייסיק אידן אין סואוואלק און דאָס איז אָלץ.

די שטימונג ביי די פֿאַרזאַמלטע אידן איז אָן ערנסטע, אָבער נישט קיין צעבראָכענע און רעזיגנירטע. מען שטעלט זיך אויס צו פיר אין אַ ריי. בראש טראָגט מען די פּוילישע

אויפֿן געטאָ בית־עלמין צום 5־טן יאָרצייט (אין 1948) פון אויפשטאַנד און ליקווידאַציע פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ. מען לייגט בלומען אויפֿן ברודער־קבר. דער נייער פֿאַרקאָם איז אויפגעבויט געווארן מיט דער הילף פון ביאַליסטאָקער רעליף אין אַמעריקע.

מלוכה פֿאָן, דאָן די פענער פון די פֿאָליטישע פֿאַרטייען: רויטע און וויים־בלויע, די פענער פון בונד, פּ. פּ. ר. (מיט אידישע אותיות) פון „השומר הצעיר", לינקע פּועלי־ציון, צ. ס., „איחוד". יעדע דעלעגאַציע טראָגט אַ קראַנץ מיט אַ באַנד אויפגעשריבן מיט גאָלדענע אָדער רויטע אותיות אויף אידיש, העברעאיש און פויליש, לכבוד דעם אַנדענק פון אונ־זערע נאָענטסטע און טייערסטע. מען זעט דאָ קרענץ פון צענטראָל־קאָמיטעט פון די אידן אין פוילן, פון אידישן ליטעראָטן־פֿאַריין אין לאָדזש, וועלכער האָט דעלעגירט דעם וויצע־פֿאַרזיצער פון ליטעראָטן־פֿאַריין רעד. ב. מאַרק, פון דער צענטראָלער היסטאָרישער קאָמיסיע, וועלכע האָט דעלעגירט איר פֿאַרשטייער ה׳ ראיאק, אַ קראַנץ פון „דזשאינט", פון וואיעוואָדישן קאָמיטעט אין וואַרשע און לאָדזש, פון פֿאַרטיזאַנער, פון אַרטיקן שטאָט־ראָט, ראָט פון פֿראָפּסיאָנעלע פֿאַריינען, פון „טאָז", פון ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַנשאַפֿטן אין פֿאַרשיידענע שטעט א. א.

אַ באַנד פון דער רעליגיעזער קאָנגרעגאַציע פון וועל־כער עס שרייט אַראָפּ אַן אויפשריפט:

„ה׳ נקום את דמם".

דער צוג זעט אויס געזונג אימפּאָזאַנט און פֿאַרנעמט כמעט די לענג פון דער גאָנצער חרוב׳דיקער גאָס.

וועג מען גייט פֿאַרבי די וואָנט, וואו מען האָט אום־געבראָכט דעם קדוש און העלד יצחק מאַלמעד, פֿאַרהאַלט מען זיך און מען לייגט אַוועק אַ בלומען־קראַנץ.

פון דאָרט גייען מיר צו דעם גרויסן וויסטן פּלאַץ, וואו ס׳איז געשטאַנען די גרויסע שוהל. געבליבן פון דער שוהל איז בלויז דאָס, וואָס דאָס פייער האָט שוין נישט געלאָזט פֿאַרברענען. דער דאָזיקער אייזערנער קופּאָל, וועלכער ליגט אַזוי ווי אין אַ גרוב, אַ צעבויגענער . . . דאָ וועלט געשטעלט אַן אָנדענק־טאָוול. אויף די אייזנס לייגט מען אַוועק בלומען. דורך ליפּאָוע קומען מיר דורך עטלעכע חרוב׳ע געסלעך צו דעם געטאָ־בית־עלמין. אויף אַלע עקן פון די גאָסן זיינען געווען פֿאַרזאַמלט פּאָליאַקן. אַ סך נעמען אַראָפּ די היט. אויפֿן בית־עלמין זיינען פֿאַראַן אַ סך, אַ סך מצבות, קלענערע און גרעסערע, כמעט אָלע נייע.

ביי איין ריזיקער מצבה, וועלכע שטייט אינמיטן אַ

גרויסן ברודער־קבר, שטעלט זיך אָפּ דער צוג. דאָ, אין דאָזיקן קבר, האָט מען ערשט נישט לאַנג קובר־געווען 125 אידן, וועלכע מען האָט עקסהומירט פון פֿאַרשיידענע ערטער אין שטאָט. אין דאָזיקן קבר האָבן געפונען זייער אייביקער רו אויך 70 אידישע העלדן, אויפשטענדלער, וועלכע האָבן אין טראָגישן טאָג פון 16טן אויגוסט 1943, האַלב 10 אינדערפרי, באַגעגנט דעם שונא אויף טשעפֿלא און כמיעלנא מיט אָ פייער פון ביקסן און גראַנאַטן. אונטער דער אָנפירונג פון מרדכי טענענבוים און דניאל מאָשׁ־קאָוויטש האָבן די אידישע קעמפער אָטאָקירט די טויערן ביים אַרויסגאַנג פון געטאָ, כדי דורכצובערכן אָ וועג פאַר די פיל טויזנטער, אומגליקלעכע אידן, וועלכע די דייטשן האָבן אַרויסגעפירט פון דער יוראָוצער גאָס צום אומ־שלאָג־פלאַץ, צו דער שחיטה. כדי צו דערמעגלעכן דער אידישער מאַסע זיך אַרויסצורייסן פון די רוצח'ישע הענט, האָבן די אויפשטענדלער אָנגעהויבן אונטערצינדן הייזער. 3 שעה האָט געדויערט דער ביטערער קאַמף און ערשט נאָכ־דעם ווי די היטלעריסטן האָבן באַנוצט אין קאַמף אויך טאַנ־קען, איז די רוצחים געלונגען אָוועקצופירן די אידן פון געטאָ צום אומשלאָג־פלאַץ. אָ גרופּע פון 70 מאַן האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אָ בונקער אויף כמיעלנע 7. די היטלע־ריסטן האָבן דעם בונקער אָנטדעקט און אַלע 70 דערשאָסן אויף יוראָוויעצקאָ גאָס.

אויף דער מצבה זיינען פאַראַן אויפשריפטן אויף העברעאיש, אידיש און פּויליש פון פאָלגנדיקן אינהאַלט (מיר ברענגען דאָ דעם העברעאישן און אידישן טעקסט):

פ ״ נ
125 איש
70 לוחמים
בגיטו ביליסטוק
55 קדושים
שנרצחו ע״י תוראנים
ביניהם: 180 גברים:
12 נשים; 4 ילדים; 1 תינוק.

דאָ רוען 125 פּערזאָן
70 קעמפער פון ביאַליסטאָקער
געטאָ 55 מאַרטירער וועלכע זיינען
דערמאָרדעט געוואָרן דורך די טיראַנען.
צווישן זיי: 108 מענער; 12 פרויען; 4 קינדער;
1 זויג־קינד

מיט אָ רירנדיקער רעדע איז אַרויסגעטראָטן דער פאָר־זיצער פון אידישן וואַיוואָדישן קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק, פּסח בורשטין, וועלכער האָט אָנגעוויזן, אַז צווישן די פאָר־זאַמלטע אויפֿן בית־עלמין געפינט זיך אויך די שוועסטער פון העלדישן קאָמאַנדאַנט מרדכי טענענבוים ז״ל און די פרוי פון איינעם פון די אָנפירער פון אויפשטאַנד אין ביאַלי־סטאָקער געטאָ, וועלוול וואָלקאָוויסקי ז״ל.

דאָן האָט געדעדט דער וויצע־פאָרזיצער פון וואַיע־וואָדישן נאַציאָנאַל־ראָט דעפּ. סאטשילאָוסקי און דער וויצע־שטאָט־פּרעזידענט יאָנאָוסקי.

דאָן איז אַרויסגעטראָטן מיט אָ לענגערער רעדע איז נאָמען פון צ. ק. פון די אידן אין פוילן, ווי אויך אין נאָמען פון דער הויפט־פאָרוואָלטונג פון פאָרבאַנד פון די פאָרטי־זאַנער חייקע גראָסמאַן. אַליין אָן אָנטייל־נעמערין אין די ביטערע קאַמפן פון יענעם טאָג, האָט זי איבערגעגעבן אייניקע מאַמענטן, וועלכע וועייזן אויף דער גרויסער אָפּ־פערוויליקייט און העלדישקייט פון דער אידישער יוגנט אין ביאַליסטאָקער געטאָ, וואו אויך אידישע פרויען האָבן מיט העק זיך געוואָרפן אויף די רוצחים. צום סוף האָט די רעד־נערין גערופן אויסצופירן די צוואה פון די 70 אידישע העלדן, נישט אָפּצושטיין אין קאַמף ביז ס'וועט נישט פאָר־ניכטעט ווערן יעדער שפּור פון פאַשיזם אין דער גאַנצער וועלט און אויך אין ארץ־ישראל.

נאָך דער רעדע פון פאָרזיצער פון די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען דעפּ. קוביאק האָט גערעדט: דער פאָרטיזאַנער פודלאָוסקי און דער פאָרשטייער פון די פּ. פּ. ר. אין ביאַלי־סטאָק יוזעפאָוויטש. נאָך דער רירנדיקער רעדע פון פאָר־שטייער פון דער צענטראַלער אידישער היסטאָרישער קאָ־מיסיע ה' ראיאק האָט דער אויבער קאנטאָר מ. סערנסאן געמאַכט אָ הזכרה די קדושים און געזאָגט קדיש, וואָס האָט אַרויסגערופן פיל טרערן ביי די פאָרזאַמלטע אידן און פאָ־ליאָקן.

לזכרון עולם

אין זאָל פון דער ביבליאָטעק איז פאָרגעקומען די פייערלעכע אנטהילונג פון דעם אָנדענקונגס־טאָוול לכבוד דעם אָנדענק פון די קדושים פון ביאַליסטאָק און פון דעם וואָיוואָדשאַפט. דער טאָוול איז פון וויסן מאָרמאָר, די גרויס פון אָ וואַנט, דעקאָרירט אין דער הויך מיט אָ גאַל־דערנער מנורה. אויפֿן טאָוול איז אויסגעקריצט מיט שוואַרצע אותיות:

„די זעכציק טויזנטיקע אידישע ביאַליסטאָק, די צוויי הונדערט טויזנט אידן פון דער ביאַליסטאָקער וואָיוואָדשאַפט. די נא־ציאָנאַלע שטאָט, די „עיר ואם בישראל". די פעסטונג פון דער אידי־שער קולטור, די שטאָט, וואָס האָט געשמ'ט מיט אירע אינסטי־טוציעס פון נאַציאָנאַלן, רעליגיעזן, סאָציאַלן, ווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער און געזונטהייטס־שוץ. די שטאָט מיט איר בריי־פאָר־צווייגטן שול־ווועזן פון אידישע, העברעאישע פאַלקס־ און מיטל־שולן, תלמוד־תורות און ישיבות. פון שלום־עליכם און שטודיר ביבליאָטעק, אידישע פּרעסע און טעאָטער, די שטאָט פון רומרייכע נאַציאָנאַלע טוערס, קעמפנדיקן אידישן פּראָלעטאַריאָט. באַ־וואוסטע שרייבער, וויסנשאַפטלער און קינסטלער. ביאַליסטאָק, וועלכע האָט מיט איר הערואישן געטאָ־אויפשטאַנד קעגן בעסטיאַלישן היטלער־אָקופאַנט אין 1943טן יאָר, נאָכגעפאָלגט די קאָמפס־טראַדיציעס פון 1905. דאָס אידישע ביאַליסטאָק, וועלכע איז שוידערלעך אומגעקומען אין ליידן און פיין מיט אָ הייליקן מאַרטירער־טויט דורך די מערדערישע הענט פון די דייטשישע פאַ־שיסטן. זאָלן די גרויל־רציחות זיין דער קין־צייכן פאַר'ן דייטשן פאָלק און דער הייליקער אָנדענק פון די קדושים — דער לייכט־טורעם פאַר אונז און פאַר די קומענדיקע דורות. מיר, די ביאַלי־סטאָקער שארית־הפליטה, וועלן אייביק היטן אייער אָנדענק און פאָרזעצן די רומפּולע געשיכטע פון אומגעקומענעם ביאַליסטאָק".

ביי אָ טיפער שטילקייט האָט רעד. ב. מארק אָנטהילט דעם טאָוול אין נאָמען פון דעם אידישן לעבן און די אידן אין פוילן.

אָלע שטייען אויף פון די ערטער און ב. מאַרק האָלט אָ גרויסע רעדע וועגן דער ראָל, וואָס ביאַליסטאָק, דער צענ־טער צווישן וואַרשע אוןווילנע, האָט געשפּילט סיי אין קולטורעלן און סיי אין פּאָליטישן און ווירטשאַפטלעכן לעבן צווישן די אידן אין פוילן.

עס האָבן אויך געדעדט דער פאָרזיצער פּ. בורשטיין, דער וויצע־פאָרזיצער יוסף טשערניכאָוו, און דער גאוו.

פאליטרוק פון אַ גרויסער אידישער פאַרטיזאַנער אַפּטיילונג אין באַראַנאָוויטשער געגנט, אברהם שלאָכטאָוויטש.

דעם אָנדענק פון די העלדן

זונטיק אין אָוונט איז אין אידישן טעאַטער פאַרגעקומען אַ טרויער־אַקאַדעמיע, געווידמעט דעם אָנדענק פון די אויפשטענדלער, וועלכע האָבן אָנגעהויבן דעם קאַמף קעגן דעם מעכטיקן שונא און אומגעקומען על קידוש־השם.

די בינע איז דעקאָרירט מיט די פענער פון די פאַליטישע פאַרטייען, געדעקט מיט שוואַרצער קרעפּע. אין פרעזידיום זעט מען אויך אַ גרופּע, וועלכע האָט געקעמפט אין יענע ביטערע טעג.

נאָכדעם ווי דער פאַרזיצער פּ. בורשטיין עפנט די אַקאַדעמיע, שטייען אַלע אויף פון די ערטער צו באַערן דעם אָנדענק פון די העלדן. ביי אַ סך פון זאָל, וועלכע האָבן גוט געקענט די קעמפער, רינען טערען פון די אויגן.

דער ערשטער באַקומט דאָס וואָרט דער פאַרשטייער פון וואַיוואָדע מאַגיסטער שאַטקאָווסקי, וועלכער זאָגט, אַז דער העלדן־טאָט פון די אידישע קעמפער אין געטאָ, ווערט אָפּגעשאַצט מיט גרויס כבוד דורכ'ן גאַנצן פוילישן פאָלק. מיט אַ לענגערער רעדע איז אַרויסגעטראָטן איינע פון די גרינדער פון דער אָנטי־פאַשיסטישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָקער געטאָ, רבקה וואַיסקאָווסקאַ, וועלכע האָט איבערגעגעבן איניקע רירנדיקע מאָמענטן פון יענע טעג.

דער וויצע־פאַרזיצער פון וואַיוואָדישן נאַציאָנאַל־ראַט דעפּ. סאַטשילעווסקי (ס.ל.) האָט גערעדט מיט פיל באַגייסטערונג וועגן די אידישע העלדן און פאַרענדיקט זיין רעדע מיט אַן אויסגעשרייַ: „זאָל לעבן דאָס אידישע פאָלק".

דאָן האָבן גערעדט: דער סעקרעטאַר פון אידישן קאָמיטעט ביאַליסטאָצקי און די אויפשטענדלער: בערל פּירעי און מאַרעק בוך, וועלכע האָבן איבערגעגעבן אַ ריי אינטערעסאַנטע פּרטים. ס'האָט אויך גערעדט דער פאַרשטייער פון „דזשאָינט", דער קעמפער אין וואַרשעווער געטאָ, דר. וואַלעווסקי.

אין דעם אַרטיסטישן טייל איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ ריי געטאָ־לידער מ. סערענסאָן און די אַרטיסטקע שרה גרינהויז, וועלכע האָט מיט פיל טעמפּעראַמענט רעציטירט שולשטיין'ס „כ'האָב געזען אַ בארג" און איין זאַך פון יוליאן טובים אויף פויליש. מיט „עם ישראל חי" פון משה קנאַפּהייס, וואָס איז אויסגעפירט געווארן דורך מ. סערענסאָן, איז די פייערלעכע אָקאַדעמע פאַרענדיקט געווארן.

דער מחבר פון רבקה'לע די „שבת'דיקע"

אין גאַנץ פוילן איז איצט שטאַרק פאָפולער דאָס ליד „רבקה'לע די שבת'דיקע". דער מחבר פון דעם איז דער באַקאַנטער ביאַליסטאָקער פובליציסט און ליטעראַט, דער רעדאַקטאָר פון דער פאַר־מלחמה'דיקער אידישער צייטונג „דאָס ביאַליסטאָקער לעבן", פסח קאָפלאָן ז"ל. דאָס ליד איז געשריבן געווארן נאָך דעם שרעקלעכן פאָגראָם, וועלכן די היטלעריסטן האָבן אויסגעפירט, באַלד דעם דריטן שבת ווען זיי זיינען אַריין אין ביאַליסטאָק. אין יענעם טאָג האָט מען געכאַפּט אידישע מענער פון אַלע גאַסן ווי אויך פון די שטובן אַרויס און אין אַ צאָל פון 5 טויזנט אַוועקגעפירט הינטער דער שטאָט און זיי דערשאָסן. די דאָזיקע קדושים רופט מען די „שבת'דיקע" און זיי האָט פסח קאָפלאָן געווידמעט דאָס ליד.

דער ענערגישער אידישער קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק, וועלכער ווייזט ממש אַרויס גבורות ביים אַרגאַניזירן דאָס נייע אידישע לעבן, האָט באַשלאָסן אַנצורופן זיין נייע ביבליאָטעק אויף דעם נאָמען פון פסח קאָפלאָן.

מיט דער דאָזיקער פייערלעכקייט איז געשלאָסן געווארן די וואָך פאַר די קדושים אין ביאַליסטאָק.

אויך צו דער דאָזיקער פייערלעכקייט איז געקומען די גאַנצע ביאַליסטאָקער עדה. ביי דער געלעגנהייט איז מיט אַ גרויסן רעפעראַט וועגן אידישער קולטור אַרויסגעטראָטן רעד. ב. מאַרק, וועלכער האָט אויך אָנטהילט דאָס בילד פון פסח קאָפלאָן, וועלכעס שטייט אין דער מיט צווישן די בילדער פון מענדעלע מוכר ספרים און י. ל. פרץ. ב. מאַרק האָט באַשאַנקען די ביאַליסטאָקער ביבליאָטעק מיט זיין נאָר וואָס דערשינענעם בוך „אויף די חורבות פון וואַרשעווער געטאָ". די דאָזיקע באַשיידענע מתנה איז אויפגענומען גערואָרן דורכ'ן עולם מיט רירנדיקע אָפּלאָדיסמענטן.

די ביאַליסטאָקער ביבליאָטעק פאַרמאָגט איצט 2 טויזנט ביכער, דערביי איז דער גרעסטער טייל געקומען פון ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט אין אַרגענטינע און די פאַר־אייניקטע שטאָטן. 200 ביכער האָט אויך געבראַכט אַ ביאַליסטאָקער פאָליאַק, ביי וועלכן אידן האָבן פאָר'ן גיין אויפ'ן לעצטן וועג באַהאַלטן ביי אים.

ביי דער געלעגנהייט זיינען אַרויסגעטראָטן מיט רעדעס: ה' ראיאק, פּ. בינעצקי און יעקב כהן.

מיט אַ קאָנצערט־טייל, וועלכער איז באַשטאָנען פון די שענסטע געטאָ־לידער, אויסגעפירט דורך מ. סערענסאָן און זיין פרוי איז די פייערונג געשלאָסן געווארן.

אַ גרופּע אידן וועלכע געפינען זיך בייַ די נאַציס.

סראָלקע קאָט

אין ביאַליסטאָק אויגוסט 1944

(פון זיין בוך "חורבן ביאַליסטאָק")

נאָכ'ן דערליידיקן אַלע פאַרמאַליטעטן און אָפּגעבן דאָס געווער, קער איך זיך אום זען ביאַליסטאָק. איך גיי מיט אַ געפיל פון „פרייד" צו זען די געבורט־שטאָט און גלייכצייטיק מיט אַ געפערלעכן וווייטיק און פראָגע ביי זיך: וואָס וועל איך געפינען דאָרט? איך וויס, אַז גאָרניט. לויט'ן געדאַנק, אַבער אַן אינערלעכער געפיל וואָס רופט: אפשר יאָ? אימיצן! איך גיי צופוס 10 קילאָמעטער. אויפ'ן וועג שטייען פויערים און שניידן די תבואה פון די פעלדער, די קאָסע שניידט ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען. די דערפער ארום וועג, זיינען טיילווייז צעשטערט און אָנדערע גאָנץ, די קריגלעך אָף די פלויטן. די פויערים פאָר די שטיבער, פאָר־ענדיקט זייערע טאָג־טעגלעכע אַרבעטן. איך שפּאַן פאָרויס מיט איין אָטעם און איין געדאַנק עגבערט מיר: ביאַליסטאָק! ווי זעט זי אויס? און וואָר איז געבליבן? קומענדיק אין די פאָרשטעט פון שטאָט, זע איך שוין דעם אָנהויב פון חורבן: קוימענס אָן שטיבער, אָלע בריקן אויפגעריסן, דער וואָק־זאָל פאַרברענט, פון גאַנצע גאָסן שטייען נאָר סקעלעטן פון אָ סך מויערן און אָנדערע גאָסן אינגאַנצן אָפּגעמעקט. דער־קענסט אפילו נישט, צי איז דאָ עפעס אָמאָל געווען, צי ס'האָבן געוואוינט מענטשן וועלכע איך האָב אָזוי גוט גע־קענט, מיט אָנדערע פאַרבראָכט, פון וועלכע עס בלייבן אפילו דערינערונגען און גוטע געדאָנקען אויף אייביק. ארומגעצאָמט שטייען דייטשע געפאָנגענע. איך גיי צו און מיט עקל קוק איך אויף זיי, פרעגנדיק דעם רויט אַרמייער וואָס היט זיי: זיי לעבן נאָך? ענטפערט ער מיר מיט אַ שמייכל: ניטשעווע פאָדאָכניעט (ס'איז גאָרנישט, זיי וועלן פייגערן).

איך לאָז זיך ווייטער אויף מיין גאָס, זען דאָס הויז, וואו איך האָב געוואוינט און געלאָזן מיט אַ יאָר צוריק אַ ברודער און שוועסטערל! איך גיי אין דער ריכטונג, וואו עס איז גע־וען די געטא. דער ערשטער בליק פאַלט אויפ'ן ברוק וואו איך געדענק ס'איז געווען דער פלויט. 20 מעטער פון פלויט איז באַוואָקסן די ערד מיט גראָז, קוים וואָס מען זעט די שטיינער. מענטשן זיינען דאָ ניט געגאַנגען און גראָז איז שוין אָנגעוואָקסן. וואו שטיינער זיינען פריער געווען אויסגעריסן פון אָזויפיל מענטשלעכע טריט, איז איצט גראָז באַוואָקסן און די שטיינער האָלב פאַרשטעלט, שרייען ארויס: וועסט אונז גראָז ניט פאַרדעקן! מענטשן דאַרפן דאָ גיין! אידן זיינען דאָ געגאַנגען און געבויט זייער לעבן פון דורות. מיר מוזן אונזערס דערציילן! אָלע גאָסן זיינען ליידיק, ניטאָ קיין מענטשן. אָלע שטיבער צעבראָכן. דאָ פעלן וועגט. אָט שטייט אַ הויז מיט איין וואָנט, אָנדערע אָן פענסטער און טירן. אידישע ספרים און ביכער וואַלגערן זיך אין אָלע זייטן וואו דו טוסט נאָר אַ וואַרף מיט'ן אויג און אַ דריי דעם קאָפּ; צעבראָכענע מעבל, שטולן אָן פיס, שאפעס אָן טירן, צעבראָכענע בעטן, וואָס קיינעם לוינט שוין ניט צו נעמען. פעדערן פון פערענעס צונויפגעמישט מיט בילדער פון מענטשן וואָס האָבן דאָ געלעבט, פון אידן מיט באָרד און פיאות, אידן אָן היטלען, פרויען מיט שייטלען און פרויען מיט די מאָדערנסטע פריזורן. אַ בילד פון אַ קינד וואָס לאָכט און אַ בילד פון אַ מאָמען וואָס האָלט דאָס קינד און פרייט זיך. אַ אינגעלע אויף אַ פערד און אַ בחור'ל אין אַ קליינעם טלית מיט תפילין צו בר־מצוה. דורות לעבן און שאָפונג קען מען מיט איינמאָל ניט אָפּמעקן פון דער ערד. די ערד אַליין נעמט דאָס ניט אויף, עס פעלט איר מוט און זי לאָזט דאָס אַלץ ליגן פון אויבן און מאָנט און שרייט: וואָס האָט מען גע־טאָן! און פאַרוואָס!!!

דאָס בלוט וועט פאַרגליווערט פון קוקן אויף אַלץ און אָט וועט מען אויפגערעגט, ביז טערן. קומענדיק צו מיין גאָס, ביאַלאָסטאָטשענסקי, גיי איך זיך לאַנגזאָם, ווי אין די צייטן ווען מען פלעגט מיר זאָגן, אַז מען וועט מיך שיסן. דער זעלבער געפיל ביים גיין נענטער צום נומער 19, וואו איך האָב געוואוינט. מיט 3 נומערן פריער זע אויך שוין, אַז די הויז איז אינגאַנצן ניטאָ, אָפילו קיין סקעלעט ניט גע־בליבן אויף וואָס צו קוק געבן און צופאַלן ווי צו אייגענע מיט'ן קאָפּ, זיך אויסווייענען, זיך אַנשפּאַרן ווי אַ קליין קינד, וואָס הויבט ערשט אָן גיין, זיך האַלטנדיק ביי די וועגט. איך טרעף נאָר שטייענער פון פונדאָמענט און אַ האַלבן קוימען. פון אויבן זאָמד און אַ שיטערער גרעזל אָנגעוואָקסן. איך שטעל זיך אויפ'ן פונדאָמענט פון הויז, קלער און קוק וואו איז דאָ געווען דער פענצטער? וואו איז דאָ געווען די טיר? וואו איז דאָ געשטאַנען מיין בעט? און וואו איז דאָ גע־האָנגען דאָס בילד פון די עלטערן וואָס זיי האָבן געמאַכט אין דער וואָך פון זייער גליקלעכן חתונה האָבן, וואָס מיר קינדער פלעגן שטענדיק קוקן ווי זיי ענדערן זיך, וועגנדיק עלטער און די מאָמע פלעגט שטענדיק דערמאָנען אונז ווי זיי האָבן אָמאָל אויסגעזען. יאָ! ווי זיי האָבן אָמאָל אויס־געזען... און הייַנט, שטיי איך אַליין אויף די אייגענע חורבות, וואָס יעדער זאָך וואָס איך זאָל ניט טאָן, דערמאָנט עס מיר אין די אָלע גרויזאָמקייטן, ווי זיי איז אויסגעקומען צו ליידן איבערנאַטירלעך פאַר גאָרנישט, נאָר דערפאַר, ווייל מיר זיינען אידן! די לופט מיט וועלכער איך אָטעם איצט שטייענדיק, איז אָנגעזאָפּט מיט רויך פון זייערע קער־פערס, וואָס האָבן זיך געברענט אין די אויוונס פון טרעב־לינקע, מאַידאָנעק, אָשוויענטשים און אָנדערע ערטער. דער רויך האָט זיך געריסן אין שווארצע טרויער־וואָלקנס צום הימל, געשריגן און געמאָנט: וואָס טוט אַ מענטש מיט אַ מענטש!!! אָבער די לופט האָט פאַרכאָפט דעם רויך און אים איינגעזאָפּט אין זיך, צעניש געמאַכט, נישט לאָזנדיק, אַז ער זאָל בלייבן אָלס שטענדיקער שווארצער וואָלקן איבער דער וועלט. דאָך, פאָר מיר איז די לופט שווארץ געווארן ניט קענענדיק אויסטיילן זייער שטיקעלע רויך. עס שטיקט די לופט און עס פאָלן אַראָפּ די הענט אין אָנמאַכט. שוואָך ווערן מיר די פיס, וואָס האָבן געטראָטן טויזנטער קילא־מעטער איבער אָלע וועלדער און שאָסייען, בלאָטעס. איצט צוזעענדיק די אייגענע שטוב אָן זיי, בלייבט אָלץ אין אָנ־

מאכט און די קני בויגן זיך אליין איין, זיך אוועקזעצנדיק אויף א בערגל פון פונדאמענט. איך קוק גלייך, זע איך א שטיקל פּאַרקאַן מיט דראָט פון אויבן. א זכר פון געטאָ.

איך פאַרמאַך די אויגן פון שרעק און אומבאַוואוסט־זיניק טו איך א נישטער מיט דער האַנט איבער׳ן זאַמד, גראָב מיט די פינגער — נאָר וואָס ווייס איך נישט — און טאָפּ אַן עפּעס א האַרטע זאַך, עפּן די אויגן און שלעפּ אַרויס אַן אַלטן צעבראָכענעם זאַיער. איך געדענק אים פון שטוב, וואָס מען פלעגט אַמאָל זאַיען קאַרטאָפל און עס דערמאַנט מיר באַלד, ווען די מאַמע פלעגט זאָגן מיט פרייד, היינט האָט איר קינדער אייער מייכל: לינדזן מיט אַלקאַלעך, ספּע־ציעל פאַר סראַלקען. עס ווערט מיר שוין שווער צו זיצן און איך הויב זיך אויף. די אויגן פאַלן מיר צו צו אַן עפענונג פון דער ערד וואָס איך זע און דערמאַן זיך, אז דאָ דאַרף זיין די גרוב, וואָס איך האָב געמאַכט פאַר די עלטערן און שוועס־טערל זיך צו באַהאַלטן. איך גיי צו און בייג זיך איין, קוק לאַנג אין דער עפענונג, וואו א ברעט שטעקט אַרויס איבער־געבראָכן און פינצטער אינעווייניק, מער זע איך גארנישט. א היץ האַקט מיר אַרויס פון גאַנצן קערפּער, און א שווייס כאַטש ס׳איז שוין האַרבסט אין אָקטאָבער. דער ווינט לויפט, יאָגט, ווי ער וואָלט געוואָלט אַנטלויפן מיר ניט קענענדיק זען דאָ שטייענדיק מער, ווייל ווער קען דאָס קומען צוריק און זען אַזוינס? ס׳איז מיר אויסערגעווינלעך דושנע, כאַטש אַרום איז פריי. נישטאָ קיין שטיבער און צאָם וואָס זאָל די לופט פּאַרשטעלן.

איך שטיי איינגעבויגן קוקנדיק אין דער פינצטערניש פון דער עפענונג און קלער ניט קענענדיק באַשטימען צי אַנהויבן גראָבן און אַריינגיין אינעווייניק? ניין! כ׳האָב מורא פאַר זיך אליין. צי קען א מענטש אַריינגיין אין אייגענעם קבר?! אפשר ליגן דאָרט די טייערע עלטערן און שוועס־טערל. איך באַקום מורא פאַר׳ן געדאַנק, טאָמער טרעף איך זיי דאָרטן. און ווי ווער איך זיי קענען ענטפערן אויף דער פראָגע: פאַרוואָס דווקא איך האָב זיך אָפּגעשטעלט און מיט וואָס פאַרא רעכט קום איך איצט צוריק טרעטן אויף דער זעלבער ערד, וואָס איז דורכגעווייקט מיט זייער בלוט. און אפשר איז די גראָז וואָס איך זע שוין וועלקנדיק פון האַרבסט באַמיסטיקט מיט זייער אש פון קערפּער? און די זיף וואָס איך האָב זיך געוואָשן פון זייער פעטס? איר זענט אויף אזא אומבאַנעמבאַרן אופן אַוועקגעריסן געוואָרן פון לעבן. מאַמע! טאָטע! רייצעלע! און ברידער! וואָס דאָרף איך טאָן בכדי צו קענען זיך פאַרענטפערן פאַר זיך אליין, פאַר מיין אייגענעם געדאַנק, שוין ניט רעדנדיק, ווען איך וועל דאָרפן קומען צו מענטשן זיך ווייזן און זאָגן: איך בין דאָ איצט ווייטער אויף דער וועלט?! ווי עס קלינגט איצט יעדער וואָרט, ווען מענטשן און וועלט. ווען עס איז אַראָפגעריסן געוואָרן מיט איין מאָל אָלע ליבשאפטן פון אזוי פיל יאָרן איינגעזאַפּטקייט צו אָלץ וואָס איז לעבן און מענטש־לעכקייט. איך שטיי צוזאַמענגעבראָכן פון יסורים קוקנדיק כסדר אויף דער עפענונג. זעץ זיך און שטעל זיך אויף. ווייס ניט וואָס כ׳האָב דאָ צו טאָן? אויפגראָבן? פעלט מיר מוט. אַוועקגיין? קען איך ניט. איך קוק זיך אַרום, אָלע מאָל אויף אָלע זייטן און יעדער בליק אויף דער אַרום, מאַכט מיר כסדר שווערער. עס הויבט אָן צו ווערן טונקל. עס פאַלט שוין צו דער אַוונט. וואו גייט מען איצט? שטעלט זיך מיר א פראָגע. איך בין דאָך שוין געקומען א היים, א זיגער...

ס׳איז שוין שטאַרק טונקל ווען איך פאַרלאָז די „היים״

צוריקגעקומענע ביאַליסטאָקער פּאַרטיזאַנען און רויטע אַרמייער אין ביאַליסטאָק, אין 1946.

און גיי זיך אַרומקוקן אויף די כסדר׳דיקע איינגעוואָרפענע הייזער, ניט זעענדיק קיין לעבעדיקן מענטשן און באַשע־פענישן. פון ווייטן ווי א שאָטן, זע איך עפּעס אַדורכגיין צווישן די אָפּענע הויפן א מענטשן. איך יאָג זיך שנעל און דעריאָג אים און פרעג אין פּוילישׁ: וואו וואוינען דאָ אידן? ער קוקט מיר אָן ווי איך וואָלט געוואָלט א משוגענער און ענטפערט מיר: זשידזשי, וצאָלע ניע ווידזדשאָלעם. ניעמא טוטאי (אידן האָב איך אינגאַנצן ניט געזען, ניט דא). איך בלייב שטיין און ווייס שוין גארנישט וואָס צו טאָן. איך הויב אָן ווייטער צו גיין און זע אין א פענצטער עפּעס ליכטיק. איך גיי אריין אין שטוב, זיצט א פּוילישע פרוי, געווען אמאל א אידישע שטוב, און פאַרעט זיך ביים קיך. דאָברי וויעטשור. (גוט אָוונט), זאָג איך איר און פרעג וואו וואוינען דאָ אידן. זי פאַרקלערט זיך לאַנג און ענטפערט, איר דאָכט זיך, אז אויף קופּיעצקי גאַס 24 האָט מען געזאָגט זיינען געקומען א פאַר אידן. זיכער, ווייסט זי נישט. איך לאָז זיך דאָרטן און זע טאָקע א האַלב חרובֿ׳ן מויער, אויסגעהאָקט די שויבן, אַנגע־וואָרפן פיל זאַכן שמוציק. אויך אויף די טרעפ זיינען אַנגע־וואָרפן פאַרשיידענע זאַכן, איך גיי אַרויף און טרעף אין דער פינצטערניש פון א צימער ביי א צעבראָכן טישל אויף א שטול, אַביסל אָן א זייט, זיצט עפּעס א פרוי ווי א שאָטן בלאַס, דאַר, גארנישט צום דערקענען ווער דאָס איז. גוט אָוונט זאָג איך אין אידיש. דאָ וואוינען אידן? יא ענטפערט זי מיט א שטילע קוים וואָס איך הער שטימע און קוקט מיר אָן מיט א קאַלטן מאַטן בליק.

אין דער צייט וואָס מיר זיצן און קוקן זיך אָן, זיך ניט קענענדיק דערקענען איינער דעם אַנדערן פרעגנדיק, זי ביי מיר און איך ביי איר, צי מיר זיינען ביאַליסטאָקער, קומט אַריין איר מאָן, פון וועלכן מען זעט נאָר אַריינגייענדיק, א פאָר הויזן און שיך אַנגעטאָן אויף א סקעלעט פון א מענטשן. מיר שמועסן לאַנג, זיך אינטערעסירנדיק איינער ביים צווייטן ווער ס׳איז נאָך געבליבן. פון וועמען יעדער איינער וויס, וואָס פאַרא ידיעות ער האָט. ווי שרעקלעך עס איז צו הערן ווען קיינער ווייסט ניט פון קיין טויזנטער אַדער הונדערטער איבערגעבליבענע, נאָר פון איינצלנע, וועלכע מען קען נאָר ציילן אויף די פינגער און פון די איינצלנע וואָס קומען שפּעטער אויף צו נעכטיקן אין דער דירה, נאָכ׳ן א גאַנצן טאָג ארומגיין איבער די גאַסן זוכן עפּעס צום עסן. דערווייל, בא אָלטע באַקאַנטע פון אמאל, קען מיך נאָר

איינע, די פרוי דינע טרעשטשאַנסקי, אַ שכנה פון אמאל וואָס האָט מיך אויפגעכאַוועט. דאָס איז די איינציקע וואָס איך טרעף און זי קען באַשטעטיקן, אַז איך בין פון דער שטאָט. די איבעריקע זיינען מיר איינע די אַנדערע נישט באַקאַנט, ווי מיר וואָלטן גאָר קיינמאָל פון דער זעלבער שטאָט נישט געווען.

וואָס צו שמועסן האָבן מיר דאָך ניט, ווייל יעדער איינער פון אונז ווייסט אַלץ און דאָך איז בא יעדן איינעם די געשיכטע אַנדערש און גרויזאַמער. דערווייל ווער עס קומט אַן צו ביסלעך, ווער באַרווּעס, ווער אַן זאָכן, אין פאַרשיידענע פאַזעס, קלייבט זיך אויס אַ שטיקעלע פאָדלאָגע און לייגט זיך איבערשלאָפן, אונטערגעשפּאַרט דעם קולאַק צוקאָפּנס און צוגעדעקט מיט די פאַפּירן און ביכער, וואָס וואָלגערן זיך אַרום אין דער דירה. שווער צו פאַרטרייבן די געדאַנקען צו וועלכע מען דאַרף זיך צוגעוואוינען און זאָגן, אַז דאָס איז די ווירקלעכקייט, נאָר וועלכער מען האָט אַזוי לאַנג געוואַרט, אויסהאַלטנדיק אומגלויבלעכע באַדינגונגען, וואָס קיין מענטשלעכע פאַנטאַזיע האָט נאָך ניט איצט ניט באַוויזן צו באַשרייבן דאָס. און דער, וואָס האָט עס דורכגעלעבט, פרעגט צי איז דאָס מעגלעך געווען צו איבערטראָגן? דינע טרעשטשאַנסקי נעמט מיך צו זיך אין צימערל און גיט מיר אַ בעט, וועלכע איך האָב שוין מער ווי אַ יאָר צייט ניט אָנגעזען און בין גאָרנישט געוואוינט ווי אַזוי מען לייגט זיך דאָ אַריין. זי בעט מיך אויס מיט ריינע וועש וואָס איך געדענק שוין נישט ווען איך האָב עס געזען און לייג זיך שלאָפן. איך בין אויפגעשטאַנען זייער שפּעט. אַזוי האָט מיך פאַרשלעפערט שטאַרק די בעט. שוין קיינעם ניט געטראָפן פון די וואָס זיינען געשלאָפן אויף דער ערד און טישן. יעדער אינער צעגייט זיך אַרומקוקן אויף די פריערדיקע וואוינונגס־ערטער, זוכנדיק אויך ביי באַקאַנטע שפּייז...

ז. סעגאַלאָוויטש

ביאַליסטאָקער וועבערס

אמאָליקע וועבערס, בריט־בערדיקע אידן,
פאַראַרבעטע, שטומע.
איין פלייצע אַבּיסל אַ קרומע, —
בייטאָג און ביינאַכט און באַגינען
וועבן און וועבן
אַן זינען.

די זון פלעגט די אויגן
דורך פענצטער פאַרבלענדען,
נאָר אַרבעטן, אַרבעטן, גורטען די לענדן,
און דאָנקען דעם בורא
פאַר בריוט און פרנסה...

פון צוגאָב אויף יום־טוב
פלעגט שמייכלען דאָס פּנים,
מיט בעל־הבית געלעבט, נישט ווי שונאים.
געזעסן,
געוועבט
און געצויגן אַ ניגון,
אַ רגע געקאַרגט צו פאַרטרייבן די פליגן.
איין קעטע געענדיקט,
געזומען אַ נייע
און פריי ערשט געוואָרן...
צו דער לויה.

דער ערשטער יום־כּפּור אין דער היים־שטאָט

אין דער דאָזיקער ווייטערדיקער באשרייבונג, שילדערט סראָלקע קאָט די ערשטע יום־כּיפּור נאָכט, באַלד נאָך דער מלחמה, אין ביאַליסטאָק.

וועז איך דערמאָן זיך דעם יום־כּיפּור אין ביאַליסטאָק פון 1944 יאָר, וועז פון זעכציק טויזנט אידן האָבן זיך קוים אויפגעקליבן 30 אידן און נאָך אַ 10 צוגעקומענע פון דער פראָווינץ, מוז איך זיך אָפּשטעלן אויף דעם טאָג ספּציעל, מיט דער פראָגע וואָס האָט אונז דענסמאָל געבראַכט אין שוהל, נישט אַזוי אונז, ווי אידישע אָפּיצירן פון דער רויטער אַרמיי, וועלכע זאָלן שטיין מיט אַ סידור אין האַנט און דאָוונען: אידישע אָפּיצירן פון דער נייער פּוילישער אַרמיי, וואָס זאָלן טאָן דאָס זעלבע און נאָך מער, אַ איד מיט אַ צלם אויפ'ן האַרצן וואָס איז געקומען צוריק צו אידן, ניט קענענדיק פעסטשטעלן, וואָס האָט ער געטאָן אין שוהל מיט'ן צלם, און צו וועמען ער האָט געדאָוונט.

די נאָטור האָט זיך איר אייגענעם גאַנג, ווי מיט טויזנטער יאָרן צוריק און עס גייט איר ניט אָן, וואָס עס קומט פאַר אויף דער ערד פון די מענטשן, און די ענדערונגען וואָס די מענטשן פירן דורך אין זייער לעבן אויפ'ן עקאַנאַמיש־פאַליטישן געביט. זי מאַכט זיך ניט קיין וועזן. עס קומט אָן דער האַרבסט אין אונזער קאַנט, מיט די שטאַרקע קאַלטע ווינטן און רעגנס, וואו מען דאַרף זיך שוין אַנגרייטן ווינטער־וועש און פאַרזיכערן די פענצטער פון דעם אַרײַנשמייסנדן רעגן. מיין דירה איז דענסמאָל געווען אויף קופּיעצקי 39, אָן אַלטע חרובֿע געביידע, אויסגעהאַקטע שויבן, אַ העלפט צימער אַרומגעריסן די פאַפּיר, פּינצטער, קיין עלעקטרי ניטאָ, נאָר אַ שמאָטקע מיט אַ קנויט אין אַ פלעשל, קאַפּטשעט. אַ בעט אַ הוילע אָן אַ צודעק, אַ צעבראָכן טישל, געפונען ערגעץ, מיט אַ דריי אַ האַלב פוס, וואָס פאַלט זייער פיל מאָל אום, וועז איך שפּאָר זיך אָן, אַדער אַ חבר פאַרגעסט און שפּאָרט זיך אָן. זיצן מיר זיך אַזוי עטלעכע לעבנגעבליבענע און שמועסן, דערציילנדיק זיך פאַרשיידענע עפּיזאָדן פון אונזער פריערדיקן לעבן, דערינערונגען. רופט זיך איינער אָפּ: קומט, מיר'ן גאָר צוגיין זען וואו מען דאָוונט כּל־נדרי. לאַנג בעטן דאָרף מען נישט. וואו צו גיין און וואָס צו טאָן איז נישטאָ. אין צימער איז קאַלט, אַלץ איז אָפּן. לאַנג גיין דאָרף מען היינט נישט דורך די גאַסן אַדער געסלעך ווי אמאָל. אַזוי ווי מען גייט נאָר אַרויס, גייט מען גלייך מיט'ן נאָז איבער הויפּן, גאַסן,

שטיבער. אָלץ איז דאָך גלייך מיט דער ערד. אמאָל וואָלט מען אויף דער גאַס, וואו מען דאַוונט היינט, אויף מלינאָווע 157, זיך געדאַרפט דהייען דורך געסלעך און גאַסן, היינט איז אַ פאַרגעניגן: „פרייהייט און גלייכהייט" פריי די וועגן אַן שטיבער און גלייכהייט — אָלץ איז אויסגעגלייכט מיט דער ערד.

אַנקומענדיק אין דער פינצטער, זעען מיר שוין פון דער ווייטנס ווי אין אַ פענצטער פון אַ ניי הויז לייכט זיך עפּעס. מיר גייען אַריין און אויפ'ן ערשטן בליק באַגעגנט באָלד אַ בילד: אין אַ קליינעם צימער אין אַ ווינקל פון מזרח שטייט אַ טיש אָנגעשטעלט מיט ליכט וואָס ברענען; דער גאַנצער צימער איז פול מיט אידן, מערסטע מענער און אפשר זעקס פרויען, מער ניט. שטייען צוזאַמען אָלע און ווינען, אָלע פּנימ'ער באַוואָסקן, אָנגעטאָן אין זאָכן אָלטע, צעריסענע. שטייט מען אויסגעדרייט יעדער אינער מיט זיינע וואונדן, קיין איין איד מיט אַ בארד און קיין איין קינד. אָלע אין עלטער פון 25 ביז 45, דערצו קומען נאָך צו מיליטער־לייט, אָפּיצירן פון אָלע אַרמייען, פּשוט'ע סאָלדאָטן, אָנדערע מיט אויסצייכענונגען און אָנדערע אינוואָלידן. דער ביים עמוד זאָגט פאָר, אָבער מען הערט אים זייער שוואַך, ווייל פון יעדן ווינקל און פון יעדן זייט, רייסט זיך אַרויס אַן אָנדער אויו! מיט אַ כליפּ און פאַרקייכן זיך אין ספּאָזמען. אַן טליתים, אַן ווייסע קיטלען, אָבער אָלע מיט גרויסע וואונדן אין האַרצן און געשוואָלענע אויגן שטייט מען אויפגעשטיקט און יעדנס געדאַנק און בליק איז געוועדעט וואו!? דאָס קען איך ניט באַשטימען און קען צו קיינעם אין געדאַנק נישט אַריינקריכן. פאַרשיידענע אידן: אַ רוסישער הויכער אפּיציר שטייט, האַלט אַ סידור לעבן אַ ברוסט פול מיט מע־דאָלן און ווינט, צי דאַוונט ער ערנסט? עס לאָזט זיך נישט גלויבן! נאָר איין זאַך לאָזט זיך יאָ גלויבן, משפּטנ'דיק פון זיך אַליין: אָנווערנדיק אין קריג אָלעמען און צוזעענדיק די ווירקלעכקייט פון לעבן, וועלכעס האָט זיך אַרויסגעוויזן גרויזאָם, האָט עס אַרונטערגעריסן פיל האָפענונגען, וועלכע מען האָט געלייגט אויפ'ן מענטשן זייענדיק אויפ'ן פראָנט, אָפּפערנדיק דעם לעבן און מען האָט זיך געבראָכן. זוכנדיק וואו, פאַר וועמען זיך אַראָפּצורעדן פון האַרצן, זיינען זיי געקומען אין שוהל זיך אויסווייגען.

שוועך צו פאַרענטפערן פיל פראָגן פאַר יענע וואָס האָבן אָלץ מיטגעמאַכט. שטייט זיך אַ איד וואָס האָט זיך פאַרשטעלט פאַר אַ פּאָליאַק. גרויסע וואָנסן, אַ פּוילישׁ היטל, שטיוול, אַ צלם אויפ'ן הארצן. שוועך צו דערקענען צי ס'איז אַ איד צי נישט. אָבער די אויגן זיינען פאַרשוואָלן. קיין סידור האָלט ער נישט, נאָר אַ שטעקן. איך קוק אים אָן, און גיי לייגן אַראָפּ פון אָזאָ מענטשן, לויט זיין האָלטונג און פירונג, וואָס טוט ער דאָ? ווי צעבראָכן, וואָס פאַראָ מין גיהנום פון ליידן דער מענטש איז אַדורך! ניט זייענדיק קיין רעליגיעזער פון פריער, זיך האָבנדיק געשמד'ט און איצט אין שוהל, ווען אָלעמענס אויגן אָבסערווירן אים, ווייגט ער גלייך מיט אָלעמען, ענטפערט אמן! נעמט דעם צלם ניט אראָפּ, אָבער אינטערעסירט זיך מיט אָלע אידישע ענינים. שפּעטער האָב איך זיך טאָקע דערוואוסט, אַז דער דאָזיקער איד איז אומגעקומען נאָכדעם אין אַן אָנפאַל פון פּאָליאָקן אויף אַ שטעטל, וואו עס האָבן זיך צוריקגעקערט 10 אידן, און ער איז אומגעקומען זייענדיק אין שטעטל צווישן אידן. אָזוי האָט זיך פאַרענדיקט זיין לעבן. אָבער אין שוהל יום־כיפור איז יעדער איד באַוונדער געקומען זיך אויסרעדן מיט זיך אַליין, ניט בעטן ביי קיינעם קיין פאַרגעבונג און גוט יאָר, נאָר פאָדערונג און ענטפער ביי גאָט, ביי די אָנדערע, אָדער ביי זיך אַליין. נישט זיך קלאָפן על־חטא, נאָר קלאָפן אין טיש! נישט מזכיר זיין, נאָר פאָדערן פאָר די נשמות און פאָר זיך אַליין אַ באַפרידיקונג, אַן ענטפער אויף אָלץ וואָס ס'איז פאַרגעקומען.

ס'איז נישט געווען אַ דאָוונען פון אמאָל, ווען עס האָבן זיך צייטנווייז אָפּילו געהערט די וועלט פון חזן, וואָס איז געשטאַנען ביים עמוד און אויסגעפירט זיינע אָלע פליכטן וועלכע דער דאָוונען לייגט אויף אים אַרויף. זעלטן ווען עס אינטערעסירן איינעם די וועלט פון דאָוונען וועלכע ער הערט דעם חזן. נאָר דאָס פריער געזאָגט, וועלכע בינדט דעם מענטשן מיט זיין פאָלק און די איצטיקע גרויסע פאַרניכטונג פון וועלכן שיכט און וועלכן קלאָס ער זאָל ניט זיין און וואָס פאַראַ אַנשויאונגען ער זאָל ניט האָבן, האָט אים אָזוי צעבראָכן, אַז אים האָט געצויגן צום קליינעם הייפעלע אין פינצטערן צימער, צו געפינען עפּעס אָזוינס וואָס זאָל אים פאַרלייכטערן, געפינען אַ פאַרענטפערונג. אָבער אָוועקגייענדיק פון דאָוונען, האָט דאָס נאָך מער פאַרביטערט און פאַרשוועדט דעם געדאַנק אָבסער־ווירנדיק, וואָס עס איז געווארן פון אונז און ווי מיר זעען אויס איצט נאָכ'ן זיג, וועלכער איז שוין פאַרויסגעזעגן.

שלמה פּאַט

אויף ביאַליסטאָקער וועגן

מיר גייען אויף ביאַליסטאָקער וועגן
אָוואו מיר זאָלן זיך נאָר געפינען
טוען מיר בויען, שאָפן און שפּינען,
דעם סימבאָל פון ביאַליסטאָקער לעבן.

שולן צענטערס און הילפס־קאָמיטעטן
אויף דער גאַנצער וועלט, אויף אָלע קאָנטינענטן
מיט אחריות און געפיל נישט איבערטריבן,
נייע היימען פאָר אונזער שארית הפליטה וואָס אונז איז געבליבן.

ביאַליסטאָק אונזער שטאָט, ביאַליסטאָק אונזער געבוירן אָרט,
פון וואָנען מיר זיינען, איבער אָלע וועלט טיילן,
איז ביי אונז אינגעזאַפּט דאָס אומפאַרגעסלעך וואָרט
אפילו ווען מיר זיינען פון דיר ווייט טויזנטער מיילן.

צו אַ פאַרייניקונג פון אָלע ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט
פון אָלע לענדער צוזאַמען
וועט עס פאָר אונז האָבן אַ גרויס באַדייט
צום אייביקן אָנדענק פון אונזער שטאָמען.

טייער אין אונזער עלטערנס טראָדיציע
צו וועלכער מיר אָלע טוען שטרעבן,
הייליק איז אונזער ירושה:
מיר גייען אין זייערע וועגן.

הרב דר. אברהם קראוועץ

דער ערשטער פסח נאָכ'ן חורבן

דער גורל האָט געוואָלט דאָס מיין יונג לעבן זאָל אויס־פאָלן אין אזא שרעקלעכער איבערגאַנגס תקופה, איך זאָל שטיין אויפ'ן שייד־וועג צווישן לעבן און טויט... איך האָב דורכגעלעבט און צוגעזען ווי עס ווערט אויס־געריסן מיט דעם ווארצל א פעסט איינגעזעסענער אידן־טום, א פולבלוטיקער אידנטום... רבנים גאונים, גע־לערנטע, אינטעליגענטע און סתם שיינע בעלי־בתים און האַרציקע פאָלקס־מענטשן, דאָס שענסטע וואָס דאָס וועלט־אידנטום האָט פאַרמאָגט. דער גייסטיקער רעזערוואואר פון וועלכן אונזער גאַנצער פאָלק האָט געשעפט, איז אַוועק מיט רויך: „בדם ואש ותמרות עשן".

נאָך דעם זיג פון דער רויטער ארמיי, ווען פוילן איז באפרייט געוואָרן פון די נאַציס, האָט אַנגעהויבן ארויס־שפאַצירן א שוואַכינקער, פאַרדאַרטער, איך וואָלט געזאָגט א ראַכיטישער, אידנטום.

„Tempora mutantur et nos mutamur in illis"

(צייטן בייטן זיך און מיר בייטן זיך מיט זיי...) נישטאָ שוין יענע ביאָליסטאָק מיט אירע אידן, מיט אירע כלל־טוערס אויף וועלכע עס איז געלעגן א ספעציפישער חן. איך דערמאָן זיך יענע ערשטע טעג באָלד נאָך דער באפרייאונג אין 1945, ווען מיר, די ערשטע 40 אידן, זיינען צוריק גע־קומען אין ביאָליסטאָק נאָך דער שרעקלעכער שחיטה. 40 אידן וואָס יעדער איינער פון זיי האָט פאַרלאָרן דאָס טייערסטע — די פאַמיליע — און מען איז אליין... עלענד... מען טוליעט זיך איינער צום אַנדערן און מען לעבט מיט די געמיינזאַמע זכרונות פון עבר...

איך וויל דאָ נאָר דערציילן א קורצן עפיזאָד פון יענעם ערשטן פסח אין ביאָליסטאָק.

איך האָב דאַמאָלס געוואוינט אויף רינעק קאָשטשושקי 40 (דאָכט זיך דאָס איז געווען מאַרקוזעס מויער). אויף דעם דריטן שטאָק האָב איך געהאָט א קלייניע דירה פאָר מיין פא־מיליע. ארום און ארום איז דער פלאָץ געווען לייידיק. דעם גאַנצן שוהל־קוואַרטאָל האָבן דאָך די דייטשן פאַרברענט ביים אריינקומען אין ביאָליסטאָק. און ווען איך פלעג שטיין אזוי ביים פענצטער פלעג איך קענען ארויסקוקן ווייט, ווייט אזש ביז'ן וואַלד. דער שוהל־הויף איז שוין געווען באַ־וואַקסן מיט גראָז, נאָר דער שוהל־קופּאָל האָט נאָך ארויס־געשטאַרטשעט פון דער ערד און ווועלכער האָט באַהאַלטן אונטער זיך די גרויזאַמע קרבנות וואָס זיינען אינעווייניק פאַרברענט געוואָרן. דער אַנבליק פון דעם קופּאָל האָט גע־מאַכט אויף מיר א שוידערלעכן איינדרוק, א „מעמענטא מאַרטי" ווי ער וואָלט גערופן און געווען פאָר נקמה. עס איז טאָקע ווי שמעונוביץ דריקט זיך אויס: „וצועק הדם לנשמת העם". די גאַסן זיינען געווען לייידיק. ווען נישט ווען פלעגט זיך דורכשאָרן א איד ביי די זייטן פון דער גאַס. דער פרילינג דאַמאָלס איז גראָדע געווען א ווארימער. די זון האָט שוין גאַנץ גוט געווארעמט און דאָס האָט אַביסל מוט צוגעגעבן די צעבראָכענע אידן. מען האָט געהאָפט אויף בעסערע צייטן.

יעדן טאָג פלעגט די ראַדיא איבערגעבן וועגן פרישע נצחונות פון די אַליאירטע. דער גאַנצער נאַצי־רעזשים מיט זיין אויסזיכט אויף „א טויזנט יאָריקער הערשאַפט" איז שוין געווען צעשמעטערט.

מיט'ן דערנענטערן זיך פון דער רויטער ארמיי, זיינען אַלע טאָג צוגעקומען פרישע אידן פון די באַפרייטע לאַגערן. ביאָליסטאָק איז דאָן געווען דער דורכגאַנגס־פונקט. די צענ־טראַלע איז געווען אויף מינסקע 1 אין דעם הקדש. דאָרט פלעגט מען שטיין אויפ'ן הויף אויסווארעמען אַביסל די ביינער, די עצמות היבשות, און גלייכצייטיק כאַפן א שמועס מיט די פרישׂ־אָנגעקומענע. זיך אויספרעגן אויף באַקאַנטע, קרובים און סתם אויף אידן. יעדער האָט זיך געפילט אזוי נאָענט צום צוויטן — פשוט ברידערלעך. מיר האָבן שוין דאַמאָלס געהאָט אפגעהאַלטן דעם וואָיעוואָדישן צוזאַמענ־פאָר, אין וועלכן עס האָבן אָנטייל גענומען אריבער 60 דעלעגאַטן און אויסגעוויילט טאָקע אויפ'ן דעמאָקראַטישן אופן א וואָיעוואָדישן קאַמיטעט, פון וועלכן איך האָב געהאָט די ערע צו זיין א געווינסע צייט וויס־פרעזידענט. אגב, איז כדאי צו באַמערקן, אז דער אויבן דערמאָנטער צוזאַמענ־פאָר האָט געהאָט א ברייטן און וואַרעמען אפקלאַנג אין דער גאַנצער, צו יענער צייט, באַפרייטער פוילן. מיר האָבן אַרגאַניזירט א קיך און טאָקע כשר'ע, וואָס האָט אָנגעהויבן ארויסגעבן צו 300־400 מיטיקן א טאָג. עס האָט שוין עקזיס־טירט א כשר'ע יאָטקע. מיר האָבן אַרגאַניזירט א קליינע ישיבה פון די איבערגעבליבענע ישיבה־לייט, וועלכע זיינען אַוועק אַלס פאַרטיזאַנער אין די וועלדער. קורץ, דער קאַמי־טעט אַרבעט זייער גוט. א קהילה, וואָלט איך געזאָגט, בזעיר אַנפין. אגב האָט דער שטעמפל פון דעם קאַמיטעט, וועל־כער איז געווען אויף דעם נאַמען „ועד הקהילה בביליסטוק", מיט א מגן־דוד, פאַרשאַפט גרויס עגמת־נפש אונזערע „היימישע יעווסעקעס", וועלכע האָבן געמוזט זיך נעבעך וועגן צו די „הויכע פענצטער" אין וואַרשע, אז מ'זאָל פון זיי „אַראָפטאָן די חרפה" און דאָס אָפשאָפן. נאָר דאָס איז שוין א באַזונדער קאַפּיטל.

דא רוקט זיך אָן דער פסח. די האַרבע פראָגע פון מצה עגבערט דעם מוח. קיין פאַרבינדונג מיט דער וועלט האָבן מיר נישט. אין וואַרשע האָט דער אידישער צענטראַל־קא־מיטעט פאַרזיכערט, אז ער וועט זיך באַמיען וועגן מצה, אָבער גיי פאַרלאָז זיך אויף זיי. ביי אונז אין קאַמיטעט איז דער שלום־בית איבער דער דאָזיקער פראָגע אויך קיין גאַנ־צער. און מערקווירדיק, אין דער צייט וועט אָלע מאָטע־ריעלע ווערטן איז ביי די דאָזיקע שבלים בודדות פאַר־ביליקט געוואָרן, איז דער דראָנג נאָך אַביסל עכט אידיש־קייט געווען גאָר גרויס. נאָך אַזוי פיל יאָרן פון פּיין האָט די אידישע נשמה זיך משתוקק געווען נאָך אַביסל רוחניות, וואָס זאָל זיי ארויסנעמען פון דער גרויער אלטעגלעכקייט און זיי אַוועקטראָגן אין ווייטע עולמות פון עבר. מיר האָבן דאַמאָלס באַשלאָסן אליין באַקן מצות. באָלד האָבן מיר (איך און מיין פאַרטרעטער הרב יעקב פאַבריצקי), אפגעדרוקט א גרויסן האַרציקן קול־קורא צו אונזערע בריידער אין די קליינע שטעטלעך ארום, וועלכע האָבן פאָר א קורצע וויל

מאַטעריעל בעסער געלעבט און זיינען אַביסל געקומען צו זיך, אַז זיי זאָלן באַהילפיק זיין אין דער גרויסער טראַדיציאָנעלער מעות־חטים אַקציע. די אידן האָבן זיך זייער וואַרים אָפּגערופן. ספּעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט דאָס שטעטל בריינסק, וואו עס האָבן דאָמאָלס געלעבט ביי 70 נפשות. אַזוי האָבן מיר אין פאַרלויף פון צוויי וואָכן אָנגעזאַמלט ביי 1,400 קילאָגראַם מעל און אַביסל געלט. נאָר אונזער באַליבטער דר. שמעון דאַטנער (דעמאָלסדיקער פאָרזיצער פון אידישן קאָמיטעט), איז דאָך אויך ניט קיין גזלן האָט ער פון אַנדערע קוועלן צוגעלייגט געלט און מען קען שוין באַקן. שטעלט זיך אָבער די פראַגע: וואו נעמט מען אָ בעקעריי? עס איז געווען אפילו אָ אידישע בעקעריי אָבער זי האָט ניט געקענט אָפּשטעלן די אַרבעט פון באַקן בריוט פאַר דער שטאָט אין וועלכן עס האָט זיך געפילט אָ מאַנגל. דאָ איז געקומען ה' אשר וויין (אַליין אַן אַמדוראר וועלכער האָט געהאָט פאַר דער מלחמה אָ גאַלאַנטעריי־קראָם אין רינעק קאָשטשושקי לעבן דער פירמע באַטאַ) צו הילף. ער האָט אויסגעפונען אויף יאָטקע גאָס 11 אָ בעקעריי, וועלכע איז ניט געווען טעטיק און איז זייער צוגעפאָסט פאַר דעם. די פאַרמאַליטעטן ביי דער מאָכט האָבן דערליידיקט פאַר אונז אינזשעניר ריבקינד (דעם ראָבינערס דר. ראָזנמאַנ'ס זצ"ל איידעם) און מיט מזל האָבן מיר אָנגעהויבן באַקן מצות. וועלגערקעס האָבן מיר געהאָט פון דעם נאָר וואָס באָ־פרייטן שטוטהאָף־לאָגער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין ביאַליסטאָק דאָן אויף דורכריזע אַהיים נאָך וויליגע, קאָוונע און אָנדערע ליטווישע שטעט. די האָרציקע לידער וואָס האָבן זיך געטראָגן פון די וועלגערקערס מיילער, האָבן פשוט אָנגעפילט מיט לעבן די האַלב טויטע יאָטקע גאָס.

ענדלעך איז געקומען דער ערב פּסח. פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך איז מען געקומען נאָך מצה. אין ביאַליסטאָק אַליין האָבן מיר פאַרטיילט יעדן איינעם ווער עס איז נאָר געקומען, זאָגאָר הויכע אידישע רעגירונגס־לייט, פון דער סאָוועטישער און פּוילישער מאַכט. פּשוט: „כל הפושט יד, נותנים לו".

דער „טשוואָק" פון דעם יום־טוב איז געווען דער סדר, וואָס איך, צוזאַמען מיט דר. דאַטנער, האָבן געפּראָווען אויף מינסקע 1. די טישן זיינען געווען שיין סערווירט; פיש, פלייש און כל מטעמים. און נאַטירלעך, אמת'ע כשר'ע פּרי הגפן־וויין, וואָס מיר האָבן אַליין געקאָכט. דער עולם האָט זיך זייער משמח געווען. נאַטירלעך, זיינען די רעדעס, וואָס זיינען געהאַלטן געווארן, געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך. מיר האָבן פאַרבראַכט אַזוי ביז פאַרטאָג. יענער יום־טוב פּסח איז טאַקע געווען אָ היסטאָרישער, וויל ער איז געווען אַזוי פול מיט האָפּנונגען פאַר אונז אומגליקלעכע. עס איז דאָך דאָן געווען דער „פּעלקער פרילינג". די צוקונפט האָט זיך פאַר אונז פאַראויסגעזאָגט אַזאָ שיינע; מען האָט געגלויבט, אַז „אָ נייע זון וועט די וועלט באַשיינען". היינט, ליידער, שטייען מיר ביי דעם קבר פון יענע שיינע האָפּנונגען און טרוימען. איך גלויב אָבער, אַז די יעניקע, וואָס האָבן אָנטיילגענומען אין יענעם סדר, וועלן אים טראָגן אין זייער זכרון אַלס אמת'ער זמן חרותנו.

פּסח בורשטיין

אין ביאַליסטאָק באַלד נאָך דער מלחמה

וויטער זיינען אָ צאָל שילדערונגען וועגן די אידן און זייער לעבן, באַלד נאָך דער מלחמה אין ביאַליסטאָק. די קאָרעספּאָנדענץ פון אונזער חשובֿן לאָנדסמאַן, פּסח בורשטיין ע"ה, איז געווען געדרוקט אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע" באַלד נאָך דער מלחמה. פּסח בורשטיין איז געווען איינער פון די ערשטע צוריקגעקומענע אידן אין דער היים־שטאָט נאָכֿ חורבן, ער איז אויך געווען פון די ערשטע אָרגאַניזאַטאָרן און בויער פון דעם נייעם לעבן דאָרט.

דאָנערשטאָג דעם 11טן אַפּריל, 1945, איז דורכגעפירט געוואָרן די אויסגראָבונג פון 125 געפאַלענע העלדן פון דעם געטאָ אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָק, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל. די לויה פון די געפאַלענע העלדן איז געווען זייער אָן אימפּאָזאַנטע. ס'האָבן זיך באַטייליקט אַלע אידן פון שטאָט, פאָרשטייער פון דער מאַכט, און פון אַלע פּאָליטישע פּאָרטייען און אָרגאַניזאַציעס.

די געפאַלענע קדושים פון דער געטאָ זיינען פריער געווען באַגראָבן אין אָ גרוב אין וועלכן די אָרומיקע איינוואוינער האָבן געגאָסן אומריינקייטן. אָזעלכע גריבער מיט הונדערטער דערמאָרדעטע אידן זיינען נאָך דאָ אָ סך אין שטאָט. דער אידישער קאָמיטעט פאַרנעמט זיך איצט מיטֿן ברענגען די דאָזיקע געפאַלענע העלדן צו קבר ישראל. לייַדער פעלן די מאַטעריעלע מיטלען זיי אַלע צו עקסו־מירן, און צו דעם וועט מוזן קומען צו הילף די אַמעריקאַנער לאָנדסמאַנשאַפט. די ערד פון געטאָ בית עולם געהערט צו פריוואָטע פאָליאָקן, וועלכע פאָדערן דערפאַר געלט. מען דאַרף דעם גאַנצן ריזיקן פלאַץ פון דעם נייעם געטאָ בית עלמין אַרומצאַמען און שטעלן אָ מצבה. מיליאָנען אידן זיינען אומגעקומען און זייער אַש איז צעבלאָזן מיטֿן ווינט. זאָל מען כאַטש די קליינע צאָל בייַנער וועלכע מען וועיסט יאָ וואו זיי זיינען צעזייט און צעשפּרייט, קענען צונויפזאַמלען און זיי ברענגען צו קבר ישראל.

דער אַלטער בית עולם אין באַגאָווקע געפינט זיך אויך אין אָ שלעכטן צושטאַנד. דער פאַרקאָן איז צעשטערט, די מצבות אומגעוואָרפן, און די קברים געשענדעט. דערווייל האָט מען אַוועקגעשטעלט דאָרט אָ וועכטער, וועלכער פאָסט אויף.

ביי דער אויסגראָבונג פון די געפאַלענע קרבנות האָט מען געפונען אָ סך באַוויזן פון דער העלדישקייט פון די קדושים, וועלכע האָבן זיך מיט זייער קליינע מיטלען געוואָרפן אויף דעם באַוואָפנטן מערדער, און ניט געלאָזן ווי שאָף זיך פירן צו דער שחיטה. זיי האָבן טייער אָפּגעגעבן זייערע יונגע לעבנס. מען האָט געפונען ביי אונזערע געפאַלענע אידישע העלדן רעוואָלווערן און ביקסן־קוילן, צוועגלעך צו איבערהאָקן די שטעכעדיקע דראָטן מיט

וועלכע עס איז געווען אַרומגעצאַמט די אידישע געטאָ. אָלץ באַווייזט אויף זייער העלדישן קאַמף אין דעם ביאַלי־סטאָקער געטאָ־אויפשטאַנד. זייערע קערפערס, דורכ־געלעכערטע דורך די מערדערישע קוילן, האָט מען אין קאַסטנס צונויפגעקליבן און זיי באַערדיקט כדין. כבוד זייער אַנדענק!

* * *

אין די לעצטע וואָכן זיינען אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק אַ גרויסע צאָל רעפאַטריאַנטן פון סאָוועט רוסלאַנד. דער אידישער קאַמיטעט באַאַרגט זיי מיט עסן, מיט קליידער, מיט אַ דאַך איבערן קאָפּ. עס פאַדערט זיך אַ גרויסע סומע געלט פאַר דער דאָזיקער ארבעט. דאָס איז אַ פראָבלעם וואָס מוז ציען די אויפמערקזאַמקייט פון אונזערע אמערי־קאַנער בריידער. עס איז צו האָפן אַז די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע וועלן ניט לאָזן פאַלן די שארית הפליטה פון זייער היימשטאָט.

סיי דער אידישער קאַמיטעט, סיי אַלע אידן אין ביאַלי־סטאָק, זיינען זייער דאַנקבאַר דעם ביאַליסטאָקער רעליף אין אַמעריקע פאַר דער הילף וואָס ער האָט שוין ביז איצט גע־שיקט. חוץ די באַדייטענדע סומע געלט וואָס דער שליח, דר. חיים שאַשקעס האָט עבראָכט אין דעם מאָמענט פון דער גרעסטער פאַרצווייפלונג, איז אויך איצט דערהאַלטן געוואָרן פון רעליף נאָך עטלעכע סומען געלט. עס קומען אויך אָן פון רעליף אַ סך פעקלאָך צו יחידים און צו דעם אידישן קאַמיטעט, וועלכער צעטיילט דאָס צו די אַרעמע און נויטליידענדע אידן. מיר ווייסן אַז די פעקלעך וועלכע ענט־האַלטן נויטיקע שפייז פּראָדוקטן, ווי אויך באַקלייַדונג און אַנדערע זאַכן זיינען אַ גרויסע הילף. און מיר פילן מיט וואָס פאַר אַ האַרציקייט די דאָזיקע מתנות ווערן געשיקט פון אונ־זערע אמעריקאַנער בריידער. וויל איך טאָקע אין דעם נאָמען פון די אידן אין ביאַליסטאָק, וואָס דערהאַלטן די וויכטיקע מתנות, אויסדריקן דעם טיפן דאַנק צו די לאַנדסלייט פון ניו יאָרק, פעטערסאָן, לאָס אַנדזשעלעס, שיקאַגאָ, דעטראָיט, מילוואָקי און מאָנטרעאָל און טאָראָנטאָ אין קענעדע. זאָלן די אמעריקאַנער לאַנדסלייט וויסן וואָס פאַר אַ הייליקע און לעבנס־רעטנדיקע ארבעט זיי טוען.

* * *

מיר האָבן דערהאַלטן אין ביאַליסטאָק דעם מאַנאַט־לעכן זשורנאַל פון ביאַליסטאָקער צענטער פון ניו יאָרק, די „ביאַליסטאָקער שטימע". עס איז באמת אַ פאַרגעניגן צו לייענען די פרעכטיקע אויסגאַבע. וויפל וואָס ריימקייט, וויפל אָרבעט און מי עס ליגט אין דער דאָזיקער אויסגאַבע, און אין די צילן און די אויסגעפירטע אויפגאַבן פון וועלכע עס רעדט זיך דאָרט. מען לייענט דאָ די צוגעשיקטע נומערן מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם. מיר זיינען אָלע אויסגעהונגערט נאָך אַ אידיש וואָרט, נאָך אַ אידיש בוך און אַ אידישן זשור־נאַל. די אָרטיקלען אין „ביאַליסטאָקער שטימע" שפּיגלען זייער גוט אָפּ און גיבן אַ גוטן איבערבליק איבער אונזער טראָגעדיע און וועגן די וויטערדיקע געפאָרן פון ברוינעם פאַשיזם, וועלכער איז נאָך ליידער אין אייראָפּע נישט אינגאַנצן ליקווידירט. די אָרטיקלען איבער דעם ביאַליסטאָקער צענטער און מושב זקנים און די ביאַלי־סטאָקער אָרגאַניזאַציעס איבער'ן לאַנד, דערציילן פון אַ גראַנדיעזער אָרבעט וועלכע איז באמת אידעאַל אָרגא־ניזירט און שעפּעריש. ווי מ'זעט פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע", פּלאַנט איר אַרויסצוגעבן אַ וויכטיק געשיכטלעכן ווערק לכבוד דעם 25טן יובילאָאום פון דעם זשורנאַל. מיר, דאָ אין ביאַליסטאָק, פון אונזער זייט, וועלן אייך קענען מיט דעם העלפן מיט מאַטעריאַלן פון דער צייט פון דער נאַצי־שער אָקופּאַציע. עס האָט זיך איצט אָפּגעזוכט דער גאַנצער מאַטעריאַל, וועלכן פּסח קאָפּלאָן האָט אין געטאָ געזאַמלט און וועלכער האָט אַ קאָלאָסאַלן ווערט פאַר דער געשיכטע פון אונזער אומקום. עס אַרבעט אויך דערבּיי זייער פלייסיק די היסטאָרישע קאָמיסיע מיט מאָגיסטער מ. טורעק און דר. דאָטנער אין דער שפּיץ.

ביי אונזערע ברידער

אין קורצע ווערטער וועל איך זיך באַמיען געבן אַ בילד פון דעם היינטיקן ביאַליסטאָק. די שטאָט ציילט ביים היינטיקן טאָג ביי 39,000 איינוואוינער.

ביאַליסטאָק האָט שרעקלעך געליטן פון דעם געפער־לעכן קאָטאָקליזם און איז זייער שטאַרק צעשטערט. די אידישע געגנט, ווי דער שוהל־הויף, סוראָזער גאָס, אַנגערס גאָס, לעגיאָנאָווע, סאָסנאָווע, ווערסאַלסקע און די אַלע אידישע געסלעך ביים שוהל־הויף און מאַרק, זיינען אינ־גאַנצן אָפּגעווישט געוואָרן. פון די ברעמלער, פון שטאָט־זייגער איז אפילו קיין צייכן נישטאָ.

פאַרהעלטניסמעסיק גאַנץ זיינען געבליבן: כאַנייקעס פיאסקעס, רעבעס גאָס און די געגנט ביים פישמאַרק. די גאָסן פון געוועזענער געטאָ: נייַ־וועלט, גומיענער, ביאַלי־סטאָטשענסקע, טשענסטאָכאָווסקע, לינת־הצדק געסל, יוראָווצער, פאָבריטשנע, סטריקאָווסקע, יאָטקע גאָס, אוונעטס געסל, פּראָגעס, מאָזורס גאָס, זיינען אויף 90 פּראָ־צענט צעשטערט. זעלטן וואו עס וואַרפט זיך דורך אַ גאַנצע געבּיידע. צו די געציילטע געבּיידעס, וועלכע זיינען גאַנץ געבליבן געהערט דער מושב־זקנים אויף קופּיעצקע 30, וואו עס געפינט זיך יעצט אונזער קאָמיטעט, דער שפּיטאָל, די שולע, מאָגאַזינען און אויך וואוינונגען.

פון די געזעלשאַפטלעכע געבּיידעס, איז נאָר גאַנץ גע־בליבן די געבּיידע פון „טאָז" אויף פאַבריטשנע גאָס, וועלכע איז פאַרנומען דורך דער מאָכט. עס איז אויך גאַנץ דער לינת־חולים אויף יאָטקע־גאָס, וועלכע איז אויך פאַרנומען דורך אַ פּוילישער אינסטיטוציע. פון לינת־הצדק איז קיין זכר נישטאָ. פון די בתי־מדרשים איז נאָר גאַנץ געבליבן ציטראַנ'ס בית־מדרש אויף מאָזורס גאָס, דאָרט געפינען זיך יעצט, אין איין טייל אַ בית־מדרש און אין צווייטן אונזער פאַלקס־הויז און אונזער טעאַטער.

גאַנץ איז אויך געבליבן דער אַלטער מושב־זקנים, דער הקדש, אויף מינסקע ראָג סוראָזער, דאָרט געפינט זיך יעצט אונזער מושב־זקנים, פאַלקס־קיך, ביבליאָטעק און לערן־זאָל, שוסטער־וואַרשטאָט, מעטאַל און בוי־אַרטעל וויַ אויך וואוי־נונגען.

פון דער גרויסער שטאָט־שוהל איז נאָר געבליבן דער אייזערנער סקעלעט פון קאָפּול, דאָס איז דער אינציקער זכר פון דער שוהל און אירע נעבן־געבּיידעס.

די כאָר־שוהל, דער גרינער בית־מדרש, דער פאַלקס־וואיער בית־מדרש, נייַ־וועלט בית־מדרש, קצבישער בית־מדרש אויף יאָטקע גאָס, דער אַרגענטינער בית־מדרש, די תלמוד־תורה, די אידישע שפּיטאָלן, די פאיען־באַנק, די באַד, אָלץ אָפּגעווישט.

די גרויסע טעקסטיל אינדוסטריע פון ביאַליסטאָק, וועלכע איז געווען בריט באַקאַנט, איז כמעט אינגאַנצן צעשטערט, עס אַרבעטן נאָר עטלעכע פאַבריקן: בעקער׳ס פלוש פאַבריק, מאַריינ׳ס פאַבריק אויף ביאַליסטאָטשאַנסקע און טיילווייז נאָויק׳ס פאַבריק. די גרויסע פאַבריקן פון סאקאל־זילבערפעניג, טרילינג, שאַפּירא, אמיעל, קולי־קאָווסקי, באבעלע, פוקס, מאַרקוס, וואַלמאַן, זילבערבלאַט און נאָך אַנדערע, אַלץ אינגאַנצן פאַרניכטעט.

ביז איצט איז אין דער ריכטונג פון אויפבויען כאַטש טיילווייז די שטאָט גאָר נישט געטאָן געווארן. ערשט לעצטנס, באַמערקט זיך אַ קליינע אַקטיוויטעט, ביים אָפּ־רוימען די גראָזן און ביים רעמאָנטירן עטלעכע געביידעס. די עלטסטע אידישע בית־עלמינס אויף סאָסנאָווע און מיל־גאָס, זיינען פולשטענדיק צעשטערט. פון די פאַרקאַנעס איז קיין זכר נישט געבליבן, מען זעט נאָר אינציקע מצבות האַלב אינגעזונקענע אין דער ערד. מען געפינט אָפט מענטשלעכע ביינער און שאַרבנס, וועלכע וואַלגערן זיך אויבן אויף. דער באַגינאווקער בית־עולם איז אויך אין אַ שלעכטן צושטאַנד — דער געמויערטער פאַרקאָן איז אין אַ סך ערטער שטאַרק רואינירט, הונדערטער מצבות זיינען אומגעוואָרפן געוואָרן און אַ סך פון זיי פאַרניכטעט. ריזיקע בלאָק־שטיינער ליגן אַראָפּגעוואָרפן פון זייער פּיעדעסטאַל, די טהרה־שטיבלעך און דער אַריינפאָר טויער אינגאַנצן צע־שטערט. אָפילו צו די טויטע האָט דערגרייכט דער דייטשער וואַנדאַליזם.

דער אינגאַסטער פון אונזערע בית־עולמס, דער געטאָ בית־עולם אויף זשאַביע אויף אַ פעלד צווישן מאזערס גאָס און ביאַליסטאָטשענסקע, פאַדערט נאָך זייער אַ סך. ביז איצ־טער איז נאָך דאָרט נישטאָ קיין פאַרקאָן. מיר טאָרן אים נאָך איבערהויפּט נישט אַרומצוימען — ווייל די ערד פון בית־עולם געהערט צו פריוואָטע קריסטן, וועלכע הייסן זיך איצט דערפאַר באַצאָלן לענגענדאָרע סומעס, וויסנדיק ווי טייער דער אָרט איז פאַר אונז. מיר מאַכן באַמיאונגען אין דער ריכטונג דורכצוקומען מיט זיי. אין קעגנפאַל וועלן מיר זיין געצוואונגען די ערד דורך דער מאַכט צו באַקומען.

די פרימיטיווע שטיינער־מצבות, וועלכע זיינען אין גאָטאָ געשטעלט געוואָרן אויף די קברים פון די, וועלכע האָבן געהאַט דאָס גליק צו שטאַרבן מיט אַ לוקסוסאָוון, ד. ה. נאָטירלעכן טויט, ניט דערמאָרדעט וועריק דורך די דייטשע מערדער, ווערן אינגאַנצן פאַרניכטעט.

אַ גוטן איינדרוק מאַכן די צוויי דענקמעלער, וועלכע מיר האָבן אויפגעשטעלט אויף דעם גאָטאָ בית־עולם. איינער צום אַנדענק פון די 60,000 דערמאָרדעטע אידן פון ביאַלי־סטאָקער גאָטאָ און דער צווייטער אויף דעם ברודער קבר פון די עקסהומירטע גאָטאָ העלדן, וועלכע זיינען געפאַלן מיט געווער אין האַנט בעת דעם אויפשטאַנד ביי דער ענד־גילטיקער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער גאָטאָ. אויף די ביידע בית־עולמס, האָבן מיר אַנגאַזשירט קריסטלעכע וועכ־טער, וועלכע היטן זיי כאַטש טיילווייז אָפּ פון צע־שטערונגען און פאַרשוועכונגען.

דאָס איז וועגן דער שטאָט און וועגן די טויטע. ווי זעט אויס דער לעבן פון דעם היינטיקן אידישן ביאַליסטאָק?

* * *

ביים היינטיקן טאָג געפינען זיך אין אונזער שטאָט זיבן הונדערט צוועלף אידן. פון דער צאָל זיינען 292 ביאַלי־סטאָקער, די איבעריקע זיינען פון דער ביאַליסטאָקער אומ־געגנט. אַלע אידישע ישובים פון דער ביאַליסטאָקער וואָי־וואָדשאַפט זיינען ליקווידירט. אַן אויסנאַם איז בלויז ביעלסק, וואו עס געפינען זיך נאָך ביים היינטיקן טאָג 76 אידן, און סאָוואַלק מיט 36 אידן. דאָס איז געבליבן נאָך דעם שרעקלעכן אין דער געשיכטע ניט באַגעגנטן מאַסן־מאָרד פון 300,000 אידן פון דער ביאַליסטאָקער וואָיעוואָדשאַפט.

אַ גרויסער טייל פון די אידן, וועלכער געפינט זיך אין ביאַליסטאָק, וואוינט אין די געבוידעס פון קאָמיטעט ד. ה. קופּיעצקע 30, מינסקע 1 און ניי־וועלט. די איבעריקע אין די וויניק גאַנץ געבליבענע הייזער אויף גומיענער, ניי־וועלט, ביאַליסטאָטשענסקע און יאַטקע גאָס. די וואוינונגס באַדינ־גונגען זיינען מערסטן טייל זייער שלעכטע. פון דער אויבן אָנגעוויזענער צאָל אידן זיינען פאַלגענדע קאָטעגאָריעס אינגאַנצן אָנגעוויזן אויף הילף: קינדער, 48 זקנים, 69 אַרבעטס־אומפייאיקע ד. ה. קראַנקע, מלחמה אינוואַלידן, אַרבעטס־אינוואַלידן און קאָליקעס. 87 אידן זיינען באַ־שעפטיקט ביים אידישן קאָמיטעט. 62 אידן זיינען באַ־שעפטיקט אויף פאַרשיידענע מלוכה׳שע אַרבעטן ד. ה. מילי־טער, ביוראָען, מלוכה׳שע אָמטן א. א. וו. 11 אַרבעטער אין אידישן בעקער קאָאָפּעראַטיוון, 11 אַרבעטער אין שנייידער קאָאָפּעראַטיוון, 15 אַרבעטער אין מעטאַל און בוי קאָאָפּע־ראַטיוון, 5 אַרבעטער אין שוסטער־אַרטעל.

די אַלע קאָאָפּעראַטיוון זיינען אויפגעבויט געוואָרן דורך דעם אידישן קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק, אַדאַנק דער הילף פון אונזערע אָמעריקאַנער לאַנדסלייט. זיי האָבן אונז געקאָסט איבער דריי פערטל מיליאָן זלאָטעס.

אויסער די אויבן אויסגערעכנטע, אַרבעטן נאָך פאַר זיך: 10 שניידער און שניידערינס, 10 שטעפּער און שוס־טער אַרבעטער.

מיר האָבן אויך 24 קצבים, 14 אַלעיאַרניקעס, 3 מאָלער, 2 גלעזער, 2 בלעכער, 2 פריזירער און 1 ציין־דאָקטאָר. די 3 אידישע דאָקטוירים זיינען באַשעפטיקט אין אונזער שפי־טאָל.

ביז מיט אַ קורצער צייט צוריק, זיינען אין ביאַליסטאָק געווען עטלעכע אידישע געשעפטן. עטלעכע ביאַלי־סטאָקער, בראנסקער, טשעכאָוואָוצער אידן, האָבן בשות־פות געעפנט 4 געשעפטן פון פאַרשיידענע אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. ביים היינטיקן טאָג איז אין ביאַליסטאָק דאָ איין אידיש געשעפט, 2 קליינע אידישע אלעיאַרניעס און עטלעכע אידישע יאַטקעס. 16 אידן האָנדלען צו מיט שמאָטעס אויפ׳ן מאַרק. דאָס איז דער אידישער האָנדל.

ווען מיר רעכענען צו די משפחה מיטגלידער פון די אַרבעטנדע באַקומט זיך, אַז איבער 75 פראָצענט פון דער אַרבעטס־פעאיקער אידישער באַפעלקערונג זיינען פרא־דוקטיוו.

ניט אַלע קענען ביי היינטיקע באַדינגונגען לעבן פון דער אַרבעט. אַ סך קריגן הילף פון זייערע קרובים פון אויס־לאָנד אין דער פאָרם פון פעקלעך און אַ פאָר דאָלער. אַ גרויסע הילף אין זאָכן פון פראָדוקטן גיט אויך דער קא־מיטעט — אין דער ערשטער רייע, פאַרשטייט זיך, פאַר אַלטע, קראַנקע, קינדער און אַרבעטנדע.

דער אידישער וואַיעוואָדישער קאָמיטעט אין ביאַלי־סטאָק, איז געשאַפן געוואָרן גלייך נאָכדעם ווי די שטאָט איז באַפרייט געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדערס. אונ־זער קאָמיטעט דאָ איז געשאַפן געוואָרן נאָך איידער עס איז

אַנטשטאַנען דער צענטראַל־קאָמיטעט פון די אידן אין פוילן. דאָס מיינט, אַז אונזער קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק איז גע־ווען דער ערשטער אַרגאַניזירטער קאָמיטעט ביי אידן אין פוילן. ווען אונזער וואַיוואָדישער קאָמיטעט איז געשאַפן געוואָרן באַלד נאָך דער באַפרייאונג, זיינען אין ביאַליסטאָק געווען בלויז אַרום פערציק אידן. זיי האָבן זיך גע־ראַטעוועט אין די בונקערס, וועלדער און ביי די פּאַרטי־זאַנער. ערשט נאָכדעם האָבן אַנגעהויבן קומען נאָך גערעטעוועטע אידן ווי אויך די רעפּאַטריאַנטן פון סאָוועט־רוסלאַנד.

וואָס זיינען די אויסזיכטן אויף ווייטער, ווי אַזוי וועט זיך אַנטוויקלען דאָס נייע לעבן אין ביאַליסטאָק, וואָס וועט זיין אין דער נאָענסטער צוקונפט? קיינער ווייס ניט, קיינער קען אויף דעם ניט געבן אַ קלאָרן און זיכערן ענטפער. דאָס אַלץ וועט באַווייזן די נאָענסטע צוקונפט. דערווייל טוען מיר דאָ אַלץ, כדי אויפצובויען, אָפילו ביי די קליינע מעגלעכקייטן נאָכן גרויסן חורבן, אַ נייעם אידישן לעבן.

אליעזר ניודאָוו־ניעוואדאָווסקי

איכה ביאַליסטאָק

טעג פון מיין יוגנט, פון זומער, פון ווינטער,
צוריק אין זכרון — זיי לעבן אַצינדער;
די גאַסן, די געסלעך, די וואַרעמע היים —
מיין האַרץ פלאַקערט אויף מיט אַ כוח געהיים.

אָט זע איך מיין זיידן — מיט בליקן פון ברכה;
דאָס פּנים פון טאַטן, זיין שטרענגע השגחה;
מיט דורכזיכטיקע הענט, מיין מאַמע מיט ליבע
— זיי נעמען אַרום מיין נשמה, די טריבע.

צוריק צו מיין יוגנט טראָגט מיר דער דמיון:
יום־טובים, שבתים, ליכטיקע טעג,
ימים נוראים — אַן עדה אין תפילה,
פרייד און יסורים... און אַלץ, וואָס אַוועק!

חרוב און וויסט — מיין היים איז אַצינד,
רואינירט ביז יסוד — פון פרעמדע באַזעצט —
הייזער פון תפילה, פון קרובים, משפחה;
פון איד און פון גאָט — דער כבוד פאַרלעצט.

דו גייסט אין מחשבה
צום הייליקן אָרט — איצט פּאַשע פאַר ציגן...
פון דיין אייגן הויז, פון דיין שכנ'ס אַ דירה —
געלעכטער און פרייד, פרעמדע קינדערס וויגן!...

די טירן פון ביאַליסטאָק שטייען אין טרויער,
פאַרוויסט איז די שטאָט פון אידישן טראָט;
אומריינע שטיוול — אויף שטיקער מצבות,
אויף אותיות און שריפט פון גאָט'ס אייגן געבאָט.

פאַרוויישט, פאַרשוואונדן — קיין זכר פון ביינער;
ברידער און שוועסטער — האָט שטורעם פאַרלענדט...
געבליבן קיינער, פון אַ שטאָט — נאָר איינער!
גאָט, אַ זע, ווי האָסטו עס געקענט?!

אַ בריוו פון קאָמיטעט

דאָס איז דער ערשטער קאָמוניקאַט וואָס דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יארק האָט דערהאַלטן פון דעם אידישן קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק, אויף וואָס מען האָט געווארט אַ לענגערער צייט. דער רעליף־קאָמיטעט דא, האָט גלייך געענטפערט אויף אַ ממשות־דיקן וועג.

צו דעם ביאַליסטאָקער רעליף קאָמיטעט אין ניו יאָרק!
חשוב'ע פריינד!

מיר האָבן באַקומען אייער טעלעגראַמע וועגן די 1,500 דאָלער, וועלכע איר שיקט אונז איבער. מיר דאַנקען אייך האַרציק. וועגן מיר וועלן די געלט באַקומען וועלן מיר זיי פאַרווענדן אויף עקסהומירן די געפאַלענע גבורים אויפ'ן ביאַליסטאָקער געטאָ בית־עלמין. אַ טייל פון די געלטער וועלן מיר פאַרווענדן פאַר אונזערע קראַנקע און אינ־וואַלידן און אַ טייל פאַר אונזער טעאַטער.

מיר זיינען געווען מסכים שטיין אין שטענדיקע פאַר־בינדונג מיט אייך. מיר וועלן אייך אינפאָרמירן וועגן אונזער לעבן, וועגן אונזער טעטיקייט. מיר וועלן אייך שיקן געניוע ליסטעס פון די איבערגעבליבענע ביאַליסטאָקער אידן, מיר ווילן אויך וויסן וועגן אייך און אייער לעבן.

וועגן אונזער טעטיקייט קענען מיר אייך מעלדן, אַז טראָץ די שווערקייטן האָבן מיר באַדייטנד אויפגעטאָן פאַר דער שארית הפליטה אין ביאַליסטאָק. מיר האָבן אַרגאַ־ניזירט אַ שולע אין וועלכער עס לערנען זיך 25 קינדער. די אונטעריכט שפּראָך איז העברעאיש, די אידישע שפּראָך אַלס קעגנשטאַנד וועלט פאַרטיילט אַ באַדייטנדע צאָל שעה'ן. די קינדער וועלן דערצויגן אין גייסט פון נאַציאָנאַלער אויפ־לעבונג און סאָציאַלער גערעכטיקייט. מיר האָבן גע־גרינדעט אַ אידיש טעאַטער, וועלכער איז שוין באַקאַנט אין די גרעסטע אידישע צענטערן אין פוילן.

דעם 16טן אויגוסט, 1945, איז פאַרגעקומען אויפ'ן גאָטאָ בית־עלמין די אויפדעקונג פון דענקמאָל פון די גע־פאַלענע 60,000 ביאַליסטאָקער אידן. אין דער פייערלעכער טרויער־צערעמאָניע האָבן זיך אויך באַטייליקט פאַרשטייער פון די היגע מאַכט־אַרגאַנען אין די פּערזאָנען פון וואיע־וואדע און שטאָט־פּרעזידענט און אויך פאַרשטייער פון דער פּוילישער אַרמיי.

דעם 12טן נאָוועמבער, 1945, איז געעפנט געוואָרן אין זאַל פון ביאַליסטאָקער אידישן קאָמיטעט די אויסשטעלונג פון די אַרבעטן פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע. אויף דער אויסשטעלונג זעען מיר פאָטאָ־בילדער פון דער ליקווי־דאַציע פון ביאַליסטאָקער און פון גראָדנער געטאָ. אַ גרויסן און טיפן איינדרוק מאַכט דער עקספּאָנאַט פון די מיי־דאַנקער זאָכן, וואו מיר זעען קינדער־זאָכן איבער־געבליבענע פון אידישע קינדערלעך אומגעקומענע אין טויט־לאָגער מיידאַנעק.

עס איז דאָ אַ סך צו דערציילן פון אונזערע איבער־לעבונגען. נאָר דאָס וועלן מיר איבערלאָזן אויף אַ צווייטן מאָל. מיר ווילן האָפן אַז פון איצט אָן און וויטער וועלן אונזערע פאַרבינדונגען ווערן ענגער געקניפט.

מיט אַכטונג,

פאַרזיצער פון אידישן קאָמיטעט אין ביאַליסטאָק
(—) דר. שמעון דאַנער

ביאַליסטאָק, דעם 27טן נאָוועמבער, 1945.

אידן אין ביאַליסטאָק נאָך דער מלחמה

אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע" פון מערץ־אַפּריל, 1946, איז געווען געדרוקט אַ פּולע רשימה פון די אידן, וועלכע זיינען דאָ געווען אין ביאַליסטאָק. די ליס־טעס זיינען צוגעשיקט געוואָרן פון די אַמעריקאַנער שליחים יעקב פּאַט און דר. חיים שאַשקעס, וועלכע זיינען צו יענער צייט צוריקגעקומען פון אַ באַזוך אין פּוילן. עס איז דערביי אַנגעוויזן געוואָרן, אַז צווישן די העכער פיר הונדערט אידן אין דער רשימה, זיינען ניט מער ווי אַרום הונדערט געווען ביאַליסטאָקער. די אַנדערע עטלעכע הונדערט, געראַ־טעוועטע פון אומקום בייַ היטלער׳ן, זיינען צו יענער צייט געווען פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך פון דער ביאַליסטאָקער געגענט.

— א —

אברהם אַסעוויצקי
וואָלף אַלשאַק
אדאם איזגור
אבא אַלפּערן
מירא אנימאַן
אברהם אנימאַן
שלום אַסטראַבורסקי
בצלאל אַקון
יענקעל אַסטרינסקי
נחמה אַגורעק־דאַכאַוויטש
אברהם אַסטראַבורסקי
לעאָן איזאַק
לייזער אורשאַנסקי
חיים אורשאַנסקי
מיכעל אורשאַנסקי
אסתר אַטלאַס
ניסן אינדורסקי
לאָלא אינדורסקי
שמעון אמיעל
לאה אַמיעל
רבקה אלקאַן
מאיר אלקאַן
גדליה אַבראַמאָוויטש
צביה אייזענשטאַט
שבתאי אַלפּערן
יעקב אזיא
לובא אַלקאַן
בנימין אַבראַמיצקי
חיה אבעלסקי
בנימין אַדין
שלום אַפּעל
לייב אַנדמאַן
אַבעלעוויטש גזשעגאַזש.

— ב —

אַבא ברענער
אידאַ ברענער
ישראל בראַמסאַן
מאַריא באַלע
בעלא ביאַליסטאַצקא
משה ברענער
חיה בערמאַן
חנה באַראַש
משה ביאַליסטאַצקי
דוד בערקאָווסקי

אברהם ביבליאָוויטש
גיטעל באַראָווסקי
פּסח בורשטיין
דאַרע בעריאַ
פּעשע ביאַליסטאַצקאַ
אידע באַבקעס
אברהם בענער
שמואל באַיאַרסקי
נחמן באַביקער
רבקה בעקענשטיין
גאַלע באַביקער
חיה באַביקער
לייב באַביקער
גאַלע באַראַן
אברהם בערקאָוויטש
אברהם באַכראַך
משה בלומשטיין
זיוטא ביקעלס
סטאָוויס באַיאַרסקי
יענקעל באַיאַרסקי
ג. בארטנאָווסקי
גאַלדע באַגאַש
אברהם בעקעראָוויטש
יוסף בארושטשאַק
זינא באַס
לייזער באט
שלמה בלאַז
קלמן באַראַקין
דבורה באַנדנער
רבקה באלגליי
מינע בערמאַן
לעאָן באַטשקאָווסקי
דוד ביבעלמאַן־וועבמאַן
יעקב ביאַליסטאַצקי

— ג —

ישראל גאַרדעצקי
שמעון גאַטליב
משה גערשוני
אברהם גאַטליב
סאַניע גראַדיענסקא
מירא גראַסמאַן
חיה גראַסמאַן
שמואל גאַלדבערג
געניע גורעוויטש
וואָלף גאַלדשטראַם

חיים גראַמאַדזקין
שלום גאַלדמאַן
וויקטאָר גאַזקאָווסקי
בעלא גאַלדבערג
שמייע גרינשטיין
משה גוטמאַן
לייב גראַבאָווסקי
פייגע גלאַזמאַן
חיים גרינבערג
משה גליקמאַן
גאַגאָוויטש
משה גאַרדאַן
שמיע גאַנטליב
שרה גאַלובאָוויטש
שמואל גאַטליב
קותיאל געזעס
אברהם גאַלדשטיין
כאַלא געלץ
לייב גרינבערג
קלאַרא גנעצוצקא
בערל גראַקאָפ

— ד —

יענקעל דובסקי
משה דוצינסקי
דר. שמואל דאַטנער
משה דאַבטשינסקי
שמואל דובראָווסקי
דיכענכאוז פייגעזא
לייזער דאַך
ליפּע דראַגאַצינסקי
טביה דאָוידאָוויטש
הערש דיפּערמאַן
שיימע דאַלינסקי
לעאָן דיפּאָוויטש
לעאָן דאַלידזקי

— ה —

שלמה האַלפּערן
פּאַניא האַלפּערן
נאַטאַן האַלפּערן
הערש האַקמייער
מאַרקוס הירשהאָרן
ראובן האַקנער
ישראל האַקנער
זוזאַנא האַקנער

ידידיה ליבער האַמבורג

— ו —

אליע ווייגטרויב
איזאַק ווייגער
אברהם ווייגצימער
אברהם ווייגטרויב
מרדכי ווידעלעץ
יעטא וואַרשאָווסקא
בעלא ווייגער
שמואל ווילענטשיק
לייב ווייגשטיין
יעקב ויסאַטשעק
זלמן וועלער
אברהם וואַדמאַן
משה וואַדמאַן
מאַשא ווייגער
שרה ווערבלוד
טוביה ווייגשטיין
משה ווערניצקי
יוסף וואַלון
חיים וורובעל
קלמן ווילאָנאָוויטש
אַלעקסאַנדער וואַסילקאָווסקי
טוביה ווייגער
בעלא וועליאַן
באַסיע ווייגער־גלעזער
דוד וורובעל
יעקב ווייספעלד
הירש וואַרהאַפטיג
פּסח וורובעל
וואַלינסקי
יוסף ווינאַגראַד
דינה ווייגשטיין

— ז —

רבקה זובאָווסקי
ציפּע זובאָווסקי
יעקב זילבערפּעניג
געניא זאַסמאַן
לייב זאַכאַריאַש
חיים זאַכאַריאַש
סימע זאַבלודאָווסקא
מאיר זעליגזאַן
נחמן זעווקע
יצחק זילבער
מאיר זשוקאָווסקי

— ט —
דינה טרעסטשאנסקא
פנחס טראיעווסקי
סאניא טראכטענבערג
לייב טראכטענבערג
יודעל מאיר טראכטענבערג
זלמן טאבאטשינסקי
עליזאבעט טרילינג
הערש טערעספאלסקי
קלמן טשעכאנאווסקי
עלי טשעכאצקי

— י —
פרידע יעלין
הירש יאסעס
הירש יאלאווסקי
אפרים יאפאק
דינה יאפאק
ארטשיק יאנקאווסקי
אלעקסאנדער יאלאווסקי
צילע יאלאווסקי
רחל יאנאוויטש
סאניע יעלין
מינע יאבקא
פסח יעלין
יוסף יאוראווסקי

— ל —
אידא לעוויטאנסקא
אסנע לעוויטאנסקא
מאיר לעדערמאן
שמעון לעוו
משה לעשטש
חנה לעדערמאן
מאיר ליפשיץ
גאנאן ליכטענשטיין
אברהם לעווין
שרה לעדערמאן
עדזשיא ליפא
חיים לאנדאן
פאניא לאנדאן
שמואל ליטווין
יוסף ליכטמאן
לעאן לעוויטאן
שאול ליטווין
ברוך לעוויט
בצלאל לוריע
קארל לעווין
געאדי לין
פאניע ליפינסקא
שלום לויפער
געניא לערער
אידא לעווארטאוויטש
פלטיאל לאפאטא

— מ —
אברהם מארקוס
זעליג מאזור
לאלא מענאכאווסקא
אהרן מאזור
מעלניק מעליקאווסקא
רבקה מעלאמעד
סאניא מאדיי
בעלא מאנטשע
יוסף מעזריצקי
אברהם מאנעליס
הערש מעלער
וואלד. מאדלינסקי
אידע מינעס-פעלער
בנימין מידלער
חיה מעלאמעד
יצחק מעלאמעד
אליעזר מילער
צעסיא מייקאווסקא
שרה מייקאווסקא
אלעקסאנדער מידלער
שמואל מילער
שרה מייזלער-לעוו
מינע מאטילסקא
וועלוועל מאטילסקי
געגעשע מילנער

— נ —
סימא נאכעמאוויטש
אפרים נאכעמאווסקי
סיאמע נייטאן
אדא נאוואדאמסקא
יוסף נייפאך
צביה ניעוויאדאמסקא
נפתלי נאטאויטש
פעמא נייזוס
אברהם נייטאן
דאן נאריין
לובא נאכעמאווסקא

— ס —
אברהם סידרע
יורעק סואוואלסקי
אברהם סאנדלער
שרה סוראנסקי
סטאניסלאוו סאקאלסקי
משה סיעמיאן
סאניע סאלאוויטשיק
האלא סידראנסקי-ליפקעס
ליובא סטאלארסקא
יוסף סאקאלסקי
יעקב סיבירסקי
דר. שמואל ספעקטאראווסקי
לייזער סוכאדאלסקי
עלקע סיבירסקי
דאראשע סינעגעוויטש
חנה סעדלעצקא
אדא סאקאלסקא
דוד ספזשאנסקי
אהרן ספזשאנסקי
יודעל סאפירשטיין
אברהם סלאנימסקי
ראובן סקארבניק
סאניע סוראזקא
אידע סאווטשיץ

— ע —
זלמן עדעלמאן
זשעניא עפשטיין
לוציאן עלענטוך
שמואל עפשטיין
יעקב עפעלהאלץ
איזאק עפשטיין
בראניע עדעלשטיין
בלומע ערענקראנץ

— פ —
הערש פיטלוק
בערעק פענסקי
זוסקע פאקשיווא
נאדשיא פערלשטיין
זלמן פאזנאנסקי
משה פעשקין
חיים פשעשטשעלענץ
זעליג פילעצקי
שרה פילעצקי-פארבער
באריס פילעצקי
לילי פאניצקא
באסיע פערעצמאן
רחל פלעבסאן
ראיא פרענסקא
יוסף פשעפיורקא
לייזער פענער
שלום פאלאק
וועלוול פאטלוק, (לאטוויע)
וועלוול פאטלוק
שלום פיענטניטשאק
פרידע פוזניאק
ראיא פאקטאר
גרשון פיעניאנזשעק
זלמן פריבוס
אסתר פריבוס
גאלא פאקטאר
בערל פיעקארסקי
מאלא פאלאנסקא
מאיר פערעי
דוד פיילרא
דארע פאטאשעוויטש

— פ —
עליאש פרידמאן
דינה פרידמאן
יענקעל פאבריצקי
ישראל פעלדמאן
חנה פארבער
איזאק פינקעל
ישראל פעלדשטיין
ישראל פאיאנד
שרה פרידמאן
שמואל פינקעלשטיין
פישעל פיינפעלד
מאטעל פייערמאן
שיינע פינקעלשטיין
בערטא פוקס-פייוועזשינסקי
זיגמונט פעלדמאן
משה פריש
משה פינקעלשטיין
שרה פינק
שמואל פארבער
לייב פוקס
בנימין פערטעל
אהרן פרידמאן
רחל פינקעל
איזאק פליקער
חיים פינקעל
רחל פינקעל
פראדעל פינקעל
מרדכי פינקעל

— צ —
עדזיא צייטלין
אברהם צוקערמאן
חנה ציבולקין
גאלא ציטראן
טאביאש ציטראן
צימולקין-סענאכאווסקא
מאטעל צימערמאן
עלקע צעכאצקא
געניא ציצאוויטש
חוה ציצאוויטש

— ק —
מאטעל קאפלאן
סערא קאפלאן
לעאן קאוואסקי
אפרים קיסלער
נחום קאמעלמאן
קלינא קאמעלמאן
רעגינא קאמעלמאן
קריסטינא קאמעלמאן
פאלא קאפלאן
נינא קופער
אברהם קראשעווסקי
שיינע קאפלאן
סאכאר קוראפאנינא
פרידע קוסנער
דוד קאלעסניק
זלמן קאלעסניק
שיינע קאלעסניק
בערטא קניאזעוו
מירא קניאזעוו

יוסף קאַץ
קלעמענטינאַווסקי
אברהם קאַהאַן
לייב קראַנענבערג
שפרינצע קאַפלאַן
געניא קאַלינסקי
פייגע קאַלטינאַווסקא
סאַלאַמאַן קוסעוויצקי
זאַוועל קאַראַטניצקי
דינה קראַסנאַבאַרסקא
מינא קליאַטשקא
דר. אברהם קנישינסקי
אַדאַסיא קאַלאַדיאַנסקא
דוד קרעמער
איסר קוראַפאַטוואַ
ברוך קוואַרט
דניאל קיימאַן
הערש קאַפלאַן
בנימין קיוואיקא
אברהם קאַראַסיוק
הערש קוואַרט
בערל קאַץ
מרדכי קאַברינסקי
ברוך קאַן
סטעלאַ קנישינסקא

קוציקאַוויטש
נעמי קאַמינעצקא
חיים קאַרניאַנסקי
דינה קוואַרט
סאַניע קאַשיצער־קאַגאַן
אירענא קאַנעצפאַלסקא
חיים קאַשיצער
משה קאַשיצער
ראַזע קאַטניצקא־שוסטער
בעלא קאַלאַטניצקא־שוסטער
אפרים קיסלער
חאַצקעל קאַפלאַנסקי
משה קאַפלאַן

— ר —

יעקב ראַזען
פאַניע ראַזען
אברהם ראַזענבלום
מנחם ריווקינד
שלום רעדאַק
ברוך ראַטשטיין
שיע רייזנער
גיטע רודניק
יאַנינע רודניק
אַוויויט רודניק

בנימין ראַשקעס
מיטראַווא ריזיקאַוו
שלום ראַדאק
סאַניא ראזנאַווסקא
ישראל ראַזענצווייג
מאיר ראַדעסענגער
פרידע ראַזענבוים
יאכא רודאַווסקא
פישל ראַבינאַוויטש
נעכעל רייזנער
ראובן ריבאַלאַוסקי
בערל ראבאַטניק
אברהם רובינאַוו
ליבא ראַבאַטניק
גדליה ריבאַק
סערא רובינאַוו
אַנקא ריבאַלד
חוה רייטבאַרד
געדש ראַוויז
דאַרא רובין

— ש —

יאשא שוואַרץ
שלום שניידמאַן
ישראל שקלאַרעווסקי

יעקב שטיסבערג
חוה שטשופאַק
שמעון שטשופאַק
שרה שמוקלער
לעאַן שערנער
פסח שמוש
חנה שטשופאַק
שפרינצע שטשופאַק
יוזעפינא שעפער
מרדכי שאַלמוק
שאַר־מילענדער
מיכל שוסטער
מאיר שוסטער
איצעק שולזינגער
נאַטאַן שעוואַך
שלמה שציגעל
משה שניידער
לאה שקאַלניק
ישראל שפּאַגעלסקי
בראַניע שיין
ברוך שפּערלינג
סאַניא שאַפּירא
שמחה שטרויסבערג
אידא שניידער

הרב מרדכי קירשבלום

דער גרוס און רוף פון חייקע גראָסמאַן

באַלד נאָך דער מלחמה, אין זומער 1945, איז אין לאַנדאַן פּאַרגעקומען די ערשטע ציוניסטישע וועלט־קאָנפערענץ מיט א צאָל פאַרשטייער פון פאַרשיידענע לענדער. צווישן זיי איז אויך געווען א קליינע גרופּע דעלעגאַטן, געראַטעוועטע פון אומקום בייַ היטלער'ן. אין דער דאָזיקער גרופּע איז געווען די יונגע קעמפערין פון ביאַליסטאָקער געטא, חייקע גראָסמאַן. בייַ דער דערמאָנטער קאָנפערענץ איז אויך געווען אַלס דעלעגאַט דער באַוואוסטער ציוניסטישער פירער און חשוב'ער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן, הרב מרדכי קירשבלום, פון אַמעריקע. ער האָט דאָן צוגעשיקט אַן אַרטיקל פון לאַנדאַן צו דער „ביאַליסטאָקער שטימע" אין ניו יאָרק, אין וועלכן ער האָט דערציילט וועגן חייקע גראָסמאַנ'ס ערויס־טריט בייַ דער קאָנפערענץ, ווי אויך זיין באַגעגעניש און שמועס מיט איר. דאָ ווייטער ווערט געבראַכט די דאָזיקע שילדערונג, מיט געווייסע קירצונגען.

אַלס איינער, וועלכער איז געבאָרן און דערצויגן געוואָרן אין דער גרויסער און שאַפענדער שטאָט ביאַליסטאָק, די ביאַליסטאָקע וועלכע איז געווען דאָס וויגעלע פון גרויסע אידישע באַוועגונגען פון פאַרשיידענע ריכטונגען, און וועלכע האָט אַרויסגעגעבן אַן אומצייליקע צאָל פון וועלט־פּראָמינענטן, האָט מיר באַזונדערס שאָקירט און צעבראָכן דער גרוס, וועלכן כ'האָב דאָ אָפּגענומען פון מיין היימשטאָט דורך דער פאַרטיזאַנקע, חיה גראָסמאַן (א פּליימעניצע פון הרב גראָסמאַן פון ברוקלין, נ. י.), וועלכע ווערט באַטראַכט אַלס די סענסאַציע פון דער קאָנפערענץ, מיט אירע דינאַמישע ווערטער וועגן דעם קאַמף וועלכן אידישע פאַרטיזאַנער האָבן געפירט אין פוילן; און וועגן דעם קאַמף, וועלכן די אידישע יוגנט האָט געפירט אין דער ביאַליסטאָקער געטא, וועגן ס'איז געווארן פאַרשטענדלעך אַז דער שונא קלייבט זיך צו פאַרטיליקן די פאַרשקלאַפּטע אידן פון ביאַליסטאָק.

חיה גראָסמאַן האָט אין פרעכטיקן ביאַליסטאָקער אידיש דערקלערט פון וואַנען ס'נעמען זיך די רואיקייט און געלאַסנקייט, וועלכע איז אויסגעגאָסן אויף די פּנימ'ער פון דער שארית־הפּליטה פון פּוילישן אידנטום: „דאָס איז געוואָרן אונזער אייניציק געווער", האָט חיה גראָסמאַן דעקלאַרירט מיט אַ מעטאַלענער שטימע, וועלכע אַן עפאָכע פון אומפאַרגלייכבאַרן קאַמף און צרות האָט אויסגעשמידט: „מיר האָבן מיט דער גרעסטער נייגעריקייט און הייליקייט געווארט אויף דער מעגלעכקייט צו קעמפן מיט'ן שונא, סאַבאָטאַזשירן זיינע פאַזיציעס און געבן אויסדרוק צום אומגעברעכענעם אידישן שטאָלץ". חיה גראָסמאַן האָט דאָן געשילדערט די שטרעבונג פון יונגן אידישן דור צו באַזעצונג אין לאַנד פון אידישער האָפענונג און אייביקייט, ארץ ישראל.

עטלעכע טעג בין איך ארומגעגאַנגען מיט א טיפער אינערלעכער צעטומלונג און אַן אומבאַשרייבלעכן וויטיק און ניט געהאָט דעם מוט צו בעטן דער יונגער אידישער

קעמפערין מיר מער צו דערציילן וועגן דער אַנגעווייטיק־טער פרשה פוילן, ספּעציעל ביאַליסטאָק. אַלס פרייער און גליקלעכער איד פון אַמעריקע, האָב איך מיך געפילט אַזוי אומוויכטיק און איינגעשרומפן אין פאַרגלייך מיט מענטשן, וועלכע האָבן פּערזענלעך דורכגעפירט דעם „נצח ישראל לא ישקר" לגבי דעם פוילישן אידנטום. שטייענדיק אַבער ביים שלוס פון אונזער כינוס האָב איך זיך אונטערגעגעבן צום אימפּאַראַטיוו פון הערן אַ גרוס פון דער חרובֿ'ער ביאַליסטאָק, וועלכע איז אויסגעליידיקט געוואָרן פון איר קאָלירפולער, געבילדעטער אידישער באַפעלקערונג, און וועלכע ראַנגלט זיך איצטער צוריקצובויען אַ שטיקל עקזיס־טענץ אויף די אַש־בערג פון זעקס יאָר פון פאַרטיליקונג.

וואָס זאָל איך זאָגן די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע וועגן דעם חורבן ביאַליסטאָק און וועגן זייערע פליכטן אין איצטיקן מאָמענט פון רעקאָנסטרוקציע, אַזוי ווייט ווי די מעגלעכקייטן דערלויבן? האָב איך געפרעגט דער יונגער קעמפערין, וועלכע וואַרט אומגעדולדיק אויף דער מעגלעכקייט צו פאַרנעמען איר פלאַץ אין אידישן ישוב אין ארץ ישראל, אָבער ניט איידער דער קליינער אידישער ישוב אין פוילן וועט זיין אָביסל באַזאָרגט. איר ענטפער איז גע־וען אַ דירעקטער, אַ שטאַרקער און אַן אַרויסרוף, אַ „טשאַ־לענדזש", צו די צענדליקער טויזנטער ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע, הויפּטזעכלעך אין ניו־יאָרק.

„זאָגט די גליקלעכע ביאַליסטאָקער פון אַמעריקע, די וועלכע טראָגן דעם נאָמען פון אַ גלאָרייכע אָבער איצט חרובֿ'ע שטאָט, אַז זייער ערשטע פליכט איז צו באַזאָרגן די נאָר אַ קליינע צאָל לעבן־געבליבענע יוגנטלעכע פון ביאַלי־סטאָק וויי אויך די צאָל אידן וועלכע קומען צוריק אָדער קומען אָן קיין ביאַליסטאָק, מיט שפּייז און קליידער. זיי לעבן אין שוידערלעכע באַדינגונגען טראָץ אַלע אַנשטרענגונגען פון דער נייער דעמאָקראַטישער פּוילישער רעגירונג און דעם אידישן קאָמיטעט, זיי צו העלפן".

חיה גראָסמאַן האָט מיר דאָן געמאָלט אַ שוידערלעכן בילד פון פאַרהונגערטע, פאַראָרעמטע, פאַרפרוירענע, לונגען־קראַנקע מענטשן, וועלכע קומען צוריק פון קאָנצענ־טראַציע לאָגערן. ניט קליין איז די צאָל פון זינען־גערירטע, אייביק פאַרקריפּעלטע, וועלכע האָבן ניט קיין קרוב און קיין גואל וועלכער זאָל פאר זיי זאָרגן. אַלע אידן גייען אַרום אין שמאָטעס און אַן אַ געניגנדיקער מינימום־דיעטע. עס עקזיסטירט אַ אידישער קאָמיטעט וואָס טוט הראָאישע אַרבעט, וועלכער קען אָבער ניט ערפילן זיין פליכט מיט אַזוי וויניק מיטלען און מיט אַזאַ גיגאַנטישע אחריות, צוריק־צושטעלן אויף די פיס אָט די וויניקע דורך־נסים גערעטעוועטע אויפהאַלטער פון אַ שטאָט מיט אַ טראַדיציע.

„זאָל איך איצט שילדערן די מוח־שפּאַלטענדע פאַקטן, וועלכע כ'האָב געהערט וועגן דער ליקווידאַציע פון דער ביאַליסטאָקער געטא, דער לעצטער מאָרש צו פאַרטיליקונג אין טאָטאָלער ליקווידירונג אונטער די אויסגעשרייען פון „שמע ישראל" און „למען עם ישראל וארץ ישראל"?, וועט דער קראָפט נאָכאָמאָל אינערלעך־דורכלעבן אָט די שוידער־געשיכטע? זאָל איך שילדערן די גבורה פון די פאָר הונדערט יוגנטלעכע, וועלכע האָבן אויפגעהויבן די פאָן פון קאָמף פון קאָמף אין דער נאָכישער בעסטיע אין דער לעצטער שעה פון דער שקלאָפן־עקזיסטענץ און אין מאָמענט פון באַשטמימונג? צי זאָל דאָס צום טויט פאַראורטיילטע אידנטום שטאַרבן ווי שטומע שאָף וועלכע ווערן געפירט צו דער שחיטה, אָדער ווי גבורים פון אַ מאַרטירער פאָלק? ווער קען דאָס שילדערן אין ווערטער. כ'זע אויך די סכנה, אַז די שוידערלעכע פאַקטן פון אומקום וואָס מען קען זיך גאָרניט פאָרשטעלן און, פון דער צווייטער זייט, שילדערונגען פון הראָאיזם וואָס בלויז אַ יהודה המכבי און אַ בר־כוכבא קענען זיך אין וועלכער ס'איז מאָס מיט דעם פאַרגלייכן. ס'איז דאָ אַ סכנה זאָל איך, אַז די פאַקטן זאָלן אָפּשוואָכן דעם הויפּט־צוועק פון מיין רוף צו די ביאַלי־סטאָקער לאָנדסלייט אין אַמעריקע, זיך צו דערהויבן צום פאַרצווייפעלטן ווייַ־געשריי פון זייער היימשטאָט ביאַלי־סטאָק. ניט צו פאַרגעסן זייער פליכט, ניט צו פאָרזעצן זייער גלייכגילטיגקייט. שפּייז און קליידער „לחם לאכל ובגד ללבש", דאָס איז די ערשטע און גרעסטע נויט פון דער חרובֿ'ער ביאַליסטאָקער אידישער געמיינדע. דורך דער פאַרמיטלונג פון „דזשאָינט" קענען די מיטלען געשיקט ווערן. פאַרשפּעטיקט ניט די שעה, די שעה פון קאָמף און געראַנגל האָט אונז געפונען סעפּאַרירט און אָפּגעשניטן פון אונזער בלוט און פלייש. זאָל די שעה פון באַפרייאונג אונז פאַראייניקן. צו גרויס וועט זיין אונזער פלעק אויב מיר וועלן אויך דעם מאָל זינדיקן קעגן דער געשיכטע. דער היסטאָרישער „איכה" שרייט צו אונז פון נעכטיקן טאָל פון טויט — איצט מוז קומען אונזער „הנני".

חייקע גראָסמאַן'ס רירענדע ווערטער, איר גרוס וועגן דער חרובֿ'ער אידישער ביאַליסטאָק, און איר דראַמאַטישער רוף צו העלפן אין דער וויידעראויפלעבונג, האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַ טיפן איינדרוק.

די נאַציס פירן ביאַליסטאָקער אידן קיין טרעבלינקע.

בײַם אָנהויב פון אַ נייעם לעבן

אַלס געוועזענער וויצע־פּאַרטיצער פון דעם אידישן וואיעוואדישן קאָמיטעט וואָס איז געשאָפן געוואָרן אין ביאַליסטאָק באַלד נאָך דער באַפרייאונג, ווילט זיך מיר פּאַרצייכענען דעם צושטאַנד און די אָקטיוויטעטן פון די אידן אין יענער צייט, אין אונזער חרובֿ׳ער היים־שטאָט.

מיר ווייסן גוט, אַז דאָס פּוילישע אידנטום איז ביז סעפּטעמבער 1939, ווען עס איז געקומען די שרעקלעכע מלחמה, געווען די קרוין פון דעם וועלט־אידנטום. דאָס ביאַליסטאָקער אידנטום ווידער, איז געווען איינע פון די שענסטע פערל אינגעפאַסט אין דער דאָזיקער קרוין. נאָך דעם שרעקלעכן חורבן ביי היטלער׳ן, איז די אידישע ביאַליסטאָק אָבער פאַרוואַנדעלט געוואָרן אין הייזער־סקעלעטן, בערגלעך מיט ווילדן גראָז. פון דער אַמאָליקער באַרימטער גרויסער שוהל איז פאַרבליבן בלויז די קאָפולע. אויך די גוט באַקאַנטע העברעאישע גימנאַזיע, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַלע אַנדערע וויכטיקע אידישע אינסטיטוציעס און וואוינונגס־הייזער, איז פאַרבליבן בלויז חורבה, פוסטע סקעלעטן.

די געאַגראָפישע לאָגע פון ביאַליסטאָק האָט זיך נאָך דער מלחמה היבש געענדערט. די דאָזיקע קרעסן־שטאָט, איז פלוצלינג אויסגעוואָקסן בלויז אַרום צוואַנציק קילאָמעטער פון דער סאָוועטישער גרענעץ. גאָנץ אָפט איז ביאַליסטאָק געווען איזאָלירט און אָפגעשניטן פון דעם איבעריקן טייל פון פוילן־לאַנד, ווייל דער וועג ביאַלי־סטאָק־וואַרשע איז געווען לעבנס געפערלעך פאַר אידן. לעבן די באַן־סטאַנציעס פון טשישזשעוו, זאַרעמבי קאָשטשעלני און אַנדערע פלעצט מען אַראָפנעמען אידן פון דער באַן און זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן פון פּוילישע באַנדיטן. דאָס איז געווען אפילו אויך דאָן טראָץ דעם וואָס די באַן איז געווען באַגלייט פון אַ ספּעציעלן וואָגאָן מיט מיליטער־לייט, וואָס האָבן געדאַרפט באַשיצן די פאַרנדיקע אידן. אָבער אָפטמאָל איז אפילו די דאָזיקע באַגלייטער ניט געלונגען צו זיין די באַשיצער. אָזאַ פאַל איז געווען צוויי טעג נאָכֿן שרעקלעכן פּאָגראָם אין קיעלץ אין אָנהויב יולי 1946. לעבן זאַרעמבי קאָשטשעלני זיינען אַראָפגענומען געוואָרן פון דער באַן בײַ פיר חלוצים פון דעם קיבוץ אין ביאַליסטאָק, און זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפֿן אָרט. מען האָט די קערפּערס צוריקגעבראַכט קיין ביאַליסטאָק און זיי מקבר געווען אויפֿן בית עולם, אויף זשאַביע גאָס.

יאָ, אין יענער צייט האָט זיך געפּאַדערט גרויס מסירת נפש פון דעם ביסל ניצול געוואָרענע אידן, וועלכע האָבן פרובירט צו בויען אַ נייעם אידישן לעבן אין ביאַליסטאָק. אָבער ניט געקוקט אויף דעם אלעם, האָט מען פרובירט, מען האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שווערישקייטן, כדי ווייטער צו ציען דעם המשך און קיום פון אַ אידיש לעבן. מען האָט אין דעם אויך אַריינגעלייגט פיל אַנשטרענגונגען מיט דער האָפענונג, אַז דאָס וועט ברענגען די נויטיקע רעזולטאַטן.

ביאַליסטאָק איז באַפרייט געוואָרן דעם 27טן יולי, 1944. די ערשטע אידן וואָס זיינען צוריקגעקומען זיינען געווען די יעניקע וועמען עס איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין פאַרשיידענע ערטער, אויך ביי קריסטן. ערשט אַ פּאָר חדשים שפּעטער, האָבן אָנגעהויבן קומען גערַאַטעווטע אידן פון די נאַצישע פאַרניכטונגס אוּן קאָנצענטראַציע לאָגערן. גלייכצייטיק איז אין יענער צייט אויך געווען אַ גרויסער צופלוס פון אידן — מענער, פרויען און אויך קינדער — וועלכע זיינען צוריקגעקומען מיט דער רעפּאַטריאַציע פון סאָוועט־רוסלאַנד. דער גרעסטער טייל פון די צוריקגעקומענע אידן זיינען גלייך אָפּגעפאָרן ווייטער, כדי זיך צו דערשלאָגן אין די. די. פּי.־קעמפּס פון דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. די פאַרבליבענע אַרום 1,700 אידן אין ביאַליסטאָק, האָבן פאַרגעזעצט זייער לעבן.

דער אידישער וואַיעוואָדישער קאָמיטעט וואָס איז דאָמאָלט געשאָפן געוואָרן, אונטער׳ן פאָרזיץ פון דר. שמעון דאַטנער, איז געווען די איניציקע אידישע רעפּרעזענטאַנץ אַנערקענט פון דער פּוילישער רעגירונג. אין דעם קאָמיטעט זיינען געווען פאַרטרָאַטן אָלע אָן אונטערשייד אידישע פאָליטישע ריכטונגען, פון דער מזרחי ביז די אידישע קאָמוניסטן. אין דעם וואַיעוואָדישן קאָמיטעט זיינען געווען אויסגעטיילט פאַרשיידענע באַזונדערע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן אויף אָלערליי אופנים ווי געהעריק באַדינט די צוריקגעקומענע אידן אין ביאַליסטאָק. עס זיינען אויך געשאָפן געוואָרן נויטיקע אַרבעטס־קאָאָפּעראַטיוון, וואָס האָבן געגעבן פּרנסה צו אַ געוויסער צאָל משפחות און גלייכצייטיק ווי געהעריק באַזאָרגט מיט נויטיקן די קליינע אידישע באָפּעלקערונג.

ביי דעם אידישן וואַיעוואָדישן קאָמיטעט אין ביאַלי־סטאָק, זיינען דאָן אויסגעטיילט געוואָרן פאָלגענדע פאַרשיידענע אָפּטיילונגען, וואָס זיינען געווען אָקטיוו און געזאָרגט פאַר דעם אַרטיקן אידישן ווירטשאָפטלעכן, סאָציאַלן, עקאָנאָמישן, געזעלשאָפטלעכן און קולטורעלן לעבן און אַנדערעס:

היסטאָרישע קאָמיסיע, לייטער מגר. מ. טורעק; פּראָדוקטיוויזאַציע, לייטער ש. לעווין; סאָציאַלע שוץ, לייטער פּסח בורשטיין; אָפּטיילונג פאַר קינדער־שוץ, לייטער פּ. בורשטיין; סעקעטריאַט, לייטער א. דערעטשינסקי; אָפּטיילונג פאַר לאַנדסמאַנשאַפט, ידידיה האַמבורג; יוגנט־סעקציע, לייטער י. האַמבורג; די שולע, לייטערין ה. בראָטמאַכער; געזונטהייט־פאַרזאָרגונג, פאַרזיצער דר. מ. טורעק; דראָמאַטישער קרייז, לייטער יהודה גרינהויז; ביבליאָטעק און לייענ־זאַל, לייטערין מירע גראָסמאַן; ביולעטין, רעד. י. טשערניכאָוו; רעווינדיקאַציע, לייטער מגר. מ. טורעק; עקסהומאַציע; אָנפירער ד. קאָלעשניק; עווידענץ, לייטערין, חנה ראָבינזאָן־בערקאָוויטש; קאָרעספּאָנדענץ, אָנפירער א. גראָדזקי; פּאָלקס־קיך, לייטערין א. גאָלדמאָן; מושב זקנים, קאָלעקטיוועס אָנפירערשאַפט; זיכערהייטס־וואָך, אָנפירער ש. לעווין; אָדמיניסטראַציע, לייטער ש. גרינשטיין; בוכהאַלטעריע, לייטער א. ערדעפּעל; קאָנטראָל־קאָמיסיע,

פֿאַרזיצער א. בערקאָוויטש: בעקער קאָאָפּעראַטיוו, לייטונג א. אַסטראָבורסקי און א. געלשוני; שניידער קאָאָפּעראַטיוו, לייטער א. בערקאָוויטש: מעטאַל און בוי־אַרטעל, לייטער י. ביאַלאָסטאָצקי: שוסטער־אַרטעל, קאָלעקטיוע לייטונג: שאָפערן־שולע, לייטער ז. קאָניוצקי.

מען דאַרף דערמאָנען, אַז אין נאָך מלחמה׳דיקן ביאַליסטאָק זיינען אויך געווען דריי הכשרה קיבוצים: העובד (פון פּועלי ציון), קיבוץ גורדוניה און א מזרחי קיבוץ. די הכשרה קיבוצים זיינען געווען דער רעזערוואָאר פֿאַר דער עליה ב׳, דאָס מיינט די אומלעגאַלע עמיגראַציע קיין ארץ ישראל.

איך וויל אונטערשטרייכן די הילף וואָס דער ישוב אין ביאַליסטאָק באַלד נאָך דער מלחמה, האָט באַקומען פון אונזערע לאַנדסמאַנשאַפטן וואָס איז אויך געווען באַגלייט מיט גרויס וואַרעמקייט. צווישן די ערשטע איז געווען דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, אונטער דער פירעשאַפט פון דוד סאָהן ע״ה. ענלעך איז אויך געווען מיט אונזערע לאַנדסלייט אין אויסטראַליע, אונטער דער אָנפירונג פון אברהם זבאר. די לאַנדסלייט פון אויסטראַליע האָבן געשיקט יעדן איינעם פון דער שארית הפליטה וויזעס ווי אויך אָפּגעצאָלט די שיפס־קאָרטן, כדי צו קענען קומען קיין אויסטראַליע. די דאָזיקע מתנה איז טיילווייז אויסגענוצט געוואָרן. די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין ישראל וויידער, האָבן אונז געגעבן אַ גרויסע מאַראַלישע שטיצע מיט כסדר׳דיקע דערמוטיקונג דורך די פּאַר־בינדונגען מיט מרדכי קרוגליאָק ע״ה.

די רעפּאַטריאַציע אָפּטיילונג ביי דעם וואָיוואָדישן קאָמיטעט האָט זיך אויך פֿאַרנעמען מיט געקומענע אידן, וועלכע זיינען ניט געווען ביאַליסטאָקער. אָזעלכע האָבן גענאָסן פון אַלע הילף, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט די ביאַליסטאָקער אידן. שרייבנדיק וועגן דעם לעבן פון די אידן אין ביאַליסטאָק נאָכ׳ן חורבן, מוז מען דערמאָנען נאָך צוויי גאָר וויכטיקע זאָכן אין די אָקטיוויטעטן אין יענער צייט.

די ערשטע איז דאָס אַרויסראַטעווען אידישע קינדער, וואָס זיינען געבליבן לעבן א דאָנק דעם, וואָס זיי זיינען אין צייט פון דער מלחמה געווען אין קריסטלעכע הענט. דער אידישער קאָמיטעט האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, וועגן די „עלטערן״ פון אָזעלכע קינדער זיינען געקומען נאָך הילף פֿאַר די דאָזיקע קינדער. מיר האָבן געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען, כדי אָזעלכע קינדער אַרויסצונעמען פון די קריסטלעכע הענט און זיי צוריקצובערענגען צו זייער אידישן שטאָם. די צווייטע וויכטיקע אויפגאָבע וואָס אונזער אידישער קאָמיטעט האָט דאָמאָלט דורכגעפירט, איז געווען צו ברענגען צו קבר ישראל די קדושים און מאַרטירער, וועלכע זיינען באַערדיקט געוואָרן אויפֿן בית עולם. דאָס איז אונז געלונגען דורכצופירן א דאָנק דער פינאַנציעלער הילף פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. עס זיינען אויך אויסגעגראָבן און באַערדיקט געוואָרן זיבעציק העלדישע אידישע אויפשטענדלער, וועלכע זיינען דערשאָסן געוואָרן פון די נאַצישע מערדערס, דעם 23טן אויגוסט 1943, אויפֿן ראָג קופיעצקא און יוראָוויעצקא גאָסן.

גראָבנדיק אין דער ערד מיט א רידעל האָט די עקסהומאַציע בריגאַדע אָנגעטראָפן אויף די קערפערס פון די העלדיש־אומגעקומענע קעמפערס. צוערשט איז געווען א פרוי פון אָרום דרייסיק יאָר, לעבן איר איז געווען א קליין קינד, ווי אויך א מאַן מיט א מיידעלע פון א צוועלף יאָר. ביי

א גרופּע פון 47 אידישע קינדער פון ביאַליסטאָק און אומגעגענט, וואָס זיינען אויסגעקוויפט געוואָרן פון פּאָליאַקן, מיט דער הילף פון ביאַליסטאָקער רעליף אין אַמעריקע.

איינעם פון די אויסגעגראָבנע האָט מען געפונען א צאָל קוילן און א פּאַספּאָרט אויפֿן נאָמען יחזקאל זשולטי. ביי א צווייטן אוסגעגראָבענעם קערפּער האָט מען געפונען 28 פּיסטאָלעטן קוילן און דעם נאָמען זכריה קאָפּלאָן. סך־הכל האָט מען אויסגעגראָבן 230 אידן, מענער און פרויען ווי אויך קינדער. א טייל פון זיי, זיינען געווען אַריינגעוואָרפן אין דעם מאַסן־קבר — פון די נאַצישע רוצחים — לעבעדיקערהייט. זיי אַלע זיינען געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אויפֿן זשאַביע בית עולם דעם 22טן נאָוועמבער, 1945. דעם 11טן אַפּריל 1946 איז, ביי אַן אימפּאָזאַנטער טרויער־צערעמאָניע, אַנטהילט געוואָרן דער מאָנומענט אין אַנדענק פון די זעכציק טויזנט אומגעבראַכטע אידן ביי די נאַצישע רוצחים.

אין סוף 1946 און אָנהויב 1947, האָט דער אידישער ישוב אין ביאַליסטאָק אָנגעהויבן ווערן אַלץ קלענער און קלענער, זיך ממש אָנגעהויבן אויסליידיקן. דאָרטיקע אידן זיינען זיך צעפאָרן אין פֿאַרשיידענע לענדער, ווי קיין ארץ־ישראל, די פֿאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע, מעקסיקע, קענעדע, אויסטראַליע, קיין לאַטיין־אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער. דאָס בויען א נייעם אידישן לעבן אויף די חורבות, וואָס עס האָט געבראַכט היטלער, איז ליידער ניט געלונגען. נאָטירלעך האָט מען אויך געטאָן אַלץ וויַיטער, אפילו ביי דער פֿאַרקלענערטער צאָל פֿאַרבליבענע אידן אין ביאַליסטאָק. ליידער איז די צאָל געוואָרן אַלץ ווינציקער און ווינציקער. אין דער אַמאָליקער בליענדער און פֿאַר־צווייגטער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס האָט אַריינגעשריבן א וואונדערלעכן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דעם אייראָפּעאישן אידנטום, זיינען איצט פאַראָן בלויז 9 אידן. יאָ, עס איז טרויעריק, דאָס איז א טראַגישער סך־הכל.

דער בּאַרג אַראָפּ פון דעם אידישן לעבן

אויסצוגן פון פּראָטאָקאָלן און בּאַריכטן פון דער וואָיעוואָדישער אידישער קאָנפערענץ, אין פּרילינג 1949.

דא ווייטער ווערט געבראכט א קאפּיע פון פּראָטאָקאָלן פון דער קאָנפערענץ פונ׳ם „וואָיעוואָדישן אידישן קאָמיטעט״, וואס איז אפּגעהאלטן געווארן דעם 10טן אפּריל, 1949. דאס זיינען אויסצוגן פון אייניקע טיילן, פון דעם 60 זייטיקן פּראָטאָקאָל־בוך, וואס איז צוגעשיקט געווארן דאן צום ביאליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. דאס גיט אויך א קלארן באגריף ווען דעם ניי־אויפגעבויטן אידישן לעבן אין נאָך מלחמה׳דיקן ביאליסטאָק וואס איז, ליידער, געווען א ניט געלונגענער פּרואוו און צום סוף אונטערגעגאנגען.

אונטער דעם „קאָפּ״ — די סאָציאַלע סטרוקטור פון דער אידישער באָפעלקערונג אין ביאַליסטאָק

סטאָק, ווערט געזאָגט, אז ביים סוף 1948, זיינען געווען אין ביאַליסטאָק 520 אידן. פון דער צאָל זיינען 182 געווען באַשעפטיקט ביי אַרבעט ווי פאָלגט:

אין די 4 קאָאָפּעראַטיוון	42	פערזאָן
פּריוואָטע האַנדווערקער	51	פערזאָן
אַרבעטער אין מלוכה פאַבריקן	2	פערזאָן
אַרבעטער אין פּריוואָטע אונטערנעמונגען	11	פערזאָן
ערד אַרבעטער	2	פערזאָן
אַרבעטער אין געזעלשאַפטלעכע אינסט.	35	פערזאָן
באַאמטע אין מלוכה און קאָמונ. אינסט.	32	פערזאָן
פרייַ פּראָפעסיעס	7	פערזאָן
צוזאַמען	182	פערזאָן

צווישן די 182 באַשעפטיקטע זיינען 75 פרויען (41%) און 107 מענער (59%). אין אַלגעמיין איז דער פּראָצענט פון באַשעפטיקטע פרויען אין דער ייִדישער באָפעלקערונג אין פּוילן ווי אין אַנדערע לענדער, באַקומט מען א סך הכל פון 323 מענטשן, וואס האַלטן זיך אויס פון אַרבעט. וואס דאס באַטרעפט 62 פּראָצענט פון דער גאַנצער אידישער באָפעלקערונג.

„אויסער דעם, — ווערט געזאָגט אין באריכט — זיינען אין אונזער ראיאן טעטיק 8 אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען מיט 23 בעלי־הבתים און 12 האַנדלס־אונטערנעמונגען מיט 22 בעלי־הבתים. קיין אַרבעטסלאָזע אידן, דאס הייסט אַזעלכע וואס זוכן אַרבעט זיינען ניט פאַראַן. אַלע וואס ווילן זיך איבערקוואַליפּיצירן אדער איינאַרדענען אויף אַרבעט האָבן דערצו אַלע מעגלעכקייטן און גענים פון דער פולער אונטערשטיצונג פון קאָמיטעט״.

פּראָדוקטיוויזאַציע

אין באריכטס־יאָר זיינען אין די קאָאָפּעראַטיוון אָנגעזאַמלט געווארן צו דער אַרבעט א געוויסע צאָל ניט־אידישע אַרבעטער, וועלכע זיינען געווען נויטיק פאר די קאָאָפּ. און דער פּראָדוקציע. אַזוי אַז דער פּאָקטישער באַשטאַנד פון די באַשעפטיקטע אין די קאָאָפּעראַטיוון איז אַריבער 100 פערזאָן (118). אין דעם, אידישע אַרבעטער 42. (40 מענער און 2 פרויען).

אין די קאָאָפּעראַטיוון זיינען באַשעפטיקט:

שנייַדער קאָאָפּעראַטיוו	26	פערזאָן
בעקער קאָאָפּעראַטיוו	25	פערזאָן
שוסטער קאָאָפּעראַטיוו	41	פערזאָן
פלאָמער קאָאָפּעראַטיוו	26	פערזאָן
צוזאַמען	118	פערזאָן

אין אייגעם פון די באריכטן ווערט דערקלערט די סיבה פאַרוואָס צוויי דריטל אַרבעטער אין די קאָאָפּעראַטיוון זיינען ניט אידן. זיי שרייבן: „אַז מען מוז אונטערשטרייכן, אַז דער צוזאַמענלעבן צווישן די אידן און ניט אידן איז ממש אַן אידעאַלער. מען קען דרייסט זאָגן, אַז דער געמיינזאַמער אַרבעטס־פלאַץ איז אַ גוטע שולע פון אינטערנאַציאָנאַליזם און איז דער בעסטער מיטל צום קאַמף מיט׳ן אַנטיסעמיטיזם. מיר האָבן אויך ניט געטאָרט פירן די קאָאָפּעראַטיוון נאָר פאַר אידן, דערפאַר, ווייל דאָס וואָלט געהייסן, זיך איזאָלירן פון דער געזעלשאַפט און שאַפן זיך אליין א געטא״.

אויסער די קאָאָפּעראַטיוון זיינען צום סוף יאָר 1948 געווען אין ביאַליסטאָק האַנדווערקער וואַרשטאַטן, ווי פאָלגט:

1 פריזיר אַנשטאַלט מיט	2	אַרבעטער
3 שניידער וואַרשטאַטן מיט	3	אַרבעטער
3 שוסטער וואַרשטאַטן מיט	4	אַרבעטער
1 שטעפּער וואַרשטאַט מיט	1	אַרבעטער
1 מעכאַניישער וואַרשטאַט מיט	2	אַרבעטער
7 יאַטקעס מיט	16	אַרבעטער
צוזאַמען: 16 וואַרשטאַטן מיט	28	אַרבעטער

אין דעם קאַסע באַריכט וועגן דער פינאַנציעלער טעטיקייט פון „צענטראַלן פאַרבאַנד פון די ביאַליסטאָקער אידן אין פוילן״, ווערט אָנגעגעבן: — אייַנקונפטן פאַר 1948 זיינען געווען 3,698,555 זלאָטעס, אויסגאָבן פאַר דער זעלבער צייט 3,338,174 זלאָטעס. אין קאַסע איז אַלזאָ געבליבן אויפ׳ן 1טן יאַנואַר 1949 א סאַלדאָ (באַלאַנס) פון 360,381 זלאָטעס.

די אייַנקונפטן שטעלן זיך פאַר פאַלגנדיק: מתנות פון אונזערע לאַנדסלייט מעבר לים, וועלכע זיינען איבערגעגעבן געווארן אונזער פאַרבאַנד דורך דעלעגאָטן, וועלכע האָבן באַזוכט פוילן:

פון רעליף קאָמיטעט אין ניו־יאָרק	1,070,000	זלאָטעס
פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אין ארגענטינע	825,000	זלאָטעס
פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אין אורוגוואי	85,000	זלאָטעס
פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אין אפריקע	250,000	זלאָטעס
פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אין מעקסיקע	130,000	זלאָטעס
אַנדערע קלענערע סומען	140,000	זלאָטעס
צוזאַמען:	2,500,000	זלאָטעס

אייַנקונפטן אויפ׳ן ארט, ווי א זאמל אקציע פאר׳ן געטא בית־עולם א. ד. גל. האָבן מיר געהאָט 1,190,000 זלאָטעס, וואס עס איז א קאַלאָסאַלע סומע אין פאַרגלייך מיט די פינאַנציעלע מעגלעכקייטן פון די ביאַליסטאָקער אידן״.

אידישע קולטור־געזעלשאַפט

„מיט דער גרינדונג פון דער אידישער קולטור געזעלשאַפט, דעם 29טן פעברואר 1948, דאָטירט זיך די ליקווידאַציע פון דער קולטור און פראָפאַגאַנדע אָפּטיילונג פון

וואיעוואדישע אידישע קאנפערענץ אין ביאליסטאק, אין 1949.

„וואיעוואדישן אידישן קאמיטעט". „די קולטור־געזעלשאפט איז פאקטיש א זעלבסטשטענדיקע אינסטיטוציע, וועלכע אונטערליגט ניט דעם „וואיעוואדישן קאמיטעט". ביי דער קולטור געזעלשאפט איז פארן א ביבליאטעק, וועלכע פארמאגט 2,100 ביכער אויף פארשיידענע שפראכן, הויפט־זעכלעך, אידישע, פוילישע, רוסישע א. א. עס זיינען איינגע־ארדנט געווארן טרויער אקאדעמיעס צום 5טן יאר טאג פון דער ליקווידאציע פון דער געטא.

עס איז ארגאניזירט געווארן א פאלקס מיטינג אין שייכות מיט פראקלאמירן די אידישע מלוכה. עס איז ארגא־ניזירט געווארן א זאמל אקציע פאר'ן קעמפענדן ישוב אין ארץ ישראל, אן אוונט געווידמעט דעם יובל פון דער סאוועטישער ארמיי, אן אקאדעמיע צום 31טן יובל פון דער אקטאבער רעוואלוציע. א פייערלעכע אקאדעמיע ge־ווידמעט דעם פאראייניקונגס קאנגרעס פון די ארבעטער פארטייען אין פוילן".

די אידישע שולע

די אידישע שולע האט געציילט צום אנהויב שול־יאר 1949, צוועלף קינדער, איינגעטיילט אין 3 קלאסן.

אין צוזאמענהאנג מיט דעם וואס אין שולע זיינען פארן ווינציק קינדער האט דער צענטראל־קאמיטעט אין ווארשע באשלאסן צו ליקווידירן צום אנהויב שול־יאר אונזער שולע. דאך איז אונזער קאמיטעט געלונגען צו איבערצייגן אין צ. ק. דער באשלוס זאל געענדערט ווערן, דערפאר ווייל די קינדער זיינען נאך ניט ווי געהעריק צוגע־גרייט צום אריבערגיין אין דער פוילישער שולע.

פון 1טן יולי 1948 איז אויך אפגעשאפן געווארן די פאלקס קיך, וועלכע האט זיך נישט געקענט אויסהאלטן צוליב דער מינימאלער צאל עסער. דער פאקט באווייזט, אז די ארבעטס־מענטשן האבן זיך איינגעארדנט און פירן אן אייגענע שטוב ווירטשאפט.

לאנדווירטשאפט אפטיילונג

די לאנדווירטשאפט אפטיילונג ביי אונזער קאמיטעט זעצט פאר די גרויסע און וואגיקע ארבעט אין הינזיכט פון פראייביקן דעם הייליקן אנדענק פון אונזערע העלדן און מארטירער און אויך ביים אויפדעקן און שטעלן פארן גע־ריכט מערדער, וועלכע האבן דירעקט און אומדירעקט גורם געווען צו דער פארניכטונג פון אידן, אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע.

די לאנדסמאנשאפטן ביי דער מיטהילף פון קאמיטעט האבן דעמאסקירט פיל באנדיטן, וועלכע האבן גורם געווען די פארניכטונג פון אידן. אזוי איז פאר'משפט געווארן צום טויט דער איינוואוינער פון דארף אלעשקין, אדאמיוק, פאר'ן ארויסגעבן אידן, א צווייטער איז פאר'משפט געווארן צו לעבנס לענגלעכער תפיסה. אנדערע 2 באנדיטן דארפן אין גיכן ג'משפט ווערן. א גרופע פון העכער 10 מאן ווארטן אויפ'ן אורטייל פאר מארדן און ארויסגעבן אידן אין שטעטל ציבקאנאווצע. עס קומט יעצט פאר א פראצעס אין עלק פון די ברידער גאדאלעווסקי, דמעקאנסקי און קאסמא־טשעווסקי, צוזאמען 7 באנדיטן פאר'ן זעלבן פארברעכן אין ראדזשילאווע. אין ביאליסטאק זיינען פאר'משפט געווארן צו 15 און 6 יאר דער מאן און פרוי פוקמאנאוויטש פאר פייניקן אידן אין געשטאפא. און נאך א גרופע כוליגאנעס וואס אין די פארגעקומענע פראצעסן האבן זיי באקומען דעם ge־הריקן פסק. דער גלח פון דער פראוואסלאווענער קירכע אויגעניוש ווירכאוו, איז פאר'משפט געווארן צום טויט, פאר'ן האבן א האנט אין ליקווידירן די געטא.

אלע לאנדסמאנשאפטן האבן זיך באטייליקט אין דער זאמל־אקציע פון אויפשטעלן דעם אוהל־מאנומענט אויפ'ן געטא־בית־עולם אין ביאליסטאק.

מיר האבן פארענדיקט א געוויסע טייל ארבעטן אויפ'ן געטא־בית־עולם. עס איז פארענדיקט געווארן דער ge־מויערטער פארקאן, געבראכט אין ארדנונג די קברים און אלעיען. דערביי האט מען פארזיכערט אז דארט זאל נישט וואקסן קיין ווילדע גראזן. עס זיינען שוין פארזייט בוימלער. דאס האט gעקאסט 2 מיליאן, 325 טויזנט זלאטעס.

דער 5טער יארצייט פון אויפשטאנד און ליקווידאציע פון ביאליסטאקער געטא, איז דאס יאר אויסgעפאלן בא־זונדער אימפאזאנט. אין טרויער צוג, וואס האט געציילט אריבער 2,000 מאן, זיינען gעטראגן gעווארן ביי 50 קרענץ. כמעט אלע אינסטיטוציעס פון שטאט האבן gעשיקט דעלע־gאציעס מיט פענער. אין שפיץ פון צוג, זיינען צוגלייך מיט די פארשטייער פון דער אידישער געזעלשאפט gעגאנgען דער וואיעוואדא, דער שטאט פרעזידענט, פארשטייער פון דער מאכט און פון פאליטישע פארטייען, פראפ. פארייענ א. א.

סאציאלע פארזארגונג

די אפטיילונג פאר סאציאלע פארזארגונג האט אין בא־ריכט יאר ארויסgעgעבן פיל וויניקער הילף, ווי אין 1947. דאס איז דערפאר וואס די לאגע האט זיך פאר'ן יאר ge־ענדערט אויף בעסער. די אידישע געזעלשאפט איז שוין מער וויניקער איינgעארדנט און מאכט א לעבן. הילף איז צעטיילט gעווארן פאר קינדער, אלטע לייט, קראנקע, אינ־וואלידן און רעפאטריאנטן.

דער מושב זקנים gעפינט זיך אין א שיינעם גוט אויס־gעראמענטירטן לאקאל פון עטלעכע צימערן. די אלטע לייט פילן א וואוילקייט באציאונג מצד דעם „וואיעוואדישן אידישן קאמיטעט", וועלכער זארgט פאר די פענסיאנערן איבער זיינע כוחות און האט gעשאפן די בעסטע באדינגונgען פאר'ן אויפהאלט אין דער אלטער היים. אין מושב זקנים זיינען פארן 23 פענסיאנערן, וועלכע זיינען אויף די עלטערע יארן gעבליבן אליין אן מיטלען צום לעבן. פאר די זקנים

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער פּליטים אין אוזבעקיסטאַן (סאָוועט־רוסלאַנד), אין אַ מעטשעט (טעמפּל) אין 43־1942.

האָט דער קאָמיטעט געפּראָווט סדרים, אַ חנוכה אָוונט, א. א.

די געזעלשאַפט „טאָז" אין ביאַליסטאָק האָט צעטיילט פּיל מעדיצינישע און מאַטעריעלע הילף דער אידישער געזעלשאַפט וואָס האָט אַן ספק געווירקט צו פּאַרבעסערן דעם געזונט־צושטאַנד פון דער אידישער באַפעלקערונג.

די געזעלשאַפט האָט באַשעפטיקט: אַ דאָקטאָר אינטערניסט, אַ קינדער־דאָקטאָר און אַ דענטיסט. וויזיטן פּאַר׳ן יאָר פון אַלע 3 דאָקטוירים — 3002. אין דעם 1203 מענער און 1357 פרויען. דער אַפּטייק האָט אַרויסגעגעבן 2296 רעצעפטן, און אין פּריוואַטע אַפּטייקן 143.

היסטאָרישע דעלעגאַטור

די ביאַליסטאָקער אידישע היסטאָרישע קאָמיסיע האָט זיך געשטעלט אַלס אויפגאַבע צו פּאַראייביקן די מאַרטיראַלאָגיע פון די אידן אין ביאַליסטאָק.

ביז היינט זיינען אַריינגעפלאָסן פּאַרשיידענע ווערטפולע מאַטעריאַלן, ווי כתבי־יד, טאָג־ביכער פון געטאָ לעבן, עדות דערקלערונגען פון לעבנגעבליבענע געטאָ־קעמפּער, פּאַרטיזאַנער, ווי אויך זכרונות פּאַרצייכענונגען פון קריסטן, וועלכע האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן פון זייערע משפּחות, העלפּנדיק און אויסבאַהאַלטנדיק אידן. דער געטאָ אַרכיוו, וועלכער אנטהאַלט מעלדונגען און פּראָטאָקאָלן פון „אידן־ראַט" טעטיקייטן אין ביאַליסטאָק. עס זיינען אויך געפונען געווארן טענענבוים׳ס שריפטן, פּסח קאַפּלאַנ׳ס 2 אַרבעטן, „חורבן ביאַליסטאָק" און „דער אידן־ראַט אין ביאַליסטאָק", און פילע אַנדערע. עס זיינען צונויפגעשטעלט געווארן אַל־

בומען, וואָס ציילן קנאַפּע 200 פּאָטאָגראַפיעס און שטעלן פּאָר די ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער און גראַדנער געטאָס.

ביאַליסטאָקער פּראָווינץ

אין ביאַליסטאָקער פּראָווינץ האָבן אין 1948 געוואוינט: אין ביעלסק פּאָדלאַסקי 39 אידן, אין סואוואלק 18, אין וויסאָקי־מאַזאָוויעצק 5. זיי פּאַרנעמען זיך דאָרט מיט האַנדל, אַ טייל פון זיי זיינען האַנדווערקער און אַ קליינער טייל אין מלוכה אונטערנעמונגען.

אין די רעזאָלוציעס־באַריכטן, ווערט אָנגעגעבן:

1) אַז דער געטאָ בית עולם איז געבראַכט געוואָרן צו אַזאַ צושטאַנד, וואָס איז צו דער אַלגעמיינער צופריידנהייט פון די ביאַליסטאָקער און אויסער ביאַליסטאָק.

2) דער פלאַץ פון דער גרויסער שוהל איז אַרומגעמויערט געוואָרן און געבראַכט צו אַן עסטעטישן אויסזען מיט אַ טאָוול, אַז אויף דעם אָרט זיינען לעבעדיקערהייט פּאַרבאַרענט געוואָרן 2,000 אידן דורך די דייטשע מערדער (דער שוהל־הויף רופט זיך איצט, די גאַס פון געטאָ העלדן).

3) אַז די פינאַנציעלע הילף פון די לאַנדסלייט מעבר לים איז געווען אַ באַדייטנדע.

4) די אויפגעשטעלטע דענקמעלער און מאַנומענטן וועלן אָפּגעהיט דורך דער גאַנצער געזעלשאַפט אין ביאַליסטאָק.

5) מיר פּאַרפליכטן דער פּאַרוואַלטונג צו שטעלן דעם דענקמאָל אויפֿן פּלאַץ פון דער גרויסער שוהל אין אַ קורצער צייט.

אַמאָל אין ביאַליסטאָק... (נאָוועמבער, 1925)

גרויסע פּיערונג

אין דער

גרויסער שול

אין שייכות מיטן 8־טן יאַרטאָג

פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע

חתם פאָר־קומען היינטיגן שבת פּ׳ לך

א פּייערלאַכע תּפֿלה אין דער גרויסער שול

דער אויבער קאנטאר כאצמאז וועט דאוונען מ׳טן כאר אונטער דער לייטונג פון כאר־דיריגענט יעקאווצין

בעת התּפלּה וועלן ארויסטרעטן מיט רעדעס ה׳ פינכעלשטיין, שארש.

פון קה״י דירעקטאָריום און ה׳ י. דאבהין

איינמריש פּריוו

די איד. באַשעלקערונג וועלן איינגעלאדן צו קומען צו דער חגיגה באמערקונג: די תּפלה שבת פּרי הויבט זיך אָן פּינקטלאך 9 א זייגער

דער ועד הנבאים פון דער גרויסער שול

דער קאמיטעט פון קה״י אין ביאליסטאָק.

דר. שמעון דאַטנער

די הייליקע ערד פון זשאַביער בית־עלמין

הייליק איז געווען פאַר אונז, ביאַליסטאָקער אידן, די דאָזיקע ערד פונ׳ם געטאָ בית־עלמין. דאָס שטיק ערד אינ׳ם צפון־מערב׳דיקן עק פון געטאָ, אויף דעם פאַר׳מלחמה׳דיקן בית־עלמין אויף באַגנאָווקע, וואָס האָט זיך געפונען ווייט פון געטאָ, האָט מען אונז פאַרווערט מקבר זיין אונזערע מתים; מ׳וואָלט דאָך געמוזט פאַרלאָזן די געטאָ־תפיסה .. האָט מען באַשטימט אַ שטח ערד אין ראַיאָן פון די גאָסן גאָסניערסקאָ און אַרמאָטניא, האָרט לעבן די געטאָ־פּליטים. דאָרט האָבן געפונען זייער לעצטן מקום־מנוחה די וואָס זיינען אין געטאָ געשטאָרבן מיט אַ „לוקסוס־טויט", ד. ה. נאָרמאַל, ניט פון די הענט פון די רוצחים; דאָרט רוען די ערדישע רעשטלעך פון דר. רייגראָדזקי און פּסח קאָפּלאָן, ביידע האָבן געהאָט אַ ריזיקע לוויה אין געטאָ, און פיל אַנדערע.

איך דערמאָן זיך, אַז פערזענלעך, בין איך אין דער געטאָ־צייט געווען אַמווייניקסטן צוויי מאָל אויפ׳ן הייליקן אָרט. דאָס איז געווען אין פעברואַר 1943, קורץ נאָכ׳ן פאַרנדיקן פון דער „ערשטער אַקציע" (5־12טן פעברואַר 1943). מיר, די בני־בית פון מאַרינסקי׳ס מויער (פאַבריטשנע 11), האָבן געבראַכט צו קבר ישראל די לעצטע פון דער העברעאישער גימנאַזיע, די אומפאַרגעסלעכע דר. פראַנקע האָראָוויץ. זי האָט געהאָט אַ ריזיקע מאַסן־לוויה מיט אָנטייל פונ׳ם גאַנצן „אידן־ראַט", מיט דר. ראָזענמאָן און באַראָש בראש; סובאָטניק (בערל) האָט מספּיד געווען. די צווייטע לוויה, וואָס איז פאַגעקומען אַ טאָג פריער אַדער אַ טאָג שפּעטער, איז געווען פון דער קליינער, פיר־יאָריקער באַזשוניץ (באַשע) בערגמאַן, דאָס איינציקע טעכטערל פון דעם לעצטן פון לאָטיין, דר. מיכאל בערגמאַן און זיין פרוי ניושע. דאָס קליינע מלאכ׳ל איז דערשטיקט געוואָרן — ניט ווילנדיק — אין אונזער סכראָן (בונקער), דעם ערשטן טאָג פון דער „אַקציע", ווען דאָס קינד האָט, אויפכאַפּנדיק זיך פון שלאָף, אַנגעהויבן צו ווייגען און גראָד האָט מען דערהערט, אַז אין דער דירה איבער׳ן סכראָן זיינען אַריין די כאַפערס, ד. ה. די דייטשן. איך, וואָס כ׳האָב זיך אומגעקערט אַוונט־צייט פון דער פאַבריק, האָב דאָס קליינע מלאכ׳ל מקבר געווען ביינאַכט, אין גאָרטן, עטלעכע מעטער פונ׳ם פענצטער, דורך וועלכן די מוטער האָט מיר דערלאָנגט דאָס שטייפּע גופ׳ל איינגעטוליעט אין אַ ווייסן פּעלצל מיט די ווערטער: „און אפשר לעבט זי נאָך?"...

דאָרט, אויף זשאַביע, איז אויסגעוואָקסן נאָך איין קליין בערגעל ערד, לעבן עטלעכע אַנדערע אַזעלכע בערגלעך־קברים, פון פּיצעלעך דערשטיקטע, אַזוי ווי ס׳איז דערשטיקט געוואָרן באַזשוניע. דעמאָלט, בעת די דאָזיקע לוויות, האָב איך געזען אויפ׳ן בית־עולם די אויפגעזאַמלטע הרוגים בעת דער אַקציע. זיי זיינען געלעגן אין צוויי רייען, לאַנגע רייען אין שיכטן, אַזוי ווי אַרבעטער ביי האָלץ הענדלערס פלעגן אַוועקלייגן צעשניטן האָלץ גרייט צו פאַרקויפן און לייכט אויסצומעסטן אין פעסט־מעטערס. עס זיינען געלעגן פרויען, מענער, קינדער, שטומע עדות פון מענטשלעכע מעגלעכקייטן, ביי אַלע — אַרויסגעריסענע גרויסע לעכער אין פּנים און שאַרבן; קלאָר, אַז מען האָט זיי דערשאָסן מיט דום־דום־קוילן. אויך זיי האָט מען מקבר געווען אין לאַנגע ברידער־קברים.

ס׳איז אַוועק דער בייזער דייטשער קאָשמאַר. מיר, דאָס הייפעל ניצול־געוואָרענע, האָבן זיך אומגעקערט אין אונזער היימשטאָט. מיר האָבן געפונען אַלץ חרוב, די שטאָט, אונזער אידיש ביאַליסטאָק, די מענטשען. אויך די בית־עלמינ׳ס האָט מען ניט געשוינט. אויף דער זשאַביער ערד האָבן גראָזן באַוואָקסן די קברים, מיסט און אומריינקייט, ציגן האָבן זיך געפּאַשעט אויפ׳ן „גוטן אָרט", ס׳רוב מצבות חרוב געמאַכט. צוזאַמען מיט דער זאָרג פאַר די לעבעדיקע, האָבן מיר געהאַלטן פאַר אונזער חוב צו זאָרגן פאַר אונזערע מתים; אַזוי ווי־ניק זיינען זיי געווען די צוויי־דריי טויזנט פון זשאַביע; דער רוב איז דאָך פאַרוואָנדעלט געוואָרן אין רויך און שטויב אין די קאָלך־אויוונס פון טרעבלינקע, מאַידאַנעק, אוישוויץ וכ׳. פאַמעלעך איז דאָס הייליקע אָרט געבראַכט געוואָרן אין אָרדענונג. די קברים געריניקט פון ווילד געוויקס, אַרומגעצאַמט דעם בית־עלמין מיט אַ סאָלידער מויער, געשטעלט אַ סטאָבילן וועכטער, וואָס זאָל היטן. מען האָט אויסגעמויערט אַ קליין שטיבל, וואו אַ סך וואָס האָבן פאַרלוירן זייערע נאָענטסטע, וואָס זיינען ניט געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל, האָבן פאַראייביקט זייער זכר אויפהענגענדיק אויף די וועגט טאָוולען מיט נעמען פון זייערע פאַמיליעס.

אין צווייטן יאָרטאָג פון דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ, דעם 16טן אויגוסט 1945, איז דאָ אָנטהילט געוואָרן אַ באַשיידענער מאָנומענט. אונטער אַ מגן־דוד איז אין אידיש געווען די אויפשריפט: „דעם אָנדענק פון זעכציק טויזנט אידישע ברידער פון ביאַליסטאָקער געטאָ, דערמאָרדערט דורך די דייטשן, געווידמעט דורך דעם הייפל איבערגעבליבענע אידן. 16.8.1943 — 16.8.1945. ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳". און אונטן, אָדער אין דער זייט פון דער מצבה — איך געדענק עס שוין אַליין ניט ענוי — האָבן מיר אויסגעקריצט: „עם ישראל חי". דאָס איז געווען אַן אימפּאָזאַנטע, ערשטע מאָניפעסטאַציע, אין וועלכער עס האָבען געזומען אָנטייל אָלע לעבן־געבליבענע אידן פון ביאַליסטאָק. עס זיינען, אויסער אידן, אויך אויפגעטראָטן מיט רעדעס עטלעכע פוילישע מענטשן, פאַרטערעטער פון דער אַדמיניסטראַטיוור מאָכט און פון דער פּוילישער געזעלשאַפטלעכקייט.

* * *

איך האָב באַקומען, מיט דער דאָטע פון 26טן יוני 1971, אַן ענטפער פון דעם פרעזידיום פונ׳ם שטאָטישן נאַציאָנאַלן ראָט אין ביאַליסטאָק, אַז דער בית־עלמין פון די קרבנות פונ׳ם היטלעריישן טעראָר און פון די געטאָ־העלדען געפינט זיך אינמיטן פון אַ ניי אויפגעבויטן וואוינונגס־קוואָרטאָל. ביז חודש נאָוועמבער 1970 איז דער שטח פונ׳ם בית־עולם געווען דאָס אייגנטום פון דער הויפט־פאַרוואָלטונג פונ׳ם קולטור־געזעלשאַפטליכן פאַרבאַנד פון די אידן אין פוילן, און איז געווען אויסגעהאַלטן דורך דער דאָזיקער געזעלשאַפט.

אזוי ווי ס׳האָט זיך געפאַדערט, אַז דער בית־עולם זאָל געבראַכט ווערן אין אַרדענונג, אין הסכם מיט די באַדינגונגען אין וועלכע ס׳געפינט זיך דער וואוינונגס־קוואַרטאַל, האָט די הויפט־פאַרוואַלטונג פונ׳ם פאַרבאַנד איבערגעגעבן דעם דאָזיקן שטח דער מלוכה. אין שייכות דערמיט האָט מען בשותפות מיט איר אויסגעאַרבעט אַ רשימה פון אַרבעטן, וואָס ס׳איז נויטיק אויסצופירן.

אין הסכם מיט דער פראַגראַם האָט מען אָלע אַרבעטן געדאַרפט פאַרענדיקן אין לויפענדיקן יאָר, ביז אויגוסט 1972. דאָס איז אָבער ניט געטאָן געוואָרן.

דעם 5טן יולי 1971, האָב איך אַרויסגעשיקט אַ רעקאָמענדירטן בריוו פון וואַרשע, פערזענלעך אויפ׳ן נאָמען פונ׳ם פאַרזיצער פונ׳ם שטאָטישן נאַציאָנאַלן ראָט אין ביאַליסטאָק, זיגמונט בעזשובעק. איך האָב אָנגעוויזן, אַז איך האָב ניט קיין גרונט ניט צו גלויבן אין זיין גוטן ווילן, אָבער די פאַקטן, וואָס זיינען דערמאָנט געווארן אינ׳ם בריוו, זאָגן עדות וועגן דעם אַז די פאַראייביקונג איז ניט געגאַנגען אין ריכטיקן וועג.

מען האָט אָפגעטאָן אַ שרעקלעכע זאַך: די אָש פון די העלדן און קעמפער, וועלכע מען האָט דערשאָסן נאָכ׳ן דערשטיקן פונ׳ם אויפשטאַנד, האָט מען אַריינגעלייגט אין בשותפות׳דיקן קבר. מען האָט ליקווידירט אַ סאָלדאָטישן קבר. ס׳קאָן אויך זיין אַז קאָנצעפציע, אָבער פוילישע טראַדיציע פאַדערט אָפגעבן אַ באַזונדערן כבוד געפאַלענע סאָלדאָטן. דער גרעסערער בית־עלמין פאַרמאָגט אַ סאָלדאָטישן אָפטייל, און עס וועט קיינעם ניט איינפאַלן אויסצומישן דאָס סאָלדאָטישע געביין מיט ציווילע גופים. עס איז ניט געבליבן קיין זכר פון די פאַרברענטע גופים פון די געפאַלענע אינ׳ם אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ, פונ׳ם אויפשטאַנד אין טרעבלינקע, סאָביבאָר און אוישוויץ. עס איז פאַרבליבן און אָפגעאַטעוועט געוואָרן ביז 1971 אַלס אייניקיקער דער קאָלעקטיווער קבר פון די ביאַליסטאָקער קעמפער. די דייטשן האָבן ניט פאַרברענט די גופים פון די דערשאָסענע קעמפער, זיי האָבן זיי אַריינגעוואָרפן אין גרוב — אַ מיסטקאָסטן, און אויף זייערע גופים דערשאָסן וווייטערדיקע 55 קרבנות, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין יאָר 1943 און וואָס זיינען נאָכדעם געכאַפט געוואָרן. מיט׳ן גרעסטן דרך־ארץ און כבוד האָט די פוילישע און אידישע געזעלשאַפטלעכקייט באַערט זייער אָנדענקען און דעם 11טן אַפּריל 1946, שוין נאָך אַ דורכגעפירטער עקסהומאַציע, זיי באַגראָבן אין אַ בריידער־קבר. ביים אָפענעם קבר האָבן דעמאָלט געהאַלטן זייערע רעדעס דער וואַיוואָדע סטעפאַן זיבאָווסקי, דער שטאָט־פרעזידענט קזשעווניאַק, דער פאַרזיצער פון די פראַפעסיאָנעלע פאַראיינען קובישעק, דער פאַרשטייער פון פוילישער ארבעטער־פאַרטיי — גאָוורילוק, פאַרשטייער פון דער פאַלקס־פאַרטיי און ארבעטס־פאַרטיי, ווי אויך פאַרשטייער פון אידישע פאַרטייען און אַרגאַניזאַציעס. דאָס איז געווען אַן אומפאַר־געסלעכער טאָג פון פויליש־אידישער פאַרבריידערונג, איבער וועלכע עס האָט געשוועבט דער געדאַנק פון דעם אָקאַרשט פאַרענדיקטן בשותפות׳דיקן קאַמף און בשותפות׳דיקע יסורים. דער וואָס שרייבט די דאָזיקע וועדטער האָט דעמאָלט געשלאָסן די דערהויבענע טרויער־פייערלעכקייט מיט די דאָזיקע וועדטער: „איך וועל זיך צו אייך, חברים, וואָס איר רעפרעזענטירט די פוילישע מאַכט־אַרגאַנען. אייערע וואַרימע וועדטער לינדערן אונזער ווייטיק. מיר פילן, אַז עס שלאָגט אין אייער ברוסט אַ בריידעלעך און מיטליידנדיק האַרץ.. אונטער׳ן שוץ פון ריטערלעכן פוילישן פאָלק בלייבט דאָס, וואָס איז פאָר אונז דאָס טייערסטע: דאָס געביין פון אונזערע גיבורים און מאַרטירער״.

מיט 25 יאָר שפעטער האָט מען אַ זעץ געטאָן אין די דאָזיקע ריטערלעכע טראַדיציעס, מ׳האָט געגעבן אַ פּאָטש אין פנים די ביאַליסטאָקער אידן צעזייטע אויף דער גאָרער וועלט, מען האָט פראָפאַנירט אַ סאָלדאָטישן קבר, מען האָט אָפגעמעקט די באַוואָפנטע טאָט פון אידן פון דער ביאַליסטאָקער געטאָ, וועלכע זיי האָבן אונטערגענומען אין באַדינגונגען, אין וועלכע עס האָבן ניט געקעמפט אַנדערע פעלקער אין דער תקופה פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיט דעם, וואָס איז אויבן געזאָגט געוואָרן, האָב איך ניט אויסגעשעפט אָלע באַוואָרענישן, וואָס עס דערוועקט דער ענין פון זשאָביער בית־עלמין. עס דערוועקט באַוואָרענישן דער פראַיעקט פון דער אויפשריפט אויפ׳ן פראַיעקטירטן מאָנומענט, וואָס איז געווען בלויז אין פויליש. ער האָט פעלערן סיי סטיליסטישע, סיי ארטאָגראַפישע. דאָס פראַיעקטירטע ליקווידירן פונ׳ם בית־עלמין מויער, אַן דורכפירן צוערשט אַ בריטע אופקלערונס־אַרבעט, קאָן דערפירן צו פאַרשוועכונגס־אַקטן, וועגן וועלכע איך האָב דערמאָנט אין מיין בריוו צום פרעזידיום פונ׳ם שטאָטישן נאַציאָנאַלן ראָט פונעם 19טן מאי ה. י. איך האָב אין מיינע באַוואָרענישן ניט דערמאָנט די וווייטקדיקע און באַדויערנסווערטע פאַקטן פון ליקווידירן אינדיווידועלע קברים אויף זשאָביע, אין וועלכע עס האָבן געפונען זייער אייביקע רו העלדן און פראָמינענטע פאַרשטייער פון די געטאָ־אידן, ווי מאָלמעד, מערסיק, רייגראָדזקי, דר. פ. האָראָוויץ, צבי ווידער און אַנדערע.

איך בין די גאַנצע צייט ניט געוואָרן מיד צו שרייבן בריוו און מאָנען וועגען צושטאַנד פון זשאָביער בית־עולם. אָבער אויף מיינע בריוו האָב איך שוין קיין תשובה מער ניט באַקומען.

מיר האָבן געבראַכט דעם לייענער ענויט פאַקטן וועגן באַמיאונגען אָפצוהיטן איינעם פון די הייליקסטע ערטער פון דער אידישער ביאַליסטאָק. דער פרואוו האָט זיך אָבער ניט איינגעגעבן. עס זיינען נעלם געוואָרן די דריי מצבות־מאָנומענטן, וואָס ניצול־געוואָרענע ביאַליסטאָקער אידן האָבן מיט ליבע און גרויס כבוד אויפגעבויט אויפ׳ן גוטן־ארט פאַר די 60,000 פאַרשניטענע, פאַר די 70 דערשאָסענע קעמפער און פאַר די דריי דערמאַרדעטע חלוצים. עס זיינען נעלם געוואָרן די אויפשריפטן אין העברעאיש און אידיש, וואָס צוזאַמען מיט די אויפשריפטן אין פויליש האָבן זיי דערציילט וועגן דעם אַכזריות׳דיקן נעכטן. עס איז נעלם געוואָרן דער מאַסן־קבר פון די גיבורים, דער איניציקער קבר אינ׳ם פאַרשקלאַפטן דורך די נאַציס אייראָפאישן שטח, דער סימבאָל פון אידישער גבורה און מארטירערטום. דאָס איניציקע מיט וואָס מען קאָן זיך אָביסל טרייסטן, איז דאָס דער געביין פון די קדושים און גיבורים איז געבליבן אויף אַ באַגרענעצטן שטח ערד, פונ׳ם פריערדיקן זשאָביער בית־עלמין. אפשר וו; ט דער דאָזיקער שטח געפינען אַמאָל זיין ריכטיקן תיקון.

דר. שמעון דאַטנער

אָנדענק פון העברעאישער גימנאַזיע

אין סעפט. 1928, בין איך אַנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, פֿאַרלאָזנדיק מיין ביז דעמאָלטיקע שטעלע אַלס לערער אין דער העברעאישער גימנאַזיע „תרבות" אין פּינסק. איך דערמאָן, אגב, די דאָזיקע דריי יאָר פון מיין לעבן, וואָס איך האָב פֿאַרבראַכט אין פּינסק (1928־1925), די דאָרטיקע גימנאַזיע, מיינע דאָרטיקע חברים־לערער, די תלמידים און די פּינסקער אידן בכלל מיט דער גרעסטער אינערלעכער ליבע און צוגעבונדקייט. און איך בין בכן געוואָרן אַ ביאַליסטאָקער תושב. מיין משפּחה, די פרוי רוזקע (ראָזע) און טעכטערל מרים („מיגע") זיינען געקומען עטלעכע וואָכן נאָך מיר. אַ יאָר שפּעטער (1929) איז געבוירן געוואָרן דאָס צוויטע טעכטערל, שולמית, שוין אַלס אַ ביאַליסטאָקערין. זיי אַלע דריי, די בני־משפּחה מיינע (אייגנטלעך — „בנות" משפּחה) האָבן געהאַט אַ דירעקטע שייכות צו דער גימנאַזיע. מיין פרוי איז געווען עטלעכע יאָר אַ לערערין (פון האָנט־אַרבעט) אין דער גימנאַזיע און די ביידע טעכטערלעך זיינען געווען דאָרט שילערינס, ביז׳ן סוף פון קיום פון דער גימנאַזיע. קיינער האָט זיך דעמאָלט ניט געקאָנט פֿאָרשטעלן, אַז איך וועל נאָך פערציק יאָר שרייבן וועגן זיי אַלס דער אייניקיקער לעבנדיקער פון דער דאָזיקער 4־קעפּיקער משפּחה, און צו די אַלע דריי נעמען צוגעבן דעם אומעטיק־טראָדיצאָנעלן: ז״ל: און אַז בכלל עס וועט מיר אויסקומען מספּיד צו זיין דאָס אידישע ביאַלי־סטאָק און מיין גימנאַזיע, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט פון יאָר 1928 ביז 1941.

די העברעאישע גימנאַזיע אין ביאַליסטאָק, „הגימנסיה העברית בביאליסטוק", אין געווען די קרוין פונ׳ם אידישן מיטלשול־וועזן אין ביאַליסטאָק. אָחוץ „מיין גימנאַזיע" מיט׳ן העברעאישן שפּראָך־אונטעריכט, זיינען אין דער שטאָט געווען איין ציש״א־גימנאַזיע מיט׳ן אידישן שפּת־לימוד, און פיר מיט דער פּוילישער אונטעריכטס־שפּראָך.

די „גימנסיה עברית" אין ביאַליסטאָק איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1919; זי האָט תמיד געהאַט אויך צוגרייטונגס־קלאַסן צו דער גימנאַזיע, די אַזוי גערופענע „מכינות" א׳, ב׳, און ג׳ — וואָס זיינען געווען פאַלקס־שולן קלאַסן (לויטן לערן־פּראָגראַם). אינ׳ם ערשטן יאָר פון איר קיום האָט די אַלגעמיינע צאָל תלמידים באַטראָפן 174, דערפון 100 אינגלעך און 74 מיידלעך. במשך איר גאַנצן קיום איז די צאָל אינגלעך געווען שטענדיק גרעסער און אין דורכשניט באַטראָפן אַרום זעכציק פּראָצענט.

די צאָל פון די וואָס האָבן געענדיקט די גימנאַזיע (אַבסאָלווירט) אין די יאָרן 1936־1926 האָט באַטראָפן 367. פון זיי זיינען 144 אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל.

דער בנין פון דער גימנאַזיע האָט זיך געפונען אויף שענקעוויטשאַ־גאַס נומער 79, פון זינט דעם יאָר 1927. פריער, אויב איך האָב ניט קיין טעות, האָט זי זיך געפונען אין אַ געדונגענער הויז (שענקעוויטשאַ 74), כמעט אַנטקע־גענאיבער דער נייער. דער נייער בנין האָט פֿאַרמאַגט 16 לערן־צימער (קלאַסן), לאַבאָראַטאָריעס, קאַבינעטן, אַ גרויסן זאָל פאַר פֿאַרשטעלונגען און מאַסן־פֿאַרזאַמלונגען, אַ ספּעציעלן גימנאַסיטישן זאָל, אַ גרויסן ספּאָרט־פּלאַץ, אַ גרויסע ביבליאָטעק און אַ ספּעציעלן שכנות׳דיקן בנין. אָחוץ לימודים און ספּאָרט, האָט מען אַ וויכטיקן אָרט אָפּגעגעבן פאַר מוזיק און פאַר דעם בלאָז־אָרקעסטער פון דער גימנאַזיע, אונטער דער אָנפּירערשאַפט פונ׳ם דיריגענט שקאָלניקאָף, וואָס האָט געשמ׳ט אין דער שטאָט.

די גימנאַזיע האָט ניט געהערט צו די „תרבות"־שולן אין פוילן. פֿאַרמעל איז זי געווען אַ פּריוואָטע אונטערנעמונג מיט אַ ועד בראש. אין באַשטאַנד פון דעם ועד זיינען אַריין די געזעלשאַפּטלעכע טוערס: דר. משה קאַצענעלסאָן, מנחם־מענדל קאָפּלאָן, דר. משה זימאָן און אליעזר קאָהאָנע.

די מנהלים (לייטער, דירעקטאָרן) פון דער גימנאַזיע, אונטער וועמענס אָנפּירערשאַפט איך האָב געאַרבעט, זיינען געווען: דר. לילין (29־1928) דר. זעמעל (33־1929), און דוד ראַקאָוויצקי (39־1933). נאָך פאַר מיין אָנקומען אין ביאַליסטאָק, דוכט זיך ביז׳ן יאָר 1927, איז געווען דער מנהל דוד בראָוור. איך האָב אים פערזענלעך ניט געקענט אָבער איך וויים, אַז ער איז פון ביאַליסטאָק אַריבער אין גראָדנע. דאָרט איז ער געווען דער מנהל פון דער העברעאישער גימנאַזיע, און אין די טראָגישע היטלעריסטישע צייטן איז ער געוואָרן דער „אָבמאַן" (ראש) פון דער גראָדנער געטאָ און דאָרט איז ער טראָגיש אומגעקומען.

און איצט עטלעכע ווערטער וועגן מיינע חברים־לערער. צוערשט וועגן די, וואָס האָבן זיך באָויזן אַרויסרייסן פון אומקום ביי די נאַציס. אגב, איך געדענק שוין היינט ניט אַלע. עס זיינען אַרויסגעפֿאָרן פון ביאַלי־סטאָק, נאָך פאַר דער מלחמה, און עולה געווען קיין ארץ־ישראל: דוד באַיאַנס, אַרינאָווסקי (ביידע העברעאיסטן), מלכה גאָלדמאָן, גאָלדשטיין, לאה איינשטיין איז, דוכט זיך, אָווק אין די פֿאַראיניקטע שטאָטן; הדסה שפּרונג האָט דורכגעלעבט די געטאָ און די טויט־לאָגערן; דורכגעלעבט האָט אויך פרידע (?) פרידמאָן און די פרוי שענברון; דוד ראַקאָוויצקי האָט זיך באָויזן אַרויסרייסן פון ביאַליסטאָק שוין נאָכ׳ן אויסברוך פון דער מלחמה קיין ארץ־ישראל; פרוי ווילענסקאַ און איך וואָלטן געוואָלט די דאָזיקע רשימה נאָך פֿאַרפולקאָמען, עמעצן נאָך צוגעבן, אָבער לייידער: אָדער איך געדענק ניט, וויים ניט, אָדער עס איז ניטאָ וועמען צוצוגעבן...

פאַר דער מלחמה (1937?) איז אין ביאַליסטאָק געשטאַרבן מיין חבר־לערער, מאָוריצי אָדלער (לערער פון דער פּוילישער שפּראָך). ער האָט געהאַט אַ גראַנדיאָזע לויה. דאָס איז געווען דער אייניקיקער פאַל פון טויט פאַר דער מלחמה צווישן די לערער פון דער העברעאישער גימנאַזיע.

די גימנאַזיע מיט׳ן העברעאישן אונטעריכטס־שפּראָך האָט עקזיסטירט קיילעכדיקע 20 יאָר — פון 1919 ביז 1939, וועו ס׳איז אויסגעבראכן די מלחמה. וועו די היטלעריסטן זיינען באַפאַלן פוילן, דעם 1טן סעפּטעמבער, 1939, האָבן זיי צווישן אַנדערע פאַרנומען (דעם 15טן סעפּטעמבער) אויך ביאַליסטאָק, וואו זיי האָבן געבאַלעבאַטעוועט אַרום איין

וואָך. זיי האָבן זיך דאָן צוריקגעצויגן און אין ביאַליסטאָק איז אַריין די רויטע אַרמיי. וואָס עס איז דאָמאָלט געווען דער גורל פון דער גימנאַזיע, איז מיר ניט באַקאַנט. איך האָב זיך דעמאָלט, ווי שטענדיק אין דער צייט, געפונען צוזאַמען מיט מיין משפחה אין זאַקאָפאָנע און קראָקע. וועו איך בין אַנגעקומען, נאָך מאָטערנישן און דראָמאָטישע פֿאַסירונגען קיין ביאַליסטאָק אימיטן חודש נאָוועמבער, 1939, איז שוין די גימנאַזיע געווען טעטיק. זי האָט אָבער געביטן איר נאָמען אויף די „9־טע צען־קלאַסיקע מיטלשול", מיט אידיש אַלס אונטעריכטס־שפּראַך. דער לייטער פון אָט דער סאָוועטישער מלוכה׳שער שולע איז געווען אַ רויט־האָריקער איד, פון מינסק, מיט׳ן פאָמיליע־נאָמען מאָנטאָש. זיין פאָרטרעטערין איז געווען אַ אידישע פרוי, אויך געקומען פון סאָוועטן־פאַרבאַנד, מיט׳ן פאָמיליע־נאָמען ראָזינאַ. דער לערער־פּערסאָנאַל איז געבליבן דער זעלביקער ווי פריער, ס׳רוב תלמידים אויך ווי פריער.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך אין דער אָרטיקער אידישער צייטונג, „דער ביאַליסטאָקער שטערן", באַוויזן אַ שאָרפער אָרטיקל און שפּעטער זיינען פון דער „9־טער שולע" באַזייטיק געוואָרן אונזערע דריי חברים לערער: משה זאַבלודאָווסקי, דר. פראַנקאַ האָראָוויץ און דר. חיים וועלגער. מען האָט זיי איבערגעפירט אין אַנדערע שולן אין ביאַליסטאָק, וואו זיי האָבן ווייטער געאַרבעט אַלס לערער. עס זיינען פאַרבליי וואָכן און חדשים און עס האָט זיך פאַרענדיקט דאָס שול־יאָר 1940־1939. דאָס נייע שול־יאָר 1941־1940 האָט זיך אין דער „9־טער שולע" אַנגעהויבן נאָרמאַל. נאָר אַנשטאָט דער אידישער שפּראַך, איז די אונטעריכט־שפּראַך געוואָרן רוסיש...

די דאָזיקע צוויי יאָר זיינען פאַר ביאַליסטאָק געווען אין אַלגעמיין ימי שלום, אין פאַרגלייך מיט דעם מצב פון די אידן פון יענער זייט, וואו עס איז שוין געווען די דייטשע גרענעץ — אין וואַרשע לאָדזש, קראָקע און אַנדערע, פון וואַנען ס׳זיינען אַנגעקומען ניט־גלויבלעכע שרעקלעכע ידיעות וועגן היטלעריש גזירות און רדיפות אויף אידן.

דעם 22טן יוני, 1941, האָבן זיך אויך פאַר ביאַליסטאָק אַנגעהויבן גרויזאַמע טעג — דער לעצטער קאַפּיטל פון קיום פון די ביאַליסטאָקער אידן.

וועו עס זיינען יענעם זונטיק, דעם 22טן יוני, 1941, געפאַלן די ערשטע באָמבעס אויף ביאַליסטאָק, און מען האָט נאָך אַ קורצער וואַקלעניש פאַרשטאַנען, אַז דאָס מיינט מלחמה, האָבן מחנות פון טויזנטער איינוואוינער, די מערסטע אידן, זיך אַ לאָז געטאָן אין וועג צום מזרח. אַ טייל האָט באַוויזן נאָך לאַנגע מאָטערנישן אויסמיידן דעם גורל פון נאַצישער ברוטאַליטעט; אַ טייל איז אינמיטן וועג געפאַלן אַ קרבן פון די נאַצישע לופט־באָמבאַרדירונגען; אַ טייל איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די דייטשע חיילות און דערשאָסן געוואָרן אינמיטן וועג נאָכ׳ן אידענטיפיצירן, אַז זיי זיינען אידן; און אַ טייל האָט זיך צוריקגעקערט אין ביאַליסטאָק, עס איז אינגיכן געשאַפן געוואָרן די געטאָ. צווישן די, וואָס האָבן זיך געלאָזט אין וועג, זענען געווען אויך דער לערער פון דער העברעאישער גימנאַזיע: טוימאָן, אַ לערער פון פיזיק און אַברהם (?) נאָוואָדוואָרסקי, אַ געווּזענער אַביטורענט פון דער גימנאַזיע, און נאָכער אירס, אַ לערער (פון מאָטעמאָטיק). ביידע זענען פאַרשוואונדן און עס איז ניט געבליבן נאָך זיי קיין צייכן. אין געטאָ האָט מען אַנגענומען, אַז זיי זענען אומגעקומען אויפֿן וועג.

אין ביאַליסטאָק, אונטער דער נאַצי־הערשאַפט, האָבן זיך געפונען פאַלגנדיקע לערער פון דער גימנאַזיע:

א. אהראַנאָוויטש, מ. חזנאָוויטש, משה זאַבלודאָווסקי, דר. פראַנקאַ האָראָוויץ, ח. שעפּער, די פרוי ר. סאָלאָמאָן, מגר. נ. קאַפּלאָן, ג. שקאָלניקאָוו, ד. פּעצינער, א. באָמכיל, מגר. שנאַפּער, דר. שמעון דאָנער, י. ראָטבערג, מגר. פּנינה בערנשטיין שמואל ראָקאָווסקי, ש. יאָקובאָווסקי, מגר. הדסה שפרונג, און די לערערין פון גימנאַסטיק פאַר מיידלעך (די פרוי פונ׳ם לערער פון זעליגמאַנ׳ס גימנאַזיע) מורקעס. איר מיידלשן פאַמיליע־נאָמען, האָב איך פאַרגעסן. עס קאָן זיין, אַז די רשימה איז ניט קיין פולע. איך בין, למשל, ניט זיכער צי די פרוי שענברון (די לייטערין פון דער פאָלקס־שול ביי דער גימנאַזיע) איז געווען אין געטאָ; זי האָט דורכגעלעבט די מלחמה. דר. חיים וועלגער האָט באָוויזן עטלעכע טעג פאַר דער מלחמה אַרויסצופאָרן מיט זיין משפחה אין זיין היימאָט־שטאָט אין גאַליציע און איז אין ביאַליסטאָקער געטאָ ניט געווען.

אַלע אויבן דערמאָנטע זענען, פאַרשטייט זיך, אין געטאָ געווען צוזאַמען מיט זייערע משפחות. אין געטאָ האָט אויך געלעבט דר. משה קאַצענעלסאָן, איינער פון די גרינדער פון דער גימנאַזיע. דר. משה זימאָן איז פאַר דער מלחמה אַפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. מענדעל קאַפּלאָן איז געשטאָרבן נאָך פאַר אַנקומען פון די דייטשן. דער גורל פון א. קאָהאָנע איז מיר ניט באַקאַנט. אין געטאָ איז אויך געווען בערל סובאָטניק, וואָס האָט אַלס מיטגליד פון אידן־ראָט געשפּילט אין געטאָ אַ פּראָמינענטע ראָל.

* * *

איצט וויל איך דערציילן אַביסל אויספירלעך וועגן דעם גורל פון אַ צאָל מיינע חברים, לערער פון דער העברע־אישער גימנאַזיע און אַנדערע, וועלכע זענען געווען אין ביאַליסטאָקער געטאָ.

י. ראָטבערג, לערער פון העברעאיש איז געווען דער ערשטער אין דער ריי. ער איז אַריינגעפאַלן אין דער שחיטה פון די „דאָנערשטיקע", דעם 3טן יולי, 1941, אין וועלכער 200 ביאַליסטאָקער אידישע אינטליגענטן זענען אומ־געקומען פון די רוצח׳ישע דייטשע הענט אינ׳ם וועלדל פון פּיעטראָשע. דער קדוש האָט ערשט עטלעכע יאָר געָרבעט אין אונזער גימנאַזיע. געווען רואיק, געלאָסן, מיט אַ שטענדיקן שמייכל אויף זיין פנים. איך געדענק ניט פון וואַנען האָט ער געשטאַמט.

10 טעג שפּעטער, אין דער גרויסער מאַרד־אַקציע פון די „שבת׳דיקע", איז געפאַלן דער צווייטער קרבן.

דער טייערער חבר, דער גרויסער בקי אין העברעאיש און העברעאישע ליטעראָטור, דער ביאַליסטאָקער משה זאַבלודאָווסקי, איז דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט די 4 טויזנט ביאַליסטאָקער אידן, שבת דעם 12טן יולי, 1941, אין פּיעטראָשע, לאַנגען יאָרן, נאָך פאַר מיין קומען אין ביאַלי־סטאָק, איז ער געווען לערער אין דער גימנאַזיע. רואיק, שטיל און באַשיידן, האָט ער פאַרבונדן לומדישקייט מיט ענערגיע, געווען באַליבט צוליב זיין מילדער באַציאונג צווישן די תלמידים, געווען שטאַרק איבערגעגעבן דער שולע און באַטראַכט זיין אויפגאַבע אַלס לערער פון עברית אַלס נאַציאָנאַלע פליכט און הייליקע מיסיע. ער איז געווען

אַ מוסטערהאַפטער מאַן און טאַטע. געהאַט 3 טעכטער, קלוגע, באַשיידענע און שיינע. די אַלמנה און די יתומות האָבן געלעבט אין געטאָ, געמוזט לעבן ווייטער, אַן זייער טייערסטן טאַטע און מאַן. איך ווייס, אַז מיין פרוי ראָזע ז"ל האָט זיך מיט זיי קאָנטאַקטירט און צוגעהאָלפן צו טראָגן די משא...

צווישן די „שבת'דיקע" איז אויך אַריינגעפאָלן קאַסאָווסקי. ער איז ניט געווען קיין לערער. געווען דער זון פון אונזער פרוי קאַסאָווסקי וואָס האָט געהאָלטן אַ בופעט אין דער גימנאַזיע; זי האָט געהאַט צווי צי דריי זין, איינער פון זיי איז אומגעקומען (איך ווייס ניט וועלכער). וועו איך פלעג זיך מיט פרוי קאַסאָווסקי טרעפן צופעליק אין געטאָ, פלעגט זי תמיד דערמאָנען דעם צוגערויבטן זון, זי האָט געלגלויבט, אַז ער לעבט ערגעצוואו און אַרבעט, און וועט נאָך אַמאָל צוריקקומען. די זעלביקע אמונה האָבן געהאַט דאָס רוב אַנגעהעריקע פון די „דאָנערשטיקע" און „שבת'דיקע". צום בעסטן שפיגלט זיך אַפֿ די דאָזיקע ליידנ־שאַפטלעכע בענקשאַפט אין האָפענונג נאָך די פֿאַרשוואונ־דענע „דאָנערשטיקע" און „שבת'דיקע" אין דעם וועלט־באַרימטן ביאַליסטאָקער געטאָ־ליד „רבקה'לע די שבתדיקע".

די גרויזאַמע שחיטה, באַקאַנט אין געטאָ אַלס די „ערשטע אַקציע", צווישן דעם 5טן און 12טן פעברואַר, 1943, האָט אויך גורם געווען צו וויטערדיקע קרבנות צווישן די לערער פון דער „גמנסיה עברית". דער איינער איז געווען א. באַמכיל, לערער פון מאַטעמאַטיק און דער צווייטער ד. פּעצינער, לערער פון יודאַיסטיק אין די נידעריקע קלאַסן. באַמכיל איז געווען, דוכט זיך, אַ ביאַלי־סטאָקער, אַ ליבנסווירדיקער, גוטער מענטש, מילד אין זיין כאַראַקטער און זיין טבע, באַליבט צווישן חברים־לערערס און שילער. וועגן פּעצינער ווייס איך אַדער איך געדענק זייער וויניק. איך געדענק נישט פון וואַנען ער שטאַמט, ער איז אַנגעקומען אין די גימנאַזיע ערשט עטלעכע יאָר פאַר דער מלחמה. מיט באַמכיל'ן און פּעצינער'ן האָב איך זיך ניט געטראָפן אין געטאָ, אָבער נאָך דער מורא'דיקער פעברואַר־אַקציע אין ביאַליסטאָק, וועו מען האָט געציילט די טויזנטער טויטע, אומגעבראַכט און אַרויסגעפירטע אין טרעבלינקע, האָב איך וועגן בייַדע געהערט און מען האָט מיר איבער־געגעבן וועגן זייער מוטיקער האַלטונג.

בעת דער „ערשטער אַקציע" איז אויך אומגעקומען די לערערין פון דער גימנאַזיע דר. פראַנקע האַראָוויץ. עס איז אויך אומגעקומען די קליינע 4־יעריקע „באַזיונע" דאָס טעכטערל פון דר. מיכאל בערגמאַן און ניושע בערגמאַן. בערגמאַן איז ניט געווען קיין לערער פון אונזער גימנאַזיע, נאָר פון דרוסקינ'ס־גימנאַזיע.

דר. חיים וועלגער איז געווען איינער פון די סאַמע באַאַבסטע לערער פון אַלגעמיינער געשיכטע. געווען לערער סיי אין דער „גמנסיה עברית" ווי אויך אין דער פויליש־שפּראָכיקער פּריוואַטער זעליגמאַנ'ס גימנאַזיע, וואו עס האָבן געלערנט סיי אידישע, סיי פוילישע תלמידים. געשטאַמט האָט דר. וועלגער פון פאָדהייצע, אַ שטעטל אין מזרח גאַליציע. זיין פרוי, קימעל פון שטוב, האָט געשטאַמט פון באַלעכאָוו, אויך אַ שטעטל אין מזרח גאַליציע. זיי האָבן געהאָט אַ טעכטערל, העלענקע. וועו איך בין אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1928 האָב איך אים שוין דאָרט אַנגעטראָפן. ער איז געווען אַ לערער אין דער „גמנסיה עברית", אַ יאָר, אַדער צוויי נאָך פאַר מיין אָנקום. ער איז געווען רואיק אַבער ענערגיש, געווען אַלזייטיק אויס־געבילדעט און געהאָט גרויס אויטאָריטעט סיי ביי די תלמידים וויי אויך ביי זייערע עלטערן. וויי געזאָגט, איז ער — ווייזט אויס צוליב אַ מסירה — אין יאָר 1939 דערווייטערט געווארן פון דער גימנאַזיע צוזאַמען מיט פרוי דר. האַראָוויץ און משה זאַבלודאָווסקי, אָבער דער פערזענלעכער קאָנטאַקט האָט אָנגעהאַלטן ווייטער צווישן אונז. דאָס לעצטע מאָל האָבן מיר זיך געזען אין יוני, 1941, אַ פאָר טעג פאַרן אָנפאַל פון היטלער־דייטשלאַנד אויפֿן ראָטן־פאַרבאַנד. ער איז דאָמאָלט אַרויסגעפאָרן מיט זיין משפּחה אויף פעריען אין זיינע היימישע קאָנטן. אָפּגע־שלאָסענע אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ האָבן מיר קיין ידיעה וועגן אים נישט געהאַט. ביז אַ געוויסן טאָג אין יאָר 1942 אָדער 1943 — די גענויע דאָטע דערמאָן איך זיך שוין נישט מער — אָנקומענדיק אין שטוב פון דער אַרבעט האָבן מיר די בני־בית — ד. ה. די לערער וואָס האָבן געווואוינט אין דער רחבות'דיקער דירה פון דר. וועלגער אין דער געטאָ־צייט — איבערגעגעבן אַז אַן אומבאַקאַנטער פאָליאַק האָט געבראַכט אַ צעטל — אַ בריוו און מינדלעכע ידיעות פון דר. וועלגער. ער האָט געשילדערט אין קורצן דעם מאַרטירער־וועג פון זיין משפּחה. זיין פרוי און קינד, זענען אומגעקומען אין לעמבערג. ער אַליין אַרבעט ערגעץ וואו אין אַ פאַרוואַרפענעם ווינקל אין די בערג פון מזרח־גאַליציע, איז אָפּטימיסטיש געשטימט, וואָס שייך זייַנע פערזענלעכע אויסזיכטן, ווייל ער איז אין אַ קליינעם אָפּגעזונדערטן פלאַץ.

* * *

אין דער פאַרלאָזענער דורך דר. וועלגער דירה אין ביאַליסטאָק (אין מאַרינסקי'ס מויער אויף פאַבריטשנע גאָס נ. 11), האָבן אין דער געטאָ־צייט געוואוינט די פאָלגנדיקע לערער פון דער „גימנסיה עברית" און פון אַנדערע גימנאַזיעס: דר. פראַנקע האַראָוויץ, מגר. הדסה שפרונג, מגר. יעקב שנאַפער, לובעלסקי (אַ פליט פון ווארשע, באַרימטער מאַטעמאַטיקער, לערער פונ'ם פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט אין די יאָרן 1941־1939), דר. שמעון דאַטנער, (דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות), זיין פרוי שושנה (ראָזע) און זיינע צוויי טעכטער, מרים (מיקע) און שולמית (לילע), ישראל רייס (לערער פון דרוסיקינ'ס גימנאַזיע) און זיין פרוי און זון אַדאָש, דער לערער פון געזאָנג, אַגראָניק, (אַ פליט — זינט 1939 אין ביאַליסטאָק) מיט פרוי און טאָכטער, דר. מיכאל בערגמאַן (לערער פון לאַטיין אין דרוסקינ'ס גימנאַזיע) מיט פרוי ניושע און טעכטערל באַזיוניע, און די שוועסטער פון ניושע — לושע.

דאָס איז געווען אַ גאַנצער לערערישער „קאָלכאָז", ווי מען האָט עס אָנגערופן אין יענע צייטן. מען האָט געלעבט צווישן זיך בשלום, אָבער יעטוועדער מענטש און יעדע משפּחה אין איר אייגן יחידיש לעבן. אין דער דאָזיקער דירה איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דר. פראַנקע האַראָוויץ בעת דער „אַקציע" דעם 5טן פעברואַר 1943. דעם זעלביקן טאָג איז דערשטיקט געווארן די 4־יעריקע באַזיוניע. פון דער דאָזיקער דירה בין איך אַרויס בכדי מער שוין נישט צוריק־קומען, דעם 3טן יוני, 1943, אין שפּיץ פון אַ פאַרטיזאַנער גרופּע. געבליבן ביים לעבן איז נאָר הדסה שפרונג און איך.

די פינפטע גראַדואירונג פון דער העברעאישער גימנאַזיע אין ביאַליסטאָק, בײַם צען־יאָריקן יובילעי עקזיסטענץ, אין 1930.

דער

גורל

פון די

קינדער

דער גורל פון די ניסים־קינדער

ביאַליסטאָק איז מסתמא געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, פון וואַנען עס איז געלונגען — ממש דורך אַ נס — צו ראַטעווען אַ גרעסערע צאָל אידישע קינדער פון אומקום בייַ די נאַציס. די רעטונג פון די העכער 80 קינדער איז אויך געווען צו פאַרדאַנקען דעם באַקאַנטן לערער, פּעדאַגאָג און אידעאַליסט יעקב טאַביאַש. מען דאַרף דאָס פאַראייביקן אויך פאַר די קומענדע דורות.

נאָכדעם ווי עס איז, אין סעפּטעמבער 1939, אויס־געבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און ביאַליסטאָק יענע גאַנצע געגענט איז שפּעטער געווען אונטער דער סאָוועטישער אָקופּאַציע, זיינען די דאָזיקע העכער אכציק אידישע קינדער פון ביאַליסטאָק געווען אויף זומער־אָפּרו אין דעם באַקאַנטן פּוילישן וואַקאַציע־אָרט דרוסקיניק. וועו די היטלעריסטן זיינען אָנגעפאַלן, דעם 22טן יוני 1941, אויף סאָוועט־רוסלאַנד, זיינען די דאָזיקע קינדער אויף דער גיך אויך עוואַקואירט געווארן קיין טיף סאָוועט־רוסלאַנד. צוזאַמען מיט די קינדער איז אויך געווען זייער טרייער אָפּהיטער און באַגלייטער, יעקב טאַביאַש. ער איז צוזאַמען מיט די קינדער געווען אויף זייער עוואַקואַציע־וועג אין וווייטן אוראָל, אין דער געגנט קאַראַקולינא, וואָס איז ביי דעם באַוואוסטן רוסישן טייך קאַמע. דאָרט זיינען די ביאַלי־סטאָקער קינדער איינגעראַדענט געווארן אין אַ קינדער־היים, צוזאַמען מיט אַנדערע קינדער פון פאַרשיידענע פעלקער.

יעקב טאַביאַש איז געווען צוזאַמען מיט די קינדער די גאַנצע צייט, ער האָט זיי אָפּגעהיט מיט טריישאָפט וווי אַ פאָטער היט־אָפּ זיינע אייגענע טייערע קינדער. קורץ נאָך דער מלחמה, אין זומער 1946, איז טאַביאַש'ן געלונגען, אַ דאַנק זיינע אַנשטרענגונגען און באַמיאונגען צוריק צו ברענגען די קינדער, פון סאָוועט־רוסלאַנד קיין פוילן. פון דאָרטווידער האָט ער די קינדער געבראַכט קיין פראַנקרייך פון וואַנען זיי זיינען נאָכדעם, פאַר דער אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל, געבראַכט געווארן אין דעם אידישן היימלאַנד. די קינדער, צוזאַמען מיט זייער רעטער, יעקב טאַביאַש, האָבן דורכגעמאַכט די „אומלעגאַלע" עליה קיין ארץ־ישראל, זיי זיינען פאַרהאַלטן געווארן פון די ענגלענדער און אַ געוויסער צייט געווען פאַרשפּאַרט אויפֿן אינזל ציפּערן.

די על־פּי־נס גערעטעוועטע אידישע קינדער פון ביאַלי־סטאָק, די מערסטע יתומים פון די אומגעבראַכטע קדושים און אידישע מאַרטירער אין אונזער געווען־זענער היים־שטאָט, זיינען אין דער אידישער מדינה אויסגעוואַקסן צו וויכטיקע און נוצלעכע מענטשן, וועלכע האָבן געגעבן און גיבן וווייטער גרויס צושטייער צו דער אידישער מדינה. יעקב טאַביאַש, וועמען די קינדער קענען ניט פאַרגעסן פאַר זיין רעטונג זיי אין צייט פון דער מלחמה, איז געווען דירעקטאָר פון אַ רעגירונגס האַי־סקול אין צפת. ער האָט אויך פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין ישראל'ס דערציאונגס־וועזן. דער ליבהאַרציקער און אומפאַרגעסלעכער יעקב טאַביאַש ע"ה איז מיט אַ קורצער צייט צוריק געשטאָרבן אין דער אידישער מדינה.

יעקב טאַביאַש האָט שטענדיק אָנגעוויזן, אַז ער איז גליקלעך און שטאָלץ פון דורכפירן די דאָזיקע וויכטיקע רעטונגס־אַקציע פון די ביאַליסטאָקער קינדער. די דאָזיקע קינדער — פלעגט ער דערמאָנען — זיינען דער איינציקער אָפּגעראַטעוועטער אידישער קינדער קאָלעקטיוו פון דעם גרויסן פּויליש־אידנטום. דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, האָט זיך ווי געהעריק באַטייליקט מיט נויטיקער הילף פאַר די געראַטעוועטע קינדער, וועו יעקב טאַביאַש איז מיט זיי צוריקגעקומען פון סאָוועט־רוסלאַנד קיין פוילן, ווי אויך שפּעטער וועו די קינדער זיינען געווארן אין פראַנקרייך און צום סוף, וועו זיי זיינען געבראַכט געווארן קיין ארץ־ישראל.

עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז פאַר דער מלחמה איז יעקב טאַביאַש געווען אַ פאַרוואַלטונס־מיטגליד פון דער אידישער קהילה אין לאָמזשע. ער איז געווען דירעקטאָר פון דעם לאָמזשער אידישן יתומים־הויז „השגחת יתומים". וועו די מלחמה איז אויסגעבראָכן און וועו די אידישע קינדער פון ביאַליסטאָק זיינען געווען אין דרוסקיניק, האָט זיך דאָן דאָרט אויך אויפגעהאַלטן יעקב טאַביאַש. וועו די קינדער זיינען אָפּגעשיקט געווארן קיין סאָוועט־רוסלאַנד, איז אויך טאַביאַש צוגעשטאָנען צו דעם עשאַלאָן מיט קינדער וועמען ער האָט באַגלייט פיל מיט זאָרג, און מיט וועמען ער איז אויך פאַרבליבן די גאַנצע צייט אין טיף־רוסלאַנד, ווי אויך שפּעטער אין פוילן און פראַנקרייך. אויך אין מדינת ישראל האָט יעקב טאַביאַש פון אַנהויב געזאָרגט פאַר די יתומים, ביז זיי זיינען איינגעאָרדנט געווארן אין דער אידישער מדינה.

אַ צאָל פון די העכער אכציק ביאַליסטאָקער קינדער, זיינען נאָך דער מלחמה פאַרבליבן אין סאָוועט־רוסלאַנד און אין אַנדערע ערטער אין אייראָפּע. יעקב טאַביאַש איז געקומען קיין פוילן, נאָכדעם קיין פראַנקרייך און צום סוף קיין מדינת ישראל, מיט 54 פון די געראַטעוועטע קינדער. מיר גיבן דאָ די נעמען פון די געראַטעוועטע און גע־בראַכטע קיין ישראל 54 קינדער, ווי אויך די נעמען פון זייערע עלטערן און די יאָרן וועו די קינדער זיינען געבוירן געווארן:

	נאָמען פון קינד:	נאָמען פון עלטערן:	געב.:
1.	ביאלי מלך	יוסף — רבקה	1930
2.	בריטוואן זאָוויל	חיים — העניע	1931
3.	בערענשטיין גרשון	יעקב — שרה	1934
4.	באלגליי וואָלף	לייזער — ליובא	1929
5.	בזשעזינסקי פרידא	אהרן — רחל	1936
6.	כאַראָווסקי שמואל	גדליהו — ליובא	1929
7.	כאַראָווסקי יהושע	אברהם — מנוחה	1931
8.	וואַסערניס יוסף	משה — חוה	1931
9.	ווילטשוק פרידע	לייזער — בליומא	1933
10.	וואַלאַנסקא יהודית	לייב — ראָזא	1933

יעקב טאָביאַש (אין מיטן מיט ברילן) מיט די ביאַליסטאָקער יתומים, וואָס ער האָט געראַטעוועט אין דרוסקעניק אָנהויב דער מלחמה און זיי צוריקגעבראַכט פון סאָוועטן־פאַרבאַנד אין 1946.

11. וואָלפסאָן חיים	יצחק — רבקה	1930
12. עדעלשטיין חנה	אברהם — פריידע	1932
13. פרידמאַן מאיר	שלום — זעלדא	1932
14. גרינבאום לאה	משה — אַדעלא	1930
15. גאָרבאָוויטש שרה	שלמה — רבקה	1933
16. ריבאַק פאַניא	זעליג — גיטל	1930
17. רוצקי בערל	שמואל — שרה	1930
18. ראַפיצקעס יעקב	שאול — פרומע	1934
19. ראזאנציק חיה	משה — פעשע	1933
20. לעוו קלאַראַ	משה — רחל	1928
21. לעוו צירלא	נפתלי — רבקה	1930
22. ליכטענשטיין ישעיהו	שמעון — פעשע	1930
23. לין חנה	יחיאל — מאַריאשע	1929
24. לעווין אברהם	וועלוול — שרה	1931
25. לעווין דוד	טעוול — שרה	1931
26. ליאן אברהם	שלמה — שרה	1932
27. לין מינדלא	אברהם — חנה	1932
28. מענצקאָווסקי אהרן	יצחק — אַלטע	1930
29. מילער זכריהו	כייקל — ציוויע	1934
30. נאָוויק משה	בערל — שרה	1931
31. ניעוויאַדאָמסקי יצחק	שבתי — רבקה	1931
32. אַפענהיים אפרים	יעקב — יהודית	1931
33. אַפענהיים חיים	יעקב — יהודית	1936
34. אַבערמאַן שמעון	הערשל — רבקה	1928
35. אַבערמאַן קיום	הערשל — רבקה	1939
36. פלאנצאַק אסתר	משה — פערל	1931
37. פלאנצאַק נחמן	משה — פערל	1933
38. פעריי ליובא	קלמן — מאַשע	1930
39. פאַניעמאַנסקי יונה	זלמן — גיטל	1930
40. סקאָוראַניאַק חיה	משה — ראיע	1932
41. סוראָזשסקא פאַניא	שמואל — פערל	1930
42. סיבירסקא חנה	לייב — פריידע	1932
43. סאַקאַלסקי יוליאן	הערשל — ליבע	1931
44. שייטליס סאַניע	פסח — ראַיע	1933
45. שעפעס בעלא	ישראל — נעמי	1930
46. טרעשטשאַנסקי מלך	שלמה — חיה	1930
47. קראַסנאַבורסקי יצחק	אברהם — סימא	1932
48. קאַפינוס שרה	דוד — בתיה	1930
49. קרישטאל לייזער	יצחק — פייגע	1931
50. קאַרדאָן סימאַ	לייב — חנה	1930
51. קאַגאַנאָוויטש ליוסיא	יעקב — רבקה	1932
52. יאַבקאָוו ציוויע	אברהם — גיטל	1928
53. יאַסינאָווסקי שמואל	שלום — רבקה	1932
54. זעליגזאָן ראַיאַ	יונה — הינדע	1930

אַמאָל אין ביאַליסטאָק... (אויגוסט, 1925)

טעאַטער פּאָלאַס פרייטאָג דעם 28 אויגוסט

נאָך די גרויסע סוקצעסן אין די גרעסערע שטעט פון פוילן, ווי ווארשע, ווילנע, לאדז, קראקוי א. אד.

= נאר 1 קאנצערט =

פון פענאָמענאָלן וואונדער-קינד, 9 יאָריגן זינגער

מישא
אלעקסאנדראָוויטש

אין פראָגראם אירישע פאָלקס-לידער און אריעס פון אפערעס אין אידיש פויליש און רוסיש. אָנהויב 9 אָוונט. בילעטן אין קאסע פון טעאטער

חנה לין־קיזלשטיין

אויפֿע פון די געראַטעוועטע דערציילט

דעם 22טן יוני 1941, זיינען אַ גרופּע אידישע קינדער פון ביאַליסטאָק געווען אין דרוסקיעניק אָפֿרו־אָרט, אויף אַ קאָנפֿיע פֿאַר קינדער. אַזייגער 5 פֿאַרטאָג יענעם פרימאָרגן, איז אונזער רו פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין שווערע שעה'ן פון ליידן און געראַנגל. די הימלען זיינען פֿאַרוואָלקנט געוואָרן פון דייטשע אַנגריף־ערָאָפלאָנען, וואָס האָבן געהאַט אַ ציל אונז אומצוברענגען אויף פֿאַרשיידענע אופנים. מיר זיינען דאָמאָלט געווען אומבאַהאָלפן, אײַנזאָם און אַרומגערינגלט מיט באָמבאַרדירונגען און פֿאַניק. די געשרייען פון די מאַסן מענטשן אַרום האָט אַלץ פֿאַרהילכט, און צווישן דעם אַלעם ביי 300 קינדער אין עלטער פון אַכט ביז דרייצן יאָר.

די טראַגעדיע פֿאַר אונז דאָן, וואָס האָט זיך געצויגן פינף יאָר, איז געווען גרויס. צום סוף האָבן מיר זיך איבער־צייגט, אַז מיר זיינען געבליבן מלחמה־יתומים. איך דערמאָן זיך, ווייל ווער קען אַזעלכעס פֿאַרגעסן?...

נאָר שווערע צוועלף טעג און נעכט פון באָמבאַר־דירונגען און הונגער — יענעם 22טן יוני 1941 — זיינען מיר, אַ דאַנק דעם פֿאַרוואָלטער פון אונזער קינדער־הויז, סאָמועל מאַרקאָוויץ פֿעווזנער, אַנגעקומען צום ערשטן אָרט, וואו מען האָט אונז דערלויבט זיך אַרומצוואָשן און טרינקען וואָרעם וואַסער. די אַלגעמיינע צאָל קינדער איז געווען 300 פון פֿאַרשיידענע פעלקער, און מיר, די ביאַלי־סטאָקער אידישע קינדער צווישן זיי. מיר האָבן פֿאַרלאָרן דעם באָדן פון צוריקקערן זיך אַהיים, צו אונזערע ליבע טאַטעס און מאַמעס, צו אונזערע משפּחות.

אין יענע שווערע טעג, האָט זיך דער באָקאַנטער דערציער יעקב טאָביאָש געפונען אין אַ מצב פון געראַנגל. ער איז געווען צווישן די קרבנות פונ'ם אומגליק און אין קאַמף פאָר'ן לעבן. קוקנדיק אויף אונז, אויף די אומבא־האָלפענע קינדער אויף דער באָן־סטאַנציע, האָט ער כסדר געטאָן אַלץ כדי אונז צו באַראיקן און העלפן אין אונזער געראַנגל. ער האָט געזען אין אונז, די אידישע מלחמה יתומים, וועלכע האָבן נאָך אין יענער צייט געהאַט אַ האָפענונג צו טרעפן אונזערע ליבסטע, אויך אַ טרייסט פֿאַר זיך. אונזער פֿאַרוואָלטער, סעמיועל מאַרקאָוויץ, צוזאַמען מיט יעקב טאָביאָש, האָבן זיך געלאָזט אין יענער צייט צוזאַמן מיט אונז אויף אַלע וועגן און אומוועגן, כדי אַרויס פון די געפֿאָרן. די פֿאַניק איז געווען גרויס און צונויפ־קלייבן די קינדער נאָך אַ באָמבאַרדירונג איז ניט געווען לייכט. מען פלעגט זיך דאָך צעלויפן אין פֿאַרשיידנע זייטן, כדי צו קענען זיך ראַטעווען פון דעם פייער. דער גוטער גורל פון לעבן, איז אַבער געווען מיט אונז. קיין איין קינד איז ניט אומגעקומען אונטערוועגנס. אונזער פֿאַרבינדונג אין יענער שווערער צייט איז געווען אַ נאָענטע, און אונזערע באַגלייטער מיט אונז.

קומענדיק קיין אוראָל, האָט קיין שום כוח שוין אונז ניט געקענט צעשייַדן. עס זיינען געמאַכט געוואָרן געוויסע פרואוון פֿאַר דעם וועג מען האָט אונז געבראַכט אין אַן אַרט אַן אַ פֿאַרקער, אַן וואַסער אוו אַנדערע נויטיקע זאַכן. דאָך אַבער האָט זיך ניט איינגעגעבן אונז צו צעשייַדן. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען אין אַ געשלאָסענער גרופּע, באַגלייט מיט אונזער אומבאַשטימטן גורל.

אין יענער צייט האָט דער האַרציקער דערציער יעקב טאָביאָש אַנגעהאַלטן אַ פֿאַרבינדונג מיט'ן אידישן ישוב אין ארץ־ישראל, וועמען ער האָט אויך איבערגעגעבן אַ רשימה פון אונז, די געראַטעוועטע לעבנגעבליבענע קינדער פון ביאַליסטאָק. און דער וואַרצל ארץ־ישראל, איז ביי אונז אַריינגעדרונגען וואָס אַמאָל טיפער. די בענקשאָפט צו אונזערע נאָענטע און טייערע, האָט זיך ניט פֿאַרקלענערט כאָטש מיר זיינען געווען פֿאַרוואָגלט אין אַ וווייטער פרעמדער וועלט. די נעכט זיינן געווען זייער לאַנגע, לענגער ווי דאָס איז געווייַנלעך. די געוויינען פון די קינדער זיינען געווען שטאַרקע און רירנדע אין פֿאַרלויף פון שווערע חדשים. די באָמבאַרדירונגען און שרעק פאָר'ן אומקום, האָבן געלאָזן שטאַרקע שפורן אויף אונז. די קלענערע קינדער האָבן געזוכט וואַרעמקייט ביי די גרעסערע קינדער, וועלכע האָבן אַנגעהויבן דערפילן פונקציעס פון דערציער־שווועסטער און ברידער, אין יענע טעג פון שווערן געראַנגל.

אין יאָר 1945, האָט זיך אַנגעהויבן אַ פֿאַרבינדונג מיט דעם אידישן אַנטי־פֿאַשיסטישן קאָמיטעט אין מאָסקווע, מיט די אַנגעזעענע פֿאַרשטייער: דר. דוד ספּרד, איציק פעפער, בערל מאַרק, אברהם דאָשינסקי און אַנדערע. זיי האָבן האַרציק געדאַנקט די אידישע דערציער פאַר זייער וויכטיקער אַרבעט, דאָס אָפּגעגעבן זיך און זאָרג פאַר די אידישע קינדער אין אַ שווערער צייט. אין יאָר 1946, ווען עס איז געווארן אָקטועל די פראַגע פון רעפּאַטריאַציע פון סאָוועט־רוסלאַנד קיין פוילן, איז אויפ'ן דערציער געווען אַ גרויסע פֿאַראַנטוואָרטלעכע אויפגאַבע. דאָס האָט געמיינט איבערצוצייגן די קינדער, אַז זיי זאָלן זיך צוריקקערן קיין פוילן, וויסנדיק גוט אַז די קינדער'ס עלטערן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדערס. דער ציל פון יעקב טאָביאָש איז דאָך שוין דאָן געווען גרייטן אונז אויף עליה קיין ארץ־ישראל.

דעם 2טן יולי 1946, האָט זיך אַ גרופּע פון 49 אידישע קינדער און יוגנטלעכע, אין עלטער פון 12 ביז 18 יאָר, געלאָזט אין וועג אַריין אויף עליה דורך פֿאַרשיידענע סטאַנציעס און וועגן. אונזער געטרייער פֿאַרוואָלטער, דער וואַרעמער איד פון לענינגראַד, סעמיועל מאַרקאָוויץ, האָט געזאָרגט פאַר אונז און אויך דערלויבט דערביי צו מאַכן אַלע צוגרייטונגען. שטענדיק אין געפאָר פאַר זיין אייגענעם לעבן, האָט ער אונז אפילו אויך באַגלייט צו דער רוסיש־פוילישער גרענעץ. ער האָט טאַקע דערגרייכט זיין ציל, אַלס אַ גוטער און שטאַלצער איד.

קומענדיק אויפ'ן געביט פון פוילן, האָט די פולע פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר אונזערע קינדער איבער־גענומען יעקב טאָביאָש. ער איז שוין פון פֿאַראויס געווען אין פֿאַרבינדונג מיט דער ציוניסטישער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע „בריחה", וועלכע איז געווען טעטיק אין יענער צייט אויפ'ן שטח פון פוילן. אונזער ניי־געשאַפענע קבוצה האָט זיך פֿאַראייניקט מיט דער קבוצה „דרור", פון דעם

6 יתומות פון אַ גרופּע פון 80 אָפּגעראַטעוועטע ביאַליסטאָקער קינדער וואָס דער לערער יעקב טאָבּיאַש האָט צוריקגעבראַכט פון רוסלאַנד אין 1947.

קיבוץ המאוחד. די באַדינגונגען זיינען געווען ניט שלעכטע און מען האָט אונז אַרומגערינגלט מיט אידישער און ארץ־ישראל׳דיקער וואַרמקייט און זאָרג. מען האָט אַנגעהויבן לערנען די קינדער העברעאיש און ידיעת הארץ און זיך געגרייט אין דעם ווייטערדיקן וועג.

די גרופּע געראַטעוועטע קינדער פון ביאַליסטאָק, מיט זייער דערציער יעקב טאָבּיאַש, האָבן פאַרגעזעצט זייער וועג קיין ארץ־ישראל אַלס קינדער־קיבוץ „דרור", „על שם מרדכי טננבוים". פיל טיידרע אידישע ביאַליסטאָקער הערצער האָבן זיך באַטייליקט מיט הילף פאַר אונז זייענדיק אין פּוילן, פאַריז און אויף אַלע וועגן ביז ארץ־ישראל.

נאָכן 22טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל, שווייץ, האָט זיך אַנגעהויבן אַ נייע תקופה אין דעם קיבוץ „דרור". מען האָט אונז צעטיילט אויף צווייי גרופּעס, לויט עלטער און געזונט־צושטאַנד און מען האָט זיך אַנגעהויבן גרייטן צו עליה. אַ גרויסע טייל פון דער קבוצה, האָט זיך געלאָזט צו די ברעגן פון ישראל מיט דער שיף „טעאַדאָר הערצל". די אַנדערע פון דער קבוצה, זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אויפֿן אינזל ציפּערן, אונטער דער אַנפירונג פון דעם דערציער שלמה ברוד. עס דאַרף פאַרצייכנט ווערן, אַז די מיטגלידער פון דער דאָזיקער קבוצה וואָס זיינען אַנגעקומען קיין ארץ־ישראל דורך פאַרשיידענע וועגן און באַדינגונגען, האָבן זיך אַבער פאַראייניקט צום אויפקום און בוי פון דער מדינה.

ערשט דעם 9טן יוני 1966, האָבן אַלע פון דער קבוצה זיך געטראָפן אויף אַ צוזאַנעמפאָר, כדי אָפּצומערקן 25 יאָר פון אונזער פאַרבינדונג זינט די טעג פון ליידן און געפאַרן. מיר האָבן פּיל געשמועסט און דערציילט יעדער אויף זיין שטייגער, מען האָט אויפגעלעבט די שווערע צייט פון אַמאָל און דעם אומגעווײַנלעכן דורכגעמאַכטן וועג. עס איז דערביי אויך מיט שטאַלץ אָנגעוויזן געוואָרן אויף אונזערע דערגרייכונגען אויפֿן געביט פון לערע, אַרבעט און משפּחה־לעבן.

מיט גרויס כבוד וויל איך דאָ דערמאָנען די יעניקע חברים פון אונזער גרופּע קינדער, וועלכע זיינען שוין היינט ניט מיט אונז:

אהרן מענטשקאָווסקי, אומגעקומען אויף דער גרענעץ ביי טשעכיע אין 1946, אין עלטער פון 16 יאָר.

מאיר פרידמאַן, אומגעקומען אין קיבוץ גשר אין 1948, בעת דער באַפרייאונגס־מלחמה, אין עלטער פון 16 יאָר.

יוסף פילצקי, אַ חבר פון קיבוץ אשדות יעקב, אומגעקומען בעת דער זעקס טאָגיקער מלחמה אין יוני 1967, פאַר׳יתומ׳ט אַ פרוי מיט צוויי קינדער. ווי אויך די פאַרשטאַרבענע: ליזאַ זאַקוט, יעקב בינשטאָק, סיאָמע ליובאַשיצקי, מינאַ נאַוויק, מרים קויפמאַן, אברהם גערט, זיסל לאָפּיאַן, מינדל ליז, דוב רוצקי, צירל לעוו און פאַניאַ ריבאַק. אייביקער כבוד זייער אַנדענק!

דער טרייער דערציער יעקב טאָבּיאַש האָט אין מדינת ישראל פאַרגעזעצט זיין דערציערישע טעטיקייט און איז געווען אין שפּיץ פון דעם בילדונגס־צענטער און פאַרוואַלטער פון דעם בית החינוך אין צפת, ביז׳ן סוף פון זיין לעבן, ט״ז באלול, תש״ל. שטענדיקער כבוד זיין אַנדענק!

די פאָבּינדונג פון מר. טאָבּיאַש מיט דער קבוצה און די קינדער, איז געווען ביז׳ן סוף פון זיין לעבן. מיר אַלע, די על־פּי־נס געראַטעוועטע קינדער פון ביאַליסטאָק, באַמיען זיך אַנהאַלטן צוזאַמען אין אַ פאַרבינדונג. מיר באַגעגענען זיך ביי שמחות און אַנדערע געלעגנהייטן, ווי אויך דורך קעגנזייטיקער הילף.

אַמאָל אין ביאַליסטאָק... 1925

ספּארט - פּלאץ ו. ק. ס. (42 פּ. פּ.)

פוטבאל־מאטש

פון מיסטער פּין עסטרייך

הכוח (ווין)

מיט

רטפרטזענטאנץ ביאליסטאק (ש.ק.ס.-ו.ק.ס.)

שבת דעם 18 יוני 5:30 נ״מ

פּארפּארקירן פון בילעטן פון מאָנטאָג דעם 13 יולי אין די צוקערניעס „ריץ", מפּץ און לעווין.

הנחה בילעטן 1.50 זל. שטיי־פּלעצער 2 זל. נומערירטע זיץ־פּלעצער 3.50 זל. לאזשעס 5 זל.

די
בריטאַניע
ילך

די הילף פון ביאַליסטאָקער צענטער

באַלד נאָך דער באַפרייאונג פון דעם היטלער־גיהנים אין אייראָפּע, ווען אונזערע ברידער און שוועסטער זיינען אַרויסגעקומען פון די ליידן און פיין ביי די נאַציס, האָבן זיי — די שארית הפליטה — געזוכט טרייסט, האָפענונג, הילף, וואַרעמקייט און ברידערלעכע פאַרבינדונג. דאָס אַלץ איז פאַר זיי געווען אַ גרויסע היילונג נאָך די שרעקלעכע איבערלעבענישן און נאָכדעם ווי מען איז מיט ניסים אַרויס פון אומקום ביי די נאַצישע מערדערס. די שוועסטער־געליטענע אידן, אונזערע ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט, האָבן זיך געוויטיקט אין הילף, מאַטעריעלע און מאָראַלישע, ביים ווידער אויפבויען דאָס נייע לעבן נאָכן גרויסן חורבן.

די גראַטוועטע ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט פון דעם נאַצישן מלאך־המות, ווי אויך די צוריקגעקומענע פון די פאַרשיקונגען אין סאָוועט־רוסלאַנד, די אַרויסגעקומענע פאַרטיזאַנער פון די וועלדער, די צוריקגעקומענע פון באַהאַלטענישן, וואַגלענישן און וואַנדערונגען, האָבן גלייך געפונען זוכן פאַרבינדונגען מיט זייערע ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט אין דער וועלט. אַ וויכטיקן פלאַץ פאַר דעם אַלעם, פאַר די על־פּי־נס אַרויסגעקומענע פון דעם יאָמער־טאָל, איז געווען דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק.

דאָ, אויף 228 איסט בראָדוועי אין ניו יאָרק, אין דער געגענט, וואו עס איז די אַלטע אידישע איסט־סאַיד אין אַמעריקע, איז געוואָרן ווי דאָס האַרץ פאַר די שוועסטער־געליטענע און גראַטוועטע פון אומקום בעת דער גרויזאַמער צווייטער וועלט־מלחמה. דאָ, אין דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, זיינען פון גלייך נאָך דער מלחמה אַנגעקומען אומצאָליקע בריוו און וועגדונגען פון שארית הפליטה אידן פון פאַרשיידענע טיילן אין אייראָפּע ווי אויך אין ציפערן און ארץ־ישראל, וואו זיי האָבן זיך געהאַט גלייך דערשלאָגן נאָכדעם ווי זיי זיינען אַרויס פון דעם היטלער מבול. אין די דאָזיקע בריוו האָבן גראַטוועטע אידישע מענער און פרויען פון ביאַליסטאָק — ווי אויך פון דער אַרומיקער געגענט — געבעטן מאַטעריעלע און מאָראַלישע הילף. מען האָט אין אָזעלכע בריוו אויך געפרעגט אויף נאָענטע און קרובים, אייגענע משפּחה מענטשן און אויך פריינט, וועלכע זיינען פאַרוויקלט געוואָרן אין דעם מלחמה שטורעם אין אייראָפּע, אָדער געלעבט פון פריער דאָ, אויף דעם אַמעריקאַנער באָדן.

עס האָט זיך דאַמאָלט טאָקע גלייך איינגעשטעלט אַ ברידערלעכע פאַרבינדונג, צווישן די גראַטוועטע לאָנדסלייט פון היטלער'ן אויף יענער זייט ים, מיט דעם גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. אונזערע געפיניקטע און געליטענע ברידער און שוועסטער אויף יענער זייט ים האָבן גלייך דערפילט, אַז זיי זיינען ניט אויף הפקר. דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק האָט דאַמאָלט פאַרשריבן איינעם פון די שענסטע און דערהויבנסטע קאַפּיטלען, וואָס ווען אויף שטענדיק בלייבן אַ ליכטיקער פונקט אין דער געשיכטע פון דער ברידערלעכער פאַרבינדונג צווישן די ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט. דאָס איז און ווען אויף שטענדיק פאַרבלייבן אַ דערהויבענער טיפּ־אידישער און מענטשלעכער קאַפּיטל, וואָס ציט אַ גרויסן יחוס פון דער געווען אַרטיקער אידישער ביאַליסטאָק, אונזער אַלעמענס אַמאָליקער טראַגיש־פאַר־שניטענער היים בעת די גרוילקע נאַצי־יאָרן.

דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, אַ דאַנק די ענערגישע אַנשטרענגונגען פון די פירער און טוער פון דער אינסטיטוציע, און די טריישאַפט פון דער גרויסער צאָל ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט און פריינט, האָט גלייך פונאַנדערגעוויקלט אַ ריזיקע הילפס־אַרבעט פאַר אונזערע געראַטוועטע לאָנדסלייט אויף יענער זייט ים. דער ביאַליסטאָקער צענטער האָט אין יענער צייט, גלייך נאָך דער מלחמה, אַרגאַניזירט אַ רעליף־קאַמיטעט מיט דער הילף פון די ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַנשאַפטן פון ניו יאָרק, נואַרק, פּעטערסאָן, מילוואָקי, שיקאָגאָ, דעטראָיט, לאָס אַנדזשעלעס און פון אַנדערע שטעט אין אַמעריקע, ווי אויך פון מאַנטרעאָל און טאָראָנטאָ אין קענעדע. אַלע ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט און אויך פון אומגעגענט, וועלכע האָבן נאָך דער

אַ גרופּע דעלעגאַטן צו דער רעליף קאָנפערענץ אין 1945 אין ניו יאָרק. דער רעליף קאָמיטעט וואָס איז דאָן געשאַפן געוואָרן האָט געמאַלט נאָענט צו 60 טויזנט דאָלאָר און עס איבערגעשיקט צו די לעבנגעבליבענע לאָנדסלייט אין אייראָפּע.

באַפרייאונג פון דעם מלחמה־קאַשמאַר אין אייראָפּע געוואָגלט און געוואַנדערט אין פאַרשיידענע ערטער וואו זיי האָבן זיך דערשלאָגן צו נייע היימען, מיט דעם באַקומען הילף פון דעם רעליף־קאָמיטעט אין ניו יאָרק. אָזוי איז אויך געווען מיט גראַטוועטע לאָנדסלייט, וועלכע האָבן אויפּגעבויט זייערע נייע היימען אין געוויסע לענדער פון אייראָפּע, ווי אויך די יעניקע וואָס זיינען געווען — אויפֿן וועג קיין ארץ ישראל — אין ציפערן. די דאָזיקע הילף האָט אויך, פאַרשטייט זיך, דערגרייכט די לאָנדסלייט וואָס זיינען אין יענער צייט געווען ציטוויליק אין די. פּי.־לאָגערן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע און אַנדערע ענלעכע לענדער.

אַ וויכטיקע הילפס־אַרבעט האָט דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק דאַמאָלט געשפּילט ביים העלפן איינ־אַרדענען גראַטוועטע פון היטלער'ן לאָנדסלייט, וועלכע האָבן זיך דערשלאָגן צו די ברעגן פון אַמעריקע און קענעדע. אָזעלכע ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע זיינען געקומען און זיך איינגעאָרדנט אין פאַרשיידענע שטעט אין אַמעריקע און קענעדע, האָבן אויפגעבויט זייערע נייע

צופרידענע לעבנס, אַ דאַנק דער ברידערלעכער הילף פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. אַ צאָל פון די געראַטעוועטע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך איינגעאָרדנט אין ניו יאָרק ווי אויך אין אַנדערע שטעט אין אַמעריקע, זיינען טאָקע אויך געווארן באַלד אַקטיוו אין דעם און פאַר דעם ביאַליסטאָקער צענטער, ווי אויך פאַר די אינטערעסן פון ביאַליסטאָקער אידן בכלל.

אַ וויכטיקער ראָלע אין דער פאַרצווייגטער הילפס־אַרבעט, פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק — מיט דער הילף פון די ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציעס אין פאַרשיידענע שטעט אין אַמעריקע און קענעדע — האָט געשפילט די „ביאַליסטאָקער שטימע". דער זשורנאַל פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק איז געווארן אַ וויכטיקע טרייב־קראָפט אין דעם אַלעם. אויף די שפאַלטן פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע" איז געקומען צום אויסדרוק וועגן דער הילפס־אַרבעט פון דעם צענטער. די „ביאַליסטאָקער שטימע" האָט אין יענער צייט אויך געדינט ווי אַ וויכטיקע פאַרבינדונגס־בריק צווישן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, ארץ־ישראל, קענעדע און אַנדערע לענדער, מיט די לאַנדסלייט וואָס האָבן איבער־געלעבט היטלער'ן און צייטווייליק געווען אין פאַרשיידענע ערטער אין אייראָפּע.

אין יענער צייט באַלד נאָכ'ן גרויסן חורבן ביי היטלער'ן, זיינען ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אומעטום — ווו נאָר דאָס איז געווען מעגלעך — געווען כסדר וואָכזאָם און טעטיק פאַר נויטיקער הילפס־גרייטקייט פאַר אונזערע געראַטעוועטע ברידער און שוועסטער פון די ליידן און פיין ביי היטלער'ן. אַזאַ פאַרצווייגטע הילפס־אַרבעט האָבן באַלד נאָך דער מלחמה אויך אַרויסגעוויזן די ביאַליסטאָקער לאַנדס־מאַנשאַפטן אין אויסטראַליע, קאַנאַדע, ארץ־ישראל, אַרגענ־טינע און אין אַנדערע ערטער.

דאָס אַלץ איז אַ פּרעכטיקער קאַפּיטל פון גוטסקייט, הילפס־גרייטקייט און ברידערלעכקייט ביי ביאַליסטאָקער אידן.

אַ רוף פון לאַנדסלייט אין ציפערן

חשובע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט פון אַמעריקע!

מיר האָבן זיך ווידער געפונען צוזאַמען, אידן פון ביאַליסטאָק און ביאַליסטאָקער אומגעגנט, דעם מאָל אויף ציפערן, נאָך דעם אַלגעמיינעם פּרואוו אַנצוקומען קיין ארץ־ישראל. קעמפער פון ביאַליסטאָקער געטאָ, פּאַרטי־זאַנער, מענטשן פון קאָנצענטראַציע לאַגערן, סאָלדאָטן פון דער פוילישער און רויטער אַרמיי, פּאַרשיקטע אויף אוראַל אין סיביר. דאָס זיינען מיר געווען ביאַליסטאָקער אין צייט פון קריג. אומעטום און שטענדיג, וואו ס'האָט אונז ניט פאַרוואַרפן דער מלחמה שטורעם, פלעגן מיר זיך זוכן קעגנזייטיג, דערנענטערן זיך אפילו אומבאַקאַנטע פון פאַר דעם קריג, אַבער פאַרבונדענע מיט געמיינזאַמע זכרונות וועגן דער געבורטס־שטאָט ביאַליסטאָק. געמיינזאַם טרויר־מענדיק וועגן דער גליקלעכער מינוט, וועו מיר וועלן זיך ווידער אַמאָל טרעפן אין ביאַליסטאָק, וועו מיר וועלן דאָרט געפינען אונזערע משפחות און קרובים, אונזערע פריינט און אונזערע באַקאַנטע, פלעגן מיר אַלעס טאָן בכדי צו העלפן איינער דעם אַנדערן, כדי זיך קעגנזייטיק צו פאַרלייכטערן דעם שווערן לעבן.

אַבער אונזער טרוים איז געבליבן נאָר אַ טרוים! חורבות און קברים האָבן מיר געפונען אין ביאַליסטאָק וועו מיר זיינען אַהין געקומען, געטריבן דורך בענקשאַפט און נישט פאַרלאָשענער ליבע. ביאַליסטאָק איז אויף שטענדיק געווארן פאַר אונז נאָר אַ נאָמען, וואָס סימבאָליזירט אונזער פאַרגאַנגענהייט, אונזער יוגנט און רואיקן פאַמיליען־לעבן. מיר האָבן פאַרלאָזן ביאַליסטאָק, כדי זיך אַהין שוין קיינמאָל נישט צוריקקערן, ווייל מיר האָבן פאַרשטאַנען אַזוי ווי די גאַנצע שארית הפליטה, אַז אונזער איינציקער וועג איז דער וועג קיין ארץ־ישראל.

און אַזוי וואַנדערן מיר שוין באַלד אַ יאָר צייט, פון איין לאַגער אין צווייטן, פון איין לאַנד אין אַנדערן, קלעטערן איבער בערג, איבערשטרייטן גרענעצן בכדי נאָר צו דערגרייכן דעם ציל — אַנצקומען אין אונזער פאַטערלאַנד — ארץ־ישראל. אויף אַן אַלטער האַנדלס־שיף, וואָס מיר האָבן געגעבן דעם נאָמען „מולדת", האָבן מיר זיך דערנענ־טערט צו די ברעגן פון ארץ ישראל. די שיף איז אָבער שוין געווען אין אַ שוועריקן צושטאַנד. דורך אַ לאָך אין דער אונטערשטער טייל פון שיף איז אין איר געפלאָסן וואַסער. מיר האָבן אויך נישט באַוויזן אויסצומיידן די ענגלישע וואַך. אַן ענגלישער עראָפּלאַן האָט באַמערקט אונזער שיף און גלייך זיינען אַנגעקומען בריטישע צעשטערערס, וועלכע האָבן זי דערשלעפּט ביז'ן חיפה'ער פּאָרט. נאָך אַ לאַנגן און פאַרביסענעם וויידערשטאַנד זיינען מיר מיט געוואַלד, מיט שלעגעריי און טערערן־באַמבעס געצוואונגען געווען איבער־צוגיין אויף אַן אַנדער שיף, וועלכע האָט אונז געבראַכט קיין ציפערן. און יעצט זיינען מיר אַלע אין אַ קאָנצענטראַציע לאַגער אונטער צווויי רייען שטעכעדיקן דראָט, אונטער אַן אומאויפהערלעכער וואַך פון ענגלישע סאָלדאָטן. אַ לעבן פון אַרעסטאַנטן שטייט פאַר אונז פאַר אין ציפערן, אַ לעבן אַן פרייהייט.

מיר זיינען אַבער נישט נידערגעשלאָגן, ניט אין יאוש און פאַרצווייפלונג זיינען מיר אַריינגעפאַלן. שטאָלץ און מוטיק קוקן מיר אין דער צוקונפט. מיר האָבן דעם שטאַרקן גלויבן, אַז פריער אַדער שפּעטער, אַבער סוף־כל־סוף וועלן מיר אַנקומען קיין ארץ ישראל, כדי דאָרט אַנטיילצונעמען אין גראַנדיזן אויפבוי־ווערק פון אידישן פאָלק.

אין דער שווערער שעה, וועו מיר שטייען אין אַנהויב פון אַרעסטאַנטן דערנער וועג, האָבן מיר ביאַליסטאָקער, וועלכע ס'האָט וויידער פאַרבונדן אַ געמיינזאַמער גורל, געווענדעט דעם בליק צו אייך, ביאַליסטאָקער הילפס־קאָמיטעט. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז איר, מער ווי אַנדערע, קענט זיין די וואָס געפינענדיק זיך ווייט פון אונז, וועט איר דאָך טאָן אַלץ, וואָס איז מעגלעך, בכדי צו שטאַרקן אונז אין אונזער לאַגע, בכדי צו קומען אונז צו הילף אין מאַראַ־לישער און מאַטעריאַלער הינזיכט.

נאָך דער קאַטאַסטראָפע פון שיף, זיינען פיל פון אונז

געקומען קיין ציפערן ממש אָפּגעריסן. אָלע מיט אַ נישט געזונדער צאָל וועש, מלבושים; געלט אויף צו קויפן אפילו אַ מאָרקע אויף אַ בריוו. אויך דער קאָנצענטראַציע־לאָגער עסן און די צאָל באַקומענע סיגאָרעטן זיינען וויכטיג נישט קיין געזונגענדע. מיר גלויבן, אַז איר וועט קענען אונז העלפן אין יעדער הינזיכט. עס וואָלט געווען פאָר אונז ביאַליסטאָקער אויך אַ גרויסע פרייד, צו באַקומען אויסגאַבן פון ביאַליסטאָקער צייטונגען און זשורנאַלן וואָס דערשיינען ביי אייך.

עס איז ביי אונז שווער זיך וועגדן צו אייך מיט אַ ביטע וועגן הילף. אונזער איבערצייגונג איז אָבער, אַז אייער הילף פאָר אונז וועט נישט זיין קיין נדבה פאָר אומגליקליכע ברידער, וואָס לעבן אין דחקות און נויט. מיר גלויבן, אַז איר זעט אין אונז דאָס וואָס מיר זיינען: חלוצים פון פאָלק, וואָס האָבן באַוואוסטזיניק אויסגעוויילט דעם שווערן דערנער־וועג פון העפלה פון אומלעגאַלער עליה, פון קאַמף פאָר פרייהייט און אומאָפּהענגיקייט פון אידישן פאָלק.

מיט אייער הילף וועט איר מיטגיין מיט אונז, צו געבן אונז כוחות אין וויטערדיקן געראַנגל און קאַמף.

עס וואָלט אויך פאָר אונז וויכטיק געווען, ווען מיר וואָלטן געהאַט די זיכערקייט אַז איר האָט די פאַרשטענדעניש און מיטגעפיל נישט נאָר פאָר אונזערע פיזישע ליידן, נאָר אַז איר האָט פאַרשטענדעניש און סימפּאַטיע פאָר דער אידייע, וועמען מיר דינען און פאָר דער פאַרווירקלעכונג פון וועלכער מיר זיינען גרייט אויף די גרעסטע קרבנות. עס איז דאָס אידישע ארץ־ישראל, וועלכע מיר ווילן אויס־קעמפן, דאָס איז קבוץ־גליות וועלכע מיר שטרעבן אויס־קעמפן. אייער וואָגיקע שטימע, אַמעריקאַנער ברידער, וואָלט געווען פאָר אונז נישט נאָר אַ קוואַל פון טרייסט, נאָר אויך אַ גרויסער בייהילף. אייער פּראָטעסט און באַמיאונגען, וואָלטן געקאָנט בייטראָגן צו קירצן און אפשר גוטמאַכן די פיל חדשים לאָגער און תפיסה־לעבן אין ציפערן, וועלכע איז פאָר אונז אַן אומנויטיק מאָטערן און אַבסאָלוט פאַרלוירענע צייט.

טוט אַלעס וואָס איר קענט, ביאַליסטאָקער ברידער, כדי אָפּרופן אָדער קירצן אונזער גלות־ציפערן. דאָס באַ־וואוסטזיין פון אַן אָפּגעטוענע גוטע זאַך און אונזער דאַנק־באַרקייט וועלן זיין פאָר אייך די בעסטע באַלוינונג.

מיר לייגן ביי אַ רשימה פון די, וועלכע האָבן געוואוינט ביז'ן יאָר 1939 אין ביאַליסטאָק און אומגעגנט, און געפינען זיך יעצט אין קאַראַנטין לאָגער אויף ציפערן.

מיט ציון־גרוס,

ד"ר שמעון דאַטנער
פישעל גאָלינסקי
אברהם קאָניאַק

באַקליידונג פאָר די קינדער

אויף דער איניציאַטיוו פון ביאַליסטאָקער רעליף קאָ־מיטעט, האָט אַ גרופּע פרויען פון ביאַליסטאָקער וויקטאָרי קלוב צוזאַמען מיט שוועסטערס פון אונזערע אוקזילעריס אונטערגענומען אַ קאַמפּיין צו באַקלייַדן די 60 לעבנ־געבליבענע קינדער, מערסטע פון זיי יתומים וואָס געפינען זיך אין ביאַליסטאָק. עס ווערן באַאָרגט נייע מלבושים, שיך, אונטערוועש און אַנדערע נויטיקייטן פאָר די קינדער, וועמענס עלטער עס איז פון אַ יאָר ביז 14 יאָר.

ביי אַ לאָנטשן געגעבן פאָר דעם צוועק פון אונזער לאַנדספרוי נחמה שצופּאַק, אין איר הויז אין די בראָנקס, איז געזאַמלט געוואָרן 200 דאָלאָר.

די ספּעציעלע קליידער מתנה פאָר די עלענדע קינדער פון ביאַליסטאָק וועט געשיקט ווערן מיט אונזער ביאַלי־סטאָקער געטאָ העלדין, חיה גראָסמאַן, וועלכע געפינט זיך איצט אין אַמעריקע צוזאַמען מיט דער אידישער דעלעגאַציע פון פוילן.

אַ קאַנצערט און טיי פאָר דעם צוועק ווערט אַראַנזשירט פון דער קאַמיטע אין אונזער האוס, שבת אוו. דעם 15טן דזשון.

גרויסער אָפּקלאַנג פון דער "ביאַליסטאָקער שטימע"

טייערע ביאַליסטאָקער פריינט!

ערשט די מינוט דערהאַלטן אייער טייערע מתנה, די „ביאַליסטאָקער שטימע". צי שטעלט איר זיך פאָר די שמחה ביי אונז אין הויז? יעדעס וואָרט שמעקט מיט ביאַליסטאָק. 5 יאָר זיין אָפּגעריסן פון מיין טייערע זיסע היים ביאַליסטאָק, זייענדיק אין טיפער אַזיע האָב איך אַרומגעזוכט צו טרעפן אַ ביאַליסטאָקער אידן. און גייענדיק איין מאָל אין שפּיטאָל מיט אַ האַלב טויט קינד, זיינען אָנגעקומען דריי יונגעלייט און דערמאָנט ביאַליסטאָק. איך, פאַרגעסנדיק אַז כ'טראָג מיין קינד שוין אַן אַ פּולס, האָב אויפגעציטערט און זיך אָפּגעשטעלט און אָפּגעהאַלטן די דריי מענער. דאָס זיינען טאָקע געווען ביאַליסטאָקער. איינער פון זיי לעבט ניט מער. אַ קוואַל פון טרערן האָט זיך מיר מיטאָמאָל אַרויסגעריסן. רעדן בין איך ניט געווען בכוח. כ'האָב זיי געבעטן זיי זאָלן מיר באַגלייטן צום שפּיטאָל און אויפ'ן וועג האָבן מיר זיך דורכגעשמועסט. אָלע זיינען מיר דאָן געווען אין דער זעלביקער שרעקלעכער לאָגע. אָבער ווען מען האָט שוין מיין קינד באַווילקט צונעמען אין שפּיטאָל און געבנדיק אים די ערשטע הילף, האָבן די דריי בחורים נישט אָפּגעטראָטן פון פענצטערל און כסדר געקוקט אויף מיינע פאַרווייַנטע געשוואָלענע אויגן. וואו וואוינט איר? האָבן זיי געפרעגט. אין געטנדל, אויפ'ן גראָז, דאַרט וואו אָלע היימלאָזע — האָב איך געענטפערט. און מיין קינד, נישט קענענדיק אויסהאַלטן מער הונגער און קעלט, האָט געקראָגן דיפטעריט און דער דאָקטאָר גיט שווערע האָפענונגען עס זאָל לעבן בלייבן. מען דאַרף געבן אַ סך בלוט זאָגט דער דאָקטאָר, פאַר'ן קינד. מיר וועלן געבן, זאָגן זיי, וויפל מען דאַרף. נייַן ענטפער איך, עס דאַרף זיין אָדער פון פאָטער אָדער פון מוטער. דער פאָטער איז זיכער אומגעקומען, ענטפער איך, און איך בין שטאַרק בלוט־אַרים, כ'ווייס ניט צי זיי וועלן ביי מיר נעמען. זיי זיינען געלאָפן צום דאָקטאָר בעטן מען זאָל ראָטעוען דאָס קינד. זיי וועלן טאָן אַלץ. מען האָט ניט געגומען ביי זיי קיין בלוט. דאָס אַלץ וואָס איך שרייב דאָ, וויל איך באַווייזן וואָס עס הייסט ביאַליסטאָקער. מיר זיינען אַלע פרעמדע און דאָך אַזוי נאָענט. צי קען עס דען באַווייזן אַן אַנדער שטאָט? דאָכט זיך, ניין.

ביאַליסטאָק און נאָך אַמאָל ביאַליסטאָק. צו מיין גליק און אפשר אין מזל פון קינד, איז דער פאָטער לעבן געבליבן.

ווען מען איז געגאַנגען אויסשיסן די לעצטע 24 אידן, איז מיין מאַן ארויסגעשפרונגען פון צווייטן שטאָק און איז אַנטלאָפן און לעבן געבליבן. וועגן דעם קען מען פאַר־שטענדלעך אין צווי ווערטער ניט אַנשרייבן, דאָס קען מען אויסשרייבן נאָר אין אַ בוך. מיין זון לעבט און אים ווערט שוין 8 יאָר. אַ פּרעכטיקער ביאַליסטאָקער יאָט. כ׳לייגן יעדע דערציילונג, יעדעס ליד אין דער טייערער „ביאַליסטאָקער שטימע״. עס וועקט אין מיר, עס דערנענטערט מיר נאָך מער צו מיינע ביאַליסטאָקער פריינט. טייערע ביאַלי־סטאָקער פריינט מיינע, כ׳בעט אייך זאָל עס ניט זיין דער לעצטער זשורנאַל פאַר מיר, שיקט מיר רעגולער און איך וועל אייך קענען נאָר אַפשיקן אַ שיינעם דאַנק. אייער זשורנאַל איז אַ דערקוויקונג אין אונזער איצטיקן לעבן. לייענסט די אַרטיקלען און זעסט פאַר זיך אַלץ: כאַנייקעס, פיאַסקעס, שיענקעוויטשאַ, ליפאָווע. אוי, וואָס איז פון דעם אַלץ געבליבן? אַ חלום און מער ניט! עס ווילט זיך פאַר אייך אַ סך שרייבן, איר זענט דאָך די נאָענסטע און טייערסטע וועמען מיר האָבן היינט. מיר זיינען דאָך אַלע עלענט. איר זענט דאָך פאַר אונז אי שוועסטער, אי ברידער. איז דערפאַר בעט איך אייך, זייט מיר מוחל וואָס כ׳שרייב אייך אַזוי פיל. עס ווילט זיך פאַר ביאַליסטאָקער, וועלכע וועלן מיר אַמבעסטן פאַרשטיין, אַראָפרעדן פון הארצן. גיט איבער אַלע ביאַליסטאָקער אַז כ׳וינטש זיי געזונט און לאַנג לעבן.

אַ ביאַליסטאָקערין אין פוילן

(דער נאָמען פון דער שרייבערן איז באַוואוסט צו דער רעדאַקציע).

אַ בריוו פון דער קהלה

צום ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק:

טייערע פריינט! אין נאָמען פון דער רעליגיעזער קהלה אין ביאַליסטאָק און נאָמען פון דער פאַרוואַלטונג, האָב איך דעם כבוד אייך צו דאַנקען פאַר דער „ביאַליסטאָקער שטימע״ נומער 248, וועלכע איר האָט אונז אַריינגעשיקט. און צום ערשטן מאָל נאָך אונזער באַפרייאונג האָט אַ רעלי־גיעזער איד אויך די זכיה אַ קוק צו טאָן ווי עס לעבט זיך אונזער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. עס איז ממש פאַר אונז ביאַליסטאָקער געווען אַ נחת רוח צום ליינען די „ביאַליסטאָקער שטימע״ און עס גייט איבער פון האַנט צו האַנט און יעדער איינער וויל זיך באַקענען מיט׳ן לעבן פון אונזערע ביאַליסטאָקער וואָס איז אונז אַזוי ווייניק געבליבן נאָכ׳ן חורבן פון היטלער־דייטשלאַנד ימ׳ש׳וז׳. מיר זיינען זיכער, אַז איר וועט אונז אויף וויייטער אויך באַזאָרגן די „שטימע״. ביי דער געלעגנהייט וויל איך אייך דערמאָנען אין דער אַמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק. דערמאָנען אין די אַמאָליקע צענדליקער בתי מדרשים, דערמאָנען, אַז ביאַלי־סטאָק האָט אויך איצט אַ רעליגיעזע קהלה וואָס קומט אַנטקעגן אירע אַלע רעליגיעזע הצטרכות׳ן וועלכע מיר זיינען נאָר ביכולת צום דערליידיקן. און מיר זיינען זיכער, אַז איר אַלס ביאַליסטאָקער פאַרשטייער זענט ניט וויייט פון אונזערע רייען, וויסנדיק ווי נאָציאָנאַל און וואָס פאַר אַ מקור פון תורה ביאַליסטאָק איז אַלעמאָל געווען. און מיר, די ביאַליסטאָקער רעליגיעזע קהלה וועגדעט זיך צו אייך און אַפּעלירט וועגן דעם אַז אין ביאַליסטאָק איז צעשטערט געוואָרן, צעריסן געוואָרן די הייליקסטע ערטער. און וואָס עס איז נאָר דאָ אין אונזערע מעגלעכקייטן, דערלאָזן מיר ניט צו קיין חלול השם.

מיר האָפן אַז איר וועט אונז אויך וויייטער אויך ניט פאַרגעסן.

מיט ציון גרוס
די רעליגיעזע קהלה אין ביאַליסטאָק
פייוול קאַגאַן, פאָרזיצער

די לאַנדסלייט אין רומעניע

מיר האָבן געקראָגן צוגעשיקט 6 העפטן „ביאַלי־סטאָקער שטימע״.

איך האָב נישט קיין ווערטער אָפצודאַנקען דערפאַר. יעדער פון אונז האָט זיי שוין געלייענט צו עטלעכע מאָל און שוין אַ סך טערן דערביי פאַרגאָסן. אַזוי פיל באַקאַנטע נעמען פון מענטשן, פון גאָסן, אַזוי פיל דערינערונגען. אַלטע און נייע, אַלץ אַזוי טייער, אַזוי נאָענט, אַזוי פיל שיל־דערונגען, אַזוי פיל באַשרייבונגען, און אַלץ איז איצט חרוב און ווייסט, ליידיק און לעכער. ווי שמואל לייב ראַבינאָוויטש דריקט זיך אויס: „מיר זיינען געבליבן ביאַליסטאָקער אָן אַ ביאַליסטאָק״.

איבער׳ן גאַנצן געטאָ־בית־עולם איין גרויסע מצבה מיט דער אויפשריפט: „צום אַנדענקונג פון 60 טויזנט אידן, אומגעקומען דורך די דייטשן״ און פאַרטיק.

קוים יעצט, האָבנדיק איבערגעלייענט די שילדערונגען פון שאַשקעס׳ן, פון חייקל אלדאק׳ס זון און פון אַנדערע, איבער ביאַליסטאָק, האָבן מיר אַ קלאַר בילד איבער אונזער שטאָט און איבער איר אַזוי שרעקלעכער טראַגעדיע; געוואוסט האָבן מיר כמעט אַלעס, אָבער קיין בילד האָבן מיר נישט געהאַט. יעצט האָבן מיר עס.

אפשר וואָלטן מיר געקאָנט קריגן נאָך אַביסל נומערן, אפשר וואָלט אונז די רעדאַקציע דירעקט צוגעשיקט די נומערן. אַ שאַד וואָס איך זע נישט דעם פרייז פון דעם זשורנאַל — דאָ האָבן מיר נישט קיין שום אידיש וואָרט צום לעזען; עס קומט גאָרנישט, ניט פון וואָרשא, נישט פון פאָריז, נישט פון לאָנדאָן — מסתמא זיינען דאָך אינצווישן געקומען נאָך מענטשן פון ביאַליסטאָק און האָבן אַרום־געשריבן דאָס וואָס זיי האָבן דאָרט געזען. דו אַליין, געניע, קומסט מסתמא אויך אין ביאַליסטאָקער צענטער און זעסט זיך מיט פילע ביאַליסטאָקער, אויך מיט דוד סאָהן, זאָג אים, אַז אין בוקאַרעשט, אין יאַסי, אין באַקו און אין בוהוש, זיינען דאָ אַ שיין ביסל ביאַליסטאָקער. צו שיינע עטלעכע פון זיי האָב איך געגעבן לעזן אָט די 6 נומערן, אָלע האָבן זיך געקוויקט מיט זיי און געווינינט. ה׳ סאָהן וואָלט געטאָן אַ גרויסע טובה און אַ וויכטיקע זאַך, ווען ער שיקט אונז שטענדיק צו די „ביאַליסטאָקער שטימע״. מיר וואָלט זיך געפילט נאָך מער פאַרבונדן מיט די ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע און אין דער גאַנצער וועלט, און טאָקע מיט אונזער טייערער שטאָט אַליין. מיט אונזער טייערן בית־עולם, וואָס ווען מיר טראָכטן וועגן אונזער שטאָט, טראָכטן מיר דאָך נאָר וועגן בית־עולם. אַהינצו זיינען געווענדעט אונזערע בליקן און אונזערע הערצער. און ווען מען לייענט די „ביאַליסטאָקער שטימע״, פילט מען עס ווי אַ שטיקל רפואה, אַ שטיקל באַלזאַם צו דער עלענדקייט, צו דער פאַר־תומ׳טקייט. מען פילט זיך אָביסל אין ביאַליסטאָק, און מיט ביאַליסטאָקער. מיר, רומענישע ביאַליסטאָקער, וואָלטן ה׳ דוד סאָהן זייער דאָנקבאַר געווען, ווען ער שיקט אונז צו אַלע מאָל זיין זשורנאַל. די פאַר דאָלאָר, וואָס דאָס דאַרף

קאָסטן, וואָלט מען שוין געזען אויף אַ וועלכן וועג עס איז, אָפּצושיקן. מיר דאַנקען אים זייער אין פּאַראוויס.

דוד סאַפּירשטיין

פון די לאַנדסלייט אין שוועדן

צו דער רעדאַקציע פון „ביאַליסטאָקער שטימע"!

אַלס ליבלינג פון אידישער ליטעראַטור האָט מיינער אַ פריינט פון שטאָקהאָלם מיר צוגעשיקט אַ נומער פון אייער זשורנאַל, וועלכער האָט אויף מיר געמאַכט זייער אַ גוטן איינדרוק. כאָטש שוין איבער 20 יאָר, ווי איך אַבאָניר אַ אידישע צייטונג פון אַמעריקע „דער טאָג", וועלכע איך שעץ זייער שטאַרק, דאָך איז מיר אייער צייטונג פיל ליבער און נענטער צום האַרצן, ווייל זייענדיק אַ גראַדנערין, וואו איך בין געבוירן געוואָרן, מיינע שול־יאָרן און מיין יונגט פאַרבראַכט, זיינען די דערינערונגען מיר שטאַרק טייער. און דאָס געפּין איך אין די אַרטיקלען פון אייער צייטונג, וועלכע זיינען אַזוי נאַטירלעך און האַרציק געשריבן. די שפּראַך פון אייערע אַרטיקלען קען מען פאַרגלייכן צו דעם אַמעריקאַנער אידיש, וואָס עס דערמאַנט מיר זייער שטאַרק פון מיין אומגלייקלעכער געבורט־שטאָט, וואו מיינע חברים און חבר'טעס זיינען אומגעקומען. דאָך האָב איך זיסע דעריינערונגען פון דער שיינער שטאָט גראַדנע, וואו איך האָב פאַרבראַכט מיינע בעסטע יאָרן: מיין קינדהייט און יוגנט צוזאַמען מיט מיינע טייערע. דעריבער וועלדע איך זיך צו אייך מיט אַ ביטע מיר צו שרייבן די באַדינגונגען וועגן אַבאָנירן אייער זייער אינטערסאַנטן זשורנאַל.

גלייכצייטיק וויל איך אייך איבערגעבן אַ גרוס פון אייער, אונזער אַלעמענס, גרויסע קינסטלערין חיה'לה גראָבער, וועלכע האָט אונז באַזוכט, און וועלכע האָט אונז, אידן אין שוועדן, אַ נייע נשמה אַריינגעגעבן מיט איר וואונדערבאַרן קאָנצערט. דער נאָמען פון אונזער גרויסער, פון גאָט געבענשטער קינסטלערין גייט ניט אַראָפּ פון די ליפּן ביי אַלעמען. היינט איר באַנעמען זיך צו די פליכט־לינגע, וועלכע געפינען זיך אין שוועדן, יעדן איינעם, וועלכער האָט איר געהערט. ניט קוקנדיג אויף קיינע שווערישקייטן האָט זי יעדן לאָגער באַזוכט און זיי אַ נייע נשמה און נייע האָפענונגען געשאָפן. איך זעלבסט האָב די גרויסע ערע געהאָט צו באַקענען זיך מיט איר פערזענלעך. איר באַזוך ביי מיר אין הויז פרייטיק צו נאַכט, דעם 16טן נאָוועמבער, 1947, וועל איך אין מיין לעבן ניט פאַרגעסן.

אָחוץ דעם, וואָס מיר אידן זיינען אַזוי באַגייסטערט פון אונזער גרויסער קינסטלערין, האָט זי אויך געמאַכט אַ געוואַלדיקן סוקסעס ביי די קריסטלעכע שוועדן, צוליב וואָס מיר דאַרפן זיין נאָך שטאָלצער מיט אונזער חיה'לע גראָבער.

האָפנדיק, אַז מיין ביטע וועט דערפילט ווערן, פאַרבלייב איך אייער געטרייע לעזערין,

מ. גאָרעליק

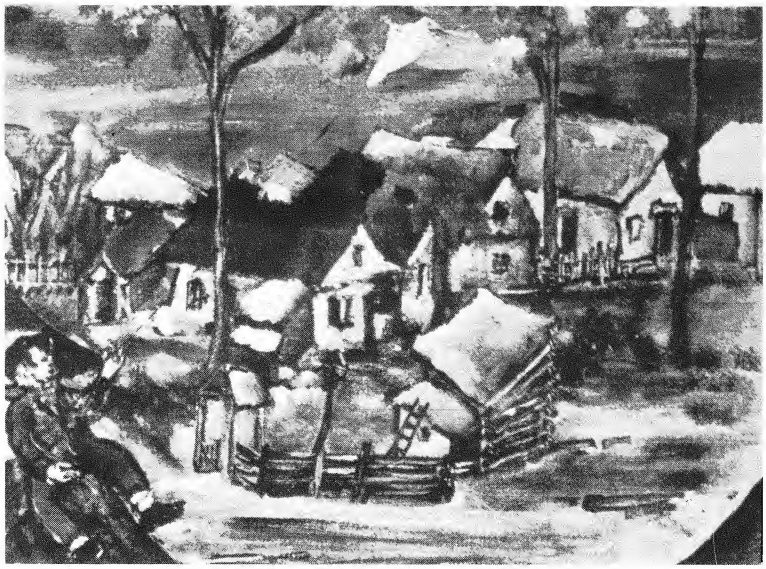
געטעבאָרג, שוועדן

ישראל בעקער

מיין געוועזענע היים און קינדהייט

דער באָוואָסטער ביאַליסטאָקער בינע־קינסטלער, וועלכער וואוינט אין מדינת ישראל, איז גוט באַקאַנט אַלס אַקטיאָר און רעזשיסאָר פון דער „הבימה" אין תל־אביב. ער איז אויך גוט באַקאַנט פון זיינע קינסטלערישע אויפירונגען אין אַמעריקע, אייראָפּע, אין די לענדער פון לאַטיין־אַמעריקע און אַנדערע טיילן וועלט, פון זיינע הויך־קינסטלערישע בינע אַרויסטרעטן אין אידישע טעאַטער־אויפירונגען. ישראל בעקער, וועלכער איז אין צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען פאַרוואָגלט אין סאָוועט־רוסלאַנד, האָט שטודירט און געלערנט קונסט אין דעם דראַמאַטישן אידישן מלוכה־טעאַטער אין מאָסקווע, וואָס איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון דעם באַרימטן קינסטלער שלמה מיכאָעלס. בעקער איז אויך גוט באַקאַנט פון אַ צאָל פילמען וואָס ער האָט פּראָדוצירט און אין וועלכע ער האָט געשפּילט. ישראל בעקער איז אויך גוט באַקאַנט אַלס קונסט־מאָלער, סיי אין מדינת ישראל סיי אויך ביי אידן אין אַנדערע לענדער. זיינע בילדער און צייכענונגען ווערן זייער געלויבט פון דער קריטיק אין דער אידישער מדינה. אין יאָר 1979 האָט ישראל בעקער אַרויסגעגעבן אין מדינת ישראל אַ פּראַכטיקן אַלבום מיט 84 פון זיינע געמאָלענע קונסט־שאָפונגען. דער פּראַכט־אַלבום איז דערשינען אין די ראָמען פון די פייערונגען פון זעכציק יאָר עקזיסטענץ פון דעם העברעאישן נאַציאָנאַלן טעאַטער „הבימה". ביים אַנהויב פון דעם גרויסן אַלבום, וואָס איז אונטער'ן נאָמען „די בינע פון מיין לעבן" איז אויך געדרוקט אַ גרעסערע אַריינפיר־באַשרייבונג פון ישראל בעקער. דאָ וויייטער דרוקן מיר אויסצוגן פון דער דאָזיקער באַשרייבונג, פון אונזער חשובן'ן לאָנדסמאַן און גרויסן באַרימטן קינסטלער.

איך איז געוועזן אַמאָל אַ אידישע שטאָט צווישן וואַרשע און מינסק. אַ שטאָט, אַן עיר ואם בישראל. וואָלט איך מיין קינדהייט פאַרבראַכט אין אַן אַנדער אָרט, וואָלט מיין לעבן אויסגעזען גאָנץ אַנדערש. איך שטאָם ניט פון ביאַליסטאָק, איך בין אַ ביאַליסטאָקער, און דאָס איז עפּעס מער! די גאָס און די נאָענטע סביבה, די זאָכן און געשעענישן וואָס זיינען איינגעקריצט אין מיין וועזן, האָבן אַ גרויסע באַדייטונג. געוואוינט האָבן מיר אין דעם העכסטן הויז פון אונזער שטאָט, אַ „וואָלקנקראַצער" פון פיר און אַ האַלבן שטאָק, וואָס האָט מיט גאווה אָראָפּגעקוקט צום גאַנצן אָרום. צוויי איינגענג זיינען געווען אין הויז: „דער פאַראַדנער חאָד", מיט שפּיגלען און רויטע לויפערס אויף די טרעפּ און דער „טשאַרני חאָד" וועלכער האָט געפירט צו די קיכן, שטאָלן און ... צום בוידעם פון הויז. אַלס קינד האָב איך מיך שטענדיק נאָכגעשלעפּט נאָך די דינסטן, וועלכע פלעגן אָרויפגיין אויפּן בוידעם הענגען וועש. דער בוידעם האָט געדינט ווי אַן אָפּלייג־פלאַץ פאַר אַלטע מעבל, אָפּגעבליבענע קעווערס כלים און סתם זאָכן, וועלכע האָבן זיך פאַרוואָנדלט אין שפּיל־געצייג, צאָצקעס פאַר קינדער. אָבער דער עיקר איז געווען, דאָס אָרויסקוקן דורך די דאָך־פענצטערלעך צו דער גרויסער שטאָט וואָס איז ווי געלעגן צו די פיס. דעכער, אַ ים פון דעכער, אין פאַרשיידענע פאָרמען און פאַרבן. דעכער פון בתי מדרשים און פאַבריקן, פירקאַנטיקע און דריי־עקיקע דעכער, שפּיצן פון קלויס־טערס, וועלכע שטעכן די וואָלקנס, קוימענס פון פאַבריקן. די גאַסן זיינען געווען וויייטע און מענטשן האָבן אויסגעזען שרעטעלעך. די לעבעדיקע, שפּרודלדיקע ביאַליסטאָק געדענק איך אַמבעסטן פון דאָרטן...

"קינדער־יאָרן" — מאָלעריי פון ישראל בעקער.

כ׳האָב מיך אומגעקערט קיין ביאַליסטאָק אין אָנהויב פון יאָר 1945. ס׳איז געווען ווינטער און א שווערער שניי האָט אַלץ באַדעקט. דאָס הייסט, אַלץ וואָס איז אַמאָל געווען א שטאָט, גאָסן, הייזער. פונדערווייטנס האָט זיך נאָך געהערט דער הארמאָטן־דונער פון די קעמפענדע ארמייען, און איבער אַלץ וואָס איז אַמאָל געווען ביאַליסטאָק איז געווען אויסגעשפרייט א מאַנטל פון שטומעניש. כ׳האָב געשפּאַנט דורך די שמאָלע סטעזשקעס, צווישן די בערג פון חורבות, כ׳האָב מיך דערנענטערט איילנדיק צום אָרט וואו ס׳איז אַמאָל געשטאַנען אונזער שטוב... כ׳האָב געווואוסט, מיינע פיס שטייען אויפֿן ריכטיקן פלאַץ. דאָ איז עס. רעשטן פון וועלט... דער געוועלבטער טויער... אין דער הויך, איבער מיין קאָפּ, דער באַלקאָן פון אונזער וואוינונג וועלכער הענגט אויף א האָר, און אויפֿן באַלקאָן די אייזערנע פאַראַפּעטן באַפּוצטע מיט רינגען אין וועלכע איך פלעג מיך אָנהאַלטן, כדי צו שטיין זיכער אויף מיינע אויס־געקרומטע קינדער־פיס. כ׳האָב געקוקט אין דער הויך און אויף א רגע האָט זיך מיר געדאַכט אז אָט... נאָך א ווייל און מיין מאַמע וועט אַרויסגיין אויפֿן באַלקאָן, זי וועט שטיין און קוקן אויפֿן אָרום, צום שטאָט־זייגער, צו די רוישנדע גאָסן, צו דעם ריאָד קראַמען אין וועלכע ס׳איז געווען מיין טאַטנ׳ס געשעפט און איך וועל אויסשטרעקן מיינע הענט און אָנכאַפּן איר קלייד... און איך האָב געווואוסט, אז איך חלום סתם א וויסטן חלום, אז דאָס זיינען נאָר קאָשמאָרן... זיי זיינען נישטאָ.

איך בין געשטאַנען אויף די פאַרשנייטע חורבות און מיין לעבן האָט א שוועב געטאָן פאָר מיינע אויגן. די פאָר־גאַנגענהייט, די היים, אַלץ... כ׳האָב אָנגעהויבן זוכן צווישן די חורבות. סתם אָזוי זיך. כ׳האָב איבערגעקערט ציגל, אַוועקגענומען אייזנס און מיט איינמאָל האָב איך געפונען א זאָך, וואָס כ׳האָב מיך קיינמאָל ניט פאַרגעשטעלט אז אזא זאָך קאָן זיך אָפּגעפינען. אָן עמאָלירטע זאַלץ־פושקע, וואָס איז געהאַנגען איבער אונזער קיך־פליטע און אויף איר איז אָפּגעדרוקט מיט בלויע, גאָטישע אותיות דאָס וואָרט „זאַלץ". אָט איז דער באָוייז. אויב די זאַלץ־פושקע איז אין מיין האָנט, איז עס דאָך א סימן, אז זיי זיינען געווען. זיי זיינען דאָך אמאָל געווען, ווייל עס האָט זיך מיר אויס־געוויזן, אז קיין זאָך איז נישט געווען, קיינער, נישט קיין טאָטע, נישט קיין מאַמע, נישט ברידער און שוועסטער, נישט קיין סביבה, נישט ביאַליסטאָק, פאַרשוואונדן. און אויב עס איז טאָקע אַזוי, בין איך דאָך אויך נישטאָ.

כ׳האָב אויסגעדרייט מיין קאָפּ פילנדיק, אז עמיצער קוקט אויף מיר און שטעכט מיין רוקן מיט זיינע בליקן. דורך די חורבות האָבן אַרויסגעקוקט מענטשן. ווייזט אויס גויים, וואָס האָבן געוואָלט וויסן וואָס זוכט דאָרט צוישן די חורבות איינער וואָס זעט אויס ווי א איד. מן הסתם איז ער געקומען אַרויסנעמען א באַגראָבענעם אוצר. זייערע פנימער האָבן צוגעזאָגט עפּעס שלעכטס. כ׳האָב א וואָרף געטאָן די זאַלץ־פושקע אין זייער ריכטונג און אַנטלאָפן...

י. פריידקעס

אונזער ביאַליסטאָקער יחוס

פאַרשידן זיינען די וועגן פון די ביאַליסטאָקער אין דער וועלט. זיי האָבן זיי געפירט קיין אמעריקע, ארגענטינע, אויסטראַליע, קאַנאַדע, פראַנקרייך, פּאַלעסטינע און וואו נאָר עס איז דאָ א אידישער ישוב. אָבער איין וועג פאַר־אייניקט אַלעמען. דאָס איז דער וועג צו דער אַלטער היים פון וועלכער מיר ציען די יניקה מיט וועלכער עס זיינען פאַרבונדן אַלע אונזערע דעראינערונגען.

ביאַליסטאָק, די טייערע און נאַענטע ביאַליסטאָק, ליגט אין חורבות. דאָרט וואו עס האָבן געלעבט 60 טויזנט אידן איז היינט (נאָך דער מלחמה) קוים געבליבן א הייפל פון 600 אָדער 800 אידן. אָבער, מיט וואָס פאָר אַן עקשנות בויען זיי צוריק זייער לעבן, מיט וואָס פאָר א אחריות זאָרגן זיי פאָר'ן אויפהיטן אונזער עבר און בויען א נייעם עתיד.

פאַרשיידן זיינען אונזערע וועגן. זיי פירן צום פערזענ־לעכן גליק און וואוילזיין פון אייניקע און זיי זיינען פול מיט ליידן פאָר אַנדערע. מיר אַלע אָבער וויטיקן מיט איין גרויס־סער טראַגעדיע, וואָס איז די טראַגעדיע פון אונזער פאַלק, די טראַגעדיע פון דער גאַנצער מענטשהייט, וואָס זוכט דעם וועג צום אַלגעמיינעם גליק און וואוילזיין. אין אונזער גרויסן אומגליק פאַרלירן מיר דאָך נישט דעם גלויבן אין א בעסערער און שענערער וועלט.

ביאַליסטאָקער וועגן זיך אַריין אין דעם בריייטן וועג מיט וועלכן אונזער פאַלק גייט צו א בעסערער און ליכטיקערער צוקונפט. מיר גייען פול מיט גלויבן אין דעם כוח פון אונזער פאַרגאַנגענהייט און שיינער טויזנט־יאָרי־קער טראַדיציע. מיר טראָגן דער וועלט אַנטקעגן די אַנגע־זאַמלטע אוצרות קולטור, וואָס מיר וועלן וויטער פלעגן, אויסבריייטערן און פאַרטיפן.

אין אונזער וויטן וויינקל אין ארגענטינע, אין אַמע־ריקע, ארץ־ישראל, ווי אין אויסטראַליע און אומעטום קלאַפּט אין אונזער האַרץ דער הייליקער ציטער נאָך אונזער אַלטער היים־שטאָט, וואָס ליגט צעטראָטן און פאָר־בלוטיקט, אָבער שטאַלץ מיט איר גרויסן בייטראָג פאָר אונזער אידישער און אַלגעמיינער געשיכטע, מיט אירע העלדישע פאַרטיזאַנער און געטא־קעמפער, מיט אירע נייע בויער פון דער אַלט־נייער ביאַליסטאָק.

ביאַליסטאָק, דער קוואַל פון אונזער אייביקער אינספי־ראַציע, מוז אייביק לעבן אין אונזער אַנדענק און אונז באַ־גייסטערן אין אונזער שווערן לעבנס־וועג.

בּאַרימטער ביאַליסטאָקער קינסטלער בּען

ביאַליסטאָקער איז האָבן אין אַלע צייטן אַרויס־געגעבן בּארימטע פּערזענלעכקייטן אויף אַלע געביטן, סיי אינ׳ם אידישן, סיי אין אַלגעמיינעם לעבן. א קליינער ישוב איז געווען אין ביאַליסטאָק, אָבער די גייסטיקע רייכקייט פון די דאָרטיקע אידן איז געווען זייער גרויס. דאָס האָט זיך שטענדיק אָנגעזען — און אָזוי איז דאָס ווייטער — אומעטום אין דער וועלט, אומעטום, וואו עס זיינען אַרײַנגעקומען און אויפגעבויט זייער נייעם לעבן אידן אָפּשטאַמיקע פון ביאַליסטאָק.

איינער פון די דאָזיקע, וואָס פֿאַרשאַפט גרויס כבוד דעם ביאַליסטאָקער אידישן יחוס, איז דער בּארימטער קינסטלער בּען, וועלכער לעבט און שאַפט אין פּאַריז. מיט זיינע קונסט־שאַפונגען, וואָס ער גייט שוין אָן אין פֿאַרלויף פון צענדליקער יאָרן, איז בּען אויסגעוואַקסן און זיך דער־הויבן צו דער העכסטער הויך אין דער קונסט־וועלט. באַזונדערס איז דאָס אין די יאָרן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה וועלן ער איז געוואָרן בּארימט אומעטום, ניט בלויז אין פֿראַנקרייך נאָר אויך איבער דער וועלט, און ניט בלויז בּיי אידן נאָר אויך בּיי די ניט־אידן. די קריטיק און פּרעסע אין פּאַריז, וואָס שרייבט כסדר וועגן בּענ׳ס שאַפונגען, שטרייכט יעדעס מאָל אונטער, אַז בּען איז זיכער איינער פון די גרעסטע קינסטלער פון אונזער צייט. גאָר באַזונדערס איז בּען געוואָרן בּארימט נאָך דער מלחמה, וועלן ער האָט געשאַפן איבער הונדערט גרויסע קונסט־ווערק, וואָס איז געבויט אויפֿ׳ן אינהאַלט פון תנ״ך. און ווי מיר ווייסן זיינען די דאָזיקע בילדער, וואָס האָבן אַרויסגערופן א גרויסן אָפּקלאַנג אין פֿראַנקרייך וואו בּען לעבט, געשאַפן געוואָרן פון דעם קינסטלער וועלן ער איז געווען אין א באַהעלטעניש אין צייט פון דער מלחמה, וועלן די נאַציס האָבן פון אַלע זייטן געלויערט אויף זיין לעבן, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַנדערע באַדראָטע אידן.

* * *

אויסשטעלונגען, אָן איבערייס פון די שאַפונגען פון דעם בּארימטן קינסטלער בּען, פֿארנעמען דעם אויבן־אָן אין דער פּראַנצויזישער קונסט־וועלט. די פּרעסע אין פּאַריז שרייבט כסדר וועגן בּענ׳ס שאַפונגען, וועגן זיינע אויס־שטעלונגען, וועגן די פּרעכטיקע קונסט־אַלבומען וואָס ער גיט אַרויס, וועגן אויסצייכענונגען וואָס ער באַקומט פון די פּראַנצויזישע רעגירונגס־קרייזן און פון אַנדערע פּראָמי־נענטע פֿאַרטרעטערשאַפטן. בּען, דער גרויסער קינסטלער בּען, וועמענס לעבן און שאַפונגען וועלט כסדר באַגלייט מיט לויב און אָנערקענונג. אָבער בּען (בן־ציון ראָבינאָ־ויטש) איז א ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַן, ער איז אַן אונזעריקער מיט וועמען ביאַליסטאָקער אידן זיינען גאָר באַזונדערס שטאָלץ.

בּען (בן־ציון ראָבינאָוויטש) שטאַמט פון גרויסן יחוס. זיין זיידע, איז געווען א נאָוואָראָדאָקער רב. בּענ׳ס פֿאָטער, ר׳ שלמה־יעקב ראָבינאָוויטש, איז געווען אַן אָנגעזעענער אַרכיטעקטאָר־בויער. ער האָט, צווישן אָנדערע געביידעס, אויך אויפגעבויט די גרויסע ביאַליסטאָקער שוהל. שוין אָלס אינגל פון פופצן יאָר, האָט בּען אָנגעהויבן צייכענען און מאָלן פֿאַרטרעטן פון זיינע נאָענטע. ער איז שפּעטער אָנערקענט געוואָרן אויך אין די ברייטע אידישע קרייזן אין ביאַליסטאָק, און שוין געמאָלן פֿאַרטרעטן פון דאָרטיקע אָנגעזעענע אידישע פּערזענלעכקייטן. וועלן די „הבימה״ איז צום ערשטן מאָל אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק אין יאָר 1926, האָט בּען שוין דאָמאָלט זיי אויך פֿאַראייביקט.

דער שטאָט־זייגער געמאָלן, פון בּען.

יאָרן פון זינט זיין פּריסטער יוגנט, איז ער באַקאַנט און שפּעטער באַרימט געוואָרן אָלס גלענצענדער פּאָר־טרעטיסט. עס איז ניט איבערגעטריבן צו זאָגן, אַז בּען איז דער אייניציקער קינסטלער אויף דעם געביט.

אין פּאַריז איז א גוט באַקאַנטע זאָך — און דאָס ווייסט מען אויך אין דער וועלט, — אַז בּען האָט געמאָלן פֿאַרטרעטן פון אפֿשר הונדערטער באַוואוסטע פּערזענ־לעכקייטן, אידן און ניט־אידן. צווישן זיי: פּראַנצויזישע שרייבער, קינסטלער און אַקטיאָרן, ער האָט מיט זיין קונסט־פּענדזל פֿאַראייביקט צענדליקער אידישע שרייבער, קינסטלער, אַקטיאָרן, כלל־טוער און אַנדערע, סיי פון פּאַריז

סיי אויך פון אַמעריקע און אַנדערע לענדער, וועלכע האָבן באַזוכט פאַריז. די קונסט־אָטעליע פון בעז און זיין ליבע פרוי, די באַוואוסטע קינסטלערין געראַ, איז גוט באַקאַנט פאַר יעדן.

* * *

עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז אין יאָר 1929 האָט בעז באַקומען אַ סטיפענדיע פון דעם ביאַליסטאָקער מאָגיסטראַט, צו פאָרן לערנען קונסט קיין פאַריז. ער איז, פאַרשטייט זיך, ניט צוריקגעפאָרן קיין ביאַליסטאָק און אין פאַריז, די שטאָט פון ליכט און דער צענטער פון קונסט, איז דער טאַלאַנטירטער יונגערמאַן פון ביאַליסטאָק געגאַנגען אָלץ העכער און העכער. טאָקע דאָרט אין פאַריז און אין אָנהויב פון זיינע קונסט־שאָפונגען, האָט בעז געמאָלן פאַרטרעטן וואָס האָט ביי אָלעמען אַרויסגערופן באַוואונדערונג. זיין ערשטע פאַריזער אויסשטעלונג איז געווען אין יאָר 1931, וואָס האָט געהאָט אַ גרויסן אָפּרוף ביי דער קריטיק. אָזוי איז אויך געווען מיט זיינע ווייטערדיקע אויסשטעלונגען. ער האָט דאָן געמאָלן פאַרטרעטן פון פאַרשיידענע באַרימטע פערזענלעכקייטן, פון פראַנקרייך און געקומענע פון אָנדערע לענדער, וואָס האָט אים געמאָכט זייער פאָפולער. די קריטיק האָט אים אין יענער צייט באַצייכנט „דער נשמה־קינסטלער", ווייל זיינע פאַרטרעטן פון מענטשן, איז אָנגעוויזן געווארן, צייכענען זיך אויס מיט וואַרעמקייט, טיפקייט און קאָליר.

זיינע פאַרטרעטן און פאַרשיידענע קונסט־בילדער, זיינען געקויפט געווארן פון די גרעסטע פערזענלעכקייטן, מוזאומס, קונסט־גאַלעריעס און אָנדערע. אָבער אָלע יאָרן און שטענדיק, ביי אָלע זיינע שאָפונגען און אויפשטייג אין דער קונסט איז בעז געבליבן דער טרייער, דער פאָלקס־טימלעכער ביאַליסטאָקער איד. ער האָט שטענדיק אין זיין קונסט אַרײַנגעוועבט — און אָזוי איז דאָס אויך ווייטער — די אידישע האָרציקייט, טראָדיציע און סביבה, וואָס ער האָט אין זיך איינגעזאַפּט אין זיין היים, ביי טאַטע־מאַמע, אויף די כאַייקעס אין דער אַמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס איז אָפּגעווישט געווארן, פאַרניכטעט און פאַרשוואונדן בעת דעם גרויסן אידישן חורבן אין דער היטלער־צייט.

* * *

זיין צוגעבונדקייט צום אידישן שטאָם, צו זיין אַמאָליקער קינדהייט און היים, צו דער סביבה פון וואָנען ער איז אַרויסגעוואַקסן אין דער אַמאָליקע טייערער אידישער ביאַליסטאָק, האָט אויך בעז אַרויסגעבראַכט אין זיין קרוין־שאָפונג פון די העכער הונדערט תנ״ך בילדער, וואָס באַצויבערט אָלעמען. אָזוי איז מיט זיינע אַנדערע און ווייטערדיקע שאָפונגען.

ווען עס איז אויסגעבראַכן די צווייטע וועלט־מלחמה און פאַר אידן האָט זיך אַנגעהויבן די מוראָדיקע צייט, ווען אויך בעז איז געווען אין פאַריז אין געפאָר, איז ער אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָרן געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער, ביי אַ קריסטלעכער משפּחה, אפילו אין קעלער און ביי שוועָרע באַדינגונגען, האָט בעז ניט אויפגעהערט שאַפן. ער האָט זיך דאָמאָלט געגעבן אַ נדר, אַז אויב ער וועט אַרויסקומען אויף דער פריי, וועט ער שאַפן איינע פון די גרעסטע ווערק, וואָס וועט אַרויסרופן באַוואונדערונג ביי אידן און ניט־אידן. און דאָס איז אים געלונגען, זיינע הונדערט עטלעכע פופציק ריזיקע קונסט־בילדער אויף ביבלישע מאָטיוון, זאָגן עדות אויף דעם.

אונזער חשובֿער לאַנדסמאַן בען, וועלכער איז איינער פון די שפּעריששטע קינסטלער אין אונזער צייט וועמענס קונסט־ווערק האָבן אַ גרויסן אָפּקלאַנג און ווערן באַוואונדערט, איז ווייטער פיל אין זיין שאָפונג וועג. ער פאַרשאַפט מיט דעם, און אַזוי וועט נאָך זיין אויף לאַנגע יאָרן, גרויס כבוד און שטאָלץ זיינע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט. אויך ער ווייסט דאָס גוט. ער ברענגט ביי פאַר־שיידענע געלעגנהייטן אַרויס צום אויתדרוק זיין צוגעבונדקייט און נאָענטקייט צו זיין ביאַליסטאָקער אידישן יחוס.

אהרן צייטלין

שלום עליכם אַלאַ ביאַליסטאָק

צופעליק האָב איך די טעג איבערגעלייענט אַ באַשרייבונג פון אַלט־ביאַליסטאָק, וואָס האָט געמאַכט אויף מיר אַ גרויסן רושם מיט איר לעבעדיקער פאַלקסטימלעכקייט, קינסטלע־רישן זכרון פון איינצלהייטן און שפּרודלדיקן הומאָר.

די באַשרייבונג איז געדרוקט אין מאַי־נומער (1947) פון „ביאַליסטאָקער לעבן", אַ זשורנאַל, וואָס ווערט אַרויסגעגעבן פון ביאַליסטאָקער ביקור־חולים אין ברוקלין, ניו יאָרק.

דער נאָמען פון דעם שרייבער איז שמואל־לייב ראַבינאָוויטש און עס ווערט אָנגעגעבן, אַז ער וואוינט אין לאַנדאָן.

געשריבן זיינען די זכרונות, וואָס אַן אמת, כאָטש. כמעט יעדע צווייטע שורה שרייט: רעדאַקטירט מיך! און פאַרט איז דער גאַנצער שטייגער פונ׳ם דערציילן אָזאַ, אַז עס האָט אויף מיר אַ וויי־געטאָן מיט — שלום־עליכם אַ־לאַ ביאַליסטאָק. איך האָב באַ־וואונדערט דעם אידיאָמאַטישן אידיש, די באַרייַדעוודיקע פאָלקס־טימלעכע פרישקייט, די הומאָר־פולע שפּרודלדיקייט, און דער עיקר — די קינסטלעריש רייכקייט פון פרטים.
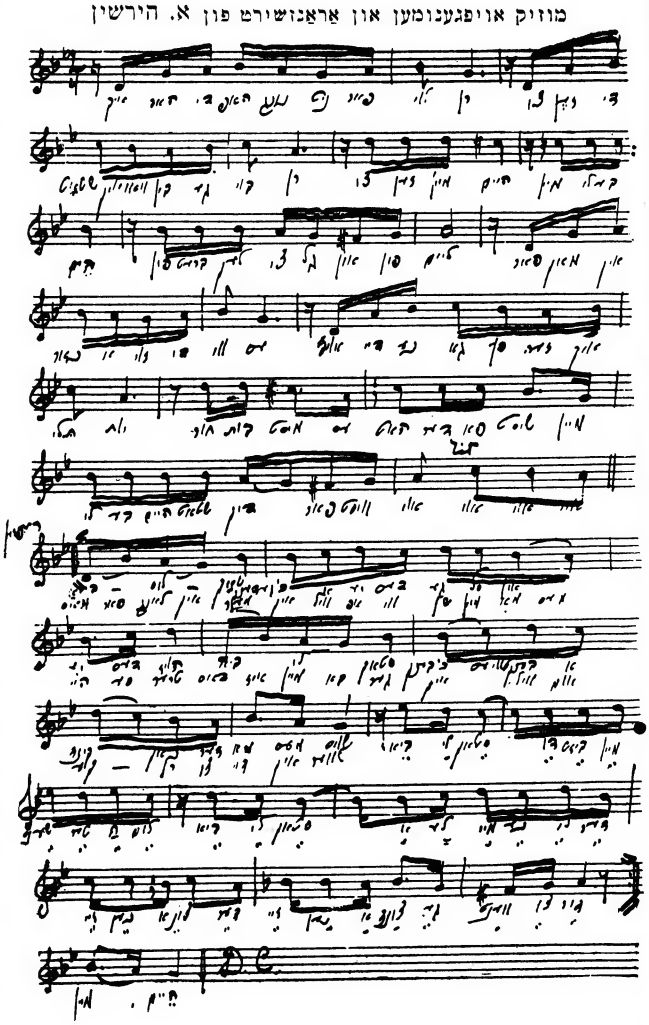
ש. ל. ראַבינאָוויטשעס „באבסקע רפואות אין אַלט־ביאַלי־סטאָק" (אזוי הייסט די באַשרייבונג) באַווייזט, אַז אָט דער ביאַלי־סטאָקער איד, וואָס וואוינט אין לאַנדאָן, האָט אַ סך צו דערציילן. און עס איז נישט נאָר אַ פראָגע פון ליטעראַטור, עס איז — היינטיקע צייטן — אַן אָלגעמיין אידישער געזעלשאַפטלעכער ענין. נאָכֿן חורבן פון אידישן לעבן אין איראָפּע איז וויכטיק — נאָציאָ־נאַל וויכטיק — צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אידישע שטעט און אידישן לעבנס־שטייגער.

דער אופן פון ש. ל. ראַבינאָוויטש׳ס דערציילן וועגן זיין שטאָט און אירע מענטשן געפעלט מיר אָזוי, אַז איך — אַ נישט־ביאַליסטאָקער — האָלט פאָר נויטיק צו אָפּעלירן צו דער היגער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט, זי זאָל זען פּועלן ביים בן־עיר אידן, ער זאָל זיך למען־השם אַוועקזעצן דאָרט אין נעפּלדיקן לאַנ־דאָן און זאָל גלאַסן, פּאַוואָליע און מיט אָלע פרטים דערציילן אָלץ, וואָס ער וויסט און געדענקט פון אַלט־ביאַליסטאָק. און אַז ער וועט דאָס טאָן — וועט די ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט נישט נאָר מעגן, נאָר טאָקע דאַרפן אַרויסגעבן איר בן־עיר׳ס מעמו־אַרן־בוך. אַזאַ בוך וואָלט געקענט ווערן קלאַסיש. דער זכרון פון דעם לאַנדאָנער ביאַליסטאָקער איז — ווי ס׳איז צו זען פון דעם ביסל, וואָס מיר איז איצט אויסגעקומען צו לייענען פון אים — פשוט אַ פלאַסטישער, נישט קיין טרוקענער סתם־זכרון.

ווען די היגע ביאַליסטאָקער זאָלן טאָקע זען עפּעס טאָן אין דעם און ווען מר. ראַבינאָוויטש זאָל טאָקע נעמען זיך צייט און אַנ־שרייבן זיינע זכרונות מיט אַ סדר און מיט אַ פלאָן, בין איך זיכער, אַז די ביאַליסטאָקער וואָלטן אַ סך געוואונען מאַראַליש און די אידישע מעמואַרן ליטעראַטור וואָלט אַ סך געוואונען קינסט־לעריש.

ביאַליסטאָק מיין היים

מוזיק אויפגענומען און אַראַנזשירט פון א. הירשין

איך האָב די האָפנונג נישט פאַרלוירן
צו זען די שטאָט וואו כ׳בין געבוירן,
צו זען מיין היים, מיין ליבע היים,
פון ברעטלעך, ציגל און פון ליים.
פאַרמאַך איך נאָר אַזוי די וויעם
אויף דיינע גאַסן זע איך תליות,
חורבות, מיסט. ס׳האָט דער פאַשיסט
מיין ליבע היימשטאָט דיך פאַרוויסט אוי, אוי אוי.

רעפריין:

ביאַליסטאָק, כ׳געדיינק א יעדעם געסל און יעדעם הויז.
ביאַליסטאָק, איך ביינק ווי עס ביינקט א קינד נאָכן מאַמעס שוים,
ביאַליסטאָק, ביסט מיין שענסטער חלום,
ביאַליסטאָק, אַלע מיינע לידער זיינען אַצינדער זיינען אַצינד געווענדעט צו דיר.

וואָס פאַרלאַנג איך מער?
איך וויל אָפּווישן מיין מאַמעס הייסע טרער
דאָס איז מיין באַנער.
איך וויל אומקערן צו דיר איך שוואר
ביאַליסטאָק, דו ביסט מיין שענסטער חלום
ביאַליסטאָק, אַלע מיינע לידער
זיינען אַצינדער זיינען אַצינד געווענדט צו דיר מיין היים.

מיין מאַמעס פּנים איך זע דעם בלאַסן
דורך די פענצטער אויף די גאַסן,
זי וואַרט מיין טרייסט,
זי וואַרט און וויסט
אַז זי וועט ווערן אויסגעלייזט.
איך זע עס קומט דער טאָג דער שענסטער
מיט נייע דעבער טיר און פענצטער
דו ווערסט באַפרייט, דו ווערסט באַנייט
און שמחות וועלן זיין באַגלייט.

רעפריין: ביאַליסטאָק, א. אז. וו.

דאָס ליד ביאַליסטאָק איז געשאַפן געוואָרן אין טאַשקענט (רוסלאַנד) אין יאָר 1942 דורכ׳ן אידישן שרייבער יצחק פערלאָוו.
געזונגען דורך ליזא ריבאַלאָווסקי, נאָכ׳ן איבערלעבן אוישוויץ.

יהודה גרינהויז

איך בין געווען אין דער אַלטער היים...

נאָך דער ערשטער קאָשמאַרפולער נאַכט אין הקדש, בין איך פֿאַרטאָג אויפגעשטאַנען און זיך געקליבן גיין אַנקוקן מיין ליבע היים־שטאָט.

מיינע בני־עיר האָבן אין אָוונט ביז שפּעט אין דער נאַכט מיר דערציילט שרעקלעכע זאַכן און איבערלעבונגען אין געטאָ, און דערנאָך אין די לאָגערן, און ווי אַזוי זיי האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט. איצט האָבן זיי מיר פֿאַרגעלייגט גיין מיט מיר און ווייזן דעם חורבן ביאַליסטאָק. איך האָב זיך אָפּגעזאָגט פון דעם און געבעטן, אַז זיי זאָלן מיר לאָזן אַליין, איך קען ביאַליסטאָק גאָנץ גוט ... און איך וויל איבערלעבן דעם טרויער איינער אַליין, איך בין אַרויס פון הקדש.

לויט דעם סדר פון די גאָסן האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז איך געפין זיך אויף סוראָזער גאַס און די צווייטע געסל לינקס דאַרף זיין ישיבה־געסל, אָבער וואָס זע איך? א פּוסטער פּעלד באַוואָקסן מיט ווילד־גראָז, זעלטן וואו זעט זיך פון דער ווייטן א סקעלעט פון א הויז און עס איז שווער זיך צו אַריענטירן וואו איך געפין זיך, איך הויב אָן צו קריכן אין די גראָזן און נישטערן מיט די אויגן אין אַלע זייטן, אָבער בשום אופן קען איך ניט געפינען כאַטש א שפּור פון דעם אַרט אויף ישיבה־געסל, וואו עס איז געשטאַנען די הויז, מיין היים, וואו איך האָב זיך אויפגעהאַדעוועט און פֿאַרבראַכט מיינע קינדער־יאָרן. ניטאָ דער באַרג, וואו מיר אינגלעך פלעגן ווינטער־צייט זיך אַראָפּלאָזן מיט די שליטעלעך באַרג־אַראָפּ. דאָ ערגעץ האָט באַדאַרפט זיין קאַראַוזעלס־הויף, דער גרויסער מויער, וואו עס האָט זיך געפונען דער לאָקאָל, וואו די אַרבעטער האָבן אַליין אויס־געבויט, אַרבעטער פון פֿאַרשיידענע ריכטונגען האָבן דאָ ביי די טישלעך געמיטלעך געשמוסט און געפונען א געמיינ־זאַמע שפּראַך וועגן זייער טאָג־טעגלעכע זאָרגן. דאָ פלעגט מיר אויסקומען זייער אָפט אויפטרעטן ביי זיי אויף אָן אָוונט.

איך נעם אַרום מיט די אויגן דעם גאַנצן מדבר׳דיקן שטח וואָס יאָרן לאַנג האָט דאָ געשפּרודלט מיט אידיש האַרעפֿאַשענעם לעבן. שמואל־שמיד׳ס געסל, חיי־אָדם־גאַס, שוסטערשער בית־מדרש, אלימלכ׳ס בית־מדרש, גאַנץ פאפאָוטשיזנע, אָלץ און אַלצדינג אָפּגעווישט מיט דער ערד צו גלייך. און דער אַלטער בית־עולם, וואָס איז איצט א פֿאַרקאָן צוזאַמען מיט דער גאַנצער אַרומיקער פּוסטקייט זעט אויס ווי איין גרויסער בית־עולם. און איך, איינער פון די איבערגעבליבענע, שטייט דאָ אויפ׳ן בית־עולם ווי א לעבעדיקע מצבה פון אומקום און טרויער וואָס הערשט דאָ אַרום.

א טיפער וווייטיק איז אין מיין האַרץ און איך פיל, ווי די פיס וואָקלען זיך און איך לאָז זיך אַראָפּ אויף א שטיין דעם קאָפּ איינגעבויגן אין די הענט, זע איך וויידער פאָר זיך דאָס בילד פון סוראָזער גאַס.

און עס קומען זכרונות פון יענע יאָרן, וועו סוראָזער גאַס איז געווען די בירזשע פון די אַרבעטער. נאָך דער אַרבעט פלעגט די גאַס פול ווערן מיט מאַסן מענטשן. דאָ פלעגן אַרגאַניזירט ווערן די סטרייקן, פֿאַרזאַמלונגן, דאָ איז צעמענטירט געוואָרן די פרייהייט־באַוועגונג אויף דער אידישער גאַס, און פֿאַרשטייער פון פֿאַרטייען האָבן געהאַלטן רעדעס אין מיטן גאַס. נישט אומזיסט האָבן די צאַרישע חיילות ניט ריזיקירט אין דער צייט פון פֿאַגראָמ צוצוקומען צו דער פעסטונג פון די אַרבעטער, ווייל דאָ איז געווען קאַנצענטרירט די באַיאָווקע, וועלכע איז גרייט געווען מיט געווער אין די הענט פֿאַרטיידיקן דעם אַרבעטער־קוואַרטאַל.

איך שנייד איבער דאָס פּעלד אין דער בריים פון גאַס. ניטאָ סענדער־מירטשע׳ס גאַס, תנחום־פישער׳ס געסל, בונם־עסיגמאַכער׳ס געסל, דער גאַנצער שוהל הויף. איך דערנענטער זיך צום אַרט וואו די שוהל איז געשטאַנען און

די ״קאָנקע״ אין וואַלד וואָס פלעגט אונז פירן פון שטאָט צום פֿאַרק ״ראָסקאש״.

וויידער דערמאַנט זיך די גרויסע שוהל פון אַלע זייטן באַוואַכט פון די בתי־מדרשים, אַלטער בית־מדרש, נייער בית־מדרש, חברה ש״ס, דער מנין פון דעם רב ר׳ חיים הערץ ז״ל. פרייטיק פֿאַרנאַכט, וועו די שטאָט פלעגט זיך אויסטאָן פון איר וואַכעדיקייט און דער אַלטער שמש פלעגט דורכגיין איבער די גאַסן און שרייַען אין שוהל אַריין! און די שוהל פלעגט שימערירן מיט איר ליכט דורך די פיל פֿאַרביקע פענצטער אויפ׳ן גאַס אַרויס, און דער גאַנצער שוהל־הויף איז געוואָרן באַהעפט מיט א שבת׳דיקער מיסטישער שטימונג. איצט איז געבליבן פון דעם אַלעמען דער אייזערנער קופּאָל פון די געפלאַכטענע אייזערנע באַלקענס, וואָס ליגן אויף דער ערד, ווי א זכר לחורבן. אָט

דאָ זיינען על קידוש השם פאַרברענט געוואָרן טויזנטער אידן, וואָס מען האָט זיי געוואָרפן לעבדיקערהייט אין פייער אַריין.

איך גיי ווייטער פון שוהל ביז דייטשע גאָס אַנטקעגן קאסטשאל. אַלץ מדבר. איך קום צו דעם הויף פון דער רעדאַקציע „אונזער לעבן", דער גאַנצער בנין צעבראָכן, חרוב. עס דערטראָגן זיך ניט מער די קלאַנגען פון די דריי לינאָטיפן, וואָס די רעדאַקציע האָט שוין פאַרמאָגט ביי איר 20-יאָריקער עקזיסטענץ. ניטאָ מער דער גייסטיק קולטור-רעלער בנין פון ביאַליסטאָקער צייטונג „אונזער לעבן", וואָס האָט פיר-און-צוואַנציג שעה אין מעת-לעת ניט געשוויגן און געשאָפן די צייטונג, וואָס האָט אָפגעשפיגלט אונזער קולטורעלן געזעלשאַפטלעכן לעבן. דאָ האָבן זיך קאָנצענטרירט אונזערע בעסטע אינטעלעקטועלע כוחות מיט'ן רעדאַקטאָר פסח קאָפלאָן בראש, וועלכער האָט מיט זיין שארפער פקחות און קלוגן קאָפ רעאָגירט אויף די טאָג-טעגלעכע געשעענישן פון אונזער לעבן. ער איז געווען די נשמה פון דער צייטונג און ווען איך פלעג אַמאָל אַריינ-קומען אין רעדאַקציע און פון זיין צימער פלעגט זיך דערטראָגן קלאַנגען פון אַ אונטערברומענדיקן ניגון האָט מען שוין געווואוסט, אַז דער רעדאַקטאָר האָט שוין פאַרענדיקט דעם לייט-אַרטיקל צום דרוק און מען האָט שוין געמעגט צו אים אַריינגיין. איצט איז אַלץ צעשטערט. אַן אומעט און טרויער ליגט אויסגעגאָסן אויף אַלץ אַרום און עס דוכט זיך, אַז די שאָטנס פון די מענטשן בלאָנקען אַרום איבער די אַלע חורבות פאַדערן און מאָנען נקמה פאַר די אומשולדיק-פאַרגאָסענע בלוט.

איך דערנענטער זיך צום אָרט פון טעאַטער „פאַלאָס", וואו איך האָב אָוועקגעגעבן 25 יאָר פון מיין לעבן אָנהויב-בענדיק פון 1916 ביז 1941. ווי קען מען פאַרגעסן די פרייטיקן און די שבתים ווען דער טעאַטער איז געווען פול, פון אונזערע טייערע האָרציקע האָראָפאַשניקעס קצבים, פורמאַנעס, פאקירערס און פאַלקס-מענטשן, וועלכע פלעגן אָנפילן די גאַליאָרקע און אָנקוועלן פון די שיינע האָרציקע פאַלקס-ניגונים און האָבן אַ גייסטיקן תענוג נאָך זייער שווערער וואָכעדיקער זאָרג פאַר פרנסה? די שבת-בייטאָג-דיקע קינדער-פאַרשטעלונגען, וועלכע פלעגן אָנפילן דעם טעאַטער און מיט קינדערישער נייגעריגקייט אויסהערן די העלדישקייט פון בר כוכבא אָדער די זיסע מעלאָדיעס פון שולמית.

איצט איז אַלץ טויט. פאַרוויסט געוואָרן, נישטאָ אונזערע טייערע ברידער און שוועסטער, ניטאָ די טייערע קינדערלעך, אַ טויטע שטילקייט הערשט דאָ אַרום. איך שטיי און קוק אויף דעם חורבן און קען זיך מער ניט באַהערשן און פיל ווי עס גיסן זיך טרערן, טרערן פון אַ פאַרווייטיקט האָרץ, וואָס איז שוין ניט בכוח עס איינצוהאַלטן. מיט מידע טריט שלעפּ איך זיך קוים צוריק אַן אָנגעזאָפטער מיט צער און פיין אין הקדש אין מיין אַלטער-נייער היים.

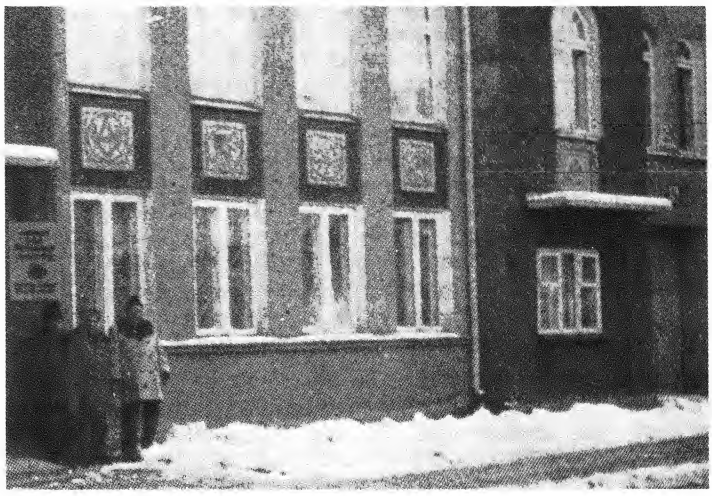
איסאַק ריבאַלאָוווסקי

בּאַזוך אין ביאַליסטאָק 35 יאָר נאָכ'ן חורבן

באַלד נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945, נאָכדעם ווי איך בין ווידער צוריק געקומען קיין ביאַליסטאָק, האָט זיך פאַר מיר דאָמאָלט אָנטפלעקט דער שרעקלעכער חורבן אין אונזער היים-שטאָט, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין דער היטלער-צייט. אַלץ פון דער מלחמה-צייט איז נאָך דאָמאָלט געווען פאַר מיר פריש, ווי עס וואָלט פאַסירט מיט אַ טאָג צוריק. מען האָט געמוי דאָמאָלט אָנגעזען די מוראָדיקע שפורן אין ביאַליסטאָק, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין די עטלעכע יאָר פון דער מלחמה. איך האָב נאָך פאַר זיך דאָן געזען דאָס איבערבלייבעכע פון אַלץ אין אונזער היים-שטאָט, וואָס איז אונז געווען אַלעמען אזוי ליב און טייער. איצט אָבער, אין סוף יאָר 1977, ווען איך בין ווידער געווען אויף מיין באַזוך אין ביאַליסטאָק, האָב איך כמעט שוין גאָרניט געזען פון דעם, וואָס עס האָט מיט זיך אָמאָל פאַר-געשטעלט די אָמאָליקע אומפאַרגעסלעכע אידישע ביאַלי-סטאָק. אַלץ פון דעם איז דאָרט אָפגעווישט, עס איז גאָרניט צו דערקענען, עס איז גאָרניט פאַרבליבן...

איך בין געווען אין פוילן אַלס איינער פון אַ דעלע-גאַציע פון דער פעדעראַציע פון פוילישע אידן, וואָס איז געפאָרן אויף דער איינלאָדונג פון דער פוילישער רעגירונג. דער ציל פון אונזער דעלעגאַציע איז געווען זיך צו באַגע-גענען מיט אַ צאָל פאַרטרעטער פון דער פוילישער רעגירונג און מיט זיי פאַרהאַנדלען אין פאַרבינדונג מיט אַ מעמאָראַנדום, וואָס די פעדעראַציע פון פוילישע אידן האָט צוגעשטעלט צו דער רעגירונג אין וואַרשע מיט צוויי יאָר צוריק. אין אונזער דעלעגאַציע זיינען געווען: ראַבאַי דר. אַלעקסאַנדער שינדלער, פאַרזיצער; שלמה בן-ישראל און אלי זבאָראָווסקי, וויצע-פאַרזיצערס; בען גרעי, לאָס אַנדזשעלעס; יחיאל דאָבעקירער, סעקרעטאָר; קלמן סולטאַניק, און מיין ווייניקייט, קאָסירער. צוליב'ן אָנקום פון פרעמיער בעגין גראָד אין דער צייט אין אַמעריקע, האָט ראַבאַי שינדלער נישט געקענט מיטפאָרן קיין פוילן, ווייל זיין אָנוועזנקייט איז געווען נויטיק אין וואַשינגטאָן.

זייענדיק אין וואַרשע, האָט אונזער דעלעגאַציע געהאָט עטלעכע באַגעגענישן און שמועסן מיט פאַרטרעטער פון פאַרשיידענע פוילישע מיניסטעריומס. אין די פאַדרונגען, וואָס אונזער דעלעגאַציע האָט צוגעשטעלט צו דער פוילישער רעגירונג, זיינען געווען: אַז פאַר די פאַר-בליבענע אידישע פאַרמעגנס אין פוילן זאָל די רעגירונג פון וואַרשע אויסצאָלן אַ געהעריקע סומע פון וואָס עס זאָל געשאָפן ווערן אַ פאַסיקער פאָנד, כדי וויייטער אויפ-צוהאַלטן די גייסטיקע ירושה פון דעם פוילישן אידנטום; די פוילישע רעגירונג זאָל געבן אַ מעגלעכקייט צו זען און באַנוצן זיך מיט די דאָקומענטן פון אַמאָליקן פוילישן אידנטום; פוילן זאָל אַרויסגעבן אַלע הייליקע אידישע זאַכן, וואָס זיינען דאָרט אויסגעשפרייט איבער'ן לאַנד; עס זאָלן אויפגעשטעלט ווערן פאַסיקע מצבות אויף די מאָסן קברים אין פוילן, וואו עס זיינען דאָ רעשטלעך אומגעבראַכטע אידן ביי די נאַציס; פוילן זאָל באַנייען דאָס צאָלן פון „רענטע" (סאָשעל סעקיוריטי) צו די יעניקע אידן וואָס זיינען אַוועק-

דער בנין פון ציטראָנ׳ס בית המדרש אין ביאַליסטאָק, וואו עס געפינט זיך דער פּוילישער פאַרבאַנד פון קולטור און קונסט.

געפאַרן פון פּוילן און זיינען געצוואונגען געווען זיך אָפּצוזאָגן פון בירגערשאַפט, א. ד. ג.

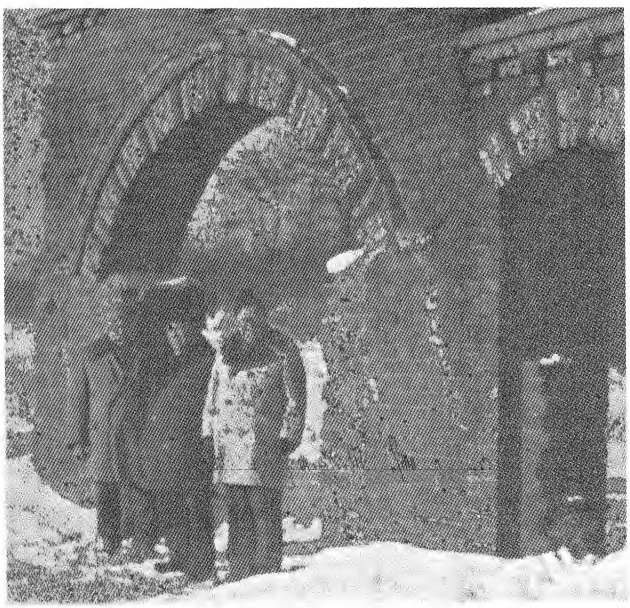
אויסער אין וואַרשע, וואו אונזער דעלעגאַציע האָט געהאַט וויכטיקע באַגעגענישן מיט רעגירונגס־פאַר־טרעטער, זיינען מיר אויך געווען אין לובלין און קראָקע. א גאַר פיינלעכע איבערלעבעניש איז פאַר אונז געווען דער באַזוך אין די געוועזענע נאַצישע טויט־לאַגערן אין אוישוויץ, מאַידאַנעק און טרעבלינקע, וואו עס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן מיליאָנען אידן און אָנדערע. א באַזונדערע איבער־לעבעניש האָב איך געהאַט אין טרעבלינקע. אויף א גרויסן פּלאַץ דאָרט, וואו עס זיינען געווען די קרעמאַטאָריעס און גאַז־קאַמערן, זיינען איצט אויפגעשטעלט געוואָרן 800 גרויסע און קלענערע מצבות־שטיינער, מיט נעמען פון די אומגעבראַכטע אידישע קהילות אין פּוילן. האָב איך דאָרט, צווישן די אומצאָליקע שטיינער, אויך אָנגעטראָפן אויף איין גרויסן שטיין אויף וועלכן עס איז אויסגעקריצט דער נאָמען ביאַליסטאָק. איך בין ביי דעם געשטאַנען מיט א פאַרקלעמט האַרץ, איך האָב געזאָגט א שטילן קדיש...

אין דער אָמאָליקער היים

ווי נאָר איך בין אָנגעקומען מיט דער דעלעגאַציע קיין וואַרשע, האָב איך גלייך געזען מאַכן געהעריקע צוגרייטונגען, כדי צו פאָרן קיין ביאַליסטאָק. מיר זיינען אָנגעקומען קיין וואַרשע מאָנטיק, און מיטוואָך האָבן מיר געהאַט באַשטימט זיך צו באַגעגענען מיט די פאָרשטייער פון דער פּוילישער רעגירונג. האָב איך באַשלאָסן אַריינ־צופאָרן קיין ביאַליסטאָק צומאָרגנס נאָכ׳ן אָנקומען קיין וואַרשע, ד. ה. דינסטיק. דר. שמעון דאַטנער, וועלכער האָט מיך באַגלייט קיין ביאַליסטאָק, האָט שוין פון פריער געוואוסט וועגן מיין קומען קיין פּוילן. איך האָב געדונגען א פריוואַטן אויטאָ און מיר זיינען אַרויסגעפאָרן דינסטיק פרי. איך האָב אָבער זיך נישט פאָרגעשטעלט, אַז עס דערוואַרט מיך אַזא ביטערע איבערלעבעניש.

דער וועג פון וואַרשע קיין ביאַליסטאָק, מיט דער טאָק־סאָווקע, דויערט בלויז אַרום צוויי מיט א האַלבער שעה. אָבער פאַר מיר האָט דאָס אויסגעזען ווי אַן אייביקייט, אַז דאָס וועט זיך קיינמאָל נישט פאָרענדיקן. אויפ׳ן גאַנצן וועג, פון וואַרשע קיין ביאַליסטאָק, זעט מען פאַרביילויפן שטעטלעך מיט נעמען, וואָס זיינען פאַר יעדן פון אונז אַזוי גוט באַקאַנט. אָמאָל, האָבן דאָרט געוואוינט הויפּטזעכלעך אידן, מען פלעגט דאָרט שטענדיק זען אידן מיט א בריטן אידישן לעבן. אָבער איצט? פון דעם אָלעם איז אפילו נישט פאַרבליבן קיין צייכן. פאַרנדיק אויפ׳ן וועג און קוקנדיק דורכ׳ן פענצטער פון אויטאָ האָב איך ווי פאַר זיך געזען די אָמאָליקע לעבעדיקע אידישע לאַמזשע, גראָיעווע, באַצקי, וויסאָקיע מאָזאָוויעצק, ביעלסק און אַנדערע.

ווי מיר ווייסן, האָט די אַלגעמיינע באַפעלקערונג אין ביאַליסטאָק פאַר דער מלחמה געציילט אַרום 90 טויזנט איינוואוינער. צווישן דעם זיינען געווען ביי זעכציק טויזנט אידן. איצט, איז ביאַליסטאָק פיל גרעסער ווי פריער, עס איז אויסגעבויט און אויסגעשפרייט אין אַלע זייטן. די אַלגע־מיינע באַפעלקערונג דאָרט ציילט איצט איבער 200 טויזנט. אָבער אידן זיינען דאָרט דאָ איצט בלויז 9 (ניין). זיי לעבן אין פאַרשיידענע ערטער פון דער שטאָט, איינער ווייסט ווייניק פון דעם צווייטן. שפּעטער, ווען איך האָב זיך באַגעגנט מיט א צאָל פון זיי, האָב איך זיך דערוואוסט, אז אַלע זיינען זיי עלטערע מענטשן און זיי לעבן פון די רעגירונגס־פענסיעס. צוליב זייער אויסנאַמקייט און וואָס זיי האָבן פאַרלוירן זייערע נאָענטע ביי היטלער׳ן, האָבן זיי זיך פונדאָסניי פאַרבונדן מיט פרויען, די מערסטע ניט אידישע. איך האָב זיי געפרעגט פאַרוואָס זיי זיינען פאַרבליבן אין ביאַליסטאָק, וואָס איז דער צוועק? זייער ענטפער איז געווען, אז נאָך די איבערלעבענישן אין צייט פון דער מלחמה זיינען זיי אַרויס־געקומען איינזאַמע, צעבראָכענע און קראַנקע. עס איז פאַר זיי געווען שווער אָנצוהויבן אַלץ פונדאָסניי, צו וואָנדערן און זוכן נייע וואוין־ערטער. זיינען זיי דעריבער פאַרבליבן אין ביאַליסטאָק. די נעמען פון די 9 אידן וואָס איך האָב געטראָפן אין ביאַליסטאָק, זיינען: שיע באַרטנאָווסקי, אברהם שידראָנסקי, ל. מ. פּענער, לייב ביעלסקי, הערשל יאַלאָווסקי (אַלע ביאַליסטאָקער), קלמן קאַניא (יאַשי־

דער אַרויסגאַנג פון באַגנאָווקער בית־עלמין אין ביאַליסטאָק. די וואַנט וועלכע האָט אַרומגערינגעלט דעם בית עולם פאַר דער 2־טער וועלט מלחמה איז פונאַנדערגעוואָרפן. עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: איסאַק ריבאַלאָווסקי, שיע באַרטנאָווסקי און דר. שמעון דאַטנער.

נאָווקע), יאַנקל חאַשקעס (סעמיאַטיטש), שלמה פּאַכטער (בריאַנסק), שמעון זלאַטאַרינסקי (סעמיאַטיטש).

איך וויל דערמאָנען, אַז דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק איז די גאַנצע צייט אין פֿאַרבינדונג מיט דער גרופּע אידן אין ביאַליסטאָק, און מען שיקט זיי אויך סיסטעמאַטישע הילף. דאָס ווערט געטאָן א דאַנק דעם ספּעציעלן פֿאַנד, וואָס עס האָט איינגעשטעלט מיט עטלעכע יאָר צוריק, אונזער חשובֿער לאַנדסמאַן דזשערי מינק. מר. מינק האָט די פֿאונדעישאַן געשאַפֿן נאָכדעם ווי ער איז דאָמאָלט צוריקגעקומען פון א באַזוך אין ביאַליסטאָק.

אויף די חורבות פון אַ אידישן לעבן

זייענדיק אין ביאַליסטאָק, האָב איך זיך באַזונדער פֿאַרבונדן מיט שיע באַרטנאָווסקי. ער איז געווען מיט מיר און מיט דר. דאָטנער א גאַנצן טאָג, ער האָט אונז אַרומגעפּירט אין פֿאַרשיידענע פּלעצער.

וועז מען קומט אַן פון וואַרשע קיין ביאַליסטאָק מיטֿן שאָסיי, זעט מען אויך איצט די אָמאָליקע גוט באַקאַנטע אויפֿשריפטן כאַראַשטש און נאַוואַשאַלקי דאָטשעס. ווי באַקאַנט, איז דאָס אָמאָל געווען אויסער דער שטאָט. איצט אָבער, אַזוי ווי ביאַליסטאָק איז געוואָרן אויסגעבריטערט און פֿאַרגרעסערט, הויבט זיך די שטאָט שוין אַן ביי כאַראַשטש און נאַוואַשאַלקי. פון דאָרט זיינען מיר מיט דער טאָקסואווקע צוגעפֿאָרן צום וואָקזאַל וואו עס קומען אַן און פֿאָרן אַוועק די באַנען. און פון וואָקזאַל זיינען מיר שוין אַריינגעפֿאָרן אין שטאָט אַריין. וועז מיר זיינען צוגעקומען צו דער ליפֿאָווע, וואו עס הויבט זיך אַן דער קאָשטשיאָל, האָב איך דאָרט גאָרניט דערקענט. איך האָב דאָס ניט געגלויבט מיינע אויגן ווי אַזוי אַזעלכעס קען זיין! אַלץ דאָרט איז פֿאַרבויט און געענדערט, אַלץ איז אַנדערש און ווי איבערגעשטעלטע דעקאָראַציעס אויף א טעאַטער־בינע. עס איז גאָרניט פֿאַרבליבן פון דעם אָמאָליקן אידישן לעבן.

פון ליפֿאָווע זיינען מיר אַריינגעפֿאָרן צו שוויענטעגא ראָכא, אין דער צווייטער זייט באַן, וואו מען פלעגט אַריבערגיין די בריק. ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט דערמאָנען זיך געוויס, אַז דאָרט האָבן מיר (די משפּחה ריבאַלאָווסקי) געהאַט דעם זאָל און רעסטאָראַן וואו עס זיינען פֿאַרגעקומען אידישע חתונות. און אָרום דאָרט, אין די אַנדערע גאַסן און געסלעך איז געווען שטענדיק פול מיט אידן און מיט א פֿאַרצווייגטן האַרציקן אידישן לעבן. אָבער איצט איז דאָרט גאָרניט דא פון דעם וואָס עס איז געווען אָמאָל אין דעם אידישן לעבן. ווי עס וואָלט קיינמאָל אַזעלכעס גאָרניט געווען...

אויף קבר אבות ביי די קדושים און נאָענטע

מיר זיינען צוגעפֿאָרן אויף זשאַביע גאַס, צום אידישן בית־עולם, וואָס איז ביי די נאָענטע אויך געווען איינגעשלאָסן אין געטא. אָבער אויך דא האָט מיך געטראָפֿן א פֿיינלעכע איבערלעבעניש. די מערסטע קברים פון אָמאָליקע פֿאַרשטאָרבענע אידן זיינען צעשטערט. די מערסטע מצבות, זיינען פֿאַרניכטעט און פֿאַרשוואונדן. ווי איך האָב זיך דערוואוסט, האָבן פֿאַליאַקן צוגענומען די אידישע מצבות, מיט וועלכע זיי האָבן געבויט זייערע הייזער. פֿאַליאַקן באַנוצן אויך אידישע מצבות, מיט הייליקע אידישע נעמען, אָלס טרעפּ ביים אַריינגאַנג אין זייערע הייזער, וואו זיי רייניקן אָפּ זייערע פּיס...

דער קליינער דענקמאָל ביים סוף פון זשאַביע גאַס, וואָס איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן נאָכ'ן אַראָפּוואַרפן דעם גרויסן "ברודער קבר" מאָנומענט אין אָנדענק פון די קדושים אין ביאַליסטאָק.

איך געדענק ווי אַזוי באַלד נאָך דער שרעקלעכער צווייטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1945, האָבן דאָס ביסל צוריקגעקומענע אידן קיין ביאַליסטאָק, אויפֿגעשטעלט אויפֿ'ן זשאַביע בית־עלמין א מאָנומענט, אין אָנדענק פון די זעכציק טויזנט אומגעבראַכטע אידן ביי די נאַציס. מען דאָרף דערמאָנען, אַז די ניצול־געוואָרענע אידן פון היטלער'ן האָבן דאָס דאָמאָלט געטאָן מיט א הייליקן ציטער, אַז דאָס וועט כאָטש פֿאַרבלייבן א שטענדיקער אָנדענק פון דעם אומקום פון די אידן אין ביאַליסטאָק און פון דער אומגעגנט. אָבער איצט, איז אָט דער הייליקער מאָנומענט ניטא מער אויפֿ'ן זשאַביע בית־עולם, דאָס איז פֿאַרשוואונדן צוזאַמען מיט די דאָרטיקע אָנדערע אומצאָליקע אידישע מצבות. דאָרט איז גאָר איצט א פֿאַרק מיט אַלעיעס.

ביים סוף פון דער זשאַביע־גאַס איז פֿאַראַן בלויז אַן אָנדענק פֿלאַק, מיט אַן אויפֿשריפט אין פּויליש, וואָס דערציילט וועגן אומקום פון די ביאַליסטאָקער אידן. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, זעט מען דאָרט זומער־צייט אויך בלומען. איך האָב געבעטן ביי באַרטנאָווסקי, אַז וועז עס וועט ווערן א ביסל וואַרעמער זאָל ער זיך באַמיען אָפּצוהיטן דעם פּלאַץ, מען זאָל דאָס האַלטן ריין. היות ווי ער וואוינט אין יענער גענגענט, האָט ער צוגעזאָגט מיר דאָס צו טאָן.

אויך אויף דעם אַלטן אידישן בית־עולם אין באַגניאָווקע, איז אַלץ צעשטערט, עס איז גאָרניט צו דערקענען. אויך דאָ זיינען די מצבות צוגעריבט, פֿאַליאַקן האָבן דאָס באַנוצט ביים בויען זייערע הייזער, עס איז דאָרט גאָרניט צו דערקענען. ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט געדענקען גוט, אַז אויפֿ'ן אידישן בית־עולם אין באַגניאָווקע, איז לאַנגע יאָרן געשטאַנען א הויכער שוואַרצער מאָנומענט. דאָס איז געווען א מצבה אויפֿ'ן ברודער־קבר פון די דערמאָרדעטע אידן בעת'ן גרויסן פּאָגראָם אין ביאַליסטאָק, וואָס איז דורכגעפּירט געוואָרן אין זומער 1906. ווי באַקאַנט, זיינען דאָמאָלט העכער הונדערט אידישע מענטשן דערמאָרדעט געוואָרן, פיל אָנדערע זיינען פֿאַוואונדעט געוואָרן. אָבער דער גרויסער מאָנומענט אין אָנדענק פון די דער'הרג'עטע אידן בעת דעם פּאָגראָם אין יאָר 1906, איז איצט שוין מער ניטא.

אויך דאָס האָבן די פֿאַליאָקן צעשטערט און צוגעריבט אין די נאָך מלחמה־יאָרן. יאָ, עס איז אַ טראָגישע ווירק־לעכקייט, וואָס אויב מען זעט דאָס אַלץ ניט מיט די אייגענע אויגן, איז פֿשוט שווער צו גלויבן אַז אַזעלכעס איז איצט דאָרט...

ווען מיר זיינען געווען אויף דעם בית־עולם אין באָג־ניאָווקע און דאָס אַלץ געזען, זיינען מיר געשטאַנען איינ־געהילט אין צער און ווייטיק. דר. שמעון דאָנער האָט, ביי דעם פֿאַרבליבענעם פונדאָמענט פון געוועזענעם מאָנומענט, געזאָגט דעם הייליקן א־ל מלא רחמים. אויפן בית־עולם, וואו אַמאָל זיינען געווען די אידישע קברים מיט מצבות, זיינען שוין איצט גאָר אויפגעבויט נייע הייזער. עס וואוינען דאָרט פֿאַליאָקן, מען גייט אַן מיט אַ נאָרמאַלן צופֿרידענעם לעבן, אויף די אַלע פֿלעצער וואו עס זיינען געווען קברים. ווען מען זעט דאָס אַלץ פון דער נאָענט, איז אוממעגלעך צו פֿארשטיין, ווי אַזוי דאָס קען זיין. אָבער אַזוי איז דאָס, עס איז אַ טרויעריקע ווירקלעכקייט!

איך בין אויך געווען אויף דעם גאָר אַלטן בית־עולם, אויף מינסקע גאַס. די אַמאָליקע פיל טויזנטער מצבות פון פֿארשטאָרבענע אידן, זיינען פֿארשוואונדן. דאָס איז צוגענומען און צעשטערט געוואָרן פון פֿאַליאָקן. אויפ׳ן בית־עולם זיינען געמאַכט געוואָרן אַלעיען, וואָס שניידן דורך ביז׳ן צענטער פון דער שטאָט. דאָרט, וואו עס זיינען אַמאָל געווען קברים פון אַמאָליקע פֿארשטאָרבענע אין ביאַלי־סטאָק, שפּאַצירן איצט פריילעכע פֿאַליאָקן. איך בין דאָרט אין דער געגנט דורכגעגאַנגען אומעטום וואו עס איז אַמאל געווען דער אָרעמער אידישער געגנט, די קראָאָווסקי, זשעלאזנע, גרונוואלדזקיי, אַנגעלסקע און אַנדערע. איך בין געגאַנגען ביז׳ן וואַלד פֿאַרטיפט אין געדאַנקען. איך האָב געטראַכט וועגן דער אַמאָליקער אַזוי גוט באַקאַנטער און פֿארצווייגטער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס איז פֿאר־שוואונדן. יאָ, פֿארשוואונדן. עס איז גאָרניט פֿארבליבן פון אונזער אַמאָליקער טייערער אידישער היים!!!

בלויז פֿאַרבליבענע צייכענס

איך בין אָרומגעגאַנגען אין ביאַליסטאָק, איך האָב געזוכט, געוואָלט געפינען עפּעס צייכנס פון אַמאָליקן אידישן לעבן, אָבער אַזעלכעס איז דאָרט כמעט ניטאָ. און דאָס וואָס מען זעט יאָ, פֿארשאָפט גרויס ווייטיק. איך האָב געקוקט אויף דעם גאַנצן אָרום, איך האָב געטראַכט און ביי

דער איבערגעבליבענער פונדאַמענט פון דעם דענקמאָל אויף באגנאָווקער בית־עלמין, נאָך די געפּאַלענע ביאַליסטאָקער אידן אין דעם פּאָגראָם פון יאָר 1906.

זיך כסדר געפרעגט: וואו זיינען די אַמאָליקע אידישע הייזער מיט די אידישע פריידן און ליידן? וואו זיינען די אַמאָליקע אידישע אומצאָליקע טעקסטיל־פאַבריקן, די פֿאַר־שיידענע אָרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס, די אידישע צייטונגען, טעאַטער, שולן ספֿאָרט־קלובן, פֿאראיינען און פיל אַנדערע? איך האָב געוואָלט אויסשרייען און פרעגן, ווי אַזוי איז מעגלעך, אַז דאָס אַלץ איז פֿארשוואונדן?! איך האָב געפּילט דייטלעך, אַז אין ביאַליסטאָק וואו עס זיינען אַמאָל געווען קנאַפּע זעכציק טויזנט אידן, בין איך איצט אַן איי־זאַמער פֿאַר־אַבל׳טער יתום...

ווען מיר זיינער צוגעקומען צום פלאָץ, וואו עס איז פֿאַר דער מלחמה געווען די גרויסע שוהל, האָב איך ווידער געהאַט אַ ביטערע איבערלעבעניש. עס דאָרף דערמאָנט ווערן, אַז ווען די נאַצישע רוצחים זיינען אַריינגעקומען קיין ביאַליסטאָק, פרייטיק דעם 27טן יוני 1941 — ד׳ תמוז, תש״א, האָבן זיי אַריינגעטריבן אין דער גרויסער שוהל צוויי טויזנט אידישע מענער, פרויען און קינדער. די אומ־גליקלעכע אידן זיינען, טאָקע דעם זעלבן טאָג, פֿארברענט געוואָרן פון די נאַצים, ימ״ש, צוזאַמען מיט דעם באַוואוסטן מקום קדוש אין דער שטאָט.

נאָך דער מלחמה, האָט מען צונויפגענומען דאָס פֿאַר־בליבענע אייזן, ברוכווארג און איבערבלייבעכץ פון דער שוהל, און דאָס אַוועקגעליגט אַלץ צוזאַמען אויף איין פלאָץ. עס איז געווען ווי אַ מצבה נאָך דער אַמאָליקער גרויסער שוהל. אָבער זייענדיק איצט אין ביאַליסטאָק, האָב איך געזען אַז דאָס אַלץ איז פֿארשוואונדן. די פֿאַליאָקן האָבן דאָס אָפּגערייניקט, פֿארניכטעט. אויף דעם פלאָץ דאָרט, וואָס איז גאָרניט צום דערקענען, זיינען אויסגעבויט געוואָרן נייע וואוינונגס־הייזער. אויף איין הויז איז דאָ אַ קליינער אויפשריפט וואָס דערציילט, אַז דאָ איז געווען די גרויסע שוהל. וועט מען שטייט דאָרט פילט מען, אַז מען איז גאָר ווי אין עפּעס אַן אַנדער וועלט, ווי עס וואָלטן דאָרט קיינמאָל גאָרניט געווען קיין אידן מיט אַ אידיש לעבן.

ביאַליסטאָקער אידן געדענקען אויך גוט, אַז אויף נייַ־וועלט איז געווען אַ גרויסער בית המדרש, וואָס איז אַמאָל אויסגעבויט געוואָרן פון דעם באַוואוסטן אידישן טעקסטיל־פאַבריקאַנט ש. ציטרין. דאָס איז געווען גוט באַקאַנט ביי אידן שטענדיק אין ביאַליסטאָק. אויך נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועט די רעשטלעך געראַטוועטע אידן פון היטלער׳ן זיינען צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק, פלעגט מען זיך פֿארזאַמלען אין ציטרינ׳ס גרויסן בית המדרש. די געבויידע איז טאָקע פֿארבליבן גאַנץ אויך איצט, ווי דאָס איז געווען פֿאַר דער מלחמה. אָבער אין דעם אַמאָליקן גרויסן ציטרין בית המדרש, איז איצט דער פּוילישער פֿארבאַנד פון קולטור און קונסט.

די אַמאָליקע גומיענער גאָס, טראָגט איצט דעם נאָמען פון דעם העלדישן אידישן אַנטי־נאַצי קעמפּער, יצחק מאָלמעד. ווי באַקאַנט, האָט מאָלמעד בלינד געמאַכט נאַצישע רוצחים. דערפאַר האָבן די היטלעריסטישע מערדער אים אויפגעהאָנגען אויף גומיענער גאָס, וואָס טראָגט איצט דעם נאָמען פון דעם גרויסן אידישן העלד. אויף איינע פון די הייזער אין יענער גאָס זעט מען אַ קליינעם פלאָק, וואָס דערציילט וועגן מאָלמעד׳ס העלדישן טאָט און אַז די גאָס טראָגט איצט זיין נאָמען.

איך פיל נאָך איצט די שטאַרקע איבערלעבעניש וואָס איך האָב געהאַט וועגן מיר זיינען צוגעקומען צו דער

געבײדע אויף שיענקעוויטשא גאָס, וואו עס איז אָמאָל געווען די העברעאישע גימנאַזיע. די געבײדע איז געבליבן אומגעשטערט, אַזוי ווי דאָס איז געווען אָמאָל. וועג איך בין דאָרט איצט צוגעקומען מיט דר. שמעון דאַטנער, האָט ער אָנגעהויבן צו ווײַנען און צוזאָמענגעבראָכן. מען דאַרף ווײַסן, אַז דר. דאַטנער איז געווען אַ לערער אין דער העברעאישער גימנאַזיע העכער פּופּצן יאָר. אויך איך האָב געווײַנט צוזאָמען מיט דר. דאַטנער... אין דער געבײדע איז איצט אַ שפּיטאָל. אגב, אין דעם געווען־ענעם גרויסן אידישן שפּיטאָל, אויף וואַרשאַווסקי גאָס, איז איצט אויך אַן אָלגעמיינער שפּיטאָל.

ווען אונזער דעלעגאַציע פון די פּוילישע אידן איז געווען אין מיניסטעריום פאַר רעליגיע, אין וואַרשע, האָבן מיר דאָרט מיט די רעגירונגס־פֿאַרטרעטער אויך גערעדט ווען די אָפּגעלאָזטע און צעשטערטע אידישע בית־עלמינ׳ס איבערן לאַנד. האָט מען אונז צוגעזאָגט, אַז אַ געווײַסע צאָל פון די פֿאַרלאָזענע אידישע בית־עלמינ׳ס וועלן אויפֿגעהאָלטן ווערן אָלס אייגנאַרטיקע פּלעצער (לענדמאַרקס). דערבײַ האָט מען אין מיניסטעריום, אויף מײַן פֿאַרלאַנג, מיר צוגעזאָגט, אַז דער אידישער בית־עולם אין באגניאָווקע וועט זײַן צוויישן דעם.

מען דאַרף אָפּהיטן דעם גרויסן יחוס

ווען איך האָב פֿאַרלאָזן ביאַליסטאָק, זיינען מיינע אויגן געווען אָנגעפּילט מיט טרערן און מײַן האַרץ איז געווען פֿאַרקלעמט. דאָס וועט מיך מסתמא אַזוי באַגלייטן שוין ביז׳ן סוף פון מײַן לעבן. וועג די טאָקסאָווקע האָט אָנגעהויבן אָוועקפֿאָרן מיט דר. שמעון דאַטנער און מיר — און מיר האָבן זיך געזעגנט מיט שיע באַרטנאָווסקי — האָב איך אויסגעדרייט מײַן קאָפּ און געווארפן אַ לעצטן בליק אויף מײַן אָמאָליקער היים, אויף אונזער אָלעמענס אָמאָליקער טייערע היים: אויף דער אומפֿאַרגעסלעכער האַרציקער ביאַליסטאָק, וואו עס איז פֿאַרפלאָסן אונזער קינדהייט און יוגנט, וואו עס זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן אונזערע אָלעמענס נאָענטע, די אָמאָליקע טייערע ביאַליסטאָקער אידן...

ביים פֿאַרלאָזן ביאַליסטאָק האָב איך געפּילט, אַז עס איז מער נישטאָ דאָרט אַ אידישע ביאַליסטאָק. די אידישע ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, וואו מיר לעבן וווייטער און מיר אָטעמען מיט דער אָמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק. דאָס איז אויך מיט ביאַליסטאָקער אידן אומעטום, אין אָלע וועלט־טיילן, וואו עס ווערן אָנגעפֿירט טעטיקייטן פון אונזערע לאָנדסלייט. לאָמיר אָלע צוזאָמען, מיט ליבע און טריישאַפט, אויף אַ געמיינזאָמן אופן און שטענדיק, אָפּהיטן דעם גרויסן יחוס וואָס עס האָבן אונז איבערגעלאָזט די קדושים און מאַרטירערס, די אומגעבראַכטע ביאַליסטאָקער אידן ביי די נאַציס.

חייקע גראָסמאַן

פאַר אונז איז די מלחמה ניט פֿאַרענדיקט

די רעדע וואָס חייקע גראָסמאַן האָט געהאַלטן ביי דער ציר־ניסטישער קאָנפֿערענץ אין לאָנדאָן, אין סעפּטעמבער 1945.

א חבר האָט מיר געפֿרעגט: פון וואַנען קומט אונזער רואיקייט און איינגעהאַלטנקייט? איך וועל אייך ענטפֿערן, אַז מיר זיינען געווען רואיק די גאַנצע צייט. דאָס איז געווען די רואיקייט, וואָס האָט אַרומגערינגלט אונזערע חברים אין דער צייט פון דער שלאָכט און פאַר איר. די שלאָכט — דאָס איז געווען אונזער שטרעבונג, דאָס איז געווען דער מאַמענט, אויף וועלכן מיר האָבן געהאָפּט און געוואַרט.

עס איז לייכטער אונטערצולייגן מינעס ווי צו האַלטן רעדעס. וואָס מיר קאָנען אייך איבערגעבן איז, אַז מיר לעבן און עקזיסטירן; אַז אונזער באַוועגונג איז געווען גרויס און שטאַרק און זי איז אויך געווען שיין אין מאַמענט וועו זי איז געוואָרן באַזיגט. צו לעבן — דערין באַשטייט ניט די גרויסע קונסט. מ׳דאַרף ווײַסן ווי אַזוי צו לעבן, און וואָס איז נאָך וויכטיקער — ווי צו שטאַרבן. מיר האָבן געוואוסט, אַז מיט אונזער טויט איז ניט אַלץ געוואָרן פֿאַר־יתומט: אַז אונזער טויט וועט ווערן פֿאַרוואַנדלט אין אַ הויב־קראָפט, אין אַ תורה, אויף וועמען עס וועט זיך דערציען די יוגנט. וועגן דעם האָבן מיר געטראַכט אין די געטאָ און דאָס איז געוואָרן די תורה, וואָס מיר האָבן געלערנט די גאַנצע צייט אין רואיקייט און שטילקייט. און נאָך עפּעס וויל איך אייך זאָגן — הגם עס איז שווער עס אַרויסצובערענגען אויף מיינע אָרימע ליפּן: די העלדן פון פֿאָלק זיינען ניט דווקא באַרימטע פֿאָליטישע פּירער, די העלדן פון פֿאָלק זיינען קליינע מענטשן, גרויע און שטילע.

איך געדענק די טעג פון דער ערשטער „אַקציע" אין ביאַליסטאָק, אין פֿעברואַר 1943. דאָן איז נאָך ניט געווען קיין קאַמף. דאָס איז געווען פֿאַר וואַרשע. טויזנטער אידן זיינען דאָן אומגעקומען אין דער געטאָ אָן יעדן טומל. שטילערהייט האָט מען אויך אין דער געטאָ דאָן געהאָנגען אַ אידישן העלד מיטן נאָמען יצחק מאַלמעד, אָלס שטראָף פֿאַר הרג׳ענען אַ דייטש. און נאָך פיל זיינען געווען אָזעלכע ווי ער.

איך וועל אייך נאָך זאָגן, אַז מיר, די חלוצ׳ישע באַוועגונג, האָבן זיך קיינמאָל ניט באַטראַכט אָלס פּירער און פֿאָליטיקער. מיר האָבן געהאָט הונדערטער חברים, וואָס זיינען געפֿאָלן שטיל מיט׳ן גלויבן אין ארץ־ישראל טיף איינגעבאָקן אין האַרץ.

די פּרשה פון דער אידישער קאָטאָסטראָפע אין פוילן איז אַ לאַנגע און קאָמפּליצירטע. אָבער מיר זיינען געבליבן לעבן, טראָץ די ליידן, שוידער און פֿאַרניכטונג, און מיר מאָנען דאָס לעבן וואָס קומט אונז און דעם גאַנצן אידישן פֿאָלק. מיר וועלן ניט רוען. פֿאַר אונז איז די מלחמה ניט געענדיקט. טראָץ דעם בית־הקברות אין פוילן, האָבן מיר אויפֿגעשטעלט אַ חלוצישע יוגנט־באַוועגונג, וואָס איז גרייט צו גיין קיין ארץ־ישראל אויף אָלע וועגן. דאָס זיינען ניט

קיין צעבראַכענע און דערשלאָגענע מענטשן. זיי זיינען גרייט אויף אַלץ און קיין גרענעצן וועלן זיי ניט פאַרשפּאַרן דעם וועג. פון אייך און פון ארץ־ישראל פאַרלאַנגען מיר, אַז איר זאָלט זיי אויפמונטערן און שטאַרקן זייערע הענט. מיר וועלן ניט פאַרלאָזן פוילן ביז מיר וועלן דאָרט ניט פאַר־פעסטיקן די באַוועגונג. מיר זיינען מיד: אויך איך בין מיד. אָבער איך וועל ניט קומען אַזוי שנעל קיין ארץ־ישראל. מיר וועלן עולה זיין ערשט דאָן, ווען אין פוילן וועלן זיין שליחים, קיבוצים, אָן עליה און אַ ציוניסטישע באַוועגונג. נאָר דאָן וועלן מיר קאָנען מיט אַ רואיק האַרץ עולה זיין אין אונזער היימלאַנד און לעבן אין קיבוצים. אויב מ׳וועט אונז ניט העלפן, אויב ארץ־ישראל וועט אונז ניט העלפן, וועט וועלן באַגאַנגען אַ שוערע זינד.

איך וויל פאַרנאָנדערוויקלען די מגילה פון הראָאיזם אין דער געשיכטע פון אונזער קאַמפּס־באַוועגונג. איך דערמאָן מיט ציטער דעם אָנדענק פון די העלדישע אידישע טעכטער: לאָנקע, טאָשע, פרומקע און פיל אָנדערע, וואָס פאַרנעמען אַ פּלאַץ פון כבוד אין דער געשיכטע פון דער באַוועגונג. (אָלע שטעלן זיך אויף).

די שטילקייט — דאָס איז געווען דאָס כאַראַקטע־ריסטישסטע, דערהויבנסטע און שענסטע מעלה פון אונזערע אידישע טעכטער, וואָס זיינען געפאָלן אין געראָנגל און שלאַכט. די אידישע מיידלעך זיינען געווען די „נערוון" פון דער באַוועגונג, די פאַרבינדלערינס וואָס האָבן פון פּלאַץ צו פּלאַץ געבראַכט מיט זיך דאָס וואָרט פון דער באַוועגונג. טאָשע און לאָנקע האָבן צום ערשטן מאָל געבראַכט פון וואַרשע קיין ווילנע דאָס וואָרט פון דער באַוועגונג און איר וועט ניט פאַרשטיין וואָס דאָס האָט באַדייט פאַר אונז. מיר וועלן זיי קיין מאָל ניט פאַרגעסן, און זייערע געשטאַלטן וועלן זיין אַ דערציערישער סימבאָל פאַר דורות און דורות.

עס איז ניט קיין צופאָל, וואָס קיינער פון אונז האָט ניט דערציילט וועגן אונזערע איבערלעבונגען. יצחק צוקער־מאַן האָט אייך געקענט פיל דערציילן און דאָס זעלבע אויך די איבעריקע. אָבער איך ווייס ניט ווי אַזוי און ווען מיר וועלן דאָס טאָן. מיר זיינען געקומען אַהער צו שילדערן אונזערע צרות און ניט צו שטאַלצירן מיט זיי. מיר זיינען געקומען אַהער כדי צו וואַרפן בריקן צו אייך, כדי צו זאָגן אייך, אַז מיר לעבן, אַז מיר וועלן עולה זיין פאַר יעדן פרייז, אַז מיר זיינען מיט אייך.

דר. סעמיועל פּיסאַר

אַ דערמאָנונג און וואָרענונג

דער חשוב׳ער ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַן דר. סעמיועל (שמואל) פּיסאַר, איז געווען אַ אינגל פון קוים צוועלף יאָר וועג ער איז, צוזאַמען מיט אַלע זיינע נאָענטע משפּחה־מענטשן, דערפאָר־טירט געוואָרן קיין אוישוויץ. ער האָט אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר דורכגעמאַכט ליידן און פיין ביי די נאַציס, אַלע זיינע נאָענטע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדערס. אין פאַרלויף פון די נאָך מלחמה־יאָרן האָט דר. פּיסאַר געלערנט און שטודירט אויף אַן אומדערמידלעכן אופן. ער איז איצט גוט באַקאַנט אַלס אינטערנאַציאָנאַלער לאָיער מיט זיינע גרויסע אפּיסעס אין פּאַריז, וואַשינגטאָן און אין אָנדערע ערטער. דער על־פּי־נס געראָטענער דר. פּיסאַר, וועלכער פּאַרט ארום אין פּאַרשיידענע לענדער, פאַרנעמט אַ פּראָמינענטן פּלאַץ אין דער אינטערנאַציאָ־נאַלער וועלט. ער קומט אין פאַרבינדונג און האָט נאָענטע פריינט צווישן מלוכה־לייט, רעגירונגס־פירער און הויכגעשטעלטע פערזענלעכקייטן. אָט דאָס אַמאָליקע אידיש אינגל פון ביאַליסטאָק און גרווזענער קרבן פון נאַצישן באַרבאַריזם, וועלכער איז דער אינגסטער גראָטוועטער פון אוישוויץ, איז אויך אַ פערזע־לעכער פריינט פון דעם פראָנצויזישן מלוכה־פרעזידענט, זשיסקאַר ד׳עסטאַין. ווען דער פרעזידענט פון פראַנקרייך איז, אין חודש יוני 1975, געפאָרן באַזוכן אוישוויץ, איז ביי זיין זייט אויך געווען דר. סעמיועל פּיסאַר. זייענדיק אין אוישוויץ צוזאַמען מיט׳ן פראַנצוי־זישן פרעזידענט, האָט דר. פּיסאַר דאָרט געהאַלטן אַ קורצע, טיף רירנדע רעדע פאָר׳ן פרעזידענט פון פראַנקרייך. דאָ וויטער איז געדרוקט די דערמאָנטע דראַמאַטישע רעדע פון דר. סעמיועל פּיסאַר.

צו קומען איצט צוריק קיין אוישוויץ, אויפ׳ן מזבח פון דעם מורא׳דיקן חורבן, צוזאַמען מיט אייך מר. פרעזידענט, דאָ, וואו אַלס אינגל פון 14 יאָר בין איך געשטאַרבן מיט אַזוי פיל טויטן, דורכגעלעבט אַזוי פיל פיינונגען און דערנידע־רונגען, וואו אַלץ וואָס כ׳האָב אַמאָל ליב געהאַט איז געוואָרן פאַרוואַנדלט אין אַש, איז פאַר מיר אַ גרויסע איבערלעבונג וואָס דערשיטערט מיין נשמה. ס׳איז אַבער אויך אַ וועג פון טראַגעדיע צו נצחון.

מיט אייער אַנווועזנהייט דאָ היינט, פונקט דעם טאָג ווען דע־גאָל האָט פון לאָנדאָן, מיט 35 יאָר צוריק, מיט זיין רוף צו ווידערשטאַנד, געראַטעוועט דעם כבוד פון פראַנקרייך, גיט איר צו אַ נייע דימענסיע צו דעם היסטאָרישן זין פון 18טן יוני. פון דאָנען, ה׳ פרעזידענט, רעדט איר צו דורות, צו ראָסן, צו פעלקער, צו אידעאָלאָגיעס, צו ליבהאָבער און קאָנסערוואַטיוון, צו רייך און אָרעם, צו מזרח און מערב. ווייל דער אָרט, אויף וועלכן איר שטייט, איז די טיפסטע וואונד וואָס האָט ווען עס איז געטראָפן דער גאַנצער מענטשלעכער ציוויליזאַציע, דער טאָל פון טויט־פינצטער־נישׂ, וואו אייכמאַנ׳ס ווירקלעכקייט האָט געשטעלט אין שאָטן דאַנטע׳ס ווייזיע פון גיהנום.

אויף דעם ברענג איך אייך דאָ מיין פּערזענליכן עדות־זאָגן פון איינעם פון די ווייניק לעבן־געבליבענע און, לויט די אָרכיוון פון גיהנום, דער אינגסטער פון די גערא־טעוועטע פון דעם אוישוויץ־גיהנום. פון די שוידערלעכע זכרונות וואָס באַהערשן מיין געדאַנק אין אָט דער אמאָל אַזוי היימישער סביבה, שיילט זיך אַרויס אַ האַרצרייסנד בילד. און דאָס איז דאָס אייניציקע וועגן וועלכן איך וואָלט געוואָלט זאָגן אַ פּאָר וועכטער.

אַנטקעגן אָט די מאַשין־געוועהר טורעמס, אין זייער פאַסקעוואַטע בלויע און ווייסע שמאַטעס, איז יעדן טאָג געזעסן דער אייגנאַרטיקסטער סימפאָנישער אָרקעסטער, וואָס איז ווען עס איז נאָר אַמאָל געווען צוזאַמענגעשטעלט. באַשטאַנען איז דער דאָזיקער אויסטערלישער אָרקעסטער פון ווירטואָזן פון וואַרשע און פון פּאַריז, פון קיעוו און פון

דר. סעמיועל פּיסאַר מיט זיין פרוי, ביי דער באַגלייטונג פון דעם פּראַנצויזישן פּרעזידענט אין אוישוויץ, דעם 18טן יוני, 1975.

אַסלאָ, פון בודאָפּעסט און פון רוים. די פּידלען וואָס זיי האָבן געהאַט געבראַכט מיט זיך אויף זייער לעצטן וועג זיינען געווען סטראַדיוואַריוסן, גוואַרנעריס און אַמאַטיס.

צום אַקאַמפּאַנירן די טאָג־טעגלעכע תליות און מאַרדן — וועלן די גאָז־קאַמערן האָבן געשפּיגן מיט פּייער און רויך — האָט מען זיי באַפּוילן צו שפּילן מאָצאַרט, דעם מאָצאַרט וואָס איר און איך פאַרערן.

נאָר געגוג מיט דער פאַרגאַנגענהייט.

אָט די גרוילן, וועלכע כ׳האָב אייך קיינמאָל ניט דערמאָנט אין די יאָרן פון אונזער פריינטשאַפט, הער פרעזידענט, געווידמעט צום זוכן געמיינזאַם נייע וועגן פון אינטערנאַציאָנאַלער קאָ־עקזיסטענץ, נייע געווער פאַר שלום, טאָרן ניט פאַרטעמפּן אונזערע חושים און ניט אָפּשוואַכן אונזער גלויבן אין גאָט און מענטש.

אויב זיי האָבן היינט אַ באַדייט, איז עס דערפאַר וויייל מיר טאָרן ניט פאַרגעסן אז די פאַרגאַנגענהייט קען אויך זיין דער פּראָלאָג פון דער צוקונפט, אז פון צווישן דעם אש פון אוישוויץ אַנטפּלעקט זיך פאַר אונז דער ספּעקטאַר פון דער אָפּאָקאַליפּסע — אַ וואַרנונג קעגן דעם וואָס קען נאָך קומען...

צו אָט די פאַרקאַנעס פון שטעכיקע דראָטן מוז דערפאַר קומען דער מענטש, לויט אייער ביישפּיל, צו בויגן זיין קאָפּ און מעדיטירן איבער געוועלטיקייט, איבער טאָלעראַנץ, איבער רעספּעקט פאַר מענטשן־רעכט און, מער פון אַלץ, איבער נייע מאַראַלישע פערספּעקטיוון וואָס זאָלן קענען צוריקברענגען דער וועלט׳ס אָפּגעפּרעמדטער יוגנט.

ה׳ פרעזידענט, אויף דעם פאַרשאָלטענעם און הייליקן ארט שטייט איר פּנים אל פּנים פאַר אייער גרעסטן קהל. איר געפּינט זיך דאָ אין דער אָנוועזנהייט פון נשמות, פון פיר מיליאָן אומגעבראַכטע מענטשן.

אין זייער נאָמען און מיט׳ן רעכט פון דעם אויס־געברענטן נומער אויף מיין אָרעם, זאָג איך אייך, אז אויב די אומגעבראַכטע דאָ וואָלטן איצט געקענט ענטפערן אויף אייערע רירנדע וועדטער וואָס איר האָט דאָ נאָר וואָס אַרויסגעזאָגט, וואָלטן זיי אויסגעשריגן: „קיינמאָל מער ניט, קיינמאָל מער ניט קיין אוישוויץ... קיינמאָל ניט מער צווישן פראָנצויזן און דייטשן, צווישן טערקן און גריכן, צווישן אינדיער און פּאָקיסטאָנער; קיינמאָל ניט מער צווישן אַראַבער און אידן!״.

אין זייער נאָמען דאָנק איך אייך פאַר אייער עולה־רגל זיין אַהערצו, צו דעם הייליקן פלאַץ פון מאַרטירערטום, פיין, גסיסה און אומקום. אייער זשעסט אינספּירירט מיט אוניווערסאַלער האָפענונג, אז די פירער פון דער וועלט וועלן מיט מער זאָרג וואָכן אויף די וואָלקענס פון געוואָלט, וואָס קלייבן זיך אויף אונז, אז זיי וועלן מאַכן אַלע אַנשטרענגונגען, כדי אונז צו פירן צו אַ מער זיכערער און בעסערער צוקונפט.

די עקסהומאַציע פון די קדושים אין ביאַליסטאָק, באַלד נאָך דער מלחמה.

ווי אַזוי איך בין געבליבן לעבן

געטאָ

ליבע, ביאַליסטאָקער שוועסטער, ברידער,
געלעזן האָט איר געוויס פיל לידער:
דאָס שרייבט אַבער קיין פּאָעט,
נאָר אַ ביאַליסטאָקערין פון קאָצעט.
לייענט, אַז אייער חבר זאָל הערן,
וואָס געשריבן מיט בלוט און טרערן.
גרויסע צרות אין געטאָ פאַרמאַכטן,
צוויי יאָר דאָרט מוז מען שמאַכטן.
אין געטאָ־שפּיטאָל אַ קינד געבאָרן,
און אים צו 18 חדשים פאַרלאָרן.
עס ציטערט אין מיר יעדער אבר,
כ׳ווייס ניט אפילו, וואו זיין קבר.
אין דער ערשטער אקציע דעם טאָטן פאַרלאָרן.
דערהערט, אַרבעט קען רעטן דאָס לעבן,
דאָס גאַנצע פאַרמעגן אַוועקגעגעבן,
און געשען דאָס גרויס גליק,
אַריין צו וואַקסמאַנען אין פאַבריק.
ביז געקומען דער בייזער באַפעל,
צום זאַמעל־פּלאַץ שטראָמען שנעל!
האָט אונטער אונז געברענט,
22,000 אידן דעם תליון אין די הענט.

בונקער

ניט געטאָן האָבן מיר דעם פעלער,
נאָר זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער:
געלעגן אויף דער ערד דער נאַסער,
אָן לופט, ברויט, אָן פייער, וואַסער:
די העלזער פון דאָרשט געברענט,
איינער דעם אַנדערן נישט דערקענט.
ווער געזוכט אַ ביסן ברויט,
אויפ׳ן ארט באַקומען דעם טויט.
מיאוס געווארן דאָס הינטיש לעבן,
געוואלט דעם פיינט זיך איבערגעבן,
געהיימער כוח דאָך געהאַלטן,
ניט צו פאַרלאָזן דעם קבר, דעם קאַלטן.
ביז געקומען דער מאַמענט,
מער זיך פאַרבאַרגן ניט געקענט.
די מערדער האָבן אונז דערזען,
און דאָס אומגליק איז געשען.
נאַקעט, מענער, פרויען, צוזאַמען,
הויל, אַזוי ווי פון דער מאַמען,
אויסגעטאָן, געבונדן מיט שטריק,
אַלעמען אין אויגנבליק,
געטריבן האָט אונז דער באַטריגער,
מיך, מיין מאָן, מאַמען, שוויגער,
ווי בהמות אין מיט׳ן גאַס,
פאַר גוויישע אויגן צו שפּאָט און שפּאַס,
אונז געיאָגט צו דער געשטאַפּא,
שטורעם־טרופּער און דער קאַפּא,

וויידער אונז צו שפּאָט און שאַנד,
אויסגעשטעלט אַנטקעגן וואַנט.

תפיסה

נאָך דעם זעלבן טאָג, פאַרנאַכט,
אין דער תפיסה אונז געבראַכט:
צעלע 22, אונזער דירה,
און אַרום אַ בייזע שמירה,
דאָך געווען פאַר אונז פאַר אַ פּריייד,
געזען אַ טרוקן שטיקל ברויט.
מענער, פרויען, גאַנץ באַזונדער,
ליידער, אָן אונזערע קינדער:
פון די בוידימס און די לעכער,
פון די קעלערס און די דעכער,
צוגעבראַכט נייע קרבנות,
אָן שום מיטלייד, אָן רחמנות.
אַ מענטשן־מאַסע אויפגעשטיקטע,
און אַ שטימונג אַ געדריקטע,
עס איז ביטער, פרעגט קיין קשיא,
פיל דערשאַסן אין פּעטראַשע.
אין ציטערניש איך וואַרט און האָף,
וואָס וועט איצטער זיין אונזער סוף?

טראַנספּאָרט

אין תפיסה גייט אַרום אַ קלאַנג,
מיר פאַרבלייבן דאָ ניט לאַנג,
נישט געשלאָפן יענע נאַכט,
וועגן מאַרגן אַלץ געטראַכט.
גאַנץ באַגינען, צום טראַנספּאָרט,
אַלעס רירט זיך שוין פון אָרט,
וואו מען גיט זיך נאָר אַ קער,
אומעטום — מאַשין געווער,
טרייבט מען אונז אין פרייען פעלד,
און מיר ציטערן פון קעלט.
פונדערווייטנס שטייען גרייטע,
פי־וואַגאָנעס אויסגעשפּרייטע.
ס׳נעמט בלויז אייניקע סעקונדן,
שוין דערין אין געהאַקטע וואונדן,
אַלע טירן פאַרפלאָמבירט,
וועך קאָן וויסן, וואו מען פירט.
פינצטער, מ׳זעט גאָר ניט קיין שיין,
אומעט, עלענט, צרות, פיין.
דערציילט עמיצער מיין מאָן,
אז שוין פאַרטיק איז אַ פלאָן,
מ׳זאָל אַרויסשפּרינגען פון צוג,
זאָל שוין ליידן זיין גענוג.
רפאל רייזנער שטימט אויך מיט,
בונם פאַרבשטיין וויל עס ניט.
אַלץ געגרייט, מיט הוילער האַנט,
איינגעבראַכן האַלבע וואַנט,

ניט געווען שוין ווער זאָל שפּרינגען,
ביקסן־קנאַלן, פּייער־צונגן.
אַפּגעצאַלט מיט מאַרך און בלוט,
די מאַרטירער פּאַר'ן מוט.

לאַגער שטוטהאָף

א פּאָר טעג די רייזע געדויערט,
ביז — אין לאַגער אָנגעקומען:
צווישן די טויטע ביי די וועגן,
אינזש. שטופּלער באַלד דערקענט.
מקבל פּנים אונז מיט קלעפּ,
א גאַנץ צענדליק צעשפּאַלטענע קעפּ.
א מאַנאַט צייט אונז דאָרט געהאַלטן,
אין בלאָק 12, דעם נאָסן, קאַלטן.
צו די צרות גאָר קיין ברעג,
נאָר אָט שוין ווידער אויפ'ן וועג,
דריי גרויזאַמע נעכט און טעג.
שוין אין אוישוויץ. פון לאַגער יענעם
איז דער נאָר א גרעסערער גיהנום.

לאַגער אוישוויץ

דער לאַגער ריזיק, גרויס און לאַנג,
דאָ גייט מען דעם לעצטן גאַנג...
מיט עלעקטריק־דראָט פּאַרצוימט,
רירסט זיך צו, ווערסט באַלד געליימט.
ניט אָווען נאָך קיין צוויי וואָכן,
כ'בין שוין פּאַר'יתום'ט און צעבראָכן,
איך רייס די האָר, ברעך די הענט,
געוואָלט אומקומען מיט איר צוזאַמען,
מיין ליבע מאַמע ווערט פּאַרברענט,
מערדער מיר אַרויסגעשלעפּט פון פלאַמען.
דער באָדן בלאָטיק, פון טרערן נאַס,
קעגנאיבער די קאַמער פון גאַז...
און אויך גאָר ניט ווייט פון דאָנען,
די קרעמאַטאָריעס געשטאַנען.
געטראָטן אויף קעפּ, הענט און גלידער,
פון אונזערע אייגענע שוועסטער, ברידער.
אויוונס, קוימענס מיט העלישע צונגען
טויזנטער לעבנס טעגלעך געשלונגען...
א יאָר געטראָגן די געלע לענטע,
געאָטעמט מיט רויך פון גופים פּאַרברענטע;
ס'איז אויך געווען א גרויסער קלאָג,
דער טרויריקער עקספּערימענט־בלאָק.
געווען אונז אויך ווי און ווינד,
ווען מען האָט אָנגעראַייצט די הינט.

לאַגער ליפּשטאָט

געמיינט, מיר וועלן דאָ שוין שטיין,
קומט באָפּעל: מען מוז ווייטער גיין:
יאָנואַר 1944, שנייען, פראָסט,
אוישוויץ אָבער מיר פאַרלאָזט,
א גאַנצע וואָך דער וועג געמוען,
ביז אין ליפּשטאָט אָנגעקומען.
דאָ אונז ווידער שטרענג באָפּוילן,
אַרבעטן אין פאַבריק פון קוילן.
אַוועק א קורצע שטיקל צייט,
און צום וועג מיר ווידער גרייט.
פון לופט די עלאַיס באָמבאַרדירן,
און די נאַציס אונז נאָך פירן.
800 פרויען פון גאָרער וועלט,
געשלעפּט אונטער ביקס אין רעגן, קעלט.
און גראָד אין מיט'ן פירן,
בייטן די נאַציס די מונדירן,
מיט באַוועגונגען גאָר שטילע,
פון מיליטעריש אויף ציווילע.
פּלוצלינג גיבן זיי זיך א קער,
און זיי וואַרפן דאָס געווער.
אָט זען מיר פון ווייטן,
אַמעריקאַנער זעלנער צו אונז רייטן.

די באַפרייאונג

דעם איינדרוק איז ניט צו באַשרייבן,
ס'וועט אייביק אין זכרון בלייבן:
טראָגיש־קאָמיש דער מאָמענט,
פרויען האָבן זיי געקושט די הענט...
געזונגען און געטאַנצט פון פריידּ,
פאָר רעטונג פון א זיכערן טויט,
צווישן זיי פיל אידן געווען,
געטאָן פאָר אונז, וואָס מען קען,
מיט ברויט, מיט קליידער, מעדיצין,
געהאָלפן אונז אין יעדן זין,
פון פּלאַץ א די. פּי. לאַגער געוואָרן,
זיך דערפילט ווי ניי־געבאָרן;
„דזשאָינט", „אונרא" אונז פאַרזאָרגט,
קיין געלט און מי ניט געשפּאָרט,
אונז צו שטעלן אויף די פיס,
פאַרהיילן אונזער וואונד און ריס.

אין וואַרשע

געקומען קיין וואַרשע און ביים באָן,
געהערט וועגן מיין שוואָגער און מאָן,
און דער נס טאָקע געשען,
כ'האָב זיי געפונען און געזען,
אַלע מיט וואַנדערשטאָק אין האַנט,
פאַרלאָזן דאָס בלוטיק פוילן־לאַנד,
קראָקע, קאַטאָוויץ, זאַלצבורג, לינץ,
דורך די שטעט און דער פּראָווינץ,
טשעכיע, דייטשלאַנד, איבעראַל,
געשוואָרצט גרעניצן אומלעגאַל:
די. פּי. לאַגערן, פערנוואַלד, פּעלזן,
און צוריק קיין בערגן־בעלזן,
דאָן פאַרלאָזט דעם יאָמער־טאָל,
אויפ'ן וועג קיין ארץ ישראל.

ביי זיך אין לאַנד

געגנוג געווען צו שפּאָט און שאַנד,
מיר האָבן איצט אָן אייגן לאַנד,
אין 1947 דערגרייכט דעם צוועק,
געקומען צו א זיכערן ברעג.
א לעבן אָנגעהויבן א נייעם,
אין הייליקער שטאָט ירושלים.

די קלעזמער
און זײַנע
דערציילן

יוסף בלומסאָן

העלדישקייט אויפ׳ן וועג צום טויט

„כאָטש עס זיינען שוין אַוועק אַזוי פיל יאָרן זינט יענעם טאָג, וועלן איך בין געשפרונגען פון דעם לויפנדן טראַנספּאָרט וואָס האָט מיך געפירט צום טויט, געדענק איך אָבער דאָס אַלץ געניו ווי עס וואָלט געווען ערשט נעכטן. איך זע אַלץ פּאַר מיינע אויגן, דאָס באַגלייט מיך בייטאָג און בייַנאַכט אויך אין דעם איצטיקן לעבן. איך וועל דאָס קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן... עס באַגלייט מיך אויך די געשרייען, געווייַן און הילפס־רופן פון די אידן, מיט וועמען איך בין געווען אין דער זעלבער לויפנדער באַן וואָס האָט געאיילט און וועמען די נאַצישע רוצחים האָבן געיאָגט קיין טרעבלינקע, צום טויט... דער הילפס־רוף פון די אידישע פרויען, קינדער, מענער און זקנים וואָס האָבן געבעטן און געפרופן, באַגלייט מיך כסדר, איך וועל דאָס קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן. צווישן די קרבנות, וועמענס לעבנס עס איז דאָן פֿאַרשניטן געוואָרן, זיינען אויך געווען פיל פון מיינע נאָענטע משפּחה־מענטשן. איך קען דאָס ניט פֿאַרגעסן, איך וועל קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן...״.

אַזוי רעדט סעם סאָלאָש, דער יונגער ענערגישער פֿרעזידענט פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער, היים און שפּיטאָל פֿאַר עלטערע מענטשן אין ניו יאָרק, וועלכער איז געראַטוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט ביי די היטלע־ריסטן, אַ דאַנק זיין אומגעווייַנלעכער העלדישקייט. געווען איז דאָס אַ גבורה שוין ממש אויף דער שוועל פון טויט. מר. סאָלאָש קאָן באמת באַצייכנט ווערן אָלס דאָס ניסים־קינד וועמען דער נאַצישע מלאך המוות האָט אומאויפהערלעך געיאָגט, אָבער ניט געקענט דערגרייכן.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, אין סעפּטעמבער 1939, איז סעם סאָלאָש געווען אַ אינגל פון קוים עלף יאָר. זיין משפּחה האָט געשטאָמט פון דעם שטעטל קנישין, לעבן ביאַליסטאָק. זיינע ביידע זיידעס, זיינען געווען וויכטיקע פירער פון דער דאָרטיקער קהילה. זיין מאָמע׳ס פאָטער, איז געווען רב אין דעם שטעטל ביאַלא פּאָדלאָסק. זיין פאָטער׳ס פאָטער איז געווען שמש אין נוראָרק, ניו דזשוירזי. סעם סאָלאָש איז געווען איינער פון עלף קינדער אין זייער הויז, זיבן אינגלעך און פיר מיידלעך. זיינע טאַטע־מאָמע און די גאַנצע משפּחה, זיינען געווען האַרציקע רעליגיעזע מענטשן, וועמענס גוטסקייט סעם האָט אין זיך איינגעזאָפּט נאָך אין זיין ווייטער קינדהייט, וואָס ער טראָגט אויך מיט זיך איצט.

ווען סעם סאָלאָש איז געווען אַ קליין אינגל, דערמאָנט ער אין זיינע שמועסן, פלעגט ער באַגלייטן זיין פאָטער קיין ביאַליסטאָק, וואו ער פלעגט פירן מסחר. פון דעם נעמט זיך אויך ביי סעמ׳ן זיין ליבע און צוגעבונדקייט צו דער אידישער ביאַליסטאָק. ער געדענקט גוט די אידן פון דער אַמאָליקער ביאַליסטאָק, זייער לעבן און פירונגען, וואָס איז אים נאָענט ביז׳ן היינטיקן טאָג. דערפאַר טרויערט אויך סאָלאָש כסדר, צוזאַמען מיט אַלע ביאַליסטאָקער אידן און פון יענער געגנט, אויפ׳ן גרויסן חורבן וואָס די היטלע־ריסטישע מערדערס האָבן דורכגעפירט איבער די דאָרטיקע טייערע אידן.

פון סוף 1939 ביז פרילינג 1941, ווען ביאַליסטאָק און יענע געגנט איז געווען אונטער דער סאָוועטישער אָקופּאַציע, האָט סאָלאָש זיך באַוואויגן פריי צווישן זיין היים־שטעטל קנישין און ביאַליסטאָק. שפּעטער, ווען די נאַציס זיינען אַריין קיין ביאַליסטאָק און נאָכדעם דאָרט געשאָפן די געטאָ פאָר אידן, איז סאָלאָש אַוועק צוריק קיין קנישין. ער געדענקט נאָך איצט גוט יענע צייט, ווען פאָר די אידן פון די שטעט און שטעטלעך אין יענער געגנט איז געקומען אַ שווערער לעבן. יעדער טאָג, האָט געבראַכט פאָר די אידן נייַע צרות און גזירות. עס איז געווען הונגער, קראַנקהייט, מען האָט אידן געפירט צו שקלאָפן־אַרבעט. די דייטשע רוצחים מיט זייערע אַרויסהעלפערס האָבן געראָובט אידישע פאַרמעגנס, אידן זיינען געשלאָגן און געפּיניקט געוואָרן. די אומגליקלעכע אידן אין יענער צייט האָבן זיך אָבער ניט פֿאַרגעשטעלט, אַז דאָס אַלץ איז בלויז אַן אָנהויב פון דעם טראָגישן סוף...

אין אָנהויב נאָוועמבער 1942, האָבן זיך אָנגעהויבן די שרעקלעכע „אַקציעס״, די נאַציס האָבן צונויפגעטריבן די אידן, יונג און אַלט, און זיי געיאָגט און אַרויסגעפירט אין טראַנספּאָרטן. דער וועג האָט געפירט קיין טרעבלינקע, וואָס עס האָט געמיינט צום שרעקלעכן טויט. דאָס האָט אויך געוואָרט אין יענער צייט אויף דעם יונגן סאָלאָש, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אָנדערע אידן.

„דער טאָג פון דעם 2טן נאָוועמבער 1942 — דערציילט סעם סאָלאָש — איז גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון. יענעם טאָג האָבן די נאַציס געשלאָגן, געפּיניקט און געטריבן די אידן פון מיין שטעטל קנישין, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אין אָנדערע ערטער. איך מיט מיין משפּחה, מיט נאָך אָנדערע אידן, זיינען מיר אַרויסגעפירט געוואָרן קיין ביאַליסטאָק אין אַ דאָרטיקן זאָמל־לאָגער. פון דאָרט האָט מען אונז דעפּאָרטירט קיין טרעבלינקע. אָבער כאָטש איך בין דאָן געווען בלויז 14 יאָר האָב איך פאַר־שטאַנען, אַז אויב איך וועל ניט פרובירן זיך ראַטעווען וועט קומען אַ סוף צו מיין לעבן״.

צוזאַמען מיט זיינעם אַ חבר, איז סאָלאָש׳ן געלונגען צו אָנטלויפן, ביידע האָבן זיך אויף שנעל אַרויפּבאַקומען אויף אַן אויטאָ און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן אונטער אַ גרויסן גומענעם ראָד. דאָס האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט נאָכדעם פאָר סאָלאָש׳ן צו זיין ווייטער אין דער ביאַליסטאָקער געטאָ אין פאַרלויף פון נאָך אַ קנאַפּן יאָר. ער פלעגט אָפּט אַרויס־גיין און אַריינגיין אין געטאָ, וואו ער פלעגט העלפן אַרייַנ־שמוגלען שפּייז פאָר זיינע נאָענטע און פאָר דאָרטיקע אידן. קומענדיק אויסער דער געטאָ, איז סעם (שלמה) סאָלאָש אָנגעגאַנגען אָלס פּויליש אינגל. פאָר דעם צווייפלט האָט ער אויף זיך אויך געטראָגן אַ צלם. דערביי האָט ער, פאַרשטייט זיך, כסדר געשוועבט צווישן לעבן און טויט. עס איז אים אָבער כסדר געלונגען אָפּצוּנאַרן די היטלעריסטישע רוצחים.

איינמאָל, דערציילט שלמה (סעם) סאָלאָש, האָט מיט אים פאַסירט אַזאַ זאַך, וואָס האָט געהאָלפן ראַטעווען אַ איד

טאָוולען ביים אַריינגאַנג אין אוהל אויפן געטאָ־בית־עולם באַפעסטיגט אין 1948.

פון אַ זיכערן אומקום: אין געטאָ איז אין יענער צייט אויך געווען אַ געוויסער פיניע כאַראַוסקי, וועלכער שטאַמט פון זאַבלודאָווע. ער איז אַרויסגעפירט געוואָרן פון די היטלע־ריסטן אויף שקלאַפן־אַרבעט ביים שאַסיי. יעדעס מאָל ווען דער איד איז צוריקגעקומען אין געטאָ, פלעגט ער מיט זיך ברענגען אַ ביסל שפייז פון דער פריי. אין אַ געוויסן טאָג, ווען כאַראַוסקי איז אַוועק אין אַ דאָרף, כדי אויף דער גיך איינצושאַפן שפייז, איז אַ פויער געקומען צו סאַלאַזש'ס פאַטער און אים דערציילט, אַז פויערים האָבן דערמאָרדעט דעם איד.

„אין יענער צייט — דערציילט סעם סאַלאַזש — אַנהויבווינטער 1943, האָב איך איינמאָל זיך אַרויסבאַקומען פון געטאָ, כדי איינצושאַפן שפייז. פלוצלינג האָב איך, פונדער־וייטנס, געזען אַנקומען אין מיין ריכטונג פיניע כאַראַוו־סקי, ער האָט אַרומגעוואָגלט אַרומגערינגלט פון שרעק, עס האָט אים געדראָט געכאַפט צו ווערן פון די היטלעריסטן. ווען ער האָט מיך דערזען, האָט ער זיך מיט מיר זייער דער־פרייט. ער האָט ביי מיר געפרעגט ווי אַזוי ער קען זיך צוריק אַריינבאַקומען אין געטאָ, אָט קומען אַן די נאַציס אין זיי וועלן אים כאַפן. די היטלעריסטישע רוצחים האָבן טאַקע נאָכגעיאָגט דעם איד וואָס האָט אַרומגעבלאָנדזשעט, זיי האָבן אפילו אויסגעשאָסן אין דער לופט. געווען איז דאָס אויף שיענקעוויטשא גאָס, ניט ווייט פון דעם הויז אין וועלכן עס זיינען געווען די געשטאַפּאַ־לייט. איך האָב אויף דער גיך געזאָגט פיניע'ן ווי אַזוי ער זאָל גיין צו דער געטאָ, ער איז אַוועק רעכטס אויף ביאַלע געסל. ער איז טאַקע אַריין צוריק אין געטאָ. פלוצלינג, ווי נאָר דער איד האָט זיך פון מיר דערווייטערט, זיינען צו מיר צוגעקומען עטלעכע געשטאַפאָוצעס. זיי זיינען געווען זיכער, אַז איך בין אַ פויליש אינגל, וועגן דעם האָט געזאָגט עדות דער צלם וואָס איך האָב געטראָגן אויף מיין האַלדז. וועז די היטלעריסטן האָבן מיט רציחה ביי מיר געפרעגט „וואו איז דער יודע?", האָב איך זיי געזאָגט, אַז ער איז אַוועק אויף לינקס. זיינען די רוצחים געלאָפן אויף דער גיך זוכן דעם איד. עס איז אַבער געווען אומזיסט זייער זוכענישן, פיניע כאַראַוסקי איז שוין געווען צוריק אין געטאָ".

אָט אַזוי האָט סאַלאַזש דאַמאַלט געהאַלפן ראַטעווען דאָס לעבן ניט בלויז פון דעם איד, נאָר אויך זיין אייגענעם לעבן. נאָכדעם איז כאַראַוסקי, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט סאַלאַזש און אַנדערע אידן, שוין געווען אין געטאָ ביז עס איז געקומען דער טראַגישער סוף. אין אויגוסט 1943, וועז די נאַציס האָבן ליקווידירט די געטאָ אין ביאַליסטאָק, וועז די דאַרטיקע אידן זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויף פאַר־ניכטונג, איז צווישן זיי אויך געווען דער יונגער סעם סאַלאַזש. ער, צוזאַמען מיט זיינע נאָענטע אוז מיט די אַנדערע אידן פון געטאָ, זיינען געפירט געוואָרן קיין טרעב־לינקע, אויפ'ן וועג צום טויט...

דער על־פי־נס גערעטעוועטער פיניע כאַראַוסקי, איז אויך דעפּאַרטירט געוואָרן פון געטאָ. ער האָט דורכ־געמאַכט ליידן אוז פיין אין פאַרשיידענע נאַצישע פאַר־ניכטונגס־לאַגערן, אוז ער האָט איבערגעלעבט די היטלע־ריסטישע מערדערס. דער איד איז נאָך דער מלחמה געקומען קיין אַמעריקע, דאָ אויפגעבויט אַ פיינעם לעבן מיט זיין פאַמיליע. ער וואוינט איצט אין לאַנג איילענד, נ. י.

פאַרנדיק אין דעם שרעקלעכן טראַנספאַרט וואָס איז געלאָפן קיין טרעבלינקע, האָט סאַלאַזש ווידער באַשלאָסן צו ריזיקירן אוז זיך ראַטעווען פון טויט. זייענדיק דאָן אַ יונגער בחור אוז זייער רירעוודיק איז ער אויף דער שנעל אַרויס־געשפרונגען פון דעם לויפנדן טראַנספאַרט, אוז עס איז אים געלונגען. ער איז אַראָפגעפאַלן אויף אַ פעלד, ניט ווייט פון די רעלסן, דער נאָצישער מלאך המוות האָט אים ניט דער־גרייכט. זיינע נאָענטע משפחה־מענטשן מיט די אַנדערע

אידן זיינען דערפירט געווארן אין דעם גרויזאמן לאגער טרעבלינקע, וואו זיי זיינען אומגעבראכט געווארן אין די דאַרטיקע גאז־קאַמערן.

דאס האַרץ ביי סעם סאַלאַזש ווייטיקט כסדר, זיינע אויגן זיינען באַנעצט מיט טרערן ווען ער דערמאַנט זיך און דערציילט, וואס עס איז געשען מיט זיינע נאַענטע. „מיט מיר — זאגט ער — האָט טאַקע פאַסירט א נס. איך בין ארויס פון היטלער׳ס גיהנום. אבער... די נאַצישע רוצחים האָבן אומגעבראכט מיין פאַטער און מוטער, שמאי און אסתר, ווי אויך מיינע זעקס ברידער און פיר שוועסטער. מיר זיינען געווען עלף קינדער. געבליבן בין איך אליין פון אַזא גרויסער פאַרצווייגטער משפחה".

ווען ער איז ארויסגעשפרונגען פון דעם לויפנדן טראַנספאַרט אויפ׳ן וועג צו פארניכטונג קיין טרעבלינקע, איז סאַלאַזש געבליבן אויף הפקר, ווי אַן אָפגעבראכן שפּענדל פון א בריק צעוואַקסענעם בוים. ער האָט ניט געוואוסט וואס צו טאָן, ווי אזוי ראַטעוועט מען זיך ווייטער פון די געפאַרן, וואס לויערן כסדר. האָט ער אַנגעהויבן לעבן אלס א קריסטלעכער אינגל, ער האָט ארומגעוואַנדלט מיט א צלם אויף זיין האלז. אין זיין איינזאַמקייט, וואַנדער און וואַגל, איז סאַלאַזש׳ן געלונגען זיך אריינצובאַקומען צו א פויער אין א דאָרף ביי וועמען ער איז געווארן א פאַסטוך ווי אויך געטאָן אַנדערע שווערע ארבעט. ער איז אבער ווייטער געווען ארומגערינגלט מיט געפאַרן. פון אלע זייטן האָבן געלויערט די נאַצישע מערדערס ווי אויך קריסט־לעכע מוסרים. ער האָט זיך געשראָקן, אז מען וועט אים דערקענען אלס אידישער אינגל.

איז סאַלאַזש אַוועק פון דעם פויער, ער איז אַנטלאָפן און אריין אין די וועלדער. אין די אומענדלעכע פוסטע וועלדער האָט ער געלעבט איינזאַם און אויף הפקר, ער האָט דאָרט געלעבט ווי א חיה נאָך וועמען עס יאָגן זיך כסדר די יעגערס. זייענדיק אין די וועלדער איז סאַלאַזש דאָרט דער־גאַנגען צו די פאַרטיזאַנער, מיט וועמען ער האָט זיך פאַר־בונדן. ער האָט ביי די פאַרטיזאַנער זיך אויך באַטייליקט אין דורכפירן געפערלעכע אקציעס קעגן די נאַצים. קורץ נאָכדעם, אין זומער 1944, איז פאָר אים געקומען די באַפרייּ־אונג פון דעם היטלעריסטישן קאָשמאָר.

נאָך דער באַפרייאונג איז סעם סאַלאַזש א געוויסע צייט געווען אין די די. פּי. קעמפּס פאַר געראַטעוועטע אידן אין דייטשלאַנד, ער איז אויך געווען א געוויסע צייט אין ישראל, וואו ער האָט ווידעראמאָל מיט זיין העלדישקייט געהאָלפן, צוזאַמען מיט אַנדערע, אויסקעמפן די אומאָפענגיקייט פון דער אידישער מדינה. אין יאָר 1951 איז ער אַנגעקומען קיין אַמעריקע. ער האָט דאָ אויפגעבויט א גליקלעכן פאַמיליע־לעבן מיט זיין פרוי, ראַוז און מיט זייערע קינדער. סעם סאַלאַזש, דאָס העלדישע אינגל, וואס האָט זיך ווי דורך ניסים אַרויסגעריסן פון שרעקלעכן טויט ביי די נאַצים, איז איצט איינער פון די פּראַמינענסטע און דערפאָלגרייכסטע אונטערנעמער אין די פליישּ־ביזנעס.

די העלדישקייט, וואס ער האָט אַרויסגעוויזן אויפ׳ן וועג צום טויט, האָט אים דערפירט צו א נייעם צופרידענעם לעבן, וואס מר. סאַלאַזש ווייסט אויך ווי געהעריק אפּצושאַצן דורך זיינע גוטע מעשים וואס ער טוט איצט, ביים העלפן אַנדערע.

סראָלקע קאט

געזיגט און ניט קיין זיגער

וואו ביסטו, מיין וועלט, וואו ביסטו, מיין יוגנט
מיט חלומות פון צוקונפט און טוגנט?
דער נאַצי דער מערדער מיין חלום פאַרלענדט,
ברידער און שוועסטער אויף שייטערס פאַרברענט.

מיט לאַטעס אויף רוקן אויף בריקן געטריבן,
אין געטאָ אין ענגן אונז אַלעמען פאַרקליבן.
דורשטיק נאָך בלוט פון שוצלאַזן איד.
געמאַרדעט געשענדעט אונזער פלייש און גליד.

אונטער נאַהייקעס, קלעפ און מאָרד,
זיך פאַרקליבן געהיים אין אַן אָרט.
אין קאַמף אין אָפענעם ארויסטרעטן
ניט מער זיך בויגן און בעטן.

פאַר טאַטע־מאַמע שוועסטער און ברידער
וואָס געמאַרדעט האָט דער נאַצי אין גריבער,
נקמה צו נעמען האָט די יוגנט פאַרטראַכט
און אין וועלדער אַוועק אין פינצטערער נאַכט.

איבער וועלדער, פעלדער, בלאַטעס און שטעגן
אין הונגער, קעלט און היץ און רעגן.
ביינאַכט ניט געשלאָפן, בייטאָג אויך געוואַכט
מיט געווער אין דער האַנט אויפ׳ן שונא געווארט.

קוים דו פריץ אין וואַלד אַצינדער,
גרויסער זיגער איבער קליינע קינדער.
אומזיסט האָסט זיך בארימט, געלאַכט,
שוין מער שוצלאַזע וועסטו באַפאַלן ביינאַכט.

דער דייטש אין וואַלד איצט גייט מיט ציטער,
דער איד דער פאַרטיזאַן איז דאָרט דער ריטער.
אין פלעק ער פאַלט הכנעהדיק און קליין
„איך אידן געמאַרדעט קיינמאָל — ניין".

„ניט טויטן! כ׳האָב א ווייב און קינד.
כ׳האָב אויף מיין געוויסן ניט קיין זינד..."
שווייג! דו ווערסט באַצאָלן לויטן דין
פאַרן בלוט פון טאַטעס, מאַמעס און זין.

דער זיג פון וואַלד פאַראויס שפּאַנט
א וועלט א פרייַ שוין קיינער צאָמט.
עס שפּאַנט אונטערדריקטע צוזאַמען מיט זיג
מיט בענקשאַפט זיי ציען צו זייערע היימען פון וויג.

מיר ברידער געזיגט, אַבער קיינע זיגער,
אונזער היים פאַרבליבן א חלום אין פיבער,
ניט מער זינגען געהערט — שמייכלען געקענט.
אונזער היים צעשטערט, אין חורבות פאַרברענט.

הירש פייגין

ווי אַזוי איך האָב זיך געראַטעוועט

די צייט לויפט שנעל, אַבער אַזעלכעס פאַרגעסט זיך ניט. איך געדענק גוט אַלץ, דאָס געדענקט זיך. וועט איך דערמאָן זיך וועגן מיינע דורכגעמאַכטע און אומבאַשרייב־לעכע ליידן און פיין און ווי אַזוי איך האָב דאָמאָלט כסדר ווי געשוועבט צווישן לעבן און טויט, נעמט מיך נאָך איצט אַרום אַ ציטער און אויפטרייסלונג. איצט, וועט איך שרייב די דאָזיקע שורות, לעב איך ווידער אַמאָל אַלץ איבער. אַבער מען דאַרף דערציילן און פאַרשרייבן כאָטש אַביסל, אויף וויפל דאָס איז אין מיינע כוחות, כדי צו פאַראייניקן דאָס ניט בלויז פאַר זיך אַליין און פאַר דער איצטיקער צייט, נאָר אויך פאַר די קומענדע דורות.

פאַר'ן אויסברוך פון דער מלחמה, אין סעפטעמבער 1939, האָב איך אין ביאַליסטאָק געהאַט אַן אייגענעם געשעפט פון וואָסער־לייטונג און באַהייצונג אונטער'ן נאָמען „בודאָ־סאן". מיין שותף צום געשעפט, וואָס איז געווען אויפ'ן רינעק קאָשטשישקי, איז געווען אידל לאָס. מיט אַמאָל האָט זיך אָבער אַלץ געענדערט וועט די סאָוועטן האָבן אָקופירט ביאַליסטאָק און יענע געגנט. אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַנדערע, איז אויך מיין געשעפט נאָציאָ־נאַליזירט געוואָרן. אָבער אַזוי ווי איך בין געווען אַ גרויסער ספּעציאַליסט, האָבן די סאָוועטן מיך באַשעפטיקט אַלס אינ־זשעניר. איך האָב געאַרבעט אין פאַרשיידענע ערטער, מען האָט מיך אפילו אויך געשיקט קיין טיף רוסלאַנד, כדי פון דאָרט צו ברענגען פאַרשיידענע נויטיקע רוי־מאַטריאַלן קיין ביאַליסטאָק.

פלוצלינג, אַ וויסטער מבול...

ווען היטלער איז אַנגעפאַלן אומגעריכט אויף סאָוועט־רוסלאַנד, דעם 22טן יוני 1941, איז געקומען אַ שרעקלעכע איבערקערעניש, וואָס קיינער וואָלט זיך דאָס גאָרניט פאָר־געשטעלט אין דער גרעסטער פאַנטאַזיע. פאָר די אידן אין ביאַליסטאָק האָבן זיך אַנגעהויבן גרויסע צרות, ליידן און פיין, דערנידערונג און רויב. די רציחות פון די נאַציס איבער אידן איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס איז גאָרניט צו פאַרשטיין ווי אַזוי מען האָט דאָס אויסגעהאַלטן אין יענער צייט. די געשטאַפּאָ מערדערס האָבן דאָן געהאַט אויך גוטע אַרויס־העלפערס אין די אוקראַינער, ליטווינער און קראָאַטן. נאָכדעם איז געקומען די טרויעריקע געטאָ.

איך, אַלס אַ פאַכמאַן, בין אַרויסגעפירט געוואָרן צוזאַמען מיט אַנדערע. מיר זיינען געווען אַ גרופּע פון אַ 150 פערזאָן, וועמען מען האָט אַריינגעפאָקט אין הערמעטיש־פאַרשלאָסענע אַמניבוסן, וואו ס'איז געווען פּלאַץ בלויז פאַר דרייסיק פערזאָן. דער וועג ווי אַזוי מען האָט אונז געפירט, איז געווען אַ שוידערלעכער. ביז היינט קען איך ניט פאַרשטיין ווי אַזוי מיר האָבן דאָס אויס־געהאַלטן אין פאַרלויף פון עטלעכע טעג. צום סוף זיינען מיר געבראַכט געוואָרן קיין גראָדנע, וואו מיר זיינען פאַר־שפּאַרט געוואָרן אין דער דאָרטיקער טורמע. נאָך דריי טעג, זיינען מיר ווידער פאַרשפּאַרט געוואָרן אין ענגע אַמניבוסן. מיר אַלע זיינען געווען זיכער, אַז מיר וועלן אומקומען פון דורשט און היץ... דאָס מאָל האָט מען אונז געבראַכט קיין לאָמזשע, וואו מיר זיינען דאָרט אַריינגעזעצט געוואָרן אין דער טורמע „טשערוואָניאַק", וואָס איז אַ מין קאַפּיע פון דער אַמעריקאַנער טורמע „סינג־סינג".

אין דער דאָזיקער טורמע האָב איך, צוזאַמען מיט די אַנדערע געבראַכטע דאָרט אידן, דורכגעמאַכט שרעקלעכע ליידן, כאָטש מיר זיינען דאָרט געווען בלויז ווי פאָר־שפּאַרטע. די אינציקע שפּייז וואָס מען האָט אונז געגעבן איז געווען שאָלן פון קאָרטאָפל און וואַרעם וואַסער. די וועכטערס פון דער טורמע זיינען געווען פאַרברעכערישע טיפּן און דאָס פאַרשאַפן אונז יסורים און פיין איז פאָר זיי געווען אַ גרויסער פאַרגעניגן. אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן עטלעכע חדשים, וואָס עס האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. נאָכדעם, האָט מען אונז ווידער אַריינגעפאָקט אין ענגע וואַגאָנעס און מען האָט אונז געפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. קיינער האָט ניט געווואוסט וואוהין מען פירט אונז. אין דער דריטער נאָכט האָבן מיר דערפילט, אַז די באַן אין וועלכער מען פירט אונז ווערט אַרויפגעפירט אויף אַ פערי־באָוט און מיר שיפן זיך אויפ'ן וואַסער. עס איז פאָר אונז ניט געווען קיין ספק, אַז דאָ ווילן די נאַצישע מערדער אונז דערטרינקען. צום סוף, צומאַרגנס, האָט מען אונז אַלעמען אַריינגעטריבן אין אַ גרויסן וואַלד. ביים אַריינגאַנג איז געווען אַן אויפשריפט: „וואַלד־לאַגער". דאָס איז אייגנט־לעך געווען אַן אינזל ביי דאַנציק, וואו עס איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער פאָר פּאָליאַקן. עס וואָלט פאַרנעמען צופיל אָרט צו שילדערן מיט וויפל שנאה די פּאָליאַקן האָבן זיך באַצויגן צו די געבראַכטע אידן.

אין דער ווירקלעכקייט, איז דאָס געווען דער שרעק־לעכער לאַגער שטוטהאָף. אויסער אונזער גרופּע אידן פון ביאַליסטאָקער געטאָ וואָס זיינען דאָרט געבראַכט געוואָרן, ווי אויך אַנדערע אידן און די פּאָליאַקן, האָבן די היטלע־ריסטישע מערדער דאָרט אומגעבראַכט די אידן פון דאַנציק און פון פאָמערן בכלל. אַזוי ווי די היטלעריסטן האָבן אין יענער צייט געבויט ווירטיקע פאַבריקן אין יענער געגנט, און זיי האָבן פאָר דעם צווועק געדאַרפט האָבן גוטע פאַכ־לייט אַזוי ווי אויך איך בין געווען, האָט אין יענער צייט מיט מיר פאַסירט א נס און איך בין געבליבן לעבן. איך האָב דאָרט באַקומען דעם נומער 26652. צוזאַמען מיט מיר איז אויך געווען ביי דער אַרבעט חיים ראַזנבלום, אַ שלאָסער פון ביאַליסטאָק, וואָס איז איצט אין אויסטראַליע. עס זיינען אויך געווען נאָך אידן אין אונזער גרופּע פון פאַכלייט.

דאָס לעבן און די אַרבעט אין דעם דאָזיקן לאַגער, וואָס איז אויך געווען באַקאַנט אַלס די „עב־פאַבריקן", איז געווען איין לאַנגע קייט פון פיין, יסורים און אומדערטרעגלעכע איבערלעבענישן. עס האָט קיינער פון אונז אפילו ניט געטראַכט, אַז מיר וועלן בלייבן צווישן די לעבעדיקע. דאָך אַבער ניט געקוקט אויף אַלע יסורים און פיין, האָב איך דאָרט אויסגעהאַלטן ביז מערץ 1945. יעדן טאָג פלעגט מען מיך אַרויספירן צוזאַמען מיט די אַנדערע אויף שווערער אַרבעט, וואו מיר זיינען שטענדיק געהיט געוואָרן פון אַן אוקראַינער אַדער ליטווינער מיט א גרויסן הונט. אפילו אַן אַזאַ שטרענגע וואָך, איז געווען אומגלעך פון דאָרט צו אַנטלויפן. דאָס איז געווען דערפאָר, ווייל דער לאַגער

שטוטהאַף און די אַרומיקע געגנט האָט זיך געפונען אויף אַן אינזל, אַרומגערינגלט אין אַלע זייטן פון וואַסער. וועז איך בין געווען באַשעפטיקט ביי דער שקלאַפן־אַרבעט אַרום די „עב־פאַבריקן", האָב איך געהאַט אַ מעגלעכקייט זיך איינ־צושאַפן אַ שטיקל איבעריק ברויט. איך האָב דאָס באַקומען פון געפאַנגענע ענגלישע און פראַנצויזישע סאָלדאַטן, וועלכע זיינען אויך געווען דאָרט באַשעפטיקט ביי פאַר־שיידענע אַרבעטן. זיי האָבן באַקומען אַ ביסל מער עסן, ווי איך און די אַנדערע אידן, פון דעם רויטן־קרייץ. קומענדיק יעדן טאָג צוריק פון דער אַרבעט, אין דעם לאַגער שטוט־האַף, פלעג איך דאָס ברויט, וואָס איז דעמאָלט געווען ווי אַן אוצר, אַריבערווואַרפן אין דעם דערבייאיקן פרויען־לאַגער. דאָרט זיינען געווען אידישע מיידלעך און פרויען, געבראַכטע פון דער ווילנער געטא. צווישן זיי זיינען אויך געווען צוויי שוועסטער, וועמען אַריבערגעווואַרפענע שטיקלעך ברויט, האָבן פיל געהאָלפן ביים איבערקומען יענע שווערע צייט. די צוויי שוועסטער זיינען טאָקע געבליבן לעבן און זיי זיינען איצט: אידאַ קאַץ, וועלכע וואוינט מיט איר מאַן און קינדער אין וועזעזועלאַ; און מאָשע קאַפרינסקי, וועלכע וואוינט מיט איר פאַמיליע אין תל־אביב. דורך דער צייט, וועז איך האָב געאַרבעט ביי די פאַבריקן אַרום שטוטהאַף, האָבן די נאַצים אַרויסגעפירט אַלע געבראַכטע אַהינצו אידן פון דער ביאַליסטאָקער געטא, קיין אוישוויץ, וואו זיי זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין די דאָרטיקע גאַז־קאַמערן. צווישן די דאָזיקע אַרויסגעפירטע און אומגעבראַכטע אידן אין אוישוויץ, איז אויך געווען מיין ליבער פאַטער.

אין די ערשטע טעג פון אַפּריל 1945, שוין נאָענט פאָר׳ן סוף פון דער מלחמה, האָבן די נאַצים אויסגעקליבן ארום 1,400 פערזאָן פון די בלאָקן אין דעם לאַגער און אונז געטריבן, אונטער אַ שטאַרקער וואַך און אַן פראַוויאַנט, אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. מען האָט אונז געפירט צענדל־ליקער קילאָמעטער איבער פעלדער באַדעקטע מיט שניי. נאָכדעם ווידער, האָט מען אונז אַנגעהויבן פירן אויף צוריק. אויף דעם גאַנצן וועג, געווען איז דאָס אין דייטשלאַנד, האָבן מיר געזען דערשאָסענע און געפאַלענע פון דער־שפונג געטריבענע שקלאַפן, וועלכע האָבן ניט אויס־געהאַלטן דעם „טויט־מארש". פון די 1,400 פערזאָן וואָס מיר זיינען געווען ביים אַנהויב פון מאַרש, זיינען פאַרבליבן ביים לעבן ניט מער ווי 300 ... צום סוף האָט מען אונז געבראַכט צו אַ טורמע אין דעם שטעטל וועכאַראַוואַ, לעבן דאַנציק. אין דער דאָזיקער שווערער טורמע בין איך, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַנדערע, ווידער דורכגעגאַנגען שווערע פיין און יסורים. דאָרט האָט פאַר מיר אויסגעזען, אַז עס פאַרענדיקט זיך שוין מיין לעבן. אומגעריכט האָט אַבער פאַסירט אַן אומגעווינלעכע זאַך, טאָקע ווי אַ נס פון הימל. דאָס האָט מיך ווידער־אַמאָל געלערנט, אַז אַ מענטש דאַרף קיינמאָל ניט אויפגעבן די האָפענונג אפילו ביז דער לעצטער מינוט ווען מען געפינט זיך אין געפאַר.

אין די ערשטע טעג פון חודש מאי 1945, האָבן אַפּטיי־לונגען פון דער היטלעריסטישער אַרמיי פלוצלינג אַרום־געריגלט די טורמע אין וועכאַראַוואַ. די רוצחים האָבן פאַר־אַרדנט, אַז אַלע פאַרשפאַרטע אין דער טורמע זאָלן אַרויס־גיין אויף אַ גרויסן פרייען פלאַץ. איך האָב דאָמאָלט דערפילט, אַז אָט־אָט און עס קומט דער סוף, די רוצחים גייען אונז אַלעמען דערשיסן. ביים אַרויסטרייבן אַלעמען פון דער טורמע האָב איך פלוצלינג פאַר זיך דערזען אַ וואַנע מיט פיר פיסלער. איך בין אויף דער גיך אַרונטער אונטער דער וואַנע און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. אויך מיין גוטער פריינט חיים ראָזנבלום, האָט זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַן ענלעכן אופן אין דעם קעלער פון דער טורמע וואו עס איז געווען דער קעסל פאַר באַהייצונג. עפּעס אַ געפיל האָט אונטערגעזאָגט דעם שכל, אַז עס דערנענטערט זיך דער גרויסער, ממש אומגלויבלעכער טאָג פון באַפרייאונג. מען האָט שוין אַרום געפילט כאָאַס, אַ צעמישונג וואָס האָט אַנגעזאָגט עפּעס אומגעווינלעכעס.

אַבער מיין געפיל וואָס איך האָב דאָן געהאַט, אַז אָט־אָט און עס דערנענטערט זיך דער סוף, האָט מיך ניט אַפּגענאַרט. אַלע אַרעסטאַנטן פון דער טורמע, צווישן וועלכע עס זיינען געווען מענטשן פון פאַרשיידענע נאַציא־נאַליטעטן, און וואָס זיינען אַרויסגעטריבן געוואָרן אויף דעם גרויסן פרייען פלאַץ, זיינען דערשאָסן געוואָרן פון די רוצח׳ישע היטלעריסטן מיט זייערע מאַשין־ביקסן. גלייך נאָכ׳ן דורכפירן זייער פאַרברעכן, זיינען די היטלעריסטן אַנטלאָפן אין גרויס פאַניק. עס איז געקומען די מפלה פון היטלער׳ן מיט זיין אַרמיי פון חיות אין מענטשלעכן געשטאַלט, וועלכע האָבן געבראַכט אַזאַ מורא׳דיקן חורבן פאַר׳ן אידישן פאָלק און פאַר אַנדערע לענדער און פעלקער. ענדלעך, נאָך העכער פינף יאָר ליידן און פּיין, וועז אייראָפּע איז געווען פאַרפלייצט פון אידישן בלוט און טרערן, נאָכדעם ווי עס זיינען אויסגע׳הרג׳עט געוואָרן זעקס מיליאָן אידן — פרויען, קינדער, מענער און זקנים — איז געקומען די באַפרייאונג פון דעם היטלעריסטישן גיהנום.

אַבער יעדער פון אונז איז פאַרבליבן פאָר׳יתום׳ט און איינגעהילט אין טרויער. יעדער פון אונז האָט פאַרלאָרן זיינע נאָענטע און ליבע, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַצישע רוצחים און זייערע אַרויס־העלפערס. אָט דער טרויער, דער צער און פּיין, וועט ביי אונז אַנהאַלטן שטענדיק. וועגן דעם דאַרפן אויך וויסן און געדענקען אַלע ווייטערדיקע נייע דורות. אונזער אויפגאַבע דאַרף זיין שטענדיק צו דערמאָנען, וואָס היטלער האָט געטאָן צום אידישן פאָלק ביי דער גלייכגילטיקייט פון דער גרויסער, מיר, אידן, טאָרן דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן, מען דאַרף דאָס שטענדיק געדענקען. זכור ...

אויך מיין טרויער איז גרויס, דאָס באַגלייט מיך אין מיין טאָג־טעגלעכן לעבן. עס לאָזט מיך ניט שלאָפן אין די נעכט. דער סך־הכל פון מיין משפחה, די נאָענטע מיינע וועמענס לעבנס עס איז פאַרשניטן געוואָרן, איז מיט צער און וויטיק. מיין ליבע מוטער, פרומע, וועלכע איז געווען אַ האַרציקע אידישע פרוי, איז געשטאָרבן אין ביאַליסטאָקער געטאָ פון פּיין און וויטיק. מיין טייערער פאָטער, ביינוש, האָט צוזאַמען מיט מיר דורכגעמאַכט גרויסע ליידן און פּיין ביי די נאַצים. צום סוף, איז ער פאַרפייניקט געוואָרן אין אוישוויץ. מיין אינגערער ברודער, כלאָוונע, מיט זיין פרוי שרה און מיט זייער טעכטערל, זיינען פון די נאַצים אומ־געבראַכט געוואָרן אין טרעבלינקע. מיין שוועסטער, רחל, איז געווען פאַרהייראַט צו ירחמיאל ציפּוק, אין ווילנע. ביידע, צוזאַמען מיט זייערע צוויי אינגלעך, זיינען אום־געבראַכט געוואָרן פון די נאַצים אין עסטלאַנד. אויך פיל אַנדערע פון מיין אַמאָליקער פאַרצווייגטער משפחה אין ביאַליסטאָק, זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלע־ריסטישע מערדערס.

נאָך דער ליקווידאַציע אין געטאָ

נאַכט, אויסגעפלינדערט און פאַרבראַנט, חרוב און וויסט ליגט די ליקווידירטע ביאַליסטאָקער אידישע געטאָ אין שויס פון דעם שטאָק חושך. אידיש האָב און גוטס וואָלגערט זיך אין די הויפן און גאַסן, אידיש בעט־געוואַנט מיט אַרויסגעלאָזטע פעדערן, ווי אַ שניי אין אַ ווינטער־טאָג; מעבל־שטיקער, קליידונג, טעפּ — פאַנאַדער־געשליידערט, טאָקע ריכטיק ווי נאָך אַ פּאָגראָם. דאָרט אין הויף, אויף יוראָוועצקע 24, וואו מיר האָבן געוואוינט, ליגט ביים מיסטקאָסטן דער געשאָסענער קערפּער פון דער דאָרטיקער פרוי, די 60־יאָריגע פרוי פינקלשטיין. און ביים מת פֿאָרן זיך מיט זשעדנעם אָפּעטיט דריי הונגעריקע קעצלאָך, וועמען די נאַציס האָבן דאָ געלאָזט לעבן.

שטיל ווי אויף אַ בית־הקברות. דער ווינט ברומט ברוגז׳דיק אַ קדיש איבער די 143 אידישע נפשות, וועלכע האָבן נאָך דאָ נעכטן געלעבט און געהאָפט אויף אַ ישועה. מיט טויזנט שטאַרקע אויגן קוקט אַרויס דער טויט פון די געשאָסענע פענצטער און שויבן פון די פאַרלאָזטע אידישע הייזער, ווי דורך לעכער מיט מענטשלעכע שאַרבנס. עס דוכט זיך, אַז די קדושים, די אויסגעלייטערטע נשמות פון די העלדן און מאַרטירער פון דער געטאָ שוועבן דאָ אַרום, ווי די גייסטער אין י. ל. פּרץ׳ס „ביינאַכט אויפֿן אַלטן מאַרק", און ווייַנען דאָ אויס זייער עלנט און פּיין.

עס גליווערט דאָס בלוט, עס קלעמט דאָס האַרץ. אַ ציטער פון גרויל שוידערט אויף אין לייב ביינאַכט אין חרוב׳ער ביאַליסטאָקער געטאָ.

מען בויט בונקערס

אמת, די געטאָ איז טויט. אָבער דער יעניקער, וועלכער האָט על־פּי־נס אויסגעמיטן דעם גורל פון די צענדליקער טויזנטער אומגעבראַכטע ביאַליסטאָקער אידן און איז געבליבן לעבן, קלאַמערט זיך ווייטער מיט ציין און נעגל צום נאָקעטן לעבן. עס איז אַן אינסטינקטיווער דראַנג צו פאַרבלייבן — טאָקע דעם שונא אויף צו להכעיס.

בויט מען בונקערס (סכראַנעס), ווייל די אייניציקע סגולה, ווי אויסצומיידן דאָס בייזע אויג פון די נאַציס, איז צו זינקען טיף אונטער דער ערד, וואו די חיות רעות קענען ניט דערגרייכן.

אַ נייע אידישע אַרכיטעקטור האָט זיך אָנטוויקלט, היימען אין דער טיפעניש פון באָדן. מיט דעם אונטערשייד, וואָס די פאָדלאָגע, וועלכע איז געווייַנלעך געוווצט פאַר פוס־טריט, פאַר׳ן פונדאַמענט אונטער׳ן בנין, איז גראָד איצט דער דאָך איבער׳ן קאָפּ. וואָס פעסטער די פאָדלאָגע איז אַלץ זיכערער דער שוץ.

דער מאַסן־פסיכאָז פון בויען בונקערס האָט זיך געשאָפן שוין נאָך דער ערשטער אַקציע פון 5טן פעברואַר, 1943, און האָט געשטיגן ביז צום הויכפונקט נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ.

אין יעדן הויף זייַנען געווען פון 5 ביז 10 „סכראַנעס" אונטער די פאָדלאָגעס, מערסטנטייל; אין אייניקע פאַלן אויך אויף די בודימער. צווישן זיי זייַנען געווען איינפאַכע בונקערס מיט וויניק פּלאַץ אַן לופט, און אַ 10 אָדער 15 פּראָצענט פון בעסערע „סכראַנעס" מיט אַלע באַקוועמ־לעכקייטן, ווי עלעקטריק, ווענטילאַציע, לופט־פּאַמפּעס, וואַסער־לייטונג און אויך אייניכטונגען צו קאַנסערווירן שפּייז־רעזערוון אויף אַ משך פון 6 מאָנאַטן. מערקווירדיק, אַז כאַטש צום סוף זיינען אַלע „סכראַנעס" אָנטדעקט געוואָרן, זיינען די „לוקסוסאָוע" קעלערן געווען די ערשטע קרבנות, ווייל זיי האָבן געפּאָדעט מער שטח און מען האָט זיי לייכטער געקענט געפּינען. די נאַצישע רוצחים זיינען אַרומגעגאַנגען מיט בוי־אינזשענירן און נאָכגעשפּירט, געמאָסטן די הייזער, אויב עס איז דאָרט אמאָל ניטאָ קיין דאָפּלטע וואָנט אָדער געהיימער אַריינגאָנג. זיי פלעגן זיך געווויינלעך אָנשטויסן אויף די אַריסטאָקראַטישע, קאָמ־פאַרטאָבלע באַהאָלטענישן. אָגב, האָבן זיי געהאָט דערין אַ גרעסערן אינטערעס ווי אין די אַרעמערע קעלערן, ווייל ביי „עמך" האָבן זיי בלויז אָנטדעקט מענטשן־קרבנות, און ביי די רייכערע האָבן זיי אין די „סכראַנעס" אויך געפונען פוטער־וואַרג, מאָנופאַקטור, ביזשוטעריע און אָנדערע באַהאָלטענע וועדטפּולע זאָכן. אַ רייכן בונקער האָבן זיי אָנטדעקט אויף יוראָוועצקע 26, אין הויף פון „פאָלקס־דייטש" באָלע, וואו עס האָבן זיך געפונען 40 אידן. דאָס איז געווען אין שכנות מיט אונזער הויף און שוץ־קעלער.

אַזוי האָבן פאַרפאָלגטע און אומגליקלעכע געזוכט שוץ אין דער טיפעניש פון באָדן, געזונקען אין דער ערד. אמאָל פלעגן מענטשן האָבן אָמביציעס צו שטייגן אין דער הויך; טיף אונטן פלעגט מען בויען טונעלן צו פאַרלייכטערן קאָמוניקאַציע, צו שאַפן „קפיצת הדרך", צו ברענגען נענטער מענטש צו מענטש; היינט, אין די מאָדערנע צייטן, מוז מען נידערן וואָס טיפער, ווייל עס אָנטלויפט, עס באַהאָלט זיך מענטש פאַר מענטש.

עס איז דאָך עפּעס דער צוואַנציקסטער יאָר־הונדערט...

אין אַ קליינעם „סכראָן" האָבן זיך געפונען פון 4 ביז 8 פערזאָן. ליגן דאָ האָט מען ניט געקענט צוליב מאַנגל אין פּלאַץ, בלויז זיצן אָדער שטיין. מען פלעגט זיך אויך מיט דער „פּריווילעגיע" דאַרפן בייטן, אַזוי אַז דערפון פלעגן געשוואָלן ווערן די פיס.

פון דער ענגשאַפט און פאַרפעסטער לופט, האָט מען ממש געקענט דערשטיקט ווערן. עס איז געווען אַזוי הייס, אַז מען האָט זיך געמוזט אויסטאָן האַלב נאַקעט און טייכן שווייס זיינען גערונען פון לייב. מען האָט קוים דערוואָרט די נאַכט, אַז מען זאָל זיך קענען אַרויסכאַפּן אין דרויסן און אָנשעפּן אַביסל פרישע לופט אין די פאַרדומפּענע לונגען. דערפאַר זיינען טאָקע אונזערע הערצער געוואָרן שוואַכער פון טאָג צו טאָג.

אידיש האָב און גוטס אויף הפקר

שוין 8 אזייגער אינדערפרי פלעגן זיך אַרויסלאָזן די רויב־בריגאָדעס, וועלכע זיינען באַשטאָנען פון פאָליאָקן און וויס־רוסן. זיי פלעגן אויפזאַמלען און אויסאַרטירן אַלע

זאכן פון אידיש האָב און גוטס, וואָס איז געבראכט געווארן אין אידישע הייזער. מיט דייטשער פינקלעכקייט און סיסטעם האָבן די משרתים פון דעם „הערן־פאָלק", אונטער א נאצי־אויפזיכט, אפגעלייגט באזונדער מעבל, קליידער, שיך און אנדערע ארטיקלען, וועלכע פלעגן אפגעשיקט ווערן אין ארימען פאטערלאנד אלס „וויינאכט־פרעזענטן" פאר די פאלקס־דייטשן. פון די באזונדערע ווערהייזער און פאבריקן פלעגן קומען פראכט־אויטאס און אוועקפירן אלץ וואס עס האט זיך פאר זיי געפאסט. יעדער האט געגומען זיין נויטיקן ארטיקל.

אויסליידנדיק אזוי די הייזער, פלעגן די רוצחים מיט זייערע שטיוול טרעטן איבער די קעפ פון די אידן אין די בונקערס. אונטן פלעגט מען זיי הערן און דאס הארץ פלעגט איינפאלן פאר שרעק. די נערוון האבן געשטאכן, ווי מיט נאדלען. מען האט מורא געהאט א הוסט צו טאן. טראגישער איז נאך געווען דאָרט, וואו אין די בונקערס האבן זיך געפונען קליינע קינדער. נאר די עופה׳לער האבן עפעס מיט דערוואקסענעם שכל פארשטאנען די געפאר און אפט איינ־געהאלטן דעם אטעם און געווייין. דאך זיינען געווען פאלן וועו א קינד׳ס כליפן האט פארראטן און אויסגעליפערט צום טויט דעם גאנצן „סכראן".

דער אריינגאנג צום „סכראן" איז געווייגלעך געווען פארשטעלט מיט א מעבל־שטיק, א שאפע, א קושעטקע, אדער א טירל פון א באק־אויוועו. די מורא איז באשטאנען דערין, אז די מערדער זאלן די געהיימניש ניט אנטדעקן.

דער פאל פון אויסשפיאנירן א באהאלטענ‌יש דורך א קינד׳ס געוויין, איז געשען אין דעם בונקער אויף טשעפלע נומער 1, אין לאפידוס׳עס הויף. פאדערעווסקי פון די קאוע האט דארט געהאט צוויי, דריי־יאריקע קינדער און זיין „סכראן" איז אנטדעקט געווארן אין דער אכטער וואך נאך דער ליקווידאציע. וועו אזא פאל איז געשען, פלעגט מען די קינדער ארויספירן אין הויף און גלייך אויסשיסן, און די דערוואקסענע פלעגט מען אוועקפירן אין תפיסה, וואו עס האט מיט זיי דערנאך אויך געטראפן דער זעלבער גורל. אין מיין „סכראן" זיינען אויך געווען קינדער, אבער זיי האבן זיך באהערשט און אפילו קיין שארך ניט געטאן.

אין „סכראן" איז שפעטער אויסגעגאנגען דאס וואסער און מען האט די קינדער דערפרישט מיט פאכן א טיכל איבער זייערע קעפלעך פאר אביסל אפפרישונג. דער עולם אין „סכראן" האט שוין געבעטן גאט, אז מען זאל שוין אויבן אלץ צונעמען און אז די מערדער זאלן שוין אוועק פון הויז.

אונזער גרעסטער שונא אין די „סכראנעס" איז געווען די שמוץ, וועלכע האט זיך איינגעווארצלט צוליב פאר־פעסטעטער לופט, ענגשאפט און ניט־געביטענע וועש. דאס האט אונז מער צעבראכן ווי דער הונגער און דער דארשט. עס האט זייער שלעכט געווירקט אויף אונזערע נערוון. מיר האבן פשוט מקנא געווען די טויטע, וואס זיינען שוין פאר־ברענט געווארן אין די קרעמאטאריעס. דאס אנגעזאמלטע מיסט האט זיך גלייגט אויף די לונגען און פלעגט נאך שווערער מאכן דעם אזוי שוין אויך קורצן אטעם. אט אין די באדינגונגען האבן מיר געלעבט לאנגע, טרויעריקע טעג, וואכן און חדשים, אין יאוש און פארצווייפלונג, אין טויט־שרעק און שטענדיקער געפאר.

פאר א טראָפן וואסער

די עלעקטראוניע האט געמאלדן, אז דער עלעק־טרישער זייגער (פראבע־זייגער) צייגט אויף, אז אין געטא ווערט פארברויכט פיל טויזנטער קילאוואט שטראם; א סימן אז ערגעץ־וואו באהאלטן זיך נאך אויס אידן. די נאציס האבן דאן אפגעשלאסן דאס וואסער־סיסטעם און אנגעפאנגען פארשטארקטע זוכונגען. דאס האט נאך מער באשווערט דעם ביטערן לעבן אין די קעלערן. מען האט געדארפט זוכן וואסער אין די ברונימער אין דרויסן. פיל זיינען געגאנגען נאך וואסער אין באלע׳ס הויף, אויף יוראוועצקע 26, וואו עס איז געווען א סאדזשעווקע פון פיש, אבער דאס האט געמיינט אייגצושטעלן דאס לעבן. צוויי אידן זיינען טאקע דערשאסן געווארן.

אויך איך אין אבראשא חודין, דעם חזנ׳ס זון, זיינען געווען פון די ריזיקאנטן. מיר זיינען ארויס ביינאכט זוכן וואסער, און מיר האבן זיך אין דער פינצטער אנגעשטויסן אויף צוויי מענטשן. מיר האבן געמיינט, אז דאס זיינען אידן, אונזערע שכנים. אבער עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאס זיינען געווען דייטשן. עס איז געווען זייער ווייניק צייט זיך צו אריינטירן. מיך האט אפגעגליקט; דער דייטש האט מיך א כאפ געטאן ביים אקסל, אבער איך האב אים צוריק־געשטויסן אין בין אנטלאפן. אבראש׳ן איז ניט געלונגען, און אין 5-10 מינוט שפעטער האב איך דערהערט א שאס. דאס האבן אים די רוצחים דערמארדערט. אט אזוי האט מען געצאלט מיט׳ן לעבן פאר א טראפן וואסער, ווייל דער דארשט איז געווען אומדערטרעגלעך.

די „קליינע געטא" האט זיך געפונען אויף פאבריטשנע גאס. דארט זיינען געווען בערך 2,000 אידן צוזאמען מיט׳ן אינזשינער באראש און דעם „אידן־ראט". די אידן האבן זיך פאר אביסל צייט אויסגעקויפט פון טויט מיט זייער געבליבענעם געלד און גאלד; אנדערע האבן געהאט פאסטנס ביי די נאציס, און געגאסן כלומרשט פון אביסל שוץ. שפעטער, אבער, האט זיי געטראפן דער זעלבער גורל, ווי אלע ביאליסטאקער קרבנות. בראש׳ן האט מען אוועק־געפירט צום טויט דעם 15טן אקטאבער, 1943. ער איז אומ־געקומען אין דעם לובלינער פארניכטונגס־צענטער.

אין מארש פון טויט

די אנטדעקטע אידן אין די „סכראנעס" האט מען פון אנהויב גרופירט אויף רוזאנסקע גאס אין „לינת הצדק", און אויף לאסט־אויטאס געפירט אין וואלד און דערשאסן. וועו עמיצער האט פרובירט אנטלויפן, אדער בכלל ניט געפעלן געווארן די אנטרייבער, האט מען אים דערשאסן אויפ׳ן פלאץ. א טייל האט מען געשיקט אין דער הויפט־תפיסה, און פון דארט טראנספארטרווייז, צו 200 אדער 300 פערזאן ארויסגעפירט און געשאסן. אזוי זיינען אידן געגאנגען צו זייער אייגענער לויה, דער לעצטער טרויעריקער וועג, וועו זייער טראט איז שוין פארשטומט אויף אייביק.

„אידן ריין" איז געווארן אונזער שפרודלדיקע אידישע ביאליסטאק. אויף די גאסן קופיעצקע ביז דער בילקע, יורא־וועצקע, טשעפלע, פאבריטשנע, נאוואגרודזקע און אויף די דערבייאיקע קליינע געסלער זיינען אין נאוועמבער, 1943, באזעצט געווארן וויים־רוסישע פויערים, וועלכע זיינען אויסגעזידלט געווארן פון די דערפער.

די וועלכע האבן באוויזן זיך אויסבאהאלטן אין די בונקערס ביז אקטאבער, 1943, איז געווען לייכטער זיך צו ראטעווען, ווייל ביז דאן האט מען שוין 95 פראצענט

„סכראָנעס" אַנטדעקט, און מער האָבן שוין די נאַציס ניט אַזוי שטאַרק געזוכט. זיי האָבן געטראַכט אַז עס איז שוין אין ביאַליסטאָק קיין איין לעבעדיקער איד ניט געבליבן. די אַנט־דעקטע האָט מען פֿאַרשיקט אין די פֿאַרניכטונג־לאָגערן, פון וואָנען זיי זיינען, פֿאַרשטענדלעך, מער ניט צוריקגעקומען.

אָט אַזוי האָבן זיך אין די בונקערס געראַטעוועט ביי אַ 20 אידישע נפשות, און דערצו נאָך 40, וועלכע זיינען פון דאָרט אַוועק אין וואַלד, אָדער זיך אויסבאַהאַלטן ביי די פּויערים. איך בין איינער פון די, וואָס האָבן פון די בונקערס זיך אַנגעשלאָסן אַן די פֿאַרטיזאַנער אין וואַלד. איך האָב זיך מיט מיינע בונקער־שכנים געשיידט דעם 2טן נאָוועמבער, 1943.

דאָס זיינען קורצע שטריכן פון דעם קאַמף אין געראַנגל פֿאַר'ן לעבן פון ביאַליסטאָקער אידן אונטער דער ערד, נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ. איך האָב עס געפונען פֿאַר נויטיק איבערצוגעבן, בכדי דער צוקונפטיקער היסטאָריקער פון חורבן ביאַליסטאָק זאָל עס פֿאַרצייכענען אַלס אַנדענק לדורי־דורות.

דער טרויער פון אַ העלדינ׳ס פאָטער

דאָס רירנדע ליד איז געשריבן פון ראובן ריבאַלאָווסקי, צום אַנדענק פון זיין טאָכטער פרידא, וועלכע איז אומגעקומען ביים אויפ־שטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטאָ, דעם 16טן אויגוסט, 1943. דער צעווייטיקטער פאָטער פון דער העלדישער טאָכטער האָט געשריבן דאָס ליד ווען ער איז געשטאַנען אויפ׳ן קבר פון די 70 גיבורים אויפ׳ן זשאָביער בית־עלמין אין ביאַליסטאָק, וואו עס איז אויך ווארשיינלעך באַגראָבן די העלדישע פרידא. ראובן ריבא־לאָווסקי, וועלכער האָט איבערגעלעבט די מלחמה אין סאָוועט־רוסלאַנד, איז באַלד נאָך דער מלחמה געווען אין זיין היים־שטאָט ביאַלי־סטאָק. דאָס וווייטערדיקע ליד געווידמעט דעם אַנדענק פון זיין טאָכטער האָט דער פאָטער איבערגעגעבן דער אידישער וואיעוואָדישער קאָמיסיע אין ביאַליסטאָק, אין סוף דעצעמבער 1946. ראובן ריבאַלאָווסקי, וועלכער איז געווען אַ ברודער פון דעם חשוב'ן געזעראַל־סעקרעטאַר פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער, איסאַק ריבאַלאָווסקי, האָט אין נאָך די מלחמה־יאָרן געלעבט אין אורוגוואַי. ער איז דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1955. ראובנ׳ס צווייטע טאָכטער ליזעלע, וועמען דער פאָטער דער־מאָנט דאָ צום סוף פון זיין ליד, איז אויך געשטאָרבן, אין אורוגוואַי, אין יאָר 1972. דאָס ליד איז קאָפּירט געווארן פון אַרגינאַל פון דר. שמעון דאַטנער.

* * *

צום אייביקן אַנדענק פון מיין טייערע טאָכטער פרידעלע ז״ל, וועלכע איז געפאַלן אויף קידוש־השם ביים פֿאַרטיידיקן די געטאָ אין ביאַליסטאָק, דעם 16טן אויגוסט 1943.

איך שטיי ביי דיין קבר טיף געבויגן דעם קאָפּ
ווי אַ העלדין ביסטו געפאַלן ניט ווי קיין שאָף,
מיין טייערע קליינע, הייליקע פרידעלע
אייביק קרישטאַל־ריין איז געווען דיין
נשמה׳לע.
דער דראַנג נאָך לעבן און מעשים גוטע
האָט דיר שטענדיק צונויפגעפירט מיט חברים
גוטע,
אַצינד ליגט איר אַלע אין איין קבר צוזאַמען
אויפ׳ן פעלד דעם גרויסן, מיט קברים אַ סך
אַן צאָמען.

איך בין געקומען זעגענען מיין קינד
מיט טרערן הייסע באַגיס איך דיין קבר
אַצינד,
געווען דיינע עלטערן, ברידער און
שוועסטער
געבליבן זיינען חורבות און פון אַלעם אַ
געשפענסטער.

מיך טרייבט די פּוסטקייט און דער ברוק מיט
בלוט צוזאַמען
אין דער פרעמדער וועלט און צווישן
מענטשן — פרעמדע — פונדאַנען,
וואָר וועט מיין קינד, צו דיין יאָרצייט, אַ ליכט
אויף דיין קבר אָנצינדן?
וואָר וועט, מיין קינד, ביי דיין קבר דאָס
ביטערע האַרץ פאָר דיר אויסגיסן?

ס׳וועלן שטענדיק צו דיין קבר חברים
קומען געטרייַ
מ׳וועט אויף דיין קבר בלומען צאַרטע
פלאַנצן אין אַ צייט אַ פרייַ.
מענטשן וועלן דיינע גרויסע טאָטן אין ביכער
און לידער באַזינגען
פאָר דעם אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט
וועט דאָס נעסט פון מערדער צעשפרונגען.

איך, דיין אומגליקלעכער פאָטער, און דיינע
פריינט, וועלן אייביק נאָך דיר בענקען,
מיט מיר צוזאַמען, דיין פאַרטרויערטע
שוועסטער ליזעלע, וועלן אייביק דיך
געדענקען...

אַלס עדות קעגן די נאַצי־פאַרברעכער

אונזער חשוב׳ער לאַנדסמאַן פסח בורשטיין ע״ה האָט דעם דאָזיקן ארטיקל אָנגעשריבן אין יאָר 1961, ווען אין ירושלים איז פאָרגעקומען דער היסטאָרישער אייכמאַן־פראָצעס. בורשטיין, א באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער טוער און איינער פון די על־פי־נס געראַטעוועטע וועלכער האָט דורכגעמאַכט ליידן און פּיין ביי די נאַציס, איז געווען איינער פון די עדות, צוזאַמען מיט אַנדערע געראַטעוועטע אידן פון ביאַליסטאָק, ביים פּראָצעס קעגן דעם נאַצי־פאַרברעכער ארטור גאָסבערג. דער פּראָצעס איז פאָרגעקומען אין מערב־דייטשלאַנד. פּסח בורשטיין ע״ה, האָט אין נאָך די מלחמה־יאָרן געלעבט אין מדינת ישראל, ווו ער איז אויך געווען אַקטיוו אין דער דאָרטיקער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנ־שאַפט.

וויקלט זיך די איכה־מגילה פון אונזערע ליידן און פּיין, ביי דעם אייכמאַן־פּראָצעס אין ירושלים. עפּענען זיך ווידער די קברים און דערציילן וועגן די לעצטע גסיסה־כאָרכלען פון אַ פאָלק אין זיין פאַרניכטונג. וויקלען זיך ווידער קנוילן רויך אין פייער פון די קרעמאַטאָריע־אויוועגס, דורך וועלכע אַ פאָלק איז אַוועק צו די הימלען.

מיר האָבן דערלעבט די גרויסע סאַטיספאַקציע, אַז פון די חורבנות פון דעם דייטשן נאַציזם, זיינען מיר געוואָרן זיינע ריכטער. און עס שטייט פאָר אונז ישראל׳דיקן געריכט, איינער פון די שוידערלעכסטע מערדער און פייניקער. לעבן מיר איבער ווידער די גרויליקע טעג. טוקן מיר זיך ווידער אין אייגענעם בלוט און ריסן מיר ווידער אויף אונזערע קוים פאַרטרוקנטע וואונדן.

און נישט נאָר דאָס. מיר שטייען אויך ווידער פאָר דער נאָך מער טראַגישער דערשיינונג, אַז אונזערע אייגענע ברידער פאַרשטייען אונז נישט.

אין נאָמען פון די געראַטעוועטע פון די טויטן־לאַגערן, האָבן מיר אויסגעדריקט אונזער דאַנק און העכסטע אָנער־קענונג דעם יוסטיץ־ראָטגעבער פון אונזער רעגירונג און הויפּט־באַשולדיקער ביי דעם אייכמאַן־פּראָצעס — הער גדעון האָוזנער. ער האָט באַוויזן זיך אַריינצולעבן אין דעם טראַגישן שפּינוועבס פון אונזער אומקום, און כאָטש ער אַליין האָט — צו זיין גליק — די טראַגדיע נישט דורכ־געלעבט — האָט ער באַוויזן אין זיין גרויסער באַשול־דיקונגס־רעדע צו ברענגען פאָר דער וועלט דעם גאַנצן פאַרנעם און די גאַנצע טיף פון אונזער חורבן.

אָבער פון דער צווייטער זייט געפינען זיך ביי דעם זעלבן פּראָצעס מענטשן, וועלכע שטעלן אונטער אַ צווייפל אונזער ווירדיקע האַלטונג אין אָט דעם טראַגישן פּעריאָד און שטעלן די פראָגע: פאַרוואָס האָט איר נישט געקעמפט? פאַרוואָס האָט איר זיך ניט קעגנגעשטעלט?

און עס העלפט נישט דאָס, וואָס מיר האָבן דורך אַלע יאָרן געריידט, דערמאָנט און אויפגעקלערט. עס העלפט נישט אונזער דערציילן, קעגן וועלכער ריזיקער מאַכט פון רשעות מיר זיינען געשטאַנען; קעגן וועלכער ריזיקער מאַכט, וועלכע האָט באַוויזן אין געציילטע מאַנאַטן צו באַזיגן לענדער און געשולטע ארמייען מיט דער נייסטער אויס־שטאַטונג. קעגן די נאַצישע מערדער זיינען אַלע געווען הילפלאָז, נאָך מער ווי מיר, אין געטאָס און לאַגערן, אָפּגע־שניטן פון דער וועלט און איינער פון אַנדערן, מיט הונגער, ענגשאַפט, שמוץ און קראַנקהייטן, מיט געלע לאָטעס און שטעכיקע פּאַרצוימונגען, אין פיינלעכער ארומרינגלונג — צו וועלכע הויכן האָט דערהויבן אַ פאָלק, וואָס איז געמאַטערט געוואָרן ביז צום טויט. קולטור, טעאַטער, הילף ביים ראַנד פון קבר, אויפשטאַנדען אין וואַרשעווער, ווילנער, ביאַליסטאָקער און אַנדערע געטאָס, אויפשטאַנדן ביי די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ, טרעבלינקע און אַנדערע טויטן־לאַגערן. אַנדערהאַלבן מיליאָן אידישע זעלנער אין די ארמייען, וועלכע האָבן געקעמפט קעגן דייטשן נאַציזם. אידן אין קאַמפס־גרופּן אין פראַנקרייך, בעלגיע, האָלאַנד, גריכנלאַנד א. אַנד. 40 פּראָצענט אידישע פּאַרטי־זאַנער אין מזרח־אייראָפּע. אידישע אינדיווידועלע גבורה — און מיר זיינען נאָך אַלץ געגאַנגען ווי שאָף צו דער שחיטה!!!

ניין! מיר זיינען געשטאַנען נישט נאָר קעגן אייכמאַנ׳ען, וועלכער ווערט איצט גע׳משפט! ער איז נישט געווען אַליין. הונדערטער און טויזנטער און מיליאָנען האָבן צוזאַמען מיט אים אונז פאַרטילקט. זיין אורטייל וועט נישט זיין אונזער לעצטע אָפּרעכענונג מיט די דייטשע מערדער, און זאָל קיינער ניט מיינען אַז מיט דעם וועט אונזער חשבון זיין אויסגעגלייכט!

הונדערטער־טויזנטער פון זיי דרייען זיך נאָך אַרום אויף דער פרייַ אין ביידע דייטשלאַנדס און פאַרנעמען הויכע פאָסטנס. זיי דרייען זיך אַרום איבער דער גאַנצער וועלט און זייען ווידער דעם גיפט פון אידן־האָס און מענטשן־האָס און גרייטן אַ נייעם בין־השמשות אויף דער וועלט און גרייטן ווידער גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס.

מיט עטלעכע מאַנאַטן צוריק האָב איך געזען, די דייטשן. איך האָב געזען דעם וואויל־טאָג און דעם לוקסוס, אין וועלכן זיי לעבן, נאָך דעם ווי זיי האָבן פאַרשפּילט דעם קריג. איך האָב געזען זייער פינקטלעכקייט פון די טויטן־טראַנספּאָרטן, וועלכע פלעגן אָנקומען צו דער באַן־סטאַנציע פון אוישוויץ. דר. מענגעלע — דער מאָנסטער אין די ווייסע הענטשקעס און מאַנאָקל, וועלכע דרייט זיך אָרום ערגעץ אויף גאָט׳ס וועלט — פלעגט זיי אויפנעמען און מיט דער קליינער באַוועגונג פון זיין שטעקעלע — זיי אָפּשיקן צום טויט.

איך בין איינגעלאָדן געוואָרן קיין דייטשלאַנד אַלס עדות אין פּראָצעס קעגן אַ קליינעם אייכמאַן: דער לאַגער־קאַמענדאַנט פון אַרבעטס־לאַגער בליזשין, אונטער־שאַרף־פירער, דער ס. ס. אַרטור גאָסבערג.

אין דעם דאָזיקן לאַגער זיינען אומגעקומען טויזנטער ביאַליסטאָקער אידן. איבער דריי טויזנט מענטשן האָט געציילט דער טראַנספּאָרט, וועלכער איז אָנגעקומען קיין בליזשין, דירעקט פון ביאַליסטאָק, פון דער קליינער געטאָ. און מיר, וועלכע זיינען מיט אַ וואָך פריער אָנגעקומען קיין מיידאַנעק, זיינען דאָן פאַראייניקט געוואָרן מיט דעם טראַנספּאָרט פון ביאַליסטאָק און צוזאַמען אָפּגעשיקט געוואָרן קיין בליזשין.

דער שרעקלעכער הונגער, וועלכער האָט געהערשט

אין בליזשין, האָט געשניטן לעבנס אין די הונדערטער אַ ווּאָך. מיר זיינען אָלע געווען געשוואָלן, און די אָנגע־דראָלענע פיס האָבן נישט געקענט טראָגן אפילו די אויס־געדאָרטע ביינער פֿון אונזערע קערפערס.

די שרעקלעכע ענגשאפט און שמוץ, אוממעגלעכקייט זיך צו וואָשן און די שמאָטעס־קליידער, מיט וועלכע מיר האָבן באָדעקט אונזערע אויסגעפיניקטע לייבער, האָבן געבראָכט אַ שוידערלעכע פלעק־טיפוס־עפידעמיע און זי האָט פֿאַרענדיקט די אַרבעט, וועלכע דער הונגער, פּיין און שוועכע קאָנסטרוקציע אויסגעפיניקטע לייבער, האָבן נישט געמאָכט. דער טיפוס האָט צוגענומען איבער טויזנט ביאָליסטאָקער קרבנות.

און אָט צו דעם פֿראָצעס פון דעם בליזשינער לאָגער־קאָמענדאַנט בין איך געלאָדן געוואָרן אָלס עדות.

באָלד נאָך דער באָפֿרייאונג האָב איך אַ נדר געטאָן, אַז מיין פוס וועט קיינמאָל אין מיין לעבן נישט טרעטן אויף דער פֿאַרשאָלטענע דייטשער ערד. עס איז אָבער געווען מיין פֿליכט צו העלפן ברענגען — וועו אפילו צו אַ דייטשער „געראָטיגקייט" — איינעם פון אונזערע מערדער.

פּינף עדות זיינען מיר געווען פון ישראל: דער זון פון באָקאַנטן ביאָליסטאָקער טעקסטיל־פֿאַבריקאַנט און געזעל־שאַפטלעכער טויער, פייוועל ציטראָן, דאָקטאָר טוביה ציטראָן, הייַנט לייטענדער כירוג פון הדסה־שפּיטאָל אין תל־אביב; דער מענטש, מיט וועלכן איך בין דורכגעגאַנגען אָלע גיהנומס, וועלכער האָט גראָטעווועט צענדליקער אידן פון טויט און וועלכן איך אָליין האָב אויך צו פֿאַרדאַנקען מיין לעבן. דר. מילשטיין פון חיפה, כירוג, אויך אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן געווען אָלס דאָקטאָר און געהאָלפן זיינע ליידנס־חברים; פרוי יענטשמען, לעאָ זאַנדבערג פון חיפה און איך.

דער פֿראָצעס איז פֿאַרגעקומען אין דער האָלב־מיליאָניקער דייטשער שטאָט — וואופּערטאָל, בייַ דער האָלענדישער גרענעץ. דאָס איז געווען אַ געשוואירענער געריכט, וועלכער איז באָשטאָנען פון פיר פֿראָפעסיאָנעלע ריכטער און אָכט בירגער פון דער שטאָט, אָלס בייזיצער.

אין די וועטן פון דעם הונדערטער יאָרן־אָלטן בנין פון געריכט, האָבן זיך דערהערט די וויטע אָפּקלאָנגען פון אונזער דורכגעמאָכטע ליידן און פּיין. אויף דער באָשולדי־קונגס־באַנק איז גזעזסן אַ רויט־פּנימ׳דיקער, אויס־געפּאָשטער דייטש אין גרויער ציווילער קליידונג. אָזעלכע ווי ער, זעט מען אויף יעדן טריט און שריט אין די טויזנטער, און אפשר זיינען די אָלע טויזנטער אויך געווען פֿאַרנומען אין אָנדערע ערטער מיט דער זעלביקער אָרבעט פון אומברענגען.

און עס האָט זיך געוויקלט אויך דאָרט אין איר קלענרן פֿאַרנעם די זעלבע איכה־מגילה פון אונזערע ליידן. דערציילט דר. מילשטיין וועגן צעבראָכענע ביינער און אויפגעפּנטע קעפּ פון די קאָצעטלער, וועלכע פלעגן קומען נאָך הילף אין זיין קליינער אָמבולאַטאָריע פון קאָנצענטראַציע־לאָגער בליזשין. דערציילט ער ווי דער באָשולדיקטער איז געקומען זען, ווי ער באָהאָנדלט די פֿאַר־וואונדעטע און נישט דערלויבט אים צו באָנוצן קיין באָטוי־בונגס־מיטל און איז אָליין געשטאָנען און זיך צוגעקוקט ווי מען שטעלט אויף צעבראָכענע ביינער און מען נייט לעבעדיקע פלייש: „קיין כלאָפֿאָרם!... קיין עטער!... פיר יודן געניגט יאָ, די פערטאובונג מיט דעם אָמער איבער דעם קאָפּ"...

דערציילט פֿאָר דעם גריכט דער סטאָליער לעאָן זאַנדבערג, ווי דער באָשולדיקטער האָט באָשטעלט ביי אים אַ ספּעציעלן טיש צום שמייסן, לויט זיינער אָן אייגענער צייכענונג. דער טיש זאָל אוממעגלעך מאָכן דעם געשמיסענעם זיך צו באָוועגן און זאָל גוט אויסשטעלן דעם הינטער־טייל פון קערפּער צו די שמיץ. דערציילט דער עדות, ווי ער אָליין האָט באָקומען 25 שמיץ פון דעם אָנגע־קלאָגטן, דערפֿאָר ווייל דער שמייס־טיש האָט נישט געהאָט דעם געהעריקן ווינקל. דערציילט ער וועגן צוויי געשאָסענע אידן פֿאָר דער גרויסער עבירה, וואָס זיי האָבן געוואָלט זען זייערע פרויען.

דערציילט פרוי יענטשמען וועגן די ליידן פון די פרויען אין דעם לאָגער. וועגן שווערער, אוממענטשלעכער אָרבעט, הונגער, שמוץ און ליידן. וועגן קלעפּ און שמיץ. וועגן אומ־מענטשלעכע און אוממעגלעכע אָרבעט־נאָרמעס און די שטראָפן פֿאָר נישט אויספילן זיי.

דערציילט דר. ציטראָן, ווי געזונטע, יונגע מענטשן זיינען אין אַ קורצער צייט פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין סקעלעטן, מיט פּיס געשוואָלענע ווי קלעצער: וועגן דעם, ווי זיי זיינען פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין „מוזולמענער" און די באַדייטונג פון אָט דעם נייעם טערמין אין לאָגער־לעבן. דערציילט ער וועגן דער שרעקלעכער טיפוס־עפידעמיע, וועלכע האָט צוגענומען ביי צוויי טויזנט קרבנות. מענטשן וועלכע זיינען אָזוי אָפּגעשוואָכט געוואָרן, אַז זיי האָבן אפילו נישט געפילט ווי זיי דערליידיקן זייערע פיזיאָלאָגישע פונקציעס און זייערע קערפּערס האָבן לעבעדיק געפוילט. מענטשן, וועלכע האָבן אונטער זייער הויט נישט געהאַט קיין פלייש און די ביינער פלעגן אַרויסזעצן דורך דער געלער פֿאַרמעט־הויט. דערציילט ער וועגן דעם שרעקלעכן הונגער און די עסן־פֿאַרציעס, וועלכע דער באָשולדיקטער האָט באָווילליקט צו געבן פֿאָר זיינע שקלאָפן. די צעהאַקטע, פֿאַרוואונדעטע און געשמיסענע אידן, וועלכע מען פלעגט ברענגען צו אים אין דער שטאָל, וואָס האָט געהייסן „קראָנקן־באו", און זיי פלעגן דאָרט אויסגיין פון די באָקומענע וואונדן און שמיץ.

און אָט זיץ איך אויף דעם עדות־שטול קעגנאיבער די ריכטער און באַמי נישט אויסדרייען דעם קאָפּ אויף לינקס און נישט זען דעם טריפה׳נעם פרצוף פון דעם מערדער. איך וויל איינהאַלטן מיין רואיקייט און זיך נישט איינברעכן אונטער דער לאַסט פון די דערינערונגען. רואיק דערמאָנען דאָס אַלץ, וואָס איז געשען. צוריק אויפמישן די בלעטער און נאָך אַמאָל דורכגיין דעם גאַנצן וווייטיק.

איך דערצייל, ווי איך בין אַרויס פון דעם „קראָנקן־באו" נאָך דעם שווערן פלעק־טיפוס און אינערלעכן בלוט־אויסגוס. אַ סקעלעט אויף צוויי געשוואָלענע קלעצער־פיס, וועלכע האָבן יעדער מינוט געדראָט צו פּלאָצן פון דעם וואָסער דרוק. נישט איין מאָל פלעגן מיר אין די נעכט הערן ווי אַן אויפרייס — דאָס האָט אַ פוס ביי עמיצן געפּלאָצט און דאָס פלייש פלעגט זיך פונאַנדערגיין און אַנטפלעקן דעם ווייסן ביין. איך דערצייל, ווי דער אַנגעקלאָגטער האָט מיך דאָן געשלאָגן מיט די פיס און מיך געלאָזן באַוואוסטלאָז ליגן ביי דעם אַרעסטאַנטן בלאָק.

עס זיצן די 12 ריכטער און הערן. ווער ווייסט וואָסערע געדאַנקען עס געפינען זיך ביי זיי אין קאָפּ? אפשר זיינען

אויך פון זיי געווען אַנטיילנעמער אין אונזער אומקום? און אפשר שעמען זיי זיך מיט דעם וואָס עס האָט געטאָן זייער פאַלק? וועט קען עס וויסן? און איבער זייערע קעפ אויף דער גרויסער וואַנט פון גערייכט־זאָל האָב איך דערזען אַ ריזיקן פרעסק אין בונטע פארבען. דער פרעסק האָט פאָר־געשטעלט דעם שלמה־משפט. זעט מען דאָרט דעם אידישן קעניג שלמה מיט׳ן קינד אויף זיין שויס, די שווערד און פון ביידע זייטן די צוויי פרויען, וועלכע זיינען געקומען צו אים זוכן גערעכטיקייט.

דער גערייכטס־פאַרזיצער פרעגט מיר — וואָס קען איך נאָך דערציילן און וואָס איך האָב נאָך געזען פון די טאָטן פון אַנגעקלאָגטן?

איך דערציילן, ווי איינמאָל ביים טעגלעכן אָפּעל, ווען מיר זיינען געשטאַנען פיר טויזנט מענער און פרויען — האָט דער אַנגעקלאָגטער אַרויסגערופן צו זיך פון די רייען אַ יונג אידיש מיידל פון אַ יאָר 20 און איר עפּעס געפרעגט. איך האָב נישט געהערט, וואָס ער האָט איר געפרעגט. איך האָב נישט געהערט, וואָס ער האָט צו איר געזעדט, אָבער שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מען האָט ביי איר געפונען אַ שטיקל ברויט, וועלכס זי איז אַריין פון דער אַרבעט דורך איינעם פון די טויערן. זי האָט נישט געוואָלט אויס־זאָגן פון וועמען זי האָט דאָס ברויט באָקומען און דער באַשולדיקטער האָט אויסגעשריגן: „הונדערט שמיץ!".

דאָס מיידל האָט זיך אַוועקגעלייגט אויף דעם שמייס־טיש און די שמייס פראָצעדור האָט זיך געזאָלט אָנהויבן. אָבער ניין — דער ס. ס.־אָפיציר אַרטור גאָסבערג, דער פאַרשטייער פון דער דייטשער העכערער ראָסע, האָט באָפוילן: אויפהויבן דאָס קלייד און אַרונטערריסן די הויזן און נאָקעט זאָל זי געשמיסן ווערן, פאַר פיר טויזנט פאַר אויגן פון אירע ליידנס־חברים.

איך האָב דערציילט וועגן דער דאָזיקער שאָנד; ווי די פרוי האָט צום אָנהויב געשריען, שפּעטער איז זי שטיל געוואָרן און נאָך די שמיץ האָט מען איר צוגענומען איז „קראַנקן־באו". ווי איך האָב געהערט, איז זי אין עטלעכע טעג אַרום געשטאָרבן. אויך דר. ציטראָן האָט אין זיין עדות־זאָגן דערציילט וועגן דער אידישער מיידל, וועלכע מען האָט צו אים געבראַכט אַ געשמיסענע אין זי איז ביי אים אין „קראַנקן־באו" געשטאָרבן.

און איך האָב געזאָגט צו די ריכטער: איר קענט זיך אפשר וואונדערן, פאַרוואָס איך דעם דאָזיקן פאָל אָזוי גוט? עס זיינען דאָך שוין אַריבער 17 יאָר און נאָך דעם האָב איך דאָך איבערגעלעבט אַ סך שרעקלעכע זאכן אין דעם שאָטן פון די גאָז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס פון וויישוויץ. אָבער אין דעם פאָל האָב איך געזען דעם צוריק־קער צום דזשאָנגעל. איך האָב געזען ווי עס ווערן ברוטאַל געטראָטן מיט די באַשטיוולטע פיס אָלע מענטשלעכע ווערטן. איך קוק דאָ איבער זייערע קעפ און איך זע אויף דער וואָנט דעם פרעסק פון אידישן קעניג שלמה. דאָס איז דער סימבאָל פון דעם דייטשן גערייכט. הייסט עס, אַז עס איז פאַראַן עפּעס העכערס, וועלכע בינדט פעלקער און רעליגיעס, און אין אָלע רעליגיעס איז דאָך פאַראַן דער זאָץ און געדאַנק, אַז „דער מענטש איז געבוירן און געשאַפן אין דער געטלעכער געשטאַלט". איז וויסן זאָלט איר, אַז צוזאַמען מיט אַט־דער יונגער אידישער מיידל איז אויך גאָט געשענדעט געווארן!

טערן זיינען געשטאַנען אין די אויגן פון די ריכטער. איך ווייס נישט און וויל נישט וויסן פאַרוואָס. דייטשן זיינען דאָס און ווער קען זיי פאַרשטיין.

יאָ, זיכער זיינען פאַראַן אויך צווישן זיי אַנדערע.

אין דער פאַוזע, וועלכע איז דערקלערט געווארן נאָך מיין עדות־זאָגן, איז צו מיר צוגעקומען דער פראָקוראָר און מיר איינגעלאָדן צום מיטיק־עסן צוזאַמען מיט אים אין דעם רעסטאָראַן פון דעם גריכט. איך האָב זיך אָפּגעזאָגט, און דאָן האָט ער אַרויסגענומען פון בוזעם־טאַש אַ דאָקומענט און מיר אים דערלאָנגט. דאָרט איז געווען געשריבן, אַז ער איז געזעסן 5 יאָר אין איינער פון די שרעקלעכסטע טורמעס פון דייטשלאַנד. שפּאַנדאָו, פאַר אַנטי־נאַציזם און אַקטיוון קאַמף קעגן היטלער־רעזשים. איך האָב זיין אַיינלאָדונג אָנגענומען.

און די יונגע סעקרעטאַרין פון דעם אַמטס־פאַר־טיידיקער אין דעם פראָצעס, וועלכע האָט זיך צו מיר געוואָנדעט מיט די ווערטער: „ווען היטלער איז געווען ביי דער מאַכט, בין איך אַלט געווען 5 יאָר — דו ווילסט בכלל מיט מיר רעדן?"

און די הערלעכע געשטאַלטן פון פרעזידענט פון פ. י. ל. ד. י. ר. מיניסטעריאַל־ראַט יאָאַכים אונגער, זיין וויצע־פאַרזיצער קאַרל איבאַך — מענטשן, וועלכע זיינען יאָרן לאַנג אָפּגעזעסן אין די שווערסטע געפענגנישן און קאָנצענטראַציע־לאָגערן פאַר זייער קאַמף קעגן היטלער׳ן און זיין רעזשים, און פירן נאָך היינט דעם קאַמף קעגן די אָלטע און נייע נאַציס, דעקן אויף אָלע פאַרברעכער אויף די העכסטע פאַסטנס און פאָדערן זייער באַשטראָפונג.

הייסט דאָס, אַז מען האָט געקענט זיין אַנדערש! הייסט דאָס, אַז מען האָט געקענט זיך קעגנשטעלן און העלפן.

אין ערפּלאַן צווישן דיסלדאָרף און מינכען איז לעבן מיר געזעסן אַ יונגער דייטש. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט געראַטעוועט אידן און זיי געפינען זיך היינט אין אַמעריקע, און איך האָב מער נישט אויסגעהאַלטן און אים געפרעגט:

איך בין שוין אַ וואָך אין דייטשלאַנד. אָלע דייטשן, וועלכע איך האָב געטראָפן, האָבן געראַטעוועט אידן. וואו זיינען זיי, אַט די אָלע געראַטעוועטע אידן? וועו דאָס זאָל אָלץ זיין אמת — וואָלטן מיר איצט געווען אַ פאָלק פון 30 מיליאָן?".

ער האָט מיר געוויזן די פאַטאָגראַפיעס, וועלכע מען האָט גענומען, וועו ער איז געווען אויף אַ באָזוך ביי אַט דער געראַטעוועטע פאַמיליע. זיצן ביים טיש צוזאַמען מיט אים אידן מיט בערד און יאַרמולקעס און זייערע קינדער און אייניקלעך, און מיט זיי איז ער אויך פאַטאָגראַפירט ביים סענטראַל־פּאַרק און עמפּאַיער־סטעיט בילדינג אין ניו־יאָרק. גראָד אמת.

איז ווידער דאָס זעלביקע! מען האָט געקענט ראַטעווען און העלפן. איז וויפל האָבן דאָס געטאָן? איינציקע, יחידים, און 99 פּראָצענט און אפשר נאָך מער פון דעם דייטשן פאָלק האָבן אָקטיוו און פאַסיוו — וואָס איז אויך אַ פאַרברעכן — אַנטיילגענומען אין דעם גרעסטן פאַרברעכן אין דער גשיכטע פון דער מענטשהייט. פאַרניכטעט, געשאָכטן, געברענט און געשענדעט אָן אומשולדיק פאָלק, נאָר דערפאַר ווייל זיי זיינען געווען אידן.

איך בין געווען פאַרשטעלט אַלס אַ מאַן

מיינע ליידן און שרעקלעכע איבערלעבענישן ביי היטלער׳ן זיינען אויך פאַרבונדן מיט די שוועריע איבערלעבענישן פון מיין מאַן, שלום גאַרפינקל. אונזער געמיינזאַמער ליידנס־וועג האָט זיך אָנגעהויבן אין ביאַליסטאָקער געטאָ וואו מיר זיינען געווען מיט אונזערע נאָענטע. מיין מאַן איז געקומען קיין ביאַליסטאָק מיט זיין משפּחה, פון טרעסטינע, אין סוף 1941, וועו די נאַציס האָבן אָנגעהויבן טרייבן און ליקווידירן די אידן און די אַרומיקע קליינע שטעטלעך. מיין מאַן האָט געהאָט אַ משפּחה פון קנאַפּע הונדערט מענטשן. אָבער ער איז פאַרבליבן נאָך דער מלחמה איינער אַליין. די היטלעריסטן האָבן אומגעבראַכט אָלע זיינע נאָענטע. זיין פאָטער שמעון גאַרפינקל, וועלכער איז געווען 43 יאָר, האָט זיך באַטייליקט אין דעם העלדישן אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטאָ. די נאַציס האָבן אים דערשאָסן, צוזאַמען מיט אָנדערע אויפשטענדלער. פון מיין גאָנצער גרויסער משפּחה בין איך פאַרבליבן, מיט מיין עלטערע שוועסטער, עטקע, וועלכע וואוינט מיט איר משפּחה אויף אַ פאַרם אין יאָנגסוויל, נ. י. בלויז נאָר איין קוזינע מיינע האָט זיך גערעטעוועט פון די נאַציס, רבקה, וועלכע וואוינט מיט איר פאַמיליע איצט אין מעלבורן, אויסטראַליע.

מיר ביידע, איך מיט שלום גאַרפינקל, זיינען נאָך דאַמאָלט געווען יונגע מענטשן, מיר זיינען שוין געווען נאָענט אָלס חתן־כלה. די גרויסע געמיינזאַמע ליידן האָבן זיך פאַר אונז אָנגעהויבן אין זומער 1943, וועו עס איז ליקווידירט געווארן די געטאָ אין ביאַליסטאָק. גאַרפינקל איז דאָן געווען אַ יונגערמאַן פון בלויז 17 יאָר, איך בין געווען אָביסל אינגער פון אים.

אין געטאָ האָט גאַרפינקל געאַרבעט ביי שוסטערייַ, ביי ליבערמאַן אויף דער רוזשאַנסקא גאַס. נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן אָוועקגעפירט פיל אידן קיין פּעטראַשע פונוואַנען מען האָט זיי אַרויסגעפירט אויף פאַרניכטונג, האָט מען פון דאָרט אַרויסגענומען אַ גרופּע אידישע שוסטער־פאַכלייט, וועמען די היטלעריסטן האָבן געדאַרפט האָבן צו פאַרענדיקן די אָנגעהויבענע אַרבעט אין געטאָ. אין דער גרופּע איז אויך געווען גאַרפינקל. צוזאַמען מיט אים בין איך אויך געווען מיט מיין שוועסטער, רחל. אָלע אָנדערע פון אונזערע ביידע משפּחות, זיינען שוין געווען אַרויסגעפירט אויף פאַרניכטונג. נאָך אַ וואָך צייט, וועו די נאַציס האָבן זיך געגרייט צונויפצושטעלן אַ נייעם טראַנספּאָרט מיט אידן אַרויס־צופירן, האָט מען אויך אַראָפגענומען די פאַרבליבענע אידן פון די שעפּער און פאַבריקן. צווישן זיי איז אויך געווען גאַרנפינקל. די נאַציס האָבן אויך צונויפגעזאַמלט פיל פון די אויסבאַהאַלטענע אידן, מענער און פרויען. אָלע זיינען אָוועקגעפירט געווארן צום אידן־ראָט וואָס איז געווען אויף קופיעצקא גאַס. נאָכדעם, געווען איז דאָס אין אויגוסט 1943, זיינען אָלע אידן פון געטאָ אָפּגעפירט געווארן אויפ׳ן גרויסן הויף פון „טאָז", אויף דער פאַבריטשנא גאַס. דאָס איז שוין געווען פאַר דער סאַמער ליקווידאַציע פון געטאָ. אָלע אידן — מענער, פרויען, קינדער, אַלטע לייט און קראַנקע — זיינען דאָרט געהאַלטן געווארן עטלעכע טעג בעת די גרויסע היצו, אָן עסן און אָן טרינקען. מען איז געווען אַרומ־גערינגלט און באַוואַכט פון נאַציס און אוקראַינער מיט ביקסן. זיי האָבן אויך געשאָסן אין דער לופט און סתם אָזוי, וואָס איז געווען אַ וואַרנונג, אַז קיינער זאָל ניט פרובירן צו אַנטלויפן.

מיטאָמאָל איז געווארן אַ גרויסער טומל, אַ בהלה און פאַניק. מען האָט אויך אָנגעהויבן שרייַען און ווייַנען, ווייל מען האָט פאַראויס געפילט אַז עס קומט אָן עפּעס שלעכטס. דערביי האָבן די היטלעריסטן און די אוקראַינער אָנגעהויבן לויפן מיט זייערע אויסגעשטרעקטע ביקסן, זיי האָבן אויף דער גיך גענומען יאָגן די פאַרזאַמעלטע אויסגעפיניקטע אידן. די נאַציס האָבן דערביי אויף דער שנעל אָפּגעטיילט פרויען מיט קינדער באַזונדער, עלטערע און קראַנקע מענטשן באַזונדער, און אויך אויסגעטיילט אַ באַזונדערע גרופּע פון יונגע געזונטע מענער. שלום גאַרפינקל איז דאַמאָלס געווען יונג, געזונט און שיין, איז ער פון די היטלעריסטן צוגעטיילט געווארן צו דער באַזונדערער גרופּע פון די יונגע און געזונטע מענער. איך האָב דערפילט, אַז עס קומט פאַר מיר אָן דער סוף, איך וועל באַלד צוגעטיילט ווערן צו דער גרופּע פרויען מיט קינדער. אָבער פלוצלינג האָב איך אין זיך דערפילט עפּעס אַ אומבאַגרייף־לעכן כוח, אין מיין מוח איז ווי אַ בליץ אַדורך אַ געדאַנק. שטייענדיק נאָענט פון שלום גאַרפינקל, האָב איך צו אים אין דער שנעל געזאָגט: „שלום, איך בין אומגליקלעך! די יונגע מענער נעמט מען צו דער ארבעט, אָבער די פרויען מיט די קינדער, וואו מען גייט מיך אויך אַריבערשיקן, פירט מען צום טויט. עס דערנענטערט זיך אויך דער סוף פאַר מיר. ראַטאַווע מיך, טו מיך אויף דער גיך איבער אַלס אַ מאַן אויך וועל גיין מיט דיר".

שלום גאַרפינקל האָט דאַמאָלט אויף זיך געטראָגן דריי פאַר הויזן, אָזוי ווי דאָס איז געווען מיט אָנדערע, ווייל מען האָט זיך באַמיט מיטצונעמען אָביסל זאָכן אויף דעם שרעקלעכן וועג. ער האָט אויף דער גיך אויסגעטאָן זיינע אויבערשטע הויזן, און איך האָב געמוען אויף דער גיך אָנטאָן די הויזן אויף זיך. דערביי האָבן עטלעכע חברים אונז פאַרשטעלט, איך האָב די הויזן אָנגעטאָן זיצנדיק אויף דער ערד. אין דער זעלבער צייט זיינען די פרויען מיט קינדער, ווי אויך די עלטערע מענטשן, שוין געווען אַרויסגעפירט צו די וואָגענען פון דעם טראָנספּאָרט, וואָס איז געווען צוגע־גרייט אויף פאַלעסער לויניע, ניט ווייט פון דער פאַב־ריטשנא. גאַרפינקל האָט אויך אויף דער גיך אויסגעטאָן זיין מאַרינאַרקע מיט דעם היטל, וואָס איך האָב אָנגעטאָן אויף זיך. ער האָט זייער שנעל מיט אַ שוסטער מעסער, וואָס ער האָט געהאַט מיט זיך, ביי מיר אָפּגעשניטן אַ טייל פון מיינע האָר אויפ׳ן קאָפּ. איך האָב זיך פאַמעלעך געמומען אויפ־הויבן פון דער ערד, כדי אויף זיך אַרויפצוציען גוט און פאַרמאַכן די הויזן. דאָס האָט באַמערקט אָן עס. עס. מאָן וואָס האָט אונז באַוואַכט, ער האָט דאָס געזען פונדער־ווייטנס. דער רוצח האָט גלייך אויסגערופן אויפ׳ן קול, צו די

וועכטער וואָס זיינען געווען ביים אַרויסגאַנג פון טויער, אַז אין דער גרופּע איז דאָ אַ אידישע פרוי, איינע צווישן אַלע מענער, וועלכע האָט זיך איבערגעטאָן אַלס אַ מאַן.

אין דער זעלבער צייט זיינען די יונגע געזונטע אידן שוין געטריבן געוואָרן צום אַרויסגאַנג פון טויער פון „טאָז", צו פינף מענטשן אין אַ רייע. די פרויען מיט קינדער, עלטערע מענטשן און קראַנקע, זיינען שוין געווען פאַרמאַכט אין די צוגעגרייטע וואַגאָנען. ביים אַרויסגאַנג איז גאַרפינקל געווען אין אַ גרופּע פון אַנדערע פינף מענער, ניט צוזאַמען מיט מיר, כדי מיר ביידע זאָלן זיין באַזונדער. ביים אַרויסגאַנג פון טויער האָבן די רוצחי״שע נאַצי־וועכטער אונטערזוכט יעדן פון די טויזנטער יונגע אידן, די מערדער האָבן ביי יעדן געעפנט די מאַרינאַרקע און אויך דאָס העמד, כדי צו מאַכן זיכער אַז דאָס זיינען מענער. אַזוי איז אויך געווען מיט מיר. ביים אונטערזוכן מיך האָבן די היטלעריסטישע מערדערס גלייך דערקענט, אַז איך בין אַ פרוי. די רוצחים האָבן פון מיר אַראָפּגעריסן די קליידער, איך בין געבליבן שטיין האַלב נאַקעט בלויז אין אַ קורץ אונטער־העמד.

די רייַען פון די טויזנטער יונגע אידן, זיינען כסדר דורכגעגאַנגען דעם טויער. מיך האָבן די מערדער אַוועק־געפירט אין אַ זייט און זיי האָבן מיך געשלאָגן אויף אַ שרעקלעכן אופן. ביז היינט קען איך ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי איך האָב דאָס אויסגעהאַלטן די קלעפ. איך האָב נאָך איצט צייכנס אויף מיין שטערן פון יענער צייט. צום סוף, ווען איך בין געווען איינגעהילט אין וואונדן און בלוט, האָבן די נאַצים מיך אַוועקגעשטעלט ביי אַ פאַרקאַן ניט וויַיט פון טויער, וואו עס זיינען געשטאַנען אַכט אידן, וועלכע האָבן פריער געוואָלט אַנטלויפן פון געטאָ. אַלע זיינען געווען אויסגעשטעלט מיט די פנימער צו דער וואַנט, מיט די הענט אין דער הויך, צום דערשיסן. די היטלעריסטישע מערדער האָבן טאָקע געשאָסן אויף דער גרופּע אידן, און זיי האָבן דער׳הרג׳עט איינעם נאָכן אַנדערן. אויך איך האָב דער־פילט, אַז אַט־אַט און די קוילן דערנענטערן זיך צו מיר, עס קומט דער סוף פון מיין לעבן. אָבער באַלד נאָכדעם ווי די רוצחים האָבן דערשאָסן די אַכט אידן, האָט איינער פון זיי געזאָגט צו מיר: „דו וועסט דערשאָסן ווערן לויפנדיק". און זיי האָבן מיך געהייסן לויפן. איך האָב אַנגעהויבן לויפן ניט וויסנדיק וואוהין און וואָס עס וועט מיט מיר זיין. איך בין געלאָפן, און די נאַצים האָבן געשאָסן נאָך מיר, אָבער אין אַ זייט. נאָך מיר זיינען נאָכגעלאָפן צוויי אוקראַיניער. יעדעס מאָל ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט צו מיר, האָבן זיי מיך שטאַרק געשלאָגן, אומגעוואָרפן אויף דער ערד און אויפ־געהויבן צוריק, מיך געיאָגט וווייטער און ווידער געשלאָגן.

צום סוף האָבן די אוקראַיניער מיך דעריאָגט צו די וואַגאָנען וואו עס זיינען געווען די פיל טויזנטער אַרויס־געפירטע אידן פון געטאָ וועמען מען האָט דעפּאָרטירט. דאָרט זיינען אויך געווען די וואַגאָנען לעבן וועלכע עס זיינען געווען די יונגע געזונטע אָפּגעקליבענע מענער. די אוקראַיניער האָבן מיך געוואָלט אַריינשטופן אין אַ וואַגאָן וואו עס זיינען געווען פאַרשפּאַרט די פרויען מיט קינדער. אָבער יענע וואַגאָנען זיינען שוין געווען פאַרבלאָמבירט. אין דעם מאָמענט האָט מיך דערזען, שלום גאַרפינקל. ער האָט מיך קוים דערקענט, ווייל איך בין געווען שרעקלעך צעשלאָגן, כמעט איין שטיק פלייש און בלוט. ער האָט זיך ביסלעכווייז דערנענטערט צו מיר. פלוצלינג האָבן די נאַצים אַנגעהויבן אַרייניאָגן אויף דער שנעל די מענער אין די וואַגאָנען, צו הונדערט פערזאָן אין אַ וואָגאָן. אין דעם מאָמענט, ממש ווי אַ בליץ, האָט גאַרפינקל מיך אַריינ־געשלעפּט מיט זיך אין דעם וואָגאָן, אין וועלכן ער אויך מיט אַנדערע זיינען פאַרשפּאַרט געוואָרן. באַלד האָט זיך די טיר פון וואָגאָן פאַרמאַכט, אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען מיט די אַנדערע וואָגאָנען. איך בין געווען אין דעם וואָגאָן איין פרוי צווישן הונדערט מענער. די טראַנספּאַרטן זיינען אַוועק־געפאָרן, געפירט די אידן אויפ׳ן לעצטן וועג...

וועג דער טראַנספּאַרט מיט די אידן פון דער ביאַלי־סטאָקער געטאָ און פון אומגענט איז פאַרביגעפאָרן סטאַראָשעלץ און לאָפּי, האָבן אידן אַנגעהויבן אַרויס־שפּרינגען פון די וואַגאָנען. מען האָט דאָמאָלט צווישן זיך געשמוסט און עס איז שוין געווען קלאָר, אַז מען פירט אונז קיין טרעבלינקע. כמעט אָלע וואָס זיינען אַרויס־געשפּרונגען פון די וואַגאָנען זיינען דערשאָסן געוואָרן, ווייל אין דרויסן אויף דעם וועג זיינען געשטאַנען באַוואָ־פענטע נאַצים מיט הינט. זיי זיינען אויך געווען אין די וואָך־בודקעס צווישן די וואַגאָנען. די נאַצים האָבן דאָמאָלט אויך אַריינגעשאָסן דורך די קליינע פענצטערלעך אין די וואַגאָנען, אויף די אומגליקלעכע אידן וועמען מען האָט געפירט צום טויט. איין קויל האָט אויך געטראָפן מיר אין דער לינקער האַנט, איך האָב נאָך איצט פון דעם אַ צעברא־כענעם פינגער.

וועג אונזער טראַנספּאַרט איז אַנגעקומען ניט ווייט פון טרעבלינקע, זיינען גלייך אָפּגעטיילט געוואָרן אַרום צוואַנציק וואַגאָנען מיט די פרויען מיט קינדער, ווי אויך די עלטערע מענטשן און קראַנקע. מען האָט שוין פאַרשטאַנען וואָס דאָס מיינט. די געווייגען און געשרייען וואָס האָבן געקענט רירן אַ שטיין הער איך נאָך איצט אין מיינע אויערן. זיי האָט מען גלייך געפירט אין די גאַז־קאַמערן. אַ צאָל אַנדערע וואָגאָנען, וואו אויך איך מיט שלום גאַרפינקל און אַנדערע זיינען געווען, האָבן די נאַצים ניט אַריינגעפירט אין לאָגער טרעבלינקע גופא. געווען זיינען דאָס אָלץ מענער — און איך צווישן זיי אָלע די אייַנציקע פרוי — וועמען די נאַצים האָבן געדאַרפט אויסנוצן אויף שקלאַפן־אַרבעט. נאָך עטלעכע שעה האָט דער טראַנספּאַרט געגומען פאָרן און צום סוף אונז געבראַכט קיין מאַידאַנעק. איך בין אויף דעם גאַנצן וועג געווען אַנגעטאָן אין בלויז שמאָטעס, מער אַלס מאָן ווי אַלס פרוי. איך בין געבליבן אויפ׳ן פּלאָץ מיט אַלע געבראַכטע פאַרוואונדעטע, צעשלאָגענע און דערשאָסענע. איך האָב באַמיט זיך צו העלפן די אומגליקלעכע מיט אַ ביסל וואַסער און ווי אַזוי איך האָב נאָר געקענט. גאַרפינקל, צוזאַמען מיט די אַנדערע פון די יונגע אידן, איז אַריינ־געפירט געוואָרן אין דער באַד צו „אַנטלויזן" און אָפּגעשרן. נאָכדעם האָבן די נאַצים צונויפגענומען עטלעכע הונדערט אַזעלכע מענער, צווישן זיין זיינען געווען שוסטערס, שניי־דערס און רימאַרעס, און זיי פאַרלאָדנט אין אַ טראַנספּאַרט. איך ווידער בין שוין געווען פאַראורטיילט צו בלייבן צוזאַמען מיט די אַנדערע, וועלכע זיינען געווען באַשטימט פאַר די גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס אין מאַידאַנעק. אָבער אין דער לעצטער מינוט, וועג מען האָט די מענער אַנגעהויבן אַריינפירן אין טראַנספּאַרט, האָט מיין ליבער שלום מיך אַ שלעפּ געטאָן מיט זיך. ווידער בין איך געווען אין וואַגאָן צווישן בלויז מענער, און אַנגעגאַנגען פאַר די נאַצישע מערדער ווי אַ מאָן. אונזער טראַנספּאַרט איז צום

סוף געבראַכט געוואָרן אין דעם שקלאָפן־לאַגער בליזשין, וואָס איז געווען ניט וויט פון סקאַרזשיסקאַ.

אין בליזשין זיינען געווען פיל אידישע פרויען, אויך איך בין אַריין צווישן די פרויען. אין דאָזיקן לאַגער האָב איך אויך באַגענגנט מיין שוועסטער, עטקע, וועלכע האָט אויך דורכגעמאַכט ליידן און פיין. שלום גאַרפינקל האָט אין דעם לאַגער געאַרבעט אַלס אַ שוסטער. נאָך ניין חדשים אין לאַגער, זיינען מיר צעשיידט געוואָרן. שלום איז אַרויס־געפירט געוואָרן און ער איז געווען אין די לאַגערן פֿלאַשאָוזן, מאַטהאוזן, מעלק און עבענזע, וואו ער איז באַפרייט געוואָרן אין אָנהויב מאַי 1945. אויך איך בין דאָמאָלט אַרויסגעפירט געוואָרן פון דעם לאַגער בליזשין קיין אוישוויץ און נאָכדעם אין די לאַגערן אינדענבורג, נאַרטהאוזן און צום סוף קיין בערגן בעלזן, וואו איך בין באַפרייט געוואָרן אין אַפּריל 1945.

באַלד נאָך דער מלחמה, האָב איך זיך באַגעגנט מיט מיין מאַן. מיר האָבן חתונה געהאַט אין זאַלצבורג, בייַ פראַנקפורט אם מיין, און מיר האָבן אויפגעבויט אַ צופרי־דענעם פאַמיליע לעבן. אַזוי טוען מיר פאַרזעצן אונזער נייעם לעבן די גאַנצע צייט פון זינט מיר זיינען אויך געקומען קיין אַמעריקע. וועלן מען דערמאָנט זיך וועגן די שרעקלעכע איבערלעבענישן אין צייט פון דער מלחמה, איז גאָרניט צו פאַרשטיין ווי אַזוי מען האָט דאָס איבער־געטראָגן. יעדער פון אונז האָט דאָך אויך פאַרלאָרן די טייערע און נאָענטע, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַציס. איין גרויסע טרייסט האָבן מיר אין דעם, אַז מיר לאָזן איבער נייע דורות, וואָס זאָלן ווייטער ציען דעם המשך פון אונזערע פאַרשניטענע משפחות. איך מיט מיין מאַן האָבן מיר גרויס נחת פון אונזערע קינדער און זייערע משפחות. אונזער זון שמעון, וועלכער איז פאַרהייראַט צו קעראָל, איז אין טעקסטיל־ביזנעס. זיי וואוינען אין פלעיין־ויו, לאַנג איילאַנד, און האָבן צוויי טייערע קינדערלעך. אונזער צווייטער זון, סטיוועון, וועלכער איז פאַרהייראַט צו מאַרלין, איז אַ בוכהאַלטער. זיי וואוינען אין ברוקלין, נ. י. און פירן אַ צופרידענעם לעבן.

יעדעס מאָל ווען איך דערמאָן זיך וועגן יענער צייט ווען איך בין געראַטעוועט געוואָרן פון אומקום בייַ היטלער׳ן, זייענדיק פאַרשטעלט אַלס מאַן, און ווען איך טראַכט וועגן די שרעקלעכע ליידן וואָס איך האָב דערביי דורכגעמאַכט, איז דאָס אַלץ פאַר מיר ווידער אַ פיינלעכע איבערלעבענישּ. אַלץ לעבט ווידער אויף אין מיין זכרון, עס לאָזט ניט אַפּ. אָבער מען דאַרף דערציילן וועגן דער שרעק־לעכער צייט פאַר אונז בייַ די נאַציס, זאָלן וועגן דעם אויך וויסן די איצטיקע נייַע און די קומענדיקע דורות.

טשאַרלס שוועבער

מיין פאָטער׳ס לעצטער וועג

איך זע נאָך דאָס שרעקלעכע בילד איצט פאַר מיינע אויגן, מיין פאָטער׳ס לעצטן וועג, דער טראַגישער וועג פון מיין ליבן טאַטן צום טויט. איך וועל דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן...

ווען די אידן אין ביאַליסטאָק זיינען פאַרשפאַרט געוואָרן אין דער שרעקלעכער געטא, האָט מיין משפחה געוואוינט אויף כמיעלנא גאַס. אונזער משפחה איז באַשטאַנען פון פינף פערזאָן, מיין טאַטע־מאַמע און דריי זין. אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַלע אַנדערע אין געטא, האָבן מיר אויך געהאַט קוים איין צימער.

איבערלעבנדיק די ערשטע „אַקציע" אין דעם צימער, איז געווען אין דער לינקער זייט אַ מין אַריינגאַנג צו אַ בוידעם שטיבל. בייַ דער טיר האָבן מיר אַוועקגעשטעלט אַ שראַנק און מיר זיינען דאָרט געלעגן אין באַהעלטעניש אַ וואָך צייט, אַזוי לאַנג ווי די דייטשע רוצחים האָבן געבושע־וועט אין געטא. מיין פעטער, די מומע מיט זייערע צוויי קינדער, זיינען אויך געווען פאַרשטעקט אין דער באַ־העלטעניש מיט אונז, זיי זיינען געווען אין אַ צווייטן צימער. פלוצלינג האָבן מיר דערהערט, אַז די נאַציס וואָס זוכן אַרום אומעטום אויסבאַהאַלטענע אידן, זיינען אַריינגעקומען אין אונזער צימער. מיר אַלע זיינען געלעגן ממש אַן אָטעם אין גרויס שרעק. מיר האָבן געפילט, אַז אָט־אָט וועט עס דער־נענטערט זיך אונזער סוף. די נאַציס האָבן געשריען, זייערע געוואָלדן זיינען דערגאַנגען צו אונז. די מערדערס האָבן געהאַלטן אין איין פרעגן אויב דאָ זיינען ערגעץ פאַראַן אידן? עס איז די מערדער ניט געקומען אויפֿן געדאַנק, אַז אין דער צווייטער זייט, אונטער דער שראַנק, זיינען דאָ אידן וואָס זוכן צו ראַטעוועון זייערע לעבנס. אָט אַזוי האָבן מיר זיך דורכגעפיניקט די ערשטע טרויעריקע „אַקציע" אין געטאָ, וואָס איז געווען אין פעברואַר 1943.

נאָכדעם ווי די נאַצישע רוצחים האָבן דורכגעפירט זייער שרעקלעכע שחיטה איבער די אידן, האָבן זיי אַנגע־הויבן אַרויסגיין פון דער געטאָ. מיר האָבן דאָן געהאָט אַ באַקאַנטע משפחה, אין דריטן הויז, אויף דער זעלבער גאַס. ווען איך בין דאָרט אַריינגעקומען מיט מיין פאָטער צו זיי אין צימער, האָבן אונזערע אויגן ניט געוואָלט גלויבן וואָס מיר האָבן געזען. די עלטערע טאָכטער אין דער משפחה איז געווען פאַרהייראַט און זי האָט געהאַט אַ קינד. זייענדיק אויסבאַהאַלטן אַזוי ווי מיר און ווען די רוצחים זיינען אַרומגעגאַנגען און געזוכט אויסבאַהאַלטענע אידן, האָט דאָס קינד גראָד געוואָלט הוסטן. כדי אָבער דאָס זאָל ניט ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די אַרומיקע היטלעריסטיש מער־דערס, האָט די מאַמע אַרויפגעלייגט אַ שמאָטע אויף דעם קינד. די פאַרצווייפלטע מאַמע האָט אַזוי לאַנג געהאַלטן די שמאָטע אויף איר קינדס קעפל, ביז דאָס אומגליקלעכע קינד איז דערשטיקט געוואָרן...

ווען איך מיט מיין פאָטער זיינען אויף דער גיך און אין גרויס שרעק אַריינגעקומען אין דעם צימער, האָבן מיר געזען וויי די אין טרויער איינגעהילטע מוטער האָלט נאָך איר טויט קינד אויף זיך. מיר זיינען געווען ממש צעשרויפט פון דעם וואָס מיר האָבן פאַר זיך געזען. אָבער די צרות בייַ אונז אַלע, די ליידן, הונגער און שרעק האָבן וווייטער מיט

שנעלקייט געיאגט אונזער טראגיש לעבן. און אזוי האבן מיר זיך געמאטערט ביז'ן 16טן אויגוסט 1943, ווען די נאצים האבן פארארדנט אז אלע פארבליבענע אידן זאלן זיך פאר־זאמלען אויף דער יוראוויעצקא גאס. ביים טרייבן אונז אהינצו האט זיך אויך אנגעהויבן דאס פולשטענדיקע אויס־ליידיקן ביאליסטאק פון אידן, דער אנהויב פון מאכן די דאזיקע באריימטע אידישע קהילה „אידן־ריין".

גלייכצייטיק מיט דעם, ווען מען האט געטריבן די פאר־בליבענע אידן פון געטא אויף יוראוויעצקא גאס, האבן מיר געהערט א סך שיסעריין. דאס איז געווען דער ווידער־שטאנד פון אונזערע ביאליסטאקער העלדן, וועלכע האבן זיך אנטקעגנגעשטעלט די נאצישע מערדערס. ווען מיר זיינען געקומען אויף יוראוויעצקא גאס, האט מען אונז צוזאמענגעשטופט אלץ מער און מער אין איין מאסע צווישן זיך. עס איז געווען א גרויסע ענגשאפט, ביז איצט קען איך ניט פארשטיין ווי אזוי מען האט דאס דאמאלט אויסגע־האלטן. ווי עס זעט אבער אויס איז א מענטש שטארקער ווי שטאל, וואס קען איבערטראגן אלע ליידן און פיין. עס איז אין יענער צייט געווען א שרעקלעכע זאך צוצוקוקן ווי אזוי ביי דער מאסע מענטשן אויף יוראוויעצקא גאס זיינען מענטשן געפאלן פון דערשעפונג און פיין, מען האט פשוט אנגעהויבן צו טרעטן אויף אזעלכע אומגליקלעכע אידישע פרויען, זקנים, קינדער און מענער. די ליידן זיינען אבער געווארן אלץ מער און גרעסער.

ווען מיר האבן זיך דערשלעפט מיט גרויסע שווערי־קייטן אויף די פעלדער פון פעטראשע, וואו מען האט אונז אלעמען געהאלטן, האבן די דייטשע מערדערס אנגעהויבן צעטיילן אונזערע פאמיליעס. עס איז איבעריק צו דער־ציילן, ווי שרעקלעך דאס איז געווען פאר יעדן פון אונז. די צעטיילונג איז געווען עלטערע מענטשן אויף איין זייט, און אינגערע מענטשן אויף דער אנדערער זייט. דאמאלט האט מען גלאזן מיך מיט מיינע צוויי ברידער, און דער טאטע מיט דער מאמע זיינען אועקגעטריבן געווארן אויף דער אנדערער זייט. דאס דאזיקע בילד שטייט מיר נאך איצט פאר מיינע אויגן, עס איז געווען שרעקלעך אין יענער צייט, עס איז אויך שרעקלעך דאס צו פארגעסן איצט . . .

ווען מיר זיינען עטלעכע שעה געלעגן אויפ'ן גראז ווארטנדיק אויפ'ן וויטערדיקן אומבאשטימטן גורל, האב איך געזען פארבייפארן פורן (אזעלכע פלאטפארמעס) אויף וועלכע מען האט שוין צוריקגעפירט פיל טויטע, און ביי דער זייט זיינען מיטגעגאנגען אידן. ווען איך האב זיך צוגע־קוקט נענטער, האב איך געזען צווישן די גייענדיקע מיין ליבן פאטער. ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן, איז ביים פירן די מענטשן צו דער באן אויסגעבראכן א שיסעריי, צווישן די געטריבענע אידן מיט די מערדערס. עס זיינען דאמאלט דערשאסן געווארן פיל אידן. אזוי ווי די נאצים האבן גע־וואלט אפרוימען די וועגן פון די טויטע, האט מען זיי גע־בראכט קיין פעטראשע. קומענדיק דארט איז מיין פאטער שוין אויך מיט אונז פארבליבן. מיין מאמע איז דאמאלט ארויסגעפירט געווארן קיין טרעבלינקע, צוזאמען מיט אנדערע, וואו זי איז אומגעבראכט געווארן.

צום סוף זיינען מיר אועקגעפירט געווארן קיין מאי־דאנעק. מיר, דאס הייסט אונזערע דריי ברידער, זיינען גע־ווען מיט'ן טאטן. קומענדיק קיין מאידאנעק, האט זיך אנגע־הויבן א נייער גיהנום. די פיין וואס מיר האבן דורכגעמאכט אין פארלויף פון צוויי וואכן, די שיסעריין און געשרייען, איז גארניט צום באשרייבן. נאכדעם, האט מען אונז אוועק־געפירט פון מאידאנעק אין דעם לאגער בליזשין. דארט האבן מיר געטאן א שווערע שקלאפן־ארבעט, באגלייט מיט ליידן און הונגער, פון וואס פיל פון אונזערע אידן זיינען אומגעקומען. אין בליזשין איז מיין אינגסטער ברודער, יאנקל, קראנק געווארן אויף טיפוס. אזוי איז אויך געווען מיט מיין פאטער'ס ברודער, בערל שוועכער. ביידע זיינען דארט געשטארבן. אין יוני 1944, האט מען אונז ווייטער גע־טריבן, מען האט אונז ארויסגעפירט קיין אוישוויץ. דארט האט זיך אנגעהויבן א נייער פינצטערער קאפיטל אין אונזער טראגישן לעבן.

ביים אנקומען אין אוישוויץ, האט מען אונז אוועק־געטריבן אין דעם 9טן בלאק. דארט זיינען אויך געווען פיל קינדער און עס איז אויסגעבראכן מאזלס צווישן זיי. האט מען אונז, די ניי געבראכטע אהינצו, דאן געהאלטן אין א קאראנטין. צום „אפעל" האט מען אונז ארויסגעטריבן נאקעט צום ציילן. ארום זיינען ארומגעגאנגען עטלעכע היטלעריסטישע מערדערס, וועלכע האבן געציילט און גע־ציילט אן אויפהער וואס עס האט אויסגעזען ווי אן אייבי־קייט. זיי האבן דערביי געקוקט יעדן פון אונז אויף די פנימ'ער און ווען איינער האט א מאך געטאן מיט זיין פאר־שאלטענעם פינגער פון דער האנט, האט א צווייטער פון די רוצחים אויפגעשריבן פון אזא איינעם דעם נאמען פון דער האנט. יענעם טאג, איז אויך אויפגעשריבן געווארן דער נומער פון מיין פאטער. דאס האט געמיינט, ווי מיר האבן שוין ליידער דאן געוואוסט, אז דער מענטש פון אזא פאר־שריבענעם נומער מיינט אויך אועקפירן אים אין די גאז־קאמערן.

דעם צווייטן טאג סוכות, 1944, האבן די מערדער ארויסגענומען מיין פאטער פון דעם באראק. איך מיט מיין ברודער האבן געפירט אונזער טייערן טאטן ביז'ן טויער. מיר האבן געווינט, מיר האבן זיך צעקושט און אונזערע רירענדע ווערטער פון געזעגענען זיך האבן געקענט רירן א שטיין. עס האט זיך מיר דאמאלט אויסגעדוכט, אז די טרא־גישע ווערטער באגלייט מיט ביטערע טרערן וואס זיינען געפאלאסן צווישן טאטן מיט מיר און מיין ברודער, דערגייען ביז די הויכענישן פון די הימלען. אבער די הימלען האבן געשוויגן, זיך גלייכגילטיק צוגעקוקט צו די מורא'דיקע אידישע פיין, צו א וועלט פון געפאלנקייט און דער־נידערונג וואס דערלאזט צו אזא גרויזאמער צייט פאר'ן אידישן פאלק.

צוזאמען מיט מיין פאטער, וועמען די דייטשע מער־דערס האבן דאן געטריבן צום טויט, זיינען אויך געטריבן געווארן פיל אידישע קינדער, וועלכע מען האט געבראכט קיין אוישוויץ פון ווילנע. די גוואלדן, געשריייען און גע־בעטן פון די קינדער, הילכן נאך ביז היינט ביי מיר אין די אויערן. ווי די טייערע קינדערלעך האבן זיך געבעטן ביי די דייטשע מערדערס, מיט ווערטער וואס איך וועל קיינמאל ניט פארגעסן: „מיר זיינען נאך יונג, מיר ווילן נאך לעבן, לאזט אונז לעבן . . ." אבער דאס געבעט פון די אידישע קינדער, וועלכע האבן געלעבט אין אן אומגליקלעכער צייט פאר'ן אידישן פאלק, זיינען געפאלן אויף טויבע אויערן. די קינדער זיינען אריינגעשטופט געווארן אין דער קרעמא־טאריע צוזאמען מיט מיין טאטן. צוריקקומענדיק אין באראק בין איך געשטאנען א גאנצע נאכט ביי דעם שליסל־לאך, איך

האָב אַרויסגעקוקט אין דרויסן צו זען ווי עס גייט דער רויך פון דער קרעמאַטאָריע, וואו עס ברענט מיין טייערער טאַטע צוזאַמען מיט די האַרציקע אידישע קינדערלעך פון ווילנע . . .

אין דעם זעלבן באַראַק אין אוישוויץ, וואו איך בין גע־ווען, זיינען דאַמאָלט אויך געווען די דריי ברידער סידרעס, פון פילאַדעלפיע: לייבל ביבער, שייקע אַרקין, אייזיק מיליג־דער און פיל אַנדערע באַקאַנטע. פון אוישוויץ האָט מען מיך, מיין ברודער און אַלע אַנדערע אַרויסגעפירט, אין נא־וועמבער 1944, אויף אַ נייעם ליידנס וועג. ווידער האָט זיך אַנגעהויבן אַ טראַגישער קאַפּיטל אין אונזער לעבן ווען יעדער מינוט זיינען מיר געווען אויף דער שוועל פון טויט. עטלעכע חדשים שפּעטער זיינען מיר באַפרייט געווארן פון דעם היטלעריסטישן קאַשמאַר. אָבער ביז דאַמאָלט, כאָטש דאָס איז געווען אַ קורצע צייט, איז דאָס פאַר אונז אַלעמען געווען ווי אַן אייביקייט פון אומבאַשרייבלעכע ליידן און פּיין צו וואָס עס וועט קיינמאָל ניט נעמען אַ סוף. איך וואָלט וועגן דעם אַלעם געקענט אַנשרייבן אַ גאַנצן בוך.

אריה (לעאָן) שערעניעץ

אין דעם וואַרשעווער "פּאַוויאַק"

דער מחבר פון דעם אַרטיקל, ווערכער וואוינט איצט אין מדינת ישראל, האָט צוזאַמען מיט זיין פרוי איבערגעלעבט די מלחמה אין ווארשע אויף „אַרישע פּאַפּירן". זיין נאָמען איז געווען קאַזשימיעזש ראַטשקאָווסקי.

אין קעלער פון דער הויפּט־געביידע אין וואַרשעווער „פּאַוויאַק" זיינען געווען 8 אָפּטיילונגען: 7 — פּאַר קריסטן און די אָפּטיילונג 8 — פּאַר אידן. נאָך דעם העלדישן אויפשטאַנד אין אַפּריל 1943, איז אין דער אָפּ־טיילונג 8 געבליבן נאָר 2 צעלן: פּאַר אַלע צעלן איז שוין נישט געווען קיין „סחורה".

די צעלע נומער 287, וואָס האָט געהייסן „אום־זידלונגס־צעלע" האָט מען אויפצומאַרגן וועו מען האָט גע־בראַכט דעם קרבן אַלס איד — אים „איבערגעזידלט" אויף יענער וועלט אַנטקעגן דעם הויפּט־טויער פון „פּאַוויאַק", אין דעם פאַרברענטן הויז פון דזשיעלנע 27.

אין צעלע נומער 258, וואו עס זיינען געזעסן אידן אויף אויספאַרשונג האָט מען זיך נאָך „געשפּילט" מיט די קרבנות. דאָ זיינען געזעסן צוויי סאָרטן „אידן": די ערשטע, וועלכע האָבן געהאַט גוטע „אַרישע פּאַפּירן", און מען האָט אין דער הויפּט־קוואָטיר פון דער געשטאַפּע אויף „אלעע שוכא" נאָך געדאַרפט „פּאַרשן"; און די צווייטע, אַזעלכע וועלכע זיינען געקומען אין „פּאַוויאַק" אָלס פּאָליאַקן, נאָר ביי איינער פון די „מעדיצינישע" אונטערזוכונגען, אין אָפּטיילונג 5, האָט מען מיט גרויס „פּרייד" פעסטגעשטעלט אַז זיי זענען גע־שניטן, און אַריינגעווארפן אין קעלער. צווישן דער צווי־טער קאַטעגאָריע בין איך אויך געווען. די פּאָליאַקן אין אָלע אָפּטיילונגען, האָבן באַקומען יעדן זונטיק אַ ברויט פון דער פּוילישער אַרמיי־אַציע פּאַר העלפן פּאָליטישע אַרעס־טירטע. דאָס איז געווען אַ וויכטיקער „צוגאָב" אויף דער גאַנצער וואָך, צו די 100 גראַם ברויט וואָס מ׳האָט באַ־קומען בלויז יעדן טאָג.

אָלס „אידן אויף אויספאַרשונג", האָבן אייניקע דייטשע אונטעראָפיצירן געמיינט אַז מיר האָבן נאָך עפּעס „געמיינ־זאַמעס" מיט אַריער. איין זונטיק האָט דער אונטעראָפיציר אָלטמאַן, אַ גוטמוטיקער דאַרפס־מענטש, געעפנט די טיר פון דער צעלע און האָט יעדן אויסגעטיילט אַ ברויט. צע־באָלעוועט פון אַזאַ מתנה, האָבן מיר שוין דעם צווייטן זונטיק געווארט אויף דעם ברויט. אָזוי ווי נאָך צען אַזייגער האָט מען נאָך נישט געבראַכט דאָס „צוגאָב־ברויט", האָט מען אַנגעהויבן פּאַדערן דעם „חוב".

איז געקומען דער אוקראַינער זויבענקאָ, ער האָט אויסגעהערט אונזערע טענות און האָט געזאָגט, אַז ער גייט דאָס איבערגעבן ווייטער.

צו אונזער אומגליק יענעם זונטיק דיזשורירט דער סאַדיסט און רוצח, דער עסטרייכער האַרדער, וועלכן מיר האָבן געראָפן „שטשוריק". ער האָט געזאָגט אַז ער וועט דאָס „דערליידיקן".

אַ צעיושעטער האָט ער זיך אַריינגעריסן אין צעלע און האָט אונז אַרויסגעטריבן אויפֿן קאַרידאָר מיט דעם געשריי: „איך וועל אייך באַלד געבן ברויט", האָט ער אָלעמען בא־זוכט, צי מיר האָבן נישט ביי זיך קיין שטיקלעך ברויט. ער האָט געהייסן די אוקראַינער איבערזוכן די גאַנצע צעלע און די שיעניקעס.

מיט אַ פּאָר טעג פריער האָט מען אין אונזער צעלע אַריינגעפירט 5 ציגיינער. זיי האָט מען אַנדערש באַהאַנדלט און מ׳האָט זיי דערלויבט מיטנעמען מיט זיך עסן. וועו מיר זיינען נישט געווען אין צעלע האָט מען ביי זיי געפונען פיל שטיקלעך ברויט, און אין איין ברויט האָט מען געפונען אַ גאַלדענע מטבע. אונז האָט מען אַרויסגעטריבן אויפֿן הויף פון „פּאַוויאַק", און די ציגיינער האָט מען איבערגעלאָזט אין קאַרידאָר, זיי זאָלן באַקומען אַ שטראָף פון שמיץ.

מיר האָבן נישט געווארטן, וואָס האַרדער „גרייט" פּאָר אונז, ביז מיר האָבן געהערט: „זשאַבקעס" — דער רוצח האָט זייער ליב געהאַט דעם „ספּעקטאַקל". אָלע 25 קרבנות האָבן געמוזט 3 מאָל קריכן אַרום דעם גרויסן הויף אויף די קני, און עלנבויגס און „טאַנצן" ווי „זשאַבקעס", אויף זשוזשלעס צעשאָטענע אין הויף. וועו עס האָט זיך אַנגע־הויבן דער „מאַרש" האָט דער רוצח מיט געשרייען געיאָגט און מערדערלעך געשלאָגן די קרבנות איבער די פּלייצעס.

ביי דער ערשטער „רונדע" האָט מען נאָך ווי עס איז אויסגעהאַלטן די „באַפעלן" צו שפּרינגען גיכער. אָבער ביי דער צווייטער רונדע האָבן מיר שוין געפילט די ווייטיקן פון די צעבלוטיקטע קני און עלנבויגנס. עטלעכע פון אונז, עלטערע און שוואַכע, האָבן מיר געמוזט אונטערשטופן אָדער מיטשלעפן, כדי דער רוצח זאָל נישט באַמערקן, אַז עס זיינען שוין דאָ פאַרוואונדעטע.

ביי דער דריטער „רונדע" האָט מען געמוזט האָבן איבערמענטשלעכע כוחות און רצון, בכדי צו קענען ענדיקן דאָס „בלוטיקע שפיל". עטלעכע פון אונז זיינען שוין געווען כמעט טויט...

נאָך דער „פאַרשטעלונג" האָט דער רוצח אונז געהייסן זיך אויסשטעלן אין א ריי צו „באַטראַכטונג". אייניקע פון אונזערע חברים האָבן מיר געמוזט פון ביידע זייטן אונטער־האַלטן, ווייל זיי האָבן שוין נישט געקענט שטיין אויף זייערע פיס. נאָכדעם האָט ער אונז באָפוילן זיך אויסלייגן מיט׳ן פנים צו דער ערד ביי דער וואַנט פון דער תפיסה, וואָס גרענעצט זיך מיט פֿאַוויע־גאַס. דאָ זיינען מיר געווען איבערצייגט, אז דאָס איז שוין אונזער סוף און ליגנדיק איינער לעבן צווייטן האָבן מיר זיך שוין אַנגעהויבן גע־זעגענען.

דאָס „געזעגענען זיך" האָט לאַנג נישט געדויערט, ווייל דער רוצח האָט געגעבן א באַפעל אונז אָפּוואָשן דעם שמוץ, מיר זאָלן קומען ריינע אויף יענער וועלט... די אוק־ראַינער האָבן געגאָסן אויף אונז וואַסער, און די בלאָטע איז געוואָרן נאָך גרעסער. מיר האָבן שוין, אָחוץ די ווייטיקן, גאָרנישט געפילט. פלוצלינג האָבן מיר דערהערט א גע־שריי: „צוריק אין צעלע"! אָלע האָבן אַנגעהויבן לויפן, שלעפּנדיק מיט זיך די, וועלכע האָבן זיך איבערהויפט נישט געקענט שוין באַוועגן.

וען מיר זיינען אַריינגעפאַלן אין קעלער, האָט מען אין דער צעלע נישט געקענט אַריינגיין, ווייל דאָס שטרוי פון אָלע שיעניקעס איז געווען אויסגעשאָטן. אין פינף מינוט האָבן מיר געדאַרפט אַנפילן צוריק די שיעניקעס און מאַכן אָלעס ריין.

צע׳הרג׳עטע און צעווייטיקטע, האָבן מיר אויסגעפילט דעם באַפעל און געפאַלן אויף די שיעניקעס.

פאַרנאַכט, וען מען האָט פון אונזער צעלע אַרויס־געטראָגן צוויי טויטע קערפערס פון אונזערע חברים, וועלכע זיינען אין יסורים געשטאָרבן, איז דער רוצח גע־שטאַנען ביי דער טיר און האָט סאַרקאַסטיש געפרעגט: „ווי האָט אייך געשמעקט דאָס זונטיק־ברויט?"

געווען איז דאָס א זונטיק, אין מאַנאַט יוני 1943.

צירל (בערקאָוויטש) שטייניגאַרט

אייביק אייניגעקריצט אין זכרון

די שרייבערין פון דעם אַרטיקל איז א מיטאַרבעטערין פון „פאַרוועראַטס".

פיל יארן זיינען שוין פאַרבייַ זינט איך האָב פאַרלאָזן מיין היימשטאָט און דאָך זיינען נאָך אלץ אזוי קלאָר און אזוי דייטלעך מיינע זכרונות. מיט פיל בענקשאפט, ליבע און צוגעבונדנקייט דערמאָן איך שטענדיק ביאַליסטאָק, די שטאָט פון מיין קינדהייט.

אן אָרעם לעבן האָבן מיר און אַנדערע דאָרט געפירט אין די שמאָלע געסלעך אָרום דער גרויסער שוהל און אין אַנדערע געגנטן, וואו עס האָבן געלעבט די אָרעמע שיכטן פון דער אידישער באַפעלקערונג. גייסטיק רייך איז אָבער געווען דאָרט דאָס אידיש־געזעלשאַפטלעך און קולטורעל לעבן. עס איז אין ביאַליסטאָק געווען פאַרצווייגט א אידיש וועלטלעכער, העברעאישער און רעליגיעזער שול וועזן; עס האָט דאָרט געשוויבלט און געגריבלט מיט אידישע קולטור אינסטיטוציעס, מיט אידישע ספֿאָרט קלובן און יוגנט אָרגאַניזאַציעס פון פאַרשיידענע פאָליטישע ריכטונגען. די אידישע אָרבעטער זיינען אויך געווען אָרגאַניזירט אין פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען לויט זייערע פאַכן.

דעם איינפלוס, וואָס מיין היים און מיין סביבה האָט אויף מיר געהאַט אין די קינדער און אַנהויב פון מיינע יוגנט יאָרן, האָט מיר געדינט ווי א וועגווייזער אין מיין גאַנצן וווייטערדיקן לעבן. מיין מאַמע האָט פאַר מיר געדינט ווי א ביישפיל מיט איר ערלעכקייט, פריינטלעכקייט און איבער־געגעבנקייט צו מענטשן. די בונדישע דערציאונג האָט אין מיר איינגעפלאַנצט א שטאַרקן געפיל פאַר סאָציאַלן יושר און גערעכטיקייט, פאַר גלייכהייט און פאַרברידערונג צווישן מענטשן אומאָפּהענגיק פון זייער אָפּשטאַם, הויט, קאָליר אָדער רעליגיע. איך בין געבליבן שטאַרק צוגעבונדן צום אייגענעם אידישן פאָלק, שפּראַך און קולטור. איך האָב קיינמאָל ניט גוזען אין דעם קיין סתירה, נאָר פאַרקערט, איינס האָט זייער גוט דערגענצט דאָס אַנדערע.

איך בין מיין גאַנץ לעבן דאַנקבאַר די, וועלכע האָבן זיך געגעבן די מי און זיינען גוזען מיינע גייסטיקע לערער און וועגווייזער. זיי האָבן מיר געהאָלפן זינט מיין פריעסטער יוגנט אויסצוארבעטן אין זיך א זעלבסטשטענדיקן בליק אויפ׳ן לעבן בכלל און זעלבסטשטענדיק אָפּצושאַצן געשעע־נישן און פראָבלעמען.

אין יאַנואַר 1933 האָב איך אין א גאָר יונגן עלטער אימיגרירט פון ביאַליסטאָק קיין פאַריז, פראַנקרייך. איך בין דאָרט גלייך געווארן אַקטיוו אין אידיש־געזעלשאַפטלעכן און פאָליטישן לעבן. דער ספּעציפישער געביט וועלכן איך האָב אָבער אלע יאָרן אַממערסטן געוויידמעט מיין ענערגיע און צייט איז געווען די דערציאונג פון אידישע קינדער. דאָס לערנען די אַסימילירטע, אין פראַנקרייך געבוירענע, אידישע קינדער אונזער מאַמע לשון אידיש; דאָס באַקענען זיי מיט דער פאַרגאַנגענהייט פון אונזער אָזוי שוואָר גע־פּרואווטן אידישן פאָלק; מיט דער אידישער ליטעראַטור און קולטור, האָט אלע יארן פארנומען א וויכטיקן אָרט אין מיינע טעטיקייטן. מיר האָבן גלייכצייטיק דערציגן די קינדער אין אונזערע גרופּן פון „סקיפ" (די קינדער באַ־וועגונג פון „בונד") אין גייסט פון סאָלידאַריטעט און פאַר־בריידערונג מיט אַנדערע מענטשן און פעלקער, מיר האָבן זיי דערצויגן ווי שטאָלצע ווירדיקע אידן און דרייסטע גוטע מענטשן מיט א שטרעבונג צו פרייהייט, שלום, גלייכהייט און יושר פאר אלע.

די רעזולטאַטן פון דעם האָבן מיר ערשט געקענט אין

דער פולער מאָס אָפשאַצן און זען ווען מיר האָבן אין די טראָגישע גרויזאָמע יאָרן, אונטער דער נאַצי אָקופּאַציע אין פראָנקרייך, אַרגאַניזירט די שוין דאָ אונטערגעוואָקסענע יוגנטלעכע און אומלעגאַלע הילף, קאָמף און ווידערשטאַנד גרופּן. זייער מסירת נפש טראָץ זייער יוגנט עלטער, זייער פּראָנטוואַרטלעכקייט און קאָמפּס גרייטקייט איז אין אַ גרויסער מאָס געווען אין רעזולטאַט פון זייער באַוואוסט־זיין און דערציאונג וואָס זיי האָבן אין די פריערדיקע יאָרן באָקומען.

אויף אייביק פאַרבלייבן איינגעקריצט אין מיין זכרון די שווערע איבערלעבונגען פון יענער טראָגישער צייט, וועלן יעדן טאָג בין איך און פיל אַנדערע געווען אויסגעשטעלט אויף אַרעסט, פֿיניקונג, דערשיסונג, דעפּאָרטאַציע אָדער צום אומקום. די דאָזיקע שווערע דערינערונגען זיינען אָבער באַגלייט מיט אַ געפיל פון צופּרידנקייט, וואָס איך און פיל אַנדערע האָבן אין יענע טראָגישע יאָרן געטאָן אַלץ וואָס עס איז אונז געווען מעגלעך צו שטערן די נאַצים אין זייערע טייוולאַנישע פּלענער פון אויסראָטן אונז אידן.

עס האָט זיך אונז אין יענע יאָרן אָפט אויסגעדוכט, אַז צו דעם דאָזיקן ווילדן קאָשמאָר וועט קיינמאָל קיין סוף ניט נעמען; אַז קיינער פון אונז וועט ניט לעבן בלייבן; אַז עס וועט אפילו ניט זיין מער ווער עס זאָל דער וועלט איבער־געבן אונזער פּיין און אונזער אָנגסט. יעדער פון אונז האָט דאָך אַזוי שטאַרק געוואָלט איבערלעבן און דערלעבן צו זען דעם סוף, די מפלה פון די נאַצי פאַרברעכער.

וועו מען מאַכט אַ שפּאַציר איבער די גאָסן פון פּאַריז, ליאָן, גרענאבל און אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון פראָנקרייך זעט מען אויף פיל הייזער אָנדענקונגס טאָוולען געווידמעט די געפאַלענע אידן פאַר דער באַפרייאונג פון פראָנקרייך. דאָס זיינען די הייזער וואו די געפאַלענע וויידערשטענדלער האָבן געוואוינט פאַר זייער העלדישן אומקום. צוויישן זיי ציט די אויפמערקזאָמקייט די גרויסע צאָל אידישע נעמען. דאָס זיינען נעמען פון העלדישע אידישע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געקעמפט ביים זייט פון זייערע ברידער־פראָנצויזן פאַר דער באַפרייאונג פון לאַנד.

זיי, די אידישע העלדן, האָבן אָבער גלייכצייטיק געקעמפט קעגן די גרעסטע שונאים פון אונזער פאָלק. אָט די העלדישע אידישע יונגע קעמפערס האָבן אריינגעשריבן מיט זייער פאַרגאָסן בלוט אַ העראָישע בלאַט אין דער געשיכטע פון אידישן פאָלק, אין דער געשיכטע פון פראָנקרייך און אין דער געשיכטע פון דער גאַנצער ציוויליזירטער מענטש־הייט.

פיל פון אונז וואָלטן ביי נאָרמאָלע לעבנס באַדינגונגען ניט געווען פעאיק צו טשעפּען אפילו קיין פליג אויפֿ׳ן וואָנט. מען איז אָבער געוואָרן אָזוי שטאַרק רעוואָלטירט צו־זעענדיק די אחריות׳דיקייט פון דער געשטאַפֿאַ און זייערע פראָנצויזישע משרתים, אַז מען איז ווי איבערנאכט פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין קעמפער. מען האָט אין זיך געפונען דאָן איבערמענטשלעכן כוח אָנצוגיין מיט דער אומ־לעגאָלער רעטונגס און ווידערשטאַנד טעטיקייט. יעדער פון אונז איז טאָג טעגלעך געווען אויסגעשטעלט אויף געפאָרן אָבער מיט פיל דרייסטקייט פאַרגעזעצט די נויטיקע אָקטיוויטעטן.

אָפילו מיט פאַלשע דאָקומענטן אָלס קריסטן איז געוון דאָן זייער שווער זיך אויסצובאַהאַלטן און נאָך שווערער זיך צו באַווען און אויספירן ווידערשטאַנד מיסיעס. מיר האָבן קיינמאָל ניט געוואוסט וואָס איז אַ פריינט און וואָס אַ מסור. צום גליק זיינען אויך געווען גוטע פראָנצויזן, וועלכע האָבן ניט מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס און האָבן אונז געהאָלפן אויסבאַהאַלטן אידישע קינדער, האָבן אונז געהאָלפן איינשאָפן פאַלשע דאָקומענטן פאָר אידן און איינקויפן געווער פאַר אונזערע קאָמפּס גרופּן.

צווישן אָלע מיינע אומלעגאַלע טעטיקייטן האָט דאָס ראָטעוועז אידישע קינדער פאַרנומען אַ גאָר וויכטיקן אָרט. זיי זיינען דאָך געווען די אַממערסטן אומבאַהאָלפענע. אויך עלטערן איז געווען לייכטער זיך אויסצובאַהאַלטן וועו מיר האָבן פון זיי צוגענומען דעם עול פון זאָרגן פאַר זייערע קינדער.

מיר האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט פיל אַנדערע אַרבעטן, ווי דרוקן אומלעגאַלע אויפרופן, זיי פאַרשפרייטן אָדער פאַנאַנדערקלעפּן אויף די וועגן. מיר האָבן דורך אַזעלכע אויפרופן געמונטערט אָפט די נאָך לעבן גע־בליבענע אויסבאַהאַלטענע אידן און אויך גערופן די פראָנ־צויזן צו סאָלידאַריטעט מיט די ג׳רודפֿ׳טע אידן. מיר האָבן זיי אויפגעוויזן און אויפגעקלערט, אַז מען דערציילט זיי ליגנס דורכ׳ן ראַדיאָ און דורך דער פאַרקויפטער פּרעסע; אַז מען העצט זיי קעגן אומשולדיקע מענטשן; אַז ניט אידן, נאָר די נאַציס זיינען זייערע שונאים און אַז מען דאַרף מיט געמיינזאַמע כוחות פאַריאָגן פון לאַנד דעם דייטשן אָקו־פאַנט.

איך האָב צוויישן אַנדערעס אויך געהאָלפן ביים אַרויס־געבן און פאַרשפרייטן אומלעגאַל די בונדישע צייטונג „אונזער שטימע״ און אויך זיך באַטייליקט אין אַרויסגעבן אין פראָנצויזיש דעם אומלעגאַלן „יוגנט וועקער״ (לע רעווע־דע זשען), אַרגאָן פון דער בונדישער יוגנט.

מיט פיל מי און שווערקייטן האָבן מיר אין יענער צייט איינגעשאָפן און אויך אַליין פּראָדוצירט פאַלשע דאָקו־מענטן אויף קריסטלעכע נעמען וואָס מיר האָבן באַזאָרגט פאַר אידן. אויך דאָס טראָגן הילף צו אידן אין זייערע באַהעלטענישן אַדער דאָס העלפן געווינסע אידן צו אַנט־לויפן פון לאַגערן אין פראָנקרייך אייַדער זיי ווערן דע־פּאָרטירט איז געווען פאַרבונדן מיט גאָר פיל ריזיקע און גע־פאָר. דאָס איינשאָפן געווער פאַר אונזערע קאָמפּס גרופּן איז געווען ניט פון די לייכטע זאָכן. און דאָס לערנען די יוגנטלעכע זיך צו באַגיין מיט געווער אין געהיימע וואוי־נונגען און אין וועלדער איז געווען פאַרבונדן מיט פיל מסירת נפש. מיר האָבן אויך אַנגעפירט קורסן פאַר קראַנקן שווסטער, וועלכע זאָלן אין פאַל פון קאָמפן קענען געבן די ערשטע הילף. מיר האָבן אויך פאַרשפרייט די אומלעגאַלע אויסגאָבן פון דער פראָנצויזישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי.

א גאָר פאַרצווייגטע אומלעגאַלע טעטיקייט האָבן אַנגעפירט די פאַראייניקטע אידישע הילף און אקציע קאָמי־טעטן פון דער יוגנט און פון דערוואָקסענע אין וועלכע מיין מאָן (הענרי) און איך זיינען געווען אַקטיוו אין דער אַנ־פירונג. עס זיינען אין די דאָזיקע קאָמיטעטן געווען פאַר־טראָטן און צוזאַמענגעאַרבעט בונדיסטן, אידישע קאָמו־ניסטן, רעכטע און לינקע פּועלי ציוניסטן און אויך פאַר־טרעטער פון די רעליגיעזע אידן.

ווי קען מען פאַרגעסן די אַלע טעטיקייטן און די טאָג טעגלעכע שרעק? ווי קען מען פאַרגעסן די אַלע, וועלכע האָבן פונקט ווי איך, געהאָפט און ניט דערלעבט די באַ־פרייאונג? ווי קען מען פאַרגעסן די טראָגישע טעג פון דעם

אויפשטאַנד אין ווילערבאן (אַ פאַרשטאָט פון ליאָן), אין פראַנקרייך, וואו אונזערע יוגנטלעכע האָבן געקעמפט מיט געווער אין האַנט זייט ביי זייט מיט פראַנצויזישע העלדישע יוגנטלעכע קעגן די דייטשן?

איך בין אין יענע הערָאישע טעג געווען אַ פאַרבינדלערין צוישן דער שוין באַפרייטער געגנט פון ווילערבאן און דעם נאָך אָקופירטן ליאָן. מיין מאַן הענרי האָט אָנגעפירט אונזערע בונדישע קאַמפּס גרופּן און איז געווען אין דער אָנפירונג פון אויפשטאַנד. אונזערע יונגע קעמפער האָבן זיך דאָרט אויסגעצייכנט מיט זייער מוט און קאַמפּס גרייטקייט און מיר זיינען אַזוי שטאָלץ געווען מיט זיי.

די דייטשן זיינען נאָך אָבער דאָן, אין אויגוסט 1944, געווען באַוואָפנט ביז איבער די ציין און עס האָט אונז אויסגעפעלט געווער. נאָך עטלעכע טעג קאַמפן האָבן זיי אין בלוט דערטרונקען דעם אויפשטאַנד. עס זיינען דאָן געפאַלן פיל קרבנות. זיי האָבן אויך אונטערגעצונדן גאַנצע הייזער און אַלס שטראָף פאַר העלפן די ווידערשטענדלער אויסגעשאָסן פיל איינוואוינער פון דער געגנט.

עטלעכע טעג האָב איך געזוכט מיין מאַן און מיינע קאַמפּס חברים צווישן טויטע און פאַרוואונדעטע אין שפּיטאָלן. אייניקע פון זיי און אויך מיין מאַן האָבן איינציקווייז עטלעכע טעג שפּעטער זיך צוריק אַריינגעשטעלט אין מיין אומלעגאַלער וואוינונג. די דייטשן האָבן זיי געזוכט און פראַנצויזישע פויערים האָבן זיי אויסבאהאלטן. צווישן זיי האָבן אָבער געפעלט די אומגעקומענע.

בעת אַן איבערפאַל אויף אַן אומלעגאַלער וואוינונג, וואו מיר האָבן אָפּגעהאלטן אַ געהיימע באַראַטונג פון אומלעגאַלן אידישן ליאָנער פאַראייניקטן הילפס קאַמיטעט, זיינען מיר זעקס פערזאָן, פאַרטרעטער פון פארשיידענע פאַליטישע ריכטונגען, אַרעסטירט געוואָרן. איך האָב דאָרט פאַרטראָטן דעם אידישן ווילערבאנער קאַמיטעט פון דער וואקסענע, דעם ליאָנער פאַראייניקטן אידישן יוגנט קאַמיטעט און די קאַמיסי'ע צו ראַטעווען אידישע קינדער. ביז היינט ווייס איך ניט צי דאָס איז געווען אין רעזולטאַט פון אַ מסירה.

אין לעצטן מאָמענט פאַר'ן אָפּפירן אונז אין דער געשטאָפּאָ איז געלונגען מיט די דריי חברהלייט צו פאַרהאַנדלען און זיי האָבן געגומען אויסקויף געלט פאַר יעדן קאָפּ. דאָס איז געווען דער איינציקער פאַל וואָס איז מיר באַקאַנט, אַז עס זאָל געלינגען פאַר געלט אַ גאַנצן וויידערשטאַנד קאַמיטעט, זיך אויסצוקויפן.

זיי האָבן אָבער פאַקטיש אונז אָפּגענאַרט. זיי האָבן צוגענומען דאָס געלט און גלייך געשיקט נאָך אונז אַ געשטאָפּאָ וואָגן אונז צו אַרעסטירן. זיי זיינען געקומען איין האַלבע שעה שפּעטער אונז זוכן און שוין דאָרט קיינעם מער נישט געטראָפן. צום גליק האָבן מיר גלייך פאַרלאָזן די אומלעגאַלע דירה נאָך זייער אַוועקגיין. נאָכ'ן אַרעסט האָב איך זיך געפאַרבט די האָר אויף בלאָנד און פאַרגעזעצט די ווידערשטאַנד אַרבעט אויף מיין פאַלשן נאָמען און מיט אַן אויסזען פון אַן עכטער שיקסע.

נאָך דער אַזוי לאַנג געגאַרטער באַפרייאונג איז אונזער שטימונג געווען זייער דערדריקט. מיר האָבן זיך ערשט דאָן דערוואוסט אין דער פולער מאָס וואָס עס איז געשען מיט אַ גאַר גרויסן טייל פון אונזער אידישן פאָלק און יעדער פון אונז האָט פאַרלוירן בעת דעם דאָזיקן שווערן חורבן די נאָענטסטע משפּחה מיטגלידער און גאָר פיל פריינט.

איך האָב אין יענע ערשטע פרייַ טעג זיך ניט געקענט צוגלויבן, אַז טאַקע איך בין לעבן געבליבן. מיר האָבן זיך געפרייט מיט יעדן אומבאַקאַנטן איד וואָס מיר האָבן באַגעגנט אַ לעבעדיקן אין גאָס. די ערשטע פאַר מאָנאַטן בין איך נאָך פאַרבליבן אין ליאָן און זיך פארנומען אין אידישן הילפס קאַמיטעט מיט צונויפּבערענגען גראַטעוועטע מיטגלידער פון אידישע משפּחות און לעבן געבליבענע מוטערס אָדער פאַטערס מיט זייערע גראַטעוועטע קינדער. שפּעטער האָבן מיר דורכ'ן אַרבעטער־רינג פון פּאַריז (אין פראַנקרייך) מיט דער הילף פון דעם אידישן אַרבעטער קאַמיטעט (פון ניו־יאָרק) איינגעאָרדנט קינדער־היימען פאַר די אידישע גאַנצע אָדער האַלבע יתומים.

איך האָב מיט פרישער ענערגיע זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט פון העלפן צוריק אויפבויען דאָס אידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן אין פראַנקרייך; איך האָב וויייטער געלערנט אידישע קינדער אונזער מאַמע לשון אידיש; זיי דערציילט וועגן דעם הראָאיזם פון אידישע העלדן ניט נאָר פון אַמאָל נאָר אויך פון אונזער צייט.

אונזער ביאָליסטאָק איז זינט דער צווייטער וועלט מלחמה כמעט ווי אידן ריין. ביאָליסטאָקער לעבן געבליבענע אידן שפּינען אָבער וווייטער דעם גאָלדענעם פאָדים פון אַ רומפולער שטאָט און פאַרגאַנגענהייט. זיי זעצן פאָר פאַרשיידענע וויכטיקע טעטיקייטן אין אַלע לענדער וואו דער גורל האָט זיי פאַרוואָרפן.

די ערשטע פאַרוואַלטונג פון "ביאַליסטאָקער יוגענט־פאַראיין", אין 1916.

י. לוניאַסקי, דוד זאַבלודאָווסקי, פרוי ליכטענבערג, קריינדעל נעוואַדאָווסקי, פרל. מאַרגָליס, בנימין טאַבאַטשינסקי, באָבל גראָאָווסקי, פרל. טאַבאַטשינסקי, הערשעל גראָכאָווסקי, פרל. מנוחה דבורה ראַבינאָוויטש, א. ראַפּאָפּאָרט.

נחמה דינור (דראָגאָטשינסקי)

אונזער באַגעגעניש נאָכ׳ן ליידנס־וועג

פון דער היים איז מיין פאַמיליע־נאַמען געווען לאַזניק, איך בין אַן אייניקל פון חנא אַזדער, פון זשעלאַזנע גאַס 22, אין ביאַליסטאָק. איך בין פאַרהייראַט צו שמואל דראָגאָטשינסקי, איצט איז אונזער פאַמיליע־נאַמען דינור. מיר לעבן אין מדינת ישראל פון זינט דעם יאָר 1950, מיר וואוינען אין חולון. מיר האָבן אַ זון און אַ טאָכטער מיט פיר אייניקלער, מיר האָבן פון זיי אַלע גרויס נחת.

אין זומער 1941, וועו עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און סאָוועט־רוסלאַנד, זיינען מיר געווען פיר חדשים נאָך אונזער חתונה. נאָכדעם זיינען מיר געווען צוזאַמען מיט די אַנדערע אידן אין געטאָ וואו אויך מיר האָבן דורכגעמאַכט צרות און ליידן. איינמאָל, וועו מיין מאַן מיט מיין ברודער האָבן געוואָלט אַריינשמוגלען אַ ביסל עסן אין געטאָ דורכ׳ן פּאַרקאַן, האָט מען זיי געכאַפּט. די בייזע הינט האָבן צעביסן און גערישן שטיקער פון זייערע לייבער, אין דער ביאַליסטאָקער טורמע, פון וואָנען קיינער איז מער ניט אַרויס. יעדע פאַר טעג פלעגן די היטלעריסטישע מערדערס אַרויספירן גרופּעס אידן פון דער טורמע אויף די פעלדער און זיי דערשיסן.

נאָך גרויסע באַמיאונגען און נאָכ׳ן אָפּזיצן פיר חדשים באַגלייט מיט ליידן אין דער טורמע, זיינען מיין מאַן און מיין ברודער — די אייניקע צוויי אידן — באַפרייט געוואָרן. זיי זיינען צוריקגעקומען אין געטאָ צו די זעקס וואָכן נאָכדעם ווי איך האָב געבוירן אונזער אינגעלע. קורץ נאָכדעם איז געווען די ערשטע „אַקציע״ וועו צוועלף טויזנט אידן זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן. מיר האָבן דאָן געוואוינט אין געטאָ אויף יוראָוויעצקאָ 26, וואו עס זיינען געווען צוויי בונקערס; איינער אויפ׳ן בוידעם און דער צווייטער אונטערערד. מען האָט אַנגעזאָגט צווישן די מענטשן, אַז די מאַמעס מיט זייערע קליינע קינדער מוזן אַראָפּ אין אונטערשטן בונקער, אַז מען זאָל ניט הערן וועו קינדער ווייַנען. מיט מיר איז אויך געווען מיין קליינע שוועסטערל שרה׳לע, פון צען יאָר. די קליינע קינדער האָבן יענע וואָך פון דער „אַקציע״ ניט אויסגעהאַלטן אין די שלעכטע באַדינונגען. איך האָב דאָן פאַרלאָרן מיין קינד, וואָס איז געווען עלף חדשים.

דערווייל האָבן די נאַציס אַנטדעקט דעם בונקער, אין וועלכן עס איז אויך געווען אויסבאַהאַלן מיין מאַן, מיינע עלטערן ווי אויך מיין מאַנ׳ס עלטערן. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט דורך דער פאַבריטשנער גאַס. מיין מוטער האָט געגעבן אַ שטויס מיין פאָטער ביים אַרויסגיין פון געטאָ, אין אַ הויף, און זי האָט צו אים געזאָגט: „גיי ראָטעוועט זיך, גיי צו די קינדער״. ער איז געקומען צו מיר אין בונקער. נאָך דער זיבן טאָגיקער „אַקציע״ האָט מען געהערט אין געטאָ, אַז וועו עס וועט אַרבעטן, וועט באַקומען אַ שיין צום לעבן. איך האָב אַרויפגעשריבן דעם פאָטער מיט מיין שוועסטערל אויף דער שיין. איך בין אַוועק אַרבעטן צו וואַקסמאַן אין פאַבריק אונטן ביי טריקאָטאַזש. מיר האָבן געשטריקט סקאַרפּעטן און הענטשקעס פאַר די נאַצישע סאָלדאָטן, כדי איך זאָל קענען אויסהאַלטן מיין פאָטער און שוועסטערל מיט אַ שטיקל ברויט.

נאָכדעם איז געקומען די צווייטע „אַקציע״. עס איז געווען אַ בהלה, טומל און שרעק, מען האָט זיך געמוזט צוּ־שטעלן אין דער געגנט פון טשעפלאַ גאַס און יוראָוויעצקאָ, די אַלע מענטשן וואָס מען האָט געגרייט אַרויסצושיקן אויף פאַרניכטונג. אין יענער צייט איז אויך געקומען דער ווידער־שטאַנד פון אונזערע העלדישע בחורים און מיידלעך, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן אויסערגעווינלעכן מוט אין אַנ־בליק פון די נאַצישע מערדערס. מיר זיינען ווידער אַוועק אין בונקער, וואו בייטאָג זיינען מיר געווען אויסבאַהאַלטן, און ביינאַכט האָבן מיר געזוכט אין גרויס געפאָר עפעס צום עסן. עס זיינען דאָן געווען געציילטע בונקערס. די היטלעריסטישע יעגערס האָבן כסדר געכאַפּט אויס־באַהאַלטענע אידן וועמען מען האָט פאַרשפּאַרט אין דער ביאַליסטאָקער טורמע, אַנדערע האָט מען געפירט צום דער־שיסן. קיינער האָט ניט געטאָרט בלייבן אין געטאָ, וואו עס האָבן שוין געהאַנגען פלאָקאַטן וואָס האָבן אַנגעזאָגט „אידן־ריין״.

דאָס האָט געמיינט, אַז קיינער פון די אידן האָט ניט געטאָרט זיין אין געטאָ. מען האָט כסדר געפירט גרופּעס צו שווערער שקלאַפן־אַרבעט, ווי אויך צום דערשיסן. עס איז אויך געווען אַ וואָרנונג אַז מען זאָל אַרויס פון די בונ־קערס אויב ניט וועו מען דערשאָסן וועלן אויפ׳ן אָרט. ניט געקוקט אויף דעם וואָס די באַדינגונגען זיינען געווען שרעקלעכע, זיינען מיר דאָך פאַרבליבן אין דעם בונקער. אין געטאָ איז שוין געווען איבערגעשניטן דער עלעקט־רישער שטראָם, עס איז אויך געווען פאַרמאַכט דאָס וואָסער. האָבן מיר, אַ דאַנק אוממענטשלעכע אַנשטרענ־גונגען, זיך איינגעשאָפן וואָסער פון אַ שמויקן טייך, וואו עס האָבן זיך אויפגעהאַלטן זשאָבעס. מיר האָבן דאָס וואָסער דורכגעזייט דורך לייוונט און אַזוי האָבן מיר געלעבט צוויי חדשים...

פלוצלונג, איינמאָל ביינאַכט, איז אויך אונזער בונקער אַנטדעקט געוואָרן פון די רוצחים. עס איז געוואָרן אַ טומל, מען האָט געשלאָגן און אונז געיאָגט אין אַלע זייטן, מען איז זיך צעלאָפן. איך ווייס ניט ווי אַזוי דאָס האָט פאַסירט, עפעס בין איך אויף אַ מאָדנעם אופן ווי פאַרשלעפט געוואָרן אַ צע־טומעלטע. וועו מיר זיינען זיך צעלאָפן אין גרויס שרעק זיינען מיר געווען אַ פופצן פערזאָן, די העלפט וואָס איז געווען פריער. מיר זיינען אַריין אין אַ צווייטן, אויך אַנט־דעקטן בונקער, פון וועלכן די געכאַפּטע מענטשן זיינען שוין אויסגע׳הרג׳עט געוואָרן. מיר האָבן ניט געהאָט קיין אַנדערן אויסוועג.

וועו איך בין אַרונטער אין דעם בונקער, בין איך געווען איינזאָם אַן קיינעם. מיין פאָטער און שוועסטערל זיינען שוין ניט געווען מיט מיר, זיי זיינען געווען צווישן די אַנדערע קרבנות... מיר, די צייטווייליקע איבערגעבליבענע, זיינען געווען אין דעם בונקער נאָך צווי חדשים. אין צווישנצייט

האָבן מיר פֿאַרבראַנט די אידישע האָב און גוטס. מיר זיינען אין די נעכט געגאַנגען איבער אידישע הייזער, מיר האָבן פֿאַרגאַסן די זאַכן מיט נאָפּט און דאָס אונטערגעצונדן. זאָלן די רוצחי׳שע נאַציס האָבן וויניקער אידיש האָב און גוטס!

צום סוף איז אונזער בונקער וויידעראַמאָל אָנטדעקט געוואָרן, די מערדערס האָבן אונז געכאַפּט, געשלאָגן און גפּפֿייניקט, און צום סוף אַריינגעזעצט אין דער טורמע וואו מיר זיינען געווען, שוין פון די לעצטע, דאָרט פֿאַרשפּאַרט זעקס וואָכן. נאָכדעם איז געקומען אַ באָפּעל אַרויסצושיקן אונז אין די פֿייניקונגס און פֿאַרניכטונגס־לאָגערן. דאָס האָט געמיינט די לאַגערן שטוטהאָף, אוישוויץ, ראַוונסבערוק און דער לעצטער לאַגער נוישטאָט. איך בין דורכגעגאַנגען — אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען מיט אַנדערע — ליידן און פּיין אָן אַ שיעור. איך בין שוין פיל מאָל געווען אויף דער שוועל פון טויט, איך האָב דורכגעמאַכט אַ שרעקלעכן ליידנס־וועג און דורך ניסים זיך גערעטעוועט פון אַ זיכערן טויט...

גלייך נאָך מיין באָפֿרייאונג, אין מאַי 1945, בין איך אַוועק קיין ביאַליסטאָק, מיין היים־שטאָט, מיט׳ן ציל געווואויר צו ווערן אויב עמיץ פון מיינע נאָענטע איז געבליבן לעבן. איך האָב ליידער — אַזוי ווי דאָס איז אויך געווען מיט אַנדערע — געהאַט שוואַכע האָפֿענונגען. פֿלוצלונג אָבער האָט פֿאַסירט אַן אומגעוויינלעכע זאַך.

איך בין אַוועק אויף מינסקער גאַס נומער איינס, וואו עס זיינען זיך דאָן צונויפֿגעקומען דאָס ביסל גערעטעוועטע אידן פון היטלער׳ן און די צוריקגעקומענע פון די פֿאַרשיקונגען אין סאָוועט־רוסלאַנד. קומט מיר דאָרט אַנטקעגן אַ מיידל וואָס האָט מיך געקושט און זי האָט געזאָגט, אַז מיין מאָן לעבט. איך האָב דאָס ניט געוואָלט גלויבן, איך האָב געטראַכט אַז אפשר איז דאָס מיין מאַנ׳ס ברודער. באַלד איז אָבער צוגעקומען מיין מאַנ׳ס אַ חבר, וואָס האָט געוואוינט צוזאַמען מיט אים. ער האָט מיך געפּירט מיט כח אין דער שטוב, וואו איך האָב טאַקע געטראָפֿן ליגן מיין מאָן אַ קראַנקן מיט הויכער היץ. גלייך האָט מען געבראַכט אַ דאָקטאָר און מיין מאָן איז אָפּגעפּירט געוואָרן אין שפּיטאָל, וואו ער איז געווען צוויי חדשים קראַנק אויף בויך־טיפוס. אויך שפּעטער, וועו ער איז אַרויס פון שפּיטאָל, איז ער געווען זייער שוואַך. מיין מאָן איז געגאַנגען אויף קוליעס, עס האָט געמוסען אַ לענגערע צייט ביז ער איז געקומען צוריק צו זיין געזונט.

דאָס אַלץ איז געווען פון די שווערע איבערלעבענישן וואָס מיין מאָן האָט דורכגעמאַכט, אַזוי אויך אַנדערע, ביי די היטלעריסטישע רוצחים. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז ער אַרויסגעפּירט געוואָרן בעת דער ערשטער „אַקציע", קיין אוישוויץ, וועו ער האָט זיך געדאַרפט צעשיידן מיט זיין מוטער און שוועסטערל. זיין מוטער האָט צו אים געזאָגט: „גיי מיין קינד, ראַטעווע זיך", דאָן האָט מען זיך צעשיידט. ביין מיין מאָן אין די אויערן קלינגען נאָך די גאַנצע צייט די וועלטער פון זיין ליבער מוטער...

נאָכדעם איז מיין מאָן געווען פֿאַרשיקט אין דעם לאַגער יאַוואָשנע, וואו ער האָט אין פֿאַרלויף פון ניינצן חדשים געאַרבעט אַלס שקלאַף אין די דאָרטיקע קוילן־גרובענס. שפּעטער איז ער צוזאַמען מיט אַנדערע געטריבן געוואָרן אויף אַ שרעקלעכן „טויט־מאַרש" ביז בלעכאַמער. זייענדיק צוויי טעג דאָרט, האָבן די ביאַליסטאָקער חברה דאָרט זיך אַרגאַניזירט, זיי האָבן אונטערגעראָבן אַ גרוב דורכ׳ן פֿאַרקאָן און אַנטלאָפן פון דעם לאַגער בלעכאַמער. צווישן די דאָזיקע העלדישע ביאַליסטאָקע אידן זיינען אויך געווען לייזער אַלשאַנסקי מיט זיין זון חיים, היינט אין אַרגענטינע; ישוע קראָוויעצקי און חיים קורניאַנסקי און מיין מאָן, שמואל דראַגאַטשינסקי.

אָט אַזוי זענען מיר ביידע, מיין ליבער מאָן און איך, כמעט פון צווישן די איינציקע פרוי און מאָן וואָס האָבן זיך באַגעגנט נאָכ׳ן חורבן אין ביאַליסטאָק, פֿאַראייניקט געוואָרן נאָכ׳ן דורכמאַכן אונזער פיינלעכן לעבנס־וועג אין דעם היטלער־גיהנום. מיר מיט אונזערע קינדער און אייניקלעך לעבן איצט צופֿרידענע אין דעם אידישן היימלאַנד.

אַליס קרעמער

אַ צוואה פֿאַר׳ן צווייטן דור

די שרייבערין פון דעם אַרטיקל איז אַ טאָכטער פון חנה און משה קרעמער, געליטענע און־געראַטעוועטע פון די נאַציס. אַליס קרעמער האָט זיך באַטייליקט אין דעם היסטאָרישן וועלט־צוזאַמענפֿאָר פון דער שארית הפליטה, אין יוני 1981, אין ירושלים.

ווידער זיינען מיר געווען געצוואונגען צו באַטראַכטן די פֿראָגע אין תהלים „ווי אַזוי זאָלן מיר זינגען גאָט׳ס געזאַנג אין אַ פרעמד לאַנד?" און דאָס איז אויך געווואָרן אונזער צענטראַלער געראַנגל. אין ישראל זעען מיר מיט גרויס קלאַרקייט דעם המשך פון אידישער געשיכטע, די פֿאַרבינדונג צווישן מסדה און די אויפֿשטאַנדן אין געטאָס.

אין די טעג פון דעם 14טן ביז׳ן 18טן יוני 1981 האָבן אין ירושלים זיך פֿאַרזאַמלט טויזנטער שארית הפליטה אידן וועמען די נאַציס האָבן געוואָלט פֿאַרניכטן. אונזער פֿאָלק איז צוריקגעקומען פון דאָזיקן טראַגישן גלות, כדי אויך איבערצוגעבן זייערע קינדער דעם אַנזאָג פון ניט פֿאַרגעסן און די צוואה פון זייער גלויבן. איך בין די טאָכטער פון חנה גאָלדפֿאַרב און משה קרעמער, איינע פון טויזנטער קינדער פון 27 לענדער, וועלכע האָבן באַגלייט זייערע עלטערן צו דעם אויסערגעווינלעכן צוזאַמענקונפט, דער וועלט־צוזאַמענפֿאָר פון דער שארית הפליטה אין ירושלים.

דער דאָזיקער וועלט־צוזאַמענפֿאָר האָט געהאַט עטלעכע צילן. קודם כל, איז דאָס געווען אַ גוטע געלעגנהייט פערזענלעך אויפצולעבן וועגן די אייגענע אומגעבראַכטע מאַמעס, טאַטעס, שוועסטער, ברידער און אַנדערע נאָענטע, וועלכע וועלן איצט באַצייכנט אַלס „די זעקס מיליאָן", ווי אויך צו דערמאָנען דאָס וואונדערלעכע אידישע לעבן וואָס איז צוזאַמען מיט זיי פֿאַרניכטעט געוואָרן. ניט

געקוקט אויף אַלע באַמיאונגען צו געפינען נאַענטע משפחה־מענטשן און פריינט, האָבן אַלע וואָס זיינען געווען ביים צוזאַמענפאָר גוט געוואוסט, אַז פאַר דעם זיינען דאָ שוואַכע מעגלעכקייטן. דער אויסזען פון דעם גרויסן פאַרזאַמלונג זאָל מיט די האָנט געמאַכטע אויפשריפטן, און מעלדונגען, וואָס זיינען געווען באַגלייט מיט נעמען פון שטעט אין פוילן וואָס זיינען איצט אויסגעליידיקט פון אידן, איז פאַר מיר געווען אַ האַרצרייסנדע דערשיינונג. עס איז אין דעם אַלעם ניט געווען אַפילו איינער פון מיין מוטער׳ס קליינעם חרובן שטעטל, וואָס ווייזט אַ פאַמיליע־פאַרבינדונג. מיינע מומעס און פעטערס וואָס זיינען אומגעקומען אַלס קינדער, וועלן זיך דאָ ניט באַווייזן. אין יד ושם האָב איך אַוועקגעלייגט ווילדע בלומען, וואו עס זיינען די אויפשריפטן „טרעב־לינקע״ און „אוישוויץ״. אַ פאַר חדשים פריער האָב איך געהערט ווי עלי וויזעל האָט געזאָגט צו אַ פאַרזאַמלטן עולם פון צווייטן דור, אַז אונזערע בית עלמינס זיינען אין אונזערע הערצער, און אונזערע הערצער זיינען בית עלמינס.

אַבער דער וועלט־צוזאַמענפאָר פון די שארית הפליטה אין ירושלים איז געווען ניט בלויז אַ זכור. איך האָב אַרויס־געפילט פון די באַטיליקטע ביים צוזאַמענפאָר אַ טיפן פאַר־לאַנג פון שטאַלצן ווידערשטעלן זיך נאָך די שוערע איבער־לעבענישן און צו פאַרענדיקן יאָרן איזאָלאַציע פון אַ וועלט, אָפטמאָל אויך אינגעשלאָסן די אידישע געזעלשאַפט, פאַר וועמען עס איז שווער אויפצונעמען און באַגעגענען די ליידן פון די גערעטעוועטע. די געליטענע ביי היטלער׳ן, וואָס זיינען געווען ביים צוזאַמענפאָר, האָבן געלאַכט און געזונגען ביים פילן די פרייד פון אידיש און דאָס זיין צוזאַמען מיט די אַנדערע מיט וועמען עס בינדט פיל. מען האָט זיך באַווויזן מיט פאַטאַגראַפיעס פון אייניקלעך. איך האָב באַגעגנט מענטשן פון ביאַליסטאָק און גראַדנע, וועלכע זיינען געווען צוזאַמען מיט מיין פאָטער אין געטאָ און אין די לאַגערן, און וועלכע האָבן אויך געקענט מיינע עלטערן וועו זיי האָבן חתונה געהאַט. יעדן טאָג האָב איך זיך געוואונ־דערט אויף די אינצלהייטן און דערמאָנונגען וועגן דער קינדהייט, היים און שולע, וואָס מען האָט צווישן זיך אויסגעטוישט אַזוי קלאָר. אַ גרויס געפיל פון גאולה איז געווען אין דער לופט.

די לעצטע צערמאָניע פון דעם וועלט־צוזאַמענפאָר איז פאַרגעקומען ביים כותל מערבי. נאָכדעם ווי דער עולה רגל האָט זיך פאַרענדיקט, האָבן די געראַטעוועטע פון היטלער׳ן איבערגעגעבן זייער צוואה צו דעם נייעם דור אין זעקס שפראַכן. אַלס ענטפער, האָבן מיר צוגעזאָגט קיינמאָל ניט צו פאַרגעסן דער וועלט׳ס גלייכגילטיקייט צו דעם גורל פון די אידן אין איירָאפּע, און צוגעזאָגט צו טאָן אַלץ, אַז אַזאַ חורבן זאָל קיינמאָל ניט קומען אויף קיין שום פאָלק. די צוואה גע־לייענט אין רוסיש האָט אונז דערמאָנט, אַז פיל זיינען אויך איצט נאָך אַלץ ניט פריי צו לעבן אַלס אידן. צום לעצטן מאָל האָבן מיר צוזאַמען געזונגען דעם פאַרטיזאַנער הימן און די התקוה. מיר האָבן אויך געהאָט די זכיה צו זען און הערן ווי זעקס רבנים האָבן געבלאָזן שופר, וואָס האָט ווידעראָמאָל דערמאָנט אין איין שבט פון מיטן טויזנטער יאָרן צוריק פאַר׳ן גלות.

בעת דעם וועלט־צוזאַמענפאָר האָבן די קינדער פון די שארית הפליטה אידן זיך פאַרזאַמלט, כדי צו שאַפן אַן אינטערנאַציאָנאַלן צענטער מיט גרופן פון דעם צווייטן דור. די אויפגאַבע וועט זיין אָפצוהיטן און אויפצוהאַלטן די אידישע קולטור, און צו פאַראייביקן די דערפאַרונג און וויסן וועגן דעם אידישן חורבן און ווידערשטאַנד. וועו איך האָב זיך צוגעהערט צו די דעבאַטעס פון די יוגנטלעכע פון מדינת ישראל, אַמעריקע און איראָפּע — קינדער פון שארית הפליטה אידן — האָב איך זיך איבערצייגט, אַז מיר האָבן פאַר זיך פיל ענלעכע פראָבלעמען ווי אונזערע עלטערן האָבן געהאַט אַלס מאַדערנע יונגע אידן אין פוילן אין די דרייסיקער יאָרן, אפילו אויב מיר לעבן איצט ניט אין לענדער און אונטער רעזשימען פון אונטערדריקונג און אָפן אַנטיסעמיטישע ווי דאָס איז געווען דאָרט. אויך מיר מוזן באַגעגענען די פראָבלעמען פון זעלבסטווירדע און מיט אידישער אידענטיטעט, און די באַדייטונג פון לעבן אין גלות און אין ישראל. אונזער טראַכטן וועגן זיך מוז אויך איינ־שליסן די ווירקלעכקייט וועגן דעם חורבן, ניט ווי אַנדערע דוכט זיך, ווייל מיר ווייסן גוט די פאַטענציעלע צילן אפילו פון די ציוויליזירטע פעלקער צו שלעכטס.

מיר האָבן געזונגען אַ וועלט וואָס קוויקט זיך וועיטער מיט אַנטיסעמיטיזם, מיר דאַרפן זיך ניט מאַכן קיין אילוזיעס וועגן קולטור אַלס דערלייזונג. עס זיינען איצט דאָ מענטשן, צווישן זיי אויך אַקאַדעמיקער און אַ מין „רעוויזיאָניסט״־היסטאָריקער, וועלכע לייקענען אַפּ דעם חורבן פון איירא־פעאישן אידנטום. עס זיינען אויך פאַראַן אַנדערע, מער אַרענטלעכע שטימען, וואָס וויזן אָן, אַז אידן זיינען ניט גע־וען די איניציקע קרבנות ביי די נאַציס. טאָ פאַרוואָס דאַרפ׳ן מיר באַטראַכטן אונזערע ליידן פאַר עפעס ספעציעל הייליק? מיר דאַרפן אַבער שטענדיק געדענקען, אַז די אידן זיינען אומגעקומען ניט פאַר זייערע האַנדלונגען אָדער זייער פאָליטיק, אַבער נאָר פאַר זייער געבורט אַלס אידן. און מיר, אַלס קינדער וואָס וויסן וועגן דעם הראַאיזם פון אונזערע עלטערן, קענען נעמען די פירערשאַפט צו פאַר־זיכערן, אַז אונטערדריקונג קען ניט געווארפן ווערן אויף די קרבנות.

ביי די מיטינגען פון דעם צווייטן דור ביי דעם וועלט־צוזאַמענפאָר, האָבן מיר אַרויסגעבראַכט די געמיינזאַמע זאָרג וועגן דעם ווי אַזוי איבערשטייגן די שולד און ליידן אַזוי, כדי ווי געהעריק אויסצוטייטשן פאַסירונגען וואָס אָפטמאָל ווערט דאָס ניט ווי געהעריק אַרויסגעבראַכט. די געפילן פון איזאָלאַציע און זיין אַנדערש ווי אונזערס גלייכן, זיינען פיל מאָל באַהאַנדלט געווארן ביי די דיסקוסיעס פון מיין גרופע. ביי דעם צוזאַמענפאָר זיינען מיר צוזאַמען, קינדער פון צווייטן דור, געווען אייניק און פעאיק אַנצו־נעמען אונזער עלטערנ׳ס צוואה, וואָס איז אָפטמאָל אפילו געווען צו פיל שטאַרק פאַר יעדן פון אונז באַזונדער. איך האָב געפילט, אַז מיר האָבן אַנטדעקט וואָס אונזערע עלטערן וויסן שוין פון זינט זייער יוגנט; אַז גאולה איז מעגלעך נאָר דורך באַלאַנגען צו אַ פאַראייניקט פאָלק.

ר׳ לאבראסלוס
אין רבי
ילנלס

אין אמריקע

דוד סאָהן

דער ערשטער געקומענער לאַנדסמאַן

עס איז אַלעמאָל אינטערעסאַנט צו וויסן די געשיכטע פון דער אייגענער לאַנדסמאַנשאַפט, פון אונזערע ערשטע ביאַליסטאָקער אימיגראַנטן אין אַמעריקע, פון זייער שווערן פּיאָנערן־לעבן דאָ אין לאַנד און ווי אַזוי ס׳איז אויס־געוואַקסן די איצטיקע גרויסע ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנ־שאַפט אין אַמעריקע.

אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע" זיינען דורך די יאָרן וואָס זי דערשיינט, געווען גע̈דרוקט אַ סך וויכטיקע מאַטע־ריאַלן איבער דער געשיכטע פון דער ביאַליסטאָקער אימי־גראַציע אין אַמעריקע, און ניט איינער פון אונזערע לאַנדס־לייט האָט זיך מסתמא ניט איינמאָל געשטעלט די פראָגע: ווער איז געווען יענער ערשטער איד פון ביאַליסטאָק, וואָס האָט דער ערשטער באַטראָטן די אַמעריקאַנער ערד? מיר איז אויסגעקומען אַ סך מאָל וועגן דעם צו רעדן מיט פיל אַלטע לאַנדסלייט, מענטשן וואָס זיינען געווען דאָ אין לאַנד פיל יאָרן. דאָס זיינען ביאַליסטאָקער זקנים, וואָס פלעגן דערציילן, אַז וועגן זיי זיינען דאָ געקומען האָבן זיי שוין דאָ געפונען אַ היפּשע צאָל לאַנדסלייט, וועלכע זיינען שוין געווען אין אַמעריקע אַ שיין ביסל יאָרן פון פריער.

עס איז קיין שום צווייפל, אַז ביאַליסטאָקער אידן האָבן זיך שוין געפונען אין אַמעריקע אַנהויב די פופציקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. איך געדענק, ווי דער זקן אהרן באַיאַרסקי ע״ה, איינער פון די גרינדער פון דער „בית הכנסת אנשי ביאַליסטאָק", האָט מיר מיט יאָרן צוריק, דער־ציילט, אַז וועגן ער איז געקומען אין ניו־יאָרק אין 1884, איז שוין דאָ געווען זיין פאָטער מיט צען יאָר פריער. און זיין פאָטער האָט אים דערציילט, אַז וועגן ער איז געקומען אין ניו־יאָרק אין 1874, האָט ער שוין דאָ געטראָפן ביאַלי־סטאָקער לאַנדסלייט. דאָס זעלביקע האָט אויך באַשטעטיקט אונזער באַוואוסטער לאַנדסמאַן, הרב ר׳ חיים שראָגא בראָדסקי ע״ה, איינער פון די ערשטע טוער אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט, וועלכער איז געשטאָרבן אין נואַרק, נ. דזש., אין 1937, אין עלטער פון נאָענט צו 90 יאָר.

עס געפינט זיך אַ דאָקומענט — אַ קאָפּיע פון אַ טשאַרטער, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן צו אַ „ביאַלי־סטאָקער אונטערשטיצונגס פאַראיין", אין ניו־יאָרק, אין 1864. דער פאַראיין האָט עקזיסטירט בלויז אַ פאָר יאָר און איז אויפגעלייזט געוואָרן צוליב מחלוקת צווישן די מיט־גלידער. איך האָב זיך אַנגעשטויסן אויף דעם דאָזיקן דאָקומענט דורך אַ צופאַל, וועגן איך בין דערווויילט געוואָרן אַלס פרעזידענט אין ביאַליסטאָקער פאַראיין „סומך נופלים", אין 1925.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אין יענער צייט, אַז דער „סומך נופלים", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין 1886 און איז פון די עלטסטע ביאַליסטאָקער סאָסייעטיס, האָט ניט געהאַט די גאַנצע צייט קיין טשאַרטער, כאָטש ער האָט שוין עקזיסטירט אַ סך יאָרן. אַלס פרעזידענט און אַקטיוואָר מיט־גליד, האָב איך זיך פאַראינטערעסירט צו מאַדערניזירן דעם פאַראיין, וועלכער איז צו יענער צייט געווען שטאַרק אָפּגע־שטאַנען און האָט געפאָדערט געוויסע רעפאָרמען. דאָס ערשטע, פאַרשטייט זיך, איז געווען אַרויסצונעמען פאָר׳ן סומך נופלים אַ טשאַרטער פון סטייט און מאַכן איר פאָר אַן אמת׳ע גענעצלעכע סאָסייעטי. אַנגעבנדיק אַן אָפּליקאַציע פאָר אַ טשאַרטער, האָט זיך אַרויסגעוויזן פון די רעגירונס־רעקאָרדס, אַז נאָך אין 1864 איז שוין קאָפּערירט געוואָרן אין ניו־יאָרק אַ „ביאַליסטאָקער אונטערשטיצונגס פאַראיין". יענער פאַראיין, ווי שוין דערציילט, האָט עקזיסטירט נאָר אַ פאָר יאָר.

פון מיינע אַלע שמועסן מיט ביאַליסטאָקער זקנים, פון אַלע פאַרשיידענע אויספאָרשונגען און נאָכזוכונגען, בלייבט אומבאַשטרייטבאָר דער היסטאָרישער פאָקט, אַז דער ערשטער ביאַליסטאָקער איד וואָס איז געקומען קיין אַמעריקע איז געווען אַ געוויסער שמחה צפת, וועלכער איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, אין עלטער פון 103 יאָר.

וועגן אָט דעם דאָזיקן מערקווירדיקן ערשטן ביאַלי־סטאָקער אימיגראַנט, זיינען פאָראַן אַזוי פיל אינטערע־

בנות ציון אין ביאַליסטאָק אין 1907.

שמחה צפת — דער ערשטער ביאַליסטאָקער איד וואָס איז געקומען אין אַמעריקע אין יאָר 1942.

סאָנטע פרטים, וואָס מאַנכע פון זיי קלינגען כמעט ווי לעגענדעס.

איך אליין האָב געהאַט די געלעגנהייט צו זען שמחה'ן בלויז איין מאָל. דאָס איז געווען ווען איך בין געווען ערשט אַ פּאָר וואָכן אין אַמעריקע. איך האָב זיך מיט אים באַקאַנט ביי אַ לאַנדסמאַן אין הויז, אויף הענרי סטריט, וואו שמחה פלעגט זיין אַן אָפטער גאַסט. עמיצער האָט מיר אַנגעוויזן אויף אים און געזאָגט, אַז דער איד איז שוין קרוב צו הונדערט יאָר, אָבער איך האָב עס ניט געוואָלט גלויבן, ווייל שמחה האָט אין דער אמת'ן אויסגעקוקט פיל אינגער און איז געווען פול מיט לעבן, גאַרניט ווי אַ זקן פון נאַענט צו 100 יאָר.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז מיר אַ סך מאָל אויס־געקומען צו הערן פון באַקאַנטע לאַנדסלייט, „אַלד טיימערס", ווי יוסף ליפּניק, ירחמיאל ליפשיץ, אַלטער קושעס, לואיס גאַלדמאַן, פילים טאַשמאַן און אַנדערע, דער־ציילן אינטערעסאַנטע פרטים פון שמחה'ס לעבן, פון זיינע אָפּטע רייזעס פון און צוריק קיין אַמעריקע, פון זיינע פּאָר־שיידענע באַגעגענישן און אַוואַנטורעס, פון וועלכע מען ווערט באַקאַנט מיט אַ געשיכטע וועגן אַ מענטשן וואָס איז אויסערגעווייליק אינטערסאַנט.

שמחה צפת איז געקומען קיין אַמעריקע אין 1842. ווי ער האָט שפּעטער דערציילט איז ער דאָ געקומען אויף אַ זעגל־שיף, וואָס איז געגאַנגען פון לאַנדאַן און איז געפאָרן חדשים לאַנג אויפ'ן ים. אין ניו־יאָרק האָט ער דעמאָלט ניט געפונען קיין שום לאַנדסלייט פון אונזערע מקומות, און זיין ערשטע סטאַנציע איז געווען אויף וואָטער סט., ביים איסט ריוועד, ביי אַ האַלענדישער פאַמיליע.

שמחה צפת איז אַלט געווען 28 יאָר ווען ער איז געקומען אין ניו־יאָרק, אַ הויכער, שטאַרקער יונג, אַן אמת'ער גיבור. זיין שטאַרקייט, זיין מוט, זיין אומדער־שראַקנקייט האָבן געמוזט אַרויסרופן גרויס באַוואונדערונג און אַפשיי ביי די אַרומיקע גוי'אישע שכנים זיינע, און ניט געקוקט וואָס ער האָט שוין דעמאָלט געטראָגן אַ באָרד און ניט פאַרלאָרן זיין אידישקייט, איז ער אויפגענומען געוואָרן אין די קריסטלעכע קרייזן פון אַרום וואָטער סטריט ווי אַן אייגענער מענטש און האָט זיך מיט אַלעמען גוט צונויפ־געלעבט.

שמחה האָט געקראָגן אַרבעט ביי אַן עקספּאָרט פירמע, וואו ער פלעגט דאַרפן אָנלאָדן די שיפן און אַנדערע שווערע אַרבעט און ער האָט ניט שלעכט פאַרדינט.

וועג עס האָט זיך אָנגעהויבן דער היסטאָרישער „גאָלד ראָש" קיין קאַליפאָרניע אין 1848, איז שמחה געווען צווישן די ערשטע חברה לייט פון דער איסט וואָס האָבן זיך אַוועק־געלאָזט זוכן גאָלד. ער האָט זיך געשלעפּט חדשים צופוס און מיט פערד און וואָגן צוזאַמען מיט אַ גרופּע געוואָגטע יונגען איבער די דעמאָלטדיקע ווילדע וועגן פון אַמעריקע, זיך געשלאָגן מיט אינדיאָנער און רויבער וואָס זיינען באַפאַלן אויף די וועגן און ער איז צוויי מאָל פאַרוואונדעט געוואָרן. ענדלעך האָט ער זיך דערשלאָגן קיין קאַלי־פאָרניע, וואו ער איז אָפּגעווען צוויי יאָר צייט און קיין גאָלד ניט אָנטדעקט. ער האָט באַשלאָסן צו פאָרן צוריק קיין אייראָפּע.

ער איז צוריק געקומען קיין ביאַליסטאָק, וואו ער האָט פאַרבראַכט אַ שטיקל צייט און באַשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, וואו ער האָט געהאַט נאָענטע משפּחה, פונוואָנען ער איז אין אַ פּאָר יאָר אַרום צוריקגעקומען קיין אַמעריקע. דאָ האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין דער אַמעריקאָנער ארמיי, אונטער דער קאַמאַנדע פון גענעראַל מעקלאלן און אויס־געדינט דריי יאָר. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ פאַרמער אין מינעסאָטאַ.

אין 1860, אַ יאָר פאָר'ן קריג, האָט אים ווידער אַרום־געכאַפּט דער וואַנדער־לוסט און ער איז ווידער אַוועק אין זיין היים ביאַליסטאָק וואו ער איז אָפּגעווען אַ קורצע צייט און ווידער אַוועק קיין ארץ ישראל. עס איז אַ סברא, אַז דאָרט אין ארץ ישראל האָט שמחה, אין עלטער פון 46 יאָר, צום ערשטן מאָל חתונה געהאַט.

אין 1865 איז שמחה ווידער געקומען קיין אַמעריקע. אויף דער דאָזיקער רייזע האָט ער זיך דעמאָלט באַקאַנט מיט דעם שפּעטערדיקן באַנקיר און באַוואוסטן אידישן פילאַנ־טראָפּ, יעקב שיף.

די באַקאַנטשאַפט איז פאַרגעקומען אויפ'ן שיף, וואָס האָט זיי ביידן געפירט קיין אַמריקע: יעקב שיפ'ן — דעמאָלט אַ יונגער בחור'ל, צום ערשטן מאָל, און אונזער שמחה'ן — שוין צום דריטן מאָל. שיפ'ן איז אָפּנים זייער געפעלן געוואָרן דער מגושמ'דיקער ריזיקער שמחה מיט דער שיינער שוואַרצער בארד און אייזערנע הענט. ער האָט זיך מיט אים צוזאַמענגערעדט און אפשר צום ערשטן מאָל געזען פאַר זיך דעם עכטן טיפּ פון אַ פּשוט'ן רוסישן פאַלקס־איד. פון יענער רייזע אָן איז געשלאָסן געוואָרן אַ פריינטשאַפט צווישן שמחה'ן און שיפ'ן אַזוי, אַז אפילו אין אַ סך יאָרן שפּעטער, וועג שיף איז שוין דאָ געווען דער באַוואוסטער מיליאָנער און פילאַנטראָפּ, האָט ער נאָך אַלץ געדענקט אין יענעם מערקווירדיקן רוסישן איד און פלעגט שמחה'ן צושיקן רעגלמעסיק יעדן חודש אַ טשעק. דער־

ציילן טאקע די לאַנדסלייט, אַז איינמאָל האָט געטראָפן וועו שיף איז געווען פאַררייזט אין אייראָפּע, האָט זיין היגער אָפּיס פאַרנאָכלעסיקט אַ פּאָר מאָנאַטן אַרויסצושיקן די טשעקס צו שמחה'ן, איז שמחה אַוועק צו שיפ'ס אָפּיס מיט אַ ירגזון, האָבן אים די באַדינער געוואָלט משלח זיין, האָט ער זיך צעשריגן: „איך וויל זען מיין יאַנקלען, לאָזט מיר צו מיין יאַנקלען". די געוואָלדן האָט שיף, וועלכער איז שוין געווען צוריק פון אייראָפּע, דערהערט אין זיין פּריוואָטן אָפּיס און איז אַרויסגעקומען זען וואָס ס'קומט פּאָר. ער האָט דערזען שמחה'ן אַ צעפלאָמטן, גרייט אַלעמען צו צעריסן. האָט אים שיף אַריינגענומן צו זיך אין אָפּיס און געהייסן גלייך אויס־שרייבן אַ טשעק און דערביי געטאָדלט דעם באָאָמטן, וואָס האָט געהאָט אויפזיכט איבער זיינע טשאָריטי ענינים פּאָר וואָס ער האָט פאַרנאָכלעסיקט צו שיקן שמחה'ן זיין מאָנאַט־לעכן טשעק.

שמחה האָט פינף מאָל באַזוכט ארץ ישראל, און אַלע זיינע נסיעות אויפ'ן ים האָבן אים גאָרניט געקאָסט. ער האָט שוין געהאָט זיינע איינפאָלן וווי צו קריגן אַן אומזיסטן טיקעט. אָבּ, האָט אַ שיפס־טיקעט דעמאָלט באַטראָפן אַ קליינע סומע. אַ פּאָר מאָל איז ער פון דאָנען געפאָרן קיין איראָפּע מיט אַן אָקסן־שיף, אויף וועלכער ער האָט זיך פאַרדונגען צו אַרבעטן און ער האָט נאָך פאַרדינט עטלעכע דאָלאָר פון זיין רייזע.

זיינע אָפּטע באַזוכן אין ארץ ישראל האָבן געהאָט אַ שייכות מיט זיין פאָמיליע לעבן. דאָס פלעגט ער אַלע פינף־זעקס יאָר פאָרן באַזוכן זיין פרוי, מיט וועלכע ער האָט געהאָט אַ טאָכטער. זיין פרוי איז צוליב שטרענגער פרום־קייט קיינמאָל קיין אָמעריקע ניט געקומען, אָבער דער טאָכטער האָט ער יאָ אַריבערגעבראַכט. וואָס פון איר איז געוואָרן וווייסט מען ניט.

פאָר די לאָנגע יאָרן וואָס שמחה איז געווען אין אָמעריקע, האָט ער געטאָן פאַרשיידענע מלאכות: געווען אַ שיפן־אָנלאָדער, (לאָנגשאָרמען), אַ לעיבאָרער, אַ פישער, אַ קוילן־מיינער, אַ סאָלדאָט, אַ פאָרמער, אַ נאָכט־וועכטער און פאַרשיידענע אַנדערע מלאכות. זיין אַוואָנטוריסטישע נאָטור און זיין גבורה האָט אים געטריבן צו די שווערסטע ריזי־קאָלישע אַרבעטן און אונטערנעמונגען. ער איז געווען אַן אומדערשראָקענער מענטש, ליב געהאָט געפּאָרן און ליב געהאָט גוט צו לעבן, אַ סך אַריינעסן, אַריינטרינקען. זיין גרויסער אָפּעטיט האָט געהאָט אַ שם.

וועו שמחה איז געווען אָלט, האָט ער ענומען עסן „טעג" בייַ די לאָנדסלייט. און וועגן שמחה'ס אָפּעטיט האָט מיר דערציילט אונזער חשוב'ער לאַנדסמאַן, דער זקן פיליפּ טאָשמאַן, פון יאַנקערס, וועלכער איז אין יענע צייטן, אין די ניינציקער יאָרן, געווען אַ רייכער בוטשער אויף ברום סטריט; אַז וועו שמחה פלעגט קומען צו אים „עסן זיין טאָג", איז אויפ'ן טיש געווען צוגעגרייט אַ לעבל ברויט פון 2 און האָלב פונט, עטלעכע זעמל, אַ גאַנצער הערינג געמאַכט מיט עסיק און ציבעלס. דערנאָך פלעגט מען אים געבן אַ גרויסן טעלער מיט פלייש פון אַ פּאָר פונט (קיין פלייש האָט דאָך בייַ אַ בוטשער ניט געפעלט, בפרט פלייש איז אין יענע יאָרן געווען זייער ביליק — 7־8 סענט אַ פונט), אַ שיסל האָבער־גריץ (קרופניק) און דערנאָך פאַרבייסן מיט גאַנצן קנאַבל־וואורשט (אַ דאָרע קישקע) פון אַ פונט און אַ האָלב. דערביי איז דער מאָלצייט ניט דורכגעגאַנגען אָן „אַ ביסל בראַנפן" און אַ „פיינטעלע ביר".

אַ צווייטער טאָג איז געווען ביי אונזער לאַנדסמאַן דזשעק סאָפּער. דאָרטן פלעגן אומישנע אַריינקומען די שכנים פון הויז, זיך צוקוקן אויפ'ן „בייז־וואונדער" וווי אַ מענטש קען אַריינעסן. האָט איינמאָל מרס. סאָפּער, זייער אַ וואויל־פרוי, פרובירט מאַכן פּאָר שמחה'ן אַ מילכיקן מאָל־צייט פון אַ פּאָר פונט פיש, לאָקשן מיט קעז, קאָשע מיט מילך און לאָטקעס מיט קאָפּע און אַ דוצן ראָלס. דער מאָל־צייט איז געווען אַ גרויסער, מיט דער פולער האָנט. אָבער שמחה, וווייזט אויס, איז אַוועק פון טיש אַ הונגעריקער, וווייל ער איז באָלד פון דאָרטן אַרונטערגעקומען צו דער מרס. גראָסמאַן (די מוטער פון אייגנטימער פון „האָטעל גראָסמאַן" פון לעיקוואוד), וועלכע האָט געוואוינט אויף איסט בראָדוועי און זיך באַקלאָגט אַז ער איז טויט־הונגעריק, אפשר האָט זי עפּעס פּאָר אים „איבערצוכאָפן די הארץ". מרס. גראָסמאַן, אַ גרויסע ווירטין, האָט פּאָר אים באָלד געגרייט אַ טיש כיד המלך און שמחה האָט אַלץ צוגעכט געמאַכט, ווי ער וואָלט טעג ניט געגעסן.

די לאָנדסלייט פלעגן דערציילן, אַז שמחה האָט געקענט אויפעסן „בערג גאַנצע", עס איז קיינמאָל ניט געווען פּאָר אים „קיין ענוג". מען האָט שוין געוואוסט, אַז וועו ער קומט עסן בייַ עמיצן זיין „טאָג", מוז מען צוגרייטן פּאָר אים „ווי פּאָר אַ פּאָלק סאָלדאָטן".

אונזערע פּאָר סאָסייעטיס, וואָס האָבן דעמאָלט עקזיס־טירט, פלעגן האָבן שמחה'ן אָפּט צו אַ באַזוך בייַ זייערע מיטגלידער. דאָ האָט ער באַדאַרפט האָבן אַ נייעם בגד, דאָ האָט אים אויסגעפעלט אויף דירה־געלט פּאָר זיין צימער, אַזוי יעדעס מאָל עפּעס אַנדערש. איינמאָל איז ער געקומען צו דער „סומך נופלים" מיט אַ בקשה פּאָר אַ „נייעם שוך". האָט מען אים דאָך געפרעגט: „וואָס עפּעס איין שוך?". האָט ער געענטפערט אַז דעם צווייטן שוך וועט ער שוין קריגן בייַ דער „בראָדערלי לאָוו". אַזוי איז טאָקע געווען: דער „סומך נופלים" האָט אים געגעבן אַ דאָלאָר און האָלב פּאָר איין שוך און „בראָדערלי לאָוו" די זעלבע סומע פּאָר דער צווייטער שוך. די דאָזיקע „טראָדיציע" צו געבן שמחה'ן יעדן יאָר אַ נייעם שוך האָבן די אויבנדערמאָנטע צווויי סאָסייעטיס אָנגעהאָלטן ביז'ן לעצטן טאָג פון שמחה'ס לעבן.

אַ געוויסע צייט אויף דער עלטער, האָט זיך שמחה אויפגעהאָלטן אין בית המדרש הגדול, אויף נאָרפאָלק סטריט, וואו ער פלעגט קריגן אָפּט אַ פּאָר דאָלאָר שטיצע. מאָכט זיך איינמאָל אָז געשיכטע: דער „ניו יאָרק דזשוויר־נאָל" איז אַרויסגעקומען מיט דער גרויסער סענסאַציע, אַז דער באָרימטער גענעראָל קרוגער, דער בורישער פּרע־זידענט, איז אָנגעקומען אין ניו יאָרק אינקאָגניטא. געווען איז דאָס אין 1899, אין דער צייט פון בורן־קריג מיט ענגלאַנד און אָפריקע. אויף מאָרגן איז אַרויסגעקומען די „ניו יאָרק וואָירלד", און אויסגעלאָכט זיך פון דעם „דזשויר־נאָל" סענסאַציע און געשריבן, אַז די גאַנצע געשיכטע מיט גענעראָל קרוגער איז אַ ליגן וואָס איז פאָבריצירט געוואָרן אין דער רעדאַקציע פון „ניו יאָרק דזשוירנאָל".

די געשיכטע האָט אַרויסגערופן אַ גאַנצן שטורעם אין דער ענגלישער פּרעסע און דער „דזשוירנאָל" האָט געמוזט „גוטמאַכן זיין בלאָף". וואָס טוט מען? איז איינער פון די פּיפיקע רעפּאָרטערס פון „דזשוירנאָל" געפאַלן אויף אַ גוטן געדאַנק. ער איז אַוועק אויף דער אידישער איסט סייד זוכן אַזאַ טיפּ מיט אַ באָרד, וואָס זאָל זיין ענלעך צו דעם גענעראָל קרוגער. געזוכט און געפונען.

אויף מאָרגן איז אַרויסגעקומען דער „דזשוירנאַל" מיט אַ פראָנט פּעידזש בילד פון דעם „גענעראַל קרוגער", אין זיין פולן יוניפאָרם און נאָכאָמאָל דערציילט מיט אַ זיכערן טאָן, אַז גענעראַל קרוגער איז אין ניו יאָרק און איז אפילו געווען אין רעדאַקציע פון „דזשוירנאַל", וואו מען האָט גענומען פון אים אַט די פּיקטשור וואָס איז געדרוקט געוואָרן אויפֿ־ן פראָנט פּעידזש. די אַנדערע ענגלישע צייטונגען זיינען געווארן געפּלעפּט און פאַרלאָרן די שלאַכט, און דער „דזשוירנאַל" האָט געוואונען.

מעשה שטן, האָט איינער פון די בעלי בתים פון בית המדרש הגדול גראָד יענעם טאָג אַריינגעקוקט אין „ניו יאָרק דזשוירנאַל" און דערקענט אונזער שמחה'ן אַלס דער „גענעראַל קרוגער". שמחה האָט זיך מודה געווען אַז ער האָט געקראָגן פאַר דעם שטיקל אַ פינף־און־צוואַנציקער. ער האָט אַבער פאַר דער מעשה פאַרלאָרן זיין שטיצע פון בית המדרש הגדול.

אַ צווייטן מאָל האָט שמחה פאַראורזאַכט אַן עפּנטלעכן סקאַנדאַל דורך אַ בילד, וואָס ער האָט פאַזירט פאַר דעם באַוואוסטן מאָלער, מאַקסים סוזאנאָוו. דאָס איז געווען וועז דער מאָלער האָט געזוכט אַן אינטערעסאַנטן טיפּ, וואָס ער האָט געוואָלט מאָלן אַלס „רב הכולל". דער טיפּ האָט ער געפונען ביי שמחה'ן, וועמען ער האָט געצאָלט דריי דאָלאָר אַ וואָך פאַר'ן קומען פאָזירן. דאָס דאָזיקע בילד איז ווירק־לעך אַ מייסטערווערק. דאָס בילד איז געווען אויף אַן אויס־שטעלונג אין „עדיוקיישאַנאַל אַלייענס", צווישן אַ סך אַנדערע בילדער, וואָס דער פאַרשטאַרבענער אַרטיסט האָט איבער־געלאָזן. אַ רעפּראָדוקציע פון דעם בילד ווערט געדרוקט מיט דעם אַרטיקל.

———————

שמחה איז קיינמאָל אין זיין לעבן געווען קראַנק. ער האָט קיינמאָל קיין בריליַן ניט געדאַרפט. ער איז געווען געזונט אויף אַלע זיינע חושים ביז'ן לעצטן טאָג פון זיין לעבן. און געלעבט האָט ער, ווי שוין פריער דערציילט, ביז 103 יאָר.

וועז די צאָל פון אונזערע לאַנדסלייט האָבן זיך דאָ אין די שפּעטערדיקע יאָרן געמומען פאַרגרעסערן און די ביאַלי־סטאָקער קאָלאָניע אויף דער איסט סייד האָט זיך צעוואַקסן און מען האָט אַנגעהויבן פּראָווען שמחות, חתונות, ברית'ן, בר מצוות, פלעגט מען שמחה'ן מוזן לאָדן צו די שמחות, אַניט איז געווען „הימל עפן זיך". אַ סך מאָל פלעגט ער קומען אַליין, ניט געבעטענערהייט, אויב ער האָט זיך נאָר דערוואוסט אַז ערגעץ וואו ביי אַ לאַנדסמאַן קומט פאָר אַ שמחה. ער פלעגט אַרויפשפּרינגען אויף אַ שטול אין מיטן שטוב, מיט אַ גרויסע טיי־גלאָז בראָנפן אין האַנט און געבן אַ געשריי מיט אַ לייבן־קול, אַז אַלע פלעגן אויפציטערן: אַז שמחה'ן איז קיין שמחה ניט, מזל־טוב, „לחיים"! און אַריינ־קערן אין זיך די גאַנצע גלאָז בראָנפן.

אַ סך שפּאַס פלעגט זיך מיט אים אָפּטאָן אין אונזער ביאַליסטאָקער בקור חולים אויף איסט בראָדווי, וואו שמחה פלעגט כמעט אַלע טאָג קומען זיך זען מיט לאַנדס־לייט, אויסגעפּינטן נייעס און זיצן און שמועסן. ער איז שוין דעמאָלט געווען נאָענט צו הונדערט יאָר, אָבער דער קאָפּ איז נאָך געווען גוט און דער גוף אייזן־שטאַרק. ער האָט געהאַט אָט די „חזקה" צו קריגן צוויי מאָל אַ יאָר די „תוכחה". דער מנין פון בקור חולים פלעגט אים צאָלן פופציק סענט פאַר תוכחה. קיין גרויסער למדן איז ער ניט געווען. וואָס די תוכחה איז, האָט ער צופיל ניט געווואוסט. ער האָט קוים געקענט אַביסל דאַוונען. איינמאָל האָט אים די חברה אַנגעצויגן, אַז די תוכחה האָט אַ סך קללות און פאָר וואָס זאָל ער זיך לאָזן אַזוי פיל אָנשעלטן פאָר בלויז פופציק סענט. האָט ער טאָקע דערקלערט אַ סטרייק און באַסטאָ. מען האָט אים אויפגערופן צו דער תוכחה, אָבער ער גייט ניט, שלעכט. וואָס טוט מען? האָט מען געמוזט מיט אים „סעטלען דעם סטרייק" און אים געהעכערט דעם פרייז פון דער תוכחה אויף אַ גאַנצן דאָלאָר.

געשטאַרבן איז שמחה צפת אין זיין איינזאַמן צימער אויף דיוויזשאָן סטריט, אין 1917. זיין טויט איז געווען זייער אַ גרינגער. ער האָט זיך געלייגט שלאָפן און איז מער ניט אויפגעשטאַנען.

די שילערינס און לערער פון דער „ספּאָלעטשנע"־גמנאַזיע, אַמאָל אין ביאַליסטאָק. די פינפטע פון רעכטס, אין דער הויך, איז פרוי ראַיאַ זאַק, איצט אין ניו יאָרק.

איסאַק ריבאַלאָווסקי
געווארענער־סעקרעטאַר פון ביאַליסטאָקער צענטער,
היים פאַר עלטערע מענטשן אין שפּיטאָל

די אידישע ביאַליסטאָק אין אַמעריקע

פון אונזער אַלטער אַמאָליקער היים אין דער וואונדער־לעכער געווען אידישער ביאַליסטאָק, ביז דער גרויסער פרייער אַמעריקע, ציט זיך אַ ווייטער דער־הויבענער יחוס. עס איז ממש צו באַוואונדערן אונזערע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן קיינמאָל ניט איבערגעריסן דעם גאָלדענעם פאָדים פון די ערשטע ביאַליסטאָקער אידן דאָ, אין אַמעריקע, וועלכע האָבן ווי איבער־געטראָגן אַ שטיק אידישע ביאַליסטאָק פון דאָרט, אונזער אַלעמענס אַמאָליקע אַלטע ליבע היים, וואָס איז פאַר־ניכטעט געווארן ביי די נאַציס. דאָס ווערט אַלע יאָר געטאָן דאָ מיט ליבע און טריישאפט, מיט ערלעכקייט, באַגלייט מיט אידישער פאַלקסמיטלעכקייט, וואָס רופט שטענדיק און ביי אַלעמען אַרויס דרך־ארץ צו די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע.

עס איז ניט קיין וואונדער וואָס די גרויסע ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, וואָס איז פאַר־וואַרצלט און אויסגעשפרייט אויף 228 איסט בראָדווי, אין ניו יאָרק, איז געבליבן אייניע פון די ווייניקע פון דער גרויסער צאָל אַמאָליקע היגע לאַנדסמאַנשאַפטן, וועלכע זיינען געווען טעטיק אין דעם אמעריקאַנעם אידישן לעבן. דאָס איז דערפאַר, ווייל די ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט האָט שטענדיק געהאַט אַרום זיך טרייַע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן, ניט געקוקט אַפטמאָל אויף פאַרשיידענע שווערי־קייטן, געהאָלפן בויען, שטאַרקן און אויפהאַלטן אונזער געמיינזאַמע אַרבעט, די פאַרשיידענע וויכטיקע טעטיקייטן לטובת אונזערע לאַנדסלייט אומעטום און פאַר אידישע אינ־טערעסן בכלל. דער קאָפּיטל ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, איז אייגער פון די שענסטע קאָפּיטלען ניט בלויז אין דער געשיכטע פון די היגע ביאַליסטאָקער אידן, דאָס איז אויך אייגער פון די דערהויבנסטע קאָפּיטלען אין דער געשיכטע פון דעם אידישן פאָלקס־לעבן אין אַמעריקע.

ווי באַקאַנט, האָט די גרויסע אידישע אימיגראַציע פון די שטעט און שטעטלעך אין מזרח־אייראָפּע, קיין אַמעריקע, זיך אַנגעהויבן באַלד נאָך ראָש־השנה אין יאָר 1881. געווען איז דאָס בעת די גרויסע פּאָגראָמען אין צאַרישן רוסלאַנד. ווי מיר ווייסן אַבער פון דאָקומענטן וואָס זיינען אין אונזער באַזיץ, זיינען ביאַליסטאָקער אידן שוין פיל פריער געווען דאָ אין אַמעריקע. ווי עס ווייזט זיך אַרויס, איז שוין דאָ, אין ניו יאָרק, אין יאָר 1864, אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ טשאַרטער צו אַ ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט אין יענער צייט געטראָגן דעם נאָמען „ביאַליסטאָקער אונטערשטיצונגס־פאַראיין". אַלטע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט פלעגן שטענדיק דערציילן, אַז זייערע נאָענטע זיינען געקומען אהערצו, פון ביאַליסטאָק קיין ניו יאָרק, נאָר מיט יאָרן פריער איידער עס האָט זיך אַנגעהויבן די גרויסע אימיגראַציע פון מזרח־אייראָפּע.

בייִם אָנהויב

אַ דאַנק זייערע פאַרצווייגטע טעטיקייטן פאַר די אייגענע לאַנדסלייט, און אויף אַלע געביטן פון דעם אידישן לעבן אין אַמעריקע בכלל, זיינען די ביאַליסטאָקער אידן דאָ שטענדיק געווען אין די פאָדערשטע רייען פון דער גרויסער צאָל אַמאָליקע לאַנדסמאַנשאַפטן. אַזוי איז דאָס אויך איצט, ביים אָנהויב 1981, ווען די דאָזיקע שורות ווערן געשריבן. אייגנטלעך זיינען ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, פון סאָמע אָנהויב אָן, געווען די פּיאָנערן־בויער פון דעם אידישן פאָלקס־ישוב. ווי מיר ווייסן, איז דער ערשטער ביאַליסטאָקער איד, שמחה צפת, געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1842. קורץ נאָכדעם טאָקע האָבן אויך אָנגעהויבן קומען אַהערצו אָנדערע אידן פון ביאַליסטאָק, וועלכע האָבן דאָ פאַרוואַרצלט דעם נייעם לעבן אין דער נייער גרויסער וועלט, אויך אָנגעפילט און באַגלייט מיט'ן ביאַליסטאָקער אידישן נוסח. אונזער אומפאַרגעסלעכער דוד סאַהן ע"ה, דער געווען לאַנגיאָריקער פירער פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, האָט געהאַט געשריבן וועגן די אידן פון ביאַליסטאָק אין אַמעריקע:

„דער „ביאַליסטאָקער יאָרהונדערט", אָן אַרגינעלער בייטראָג צו 300 יאָר אידיש לעבן און שאַפן דאָ אין לאַנד, גיט צו זיין אייגנארטיקן ליכט און פאַרב צו דעם קאָלירפולן רעגנבויגן פון אונזער אידישער אַמעריקע. די ביאַליסטאָקער זיינען דאָ מער ווי אַ לאַנדסמאַנשאַפט, וועלכע האָבן אימיגרירט פון זייער היים־שטאָט און זיך באַזעצט אין דער „נייער וועלט" און וועלכע האָבן געאָסן פון דער מזל־ברכה פון דעם נייעם לאַנד. זיי זיינען דער לעבעדיקער סימבאָל פון דעם גאַנצן מזרח־אייראָפּעאישן אידנטום; זיי זיינען עס די „שוואַלב", דער ערשטער, עלטסטער און אייניציקער אידישער קיבוץ, וועלכער איז געווען דער פּיאָנער און „פילגרים־פאָטער" צו קומען פון יענע מקומות קיין אַמעריקע, זיך אייַנצוואָרצלען אין לאַנד און צו העלפן בויען די „נייַע וועלט".

„ניט געקומען זיינען אַהער די ביאַליסטאָקער צו אַ גרייטן טיש, אויף אַלעם פאַרטיקן, און זיי זיינען ניט דער טיפּ אַמעריקאַנער בירגער, וועלכע האָבן בלויז „געגומען". זיי זיינען אמת'ע שותפים, וועלכע האָבן זייער פיל „געגעבן", געבויט און זיי לייסטן היינט־צו־טאָג זייער ענער־גיע, דינסט און טאַלאַנט צו גונסטן פון דעם גאַנצן לאַנד".

אַט די ווערטער פון דוד סאַהן זיינען אויך אַקטועל נאָך איצט, פונקט ווי ער האָט דאָס געשריבן מיט יאָרן צוריק. די גרויסקייט פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע איז שטענדיק באַשטאַנען אין דעם — אַזוי איז דאָס אויך איצט — ווייל זיי האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, געהאָלפן איינער דעם אַנדערן, געזאָרגט פאַר לאַנדסלייט אויף אַ גרויסן אָנטייל אין דעם אידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן בכלל. אויך פון זינט דעם אויפקום פון מדינת ישראל, זיינען די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, דורך דעם גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, אַ וויכטיקער שטיץ־פונקט פאַר דער אידישער מדינה.

גלייך פון אַנהויב, ווי נאָר ביאַליסטאָקער אידן האָבן אַנגעהויבן אַנקומען קיין אַמעריקע, האָבן זיי גוט פאָרשטאַנען אַז מען מוז בויען און שאַפן אייגענע פאָרשיידענע אַרגאַניזאַציעס, וואָס זאָל העלפן פאַראייניקן און שטאַרקן דעם אַנזען פון די לאַנדסלייט, צווישן זיך אַליין ווי אויך אין היגן אידישן אַלגעמיינעם לעבן. און אַזוי טאָקע זיינען גלייך פון אַנהויב געשאַפן געווארן פאָרשיידענע אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, וואָס איז מיט דער צייט אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסן כח. לאַמיר דאָ פאַרצייכענען די פאָרשיידענע ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציעס, וואָס זיינען געשאַפן געווארן אין אַמעריקע, אַנהויבנדיק פון דער ערשטער גרופּע „ביאַליסטאָקער אונטערשטיצונגס־פאַראיין" וואָס איז געגרינדעט געווארן אין יאָר 1864. כאָטש פיל פון די אַמאָליקע אַרגאַניזאַציעס עקזיסטירן שוין ניט איצט, האָבן זיי אָבער פיל מיטגעהאָלפן צו דער אַנטוויקלונג, הילפס־אַרבעט, געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן פון דער אַלגעמיינער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט, וואָס עס גייט אויך אַן ביז'ן היינטיקן טאָג. פון אָט דער ליסטע, וואָס מיר ברענגען דאָ וויטער, איז צו זען אַז פון סאָמע אַנהויב ביים אַנקומען פון ביאַליסטאָקער אידן קיין אַמעריקע, ביז'ן יאָר 1949, זיינען געגרינדעט געווארן און געווען טעטיק עטלעכע פערציק ביאַליסטאָקער אַרגאַניזאַציעס. אָט זיינען זייערע נעמען, אין אַ כראָנאָלאָגישן צוזאַמענשטעל, ווי זיי זיינען אַלע געגרינדעט געווארן און געווען אַקטיוו:

„מסילת ישרים" — 1868; „אנשי חסד" — 1878; „אהבת אחים" — 1884; „סומך נופלים" — 1886; „בראָדערלי לאָוו אַסס'ן" — 1890; „ביקור חולים", ניו־יאָרק — 1897; „ביקור חולים", ברוקלין — 1898; „לעידים עיד סאָסייעטי, תומכי עניים" — 1899; „ברית אַברהם לאַדזש", פילאַדעלפיע, פאַ. — 1901; „אונטערשטיצונגס־פאַראיין", ברוקלין — 1902; „בריקלייערס בענעוואָלענט אַסס'ן" — 1905, ברענטש 88 אַרבעטער־רינג — 1905; „יאָנג מענס אַסס'ן" — 1906; בר. 127 אַרבעטער־רינג, שיקאַגאָ, איללי. — 1906; בר. 137 אַרבעטער־רינג, פילאַדעלפיע, פאַ. — 1906; בר. 121 אַרבעטער־רינג, פּעטערסאָן, נ. דזש. — 1908; בר. 256 אַרבעטער־רינג, נוארק, נ. דזש. — 1908; „לעידים עיד סאָסייעטי", האַרלעם און בראָנקס — 1909; „קראָנקן אונטערשטיצונגס־פאַראיין", נוארק, נ. דזש. — 1912; „רעליף קאָמיטעט", שיקאָגאָ, איללי. — 1919; „רעליף קאָמיטעט", פּעטערסאָן, נ. דזש. 1919; ביאַל. קולטור־גזעזל־שאַפט — 1921; „ביאַל. סאָשל קלוב", שיקאָגאָ — 1922; „ביאַל. לעידים אָוקזילערי", ניו־יאָרק — 1923; „ביאַל. לעידים אָקזילערי", שיקאָגאָ, איללי. — 1925; „רבי בראָדסקי לעידים אָוקזילערי", נוארק, נ. דזש. — 1927; „ביאַל. מושב זקנים", ניו יאָרק — 1927; „סאָשל צענטער", לאָס אַנדזשעלעס, קאַליפ. — 1928; „ביאַל. קרעדיט־יוניאָן" ניו־יאָרק — 1933; „ביאַל. פּיינטערס קלוב", ניו־יאָרק 1934; „ביאַל. אָפּערעיטאָרס קלוב", ניו־יאָרק — 1934; „ביאַל. קאָטערס קלוב", ניו־יאָרק — 1935; „ביאַל. עיד סאָסייעטי", דעטראָיט, מיש. — 1936; בראָנקס ליג פון דער ביאַל. האָוס — 1936; ביאַל. לעידיס אָוקזילערי פון בארא־פּאַרק, ברוקלין — 1937; ביאַל. בר. 142 אַרבעטער־רינג, פּעטערסאָן, נ. דזש. — 1939; „ביאַל. בענעוואָלענט סאָסייעטי" מילאָוקי, וויס. — 1940; ביאַל. בר. 202 אַרבעטער־רינג, נוארק, נ. דזש. — 1940; „ביאַל. סאָשל קלוב", ניו־יאָרק — 1942; „ביאַל. וויקטאָרי קלוב" — 1942; „ביאַל. צענטער", מאַנטרעאָל,

אַ גרופּע מיטגלידער פון ביאַליסטאָקער פּעינטערס קלוב ביי דער אַרבעט אין דער האָוס, פרייוויליק.

קאַנאַדע — 1943; „ביאַל. און אומגעגנט הילפס־פאַראיין" טאָראָנטאָ, קאַנאַדע — 1944; „ביאַל. יאַנג וויימענס ליג", ניו־יאָרק — 1944; „קלוב ביאַל. פריינד" — 1946; „ביאַל. היסטאָריש געזעלשאַפט" — 1947; „קרית ביאַליסטאָק פאָונדעישאַן" — 1949 (פראָדוקט פון ביאַליסטאָקער צענטער).

יעדע פון די אויבנדערמאַנטע אַרגאַניזאַציעס, און יעדע אויף איר שטייגער און מעגלעכקייטן, האָט מיטגעהאָלפן צו דעם וואוקס, גרויסקייט און פאָרצווייגונג פון דער אַל־געמיינער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, איר גרויסקייט און אַנזען וואָס גייט־אַן מיט שטאָלץ און כבוד ביז'ן היינטיקן טאָג.

פאָרצווייגטע הילפס אַרבעט

איינע פון די וויכטיקסטע און צענטראַלע אַרגאַניזאַציעס פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, וואָס האָט זיך געשטעלט פאָר אַן אויפגאָבע צו טראָגן בריטע הילף פאָר אונזערע לאַנדסלייט, איז געווען דער „ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט אין אַמעריקע", וואָס איז געגרינדעט געווארן אין ניו יאָרק אין יאָר 1919. דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון דעם הונגער און אַרעמקייט וואָס האָט געהערשט ביי די אידן אין ביאַליסטאָק, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אָט דער „ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט", וואָס איז געגרינדעט געווארן אויף דער איניציאַטיוו פון דוד סאָהן און אַנדערע, האָט אַריינגעשריבן אַ וואונדערלעך קאָפּיטל פון הילפס־אַרבעט פאָר אונזערע ברידער און שוועסטער אין דער אַלטער היים. באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וען עס זיינען קיין אַמעריקע אַנגעקומען די גרוסן וועגן דער שווערער לאָגע פון די אידן אין ביאַליסטאָק, האָבן די לאַנדסלייט דאָ געזאַמלט איבער פינף מיליאָן דאָלאָר, וואָס איז איבערגעשיקט געווארן אלס הילף פאָר די אידן אין דער אַלטער היים. פאָר דעם זיינען אויך געהאָלפן געווארן נויטבאַדערפטיקע אידן אין העכער זעכציק שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק. אַחוץ דעם איז אויך געשיקט געווארן, פון דעם „ביאַליסטאָקער רעליף קאָמיטעט", אין ניו יאָרק, אַ האַלבער מיליאָן דאָלאָר פאָר פאָרשיידענע אינסטיטוציעס אין ביאַליסטאָק.

אָט דער בריט פונאַנדערגעוואָקסענער „ביאַלי־

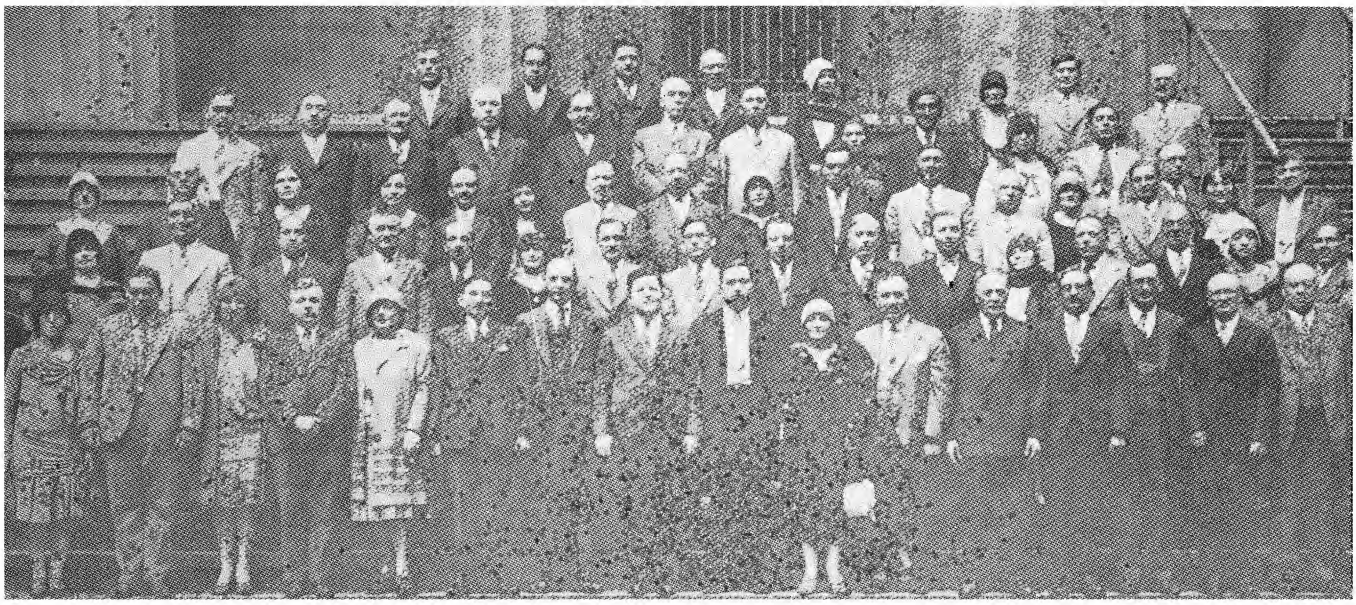
סטאָקער רעליף־קאָמיטעט" איז געווען ווי אַ המשך פון דעם אמאליקן „ביקור חולים" וואָס פלעגט זאָמלען הילף פאַר די לאַנדסלייט. דער ניי־געגרינדעטער „רעליף־קאָמיטעט" האָט זיין זיץ־אָרט געהאַט, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין אַ קעלער אויף 246 איסט בראָדוועי. גלייכצייטיק מיט דער הילפס־אַרבעט, האָט דער „רעליף־קאָמיטעט" אויך אָנ־געהויבן געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן סאי פאַר די לאַנדס־לייט סאי אויך אין פאַרבינדונג מיטן אַלגעמיינעם היגן אידישן לעבן. פון דעם טאָקע איז אויך אַרויסגעוואָקסן דער „ביאַליסטאָקער צענטער" וואָס האָט זיך שפעטער אויס־געשפרייט צו אַ גרויסן אָנגעזעענם כוח. דער „צענטער" איז אויך גלייך געווארן אַ וויכטיקער אָדרעס פאַר ביאַלי־סטאָקער לאַנדסלייט אין גאַנץ אַמעריקע, ווי אויך פאַר ביאַליסטאָקער אידן אין דער וועלט. אָט פון יענער קעלער־שטוב אויף 246 איסט בראָדוועי, וואו עס איז געווען דער „ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט" און וואו עס איז אויך אויפגעקומען דער „ביאַליסטאָקער צענטער" איז אויס־געוואָקסן און פאַרצווייגט געוואָרן אונזער איצטיקער גרויסער ביאַליסטאָקער צענטער אויף 228 איסט בראָדוועי, וואָס איז גוט באָקאַנט ביי ביאַליסטאָקער אידן אומעטום, ווי אויך אין אַמעריקאַנער אידישן לעבן אין אַלגעמיין. דוד סאָהן ע"ה האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט, אַז:

„ממעמקים" — פון די טיפענישן פון דעם „ביאַלי־סטאָקער קעלער" אויף 246 איסט בראָדוועי, האָט אַרויס־געשפראָצט דער הויכער אידעאַל פון אַן אַרגאַניזירטער לאַנדסמאַנשאַפט, וועלכער איז געווען אַ מוסטער פאַר אידן פון אַנדערע שטעט, וואָס האָבן איינגעוואָנדערט דאָ אין לאַנד. דער „קעלער" איז געווען די לאַבאָראַטאָריע, וועלכע האָט פאַראייניקט אַלע שיכטן און שאַטירונגען, קלאַסן און ריכטונגען אין דער לאַנדסמאַנשאַפט, פון פאַנאַטיש־אָרטאָדאָקסישע ביז עקסטרעם־ראַדיקאַלע, פון די קאָנסער־וואַטיוו ביז די פּראָגרעסיווע, פון די אימיגראַנטישע עלע־מענטן ביז דעם געבאָרענעם אַמעריקאַנער פון ביאַלי־סטאָקער אָפשטאַם. דאָס הייסט זיי צוזאַמענגעשמאָלצן אונטער איין געמיינזאַמער לאָזונג פון לאַנדסמאַנשאַפט־לעכער סאָלידאַריטעט, קעגנזייטיקער פאַראַנטוואָרטלעכ־קייט און פילאַנטראָפישער הילף".

די גרויסקייט פון אונזער צענטער

אין יאָר 1921, ווען עס איז געגרינדעט געווארן דער גרויסער ביאַליסטאָקער צענטער, איז די גאַנצע אָרגאַני־זאַציע אָרבעט איבערגעטראָגן געוואָרן אין דער אייגענער געביידע, וואָס איז געקויפט געוואָרן אויף 228 איסט בראָד־וועי, אין ניו יאָרק. און מיט דעם האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַ נייער קאַפּיטל אין לעבן און אין די טעטיקייטן פון דער גרויסער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. ווי נאָר מען איז אַריין אויף דעם נייעם אָדרעס, האָט זיך אָנ־געהויבן אַ פאַרצווייגטע קייט מיט אַקטיוויטעטן. מען האָט זיך אָבער ניט באַנוגנט מיט דעם. ווען די געביידע פון דעם „ביאַליסטאָקער צענטער" איז נאָכדעם פאַרגרעסערט און אויסגעבריטערט געוואָרן צו דער הויכקייט פון אַ צען שטאָקיקן בנין, איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ ביז גאָר וויכ־טיקע אינסטיטוציע. די פירער פון צענטער, צוזאַמען מיט דער טרייער מחנה לאַנדסלייט, האָבן אין יענער צייט באַ־שלאָסן צו שאַפן אַ היים פאַר עלטערע מענטשן, אַן אמת׳ע היים מיט האַרץ און נשמה, ווי דאָס פאַסט פאַר ביאַלי־סטאָקער אידן.

אָט אַזוי איז אין די יאָרן 1929־1931 געגרינדעט געוואָרן די היים פאַר עלטערע אידישע מענטשן, וואָס איז מיט דער צייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איינע פון די בעסטע אינסטי־טוציעס, מיט אַ אידישן פאַלקסמיטלעכן גייסט, פאַר זקנים. אונזער ביאַליסטאָקער היים און שפּיטאָל פאַר עלטערע מענטשן, וואָס איז אין דער געביידע פון צענטער אויף 228 איסט בראָדוועי, האָט זיך אין פאַרלויף פון די יאָרן איינ־געשאַפן אַ פיינעם נאָמען אין היגן אידישן לעבן, ווי אויך אין די קרייזן פון דער סטעיט און שטאָט רעגירונג אונטער וועמענס אויפזיכט דאָס איז טיילווייז איצט. מען ווייסט איצט, אַז די ביאַליסטאָקער היים און שפּיטאָל פאַר עלטערע

די באַאמטע און דירעקטאָרן פון ביאַליסטאָקער צענטער ביים לייגן דעם ווינקעלשטיין פון דעם ביאַליסטאָקער מושב זקנים אויף 228 איסט בראָדוועי, ניו יאָרק, אין מאַי, 1929.

מענטשן איז „אַ היים מיט האַרץ און נשמה". דאָ לעבן אויס זייערע עלטערע יאָרן אין רו און באַקוועמליכקייט, אונטער טרייער אויפזיכט און היימישער פאַרזאָרגונג, הונדערטער זקנים און זקנות. אין דעם שפיטאָל פון דער היים ווערן די עלטערע איינוואוינער אויך פאַרזאָרגט מיט געהעריקער מעדיצינישער הילף. ניט קיין וואונדער דעריבער וואָס די עלטערע איינוואוינער אין דער היים, ווי אויך זייערע קינדער און אייניקלעך, זיינען דאַנקבאַר דער פירערשאַפט פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער און אַלע טרייַ אונטער־שטיצער פאַר דער דאָזיקער נאָבעלער אמת אידישער זאָרג־פעליקייט.

עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז אין העלפן בויען דעם „ביאַליסטאָקער צענטער" און די היים פאַר עלטערע מענטשן, אויף 228 איסט בראָדווי, האָבן זיך אין יענער צייט מיט ברייטהאַרציקיק ביישטייַערונגען באַטייליקט אַלע לאַנדסלייט אין אַמעריקע. עס איז דאָן געווען אַ גרויסע מאָביליזאַציע, פון זאַמלען און אַקטיוויטעטן, ביים אויס־בויען די אייגענע ביאַליסטאָקער היים אויף דער אַלטער אידישע איסט סאיד אין ניו יאָרק. און אַזוי שוין פופציק יאָר, ווי דער „ביאַליסטאָקער צענטער" איז ווי דאָס האַרץ פון ביאַליסטאָקער אין ניו יאָרק, אין אַמעריקע און איבער דער וועלט. מיט דער אַנטשטייאונג פון דעם צענטער, מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק, האָט זיך אויך פאַר אונזער לאַנדסמאַנשאַפט אַנגעהויבן בריייטע אַקטיוויטעטן אויפֿן סאָציאַלן, קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן געביט, וואָס מיר טוען דאָס כסדר מיט גרויס איבערגעבנקייט. אַהערצו, צו דעם „ביאַליסטאָקער צענטער" אין ניו יאָרק, ציען זיך די פעדים פון לאַנדסלייט פון אומעטום. דאָ, אין דער גרויסער מאַיעסטעטישער געביידע אויף דער איסט סאיד, זוכט מען הילף און טרייסט, נאָענטקייט און פריינט־שאַפט, ווי ביי אַ טיירער מאַמע. אַהערצו, אין דעם „ביאַלי־סטאָקער צענטער", קומען אַן בריוו, וועגדונגען און פאַר־בינדונגען פון לאַנדסלייט פון אַלע טיילן וועלט. אונזער „ביאַליסטאָקער צענטער" איז אַ צענטראַלער אָדערס מיט האַרץ און נשמה, וואָס האַלט אויף מיט ליבע און טריישאַפט דאָס „פינטעלע ביאַליסטאָק" וואָס איז פאַר אונז אַלעמען, די שארית הפליטה פון דער אַמאָליקער ביאַליסטאָק, אַזוי ליב און טייער.

אַ גאָר וויכטיקע ראָלע האָט דער ביאַליסטאָקער צענטער געשפילט באַלד נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאָכ'ן גרויסן אידישן חורבן ביי היטלער'ן, וועו עס איז געווען נויטיק הילף פאַר די על־פּי־נס גערעטעוועטע. אין יאָר 1945, האָט דער „ביאַליסטאָקער צענטער" ווידער אויפ־געשטעלט און אַרגאַניזירט דעם אַמאָליקן „רעליף־קאָמיטעט" און אַנגעהויבן די הילפס־אַרבעט פאַר אונזערע גערעטעוועטע לאַנדסלייט פון די נאָצים, וועלכע זיינען געווען אין אייראָפּע. אַ דאַנק דער טריישאַפט פון אונזערע לאַנדסלייט זיינען דאָ געשאַפן געוואָרן צענדליקער טויזנטער דאָלאָר, וואָס איז געשיקט געוואָרן צו גערעטע־וועטע ביאַליסטאָקער און פון די אַרומיקע שטעטלעך אידן אומעטום אויף יענער זייט ים, וואו נאָר אַזעלכע זיינען געווען. מען האָט געשיקט הילף אין מזומן, פּעקלעך שפּייז און אויך קליידער. אַ באַזונדערע הילפס־אַקציע איז דורכ־געפירט געוואָרן פאַר דער קליינער צאָל גערעטעוועטע אידן, וועלכע זיינען צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק. מיר האָבן געשיקט קיין ביאַליסטאָק אַ גרעסערע סומע געלט,

דער חנוכת הבית פון דעם גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער, אין יוני 1931.

פאַר וועלכע עס זיינען דאָרט נאָך דער מלחמה געשאַפן געוואָרן פיר אַרבעטס־קאָאָפּעראַטיוון. דער „צענטער" אין ניו יאָרק האָט אויך געשיקט אַ ספּעציעלע סומע געלט, כדי פאַר דעם צו ברענגען אין ביאַליסטאָק אין אַרדענונג די אידישע בית־עלמינס, פּלעצער, וואו עס זיינען געווען מאַסן־קברים מיט אויסגע'הרג'עטע אידן ביי די נאָצים, ווי אויך צו שטעלן פּאָסיקע מצבות פאַר די קדושים און מאַר־טירער. עס דאַרף אָנגעוויזן ווערן, אַז נאָכדעם ווי די געראָטעוועטע אידן זיינען אַוועק פון ביאַליסטאָק, און עס זיינען דאָרט פאַרבליבן אַ קליינע גרופּע, שיקט דער ביאַלי־סטאָקער צענטער אין ניו יאָרק — אַזוי ביז איצט — ווייטערדיקע הילף פאַר דעם הייפל פאַרבליבענע אידן אין ביאַליסטאָק. עס ווערן אויך געשיקט ספּעציעלע סומעס געלט, כדי עס זאָל ווי געהעריק אָפּגעהיט ווערן דער אידישער בית עלמין, די מאָסן קברים מיט קדושים, די אָנדענק מצבות א. ד. ג.

וויכטיקע הילפס־אַרבעט איז פון אונזער ביאַלי־סטאָקער צענטער אָנגעפירט געוואָרן פאַר געראָטעוועטע לאַנדסלייט פון היטלער'ן, וועלכע האָבן דורך פאַרשיידענע וועגן זיך דערשלאָגן קיין ישראל. די דאָזיקע לאַנדסלייט האָבן באַקומען אַ באַדייטנדע הילף. גלייכצייטיק האָט מען אויך געהאָלפן, מיט פאַרשיידענע מיטלען און דורך פאַר־שיידענע וועגן, זיך אייניאָרדענען געקומענע לאַנדסלייט אין דעם אידישן היימלאַנד. דער צענטער האָט אויך אַרויס־געוויזן גרויס וואַרעמקייט און בריידערלעכקייט, וואָס איז געווען באַגלייט מיט געהעריקער הילף, פאַר געראָטע־

וועטע ביאַליסטאָקער אידן וואָס זיינען אָנגעקומען קיין אַמעריקע, וועמען מען האָט געהאָלפן דאָ זיך איינאָרדענען צום נייעם צופרידענעם לעבן.

לאָמיר דערמאָנען, אַז דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק האָט געהאָט אַ גרויסן חלק ביים העלפן גרינדן דאָס שטעטל „קרית ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל, ביי דער וועלט־קאָנפערענץ אין ניו יאָרק אין יאָר 1949, וועגן וואָס עס ווערט באַזונדערס דערציילט אין דעם ספר.

אַרגאַניזאַציעס און גרופּן פון ביאַליסטאָקער לאַנדס־לייט זיינען אויך שטענדיק געווען טעטיק איבער פאַר־שיידענע טיילן פון אַמעריקע, ווי: אין שיקאָגאָ, פילאַ־דעלפיע, מילוואָקי, לאָס אַנדזשעלעס, נואַרק, פּעטערסאָן, דעטראָיט און אין אַנדערע שטעט, ווי אויך אין מאַנטראַל און טאָראָנטאָ, אין קאַנאַדע.

די „ביאַליסטאָקער שטימע"

איינע פון די גרעסטע אויפטוען און דערגרייכונגען פון די ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע, איז געווען דאָס גרינדן און אַרויסגעבן דעם פיינעם זשורנאַל „ביאַליסטאָקער שטימע", וואָס ברענגט פיל גרויסע נוצן אונזערע לאַנדסלייט ווי אויך אַלגעמיינעם גוטן אָנזען אין דעם אידישן לעבן בכלל. דוד סאָהן ע"ה, דער גרינדער און ערשטער רעדאַקטאָר פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע", האָט וועגן דער גרינדונג פון דער צייטשריפט, מיט העכער זעכציק יאָר צוריק, געהאָט געשריבן — צווישן אַנדערס — פאַלגענדס:

„עס איז דעמאָלט, אין 1921, געווען ביי מיר און נאָך עטלעכע טויער פון ביאַליסטאָקער צענטער, אַ שטיק אידעא־ליזם, אַרויסצוגעבן אַ צייטשריפט, וואָס זאָל אָפּשפּיגלען אַלע אונזערע לאָקאַלע טעטיקייטן, פאַרצייכענען אַלע וויכטיקע אויפטואונגען פון אונזערע סאָסייעטיס, אָפּשאַצן די פאַרדינסטן פון אונזערע געזעלשאַפטלעכע טויער; האַלטן די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט פאַרבונדן מיט לעבן פון אונזערע שוועסטער און ברידער אין דער אַלטער היים און זאַמלען און פאַרצייכענען אַלע וויכטיקע היסטאָרישע פאַקטן און געשעענישן פון דער אידישער ביאַליסטאָק און אירע באַרימטע אידן.

מיר האָבן אויך געוואָלט, דורך אונזער זשורנאַל, באַקענען דער אידישער וועלט מיט אונזער ביאַליסטאָקער כלל־טויעריי, מיט אונזערע לאַנדסמאַנשאַפטלעכע אויפ־טואונגען, וואָס זאָלן קאָנען דינען וויי אַ מוסטער אויך פאַר אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן. חוץ דעם, האָבן די דאָמאָלט 40 טויזנט ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, זיך פּשוט גע־נויטיקט אין אַן אייגענעם פּרעסע־אָרגאַן, וואָס זאָל זיין געווידמעט צו זייערע לאָקאַלע געזעלשאַפטלעכע ענינים, וואָס ניט אַלע מאָל קען מען געפינען פאַר דעם פלאַץ אין דער אַלגעמיינער אידישער פּרעסע".

גלייך פון אָנהויב פון איר דערשיינען, מיט זעכציק יאָר צוריק, איז די „ביאַליסטאָקער שטימע" געוואָרן אַ וויכטיקער כלי־זיין פאַר די אַלע פאַרצווייגטע טעטיקייטן פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. די אויס־גאָבע האָט גלייך געמומען פאַרבינדן, און אָזוי ביז איצט, ניט בלויז די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, נאָר אויך איבער דער גאַנצער וועלט. אין פאַרלויף פון אַלע יאָרן באַמיט מען זיך, אַז אַלץ וואָס האָט אַ שייכות צו ביאַליסטאָקער אידן, צו זייער לעבן און אָקטיוויטעטן, סאַי אין אַמעריקע, סאַי אין אַנדערע לענדער, זאָל געפינען אַ געהעריקן אָפּקלאַנג אין דער „שטימע". די צייטשריפט איז שטענדיק געווען רייך אין אינהאַלט, אויך מיט אַלגעמיינע ליטעראַריש־קולטורעלע אַרטיקלען, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ פיינעם אָפּקלאַנג אין דעם אַלגעמיינעם אידישן לעבן. די „ביאַליסטאָקער שטימע", וואָס ווערט שטענדיק אַרויסגעגעבן מיט זאַרגפעליקייט, איז ביי היינט צו טאָג די איינציקע רעגולערע לאַנדסמאַנ־שאַפטן־אויסגאַבע אין אַמעריקע, אין אידיש און ענגליש.

עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז צווישן די ערשטע בויער, שרייבער און אויך מיט־רעדאַקטאָרן פון דער „ביאַלי־סטאָקער שטימע" זיינען געווען אָזעלכע באַוואוסטע שרייבער פּערזענלעכקייטן און לאַנדסלייט ווי — אויסער דוד סאָהן — יעקב קרעפּליאַק, הערמאַן פראַנק, סעם קאַסל, יחיאל ווייַנטרויב, לואיס גרינהויז און אָנדערע. אָלע מיט־אַרבעטער פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע" זיינען שטענדיק אויך געווען אָנגעזעענע לאַנדסלייט אונזערע, וועלכע האָבן מיט זייער שרייבן און פאַרשיידענע שאָפונגען אַריינ־געברענגט גרויס כבוד דעם זשורנאַל און אונזער לאַנדס־מאַנשאַפט בכלל. אין דער אויסגאָבע זיינען אויך געווען געדרוקט וויכטיקע אַרטיקלען און באַשרייבונגען, וואָס זיינען געשיקט געוואָרן פאַר דער מלחמה פון ביאַליסטאָק, פון אונזערע אַמאָליקע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט: פּסח קאָפלאָן, נח זאַבלודאָווסקי, אברהם קאָטיק, ישראל ליפּסקי, ל. פייגין, מ. גאָלדמאָן, י. י. אינדיצקי און ליטמאָן ראָזנטאָל. די מערסטע פון זיי זיינען, ווי באָקאַנט, אומגעברענגט געוואָרן אין ביאַליסטאָק פון די נאַצישע רוצחים.

די „ביאַליסטאָקער שטימע" האָט שטענדיק, אַזוי ווי דאָס איז אויך איצט, געדרוקט אַלץ וואָס האָט געהאָט אַ שייכות צו די טעטיקייטן פון די לאַנדסלייט אין אַמעריקע, אין דער וועלט ווי אויך וועגן דעם וואָס איז פאַרגעקומען אין דער אידישער ביאַליסטאָק, איידער עס האָט זיך אַראָפ־געלאָזט דער מוראַדיקער היטלער־מבול. אין אַלע צייטן האָט די „שטימע" אויך געדרוקט אינטערסאַנטע בילדער וועגן די לאַנדסמאַנשאַפטן, די אַלטע היים אין ביאַליסטאָק, וועגן די טעטיקייטן, פערזענלעכקייטן און וועגן אַנדערע פאַסירונגען אין דעם לעבן פון ביאַליסטאָקער אידן. די „שטימע" האָט אויך געדרוקט פיל נייעס־באַריכטן און פאָטאָגראַפיעס וועגן פאַרשיידענע שמחות ביי לאַנדסלייט. אָט דאָס אַלץ, זעכציק יאָר לעבן פון ביאַליסטאָקער אידן אויסגעשפּרייט איבער ביידע זייטן ים, זיינען אָזוי אַרום אויף שטענדיק פאַראייביקט געוואָרן אויף די שפּאַלטן פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע". און ווייטער טוען מיר אַלץ, מיט טריישאַפט און איבערגעגעבנקייט, כדי צוויי מאָל אין יאָר (ערב ראש השנה און ערב פּסח) אונטערצוטראָגן די „ביאַלי־סטאָקער שטימע" צו אונזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע און אין דער וועלט, ווי אויך פאַר״ן אַלגעמיינעם אידישן לעבן.

זאָל דערמאָנט ווערן, אַז אויך אַ גרויסע צאָל אידישע שריפטשטעלער, דיכטער און אַנדערע, האָבן אין אַלע צייטן געדרוקט זייערע שאָפונגען אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע". צווישן די דאָזיקע פראָמינענטע אידישע שריפּ־שטעלער און דיכטער זיינען געווען: הירש אַבראַמאָוויטש, א. אלמי, ס. באַרנשטיין, ב. באַטוויניק, מ. באסין, ב. י. ביאַלאָסטאָצקי, א. בייזער, פ. בימקאָ, נפתלי גראָס, לעאָן גרושקאָ, דר. ב. דובאָווסקי, מ. דלוזשנאָווסקי, ח. איאַלטי, משה וויסמאָן, י. חייקין, דער טונקעלער, ש. טענענבוים, דר. ש. לאַנדוי, א. לוצקי, יוד ליבמאָן, ירוחם לעווין (ארץ ישראל), דוד לערער, נ. ב. מינקאָוו, מ. מראַטשני, ז.

סעגאלאוויטש, אלטער עפשטיין, יעקב פאט, אברהם רייזין, יצחק ריווקינד, אברהם ראיסקי (פאריז), פראפ. סאלאמאן קאהאן (מעקסיקא), יאסל קאהען, דוד קלעמענטינאווסקי, י. קיסין, הערי גראף (הערשל זלאטעס), דר. שמעון דאטנער, אסיפ דימאוו, דניאל טשארני, נחום יוד, יעקב יערוזא־לימסקי, אלעקסאנדער מאץ, איזראעל קאגאן, הרב אברהם קראוועץ, י. ראפאפארט, שמואל לייב ראבינאוויטש (דער ביאליסטאקער שלום עליכם), דר. חיים שאשקעס, א. שייקע־וויטש, און א סך אנדערע.

די „ביאליסטאקער שטימע" איז שטענדיק געווען, און איז אויך ווייטער, א ויכטיקער כוח און פארבינדונגס־צענטער פון די פארצווייגטע טעטיקייטן פון אונזער לאנדס־מאנשאפטן אין אמעריקע, ווי אויך אין פארבינדונג און די אקטיוויטעטן פון ביאליסטאקער לאנדסלייט איבער דער וועלט.

מיט שטאלץ דארף דערמאנט ווערן, אז אין יאר 1951 האט דער ביאליסטאקער צענטער אין ניו יארק ארויס־געגעבן דעם גרויסן ביאליסטאקער אלבום מיט 1,200 בילדער, ווי אויך מיט טעקסט אין אידיש און ענגליש, וואס איז דאמאלט געזאמלט און צונויפגעשטעלט געווארן פון דוד סאהן. די אויסגאבע, וואס דערציילט אין בילדער וועגן דריי הונדערט יאר לעבן פון ביאליסטאקער אידן אין דער אלטער היים און אין דער וועלט, און וואס אנטהאלט 386 זייטן גרויסן פארמאט, טראגט דעם נאמען: „ביאליסטאק בילדער אלבום פון א בארימטער שטאט און אירע אידן איבער דער וועלט". אויך מיט דעם דארפן מיר, אין דעם ביאליסטאקער צענטער, זיין שטאלץ אזוי ווי דאס איז מיט פיל אנדערע דערגרייכונגען.

די לעידיס אקזילערי

א גאר ווייכטיקע ראלע אין לעבן און אין די טעטיקייטן פון דעם גרויסן ביאליסטאקער צענטער, האט אלע יארן געשפילט, אזוי ווי דאס איז אויך איצט, די „ביאליסטאקער לעידיס אקזילערי". די דאזיקע גרויסע פרויען־ארגאניזאציע וואס האט געציילט עטלעכע טויזנט מיטגלידער, איז געגרינדעט געווארן אין פעברואר 1923. די נייע ארגאניזאציע האט ארייngעבראכט א גרויסע אויפלעבונג אין די טעטיקייטן פון אונזער צענטער. זיי האבן זיך אויף אן אקטיוון אופן באטייליקט אין אלע אונטערנעמונגען וואס האט צוגעגעבן פיל דערפאלג דער ארבעט, ווי אויך געהאלפן שאפן נויטיקע פאנדן פון דער פארצווייגטער אקטיוויטעט.

פון א קליינער גרופע ווען עס איז געשאפן געווארן די „ביאליסטאקער לעידיס אקזילערי", איז שפעטער אויס־געוואקסן א גרויסע שטארקע ארגאניזאציע. די פרויען האבן מיט טריישאפט געטאן פארשיידענע אקטיוויטעטן, וואס איז ווי געהעריק אפגעשאצט געווארן פון אלעמען. עס איז ניט איבערגעטריבן צו זאגן, אז די לעידיס אקזילערי ארגאניזאציע איז געווארן איינע פון די וויכטיקסטע טיילן אין די אקטיוויטעטן פון דעם צענטער. די פרויען־ארגאניזאציע האט אויך שטענדיק געהאט גרויסע בודזשעטן אין זייערע טעטיקייטן מיט וואס מען פלעגט העלפן נויטבאדערפטיקע לאנדסלייט, קראנקע, און דער עיקר, שפעטער אויך פאר די איינוואוינער פון דער ביאליסטאקער היים.

די לעידיס אקזילערי האט אויך שטענדיק ארויס־געבראכט שיינקייט און יום־טוב'דיקייט אין די טעטיקייטן פון דעם צענטער. די טעטיקייטן פון די לעידיס אקזילערי איז באשטאנען פון דריי טיילן: ביקור חולים ארבעט און מעדיצינישע הילף; סאציאל־קולטורעלע ארבעט צווישן די מיטגלידער און פריינט; און ארבעט פאר דער היים פון די עלטערע איינוואוינער. יעדעס מאל, ווען דער ביאלי־סטאקער צענטער האט זיך געגויטיקט אין געלט, זיינען די מיטגלידער פון דער לעידיס אקזילערי געווען צווישן די ערשטע צוצוטראגן הלוואות. בעת דער גרויסער בוי־קציע פון דעם מושב־זקנים אין די יארן 1930־1931, ווען עס איז אויך געווען א גרויסער קריזיס אין לאנד, האבן די מיט־גלידערינס פון דער אקזילערי אויסגעבארגט פריוואט די גרויסע סומע פון איבער פופציק טויזנט דאלאר. דאס איז שפעטער צוריקגעצאלט געווארן צו יעדער פרוי מיט דאנק און אנערקענונג.

צווישן די ערשטע גרינדערינס און הויפט באאמטע פון די לעידיס אקזילערי, זיינען געווען: מרס. איידע אייזדאק, פרעזידענטן; פרוי ראזע ליפמאן, טרעזשורער; און פרוי סאפיע קאהן, פינאנס סעקרעטארין, און אנדערע. זיי האבן אנגעהאלטן זייערע אמטן העכער צען יאר. די „ביאלי־סטאקער לעידיס אקזילערי" האט אויך געהאט גוטע ארגאניזירטע אפטיילונגען, וואס האבן געפירט וויכטיקע אקטיוויטעטן, אין אלע טיילן ניו יארק ווי אויך אין פאר־שיידענע שטעט אין אמעריקע און קאנאדע. אונזער לעידיס אקזילערי איז שטענדיק געווען א פיינער ביישפיל פאר גוטער און נאבעלער ארבעט. דאס ווערט אויך מיט ווארעמ־קייט אפגעהיט פון די איצטיקע פירערינס און טוערינס פון דער ביאליסטאקער לעידיס אקזילערי.

יאנג מענס בענעוואלענט אסאסיעישאן

צווישן די ווייניק אלטע ארגאניזאציעס פון ביאלי־סטאקער אידן, וואס זיינען געגרינדעט געווארן מיט פיל יארן צוריק, און וואס זיי זיינען נאך אויך איצט טעטיק, איז די ביאליסטאקער יאנג מענס בענעוואלענט אסאסיעישאן (ב. י מ. ב. א.). דאס איז צו פארדאנקען א צאל טוער פון דער דאזיקער ארגאניזאציע וואס ניט געקוקט אויף אלע ענדע־רונגען אין פארלויף פון די יארן זיינען זיי ווייטער, אויך איצט, טעטיק אויף פארשיידענע געביטן. אין זייערע אקטיוויטעטן העלפן זיי אויך ארויס דעם גרויסן ביאלי־סטאקער צענטער, היים און שפיטאל פאר עלטערע מענטשן, זיי זיינען אקטיוו ארום אונזער צענטער. זיי טוען אויך ווייכטיקע ארבעט פאר מדינת ישראל און פאר אידישע צוועקן בכלל.

די דאזיקע ארגאניזאציע, די ביאליסטאקער יאנג מענס בענעוואלענט אסאסיעישאן, איז געגרינדעט געווארן דעם 21טן אקטאבער 1906. די גרינדער אין יענער צייט זיינען געווען: איזידאר ווייט, ראלף ווין, א. בערנשטיין, יעקב האלפערן, א. הענקאוויץ, סעם שאפירא, ג. ווישאף און אנדערע. די איצטיקע פירער פון דער ב. י. מ. ב. א. זיינען די פריינט טשאלס קאס, מאנועל און עמילי גראדניק, הערמאן שוואַרץ, דוד פיין און אנדערע. פריינט דוד פיין איז פרעזי־דענט פון דער ביאליסטאקער יאנג מענס בענעוואלענט אסאסיעישאן.

עס דארף דערמאנט ווערן, אז די ארגאניזאציע ארבעט אלע יארן נאענט מיט אונזער ביאליסטאקער צענטער און זיי ווייזן שטענדיק אויך ארויס הילפס־טעטיקייט. דוד פיין און טשארלס קאס זיינען מיט א קורצער צייט צוריק

באַערט געוואָרן פון דער אַרגאַניזאַציע פאַר זייער טרייַ־שאַפט אין פאַרלויף פון העכער פופציק יאָר צו דער ביאַלי־סטאָקער יאָג מענס בענעוואָלענט אַסאָסיעישאַן. עס דאַרף געזאָגט ווערן, אַז מיט העכער פופציק יאָר צוריק, ווען מען האָט געבויט דעם גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, האָבן די פירער און מיטגלידער פון דער ביאַלי־סטאָקער יאָג מענס בענעוואָלענט אַסאָסיעישאַן צו־געטראָגן פייַנע ביישטייערונגען, ווי אויך געהאָלפן זאַמלען, פאַר דעם וויכטיקן צוועק אויפצובויען דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. די ב. י. מ. ב. א. האָבן אויך געהאָלפן אין דעם אויפבוי פון „קרית ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל.

די פריינט טשאַרלס קאָס, הערמאַן שוואַרץ, דוד פיין, מאָנועל און עמילי גראָדניק און די אַנדערע פירער און טוער פון דער ביאַליסטאָקער יאָג מענס בענעוואָלענט אַסאָסיעישאַן זיינען זייער באַליבט אין געאָכטעט אין די קרייזן פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט און ביי אַנדערע. היינטיקס יאָר 1981 וועט די דאָזיקע פייַנע אַרגאַניזאַציע פייַערן 75 יאָר עקזיסטענץ, זינט דער גרינדונג אין אָקטאָבער 1906.

דער „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט"

איינע פון די אינגסטע און וויכטיקסטע אַרגאַניזאַציעס ביי דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, איז דער „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט". די דאָזיקע אַרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן באַלד נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945. וען איך בין געקומען קיין אַמעריקע, אין אָנהויב יוני 1947, האָב איך שוין דאָ געטראָפן אַרגאַניזירט דעם „קלוב". אויך איך בין גלייך געוואָרן אַקטיוו אין דער אַרגאַניזאַציע. צווישן די ערשטע מיטגלידער פון דער אַרגאַניזאַציע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן ביי אַ באַל פון די לעידיס אָקזילערי, זיינען געווען די פאָלגענדע חברים: סעם מינעס, בערנאַרד קאָגאַנאָווסקי, באַרני סאָקס, הערי פיינבערג, נייטן מינעס, סעם סאיד, סאָל סאיד, סאָל מינעס, מאָרטין פייַן, סאָל קרים, לעאָן קרים, יודל זאָבלודאָווסקי, הערי לאָזאַר, נחום גראָס, ווילי־אַם פערל, הערי סילווער, דזשאַרדזש לאָזאָוו און דעיוו מילער.

וען גראָטעווועט ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט פון היטלער'ן און פון די פאַרשיקונגען אין סאָוועט־רוסלאַנד זיינען אַנגעקומען באַלד נאָך דער מלחמה קיין אַמעריקע, האָבן זיי געפונען אַ גוטע היים אין דעם ביאַליסטאָקער צענטער. דאָ זיינע זיי אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס וואַרעמקייט און ליבשאַפט ווי טאָקע פון אייגענע נאָענטע, און אין צענטער און דורכ'ן צענטער האָט מען די שארית־הפליטה לאָנדסלייט געהאָלפן זיך אויך שטעלן אויף די פיס. דאָ, אין ביאַליסטאָקער צענטער האָבן די ניי־געקומענע אויך זיך צונויפגעזאַמלט אויף אַ וואַרעמען אופן ווי אין אַן אייגענער טרייער משפחה. אָזוי אַרום איז דאָן אויך אָנט־שטאָנען דער געדאַנק צו גרינדן די אַרגאַניזאַציע „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט", וואָס זאָל פירן פאָרשיידענע געזעל־שאַפטלעך־קולטורעלע טעטיקייטן און, פאָרשטייט זיך, העלפן דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין די וויכטיקע אָקטיוויטעטן.

מיר אַלע, די פירער און טוער פון דעם „קלוב ביאַלי־סטאָקער פריינט", האָבן גלייך פון אָנהויב אויסגעשפרייט וויכטיקע אָקטיוויטעטן. מיר האָבן, למשל, גלייך פון אָנהויב געשיקט פעקלעך שפּייז, קליידער, ביכער, צייטונגען, מעדיצין און אָנדערע נויטיקע זאַכן צו אונזערע פאָר־בליבענע לאָנדסלייט אין ביאַליסטאָק, אין די די. פּי.־קעמפּס אין דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע. מיר האָבן אויך געהאָלפן אונזערע לאָנדסלייט, וואָס זיינען פאָרשיקט געוואָרן אויפ'ן אינזל ציפּערן און וואָס זיינען געווען אין דער שווייץ, דאָרט אויף היילונג. איינע פון די ערשטע וויכטיקע אַרבעטן וואָס מיר האָבן דורכגעפירט אין דעם „קלוב" איז אויך געווען זאַמלען אַ גרעסערע סומע געלט, וואָס מיר האָבן איבערגעגעבן דעם צענטער צו שיקן קיין ביאַליסטאָק, כדי מען זאָל דאָרט ברענגען אין אָרדענונג און מאָכן אַ פאָרקאָן אָרום בית־עולם אויף זשאָביע גאָס.

אין יאָר 1947, איז געגרינדעט געוואָרן אַ ספּעציעלער קולטור־קרייז ביים קלוב, כדי אָנצופירן פאָרשיידענע קולטור־אַקטיוויטעטן. אונזערע אונטערנעמונגען פון דעם מין, האָבן געהאָט אַ גרויסן אָפּקלאַנג ביי אונזערע לאָנדס־לייט און פריינט. מיר האָבן אויך דאָמאָלט אָרויסגעגעבן דעם אָלבום מיט לידער און בילדער פון ביאַליסטאָקער געטאָ, וואָס איז געזאַמלט געוואָרן פון מיר. דער „קלוב" האָט אויך גלייך פון אָנהויב אייַנגעשטעלט אַ טראַדיציע דורכצופירן יעדעס יאָר פּאָסיקע אָזכרה־פאָרזאַמלונגען אין אָנדענק פון די זעכציק טויזנט ביאַליסטאָקער קדושים, וואָס דאָס ווערט מיט ווירדע אָפּגעהיט יעדעס יאָר. גלייך נאָכ־דעם ווי עס איז, אין מאַי 1948, געגרינדעט געוואָרן מדינת ישראל, איז דער „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט" געוואָרן טעטיק אין די ערשטע רייען פון אונזער ביאַליסטאָקער צענטער פאָר דער נייער אידישער מדינה. אָזוי איז דאָס די גאַנצע צייט ביז איצט. די מיטגלידער פון „קלוב" באַטיליקן זיך אויף אַן אָקטיוון אופן אין אַלע געלט־זאַמלונגען פאָר דער אידישער מדינה, דורך קויפן ישראל־באָנדס, דורכ'ן יונאַיטעד דזשואיש אָפּיל און אַנדערס. ביי דער וועלט־קאָנ־פערענץ פון די ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט, וואָס איז פאָר־געקומען אין ניו יאָרק אין זומער 1949, וואו עס איז באַ־שלאָסן געוואָרן צו בויען דעם „קרית ביאַליסטאָק" אין ישראל, האָט אונזער „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט" געשאָפן אַ גרעסערע סומע געלט פאָר דעם וויכטיקן צוועק. דאָס איז געזאַמלט געוואָרן אין פאָרלויף פון אַ קורצער צייט וואָס איז איבערגעשיקט געוואָרן קיין ישראל.

דער „קלוב ביאַליסטאָקער פריינט" האָט אַריינ־געשריבן אַ שיינעם קאָפּיטל ניט בלויז אין דער געשיכטע פון זיינע טעטיקייטן, נאָר אויך אַ דערהויבענעם קאָפּיטל אין דער געשיכטע פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק בכלל.

אַ סך־הכל פון שטאָלץ און כבוד

וועז מיר מאָכן דעם סך־הכל פון איבער הונדערט יאָר לעבן פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע, זעען מיר אַז מיר האָבן מיט וואָס צו זיין שטאָלץ, וואָס עס ברענגט אויך גרויס כבוד דעם נאָמען פון דער אידישער ביאַליסטאָק. לאָמיר ניט פאַרגעסן, אַז צווישן די ערשטע ביאַליסטאָקער אידן וואָס זיינען געקומען קיין אַמעריקע, אין די אָכציקער יאָרן און אויך שפּעטער, זיינען הויפּטזעכלעך געווען אומ־פאָרמעגלעכע מענטשן, אַרבעטער, קליינהענדלער און ענלעכע. ניט געקוקט אָבער אויף דעם שווערן לעבן וואָס אונזערע בריידער און שוועסטער האָבן געהאַט ביים אָנהויב דאָ אין דער נייער וועלט — אָזוי ווי דאָס איז אויך געווען מיט אַנדערע געקומענע אידישע אימיגראַנטן פון מזרח־אי־

ראָפּע — האָבן זיי דאָ דערגרייכט די העכסטע שטאָפּלען אין דעם אָמעריקאָנער לעבן.

אַ צאָל פון די אָמאָליקע געקומענע ביאַליסטאָקער אידן קיין אָמעריקע זיינען דאָ געווען בעלי־מלאכות פון אַלע מינים, וואָס האָבן מיט זייער אַרבעט און שווייס געהאָלפן באַרייכערן און גרויס מאַכן אָמעריקע. אָזוי איז אויך געווען מיט אַ צאָל ביאַליסטאָקער אידן, וועלכע האָבן דאָ דערגרייכט צו ווערן פאָבריקאַנטן, בוי־אונטערנעמער, אפילו גרויס־אינדוסטריעלער און ענלעכעס, וועלכע האָבן דאָ אויסגעבויט ריזיקע האָטעלן, וואוינונגס־הייזער און דורך דעם געגעבן אַ מעגלעכקייט מענטשן פון אָמעריקע צו פירן אַ שיינעם מאָדערנעם לעבן. געקומענע אַהערצו ביאַליסטאָקער אידן האָבן דאָ אָנטוויקלט גרויסע אונטערנעמען און פאָבריקן, וואָס האָט געהאָלפן אויסברייטערן די באָקליידונגס־אינדוסטריע, מעבל אויסאַרבעטונגען, ציגאַרן און פּאַפּיראָסן, אין דער גאָלד־אינדוסטריע און דימענטן, לעדער־אויסאַרבעטונגען, דעם פאַרלאָג־וועזן, אייגנדערי, אנטוויקלט גרויסע בעקרייען, טאָפּעצירער און פיל אַנדערע. ביאַליסטאָקער אידן האָבן אויך דאָ, איבער דער בריק און לענג פון אָמעריקע, אויסגעשפרייט און אָנטוויקלט אויף אַן ערלעכן וועג דעם בריטן האָנדל, דעם מסחר פון גרויסן און קליינעם פאַרנעם.

אָמאָליקע געקומענע ביאַליסטאָקער אידן קיין אָמעריקע, ווי אויך שפּעטער זייערע קינדער און אייניקלעך, האָבן דאָ דערגרייכט די העכסטע שטאָפּלען אין דער אָמעריקאָנער מעדיצין, וויסנשאָפט, פאָרשונג, ליטעראָטור, מוזיק, פאָרווייַלונג, פּרעסע און פיל אַנדערע. מיר מיינען דאָ די יעניקע אָפּשטאָמיקע פון ביאַליסטאָק, וועלכע האָבן דאָס אַלץ דערגרייכט אין דעם אַלגעמיינעם, ניט בלויז אידישן לעבן. און ניט געקוקט אויף זייערע גרויסע קאָריערעס באַהאַלטן אָבער אַזעלכע קיינמאָל ניט אויס זייער אָפּשטאָם, זייער אידישקייט, ווי אויך דעם יחוס פון דער אָמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק.

ווייסן מיר דאָך אויך גוט, אַז געקומענע אידן פון ביאַליסטאָק קיין אָמעריקע האָבן דאָ שטענדיק פאָרנומען — און פאָרנעמען אויך ווייטער — הויכע פאָזיציעס אין דעם אָמעריקאָנער אידישן לעבן. אָפּשטאָמיקע אידן פון ביאַליסטאָק זיינען שטענדיק געווען אין אָמעריקע, אָזוי ווי דאָס איז אויך אין אָנדערע לענדער, צווישן די פירער פון פאַרשיידענע אידישע פּאַרטייען, אָרגאַניזאַציעס, אין אידישרעליגיעזן לעבן, אין אינסטיטוציעס, קלובן, קרייזן און ענלעכס. עס איז אויך אַ גוט באַקאַנטע זאַך, אַז געקומענע אידן פון ביאַליסטאָק קיין אָמעריקע זיינען דאָ שטענדיק געווען אויף וויכטיקע פאָזיציעס אין דער אָמעריקאָנער אידישער פּרעסע, ליטעראָטור, מוזיק, קונסט, חזנים, און אויף פיל אָנדערע געביטן פון דעם מין, וואָס האָט געהאָלפן באַרייכערן און גייסטיק גרויס מאָכן דעם פאַרצווייגטן אידישן ישוב אין אָמעריקע, וואָס איז דער גרעסטער ישוב אין דער געשיכטע פון אונזער פאָלק.

עס איז ווי אַ לאַנגע גאָלדענע קייט, דער המשך פון דער אָמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק דאָרט, וואָס איז פאַרניכטעט און אָפּגעווישט געוואָרן פון די נאַצישע רוצחים, ביז דעם איצטיקן לעבן פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אָמעריקע. דאָס איז אויך אַ לאַנגער דערהויבענער יחוס וואָס ציט זיך אין פאַרלויף פון איבער הונדערט יאָר, באַגלייט מיט גרויס ליבשאַפט און טריישאַפט, ווי דאָס איז שטענדיק ביי אידן פון ביאַליסטאָק. עס איז פאָר אונז אַ שטאָלץ און גרויסער כבוד, אַז ניט קוקנדיק אויף אַלע גרויסע ענדערונגען וואָס קומען פאָר אין דעם אידישן לעבן אין אָמעריקע, איז אָבער דאָס לעבן און טעטיקייט פון די ביאַליסטאָקער אידן דאָ פאָראייניקט און געשלאָסן אויף אַזאַ גוטן אופן צווישן די לאַנדסלייט. דאָס אַלץ איז אין אַ גרויסער מאָס אויך מעגלעך דערפאָר, ווייל מיר האָבן דעם גרויסן „ביאַליסטאָקער צענטער", אויף 228 איסט בראָדוועי, אין ניו יאָרק, וואָס פאַראייניקט, זאַמלט צונויף און האַלט פאָרבונדן די לאַנדסלייט פון איבער גאַנץ ניו יאָרק און אין אָמעריקע אַרום זיך, ווי קינדער אַרום אַ טרייער היים.

לאָמיר דעריבער ווייטער, ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אָמעריקע און איבער דער וועלט, ציען מיט טריישאַפט דעם דערהויבענעם המשך און יחוס פון דער אָמאָליקער טייערער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס איז פאָרניכטעט געוואָרן פון היטלער'ן. לאָמיר מיט ליבע אָפּהיטן די גרויסע גייסטיקע ירושה, וואָס עס האָבן אונז איבערגעלאָזט די קדושים און מאַרטירער. לאָמיר געדענקען, אַז די גייסטיקע אידישע ביאַליסטאָק פון אָמאָל, באַגלייט וויטער אונזער אָלעמענס לעבן אויך איצט, וואָס עס וועט אויך זיין פאָר די וויטערדיקע דורות.

אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי, דער דעלעגאַט פון מדינת ישראל, אַדרעסירט די וועלט־קאָנפערענץ פון די ביאַליסטאָקער אין ניו יאָרק, אין 1949. פון רעכטס זיצט דוד סאָהן, וועלכער איז געווען פאָרזיצער פון דער דערעפענונגס־זיצונג ביי דעם היסטאָרישן צוזאַמענפאָר.

די אַלטע שול אין ניו יאָרק

בית הכנסת אנשי ביאַליסטאָק, איינע פון די סאַמע עלטסטע שוהלן אויף דער איסט סאיד אין ניו יאָרק, וואָס איז אויף 7 ווילעט סטריט, איז מיט העכער הונדערט יאָר צוריק אויפגעבויט געוואָרן פון געקומענע אידישע אימיגראַנטן פון אַמאָליקן ביאַליסטאָק. פריער, אין יאָר 1868, זיינען אויף דער איסט סאיד געווען צוויי ביאַליסטאָקער חברות, די „אנשי חסד" און „עדת ישורון". מען פלעגט דאָוונען מיט מנינים צווישן וועלכע עס זיינען אין יענער צייט געווען סטאָליערס, שוסטערס, שניידערס, מוליאַרעס, פּעינטערס און אַנדערע בעלי־מלאכות. שפּעטער האָבן די אַלע חברות זיך פאַראייניקט און מיט געמיינזאַמע כוחות און זייערע ביישטערונגען, כאָטש דאָס לעבן איז געווען שווער, האָבן זיי אויפגעבויט, אין יאָר 1878, די גרויסע „בית הכנסת אנשי ביאַליסטאָק". דאָס איז די איצטיקע גרויסע שוהל אויף 7 ווילעט סטריט, אויף דער איסט סאיד אין ניו יאָרק.

די דאָזיקע גרויסע שוהל, וואָס איז איינע פון די שענסטע אַרטאַדאָקסישע שוהלן אין ניו יאָרק, איז אויך איינע פון די ווייניק פאַרבליבענע גרויסע צאָל שוהלן אויף דער איסט סאיד. דער אינעווייניקסטער איבערבוי פון דער שוהל, דער ארון קודש, די מאָלעריייען און די מאָסיווע הילצערנע בענק, האָבן אָן ענלעכן אויסזען ווי דאָס איז געווען אַמאָל אין דער גרויסער שטאָטישער שוהל אין דער פאַר־מלחמה־דיקער ביאַליסטאָק. די דאָזיקע ביאַליסטאָקער שוהל, וואָס האָט אין סוף 1978 געפייערט דעם הונדערט יאָריקן יובל, איז מיט אַ צייט צוריק אויך אַנערקענט געוואָרן, פון דער סטעיט און שטאָט ניו יאָרק, אַלס אַ היסטאָרישער לענדמאַרק. דער גייסטיקער פירער פאַר פיל יאָרן פון דער שוהל איז געווען דער באַוואוסטער גאון הרב ר׳ יעקב איסקאָלסקי, ז״ל, וועלכע איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1931. נאָכדעם איז רב פון דער שוהל געווען זיין זון, הרב ר׳ מיכאל איסקאָלסקי, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין 1951.

די מערסטע פירער און טוער פון דער אַלטער ביאַלי־סטאָקער שוהל, זיינען שפּעטער אויך געווען צווישן די גרינדער, פירער און אַקטיוע טוער פון דעם גרויסן ביאַלי־סטאָקער צענטער אויף 228 איסט בראָדוועי, וואָס איז ניט וויים פון דער שוהל.

בית הכנסת אנשי ביאַליסטאָק

הרב שמואל א. קראָניק

אונזער טרייער "אַמבאַסאַדאָר"

איך פערזענלעך אַרבעט זייער נאָענט מיט איסאַק ריבאַ־לאָווסקי אין פאַרלויף פון די פאַרגאַנגענע 9 יאָר, אין דעם ביאַליסטאָקער צענטער, היים און שפּיטאָל פאַר עלטערע מענטשן. דאָס גיט מיר געווייס אַ מעגלעכקייט צו געבן כאָטש אַ קורצע אָפּשאַצונג וועגן אים. עס איז נישט איבערגעטריבן צו זאָגן, אַז מר. ריבאַלאָווסקי׳ס גאַנץ לעבן דאָ, בייטאָג און ביינאַכט, איז אויסגעפילט מיט טראַכטן, פּלאַנירן און אָנפירן אומדערמידלעכע טעטיקייטן פאַר אַלץ וואָס האָט צו טאָן מיט ביאַליסטאָק. דאָס איז סאַי פאַר דעם גרויסן צענטער וואָס איז גוט באַקאַנט אין דעם היגן אידישן לעבן, סאַי אויך פאַר ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט דאָ אין אַמעריקע, ווי אויך אומעטום אין דער וועלט.

אין דעם אָלעם, וווּיזט איסאַק ריבאַלאָווסקי אַרויס אַן אומבאַגרענעצטע ענערגיע, לִיבשאַפט און טריישאַפט. ער ווערט קיינמאָל נישט מיד, פיזיש און גייסטיק, צו זיין ווי אַ סאַלדאַט אויף זיין פאָזיציע, פאַר די אַקטיוויטעטן פאַר׳ן צענטער, ווי אויך פאַר לאַנדסלייט אומעטום. און אין זיין פילזייטיקער אַרבעט פאַר דעם אָלעם איז איסאַק ריבאַלאָווסקי שטענדיק אַ פּינקטלעכער, אַ געניויער און אָלץ איז אויך באַגלייט מיט דיסציפּלין און גלייכצייטיק מיט פריינט־לעכקייט. יעדער וואָס קומט אין באַרירונג מיט מר. ריבאַלאָווסקי, דערפילט גלייך אַ וואַרעמקייט און היימישקייט, ווי ער וואָלט שוין געקענט זיך מיט מר. ריבאַלאָווסקי אַ לאַנגע צייט. דאָס איז אַ גרויסע מעלה און דערפאַר טאָקע האָט דער ביאַליסטאָקער צענטער אויך אַזוי פיל פריינט, אַנ־הענגער און שטיצער, אפילו אויך אויסער די רייען פון די אייגענע לאַנדסלייט.

די גרויסע מעלה פון איסאַק ריבאַלאָווסקי איז אויך, וואָס אויסער דעם וואָס ער אַליין איז שטענדיק אומדער־מידלעך אַקטיוו, רעגט ער אויך אָן און ער באַאיינפלוסט אַנדערע צו זיין אַקטיוו צו פאַרשיידענע אַקטיוויטעטן. מען קען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז אַ דאָנק דעם האָט דער ביאַלי־סטאָקער צענטער צו פאַרציכענען טאָקע אויך גוטע רעזול־טאָטן. אַ גאָר באַזונדער פיינער קאָפּיטל אין די אַקטיווי־טעטן פון איסאַק ריבאַלאָווסקי, איז זיין פאַרבינדונג מיט ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אומעטום אין אַמעריקע, ווי אויך אין פאַרשיידענע לענדער. ער באַקומט בריוו און ענטפערט אויף דעם, פון לאַנדסלייט פון פאַרשיידענע טיילן וועלט. ער האָט אויף אָלעם צייט און ענערגיע. עס ווערט ביי אים גאָר־נישט פאַרנאָכלעסיקט. עס איז דעריבער נישט קיין וואונ־דער, וואָס מר. ריבאַלאָווסקי ווערט באַצייכנט ביי לאַנדס־לייט אומעטום אָלס „דער ביאַליסטאָקער אַמבאַסאַדאָר". איסאַק ריבאַלאָווסקי איז אומעטום אויך גוט באַקאַנט פון זיינע אָפּטע רייזעס, וואָס ער מאַכט אין פאַרשיידענע לענ־דער. אומעטום ווערט ער אויפגענומען מיט גרויס וואַרעמ־קייט פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט און פריינט, ווייל אומעטום וואו ער קומט צופאָרן — אין אַמעריקע און אין אויסלאַנד — ברענגט ער אויך גלייך אַריין וואַרעמקייט, פריינטלעכקייט, היימיש־אידישער ביאַליסטאָקער פאָלקס־טימלעכקייט.

דאָס אָלץ איז דערפאַר, ווייל איסאַק ריבאַלאָווסקי לעבט אומאויפהערלעך מיט דעם גרויסן יחוס פון דער אַמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק. ער טוט דאָס אין זיינע וויכטיקע אָקטיוויטעטן אין דעם ביאַליסטאָקער צענטער, אין זיין פריוואָטן לעבן ווי אויך ער קומט אין באַרירונג מיט אַנדערע. מיט אָט דעם ביאַליסטאָקער דערהויבענעם אידישן יחוס, מיט דער גרויסקייט פון דער אַלטער היים וואָס איז אויף אַ גרויזאַמען אופן פאַרניכטעט געוואָרן ביי די נאַציס, שטעקט ער אויך אָן אַנדערע. און אָזוי פירט זיך דער טרייער איסאַק ריבאַלאָווסקי פון זינט דעם יאָר 1947, ווען ער איז געקומען קיין אַמעריקע, און ער איז צוגעצויגן געוואָרן צו דער אַרבעט אין דער ביאַליסטאָקער אינסטיטוציע, פון דעם דאַמאָלסטיקן אומפאַרגעסלעכן פירער, דוד סאָהן ע״ה.

זיין איצטיקע הויכע פאָזיציע האָט איסאַק ריבאַלאָווסקי דערגרייכט אַ דאַנק זיינע גרויסע פעאיקייטן, ענערגיע און אומדערמידלעכער אַרבעט. עס איז אָפּטמאָל צו באַ־וואונדערן אים אין זיינע ענערגישע אַקטיוויטעטן. ווייל גע־דענקען דאַרף מען, אַז מר. ריבאַלאָווסקי, וועלכער שטאַמט פון אַ יחוס׳דיקער משפּחה אין ביאַליסטאָק, האָט דורכ־געמאַכט ליידן און וואָגלענישן אין צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין אייראָפּע. זיינע נאָענטע זיינען אומגע־בראַכט געוואָרן פון די נאַציס. דאָך אָבער טוט ער אָלץ מיט גרויס טריישאַפט און ליבע, אָלץ פאַר ביאַליסטאָקער און ביאַליסטאָק, פאַר אידישע אינטערעסן, פאַר ישראל און כלל ישראל. אין משך פון אָלע יאָרן, פון זינט 1947 וועלן ער איז געקומען נאָך דער מלחמה קיין ניו יאָרק, האָט מר. ריבא־לאָווסקי פאַרנומען פאַרשיידענע אַמטן אין דעם ביאַלי־סטאָקער צענטער. עס וואָלט פאַרנומען צופיל פּלאַץ דאָס אָלס אויסצורעכענען דאָ, אין דעם אַרטיקל. גענוג צו זאָגן, אַז אַ דאַנק זיין אומדערמידלעכקייט, און אַ דאַנק וואָס ער רופט צו זיך אַרויס צוטרוי און דרך־ארץ מצד אָלעמען, האָט איסאַק ריבאַלאָווסקי שטופנווייז דערגרייכט זיין איצטיקע הויכע פאָזיציע אָלס געניראָל־סעקרעטאַר פון דעם ביאַלי־סטאָקער צענטער, היים און שפּיטאָל פאַר עלטערע מענטשן, וואָס ער פאַרנעמט פון זינט דעם יאָר 1973.

עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז נישט געקוקט אויף דעם וואָס מר. ריבאַלאָווסקי איז אומאויפהערלעך פאַר־נומען ביי פאַרשיידענע אַקטיוויטעטן ביים אָנפירן מיט׳ן ביאַליסטאָקער צענטער, און דאָס שטענדיקע זיין פאַרבונדן מיט לאַנדסלייט אין אַמעריקע און איבער דער וועלט, האָט ער אויך צייט און גיט אַפּ פיל אָנשטרענגונגען ביים צו־גרייטן, רעדאַגירן און אַרויסגעבן די גוט באַקאַנטע „ביאַלי־סטאָקער שטימע", צווויי מאָל אין יאָר. ווי באַקאַנט, איז דער דאָזיקער זשורנאַל, וואָס איז יעדעס מאָל — פאַר ראש השנה און פאַר פּסח — מיט אַן אינטערעסאַנטן אינהאַלט און רופט אַרויס אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג, מסתמא די איינציקע אויסגאָבע פון דעם מין ביי היגע לאַנדסמאַנשאַפטן אַרגאַני־זאַציעס.

* * *

די אַלע אומדערמידלעכע, אויפריכטיקע און טרייע אַקטיוויסטן, וואָס איסאַק ריבאַלאָווסקי פירט כסדר אַן פאַרן גרויסן ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק ווי אויך פאַר ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אַנדערע ערטער, וואָלט געווויס נישט מעגלעך געווען אויב ער וואָלט בייַ זיין זייט נישט געהאַט זיין ליבע לעבנס־באַגלייטערין, זיין טרייע פרוי מאַלי. זי גיט אים צו פיל מוט, באַגלייט מיט גוטע עצות און אַנווייזונגען, וואָס העלפט אים אַנגיין מיט זיין ברייט פאַר־צווייגטער אַרבעט. די ליבהאַרציקע מאַלי, די טאָכטער פון חיים שלמה און שיינע־גיטל גאָלדבערג פון דער אמאַ־ליקער ביאַליסטאָק, האָט זיך אויך איר אייגענעם יחוס. קומענדיק קיין אַמעריקע אין יאָר 1930, מיט אַ באַגאַזש פון פיינער דערציאונג און וויסן וואָס זי האָט איינגעזאַפט אין איר היים בייַ די עלטערן, האָט זי אויך דאָ פאַרגעזעצט צו גיין אויפֿן זעלבן וועג. זי האָט דאָ געלערנט אין האַי־סקול, אין סיטי קאָלעדזש און צום סוף געוואָרן אַ דערפאַרענע בוכהאַלטערין בייַ וואָס זי האָט געאַרבעט ביז'ן יאָר 1977, וועו זי האָט אויפגעגעבן די אַרבעט.

פרוי מאַלי ריבאַלאָווסקי איז אויך אַלע יאָרן אַקטיוו, אויף איר אייגענעם שטייגער, אין דעם ביאַליסטאָקער צענ־טער. זי איז אַ מיטגליד פון דער באָארד אָוו דירעקטאָרס, זי איז שטענדיק בייַ אַלע אַקטיוויטעטן פון דעם צענטער. מען זעט איר און מען הערט איר בייַ די פאַרצווייגטע אַקטיווי־טעטן. פרוי מאַלי איז אויך אַקטיוו אויף אַנדערע געביטן אין אידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן, וואו זי ווערט ווי געהעריק אַפּגעשאַצט פאַר איר ערלעכקייט און וואַרעמער היימיש־קייט, וואָס זי טראָגט מיט זיך, אַזוי ווי איר ליבער מאַן איסאַק, פון דער אַמאַליקער ליבהאַרציקער אידישער, פאַלקסטימלעכער ביאַליסטאָק.

דער פּרעזידיום בײַם וועלט־צוזאַמענפאָר פון די ביאַליסטאָקער אין ניו יאָרק, אין 1949.

לואיס סילוואר

דער פאָלקס־פירער דוד סאָהן

די אידישע ביאַליסטאָק האָט אין אַלע צייטן אַרויסגעגעבן פּראָמינענטע פערזענלעכקייטן אויף אַלע געביטן, וועלכע האָבן באַשיינט און דערהויבן דאָס דאָרטיקע אידיש לעבן. צווישן אַזעלכע פּערזענלעכקייטן זיינען אויך געווען אָנגעזעענע פאָלקס־פירער, וועלכע האָבן געבראַכט גרויס כבוד סיי דעם ישוב אין ביאַליסטאָק, סיי אויך דעם אידישן לעבן אין אַנדערע ערטער. איינער פון די דאָזיקע אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן, אַ אידישער פאָלקס־פירער מיט אַ בריטן פּאַרנעם, איז געווען דער אומפאַרגעסלעכער דוד סאָהן.

דוד סאָהן איז געווען אַ ביאַליסטאָקער איד, אַ פאָלקס־פירער, פון אָן פאַר די בריטע אידישע מאַסן, מיט זיין גאַנצן האַרץ און נשמה. אַזוי איז ער געווען פון אַנהויב אין זיין גרויסער קאַריערע, אין דער אַלטער היים, און אַזוי איז ער געווען אויך דאָ, אין אַמעריקע, ווי אויך פאַר ביאַליסטאָקער אומטעום. ער איז מיט זיינע אַלע חושים און געדאַנקען געווען שטענדיק פאַרבונדן מיט דער אַלטער היים אין ביאַליסטאָק, ווי אויך מיט ביאַליסטאָקער אידן און זייערע טעטיקייטן דאָ, אין אַמעריקע, און אומעטום וואו עס האָבן געלעבט און געשאפן ביאַליסטאָקער אידן.

דוד סאָהן האָט מיט טריישאפט שטענדיק אָפּגעהיט די גרויסע גייסטיקע ירושה, פון דער אַמאָליקער טייערער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס איז פאַרניכטעט געוואָרן ביי די נאַציס.

מיט'ן טויט פון דוד סאָהן, אין חודש פעברואַר, 1968, איז אַוועק פון דער וועלט איינער פון די קאַליפּולסטע פּערזענלעכקייטן אין אידישן פאָלקס־לעבן, אַ מענטש מיט אַ גרויס אידיש און מענטשלעך האַרץ.

דער פאַרשטאַרבענער איז געווען דער שליח־ציבור פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע און אין דער וועלט. ער איז אויך געווען איינער פון די פּיאָנערן־בויער פון דעם היגן אידישן פאָלקס־לעבן. אין פאַרלויף פון קנאַפּע 50 יאָר איז דוד סאָהן געווען דער אָנפירער פון „ביאַליסטאָקער צענטער" און מושב זקנים אין ניו־יאָרק, גלייכצייטיק איז ער אויך געווען דער אָדרעס פאַר ביאַליסטאָקער אידן פון אומעטום.

דוד סאָהן, דער גרינדער און פירער פון ביאַליסטאָקער מושב־זקנים אין פאַרלויף פון קנאַפּע 50 יאָר, האָט מיט זיין מי אָוועקגענומען די היימלאָזיקייט און די שרעק פון די עלטערע עלנטע מענטשן און זיי געגעבן אַ תיקון אין אַ היימישער, פריינטלעכער היים. דוד סאָהן איז געווען דער סינאַגס פון ביאַליסטאָקער שפּערישקייט, פון גוטע מעשים, פון איניציאַטיוו אויסצובריטערן און רייכער מאַכן דעם אידישן קאָנסטרוקטיוון לעבן אומעטום. דערפאַר איז דער טויט פון דוד סאָהן אויפגענומען געוואָרן מיט טרויער אומעטום. וואו נאָר עס איז דאָ לעבעדיקע, אַקטיווע, שפּערישע ביאַליסטאָקער צענטערס און יחידים, וואָס ווירקן אויפֿן אידישן און אַלגעמיינעם לעבן, האָט מען געקענט זיין נאָמען.

מען האָט אים ליב געהאַט ניט בלויז ווי אַ גרינדער, ווי אַ שאַפער, ווי אַ קאָנסטרוקטיוועך בויער, נאָר אויך ווי דעם האַרציקן, ליבן מענטשן, וואָס איז געקומען פון די טיפענישן פון דעם אידישן פאָלקס־לעבן און האָט אָט דעם שיינעם גייסט פון אידישן פאָלקס־לעבן און פאָלקס־נשמה אַריינגעבראַכט און אַריינגעוועבט אין דער גרויסער, פאַרצווייגטער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט. דוד סאָהן מיט זיין איידלען צוגאַנג צום יחיד, מיט זיין נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין צום רבים, מיט זיין ליטעראַרישן געשמאַק, מיט זיין קולטורעלער דערהויבונג, האָט אַריינגעבראַכט מזל־ברכה. די ביאַליסטאָקער האָבן דאָס שטענדיק אָפּגעשאַצט.

דוד סאָהן

דוד סאָהנ'ס לעבן איז געווען אַן אָפענער בוך. אין זיין אַנדענק מישן מיר בלעטער, בלאַט נאָך בלאַט, וואָס זיינען רייך און שיין מיט פרוכטבאַרע טעטיקייטן און גרויסע אויפּטוואונגען. יעדער בלאַט, איז אַ פראַקטישער וואונדער־באַרער דאָקומענט, מיט וועלכן יעדער מענטש און יעדע אַרגאַניזאַציע קען זיך גרויסן און שטאָלצירן מיט אַזאַ אויפטון און מיט אַזאַ דערגרייכונג פאַר'ן אידישן לעבן בכלל און פאַר ביאַליסטאָק און ביאַליסטאָקער בפרט.

1919 — די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך געענדיקט. אָבער ביאַליסטאָק ווייטיקט נאָך אַלץ אין אַ נייער מלחמה צווישן רוסלאַנד און דאָס דאָמאַלטיקע ניי־אויפגעקומענע פוילן. דוד סאָהן גרינדעט דעמאָלט דעם ביאַליסטאָקער רעליף אין אַמעריקע און אין מיטן די שלאָכטן, ווען דאָס לעבן איז געווען אין געפאָר אויף שריט און טריט, פאַרט ער קיין ביאַליסטאָק ווי דער סעקרעטאַר און דעלעגאַט פון דעם אַמעריקאַנער רעליף־קאָמיטעט. ער ראַטעוועט דאָס אידישע ביאַליסטאָק ניט בלויז מאַטעריעל, ניט בלויז עקאָנאָמיש, נאָר אויך גייסטיק. זיין קומען אין דער היימשטאָט, ברענגט אַריין דער דאָרטיקער אידישער באָפעלקערונג האָפענונג. עס האָט געשטאַרקט זייער מאָראַל און זייער גלויבן אין דעם מענטשן.

ניט בלויז ביאַליסטאָקער האָבן דערזען דעם גרויסן שעפערישן און מאָראַלן כוח פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדס־מאַנשאַפט, נאָר דאָס האָבן דערזען די אידישע ווי אויך די ניט־אידישע וועלט. מען האָט געזען די גרויסע אחריות און טיפע אַכטונג, וואָס די ביאַליסטאָקער האָבן צו זייערע לאַנדסלייט און די וואונדערבאַרע באַציאונג צום יחיד און זיין נויט. דוד סאָהן איז ביי אַט דער אַרבעט געווען די טרייב־קראַפט און דער אפּאַראַט.

דוד סאָהן האָט פאַרקערפּערט מיט זיך מער ווי קנאַפּע 50 יאָר ביאַליסטאָקער געזעלשאַפטלעך לעבן און פילאַנ־טראָפּישע טעטיקייטן. דאָס זיינען געווען מערקווירדיקע 50 יאָר אין דער געשיכטע פון דער וועלט און די טרויע־ריקסטע אין דער געשיכטע פון אידישן פאָלק. ביאַליסטאָק — אונזער ביאַליסטאָק איז אַוועק אין פייער און חורבן, אין צייט פון דעם גרויזאַמען היטלעריזם, צוזאַמען מיט די אַנדערע זעקס מיליאָן פון אונזערע קדושים, צוזאַמען מיט צענדליקער טויזנטער אַנדערע אידישע קהילות.

אין אַזאַ חורבן־צייט פאָסירט, אַז מענטשן ווערן צינישׂ, מענטשן פאַרלירן דעם גלויבן אין זיך און דעם גלויבן אין מענטשן בכלל. אין אַזאַ צייט מוזן אין דער פירערשאַפט פון כלל זיין מענטשן מיט גייסט, מיט מוט, מיט וויזיע. צום גליק פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט, האָבן זיי עס געפונען אין דער פערזאָן פון דעם אומפאַרגעסלעכן דוד סאָהן. לויט דער אידישער רעליגיע מעג זיך איינער שטעלן דאָוונען שחרית דעמאָלט, ווען ער קען אין דער פינצטער־ניש דערקענען אַ פריינט אויף אַ שטח פון פיר איילן. דאָס דערקענען אַ פריינט אויף אַזאַ שטח איז אַן אַנזאַג אַז ס׳הויבט שוין אָן צו טאָגן, אַז ליכט קומט אָן. אמאָל קען אַזאַ שטח ווערן זייער נאָענט איבער ים׳ען און קאָנטינענטן.

דאָס האָבן דערזען די רעשטלעך פון אונזער ביאַלי־סטאָקער שארית הפּליטה, ווען זיי האָבן אין דער פינצטער־ניש פון זייער לעבן דערקענט דעם פריינט, די אויס־געשטרעקטע פריינטלעכע, ברידערלעכע האַנט פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט דורך דוד סאָהנ׳ען. ער האָט אַריבערגעשיקט ניט בלויז אין די צענדליקער טויזנטער דאָלאָרן און טויזנטער פעקלעך שפּייז צו די גראָטעוועטע און נויטבאַדערפטיקע, נאָר אויך די בריוו פון דערמוטיקונג — שונאים אויף להכעיס. דוד סאָהנ׳ס אויסגעשטרעקטע האַנט פון הילף, זיין רוף און דערמוטיקונג איז געווען: לעבט, און מיר וועלן אייך העלפן! מען האָט אין דער פינצטערניש דערקענט דעם פריינט און געהערט דעם אַנזאַג: עס טאָגט, ליכט וועט קומען, הילף וועט קומען! און די הילף איז געקומען אומעטום און אויך פאַר׳ן ישוב אין ישראל.

מענטשלעכקייט — דאָס איז הייניטקע צייטן אַ גאָר גרויסע זאַך. עס פאָסירט זייער אָפט, אַז ווען אַ מענטש אַרבעט פאַר דער „מענטשהייט", פאַרלירט ער גאָר זיין אייגענע מענטשלעכקייט. מענטשלעכקייט — דאָס דאָרף קומען פון דער טיפענישׂ פון דער מענטשלעכער נשמה — און דאָס האָט פאַרמאָגט דוד סאָהן. זיין גרויסע מעלה איז געווען, וואָס ער האָט דאָס ניט פאַרלאָרן אין דעם טאָג־טעגלעכן זאָרגן מיט וואָס זיין אמת איז געווען פאַרצווייגט און כסדר פאַרווייקלט.

ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט — אַ גרויסער שעפערישער כח אין אידישן לעבן איבער דער גאָרער וועלט.

ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט מיט די אומדער־מידלעכע אַקטיוויטעטן פאַר אייגענע און פאַר כלל־ישׂראל, איז ניט קיין נס. דאָס איז די אַרבעט, ווירקונג און מי פון מענטשן. און דוד סאָהן האָט דאָ פאַרנומען דעם אויבן אָן, וויייל ער האָט זיינע פעאיקייטן און זיין מאָגענטישע פערזענלעכקייט געשטעלט צום דינסט ניט בלויז פון דער לאַנסמאַנשאַפט, נאָר צום גאַנצן אידישן לעבן.

ער האָט באַווירקט און באַרייכערט דאָס אידיש לעבן מיט אַ פיין אידיש וואָרט און מיט דעם העכסט וויכטיקן זשורנאַל, די „ביאַליסטאָקער שטימע", וואָס ער האָט געגרינדעט און וועמענס רעדאַקטאָר ער איז געווען אין פאַרלויף פון קנאַפּע פופציק יאָר. ער האָט זיך געשטעלט מיט׳ן פנים צום פאָלק און דורך דעם האָט ער באַוויזן צו קאָנצענטרירן אַרום זיך מענטשן פון אַלע פאַרטייען און ריכטונגען. אַ דאַנק דעם האָבן זיך אויך געצויגן די פעדים, פון ביאַליסטאָקער פון אומעטום צו איין צענטראַלן פונקט — צו דוד סאָהן אין ניו יאָרק.

פאַרוואָס האָט דאָס אַזוי פאָסירט? געווען איז דאָס דערפאַר, וויייל אַלע האָבן אים רעספּעקטירט און ליב געהאַט, אַלע האָבן אים באַוואונדערט, אָפּגעשאַצט און צו אים געהאַט צוטרוי. דאָס איז געווען דער גרויסער כח פון דוד סאָהן. עס איז שטענדיק געווען אַ כבוד און פאַרגעניגן צו זיין אין זיין קרייז און מיט אים מיטצוארבעטן לטובת אינ־טערעסן פון ביאַליסטאָקער אידן און פאַר כלל ישׂראל.

די אַמאָליקע טייערע אידישע ביאַליסטאָק איז, צו אונזער גרויסן וויטיק און באַדויערן חרוב, וואָס געהערט שוין צו דער פאַרגאַנגנהייט. אָבער ביאַליסטאָקער אידן ציען וויייטער און וועבן, און אַזוי וועט דאָס זיין שטענדיק, די גאָלדענע קייט פון דעם אַמאָליקן ביאַליסטאָקער אידישן גייסט און שעפערישקייט. און מיט דעם וועלן מיר וויייטער אין דער איטציקער צייט, ווי אויך פאַר די וויייטערדיקע דורות, באַרייכערן און שטאַרקן אונזער לעבן. מיר וועלן אויך שטענדיק געדענקען די אומצאָליקע באַוואוסטע אידישע פערזענלעכקייטן פון ביאַליסטאָק, וועלכע האָבן געהאָלפן באַשיינען, שטאַרקער מאַכן און דערהויבן דאָס לעבן פון ביאַליסטאָקער אידן אומעטום. אַיינער פון די דאָזיקע, וועמענס אַנדענק מיר וועלן דערמאָנען מיט ליבע און דרך־ארץ, איז דוד סאָהן.

לאָמיר צוזאַמען וויייטער ציען דעם המשך פון דער חרוב געוואָרענער אידישער ביאַליסטאָק

די משפחה פון דוד סאָהן

זלמן העלער, באַוואוסטער העברעאיש־אידישער שריפט־שטעלער, פּעדאַגאָג און געזעלשאַפטלעכער טוער, האָט דעם ביאָגראַפישן אַרטיקל וועגן דוד סאָהן געשריבן פֿאַר דעם ספּעציעלן יובילעאום־נומער „ביאַליסטאָקער שטימע", מאי 1932, וועו דער ביאַליסטאָקער צענטער האָט געפּייערט סאָהנ׳ס „בר־מצווה" (13־יאָריקע) געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט.

ז. העלער, א קוזין פון דער סאָהן־משפּחה, איז געווען א בן־בית אין זייער היים, אין ביאַליסטאָק, און שפּעטער דא אין ניו־יאָרק. ער איז געשטאָרבן אין 1954 אין עלטער פון 85 יאָר.

די ערשטע וועלט־מלחמה פון 1918־1914, וועלכע האָט פֿאַרווּיסטעט א גרויסן טייל פון אייראָפּע און געטויט און פֿאַרקרימפּלט אומצאָליקע מענטשן, האָט אַרויסגערופן א גרויסע הילפס־אַקציע ביים אַמעריקאַנער פֿאָלק אין אַלגעמיין, און באַזונדערס ביי אונז אידן. אָבער די הילפס־אַקציע איז ניט געווען אַרגאַניזירט; די הילף דורך פֿאַרשיידענע בענק איז געווען א כאַטישע, אָן א שום ברעקל אידעאַליזם און פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט, ביז עס איז געגרינדעט געוואָרן די דזשאָינט דיסטריביושאָן קאָמיטע. דאָס זעלבע איז אויך געווען צווישן די לאַנדסמאַנשאַפטן. זיי האָבן געוואָלט העלפן, זיי האָבן געהאָט די מעגלעכקייטן צו העלפן, אָבער זיי האָבן ניט געוואוסט ווי אָזוי צו העלפן. די ביאַליסטאָקער סאָסייעטיס זיינען אין דעם ניט געווען בעסער ווי די אַנדערע.

אָבער פלוצלונג, ווי פון הימל אַראָפּ, האָט זיך באַוויזן צווישן אונז א יונגערמאַן, א הויכער, א מאָגערער, מיט א פּאָר שמייכלענדיקע אויגן, און מיט זיין שיינער רעדנערקראָפט האָט ער געוועקט און געפּאַדערט, געראָפן פּאָר־זאַמלונגען און אָגיטירט און געגרינדעט דעם ביאַליסטאָקער רעליף. ווער איז געווען דער יונגערמאַן, דער פון פּריער אומבאַוואוסטער, וואָס האָט מיט זיינע אויסערגעווייניליכע פּעאיקייטן און אומדערמידלעכער אַרבעט אויפגעטאָן אַזא גרויסע הילפס־אַקציע פּאָר דער געפּלאָגטער שטאָט ביאַליסטאָק, א הילפס־אַקציע וואָס איז באַשטאָנען פון א סך, א סך הונדערטער טויזנטער דאָלאָרס? דאָס איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי אונזער אַלעמענס פּריינט, דוד סאָהן.

ווער איז דוד סאָהן? ווער זיינען געווען זיינע עלטערן? פון וואָסער משפּחה שטאַמט ער? אָזוי פרעגן פיל פון אונזערע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, וועלכע זיינען באַקאַנט בלויז מיט זיין טעטיקייט דא, און באַוואונדערן זיינע אויפטואונגען, אָבער וויסן ניט, ווער ער איז פון דער היים.

דער שרייבער פון די שורות, וועלכער קען אים פון גאָר־בורט, קען אין קורצן געבן אַן ענטפער, אָז „דער עפּל פאַלט ניט ווייט פון בוים". זיין זיידע פון דער מוטער׳ס צד, ר׳ משה דוד ביאַליסטאָצקי, דער פֿאַדראָטשיק, און זיין באָבע שיינע, וועלכע איז געווען דעם באַרימטן ר׳ זלמן קאַליס־קער׳ס א טאָכטער, זיינען געווען זייער שיינע, אַנגעזעענע בעלי־בתים אין ביאַליסטאָק, געפּירט א שיינעם שטאָט אַלס בעלי־צדקה ומעשים טובים. זייערע קינדער, וועלכע זיינען באַשטאַנען פון פּיר טעכטער און איין זון, האָבן זיי דערצויגן עכט פרום אידיש, ווי דער שטייגער איז געווען אין יענע צייטן. זייער טאָכטער נחמה, די מוטער פון אונזער פריינט סאָהן, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר קלוגשאַפט און שיינקייט, און אַלע אירע באַקאַנטע האָבן געזאָגט, אָז זי האָט א גאונ׳ישן קאָפּ. אָז ס׳איז געקומען די צייט פון שידוכים, האָט ר׳ משה דוד געזאָגט, אָז ער וויל פּאָר איר נעמען א חתן וואָס זאָל אויך זיין אַן אויסערגעווייניליכער למדן. ער גיט קעסט און א שיינעם נדן, אָבי עס זאָל זיין אַן אַנטיקל.

אָזא חתן האָט זיך געפונען אין דער פּערזאָן פון ר׳ משה סאָהן, וועלכער איז געווען באַרימט מיט זיין שאַרפן קאָפּ אין לומדות און מיט זיינע גרויסע קענטנישן אין דער העברעישער שפּראַך און אין אייניקע אייראָפּעאישע שפּראַכן. צו 17 יאָר האָט ער שוין געהאָט סמיכה אויף רבנות, נאָר ער האָט עס קיינמאָל ניט אויסגענוצט. זיין פּאָטער ר׳ מענדל האָט געשטאָמט פון די עלטסטע בכבוד׳יקע משפּחות אין ביאַליסטאָק, א איד א למדן און א קענער, פון די ערשטע אידן וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט אין דער טוך־פּאַבריקאַציע מיט נייניציק יאָר צוריק. דער בחור׳ל משה סאָהן איז געווען באַרימט צווישן אַלע וואָס האָבן אים נאָר געקענט, אַלס גרויסער משכיל, און ער איז דאָס אויסגעקליבן געוואָרן אַלס חתן פּאָר דער גראָטענער נחמה, די טאָכטער פון ר׳ משה דוד ביאַליסטאָצקי.

נאָך דער חתונה, און נאָך די קעסט, האָט נעכאָמקע, וועלכע איז געווען זייער ענים אין איר פּאָטער׳ס געשפּטן פון א גרויסן פֿאַדראָטשיק, וואָס פלעגט צושטעלן פּלייש פּאָר׳ן מיליטער, געפּנט א פּלייש־געשעפט, האַלסעיל און ריטעיל, און איז געוואָרן באַרימט אַלס איינע פון די גרויסע געשעפטס־פּירערקעס. זייער הויף אויף יוראָוויצער גאַס איז געווען באַוואוסט ביי אַלעמען פּאָר א הויז פון צדקה און נעכאָמקע איז געווען אַן אמת׳ע מאָמע צו יעדן איינעם. ר׳ משה סאָהן האָט מער פּאָרבראַכט צווישן די לומדים און משכילים אין בית־המדרש ווי אין געשעפט, און איז געווען באַרימט און געאַכטעט זיינע גאַנצע יאָרן אין ביאַליסטאָק, ביז זיין אַוועקפּאָרן קיין אַמעריקע. אויך דא אין ניו־יאָרק האָט אים לומדישע פּערזענלעכקייט ניט געקענט פּאָרקוקט ווערן, און אין בית־המדרש הגדול פון נאָרפֿאָלק און דילענסי סטריטס, וואו ער האָט געדאַוונט און געלערנט, איז ער אויך געווען זייער געאַכט און געשעצט ביז׳ן סוף פון זיין לעבן.

דוד סאָהן, דער מוזיניק פון 8 קינדער, האָט געקראָגן זיין דערציאונג ווי אַלע בעלי־בתישע קינדער אין יענער צייט אין חדרים און פריוואָטע לערער, ביי וועלכע ער האָט געלערנט, אויסער לימודי־קודש, העברעאיש, רוסיש און דייטש, און מיט זיינע גרויסע פּעאיקייטן האָט ער אין אַלעם געמאַכט גרויס פּאַרשריט. ער האָט זייער פיל געלייענט אין די אַלע שפּראַכן, און וועו ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג האָט זיך שוין ביי אים אַנטוויקלט א געפיל צום שרייבן. ער האָט געשריבן לידער, דערציילונגען אין פּאַרשיידענע זשורנאַלן. וועו ער איז געקומען קיין אַמעריקע איז ער שוין געווען אַן אַנטויקלטער שרייבער, מיט א גרויסן חוש פּאָר כלל־אַרבעט.

ער האָט ג׳ירשנ׳ט פון זיין פּאָטער די גרויסע

פּעאיקייטן, דעם שאַרפן קאָפּ, און פון זיין מוטער די גוטע האַרץ. איז ער מיט זיין באַגאַזש געקומען קיין אַמעריקע אין 1911. ער האָט דאָ געפרואווט טאָן פאַרשיידענע זאַכן: געווען אַ פאַריער, אַ רעפאַרטער, אַ צעמענטער ביי רעגנ־מאַנטלען, אַ מאָלער, אָבער ער איז ניט געווען צופרידן. זיין גרויסע ענערגיע, זיינע גרויסע פּעאיקייטן און זיין נשמה האָבן געלעכצט נאָך גרויסער, גראַנדיעזער אַרבעט, און ערשט ביי דער רעליף־אַרבעט האָט זיין נשמה געקראָגן איר תיקון. ער האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער דאָזיקער אַרבעט מיט אַלע זיינע חושים, האָט באַאיינפלוסט צענדליקער און הונדערטער אַנדערע מענטשן, האָט זיי אַנגעצונדן מיט דעם פייער פון זיין יונגער נשמה, זיי זאָלן זיך אַריינוואַרפן אין דער הילפס־אַרבעט. און די אַרבעט האָט פּראָגרעסירט. די רעליף־אַרבעט האָט זיך געצויגן עטלעכע יאָר, זיין האַרץ האָט געקוואָלן זעענדיק ווי דורך זיין איניציאַטיווע זיינען טויזנטער מענטשן געהאָלפן געוואָרן. אָבער אינגאַנצן צו־פריד איז ער ניט פאַרבליבן.

צוזאַמען מיט דער אַרבעט פאַר'ן רעליף, איז געבוירן געוואָרן ביי אים די אידייע פון אַ צענטער, פאַר פאַראייניקן אַלע ביאַליסטאָקער סאָסייעטיס אין ניו־יאָרק אין איין קערפּערשאַפט, און מיט פאַראייניקטע קרעפטן קענען טאָן עפּעס גרויסעס. און דאָ האָט זיך פאַר אים אָנגעפאַנגען אַ נייער קוואַל פון טעטיקייט, ביז די אידייע איז פאַר־ווירקלעכט געוואָרן און עס איז אויסגעבויט געוואָרן דער צענטער, אַ געביידע, וועלכע האָט אין זיך פאַראייניקט די ביאַליסטאָקער סאָסייעטיס, און גרויסע הילפס־אַרבעט איז געטאָן געוואָרן צו ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע, און אויך פאַר די לאַנדסלייט אין ביאַליסטאָק. וועגן די אַרבעט האָט זיך אָנטוויקלט צו אַ גרויסן מאַסשטאָב, איז ביי אים געבוירן גע־וואָרן די אידייע אַז מען דאַרף צוציען אויך פרויען צו דער הילפס־אַרבעט, און ער האָט געגרינדעט די לעידיס אָוקזילערי.

קליין איז געווען די צאָל פון די מיטגלידער אין דער לעידיס אָוקזילערי אין אָנפאָנג, בלויז אייניקע צענדליק פרויען. דורך דער צייט פון די אַלע אַרבעטן האָט זיך אָנט־וויקלט צווישן די ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַנשאַפטן אַ גרויסע צאָל כלל־טויער וועלכע זיינען געוואָקסן מיט דער אַרבעט, סיי צווישן די מענער און סיי צווישן די פרויען. עס זיינען אויסגעוואָקסן מענטשן מיט פּעאיקייטן, מיט רעדנער־קראַפט און מיט אַ ווילן צו טאָן כלל־אַרבעט, און דוד סאָהן האָט דערזען פאַר זיך אַ גרויסע צאָל מיטהעלפערס און גוטע פריינט און ער איז געקומען צום באַשלוס, אַז עס איז אַ גינסטיקע צייט — ער האָט ניט געוואוסט, אַז באַלד, אין 1929, וועט קומען דער קראַך אין וואָל סטריט — צו פאַר־ווירקלעכן איינע פון די גרויסע חלומות פון דער ביאַלי־סטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט, אויפצובויען אַ היים פאַר עלטערע מענטשן, וואָס זאָל זיין אַ מוסטער פון וואויל־טעטיקייט און אַ שטאָלץ פאַר אַלע ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע.

ניט גרינג איז אַנגעקומען די אַרבעט. זי האָט גע־פאָדערט פון סאָהנ'ען אַלע זיינע פעאיקייטן, זיין גאַנצע ענערגיע, אומדערמידלעכע אַרבעט טאָג און נאַכט, הונ־דערטער מיטינגען און פאַרזאַמלונגען, זיין גאַנצע רעדנער־קראַפט, אום צוציען הונדערטער מענטשן אַז זיי זאָלן צולייגן אַ האַנט. ער איז ניט מיד געוואָרן צו רופן און צו וועקן, צו אויסשטיין אַלערלייַ פאַרוואורפן און ברוגז'ן. קיין זאַך איז פאַר אים ניט צו שווער געווען, אַבי צו קומען צום צוועק, און דער צוועק איז דערגרייכט געוואָרן.

אָט אַזוי איז דוד סאָהן געווען אַלע יאָרן אומדער־מידלעך און געאַרבעט פאַר דעם וואוילשטאַנד פון אונזערע לאַנדסלייט. ער האָט זיך דערוואָרבן טויזנטער פריינט. אין 1916 האָט דוד סאָהן געהייראָט אין ניו־יאָרק מיט וועראַ עפשטיין, פון ביאַליסטאָק. זיי האָבן דאָ אויפגעבויט אַ פיינע פאַמיליע.

שמואל יצחקי

דער כוח פון דעם ביאַליסטאָקער אָפּשטאַם

גרויס איז דער כוח פון אָפּשטאַם ביי אַ מענטש, פון זיין קינדהייט אָן, היים און סביבה. געווויינלעך טראָגט מען דאָס שטענדיק מיט זיך און אין זיך שוין דעם גאַנצן לעבן, ווען אפילו מען איז אַרומגעריגלט און מען לעבט ביי נייע באַדינגונגען און אין נייע ערטער. בלויז די יענ־יקע, ביי וועמען די סביבה אין זייער קינדהייט האָט געהאָט אַ גרויסן איינפלוס, וואָרפן שוין קיינמאָל ניט אָפּ פון זיך דאָס וואָס מען האָט איינגעזאָפּט אין זיך פון דער אַמאָליקער היים און קינדהייט. אַזעלכע ציען ווייטער דעם גרויסן יחוס, אפילו אין זייער געענדערטער סביבה.

איינער פון די דאָזיקע איז אונזער חשוב'ער ביאַלי־סטאָקער לאַנדסמאַן, דער פראָמינענטער אינדוסטריעלער, ביזנעסמאַן און אַנגעזעענער כלל־טויער, מאָקס ראָטנער, פון קליוולאַנד, אָהאיאָ. עס איז באמת מערקווירדיק: מאָקס ראָטנער, וועלכער לעבט שוין אין אַמעריקע צענדליקער יאָרן פון זינט ער איז אַוועק אָלס קינד פון ביאַליסטאָק, איז ווייטער אַרומגעריגלט כסדר מיט דעם אידישן גייסט, פון דער אַמאָליקער וואונדערלעכער אידישער ביאַליסטאָק. אָט דעם גייסט האָט ער אַיינגעזאָפּט אין זיין קינדהייט אין דער אַלטער היים, מיט אָט דעם גייסט אָטעמט ער און לעבט אומאויפהערלעך אויך ווייטער. מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז אַלס פראָמינענטער אינדוסטריעלער, ביזנעסמאַן — סיי אין אַמעריקע סיי אין אַנדערע לענדער — און געזעלשאַפט־לעכע פירנדע פערזענלעכקייט, האָט פריינט ראָטנער דער־גרייכט, ווי מען זאָגט דאָס, די העכסטע הויכן. ער באַקומט אויך פון אַלע זייטן פאַרדינטן כבוד, מען ווייזט צו אים אַרויס געהעריקן דרך ארץ.

דאָך אָבער, איז ער פאַרבונדן מיט דעם אידישן גייסט פון אַמאָליקער ביאַליסטאָק ניט בלויז אין זיין האַרץ און געדאַנקען, נאָר אויך אויף אַ פראַקטישן און ממשות'דיקן וועג. דאָס קומט צום אויסדרוק אין זיין נאָענטער פאַר־בונדונג מיט דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, ווי אויך מיט אַלץ וואָס איז פאַרבונדן מיט אינטערעסן פון ביאַליסטאָקער אידן, מיט ביאַליסטאָקער הילפס־אַרבעט און

צילן. ניט געקוקט אויף דעם, וואס פריינט ראטנער איז א זייער פארנומענער מענטש טאג איין טאג אויס איז זיינע פארצווייגטע געשעפטן און אויך אין געזעלשאפטלעכער ארבעט, האט ער שטענדיק אבער צייט ווען דאס איז נויטיק פאר ביאליסטאקער ענינים. אפטמאל טאקע, ניט געקוקט אויף דעם וואס ער האט ניט צו פיל צייט, טעלעפאנירט ער פון קליוולענד, אין דעם ביאליסטאקער צענטער צום געגראל־סעקרעטאר, איסאק ריבאלאווסקי, כדי צו וויסן און הערן וואס עס קומט פאר אין דעם גרויסן צענטער, אין די אקטיוויטעטן און אויפגאבן. נאכמער, מאקס ראטנער קומט אפילו אראפ אין דער אינסטיטוציע, כאטש די צייט דערלויבט דאס ניט, צו זיין אויפ'ן ארט אין דעם ביאליסטאקער צענטער, וואו ער פארטרעטירט זיך מיט אלץ.

ניט קיין וואונדער טאקע וואס מאקס ראטנער, וועלכער איז פראמינענט און רופט צו זיך ארויס דרך ארץ אין אלע קרייזן, איז ער אויך זייער באליבט ביי די ביאליסטאקער איידן. מען דארף געדענקען, אז אונזער חשוב'ער לאנדסמאן פארנעמט אויך די וויכטיקע פאזיציע אלס פרעזידענט פון דער „אמעריקען־איזראעלי טשעמבערס אוו קאמערס". אבער זיצט מען מיט אים, שמועסט מען מיט פריינט ראטנער, פילט מען גלייך ארויס א זעלטענע פשטות און פאלקסטימלעכקייט. פריינט ראטנער האט ליב צו רעדן און דערציילן וועגן דער אמאליקער אידישער ביאליסטאק, דער עיקר וועגן זיין היים און קינדהייט, ווי אויך וועגן זיין לעבן דא אין אמעריקע אין פארלויף פון אלע יארן, וואו ער ציט ווייטער דעם גרויסן יחוס פון ביאליסטאקער אידישקייט. און שמועסנדיק מיט אים, דערוויסט מען זיך . . .

* * *

געווען איז דאס אמאל, אויף דער פאלנע גאס, וואו עס האט געוואוינט א באלעבאטישע משפחה, משה און פעשע ראטאווצער, וועלכע האבן געהאט וועבערייַ־שטולן. אין יאר 1921 איז די גאנצע משפחה אוועק פון ביאליסטאק, זיי זיינען דאן געקומען קיין אמעריקע. געווען זיינען אין דער משפחה אכט קינדער, פיר בריידער און פיר שוועסטער. איינער פון זיי, איז דער אייניקער פראמינענטער מאקס ראטנער.

„מיין עלטסטער ברודער, קלמן — דערציילט פריינט מאקס ראטנער — איז געקומען קיין אמעריקע נאך אין 1905. אין דער אלטער היים אין ביאליסטאק, איז ער אלס יונגער בחור שוין געווען טעטיק אין דער דארטיקער רעוואלוציאנער באוועגונג. די צארישע זשאנדארמען זיינען געפאלן אויף זיינע שפורן, עס האט אים געדראט פאר־שיקט צו ווערן קיין סיביר. איז קלמן, ווען ער איז געווען בלויז דרייצן יאר, אוועק קיין אמעריקע. דא איז דעמאלט געווען זייער שווער דאס לעבן פאר געקומענע אימי־גראנטן. קלמן איז געשלאפן דרייַ וואכן צייט אין העסטער פארק אויף דער איסט סייד. ער פלעגט אויך זינגען אין גאס, כדי צו מאכן א לעבן . . .".

ווען די משפחה איז, אין 1921, געקומען קיין אמעריקע, האבן זיי זיך גלייך באזעצט אין קליוולענד. פון אנהויב האט די משפחה געהאט א סטאר. איינער פון זייערע קוזינען, דזשארדזש סאגלאוויטש, האט דא געהאט א האלץ געשעפט. פון אנהויב האבן מאקס'עס צוויי בריידער, קלמן און לייזער, געארבעט ביים קוזין. א ביסל שפעטער, האט לייזער פאר זיך געעפנט א גראסערי סטאר און קלמן האט געעפנט א סקלאד פון האלץ. מאיר (דער איצטיקער מאקס) האט אויך געהאלפן אין דעם סקלאד פון האלץ און גלייכצייטיק געלערנט אין סקול. נאכ'ן פארענדיקן שטודירן, אין יאר 1925, איז מאקס ארייַן צוזאמען מיט קלמן אין דער האלץ־אונטערנעמונג. אין יענער צייט האט לייזער פארקויפט די גראסערי קראם, און אויך געעפנט פאר זיך א האלץ־סקלאד. און אין יאר 1929 האבן אלע פיר בריידער זיך פאראייניקט אין זייערע געשעפטן, זיי האבן געעפנט איין גרויסע קאמפאני אונטער'ן נאמען „פארעסט סיטי ענטער־פראיסעס". די קאמפאני וואס איז געווארן א משפחה־אונטערנעמונג, האט באלד אנגעהויבן גיין באַרג ארויף, כסדר מיט גרויס דערפאלג. אין יאר 1929 איז אויך מאקס ראטנער געווארן פרעזידענט פון דער גרויסער אנגעזעענער אונטערנעמונג, און אזוי ביז איצט פירט ער אן מיט דער גוט־באוואוסטער קאמפאני.

די משפחה ראטנער, מיט מאקס'ן אלס אנפירער, האט ניט געקאַרגט קיין ארבעט, מי און אנשטרענגונגען. א דאנק דעם טאקע איז זייער אונטערנעמונג אויסגעוואקסן מיט גרויס דערפאלג. די „פארעסט סיטי ענטערפראיסעס" אין קליוולענד באשעפטיקט טויזנטער ארבעטער. די אונטער־נעמונג האט אויך אפטיילונגען אין שיקאגא, דעטראיט, פאַרטלענד און אין אנדערע פארשיידענע ערטער. אויסער דעם וואס די קאמפאני ארבעט אויס אלערליי האלץ־ארטיקלען, בויען זיי אויך אין פארשיידענע ערטער שאפנג־צענטערס, האטעלן, מאטעלס און ענלעכס. ארום דער גרויסער פארצווייגטער אונטערנעמונג זיינען פארבונדן און באשעפטיקט ביי א צוואנציק פאמיליעס, כמעט די גאנצע משפחה.

מאקס ראטנער'ס פרוי, בעטי, איז א געבוירענע אין קליוולענד. דאס פארל האבן פיר זין — טשארלס, דזשעימס, ראני און מארק — אלע הויך־געלערנטע אקאדעמיקער און פראפעסיאנאלן. אבער זיי מיט זייערע פאמיליעס זיינען, אויף פארשיידענע וועגן פארבונדן מיט דער ריזיקער פאמיליע־אונטערנעמונג, די „פארעסט סיטי ענטער־פראיסעס". מאקס ראטנער איז גוט באקאנט אין קליוולענד אין דארטיקן אידישן לעבן. ער איז אויף אן ענערגישן אופן טעטיק אין פארשיידענע אידישע געזעלשאפטלעכע וואויל־טעטיקע, הילפס און אנדערע אינסטיטוציעס. ער איז פאר־בונדן און אקטיוו אין פארשיידענע אידישע ארגאניזאציעס וואו ער פארנעמט וויכטיקע פאזיציעס. פריינט ראטנער איז אויך געווען פרעזידענט פון דער גרויסער פארק סינאגאגע, איינע פון די גרעסטע קאנסערוואטיוע שולן אין אמעריקע.

מאקס ראטנער איז אויך א גרויסער פריינט פון מדינת ישראל. אויסער דעם וואס ער העלפט שאפן און ער אליין גיט אויך גרויסע סומעס געלט פאר ישראל, איז ער פאר־בונדן מיט דער אידישער מדינה דורך ביזנעס. אויך אין דער אידישער מדינה האט מר. ראטנער פארשיידענע אונטער־נעמונגען. און אלס פרעזידענט פון דער „אמעריקאן־איזראלי טשעמבערס אוו קאמערס" מאכט ער כסדר גרויסע באמיאונגען, כדי צו פארשטארקן די האנדלס און אינדוסטריע פארבינדונגען צווישן מדינת ישראל און אמעריקע. אויף דעם געביט האט פריינט ראטנער גאר גרויסע פארדינסטן. אין פארבינדונג מיט דעם, מאכט ער אויך זייער אפטע באזוכן אין ישראל.

ווען מען שמועסט מיט מאקס ראטנער, פילט מען יעדעס מאל ארויס זיין ווארעמקייט צו דעם אידישן היימ־לאנד. ער גרויסט זיך אויך מיט דעם, אז נאך אין זיין פריער

קינדהייט האָט ער, אין זיין היים אין ביאַליסטאָק, אין זיך איינגעזאַפּט ליבע און ווּאַרעמקייט צו ארץ ישראל. ער דער־ציילט דערביי ווי אַזוי ער געדענקט נאָך גוט די צייט פון סוף 1917 ווען ענגלאַנד האָט אַרויסגעגעבן די באַלפור־דעקלאַראַציע, וואָס האָט אָנגעזאָגט דעם שפּעטערדיקן אויפקום פון דער אידישער מדינה. אין יענער צייט, דער־ציילט פריינט ראָטנער, ווען ער איז געווען אַ אינגל פון אַכט יאָר, געדענקט ער ווי אַזוי זיין ליבע מוטער האָט פון זיך אַראָפּגענומען אירע גאָלדענע אויערינגלעך און דאָס אַוועק־געגעבן פאַר די פּיאָנערן־חלוצים אין פּאַלעסטינע. פריינט ראָטנער איז אויך שטאָלץ מיט דעם וואָס ער האָט געלערנט אין דער ערשטער אידישער העברעאישער גימנאַזיע אין ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען אויף אַ הויכער ניוואָ. אָט די ליבע צו ישראל וואָס ער האָט איינגעזאַפּט אין זיין קינד־הייט, טראָגט ער מיט זיך אַלע יאָרן.

און אַזוי איז אויך מיט זיין צוגעבונדנקייט צו דעם אַמאָליקן אידישן ביאַליסטאָק, דער יחוס פון זיין אָפּשטאַם, וואָס ער טראָגט מיט זיך אויך אַלע יאָרן דאָ, אין דער נייער וועלט. ווי מיר זעען, שטערט דאָס ניט דעם ליבן מאָקס ראָטנער אין זיין דערפאָלגרייכן לעבן, וואָס ער פירט דאָ באַגלייט מיט געהעריקע דערגרייכונגען.

* * *

מיט עטלעכע יאָר צוריק, אין 1976, איז מאָקס ראָטנער געפאָרן אויף אַ באַזוך קיין ביאַליסטאָק, זיין אַמאָליקע היים. ער האָט אויף זיין רייזע אויך מיטגענומען זיין זון טשאָרלס, קוזינען און אַנדערע משפּחה־מענטשן. צוזאַמען זיינען זיי געווען צוועלף פערזאָן. פריינט ראָטנער האָט זיי אַלעמען געפירט אין זיין אַמאָליקער היים, וואו ער איז געקומען אויף דער וועלט, וואָס עס איז געווען זיין קינדהייט. ער האָט געוואָלט, אַז זיינע משפּחה־מענטשן זאָלן זען און וויסן, סיי דעם יחוס פון דער אַמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק, סיי אויך וואָס עס איז געווארן פון דער אַלטער פאַרוואָרצל־טער אידישער קהילה, נאָכ'ן שרעקלעכן חורבן ביי היטלער'ן.

„קומענדיק קיין ביאַליסטאָק — האָט דערציילט מאָקס ראָטנער — האָב איך דאָרט געטראָפן אַ הייפל אידן, בלויז עטלעכע עלטערע, צעבראָכענע, וועמען מען דאָרף העלפן. קומענדיק קיין ביאַליסטאָק איצט 55 יאָר נאָכדעם ווי איך בין פון דאָרט אַוועק אַלס יונגער בחור, האָט מיך דערמאָנט פיל פון די אַמאָליקע יאָרן, פון העכער אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק. אָבער ווען איך האָב אַרומשפּאַצירט, וואו עס האָבן אַמאָל געווואוינט אידן, וואו עס איז דאָרט געווען אַ פאָר־צווייגטער אידישער לעבן, האָב איך ניט געקענט באַגרייפן ווי אַזוי עס איז מעגלעך געווען, אַז אַזעלכעס זאָל פאַסירן. ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך, האָב איך ביי זיך געטראַכט, אַז אין ביאַליסטאָק, וואו אידן האָבן געלעבט 800 יאָר, איז איצט ניטאָ קיין שום צייכן וואָס איז פאַרבונדן מיט'ן אַמאָליקן אידישן לעבן?! עס איז גאָרניט פאַרבליבן פון דעם אַמאָליקן אידישן לעבן, אַלץ איז פאַרשוואונדן און אָפּגעווישט געווארן. ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך? אָלע גאָסן אין איצטיקן ביאַליסטאָק, וואו אַמאָל זיינען געווען אידן מיט אַ אידיש לעבן, זיינען געווארן איבערגעבויט, מיט אַ נייעם אויסזען, מיט נייע נעמען. וועגן אידן און אידישן לעבן, איז אָבער גאָרניט פאַרבליבן...“ זייענדיק אין ביאַליסטאָק, האָט מאָקס ראָטנער געווויזן זיינע משפּחה־מענטשן דאָס הויז פון זיין קינדהייט, אויף טשיסטע 4, ביי ראָג פאָלנע.

זייענדיק אין ביאַליסטאָק, און כאָטש דאָרט איז ניטאָ קיין צייכן פון דעם אַמאָליקן אידישן לעבן, — האָט מאָקס ראָטנער איבערגעגעבן — האָט ער געדענקט אָלץ פון אַמאָל. ער האָט דאָס געזען ווי פאַר זיינע אויגן. אָט דאָ פלעגט זיין מוטער אַמאָל קויפן פיש, ניט ווייט פון זייער הויז איז געווען די שוהל, און אָט איז דער פלאָץ וואו ער פלעגט זיך שפּילן מיט אַנדערע קינדער. „איך האָב געקוקט אויף די ערטער — האָט מיט ווייטיק געזאָגט פריינט ראָטנער — איך האָב געטראַכט וועגן דעם אַמאָל, עס איז ביי מיר געווען ווי אַ חלום, אַ חלום, ניט מער, אַ חלום וואָס ווערט גלייך ווי צערונען...“.

אויף זיין באַזוך אין פוילן, איז מאָקס ראָטנער אויך געווען אין ווּאַרשע. אויך דאָרט איז דאָס זעלבע, מיט דעם אַמאָליקן אידישן לעבן. אָלץ איז אָפּגעווישט, פאַרשוואונדן. ער איז געווען אין ווּאַרשע אין דער דאָרטיקער נאָזשיק־שוהל, אויף טוואָרדע גאַס. האָט ער דאָרט געטראָפן עטלעכע עלטערע אידן. די טישן אין דער שוהל, די בענק, סידורים און ספּרים, זיינען פול מיט שטויב. פון דעם איז צו זען, אַז דאָס ווערט ווייניק באַנוצט.

מאָקס ראָטנער האָט אויך געפירט זיינע משפּחה־מענטשן קיין אוישוויץ, וואו עס איז געווען דער טרויעריק־באַרימטער טויט־לאָגער ביי די נאַציס. „אַ באַזוך אין אוישוויץ — האָט געזאָגט פריינט ראָטנער — מאָכט אַ שרעקלעכן איינדרוק. וועג מען איז דאָרט, איז ווי מען וואָלט געווען אַרומגערינגלט מיט שאָטנס פון די מיליאָנען אומ־געבראַכטע דאָרט מענטשן, די מערסטע אידן. וויפל מען לייענט און מען הערט וועגן די פאַרברעכנס פון די נאַצישע רוצחים, קען מען אָבער דאָס אַלץ ניט באַגרייפן און פאַר־שטיין, אויב מען זעט דאָס ניט מיט די אייגענע אויגן“.

מיט גרויס טריישאַפט טראָגט מיט זיך מאָקס ראָטנער דעם יחוס פון דער אַמאָליקער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס באַגלייט אויך אונז אַלעמען, ביאַליסטאָקער אידן.

מיין פאַרבינדונג מיט ביאַליסטאָק

מיין פאָטער, יעקב סאַפירשטיין, האָט געוואוינט מיט דער משפחה אין אונזער היים שטאָט ביאַליסטאָק. מיטאמאָל, אין יאָר 1905, זיינען געקומען די קאָזאַקן און זיי האָבן פאַרברענט דאָס הויז. אין יענער צייט איז געווען די רוסיש־יאַפאַנעזישע מלחמה און מיין פאָטער האָט באַשלאָסן אוועקצופאָרן איידער צו גיין דינען אין דער צאַרישער ארמיי, ווייל ער האָט געזען ווי עס ווערן כסדר געשיקט סאָלדאָטן אויף די מיט שטרוי אָנגעפילט וואַגאָנען, וואָס זיינען אויף הפקר אָן זאָרג און הילף. די שטרעבונג פון מיין פאָטער צו פאַרלאָזן די היים איז אויך געווען צוליב דער צאַרישער אונטערדריקונג. ער איז דאָמאָלט אַוועק קיין שטשעטשין פונוואָנען עס איז אים געלונגען זיך אַריבערצוקריגן די גרענעץ קיין דייטשלאַנד. דאָרט האָט די אידישע קהילה אים באַזאָרגט אין אַ שפּיטאָל וואו ער האָט אין פאַרלויף פון זעקס וואָכן, ווידער אָנגענומען כוחות, וואָס איז אָפּגעשוואָכט געוואָרן צוליב הונגער.

נאָכדעם איז ער, א דאָנק דער פאַרזאָרגונג פון אידישע הילפס־אָרגאַניזאַציעס, געקומען קיין אַמעריקע. ער איז געקומען קיין באָסטאָן אין יאָר 1905. נאָכדעם איז ער אַוועק קיין שיקאָגאָ, וואו ער האָט זיך אָנגעהויבן לערנען שנייַדעריי ביי „האָרט, שעפנער און מאַרקס". ער האָט אָבער ניט ליב געהאַט די דאָזיקע אַרבעט און ער האָט זיך פאַרבונדן מיט זיינעם א פעטער אין קליוולענד, אָהייאָ, וואָס האָט דעמאָלט געהאַט א געוועלב פון פּאָסט־קאָרדס אין דעם אָלענדען האָטעל. אין 1906 איז מיין פאָטער געקומען קיין קליוולענד, וואו ער איז געוואָרן א פאַרקויפער אין פעטער׳ס סטאָר. אין יענער צייט, האָבן די סטאָרס פאַרקויפט פיל פּאָסט־קאָרדס. אין פאַרלויף פון יאָר האָבן די קרובים געמאָלדן מיין פאָטער אַז זיי ליקווידירן זייער קראָם, ווייל זיי קענען ניט מאָכן א לעבן פון דעם און זיי האָבן אים געגעבן אַן עצה, אַז ער זאָל זוכן אַן אַנדער אַרבעט.

ניט האָבנדיק קיין פאַך און ניט קענענדיק קיין אַנדער אַרבעט, האָט יעקב סאַפירשטיין געעפנט א קראָם פאַר זיך אין זיין צימער וואו ער האָט געוואוינט. ער האָט אייַנגעקויפט פּאָסט־קאָרטן און ער האָט דאָס פאַרקויפט אין דראָג סטאָרס, קענדי סטאָרס און אין ענלעכע ערטער. באַנוצנדיק זיך מיט א פערד און וואָגן איז ער געווען דער איינקויפער, פאַרקויפער, אויפנעמער פון באַשטעלונגען, צושטעלער וויי אויך דער בוכהאַלטער. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, דאָרף דערמאָנט ווערן, זיינען די מערסטע פּאָסט־קאָרטן אימפּאָרטירט געוואָרן פון דייטשלאַנד. ווען דער אימפּאָרט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן, האָט יעקב סאַפירשטיין אייַנגעקויפט די צולייג־קאָרטן וואָס זיינען אויסגעאַרבעט געוואָרן אין אַמעריקע. ווען זיינע דריי זין — אוירווינג, מאָריס און הערי — זיינען אונטערגעוואָקסן, זיינען זיי אויך צוגעשטאַנען צו זייער פאָטער׳ס ביזנעס.

אין די שפּעטע צוואַנציקער יאָרן האָט די משפחה שוין אָנגעהויבן אַליין אויסאַרבעטן ווינטש־קאָרטן אייַנזעענדיק, אַז דאָס ברענגט אַריין א גרעסערן אייַנקונפט. אין צייט פון דער דעפּרעשאַן איז דאָס פראָדוצירן פאַרשייַדענע ווינטש־קאָרטן אויך זייער געוואָקסן, ווייל מענטשן האָבן ניט גע־האָט מעגלעכקייט צו שיקן מתנות איינער צום אַנדערן האָט מען, אַנשטאָט דעם, געשיקט קאָרטן. בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די פּראָדוקציע פון אַלערליי קאָרטן געוואָקסן נאָך גרעסער וועו משפחה־מענטשן זיינען גע־פאָרן איבער׳ן לאַנד און מען האָט געוואָלט זיין אין פאַר־בינדונג איינער מיט׳ן אַנדערן. אָט אַזוי איז די אונטער־נעמונג וואָס יעקב סאַפירשטיין האָט אָנגעהויבן אויף א בא־שייַדענעם וועג, געוואָקסן אַלץ גרעסער און גרעסער. איצט

יעקב סאַפירשטיין

האָט די „אַמעריקן גריטינגס קאָרפּאָרעישאָן", וואָס יעקב סאַפירשטיין האָט געגרינדעט אַמאָל מיט דעם באַשייַדענעם אָנהויב, נייַנצן טויזנט (19,000) באַשעפטיקטע און מאַכט העכער פינף הונדערט מליאָן דאָלאָר ביזנעס יערלעך. די קאָמפּאַני האָט 24 פּלענטס אין אַמעריקע, מעקסיקא און קא־נאַדע, ווי אויך פיר אין אייראָפּע.

אין פאַרלויף פון אַלע יאָרן און ניט קוקנדיק אויף זיין גרויסן און דערפאָלגרייכן אויפשטייג אין די אונטער־נעמונגען, היט יעקב סאַפירשטיין שטענדיק אָפּ שבת און ימים־טובים. ער איז אויך אַקטיוו אין אידישע אָרגאַני־זאַציעס. ער איז געווען פון די גרינדער פון דער באַ־וואוסטער היבראָ אַקאַדעמי אין קליוולענד, א טאָג שולע מיט העכער אַכט הונדערט תלמידים. סאַפירשטיין האָט אויך געקויפט פיר הונדערט דונאָם לאַנד אין ישראל און גע־האַלפן דאָרט עטאַבלירן קרית טעלש־סטאָן, וואָס איז א וואַקסנדע שטאָט.

יעקב סאַפירשטיין האָט חתונה געהאַט מיט זשעני קאַנטאָר, וועלכע האָט אויך געשטאַמט פון זיין היים־שטעטל. זייער חתונה איז געווען אין קליוולענד דעם 7טן יוני, 1908. אין די ערשטע יאָרן האָט זיין געטרייַע לעבנס־

באַגלייטערין געאַרבעט ביי איר מאַנ׳ס זייט, ביים אויספילן די פֿאַסט־קאַרדס באַשטעלונגען ביז שפּעט אין די נעכט. פּרוי סאַפּירשטיין איז געשטאַרבן דעם 29טן נאָוועמבער, 1969. דאָס טרייַע און גליקלעכע פּאָרל האָבן געהאַט פּיר קינדער, דריי זין און איין טאָכטער: אוירווינג י. סטאָון, טשערמאַן פון באָארד און הויפּט אָפּיסער פון דער „אַמעריקען גריטינג קאָרפּאָרעישאַן"; מאָריס ס. סטאָון, וויצע טשערמאַן פון דער קאָמפּאַניע; הערי ר. סטאָון, פּרעזידענט פון קאָורטלענד מענענדזשמענט אינק.; און מרס. דעיוויד ע. דעיוויס (בוירניס מ.). אין דער משפּחה זיינען דאָ צוועלף אייניקלעך, איין און צוואַנציק אור־אייניקלעך און פּיר אור־אור אייניקלעך.

די „אַמעריקען גריטינגס קאָרפּאָרעישאַן", וואָס יעקב סאַפּירשטיין האָט געגרינדעט אין 1906, האָט מיט אַ קורצער צייט צוריק געפייערט דעם 75טן יובילעי. די אונטערנעמונג איז געוואָקסן פון איין קליינע סטאָר ביז איצט צו אַ ריזיקער אומפּאַרגלייכלעכער פּריוואָטער ביזנעס קאָרפּאָרעישאַן, די גרעסטע פון דעם מין אין דער וועלט. ניט גקוקט אויף די אַלגעמיינע עקאָנאָמישע שוועריקייטן אין דער לעצטער צייט, האָט אַבער די קאָמפּאַני געהאַט גרויס דערפאָלג סאי אין פּאַרקויף, סאי אויך אין אייַנקונפט. דאָס איז אַ רעזולטאַט פון דעם גרויסן וואוקס פון באַנוצן ווינטשקאָרטן ביים בריייטן עולם, אַזוי ביים אויסדריקן פּרייד און, חלילה, אויך טרויער אין דער איצטיקער צייט אין וועלכער מיר לעבן. די קאָמפּאַני באַשעפטיקט קנאַפּע צוואַנציק טויזנט אַנגעשטעלטע, וועמענס טאַלאַנט און פּעאיקייטן פון פּלאַנירן און פּראָדוצירן קומט צום אויסדרוק אין די אַלערליי אומצאָליקע אויסאַרבעטונגען פון אונזער „אַמעריקען גריטינגס קאָרפּאָרעישאַן".

דאָס אַלץ באַווייזט אויך ווידעראַמאָל די גרויסע אונטערנעמונגס־קראַפט, פּעאיקייטן און דעם דינאַמישן גייסט פון ביאַליסטאָקער אידן. איך בין צופֿרידן און שטאָלץ פון דעם אַז אויך איך האָב אַ חלק פון דאָזיקן אַפּשטאַם און אַז אויך איך בין אין דעם אַלעם באַטייליקט.

די אידישע קרבנות ביי היטלער׳ן לויט די לענדער און ציפערן

לאַנד	אידישע באַפעלקערונג ביים אויסברוך פון דער מלחמה, 1939	אומגעבראַכטע אידן פון די נאַציס און זייערע מיטהעלפערס	פּראָצענט
פוילן	3,250,000	2,850,000	87.7
רוסלאַנד	2,100,000	1,500,000	71.4
רומעניע	850,000	425,000	50.0
אונגאַרן	400,000	200,000	50.0
פראַנקרייך	300,000	90,000	30.0
טשעכיע	315,000	240,000	76.2
דייטשלאַנד	193,000	110,000	57.0
עסטרייך	90,000	45,000	50.0
ליטע	150,000	130,000	86.2
לאַטוויע	95,000	80,000	84.2
האָלאַנד	150,000	105,000	70.0
בעלגיע	90,000	40,000	44.4
יוגאָסלאַוויע	75,000	55,000	73.3
גריכענלאַנד	75,000	60,000	80.0
איטאַליע	57,000	15,000	26.3
בולגאַריע	50,000	7,000	14.0
אַנדערע	15,000	5,000	33.3
	8,255,000	5,957,000	72.1

שמואל בערנשטיין

חנה׳לע

מיינע אומפאַרגעסענע פרוי און קינד
מיט טערן געווידמעט

ס׳איז דיין צאַרטקייט אַזוי נאָענט מיר,
ס׳איז דיין טריישאַפט נאָך אַזוי פריש,
דיין געשטאַלט ווי אויף דער האַנט מיר,
דיין שיינקייט ווי בלומען אויפֿן טיש.

פלעגסט אָפּט אין טרוימען זיך פֿאַרשפּינען,
געגלויבט אין גוטסקייט פון דער וועלט,
געזוכט פֿאַר די ליידנדע גליק צו געפֿינען,
פֿאַר בלאַנדזשנדיקע — אַ בעסערע וועלט.

דיין פּרייַע צייט פלעגסטו אין לייענען פֿאַרשוועבן,
דיין פילבאַרע נשמה האָט ערלעכקייט געזוכט,
איך געדענק דיינע טרערנדיקע אויגן,
אויף דער קאַראַימער מיידל פון אַזשעסקאַוועס אַ בוך.

כ׳האָב דעם בונקער אין געטאָ פֿאַרריגלט, פֿאַרשלאָסן,
פֿאַרגראָבן אייך טיף, פֿאַרשטעלט דעם אָרט.
האָבן נאָציש בעסטיעס זיך דערגראָבלט, געשאָסן,
פֿאַרשלעפּט אייך צום טראַנספֿאָרט.

דיין לעצטן וועג אין בלי פון דרייסיקסטן פּרילינג,
מיט דיין קינד, דיין מלאכל אויף די הענט.
זענט איר נאָקעטע געטריבן געוואָרן, אַ צווילינג...
צום גאַזקאַמער צו ווערן פֿאַרברענט.

האָט די זון אַ פֿאַרשעמטע אין וואָלקנס זיך פֿאַרשטעלט,
און גאָט דער אַלמעכטיקער געוואָרן איז בלינד,
האָבן דייטשישע רוצחים געלאָכט פון דער וועלט,
און אין פלאָמען פֿאַרפֿיניקט אַ מוטער און קינד.

און כאָטש פֿאַרלאָפן יאָרן, דאָך פֿאַרגעס איך עס ניט,
וואָס מיר ליב און טייער איז געווען.
מיין פּרוי, מיין קינד, מיין טרייסט, מיינע ליבסטע, און
איך ווייס,
כ׳וועל שוין קיין מאָל מער אין לעבן זיי נישט זען...

אין שמאן

זלמן ירושלמי און קאָפּל לב (תל־אביב)

ארגון יוצאי ביאַליסטאָק אין מדינת ישראל

דער ארגון יוצאי ביאַליסטאָק בישראל, איז געשאַפן געוואָרן קורץ נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1946, נאָך דער שרעקלעכער טראַגעדיע פון אומ־קום פון דעם איראָפּעאישן אידנטום. דער פאַרבאַנד איז געגרינדעט געוואָרן מיט׳ן צוועק צו העלפן די נייע עולים, געראַטעוועטע לאַנדסלייט וואָס זיינען געקומען אין לאַנד, זיי איינצואָרדענען דאָ אויף אַרבעט, ווי אויך געבן שטיצע און הלוואות די נויטבאַדערפטיקע. שפּעטער, איז מען צו־געטראָטן צו פאַרווירקלעכן דעם געדאַנק פון אויפבויען א ישוב אין ישראל אויפ׳ן נאָמען פון אונזער אומגעבראַכטער ביי היטלער׳ן, קהילה ביאַליסטאָק. צו דעם צוועק איז, ווי באַקאַנט, גערופן געוואָרן אין יאָר 1949, אויף דער איני־ציאַטיוו פון דעם אומפאַרגעסלעכן דוד סאָהן ע״ה, א וועלט־קאָנפערענץ אין ניו יאָרק פון פאַרשטייער פון ביאַלי־סטאָקער אַרגאַניזאַציעס אין דער וועלט. אַלס דעלעגאַט פון מדינת ישראל האָט זיך ביי דער וועלט־קאָנפערענץ באַטייליקט אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי. אויף דער קאָנפערענץ איז געגרינדעט געוואָרן „קרית ביאַליסטאָק פאונדעישאָן״, אין דער שפּיץ פון ראַלף וויין ע״ה. אין ישראל איז דאָמאַלט גלייכצייטיק געשאַפן געוואָרן א „וועד להקמת קרית ביאַליסטאָק״, מיט די ביאַליסטאָקער טוער: זלמן ירושלמי, צבי קלעמענטינאָווסקי, מרדכי קרוגליאַק ע״ה און אַנדערע.

אין 1950 איז אונטערגעשריבן געוואָרן מיט חברת „רסקו״ א קאָנטראַקט צו בויען די קרית ביאַליסטאָק אויף דער ערד פון יהוד, וואו נאָך מיט הונדערט יאָר פריער האָבן שוין ביאַליסטאָקער חלוצים געאַקערט. אין יאָר 1951 איז געלונגען איבערצוזעצן די גרויסע אידעע אויף דער שפּראַך פון ווירקלעכקייט און די ערשטע הונדערט אויפגעבויטע הייזער (אין קרית ביאַליסטאָק) זיינען באַזעצט געוואָרן מיט ניי־געקומענע עולים, אידן פון דער חרוב געוואָרענע ביאַליסטאָק און פון דער אומגעגנט. עס איז דאָן אויך אויס־געווויילט געוואָרן א פאַרוואַלטונג אין באַשטאַנד פון די פערזאָנען: קופל לב, פאַרזיצער; י. צ׳רניהוב, מזכיר; ב. לוריע, מ. גלבורד, ח. ציצאַוויץ, און ש. גאַרבער (רעווי־זיאָנס קאָמיסיע). מען האָט געשטרעבט צו אָנטוויקלען דאָס נייע שטעטל אויף א געהעריקן אופן, עס זאָל ווערן א שטאָט לויט׳ן מוסטער פון דער אַמאַליקער אידישער ביאַליסטאָק.

מיט דער פינאַנציעלער הילף פון די ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט אין אַמעריקע, אויסטראַליע, מעקסיקא און פון אַנדערע ערטער האָט מען אויפגעבויט נאָך 108 הייזער און זייער וויכטיקע אינסטיטוציעס, ווי: א גן־ילדים, מעון ילדים, בית־עם, בית ספר תיכון, א גרויסע פרעכטיקע שוהל (בית כנסת) און א מאָנומענט וואָס עס האָט פינאַנסירט דער פרעזידענט פון דער „קרית ביאַליסטאָק פאונדעישאָן״, דוד לובין ע״ה. אין 1963 האָט מען אויפגעבויט אַן אינדוסטריע־געבייד פאַר טעקסטיל, מיט דער הילף פון דער פאונ־דעישאָן אין ניו יאָרק אויף די נעמען פון דוד היין, פאַר־דינסטפולער טוער און וויצע־פרעזידענט פון דער פאונ־דעישאָן, און אברהם סאָקאָל ע״ה, פון אויסטראַליע.

די גאַסן אין קרית ביאַליסטאָק זיינען אויף די נעמען פון באַרימטע אידישע פערזענלעכקייטן פון דער אַמאַליקער ביאַליסטאָק, ווי: הרב שמואל מוהיליבר, חזנובין, טננבוים, מלמד, סוקניק, קפלנסקי, און אַנדערע. ביים דענקמאָל קומען פאָר די יערלעכע אזכרות אין אַנדענק פון די ביאַלי־סטאָקער קדושים און גבורים. אין בית עם האָט מען געשאָפן א מועדון פאַר עלטערע מענטשן. מען פאַרנעמט זיך איצט אויך מיט דער גייסטיקער קליטה פון די ניי־געקומענע עולים פון סאָוועס־רוסלאַנד. עס ווערן פאָר די דאָזיקע אידן געפירט קורסן אין עברית און ענגליש. זיי באַזוכן אויך טעאַטער־פאָרשטעלונגען, פאָרן אַרויס אויף אויספלוגן איבער׳ן לאַנד און זיי הערן פאַרטראָגן אויף פאַרשיידענע טעמעס. די ביבליאָטעק גיט אַרויס ביכער אין דריי שפּראָכן צו לייענען, פאָר יוגנט און דערוואַקסענע. די גמילות חסדים קאָסע אויפ׳ן נאָמען פון „קדושי ביאַליסטאָק״ גיט אַרויס גרויסע אָן פּראָצענטיקע הלוואות אין קרית ביאַליסטאָק. א סך ביאַליסטאָקער פון אויסלאַנד האָבן באַזוכט דער קריה און זיי זיינען שטאָלץ מיט דעם אויפבוי. מיר זיינען די איינ־ציקע לאַנדסמאַנשאַפט, וואָס האָט באַוויזן צו פאַראייביקן אונזער פאַרשניטענער קהילה, פון פאָר מלחמה׳דיקן פוילן, אויף אַזאַ אופן ווי אין קרית ביאַליסטאָק.

דער פאַרבאַנד פון די ביאַליסטאָקער אין מדינת ישראל האָט אין יאָר 1969 געפונען א וועלט־צוזאַמענפאָר פון אונזערע לאַנדסלייט, כדי צו פאַרצייכענען דריי וויכטיקע דאַטעס: צוואַנציק יאָר זינט אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל, 25 יאָר זינט דעם אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטא און זיין ענדגילטיקע ליקווידאַציע, און צוואַנציק יאָר זינט דער ערשטער וועלט־קאָנפערענץ פון ביאַליסטאָקער אין ניו יאָרק, ביי וועלכער עס איז אויך פראָקלאַמירט געוואָרן די גרינדונג פון קרית ביאַליסטאָק. אין דער קאָנפערענץ האָבן זיך באַטייליקט, צווישן פיל אַנדערע וויכטיקע פערזענ־לעכקייטן, דר. סייבין, דער דערפינדער פון היי־מיטל קעגן קינדער־ליימונג. ביי אונזער וועלט־צוזאַמענפאָר, אין יאָר 1969, זיינען אָנגענומען פאַלגענדע באַשלוסן:

1. אידענטיפיקאַציע און פאַרבינדונג מיט מדינת ישראל,
2. פאַרזעצונג און פלעגונג פון די וועלטן און גייסט פון אונזער היים־שטאָט פאַר די קומענדיקע דורות,
3. פאַרטיפונג פון „זכר לחורבן״ און גרייטקייט צום קאַמף קעגן נייעם נאַציזם און אנטיסעמיטיזם.

די ליי־קאָסע אין תל־אביב, צוזאַמען מיט דער קופּת התאחדות עולי פולין, גיבן אַרויס קאָנסטרוקטיוויע הילף פאַר די נייע עולים פון סאָוועט־רוסלאַנד. דער פאַרזיצער פון „קופּת התאחדות עולי פולין״ איז פריינט זלמן ירושלמי.

די אומגעבראַכטע ביי די נאַציס קהילת ביאַליסטאָק איז געוואָרן אַדאָפּטירט, אין יאָר 1964, דורך דיר גימנאַזיע תיכון ד׳ אין תל־אביב.

די דירעקציע פון דער גימנאַזיע, צוזאַמען מיט די שילער, האָבן זיך פאַרפליכטעט צו לערנען און שילדערן דעם גראַנגל פון לעבן און שאָפן אין דער ביאַליסטאָקער געטא, ווי אויך וועגן אויפשטאַנד און די ליקווידאַציע און די פאַרניכטונג. אין דער גימנאַזיע האָבן מיר אויפגעבויט אַן

אוידיטאָריום און קאָפּעטערײַ אויפֿן נאָמען פון אומפּאָר־
געסלעכן פירער דוד סאָהן ע״ה, מיט דער הילף פון דעם
ביאָליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק. אויך אַן אָנדענק
ווינקל פאָר לערער און געזעלשאַפּטלעכע טוער, ווי משה
זאָבלודאָווסקי ע״ה.

מיר האָבן אויך אין דער גימנאַזיע פֿאַראייביקט אונזער
אומפּאָרגעסלעכען מרדכי קרוגליאַק. מיר האָבן אויפ־
געשטעלט אויף זיין נאָמען אַ שטודיר־צימער מיט פּאָר־
שיידענע וויזועלע אייניריכטונגגען, וואו קינדער פון די
מזרח עדות וועלן קאָנען זיך דערגענצן אין פּאַרשיידענע
לימודים, כדי צו דערהויבן זייער ניוואָ פון לערנען זיך. דער
דאָזיקער געדאָנק איז פֿאַרווירקלעכט געוואָרן אַ דאָנק דער
איניציאַטיוו פון פריינט זלמן ירושלמי, וועלכער האָט מנדב
געווען און געזאָמלט אַ גרויסע סומע געלט ביים באָנקעט צו
זיין 80טן געבורטסטאָג, ווי אויך אַ פּאָנד פון סטיפּענדיעס
פאָר די שילערס פון דער גימנאַזיע תיכון ד׳.

אין דער נייער היים אין ארץ ישראל

דער ווייטערדיקער בריוו וואָס מיר דרוקן דאָ און וואָס איז
געשיקט געוואָרן צום ביאָליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק נאָך
דער ערשטער וועלט־מלחמה, דערציילט וועגן די ערשטע שריט
און אָנהויב פון ביאָליסטאָקער אידן אין ארץ־ישראל מיט יאָרן
צוריק. דאָס איז געווען ביים אָנהויב פון שאָפן זייער צענטראָלע
לאָנדסמאַנשאַפטן אָרגאַניזאַציע פאָר טעטיקייטן. דער דאָזיקער
בריוו איז געשריבן געוואָרן פון דעם „מרכז הביאָליסטאָקאיי בא״י״
(ביאָליסטאָקער צענטער אין ארץ־ישראל). אין דעם צייטווייליקן
קאָמיטעט פון דעם דאָזיקן צענטער פון ביאָליסטאָקער אידן אין
ישראל זיינען דאָמאָלט, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען
פאָלגענדע מיטגלידער: לייב ראָזנבלאָט, דר. יוסף מאָהיליווער, צבי
מיאָסנאָוויץ, דר. ראָזנבערג, בנימין סערלין, הרב פריידנבערג,
שמואל בן טובים, משה מאָרקוס, מרדכי בארקאָן, מענדל לעווינץ,
יצחק לוריע, זאב סוראָסקי, שמואל שאַצקי, יצחק זיצער און אברהם
יעקב באָגאָן. דער בריוו פון יענער צייט, ווערט דאָ געגעבן אָן
ענדערונגען.

חשובע לאָנדסלייט!

אין די לעצטע יאָרן זיינען געקומען פיל פאָמיליעס פון ביאָליסטאָק קיין ארץ־ישראל, צוזאַמען מיט׳ן שטראָם פון דער פערטער עליה און אויך פאָר דעם.

די סיבה דערפון איז, ווייל די ביאָליסטאָקער זיינען פון שטענדיק געווען פון די חובבי ציון, און האָבן נאָך אין די צייטן פון הרב שמואל מאָהליווער ז״ל זיך איבערגעגעבן צום געדאַנק פון ישוב הארץ. ארץ ישראל איז זיי טייער, טראָץ אַלע שוועריקייטן און צרות וואָס זיי ליידן. אויסער דעם איז דער מצב אין ביאָליסטאָק זייער אַ שוועירער, וועלכער גיט זיי ניט קיין שום האָפענונג צו קענען עקזיס־טירן, הויפּטזעכלעך איז אוממעגלעך פאָר די, וועלכע האָבן זיך שוין רואינירט, אַז זיי זאָלן קענען צוריקקערן און זיך קענען איינאָרדענען דאָרטן פון דאָס נייַ. די ליבע צום לאַנד איז שוין אינגעווואָרצלט ביי זיי אין הארצן און זייער איינ־ציקע האָפענונג איז צו בלייבן אין ארץ ישראל, ובפרט אַז די וועלכע האָבן דאָס לאַנד פאַרלאָזן און זיך צוריקגעקערט נאָך פוילן, האָבן חרטה אויף דעם. דעריבער איז אונזער חוב צו זוכן מיטלען און פאַרשייַדענע וועגן אונטערצושטיצן זיי, און צו געבן זיי די מעגלעכקייט זיך איינצואָרדענען דאָ און דערמיט צו ברענגען אויך אַ ברכה אויף דעם לאַנד.

צום ערשטן איז נויטיק צו גרינדן אַ ליי־קאָסע (גמילות חסדים) פאָר אונזערע ביאָליסטאָקער, וועלכע וואָלטן געקענט מיט קליינע הלוואות גרינדן קלענערע אונטער־נעמונגען אין האָנדל, צו וועלכן עס איז נויטיק קליינע קאָפּיטאָלן, אָבער זיי באַזיצן זיי ניט ביים יעצטיקן טאָג. מיט אייניקע צענדליק דאָלאָרן וואָלט מען אַ סך פון זיי געראַ־
טעוועט פשוט פון אונטערגאַנג, אַזעלכע זיינען דאָ פיל. צו דעם צוועק איז נויטיק מינימום 2,000 דאָלאָר. שפּעטער וועט עס וועט לעגאַליזירט ווערן די אָקציאָן־באָנק, וועלן די געלטער פון ליי־קאָסע אַריבערגיין צו דער באָנק, און די מנדבים וועלן באָקומען פאָר זייערע סומעס אָקציעס פון דער באָנק. עס מוז באָטאָנט ווערן, אַז די גרינדונג פון דער ליי־קאָסע איז זייער דרינגענד און מוז באָלד געשאַפן ווערן, ווייל דאָס איז איצט דער נויטיקסטער מיטל אויפצוהאָלטן אונזערע ברידער ביז דער פולשטענדיקער איינאָרדענונג. מיט דעם וועלן מיר פיל פון זיי ראָטעוועט פשוט פון סכנות נפשות.

עס איז אויך זייער נויטיק אַ הילפס־פאָנד פאָר די ביאָליסטאָקער, וועלכע ווילן זיך לערנען אַ פאַך, ווי צ. ב. שטיינער האָקן, שטיינער צעשן, בוי אַרבעט, סטאָלעריי א. א. וו. ווי עס איז באָקאַנט זיינען אונזערע ברידער, די עלטערע ווי אויך די אינגערע, קיינע בעלי מלאכות. דער גרעסטער טייל עלטערע זיינען סוחרים, טוך־פאַבריקאַנטן און פאַבריצנע אַרבעטער. דער גרעסטער טייל פון די יונגע זיינען שול־קינדער, און אפילו די בעלי מלאכות פון דער אַלטער היים זיינען אויך ניט צוגעפּאַסט צו ארץ־ישראל׳דיקע אַרבעט. געבנדיק אַזאַ מעגלעכקייט, וועלן מיר ראָטעוועון אַ טייל פון גרויס נויט. צו דעם צוועק איז נויטיק מינימום 2,000 דאָלאָר, ווייל מען דאַרף צאָלן פאָר לערנען דעם פאַך און אויך פאָר דעם וואָס לערנט זיך, כדי אויפ־האַלטן אים אין משך פון 4 חדשים בערך. נאָך דער צייט הויבט שוין אַן דער לערנער פאַרדינען פאָר זיך צום לעבן. די דאָזיקע געלטער וועלן געגעבן די אויבנדערמאָנטע נאָר אַלס הלוואה, און זיי זיינען פאַרפליכטעט צוריקצוצאָלן אין באָשטימטע טערמינען.

נאָך דער לעגאַליזירונג פון דער אָקציאָן־באָנק, וועלכע נעמט איבער אויך די אויפגאָבע, גייען די סומען אַריבער צו דער באָנק, און די מנדבים באָקומען פאָר זייערע סומען אָקציעס.

וואָס עס איז נוגע דער הויז־אינדוסטריע, איז דאָס אויך איינע פון די וויכטיקסטע פונקטן וואָס עס איז זייער וויכטיק איינצואָרדענען.

דאָס רוב ביאָליסטאָקער עולים זיינען פאַך־מענטשן אין דער וועבערייי אינדוסטריע. וועז מען זאָל זיי געבן די מעגלעכקייט פון זייער אַלטער היים, וועלן זיי קענען אָנט־וויקלען אַ גרויסע צווייג אין דער אינדוסטריע וואָס עס וואָלט געווען אַ ברכה פאָר זיי און פאָר׳ן לאַנד. דאָס וואָלט מעגלעך געמאַכט פאָר צענדליקער פאַמיליעס פון אונזערע

ביאַליסטאָקער ברידער זיך צו באַשעפטיקן אויך דאָ מיט דעם וועבעריי פאַך, און אַרויסגיין פון דער שווערער לאַגע אין וועלכער זיי געפינען זיך און באַפעסטיקן זייער עקזיסטענץ אין דער צוקונפט. וועו מיר זעען, אַז פאַרלופיק איז אין ארץ ישראל ניטאָ קיין אָרט פאַר אַ גרויס־אינדוסטריע, איז דאָס קלאָר, אַז פאַר אַ קליינע הויז־אינדוסטריע אויפֿן געביט פון וועבעריי איז דאָ פאַראַן אַ ברייטער פעלד, וועלכע קען באשעפטיקן דירעקט צענדליקער ביאַליסטאָקער משפחות, און אומדירעקט הונדערטער פון זיי ווי אויך פיל איינוואוינער פון לאַנד.

ביאַליסטאָק האָט זיך שטענדיק אויסגעצייכנט מיט אירע וואַל־אויסאַרבעטונגען. זי איז כמעט געווען די איינציקע אויף דעם געביט. אין ארץ ישראל איז פאַראַן וואַלן. עס וועלן אָבער אויפֿן אָרט ניט אויסגעאַרבעט, צוליב דעם מאַנגל אין שפינעריי, אָן וועלכער עס איז אוממעגלעך צו אַנטוויקלען דעם דאָזיקן וויכטיקן צווייג פון אינדוסטריע. וועו עס איז דאָ געשפּינענער פאַדים פאַרטיקע, איז אויך דאָ מעגלעכקייט צו וועבן אוו אויספאַרטיקן אַלערליי סחורות, אוו די הויז־אינדוסטריע האָט אַ מעגלעכקייט צו אַנט־וויקלען זיך זאָגאָר דורך קליינע מיטלען אוו קנאַפּע קאַפּיטאַלן, אזוי ווי דאָס איז געווען אין ביאַליסטאָק. דעריבער איז ערשטנס, נויטיק צו גרינדן: אַ וואַל־שפּינעריי, ניט אין גרויסן פאַרמאַט. דאָס הייסט, איין זאָך מאַשינעס, אזוי ווי עס וועט געבויט צו ביאַליסטאָקער אַרבעט, אוו וועלכע איז אויך צוגעפאַסט צו די היגע פּראַדוקטן (אויך היינט געפינט זיך אין לאַנד אַ פאַרשטייער פון דער ביאַלי־סטאָקער פירמע „טרילינג אוו זאָן", וועלכער קויפט אָפּ די היגע וואַל פאַר זיי). דאָס וואַלט געקענט געבן באַ־שעפטיקונג פאַר מערערע פאַמיליעס, וועלכע וואַלטן געהאַט שטענדיקע אַרבעט אין דער שפּינעריי, ווי אויך וואַלט דאָס געמאַכט מעגלעך פאַר פילע, וועלכע וואַלטן געהאַט די נוצן פון די מאַשינען, וואָס וואַלט זיי געליפערט גאַרן אוו זיי וואַלטן עס אויסגעאַרבעט ביי זיך אין הויז. אויסער דעם וואַלט עס געקענט אַנטוויקלען נאָך אַ וויכטיקן צווייג פון אינדוסטריע, דאָס איז די טעפּיך אינדוסטרי, וועלכע איז זייער שטאַרק פאַרשפּרייט אין די מזרח־לענדער, אוו וועלכע איז שוין זאָגאָר אויך טעטיק דאָ אין ירושלים אוו באַשעפּטיקט אַ הונדערט אַרבעטער. דער מאַנגל אין שפּינעריי לאָזט ניט אַנטוויקלען דעם צווייג, וועלכער איז אָזוי וויכטיק. פילע געקומענע פון די מזרח־לענדער זיינען ספּעציאַליסטן אין דעם פאַך, נאָר זיי האָבן ניט די מעגלעכקייט צו ברענגען די פעדים פון אויסלאַנד צוליב מאַנגל אין געלט מיטלען, וועלכע זיינען נויטיק דערצו אין אַ גרויסער מאָס, אוו איז פאַרבונדן מיט שווערי־קייטן. דעריבער ליידט דער גאַנצער פאַך. זאָל נאָר געגרינדעט ווערן אַ וואַל שפּינעריי וועלן אָלע קענען אַרבעטן אוו פאַרדינען. אויך פילע ביאַליסטאָקער וועלן זיך לייכט אויסלערנען דעם דאָזיקן פאַך, ווייל די אַרבעט איז זייער אַ לייכטע אוו באַשעפּטיקט הויפּטזעכלעך פרויען אוו קינדער, אוו וועט געאַרבעט אין הויז אוו אין דער פרייער צייט. דערמיט ווערט פאַרלייכטערט דער לעבן פון אַרבעטער אין שטאָט אוו אין דאָרף.

מיר האָבן דאָ אַנגעוויזן אויף דער וויכטיקייט פון דער גרינדונג אַ שפּינעריי פאַר וואַל. מיר רעכענען אָז דאָס איז קלאָר אוו דייטלעך, אָבער מיט אייגענע מיטלען קען דאָס ליידער ניט געמאַכט ווערן. כדי דאָס אויסצופירן מוז מען האָבן הילף פון דרויסן. מיר ווילן אויפמערקזאָם מאַכן דערויף, אַז אויף די ביאַליסטאָקער, וואו זיי וואוינען, איז אַ חוב צו נעמען די איניציאַטיווע אין זייער האָנט אוו גרינדן אַ וואַל שפּינעריי, ווייל סוף כל סוף איז דאָס אַ ביאַליסטאָקער זאַך.

די נויטיקע סומע צו דער אונטערנעמונג איז פאַר־העלטניסמעסיק ניט גרויס. די בעסטע מאַשינען וואָס זיינען נויטיק קאָן מען ברענגען פון ביאַליסטאָק, וואו צוליב דעם קריזיס וואָס דאָרט הערשט, קען מען דאָס איינקויפן ביליק. לויט די אינפאָרמאַציעס וואָס מיר האָבן, דאַרף עס אַנטערפּן אַן ערך 6,000 דאָלאָר. די געביידע פאַר דער פאַבריק איז דאָ צו דינגען. די דאָזיקע שפּינעריי וועט זיין דאָס אייגנטום פון ביאַליסטאָק, אוו וועט זיין אונטער דער לייטונג פון אַ פאַר־וואַלטונג, וועלכע וועט וועלן אויסגעקליבן דורך די ביאַלי־סטאָקער וואָס וואוינען אין ארץ ישראל, מיט׳ן הסכם פון די מנדבים. די ביאַליסטאָקער ארץ ישראל׳דיקע איינוואוינער וועלן קענען זיך באַנוצן דערמיט. די פאַרוואַלטונג וועט באַשטימען די פרייזן פאַר׳ן שפּינען, זיך רעכענענדיק נאָר מיט אַמאַרטיזאַציע צוגעבנדיק אַ קליינעם פאַרדינסט דערצו. מיט דעם רעשט פון די אַמאַרטיזאַציע וועט מען פאַר־גרעסערן די פאַבריק ביסלעכווייז, אוו די פאַרדינסטן וועלן לויטן באַלאַנס צוגערעכנט ווערן צו די קאַפּיטאַלן פון דער ליי־קאָסע, וועלכע גרינדעט זיך. נאָך דער לעגאַליזירונג פון דער אַקציען־באַנק וועט דער קאַפּיטאַל מיט די פאַרדינסטן צוגערעכנט ווערן צו דעם אַלגעמיינעם באַנק קאַפּיטאַל. די מנדבים וועלן פאַרשטענדלעך, באַקומען פאַר זייערע געלטער באַנק־אַקציעס.

כדי צו אַרגאַניזירן אוו מעגלעך מאַכן די דורכפירונג פון דעם זייער וויכטיקן ענין, האָבן מיר געגרינדעט אַ צענטער (מרכז) פאַר ביאַליסטאָקער אין ארץ ישראל, וואָס זיין צוועק וועט זיין איינצואַרדענען אונזערע ברידער, וועלכע געפינען זיך אין לאַנד, אויף געוויסע אופנים לויט פאַלגענדע תקנות:

א) העלפן די ביאַליסטאָקער אין לאַנד, געבן זיי די מעגלעכקייט איינצואַרדענען זיך, דערמעגלעכן זייער עקזיסטענץ אוו געבן זיי אויך יורידישע הילף.

ב) אַנעמען שריט צו לעגאַליזירן ביי דער רעגירונג אַ ביאַליסטאָקער אַקציען־באַנק, וועלכע וועט האָבן די אויפ־גאָבע צו שטיצן געווענ, האַנדל, מלאכה אוו לאַנד ווירט־שאַפט.

ג) גרינדן פאַרלויפיק אַ אַן־פראַצענטיקע לייַ־קאָסע (גמילות חסדים), וועלכע וועט אויסלייען די קליינע הענדלער אוו די וועלכע באַזעצן זיך אויף לאַנד־ווירט־שאַפט.

ד) אונטערשטיצן די הויז־אינדוסטריע.

ה) אונטערשטיצן די יעניקע, וועלכע ווילן לערנען מלאכה אוו האַנט־אַרבעט.

ו) שטיין אין פאַרבונדונג מיט אַלע ביאַליסטאָקער אין די גלות־לענדער.

מיר דערוואַרטן הילף פון אונזערע ברידער־לאַנדס־לייט, צו וועמען דאָס איז געווענדעט.

(„ביאַליסטאָקער שטימע" ניו יאָרק, 1928).

זלמן ירושלמי — איינער פון די פיאָנערן

איינער פון די באַליבטע פיאָנערן צווישן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין מדינת ישראל, ווי אויך ביים היגן ישוב בכלל, איז דער ליבהאַרציקער און פאַלקסטימלעכער זלמן ירושלמי. ער ציט אַ ווייטן און דערהויבענעם יחוס פון דער אַמאַליקער אידישער ביאַליסטאָק, וואו ער איז געבאָרן געוואָרן אין מערץ 1899, אויף ביאַלאַטשאַנסקאַ גאַס 22, ביי רחל און גדליה יערוזאַלימסקי. זיין פאָטער, גדליה (ר׳ דן יערוזאַלימסקי׳ס זון) איז געווען אין ביאַליסטאָק, אין יאָר 1870, איינער פון די ערשטע גרינדער פון די שטריק־אויסאַרבעטונגען.

זלמן האָט געלערנט און שטודירט אין ביאַליסטאָק און אין אויסלאַנד, אָבער אים האָט געציגן צו גאָר עפּעס אַנדערש. אַלס יונגער בחור איז ער אַריין אין זיין דעראָבערטן וויסן, געהאַלפן נאָך מער אַנטוויקלען און אויסשפרייטן די אונטערנעמונג. אין סעפּטעמבער 1924 האָט זלמן חתונה געהאַט מיט זיין באַשערטער, רחל, אַ טאַכטער פון דער אַנגעזעענער משפּחה יודקאָווסקי־רעפּעלסקי. שוין אין זיין פריעסטער יוגנט, איז זלמן געוואָרן אַקטיוו אין דער ציוניס־טישער באַוועגונג און טאַקע אַלס רעזולטאַט פון דעם איז ער, אין יאָר 1925, געקומען צוזאַמען מיט אַנדערע זיינע משפּחה־מענטשן קיין ארץ ישראל.

ווי דער שטייגער איז געווען אין יענער צייט, איז מען געקומען אין לאַנד מיט נייע פּלענער, אָבער דאָס לעבן דאָ איז געווען פון אַנהויב שווער. ניט קוקנדיק אָבער אויף דעם, האָט זלמן ירושלמי, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט אַנדערע, אַרויסגעוויזן אַן אומבאַגרענעצטע עקשנות אַלס פּיאָנער אויפֿן געביט פון אינדוסטריע, אַנטוויקלונג און אונטערנעמונגס־איניציאַטיוו. ער האָט געמוזט פּאָרזעצן די טראַדיציעס פון זיין פאָטער אין ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען באַוואוסט מיט די טעקסטיל אונטערנעמונגען.

זלמן ירושלמי האָט גלייך פון אַנהויב נאָך זיין קומען אין לאַנד אַרויסגעוויזן גרויס פּיאָנערישקייט ביים העלפן אַנטוויקלען די טעקסטיל־אינדוסטריע. ער האָט אויך געהאָלפן פאָרבעסערן די מעטאָדן פון אַרבעט און דערביי איינגעפירט נייע דערפינדונגען, לויטן מוסטער פון אַנדערע אַנטוויקלטע לענדער. דאָס אַלץ איז פאַר אים אין אַנהויב געווען באַגלייט מיט פאָרשיידענע שוועריקייטן און שטערונגען. אָבער דער פּעאיקער און ענערגישער ירושלמי האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שוועריקייטן. דאָס איז אין יענער צייט אויך געווען אַ ברכה פאַר ארץ ישראל. דאָס אַלץ האָט ער אין יענער צייט געטאָן צוזאַמען מיט זיין ברודער, חיים, אויך אַן איניציאַטאָר מיט אַ געהעריקן פאָרנעם. די ברידער ירושלמי זיינען געוואָרן זייער פאָפולער אין לאַנד, וואָס זיינען געווען אַ גוטער ביישפּיל אויך פאַר אַנדערע. אין יענער צייט זיינען אויך געקומען אין לאַנד, פון ביאַליסטאָק, אַנדערע פון דער משפּחה.

אָט דער קאָפּיטל איז אַ זייער וויכטיקער און אינטערסאַנטער אין ירושלמי׳ס לעבן. ער האָט נעמלעך געשטרעבט דערצו און געמאַכט געהעריקע באַמיאונגען אַראָפּצוברענגען זיין גאַנצע משפּחה אין דעם הייליקן לאַנד. און דאָס האָט זיך אים איינגעגעבן. אין יענער צייט, איז די דרייסיקער יאָרן, זיינען די אונטערנעמונגען פון די „אחים ירושלמי", צוזאַמען מיט אַנדערע משפּחה מענטשן, זיך זייער צעווואַקסן. ירושלמי האָט אויך געמומען די איניציאַטיו און געבראַכט נייע מאַדערנע מאַשינען פון אויסלאַנד. אָפּטיילונגען פון די ירושלמי־אונטערנעמונגען זיינען אויך אויסגעשפרייט געוואָרן אין פאַרשיידענע געגנטן פון לאַנד, דאָס האָט אין יענער צייט געגעבן אַ גרויסע מעגלעכקייט פיל משפּחות צו ציען פון דעם אַ פיינע פרנסה.

די אונטערנעמונגען וואָס זלמן ירושלמי האָט אָנטוויקלט און אויסגעשפרייט אין לאַנד, שטריק, וועבערייַ און אַנדערע געביטן פון טעקסטיל־אינדוסטריע, זיינען זיך צעוואַקסן אַלץ בערייטער און גרעסער. אַזוי שוין אין פאָרלויף פון צענדליקער יאָרן, אַזוי ביז איצט, איז זלמן ירושלמי — דער אַמאַליקער פיאָנער — ווייטער אומדערמידלעך אין זיינע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען. גלייכצייטיק מיט דעם איז ער אויך די גאַנצע צייט אַקטיוו אין דעם באַנק־וועזן אין דער מדינה, ער איז איינער פון די פּראָמינענטסטע ביזנעסלייט און גלייכצייטיק מיט דעם, איז ער אויך אַלע יאָרן דאָ אַקטיוו אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, אין פאַרשיידענע צווייגן פון היגן געזעלשאַפטלעכן לעבן. און אומעטום הערט מען זיך צו מיט דרך ארץ און אויפֿמערקזאַמקייט צו די רייד פון דעם ליבלעכן זלמן ירושלמי, וואָס ברענגט מיט זיך אַריין אַ נייעם גייסט צו אַקטיוויטעטן, אויפטוען און דערגרייכונגען.

פאָרשטייט זיך, אַז פון דעם ערשטן טאָג אָן פון זיין קומען קיין ארץ ישראל איז זלמן ירושלמי פאַרבונדן מיט דעם אידיש־ביאַליסטאָקער יחוס, וואָס ער און אויך אַנדערע האָבן אַריבערגעבראַכט אין הייליקן אידישן לאַנד. ירושלמי איז געווען אויך דער פּיאָנער אויפֿן געביט פון גרינדן, פאָרשיקן און צוזאַמענבראַכט פון די היגע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, כדי צו העלפן ביאַליסטאָקער אין ארץ ישראל, ווי אויך ביאַליסטאָקער אידישע אינטערעסן אומעטום. זלמן ירושלמי האָט גרויסע פאָרדינסטן ביים העלפן שאַפן און אַנטוויקלען פאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס פון ביאַליסטאָקער אידן דאָ אין לאַנד. עס איז אַ באַקאַנטע זאַך, אַז אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון זלמן ירושלמי, זיינען די ביאַליסטאָקער אידן אין ארץ ישראל נאָך מיט צענדליקער יאָרן צוריק געווען פאַרבונדן מיט דער אַלטער היים. ער האָט ממש ניט געוואָלט, ניט אָפּגעלאָזט און כסדר דערמוטיקט, ווי דאָס איז זיין שטייגער, וועגן זיין פאַרבונדן מיט און העלפן די אידן אין ביאַליסטאָק, נאָך מיט צענדליקער יאָרן צוריק.

און ווען עס איז געקומען דער גרויזאַמער אידישער חורבן ביי היטלער׳ן, איז זלמן ירושלמי אויך געווען פון די ערשטע — צוזאַמען מיט אַנדערע אין לאַנד — כדי צו העלפן אונזערע ברידער און שוועסטער אין דער אַלטער היים. זלמן, דער שטענדיקער און דינאַמישער און גלייכ־צייטיק ליבהאַרציקער זלמן ירושלמי, האָט ממש געפּיבערט ווען עס זיינען אָנגעקומען די שרעקלעכע נייעס וועגן דעם, וואָס די היטלעריסטישע רוצחים טוען צו די אידן אין ביאַלי־סטאָק, ווי אויך אין אַנדערע ערטער. אַזוי איז אין יענער

צייט געווען דאָ מיט אַלע. ליידער אָבער, האָט מען געקענט וויניק העלפן אונזערע אומגליקלעכע ברידער און שוועסטער, וועלכע זיינען געווען אין דעם היטלער־גיהנום וואו זיי האָבן דורכגעמאַכט ליידן, פיין און אומקום.

באַלד נאָך דער מלחמה, ווי נאָר עס איז געווען אַ מעגלעכקייט צו העלפן די ניצול געוואָרענע פון אומקום ביי די נאַציס, האָט דער פאַרבאַנד פון די ביאַליסטאָקער אידן אין ארץ ישראל גענומען טאָן אַלץ, כדי כאָטש מיט דער הילף אַביסל לינדערן דעם צער און וויטיק פון אונזערע ברידער און שוועסטער, וועמען דער נאַצישער מלאך המות האָט ניט דערגרייכט. און ווידער האָט מען דאָ געזען זלמן ירושלמי בראש פון דער דאָזיקער ברידערלעכער הילפס־אַרבעט. זלמן ירושלמי איז די גאַנצע צייט בראש פון דעם „ארגון יוצאי ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל, וואו מען הערט זיך צו מיט דרך ארץ צו זיין וואָרט, צו זיינע עצות און אַנווייזונגען. עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז זלמן ירושלמי איז אויך געווען איינער פון די איניציאַטאָרן און בויער פון „קרית ביאַליסטאָק", דאָס שטעטל אין דער אידישער מדינה וואָס פאַראייביקט די אַמאָליקע טייערע אידישע ביאַליסטאָק.

און צום סוף לאָמיר אַנווייזן, אַז זלמן ירושלמי — צוזאַמען מיט אַדוואָקאַט קלעמענטינאָווסקי און אַנדערע אין ישראל — איז אויך געווען איינער פון די ערשטע מאַנער וואָס האָט כסדר דערמאָנט, אַז מען זאָל טאָן אַלץ כדי אַרויסצוגעבן דעם „ביאַליסטאָקער יזכור־בוך". מיר אַלע זיינען שטאָלץ מיט אונזער ליבן און חשוב'ן לאָנדסמאַן זלמן ירושלמי, וועלכער ברענגט כבוד די ביאַליסטאָקער אומעטום. זיין פיאָנערישקייט וואָס ער האָט מיט צענד־ליקער יאָרן צוריק אָנגעהויבן אין ארץ ישראל, סאי אויפ'ן געביט אַלס אָנגעזעענער אינדוסטריעלער, סאי פאַר די אינטערעסן פון ביאַליסטאָקער אידן און אין זיינע געזעל־שאַפטלעכע אָקטיוויטעטן בכלל, איז אַ גאָר שיינער קאַפיטל אין זיין לעבן וואָס האָט שוין אַריבערגעשפאַנט אַכט צענדליק יאָרן. מיר ווינטשן אונזער ליבהאַרציקן זלמן ירושלמי נאָך פיל גליקלעכע און צופרידענע יאָרן צוזאַמען מיט זיינע נאָענטע, ווי אויך לטובת די אינטערעסן פאַר ביאַליסטאָקער אידן אומעטום.

אברהם ווערטהיים

אַ הוימישער ישוב אין ארץ ישראל

די פיאָנערישקייט, אידעאַליזם, אויפטוען און דערגרייכונגען פון ביאַליסטאָקער אידן איז שטענדיק ווי געהעריק אָפּגעשאַצט געוואָרן אין דעם אידישן הוימלאַנד.

איך וויל דאָ איבערגעבן די וואונדערלעכע געשיכטע וועגן דעם ביאַליסטאָקער ישוב אין ארץ ישראל, וועלכער איז געגרינדעט געוואָרן דורך ביאַליסטאָקער אידן.

אין אָנפאַנג פון 1925טן יאָר, איז דורך אַ גרופּע ביאַלי־סטאָקער אידן, מיט דער מיטהילף פון אַנדערע געגרינדעט געוואָרן אין ארץ ישראל, 20 קילאָמעטער פון חיפה, אַ אידישער דאָרף מיט נאָמען „דזשעדאַ מנור", וועלכער טראָגט איצט דעם נאָמען „רמת ישי". צווישן די גרינדער זיינען געווען די פאָלגענדע ביאַליסטאָקער אידן: א. לויב, וויצע־פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין ביאַליסטאָק; אברהם ליפשיץ, ירמיהו ליטמאַנאָוויטש, גרשון וואָלמאַן, פּנחס לעווינץ, אייזיק רובין, ז. פריד, משה סלוצקי, יהושע קוק, פּסח מעלניצקי, יעקב גרינצווייג, פּרץ צעמאַ־כאָוויץ, בצלאל דאָלאָבאָווסקי, יעקב סטאָרינסקי און אַנדערע.

די אויבנדערמאָטע גרינדער, די מערהייט פון וועלכע זיינען געווען פאַכלייט פון דער טעקסטיל אינדוסטריע, האָבן געוואָלט אויפשטעלן אַ ישוב אין ארץ ישראל, וואָס זאָל עקזיסטירן ניט בלויז פון אַגריקולטור, נאָר אויך פון טעקסטיל. צו דעם צווועק איז געקויפט געוואָרן ביי דער אַמעריקאַנער אידישער לאַנד געזעלשאַפט, „קהלת ציון", 7,500 דונאָם לאַנד, און ס'איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ טעקסטיל פאַבריק מיט 33 טעכנישע וועב מאַשינען, דיזל מאָטאָרן, א. אַ. וו. די פאַבריק איז אויפגעבויט געוואָרן דורך דער פירמע, סימאַנס שוקאַרט, פון בערלין. אין קויפן פון לאַנד און אין אויפשטעלן די פאַבריק איז אַריינגעלייגט געוואָרן דאָן ביז 150 טויזנט דאָלאָר.

70 פאַמיליעס זיינען דאָן געקומען פון ביאַליסטאָק און אומגעגנט, און האָבן זיך באַזעצט אין דאָרף „דזשעדאַ", אין צייטווייליקע הילצערנע געביידעס (צריפים), וועלכע זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן. און טראָץ די שווערקייטן פון די וואוינונגען, מאַנגל פון וואַסער אין דער געגנט, זיינען די נייע איינוואוינער געווען באַפליגלט פון דער אידייע צו אַנטוויקלען דעם נייעם ישוב און צו מאַכן אַ לעבן אין ארץ ישראל.

אין 1927 איז אָבער אַנטשטאַנען אין ארץ ישראל אַ שווערער עקאָנאָמישער קריזיס, און צו יענער צייט האָט זיך אין פוילן געבעסערט דער עקאָנאָמישער צושטאַנד. האָבן אַ טייל פון די קאָלאָניסטן פאַרלאָזן ארץ ישראל און זיך אומ־געקערט קיין פוילן. דער קלענערער טייל, וועלכער איז פאַרבליבן אין דאָרף „דזשעדאַ", האָט זיך דאָן באַמיט צו דערהאַלטן דעם ישוב און אויסגעפינען פאַר זיך עקזיס־טענץ־מעגלעכקייטן. דער דאָזיקער טייל איז באַשטאַנען אינגאַנצן פון 12־15 פאַמיליעס.

אין די יאָרן 36־1938, איז דער צייט פון אַראַבישן אויפ־שטאַנד, האָט זיך דער קליינער ישוב אין דזשעדאַ הערואיש פאַרטיידיקט און אָפּגעשלאָגן פיל מאָל די אַנפאַלן פון די אַראַבער. אָבער דעם 30טן אויגוסט, 1938, איז די פאַבריק אונטערגעצונדן געוואָרן דורך ווילדע אַראַבער, און ביים פאַרטיידיקן פון דאָרף איז געפאַלן אַ קרבן. איינער פון די איינוואוינער איז דערמאָרדעט געוואָרן.

די פאַרבליבענע איינוואוינער פון דאָרף דזשעדאַ האָבן דאָך ניט פאַרלאָזן דעם דאָרף, און זיך באַמיט מיט אַלע קרעפטן אויפשטעלן די חרוב געוואָרענע פאַבריק. אַ דאַנק

דער הילף פון די אידישע צענטראַלע אינסטיטוציעס, איז די פאַבריק צוריק אויפגעבויט געוואָרן. 25 אַרבעטער האָבן געאַרבעט אין פאַבריק, יעדער פון זיי האָט אויך באַארבעט זיין שטיקל לאַנד (2 און אַ האַלב דונאָם), און מען האָט מיט מי און שווערער אַרבעט פאַרגעזעצט דאָס לעבן און איינ־ געהאַלטן די דאָזיקע אידישע פאַזיציע.

מיט'ן אָנפאָנג פון לעצטן קריג, האָט זיך דער צושטאָנד פון דער פאַבריק פאַרבעסערט. אָבער די הויפט שווע־ קייטן זיינען געווען אין מאָנגל פון וואָסער און אין דעם וואָס אָזא קלייניר ישוב פון געציילטע משפחות האָט ניט געקענט, איז ניט געווען אָבסאָלוט בכוח, אויפצושטעלן די נויטיקע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, ווי אַ בית מדרש, אַ שולע פאַר קינדער, אַן אָמבולאַטאָריום פאַר קראַנקע. און דאָ איז געשען אַ מרקווירדיקער פאַל. אַ איד אין ארץ ישראל, אַ געוועזענער לערער און באַרימטער פעדאַגאָג, ישי אָדלער, האָט געשענקט זיין גאַנצן פאַרמעגן פון 10 טויזנט פונט (40 טויזנט דאָלאָר) אויף צו אָנטוויקלען דעם דאָזיקן אידישן ישוב. דער דאָרף האָט באַקומען דעם נאָמען „רמת ישי" און דאָס געלט, (10,000 פונט) איז פאַרוואָנדלט געוואָרן אין אַ פאָנד אויף צו געבן הלוואות די יעניקע, וועלכע זיינען וויליק צו בויען הייזער און וואוינען אין זיי. אויך האָט דער דאָזיקער פאָנד געגעבן אַן הלוואה אויף צו איינאַרדענען וואָסער אין דאָרף, און ס'זיינען געלייגט געוואָרן וואָסער־רערן אויף אַ שטח פון 3 קילאָמעטער. אַזוי אַרום איז אינגאַנצן געלייזט געוואָרן די פראָגע פון וואָסער. ס'זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן, אַ דאָנק דעם פאָנד, 10 הייזער, און נאָך פינף הייזער זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן מיט דער הילף פון אַן אָנדער געזעלשאַפטלעכע אינסטי־ טוציע, „ביצור". אַזוי אַרום געפינען זיך היינט אין דאָרף 15 הייזער, אויסער דעם בנין פון פאַבריק, און אַן אָפיס געביידע. 25 משפחות וואוינען איצט אין רמת ישי (דזשעדאָ) און ס'זיינען פאַראַן אָביקטיוון מעגלעכקייטן צו באַזעצן דאָרט נאָך פיל פאַמיליעס.

דער גרויסער אומגליק וואָס איז געשען אין פּוילן, דער אומקום פון מיליאָנען אידן דורך היטלער (ימח שמו), האָט אויך אומגעבראַכט די ביאַליסטאָקער חברים מיטגלידער פון דאָרף דזשעדאָ, וועלכע זיינען אין 1927 געפאָרן צוריק קיין פוילן. די קדושים האָבן פאַר דער גאָנצער צייט ביז דער היטלער שחיטה אָנגעהאַלטן די פאַרבינדונג מיט דזשעדאָ (רמת ישי) און האָבן געהאָפט, צו קומען צוריק אין זייער דאָרף, וואו זיי האָבן געהאָט זייערע נחלות. ס'איז אָנט־ שטאָנען אַ געפאָר, אַז די פאַלעסטינער רעגירונג זאָל ירשענען דעם חלק זייערן, און דאָן איז געגרינדעט געוואָרן אַ טראַסטישיפ קאָמפּאַני, וועלכע האָט איבערגענומען די דאָזיקע ירושות, וועלכע באַשטייען פון אַ טייל פון דער טעקסטיל פאַבריק און פון קרוב צו 1,500 דונאָם באָדן, וועלכע ווערט איצט פאַרוואַלטעט פון דער טראַסטישיפ קאָמפּאַני.

אין דעם איצטיקן מאָמענט שטייט די פראָגע, ווי אַזוי צו אויסברייטערן דעם דאָזיקן אידישן פונקט, באַפעסטיקן און אויך פאַרגרעסערן דעם ישוב אין רמת ישי. פאַראַן וואָסער געניג, פאַראַן גענוג לאַנד אויף צו באַזעצן נאָך פיל משפחות. ווי באַוואוסט, געפינען זיך אין די לאַגערן פון אי־ ראָפע ווי אויך אין ציפערן (קפריסין), פיל געראַטעוועטע, ביאַליסטאָקער היימלאָזע. וואָלט עס געווען דער שענסטער אַנדענק פאַר יענע ביאַליסטאָקער קדושים, וועלכע האָבן מיט יאָרן צוריק געהאָפט, אַז זיי וועלן קענען מיט דער צייט עולה זיין קיין ארץ ישראל, און זיך דאָרט באַזעצן אויף זייער אייגענעם באָדן. און וועלן זיי האָבן ניט זוכה געווען, זאָל דער דאָזיקער ישוב איצט אַריינגענעמען צו זיך אַנדערע לאַנדס־ לייט, וועלכע וועלן געוויס אינגיכן קומען.

וואָס דאָרף איצט געטאָן וווערן צו דעם, אַז דער דאָזיקער ישוב זאָל זיין אימשטאַנד אַריינצונעמען נייע אימי־ גראַנטן?

קודם כל, איז נויטיק, אויפשטעלן אַ בית ספר (אַ שולע) פאַר די קינדער פון דאָרף. מיר האַלטן, אַז די שולע וואָלט מיט דער צייט באַדאַרפט פאַרוואַנדלט ווערן אויך אין אַ פאַך־שולע, וואו מען זאָל אויך אויסבילדן די יוגנט צו אַרבעטן אין טעקסטיל. די טעקסטיל אינדוסטריע אַנט־ וויקלט זיך איצט זייער שנעל אין ארץ ישראל, און ס'זיינען פאַראַן די בעסטע אויסזיכטן אין דער צוקונפט פאַר גוטע, געבילדעטע טעקסטיל אַרבעטער.

ס'איז נויטיג, אויפצושטעלן אַ בית מדרש און קולטור צענטער, די בויאונג פון וועלכער האָט זיך שוין אָנ־ גפאַנגען. נאָר צוליב מאַנגל אין געלט־מיטלען קען דער בנין ניט פאַרענדיקט ווערן. אַ קליינע אַמבולאַטאָריום (מרפאה), וואו די איינוואוינער זאָלן קענען באַקומען מעדי־ צינישע הילף. דער בוי פון אָזאָ אַמבולאַטאָריום איז שוין אויך אָנגעפאַנגען געוואָרן מיט דער הילף פון איינעם פון די ערשטע בויער פון דאָרף, ה. דיקער, פון תל אביב, וועלכער האָט געגעבן צו דעם צוועק 3,000 דאָלאָר. אָבער עס פעלן נאָך אייניקע טויזנט דאָלאָר צו פאַרענדיקן דעם בנין.

דאָס וויכטיקסטע איז אויפצושטעלן נאָך אַ צאָל הייזער אין דאָרף, און פון דאָרף וועט ווערן אַ שטעטל, וואָס וועט טראָגן דעם נאָמען „ביאַליסטאָק", און די נייע אימיגראַנטן וועלכע וועלן קומען קיין ארץ ישראל, זאָלן זיך דאָרט באַזעצן. מיט דער אָנטוויקלונג פון דער טעקסטיל פאַבריק, וועלן די נייע־געקומענע לאָנדסלייט קריגן אָרבעט אין דער פאַבריק. זיי וועלן אויך קענען באַקומען באָדן אַרום די הייזער, אים צו באַארבעטן און מאַכן אַ לעבן. עס וועט אויך געשאַפן ווערן אָרבעט פאַר די אָריבערגעקומענע ביי אָנדערע פאַכן, ווי שניידערייַ, שוסטעריי, שלאָסעריי, סטאָלעריי, מולעריי, א. ד. גל.

דאָס וואָלט געווען דער שענסטער אָנדענק פאַר די אומגעקומענע ביאַליסטאָקער קדושים. אויך די גרעסטע הילף וואָלט עס געווען פאַר די יעניקע ביאַליסטאָקער אידן אין די לאָגערן און אין די אָנדערע ערטער פון איראָפּע, וועלכע שטרעבן איצט, ווען מיר שטייען ערב עפענען די טויערן פון ארץ ישראל, צו קומען און באַזעצן זיך אויף לאָנד, וועלכע איז אַמאָל דערוואָרבן געוואָרן דורך זייערע לאָנדסלייט.

(„ביאַליסטאָקער שטימע" יאָנ.־פעב. 1948).

פאַרגעסט ניט אָפּצוהיטן
דעם אָנדענק
פון אונזערע קדושים

אברהם ליס

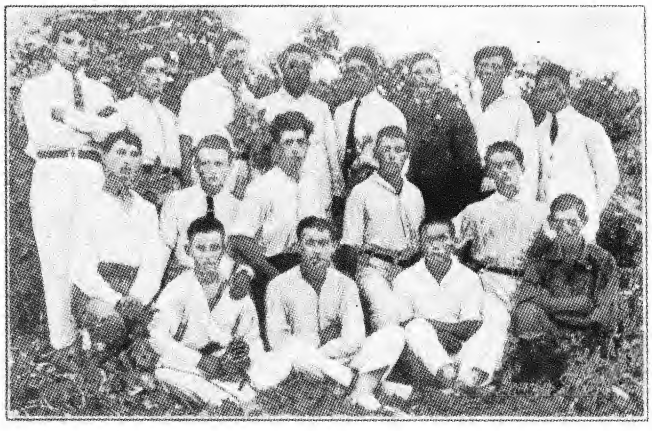
דער צושטייער פון אונזערע ראשונים

צוויי וויכטיקע אידישע פערזענלעכקייטן האָבן גורם געווען, אַז די חיבת־ציון־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק זאָל באַקומען אַנזען און פאָרנעם, און אַז דער שטיל־בענקענדיקער און אויף דורות באַגערנדיקער פסוק „ושבו בנים לגבולם", זאָל ווערן ווירקלעכקייט. דאָס איז געווען ר׳ שמואל מאָהליווער, ביאַליסטאָקער שטאָט־רב און דער מערקווירדיקער אייגנאַרטיקער פאָלקס־דאָקטאָר, יוסף כאַזאַנאָוויטש.

אַן ספק זענען די ביאַליסטאָקער אידן געווען פאָטענציעל אַ פאַסיקער עלעמענט פאַר דער אַנטוויקלונג און דערהויבונג פון אידישן נאַציאָנאַלן געדאַנק. זיי זענען געווען קודם־כל אידישע אידן. אידן, וואָס האָבן זיך נישט אַסימילירט; אידן אויף וועמען פרעמדע קולטורן האָבן קיין שום השפּעה, קיין שום איינפלוס נישט געהאַט. און אפילו מלכות פרייסן, רוסלאַנד און פוילן, וועלכע האָבן אין פאַר־שיידענע צייטן געוועלטיקט, געהערשט אין שטאָט, האָבן אויך נישט געלאָזט קיין צו טיפע שפּורן, וועלכע זענען מסוגל געווען צו מינערן דעם געטרייען אידישן שטייגער און די אידישע פאָלקסטימלעכקייט, וואָס ביאַליסטאָק האָט פאַרמאָגט.

ער איז געווען אַ מקורות׳דיקער, באַזונדערער טיפ איד, דער ביאַליסטאָקער איד. עס האָט זיך אין אים סינטעטיזירט דער גייסט פון פויליש־ן איד, די רירעוודיקייט פון חסיד׳ישן איד, זיין עצבות און זיין פריידיקייט, און די ניכטערע מחשבה און די באַזאַכטקייט פון ליטווישן איד, צוזאַמען מיט דער בריסקייט, האַרציקייט און שוואונג פון רוסישן איד. טאָקע דערפאַר מן־הסתם, ווייל די שטאָט ווי אַ וויכטיקער אינדוסטריע־און לאַנדס־פונקט צווישן ברייטע שליאַכן, איז דער נאַענטקייט פון רוסלאַנד, פוילן און ליטע, האָט עס אַנגעטראָגן מיט אַלעראַרט אידישקייט. חסיד׳ישע סוחרים, טוך־קאַמיסיאָנערן האָבן געבראַכט אימפּעט און פרומקייט; מאַנופאַקטור־סוחרים פון טיף רוסלאַנד האָבן אַנגעשטעקט מיט זייער פאַרנעם אין האַנדל, מיט זייער חוש פאַר געזעל־שאַפטלעכע פראַבלעמען און מיט זייער אָפענער האַנט צו שטיצן. און ביאַליסטאָקער פאַבריקאַנטן און טוך־וואַיַ־זשאַרן, וואָס האָבן דערגרייכט מיט די טעקסטיל־אויס־אַרבעטונגען צו די וויטסטע מערק אין רוסלאַנד און צומאָל אין מאַנדזשוריַ, אין כינע און אינדיע, האָבן אויך מיט־געפירט אָפטמאָל אוּן אַריינגעפירט אין יענע וויטע מקומות אידישע אָקטיוויטעט און זענען געוואָרן פיאָנערן פון געזעל־שאַפטלעכע באַוועגונגען און פיאָנערן פון קולטור־אויפ־טוען (ס׳וועט זיין אינטערעסאַנט צו דערמאָנען די „עקספּאַנסיע" פון ביאַליסטאָקער אויך אויפ׳ן געביט פון פרעסע. אין יאָר 1920 האָט אין כאַרבין (כינע) דער טוך־וואַיַזשער און שרייבער אליעזר פייגין געשאָפן, רעדאַ־גירט און אַרויסגעגעבן אַ אידישע וואָכנבלאַט אונטער׳ן נאָמען „דער וויטער מזרח". אָפּגערעדט וואָס די ביאַלי־סטאָקער אַרבעטערשאַפט האָט צוגעטראָגן אַ וואונדער־לעכן קאָפּיטל פון געוואָגטקייט און מסירת־נפש אין דעם אַלגעמיינעם רעוואָלוציאָנערן אויפשטייג און אין נאַציא־נאַלן אידישן געראַנגל.

ביאַליסטאָקער אידן זענען אויך געווען פון די ראשונים פון די ערשטע עולים און פון די פיאָנערן תושבים אין נייעם ארץ־ישראל. ס׳איז געווען איצט זעקס און נייַנציק יאָר, ווי די ערשטע ביאַליסטאָקער חובבי־ציון זענען געקומען קיין ארץ־ישראל. זיי זענען שוין געקומען דורכגענומען מיט׳ן באַוואוסטזיין פון ערשטע פלאַסטערער און זענען געוואָרן די מיטגרינדער פון דער דאַמאַלטיקער לאַנדווירטשאַפט־לעכער קאָלאָניע און היינטיקער שטאָט פּתח־תקוה. דאָס זענען געווען די פיר פאַרמעגלעכע ביאַליסטאָקער אידן: אלחנן בולקין, מרדכי דינאָוויטש, דניאל און דוב ליפשיץ־ימיני. דאָס איז געווען וואַרשיינלעך די ערשטע גרופּע, וואָס איז געקומען אָרגאַניזירט פון דער ביאַליסטאָקער חברה

ביאַליסטאָקער חלוצים אין חיפה, אין 1912.

„חובבי־ציון". אָבער אין עטלעכע יאָר שפּעטער איז גע־קומען די משפּחה מאַגיסעוויטש, וועלכע איז געווען פון די מיטגרינדער פון כפר אוריה און די משפּחה דאַנין און סוכּא־וואַלסקי און אַנדערע צענדליקער, וואָס זענען געוואָרן מיט־בויער פון חדרה און עפולה און עקרון. דער ביאַליסטאָקער היסטאָריקער און מלומד א. ש. הערשבערג דערציילט אין „פּנקס ביאַליסטאָק" פאַלגנדיקן וויכטיקן פּרט שייך דעם אויפבוי פון דער קאָלאָניע עקרון: „די ביאַליסטאָקער חברה חובבי־ציון איז שטאַרק געשטיגן אין איר אַנזען און טעטי־קייט זינט אין שטאָט איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב — אין שנת תרמ״ג — ר׳ שמואל מאָהליווער. אים האָט זיך איינגעגעבן, מיט אַ יאָר פריער, אין תרמ״ב, צו געווינען דעם באַראָן עדמונד ראָטשילד (הנדיב הידוע) פאַר דעם געדאַנק פון ארץ־ישראל און צו גרינדן לויט זיין פאַרשלאָג די ראשונאיער קאָלאָניע עקרון. די ביאַליסטאָקער חברה איז פון דעמאָלט אַן געוואָרן דער צענטער פון דער גאַנצער באַוועגונג אין דיאַספּאָרע".

ס׳איז באַקאַנט ר׳ שמואל מאָהליווער׳ס פאַרצווייגטע און ווירקנדיקע טעטיקייט פאַר גאולת ארץ־ישראל.

פון יענע ראשונים, די בויער פון פּתח־תקוה און כפר

אוריה און עקרון, און זאל דאָ אגב דערמאָנט ווערן, אַז יחידים זענען שוין פון פריער געקומען קיין ארץ־ישראל, אַזוי געפינען מיר דאָך דאָ דעם געוואָגטן שומר און קאָלאָניסט סענדער חדד, וועלכער איז געקומען מיט זיבן יאָר פריער פאָר דער ערשטער גרופּע פון די פיר. סענדער חדד, וועלכער איז געקומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1875. ס׳הייסט מיט הונדערט זעקס יאָר צוריק. פון יענע ראשונים ביז די לעצט־געקומענע ביאַליסטאָקער און בני־ביאַליסטאָקער, אַפּגעראַטעוועטע פון נאָצישע לאָגערן, פון געטאָס און פּאַרשיקונג, האָבן די ביאַליסטאָקער אידן אַריינגעשמידט אין דער קייט פון אונזער נאָציאָנאַלן אויפקום זייער מי, זייער איניציאַטיוו, זייער אויסדויער און געוואָגטקייט אויף אַלע שטחים פון אונזער לעבן, אין אונזער נסיונות׳פולן געראָנגל פאָר זעלבשטענדיקייט פאָר דעם מדינה־אויפקום און אין דעם אויפבוי און אַנטוויקלונג פון לאַנד.

ביאַליסטאָקער תושבים אין ארץ־ישראל זענען געווען פּיאָנערן. זיי זענען געווען פון די, וואָס האָבן פּאַרלייגט יסודות אויף אַ סך געביטן פון אונזער ניי־פּאַרמאָסטענעם און איבערגעבויטן לעבן. ביאַליסטאָקער זענען געווען פון די, וועלכע האָבן געשאָפן די ערשטע טעקסטיל פאַבריק אין דזשעדא (רמת ישי). אין דער זעלבער צייט איז אויך עולה געווען און באַלד אויפגעבויט זייער פאַבריק די משפחה ירושלמי. אָבער נישט נאָר דאָס איז געווען — מיט זעקס צענדליק יאָר צוריק — דער וויכטיקער אויפטו. דער אויפטו איז געווען אויך, וואָס צוזאַמען מיט דער איבערגעגעבנקייט צו דער טראַדיציאָנעלער אינדוסטריע, האָבן זיי אויך געפלעגט די ליבע צו ערד־אַרבעט, וואָס זיי האָבן מיט אַלט פאַלקישן בזעת אפך זיך געווידמעט אויפצולעבן דעם רויען שטייניקן, פאַרטריקנטן באָדן. אַזוי אין די קיבוצים און קאָלאָניעס פון עמק־יזרעאל פון עמק בית־שאן.

ביאַליסטאָקער מיט זייער איינגעבוירענעם אימפּלוסיווקייט און מיט׳ן חוש פאָר לעבעדיקער אַקטיוויטעט, האָבן נישט נאָר געהאָלפן אַנטוויקלען מלאכה און אינדוסטריע, האַנדל און לאַנדווירשאַפט. מיר טרעפן אויך ביאַליסטאָקער ווי שעפער און מיטבויער פון דער העברעאישער קולטור און קונסט, פון העברעאישן טעאַטער.

דאָ האָט במשך פון יאָרן געלעבט און געשאַפן חיה׳לע גראָבער, איינע פון די ערשטע אין „הבימה״ טעאַטער, וועמענס גרינדער און ערשטער רעזשיסאָר איז אויך געווען דער ביאַליסטאָקער העברעאישער לערער און טעאַטער בעל־חלומות, נחום צמח. און פּראָפעסאָר ישראל האָלפּערין, איינער פון די וויכטיקסטע געלערנטע, היסטאָריקער און מחבר פון אַ צאָל מאָנומענטאָלע ווערק. און דער געווענער געזונטהייטס־מיניסטער יוסף סערלין ז״ל און לאָמיר דערמאָנען לזכרון די פּאַרשטאָרבענע, פּראָפעסאָר ליפּע סוקעניק, און ד״ר שלמה קאָפּלאָנסקי דעם אַרבעטער־פירער און יאָרנלאָנגער בויער און דירעקטאָר פון חיפה׳ער טעכניקום, און אַ גרויסע צאָל אַנדערע געלערנטע, שרייבער, קינסטלער און געזעלשאַפטלעכע טוערס, פאַרטיי־פירערס וועלכע האָבן אויף די פעלדער פון אונזער גייסטיקן, קינסטלערישן און ווירטשאַפטלעכן לעבן בייגעטראָגן און באָפרוכפּערט מיט זייער איניציאַטיוו און זייער אונטערנעמונגס־קראָפט.

אַזוי האָבן ביאַליסטאָקער אידן געהאָלפן בויען און אַנטוויקלען אונזער לאַנד און דאָ אויך זיין אויף אַלע געביטן טעטיק און פאַרבונדן, ווי רינגען אין אַ קייט אין דער אייבערקער אידישער שעפערישקייט. דאָס איז געווען און איז וויכטער אַ דערהויבענער המשך באָגלייט מיט דער אומדערמידלעכער ענערגיע און גייסטיקער ווילנס־קראָפט, וואָס האָט אויך געציגן די וואָרצלען פון אונזער אַלעמענס אַמאָליקער טייערע היים אין דער אומפאַרגעסלעכער אידישער ביאַליסטאָק, וואָס איז אויף אַזאַ גרויזאַמען וועג פאַרניכטעט און אָפּגעווישט געוואָרן בעת דער מוראָ׳דיקער צייט פון היטלער־הערשאַפט. לאָמיר דאָס אַלץ אָפּהיטן מיט ליבע און טריישאַפט, לאָמיר וויטער ציען דעם גרויסן יחוס וואָס איז אונז אָנפאַרטרויט געוואָרן.

יאָ, עס איז געווען אַמאָל, געווען אַ וואונדערלעכער אידישער ישוב אין ביאַליסטאָק. געווען אַ זעלטענע עיר ואם בישראל. איצט איז דאָס אַלץ בלויז פאַרבליבן אין זכרון בייַ די אָפּשטאַמיקע פון דאָרט. לאָמיר אָבער געדענקען, אַז ניט געקוקט אויף דעם וואָס די אַמאָליקע באָרימטע אידישע ביאַליסטאָק איז פון די נאָצים פאַרניכטעט געוואָרן פיזיש, לעבט דאָס אָבער אויך וויטער — און אַזוי דאָרף דאָס זיין שטענדיק — גייסטיק בייַ די קינדער פון יענער וואונדערלעכער קהילה.

די ביאַליסטאָקער ראשונים דאָ, אין דעם אידישן היימלאַנד, האָבן מיט זייערע מי און אַנשטרענגונגען געהאָלפן, אַז אויך אויף דער הייליקער ערד זאָל דער גרויסער יחוס, פון די אידן אין ביאַליסטאָק, זיין פאַרוואָרצלט און גייַן פאָראויס אויף שטענדיק און אייביק.

אַמאָל אין ביאַליסטאָק... (זומער, 1925)

פּאַלאַס טעאַטער שבת ד. 1 אויגוסט 830 אוונט
וועט דער וויצע פּרעזיצער פון ציוניסטישן צ. ק. אין פּוילן
ד״ר י. גאָטליב
רעפעריראָן אויף דער טעמע
„אונזערע פּאַרטרונגען צום 14 ציוניסטישן קאָנגרעס״
ביללעטן פון 20 ביז 60 גראשן צו באקומען אין בית עם און אין קאסע
— פון טעאַטער פּאַלאַס — — —

פּאַלעשטינע ר. ם. בראניצקי נאם
היינט דאָנערשטאָג תשעה באב קומט פאר א נראָנריעץ
פאלקם־פּאַרואַמלונג
אונטערן פּריזשידיום פון הימל
אויף וועלכער ס׳וועט רעדן וועגן ארץ ישראל
דער דיקטער ל. יפה — פון — ירושלים
דער איינגאנג איז פריי פאר אלעמען. אנהויב פונקט 4 בייטאג
די גאנצע אידישע באפעלקערונג ווערט איינגעלאדן צו קומען צו דער פּראָטעסט־מלונג

קרית ביאַליסטאָק

דער וויכטיקער אָנהויב

גלייך נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאָכ'ן גרויסן אידישן חורבן בייַ היטלער'ן וועו אויך די אָמאָליקע וואונדערלעכע אידישע ביאַליסטאָק איז אָפגעווישט געוואָרן פון די נאָצישע רוצחים: וועו די זעכציק טויזנט אידישע פרויען, קינדער, מענער אוו זקנים פון אונזער געוועזענער היים־שטאָט זיינען אויסגע'הרג'עט געוואָרן, זיינען קליינע רעשטלעך פון אונזערע על־פּי־נס געראַטעוועטע לאַנדסלייט אָנגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן קיין ארץ־ישראל. זיי, צוזאַמען מיט אַלע־איינגעזעסענע ביאַליסטאָקער אידן, אין דעם אידישן היימלאַנד, זיינען גלייך אַרויסגעקומען מיט אַ וויכטיקן פּלאַן. אין דעם איז אַרויסגעבראַכט געוואָרן דער ווילן אוו שטרעבונג, אַז אין ארץ ישראל זאָל אויפגעבויט ווערן אַ ביאַליסטאָקער „שטעטל" וואָס זאָל, דורך די דאָרטיקע איינוואוינער אוו דעם דאָרטיקן לעבן, דערמאָנען אוו ציען דעם המשך פון דער חרוב געוואָרענער אידישער ביאַליסטאָק ביי די נאָצים. עס איז אָנגעשטאָנען די אידייע פון בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין ישראל, וואָס איז אויך באַלד אויפגענומען געוואָרן מיט באַגייסטערונג אוו געשטיצט געוואָרן פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק מיט די היגע לאַנדסלייט, פון ביאַליסטאָקער אידן אין אַנדערע שטעט אין אַמעריקע אוו קענעדע, ווי אויך אין אַנדערע לענדער. אַ דאַנק די אַנשטרענגונגען פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, אין אַמעריקע אוו אין אַנדערע לענדער, איז די אידייע פון שאַפן אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין ארץ ישראל פאַרווירקלעכט געוואָרן. דאָ וויטער איז געדרוקט דער ערשטער בריוו פון אַ גרופּע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין ארץ ישראל, צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע אוו אַנדערע ערטער, וועגן בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין ארץ ישראל.

אויפרוף פון ישראל וועגן בויען „קרית ביאַליסטאָק"

דער אויפרוף איז געווען געדרוקט אין דער „ביאַליסטאָקער שטימע", נומער 249, אין יאָר 1948, באַלד נאָך דער אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל.

טייערע ברידער אוו שוועסטער!

נאָך צוויי־טויזנט־יאָריקן גלות, נאָכדעם ווי מיר האָבן דורכגעמאַכט די שרעקלעכסטע קאַטאַסטראָפע אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט, וועלכע האָט אונז געקאָסט 6 מיליאָן קרבנות, האָבן מיר צוריק באַקומען אונזער היים אוו דאָס רעכט פאַר זעלבסטבאַשטימונג.

אין די דאָזיקע פריידיקע טעג, וועגן מיר זיך צו אייך אין נאָמען פון דער קליינער הייפל לעבנגעבליבענע ברידער אוו שוועסטער, אין נאָמען פון די, וועלכע געפינען זיך אויף קפריסין, אין די דייטשע, עסטרייכישע אוו איטאַליענישע לאָגערן — העלפט אונז!

מיר האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צום אויסבויען אין אונזער אידיש לאַנד, אַ לעבעדיקן דענקמאָל פאַר אונזער שטאָט. דאָס וועט זיין אַ ישוב אויפ'ן נאָמען פון דער אידישער ביאַליסטאָק. אונזער שטאָט איז מער ניטאָ, זאָל אויף דעם אופן פאַראייביקט ווערן דאָס אַלץ וואָס האָט אין דער שטאָט געלעבט אוו געשאַפן. גלייכצייטיק וועט דאָס זיין אַ היים, פאַר די וויניקע, וועלכע האָבן איבערגעלעבט אוו, וועלכע ווילן אוו וועלן קומען אָהער. אין דעם ישוב וועלן זיי געפינען אַ דאַך איבער'ן קאָפּ אוו מעגלעכקייטן פון אַרבעט אוו לעבן.

דאָ וועלן זיך געפינען אונזערע העלדישע ביאַליסטאָקער פּאַרטיזאַנער, די געוועזענע זעלנער פון דער רויטער אוו דער פּויילישער אַרמיי, וועלכע האָבן מיט געווער אין האַנט געקעמפט מיט'ן בלוטיקן פאַשיסט, פאַר אונזער אידישן כבוד. דאָ וועלן זיך געפינען די געראַטעוועטע פון די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאָגערן, וועלכע האָבן שוין דורכגעמאַכט דעם גיהנום אויף דער וועלט, אוו ביאַליסטאָקער פון דער גאָרער וועלט, וועלכע וועלן בויען זייער לעבן אין אונזער כפר ביאַליסטאָק. אַלע צוזאַמען וועלן זיי בויען זייער לעבן מיט דעם גאַנצן אידישן פאַלק אין קאַמף פאַר זיין פרייהייט אוו אומאָפהענגיקייט.

טייערע ברידער אוו שוועסטער! וועו פון אונז האָט וועמען ניט פאַרלאָרן אין אונזער ביאַליסטאָק? וועו נענטערע, וועו גאָר גוטע פריינט. פאַר אונז אַלעמען איז זייער אָנדענק טייער. אין דעם לעבעדיקן מאָנומענט וועלכן מיר שאַפן, וועט זייער אָנדענק אויף אייביק פאַרפּיקסירט ווערן אוו לעבן דורך דור דורות צום אייביקן רום פאַר זיי אוו צו אייביקער שאַנד פאַר די מערדער.

מיר קענען אוו שעצן זייער הויך, די ריזיקע הילפס־אַרבעט, וועלכע איר פירט. די פרעכטיקע אינסטיטוציעס, וועלכע איר האָט געשאַפן, אייערע קאָאָסאַלע אויפטוען ביים דערמעגלעכן די עמיגראַציע פון אונזערע לאָנדסלייט קיין אויסטראַליע אוו אָנדערע ערטער. זאָלן אייערע הענט געבענטשט זיין פאַר דער הייליקער אַרבעט.

דערפאַר זיינען מיר אָבער נאָך מער זיכער, אַז איר וועט מיט אייערע אַלע מעגלעכקייטן העלפן פאַרווירקלעכן אונזער געשטעלטער אויפגאָבע אוו דערמעגלעכן אונזער שארית הפליטה, צו געפינען איר אָרט אין דעם לאָנד פון אונזער צוקונפט — אין ארץ ישראל.

מיר ווייסן, אַז יעדער פון אייך העלפט אונזער געמיינזאַמער זאַך — אונזער לאָנד. מיר גלויבן אָבער אוו מיר זיינען זיכער, אַז איר וועט מיט נאָך מער וואָרעמקייט באַגריסן אוו מיטהעלפן צום אויפבוי פון אונזער דענקמאָל ביאַליסטאָק טאָקע אין דעם לאָנד.

טייערע ברידער אוו שוועסטער! זאָל יעדער פון אייך דערפילן זיין חוב, פאַר אונזערע הייליקע מאַרטירער אוו פאַר די וויניק לעבן־געבליבענע, וועלכע ווילן בויען זייער נייע היים.

דער ערשטער קערנדל פון איבער 50 יונגע לאָנדסלייט, פון דעם צוקונפטיקן ביאַליסטאָקער ישוב, געפינט זיך שוין. מיר האָבן זיך שוין אויך געשטעלט אין קאָנטאָקט מיט די נאָציאָנאַלע אידישע אינסטיטוציעס, וועגן באַקומען באַדן פאַר דעם צווק.

דער באַוואוסטזיין פון דער גרויסער אָפּגעטוענער זאַך אוו די דאָנקבאַרקייט פון די, וועלכע איר וועט העלפן — וועלן זיין אייער באַלוינונג.

קאָמיסיע פאַר בויען „קרית ביאַליסטאָק"
אין ארץ ישראל
אַדון. צבי קלעמענטינאָווסקי
דר. שמעון דאָנער
מרדכי קרוגליאָק
פּסח בורשטיין

בײַם וועלט־צוזאַמענפאָר אין ניו יאָרק

אין די טעג פון 22־21טן אויגוסט, 1949, פונקט צום זעקסטן יאָרצייט נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ אין ביאַליסטאָק, נאָכדעם ווי די אַרטיקע אידן זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן פון די נאַציס צום גרויזאַמן טויט, איז אין ניו יאָרק פאָרגעקומען אַ וויכטיקע צוזאַמענקונפט פון ביאַליסטאָקער קאַנוועניאָן, וואָס איז געווען די גרויסע ביאַליסטאָקער קאַנוועניאָן, וואָס איז געראָפן געוואָרן פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער, אין ניו יאָרק. אין דעם וויכטיקן וועלט־צוזאַמענפאָר, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן אָפּקלאַנג, האָבן זיך באַטייליקט 277 דעלעגאַטן פון ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפטן און גרופּן פון גאַנץ אַמעריקע און קאַנאַדע, ווי אויך פון נאָך צוועלף לענדער, אויך איינגעשלאָסן מדינת ישראל. ביי אָט דער וועלט־קאָנ־וועניאָן פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצוריכטן אַ נייע ביאַליסטאָק אויף דער הייליקער ערד פון מדינת ישראל. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין דער אידישער מדינה.

ביי די זיצונגען פון דעם גרויסן און וויכטיקן וועלט־צוזאַמענפאָר, זיינען געהערט געוואָרן באריכטן, רעדעס און באַגריסונגען וועגן די טעטיקייטן פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, ווי אויך וועגן די ביאַליסטאָקער אין אַנדערע שטעט אין אַמעריקע און קענעדע, ווי אויך אין אַנדערע לענדער. דעם הויפּט־פונקט ביי דער גרויסער צוזאַמענקונפט האָט פאַרנומען די פראַגע וועגן בויען אַ קרית ביאַליסטאָק אין דער אידישער מדינה, וואָס זאָל אויך שטענדיק פאַראייביקן די חרובֿע אידישע ביאַליסטאָק ביי די רוצח׳ישע היטלעריסטן. וועגן דער וויכטיקייט פון בויען אַזאַ ביאַליסטאָקער „שטעטל" אין ישראל, האָבן זיך אַרויס־געזאָגט אַלע.

וועגן דער נויטיקייט פון שאַפן אַ קרית ביאַליסטאָק אין מדינת ישראל, האָט אין גאָר רירנדע וועלטער אויך געראַדט אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי, איינער פון די אָקטיוו־סטע פירער פון דעם פאַרבאַנד פון די ביאַליסטאָקער אידן אין מדינת ישראל, וועלכער איז געקומען אַלס דעלעגאַט צו דעם וועלט־צוזאַמענפאָר אין ניו יאָרק. „דאָס וואָס מיר וועלן שאַפן — האָט פריינט קלעמענטינאָווסקי געזאָגט צווישן אַנדערס — אַ נייע ביאַליסטאָק אין דער אידישער מדינה, וועט גלייכצייטיק זיין נישט נאָר אַ דאַך איבער׳ן קאָפּ פאַר די ביאַליסטאָקער עולים, וועלכע וואָרטן אויף דעם, דאָס וועט אויך זיין אַ מקום מנוחה פאַר אונזערע קדושים, וואָס זייערע נשמות וואַנדערן איבער דער גאַנצער וועלט און זיי זיינען אויך דאָ, צווישן אונז, אין דעם זאָל".

די איינדרוקספולע רעדע פון אַדוואָקאַט צבי קלעמענטינאָווסקי, וועגן פאַראייביקן די אומגעבראַכטע אידישע ביאַליסטאָק, אין ישראל, דורך בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק", האָט געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק אויף די 277 דעלעגאַטן ביי דעם וועלט־צוזאַמענפאָר, וועלכע האָבן פאַרטרעטן 132 אָרגאַניזאַציעס פון צוועלף לענדער. ביים שלוס פון דעם גרויסן וועלט־צוזאַמענפאָר, וועו עס איז דורכגעפירט געוואָרן אַ פייערלעכער באַנקעט פאַר אַלע דעלעגאַטן אויך מיט אַנטייל פון חשוב׳ע געסט, איז פרא־קלאַמירט געוואָרן דאָס בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל. אויפ׳ן אָפיל פון דוד סאָהן, וועלכער האָט אין פייערלעכע וועלטער געשלאָסן די קאַנוועניאָן, איז אויפ׳ן אָרט אַריינגעקומען אין מזומן און אין פלעדזשעס די סומע פון הונדערט טויזנט דאָלאָר.

אין דער ספּעציעלער אָנגענומענער רעזאָלוציע, וועגן רעאַליזירן דעם דאָזיקן וויכטיקן היסטאָרישן פּראָיעקט, און וואָס איז געלייענט געוואָרן בײַם סוף פון דעם גרויסן ביאַליסטאָקער וועלט־צוזאַמענפאָר, האָט זיך געזאָגט:

אַ נייע ביאַליסטאָק אין מדינת ישראל

מיר, די לעבנגעבליבענע ביאַליסטאָקער אידן, וועלן קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם שיינעם וווירדיקן, נאָציאָנאַלן און שטאָלצן לעבן פון אונזערע ברידער און שוועסטער. מיר וועלן אייביק געדענקען און פאַרהייליקן זייער אומקום אויף קידוש השם און קידוש האומה. מיר וועלן אייביק דערציילן אונזערע קינדער און קינדס קינדער וועגן דעם שיינעם לעבן און העלדישן טויט פון אונזערע ברידער און שוועסטער.

אויסהערנדיק די באריכטן און מיינונגען פון די באַטייליקטע דעלעגאַטן פון ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפטן און אומגעגנט אין די פאַראייניקטע שטאַטן, פון די דעלעגאַטן פון אויסלאַנד און באַזונדער פון ישראל, טריי צו דעם סענטימענט צו דער באַליבטער היים־שטאָט, באַשליסט די קאַנוועניאָן אויפצוויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל אויפ׳ן נאָמען פון ביאַליסטאָקער אידנטום. דאָס נייע ביאַליסטאָק וועט זיין אַן אייביקער, לעבעדיקער דענקמאָל צו דעם אַש און שטויב פון דער חרוב׳ער היים און צו דעם אַנדענק פון די 60 טויזנט קדושים פון דער ליקווידירטער ביאַליסטאָקער געטאָ, ווי אויך צו די אַרומיקע שטעטלעך און די אומגעבראַכטע אידן פון דער אָמאָליקער ביאַליסטאָקער פּראָווינץ, וועלכע האָבן ביי זייער לעבן און זייער קאָמף געהאָפט אויף דער נאַציאָנאַלער באַפרייאונג פון אידישן פאָלק.

די „קרית ביאַליסטאָק" זאָל זיין צעטיילט אין צוויי קוואַרטאָלן. איין קוואַרטאָל זאָל זיין די גאָרטן־שטאָט, וואו עטלעכע הונדערט הייזער פון פאַרשיידענעם פאָרנעם זאָלן ווערן אויפגעבויט. אין דער גאָרטן־שטאָט זאָלן זיך געפינען אַלע נויטיקע און וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע קולטורעלע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס.

דער צווייטער קוואַרטאָל וועט זיין דער אינדו־סטריעלער טייל פון דער שטאָט, וואו אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, טעקסטיל און אַנדערע אינדוסטריעס, וועלן ווערן אויפגעבויט.

די גאַסן, געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און אינ־דוסטריעלע אונטערנעמונגען וועלן טראָגן די נעמען פון ביאַליסטאָקער פערזענלעכקייטן און גרעסערע מנדבים. די ביאַליסטאָקער און די אומגעגנט לאַנדסמאַנשאַפטן וויי אויך יחידים וועלן האָבן די מעגלעכקייט צו פאַראייביקן זייערע נעמען דורך גרעסערע באַשטייערונגען, אַדער דורך פינאַנ־סירן דעם אויפבוי פון נויטיקע אינסטיטוציעס, אינדו־סטריעס און עטלעכע הייזער אין קרית ביאַליסטאָק.

פּראָקלאָמירונג פון אַ מיליאָן דאָלאָר קאַמפּיין

מיט דעם קלאָרן באַוואוסטזיין, אַז די דורכפירונג פון דעם גראַנדיאָזן פּראָיעקט איז פאַרבונדן מיט גרויסע סומעס געלט, פּראָקלאָמירט די אַלוועלטלעכע ביאַליסטאָקער קאָנוועגשאַן אַ מיליאָן דאָלאָר קאַמפּיין, אַלס גרונט־פאָנד פאַר דעם פּראָיעקט. דער קאַמפּיין הויבט זיך אָן ביי דער קאָנוועגשאַן, אוּן שליסט זיך דעם 21טן אויגוסט, 1951.

מיט לאָנדסמאַנשאַפטלעכן סענטימענט צו די אומגעגנט אַרגאַניזאַציעס פון דער אַמאָליקער ביאַליסטאָקער פּראָווינץ, וועלכע האָט זיך שטענדיק אידענטיפיצירט מיט ביאַליסטאָק, אוּן אין אָנזיכט מיט דעם פאַקט, אַז די אידן פון די אַרומיקע שטעטלעך האָבן צוזאַמען מיט די ביאַליסטאָקער גופא געליטן, געקעמפט אוּן געפאַלן אין די יאָרן פון אונזער גרויזאַמן חורבן, אוּן אין פאַרשטענדעניש פאַר דער פליכט אַז אַלע צוזאַמען דאַרפן אויך איצט, ווי דאָן, זיין באַטייליקט ביי דעם ווידערגעבורט פון ביאַליסטאָק אוּן אומגעגנט אין מדינת ישראל, אַפּעלירט די קאָנוועגשאָן צו אַלע אַרגאַניזאַציעס זיך אָנצושליסן אין דער אַלוועלטלעכער ביאַליסטאָקער קייט אוּן העלפן דורכפירן דעם היסטאָרישן פּראָיעקט.

דער אַלוועלטלעכער צוזאַמענפאָר פון די ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַנשאַפטן באַגריסט די שרידים פון אידישן ביאַליסטאָק, וואָס זיינען נאָך געבליבן אוּן באַמיען זיך צו ארגאַניזירן דאָרט זייער לעבן. מיר פאַרשטייען די געפילן פון די אידן, וואָס לעבן נאָך אין ביאַליסטאָק אין אַ סביבה, וואו יעדע חורבה אוּן יעדער שטיין דערמאָנט זיי אין דער בעסטיאַליטעט פון די נאַציס אוּן אָנדערע בלוטדורשטיקע אַנטיסעמיטן.

כל זמן אידן וועלן לעבן אין ביאַליסטאָק, וועלן זייערע לאָנדסלייט אין גאָר דער וועלט זיי ניט פאַרגעסן אוּן געבן זיי זייער בריידערלעכע הילף.

דוד לובין אוּן דוד היין

צווישן די הויפּט אַקטיוויסט טוער אַרום „קרית ביאַליסטאָק", וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן פיל אָנשטרענגונגן אוּן פינאַנציעלע הילף, זיינען אויך געווען פּרעזידענט דוד לובין אוּן קאַסירער דוד היין. ביידע זיינען געווען זייער איבערגעגעבן פאַר דעם פּראָיעקט. נאָכדעם ווי דוד לובין איז געשטאָרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק, איז דוד היין געווארן פּרעזידענט פון דער „קרית ביאַליסטאָקפאָנדעישאָן", מיטן הויפּט־אָפיס אין אַמעריקע. פּריינט דוד היין איז אָן איבערייס איבערגעגעבן מיט האָרץ אוּן טריישאַפט ביים העלפן אויפהאַלטן אוּן שטאַרקן דעם „קרית ביאַליסטאָק" ווייטער, אין מדינת ישראל.

דער גרויסער אָפּרוף ביי די לאָנדסלייט

דער אָנגענומענער באַשלוס ביי דעם וועלט־צוזאַמענפאָר פון דער ביאַליסטאָקער לאָנדסלייט, וואָס איז פאַרגעקומען אין דעם ניו יאָרקער מעקאַלפין האָטעל, וועגן בויען אַ „קרית ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל, האָט געהאָט גלייך אַ גרויסן אָפּקלאַנג ביי די לאָנדסלייט אומעטום. עס זיינען באַלד טאָקע אויך פון אומעטום אָנגעקומען ביישטייערונגען פאַר דעם וויכטיקן פּראָיעקט. דער אָנגעצייכנטער פלאָן ביי דעם וועלט־צוזאַמענפאָר איז גלייך אויך געווארן ווירקלעכקייט.

מאָנטיק בייטאָג, דעם 26טן יוני 1950, איז ביי אַ ספּעציעלן פייערלעכן לאָנטשן אונטערגעשריבן געווארן דער קאָנטראָקט אויף צו בויען די ערשטע הונדערט הייזער פון קרית ביאַליסטאָק אין ישראל. ביים אונטערשרייבן דעם קאָנטראָקט האָבן די פאַרזאַמלטע איבערגעלעבט אַ מאַמענט פון אומפאַרגעסלעכער פרייד אוּן דערהויבונג. נאָכדעם איז אויך פּראָקלאַמירט געווארן אַ גרויסער דערפאָלגרייכער „ציגל־קאַמפּיין". דער פּרייז פון אַ ציגל איז געווען אַ דאָלאָר, יעדעס ביכל האָט אָנטהאַלטן צען „ציגל". אין דעם קאַמפּיין זיינען שטאַרק טעטיק געווען די ביאַליסטאָקער פרויען־אָרגאַניזאַציעס וויי אויך אַלע אָפּטיילונגען פון דער לאָנדסמאַנשאַפט. פאַרשטייט זיך, אַז דער „ציגל־קאַמפּיין" איז געווען בלויז אַ קליינער טייל פון דעם גרויסן אַלגעמיינעם קאַמפּיין, צו שאַפן אַ מיליאָן דאָלאָר, כדי צו קאָנען אויפבויען „קרית ביאַליסטאָק".

די פאָלגענדע סאָמע וויכטיקסטע אוּן אָנגעזעענסטע אָרגאַניזאַציעס אין דער ביאַליסטאָקער לאָנדסמאַנשאַפט, זיינען גלייך פון אָנהויב געווען אָנגעשלאָסן אין דער קרית ביאַליסטאָק פאונדעישאָן:

ניו יאָרק:

ביאַליסטאָקער צענטער אוּן מושב זקנים
ביאַליסטאָקער לעידיס אָוקזילערי
ביאַליסטאָקער יאָנג מענ'ס אַסס'ן
קלוב ביאַליסטאָקער פריינט
ביאַליסטאָקער ברענטש 88, אָרבעטער רינג
ביאַליסטאָקער בראָדערלי לאָוו סאָסייעטי
ביאַליסטאָקער אונטערשטיצונגס פאָראיין סומך נופלים ביזנעסמענ'ס ליג
ביאַליסטאָקער סאָשעל קלוב
ויקטאָרי קלוב פאַר קרית ביאַליסטאָק פאונדעישאָן, אינק.
קנישינער סאָסייעטי
גאָניאָנדזער־טרעסטינער יאָנג פרענדס בענעוו. אַסס'ן
ביאַליסטאָקער בקור חולים פון ברוקלין

פּראָווינץ:

ביאַליסטאָקער ברענטש 256, אָרב. רינג, נואַרק, נ. דזש.
ביאַליסטאָקער ראָבאי בראָדסקי לעידיס אָקזילערי, נואַרק, נ. דזש.
ביאַליסטאָקער רעליף סאָסייעטי, פּעטערסאָן, נ. דזש.
ביאַליסטאָקער ברענטש 121 אָ. ר. פּעטערסאָן, נ. דזש.
ביאַליסטאָקער הילפס פאַראיין, דעטראָיט, מישיגען.
ביאַליסטאָקער בענעוואָלענט סאָסייעטי, מילוואָקי, ווישקאָנסין.
ביאַליסטאָקער צענטער אוּן לעידיס אָקזילערי, שיקאָגאָ, איל.
ביאַליסטאָקער צענטער אוּן מאָנטרעאָל פאַר קרית ביאַליסטאָק, אוּן אָנדערע.

Display of Various Newspapers and Magazines

דיאגראם פון פארשיידענע ציימונגען און זשורנאלן.

אין
אויסטראַליע

פ. אַלבערט
סעקרעטאַר פון ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע

אונזערע וויכטיקע טעטיקייטן

די ערשטע גרופּע ביאַליסטאָקער אידן, זיינען געקומען קיין אויסטראַליע אין יאָר 1926. די מאַטעריעלע לאָגע פון די דאָזיקע געקומענע אימיגראַנטן איז דעם ווייטן לאַנד, איז געווען אַ שווערע. אַזוי איז אין יענער צייט אויך דאָס געווען מיט אַנדערע. ווי דער שטייגער איז געווען, האָט מען געאַרבעט שווער, כדי צו קאָנען דורכקומען מיט פּרנסה. האָבן די ניי־געקומענע ביאַליסטאָקער אידן דאָן געגרינדעט, אין מעלבורן, אַ הילפס־פאָנד קאָסע און אויך אַ הלוואה קאָסע, כדי צו קאָנען זיך העלפן קעגנזייטיק. דורך דעם ווען האָט מען טאָקע, ווי ווייט מעגלעך דאָס איז געווען געהאָלפן די נויטבאַדערפטיקע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט און פון אומגעגנט, וועלכע האָבן זיך דערשלאָגן צו דער ווייטער מדינה אויסטראַליע. אַזוי איז געגאַנגען די צייט.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאָכ'ן שרעקלעכן אידישן חורבן ביי היטלער'ן ווען עס איז אויך אָפגעווישט געווארן די אַמאָליקע וואונדערלעכע אידישע ביאַליסטאָק מיט די דאָרטיקע צענדליקער טויזנטער אידן, האָט זיך פאָר די לאַנדסלייט אין מעלבורן אָנגעהויבן אַ נייער קאָפּיטל. עס זיינען אָהערצו אָנגעקומען ידיעות וועגן גראָטעווועטע לאַנדסלייט, פון ביאַליסטאָק און פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועלכע זיינען דורך נסים אַרויס פון אומקום ביי די נאַציס. עס זיינען אָנגעהויבן געווארן צו מאַכן באַמיאונגען, כדי אָזעלכע לאַנדסלייט אַריבערצוברענגען קיין אויסטראַליע פון איראָפּע. מען האָט גוט געוואוסט, אַז סאי דאָ און סאי די הילפס־אַרבעט פאָר די גראָטעווועטע אין איראָפּע, וועט פאָדערן נייע אָקטיוויטעטן מיט געהעריקע אָנ־שטרענגונגען.

באַלד נאָך דער מלחמה איז צווישן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אויסטראַליע געשאַפן געווארן אַ ספּע־ציעלער פאָנד. פאָר דעם איז געקויפט געווארן אַ גרויס הויז מיט פיל צימערן און עטלעכע זאָלן, אין יאָר 1946, אויף 19 ראָב סטריט, סט. קילדא, אין מעלבורן. דאָ האָט מען גלייך אָנגעהויבן אויפנעמען די געקומענע לאַנדסלייט פון אייראָפּע, די גראָטעווועטע פון היטלער'ס גיהנום און פון די פאָרשיקונגען אין סאָווע־רוסלאַנד. דאָמאָלט איז אויך געשאַפן געווארן דער ביאַליסטאָקער צענטער אין מעלבורן.

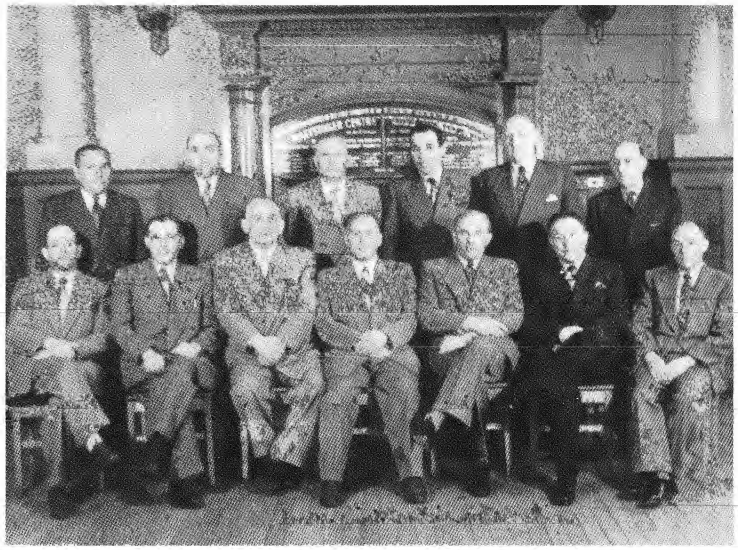
אַ דאַנק די באָמיאונגען פון אַ צאָל פון אונזערע לאַנדס־לייט, וועלכע האָבן שוין פון פריער געווואוינט אין אויסט־ראַליע, האָט די פאָרוואָלטונג פונ'ם ביאַליסטאָקער צענטער געשאַפן אָרום 600 פּערמיטן, וואָס זאָל דערלויבן אָרייני־צוקומען נייע אימיגראַנטן־לאַנדסלייט. אַ קליינער טייל, פאָר וועמען עס זיינען געשאַפן געווארן אָזעלכע פּערמיטן, האָבן דאָס ניט אויסגענוצט. זיי האָבן עמיגרירט פון איראָפּע אין אָנדערע לענדער, ניט קיין אויסטראַליע.

די מערסטע געקומענע לאַנדסלייט אין יענער צייט קיין אויסטראַליע, זיינען צייטווייליק אינגעאָרדנט געווארן אין דעם נייעם הויז פון ביאַליסטאָקער צענטער. די פאָר־וואָלטונג האָט אויך געזאָרגט, אַז די געקומענע זאָלן האָבן געהעריקע שפּייז צום עסן, אָנדערע נויטיקע זאָכן און קליינע אויסגאָבן. דאָס האָט אָנגעהאָלטן אַ געוויסע קורצע צייט ביז מען האָט די געקומענע שארית הפּליטה פון ביאַלי־סטאָק געהאָלפן זיך פולשטענדיק איינאָרדענען. די פאָר־וואָלטונג פון צענטער, צוזאַמען מיט דעם געשאַפענעם פרויען־קאָמיטעט, האָבן אין צווישנצייט געהאָלפן באַקומען דירות, געפונען אָרבעט א. ד. ג. פאָר די לאַנדסלייט. גלייכ־צייטיק האָט מען אויך די ניי־געקומענע אַרויסגעגעבן אַן פראָצענטיקע הלוואות. דער פּרעזידענט פון פאָרבאַנד, מר. מ. פּיט, האָט אויך געשאַפן ביים ביאַליסטאָקער צענטער אַ באַזונדערע הלוואה־קאָסע, אויפ'ן נאָמען פון זיין פאָר־שטאָרבענער פרוי אסתר ע"ה, וואָס פאָרשיידענע פּערזאָנען האָבן איינגעצאָלט פאָר אויסגלייכן זייערע קאָנפליקטן. די דאָזיקע קאָסע האָט אַרויסגעגעבן גרעסערע אַן פּראָצענ־טיקע הלוואות פאָר די ניי־געקומענע לאַנדסלייט, כדי צו קאָנען זיך איינאָרדענען אויף אַ גוטן וועג און צו קאָנען אָנגיין מיט זייערע ניי־געשאַפענע פאָרשיידענע אונטער־נעמונגען.

אַזוי אַרום האָט דער ביאַליסטאָקער צענטער אין מעל־בורן אַריינגעשריבן אַ שיינעם קאָפּיטל אין דער געשיכטע פון די אָקטיוויטעטן פון די היגע לאַנדסלייט, ביים העלפן ברענגען פון אייראָפּע די גראָטעווועטע ברידער און שוועסטער פון היטלער'ן, קיין אויסטראַליע, און זיי דאָ אויך ווי געהעריק איינאָרדענען. אַ דאַנק דער דאָזיקער ברידער־לעכער הילף האָבן די ניי־געקומענע, נאָך דער מלחמה, לאַנדסלייט פון ביאַליסטאָק זיך דאָ טאָקע גוט איינ־געאָרדנט, זיי זיינען אויך געווארן אַ וויכטיקער און נוצלעכער טייל פון דעם אידישן ישוב אין אויסטראַליע. אָבער דער ביאַליסטאָקער צענטער אין מעלבורן, האָט זיך באַגונגט ניט בלויז מיט אַריבערברענגען און דאָ איינ־אָרדענען די שווער־געליטענע לאַנדסלייט פון אייראָפּע, בעת דער גרויזאַמער צווייטער וועלט־מלחמה.

גלייכצייטיק מיט דעם, האָט אויך דער ביאַליסטאָקער צענטער אין מעלבורן פיל געהאָלפן אויף פאָרשיידענע וועגן מיט אָלערליי מיטלען, די פון היטלער'ן גראָטע־וועטע לאַנדסלייט, וועלכע זיינען געווען אין פאָרשיידענע ערטער אין אייראָפּע, אין די די. פּי.־קעמפּס, וואָס זיינען פאָרשלעפּט געווארן אויפ'ן אינזל ציפּערן. די דאָזיקע וויכטיקע הילף איז געפּירט געווארן דורך שיקן נויטיקע פּאַקעטן שפּייז און קליידונג, ווי אויך מזומן פאָר די נויט־באַדערפטיקע. גלייכצייטיק מיט דעם, איז אויך דאָ, אין מעלבורן, אָנגעפּירט געווארן פון אונזערע ביאַליסטאָקער אַ פאָרצווייגטע אידיש־געזעלשאַפטלעכע און קולטור־אַרבעט. דער ביאַליסטאָקער צענטער האָט זיך אויך אַקטיוו באַ־שעפטיקט מיט טראָגן הילף פאָר אָלגעמיינע אידישע נויטן, ווי אויך פאָר מדינת ישראל וואָס ווערט אויך געטאָן ביז איצט.

אונזער חשוב'ער לאַנדסמאַן, פריינט א. זבאַר, האָט מיט וואָלטונג האָט אויך געזאָרגט, אַז די געקומענע זאָלן האָבן

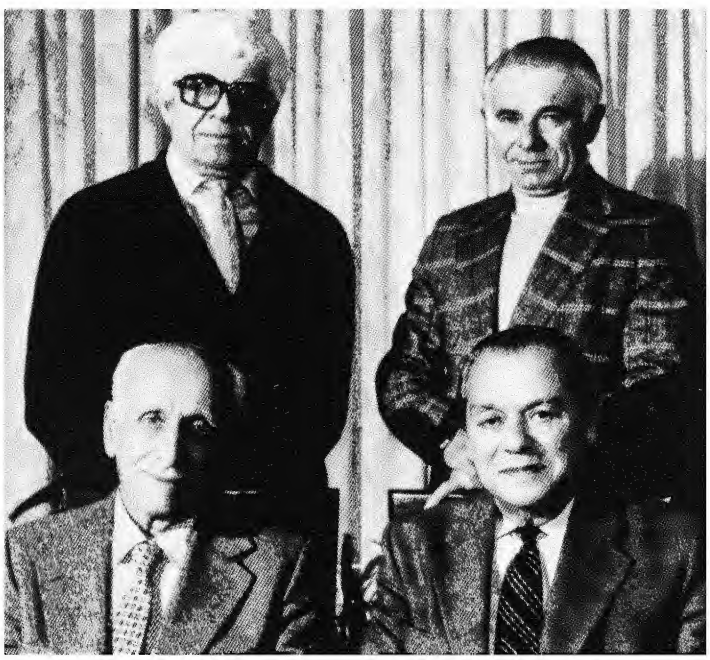
די פאַרוואַלטונג פון ביאַליסטאָקער צענטער אין 1948.
עס זיצן פון רעכט צו לינקס: מ. עפראַן, א. דייוויס, פ. לאפין, מ. פיט (פרעזידענט), א. סאקעל, מ. העמערי, מ. גיבגאט. עס שטייען פון רעכט צו לינקס: פ. אלבשטעקר, מ. מעקעל, י. סלאנים, א. סערי, ו. צוקער, ו. וועלער.

דערפאַלג אין וואַרט און שריפט געפירט די פראַפאַגאַנדע און אויפקלערונג וועגן דער נויטוועניקייט פון דער עקזיסטענץ פון דעם צענטער, לטובת די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט פון אומגעגנט, ווי אויך לטובת דעם ישוב בכלל. א דאַנק די ברידער וועלוול און כאַצקל דייוויס, מיט זייער מתנה פון אַרום 600 ביכער, איז דערמעגלעכט געוואָרן צו שאַפן א פיינע ביבליאָטעק ביים ביאַליסטאָקער צענטער, אויפ'ן נאַמען פון דעם קדוש פּסח קאַפּלאַן ע"ה. אין דער געביידע פונ'ם צענטער איז אויך געשאַפן געוואָרן א קינדער־גאַרטן, פאַר די קינדער פון די צייטווייליקע איינוואוינער אין צענטער. דרייסיק קינדערלעך פון די אַריבער־געקומענע פּליטים, האַבן דאָ באַקומען זייער ערשטע דערציאונג אין אידיש און העברעאיש. אין דער געביידע פון דעם ביאַליסטאָקער צענטער זיינען פאַרגעקומען תנ"ך־קורסן, עס איז אויך געווען א ספּעציעלער זאַל, וואו מען פלעגט דאַוונען ראש השנה און יום־כיפור, ווי אויך ביי אַנדערע ימים טובים. אין דעם צענטער זיינען אויך אַנגעפירט געוואָרן קורסן און לעקציעס פאַר ענגליש, אידיש און עבֿרית.

צוליב דעם וואָס עס האָט זיך אָפּגעשטעלט די אימיגראַציע פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט קיין אויסטראַליע, דאָס הויז איז מער ניט געווען באַוואוינט און די דעפּיציטן פונ'ם צענטער האָבן זיך כסדר פאַרגרעסערט, איז באַשלאָסן געוואָרן צו פאַרקויפן דאָס הויז פון דעם צענטער. די גרויסע פּסח קאַפּלאַן־ביבליאָטעק, פון אַן ערך פינף טויזנט ביכער, איז געשאַנקען געוואָרן צו דעם גרויסן קולטור־צענטער „קדימה" אין מעלבורן, נאָכדעם ווי זייער ביבליאָטעק איז געוואָרן פאַרברענט. א טייל פון דער סומע פון דעם פאַרקויפטן הויז פון דעם צענטער, האָט די פאַר־וואַלטונג איבערגעגעבן דעם מגן דוד אדום. פאַר דעם איז געקויפט געוואָרן אַן אַמבולאַנס אין מדינת ישראל, אויפ'ן נאַמען פון ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע. מיר האָבן אויך געשיקט א געוויסע סומע געלט צום „ארגון יוצאי ביאַליסטאָק" אין מדינת ישראל, א צושטייער צו דעם יזכור־בוך וואָס דאַרף דערשיינען.

מיר ווילן דערמאַנען, אַז די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אויסטראַליע האָבן אויך געזאַמלט סומעס געלט פאַר'ן קרית ביאַליסטאָק אין ישראל, ווי אויך פאַר אַנדערע פאַר־שיידענע אידישע אינסטיטוציעס אין מעלבורן. די ביאַלי־סטאָקער לאַנדסלייט דאָ אין אויסטראַליע, זיינען א וויכטיקער טייל און פאַרנעמען א פּראָמינענטן פּלאַץ אינ'ם לעבן פון דעם היגן ישוב.

דער פאַרבאַנד פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין מעלבורן, גייט ווייטער כסדר אַן מיט וויכטיקע אַקטיווי־טעטן סאי פאַר אונזערע לאַנדסלייט, סאי אויך פאַר אידישע אינטערסן בכלל. ביז'ן היינטיקן טאָג שיקן מיר הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט אין מדינת ישראל און אין אַנדערע ערטער, אויף די יום־טובים. מען גיט אויך דאָ אַרויס סיסטעמאַטישע שטיצע פאַר היגע נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט. מיר אַרדענען איין יעדעס יאָר, אין חודש אויגוסט, טרויער־פאַרזאַמלונגען צום יאָרטאָג פון אויפ־שטאַנד און אומקום פון די קדושים, פון ביאַליסטאָק און אומגעגנט. מיר נעמען אויך יעדעס יאָר אַן אַקטיוון אַנטייל פאַר'ן פאַראייניקטן ישראל־אַפּיל און עס ווערן געשאַפן באַדייטנדע סומעס געלט. מיר זיינען אויך אין שטענדיקער פאַרבינדוג מיט אונזערע ביאַליסטאָקער אומעטום. מיט טריישאַפט ווערט אויך ביי אונז אין אויסטראַליע, פון די לאַנדסלייט, געצויגן און אַפּגעהיט דער גרויסער יחוס פון דער אמאַליקער טייערער אידישער ביאַליסטאָק.

דער פּרעזידיום פון ביאַליסטאָקער צענטער אין מעלבורן.
עס זיצן פון רעכטס צו ליקנס: מר. מיכאל פּיט; מר. יאַנקל שאָסטאַק, האָנאַרי קאַסירער. עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: מר. דזשעף קאַגאַן, האָנאַרי סעקרעטאַר; מר. לעאָן קאַגאַן, 2טער האָנאַרי סעקרעטאַר.

טרוישאַפט פון די לאַנדסלייט

דער ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע האָט באַקומען 465 פּערמיטן אַריבערצוברענגען ביאַליסטאָקער פּליטים פון איראָפּע. מענטשן, וועלכע האָבן קיין שום שייכות מיט צענטער, באַוואונדערן אונזער ארבעט און האַלטן עס פאַר אַ געוואַלדיקן אויפטו פון אַ פאַר־העלטניסמעסיק קליינער גרופּע. אָבער ניט מיט די פּער־מיטן אַליין ענדיקט זיך אונזער אַרבעט.

מיר האָבן באַשלאָסן ניט צו טאָן קיין האַלבע אַרבעט און זיך באַמיט מיט אַלע כוחות צו באַאַרגן שיפס־קאַרטן. היות אָבער עס האָנדלט זיך וועגן הונדערטער מענטשן און אַ שיפס־קאַרטע קאָסט גאָנצע 200 אויסטראַליער־פונט (850 דאָלאָר) האָט זיך עס געהאָנדלט אין צענדליקער טויזנטער פונטן. פאַרשטענדלעך אַז דאָס איז געווען איבער אונזערע כוחות. האָבן מיר זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט'ן היגן פאַראיניקטן הילפס־פאָנד און זיי האָבן אונז אָנטקעגן־געקומען, רעכענדיק אונז, אַלס אַרגאַניזאַציע, בלויז 100 פונט פאַר אַ קאַרטע. ביז איצט האָבן מיר שוין איינגעצאָלט פאַר 100 קאַרטן. אָבער וואָס וועט זיין וויטער? דאָס גאַלט מוז זיך סוף כל סוף אויסשעפן און מיר מוזן דאָך וויטער אָנגיין מיט'ן מאָכן פּערמיטן אויפ'ן סמך פון די כסדר'דיקע בקשות, וועלכע פליסן אַריין טאָג טעגלעך. און פאַרוואָס וויידער אָפּשטעלן? פאַרוואָס קומט יעקב'ן אַ פּערמיט און יצחק'ן ניט? וואָר נעמט זיך עס אונטער צו פסק'נען? אַלזאָ, אָפּשטעלן די זאַך טאָר מען בשום אופן ניט! אָבער פון דער אַנדערער זייט, אָנגיין דערמיט וויטער, קען הייסן בלייבן שטיין אין מיטן דער אַרבעט — באַנקראָטירן... און דאָ האָט זיך געמאַכט נאָך אַ זאַך. איר דאַרפט ניט פאַרגעסן, אַז די דירה־פראָגע אין אויסטראַליע, פונקט ווי אין דער גאַנצער וועלט, איז זייער אַ שווערע פראָבלעם, וועלכע וועט אַזוי גיך נישט געלייזט ווערן. ס'האָבן זיך שוין באַוויזן די ערשטע 36 שוואַלבן פון אונזערע אַרויסגעשיקטע פּער־מיטן. ווי באַאַרגט מען זיי מיט אַ דאַך איבער'ן קאָפּ? האָבן מיר דאָך אַ גרויסן גאָט און עס האָט זיך געמאַכט, אַז מען האָט גראָד „אוקשאַנירט" אַ גרויסן פּאַלאַץ פון אַ היגן פאַר־שטאַרבענעם מיליאָנער. מיר האָבן באַשלאָסן, ווי ענג אונז זאָלן ניט זיין אין קעשענע, ניט דורכצולאָזן די געלעגנהייט און קויפן די הויז, ווייל געווינלעך דאַרף מען פאַר יעדע געקויפטע הויז (אויב מען קריגט שוין יאָ) צום עקזיס־טירענדיקן אָפּיציעלן פּרייז נאָך צוצאָלן וועלכע עס איז פופציק פּראָצענט. דאָ האָט זיך אָבער געהאָנדלט וועגן אַ נאַרמאַלן דורך דער רעגירונג אָקצעפּטירן פּרייז. האָבן מיר, ווי געזאָגט, באַשלאָסן העמד און הויזן צו פאַרזעצן און באָקומען די הויז. און ס'האָט געקלאַפּט!... די הויז איז שווער צו פאַרלאָזן. ווי גיט מען זיך אַ עצה? דערווייל האָבן מיר זיך פאַרבאַרגט און פאַרשולדיקט איבער די אויערן. אוז, ווי איר פאַרשטייט אַליין, טאָר די אַרבעט פון די פּערמיטן און די שיפס־קאַרטן ניט בלייבן שטיין אָפּילו אויף איין רגע.

(א. זבאר, „ביאַליסטאָקער שטימע", מאי־יוני 1947).

דער יונגער צענטער

ווי מיר דערוויסן זיך פון אַ באַריכט האָבן אונזערע ביאַליסטאָקער אין אויסטראַליע, אַ הייפל פון קוים 200 מיט־גלידער, געשאַפן ריזיקע סומעס דורך אונטערנעמונגען, אָפּילס, הילף פון אייגענע און פון פּרעמדע, קאָנטאַקט מיט אויסלאַנד, און אַראָפּגעבראַכט אין אויסטראַליע הונדער־טער ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן געפונען אַ מקום מקלט אין די וועגט פון צענטער, מיט דירה, שפייז, מעדיצינישער באַהאַנדלונג, קליידונג און אַנדערע לעבנס באַדערפענישן, ביז זיי האָבן זיך אַליין געשטעלט אויף די פיס און זיך איינגעגלידערט אין נייעם לאַנד. צווישן אַנדערע באַגייסטערטע אידישע און ניט אידישע געסט אין דעם פּריציש־באָקוועמען, רייך־מעבלירטן ביאַליסטאָקער צענטער, האָט אויך מר. דזשאַרדאַן, דער פאַרטרעטער פון דזשאָינט, אויסגעדריקט זיין באַוואונדערונג אויף דער קלערט: „וואָס זיי טוען פאַר די אימיגראַנטן אין דער נייער היים, איז פון גרויס וויכטיקייט און פאַרדינט די הילף פון אַלע אַרגאַניזאַציעס, וועלכע זיינען דערצו באַרופן". פון דער האַרציקער אויפנאַמע ביים שיף ביז די אינטימע וועגט פון צענטער, אָטעמט דאַרט דער געקומענער ביאַליסטאָקער אימיגראַנט מיט דער היימישקייט פון אַלט־ביאַליסטאָק.

דער לאָקאַלער פאַטריאָטיזם פאַר ביאַליסטאָקער פאַר־טונקלט אָבער ניט ביי זיי דעם נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין פאַר אונזער אידיש היימלאַנד און אַלגעמיינע פאַלקס־נויטן. חוץ די גרויסע סומעס פאַר ביאַליסטאָקער אימיגראַנטן, דערין העכער 13,000 דאָלאָר פון אונזערע אַמעריקאַנער לאַנדס־לייט, חוץ די טראַנספּאָרטן קליידער און שפייז אין די לאַגערן, שטרעקן אויס די ביאַליסטאָקער אין מעלבורן אַ בריידערלעכע האַנט צו די אידישע פליטים אין ציפערן, און אויך צו דעם ישוב אין ארץ ישראל. קאָלאָסאַלע געלטער זיינען געשאַפן געוואָרן ביי די אַפּילס פאַר דער אידישער מלוכה. „אַן ענטוזיאַסטישע גרופּע פון האַרציקע איבער־געגעבענע אידן" — זאָגט וועגן זיי הרב זלאָטניק, שליח פון קרן קימת לישראל.

די טעטיקייטן פון אונזערע אויסטראַליער בריידער און לאַנדסלייט באַגרענעצן זיך ניט נאָר מיט רעטונג און רעליף, נאָר שפּרייטן זיך אויס אויך אויף דעם קולטורעלן געביט. דער ביאַליסטאָקער צענטער אין מעלבורן איז אַ נעסט פאַר דעם אידישן וואָרט, קולטור און קונסט פאַר דעם גאַנצן אידישן ישוב אין אויסטראַליע.

ביי דער געלעגנהייט דאַרפן דערמאָנט ווערן לשבח די פאַרוואַלטונג־מיטגלידער, וועמען פיל פון אונזערע לאַנדס־לייט קענען נאָך פון דער אַלטער היים: מ. פּיט, פרעזי־דענט; א. סאַקאַל, וויס־פרעזידענט; א. זבאָר, וויס־פרעזי־דענט; וו. דייוויס, ערן־סעקרעטאָר; מ. העמערי, ערן־טרע־זשורער; און די חשוב'ע פריינט מ. גיבגאָט, נ. גלאַגאָווסקי, ח. דאָרעוויטש, ט. לאַפּין, י. סלאָנים, א. סעריי, ג. פרו־זשאָנסקי, מ. קאָרנען, וועלכע זיינען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו דער לאַנדסמאַנשאַפט און פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דעם גרויסן דערגרייכטן דערפאָלג.

(„ביאַליסטאָקער שטימע" מאי־יוני, 1948).

די אַלטע און נייע אין אויסטראַליע

דער ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע קומט צו אונזער לאַנדסמאַנשאַפט אומעטום, און צו דער גאַנצער אידישער עפנטלעכקייט, מיט אַ רייכן סטאַזש פון וויכטיקע אַרבעט און פאַרדינסטלעכע לייסטונגען ביים אונטערציען דעם סך הכל צום שלוס פון טעטיגקייטס יאָר. מיט אונזער ענערגיע, מי און פאַנדן האָבן מיר אַריבער־געשיקט הונדערטער ביאַליסטאָקער פּליטים פון איי־ראָפּעישן יאָמער־טאָל אויף אונזערע שיפס־קאָרטן, פאַר־שאַפט פאַר זיי אַ באַקוועמע היים אין דעם הויז פון אונזער צענטער, אַ ברידערלעכע אָטמאָספערע צווישן אונזערע לאַנדסלייט און אַ קולטורעלן ווינקל פאַר זייערע גייסטיקע נויטן. מיר האָבן אויך דאָ צווישן אונזערע היגע ביאַלי־סטאָקער טיף פאַרוואָרצלט דעם לאַנדסמאַנשאַפט באַוואוסטזיין און געפיל, און אויך באַפרידיקט זייערע קולטורעלע באַדערפענישן. אויסער דעם האָבן מיר בייַ־געשטייערט אונזער באַדייטנדיקן חלק, אין אַרבעט און פאַנדן, פאַר דער אויפריכטונג פון אונזער מדינת ישראל.

אין אונזערע אויפגאָבן און דערגרייכונגען האָבן אונז אין אַ גרויסער מאָס געהאָלפן אונזערע לאַנדסלייט אין אויסלאַנד. נעמענדיק אין אַכט די באַדייטנדע הוצאות פון צענטער, ווי: אויסצוהאַלטן דאָס הויז, שטיצע און הלוואות צו נייַ־געקומענע, שיקן געלט, שפּייז און קליידער צו ביאַלי־סטאָקער פּליטים איבער דער וועלט, און שיפס־קאָרטן פאַר אונזערע ביאַליסטאָקער צו קומען אַהער. און באַטראַכטנ־דיק, אַז מיר דאָ, אין אויסטראַליע, אַ קליין הייפל, קענען אַליין ניט דעקן דעם ריזיקן בודזשעט, האָבן מיר באַשלאָסן צו אָפּעלירן פאַר הילף צו אונזערע ברידער און שוועסטער מעבר לים. נאָך לענגערע פאַראַנדלונגען האָבן מיר אונזער צוועק דערגרייכט און אויסגעווירקט הילף אויף אימי־גראַציע פאַנדן.

אַזוי איז פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן אַרייַנגעפלאָסן 5,700 דאָלאַר, פון אונזערע ביאַליסטאָקער אין טאָראָנטאָ — 1,000 דאָלאַר, פון אונזערע ברידער אין מעקסיקאָ — 1,500 דאָלאַר, פון אידישן קאָנ־גרעס אין מאָנטרעאָל — 1,500 דאָלאַר, און פון אונזער דאָרטיקער לאַנדסמאַנשאַפט גופא — 3,500 דאָלאַר.

עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז די אימיגראָנטן אונזערע האָבן אויך באַקומען אַ געוויע מעדיצינישע אונטערזוכונג און באַהאַנדלונג, אין וועלכער זיי האָבן זיך אַזוי שטאַרק געוויטיקט נאָך די שבעה מדורי גיהנום אונטער היטלער'ן. באַלד נאָכדעם אַרויסשטייגן פון שיף, נאָך אַ פריינטלעכער אויפנאַמע פון אונזער ספּעציעלער קבלת פנים קאָמיטע, אַדער שליחים, אין די פאָרטן פון סידני אַדער מעלבורן, איז דורכגעפירט געוואָרן אַ מעדיצינישע אונטערזוכונג. עס זיינען אויך געמומען געוואָרן רענטגען־בילדער, וועג נויטיק, און דורכגעפירט אייניקע אָפּעראַציעס. אַ יישר־כוח קומט די דאָקטוירים: וויימאַן, מאָשין און טרייוויש, וועלכע פלעגן עס טאָן און וועלכע דינען כסדר דעם ביאַליסטאָקער אימי־גראַנט אַן שום האָנאָראַר.

אַ באַזונדער שטאָלצער קאַפּיטל אין אונזער אַרבעט פאַר דעם יאָר, איז די הילף פאַר אונזערע געשטראַנדעטע ביאַליסטאָקער אין ציפערן, אויפ'ן וועג קיין ארץ ישראל.

חוץ ציפערן, האָבן מיר זיך באַטיילט אין דעם אַלגע־מיינעם „אידישן מלוכה אָפּיל" פון די איינאַמעס פון אונזערע „קאָרד פאַרטיס", באַשטימענדיק 50 פראָצענט דערפון פאַר מדינת ישראל.

מיט דעם פּנים צו אונזער אַלטער, חרוב'ער היים, האָבן מיר אויך דערפילט אונזער פליכט צו ערן דעם אָנדענק פון די ביאַליסטאָקער קדושים. מיר האָבן בייגעשטייערט אויף אַ פאַרקאָן אַרומצוצאַמען דעם בית־עולם פון די קדושים, וואָס איז אויסגעקויפט געוואָרן פון די קריסטלעכע אייגנטימער. דעם קאָסט פון דער אויסגעקויפטער ערד, וואו די קדושים זיינען עקסהומירט געוואָרן, געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל און באַערט געוואָרן מיט אַ דענקמאָל, האָבן בייַ־געטראָגן די לאַנדסלייט פון אַמעריקע.

אויף דער רעקאַמענדאַציע פון דער לעצטער אַלגע־מיינער פאַרזאַמלונג צו פאַרנעמען זיך אויך מיט קולטור־אַרבעט, האָט אונזער צענטער איינגעשלאָסן אין זיין פּרא־גראַם וויכטיקע קולטורעלע טעטיקייטן. דער צענטער מיט זיין פאַרצווייגטער פיל־פאַרביקער טעטיקייט ציט צו פיל באַזוכער.

(מ. פּיט „ביאַליסטאָקער שטימע", סעפט.־אָקט. 1948).

אַמאָל אין ביאַליסטאָק... (זומער, 1925)

פּאַלאַס־טעאַטער פּרייַמאָג 31 יולי 8³⁰ אוונט

וועט סיים דעפוטאט **יצחק גרינבוים**

וועלכער איז ערשט צוריקגעקומען פון א"י רעפּרירן א. ד. מ.

די איצטיגע לאגע אין א"י אוז ציוניזם

נאכז רעפעראט־וויכוחים

בי"זטן פון 25 גר. ביז 1 זל. צו באקומען בין פרייטאג 3 בייטאג אין בית עם, פון 7–3 פארנאכט אין קאסע פון פאלאס.

נאך 7 ווערט צולייב שבת דער בילעטן־פארקויף אפגעשטעלט

שבת דעם 15 פן אויגוסט 1 בייטאג קומט זאל־אין זאל פון קינג „אפאלא"

דער **רעפּעראט**

פון באריספן דיכטער: **ה. לייוויק**

„דער חלום פּ'ז אידיש"

בילעטן צו 50 גר 75 — 1 און 1.50 שוין צו באקומען אין שלום־עליכם ביבליאָטעק. אינצלהייפן אין דז אייזן

אין
מיגבנט יע

פּופּציק יאָר פון פאַרבאַנד

די ערשטע פּרואוון צו גרינדן אַ ביאַליסטאָקער פאַראיין אין אַרגענטינע, זיינען געמאַכט געוואָרן אין 1922 און אין 1926. אָבער אַן רעזולטאַטן. ערשט אין 1930 איז די גרינדונג געווען אַ געלונגענע און דאָס האָבן מיר געפייערט לעצטנס, דעם 50טן יובל פון אונזער פאַרבאַנד.

וועגן פּראָגראַם איז ניט געבליבן פיל צו דיסקוטירן, ווייל אַלץ האָט זיך פאַרמירט סטיכיש און דורך אַ געמיינזאַמען באַוואוסטזיין, אַז מיר מוזן זיך קעגנזייטיק העלפן אויף אַלע געביטן, באַזונדערס אין אַנבליק פון הערשנדיקן קריזיס אין אַרגענטינע. פאַרן דאָזיקן צוועק האָט מען געגעבן אַן פּראָצענטיקע הלוואות, מעדיצינישע און יורידישע הילף.

אויפן קולטורעלן געביט, האָט איינער געצויגן צום צווייטן, צוזאַמען פאַרבראַכט אין אַ לאָקאַל און אויף דער פרייער לופט. אין דער זעלבער צייט ווערט די ביאַליסטאָקער משפּחה אַ טייל פונ׳ם ישוב און באַטייליקט זיך אין אַלע זיינע אָקציעס. דער פאַרבאַנד איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט ביאַליסטאָק, געשיקט אַהין הילף, אויך איז געווען אַ פאַרבינדונג מיט די פאַראיינען פון ניו יאָרק, מעלבורן, אורוגוואי, אַסונסיאָן און אַנדערע ערטער.

אַ וויכטיקע אַרבעט האָבן געטאָן די פרייוויליקע, וועלכע האָבן אָפּגעווואָרט די אָנקומענדע לאַנדסלייט ביים פּאָרט. מ׳האָט פאַר זיי געזאָרגט אויך אין די ערשטע צייטן, וען זיי זענען געווען אינגאַנצן הילפלאָז.

די צאָל מיטגלידער איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג. צווישן די ערשטע עסקנים באַגעגענען מיר די בני עיר: זרח פאַניעמאַן, פיניע בורשטין, הערשל ביאַלאָסטאָצקי, כוליא ליסמאַן, און זיין ברודער ברוך, די אָווסעכעוויטשעס, טריוואָקס, קאָרנבליט, אָרלינסקי, לעווין, זעליקאָוויטש, זאַכאַרי, מינעס, פוקס, יתום און אָנד. ביים פאַראיין איז געשאַפן געוואָרן אַ ביבליאָטעק, אָבער גלייך איז אַריינגעטראָטן אַ שטילשטאַנד. ס׳איז אויסגעבראָכן געוואָרן די צווייטע וועלט־מלחמה, אָלע זיינען אַריין אין אַ גרויסן יאוש.

ערשט דעמאָלט ווען דער גרויסער חורבן האָט זיך אָנטפּלעקט מיט אַלע זיינע גרויל, האָבן זיך די לאָנדסלייט אָנגעהויבן אויפסניי צו אָרגאַניזירן, בכדי צו העלפן די וויניק געבליבענע בני עיר. מען האָט זיך גלייך פאַרבונדן מיט ביאַליסטאָק, מיט די פּליטים־לאָגערן און מיט די ביאַליסטאָקער פאַראיינען אין דער וועלט, מיט׳ן צווק צו העלפן איינצוואַרדענען די שארית הפּליטה אין נייע היימען.

אויפן דאָזיקן געביט, הויבט זיך אונזער פאַרבאַנד אַרויס און שטייגט איבער מיט זיינע דערגרייכונגען אַלע אינסטיטוציעס פון ישוב. דאָס האָט אויך אַן אָפּקלאַנג אין דער דאָרטיקער פּרעסע.

די טעטיקייט האָלט זיך אין איין פאַרשטאַרקן. אין 1947 ווערט אַרויסגעגעבן דער זשורנאַל „ביאַליסטאָקער ווענגן", וואָס דערשיינט ביזן היינטיקן טאָג. דער ערשטער רעדאַקטאָר איז געווען יצחק מונאָקער ע״ה. וויטערדיקע נומערן האָבן רעדאַקטירט: אברהם שבח ע״ה, בצלאל טערקל ע״ה, משה רודי, יצחק גרינצווייג ע״ה און שמואל צעסלער. פונ׳ם נומער 12 איז דער פאַרבינדלער מיט די מיטאַרבעטער — בנציון ברוקער. דער זשורנאַל האָט אַ גוטן אָפּרוף. ווי וויטערדיקע עסקנים מערקן מיר: גינדזבורג, פּעקער, צימשטיין, פּאָט, עסטערקיס, דובינסקי, כאַדזשינסקי, קירזשנער, בעז, דייטש, שמיד, גוטמאַן, און מינעס.

אין 1950 איז געפייערט געוואָרן דער 20טער יובליי. ס׳ווערט אָפּגעשאַצט די ראָל פון די ביאַליסטאָקער ביים אַנטוויקלען די טעקסטיל־אינדוסטריע אויפן אָרט. פיל ווערט געטאָן פאַר אַלע געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן פונ׳ם ישוב. ס׳ווערט פאַרשטאַרקט די קולטור־טעטיקייט ביי די לאַנדסלייט, פאַר וועלכע עס ווערט איינגעאַרדנט אויספלוגן און עס ווערן דורכגעפירט אַלע נאָציאָנאַלע און טראַדיציאָנאַלע פייערונגען. פון אַ באַזונדערער חשיבות זיינען די אָזכרות נאָך די קדושים און מאַרטירער פון ביאַליסטאָק. אין די טרויער פאַרזאַמלונגען באַטייליקן זיך אַלע בני עיר.

דער פאַרבאַנד פאַרנעמט זיך מיט פאַרלעגערישער אַרבעט. עס ווערט אַרויסגעגעבן אַ בוך פון חיה׳לה גראָבער, אַ לידער־זאַמלונג פון אַברהם שבח, מוזיק — הענאָך קאָהן און ציגאַנערי, לידער פון זוסמאַן־סעגאַלאָוויטש, עסייען פון יהושע ראַפאַפּאָרט, דר. חיים סלאָוועס און אַנדערע.

באַזונדערס אַקטיוו איז דער פאַרבאַנד ביים פייערן דאָס אַנטשטיין פון דער אידישער מדינה און ביים שאַפן פאַנדן פאַרן מגבית. דירעקטע הילף, איז געשיקט געוואָרן פאַר די געליטענע לאַנדסלייט בעת דער באַפרייאונגס־מלחמה.

לויט דער איניציאַטיוו פון שלמה פּאָט ע״ה איז געשאַפן געוואָרן אַ „פנקס" ביים פאַרבאַנד וואו ס׳שרייבן זיך אונטער אַלע געסט, דריקן אויס זייערע איינדרוקן און מיינונגען.

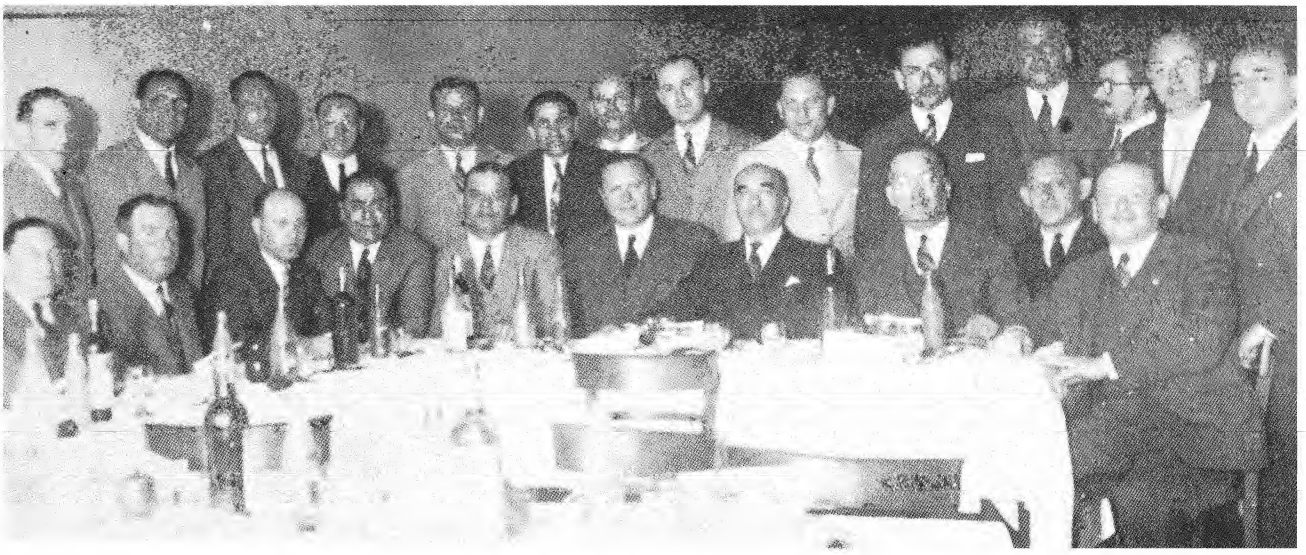
אין 1957 ווערט געגרינדעט די קרעדיט־קאָאָפּעראַטיווע „לאַ טעקסטיל" בראש מיט תנחום אָווסעכעוויטש. נייע עסקנים מערקן זיך: יהושע מאַטיס ע״ה, מעטשאַנסקי, וואַראַן, וואַלקאָוויסקי, פּאַלטער, קראָוויעצקי, גראָסמאַן און אַנדערע.

אין דער זעלבער צייט ווערט דורכגעפירט אַן אָקאַדעמיע צום אַנדענק פון אַסיפּ דימאָוו (פּערלמאַן), זיין לעבן און שאַפן ווערט אָפּגעשאַצט דורך באַרופענע כוחות.

עס ווערט רייף דער גדאַנק פון שאַפן אַ „בית ביאַליסטאָק". פאַרן דאָזיקן צווק ווערט אַרגאַניזירט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע. אַלס נייע עסקנים איז צו נאָטירן: זלמן דוד יעוורעיסקי, גדליה פיינסאַד, יהושע גרוצקי, מנחם שווערץ, איזיק קאָגאַן, משה וויטשיקער און מישא סערזשענסקי.

ענדלעך איז דערגרייכט געוואָרן דער ציל. דעם 10טן דעצעמבער 1964 איז געקויפט געוואָרן דאָס הויז אויף זשאַן זשאָרס 622, וואו עס געפינט זיך איצט דער „בית ביאַליסטאָק". עס דערשיינט אַ ספּעציעלער נומער „ביאַליסטאָקער וועגן". צו דער רעדאַקציע איז צוקאָאָפּטירט געוואָרן גדליה פיינסאַד.

עס ווערט אַרגאַניזירט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע צו שאַפן

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין בוענאָס־אייַרעס, באַלד נאָך דער מלחמה, מיט דר. חיים שאַשקעס.

מיטלען מיט׳ן ציל איבערצובויען די אייגענע היים. עס ווערט פֿאַרגרעסערט די צאָל עסקנים מיט: אברהם דיין ע״ה, שמואל גאָניאַנדזקי, אלתר לעווין, בערל ביאַלאַסטאָצקי, הערש פֿאַלאָק, ישראל סיפיצקי, ראובן אָטלאָס, יצחק מילעוויטש, יצחק מאָזור ע״ה, חיים פיילנבויגן, לייבל און יאַנקל בעז, סאָניע יעוורעיסקי, סאָפיע גרודזקי, פּאני מאָזור, אַמאַליע קירזשנער, רייזל קראָוויעצקי־אפרון, סאָניע ווייַנער, ראָזע גרוצקי, נחמה טשינסקי, חנה דיין, חיה גראָסמאָן, רחל צעסלער און אַנד. עס האָט זיך אויך געשאָפֿן אַ גרעסערע גרופּע „בני ביאַליסטאָק״ פונ׳ם צווייטן דור. אָבער איר עקזיסטענץ איז נישט קיין דויערנדיקע.

בעת עס האָט דאָ געוויילט (1967) דער דר. אָלבערט ס. סאָבין, האָט אים באַזוכט אַ דעלעגאַציע פון לאַנדסלייט. אָלס אַנדענק ווערט אים איבערגעגעבן אַ קאָמפּלעט פון אָלע אַרויסגעגעבענע נומערן פון „ביאַליסטאָקער וועגן״.

די פּטירה פון דוד סאָהן ז״ל האָט דאָ אַרויסגערופן אַ גרויסן טרויער. עס זיינען איבערגעשיקט געוואָרן מיט־געפיל־אויסדרוקן צו דער משפּחה און צו דעם צענטער. אַפֿשאָנדיג זיינען דערשינען אין דער היגער פּרעסע און אין די „ביאַליסטאָקער וועגן״.

די ביאַליסטאָקער משפּחה איז געווען און איז געבליבן שטאַרק צוזאַמענגעבונדן. אין פּריידן און אין ליידן קומט דאָס צום אויסדרוק. פּריוואָטע שמחות ווערן פֿאַרגעזעלשאַפֿטלעכט און זיי ווערן געפֿיַערט אין „בית ביאַליסטאָק״.

עס איז געגרינדעט געוואָרן די כאַזאַנאָוויטש־ביבליאָטעק, וועלכע באַקומט פון לאַנדסלייט אַ גרויסע צאָל ביכער אין אידיש, העבראיש און שפּאניש. די אינסטיטוציע האָט אָנגעפֿירט ביז זיין פּטירה דער עסקן אביגדור קאָרפֿ.

עס דערשיינט דער ביולעטן, רעדאַקטירט פון יצחק צעסלער, וועלכער גיט אויך אַרויס יעדעס יאָר די הגדה צום דריטן סדר. עס ווערט אויך געגרינדעט ביים פֿאַרבאַנד דער קלוב „אחווה״, וואו עס פֿאַרברענגען זונטיק־נאָכמיטיק אַ צאָל לאַנדסלייט און פֿאַרבעטענע געסט. אונזער ביאַליסטאָקער פֿאַרבאַנד האָט דורכגעפֿירט אויפּנאָמעס פֿאַר לאַנדסלייט און פֿערזונלעכקייטן: חיה׳לע גראָבער, חייקע גראָסמאָן, דר. עמנואל פּאָט, דר. חיים שאַשקעס, הערי פֿיינבערג, זלמן קאָלעשניקאָוו, ישראל בעקער, יצחק ריבאַלאָווסקי, יצחק און שרה הרכבי, דר. אפרים קלאָק פון קעיפּטאון, דר. אריה בוסתן (גרושקא), יוסף ברוידע, קאָמענדאַנט פון דער געוועזענער פֿאַרטיזאַנער אַרגאַניזאַציע אין די ברייַנסקער וועלדער (איצט אין מאַראָקייבאָ, ווענזועלאַ), גדליה גונזן, פרידל קאַפּעלמאַן, אברהם מרגלית פון חיפה, דבורה מינץ און טאָכטער ריטע סיימאָן, אריה און פעלע פוקס פון מעלבורן (פלימעניקעס פון רייזל און ישראל אפרון). און פֿאַר אַנדערע. עס ווערט דורכגעפֿירט קולטור אונטערנעמונגען מיט׳ן אַנטייל פון אייגענע כוחות, בראש מיט׳ן רעציטאַטאָר דוד זאַבלודאָווסקי און פון פֿאַרבעטענע רעפֿערענטן.

אַ וויכטיקער פֿאַקטאָר אין פֿאַרבאַנד איז די פרויען קאָמיסיע, וועלכע פֿאַרדינט פולע אָנערקענונג. איר האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקן אונזער דויערנדיקן פֿראָגרעס.

לעצטנס האָבן מיר געפֿילט די בריטהאַרציקייט פון: צבי פייגין, יהושע גרוצקי, יצחק שטורמאָן, און פישקע וואָלקאָווסקי, וועלכע האָבן זיך באַשטייערט מיט גרעסערע סומעס פֿאַר׳ן פֿאַרבאַנד.

לאָמיר צוזאַמען ווייטער ציען דעם המשך פון דער חרוב געוואָרענער אידישער ביאַליסטאָק

ד. שערמאַן

דאָס לעבן אין אַ נייער וועלט

אַן אינטערעסאַנטע שילדערונג פון מיט העכער דרייסיק יאָר צוריק, וועגן ביאַליסטאָקער אידן אין ארגענטינע.

אין דער „אידישער צייטונג", וואָס דערשיינט אין בונעאָס־איירעס, געפינען מיר אַ וואונדערלעכע באַשרייבונג פון דעם קאָלומניסט שמואל ראָזשאַנסקי, וועגן די גרויסע דערגרייכונגען און די גאָר גרויסע מעשים טובים פון די ביאַליסטאָקער אין ארגענטינע.

מיר גיבן דאָ איבער כאָטש אַ טייל פון דער דאָזיקער באַשרייבונג, פון וועלכער אַ סך ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע און אין די אַנדערע לענדער קאָנען זיך אַראָפּנעמען אַ גאַנץ גוטן מוסר השכל:

אַז מען רעדט אין בועאָס־איירעס וועגן די ביאַליסטאָקער — שרייבט שמואל ראָזשאַנסקי — מעגט איר זיין זיכער, אַז מען רעדט וועגן די אידישע וועבער, איבערהויפט פון די, וואָס לעבן אין וויזשא לינטש, וואו עטלעכע הונדערט ביאַליסטאָקער יונגעלייט זיינען ביז מיט צוואַנציק יאָר צוריק אַלע געווען אַרבעטער, אַבער היינט פאַרנעמען אַ סך פון זיי גאָר אַ געהויבן אָרט אין דער וועב־אינדוסטריע אַלס חשובֿע פאַבריקאַנטן, מיט גרויסע השגות, מיט שוואונג, מיט גרויסע איניציאַטיוועס.

וויזשא לינטש איז די לעצטע פאָר יאָר געווארן אַזוי פאָפולער, אַזוי צעקלונגען אין אַלע אידישע אויערן, אַז רעדן וועגן אידישער אינדוסטריע אין בועאָס־איירעס מיינט: רעדן וועגן וויזשא לינטש מער, ווי וועגן אַנדערע שטעטלעך אַדער געגנטן.

מיינט ניט אַז עס האַנדלט זיך דאָ פון טויזנטער אידן! ניט מער ווי אַ זעקס הונדערט ביאַליסטאָקער און אַ קליינער טייל פון לאַדזשער אידן. בסך־הכל אַכט־הונדערט אידישע וועבער האָבן עס געמאַכט אַזאַ פוראָר, וואָס גייט ווייט, ווייט אַריבער פון דער „אידישער גאַס" צו דער אַלגעמיינער ארגענטינער אינדוסטריע, וואו זיי האָבן באַוויזן אין משך פון וויניקער ווי צוויי צענדליק יאָרן צו פאַרנעמען אַ זייער און זייער פראָמינענט פלאַץ.

אויף דער „אידישער גאַס" האָט וויזשא לינטש אַן אויסערגעווייניליכן נאָמען באַקומען אַדאַנק דער בערייטהאַרציקייט מיט וועלכע די וויזשאַ לינטשער ביישטייערן זיך פאַר כל־ערליי אידישע געזעלשאַפטלעכע צוועקן. אַזעלכע, וואָס האָבן ביז מיט וויניק יאָרן צוריק געגעבן אַ ביישטייערונג פון אַ פּעזע פאַר אַ קהל־ישן צוועק, גיבן היינט אין וויזשאַ לינטש טויזנט און צען טויזנט פּעזעס. די וויזשאַ לינטשער זיינען וויַ אַ אידישער קאָלעקטיוו וויַיט אַריבער־געשטיגן אַלע אַנדערע אידישע גרופּעס פון גאַנץ ארגענטינע. איבערהויפּט אימפּאָנירן זיך די וויזשאַ לינטשער מיט דעם, וואָס זיי זיינען פאָלקס־אידן, טאָקע באמת אחינו בני ישראל. זיי בלאָזן ניט פון זיך, ווי אַלע אַנדערע גיך־אַרויפּ־געאַרבעטע אידן. זיי זיינען להיפוך פאַרבליבן „נאַש בראַט", וועלכע פרייען זיך מיט'ן אידישן וואַרט, מיט אידיש שולן, מיט אידיש טעאַטער, און זיינען די ערשטע אמת'ע באַנוצער פון די אַלע זאַכן, וויַיל זיי און זייערע קליינע קינדערלעך לעבן אין אַן אמת־אידישער סביבה, כאָטש זיי זיינען אַרום־גענומען פון טויזנטער ניט־אידישע אַרבעטער.

אינטערסאַנט: ביאַליסטאָקער אידן געהערן צו די גאָר אַלטע אימיגראַנטן אין ארגענטינע. פאַראַן אַ קאַלאָניע אין ארגענטינע, וואָס הייסט „ביאַליסטאָק". דאָס איז די קאַלאָניע לאָס פּאַלמעראָס, לעבן פּאַלאָסיאָס און לעבן מאַזעסווייל. זי הייסט „ביאַליסטאָק", וויַיל ביאַליסטאָקער האָבן די קאַלאָניע געשאַפן. געווען צווישן די ביאַליסטאָקער אימיגראַנטן מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק אַ רייַע וועבער. אַבער אויך די וועבער זיינען מיט פופציק אוֹן פערציק יאָר צוריק געווארן אין ארגענטינע קאַלאָניסטן. ערשט אין 1921 האָבן אימיגראַנטן פון ביאַליסטאָק נאָכ'ן קומען אין ארגענטינע גלייך זיך געמומען צו וועבעריי. דער יונגער אימיגראַנטן־דור פון

פרויען־טוערינס בײַם פּאַרבאַנד אין בועאָס־איירעס.

ביאַליסטאָק האָט אַנשטאָט זיך אויסקלייבן דעם וועג צו דער קאַלאָניע זיך אויסגעקליבן אַ פּלאַץ ביי דער וועב־שטול. אוֹן אויף די יונגע קוקנדיג, האָבן אויך אַ טייל ביאַליסטאָקער, אַזעלכע, וועלכע האָבן געהערט צום סאַמע ערשטן דור אימיגראַנטן אפילו, געפּראָוווט צו געפינען צוריק דעם וועג צו וועבעריי.

היינט וויַיסט מען שוין ניט בלויז אין ארגענטינע, נאָר אַפילו פאַר די אידן אין אויסלאַנד איז באַוואוסט, אַז לעבן בועאָס־איירעס האָבן אידן געשאַפן אַ טעקסטיל־שטאָט וואָס מען רופט „דער אידישער מאַנטשעסטער".

די וויזשא־לינטשער זיינען זייער צופרידן, וואָס מען אינטערסירט זיך אַזוי מיט זיי און וואָס מען רעדט אַזוי וועגן זיי — ווער איז דאָס ניט צופרידן, אַז מען רעדט וועגן אים גוטס? — אַבער זיי שמייכלען שטאַרק אונטער, ווען מען רעדט וועגן זייערע „מולטימיליאָנערן"...

— אוי — זאָגט צו מיר אַ באַקאַנטער וויזשא־לינטשער פאַבריקאַנט — טרייבט מען דאָס איבער וועגן די וויזשא־לינטשער מיליאָנערן!...

און ער רעכנט מיר אויס, אז בסך־הכל זיינען דאָ ניט מער ווי אַ זעקס פאַבריקאַנטן אין וויזשאַ־לינטש, וועלכע פארמאָגן מער ווי אַ מיליאָן פּעזעס, בעת די אַנדערע האָבן צווישן זיך אַ סך אַזעלכע „מיליאָנערן", וועלכע פארמאָגן צו הונדערט און צו פופציק טויזנט פּעזעס אייגענעם קאַפּיטאַל...

די דאָזיקע באַהויפּטונגען וועלן זיכער אַרויסרופן שטוינונג ביי אַ סך מענטשן, וועלכע מיינען, אז אין וויזשאַ־לינטש וואָלגערן זיך מיליאָנען אין די גאָסן... די מיליאָנען רייסן די אויגן ספּעציעל דערפאַר, ווייל די אינדוסטריע איז אַזא, וואָס קלאַפּט, פארנעמט אַ סך שטח, ווערט אַנטוויקלט אַ דאַנק דער אויסערגעוויינילעכער לעבדיקייט, ענערגיע און אונטערנעמונגס־גייסט פון אַן עולם, וואָס דעם גאַנצן טאָג איז ער פאַרטאָן אין דער אינדוסטריע און אין די אַוונטן זיינען די מענטשן אַריינגעטאָן אין אַנדערע אַרבעטן, אין קהל'ישע, אין שולן, ביבליאָטעקן, הילפס־קאָמיטעטן א. א. וו. עס זיינען אָבער פאַראַן אין דער זעלביקער ציייט אידישע פאַבריקאַנטן פון אַנדערע בראַנזשעס, פון וועלכע „די וועלט" רעדט גאָרנישט, אָבער זיי קערן באמת אַ וועלט, ווייל זיי האָבן אַ סך מער מיליאָנען ווי וויזשאַ־לינטש, טאָקע די גאָר שווערע מיליאָנען... אָבער „די ברייטע גאָס" הערט ניט און ווייסט ניט פון זיי — שרייבט שמואל רוזשאַנסקי.

* * *

פון אונזערע ביאַליסטאָקער הערט מען אָבער יאָ, ניט נאָר אויף דער „ברייטער גאָס" פון אַרגענטינע. מען הערט זיי ניט נאָר ביי די וועב־שטולן אין וויזשאַ־לינטש, נאָר אויך ביי דער קולטור־געזעלשאַפטלעכער און הילפס אַרבעט אויף אַלע געביטן און באַזונדערס טאָקע — פאַר אונזער חרוב־געווארענער היימשטאָט ביאַליסטאָק.

לעצטנס איז אין בוענאָס־איירעס דערשינען אַ וויכטיק בוך „חורבן ביאַליסטאָק", געשריבן פון דעם פּאַרטיזאַן סראַלקע קאָט. דאָס בוך באַשטייט פון צוויי טיילן. ערשטער טייל איז „אין ביאַליסטאָקער געטאָ" און דער צווייטער טייל איז „דער פּאַרטיזאַנער קאַמף" און אין אַרום ביאַליסטאָק.

אויך דאָס דאָזיקע בוך איז אַ גרויסער אויפּטו מצד אונזערע ביאַליסטאָקער אין אַרגענטינע און זיי פאַרדינען אונזער גרעסטע אַנערקענונג און האַרציקן דאַנק פאַר אַלע זייערע מעשים טובים אין אַרגענטינע.

(„ביאַליסטאָקער שטימע", מאי־יוני 1947).

יצחק מונאַקער

די טעטיקייטן אין בוענאָס אייראס

א באשרייבונג וועגן די טעטיקייטן פון די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אַמאָל.

שוין אין יאָר 1922 איז אַנטשטאַנען אין אַרגענטינע, אונטער'ן פאַרזיץ פון לייבל וויגאָדסקי ע"ה, דער ערשטער ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט פאַראַנד. איך זאָג דער ערשטער, ווייל צוליב פאַרשיידענע סיבות האָט דער פאַראַנד נישט געהאַט קיין לאַנגען קיום און האָט זיך נאָך אַ יאָר עקזיסטענץ אויפגעלייזט. ערשט אין יאָר 1930, ווען עטלעכע ענטוזיאַסטן, בראש מיט'ן ה' כוליא ליסמאַן, אַלס פּרעזידענט, באַנייען די גרינדונג פון ביאַליסטאָקער פאַראַנד און אומגעגנט, ווערט עס אַ יש. שאַפּנדיק אַ ווינקעלע פאַר די ניי־אַנגעקומענע לאַנדסלייט, האָבן זיי זיך באַמיט ווי ווייט מעגלעך לינדערן זייערע נויטן געבנדיק זיי אַ מעגלעכקייט זיך אויסצולעבן צווישן אייגענע. דאָרט האָבן די ביאַליסטאָקער געשטילט זייער בענקשאַפט נאָך זייער היים־שטאָט, מיט איר עכט שפּרודלדיקן אידישן לעבן פון ענערגיע און שאַפן פון אידישע קולטור־געזעלשאַפטלעכקייט. און אַזוי איז דער פאַרבאַנד געוואָרן דער אַדרעס פון יעדן ניי־אַנגעקומענעם אימיגראַנט, וואו ער איז געלאָפן נאָך אַ שוועריקן סטאָג אויסגיסן זיינע בענקשאַפטן און זיך אויסלעבן צווישן דער משפּחה ביאַליסטאָקער.

די ביאַליסטאָקער, וועלכע האָבן איבערגעטראָגן אויפ'ן אַרגענטינער באָדן די ביאַליסטאָקער טראַדיציע פון בויען און שאַפן, האָבן באַוויזן מיט זייער וויסן און דערפאַרונג פון דער אַלטער היים צו שאַפן אַ גרויסע טעקסטיל אינדוסטריע וואָס איז אַ באַזונדער קאַפּיטל. ווי דורך אַ צויבער־שטעקעלע פון אַ מייסטער, האָבן זיי זיך פאַרקליבן אין אַ קאַמפאַקטער מאַסע אין וויזשאַ־לינטש (אַ פאַרשטאָט פון בוענאָס איירעס) און פאַר אונזערע אויגן האָט זיך געוואָרן אַנטוויקלען אין גרויסן פאַרנעם אַן אינדוסטריע, וואָס האָט באַלד געקראָגן אַ נאָמען אין לאַנד און אויסלאַנד ווי דער ווישאַ־לינטשער מאַנטשעסטער, בייטראַגנדיק אַזוי אַרום מיט זייער חכמה און וויסן, מיט אומדערמידלעכער אַרבעט און שווייס פאַר דער עקאָנאָמיע פונ'ם לאַנד לכבוד דער גאַנצער אידישער קאָלעקטיוויטעט.

די איצטיקע אינדוסטריעלער און נעכטיקע לוין־וועבער און פאַסיאָנערן, האַרציקע פאָלקס־מענטשן, אָנגעזאַפּט מיט דער טראַדיציע פון ביאַליסטאָקער אידישער קולטור און שאַפן, האָבן, צוגלייך מיט'ן וואוקס פון זייער עקאָנאָמישער עוואָלוציע, פארשטאַנען צו שאַפן אין דעם קליינעם, אָבער אַקטיוון ישוב אַ פארצווייגטע קולטור־אַרבעט. זיי האָבן געגרינדעט די פּרץ שולע מיט אַן אייגענעם בנין, וואו עס לערנען זיך אַ פּאָר הונדערט אידישע קינדערלעך, מיט אַ יוגנט־קלוב, וואו זיי לעבן זיך אויס אויפ'ן ביאַליסטאָקער שטייגער, און וואָס איז געוואָרן די אַקס, אַרום וועלכער עס דרייט זיך די קולטור און געזעלשאַפטלעכע ארבעט פון די ביאַליסטאָקער אין ווישאַ־לינטש, וואָס איז אַ שטאָלץ פאַר'ן אידישן ישוב אין אַרגענטינע בכלל און פאַר די ביאַליסטאָקער בפרט. טראָץ דעם וואָס דער קולטור־צענטער אין ווישאַ־לינטש טראָגט ניט קיין ריין ביאַליסטאָקער כאַראַקטער, טראָגט ער דורכאויס דעם חותם פון די ביאַליסטאָקער, וואָס האָבן אַריינגעלייגט זייער גאַנצן חוש און גייסט צו דערהויבן דעם צענטער צו אַ גן־עדן פון קולטור און שאַפן.

דאָס האָט געבראַכט דערצו אז אין אַ געוויסער מאָס

האָט ביי אַ סך ביאַליסטאָקער פאַרלאָרן דעם באַדייט, דער לאָקאַלער פאַטריאָטיזם און אינטערעס פאַרן פאַרבאַנד, וועלכער האָט דורך דעם פאַרלאָרן זיין צוציאונגס־קראַפט, אויסלעבנדיק יעדער אין זיין סביבה, אין זיין היים און משפּחה און אויך דורך דעם קליינעם צופלוס פון נייע אימי־גראַנטן. צוליב די ניי־אַנטשטאַנענע אימיגראַציע גזירות האָט אַוועקגעשטעלט דעם פאַרבאַנד אין אַ צושטאַנד פון פאַרגליווערונג, לימיטירנדיק זיינע אַקטיוויטעטן צו דורכ־פירן איינמאָל אָדער צוויי מאָל אַ יאָר אונטערנעמונגען, וואו די לאַנדסלייט זיינען געקומען זיך טרעפן מיט באַקאַנטע, זיך טיילנדיק מיט דעראינערונגען פון דער אַלטער היים. געווען אויך אַנדערע סיבות.

און אָט קומט אָן איבערברוך אין אידישן לעבן. דער שרעקלעכער חורבן פון אייראָפּעאישן אידנטום, די שרעק־לעכע איוב ידיעות פון חורבן און אומקום פון אונזער היים־שטאָט ביאַליסטאָק מיט אירע 60,000 אידן. יעדנס האַרץ האָט געגומען האַסטיק קלאַפן מיט מורא פאַר'ן גורל פון זיינע נאָענטסטע. עס וועקט זיך אויף מיט שטורעם דער לאָקאַלער פּאַטריאָטיזם, כאָטש ניט ווייניקער בלוטיקט דאָס האַרץ פאַר'ן גאַנצן אייראָפּעאישן אידנטום.

דער ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד כאַפּט זיך אויף פון זיין שלאָף. דער קאָמיטעט פאַרשטייט די פאַראַנטוואָרט־לעכקייט פון מאָמענט און רופט אַרויס אַ בריייטערע באַראַ־טונג פון ביאַליסטאָקער. עס ווערט באַלד פאַרמירט ביים ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אַ אַראַייניקטער הילפס־קאָמיטע פון אַ ריי אַקטיוויסטן, וועלכע וואַרפן זיך אַריין מיט'ן גאַנצן ערנסט אין דער הילפס־אַרבעט. און ווי אַ ביישפּיל פאַר דער אידישער גאַס, ווערט אין גאָר אַ קורצער צייט פון אַ פאַר וואָכן געשאַפן די באַדייטנדע סומע פון אַ פערטל מיליאָן פּזעטס, אַ סומע וואָס גרויסע הילפס־קערפערשאַפטן האָבן ניט באַוויזן צו שאַפן אין משך פון פילע מאָנאַטן.

דער ענטוזיאַסטישער און גיכער אָפרוף פון די ביאַלי־סטאָקער אויפ'ן אָפּיל פון הילפס־קאָמיטעט, איז געווען אַ שם דבר אין לאַנד און אויסלאַנד. עס ווערט באַלד אַרויס־געשיקט אַ גרויסער טראַנספּאָרט פון קליידער, עסנוואָרג, מעדיקאַמענטן און צוויי קאַסטנס ביכער. עס ווערט געשיקט הילף קיין דייטשלאַנד, פראַנקרייך, איטאַליע און ארץ ישראל. עס קומען ניט־פאַרמעגלעכע קרובים בעטן שיפס־קאַרטן פאַר זייערע גראַטווטע פריינט. עס ווערט אין די מערסטע פאַלן כמעט אויף הונדערט פּראָצענט דער־לייזיקט די אויפגאָבע, לויט אונזערע מעגלעכקייטן, שטענדיק ווען די קרובים זיינען באמת נישט פאַרמעגלעך. דער פאַרבאַנד ווערט ווידער דער אָדרעס פון אַלע ביאַלי־סטאָקער, וואו זיי קומען זיך אינטערסירן וועגן זייערע קרובים און פריינט, וואָס זיינען ניצול געוואָרן פון שרעק־לעכן גיהנום, און וואו זיי קריגן די גענויע אַנווייזונגען ווי זיך צו פאַרבינדן מיט די לעבנגעבליבענע, באַמיענדיק זיך זיי אַרויסצוהעלפן מיט וואָרט און טאַט.

דער פאַרבאַנד גיט אַרויס, לויט דער איניציאַטיוו פון באַוואוסטן זשורנאַליסט און געזעלשאַפטלעכן טוער, מאַרק טורקאָוו, אַ בוך פון אונזער בן־עיר, דעם אַלעמען באַליבטן דיכטער, ז. סעגאַלאָוויטש, וועלכער האָט אויף זיין וואַנדער־וועג, אַנטלויפנדיק פון מערדער'ס האַנט, דערגרייכט פאַלעסטינע, וואו ער האָט זיך באַזעצט. און אַזוי אַרום האָבן מיר באַערט אונזער אַ בן־עיר, אַ קינסטלער צו זיין 60־יעריקן געבורטסטאָג. מיר נעמען אַ לעבעדיקן אַנטייל אין אַלע אַספּעקטן פון אידישן לעבן אין אַרגענטינע און זיינען כמעט שטענדיק פון די ערשטע זיך אָפּצורופן אויף די וועג־דונגען פון פאַרשיידענע קולטור־געזעלשאַפטן מיט דער בריייטער האַנט.

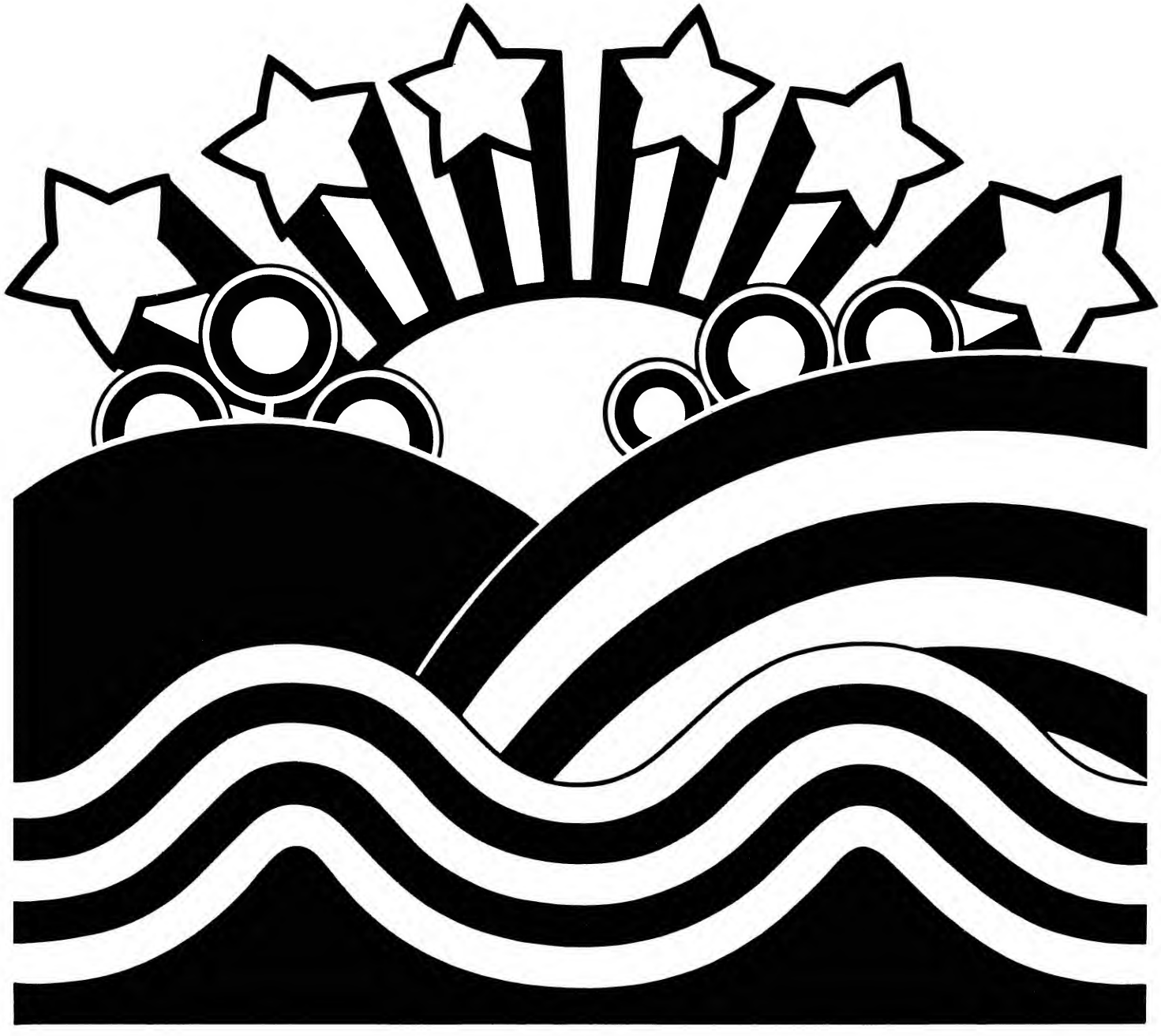
די נייע קאָמיסיאָן דירעקטיווא, אויסגעוויילט אין מערץ, 1947, אַריינציענדיק אַ פריישן עלעמענט פון אַקטיוע מיטגלידער, האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו קומען אין ענגערן קאָנטאַקט מיט דער מיטגלידערשאַפט, און האָט שוין באַוויזן אין משך פון איר קורצן פּעריאָד צו פאַרטאָפלען די צאָל מיטגלידער, אַרויסרופנדיק ביי זיי דעם גרעסטן אינ־טערעס צו אונזער אַרבעט. מיר נוצן אויס דאָס ווייליל פון חשובֿן גאָסט פון אַרגענטינער אידנטום, שליח פון דער אייוואָ־צענטראַלע אין ניו יאָרק, דר. יעקב שאַצקי, באַוואוסטער היסטאָריקער און געלערנטער (וועמענס פאָטער איז אגב געווען אַ ביאַליסטאָקער) און לאָדן אים איין אויף אַ רעפעראַט. אין זיין גייסטרייכן רעפעראַט אויף דער טעמע „געשיכטע פון אידן אין ביאַליסטאָק", ברענגט ער אַרויס אַ סך חידושים וועגן לעבן און אויפקום פונ׳ם ביאַלי־סטאָקער אידישן ישוב וועלכער האָט פאַרשריבן גלאָר־רייכע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון אידן אין פוילן.

די פּעריאָדישע אויסגאָבע, „ביאַליסטאָקער וועגן", וואָס איז שוין מיט מזל געוואָרן אַ פאַקט, לאָמיר זיך ווינטשן, עס זאָל האָבן אריכות ימים. דאָס זאָל זיין אַן אָפּשפּיגלונג פון אַמאָליקן און היינטיקן ביאַליסטאָק, און פון לעבן פון אַלע ביאַליסטאָקער אויף דער גאָרער וועלט; ווי אויך אַ פאָר־בינדונגס־בריק פון אַלע ביאַליסטאָקער צענטערס, ווי אַ רינגעלע אין קייט פון ביאַליסטאָקער אידישער טראַדיציע, בייצוטראָגן פאַר דער אידישער קולטור און שאַפן. מיר האָפן אַז אונזער פּעריאָדישע אויסגאָבע וועט זיין ווירדיק צו טראָגן דעם נאָמען ביאַליסטאָק און וועט גרופירן אַרום זיך אַלע ביאַליסטאָקער, אַן אויסנאָם צו וואָסערער פאַליטישער גרופע זיי זאָלן ניט געהערן.

אונזערע צילן אויף ווייטער: דאָס ערשטע, נישט רוען ביז וואָנען מיר וועלן ניט מיטווירקן מיט אַלע אונזערע מעגלעכקייטן, צוזאַמען מיט אַלע ביאַליסטאָקער צענטערס, אַרויסצוראָטעווען ביז'ן לעצטן אידן פון די נאָך עקזיס־טירנדע קאָנצענטראַציע־לאָגערן און זיי איינאַרדענען; צווייטנס, נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכן אידישן לעבן אין אַרגענטינע, מיטהעלפן און מיטווירקן פאַר דער ווידער אויפלעבונג פון דער אידישער קולטור; דריטנס, גרופירן אַרום פאַרבאַנד אַלע ביאַליסטאָקער וואָס עס איז זיי טייער די טראַדיציע פון די ביאַליסטאָקער, וואָס האָבן אַוועקגעגעבן זייער לעבן על קידוש השם. אויס־פילנדיק זייער צוואה פון ווייטער בויען דאָס אידישע לעבן פון קולטור און וויסן און גייענדיק אין די וועגן פון אָט דער ביאַליסטאָקער טראַדיציע, האָפן מיר אַוועקצושטעלן דעם פאַרבאַנד אויף דער ניוואָ, ער זאָל ווערט זיין צו טראָגן דעם נאָמען ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד.

(„ביאַליסטאָקער שטימע", מערץ־אפריל 1948).

אין פראבלעם

דוד פּאָדליאַשוק

ביי די ביאַליסטאָקער אין פּאַריז

רעדנדיק וועגן די ביאַליסטאָקער אידן אין פראַנקרייך דאַרף מען דערמאָנען, אַז צווישן די צווי וועלט־מלחמות, אין די דרייסיקער יאָרן, האָט אונזער באַקאַנטער און בייַ אַלעמען חשוב'ער בן עיר, דער איבערגעבענער עסקן, דר. אברהם באַנטשעווסקי, פּרובירט שאָפן אַ פּאַרבאַנד פון ביאַליסטאָקער אידן אין פּאַריז. ליידער, האָט זיך אים דאָס ניט איינגעגעבן. נאָכדעם ווי עס איז געקומען די שוידערלעכע מלחמה איז דער אומפּאַרגעסלעכער דר. אברהם באַנטשעווסקי, צוזאַמען מיט זיין זון וויקטאָר, דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ. עטלעכע חדשים שפּעטער איז אויך דעפּאַרטירט געוואָרן דר. באַנטשעווסקי'ס ברודער, הערשל־זשאַרזש, און אַלע דריי זיינען זיי אומגעקומען אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער.

אין צייט פון דער אַקופּאַציע וועלן די דייטשע רוצחים האָבן געבושעוועט אין פראַנקרייך, איז צווישן דער וויידער־שטאַנד־באַוועגונג אין פּאַריז, געוועלן בכבוד"ק פּאַרטראָטן אונזער אידישע ביאַליסטאָק, דורך אונזער חשוב'ן לאַנדס־מאַן, דר. אהרן יוכנאָוויעצקי און זיין פרוי רבקה, פון דער־היים בערנשטיין. זיי זיינען געווען צווישן די, וועלכע האָבן יעדן טאָג און יעדע מינוט ריזיקירט זייערע לעבנס אין דער הייליקער אַרבעט פון ראַטעווען פון אומקום ראשית די קינדער, און דאָן אויך אַלע די וואָס זיינען געווען אין געפּאַר אריינצופּאַלן אין די הענט פון די דייטשן. און וועלכער איד, מאָן אָדער פרוי און קינד, איז דאָן ניט געווען אין דער געפּאַר? זיי אַליין, די יוכנאָוויעצקיס, זיינען געווען אויס־געשטעלט צו סכנה נאָך מער ווי אַנדערע, זיי פלעגן אָפט שלאָפן וואו נאָר עס האָט זיך געלאָזט, ווייל גיין צו זיך אַהיים איז געווען געפערלעך.

באַלד נאָך דער היטלעריסטישער אַקופּאַציע איז געשאַפן געוואָרן, אונטער'ן פּאַרזיץ פון דר. אהרן יוכנאָוויעצקי, אַ קאָמיטעט פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פּאַריז. אין דער ערשטער צייט, האָט דער קאָמיטעט געהאָט אַ גרויסן דערפאָלג ביי אונזערע לאַנדסלייט דאָ, ווייל עס איז געווען אַ מקור פון אינפאָרמאַציע וועגן דעם גורל פון אונזערע בריידער און שוועסטער אין געטאָ, זייערע ליידן און אומקום. נאָכדעם ווי מען האָט זיך דערוואוסט דעם טרויעריקן אמת, וועגן די ליידן און אומקום פון די נאָענטע, איז נאָך אַלץ געווען אַן אינטערעס ביי די היגע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט צו דער טעטיקייט פון דעם געשאַפענעם קאָמיטעט, ווייל אַלע שארית הפּליטה־לאַנדסלייט און ניצול געוואָרענע פון חורבן זיינען אויף זייער וועג קיין אַמעריקע, קענעדע, אויסטראַליע און אַנדערע לענדער געפּאַרן דורך פּאַריז. פון די דאָזיקע שוער געליטענע און על־פּי־נס געראַטעוועטע לאַנדסלייט האָט מען זיך דאָן געקענט דערוויסן אַ סך פּרטים וועגן מאַרטירערטום פון אונזערע בני־עיר, וואָס זיינען פּאַרשפּאַרט אין ביאַליסטאָקער געטאָ, און שפּעטער פון די יעניקע, וועלכע זיינען געבליבן לעבן פון די טויט־לאַגערן אָדער געווען פּאַרשיקט ביי די סאָוועטן אין סיביר, אָדער פון אַנדערע ערטער.

וועגן די אַלע געקומענע קיין פּאַריז פּליטים זיינען זיך פונאַנדערגעפאָרן, איז ביי די פאַרבליבענע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פּאַריז דער אינטערעס צו די טעטיקייטן פון דעם קאָמיטעט גרויסער שוואָכער. אַזוי איז אפילו ביסלעכ־וויי אויך געווען ביי די יערלעכע אַזכרות נאָך אונזערע אומגעבראַכטע קדושים. אַ קלענערע צאָל איז אָבער פאָר־בליבן טריי דאָס אָפּהיטן דעם יאָרציים נאָך אונזערע נאָענטע, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן ביי די נאַציש רוצחים. דער קאָמיטעט וואָס האָט געטאָן שיידענע וויכטיקע אַרבעטן האָט אַלס זיין הויפּט אויפגאָבע זיך געשטעלט אויפצוהאַלטן דעם זכרון פון אונזער היים־שטאָט און די אומגעבראַכטע קדושים. מען האָט זיך באַמיט וואָס מער זיך פאַרזאַמלען ביי יעדער יאָרציים, כדי אָפּ־צוגעבן כבוד די מאַרטירער, דערמאָנען און אַרויסהויבן זייערע ליידן און זייער העלדנטום.

גלייכצייטיק האָט אונזער קאָמיטעט, כאָטש אין אַ באַשיידענער מאָס און באַגלייט מיט שווריקייטן, געפירט אַ קולטור־געזעלשאַפטלעכע אַרבעט. דאָס איז באַשטאַנן אין פאַרויילונגס־אָוונטן לכבוד חנוכה, פּורים און אַנדערע ענלעכע געלעגנהייטן. אַ דאַנק דער קינסטלערישער מיט־אַרבעט פון שרה באַביטש ע"ה, די טאַלאַנטפולע פּיאַניסטין, און אַ דאַנק אונזער באַוואוסטן פאָלקסטימלעכן אַרטיסט זלמן קאַלעשניקאָוו, האָבן די דאָזיקע אונטערנעמונגען געהאָט אַ דערפאָלג סאי ביי די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט, סאי אויך ביי ניט ביאַליסטאָקער. נאָך אַ פאַרדינסטפולער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן אין פּאַריז איז געווען וואָלף באַביטש ע"ה, איז זייער הויז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מקום מקלט פאַר פיל אידישע אַרטיסטן, באַזונדערס מוזיקער און זינגערס וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות צו ביאַליסטאָק. פיל אַנזען און דערפאָלג צו דעם אַלעם האָט אויך צוגעגעבן, דער שוין דערמאָנטער, חשוב'ער לאַנדסמאַן און באַקאַנטער בינע־קינסטלער זלמן קאַלענשניקאָוו, וועלכער איז גוט באַקאַנט ביי אידן אומעטום.

ביים שאַפן דעם קאָמיטעט פון די ביאַליסטאָקער אין פּאַריז, באַלד נאָך דער מלחמה, זיינען אויך געווען (אויסער דר. יוכנאָוויעצקי): וואָלף באַביטש ע"ה, דער באַקאַנטער ביאַליסטאָקער אַקטיאָר ישראל באַרנבוים, וועלכער האָט מיט זיין פרוי, ביאַליסטאָקער שוישפילערין זעווקינאַ און זייער גראַטעוועטער זון (דער צווייטער איז אומגעקומען ביי די נאַציס) אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, משה אייזנ־שטאָט וואָס איז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַן אַקטיאָר אין ביאַליסטאָק, און איך. שפּעטער איז צו דעם קאָמיטעט צו קאָאָפּטירט געוואָרן פרוי געניא דרייזין, אַ טרייַע איבערגעגעבענע פרוי פון ביאַליסטאָק. עס איז אויך צוגעשטאַנען דער באַרימטער ביאַליסטאָקער קינסטלער, בען.

דער קאָמיטעט פון די ביאַליסטאָקער איז אַנגעגאַנגען מיט פּאַרשיידענע טעטיקייטן אַזוי אַרום ביז'ן יאָר 1977. די אַרבעט איז אָבער געוואָרן שווערער, ווייל די צאָל אַקטיווע טוער זיינען אויך געוואָרן ווינציקער. ניט געקוקט אָבער

פֿאַרוואַלטונג פון ביאַליסטאָקער פֿאַרבאַנד אין פּאַריז, געגרינדעט אין 1945.

פון רעכטס צו לינקס זיצן: וואָלף באַביטש, פּרוי יוכנאָוועצקי (רבקה בערנשטיין), ד״ר מ. יוכנאָוועצקי, פּרוי באַרנבוים (זעווקינא). שטייענ: ד״ר וואָלף פֿערל, דער באַרימטער מאָלער בען (בן־ציון ראַבינאָוויטש), ישראל באַרנבוים, דוד פּאָדליאַשוק און משה אייזנשטאָט.

אויף אַלעם באַמיט מען זיך כסדר צו זיין פֿאַרבונדן צווישן זיך. עס ווערט אויך אָנגעהאַלטן פֿאַרבינדונגען מיט ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט. געווים איז שוין ניט, צוליב דער צייט און געענדערטע באַדינגונגען, דער צושטאַנד מיט אַקטיוויטעטן ווי אין די פּריערדיקע יאָרן.

אויסער די אָרטיקע טעטיקייטן, האָט דער קאָמיטעט אָנגעהאַלטן אָ פֿאַרבינדונג און אויך מיטאַרבעט מיט דעם „ארגון יוצאי ביאַליסטאָק״ אין מדינת ישראל. אָזוי איז אויך געווען די פֿאַרבינדונג מיט דעם „קרית ביאַליסטאָק״, ביי תל אביב. מיר האָבן אויך געזאַמלט אַביסל געלט, אין די ראָמען פון אונזערע מעגלעכקייטן און דאָס בייגעטראָגן, כדי אויך דורך דעם אָנצוהאַלטן די נאָענטקייט פון דער קליינער צאָל ביאַליסטאָקער אין פּאַריז מיט אונזער שטאָם און מיט מדינת ישראל. איך וויל דערמאָנען, אַז ביי געווויסע אָזכרה־פֿאַרזאַמלונגען האָבן מיר אויך געהאַט אַלס רעדנער, אָ דאָנק די באַמיאונגען פון וואָלף באַביטש ע״ה, אונזער חשוב׳ן לאַנדס־מאָן, דעם באָוואָסטן אינטערנאַציאָנאַלן אַדוואָקאַט און געלערנטן, דר. שמואל פּיסאַר, וועלכער האָט אַלס קינד געליטן אין אוישוויץ און אַרויס פון גיהנום דורך ניסים.

נאָכדעם ווי עס איז געשטאַרבן דר. אהרן יוכנאָוויעצקי, אין מערץ 1977, איז די טעטיקייט פון דעם ביאַליסטאָקער קאָמיטעט פיל אָפּגעשוואַכט געוואָרן. וואָלף באַביטש ע״ה איז שוין געווען זייער קראַנק און פון די יעניקע, וועלכע זיינען געבליבן טריי ביאַליסטאָק, זיינען אָ צאָל אָפּגעפֿאַלן צוליב עלטער און קראַנקהייטן. דאָך אָבער לאָזן מיר ניט אויסלעשן דאָס „פּינטעלע ביאַליסטאָק״ ביי אונז אין פּאַריז. דער קאָמיטעט וואָס איז געווען טעטיק אין פֿאַרלויף פון 32 יאָר, פון 1945 ביז 1977, האָט אַריינ־געשריבן אָ שיינעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט, פון דעם המשך און יחוס פון ביאַלי־סטאָקער אידן אומעטום, וועלכע היטן אָפּ מיט ליבע און טריישאַפט דעם גרויסן יחוס פון אונזער אָמאָליקער טייערער אידישער היים־שטאָט, מיט די דאָרטיקע אידישע מענטשן, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן און וואָס איז חרוב געוואָרן אין דער מוראָ־דיקער צייט פון היטלעריזם.

דאָס איז אָ ליסטע פון ביאַליסטאָקער אין פּאַריז, וועלכע זיינען דעפּאָרטירט און אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדערס, אין די יאָרן 1944־1941: דר. אברהם באַנטשעווסקי מיט זיין זון וויקטאָר, ישראל אייזנ־שטאָט מיט זיין פרוי און טעכטערל, זינא אייזנשטאָט, הערש באַנטשעווסקי, קאָדי באַרנבוים, עלי בונימאָוויטש מיט זיין פרוי און שוועגערין, לעאָן בעקער, וולאָדימיר באַראָש, פרוי פּעני שטערנבערג מיט איר מאָן, פרוי גינזבורג־פּאַלעיעס, מ. גאָוועסקי, פרוי גליניאַנסקי, מיט אירע צוויי קינדער, הלל גראָסמאָן, משה האַלפּערן, זינא האַלפּערן, פרוי העפּנער־נאַטאַנסאָן, אַנשל האוסמאָן, מ. האָראָדישטש מיט זיין זון, פרוי דר. קאַפּלאַנסקי, פרוי דר. קאַמינקא־זימאָן, פרוי קאַרפּיאָל־וואָלף מיט איר קינד און צוויי ניסעס, פרוי אידא קאַראַפּיאָל מיט איר קינד, טויבע קלעטשעווסקי, לעאָן קאַהאַנע, וואָוע קוסעוויצקי, דר. אַלבערט קוליש, אינ־זשינער אַרמאַנד ליטווינסקי, משה ליפשיץ, מיכאל לעוו מיט זיין פרוי און קינד, פרוי רבקה מעלאָכאָוויטש, מ. נאַטאַנ־סאָן, פרוי העניעטא קליינבעג מיט איר מאָן, דער קונסט־מאָלער אויטקעס, ברוך ראָזענטאָל מיט זיין פרוי און דריי קינדער, עטא רעפּעלסקי, זלמן רעווזין, דר. סאָקאָל, פרוי רחל שמערקעס מיט איר טאָכטער, קלמן סטאָלאַרסקי, אַלעקסאַנדער טיקטין מיט זיין פרוי, פרוי שרה טרייוויש, לעאָן טעסלער, חנא וויסאָטשק, פרוי בעטי וואָלקאָוואָ.

כבוד זייער אַנדענק!

ערשטער בריוו פון פראַנקרייך

קורץ נאָכ׳ן סוף פון דער מלחמה, ווי נאָר עס האָט זיך איינגעשטעלט דער היטלעריסטישער מבול פון חורבן און פאַרניכטונג, זיינען די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פראַנקרייך אויך צוגעטראָטן צו די אָקטיוויטעטן. מיר דרוקן דאָ ווייטער א בריוו, דאַטירט פון דעם 11טן אָקטאָבער 1945, וואָס דער ביאַליסטאָקער צענטער האָט דערהאַלטן, פון דעם „קאָמיטעט פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד״ אין פאַריז.

צום ביאַליסטאָקער רעליף־קאָמיטעט אין ניו יאָרק, 228 איסט בראָדוועי.

ליבע לאַנדסלייט:

מיר זיינען אייך מודיע אַז מאָנטיק, דעם 8טן אָקטאָבער 1945, איז פאַרגעקומען די ערשטע גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון דעם „פאַרבאַנד פון ביאַליסטאָקער אין פראַנקרייך״, אין וועלכער עס האָבן אָנטיילגענומען ביי א פופציק ביאַליסטאָקער. די פאַרזאַמלונג איז פאַרגעקומען אין דער וואוינונג פון דעם ביאַליסטאָקער דאָקטאָר יוכנאָוויעצקי. אין א קורצן איבערבליק האָט ד. קלעמענטינאָווסקי, וועלכער האָט געפירט דעם פאַרזיץ, אָנגעצייכנט די הויפט־אויפגאָבן פון דעם פאַרבאַנד. ער האָט דערמאָנט די 45,000 ביאַליסטאָקער אידן, וואָס זיינען אומגעקומען פון שונא׳ס האָנט, די פאַרטיזאָנען, וואָס זיינען געפאַלן אין קאַמף מיט׳ן שונא בעת דעם אויפשטאַנד פון דער דאַרטיקער געטא און די, וואָס זיינען געשטאַרבן, ווער אויך מיט א נאַטירלעכן טויט, אָדער וועלכע דער שונא האָט דורך צרות און פיניקונגען פאַרקירצט זייער לעבן.

אין א לענגערער רעדע האָט אונזער לאַנדסמאַן און פריינט אברהם ראָיסקי, וואָס איז געווען ניט לאַנג ביי אייך אין אַמעריקע, זיך געזען מיט אייך און מיט אייך פאַר־האַנדלט, איבערגעגעבן א לעבעדיקן גרוס פון די ביאַליסטאָקער אידן אין אַמעריקע און פון אייערע חשוב׳ע אינסטיטוציעס. דער רעפעראַט האָט אַרויסגערופן א גרויסן אינטערעס ביי די אַנוועזנדע, פון וועלכע דער גרעסטער טייל האָט אפשר צום ערשטן מאָל זיך דערוואוסט איבער דער באַדייטנדער ראָלע, וואָס די ביאַליסטאָקער און זייערע אינסטיטוציעס אין אַמעריקע פאַרנעמען און וועלן באַזונדערס איצט פאַרנעמען נאָכ׳ן חורבן אין ביאַליסטאָק, צו שפּילן די ראָלע פון א צווייטער היים, פון א נייער ביאַליסטאָק מיט נייַע 50,000 אידן.

דר. לונסקי, וואָס האָט געלעבט אין גראַיעוור געטא, אָבער אויך א געוויסע צייט געוועזן אין ביאַליסטאָקער געטא און אים איז געלונגען זיך צו ראָטעוון, האָט דערציילט אייניקע שוידערלעכע פרטים פון דעם גורל פון ביאַליסטאָק. ד. קלעמענטינאָווסקי האָט פאַר די פאַרזאַמלטע פאַרגעלייענט אויסצוגן פון אַרטיקלען פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע״ וואָס ער האָט גראָד די טעג באַקומען פון אייך צוגעשיקט.

עס האָבן זיך באַטייליקט אין דעם מיינונגס־אויסטויש, וואָס האָט זיך דערנאָך אָנטוויקלט: דר. יוכנאָוויעצקי, פרוי יוכנאָוויעצקי, פאַדלאַשיוק, מאַריין, לעוו, א. אנד. עס איז באַשטעטיקט געוואָרן דער ביז אַהער פּראָוויזאָרישער געוועזענער איניציאַטיוו־קאָמיטעט אַלס קאָמיטעט פון׳ם פאַרבאַנד פון ביאַליסטאָקער, אין וועלכן עס גייען אַריין: דר. יוכנאָוויעצקי, אברהם ראָיסקי, פאַדלאַשיוק און ד. קלעמענטינאָווסקי. עס זיינען אויך באַשטעטיקט געוואָרן די אויפגאָבן, וואָס דער איניציאַטיוו־קאָמיטעט האָט דער פאַרזאַמלונג פאַרגעלייגט:

1. שטיין אין דירעקטער פאַרבינדונג מיט ביאַליסטאָק און זען באַקומען וואָס מער אינפאַרמאַציע איבער לעבן־געבליבענע ביאַליסטאָקער, און פרטים פון׳ם לעבן פון די אידן אין ביאַליסטאָקער געטא און פון זייער קאַמף, וואָס זאָלן קענען פאַראייביקט ווערן אין דעם פנקס ביאַליסטאָק, וועלכן איר האָט בדעה אַרויסצוגעבן.
2. שטיין אין ענגער פאַרבינדונג מיטן ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, זיין דער פאַרמיטלער צווישן אייך און די אידן אין אייראָפּע.
3. אונטערשטיצן די נויט־באַדערפטיקע ביאַליסטאָקער אין פראַנקרייך, גאַנץ באַזונדערס די, וועלכע קומען צוריק פון דעפאַרטאַציע, אָדער האָבן זיך געראַטעוועט פון דאַרטיקן גיהנום, דורך פאָנדן וואָס מיר וועלן באַקומען פון אייך און אויך דורך א רעגולערן מיטגליד־אָפּצאָל פון די היגע ביאַליסטאָקער.

פריינט ראָיסקי האָט אונז איבערגעגעבן, אַז איר האָט באַשלאָסן פאַר די ביאַליסטאָקער אין פראַנקרייך צו שטעלן אין אונזער רשות א סומע פון 1,000 דאָלאָר. מיר האָבן וועגן דעם געמאָלדן דער פאַרזאַמלונג, וועלכע האָט אונז באַאויפטראָגט צו דאָנקען אייך פאַר דער ערשטער הילף, וואָס איר האָט בדעה צו געבן פאַר אונזערע נויטבאַדערפטיקע לאָנדסלייט.

די סומע, וואָס מיר וועלן פון אייך קריגן, וועט ווערן פאַרווענדעט אויף צו שטיצן די עטלעכע ביאַליסטאָקער, וועלכע זיינען ניט לאַנג צוריקגעקומען פון די קאָנצענטראַציע־לאָגערן און וועלכע מען מוז פאַרזאָרגן מיט קליידונג, מיט א וואוינונג און מיט ווידעראויפבויען זייער עקאָנאָמישן לעבן. אויסער דעם — פאַר ביאַליסטאָקער, וועלכע האָבן זיך דאָ געראַטעוועט פון טויט, אָבער וועלכע האָבן פאַרלוירן אַלץ, וואָס זיי האָבן פריער פאַרמאָגט.

מיר בעטן אייך זאַרגן דערפאַר אַז מיר זאָלן דאָס געלט וואָס שנעלער דאָ באַקומען. גלייכצייטיק בעטן מיר אייך אַרויסצושיקן א 40־30 עקזעמפליארן אין איינצלנע פאַקעטן פון אייער לעצטן נומער „ביאַליסטאָקער שטימע״. מיר וועלן דאָס פאַרקויפן און דאָס געלט פאַררעכענען אויך אַלס שפּענדונג מצד אייך.

מיר ווילן האָפן, אַז דער דאָזיקער ערשטער אָפּיציעלער בריוו איז אָן אַנהויב פון אָן ענגער פאַרבינדונג מיט אייך אין פרוכטבאַרער בשותפות׳דיקער אַרבעט לטובת אונזערע לאַנדסלייט.

מיט פריינטלעכע גרוסן,

דער קאָמיטעט פון ביאַליסטאָקער פאַרבאַנד אין פאַריז

דער קאָמיטעט נאָך דער מלחמה

פון אַ קאָרעספּאָנדענץ פון יענער צייט

דער נאָך־דער־מלחמה׳דיקער ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז, האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט בייַ שוועָרע באַדינגונגען. ניט האָבנדיק קיין הילף פון אויס־לאַנד, האָט ער די ערשטע צייט מיט אייגענע מיטלען געשטיצט יעדן דורכפֿאָרנדיקן לאַנדסמאַן מיט געלט און אויך מיט הילף דורכצופֿירן די נויטיקע פֿאָרמאַליטעטן, צייטווייליק צו בלייבן אין פּאַריז, ווי אויך מיטהילף אין זייער ווייטערדיקער עמיגראַציע.

די פֿאָרוואַלטונג פון ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז באַשטייט פון פֿאָלגענדע חשובֿע ביאַליסטאָקער: פֿאָרזיצער דר. יוכנאָוויעצקי, קאַסירער וואָלף באַביטש, סעקרעטאָר דוד פֿאָדלאַשיוק, און מיטגלידער ה׳ בען (בן־ציון ראָבינאָוויטש) באַוואוסטער מאָלער־קינסטלער אין פֿראַנקרייך, ה. באָרנבוים, דער באַוואוסטער אָרטיסט אין פּאַריז, וועלכע גיבן זיך אָפּ מיט לייב און לעבן פֿאַר אונזערע דורכפֿאָרנדיקע לאַנדסלייט דורך פּאַריז.

גרויסע פֿאָרדינסטן ביי מיטהילף אין דער אָרבעט פון קאָמיטעט, האָט די פרוי דר. יוכנאָויעצקי, ווי אויך די ביאַליסטאָקער פרוי מ. האָפֿנבאַך, וועלכע האָט דורכגעמאַכט די ביאַליסטאָקער געטאָ און דייטשע קאָנצענטראַציע־לאָגערן.

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט וועלכע זיינען לעצטנס אָנגעקומען אין פּאַריז, דירעקט פון ביאַליסטאָק, האָבן דאָ געטראָפֿן אַ וואָרעמע אויפֿנאָמע ביים ביאַליסטאָקער קאָמיטעט, וועלכע האָט פֿאָרגעלייגט די געקומענע אָלע נויטיקע הילף.

ביים איינאָרדענען די אָנגעקומענע ביאַליסטאָקער חברים אין פּאַריז, האָט אַ געוויסן פֿאָרדינסט אונזער לאַנדסמאַן, יצחק ריבאָלאָווסקי, (אַ זון פון מאיר ריבאָלאָווסקי, וועלכער האָט געהאָט אַן אָריינפֿאָר־הויז און זאָל אויף חתונות לעבן באַן).

אַ גרויסן פֿאָרדינסט קומט דעם ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז, ביים העלפן די ביאַליסטאָקער 50 קינדער מיט אָלע נויטיקע פֿאַר זיי זאָכן. ווי באַוואוסט, זיינען די קינדער מיט אַ צייט צוריק געקומען פון ראָטנפֿאָרבאַנד מיט זייער אויפֿזעער ה. טאָביאָש. די קינדער קאָלאָניע האָט זיך געפונען אין ראָטשילד׳ס זומער־פֿלאַץ, פערציק קילאָמעטער אונטער פּאַריז, וואו זיי זיינען אָפּט באַזוכט געוואָרן פון די פֿאָרוואָלטונגס מיטגלידער ווי אויך ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פּאַריז.

אַ גרויסן פֿאָרדינסט האָט דער חשוב׳ער פֿאָרוואָלטונגס־מיטגליד, וואָלף באַביטש, וועלכער האָט אָרויס־געוויזן אַ גרויסע אייגענע איניציאָטיוו ביים העלפן אונזערע ביאַליסטאָקער יתומים. עס האָט אויך אַ גרויסן פֿאָרדינסט אין דער גלט־אַקציע, וועלכע איז פֿאָרגעקומען צווישן די לאַנדסלייט אין פּאַריז, דער חשוב׳ער פֿאָרוואָלטונגס־מיטגליד, דוד פֿאָדליאָשוק.

דער פֿאָרוואָלטונגס־מיטגליד, דער באַוואוסטער קינסטלער ה׳ בען, האָט אויפֿן לעצטן פֿאָרוואָלטונגס־אָוונט פון די ביאַליסטאָקער אין פּאַריז געשענקט (שוין ניט דעם ערשטן מאָל) אַ בילד, וואָס דער קאָמיטעט האָט פֿאַרקויפט אויפֿן זעלבן אָוונט פֿאַר אַ שיינע סומע געלט.

דעם 31טן מערץ 1947, איז פֿאָרגעקומען, אונטער׳ן פֿאָרזיץ פון דר. יוכנאָוויעצקי, אַן אָלגעמיינע פֿאָרזאַמלונג פון אָלע ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פּאַריז, ביי דער אָנ־וועזנהייט פון 180 פּערזאָן. אין פֿרעזידיום זיינען אַיינ־געלאָדן געוואָרן די חשובֿע געסט פון אויסטראָליע ה׳ וואָלף פינק און דער רעדאַקטאָר פון אַ אידישער צייטונג אין בועאַנאָס־אייראָס (אָרגענטינע) ה׳ פריידקעס. אין אָנהויב פון דער פֿאָרזאַמלונג איז באַערט געוואָרן מיט אויפֿשטיין דער אָנדענק פון אונזערע געפֿאַלענע ברידער און שוועסטער. דר. אהרן יוכנאָוויעצקי האָט אין קורצן איבערגעגעבן אַ באָריכט פון דער ביז־איצטיקער טעטיקייט פון קאָמיטעט. אַ גענויעם פינאַנץ־באָריכט האָט אָפּגעגעבן דער סעקרעטאָר ד. פֿאָדליאָשוק, וועלכער האָט באַטאָנט די גרויסע געלט אונטערשטיצונג פון צווויי טויזנט דאָלאָר פון ביאַליסטאָקער רעליף פון אָמעריקע.

עס זיינען אָרויסגעטראָטן מיט רעדעס די חברים גינז־בורג, באַביטש, דער גאָסט פון אויסטראָליע ה׳ וואָלף פינק און דער גאָסט פון אַרגענטינע, ה׳ פריידקעס. צווישן אָנדערע האָט ה׳ פינק פֿאָרזיכערט דאָס די אָרבעט אין אויסטראָליע צווישן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט וועט נאָך מער פֿאָרגרעסערט ווערן, כדי צו קענען אָרויסראָטעווען די רעשט געבליבענע אידן פון דער חרוב׳דיקער שטאָט ביאַליסטאָק. עס האָט אויך דער גאָסט פון אָרגענטינע פֿאָרזיכערט, וועלכער פֿאָרט באַזוכן ביאַליסטאָק, דאָס אין דער צוקונפט וועלן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין אָרגענטינע העלפן די אומגליקלעכע ביאַליסטאָקער אידן אין פוילן.

אין שלוס־וואָרט האָט איבערגעגעבן דער ניט לאַנג גע־קומענער פון ביאַליסטאָק חבר אייזיק גראָדסקי, אַ לעבעדיקן גרוס און וואָונטש פון די רעשטלעך פון ביאַליסטאָקער, וועלכער בעטן ווי אַמשנעלסטן געבן זיי די מעגלעכקייט צו עמיגרירן, כדי זיך אָרויסצוראָטעווען פון דער חרוב׳דיקער שטאָט ביאַליסטאָק, וואו די ערד איז דורכגעזאָפּט מיט בלוט פון אונזערע ברידער און שוועסטער.

נאָכ׳ן אויסהערן די באָריכטן און רעדעס האָט די אַל־געמיינע פֿאָרזאַמלונג אויסגעדריקט דעם פולן צוטרוי דער פֿאָרוואָלטונג, מיט׳ן וואונטש פֿאָרצוזעצן איר ווייטערדיקע אַרבעט אין זעלבן גייסט ווי ביז איצט.

דער פֿאָרזיצער דר. יוכנאָוויעצקי האָט געמאָלדן, אַז לויט׳ן באַשלוס פון דער פֿאָרוואָלטונג פון ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז, ווערט אַיינגעאָרדנט פּאַר אָלע דעפּאָר־טירטע לאַנדסלייט אַ טראַדיציאָנאָלער ערשטער פּסח סדר, וואו עס וועלן אויך אייגעלאָדן ווערן די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט פון פּאַריז.

אַ האַרציקן גרוס פון אָלע ביאַליסטאָקער אין פּאַריז, פֿאַר אָלע לאַנדסלייט אין דער גאָנצער וועלט! ביאַלי־סטאָקער אייניקייט איבער דער וועלט איז אַן אייביקייט!!

דער ערשטער טראַדיציאָנאַלער פּסח

פרייטיק, דעם 4טן אַפּריל, 1947, איז דורכ'ן ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז איינגעאָרדנט געוואָרן ספּעציעל פאַר געוועזענע דעפּאַרטירטע און ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין פּאַריז, דער ערשטער טראַדיציאָנאַלער פּסח סדר. דער פּאַרזיצער פון קאָמיטעט, ה' דר. יוכנאָוויעצקי, האָט אויפגענומען אַלע געסט און האָבן זיך געוואונטשן אַ פריילעכן יום־טוב.

ביי שיין־סערווירטע טישן זיינען געזעסן ביי הונדערט ביאַליסטאָקער, און אונזער לאַנדסמאַן, שמעון אַמיעל, האָט אָנגעפירט מיט'ן סדר. דער זון פון פּאַרוואַלטונגס־מיטגליד ה' באַביטש, האָט געפרעגט די קשיות.

עס זיינען אַרויסגעטראָטן מיט רעדעס דר. יוכנאָוויעצקי, וועלכער האָט באַגריסט די געסט מיט וואַרמע יום־טוב'דיקע ווערטער. פישל פיינפעלד, וועלכער האָט פאַרגעלייגט צום ערשטן באַרן מיט אויפשטיין די געפאַלענע קדושים, אונזערע בריידער און שוועסטער.

עס איז דערביי באַגריסט געוואָרן דער ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו יאָרק, און אַלע ביאַליסטאָקער אין דער גאַנצער וועלט. אַ ספּעציעלער גרוס איז איבערגעשיקט געוואָרן אונזערע לאַנדסלייט אין אויסטראַליע, פאַר זייער גרויסן אויפטו מיט'ן אַרויסשיקן פּערמיטן און אַזוי אַרום געגעבן די מעגלעכקייט אַ סך הונדערטער לאַנדסלייט זיך אַרויסצוראַטעווען פון דער פאַרבלוטיקטער ערד אין אייראָפּע.

דער חבר ליטווין (אַ דעפּאַרטירטער פון ביאַליסטאָקער געטאָ און דייטשע לאַגערן) האָט געזונגען די ביאַליסטאָקער געטאָ לידער „ביאַליסטאָק מיין היים" „אין ביאַליסטאָקער געטאָ" און „מאַרקאָווישציזנע".

ביי אַ זייער געהויבענער שטימונג האָבן אַלע געסט געדאַנקט דעם ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז פאַר זייער גרויסן אויפטו, און פאַר'ן איינאַרדענען דעם ערשטן טראַדיציאָנאַלן פּסח־סדר, וואו די ביאַליסטאָקער האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו טרעפן.

זונטיק, דעם 13טן אַפּריל, איז איינגעאָרדנט געוואָרן אויף דער אינלאַדונג פון ה' בען, אַן אויספלוג פון ביאַליסטאָקער דעפּאַרטירטע אין סטודיאָ פון אונזער באַוואוסטן ביאַליסטאָקער קינסטלער. ביי אַ גלעזל ווײַן און ברידער־לעכער ביאַליסטאָקער שטימונג, איז באַקוקט געוואָרן די שיינע בילדער־אַרבעטן, וועלכע זיינען אויפגעקלערט געוואָרן דורכ'ן באַליבטן קינסטלער בען.

דער ביאַליסטאָקער קאָמיטעט אין פּאַריז, מיט דער מיטהילף פון ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַן, יצחק ריבאַלאָווסקי (דרוקער־פּאַכמאַן), האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַן אַלבאָם פון די ביאַליסטאָקער געטאָ־לידער מיט זייערע נאָטן.

(„ביאַליסטאָקער שטימע" מאי־יוני, 1947).

אויסזיכטן אויף הילף פון אַמעריקע

אונזער מיטאַרבעטער ה' ליטמאַן ראַזנטאַל האָט נעכטן דערהאַלטן פון ה' יוסף באַראַנדעס פון ניו־יאָרק דעם אונטערשטייענדיקן בריף, וועלכן מיר דרוקן דאָ וואָרט ביי וואָרט:

דעם 21טן סעפּט. 1925.

מיין ליבער הער ליטאַמן ראַזנטאַל.

איך האָב נאָר וואָס דערהאַלטן אייער בריף: 1) איך וועל געוויס טאָן מיין בעסטע וואָס איך וועל קענען אין דעם ענין פון העלפן אונזערע בריידער אין ביאַליסטאָק. אָבער איר וויסט דאָך, — „אין כוחי אלא בפי" 2) איך בין ניט קיין ביאַליסטאָקער, און — הגם איך בין דער ערנפּרעזידענט פון'ם ביאַליסטאָקער צענטער, — מיין אָזויגערופענער טיטל איז טאָקע ניט מער ווי אַן ערנטיטל. דאָס, זעלבסטפאַרשטענדלעך, באַפרייט מיר כלל ניט פון מיין חוב: צו העלפן די אידן פון ביאַליסטאָק מיט מיין אַרעמען טראָפן אייגפלוס, וואָס איך האָב אויף די ביאַליסטאָקער אין אַמעריקע. ס'מוז אָבער געזאָגט ווערן, אַז קיין לאַנדסמאַנשאַפט האָט אַזויפיל געלייסטעט פאַר זייערע לאַנדסלייט אין דער אַלטער היים ווי די אַמעריקאַנער אידן פון ביאַליסטאָק. 3) חוץ לזה, איז ביי אונז אין דער אידישער אַמעריקע אַ סדרה פון „דרייוון": 4) אַ דרייוו אַלע יאָר פאַר'ן קרן היסוד, אַ דרייוו פאַר'ן קרן קימת, אַ דרייוו פאַר אַן אַמעריקאַנער מאַדערנער ישיבה, אַ דרייוו פאַר די ניו־יאָרקער און ברוקלינער טשאַרטי פעדעריישאַנס. 5) אויף 5 מיליאָן דאָלאָר, אַ דרייוו פאַר 15 מיליאָן דאָלאָר פאַר'ן דזשאָינט דיסטריבושאָן קאָמיטעט, דרייוס אין אַלע שטעט, וואו אידן וואוינען, פאַר האָספּיטעלער און דרייוס פאַר צענטערס, סינאַגאָגעס, תלמוד־תורהס און פאַר פאַנדס פאַר שוואָכע און אויסגעדינטע רבנים און „ראָבאָיס". און די צייט איז ביי אונז שלעכט. ס'איז דער קריזיס נאָך דער מלחמה, פון וועלכן אַלע געטראָפענע לענדער ליידן.

יע, איך האָב געקראָגן אַן אויסשניט פון דער ביאַליסטאָקער צייטונג „דאָס נייע לעבן", צוגעשיקט דורכ'ן סעקרעטאַר פון צענטער דוד סאָהן. 6) ער האָט מיר געפרעגט, וואָרום איך האָב זיך ניט דורכגערעדט מיט די באַמטע פון „צענטער", איידער איך האָב אייך וועגן דעם געשריבן. איך האָב צוגעגעבן, אַז דאָס איז געווען אַ פעלער, אָבער דער אַרטיקל אין „פאָרווערטס" איז געווען פול מיט אַזוי פיל שטויסנדיקע און שרעקלעכע פאַקטן וועגן דער אידישער לאַגע אין ביאַליסטאָק, אַז איך האָב ניט געקענט בייַשטיין דעם נסיון, עטוואָס אַ טרייסט־וואָרט צו זאָגן צו מיינע אומגליקלעכע בריידער אין ביאַליסטאָק.

ווי געזאָגט: איך וועל טאָן אַלץ, וואָס איך קען אין דעם ענין.

אייער יוסף באַראַנדעס

אַ חתימה טובה צו אייך, אייער פרוי און צו כל ישראל

*

באַמערקונגען פון דער רעדאַציע:

1) אינ'ם דאָזיקן בריף האָט ה' ליטמאַן ראַזנטאַל גע־

בעטן ה׳ בארַאנדעס׳ן העלפן אונזער דעלעגאַט אינזש. הערמאַן ליפשיץ בנוגע קרעדיטן פאַר ביאַליסטאָק.

2) דאָס איז בלויז ענייוות: ה׳ יוסף בארַאנדעס איז איינער פון די איינפלוסרייכסטע אידישע פערזענלעכקייטן אין אַמעריקע צווישן אַנדערע אויך וויצע־פרעזידענט פון „דזשאָינט״. ער איז געווען דער פירער פון דער פולישער דעלעגאַציע צום מיניסטער סקזשינסקי. א דאנק זיין רעזאָ־לוציע איז אויף דער לעצטער גרויסער קאָנפערענץ אַדורכ־געפירט געווארן דער באַשלוס צווישן די אַנהענגערס און קעגנערס פון דער 15 מיליאָן־קאָמפּאַניע פאַר דער קרים־קאַלאָניזאַציע.

3) דאָס איז געווען אין די פּריערדיקע צייטן און דער־פאַר טאָקע לייגן מיר אויך איצט, אין מאַמענט פון אונזער נייעם חורבן, גרויסע האָפענונגען אויף אונזערע ניו־יאָר־קער לאַנדסלייט.

4) אַקציע.

5) צדקה־פעדעראַציע.

6) דאָס איז געווען דער ערשטער בריף פון ה׳ בארַאנדעס צו ליטמאַן ראָזנטאַל, וואו דער שרייבער האָט אונטערן רושם פון אַן ארטיקל אין „פארווערטס״ צוגעזאָגט זיין הילף פאַר אונזער שטאָט.

*

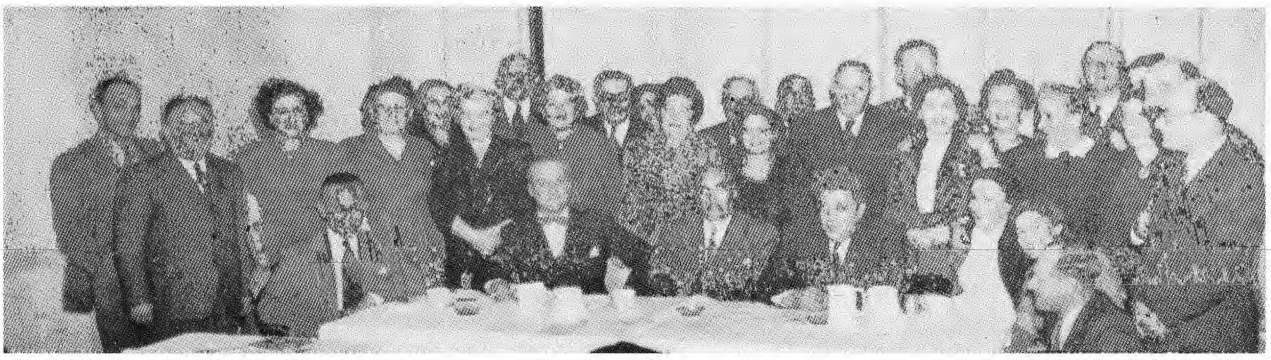
אין נאָמען פון דער ביאַליסטאָקער אידישער באַפעל־קערונג דערלויבן מיר זיך אויסדריקן ה׳ יוסף בארַאַנדעס׳ן אַ האַרציקן דאַנק פאַר זיינע וואַרעמע אויפריכטיקע ווערטער, וועלכע באַווייזן אַ טיפע פאַראינטערעסירונג אינ׳ם גורל פון אונזער שטאָט און מיר ווילן האָפן, אַז די ווערטער וועלן ברענגען צו פאַזיטיווע פרוכטבערענגדיקע מעשים.

(„דאָס נייע לעבן״, ביאַליסטאָק, אָקט. 9, 1925)

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער פּיאָנערן פון אידישן ישוב אין מעקסיקאָ.

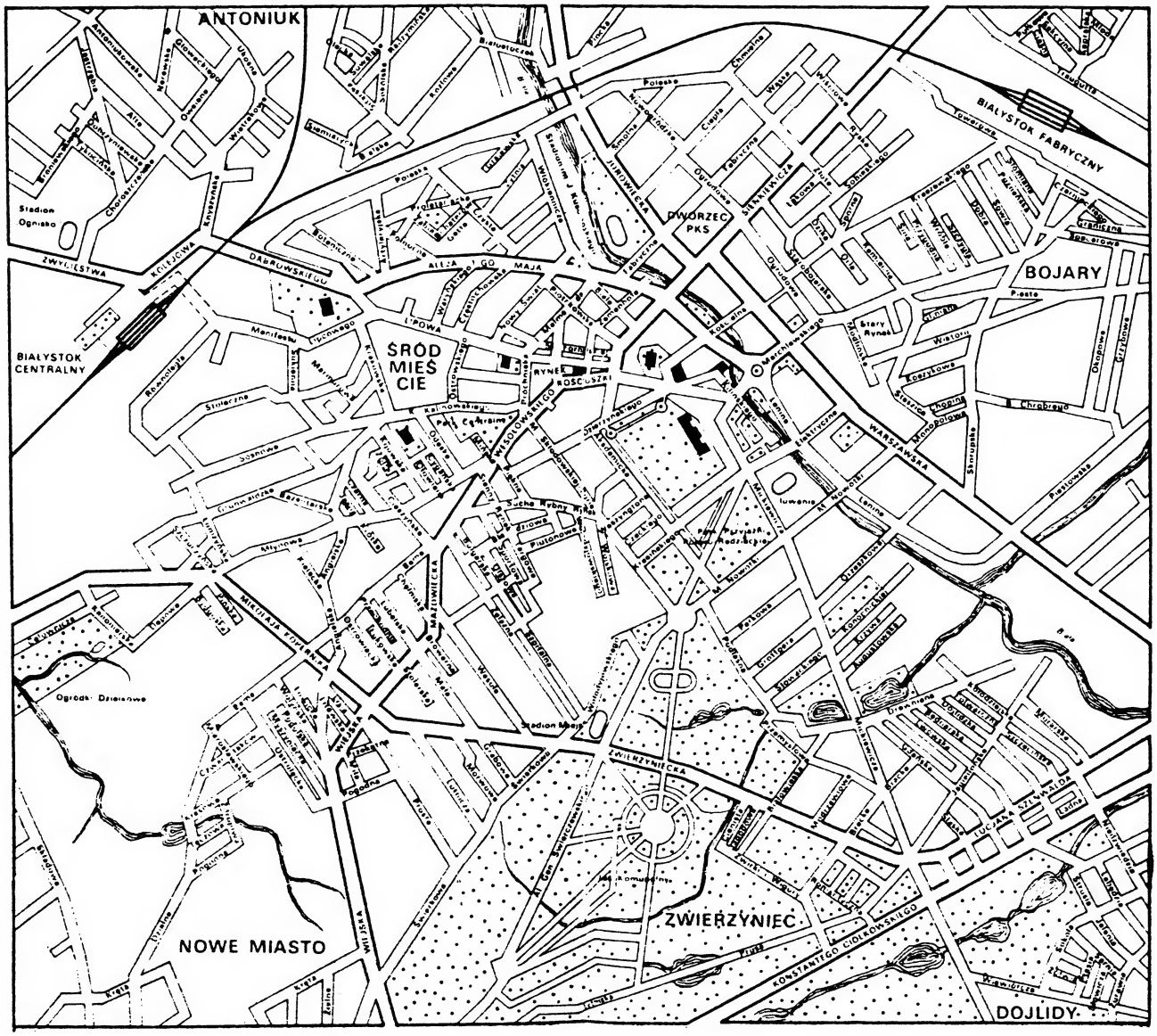
עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: דוד גאָטליב, יוסף יהודה זאַכאַריאַש, אברהם לעוו, פּאַני יאנקאוויטש, יעקב חזן, אברהם טיקטין, בנימין ראָזענטאַל, שמעון עמיאל. עס שטייען: שמחה צפת, דוד זאַבלודאָווסקי, נעמי קאַפּלאַן, מאַקס יאָפּע, שמואל זאַבלודאָווסקי און יהודה מאָנקיטאָ.

אַ צוזאַמענקונפט פון ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט אין יאָהאַנעסבורג מיט דר. חיים שאָשקעס אין 1949.

עס זיצן פון לינקס: מר. יוד, י. גרינגהויז, דר. שאָשקעס, א. לעווין, מרס. גרינגהויז, מרס. ג. לעווקאָווסקי, ג. לעווקאָווסקי. עס שטייען פון לינקס: מר. גימפעל, מר. שטופלער, מרס. יוד, מרס. רעכטמאַן, מרס. ע. שמוש, מרס. ביאַליסטאָצקי, מר. שמוש, מר. גורוויטש, מרס. גורוויטש, מרס. גימפעל, מר. יודעלאָוויטש, מרס. איזראַעל, מר. אסטרינסקי, מרס. מילעוויצקי, מרס. געראשאטי, מר. קאָהן, מרס. בלום, מר. וואלאזינסקי, מרס. וואלאזינסקי, מרס. פּינעס, מר. קליין.

די מאַפּע און אויסזען פון דער איצטיקער ביאַליסטאָק

THE MAP OF BIALYSTOK AND VICINITY

ביבליאָגראַפיע

ביאַליסטאָקער בילדער אַלבום, ניו יאָרק, 1951.

ביאַליסטאָקער יובל־זאַמלבוך געווידמעט דעם 70 יאָריקן געבורטסטאָג פון דוד סאָהן, ניו יאָרק, אַפּריל 1961.

די פאַרשוואונדענע וועלט, ניו יאָרק, 1947.

ביאַליסטאָקער פריינט, ניו יאָרק, מערץ 1950.

ביאַליסטאָקער לעבן, ניו יאָרק, סעפט. 1939.

ביאַליסטאָקער לעבן, ניו יאָרק, מערץ, 1943.

אברהם שמואל הערשבערג: פּנקס ביאַליסטאָק, באַנד צוויי, ניו יאָרק, 1950.

ביאַליסטאָקער פריינד, ניו יאָרק, אָקט. 1955.

דער ביאַליסטאָקער פּיאָנער, ניו יאָרק, נאָוו. 1931.

ביאַליסטאָקער וועגן, בוענאָס איירעס, סעפט. 1973.

נאַציאָנאַלע און פּאָליטישע באַוועגונגען בייַ אידן אין ביאַליסטאָק, העפט 1, ניו יאָרק, 1951.

ביאַליסטאָקער לעבן, ניו יאָרק, סעפט. 1938.

ביאַליסטאָקער לעבן, ניו יאָרק, 1940.

דוד קלעמענטינאָווסקי: לעבן און אומקום אין ביאַליסטאָקער געטאָ, ניו יאָרק, 1946.

ספר ביאַליסטאָק, העפט 3, ניו יאָרק, אַפּריל 1964.

ספר ביאַליסטאָק, העפט 2, ניו יאָרק, 1963.

פנקס פון אידישע דרוקערי אין פוילן, וואַרשע, 1949.

ביאַליסטאָקער וועגן, בוענאָס איירעס, דעצ. 1947.

די אידישע פרעסע וואָס איז געווען, תל אביב, 1975.

ספר ביאַליסטאָק, העפט 1, ניו יאָרק, 1951.

רפאל רייזנער: דער אומקום פון ביאַליסטאָקער אידנטום (אַרויסגעגעבן דורכן ביאַליסטאָקער צענטער אין אויסטראַליע), מעלבורן, 1948.

פ. גרים (משה גראָסמאַן): אין פאַרכישופּטן לאַנד פון לעגענדאַרן דזשוגאשווילי, פּאַריז, 1946.

יוסף רובינשטיין: מגילת רוסלאַנד, ניו יאָרק, 1960.

לייב שפּיזמאַן: חלוצים אין פּוילן, באַנד 3, ניו יאָרק, 1962.

אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, באַנד 1, ניו יאָרק, 1963.

ביאַליסטאָקער געסעלעך, בוענאָס איירעס, 1951.

לידער פון ביאַליסטאָקער געטאָ, פּאַריז, 1947.

נינא טענענבוים־בעקער: מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף, דער העלד פון די געטאָס, באַנד צוויי, תל אביב, 1977.

חייקע גראָסמאַן, אונזער וואָרט, באַמבערג, דייטשלאַנד, אויגוסט, 1946.

ישראל בעקעו: די בינע פון מיין לעבן, ירושלים, 1979.

סראָלקע קאָט: חורבן ביאַליסטאָק, בוענאָס איירעס, 1947.

אידישער טעאַטער אין פוילן צווישן ביידע וועלט־מלחמות, ניו יאָרק, 1968.

קרית ביאַליסטאָק ביולעטין, נר. 1, ניו יאָרק, דעצ. 1949.

קרית ביאַליסטאָק ביולעטין, נר. 2, ניו יאָרק, יולי, 1950.

ביאַליסטאָקער וועגן, בוענאָס איירעס, סעפט. 1980.

דוד סאָהן: די טעטיגקייט פון דער ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, ניו יאָרק, 1934.

דאָס נייע לעבן, ביאַליסטאָק, 1925.

גראָדנער וועגן, בוענאָס איירעס, 1959.

ביאַליסטאָקער פונדאַמענט, ניו יאָרק 1935.

די אידישע לאַנדסמאַנשאַפטן פון ניו יאָרק, ניו יאָרק, 1938.

Jewish Resistance During The Holocaust, Yad Vashem, Jerusalem, 1971.

Ryszard Krasko, **Bialystok, A Tourist Guide,** Krakow, 1972.

Polacy I Zydzi, 1939-1945, Ksiazka I wiedza, Warszawa, 1971.

ביאַליסטאָקער שטימע, ניו יאָרק:
יאַנ. 1928, סעפט. 1963, סעפט. אָקט. 1941, סעפט. אָקט. 1949, פעבר. מערץ 1945, נאָוו. דעצ. 1945, מאַי־יוני 1946, סעפט. אָקט. 1945, סעפט. אָקט. 1946, מאַי 1941, נאָוו. דעצ. 1946, סעפט. 1956, סעפט. 1965, סעפט. 1953, סעפט. 1959, אַפּריל 1943, מערץ־אַפּריל 1948, סעפט. אָקט. 1944, סעפט. אָקט. 1948, פעבר. 1943, סעפט. אָקט. 1948, יאַנ. פעבר. 1949, סעפט. אָקט. 1946, ב. ש.: 1946, 1947, 1948, 1952, 1957, 1958, 1949, 1959, 1960. אַפּריל 1963, מערץ־אַפּריל 1946, יאַנ. דעצ. 1945, סעפט. אָקט. 1949, אַפּריל 1973, אַפּריל 1974, סעפט. 1971, אַפּריל 1972, סעפט. 1972, סעפט. 1974, מערץ־אַפּריל 1948, סעפט. 1946, יאַנ. פעבר. 1948, סעפט. 1952, אַפּריל 1978, יאַנ. פעבר. 1945, סעפט. אָקט. 1945, אַפּריל 1946, נאָוו. דעצ. 1946, סעפט. אָקט. 1946, מערץ אַפּריל 1947, אַפּריל 1948, יאַנ. פעבר. 1948, אַפּריל 1976, אַפּריל 1961, סעפט. 1961, אַפּריל 1958, סעפט. 1978, יאַנ. 1939, סעפט. אָקט. 1942, יאַנ. פעבר. 1952, אַפּריל־מערץ 1949, סעפט. 1979, אַפּריל 1954, סעפט. 1949, סעפט. 1979, מאַי־יוני 1946, סעפט. 1980, מערץ־אַפּריל 1948, סעפט. 1934, אַפּריל 1954, אַפּריל 1962, אַפּריל 1948, יוני 1953, יאַנ. פעבר. 1948, סעפט. 1928, אַפּריל 1946, מערץ 1975, סעפט. אָקט. 1949, סעפט. 1974, סעפט. 1976, סעפט. 1980, אַפּריל 1968, מאַי־יוני 1947, מערץ־אַפּריל 1948, יאַנ. דעצ. 1945, מאַי־יוני 1947.

אינהאַלט

בוך־קאָמיטעט, צו די ביאַליסטאָקער לאַנדסלייט V

רשימה פון ביישטייערער VII

מאַקס ראַטנער

פאָרוואָרט IX

אין אַלט ביאַליסטאָק

י. שמולעוויטש

פון אַ טייכל ביז אַ וועלט־שטאָט 3

ז. סעגאַלאָוויטש

מיין ביאַליסטאָק (ליד) 6

אליעזר פייגין

אין דער אַלטער ביאַליסטאָק 7

אברהם שמואל הערשבערג

מיט הונדערט יאָר צוריק 9

אומקום פון אברהם שמואל הערשבערג 14

דער היסטאָרישער שטאָט־זייגער 14

מיט'ן אויפקום פון ציוניזם 15

דר. אנאטאָל לעשטשינסקי

די אַמאָליקע אידן אין ביאַליסטאָקער געגנט 16

דר. רפאל לאנדוי

די צייט פון הרב שמואל מאָהליווער 17

מרדכי פאָגאָרעלסקי

אָנהויב פון דער אידישער אַרבעטער באַוועגונג 19

טעוול בלאָך

זכרונות פון ווייטער פאַרגאַנגענהייט 21

ליטמאַן ראָזענטאָל

מיט דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש 24

דר. מ. סודארסקי

דר. לודוויק זאַמענהאָף 26

דוד סהאָן

דער גרויסער פאָגראָם אין ביאַליסטאָק 28

אסיף דימאָוו

אונזער אומפאַרגעסלעכע אַלטע היים 32

די שוהלן, בתי־מדרשים און מנינים 34

די נייע צייט

פסח קאַפלאַן

אונזער ליכטיקע פאַרגאַנגענהייט 37

אברהם רייזען

אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט 39

עמנואל נאָוואָגרודסקי

דער "בונד" אין ביאַליסטאָק 41

דוד קלעמענטינאָווסקי

אַנטשטייאונג פון פועלי־ציון 45

אָסיפ דימאָוו

דער יחוס מיט "הבימה" 48

מ. באַביטש

די ערשטע בילדער־אויסשטעלונג 50

מ. סיראָטא

תורה־אַנשטאַלטן און שיינע אידן 52

מ. סיראָטא

אידן פון אַ גאַנץ יאָר 57

שעפטל זאַק

אידישער טעאַטער צווישן ביידע מלחמות 61

פנחס גינזבורג

די ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס ביי אידן 64

מרדכי פאָגאָרעלסקי

די אַמאָליקע פאָגראָמען 68

מאני לייב

גדליה פון ביאַליסטאָק (ליד) 68

אַדוו. צבי קלעמענטינאָווסקי

די לעצטע קהילה אין ביאַליסטאָק 69

אַ שריפה אין דעם גערער שטיבל 70

ערב חורבן

י. ח. קאָנציפאָלסקי

אונטער פוילישער הערשאַפט 1919־1939 73

די געוועזענע טוך־פאַבריקאַנטן 74

דוד קלעמענטינאָווסקי

דאָס אידישע לעבן פאַר דער מלחמה 79

דאָס קולטור געזעלשאַפטלעכע לעבן 86

דר. יעקב סאָקאָל

זכרונות פון אידישן שפּיטאָל 89

ב. טאַבאַטשינסקי

די גרויסקייט פון אַמאָליקן שול־וועזן 91

דניאל טשאָרני

עס פעלן וועגער (ליד) 93

נעמען פון די אומגעבראַכטע לערער 94

א. זבאר

די אידישע פרעסע פאַרן חורבן 95

איסאַק ריבאַלאָווסקי און **הערשל קאָזאַק**

אידישער דרוקער־פאַראיין 97

אברהם שבח

ביים טאַטנ'ס טיש (ליד) 98

דוד קלעמענטינאָווסקי

דער היסטאָרישער קאַלענדאַר פון ישוב 99

בנימין אָבעלסקי

אין די פוס־טריט פון די אבות (ליד) 103

בן משה
דער לאַנדסמאַן מאַקסים ליטווינאָוו 104

דער טראַגישער אָנהויב

אברהם שבח
יאָרצייט־ליכט (ליד) 109
יעקב פּאט
אין דער שעה וועלן עס ברענען גרענעצן 110
יצחק האבער
אין אַן אומרואיקער צייט 111
אונטער סאָוועטישער הערשאַפט 113
די אידישע מלחמה פּליטים 116
יוסף רובינשטיין
ביאַליסטאָק (ליד) 118
חיים לייב פוקס
ווי מען האָט אויפגענומען די פּליטים 119
חנה בושעל־סאָלאָוו
מיר וועלן ניט פאַרגעסן! (ליד) 120
מרדכי פּאָגאָרעלסקי
אונזער יוראָווצער גאַס 120

אונטער'ן יאָך פון די נאַציס

אויפֿן וועג צום חורבן 123
אידן־ראַט אין אָנהויב פון די ליידן 126
פּסח קאַפּלאַן
רבקה'לע די שבּת'דיקע 130
דאָס לעבן און געראַנגל אין געטאָ 130

די ליידן פאַרן סוף

פאַרצווייפלונג און האָפענונג 135
אברהם זאק
אין טאָג פון יזכור (ליד) 136
פּסח קאַפּלאַניס טאָג־בוך פון געטאָ 137
דער טויט פון פּסח קאַפּלאַן 149
טרויעריקע דאַטעס פון חורבן 150
עס קומט דער טראַגישער סוף 151
דער אָפּקלאַנג אין ארץ ישראל 152
דר. שמעון דאַטנער
חורבן ביאַליסטאָק און אומגעגנט 156
אויפֿן שוועל פון דעם יאָר 1942 163
אַ טראַגישע פייערונג אין געטאָ 167
בעת דעם חורבן פון דער פּראָווינץ 169
די פרויען־״אַקציע״ קיין וואָלקאָוויסק 173
אָפּקלאַנגען פון וואַרשעווער געטאָ 177
געטאָ אַרכיוו פון טענענבוים־טאַמאַראָף 179
טראַגישע צוואה פון די לעצטע אידן 182
די צאָל זעלבסטמאָרדן אין געטאָ 183

אומקום און ווידערשטאַנד

סוף פאַר די אידן פון דער פּראָווינץ 189
יצחק צעסלער
די געפונענע פּראָטאָקאָלן און מעלדונגען
פון אידן־ראַט 191
רפאל רייזנער
די ״אַקציע״ אין פעברואַר 1943 194
דער געטאָ־מאַרטירער יצחק מאלמעד 201
דאָס לעצטע קאַפּיטל פון דער אַלטער קהילה 203
אויפרוף 205
די געטאָ אין פלאַמען 206
דער העלדישער ווידערשטאַנד 221
די צווייטע וואָך פון דער שחיטה 216
אין ביאַליסטאָקער געטאָ (ליד) 220
שמעון עמיאל
בלעטלעך פון אַ טראַגישן טאָג־בוך 221
דער גרויסער אָפּקלאַנג פון העלדישן ווידערשטאַנד 227
פּריץ גוסטאַוו פרידל — דער הויפּט מערדער 227
דער משפּט און די פאַרדינטע שטראָף 228
פּסח בורשטיין
אויפשטאַנד פון די אידן אין געטאָ 230
אבראשא גרשוני
די באַהעלטעניש אויף אַ בוידעם 232
אַן עדות דערציילט וועגן אויפשטאַנד 234
ה. סאלמאן
קאצעט . . . (ליד) 235
אומגעקומענע העלדן ביים אויפשטאַנד 236
טיילווייזע רשימה פון די געפאַלענע קעמפער 237
אין די טעג פון ווידערשטאַנד 240
מאַרקאָווטשיזנע (ליד) 241

נאָך דער באַפרייאונג

אין שטאָט פון חורבן און פאַרוויסטונג 245
אברהם שבח
ביאַליסטאָקער געסעלעך (ליד) 245
יצחק בּאָרנשטיין
טרויער אין אָנדענק פון די מאַרטירער 246
סראָלקע קאָטט
אין ביאַליסטאָק אויגוסט 1944 250
ז. סענגאַלאָוויטש
ביאַליסטאָקער וועבערס (ליד) 252
דער ערשטער יום־כיפור אין דער היים־שטאָט 252
שלמה פּאַט
אויף ביאַליסטאָקער וועגן (ליד) 253
הרב דר. אברהם קראוועץ
דער ערשטער פּסח נאָכן חורבן 254

פסח בורשטיין
אין ביאַליסטאָק באַלד נאָך דער מלחמה 255

אליעזר ניודאָוו־ניעוודאדאָווסקי
איכה ביאַליסטאָק (ליד) 258
אַ בריף פון קאָמיטעט 258
רשימה פון אידן אין ביאַליסטאָק נאָך דער מלחמה 259

הרב מרדכי קירשבלום
דער גרוס און רוף פון חייקע גראָסמאַן 261

ידידיה האַמבורג
ביים אָנהויב פון אַ נייעם לעבן 265

דר. שמעון דאַטנער
די הייליקע ערד פון זשאַביער בית־עלמין 268

דר. שמעון דאַטנער
אָנדענק פון דער העברעאישער גימנאַזיע 270

דער גורל פון די קינדער

שלום בעכמאַן
דער גורל פון די ניסים־קינדער 277

חנה לין־קיזלשטיין
איינע פון די געראַטעוועטע דערציילט 279

די בריידערלעכע הילף

די הילף פון ביאַליסטאָקער צענטער 283
אַ רוף פון לאַנדסלייט אין ציפערן 284
גרויסער אָפרוף פון דער "ביאַליסטאָקער שטימע" 285

ישראל בעקער
מיין געוועזענעם היים און קינדהייט 287

י. פריידקעס
אונזער ביאַליסטאָקער יחוס 288

א. פאַריזער
באַרימטער ביאַליסטאָקער קינסטלער בען 289

אהרן צייטלין
שלום עליכם אַלאַ ביאַליסטאָק 290
ביאַליסטאָק מיין היים (ליד) 291

יהודה גרינהויז
איך בין געווען אין דער אַלטער היים 292

איסאַק ריבאַלאָווסקי
באַזוך אין ביאַליסטאָק 35 יאָר נאָכן חורבן 293

חייקה גראָסמאַן
פאַר אונז איז די מלחמה ניט פאַרענדיקט 297

דר. סעמיועל פיסאַר
אַ דערמאָנונג און וואָרנונג 298

ביילע בענדער־חורין
ווי אַזוי איך בין געבליבן לעבן 300

די קרבנות און עדות דערציילן

יוסף בלומסאָן
העלדישקייט אויפן וועג צום טויט 305

דער ביאַליסטאָקער יזכור־בוך
סראָלקע קאָט
געזיגט און ניט קיין זיגער 307

הירש פייגין
ווי אַזוי איך האָב זיך געראַטעוועט 308

משה בענדער
נאָך דער ליקווידאַציע אין געטאָ 310
דער טרויער פון אַ העלדינס פאָטער 312

פסח בורשטיין
אַלס עדות קעגן די נאַצי־פאַרברעכער 313

פאני גאַרפינקל (באָיארסקי)
איך בין געווען פאַרשטעלט אַלס אַ מאַן 316

טשאַרלס שוועכער
מיין פאָטער׳ס לעצטער וועג 318

אריה (לעאָן) שערעניעץ
אין דעם וואַרשעווער "פאוויאק" 320

צירל (בערקאָוויטש) שטיינגאַרט
אייבּיק איינגעקריצט אין זכרון 321

נחמה דינור (דראָגאָטשינסקי)
אונזער באַגעגעניש נאָכן ליידנס־וועג 324

אליס קרעמער
אַ צוואה פאַרן צווייטן דור 325

די לאַנדסלייט אין דער וועלט

אין אַמעריקע

דוד סאָהן
דער ערשטער געקומענער לאַנדסמאַן 331

איסאַק ריבאַלאָווסקי
די אידישע ביאַליסטאָק אין אַמעריקע 335
די אַלטע שול אין ניו יאָרק 343

הרב שמואל א. קראָניק
אונזער טרייער "אַמבאַסאַדאָר" 334

לואיס סילווער
דער פאָלקס־פירער דוד סאָהן 346

זלמן העלער
די משפּחה פון דוד סאָהן 348

שמואל יצחקי
דער כוח פון דעם ביאַליסטאָקער אָפשטאַם 349

אוירווינג י. סטאון
מיין פאַרבינדונג מיט ביאַליסטאָק 352
די אידישע קרבנות בייַ היטלערן לויט לענדער און ציפערן 353

שמואל בערנשטיין
חנה׳לע (ליד) 353

אין ישראל

זלמן ירושלמי און קאָפּל לב
ארגון יוצאי ביאַליסטאָק אין מדינת ישראל 357
אין דער נייער היים אין ארץ ישראל 358

חיים ישראלי
זלמן ירושלמי — איינער פון די פיאָנערן 360

אברהם ווערטהיים
אַ היימישער ישוב אין ארץ ישראל 361

אברהם ליס
דער צושטייער פון אונזערע ראשונים 363
קרית ביאַליסטאָק 365
ביים וועלט־צוזאַמענפאָר אין ניו יאָרק 366
דער גרויסער אָפרוף ביי די לאַנדסלייט 367
דאָס געדרוקטע ביאַליסטאָקער וואָרט 368

אין אויסטראַליע

פ. אַלבערט
אונזערע וויכטיקע טעטיקייטן 371
טריישאַפט פון די לאַנדסלייט 373
די אַלטע און נייע אין אויסטראַליע 374

אין אַרגענטינע

וואָלף טשינסקי
פופציק יאָר פון פאַרבאַנד 377

ד. שערמאַן
דאָס לעבן אין אַ נייער וועלט 379

יצחק מונאקער
די טעטיקייטן אין בוענאָס איירעס 380

אין פראַנקרייך

דוד פאָדליאשוק
ביי די ביאַליסטאָקער אין פאַריז 385
ערשטער בריוו פון פראַנקרייך 387

פישל פיינפעלד
דער קאָמיטעט נאָך דער מלחמה 388
אויפזיכטן אויף הילף פון אַמעריקע 389
די מאַפע און אויסזען פון דער איצטיקער ביאַליסטאָק .. 391
ביבליאָגראַפיע 392

Nechama (Drogoczynski) Dinur
Reunion After a Painful Journey 159

BIALYSTOKER ALL OVER THE WORLD

IN THE UNITED STATES

David Sohn
The First Bialystoker in America 165
Bialystok Relief Work 167
Izaak Rybal-Rybalowski
Bialystoker Center and Home — 50 Years .. 168
The Bialystoker Synagogue in New York 172
Szmuel Izchaki
Max Ratner — A Bialystoker with a Heart .. 173
Irving I. Stone
My Bialystoker Connection 175
Rabbi Lowell S. Kronick
Izaak Rybal — A Profile 176
Louis Silver
David Sohn, Leader of the Landsleit 177
Zalman Heller
The Family of David Sohn 178

IN ISRAEL

Zalman Yerushalmi and Kopel Lew
Bialystoker Center in Israel 183
Jews in Their New Home 184
Chaim Israeli
Zalman Yerushalmi — One of the Pioneers . 184
Avraham Wertheim
A New Settlement in Israel 185
Avraham Lis
Pioneers in Israel 186
Kiryat Bialystok
A New Beginning 187
The World Convention in New York 188

IN AUSTRALIA

Pejsach Albert
The Bialystoker Center in Australia 191

IN ARGENTINA

Wolf Czynski
The Fiftieth Anniversary of the Bialystoker Landsleit in Argentina 195
The Bialystoker Community in Villa Lynch . 196

IN FRANCE

David Podliachouk
The Bialystoker Community in France 199
Dr. Samuel Pisar
A Reminder and a Warning 200
Fiszl Fajnfeld
The French Committee After the War 201
Bibliography 202

The Death of Pejsach Kaplan 74
Dr. Szymon Datner
Bialystok Region in Ruins 75
The Archives of Tenenbaum-Tamarof and Mersik 80
Dr. Szymon Datner
Tragic Messages from the Last Jews 81
Refoel Rajzner
The "Action" of February 1943 83
The Last Chapter of the Community 87
Yiskor Calendar 89
An Appeal 90
Refoel Rajzner
The Ghetto in Flames 91
Szymon Amiel
Surrounded by Blood and Fire 98
Reactions to the Resistance 102
Fritz Gustav Friedl
Mass Murderer 103
Trial and Punishment 104

DEATH AND RESISTANCE

Pejsach Bursztejn
The Bialystoker Ghetto Uprising 109
During the Revolt 111
A Partial List of Martyrs 111
The City Destroyed 113
Awrom Szewach
Our Streets 113

AFTER THE LIBERATION

A List of Jews in Bialystok After the War ... 117
Izchok Bornsztejn
Memorial and Tribute to the Victims 119
Srolke Kot
Bialystok in August 1944 121
The First Yom Kippur After the War 122
Rabbi Dr. Awrom Krawetz
The First Passover After the War 122
Pejsach Bursztejn
With the Jews After the War 123
Eliezer Newdow-Newadowski
Bialystok — A Lamentation 124
Yedidia L. Hamburg
The Beginning of a New Life 125
After the War 126
Dr. Szymon Datner
The Sacred Zabia Cemetery 127
The Ghetto of Bialystok 1941-1943 128
Dr. Szymon Datner
The Hebrew Gymnasium 129
Jewish Victims of the Nazis by Country 130

THE CHILDREN'S FATE

Saving the Children 133
Chana Lin-Kizlsztejn
A Rescued Child Speaks 134

ASSISTANCE FROM OTHER BIALYSTOKERS

The Bialystoker Center Helps 137
Louis Shreibman
Minutes of the Relief Conference 138
A Plea for Help from Landsleit on Cyprus .. 139
How the Stimme is Appreciated in Poland ... 140

THE VICTIMS' AND WITNESSES ACCOUNTS

Izak Rybal-Rybalowski
My Visit to Bialystok in 1977 143
Chajka Grosman
For Us the War Has Not Yet Ended 144
Dr. Samuel Pisar
Growing Up in the Bialystoker Ghetto 145
Israel Beker
My Beloved Home 146
Rabbi Lowell S. Kronick
Sam Solasz — From Devastation to Triumph 147
Hirsz Fejgin
How I Survived the Holocaust 148
A Father's Grief for His Daughter 149
A Parizer
The Famous Artist, Benn 150
Pejsach Bursztejn
I Testified Against a War Criminal 151
Fannie Bojarski-Garfinkel
I Disguised Myself as a Man 153
Charles Schwecher
A Walk to Death: My Father's Story 154
Leon Szereniec
A Bialystoker Jew in Pawjak 156
Alys Kremer
A Legacy for The Second Generation 157
Tzirl (Berkowicz) Steingart
Forever in My Memory 158

CONTENTS

Book Committee
To Our Bialystoker Landsleit and Friends ... V
List of Contributors ... VII

Max Ratner
Foreword ... IX

BIALYSTOK OF OLD

I. Shmulewitz
Bialystok, A Historical Survey ... 3

Elijezer Fejgin
Bialystok, The Beginning ... 5

Awrom Szmuel Herszberg
One Hundred Years Ago ... 6
The Rise of Zionism ... 10

Dr. Szoul Refoel Landau
Rabbi Szmuel Mohilewer ... 11

Mordechaj Pogorelski
The Jewish Labor Movement ... 12

Litman Rosental
Dr. Josef Chazanowicz — A Profile ... 13

Dr. M. Sudarski
Dr. Ludwig Zamenhof and Esperanto ... 14

Mordechaj Pogorelski
Pogroms in the 19th Century ... 15

David Sohn
The Pogrom Against the Jews ... 16
The Martyrs of the 1906 Pogrom ... 18

BIALYSTOK THE MODERN PERIOD

Pejsach Kaplan
Recalling Our Proud Past ... 21

Emanuel Nowogrodsi
The "Bund" in Bialystok ... 22

Dowid Klementynowski
The Labor Zionist Movement ... 24

Ossip Dymow
The Habimah National Theater ... 26

Maks Babicz
The First Jewish Art Exhibition ... 27

M. Sirota
Torah Institutions and Leaders ... 28
The Athletes and Heroes ... 29

Y. H. Kancypolski
The Growth of the Silk Industry ... 30

Pynchos Ginzburg
The Jewish Sports Movement ... 31

Szeftel Zak
The Jewish Theater 1919-1939 ... 33

ON THE EVE OF THE HOLOCAUST

Y. H. Kancypolski
Under Polish Jurisdiction 1919-1939 ... 37

Dowid Klementynowski
The Community Before the War ... 38

Zwi Klementynowski
The Last Kehillah in Bialystok ... 41

Dr. Jacob Sokol
Remembering the Jewish Hospital ... 42
Jewish Journalists ... 42

B. Tabaczynski
The School and Education ... 43
Jewish Printers Association ... 43

Dowid Klementynowski
A Historical Calendar ... 44
Maxim Litvinov — Our Landsman ... 45

THE TRAGIC BEGINNING

Jakow Pat
As the Borders Go Up in Flames ... 49

Awrom Szewach
The Yahrzeit Candle ... 49

Awrom Zbar
The Rise and Fall of Bialystok ... 50
In Trying Times ... 50
The Suffering Commences ... 51
The Jewish War Refugees ... 53

Chaim Lejb Fuks
The Jews Welcome the Refugees ... 55

UNDER NAZI OPPRESSION

The Beginning of the Holocaust ... 59

Pejsach Kaplan
Rivkele the Shabbosdike ... 62

Isaac Czesler
The Judenrat's Minutes and Orders ... 63
The Yellow Badge Ordinance ... 64
The Bitter Truth ... 66
Between Life and Death ... 67

AGONY BEFORE THE END

Pejsach Kaplan's Ghetto Diary ... 71

BIBLIOGRAPHY

Yiddish Sources

Allgemeine Encyclopedia (General Encyclopedia). Volume I. New York, 1963.

Beker, Isroel, *Die Biene Von Mein Leben* (Stage of Life). Jerusalem, 1979.

Bialystoker Bilder Album (Bialystok Picture Album). New York, 1951.

Bialystoker Freunde (Bialystoker Friends). New York, March 1950.

Bialystoker Fundament (Bialystoker Foundation). New York, 1935.

Bialystoker Geselach (Streets of Bialystok). Buenos Aires, 1951.

Bialystoker Jowel Sammelbuch Gewidmet Dem 70 Jahrigen Geburtstag Von Dowid Sohn (Bialystoker Jubilee Anthology Marking the 70th Birthday of David Sohn). New York, April 1961.

Bialystoker Leben (Bialystoker Life). New York, September 1938.

_____. New York, September 1939.

_____. New York, June 1940.

_____. New York, March 1943.

Bialystoker Stimme. New York, January 1928-September 1980.

Bialystoker Wegen (Bialystoker Paths). Buenos Aires, December 1947.

_____. Buenos Aires, September-October 1973.

_____. Buenos Aires, September 1980

Der Bialystoker Pionier (The Bialystoker Pioneer). New York, November 1931.

Die Judische Landsmannschaften Von New York (The Jewish *Landsmannschaften* of New York). New York, 1938.

Die Judische Presse Was Ist Gewesen (The Jewish Press that Was). Tel Aviv, 1975.

Die Verschwundene Welt (The Vanished World). New York, 1947.

Grim, F, Mojsze Grosman, *Im Vergeschuften Land Von Legendaren Dzugashvili* (In the Bewitched Land of the Legendary Dzugashvili). Paris, 1946.

Grodner Wegen (Grodner Paths). Buenos Aires, 1959.

Grosman, Chajke. *Unser Wort* (Our Word). Bamberg, Germany, August 1946.

Herszberg, Awrom Szmuel. *Pinkas Bialystok* (Bialystok Notebook). Volume II. New York, 1950.

Judischer Theater in Pollen Zwischen Beide Welt Milchomos (Jewish Theater in Poland Between the Two World Wars). New York, 1968.

Kiryat Bialystok Bulletin. Volume I. New York, December 1949.

_____. Volume II. New York, July 1950.

Klementynowski, Dowid. *Leben Und Umkum Im Bialystoker Ghetto* (Life and Death in the Bialystoker Ghetto). New York, 1946.

Kot, Srolke. *Churban Bialystok* (The Destruction of Bialystok). Buenos Aires, 1947.

Lieder Von Bialystoker Ghetto (Songs of the Bialystoker Ghetto). Paris, 1947.

Nationale Und Politische Bewegungen Bei Juden In Bialystok (Jewish National and Political Movements in Bialystok). Volume I. New York, 1951.

Pinkes Von Judischen Drucker In Pollen (The Diary of Jewish Printers in Poland). Warsaw, 1949.

Rajzner, Refoel. *Der Umkum Von Bialystoker Judentum* (The Destruction of Bialystoker Jewry). Published by the Bialystoker Centre in Australia, Melbourne, 1948.

Rubinsztejn, Josef. *Megilas Russland* (The Scroll of Russia). New York, 1960.

Sefer Bialystok (Bialystok Volume). Volume I. New York, 1951.

_____. Volume II. New York, 1963.

_____. Volume III. New York, April 1964.

Sohn, David. *Die Tatigkeit Von Der Bialystoker Landsmannschaft In Amerika* (The Activities of the Bialystoker *Landsmannschaft* in America). New York, 1934.

Szpizman, Lejb. *Chalutzim In Pollen* (Pioneers in Poland). Volume III. New York, 1962.

Tenenbaum-Beker, Nina. *Mordechaj Tenenbaum-Tamarof, Der Held Von Die Ghettos* (Mordechaj Tenenbaum-Tamarof, The Hero of the Ghettos). Volume II. Tel Aviv, 1977.

Other Sources

Jewish Resistance During the Holocaust. Yad Vashem, Jerusalem, 1971.

Krasko, Ryszard. *Bialystok, A Tourist Guide*. Krakow, 1972.

Pisar, Samuel. *Of Blood and Hope*. Boston, 1979.

Polacy I. Zydzi, 1939-1945 (Poles and Jews, 1939-1945). Ksiazka I. Wiedza, Warszawa, 1971.

FISZL FAJNFELD

THE FRENCH COMMITTEE AFTER THE WAR

The postwar Bialystoker committee in Paris began its work under difficult circumstances. Receiving no aid from abroad, it used its own resources to give each Bialystoker Jew passing through Paris money and other assistance to obtain temporary visas and to emigrate further.

A group of *landsleit* who arrived in Paris directly from Bialystok was warmly received by the committee, which offered all necessary aid.

Many thanks to Izaak Rybal-Rybalowski, who found temporary quarters for transient Bialystokers. Furthermore, the committee resettled the fifty Bialystoker children who arrived in Paris from the Soviet Union, led by their teacher, Jakow Tobias. We set up a colony for them in the Rothschilds' summer home, forty kilometers outside Paris. Several members of the executive and other Bialystokers visited them quite often.

Wolf Babicz and David Podliaschouk were instrumental in providing care for these orphans. The well-known Bialystoker artist, Benn, donated one of his paintings, which the committee sold for a large sum to advance our humanitarian activities.

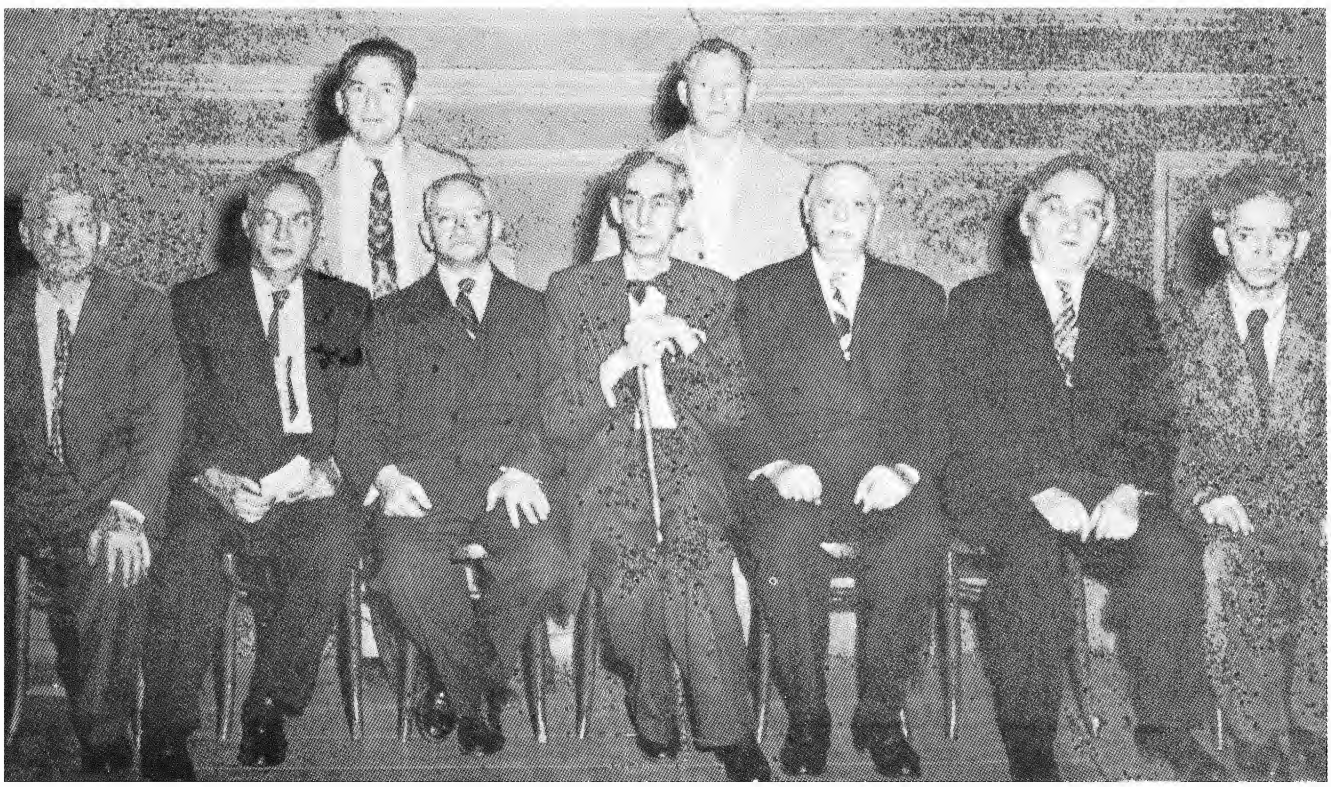
Chairman Youchnovetzky, at a committee meeting held March 31, 1947, announced that a traditional Passover *seder* would be conducted for all surviving Bialystokers as well as for *landsleit* living in Paris. On Friday, April 4, the *seder* was held. All the guests wished each other a happy holiday.

Approximately one hundred sat at beautifully decorated tables. Szymon Amiel led the *seder.* Mr. Babicz's son asked the "four questions."

Dr. Youchnovetzky welcomed the guests with warm holiday greetings. Fiszl Fajnfeld suggested that everyone rise in tribute to the martyrs of Bialystok. He expressed warm wishes for the Bialystoker Center in New York, as well as for Bialystokers all over the world. Special greetings were sent to the *landsleit* in Australia who had obtained visas for hundreds of Bialystokers, saving them from the Nazi clutches.

The *seder* ended with all the guests expressing their appreciation to the committee for sponsoring this moving traditional Passover *seder,* which gave *landsleit* in Paris the opportunity to celebrate the holiday together.

The Bialystoker Committee in Paris, assisted by Izaak Rybal-Rybalowski, a printer, decided to issue an album containing Bialystok ghetto songs with musical notes.

A Group of Bialystoker Delegates to the Culture Congress in New York in 1948. Seated, right to left: **B. Zalewitz (Tel-Aviv), J. Pat, David Sohn, Z. Segalowitz, Jacob Waks (Melbourne), Meyer Brown (President of the Jewish National Workers' Alliance), Louis Cohn.** Standing **Harry Kaplan and Bernard Morgenstern.**

DR. SAMUEL PISAR

A REMINDER AND A WARNING

(Editor's note: On June 18, 1975, former French President Valery Giscard d'Estaing visited Auschwitz, accompanied by Dr. Pisar, who delivered a brief but moving address about his sentiments upon returning to the grim concentration camp. The following is the text of Dr. Pisar's remarks.)

To return at your side, Mr. President, to this altar of the Holocaust, where as a boy of 14 I died so many deaths, lived so many tortures and humiliations, where all I ever loved was reduced to cinders, is an experience that staggers the soul.

But it is also a journey from tragedy to triumph.

By your presence here today, the date on which from London, 35 years ago, Charles de Gaulle's call to resistance redeemed the honor of France, you add a new dimension to the historic meaning of the 18th of June.

From here, Mr. President, you speak to generations, to races, to nations, to ideologies, to liberal and conservative, to rich and poor, to East and West.

For on the spot on which you stand is the deepest wound ever inflicted upon human civilization, the inferno where Eichmann's realism eclipsed Dante's vision of hell.

On this I bear you the personal testimony of a rare survivor, perhaps the youngest survivor of all.

Among the unspeakable reminiscences that flood my mind in these once-familiar surroundings, one heartbreaking image stands out, and it is the only one about which I would like to say a word.

Near those machine-gun towers, in their striped blue and white rags, sat every day the most remarkable symphony orchestra ever assembled. It was made up of the greatest virtuosos from Warsaw and Paris, from Kiev and Oslo, from Budapest and Rome. The precious violins they brought along on their last journey were signed Stradivarius, Guarneri and Amati.

To accompany the daily hangings and shootings — while the gas chambers over there belched fire and smoke — they were ordered to play Mozart, the Mozart you and I adore.

Enough of the past!

These horrors, which I have never mentioned to you in the years of our friendship devoted to seeking together new avenues of international coexistence, new weapons of peace, must not numb our senses, nor shake our faith in God and man.

If they seem relevant today it is because we dare not forget that the past can also be prologue, that amidst the ashes of Auschwitz we behold the true specter of doomsday — a warning of what might still lie ahead.

It is to this barbed-wire fence, therefore, that man must come in emulation of your example to bow his head and meditate on justice, on tolerance, on respect for human rights and, most of all, on new moral perspectives that can reclaim the world's alienated youth.

Mr. President, in this cursed and sacred place you are facing your greatest audience. Here you stand in the presence of four million innocent souls.

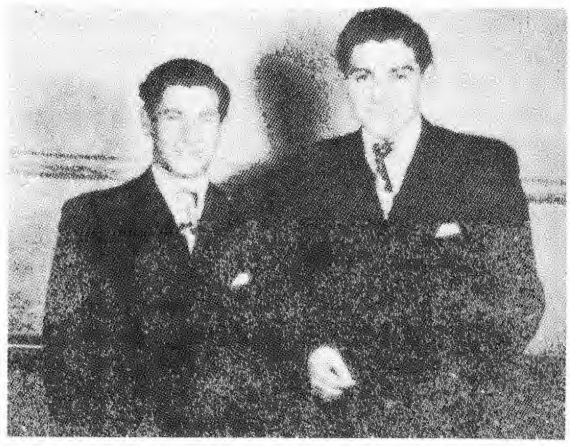
In their name, and with the authority of the number engraved on my arm, I say to you that if they could answer your noble words they would cry out: "Never again!"

Never again between Frenchman and German, between Turk and Greek, between Indian and Pakistani. Never again between Arab and Jew.

In their name I thank you for your pilgrimage to this shrine of martyrdom and agony.

Your gesture inspires universal hope that the statesmen of the world will pay new heed to the clouds of violence that are gathering around us.

That they will spare no effort to lead us to a safer and better future.

Samuel Pisar (right) at the age of 17, shortly after he arrived in Melbourne, Australia in 1947, to stay with his uncles, Nachman and Lazar Suchowolski. Standing next to him is his childhood friend from Bialystok, Benjamin Kaufman, who shared the horrors of the concenration camps with him.

After the war, they both emigrated to Australia with the assistance of Nachman and Lazar Suchowolski. The above picture shows them at the time they had just arrived in Melbourne. Mr. Kaufman went on to become a very successful Australian businessman.

Benjamin Kaufman passed away in July, 1976 at the age of 48. Dr. Pisar made a special trip to Melbourne to deliver the eulogy.

DAVID PODLIACHOUK

THE BIALYSTOKER COMMUNITY IN FRANCE

To understand the origins of the Bialystoker Jewish community in France, we must recall that in the 1930's, between the two World Wars, our dedicated *landsman,* Dr. Awrom Bonczewski, attempted to found a society of Bialystoker Jews in Paris. Unfortunately, his efforts failed. During the Nazi Holocaust, Dr. Bonczewski and his son Victor were deported to Auschwitz. Several months later, Bonczewski's brother, Herszl Georges, was also sent there; all three perished in that death camp.

Under the Vichy regime, Bialystoker Jews were proudly represented in the resistance movement by their spokesmen, Dr. Aron Youchnovetzky and his wife, Rywka. This couple risked their lives each day to save, first of all, Jewish children, and then any other Jews in jeopardy of falling into Nazi hands. Because they were in the forefront of the resistance, the Youchnovetzkys often had to move from place to place, not daring to return home because they were in danger of arrest and extermination.

Following the war, Dr. Youchnovetzky served as chairman of a committee consisting of Bialystoker *landsleit*. The committee included the following: Dr. Youchnovetszky, chairman; Wolf Babicz, treasurer; David Podliachouk, secretary; Benn, H. Barenbojm, members. Mrs. Youchnovetzky and Miss M. Hofenbach rendered valuable assistance. At the beginning, this committee was very popular among Bialystokers living in Paris, since Youchnovetzky was an encyclopedic source of information about the fate, suffering and liquidation of Jews in the Bialystok ghetto. When the full magnitude of the tragedy became clear, the committee continued to receive the full support of local Bialystokers for its activities in helping other surviving *landsleit* on their way to the United States, Canada, Australia and other countries, most of whom passed through Paris. These transients provided answers about what happened to particular Bialystokers — whether they perished in the ghetto or in the concentration camps, whether they survived or were exiled to Siberia.

At a meeting of the Bialystoker Society in France held October 8, 1945, the following goals were adopted:

1. To stay in direct contact with Bialystok and to acquire more information about surviving Bialystokers, including details about the lives of Jews in the Bialystok ghetto and their resistance, which could be recorded in a future Bialystok memorial volume.
2. Remain in close touch with the Bialystoker Center in New York and serve as liaison between that institution and the Jews in Europe.
3. Assist needful Bialystoker Jews in France, especially those returning from the deportations, with funds that we and the Bialystoker Center in New York will raise.

After the survivors left Paris, the Bialystoker Jews there lost interest in the committee, which was reflected in the decreasing turnout at annual memorial meetings. Nevertheless, a small group of Bialystokers continued perpetuating the memories of the Holocaust victims of Bialystok, particularly on each anniversary of the ghetto's destruction.

The Bialystoker committee in Paris also conducted a cultural program for local *landsleit,* including Chanukah, Purim and other holiday performances. Thanks to the late Sara Babicz, a talented pianist, and to Zalman Kolesznykow, the well-known actor, these shows were popular among Bialystokers and other Jews. Credit must be given to the late Wolf Babicz, who together with his wife, Sara, invited many Jewish entertainers, musicians and singers from all over the world to their home, and of course Bialystokers or anyone who had a connection with Bialystok.

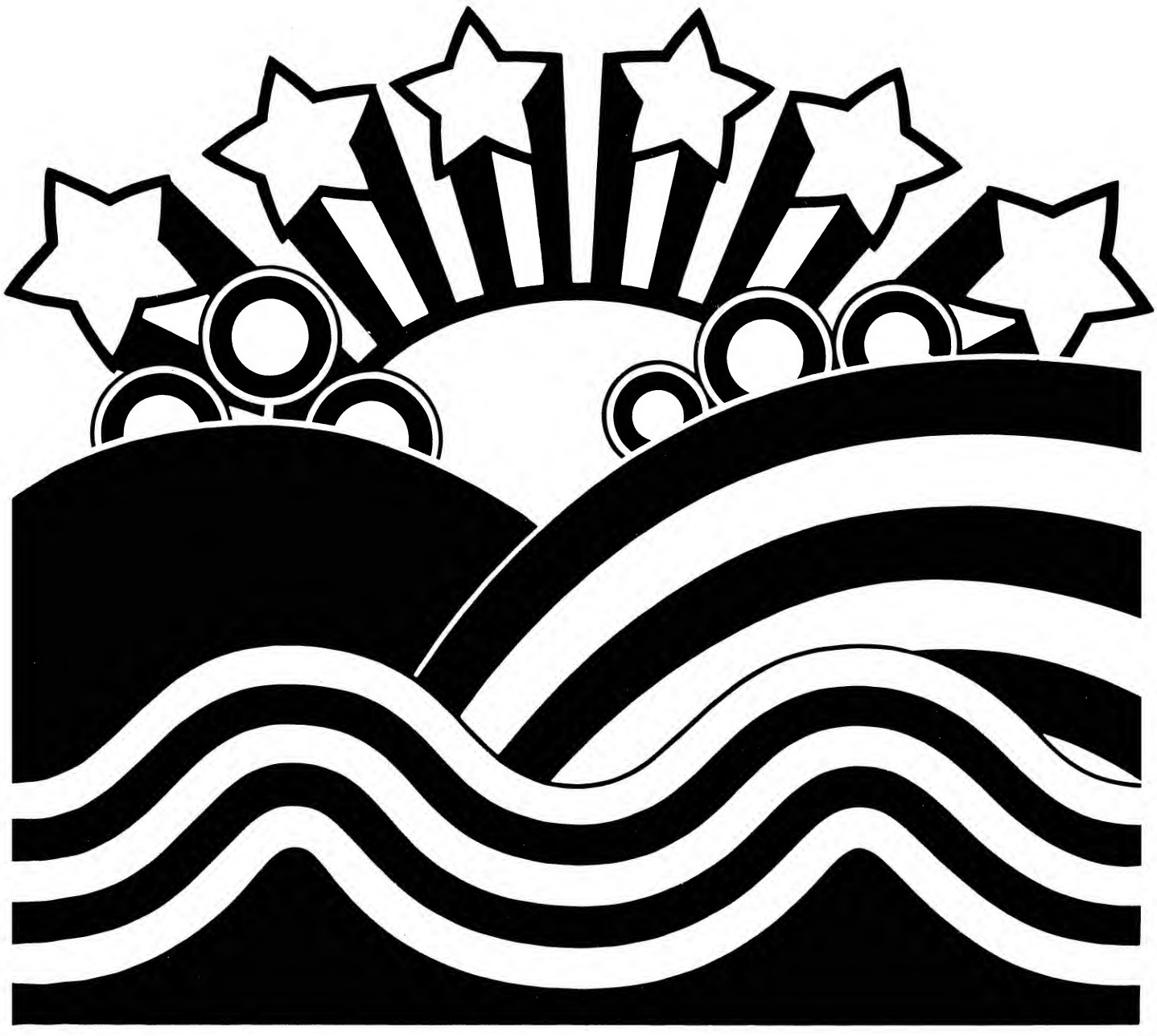
The committee in Paris continued its activities until 1977. Because its active membership diminished, so did its functions. Nevertheless, the small group of *landsleit* still remaining in Paris continue to be in touch, despite changing circumstances.

For many years, the committee maintained cooperative relations with the Bialystoker organization in Israel. We played an important role in establishing Kiryat Bialystok. We raised funds to the best of our ability to carry on our cultural program. Furthermore, we invited Dr. Samuel Pisar, the youngest Bialystoker survivor from Auschwitz and a renowned international lawyer living in Paris, as our guest speaker at annual memorial meetings, through the good offices of the late Wolf Babicz.

With the death of Dr. Aron Youchnovetzky in March 1977, the committee came to a virtual standstill. At the same time, the late Wolf Babicz was already quite ill and a number of other active Bialystokers ceased their work because of old age and illness. We may be proud of the thirty-two years — 1945 to 1977 — during which our committee made a major contribution to advance the Bialystoker Jewish community throughout the world. We did everything possible to commemorate our sacred heritage and to carry on the humanitarian legacy of our beloved birthplace.

May all those who participated in these noble efforts who died find eternal repose.

In France

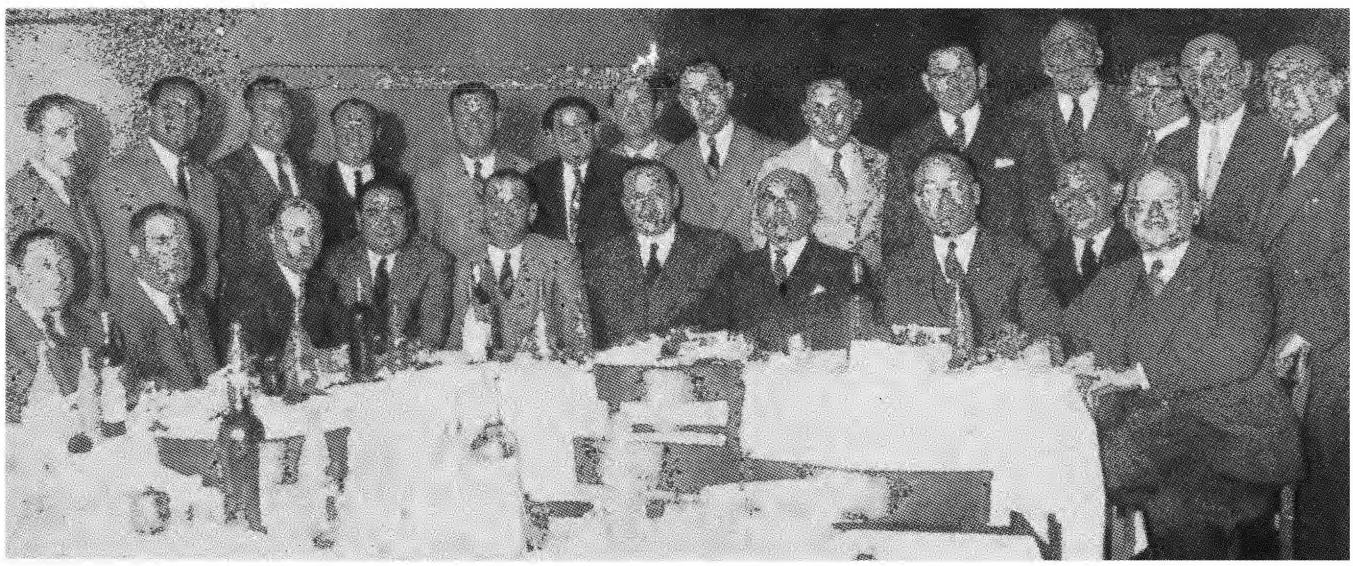
THE BIALYSTOKER COMMUNITY IN VILLA LYNCH

When one refers to the Bialystoker Jewish community in Buenos Aires, he means several hundred Jewish weavers in Villa Lynch, who up until twenty years ago were factory workers. Today many of them are successful textile manufacturers who have made real achievements in the weaving industry. Villa Lynch, a suburb of Buenos Aires, has become synonymous with Bialystoker ambition and initiative.

These entrepreneurs won the respect and admiration of all Argentinian Jews for their philanthropy, as well as their enthusiastic involvement in Jewish communal affairs. Their charitable contributions increased in many cases tenfold from several years ago. Despite their newly acquired wealth, they have remained loyal to the Jewish community in Argentina. They maintain an interest in Yiddish language, theater, Jewish schools, and raise their children in a Jewish environment.

Bialystoker Jewish immigration to Argentina began in the 1890's. In fact, the colony of Los Palmeros, near Palacios and Mosesville, was named Bialystok. Succeeding generations of Bialystoker immigrants did not build up this suburb but sought work opportunities elsewhere in weaving. They were determined to transplant their textile industry from Bialystok to Argentina, inspiring older Bialystoker immigrants to do the same. The community in Villa Lynch, owing to its fantastic success and prosperity in textile manufacturing, has been called the "Jewish Manchester."

The life style of these Bialystokers is truly amazing. All day long they are feverishly preoccupied with their industrial interests. At night they devote themselves to the affairs of the Jewish community: schools, libraries and relief campaigns. Their dynamism boggles the mind. Our *landsleit* in Villa Lynch are contributing to all facets of Jewish life, including the welfare of remaining Jews in Bialystok. We can be very proud of their activities.

A Group of Bialystoker Landsleit at a Welcome Celebration in honor of Dr. Chaim Shoskes (sitting fourth from right) **in Buenos Aires in 1945. Seen in this photo are well-known industrialists and communal leaders: Zorach Ponieman, Hersh Woltshansky, the brothers Kulish, Abraham Epstein, the brothers Deitsch, the brothers Cantor, the brothers Musikansky, Fishel Wolkowisky, Velvel Rojsman, Yitzchok Munacker, Abraham Shewach, H. Bez and others.**

WOLF CZYNSKI

THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE BIALYSTOKER SOCIETY IN ARGENTINA

Establishing a Bialystoker organization in Argentina was attempted in 1922 and again in 1926, but to no avail. Only in 1930 were such efforts successful, and, in 1980, we celebrated the fiftieth anniversary of our organization.

Our activities need not be described in detail but developed gradually from a shared perception that we Bialystokers in Argentina must help one another on all fronts, amid the prevailing crisis in this country. To this end we offered interest-free loans, as well as medical and legal assistance.

The Bialystoker community has become an important factor in the Argentine Jewish population. Our society remained in contact with Bialystok, contributed relief assistance to it, and was in regular touch with other Bialystoker organizations in New York, Melbourne, Uruguay, Paraguay, and other countries.

Volunteers who served as the welcoming committee for newly arriving *landsleit* in Argentina deserve much credit. Our *landsmanschaft* provided concrete financial and other assistance to them.

Before the war, we established a library within our society. World War II plunged our membership into profound despondency, bringing our activities to a virtual standstill. Only when the grim consequences of the Holocaust became known did our compatriots reorganize to help surviving *landsleit* make new lives for themselves. They promptly acted to ease the situation of concentration-camp survivors and prevail upon other Bialystoker societies throughout the world to relocate these victims. Our Bialystoker community outshone other Jewish groups in its relief activities, as well as the speed with which it implemented them.

In 1947, the first issue of our magazine, *Bialystoker Wegen,* was published, and continued without interruption to the present day. This magazine became popular not only among our own people but among Bialystokers everywhere.

In 1950 we celebrated our twentieth anniversary. Reports were delivered on the development of local textile industries under Bialystoker auspices. We strengthened our cultural program and increased national and traditional celebrations. We devotedly conducted annual Yizkor assemblies in tribute to our marytred brethren.

Bialystokers in Argentina published books, wrote poems, composed music and published essays. Among them were Chajele Grober, Awrom Szewach, Henach Kon, Zusman Segalowicz, Jehoszua Rapoport, Dr. Chaim Slowes and others. We were at the forefront of support for the establishment of the State of Israel and provided assistance to the fallen soldiers of its various wars.

In 1957 our *landsmanschaft* formed a credit union. At the same time we sponsored a memorial gathering saluting Ossip Dymow's life and literary achievements.

Subsequently building a "Bet Bialystok" became popular, for which we formed a special committee. On December 10, 1964 we purchased a building at 622 Jean Jaures, our Bialystoker headquarters in Buenos Aires. We renovated the building to suit our needs. Bialystokers became increasingly active in carrying out these efforts, attempting to motivate the interest of second-generation Bialystokers. Unfortunately, this proved unsuccessful.

Our Bialystoker family continues to be closely knit. We share joyous and sorrowful milestones. Celebrations are accommodated at our Bet Bialystok building. The Chazanowicz library received a large number of Yiddish, Hebrew and Spanish books from *landsleit.* Our friend, Izchok Czesler, edits an annual bulletin containing the program for our third seder. A social club, "Achvah," enables Bialystokers and their guests to enjoy Sunday afternoons in our headquarters.

We have hosted Bialystoker visitors from other countries who have relatives in Argentina or who are interested in observing what we accomplished here. Our guests invariably go away feeling they were warmly received and treated with proper Bialystoker affection.

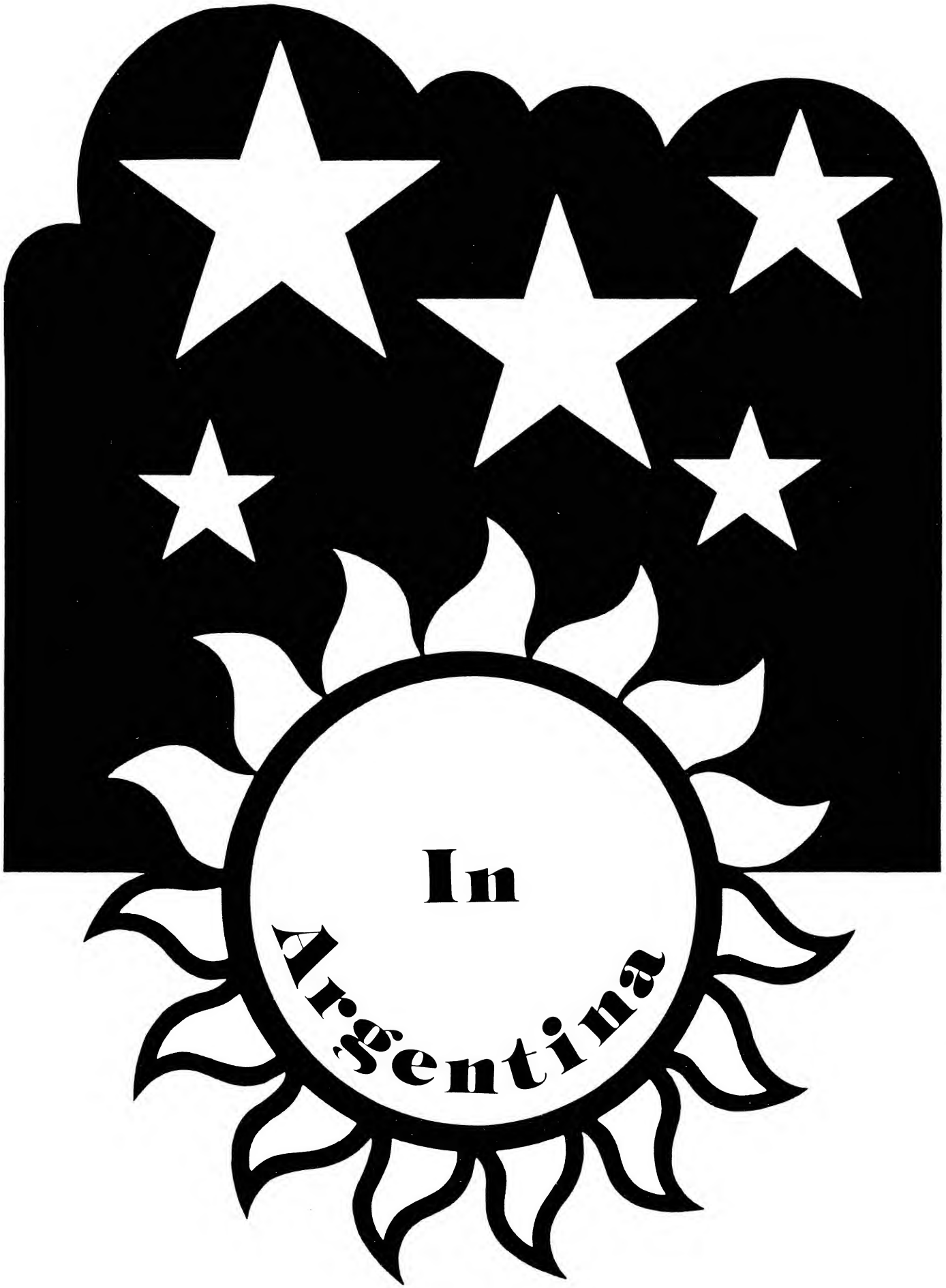
We offer lectures by our own people. In addition, our Women's Organization plays an important role in our activities and deserves full recognition.

Finally, we are indebted to many generous Bialystoker supporters who never failed to share their bounty with our organization.

TELL THE NEW GENERATIONS

OF THE HOLOCAUST

AND RESISTANCE

In
Argentina

PEJSACH ALBERT

THE BIALYSTOKER CENTRE IN AUSTRALIA

Bialystoker Jews first arrived in Australia in 1926. They had to work hard in order to make a living, and many were poor. The newly arrived immigrants established a relief fund in Melbourne, as well as a credit union, to assist those in need from Bialystok and vicinity.

The liquidation of the Bialystok ghetto and the wholesale destruction of East European Jewry by the Nazis gave *landsleit* in Australia an opportunity to demonstrate their dedication and selflessness. Surviving Bialystokers, miraculously having avoided perishing at the hands of the Nazis, needed to resettle in countries that would welcome them. Efforts were begun immediately to bring many to Australia. Those who involved themselves in this resettlement effort and other relief work well understood the tremendous expenditures of energy and resources that would be required.

Soon after the war, in 1946, Bialystokers in Australia set up a special fund with which they purchased a large building in the St. Kilda section of Melbourne. This headquarters for the Bialystoker Centre in Australia served as a settlement house for Holocaust survivors.

Thanks to the efforts of many *landsleit* who had previously moved to Australia, the Bialystoker Centre obtained six hundred visas for Bialystoker immigrants. Most of the newcomers first stayed at the Centre's headquarters, where they received food, clothing and small allowances. This temporary assistance continued for a short period until the Centre helped these people find apartments and employment. Interest-free loans were granted to put them on their feet. The president of the Bialystoker Centre in Australia, Mr. M. Pit, established a special loan fund in memory of his late wife, Esther, to help the immigrants start new businesses.

The postwar Bialystoker arrivals eventually acclimated themselves to their new life in Australia and became an important part of the general Jewish community in that country. The Centre in Melbourne did not limit its activities to assisting immigrants. It also tried in every possible way to ease the plight of *landsleit* remaining in the displaced-persons camps in Europe, those who were still interned on Cyprus and who had arrived in Israel. Bialystokers in Australia provided food, clothing, and cash for the needy. Furthermore, the Melbourne *landsmanschaft* sponsored a multifaceted Jewish cultural program. Finally, it contributed heavily to advance general Jewish interests in the State of Israel.

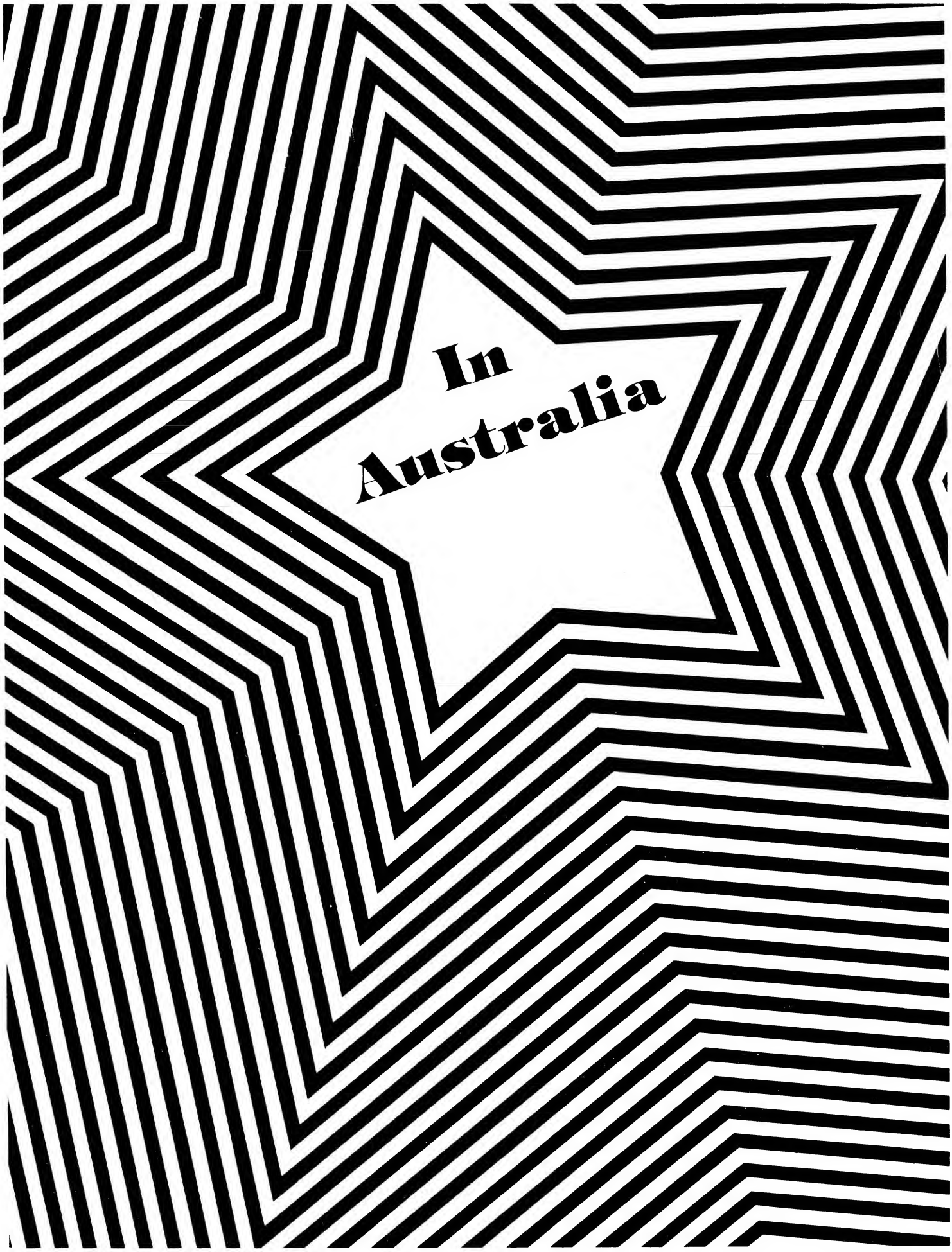
Our worthy *landsman,* Awrom Zbar, conducted a successful public relations campaign, sponsored by the Bialystoker Centre in Melbourne, for the benefit of our *landsleit* and the Australian Jewish community as a whole. The Davis brothers donated six hundred books to start a a fine library under the Centre's auspices, in memory of the martyred Pejsach Kaplan. Our headquarters also contained a kindergarten that served its temporary residents' children. Approximately thirty youngsters received their first exposure to Yiddish and Hebrew in this kindergarten. Frequent recitals, cultural programs, Bible courses, as well as High Holiday and festival services were offered.

As Bialystoker immigration to Australia waned, the large Centre building was no longer used to full capacity, resulting in huge deficits. We reluctantly decided to sell it and donate the large Pejsach Kaplan Library, containing five thousand books, to the Kadimah Culture Center in Melbourne, after its own library had been destroyed by fire. We contributed part of the proceeds of the Centre building sale to the Red Magen David, donating an ambulance to Israel. Another sum of money went to the Irgun Yotzei Bialystok in Israel. We have generously supported Kiryat Bialystok in Israel, as well as other important Jewish institutions in Melbourne.

Bialystoker *landsleit* in Australia continue many important activities for the benefit of our own people and for the larger Jewish community. We still send aid to disadvantaged Bialystokers in Israel and other countries for the Jewish holidays. Every August, we conduct a memorial assembly on the anniversary of the Bialystok ghetto's destruction. We also contribute large sums to the United Israel Appeal. Our contacts with other Bialystoker organizations remain regular and frequent. All that we do, as detailed above, is to perpetuate the legacy of our beloved hometown, which still inspires us spiritually.

A Memorial Serivce of Bialystoker Landsleit in Melbourne, Australia

In
Australia

THE WORLD CONVENTION IN NEW YORK

On August 21-22, 1949, the sixth anniversary of the Bialystok ghetto's liquidation, 277 delegates from *landsmanschaften* in the United States, Canada and twelve other countries attended a convention called by the Bialystoker Center in New York. The conclave concluded with the decision to establish Kiryat Bialystok in Israel.

Zvi Klementynowski, a leading activist in the Bialystoker community in Israel and a delegate to the convention in New York, stated: "A new Bialystok in the Jewish State will provide not only a roof over the heads of many Bialystoker immigrants but will serve as a resting place for the souls of our martyrs, which wander all over the world seeking their final peace and are present among us in this auditorium." In response to Mr. Klementynowski's moving address and to a fervent appeal from David Sohn, founder of the convention, $100,000 was raised at a banquet for construction of Kiryat Bialystok in Israel.

The resolution authorizing the plan was read at the conclusion of the conference, parts of which are reproduced below:

A New Bialystok in the State of Israel

We, the surviving Bialystoker Jews, will never forget the beautiful, noble and proud lives that our martyred brethren lost during the Holocaust. Their supreme sacrifice for the glory of God and the Jewish people will forever remain sacred to us. Our children and grandchildren will be told the story of their valiant lives and heroic deaths.

The convention resolves to establish Kiryat Bialystok in the Jewish State in tribute to Bialystoker Jewry. This new Bialystok will serve as an eternal, living monument to our destroyed hometown and to the 60,000 Jews who perished in the liquidated ghetto — people who never abandoned hope during their long struggle for survival that the Jewish people would one day be liberated from tyranny.

Kiryat Bialystok will contain two sections. In one area, several hundred homes will be constructed, surrounded by important communal, cultural and religious institutions. The second section will feature textile and other important factories.

The streets, communal organizations and industries will be named after Bialystoker Jewish personalities and generous benefactors. Various organizations representing Bialystok and vicinity can enshrine their names by making large donations.

Proclaiming a Million-Dollar Fund-Raising Campaign

Finally realizing that this massive project will require large sums of money, the Bialystoker convention hereby proclaims a campaign to raise $1 million as seed money. This drive shall begin at the present convention and end on August 21, 1951.

An Appeal to Organizations Representing Towns Near Bialystok

Recognizing that the Jewish citizens of communities near Bialystok shared the glory as well as the gruesome fate of the Bialystoker Jews, the convention calls upon organizations representing these towns to join us in transplanting Jewish Bialystok to Israeli soil.

A Salute to the Jews Remaining in Bialystok

The world convention of Bialystoker *landsmanschaften* greets the Jews in Bialystok, who have stayed behind to rebuild their lives there.

As long as Jews continue to live in Bialystok, their *landsleit* all over the world will not abandon them but will extend fraternal assistance.

* * *

The resolution excerpted above, adopted at a session of the Bialystoker convention held at the McAlpin Hotel in New York, generated a warm response from *landsleit* everywhere. Donations began pouring in from many lands for the Kiryat Bialystok project.

On Monday, June 26, 1950, at a special luncheon, the contracts for building the first one hundred homes in Kiryat Bialystok were signed, which thrilled the participants. Subsequently a "brick campaign" was launched. The price of a brick was one dollar; each booklet contained ten coupons, or "bricks." In particular, the Bialystoker Ladies Auxiliary and affiliates were quite active in the brick campaign. This was a clever method of involving Bialystoker Jews from all economic strata in helping build Kiryat Bialystok, rather than depending on a few wealthy donors. A Kiryat Bialystok Foundation was formed, representing twenty-one Bialystoker organizations.

David Lubin and David Hein

Among those who were most responsible for establishing Kiryat Bialystok were David Lubin and David Hein. Lubin was the President and Hein the Treasurer of the Kiryat Bialystok Foundation, which is based in the United States. Both spared no effort or generosity in seeing the project through to completion. After Lubin's death several years ago, Hein succeeded him as president. He remains as committed to Kiryat Bialystok's welfare as he was more than thirty years ago. Mr. Hein lives in Miami Beach.

KIRYAT BIALYSTOK — A NEW BEGINNING

(Editor's note: Following World War II, surviving men, women and children from Bialystok arrived in Israel amid great difficulty. They, together with *landsleit* who had settled in Palestine years earlier, established a Bialystoker community in the Holy Land, which demonstrated their determination to perpetuate the legacy of their beloved hometown. Kiryat Bialystok (village of Bialystok) won the immediate support of the Bialystoker Center in New York, *landsleit* in other American and Canadian cities, and throughout the world. Thanks to this enthusiastic backing, Kiryat Bialystok became a reality. Following are excerpts from the first letter written by Bialystokers in Israel in 1948, shortly after the establishment of the State, to their counterparts in America about building Kiryat Bialystok.)

Dear Brothers and Sisters!

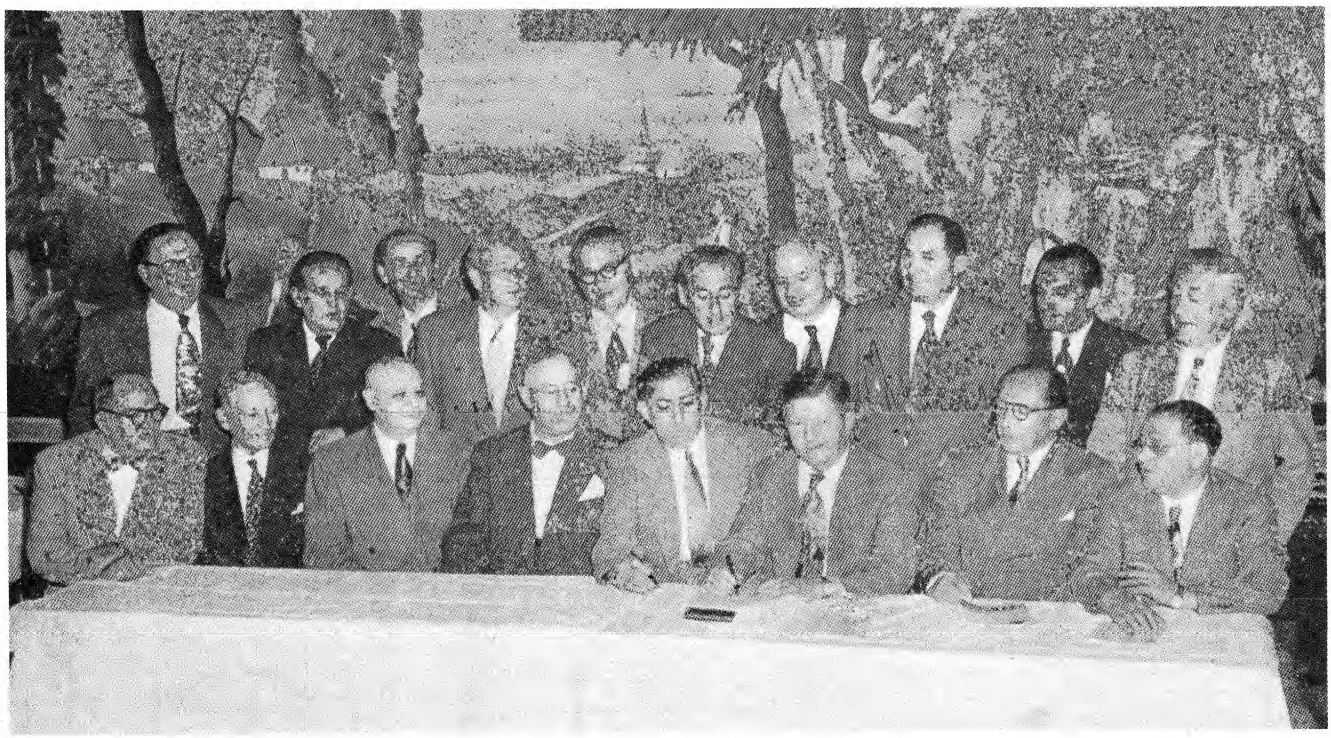
After two thousand years of exile and the worst catastrophe ever to befall mankind, which cost the lives of six million victims, we reclaim our homeland and our right to self-determination.

In these joyful days we turn to you in the name of our surviving brothers and sisters and those still interned on Cyprus, and in the German, Austrian and Italian displaced-persons camps — please help us!

We wish to erect in our Jewish homeland a living memorial to our birthplace, Bialystok. Let its successor in Israel resurrect everything that was dear to us. Let Kiryat Bialystok also become the home of those who miraculously survived: heroic Bialystoker partisans, former soldiers in the Red and Polish armies, who fought against the bloody Nazis for the glory of the Jewish people. Those who endured the German concentration camps, a true hell on earth, and Bialystokers all over the world who wish to make Kiryat Bialystok their new home will join them. In this village, we unite with other Jews seeking freedom and independence. We who lost beloved relatives and friends cherish the massive relief efforts the Bialystoker Center in New York has launched, enabling refugees to emigrate to Australia, Israel and other havens. We are confident you will help found a new Bialystok in the Jewish homeland.

Over fifty young Bialystokers, the vanguard of the new Jewish community in Kiryat Bialystok, have already arrived in Israel. We instituted appropriate contacts with national Jewish organizations in this country to acquire land. Your satisfaction in assisting your brethren, as well as our undying appreciation for your help, will serve as your reward.

Committee for Constructing Kiryat Bialystok in Israel:
Zvi Klementynowski, Esq.
Dr. Szymon Datner
Mordechaj Krugliak
Pejsach Bursztejn

Signing a contract with Rasko Company to build the first homes in Israel.

Bialystoker martyrs who owned land in Ramat Yishai but did not survive to reclaim it, that other Bialystoker *landsleit* who did outlive the destruction settle on their property.

What needs to be done to help the new immigrants make their homes here? First of all, we must open a school for children living in the village. Eventually, it should offer vocational training, so the youngsters could learn to work with textiles. Demand for textile manufacture has sharply grown in Israel and prospects for young textile workers to do well are excellent.

It is also essential that we complete a *bet midrash* and a cultural center, construction of which has already begun. Because of a dearth of funds, it is not possible to finish these projects. We have already commenced work on a clinic, thanks to a $3,000 donation from one of our patrons. We need several thousand dollars more to finish the clinic.

We must enlarge the village, which some day will be called Bialystok, so new immigrants will be able to find work. We will need tailors, shoemakers, locksmiths, and carpenters.

Let us pay tribute to our beloved Bialystoker martyrs by granting new life and hope to those who endured unspeakable suffering and, thanks to a combination of luck and the determination to survive, overcame all adversity.

A group of Bialystoker young men and women in Israel in 1934.

Bialystoker Stimme
January-February, 1948

AVRAHAM LIS

PIONEERS IN ISRAEL

Bialystoker Jews possessed enormous drive in promoting Zionism. First of all, they were culturally the most "Jewish" of Jews, avoiding assimilation at all costs and unmoved by alien social and religious forms. Surely a less secure group would have succumbed to the seductive influences of succeeding Russian, Prussian and Polish administrations to shed its identity.

On the other hand, Bialystokers did absorb Jewish traits and religious inclinations from different countries: the Chasid's episodic sadness and elation; the Lithuanian Jew's sober approach to life, as well as the Russian-Jewish penchant for warmth and zest. Chasidic silk merchants brought to Bialystok their enthusiasm and personal piety. Jewish manufacturers from the Russian interior introduced their enterprising spirit, communal activism and philanthropy.

Ambitious industrialists carried their wares to remote markets such as Central Asia and Manchuria, China and India, exporting Bialystok's economic and cultural influence far beyond its borders. In fact, a silk trader, Eliezer Fejgin of Bialystok, in the year 1920 edited and published in China a Yiddish weekly, *Der Weiter Mizrach* (The Far East).

With this background, it is easy to understand how Bialystoker Jews were among the first pioneer settlers in Israel a hundred years ago. They helped found and develop the then agricultural settlement, today's modern city, Petach Tikvah. Members of the *Chovevei Zion* party, these affluent families also established Kfar Uriah, Hadera, Afula and Ikaron. Throughout their century of deep involvement, our *landsleit* consistently invested their energies in strengthening our homeland. They contributed to all areas of Israeli life, compiling a record of which Bialystokers everywhere can be proud.

Our people constructed the first textile factory in Ramat Yishai in the 1920's. The Jerusalimski-Yerushalmi family settled in Israel at about the same time, creating a large manufacturing network throughout the land. Significantly, in addition to transplanting traditional Bialystoker industries onto Israeli soil, our settlers converted arid terrain in the Jezreel and Beit Shan valleys into fertile areas.

In Hebrew literature, art and theater, Bialystokers left their mark: Chajele Grober, the actress; Nochum Cemach, founder and director of the Habimah National Theater Company; Professor Israel Halperin, historian and author; Yosef Serlin, the late Minister of Health; Professor Lipa Sukenik, noted archaeologist and president of the historical society that published A. S. Herszberg's two volume *Pinkas Bialystok;* Dr. Shlomo Kaplan-Kaplanski, a founder and director of the Technion in Haifa; and numerous others who enriched the religion, politics and economy of Israel.

As a resident of the Jewish State for many years and as a Bialystoker, I am convinced that our beloved homeland would not be so great if not for our *landsleit's* efforts. With all the suffering we endured during the Holocaust, that should be most comforting.

Zalman Yerushalmi brought other members of his family from Bialystok to Israel. He was quite successful in this effort. During the 1930's, the Yerushalmi brothers' enterprises expanded. Zalman acquired machines for his factories from other countries, and enabled many families to make a living.

Soon Yerushalmi plants opened throughout Israel, manufacturing rope, wool and other textiles. Zalman also became active in Israeli banking and the Zionist movement. His ideas and plans increasingly received respect from those who worked with him.

From the day he arrived in Israel, Zalman Yerushalmi remained in close contact with matters relating to Bialystok. He was one of the first to unite the Bialystoker *landsleit* in Israel, as well as to promote Bialystoker interests throughout the world. He helped found many Bialystoker institutions and he urged *landsleit* in Israel to assist Jews remaining in Bialystok through hard times.

The Holocaust years were very hard on Yerushalmi. He was anguished by the news filtering out of the Bialystok ghetto, but there was little he could do.

Right after the war, as soon as it became possible to help the survivors, the Irgun Yotzei Bialystok in Israel alleviated the suffering of our *landsleit* who had miraculously survived. Mr. Yerushalmi was one who initiated the idea of a Kiryat Bialystok, a village in Israel that would perpetuate the name of our beloved hometown.

Zalman Yerushalmi and Zvi Klementynowski, as well as others in Israel, insisted all along that a Bialystok memorial volume be published as soon as possible. We are proud of Zalman, successful businessman, conscientious Bialystoker leader and communal activist. His long and productive life has brought prestige to Bialystokers everywhere. We hope he will enjoy many more healthy and fruitful years continuing the wonderful work he has been doing for a lifetime.

AVRAHAM WERTHEIM

A NEW SETTLEMENT IN ISRAEL

I wish to describe the wonderful history of the Bialystoker community in Israel.

In early 1925, a group of Bialystokers formed a village in Israel, twenty kilometers from Haifa, called Ramat Yishai. Its founders, most of whom were textile tradesmen, wanted to establish a settlement in Israel whose existence would depend not only on agriculture but also on textile manufacturing. To this end, they purchased 7500 dunams of land from the American Jewish Land Society and subsequently built a textile factory containing thirty-three weaving machines with diesel motors. It cost $150,000 to purchase the land and construct the factory.

Seventy families arrived from Bialystok and vicinity; they settled in Ramat Yishai in temporary shacks. Despite hardships and a water shortage in the area, the newcomers were determined to develop the budding settlement and to make a new life for themselves in Israel.

In 1927, the economic situation in Israel worsened, and at the same time Poland's economy improved. As a result, some of the settlers left Israel and returned to Poland. Those who remained in Israel struggled to maintain the settlement and improve their existence. Only about twelve to fifteen families stayed behind in Ramat Yishai.

Between 1936-38, the period of Arab uprisings, the small colony heroically defended itself, repelling Arab attacks on several occasions. But on August 30, 1938, the textile factory was set aflame by marauding Arabs, killing one Jewish settler who defended the village.

Thanks to assistance rendered by Jewish institutions in Israel, the factory was rebuilt. Twenty-five workers tilled two and a half dunams of land. With great effort the Jewish community maintained itself.

At the beginning of World War II, the situation in the factory improved. But Ramat Yishai lacked water, a *bet midrash,* a school and a clinic for the sick. Then a remarkable thing occurred. A former teacher, Yishai Adler, donated his entire life savings of ten thousand pounds (forty thousand dollars) to develop this Jewish village. These funds were lent to people interested in building and living in houses. Part of the money was used to extend pipes across a distance of three kilometers, solving the severe water shortage. Thanks to Adler's donation, ten homes were built, and another five homes were added by an institution known as Bitzur. There is also the factory and an office building. Twenty-five families live in Ramat Yishai and additional families may settle there.

Many Bialystoker Jews who left Israel for Poland in 1927 perished in the Holocaust. These people maintained contact with the community in Ramat Yishai from the time they arrived in Bialystok until they were killed. All along, they hoped eventually to return to Ramat Yishai and reclaim their property.

We are concerned about how best to expand and fortify our village. There is enough water and land to settle more families. Many homeless Bialystoker refugees are interned in European displaced-persons camps as well as on Cyprus. It would be a fitting tribute to our

JEWS IN THEIR NEW HOME

(Editor's note: The following letter, sent to the Bialystoker Center in New York after World War I, describes the intial efforts of Bialystoker Jews in Israel to found a central *landsmanschaft* organization. The letter was written by the "Bialystoker Center in Israel," forerunner of the Irgun Yotzei Bialystok.)

Dear Landsleit:

In recent years many families from Bialystok arrived in Israel during the fourth *Aliyah.* The reason for this massive influx was that Bialystokers, always lovers of Zion, dedicated themselves to settling in Israel from the time of the late Rabbi Szmuel Mohilewer. Israel is very dear to us despite all the difficulties we encountered. The situation in Bialystok deteriorated, robbing its inhabitants of any hope and discouraging Bialystokers who emigrated to Israel from returning to our hometown. Love for Israel is deeply rooted in our hearts and our only hope is to remain here; those who returned to Bialystok regretted their hasty move. We must find ways to support those who settle in Israel permanently and to bring increased bounty to this land.

Our first order of business is to establish a loan fund for our *landsleit,* who with modest loans could start small businesses that require only minor amounts of capital. By lending each applicant several hundred dollars, we could save many from bankruptcy. We cannot stress enough that this loan fund must be started immediately. We must spare our brethren financial ruin.

Second, we must raise funds to teach our kinsmen a trade. Many *landsleit* are silk manufacturers or factory workers. The majority of the youth are schoolchildren, and those who possess a trade are unsuitable for work in Israel; their skills are in no great demand. That is why we must help them learn jobs that the land requires. It will take them approximately four months to develop new abilities, during which we must pay for their vocational training and maintain them. Afterward, they will support themselves. These funds will be lent to them and they will have to repay the loans according to a fixed schedule.

In order to ease severe unemployment, we must expand the wool-processing industry, a Bialystok specialty. We will introduce weaving machines that can employ hundreds of our families. Upholstery is a second industry in demand here that interests people from Bialystok. Unfortunately, we cannot purchase the necessary equipment with our own resources. We depend on assistance from abroad. We could import these machines from Bialystok at relatively little expense. There is a building available here that would make a good wool factory. This building and all the equipment would be controlled and operated by Bialystokers in Israel, with the consent of our benefactors.

In order to make this project possible, we have established a center for Bialystoker Jews in Israel to unite our *landsleit* living here according to the following principles:

1. Assist our brethren to settle in the land and to earn a living;
2. Take steps to obtain government approval for a Bialystoker bank that will finance our efforts in business, labor and agriculture;
3. Form a credit union that will make interest-free loans to assist small businessmen and farmers;
4. Finance home construction;
5. Support those who wish to learn a trade;
6. Remain in contact with Bialystokers in other countries.

We await assistance from our *landsleit* to whom this letter is addressed.

Sincerely,
Bialystoker Center in Israel

CHAIM ISRAELI

ZALMAN YERUSHALMI — ONE OF THE PIONEERS

One of the most beloved Bialystoker pioneers in Israel is Zalman Yerushalmi. He was born in March 1899 to Rochel and Gedalja Jerusalimski. His father was one of the first rope manufacturers in Bialystok; he began his business in 1870.

Zalman studied in Bialystok and abroad, but as a young lad became involved in his father's business. Thanks to his personal acumen, he succeeded in expanding the concern. In September 1924, Zalman married Rochel Judkowski-Repelski. From his early youth, Zalman was active in the Zionist movement, and in 1925 he and his family settled in Israel.

At that time, people arrived in Israel with ambitious plans but found life more difficult than expected. Despite such obstacles, Zalman Yerushalmi demonstrated boundless determination as an industrialist, developer and entrepreneur. He resolved to continue his father's achievements.

Zalman improved manufacturing methods by introducing innovations developed in other lands. He faced all difficulties courageously, working together with his brother, Chaim, also an ambitious businessman. The Yerushalmi brothers became popular in Israel, inspiring others to follow in their footsteps.

ZALMAN YERUSHALMI AND KOPEL LEW

BIALYSTOKER CENTER IN ISRAEL

The Irgun Yotzei Bialystok in Israel was organized in 1946, shortly after World War II ended. Our Center in Israel was established to help newcomers, surviving *landsleit* seeking a new life in the Holy Land, find employment, as well as give financial assitance.

Later on, we built a community in Israel, Kiryat Bialystok, which carried the name of our beloved hometown destroyed by Hitler. For this reason, the late David Sohn convened a world conference in 1949 in New York, attended by representatives of Bialystoker organizations throughout the world. The delegate from Israel was Zvi Klementynowski. At the convention, the Kiryat Bialystok Foundation was formed, headed by the late Ralph Wein. Simultaneously in Israel, a Kiryat Bialystok committee was organized, whose members included the following leaders of our Center: Zalman Yerushalmi, Zvi Klementynowski, the late Mordechaj Krugliak and others.

In 1950 a contract was signed with a construction company to build Kiryat Bialystok on the site of Yahud, where Bialystoker pioneers had tilled the soil one hundred years earlier. The first hundred homes were erected in 1951 and were soon occupied by newly arriving Bialystoker immigrants. We developed this village so it could become a second Bialystok — dynamic and vibrant — like its predecessor before its liquidation.

With the financial assistance of *landsleit* in America, Australia, Mexico and other countries, another 108 homes and institutions were built, including a kindergarten, child-care center, community center, high school, a beautiful synagogue, and a monument to the martyrs of Bialystok financed by the late president of the Kiryat Bialystok Foundation, David Lubin. In 1963 a large textile factory was constructed with the help of the foundation in New York. Many of Kiryat Bialystok's streets were named after prominent Jewish personalities from our hometown. At the monument, annual memorial assemblies are held in tribute to our martyrs and heroes. Moreover, a senior-citizens center was formed in our community building.

Today we focus on absorbing new arrivals from the Soviet Union. They attend lectures, Hebrew and English courses, dramatic presentations in our theater and participate in excursions throughout Israel. Our library lends books in three languages. We even have a credit union named after the martyrs of Bialystok. It provides interest-free loans for the needy. Many visiting *landsleit* from abroad are proud of the way the village has progressed. In fact, we were the only *landsmanschaft* to memorialize our annihilated community in prewar Poland by establishing a Bialystok village in Israel.

In 1969, the Irgun Yotzei Bialystok convened a world conference of *landsleit,* which set the following goals:

1. Strengthening identification of Bialystokers with the State of Israel;
2. Encouraging succeeding generations of Bialystokers to carry on the spiritual values of our hometown.
3. Remembering the Holocaust and remaining vigilant against neo-Nazism and anti-Semitism.

The credit union in Tel Aviv has supported Jewish immigrants from the Soviet Union. In 1964, a high school in Tel Aviv, known as *Tichon Daled,* pledged to honor the annihilated Jewish community of Bialystok in consideration of large donations from our *landsmanschaft.* The students study the struggle for survival in the Bialystok ghetto, as well as the heroic uprising and the final liquidation. Within the high school we built an auditorium and cafeteria named after David Sohn, with financial support from the Bialystoker Center in New York.

We also honored the memory of our late leader, Mordechaj Krugliak, by naming a study hall after him equipped with visual media that will enable children from Oriental lands to progress in their studies. Zalman Yerushalmi personally contributed to and raised funds for this project at a dinner marking his eightieth birthday.

Bialystoker Pioneers in Israel: Welwel and Etka Suchawolsky arrived in Eretz Israel in 1905. They were the first to be buried in the Tel Aviv Cemetery.

in
ISRAEL

The institution opened in 1931, thanks to his tireless efforts. He encouraged the Bialystoker Ladies Auxiliary to expand, for he believed women could play a vital role in the Home's development. In 1932, the Auxiliary numbered 1300 members. Over the years, the Center and Ladies Auxiliary trained many *landsleit* in communal service.

Mr. Sohn was Executive Director of the Bialystoker Center and Home until shortly before his death in February 1968. At the time of his death, he was a resident of the facility he built. To this day we remember him with respect and affection.

David Sohn, Husband and Father

by Naomi Kavee and Mildred Spiegel

Our father, David Sohn, taught us that Judaism requires helping others; getting rich is not what brings joy.

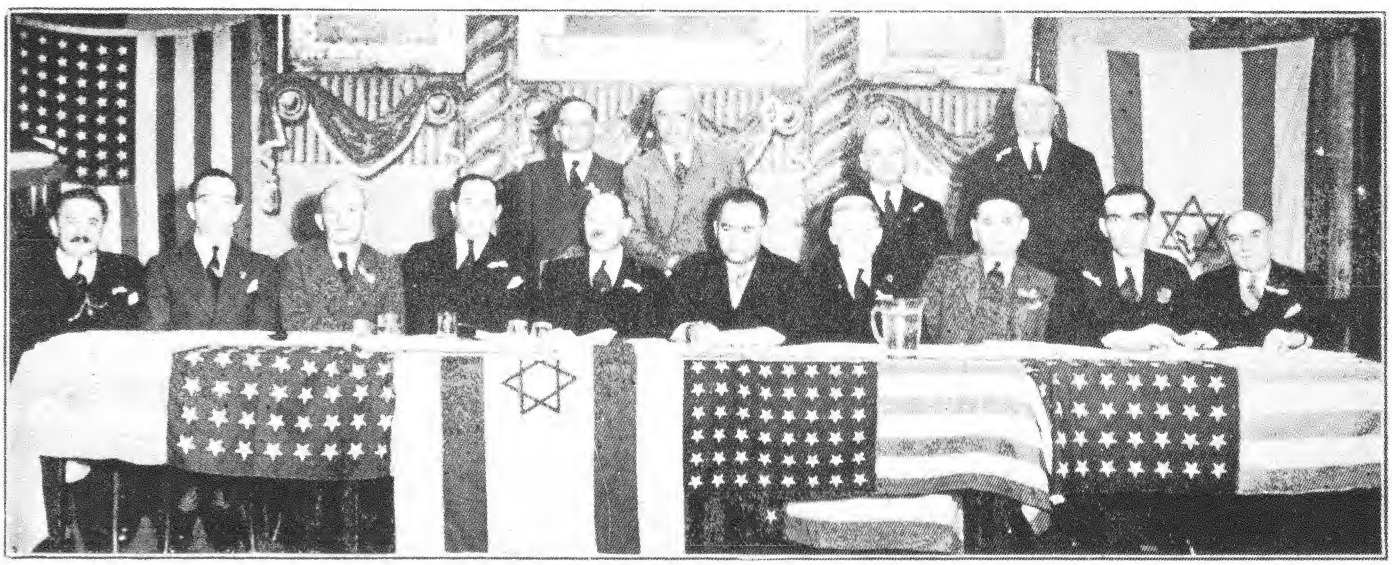
As youngsters, we could not understand why Papa spent less time with us than other fathers did. We couldn't even spend a summer vacation with him, because he worked endlessly to establish the Bialystoker Center and Home for the Aged.

When we complained about his absences, he handled us cleverly. Describing in detail the wonderful time he was going to give us at the ballet or Radio City Music Hall on our annual outing, he succeeded in quieting us for weeks at a time. These treats usually took place during Passover. Anticipating a whole day with father made it easier to tolerate not having him around on Sundays and holidays.

Friday nights were special in our house because Papa ate with us. Mama was a wonderful cook, but everything smelled and tasted better than usual on Friday nights.

After the Sabbath meal, he took us into the living room and told us Bible stories that always had a moral, or tales of Bialystok when he was a boy. Nostalgia crept into his voice as he reminisced about his house on Jurowcer Street and the walks he and Mama took in the forest with their friends. Nobody told a story like Papa.

When we grew up and had our own children, we realized what a great man our father was in placing the *landsleits'* interests above his and his family's. This could not have been easy for him, but he felt a duty to personify Bialystok's compassionate traditions.

The Presidium of the First National Bialystoker Convention convoked by the Bialystoker Center in August, 1934. Seated right to left: **Louis Davis, Treasurer of the Bialystoker Home for the Aged; Philip Schneider, Comptroller; Sam Babier, Director; Louis Cohn, Vice-Chairman of the Center; Benjamin Tabachinsky, Representative of the Yiddish Schools in Poland; Jacob Krepliak, Chairman of the Center Board of Directors; William Abramson, Vice-Chairman of the Convention; Alexander Kahn, General Manager of thr Jewish Daily Forward; Chaim Weintraub, "Ort"; Rabbi Mordechai Kirshblum, Mizrachi Organization of America.** Standing: **Philip Rosenthal, President of the Home for the Aged; Sam Kassel, Auditor; David Sohn, General Secretary of the Center; and Joseph Lipnik, Chairman of the Home for the Aged.**

In 1919, World War I came to an end. But Bialystok's troubles began, for it was caught in a conflict between Russia and a resurgent Poland. At that time Mr. Sohn founded the Bialystoker Relief Committee in America and, despite the carnage, he went to Bialystok as its delegate, ignoring his personal safety. From then on he was perceived by Bialystokers and non-Bialystokers, Jews and gentiles, as a dedicated and profoundly humane man. He was the driving force, the inspiration, behind the Bialystoker *landsmanschaft's* far-flung philanthropic efforts.

Bialystok disappeared in fire and smoke together with six million Jewish martyrs and thousands of other once-proud communities. Such widespread devastation tends to leave many cynical, without faith in God or man. Under such circumstances, we must have leaders who possess spirit, courage and vision. Our *landsmanschaft* was fortunate in having such a leader in David Sohn.

Under his guidance, countless Bialystokers in desperate need received food and clothing packages, as well as many thousands of dollars in financial aid. Furthermore, he maintained a large personal correspondence with these unfortunates, encouraging and uplifting them.

Often leaders lose some of their humanity as they gain power. Not so with David Sohn. The more influential he became, the more his feelings for his fellow man deepened. He was blessed with personal magnetism, numerous talents and leadership qualities. He endeared himself to the *landsleit* with his beautiful Yiddish articles published in the magazine he founded, the *Bialystoker Stimme.* Many of his contemporaries became deeply involved in the affairs of the Bialystoker Center and Home because of his example.

David Sohn will be remembered as long as people understand what Bialystok and its heritage mean.

ZALMAN HELLER

THE FAMILY OF DAVID SOHN

Many Bialystokers are familiar with David Sohn the public man, but few know about his private life.

Sohn's maternal grandfather, Mojsze Dowid Bialostocki, and his grandmother, Szejne, the well-known Zalman Kalisker's daughter, were respected in Bialystok for their charity and good nature. They raised four daughters and one son in a traditional Jewish home. Their daughter, Nechome, David Sohn's mother, was unusually bright and beautiful; all who knew her marveled at her intelligence. When she reached marriageable age, her father insisted she wed a Torah scholar. Mojsze Dowid Bialostocki offered the winning candidate financial support and a generous dowry.

Nechome found such a man in Mojsze Sohn, erudite in religious studies, an expert in Hebrew and several European languages. Although ordained a rabbi at 17, he never practiced. His father, Mendel, came from one of the oldest, most honored Bialystok families. Mendel was well educated and one of the first silk manufacturers in Bialystok, starting his in 1842. With such a background, Mojsze Sohn was chosen Nechome's bridegroom.

After they wed, Nechome, not satisfied to stay at home, started a wholesale-retail meat supply business; the military was her main customer. She became one of the most successful businesswomen in Bialystok. The Sohns, who lived on Jurowcer Street, were unusually generous to the poor. Mojkze Sohn spent more of his time in the *bet midrash* than at the store and increasingly was honored for his scholarship and piety. Years later in New York, he became one of the pillars of the Norfolk Street *shul,* and was greatly esteemed by the community.

David Sohn, the youngest of Nechome's and Mojsze's eight children, studied Torah in *cheder* and received instruction in Hebrew, Russian and German from private tutors. He read many books in these languages and, as a young boy, developed a knack for writing. Various journals published his poems and short stories. He came to America in 1911, and became deeply interested in Jewish communal matters.

In 1916, Sohn married Vera Epstein in New York. They had three children, Sylvia, Naomi and Mildred. Sylvia died in 1946.

He inherited diverse talents and a sharp mind from his father, a kind heart from his mother. Alternately working as a furrier, reporter, raincoat maker and painter, none of Mr. Sohn's jobs satisfied him. He preferred serving the Jewish community, and after World War I he became active in relief work — helping Jewish war victims in Bialystok and vicinity rebuild their lives. With his organizational prowess and dedication, he inspired hundreds to join him in these efforts.

But Sohn was not content with these achievements. Thus he conceived the idea of creating a Bialystoker Center that would represent *landsleit* throughout the world, and a home for the aged that would translate their humanitarian strivings into concrete action.

He spent several years persuading Bialystokers all over the United States to finance building the Home.

remain a living monument to the war-torn Jewish community of Bialystok.

Mr. Rybal met Molly Goldberg, whom he married a short time later. Molly, the daughter of the late Hyman and Jean Goldberg, was also born in Bialystok. Her mother was fluent in several languages; her father was a manager and accountant of a textile factory in Bialystok and later worked as an accountant in America. Molly received her education at the Spoleczna Gymnasium, a private school for Jewish children, and in the Bialystok public schools. She came to the United States in 1930, graduated from Thomas Jefferson High School in Brooklyn and attended City College of New York. She became a full-fledged bookkeeper in 1941, working until she retired in 1977. She held the position of bookkeeper at the Atalanta Trading Corporation from 1947 until 1968.

Things began looking up for Mr. Rybal. He got a job in the printing trade and within two years went to work for the *Jewish Daily Forward,* where he remained for 24 years, the last fifteen as foreman.

Mr. Sohn asked him to take over the responsibility of preparing the *Bialystoker Stimme* and putting together the historic *Bialystok Photo Album* issued in 1951. These two publications served to keep Bialystoker *landsleit,* in whatever country they lived, informed about one another and united.

Since 1947, Mr. Rybal served on the Home's Board of Directors, later as its Vice-Chairman and, in 1967, shortly before Mr. Sohn's death, succeeded him as General Secretary. In 1973, Izaak Rybal became the full-time General Secretary of the Bialystoker Center, Home and Infirmary for the Aged.

In this position, which he assumed upon his retirement from the *Forward,* he has almost singlehandedly kept the worldwide Bialystoker *landsmanschaft* united in deed and spirit. Traveling to Israel, Argentina, Brazil, Venezuela, Mexico, Uruguay, European countries and various parts of the United States at his own expense, he has strengthened the close ties between our Center and these *landsleit,* always bringing contributions back with him. As the editor of the *Bialystoker Stimme,* he has prepared interesting and literary issues, inviting *landsleit* in distant parts of the world to contribute articles about their communities' activities.

Mr. Rybal's many experiences and memories could fill a volume. The purpose of this article was to share with you glimpses of the life and colorful character of an unusual man.

LOUIS SILVER

DAVID SOHN, LEADER OF THE LANDSLEIT

David Sohn was a leader, a distinguished personality that Bialystok produced. He dedicated his life to his *landsleit* and to the American Jewish community. As a young man in Bialystok, and later in the United States, he devoted himself to public service. He cared for Bialystokers wherever they lived. Despite the fact that he spent most of his life in America, he never lost touch with Bialystok and its Jews all over the world.

For almost fifty years, David Sohn led the Bialystoker Center and Home in New York. He was the focal point of *landsleit* everywhere, a charismatic and compassionate man. He struggled to alleviate the isolation of the elderly and calm their fears with a friendly residence where they could feel at home. He personified Bialystoker creativity and initiative to expand and enrich Jewish life everywhere.

His death in 1968 came as a blow to all who knew and loved him. Wherever Bialystokers lived, worked and achieved, David Sohn was revered. Respected as a founder of a great institution, he was also loved as a warm friend with roots among the people, who introduced a populist spirit to the Bialystoker *landsmanschaft*. His relations with individuals were close and informal, his approach to the public sophisticated and forward looking. He loved literature and was highly cultured; a man of the people, he was nevertheless an uncommon man.

DAVID SOHN
Writer and Jewish community leader, founder and Executive Director of the Bialystoker Center and Home for the Aged in New York. Died February 10, 1968.

RABBI LOWELL S. KRONICK

IZAAK RYBAL — A PROFILE

I have known Izaak Rybal and worked closely with him on a daily basis for the past nine years. In that length of time, you get to recognize another's total personality, his ideals, joys, sorrows and hopes. I would like to share with you some of my perceptions of Mr. Rybal.

He is totally devoted to the memory of Bialystok and anyone having any connection with Bialystok and its provinces, including *landsleit,* friends, members of our Center and Home, the well-to-do and the needful. Whoever utters the word Bialystok possesses the passkey to Mr. Rybal's heart.

In pursuing his many humanitarian activities on behalf of these people, Mr. Rybal demonstrates remarkable energy. Never running out of steam, he is constantly working, planning, arranging and relating to others. In the office he is indefatigable; I have never seen him relax for a moment, whether physically or intellectually.

He values precision. He is a stickler for detail; everything must be just right, whether a letter, punctuality for an appointment, or detailed planning of the many functions the Bialystoker Center and Home conducts throughout the year. While he delegates responsibility, he always makes sure that those working with him give the same painstaking attention to detail he does.

He will not tolerate any error that he perceives as diminishing the Center's prestige or threatening its harmonious operations. Izaak Rybal is a fierce, skilled infighter for his principles, unaccustomed to defeat or to serious challenge. He can also be, as many know, a warm, thoughtful and sentimental human being whose friendship can prove valuable.

What I have described is a man whose total dedication to his role as "Mr. Bialystok" was shaped by long devotion to family and friends, reinforced by his experiences during the horrible years of World War II in which he lost his entire family and beloved hometown — events that would have destroyed a lesser person.

Born in Bialystok to Dwejre and Meir Rybalowski, one of eight children, he grew up in an environment where you helped other people in need, whether related or not, and where you valued friendship.

The Rybalowski family owned a kosher restaurant-catering hall in Bialystok, near the railroad station *(Rybalowski lebn Bahn),* where many Jewish weddings took place. Open twenty-four hours a day except on the Sabbath, the restaurant was founded about a hundred years ago by Mr. Rybal's grandmother, known as "Sarah of the Railroad" *(Sore fun Bahn).* It was a place where travelers waited for the next train and ate a good meal before continuing on to the next destination.

In 1941, when the Germans invaded Russian-administered Bialystok, Mr. Rybal was swiftly drafted into the Russian Army because of his skills as a printer. He was taken away from his family, his friends and his beloved hometown, never to be reunited with them. In fierce battle he was severely wounded and discharged from the army. Good medical care restored him to sound health, however, and he spent the remainder of the war years first traveling, then settling in Tashkent to rejoin *landsleit* there and, finally, along with other Polish citizens, was exiled to Siberia.

Throughout these years, he constantly sought out other people from Bialystok. Feeling lonely, he wished to contact friends from his birthplace, whom he considered part of his extended family.

In Tashkent, placed in charge of a large restaurant for travelers who could obtain their meals only by presenting a special card, Mr. Rybal arranged that Bialystoker *landsleit* and friends without this card receive wholesome meals. Moreover, he assisted eight couples in leaving Tashkent for Lemberg after the war ended. From there they went to Poland and other countries.

Returning to Bialystok in 1945, at the end of the war, he was devastated on learning that none of his family survived the Bialystok ghetto and the concentration camps. He was also deeply saddened that his beloved city was so utterly destroyed by the war, including its once large and proud Jewish community. The joys of his youth were now just memories, never to be recaptured. It was time to move on and make a new life for himself.

This was not easy. Six months in Prague and eleven months in Paris were agonizing steps toward that goal. While in Paris, Mr. Rybal contacted the local Bialystoker community, made wonderful friends and joined a Bialystoker relief committee, where he was able to assist other *landsleit* passing through Paris.

In 1947, he arrived in the United States and was introduced by his late brother, Leon Rubin, to David Sohn, the founder of the Bialystoker *landsmanschaft* in New York. Mr. Rybal had earlier corresponded with Mr. Sohn from Paris. The latter received him in New York with open arms, and from that time on, a strong bond existed between the two. Sohn devoted his entire life to the Jews living in Bialystok before the war and to Bialystokers in other countries. He imparted this profound sense of commitment to Mr. Rybal, often repeating the desire that the Bialystoker Center and Home

IRVING I. STONE

MY BIALYSTOK CONNECTION

My father, Jacob Sapirstein, was born in Bialystok and later lived in Grajewo, a nearby village. In 1905, the Cossacks came and burned it down. At that time the Russo-Japanese War was being fought, and my father decided to leave rather than go into the army, because he had seen his friends coming back as cripples. He watched despairingly as straw-filled wagons pulled up, disgorging maimed soldiers with no concern for their welfare. Families and friends had to take care of them as best they could. My father vowed to leave home to escape the Czarist oppression.

He went to Szczecin, then crossed the border into Germany. The Jewish community there put him in a hospital for six weeks to build him up because of malnutrition.

The Joint Distribution Committee brought him to America. He arrived in Boston in 1905 and then went to Chicago, where HIAS secured a job for him as an apprentice tailor at Hart, Schaffner & Marx. He did not like this work and contacted an uncle in Cleveland who owned a postcard store in the old Hollenden Hotel.

Coming to Cleveland in 1906, he became a clerk in his uncle's store. At that time stores sold a lot of postcards. Within a year his relatives announced they were closing the card shop because they could barely make a living wage, and advised him to seek other employment.

Not knowing any other work, Jacob Sapirstein set up business for himself in his boardinghouse room. He bought postcards and sold them out of a suitcase to drug stores, candy stores and novelty shops. Operating from a horse-drawn wagon, he was buyer, salesman, order filler, delivery boy and bookkeeper.

Prior to World War I, most postcards were imported from Germany. When imports stopped, Jacob Sapirstein bought the new "folder" cards made in America. As his sons Irving, Morris and Harry grew up, they joined the business.

In the late 1920's the family published and manufactured their own greeting cards, recognizing this was more profitable. The Depression saw great growth in greeting cards, because people could not afford gifts and sent cards instead. World War II brought further growth as families moved about the country and sent more cards to keep in touch.

Today the company started by Jacob Sapirstein — American Greeting Corporation — has 19,000 employees and does over $500 million worth of business a year. There are 24 plants in the United States, Mexico and Canada and four plants in Europe.

Throughout his life, Jacob Sapirstein has observed the Sabbath and remained active in Jewish organizations. He was one of the founders of the Hebrew Academy of Cleveland, a day school with over 800 students. He purchased 400 dunams of land in Israel and helped establish Kiryat Telshe-Stone, a growing city.

Irving I. Stone

He married the former Jennie Kantor, a native of his hometown, in Cleveland on June 7, 1908. She worked at his side during the early days of the business; both filled postcard orders at night. Mrs. Saperstein died on November 29, 1969. They had four children: Irving I. Stone, Chairman of the Board and Chief Executive Officer of American Greetings Corporation; Morris S. Stone, Vice Chairman of the Company; Harry R. Stone, President of Courtland Management, Inc.; and Mrs. David E. Davis (Bernice M.). The family also includes twelve granchildren, twenty-one great-grandchildren and four great-great-grandchildren.

American Greetings Corporation, founded by Jacob Sapirstein in 1906, celebrated its seventy-fifth year in 1981. The company blossmed from a small one-man enterprise into a multinational, publicly owned corporation, the largest of its kind in the world.

Despite the difficult economic climate it faced, American Greetings reported record achievement in both sales and earnings. It is encouraged by a clear upward trend in greeting card sales, reflecting people's need to express their sentiments on both joyous and sad occasions.

The company employs 19,000 staff, whose creative talents are demonstrated in American Greetings' product diversity and design. Once again, Bialystoker enterprise and ambition have been well demonstrated.

THE RATNER BROTHERS (r. to l:) The distinguished industrialist and philanthropist, Jewish community leader, and our devoted landsman, **Max Ratner; Leonard, who passed away in 1975; Harry (passed away in 1961), father of Bruce Ratner, former Commissioner of the New York City Department of Consumer Affairs; and Charles, who passed away in 1939.**

and social organizations. He occupies important positions in many Jewish institutions. He was the president of the Park Synagogue in Cleveland, one of the largest Conservative synagogues in America.

Needless to say, this warm, loving human being firmly supports the State of Israel. Not only has he helped raise large sums of money for the Jewish state, giving generous, personal donations, but he also has had close connections with Israeli businesses since 1951, three years after the State's establishment. Mr. Ratner has been to Israel more than a hundred times, visiting his various enterprises there, one of them an electrochemical production company in Haifa and Acco.

As the president of the American-Israel Chamber of Commerce, Mr. Ratner tries to strengthen trade and industrial cooperation between the United States and Israel. He has successfully urged many Americans to invest in various Israeli projects. "This helps Israel in its development," Mr. Ratner said a few years ago. "This also opens up new jobs for its population. We have to assist one another, not only philanthropically, but also with timely, practical acts. We, the Jews of this generation, must do everything possible to bolster Israeli industry so the Jewish state will in time be able to sustain itself and not depend upon outside help. We must do this now, because for coming Jewish generations, this self-sufficiency will be more difficult to achieve."

In 1917, when Ratner was eight years old, Britain issued its Balfour Declaration and Bialystok's response was enthusiastic. He still remembers how his beloved mother gave away her golden earrings to a fund for those wishing to become pioneers in Palestine. Mr. Ratner studied in the Hebrew Gymnasium in Bialystok, where Hebrew was the language of instruction.

At the beginning of 1976, Max Ratner visited contemporary Bialystok. He took with him his son, Charles, 16 members of his family; Leonard's son Albert and wife, Harry's son Bruce and wife, Harry's daughter Ellen, Ambassador Milt Woof and wife (children of his sister Irene and grandchildren), several cousins and a few other relatives from America. He wanted to show them his old home, so they would appreciate his origins, what Jewish Bialystok meant many years ago.

"Arriving in Bialystok fifty-five years after I left as a young boy," Mr. Ratner recounted, "I met a handful of Jews, all old and sick, all requiring help. I was reminded of my youth. When I walked through streets where Jews lived, where there had been a sophisticated, vibrant, Jewish life, I could not comprehend how today everything has vanished. How is this possible? Every street has been rebuilt, with a new appearance and name. Nothing Jewish remains...."

Mr. Ratner showed his relatives the house where he spent his childhood, on 4 Czysta, corner Polna Street. While in Bialystok, he still remembered all his childhood experiences, as if seeing everything once again. Here his mother occasionally bought fish; not far from his house was a synagogue. There he used to play with other children. "I looked at these places," Mr. Ratner said. "I used to think about them once in a while, but all that is left of Bialystok is memories...."

While in Poland, Mr. Ratner also visited Warsaw. There it is the same as regards Jewish life. Everything vanished. Mr. Ratner went to the Nozyk Shul on Twarda Street, where he found a few elderly Jews. The tables in the synagogue, the chairs, prayer books and religious tomes were covered with dust from disuse.

Max Ratner brought his relatives to Auschwitz. "A visit to Auschwitz," Mr. Ratner said, "leaves a horrendous impression. It is as though you were surrounded by the ghosts of the millions liquidated. No matter how much you read and hear about the Nazi atrocities, it is impossible to grasp fully their import, unless you see Auschwitz with your own eyes. Only then can you comprehend how Hitler and his henchmen planned and executed with great premeditation the terrible crimes against our people. This we must never forget."

Thus it is with tremendous loyalty that Mr. Ratner relates to his Bialystoker origins, even after so many years. His example cannot fail but inspire other *landsleit* who feel the same way toward their beloved hometown.

SZMUEL IZCHAKI

MAX RATNER — A BIALYSTOKER WITH A HEART

One's background inevitably influences the course one's life will take, regardless of changing circumstances. This holds true for those who rarely give any thought to their origins. But how much more does one's past guide his behavior when he often reminisces about it?

One such man is Max Ratner of Cleveland, a most distinguished Bialystoker, a prosperous industrialist and leading philanthropist on the American Jewish scene. Living in America for six decades has not weakened Mr. Ratner's Jewish spirit, which was nurtured in his youth in that magnificent Bialystok that exists no more.

Ratner's humanitarianism is not mere inclination; he translates it into concrete action. His contact with the Bialystoker Center in New York is frequent and regular. Routinely he inquires how he can help, always available to render guidance, generate ideas, and encourage the completion of goals the institution has set for itself — all this despite numerous demands upon his time and the fact that he lives in Cleveland. On several occasions in the recent past, Ratner has visited the Center while on business in New York, finding a small slot in his frenetic schedule to devote to Bialystoker interests.

Max Ratner has won, over his long and fruitful career, the respect of colleagues in business, as well as the gratitude of those who have benefited from his largesse. Bialystoker *landsleit,* however, developed a special love and warmth for this man who is one of their own and profoundly committed to their well-being. Notwithstanding his importance, Ratner impresses one as humble. No airs or pretense exist in this man who holds the position of President of the American-Israel Chamber of Commerce and Industry, a major catalyst for enhanced trade between the two countries. Mention Bialystok to him and Mr. Ratner will share at length memories and anecdotes of his childhood there. He also enjoys talking about how his star rose in the face of difficult times once he came to the United States.

His family lived at the corner of Polna and Czysta streets in Bialystok. His parents, Mojsze and Pesze Ratowcer, owned weaving looms and were textile manufacturers. In 1921, the entire family left Bialystok and came to America. There were eight children, four brothers and four sisters.

His oldest brother, Charles (Kalman), had come to America in 1905. In Bialystok, his brother, as a young lad, was active in the local revolutionary movement. The Czarist police tracked him down and almost exiled him to Siberia. But when Charles was only thirteen years old, he fled Bialystok and came to the United States. In those days life for immigrants in America was very hard. Charles was forced, because he could find no lodging, to sleep for three weeks in Hester Park on the Lower East Side in New York. In the street he would sing Yiddish songs, such as *A Brievele der Mamen,* to earn a little money.

When the other members of the Ratner family came to the United States in 1921, they immediately settled in Cleveland. One of their cousins, George Sogg, had a lumber business. Max Ratner's two brothers, Charles and Leonard (Lazar), went to work for their cousin. Later on, Leonard opened a grocery store and Charles a lumber yard. Meir, later known as Max Ratner, assisted Charles and at the same time went to school, graduating as an attorney in 1929. After finishing his studies, Max became Charles' partner in the wood business. Leonard sold his grocery and founded his own lumber company. In 1929, the four Ratner brothers merged their businesses and established "Forest City Enterprises." This firm became very successful. Max Ratner was selected president of Forest City Enterprises in 1929, and more recently has served as chairman of the Board of Directors. His nephew, Albert, Leonard's son, is currently president.

The Ratner family did not spare themselves work, and thanks to their industriousness their firm grew very large. Forest City Enterprises in Cleveland now employs 3,000 workers. It has branches in Chicago, Detroit, Portland and elsewhere. Not only does this firm produce all kinds of wooden articles, but also builds shopping centers, hotels, motels and similar developments in many different places. Furthermore, it features a patented high-rise-building system sold in many foreign countries.

Max Ratner's wife, Betty, was born in Cleveland. They have four sons, all married. The family is greatly involved in the business. Three of Max and Betty's sons — Charles, a lawyer; James, a Harvard University business school graduate; and Ronnie, an architect — work for the company. The fourth son, Mark, is a physics professor at Northwestern University.

Max Ratner is celebrated in the Cleveland Jewish community as an activist in numerous philanthropic

America, their drive, courage and boundless optimism permitted them to overcome all obstacles.

Laborers, craftsmen, manufacturers, builders, industrialists — the Jews of Bialystok helped to enrich life in America with their energy, enthusiasm and talent. Many assisted in building homes and hotels. Others developed large clothing, furniture, cigar and cigarette, gold and diamond, leather, publishing, bookbinding and upholstery businesses. Bialystoker Jews expanded American commerce, on both a large and small scale. Bialystokers excelled in medicine, science, research, literature, music, entertainment, the press and many other areas. These men and women often proudly disclose their Bialystoker origins.

Generations of Bialystoker Jews have also played an important role within the Jewish community in the United States. We can find Bialystokers in Jewish organizations, institutions, clubs and religious life. They occupy important places in the Yiddish press, literature, theater, music, art, and liturgical music. They have brought honor to the Bialystoker community in America.

The great losses we sustained during World War II can never be replaced. But I believe we can draw some comfort that Bialystoker survivors and immigrants in America insisted on continuing the wonderful traditions of our hometown. The Bialystoker Center in New York is promoting solidarity between *landsleit* and their children.

Let us never ignore our Bialystoker legacy. We are obliged to imbue our successors with determination to remember their past and do their heritage proud by carrying on in our footsteps. This memorial volume will help in this effort.

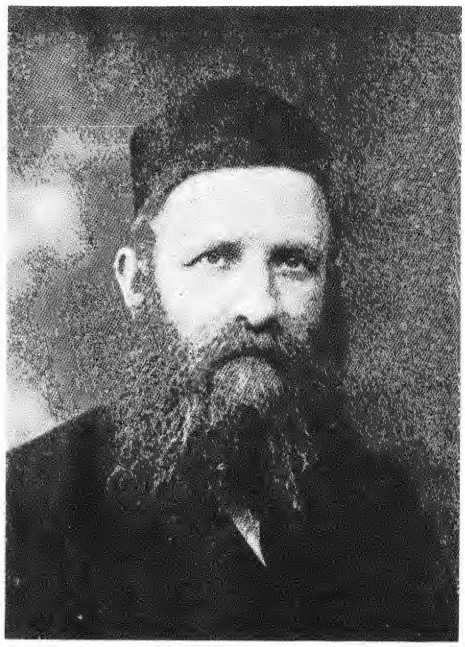
The David Sohn Picture Album

In 1951, the Bialystoker Center in New York published a large album containing 1,200 pictures, with a Yiddish and English text, compiled by the late David Sohn. This album, which reviews three hundred years of Jewish life in Bialystok and activities of *landsleit* throughout the world, has 386 pages and is titled: *Bialystok Picture Album — A Famous City and Its Jews Throughout the World.* The Bialystoker Center in New York is proud of this important pictorial record.

THE BIALYSTOKER SYNAGOGUE IN NEW YORK

One of the oldest synagogues on New York's Lower East Side, Bet Haknesset Anshei Bialystok, located at 7 Willet Street, was founded more than one hundred years ago by Jews from Bialystok. In 1868, two Bialystoker societies, the Anshei Chesed and the Adath Jeshurun, whose members included carpenters, shoemakers, tailors, painters and other tradesmen, formed small prayer groups. Later on, they merged and, pooling their resources and making generous donations, built the impressive edifice in 1868 known today as the Bialystoker Synagogue.

RABBI JACOB ESKOLSKY
Spiritual leader of the Bialystoker Synagogue for many years; died in 1931.

A prominent Orthodox house of worship, the Bialystoker *Shul* is one of the few remaining synagogues on the Lower East Side. Its interior — the Holy Ark, paintings and massive wooden pews — was designed to resemble the Great Synagogue in Bialystok, burned by the Nazis in 1941. In 1978, the Bialystoker Synagogue in New York celebrated its one hundredth anniversary and, at the same time, was designated an historic landmark by the City and State of New York. For many years, its spiritual leader was Rabbi Jacob Eskolsky, who died in 1931. His son, Rabbi Michael Eskolsky, succeeded him until his death in 1951.

Many founders and leaders of the Bialystoker *Shul* in its early years subsequently helped build the Bialystoker Center and Home for the Aged.

From a small group, the Ladies Auxiliary grew into a strong affiliate of the Center. Its members served with supreme devotion, raising large sums of money to help needy *landsleit* and, especially, the elderly residents of the Bialystoker Home.

These women always brought beauty and festivity to the Center's activities. The auxiliary involved itself in three areas: visiting and arranging medical treatment for the sick, implementing social and cultural activities for its members and friends, and fund-raising for the Home. Whenever the Home was financially strapped, the Ladies Auxiliary was the first to secure loans to rescue it. In fact, in 1930-31, when the Home was built, during the Great Depression, members of the auxiliary borrowed $50,000 to promote the building project. Later these loans were repaid with gratitude to each woman.

The founders and top officers of the Ladies Auxiliary were: Ida Aidak, President; Rose Lipman, Treasurer; and Sophie Cohen, Financial Secretary. They served for more than ten years. The auxiliary organized sub-groups that were active in New York and other cities in America and Canada. It exemplified humanitarian work. Fortunately, the present officers and active members of the Ladies Auxiliary continue its hallowed traditions.

THE YOUNG MEN'S BENEVOLENT ASSOCIATION

One of the few Bialystoker societies founded at the start of the twentieth century still in existence is the Bialystoker Young Men's Benevolent Association. Its longevity may be credited to a handful of active officers and members who are elderly, but insist on carrying on the important work of the organization, despite changing circumstances and the passage of time. The "Young Men's" significantly assisted the Bialystoker Center in New York, as well as the State of Israel and other causes dear to the hearts of American Jews.

The society was founded October 21, 1906. Its present officers are Charles Koss, Manuel Grodnick, Emily Grodnick, Herman Schwartz, David Fine and others. Mr. Fine is the current president. Charles Koss, the driving force behind the society, was honored several years ago at a banquet given by the group in recognition of his many years of devoted service.

When the Bialystoker Home was built, the members of the "Young Men's" made generous donations and raised funds from other sources. The society also aided in establishing Kiryat Bialystok, a village near Tel Aviv (see page 187) in Israel. The year 1981 marked the seventy-fifth anniversary of this worthy organization.

CLUB OF BIALYSTOKER FRIENDS

An important affiliate of the Bialystoker Center in New York is the Club of Bialystoker Friends, organized in 1945. When I came to the United States in June 1947, I found the club quite active and joined its energetic members as an active participant. Among them were: Sam Mines, Bernard Kaganowski, Barney Sacks, Harry Feinberg, Nathan Mines, Sam Saide, Saul Saide, Sol Mines, Marvin Fine, Sol Krim, Louis Krim, Julius Zabludowski, Harry Lazar, Nachum Gross, William Perl, Harry Silver, George Lozoff and Dave Miller.

When the Holocaust survivors and Bialystoker Jews who had returned from exile in Siberia came to America, they found a welcome at the Bialystoker Center, which helped put them on their feet. The club's members became one large, happy family. This camaraderie had, in fact, inspired the formation of the Club of Bialystoker Friends, which sponsored social and cultural events and raised funds for the Center.

The Club sent food, clothing, books, newspapers, medicine and other important items to Jews remaining in Bialystok as well as to those interned in the displaced-persons camps in Germany, Austria and Italy. We also assisted our *landsleit* who were interned in Cyprus and those who went to Switzerland to cure their ailments. We financed the vital restoration of the Bialystok ghetto cemetery on Zabia Street and installed a protective fence around it.

In 1947, we formed a group within the club to preserve the cultural and spiritual heritage of Bialystok. These activities generated much enthusiasm among our *landsleit* and friends. For example, we published an album, which I brought from Paris, containing songs and pictures from the Bialystok ghetto. The club also established annual memorial assemblies in tribute to the 60,000 martyrs of Bialystok and immediate vicinity who perished during the Holocaust. This custom has continued. Furthermore, when the State of Israel was proclaimed in May 1948, our members were among its first enthusiastic supporters, purchasing Israel bonds and contributing to the United Jewish Appeal. In 1949, at the world conference of Bialystoker *landsleit* held in New York, the club made a generous contribution to establishing Kiryat Bialystok.

Bialystoker Jews In America — A Record of Proud Achievement

As we review the one-hundred-year experience of Bialystoker Jews in the United States, we can be proud of their achievements and the prestige they brought to Bialystok, their birthplace and spiritual cradle.

Despite the difficult economic and social circumstances the early immigrants from Bialystok found in

60th ANNIVERSARY OF *BIALYSTOKER STIMME*

The year 1981 also marked the 60th year of publication of our highly regarded magazine, *Bialystoker Stimme.* Published by our *landsmanschaft* twice a year, before Passover and Rosh Hashanah, the *Stimme* is one of the most important publications founded by immigrant Jews and remains one of the few significant magazines published regularly for sixty years.

With great pride we salute the *Bialystoker Stimme,* which celebrates our Center and Home for the Aged in New York among *landsleit* everywhere. If solidarity exists among Bialystokers all over the world, most of the credit belongs to the *Stimme.*

Its original editor for many years was David Sohn. After his death on February 10, 1968, no effort was spared to ensure the *Stimme* would continue publication.

Mr. Sohn's successor as the *Stimme's* editor is Izaak Rybal, General Secretary of the Bialystoker Center. The co-editor of the English section is Rabbi Lowell S. Kronick, Chaplain. The *Stimme,* which in recent years expanded its content and format, is read by Bialystoker *landsleit* and friends everywhere.

Concerning the *Bialystoker Stimme's* founding sixty years ago, Mr. Sohn often told the following story: "In 1921, I and other people active in the Bialystoker Center were inspired to issue a periodical that described our activities, recorded the accomplishments of our societies, recognized *landsleit* who worked for the institution, bound together Bialystokers in America with our brothers and sisters in the old country, and collated the historical events of the Jewish community in Bialystok.

"We also wanted to let other *landsmanschaften* know about the achievements of the Bialystoker *landsleit.* Furthermore, approximately 40,000 Bialystoker Jews in America needed their own publication, devoted to their interests, which the Yiddish press at large could not always satisfy."

* * *

The first issue appeared on a trial basis in November 1921. Whether succeeding issues were published depended on the response of *landsleit* in America, which was positive. Afterward, the magazine appeared every three months. In the thirties, it became a monthly. Some of those early issues varied in size and content. Some were scanty, from eight to sixteen pages, and others contained about one hundred pages. The Passover and Rosh Hashanah issues were consistently large and rich in content. Several special issues, containing about one hundred pages, honored milestones of the Bialystoker Young Men's Association, Bialystoker Somach Noflim, Bialystoker Ladies Auxiliary, Relief Society of Paterson, and Club of Bialystoker Friends, among others.

Among the early writers for the *Stimme* were: Jakow Krepliak, Herman Frank, Sam Kosel, Jechiel Wajntrojb, Louis Grynhojz, Pejsach Kaplan, Nojach Zabludowski, Awrom Kotik, Isroel Lipski, L. Fejgin, M. Goldman, J.J. Indicki and Litman Rozental.

When one leafs through more than three hundred editions of the *Stimme,* comprising many thousands of pages, one discovers a treasury of materials.

Every subject of consequence to Bialystokers found recognition in the *Stimme.* The magazine reaches all geographical locations where *landsleit* live — Canada, Mexico, Argentina, Australia, Israel, Paris and Bialystok. The *Stimme* served as a monument to the 60,000 martyrs of Bialystok, as well as a beacon of hope that its ideals and traditions will live on long after the city's destruction. This publication contains thousands of documents, articles and pictures that cannot be found anywhere else. The *Stimme* must be regarded as a worthy archive and everlasting tribute to everything Bialystokers loved and lost.

* * *

While the *Stimme* has done much to enshrine the past, it also helps the Bialystoker *landsmanschaft* in America expand. Who can adequately assess the work of the Bialystoker Relief Committee, after World War I, which sent millions of dollars to save Bialystok's institutions? Moreover, the *Stimme* popularized the Bialystoker Center and Home for the Aged in New York, the international headquarters of the *landsmanschaft.* It encouraged Bialystoker Jews in America and elsewhere to send assistance to our unfortunate brothers and sisters in Bialystok during World War II. The magazine has also helped reunite relatives who had been out of touch for many years.

The *Stimme* encouraged Bialystokers to appreciate culture. It also faithfully recorded births, bar mitzvahs, bas mitzvahs, engagements, weddings, anniversaries, and deaths of *landsleit.* The *Stimme* has enabled all Bialystokers to feel like one extended family, sharing good times and bad.

* * *

Let us hope the *Bialystoker Stimme* will continue to fulfill its mission: uniting our beloved *landsleit* throughout the world despite great distances separating them.

THE LADIES AUXILIARY

The Bialystoker Ladies Auxiliary helped develop the Bialystoker Center and Home for the Aged. Founded in February 1923, the auxiliary invigorated people active in the Center and launched many social and fund-raising events.

The ten-story building of the Bialystoker Center and Home for the Aged at 228-230 East Broadway, New York, which serves as the world headquarters for Bialystoker landsleit.

of one hundred Bialystoker Jews planned the proceedings. Each *landsmanschaft* organization selected a particular evening during that week to mark the joyous occasion. The public at large was invited to participate in each party. Thousands of people came to visit the Home to admire the tireless efforts of Bialystokers.

A parade swelled the Lower East Side on Sunday, June 21, 1931, the Home's grand opening. Almost everyone connected with Bialystok participated, as well as Jews from other places of origin. The closing banquet was held at Beethoven Hall, 210 East 5th Street in New York. More than five hundred people attended, including all the directors of the Bialystoker Center, representatives of Bialystoker organizations and leading Jewish figures.

Many political and Jewish community leaders sent congratulatory telegrams to the Bialystoker Home, including Governor Franklin D. Roosevelt, Lieutenant Governor Herbert Lehman, New York Mayor James Walker, Manhattan Borough President Samuel Levy, and B. Vladek, Manager of the *Jewish Daily Forward.*

Mr. Sohn, in honor of the grand opening, wrote in the *Stimme* that the new facility would care not only for the elderly population at the time of its construction but would serve future generations of old and infirm people. His words were prophetic. Toward the end of his life, he was admitted as a resident of the Home, where he died on February 10, 1968. Many years earlier, he exhorted his followers to support the Home, for no one could know when he or she might need its services.

From a Modest Beginning to Great Accomplishments

The first fifty residents of the Home were admitted shortly after it opened in September 1931. The Rosh Hashanah issue of the *Bialystoker Stimme* of that year stated, "Several hundred men and women came to worship in our new synagogue on both days of Rosh Hashanah. Our cantors uplifted them with their inspiring services. On Yom Kippur, a memorial service was held in our *shul* for deceased members and *landsleit.*"

The Home's operating costs increased, because the directors were determined to provide excellent care for the residents and admit additional people. At first there was a waiting list of twenty; several months later it grew to seventy-five. More people, hearing how wonderful the Bialystoker Home was, applied for admission. Many thousands of visitors passed through the corridors of the Home and went away greatly impressed.

A Fine Institution in Good Hands

Devoted people who invested their energies and concern have ensured the Home's continued excellence. Our organization will exist for many more years because we enjoy the support of new members prepared to carry on the work of their predecessors.

The Bialystoker Home is a traditional kosher institution dedicated to bringing comfort and dignity to the lives of Jewish senior citizens. It has a fully staffed medical and nursing department, as well as modern food services, chaplaincy, recreation, rehabilitation and maintenance departments. Our Health Related Facility serves people requiring some medical supervision but able to carry out their activities of daily living with minimal assistance. For those needing complete care around the clock, there is a dedicated staff of professionals in all relevant disciplines.

Our Bialystoker *landsleit* can be proud of what they and their forefathers accomplished — a geriatric facility that can compete most favorably with similar institutions. The Bialystoker Center, the governing body of the Home, will continue shepherding it to even greater accomplishments after we round out our first half century.

IZAAK RYBAL-RYBALOWSKI, General Secretary

BIALYSTOKER CENTER AND HOME— 50 YEARS

Last year, 1981, Bialystoker *landsleit* in New York, all over America and throughout the world celebrated a most important event: the fiftieth anniversary of the Bialystoker Center and Home for the Aged. During this half century, our Home has developed into one of the finest geriatric facilities in the country, a model of modern, compassionate care for the elderly. Moreover, our Center is the international headquarters of Bialystokers in many lands, among them survivors of the Nazi Holocaust that annihilated one of the great centers of Eastern European Jewry.

This institution gives renewed life to the humanitarian tradition that Bialystok taught. Indeed, its founders translated into reality their desire to assist people in need generally and, in particular, the elderly. A small group of dedicated Jews, determined to construct a home for the aged under Bialystoker auspices, launched a frenetic series of meetings and festivities to draw support for their ambitious project. Their leader was the late David Sohn, affectionately called "Mr. Bialystok." Despite the formidable obstacles facing them, these men and women pushed on to achieve their goal.

The Bialystoker Spirit

These activists planned the nursing home and the *landsmanschaft* headquarters in June 1926. They confronted the tragedy of elderly Bialystokers without proper care, all alone and in desperate straits, a problem affecting many aged immigrants at that time. Imbued with a passion for assisting the elderly and the needy who would follow, the committee assured that their desperate charges would be well treated.

Beginning with Devotion

The plenary meeting of Bialystoker *landsleit* held in June 1926 investigated the feasibility of building a nursing home. It appointed a special committee to formulate an appropriate plan. The committee worked for almost a year before it delivered its final report in May 1927 at a general meeting of the Bialystoker Center and Bikur Cholim. It reviewed the possibilities of going ahead with the project and the numerous anticipated difficulties. Nonetheless, everyone was optimistic. Mr. Sohn wrote, "One thing is clear: we will build a home for our elderly people sooner or later."

Cast Us Not Away in Our Old Age

Leafing through the pages of the *Bialystoker Stimme,* one notices the love and devotion with which the *landsleit* built the Bialystoker Home, one of the finest in the country. In a moving article in the September 1927 issue, the author linked the new Home with prayers chanted on the High Holidays. "We recite the prayer, 'Cast us not away in our old age.' To lessen the isolation and loneliness of old age, the directors of the Bialystoker Center and Bikur Cholim decided to establish their own nursing home for elderly people, where they can spend their remaining years in comfortable rooms among their own friends."

Much effort went into erecting the Home. Fundraising activities proceeded; donations poured in, swelling the Home's coffers. In July 1928, more than $40,000 was raised, a substantial sum at that time. As the *Stimme* proclaimed, "The plans for the old age home are complete and we contemplate more than an institution for the elderly. Our Home will combine modernity with compassion — 'A Home with a Heart' that will stand as a monument for succeeding generations of our *landsmanschaft*."

A Home with a Heart and Soul

On Monday, September 16, 1929, the contract to build the Home was signed. One week later, the cornerstone was laid. Bialystoker *landsleit* all over America contributed in many ways. Several condemned buildings were demolished along East Broadway to make room for the new structure. Festivities to launch the building campaign were held on September 22, 1929. Thousands of Bialystoker Jews, friends, and official representatives of numerous organizations joined in laying the cornerstone. The building committee estimated the cost of erecting the Home at around $400,000. The Bialystoker Ladies Auxiliary undertook to raise $20,000, donating $5,000 right away.

The Home was completed in 22 months. Finally, the day arrived for moving into the handsome new building. In the balmy days of May 1931, the Bialystoker Home officially opened and regular meetings of the *landsmanschaft* were held in the new quarters amid much celebration.

The dedication festivities extended from Saturday night, June 20, to Sunday, June 28, 1931. A committee

Bricklayers Benevolent Association — 1905
Branch 88, Workmen's Circle — 1905
Young Mens Association — 1906
Branch 127, Workmen's Circle, Chicago — 1906
Branch 137, Workmen's Circle, Philadelphia — 1906
Branch 121, Workmen's Circle, Paterson, N.J. — 1908
Branch 256, Workmen's Circle, Newark — 1908
Ladies Aid Society, Harlem and the Bronx — 1909
Kranken Unterstitzungs-Verein, Newark — 1912
Relief Committee, Chicago — 1919
Relief Committee, Paterson, N.J. — 1919
Bialystoker Culture Society — 1921
Bialystoker Social Club, Chicago — 1922
Bialystoker Ladies Auxiliary, New York — 1923
Bialystoker Ladies Auxiliary, Chicago — 1925
Rabbi Brodsky Ladies Auxiliary, Newark — 1927
Bialystoker Home for the Aged, New York — 1927
Social Center, Los Angeles — 1928
Bialystoker Credit Union, New York — 1933
Bialystoker Painters Club, New York — 1934
Bialystoker Operators Club, New York — 1934
Bialystoker Cutters Club, New York — 1935
Bialystoker Aid Society, Detroit — 1936
Bronx League of the Bialystoker Home — 1936
Bialystoker Ladies Auxiliary of Borough Park — 1937
Bialystoker Branch 142, Workmen's Circle, Paterson, N.J. — 1939
Bialystoker Benevolent Society, Milwaukee, — 1940
Bialystoker Branch 202, Workmen's Circle, Newark — 1940
Bialystoker Social Club, New York — 1942
Bialystoker Victory Club, New York — 1942
Bialystoker Center, Montreal, Canada — 1943
Bialystoker and Vicinity Aid Society, Toronto, Canada — 1944
Bialystoker Young Womens League, New York — 1944
Club of Bialystoker Friends — 1946
Bialystoker Historical Society — 1947
Kiryat Bialystok Foundation — 1949
(established by the Bialystoker Center in New York)

BIALYSTOK RELIEF WORK

One of the vital organizations established by Bialystoker Jews in the United States in 1919 to assist needy *landsleit* in Bialystok was the Bialystoker Relief Committee in America. David Sohn and others founded it to alleviate hunger and poverty among Bialystoker Jews. Soon after World War I, when news of their difficult circumstances reached the United States, *landsleit* in America raised $5 million, which they sent to their kinsmen in Bialystok. Moreover, Jews in more than sixty towns around Bialystok also were granted financial support. Finally the Bialystoker Relief Committee in New York sent half a million dollars to strengthen various institutions in Bialystok.

This relief committee grew out of the old Bikur Cholim that helped *landsleit* in need. The committee was housed after World War I in a cellar at 246 East Broadway. In addition to relief work, it conducted various activities for the *landsleit* and other Jews in New York. Indeed, the Bialystoker Center, which grew into a major Jewish organization in the United States, evolved from the Bialystoker Relief Committee.

David Sohn expressed the committee's humanitarian ideals in the following way: "From the depths of the 'Bialystoker Cellar,' the noble ideal of an organized *landsmanschaft* that would serve as a model for Jews from other origins who came to America emerged, uniting our diverse constituency from the strictly Orthodox to the radically assimilated, from conservative to progressive, from first-generation immigrants to second-generation American-born Jews. We seek to blend all of them within the melting pot of fraternal solidarity, mutual assistance and philanthropy."

Founders and Leaders of the Bialystoker Center

LOUIS DAVIS

ALTER KUSHES

PHILIP ROSENTHAL
President of the Home

JACOB COHEN
President of the Home

Simcha receive a monthly check. Some of our *landsleit* claim that once, when Schiff was on an extended trip to Europe, his office in New York neglected to send Simcha his regular check for several months. In a rage, he descended upon Schiff's office and when the staff attempted to eject him, Simcha bellowed at the top of his lungs: "Where is my Yankele? I demand to see my Yankele!" In his inner office, having already returned from his European trip, Schiff heard the tumult and emerged to find out what was happening.

Simcha was furious, ready to tear everyone apart. Schiff took him into his private office and ordered a check drawn at once to compensate Simcha for the months he received nothing. At the same time Schiff scolded the bookkeeper who had failed to exercise proper oversight over his charity affairs in his absence.

Simcha visited Israel five times, never paying for his voyages. He had his methods of obtaining free passage. At that time, traveling by ship was relatively inexpensive anyway. On several occasions, Simcha left Israel for Europe on ships carrying oxen, where he worked, earned his fare, and even a few dollars for his trouble.

Every five or six years he went to Israel to see his wife and daughter. Because she was strictly Orthodox, Mrs. Tzfas refused to leave Israel for America. But Simcha managed to bring his daughter here. Whatever became of her is unknown.

During the many years he lived in America, Simcha Tzfas worked at various jobs: longshoreman, laborer, fisherman, coal miner, soldier, farmer, night watchman. His adventurous nature and brute strength drove him to the most hazardous activities. He loved to take risks and enjoyed life. He was a connoisseur of good food and drink. As a matter of fact, his appetite was legendary.

When Simcha grew older, he arranged to take his meals with different *landsleit* each day. This was known in Yiddish as "eating days." When Simcha Tzfas visited a well-known Bialystoker butcher, Philip Tashman of Yonkers, he found on the table a two and a half pound loaf of bread, several rolls, and a whole herring with onions soaked in vinegar. Then he devoured a large plate of meat (a butcher always had meat — particularly when a pound cost seven to eight cents). Simcha was also treated to a large bowl of barley soup, after which he consumed an entire salami weighing a pound and a half. Certainly no good meal could pass without "some spirits" and a pint of beer.

On another occasion a Bialystoker housewife prepared a dairy meal for Simcha consisting of several pounds of fish, noodles and cheese, grits and milk, pancakes, coffee and a dozen rolls. Surely this great repast would be considered excessive for the average person. Simcha left the table hungry, complaining to another neighbor that he was famished. Perhaps she could offer him some food to "restore his strength." This second lady, who possessed great compassion, prepared a lovely banquet fit for a king. Simcha finished everything in front of him as though he had not eaten for days.

He was a frequent visitor at meetings of various Bialystoker societies. Usually he asked for a new suit, rent for his room, or something else. Once he went to the Somach Noflim, requesting a "new shoe." Immediately he was asked why only one shoe. He answered that he would get the second shoe from the Bialystoker Brotherly Love Association, another society. And that's the way it was: the Somach Noflim gave him a dollar and a half for one shoe and the Brotherly Love the same amount for the other shoe. Faithfully these two societies granted him a new shoe every year until he died.

When Bialystoker *landsleit* multiplied in later years, people celebrated weddings, circumcisions, bar mitzvahs, and so forth. Simcha was not embarrassed to show up at these parties uninvited. Invariably he jumped up onto a chair in the middle of the hall, with a large glass filled with liquor in his hand, shouting at the top of his lungs, "Without Simcha there can be no *simcha*! *Mazel Tov, L'Chaim,*" and drank the entire glass of whiskey.

Simcha was never sick. At no time did he wear eyeglasses. He possessed all of his faculties until the last day of his life.

Simcha Tzfas died peacefully in his lonely room on Division Street in 1917.

* * *

As soon as Bialystoker Jews began arriving in the United States, they formed their own organizations and societies, which united and strengthened the Bialystoker community, absorbing the larger Jewish population. These groups, working separately and together, extended the Bialystoker *landsmanschaft*'s influence throughout America. As mentioned earlier, the first organized society was the "Bialystoker Unterstitzungs Verein" established in 1864. What follows is a list of almost fifty societies founded between 1868 and 1949. Although most of them no longer exist, they made a major contribution to the development of the *landsmanschaft,* its relief work and other communal activities that served Jews from Bialystok for almost a century:

Mesillat Yesharim — 1868
Anshei Chesed — 1878
Ahavat Achim — 1884
Somach Noflim — 1886
Brotherly Love Association — 1890
Bikur Cholim, New York — 1897
Bikur Cholim, Brooklyn — 1898
Ladies Aid Society, Tomchei Aniyim — 1899
Brit Avraham Lodge, Philadelphia — 1901
Unterstitzungs-Verein, Brooklyn — 1902

DAVID SOHN

THE FIRST BIALYSTOKER IN AMERICA

Who was the first Jew from Bialystok to arrive in America? I often discussed this matter with many older *landsleit,* people who were in the United States for many years. When they reached these shores, they already found a significant Bialystoker community going back to the 1880's.

In fact, Bialystoker Jews lived in America starting in the 1850's. We found a charter issued by the State of New York dated 1864, to a "Bialystoker Unterstitzungs Verein," an aid society for Bialystoker *landsleit* that existed two years and then fell apart because of conflicts among the members. I uncovered this document quite by accident, when I was elected president of the "Bialystoker Somach Noflim" in 1925.

We realized that the Somach Noflim, founded in 1886 and one of the oldest Bialystoker societies, operated without a charter. As president, I sought to modernize the society, which had been neglected.

First I obtained a charter from the State of New York, legally recognizing the society. When we applied for the charter, we found government records that revealed a "Bialystoker Unterstitzungs Verein" was incorporated in 1864.

The first Bialystoker Jew to arrive in America was Simcha Tzfas, who died in New York at the age of 103.

Several weeks after I came to the United States I met Simcha at a Bialystoker's house on Henry Street, where he was a frequent guest. Someone pointed him out to me, indicating he was almost 100. I refused to believe it because Simcha looked much younger and was full of life.

Later I heard many interesting tales about Simcha, including his frequent trips to distant lands and his numerous adventures.

Simcha Tzfas first arrived in America in 1842, on a sailboat that embarked from London and sailed on the high seas for several months. Once in New York, he did not find any other Jews from Bialystok. His first home was with a Dutch family on Water Street, near the East River.

Simcha was twenty-eight years old then, a tall and brawny youth, a real he-man. His fearlessness amazed his gentile neighbors, who did not let his Jewish manners interfere with their close friendship. Simcha worked as a longshoreman for an export firm, loading cargo on ships and performing other strenuous labor. Apparently he earned a satisfactory living at the time.

When the famous California gold rush began in 1848, Simcha was among the first to leave on this mad quest for gold. For months he walked or traveled by horse and buggy along with some daring young people through the wilds of America, fighting Indians and robbers who attacked them on their journeys. Simcha was wounded twice. Finally he arrived in California, where he spent two years, failing to discover any gold.

He went back to Bialystok, stayed awhile and then sailed to Israel, where he had close relatives. Two years later he returned to the United States, joined the American Army and served under General McClellan for three years. Subsequently he became a farmer in Minnesota.

SIMCHA TZFAS
The first Bialystoker Jew who came to the U.S. in 1842. His was a long, interesting and adventurous life. He lived to be 103 and died in New York in 1917.

In 1860, a year before the Civil War broke out, he returned once again to Bialystok for a short time and then to Israel. Some claimed that during this trip Simcha married, at the age of forty-six, in Israel.

In 1865 Simcha came back to the United States. During this voyage he became friendly with Jacob Schiff, a fellow passenger who later became a wealthy banker and Jewish philanthropist. Schiff liked this down-to-earth, hulking man with handsome black beard and steel-like hands. Talking to him, Schiff saw, possibly for the first time, a simple and strong Russian Jew. Their friendship continued for many years, and even after Schiff became a millionaire he arranged that

BIALYSTOKERS

in the United States

Bialystokers All Over The World

shot. No Jews were permitted to stay in the ghetto, where signs were posted declaring it *Judenrein.*

Jews who were still in Bialystok were sent as slave labor or executed. The Nazis issued an ultimatum to those in the bunkers: surrender or be liquidated. Many preferred the grim conditions in the hideouts to surrender to the police. Electricity and water were shut off. We were forced to obtain water from a polluted stream that was filled with frogs. We filtered the water through a linen screen, and that's how we subsisted for two months....

Suddenly one night, our bunker was exposed. The Nazis attacked and shoved us in all directions; many fled. I panicked and was disoriented. I can't remember how I and fifteen others managed to find another hideout that had been uncovered earlier, its former occupants killed. We stayed there, for we had no choice.

I was lonely. My father and little sister had been killed with the other victims. We, the temporary survivors, hid in our new shelter for two more months. Meanwhile, we set fire to all the Jewish property we could find. At night we went from house to house, doused kerosene on everything, and burned it. We were determined that the Nazis would have little booty.

Finally, our bunker was exposed again. We were tortured and jailed for six weeks, and then transferred to concentration camps, including Stuthof, Auschwitz, Ravensbruck and Neustadt. Like many others, I suffered indescribably. Several times I was at the threshold of death; I wonder how I survived.

After being liberated in May 1945, I returned to Bialystok, my hometown, to see whether any of my family had survived. I had little hope of finding anyone. But then the incredible happened.

I went to 1 Minsker Street, where Jews who had survived the Holocaust or exile in the Soviet Union were staying. A girl came over, kissed me and told me my husband was alive. I couldn't believe it; I thought she meant my husband's brother. Then, a friend of my husband's who had been with him led me inside a building, where I found my husband lying in bed with a high fever. I called a doctor immediately; my husband went to the hospital, where he was treated for typhus for two months. Even after leaving the hospital, he was very weak. He walked with crutches. It took him a long time to recover.

I later learned he was sent to Auschwitz during the first liquidation in Bialystok. His mother told him, "Go, my son, and save yourself." Then he was separated from her and his sister. My husband's mother's words ring in his ears to this day.

My husband was later transferred to the Jaworzna concentration camp, where he worked in the coal mines for nineteen months. Afterward, he and others were force-marched to the Blechamer concentration camp. Two days after their arrival, the Bialystoker contingent dug a tunnel underneath the camp's fence and escaped. Among the brave Bialystoker Jews who fled Blechamer were Lejzer Olszanski and his son, Chaim, who live in Argentina; Jeszua Krawecki; Chaim Kurnianski; and my husband, Szmuel Drogoczynski.

Thus my beloved Szmuel and I were reunited after enduring the Holocaust. A miracle. Very few couples were so fortunate.

for the Jewish Villeurbanne Committee, the Lyons United Jewish Youth Committee and the Committee to Rescue Jewish Children. I still wonder whether someone had informed on us.

We spent many hours thinking that we had reached the end of our rope. None of us believed we would escape the Nazis' clutches.

Just before we were to be handed over to the Gestapo, we succeeded in bribing our three captors to let us go. This was the only instance, to my knowledge, that an entire resistance group was able to save itself through bribery.

Our captors had, however, fooled us. They took our money and then called the Gestapo. A half hour later, when the Germans arrived, they found no one. Luckily, we fled the illegal hideout immediately after our captors left us. Later, I bleached my hair blond and, looking like a real gentile girl, continued my resistance work using a false identity.

After the long-awaited liberation of France, we were horrified to learn the full extent of Jewish destruction. Each of us, we discovered, had lost many beloved relatives and friends in the Holocaust.

I couldn't believe I had survived. Every Jewish stranger we passed on the street was a joy for us. For several months after the liberation, I remained in Lyons to reunite families that had been separated during the war. Later, with the help of the Workmen's Circle in Paris and the Jewish Labor Committee in New York, we established homes for Jewish orphans.

With fresh energy, I went to work rebuilding Jewish communal life in France. Once again I taught Yiddish to Jewish children and told them about the heroism of our young sons and daughters during the war.

Bialystok today has virtually no Jews, but our *landsleit* who survived continue its sacred traditions in all the countries where destiny has scattered them.

NECHAMA (DROGOCZYNSKI) DINUR

REUNION AFTER A PAINFUL JOURNEY

My maiden name in Bialystok was Laznik. I was Chone Ozder's granddaughter; he lived at 22 Zelazne Street. My husband is Szmuel Drogoczynski. We changed our name to Dinur. Since 1950, we have lived in Holon, Israel. We have a son, a daughter and four grandchildren, who have brought us a lot of *nachas.*

In the summer of 1941, when war between Germany and the Soviet Union broke out, I had been married four months. Afterward, my husband and I were in the Bialystok ghetto, where we suffered a great deal. Once, when my husband and brother attempted to smuggle food into the ghetto through the fence, they were arrested. The Nazi police brutally beat them and later sent them to the Bialystok prison, where few escaped alive. Every few days the authorities would take groups of Jews from the prison to the fields and shoot them.

After four months in jail, my husband and brother — the only two Jews who remained there — were freed. They returned to the ghetto six weeks after I gave birth to our first son. Shortly thereafter, the first liquidation was launched; 12,000 Jews were transported to the death camps. We lived at 26 Jurowecki Street in the ghetto, which housed two bunkers — one in the attic and the other in the cellar. Mothers with small children were advised to stay in the underground hideout so their youngsters' cries wouldn't be heard by the Nazi searchers. My younger sister, Sorele, who was ten years old, was with me. The children did not survive the first liquidation amid the horrible conditions in the bunkers. I lost my child, who was then eleven months old.

In the meantime, the Nazis exposed the hideout where my husband, my parents and his parents stayed. They were led out to Fabryczna Street. While being taken out of the ghetto, my mother caught my father's attention in a courtyard and whispered in his ear, "Save yourself! Go to the children." Somehow he managed to get to my bunker. Following the seven-day liquidation campaign, word spread that whoever had a job would be granted a permit to remain in the ghetto — a reprieve from immediate extermination. I got such a document and added my father's and sister's names to it. I went to work at Waksman's Knitware Factory. We knitted socks and gloves for the Nazi soldiers. In this way, I hoped to get a bit of sustenance for my family.

A few months later, a second liquidation was unleashed in the ghetto. Panic and confusion spread as the remaining Jews who were deemed expendable were ordered to report to Czepla and Jurowecki streets, the embarkation point for concentration camp. We witnessed the resistance of our brave young men and women, who showed extraordinary courage in the face of overwhelming Nazi firepower. My family and I continued hiding in our bunker by day and foraging for morsels of food by night. Few bunkers remained. The Gestapo continually discovered and arrested Jews in hiding. Some were sent to Bialystok prison; others were

TZIRL (BERKOWICZ) STEINGART

FOREVER IN MY MEMORY

(Editor's note: The writer is a correspondent for the *Jewish Daily Forward.)*

Although I left Bialystok, my hometown, many years ago, I still remember it fondly.

My family lived on a small street in a poor section of town — near the Great Synagogue. Nevertheless, we enjoyed a rich cultural life. My mother was a model of honesty and devotion.

My Bundist education gave me a strong feeling for social justice and equality without regard to national origin, color or creed. I also remained devoted to the Jewish people, its language and culture. I never saw any contradiction in these views. On the contrary, one reinforced the other.

As a young girl, I left Bialystok for Paris — in January 1933. I soon became active in Jewish social and political causes. My main interest was teaching assimilated Jewish children Yiddish and the history of their people. I and others trained children in the Bundist youth organizations to be proud of their heritage and respect the brotherhood of all peoples.

These efforts paid off during the Nazi occupation of France, when underground youth and resistance organizations were formed. Their dedication and combat readiness were the result of the Jewish consciousness they had developed in earlier years.

I will always remember those tragic times, when we were in daily danger of arrest, torture, deportation, and execution. Despite this, my friends and I enjoyed disrupting the Nazis' diabolical plan to destroy the Jewish people.

We often thought our nightmare would never end. Nobody believed we would survive to tell the world of our anguish.

In Paris, Lyons, Grenoble and other French cities and towns, there are memorial plaques on many homes of fallen Jews who helped liberate France. So many Jewish names appear on the markers — youngsters who fought alongside their gentile brothers against the enemy.

Under normal circumstances, most of us would have been incapable of hurting a fly. But the barbarity of the Gestapo and their French collaborators was so revolting that we became fighters overnight. Somehow we found the strength to carry on our illegal rescue and resistance activities.

Even with false papers identifying one as a gentile it was hard to hide from the authorities and even harder to fulfill resistance missions. We never knew for sure who was a friend or an informer. Fortunately, there were decent gentiles who did not collaborate with the Nazis and who helped hide Jewish children; some provided forged documents and weapons for resistance groups.

I spent most of my time saving Jewish children, who were utterly helpless. Their parents breathed easier in their hideouts knowing their children were under our protection.

We also printed illegal handbills and posted them in the streets. These signs gave moral support to Jews who were in hiding and called upon the French public to assist them. We proclaimed that the Nazis were lying in their radio and newspaper messages; they were inciting the French against innocent people. The real enemy was the Nazis, not the Jews. The French were duty bound to banish the Germans from their land. I was also involved in illegally distributing the Bundist paper, *Unzer Stimme,* and the Bundist youth paper in French, *Le Reveilleur des Jeunes.*

We brought supplies to Jews in their hideouts and helped others flee French detention camps before they could be deported. We obtained arms for the resistance groups — not an easy task. And we instructed young people on how to take care of their weapons in the shelters and administer first aid in the event of enemy attack.

My husband, Henry Steingart, was one of the leaders of the United Jewish Aid and various action committees, which were involved in a broad range of illegal activities. Represented among these groups were Bundists, Jewish communists, right-and left wing Labor Zionists and religious Jews.

I shan't forget these efforts and the daily terror under which they were carried out. I still recall those who, like myself, hoped they would survive until France would be liberated, but did not. It is as if the courageous uprising in Villeurbanne (a surburb of Lyons), where Jewish youth fought alongside their French counterparts against Germans, took place yesterday.

The Nazis were then, in August 1944, armed to the teeth; we lacked adequate weapons supplies. After several days of fighting, the Germans crushed the Villeurbanne uprising. Homes were gutted and many resisters were shot.

Henry, who was one of the fighters, and some friends were missing for several days. I looked for them in the hospitals among the dead and wounded. Some days later, Henry and his colleagues returned to my hideout. The Germans had been after them and some French peasants had hidden them.

During an attack on a hideout, where we conducted secret meetings of the illegal United Jewish Aid Committee, six of us — representatives of various political persuasions — were arrested. I was the spokesperson

ALYS KREMER

A LEGACY FOR THE SECOND GENERATION

The words of Psalm 137 recall to me not only the Jerusalem Temple's destruction and the Babylonian exile, but the exile of Auschwitz, with the mocking *Arbeit macht frei* over its gates and its inmate orchestra, compelled to accompany the nightmarish moments of that hell. Jewish history has long been one of exile.

Over and over again, we have been forced to consider this psalm's question: "How shall we sing the Lord's song in a foreign land?" and it has become our central struggle. In Israel we see with great clarity the continuity of Jewish history, the link between Masada and the ghetto uprisings. In Jerusalem, on June 14-18, 1981, thousands of survivors of the Nazi attempt to destroy our people returned from this tragic exile to pass on to their children the need for remembrance and the the legacy of their faith. I am the daughter of Chanah Goldfarb and Michael Kremer, one of the thousand children from twenty-seven countries who joined their parents for this extraordinary event, the World Gathering of Jewish Holocaust Survivors.

The World Gathering had many purposes. It was, above all, a time to cherish the individual memories of murdered mothers, fathers, sisters and brothers, now called "the six million," and the memory of the life destroyed with them. Despite the emphasis by the media on the search for family and friends, all who attended knew how painfully remote the possibility of such reunions was. The sight of the meeting hall with its homemade posters and messages naming Polish streets and towns now empty of Jews, was a heartbreaking and embittering one for me. There would be no one from my mother's tiny, destroyed *shtetl* to remark on family resemblances. My aunts and uncles who died as children would not appear. At Yad Vashem I placed wild flowers where the memorial said "Treblinka" and "Auschwitz." A few months before, I had heard Elie Wiesel say to a Second Generation audience that our cemeteries are in our hearts, and our hearts are cemeteries.

But the World Gathering was not only a *Yizkor*. I sensed a deep desire among those who attended to acknowledge proudly the resistance in their very survival, and to end years of isolation from a world, often including the Jewish community, which found their suffering too difficult to face. The survivors laughed and sang as they felt the joy of speaking Yiddish and joined those with whom they shared so much. They exchanged pictures of grandchildren. I met people from Bialystok and Grodno who were with my father in the ghetto and in the camps and who knew my parents when they first married. Every day I marveled at the detailed childhood memories of home and school that were exchanged, so clear and so haunting. A feeling of redemption was in the air.

The final ceremony of the World Gathering was held at the Wailing Wall. As the pilgrimage ended, the survivors passed on their legacy to the younger generation in six languages. In response, we promised never to forget the world's indifference to the fate of Europe's Jews, and to assure that such destruction will never again befall any people. The legacy recited in Russian reminded us that many are still not free to live as Jews. For the last time, we sang together the Partisans' song and the *Hatikvah,* and were privileged to witness six rabbis blowing ram's horns, evoking a tribal past that for a moment transcended a thousand years of dispersion.

During the World Gathering, the survivors' children met to form an international network of Second Generation groups. Their purpose is to preserve Yiddish culture and record the Jewish experience during the Holocaust. As I listened to the discussions among the Israeli, American and European children of survivors, I realized that we face many of the same conflicts our parents confronted as modern young Jews in Poland in the 1930's, even though we do not live in societies as oppressive and openly anti-Semitic as that one. We too must confront the issues of our self-esteem and identity as Jews, and the meaning of life in the Diaspora and in the Holocaust, for, unlike the wistful Jewish socialists who tried to claim their rights as Polish citizens, we have full knowledge of the murderous potential of civilized nations.

We have inherited a world that still turns to anti-Semitism for solace. We can cheish no illusions about reason and culture as a refuge. Today there are people, even academics and "revisionist" historians, who deny the genocide of Europe's Jews. There are also those more respectable voices that state Jews were not the only victims of the Nazis, so why hold our suffering as special or sacred? We must never forget thet Jews died not for their acts or politics but for the accident of their birth. And we, as children who know firsthand our parents' heroism, can take the lead in asserting that oppression cannot be blamed on the victim.

During the Second Generation meetings, the concern we shared was to transcend guilt and pain in order to give meaning to events that often defy interpretation. Feelings of isolation, of being irrevocably different from our peers, were brought up many times in my discussion group. Joining together to form a community at the World Gathering, we were able to accept our parents' legacy, which has sometimes overwhelmed us as individuals. I felt we had discovered what our parents knew since their youth that redemption is possible only through community.

LEON SZERENIEC

A BIALYSTOKER JEW IN PAWJAK

(Editor's note: The author and his wife, who now live in Israel, spent the war years in Warsaw escaping death with false Polish identity papers. Szereniec, born in Bialystok, used the name Kazimierz Raczkowski. This article illustrates how some Jews who passed as gentiles were discovered and suffered Nazi abuse.)

The cellar of Pawjak Prison's main building in Warsaw contained eight sections — seven for Poles and one for Jews. After the Warsaw ghetto uprising in April 1943, only two of the eight sections were used. Not enough Jews were alive to fill the remaining pens.

Jewish prisoners spent their first night in cell 287, a transition pen. The next morning they were transferred to a burned-out building at 27 Dzielna Street, a hell hole opposite the compound's main gate.

The Nazis held two kinds of people for interrogation in cell 258: Jews who produced convincing papers that they were Poles, Gestapo headquarters on Sucha Avenue detaining them at Pawjak for further review, and those who claimed they were Poles but were found circumcised during a physical examination. I was in the second category.

Every Sunday the Polish inmates received an extra loaf of bread from an organization that helped political prisoners. This supplement to the inadequate 100-gram ration of bread per day saved lives.

Some of our guards believed that since we were only being held for questioning, we might in fact be non-Jews. One Sunday, a soldier named Altmann, a good-natured esrtwhile farmer, gave a loaf of bread to each of us. Ecstatic at the unexpected gift, we awaited the same the following Sunday. After ten in the morning, realizing our supplement was not forthcoming, we demanded more bread. A Ukrainian guard, Zubenko, listened to our plea, promising he would convey it to higher authority.

Unfortunately the sadist Harder, an Austrian, was in charge that day. We called him "rat" because he crept everywhere and knew all. He said he would take care of us.

Furiously he tore into our cell, shoved us into the corridor and menacingly exclaimed, "I'll give you bread!" He then searched us for hidden bread, ordering the Ukrainians to inspect our cell and straw mattresses.

A few days earlier, five Gypsies were placed in our cell. At first they were treated better than we, for they were allowed to bring their own food. Subsequently the Nazis discovered many pieces of bread in their possession, finding a gold coin in one loaf. The guards pushed us into the yard, then beat the Gypsies in the corridor.

Little did we know what Harder had in store for us when we heard him say "frogs." The beast loved spectacles. He forced all twenty-five prisoners to jump on elbows and knees like frogs on the gravel-covered prison courtyard, while he raved and beat us on our backs.

During the first round we jumped at a fast clip. The second time around the yard we were in pain, our knees and elbows bloodied. The elderly and weak needed help so that the Nazis would not notice they were disabled. Completing the third circle required superhuman strength and willpower. Some were already half dead.

After the "show" Harder ordered us to line up. We had to support some of our friends because they could no longer stand. The commandant told us to lie near the prison wall face down. Surely this was our end and we whispered goodbye to one another.

Suddenly the rat ordered his henchmen to clean us up, probably so that we could enter the next world pure. They doused us with water; the mud thickened. Despite our pain we were numb. Then we heard someone shout: "Back to your cells!" Everyone ran, pulling those unable to move. Near collapse in the cellar, we couldn't enter our pen because the straw torn from the mattresses covered the floor. Our jailers gave us five minutes to refill the mattresses and tidy up the place. Wounded and in severe pain, we carried out the order and dropped on our "beds."

Toward evening, the Nazis removed the bodies of our friends who could not bear their pain and died. Harder, at the door, asked sarcastically, "Did you like the bread I gave you today?"

This nightmare occurred on a Sunday in June 1943.

TELL THE NEW GENERATIONS

OF THE HOLOCAUST

AND RESISTANCE

We were stunned. When we walked into the apartment, the terror-stricken mother was still holding the child in her arms. The sight destroyed us. All around us was fright, suffering and hunger. Once again, pain had intruded into our tragic lives. That's how we lived, from day to day, not knowing what to expect. Until August 16, 1943.

It was on that infamous day that the Nazis reentered the ghetto and announced that all remaining Jews in Bialystok should assemble on Jurowiecka Street. This was the beginning of the final liquidation of the Jews of Bialystok. That was the Nazi objective — to make the once great and respected community of Bialystok *judenrein.*

We could hear resistance to the Nazis. The Nazi soldiers rounded up and crammed us all into a small area on Jurowiecka Street. We were pushed together so that, thinking back, I don't know how we survived. The Nazis kicked us, pushed us and tormented us. They shouted orders for us to move in this direction and then in the opposite direction. Most of the Jews were in shock. They were confused and frightened. Many people collapsed from exhaustion.

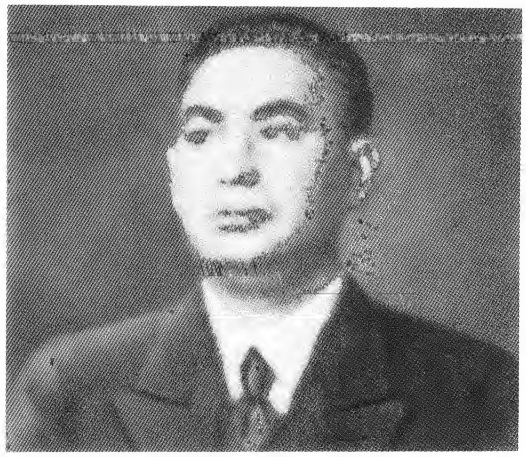
Once we arrived at the Petrasie fields, we were allowed to stop while the Nazis counted our families. They then separated us — the young on one side, and the elderly to the other. My brothers and I were told to stay where we were. My mother and father were taken to the other side.

Hours later, we were still standing in the same place, waiting to see what fate held for us. Trucks passed by almost non-stop, their cargo areas filled with bodies of dead Jews. Other Jewish prisoners walked alongside these trucks, heads down, some trembling — making the constant effort to keep up with the trucks. I moved closer to where this was happening, and suddenly I recognized my father walking alongside one of the trucks, two steps behind the already dead. For just a moment, fighting broke out between the Jews and the Nazis; many Jews were killed in the shooting. But during the fighting and confusion my father rejoined me and my brothers. We were together again. My mother was already on her way to Treblinka, along with many others, where she was put to death.

Words could not explain how we suffered those next two weeks. The four of us were taken to Majdanek, where we were subjected to more pain, torture and hunger.

From Majdanek they took us to Blizin — which was a labor camp. We worked for long hours, without sleep and without food. Many died. While in Blizin my youngest brother, Yankel, and my father's brother, Beryl, contracted typhus and both died. In June 1944, they moved us again, this time to Auschwitz, where the next chapter of our tragic lives began.

In Auschwitz we were assigned to block No. 9. At that time, there was a group of children with measles, so new inmates were all quarantined. Time and again, they

KALMAN SCHWECHER

pulled us out of our barracks, at all hours of the day and night, many of us wearing the thin cotton prisoners' uniforms and others naked. We stood in the cold, and they counted us. A German soldier walked up to each of us and looked us in the eyes. Off to the right stood the infamous Doctor of Death, Joseph Mengele. Whomever Mengele pointed to had his number written down. One day during the "Apel," my father's number was written down. We looked at each other. It was well known that when your number was written down you were just hours, or maybe days, from the gas chambers.

On the second day of Succos in 1944 — the murderers came to take my father from the barracks. My brother and I walked with him to the door. We kissed and we cried — we held each other close and said our final words to each other. It occurred to me that our tears might have reached the heavens. If they did, the heavens were silent. There was no answer to our cries, and the isolation, torture and liquidation of the Jewish people continued.

At the same time that my dear father was killed, groups of young Jewish children from Wilno were also being put to death. I remember sitting in my barracks, hearing those children pleading, "We are too young to die, we still want to live. Please, let us live." Their pleading fell on deaf ears. The children were gassed and put in the crematoria with my father. I stayed up all that night, watching the smoke rise from the crematoria, where Jewish lives were being destroyed.

In November 1944, we were taken on yet another death march. I felt as though every minute we were on the threshhold of death. Several months later, we were liberated from Hitler's clutches. My father, my mother, my little brother and millions of our brothers and sisters were victims of Hitler's unstoppable madness. And today, so many years later, I go about my daily business and concerns. I travel and go for walks, my head down, steeped in thought. But when I look up, I see them, as if they were still alive today — my father, mother and little brother.

But they're not.

were placed. The Ukrainians wanted to shove me into a train that contained women and children, but it was already sealed. At that moment, Sholem saw me, barely able to recognize me because of the beating I endured. Slowly he inched toward me. Suddenly, the Nazis began pushing men into the trains, one hundred to a car. With lightning speed, Garfinkel pulled me into the compartment where he and the other young men were confined. Then the door of the car closed. I was one woman among one hundred men. The trains left, carrying us on our final journey.

As the train passed Lapy, the first stop outside Bialystok, people jumped from the trains. It soon became evident that we were being taken to Treblinka. Almost all who had leaped from the trains were shot. Armed Nazis soldiers were positioned along the tracks to execute would-be escapees. Guards standing on the roofs of the trains randomly fired into the cars. One bullet hit me in the left hand, which permanently damaged my finger.

When our train arrived at Treblinka, about twenty cars carrying women and children, the elderly and sick were separated. I can still hear the blood-chilling cries. These unfortunates were immediately taken to the gas chambers. Some of the other railroad cars, where Sholem, I and others were, did not enter Treblinka. We would be assigned to slave labor. After several hours, our train embarked, finally taking us to Majdanek.

Throughout the entire journey, I was dressed in rags, looking more like a man than a woman. I found myself among the wounded and beaten and helped them as much as I could. Garfinkel and the other young men were taken to the showers for "delousing" and a haircut. Later the Nazis gathered several hundred men, including shoemakers, tailors and other tradesmen, and loaded them onto a train. Once again I was selected for extermination at Majdanek. But at the last moment, when the men piled into the train, my beloved Sholem pulled me into the car. Our trains later arrived at the Blyzin labor camp.

There I encountered many Jewish women. Sholem Garfinkel worked in the camp as a shoemaker. After nine months, Sholem was taken to other concentration camps, after which he was liberated early in May 1945. I moved from Blyzhin to Auschwitz and then to other camps. I was freed in April 1945.

Immediately after the war, I rejoined my future husband. We were married in Salzburg, Austria, and raised a fine family. From the time we arrived in America, we enjoyed a good life. We still cannot understand how we were able to survive those terrible times. Our beloved families were exterminated by the Nazis. We are consoled by being blessed with children, who will carry on our family lines. My husband and I love them and their families. Our son Shimon is in the textile business. He and his wife, Carol, live in Plainview, Long Island with their two beautiful children. Our younger son, Steven, who married Marlene, is a bookkeeper. They live in Brooklyn, New York.

Every time I remember the Holocaust and being saved by dressing as a man, I still experience much anguish. But it is important that succeeding generations know what happened to us.

CHARLES SCHWECHER

A WALK TO DEATH: MY FATHER'S STORY

It's still before my eyes and probably will be forever — the final moments of my father's life, those final precious minutes that we spent together crying, talking and touching for the last time. We would never see each other again now that the Nazi soldiers had entered our barracks looking for him. I walked him to the door and then he was outside on his way to meet the angel of death.

We were a family of five, living in the Bialystok ghetto, in one small room. There was a closet with another door within it, leading to an even smaller room. This room was rarely used until we got word that the Nazis were going to invade the ghetto. And just days later they did. The five of us — my father, mother and their three sons — hid in the little room for a full week. Outside there was violence. We heard shooting, cries for mercy and more machine-gun fire. One day during that week, we heard movement in the other room. We sat still, the five of us huddled together, not daring to make a sound and hardly taking a breath. We knew well that the slightest sound would mean our end. The Nazis shouted, "Are there any Jews hiding in here?" We sat silent in our little room, waiting. The soldiers did not find the room where we were hidden. It was February 1943. We survived the first part of the liquidation process of the Jews of Bialystok.

When the Nazis pulled out of the ghetto, my father and I left the apartment to see how our neighbors had fared during this ordeal. Some people who lived down the street from us had a similar experience to ours, though with a slightly different outcome. They had a daughter who had a little son. They too were hidden in a side room, not daring to utter a sound, lest they be found. Just then, the little boy wanted to cough. His mother motioned to him, not to make any noise. She put a towel over his face and apparently held it too long. The child suffocated to death.

He showed me photographs taken when he last visited the family he had rescued. Sitting with him at a table were Jews with beards and *yarmulkes,* their children and grandchildren. Another photograph showed them in Central Park and at the Empire State Building in New York. So he spoke the truth.

I repeat, the Germans could have helped the Jews. How many really did? Only a handful. However, ninety-nine percent of the German people actively or passively participated in the worst crime in history: annihilating an innocent nation because they were Jews.

As long as one Nazi war criminal or accomplice remains free, we will not be satisfied. All will be summoned to judgment and punished. Never again anti-Semitism and hatred! Never again the gas chambers and the crematoria!

Only when the last criminal is brought to justice will the souls of our martyred Jewish brethren finally rest in peace.

FANNIE BOJARSKI-GARFINKEL

I DISGUISED MYSELF AS A MAN

My husband, Sholem Garfinkel, and I endured much suffering during the terrible Nazi occupation of Poland. Our shared misery began in the Bialystok ghetto, where we were imprisoned with our families. My husband came there with his family from Trestina at the end of 1941, when the Nazis began expelling and liquidating the Jews in the small surrounding towns. His family consisted of about one hundred people. After the war, however, he remained the sole survivor. His father, Szymon Garfinkel, who was forty-three, joined the heroic resistance in the Bialystok ghetto. The Nazis shot him along with other freedom fighters. As for my large family, only I, an older sister, and a cousin remain.

The two of us were then young people, engaged to be married. In the summer of 1943, when the Bialystok ghetto was destroyed, real trouble began. Sholem was then a young man of seventeen, I a bit younger.

While thousands of Jews were taken to Pietrasze Field for eventual transfer to Treblinka, my husband was spared early death because, as an expert shoemaker, he was needed for Nazi factories. We were confined to the courtyard of the former Jewish social welfare agency.

Suddenly people screamed, sensing that some evil was about to befall them. The Germans and Ukrainians rushed about with their rifles, chasing the tormented Jews. They separated women and children into one group, the elderly and the sick into another, and the young, healthy men into a third. Sholem Garfinkel was then a young, handsome man assigned to the third group. I expected that my death was imminent, because I was placed in the women's group. A thought ran through my mind. Standing next to Sholem, I quickly whispered, "I am in trouble! The young men will be taken to work, but the women and children will be sent to their death. My end is near. Save me. Dress me up as a man and I will go with you!"

Sholem was wearing three pairs of pants at that moment, as others did, to take extra clothing on the bitter journey. Hastily he removed his top trousers, which I donned. Some of our friends surrounded us so that I would not be seen. Meanwhile, the women and children were taken away in cattle cars to the concentration camp. Garfinkel also removed his jacket and hat, which I put on. With a cobbler's knife, he cut off some of my hair so that I would look like a man. I pulled up the pants and fastened them around my body. An SS man who noticed me shouted to the other guards at the gate that a Jewish girl, disguised as a man, was with the other men.

The young men were shoved to the exit, five men to a row. Sholem went in one line and I in another so we wouldn't be seen together. The Nazi guard searched each person who emerged from the gate, opening his jacket and shirt, to ascertain if this were a man. When my turn came, the Nazis immediately discovered I was a woman. They tore off my clothing, leaving me clad in only a short undershirt.

The guards took me to one side and beat me. I still have scars on my forehead from that beating. Wounded and bloodied, I was placed against a fence not far from the gate, where eight Jews were lined up who earlier had attempted to flee the ghetto. We all faced the wall, hands raised, about to be shot. In fact, the Nazis commenced firing on the others, killing one after another. I felt that the bullets would soon get me, that my life was about to end. Once the murderers shot all eight, one of them said to me, "You will be shot running," and they ordered me to run. I started to race, not knowing what would become of me. The Nazis fired behind me to one side. Two Ukrainians ran after me. Each time they caught up with me, they beat me mercilessly, throwing me to the ground and picking me up, chasing me and beating me again.

Finally, the Ukrainians pursued me to the railroad cars, where several thousand Jews from the ghetto were being deported to the concentration camps. These cars were parked near others where the group of young men

attention in the small infirmary at Blyzin. The witness, a doctor, testified that the accused came to see how he was treating the wounded and did not permit him to administer any anesthesia. "No chloroform! No ether! It is enough to anesthetize Jews with a hammer-blow over their heads."

Another witness, a carpenter, recounted how Gosberg ordered him to construct a special table upon which to beat the Jewish inmates. According to a design Gosberg had personally formulated, the table should restrain the victim and expose the bottom to beating. The witness mentioned that he had received twenty-five lashes for failing to provide a certain part for the punishment table. He added that two Jews were shot for asking to see their wives.

A third witness told of how the women suffered in the camp as a result of inhuman slave labor, famine and filth. Frequent beatings and lashings were the order of the day. Impossible production quotas were imposed and severe punishments meted out for not filling them.

Dr. Tuwja Cytron, a fourth witness, described how healthy young people turned into skeletons in a short time, with swollen feet; he used the term "mussulman," connoting extensive physical deterioration where people became living corpses. Others became incontinent; their bodies slowly rotted. He recalled that some victims had no flesh underneath their skin; their bones protruded under a fold of yellow parchment. The commandant provided such inadequate food rations that everyone suffered emaciation. The camp also contained a "sick bay," where ill and wounded Jews were allowed to die without medical treatment.

Then I was called to the witness stand, desperately trying to avoid looking at this accused monster. I wanted to retain my composure and not succumb to the burden of my memories. It was important for me to testify calmly about everything that had occurred, once again having to leaf through the pages of the bloody past and reendure the entire chapter of suffering.

I recounted how I emerged from the "sick bay" after a difficult bout with typhus and internal hemorrhaging. I was a skeleton standing on two swollen sticks for feet, threatening to burst from the edema at any moment. More than once we heard at night an explosive noise — the sound of a leg fissuring, the skin falling off, exposing white bone. I told how the accused beat my legs and left me unconscious in my cell.

Twelve judges listened. Who knows what thoughts ran through their minds? Perhaps some were accomplices in our destruction. Maybe others were ashamed of what their people did. Above their heads on the large wall of the courtroom I noticed a multicolored mural, depicting the famous Biblical story of Solomon and the child, whom two different women claimed as their own. King Solomon was portrayed with the child on his lap, grasping a sword with which to divide it in two, as were the two women who came to him seeking justice.

The chief judge interrupted my musings by asking what I could add about the accused's actions. I described how during one morning roll call, as 4,000 men and women lined up, the commandant asked a Jewish girl of about twenty to approach him, whispering something I did not hear. Subsequently I learned that the guards found a piece of bread on her, as she returned from work through one of the gates of the camp. She refused to name who gave her the bread and the commandant ordered that she receive one hundred lashes.

The girl lay down on the whipping table. Suddenly, SS officer Arthur Gosberg, representing the German Aryan race, ordered: "Pick up her dress and rip off her panties so that she can be beaten while naked, and the four thousand inmates of the camp can watch." The girl at first screamed, then fell silent. After the beating she was removed to the "sick bay." She died several days later.

I then told the judges: "Perhaps you are wondering how I remember this incident so well? After all, seventeen years have passed and I suffered many other horrible experiences in the shadow of the gas chambers and crematoria of Auschwitz. But in this instance with the girl, I saw a reversion to the law of the jungle. I witnessed basic human values and decency violated." At that moment I looked at the King Solomon mural over the judges' heads. I told them this was the symbol of the German court, binding nations and faiths. Every religion teaches that man was created in the image of God. Together with that young Jewish girl God was also ravished!

Tears welled up in their eyes. I do not know, nor do I wish to know, why. They are Germans and who can understand them?

True, not all of them are alike.

During the recess, the prosecutor invited me for lunch in the court's restaurant. I declined. He pulled a document out of his briefcase and handed it to me. It stated that he had spent five years in one of the worst prisons in Germany — Spandau — for anti-Nazi activity. I then accepted his invitation.

The public defender's young secretary approached me, saying, "When Hitler was in power, I was five years old. Do you want to talk to me?"

I discovered there were high German officials in the present government who suffered for their resistance against the Nazis and are doing everything possible to bring war criminals to trial. Things could have been different. Many more Germans could have helped the Jews by resisting.

On a flight between Dusseldorf and Munich a young German next to me said he had saved Jews during the war who today live in America. No longer able to contain myself, I said, "I have just spent a week in Germany. Every German I met claims to have saved Jews. Where are all these rescued Jews? If these claims were true, we would today number eighteen million."

PEJSACH BURSZTEJN

I TESTIFIED AGAINST A WAR CRIMINAL

(Editor's note: Mr. Bursztejn, of blessed memory, wrote this article in 1961, during the historic Eichmann trial in Jerusalem. A prominent communal activist in Bialystok and a Holocaust survivor, Bursztejn was one of the prosecution witnesses, together with other surviving Jews from Bialystok, at the West German trial of the Nazi war criminal, Arthur Gosberg. Bursztejn lived in Israel after World War II, where he played a prominent role in the Bialystoker *landsmanschaft* until his death several years ago.)

The Adolf Eichmann trial in Jerusalem has re-exposed the wounds of his victims. It is as if the graves of the martyred Jews opened, sounding anew the death rattle of a nation being annihilated. The flames of the crematoria dance again as the trial unfolds.

We now have the satisfaction of being Eichmann's judges rather than his victims. Before an Israeli tribunal stands one of the most horrible murderers the world has ever known. In order for justice to be served, it is our fate to reimmerse ourselves in our spilled blood and to reopen wounds just barely healed.

In the name of the concentration-camp survivors, we have expressed our gratitude to Gideon Hausner, Eichmann's chief prosecutor. He penetrated the forbidding spider web of our destruction, and, to his great credit, brought to the world's attention the full scope of the Holocaust tragedy, although he personally did not experience it.

We also confront a most tragic phenomenon — that even some of our own people do not understand us. Unhappily, we have encountered some who questioned our conduct during the war years: Why did you not fight back?

Our attempts through the years to explain our behavior have failed to persuade the skeptics. The fact that we were up against a formidable enemy, his highly trained armies having conquered numerous lands in a few months, has not convinced these doubters. Everyone was helpless against the Nazi juggernaut — not only us Jews, but other peoples, confined to ghettos and concentration camps, isolated from the rest of the world and from one another, suffering hunger, overcrowding, filth and disease, wearing yellow badges, incarcerated in barbed-wire fences, besieged on all sides. What other people, slowly and sadistically tortured to death, could have achieved such great heights in the midst of it all? Through the Nazi oppression we retained our culture and our theater. Moreover, we did launch the uprisings in the Warsaw, Wilno, Bialystok and other ghettos; we did fiercely resist death outside the gas chambers of Auschwitz, Treblinka and other extermination camps. Approximately one and a half million Jewish soldiers in various armies fought against Nazism, in partisan militias in France, Belgium, Holland, Greece and other countries. Jews made up forty percent of the resistance forces in Eastern Europe — and we are still accused of meekly going to the slaughter like sheep!

No. Eichmann was not alone. Millions joined him in annihilating us. His trial will not be our last reckoning with the German murderers. The score will not be settled once Eichmann has received justice!

Thousands of Nazi war criminals roam about freely in both Germanies, holding responsible positions. In many other countries they continue preaching anti-Semitism and hatred for humanity. They are preparing a resurgence of Nazism, perhaps ultimately to restore the gas chambers and crematoria but at present utilizing subtler and more respectable methods to complete the "Final Solution."

Several months ago, I observed the Germans' comfort and luxury — after they lost the war. Once again I noted their meticulousness, which reminded me how efficiently their trains carried Jewish victims to Auschwitz. Dr. Mengele, that monster with the white gloves and monocle, who today moves about freely, examined the new arrivals — sending them to their deaths with one small motion of his cane.

Several years ago I testified in Germany against an Eichmann on a smaller scale: SS officer Arthur Gosberg, commandant of the labor camp Blyzin. There thousands of Bialystoker Jews perished.

The terrible hunger killed hundreds each week. All of us were swollen, our edematous legs unable to carry even our skin and bones. The intolerable congestion and filth, the impossibility of washing ourselves, and the tattered clothes that covered our starved bodies spawned a deadly typhus epidemic, finishing the job the famine, torture and slave labor began. Typhus claimed more than one thousand Bialystoker victims. Now I was called upon to testify at the trial of the Blyzin commandant.

Immediately after our liberation I vowed never to set foot again upon the cursed German soil. It was my duty, however, in this instance to bring a Nazi war criminal to justice.

In the hundred-year-old court building the echoes of our pain and suffering resonated. In the dock sat a ruddy faced, fleshy German wearing gray civilian clothing, looking like thousands of Germans one saw in the streets. Perhaps the average citizen was involved in the same activities for which Gosberg was charged.

A fellow prosecution witness told of Jews with broken bones and cracked skulls who sought medical

A. PARIZER

THE FAMOUS ARTIST, BENN

One of Bialystok's outstanding personalities is the artist, Benn, who lives and paints in Paris. Over the years Benn has grown into one of the leading artists in the world. Particularly after World War II, he achieved fame, not only in France but in other countries as well, among Jews and non-Jews. After the war, he produced more than one hundred major works of art, based upon Bible stories. Benn completed these paintings, which evoked a warm response in France during the war, while hiding from the Nazis in a bunker.

BENN (BEN CYON RABINOWICZ)
(Paris)
Born in Bialystok in 1905; has become one of the most prominent artists of our time.

Benn has received many awards and citations from the French government and other prestigious quarters. Benn, whose real name is Ben Cyon Rabinowicz, is actually a down-to-earth Bialystoker *landsman,* one of us, someone of whom we can be proud.

Benn is the descendant of a prominent family in Bialystok: his grandfather was a rabbi in Nowarodok. His father, Szlojme Jakow Rabinowicz, was a distinguished architect who designed, among other buildings, the Great Synagogue in Bialystok. Already as a youth of fifteen, Benn drew and painted portraits of those around him. Later, he gained recognition from a wide variety of Jews in Bialystok, painting leading Jewish figures. When the Habimah appeared in town for the first time, in 1926, Benn did portraits of the entire company. Every year afterward, he became more famous as a portrait artist.

In Paris, Benn painted many hundreds of important Frenchmen, Jews and non-Jews, including authors, actors, communal leaders and others. He also honored people from America and other countries with his paintings. Benn's wife is the famous actress, Gera.

In 1929, Benn received a stipend from the Bialystok municipality to study art in Paris. He never returned. In Paris, the city of lights and the center of art, the talented young man achieved prominence. His first art exhibit there took place in 1931 and was warmly received by the critics. His subsequent efforts also won critical acclaim. One reviewer dubbed him the "artist with a soul," because his portraits reflected his personal warmth and sensitivity.

His paintings were purchased by the aristocracy in France, museums and art galleries. But throughout the years, in all of his creations, Benn remained the devoted, down-to-earth Jew from Bialystok.

His attachment to his Jewish origins has helped him complete his greatest achievement — over one hundred Bible pictures, which have astonished everyone.

When World War II erupted, Benn found himself in danger in Paris and for several years hid in a cellar with a Christian family. Even there his creativity didn't die. He vowed that if he survived this ordeal, he would produce one of the greatest works of art, which would thrill Jews and non-Jews alike. He fulfilled his promise, as his Bible paintings will testify.

Benn continues to delight art lovers everywhere. He has brought much pride and honor to his Bialystoker *landsleit.* We are proud to claim him as one of our own.

The famous singer Rosa Raisa and her father, Hirshl Burstein, in New York in 1922.

Its name was Stuthof, where the Jews of Danzig and vicinity were exterminated. But the Nazis needed to build factories for their war machine and, at the same time, required capable tradesmen. That is how I remained alive. The number 26652 was tatooed on my arm, a permanent reminder of what I endured.

None of us believed we would ever leave Stuthof alive. Incredibly, I held out until March 1945. Each day, the other Jewish prisoners and I were sent out to perform slave labor under the strict supervision of Ukrainian and Lithuanian guards with large attack dogs. It would have been impossible to escape even without such vigilance. Stuthof was on an island surrounded by water. Often, as I carried out the back-breaking assignments, some of the British and French prisoners of war in the camp would give me extra bread that they had received from the Red Cross. In turn, I threw the bread over the fence into the women's camp populated by Jewish survivors of the Wilno ghetto. In time, the Nazis removed all the Jews from the Bialystok ghetto to Auschwitz, where they died in the gas chambers. My beloved father was among them.

In early April 1945, shortly before the end of the war, the Nazis selected about 1,400 people from the camp — among them, me — and forced us to march through many miles of snow. All along the way, many people dropped from exhaustion or were shot. Only three hundred survived. We were taken to a prison in another small town near Danzig, only to suffer additional barbarities. But a miracle occurred, which taught me that a person must never give up hope.

In May 1945, German army units suddenly surrounded the prison, ordering all inmates into the large courtyard. I sensed that the Nazis were preparing to shoot all of us. On my way outside, I noticed a tub with four legs. Quickly I hid underneath it. Something told me that we would soon be freed, if only we could hang on just a bit longer.

My intuition proved right. Those who had entered the courtyard were shot by the Nazis with machine guns. Immediately after this mass execution, the German soldiers fled in panic. It did not take long for the Third Reich, a rapacious regime that had devastated Eastern European Jewry, to suffer a crushing defeat. After five years, during which Europe soaked up the blood of six million Jews, the end of Hitler's hell had finally arrived.

Everyone lost beloved family members. Can we allow our children and grandchildren to forget? Surely we are obliged to remind them that what happened in the past can recur if we forget.

Throughout the forty years since those terrible days, I never forgot what my life was like. I frequently daydream and have nightmares about the past. What I have written in this article is a drop in the bucket, considering all that we endured. Never again will we allow beasts in human form to inflict such torment upon us.

A FATHER'S GRIEF FOR HIS DAUGHTER

(This moving poem was written by Ruwen Rybalowski in memory of his daughter Frida, killed in the Bialystok ghetto uprising on August 16, 1943. He wrote these lines while standing over the grave of seventy heroes buried in the Zabia cemetery in Bialystok, his daughter presumably among them. Ruwen Rybalowski, who spent the war years in Russia, returned to his hometown at the end of the war. He submitted this elegy to the Jewish Reconstruction Committee in Bialystok in December 1946. Mr. Rybalowski, the late brother of Izaak Rybal, General Secretary of the Bialystoker Center in New York, spent the rest of his life in Uruguay, where he died in 1955. His younger daughter, Liza, whom he mentions at the end of the poem, also passed away there in 1972. This poem was copied from the original by Dr. Szymon Datner.)

* * *

In memory of my beloved daughter Frida, who lost her life for the greater glory of God while defending the Bialystok ghetto, August 16, 1943.

At your grave I stand with head bowed;
You died a heroine, not a meek lamb.
My dear, small, sacred Frida,
Your soul was as perfect as crystal.

Your zest for life and good deeds
Led you to the company of wonderful friends,
Now all of you lie together in one mass grave
In a large cemetery, in endless, unmarked tombs.

I have come to bid you farewell, my child,
My tears streaming atop your grave.
Where once parents, brothers and sisters stood
Are now ruins and grief.

I recoil at the desolation and the bloodbath,
Among strangers who have settled here
Who will light a candle for you, my child, on your *yahrzeit?*
Who will pour out his heart at your grave?

May your devoted friends always visit you in this place
And plant lovely flowers during better times to come,
One day your heroic deeds will be recorded,
The murderers' nest will crumble because of your innocent blood

I, your grieving father, and your friends, will always miss you,
Your sister in mourning, Liza, will always remember you....

went off in the wrong direction, following my instructions. Their search, of course, was futile, because Paul Chorowski was already back inside the ghetto."

Paul Chorowski was deported from the ghetto to various concentration camps, where he suffered horribly. Nevertheless, he survived the Holocaust. After the war he came to the United States and raised a fine family. Today he lives in Long Island City, New York.

The Bialystok ghetto was liquidated in August 1943 and Sam Solasz was finally caught and given a one-way ticket to Treblinka. Once again, knowing that he had to escape, he plunged from the railroad car in motion, rolling toward the surrounding forest where he found refuge. He left behind his parents and many of his siblings, who ultimately suffered extermination.

For the next year he fought with the Russian partisan forces, which conducted guerrilla warfare against the Nazis. On July 1, 1944, he and the others were liberated by the Russian Army and allowed to return to Bialystok. There he had to rub his eyes to make sure that what he was seeing was in fact true. The city was reduced to rubble, all of its houses and institutions razed to the ground. Everything familiar to him had gone up in smoke. The foul stench of destruction pervaded his consciousness.

The next years Mr. Solasz spent in displaced-persons camps in Germany, gradually attempting to rebuild his shattered life. He acquired experience in meat handling, formed new relationships and renewed old ones. Later survivors in the DP camps talked about emigrating to Israel, where the establishment of a Jewish State was in the works. In 1948 Solasz joined the Aliyah Bet, people wishing to settle in Israel, later volunteering for combat duty in the Israeli armed forces during the War of Independence. Assisted by the Government, he went into business and discovered that his father had some relatives in the United States. With the aid of HIAS, he arrived in New York in January 1951. Finding a job in the third largest meat corporation, he developed an intimate knowledge of the meat-processing and packing industry and, in September 1957, founded Master Purveyors, Old Bohemian, Temple Beef and S & S Meat companies. These firms provide meat to the largest hotels, restaurants and institutions in the United States and abroad. As a result of his sharp mind, his retentive memory and his ambitious drive, Sam Solasz has become a prosperous entrepreneur.

Yet business is not Mr. Solasz's only interest. An extremely charitable and hard-working individual for Jewish communal causes, he serves as the President of the Bialystoker Center and Home for the Aged. Before that he held several other important leadership positions within this institution.

Mr. Solasz married Rose Cohen on June 29, 1957. Her parents, Sephardic Jews, were born in Salonika, Greece. Mrs. Solasz was born and raised in New York along with two brothers.

Sam and Rose Solasz have three children, Diane, Scott and Mark.

Sam Solasz's saga restores confidence in the human capacity to overcome extreme adversity. Moreover, his pride in his origins, his zest for living and helping others are a fitting tribute to his beloved Bialystok, whose legacy he has scrupulously fulfilled.

HIRSZ FEJGIN

HOW I SURVIVED THE HOLOCAUST

As I write these lines, I cannot help but relive those bitter Nazi years. Although painful, one needs to record those experiences for future generations, who must know what happened to our people — and what must never happen again.

Before the war, I owned a water-purification and heating business. My partner was Jidl Las. When the Russians arrived in Bialystok in September 1939, circumstances changed drastically. My business, like all others, was nationalized. The Soviets employed me as an engineer, sending me to the Russian interior so that I could bring back to Bialystok raw materials.

Then disaster.

The Nazi occupation of Bialystok ruined our lives to an extent unimaginable beforehand. I cannot comprehend how we endured the suffering.

Together with one hundred fifty other tradesmen, I was packed into a sealed bus whose capacity was thirty, taken to an unknown destination on a brutal journey. As it turned out, we were driven to Grodno and confined to its prison. Three days later, we boarded the bus again, convinced that we would die of thirst and heat. Our next stop was Lomza, where we were incarcerated in a prison resembling Sing Sing in New York.

Life in the Lomza prison was horrendous. The only food given to us was potato peels and warm water. Our guards were sadists. We lived like this for several months, which seemed like an eternity. One day we boarded buses, and several days later our vehicle was taken aboard a ferry. We thought the Nazis meant to drown us. The next day, when the boat docked, we were driven into a large forest. At the entrance a sign read: "Forest Camp." We later learned that this island was near Danzig (Gdansk), a labor camp for Poles. It would take too much space to describe how the Polish inmates hated the Jews brought to their camp.

life flashed before my eyes. I rummaged through the debris, overturning bricks, removing iron bars and, suddenly, I unexpectedly found something — a salt shaker, that was above the oven in our kitchen, emblazoned in blue with the word, "Salt." If I held the salt shaker, it was a sign they were here; they once existed. A moment before, I thought that no one had existed, no father, no mother, brothers and sisters, neighborhood, Bialystok. Everything had disappeared and if that was true, then so had I.

I turned my head; someone was watching me. From the demolished buildings people stared, apparently Poles, curious as to what a Jew was doing in the area. Probably he came to remove a buried treasure. Their faces conveyed something ominous. I threw the salt shaker in their direction and fled....

RABBI LOWELL S. KRONICK

SAM SOLASZ — FROM DEVASTATION TO TRIUMPH

Surely it is a miracle that Sam Solasz is alive today. He could have turned out to be another grim statistic, counted among the six million Jews who perished during the Holocaust. It is a tribute to his amazing resourcefulness and love of life that he walks the earth while countless others lie buried in unmarked graves.

Sam (Mejszl) Solasz was born in Knyszin, on the outskirts of Bialystok, on May 5, 1928. Both his grandfathers were important religious functionaries in their communities. His mother's father was the Rabbi of Biala-Podlask, a small town near Lublin. His father's father served as a sexton in Newark, New Jersey. Raising seven sons and four daughters, Mr. Solasz's parents were devoted to one another, and observed the traditions of their Jewish faith.

Solasz remembers that as a young boy, he accompanied his father every day into the city of Bialystok to do business there. This is how the lad developed a love for it, as well as a cartographer's knowledge of each street and alley. To this day he often reminisces about his joyous experience as a youngster walking through the "Big City," alive and bustling, creative and prolific — only to be jolted by the knowledge that the citadel of his youth with which he once had a love affair exists no more.

In 1939, during Solasz's eleventh year, Bialystok became a pawn, moving back and forth between Russian and Nazi hegemony. Under the Russian occupation, Solasz moved from Knyszin to Bialystok. When the Nazi invaders constructed the infamous ghetto in Bialystok in 1941, he returned to Knyszin. Life was fast becoming precarious for every Jew, the Solasz family included.

Mr. Solasz often thinks back to November 2, 1942, a day when twenty towns officially surrendered to the Germans. Most of the Jewish inhabitants of these hamlets were rounded up; whole families were separated and placed into trucks carrying them into the cattle cars that would transport them without knowing where on their final destination to Treblinka, the efficient Nazi death factory sixty miles from Bialystok. Inevitably, sleds pulled up to the Solasz home in Knyszin, herding all of its residents to a transit camp in Bialystok, the port of embarkation for Treblinka.

Young Solasz, now fourteen, sensed it was time to steal away or else. So he and a friend climbed onto a truck and hid inside a large rubber tire, out of the enemy's sight. In this way he was able for ten months to slip undetected in and out of the Bialystok ghetto, smuggling food inside for the slowly starving prisoners.

Outside the ghetto, he posed as a Polish youth. To make this disguise convincing, he wore a cross around his neck. Although hovering between life and death, he was able to fool the Nazis.

Mr. Solasz likes to tell how he once saved a Jewish man from certain death. This man, Paul Chorowski from Zabludowa, lived in the Bialystok ghetto. During the day, the Nazis forced him to perform work outside the ghetto near the highway. Whenever Chorowski returned, he would sneak a bit of food inside. One day, when he went to a nearby village to obtain some food, a Polish peasant went to Solasz's father with the story that peasants had murdered Chorowski.

"As winter began in 1943," recalled Mr. Solasz, "I left the ghetto one day to find some food. Suddenly I saw Chorowski approaching me from a distance, terror all over his face, in imminent danger of being caught by the Nazis. When he saw me, he was overjoyed. He asked how he could sneak back into the ghetto, because the Gestapo was not far behind him. In fact, they had fired several shots and almost captured him. Without hesitation, I told Chorowski he should turn right on to Biala Street and enter the ghetto there. He followed my instructions. Not a minute after he had disappeared, several Gestapo officers came over to me. They were sure I was a Polish boy because of the cross around my neck. In an enraged tone they asked me where the Jew went. I answered that he had turned left. They hurriedly

For the rest, all I remember is flames in the night — the three of us scurrying past burning houses, over dead bodies littering the streets — and hiding by day. Somehow we found ourselves in an underground bunker where some thirty people had been holed up for days. By the glow of a candle I made out the features of my teacher of Latin and history. Professor Bergman, a fragile and kindly man, was rocking his infant son, trying to stop his coughing. On the other side of the trap door above us came the shouts of German search parties and the barking of their dogs. We all fell silent; only the baby's coughing continued. "Shhh," hissed a burly man near the door. The coughing did not stop. The man crawled over and placed a hand over the baby's mouth. The coughing ceased. Minutes passed. The child sank limply to the ground. All the while, Professor Bergman sat petrified. I knew he was not a coward. Even then, I understood that if he could think or feel anything at all, he was weighing one life against thirty, even if that life was his own son's.

The next day we found refuge in a private hospital. Its director, Mr. Kniazeff, had been Uncle Nachman's best friend. Other fugitives also clamored for shelter. He let us in when he saw Mother at the gate. Another night passed. At dawn, an announcement was made that the SS would evacuate the hospital compound. We were to be taken elsewhere. The men, we were told, would go separately from the women, the children, and the sick.

We had fled our room with our last few belongings. Now my mother folded my clothes for me as calmly and methodically as though she were sending me off to summer camp.

"Do you think you ought to wear your short pants or your long pants?" She was thinking out loud.

She hesitated for a moment, looked at my sister then again at me, and said, "If you're dressed in short pants, they'll let you go with Frieda and me. If you wear your long pants, we'll probably be separated. You will go with the men. You're a big boy now, maybe it would be better if —"

"And you?" I asked. "And Frieda?"

She did not answer.

* * *

We were marched off. Helplessly I looked back. Mother and Frieda were being marched the other way. My eyes were glued to the two frail shapes as they moved off in the distance. With one hand my sister held on to my mother; with the other she clutched her favorite doll. They too looked over their shoulders. Then they disappeared from sight.

Could my mother have sensed — she could not have known; none of us knew anything — that a young man able to perform physical labor for the Nazis had a better chance of surviving than a child classed as useless, unneeded, an extra mouth to feed? Did she, in pushing me away from her into the cruel adult world, hope to give me a chance at life, if only one chance in a million? That moment when I saw her for the last time pursues me to this day with its load of agony and guilt and unquenchable anger.

When the two lines of prisoners separated and I could see them no longer, a rage against man and God tore through my breast. Choking with tears, I raised my fist to heaven in a blasphemous cry against the Almighty: *"Gazlen!* — Monster! How dare you!"

ISRAEL BEKER

MY BELOVED HOME

(Editor's note: The well-known Bialystoker stage actor, Israel Beker, lives in Israel, a prominent director of the Habimah National Theatre in Tel Aviv. His dramatic presentations in the United States, Europe, Latin America and other parts of the world have made major contributions to Yiddish theater. Beker spent World War II exiled in the Soviet Union, studying acting in the Jewish State Theater in Moscow. He also achieved fame by producing and appearing in a number of films. He is an artist of renown in Israel and in other countries; his paintings and drawings are well received. His art book appeared as part of the festivities in connection with the sixtieth anniversary of Habimah. At the beginning of this album, titled *The Stage of My Life,* Beker wrote a long introduction. We reprint excerpts below, describing Beker's relationship with Bialystok.)

I was born in Bialystok, a mother city for the Jewish people. Had I spent my youth in another place, my life would have been quite different. No, I don't come from Bialystok; I am a Bialystoker, and that is something more. The street and neighborhood where I lived, the things and happenings etched in my memory, have great significance for me.

My family lived in the tallest building in town, a "skyscraper" consisting of 4½ stories, which looked down with pride upon the entire area. As I peered through the attic windows at the large city lying at the foot of my house, I beheld roofs in various forms and colors: roofs of *batei midrashim* and factories, for-and three-cornered roofs, the pointed tops of churches that pierced the clouds, and chimneys atop factories. The streets below appeared distant; the people seemed like ants. I remember best a vibrant, bustling Bialystok from that vantage point.

I returned there in the winter of 1945. The snow covered everything. From afar I could hear the thunderous echoes of armies fighting each other, and the ruins of Bialystok were gripped by silence. Through the heaps I rushed to where my house had been. I knew that I stood at the right place. Remnants of walls, the fence — above, the balcony of our apartment hanging as if by a thread. As I looked upward, it seemed that in just another moment my mother would appear gazing in all directions, toward the town clock, the noisy streets, the row of stores where my father had his business. Soon I would extend my hand and grab her dress. Then I knew I was dreaming.

As I stood upon the snow-covered ruins, my entire

determined that no obstacles will stand in our way. We appeal to you and to the people of Israel to strengthen our hand. We shall not leave Poland until we reinforce our movement there. All of us are tired; so am I. I shall not go to Israel so fast. We will emigrate there when Poland has *kibbutzim, aliyah* and a full-blown Zionist movement.

Only then will we live in the *kibbutzim* with peace of mind. If we do not receive the requisite assistance, then a grievous sin will have been committed.

Calmness — the most beautiful virtue of our Jewish girls who fell in the Holocaust. They were the nerve center of our movement, who brought word of our efforts to the people. Never shall we forget them, and their memories will serve as an everlasting symbol from generation to generation.

It was no accident that the other speakers today did not detail their war experiences. Surely they have much to share with you. But we came here to describe our problems, not to boast about them. We proclaim to you that we are still alive, that we will emigrate to Israel at all costs, and that we are united with you.

DR. SAMUEL PISAR

GROWING UP IN THE BIALYSTOK GHETTO

(Editor's note: Samuel Pisar was born in Bialystok, the son of David and Helen Pisar. When he was deported by the Nazis for liquidation, together with his entire family, he was thirteen years old. All his relatives were annihilated by the Nazi murderers. Young Samuel endured unspeakable horrors at their hands, in Auschwitz and in other death factories. In the spring of 1945, he was liberated from his nightmare by the American Army, near Munich.

After the war, as a boy of sixteen, Samuel felt lonely visiting Germany and France. Shortly thereafter he migrated to Australia to be with his two maternal uncles, Nachman and Eliezer Suchowolski. When he was twenty-three, Samuel left Australia for the United States. In America he graduated from Harvard University as a lawyer with great distinction and later received a doctorate. He specialized in the juridical problems of world trade, particularly between East and West.

Now Dr. Pisar is a renowned international lawyer with offices in Paris, Washington and other cities. He was awarded American citizenship by special act of Congress and is a member of the American Bar Association. He served as a consultant to the U.S. State Department, as well as to President Kennedy. He also was an adviser to President Nixon's special commission on international trade; in addition, he helped guide the Joint Economic Committee of the U.S. Congress.

Pisar also participated in important international conferences in Moscow and Kiev. While in the Soviet Union, he visited the mass Jewish graves in Babi Yar, together with the famous banker David Rockefeller and former Senator Frank Church of Idaho.

Sam Pisar did not forget his Bialystoker origins. In 1980, he published *Of Blood and Hope,* in which he described life as a young Jewish boy and how he escaped Nazi extermination.)

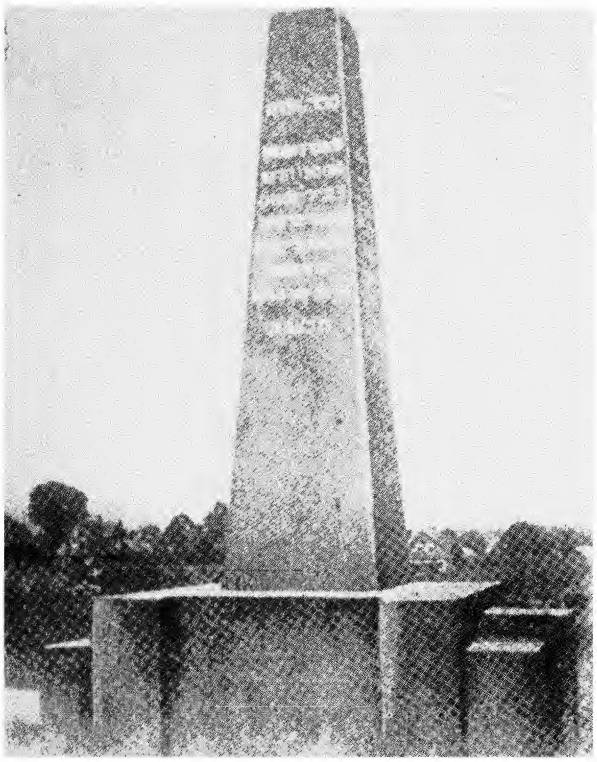
The following excerpts are from OF BLOOD AND HOPE by Samuel Pisar. Copyright (c) 1979 by Samuel Pisar. English-language Version Copyright (c) 1980 by Auctor Publishing, B.V. Quoted by permission of Little, Brown and Company:

On my thirteenth birthday I was bar mitzvahed in a shabby little synagogue, just inside the barbed wire of the Bialystok ghetto, in full sight of the Nazi sentries who were marching back and forth with their fingers on the triggers of submachine guns. I was not animated by any great religious fervor, and at home my parents observed the High Holidays more out of respect to their parents than out of deep faith. But reading the Bible in my captivity brought home to me truths that seemed timeless. The ascetic-looking rabbi talked to me about the eternal persecution of Jews by the pharaohs, the Babylonians, the Persians, the Romans, the Spanish Inquisition, the Russian czars, and now Hitler's Reich. I felt close to those families which through the ages had to celebrate the bar mitzvahs of their sons clandestinely, not knowing what the future might bring. I understood their eternal quest for freedom and knowledge, and how the timeless bonds of suffering that tied them together had forged the identity of a people. I felt privileged, perhaps because the persecution was now at its highest point, to belong to that people for better or for worse.

When I stepped away from the scrolls of the Torah to make my ritual speech the words came naturally: pointing through the window of the synagogue at the tall fence outside, I said: "As always let us turn to pray toward Jerusalem, but today our Wailing Wall is right here."

* * *

Finally, the ghetto was razed. Incredibly, many young Jews, both men and women, tried to resist the military assault, killing a handful of Nazis. Unarmed their resistance was as heroic as it was futile. All were mowed down. One, Malmed, threw a bottle of sulfuric acid into the face of an SS officer, blinding him forever. I saw Malmed's hanged body that night in the middle of Commerce Street, the main ghetto artery.

The monument at the mass grave in Bialystok erected in 1947.

After the war, Jews who returned to Bialystok collected remnants of the synagogue. I discovered that even this modest attempt to memorialize the destruction failed. On the site of the singed iron remains of the *shul* stand modern houses. If you look carefully, you can find an inconspicuous inscription stating that there was once a synagogue there. Similarly, Cytron's *Bet Hamidrash* no longer exists as such; the building is intact but it now houses the Polish Center of Culture and Art.

The Hebrew Gymnasium, that remarkable institution where hundreds of boys and girls received a fine Jewish education, has been replaced by a hospital. Dr. Datner, who accompanied me on the visit, had taught there for more than 25 years. Seeing what happened to his beloved school, he sobbed uncontrollably. His display of emotion overwhelmed me.

I left Bialystok heartbroken. After Dr. Datner and I said goodbye to Szyja Bartnowski, we rode away in our taxi, turning around for a last glimpse of the town where we spent our youth and where so many of our beloved relatives perished.

In our subsequent talks with the Polish Government, we emphasized the disgraceful condition of Jewish cemeteries. The ministers assured us that they would restore many of these burial places and, upon my insistence, they promised to rehabilitate Bagnowke Cemetery in Bialystok.

Jewish Bialystok no longer exists in Poland. Rather, it survives in the form of our great Bialystoker Center in New York, which perpetuates its hallowed traditions. It is our obligation to uphold its ideals, heritage and aspirations in America and other countries where Bialystokers live. Let us pledge to fulfill this sacred responsibility that our martyred families passed on to us.

CHAJKE GROSMAN

FOR US THE WAR HAS NOT YET ENDED

(Editor's note: The following is the text of an address Chajke Grosman delivered at the Zionist conference in London in September 1945.)

A colleague asked me, "How do we come by our calm and restraint?" I answered that we were calm all along. Our friends who resisted in the Bialystok ghetto demonstrated the same serenity at the time of the Nazi slaughter.

Planting mines is easier than speaking before an audience. Our resistance movement was great and mighty. Even when crushed, it retained its nobility.

We live on. To live requires no great talent. We must rather know how to live and, even more important, how to die. We knew that our death did not spell the end of everything; that our martyrdom would become an exalted model for our young people to follow. We gave much thought to this in the ghettos; our not fearing death became a gospel that we calmly studied throughout. The heroes of our people were not only the political leaders; they also included small people, the gray-haired and silent.

I recall the days of the first liquidation in Bialystok in February 1943. We did not fight then, before the Warsaw ghetto uprising. Thousands of Jews perished in the ghetto without commotion.

We, the pioneer movement, never considered ourselves leaders and politicians. Hundreds of our friends died quietly with a profound belief in the land of Israel as the Jewish homeland.

The saga of our catastrophe in Poland is lengthy and complicated. But we survived, in spite of the suffering, horror and annihilation. We claim the right to live that we and the entire Jewish people earned. We shall never rest; for us the war has not yet ended. Despite the mass grave which is Poland, we established a Zionist youth movement there, determined to settle in Israel by any means. We are not broken and depressed but

IZAAK RYBAL-RYBALOWSKI

MY VISIT TO BIALYSTOK IN 1977

In 1945, returning to Bialystok after the war, I was horrified how thorough Hitler's destruction of our hometown was. It was incredible that such devastation could be visited upon our city during the war years. Most of what we cherished had disappeared.

In December 1977, when I revisited Bialystok after 32 years, it had changed entirely. Jewish Bialystok has been replaced by a modern metropolis.

I returned to Poland as a delegate of the Federation of Polish Jews in America, together with other distinguished colleagues. Our mission, representing Polish Jews all over the world, was to negotiate several important issues with ministers of the Warsaw government. Our committee included Rabbi Dr. Alexander Schindler, Chairman; Shlomo Ben-Israel and Eli Zborowski, Vice-Chairmen; Ben Gray, Los Angeles; Jechiel M. Dobekirer, Secretary; Kalman Sultanik; and myself as Treasurer.

In Warsaw we met with officials of Polish Government ministries. We insisted on free access to Jewish archives and documents in Poland; the release to Jewish communities all over the world of religious articles used in worship that remain in Poland; the erection of monuments at the mass graves of Jewish victims of the Nazis scattered in the Polish earth without appropriate markers; a Jewish museum depicting the horrors and Jewish heroism at the Auschwitz-Birkenau concentration camp, to be founded with the guidance of Jewish experts in the field; and the payment of disability benefits and pensions to Polish Jews who were required to renounce their citizenship before being allowed to leave Poland after the war.

In addition to Warsaw, our delegation went to Lublin and Krakow. Visiting the concentration camps at Auschwitz, Majdanek and Treblinka, where millions of our Jewish brethren were liquidated, was painful. Particularly heartrending were some 800 large and small stones, at the site of the gas chambers in Treblinka, inscribed with the names of destroyed Jewish communities in Poland. The 800 stones signify, as indicated on a sign when one enters the camp, 800,000 Jews killed there. I found a big rock upon which the name Bialystok was etched. My eyes brimmed with tears, and I uttered a silent prayer.

To be sure, I reserved time to visit Bialystok as soon as I knew I would travel to Poland. Tuesday, December 13, 1977 was free. Dr. Szymon Datner, who lives in Warsaw, knew in advance about my plans and was prepared to accompany me to Bialystok. We left Warsaw Tuesday morning in a taxi. Little did I realize that a bitter experience awaited me later that day.

The ride took 2½ hours. The trip seemed endless. The signs along the road reminded me of towns and villages familiar to all Bialystoker *landsleit.* For in those places, Jews had lived their culture to their heart's content until the "Final Solution" buried them. Today not even a hint can be found of what once was.

As we know, prewar Bialystok counted some 90,000 inhabitants, among them approximately 60,000 Jews. Contemporary Bialystok sprawls in all directions; its population numbers more than 200,000. Sadly, the Jewish contingent has shrunk to nine people. Living in different parts of the city, they have little to do with each other. I asked them why they remained in this unfamiliar, rebuilt, modern city that was once our beloved hometown. Their answer was that the war left them isolated, broken and sick. It was difficult for them to travel about looking for other places to live. It was easier to remain in Bialystok. Their names are: Szyja Bartnowski, Abram Sidranski, L.M. Penner, Lejba Bielski, Erszel Jalowski, Kalman Kania, Jankel Chaszkes, Szloma Pachter, and Szymon Zlotorynski.

The Bialystoker Center in New York is in touch with these people, and several times a year we send them money orders. Jerry Mink, our Center's devoted supporter, established a fund for the remaining Jews in Bialystok, shortly after he returned from a visit there several years ago.

When Dr. Datner and I arrived in Bialystok, Szyja Bartnowski guided us to sites where memorable buildings and other places of interest used to be. We were saddened that the three Jewish cemeteries in Bialystok are neglected. The Bagnowke Cemetery was desecrated, monuments either gone or vandalized. Houses were built on its grounds. The old cemetery on Minski street has been shut down; a pedestrian walkway crisscrosses it to the center of town. The Zabia Cemetery within the Bialystok ghetto was converted into a park. Thirty-five hundred graves were disturbed, the remains exhumed and reburied together in an obscure corner of the area. A monument draws attention in Polish to this fact. Szyja Bartnowski promised me he would take care of this monument. I looked around, hoping against hope that something familiar would appear, that my alienation would subside. I became increasingly depressed as I wandered through the city.

I looked for particular Jewish houses, factories, organizations and institutions, newspapers, theaters, schools, sports clubs, trade unions and any other evidence that there once was an organized, well-developed Jewish community. Some reminders do exist.

Bialystoker *landsleit* remember the Great Synagogue where the Nazis burned 2,000 Jewish men, women and children on Friday, June 27, 1941.

The Victims' and Witnesses' Accounts

HOW THE STIMME IS APPRECIATED IN POLAND

Dear Bialystoker Friends:

Just this minute I received your wonderful gift, the *Bialystoker Stimme.* Can you imagine the joy in our house? Every word reminds me of Bialystok. For five years, cut off from my sweet hometown, living deep in Asia, I looked for *landsleit.*

Once when I carried my half-dead child to the hospital, three young men approached me mentioning Bialystok. Forgetting for the moment that I was holding my child, who no longer had a pulse, I started at the mention of my birthplace and detained the three men. Truly they were Bialystokers. Suddenly tears drenched my cheeks. I could not speak. Finally I asked them to escort me to the hospital and on the way we talked. We were all in the same boat.

When my child was admitted to the hospital for emergency care, the three men did not move from the window, but stared at my swollen eyes. They asked where I lived. "In the garden, on the grass, where all homeless people stay," I answered. My baby, no longer able to endure the hunger and cold, contracted diphtheria and the doctor gave him a poor prognosis, indicating that he needed many pints of blood to survive. The three immediately volunteered their blood, as much as necessary. I told them no; the blood must come from his father or mother. Certainly his father must have perished, and I, severely anemic, could not donate my blood. I ran to the doctor pleading with him to save my child. The *landsleit* offered to do everything. But their blood was not accepted. I write all of this to show what Bialystokers are. Although strangers, we were close.

Fortunately, my husband turned up alive soon afterward. As the Nazis were shooting the last twenty-four Jews, he jumped from the second story of the building where he was, fled and survived. I could write a book about all of this. My son lived and is now eight years old, a handsome Bialystoker lad.

I read every article and poem in the wonderful *Bialystoker Stimme.* It stimulates me and draws me closer to my Bialystoker friends. I ask you to send me future issues of this magazine. Reading through the articles I remember all the beautiful places in Bialystok that no longer exist. All of it is nothing more than a dream. You are all that we have because we are all alone here. You are our brothers and sisters. Please send my regards to all Bialystoker *landsleit.*

Sincerely,
A Bialystoker Woman in Poland

(Editor's note: We received similar letters at the Bialystoker Center in New York from *landsleit* in Romania, Sweden and other countries.)

Some of the Famous Jewish Doctors in Bialystok

DR. ALEXANDER REIGRODSKY
Eye, ear and throat specialist. Active in politics and public life; Vice-Presidnt of the City Council; Chairman of "Toz."

DR. ZALMAN FLATE
Practiced in Bialystok for over 20 years; died in 1921.

DR. S. CITRON
Oldest dentist, having practiced since 1891; initiator of the "Free Kitchen"; Elector to the "First Duma"; Chairman of the Tenants' League and President of the Medical Society.

A PLEA FOR HELP FROM LANDSLEIT ON CYPRUS

Dear Bialystoker *Landsleit* in America:

Once again we Jews from Bialystok and vicinity have found each other, this time on Cyprus, after an attempt to emigrate to Israel. We were resistance fighters in the Bialystok ghetto, partisans, concentration-camp survivors, Polish and Red Army soldiers, and exiles to the Urals and Siberia. Throughout the horrible war years, we sought each other, trying to remain close because we shared memories of our birthplace. Dreaming together about that happy moment when we would meet again in Bialystok, finding our families and loved ones, we helped each other make life easier.

Unfortunately, our dream remained a fantasy. We found graves and ruins in Bialystok upon our return, driven there by our longing and inextinguishable love for the town. It will forever symbolize our past, our youth and the peaceful family lives we enjoyed. We have since left Bialystok never to return, for we, like all the other Holocaust survivors, realize that our future lies in Israel.

For almost a year, we have been wandering like nomads, from one camp to another, from one country to the next, climbing over mountains, crossing borders to reach our fatherland — the land of Israel. On an old merchant ship, which we named *Patria* (birthplace), we drew close to Israel's shores. But our ship contained a breech in its underbelly, which allowed water to rush through. Moreover, we failed to circumvent the British coast guard. An airplane spotted our ship and soon afterward tugboats pulled us to the port of Haifa. Following a long and bitter resistance, we were beaten and tear-gassed to transfer to another boat, which took us to Cyprus. Now we are in a concentration camp behind two rows of barbed-wire fences, under continuous watch by British soldiers. What awaits us in Cyprus is life without freedom.

Nevertheless, we are neither downhearted nor in despair. We face the future with pride and courage. Sooner or later, we will go to Israel, to participate in the rebirth of the Jewish people.

In this difficult hour, as prisoners in Cyprus, we, who as Bialystokers have shared a common destiny, address our attention to you, Bialystoker Relief Committee. We recognize that you, better than anyone else, will do everything possible to support us both morally and financially.

Following our ship's mishap, many of us arrived on Cyprus with insufficient clothes and undergarments, without enough money to buy a postage stamp. Furthermore, the food we receive in the camp and our cigarette rations are inadequate. We believe you will be able to assist us in these matters. Please send us publications from your Center in New York.

It is difficult to appeal to you for help. But your support will not be charity for poor brothers. You will see us as we are — pioneers of our people, who deliberately selected the thorny path of illegal *aliyah* to struggle for the freedom and independence of the Jewish people. Your assistance will enable us to carry on this effort.

It is important that we be assured of your empathy with our physical suffering and your understanding of the ideals to which we were loyal and for whose realization we suffered so much. It is the Jewish State of Israel for which we fight, the ingathering of the exiles. Your adding your voice, American brothers, to our efforts would be not only comforting for us, but also a great boost to our morale. Your strenuous protests surely will cut short our imprisonment on Cyprus, unnecessary torment and an absolute waste of time.

Do everything possible, Bialystoker brothers, to end our exile on Cyprus, for your satisfaction in having done good and our appreciation will be your best reward.

With Zionist greetings,

Dr. Szymon Datner
Fiszl Galinski
Awrom Konjak

A LETTER OF APPRECIATION FROM THE RELIGIOUS *KEHILLA* IN BIALYSTOK

April 21, 1946

Dear Brothers and Sisters:

Today we received the gifts the gracious Bialystoker *landsleit* in America have sent to us. We immediately distributed them to a poor woman who recently gave birth, as well as to many other needy and lonely people. May the Almighty reward your generosity. We are pleased that the gifts arrived in time for Passover. Twice we have received from you various food and clothing packages that were invaluable to us. May God enable you to continue doing such noble deeds.

We request that if possible clothes be sent for young people between the ages of eighteen to twenty who walk around barefoot and poorly clad.

Wishing you all the best, we remain,

Sincerely,
Bialystoker Religious *Kehilla*

LOUIS SHREIBMAN

MINUTES OF THE RELIEF CONFERENCE

On Sunday, December 16, 1945, a nationwide conference of Bialystoker relief committees was held at the Center in New York. The participants discussed ways to improve our assistance program for surviving *landsleit*.

David Sohn, Executive Director of the Bialystoker Center, reported on the progress of the relief program to date. He described the difficulty the committee first encountered in sending funds directly to Bialystok. It became necessary to funnel these monies through the Joint Distribution Committee. Now it is possible for our committee to send packages of food, medicine and clothes to the several hundred Jews in Bialystok directly from New York. We have also aided Bialystokers in France, Italy, Belgium and Sweden. We have received conflicting reports about the exact number of Jews in Bialystok today. The situation is in flux; Jews arrive and depart every day.

Bialystok is in ruins, according to mail we received from Jews living there. All factories were destroyed by the Nazis. The Jewish citizenry there has attempted in recent weeks to rebuild a modicum of Jewish life in the city. In fact, a school for more than twenty Jewish children has opened. Most Jews wish to leave Bialystok for the United States or Israel, because it is difficult for them to stay there. The blood of their loved ones drenches the soil.

Mr. Sohn stressed that the assistance we have provided thus far has only scratched the surface. More substantial relief in the coming months can alleviate the problem. This will, of course, depend upon our resources. We will have to send equipment to promote business, funds for loans, supplies to outfit a hospital and, in general, everything needed to re-establish a Jewish community in Bialystok.

Mr. Sohn lamented the fact that *landsmanschaften* in New York and other American cities representing communities surrounding Bialystok have not seen fit to join the relief effort to improve the quality of the program. Instead, they operate independently, their efforts less than successful. Many Jews in Bialystok today originate from the towns represented by these societies. It would therefore be logical for them to unite with the Bialystoker Center. Mr. Sohn expressed the hope that this conference would find a way of winning the support of these groups.

Jews in Bialystok have inundated our headquarters in New York with a stream of letters, inquiring about family and friends with whom they have been out of touch. The Committee has located one hundred and twenty-two familes, placing them in contact with their relatives in Europe. The most tragic letters are from people who unfortunately have no family or friends, who are totally alone. Mr. Sohn concluded his report by thanking the Bialystoker organizations outside of New York that have done such splendid work on behalf of the surviving Jews in Bialystok.

The following resolutions were adopted by the conference:

1. Whereas few Jews remain from the large community that existed in Bialystok before the war, our respective *landsmanschaften* in the United States and Canada pledge to assist them to the greatest extent possible.

2. Whereas many Jews from Bialystok and vicinity are scattered in various Polish cities, and it is impossible for our committee to reach them directly, all Bialystoker societies in the United States and Canada pledge to forward additional assistance to the General Jewish Relief Committee, with the proviso that Bialystoker Jews benefit from these funds.

3. Whereas many Bialystokers have emigrated to various European countries other than Poland, we obligate ourselves to provide assistance to them whether as groups or individuals.

4. Whereas Jews in smaller towns near Bialystok suffered as much as Bialystoker Jews, our Relief Committee pledges to assist them. Further, we also intend to encourage societies representing these smaller communities to join with the Bialystoker Relief Committee in helping their people.

5. The Bialystoker Center in New York shall serve as the central headquarters for the relief program. It will coordinate the activities of Bialystoker *landsmanschaften* in other cities in the United States and Canada.

6. An Executive Committee shall be appointed to implement the policies and resolutions of the conference until our next meeting.

7. The next conference will convene in Canada in six months.

THE BIALYSTOKER CENTER HELPS

Immediately after our brothers and sisters were liberated from the Nazis, they sought assistance. They needed to recover from their horrible experiences in order to begin new lives.

The survivors from Bialystok — including ghetto escapees, exiles in the Soviet Union, resistance fighters and others who emerged from the bunkers, quickly sought to establish contact with *landsleit* in other parts of the world. The Bialystoker Center in New York enthusiastically responded to their appeals for help.

Right after the war, countless letters arrived at the Center from survivors in Europe, Cyprus and Israel, where they fled after the Nazi defeat. They appealed for financial and moral support. Furthermore, they inquired about relatives and friends with whom they lost contact during the war, or who were already living in the United States.

The Center's positive response made the survivors feel they were not alone. During that postwar period, our Center fulfilled the sacred traditions of Bialystok — compassion, humanity and generosity toward people in desperate need.

A large-scale relief effort, supported by the *landsleit* in the United States and in other countries, went into full swing. Bialystoker societies in New York, Newark, Paterson, New Jersey, Milwaukee, Chicago, Detroit, Los Angeles, Montreal and Toronto, Canada, participated. The Bialystoker Center in New York sent money and supplies to Jews in Bialystok and surrounding towns, as well as to Bialystokers who resettled in other European countries and on Cyrpus, on the way to Israel. Those temporarily confined to displaced-persons camps in Germany, Austria, Italy and other countries became additional beneficiaries of the relief program.

Many survivors who moved to the United States or Canada received support from the New York Bialystoker Center. In turn they became active in the Center's program to help less fortunate Bialystokers, just as they had received support in their time of need. The *Bialystoker Stimme,* the official magazine of the Center in New York, played an important role in furthering the relief effort. Spotlighting the dire straits in which survivors found themselves, it succeeded in uniting *landsleit* in America, Israel, Canada and other countries to help their counterparts in Eastern Europe.

Leafing through the pages of the *Stimme,* we find moving articles, notices and letters concerning the fundraising campaign carried out by the Bialystoker Center, as well as expressions of appreciation from beneficiaries of the program. Particularly touching is the solidarity that Bialystokers — donors and recipients alike — felt. In the following pages, excerpts from documents printed in the *Bialystoker Stimme* are reproduced to illustrate Bialystoker humanitarianism and kinship.

THE RELIEF COMMITTEE FORWARDS ASSISTANCE TO *LANDSLEIT* IN EUROPE

$4,375 allocated for food, medicine and other supplies — $2,500 sent through the "Joint" to Jews in Bialystok — Paterson Relief Society sends $1,000 — Assistance provided to Bialystoker poor in France, Sweden and Italy — A campaign launched for clothes — Relief Conference to be attended by delegates from all over U.S. will be held Sunday, December 16, 1945.

Some three hundred Jews live in Bialystok today, with more arriving daily. Gradually, Bialystokers are returning from the Soviet Union, having gone there at the start of the war to escape annihilation. Life in Bialystok is still gloomy; practically nothing of the city stands.

A Jewish Reconstruction Committee registers all the Jews who return to the city. Our Relief Committee in New York awaits an updated list of all the Jews living in Bialystok.

The Relief Committee has allocated $1,000 for food packages for Bialystok and for other countries in which Bialystokers reside. It appeals to all members to send clothes in good condition for needy survivors. A decision was made to send $500 to the Bialystoker Center in Paris for desperate *landsleit.*

Sunday, December 16, 1945, a conference of delegates from Bialystoker societies throughout the United States and Canada will meet at our Center in New York to improve coordination for the relief effort.

TELL THE NEW GENERATIONS
OF THE HOLOCAUST
AND RESISTANCE

Assistance From Other Bialystokers

CHANA LIN-KIZLSZTEJN
Kiryat Bialystok, Israel

A RESCUED CHILD SPEAKS

On June 22, 1941, some Jewish children from Bialystok were at the Druskeniki resort, a camp for youngsters. At five o'clock in the morning, our vacation turned into a nightmare. The skies darkened with German attack airplanes out to destroy us. We were besieged by bombs — powerless, isolated, and panic-stricken. Our screams resonated throughout the camp, joining the cries of three hundred children between the ages of eight and thirteen.

This tragedy continued for five years. At the end of our trial, we realized that we were orphans of war.

After twelve horrible days and nights of bombardment and hunger, we were able to wash ourselves and drink water. It was impossible for us to return home to our beloved families.

Our teacher, Jakow Tobias, fought for his life as we did for ours. His compassion for us was great and he did everything to assist and calm us. He saw in us,

JACOW TOBIAS
The teacher-hero who saved 80 Jewish Bialystoker children during World War II, from Druskieniki to Russia. After the War he led the children to Israel, where they live now. Jacob Tobias died in September, 1970.

parentless boys and girls who still believed at that time we would be reunited with our families, a consolation for himself. He saved us from death as the bombs fell. Panic gripped us as we scattered in all directions following an air assault. Luck, however, was with us; not one child was killed.

Arriving in the Urals in Russia, we became inseparable. Some tried to divide us at a time when we did not have the necessities of life, but their efforts came to naught. We stayed together as a group and were prepared to share the same fate.

At that time Mr. Tobias initiated contact with Jews in Israel, to whom he sent a list of our names. We all developed a love for the land of Israel. Moreover, we missed our parents and families very much. The nights seemed like an eternity. Many of us cried and felt abandoned. The bombings and the terror left us with deep emotional scars. The younger children sought warmth from the older ones, who began fulfilling the function of surrogate parents.

In 1946, when the time came to repatriate Polish war refugees from Russia, our teachers had to convince us to return to Poland, knowing full well that our parents had perished at the hands of the Nazis. Mr. Tobias' objective, however, was to prepare us for emigration to Israel.

On July 2, 1946, a group consisting of fifty-nine Jewish children and young adults, aged twelve to eighteen, set out for *Aliyah* to Israel from several points of embarkation. Our devoted principal, Mr. Szmuel Markowicz, assisted us in preparing for our journey. At great danger to himself, he escorted us to the Russian-Polish border.

Once we arrived in Poland, Mr. Tobias assumed full responsibility. Previously he had been in contact with the underground Zionist organization *Bricha,* which was active inside Poland. Our newly formed *kibbutz* merged with the Kibbutz Dror. Living conditions were not bad and we were treated with Israeli warmth and concern. We learned Hebrew and other subjects pertaining to Israel in further preparation for *Aliyah*..

We continued on our way to Israel as part of the Kibbutz Dror. Many Jews from Bialystok financed our travel through Poland and all the way to Israel.

Following the twenty-second Zionist Congress in Basel, Switzerland, we were divided into two groups, according to age and physical condition, and were about ready to go to Israel. A large part of our *kibbutz* departed on the ship *Theodor Herzl.* The rest of the *kibbutz* was taken to Cyprus. Those children who arrived in Israel by various routes and under different circumstances united to help build the Jewish State.

On June 9, 1966, all the members of the *kibbutz* participated in a reunion marking twenty-five years since we faced danger together at Druskeniki. We reminisced about the hard times a quarter century earlier. Many proudly described their accomplishments in education, work and family life.

Jakow Tobias continued as an educator in Israel, heading a school in Safed until his death in September, 1970. To the very end, he remained in close contact with those of us whom he shepherded to safety. We make every effort to remain in touch, getting together from time to time and assisting each other when necessary.

SAVING THE CHILDREN

Bialystok was one of the few cities in Poland where a large number of Jewish children were saved miraculously from annihilation by the Nazis. Jakow Tobias, the well-known teacher, saved more than eighty.

In September 1939, when Bialystok was under Russian rule, these eighty Jewish children spent their summer vacation in the Polish resort, Druskeniki. When the Nazis attacked Bialystok on June 22, 1941, these children were quickly evacuated deep inside the Soviet Union. Tobias, their devoted teacher and escort, went with them into the heart of the Urals. There the children were placed in a home together with youngsters from other countries.

Tobias took care of his charges lovingly and with devotion, just as a father would protect his own children. Shortly after the war, in the summer of 1946, he succeeded, after much effort, in bringing them back to Poland. Later he took them to France and then to Palestine. Their entrance into Israel was "illegal," since the British forbade their admission, and for a time they were detained on Cyprus.

These children, most orphaned after their parents perished in Bialystok, grew up to be prominent and useful Israeli citizens. Jakow Tobias eventually became the director of a government high school in Safed and played a major role in Israeli education. He passed away a short time ago in Israel.

He frequently pointed out that his eighty children were the only ones saved en masse among all Polish Jews during the Holocaust. The Bialystoker Center in New York assisted them financially when Tobias brought them back from Russia to Poland, while they were in France and finally when they settled in Israel.

The following 54 children went with Jakow Tobias to Israel. This is a partial list.)

NAME	PARENTS	BORN
Bialy, Mejlach	Josef-Rywka	1930
Brytwan, Zawel	Chaim-Henje	1931
Berensztejn, Gerszon	Jakow-Sore	1934
Balglaj, Wolf	Lejzer-Luba	1929
Brezezinski, Frida	Aron-Rochel	1936
Charowski, Szmuel	Gedalje-Luba	1929
Charowski, Jehoszua	Awrom-Menucha	1931
Wasernys, Josef	Mojsze-Chawe	1931
Wilczuk, Frida	Lejzer-Bluma	1933
Walanska, Jehudit	Lejb-Roza	1933
Wolfson, Chaim	Izchok-Rywka	1930
Edelsztejn, Chana	Awrom-Frejde	1932
Fridman, Meir	Szolem-Zelde	1932
Grynbaum, Leja	Mojsze-Adela	1930
Garbowicz, Sore	Szlojme-Rywka	1933
Rybak, Fanja	Zelik-Gitl	1930
Rucki, Berl	Szmuel-Sore	1930
Rapickes, Jakow	Szoul-Frume	1934
Rozancyk, Chaja	Mojsze-Pesze	1933
Lew, Klara	Mojsze-Rochel	1928
Lew, Cyrel	Naftoli-Rywka	1930
Lichtensztejn, Jeszaje	Szymon-Pesze	1930
Lin, Chana	Jechiel-Marjasze	1929
Lewin, Awrom	Welwel-Sore	1931
Lewin, Dowid	Tewl-Sore	1931
Lijan, Awrom	Szlojme-Sore	1932
Lin, Mindel	Awrom-Chane	1932
Menckowski, Aron	Izchok-Alte	1930
Miler, Zecharje	Chejkel-Cywje	1934
Nowik, Mojsze	Berl-Sore	1931
Niewjadomski, Izchok	Szabsaj-Rywka	1931
Openhajm, Efrajim	Jakow-Jehudit	1931
Openhajm, Chaim	Jakow-Jehudit	1936
Oberman, Szymon	Herszl-Rywka	1928
Oberman, Kijum	Herszl-Rywka	1929
Flancak, Ester	Mojsze-Perel	1931
Flancak, Nachman	Mojsze-Perel	1933
Perej, Luba	Kalman-Masze	1930
Ponjemanski, Jojne	Zalman-Gitl	1930
Skowranjak, Chaje	Mojsze-Raja	1932
Suraska, Fanja	Szmuel-Perl	1930
Sibirska, Chana	Lejb-Frejde	1932
Sokolski, Julian	Herszl-Libe	1931
Szajtlis, Sonja	Pejsach-Raja	1933
Szepes, Bela	Isroel-Nojmi	1930
Treszczanski, Mejlach	Szlojme-Chaje	1930
Krasnoburski, Izchok	Awrom-Sima	1932
Kapinus, Sora	Dowid-Basja	1930
Krysztal, Lejzer	Izchok-Fejge	1931
Kordon, Sima	Lejb-Chana	1930
Kazanowicz, Lusja	Jakow-Rywka	1932
Jabkow, Cywje	Awrom-Gitl	1928
Jasinowski, Szmuel	Szolem-Rywka	1932
Zeligzon, Raja	Jojne-Hinde	1930

PERPETUATE THE HALLOWED TRADITIONS OF JEWISH BIALYSTOK

The Children's Fate

JEWISH VICTIMS OF THE NAZIS BY COUNTRY

COUNTRY	JEWISH POPULATION IN 1939	NUMBER OF JEWS KILLED BY THE NAZIS	PERCENTAGE KILLED
Poland	3,250.000	2,850.000	87.7
Soviet Union	2,100.000	1,500.000	71.4
Romania	850.000	425.000	50.0
Hungary	400.000	200.000	50.0
France	300.000	90.000	30.0
Czechoslovakia	315.000	240.000	76.2
Germany	193.000	110.000	57.0
Austria	90.000	45.000	50.0
Lithuania	150.000	130.000	86.2
Latvia	95.000	80.000	84.2
Holland	150.000	105.000	70.0
Belgium	90.000	40.000	44.4
Yugoslavia	75.000	55.000	73.3
Greece	75.000	60.000	80.0
Italy	57.000	15.000	26.0
Bulgaria	50.000	7.000	14.0
Others	15.000	5.000	33.3
	8,255.000	5,957.000	72.1

DR. SZYMON DATNER

THE HEBREW GYMNASIUM

I arrived in Bialystok in September 1928, after leaving my position as an instructor in the Tarbut Hebrew Gymnasium in Pinsk. My wife, Roza, and daughter Miriam came to Bialystok several weeks later. In 1929, my second daughter, Szulamit, was born, a native of Bialystok. For several years, Roza was a crafts instructor at the Hebrew Gymnasium, while Miriam and Szulamit were students until it was destroyed. Who would have thought that I would write this article decades later as the only survivor of this four-member family, or that I would eulogize Jewish Bialystok and my school, where I served from 1928 until 1941?

The Hebrew Gymnasium was the best Jewish secondary school in Bialystok, the only one where Hebrew was the primary language of instruction. Another high school taught in Yiddish and four others in Polish. The Hebrew Gymnasium was founded in 1919. It always offered pre-high-school classes. Consistently there was a ratio of sixty percent boys to forty percent girls. From 1926-36, 367 students graduated, of whom 144 later settled in Israel.

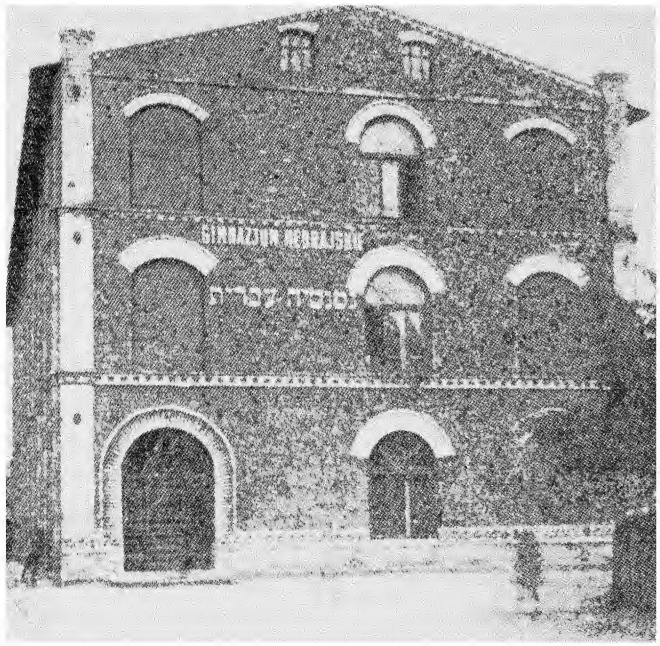
The school building contained sixteen classrooms, laboratories, an auditorium, a gym, an outside court for sports, a large library and an annex. Music was a popular subject and the gymnasium prided itself on having a band. The school was privately owned and had a Board of Trustees.

Among the instructors of the Hebrew Gymnasium were: Tojman, physics; Awrom Nowodrowski, mathematics; A. Aronowicz, M. Chazanowicz, Mojsze Zabludowski, Dr. Franka Horowicz, Ch. Szeper, R. Salomon, N. Kaplan, G. Szkolnikow, D. Peciner, A. Bomchil, Sznaper, Szymon Datner, J. Rotenberg, Pnina Bernsztejn, Gutke Grifel, S. Jakubowski, Hadasa Szprung, Murkes, Szmuel Rakowski, Dr. Chaim Welger, Dr. Mojsze Kacnelson, Dr. Mojsze Ziman, Mendel Kaplan, A. Kahana, and Berl Subotnik.

Shortly after the outbreak of World War II, in November 1939, the gymnasium converted to Yiddish under the Russian occupation, although most of the teachers and students remained the same. During the school year 1940-41, Russian became the language of instruction.

On June 22, 1941, the Nazis began their assault on Bialystok and thousands scattered in all directions to escape the bombs. Several instructors of my school vanished and were presumed killed.

Many of the teachers and their families were incarcerated in the Bialystok ghetto along with thousands of other Jews. Some lost their lives fairly soon after the Nazi occupation; others survived until the ghetto was liquidated in February and August 1943.

The Hebrew Gymnasium on Sienkewicza Street, founded in 1921.

Most of the instructors in the school were well trained, expert in their various fields and excellent pedagogues. Our students were, for the most part, of noble character, brimming with enthusiasm, national pride and a desire for translating their zeal into action. I met some of these students in the ghetto, many of whom later joined the armed resistance movement so popular among the Jewish youth.

I also recall the mothers and fathers of these youngsters. Remembering them is the only way I know of granting their souls immortality, the only monument I can erect over their unknown and nonexistent graves. They all departed this earth in an ocean of blood or in the stench of the smoking crematoria, never accorded a Jewish burial. May my memories of the Hebrew Gymnasium serve as a symbolic *kaddish* for the instructors, students and parents who were affiliated with this educational institution, victims of the Nazi juggernaut who were not granted the opportunity to see the enemy vanquished.

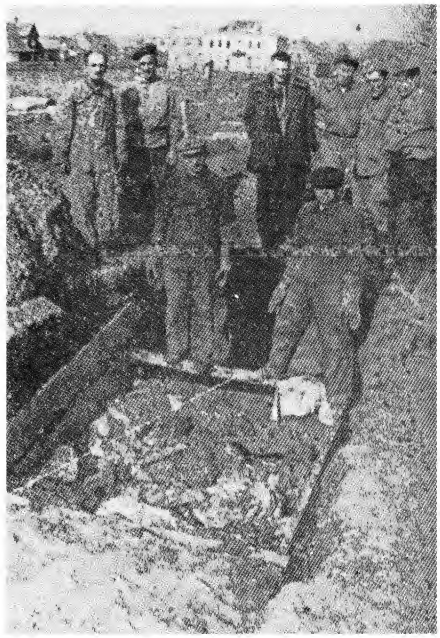
tyrs. It was an unforgettable day, when everyone shared the anguish of the struggle that had ended only recently. I said at that time: 'I address you, dear friends, who represent the Polish authorities. Your warm words ease our pain. We feel that you are our brothers. Under the protection of the valiant Polish people, our most cherished possession will endure — the remains of our heroes and martyrs.'

"Twenty-five years later these chivalrous traditions were abandoned. Bialystoker Jews all over the world were slapped in the face. A military grave had been profaned; all traces of the Bialystok ghetto uprising, undertaken amid circumstances in which no other people during the Nazi period could respond — let alone fight — were erased. If this cannot be corrected, then it is the duty of the Organization of Polish Combatants, of which I am a co-founder, to investigate and punish those responsible."

For months I continued to write letters of protest demanding the desecration of the Zabia cemetery be remedied. It was like crying in the wilderness.

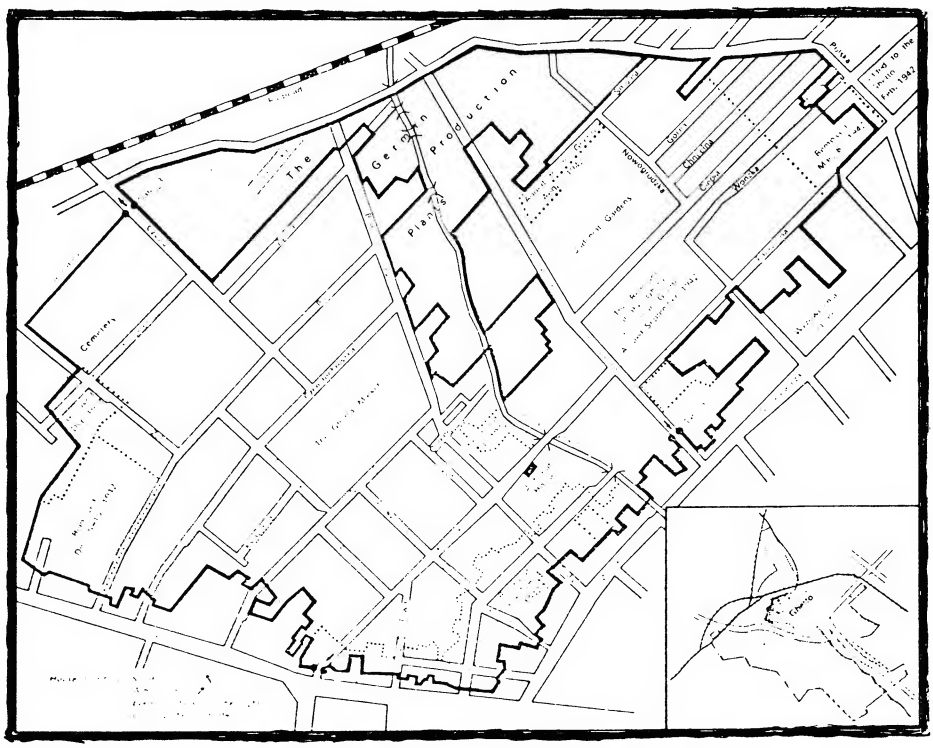
* * *

I have described our unsuccessful efforts to preserve one of the holiest places of Jewish Bialystok. The three monuments erected by Bialystoker Jewish survivors were desecrated. The mass grave of the resistance fighters, the symbol of Jewish heroism, disappeared under asphalt pavement. The only consolation we have is that their remains were interred in one location on the former Zabia cemetery. Perhaps someday that holy place will be restored.

Exhuming the bodies of murdered heroes of the ghetto for reburial at the Zabia cemetery.

THE GHETTO OF BIALYSTOK JULY 1941 — AUGUST 1943

DR. SZYMON DATNER

THE SACRED ZABIA CEMETERY

For us Bialystoker Jews, the grounds of the ghetto cemetery were sacred, a stretch of earth in the northwestern corner. The Nazis forbade us to bury our dead in the old Bagnowke Cemetery, because it was situated outside the ghetto and we would have to leave its confines. Thus a piece of land within the ghetto walls was selected as a burial ground.

I recall two funerals in the Zabia (ghetto) cemetery. Both took place in February 1943, shortly after the end of the first liquidation. We, the residents of 11 Fabryczna Street, buried the instructor at the Hebrew Gymnasium, the unforgettable Dr. Franka Horowicz. She had a massive funeral with the entire *Judenrat* in attendance.

The second funeral, which took place either a day before or a day later, was for a small girl, four-year-old Basja Bergman, the only daughter of the Latin teacher, Dr. Michel Bergman, and his wife, Nusja. This small angel was smothered to death in our bunker on the first day of the liquidation when she awakened crying and we heard Nazi soldiers searching the house above. Returning to my house at night from the factory, I buried the little girl in the garden, a few feet from the window, through which her mother passed me her rigid corpse covered in a white sheet. Mrs. Bergman, unable to accept the reality of her daughter's death, asked: "Maybe she is still alive?"

At the Zabia cemetery, yet another mound of earth rose, near several others containing the remains of small children who had suffocated just like Basja. During the two funerals, I saw heaps of dead bodies after the February liquidation. Lying in two long rows, they resembled pieces of lumber, cut to precision for customers. Included were men, women and children, silent witnesses to the tragedy, gaping holes in each corpse. They had been shot with dum dum bullets.

Then the German nightmare passed. We, the handful of survivors, returned to our hometown, finding everything in ruins — the city, the Jewish community, the citizenry. The cemeteries were not spared. Weeds and wild grass, as well as garbage and manure, covered the Zabia cemetery. Goats had grazed on this holy ground, destroying most of the gravestones. In addition to our concern for the survivors, we felt obliged to care for the dead. After all, only two or three thousand were interred in the ghetto cemetery. Most of our brethren died in the crematoria of Treblinka, Majdanek, Auschwitz and the like. We trimmed the weeds from the graves, built a brick wall around the cemetery and hired a reliable watchman to protect the grounds. Gradually the cemetery was restored to proper condition. Furthermore, we erected a small mausoleum, in which many who lost dear ones never properly buried memorialized them by affixing plaques to its walls.

On the second anniversary of the ghetto's liquidation, August 16, 1945, we dedicated a unique monument. Beneath a Jewish star appeared the following inscription in Yiddish: "In memory of the sixty thousand Jewish people of the Bialystok ghetto, murdered by the Germans, dedicated by a handful of surviving Jews. August 16, 1943-August 16, 1945. May they rest in peace." At the bottom of the monument, or at its side — I no longer remember exactly — we inscribed: "The people of Israel lives on." The entire Jewish community in Bialystok financed this monument. In addition to Jews, several Polish leaders delivered addresses, representing the Polish government and community.

* * *

In a letter dated June 26, 1971, I received a letter from the presidium of the Municipal National Board in Bialystok, telling me that the ghetto cemetery was now located in the center of a newly constructed residential complex. Until November 1970, the cemetery property belonged to the Jewish Cultural-Social Organization in Poland, which maintained it.

As soon as a demand was made for the cemetery to meet the specifications of the new apartment complex, the administration of the Jewish Organization transferred possession of the cemetery to the government.

On July 5, 1971, I sent a registered letter from Warsaw to the Chairman of the Municipal National Board in Bialystok, indicating that I had no reason for not trusting his good will. But I mentioned facts in my letter demonstrating that the cemetery had not been preserved.

"A terrible thing has happened. The ashes of our heroes and resistance fighters, murdered after the Nazis brutally suppressed the Bialystok ghetto uprising, were placed in a mass grave. This military grave was desecrated, violating Polish tradition of paying special honor to fallen soldiers. In no other ghetto or concentration camp — Warsaw, Treblinka, Sobibor, Auschwitz — were there remains of fallen heroes. Only Bialystok preserved a mass grave of its dead until 1971. The Germans had, after all, not burned the bodies of our victims. Rather, they threw them into a pit, a garbage dump as it were, and on top of their corpses shot another fifty-five, captured after the ghetto was liquidated in 1943. With the greatest respect, the Polish and Jewish communities of Bialystok honored their memories on April 11, 1946, exhuming their remains and reburying them in a mass grave.

"Polish and Jewish leaders eulogized these mar-

AFTER THE WAR

(Editor's note: The following are excerpts from minutes of the Jewish Reconstruction Committee's meeting on April 10, 1949. One gets a clear picture of Jewish rejuvenation in postwar Bialystok that ultimately did not succeed.)

At the end of 1948, there were 520 Jews in Bialystok. One hundred eighty-two were employed as follows: forty-two in the four cooperatives (tailors, bakers, shoemakers and plumbers), fifty-one in private crafts, two in government factories, eleven in private companies, two in agriculture, thirty-five in community work, thirty-two in government and seven in professions. If we add seventy-five wives and sixty-eight children, we get a total of three hundred and twenty-five people, sixty-two percent of the total Jewish population on employees' salaries.

There were no unemployed Jews. Anyone wanting to work received assistance from the committee.

In the four labor cooperatives, one hundred eighteen non-Jews and forty-two Jews were employed; this was to promote good relations between gentiles and Jews. The work place was the best training ground for harmony and fighting anti-Semitism. The Jewish citizens of Bialystok did not want to create a second ghetto in which they isolated themselves by choice from the rest of the population.

In 1948, the Jewish community of Bialystok had an income of 3,698,555 zlotys and expenditures of 3,338,174 zlotys. Thus, on January 1, 1949, there was a surplus of 360,381 zlotys.

Bialystoker *landsmanschaften* in various countries contributed to the small Jewish community in Bialystok. The New York relief committee gave 1,070,000 zlotys; the Bialystoker Center in Argentina, 825,000 zlotys; Uruguay, 85,000 zlotys; South Africa, 250,000 zlotys; Mexico, 130,000 zlotys; miscellaneous, 140,000 zlotys — for a total of 2,500,000 zlotys. Jews in Bialystok contributed 1,190,000 zlotys, which would be allocated to restore the ghetto cemetery. Considering the difficult circumstances in which the community found itself, this was a colossal sum.

On February 29, 1948, the Jewish Culture Society was founded. Its jurisdiction was Jewish social institutions and cooperatives. It operated the library, which contained 2100 books in Yiddish, Polish, Russian, etc. It also convened annual memorial meetings to mark the liquidation of the Bialystok ghetto. A public assembly celebrated when the State of Israel was proclaimed.

The community ran a Jewish school, which, at the beginning of 1949, enrolled twelve children divided into three classes. Because of this small student body, the school was terminated at the end of the year. The Jewish Reconstruction Committee prepared these pupils to transfer to Polish schools.

On July 1, 1948, the public kitchen was closed because of insufficient demand, indicating that Jewish families had rehabilitated themselves and no longer needed this assistance.

The committee also conducted programs in the following areas: bringing Nazi war criminals to justice; memorializing the martyrs of Bialystok; restoring the Jewish cemeteries; paying social security and unemployment benefits, which, in 1948, had decreased because of improved economic conditions; a home for the aged, caring for twenty-three residents; a medical-social welfare agency employing an internist, pediatrician, dentist and pharmacist; and a historical society to preserve the ghetto records and promote further research into the Nazi period in Bialystok.

The committee adopted the following resolutions at its April 1949 meeting:

1) The Jewish population is pleased that the ghetto cemetery has been restored.

2) The site of the Great Synagogue has been set off by brick walls and restored to an acceptable condition. A plaque attests to the fact that 2,000 Jews were burned alive there by the Nazis. The synagogue area has been renamed the Ghetto Heroes Street.

3) Financial assistance from *landsleit* abroad has been substantial.

4) The entire Bialystok Jewish community will maintain the monuments and memorials.

The Bialystoker Synagogue, destroyed, together with 2,000 Jews, by the Nazis. In the background stands the church.

YEDIDIA L. HAMBURG

THE BEGINNING OF A NEW LIFE

As the former Vice-Chairman of the Jewish Reconstruction Committee created in Bialystok immediately after its liberation from the Nazis, I want to describe our activities.

Postwar Bialystok found itself isolated from the rest of Poland, because the rail route between it and Warsaw was exceedingly dangerous for Jews. Polish bandits would often forcibly remove Jews from the trains at stations along the way and shoot them, despite protective escorts provided by the Polish military. Frequently these soldiers were unable to carry out their function. For example, two days after a pogrom in a town on the Bialystok-Warsaw route, four guarded *chalutzim* (people preparing to settle in Israel) from the Gordonia Kibbutz in Bialystok were removed from their train and shot. Their bodies were buried in the ghetto cemetery on Zabia Street.

The few surviving Jews who attempted to restore Jewish life to Bialystok after the war were courageous. Overlooking obstacles, they did everything possible to continue the sacred traditions of their forefathers, hoping that their determination would help them achieve their goal.

The Jewish Reconstruction Committee, led by Dr. Szymon Datner — M. Turek, director; Sz. Lewin, director; Pejsach Bursztejn, director; A. Dereczynski, director; Jedidja Hamburg, director; H. Bratmacher, director; Jehuda Grynhojz, director; Mira Grosman, director; J. Czernychow, director; D. Kolesznyk, director; Chana Rabinzon-Berkowicz, director; A. Grodzki, director; A. Goldman, director; S. Lewin, director; S. Grynsztejn, director; A. Erdepel, director; A. Ostroburski and A. Gerszuni, directors; A. Berkowicz, director; J. Bialostocki, director; chauffeurs training school, Z. Konjucki, director — was the only such body recognized by the Polish government. Jewish political parties of all persuasions, from Mizrachi to the Jewish communists, were represented. The committee was divided into subcommittees that served the Jews returning to Bialystok. Moreover, labor cooperatives provided a living for a number of families and helped the small Jewish population in every possible way.

The subcommittees included the following: historical research; production; social security; children's welfare; the secretariat; *landsmanschaft;* youth; schools; health care; drama; library; newsletter; exhumation and reburial of Jewish martyrs; vital statistics; correspondence; public kitchens; home for the aged; public safety; administration; accounting; bakers' cooperative; tailors' cooperative; metal and construction cooperative; shoemakers' cooperative; and training communes for eventual settlement in Israel.

Our committee received substantial assistance from Bialystoker *landsmanschaften* throughout the world, especially from the Bialystoker Center in New York, under the leadership of the late David Sohn. Moreover, our Australian *landsleit,* led by Awrom Zbar, sent many survivors visas and paid for boat fare to Australia. Some used these opportunities. Finally, Bialystokers in Israel constantly encouraged us to continue our rebuilding efforts.

We paid special attention to returning Jewish children, cared for by Christian families during the war, and to their Jewish mothers and fathers. We found out about these situations when the Christian foster parents approached the committee for financial support, doing everything possible to bring these children back under Jewish influence. We also exhumed Jewish corpses from mass graves and reburied them in the Jewish cemeteries.

Digging up these large pits, our exhumation brigade found the bodies of several resistance fighters murdered by the Nazis. Among them were the corpses of a woman about thirty years old, a small child next to her, a man and a girl about twelve years old. Furthermore, the gravediggers uncovered bullets as well as a passport belonging to a Jechezkel Zolti. Another cadaver was riddled with twenty-eight bullet holes, his name Zecharja Kaplan. The total of exhumed corpses soared to 230. Evidently some of them had been forced into the pit and buried alive. They were all interred in the Zabia cemetery on November 22, 1945.

At the end of 1946 and early 1947, the Jews in Bialystok seeking to rebuild their community decreased, many leaving for Israel, the United States, Mexico, Canada, Australia, Latin America and other lands. The noble attempt to re-establish Jewish life on top of the ruins brought about by Hitler ended in failure. Tragically only nine Jews remain in Bialystok — the remnant of what was once a massive and thriving Jewish population.

LET US REMEMBER

OUR MARTYRS AND HEROES

clock have disappeared. The former ghetto — including Neuwelt, Gumjener, Bialystoczenska, Czestochowska, *Linas Hatzedek,* Jurowcer, Fabryczna, Strykowska, Jatka, Owents, Prages, and Mazurs streets — was ninety percent demolished. Only the old age home, where our committee's headquarters are, the Jewish hospital, some stores, houses and the social welfare agency still exist. One or two *batei midrashim* remain, as well as our community center and theater. Most of the textile factories were razed.

Lately some have begun rebuilding the Jewish community. We ought to give much of our attention to restoring the cemeteries, which have been horribly desecrated. Already we have erected monuments to the 60,000 Jewish martyrs of Bialystok and vicinity as well as to the resistance heroes.

* * *

About 712 Jews live in Bialystok today. Two hundred ninety two of them are native Bialystokers, the remainder from surrounding towns. All of the Jewish provincial communities were totally destroyed, with the exception of Bielsk, where seventy-six Jews live, and Suwalk, with thirty-six. Nearly 300,000 Jews from the towns around Bialystok were exterminated.

Most Jews live in buildings owned by our committee, others in private dwellings. Living conditions are terrible. Of the 712 Jews, forty-eight elderly people and sixty-nine sick and disabled depend on welfare. Eighty-seven Jews are employed by the committee. Sixty-two work for various government agencies such as the military and civil service. Eleven work for the Jewish bakers' cooperative, eleven for the tailors' cooperative, fifteen for the metal and construction cooperative and five as cobblers. Our committee founded these cooperatives, assisted by our *landsleit* in America. The following are self-employed: ten tailors, ten shoemakers, twenty-four butchers, three painters, two glaziers, two tinsmiths, two hairdressers and one dentist. Three Jewish doctors work in our hospital.

I estimate that seventy-five percent of our small Jewish community is employable. The rest, unable to work, are assisted by relatives in other lands and by our committee.

The Jewish Reconstruction Committee in Bialystok was created after the city was liberated from Nazi occupation. In fact, our committee was the first of any Jewish city in Poland to organize after the war. At first there were only fifty Jews in Bialystok. Then others who had hid out in the forest and the bunkers arrived, followed by Jewish repatriates from the Soviet Union.

No one can predict whether a Jewish community can be rebuilt in Bialystok. Only time will tell. In the meantime, we are doing everything to reconstruct our community with modest means after such terrible devastation.

ELIEZER NEWDOW-NEWADOWSKI

BIALYSTOK — A LAMENTATION

Days of my youth, of summer, of winter,
Remembered once again — they live on;
Streets, alleys, a home filled with warmth
My heart pounds furiously with a secret strength.

Behold I see my grandfather, imparting his blessings,
The stern face of my father,
My loving mother with her soft touch,
They capture my dismal soul.

My imagination carries me back to my youth,
To Sabbaths, holidays, happy days of yesteryear,
To Rosh Hashanah and Yom Kippur,
To a congregation in prayer,
To joy and to suffering and to everything gone forever!

My home is now empty,
Completely in ruins wrought by alien occupiers;
Houses of worship, relatives, family;
The honor of God and the Jews has been violated.

In your mind you go
To the holy burial ground — now a pasture for goats,
From your own house, and from your neighbor's,
Laughter and mirth are heard, strange children being rocked!

The gates of Bialystok stand in mourning,
A town emptied of Jewish footsteps,
Unclean boots, treading on pieces of gravestones,
On God's own letters, His own words.

Exterminated, vanished, no remnant of bones;
Brothers and sisters, a storm carried them away;
No one survived in the entire city, save one!
Oh my God, how could you have allowed it?

Bialystok from the liberated concentration camps. Our town was a transit point for these survivors. The former home for incurables at 1 Minski Street served as a reception center. We met with them and exchanged information, warmth and friendship. At the same time, we conducted a regional convention in which sixty elected delegates chose an area-wide Reconstruction Committee, of which I had the honor to serve as Vice-President. Our work received much favorable notice in all parts of liberated Poland. We organized a kosher kitchen, which served three to four hundred lunches a day, and a kosher butcher shop. We founded a small yeshiva for those former students who had joined the Partisans in the forests. Our committee was considered a mini *kehilla.* Our activities on behalf of Jews did not please our Polish neighbors, who attempted to disband us by complaining to the authorities in Warsaw.

Passover was fast approaching. How would we provide *matzah* for the community? After all, we had no connections outside Bialystok. Oddly, when Jews were not interested in material possessions they wanted to restore religious tradition. Thus we were resolved to bake our own *matzos.* We sent letters to Jews in the provinces around Bialystok, who were slightly better off financially than we were, requesting they contribute money to our *Maos Chitim* campaign (*matzah* fund). They responded generously. In two weeks we got fourteen hundred kilograms of flour. Dr. Szymon Datner, Chairman of the Jewish Reconstruction Committee, found other sources of financial assistance, enabling us to begin baking the *matzos.* With the help of a former haberdasher, Oszer Wajn, we acquired a bakery at 11 Jatka Street and obtained permission from the authorities to begin the baking operation.

On the day before Passover, Jews from the surrounding towns came to Bialystok to buy *matzah.* We supplied everyone.

Dr. Datner and I led the *seder* services at our headquarters. Tables were beautifully decorated, featuring the traditional fish, meat and other delicious Passover foods. In addition, we were able to offer kosher wine, which we prepared ourselves. The people were well satisfied. We spent a most enjoyable night. That Passover was indeed memorable, because it filled us with hope after so much tragedy. We looked forward to a brighter future.

PEJSACH BURSZTEJN

WITH THE JEWS AFTER THE WAR

In the last few weeks a large number of Jews repatriated from the Soviet Union returned to Bialystok. The Jewish Reconstruction Committee has provided them with food, clothing and a roof over their heads. We need a large sum of money to support this work. Our problems deserve the attention of our American Jewish brothers. It is to be hoped our *landsleit* there will not allow the survivors of their hometown to fall.

Our committee, as well as all the Jews of Bialystok, are most thankful to the Bialystoker Relief Committee in America for forwarding many care packages to our Committee, which distributes them to needy Jews. Surely, the food products, clothing and other items given to us are most useful. Many thanks to our *landsleit* in New York, Paterson, New Jersey, Los Angeles, Chicago, Detroit, Milwaukee, and Montreal and Toronto in Canada.

* * *

We have received the monthly magazine issued by the Bialystoker Center in New York, the *Bialystoker Stimme.* It is a pleasure to read this beautiful publication. We marvel at the efforts invested in preparing each issue, as well as the noble activities described in the magazine.

We await each edition with bated breath. After all, we yearn for Yiddish culture, books and magazines, so scarce in Bialystok. The articles in the *Stimme* adequately reflect the magnitude of our tragedy and warn of future Fascist resurgence in Europe. Reports about the Bialystoker Center and Home as well as the Bialystoker societies in America describe in great detail their monumental work. You are planning to publish an historic issue marking the magazine's twenty-fifth anniversary. We will provide much material to you concerning the Nazi occupation of our town. In fact, we have recently discovered the late Pejsach Kaplan's ghetto memoirs, which will make a major contribution to the historical record of Bialystok's destruction. Furthermore, Dr. Datner is heading a committee researching the entire subject.

Our Brothers in Bialystok

I shall try to describe briefly the current situation in Bialystok with a population of 39,000.

It suffered tremendously from and was severely damaged by the Nazis. Entire Jewish neighborhoods were destroyed. Famous symbols such as the town

apartment. It was exceedingly difficult to accept this reality to which we had come, after enduring years of incredible suffering. My Jewish neighbor took me into a room with a bed, which I hadn't seen for a whole year. She covered it with clean linen and I went to sleep, awakening late the next day. The others who spent the night had already left, in search of a bit more food, hoping to survive for another day.

THE FIRST YOM KIPPUR AFTER THE WAR

The first Yom Kippur in Bialystok after the war, only forty people attended synagogue services. I wondered why some Jewish officers of the Red and Polish armies stood with a *siddur* in their hands praying and what a man wearing a cross around his neck was doing in *shul.* To whom was he praying?

I had found a room on 39 Kupiecka Street, an old dark building, windows knocked out, wallpaper torn, a kerosene lamp providing dim light. In the room was a bed without a blanket and a broken table with three and a half legs, which collapsed at the slightest disturbance. I shared the space with a few other Jews and we became absorbed in our own reminiscences. Suddenly, someone suggested we go to synagogue to participate in the *Kol Nidre* services. It didn't take long to persuade me. After all, there wasn't anything else to do.

The room was cold because there were no window panes. Reaching the synagogue was easy. No longer did one have to pass through streets around buildings. The way was open; one could walk straight to his destination without detour.

We entered a converted synagogue. Inside stood a table facing eastward upon which candles burned. Jews, mostly men and some six women, filled the room. They all wept, their faces unshaven, wearing old and tattered clothes. They were between twenty-five and forty-five, among them soldiers from the Red and Polish armies, some sporting medals and others who were invalids. The person leading the services could barely be heard; his voice was drowned out by uncontrollable sobbing. The worshipers had no *taleisim* or the customary white robes for Yom Kippur. But everyone carried the wounds of war, choked up, eyes swollen, glancing about in different directions. I watched a senior Russian officer crying, a *siddur* clutched to his chest, which bore war medals. I couldn't believe that he was praying to God. But one thing was clear — the rough edges of reality had shattered reliance upon man's reason and compassion. The fighting at the front apparently had so affected this soldier that he needed to vent his emotions in *shul.*

Then I looked at the Jew dressed like a Pole with a large moustache, a Polish cap, boots and a cross on his chest. Was he a Jew or not? His eyes were swollen from crying. He held no *siddur,* only a cane. What was he doing here? I guessed he was totally broken, after enduring terrible suffering. Never having identified with Jews and having converted to Catholicism, he now stood in the synagogue, crying along with everyone else, answering amen to the prayers. He did not remove the cross, but he was interested in everything Jewish. He was subsequently killed in a Polish pogrom in a town where ten Jews had returned from the war. Ironically, he died with the rest.

In that synagogue on Yom Kippur, everyone came to express his feelings, not to ask forgiveness but to seek answers from God, the others, or even from himself. People needed to ponder the events of the past years — to find some meaning to it all.

Those of us who participated in that pathetic service, representing all levels and classes of prewar Bialystok society, had joined together not so much to pray but to comfort each other. We thought this shared experience would make things easier. But, on the contrary, as we saw more clearly what had happened, some felt even worse than before — conquered and vanquished.

RABBI DR. AWROM KRAWETS

THE FIRST PASSOVER AFTER THE WAR

God decreed that my youth should occur during a terrible transition, at the crossroads of life and death. I witnessed a well-established Jewish community perish. Brilliant rabbis, educated laymen, wonderful plain people were destroyed. The reservoir from which our people had drawn inspiration dried up.

After liberation by the Red Army in 1945, we, the first forty Jews, returned to Bialystok. We gravitated toward each other, sharing the gruesome memories of the recent past. I would like to describe the first Passover we spent together in Bialystok after the war.

My family and I lived in a small apartment on the third floor of a modest building. Desolation surrounded us. Because very few structures remained, I was able to see the distant forests directly from my window. All that was left of the Great Synagogue, burned by the Nazis when they first arrived, was its large dome, now a memento of death clamoring for revenge from its resting place on the ground. It was spring; warm weather encouraged the broken Jews to hope for better times. Each day we heard bulletins on the radio about new Allied victories. The Third Reich, which had looked forward to a thousand-year reign, was smashed.

As the Red Army advanced, more Jews arrived in

SROLKE KOT

BIALYSTOK IN AUGUST 1944

(Excerpted from his book, *The Destruction of Bialystok*)

In 1944, I returned to Bialystok, my hometown. I was happy that I would see it again, but I was filled with pain and gnawing doubts about what I would find. Logic and the information available to me dictated that I would come upon desolation. But my heart said otherwise. Maybe I would find someone, a loved one or a friend.

Coming to the outskirts of town, I saw chimney stacks that had been torn from destroyed houses, blown up bridges, the railroad station gutted. Whole streets lay empty before me; other streets had entirely disappeared. It was hard to belive anyone had ever lived here.

Then I walked toward what had been my home. I had left it the year before, without my brother and sister. The cobblestone pavement leading to the house was almost completely covered with grass, a sign that people had not walked there in many months. It was as if the stones cried out in anguish: the grass cannot cover us! People will once again tread here! Generations of Jews had made a life for themselves here and we must tell their saga!

Homes were demolished, walls absent, windows and doors missing. Jewish books were strewn everywhere. Furniture was damaged — chairs without legs, dressers without drawers, broken beds. Feathers from torn mattresses covered photographs of the people who had once lived in these houses: men with beards and sidelocks, or with heads uncovered, women with their traditional wigs or sporting the latest hairdos. I noticed a picture of a child laughing and another of a mother contentedly holding her infant. Surely all this could not have been wiped off the face of the earth. The victims' spilled blood cried out: What did they do to us and why?

I approached my house slowly, as if I were being led to execution. I noticed that not even the shell remained intact, denying me the opportunity of getting down on my knees, having a good cry, holding on to a wall like a child who, having fallen, seeks to get back on his feet by supporting himself against something stable. All I found were some broken foundation stones and half a chimney. Looking about, I tried to pinpoint where the window and the door had been. Where was the bed in which I had slept? I tried to spot where my parents' wedding picture, happiness and hope brightening their faces, had hung. Pain surged within me. Standing on top of my home's ruin, I could not help but recall the tragedy that had befallen my family and the rest of the Jewish people. Why did they have to suffer such brutality needlessly, except for the fact they were Jews?

The air I breathed was filled with the smoke of the crematories of Treblinka, Majdanek, Auschwitz and other death camps. At that moment, I felt utterly powerless. My feet, which had carried me thousands of miles through forests and highways, muddy roads and underground passageways, seeking to escape the grim fate of my people, buckled. My survival seemed meaningless as I spotted a portion of the barbed wire fence, a remnant of the destroyed Bialystok ghetto.

I felt guilty that I survived and my loved ones did not. What meaning could my life have when all the love that I had known from childhood had been wrenched away by the Nazis. I was torn between wanting to enter the broken frame of my house in which, to my horror, I might find the skeletons of my lost relatives, and leaving — which I could not physically bring myself to do.

Nightfall arrived. I wondered how and where I would spend the night. Walking through the wide-open streets, I searched for other human beings, feeling marooned as if on a faraway planet. I asked a Polish woman whether she knew any Jews. She answered that she did not. Then, after many inquiries, I was told that several were staying at a building on 24 Kupiecka Street, which I found in a state of total disrepair, making it difficult to enter. Climbing the stairs, I went into a dark room and found an emaciated old woman sitting on a broken chair near a table listing to one side because it lacked one leg. I asked her whether Jews lived here and she replied, in a barely audible voice, yes.

Then her husband entered the room, so ravaged that he seemed like a pair of pants and shoes covering a skeleton. We talked at length about who had survived and who had died, wanting more information about anyone we might know. It was horrible to imagine that no one knew anything about thousands of Jews who might have survived, who had populated Bialystok only a year before. Only a few returned, some entering this building to spend the night after rummaging through the streets for a few morsels of food. Only one woman who had been our neighbor recognized me. She vouched that I was a Bialystoker, which was very important, because, understandably, the survivors regarded the unfamiliar with suspicion.

The others who arrived were barefoot, without any possessions. They found a corner of the floor to sleep on. Some placed their clenched fists underneath their hands as an uncomfortable pillow and covered themselves with papers and books scattered throughout the

gathered in front of the Reconstruction Committee building and proceeded toward the ghetto cemetery, carrying flags and wreaths. Although this cemetery had opened only two years before, it was already filled with ghetto victims.

Many Jews from other towns and cities also marched to express their solidarity with Bialystoker Jews. They represented the political spectrum from right to left. The Polish flag appeared along with banners of the various parties. Each delegation brought floral wreaths with ribbons bearing Yiddish, Hebrew and Polish inscriptions, paying tribute to Bialystok's martyrs. Bialystoker *landsmanschaft* representatives from other lands also participated. One religious organization hoisted a placard reading "May God avenge the blood of our loved ones."

The cortege extended the entire length of the barren street. As it passed the building where Malmed perished, the procession stopped to lay a wreath. Later the people arrived where the Great Synagogue had been set ablaze with two thousand Jews inside. All that was left of this magnificent edifice were a few bent iron beams. A plaque was placed to mark the site of this tragedy. Further down the road, the parade approached the ghetto cemetery, passing many Poles who removed their hats out of respect. As the people entered, they noticed many new gravestones.

A towering monument stood over a mass grave. Not long before, one hundred twenty-five Jews, whose bodies were exhumed from various places, had been buried there. Among them were the seventy brave fighters who greeted the final Nazi assault upon the ghetto on August 16, 1943, with gunfire and grenades. They tried to breech the wall around the ghetto to enable the Jewish masses to escape, but failed when the Nazis called in tank reinforcements. Subsequently, the resisters hid in an underground bunker that the enemy quickly discovered, shooting the seventy to death.

The monument bore inscriptions in Yiddish, Hebrew and Polish, stating:

Here are buried
One hundred twenty-five people,
Seventy resistance fighters of the Bialystok ghetto
Fifty-five victims murdered by the Nazi tyrants
One hundred eight were men
Twelve women
Four children
One infant

Several speakers vowed never to rest until Fascism was eradicated.

A REMEMBRANCE

A special white granite monument to the 200,000 victims was unveiled in the new library named for the late Pejsach Kaplan, prominent Bialystoker publicist and editor, bearing a golden menorah and extending along an entire wall of the lobby. It glorified Bialystok, condemned its German conquerors and encouraged survivors to perpetuate the city's traditions wherever they lived.

That evening, people assembled to remember Bialystok's resistance fighters with eulogies, dramatic recitations and ghetto songs. The week of mourning concluded with the reconstruction committee dedicating the new Kaplan library, which contained about 2,000 books in August 1944 — most donated by *landsleit* in the United States and Argentina. A Pole in Bialystok contributed two hundred books he received from ghetto victims who entrusted them to him before they perished.

Polish Jews were forced to dig their own graves before being shot, as Nazi soldiers stood by.

Rudowska, Jacha
Rabinowicz, Fiszl
Rajzner, Nechl
Rybalowski, Ruwen
Robotnik, Berel
Rubinow, Awrom
Rybak, Gedalje
Rubinow, Sara
Rybald, Anka
Rubin, Dora

Rowin, Gersz
Rajtbord, Chawe
Szwarc, Jasza
Sznajdman, Szolem
Szklarewski, Isroel
Sztysberg, Jakow
Szczupak, Chawe
Szczupak, Szymon
Szczupak, Chane
Szczupak, Szprince

Szmukler, Sore
Szereniec, Leon
Szmusz, Pejsach
Szefer, Juzefina
Szalmuk, Mordechaj
Szor-Milender
Szuster, Michel
Szuster, Meir
Szulzinger, Icek
Szewach, Natan

Szcygel, Szlojme
Sznajder, Mojsze
Szkolnik, Leje
Szpogelsi, Isroel
Szejn, Bronja
Szperling, Boruch
Szapiro, Sonja
Sztrojsberg, Simche
Sznajder, Ida

IZCHOK BORNSZTEJN

MEMORIAL IN TRIBUTE TO THE VICTIMS

The week of August 16-24, 1944, one year after the Nazis liquidated the Bialystok ghetto, was proclaimed a mourning period for the Jewish community. Approximately five hundred Jews who returned to the city wished to demonstrate that the Nazis had failed to exterminate all Bialystoker Jews. Furthermore, in a short time, the renascent Jewish community created several cultural and economic institutions — the best proof that Bialystok was still alive.

* * *

A group of partisans, Jewish survivors from Bialystok, traveled from Warsaw to Bialystok with me in a train. Earlier they had fled to many cities in Poland after those tragic days in August 1943, barely escaping liquidation. They reminisced about their gruesome experiences as the Bialystok ghetto was destroyed — stories that could make one's hair stand on end. One man was accompanied by his brother-in-law, on the way to Bialystok to visit their friends' graves.

As the train moved out of the Lapy station, one stop before Bialystok, this man ran over to the window and pointed out the spot where he had jumped from a train, a year before, destined for Treblinka. The railroad bed was covered with sand. Twenty-five Jews had leaped here from the death train, including his brother-in-law traveling with him. His sister had also jumped, but she was less fortunate than the others. She had hit her head against a telephone pole and, before his eyes, bled to death.

Only three of the twenty-five who had jumped from the train remained alive. SS officers and their Ukrainian henchmen opened fire on all who tried to escape from the trains. This person had observed many bodies, shot to death, along the railroad tracks.

Bialystok in Desolation

It was a sunny, beautiful day as we arrived in Bialystok. We walked through what were once major streets. Now they were desolate and hardly recognizable. Where numerous homes, synagogues, *batei midrashim,* schools and other institutions had once stood were only a few dilapidated structures. Kupiecka Street, where Jewish homes and stores abounded, was renamed Izchok Malmed Street in honor of the hero who hurled acid in the face of a Gestapo officer. The building in front of which his body hanged on the gallows for three days was now a shrine, a plaque affixed on its facade bedecked with flowers. The Jewish Reconstruction Committee was now headquartered in the former *Judenrat* building with various agencies, such as the historical society and the social welfare organization.

A Commemoration in the Synagogue

Bialystok had lost 60,000 Jews and, counting the provinces, 200,000 Jews. A few hundred survivors who returned after the war gathered in the Great Synagogue on the Sabbath, August 23, 1944, to commemorate the dead. The chief cantor of Warsaw led the services. As he chanted the memorial prayer, the entire congregation sobbed.

Before the Torah reading, the chairman of the Culture Department of the Jewish Reconstruction Committee, Jacob Cohen, mentioned the names of prominent personalities who lost their lives in the Holocaust.

The Procession to the Ghetto Cemetery

Early on the morning of Sunday, August 24, survivors

Lichtensztejn, Ganan
Lewin, Awrom
Lederman, Sore
Lipa, Edrze
London, Chaim
London, Fanja
Litwin, Szmuel
Lichtman, Josef
Lewitan, Leon
Litwin, Szoul
Lewit, Boruch
Lurje, Becalel
Levin, Karl
Lin, Genadi
Lipinska, Fanja
Lojfer, Szolem
Lerer, Genja
Lewartowicz, Ida
Lopata, Paltiel
Markus, Awrom
Mazur, Zelig
Menachowska, Lola
Mazur, Aron
Melikowska, Melnik
Melamed, Rywka
Madaj, Sonja
Moncze, Bela
Mezrycki, Josef
Manelis, Awrom
Meler, Hersz
Madlinski, Wolf
Mines-Feler, Ida
Midler, Binjomin
Melamed, Chaje
Melamed, Izchok
Miler, Eliezer
Majkowska, Cesia
Majkowska, Sore
Midler, Aleksander
Miler, Szmuel
Majzler-Lew, Sara
Matilska, Mina
Matilski, Welwel
Milner, Genesze
Nachemowicz, Sima
Nachemowski, Efrajim
Najman, Sjome
Nowodomska, Ada
Nejfach, Josef
Niewiadomska, Cywia
Notowicz, Naftoli
Najdus, Fema
Najman, Awrom
Narejn, Don
Nachemowska, Luba
Sidre, Awrom
Suwalksi, Jurek
Sandler, Awrom
Suranski, Sore
Sokolski, Stanislaw
Sjemjan, Mojsze
Solowejczyk, Sonja
Sydranski-Lipkes, Hala
Stolarska, Luba
Sokoski, Josef
Sybirski, Jakow
Spectarowski, Szmuel Dr.
Suchowolski, Lejzer
Sybirska, Elka
Sinegewicz, Dorosze
Sedlecka, Chana
Sokolska, Ada
Sprzanski, Dowid
Sprzanski, Aron
Sapirsztejn, Judl
Slonimski, Awrom
Skarbnik, Ruwen
Surazka, Sonja
Sawczyc, Ida
Edelman, Zalman
Epsztejn, Zenia
Elentuch, Lucjan
Epsztejn, Szmuel
Epelholc, Jakow
Epsztein, Izak
Edelsztejn, Bronja
Erenkrac, Bluma
Pytluk, Hersz
Penski, Berek
Pokszywa, Zuske
Perelsztejn, Nadzja
Poznanski, Zalman
Peszkin, Mojsze
Przeszczelenec, Chaim
Pilecki, Zelig
Pilecki-Farber, Sore
Pilecki, Boris
Panicka, Lili
Perecman, Basje
Plebson, Rochel
Prenska, Raja
Przepjurko, Josef
Pener, Lejzer
Polak, Szolem
Patluk, Welwel
Pjentniczak, Szolem
Puzniak, Frida
Paktor, Raja
Pjenjonzek, Gerszon
Prybus, Zalman
Prybus, Ester
Paktor, Gala
Piekarski, Berel
Polanska, Mala
Perej, Meir
Pejlra, Dowid
Potaszewicz, Dora
Friedman, Eljasz
Fridman, Dina
Fabricki, Jankl
Feldman, Isroel
Farber, Chane
Finkel, Izak
Feldsztejn, Isroel
Fajand, Isroel
Fridman, Sore
Finkelsztejn, Szmuel
Fajnfeld, Fiszl
Fajerman, Motl
Finkelsztejn, Szejne
Fuks-Fejwezynski, Berta
Feldman, Zygmunt
Frisz, Mojsze
Finkelsztejn, Mojsze
Fink, Sore
Farber, Szmuel
Fuks, Lejb
Fertel, Binjomin
Fridman, Aron
Finkel, Rochel
Fliker, Izak
Finkel, Chaim
Finkel, Rochel
Finkel, Fradl
Finkel, Mordechaj
Cajtlin, Edzja
Cukerman, Awrom
Cyblukin, Chane
Cytron, Gala
Cytron, Tobijasz
Cymulkin-Senachowska
Cimerman, Motl
Cechocka, Elke
Cycowicz, Genja
Cycowicz, Chawa
Kaplan, Motl
Kaplan, Sara
Kowarski, Leon
Kisler, Efrajim
Kamelman, Nochum
Kamelman, Klina
Kamelman, Regina
Kamelman, Krystina
Kaplan, Pola
Kuper, Nina
Kraszewski, Awrom
Kaplan, Szejne
Kuropanina, Sachar
Kusner, Frida
Kolesznik, Dowid
Kolesznik, Zalman
Kolesznik, Szejne
Kniazew, Berta
Kniazew, Mira
Kac, Josef
Klementynowski
Kanan, Awrom
Kronenberg, Lejb
Kaplan, Szprince
Kaliniski, Genja
Kaltinowska, Fejge
Kusewicki, Salomon
Karatnicki, Zawel
Krasnobraska, Dina
Kliaczko, Mina
Knyszinska, Stela
Knyszinski, Dr. Awrom
Kolodjanska, Adasja
Kremer, Dowid
Kuropatwa, Iser
Kwort, Boruch
Kejman, Doniel
Kaplan, Hersz
Kiwajko, Binjomin
Karasjuk, Awrom
Kwort, Hersz
Kac, Berl
Kobrynski, Mordechaj
Kon, Boruch
Kucykowicz
Kaminjecka, Nojmi
Kornjanski, Chaim
Kwort, Dina
Koszycer-Kagan, Sonja
Kanepolska, Irena
Koszycer, Chaim
Koszycer, Mojsze
Kotnicka-Szuster, Roza
Kolotnicka-Szuster, Bela
Kisler, Efraijm
Kaplanski, Chackel
Kaplan, Mojsze
Rozen, Jakow
Rozen, Fanja
Rozenblum, Awrom
Riwkind, Menachem
Redak, Szolem
Rotzstejn, Boruch
Rajzner, Szye
Rudnik, Gite
Rudnik, Janina
Rudnik, Awiwit
Raszkes, Binjomin
Ryzikow, Mitrawa
Raznowska, Sonja
Rozencwajg, Isroel
Radesenger, Meir
Rozenbojm, Frida

JEWS IN BIALYSTOK AFTER THE WAR

Editor's note: The following list appeared in the March-April 1946 issue of the *Bialystoker Stimme*. It was compiled by Jakow Pat and Dr. Chaim Szoszkes, who visited Bialystok in 1945.)

Osewicki, Awrom
Olszak, Wolf
Izgur, Adam
Alpern, Aba
Animan, Mira
Animan, Awrom
Ostroburski, Szolem
Okun, Becalel
Ostrinski, Jankl
Ogurek-Dachowicz, Nechome
Ostroburski, Awrom
Izak, Leon
Urszanski, Lejzer
Urszanski, Chaim
Urszanski, Michel
Atlas, Ester
Indurski, Nisen
Indurski, Lola
Amiel, Szymon
Amiel, Lea
Alkon, Rywka
Alkon, Meir
Abramowicz, Gedalje
Ajzensztat, Cywja
Alpern, Szabsaj
Azja, Jakow
Alkon, Luba
Awromicki, Binjomin
Abelski, Chaja
Odin, Binjomin
Apel, Szolem
Andman, Lejb
Abelewicz, Grzegorz
Brener, Aba
Brener, Ida
Bramson, Isroel
Bale, Marja
Bialystocka, Bela
Brener, Mojsze
Berman, Chaja
Barasz, Chana
Bialystocki, Mojsze
Berkowski, Dowid
Biblowicz, Awrom
Borowski, Gitl
Bursztejn, Pejsach
Berio, Dora
Bialystocka, Pesze
Bobkes, Ida
Bener, Awrom

Bojarski, Szmuel
Babiker, Nachman
Babiker, Gole
Babiker, Chaja
Bekensztejn, Rywka
Babiker, Lejb
Baron, Gole
Berkowicz, Awrom
Bachrach, Awrom
Blumsztejn, Mojsze
Bikels, Zjuta
Bojarski, Jankl
Bojarski, Stawys
Bartnowski, G.
Bogasz, Golda
Bekerowicz, Awrom
Boruszczak, Josef
Bas, Zina
Bas, Lejzer
Blaz, Szlojme
Barakin, Kalman
Bondner, Dwejre
Balglej, Rywka
Berman, Mina
Boczkowski, Leon
Bibelman-Webman, Dowid
Bialystocki, Jakow
Gordecki, Isroel
Gotlib, Isroel
Gotlib, Szymon
Gerszuni, Mojsze
Gotlib, Awrom
Grodzjenska, Sonja
Grosman, Mira
Grosman, Chaja
Goldberg, Szmuel
Gurewicz, Genja
Goldsztrom, Wolf
Gromadzkin, Chaim
Goldman, Szolem
Gazkowski, Wiktor
Goldberg, Bela
Grynsztejn, Szmaje
Gutman, Mojsze
Grabowski, Lejb
Glazman, Fejge
Grynberg, Chaim
Glikman, Mojsze
Gagowicz
Gordon, Mojsze
Gotlib, Szmaje

Golubowicz, Sore
Gotlib, Szmuel
Gezes, Kusiel
Goldsztejn, Awrom
Gerc, Chola
Grynberg, Lejb
Gniecucka, Klara
Grakop, Berel
Dubski, Jankl
Duczynski, Mojsze
Datner, Dr. Szmuel
Dobczynski, Mojsze
Dubrowski, Szmuel
Dichenchauz, Fejgeza
Dach, Lejzer
Drogoczynski, Lipe
Dowidowicz, Tewje
Diperman, Hersz
Dolinski, Szejme
Dipowicz, Leon
Dolidzki, Leon
Halpern, Szlojme
Halpern, Fanja
Halpern, Natan
Hakmejer, Hersz
Hirszhorn, Markus
Hakner, Ruwen
Hakner, Isroel
Hakner, Zuzana
Hamburg, Jedidja Liber
Wajntrojb, Alje
Wajner, Izak
Wajncimer, Awrom
Wajntrojb, Awrom
Widelec, Mordechaj
Warszawska, Jeta
Wajner, Bela
Wilenczyk, Szmuel
Wajnsztejn, Lejb
Wysoczek, Jakow
Weler, Zalman
Wadman, Awrom
Wadman, Mojsze
Wajner, Masza
Werblud, Sore
Wajnsztejn, Tuvja
Wernicki, Mojsze
Walun, Josef
Wrubel, Chaim
Wilanowicz, Kalman
Wasilkowski, Aleksander

Wajner, Tuwja
Weljon, Bela
Wajner-Glezer, Basja
Wrubel, Dowid
Wajsfeld, Jakow
Warhaftig, Hirsz
Wrubel, Pejsach
Wolinski
Winograd, Josef
Wajnsztejn, Dina
Zubowski, Rywka
Zubowski, Cype
Zylberfenig, Jakow
Zasman, Genja
Zacharijasz, Lejb
Zacharijasz, Chaim
Zabludowska, Sima
Zeligzon, Meir
Zewke, Nachman
Zylber, Izchok
Zukowski, Meir
Tresczanska, Dina
Trajewski, Pynchos
Trachtenberg, Sonja
Trachtenberg, Lejb
Trachtenberg, Judl Meir
Tabaczynski, Zalman
Triling, Elizabet
Terespolski, Hersz
Czechanowski, Kalman
Czechocki, Eli
Jelin, Frida
Josem, Hirsz
Jalowski, Hirsz
Jopak, Efrajim
Jopak, Dina
Janowski, Arczyk
Jalowska, Cyla
Jalowski, Aleksander
Janowicz, Rochel
Jelin, Sonja
Jabko, Mine
Jelin, Pejsach
Jaworowski, Josef
Lewitanska, Osne
Lewitanska, Ida
Lederman, Meir
Lew, Szymon
Leszcz, Mojsze
Lederman, Chane
Lifszyc, Meir

After The Liberation

Rybka, Josef
Rajzner, Lejzer
Rajzner, Szmuel
Reznik, Szlojme
Rembiszewski, Hersz
Szajak, Gedaljohu
Szachnes, Cyla
Szapiro, Broche
Szwarc, Chaje
Szuster, Chaim
Szurik, Bira
Szurik, Hela
Sztifeld
Szteper, Nachman
Sztern
Szternfeld, Isroel
Sztrojsberg, Chajcze
Szczepjacki
Szajke from Czechenowce
Szlumijel, Lipe
Szlajfer, Binjomin
Szlojme
Szlenger, Marek
Szmit, Sonja
Sznajder, Arje
Szedler, Hersz

THE CITY DESTROYED

On July 27, 1944, after fierce battles between Soviet and Nazi forces, the Red Army liberated Bialystok, which was a tragic scene of desolation and ruin.

What was once a citadel of vibrant Jewish life had become a wasteland. The energy and creativity of generations of Jews had vanished in a barbaric orgy.

Jewish neighborhoods in Bialystok, once ebullient and enthusiastic, were plunged into deep melancholy. The Nazi murderers had destroyed everything. It was incredible that such total devastation could result in so short a time.

Tens of thousands of Bialystoker Jewish men, women and children perished in Auschwitz, Treblinka and other Nazi concentration camps. Bialystok — a microcosm of Jewish life in Eastern Europe — disappeared, as though it had never existed.

Shortly after the Soviets liberated the city, a few Jews returned to the shattered remains of their beloved hometown, miraculously having escaped the fate of their six million brethren. The massive destruction they saw made them feel like branches torn from a tree, and they wept.

But they did not give up. As time went on, more Jews came back to the city. How they managed to survive is beyond human comprehension. Their reunion restored hope and they clung together like one large family mourning.

These few who emerged from Hitler's inferno — the camps, forests, bunkers, endless wanderings and dislocations — were immersed in their painful memories but resolved to begin anew.

Their goal was to rebuild Bialystok's Jewish community, and they were aided by generous *landsleit* in all parts of the world, mostly by the Bialystoker Center in New York.

They vowed never to forget thousands of their brothers and sisters who had perished in the Holocaust, nor those who had died resisting the Nazi enemy.

AWROM SZEWACH

OUR STREETS

O streets of Bialystok
You are no longer,
But streets of Bialystok
In me you will live forever.

Our homes are all gone,
Just a few walls still stand;
Young lads in tatters roam,
Just a few toddlers, who really knows?

Laughter in the night,
From couples in love
Singing to their hearts delight
Yet filled with trouble enough.

O streets of Bialystok
You are no longer
But streets of Bialystok
In me you will live forever.

O streets of Bialystok
How once you beamed with pride;
Now all that remains, O Bialystok,
Is a cemetery bonafide.

No more will we live in our homes,
Now surrounded by thorns and stones
Just heaps of ruin and pits abound
No one is any longer around.

Our Jewish neighbors run no longer
To the marketplace in order to barter
Singing no more *Rozhinkes Mit Mandlen*
All we loved has come to an end.

O streets of Bialystok,
All trace of you has disappeared;
I shall always remember you O Bialystok,
Until my last breath, I fear.

Wysocki, Lejb
Wloszezowski
Worne, Dowid
Zonszajn, Rochel
Zapaczkowski, Tanja
Zaks, Dr.
Zejfman, Jechiel
Zylberberg-Zyskind, Zorach
Zylbersztejn, Hela
Zysman, Manja
Zelwianski, Lejb
Zelazo, Sjome
Zielonogura, Chanoch
Zieleniecka
Taub, Jochewed
Tanja
Tartacki, Motl
Tajbel from Wilno
Tenenbojm (Tamarof), Mordechaj
Treger, Ljole
Czapnik, Grisza
Czapke
Jaworowski, Mojsze
Jandrza
Jankele the wagon driver
Josele der Griner
Josem, 1st brother
Josem, 2nd brother
Joskowicz, Zosze
Jofe
Jakubowicz, Szlojme-Lozer
Mjetek
Jakubowicz, Julek
Jaszke
Jehudit
Jurkowski (from Krynki)
Jedlina, Sora
Isroel the carpenter
Chawes, Awrom
Chazan, Awrom
Chalef, Chana
Choroszuch, Lejzer
Chackl
Lobzowski
Lapczynski, Chaim
Laks, Blume
Lunski, Grisza
Ljonje die Schwarze
Ljoncze
Lajwent, Nechome
Lichtensztejn, Josef
Lichtensztejn, Menasze
Lichtensztejn, Fejge
Lifszyc
Lebjed, Jakow
Lew, Chone
Lewin, Awrom
Lewin, Chana
Lewin, Ruwen
Lewin-Pat, Szejne
Lewitan, Liza
Lewinson, Hanka
Lewinska
Ch. Lewinski, the librarian
Leningradec, Aljoza
Lerman, Ljola
Lerner, Jakow
Madajsker, Riwa
Matus
Miodownik, Judl
Malinjak, Isroel
Malmed, Izchok
Maler, Tadek
Malarewicz, Lilke
Mandel, Hersz
Mandelblit, Lejb
Manela, Hela
Margolis, Bronja
Margolis, Josef
Margolis, Isroel
Mardecki
Marmorweg
Moskowicz, Doniel
Mucznik, Meir
Mulje, "Kaczemoch"
Murawiec, Anjela
Majzler, Awrom
Minc, Ljolek
Melamed, Jakow
Mendelson, Chawe
Mersik, Cwi
Mersik, Basze
Mojsze, "Pop"
Nowogrucki, Jehudit
Nowodworski, Mojsze
Najman, Awrom
Najman, Rochel
Nirenberg, Helena
Sobol, Etel
Sawicki, Berel
Melman, engineer
Sane
Sokolowicz
Sarewicz
Suchodnicki,Elijezer
Suchaczewska, Fanja
Suchaczewski, Jojne
Suraski, Hersz
Strykowska, Hinde
Strykowski, Chaim
Strykowski, Misza
Streblanski, Izchok
Siwowicz, Henje
Siwowicz, Jentl
Sicz, Fanja
Sirotkin, Hersz
Schronis, engineer
Slapak, Mojsze
Segal, Dr.
Segal, Tanja
Segal, Rojze
Edelman, Miss
Edelsztejn
Etingold, Dobe
Etingold, Szlojme
Etel
Elsner, Hanke
Epsztejn, Wolf
Pogorelski, Tanchum
Poznanski
Pat, Amnon
Potocki, Aron
Polak, Rochel
Pomeranc, Owadja
Poporc, Szolem
Pacanowska
Parazowski
Plaskowska, Menucha
Petluk, Gedalje
Pelc, Henjek
Perelsztejn, Mojsze
Perecka
Pnina
Fogelman, Awrom
Fanja
Farber, Henach
Fajerkin, engineer
Fajerman, Mojsze
Fajersztejn, Stela
Fiszer, engineer
Flojmenbojm, Hersz
Flejszer
Fel, Frida
Felder, Zalman
Fradl
Franek
Fridman, Gine
Fridman, Chaim
Fride
Frenkel, Franke
Cwi
Cybulski, Szymon
Celniker, Pinches
Kawe, Josef
Kozak, Nochum
Kot, Bejbe
Kaczalska, Basje
Kaczalska, Bina
Kaczalska, Hinde
Koczwarski, Mojsze
Kole from Krynki
Koltun, Hersz
Kon, Chaim
Kon, Nera
Kaplan, Zenje
Kaplan, Mirjam
Kaplan, Misza
Kaplanski
Kac, Efrajim
Korjanska, Osne
Korjanska, Dwora
Korjanska, Rywka
Kwart, Jojne
Kwarc
Kojfman, Bela
Kucharewski, Sasza
Kucharewski (Sasza's brother)
Kustin
Kusewicki, Sawke
Kuraza, Ester
Kurte, Awrom
Kusznir, Sjome
Kisler, Jojel
Kirzner, Binjomin
Klarfeld, Bela
Kenigsberg, Chana
Knapinska, Sora
Kramarz, Monjek
Kramarz, Ruwen
Krynski, Judl
Kracowska, Chawa
Rogozynski, Kuba
Rozen, Mila
Rozenblat, Sora
Rozenblum, Felek
Rozenblum, Frume
Rozenberg, Ruwen
Rozental, Hersz
Rozenfeld, Sora
Rozenszajn, Rochel
Rotbard, Mojsze
Ratker, Roze
Rotszyld, Hersz
Raticki, Szalka
Raclaw, Binjomin
Rubin, Awrom
Rubin, Lejzer
Rubinowicz, Zawel
Rubinsztejn, Aron
Rubinsztejn, Bube
Ruszke
Ruska, Mute
Rijol, Szejne
Ryba, Awrom Nachman
Rybalowska, Frida
Rybak, Chaja

DURING THE REVOLT

Most of the weapons used by the Jewish fighters were obtained clandestinely from sympathetic Germans, who smuggled arms into the ghetto in various ways. A number of Poles and peasants also sold weapons, for ever-higher prices.

Some members of the resistance got their weapons by breaking into Nazi arsenals and police stations. Some women even hid bullets and other ammunition under their dresses.

The resistance consisted of about 500 courageous people, representing all political parties and persuasions. The Nazi enemy succeeded in uniting these previously fragmented groups.

Before the actual battle in August 1943, the underground resistance carried on a widespread indoctrination effort among the masses. Their main purpose was to encourage the people to resist and not to die passively. This helped keep the spirit of the people alive in the face of mounting adversity. There was even a secret radio program, broadcast twice a week, which disseminated resistance propaganda.

The appeal to fight the Nazis, issued by the underground on August 15, 1943, reportedly was written by Mordechaj Tenenbaum-Tamarof. This stirring call to arms galvanized the people to meet the enemy courageously.

From the outset, there were strong bonds between the resistance fighters in the ghetto and the Partisans in the forests. Weapons, food, clothing and medication were exchanged to the greatest extent possible. It would have been impossible for the resistance inside the ghetto to have accomplished as much as it did without assistance from the Partisans on the outside. In the end, thousand of Jews were transported to Treblinka by rail. Partisans lined the railroad track to help save those who jumped from the trains.

Tens of thousands of Bialystoker Jews were sent to Treblinka, Auschwitz and Majdanek in the summer of 1943, when the Bialystok ghetto was liquidated, and were exterminated. Other Jews were sent to the Lublin-Poniatow, Blyzin and other slave camps, where they were tortured. Thus many hundreds of years of Bialystoker Jewish history came to an end.

A PARTIAL LIST OF MARTYRS

Objedrzynski, Ezra
Abelewicz, Nochum
Abelewicz, Pejsach
Abramowicz, Hersz
Arke, the baggage carrier
Ozder, Dr.
Iglewicz, Zelig
Ajzensztejn, Anjela
Ajzensztejn, Edzja
Alterwajn, Josef
Olsztejn, Adela
Olsztejn, Chaim
Osowicki, Szoul
Ostrow
Osjasz, Ruszka
Oskola, Aron (Artur)
Efros, Chonon
Okon, Mordechaj
Aronczyk, Kalman
Babiker
Bank, Jankel
Bas, Awrom
Bak, Fiszl
Baran
Borowik, Judl
Borowik, Szepsel
Boraks, Elijahu (Edek)
Basze
Baszefkin, Boruch
Baszefkin, Lejb
Baszefkin, Szmuel
Bojmac, Simche
Bulgar, Chaim
Burak, Itke
Bursztejn, Lejb
Bursztejn, Szlojme
Biala, Chaje
Biber, Tanje
Bitenska, Etl
Birman, Cypora
Birncwajg, Wacek
Blum, Chawe
Blumencwajg, Nojmi
Berlin, Dr.
Berman, Chaim Isroel
Bersowicki, Kalman
Berkman, Sjome
Brodski, Njunje
Brojde
Goladn
Goldberg, Izchok
Goldberg, Mojsze (Misza)
Goldberg, Sjome
Goldberg, Elje
Goldman, Jakow
Goldfarb
Goldsztejn, Arnold
Goldsztejn, Henjek
Goldsztejn, Nosen
Galter, Awrom
Galter (single girl)
Garber, Awrom
Gordon, Dzek (Jakow)
Gutman, Ejdel
Gutman, Chaim
Gutkowska, Manja
Gurnicki, Chaim
Gurnicka, Sima
Gurewicz, Dr.
Grzechjen, Alek
Gloz, Chaim
Glatsztejn, Jechezkel
Gliksman, Rochel
Goczynski, Rochel
Gefon, Wladislaw
Gerszuni, Szlojme
Gersztenkorn, Leon
Grajewer, Jankl
Grosman (engineer)
Grubliak, Cypora
Dawidowicz, Dora
Datner, Mika
Datner, Roza
Dorogoj, Fejtcze
Dorke
Dowid from Wilno
Dworecki, Zalje
Dlugacz, Sonja
Dlugacz, Pola
Deweltow, Sora
Dereczynska, Sora
Drejer, Josef
Holenderski, Dr.
Halpern, Mojsze
Halpern, Sjome
Halpern, Fanja
Herc, Adela
Wolowczyk, Jankl
Wolkowiski, Wolf
Wanengeszykt, Josef
Wanaginski, Josef
Warszawska, Riwa
Widerman, Awrom
Wajnberg, Awrom
Wajnsztejn, Jochewed
Wajnsztejn, Lejb
Wajnsztejn, Kopl
Wajs, Meir
Wajsenberg, Henjek
Wajcman, Jochewed
Wilczynska, Gitl
Wiernik, Renja

We found their corpses with clenched fists, with rolled up sleeves, still grasping pliers to cut the ghetto fences. These were our sons and daughters, and they died for our honor.

Near the garbage dump where we found the seventy ghetto heroes, we came upon a second pit in which lay the remains of the women and infants the Nazis removed from the hospital and shot. One woman was killed while she was in labor. One half of the child had already emerged and the second half was still inside the birth canal. Later on, Polish pathologists established that a number of these women and children had been buried alive.

We interred them in one mass grave together with the ghetto heroes. Furthermore, we erected a monument over their grave that pays tribute to their heroism and to their eternal sacredness. Alas, their grave and monument remain unvisited, for there are no more Jews to be found in Bialystok.

Moreover, the white granite stone with the golden menorah engraved on it also stands alone, on which are inscribed the following words:

"These 60,000 Jews of Bialystok, the 200,000 Jews of its provinces, the nationalistic city, the mother city of Israel, the citadel of Jewish culture, a city famed for its national, religious, social, economic and health care institutions, the city with its network of schools, talmud torahs and yeshivas, the Sholem Aleichem library, Jewish newspapers and theaters, the city of the aggressive Jewish proletariat, prominent writers, scientists and entertainers. Bialystok, with its courageous ghetto uprising against the Hitler murderers, followed the example of Jewish heroism throughout its generations of existence. May the horrible murders forever remain a stain on the German people and may the sacred memory of our Jewish martyrs serve as a beacon of light for us and for succeeding generations. We, the remnants of Bialystok, will always cherish their memory and continue the revered traditions of our beloved hometown."

The echo of the battle in the Bialystok ghetto reached the mountains of Israel and reverberated throughout the world: No more murders of our people. Never again will we ascend to the heavens in smoke!

* * *

(Editor's note: In a book titled *Jewish Resistance During the Holocaust,* published in 1971 by *Yad Vashem* in Jerusalem, the following interesting glimpse is given of how Efrajim Barasz viewed the Jewish resistance.)

When Chajke Grosman (today a member of the Israeli Knesset) was active as a representative of *Hashomer Hatzair* in the underground resistance movement in Bialystok, we met several times with the Chairman of the *Judenrat,* Efrajim Barasz. In one of their discussions, Ms. Grosman told him about the terrible slaughter the Nazis had carried out at Ponary, a desolate village ten kilometers from Wilno. Barasz answered her: "I can't believe that what occurred in Wilno will also happen in Bialystok. I know the Germans. They won't dare conduct themselves in the same way here. They are only carrying out orders issued from Berlin — and should they receive such orders, surely they will let me know beforehand.

"They will not use the methods at Wilno here because they need us. In any event, we can enjoy peace of mind for the time being. I am afraid that our own youth will do something foolish. Will you accept the responsibility for their actions? I will always know in advance if anything is going to happen."

Barasz several times warned the Jewish youth not to organize and carry out resistance against the Nazis because this could threaten the lives, not only of the fighters but also of the tens of thousands of Jews in the Bialystok ghetto. Nevertheless, Barasz did assist the resistance groups in their activities, as is revealed in numerous documents found after the ghettos's destruction.

* * *

It should be pointed out that the conditions in the Bialystok ghetto were very different from those in the Warsaw ghetto. Bialystok was not surrounded by a brick wall, but with wooden partitions. Its buildings were small and constructed of wood. All this made it more difficult for the Jewish resistance fighters to defend themselves, for they were afforded no protection from Nazi firepower. Nevertheless, the battles lasted several days. On the fourth day, German armored tanks and field artillery entered the ghetto, reinforced by about a thousand SS soldiers and Ukrainians. The Jews attempted to repulse them mainly with grenades and Molotov cocktails. They also had a few machine guns. Several hundred Germans and Ukrainians were killed. The Jewish fighters were captured and deported to Treblinka, Majdanek and Auschwitz. A small group succeeded in reaching the forests, where they united with the Partisans.

TELL THE NEW GENERATIONS OF THE HOLOCAUST AND RESISTANCE

PEJSACH BURSZTEJN

THE BIALYSTOK GHETTO UPRISING

Bialystok was the second city after Warsaw to compile an impressive record of courage during the time of the martyrdom of East European Jewry. Bialystok's Jewish youth decided to wage an armed resistance against the powerful enemy.

It is difficult to recall those dark days and comprehend the scope of the tragedy, unprecedented in the history of mankind in its extent, the number of victims, the methods of annihilation and the terrible bloodbath — all of the foregoing enacted by the most wicked regime on the face of the earth.

Against the background of inevitable extermination, in the midst of profound isolation and abandonment by God and by man, you found in the horrid ghetto, in overcrowding, filth and hunger — the Jewish youth prepared for battle.

After an interval of thirty years, having become familiar with all of the facts, we can assert that no other nation that suffered under Hitler's yoke demonstrated such heroism as did our Jewish people. Let us remember that almost none of the gentiles had been slated for complete extermination and none had lived under such horrifying conditions. Most had homelands and could rely upon the local inhabitants for help in their underground activities against Nazism. Throughout history, no other nation was so alone and deserted, so dependent upon its own limited resources than the Jewish people in World War II.

Under these circumstances, to organize an armed resistance was more than heroic. This was the dream of a people sentenced to death — not only to save themselves but to preserve their honor as Jews.

Today everyone knows how difficult it was to obtain weapons in those days. Even the Partisans, including Jews and non-Jews, lacked adequate arms. For example, one of the engineers in the ghetto boiled dynamite on a tin stove heated with wood. Ordinary bottles filled with benzine served as the Molotov cocktails of the Jewish resistance fighters.

On August 16, 1943, the German army and the SS contingents, who had entered the ghetto to liquidate it, were welcomed by heavy gunfire. A self-defense organization had decided that the Nazis would have to pay dearly for Jewish lives. In the narrow ghetto streets, the following slogans reverberated: "Don't let yourselves be destroyed." "Die with honor." Unfortunately, only a few were armed because of a scarcity of weapons. Axes and crowbars were added to the Jewish arsenal and with these primitive weapons the Jews attacked the Germans, who were armed to the teeth.

The battle was fought along the perimeters of the ghetto. There was no other choice. The Germans had learned from the uprising in the Warsaw ghetto. They concentrated the Jews in those neighborhoods where it was impossible to conduct house-to-house combat, but rather in empty lots, open gardens and wooden buildings, which offered no protection.

The SS soldiers stretched along the entire length of Jurowecki Street, cordoning off the denser section of the city from the ghetto. There was no way to escape. The battle had to be waged near a fence. Only there would the masses find a way to escape from the besieged ghetto.

A signal to begin the struggle was given. An explosive flare lit up the sky and, at that moment, the resistance fighters opened fire on the Germans at the ghetto fence.

At the same time, the other members of the resistance movement began setting fire to the factories in all parts of the ghetto. Loud explosions and dancing flames blended with heavy smoke. The first wounded German soldiers called for help, retreating behind the ghetto walls. They answered with fierce firepower. The battle engulfed this entire section of the ghetto.

"Advance! Advance!" The shouts of the resistance fighters and the masses were heard. "We have nothing to lose!"

The wooden buildings began to burn; the blinding smoke caused everyone to gag. Weapons were running out, but the battle continued.

The gate at Fabryczna Street, heretofore always closed, abruptly swung open and a tank entered, almost making it to Czepla Street. Suddenly it stopped dead in its tracks, a casualty of a Molotov cocktail. An airplane hovered over the heads of the resistance fighters, swooping down and firing upon them.

The ghetto burned for several more days after we were taken away to the large field outside. Several fighters who had hidden in the cellars destroyed everything that could be of use to the Nazis.

The overwhelming majority of the ghetto fighters perished in the unequal struggle. Everyone fought until the last bullet. A few who were not killed retreated to a camouflaged bunker underneath an old well. Three days later, after all the Jews of Bialystok had been evacuated to the concentration camps, the combat shelter was exposed. Four-legged and two-legged dogs uncovered their tracks and led them to death on Jurowecki street, against a wall, where they were shot by the Nazi murderers.

After Bialystok was liberated, we found the mass grave of the resistance fighters. They had been buried in a landfill near the ghetto cemetery. We carried out their exhumation and reburied them in the Jewish cemetery.

Death and Resistance

AT THE GHETTO CEMETERY, 1948

Flowers are placed at the mass grave on the fifth annivesary of the uprising and liquidation of the Bialystok Ghetto. The fence in the background was erected with the aid of the Bialystoker Relief Committee in America.

because the guilt of the accused had already been established by the witnesses who came to testify in person.

"Sixteen witnesses gave testimony, recounting terrifying details of mass murders personally committed by the accused. The testimony also confirmed that thousands of people were exterminated as a result of orders issued by him. There was not one terrorist act perpetrated in the Bialystok ghetto in which Friedl did not personally take part. He was well known by everyone in the ghetto as a hangman, the devil's partner. Everyone would hide in the shelters until he left the ghetto. To meet with Friedl in the street meant, under the best of circumstances, a brutal beating or instant death.

"In the numerous confrontations between the witnesses and the accused in open court, many of his orders and instructions were recalled, translated for him into German, all of which he denied in order to save his own life. After the summations of the prosecutor, Grembecki, and the defense counselor, Burak, the court rendered its verdict. Exactly at 2:15 in the afternoon, the sixth and last meeting of the court began. The courtroom overflowed with spectators wishing to hear the verdict. The judges entered. The audience rose; the presiding judge pronounced him guilty and passed sentence — the death penalty for Fritz Gustav Friedl.

"The reasons for the verdict were given: The accused was found guilty on all counts in the indictment. His guilt was fully established by some twenty witnesses who gave testimony in open court. The penalty was directed not only against Friedl himself but also against the regime that created Friedl and his ilk. May this be a warning for those rushing to follow in his footsteps. The verdict was received by the entire community with enthusiasm and satisfaction."

A group of pupils and their teacher in Bialystok in 1946.

TRIAL AND PUNISHMENT

Gestapo Commandant Gustav Friedl's trial took place in the Bialystok Appeals Court at the end of October 1949. Approximately twenty witnesses, who had suffered under the Nazis, gave testimony against Friedl at the trial, which lasted several days. Among them were: Chackel Fendzuch, Awrom Ostroburski, Dowid Kolesznik, Szlojme Blas, Chaim Wrubel, Isroel Bramson, Mira Knaziew, Efrajim Kisler, Fanja Lipinska, Dr. Tobijasz Cytron, Rochel Zacharijasz, Berta Knaziew and others. The prosecution's expert witness was the well-known historian and chronicler of the destruction of Bialystok, Dr. Szymon Datner.

In a special report by I. Bialostocki, from Bialystok, published in the January-February 1950 issue of the *Bialystoker Stimme,* Friedl's trial was described:

"The courtroom filled up at the appointed hour. People spoke in hushed tones, as if the master of life and death of thousands of Jews in the Bialystok ghetto and in the provinces were about to enter with his mighty forces — not the Friedl of today, clad in prison garb and guarded by four military police. Today Friedl would be called to justice, to render an account of his murderous activities in the Bialystok region. Spectators were reliving once again those days of Bialystoker Jewry's destruction, flashbacks of nightmarish experiences, hundreds of gory details returning to consciousness — all triggered by this criminal, Friedl, and his Nazi henchmen. That is why people sat in the courtroom with bowed heads waiting for Friedl to be led inside. Everywhere in the large room, people were quietly talking about those days, when the accused decided the fate of their loved ones — fathers and mothers, brothers and sisters, children and grandparents — who had perished not so long ago. For everyone, Friedl was the symbol of death, the death of all, of a quarter million Jews of Bialystok and its provinces.

"The waiting was interrupted by the sound of heavy footsteps. The accused was brought into the courtroom by the four military guards. The Jewish faces blanched; voices exclaimed, 'There he is! The murderer of the Bialystoker Jews.' But one thing could not be understood: how one man could possess such animalistic brutality to carry out so many murders.

"Exactly at 9:30 in the morning, the judges took their seats behind the bench. The proceedings commenced with swearing in the witnesses, who were to give their testimony during the first day of the trial.

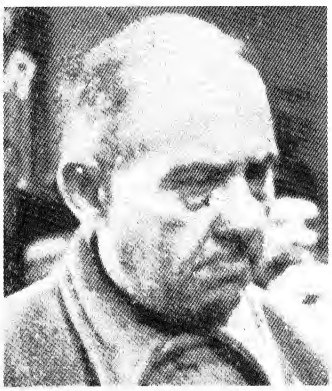
"In the indictment, Friedl was accused of committing many war crimes while Commandant of the Gestapo in Bialystok from November 1942 until 1945, resulting in the murder of thousands of people. As the officer in charge of Jewish affairs, he was responsible for the liquidation of 13,000 Jews in Zabludowa; the murder of 2,000 Jews in the Bialystok ghetto, many of whom he personally shot; the transfer of 13,000 Jews from the Bialystok ghetto; and finally, its liquidation, transporting 50,000 of its Jewish inhabitants to the concentration camps. He personally issued orders to hang, shoot and kill several thousand people. Moreover, in November 1942, when Jews from Zabludowa and other towns were brought to Bialystok, Friedl instructed that their food rations be reduced and he personally shot thirteen members of the Zabludowa *Judenrat.* In November 1942 he shot two Partisans. In December 1942 he threw a Jewish man through the window of his office on the second floor. In the winter of 1942-43, he hanged three Jews for allegedly stealing sunflower seeds from an oil factory. In February 1943, during the first liquidation action, he shot an eighty-year-old woman in the street because she was unsuitable for labor. He directed and participated in the execution of a hundred hostages in retaliation for the Malmed incident. He shot Izchok Malmed after the latter's body fell from the gallows. On May 4, 1943, he murdered a group of butchers, and in that same month shot 150 men captured during a police raid. On August 20, 1943, he liquidated the ghetto hospital and personally shot 300 patients near the previously excavated pits in the Zabia cemetery. At Gestapo headquarters he personally shot three Partisans because they refused to stand with their hands raised. In November 1943, he took away a group of sixty children from their parents in prison and killed them. In 1944, he shot a group of lawyers. In the prison, he conducted two selections every week, resulting in the deaths of scores of people. During a visit to the Grodno prison he shot twenty-five Jews. He terrorized the Jewish population and robbed their possessions.

"During the first liquidation action in the ghetto in February 1943, despite the fact that Chairman Barasz had agreed to evacuate 6,000 Jews from the ghetto and had prepared the required lists of those to be transferred, Friedl took action that resulted in the death of 2,000 Jews and the deportation of 13,000 to the concentration camps.

"After the indictment was read, the accused made the following statements: He emphasized from the very beginning that he wished to tell nothing but the truth, for he had nothing to hide. He admitted to nothing. He stated that the liquidation of the ghetto was carried out by special envoys from Berlin. Then he accused other Gestapo officers of implementing the February and August 1943 destructions of the Bialystok ghetto.

"About twenty witnesses who had left Poland, who for various reasons were not able to appear at the trial, filed written affidavits. The court decided not to read them aloud but to make them part of the record,

FRITZ GUSTAV FRIEDL — MASS MURDERER

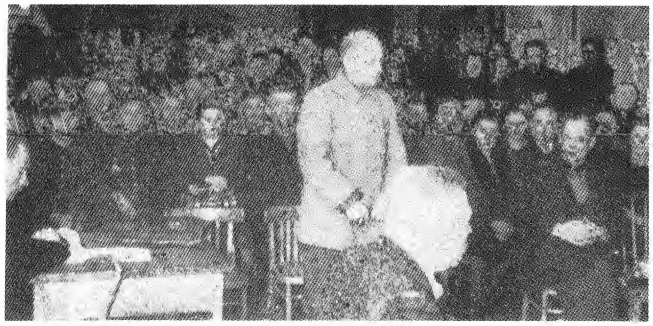
Friedl — tiny, his eyes always darting, the eyes of a bandit, the terror of the Bialystok ghetto. Friedl is coming! The Jewish police begin chasing everyone from the streets. It is forbidden to stand outside while the monster is passing through. Some Jews had planned several times to assassinate him, but the more moderate elements argued against such a course. After all, it could lead to the destruction of the entire ghetto. So Friedl lives on.

On the morning of August 16, the Nazis rode into the ghetto in their cars. The bloody SS staff commandeered the spacious quarters of the *Judenrat*. The last to arrive was Friedl with other top officers. But he did not remain outside, preferring to give orders from inside the building. Then the heroic Jews of Bialystok began to fight back, and the mass murderer and his bodyguards were seen trying to sneak out of the ghetto at all costs.

Then a loud report. Not far from Friedl, a grenade fell. Of all the rotten luck, he escaped unharmed! After German soldiers secured the area, Friedl appeared once again with his sarcastic smirk. Now he is the hero once more, the strongman around the helpless Jewish children.

Gathering together the small toddlers with their frightened eyes, Friedl tore them away from their weeping mothers, whom he reassured they were being sent away for "labor." He lined them up in groups on Jurowecki Street, gazing at them with his sadistic smile. Suddenly he took an automatic weapon in his hand and shot down the screaming babies. Friedl laughed. Then he walked over to inspect the results of his murderous act.

Afterward a group of young girls, captured during the resistance, was brought to him. His penetrating stare stunned them, but the young girls scowled at him in contempt. He ordered them to sing, but no one would comply. He repeated his command; no one moved. The "hero" aimed his gun, but the children

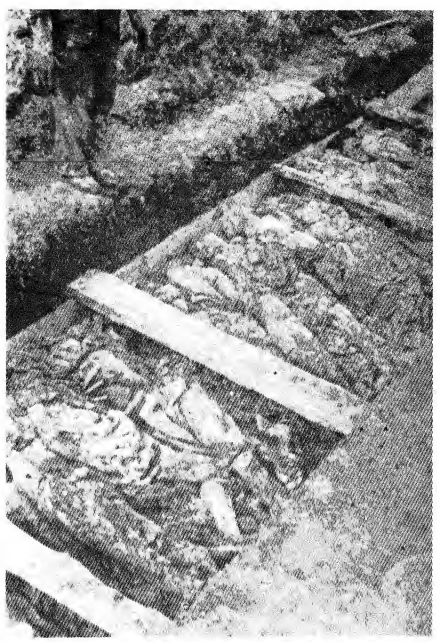

The executioner of the Bialystok Ghetto, F. G. Friedl, on trial in Bialystok in 1949. The courtoom is filled with eyewitnesses to his murders.

remained silent. Then a volley of gunfire was heard and our young heroines fell. But the murderer kept on shooting in rage, although everyone was already dead.

Dashing from house to house with a group of Ukrainians, Friedl captured more victims slated for a quick death. Abruptly an idea came to him and he quietly issued an order to take everyone to the Jewish cemetery called Zabia, the new burial ground in the ghetto. Large pits were dug and then Friedl commanded all the elderly men, women and young children to descend into the excavated earth, in keeping with his diabolical plan. He ordered the Ukrainians to bury the victims alive. Polish observers recounted afterward that the earth moved above still-groping hands for many hours.

That was how the "civilized" German nation under Nazi rule treated the Jews.

The top layer of the ditch into which the murdered victims were thrown.

what was happening, we had already run quite a distance. To this day I do not understand how we were able to escape. It could only be that good angels carried us along the way and our own passion for life gave us the strength to run.

A hail of bullets flew over our heads, the noisy reverberations blending with the anguished screams of the wounded. From the forty of us who had run, many had been shot dead. Fresh Jewish blood had been spilled, saturating the already blood-drenched field.

My five friends and I, with minor wounds, fled to the highway — a brutal experience, running under a barrage of gunfire, pursued by the Nazi murderers. At the highway we found that we had fallen into a trap. Armored jeeps were rushing toward us, opening a fresh round of fire. We retreated, but behind us were sixty Nazi soldiers who continued to shoot like hunters, in hot pursuit of their prey. In all directions of the field we noticed many new victims. Nearby, we heard one of our Bialystoker friends, Josef Lew, pleading with a Gestapo officer to spare his life. But the brute shouted back: "You are a Jew, you have no right to live, march into the pit." We also saw the soldiers dragging the severely wounded into the trench.

Evening descended. We crawled on all fours into a bush and spent the night. The next day we sneaked out, creeping on our bellies, until we reached a swamp, into which we fell up to our necks in mud. Miraculously, we did not drown.

Thus for three days and three nights we lay outside in the frosty cold, naked and hungry, without food and water. Under normal circumstances we would not have been able to withstand it all. But we were fighting for our lives and we discovered that we possessed reserves of superhuman strength. On the third day we attempted to enter a nearby Polish colony, from which we were sent away with a warning that we would be handed over to the Nazis. We barely managed to escape with our lives.

On the fourth day, we found an underground shelter in the forest. There we hid for fourteen days, during ten of which we had no water. We managed to survive only by eating a few raw chickpeas, which we would gather in the field once every three days.

On July 26, we tried to search for food, but we were forced to go back because the forest was heavily surrounded either by the Nazis or the Russians. Thus I endured another hell — hungry, naked, homeless, besieged by an unknown enemy deep in the forest.

Salvation

On July 27, 1944, we heard people singing Russian songs and we realized that our liberators had arrived. We left the forest and were treated to a friendly reception by the Red Army, which provided us with clothing, food and later took us back to Bialystok. For the first time in a long while, I breathed easier, once again feeling what it meant to be really alive. The following survived with me: Tewele Wrubel, Isroel Felder, Awrom Izchok Lew, Wolf Szyf, Mejszel Gerszuni, Anatol Rabinowic, Zalmen Edelman. Szejme Lyfszic also escaped, but we later heard he was taken away and evidently perished. Six months later, Awrom Karasik was found alive but wounded in Russia. He then returned to Bialystok.

The foregoing was one epilogue of the tragic destruction of Bialystok — a scene that unfolded for months after the Bialystok ghetto had been liquidated. We, the last of the Mohicans, remained to shed tears for the ruin of our hometown, which we ourselves witnessed. We are prepared to render testimony to the world on behalf of our people concerning the greatest crime ever committed in the history of mankind, the mass murder of our brothers and sisters.

Let all Bialystokers know that they have a responsibility to bury properly the martyrs in the field who were cremated, who never had the benefit of Jewish interment. Let us erect a monument over their graves and observe the anniversaries of their death.

Let us never forget what we went through.

REACTIONS TO THE RESISTANCE

The brave resistance and the self-defense waged by the Jews in the Bialystok ghetto called forth great admiration that went far beyond the borders of Bialystok. In a report by the Jewish National Committee dated November 15, 1943, to Dr. Izaak Szwarcbard in London, signed by Dr. A. Berman, Izaak Cukerman and Dr. D. Kaftor, the following appeared:

"We want the Jewish people in the entire world to know that our youth bravely fought for their lives and for the honor of our nation. After the heroic example of the Warsaw ghetto, we lived through in recent months a beautiful, noble fight carried on by the Jews of Bialystok...The liquidation of the Bialystok ghetto began on August 16, 1943...Fierce battles took place on several streets. The Nazis brought up about a thousand soldiers and Gestapo officers, as well as many divisions of Ukrainians. The Jews primarily had the use of hand grenades and Molotov cocktails. They also had a few machine guns and they fought with extraordinary determination...Several hundred Germans and Ukrainians were killed or wounded in these battles...The bitter combat lasted for eight days and sporadic armed resistance by the Jews continued for a month, until September 16, 1943. The heroic battle of Bialystok will be recorded by history with the same high regard as the Warsaw ghetto uprising."

We were ordered to dig deep into the ground. At first we thought we were preparing our own graves, but, burrowing further, we uncovered a mass grave filled with corpses. These were the Bialystoker Jews who had been murdered by the Nazis during the ghetto's liquidation. Next we were ordered to lift the bodies with our hooks, place them one on top of the other on a pyre, pour kerosene on the heap and set fire to it.

Our team was divided into four parts with the following functions: digging, pulling corpses from the pit, chopping wood for the bonfire and igniting the pyre. The latter was the most revolting task that we were forced to carry out. Unhappily, I was one of those who cut the wood and ignited the corpses. Once again I endured the throes of hell when I pondered the bitter irony, which only the devil could invent, that I would find myself setting my own people on fire. As I carried out this grisly assignment, I was filled with pain and self-contempt, that I would have to sin against the dead, against my own flesh and blood, perpetrating the barbaric sacrilege of defiling corpses, not allowing lifeless bodies to rest in peace even after they had breathed their last in martyrdom for the glory of God's name. I cursed every minute of my slave existence under the damned Nazi yoke. I prayed that God and my people would forgive me. Instead of helping my slain brothers to be buried among their own people, I was made to incinerate their sacred remains into ash and dust, for I simply had no choice.

In this way we worked for two weeks in the Augustow Forests. After all the martyrs had been cremated, we were ordered to sift thorugh the ashes in search of gold rings, watches, gold teeth and other valuables that might not have melted in the fire, and to turn them over to our masters. The ashes themselves were buried in a deep pit, over which trees were planted, in order to erase any evidence of Nazi savagery.

Our Futile Plan

On June 6, 1944, I accidentally found a piece of newspaper and learned that the tide was turning against the Nazis in Europe. One could already tell that the Germans were suffering battle losses and that the bloody play would soon end. This could also be seen in the increasing brutality with which the Nazis treated us. For instance, we were returned to the Bialystok prison. Security was tightened and we were completely isolated from the rest of the world. Our captors warned us not to reveal to anyone the type of work we had done in the Augustow Forests. The Nazis threatened to shoot anyone on the spot who dared breathe a word about these activities.

Two days later, we were confined to a barracks at 7 Kraszewskiego Street. Every morning we were taken to Nowosjolka, then along Zielona Street to Grabuwka, on forced labor. Thousands of Jews were shot there during the Bialystok ghetto's liquidation.

Rummaging through the debris, I found two documents, one belonging to a distant cousin, Zalmen Amiel, son of Jankl Amiel-Kulikowski, the manufacturer, and the second to Finkelsztejn, who owned the iron works at Kupiecka Street, corner Rozanski. His father and brother lived in the United States. I also found a note from America. Apparently he had hoped to contact his relatives there and go to the U.S., but his death at the hands of the Nazis interfered.

In spite of the strict security, we stole newspapers, where we learned that the Russians had broken through the front lines and were inching closer to us. It was then that I realized the Nazi beasts would not remain in Bialystok for long, and five of us decided to kill the two guards watching our cell and escape. Alas, our plan did not work. We had decided we would go into action immediately when awakened for roll call. For some reason, our guards did not stir us during the night and we slept through the appointed hour of our escape.

At Our Own Grave

On Thursday, July 13, 1944, we noted an extraordinary change. We were packed into airless trucks and taken to a field. We were ordered to cover up all the open graves containing dead bodies, and we understood that our work had come to an end. Near each one of us a soldier stood with an automatic weapon. One of them approached me and asked: "What will you do with us when we lose the war?" I remained silent. But he answered his own question sardonically: "You will take away our women and children as we did to you, and you will enslave us as we enslaved you. But, do not worry, for before the Russian bandits arrive, you will all be lying in your graves." I realized that our end was near, only a matter of a few hours. We were told that at twelve o'clock a high Gestapo officer would come on the scene and issue orders. We waited; time moved very slowly, like an eternity. And then the fateful hour, twelve noon. The Gestapo chief had arrived.

Among all the graves, only one remained open, which was very conspicuous to all of us. The Nazis confiscated our shovels and equipment, hurling them into the fire. They took away our jackets and shirts and made us surround the pit in a semicircle, engulfed by sixty soldiers with cocked guns. An order rang out: descend into the pit and sit down.

Fleeing Under a Hail of Bullets

Thus it seemed our last minute on earth had arrived. Our minds were numb; our blood ceased to flow in our veins. Before our eyes images of fiery wheels turned round and round. Staring death in the face, we knew what we had to do. I barely managed to shout: "Friends, let us run," and I was the first who began to flee, breaking through the cordon of soldiers. All this transpired so quickly that before the Nazis realized

next morning, however, at 5 A.M., he rudely awakened me, insisting that I leave his home, for he was afraid of reprisals from the Nazis. Having no choice, I left. Subsequently I approached other non-Jewish friends, but they too sent me away. A young gentile woman did give me shelter in her cellar for a few hours, but toward evening she sent me on my way for fear of her husband, who usually came home drunk. She directed me to a nearby pigsty where I could hide. But the bitter cold outside was overwhelming. I felt I would freeze to death — and powerless, depressed and tormented, I went out into the night, throwing myself on the mercy of fate. I could no longer stand the life of a fugitive in hiding.

Back Behind Bars

It did not take long for the police to arrest me, and, in short order, I found myself back at the Bialystok prison from which I had earlier fled. The Nazis brutally beat me and said I would be hung the next day. They took away my belt, shoelaces and anything else with which I might take my own life, so they could have the sole pleasure of executing me. Unbeknownst to them, I carried a small razor in my pocket and the thought did cross my mind: perhaps I should slash my wrists and put an end to my wretched life. But at that very moment of despair, a spark of hope flashed through me. Maybe, maybe there was still a chance. No one can know for sure what may happen at the last minute. One moment of reflection can sometimes spell the difference between life and death. Furthermore, I considered the possiblity of someone surviving from my family who would condemn me for my cowardly act, the deed of a weakling who could not hold out until the last and who took his own life. The stigma of a relative having committed suicide would be unbearable for any family. With these thoughts I spent the next seventy-two hours in my cell. Looking back, I am amazed that I did not lose my mind; but I suppose human beings are made of iron.

Later on, I was placed in a separate cell bearing the sign "solitary confinement." In that extremely narrow place, it was impossible to sit or lie down. I had to stand the entire time, remaining on my feet throughout the long night. The next day I was taken out half naked into the prison yard in the biting wind and bitter cold. I thought I had reached the end of my rope. But I did not notice some forty other Jews, who had been seized by the Nazis from their cellars, attics and bunkers. Apparently we were still considered fit for labor and we were once again thrown back into our cells. In addition, there were twenty children who were detained for several days and then shot. Among them were: a six-year-old boy, Awrom Najman's son; Nochum Karpl's ten-year-old; one or two children belonging to the Lipiec brothers from Grodno. We, the forty slave laborers, remained alive. The following were their names:

Zalmen Edelman from Bialystok; Awremel Karasik, Monjek Rajzner, Somojl, a carpenter; Judel Lew, Kulkin from Grodno; Bereszczanski, Ruwke Perlsztejn, Welwel Szyf from Jaszynowka; Judel Goldnfenik, a glazier; Owsejewic from Wilno; Lewitansi, a locksmith; Prusak from Grodno; Furmanski, a painter from Warsaw; Josef Lew, Kaplan, a carpenter from Polna Street; Aronczyk Zubowski, Szymon Amiel (writer of this article); Szlojme Rozenblum from Sanok; Nysel from Charuwjeszow; Abramowicz from Slonim; Dowid Rak from Grodno; Lipiec (three brothers from Grodno) Jeshaje Lipiec from Grodno; Lojkes from Grodno; Grodnicki from Grodno; Chaim-Berel from Grodno; Szlojme Gelbard, a painter; Slobodwic from Lapy; Zbinowic from Horodok; Mejszel Gerszuni, Tewele Wrubel, Jojne Lis, Chackel Fendzak, Szyjele Ofersztejn, Awremel Boczkowsi and brother.

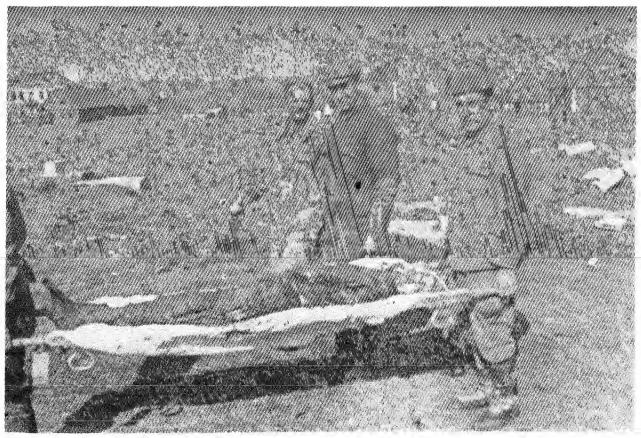
On the first night of Passover, 1944, ten additional Jews, who had hid from August 1943 to April 1944, were imprisoned with us. Their names were: Rackowski (2 brothers from Sokola), Jankel Dawinski, a weaver; Mezbowski, father and son, Elson, Anatol Rabinowicz from Lodz; Borer from Grodno, and Slucki from Kiev. Our total reached fifty men.

I recall a particularly tragic occurrence involving one of the last remaining Bialystoker Jews — Judzik, son of the meat entrepreneur from Polna Street, corner Bialystocaner, his wife, daughter of Szlumiel from Rabinska Street, and her brother — who managed to avoid arrest until the beginning of May 1944, staying out of sight in a hellhole underneath a bakery on Gumjener Street. We could hardly recognize him, for he was covered with unruly hair, staring at us with wildly protruding and frightened eyes. Seeing us, this one-time he-man with the strong build began sobbing uncontrollably like a small child, sharing with us his incredible experiences in the bunker.

Our situation in prison was desperate. The Nazis provided us with inadequate food and beat us mercilessly. Our Ukrainian slave masters forced us to clean up human feces with our tongues. Our torment and humiliation were unbearable. We yearned for the release and redemption of death.

Grim Bonfires in the Augustow Forests

Then came another day — more gruesome than all that had preceded it. We were all loaded onto a special wagon, used to cart off condemned men to be shot, and, under stringent security by police armed with machine guns, we were taken to an open field in the Augustow Forests. The Nazis equipped us with shovels and hooks. Not knowing for what purpose we were to use these implements, we understood nevertheless that something terrible lay ahead. The place where we were left was cordoned off with barbed wire and surrounded by police with machine guns.

Transferring the dead from a garbage heap to a mass grave in the ghetto cemetery.

Fleeing Captivity

Our situation worsened from day to day. Life behind bars became loathsome. We decided to find a way out, to extricate ourselves from human bondage, even at the risk of death, for we felt we had nothing more to lose. Our plan was to escape and join the Partisan resistance fighters.

Several in our group suggested they could contact the Partisans through Polish connections. On November 1, 1943, we sneaked out of our place of work in the ghetto. Under the cover of night, we crawled on our bellies through the streets until we reached our Polish contacts. We numbered eight: Szymon Amiel, Berel Szacman, Mojsze Grotkowicz, who owned a locksmith business on Nowolipja Street; Trocki, Meir Bez, a weaver from Horodok; Henach Lupe, Drzakanski, and Icele, a barber from Lodz. Unfortunately we were disappointed, for we were told that the Partisan who was to take us to the resistance forces had been shot and nothing more could be done for us. A Polish intermediary hid us for a couple of hours in a pigsty but soon afterward forced us to leave because he did not want to jeopardize his life. He told us the Gestapo was combing the area for us, since we, numbering eight men, had turned up missing. The cold, hunger and terror caused one of our group to develop a persecution complex; he repeated over and over that we were surrounded. We could do nothing to calm him down.

On top of everything, the night was bitterly cold. Our teeth chattering, ravenously hungry, our clothes in tatters, all alone, feeling useless, pursued by Nazi beasts and at the mercy of a cold-blooded peasant, we fell to his feet and begged him to save us. Apparently he was moved by our fervent entreaties, which could have melted a stone, and he promised to lead us to the forest where the Partisans hid out.

In the dead of night, with the help of the peasant's dim electric lamp, we sneaked out of the city, in a group, each man a hundred feet behind the next, our guide leading the way. Soon we lost one another and, after much straying, five of us were reunited while the other three were still missing. The Pole left us stranded at the edge of the forest and disappeared. We were abandoned in the frigid outdoors in the middle of the night without a clue as to where we should go next. Having no choice but to go into the forest, we entered the next stage of a living hell.

In the Forest

Almost secretive and suspicious, the tree branches of the ancient forest clinked under their icy cover, rocked by the cruel, cold wind. This haven of nature, which normally protects animals from hunters, was now called upon to grant asylum to five lonely, wandering Jews who had fled human beasts of prey. We questioned whether we would accomplish our goal of finding the Partisans and saving our skins, for the forest itself seemed like a trap. Dark doubts stirred in our tired brains.

We followed the Pole's directions. He gave us a password to utter when we met Partisans near a broken tank among the trees in the forest: "Marilke sent us." (Marilke Rudicka was a Jewish girl who served as liaison between the Partisans and the resisters in the Bialystok ghetto.) Hungry, frozen and exhausted, we advanced into the depths of the forest. The thorny path caused our feet to swell, blister and bleed. The skin and nails of our feet fell off. We ambled about for three days and two nights without interruption, unable to find the Partisans. We were trapped in a maze with no means of getting out. About to drop, exhausted from the long journey, the cold and the hunger, I began to hallucinate that I was surrounded by horrible monsters about to devour me. Drained of strength and anticipating imminent death, an irresistible urge came over me to spend my last moments on earth eating. So, paying no mind to the dangers, I dragged myself to a nearby village, pleading for a morsel of food. Rebuffed by peasants everywhere, I returned to the forest even more drained than before. I resolved, however, to go back to Bialystok, hoping that one of my Christian friends would take me in, hide me and provide me with some nourishment. Taking leave of my friends I trekked to Bialystok on my last legs, from eight in the morning until six in the evening, arriving in town at the home of my gentile aquaintance.

Hiding out with the Gentiles

I went through yet another hell — drifting among attics, cellars and pigsties; from one gentile to another, like a hunted animal trying to avoid a trap.

My Christian friend was horrified to see me; for a moment he believed I was an apparition from another world, because he was simply incredulous that there were any Jews still alive. Providing me with food, drink and a bath, he permitted me to spend the night. The

SZYMON AMIEL

SURROUNDED BY BLOOD AND FIRE

During the night of August 16, 1943, thick shadows, like black crows, spread throughout the Bialystok ghetto with its 40,000 captive Jews. It seemed as if the jet blackness of the night carried with it an omen — the sealed fate of death and ruin for the prestigious Jewish city and its proud community.

No sooner had we gone to sleep than the grim portents of our liquidation awakened us and we stood bolt upright in terror. The ghetto was swarming with soldiers and police, Germans side by side with Ukrainians and White Russians. Shakened by this rude awakening, by the jarring din of the wild animals in human form and their weapons, we scurried about, not knowing for sure what was happening. But the posters on the walls, which we noticed at dawn, clarified the purpose of the entire maneuver. These *Judenrat* handbills caused our hearts to stop, their grim message: "Bialystok is becoming *Judenrein*" (free of Jews). Everyone was required to abandon his house by 9 A.M., with permission to take along a small hand-carried bag. These were the orders of the Gestapo liquidation command headquartered in Lublin.

Thus we witnessed the beginning of the end and decided to implement the long-planned resistance — to fight with dignity and die like heroes, if necessary, not like sheep going to the slaughter. At six in the morning our young people, spanning the political spectrum from extreme right to extreme left, clandestinely assembled for the battle. To be sure, these valiant people constituted a small cluster in comparison with the overwhelming might of thousands of German, Ukrainian and White Russian soldiers armed with machine guns and tanks.

The dramatic resistance effort started at 9 A.M. We had three hundred guns, as well as a few machine guns and grenades. Our strategic position, however, was not advantageous, located as we were in wooden quarters. The Germans immediately hurled hand grenades on our positions, our inadequate strongholds going up in flames in short order. Although we fought like lions, about a thousand of our men were killed in six hours, and our resistance was virtually wiped out. Thus, our remaining forces were exposed to the direct onslaught of the enemy.

The Death March

Under a barrage of gunfire, the surviving resistance fighters were force-marched to the Pietrasze Fields. All of our belongings were confiscated, and we were jammed into a small area, treading upon one another, until hundreds were trampled or suffocated in the intolerable crush. Many lost their minds or poisoned themselves, the elderly and the very young dropping like flies.

On the second day the murderers began arresting children between the ages of six and ten, promising that they would be fed. Later on we learned that they were deported to Auschwitz and gassed. Some 1,200 Jewish youngsters were taken away. My own daughter, a seven-year-old girl named Mirele, begged me to save her. I grabbed her with my hand, attempting to hide her in the sea of humanity, out of sight of the predators. Subsequently we were force-marched to wagons that had been prepared for us in advance. Hungry and thirsty after four days without water, we had no choice but to moisten the parched lips of our young children with urine.

Near the wagons stood Ukrainian soldiers, who forcibly separated the men from the women and children, at which time I was taken away from my loved ones. I spent the night in the field with 800 other Jews. The next day, the Gestapo, seeking slave laborers, selected eighty people — seventy men and ten women — I among them. They removed us from the Pietrasze Field, and confined us to the prison in Bialystok.

In the Prison

Our group was incarcerated in four cells, men and women separate. Our food consisted of 150 grams of bread in the morning, mixed with potatoes, beets and other raw foods. For lunch we were served a portion of sour cabbage and for supper a bit of cornmeal cooked in water, as well as small quantities of drinking water. The Polish prison guards beat us and imposed back-breaking labor that was simply unendurable.

On the fifth day we were placed on trucks and transported to a farm that reputedly belonged to the head of the Bialystok Gestapo. The officer in charge of our transfer was a sadist; he beat us with canes, wooden boards and anything else he could get his hands on. The police ridiculed and beat us, and some even poked sharp objects into our abdomens. They beat up young Nochum Kozak, whose father, Herszel, a printer, was sent away with other printers to a camp in Germany. The most difficult work was being forced to load steel bridge sections onto wagons, which demanded superhuman strength. Many of us contracted infections during work, including Tewele Wrubel, whose fever raged for four weeks; Boczkowski, a locksmith and jazz musician; and Zylberblat, who owned a house near Druskeniki Gymnasium. Those who were deemed unsuitable for labor were immediately shot, while those who exhibited stamina continued living for the time being.

groundless. Later on, however, it was learned that the youngsters had been telling the truth.

These children remained at Theresienstadt for about three months. In comparison with Jews in other camps, the Bialystoker children lived under reasonably good conditions. After a while, the people suddenly noticed that there were no further movements in the barracks where the children had been quartered. It was later learned that they and the personnel supervising them had been sent to Auschwitz, where they perished in the gas chambers.

A horrible incident occurred. As one of the Jewish workers, who loaded gassed corpses into the crematorium, was placing the body of a little girl onto the loading shovel, she begged him not to cremate her because she was still alive. The Jew, not hearing her plea, pushed her into the oven alive. The entire camp was awash with horrified conversations for the next few days. This hapless Jew shortly thereafter lost his mind and was shot and cremated by the Gestapo. It should be pointed out that many children, who had been gassed together with adults, still showed weak signs of life at the time they were to be cremated.

Back at the ghetto, the remaining Jews were convinced that the Nazis would not leave until the last Jew had been rounded up. Moreover, the scarcity of food in the hideouts was becoming more severe. Hungry people who yearned for a piece of bread left the shelters at night, stealing into what had been a Jewish bakery to bake some bread. This action cost them their lives, for when the Nazis smelled the aroma of baking, they quickly uncovered the bunkers where the breadmakers were hiding. The increasingly unsanitary conditions caused an infestation of lice and disease.

Not more than 500 Jews remained in the bunkers at the end of the second week of liquidation. Many of them stole into the mini ghetto because conditions there were preferable.

The Liquidation of the Mini Ghetto

At the beginning of the third week, a rumor spread that the mini ghetto would very soon be destroyed as well. Clearly its Jewish inhabitants no longer had any useful function to perform, since all the machines, raw materials and dead bodies had been processed. The order came at the end of the week that more than 1,200 Jews in the mini ghetto would be transferred to Lublin-Poniatow.

When they arrived in Poniatow, they were assigned work in the local factories. On November 3, 1943, all of the Jews at the Poniatow labor camp, numbering 22,000 (including 9,000 Bialystoker Jews) were taken to an open place and shot under orders of the camp commandant. While these wholesale murders were being committed, the camp orchestra played Strauss' waltzes. Virtually all of the leading personalities of Jewish Bialystok both before and during the war were killed in the Poniatow massacre.

During the fourth week, the Nazis were still looking for Jewish holdouts. The Jewish mood was one of resignation and apathy. There was no longer any hope of survival.

The Bitter End

On September 16, 1943, exactly a month after the final liquidation began in the Bialystok ghetto, it ended. The large search squads were replaced by a small group of older, less physically fit, Nazis. A few Jews succeeded in escaping because of the less stringent security in the ghetto.

(Editor's note: Further on in his diaries, Rajzner mentions the few Bialystoker Jews who remained alive in and around the ghetto, who managed to continue hiding from the Nazis. He also describes Jews who were arrested, tortured and killed in the prisons as well as those deported to the death camps and exterminated. Only a handful of Bialytoker Jews who experienced the horrors of the Bialystok ghetto's liquidation succeeded in avoiding extermination. They are alive today in numerous lands, frequently sharing their memories of those tragic times, exhorting us never to forgive or forget the wholesale slaughter of the Jews during World War II in Bialystok, whose magnificent heritage shall continue to be honored as long as they live.)

A group of refugees in a German concentration camp.

because up until then, the Jews who were hiding subsisted only on vegetables from the *Judenrat* gardens.

That evening, it was learned that many women and children had succeeded in gaining admittance to the factories as the workers were packing the machines into cartons. These workers claimed that the women and children belonged to them, thereby bringing them under the protection of the factory. The Gestapo guards didn't believe these claims but nevertheless permitted them to remain in the factories, since in any event they would not escape alive.

The Second Week of the Massacre

On Monday, August 23, 1943, the second week of the Bialystok ghetto liquidation, the Gestapo dispatched smaller search and destroy teams because they realized the remaining number of Jews was quite small. But these diminished squads availed themselves of new tactics in exposing concealed Jews. They began searching the garbage cans to determine whether fresh refuse had been deposited and checked the stoves in the houses to spot recent fires. These clever methods only stimulated the Jews to increase their own caution and vigilance in carrying out their cooking activities at night.

Once the factory machines and the merchandise had been fully packed for transfer out of the ghetto, Friedl decided he no longer needed the 2,000 Jewish workers conscripted for this task. After spending a full day cramped in the mini ghetto, they were taken on Tuesday at 12 noon to the railroad station, where the women and children were placed in the rear section of the train, while the young men were loaded into the front area. The cars containing the women and children were sent to Treblinka and the young men in the forward section were transported to Lublin-Poniatow.

Arriving in Treblinka, the women and children were forced out of the cars, attacked and beaten by workers in the camp. Before they knew it, they were sent into the so-called "showers," from which they never returned.

The men arrived in Lublin two days later, after a grueling journey in which many had been shot or trampled. A thousand people, comprising tailors, cobblers and other tradesmen, left Lublin for Blyzin, which was a work camp. Many believed Blyzin was worse than a concentration camp, because the combination of hard labor, the bitter winter cold, hunger and illness, caused hundreds of deaths.

Despite the energetic efforts of the wagon drivers to remove the bodies in the streets, they could not quite finish the job because new victims fell every day.

In the Mini Ghetto

Life in the mini ghetto was filled with suspense, depression and confusion. Every few hours the Nazis entered, checking papers to discover whether anyone was there without permission. Chairman Barasz was warned after each inspection that if even one person was found without proper credentials, all 700 inhabitants would be shot. Regardless of the harsh security, a number of Jews sneaked into the mini ghetto at night seeking relief from the horrible conditions in the hideouts.

The wagon drivers, who had been carting the machines and raw materials out of the ghetto, informed the Jews of the mini ghetto that these materials were destined for Lublin-Poniatow, which everyone knew was a work camp. Everyone hoped that when the mini ghetto was evacuated, the Jews would be sent to Poniatow, where they could continue living until the hoped-for liberation. It was widely felt that if the ghetto continued existing for at least another few months, the Jews of Bialystok could be saved. Reports reached the ghetto that the Soviet Union had launched a massive offensive in July 1943, and that its forces might well descend upon Bialystok in a couple of months. In any event, the ghetto was completely liquidated at the end of August and those Jews sent to Poniatow were exterminated shortly afterward.

The following were among those who were in the mini ghetto: Rabbi and Mrs. Rozenman and their two daughters; Mr. and Mrs. Barasz and son; Mr. and Mrs. Izak Markus and children; Mr. and Mrs. Liman and son; Dow Subotnik; and almost all the factory managers and their assistants.

On Wednesday, August 25, the number of Nazi soldiers carrying out search operations decreased from 400 to 200. About 500 to 600 Jews remained in the bunkers. New tactics were used to ferret out the hold-outs, including measuring the buildings from inside and outside to see whether all the floors were of equal length and width. Should any discrepancy in the measurements be detected, the Nazis thereby would be able to discover a shelter. Not too many new Jews were found by these methods.

The Final Journey of the Children

The last 1,200 ghetto children were evacuated from Bialystok in the final days of August 1943. Under the supervision of Gestapo officers, physicians and women volunteers, these children were transported in closed railroad cars to Theresienstadt in Czechoslovakia, where they were isolated in separate barracks. None of the other inmates of the camp were allowed to come in contact with them, on penalty of death.

A Jewish hygienist working in the camp reported after the war that many of these children were infested with lice, which necessitated shearing off their hair. The children refused to have their hair cut, interpreting this as a sign they were to be gassed. Evidently, the inmates of Theresienstadt were unaware of the gas chambers in other concentration camps; the children's fears seemed

including a large number of resisters who, because of the surprise attacks, were unable to defend themselves. It became increasingly difficult for the resisters to plan any further escapes or offenses.

The Murdered Heroes of Chmielna

At 12 o'clock on the fourth day of the liquidation, a group of resisters, hiding in a shelter on Chmielna Street, was discovered and shot to death. Suddenly a large brigade of Nazi soldiers had appeared and surrounded the building with rifles and hand grenades, reinforced by machine gunfire from cars following them.

The din of the soldiers' movements and the tumult spread hysteria inside the shelter. People began screaming. Not long afterward, the Nazis were seen taking away young Jewish boys and girls who were as pale as chalk. As they were being led away, they sang revolutionary songs.

Just how this particular hideout was uncovered was unknown. The shelter had been stocked with weapons and thoroughly camouflaged; its entrance was through a well. Two theories emerged. One was that the Nazis noticed smoke from the nearby well, leading them to the bunker; the second was that one of the Jews inside the shelter betrayed its inhabitants to the Nazis. This view was plausible, since such a saturation attack on a hideout was unprecedented. Evidently the Nazis had known in advance that this shelter was heavily armed.

A Gestapo officer dragged out four resistance fighters from the bunker, ordering them to start walking. The four began shouting anti-Hitler slogans. Immediately they were caught in a crossfire of bullets. At that moment the entire group began fleeing in all directions. Unfortunately, a machine gun had been placed outside the building that began shooting at the fleeing Jews. In a few moments, the group was felled by Nazi firepower.

It was estimated that by the close of the fourth day, no more than 2,000 Jews still hid in the shelters. This increased the feeling of despair among those who remained.

The Jews in the Shelters

The *Judenrat* garden was the chief meeting place of the Jews who emerged from the shelters at night. There information was exchanged about the events of the day and people advised each other of new ways of avoiding discovery. In the dead of night, the hungry Jews would pluck fruit and vegetables from the garden. Had the Nazis not previously removed wagon loads of vegetables from these gardens, many hundreds of Jews would have been able to sustain themselves a while longer.

It was decided that the best course to follow would be to sleep during the day, and cook and eat at night. In this way, it was hoped that people would be better able to evade the claws of the enemy for a while longer. In fact, this strategy slowed down the Nazi liquidation effort.

On Friday, August 20, the fifth day, the Nazis killed more than two hundred patients, as well as doctors and nurses, at the Jewish hospital. The seriously ill were loaded onto military wagons, which formed two rows. Those who could walk were forced to stand between the wagons. Under Friedl's supervision, they were driven to the Zabia cemetery.

All the sick patients knew that they were making their last trip. Their cries and screams were bloodcurdling. Following his bestial custom, Friedl ordered the victims to stand at the edge of the excavated pits. He personally took a machine gun and opened fire; then Ukrainian Nazis shot at them. In ten minutes, the two hundred patients were lying dead in the graves. Another two hundred Jews were captured when their hideouts were uncovered. They too were forced to the cemetery where they were shot and thrown into mass graves.

The fence around the new "mini ghetto" adjacent to the hospital building was completed on the fifth day. The Jews in this smaller ghetto, who worked for the Nazis, were permitted to bring food supplies into their enclave. They hoped to continue living for quite a while, but, as it turned out, their prospects soon dimmed.

The 1,200 children who had been evacuated from Pietrasze Field were in several buildings, where they lived under quite good conditions with plenty of food provided by the *Judenrat* pantry. The children were cared for by a large number of women and received medical attention from physicians.

A particularly troublesome phenomenon occurred with increasing frequency. At night, when Jews left the shelters to seek food in nearby houses, they would find that thieves would also enter the houses by using the secret password. Panic would ensue and these people, who were discovered to be Polish, were suspected of being Nazi agents. In most of these cases, however, the Poles went away without bringing any harm to the Jews.

On the sixth day, about a thousand Jews remained in the ghetto hiding in the bunkers. The Nazis nevertheless believed there were many more and continued large scale raids against suspected houses. Their hunt became more and more difficult because there were very few children remaining and the total number of Jews had sharply dwindled. Frustrated, the Gestapo soldiers showed greater brutality and rage in their search operations. In the meantime, 700 Jews who had been assisting in closing down the ghetto factories were granted permits to enter the mini ghetto.

Noticing that the fence around the small ghetto was not carefully guarded, many Jews from the shelters sneaked in at night and obtained bread and other food from the legitimate inhabitants. This was important

carting hundreds of dead bodies to the ghetto cemetery. In some instances, however, the Ukrainian Nazis would load people who had fainted, but were still alive, onto the wagons. Not infrequently, some of these victims would regain consciousness and plead with the driver to let them go. But the Nazi escort insisted that these people be buried along with the dead. Some wagon drivers occasionally recognized relatives or friends who were still breathing, yet had no choice but to transport them to their final destination at the cemetery. Consumed with guilt, a few of the wagon drivers later committed suicide.

The Gestapo was determined to remove the factory machines and merchandise from the ghetto as quickly as possible. They increased the number of slave laborers assigned to this work. Subsequently, the Nazis ordered that a fence be constructed around the Jewish hospital building, a sort of "mini ghetto" where the small group of slaves could stay while their services were required.

Meanwhile, conditions in the hideouts were deteriorating from moment to moment. The number of concealed Jews diminished each day. A sense of despair pervaded the shelters, people becoming resigned to the fact that, sooner or later, they would be killed. Some, unwilling to accept the inevitable, began frantically building new shelters that would be even more difficult for the Nazis to expose.

On the third day a house near the *Judenrat* building went up in flames. Some twenty-six Jews perished in that fire. Attempts were made to pinpoint the cause of the blaze, but no explanation could be found. Many Jews suspected that the Nazis set the fire, an ominous new method of liquidation in the hideouts. On Wednesday, August 18, 1943, the task of emptying Pietrasze Field of its throng of Jews was completed. Most had been deported to Treblinka; some 10,000 others were dispatched to Lublin-Poniatow or Majdanek.

On the Way to Liquidation

At 12 noon a large group of Jews was divided into "suitable for work" and "unsuitable for work." Those in the first category were forced with cattle prods into the forward twenty cars of a train. The unsuitables were jammed into the rear twenty railroad cars, and locked in. On the roof of each car, a Nazi with a machine gun stood guard, making sure no one jumped from the train. A number of Jews, as they were being forced into the train, managed to grab weapons from the soldiers but were immediately shot. The train then left Bialystok in the direction of Warsaw.

The terrible jamming and the scorching heat caused hundreds to suffocate or to be trampled. The cries from the cars were heartrending. The Nazi guards on the roofs began firing into the train, leaving many killed or wounded. Some daring Jews did jump from the train, provoking a fusillade of bullets. If some escaped being shot, all was not yet well, for along the entire length of the Bialystok-Treblinka route, well-armed Nazis had been placed to capture escapees.

At the railroad station in Malkin, the train stopped, because Malkin was the way-station for the newly constructed route to Treblinka. The rear twenty cars where the unsuitable workers were trapped were uncoupled from the rest of the train. Quickly a second locomotive was attached to these twenty cars, carrying them off to Treblinka. Suddenly cries and screams from the Treblinka train became deafening and were heard in the other twenty cars with the suitable workers. After a while, the noise abated and the train to Treblinka vanished into the forest.

The Nazis then turned their attention to the remaining twenty cars. Some of them had breeches in their walls made by Jews trying to escape. In retaliation, the Nazis dragged ten Jews outside the cars and shot them in front of everyone else.

As soon as these cars were shut and bolted, and the surveillance intensified, the train continued its grim journey, which lasted for about forty-eight hours. The dead bodies in the cars and human excrement created an unbearable stench.

When the approximately 3,000 Bialystoker Jews arrived in Lublin-Poniatow, they were met by the commandant of the concentration camp, who, riding on a white horse, inspected his slaves and shot many of those he considered less than adequate.

Back in Bialystok, on the fourth day, the Nazis revealed yet a new, even more diabolical, method of luring the Jews out of the hideouts in the ghetto. A group of Nazi soldiers would enter a house and thoroughly search it for about an hour. Then, finding nothing, they would leave the building in a noisy manner, giving the concealed Jews underneath the impression they had nothing more to fear. Actually, two soldiers would remain inside the house without making a sound. In the hideout the Jews, believing the Nazis had gone, began moving about freely and noisily. Some would start to cough. One of the Nazis would immediately summon reinforcements. The house would soon be surrounded by SS officers, who would shout orders to the Jews hiding that they should come out at once or be killed.

These sudden surprise attacks would confuse the Jews in the shelters, who did not pay any heed to the Nazi ultimatum to emerge. The Germans then threw hand grenades into the house and, when they discovered the exact entrance to the bunker, would throw more grenades inside. At once the shelter exploded and was destroyed. Men, women and children lay mutilated under the debris. Those who remained alive were dragged outside and brutally beaten. After a thorough search, the freshly exposed Jews were sent directly to the railroad station for deportation to Treblinka.

With this new method of uncovering hideouts, the Nazis captured more than 2,000 Jews on the fourth day,

ers made attempts to escape from the ghetto or to burrow under the fence to the outside. These efforts resulted in numerous casualties and, on the whole, failed.

At two in the afternoon the next day, several high-ranking officers of the Gestapo command, headed by Friedl, appeared at Pietrasze Field, demanding that everyone fall into line. The masses, frightened by this group, refused to obey and pandemonium broke out. Suddenly a hail of bullets sprayed the field, increasing the panic. One Nazi officer ordered a cease fire and explained to the throng that if they failed to line up as usual, the entire population in the field would be exterminated. His calmly delivered ultimatum quickly restored order.

The Gestapo officers made their way through the lines of Jews, carrying long canes with u-shaped handles. The Nazis used these canes to collar the younger and stronger Jews, hooking the handles around their necks and pulling them out of line for slave labor. Many of those selected resisted, for they did not wish to leave their wives and children. They were beaten over the head with the canes and were forced to go with the Gestapo anyway. In the next four hours, some 3,000 people were removed from Pietrasze Field, including several hundred young women.

At the same time, a second group of Nazi officers pulled the elderly and ill out of line, shoving them onto wagons heading for the ghetto cemetery. There the Jewish firemen, under orders from Friedl, had excavated a large number of pits. Many groups of several hundred Jews were brought to the cemetery on the wagons; Friedl would arrive, issuing instructions for the elderly and ill Jews to be pushed to the edge of the pits. He would then fire his gun, which signaled other Nazi soldiers to open a barrage of gunfire. The victims, riddled with bullets, fell into the pit. Those who were still alive were pushed into the mass grave, which was immediately covered with earth.

Rabbi Dr. Rozenman, his wife and two daughters were also detained at Pietrasze Field. The girls, realizing what lay ahead for those sent to the ghetto cemetery, quickly shaved off their father's beard. to make him appear young and fit for labor.

Several hours later, Markus, one of the leaders of the *Judenrat* who still enjoyed a modicum of authority, succeeded in releasing Rabbi Rozenman and his family from the field. At once other Jews began pleading with him to save them as well. With tears in his eyes, Markus answered that he could not rescue everyone. Still, he managed to extricate several Jews from Pietrasze Field, taking them to the *Judenrat* building, where there were more than fifty Jews who were still of use to the Nazis.

The Rescued Children

The same group of Nazi officers that separated the young and strong for labor from the old and weak for death announced that children up to ten years of age would be removed from the field and assigned to other places, where they would be well taken care of. The parents of these children wavered, having no confidence in the Nazi promises. Nevertheless, recognizing that either way they had nothing to lose, many parents poignantly parted with their children, entrusting them to the hands of the authorities.

Twelve hundred children were sent back into the ghetto and put in a building opposite the Jewish hospital. Several scores of women came along to take care of them. And Jews officially under the protection of the Gestapo also helped look after the children.

Those Jews at Pietrasze Field deemed unfit for work were transported to the railroad station, shoved into freight cars, which were then boarded up with wooden slats. The next day they were already in Treblinka, where they were gassed and cremated.

The following day the scene at Pietrasze Field was the same. The masses were provoked into a stampede, resulting in the trampling deaths of many hundreds. When the tumult ceased from time to time, the Nazis opened fire. The heat also caused the deaths of hundreds of Jews, who did not even have a sip of water for days. When the sun rose, many hundreds of crushed, bullet-ridden or comatose bodies were seen lying all over the field. That was the grim climax of the second day.

On the third day, an 800-man Nazi force, armed with axes and saws, systematically continued to tear down all the buildings they suspected of harboring Jews. Whenever they found people hiding, the Nazis hacked them to death. The shut-off of water and electricity made some Jews conclude that they could not survive in the hideouts. As a result, some three hundred willingly surrendered to the Nazis.

The Heroic Resistance of the Jewish Fighters

On Jurowcer Street, not far from the ghetto fence, some eighty resistance fighters hid in a shelter, making preparations to escape from the ghetto by armed force. Apparently they were noticed by someone, because at two in the afternoon the bunker was suddenly surrounded by a platoon of over a hundred Nazis. A desperate life and death struggle ensued. The young Jewish combatants fought bravely, killing a number of Nazis with their bullets. Following a three-hour battle, when only ten of the eighty fighters remained alive, the Nazi forces succeeded in blasting the shelter with hand grenades and machine guns. Noticing that the hideout offered no more resistance, the Nazis descended into the bunker and quartered the bodies of the young Jews with their hatchets.

The tragic yield of the third day was a thousand Jews exposed, some murdered right away and most of the rest sent to Treblinka.

The wagon drivers were assigned the grim duty of

GRYNHOJZ'S SCHOOL FOR GIRLS IN BIALYSTOK
(1890-1909)

Because most of the remaining Jews hoped to survive in the hideouts for a long time, they left their bunkers, despite the barrage of gunfire, to seek food in the abandoned houses. In these dark ruins, the survivors unwittingly trod upon corpses, torn apart by exploding grenades. For a long while they combed these dwellings in fear for their lives, then returned to their hideouts with some supplies.

The Massacre at Pietrasze Field

About 25,000 Jewish men, women and children, among them the elderly — those who had not lost their lives in the gardens — were crowded into a narrow corner of Bialystok called Pietrasze Field. The overcrowding and severe heat caused many to suffocate.

This mass of people was surrounded on three sides by Ukrainians, Lithuanians, White Russians and Germans, armed with machine guns. They stampeded, trampling many people to death. During breaks in the crush, the Nazis opened fire. The terrible thirst cost many hundreds of lives. For a few drops of water, many Jews offered to give away their last possessions, only to be disappointed when no water came.

The Ukrainians beat the people with sticks, pulling rings off women's fingers. Adding to this living hell, a torrential rain so drenched the mob that hundreds perished from exposure.

From afar people could see the fires in the ghetto petering out, just as the lives of the Jewish victims were slowly ebbing away on Pietrasze Field. A small group of ghetto fighters, who were also among this sea of humanity, met death in the most cruel manner imaginable.

On the second day of the August liquidation, the Gestapo command dispatched murder squads of ten men each to stamp out Jews still hiding inside the ghetto. One squad was enough to attack a smaller building; two squads were assigned for larger structures. These marauding bands turned everything upside down, pillaging everything left of value. In a house suspected of containing a shelter, the soldiers would order everyone to emerge or else they would blow up the building. No one would answer because the Jews hiding knew painfully well what was in store for them. Let the beasts do as they wish. Without waiting for an answer, the Nazis hurled grenades. Parts of bodies flew through the air. Every building was attacked at least ten times a day by roaming death squads.

The Living Hell in the Hideouts

Only someone who endured life in the hideouts can begin to describe those places of desperation, attacked every hour by the Nazi murderers. People literally asphyxiated from the overcrowding. In such circumstances fights broke out, leading to the exposure of the shelter.

Many bunkers housed small children, who, of course, did not understand the dangers in crying. All too often an infant's wail resulted in the liquidation of the shelter. Everyone's nerves were on edge, and great fortitude was required to tolerate the tension and suspense. Some could not stand the stress and decided to put an end to their lives.

With the help of various technical devices, including listening apparatus and bloodhounds, the Nazis succeeded in capturing 2,000 Jews from the bunkers on the second day of the August liquidation. Some of those arrested were shot on the spot and the rest were dispatched to Pietrasze Field, that infernal place where Jews were caught in a human stampede. On that day the Gestapo shot Jakow Goldberg, head of the ghetto Rationing Department.

A small group of Jews, who continued working for the Nazis in the ghetto, were ordered on the second day to repair the gutted sections of the ghetto fence and to collect the thousands of dead bodies littering the streets and gardens for burial in mass graves.

At night, many emerged from the hideouts into adjacent buildings to seek food. Sometimes when they returned to the bunkers, new Jewish faces would appear, unseen before. There was suspicion until the newcomers identified themselves. People began exchanging information about the events of the day. The Nazis had uncovered many shelters, shut off all water to the suspected buildings, forcing the concealed Jews to draw water from distant wells, which meant they could be traced by the tracks they left.

These new Nazi methods led the Jews to devise countermeasures to avoid detection. People were advised to obtain water from the wells only at night and not to cook during the day, because the smoke from the stoves was easily noticed.

Meanwhile, some of the remaining resistance fight-

REFOEL RAJZNER

THE GHETTO IN FLAMES

At 8 A.M., August 16, 1943, entire streets in the ghetto were in flames, gutted by the Jewish resistance. About 20,000 Jews were forced to congregate in the *Judenrat* gardens, hoping for a respite from imminent death. Yet there was no escape. As soon as the Nazis saw that the ghetto streets were burning, they began to fire with machine guns, rather than wait until 9 o'clock, as scheduled.

The shooting generated mass confusion and panic. Within a few moments, hundreds of Jews had fallen — shot or trampled. The shouts and cries of the masses could be heard far away. These terrible scenes remain indescribable to this very day.

Another thousand Jews fled to the Jewish hospital building, assuming it would be immune from destruction, as it had been during the February operation. This time, however, the Nazis opened fire from all directions, and the vast majority of Jews in the hospital perished. Among those killed was the well-known pediatrician, Dr. Segal.

From another side of the ghetto, well-armed Ukrainian and White Russian Nazis entered the streets in tanks. They were greeted by hand grenades hurled by the heroic young Jewish resistance fighters. Chawe Chalef, a heroic 16-year-old, was killed in a hail of bullets as she threw the first grenade. The slaughter of the ghetto Jews was carried out with typical German efficiency and precision. Gestapo officers on motorcycles made the rounds of the streets, spraying everything in sight with machine gun bullets and hurling grenades. These couriers of death remained in constant contact with Gestapo headquarters at the *Judenrat* building. Approximately 3,000 Nazis participated in liquidating the Bialystok ghetto.

Despite continuous sniper fire from windows and attics carried out by Jewish resisters, an army of 700 Nazis finally made its way to the *Judenrat* gardens, where many thousands of Jews had assembled. Already hundreds lay dead and wounded. A fierce confrontation followed between the resistance fighters and the Gestapo.

The Heroic Jewish Youth

The young Jewish heroes of Bialystok fought to the death against the Nazis. As soon as one fell, two others took his place in battle. Dedicated Jewish women handed over grenades and bullets to the men. Quite a few young girls were killed before they had a chance to pass the ammunition. But this did not deter other heroines from aiding the resistance effort.

Abrasza Galter, one of the fiercest young resisters, saw his sister severely wounded in the *Judenrat* garden, after she carried ammunition to fellow fighters. Unable to tolerate her suffering and hoping to prevent her from falling into Nazi hands alive, he shot her once through the head.

The courageous battle in the *Judenrat* gardens continued for about half a day, leaving several scores of Nazi soldiers dead and approximately fifty wounded. The majority of the ghetto fighters perished in this inhuman and unequal combat, which they had to wage with primitive weapons against such overwhelming military might. Some of the resistance fighters managed to flee and lived to carry on the fight in other places. At about four in the afternoon the siege of the *Judenrat* gardens was concluded.

Among the brave martyrs of the *Judenrat* gardens was Welwel Wolkowiski, liaison between the Partisans and the ghetto fighters, whose home at 13 Czepla street was the meeting place for the resisters.

With virtually no Jews left alive in the gardens, I observed the apocalyptic scene from our attic for quite a while. In every direction, dead bodies were strewn, mixed with other Jews half dead and groaning. Those still alive asked for some water and others shouted with their last breaths, "Help!" Some even pleaded: "Shoot me in the head. I can't take the pain any longer."

While the struggle was taking place in the *Judenrat* gardens, a group of Nazis entered the ghetto streets with a fire engine to put out the blaze near the ghetto fence. From the windows and attics, the resistance fighters immediately started shooting, causing confusion and panic in the Nazi ranks. Two daring 15-year-old friends, Szmuel Rajzner and Nochum Kozak hid in an attic at 12 Czepla Street. They killed two Nazis standing near the fire engine with well-aimed shots.

As it grew dark, I sneaked out of my hiding place and, disregarding the danger, crawled on my belly to a neighboring building. There I looked around, rummaging and calling to someone who might answer — but no reply. Nobody was left alive. Then I moved along to the gardens, where bullets were flying in a thick hail. I found myself creeping over dead and half-dead bodies, the latter moaning with their last strength. To my horror, I saw live children next to lifeless mothers, the tots apparently unnoticed by the Nazis. The muted whining of the children was unbearable.

In some cases, Jews who had succeeded in escaping from the gardens were captured by sadistic Poles, who handed them over to the Nazis. These unfortunates were shot on the spot in the presence of the Poles, who laughed in delight to see the Jews murdered.

AN APPEAL

August 15, 1943
Bialystok Ghetto Resistance Organization

Fellow Jews!

Fearsome days have come upon us. More than the ghetto and the yellow badge, hatred, humiliation and degradation — we now face death! Before our own eyes our wives and children, fathers and mothers, brothers and sisters are being led to the slaughter. Thousands have already gone; tens of thousands will shortly follow.

In these terrible hours, as we hover between life and death, we appeal to you as follows:

BE AWARE — five million European Jews have already been murdered by Hitler and his hangmen. All that remains of Polish Jewry is about ten per cent of the original Jewish community. In Chelmno and in Belzec, in Auschwitz and in Treblinka, in Sobibor and in other camps more than three million Polish Jews were tortured, suffering the most gruesome deaths.

BE AWARE — all those deported are going to their deaths! Do not believe the Gestapo propaganda about letters supposedly received from the evacuees. THAT IS A DAMNABLE LIE! The road on which the deportees have gone leads to gigantic crematoria and mass graves in the thicket of the Polish forests. Each one of us is condemned. We have nothing to lose!

Do not believe that labor will save you, for after the first liquidation there will be a second and a third — UNTIL THE LAST JEW IS KILLED!

Dividing the ghetto into various categories is a sophisticated Gestapo method of deceiving us and making their dirty work easier.

Jews, we are being led to Treblinka! Like mangy animals we will be gassed and cremated.

Let us not passively go to the slaughter like sheep! Even though we are too weak to defend our lives, still we are strong enough to preserve our Jewish honor and human dignity by showing the world that although we are in shackles, we have not yet fallen. DO NOT GO TO YOUR DEATH WILLINGLY!

Fight for your lives until your last breath! With tooth and nail, with axes and knives, with acid and iron we will greet our hangmen. Let the enemy pay for blood with blood! THEIR DEATH FOR OUR DEATH!

Will you cower in your corners when your nearest and dearest are humiliated and put to death? Will you sell your wives and children, your parents, your soul, for another few weeks of slavery?

Let us ambush the enemy, kill and disarm him, wage resistance against the murderers. And if necessary — DIE LIKE HEROS!

Except for our honor we have nothing to lose! DO NOT SELL YOUR LIVES CHEAPLY!

AVENGE the destroyed communities and uprooted settlements! When you leave your home — set fire to your households, burn and demolish the factories!

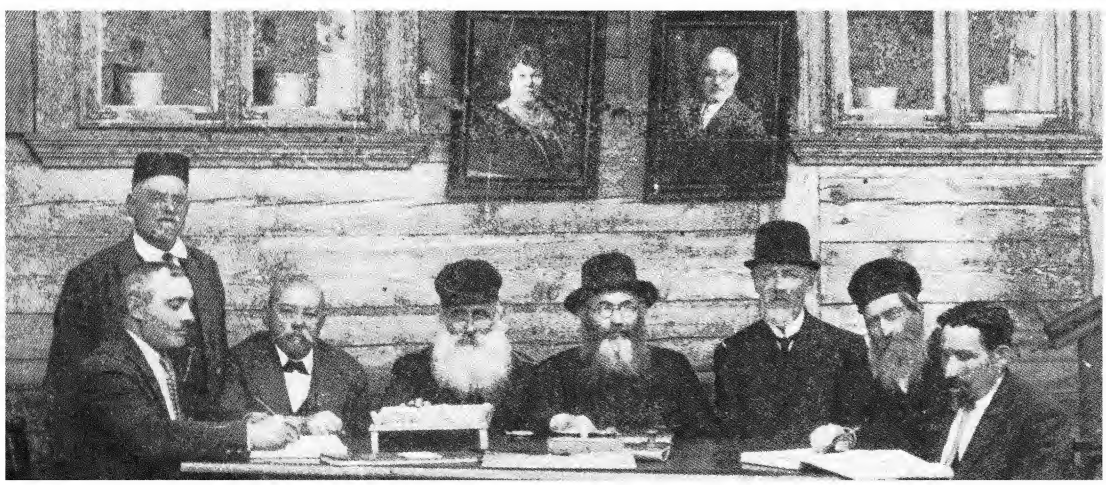
Do not let the hangmen inherit our possessions!

Jewish youth! Follow the example of generations of Jewish fighters and martyrs, dreamers and builders, pioneers and activists — go out and fight!

Hitler will lose the war. Slavery and murder will vanish from the face of the earth. The world will one day be cleansed and purified. For the sake of mankind's bright future — you must not die like dirty dogs! To the forest, to the resistance fighters!

Do not flee the ghetto unarmed, for without weapons you will perish. Only after fulfilling your national obligation, go to the forest armed. Weapons can be seized from any German in the ghetto.

BE STRONG!

A Group of Zabludower Communal Leaders
Right to left: **Fishel Chorowski, Shabsai Becker, Nahum Wagman, Rabbi Y. Mirsky, Jacob Chesler, Aaron H. Chesler (father of the famous violin virtuoso Samuel Chesler of New York), Gershon the sexton, and Hershel Chesler.**

THESE ARE THE SORROWFUL DATES OF OUR "YISKOR" CALENDAR:

FRIDAY, JUNE 27, 1941

The Nazi vandals entered Bialystok and, on that very day, herded 2,000 Jews into the large Synagogue, where they were burned alive, along with the city's Sage.

In the chronicles of annihilated Bialystok, the victims of that tragic day are known as the "Freitogdige."

THURSDAY, JULY, 3, 1941

The murderers shot to death 300 Jews, the city's intellectuals, in the village of Petrashe, in the vicinity of Bialystok.

These martyrs are known as the "Donershtogdige."

SATURDAY, JULY 12, 1941

On that "Black Sabbath" the German monsters dragged 5,000 Bialystoker Jews into an extermination camp on the city's outskirts, where they were done to death.

The victims of that horrible execution are known as the "Shabbosdige."

FRIDAY, AUGUST 1, 1941

The barbarous Nazis set up the Bialystoker ghetto where 60,000 Jews were imprisoned.

SEPTEMBER-OCTOBER, 1941

The German beasts exiled 6,000 Bialystoker Jews to Pruzhine, for forced labor, where they were savagely tortured.

NOVEMBER, 1942

During that period, Jews of the cities and towns in the vicinity of Bialystok were slain in mass executions, and the beautiful Jewish Bialystok environs, along with their 200,000 Jews, were obliterated.

FEBRUARY 5, 1943

The first liquidation of the Bialystoker ghetto was launched, during which 12,000 Jews were exiled to Treblinke.

AUGUST 16-23, 1943

During this period the final liquidation of the ghetto took place, marked by heroic resistance of the ghetto Jews against the monstrous oppressors. In that sorrowful week the ghetto was completely wiped off the face of the earth, the resistance crushed in a wave of blood and murder of the remaining 40,000 martyrs and Jewish Bialystok was turned into a huge heap of ashes and dust.

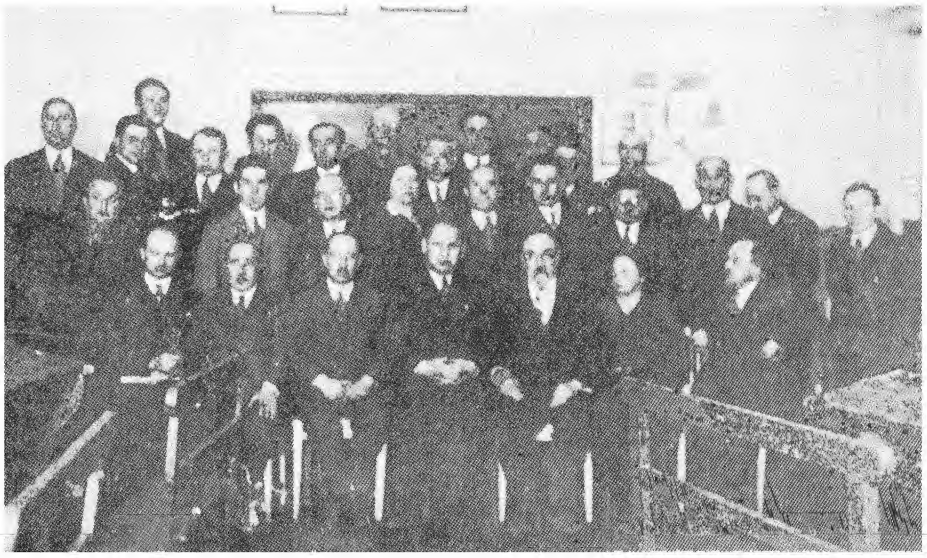
◈

That's the tragic score of what has happened to a flourishing city and its Jews—wiped off the map by the greatest brutality and heinousness in human history; only a cold slab over a mass grave bears mute witness to the great, horrible tragedy.

But the memory of our beloved Bialystok and its sacred martyrs has not been obliterated from our minds and hearts. We shall ever remember them with pride and reverence.

May this photo-gallery serve, therefore, as our monument to the remains and memory of our hometown and landsleit who—in annihilation and death—have entrusted to us the heritage of LIFE, their last will and testament, bidding us to continue the links in Bialystok's golden chain in every community throughout the far-flung earth.

Honored be their name, revered be their memory!

Conference of representatives of the Hebrew gymnasiums in Bialystok, held in 1939.

In moments, almost all the 40,000 Jews left in the ghetto found themselves in the streets running to and fro in the darkness in a state of virtual madness. Questions were asked: Is this the end? Is there no more hope? Will the entire ghetto be liquidated or only a portion? No one had answers.

At 3 o'clock on the morning of August 16, several hundred well-armed Nazis moved into the ghetto, immediately occupying the factories and the *Judenrat* building.

At 5 o'clock, it was learned that Barasz had been told all the Jews of Bialystok, together with the machines and the factories, would be transferred to Lublin, where they would carry on their work. An order was issued that all Jews who lived on Polna, Neuwelt, Czestochower, Bialostoczaner, Okrongle, Szliacheczke, Linas Hatzedek, Czysta, Zytnia, Zamenhof, Kupiecka, Geldowa and nearby streets, must report to depots at Jurowcer, Fabryczna, Czepla, Nowogrudska, Chmielna and the *Judenrat* gardens at 9 o'clock in the morning for transfer to the railroad station. Those not complying with this deadline would be shot if found in the prohibited areas. It thus became clear to everyone that the entire ghetto was targeted for destruction. Already at seven in the morning, it was impossible to pass through the streets because so many thousands of Jews were painstakingly making their way toward the depots.

The sudden Nazi attack caught the resistance forces inadequately prepared. Moreover, since the Nazis took over the factories right away, the plan to wage the fight from them and later to set them on fire had to be canceled. Well before 9 o'clock, the deadline, leaders of the resistance decided it was imperative to let the people know they were not going to Lublin but to Treblinka.

One leader of the resistance made the following announcement to a mass of Jews: "Be aware that you are being taken to Treblinka for gassing and we, to our great misfortune, will share the bitter fate of the entire Jewish people in Europe. The only way out of this hopeless situation is to burn our homes with all of our property, in order to deprive our enemy of any benefit. Take weapons in your hands, which you will find aplenty, and let us try together to escape into the forests, where our brothers in the Resistance are hiding." When he finished his speech, the young people, inspired by his words, grabbed their weapons. It was also decided that in order to facilitate the burning of the fence around the ghetto, it would be necessary to torch all the buildings nearby. Perhaps in this way a small number of Jews would be able to escape.

TELL THE NEW

GENERATIONS

OF THE

HOLOCAUST

AND RESISTANCE

running through town looking for their kin. They run and fall, get up and fall again. Smothered children are being dragged from the shelters. They began crying during the searches and were suffocated. It seems everyone is carrying belongings. Everywhere there are tears. Police enter the cellars, attics and other places collecting corpses. The residences of the evacuees are sealed. At the cemetery, gigantic heaps of dead bodies are buried in mass graves. Again, loud wailing.

"Today a snow has fallen, covering the bloodstains on the ground. Underneath the whiteness of the snow appears a shiny redness. In the afternoon, it rained. All has been washed away."

With similar despair, Pejsach Kaplan described the wretched situation he found:

"Monday morning we resumed life as usual, awaiting a renewed shaking of fists, the murderous rage and the unrelieved terror in the face of imminent death, which we see before our eyes. Our souls are tortured by the unanswerable question: how much longer will our lives be prolonged — for days or for weeks? Optimists believe we will be permitted to live for another month, while the pessimists disagree. People move about like shadows, physically and mentally shattered, their gazes reflecting hope extinguished, moving about automatically through inertia, like lunatics."

Tamarof recorded a personal indictment against a particular violation of the Nazis that contravened all international conventions: "I refer to the use of 'dum dum' bullets. The fact of their usage was established by post-mortem examinations. There are no wounded, only dead, as a result of these bullets. A bullet of this type in the head meant an open skull plus pieces of brain extruding from the wounds, faces torn apart beyond recognition."

Pejsach Kaplan also referred in his diary to the appearance of the mortally wounded: "Terrifying was the picture of hands and feet resting upon decapitated heads — bloodied, split open, torn apart like slaughtered calves."

THE LAST CHAPTER OF THE COMMUNITY

(Editor's note: Refoel Rajzner, who was incarcerated in the Bialystok ghetto until the end, recorded shortly after the war all his experiences before, during, and after the ghetto. We offer here excerpts of his descriptions of the final liquidation of the Bialystok ghetto as well as the annihilation of its Jews, borrowed from his book, *The Destruction of Bialystoker Jewry 1939-1945*, published in 1948 by the Bialystoker Centre in Australia.)

In mid-July, 1943, a rumor circulated that an important Gestapo committee would arrive in the ghetto, which was awaited with the greatest apprehension. On that day practically no one appeared in the streets. Word had it that this committee would be the last, its decision final as to whether the ghetto would live or die. It seemed as though the Nazis had to choose between the two remaining larger ghettos: Lodz, with its more than 80,000 Jews, and Bialystok, with its 40,000. One of these ghettos would surely be promptly destroyed by the Nazi murderers. After the visit by the committee, Efrajim Barasz confided in his closest associates that he was not optimistic. This cryptic assessment made it clear that Lodz would be left alone and that Bialystok was slated for liquidation. Some members of the *Judenrat*, however, still clung to the hope that somehow a final tragedy could be averted.

The resistance forces in the ghetto struggled to complete their last preparations for battle. Workers were instructed to keep the Nazis away from the factories at all costs, and when it became clear that the cause was hopeless, they should set fire to them.

For the next four weeks, the Jews in the ghetto were plunged into deep fear and despair, awaiting the tragic outcome. The waiting, which seemed like an eternity, took its toll on the lives of these unfortunate people.

On Saturday, August 14, 1943, a Gestapo committee inspected the fences and the gates around the ghetto. Those people who worked outside returned to the ghetto before dusk, informing their families and friends that many empty railroad cars had arrived at the station and that numerous Ukrainian Gestapo soldiers were fanning out through the city.

Another clue to the impending catastrophe was that the Germans were requesting the return of their broken watches from Jewish jewelers, even before they could be repaired, claiming they had to leave right away. The ghetto Jews well understood the import of this, since the Nazis had done the same right before the February slaughter. Both the members of the *Judenrat* and *Wehrmacht* soldiers attempted to reassure the inhabitants of the ghetto that they had nothing to worry about.

On Sunday, August 15, quiet pervaded the ghetto and some permitted themselves to hope that the *Wehrmacht* officers were telling the truth. People tried to persuade each other that their fears were exaggerated. Most went to sleep that night, choosing to believe they would awaken to another "normal" day.

Those Jews who lived near the ghetto fence suddenly heard suspicious noises Sunday morning, August 16, 1943, at 2 A.M. These were the heavy footsteps of Nazi boots. Confusion and panic spread immediately.

carrying her child was discovered among the inhabitants. In panic, she threw her child into an adjacent well. One of the Gestapo soldiers who saw this horrible scene ordered three Jewish policemen to save the child. One of them, at great risk to himself, descended into the deep well and, with great effort, brought the child to the surface. Afterward, the Nazi soldier did everything possible to save the child's life. While all this was going on, an elderly woman emerged from the shelter and the Nazi wanted to arrest her. But the Jewish police told him that the child's mother had already been taken away, her destination Treblinka. The Gestapo officer agreed that the elderly woman should carry the child to the nearest hospital and take the place of its mother.

* * *

Abramczyk, an orphan residing at the orphanage at 7 Czestochower Street, tried to persuade the other orphans to commit suicide because, failing this, they could look forward to a painful death in the gas chambers. Only two other orphans obeyed him, the three hanging themselves at the entrance to the orphanage. As it turned out, their death saved all the other children in the institution.

Despite the Red Cross emblazoned on the front of the building, the Nazis did not hesitate to enter. But as they beheld the macabre scene — three young children hanging by the neck — the soldiers left the premises with bowed heads, even their ruthless hearts unable to inflict any more damage in this place. Some one hundred orphans escaped immediate extermination as a result of their three friends' bravery.

The new practice of forcing Jews to become informers against other Jews turned out to be an effective tool. Many more victims were found in their hideouts. Moreover, the increasing number of dead bodies was fast filling the ghetto streets. Barasz was ordered by the Gestapo to clear the streets of this Jewish "litter." He instructed the *Chevra Kadisha* (burial society) to recruit several hundred assistants to help them bury the dead. This proved an ingenious method for these people to save themselves from imminent execution.

Almost every day, Barasz tried to intervene with the Gestapo to save prominent Jewish leaders such as A.S. Herszberg, the historian of Bialystok, Awrom Tyktin, former head of the Jewish community, and his nieghbor, Dr. Bejlin. All these efforts were unavailing.

After about 6,000 Jews flowed into the factories seeking refuge, the shelters became more roomy and slightly more comfortable. It was now possible to take a nap and the women found it easier to re-enter their homes to cook food for their families.

By Friday, February 12, it became apparent that the Gestapo had reached its quota of 12,000 victims and that the "February action" was coming to an end. On Saturday, February 13, there were no further liquidations or roundups. People began to walk the streets of the ghetto in larger numbers and with less inhibition. In the hiding places, life had previously been impossible. People had slept alongside dead bodies. Had the carnage continued even one more day, it is doubtful that many who were hiding would have survived. Now people were leaving the bunkers like Noah and his family from the ark after the flood.

The realization that the terror had finally ended brought relief and joy to the survivors. People kissed each other and wept.

The appearance of the streets, however, left everyone in a state of shock. Homes were robbed, their walls torn down and their roofs chopped apart. Some families were wiped out. Dead bodies were strewn about. A significant number of suicides by poison was discovered as well as bodies of dead children smothered by their mothers. In other places, Jews had hanged themselves. The grief, the wailing and the sorrow were indescribable. A collective surge of anger developed when it became known certain Jews had informed against other Jews.

The Jewish police, who knew the identities of the traitors, arrested three and technically charged them with robbery, which was punishable by death under Nazi rules. After the three were beaten, they were hanged; their bodies were left on the gallows for three days so all the Jews could see what happened to informers. People were ashamed that among them could be found such evil.

Throughout the Sunday after the end of the "February action," men, women and children ran wild through the streets looking for relatives. Many went to the ghetto cemetery, where heaps of corpses were piled up. People recognized some of their relatives in these grim mounds, and the tragic scenes that ensued were heartbreaking.

Cantor Czudin (former cantor of *Neuwelt Bet Midrash*), who in the last few years was the only one to recite memorial prayers at Bagnowke Cemetery, told friends half-jokingly that he did not wish to be laid to rest at Bagnowke. He died of a heart attack during the liquidation and was buried at the Zabia cemetery.

The statistics of that week in February 1943 reveal the extent of the Nazi brutality: about 2,000 Jews were shot in the ghetto. Six thousand were sent to Treblinka, where virtually no one survived. Several scores of Jews, after enduring the living hell of Auschwitz, did manage to remain alive.

The Painful Aftermath of the February Slaughter

Mordechaj Tenenbaum-Tamarof described the feelings of the survivors of the "February action" as they emerged from their shelters:

"Finally, one begins to comprehend the full gruesomeness of the past few days; scores of madmen are

In an average bunker, where about twenty to twenty-five people could reasonably hide, some seventy-five jammed in. It was almost impossible to breathe. Arguments erupted. Often the din of bickering drowned out the Nazi footsteps outside. This could end in the shelter being exposed and everyone arrested.

In addition to overcrowding, a second problem arose — crying infants. Although the majority of mothers administered a sleeping potion to their babies, it often happened that a child would awaken and start wailing. Tragically, in order to save the lives of everyone in the hiding place, mothers ended up smothering their children.

People with coughs also posed dangers in the shelters. Many who wished to be admitted to a hideout denied that they coughed. Alternatively, a cougher would threaten to expose the hiding place if he were not allowed to stay there. In one such case, sixty Jews were turned over to the Nazis because a cougher carried out his threat.

For more than a week, Jewish men, women and children were constrained to live in these unbearable conditions.

* * *

At first most Jews in the ghetto did not know they could escape death during this "February action" by reporting to work in their assigned factories. The Gestapo told Barasz that legitimate factory workers were immune from attack. When this information reached the hideouts, regular workers in the ghetto factories took their wives and children to their places of work. Many who were not workers joined with the regulars in virtually tearing down the doors of the factories to seek refuge. Yet the guards and the Jewish police admitted only those who worked in the factories, sending away their wives and children.

Chairman Barasz incessantly pleaded with the Gestapo to allow the workers' wives and children admission to the factories. The Nazis promised this exemption would be granted although at first their pledge went unfulfilled.

The massacre continued for seven days from February 5-12, 1943, except for Sunday, when the Nazi soldiers took their day of rest. Trucks of soldiers would arrive inside the ghetto punctually at 7 A.M.; the searching, shootings and evacuations would continue until 5 P.M. This lent a measure of predictability to the carnage, an advantage for the Jews hiding in their shelters. If the enemy's mode of operation could be anticipated, the Jews could find ways of outwitting the Gestapo. After 5 P.M., when the methodical Nazis called it a day, some women would emerge from the shelters and re-enter their homes, where they prepared food for their famished families. Some of the babies went days without a drop of water.

The methodology of murder soon became familiar. At the appointed hour in the morning, a caravan of cars and trucks would enter the ghetto, cordoning off the streets. Entire buildings would be damaged, roofs torn apart, floors uprooted, halls smashed, streets excavated, no stone left unturned.

On the third day, February 8, Barasz succeeded in obtaining from the Nazis permission for wives and children to be admitted to the factories with their husbands. As a result, buildings that could accommodate three hundred fifty persons at one time, had to let in all 1,000 workers of the three shifts together with their families, which totaled about 2,000 people. The walls bulged. It seemed there was no room even for a small pin to be thrown inside.

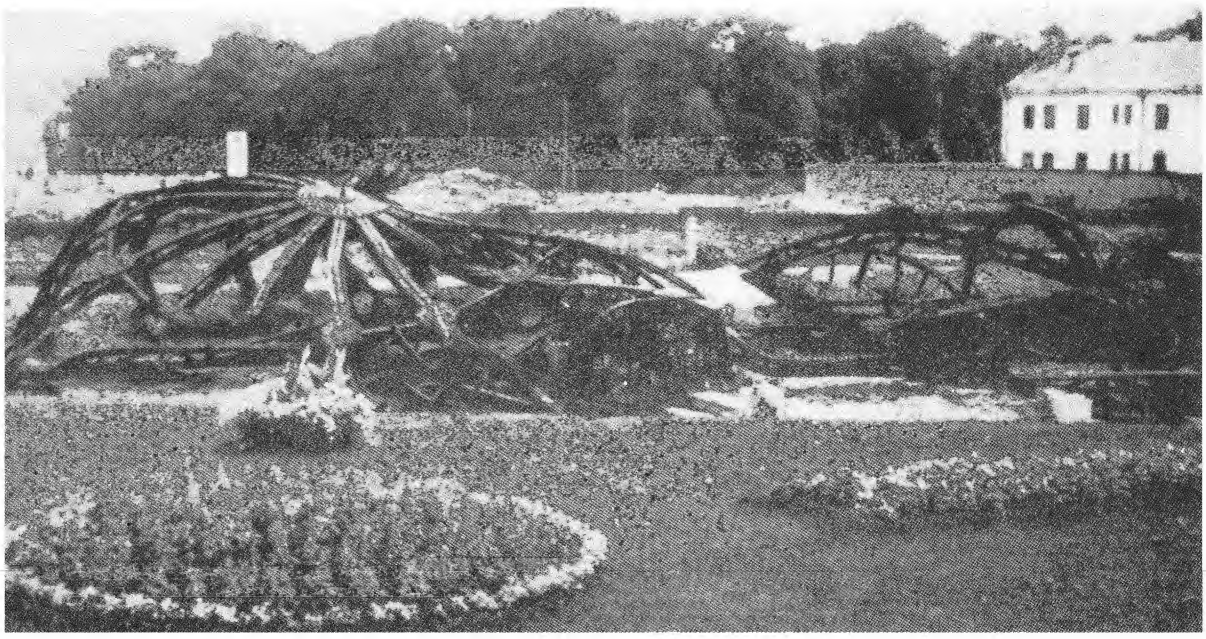
Barasz managed to obtain exemptions and permits for a number of leading *Judenrat* figures and others in important positions within the ghetto. They included Mojsze Wisocki, Oszer Irzanowicz, director of the Measurements Department, S. Rawet and Ch. Goldberg.

Particularly poignant was the plight of Pejsach Kaplan, one of the archivists of the Bialystok ghetto. Having earlier caught a severe cold, after spending a few days in an overcrowded shelter, he sought asylum in a clothes factory where his daughter worked. Although weak and debilitated, forced to lie in bed in the factory, his awareness of what was happening to his fellow Jews in the streets made him compulsively run back and forth to the window of the factory to look outside. Kaplan observed hundreds of Jews rounded up for evacuation to Treblinka. These scenes had a terrible effect on him. Pacing up and back in the long factory hall, he raised his fists, crying, "Jews, let us take revenge! I can't stand this! My end is near!" Following these outbursts, Kaplan went back to bed, no longer able to walk to the window. His wife and daughter never left his side. But when he and his family left the factory several days later when the operation ended, Kaplan had become critically ill.

Gestapo Commandant Friedl, not satisfied to leave the factories alone, sent his men into these supposedly safe havens to ascertain whether there were people who should not be there. Of course, there were. These unfortunates were either shot on the spot or sent to Treblinka.

On the fourth day, February 9, the Gestapo, unhappy with the quota of Jews captured the previous day, took a new approach. Whenever they uncovered a hiding place, they would order the frightened Jews to tell them where other shelters could be found, promising the informers their freedom. Some decided to save their own necks at the expense of their brothers. In most cases, the Gestapo let the betrayers alone. But sometimes those who gave information were shot as the Nazis jeered, "You die as a Jewish traitor."

Rarely, Nazi soldiers did show some compassion. In one such case, when a shelter was exposed, a woman

The framework of the Great Synagogue in which two thousand Jews were burned by the Nazis. This street became known as The Street of the Ghetto Heroes.

You shall see what we can do." Friedl issued an ultimatum for the perpetrator of the crime to surrender within twenty-four hours. Failing that, the entire ghetto would be destroyed with everyone in it.

Barasz knew the Nazis meant what they said. He sent word to Malmed to give himself up and thereby save thousands of Jewish lives. As soon as Malmed heard, he surrendered himself to the Nazis.

Tamarof's diary described in detail Malmed's courage. Asked why he killed the Nazi soldier, he replied: "I hate you. I regret I only killed one. Before my eyes my parents were murdered. Ten thousand Jews in Slonim were liquidated before me. I have no regrets." Tamarof tried to slip poison to Malmed but failed. Even the police could not get near the prisoner.

The next morning, Izchok Malmed, a hero of the ghetto, was hanged in the square where he had performed his act of courage. Despite the horrible torture to which he had been subjected, Malmed cursed the Nazi murderers. After several minutes of hanging on the gallows, the rope broke and the body fell to the earth. Instantaneously, the Nazis riddled Malmed's corpse with bullets and rehanged the body for another forty-eight hours.

As other Nazi soldiers descended upon a building at 10 Kupiecka Street, its residents courageously resisted, attacking the invaders with axes, knives and iron bars. The brave wife of one Mendl Kurjanski threw acid into the faces of the Nazis and prepared immediately to set fire to the building. The German soldiers, after calling out reinforcements, captured Mrs. Kurjanski and threw her out a second floor window. Subsequently they pushed her child out the same window. Managing to pick herself up and run, this heroine was shot many times, her bloodied body falling on top of her dead child.

When Commandant Friedl found out about this fresh wave of Jewish resistance, he rushed to the building like a wild tiger, personally shooting in the head Jews who fought against his troops. Within several minutes, a mountain of Jewish bodies lay outside 10 Kupiecka Street. At 8 o'clock in the morning of February 5, the slaughter was temporarily interrupted so the murderers could have their breakfast.

At 10 A.M., the carnage recommenced, this time with the assistance of Ukrainians and White Russians, who lusted for blood. They forced Jewish police officers and firemen to accompany them during their diabolical acts.

The Jewish police were ordered to seek out Jews in their hideouts. In rare instances, the Jewish police officers did turn in some Jews to the Nazis, but, for the most part, they risked their lives by telling the Gestapo they could not find anyone.

The Jewish firemen were ordered to climb onto the roofs to look for concealed Jews, and to use axes to tear the roofs apart as well as the walls of the houses. The firemen, however, did not turn over any Jews to the Nazis.

The slaughter lasted an entire day from 2 A.M. until 5 P.M. Friday, February 5. The Gestapo succeeded in rounding up about 3,000 Jews. They were taken to the *Judenrat* building, by then the makeshift Nazi headquarters. From the *Judenrat* they were led away to the railroad station, forced into trains and sent to Treblinka and Auschwitz.

REFOEL RAJZNER

THE "ACTION" OF FEBRUARY 1943

At the end of January 1943, rumors spread that Chairman Barasz of the *Judenrat* had received an order from the Gestapo to put together a list of 12,000 Jews, ostensibly for work assignments. These disturbing reports only increased the tension among the people, who already understood that catastrophe was near.

The young people active in self-defense and planning armed resistance feverishly prepared. Certain trustworthy people were clandestinely sent out of the ghetto to obtain more weapons. A large quantity of acid was distributed among the more daring Jewish women to hurl in the faces of the Nazis, should they attack. Not much more could be done. Too little time remained.

Many others constructed new hideouts, working surreptitiously night and day to complete them. The more resourceful stocked up on water and electrical power. In fact, some shelters were built with exits leading outside the ghetto and could each accommodate about one hundred people.

It quickly became known that the *Judenrat* had already compiled the lists of the 12,000 Jews. The first to go would be the elderly, the ill and the mentally unbalanced. After them would be the unemployed. It was unknown who was included in the third group, a secret closely kept by several members of the *Judenrat*. The atmosphere in the ghetto was as tense as could be, for tragedy lurked at the door.

At the moment it was learned the *Judenrat* had already selected the 12,000 and was ready to give their names to the Nazis, a well-known Partisan and *Judenrat* member, Cwi Wider, decided to end his life. After leaving notes for the council and his wife, he hanged himself in his own home. His heroic deed was talked about for a long time thereafter with awe and reverence, Wider from then on was considered a martyr of the ghetto.

On February 3, 1943, a Gestapo committee arrived outside the ghetto to inspect its walls and fences. All exit permits held by Jews, which had authorized them to work outside, were confiscated on February 4. On the same day the Gestapo took possession of the list of the 12,000.

In isolated instances, a number of leading local members of the Nazi party, including managers of the factories outside the ghetto, confided to their Jewish slaves what awaited them. Some even suggested that Jewish workers remain in the factories, where they would be safe as long as the forthcoming slaughter continued. Most of the Jews, however, refused to follow this advice, not wanting to leave their families alone during such a difficult time in the ghetto. Only a few accepted the recommendation, thereby saving themselves during the "February action." On the night of February 4-5, 1943, most of the Jewish inmates of the ghetto could not sleep.

On that night, at 2 A.M., many cars with Nazi soldiers, led by Gestapo Commander Gustav Friedl, entered the ghetto. Friedl stopped at the *Judenrat* building and ordered the Jewish police to bring Chairman Barasz immediately so that he could observe.

In a few minutes the Nazis surrounded the main streets of the ghetto, and launched a barrage of machine gun fire. With lists of the 12,000 in their hands, they broke into the houses of the intended victims but failed to find any of them. The targets had found out they were selected and managed to disappear. When the Nazis discovered they had been foiled, they started an indiscriminate bloodbath. Attacking house after house, they dragged anyone found into the streets. Jews who were unable or unwilling to go with them were shot on the spot.

As soon as the firing began, the 50,000 Jews in the ghetto fled to their hiding places. The rush to hide prevented people from taking anything with them, even drinking water. Valuable possessions were left behind, only to be stolen by the Nazis.

Izchok Malmed Heroically Throws Acid Into the Face of a Nazi Soldier

When the Nazis attacked the house at 29 Kupiecka Street, rounding up all of its residents into the street, a bold young man, Izchok Malmed, whipped out a jar of acid from his pocket, hurling it in the face of a Nazi soldier, who was blinded at once. Seeking revenge, the sightless Nazi fired his revolver several times, hitting another Nazi soldier and instantly killing him. In the melee, Malmed vanished.

Commandant Friedl, after learning what had happened, ordered that one hundred men, women and children living in the area where the incident occurred be rounded up and force-marched to a nearby garden, where they were lined up against the wall of an adjacent *bet hamidrash* and shot with machine guns.

Afterward Nazi soldiers captured another group of Jews, forcing them to dig a large pit for the bodies of the one hundred martyrs. A thin layer of earth covered them. Some were still alive, their hands groping upward through the earth.

The Nazi soldier accidently shot by his colleague whom Malmed had blinded was carried to the *Judenrat* building, and his body was placed on Barasz's desk. Friedl then proclaimed to Barasz, "See what your Jewish criminals have done. Now we shall take revenge.

shot, Polja Dlugacz, the good-natured nurse, took her life.

Particularly gruesome was a mass suicide by Bialystoker Jewish women, carried out in a railroad car heading for Treblinka after the ghetto was destroyed on August 16, 1943. As the train neared Treblinka, panic engulfed the women. Sobbing, they pleaded with several women doctors in the train to spare them the agonies of the gas chambers by ending their lives in the train. One of the doctors acceded to these desperate requests by slashing someone's wrist arteries with a razor blade. Other women soon followed this example, slashing their own wrists.

As it turned out, this train never arrived at Treblinka but instead went to Majdanek, near Lublin. When the car doors were opened in Lublin, a sea of blood gushed forth. Even the Gestapo officers were taken aback. Some of the women were only barely alive. Berta Sokolska, a survivor, recounted this story to Dr. Tuwja Cytron at the Blyzin concentration camp, and he told it to me in April 1946 while he stayed in Bialystok. The Gestapo did not interfere as Jewish slave laborers administered first aid to these unfortunates.

The Tragic End of the Jews in the Provinces

Of all the difficulties for the Jews in Bialystok, perhaps the most debilitating was uncertainty over the future. What would tomorrow bring? Everyone sensed a horrible end for all was approaching quickly and inexorably. Yet few wished to give up hope. Instead, people clung to whatever glimmer of encouragement seemed to appear on the horizon.

But each day brought news that sent waves of disheartenment throughout the ghetto. In the fall of 1942, rumors spread that the Nazis were preparing to annihilate the Jews within the communities around Bialystok. The Bialystok district encompassed scores of towns and villages — including Bialystok, Bielsk, Grodno, Grajewo, Wolkowisk, Wisoki-Mozowieck, Augustow, Lomza, Sokolka and Pruzane — which contained about 200,000 Jews. Word also spread that after the Nazis got through with Jews in the provinces, the ghetto in Bialystok would be next.

These unwelcome prospects generated panic as well as a sense of urgency among Jewish inmates in the ghetto. They began feverishly building hiding places so it would be difficult for the Nazis to find them in case the ghetto was attacked. Not everyone, however, had the wherewithal to construct these shelters. Those who did not sought advice from the members of the *Judenrat,* who were unable to offer any useful suggestions.

The Horror of Treblinka

Mordechaj Tenenbaum-Tamarof established close contact with members of the *Judenrat,* particularly with its Chairman, Efrajim Barasz. At the end of 1942, when the Jews in the provinces were evacuated, Barasz turned over to Tamarof certain photographs and documents, some of which contained horrifying information. These papers were found in the clothes of provincial Jews sent away. The jackets, after proper disinfection, were returned to Bialystok so the textile factories could recycle them. While sorting these garments, the workers found papers written by their former owners. The name "Treblinka" often appeared. And so the ghastly truth the Nazis had been concealing — what "deportation" really meant — was uncovered.

When Tamarof obtained these materials from Barasz, he was stunned.

The secret finally was revealed that the Jews of the provinces had in fact been evacuated to Treblinka, where they would surely be exterminated in its gas chambers and crematoria. The inmates of the Bialystok ghetto realized their own end could not be far off. Tamarof wrote in his diary about the heroism and courage, the stoicism and pride shown by the provincial Jews as they were sent to their deaths. Their bravery will shine in the annals of Jewish history.

* * *

Mordechaj Tenenbaum-Tamarof won an important concession from Chairman Barasz at the end of 1942 — the right to copy the *Judenrat* archives for the benefit of the resistance leadership within the ghetto. The archives contained minutes of the *Judenrat* meetings and announcements by the council to the Jews in the ghetto. After the war these records were found and printed in numerous publications. *Yad Vashem* in Jerusalem, the Holocaust documentation center, also published a large portion of the Bialystok ghetto archives.

DR. SZYMON DATNER

TRAGIC MESSAGES FROM THE LAST JEWS

I returned to Bialystok in the early days of August 1944, after a brief bout with typhus. Soon I became a member of the National Reconstruction Council, which immediately plunged into the herculean task of rebuilding the Polish and Jewish communities in Bialystok.

In September or October 1944, it was learned that many messages were carved in the walls of the prison in Bialystok in Polish and Yiddish, apparently by the last remaining Jews in the ghetto. Since these inscriptions might possess historical significance, the reconstruction committee sent a delegation, including me, to inspect these areas.

We found the graffiti quite legible but heartrending. As the only Jew in the group, it was my task to translate the Yiddish words. All the inscriptions mentioned the names of their authors, the dates on which they met their brutal deaths, and the refrain, "Do not forget us. Avenge our death."

In death chamber 81, three wall inscriptions were carved in Yiddish. Lea Perlsztejn, the only girl in the cell, wrote her name phonetically three times.

The second message was engraved in Yiddish and Polish: "Jechiel Gurwicz was murdered January 23, 1944, because he was a Jew." [The date appears to be incorrect.]

The third inscription belonged to a family.

Death cell 80 had five wall carvings, two in Polish: "Szolem Zinger; Koczkowski brothers, Z.L.; Awrom Lew and Sokoli, Purim, 1944; Telman, Dowid, Zgierz; Goldfarb, Zalman, Slonim.

"Izchok Kulkin perished in the Bialystok prison 15.7.44 for the Jewish people. Avenge his death.

"Born at Bielsk-Podlaski, 1921. I was the last Jew in the prison. Enach Gofman. Go to your death with head held high. Farewell to my friends, the Okun and Pozanski brothers. Avenge my death. They tortured me but I revealed nothing. Avenge me.

"We go to our death calmly; we can fight no longer. Avenge us. Awreml Boczkowski, Bialystok; Kirszenbojm, Kulkin, the Lifces brothers, Meir Prusak, Grodno.

"Their fate should be worse than what they did to us Jews. The last day of our life, 15.7.44."

These macabre last words were inscribed during the final days of Nazi rule in Bialystok. On July 27, 1944, the first battalions of the Red Army entered Bialystok, together with Partisan forces containing many Jews. The Nazis murdered a few remaining Jews until five minutes before the Russians arrived. The last testaments of their victims, however, remained scribbled on the walls of the prison.

Years afterward, when I opened my notebook where I had written down the words of these martyrs, the cry for retribution still rang in my ears. How is it possible to avenge the more than 100,000 Jews who perished in the Bialystok region? Can we ever fulfill their last wish? Perhaps the greatest retaliation is that we, their survivors, are here to tell their story.

Suicides in the Ghetto

Life, in the Jewish tradition, has always been of supreme value. Taking one's own life was looked upon as an act of murder. The family of a suicide was stigmatized for generations afterward. This attitude also prevailed in Jewish Bialystok.

But the apocalyptic events of the Nazi occupation did bring about a small incidence of suicide. The mass incineration of 2,000 Jews in the Great Synagogue, the "Thursday," "Saturday," and "Sunday massacres," the construction of the ghetto, the yellow badges, the sadistic jeering, the poverty, the slave labor, continuous fear and insecurity, thousands of human sacrifices, young children suddenly orphaned — all these phenomena broke down some Jews' will to live and severely demoralized the entire community. Some susceptible individuals turned to suicide. But these desperate acts never took place on a large scale in Bialystok.

After November 1942, when it became clear that all Jews in the Bialystok region were destined to be exterminated — the specter of gas chambers pressing on the minds of Jews in the Bialystok ghetto — some people made their decision: better to die by one's own hand than in a Nazi death camp. On the eve of the February liquidation campaign in 1943, some poisoned themselves, while others fashioned gallows. These included: Kagan, the fruiterer, whose store was on Lipowa Street; Chaim Grynsztejn, bricklayer, who lived on Supraselske Street; Szlojme Jankelew, barber; Dr. Franka Horowicz, instructor at the Hebrew Gynmasium; three orphans killed themselves in a suicide pact at the orphanage on Czestochowski Street. Most of the people I knew, however, albeit shattered and in deep mourning, wanted to continue living.

In August 1943, when the Bialystok ghetto was finally liquidated, more suicides took place, among them Mordechaj Tenenbaum-Tamarof, one of the founders of the secret ghetto archive, and Doniel Moszkowicz, the communist. Only their Jewishness bound these two very different men to the same fate. In the surgical department of the Jewish Hospital on Fabryczna Street, as the patients were led away to be

THE ARCHIVES OF TENENBAUM-TAMAROF AND MERSIK

Life in the Bialystok ghetto was chronicled in several languages (Yiddish, Hebrew, Polish and German), under the supervision of Mordechaj Tenenbaum-Tamarof and Hersz Mersik. Tamaroff was one of the leading organizers of the armed resistance in the ghetto.

When World War II erupted, Tamarof and Mersik, then a twenty-six-year-old man, lived in Wilno. Tamarof believed that Wilno had the tragic distinction of being the first city in which the Germans, together with their Fascist Lithuanian countrymen, carried out mass murders against the local Jewish population. From Wilno, additional barbaric "actions," meaning official German extermination campaigns, spread to other Jewish communities in Central and Eastern Europe.

Mersik and Tamarof were caught in the thick of the living hell that Wilno had become for its Jewish population. In fact, Mersik miraculously escaped death on three occasions, fleeing in a hail of bullets, sometimes being captured, but managing to elude death. Tamarof leaped over roofs of buildings, cheating the devil.

With the help of a German soldier, Tamarof, Mersik and several others left Wilno for Bialystok, which, relatively speaking, was still quiescent. In the spring of 1942, Tamaroff traveled on to Warsaw. Mersik remained in Bialystok and urged the *Judenrat* to have all barren land within the ghetto sowed and planted.

Many young people volunteered for these activities. Mersik became the spokesman and ideological mentor for his followers. Later, at the time the surrounding communities were destroyed, Mersik began collecting his documents for the ghetto archive. Tamarof later described Mersik's role as "meeting with the survivors of nearby towns and collecting historical materials about the annihilation of the Jewish communities in the area."

We can therefore safely establish that the Mersik-Tamarof archive was set up in November-December 1942, after Tamarof returned to Bialystok from Warsaw. Both Tamarof and Mersik were motivated to set up the archive because of the following considerations: the destruction of Warsaw, the liquidation of the Bialystok provincial towns, the impending catastrophe for the Bialystok ghetto, the personal experiences of the two men, and the uncertainty whether anyone would survive the Holocaust to tell the world about the crimes of the Nazis. To Tamarof and Mersik it was essential that future generations find out what had befallen Eastern European Jewry and apply the lessons learned to their own times.

Unfortunately, in the midst of gathering documents describing the ruination of the region around Bialystok, Mersik contracted typhus, apparently from one of the refugees who brought the disease with him into the Bialystok ghetto. On January 28, 1943, around midnight, Mersik died, but not before he left with Tamarof all the information about his archive activities. Three days later, on January 31, a massive funeral was held in tribute to Mersik, attended by large crowds within the ghetto. Mersik's death was a horrible blow to Tamarof, who, a month later, was on the verge of a nervous breakdown. Nevertheless, Tamarof found the strength to help prepare for the armed ghetto resistance, after which he decided to take his life.

Tamarof also continued collecting materials for the archive, meeting with survivors and encouraging them to write about their nightmarish experiences. He also kept a personal diary. There he described his feelings about the situation in which he and his fellow Jews found themselves.

Tamarof needed a safe place to hide the archive should the ghetto be liquidated. He felt that concealing the archive outside the ghetto in a secure location would ensure its ultimate retrieval.

Two days before the first liquidation campaign in the Bialystok ghetto in February 1943, Tamarof made plans to transfer the archive outside the ghetto into the hands of Bronja Winicka, one of his contacts.

The Archive Is Retrieved

In August 1944, a year after the ghetto had been liquidated and Bialystok had been liberated from Nazi rule, Bronja Winicka began searching for the archive. Also looking for the documents was Dr. Lejb Blumental, who finally dug up the archive in August, 1945, after a map pointing to its hiding place had fallen into his hands.

Evidently, the archive was buried outside the ghetto sometime in April 1943, since the documents do not describe events after that month.

Dr. Blumental, in addition to receiving the map, was informed by his brother that the archive had been hidden in two tin boxes. It took a year to unearth the documents because Blumental was drafted by the Polish army after the liberation. He carried the map with him that entire time.

The archive was uncovered underneath a stable outside the ghetto that belonged to a trustworthy Pole named Filipowski, who helped conceal the records.

Parents who failed to send their daughters to work in the fields outside Bialystok were jailed. *Judenrat* Order 336, September 20, 1942, named some parents who were punished: Fejge Calewicz, 33 Fabryczna; Mire Antman, 9 Fabryczna; Rochel Kucharewski, 16 Biala; Itke Lipowski, 21 Kupiecka; Arje Lejb Ogurek, 5 Polna; Szmuel Eplbojm, 11 Neuwelt; Pesze Sibirski, 33 Polna. Nevertheless, mothers and fathers were reluctant to part with their daughters and risked whatever punishment was in store for them. Married women obeyed the new regulations only in small numbers. Most were responsible for their families or were employed inside the ghetto. Consequently, the practical effect of the new rule applied exclusively to young girls.

The *Judenrat* under Barasz was determined to save the Bialystok ghetto at all costs. It was suspected that in his dealings with the Nazi command, Barasz conveyed his feeling the provincial towns be sacrificed before Bialystok. The *Judenrat,* therefore, dispatched a platoon of Jewish policemen to round up about three hundred young girls, loading them on wagons to Wolkowisk to gather potatoes in the fields. When people in the ghetto learned that Jewish police participated in capturing young Jewish girls against their will, they were revolted. That the *Judenrat* should be an accomplice in this shameful act was, in retrospect, thought by some to have been the forerunner of the even more disgraceful cooperation of the Jewish police with the Nazis in beginning the ghetto's liquidation in February 1943.

The parents of these "Wolkowisker girls" were outraged and disconsolate. Other parents who still had their daughters with them used their connections with Christian Polish families outside the ghetto to hide them. The ghetto population was under the impression that a death warrant had already been issued by the Nazis for the entire Bialystok district, including the ghetto. Then, on October 31, the news spread that Bialystok would be saved but the towns surrounding it would be liquidated, including Wolkowisk.

The parents of the three hundred girls sent to Wolkowisk were convinced their daughters had been sent away for extermination together with the other citizens of that town. They and many others organized stormy demonstrations outside the *Judenrat* building, demanding of Barasz: "Give us back our daughters." Barasz assured the parents he was doing everything he could to save them. The demonstrations continued night and day without interruption. At last, Barasz's efforts met with success.

In announcement No. 367, the *Judenrat* informed the parents and relatives of the three hundred girls that they would be returned to Bialystok within a few days. On November 27, 1942, the "Wolkowisker girls" reappeared in the ghetto, emaciated, malnourished and extremely frightened. They were saved from among thousands of others in Wolkowisk who were loaded upon trains to the Treblinka gas chambers.

Three Hangings at the End of 1942

Three executions by hanging were carried out in front of the *Judenrat* building in the Bialystok ghetto on December 31, 1942, New Year's Eve. Much of the Jewish population was summoned to attend these proceedings as a "deterrent" to further crimes.

The three condemned Jews, Lipa Szczredrowski, Eli Dworski and Jakow Jablonski, who worked in a German cooking-oil factory, were accused of stealing quantities of sunflower seeds. Nazi guards were instructed to be vigilant about smuggling into the ghetto from factories outside. The *Judenrat* warned the Jews against this illegal practice. Nevertheless, a short time afterward, ten Jews entering the ghetto were caught with the contraband. The Gestapo commandant ordered Barasz to place these alleged criminals in the ghetto jail. After a brief trial, three of the defendants were found guilty and sentenced to death on the gallows. The *Judenrat* Construction Department was immediately ordered to prepare for the executions. With great difficulty, the scaffold was erected. The three condemned men were placed atop stools, nooses were tightened around their necks, and the stools were kicked out from under them.

One of the condemned asked to speak some final words, which the Nazis permitted. He shouted, "You murderous beasts, you Germans, are a so-called cultured people. You are robbers, animals in human form. You will pay for your crimes. You will lose the war." Then the man spat in the direction of his Nazi executioners.

The Nazis greeted the New Year according to their custom, by getting drunk and shooting off their pistols and rifles. The Jews, on the other hand, had nothing but gloom in their hearts, suspecting that 1943 would be the last year of their existence.

Reverberations of the Armed Revolt in the Warsaw Ghetto

Against the backdrop of mass deportations of Jews in the nearby communities, escalating severity of punishments in the Bialystok ghetto, liquidation of Jaszynowka and Pruzane, where 4,500 Bialystoker Jews had been sent in the fall of 1941, the young factory workers in the ghetto began to prepare for armed resistance.

In February 1943, Bialystok learned of the heroic uprising in the Warsaw ghetto on January 19, 1943, against the German police. During the bloodbath that ensued, the Jews there demonstrated rare courage and self-sacrifice, and shattered the myth of Jewish timidity. An underground Polish newspaper declared: "The wondrous bravery of the Warsaw Jews should serve as an example for us Poles."

Psychologically strengthened and inspired, the Jews in the Bialystok ghetto began armed resistance against the Nazis in February 1943, and also gave moral support to the Jewish Partisan movement.

Another oppressive development was the order that all gates leading outside the ghetto be locked. For three weeks in November 1942, no one was allowed to enter or leave the ghetto. People who had jobs outside were not permitted to go to them. Moreover, the practice of smuggling food and other necessities inside stopped. This brought intolerable hardship upon a population already close to the limits of its endurance.

The *Judenrat,* to its credit, created jobs for the newly unemployed, seeing to it that additional work would be available under its own auspices. People struggled to obtain current work cards, their insurance for survival a little while longer. It was feared the Nazi command was considering evacuating the several thousands thrown out of work after the gates to the ghetto were closed. The *Judenrat* issued desperate orders that everyone must apply for and show up for work. This was the key to salvation.

After the gates were reopened on November 18, people with jobs on the outside were encouraged to return to them. Food started becoming more plentiful inside the ghetto. The Jews breathed more easily.

On November 2, the day the provinces were liquidated, the Nazi command levied a fantastic tax of five million rubles on the Jews in the Bialystok ghetto. It was the *Judenrat's* duty to make certain that everyone paid his share. Announcements were posted every day that, read between the lines, made it clear that the consequences of not paying these taxes would be death and destruction. At a *Judenrat* meeting, Berel Subotnik demanded severe penalites — arrest and isolation — for those who refused to pay taxes. Jankl Goldberg stressed that the poor responded, while the rich sought to place the burden of taxes on the destitute.

Various theories arose concerning the Nazis' motive in reducing the ghetto area. Some felt the local German command wished to keep the ghetto going for a while longer and, as a *quid pro quo* for this extension, had to take measures that would seem harsh to their superiors in Berlin. Others, including Barasz, felt that the authorities in Germany planned to settle 5,000 Aryans in Bialystok and needed the place for them. Barasz was convinced that if he and the *Judenrat* voluntarily surrendered some ghetto territory, it would appease the Nazis. His compromise perhaps delayed the liquidation of the Bialystok ghetto. But he failed to foresee that this action and other steps could not ultimately save the ghetto and its inhabitants. The end was approaching.

Bialystok Ghetto Is Deluged with Jews From the Provinces

The mass deportations of Jews from surrounding towns and villages led to many escapes, either at the evacuation depots or on the trains heading toward Treblinka. These escapees sought refuge in a safe place — and the only sanctuary in which they had any confidence was the Bialystok ghetto. Soon many additional Jews were sneaking through the fence and the population within the ghetto was noticeably expanding.

Young girls of Bialystok being driven into railroad cars destined for Auschwitz.

At a meeting of the *Judenrat* on November 29, this matter was considered. Should the council put a stop to these illegal entries or should they be allowed to continue? The argument for ending the influx was that the Nazi command would view a growing ghetto population as deliberate sabotage and might launch severe reprisals against the *Judenrat* and the Jews. On the other hand, there was a moral imperative for Jews to save other Jews. Rabbi Rozenman pointed out that throughout Jewish history our people did everything possible to save other Jews and, at the very least, did nothing to harm them in desperate circumstances. The *Judenrat* took the position that if the ghetto had to be liquidated, and that was the probability, at least Jews should go down helping each other.

The Incident of the Wolkowisker Girls

In October 1942, orders were issued that girls and women, from sixteen to fifty, must report for slave labor. The specific task was harvesting potatoes from the fields, so the new requirement to enslave women became known as the "potato edict." This was a most upsetting development for the Jews in the Bialystok ghetto.

It was known that a similar order had been issued in Warsaw, which was considered the safest ghetto for Jews. The result was that many were sent out of the Warsaw ghetto never to return. Bialystokers felt the "potato edict" was the harbinger of mass evacuations to Treblinka, which by now was understood to be a death camp.

the peoples it had enslaved, the Jews among them treated with unprecedented barbarism. German precision and efficiency dictated that first you extract the life's blood from your victim and afterward eliminate him.

The following order illustrates the extortionate Nazi demands on the Jews:

Judenrat Order No. 92 — August-September 1941:

You are required to submit to the regime the following by Wednesday, September 10, 1941, 6 PM: 30 tablecoths, identical in form and size; 20 curtains with cornices and shades; 10 large rugs; 10 table scarves; 10 lampshades; 10 wall pictures; 10 flat plates; 10 soup bowls; 100 small plates; 100 coffee cups; 100 coffee coasters; 100 plain beer steins; 100 crystal beer steins; 100 dessert dishes; 100 wine cups; 100 liquor glasses; 50 champagne glasses; 50 coffee pots; 15 sugar shakers; 15 milk pitchers; 20 ashtrays; 100 spoons; 100 forks; 100 knives; 100 forks and knives for fish; 50 tea glasses; 5 samovars, 15 meat platters; 15 cake plates; 14 sauce pans.

The German nation, which always pretended to the role of leader of the civilized world, effortlessly shed its thin mantle of culture, ridding itself of its humanity as though it were an unnecessary burden. The beast removed its mask. It was sure that it would be victorious. This ferocious animal was finally to be conquered, but not without the world paying a high price. Jews made the greatest sacrifice — the loss of six million, among them fifty thousand Bialystoker Jews.

A Tragic Celebration in the Ghetto

On June 29, 1942, the first anniversary of the Nazi occupation of Bialystok, a celebration was held in the ghetto, attended by the members of the *Judenrat,* directors of the ghetto institutions, factories and a number of other prominent leaders of the past and present. Understandably, there were many who thought they should have been invited and, because they were not, felt slighted.

The "elders of the ghetto" sat at nicely decorated tables and those in positions of responsibility shared their feelings with the others present about the events of the past year, as well as their hopes for the future. The main figure at this gathering was of course Efrajim Barasz.

Barasz explained why it simply was not possible to skip over this anniversary without taking stock of what had occurred. Addressing the group, he said, "I possess no adequate means of describing what we have endured during the past 365 days. It is hard to believe, and I suspect others in the future will be incredulous, what befell us. Happily we cannot predict the future, for if we had foreseen what would occur this past year we surely would not have survived the vision itself. Were I to issue a list of our troubles, just mentioning but not describing them, that list undoubtedly would be very long." Then Barasz proceeded detailing a litany of twenty severe problems, "most tragic and unexpected." "We have not enjoyed one peaceful day when we did not have to fear that our lives were in danger." He credited the *Judenrat* with causing various adverse edicts against the Jews to be rescinded or to be made less severe. He then listed some of the *Judenrat's* major achievements:

1) Our ghetto factories, some created from nothing, have won the respect and admiration of our enemies.

2) The ghetto display demonstrates our achievements and our potential for further progress.

3) We established schools and vocational training centers.

4) Our social relief organizations, including the hospital, continue to serve needy people as they did before the war.

5) Our vegetable gardens and other activities prove that Jews are useful.

From various remarks made by Barasz and others, it was clear the *Judenrat* did not enjoy the unanimous approval of Jews in the ghetto. Apparently some felt the *Judenrat* was too close to the Nazi command and too eager to please it. Barasz insisted, therefore, that the council was doing everything possible to save the Jewish community of Bialystok and that its decisions were taken in an atmosphere of harmony and unity. The meeting ended with Rabbi Dr. Rozenman, the figurehead Chairman of the *Judenrat,* reciting a blessing for Bialystok and for the Jewish people.

That blessing unfortunately did not come to pass, for on the second anniversary of the Nazi occupation, June 29, 1943, neither the *Judenrat* nor the Bialystok ghetto existed anymore. Not one of the leaders of the Jewish council survived the liquidation of the ghetto.

The Bialystok Ghetto in the Aftermath of the Annihilation of Surrounding Jewish Communities

On November 2, 1942, the entire vicinity around Bialystok, containing approximately 150,000 Jews, was evacuated. This meant that these unfortunate people were either murdered in their home communities or sent to the Treblinka death camp for the "final solution." This unmitigated catastrophe left a pall of terror over the Bialystok ghetto; the Jews wondered when their turn would come.

Moreover, the Nazi command ordered that the ghetto be made smaller — that is, several streets were officially removed from the ghetto boundaries, resulting in even less space for a dense population. The overcrowding and the suffering multiplied. Homeless men, women and children were forced to trek through the streets with their sacks on their shoulders, seeking refuge among their families and friends. Everyone assisted; the *Judenrat* building opened its doors to those thrown out in the street.

Loading the Jews in cattle cars at the Poljeser Railroad Station.

worst fear was failure to fulfill a demand for manpower. This would surely mean doom for everyone.)

Order No. 235 — The German Labor Department announces: it has been established that discipline among the Jewish workers is lax. That is why in all workplaces productivity lists have been instituted recording how many hours the Jews are working per day. It appears that on certain days, people do not show up at all for work, or work only part time. The exact reasons for these violations are unknown. The Labor Department acquiesced in the Gestapo's punishing these shiftless Jews. In the future anyone found not discharging his work obligations will be turned over to the Gestapo for severe punishment.

A Warning: Order No. 157 — The *Judenrat* issues the following warning! Report punctually for work! Do not leave your place of work without permission! For leaving work without authorization, the following have received corporal punishment: Mojsze Nowokolski, Josef Lew, Jakow Racki, Mojsze Stupnik, Ben-Cyon Lipnik, Chaim Talinski, Binjomin Halpern, Chajkel Glas. Those who continue violating this order face possible execution. *Judenrat,* Bialystok, November 18, 1941.

Order No. 173 — For lateness and unexcused absences from work, the following received severe forced-labor assignments as a penalty: Josef Korn, Mordechaj Galant, Mojsze Ridak, Aron Bernsztejn, Lejb Galant, Hirsz Berezowski, Hilel Furman, Lejb Wajnsztejn, Fajwel Wajnsztejn. We warn you to fulfill your work obligations. Do not leave your posts. Avoid harsh punishments. *Judenrat,* Bialystok, December 3, 1941.

Order No. 166 — The following received severe corporal punishment for avoiding slave labor: Isroel Kagan, Mojsze Sapirsztein, Krawic, Hirsz Grochowski, Szya Feder, Izchok Melamed (Malmed), Nochum Nowik, Szymon Szwecher. *Judenrat,* Bialystok, November 25, 1941.

Order No. 225 — For lateness at work, the following received corporal punishment and were assigned to the penal brigades: Mates Gniazde, Lejzer Sokolski, Anszel Kaplan, Dowid Bereslowski, Gedalja Klajnsztejn, Hilel Rudeler, Lejzer Macher. We warn: Come to work on time! Do not leave your posts without permission! Protect your lives! *Judenrat,* Bialystok, February 21, 1942.

Order No 383 — The Labor Department announces that the following were whipped for (a) leaving the ghetto without authorization: Izchok Note, 10 Chmelna Street; Mordechaj Nisebojm, 12 Smalne; (b) for not reporting for forced labor: Isroel Naszelski, baker, 19 Polna Street; (c) for not showing up at the assigned workplace: Melech Dinersztejn, 12 Neuwelt, construction; Hirsz Nisebojm, 39 Fabryczna; Awrom Palanski, 1 Bialoscaner; Ludwik Cytronenberg, 13 Fabryczna; Gerszon Kantrowec, 19 Chmelna, construction; Izchok Kadysz, 22 Kupiecka, construction; Fiszl Rozenberg, Gedawe Street. For further violations, harsh punishment awaits the perpetrators. These acts can lead to ghetto-wide reprisals. Labor Department, *Judenrat,* Bialystok, January 18, 1943.

On the Eve of 1942

Generally speaking, life in the ghetto at the end of 1941 seemed to stabilize. People had already grown accustomed, more or less, to the chronic misery in which they were forced to live. Jewish men, women and children were able to pass through the ghetto unharmed as long as they wore their yellow badges. The *Judenrat* was functioning like a well-oiled machine, thanks to the impeccable integrity of its Chairman, Efrajim Barasz.

Two new orders were issued by the *Judenrat* on December 31, 1941, which stand in stark contrast to one another. Order No. 194 concerns registration of children in Jewish schools, while Order No. 195 imposes confiscatory taxes upon the Jews. In one announcement, the Jewish community expressed the wish to teach its children Torah and secular subjects, entrusting to the next generation the glorification of the human mind and spirit. The Germans, on the other hand, revealed just a small part of their plan to plunder

DR. SZYMON DATNER

BIALYSTOK REGION IN RUINS

(Editor's note: Dr. Szymon Datner, the esteemed educator, researcher and historian, the author of a number of important volumes about the Holocaust, devoted the postwar years to recreating in detail much of the gruesome saga of the destruction of East European Jewry. Dr. Datner, who was the first Bialystoker Jew to return to the city, in ruins after the war, and who became the Chairman of the first Jewish Reconstruction Committee in Bialystok, has earned a prominent place commemorating the glory that once was Bialystok.
Following are excerpts from Dr. Datner's well-researched articles about the Bialystok ghetto, the suffering, resistance and extermination of its Jews.)

Although the Nazis set a quota of 12,000 Jews to be deported to Pruzane, the *Judenrat* in Bialystok produced only between 5,000 and 6,000. The reasons were that those not included were still valuable for slave labor, some who had been summoned to the deportation center never showed up, and some on the list somehow managed to obtain papers and employment. The Nazis, thanks to the influence of the *Judenrat,* did not press the twelve thousand maximum.

It was widely believed that the 5,000 deportees would never reach Pruzane alive. But several days after their departure from the Bialystok ghetto they sent word back that they had indeed arrived in Pruzane and were alive. This brought a wave of relief throughout the ghetto.

Circumstances in Pruzane were even worse than in Bialystok. There a ghetto was also built and Pruzane's Jews were forced to squeeze into it. The Bialystokers' arrival increased the discomfort and the overcrowding. Nonetheless, the Pruzaner Jews welcomed their Bialystoker friends with open arms and with extraordinary grace.

It soon became clear that Pruzane would need financial assistance from Bialystok to accommodate the exiles. An emissary from Pruzane visited the *Judenrat* in Bialystok each month to raise funds on behalf of its people in Pruzane until the end of November 1942, when Pruzane, along with other smaller communities, was totally destroyed by the Nazis.

The evacuation to Pruzane led to tragic aftermaths. Those who failed to appear for deportation were forced to live underground. Their names were taken off the vital statistics list, which meant they were no longer entitled to receive food rations or other assistance from the *Judenrat.* They were forced to throw themselves on the mercy of family and friends. Those able to find work outside the ghetto managed to survive a while longer.

Another reverberation of the expulsion to Pruzane was that in the spring of 1942, some 1,500 Bialystoker Jews left Pruzane and sneaked back into the Bialystok ghetto. When the Nazis learned of this, they threatened mass reprisals, forcing the *Judenrat* to warn the evacuees not to return. To some extent, these warnings decreased the incidence of illegal return but did not stop it altogether. On the other hand, the Germans did not continue to press the issue.

What was most important to the ghetto inmates was that their kinfolk did arrive in Pruzane alive and that regarding this matter, at least, the Nazis had not lied to them.

Ensiavement Before Finai Liquidation

The continued existence of the Bialystok ghetto and the Jews within it depended on the extent to which they were perceived as useful to the Third Reich. This was why most of the Jews in the ghetto voluntarily sought work of any type. Certainly the Pruzane evacuation was an additional incentive for people to find employment — to avoid expulsion from the ghetto. Another motivation was to prevent a repetition of the ferocity with which the Nazis had run through the streets of Bialystok prior to August 1941 when the ghetto was constructed, conscripting people for forced labor. If one was already gainfully employed, he could avoid this harsh treatment.

Announcements and orders proclaimed by the *Judenrat* — as dictated by the Nazi command — clearly reflect how important the availability of slave labor was to the Germans, as well as punctuality, discipline and productivity. The following are excerpts from these orders:

Order No. 126 — By order of the German authorities, all ghetto men aged eighteen to fifty-five must have a job. We command all men without exception in this age group who are not yet employed to appear at the *Judenrat* building tomorrow morning, October 16th, at 6:00 A.M. We warn anyone who fails to show up that he will suffer severe consequences, including evacuation from Bialystok.

Order No. 328 — A reserve brigade of one hundred women is hereby created according to the following conditions: whichever woman must work on a certain day will receive a half kilo of bread per day and will be paid in cash at the going rate. Women who are not scheduled to work will remain in the reserve pool and will receive a certain sum per day.

(These reserve brigades were the *Judenrat's* answer to the constant need to fill labor quotas. The council's

plant, a felt factory, a belt-manufacturing plant, carpentry, a bedding-goods plant and a wheel-making shop. The department promoted apprenticeships in electronics, brush-making, cardboard and carton manufacturing, and factories producing liquor, marmalade and starch. The most important industries directly served the German military and thereby employed thousands of Jews in the ghetto. At first, the means of production were invariably primitive in all sections, but, in time, more sophisticated equipment was either obtained or built.

The Ghetto Exhibit — one of the most fascinating but diabolical aspects of life in the ghetto was the display of products manufactured by its industries. This was meant as a showcase for Nazi visitors to the Bialystok ghetto. One would think from the masterful way in which the exhibit was arranged, as well as by the sheer perfection of the displayed objects, that one was visiting one of the finest museums in a highly civilized city. It was possible almost to forget that this exhibit was situated in the midst of a human sty, surrounded by barbed wire and maintained by force of arms. In any event, the ghetto exhibit was the pride and joy of the Nazi officials as well as of the Jewish population. After the grim events of November 1942, when the ghetto was taken over by the Gestapo, the exhibit was shut down.

The *Judenrat* also included a secretariat, which carried out the clerical functions of the council as well as of the German command, and a comptroller's division, which did the accounting and bookkeeping for the *Judenrat.* There was also a fire brigade and a section that dealt with the cost of electricity, water and soap.

The above is a brief description of the various organs of the *Judenrat* within the Bialystok ghetto, composed by an observer on the basis of his personal impressions.

THE DEATH OF PEJSACH KAPLAN

(Editor's note: In a letter to the *Bialystoker Stimme,* written by Refoel Rajzner in the May-June 1946 issue, the author offers the following details about Pejsach Kaplans's death.)

On February 5, 1943, when the Nazis began to liquidate the Bialystok ghetto, Pejsach Kaplan was in hiding, virtually suffocating. At night he risked going outside for some fresh air, but he caught a cold. On the third day of the bloodbath he found it possible to go to the factory in which his eldest daughter Sonja occupied a responsible position. Kaplan, ill with fever, ran from one window to the other, risking a bullet to the head, to see how the empty streets looked and how the Jews sentenced to death were being led about.

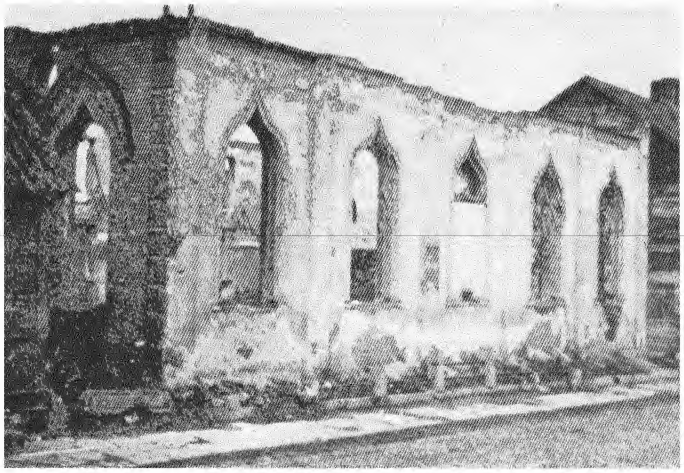
The scenes were horrifying. Groups of thirty to forty people, sometimes reaching one hundred, most of them women, children and the elderly, were taken to the slaughter. The stronger helped the weaker. Many were already half dead, exhausted by hiding for days. Should one dare to fall down and stop on the way, he was immediately shot on the spot. In this way, the Nazi murderers left approximately one thousand dead bodies littering the streets of Bialystok. Pejsach Kaplan, taking all of this in, found it unbearable.

He warned his friends and acquaintances that he would not survive this experience. "Remember," he said to them, "when the time comes for taking revenge, pay them back what they have earned." After the slaughter was over, Kaplan was confined to bed, at first rallying and then relapsing. He died cursing Hitler's Germany.

The *Judenrat* arranged a large and dignified funeral for Kaplan, unprecedented in the ghetto. Plans were made to eulogize him, but the SS officers interfered. The many thousands who escorted his body to the cemetery went away brokenhearted that they had lost such a dominant figure in their lives, the man who recorded their daily trials and tribulations. May his memory be a blessing for all of us!

One of the thousands of starving children in the Ghetto.

Neuvelt Bet Midrash **(house of study) in ruins.**

From the outset, these manpower demands were capricious and virtually impossible to fulfill, usually accompanied by an absurd deadline of a couple of hours. The types of work were mostly back-breaking and intolerable. The slave laborers were brutally beaten for the slightest infraction. Frequently the work hours were interminable and the locations remote and rugged. No complaints or refusals were permitted; no excuses were accepted. This department was one of the most difficult to operate in the ghetto.

Charity — The *Judenrat* made major efforts to assist the impoverished. As soon as the council began organizing its funds, it established an old age home for about two hundred elderly people and invalids; two children's homes, which took care of infants as well as older youngsters; and kitchens offering hot meals at a pittance. Orthodox Jews took the initiative of forming their own kosher kitchen.

Health and Sanitation — the *Judenrat* established a hospital for acutely ill adults and a second facility to accommodate sick children. A third hospital took care of contagious patients. This department was also responsible for sanitation and hygiene throughout the ghetto. The *Linas Hatzedek* building housed a unit for treating ambulatory patients, staffed by a large number of doctors. Dental and therapy services were provided in the *Linas Cholim* building. In addition, an obstetrical section was created, which, surprisingly, was used a great deal. Each factory had its own doctors and nurses who administered treatment on the spot. The Sanitation Department operated a number of public baths. The Nazis, who crammed the large Jewish population into pigsty conditions, paradoxically required absolute cleanliness, so as not to infect the Aryan German race. In this Bialystok distinguished itself. For example, there was not one case of typhus reported. Any infectious disease that did occur, probably originating outside the ghetto, was promptly isolated, entire streets in the ghetto quarantined until the contagion was eradicated.

Housing — this responsibility was difficult, for by definition, the *Judenrat* had to house thousands of people in a limited number of dwellings. Their first step was to assume jurisdiction over all privately owned homes. No one was permitted to òccupy a room without a written order from the Housing Department. Those who did so without authorization were forcibly ejected by the police. Every effort was made to obtain the mutual agreement of people to live together as neighbors. Nevertheless, there was much unhappiness, and many disputes broke out. This department also carried out building inspections and supervised the collection of rents.

Economy — this was the section that gathered the precious possessions of the Jews in response to Nazi extortion demands and as leverage to mitigate the strictness of certain orders. In addition to jewelry and other valuables, all kinds of items were stocked so the *Judenrat* could respond at once to a German requisition for supplies.

Construction — although there was no need to construct new buildings in the ghetto, existing structures required maintenance. This work was supervised by the Construction Department of the *Judenrat*.

Culture — one of the most noble of the *Judenrat's* functions was creating a school system through its Culture Department. Two schools were established, one a secular facility that taught in both Yiddish and Hebrew, and the second a religious school. The secular school was coeducational and accommodated about 1600 pupils in six grades and thirty-nine classes. The religious school taught about five hundred children in two shifts, but segregated boys and girls. These institutions brought a bit of light into the ghetto, not permitting the children to run wild and at the same time educating them in the spirit of Judaism. In November 1942, when the Nazis carried out bloody reprisals against the Jews of Greater Bialystok, outside the ghetto itself, its territory was reduced and the two schools closed. The Culture Department also conducted vocational courses to teach young people trades.

Census and Vital Statistics — This department was crucial in counting the number of people in the ghetto. Their statistics had a direct effect on the issuance of food permits and rations. The census office was in a small room on the third floor of the *Judenrat* building under Dr. M. Bergman's direction. This bureau issued bread ration cards to the people and compiled various lists required by the authorities. Dr. Pilecki, statistician, administered the vital statistics department. S. Rawet directed the Bureau of Records.

Industry — the largest and most important section of the *Judenrat* was the Industry Department. They oversaw Jewish productivity, which rendered the ghetto prisoners still useful to the Nazis. As long as this usefulness continued, the Jews had a chance to live. The Industry Section created a large number of factories, including a cobblery, a clothes factory, a knitwear

made. Commands were given on pain of death. The Nazis demanded that their orders be carried out to the letter; no deviation, however minute, was permitted. Since the German authorities frequently changed, their replacements would often impose new standards in the ghetto, sometimes contradicting those of their predecessors. Things that had been satisfactory to one administration became unacceptable to the next. The *Judenrat* and the Jewish community it represented found themselves in a constant uphill battle to appease the whims of the Nazi masters.

The uninterrupted barrage of ordinances, regulations, requisitions and the like emanating from the German command center on an hourly basis threatened to inundate the *Judenrat.* Its function under these conditions was to remain eternally vigilant, anticipating what might come next. At times its members sensed it was best to swallow a bitter pill. At other times they exercised whatever influence they could to modify an edict. The confiscatory contributions the Nazis demanded from the Jews in the amount of five million rubles, five kilos of gold and three hundred kilos of silver taxed the *Judenrat's* resourcefulness to the limit. People had to give up their last bit of money to satisfy the quota imposed on the public-at-large. At the end, when everyone had been cleaned out, the *Judenrat* was able to bargain the Nazis down two million rubles, thereby fulfilling the requirement.

Thanks to the uncanny diplomatic skills of the *Judenrat,* the decree to build and move into the ghetto was implemented with a lot less difficulty than had been expected. The council succeeded in negotiating for a larger, more spacious ghetto in a better part of Bialystok. The deadline for moving into the ghetto was extended and the ten million rubles demanded for not cleaning up the abandoned homes were waived. The *Judenrat* insisted on public calm and patience throughout this horrible ordeal.

The Jewish Police in the Ghetto

The Nazi authorities declared that the ghetto was a state within a state and that the *Judenrat* had unlimited powers if only it fulfilled the orders of the regime. Ostensibly this meant that the Germans had no interest whatsoever in interfering in ghetto affairs, leaving everything to the discretion of the *Judenrat.* This was, of course, untrue.

The council immediately created its own police force of more than two hundred young, healthy men under the command of Izak Markus, former fire commissioner. Later, Mojsze Berman was appointed his assistant. The police received special shields for their hats and arm bands to identify them. The ghetto was divided into four police precincts under a unified command. It was indeed difficult for the *Judenrat* to maintain the unpaid police officers at the highest level of efficiency and, not infrequently, there were police failures. Generally speaking, however, the apparatus worked quite well and if the ghetto did not drown in filth and the people did not trample upon one another in the streets, the credit had to go to the police.

Their main function was to preserve law and order, ensuring free passage and keeping Jewish passersby away from the Nazi soldiers. In addition, the police were responsible for public sanitation, regulating business activities, assisting the German guards at the gates of the ghetto to prevent smuggling, and issuing summonses for forced labor and evacuation.

The Jewish police were, of course, also charged with preventing robberies and arresting perpetrators, detaining culprits in a makeshift cell underneath the *Judenrat* building or in a real prison at another location. Sometimes the police were required to deliver a suspect to the Gestapo outside the ghetto.

Another problem facing the police was that food provisions allotted each Jew were inadequate to sustain life. People were forced to barter, smuggle, speculate and seek additional income. The Jewish police officer could look the other way, if his palm were greased, or he might strictly invoke the law, which could be fatal to the violator. This corruption demoralized the population, and virtual anarchy prevailed for a while.

The *Judenrat* did ultimately purge the police force of undesirable elements. At the same time, it exhorted the people to obey the policemen and to treat them with respect. The *Judenrat* did everything possible to create an effective and honest force, recruiting as many idealistic and honest young men as it could.

To the extent possible the *Judenrat* organized a satisfactory criminal justice system, appointing professional judges to preside over trials that were carried out according to law. Punishments were meted out in light of ghetto conditions.

Other *Judenrat Departments*

Finance — was responsible for collecting the necessary funds to carry out the orders of the Nazi command. It formulated a budget to husband resources and provide a clear outline of expenditures. It imposed taxes upon those with means and controlled revenues generated by work outside the ghetto.

Rationing — the *Judenrat* assumed the responsibility of apportioning scarce food rations among the Jewish population. This was a particularly difficult task, upon whose success depended many thousands of lives. The council made herculean efforts to obtain food and distribute it as equitably as possible. Often, some people had to go hungry. But everything humanly possible was done to provide sustenance for the greatest number. The Rationing Department fed not only individuals but supplied the remaining social institutions as well. It also controlled heating supplies.

Labor — this department had the burden of meeting the slave labor quotas set by the Nazi command.

PEJSACH KAPLAN'S GHETTO DIARY

(Editor's note: Pejsach Kaplan, the prominent Jewish writer and editor of the Bialystok daily newspaper, *Unzer Leben*, became the official archivist of the Bialystok ghetto. He had the opportunity to observe and record daily events in the ghetto, including important facts about the establishment and conduct of the *Judenrat*. Concerning the notorious "February Action" in 1943, which marked the beginning of the Bialystok ghetto's liquidation, Kaplan wrote as if with blood the following words: "How does one describe the destruction of Bialystok as the author of the Book of Lamentations would have adequately done? It is possible for me only to record cut and dried facts, indelibly inscribed in my memory, about the recent bleak and bloody days." The following are excerpts from Kaplan's diary, found after the war in the ruins of the ghetto, together with other records of the *Judenrat*. Shortly after completing the diary in March 1943 Kaplan died, no longer able to withstand the pain and suffering of his times.

On the very first day of the Nazi occupation, the commandant, a general, summoned Rabbi Dr. Gedalja Rozenman and ordered him to form a *Judenrat* of twelve members. Rabbi Rozenman and other Jewish leaders well understood they had no choice but to comply. Later on, the *Judenrat* was enlarged to twenty-four councilmen.

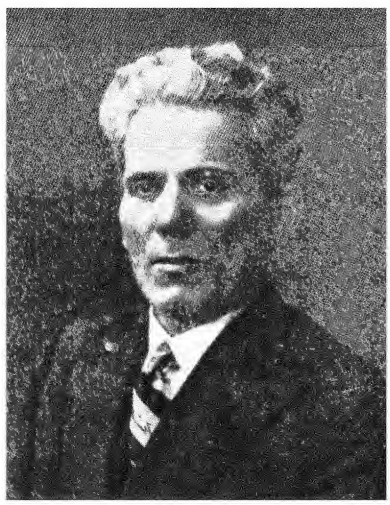
Although members of the council made it clear from the beginning that they were required to carry out the orders of the Nazi command, nevertheless, because they had previously been respected personalities in the Jewish community, the *Judenrat* was held in high esteem. Given the nature of its mission, however, the council was often unavoidably autocratic in carrying out its functions.

Rabbi Rozenman, the Chairman, and his Vice-Chairman, Efrajim Barasz, usually started their day in conference with Nazi officials. Thereafter, they would meticulously carry out every order, taking pains to make certain the Jewish community in the ghetto faithfully obeyed the rules. The slightest infraction brought about severe consequences, every rule bearing implicit or explicit threats of grim reprisals if transgressed.

Because of Rabbi Rozenman's advanced age and poor health, he was forced to resign and was succeeded by Vice-Chairman Barasz, who continued as Chairman of the *Judenrat* until March 1943. Others on the *Judenrat* presidium were: B. Subotnik, finances; J. Goldberg, and Liman, administrators and heads of rationing. Barasz was considered by many the dictator of the ghetto. Actually, he was the only one able to carry on a successful liaison between the Nazis and the Jews. He deftly encouraged the Germans to reduce the severity of their requirements and, on the other hand, insisted that the Jews avoid any pretext that could be used by the Nazis to mete out punishment. Barasz possessed unusual energy, stability, stubbornness, supreme punctiliousness, and, above all, scrupulous honesty. He consulted his presidium several times a day on important decisions, explaining his policies from time to time to the public at the *Linas Hatzedek* hall.

The Nazis and the *Judenrat*

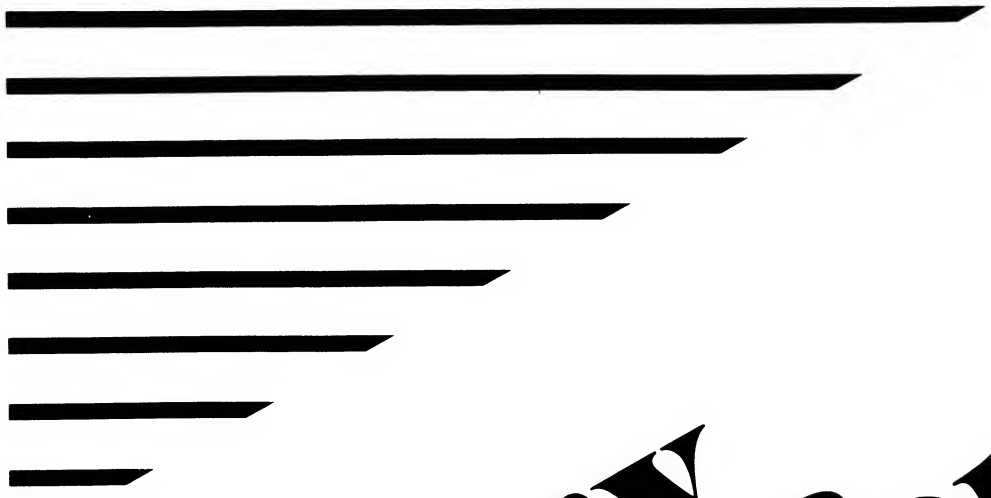
Relations between the Germans and the *Judenrat*

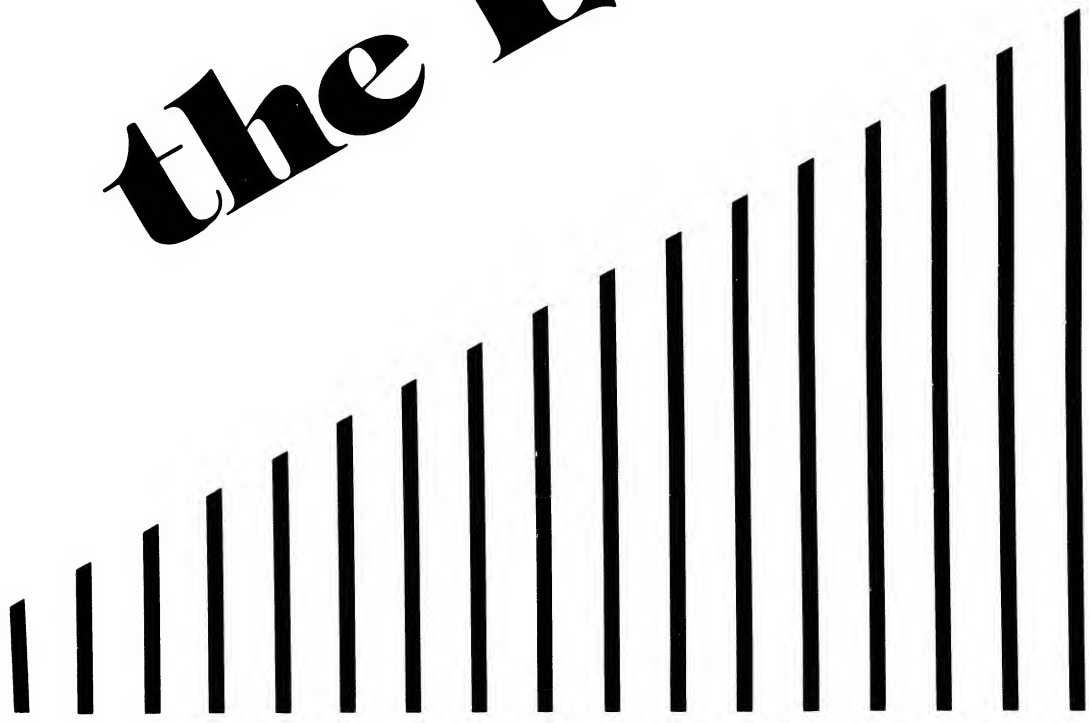
PEJSACH KAPLAN
Writer, cultural leader, editor of the Bialystoker newspaper Unzer Leben, **author of several important works in Hebrew and Yiddish. Died in the Bialystok ghetto in 1943. His diary of life in the ghetto with important documents were subsequently found and published partly in the** Bialystoker Stimme **in New York.**

were chaotic, mainly because the German administrative structure was actually a conglomeration of competing power centers: the military, civilian and police authorities. Often the orders issued by these different branches of the regime contradicted one another, sowing confusion among the Jews and the council. This uncertainty was, of course, no mere academic matter. Lives literally hung in the balance and threats were routinely made that half the *Judenrat* or the whole *Judenrat* would be shot, or alternatively several hundred Jewish citizens would be executed. Subsequently, the anarchy lessened when the German civilian ghetto administration provided the *Judenrat* with an "ironclad guarantee," insisting that it was the sole authority. Despite this helpful development, the number of authority figures and pretenders was astronomical.

Every item the Jews possessed could be requisitioned by the Nazis at a moment's notice. Nothing was exempt. Even things not readily available had to be produced on time, usually in a short time, the alternative being punishment or execution. Requests were not

Agony Before the End

By order of the Nazis, Jews of Bialystok move into the ghetto.

gems found. After a three-month stint in the ghetto jail, he was stripped of his rank and influence, which enabled the Jews to breathe easier.

"Another anecdote Mrs. Lejzerson shared with her friends in Israel involved a Nazi officer who ordered whisky in a Jewish restaurant. No sooner did he drink the contents of his glass than he fell to the floor dead. The entire Gestapo brigade was summoned and ten Jewish prisoners were taken. Only after two medical specialists were called to examine the body and the officer's wife testified to his history of heart disease were the Jews exonerated. This miraculous salvation, it should be added, was spurred by yet another massive "contribution" to the Nazis.

"Jenta Lejzerson described how all Jews from the ages of fourteen to sixty were sent away for slave labor. They worked in three shifts, covering a span of twenty-four hours a day. She told of the pitifully meager wages paid for this forced work and how the black market raged in the ghetto, supplying necessities unavailable through normal channels. The ghetto itself was indescribably constricted and crammed with people. The population was susceptible to epidemics of dysentery and typhus. Most of the cultural institutions in Bialystok had been eliminated, yet the irrepressible Jews maintained several schools and underground religious services, as well as various social and health organizations.

"In September 1942, a new rumor circulated that another expulsion of Jews in the ghetto was imminent. Religious leaders promptly proclaimed a public fast, fearing that the "Black Corps," the Nazi extermination brigade, was on its way to Bialystok. Later, the people were told they had been granted a reprieve until January 1943, because the Jews in the Bialystok ghetto were still needed to provide support for the Nazi war machine.

"Mrs. Jenta Lejzerson concluded her bone-chilling story by saying, 'In Bialystok, Jews are living in constant fear of death. The members of the *Judenrat* continually reassure them that thanks to their labor, extermination will be delayed.'"

When it became known that Mrs. Lejzerson received permission to leave the ghetto for Israel, many of her fellow inmates begged her to get in touch with family and friends in the Holy Land. She was also asked to tell the awful truth about their situation. She honored both requests.

those Jews who would constitute the 12,000 deportees. After much debate and soul searching, it was decided that those who did no work outside the ghetto, and who were poor, would be the first to go. The next group would consist of those who lived in the most squalid buildings bursting at the seams from overcrowding. The remainder would be chosen by name, in alphabetical order. It was understood that the council members themselves were exempt from deportation, as were those who worked outside the ghetto by day.

Various Jews who had access, or so they claimed, to jobs for the unemployed, many of which offered no wages or were sinecures, began to sell these positions to the impoverished for large sums of money. Some of those able to raise these large sums managed to have their status changed from unemployed to employed — the difference between life and death. Unfortunately, the vast majority of the poor and jobless failed to obtain the funds and were deported. It is sadly ironic that most of the wives and children of those who perished in the "Saturday Massacre," left without support, joined the 12,000 martyrs of the first expulsion from the Bialystok ghetto.

On the eve of Rosh Hashanah, 1941, a large number of Jews received summonses from the *Judenrat,* commanding them to appear with their possessions at 8 A.M. the next day at a point of embarkation, from which they would be sent to Pruzane, a village not far from Bialystok. No one believed the Nazis would allow this group to reach their destination alive. Families were plunged into terror, panic and deep mourning as they contemplated what lay ahead.

Suddenly everyone realized this was the beginning of the end.

BETWEEN LIFE AND DEATH

At the end of October 1942, a most unusual event occurred. A Jewish woman in the Bialystok ghetto, Jenta Lejzerson, and her children received permission from the Gestapo to go to Israel, then known as Palestine. This came about as a result of a prisoner exchange negotiated between the German and British governments. Although Mrs. Lejzerson and her family were the only ones from Bialystok legally allowed to settle in Israel, there were Jews from other Polish cities who had the good fortune to be included in this prisoner exchange.

Jenta Lejzerson's husband already had been living in Israel before the war. The Gestapo issued an order to the *Judenrat* in Bialystok that Mrs. Lejzerson and her children were to dress up in their finest clothes. They traveled by railroad to Vienna, where they were taken to a special terminal. There they met other Jews allowed to go to Israel. Several days later, the group departed Vienna for Turkey, accompanied the entire way by a Nazi officer and two nurses. The liberated Jews went from Istanbul to Syria and, in mid-November 1942, arrived in Israel. Throughout the war, the Jews in the Bialystok ghetto never knew for sure whether Mrs. Lejzerson and her children had ever reached Israel.

Bialystoker Jewish settlers in Israel, who had relatives and friends in the ghetto, fell upon Mrs. Lejzerson, desperate to discover what was happening to their loved ones under the Nazis. The report she gave them was horrifying. The following are excerpts from an article written by the Palestine correspondent of the *Jewish Daily Forward,* Menachem Trajster, which was reprinted in the February 1943 issue of the *Bialystoker Stimme:*

"Jenta Lejzerson revealed that Bialystok, the center of Jewish industry, political diversity and cultural prolificacy, existed no more. In its place stood an inhumanly congested ghetto, occupying one small section of the entire town, into which 60,000 Jews were cramped. People once free were now enslaved, and the threat of deportation and liquidation was always there.

"She told of the Great Synagogue incinerated with 2,000 Jews inside. The Nazis had the audacity to tell people, fleeing in panic from their Nazi-torched homes, that the Soviets had set fire to their dwellings and they should all run into the synagogue, where God would save them. Obediently, these panicked souls sought refuge in their temple, which was transformed into a mass funeral pyre.

"Mrs. Lejzerson related that the Nazi command had appointed a Bialystoker Jew, who before the war had been arrested several times for criminal activities, as the superintendent of the Jewish police force. This man was an expert at manipulating the Gestapo commandant, finagling numerous special privileges for himself. For example, he was permitted to go to Switzerland for a rest cure. Moreover, a taxi was placed at his disposal for transportation throughout the ghetto, which was unheard of for any other Jew. Subsequently, he amassed a fortune in diamonds, hiding them in the walls and under the ground of his residence. Finally he came to the end of his nefarious road when he made the mistake of informing on another favorite of the Gestapo commandant, who, angered at this conduct, ordered him arrested and beaten. As additional punishment, he was forced to march through the streets of the ghetto proclaiming in a loud voice: "I am the worst of criminals." His home was searched and the

An extraordinary phenomenon in the ghetto was the continuity and the growth of the *Tel Chai kibbutz* (commune). This *kibbutz,* which was founded before the war, was enlarged and strengthened by the arrival in the ghetto of member-refugees from other places. The commune consisted of young people of various pro-Zionist organizations and was supported by the Labor Zionist Party. Members of the *kibbutz* secured an abandoned house in which to carry on their activities. In time, the commune organized its own kitchen, and planted a garden that generated a significant quantity of vegetables. The *kibbutz* in the ghetto also continued training exercises, just like before the war, preparing its members for eventual settlement in Israel. Moreover, seminars and indoctrination sessions were conducted. One writer described the *kibbutz* as a "bright corner of the ghetto in which people sang in the evenings, joined together in gatherings and managed to forget their troubles for a while."

The driving force behind the *Tel Chai kibbutz,* who later would be one of the heroes in the Bialystoker resistance against the Nazis, was Mordechaj Tenenbaum-Tamarof. He came to Bialystok during the war from Wilno, Warsaw and other places where he had been active in organizing and leading resistance campaigns against the Nazis. The *kibbutz* boasted of other young leaders and several scores of members committed to make *Aliyah* who later demonstrated tremendous heroism against the Nazi oppressors. They included: Cwi Hersz Mersik of Melnice, near Kowel; Herszl Cwi Rozental of Jaszynowka; Ruwen Rozenberg of Suchowolja; Chanoch Zelaznagora of Szedliec; Jochewed Wajnsztein of Knyszin; Gedalja Petljuk of Knyszin; Cypora Birman of Rozyszcze; Tema Sznajderman of Warsaw, and others.

Jewish youth in the ghetto, representing all political parties and persuasions, did not permit themselves to crumble under the terror and brutality of Nazi occupation. They, as well as most of their elders, coped with the fearsome circumstances to the best of their ability, continuing to study and to draw inspiration from their Jewish traditions. The Nazis failed to destroy Jewish honor. Nonetheless, the spiritual as well as the physical dimensions of Jewish life followed a thorny path in the ghetto.

It was impossible to carry on an extensive cultural program. Zionist, Socialist, and Communist activities, which blossomed in Bialystok before the Nazi occupation, now could only be carried on underground, their main purpose opposition to the Nazis. These groups fashioned the beginnings of the later resistance in the Bialystok ghetto and maintained contact with other opposition cadres in the Wilno and Warsaw ghettos. A few individuals — including Pejsach Kaplan, A.S. Herszberg, the historian, and Jehoszua Heszl Klementynowski, founder of the *Linas Hatzedek* and senior Zionist activist in Bialystok — clandestinely advanced Jewish culture in the ghetto. They wrote about other tragic episodes in Jewish history and chronicled the daily atrocities in their own environment.

The days, weeks and months in the Bialystok ghetto seemed like an eternity to the inmates forced to live in severely congested quarters, poverty, hunger and squalor. Thousands of men and women were let out daily to perform slave labor for the Nazis. Tragic news reached the ghetto in grim detail about the suffering and extermination of Jews in surrounding communities such as Slonim, Lomza, Bielsk, Grajewo, Tyktin and other places. These reports were brought to Bialystok by Jews who had managed to escape from these other liquidated towns. Many Bialystoker Jews had relatives in these places, and the news of their annihilation brought even more pain to their lives.

THE BITTER TRUTH

The people in the Bialystok ghetto hoped that although their circumstances were wretched and life was scarcely tolerable, they would be spared because the Nazis needed their labor. But rumors persisted that entire villages and towns in the vicinity of Bialystok were being systematically emptied of Jews, their destination unknown but their macabre fate imaginable. Indeed, the Jews of Bialystok had already experienced the expulsion of thousands of their own citizens to unnamed places.

No one wanted to believe the worst. After all, people thought, the *Judenrat* in Bialystok had thus far enjoyed modest success in restraining the Nazi savagery. Perhaps the council would be able ultimately to save the ghetto inmates. As it turned out, several of the *Judenrat* members secretly knew that the Nazis were making preperations to deport the Jews out of the ghetto. In fact, the *Judenrat,* from the very beginning of its existence, tried to delay this grim finale. But nothing could stand in the way of Hitler's maniacal plan to exterminate the Jews, even those who had been forced to give up their last bit of energy to support the Third Reich and its war machine.

Word spread that the German command was about to remove a certain number of Jews from the ghetto on the pretext that conditions were overcrowded and that these "transfers" were necessary to prevent epidemics. Shortly thereafter, before Rosh Hashanah, 1941, the *Judenrat* received an order from the Gestapo that 12,000 Jews were to be moved out. The council was ordered to arrange for buses, for which the Jews themselves would have to pay. People were promised they would be able to take their belongings with them.

An urgent session of the *Judenrat* was called. It turned out to be a painful and anguishing proceeding. Upon the council fell the nightmarish task of selecting

way to their bleak destination. The thoroughfares were crammed with humanity.

Non-Jewish hooligans took advantage of the Jews' calamity — attacking, beating and robbing them. Witnessing this, the Nazi soldiers laughed and ridiculed the Jews. The children of the "Aryan Race" took photographs to send to their families and friends in Germany, showing the tremendous German victory over the Jewish people. The ghetto was to be completely blockaded by August 1. The Jews were required to obtain all the necessary materials to build a fence around the ghetto. They chopped and sawed wood to construct the barricade. How sad it was to watch a once-thriving community forced to create a prison around itself, a massive jail for 60,000 Jews.

The fence around the ghetto had three gates. The main gate was at Jurowecka and Szienkewycza Streets. The second was at Kupiecka Street, at the end of the marketplace. The third was at Czysta. They were guarded on the outside by Nazi soldiers and on the inside by Jewish guards wearing circular hats with an inscription in German reading "Jewish Law Enforcement Service." These Jewish police carried nightsticks or rubber truncheons.

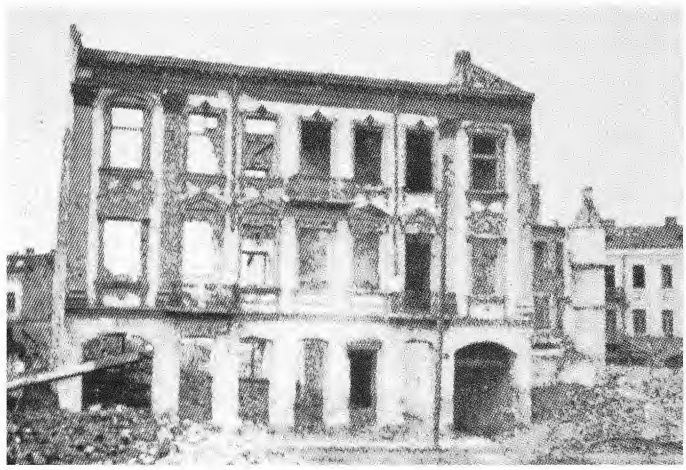
Many women and children, unable to tolerate the panic-provoking conditions in the ghetto, cried unconsolably. Old men, tears streaming down their faces, lamented the bitter fate of the Jews of Bialystok. But finally people began to adjust to the new environment, comforting and reassuring one another. The hope that traditionally springs eternal in the Jewish heart did not die. People awaited Hitler's speedy downfall.

Inside the ghetto, wretched and miserable conditions prevailed. Many had no place in which to settle or facilities with which to wash themselves, no place to eat or sleep. Entire families had to squeeze into cramped quarters. Formerly well-to-do citizens descended into the pit of poverty.

A writer later described the shouting, blood curdling screeches and bitter arguments contaminating the air. Little annoyances provoked blows among friends and relatives. Stoves were not to be found in the cramped houses. Ghetto inmates built scores of fires in the streets to cook soup.

A ghetto street: no one survived.

The ravished Cooperative Bank (Founded 1901).

Several days after the ghetto was established, a cemetery area was set aside, which was named Zabia Cemetery, located at Polna Street behind Katok's mill.

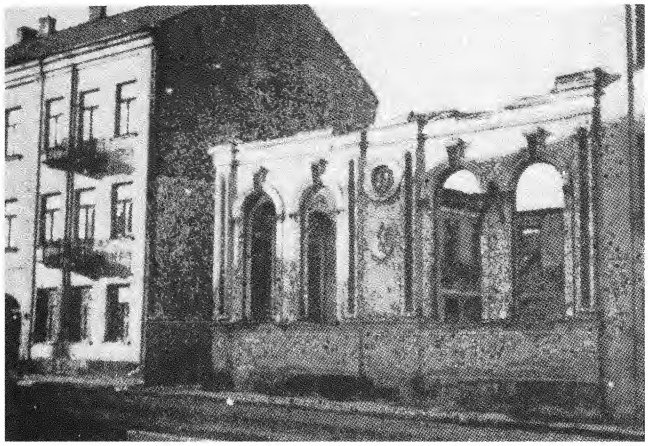
Each day thousands of Jewish men, women and children were taken out of the ghetto and sent to various parts of the city to work. At night they were returned to the ghetto and locked inside. Everyone was stringently searched by Nazi soldiers on leaving and entering the ghetto to make certain that no one was carrying anything out or bringing anything in. The guards were especially strict about smuggled food. Thanks to Jewish ingenuity, however, food was sneaked inside; it helped sustain lives for a little while longer.

Days of Uncertainty and Hope

Although life in the Bialystok ghetto produced anguish and uncertainty among the Jews, they refused to give up hope. They concentrated on making it through each day. When the Polish peasants learned that the Jews would give away their jewelry for various necessities, the peasants brought all kinds of commodities into Bialystok in return for the precious gems.

But severe hunger prevailed, particularly among those who had no jewels to give. Because of this, the *Judenrat* opened two kitchens: one, designated a public facility for everyone, provided a watery soup for a minimal charge, whereas the other, which offered the same fare, accommodated the "upper class" of the ghetto. People understood that the *Judenrat* could not provide better facilities. The two kitchens produced several thousand lunches per day. Furthermore, several small gardens were planted to grow vegetables for the kitchens.

The ghetto also featured an old-age home, an orphanage, a school and other informal facilities. The Nazi command had previously forbidden the continued existence of the established social institutions in Bialystok before the war.

Destroyed house of religious study on Jatka Street.

leaving the ghetto without special permits or for not reporting for work. In yet another bulletin, it was reported that thirty-five Jews were publicly humiliated at the stock, accused of "robbing the homes of the 'evacuated' during the recent tragic days." Finally, the people were warned that "for not completely blacking out your homes during the nights, shots will be fired into your houses."

The documents of the Bialystok ghetto offer us a glimpse into the nightmare the Jews of Bialystok experienced. We become more aware of the murders, robberies, harsh rules, the inhumanity visited on a helpless population by the unquenchable thirst for domination of what was supposedly a civilized nation. Only when all hope was lost did our brothers and sisters in Bialystok emulate the example of the Warsaw ghetto, which posed armed resistance against the Nazis. The Bialystok uprising lasted on month until the ghetto was razed.

* * *

A few months after the "evacuation" of 200,000 Jews from the provinces surrounding Bialystok, its ghetto was to suffer the "February action." This constituted the Nazis' first serious effort to liquidate the ghetto. Despite the widespread assumption that as long as the people were useful to the Third Reich they would be unharmed, the "February operation" dashed the hopes of even the most outspoken optimists.

THE YELLOW BADGE ORDINANCE

Monday, before the Saturday massacre, a new edict was issued by the Nazi authorities in Bialystok. The Gestapo ordered the *Judenrat* to require every Jew ten years and older, to wear a yellow badge on his clothes. It had to be in the form of a Jewish star, everyone required to wear it on the left front and back of his upper garment. Understandably, the Jews carried out this order immediately, though humiliated and ashamed.

Even before the imposition of the yellow badge, a rumor created much anxiety among the Jews in Bialystok. It was said that the Germans would soon push all the Jews into several cordoned-off streets, thus forming a ghetto in the city. This meant they would be evicted from their homes, separated and isolated from the rest of the population. Although this rumor was openly discussed, there were many Jews who refused to believe it. But the horrible reality would soon emerge; the Bialystok ghetto would shortly come into being.

The Life and Struggle of the Jews in the Ghetto

On Friday, August 1, 1941, several weeks after the Nazis occupied Bialystok, the ghetto for the Jews was completed. Ghettos were also built in smaller towns near Bialystok. Each day the Jews learned of new edicts that made their lives more unbearable. The introduction of the ghetto shattered all hope. That they would be forced to live in a barricaded enclosure, in severe overcrowding, struck fear into their hearts.

At first the Nazis defined the ghetto area as several small streets, in the poor Jewish section, whose limited space would have imposed impossible hardships on the victims, with no chance of survival in such conditions. After the *Judenrat* intervened, however, promising the Nazis additional contributions of jewelry and other valuables, the Germans agreed to extend the ghetto over a wider area, including Czestochowska, Polna, Kupiecka, Lipowa, Czepla, Jurowecka, Fabryczna, Bialystoczanska, Neuwelt and the adjacent streets. The Jews were given just three days to abandon their homes and move into the ghetto.

The elderly, women and small children were a tragic scene, dragging their possessions through the streets or transporting them on wagons, fatigued and exhausted. The Polish peasants smelled a chance to profit from this Jewish misfortune. Offering their services with alacrity, they assisted the Jews in moving their households to the ghetto but demanded clothes, furniture, jewelry and other items as payment, which they were given. Mostly women and children were involved, since the men had earlier been sent by the Nazis to forced labor in other places.

One observer later recalled that those three days of moving into the ghetto were like the continuous wandering of a nomadic tribe. It was difficult to pass through the streets; people were forced to push their

ISAAC CZESLER

THE JUDENRAT'S MINUTES AND ORDERS

Published by Yad Vashem in Jerusalem

Volume 4 of the documents of *Yad Vashem,* published in Jerusalem in 1962, carries the title: "The Path of the *Judenrat*," which is entirely devoted to "the minutes of the meetings and announcements to the Jewish population of the Bialystok ghetto by the *Judenrat.*"

The author, Nachman Blumental, asserts that there is a dearth of primary sources describing the destruction of Eastern European Jewry during World War II. Only a few ghettos in the larger cities were able, with great ingenuity, to preserve documents. Most other communities failed to leave anything behind because the Nazis managed to destroy most of the *Judenrat* archives in the various ghettos.

The records that were recovered either had been hidden in undetectable places so the Nazis would be unable to burn them or were retrieved in the files of German ministries after the war. The Jewish communities that took great pains to safeguard these materials had a double purpose in mind: providing evidence against Nazi war criminals in future prosecutions and leaving an historical record for succeeding generations of Jews, which would remind them never to forgive or forget the most barbaric crimes ever perpetrated against an entire people by another nation. Not only did these archives contain minutes of meetings and announcements of the *Judenrat* but also diaries and letters of individuals and correspondence between the *Judenrat* and the Gestapo within the ghettos themselves. The archives of the Bialystok *Judenrat* occupy a prominent place in the *Yad Vashem* collection.

While survivors like Chajke Grosman, Srolke Kot, Bronja Klibarski, Dr. Szymon Datner, Berel Mark, Refoel Rajzner, Dowid Klementynowski and others provided a rich bibliography about the Holocaust in Bialystok, it is still interesting to examine the minutes of the *Judenrat* meetings.

Mordechaj Tenenbaum-Tamarof foresaw that the Bialystok ghetto would be destroyed. It was up to him, as its archivist, to ensure their retrievability after the war. He entrusted the documents to a female friend and a Jewish doctor who had reliable connections outside the ghetto. After the war, the papers were recovered by these individuals, and eventually made their way to Israel, where they were later stored by the *Yad Vashem* documentation center.

The condition of the records was quite good. On the whole, they were written in a clear Yiddish. The information they provide, covering the period from July 8, 1941, to April 1, 1943, offers a penetrating insight into life in the ghetto — particularly Jewish resourcefulness, endurance, ingenuity and the indestructible will to survive and transcend adversity.

It is not my intention to pass judgment on the actions of the *Judenrat* in the Bialystok ghetto. In hindsight, we can always find fault with one or another decision. It is clear, however, that the *Judenrat* often succeeded in having adverse edicts rescinded or their effects mitigated. We must be aware that life in the ghetto was characterized by increasingly harsh rules and regulations issued every day, making the existence of the masses in a tight, overcrowded, fenced-in section of Bialystok more and more hopeless and intolerable.

In the minutes of *Judenrat* meetings, we often find that Rabbi Rozenman and Efrajim Barasz chided the population for being lax in reporting to work. At one meeting in the hall of the *Linas Hatzedek,* Dr. Rozenman proclaimed in a doomsday tone, "An orgy of rebellion is rampant throughout the ghetto. The rules are disobeyed. People do not show up for work. All of this will rain destruction upon our heads."

At the same meeting, Barasz made the following statement: "Several weeks ago, the German labor authority demanded two hundred women for work. From a pool of six thousand, it was not possible to find the necessary two hundred. Only after the police threatened to line up all the unemployed in one place and shoot them did the ghetto provide the two hundred women. We later discovered that people hid these women in their homes. It seems a battle is being waged between the *Judenrat* and the people...When the women were taken to work on the wagons, others ran after them shouting '*Shma Yisroel.*' Let us hope that this make-believe '*Shma Yisroel*' will not bring the day closer when we will all have to utter the true '*Shma Yisroel!*'...."

It is interesting to note that in all of its minutes and announcements, the *Judenrat* made no mention of the evacuations to Treblinka, evidently because it was afraid to reveal the truth. Moreover, Izchok Malmed's tragedy was never acknowledged within the documents. [The details of Malmed's heroism will be provided later on.] There are, however, brief allusions in cryptic form to some of the grisly events that took place, such as "the last difficult days we endured" and in a terse footnote: "2-5-1943 until 2-12-1943, an operation in Bialystok...ten thousand Jews evacuated to Treblinka...nine hundred Jews shot on the spot." In two announcements to the people, it was revealed that five Jews, accused of stealing goods from a factory, were hung. Other notices contained reports of ten Jews flogged by the Nazis for

silence gripped the room. Ultimately it was decided that the grim news of the victims' permanent disappearance would not be made public and that the entire Jewish community would be allowed to continue hoping for their return.

The Anxious Wives

"But it was difficult to conceal such realities for very long. The truth was leaked to the populace, even by some members of the *Judenrat* itself, reaching the wives, mothers and children of the vanished thousands. The victims' wives began to feel that the *Judenrat* was deceiving them and concealing the truth. Consequently, they conducted daily, loud demonstrations outside the *Judenrat* building. Angered and embittered because they were misled, some of these women attacked various members of the council. In addition to lying to them, the wives and mothers complained that the *Judenrat* had taken away all their belongings when, in fact, they knew there was no hope for their husbands and sons.

"The Saturday victims included: Dr. Dowid Kagan, pediatrician, and his elder son, Lola; Mojsze Zabludowski, instructor at the Hebrew Gymnasium; Pynchos Wajnrajch; Jerachmiel Lewin; A. Szliaser and his son; Meir Ajnsztejn; Dowid Kriwiaticki; Mordechaj Okun, a 16-year-old; Doniel Frank of Kowno, wholesale cigar dealer; Rozenberg, realtor from Bielsk; Rozental with his two sons and two sons-in-law; the four Kaszicer brothers; Mojsze Farber, a weaver; Motl Makowski, an ordained rabbi; Mojsze Kramer, coppersmith; Kapustin, a teacher from Zabludowa; Nochum Wilenski; Icze Kon, who worked at Malinjak's formica factory; Grysze Halpern, the 16-year-old son of a *feldsher* [medic]; Gutman and his two sons who were students at the Hebrew Gymnasium; Ize Demoracki, bookbinder; Jakow Golombowicz, carpenter, who returned from Israel in 1938; Ch. Babicz, a tanner; Nichtfinster, a brushmaker; Kagan, a yeshiva instructor, his son and grandchild; Mordechaj Saciler, principal of Shalmei Emunah school, and his son; Jankl Fostat, carpenter; Szlojme Akronowicz, a tailor, and his cousin, Awreml Akronowicz, apprentice tailor; Judl Tankus; Ajzenberg from Luniniec; Lejb Jabka, tinsmith; Szlojme Motilski, a baker and his son, Jankl; Mojsze Faktor, a dairy merchant; Dr. Boris Pines, ophthalmologist; Dr. Josef Welian; Dr. Jerenburg, dentist; Nochum Szmusz, an underground-pipes contractor; Mine Szmusz, kerosene salesman; Markuze, an 18-year-old; Bez, a 17-year-old weaver, Lejzer and Icze Grynzwajg, weavers; Chaim and Motl Knyszinski, shoemakers; Nochum Markman, water installations; Szmulke Szturmakewicz, an expert weaver; Diade Lew; Motl Grosman, printer, Izak Lewin, a sportsman; Mordechaj Nachimowski; Dr. Wilenski, engineer; Dr. Gerszuni; Dr. Fiszer; Hemin, the medic's 80-year-old father; Awrom Fiszer, Liowa Grynberg, sportswriter; Finja Fridman, a footfall player, and thousands more.

"Later the families of the victims formed their own committee, no longer having any confidence in the *Judenrat.* They made further collections of money, hoping that this might bring their loved ones back. It soon became apparent, however, that the situation was hopeless. The money was returned to the contributors. The ad hoc committee was dissolved. People feared, quite justifiably as it turned out, that this was just the beginning of a much worse future."

The "Saturday Martyrs" were never seen or heard from again. Pejsach Kaplan, the prominent author, culturalist and chronicler of the Bialystok Ghetto, composed a poem in memory of these victims titled, "Rivkele, the Victim of Saturday". The following is an English translation of this heartrending poem:

PEJSACH KAPLAN

RIVKELE THE SHABBOSDIKE

Rivkele the victim of Saturday
Is working in the factory,
Twisting threads together,
Fashioning a length of rope.
Alas the somber ghetto
Lasts too long
And, with a heavy heart,
I feel so sorry for her lot.

Her devoted son Herszele
Is gone, is no longer.
Since that Saturday,
Since that hour,
Rivkele is in mourning,
Crying day and night.
And now she sits at her spinning wheel
Bemused in deep thought.

Where is my beloved son?
Is he alive somewhere?
Perhaps in a concentration camp,
He works hard without rest.
How bleak it must be for him there;
How bitter it is for her here,
Since that Saturday,
Since that hour....

The above lyrics were sung by the Jews in the Bialystok ghetto during their worst oppression. It will always be remembered by survivors as a poignant elegy to the victims of that "Black Saturday."

Jews in the streets for the ostensible purpose of assigning them to slave labor. The truth was that these Jews were tortured by the Nazi murderers. They also robbed Jewish homes, confiscating everything of value. The henchmen of the Third Reich cordoned off entire streets in the Jewish areas of Bialystok, where they parked huge trucks for loading expropriated Jewish property and valuables representing many years of hard work and savings.

Most of the Jewish citizenry in Bialystok, particularly the economically deprived classes and those who had lost their possessions through arson and robbery of the Nazis, began to feel the hunger and poverty. It was an ordeal to get through each day. Some 2,000 men and women voluntarily sought work from the Nazis in order to receive some food in return for their services. Many found themselves foregoing one day's food in order to sustain young children who were literally starving. This self-sacrifice, in addition to the slave labor the Nazis imposed on many of these Jews, meant they were virtually giving up their lives.

The "Thursday" Victims

The first mass slaughter of Jews in Bialystok carried out by the Nazis occurred on Thursday, July 3, 1941. Those who perished on that day came to be known as the "Thursday martyrs." Dr. Szymon Datner, well-known educator and historian, who was a witness to these Nazi crimes in Bialystok and later participated in the resistance, tells of this slaughter in the November-December 1946 issue of the *Bialystoker Stimme* as follows:

"At four in the morning on Thursday, July 3, the Nazis dragged from their homes men from the ages of 16 to 60. They closed off the following streets: Przejarz, Grochowa, Krakowska, Dambrowski, Kupiecka, Zamenhof, Bialystoczanska, Ruzanski, Zydowska, Bronska, Geldowa and Lipowa. Many foresaw what was coming and were able to hide. Approximately a thousand of the arrested men were lined up for 'selection.' [Who would live and who would die.] Workmen and artisans able to show callouses on their hands were separated from the rest and freed. The others, members of the intelligentsia and merchants, were detained. They were tortured all night and into the morning. Finally two hundred were loaded onto a truck that headed out of town. From that moment on, every trace of those Jews disappeared. It later became known that these two hundred were shot by the Nazis at Pietrasze Field, approximately two kilometers outside the city in the direction of Waszlykowa. They included: Dr. Jakow Rajfer; Wajnszel, instructor at Druskeniki Gymnasium; Aron Murkis, instructor at Zeligman Gymnasium; the merchant Rotsztejn and his son; Berl Zabludowski, Herszl Maze, owner of a dairy; Becalel Frenkl, "Maccabee" sportsman; Orlowski, instructor at Druskeniki Gymnasium; Lancberg and others. This tragic mass murder destroyed the lives of a large number of Jewish intelligentsia in Bialystok.

"The Black Saturday"

"Two days later, Saturday, July 5, 1941, a second, larger bloodbath was carried out against the Bialystoker Jews. This time several thousand were exterminated — the 'Saturday Martyrs.'

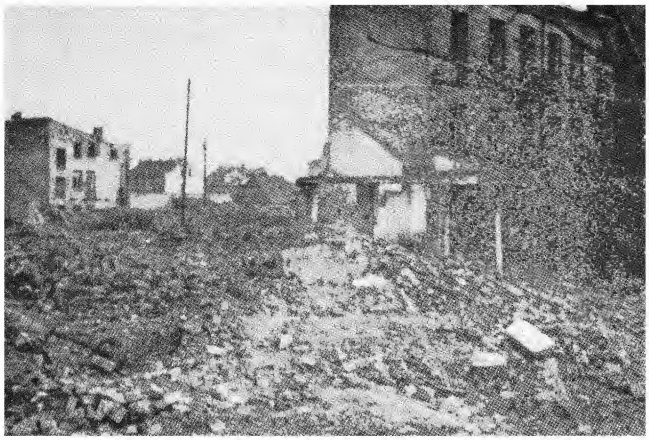
"On that day a band of wild Gestapo officers, Nazi police and other henchmen fanned out into the Jewish neighborhoods. Everywhere they captured Jews, chasing them, heaping ridicule upon them and ordering them to run fast. Some of these Jews were finally put on trucks and taken away to an unknown location. Others were driven through the streets and beaten. Later on, Polish citizens stated they had seen between five and six thousand Jews brutally beaten, tortured, chased and sent away on trucks. Although the Nazis later claimed they had sent these people to work, the fact is they were never seen or heard from again.

"These events generated panic among the wives and children of the deported Jewish men. Shortly after this attack, the Nazi commandant told the members of the *Judenrat* that those who vanished would be returned if the Jews of Bialystok would make a contribution of five kilograms of gold, two million Soviet rubles, one hundred kilograms of silver and similar valuable items.

"The *Judenrat* immediately called an urgent meeting at which, in an atmosphere of acute pain and anxiety, the entire matter was considered. Under such circumstances, there was very little discussion, since there was no alternative. It was decided immediately to collect the required sums, with the hope that the several thousand men would soon return. As it turned out, this was yet another in a series of Nazi swindles and hoaxes perpetrated on the hapless Jews.

"The wives, mothers and children of the victims played a major role in contributing to the ransom. They gave away all of their jewelry, large sums of money and everything else they owned in order to help free their loved ones. The *Judenrat* appointed special collectors who, during a period of three days, uninterruptedly approached all the Jews for contributions. Everyone gave with generosity and compassion. When the total ransom was finally collected, a delegation from the *Judenrat* went to the headquarters of the Nazi commandant. After making them wait for several hours, the commandant announced with a smirk on his face that the victims would not return, that they had been sent away to labor camps in Germany.

"The representatives of the *Judenrat,* hearing the cold-blooded words of the Nazi commander, went away mutely but with heavy hearts, unable to speak even to one another. As soon as they returned to the office of the *Judenrat* they called a plenary meeting of the council. Its members were stunned after hearing their emmisaries' report. No one uttered a word; a paralysis of

Remnants of Linas Hatzedek on Rozanski Street.

them over their heads and forced them into the Great Synagogue. As this august house of worship filled with people, it was surrounded by Nazi vandals. Armed from head to toe, they hurled grenades into the synagogue, which immediately went up in flames. Crammed with more than 2,000 Jews, the synagogue burned for twenty-four hours until Saturday morning. Only then came the order to extinguish the fire.

The victims included: Dr. Kracowski, Note Jakobson (accountant), Kaplan (manufacturer-merchant on Kupiecka Street); the famous chess master Aron Zabludowski; Poliak (pharmacist); the comic Alter Sztajnberg (Chalele); Izchok Brener; Radzinower (restaurateur of the "Aquarium"); the cork manufacturer Jamnik; restaurateurs Michel Grodzenski, his son and son-in-law; the merchant Byspucki; Fuksman (son of the former furniture manufacturer); the football player Izchok Lach; Awram Spektor and his two sons; and Dowid Wisocki.

Disregarding danger, Gitl Chajkowski-Plac saved sixty Jewish orphans and became their substitute mother. She hid them in a cellar, where they remained throughout the early days of the Nazi invasion of Bialystok.

The Nazis forced other Jews, beating and chasing them from their homes, to put out the flames. Many human tragedies took place in the synagogue inferno. No longer able to withstand the putrid smoke, a son, following the wishes of his father, hanged him with his belt on a *menorah.* In many instances, people slashed their friend's and neighbor's wrists in order to shorten their ordeal. A daring young man, not yet overcome by the gas, climbed up to a window inside the sanctuary, where he knocked out several panes and spoke harsh words against the Nazis. The brutes fired upon this young man, who immediately fell from the window but survived. Because of the fumes, the Nazi soldiers were forced to put some distance between themselves and the synagogue. At that moment, the Polish watchman, risking his life, opened a side door, enabling several Jews to escape, among them the young man who had dared insult the Nazis. While 2,000 Jews were perishing in the synagogue fire, Nazi soldiers moved through the Jewish sections of Bialystok, hauling men out of their homes and shooting them in front of their wives and children.

The Tragic Results of the First Two Days of Nazi Rule

In addition to the 2,000 who died in the synagogue fire, more than thirty Jewish streets, which accounted for a third of all Jewish homes in Bialystok, were gutted.

Despite the fact that the burning houses were surrounded by cordons of heavily armed Nazis, it was possible for some Jews to escape. Because of the resistance of a few remaining Red Army soldiers, the Nazi murderers threw incendiary bombs on many homes. Entire streets and buildings disappeared, replaced by mountains of ash.

The first two days of Nazi rule in Bialystok brought about tragic consequences. But this was to be only the beginning in a series of catastrophes that would befall the Jews of Bialystok throughout the years of Nazi occupation.

The *Judenrat* and the Beginning of Oppression

Sunday, June 29, 1941, two days after the Nazis entered Bialsytok, their commandant summoned Chief Rabbi Gedalja Rozenman and the former Director of the *Kehilla,* the engineer Efrajim Barasz. He ordered them to form a *Judenrat* (a Jewish council), through which the local Nazi authorities could issue all kinds of ordinances and regulations affecting the Jews. Rabbi Rosenman and Engineer Barasz conveyed the new edict to other leading Jewish figures. Soon afterward, a *Judenrat* was appointed containing twenty-four Jews, including two women. They included: Rabbi Rozenman, Efrajim Barasz, Dowid Subotnik, Mr. Liman, Jakow Goldberg (these five constituted the executive committee); Mendl Kaplan, Dr. M. Kacenelson, H. Glikson, Pejsach Kaplan, Mordechaj Chmelnik, Szmuel Punianski, Rabbi Boruch Eli Halpern, Rabbi Pinje Ajzensztat, Jakow Lifszic, Aba Furman, Mojsze Szwif, Izak Markus; Awrom Tyktin, Cwi Wider, Pejsach Chmelnicki and Szmuel Polonski.

Even before the *Judenrat* went into operation, the Nazis demanded thousands of Jewish men and women for forced labor. The Jews had to work under exceedingly difficult conditions, and they were often beaten and tortured. At the same time, they had to surrender their jewelry, fur coats, leather jackets, satin covers, down cushions and similar items.

Every Nazi order had to be carried out exactly as issued, in forty-eight hours, under threat of severe sanctions. But in addition to these commands and forced contributions, Gestapo officers would frequently seize

THE BEGINNING OF THE HOLOCAUST

For the Jews in Bialystok, as in many other places, the unexpected German invasion of the Soviet Union on Sunday, June 22, 1941, struck like a bolt of lightning. The night before, they slept peacefully, not foreseeing what was about to happen. Suddenly the drone of airplanes was heard overhead. At first, people thought these were routine exercises of the Soviet Air Force. Then there were explosions, bombs detonating, and it seemed as though the whole city was under attack.

It soon became clear that the Germans and the Russians were conducting an air war over Bialystok. Several bombs fell on the Soviet military base, others exploding within Jewish neighborhoods. Large numbers were killed or wounded. The first who were killed included Zalmen Wajnrajch, longtime Treasurer of the Municipal Administration and his only daughter; Goldberg the baker and many others. Among the wounded was J.J. Indicki, former newspaper and book dealer, who later succumbed. His wife was killed instantly. The news from Berlin broadcast over the radio brought home the tragic realization that war had erupted between Hitler's Germany and Soviet Russia.

Yet the Soviet authorities in Bialystok at first denied the grim reality of war between the former allies, insisting the Air Force was merely involved in training exercises. Nevertheless, it was evident that the events of this day dealt a severe blow to the Soviet military. Chaos ensued. Soviet officers and soldiers quickly loaded their jeeps with their wives and children, as well as with irreplaceable possessions, and immediately took off.

Then-Soviet Foreign Minister Molotov delivered his historic address conceding that Hitler had deceived Stalin and that a horrible war between the two nations would lead to grim consequences. Jews in particular felt that difficult and tragic times lay ahead.

Fear and Uncertainty

The Jews of Bialystok, as elsewhere, were consumed by panic and confusion. No one knew what to do. People asked their family and friends for advice, but no one could predict what the future would bring. With the frenetic departure of the Soviet military, the Jews felt insecure and abandoned. Soon the Nazis would replace the Russians, their arrival presaging robbery, suffering, and extermination. After all, it was well known what the Nazis were doing to the Jews in the rest of Poland.

The roads leading out of Bialystok soon overflowed with fleeing, freshly uprooted Jews from Bialystok. Their destination was the Russian interior, the farther from the Nazi attackers the better. It was virtually impossible to move along these roads, but panic eclipsed whatever reluctance there may have been to encounter the difficulties along the highways. On that day in Bialystok no one slept; everyone kept a nervous vigil for the forthcoming Nazi onslaught.

On Monday morning, June 23, it appeared that the prison guards had also departed, thereby turning loose the more than 2,000 prisoners the Soviets had earlier incarcerated, including Jakow Goldberg, Zionist activist; Bunem Farbsztejn, Agudath Israel leader in Bialystok; Michl Kancypolski, representative of the left-wing of the Labor Zionists; Hersz Szwec, right-wing faction leader of the Labor Zionists; Aron Brzezinski, writer for *Unzer Leben;* Josef Rubinlicht and others. The Russians arrested them for "unsuitable political activities." Mordechaj Chmelnik, right-wing Labor Zionist, returned to Bialystok from a year's imprisonment in Brisk. Bialystokers who were freed from the Minsk jail included Szmuel Finkel, former textile manufacturer, and Cybulkin, longtime head of the Pajen Bank. Finkel died shortly after his return. So did manufacturer Oswald Trilings's youngest son, who remained incarcerated at Minsk. Shortly thereafter, the prison tower was set afire, and many of the former prisoners ran wild into the streets, robbing and looting businesses and the like. They were seen carrying off bundles of clothing, home appliances, furniture, etc. Those Soviet police who remained attempted to restrain the criminals, wounding a number of them.

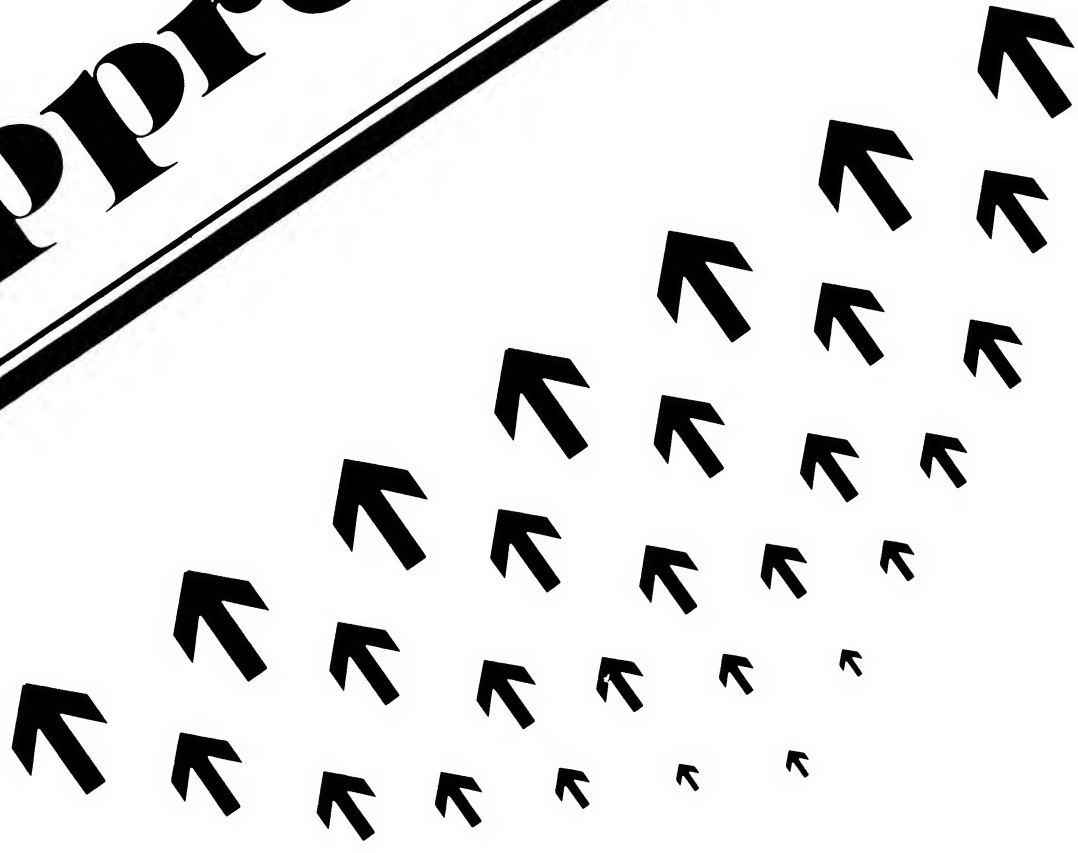
All along the highways Bialystoker Jews fled in the direction of the Russian interior, pursued overhead by Nazi airplanes. The murderers dropped incendiary bombs and fired upon the runaways with machine guns. Those who managed to return to Bialystok told of many dead and wounded, of overturned tanks and cars. People were warned of the dangers of leaving the city. Paying no attention, many young Jewish Bialystokers took to the roads. Most others, however, remained in Bialystok. Some vainly hoped that the Russians would ultimately succeed in repelling the Nazi attack, but they were destined for bitter disappointment.

The remaining Soviet personnel in Bialystok and the surrounding communities were in full retreat, leaving the area in a state of abandonment. On June 26, one day before the Nazis entered the city, no Soviet soldiers were visible. That evening a deathly silence prevailed, the lull before the storm.

The Arrival of the Nazi Murderers

Hell on earth for the Jews of Bialystok began on Friday morning, June 27, 1941, when the Nazis entered the city. Without delay, they streamed to the Jewish neighborhoods, throwing grenades into Jewish homes and wounding many. With unbelievable brutality the Nazis dragged Jewish men from their dwellings, beat

Under Nazi Oppression

The "new era" was ushered in by breadlines surrounding stores.
It marched in with the harsh cadence of the Red Army's song,
Loudly resounding in the streets: "Tomorrow let there be war"
And lurked in the night amidst strange steps of fear....
Although you tried to go on according to the days of old,
Pretending not to know, in spite of the change,
And yet the clock atop the tower advanced another hour
Pointing with its hands: a new era has come!

In those days, Bialystok, I came to you covered with dust,
Along winding paths of restlessness, I fled from Hitler's Germany.
Then you, Bialystok, greeted me with kindness,
Sharing everything you had in your hour of pain.

CHAIM LEJB FUKS

THE JEWS WELCOME THE REFUGEES

(Editor's note: The author, originally from Lodz, was one of the Jewish refugees who fled to Bialystok at the beginning of World War II. In the September 1955 issue of the *Bialystoker Stimme,* Fuks described how the Jews of Bialystok received and helped the refugees who arrived in the city.)

Was it possible for Bialystok to accommodate a massive entry of hundreds of thousands of Jews? We know that Bialystoker Jews did not have spacious homes or enough public places to admit the large numbers who with each passing day flooded their city.

And yet, as we look back upon that tragic period, we must reverently remember all those who ignored the difficulties to alleviate the needs of the unfortunate.

The Bialystoker Jewish *Kehilla,* in addition to opening scores of public kitchens that provided free lunches for all the refugees as well as special help for small children, made places available for hundreds of Jews to sleep at night. The synagogues and *batei midrashim* temporarily suspended their religious functions in order to serve as lodgings for the homeless, whose lives were thus saved. Many factory owners and artisans, without permission from the Russian authorities, employed the new arrivals in their factories. Despite the abject poverty of many Jews in Bialystok, they literally sacrificed their last morsels and gave up their beds to help their hapless guests.

The same spirit later inspired the Bialystoker Jews to launch an armed resistance against the Nazis in the ghetto of Bialystok. Many merchants were arrested and exiled to Siberia for disobeying the authorities, for allowing the displaced to work in their shops. These banishments were an excellent excuse for the Soviet secret police to take over the merchants' homes.

Credit must go to the Jewish intelligentsia of Bialystok, which, refusing to be intimidated by the Communist terror in the city, hid Zionist and Bundist transients who sought to go to Wilno. People helped those in need despite reprisal, loss of freedom and of life itself. Writers sympathetic to the refugees were blacklisted from gainful employment.

It is clear that without the help of Bialystoker Jews in the first few months of the war, many thousands who survived the Holocaust would have perished. That is the legacy the Jews of Bialystok left before it was their great misfortune to be exterminated by the Nazis and for their city to be wiped off the face of the earth. May their souls repose in Paradise.

An aged woman praying

watch the endless traffic across the Russo-Polish border in both directions, some Jews seeking the promised land in Bialystok and Russia, others yearning to return to their Polish homeland.

Ultimately, the Soviet authorities required all refugees in Soviet-occupied territory to obtain a Soviet passport and become citizens of Russia. Those who obeyed this regulation were permitted to travel to the Soviet interior. Those refusing were arrested and banished to Siberia. Entire Jewish families were sent away to remote detention farms, while individuals were dispatched to camps in various parts of the Soviet north, where disfavored Russians were also incarcerated. For the most part, many of the emigrants did not want to have passports because Soviet citizens were not permitted to live in border areas near Poland, a category into which Bialystok fell.

At the end of April 1940, almost overnight, Russian secret police surrounded all the places where the refugees hid, including the *batei midrashim* and communal institutions. Most were arrested, taken to the railroad in Bialystok and loaded into trains. They were transported to remote areas in Siberia and other brutally cold places in the Soviet Union. The same night several thousand native Bialystoker Jews were also apprehended, as well as non-Jews, and exiled. The reason for these forced transfers was that Jews in Bialystok had Soviet passports, were considered citizens and were not allowed to live in the city, which was a border area.

Nonetheless, a number of Jewish refugees continued to live in Bialystok illegally, despite the April banishments. But even this ended on June 19, 1941, shortly before Germany invaded the Soviet Union. Local authorities in Bialystok, wishing once and for all to rid the city of "unstable elements," conducted a lightning raid on Jews and non-Jews. Most of those arrested were leaders and activists of various Zionist and Bundist organizations, clergy, erstwhile rich people, manufacturers, homeowners, peasants and anyone else the authorities suspected. Most of the men arrested were sent to prison. Their wives and children were taken to the railroad station and exiled to the Russian interior. When the Nazis retook Bialystok, these imprisoned men were at first freed and then liquidated by Hitler's henchmen.

A Temporary Home for Jewish Writers and Artists

A number of writers who came to Bialystok with the Jewish expatriates from Poland joined the staff of the new Soviet-controlled newspaper, *Bialystoker Stern*. This paper had an unmistakable Communist orientation, because of its sponsorship and because most of its top staff were Jews from the Soviet Union. Later on, when it became known that the newly arrived Polish Jewish journalists had previously been Zionists and Bundists, they were unceremoniously fired. Jewish actors from Poland fared somewhat better. They received many opportunities to appear as guest stars in Russian theaters.

The Russian Jewish writers told their Polish Jewish counterparts that before the latter could expect to be accepted into their profession, they would have to learn about "Soviet reality."

Because the Jewish writers from Poland lived in constant fear of arrest for their Zionist, Bundist or religious backgrounds, and because they were not hired for suitable work, most of them finally applied for travel to the Russian interior. Others managed to reach Wilno, from which they later escaped into the free world.

Perhaps the most disturbing fact about the *Bialystoker Stern* is that it deliberately concealed the Nazi inhumanity against the Jews in Poland. Until 1941 the friendship treaty between Germany and Russia remained in effect. This meant that the Soviet Union stood silent and even acquiesced in the brutal treatment of the Jews by the Nazis. To be sure, the Bialystoker Jews knew what was going on through the grapevine, every morsel of news disseminated by whisper. But the Jewish newspaper dared not publish anything critical about Germany, much less expose how the Nazi murderers beat, tortured, robbed, humiliated and persecuted Polish Jewry. The famous Jewish writer, poet and playwright, Mojsze Broderzon of Lodz, who was one of the war refugees in Bialystok at the time, complained bitterly: "A Jewish newspaper in a Jewish city, several kilometers from the German murder inferno, refuses to devote one line or even one word to the gruesome experiences of Jews on the other side of the border, in Poland where Jewish blood is being spilled with abandon."

The Jewish writers from Warsaw, Lodz and other places who fled to Bialystok knew the true nature of "Soviet reality" and the dim prospects for Jews within it. Only after the war, did many of them finally publish memoirs about the bitter environment in which exiled Jews found themselves in Russian-occupied Bialystok. One poet, Josef Rubinsztejn, wrote a poem about Bialystok in the first weeks after the outbreak of World War II. The following are excerpts from the poem:

Bialystok

Bialystok, I still picture you, in those stormy days,
In those days, when I, a refugee, was your guest.
I still envision the town clock atop the fireman's tower.
Following Moscow standard time, it proclaimed loudly to the street below:
You are no longer in control! In your stores, homes,
An alien sits, claiming he has liberated you.
Silently you close your doors, but above you, the hands of the clock
Advance an hour — pointing to the arrival of a new era!

influx of refugee Jewish writers from Warsaw, Lodz and other places in Poland applied their journalistic skills in the service of the new publications. A Jewish theater sponsored by the government was formed, as well as a Jewish vaudeville company. Some of the best Jewish actors in Poland, who were in Bialystok as refugees from the Nazis, performed in these two newly established theaters. In addition, guest stars from the Soviet Union entertained. A fine choir was formed under the direction of the famous choirmaster from Warsaw, M. Sznejur. A jazz orchestra, art exhibits and concerts surfaced in the city. Also, gambling casinos went into operation. They attracted quite a few patrons.

Neither was Jewish religious life in Bialystok spared from these shifts. Because factory employment occupied such a major segment of the Jewish population — both young and old, from morning until night — it became exceedingly difficult for the orthodox to pray with a *minyan* and many were forced to work on the Sabbath. Most of the synagogues and *batei midrashim* were empty and because of the severe housing shortage, the Soviet administration commandeered the Jewish houses of worship for their own purposes. For example, a brick-constructed *bet hamidrash* was converted into a new sports club. Other chapels became staff quarters for the Russian Army. Still other synagogues were used as granaries.

On the other hand, the congregation of the Great Synagogue in Bialystok was to pay the most exorbitant rent to the Soviet regime. Electricity imposed a heavy financial burden on the religious institutions, costs far exceeding those for secular buildings. These discriminatory charges forced the synagogues to use electricity sparingly, so most of the time they were dark. Only on Jewish holidays did the congregations allow lights be to be used. But the mood was gloomy and strained.

Despite these difficult circumstances created by the authorities, some religious Jews did manage to form a special carpentry cooperative, where it was possible to avoid working on the Sabbath and Jewish holidays. Understandably, this cooperative attracted observant Jews who became the chief advocates for the religious needs of other Jews in Bialystok who wanted to continue observing their traditions.

The public bath, which the municipality of Bialystok had sponsored, became the domain of the State. As a result, the *mikvah,* which had been part of the public bath, was liquidated. The leaders of the carpentry cooperative succeeded in raising enough funds to build a new *mikvah* in the home of one of their members. Not only did the residents of Bialystok use this new facility, but Jews from surrounding communities did so as well.

In summary, the atheistic Russian adminstration in Bialystok was unable to eradicate Jewish religious life. The observant Jews did everything possible to perpetuate their traditions and beliefs, often demonstrating great ingenuity in circumventing the obstacles created by the Soviets. No religious Jew would accept employment, even with decent working conditions, if he was required to violate the Sabbath, regardless of the loss of considerable income. Orthodox Jews would rather take lower paying jobs and remain true to their heritage. Many accepted employment as watchmen in State-run stores. When people passed by these stores in the early morning, they would notice these religious watchmen wrapped in *talis* and *tefillin,* immersed in prayer.

THE JEWISH WAR REFUGEES

One of the reasons many Polish Jews, in fleeing from the Nazis, were interested in reaching Bialystok was that it was easier to steal into this city than into other places. Moreover, once in Bialystok, there was not too much difficulty in crossing the border into the Soviet Union. The peasants who lived in border areas at that time profited financially from assisting the uninterrupted flow of refugees in entering Russia. At first, frontier crossings were not too arduous. A short time after the war's outbreak, however, the Soviet border guards, increasingly vigilant, succeeded in repelling illegal aliens back into Nazi-occupied Poland. It often occurred that the unsuccessful refugees, driven back across the border, were brutally beaten by Nazi soldiers for their attempt to leave German jurisdiction.

When Bialystok was completely overrun by the Soviet Army on September 17, 1939, the influx of refugees from Poland increased. Furthermore, many preferred to live in Bialystok because Jewish life there had reportedly improved under Soviet hegemony. Among these refugees from Poland and immigrants from Russia were Jewish actors, artists, musicians and writers.

Since a severe housing shortage developed, a number of refugees elected to travel to more interior Russian cities and towns to live and work. In a short time, however, many returned to Bialystok, disappointed and depressed. They told of the hard life in the Soviet Union, thereby discouraging others from following in their mistaken footsteps. On the other hand, Jews streaming to Bialystok from Warsaw recounted the inhuman treatment they had received at the hands of the Nazi invaders. Some Jewish men and women, disregarding the horrifying anecdotes about life under the Nazis, sneaked back into Poland. How tragic it was to

Refoel Rajzner at the beginning of his book, *The Fall of Bialystok Jewry — 1939 to 1945.* The book continues to portray the influence of Soviet control in Bialystok and the events that took place shortly after the Russian occupation:

"The day after the Soviets arrived, the local commandant issued an order rescinding the state of emergency that was in effect since the beginning of the war. Because of this the city was once again illuminated after three weeks of darkness. People began moving about in a normal fashion. The Jews in Bialystok were able to breathe freely. Under the Soviets, a new economic and social order was formed, totally unlike what had prevailed before. Some of these changes, however, made the lives of the inhabitants more difficult. For example, it was virtually impossible to obtain necessary commodities. As it turned out, during an unusually bitter winter, 1939-40, people were forced to get up very early in the morning to stand on line in order to obtain bread and other vital staples. Not infrequently some had to remain on line round the clock, in the bitter cold. Finally, when one would reach the door of the store, he would be bitterly disappointed to learn that everything was sold out. People would leave these stores frozen, ravenously hungry and deeply embittered because life had become so difficult.

Severe unemployment ensued under Soviet rule. People went around idle, life becoming more unmanageable from day to day. Later on, however, at the end of the winter of 1940, unemployment eased. Life gradually returned to normal and, ultimately, necessary consumer goods became more attainable. In addition, the population grew accustomed to the new way of life, reinvigorated with hope for better times to come.

But there were other difficulties as well. A profound housing shortage emerged in Bialystok caused by various factors. First, a large number of dwelling places were converted into factories. Second, thousands of Russians — Soviet officials, soldiers, commissars and many others — arrived, most of them with their wives and children, entire families occupying many houses. Third, tens of thousands of Jewish war refugees from various parts of Poland descended upon Bialystok. It was well known that most of these unfortunate men, women and children wandered on foot from place to place as they fled the Nazis.

One was fortunate to succeed in running away from the German hell and to enter areas under Soviet control. Until the war, Bialystok numbered approximately 100,000 residents. All of a sudden, in the first months of the Russian occupation, the town swelled to almost 200,000 people. The housing shortage was therefore acute.

It should not be forgotten, however, that after the Russians succeeded in "normalizing" life in Bialystok, the new authorities also carried out a "house-cleaning operation" among the local population, including many Jews. When Jewish and gentile refugees were expelled from Bialystok for refusing Soviet citizenship, thousands were arrested and banished to Siberia. The official Soviet reason for these expulsions was that those deported — "the dangerous elements" — must not be allowed to live in Bialystok, since it was too close to the border. Among the "menaces" deported to Siberia were former manufacturers and merchants, leaders of the various political parties, activists in Jewish institutions before the war, clergy of all faiths, former Polish officials and ordinary people the authorities considered "unstable." These sweeping expulsions, particularly when they involved the deportation of the Bialystoker Jews and Jewish refugees, left a bad impression on the Jewish community. For a long time the fate of the deportees was unknown. Only months later were their letters received by their families and friends. The exiles wrote that they were dying of hunger and that they required immediate relief. Various measures were taken at once to assist them. Food packages were dispatched, bringing about an improvement in their condition.

A New Life for the Jews

In time, life in Bialystok gradually returned to normal. All factories in the city operated at full capacity, and even some new businesses were created. Naturally, everything in the town belonged to and was under the supervision of the Soviet authorities. State-operated stores multiplied from day to day and scarce commodities became more plentiful. Jews in Bialystok were hired for various jobs; others in time were transferred to other occupations and agencies.

The Jewish social organizations were also revamped. The aged and infirm Jews, previously housed in the incurable home, received better treatment. In fact, for a while, these unfortunates even ate kosher food. Later, on, however, the elderly residents were relocated to a more pleasant facility in Suprasle, where they were placed with non-Jewish residents. Most of the Jewish elderly were not happy with the new living arrangements, for they knew that in addition to the unfamiliar environment, they would be forced to eat non-kosher food. Those who were observant Jews did leave the new facility, having no alternative but to live with relatives or friends.

Changes also took place in the Jewish orphanages. Three separate facilities were combined into one large orphans' home in a beautiful building. The local Soviet authorities appointed Szymon Braude, formerly the Secretary of the Society for Orphans, as the director of the new institution. Under Braude's competent management, the children received top-quality care.

Education and culture in Bialystok underwent profound alterations. Because of the large numbers of students, two or three shifts of classes throughout the day were scheduled. Moreover, new schools were opened. Additional Jewish newspapers began to publish. The

the horrible storm would soon burst with explosive impact. Jews were particularly apprehensive, for they felt that tragedy was zeroing in on them. Hitler was constantly threatening the Jews with destruction.

Friday, September 1, 1939, well before sunrise, when no one yet knew of Hitler's unexpected invasion of Poland, Nazi airplanes were already flying over Polish cities, dropping their deadly bombs. Bialystok, which until the war was officially in East Prussia, was not immediately targeted for these bombing raids. The reason was that Hitler initially launched his *blitzkrieg* against the western portions of Poland. After the first two weeks of war, when the German armies penetrated various parts of Poland, Bialystok began enduring the full effect of the air raids. The locations most vulnerable were rail lines, railroad stations, and significant military and industrial targets. Understandably, many in the civilian population also fell victim to these attacks.

Massive waves of Jewish refugees arrived in Bialystok from other Polish cities. To a large extent they were motivated by a desire to cross the adjacent border into the Soviet Union. Furthermore, these refugees heard rumors that the Soviet Army planned to march on Bialystok and occupy the entire area, which would probably remain under Soviet jurisdiction according to the treaty between Berlin and Moscow — the lesser of two evils. Those first two weeks of the war found Bialystok in chaos, without any governmental control. Soon thereafter, the tragedy for the Jewish community in Bialystok commenced.

THE SUFFERING COMMENCES

On Friday, September 15, 1939, the second day of Rosh Hashanah, as most of the Jews in Bialystok were praying in their synagogues, the news that a division of the Nazi Army was at the gates of the city spread like wildfire. Panic erupted as Jews fled in all directions to hide from the murderers' onslaught. At midday, the first platoons of German soldiers appeared in Bialystok. Shortly thereafter, as the streets of the city were practically emptied of people, the Nazi soldiers scattered all over the town with their weapons. Not encountering any passersby, the Germans began firing their guns into the windows of buildings. That was the bloody beginning, a weird introduction to the calamities that would come later. The shooting left many dead and wounded. Most of the victims were Jews. At the same time the new Nazi authorities declared a state of emergency in Bialystok, imposing a curfew from 8:00 p.m. until 5:00 a.m. The Germans participated in and inspired a wave of robberies of Jewish homes. A number of Jewish women were shot for refusing to part with their rings. The Nazi murderers routinely beat and shot anyone resisting the robberies.

There was a rumor that the Nazis would not long remain in power in Bialystok. In fact, the German soldiers of the *Wehrmacht* themselves spread the word that they would soon be gone, to be replaced by the Russians. Adding to this widespread belief were official Soviet radio reports that on September 17 the Russian Army would occupy all of the areas of Poland that once belonged to the western Ukraine and western Byelorussia. Such announcements were soothing to the Jews, although no one could predict how the Soviet authorities would treat them. Everyone felt it was better to get rid of Hilter's murderers, who displayed their brutality from the very beginning. It did not take long until the rumor became reality.

Thursday, September 21, during the day, three Soviet airplanes flew over Bialystok, dropping leaflets over the city. The people were informed that the Soviet Army would shortly take over. The next day, the eve of Yom Kippur, the Germans were seen packing their bags, heading for Warsaw. The Jews were greatly relieved, hoping that a new and better period was approaching.

At the time of the Nazi withdrawal from Bialystok, a special committee of Jews and non-Jews was formed. They made preparations to celebrate the arrival of the Russian Army. Bialystok was notified that the Soviets would be entering the city that very day. Flags and flowers were feverishly hung at the entrance of the town, so the Red Army would feel it was being properly welcomed. All this excitement was understandable, since the prior Nazi regime in Bialystok revealed how much worse the Germans were and what might develop later should they return. It soon became known that during the week Hitler's soldiers were in Bialystok several hundred Jews were killed. Moreover, many Jews were robbed, their property confiscated. The Nazis' short sojourn in the town would never be forgotten.

Bialystok under Soviet Control

"People in the streets greeted the Russian Army with great warmth. The professional associations and political organizations in the city filled the streets with red flags and flowers. The encounter was enthusiastic and friendly. Jewish youth, at that time already alienated from traditional Judaism, embraced the Russian soldiers, who returned their friendliness. The Russians told of their life style in the Soviet Union, emphasizing that only there could people live in freedom."

That is how the arrival of the Red Army in Bialystok on Friday, September 22, 1939, was described by

AWROM ZBAR

THE RISE AND FALL OF BIALYSTOK

The name Bialystok sounds like a symphony to me. Which other city could have produced so many outstanding people, institutions and a grass-roots movement, to expand and to excel? Names such as Chazanowicz, Zamenhof, Mohilewer, M.M. Dolicki (a son of a Bialystoker *shochet* who became a prominent Hebrew poet), Nochum Cemach, Dr. Lipa Sukenik (archaeologist of the Hebrew University who conducted major excavations in Israel), Ossip Dymow, Pejsach Kaplan, Dr. Szymon Dawidowicz (translator of Spinoza into Hebrew), the poet M. Segalowicz, and the opera star, Rosa Rajisa.

The downfall of the Czarist regime was enhanced by efforts of Bialystoker Jewish revolutionaries. The previously autocratic *Vaad Hakahal* (Jewish Community Council) was replaced by an exemplary democratic *Kehilla* that could have endured for many generations were it not for the Nazi Holocaust.

And in the heart of the most severely impoverished neighborhood in Bialystok a children's home was established, which served more than five hundred Jewish children of working parents, reared to honor the working life and the struggle against injustice. These children frequently sang the song that began: "To life, where all people are brothers."

So Bialystok lived and functioned, warmly and lovingly embracing all of its sixty thousand Jews with a generous heart, encouraging all that was dear to them.

All this, until the mighty German *Luftwaffe,* the so called "Iron Eagles," began to thunder with their threats, completely blanketing the Polish skies. It did not take long for them to capture Poland's cities, nor did they hesitate in carrying out the physical extermination of the Jews.

Cramming more than 1,500 Jewish men, women and children into the Great Synagogue in Bialystok, setting them afire while they were still alive, was the tragic beginning of a period of constant, escalating suffering. Nevertheless, in spite of these inhuman circumstances, the Jews once again proved their uncanny ability to continue living — even in the ghetto. They went about their business, published newspapers, got married, bore children and even staged theatrical performances. They never lost hope.

After all, perhaps Germany's attempt to set the clock back to the Middle Ages with its primitive brutality may, in fact, bring about the opposite result: that after such a monstrous phenomenon the world might eventually take a giant leap forward into a new period of positive change, a breath of fresh air that will totally banish Germany's ugly ruthlessness. Surely this hope must have motivated the Jews, for otherwise they would not have so determinedly continued building their lives in ghetto conditions. Their overwhelming hope enabled them temporarily to forget their hunger and the hardness of the wooden boards upon which they slept, despite the nightly resonances of shooting, the persistent police raids and the other horrors that afflicted them. These hungry, wretched souls, their bodies emaciated, frequently failed to smell the odor of the dead with whom they were constrained to sleep. Instead, they often indulged in sweet fantasies and denial, which enabled them to exist in the midst of hell.

But the moment finally came when the Jews could no longer transcend their pathetic surroundings. During a bitter morning they were suddenly rudely awakened from their sweet dreams, as the liquidation of the Bialystok ghetto began. Its choked voice was heard wherever our *landsleit* were to be found in other lands, proclaiming in blood-curdling words: "We are being liquidated, but we shall never surrender. We will fight the beasts to the end! Avenge us! Tell the world of the tortured bodies of your brothers!"

By any standard, the fight was lost before it began. How could a few Jews, surrounded by iron fences and electrified wires, stand against thousands of murderers, heartless hooligans and inhuman sadists armed to the teeth? It was in fact a hopeless fight because the odds were overwhelming. But the resistance was worthwhile and necessary.

Warsaw was not the only city in Poland that rose up against its invaders. Its brothers and sisters in Bialystok, with full blown Jewish pride, had mercilessly plunged a knife into the spine of the enemy.

IN TRYING TIMES

The terrible suffering inflicted on the Jews of Bialystok by the gruesome Nazi occupation was not unexpected, just as Jews in other parts of Poland anticipated it. While it could take time in arriving, people felt that a fearsome period for Jews was indeed approaching. Yet nobody foresaw the extent and severity of Jewish destruction as it tragically evolved. The restless mood of the Jews in Bialystok, as elsewhere, intensifed at the end of the summer of 1939. Dark storm clouds gathered on the horizon, foretelling an ominous period.

It soon became clear that these fears were totally justified. At the same time that the Polish government mobilized its army, people heard shocking news. From the radio they suddenly learned that Hitler's Germany and Stalin's Russia had just completed a friendship treaty. At that point no one doubted any longer that

JAKOW PAT

AS THE BORDERS GO UP IN FLAME

(Editor's note: The following article was written in New York on the day war broke out in Poland — September 1, 1939.)

I had wanted to write about our Bialystok and the heroism of the ordinary Bialystoker Jews in the difficult months of resistance against anti-Semitism. I had planned to tell about the Jewish workers, the weavers and tailors, the hard-working housewives.

Unfortunately, I must cancel these plans. For as I write, the borders of Poland are in flames; Hitler's bombs fall upon Warsaw and Wilno, Katowice and Krakow, Czestochowa and Lodz.

A wild horde of barbarians has attacked Poland. Today the destroyer of the world, Adolf Hitler, proclaimed in the Reichstag: "I will spare women and children, but if they do not surrender, we will show them!" What he means is that plans for slaughter are ready. Hitler intends to unleash a bloodbath in Poland.

Across the sea the terror that has captured Poland and our beloved Bialystok has also engulfed us in America. Now, as I write these words, we stand at only the beginning of the catastrophe. It is difficult to consider the matter calmly or to write about it dispassionately. But this we must do: rationally consider our next steps and our responsibilities. Our brothers and sisters need our help, lots of it. We must broaden our assistance to them, both moral and material.

The fifty thousand Jews in Bialystok must know that the thousands of Bialystoker Jews in America join with them in fraternal solidarity.

The Jews in Bialystok must realize they are not alone; they have not been abandoned to face the cannons and bombs by themselves. On this side of the ocean those who love them feel their pain; our hearts beat to the same rhythm as theirs. That is the moral support we can offer them.

Material relief must also issue forth from individuals and organizations. If bombs and weapons of war fail to destroy our fellow Jews, let them not perish from hunger and poverty. The social institutions in Bialystok are at this moment the most potent weapons our kinsmen have to fight this war. The orphanages, synagogues and public kitchens constitute the wellspring of the people's energy, as well as a source of comfort for the suffering.

Until now these institutions were sustained by the generosity and dedication of the Jews in Bialystok, with only modest donations from the poor masses. Assistance from abroad has unfortunately played a minor role in bringing relief to our hapless *landsleit.* In the main, they have helped themselves, but all that is now impossible. Now the Bialystokers in America will have to do their part.

Let us awaken our consciences to the demands of this difficult hour. Let us open our hearts to our heavy responsibility of saving the lives of those in Poland.

This is a tragic period, when we will be called upon to make extraordinary sacrifices. Is it not a miracle that a second Bialystok exists in America, fortified by five million Jews throughout our land, which is our insurance policy as well as a basis of hope for our people in Bialystok. Let us loudly and unmistakably proclaim: "Brothers, we are with you!"

Bialystoker *landsleit* in various places in America have distinguished themselves with their singular compassion for others. Now is the time to show it as never before.

As the borders of Poland burn, let us do our duty.

AWROM SZEWACH

THE YAHRZEIT CANDLE

The sorrowful *Yahrzeit* candle blew out,
A flame for a full day and night
Quieting my longing and grief,
By conjuring up memories of the dead.

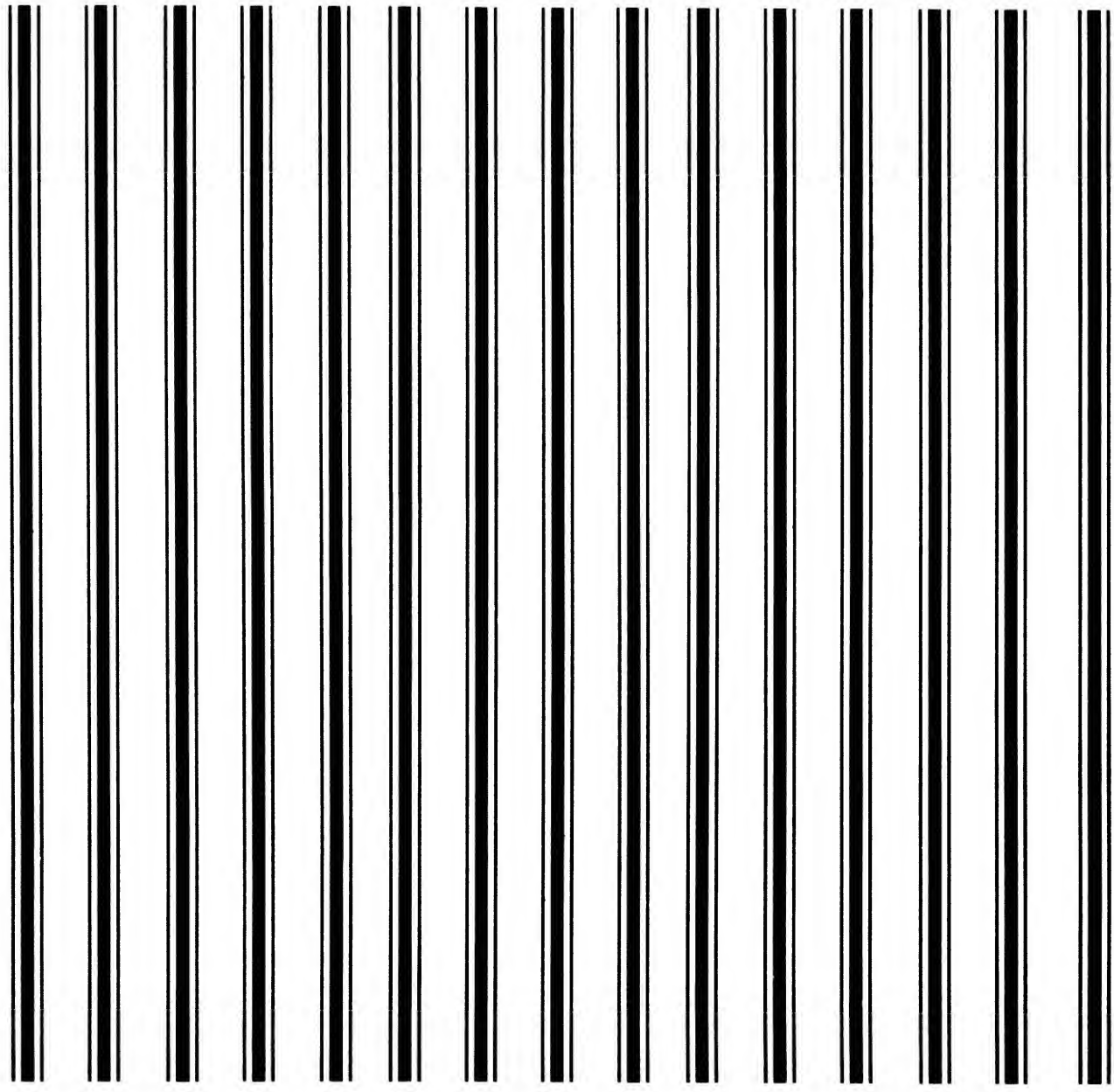
Next year on the same day
This candle will again be lit,
Only to flicker out in sadness
And one's duty shall once more be done.

Every part of me burns with fever
My eyes fill with tears of pain
After me who will know when to light
the *Yahrzeit* candle
In memory of the martyrs falling in the war?

Will anyone know at which burial ground
to weep
Or to erect a monument inscribed?
Will future generations shine again?
Whose heart can stand the pain?

So I stand at the flickering *Yahrzeit* lamp
The wisps of smoke darkening my mood,
In my head a stream of blood
Winds its way through my song.

The Tragic Beginning

view, and Wells a secular philosophy. Ivy Litvinov, prior to marriage, made a name for herself in literature and education. She wrote a number of literary works that won critical acclaim.

Litvinov served as Soviet Foreign Minister from 1921 to 1939. During that era, he conducted extensive negotiations with the German government and represented his government in the League of Nations and international conferences. From 1941 to 1943 he was Soviet Ambassador to the United States. Following that assignment, little was heard from him until his death in December 1951.

During Litvinov's stint in Washington, the Bialystoker Center in New York prepared a reception for him. Because of a sudden diplomatic mission, Litvinov was unable to attend. Upon receiving his telegram to that effect, a committee consisting of Philip Novick, Samuel Kassel and David Sohn visited him on his ship prior to his departure. Litvinov warmly greeted his Bialystoker *landsleit,* inquired about many of his childhood friends, and particularly about one of his rabbis, Wolf Rubin, who lived in New York at that time. During the conversation, Ambassador Litvinov spoke in Yiddish.

The delegation requested that the ambassador persuade the Soviet authorities to place orders with manufacturers in Bialystok in order to stimulate its depressed economy. Litvinov promised to give this matter his serious attention. The next day the Bialystoker Center received a cable from the ambassador stating he was honored by the committee's visit. As it turned out, the Russian government did increase its commercial transactions with Bialystok factories, reactivating some firms that earlier had come to a virtual standstill.

An Interview with Litvinov's Brother in Bialystok

At the end of 1938, when Maxim Litvinov was at the height of his influence in the Soviet foreign ministry, a Polish journalist conducted an interview with his brother, Rabbi Jakow Walach.

The Polish correspondent arrived in Bialystok, looking for Litvinov's relatives. He came upon a drugstore owned by the Walachs, entered and began a conversation with Litvinov's aunt and brother:

> Rabbi Walach, the Foreign Minister's older brother, appeared in the modest quarters belonging to his family, dressed in a long black robe, with a white, patriarchal beard, wearing a fur hat (*shtreimel*) on his head.
>
> "Are you the brother of Soviet Foreign Minister Litvinov?" he was asked.
>
> "Unfortunately I am," he answered.
>
> "Why unfortunately?"
>
> "Because he is the leader of an atheistic regime," the elderly Jew replied.
>
> "Do you wish to share with us some memories of your brother?"
>
> "Only on condition that my remarks will not be interpreted as a criticism, because I still love my brother."
>
> "Does your brother ever help you out?"
>
> "No, absolutely not! Once, when I was quite ill, I wrote to him pleading for some money. His secretary replied that Soviet law does not permit exporting Russian currency abroad. And Foreign Minister Litvinov has no intention of violating the law."
>
> "When was the last time you saw your brother?"
>
> "A couple of years ago. I was in Bialystok at the time and learned that an express train would be passing through, carrying my brother to Geneva. I stood on the platform of the railroad station to see him. The police and his bodyguards would not permit me to enter the train. Suddenly I began shouting, 'Meir, Meir!'
>
> "My brother peered out the window of his parlor car, recognized me and emerged onto the platform. We spoke for several minutes. He gave me an expensive cigar and told me about his life as a Soviet official. When I started chiding him for losing his faith in God, he replied, 'What do you know?' and quickly reentered the train."
>
> "Tell me something of Litvinov's life."
>
> "I can describe how a good, pious Jewish boy turned into a Bolshevik. At the time Czar Alexander was assassinated, a telegram from St. Petersburg arrived in Bialystok, ordering the arrest of a man named Walach. Our father, a devout Jew, had as much to do with socialism as I. Nonetheless, the police arrested my father by mistake. This made a terrible impression on young Meir. He heard that his father was jailed for socialist activities and demanded to know what socialism was. When our father was released a short time later, he enrolled Meir in a Russian school. There he read the outlawed socialist books. Still he was very religious, going to synagogue every day. Later he was drafted into the Russian army and sent away to serve in the Caucasus Mountains. The unit was later renamed, 'Comrade Litvinov's Brigade.'
>
> "Thereafter he went to Kiev and worked in a factory. His contact with the workers drew him closer to socialism.
>
> "In later years, he was influenced by Lenin, Trotsky and Stalin. He spent the rest of his life as a loyal communist."

The story of Maxim Litvinov, born Meir Walach, a Jewish boy from Bialystok, can only arouse mixed feelings among his *landsleit.* We admire the high position of authority that he attained, but, at the same time, we cannot help regret his estrangement from his own people's faith and culture.

1905 - October 18: The Bialystok working masses and revolutionary youth demonstrate, storming the city prison in order to free political prisoners. Police and soldiers fire their rifles. Some Jews are killed and many are wounded.

1905 - The Bund organizes professional unions for tanners, weavers, tailors, cobblers, needle and tobacco workers.

1906 - June 1-3: The military pogrom in Bialystok, arranged and carried out by agents of the Czarist government. 110 are shot and murdered. Jewish self-defense groups organized by the Bund, *Poale Zion,* anarchists and other parties offer resistance.

1907 - The public library is opened in Bialystok.

1912 - The first kindergarten is opened by the *Haskalah* party. In 1914 it is converted into a home for children.

1913 - The *Habimah* Theater is opened by Nochum Cemach with the play *Shma Yisroel* by Ossip Dymow, translated into Yiddish by Pejsach Kaplan.

1913 - The first daily newspaper *Bialystoker Tageblatt* appears, edited by A.S. Herszberg. David Sohn is the American correspondent.

1914 - August: Beginning of World War I. Bialystok is in a state of siege.

1914 - Bialystok calls for assistance from the *landsleit* in America by telegram to David Sohn.

1916 - The library and reading room of the Youth Organization is established. In 1919, it becomes the Sholem Aleichem Library.

1918 - December: The city of Bialystok is taken over by the Poles.

1919 - February 19: Beginning of publication of *Das Neue Leben,* an independent democratic newspaper, under the editorship of Pejsach Kaplan. From 1931 it is known as *Unzer Leben.*

1919 - May 13: The Sholem Aleichem Library is opened on the third *yahrzeit* of Sholem Aleichem.

1919 - The Bialystok *Kehilla* receives relief funds from the Bialystoker Center in New York.

1920 - The first delegates of the Bialystoker Relief Commitee in New York arrive in Bialystok.

1920 - July 20: The Russians take over the city.

1920 - August 22: The city is once again under the jurisdiction of the Poles.

1920 - David Sohn arrives in Bialystok at the time of the Bolshevik invasion, bringing $140,000 from the Bialystoker Relief Committee in New York.

1921 - The first Polish census in the city of Bialystok contains 76,792 residents, of whom 39,603 are Jews.

1921 - The Jewish Literary Society is established.

1925 - The first bus in Bialystok goes into service.

1926 - The *Gilah Rinah* Repertory Company is founded.

1932 - December 19: The second Polish census in the city counts 91,000 residents, of whom 39,000 are Jews.

1933 - The anti-Hitler Boycott Committee is established. The boycott is carried out with iron discipline.

1939 - September: World War II erupts. The Germans occupy Bialystok for a short time. Later it is taken over by Soviet Russia.

by **DOWID KLEMENTYNOWSKI**

MAXIM LITVINOV — OUR LANDSMAN

Meir Walach, born in Bialystok to a Chasidic family, became, as Maxim Litvinov, the foreign minister of the Soviet Union.

His grandfather, Rabbi Szabsaj Walach, served as the spiritual leader of Rozenoj, a small town near Slonim. His father, Mojsze, was also a Talmudic scholar but worked as a controller in a Bialystok bank. An uncle, Awrom Jakow, was a prominent textile manufacturer in Lodz.

Young Meir went to *cheder* and studied Talmud, but preferred reading revolutionary books by socialist and communist authors. His father, realizing that Meir would never become a religious scholar, engaged a Russian tutor to provide him with a well-rounded secular education emphasizing Russian language. This exempted the boy from military conscription in the remote Soviet interior and permitted him to remain near his parents in Bialystok as an enlisted man. In time, Meir distinguished himself as a language specialist.

As a young man, he conspired with other revolutionaries against the Czarist regime. He was often imprisoned, and his father had to pay huge sums to bail him out. But harsh punishments failed to deter Meir from his seditious activities.

In later years Meir Walach became a close intimate of Lenin, Trotsky and Stalin, extorting funds to support the Bolshevik movement.

Wandering around the world to avoid Czarist agents, he spent time in London, where he married Ivy Love, daughter of one of the most distinguished Jewish families in Britain.

Miss Love's ancestors emigrated from Hungary to England following the unsuccessful 1848 revolution. Her father, Walter Love, was a prominent writer, a close friend of H.G. Wells. In fact, they enjoyed frequent exchanges, Love espousing the Jewish point of

A HISTORICAL CALENDAR

1320 - The village of Bialystok is founded by the Lithuanian Count Gedimin.

1542 - Bialystok becomes the private fiefdom of Polish King Zygmunt.

1558 - The first Jews arrive in Bialystok, according to the records of Tyktin.

1659 - The Bialystok community becomes a part of the Tyktin jurisdiction.

1661 - The Tyktin Council returns Bialystok to Jakow, son of Mojsze Sigl, and to Izchok, son of Mojsze, for one hundred gulden.

1703 - Count Bronicki builds his wooden palace in Bialystok.

1718 - The old *bet hamidrash* is constructed in the synagogue square and the *Ner Tamid* Society is established to maintain it.

1742 - Bialystok is elevated to the status of a city by Jan Klemens Bronicki II.

1745 - Jews in Bialystok are given the same rights as other citizens.

1745 - The tower with eighty shops is constructed and given to the Jews.

1750 - Virtually the entire town is destroyed by a great fire. Later buildings of stone and brick are built to replace the fire-consumed edifices.

1763 - The city tower with the town clock is constructed.

1765 - 761 Jews live in Bialystok.

1777 - The Bialystok Jewish community becomes independent of the Tyktin jurisdiction.

1779 - Bialystok becomes a part of Prussia until 1805.

1800 - Bialystok becomes a central city surrounded by ten smaller satellite communities.

1804 - The first Jewish printing press in Bialystok is opened.

1807 - After a short period during which Bialystok is occupied by Napoleon's armies, it becomes Russian territory.

1807 - Bialystok has 6,000 inhabitants, 4,000 of whom are Jews.

1808 - Bialystok is declared the capital city of its region.

1812 - Bialystok reverts to French hegemony.

1815 - Bialystok returns to Russian jurisdiction.

1821 - The *Chevra Kadisha* is formed.

1826 - The *Bikur Cholim* is established.

1828 - The *Gemillus Chasadim* is established, later to become the *Linas Hatzedek.*

1830 - The Home for Incurables is founded.

1833 - Eliezer Halbersztam, founder of the *Haskalah* movement in Bialystok, settles there. He dies in 1899.

1840 - The Jewish Hospital in Bialystok is founded by Sender Bloch.

1850 - Nochum Minc and Sender Bloch establish the first silk factories in Bialystok.

1855 - The first Yiddish-Russian schools are established by Kasriel Kaplan and Gewirtz.

1859 - Dr. Ludwig Zamenhof, the creator of Esperanto, is born in Bialystok. He dies in Warsaw in 1917.

1869 - The *Tzedakah Gedolah* (the Committee for Charity) is founded in Bialystok.

1876 - Meir Walach is born in Bialystok, later known as Maxim Litwinow, the foreign minister of the Soviet Union.

1876 - Jewish wagon drivers strike against new police regulations.

1881 - The cornerstone of the Old Age Home in Bialystok is laid.

1882 - The first weavers' strike occurs in Bialystok.

1882 - A pogrom is threatened in Bialystok. Jewish butchers, wagon and coach drivers repel the attackers.

1882 - *Chovevei Zion* (Lovers of Zion) party is founded in Bialystok, the precursor of the Zionist movement.

1882 - The Old Age Home is opened.

1883 - Rav Szmuel Mohilewer becomes Rabbi in Bialystok.

1883 - The *Maachal Kosher* is established for Jewish soldiers.

1885 - The *Linas Hatzedek* is founded.

1890 - The first spinning wheel is brought to Bialystok.

1890 - Jakow Pat, writer and leader of the Bund, is born in Bialystok.

1893 - The *Mishmeret Cholim,* later known as the *Linas Cholim,* is founded.

1895 - A wildcat strike by weavers breaks out in Bialystok.

1897 - Bialystok contains 41,905 Jews (the general population is 67,000). The financial status of the city is good.

1897 - The Bund party is established in Bialystok.

1897 - Dr. Chazanowicz and his colleagues travel to the first Zionist Congress in Basel as the Bialystoker delegates.

1898 - Rabbi Szmuel Mohilewer dies. The funeral is the most impressive Bialystok has ever had.

1898 - The first strike fund is established by the Bund.

1899 - The Voluntary Firemen's League is formed, ninety percent Jewish.

1905 - A united front of political parties in Bialystok is formed to resist the Czarist regime. The committee declares a general strike.

1905 - August 12: The tragic *Shabbos Nachamu.* A military pogrom takes place in which 36 Jews are murdered.

B. TABACZYNSKI

THE SCHOOL AND EDUCATION

Jewish Bialystok, which was an attempt to translate idealism into practice, to transform dreams of social justice into fact, demonstrated unusual self-sacrifice and offered fierce resistance during the most difficult days of pain and anguish brought on by the Nazi occupation.

Bialystok was a collective hero, combining sacredness with might, struggling with the Nazi beasts in its own way for longer than other cities.

The Jews of Bialystok were able to show this defiance in large measure because many in the ghetto were the teachers and students of the Jewish schools, as well as the social activists. In those nightmarish days, all of them were heroes.

The women's athletic group Morgensteren of the Youth Organization Tzukunft, 1927.

The history of the Bialystok school system was, to a large degree, the story of the workers and the plain people. Its supporters were Jewish workers' in the main, some Bundists and, to a lesser extent, the Jewish intelligentsia. The schools sprang up in the poor sections, where those without means lived. The language of these unfortunates was Yiddish, tying them together with other elements of Jewish society in Bialystok.

At the beginning of World War I, when the political shackles that bound the Jewish working masses had slackened, these hungry people responded to the call of the Bund, the Revolutionary Socialists and the Labor Zionists to establish living institutions — schools and cultural organizations — that would inculcate into the upcoming generation a sense of Jewish pride and nationalism in addition to providing a basic education. Some of these schools were subsidized by the *Kehilla* in Bialystok. Among these schools were: Groser School, Mendele School, Peretz School, J. Chmurner (Youth Association) School, and the Kindergarten School. Many creative and imaginative teachers motivated the students, leaving a lasting imprint for the remainder of their lives that they passed on to later generations.

The following served on the Board of Jewish Education: Binjomin Tabaczynski, Ruwen Chajet, Pinje Fejgin, Zejdl Nowiski, Psachje, Mordechaj Zabludowski, Luba Kanel, Zalmen, Ruwin, A. Domeracki, Fiszl Kacenelenbojgn.

They are no longer here. Words cannot comfort the pain of Bialystoker Jews. Their world was destroyed. It is difficult to tolerate the profound grief when remembering what was. Even the graves of the departed are unknown, but they live on in the memories of their survivors.

Indeed, their legacy will be perpetuated by future generations.

JEWISH PRINTERS ASSOCIATION

Before the Nazi occupation, Bialystok had ten Jewish publishing houses that employed about 100 printers and organized a local of the Warsaw Printers Union. The local gave economic and moral support to its members, calling several strikes when necessary, which ended to the members' advantage. The printers' major focus was newspapers and, secondarily, books and magazines.

Among Jewish printers who perished in the early part of the Holocaust in Bialystok were: Josef Zeligson, Ruwen Skljut, Isroel Bernacki, Motl Frydman, J. Chaskel, Naftoli Feldman, the Sokolski brothers, Zejdl, Portnoj, and others. On June 22, the Soviet army drafted the following printers: Izaak Rybalowski, Efrajim Portnoj, Jankel Zalcman, Tejman and others.

The following continued as printers in the Bialystok ghetto: Herszl Kozak, Chaim Motinko, Binjomin Gutman, Izchok Zakczewski, Nochum Zakczewski, Meir Kruglewicki, Mojsze Kozak.

Printers killed in the 1943 liquidation actions were: Awrom Bron, Szlojme Kozak, Szlojme Dajcz, Meir Kruglewicki, Mojsze Gold, Welwel Yuchnowecki, Jerachmiel Rybalowski, Mojsze Kaplan, Herszl Noszko, Mordechaj Farber, Heszl Dlugacz, J. Trunkowski, Szlojme Zylbersztejn, Munje Zeligzon, Welwel Rajser and many others.

The following printers survived: Herszl Kozak, Refoel Rajzner and Jechiel Plac.

DR. JACOB SOKOL

REMEMBERING THE JEWISH HOSPITAL

The Jewish Hospital in Bialystok was a vital institution in the history of the town's Jewish community. Its archives, had they been preserved, could have told many wondrous stories, not only about Bialystok itself but about its humanitarian efforts, which gained the recognition of places far away.

The Jewish Hospital had achieved such a remarkable reputation that the highest government officials, even bitter enemies of the Jewish people, went there for medical treatment.

The hospital administration consisted of: A. Kniazew, Director; Poznanski, Secretary. Its medical and surgical departments were well organized. Many hundreds of patients used its ambulatory services on a daily basis, a large percentage of whom were treated gratis by its doctors, top specialists in every branch of medical science.

The nurses and doctors of the Jewish Hospital, founded in 1840.

The Jewish Hospital was more than a place for curing disease. For the young Jewish doctor it was an extension of medical school, a golden opportunity to expand his theoretical and practical knowledge.

Each week the hospital conducted seminars, arranged by the medical society, rendering it a citadel of medical knowledge, where doctors and nurses studied with great diligence. Moreover, practical clinical lectures were offered there. That is why many young doctors and medical students became affiliated with this institution.

Patients were sent to the Jewish Hospital in Bialystok from neighboring communities because of its excellent reputation as a center for diagnosis and treatment. Those young doctors who interned there were required to go through a difficult apprenticeship before they were approved for clinical practice.

It was extremely tough in those prewar years for Jewish young people to enter the Polish universities and continue their education. Only a small number who had the financial capability left Poland for Western European universities, which did tend to accept them. Unfortunately many had to give up their dreams of higher education because of monetary problems.

When a student completed medical school he had a year of internship at a hospital. This was certainly no easy experience.

For a Jewish student to intern at a general hospital was practically impossible. Therefore, it was necessary to apply to the Jewish Hospital. Not all the students, however, were accepted there.

During the Nazi occupation, young Jewish doctors doing their internship at the Bialystok Jewish Hospital, together with their older colleagues, remained at their medical posts until the last moment. Many of the hospital's doctors including Dr. Rejgrodski, Dr. Triling, Dr. Forszteter, Dr. Epsztejn, Dr. Iserson, Dr. Ziman, Dr. Jakobson, Dr. Kagan, Dr. Wolf, Dr. Fejgin and others were exterminated together with their patients, whom they treated for almost fifty years. May their memories be blessed.

JEWISH JOURNALISTS

Mojsze Wisocki — co-founder of *Unzer Leben,* daily newspaper. Journalist, publicist, lecturer; Asz. Amiel — Essayist; Mendl Goldman — poet and journalist, known for his concise, subtle articles for *Unzer Leben;* J.L. Szacki — impassioned raconteur; Lejbl Fajans — Yiddish language specialist. Later a member of the Academy for the Hebrew language in Israel; Furje and Jehuda Lis — poets; Dowid Sapir — novelist and skit writer. He wrote a three part Yiddish novel, *The Weak Generation;* S. Lampert — journalist and sculptor; Chaim Wisocki — Master short story writer of romantic themes; Aron Brzezinski — his favorite subject was the bleak, declining Lithuanian-Polish *shtetl;* J.G. Sztejnsapir — humorist and founder of a weekly Yiddish publication; Oszer Czanowicz and Josef Rubinlicht — The former originally wrote for the *Warsaw Express.* The latter was a folk humorist; Jakow Waks and Cwi Wider — Freelance writers on labor issues for *Unzer Leben;* Mordechaj Zabludowski and Dr. Cwi Lukaczewski — specialists on engineering and medicine, respectively, whose articles appeared in the Friday *Unzer Leben;* Nojach Zabludowski — known for his meticulous use of language; A.S. Herszberg — historian of Jewish life in Bialystok; Awrom Tyktin — scientist, publicist and philosopher. Many of the above improved their writing style under Pejsach Kaplan's tutelage.

ZWI KLEMENTYNOWSKI

THE LAST KEHILLA IN BIALYSTOK

(Editor's note: Our worthy Bialystoker *landsman,* Zwi Klementynowski, serving today as a prominent lawyer in Israel, is well known as a leader in Zionist and other circles. He is highly regarded by Bialystoker Jews. One of the tireless leaders of the *Irgun Yotzei Bialystok* in Israel, he was chairman of the final Jewish *Kehilla* in Bialystok before the outbreak of World War II. He was also elected a councilman in the last Bialystok Municipal Council, shortly before the war. When the Soviets occupied Bialystok at the beginning of the war, Mr. Klementynowski fled to Lithuania. After a period of wandering and dislocation, he reached Israel in 1941.)

When Poland assumed jurisdiction in Bialystok after World War I, the government granted the Jewish *Kehilla* religious autonomy. Consequently, the *Kehilla* became the sole representative of the Jewish population in Bialystok and vicinity. The *Kehilla* had the right of self-government in religious affairs and was empowered to impose taxes on the Jewish population.

Although the *Kehilla,* according to law, was supposed to function solely as a religious body, the administration broadened the definition of "religious self-government," extending its control over all the social, cultural and philanthropic interests of the Jewish community. In fact, it evolved into an important political organ. Whenever an issue arose of interest to the Jews of Bialystok, the *Kehilla* became involved.

To a great degree, this activity was encouraged by the fact that elections to the *Kehilla* were democratic — universal, direct and secret. During elections a strong campaign was waged among the various parties representing all the political views of the Jewish populace. At meetings of the *Kehilla* Council all political issues of concern to Bialystok's Jews were addressed.

Our *Kehilla* administration also involved itself with Jewish educational institutions, the libraries, the Jewish Hospital, the charity organizations and other bodies. When a question arose about Jewish rights — such issues frequently came up — or the security of the Jews, the administration intervened. If needed, the *Kehilla* would send a delegation to the Municipal Council or even to the authorities in Warsaw. The *Kehilla* concerned itself as well with the interests of Jewish merchants, small businessmen and workers in the city.

All Jews who paid their taxes were entitled to vote in the *Kehilla* elections, which in practice meant that virtually all Jews voted. The various political parties including the Zionists, Socialists and the religious groups, ran slates of candidates, as did commercial organizations. The campaigns were always lively with many rallies and meetings. The Jewish newspapers conducted debates about the merits of the candidates and platforms. The election for the last Jewish *Kehilla* in Bialystok took place in 1938. I still remember the disputes I had at the time with candidates of the Bund in the press and at public meetings.

I was elected to the *Kehilla* Council, and then a second campaign began for Chairman. I was supported by the Zionist leaders for this position, as well as by representatives of economic organizations and the *Poale Zion,* and I won, thus accepting a tremendous responsibility. I intervened often with the Polish authorities, fighting for Jewish rights, protesting adverse edicts, demanding justice for our interests, as did every Jewish leader in prewar Poland.

At that time, in addition to my posts as Councilman and Chairman of the Jewish Council in Bialystok, I served as the Chairman of the Zionist Organization. During the last winter of the *Kehilla's* existence in 1938-39, elections for the Bialystok Municipal Council were held. I was elected, together with the late Ruwen Nachumowski, to the Municipal Council. We also had to fight for Jewish rights there. In the Council, two Jewish factions competed, the Zionists and the Bund.

The last *Kehilla* in Bialystok made a major contribution to the Jewish community, fighting on many fronts for the benefit of its constituents within the town and in the surrounding communities. No one at that time dreamed that the horrific Holocaust was approaching — a deluge of blood, tears and annihilation, which brought upon our people unspeakable devastation. The existence of our *Kehilla,* unfortunately, did not last long. World War II erupted, destroying everything in its wake. As the representative of the *Kehilla* I had many difficulties as the war began, particularly when the Red Army marched into Bialystok in September 1939.

RABBI GEDALJA ROZENMAN
Chief Rabbi of Bialystok from 1920 to 1943; scholar and author of an important scientific book on shechitah; **perished with all the Jews of the ghetto in 1943.**

competition amongst themselves but also consolidated their economic strength.

The Economic Council consisted of 1,700 artisans, 800 small businessmen and 600 merchants. The various segments of the economy banded into smaller groups, including the industrial "Farband," the Textile Manufacturers Association, the Merchants Association, the Small Businessmen's Association, the Artisans Association, and the Butchers Association.

Bialystok contained a number of banks and lending institutions, some of which were founded in 1901. These banks made it possible for the various industries and small businesses to obtain capital at reasonable rates of interest in order to strengthen the city's economy.

The Jewish Press in Bialystok

The Jewish press in Bialystok, in addition to the well-known daily newspaper, *Das Neue Leben-Unzer Leben,* developed as follows:

The *Volksblatt,* a daily newspaper, first appeared in the summer of 1919, published by the Zionist organization. Circulated for two months.

Bialystoker Stimme, a weekly, first appeared in 1924. Existed for a year and a half.

Bialystoker Yiddisher Courier. First a daily, then a weekly. Lasted for a short time.

Bialystoker Telegraph. First published in 1927 on a daily basis. Existed for a few months.

Neue Bialystoker Stimme. A weekly established in 1929. Published more than two hundred editions, then folded.

Bialystoker Handelszeitung, a business paper published every Friday.

Unzer Spiegel, a weekly family magazine.

Bialystoker Express

Unzer Zeitung

Der Wecker, a weekly publication of the Bundist organization in Bialystok.

Unzer Weg, a weekly published by the Zionist Organization in Bialystok. The two foregoing newspapers were not published on a regular basis.

The only daily newspaper, which overcame all the difficulties during a period of twenty consecutive years, promoting the spiritual evolution of the Jewish community in Bialystok, was *Unzer Leben.* Its Chief Editor, Pejsach Kaplan, deserved much of the credit for the success of this publication. A. Berezinski, J. Rubinlicht, M. Goldman, Co-Editors; J.L. Szacki, Member, Editorial Board; B. Gutman, Chairman, "Press" Printers; B. Rubin, Administrator; R. Rajzner, Ch. Matinko and W. Rajser, Members, Administrative Board; W. Sulkes, Proofreader.

Bialystoker Leksikon — began in 1935. Published biographies of leading Bialystoker Jews. Edited by Pejsach Kaplan, J. Szacki, M. Goldman, A. Zbar and A. Berezinski.

Other cultural organizations in Bialystok before World War II included the Jewish Society for Writers and Journalists, whose leading members were: A. Albek, A. Berezinski, M.M. Berch, M. Goldman, J. Warszawski, C. Wider, Ch. Wisocki, M. Wisocki, N. Zabludowski, A. Zbar, A. Tryzanowicz, L. Treszczanski, B. Tabaczynski, S. Lampert, J. Lis, Dr. J. Lukaczewski, S. Lew, D. Sapir, A. Amiel, L. Fajans, J. Furje, A. Fejgin, P. Kaplan, L. Rozental, J. Rubinlicht, J. Ruzanski, J.L. Szacki, J.N. Sztejnsapir, J. Szapiro and N. Szejnbrun. In 1939, M. Wadias was chairman. There were also a Jewish Bookstore and a dramatic workshop founded in 1906 by Jakow Tapicer, Ana Horodiszcz, J.A. Bacer, J. Goldszmidt, Sapersztejn, Ana Mirkin, Dora Mowszowicz, and Solowejczyk. The chairman was Dr. Hurwic.

Fine art came into full bloom beginning in 1924. The most popular painter in Bialystok was Ben-Zion Rabinowicz (Benn), who began his work in his father's attic. His art exhibits in Bialystok, Warsaw and Wilno in the years from 1927 to 1930 brought him much success. In 1930, he left Bialystok for Paris on a stipend from the Bialystok Municipal Government. His first paintings, signed "Benn," placed him in the forefront of the Parisian artists. During the war years, when the Germans occupied France, Benn hid in a cellar and continued his art work there. After France's liberation, his popularity increased even more. His painting, "The Megillah" received critical acclaim from French reviewers. In 1960, he completed his "Illustrations of the Psalms," which made him famous throughout the world. There were a number of other artists from Bialystok who also achieved celebrity.

Bialystok had a chess club. In 1926, the first chess tournaments took place. Aron Zabludowski became the master chess player.

The Jews of Bialystok in the years before World War II established social and relief institutions that were important to large segments of their community. Among them were:

ORT, whose trade schools taught useful vocations to Jewish youth as well as to older people; *Oze-Toz,* which provided medical care and social services for Jewish children; *Linas Hatzedek,* whose members stayed with sick people in their homes and helped them in every way possible; *Linas Cholim,* which offered financial assistance to sick, destitute Jews; *Centos* which addressed the needs of Jewish orphans; Women's Protection Association, which gave aid and comfort to Jewish women who were in trouble, provided employment for older women and young girls, offered courses in housework, etc.; *Marpei,* an organization for disabled Jewish veterans offering medical assistance for them and their families; *Gemilus Chasadim,* which provided needy Jews with interest-free loans; and *Maachal Kasher,* an organization that supplied Jewish soldiers and prisoners with kosher food.

On February 27, 1938, S. Goldman was elected chairman and M. Wisocki vice-chairman of the *Kehilla.* Zwi Klementynowski replaced Goldman as chairman in October 1938, when the authorities disapproved the latter's appointment.

Others who served until July 1939 were: J. Lyfszic, executive secretary; Cwi Kohen, chairman, Budget Committee; B. Szmit, B. Subotnik, C. Oldak, S. Punianski, J. Indicki, C. Stoljar, M. C. Herszkowicz, B. Fiszer, A. Goldberg, A.H. Joszpe, L. A. Lewin, P. Melnicki, H. Szwec, J. Peciner, M. Kwiatowicz, P. Cytron, members.

Director: E. Barasz; Secretary: S. Rawet; Chief Rabbi: Gedalja Rozenman.

Economy: Sukocki and Szyniak; Treasury and Accounting: Grosman and Kamenecki; Law: Warszawski; Librarian: Jeruchem Bachrach.

On July 6, 1939, the new *Kehilla* administration was unveiled. Executive Board: C. Oldak, J. Goldberg, (Zionists); J. Waks, B. Flojmenbojm, Domeracki, P. Fejgin (Bund); B. Farbsztejn (Agudah); P. Melnicki, (Craftsmen); J. Rubinsztejn (Merchants); Peciner, Szwec (Labor Zionists); B. Subotnik (Mizrachi).

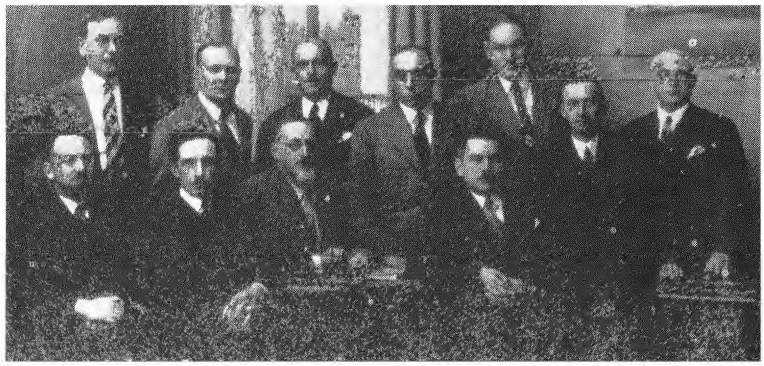
The Council: S. Goldman, Szobfisz, Lew, Nowodworski, Melamdowicz, Psachje, Kimche and M. Rubinstejn (Bund); Zwi Kohen, B. Szmid (later H. Grad), Zwi Klementynowski (Zionists); Rabbi B. Halpern [later C. Bogan] (Mizrachi); Dr. Grosfeld, Szuster and Beknsztejn (Labor Zionists); M. Wisocki (Small Businessmen); Goldberg, M. J. Lejzerowicz, and Spektor (Craftsmen); P. Weinberg, M. Moszowski (Agudah); Atlasowicz (Revisionists); A. Tyktin [later J. Lyfszic], M. Kurianski (Merchants).

The Rabbinate: Meir Szczedrowicki, Nachman Biszkowicz, Ari Szapiro, Simcha Malin, Mojsze Malin, Pynchos Ajzensztat, Boruch Eli Kaplan, Krupinski and two others.

The Jewish Hospital — renowned in Bialystok and elsewhere. It featured medical, surgical and radiology departments. It trained interns and residents for future general and specialty practice. Director: D. Kaplan; Chief of Surgery, Dr. Rozental; Chief of Medicine: Dr. Fryszman; Attendings in Medicine: Dr. Lukaczewski, Dr. Ajnhorn, Dr. Trejwusz; Ear, Nose, Throat, and Eyes: Dr. Szacki, Dr. Gawze; Dermatology: Dr. Krinski.

Younger physicians: Dr. J. Sokol, Dr. Wasylkowski, Dr. Solowejczyk, Dr. Gutman, Dr. Krupnik, Dr. Ajzensztejn, Dr. Fiszer, Dr. Kramarz, Dr. Lewi, Dr. Nowogrudski, Dr. Nochum Klementynowski.

The Old Age Home — Founders: Jechiel Ber Wolkowiski, Jakow Szlojme Barasz, Lejb Jewnin. Founded in 1882. Under the leadership of Fajwel and Binjomin Cytron, its medical services were modernized, with the supervision of Dr. Nochum Klementynowski. Most active supporters: M. D. Fridman and J. Bejrachowicz. Administration appointed August 3, 1939: Chemowicz, Konel, Wajnsztejn, Grad and Goldberg. Ladies Auxiliary: Chairman, Chinke Grynhojz; Mmes. Szwarcman, Pintel, Chemowicz, Wejksman, Sofer, Woldman.

A group of Bialystoker Intellectuals in 1932.

Incurable Home — Founded in 1909 by Ajzik Horodyszcz, Maks Barasz, Merlinski and Treszczanski. Administration appointed August 3, 1939: Bejrachowicz, Bojarski, Psachje, M. Mowszowski and Wajdenbojm.

Municipal Council — On May 21, 1931 the following Jews were elected from three lists (Bund, Zionists, Jewish Bloc): Jakow Waks, Josef Fin, Binjomin Flojmenbojm, Szoul Goldman, Lejzer Szobfisz, Szmuel Fejgin, Mojsze Melamdowicz, Rywka Kustin, Elijohu Domeracki, J. Krejn (Bund); Zwi Klementynowski, Ruwen Nachimowski, Dr. Jakow Grosfeld (Zionists); Dr. Aleksander Rejgrodski, Jakow Lifszic, Bunim Farbsztejn (Jewish Bloc). Hersz Lew succeeded B. Flojmenbojm as a councilman.

Dr. Josef Chazanowicz Library Administration — Pejsach Kaplan, Chairman; Chajkel Oldak, Vice-Chairman; J. Indicki, Secretary; Najdus, Kuricki, B. Epsztejn, A. M. Szajnman, members.

Small Business Association — Founded by Mojsze Wisocki in 1927. M. Kwiatowicz, Chairman; J. Brojnrat, Co-Chairman; Jakow Kohen, Vice-Chairman.

Craftsmen's Association: Cwi Wider, Chairman; Pejsach Melnicki and J. Plonski, Vice-Chairmen.

Banks — Shareholders Bank, City Credit Society, Commerce and Industry Bank, Homeowners Bank, Colonial Merchants Bank, Cooperative People's Bank, Interest-Free Loan Fund.

Jewish Economic Life in Bialystok

Despite difficult economic times before the war, characterized by depression and unemployment, uncertainty and resignation, burdensome income taxes and wholesale anti-Semitic efforts to put Jewish businessmen out of work, the Jews of Bialystok refused to be discouraged. They tried in every way to find solutions to their economic troubles. They created new institutions for mutual assistance and in 1937 formed an umbrella association for all economic organizations. In this way not only did they put an end to the internal

budget so that many Jewish institutions — the hospital, the old age home, orphanages, trade schools, talmud torahs and public schools — received large subsidies from the city administration. Bialystok also elected several Jewish representatives to the Polish parliament in Warsaw.

Bialystok's streets grew more beautiful in the years prior to World War II. Electric cables were laid under the ground, streets were widened, avenues were lined with trees, and a new sewer system was installed. Large new apartment buildings and four-family homes were constructed.

DOWID KLEMENTYNOWSKI

THE COMMUNITY BEFORE THE WAR

During the second Polish census, which was taken on December 19, 1932, Bialystok's population was 91,325, of which 39,165 were Jews. According to a private census conducted April 1, 1936, the general population was 99,722, Jews constituting 43 percent, or 42,880. It was estimated in July 1939, there were 50,000 Jews; the general population, according to the local Bureau of Statistics, was 108,063.

But in October 1939, when the city was already occupied by the Red Army, the overall population in Bialystok was estimated at 200,000, of whom about half were refugees who fled to the town from Nazi-occupied areas in Poland. At that time, the Jews constituted about 70 percent, or 140,000, since most of the refugees were Jews.

The year 1939 was the twentieth anniversary of many Jewish social and cultural institutions in Bialystok. At the end of 1918, while still under German occupation and particularly after February 19, 1919, when the city of Bialystok was incorporated as part of the Polish Republic, the Jewish community entered a new period of creativity on all fronts.

Poland, for more than one hundred years under Russian political and cultural domination, became a free nation. With independence, a new wave of nationalism spread throughout the country, which soon deteriorated into a narrow chauvinism. Anti-Semitism increased from day to day. Those who not long before had themselves been persecuted began immediately to oppress the Jews, particularly in the economic sphere. Jews were systematically edged out of their positions. Employers refused to hire Jewish workers. It was decided that Jewish competition would be defeated by imposing all kinds of unfair taxes. But Jews were determined to resist. They formed professional associations, cooperatives and credit unions, created cultural and social institutions for self-assistance and social welfare, established a fine Jewish press and a solid educational system.

Thanks to the great financial subsidies from American Jewish organizations ("Joint," Bialystoker Relief Committee and private philanthropists), Jews in Bialystok began to recover slowly. The new democratically run *Kehilla* gradually reduced its deficit, supporting its existing institutions and launching new ones through increased social and cultural activities. The dynamic Jewish community of Bialystok succeeded in fashioning a modern, greatly expanded cultural milieu.

Thus the year 1939 became an anniversary celebration of twenty years of impressive achievement. It was hoped that even greater strides would be made in the coming years; better times and more encouraging conditions were eagerly anticipated. Although many saw the storm clouds gathering, the Jewish community of Bialystok had during the three hundred years of its existence survived so many political crises, wars, revolutions, pogroms, invasions by various armies, and periods of profound anxiety that it felt confident it could overcome the critical times that lay ahead.

So the people continued to work and produce until the last moment. No one anticipated that at the end of the celebration year of 1939, Hitler would carry out a bloody campaign to liquidate all of East European Jewry, culminating in the extinction of Jewish life in Bialystok.

The Scope of the Jewish *Kehilla* in Bialystok

In the years before the Nazi occupation and destruction of Bialystok, the *Kehilla* encompassed many agencies and committees that addressed all of the issues affecting the Jewish community. The following branches made up the *Kehilla:* the rabbinate; the public bath for Jews and non-Jews; Jewish ritual slaughter of chickens, the *chevra kadisha,* responsible for proper funerals and burial for Jews; a Relief Committee for refugees; the hundred-year-old Jewish hospital; the home for the aged; the home for incurables; and the charity foundation that distributed funds to poor couples getting married, women having babies, destitute guests of the town, etc.

The *Kehilla* also had its representatives on the Municipal Council. It established a library used by scientists, teachers, authors, speakers, researchers and students. The *Kehilla* also sponsored a Sholem Aleichem Library, a Yehoash Reading Room that contained newspapers and periodicals from many countries, and a Zamenhof-Esperanto society.

Y. H. KANCYPOLSKI

UNDER POLISH JURISDICTION 1919—1939

Following the defeats suffered by the German armies in France at the end of 1918, a revolution erupted in Germany. Kaiser Wilhelm fled to Holland, while an armistice was concluded among the belligerents.

Bialystok, which was then a key railroad center and far from the war front, served the Germans as a depot for unloading and maintaining arms, ammunition, food and clothing for their army. As soon as the revolution broke out against the German regime, its commandant in Bialystok, a celebrated general, shot himself, unable to bear the humiliation of defeat.

Poland, until then divided into three sections for one hundred years among Germany, Austria and Russia — enslaved and oppressed, almost as if responding on cue — immediately threw off its shackles and stood in opposition against its conquerors.

Many Poles set fire to the German warehouses, looting guns, clothing and food. Young Polish boys brandished rifles over their shoulders, organizing themselves into legions to expel the German occupiers. Wherever they found a German soldier they threw him to the ground, pulled off his coat and shoes and chased him back on his way to Germany.

Ultimately, however, many Jews suffered from this resurgent Polish nationalism. For several months, at a railroad station between Warsaw and Bialystok, Jews were pulled off the trains ostensibly to be searched. In fact they were brutally beaten and robbed and had their beards sheared off against their will.

Later on things quieted down. Bialystok began manufacturing uniforms and blankets for the Polish Army. Poland fought against Russia for two years and Bialystok had more than enough work for its factories. Finally, after peace was concluded in 1920, many Bialystoker merchants and manufacturers returned from Russia, where they had gone in 1915 to join the Czarist armies.

They returned to factories and machines that had been severely neglected. Everything was gradually put into good working order. For three years business boomed, since commodities had been scarce for the Polish population during the war.

Bialystok fared well. In 1924 the Polish government established a sound currency. Business in Poland returned to normal and conditions stabilized. Bialystok did, however, miss its German and Russian markets. The rest of Poland could do with only three months worth of supplies manufactured in Bialystok. Under the early Polish jurisdiction, factories remained idle in Bialystok for seven to eight months per year. Workers received no unemployment benefits from the government.

A mass migration of Jewish merchants, factory owners and workers from Bialystok began. They went to Rumania, Yugoslavia, and even to Australia. But the majority went to Israel and the Americas.

Because of the chronic depression that plagued Bialystok's industry, a delegation of manufacturers appealed to the Polish government to ease the tax burden on Jewish merchants and factory owners and to encourage the Polish army to place orders with them. The government answered that it did not care whether Bialystok's industry collapsed altogether. Poland could live without Bialystok. As for taxes, the government's minister claimed that the Jews would find an answer. After all, they supposedly had rich relatives in America who would not abandon them.

With the exception of the years 1931-35, when Bialystok was able to export its products to India, China and Spain, the decade of the thirties was a crisis period for industry.

* * *

With the establishment of the new Polish regime, a different system was instituted within the Bialystok city administration. All cities in Poland were to acquire a Polish character, meaning that Jews lost control over the economy in their towns. Voting districts were gerrymandered; Bialystok was tacked on to smaller towns nearby. Jews became a minority, dropping from 55 to 47 percent. Appeals for voters to register as well as platform explanations and slates of candidates were printed only in Polish, which the majority of Jews in 1924 did not understand.

As a result, they decided to boycott the elections, thus ensuring that the newly chosen city administration consisted entirely of Poles. The latter even claimed it was a great honor for them that the Jews had such unquestioning confidence in their ability to oversee the economy of the proud city of Bialystok.

Soon the Polish citizens realized they could not do without Jews in positions of authority. The city's economy deteriorated sharply. The Polish-dominated administration was set aside and new elections were called. Now the shoe was on the other foot. The Polish citizens refused to vote and the Jews participated fully in the voting. As a consequence, although Jews were in the minority within the gerrymandered districts, they became a majority in the city government. In order not to alienate the Poles, however, Jews in Bialystok voted for a Polish city president and for a Jew as vice-president.

In 1927 Jews gained control of Bialystok's economy. They restructured the tax system and revised the

On the **Eve** *of the* **Holocaust**

ments of law, there may be found a small message in Polish, while the rest is in the Yiddish jargon printed in gigantic letters."

Bialystoker Jews paid little attention to these transparent instigations, whose sole motive was jealousy. Once again, however, Jewish Bialystok carried out a campaign for political rights, for easing the economic burden and satisfying the cultural needs of the Jewish population.

Yiddish theater announcements did not disappear from the streets of Bialystok. In fact, the popularity of the Yiddish language, resurrected through Yiddish theater, stimulated the demand that foreign films contain Yiddish subtitles.

Bialystok produced a significant number of its own actors and entertainers: Jehuda Grynhojz, Isroel Beker, actor and director of Habimah National Theater in Israel; Jakow Suzanowicz, Zalmen Kolesznikow, Renje Glikman, Ester Zewkina, Isroel Birnbojm, Szymon Osowicki, Izchok Gelczynski, Nina Sibircowa and others. In the late 1920's a small Yiddish theater troupe named *Gilah Rinah* was established, funded by the *Linas Hatzedek* (charity institution) in Bialystok. Its founders were Wiktor Bubrik and Tepicer. Its first programs consisted of Russian comedy, translated into Yiddish by: Pejsach Kaplan, Mendl Goldman, Sztejnsapir and others. The musical director was M. Szaberman, the art director, Rozenecki. This company came to enjoy much success, specializing in original Yiddish repertoire and songs, and avoiding translations from other languages.

In the early 1930's, three leading figures in the Yiddish theater movement in Bialystok, Jehuda Grynhojz, Szeftel Zak and Hersz Flojm, organized a permanent cooperative troupe at the Palace Theater, which routinely invited guest stars. This company stayed in Bialystok for eight years, also entertaining in approximately twenty towns and villages in surrounding provinces.

Particularly during its first season, 1931-32, the company was quite successful. A committee known as "Friends of Yiddish Theater" was formed. One of the long-time members of the Bialystok Municipal Council, Binjomin Tabaczynski, after great efforts obtained several subsidies for the troupe as well as a tax reduction from the local government. This significantly improved the financial condition of the Bialystok Cooperative Theater Company.

Bialystok, being a relatively smaller city, had to depend on artists from larger communities in order to generate a diversified repertoire. For this reason, Bialystoker Jews were fortunate in having some of the best performers appear in their theater including: Ajzik Samberg, Zygmunt Turkow, Ida Kaminska, Jonas Turkow, Dyana Blumenfeld, Cyli Adler, Kurt Kacz, Dina Halperin, Sam Bronecki, Moris Lampe, Roz Szoszana, Simche Natan, Maurice Schwartz, Dowid Zajderman, Chana Lerner, S. Goldberg, Szlojme Prizament, Gizi Hajdn, Wiera Kaniewska, Pol Brajtman, Regina Cuker, Karl Cymbalist, Drzeni Lowicz, Chaim Lewin, Ben-Cion Witler, Jack Rechtzeit, Irving Jacobson, Pejsachke Bursztejn, Aleksander Gornach, Ana and Hajmi Jakubowicz, and others.

The Jewish press in Bialystok and at large warmly received the permanent ensemble, gratifying not only our city but also the towns surrounding it.

After the Soviet occupation in World War II, the state-run Yiddish theater got off to a promising start in the Palace. In June 1941, when this company traveled outside Bialystok for summer stock, its future was shortened by the brutal Nazi invasion of the Soviet Union.

Women of Bialystoker Jewish Aristocracy

SARAH RYBALOWSKI
Known as "Sarah from the Railroad." She was the owner of the hotel near the station; well-known for her many charities and good deeds; died in 1925.

SARAH TZIVYA RAPOPORT
A beloved personality and famous for her kindness and charitable good deeds to the poor and unfortunate. She was the wife of the famous citizen and scholar, Abraham Zalman Rapoport, and the mother of the writer, I. Rapoport.

FEIGELE GORDON
Socialite and wife of the well-to-do Reb Mordecai Gordon. She was known for her kindness and charitable deeds.

SZEFTEL ZAK

THE JEWISH THEATER 1919 — 1939

Bialystok was one of a number of provincial cities where a Jewish theater troupe could, during the German occupation in World War I, rest for a couple of weeks. Nevertheless, the drama companies had difficulties. For example, in order to travel to the so-called "Eastern Territory," one needed a special permit, which was not easily obtainable. Moreover, there was the problem of securing a theater.

The Palace was the only legitimate theater in town. Russian and Polish theater ensembles and the "German Theater for the Eastern Front" appeared there. Celebrations, assemblies and concerts also took place. Regardless of the difficulties, Jewish actors were resourceful and entertained in Bialystok for weeks at a time.

The economic situation in that period was quite onerous. The Germans took over the large factories and exploited the workers. Raw materials were scarce in the smaller factories, which often led to their shutdown. Most of the Jewish population suffered from hunger and poverty.

Nonetheless, the Jewish community in Bialystok supported cultural activities, carried on by the Jewish Arts Association, which had three sections: drama, music and literature. The music department featured a choir of seventy people whose director was Pejsach Kaplan, later the editor and theater critic of the Bialystok daily newspaper, *Unzer Leben.* The drama section was led by the author and teacher, Jakow Pat. Both put on programs in the Palace Theater, which attracted large audiences. A second cultural organization was also active, known as *Hazamir.* It distinguished itself with its large and high-quality orchestra. This creative atmosphere stimulated the growth of Jewish theater, even in those difficult times.

Under the German regime until February 1919, theatrical and comedy groups from Wilno, Warsaw and Lodz, as well as native talent from Bialystok, performed in the town. With the advent of the Polish administration in early 1919, rampant anti-Semitism, assaults and trumped-up charges against the Jews plagued the city. It was pointless to even think about developing Jewish theater. However, as soon as the political and economic situation returned to normal, playbills advertising Jewish theater companies turned up on walls in the streets. But the Polish authorities did not allow these posters to have any Yiddish words on them until later.

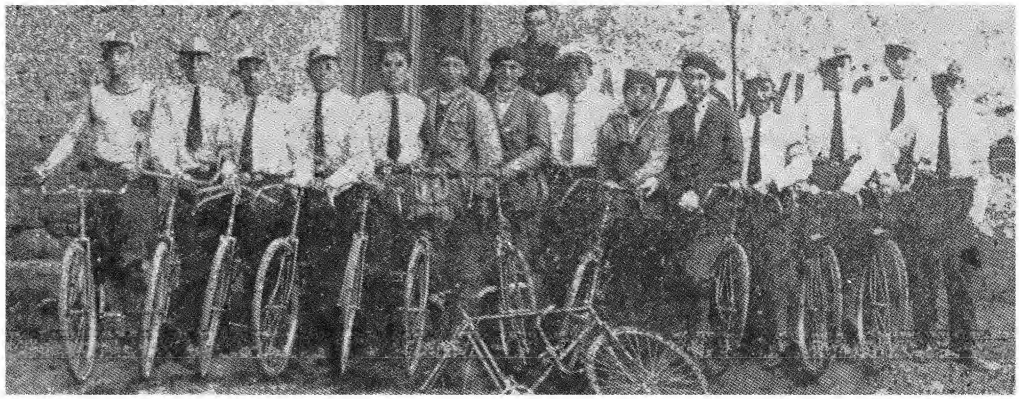
In a few months, Yiddish theater was reactivated in Bialystok, the groups from Wilno and Warsaw returning to the Palace. In addition, a smaller theater, the Luxe, opened at 18 Lipowa Street, presenting actors from Warsaw and Lodz: Szlojme Kutner, character actor; Pejsachke Bursztejn, song and dance man; Ida Erwest, Krojze-Miler and a dance group. This "miniature" theater advertised grandiosely that it would follow the example of the best European miniature theaters — an exaggeration, judging by its low-quality repertoire.

Entertainers from Bialystok who appeared in programs of a light genre organized into a permanent ensemble under the name "Artistic Corner." The performers included: Jehuda Grynhojz, Lyfszic, Herszberg, Meir Szwarc, Szolem Szwarc, Dorina and others. *Unzer Leben,* the Bialystok daily, commented that the Artistic Corner "has demonstrated it is strongly influenced by the serious Jewish theater companies, particularly the Wilno troupe." The theater critic of *Unzer Leben* railed against vaudeville productions "that are hammered out in a day or two." He went on to say that "the programs like *Die Puste Kreczme* [The Empty Tavern] and *A Verworfen Winkel* [A Remote Corner] put on by the Wilno and better companies have made it clear that the public longs for something finer and nicer." Nonetheless, vaudeville did find an audience in Bialystok, as demonstrated by the fact it could stage two performances every evening.

During the 1919 winter season, two Yiddish drama troupes played at the Palace: Yiddish Artistic Drama, led by L. Sniegow, included the following artists: Sonja Elmit, Lejzer Zelaza, Leja Nojmi, Orzewska and others who starred in: *Der Vater* (The Father), *Dei Puste Kreczme, Die Newela* (The Carcass), *Mirele Efros, Die Herbstfiedlen* (The Fiddles of Fall) and *Die Teg von Unzer Leben* (Days of our Lives).

In the Mozajika Hall, a vaudeville company appeared, directed by Solomon Kustin. The following actors participated: Ryta Grej, Dzafe, Manja Szejn, Regina Bojman, M. Szwarc and Pejsachke Bursztejn. Their repertoire: *Wenn Essen Weiber* (When Do Women Eat?) *A Mann A Szmate* (My Husband the Rag), *Die Barimte Komedie* (Famous Comedy), *Mendel Bejlis, Komedies und Farsen* (Comedies and Farces).

All this Yiddish theatrical activity was a thorn in the side of the new Polish government. The authorities made obtaining permits for Yiddish theater almost impossible. Severe taxes were levied on the theater tickets, and the Polish newspapers constantly raged against the Yiddish playbills. One anti-Semitic publication in Warsaw, in a dispatch from Bialystok, spewed its venom in the following typical lines: "While Poles are fighting with self-sacrifice for their patriotic ideals, the Jewish kaisers have a good time in the theater. On their playbills, in order to meet the minimum require-

A group of cyclists of the Jewish Sports Club in Bialystok in 1926.

patrons. It even had its own orchestra, directed by Gerszon Lozowski (Lozow), and reading room, where Yiddish and Polish newspapers were available.

In the five years from 1928 to 1933, the Jewish Sports Club of Bialystok was at the pinnacle of its success. Every section reached the highest levels of achievement; the club was in its glory.

The soccer stars were: Lach, Froftiker, Goldfarb, the Fuchaczewski brothers, Fridman, Gold, Faktor, Henach Jaczmenik, Bulgar and Berele Zawacki (Barney Sacks). The bicyclists included Zalman Olianski and Sasza Jutkowski (a dental technician from Krinki), who pedaled through Poland, Germany, France, Belgium, Switzerland, Holland, Yugoslavia, Denmark and other countries in six months. The locksmith, Mejszke Chemiowicz, designed the bicycles especially for this international journey. Nachman Suchowolski headed the cyclists' section.

ISK also offered programs of an intellectual and cultural nature. Its administration often arranged discussions, debates and musical entertainment evenings. At its various anniversary celebrations, the club awarded medals and trophies to its top athletes.

Although Bialystok had six different Jewish sports organizations, ISK was the only one not bound to a particular political party. The competition among the sports clubs was great and Bialystok was not able to subsidize all of them. In fact, their respective financial circumstances became more critical each day. Finally, ISK was forced to give up its sports arena, which was vital to the club's future.

In 1935, both ISK and its rival, the Maccabees, found they had no other choice but to merge, a step fiercely opposed by officers of both clubs. The following officers discussed this question at secret meetings: Cale Frenkl, Maccabee chairman; Izaak Lewin, R. Racki, Izaak Rybalowski, Pynchos Ginzburg, J. Froftiker, S. Lewin, Pejsach Pomeranc and Nachman Suchowolski. Finally, the merger did go through and the new organization was called "ISK-Maccabee." A new, unified administration was elected representing both clubs, including: Awrom Sokol, chairman, Zejdl Frid, vice-chairman, P. Ginzburg, secretary.

In 1936-37 numerous soccer and light sports games were organized in a large arena, involving teams from Bialystok and other cities in Poland. Since Bialystok had never before hosted games on such a large scale, these events were nicknamed the "Miniature Olympics."

In 1939, when the Soviet Union occupied Bialystok, the structure of the sports club was changed to conform to the Soviet organizational style. Russian names were given to each club, and membership was assigned according to the work place. The excellent athletes in Bialystok distinguished themselves throughout the Russian occupation.

When the Nazis invaded Bialystok, many of its finest sportsmen, who earned such prestige for their hometown, perished, mostly in the Bialystok ghetto. They included: Szoul Osowicki — soccer player, ghetto resister; Orkin — light athletics; Izchok Brzezinski — boxer; Galand — soccer player, ghetto fighter. Tortured and murdered by the Gestapo after his capture for attempting to buy arms for his resistance organizations: Gerszuni — electrical engineer. Perished in July 1941 after being accused by Polish Fascists of being a Communist: Lowke Grinberg — sportsman. Died in the "Thursday" or "Saturday" massacre: Becalel Wigodski — light athletics; Izchok Lach — light athletics. Died in Great Synagogue fire: Nochum Machaj — basketball player; Mojshe Salman — secretary of Maccabee Club and sports editor of *Das Neue Leben:* Luba Subotnik — light athletics; Spektor — tennis player. Perished during the first liquidation: Pejsach Pomeranc — sportsman and athletics instructor; Szoul Pastrigacz — boxer. Perished in Saturday massacre: Becalel Frenkl — tennis player. Died during Thursday massacre: Sarczyk Frenkl — the above's brother. Tennis player; Boruch Kagan — basketball player; Binjomin Kameniecki — secretary of Maccabee and *kehilla* secretary; Chackel Kusznier — boxer; Andrzej Robel — light athletics; Aron Rubin — bicyclist.

each other for orders, and graft was not unknown in obtaining a contract.

Bialystok did try to export its goods to remote lands like China, India and England, but these ventures proved unsuccessful. Factories and manufacturers began to leave Bialystok. Some went to Rumania, like the Porecki brothers; others moved to Israel, Yugoslavia, and Argentina. The Nowicks gradually sold most of their factories, but retained their millinery division. Porecki-Gawenski did the same, holding on to a small concern in Waszlykowa. Others went to Australia and other countries. Those who remained found themselves totally impoverished until the outbreak of World War II.

PYNCHOS GINZBURG

THE JEWISH SPORTS MOVEMENT

In 1918, a Maccabee sports group was formed in Bialystok, headquartered at the *Linas Hatzedek*. No official approval for this club was granted by the Polish authorities. Shortly afterwards, a second group, the "Record," was organized.

In 1920, under orders from the Polish government, these sports activities ceased. Several Bialystoker Jews made attempts to obtain the requisite permits from the Polish officials for Jewish sports clubs to function. Petitions were distributed and signed by the most prestigious Jews, only to have their signatures voided by the government. Finally, although the authorities later conceded that all petitions were correct, they refused permission on the grounds that the name "Maccabee" was improper. The Jewish community responded by changing the name to "Jewish Sports Club in Bialystok" (ISK). It still took two years for the permits to be granted.

In 1921-22, ISK rented a building, with guarantees provided by Jakow Beker, leather manufacturer, and Szymon Sokolski, of Nadreczna Street. Soon gymnastics, soccer, light sports and bicycling departments were organized. A series of public soccer games was launched — in which Dowid Plawski, Samuelke Halpern, Repelski, Dowid Gotlib, and Misza Wargaftik participated — as well as a marathon bicycle race through the streets of Bialystok, organized by Lejzer Plawskin.

Once again in 1922, the Polish regime ordered the cessation of these activities. Many secret sessions were held among the Jewish leaders to formulate strategy with a view toward making this Sports Club legal.

ISK was finally chartered in June 1923. With the help of its members, a wonderful place was secured to conduct gymnastics, light sports, soccer and tennis. Efforts were made by S. Lewin, P. Ginzburg, and Pejsach Pomeranc, with the assistance of Jakow Beker, Chairman of ISK, and Szymon Sokolski, Vice-Chairman, to attract the support of wealthy Jews, like Nowick, Triling, Janowski and others, whose financial help would expand the scope of ISK's activities. Many Jews in Bialystok were interested in the club and became active members.

Besides the executive board, a technical advisory committee of thirty, including the Meler (construction), Plawski, Krinski (dyeing), and Frejdkin (silk) brothers, and Henach Slon, was formed. But the involvement of the wealthy industrialists, while at first profound, soon diminished to the point where they withdrew entirely from ISK's activities. There was disagreement subsequently whether the wealthy should be excluded from further participation in light of their previous unreliability.

In 1924, following tremendous efforts, the renowned Hakoach sports group of Vienna was invited to play in Bialystok. On the early morning of their arrival, at 3:00 a.m., the entire Jewish population was on its feet, streaming to the railroad station to greet them. All the officers and members of Bialystok's ISK Club, in uniform, marched proudly behind their flag to greet their guests with a band playing. From 2:00 p.m. in the afternoon until after the soccer game, Bialystok was empty; it was even impossible to hail a buggy.

At the urging of P. Ginzburg, the young soccer team led by Gerszon Lach became a part of ISK's soccer section. These youngsters beat the older teams.

In 1927, because of S. Sokolski's departure, A. Kniazew (administrator of the Jewish Hospital) was appointed ISK chairman and Henrich Zebin, director of the Manufacturers' Association, vice-chairman. Kniazew was the best chief executive ISK ever had.

In 1928, ISK's fifth anniversary was celebrated. A committee to plan the festivities consisted of Dr. Rejgrodski, Pejsach Kaplan, Dr. Wolf, Dr. Szacki, Mordechaj Zabludowski, Racki, Wider, and others. The party, attended by 500 members and friends, took place the day before Shavuos.

ISK expanded its activities until 1928, moving into several headquarters in different locations. Other sports were added, including chess and ping pong. The various clubs were well attended by men, women and children every evening. ISK enjoyed a fine income from its

Y. H. KANCYPOLSKI

THE GROWTH OF THE SILK INDUSTRY

While Bialystok was not a very large city, it remained a vibrant and creative international trade center. It not only manufactured textiles and silks but also processed leather, iron and other commodities.

The silk industry in Bialystok came into existence about 150 years ago. The German government, having wrested control of Bialystok from Russia about thirty years before that, sent hundreds of people from its overpopulated country to settle in Bialystok, among them many weavers and artisans. Under the Germans the silk industry gradually developed in Bialystok. The Jews, besting their German teachers, made it the largest industrial center in the northwestern region of Russia.

From 1840-1880, Jewish manufacturing was primitive; weaving looms were operated by hand. Consequently, the manufacturers, lacking technical knowledge, did not stay in business for long. Later, new entrepreneurs like Aron Suraski, Tewja Slonimski, Eliezer Abramowski, Binjomin Amdurski, and Judl Kronenberg had more success; their factories existed for a long time.

Although they had to face competiton from the German manufacturers, Jewish industrialists, spurred on by their legendary drive and ambition, distributed their wares in the remote Russian markets through traveling salesmen. In 1880 the Jewish contribution to manufacturing in Bialystok was already discernible.

Before 1880, circumstances in the Jewish factories were abysmal. No longer able to tolerate the injustice and extreme poverty, Jewish workers in Aron Suraski's factory organized a wildcat strike that gradually brought about improved working conditions. In the 1880's, handwork was largely replaced by steam-powered machines, which were monopolized by the German, Polish and Russian citizens of Bialystok. The Jews still were limited to manual labor but did make advances in silk production.

During the war between Russia and Turkey, business picked up; products were sold at much higher prices. But often factories did close down because of plummeting demand. Workers were laid off and the eight thousand textile employees in Bialystok fell on hard times. Unions did not exist. The government gave no support and workers had no savings. People literally suffered from starvation. Bankruptcies increased and once-successful business people jumped from their windows.

A particularly difficult crisis took place in Bialystok in 1899. Throughout Russia poverty prevailed and the average person couldn't buy clothes. Many of the merchants who bought commodities on credit were unable to sell their merchandise because there were no buyers. Factories had to close.

In 1900, conditions improved. New manufacturers moved in, replacing the unsuccessful ones. The Porecki-Gawenski firm introduced new textiles for producing suits, woolen covers, etc. The town expanded, mechanized its means of production, and inundated Russia with its products. Realizing it could not compete with their counterparts in other cities, Bialystok manufactured wares from inferior materials, selling them at lower prices. Naturally, these poor-quality products soon wore out and had to be replaced in a short period of time, which spurred demand.

In 1907, the silk industry in Bialystok flourished with the mass mechanization of the factories. Jewish manufacturers, motivated by nationalistic ideals, hired Jewish workers to operate the machines, but were thwarted by gentile employees who claimed they had been involved with these machines long before. This provoked many altercations between Jews and Poles. But the matter was settled by a rule mandating that half the operators of the machines were to be Jews and the other half non-Jews.

The silk industry became even more sophisticated with the advent of electrification in Bialystok, beginning in 1909. Continuing until 1914, electric-powered machines increased productivity threefold. This cheap energy and easy credit enabled many people to purchase and operate powered silk looms.

With the outbreak of World War I, the silk producers grew rich from the heavy demand generated by the Russian government. When the German army neared Poland, the Jewish manufacturers transferred their products to the Russian interior: Jeruchem Bril to Klynci, Porecki-Gawenski to the Kiev area, Triling to Moscow. But when the Bolsheviks overthrew the Czarist regime, they confiscated many of the goods manufactured by Bialystok's industries. When the Jewish industrialists returned to Bialystok under Polish rule, they found the factories dilapidated and neglected.

Under the Polish regime, Bialystok's industries fared poorly. Later on, the factories formed commercial associations that solicited orders from the government, negotiated with labor unions during strikes and purchased raw materials from abroad. Among these were the large factories: Nowick, Porecki-Gawenski, Triling, Szmuel Cytrin and Izaak Pines. The medium-sized companies organized a second association. They included Sokol and Zylberfenig, Iser Szapira, Chana Marajn, Amiel Kulikowski, Icze Meir Sokol and Son, and others. Sometimes individual factories would compete with

THE ATHLETES AND HEROES

During the reign of Czar Nicholas II, most Bialystoker Jews were indifferent to sports, which were frowned upon. They considered athletics an arena for gentiles.

Nevertheless, there were Jewish youngsters who did poorly in their religious studies but well in sports. Bialystok was destined to have Jewish athletes in its ranks.

One young man, H. Osynski, was considered a latter-day Samson. For him lifting weights of fifty pounds was like picking up a piece of balsa wood. His dream was to spar with other husky men in town and eventually with professional athletes. Osynski organized a group of energetic boys to study the art of boxing. He taught them how professional boxers fight, which parts of the body may be struck and which ought not to be touched.

Osynski himself would often participate in public bouts with professional athletes and succeeded, from time to time, in flooring a celebrated champion. He was on friendly terms with many international boxing stars, some of whom considered him an intimate. It may be said that he was the pioneer of Jewish athletes in Bialystok.

Another young man with a reputation as a sportsman was Motel Ostrynski. Also able to lift heavy weights, when Motel squeezed someone's hand, the latter invariably grimaced in pain. But his primary specialty was firefighting. He was an important member of the voluntary fire department in Bialystok.

During outbreaks of fire, he would gravitate to the most dangerous places, demonstrating great heroism in saving people and containing the fire. In those days fire equipment was rare and in poor condition. It was often necessary for the firemen to climb walls without a ladder. Motel Ostrynski was the right man for these challenges.

Ostrynski, like Osynski, had a weakness for sports. Whenever a group of champion boxers came to town and the director invited a member of the audience to go a few rounds with a boxer, Ostrynski was the first to accept the challenge.

In the early 1920's, he left Bialystok for the United States but returned from time to time for vacation. In 1923, Bialystok was drenched by incessant rains for several days. The Biala River overflowed its banks, flooding a large portion of the town. A group of good samaritans saved people from drowning in the floodwaters and preserved property. Motel Ostrynski was adept not only at putting out fires but was courageous during a flood as well. He built a rowboat from a few pieces of lumber and headed for the most hazardous places to bring relief. If not for his great efforts, together with others, that flood would have ended in mass tragedy for Bialystok.

Perhaps not as well known or as conspicuous among the heroes of Bialystok were the porters, the wagon drivers and the coach drivers. In the late 19th century, under Czarist rule, Jewish porters worked twelve to fourteen hours a day, lifting and delivering back-breaking loads to their destinations. Under both the Russian and German administrations, they were paid starvation wages.

After World War I, the porters and drivers organized into a union of transport workers. Their lot significantly improved, and a strict division of labor among these three job categories was thereafter observed.

The Bund and other revolutionary movements attempted to indoctrinate these exploited workers with socialist propaganda. Many were receptive to the constant agitation against the "exploiters of the proletariat" and the need to struggle against the bourgeoisie.

As we have seen, Bialystok had its intellectuals, thinkers and scholars. But it was also well endowed with athletes and laborers whose work required brawn. Although knowledge was more respected than strength, the athlete did command a grudging admiration.

ZEIDEL RUDI
The Bialystoker "Samson," who went to Israel in the 30's.

M. SIROTA

TORAH INSTITUTIONS AND LEADERS

Bialystok was well known as one of the centers of Torah learning. Saturated with *batei midrashim,* there was virtually no street without a synagogue. All kinds of Chasidic and Mitnagdic sects were represented. Many worshippers spent their free time studying Torah, Talmud, Midrashic literature and Jewish ethical lore. Those more learned immersed themselves in advanced texts; others reviewed the elementary religious sources. It was commonplace to see Jews sitting around a table, their eyes riveted on their *gemorahs,* raptly listening to the rabbi explaining the subject matter.

Many of these synagogues and *batei midrashim* were virtual libraries housing the full range of Jewish halachic and ethical literature. Wall-to-wall bookcases contained nicely bound volumes of *Mishnayos,* Maimonides, *Zohar,* rabbinic commentaries, Aggadic literature, and the like. Jews prayed regularly three times a day in their respective synagogues. Also, study groups at night called *mishmarim* convened to fulfill the precept, "Thou shalt meditate upon it day and night." Participants in these late-night sessions were kept awake with two servings of tea and sugar, and three cigarettes for smokers.

When the study of a Talmudic tractate was completed, the students joined in a celebration. Well-known rabbis from nearby towns came especially to participate, deeply impressed with the brilliance of the students. Not only were these occasions spiritually rewarding but they also provided an opportunity for gastronomic delights.

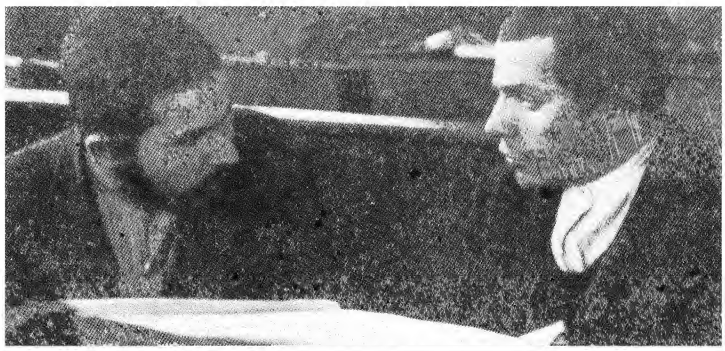
A *bet midrash* founded by Meir Fisz, a wealthy moneylender, attracted the following scholars: the Chasidic Kobriner rebbe, Rabbi Nochumke, and his son-in-law and successor, Rabbi Meir Szczedrowicki.

Bialystok prided itself on its talmud torah and yeshiva. Several of the rabbinic instructors came to Bialystok from other cities, as did many of its pupils because of the celebrated hospitality and graciousness of its Jewish community. Most of the students were poor, unable to pay tuition. This did not prevent them from being accepted at the yeshiva if they qualified on the basis of knowledge and personal piety.

The talmud torah, or elementary religious school, consisted of twelve classes. The yeshiva had four grades. Each section contained twenty to thirty students. The lower talmud torah classes offered the pupils basic Jewish knowledge, like the *aleph bais* and Bible with Rashi (Biblical commentary). In the eleventh and twelfth grades, the students began studying *gemorah.* The advanced talmud torah classes prepared many to enter the yeshiva.

Because of Bialystok's generosity in accepting youngsters from other communities, it became a popular place for studying the Torah. This was a measure of the Jewish community's humanitarianism. Children returned to their parents' homes in other towns during vacations twice a year, before Passover and before the High Holidays.

Not every student was qualified, however, to pursue advanced yeshiva studies. For those who passed through talmud torah and did not show special interest or talent, the best course was trade apprenticeship. Thus, pupils were treated as individuals, and religious education was tailored to meet the needs of each child.

IN THE BIALYSTOKER YESHIVA
Two students engaged in the study of the Talmud.

I remember Szyele (Jehoszua) Rapoport, who was in my class at the yeshiva and who became a prominent essayist and critic. He was more interested in secular subjects than gemorah. Our rabbi had more trouble from him than from any other student. This was especially irksome in light of his fine background: Rabbi Mojsze Rapoport on his father's side and the famed Torah authority, Rabbi Jojnoson, on his mother's. With such a mind, how could it be that Szyele was not at the head of the class?

Following World War I, when the Polish government ruled Bialystok, the yeshiva grew into a large educational institution. The Polish authorities did require that secular studies, particularly the Polish language, be taught in order to round out the education of the yeshiva students.

Among the prominent rabbis and religious leaders in Bialystok, Rabbi Meir Rapoport, known as the Bialystoker *magid,* gained prominence not only there but elsewhere. He was revered for his masterful sermons, which he delivered in a sing-song style, offering a treasure of anecdotes, parables, humor and spiritual insight. Rabbi Rapoport died at the Bialystoker Home in New York in 1963.

When the Nazis overran Bialystok, all its glorious Torah institutions were destroyed and most of its august rabbis were killed. Succeeding generations of assimilated Jews bear the burden of this loss.

MAKS BABICZ

THE FIRST JEWISH ART EXHIBITION

In 1919, soon after the end of World War I, the first Jewish Art Exposition took place in Bialystok. Poland was then independent, and the Jewish population, particularly the young, was gripped by nationalistic fervor. Various art clubs were founded, and a number of talented artists and singers emerged. Jewish life was filled with optimism and hope.

A culture league was formed in Bialystok, consisting of representatives of the labor parties as well as Yiddishists. Its purpose was to popularize Jewish culture in all forms within Bialystok. Thus arose the idea of mounting the first art exhibition. To be sure, such a plan was daring, since Bialystok was primarily a city known for its textile manufacturing, commerce and industry. Young people in those days either wished to establish their own factories or businesses, or alternatively were preoccupied with fighting for social justice.

Consequently, the atmosphere in Bialystok was not conducive to artists and dreamers. Painters, poets and writers had found no welcome there, needing to travel instead to St. Petersburg, Warsaw, Wilno and other more inviting places. Bialystok did have one painter, Rozenecki, who used to take walks in the streets dressed in a uniform and wearing long hair. He did not earn a living from his painting and gave art lectures in schools for an income. Rozenecki taught and encouraged the famous Bialystoker painter, Benn (Ben-Zion Rabinowicz), who now lives in Paris and whose artistic works are quite popular.

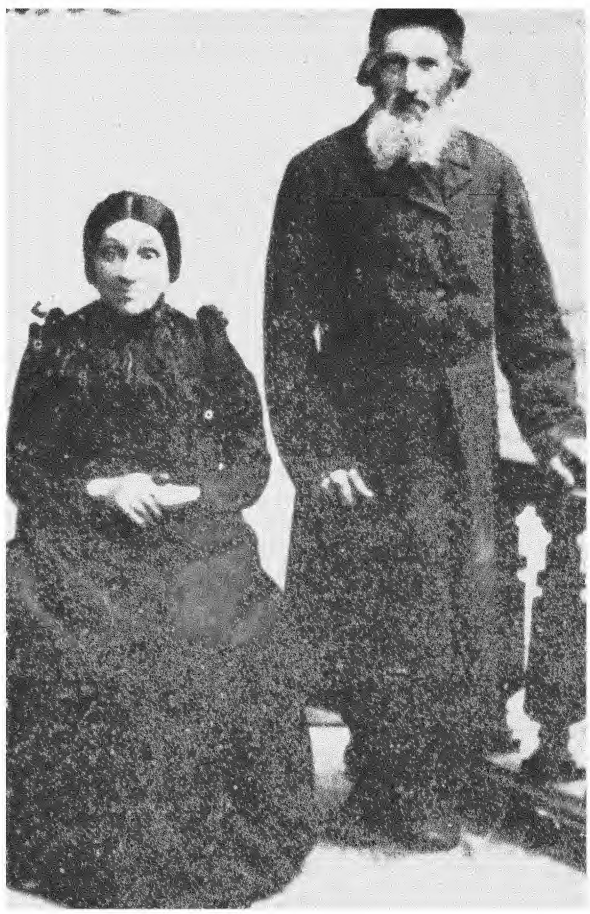
The Bialystok Culture League turned to the artists in Warsaw and Lodz to assist them in setting up an art exhibition. Responding to this request enthusiastically, the outside artists decided to lend to the Bialystok exhibition many of their works.

The very center of Bialystok was selected as the most appropriate location for the show. The famous artists from other towns brought with them numerous boxes filled with works of art. These paintings were unpacked with great joy and were carefully hung on the walls of the exhibition hall. Several of the organizers of the exhibition felt it should not only be aesthetically successful but should generate revenues that would be paid to the artists, encouraging them to continue their creative work.

The display officially opened September 20, 1918, and continued for ten days. Many hundreds of visitors, from all strata of the Jewish population in Bialystok, came to see the art exhibits. Among the viewers were entire Jewish schools led by their teachers. In addition, professional groups and organizations attended. Even guests from surrounding towns came to participate in this joyous celebration of art.

Many of the paintings dealt with specifically Jewish themes, such as women blessing the Sabbath candles, people going to synagogue, dancing at weddings, how they appeared during the week and how they dressed for the Sabbath — the gamut of Jewish life. But totally absent were paintings of landscapes, the sea or nature in general. This was understandable because these painters were children of Eastern European Jews, to many of whom these subjects were entirely alien. The world in which they lived and with which they were most familiar was the Jewish community in Poland's towns and cities.

Although the art exhibition enjoyed great success, it could hardly have been considered a financial coup. The wealthy Jews in Bialystok saw fit to purchase only twenty-four paintings at this show. As much as the exhibition excited and enlivened the community, it was evident from this poor financial showing that art remained on the periphery of Bialystoker Jewish interests.

THE GOLDBERGS
Isaac Goldberg and his wife Deborah-Gitel the baker, some 90 years ago in Bialystok.

OSSIP DYMOW

THE HABIMAH NATIONAL THEATER

My memory conjures up the following picture: It was a hot, beautiful day in Bialystok. I, a student of the institute in St. Petersburg, had returned here on vacation to see my mother, brothers, sisters and friends. Although still quite young, I had already written the play *Shma Yisroel.* I was ambling down the lovely Lipowa Street when a young man with cunning eyes and a pointed black moustache stopped me. I didn't know him, never having seen him before, but apparently he knew me:

"Allow me to translate your play into Hebrew," he said to me.

I looked at him incredulously, but inwardly I was quite pleased.

"With pleasure," I answered. "Who are you?"

"Nochum Cemach," the young man replied. "And what do you wish in exchange for your granting permission? What will it cost?"

"Into Hebrew, nothing," I answered, a trifle embarrassed.

He squeezed my hand and disappeared. Cemach subsequently organized a dramatic troupe and staged my play. But the Czarist government interfered and he was unable to be very successful.

Several year later we met again in Vienna, at the time of the Zionist Congress meeting. One of my plays was included in his repertoire; he had evidently studied it quite well and cleverly produced it. Still it did not yet meet the standards of Habimah, Cemach's Hebrew-language theater company. This was just the beginning, the first step.

I did not have the pleasure of seeing the Habimah players perform in their full glory until Cemach and his troupe arrived in New York. In America it soon became apparent why the Habimah Company, so well put together by Cemach, disbanded amidst failure because of internal frictions. Either he quit or he was fired.

"I should never have come to America," he told me again and again. Immediately he made new plans, which were never carried out.

"I wish to create a new revue," he explained to me, "whose title will be 'The Queen of Sheba' and whose theme should be appropriate to the title. It will feature singing, dancing and several short one-act sketches. Could you write a few of these skits? Try, I beg of you."

Was it possible to refuse Cemach anything? I did compose a few one-act sketches, then read them for him and his players. Nothing came of these efforts. "The Queen of Sheba" remained a dream. Very few people knew that Cemach even carried such an idea in his head.

Instead of "The Queen of Sheba" Cemach became involved in American drama. After all, one must make a living. He went to California, and worked for the English theater and in films. At that time I was in Germany. When I returned to America we met again.

"You must go to Israel," he told me in a tone sounding more like an order than a bit of friendly advice. "There you will write a real play for us." Probably he told this to other playwrights as well, because Habimah needed new material.

Later on, Habimah captured the attention of the world like a flaming torch. Everywhere, in every world capital, his plays provoked raves. It was a long time since the theatrical community had been so stirred. Russians, Germans, French, British, Americans — Christians and Jews alike — sang the same songs of praise for Cemach and his troupe, and, if I am not mistaken, Christians in greater numbers than Jews.

Only a small portion of Habimah's fans understood Hebrew. Nevertheless, they grasped the beautiful message Cemach and his actors communicated through speech, song and dance. The fact that the language was unfamiliar — a "dead" tongue, as it was known then — did not disturb anyone. On the contrary, perhaps it helped. The lovely ancient sounds were fresh to the ear. The "dead" language enlivened audiences and was more dynamic than many of the modern and popular languages. The message of Habimah and *The Dybbuk* suddenly became world acclaimed, comprehended by everyone — a sort of Esperanto, a means of uniting people and nations, art and spirit.

Generations will come and go and people will wonder how all this could happen. How did Habimah start, only to conquer the world? The name of Cemach will never be forgotten. People will say: "During an earlier era before the black, gruesome, Fascist hand descended upon the Jews, Habimah was created in Bialystok. The presentations of Anski's *Dybbuk* were shown. They portrayed to the world, both in Europe and in America, the cultural beauty which the Jewish people, so unjustly oppressed, possesses."

But Cemach's later life was difficult. People did forget him and he died disappointed and lonely on September 8, 1939 at the age of 52.

LET US REMEMBER
OUR MARTYRS AND HEROES

FIRST REGIONAL COMMITTEE OF THE POALE ZION IN 1906
Right to left: **Dowid Klementynowski, Ch. Oldak, Josef Antokolski, Jankl Janowski, Fajwel the Weaver (Szrajbman).**

buting arms for Jewish self-defense, and circulating literature explaining the revolutionary goals of the Labor Zionists.

Among the active young members of the Labor Zionist Party I still recall are: Zelda Kagan, Michle Fridman and her brother, Herszl; Becalel Maranc, Noske Pam, and Jekusiel Dziwak, Awrom Kagan, and Lejbel Liberman.

Although the party was smaller in numbers than the Bund, it managed to develop a popular program of activities. The Labor Zionists participated in the May Day demonstrations and in the worker outings in the forest, where in October 1904 the first serious clash took place with the police. As our members marched together to jail, Bialystoker workers stormed the tower to free political prisoners. Many Jewish laborers were killed or wounded by police gunfire. The Labor Zionists conducted their own political activities, making daring attacks on postal wagons in the smaller towns around Bialystok for the purpose of expropriating Czarist blood money with which to enhance party activities.

After the organizing convention of the International Labor Zionist Party in 1906, a Russian periodical, *Jewish Workers Chronicle*, began publication. It was always a delight, particularly in Bialystok, to receive this magazine. It provided the theories and principles upon which the party was founded and helped the organizers influence the masses. Only the more educated appreciated this journal, because it was more technical than popular. The leaders translated it from Russian into Yiddish and made it easier to understand. The *Jewish Workers Chronicle* was read not only by Labor Zionists but also by Bundists. This growing prominence made our party in Bialystok more accepted. Our organizational activities, as a result, were strengthened.

In April 1906, a regional conference of Labor Zionists was held in Bialystok at which Grodno, Brisk, Grajewo, Wolkowisk, Horodok and other communities were represented. A regional committee was appointed including: Jankl Janowski, Josef Antokolski, Chajkel Oldak, Fajwel Weber and me.

Important leaders of the Jewish community began to realize that Zionism had to become a people's movement and that the Zionist Congress should assume the role of a Jewish parliament, where workers could participate.

The Czarist police kept the members of the Labor Zionist Party continually under surveillance. Safe houses had to be found where activities could be carried on without arrests and reprisals. As the party became more prestigious, sympathizers grew increasingly willing to risk providing its members with these havens.

The bloody pogrom in Bialystok of June 1-3, 1906 virtually destroyed the regional committee of the Labor Zionist Party. For a time it was necessary to focus our efforts on self-defense and helping the wounded.

In 1908 the Labor Zionist Party faded in Bialystok, as did the entire socialist movement in Russia. Later on, however, it enjoyed a short-lived resurgence until the period between the two World Wars, when the Bialystok Labor Zionists once again carried out important activities.

Some of the Well-Known Jewish Physicians in Bialystok

DR. JOSEPH RUBENSTEIN
Gynecologist since 1897. Very active in many organizations; Chairman of "Linas Hatzedek" and of a unit of "Toz."

DR. LEON PINES
Famous eye specialist whose clinic in Bialystok was known throughout Poland and in foreign lands.

DR. MOSES ZYMAN
Executive Director, Jewish Hospital; practiced in Bialystok for 40 years.

regained its status as the representative of the Jewish working class both within the Bialystok City Council and its Jewish community.

The Bundist leaders spoke out forcefully against anti-Semitism, and as a result the Bund in Bialystok proved itself the strongest and most influential Jewish political party. It was always a pleasure for me to work with Bundist leaders. Although they were laborers without special education, they were capable of grasping the most complicated issues. They truly had common sense and a keen intelligence, characteristic of many of their peers. Raised in the Bundist traditions, they understood how to respond with realism to circumstances of the moment combined with a long-range view of the future. They were also guided by an almost romantic love for the socialist ideal. These qualities enabled them to oppose the Communist craze successfully on the Jewish scene and assume the number one position in Jewish communal life.

When World War II broke out in 1939, destroying the *Kehilla* in Bialystok, the Bund once again became the recognized leader of the Jewish working masses. Jewish trade unionists in Bialystok were heavily influenced politically by the Bund, which filled the administration of the unions with its spokesmen.

During the last May Day celebration in Bialystok in 1939, many of the unions marched together behind the Bundist leadership. Tragically, it was not then known that in the Kremlin a shameful Hitler-Stalin pact was being prepared that would in several months lead to World War II, the catastrophe that brought ruin to the thousand-year-old Jewish experience in Poland.

DOWID KLEMENTYNOWSKI

THE LABOR ZIONIST MOVEMENT

Like other cities and towns in Russia and Poland, Bialystok had its fair share of Labor Zionists (*Poale Zion*).

Young textile workers of Chasidic or Mitnagdic backgrounds, virtually all of them raised in the *cheder* where they received a Jewish nationalistic education, and whose fathers were more or less connected with the *Poale Zion* (literally, Workers of Zion), formed clubs that worked on behalf of the Jewish National Fund. They also distributed Jewish New Year cards within the city before Rosh Hashanah and generally helped the movement for Jewish self-emancipation. This group was the *avant garde* of Labor Zionists everywhere, particularly in Bialystok.

The Bundists, who several years earlier were successful in organizing the Jewish working masses in Bialystok, generally looked down on the Labor Zionist movement. To be sure, we suffered no small anguish from their attitude, considering it terribly insulting. We exerted every effort to attract many more members with sincerity and ingenuity to the *Poale Zion.*

The Labor Zionists were motivated by Jewish nationalistic resentment against the political and economic oppressors — the ruling Czarist regime, which propagated anti-Semitism and hooliganism — and sensitivity to the interests of workers and factory owners. In order to function effectively, we recognized early on the need to coordinate our efforts and to unite into a workable organization.

How to achieve this solidarity was disputed among the leading Jewish intelligentsia within the Labor Zionist movement between 1901 and 1906. Many points of view were offered, each neighborhood arguing for its approach, each town championing its own program.

Many heated debates arose among the best of friends over how to resolve the issue of a Jewish homeland, the problems of the working class, and how to mount the revolutionary effort in bringing down the oppressive Czarist government. Not only were there intramural conflicts among various Labor Zionist groups, but, in addition, there was a severe schism separating the Labor Zionists, the Bund and the anarchists. These rifts took place in Bialystok and reflected the difficulties afflicting all of Eastern European Jewry.

Ultimately, the problem of adapting revolutionary socialism to Zionism was solved, and in Bialystok the first proclamation was issued in January 1905 recognizing the local Labor Zionist organization. With this official status granted by the Labor Zionists in Russia, our Bialystok party began to feel on a par with the Bund, that we were truly active revolutionaries and Zionists seeking to establish a Jewish homeland in Palestine.

The Labor Zionists in Bialystok began an intensive propaganda campaign among the Jewish youth. Public assemblies in various *batei midrashim* were conducted; the leader of the Bialystok party, Jankl Janowski, a fine speaker with a sharp mind, led these meetings. The party also gathered smaller groups of young Jewish boys and girls, teaching them history, political economy, current events, Zionism, discussing the question of labor strikes, etc. Conducting these lectures were: Lipa Sukenik, Josef Antokolski, Chajkel Oldak, Maks Chmelnik, Dowid Klementynowski, Ana Alperin, Chaszke Fajnsod and Awrom Liberman.

We had a particularly great influence on the workers and the better educated, mediating disputes between management and labor, purchasing and distri-

The arrogance and anti-Semitism of the new Polish leaders only aggravated the situation. The city teemed with scores of Communist agents who carried out a systematic campaign against the Polish authorities. This agitation and propaganda enjoyed much success. The old Bund activists were no longer around. The Bundist youth was heavily dominated by Communist ideologies. To join the Polish Bund, to recognize the leadership of its central committee in Warsaw, was viewed by many of these young Bundists as a self-defeating act that would link them more strongly with Poland, contrary to their leftist, revolutionary orientation. Only a few Jewish workers of the old Bundist school remained dedicated to their democratic convictions and were not infected by the Communist fever.

To this small group fell the task of building a new Bundist movement from scratch. This very difficult reconstruction effort in a Polish Bialystok was routinely thwarted by the Communists, who stopped at nothing — character assassination and other shameful tactics — in order to undermine the Bund in the eyes of the Bialystoker Jewish proletariat. Nonetheless, the Bundist

BUND COMMITTEE IN BIALYSTOK IN 1906
Right to left: **Albert Lurie, Ana and Pawel Rozental (Anman), and Taras.**

loyalists assumed their heavy burden, knowing in advance they were risking not only denigration by the Jewish Communists but also endangering their very lives.

The full resources of the government were, after all, at the disposal of the Communists in their campaign against the Bund. But the Bundist stalwarts were not intimidated, each one carrying out his specific mission for the Bund. During the quarter century between the two World Wars, the most favorable conditions for the growth of Jewish Communism prevailed in Bialystok, at the expense of the Polish Bund.

Despite these disadvantageous circumstances, the Bund did succeed in rebuilding a strong organization in Bialystok that won a majority of Jewish working-class votes during municipal and community elections. Through a broad network of schools and cultural institutions that gained prominence throughout Poland and with a Bund majority in the trade unions, the conclusion that the natural, historical party of the Jewish working class was and remained the Bund became inescapable.

* * *

Bialystok was not just another Jewish city. Bialystoker Jews were true Yiddishists. The Bund in Bialystok prided itself on its multifaceted Yiddish cultural and educational work. The four large day schools that it operated, educating many hundreds of students, were all in the heavily Jewish-populated workers' neighborhoods.

It was truly a remarkable group of Bundists who carried on the Yiddish school movement in Bialystok. In addition to the external threats — constant edicts from the government and the municipal bureaucrats, a chronic shortage of funds, rendering the Bundist schools liable to eviction because the rent could not be paid — there were internal problems within the Bund as well. Often the teachers would attack the administration, because they went many months without receiving their meager wages. Patience wore thin.

It should not be forgotten that the Jewish Communists did everything possible to inflame the teachers and the technical personnel in Bialystok even further, in order to leave the unmistakable impression that the school board was a band of bloodsuckers, indifferent to the fate of teachers and support personnel.

One really had to possess an inexhaustable enthusiasm, a profound belief in the creative powers of the Jewish masses and true Bundist dedication, in order to operate the Bundist school movement in Bialystok under such conditions.

A word about the Sholem Aleichem Library in Bialystok. It was celebrated throughout Poland as the largest Jewish library, containing the most Yiddish books. There was virtually no Yiddish publication that could not be found in this library.

This veritable treasury was collected over a period of years. The founder of the library, who gave it all his free time and full commitment, was the Bundist Izchok Rywkin. All of Bialystok knew that he was not just the library's administrator but its heart and soul as well. His life was devoted to Yiddish books and rare manuscripts. Always striving to enlarge the collection of the Sholem Aleichem Library, he often traveled to Warsaw to buy new books for his beloved child, the library. He frequently confronted people with his inability to understand how they could occupy themselves with other matters besides the library. Later he was exterminated by the Nazis.

* * *

The small group of Bundist loyalists in Bialystok wrested the Jewish trade unions from Communist control, restoring them to the influence of Jewish Socialism under the Bund's banner. Ultimately, the Bund

Bialystok's strength rests not only in its extraordinary features but in its normal characteristics as well. The fifty thousand living there are doing reasonably well financially and also spiritually, like other Jews in Poland.

Still, Bialystok was the first, at the end of the German occupation after World War I, to abolish its autocratic community leadership, replacing it with an exemplary democratic system that will go down in history.

The Hebraist movement in Bialystok was only a part of the diffuse cultural advance in all of Poland. But when Bialystok established its Hebrew Gymnasium (high school), it was the rank and file Jews, not the radical Hebraists, who erected it. The tall, sturdy building evoked the admiration of the local community as well as of visitors from near and far, especially since it could accommodate seven hundred students.

The Yiddish influence in Bialystok was also only a part of the Yiddish movement in all of Poland and in the entire world. But with the exception of Wilno, no other Jewish town besides Bialystok was able to fashion such an intricate Yiddish school network, let alone a high school, despite difficult circumstances.

The orphan problem became one of the most critical social issues in Bialystok after World War I. Surely no other city had someone like Mrs. Rabinowicz, who, when the situation became next to hopeless, was the only leader in all of Poland who went to America to obtain the necessary assistance for these unfortunate children.

It is possible to mention hundreds of other examples of community and private initiatives in Bialystok, which clearly depict its special atmosphere of effervescing creativity — a contagion transmitted from one to another — compelling everyone to outdo his neighbor. Such is the breeding ground for important accomplishments.

EMANUEL NOWOGRODSKI

THE "BUND" IN BIALYSTOK

The "Bund" in Poland consisted of several hundred organizations. There was virtually no Jewish community in Poland without a Bundist representation. Each group had the same program, purpose and ideal. The Bund's discipline was legendary.

Nevertheless, the larger Bundist organizations were individualistic. This was especially true of the Bundist town collectives. Each collective had not only its own approach but its own color, smell and appearance as well.

The Bund in Bialystok had existed for a long time, deeply rooted in the Jewish population. It possessed a glorious history. Once upon a time, when Poland still belonged to the Czarist empire of Nicholas II, Bialystok was the headquarters of the central committee of the then outlawed Bund. The first mass arrest of Bundists took place there, carried out by the Czarist Ochrana. Also in Bialystok the first mass strikes of Jewish weavers broke out, led by the Bund.

Behind the city was a forest that was the traditional place for unauthorized meetings of the Bund, not only throughout the Russian occupation but also later during the years of the first German administration. In the beerhalls of Bialystok, where Russian weavers, tanners and porters used to go for a drink or to eat goose meat after a hard day's work, they would tell each other stories about the Bundist representatives, their strengths and weaknesses, their heroism or their oratorical ability. During work breaks in the factories, political discussions among the Bundists and their opponents — anarchists, socialists, Labor Zionists — took place. The proud Jewish white-collar worker, a second- or third-generation Bialystoker whose grandfather and great-grandfather were weavers, held these Bund adversaries in low esteem. He usually ridiculed them in a good-natured Bialystoker style. It was well known in the city: A worker is a Bundist; a middle-class young man is a socialist or a Labor Zionist.

* * *

Through the years of German occupation, from 1915 to 1918, and during the later period of the Polish-Russian War when Bialystok passed from one national jurisdiction to another, ultimately becoming a part of Poland, its outward appearance changed little. The life of the people generally and the Jews in particular, however, did undergo significant shifts. The Bund in Bialystok also went through a radical transformation.

Large textile industries in Bialystok lost their distant Russian markets. As a result, the Bialystok manufacturers began seeking new outlets for their wares. In the meantime, chronic unemployment developed among Bialystoker weavers and other workers in the large factories. The crisis in the textile industry made a major impact upon the economic life of the city.

At the time the Russian-Polish War of 1920-21 was about to end, the first emissaries of the central committee of the Polish Bund arrived in Bialystok to reestablish contact with its former establishment. As it turned out, these representatives came upon a true disaster.

PEJSACH KAPLAN

RECALLING OUR PROUD PAST

(Editor's note: The following impressions of his hometown were written by Pejsach Kaplan, a prominent Bialystoker writer and social activist.

Bialystok! My feelings toward it are not motivated by patriotism alone, which warms the heart of every proud person when he thinks and talks about his birthplace. Bialystok was unique, its specialness lying in the boundless, untiring energies of its populace. Surely the appearance of the town reflected this immense vitality.

For example, all of the newer three-story buildings on the main streets, erected within a fifteen-year period at the end of the 19th century, were not built in response to a sudden increase in population but resulted from a compulsive drive for expansion. Often construction took place without sufficient finances or the necessary assessment of how these new units would be utilized. People simply assumed the banks would supply the cash and tenants would automatically move in. These fresh "skyscrapers" reflected the indefatigable energy of Bialystoker Jews.

In and around the town stood tall, round factory chimneys, belching forth industrial smoke. Whether these plants multiplied because the earlier German authorities would not permit Jews to live in Bialystok without jobs or whether the later Russian occupation wanted Bialystok's industry to outproduce the mills in Polish Lodz, Jewish initiative developed the commercial network in Bialystok to an enormous degree, paving the way for similar industrialization deep inside Russia and even as far as China.

Also Bialystoker Jews' approach to life was more inspired than in other places. The pursuit of life and happiness, of achievement and humanitarian causes was much more extensive than elsewhere. Truly the Bialystoker Jew's creative drive, which percolated in his blood, did not let him rest. He was impelled toward action, oftentimes above and beyond his stamina.

Almost all of Bialystok's social institutions emerged from this limitless urge to create. Organizations multiplied, housed in large buildings, many of which were decorated, fitted with all kinds of equipment, and well maintained. Their continued existence frequently depended on the expenditure of blood, sweat and tears, each corner of those scores of buildings paying tribute to the massive energy of their architects and administrators.

Even amidst poverty Bialystok was a princess among other towns. In its decline Bialystok still shone through the beauty and the love of life of its youth.

A number of individuals, profoundly energized by the ambitious environment in which they lived, have attained great heights of achievement, and are now serving in various countries as beacons of light reflecting Bialystoker ingenuity. To be sure, every town has produced its great people, but which can claim such a singular native son as Dr. Josef Chazanowicz, for example, who despite his poverty laid the cornerstone of a Jewish national library in Israel, rousing and electrifying world Jewry with his almost superhuman verve?

Another illustrious scion of Bialystok was Dr. Ludwig Zamenhof. This man, who with his prophetic vision observed nations and states, was concerned about the future of mankind, and invented for all people one language, Esperanto. Its revolutionary force broke through all barriers, recruiting converts from the courts of kings as well as the shacks of menial laborers.

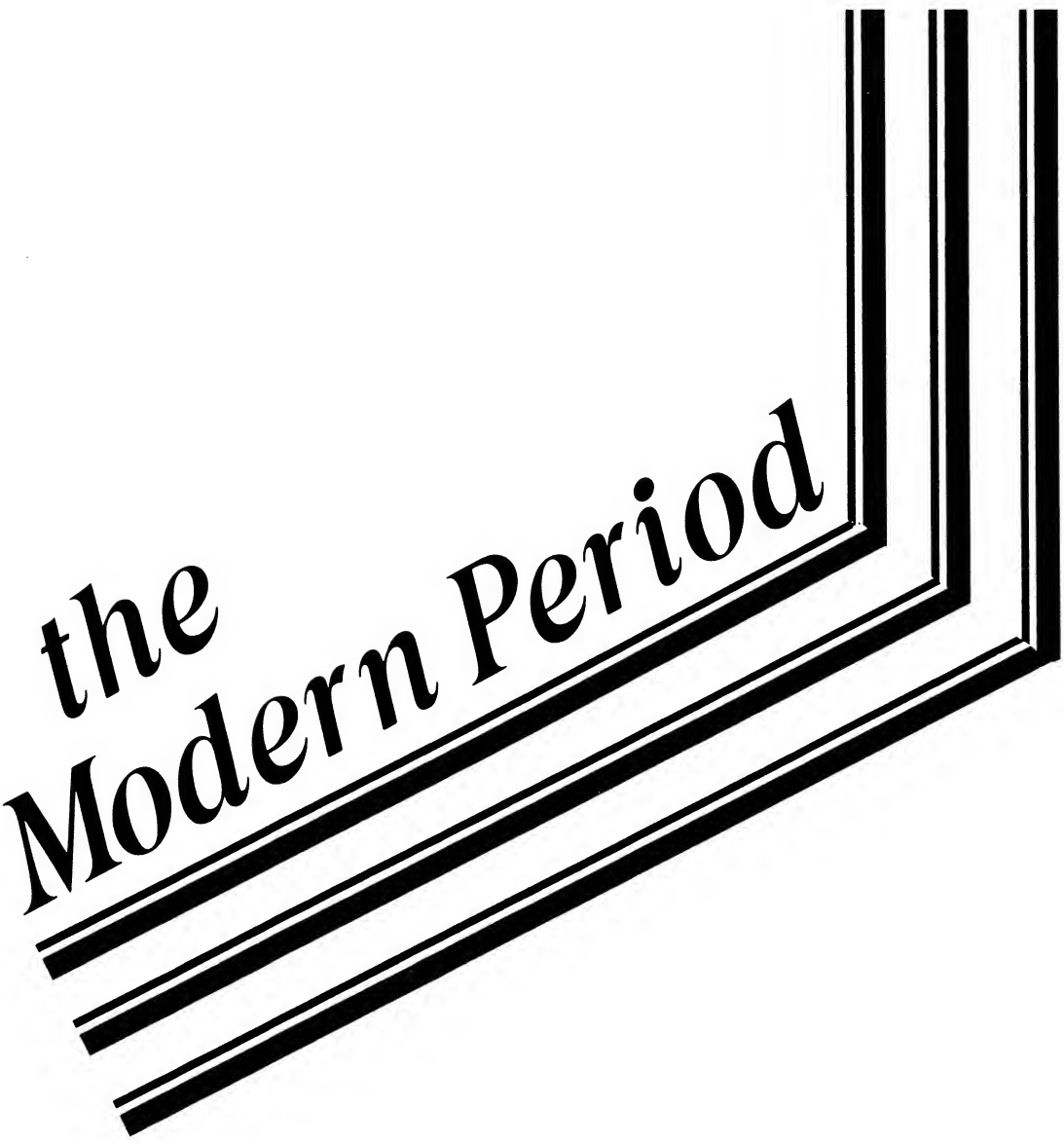
And what of the Zionist movement? Its breeding ground in Eastern Europe was for a long time located in Bialystok, in the home of Rabbi Szmuel Mohilewer. With his characteristic boldness, he made contact with the Jewish magnate, Baron Edmond de Rothschild, winning him over to the great Zionist ideal, and creating a place for thousands of pioneers to work in the land of Jewish hope and aspiration.

When the first clandestine stirrings of the Russian Revolution convulsed the world, it was on the anvil of Bialystok that the formidable power was forged to smash the massive Czarist empire into dust. Bialystok paid for this privilege with 130 Jewish lives lost during two pogroms. In the annals of the freedom movement the name of Bialystok will be forever engraved in golden letters.

I do not wish to deliver a requiem to Bialystok's greatness. It is altogether possible that also in a negative sense — in terms of crime or crooked business dealings — Bialystok distinguished itself, thanks to its capacity for surpassing the average. But there can be no doubt that it possessed a certain exceptional quality vis-à-vis other cities in Poland. Every Bialystoker Jew has felt this uniqueness as has anyone else who has ever had any contact with our town.

I would dare say that even foreign lands were aware of Bialystok's singularity. In New York, for example, there are several hundred organized Jewish *landsmanschaften*, but not one of them is as sophisticated and as versatile as the Bialystoker Center. The same is true of our *landsmanschaft* in Chicago. All over the world, in fact, wherever a few Bialystoker Jews gather, regardless of their number, they immediately organize themselves into a colony, in touch with other Bialystoker communities and with their birthplace.

Bialystok --

All the victims of this pogrom were buried in a mass grave, in a prestigious place within the old Jewish cemetery in Bialystok. Above this grave a tall monument was erected, inscribed with a special epitaph, in Hebrew, by the well-known poet Zalman Sznejur. This inscription was translated into Yiddish by L. Fajans and into English as follows:

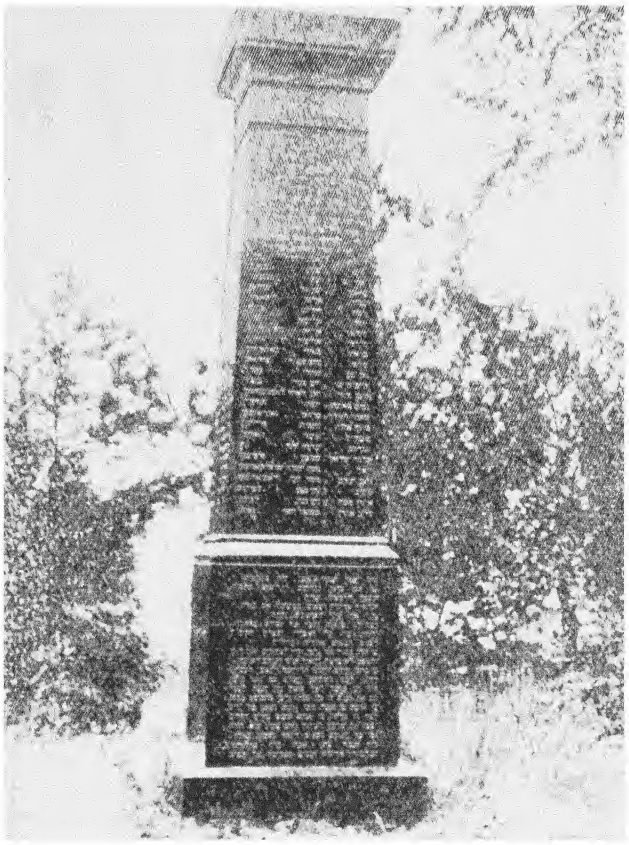
PILLAR OF SORROW

Stand strong and be proud, you pillar of sorrow,
Like marble melt not in the blood of the holy martyrs beneath you,
Nor dissolve into a flood of tears.
Even as states and peoples change, never move from your place.
Strike fear into them at night, hover over them like a curse.
A cold witness shall you be, telling what occurred to the children who will come after us.
For the honor and the blood of our people were defiled, as witnessed by the summer heavens.
The sun shone unabashed; the eyes of the world were not blinded.
Many fell dead, gunshots thundered, smoke plumed upward.
As many wept yet did they frivol, accepting the old plague. To be sure they also shed tears to our God, who granted eternity to His people.
To it he also gave death, the death of a sacrificial lamb swimming in its own blood.
A son estranged, straying from his father, tarrying in pain among strangers.
The father beckons to him from afar, return at once, only to feel your cold rows of dead.
Your dark glance he should understand, why he is sick
Of the world around him that erected these monuments.
Stand strong and be proud, you pillar of sorrow, like marble.
As states and peoples change do not move from your place.

The large monument near the mass grave of the pogrom victims stood for decades in the Bagnowke Jewish Cemetery in Bialystok. It reminded many of the three horrible days for Jews in Bialystok in early June 1906. But after World War II the Poles vandalized this stately headstone, cutting it into three pieces and discarding it near the outskirts of the cemetery.

THE MARTYRS OF THE 1906 POGROM

Name	*Age at Death*
Izchok Gebel	56
Chaim Gebel	30
Jona Kon	26
Fajwel Rybalowski	23
Nosen Note Bachrach	21
Menachem Manes Hurwic	19
Izchok Safir	18
Arje Lejb Zakhajm	10
Mojsze Liberman	3
Boruch Elije Frejdkin	62
Szmuel Calewicz	59
Awrom Kac	49
Mendel Makel	43
Mordechaj Lewin	38
Izchok Gewircman	35
Falk Chmelnik	28
Mordechaj Lapidus	21
Aron Mojsze Lapidus	19
Blume Lapidus	20
Awrom Arje Segal	58
Chaje Pesze Segal	50
Zalman Grinberg	43
Pesze Atlas	42
Cwi Arje Wajncimer	48
Awrom Szymon Epsztejn	35
Izchok Szwarc	24
Mojsze Kustin	22
Zorach Fande	18
Cwi Hirsz Taszman	63
Jehuda Tajcman	51
Awrom Izchok Kerszensztejn	47
Awrom Grynhojz	26
Pinches Asz	20
Lejb Chaim Szmid	28
Awrom Machaj	24
Szlojme Furman	22
Zalman Mojsze Lamcewicki	20
Ruwen Szuszan	18
Mojsze Owec	18
Isroel Kustin	3
Josef Burle	3
Mordechaj Kruglianski	60
Chaim Szapiro	43
Lejzer Ajnsztejn	40
Szejne Ajnsztejn	40
Rachmiel Ajnsztejn	21
Sonja Ajnsztejn	20
Szmuel Ajnsztejn	19
Jakow Surawicz	35
Szlojme Isroel Suszycki	36
Joel Twarkowski	29
Nochum Jakow Grabowski	27
Awrom Hersz Najfeld	71
Jakow Lewin	50
Szlojme Pruzanski	43
Szoul Wolf Nowjazki	41
Szolem Aron Nowik	28
Ajzik Bachrach	24
Zumel Cukerman	22
Mordechaj Szmukler	18
Izchok Lejb Rawicki	16
Cwi Hirsz Hefner	63
Josef Mendl Gilewic	48
Mojsze Simche Branski	45
Dowid Izchok Cemnik	32
Simche Walersztejn	25
Mordechaj Basin	19
Awrom Izchok Lewartowski	18
Mojsze Berl Pat	16
Arje Lejb Mazur	14
Chane Rubinowski	19
Zlate Fejgel Szlachter	50
Chaim Welwel Szlachter	16
Dowid Chwartowski	15
Tojbe Kac	71
Rochel Klajnbard	48
Sore Yewrirowski	20
Chane Blume Ginzburg	20
Cywja Gutkin	10

The monument erected at the mass grave of the 1906 pogrom victims in the Bagnowke Cemetery. The epitaph was composed by the famous poet, Zalman Sznejur.

with feathers. Some of the victims included small children, whose heads and other organs were removed.

A particularly grim scene unfolded at the Bialystok railroad station, where hooligans helped by the railroad personnel killed many Jewish passengers arriving on the train. The stationmaster laughed at this tragic scene.

Several Jewish leaders risked their lives by appealing to the authorities, pleading with them to stop the killing and the looting, but to no avail. One of these leaders did manage, however, to steal out of Bialystok, and from a neighboring town he sent a telegram to the Duma, the Russian parliament in St. Petersburg. This cable, revealing the pogrom in Bialystok, generated a storm of protest in the Duma, which immediately sent a delegation of three deputies to Bialystok. They arrived on Saturday, June 3rd, the third day of the pogrom. As soon as they appeared on the scene, the bloodshed ended and the police unsuccessfully attempted to erase the grisly signs of the slaughter. The deputies saw for themselves the great destruction in the city, as well as the large number of victims. Their bodies were gathered from the streets and from their homes and taken to the Jewish hospital, where they were laid out in long lines. The observers also saw pools of warm blood that extended from the streets to the hospital — the blood of murdered and wounded Jews.

Eighty dead bodies lay outside on the hospital grounds and more than two hundred wounded were treated in the hospital, nineteen of whom later died from their wounds.

The Jewish Self-Defense League played an important role in saving Jews during those pogrom days. The league was organized by the labor parties. It saved thousands of Jewish lives and a great deal of their property. Thanks to this defense league, several major Jewish working-class sections of the city were spared ruination.

As soon as the pogrom began, a company of soldiers on horses eagerly rode into these areas with the intent of razing them to the ground. But before they could enter, a Jewish anarchist tossed a grenade that exploded with a fierce impact, smashing many windows and devastating the surrounding houses. The horses panicked and their riders rode away. From then on, not one of the soldiers or police officers dared come near those streets.

At every corner of the poor section of Bialystok, patrols of the Jewish Self-Defense League were stationed with revolvers and grenades, each group under one leader. They guarded the streets and fired warning shots into the air. If a gentile went by carrying loot, these Jewish protectors would frighten him until he threw down the stolen package and fled. The stolen items were gathered together and later brought to a central location. Many more tragedies would have occurred had it not been for these self-defense groups.

Public Mourning

Each Jew is suffering as a result of the recent pogroms. Everyone in whose arteries flows Jewish blood participates in the mourning that has befallen the entire house of Israel. Alas, each Jew grieves by himself. It is, however, necessary that our sighs be uttered together in a powerful outcry. All tears should form a massive sea, causing the heavens to rend. It is vital that everyone know the Jewish collective body is still alive, feeling the pain of each part. Let us demonstrate we stand together in facing this dark hour. Therefore, with the approval of our rabbinical tribunal in Bialystok, we have called for a public fast tomorrow. In all synagogues special prayers of penitence will be recited, and all of our murdered brethren in the recent pogroms will be memorialized. All stores should remain closed until 1:00 p.m. Those not able to fast should make donations to the victims' families. As a result of our joining together at this difficult time, may the Almighty deliver us from all evil and may the sounds of lamentation never again be heard in our streets.

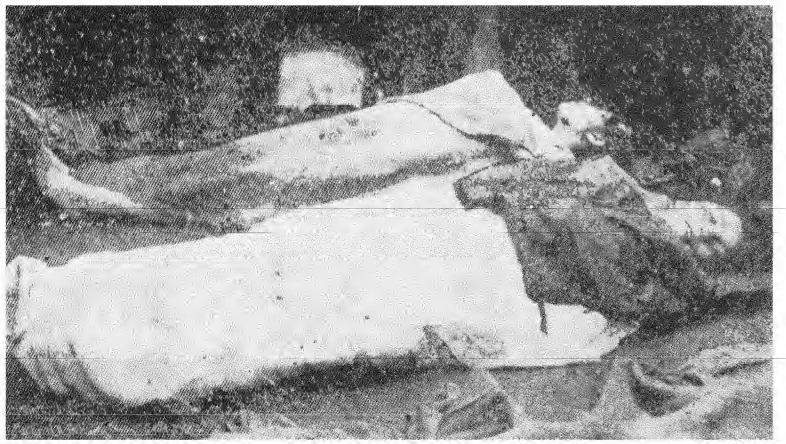
A call to the Jews of Bialystok proclaiming a public fast and special prayers, after the pogrom of June 1906.

noon, a company of soldiers appeared in the marketplace, shooting in all directions. Jewish passersby ran for cover. The soldiers scattered the groups into the nearby streets, firing upon innocent bystanders and into Jewish homes. This continued into the night. The toll in the Jewish Hospital was several scores of wounded and two rows of dead bodies, the victims of military bullets.

The carnage of the murderous pogrom in Bialystok of June 1-3, 1906 was even more dreadful. The Jewish Hospital in Bialystok was overflowing with visitors to the wounded. A heartrending outcry was heard when the public saw stacks of murdered victims in the hospital courtyard. Eighty martyrs lay there. Days later another twenty dead were added.

On the following Monday the funerals for the murdered began, a horrible scene. Wagon after wagon, coffin after coffin, stretched from the hospital to the Bagnowke Cemetery. The crying and screeching within the funeral procession combined with protest and uncertainty. Many were consumed with a desire for revenge.

All the dead were buried in one mass grave. Two months after the pogrom, social revolutionaries shot to death the stationmaster at the railroad who supervised the killing of ten Jews at the railroad station. Other prominent leaders of the pogrom were later assassinated in Grodno and St. Petersburg.

Victims of the tragic Saturday of July 30, 1905, when Russian soldiers slaughtered 25 Jews in Surazer Street.

DAVID SOHN

THE POGROM AGAINST THE JEWS

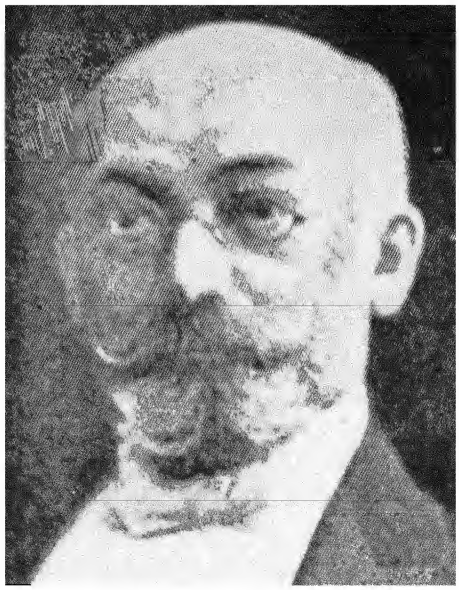
For three whole days, June 1 to 3, 1906, Czarist murderers ravaged the people and property of the defenseless Jewish community in Bialystok. "Green Thursday," June 1, 1906, the first day of the pogrom, did not come as a complete surprise to the Jews. In fact, the town of Bialystok had expected an onslaught for a long time. Ever since the chief of the Czarist police force had been assassinated, people noticed that the police, together with the military garrison in Bialystok, were preparing for a bloodbath against the Jews.

Ironically, the police chief was liberal, beloved by the entire city. The revolutionary parties of Bialystok at that time had no reason to be hostile toward him. One Sunday, when Russian soldiers ran wild in the marketplace, wishing to implement a "hard line" policy against the Jews, the chief of police sent his forces to quiet them. He then uttered an historic declaration: "As long as I live, there will be no pogrom in Bialystok."

The then-prosecutor of the town, however, was a fervent anti-Semite who conspired against the police chief because of the latter's liberalism. That district attorney was one of the main organizers of the pogrom. As was later revealed, plans were made for the attack to occur on "Green Thursday," a Christian holiday, when many gentiles gathered to march in a religious procession through the main streets. On that day two processions took place: the first was a Catholic parade that started from the Polish church in Bialystok, and the other a Russian Orthodox march originating from the Russian church. When the second procession reached "New City," a section of Bialystok, someone fired a shot as a signal for the pogrom to begin, and the slaughter of the Jews commenced. Hundreds of hooligans armed with crowbars, knives and axes, escorted by police and soldiers, fanned out into the center of the city, smashing doors and windows of houses and stores, looting and pillaging everything in sight. The unarmed Jewish population, terrified by these murderous acts, ran for cover in airless cellars and attics, where they hid for the entire three days, hungry and prostrate, anticipating death at any moment.

The sound of gunfire echoed throughout the city. Armed soldiers and police went shooting in the streets and houses while bandits broke into and robbed the stores.

On Thursday and Friday nights the shooting increased. The town went deathly still whenever steps were heard outside on the sidewalks. This meant the marauders were near and might, to the horror of Jews concealed in their homes, enter. In fact, on both these nights soldiers, police and hooligans did break into many Jewish homes, committing brutal murders. Either they shot people on the spot or forced a whole group out into the street and killed them there. Worst of all was when these vicious criminals gouged people's eyes out with their nails or stuffed their cut-open abdomens

DR. LUDWIG ZAMENHOF
Well-known eye specialist and founder of the international language Esperanto; died in Warsaw in 1917.

of his friends in Warsaw, where he later studied, was the forerunner of Esperanto.

After graduating from high school, Zamenhof studied medicine. In 1887 he received his M.D. degree and in the same year published his first textbook under the pseudonym "Dr. Esperanto," which means "hopeful."

Dr. Zamenhof, who in the meantime practiced ophthalmology in Warsaw, was not satisfied with his first success. He continued to work incessantly toward the widest dissemination of the new international language, which from year to year won new converts.

Yet the creator of Esperanto, like other Jewish inventors, did not live very comfortably. The more honors he received for his linguistic achievements, the fewer patients would appear in his consultation room. There were even times he found himself financially strapped. Only in 1900 did his material status improve. Five years later, he permitted himself a long vacation during which he attended the first world convention of Esperantists, in Belgium.

After 1905 Esperanto conventions were conducted annually, each time in a different city. In 1910, a convention was held in Washington and in that same year the State of Maryland adopted Esperanto as one of its officially recognized languages. Several American schools instituted Esperanto as a required language in their curricula. In 1914, some five thousand delegates assembled in Paris at an Esperanto convention, where representatives of most of the nations of the world participated.

Dr. Zamenhof died in Warsaw in 1917, ironically when a new era began in the world and many thought mankind came a step closer to his ideal — brotherhood and harmony among nations.

In Zamenhof's birthplace of Bialystok, Esperanto became a required language in most schools. Not only in his hometown but in the world his life's work will be remembered by many groups of Esperantists, which still exist today. In 1910, approximately 1,700 Esperanto societies were counted.

Many literary works were translated into Esperanto, including Shakespeare, Homer's *Iliad* and others. A special commission undertook a systematic translation of the Bible into Esperanto, and Dr. Zamenhof himself published a translation of several books of the Old Testament.

Innumerable magazines and monographs advocated the use of Esperanto, but later, during World War II, it became impossible to pursue the broader dissemination of Esperanto within the human family.

We must redouble our efforts to fulfill the dream of this Bialystoker Jew, Zamenhof. There is no better way to reduce the likelihood of war than to promote mutual understanding and sympathy among all the peoples of the world.

MORDECHAJ POGORELSKI
POGROMS IN THE 19th CENTURY

In the spring of 1882, the mood among Jews in Bialystok was tense. Rumors of impending pogroms added to the feeling of strain. In the saloons and the marketplace, peasants and non-Jewish workers whispered the rumor that the German Kaiser had issued an order permitting Jewish property to be robbed.

On a Sunday, peasants from the surrounding towns, many in wagons and others on foot carrying empty sacks under their arms, entered the city *en masse* to pillage Jewish stores. As it turned out, they fared quite poorly.

It soon became known that a pogrom was imminent. Jewish butchers closed their shops, taking with them knives and meat cleavers, and hurried to the marketplace. The hulking wagon and coach drivers prepared themselves with poles and sticks to greet the pogrom attackers.

In the afternoon, drunken peasants took to molesting Jews; groups of hooligans threw merchandise from sales booths to the ground. That was the cue for the Jewish butchers and drivers. In less than an hour, the marketplace was emptied of the peasants.

The butchers waved their knives, the wagon drivers their poles and the coachmen chased the peasants on their horses. As a result, the Poles fled back to their towns, not only with empty sacks but with wounds from the knives, rods and sticks. The anticipated pogrom in Bialystok in 1882 never occurred.

But in the summer of 1905, a military pogrom against the Jews was launched. On a Sabbath after-

On the day of his trip he became depressed. In the morning he went to Rabbi Szmuel Mohilewer's grave and when he returned, tears streamed down his face. Then we went to the railroad station in Chaim's buggy. I was overcome with emotion when Chazanowicz, before the final "All aboard," forcefully embraced and kissed his driver, Chaim.

When we arrived in Basel, we went to the hotel in which Dr. Theodor Herzl would be staying. Later we toured the streets of Basel. As we came upon the convention hall, we saw the blue and white Zionist flags fluttering above the hall. Chazanowicz paled. I started to remove my hat out of respect for the flags. Suddenly he poked me, yelling: "Keep your hat on. One stands before a Jewish flag with his head covered!"

Then we went into the convention hall. I said to him, "Doctor, today you will meet a great Jew in Herzl." Annoyed, he shouted: "Litman, you are too easily impressed. Herzl is a Jew like all others." I dared not speak further. In the meantime, important Zionist leaders greeted Dr. Chazanowicz warmly, as befitted a man held in such high regard. But he was not moved.

We walked slowly to the railroad station to await Herzl's arrival. All the while Chazanowicz complained: "What will I see in Herzl? Why are you dragging me here? I am not well!"

At the station we found a huge crowd of Zionists. The train arrived. Dr. Herzl got off the train and approached us. Chazanowicz squeezed my hand until it hurt. He trembled, and in a quivering voice shouted to me: "Litman! Litman! That's him! I've been waiting for him all my life. That's him, God's chosen one. All my life I have dreamt of him. He has finally arrived!"

* * *

Afterward we went to a kosher restaurant in Basel. A large group of Zionists was there, staring at Chazanowicz. One of them suddenly said to another: "I believe that is the great Dr. Chazanowicz." Then something remarkable occurred. Everyone shouted over and over again, "Long live the wonderful Dr. Chazanowicz!" Chazanowicz quickly replied, "My dear Jews, be silent! Better donate books or give money to our national library in Jerusalem!"

At that moment the door of the restaurant flung open and in came Dr. Herzl. Everyone stood up, speechless and in awe. Herzl scanned the room and, noticing Chazanowicz, hurriedly went over to him: "How are you, my dear Dr. Chazanowicz?" The latter, all color drained from his face, extended a tremulous hand to Herzl and collapsed onto a chair. Herzl gave him a fatherly embrace and kissed his head.

DR. M. SUDARSKI

DR. LUDWIG ZAMENHOF AND ESPERANTO

Eleanor Roosevelt once publicly called for the creation of an international language, spoken and understood by everyone, that would in her view help to establish a lasting peace among nations.

Surely this idea was worthwhile, although not original to Mrs. Roosevelt. One must assume she knew such an international tongue already existed. It was created in 1887 by none other than a Bialystoker Jew, Dr. Ludwig Zamenhof.

This masterful language, Esperanto, designed by Zamenhof to foster international cooperation, was quickly accepted. In many parts of the world groups of Esperantists were formed. Their intention was to popularize the language. Naively but with complete sincerity they believed this language would bind together people all over the world, who would no longer need to feel hostile toward one another. Like Mrs. Roosevelt they had an abiding faith in the important role a universally accepted tongue would play in promoting world peace.

Perhaps much of the alienation among peoples has resulted from the difficulty in communicating because so many languages exist. One nation cannot understand another. It was hoped that if they all spoke one tongue, one directly to another without the help of diplomats, they would surely be able to relate better, draw closer, and not have to resort to grandiose peace conferences in order to live in harmony.

It is fitting that the founder of Esperanto was a Jew from Bialystok, a place where Jews encountered many ethnic groups and languages — Polish, Russian, German, Lithuanian and White Russian as well as Yiddish and Hebrew.

This greatly affected Ludwig Zamenhof from his early youth. He was born in Bialystok in 1859 to poor Jewish parents. As a student, Zamenhof grappled with the problem of bringing nations closer together. He came upon the idea of formulating a universal language and dreamt of a world in which all nations would be treated equally.

Esperanto has the advantage of a simple grammar and syntax. It is a phonetic language; every letter consistently has the same sound and the words are pronounced as they are written.

In 1878, as a 19-year-old high school student, Zamenhof sat in a small room in his father's house in Bialystok, and created a rudimentary grammar that he initially called the "Language of Everywhere." This dialect, the existence of which was known only to several

LITMAN ROZENTAL

DR. JOSEF CHAZANOWICZ — A PROFILE

It was difficult to carry on a calm discussion with Dr. Chazanowicz. He always seemed enraged, particularly at the slowness with which many Jews responded to Zionism.

Once, when I retorted that we were living during an extraordinary time in Jewish history and that to many Zionism was a radical turning point, he hollered at me in his own distinctive way, darting back and forth in his room in an uncontrollable temper.

Because I was so close to him I understood the real reason for his agitation — one of his poor, sick patients had taken a turn for the worse. Under such circumstances Dr. Chazanowicz was the unhappiest man in the world, especially when the patient suffered through a difficult night. I tried to calm him down, but to no avail.

At that moment an elderly woman entered hurriedly, deeply anguished, with a shriek: "Help, Doctor! My daughter has suddenly become mute from fear!" Chazanowicz immediately grabbed his overcoat and his cane asking, "Who became mute? Your Rywka?" (Chazanowicz knew all the names of his poor patients' children.) He turned to the disheartened, destitute old woman, asking her apprehensively: "Does she hear? Is your mute daughter still able to hear?" When the mother answered yes, Chazanowicz ran to his desk, opened a drawer, pulled out a pocketknife, checked the blade, put the knife in his pocket, pulled the woman and me into the street and shouted to his buggy driver: "Chaim, Chaim! On to Yeshiva Street." Dr. Chazanowicz always knew where his poor patients lived.

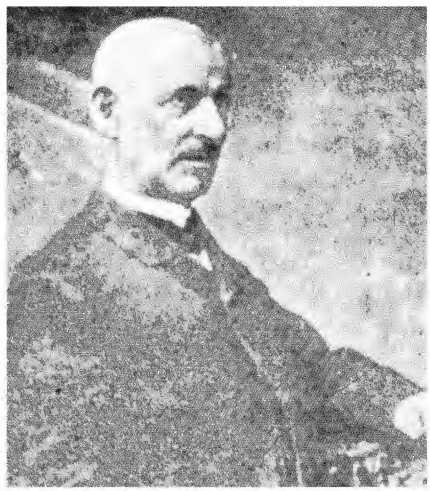
Arriving at the house, he said nothing but ran immediately to the room where the mute girl lay, took hold of her chin, and shouted at her, "Quickly, stick out your tongue, Rywka, quickly!"

The young girl, quite confused, stuck out her tongue as ordered. Chazanowicz then took out the open knife from his pocket with one hand, held her tongue with his other hand and declared: "I shall cut out your tongue!" Rywka, pale and half dead, suddenly screeched: "My God, my God, save me!" All who witnessed this scene looked at Dr. Chazanowicz affectionately, declaring: "Doctor, we will always be indebted to you."

Although he joked that he would rather be paid the proper fee for his services than win his patient's gratitude, Chazanowicz discreetly placed several rubles upon the old woman's dresser, then led me by the hand outside to Chaim's buggy. As if none of the foregoing had happened, he whispered, "You know, Litman, that catalogue I received today. In it I found listed a book, about 450 years old. I think I will buy it for our national library in Jerusalem. Such a treasure, such a priceless relic!"

* * *

On another occasion I happened to be in his home and found a couple of young Zionists sitting at his table. One of them gave him a document, a kind of invitation, declaring: "In the name of the Zionist organization, I inform you of your unanimous election as a delegate to the Second Zionist Congress in Basel." Quietly Chazanowicz listened to these young men, and in a word answered, "Good." But I knew he was very moved.

DR. JOSEF CHAZANOWICZ
Most popular and beloved of Bialystok's physicians; ardent Zionist; founder of the National Library in Jerusalem, to which he devoted his life and fortune; died in 1920.

When the two of us were left alone, he set his sheepish eyes upon me and with a strange, quivering voice said: "Litman, leave me alone. I am extremely upset. I'm going to my room. You do understand, I am now a representative of the Jewish people." As he spoke, I could almost hear his heart pounding furiously.

With a few days remaining before his departure for the Congress, Chazanowicz had completely changed. No longer did he scream at anyone. He became as calm as a sleeping baby. After all, it was no mean thing for him to be traveling to the World Zionist convention. But he did not leave me alone. He insisted that my girlfriend (who later became my wife) inspect his clothes, sew on a few missing buttons, and mend his tattered suits. If he was going to the Congress, he must look dignified.

MORDECHAJ POGORELSKI

THE JEWISH LABOR MOVEMENT

As early as 1882, seventy Jewish weavers went out on strike against the factory owner, Aron Suraski, demanding higher wages. Most of the strikers were Chasidic Jews, as was their employer. This stoppage set a precedent for other job actions over wage disputes.

A massive shutdown — which spread throughout the entire textile industry in 1894, involving mainly non-Jews — came about after the Czarist regime demanded inspections and productivity quotas, issuing each worker a booklet to jot down his quota for the day. In protest, all of the silk workers left the factories.

The walkout lasted for more than three weeks. Only after the police commissioner and the factory inspector promised the strikers they could not be laid off without cause and would receive pay on a weekly basis did the employees return to work. This had an effect on other industries as well. Some ten thousand workers had participated in that strike. Also in 1894, Jewish weavers led a demonstration around their factory, daring to even enter the building and eject the strikebreakers.

The workers in the textile industry had won a twelve-hour work day. The weavers' average weekly earnings ranged between six and seven rubles. In 1900, with the advent of the great economic crisis in Bialystok, the number of employed weavers dropped sharply because three-quarters of the factories closed down. The unemployment rate was high, the situation critical. To call attention to their predicament, the jobless weavers and their wives did not permit the Torah to be read at Sabbath services in the synagogue, a spectacular event.

The community was forced to open two kitchens for those out of work, charging a small sum for soup with bread. Some people were so poor they did not have the four kopeks to pay for this meager meal. The organizers of these kitchens had no choice but to provide these destitute individuals with free food.

This crisis greatly strengthened the labor Bundist movement in Bialystok. While in 1898 only two hundred enrolled Bundists could be counted, in 1901 there were already about seven hundred.

The Bundists agitated in the streets, urging the Jewish masses to throw away their banal novels and replace them with Bundist literature provided by two libraries in Bialystok, one run by Rabbi Szmuel Mohilewer, the Zionist-oriented rabbi. These books were in Hebrew and dealt mainly with the need to settle in Israel. The other library, under the management of Awrom Kutik, contained Russian, German and Yiddish books. Many radical and socialist volumes were to be found in Kutik's library.

The two libraries played a major role in evolving Jewish socialist and nationalist consciousness, and served as sources of general knowledge. The two main currents, Zionism and socialism, merged as one ideology in the minds of the masses under the influence of the Bundist literature.

Bialystok was one of the main centers of the Bund. From 1900 to 1905 the Bund Central Committee was located there. Three party leaders, Nojach Portnoj, Dr. Pawel Rozental and his wife, Ana, lived in Bialystok. Moreover, the third and fourth conferences of the Bund were held there.

The Bundist movement grew stronger from year to year. Besides the official organ of the central committee, the *Bundist Voice*, several Bundist tabloids appeared from time to time, as well as a newspaper, *Bialystoker Stimme* (unrelated to the magazine published by the Bialystoker Center in New York), which reflected the interests of the local workers.

Not only did unjust working conditions in Bialystok generate a labor movement prepared to strike and bargain collectively with management but the workers were encouraged to support a strong labor counterforce to the formerly dominant factory owners.

Reb. Moshe Berl Bezim was well known in Bialystok for his readiness to help all those in need; he was one of the organizers of "Linas Hatzedek," and chief aide of Dr. Chazanowitz.

DR. SZOUL REFOEL LANDAU

RABBI SZMUEL MOHILEWER

(Editor's note: We are treated to deeper insights about Rabbi Szmuel Mohilewer, the father of Zionism in Bialystok, in the following article.)

In 1897, I [Landau] traveled to many Jewish cities and towns in Poland and Galicia doing research. At that time, I had the opportunity to meet in Bialystok with Rabbi Szmuel Mohilewer, who was by then a world-renowned personality.

I entered a dignified residence in one of Bialystok's quiet streets. An elderly man with a long beard greeted me warmly, reminding me of my own grandfather, the Rabbi of Krakow, Rabbi Szoul Refoel Landau of blessed memory. It was evident that Rabbi Mohilewer, this angelic figure, suffered circulatory problems, finding it difficult to stand or walk.

He offered me a stool and the elderly rabbi, dressed in a black silk robe, sat down. We began our discussion with the issue of Jewish colonization in Palestine, Zionism and the Jewish colonial bank (which helped Jews settle in Israel). I could not take my eyes off Rabbi Mohilewer's majestic appearance. His facial expression suddenly brightened when he spoke of Jewish settling in Israel. Those clever eyes — which earlier were tired — now shone with the fire of youth. A smile appeared on his lips as he talked about his hopes and dreams, of those who would continue the work he began. He discussed not himself but the young people, the future of our nation. In response to one of my observations he said, "I believe the Zionist idea will flourish as a grass-roots Jewish movement."

Before I left he raised his eyes heavenward, uttering a remark I shall always remember: "I am prepared to sacrifice my life." He spoke these words in a moment of dismay when I mentioned obstacles the Zionist ideal had been confronting.

At that point, I left Rabbi Mohilewer's presence. Later, walking through the streets of Bialystok and talking to various classes of Jews — workers, merchants and plain people — I realized how universally beloved and esteemed this elderly leader was. Everyone related vignettes that showed him to be a very special man. It was well known that when he arrived in Bialystok he brought with him 40,000 rubles, then a sizable sum, and distributed the full amount as charity for the poor. He lived only on the small salary the community paid him.

In 1898, on the 19th day of Sivan, Rabbi Mohilewer passed away. Only thirty hours before his death, he signed a document in Hebrew in the presence of friends that was later read in many Jewish communities, starting with the words, "To my dear and honored brothers." It ended, "Let us all work with all of our strength for our people, and the Lord who chose Zion will help us."

This Rabbi of Bialystok, Szmuel Mohilewer, had an influence far beyond the borders of his town. He formulated much of Zionist theory and the ideals upon which the modern State of Israel was founded, during a long life of selfless leadership. He was deeply religious and held the vision of a redemptive future in an Israel populated by the Jewish people.

RABBI SZMUEL MOHILEWER
Co-founder of the "Chovevei Zion" (Lovers of Zion) movement and of the Mizrachi; was greatly instrumental in promulgating the Zionist ideal throughout the world; died in 1898.

THE RISE OF ZIONISM

The Jewish community of Bialystok made a great contribution to the development of the *Chovevei Zion* movement. Bialystok was a great center of Zionism, where a multiplicity of parties sprouted forth. The goal of the earliest *Chovevei Zion* leaders in Bialystok, as elsewhere, was to encourage Jews to settle in Israel, as well as to establish Jewish colonies there.

The Zionists substantially influenced the local Jewish community, particularly the well-to-do. This was evident in the growing interest of Jews to learn and speak Hebrew. A number of Hebrew teachers, for whom there was an ever-increasing demand, were earning good livelihoods teaching the Hebrew language. Another manifestation of the Zionist influence was the rising popularity of the newspaper *Hatzfirah,* a Hebrew publication with a circulation of four hundred in Bialystok.

The *Chovevei Zion* party, precursor of the Zionist movement, was founded in June 1882. Its organizers included Josef Binjomin Krynski, Cwi Hirsz Liberman, Dr. Josef Chazanowicz, Jakow Alter Sapersztejn, Pejsach Witenberg, Jehoszua Heszel Klementynowski, Kalman Pikus, Shabsaj Rudkowski, Chaim Margolis, Jehuda Josef Jelin, Jechiel Goldsztejn, Awrom Lejbowicz, Menachem Mendel Kreczmer, Izchok Jafe, Isroel Chaim Sztimer, Ben-Cion Lyfszic, Don Lewin, Lipa Kaganowicz, Cwi Jehuda Brajnski, and Simcha Bunim Halewi Hurwic. The first meeting was held in Jakow Sapersztejn's house in the synagogue court in Bialystok. The second assembly, which attracted a much larger turnout, took place in Dr. Josef Chazanowicz's home. Several top Zionist figures in Bialystok, such as Dr. Chazanowicz, Rabbi Meir Markus, Jakow Wolf, Josef Binjomin Krynski and others quickly took the helm of this movement. In a short time, the party was able to recruit the support of several hundred members. Not surprisingly, its impact on the Jewish community as a whole deepened as time went on. Rabbi Szmuel Mohilewer was appointed a rabbi of Bialystok, thanks to the clout of the *Chovevei Zion* party. In fact, Rabbi Mohilewer later became the standard-bearer of the movement.

The Zionist wave in Bialystok encouraged the founding of *Chovevei Zion* organizations in other communities. A convention of these groups was called in Druskeniki, and Odessa was selected as the center for the Zionist cause. In 1890 the Russian government formally recognized the *Chovevei Zion* organization under the name of "Society to Support Jewish Land Workers in Syria and Palestine." At the 1890 convention in Odessa, the Bialystoker delegates were Rabbi Mohilewer, Dr. Chazanowicz and Izchok Ajzik Ben Towim. After the conference they traveled to Israel to see the work of the first Jewish pioneers.

Rabbi Mohilewer's guiding purpose was to establish a stable Zionist organization in Russia. To this end, he arranged for a meeting in Bialystok in the spring of 1897, attended by about fifty people, many of whom were well-known *Chovevei Zion* members. At this gathering the constitution for the Zionist organization in Russia was adopted, which was later to play a major role in the overall movement. Various cities were assigned different tasks in furthering Zionism: Bialystok would be the spiritual center, Kiev the financial capital, Kishinev the mailing headquarters and Warsaw the literary and propaganda mecca. In May 1898, Rabbi Szmuel Mohilewer died.

After his death, Bialystok made the transition from the theoretical to the practical Zionism espoused by Dr. Theodor Herzl. Zionist circles won new leaders and dedicated activists who, on a broad scale, began promulgating Zionism throughout Bialystok. This philosophy also attracted many young Jews, who initiated new theoretical departures, resulting in many Zionist-oriented clubs with a rich agenda of ideas and goals.

All the familiar languages, Yiddish, Hebrew and Russian, were used to encourage Bialystoker Jews to settle in Israel. Numerous meetings, assemblies and discussions were held. Each faction lobbied for its view of the direction Zionism should take.

Ultimately, a number of Jews left Bialystok to live in Israel. These Jews from different backgrounds became important pioneers. Bialystoker Jews built many important industries and in general assisted in developing the land. Today a number of Bialystoker *landsleit* occupy important positions in the Israeli government. Some have also distinguished themselves as military heroes.

Until the outbreak of World War II, Bialystok was the scene of a well-organized Zionist movement with various groups following diverse ideologies. This pluralism thrived in Bialystok until the Holocaust destroyed its Jewish community.

TELL THE NEW GENERATIONS

OF THE HOLOCAUST

AND RESISTANCE

seem to be interested in studying the Torah any longer. Religiosity among the laity was more external than real. Despite the rise of new Jewish educational institutions, the trend away from religion increased.

The extent to which traditional Jewish life deteriorated in Bialystok could be measured by the decline of the rabbinate, which in its heyday produced great Torah authorities. These rabbis instituted Jewish ecclesiastical courts (*batei din*), which wielded significant power in the community. Appointments to these tribunals were made infrequently and according to the most stringent religious standards. With the new swing toward secularism, rabbis were appointed to the courts not to propagate Judaism but to represent the interests of powerful businessmen and lay people.

It soon became fashionable among the more educated and the well-to-do to be antireligious. The young proletariat, as well, was consciously undevout. They began to work on the Sabbath and Jewish holidays. No longer was *kashruth* observed. No one thought of teaching his children how to pray anymore.

Whereas at the end of the last and the beginning of this century public desecration of the Sabbath was unknown — for example, no one kept his store open or smoked in public on the Sabbath — in 1905 things changed. Work was done behind half-closed doors on the Sabbath. People walked in the streets with cigarettes in their mouths. War had intensified this movement away from religion. To be sure, Judaism was still practiced outwardly but more in form than substance. The atmosphere of the Sabbath and the Jewish holidays, so sacred in earlier years, had by this time evaporated.

These shifts also occurred in the smaller towns and villages, but in Bialystok they were more profound. It, more than the surrounding communities, had gone through most keenly the economic changes brought about by industrialization. Textile manufacturing in particular experienced ups and downs, every change sending shock waves through the city. Economic crises, years of rapid development, revolutionary movements, pogroms, wars, changing political jurisdictions, new upheavals — all of this kept the average Bialystoker citizen in a constant state of flux.

He was forced to adapt to these vicissitudes quickly and with little preparation. Perhaps he was more restless and energetic than his peers elsewhere. The street effervesced with ferment; life was vibrant and adventuresome. Both the economy and the cultural sphere benefited from these radical shifts. Not always did positive results emerge. Yet there was a constant readiness to experiment with new ideas and approaches.

This quick growth within Bialystok generated some trends that cannot be considered satisfactory. In 19th century Bialystok, in my opinion, more worthwhile and lasting achievements were made than in the later period. Strides in the religious sphere outshone in content and value those of the *Haskalah* movement. For example, Yiddish literary creativity seems to have eclipsed the use and development of Hebrew in the last period. In fact, Hebrew books and writers almost completely disappeared from Bialystok.

This partial withdrawal from cultural creativity can be explained by the fact that commerce and industry consumed much of the creative energies and interest of Bialystoker Jews. Bialystok bookstores sell no Hebrew books except for some elementary textbooks. While there is a distinguished Sholem Aleichem Library with many Yiddish volumes and many opportunities to read books in Polish, serious afficionados of Hebrew have no similar facility.

The middle class had supported the *Chibat Zion* (pre-Zionist) movement and the Hebrew language. That same bourgeoisie, which actually created and maintained Bialystok's Jewish religious and philanthropic institutions, is now experiencing hard times.

Nevertheless, a new nationalistic, Hebrew-speaking youth is growing and developing, fervently wishing to practice its national ideals, a youth no less enthusiastic than its counterpart in the labor movement that draws its knowledge and inspiration from Yiddish literary creativity.

In summary, I witnessed spectacular changes in the organized life of Bialystoker Jews. At first its focus was the *bet hamidrash,* and later the cultural and political circles such as the *Haskalah* movement and the *Chibat Zion.* In the last decades the culture groups have receded, supplanted by political parties. All ideologies are represented in Bialystok, from extreme right to left.

* * *

(Editor's note: Awrom Szmuel Herszberg, the writer of the above article about Bialystok one hundred years ago, was murdered by the Nazis in August 1943, as reported to his family in New York in a letter by Berel Mark, a well-known Yiddish writer. In his letter, Mark wrote: "Concerning your inquiry about the fate and death of the prominent Jewish historian and author from Bialystok, I can share with you the information that he perished during the second liquidation of the Bialystok ghetto in August 1943. He was led out by the Jewish police together with his daughter and the Secretary of the prewar Jewish *Kehilla*, Mr. Bachrach. He conducted himself with great dignity when, after answering a German hooligan sharply, the latter had prepared to strike him. In the middle of the street Herszberg collapsed. He was assisted and led further to the death train. In the ghetto he lived in his old house on Gumjener Street. His monumental books and manuscripts unfortunately no longer exist.")

trial crisis of 1900. Construction depended on easy and cheap credit, and on the false premise there would always be a booming textile industry. That rosy outlook, however, changed precipitously.

A large number of homes were taken over by the banks because tenants could no longer pay the landlords. Many buildings were sold at lower prices. The resulting economic downturn led many Jews to leave Bialystok and its surrounding communities. Housing no longer generated the earlier copious revenues; rents plummeted sharply. Banks, which previously had granted mortgages on liberal terms, stopped because of the unfavorable circumstances. As a consequence, housing construction ceased altogether.

From that time, Bialystok grew no more. It remained more or less the same size it was in 1900, even after the economic crisis passed and the population increased. No longer were vacant homes to be found. On the contrary, a housing shortage developed. Rents soared to an all-time high. Despite the housing crunch, new homes were not constructed. This situation continued until the end of World War I.

After 1918, when a large number of emigrés returned to Bialystok, a great demand arose for new homes. People paid high prices for uncomforable residences, bribing landlords to secure apartments. Ordinarily, such conditions would have led to a new wave of housing starts. Incredibly, however, no new homes were built in those difficult transition years. Only a small number of delapidated factory buildings were remodeled into dwellings. Furthermore, a significant portion of larger homes were subdivided into additional living units.

* * *

Bialystok was sensitive to the needs of other communities — always ready to help a neighboring town in difficulty. When necessary, prominent businessmen as well as plain folk took it upon themselves to collect funds from the public in order to provide assistance. For their part, Bialystoker Jews routinely responded to such need with generosity that should be a source of pride for all Bialystoker *landsleit*. Conversely, Bialystok received gracious support from other communities, individuals and distant institutions, when it found itself in distress after the terrible pogrom of 1906.

Bialystok was always a predominantly Jewish city. Only the character of its Jewishness was to change to any great degree. Earlier on, the pacesetter of the intelligentsia was the Talmudic scholar, who possessed vast *halachic* erudition and set a high moral example. The scholar spent his free time studying the Torah, distancing himself as much as possible from the alien technical culture of Western Europe. His goal was to be competent in Jewish law.

The scholar, therefore, not the rich man, enjoyed the greatest prestige within the Jewish community. Material possessions and economic power did not confer nobility; knowledge did, coupled with clean living based on Torah principles.

Gradually, however, the eminent position of the Talmudic scholar was taken over by the new intelligentsia and leaders of political parties. This new aristocracy no longer needed to possess much Jewish education. Effective public speaking was more important as well as the influence one could bring to bear upon the members

AWROM SZMUEL HERSZBERG
Historian and researcher, Hebrew-Yiddish writer, author of the exhaustive monumental work Pinkas Bialystok **and other scientific works; organizer of the Hebrew Language Society. Perished in the liquidation of the ghetto in 1943.**

of his group. While this phenomenon was seen in many other places, it was particularly evident in Bialystok. Beforehand, legends were created around great personalities in Bialystok. Subsequently, however, the public's attention focused not on individuals but on parties and their accomplishments.

* * *

Because Bialystok was such an important industrial center, the first organizers of the labor movement had a greater impact on the life of its Jewish community than elsewhere. The Freedom Movement of 1903-1906 put its stamp on Jewish life in Russia and Poland. In Bialystok, that revolutionary fervor left an even deeper imprint. Waves of change hit the city with great force, and when the tide began to ebb, a complete transformation had been effected.

Both the labor movement and the young student organizations brought about alterations in Bialystok's life style. The children who studied in Russian and Polish schools introduced an alien spirit among many Jewish families, even among the most pious.

The entire community began to acquire a new appearance. Even though the traditional life forms remained on the surface, a new attitude emerged from within. No longer was it possible in many *batei midrashim* to pray with a *minyan* during the week (an impediment unheard of just a few years earlier). Jews did not

the local peasants, enduring only through hard work and always harried. In such circumstances one hoped to be liberated one day by a miracle, a stroke of good fortune.

No wonder that lottery tickets, which had previously been popular among Jews in Lithuania and Poland, came into vogue at that time. Bialystoker Jews were enchanted by this novel temptation. They borrowed money, pawning all that they had, to purchase these stubs. Some were wiped out as a result. Although selling foreign lottery tickets was forbidden by the Czarist regime, many in Bialystok flouted this rule. Collectors of lottery tickets of all types flourished. Not only were whole tickets sold, but halves, fourths, eighths and still smaller slivers of tickets changed hands. Even Russian officials bought foreign lotteries. Poor people would purchase them on the installment plan, or together with a partner.

For a long time Bialystoker Jews gained very little from these lottery tickets. On the other hand, the one-percent health tax on each lottery winning allocated for government-subsidized medical care demonstrates that such earnings were routine. In 1870, one Bialystoker Jew received a telegram informing him that his ticket had won 450,000 German marks, worth at that time 150,000 rubles. That stupendous sum, later divided among several poor families, created an upheaval in the city. Many disputes arose; several parties were taken to rabbinical courts for a verdict on how the money was to be allotted. The newly rich managed to arrange high-class marriage matches with the finest families because of their recently acquired wealth from the lottery. Even when I came to Bialystok ten years later, a long time after the event, the town was still talking about the "big win."

After my arrival, I found all the religious, philanthropic and educational institutions of the Jewish community in miserable condition. Everything seemed to stand still, failing to develop when the Bronicki era ended. These organizations were simply inappropriate for a city that had an industrial revolution. All, with the exception of the Jewish hospital, were confined to the synagogue court in the area later to become the ghetto. This location was perhaps the filthiest in the entire town.

The Great Synagogue, in the center of this quarter, was relatively small, built by a few local residents. Inside, everything was neglected and dirty. The "sacrosanct" spider webs were not permitted to be detached from the walls. Once a new sexton authorized removing the webs, whereupon elderly pious Jews criticized him as if he had committed sacrilege.

The *talmud torah* and the yeshiva were located in four wooden houses built at the beginning of the Russian administration and allowed to deteriorate. In these buildings 450 pupils — 275 Bialystokers and 175 from the surrounding towns — studied in cramped quarters.

In the poorhouse lay incurables — the maimed, crippled, the mentally retarded and psychopaths. The scene was horrifying. The sick literally rotted in their own excrement, suffocating amidst all the clutter. I still tremble when I remember that terrible spectacle during my first visit.

When I compare the wretched conditions of the original communal institutions in 1880 with the later growth and development of its philanthropic organizations, I am amazed by Bialystok's phenomenal social accomplishments during the latter half of the 19th century and its rapid expansion. This accelerated growth, brought about by the initiative of the Jewish population, was especially noticeable in the last twenty years of the previous century.

Jewish merchants and factory owners began to develop markets in other countries. They could no longer feel comfortable with their "small town" status. Never again would the modest wooden dwellings be adequate. At the first opportunity, and sometimes even without the necessary funds, people began building three- and four-story houses with every modern innovation known at the time.

The new homes brought in reliable revenues, although interest on capital invested in building houses was always smaller than earnings from business endeavors. That's why at first only the wealthier capitalists could afford to erect apartment buildings containing several rental units. All of this changed when various banks in Wilno began granting loans to those who built new apartments. Certainly Bialystok's creditable economic condition justified the banks' action, since the textile industry would always continue to expand. Mortgages up to 60 and 70 percent of the buildings' value were approved. Such a favorable climate for construction was a great asset for Bialystok.

New apartment buildings sprang up out of nowhere. People built homes for themselves or rented them to others. Later on it became possible to obtain mortgages on homes at their full value and, if one bothered to embellish the figures on the application, the mortgage could be greater than the value of the buildings. Loans could be obtained even before construction was completed.

After several decades, Bialystok burgeoned with buildings, the vacant spaces virtually vanishing. No longer was there any room for fences between homes. The town sprawled from one end to the other. New streets opened; neighborhoods formed. Jews created a village from a hamlet, and later a city from a town. The building trades consisted mainly of Jews. It cannot be emphasized enough that Jewish energy, Jewish industriousness and Jewish labor worked together to make Bialystok grow.

If this construction surge had continued, Bialystok would have grown to a truly large city through Jewish initiative. But the process was interrupted by the indus-

Bialystok boasted political parties, professional associations and other groups that played an important role in the political, economic, social and cultural life of the city. The Jews were involved in demonstrations, strikes, political upheavals and armed attacks on the hated Czarist police. The latter had to reckon with the power of the Jewish labor movement, which showed courage and honor in demanding human rights. In 1905-06, Czarist soldiers staged pogroms in Bialystok, leaving many Jewish victims maimed or killed.

AWROM SZMUEL HERSZBERG

ONE HUNDRED YEARS AGO

(Editor's note: Concerning Jewish life in Bialystok 100 years ago, an interesting description was left to us by the well-known researcher, author and specialist on Bialystok, A.S. Herszberg, who was exterminated by the Nazis. His memoirs about Jewish life in Bialystok in the last century may be found in the second volume of his *Pinkas Bialystok,* in an article titled "Review and Overview," excerpted below.)

When I arrived in Bialystok in the spring of 1880, the Turkish War had ended. Textile manufacturing had begun to flourish, Jewish participation in this industry increasing to an advanced stage. Bialystok already could boast of several wealthy Jews. In general, the socioeconomic status of the Jewish population was satisfactory. The time was ripe for an economic upturn.

Nevertheless, Bialystok still retained the outward appearance of a small *shtetl.* Large brick homes were few in number. In the main, the town consisted of small wooden and a few shingled dwellings. Fences partitioned these modest residences. There was still no running water. People depended upon water carriers. Certainly no electric lighting existed at that time, nor was there yet a theater. No large hall was yet available to accommodate weddings, concerts or debates. The comedienne Sonja Zadrunski *(Sonja der Badchen)* entertained at weddings.

Social life was almost entirely interwoven with the religious. It was mainly confined to the *batei midrashim.* The larger study halls, where people prayed, studied, discussed civic matters or just idly spent their time, played a vital role in Jewish life. Hebrew teachers, pious Jews, the wealthy and philanthropists enjoyed the most esteem.

The Enlightenment *(Haskalah)* had long before infiltrated Bialystok. Still, the *Maskilim* did not enjoy much prominence. Actually they were a repressed minority. Consequently they established their own separate synagogue. Gradually the *Hatzfirah (Haskalah*-oriented) newspaper began to circulate until it attracted four hundred subscribers. No newsstands, however, existed then in Bialystok. Since the older people could not read Russian, they were satisfied with the news conveyed to them by younger citizens who read the Russian papers.

The Torah ignoramus received no respect whatsoever. Only a laborer who also knew how to study the Torah was honored. Simple Jewish toilers learned *Ein Yaakov,* listened to a *magid* or recited the Psalms. Also for them the *bet hamidrash* served as the community center.

Everyone knew everyone else's business. Gossip was never lacking. Yet the main topics of conversation were political. Many disputes arose in the *batei midrashim* concerning civic or communal matters. The usual

Count Jan Klemens Bronicki II (1689-1771), who inherited the village of Bialystok from his father. During his lifetime (1742), King August III raised the status of Bialytok from a village to a town. This act enlarged the Jewish settlement in Bialystok and led to its eventual development as a large industrial city.

times for these exchanges were the Jewish holidays when Jews did not go to work. Every *bet midrash* had its spokesmen and its wise guys.

The large manufacturers of Bialystok were mostly German. The Jews constituted the small factory owners. At that time Bialystok had a large number of Jewish saloon keepers, most of them earning meager livings. Many Jews depended for their livelihood upon

greatest discretion to preserve the dignity of the recipients.

The Jewish community of Bialystok displayed the best traits of the Jewish people as a whole: ambition mixed with mercy. It left a record of rich and ennobling achievements. There was every reason to expect that many more pages would be added to the chronicle, which would have made it even more impressive, had Bialystok continued to exist.

Unhappily, the Nazi juggernaut, in its diabolical effort to annihilate every Jew, did not spare this illustrious center of Jewish creativity and compassion. The town was utterly destroyed, but its legacy must never be forgotten.

This *Bialystok Memorial Book*, therefore, represents the last and best attempt of *landsleit* who remember Jewish Bialystok to make certain that the legacy outlined in this chapter will long be remembered. Future generations, it is hoped, will sift through these pages and discover their roots, physically buried under the rubble but spiritually everlasting.

The tragedy of Bialystok's destruction was eloquently described in a poem written by Z. Segalowicz, titled "My Bialystok." He likens his memories of his beloved hometown to a book that has fallen into a fire, consumed by the hungry flames. Disbelieving and catapulted into a state of shock, the poet asks, "What happened to my town? My generation? My past? Where are my family and friends? How devastating it was for an entire breed of believers with high hopes and expectations, bubbling with pride, filled with courage and awaiting a bright future, to be condemned to oblivion by a raving and bloodthirsty nation." Surely all we can do is to rewrite, though in abridged form, the original book incinerated in the fire.

ELIJEZER FEJGIN

BIALYSTOK — THE BEGINNING

Former Jewish residents of Bialystok recall today the towering town clock in the center of the city built by Count Bronicki more than two hundred years ago. Various streets, lanes and byways enabled people to take pleasurable walks, the young citizens looking forward to better times. Nearby was a forest where Jewish students, working youth, white-collar employees and salesmen congregated — laughing, expressing joy, singing songs of freedom and love, setting forth a vision of a more beautiful world.

Who could forget the famed Great Synagogue, burned by the Nazis in 1941 with about 2,000 Jews inside? This holy place, before its ignominious end, was the main center for Bialystoker Jews to pray, vent their spiritual fervor and link up with the traditions of preceding generations.

Throughout the existence of Bialystok's Jewish community, circumstances were intermittently difficult. With the exception of the well-to-do, most Jews had to eke out a living with great effort. Life was often a struggle. Survival never could be taken for granted. Yet the Jews lived, worked and in general led a beautiful life. They studied and were involved in cultural, spiritual and intellectual pursuits. In so doing, they elevated the quality of their lives, not permitting poverty or other adversity to trivialize their existence.

Particularly under Czarist rule, many Jews in Bialystok were moved by revolutionary zeal. Ferment and unrest often occurred in the face of oppression. In fact, the Jewish labor movement in Bialystok spearheaded this dissatisfaction with the status quo.

After World War I, Bialystok, then a part of independent Poland, became well known as an important labor center where Jewish entrepreneurs, workers, merchants and artisans made up a significant portion of the population. Discussions raged about the issues of the day. Bundists, Labor Zionists, anarchists and members of other parties engaged in formal as well as spontaneous debates on the best way to achieve their goal of a more just society. Alas, this new world of social justice, this utopia, would never materialize.

In the late 18th and early 19th century, Bialystok achieved a reputation as the third largest textile city after Moscow and Lodz. Several years before its liquidation in 1943, it did appear that Bialystok was outdistancing Lodz in manufacturing textiles, silk and coats. Because of its phenomenal industriousness, the city developed a worldwide network of markets for its textile products.

The first silk factories in Bialystok opened in about 1850. To be sure, they were small, with weaving looms that could be operated only by hand. This manual labor was difficult and tiring. Jewish weavers labored day and night for starvation wages. In 1850, two Bialystoker Jews, Nochum Minc and Sender Bloch, were the first silk manufacturers in Bialystok to institute a steam-powered loom. Later on, they utilized electric machines, which made the manufacturing process much easier. Jews in Bialystok developed and modernized many other industries as well — tailoring, tanning, furriery, masonry, shoemaking and tobacco manufacturing.

The old *Bet Hamidrash* was constructed in 1718 within what was to be known as the synagogue court. In 1742, Bronicki elevated the village of Bialystok to the status of a city. Jews were granted equal rights in 1745. In that same year, Bronicki erected a tower that served as a detention center for criminals. At the base of this tower eighty shops were constructed, which Bronicki allocated for Jewish businessmen.

Bialystok, located near the Bialy River (Bialystok means "White River" in Polish), became a haven for Jews. Bronicki invited them to settle there and build up the town; he provided them with land, lumber and other materials. In 1749 a small number of Jews settled in Bialystok, totaling 765 by 1765. In the next fifty years the Jewish community grew in both numbers and influence. In 1800 the "new *Bet Hamidrash*" was established in the synagogue court. Bialystok replaced Tyktin as the dominant city, surrounded by smaller satellite communities such as Choroscz, Horodok, Janowa, Jaszynowka, Knyszin, Odelsk, Sokola, Zabludowa, and Waszlykowa.

Rabbi Aron Halewi Horowic opened the first print shop in Bialystok in 1804. In 1807, about 6,000 inhabitants lived in the city, 4,000 of them Jews. Bialystok was declared the capital of the region in 1808. By 1897, 42,000 inhabited Bialystok, the Jews constituting 64% of the population.

Thus, from the Jewish community's inception until its brutal liquidation by the Nazis, the Jews played a major role in the life of Bialystok. But there were frequent ups and downs. At times they enjoyed prosperity, as well as periods of relative well-being and security. At other times, repeated political and economic crises plagued them, forcing some Jews to flee Bialystok for other countries. This trend reached its peak in the 1880's and 1890's, when Bialystoker Jews arrived in the United States, Argentina, Israel and other lands. Wherever they settled, however, they brought with them the pride of their origin. They transplanted their civic spirit, their zest for living, their creativity and their ingenuity to their new homes.

Shortly before 1914, 80% of Bialystok's inhabitants were Jews. Virtually its entire economic and social infrastructure was in Jewish hands. By 1939, just before the Nazi invasion of Poland, 100,000 people lived in Bialystok, 60,000 of them Jews. The ethnic mixture of the city included Poles, Jews, Russians, White Russians, Germans and Lithuanians.

THE JEWISH COMMUNITY

Jewish Bialystok was well known throughout Russia, Lithuania, Poland and other places as a center of Jewish culture, variegated social activities and philanthropy. It always joined other major Jewish communities in Eastern Europe in assisting needy Jews with generosity and enthusiasm. The town was the cradle of the *Chovevei Zion* (Lovers of Zion) movement. This focus on Israel as the Jewish homeland was sharpened when, in 1882, several prominent Bialystoker pioneers helped establish Petach Tikvah in Israel. They founded businesses, built houses, and organized cultural and social institutions in the Holy Land.

Israel was, however, not the only part of the world in which Bialystoker Jews invested their energy and resources. Mosesville, a Jewish colony in Argentina, was formed through the efforts of Jewish Bialystok. Villa Lynch, an industrial center in Argentina, came into being as a result of the initiative, efforts and money of Jews in Bialystok.

In the United States, Mexico, South America, Western Europe and Israel, there are today significant communities of Bialystoker *landsleit* to whom perpetuating the heritage of their beloved hometown is essential. We shall see later on in greater detail the contributions of Bialystokers to various lands.

Needless to say, the Jewish citizens of Bialystok did not neglect their hometown itself. They organized Yiddish- and Hebrew-speaking schools, gymnasiums (advanced high schools), libraries, theaters, music groups, sports clubs, and a multiplicity of other cultural organizations. Habimah, the famous Hebrew theater company that has delighted audiences throughout the world, was started by Nochum Cemach, a Bialystoker Jew.

The city had an intelligentsia that included writers, scientists, actors, musicians, artists, educators and political leaders. In the religious sphere, Bialystok produced great rabbis, Talmudists and yeshiva educators who spiritually uplifted the Jewish community. They functioned within more than one hundred synagogues and yeshivot in the city and its environs and encouraged the masses to maintain contact with their Jewish tradition — to study and pray. Generations of Jewish children were educated in these institutions. Young students from nearby towns came to Bialystok to study Torah in its highly regarded yeshivot. Their hosts, among the most gracious, generous and hospitable Jewish families to be found in Eastern Europe, provided them with food and lodging.

One of the distinguishing features of the Jewish community in Bialystok was its absolute dedication to assisting the poor. The community established its own Jewish hospital, a *Linas Hatzedek* (a free clinic where physicians donated their services to the destitute and medications were dispensed gratis), an old age home, orphanages, aid societies and lending institutions. Many individuals, both men and women, felt an obligation to serve as alms collectors. They solicited donations from the Jewish population and then distributed the funds to the needy. The poor were also provided with wood and coal for heat, food for the Jewish holidays, money to help pay their rent, and marriage dowries for their daughters. All of this was done quietly and with the

I. SHMULEWITZ

BIALYSTOK — A HISTORICAL SURVEY

The Jewish community in Bialystok, which achieved so much on all fronts, goes back some 500 years. Its story is fascinating and unique. Until World War II, Jewish Bialystok was renowned in Russia, Poland and other countries as a center of commerce and industry. It was also celebrated for its Torah learning and charity, a broad network of cultural and community activities, labor, art and industry.

To understand Bialystok is to appreciate the enterprising spirit of its Jews, as well as their boundless capacity for compassion — helping the helpless, comforting the downtrodden, sustaining the impoverished. Above all, Jewish life and thought in Bialystok were diversified; many different points of view were held concerning all the important issues of the day. Bialystok was a place for people to grow and thrive, to face challenges and overcome adversity. This community accommodated multiple economic classes, social strata, political parties and theological positions.

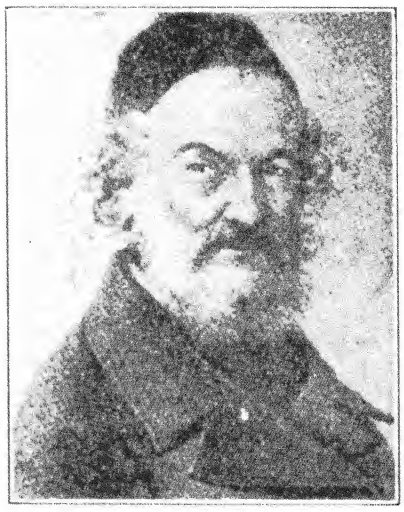
Living in freedom was the major goal of Jews in Bialystok from all walks of life. No one held a monopoly on truth, ideas or values. The environment bubbled like a cauldron into which ingredients of all kinds were thrown.

There was a sense of community among Bialystok's Jewish inhabitants. They all felt they belonged to one another. If the ugly head of alienation appeared from time to time, it did not endure for long. For there existed an intricate network of aid institutions, whether organized or informal, reaching out to those on the fringes of society.

As we will soon see, the very emergence of Bialystok from a barren, uncultivated swampland in the forests of Eastern Poland into a flourishing, sprawling center of human life was a tribute to the creativity, industriousness and hard work of its Jews. Let us go back in time and briefly review some milestones in its evolution.

Around the 10th century CE, the Bialystok region was populated by a barbaric Baltic-Latvian tribe. Subsequently, its members were expelled from the area by Russian-Lithuanian conquerors. In 1320, Bialystok was founded as a village by the Lithuanian Count Gedimin. After being passed on from one generation of this Lithuanian family to the next, the village became the private fiefdom of King Zygmunt August, a Polish ruler, in 1542.

At the end of the 16th century, the Arians, a heretical Christian cult that did not accept several major Catholic dogmas, occupied Lithuania and Poland. They invaded a temple in Bialystok built many years beforehand and "defiled" it. These apostates were driven out, and in 1668 Bialystok went on to become an entrenched Polish territory. In 1795, following the partition of Poland, Prussia annexed Bialystok. Napoleonic armies on their way to Russia took over control of Bialystok and ruled for one year. Then in 1808, the city fell into Russian hands. Napoleon reconquered Lithuania and Poland in 1812, and three years later, after the Tilsit Peace Conference, Russia once again imposed its jurisdiction over the city, ruling for more than a century — until the first World War. Poland took over in 1919 until the outbreak of World War II in 1939, when for two years the Russians controlled Bialystok. The Nazis captured the city in 1941 and destroyed it in 1943.

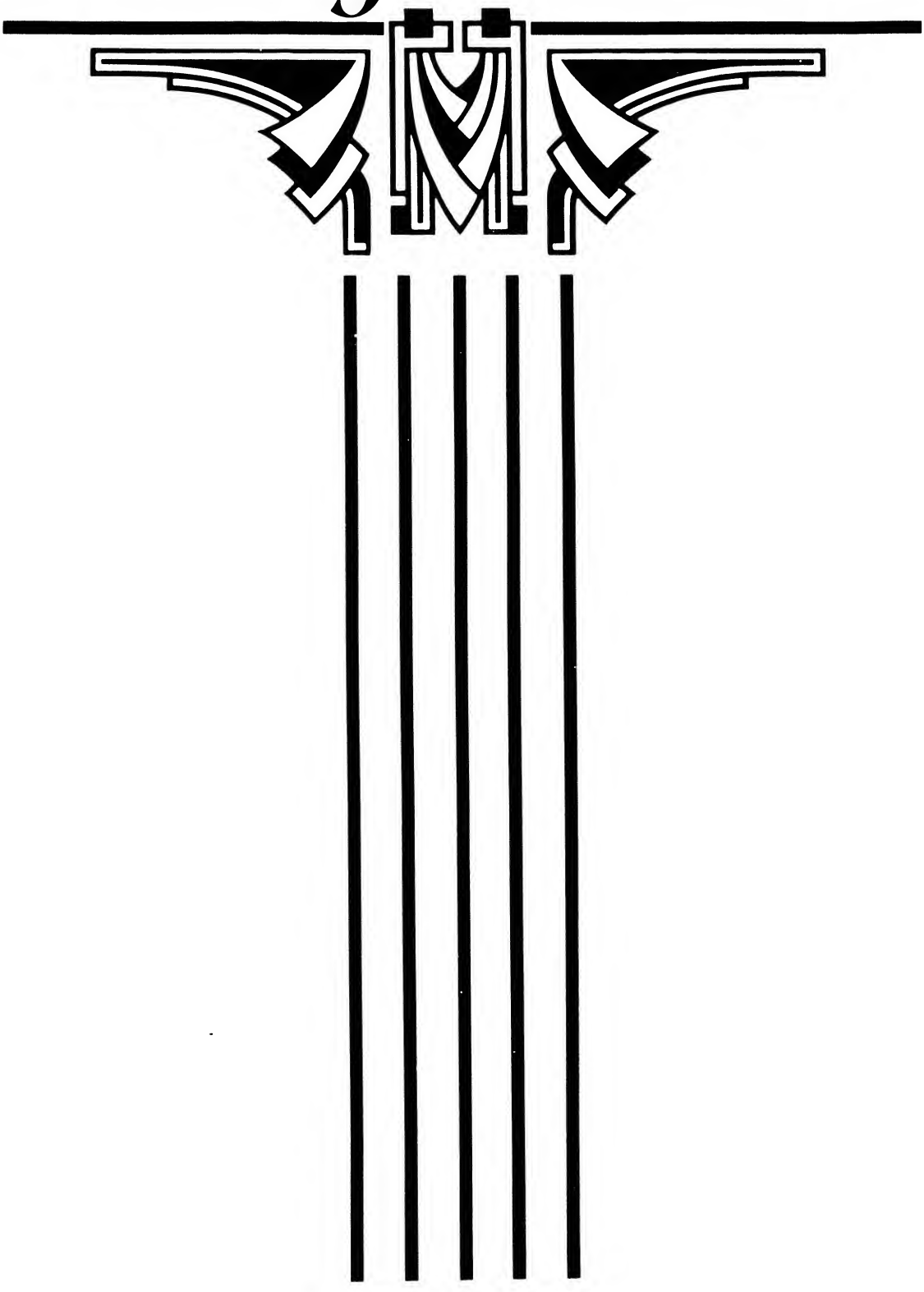

Izchok Zabludowski (known as the "wealthy Reb Izchok") came to Bialystok at the beginning of the 19th century and engaged in the lumber business with the Russian government. In his day, he was Russia's richest Jew and gave a great deal of money and real estate to charity. His descendants were among the wealthiest and most influential families in Bialystok. He died in 1865.

The above reflects a history of political and social instability in Bialystok for almost 1,000 years. This town was a veritable football, kicked back and forth, first between groups and then nations vying with one another for dominance in the area. Under these conditions of flux and uncertainty, it is all the more amazing that Bialystoker Jews found it possible to grow, to build, to establish security and continuity through the many institutions they established.

Documents in Tyktin, the original capital city of the region, show that Jews already lived in Bialystok around 1658. In 1703, Polish Count Jan Klements Bronicki built for himself a wooden palace in Bialystok.

Of Old

BIALYSTOK

Declaration in 1917, when my mother donated her gold earrings to the Zionist cause. I have vivid recollections of attending the first school in which Hebrew was the language of instruction, which opened in 1918, one day after the end of the German occupation and the creation of the new independent Poland. I remember my first membership in a Zionist club at our school. I treasure the notebooks of my history and geography courses and my Hebrew songbook. The well-known teachers Lejb Fajans and Mojsze Lewin were translating Russian books into Hebrew, since there were no Hebrew texts. In 1920, during the war between Poland and Communist Russia, my brother Kalman (Charles), while still in U.S. Army uniform, came to Bialystok and luckily we followed his advice and arrived at Ellis Island in N.Y. on January 1, 1921. In my later years, in the 1960's and 70's, I visited Israel and met teachers and many students of our class who emigrated there.

I wish to impart a message and an appeal to the younger, English readers of this memorial volume. You, the second generation, children of Bialystoker parents, are our link to the future. We invested much time and effort to enable you to read about the heritage of our beloved birthplace in your own language. There is much in these pages that will inspire you, affect the way you think and feel for the rest of your lives. You will acquire an enhanced sense of your origins and thereby a richer concept of your identity. I hope you will have a clearer view of the direction your lives will take, as you embark upon the 21st century. That is my message.

I also appeal to you to serve as the vehicle for your parents' immortality. There is much in our experience, particularly as Bialystokers, that will have meaning for you. Don't let apathy finish what Hitler started — to eradicate the history and culture of our Jewish people. Let Bialystok and all that it meant to us live on through you and your children.

Bialystok now has over 268,000 inhabitants — seven are Jews. Its historical significance to Jewish life has come to an end. It is now just another page of our people's history. You will find Bialystokers in every corner of the world, continuing in the spirit of their birthplace. This book represents my promise and hope for future generations to be mindful of their loss and proud of their heritage.

Max Ratner
Cleveland, Ohio

FOREWORD

While contemplating this volume, I recalled my gentle childhood days. Among my cherished memorabilia is a notebook from my fourth-grade class at the *Bet Hasefer Haamimi Haivri Harishon* in Bialystok, the forerunner of the Tarbut Schools. On the first page in Hebrew is a song titled "The Promise" and on the next page, *Hatikvah,* "The Hope." These two titles capsulize the meaning of this publication for me.

I visited Jewish cemeteries in many countries all over the world; I saw markers from almost every century of our dispersion. Occasionally, one observes an old synagogue or ruins. One finds reports by historians, government writers, quasi-professionals who try to bind bits of history together. Much is conjecture; the material is often theoretical and ambiguous. This sense became all the more pronounced when, on a trip to Israel in 1976, I stopped off to visit Bialystok, the city of my roots.

I read much of the Holocaust literature; I saw movies and spoke with fortunate survivors. But my birthplace's transformation shocked me beyond belief.

Jews lived in the land of Poland before there was a Poland. Over the course of a millennium, they created a remarkable civilization characterized by deep piety, rich cultural achievement and outstanding intellectual pursuits.

In 1941 the Nazis invaded Poland and within four years they put to death three million Jewish men, women and children, and destroyed all that had been created over the course of a thousand years.

In 1900, Bialystok was the third largest industrial city in Russia. Of 65,000, 64 percent were Jews. In 1913, the population was 91,000 of whom 60,000 were Jewish. Over 350,000 Jews resided in Bialystok and its provinces. The Jewish community had adjusted as diaspora life and the Czar's whims permitted. It drew on an inner creative strength to overcome assimilation; neither did it stagnate. At the beginning of the *Haskalah* movement, the Jews of Bialystok knew Torah and also participated in the wider cultural and educational life of this cosmopolitan community. They fought for civil liberties and established health-care and welfare networks. Cooperative effort and unity enabled them to survive with honor and dignity. They established homes for the aged, orphanages, theaters, libraries, schools, social clubs, youth groups, Zionist organizations and labor unions.

The Bialystok Jewish community produced doctors of national prominence, historians, writers, scientists and professors. There was pride in this exhilirating city.

Bialystok's Jewry was active in the rebirth of Israel before Zionism was formally established by Dr. Herzl in 1897. In the early 1880's, a group known as "BILU" (House of Israel Go Forth) was formed in Russia with offices in Bialystok. The first group left for Israel in 1882 and founded Rishon Lezion (with the help of the Rothschilds). My parents married in 1889. They wanted to join the second group but were refused permission to leave by the Russian government. In the ensuing years immigrants continuously flowed from Bialystok to Israel. From my class in 1920, 14 out of 29 left for Israel by 1935.

I still remember my first day of school, when I was three, in 1910; the first electrified weaving loom in our factory in 1911 that illuminated my house on Czysta Street; the 300th anniversary parade of the Russian kingdom of Peter the Great; Czar Nicholas' visit to Bialystok in 1913; the beginning of World War I in 1914, when three hundred children on the way to school were killed by bombs dropped from German warplanes; a celebration of the Balfour

THE FOLLOWING HAVE MADE MAJOR CONTRIBUTIONS TO THE BIALYSTOK MEMORIAL VOLUME IN MEMORY OF THEIR LOVED ONES:

In loving memory of Our Parents
MOJSZE AND PESZE RATOWCER
by Max and Betty Ratner

In loving memory of Our Parents
ABRAHAM AND SOPHIE DANE
by Mr. and Mrs. Maxwell Dane

In loving memory of Our Father
DANIEL ABELSON
by Herman and Jane Abelson
Maurice and Lorraine Abraham

In loving memory of Our Parents
SZAJA AND FRIEDA DOBRYMAN
ABRAHAM AND JUDITH GOLDBERG
by Joseph and Nettie Dobryman

In loving memory of Our Parents
SZAMAJ AND ESTER SOLASZ
by Rose and Sam Solasz

In loving memory of
LAZAR SHABRY (SZABRYNSKI)
by Felicia Dresner and Karl Shabry

In loving memory of My Grandparents
LOUIS AND MARY DAVIS
by Michael Saperstein

In loving memory of Our Parents
BEJNUSZ AND FRUME LEJA FEJGIN
SZYMON AND MIRIAM KNYSZINSKI
by Hirsz and Stela Fejgin

In loving memory of Our Parents
ABRAHAM AND MINNIE PODOLSKY
by Max and Tibby Podell

In loving memory of Our Parents
JEAN AND HYMAN GOLDBERG
DWEJRE AND MEIR RYBALOWSKI
by Izaak and Molly Rybal

In loving memory of Our Grandmother
GOLDIE KATZ
and our family that perished in Bialystok
by Sonia Abelson and Diana Medvedev

In loving memory of Our Husband and Father
GEORGE GERING
by Edith, Sheldon and Norman Gering

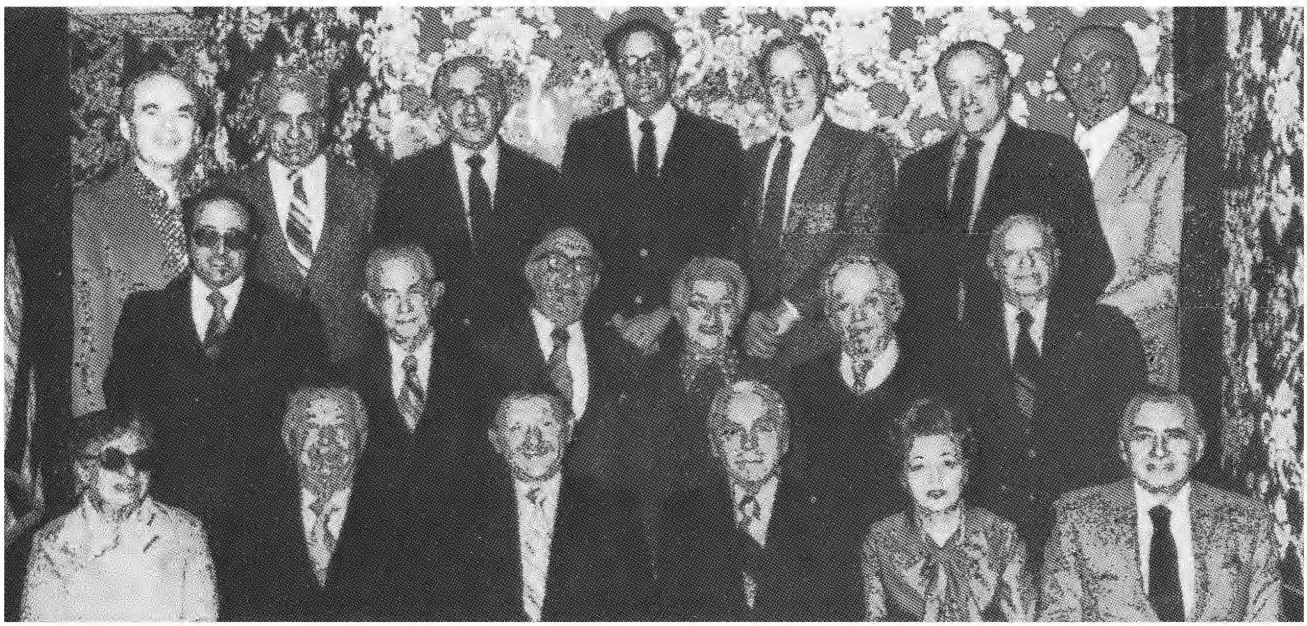
In loving memory of Our Brothers
SZLOJME AND JANKL ZYLBERSZTEIN
And their families
by Abe and Dora Zylbersztein-Mintz

Ginger Bramson, a professional copy editor, who made valuable stylistic suggestions for the English text.

We should like to thank our *landsleit* in Argentina, Israel, Australia and other countries for their help in bringing this book to light. The Bialystokers in Argentina will translate this work into Spanish so their children can know their heritage.

We hope the readers of this volume will feel that the Jewish community in Bialystok has been effectively memorialized. And we trust that those who survived the Nazi era and lost loved ones will be satisfied that their story has been properly told. May Bialystok remain a shining example of Eastern European Jewish life for generations to come.

The *Bialystoker Memorial Book* Committee
New York, December 1981

Book Committee of the Bialystoker Center in New York

First Row, L. to R.: **Diana Medvedev, Rubin Bindler, Sam Solasz, I. Shmulewitz, Raya Zak, Yedidia L. Hamburg.** Second Row: **Yehoshua Schachter, Morris Molosofsky, Paul Schochet, Dora Mintz, Abraham Mintz, Izaak Rybal.** Third Row: **Sol Krim, Mike Kremer, Charles Schwecher, Rabbi Lowell S. Kronick, Jacob Beren, Harold Talin, Harold Morrow.**

TO OUR BIALYSTOKER LANDSLEIT AND FRIENDS

At last, after arduous effort, we present our *landsleit* and friends with this *Bialystoker Memorial Book,* to honor our once vibrant hometown and the brave resistance and ultimate destruction of its great Jewish community.

Our *landsmanschaft* was unable to publish this book earlier, as planned. At the 1970 Bialystoker world convention in Israel, it was decided to issue a memorial book as soon as possible. In the following years, our Center in New York carried on negotiations with our counterparts in Israel to prepare and issue the book jointly. Regrettably, this attempt at collaboration failed.

Nevertheless, we were not discouraged and took it upon ourselves — as a sacred task — to publish the volume. We knew in advance the difficulties that lay ahead, and that did, in fact, materialize.

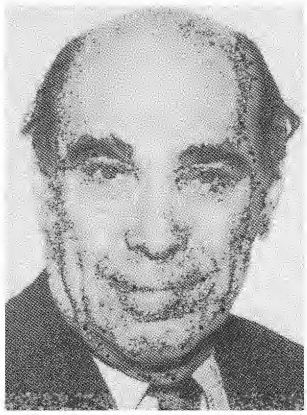
The *Bialystoker Memorial Book* appears at a time of resurgent neo-Nazism, anti-Semitism and increasing worldwide opposition to the State of Israel from the political left and right. Furthermore, we have witnessed the spectacle of so-called "experts" — some respectable academicians among them — denying the Holocaust ever occurred and minimizing the extent of Jewish victimization. We can expect such denials to continue. This book contains eyewitness accounts of the brutality and suffering; Bialystok is an example of what went on in Europe during the late 1930s and 1940s. We hope we have made it harder for the falsifiers of history to do their work.

Although much has been written about the Jewish community of Bialystok, its destruction and the resistance, this volume has gathered scattered articles and documents into one anthology. It wasn't easy to organize them into a coherent unit.

We hope the *Bialystoker Memorial Book* will serve as a worthy monument to Jewish Bialystok, whose memory remains so precious to us. We have not been content to provide just the history of Bialystok, its development and, finally, its end in the Holocaust. We have also included the story of how surviving Bialystoker Jews tried to rebuild their community — to no avail — after the war. And we have traced to the present day the activities of *landsleit* in the United States, Israel, Argentina and France, which demonstrate the unconquerable Bialystoker spirit.

Had this volume been published ten years ago, it would have included the valuable perspectives of many who are no longer with us. Nevertheless, we believe we have faithfully presented a comprehensive and accurate picture.

Many thanks to our wonderful supporters, who responded generously to the appeal of our Board of Governors for financial assistance. We wish to credit the following individuals, whose participation in the project was indispensable: *Max Ratner* of Cleveland, our distinguished Bialystoker *landsman* and leading activist in the American Jewish community, who was the driving force behind this book; *Izaak Rybal-Rybalowski,* General Secretary of the Bialystoker Center, Home and Infirmary for the Aged, who invested much time and energy in the preparation of the volume; *I. Shmulewitz,* the well-known Yiddish journalist and specialist on Holocaust themes, who edited the Yiddish manuscript of the volume; *Rabbi Lowell S. Kronick,* who rendered the English translation, making the book accessible to the children and grandchildren of survivors; *Hirsh Gansbourg* of Empire Press, whose expertise as a printer guaranteed the quality of the production; *Louis Evans,* a master Yiddish proofreader, whose attention to detail assured the accuracy of the Yiddish manuscript; and

Max Ratner

I. Shmulewitz

Izaak Rybal

Sam Solasz

Editorial Committee

I. Shmulewitz Izaak Rybal Rabbi Lowell S. Kronick

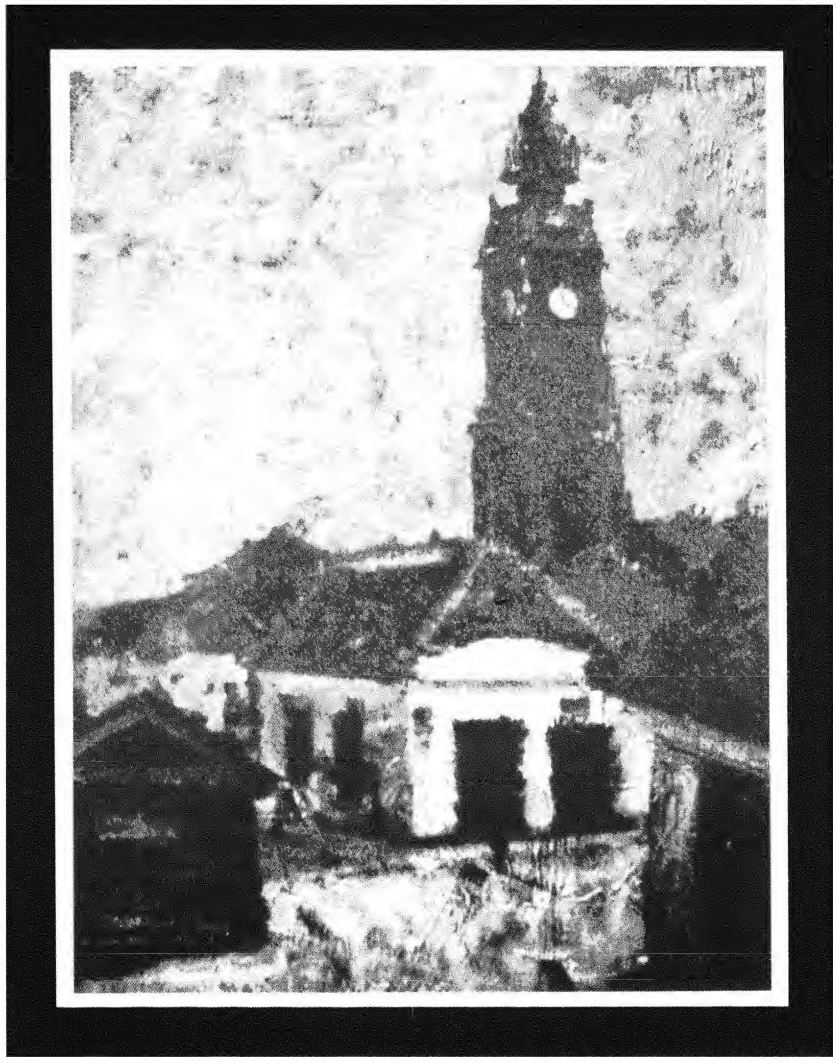
Book Committee of the Bialystoker Center in New York:

MAX RATNER	**SAM SOLASZ**	**IZAAK RYBAL**
Honorary Chairman	President	General Secretary

Sam Solasz, Rubin Bindler, Abraham Mintz, Paul Schochet, Harold Talin, Diana Medvedev, Charles Schwecher, Yedidia L. Hamburg, Sol Krim, Mike Kremer, Jacob Beren, Dora Mintz, Morris Molosofsky, Harold Morrow, Raya Zak, Yehoshua Schachter, Rabbi Lowell S. Kronick

The Bialystoker Memorial Book
Was Published By
Empire Press
550 Empire Boulevard
Brooklyn, New York 11225
(212) 756-1473

THE BIALYSTOKER MEMORIAL BOOK

Published by
BIALYSTOKER CENTER
New York
1982

THE BIALYSTOKER MEMORIAL BOOK

Copyright 1982 by
The Bialystoker Center
New York, N.Y.

The title page features a painting of the town clock *(stodt zeiger)* in Bialystok, by our renowned *landsman,* Benn.

THE
BIALYSTOKER
MEMORIAL BOOK

*PXV
(Białystok)
82-2354